Lithuania Memorial Book

Yahadut Liṭa

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Yahadut Liṭa / [ha-ma'arekhet, Natan Goren ... [et al.] ; 'arikhah sifrutit, Avraham Ya'ari ; mapot, A. Viner].
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv] : Hotsa'at 'Am ha-sefer, 720-<744> [1959 or 1960-<1984>]
DESCRIPT	v. : ill., facsims., maps, ports. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Lithuania -- -- History.
	Lithuania -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Lithuania.
ADD'L NAME	Goren, Natan, 1887-1956.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

לזכר
רבבות
אחים ואחיות
קדושי ליטא
הי"ד

יהדות ליטא

כרך רביעי

השואה

1945-1941

הוצאת איגוד יוצאי ליטא בישראל
תל־אביב, תשד"מ

LITHUANIAN JEWRY

(4 Volumes)

Vol. IV

הובא לדפוס על־ידי
הוצאת ספרים "רשפים"
ת. ד. 4880, תל־אביב

סידור: דפוס מאין
הדפסה: דפוס שם

כרך ראשון:

היהודים בליטא מהמאה הט"ו עד 1918

כרך שני:

היהודים בליטא מ־1918 עד 1941

כרך שלישי:

היהודים בליטא העצמאית

א י ש י ם

י ש ו ב י ם

כרך רביעי:

ה ש ו א ה

1945–1941

כרך רביעי

מערכת הכרך:

לייב גרפונקל (ז"ל), עורך

צבי ברק, סגן העורך

יעקב אולייסקי (ז"ל), יוסף גאר, מאיר ילין,

ד"ר דוד ישראלי, יוסף לביא (ז"ל), ד"ר דב לוין,

מרדכי קרנובסקי, ד"ר יעקב רבינסון (ז"ל).

תודת המערכת נתונה למוסדות ולאנשים, אשר העמידו לרשותה תצלומים מאוספיהם:

יד ושם, ירושלים

בית לוחמי הגיטאות, קיבוץ לוחמי הגיטאות

מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, תל־אביב

מכון "ייוואָ", ניו־יורק

ג. קדיש (קדושין), ארצות־הברית

מ. לובצקי, ירושלים

תוכן העניינים

מדור כללי

יעקב רבינסון / חורבן יהדות ליטא במסגרת השואה בכללותה 19
יוסף גאר / פרטים על חורבן ליטא בדו״חות של ״עוצבות המבצע״,
ב״דו״ח ואלטר שטאלקר״ וב״רשימה השחורה״ של קרל יגר 21
יוסף גאר / אוסטלאנד וה״גנראל־באצירק ליטא״ 27
דב לוין / המאבק המזויין של היהודים בליטא נגד הנאצים
במלחמת־העולם השניה 30
יצחק ארד / המדיניות ודרכי הביצוע של ״הפתרון הסופי״ בליטא 39
ל. גרפונקל / חשבוננו עם הליטאים 48

גיטו קובנה

ל. גרפונקל / האירועים החשובים ביותר בגיטו 63
ל. גרפונקל / תנאי החיים בגיטו 73
ל. גרפונקל / הקהילה הגיטואית וארגונה 79
ישראל קפלן / העבודה בשדה־התעופה 84
יעקב אולייסקי / בעיות העבודה בשדה־התעופה 91
ל. י. גרב / הבריגאדות העירוניות 93
מאיר ילין / שלוחות הגיטו — מחנות־העבודה 96
י.א. רבינוביץ / לשכת־העבודה הגרמנית בגיטו 105
רפאל לוין / עבודות נשים בגיטו 107
משה סגלסון / בתי־המלאכה הגדולים בגיטו 110
שרגא גולדשמידט / בתי־המלאכה הקטנים בגיטו 113
משה מודריק / הגננות בגיטו 114
ל. גרפונקל / כלכלה ופרנסות בגיטו 116
ד״ר אליהו סגל / הארגון הרפואי בגיטו 119
ש. גרינהויז / חיי־תרבות בגיטו 125
ישראל קפלן / בתי־הספר בגיטו ומוריהם 129
סוניה סגל־ורשבסקי / ילדי בית־הספר העברי בגיטו 134
יעקב אולייסקי / בית־הספר המקצועי בגיטו 136
ל.ש. / מוסיקה בגיטו 140
הרב אלחנן פרסון / חיי־הדת בגיטו 141
ל. גרפונקל / הגיטו ותדמיתו 144
ד״ר אליהו סגל / ד״ר אלחנן אלקס ז״ל 149
א. פייטלסון / ״הפורט התשיעי״ 151

צבי א. בראון ✶ דב לוין / תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה במלחמת העולם השניה 159
שרה נשמית / היחסים הפנימיים בגיטו קובנה 178

קורות גיטו שאוולי

המלחמה 185; הגיטו 187; נציגות 192; עבודה 205; ילדים 213; חברה 215; דת 217; שירה 218; מחתרת 221; גרמנים 225; ליטאים 227; הקץ 229; מנדל ליבוביץ 230.

ערי השדה

(374—235)

השלמות

ישראל קפלן / ההגליות ללטביה ולאסטוניה 377
ישראל קפלן / מחנות היידקרוג (שילוטה) 387
י. גאר / גורל יהודי קובנה שהוגלו לגרמניה 391

נשים במחנות

אסתר לוריא / יהודיות בשעבוד 397
ל. שוורץ־דניאל / שטוטהוף (תקופה שניה) 403
רחל סלקיה / ב״רעווירי״ במחנה שטוטהוף 406

ד״ר אהרן פרץ / שטוטהוף ודאכאו 408
ד״ר א. סגל / המצב הרפואי במחנות־הריכוז ליד דאכאו 416
מאיר ילין / מעטים שעזרו הרבה 418
ישראל קפלן / מימרות ודיבורים בפי ליטוואקים בגיטאות ובקאצטים 427
שירים שחוברו בגיטו קובנה 441
צמח צמריון / פגישת חיילי הבריגאדה היהודית (חי״ל) עם הניצולים 448
י. גאר / איגוד יהודים יוצאי ליטא בגרמניה שלאחר המלחמה 450
דב לוין / אסירים וגולים בסיביר 452
יוסף גאר / מחיי היהודים בליטא אחרי המלחמה 467
דב לוין / תחילת הבריחה מליטא לארץ־ישראל 475

יישובי היהודים בליטא בימי השואה, מקומות הרצח וקברות־האחים

לוח השמות

* * *

לאחר עבודה ממושכת ומאומצת מגישה מערכת ״יהדות ליטא״ את הכרך הרביעי בסידרה זו, המוקדש כולו לתיאור השואה שעברה בשנים 1941—1945 על היהודים אשר חיו בנקודות היישוב בגבולותיה של ליטא, כפי שהיו עד לתחילתה של מלחמת־העולם השניה *.

טפת ממשמעותה של עוצמת החורבן וממדיו הובא, למעשה, בשלושת הכרכים הקודמים, בהם נסקרו תולדות יהדות ליטא מקדמותה והתפקיד המפואר שמילאה ביהדות העולם, מבחינה סגולית וממשית, הן במישור התורני וההשכלתי והן בתחום הקידמה הסוציאלית ואהבת ציון.

כרך זה, המשקף את סתימת הגולל על קבר־ההמונים של יהדות ליטא, אמור לתאר, על־סמך תעודות ועדויות, כיצד הוכרעה יהדות זו ואיך נפלו קדושיה וגיבוריה.

הזמן היחסי הרב שעבר מאז ועד היום — קרוב לארבע עשרות שנים — איפשר אמנם לרכז מימצאים נוספים, שהיו פזורים ברחבי העולם, ולחזור ולברר שוב את דיוקן של העובדות, אולם יחד עם זאת ניטשטשו במשך התקופה הרבה פרטים אשר אפיינו את האווירה ששררה בקרב הנדונים לטבח, ובמיוחד אלה הקשורים ביחסים שבין אדם לחברו. כן חל שינוי בהערכות, מחשבות והגיגים מאותו זמן, שרק חלק זעיר מהם נשמר בכתובים וגם זה לא תמיד בכלי ראשון.

אם כי כל חברי המערכת (מחוץ לד״ר י. רבינסון), והמשתתפים בכרך זה, הם עצמם אודים מוצלים שנמלטו מהתופת וחזו על בשרם את הזוועות, הרי בכל זאת אין בדברים, המובאים בכרך זה, אלא מיצוי זעיר בלבד של הקורות את מאות אלפי היהודים ״מכל ימות השנה״, שנרצחו ומתו במיתות שונות ומשונות.

אין חברי המערכת מתיימרים לראות בדברים המובאים בזה שלמות של תוכן ודיוק מדעי, אלא את סיפור העובדות כפי שאירעו, ואשר ישמשו — יחד עם שאר הספרים והמחקרים שהופיעו ועוד יופיעו בעתיד — מקור לחקר מקיף ויסודי לדברי הימים של יהדות ליטא בתקופת כליונה.

אנו מקווים שכרך זה, יחד עם שלושת קודמיו, יהווה מצבה נאמנה על קברו של הקיבוץ היהודי בליטא ונר־תמיד לנשמותיהם של מאות אלפי הקדושים, שנרצחו בידי הנאצים ועוזריהם הליטאים.

סמל מופלא ניתן אולי לראות בעובדה, שכרך זה מופיע בישראל העצמאית, כשנגד עינינו עומד ומסתיים תהליך יציאתה של שארית הפליטה, אשר עקב תהפוכות הזמן המשיכה במשך דור להתגורר בין קברות ההמונים.

*

המאמרים שבתוך הספר מופיעים בשם מחבריהם והם בלבד גם אחראים לתוכנם.

המערכת מביעה תודתה לכל אלה שתרמו מפרי־עטם, ובכל צורה אחרת, להופעת הספר.

*

למרבה הדאבה לא זכו ארבעה מחברי המערכת, עו״ד לייב גרפונקל, ד״ר יעקב רבינסון, יעקב אולייסקי ויוסף לביא, לראות בהופעת הספר.

עו״ד לייב גרפונקל היה העורך של הספר והספיק לערוך את רוב החומר. ד״ר יעקב רבינסון היה אחד מיוזמי רעיון הוצאת הספר, הנחה את המערכת בצעדיה הראשונים וכיוון את עבודתה.

שניהם היו ממנהיגיה הדגולים של יהדות ליטא מראשית פריחתה של האוטונומיה, בשנות ״תור הזהב״ של ליטא העצמאית, ושניהם נימנו עם דוברי ונציגי יהדות ליטא בזירות השונות של החיים הציבוריים, בתוך גבולות ליטא ומחוצה לה.

---

* לדעת המערכת, ראויים וילנה וסביבתה לכרך נפרד.

שניהם היו גם שותפים נאמנים לשנות הסבל האחרונות של המוני העם. עו"ד לייב גרפונקל היה כלוא בגיטו קובנה ושוחרר רק בסוף המלחמה ממחנה דאכאו. ד"ר יעקב רבינסון הצליח אמנם להימלט מהתופת, אך כל חייו היו קודש לחקר תקופת השואה. ספריו ומחקריו הם אבני־יסוד לחקר ולימוד תקופת השואה. זכרם חרות לעולם בתולדות יהדות ליטא.

עם חתימת הספר הלך לעולמו יעקב אולייסקי, יושב־ראש איגוד יוצאי ליטא בישראל במשך שבע־עשרה השנים האחרונות בחייו.

יעקב אולייסקי היה איש ההכשרה המקצועית. בתקופה שלפני השואה ניהל את מוסדות "אורט" בליטא. גם בגיטו קובנה הקים בית־ספר מקצועי ששימש מיקלט זמני לילדי ישראל. אחרי שחרורו ממחנה־ההסגר דאכאו, הקים לשארית הפליטה בגרמניה המערבית רשת של מוסדות הכשרה במסגרת "אורט". עם עלייתו ארצה, ב־1949, פיתח בהצלחה רבה את רשת מוסדות ההכשרה המקצועית כמנכ"ל אורט־ישראל. כאחד מניצולי השואה חש חובה להנציח את פרק ליטא היהודית במגילה של קורות עמנו. במרצו הבלתי נדלה הפך לרוח החיה במערכת של הסידרה "יהדות ליטא", וטיפל בכל דבר, כקטן כגדול, אשר תרם להחיש את הופעתו של כרך זה.

יוסף לביא (ליבוביץ) היה מניצולי גיטו שאוולי. בגיטו נימנה עם פעילי המחתרת ומראשי הארגון הציוני "מסדה". בארץ המשיך בפעילות למען שארית הפליטה ולמען הנצחת קהילת יהודי שאוולי. היה חבר הנהלת איגוד יוצאי ליטא בישראל.

יהא זכרם ברוך.

✶

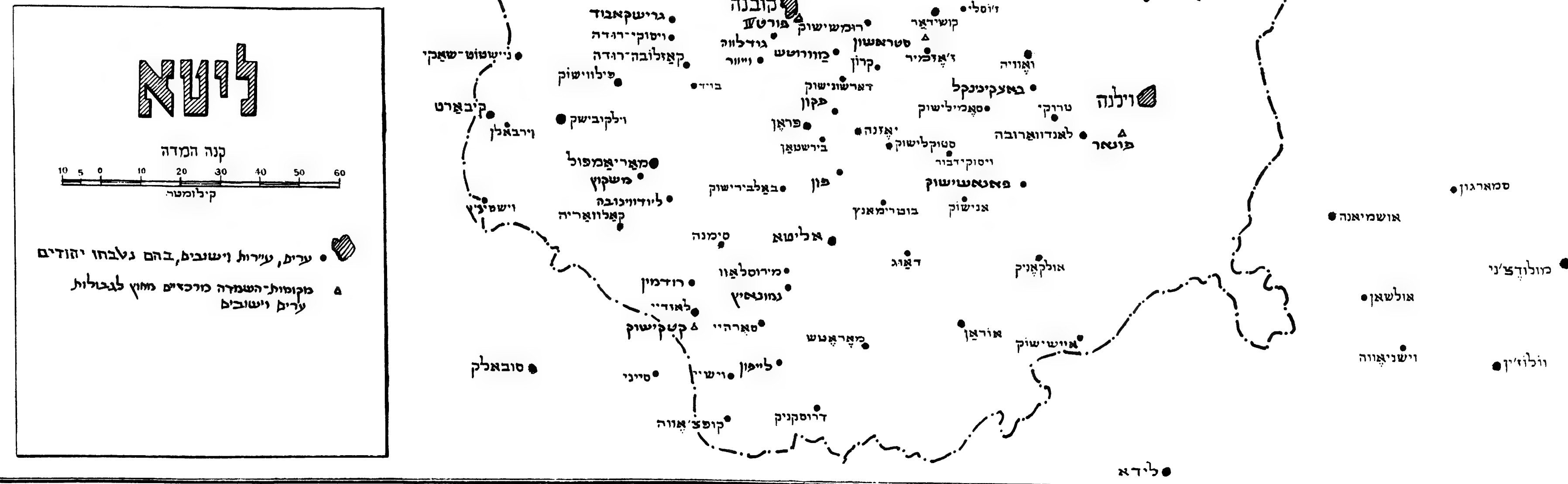
על אף הקשיים הרבים שנתעוררו במרוצת הכנת ספר זה, עלה בידי הנהלת איגוד יוצאי ליטא בישראל להשלים את המשימה שנטלה על עצמה עם הופעת כרך השואה, הרביעי בסידרה "יהדות ליטא".

יש לקוות, שיהיה המשך למפעל ההנצחה וכי יובאו, לפני הציבור הרחב בארץ ובעולם, מורשת יהדות ליטא וכליונה הטראגי.

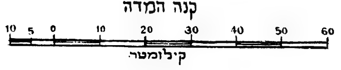
✶

המערכת מציינת בהערכה את פעלו של מר ירחמיאל ביינשוביץ, יושב־ראש איגוד יוצאי ליטא בישראל, בהבאת כרך זה לידי סיום.

המערכת

הים הבלטי
פולאנגן
קובנה
וילנה
פוניבז'
שאוולי
מאריאמפול
קלוביאן
שאבל
פונאר
פירקלן
דווינסק
מולודצ'ני
סמארגון
אושמיאנה
אולשאן
וולוזין
וישניאווה
לידא
סובאלק

ליטא
קנה המדה
10 5 0 10 20 30 40 50 60
קילומטר
ערים, עיירות וישובים, בהם נטבחו יהודים
מקומות-השמדה מרכזיים מחוץ לגבולות ערים וישובים

מדור כללי

יעקב רבינסון

חורבן יהדות ליטא במסגרת השואה בכללותה

רצון ההשמדה (Vernichtungswille) של הנאצים השתרע על פני כל הקיבוצים היהודיים שידם הגיעה אליהם והיה בטבעו טוטאלי. ההודאה הפומבית בכתב על כוונת ה"פתרון הכולל" (Gesamtlösung) בכל שטחי ההשפעה הגרמנית נמצאה באגרתו של הרמן גרינג לריינהארד היידריך מיום ה־31 ביולי 1941 (מסמך נירנברג PS—710). בו גם מדובר גלויות על כוונות ה"פתרון הסופי" (Endlösung). כדרך הנוהג הנאצי בא אישור בכתב זה אחרי שביצוע התוכניות כבר היה בעיצומו. ובכל זאת יש הבדלים ניכרים בין שטחים שונים של רדיפות והשמדה ואין ליטא היהודית יוצאת מכלל זה. סקירת המרכיבים של תולדות השואה בליטא מאשרת הנחה זו.

בספרות המקצועית הרבו להדגיש את שכנותה הגיאוגרפית של ליטא לגרמניה כאחד המרכיבים המיוחדים של המצב שם. ידיעה זו טעונה דיוק. כל הפלישות הגרמניות היו לשטחים הגובלים אתה. דבר זה מתייחס גם לפולין (ספטמבר 1939), במובן מסויים גם לצפון (דניה ונורבגיה באפריל 1940), גם למערב (צרפת, בלגיה, הולנד ולוכסמבורג במאי 1940). אבל ההשמדה לא באה שם בעקבות הפלישה, אלא אחרי עבור חדשים רבים. מדוע? מפני ההבדל במדיניות של פתרון ה"שאלה היהודית". רק באביב 1941 נתקבלה על־ידי היטלר ההחלטה בעל־פה על ה"פתרון הסופי", כלומר, השמדה פיסית של העם היהודי באשר הוא שם. שליחותם של עוצבות־המבצע בתור מלַווים של הצבא הסדיר ומבצעים את פעולות ההשמדה לא הוגדרה אלא במרס—אפריל 1941, כל זה בקשר עם תכנית ברברוסה (צופן הפלישה לבריה"מ). שכנותה של ליטא היתה בעוכרי יהודיה, מפני שהפלישה אליה נערכה בתקופה כאשר הוחלט כבר על ההשמדה הטוטלית של היהודים.

ההשמדה בליטא (ובבריה"מ כולה) מצאה את יהודיה במצב נפשי וגופני שונה לחלוטין ממצבם של יהודי פולין השכנה בתקופת הגירושים למחנות המוות, אחרי שנתיים וחצי של תקופה טרום־השמדתית בה היו רוב היהודים צפופים בגיטאות, אכולי רעב וצמא, עובדי עבודת־פרך, כשמוות ממגפות פוקד אותם חדשים לבקרים, קרבנות התעללויות ובזיונות מידי הנאצים, בקיצור — "מוזלמנים" בלשון מחנות־ההסגר. לעומת זה היו יהודי ליטא ברובם בלתי פגומים בגוף ובנפש. אין לנו נתונים לקבוע אם ההבדל הזה השתקף בחשבון־הדמים הסופי.

מרכיב אחר, שהיו לו השלכות שליליות על התפתחות העניינים עם פלישת הגרמנים לליטא, היה העובדה שליטא השתייכה לקבוצת שטחים (שכנותיה הבלטיות, גליציה המזרחית, במובן מסויים גם בילורוסיה המערבית ואוקראינה המערבית, וכמו־כן בסרביה ובוקובינה הצפונית) שבהם היה זמן־מה שלטון סובייטי כפוי, על כל הכרוך בזה: סיפוח השטחים האלה לברית־המועצות; הריסת כל דפוסי החיים הקודמים והחלפתם בדפוסים סובייטיים; טרור פוליטי וכליאת אלפי אנשים "בלתי כשרים" בבתי־הסוהר. זמן קצר לפני הפלישה הגרמנית היגלו הסובייטים משטחים אלה למקומות נידחים של ברית־המועצות עשרות אלפי אנשים, החשודים באי־נאמנות למשטר, תוך הנימוק המסורתי (הידוע מימי פרעה) שמא ישתפו פעולה עם הגרמנים, ובתוכם גם יהודים מכל המפלגות והשכבות. האמנם האמינו הסובייטים שהיהודים יהפכו לעוזרי הנאצים? אם כי אין לנו ידיעות מדויקות, מקובל כי מספר היהודים ה"מגורשים" מליטא הגיע לשבעת אלפים. במחשבה תחילה, היה זה "מפעל" שחלה עליו הגדרת ה"רדיפות"; למעשה, מבלי שהשלטון הסובייטי התכוון לכך, היתה זו "הצלה" בלתי מתוכננת. מכל מקום, הם נמצאו מחוץ ל"שטחי ההשפעה" הגרמניים. יותר גדולה היתה הקבוצה של כחמישה־עשר אלף יהודים שחצו את ה"גבול" של ליטא עם השטחים השכנים ערב כיבושם, תוך שאיפה להתרחק מזרחה. בתקופה מוקדמת (1939) חצו את הגבול לבילורוסיה ואוקראינה הסובייטית כשלוש מאות אלף יהודים מתוך שני מיליון ששכנו בגנרל־גוברנמן, פולין, כלומר 15% מהיהודים האלה ניצלו. רובם חזרו לפולין אחרי המלחמה ומשם נדדו למחנות פליטים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, ומשם לארץ ולארצות אחרות. האחוז של שתי קבוצות של יהודי ליטא הנזכרות לעיל הוא בערך 10% של היהדות הליטאית כולה. אם כי אין לנו ידיעות מדויקות כמה מה"ניצולים" נשארו בחיים בתום המלחמה, ידוע שמספר בלתי מבוטל הגיע ארצה. אין כל ספק שבנדון זה היה גורלם גרוע יותר מאשר גורל יהודי פולין. ההשלכה הטראגית ביותר של המרכיב האמור לעיל היה יחסה של האוכלוסיה המקומית להשמדת היהודים, שלא היה בו מן הניטרליות והלא־איכפתיות, אלא פעולה נמרצת והשתתפות מרצון ברצח המונים לפני הפלישה ואחריה. העם הליטאי היה ברובו מלא שנאה ליהודים וצמא לנקמה. היהודי בתור שעיר־לעזאזל מסורתי נפל גם הפעם קרבן של השתלטות הסובייטים בליטא והשתתפות יהודים בשלטון. ליטאים יחידים וקבוצות שונות, מהן על טהרת הליטאית ומהן בהשראה גרמנית, כגון Hilfspolizei, Hilfskommando, השתתפו בהתלהבות ובאכזריות בטבח היהודים, בעיקר בתקופה הראשונה של הכיבוש. פעולה זו תשאיר כתם בל־ימחה על מצפונו של העם הליטאי. כמה מאנשי משטרת־העזר הגיעו גם לשטחי־כיבוש אחרים ואפילו לוארשה. בין גייסות שטרופ (Stroop), שניהלו את המערכה הצבאית נגד מורדי גיטו וארשה, היו גם ליטאים.

ברור כי באקלים זה היו סיכויי הצלה של יהודים על־ידי ליטאים (החבאה!) זעומים. אל לנו לדמות את ליטא לדניה, שם הצילה תנועת המרי המקומית, בעזרת העם כולו והשכן השוודי, את רובה של יהדות דניה. כמו כן, רחוק היה העם הליטאי מהעם ההולנדי שהחביא עשרים אלף יהודים (מחציתם נתגלו). 10,000 ניצולים על־ידי העם ההולנדי מתוך קיבוץ של 140,000 מהווים שבעה אחוזים. בשעור זה צריך היה בליטא להגיע מספר הנחבאים הניצולים ל־17,500. המחבואים בליטא

והמחבואים בהולנד היו שונים. לא דירות נוחות היו מקומות־מחבוא אלה, אלא "מאלינות", ומספרם היה זעום. נוסף לזה, לא היה בשביל היהודים "צד ארי" בווילנה ובקובנה, נוסח וארשה, אף לא "ניירות אריים" שאיפשרו להוציא אנשים מהגיטו. מובן מאליו שאותם יחידי־סגולה מהליטאים שעזרו ליהודים בתקופה זו ובאקלים זה כבודם במקומו עומד.

מי ביריה ומי בהרעלה בגאזים? אלה הן שתי דרכי־ההמתה העיקריות שבהן השתמשו הנאצים לביצוע ה"פתרון הסופי". ליטא, כבריה"מ המורחבת כולה ובסרביה, איבדה את רוב בניה היהודים ביריות, שלא כיהודי פולין ואירופה הצפונית, המרכזית והמערבית, שיהודיה נשלחו למחנות־המוות להיספות בגאזים. הנקודה השניה האופיינית לשטחי היריה היא המקום בו בוצע ההרג. הנאצים חששו, כנראה, מפני התקוממות במדינות המערב, אילו היו העמים שם עדים לרצח המוני, ומשום כך שלחו אותם למחנות־המוות בפולין. גם בפולין היה הרצח ההמוני מתבצע לא במקום מושבם של היהודים, אלא במחנות שהוקמו בשביל אירופה כולה. המקומות בהם נרצחו יהודי קובנה ווילנה הם המבצרים השביעי והתשיעי בקובנה ופונאר קרוב לווילנה.

וילנה ובנותיה התאחדו עם ליטא הקובנאית ב־10 באוקטובר 1939, ובסך־הכל חלפה שנה וחצי כשהפלישה באה. אם כי היו הרבה אלמנטים משותפים לשני חלקי ליטא היהודית, ההתמזגות לא הספיקה להבשיל. והרי שלוש דוגמאות של שוני בין קובנה לווילנה. הווילנאים היו יותר מיליטנטים בתוך הגיטו מהקובנאים (אם כי גם אלה וגם אלה השתתפו בלחימה היהודית בנאצים). בשעה שבווילנה ראו אסירי הגיטו במועצת היהודים לא "יודנראט", אלא "יודנפערראט" ("מועצת בוגדים יהודים"), הרי בקובנה היה בדרך כלל יחס של כבוד אל יו"ר ה"אלטסטנראט" היהודי ד"ר אלחנן אלקס ועוזריו הקרובים. גם הרבנים בקובנה ובווילנה נתנו פירושים שונים לסוגיה שכבר התחבט בה הרמב"ם: "וכן אם אמרו לכם עכו"ם: תנו לנו אחד מכם ונהרגנו, ואם לא נהרוג כולכם — יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל" (הלכות יסודי התורה להרמב"ם).

לעומת זה, כאשר שאלו חברי ה"אלטסטנראט" של גיטו קובנה בדעתו של רבה של קובנה, הרב אברהם־דובער כהנא־שפירא, אם הם רשאים, על פי כללי המוסר היהודי, למלא אחרי פקודתו של נציג הגישטאפו, ראוקה, לפרסם הודעה שעל כל יהודי הגיטו להתקהל למחרת היום בשעה 6 בבוקר ב"כיכר הדמוקרטים", כדי שהוא, ראוקה, יוכל לברר את מי להשאיר בגיטו ואת מי להוציא ל"מקום אחר" — ענה להם הרב שפירא, אחרי בדיקה בספרים שונים: אם על־ידי פרסום ההודעה אתם יכולים להציל יהודים ולו אפילו חלק מעדת הגיטו — עליכם למצוא עוז בנפשכם לעשות מה שדורשים מכם. בווילנה פסקו הרבנים פסק הפוך. כדאי לציין כי בוויכוח על תורתו של הרמב"ם בנדון ב"שלזיה העלית מזרחית" הובעה הדעה, כי אין תורתו של הרמב"ם תופסת את המציאות המיוחדת של זמננו.

עוד מרכיב אחד נוסף לייחוד שבשואת ליטא: האבידות של יהודי ליטא הן בין החמורות ביותר בכל שטחי השואה. לעומת זה, עם גמר המלחמה נמצאו שרידי יהדות ליטא בבריה"מ, בליטא, בלטביה, באסטוניה (לשם גורשו), בגרמניה (גם לשם גורשו). לא כולם התרכזו במחנות העקורים ואם כי מספרם היה קטן הם הצטיינו בכל הפעולות (ארגוניות, מדיניות, חינוך, עתונות, ספרים) במחנות והטביעו את חותמם על מהלך העניינים שם ללא כל פרופורציה עם מספרם הזעום. הם עלו ברובם ארצה והיכו בה שרשים כאלמנט חשוב בקיבוץ הגלויות.

יוסף גאר

פרטים על חורבן ליטא בדו"חות של "עוצבות המבצע" (EINSATZGRUPPEN) ב"דו"ח ואלטר שטאלקר" וב"רשימה המוסכמת" של קרל יגר

1. "עוצבות המבצע"

בהשמדת היהודים בשטחים הכבושים אשר במזרח — בתוכם ליטא — היה תפקיד ראשי ל"עוצבות המבצע" המיוחדות, שהקים ראש משטרת הבטחון והס.ד. — רייןנהארד היידריך. מטרותיהן הוגדרו ב"הוראה מס' 11" של היטלר (מבצע "ברברוסה") ב־18 באוקטובר 1940, זמן רב לפני ההתקפה על רוסיה הסובייטית.

במאי 1941 הושג הסכם בין המטה הכללי של הצבא הגרמני (וורמאַכט) לבין הס.ס. על תפקידיהן של "עוצבות המבצע" ופלוגותיהן בשטחים שייכבשו ברוסיה הסובייטית ויימצאו בשליטתו של הצבא. באותו הסכם נאמר, כי לכל יחידת־צבא מתאימה ייקבע נציג של ראש משטרת־הבטחון והס.ס. לרשותו של אותו נציג תועמדנה יחידות ניידות בצורת "עוצבות מבצע", שתתחלקנה ל"פלוגות מבצע", "פלוגות מיוחדות" ויחידות קטנות יותר.

זמן קצר לפני התחלת המלחמה נגד רוסיה הסובייטית הורכב מנגנון הפיקוד של "עוצבות המבצע" בחבל הגרמני זאקסן ושם גם תודרכו היחידות לתפקידיהן בשטחים הכבושים. נאמר להן, שכדי לשמור על הבטחון הפוליטי בשטחים הכבושים עליהן לחסל, ללא רחם, כל התנגדות לנאציזם, לא התנגדות קיימת בלבד, אלא גם כזו העלולה לקום. יש גם לחסל ללא רחם וללא כל חקירה קבוצות שלמות של האוכלוסיה. את הנשים יש להרוג יחד עם הגברים וגם את הילדים צריך להשמיד. היהודים הם אחת הקבוצות העיקריות שאותן יש להכחיד. הקבוצות האחרות הן: הצוענים, חולי־הרוח, "האסיאתים תת־בני־האדם", קומו־ניסטים פעילים, ו"אישים אַסוציאליים". במהלך המלחמה נתווסף לתפקידי "עוצבות המבצע" גם המאבק נגד פרטיזנים ועוזריהם.

"עוצבות המבצע" היו יחידות ממוכנות. בס.ס. היו ארבע יחידות. הן צויינו בארבע האותיות הראשונות לא"ב הלטיני — A. B. C. D. "עוצבות המבצע" לא היו אחידות בגודלן, אשר נע בין 500 ל־900 איש. אנשי השורה גויסו מבין חברי הס.ס. (Waffen — S.S.) ומשטרת־הסדר (Ordnungspolicei). הקצי־נים — מבין אנשי הגישטאפו, המשטרה לעניינים פליליים ואנשי הס.ד. (Sicherheitsdienst — שירות הבטחון). לרשותן של "עוצבות המבצע" עמדו בשעת הצורך יחידות של שוטרי־עזר, שגויסו מתוך האוכלוסיה המקומית, כגון — ליטאים, לטבים, אוקראינים ועוד. במקרים של אקציות־השמדה גדולות יותר הועמדו לרשותן חיילים של הצבא הגרמני.

כאשר פרצה המלחמה נגד רוסיה הסובייטית היתה "עוצבת המבצע" A מורכבת מפלוגות־המבצע (Einsatzkommandos) Ia, Ib וכן מפלוגות־המבצע 2 ו־3. "עוצבת המבצע" A, תחת פיקודו של ס.ס.־בריגאדהפירר ד"ר ואלטר שטאלֶקר (ראה להלן את הדו"ח שלו) ומאוחר יותר תחת פיקוד הס.ס.־בריגאדהפירר היינץ יוסט, היתה מיועדת תחילה למחנה הצפוני והיא פעלה בליטא, לטביה ואסטוניה, ומאוחר יותר — גם באיזור שמסביב ללנינגראד.

כאשר כבשו הגרמנים שטחים יותר ויותר גדולים, התרחבה פעולתן של "עוצבות המבצע" והשתרעה מהים הבלטי ועד לים השחור. מקום מושבו של מטה העוצבה היה, בדרך כלל, בקירבת מושב הקבוצות שהשתייכו לעוצבה. הפלוגות היו נוסעות מעיר לעיר ומבצעות את "שליחותן". שיטות השמדת היהודים היו שונות. בבוא הפלוגה מ"עוצבות המבצע" ליישוב יהודי קטן, היו מכנסים את כל היהודים ורוצחים אותם בקירבת אותו יישוב או ביערות ובשדות הסמוכים. במקומות, שבהם היה יישוב יהודי גדול יותר, בוצעה ההשמדה בשלבים אחדים. הרוב היה נרצח ביריה. במספר מקומות השתמשו גם באוטובוסים מצויידים בגזים. לפני הרצח שדדו מן הקרבנות את כל אשר היה ברשותם.

"עוצבות המבצע" היו שולחות באופן סדיר את דיווחיהן לברלין, למשרד הראשי לבטחון הרייך ("Reichssicherheits-hauptamt", בראשי תיבות — RSHA). שם צורף לדו"חות גם מידע על פעולות משטרת־הבטחון. מהדו"חות הבודדים היו מרכיבים דו"חות מקיפים. לציון רצח היהודים היו משתמשים בביטויים רבים: חוץ מן המלים "נורו", "חוסלו", "הושמדו", השתמשו גם בביטויים כגון "נעשו בלתי מזיקים", "סולקו", "טיפלו בהם כהלכה", "קיבלו טיפול מיוחד" וכדומה.

תחילה הוכנו הדו"חות מדי יום, ומאוחר יותר — אחת ליומיים או במועדים לא קבועים. בסך־הכל הוגשו 195 דו"חות. הדו"ח הראשון הוא מסוף יוני 1941, והאחרון מה־24 באפריל 1942. על הדו"חות רשום: Geheime Reichssache (ענין־מדינה סודי).

מאחר שהדו"חות היו סודיים, צויין על כל אחד מהם (החל ממספר 6) מספר העותקים ששוכפלו. כמו־כן סומן מספרו הסידורי של העותק. כך, למשל, דו"ח מספר 6 הוכן ב־3 העתקים, ואילו דו"ח מס' 192 ב־77 העתקים. דבר זה מעיד על כך, שמספר האנשים, אשר להם נמסרו הדו"חות, הלך ורב. לחלק מהדו"חות הראשונים צורפו רשימות אנשים, שקיבלו את הדו"חות. החל מדו"ח מס' 54 — מספר הרשימות מועט. מהרשי־מות ניתן ללמוד, שהדו"חות נמסרו לראשי המנהיגות של הרייך השלישי, כמעט לכל הפקידים של RSHA, למפקד משטרת־הסדר, וחלק מהם גם למחלקה לחינוך פוליטי של הצבא.

אם כי הדו"חות מסומנים כ"מסירת אירועים מרוסיה" (Ereignissmeldungen UdSSR), יש בהם פה ושם מידע שיש לו קשר גם לגרמניה, יוגוסלביה, צרפת, "גנרל גוברנמנט"

(פולין), בלגיה, יוון, הולנד, רומניה, הונגריה וכן למספר מחנות־ריכוז. ביוגוסלביה פעלה "עוצבת מבצע" מיוחדת, שלא היתה קשורה עם ארבע "עוצבות המבצע" בשטחים הכבושים ברוסיה, אך תפקידיה היו זהים. במספר דו"חות סומנו המקומות, שבהם נמצאו "עוצבות המבצע" או הפלוגות השייכות להן. מצויים גם דו"חות, שבהם אין ידיעות על יהודים.

להלן מספר מובאות מהדו"חות של "עוצבות המבצע" והפלוגות על חורבן ליטא (בגבולות הרפובליקה הליטאית העצמאית, חוץ מווילנה ומחוזה). הדו"חות הללו קרויים Ereignismeldungen UdSSR וכן Taetigkeits und Lagerberichte. שני הסוגים הוכנו במטה הראשי של משטרת־הבטחון בברלין ומתייחסים לאותה תקופת־זמן וכן לאותה פעילות. הראשונים היו דו"חות יומיים ומפורטים יותר, ולפעמים ניתנו בהם גם ידיעות על שטח פעולתן המיוחד של "עוצבות המבצע":

... בשקוד מבוצעת פעולת־הענשה נגד האוכלוסיה היהודית כעונש על הצתת העיר קראָטינגה, שביצעו היהודים (דו"ח מס' 7, 23 ביוני 1941).

... פלוגה מ"עוצבת המבצע" A הגיעה ב־28 ביוני לקובנה והתחילה בפעילותה... קשה מאד לשמור על בתי־הסוהר המלאים עד אפס מקום. במשך שלושת הימים האחרונים כבר המיתו הפרטיזנים הליטאים ביריה אלפים רבים של יהודים (דו"ח מס' 8, 30 בספטמבר 1941).

... "פלוגת המבצע" 2 ממוקמת בשאוולי. מחמישה־עשר אלף היהודים שהיו במקום בהתחלה נשארו רק אלפיים. השאר ברחו... "פלוגת המבצע" מס' 3 נמצאת בקובנה (דו"ח מס' 11, 3 ביולי 1941).

... בקובנה נמצאות שתי קבוצות פרטיזנים — 600 איש תחת פיקודו של קלימייטיס, 200 איש תחת פיקודו של ד"ר ז'יגוניס. ... "פלוגת המבצע" 2 נמצאת בשאוולי (דו"ח מס' 12, 4 ביולי 1941).

... בוצעה "פעולת טיהור" גדולה בגורז'ד. 201 איש נורו, כי היהודים עזרו למשמר־הגבול הרוסי להתנגד להתקפות הגרמנים.

... בקראָטינגה נורו 214 איש, כי האוכלוסיה הרגה קצין ושני חיילים. בפולאנגן — 111 איש, כי האוכלוסיה הרגה קצין. רוב המחוסלים הם יהודים.

..."פלוגת המבצע" Ib מודיעה מקובנה: האוכלוסיה הליטאית היא פרו־גרמנית. פרטיזנים מהימנים אורגנו ב־5 יחידות של "משטרת העזר". לרשותה של אחת משתי היחידות הנמצאות תחת פיקודה של "פלוגת המבצע" Ib הועמד מחנה־הריכוז ב"פורט השביעי" והיא מבצעת הוצאות־להורג. במחנה־ריכוז זה יש מחלקה אחת לגברים יהודים, ושניה — לנשים וילדים. 1869 איש מוחזקים בבית־הסוהר המרכזי. מחנה־ריכוז נוסף עומד לקום בקובנה ב"פורט התשיעי" (דו"ח מס' 14, 6 ביולי 1941).

... "פלוגת המבצע" מס' 3 נמצאת בקובנה. יחידות "פלוגת המבצע" מס' 2 הן בשאוולי (דו"ח מס' 16, 8 ביולי 1941).

... ב־2 ביולי נהרגו 133 איש בטאווריג. ב־3 ביולי — 322 איש, בתוכם חמש נשים ביורבורג, 68 — במאריאמפול.

... הוצאות להורג נוספות: בניישטוט — 192, במחוז טאווריג — 122, במחוז קראָטינגה — 63. בסך־הכל נהרגו עד כה 1743 איש. מפקד משטרת־הסדר בקניגסברג יטול על עצמו את המשימה המשטרתית במחוזות מסויימים בליטא. האוכלוסיה הליטאית ידידותית לעת־עתה כלפי הגרמנים. הליטאים עוזרים לגלות קומוניסטים ליטאים, עריקים מן הצבא־האדום ויהודים ומסגירים אותם לשלטונות.

לאחר שהצבא־האדום פינה את קובנה נורו 2500 יהודים על־ידי האוכלוסיה המקומית. רבים אחרים נורו על־ידי משטרת־העזר הליטאית כפרטיזנים. "עוצבת המבצע" A מודיעה, שבפוגרומים וההוצאות־להורג ההמוניות הושמדו עד כה בקובנה 7800 יהודים. גופות הנרצחים סולקו. הוצאות־להורג המוניות נוספות הן בלתי אפשריות. מפקד "עוצבת המבצע" A הזמין אליו ועד יהודי והודיע לו, שעד כה לא היתה לו סיבה להתערב במריבות שבין הליטאים והיהודים. הוא הבטיח מדיניות חדשה בתנאים הבאים: הקמת גיטו וזיהוי כל היהודים על־יד ענידת מגן־דוד צהוב בצד השמאלי של החזה. כל הנשים והילדים, שעשויים להשתחרר על־ידי הליטאים לפי פקודה מטעם הגרמנים, חייבים לעבור לגיטו שיוקם. את הגיטו צריך להקים בוויליאמפול, פרבר של קובנה — סלאבודקה. את ההעברה לגיטו יש לבצע במשך 4 שבועות. יהודים נאסרים ומוצאים להורג כאשר יש לכך סיבות מיוחדות. אין לחזות הוצאות־להורג בקנה־מידה גדול: 50 עד 100 איש.

...משטרת־הסדר תחסום את קובנה, כדי למנוע שובם של היהודים. אלה שיעשו מאמצים כדי לחזור לעיר — יירו. ליחידות הצבא הגרמני נמסרו הודעות על הסדר זה. קרוב ל־205 פרטיזנים ליטאים מוחזקים בתור יחידה מיוחדת, למטרות הוצאות־להורג. יחידות של "פלוגת המבצע" מס' 3 פועלות במאריאמפול וראסיין (דו"ח מס' 19, 10 ביולי 1941).

... הגישטאפו מטילזיט מודיע על חיסול 3302 יהודים בליטא... (דו"ח מס' 26, 18 ביולי 1941).

... בליטא עברו החיים הציבוריים טיהור עצמי (Selbstreinigung) מהיהודים, כך שסילוק היהודים מהחיים הציבוריים הושג כבר. פרעות ספונטניות פרצו בכל הערים... (דו"ח מס' 40, 1 באוגוסט 1941).

... הפעילות של משטרת־הבטחון מתפתחת לפי התוכנית. בקובנה ובריגה סודרו "מפקדות טובות", שיכולות להיחשב מושלמות. ניקוי העורף הצבאי נמשך לפי התוכנית, בחלקו בעזרת פלוגות־עזר של הליטאים והלטבים. סך־הכל חוסלו 29,000 איש במחוזות הללו (דו"ח מס' 48, 10 באוגוסט 1941).

... החלקים העיקריים של "פלוגות המבצע" 2 ו־3 ממשיכות בפעולות ההשקטה שלהן בקובנה ובריגה... בליטא ובחבלים מערבה מהנהר דווינה נקבעו קומיסרים מחוזיים... קומיסר העיר קובנה (האנס קראמר) פעל בקשיחות, "הדומה לזאת שהיתה נהוגה בפולין"... (דו"ח מס' 53, 15 באוגוסט 1941).

... "פלוגת המבצע" מס' 3 (קובנה): דו"ח מפורט (12 עמודים) על "המצב הפוליטי בליטא", מסודר לפי פרקים: כלכלה, חינוך, חיי הדת וארגון של הכנסיה הקתולית בליטא. בפרק אחרון זה נמצאת רשימת הארגונים הקתוליים ושם נאמר ש"כל הכמורה הקתולית... תומכת בהחלט באמצעים הננקטים על־ידי הגרמנים"... הדו"ח מסתיים בקטע הבא: "באשר לשאלה היהודית, גישתה של הכמורה בדרך כלל ברורה... נאסר על הכמרים להתערב בכל צורה שהיא לטובת יהודים... עד כה לא נתקלו במקרים של שמד, והכמרים הקתוליים בעצמם היו מתנגדים לצורת שמד כזו, שכן, לדעתם, היהודים לא היו באים לנצרות

בשל מניעים דתיים, אלא כדי להפיק טובת־הנאה אפשרית לעצמם בקשר עם זה".

... אקציות מיוחדות בוצעו בין ה־22 ביולי ל־3 באוגוסט: הושמדו בפאגיר — יהודי אחד; בקיידאן — 125 איש, בתוכם 83 "יהודים קומוניסטיים" ו־12 נשים "יהודיות קומוניסטיות"; במאריאמפול — 103 יהודים, בתוכם 13 נשים; בפוניבז' — 288 איש, בתוכם 249 יהודים; בראסיין — 257 איש, בתוכם 254 יהודים; באייראגולה — 38 איש, בתוכם 27 יהודים; בסביבת ואַנדז'יגולה — 15 איש; באוטיאן — 256 איש, בתוכם 235 גברים יהודים ו־16 נשים יהודיות; בווילקומיר — 300 איש, בתוכם 254 גברים יהודים ו־42 נשים יהודיות; בקובנה — 209 איש... בין ה־22 ביולי וה־3 באוגוסט 1941 חוסלו 1592 איש על־ידי הפלוגה. החל מ־1 באוגוסט נטלה משטרת־הסדר על עצמה את הפיקוד על יחידות משטרת־העזר תחת השם "פלוגות השוטרים" (Schutzmanshaften). ההעברה לגיטו של כ־25,000 יהודי קובנה מתנהלת בקצב מלא. כ־10,000 מהם כבר עברו לגיטו. תחת פיקודו הגרמני הכין משרד הרישום של משטרת־הבטחון הליטאית כרטסת של כל יהודי קובנה. "הוועד היהודי" יודיע בקרוב על מצבו הכלכלי והאפשרויות להעסיק יהודים... (דו"ח מס' 54, 16 באוגוסט 1941).

..."עוצבת המבצע" A. "חיסולים": יחידה של "פלוגת המבצע" 3, בעזרתה של הפלוגה הליטאית, ביצעה אקציות במחוזות המרוחקים: ראסיין, ראקישוק, אַז'אראַני, בירז', וכמו־כן בעיר פראַן. כעת המקומות האלה "נקיים מיהודים" (Judenrein). עם ה"אקציות" האלה הגיע מספר האנשים שחוסלו על־ידי "פלוגת המבצע" 3, בעזרתם של הפרטיזנים הליטאים, ל־46,692 (דו"ח מס' 88, 19 בספטמבר 1941).

... "עוצבת המבצע" A. פרטיזנים: תיאור המאבק נגד פרטיזנים (פרו־סובייטיים). במקומות אחדים קיימות פעולות תעמולה פרו־בולשביסטיות של יהודים. במקרים כאלה נקטים **האמצעים החמורים ביותר, במידת האפשר מנקים ישובים כאלה** מיהודים כליל. מאחר שתעמולנים יהודים אלה פעילים במיוחד, הגיע מספר האנשים ש"פלוגת המבצע" 3 חיסלה בליטא ל־75,000 איש...

... "הבעיה היהודית באסטוניה": תיאור מסכם של האמצעים האדמיניסטרטיביים נגד היהודים (הקמת הגיטאות) ש"פלוגת המבצע" נקטה עוד לפני שנטל המימשל האזרחי את השלטון לידיו... היהודים בערים מנוצלים על־ידי כל המוסדות ככוח־עבודה חינם אין כסף. עם מקומות־עבודה כאלה נוצרים תמיד קשיים, כאשר משטרת־הבטחון נוקטת אמצעים נגד היהודים העובדים אצלם. שוב ושוב מגיעות פניות לשחרר יהודים, בעיקר אלה הנחשבים חיוניים ביותר, מהחובה לענוד את המגן־דוד הצהוב, לתת להם גישה למקומות ציבוריים וכדומה... כמובן, שהשתדלויות כאלה נענות בשלילה מצד משטרת־הבטחון... (דו"ח מס' 94, 25 בספטמבר 1941).

... "עוצבת המבצע" A מודיעה על המצב בארצות הבלטיות: ..."בכלל אפשר להגיד שיהודים ופולנים עובדים בצוותא במח־תרת, בעיקר במסירת מידע. הפולנים קונים בקנה־מידה גדול רכוש יהודי, כדי לשמור עליו מהחרמה..." (דו"ח מס' 95, 26 בספטמבר 1941).

,,, "עוצבת המבצע" A: מה־30 באוגוסט עד ל־5 בספטמבר נהרגו: ...במחוז שאוולי — 44 איש (דו"ח מס' 96, 27 בספטמבר 1941).

... פלוגות של "עוצבת המבצע" פועלות כעת בקובנה, וילנה, שאוולי... כל היהודים מה"גנרל־קומיסריאטים" בליטא ולטביה מרוכזים כעת בגיטאות...

... 5 המשלוחים הראשונים (מגורשים מהרייך) המיועדים לריגה נשלחו לקובנה... (דו"ח מס' 151, 3 בינואר 1942).

... "עוצבת המבצע" A: ב־14 בנובמבר 1941 נאסר מושל אוטיאן, פראנאס גראבליאוסקאס, בשל אי־מסירה (לגרמנים) **של רכוש יהודי מוחרם וגם בשל ביצוע מעשים אסורים אחרים.** מושל מחוז ראסיין אנטאנאס סאבאליאוסקאס, וראש העיר (ראסיין), אדולפס יואדקא, פוטרו ממשרותיהם בשל "יחסם הטוב" החוזר שהראו כלפי יהודים בשעת "אקציה מיוחדת" (נגד היהודים) על־ידי הפלוגה. השניים כבר נחשדו קודם לכן שלקחו לעצמם רכוש יהודי במרמה.

... ב־29 בנובמבר נורו בקובנה 19 יהודים ליטאיים, שלא עברו לגיטו, ו־15 חבלנים סובייטיים... ב־3 בינואר (1942) נורו בווילקובישק 50 היהודים שנתפסו תוך כדי שוטטות. בימים האחרונים נאסרו בקובנה 10 יהודים על שיצאו מן הגיטו (דו"ח מס' 154, 12 בינואר 1942).

... "עוצבת המבצע" A: ...בקובנה נמצאו עלונים אנטי־גרמניים שבהם נתבקשו הפרטיזנים הליטאיים להפסיק את רצח היהודים. העלונים הללו בוודאי הופצו על־ידי פעילים ליטאיים, יתכן אפילו לאומניים.

... יהודים: המטרה היא לנקות במידת האפשר כליל את אסטוניה מיהודים. בכל מקום אורגנו ההוצאות־להורג כך, שבמידת האפשר לא ידע הציבור עליהן. ואמנם, כמעט בכל מקום כך זה היה. אפילו בערים, שבהן התנהלו ההוצאות־להורג בהיקף רחב יותר, לא היה ידוע מתי והיכן הושמדו היהודים. האוכלוסיה, ואפילו היהודים הנותרים בחלקם הגדול, האמינו שהיהודים הועברו לחלקים אחרים של אוסטלאנד...

... בליטא היה צריך לנקות לחלוטין את ערי־השדה והישובים הקטנים מהיהודים. זה היה דחוף במיוחד — נוסף לטעמים העקרוניים — בשל היסודות הקומוניסטיים וביחוד בשל קבוצות הטירור וחוגים קטנים משורות תנועת־המרי הפולנית, שבאו במגע עם יהודים והסיתום למעשי חבלה והתנגדות. היהודים מצדם השתדלו לעורר רגשות אנטי־גרמניים גם בקרב שכבות קונסטרוקטיביות של הליטאים. פעמים אחדות ירו מתוך הגיטו על זקיפי המשמר. במיוחד היו היהודים פעילים בז'אגר. ב־2 באוקטובר (1941) נמלטו שם 50 יהודים מהגיטו. רובם נתפסו ונעשו הכנות להשמיד את כל יהודי ז'אגר הנותרים. בדרך למקום ההוצאה־להורג הם התנפלו על השומרים בסכינים ובנשק. 7 שוטרים נפצעו. אחרי ש־150 יהודים נורו במקום, הובאו השאר למקום־ההריגה ללא התנגדות.

... גיטאות מסויימים בליטא הפכו למרכזי מגיפות עקב תנאי דיור ומזון גרועים. התפשטות המחלות בגיטאות נמנעה על־ידי חיסולם הגמור של היהודים. בליטא נותרו 34,500 יהודים: 15,000 בקובנה (הם דרושים לעבודה), 15,000 בווילנה ו־4,500 בשאוולי (דו"ח מס' 155, 14 בינואר 1942).

... "עוצבת מבצע" A. ליטא: שבויי־מלחמה מזויינים נתגלו במשק "סאנטאקי", סמוך ליאנובה, על־ידי פלוגת משטרת־

הבטחון שסרקה את הסביבה. בהתנגשות מזוינת נהרגו שבוי רוסי אחד ויהודי (דו״ח מס׳ 184, 28 במרץ 1942).

... ״עוצבת מבצע״ A. מאסרים: בקובנה — 9 קומוניסטים, 37 יהודים, 4 פולנים, 11 דיברסנטים, בסך־הכל 61... בשאולי — 21 קומוניסטים, 3 יהודים, בסך־הכל 24... (דו״ח מס׳ 191, 10 באפריל 1942).

... ״עוצבת המבצע״ A מודיעה על המצב בשטחים שבהם היא פעילה, בעיקר בליטא ואסטוניה. בתיאור המצב בווילנה נמסרים פרטים על יחסם של כמרים ליטאיים ופולניים אל רדיפות היהודים על־ידי הנאצים. מנזרים נסגרו בשל החשד שבין הנזירות מסתתרות נשים יהודיות (דו״ח מס׳ 192, 14 באפריל 1942).

שם הישוב	תאריך ההוצאה־להורג	מספר המושמדים
אבאל	25.8.1941	1160
אוטיאן	31.7.1941	256
״	1.8.1941	571
אוטיאן ומאליאט	29.8.1941	3782
אייראגולה	30.7.1941	38
״	28.8—2.9.1941	662
אליטה	13.8.1941	718
אליטה והסביבה	13—31.8.1941	233
״	9.9.1941	1249
״	7.4.1942	22
אוראן	10.9.1941	831
בזבט	17.7.1941	8
״	28.8—2.9.1941	83
בוטרימאנץ	9.9.1941	740
גודלאווה	28.8—2.9.1941	247
דארשונישוק	28.8—2.9.1941	99
וילקובישק	15.11.1941	115
״	3.1.1942	50
וילקומיר	1.8.1941	300
״	8.8.1941	702
״	19.8.1941	643
״	5.9.1941	4709
וילקי	28.8.1941	402
ויליון	4.9.1941	159
ואנדז׳יגולה	9.7.1941	32
״	11—31.7.1941	15
״	28.8—2.9.1941	252
ז׳אגר	2.10.1941	2236
יאנישוק	27.8.1941	355
יאנובה	14.8.1941	552
״	28.8—2.9.1941	1556
יוסוואין	28.8—2.9.1941	282
יורבורג	25.8—6.9.1941	412
יאזנה	28.8—2.9.1941	144
לאזדיי	3.11.1941	1535
ליגום	1.8.1941	500 לערך
לייפון	11.9.1941	155
מאריאמפול	7.7.1941	32
״	8.7.1941	19
״	14.7.1941	31
״	18.7.1941	53
״	25.7.1941	103
״	1.9.1941	5090
מאראטש	10.9.1941	854
סאפיזישוק	4.9.1941	178
סימנה	12.9.1941	414
סאמילישוק	6.10.1941	962
סארהיי	11.9.1941	953
סראדניק	4.9.1941	193
אזאראני (זאראסי)	26.8.1941	2569
פוניבז׳	21.7.1941	103
״	22.7.1941	1
״	28.7.1941	288
״	4.8.1941	428
״	11.8.1941	500
״	23.8.1941	7523
פוסבול	26.8.1941	1349
פטראשון	28.8—2.9.1941	125
פראווינישוק	4.9.1941	253
פראן	27.8.1941	1078
צ׳ייקישוק	4.9.1941	146
קובנה	4.7.1941	463
״	6.7.1941	2514
״	9.7.1941	24
״	19.7.1941	26
״	2.8.1941	209
״	9.8.1941	534
״	18.8.1941	1812
״	26.9.1941	1608
״	4.10.1941	1845
״	29.10.1941	9200
״	25.11.1941	2934
״	29.11.1941	2034
״	7.4.1942	22
קושידאר	26.8.1941	1911
קיידאן	23.7.1941	125
״	28.8.1941	2076
קרוק	28.8—2.9.1941	1125
ראסיין	29.7.1941	257
״	5.8.1941	279
״	9—16.8.1941	298
מחוז ראסיין	18—22.8.1941	1926
״	25.8—6.9.1941	843
ראקישוק	27.7—14.8.1941	981
״	15—16.8.1941	3207
רומשישוק וז׳אז׳מיר	29.8.1941	784
שאדובה	25—26.8.1941	664

... "עוצבת מבצע" A : ...ב־7 באפריל נורו בקובנה 22 איש, בתוכם 14 יהודים, בשל הפצת תעמולה קומוניסטית... (דו"ח מס' 193, 17 באפריל 1942).

2. "הרשימה המסכמת" של יגר

ברשימה מסכמת מאת מפקד "פלוגת המבצע" מס' 3, ס.ס.־"שטאנדארטפירר" קרל יגר,[1] על מספר ההוצאות־להורג שבוצעו מיולי עד 1 לדצמבר 1941 (מישובים אחדים יש ידיעות על הוצאות־להורג גם בשנת 1942), נמסר מידע מפורט,[2] המובא בעמוד הקודם.

3. הדו"ח של שטאלאֶקר

ידיעות חשובות על תולדות החורבן של הישוב היהודי בליטא, אנו מוצאים בדו"ח של מפקד "עוצבת המבצע", ס.ס.־"בריגאדה־פירר" ואלטר שטאלאֶקר, המספר על פעולותיה של אותה עוצבה בחזית הרוסית הצפונית ובשטחים הכבושים הבלטיים. הדו"ח מקיף את התקופה מסוף יוני 1941 (כאשר פרצה המלחמה נגד רוסיה הסובייטית) עד ל־15 באוקטובר אותה שנה. הוא מכיל 143 עמודים, כתובים במכונת־כתיבה, ואליו צורפו 18 תוספות.

"עוצבת המבצע" A התחילה את דרכה ב־23 ביוני 1941, לקטע החזית הרוסית הצפונית, יחד עם החילות הגרמניים מס' 16 ומס' 18 ופלוגת־השריון מס' 4, בפיקודו של הפנר. ב־25 ביוני היה כבר שטאלאֶקר יחד עם יחידה של "עוצבת המבצע" בקובנה, שנכבשה על־ידי הגרמנים יום לפני זה. בדו"ח נאמר בין היתר:

..."כבר בשעות הראשונות לבואנו אורגנו, אם כי בקשיים די גדולים, הכוחות האנטישמיים המקומיים לפרוע פרעות ביהודים. משטרת־הבטחון היתה מוכנה לכך, בהסתמכה על פקודה לפתור את בעיית היהודים בכל האמצעים ובאופן מוחלט. אך היה רצוי, שלכל הפחות בהתחלה לא יתבלטו האמצעים האכזריים והבלתי רגילים, שהיו עלולים לעורר התרגשות אפילו בחוגים גרמניים. למראית עין צריך היה שיובן כי האוכלוסיה המקומית היא אשר כאילו נקטה את האמצעים הראשונים נגד היהודים, כתגובה טבעית נגד עושק (היהודים) במשך עשרות שנים ונגד הקומוניסטים על הטרור בעבר.

...בליטא התארגנו קבוצות פרטיזנים[3] שיצרו מיד קשר עם הגייסות הגרמניים שכבשו את העיר. אחרי ניפוי היסודות הבלתי מהימנים מקרב הפרטיזנים הוקמה יחידת־עזר של 300 איש תחת פיקודו של העתונאי הליטאי קלימייטיס. יחידת־הפרטיזנים הזאת היתה במשך "פעולת ההשקטה" המאוחרת פעילה לא רק בקובנה, אלא גם במקומות אחרים בליטא. הפרטיזנים ביצעו את תפקידיהם "כהוגן", בעיקר בהכנתן וביצוען של "אקציות ההשמדה" הגדולות יותר. קבוצות־פרטיזנים אחרות (שלא היו שייכות לקלימייטיס) פורקו מנשקן.[4]

בו בזמן הוקמו משטרת־בטחון ומשטרה לעניינים פליליים ליטאיות, בפיקודו של אנאוסקאס. המשטרה הליטאית שהוקמה פעלה תחת פיקוד "פלוגת המבצע" 3. גם בשאולי ובווילנה אורגנו באופן דומה כוחות ליטאיים להגנה עצמית, שנקראו "משטרת הבטחון" ו"המשטרה הפלילית הליטאית". כל עוד בוצעו הוצאות־להורג ו"אקציות השקטה" בקנה־מידה גדול יותר, הוסיפה קבוצת הפרטיזנים להתקיים ליד משטרת־הבטחון והמשטרה לעניינים פליליים. יותר מאוחר צורפה קבוצת הפרטיזנים לפעולות מחוץ לגבולות ליטא.[5]

... מכיון שהאוכלוסיה בארצות הבלטיות סבלה מהבולשביזם ומיהודים בימי שלטון הסובייטים באותן ארצות, היה צפוי שהתושבים עצמם ייפרעו מאויביהם שנשארו (יהודים וקומוניסטים). על משטרת־הבטחון הגרמנית היה לדאוג, שהמטרה הזאת תושג בהקדם האפשרי. חוץ מזה צריך היה להכין הוכחות לעתיד, שהאוכלוסיה המקומית עצמה היא אשר פרעה את חשבונה ביהודים ובקומוניסטים. ההוראות של המשרדים הגרמנים היו צריכות להשאר בצל.

...בליטא עלה לבצע זאת על־ידי הפרטיזנים הליטאיים. בלילה שבין ה־25 ל־26 ביוני 1941 ביצעו הפרטיזנים בקובנה פוגרום, תחת פיקודו של קלימייטיס, ו־1500 יהודים חוסלו. הוצתו או נהרסו בתי־כנסת רבים ורובע של 60 בתים יהודיים

1 מטהו היה בקובנה. משם שלח את "פלוגות המבצע" לווילנה, שאוולי, דווינסק ומינסק. בהתחלה עזרו ליגר שתי פלוגות נוספות : בווילנה 9b ובשאוולי 2a. אחרי השמדת רוב היהודים בישובים הללו, נשלחה "פלוגת המבצע" מס' 9 לפסקוב להשמדת היהודים ואילו פלוגה 2a נשלחה ללטביה. ל"פלוגת המבצע" היתה גם פלוגה מיוחדת שבראשה עמד "אוברשטורמפירר" האמאן. מטרתו העיקרית היתה להשמיד יהודים בערי־השדה. רוב חברי הפלוגה המיוחדת היו ליטאים. בשנת 1943 נשלח יגר לחזית, ואת מקומו בגישטאפו בליטא קיבל ד"ר פוקס. בשנת הכיבוש האחרונה תפס מקום זה באֶהמה. תחילה היה מפקד משטרת־הסדר אנגל, יותר מאוחר — דניקה, ולבסוף — מויסיל.

2 פלוגה זו פעלה רק בחלקה של ליטא, ולכן לא כל הישובים היהודיים בליטא מופיעים ברשימות אלו. מהדו"חות הוצאנו רק את המקומות, שהשתייכו בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, לרפובליקה הליטאית. פסחנו על הישובים של וילנה ומחוז וילנה, וכמו־כן אלה שהשתייכו ללטביה. המסמך הזה היה חלק מחומר־חקירה בקשר למשפט, שהכין התובע הממשלתי מפרנקפורט־על־המיין בשנות הששים נגד יגר וחברי "קומנדו המבצע" מס' 3 על הפשעים שביצעו. בינתיים מת יגר.

3 ה"פרטיזנים" היו הראשונים אשר החלו לרצוח יהודים. השם הרשמי של אותם ארגונים פרטיזניים היה "משמר העבודה הלאומית" (Tautinio Darbo Apsauga). תחילה הם פעלו תחת פיקודו של הקומנדנט הקובנאי הצבאי הליטאי — יורגיס בוביאליס, ויותר מאוחר — בפיקודו של סרן סטאסיס קוויצונסקאס.

4 בסוף יולי 1941 החלו הגרמנים להקים בטליוני־משטרה המורכבים מ"הפרטיזנים הליטאים" שפורקו מנשקם. עיקר תפקידם היה להשמיד יהודים. חברי הבטליונים הללו היו מתנדבים. מפקדם היה סגן־אלוף לשעבר — אנדריוס בוטקונס, וסגנו — סרן ליטאי לשעבר, אנטאנאס אימפולוויציוס. בקיץ 1941 הוקמו 5 בטליונים כאלה. מרכז פעולתם תהיה קובנה וסביבתה. גם בשאוולי, בפוניבז' ובישובים אחרים, יותר גדולים, בערי־השדה, אורגנו בטליונים כאלה. באוגוסט של אותה שנה היו כבר 20 בטליונים, בהם שירתו 341 קצינים, 1772 סמלים ו־6275 אנשי־שורה. בסך הכל היו בבטליונים אלה 8388 איש. מה־30 ביולי 1941 היו בטליוני־המשטרה הליטאיים תחת פיקודו של מפקד הגדוד ה־11 של משטרת־המילואים הגרמנית — לכטהאואר. החל מדצמבר 1941 היה המפקד של משטרת־הסדר הגרמנית — אנגל.

5 מדצמבר 1941 התחילו הגרמנים לנצל את בטליוני־המשטרה הליטאיים ברוסיה הלבנה ובפולין. שם הם צורפו ל"עוצבות המבצע" הגרמניות ויחד פעלו בהשמדת יהודים ופרטיזנים סובייטיים. באשר לאכזריות עלו הליטאים אפילו על הרוצחים הגרמניים. בטליוני־המשטרה הליטאיים היו פעילים במקומות אחרים, כגון : מינסק, פסקוב, סטאלינו, קירובגרד, ברנוביץ', לובלין. הם גם פעלו במחנות־הרכוז טרבלינקה ומיידנק ובחיסול גיטו וארשה,

עלה באש. בלילות הבאים נעשו, באותה דרך, לבלתי מזיקים, 2300 יהודים נוספים. לפי הדוגמה של קובנה בוצעו אקציות דומות גם במקומות אחרים.

... ב"אוסטלאנד" אי־אפשר היה לפתור את שאלת היהודים רק על־ידי פוגרומים. לכן בוצעו הוצאות־להורג גדולות בכל חלקי הארץ. לפעולה צורפה משטרת־העזר המקומית. **שיתוף־הפעולה אתה עבר ללא חיכוכים.**

... יחד עם ארגון וביצוע ההוצאות־להורג היה צריך להקים גיטאות. בקובנה היו 30,000 יהודים. אחרי הפוגרומים והרציחות הוקם ועד יהודי שעליו הוטל לארגן את ההעברה לגיטו... בהקמת הגיטאות היה על משטרת־הבטחון לטפל בתפקידים משטרתיים, בהנהלת הגיטו שהוקמה (יודנראט), בעבודת כפיה, תזונה ועוד.

בתוספת מס' 8 לדו"ח של שטאלאֶקר מובאת הטבלה הבאה על מספר הנפשות, ש"עוצבת המבצע" A השמידה בליטא (עד סוף אוקטובר 1941):

מקום	יהודים	קומוניסטים	סה"כ
קובנה וסביבתה	31,914	80	31,994
שאולי וסביבתה	41,382	763	42,145
וילנה וסביבתה	7,015	17	7,032
סה"כ	80,311	860	81,171

במפה של "עוצבת המבצע" A, המתארת את ההוצאות־להורג של יהודים בארצות הבלטיות עד סוף דצמבר 1941, מובאים מספרים נוספים על ההרוגים ועל אלה שנשארו בחיים בליטא (בלי וילנה וסביבתה): המספר הכולל של יהודים שהושמדו הוא 136,421. בגיטו קובנה נותרו אז 16,000 יהודים, ובגיטו שאולי — 4500. כאשר משווים את המספרים הנתונים במפה עם המספרים בדו"ח של שטאלאֶקר, מסתבר שבחודשיים האחרונים של שנת 1941 עלה מספר הקורבנות היהודיים בליטא ל־56,110.

מפה של השמדת היהודים, ש"עוצבת המבצע" A ביצעה בארצות הבלטיות מסוף יוני עד סוף דצמבר 1941, מובאת למטה.

ביבליוגרפיה

Ereignismeldungen (der Einsatzgruppen) UdSSR

The Einsatzgruppen Case (Case No. 9). **Nuremberg Military Tribunals. Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Central Council Law No. 10,** Vol. 4. Washington, 1950.

Report of SS Brigadenfuerer Stahlecker... In : **International Military Tribunal. Trial of the Major war Criminals before the International Military Tribunal.** Nuremberg, 1949, Vol. 37. pp. 670—717.

Cesamtaufstellung der in Bereich des Einsatzkommandes 3 bis zum 1 Dez. 1941 durchgefuerten Exekutionen, 5 p, typescript.

שרה נשמית: בין שיתוף פעולה למרי. לתולדות הכיבוש הגרמני בליטא. בתוך: דפים לחקר השואה והמרד, בית לוחמי הגיטאות, תש"ל, עמ' 152—177.

יוסף גאר

אוסטלאנד וה"גנראל־באצירק ליטא"

אוסטלאנד

בשבועות הראשונים למלחמה בין גרמניה הנאצית ורוסיה הסובייטית, שפרצה ב־22 ביוני 1941, זכו הגרמנים לנצחונות גדולים לאורך כל החזית המזרחית. בדרכם למוסקבה ולנינגראד הם כבשו את ליטא, לטביה, חלק מאסטוניה, שטחים גדולים מרוסיה הלבנה, והגיעו לא רחוק מסמולנסק, הנמצאת כ־400 ק"מ ממוסקבה.

ב־17 ביולי 1941 הורה היטלר להנהיג מינהל אזרחי בשטחים הכבושים במזרח. מאחר שחלקים מסוימים של השטחים הכבושים נועדו להיכלל בגבולות הרייך השלישי, או לעבור לידי גרורותיה של גרמניה, או להישאר זמנית תחת שיפוטו של הצבא (וורמאכט) — הוקם בברלין מיניסטריון לענייני המזרח (Ostministerium), כדי לנהל את יתר השטחים הכבושים במזרח, ובראשו הועמד אלפרד רוזנברג. המיניסטריון הזה הקים שני "רייכס־קומיסאריאטים" נפרדים: "אוסטלאנד" ו"אוקראינה".

כפי שמסתבר, תכננו הנאצים, ב־1941, ליצור "אוסטלאנד" גדולה, שנועדה לתפוס שטח העולה על חצי מיליון קמ"ר ובעלת אוכלוסיה של כ־20 מיליון נפש. במהלך המלחמה נאלצו הנאצים להקטין בהרבה את מסגרת ה"אוסטלאנד", מאחר ששטחים מסוימים, אשר היה בדעתם לכלול בתוך ה"אוסטלאנד", לא נכבשו על־ידיהם והללו נשארו בגבולות רוסיה הסובייטית. חלק מן השטחים השתייכו זמן ממושך לאיזור החזית והיו **בשלטונו של הצבא.**

לשיפוטו של ה"אוסטלאנד" עברו שלוש הרפובליקות הבל־טיות — ליטא, לטביה ואסטוניה, וכן רוסיה הלבנה. כ"רייכס־קומיסאר" של ה"אוסטלאנד" מונה היינריך לוזה, שמאז 1935 שימש גאוליטר נאצי של הפרובינציה הגרמנית "שלזוויג־הולשטיין". מקום מושבו היה בעיר ריגה. לתפקידו כ"רייכס־קומיסאר" הושבע בקובנה ב־25 ביולי 1941.

ארבע היחידות המינהליות של ה"אוסטלאנד" הפכו ל"גנרל־באצירקן" (מחוזות ראשיים). ב־13 באוגוסט 1941 הוציא לוזה לקומיסארים של ליטא, לטביה, אסטוניה ורוסיה הלבנה, הוראות כיצד לנהוג ביהודים ב"רייכס־קומיסריאט"־אוסטלאנד. במבוא להוראות, שסומנו כ"סודיות", נאמר, כי עד ל"פתרון הסופי" של שאלת היהודים ב"אוסטלאנד" נשארים בעינם ה"כללים" שקבע בנאומו בקובנה ב־27 ביולי 1941. אין ה"כללים" נוגעים למקומות שבהם כבר ננקטים האמצעים המתאימים, בעיקר על־ידי משטרת־הבטחון, כפי שנמסר בזמנו בעל־פה. יש להשתמש בהם רק במקרים שבהם אין כל אפשרות להשתמש באמצעים אחרים ל"פתרון הסופי" של שאלת היהודים. ה"כללים" חלים על כל היהודים הנמצאים בארצות ה"אוסטלאנד" שהיו קודם אזרחי גרמניה, צ'כוסלובקיה, פולין, הארצות הבלטיות וחלקים אחרים של רוסיה הסובייטית. מוסבר, כיצד יש לנהוג ביהודי חו"ל ב"אוסטלאנד" ובעיקר ב"מעורבים" (חצי־יהודים).

להלן נאמר ב"כללים", שמיד לאחר שינהיגו ה"גנרל קומי־סארים" בשטחים מינהל אזרחי, עליהם לערוך רישום של כל היהודים ולצוות עליהם לענוד שני סימני "מגן דוד" צהובים (על הגב ועל החזה). יש לאסור על היהודים: להחליף את מקום־המגורים או את הדירה, ללא רשיון של מושל הגליל או העיר; ללכת על המדרכות; להשתמש באמצעי־תחבורה ציבוריים; לבקר במקומות־מרפא, גנים, מגרשי־משחקים; לבקר בתיאטראות, בתי־קולנוע, ספריות, מוזיאונים, בתי־ספר; להח־זיק מכוניות, מכשירי־רדיו. כמו־כן נאסרה השחיטה לפי דיני הדת היהודית. רופאים יהודים רשאים לטפל אך ורק בחולים יהודים. בתי־מרקחת שהיו בבעלותם של יהודים, יש להעביר לרשותם של רוקחים אריים. אסור ליהודים לעסוק במקצועות של נוטריונים, עורכי־דין, וטרינרים, פקידי בנקים, סוכני מסחר. אסור ליהודים לקנות או למכור נכסי־דלא־ניידי ולנהל סוכנויות־משלוח. יש להחרים את כל הרכוש היהודי. אנשים שברשותם רכוש יהודי חייבים להודיע על כך למוסדות השלטון הגרמני. נקבע בהוראות כיצד יש למסור רכוש יהודי. ליהודים יש להשאיר רק את הנחוץ ביותר מן הרהיטים, הבגדים והלבנים. באשר לכסף: יש להשאיר לא יותר מ־20 פנינג (שני רובל) לכל נפש ליום.

לבסוף נאמר בהוראות, שיש לרכז את היהודים בגיטאות. מזון ומצרכי־הזנה יש לתת ליהודי הגיטו רק במידה שאפשר יהיה, ללא קושי מיוחד, להפקיעם מידי האוכלוסיה הכללית. בהשגחתו של מושל־המחוז יכולים היהודים לסדר את ענייניהם בתוך הגיטו וגם להקים "שירות סדר" (משטרה) (Ordnungs-dienst) משלהם. הגיטו, הסגור הרמטית, צריך להיות נתון לשמירתה של משטרת־עזר של האוכלוסיה המקומית. את היהו־דים המסוגלים לעבוד יש לקחת לעבודת־כפייה בתוך הגיטו או מחוצה לו. אנשים פרטיים או מפעלים, המשתמשים בעבודת־כפייה יהודית, חייבים לשלם עבור זה לקופת מושל־הגליל. במסגרת ה"כללים" יש למושלים זכות להוציא צווים.

הנאצים רצו ליצור את הרושם שהם מתייחסים, כביכול, לעמים הבלטיים ביתר תשומת־לב מאשר לעמים האחרים בשט־חים הכבושים במזרח. הם ניצלו את העובדה, ששכבות רחבות בליטא, לטביה ואסטוניה, סבלו מהשלטון הסובייטי בשנים 1940/1941, בעיקר בעת ההגליה ההמונית למקומות נידחים בברית־המועצות. יחסו של שלטון הכיבוש הגרמני לשלושת העמים הבלטיים לא היה זהה. באשר ל"יחוס" הגזעי ולאמון הנאצי עמדו במקום הראשון האסטונים, במקום השני — הלטבים, ובמקום האחרון — הליטאים. דבר זה בא לידי ביטוי ביחסם של הכובשים למינהל המקומי.

בינואר 1943 ציווה הימלר לשלוח לחזית הלנינגראדית 4000 גברים מגוייסים מן הארצות הבלטיות. הוא חיבב מאד

את רוח־הלחימה של הלטבים והאסטונים. מאוחר יותר באותה שנה גויסו 30,000 לטבים ואסטונים ל״וואפן ס.ס.״. כפיצוי הועלו כמה לטבים ואסטונים לדרגות גבוהות במערך הס.ס.

אחרי מפלת הגרמנים ליד סטלינגראד רצו ראשי הנאצים בברלין לשאת חן בעיני האוכלוסיה בארצות הבלטיות. ב־13 בפברואר 1943 הוציא ״המיניסטריון לענייני המזרח״ של רוזנברג פקודה להחזיר את הזכות לרכוש פרטי, שהולאם על־ידי השלטון הסובייטי באסטוניה, לטביה וליטא. תמורת זאת דרשו הגרמנים מהעמים הבלטיים להירתם ביתר־שאת למרכבתו של היטלר, כדי להבטיח את הנצחון הגרמני. בראשית שנת 1943 התחילה המערכה הצבאית נוטה לרעת הגרמנים. בברלין התחילו להתייחס בעין יפה יותר לתוכנית לתת לעמים הבלטיים מסגרת מסויימת של אוטונומיה תרבותית, אך מהלך הפעולות הצבאיות בחזית הרוסית שם לאל את כל התוכניות.

ב־1 באפריל 1944 נותקה רוסיה הלבנה מ״אוסטלאנד״ ועברה, כיחידת־מינהל נפרדת, לשיפוט ״המיניסטריון לענייני המזרח״ בברלין. כעבור חודשים אחדים, בסוף יוני, פתחו הסובייטים במיתקפתם בארצות הבלטיות. בשל הנצחונות הסובייטיים המדהימים נמלט רייכס־קומיסאר לוזה ב־25 ביולי מריגה לגרמניה, מבלי לחכות לפקודה על כך מ״המיניסטריון לענייני המזרח״ בברלין. את המימשל בחלק של ה״אוסטלאנד״, שנשאר עוד זמן קצר בידי הגרמנים, קיבל לידיו הרייכס־קומיסאר לשעבר באוקראינה, אריך קוך. בסוף קיץ 1944 שיחרר הצבא־האדום את הארצות הבלטיות מהכיבוש הנאצי. בכך בא הקץ על ״אוסטלאנד״.

״גנרל־באֶצירק ליטא״ (Generalbezirk Litauen)

כאמור נכבשה ליטא על־ידי הגרמנים כבר בראשית מלחמת גרמניה—רוסיה. מיד עם הקמת ה״רייכס־קומיסאריאט אוסטלאנד״ הפכה ליטא לחלק אדמיניסטרטיבי מהארצות במזרח שנכבשו על־ידי הגרמנים. בתקופת הכיבוש הגרמני היה השם הרשמי של המדינה ״גנראל־באֶצירק ליטא״.

הרפובליקה הליטאית הסובייטית, כולל וילנה וסביבותיה, תפסה שטח של 59,500 קמ״ר, עם אוכלוסיה בת 2.9 מיליון נפש. ה״גנרל־באֶצירק ליטא״ תפס שטח של 68,000 קמ״ר עם אוכלוסיה מעל לשלושה מיליון נפש. ה״גנרל־באֶצירק ליטא״ היה מורכב מ־3 מחוזות:

1. שאוולי — 25,000 קמ״ר עם 0.9 מיליון תושבים.
2. קובנה — 28,000 קמ״ר עם 1.2 מיליון תושבים.
3. וילנה — 15,000 קמ״ר עם 0.9 מיליון תושבים.

נוסף לכך היו עוד שתי ערי־מחוז: 1. קובנה; 2. וילנה. בכל אחת מהן ישב מושל־מחוז, ובכל עיר ״שטאדטקומיסאר״ — מושל העיר.*

ה״גנרל קומיסאר״ של ליטא היה ד״ר אדריאן פון רנטלן. מקום־מושבו היה בקובנה (שם קובנה הוסב על־ידי הגרמנים ל־קאוּאֶן — Kauen). הוא הגיע לליטא ב־27 ביולי 1941.

לפקודת מושלי המחוזות והערים עמדו: שירות־הבטחון (S.D.), משטרת־הבטחון (SIPO), משטרת־הסדר (ORPO), וכמו־כן משטרה ליטאית. תחילה היו פלוגות־המשטרה תחת פיקודו של הגנרל־מאיור ויסוקי. אחריו באו הארם והיינצה. בערי־השדה היו, במקום משטרת־הסדר, פלוגות ז'נדארמים וכן משטרה צבאית.

מבין אוהדי היטלר המקומיים הקימו הגרמנים מינהל ״קוויזלינגי״. מונו ״גנרל ראטן״ (יועצים כלליים) ליטאיים, שהיו לכאורה בבחינת שרים ואשר שיתפו פעולה עם הכובשים הנאציים. בראש ה״גנרל ראט״ים״ בליטא עמד הגנרל לשעבר בצבא הליטאי, פטראס קובילויונאס. ביוני 1934, כאשר ניסו נאמני וולדמאראס, אוהדי היטלר, להתקומם נגד שלטון סמטונה, היה קובילויונאס ראש המטה הכללי והצטרף למתקוממים. לאחר שנכשל נסיון ההפיכה ישב בבית־הסוהר.

לליטאים, משתפי הפעולה עם הגרמנים, היה עבר משלהם. בשנת 1927, זמן קצר לאחר המהפכה הפאשיסטית של 17 בדצמבר 1926, ניסו אוהדי וולדמאראס להקים בליטא פלוגות־סער בשם ״זאב הברזל״ (Gelezinis Vilkas), כדוגמת פלוגות־הסער של הנאצים. בסוף יוני 1939 העביר מנהיג הס.ס. היידריך תזכיר סודי, שנתקבל מאנשי וולדמאראס בליטא, לשר־החוץ הנאצי ריבנטרופ. בתזכיר זה כתבו אוהדי וולדמאראס שהחליטו להקים בליטא מפלגה נאצית חשאית, אשר תנהל פעולה אנטי־שמית ותגרום קשיים למשטרו של סמטונה. אנשי וולדמאראס ביקשו מממשלת גרמניה עזרה בכסף ונשק. היידריך המליץ על מתן כסף בלבד, ולא המליץ על מתן נשק. הנאצים נהגו בהתאם.

קץ תקוות־השוא של הליטאים הלאומנים

בשנים 41—1940, בתקופת שלטונם הראשונה של הסובייטים בליטא, הקימו פליטים ליטאיים בגרמניה, בעזרת מוסדות גרמניים, את ״חזית הפעילים הליטאיים״ (Lietuviu Aktyvistu Frontas — L.A.F.). ב״חזית״ זו השתתפו ליטאים מקבוצות לאומניות שונות, ביניהם גנרל הונדזיאַוויציוס, גנרל נגיאַוויציוס, קולונל בוביאֶליס, ד״ר י. אמבראזיאַוויציוס ואחרים. תומכי ה״חזית״ הקימו חוליות־סתר בליטא הסובייטית. הם עמדו בקשרים עם רשת הריגול הצבאי ועם שירות־הבטחון הגרמני. ה״פעילים״ הוציאו בולטינים (ידיעונים) וניהלו בהם תעמולה נגד הסובייטים ונגד היהודים. הם הכינו את חבריהם להתנגשות העומדת לבוא בין גרמניה הנאצית לבין רוסיה הסובייטית. בהתנגשות זו הם תלו תקוות רבות. באביב 1941 החלו ה״פעילים״ להקים חוליות ״פרטיזנים״ למלחמה בסובייטים וביהודים.

עם פלישת הגרמנים לרוסיה הסובייטית פרסמו ה״פעילים״ מינשר לליטאים, בו נאמר, בין השאר, כי הגיעה השעה לערוך את החשבון האחרון עם היהודים. ליטא תשתחרר לא רק מעול־הסובייטים, אלא גם מעול־היהודים בן מאות השנים. במינשר נקבע שכל הזכויות והזכיונות, אשר היהודים קיבלו בליטא מאז ימי ויטובט הגדול, בטלות ומבוטלות. על היהודים לעזוב מיד את אדמת ליטא. יהודי שפגע בבטחון המדינה, או השתתף בנגישות נגד העם הליטאי, יועמד לדין ויבוא על עונשו. בליטא המתחדשת לא יינתנו זכויות־אזרח ואמצעי־קיום אף ליהודי אחד...

ב־23 ביוני 1941, למחרת פרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה, הכריז ברדיו קובנה אחד מראשי ״חזית הפעילים הליטאיים״, ליאונאס פראפוליאַניס, כי שוב הוקמה עצמאותה הלאומית של ליטא. ״מטה הפרטיזנים העליון״, אשר הוקם אז והתחיל במלחמתו

* מושלי הערים היו: בעיר קובנה — האנס קראמר; בווילנה — הורסט וולף. מושלי המחוז: מחוז קובנה — לאֶנצן; מחוז וילנה — האנס הינגסט; מחוז שאוולי — האנס גווקה.

נגד הרוסים הנסוגים ובפוגרומים נגד האוכלוסיה היהודית חסרת־הישע, הכריז שהנה הוקמה ממשלה ליטאית זמנית בהרכב הבא:

ראש־הממשלה — קאזיס שקירפא, ממלא־מקום ראש־הממשלה ושר־החינוך — ד״ר יוזאס אמבראזיאַוויציוס, שר החוץ — עו״ד ראפולאס סקיפיטיס, שר הבטחון — גנרל סטאסיס ראשטיקיס, שר הפנים — קולונל יונאס שלאַפיטיס, שר האוצר — יונאס מאטוליוניס, שר התעשיה — ד״ר אדולפס דאמוּשיס, שר המשפטים — מאֶצ׳יס מאצקיאַוויציוס, שר החקלאות — פרופ׳ באליס ויטקוס, שר הבריאות — ד״ר קסאבאֶראס וינציוס, שר המשק הקומונלי — ויטוטאס לאנדסברגיס־ז׳מקאלניס, שר המסחר ומבקר המדינה — פראנאס וייגאוסקאס, שר העבודה והביטוח הסוציאלי — ד״ר יוזאס פאיואיס, שר התחבורה — אנטאנאס נוויצקיס, מנהל ענייני תעמולה — יוזאס סינקוס, בא־כוח ״חזית הפעילים הליטאים״ — ליאונאס פראפוליאניס.

שקירפא, ששהה אותו זמן בברלין, ניסה לפנות לחוגים שונים בגרמניה בבקשה שיתמכו בממשלה הליטאית החדשה. הנאצים, שהיו להם תוכניות משלהם לחבלי־הארץ הכבושים במזרח, ראו מלכתחילה בעין רעה את הכרזת עצמאותה של ליטא. מהיום הראשון החרימו את הממשלה הליטאית והפריעו לפעולתה. הם החזיקו את שקירפא במעצר־בית עד ל־19 ביולי 1941. גם ״שר החוץ״ של הממשלה הזמנית, סקיפיטיס, אשר שהה אותו זמן בברלין, לא הורשה לצאת מגרמניה.

בתוך ״חזית הפעילים הליטאים״ החלו מאבקים פנימיים. החוגים הקיצוניים הקימו את ״המפלגה הליטאית הלאומנית״ (L.N.P. — Lietuvos Nacionalistu Partija). בלילה שבין ה־23 ל־24 ביולי 1941 פרץ בהשראתו של הגישטאפו מרד של ה־LNP נגד ה־LAF. ב־5 באוגוסט 1941 הפסיקו שלטונות הכיבוש הגרמני את פעולות ה״ממשלה״ הליטאית וחיסלו אותה. יחד עם זאת הם מינו, כאמור, את היועצים הכלליים, שהיו כלי־שרת בידיהם. כמה עשרות פעילים מבין תומכי ה־LAF פנו בענין זה לשלטונות הכיבוש. בקשר לכך כדאי להביא את ההתכתבות הבאה:

ב־26 בספטמבר 1941 שלח ד״ר פון רנטלן תזכיר, דרך ה״רייכס־קומיסר״ של ה״אוסטלאנד״, אל מיניסטר הרייך לענייני החבלים הכבושים במזרח, ובו סיפר כי ב־16 בספטמבר מסרו באי־כוח ה״פעילים״ הליטאים, ליועץ־הממשלה ד״ר באומגרטל, תזכיר על עמדתם ביחס למצב בליטא. תזכיר ה״פעילים״ היה חתום בידי פראפוליאניס ומציצקאס וצורפו אליו שבעה נספחים על עניינים שונים הקשורים בחיים בליטא תחת שלטון הגרמנים. בתזכיר נאמר, כי ב־5 באוגוסט 1941 נתקבלו נציגי ״הפעילים הליטאים״ על־ידי פון רנטלן, ובפגישה זו מסרו לו שהחליטו להקים מחדש את הארגון ולהעמידו על בסיס עממי רחב, אשר ימשוך אליו את כל הליטאים, הרוחשים אהדה לגרמנים. לאחר דברי־חנופה ושפע מחמאות להיטלר ולגרמניה הנאצית טענו שהם מאוכזבים מהעובדה, שהגרמנים נטלו את כל השלטון בידיהם ואת הליטאים השאירו בצל. הם היו רוצים שתהיה להם צורה מסוימת של שלטון עצמי בלתי־תלוי בפיקוח הגרמנים. בין שאר התביעות והטענות נאמר בסעיף 5 של התזכיר (עמוד 8): ״רכוש ואוצרות היהודים, אשר שדדו וניצלו את הממשלה הליטאית ואת העם הליטאי, אינם נמסרים לרשות העם הליטאי״.

כאשר הגיע ענין התזכיר לאזני ד״ר רנטלן, דרש מד״ר באומגרטל כי יחזיר את התזכיר לכותביו. הוא נזף בראש היועצים הכלליים, קוביליונאס, על אשר לא ידע מראש על התזכיר. קוביליונאס הצטדק וטען, כי יועץ־הממשלה הבכיר (Oberregierungsrat) ד״ר אֶסאן אמר לו, שענייני הקבוצות הפוליטיות הם בסמכותו שלו, של הד״ר אֶסאן, ולכן לא התערב קוביליונאס בענין. ד״ר רנטלן הבהיר פעם נוספת לקוביליונאס, כי עליו לשמש מתווך גם לעניינים כגון אלה.

ב־27 בספטמבר 1941 כתב ד״ר רנטלן למיניסטר הרייך לשטחים הכבושים במזרח ומסר לו, כי ב־23 בספטמבר 1941 שלחו לו ה״פעילים״ הליטאים העתק מתזכיר ששלחו ב־15 בספטמבר אל היטלר ואל פילדמרשל פון בראוכיטש, על המצב בליטא לאחר שהחל השלטון האזרחי לפעול. את התזכיר להיטלר ובראוכיטש מסרו לגנראל־מאיור פול, המושל הצבאי בליטא, כדי להעבירו למיועדים. גנראל פול — כך כותב ד״ר רנטלן — לא הודיע לו על הענין, אם כי התזכיר מטפל בענייני השלטון האזרחי... בעזרת חוגים קלריקליים בגרמניה הועבר לשם התזכיר. ד״ר רנטלן סבור שהליטאים מנסים לסכסך בין הצבא לשלטון הגרמני האזרחי, המוצג על־ידי בעלי התזכיר כיוצר ״מצב בלתי נורמלי״ במדינה.

ד״ר רנטלן גרס שפעילות ה״פעילים״ הליטאים מפריעה לשלטון האזרחי. הוא ציווה שהחל מה־26 בספטמבר 1941 תפוזר ״חזית הפעילים הליטאים״ ורכושה יוחרם. כן ציווה לאסור את ל. פראפוליאניס, היוזם הראשי לכתיבת התזכיר, ואת שאר האשמים למסור לידי שירות־הבטחון, ולהתחיל בחקירה כדי לברר, איך יכלו ״היועצים הכלליים״ הליטאים להרשות שה״פעילים״ ישתמשו בצרכי המשרד שלהם.

ד״ר רנטלן מוסיף, שלמרות הכל ראויות לטיפול כמה בעיות שהוזכרו בתזכיר, כגון בעיית המסים וכדומה.

כך הגיעו לקיצן תקוות־השוא של עסקני ליטא, אוהדי הנאצים, להחיות את ״עצמאותה״ של ליטא תחת שלטון היטלר.

דב לוין

המאבק המזויין של היהודים בליטא נגד הנאצים במלחמת־העולם השניה*

הסקירה דלהלן מבוססת בעיקר על חומר ביבליוגראפי — יהודי, סובייטי ואחר — ובמידה מסויימת גם על ראיונות אישיים שערך המחבר עם כ־60 חיילים יהודים מהדיביזיה הליטאית לשעבר, הנמצאים בישראל ובארצות אחרות. ראיונות אלה קוימו במסגרת מדור תיעוד בעל־פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.

א. ערב פרוץ המלחמה

בהיותם מודרכים על־ידי השאיפה לסייע למדינה הצעירה בביסוס עצמאותה, הוכיחו יהודי ליטא אזרחות למופת בשעות מבחן חמורות. למעלה מ־3,000 יהודים השתתפו כמתנדבים וכחיילים מגוייסים במלחמות העצמאות של ליטא בשנים 1918—1923;[1] ואילו משהתבססה המדינה והוכרז על שירות־חובה בצבא הליטאי הסדיר, מילאו הצעירים היהודים את חובתם זו בנאמנות, וכמעט שלא נודעו מקרים בולטים של התחמקות מהשירות בצבא, אשר נודעו בקרב האוכלוסיה היהודית בעת שלטון רוסיה הצארית.

על אף עובדה זו ועל אף שבין שתי מלחמות־העולם צמח וגדל דור חדש של יהודים, שבמסגרת ארגונים ותנועות־נוער קנה לו אחיזה בכל ענפי הספורט המקובלים, בצופיות ובתרבות הגוף — לא בלטה בין הצעירים היהודים הנטיה לקריירה צבאית, ומכאן גם מיעוט הקצינים היהודים בצבא־הקבע הליטאי.

הסבר לתופעה זו ניתן אולי למצוא באופיים הלאומי המפותח של יהודי ליטא ורמתם התרבותית הגבוהה, שלא התאימו לחיי צבא־קבע (עם משפחותיהם) בתוך הקסרקטינים ובין קצינים מקצועיים לא־יהודיים, בעלי אורח־חיים ומנטליות שונים לגמרי. נראה שגם קיומו של המשטר הפאשיסטי־למחצה, שהשתרר במדינה זו לאחר ההפיכה בדצמבר 1926 וצמצם באופן שיטתי את זכויות האזרחים היהודיים, לא עודד צעירים יהודים לחפש עמדות בצבא־הקבע.

בתקופה הקצרה של השלטון הסובייטי הראשון (1940/41), משהפכה ליטא לרפובליקה הסובייטית ה־16 ובפני הנוער היהודי נפתחו (על כל פנים להלכה ובמידה לא־קטנה גם למעשה) אפשרויות רחבות למלא תפקידים ממשלתיים שונים — אפילו אז הלכו אך יהודים מעטים בדרך הקריירה הצבאית ונשלחו ללמוד בבית־הספר הצבאי. לעומת זאת נקלט מספר ניכר של יהודים במנגנון הממשלתי והמפלגתי, בשורות המיליציה ושירותי־הבטחון הפנימיים.

עובדה זו נוצלה על־ידי האלמנטים הליטאיים האנטי־סובייטיים (שכפי שהתברר אחר־כך קיימו פעילות מחתרתית רבת־היקף) לתעמולה רבתי נגד המשטר "הסובייטי־יהודי". זאת ועוד, למרות שבקרב 30,000 האנשים, שהוגלו מסיבות פוליטיות בחודש יוני 1941 לסיביר ולמקומות נידחים אחרים בברית־המועצות, נמצאו גם כ־7,000 יהודים, — גברה ההסתה נגד היהודים, שזוהו כולם עם השלטון הקומוניסטי, והיא לוותה באיומים להיפרע מהם "בשעת הכושר".[2] באווירה זו של הסתה ארסית ומתיחות גדולה בין הרוב הליטאי והמיעוט היהודי, פרצה המלחמה.

ב. עם פרוץ המלחמה

ב־22.6.41 פרצו, לאחר הפצצה כבדה, ראשוני טורי הגייסות הנאציים לגבולות ליטא, כשהצבא־האדום שחנה שם נסוג בפניהם תוך קרבות־מאסף נואשים. מוכי תדהמה והפתעה היו גם השלטונות האזרחיים והמפלגתיים המקומיים. תגובתם היחידה היתה לרכז את פעילי המנגנון והמפלגה במקומות־ריכוז ולהמ־תין להוראות. ההוראות לא איחרו לבוא והתייחסו בעיקר לפינוי מיידי של משפחות הפעילים הסובייטיים, ולשם כך גוייסו מרבית כלי־הרכב הממשלתיים. כמו־כן החלו לעזוב את ליטא גם אנשי המנגנון הממשלתי והמפלגתי ובראשם הקומיסארים העממיים, מפקדי המיליציה ומזכירות המפלגה הקומוניסטית הליטאית, ואף קצינים של הקורפוס הטריטוריאלי ה־29 (צבא ליטא לשעבר). אנשי המחתרת הליטאית הגיחו מזויינים ממחבואיהם לעשות שפטים בסובייטים ובבני־בריתם ה"יהודים". יהודי ליטא נותרו איפוא עזובים לגורלם.

מפי פליטים יהודים, שזכו להיחלץ מהגיהנום הנאצי בפולין הכבושה (ומצאו מקלט זמני בליטא), ידעו יהודי ליטא מה צפוי להם מידי הקלגסים הנאציים המתקרבים. כמו־כן לא נעלמו מעיניהם הכנותיהם הזדוניות של כנופיות הליטאים (ה"פרטיזנים" כפי שכונו) לבצע טבח המוני ביהודים. השאלה "מה לעשות ?" ניקרה באותם ימים (22—24 ביוני 1941) בלבב כל אחד מיהודי ליטא ; התווכחו על כך בתוך המשפחה, שקלו זאת בשיחות־רעים חטופות, דנו בענין זה בישיבות־מחתרת מאולתרות. אכן, השאלה היתה גורלית וקשה להכרעה, כי לאמיתו של הדבר, האפשרויות שניצבו בפני היהודים היו מועטות, מעורפלות ובלתי מבטיחות, דהיינו :

1. לברוח מליטא בכל דרך שהיא בעקבות הצבא הסובייטי ולהגיע לשטחים הבלתי־כבושים שמעבר לגבול ו"להמתין עד יעבור זעם".

2. למצוא מחבוא ביערות ליטא תוך כדי התחמקות מן הצבא הגרמני והכנופיות הליטאיות ולמצוא בני־ברית בין

---

* הדברים המובאים במאמר זה, הם חלק ממחקר מקיף שנערך על־ידי המחבר במסגרת המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים ושזכה בפרס לספרות צבאית ע"ש האלוף יצחק שדה, שנת תשל"ב. מימצאי המחקר פורסמו על־ידי המחבר בספרו "לוחמים ועומדים על נפשם — מלחמת יהודי ליטא בנאצים, 1941—1945", הוצאת "יד ושם" והאוניברסיטה העברית ירושלים, תשל"ד, 267 עמ' + מפות, טבלאות, מפתחות, ביבליוגרפיה, צילומים ותעו־דות וכן תמצית באנגלית.

הליטאים (אם קומוניסטים ואם אלמנטים אחרים), שמבחינה פוליטית היו גם הם עשויים לסבול מהכיבוש הגרמני, ובצורה כזאת לסלק, לפחות לפי שעה, את השואה מעל ראשם.

3. להישאר כל אחד במקום־מושבו ולצפות בבחינת "נחכה ונראה".

מתוך שלוש האפשרויות התיאורטיות הללו נתברר עד מהרה שהאפשרות השניה אינה מעשית. מצד אחד לא עודדו השלטונות הסובייטיים המקומיים (וגם לא היו מסוגלים אותה שעה לעודד) את פינוי האזרחים הרוצים בכך (קרי: יהודים). מצד שני, הסתבר שלא נעשו שום הכנות רציניות למלחמת־גרילה במקום.[3] יתר על כן, כתוצאה מהוראה ברורה לפינוי כל ה"אקטיבה" הקומוניסטית נעלם משטח ליטא בשעה זו כוח־פוטנציאלי רציני לכינון תנועה פרטיזנית אפקטיבית שבחיקה יכלו, אולי, למצוא מקום לפחות חלק מסויים מיהודי ליטא. על אחת כמה וכמה שאותה שעה לא היה קיים בליטא שום כוח מגובש — לא בקרב המיעוטים הפולני והרוסי, וכל שכן בקרב ליטאים בעלי אוריינטאציה דמוקראטית ואנטי־נאצית שמסוגלים היו לכונן פעילות מחתרתית ולשתף פעולה עם היהודים. כברירה מעשית יחידה נותרה איפוא הראשונה.

ואכן, למרות המכשולים הרבים (הפצצות של מטוסי ה"לופטוואפה", מאסרים ומעשי־רצח מצד הכנופיות הליטאיות הפאשיסטיות), הקיף המסע מזרחה כ־25,000 מיהודי ליטא,[4] רובם צעירים ובגיל הצבא, מכל השכבות והגוונים הפוליטיים ברחוב היהודי, ומיעוטם זקנים, נשים וטף. יגעים, רעבים וצמאים, תחת קרני שמש־הקיץ הלוהטת, עשו את רוב הדרך ברגל, כשבידיהם מזוודות קטנות ותרמילים. אחרי הפצצות ורציחות הכנופיות הליטאיות שארבו להם בדרכים, זכו רק כ־15,000 מבין היהודים לעקוף את הקשיים מצד זקיפי־הגבול הסובייטיים (נראה כי בהתחלה לא היו בידיהם הוראות ברורות כיצד לנהוג בפליטי־חרב מסוג זה) ולהגיע למעמקי ברית־המועצות.[5] היתר, שנותרו בחיים, נאלצו לחזור למקומותיהם, כשהם תשושים, יגעים ואבלים, ופקד אותם הגורל המר של אותם רבבות מיהודי ליטא, שבגלל סיבות משפחתיות, פיסיות ואחרות, לא יכלו מלכתחילה להסתייע באפשרות הראשונה (בריחה), ובלית־ברירה נאחזו ב"אפשרות" השלישית.

כפי שנראה להלן השכילו יהודי ליטא — הן אלה שנאלצו להישאר והן אלה שהצליחו לצאת — לתרום תרומה נכבדה וכמעט מירבית, בהתחשב בתנאי הזמן והמקום, למאמץ המלחמה נגד הפולש הנאצי.

ג. המאבק במקום

השואה שניחתה על ראשה של יהדות ליטא עם פלישת הנאצים עלתה בהיקפה, באכזריותה ובמהירותה השטניים על כל המשוער. במחצית השניה של שנת 1941, ובעיקר בחודשים אוגוסט—אוקטובר, נטבחו על־ידי ה"איינזאץ־גרופן" הידועות לשמצה, בסיועם הפעיל של "הפרטיזנים הליטאים", כ־80% מהאוכלוסיה היהודית. בכל ליטא נותרו כ־40,000 יהודים, רובם ככולם ב־4 גיטאות: וילנה וסוואַנציאַן (חוסלו ב־1943); קובנה ושאוולי, שהתקיימו תוך הקזת־דם מזמן לזמן (אקציות) עד יולי 1944, סמוך לשחרור ערים אלו על־ידי הצבא הסובייטי.

לאחר ההלם הכבד, ובהיותם למודי נסיון מר, השכילו כלואי הגיטו לפתח בתקופה האמורה צורות שונות של התנגדות סבילה ופעילה כנגד הגזירות הבלתי פוסקות של שלטונות־הכיבוש, שכוונתן העיקרית היתה: בידוד היהודים בתנאי הרעבה והשפלה וניצולם ככוח־עבודה זול, שבבוא העת ניתן יהיה לחסלם.

אמנם, ידועים לנו גילויי־התנגדות פיסיים עוד ב־1941, בתקופת הטבח ההמוני, אך היו אלה תופעות בודדות ובצורה ספונטאנית.[6] הוא הדין בפעולות־חבלה של יהודים במערכת הצבאית של הנאצים. לעומת זאת עדים אנו להתגבשות ההתנגדות המתוכננת והמאורגנת בתקופה זו, במסגרת תנועות־מחתרת מובהקות (כגון: פ.פ.א.* ו"פלוגת יחיאל" בגיטו וילנה, ואיכ"ל** בגיטו קובנה) וקבוצות קטנות בגיטאות שאוולי וסוואַנציאַן, מחנות־עבודה קיידאן וקושידאר ועוד. הארגונים הללו קמו לרוב תוך תהליך איחוד שרידי הקבוצות הפוליטיות שהיו ברחוב היהודי (התנועות החלוציות, הקומוניסטים, "בונד", הרביזיוניסטים והדתיים). תוך ויכוחים בלתי פוסקים על דרך הלחימה ("בגיטו או ביער"), התעצמו קבוצות אלו והפכו לכוח ארגוני וחברתי־צבאי ניכר, במידה כזו שהשלטונות היהודיים הממונים בגיטאות (ה"אלטסטנראט" בקובנה, הנציגות בשאוולי והיודנראטים בווילנה ובסוואַנציאַן), נאלצו להתחשב בהן ברצון או שלא ברצון.

במשך התקופה שבין 1.1.42, בו הופיע בגיטו וילנה הכרוז "אל נלך כצאן לטבח",[7] ועד 1943 — משהחלה למעשה פריצת הדרך ליערות לשם מלחמה פרטיזנית בגרמנים — יזמה תנועת־המחתרת נסיונות בלתי פוסקים למגע ושיתוף־פעולה עם ניצני התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא, שהיתה עדיין דלה ביותר ועם זאת תלויה לחלוטין במידת הסיוע והקשר מצד מטה התנועה הפרטיזנית הליטאית שהחל לפעול במוסקבה. בתנאי הבידוד והניתוק המוחלט של היהודים הכלואים, ולאור היחס העויין של האוכלוסיה האזרחית הליטאית והאדישות והשתיקה שאפיינו את חוגי "האופוזיציה הליטאית" (במידה שהיו קיימים בכלל), היתה זו גם האפשרות המעשית היחידה לקשר כלשהו עם העולם החיצון (אמנם, דרך מוסקבה). מכאן מסתברת העובדה, שהמלחמה האקטיבית של יהודי ליטא בפולש הנאצי נערכה לפחות תוך זיקה ארגונית ופוליטית ופעמים גם תוך תלות מוחלטת במערכה הצבאית־מדינית שנוהלה אותה שעה על־ידי ברית־המועצות. היה זה הכרח בל־יגונה שהובן יפה על־ידי כל החוגים הפוליטיים שהרכיבו את תנועת־המחתרת היהודית.

יחד עם זאת הם לא נרתעו מלנהל ויכוחים מייגעים ולהתמקח על פרטים שונים שעמדו לקבוע את הצביון הלאומי[8] בגדודים הפרטיזניים שבמסגרתם נלחמו עם נשק ביד פנים־אל־פנים עם האויב. חילוקי־דעות מרים לא פחות נתגלעו בין נציגי תנועת־המחתרת היהודית לבין ראשי התנועה הפרטיזנית בליטא, ביניהם הצנחן "יורגיס", הוא היהודי ג. זימאן,*** על תנאי קבלה קשים. כתוצאה מכך נמנעה יציאתם מן הגיטו של

---

* 'פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע' (ארגון פרטיזנים מאוחד).

** 'ארגון יהודי כללי לוחם'.

*** ג. זימאן, בנו של בעל־אחוזה באיזור מאריאמפול, היה ידוע בליטא לפני המלחמה כמורה ועסקן קומוניסטי. ב־1940 היה מראשי המחסלים את מערכת החינוך והתרבות העברית והציונית.

מאות אנשי־מחתרת, שהיו מוכנים מכל הבחינות לפרוץ ליערות על־מנת להצטרף לשורות הפרטיזנים.

למרות מכשולים אלה ואחרים, הצליחה תנועת־המחתרת היהודית — בתחבולות ובאמצעים שונים, ולפעמים תוך התנגשות־דמים עם הגרמנים, — להעביר פלוגות לוחמים על נשקן וציודן הקרבי, בדרך הארוכה של סביבה עויינת ובלתי מוכרת, לעמקי היערות; שם הקימו גדודים פרטיזניים שהלמו באופן שיטתי בחילות־המצב הגרמניים ובעורקי התחבורה הצבאית, תוך תיאום עם המפקדה־הצבאית העליונה במוסקבה.

מרבית חברי־המחתרת לשעבר בגיטו וילנה ובעיירות הסביבה התרכזו בחטיבה הליטאית ביערות רודניקי, כ־30 ק"מ דרומית מווילנה, בגדודים פרטיזניים יהודיים: "הנוקם", בפיקוד אבא קובנר; "לנצחון" — בפיקוד שמואל קפלינסקי; "מוות לפאשיזם" — בפיקוד יעקב פראנר; ו"המאבק" — בפיקוד אהרון אהרונוביץ.

מספר רב של לוחמים מגיטו וילנה, שהגיעו בחלקם בפיקודו של חבר מטה פפ"א יוסף גלזמאן * עד יערות נארוטש בגבול בילורוסיה, הקימו שם גם הם גדוד פרטיזני יהודי — "נקמה", בפיקודו של הצנחן "בוטאַנאס", הוא היהודי הליטאי זרח רגובסקי. פרטיזנים יהודים מליטא נלחמו גם במסגרת יחידות פרטיזניות שונות בדרום־ליטא, ביערות נאטשה, נאליבוק וקאזאן שבבילורוסיה, ביערות בלטביה ובמקומות נוספים.[9]

רוב אנשי־המחתרת שיצאו מגיטו קובנה נלחמו בשורות של יחידות מעורבות כגון "מוות לכובשים", "קדימה", "וו. בארונאס", "ליטא החפשית" ועוד [ר' בספר זה את מאמרם של צבי א. בראון ודב לוין: תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה].

ד. הפליטים היהודים מליטא ב"מלחמת המולדת הגדולה"

בליבות מעטים מאוד מבין יהודי ליטא, שנותרו תחת הכיבוש הנאצי, קיננה התקוה הקלושה שאחיהם ואחיותיהם אשר ברחו עם פרוץ המלחמה מזרחה הגיעו אמנם לחוף מבטחים. השמועה אמרה שרובם ככולם נספו, ואף אלה שזכו להגיע לגבול הסובייטי הישן — הוחזרו כלעומת שבאו. אכן, כלואי הגיטו לא יכלו לדעת שכמה רבבות אזרחי ליטא, מרביתם יהודים, אמנם הגיעו לאחר שבועות רבים של טלטולים לברית־המועצות והתרכזו במספר אזורים,[10] בידיעתם ואפילו תוך סיוע מסויים של השלטונות המקומיים.

אם כי תנאי המגורים, התזונה והעבודה בערים ובקולחוזים, שם התגוררו הפליטים, היו ירודים ביותר, הם התאמצו להסתגל למצב זה. ברם, עם התקרב הסתיו והחורף נאלצו רבים מהם, בעיקר מחמת לבושם הקל בו יצאו מביתם באמצע הקיץ, לנטוש את ערי־מגוריהם והקולחוזים שבהם עבדו, כדי לנדוד לאזורי אסיה המרכזית, שם עשוי היה האקלים החם להקל על סבלם. חלק מהם ראה באיזור זה גם פתח תקוה לעקור לאפגניסטאן או לאיראן (פרס), ומשם להגיע לארץ־ישראל. בודדים בלבד הצליחו לממש זאת. רבים מהפליטים התדפקו על דלתות ה"ווייאֶנקומאטים" (לשכות הגיוס) במטרה לצאת לחזית. "יגייסוך בבוא השעה, ובינתיים גם העבודה בעורף חשובה למאמץ המלחמתי" — היתה התשובה הלאקונית בקיץ ובסתיו 1941. עם זאת, ידוע שבתקופה זו שירת כבר מספר לא קטן של יהודים, יוצאי ליטא, ביחידות צבאיות קרביות וב"בטליונים לעבודה".[11]

אותה שעה החלו הממשלה הליטאית־הסובייטית ומרכז המפלגה הקומוניסטית הליטאית — שנסוגו בשעתו מליטא ושממשלת ברית־המועצות המשיכה להכיר במעמדם ובסמכותם — לפתח פעילות בין המוני הפליטים מארץ זו. בשלב זה יכלו הפליטים להיעזר בשירותיהם רק באשר לחיפוש קרובים, סידור ילדים בפנימיות וכדומה.[12] תפקיד נכבד ביותר מילאו הפליטים הללו משהחליטה הממשלה הסובייטית להקים — דוגמת היחידה האסטונית והלטבית — גם יחידה צבאית ליטאית, שנועדה לקלוט את פליטי הרפובליקה הליטאית שנמצאו אותה שעה בשטח ברית־המועצות. על הקמת יחידה זו הוכרז בסוף שנת 1941, ונציגים מוסמכים של הממשלה הליטאית, אשר נקראו "מיופי כוח" (ביניהם היהודים: ג. זימאן, ב. לאטביס (פרידמן), א. פלאקכין, ז.ל. טוב, ואחרים), התפזרו בכל ריכוזי הפליטים מליטא כדי לבשר להם על המאורע ולפקח על קבלת המגוייסים והמתנדבים. אלה נהרו באלפיהם לנקודות־הגיוס השונות בטשקנט, סטאלינבאד, גורקי, פנזה, סאראטוב וטשקאלוב, ומשם הופנו בקבוצות מאורגנות לעיירה באלאכנה אשר בפלך גורקי, בה החלה להתארגן היחידה הליטאית שנודעה לאחר מכן בשם "דיביזית־הקלעים הליטאית הלאומית מס' 16" (ובקיצור "הדיביזיה הליטאית") שבצבא־האדום.

ה. בדיביזיית־הקלעים הליטאית ה־16

1. הדיביזיה ותולדותיה

לפי מבנה וגודלה היתה הדיביזיה הליטאית על 4 חטיבותיה * (156, 167, 249 — חטיבות חיל־רגלי; ו־224 — חטיבת תותחנים) ויחידות הסיוע והשירותים — דיביזיית־חי"ר מוגברת במתכונת הנהוגה בצבא־האדום בעת מלחמה. ברם, נוסף לבחינה הצבאית הטקטית הוכתבו עצם הקמתה וכן הרכבה והיקפה של הדיביזיה בעיקר על־ידי שיקולים פוליטיים ואסטרטגיים ורחוקי־טווח גם יחד. שיקולים אלה באים לידי ביטוי בזכרונותיו של הקומיסאר הפוליטי של הדיביזיה, גנראל י. מאציאֶוסקאס:

> "הקמתה של הדיביזיה הצביעה ברורות בפני העולם שהעם הליטאי, כמו שאר העמים הסובייטיים, לא הניחו את נשקם. דבר זה עודד את האומה הליטאית להקשות עורף במלחמתה נגד הכובשים הפאשיסטיים והגביר את אמונתה בנצחון הסופי... וכן הפריכה את התעמולה האנטי־סובייטית של הליטאים הבורגנים־לאומנים המרובים שנטו לאימפריאליזם מחו"ל".[13]

אם נוסיף לכך את התפקיד שמילאה אחר־כך הדיביזיה כעתודה לבחירת כוח־אדם מעולה לשם החדרתו מעבר לקווים על אדמת ליטא לפעולות חבלה, ריגול ופעילות פוליטית מגוונת, וכן כמקור להכנת קאדרים אדמיניסטראטיביים־פוליטיים שינהלו את הרפובליקה הליטאית־הסובייטית מיד עם שחרורה מהגרמנים — מסתבר, שהיעוד של הדיביזיה הליטאית אכן חרג באופן בולט מהמקובל בדיביזיות־חי"ר רגילות בצבא־האדום. מלבד

* הנציב האחרון של בית"ר בליטא לפני המלחמה.

* חטיבה — פולק ברוסית. בימי המלחמה מנתה חטיבה קרבית של חיל־רגלים 2,000—2,500 חייל.

היהודים הליטאיים שזרמו לדיביזיה בהמוניהם, הועברו אליה גם חיילים ששירתו כבר ביחידות צבא שונות, ושהיה בהם שמץ של מוצא ליטאי. כך הובאו לדיביזיה חיילים, קצינים ואזרחים שלא שמעו ליטאית ושנולדו בברית־המועצות אפילו כדור שני ושלישי למהגרים או גולים מליטא מהמאה ה־19.

זאת ועוד: בגלל הצורך לשוות לדיביזיה זו אופי ליטאי מובהק, לא נרתעו השלטונות הצבאיים הסובייטיים מלקבל לשורותיה ואף להציב בעמדות־פיקוד את החיילים והקצונה הליטאית ששרדו מהקורפוס הליטאי הטריטוריאלי ה־29,[14] שמרצונם או שלא מרצונם נקלעו לברית־המועצות בראשית המלחמה ושנאמנותם לשלטון הסובייטי ועברם הפוליטי היו רחוקים מלהניח את הדעת לפי הקריטריונים המקובלים אותה שעה בצבא־האדום.

לאור ייעודה המיוחד של הדיביזיה, מחד, ולאור הרכבה וטיבם הפוליטי של רבים מחייליה מאידך — טבעי הדבר שביחידה צבאית זו תפשו החינוך וההשכלה הפוליטית הסובייטיים מקום נכבד ביותר. על כן הופעל בה גם מנגנון גדול באופן יחסי של פונקציונרים פוליטיים בדרגות שונות, רובם יהודים וליטאים בעלי ותק מפלגתי בליטא הקדם־סובייטית.[15] אלה נסתייעו במרכזי התאים המפלגתיים ביחידות־המשנה השונות, שהקיפו במשך הזמן יותר ויותר לוחמים.

מאמצים רבים וכוח־אדם לא מועט הוקדשו במסגרת הדיביזיה לטיפוח התרבות הליטאית־עממית ואמנותה, ששימשה, כלפי פנים, לחיזוק האלמנט הליטאי ותודעתו הליטאית־סובייטית, וכלפי חוץ — לצרכי ראווה והפגנה בפני דעת־הקהל העולמית בכלל, וריכוזי הליטאים בחו״ל וברוסית בפרט.

גופים אלה ואחרים, שפעלו והתקיימו במסגרת הדיביזיה ועל התקן הצבאי שלה, גרמו כאמור להרחבתה מעבר למקובל בדיביזיות־חי״ר סובייטיות רגילות, ואולי בגלל זה כונתה הדיביזיה ה־16 גם בשם ״סויאֶדינאֶניא״, כלומר, אוגדה, דבר שמרמז על כוח מקובץ בממדים גדולים יותר משל דיביזיה.

ואחרונה־אחרונה בשורת התופעות העיקריות, המאפיינות את הדיביזיה הליטאית לעומת דיביזיות אחרות בצבא הסובייטי, היתה תקופת האימונים וההכנות הארוכות — כשליש מעצם זמן קיומה המלחמתי — כפי שנראה להלן, תוך סקירת תולדותיה מיום הקמתה ועד סוף מלחמת־העולם השניה באירופה. את דברי ימי הדיביזיה הליטאית, המתמשכים על פני שלוש וחצי שנים, ניתן לחלק לפי זירת פעילותה ל־3 תקופות:

התקופה הראשונה, או תקופת ״הגיבוש והתכונה״ (18.12.41—18.2.43).

בתקופה זו מולא תקן כוח־האדם (עד כדי 12,000 איש). לאחר גמר ההתארגנות והאימונים בסביבות באלאכנה הוענק לדיביזיה (ב־1.5.42) בטכס רב־רושם הנשק האישי והיחידתי. באוגוסט 1942 הועברה הדיביזיה לסביבות טולה, בקירבת החזית, שם ישבה עד דצמבר אותה שנה. משׁשובצה במסגרת הארמיה ה־3, שפעלה בחזית בריאנסק, הובהלה הדיביזיה לאחר כחודש לקו־החזית למלא מקומה של דיביזיה אחרת שנפגעה קשות בסביבות הכפר אלכסייבקה (איזור אוריול).

התקופה השניה, או תקופת ההתחשלות בקרבות בחזית המרכז ובילורוסיה (19.2.43—17.7.1944).

בתקופה זו עברה הדיביזיה טבילת־אש ראשונה בסביבות הכפר אלכסייבקה באיזור אוריול, וקיפחה בה ממיטב כוח־האדם, ביחוד בקרב שורות החי״ר שבהן היה ריכוז יהודי גדול. להצלחות זכתה הדיביזיה בקרבות יולי 1943 בקשת אוריול—קורסק; לאחר הדיפת הגרמנים התקדמה הדיביזיה 120 ק״מ ושחררה 60 מקומות־ישוב. תוך קרבות ומנוחה לסירוגין באזורי המשולש נוול—ויטבסק—פולוצק השתתפה הדיביזיה, במסגרת החזית ״הבאלטית הראשונה״ וה״בילורוסית השלישית״, בהתקפת־הקיץ הגדולה (23 ביוני 1944) במערב בילורוסיה ושחררה 148 מקומות־ישוב. ביולי 1944 הגיעה הדיביזיה לגבולות ליטא ושם ערכה מסע רגלי של 500 ק״מ עד הגיעה לשאוולי, שם הוטלה לקרבות על הגנת העיר.

התקופה השלישית, או שחרור מערב־ליטא וקורלנדיה (17.7.44—8.5.45).

בתקופה זו בלמה הדיביזיה (במסגרת הארמיה הגוואַרדית ה־2) שורת התקפות־נגד של האויב בסביבות העיר שאוולי. היא שחררה את מערב ליטא (419 מקומות־ישוב) והדפה את האויב אל מעבר לנהר ניימאן. היא השתתפה באופן פעיל בכיבוש נמל ממל (קלייפדה) (27.1.45) והועברה לקורלנדיה (לטביה), שם קיימה קרבות־מגע עם גייסות־האויב המכותרים עד לכניעתם הסופית ב־8 במאי 1945.

במשך שלוש התקופות פיקדו על הדיביזיה המפקדים הבאים: הגנראלים זאָמייטיס, קארוויאַליס, אורבשאס, מוטיאָקה (שלושת האחרונים מצבא ליטא העצמאית). ל־14,000 חיילים הוענקו אותות הצטיינות ועיטורים ואילו הדיביזיה ככוׂאת צויינה מספר פעמים לשבח על ידי הפיקוד העליון של הצבא הסובייטי וזכתה לעיטור הדגל האדום ולתואר ״הדיביזיה הקלייפדאית״.

2. רוב יהודי קומפאקטי

כשם שהנתונים הסובייטיים הרשמיים מבליעים ברוב המקרים את מספר קרבנות־השואה היהודים בשטחה של ברית־המועצות תחת השם הכולל ״אזרחים סובייטיים״ — כך גם לא ניתן ללמוד מהספרות הסובייטית הרשמית, ואף לא מזו המטפלת באופן בלעדי בדיביזיה הליטאית, על המספר האמיתי של היהודים ביחידה זו.

בחומר הספרותי הסובייטי מן השנים שלאחר־המלחמה ניתן היה לגלות פה ושם רמזים בודדים, אך שקופים די צרכם, על־מנת לאשר שהדיביזיה הליטאית רחוקה היתה מלהיות על טהרת הליטאים. מפקדה השני של הדיביזיה, הגנראל הליטאי קארוויאַליס, מוצא לנכון לציין שבין ״שורות הדיביזיה התבלטה בבירור אחדות העמים, הבלתי מעורערת, של העמים הסובייטיים; יחד עם הליטאים נלחמו בעוז גם חיילי אומות אחרות: רוסים, אוקראינים, בילורוסים, יהודים, פולנים ואחרים. כולם חתרו לאותה מטרה...״ [16] בסגנון דומה, אך בפירוש יותר ריאלי, כותב על נושא זה גיבור ברית־המועצות וולף וילנסקי, תוך תיאור סגל־הפיקוד של הבטליון שבראשו עמד: ״בצידו של הלויטננט הליטאי קוביליוס צעדו הקפיטאן הרוסי בולשאקוב והסמל היהודי זילברמן. לכולם היתה אותה המטרה, כולם נלחמו עבור המולדת המשותפת״.[17] מקור סובייטי־ליטאי מ־1970 מציין את ההרכב הלאומי של הדיביזיה ב־1.1.1943 כדלקמן: ליטאים — 36%; רוסים — 30%; יהודים — 29%; אוקראינים —

2%; בילורוסים — 1%; אחרים — 2%.[18] הלוחמים היהודים, הליטאים והרוסים היוו איפוא, לכל הדעות, את החטיבות הלאומיות העיקריות של הדיביזיה הליטאית. ברם, קביעה זו, שבעצם אין בה משום חידוש, עדיין אינה עונה על השאלה: מה היה היחס המספרי האמיתי של שלוש החטיבות הללו לפני כן — בתקופה הראשונה; בנקודה זו סתומים המקורות הלועזיים שבידינו, ועלינו להתייחס (תוך ביקורת מסויימת) להערכות ממקורות יהודיים שחלקם מדברים על אלפי יהודים סתם וחלקם קובעים את אחוז היהודים ביחידותיהם-הם בלבד, ללמדך היקש לגבי כל שאר היחידות בדיביזיה. ואכן, יש מקורות יהודיים המדברים בפירוש על 85% יהודים בדיביזיה הליטאית. קיימת גם אומדנה (במספרים מוחלטים) מרחיקת-לכת האומרת: "רוב מניינה ובניינה של האוגדה היו יהודים: בתוך 15,000 איש — 12,000 יהודים".[19]

המכנה המשותף למקור הנ"ל ולאחרים הוא: רוב יהודי מוחלט בדיביזיה. אכן, מידה סבירה של לגיטימיות יש בקביעה זו וניתן לקבלה לפחות כבסיס לאומדנה; עם זאת אין אנו פטורים מלציין שמחמת מספרם הרב של הנפגעים בקרבות קורסק—אוריול ומקומות אחרים — פחת מספר היהודים בדיביזיה באופן תלול ביותר. כמו-כן היו יחידות שמעצם היום הראשון היוו בהן היהודים מיעוט, כמו בגדוד הארטילרי (ארט-פולק). לא נהא איפוא רחוקים מן האמת אם נסכם בנקודה זו ונאמר, כי מספר היהודים בדיביזיה הגיע באופן ממוצע עד 1943 לפחות ל-50% לעומת 30% ליטאים (ביניהם 5%—10% מברית-המועצות) ו-20% רוסים ואחרים.

גם מתוך הרכב סכימטי זה ניתן לראות שהחיילים היהודים בדיביזיה הליטאית היוו בה את החטיבה הלאומית הגדולה ביותר (מבחינה יחסית ומבחינה מוחלטת גם יחד), ומכאן ניתן להבין את ראיית והערכת הדיביזיה על-ידי חייליה היהודיים "הנושאת אמנם את השם 'ליטאית', כיהודית מעיקרה".[20]

להרגשת הבטחון העצמי של החיילים והסולידאריות הפנימית ומעמדם החברתי בדיביזיה, תרמו לא מעט גם הגורמים הבאים:

א. רוב החיילים היהודים, כיוצאי ליטא, שמעו פחות או יותר הן את השפה הרוסית והן את השפה הליטאית, ועל כן שימשו כעין גשר בין החטיבה הליטאית והרוסית, שלפחות בתחילה לא הבינו כמעט איש את שפת רעהו.

ב. בין החיילים היהודים היה מספר ניכר של בעלי השכלה גבוהה יחסית, בעלי ידע מדעי-שימושי, ואף בעלי-מקצוע (כמו רופאים ומהנדסים) שבמוקדם או במאוחר מונו לתפקידים אחראיים שהיקנו להם יוקרה וכוח לסייע במידה מסויימת ובמצבים מסויימים לאחיהם היהודים.

ג. בין החיילים היהודים היו רבים, אשר גילו בתוך הדיביזיה את בני משפחותיהם הרחוקים והקרובים, שלא לדבר על כך שבני אותה עיירה, חברי תנועה וארגון פוליטי לשעבר, השתדלו להיות בקשר אמיץ כאשר חנו יחידותיהם במרחק קטן זו מזו. "ידענו תמיד את הנעשה אחד אצל השני ודאגנו זה לזה", זו אחת הקביעות הטיפוסיות של חיילים יהודים על הדיביזיה בנושא זה.

ד. מאחר שהחיילים הרוסים רוכזו בדרך כלל בפלוגות מסויימות (לרוב, בפלוגה השלישית בכל בטליון), והחיילים הליטאים בגדוד הארטילרי וביחידות מסויימות אחרות — מצאו עצמם החיילים היהודים לעתים קרובות מרוכזים יחדיו ואפילו תחת פיקוד יהודי כמו, למשל, במספר פלוגות בבטליונים השני והשלישי של חטיבה 167, ובמיוחד בפלוגה הששית בפיקודו של מפקד הפלוגה ברל איקור.

ה. לעומת החיילים הליטאים שהוכיחו מידה בולטת של אי-נאמנות בעריקתם ההמונית תוך נסיגת הקורפוס הטריטוריאלי ה-29 מליטא בפרוץ המלחמה, ובממדים קטנים יותר גם תוך הקרבות של הדיביזיה הליטאית, היוו היהודים את היסוד המהימן והבטוח ביותר.

ו. אף בתקופה השלישית, כשמשקלם המספרי של החיילים היהודים נצטמצם יותר עקב הקרבות המרים שניהלה הדיביזיה לשחרור ליטא וגיוסם ההמוני של טירונים ליטאיים (וביניהם כנראה גם משתפי-פעולה עם הנאצים), זכו היהודים למעמד של ותיקי הלוחמים בדיביזיה, ובתור כאלה נהנו מזכויות בלתי כתובות, כמקובל לגבי ותיקים בכל יחידה צבאית בעולם.

ז. אם ניתן לחלק את החיילים הליטאים שבדיביזיה לקומוניסטים (שפעלו שנים במחתרת יחד עם עמיתיהם היהודים), מצד אחד, ולאנטי-סובייטים (שנקלעו לדיביזיה כמעט בעל-כרחם) מצד שני, הרי אלה ואלה התייחסו לחיילים היהודים, בדרך כלל, בצורה מתקבלת על הדעת. הראשונים — מתוך הכרה ומסורת של פעילות מחתרתית משותפת עם עמיתיהם היהודים בליטא העצמאית; והאחרונים — מתוך חוסר בטחון עצמי בסביבה ובתנאים החדשים, וכן בשל הפחד מעינם הפקוחה של מוסדות הבטחון והמפלגה, שהיו רגישים מאוד לענין "האנטגוניזם הלאומי" ושילבו אמצעים חינוכיים ומשמעתיים בטיפול בבעיה זו.

ח. במרוצת שלוש וחצי שנות המלחמה הוכיחו, בדרך כלל, היהודים את עצמם, כפי שנראה להלן, כחיילים למופת, הן בחיי יום יום והן בשדה-הקרב. מספרם הגדול של קצינים ובעלי אותות-הצטיינות על אומץ וגבורה בין החיילים היהודים הפריך כאן באופן משכנע את הגירסה שהיתה מקובלת בחלק מן הציבור והצבא הסובייטי ש"היהודים אינם אוהבים ואינם יודעים להילחם".

לאור האמור, לא ייפלא שהיהודים חשו עצמם בדיביזיה הליטאית כבתוך שלהם, ולמרות שדרכם לא היתה סוגה בשושנים העדיפו רובם ככולם את היחידה הזו משעמדו בפני ברירה (לאחר פציעה), להישלח ליחידה אחרת.

3. מצטיינים בתפקיד וגיבורים בקרב

העובדה שרבים מהצעירים היהודים שלחמו בדיביזיה הליטאית הגיעו אליה מתוך התנדבות ומניעים של הרגשת חובה-לאומית ונקמה באויב — עשויה להסביר גם את קליטתם המוצלחת בה ואת הקלות היחסית בה עברו את המשבר המאפיין כרגיל את המעבר של אזרח לאיש-צבא.

אם כי מסיבות אובייקטיביות לא ניתן היה לשבץ מיד, ובכלל, בתפקידים מתאימים את בעלי ההשכלה והידע המקצועי, מצאו במשך הזמן רבים מהם את מקומם בתפקידים מקצועיים ואחראיים. כך, למשל, היוו הרופאים היהודים, החובשים והאחיות, ובראשם סגן-אלוף קושניר (ואחר-כך ד"ר א. מיכאלישוק וד"ר ח. קיברסקי) את רובו המכריע של הסגל הרפואי של הדיביזיה. לכמה מהם יצאו מוניטין גם מחוצה לה, כגון המנתחים ד"ר ש. פטאשק וד"ר ש. רבינוביץ, ד"ר ח. גולדברג וד"ר מ. רובינזון.

כן הצטיינו ביותר ו״הוכיחו מסירות ללא גבול״, לפי מקורות סובייטיים, הרופאים: ד״ר מ. שיינברג, ד״ר מ. סובול, ד״ר מ. ויטאָנאס; החובשים: ליפניצקי, ארונשטאם, יוכלסון; האחיות: לוריא, שפירא, קליבנסקי, פטאשק, סטלמוך, דנין ורבים אחרים.

הרכב לאומי דומה במקצת היה בבטליון־ההנדסה של הדיביזיה. ידועים לנו שמותיהם של סגן מפקד היחידה הקפיטאן ש. ליובצקי, והקצינים־המהנדסים וו. ברונס, שינדר, אמסטרדמסקי, שווארץ, גורנשטיין, לוין, בסמן, מ. קאמבר ואחרים.[21]

שורת קצינים יהודים התבלטה מתחילת קיום הדיביזיה בתפקידים פוליטיים אחראיים (קומיסארים) ביחידות־המשנה השונות של הדיביזיה. היו אלה ברובם חברי־מפלגה ותיקים שראו בתפקידם הפוליטי־חינוכי ייעוד נעלה ולא פעם הראו דוגמה אישית בשעת הקרבות, כמו רב־סרן וולפסון — סגן־מפקד לעניינים פוליטיים בחטיבה 156, שמת מות־גיבורים בקרב־כידונים באיזור אוריול, וכן הצטיינו בתפקידיהם אברמוביץ, סגן־מפקד לעניינים פוליטיים בחטיבה 249, רב־סרן פ. ליטאץ, ליוטנאנט־בכיר מייגליס, שפרץ בראש חיילי הפלוגה השישית (״היהודית״) מחטיבה 167 לחפירות האויב והרג שם חייל גרמני.

במערכת העתון הקרבי ״המולדת קוראת״ מילאו תפקידים אחראיים העורך בפועל — קרלין, והעתונאים י. סלפטר, א. ואסרדאם, ועובדי הדפוס ח. שטראוש, ח. מאירוביץ, אושמין ואחרים. הצלמים הקרביים בדיביזיה היו: ח. לוין, ו־י. קצנברג, אשר הנציחו רבות מעלילות הדיביזיה אף בלהט הקרבות. כן מילאו יהודים תפקידים אחראיים בשטח האפסנאות, האספקה והחימוש, כמו סגן מפקד יחידת החימוש, קפיטן א. קרטשמר, קצין האפסנאות יחיאל שווארץ, ואחרים. מזכיר המחלקה הפוליטית היה עוה״ד הקובנאי נוויאז׳סקי, שלאחר־מכן נתמנה מתורגמן ראשי בדיביזיה. גם ארבעת המתורגמנים החטיבתיים היו חיילים יהודים, וכן הדבר גם ביחידות המיוחדות לבטחון־שדה וריגול־נגדי וביחידות המקצועיות של הדיביזיה.

בתהליך אחר לגמרי הגיעו עשרות ומאות חיילים יהודים לתפקידים פיקודיים. רובם המכריע נשלח וסיים את תורת הפיקוד בבתי־הספר לקצינים (איבאנובו וסטאלינסק), תוך זמן שירותם בדיביזיה. ואכן, בתקופות השניה והשלישית גדל מספרם היחסי של קצינים קרביים יהודים במידה רבה. העובדה שהסגל הפיקודי העליון בדיביזיה היה מורכב מלכתחילה במידה רבה מקצינים ליטאים מהדרג הגבוה (מדרגת מאיור ומעלה) עשויה אולי להסביר בחלקה את האפשרות המוגבלת של המוביליות לקצינים הקרביים היהודים, שעלייתם בדרגה נעצרה, בדרך כלל, בסיום הדרגה הבינונית — דרגת קפיטן, כגון: שיין, באר, שווארץ, ז׳אבינסקאס, ב. רובינזון, ש.מ. רודמאן, א. סטארובולסקי, אברמוביץ, י. ברמן, כץ, זיוו, גורביץ ואחרים. במקרים בודדים הגיעו קצינים יהודים לפיקוד על בטליון (כמו מאיור וו. וילנסקי, ואף על חטיבה (קפיטן ל. בובר).

דף נכבד מאוד רשמו חיילי הדיביזיה היהודים בגילויי־גבורה נעלים בשדות־הקטל המרובים שבהם לחמה הדיביזיה, החל באיזור אוריול וכלה על גדות הים הבלטי. גבורה זו נבעה בלי ספק, בין השאר, גם מהרגשת נקמה של הלוחם היהודי על מעשי־הזוועה שביצעו האויבים במשפחתו ובקרוביו בליטא, ובשאר ארצות, תחת שלטון הנאצים. לא בכדי נשמעה בקרבות בצד קריאת ההסתערות השגרתית (ברוסית) ״חברים, בעד המולדת, בעד סטאלין — קדימה!״ קריאת הזעקה (באידיש) ״ברידער, פאר אונזערע טאטעס און מאמעס!״ (אחים! עבור אבותינו ועבור אמהותינו).[22] ואמנם, נפלה קריאה זו על אוזן כרויה וחיילים יהודים הפליאו להילחם. אלפים זכו לאותות הצטיינות. חלק ניכר מהם — לאחר מותם. מתוך שלל העובדות הידועות לנו על הצטיינותם של הלוחמים בדיביזיה נפרט כמה מהן, כגון: מפקד קורס סמלים־קרביים, לויטנאנט ז. באס, שנשלח לחזית על פי בקשתו, ונפל בספטמבר 1944; מפקד דיביזיון ארטילרי, לויטנאנט־בכיר קוגן, שנפצע פצעי־מוות מפגז־אויב לאחר שחיסל 3 טנקים; הטוראי י. שנידר, שנפצע בעת הסתערות על עמדת אויב, אך הוסיף להשתתף בקרב ופגע בכידונו והפיל ארצה קצין גרמני שהתכונן להטיל רימון על המסתערים; הטוראי זלמן יפה, שקיבל לידו את הפיקוד לאחר שמפקד־היחידה נפל. ששה חיילים גרמניים שהתקיפוהו נפלו אחד־אחד מכדוריו ומכידונו. גם לאחר שנפצע סירב לנטוש את יחידתו והמשיך לפקד עליה במשך ארבע שעות; מפקד צוות תותח, סמל מרינר, מחטיבה 167, שהצטיין בגילויי אומץ־לב בקרבות לשחרור ליטא המערבית, לאחר שנפצע מספר פעמים בקרבות קודמים; האחות הרחמניה לוין, שחילצה באחד מימי הקרבות הקיציים 68 פצועים משדה־הקרב. על פעולתה זו זכתה בעיטור ״הכוכב האדום״.[23]

אין אפשרות להביא במסגרת יריעה זו את רשימת השמות — אלפי המצטיינים היהודים בדיביזיה הליטאית, שוודאי רב חלקם בין 14,000 מקבלי המדליות והעיטורים בדיביזיה זו. כדאי לציין שמתוך 14 נושאי אות גיבור ברית־המועצות בדיביזיה הליטאית היו 5 יהודים:

1. **קפיטן ל. בובר** — יליד ניקולייב שברוסיה, בן להורים שמוצאם מליטא. הצטיין בגבורתו במלחמת פינלנד. מפקד חטיבה 167 בקרבות אוריול, שם נפצע.

2. **טוראי בוריס צינדל** — יליד ראקישוק, תותחן. כשפרץ טור טנקים את החזית על שפת הניימאן (אוקטובר 1944), פגע צינדל בתותחו בטנק גרמני מטיפוס ״פרדינאנד״ וסירב לעזוב את מקומו גם לאחר שנפצע קשה. הוא נספה מפגז נוסף לאחר שהספיק לחסל טנק־אויב שני מטיפוס ״טיגר״.

3. **סמ״ר קלמן שור** — תותחן בחטיבה 249. באחד מקרבות הסתיו (1944) במערב ליטא השמיד יחד עם פקודיו מיבנה מבוצר של האויב. לאחר שכל פקודיו נפגעו נותר רק עם חברו, טוראי־ראשון אוז׳פול, ובמשך שתי יממות רצופות הפגיזו שניהם את טורי הטנקים של האויב הצר עליהם מסביב עד שביום השלישי חילצום. שור עלה לישראל ב־1979.

4. **טר״ש גרשון אוז׳פול** — תותחן בחטיבה 249. בהיותו נתון במצור נפצע קשה, אך יחד עם חברו, קלמן שור, הדף את התקפותיו הבלתי פוסקות של האויב. משאזלו הפגזים ירה בכדורי רובהו ומשאזלו הכדורים הטיל רימוני־יד. הוא חולץ, כאמור, לאחר שתי יממות מצור.

5. **רב־סרן וולף וילנסקי** — מפקד הבטליון השני בחטיבה 249. יליד קובנה. מהקצינים היהודים הראשונים בדיביזיה. הוכיח עצמו בשורה ארוכה של קרבות כמפקד דגול וטכססן מזהיר, וביחוד כלוחם עז־נפש שבכל קרב עמד תמיד בראש פקודיו שהעריצוהו וכינוהו ״וולפקה שלנו״. התואר גיבור ברית־המועצות הוענק לו בסוף 1944 בנוסף לעיטורים שקיבל קודם לכן: 2 עיטורי הדגל־האדום, עיטור על שם אלכסנדר נייבסקי, עיטור מלחמת־המולדת (דרגה ראשונה) ועיטור הכוכב־

האדום. לאחר המלחמה המשיך לשרת בצבא עד שעלה לדרגת אלוף־משנה. וילנסקי עלה לישראל ב־1983.

4. הווי יהודי

התרבות היהודית על כל צדדיה וביטוייה היתה כה טבועה ומושרשת בקרב יהודי ליטא, עד כי מסוגלת היתה להתקיים (תוך הסתגלות לתנאים) בכל סיטואציה בה נזדמנו מספר ניכר של יהודים־ליטאים או גם יהודים אחרים. אמנם, קשה היה לצפות, לאור ייעודה הפוליטי של הדיביזיה והמדיניות הלאומית של פיקודה, שזו תגביר ותעודד את התודעה התרבותית־יהודית של חייליה היהודים; ברם, המספר הרב של היהודים בדיביזיה, ריכוזם הבולט ומעמדם החברתי, היוו בלי ספק תנאים מספיקים לשורה של גילויי הווי ותרבות יהודיים שהתקיימו בצורה זו או אחרת במסגרת הדיביזיה.

כך, למשל, המשיכו החיילים היהודים להשתמש בחיי יום־יום בשפת אמם — א י ד י ש. מפקד הפלוגה השישית ("היהודית") בחטיבה 167, ברל איקור, דיבר עם החיילים לרוב באידיש. בשפה זו זירז מנשה העגלון את סוסיו שהובילו פגזים לחזית אוריול;[24] בקריאות ובפקודות בשפת אידיש הוביל המפקד משה בודונבסקי את מחלקתו (שרוב רובה היו צעירים יהודים מווילנה) להתקפה על עמדותיו של האויב; בשירה יהודית על השפתיים הלכו חיילים יהודים לחזית; בשפה היהודית זעקו גם נפגעים יהודים בקרבות אוריול אל אלוהיהם.[25]

כאמור, לא סייע פיקוד הדיביזיה להגברת האווירה היהודית, אך מאידך לא יכול היה להתעלם מהאווירה הזו ומהמנטליות הלאומית של החיילים היהודים, במיוחד בשעה שעמד לקיים פעולות תעמולה רבתי הן פנים הדיביזיה והן מחוצה לה. כך, למשל, משהתקרב יום היציאה לחזית כונסו מאות חיילים יהודים לעצרת מיוחדת, בה הופיעו בנאומים ובדקלומים יהודיים. כשגברה הפעילות לדרוש פתיחת חזית שניה מצד בנות־הברית, והוחלט לגייס את דעת־הקהל גם בין יוצאי־ליטא בארצות מעבר לים, פתחה הנהגת הדיביזיה במסע־הסברה לעידוד כתיבת מכתבים בכל שפה (כולל אידיש ואף עברית) לכל ארצות בנות־הברית (כולל ארץ־ישראל), במגמה לגולל בפני קרובי־המשפחה והמכרים בארצות הללו את המעמסה הכבדה שנושאת ברית־המועצות במלחמה נגד אויב האנושות כולה. כמובן שהוראה זו נוצלה במלואה על־ידי החיילים היהודים, שפתחו בהתכתבות רחבה עם קרוביהם בכל קצווי תבל. ואכן, התכתבות זו מילאה פונקציה של מוסד לחיפוש קרובים, במידה מסויימת, וכן צינור לאינפורמציה אותנטית על גורל יהודי ליטא.

מציאות יהודית תוססת זו, שבה נתאפשרו גילויים ספונטניים, כמו שירה בציבור בעברית, ריקוד הורה, תפילה בציבור ואמירת "קדיש" בפרהסיה — שימשה רקע מתאים להתהוות פולקלור־עממי מחיי היום־יום בצבא[26] ולניצני יצירות בפרוזה ובשירים שבחלקן נשתמרו ונמצאים בידינו.[27]

הימצאותם של יהודים רבים יחדיו בשעות קשות, אחים לצרה ולחורבן בתיהם ומשפחותיהם בערי ליטא ובעיירותיה, וכן הדינמיקה שבחיי דיביזיה לוחמת, שבעת קרבות וקרבנות, — בכל אלה היה כדי לרכך קמעה את תודעת השואה שפקדה את משפחותיהם. ברם, הרגשת השכול והיתמות, על ביטוייה הטרגיים והקודרים, גברה במיוחד עת נכנסה הדיביזיה לטריטוריה הליטאית. אותם חיילים יהודים, שהורשו לבקר איש־איש בעיירתו ובביתו, חזרו אבלים וחפויי־ראש כשבשורת־איוב בפיהם. ביטוי להרגשת הבדידות המרה שאפפה את לוחמי הדיביזיה היהודים בהתייחדם כל אחד לנפשו עם היגון העמוק, מוצאים אנו בתי־אורו של רב־סמל צעיר על יומו הראשון (לאחר העדרות של שלוש שנים וחצי) בעיר מולדתו, קובנה:

"...רחובות נוגים לא אמרו לי שלום, אלא זרות. עוברים ושבים, מתי־מספר, נועצים בי מבטי־שנאה וממלטים עצמם הרחק ממני. צעד אחר צעד אני פוסע דומם, יד אחת על הלב, והאחרת — על האקדח; הרגשה מוזרה: אני בעיר מכורתי זו הפעם הראשונה בימי חיי בבחינת "מי מכיר מי יודע", שוממות המדרכות, ריקים הכבישים, עוויינים הבתים, לא יהודי ולא חצי־יהודי. אי־שם עובר ביעף הגוי הנצחי שהיה עד ושותף לחורבן. הוא אינו רוצה לומר דבר, ואיני יכול להוציא מפיו, אלא שיהודים אין".[28]

עם מועקה זו בלב חזרו שרידיה היהודים של הדיביזיה להילחם במסגרתה עד לשביתת־הנשק ב־8 במאי 1945, כשרבבות הגרמנים הנכנעים בהמוניהם צועקים "היטלר — קאפוט".

ו. המאמץ המלחמתי של יהודי ליטא (סיכום)

הדיביזיה הליטאית ה־16 היתה אמנם המסגרת הגדולה ביותר, בה מצא מקומו מספר הלוחמים הרב ביותר של יהודי ליטא, אך בשום אופן לא המסגרת היחידה.

יהודים לא מעטים שירתו עוד בתחילת המלחמה בקורפוס הטריטוריאלי ה־29, בעת הקרבות המרים תוך נסיגה לפנים ברית־המועצות. רבים מהם ניספו בקרבות בסביבות מולודצ'נה, פולוצק ווליקיה־לוקי.

מחמת חוסר הנחיות ברורות, או התמצאות מספקת, גויסו בכמה ווֹיינקומאטים (לשכות גיוס) יהודים ליטאים לדיביזיה הלטבית, שהוקמה לפני הדיביזיה הליטאית. רובם ככולם השתתפו בקרבות הקשים על־יד מוסקבה, נרופומינסק, סטארה־רוסה, וכמה מהם נפלו.

מאות מיהודי וילנה והאיזור ופליטים יהודים מפולין, שמאז 1939 מצאו מקלט בליטא וברחו לברית־המועצות, ואפילו מספר יהודים מליטא עצמה — הצטרפו בדרכים שונות ובזמנים שונים לפורמציות הצבאיות הפולניות של גנרל אנדרס ולאחרות. כמו־כן נקלעו רבים מיהודי ליטא ביחידות סובייטיות שונות ובין השאר זכו להשתתף בכיבוש ברלין, ואף למזרח הרחוק הגיעו, וכן לצרפת.[29]

כשאר ה"זאפאדניקים" (בני המערב) גויסו, כאמור, גם הרבה יהודים ליטאים בתחילת המלחמה לעבודת־חובה צבאית במסגרת מ ח נ ו ת ע ב ו ד ה ו ג ד ו ד י ־ ע ב ו ד ה. אמנם, חלקם הועברו לדיביזיה הליטאית כשזו הוקמה, אך באותה שעה וגם אחר־כך המשיכו לשלוח למחנות ולגדודי־העבודה אותם יהודי ליטא שנפסלו לשירות בדיביזיה מבחינה פוליטית או סוציאלית (מוצא בורגני מובהק וכדומה). צעירים יהודים מליטא מתחת לגיל הגיוס ואחרים, שעברו הכשרה מקצועית מתאימה בקורסים או תוך העבודה, נקלטו בהצלחה בתעשיה הצבאית.

נוסף להתגייסותם הפעילה של אלפי פליטים יהודים בקזחסטאן, בקירגיזיה, בסיביר ובמקומות אחרים למבצע רכישת להק־מטוסים לצבא הסובייטי ע"ש "ליטא הסובייטית", סייעו

הם בעקיפין למאמץ המלחמתי על־ידי הצטיינותם **בסקטור המשקי־כלכלי** באזורי מגוריהם.

ולבסוף נציין את חלקם הגדול ומשקלם הנכבד של יהודי ליטא במערכת **השליחויות המיוחדות לעורף האוייב.** בראש חוליית־הצנחנים הראשונה, שחדרה לליטא הכבושה בראשית 1942, עמד איציק מסקופ ("אדומאס").[30] בקרב הצנחנים שהוצנחו על אדמת ליטא לשם פעולות חבלה, מודיעין, ארגון ולחימה פרטיזנית, היו כמה עשרות יהודים וביניהם: י. איצקוביץ, י. אלישיב, איסקין, אפריאש, י. בונק, ד. גוטרמן, י. גולדברג, ל. הוץ, א. טאוטר, א. יוסלביץ, ש. יעקובזון, א. יאצובסקי, מ. מוזס, מ. מרקובסקי, מ. קוניצקי, ח. קליבנסקי, א. קליינר, א. שוסטר, א. שמידט, וכן הצנחניות: ג. גלזר, ב. מרשק, ח. קוריצקי ואחרים.

בצד הארגוני של מערכת ההצנחות פעלו היהודים א. ביליביץ, ח. אייזן, ג. זימאן, לובא קרוניק ואחרים.

כמובן, השתתפותם של יהודי ליטא בכל אחד מהסקטורים, שהוזכרו לעיל בצורה סכימטית, טעונה עדיין חקר והבהרה. ברם, כבר היום, לאור הנתונים הנמצאים בידינו, נוכל בצורת אומדנה ראשונית לסכם את היקף המאמץ המלחמתי הפעיל של יהודי ליטא כדלקמן:

בתנועה הפרטיזנית ובמחתרת הלוחמת בגיטאות ובמחנות	כ־2,000 לוחמים
בדיביזיה הליטאית מ־1941 ועד 1945	כ־6,000 "
ביחידות־צבאיות אחרות בברית־המועצות	כ־2,000 "
בסך הכל	10,000 "

הערות

1. הכוונה לקרבות שניהלו הליטאים נגד חילות ה"בולשביקים" (הצבא־האדום), חילות ברמונט—אוואלוב (1918—1919), לגיונות הפולנים (1920—1922) ונגד חיל־המצב הצרפתי בממל (קלייפדה) בינואר 1923. מספר הלוחמים היהודים נאמד לפי המקורות הבאים: עדות יעקב גולדברג (מס' 12/42, עמ' 1); Karys, 1934 מס' 10, עמ' 197: "5יאריקער יובל פונם פארבאנד פון אידן־אנטיילנעמער אינם באפרייאונגס־קריג אין ליטע"; **יובל אלמאנאך** פון פארבאנד פון אנטיילנעמער אין לעטלאנדס באפרייונגס־קריג, ריגה 1938, עמ' 17—18.
2. באחד הכרוזים שהפיצה המחתרת הליטאית ל.א.פ. (L.A.F.), עוד באביב 1941, נאמר: "אחים ואחיות ליטאים, הגיעה השעה הגורלית והסופית לעשות חשבון עם היהודים. זכות־המקלט שניתנה ליהודים בתקופת ויטאוטאס הגדול — כעת בטלה ומבוטלת סופית; כל יהודי ליטאי, בלי יוצא מן הכלל, מוזהר בזה לעזוב בלי דיחוי את ליטא". בכרוז אחר (ממש ערב הפלישה הנאצית) מוצעת אפשרות חנינה "לבוגדים הליטאיים רק בתנאי שהם יוכיחו שכל אחד מהם יחסל לפחות יהודי אחד". הכרוז מסתיים בקריאה לליטאים: "ברגע המכריע קבלו את רכושם לידיכם, כדי שדבר לא ילך לאיבוד" — לפי "מאַסינאַס זשודינאַס ליאַטוויה", חלק א', וילניוס 1965, עמ' 29, 30, 49, 50.
3. מקור סובייטי—ליטאי מציין שבשעות המלחמה הראשונות אמנם ניתנה הוראה בצינורות המפלגתיים "לספק נשק לפעילים הסובייטיים וליצור קבוצות קרביות". עם זאת מודה אותו מקור שלא לכל הארגונים המפלגתיים אכן הגיעה הוראה זו: א. ראַקונאַס, "ליאַטוווס ליאודיאַס קוואַ פריאַש היטלרינה אוקופציה", וילניוס 1970, עמ' 14.
4. לפי המקור הנ"ל, המסתמך על תעודות מארכיון המפלגה הקומוניסטית, הספיקו לברוח מליטא לברית־המועצות בס"ה 22,671 אנשים, ביניהם 503 ילדים שפונו ממחנות ה"פיונאָרים" בפולאנגן ומקומות אחרים, **שם**, עמ' 21.
5. מקור סובייטי אחר מגיע לאומדן של קרוב ל־20,000 מפונים מליטא, לפי החישוב הבא: לפי מפקד ב־25.5.43 היו בברית־המועצות 8,446 מפונים אזרחים (מהם 5,504 יהודים), 9,000 שירתו בדיביזיה הליטאית, 1,350 — בבטליון המילואים, 293 — בפרטיזנים, 503 — בבתי־ילדים. לפי מקור זה היה מספרם של המפונים היהודים מליטא כ־8,500 (כנראה מתוך הנחה שבדיביזיה שירתו 3,000 יהודים בלבד). עם זאת מציין מקור זה, כי נתוני המיפקד שעליו הסתמך "אינם מלאים", ומביא בהקשר זה דעות של חוקר אחר, באַרנאַטאוויציוס, כי "יכול גם להיות שהיו 30,000 מפונים מליטא". אף האומדן שלנו (15,000 יהודים) כולל אלפי יהודים מליטא שמסיבות פיסיות (מרחקים, פטירות, מאסרים ומחלות) ואחרות (גיוס שמחוץ לדיביזיה הליטאית, התחזות כפליטי־פולין ועוד) בוודאי לא היו ידועים לעורכי המיפקד הנ"ל.
6. כך, למשל, מוסר מפקד הגישטאפו בליטא, יגר, בדו"ח מ־1.12.41 לממונים עליו, אודות התמרדות שאירעה ב־2 באוקטובר 1941 בזמן חיסול יהודי ז'אגר. "רבים שלא נערך אצלם חיפוש קפדני שלפו אקדוחים ובצעקות — הלאה היטלר — התנפלו על הכוח המשטרתי ופצעו שבעה מהם": לפי "מאסינאַס וכו'" (כנ"ל, הערה 2), מס' 115, עמ' 135; בעת השמדת יהודי שקוד, התנפל יצחק מלכינזון על אחד הרוצחים "ובמו ידיו חנק אותו": ר' א' **רייף**, "כיצד הושמדה קהילת שקוד", **קהילת שקוד**, תל־אביב תשי"ח, עמ' 45—46. מקרה דומה אירע בבורות־המוות של קיידאן כשצדוק שלפוברסקי "סחב עמו לקבר את המפקד הגרמני ונשך את גרגרתו של רוצח ליטאי": ר' א' **אשרי**, חורבן ליטע, ניו־יורק—מונטריאל תשי"ב, עמ' 291.
7. כרוז זה המסתיים בקריאה להתגוננות מזויינת "עד נשמת אפינו האחרונה" חובר בידי חבר מטה פפ"א אבא קובנר בשפה העברית. הנוסח המקורי: **ארכיון מורשת**, מס' D1.4630:
8. הכוונה לוויכוחים שנוהלו עם הפיקוד הפרטיזני בדבר סירובו לקיים מסגרות־לחימה מיוחדות ללוחמים היהודים. פרטים ראה: דב לוין, "הגורם הלאומי בלחימה של יהודי ליטא בנאצים במלחמת־העולם ה־2", **בחינות** ב', ת"א 1971, עמ' 2.
9. יהודים מליטא נלחמו ביחידות הבאות, מחוץ לטריטוריה הליטאית: גדוד "קאלינין", בפיקוד ט' ביילסקי; יחידה מספר 106 בפיקוד ש' זורין שביערות נאליבוק; בגדוד "נצחון" (פובעדא — Pobeda) שבפיקוד בולאק באיזור נהר שצ'ארא; בגדוד אורליאנסקי שביערות ליפצ'יאני; בקבוצות פרטיזניות זעירות בקורלאנד שבלטביה ואפילו ביחידה פרטיזנית — "לא פיאמא" (La Fiame) שבאיזור אגם קומו בצפון איטליה.
10. ריכוזים ניכרים של פליטים מליטא היו באזורים הבאים: גורקי, איוואנובו, יארוסלאוול, קירוב, פנזה, קוּיבישאֶב, קראסנויארסק, טשקאלוב.
11. מספר יהודים מליטא נטלו חלק (עוד לפני הקמת הדיביזיה) בהגנת מוסקבה, ביניהם: דניאל טודס, שמואל גרינפלד, פייבוש עוזר, לוין, דוד אבן, מאיר סטרז', בוריס לוי, ראובן לאפר ועוד.
12. לרשות הממשלה הליטאית עמדו בברית־המועצות 6 מוסדות ובתוכם 503 ילדים, רובם ללא הורים. 2 ממנהלי מוסדות אלה היו ח. אלפרוביץ בקונסטנטינובסקה — איזור קירוב, ויהודה משי בשימורסק, איזור גורקי. במוסד זה היתה שפת־ההוראה אידיש. כנ"ל, הערה 5, עמ' 149.
13. י. מאַציאַוסקאַס, "אוזש ליאַדיאַס ליימה", וילניוס 1957, עמ' 53.
14. ב־30.8.1940 הפך הצבא הליטאי לקורפוס הטריטוריאלי ה־29

של הצבא־האדום והורכב מ־2 דיביזיות חי"ר 178 ו־184, שמנו יחדיו כ־12,000 חייל. בפרוץ המלחמה ערקו משם החיילים ברובם המכריע ורק כ־3,000 הגיעו לפנים ברית־המועצות.

15. ביניהם ידועים השמות הבאים: שמואל סדביץ, פייבל לויטאן, שלמה כהן־צדק, הירש אברמוביץ, שלמה אטאמוק, אברהם ברמן, חיים חיימוביץ, איציק דמבו, שלמה קגן, אברהם מייגל ועוד.

16. מובא בקובץ "היטלרינה אוקופציה ליאֶטוּויה", גנ. וו. קאַרוויאַליס, "טאַריבו ליאֶטוּוֹס אישוואַדאַווימאַס", וילניוס 1961, עמ' 420—421 (להלן: קארוויאליס).

17. מתוך מאמרו של וו. וילנסקיס, "פּריאָש איזשיאַנגיוס אי טאֶווישקה", בקובץ "זשיגיאַי, אַפּקאַסוס, אַטאַקוס", בעריכת י. קליצ'יוס, וילניוס 1961 (להלן: זשיגיאי), עמ' 357.

18. כנ"ל, הערה 5, עמ' 75.

19. נ. בלומענטאל וי. קרמיש, מול האויב הנאצי, א', תל־אביב תשכ"ב, עמ' כ"ה, והשווה: ז' ארעם: "אין דער ליטווישער דיוויזיע", שם (להלן: ארעם), עמ' 36; י. ליטבאק, "הדיביזיה הליטאית — ריכוז הלוחמים היהודים הגדול ביותר במלחמת־העולם השניה", גשר, 23—24 (1960), עמ' 100.

20. הגדרות ברוח זו, מנוסחות בצורה דומה, חוזרות לעשרות בעדויות חיילים יהודים לשעבר מהדיביזיה הליטאית שרואיינו על־ידי המחבר, במסגרת המדור לתיעוד בעל־פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.

21. קארוויאליס (כנ"ל, הערה 16), עמ' 420.

22. ארעם (כנ"ל, הערה 19), עמ' 42.

23. ל. זעלדינ, "יידישע שלאכטלייט אינ קאמפ פאר דער סאָוועטישער ליטע", אייניקייט, 23.12.43; "יהודים שהצטיינו בדיביזיה הליט־אית", דבר, 31.10.43.

24. ארעם (כנ"ל, הערה 19), עמ' 38.

25. א. פּווילאַוויצ'יוס, "סונקיו אישבאַנדימו זשיאָמא", זשיגיאי (כנ"ל, הערה 17), עמ' 165.

26. בין האמרות הידועות: "היטן די קוטנע" — לשמור על החיים; "פליישמאשינקע" — החזית; תכריכים — מדי קרב; "אַ חופה" — ריכוך לפני ההתקפה; "אַ חתונה" — ההתקפה עצמה.

27. השיר "ביי מיר אין אָקאָפּ" (בחפירה שלי) שנכתב על־ידי ז. ארעם והוקדש למרד גיטו וארשה; שירו של יהודה גער־באזשעווסקי, "דער פּראָצעס" (המשפט), שנכתב אותה שנה ובו תיאור המשפט הבינלאומי שעתיד להיערך אחרי המלחמה נגד פושעי־המלחמה. ח. יוסאדה, מ. יוכאליס, י. זשילין, טאמשע, מ. גלוך — היו סופרים יהודים מליטא, שגם הם יצרו בדיביזיה.

28. ר. לויתן, "קולות מנבכי הנשמה", היכל ששקע, בעריכת י. יבלוקובסקי, תל־אביב, 1962, עמ' 160.

29. כך, למשל, נקלע החייל שמעיה רודניצקי מווילנה לחצי־האי סאחאלין והשתתף במלחמה נגד היפנים. על חייל יהודי מקובנה שלחם בדיביזיה רוסית, נפל בשבי הגרמני, שהה ב־18 מחנות־שבויים (בתור טטרי), הצטרף לצבא וולסוב וברח משם למחתרת הצרפתית, במסגרתה פיקד על בטליון 352, ראה: גרשון ריטוואס, אַ איד אין אַ נאצישן אוניפאָרם. פאריז, 1971.

30. פרטים על הקבוצה וגורלה ראה: דב לוין, "אלה שלא זכו לכנפי צנחן", ילקוט מורשת ד' (תשכ"ה), עמ' 36—42.

יצחק ארד

המדיניות ודרכי הביצוע של "הפתרון הסופי" בליטא

הפלישה הגרמנית לבריה"מ החלה ב־22 ביוני 1941, עם אור ראשון. ליטא כולה נפלה לידי הגרמנים תוך 4—5 ימים.

מהירות התקדמותו של הצבא הגרמני, ההתמוטטות הפתאומית של השלטון הסובייטי, העדר מידע על הצפוי להם, מנעו מרובם המכריע של יהודי ליטא את האפשרות לברוח לעומקה של בריה"מ, לפני בוא הגרמנים. רק כ־15 אלף יהודים, בחלקם הגדול פעילים במוסדות השלטון הסובייטי, הצליחו לעזוב את ליטא. 220—225 אלף יהודים נשארו בליטא תחת הכיבוש הגרמני.

למחרת יום פלישת הגרמנים לליטא פרץ המרד הליטאי בו נטלו חלק אלפי אזרחים וחיילי הקורפוס הליטאי, שהיה חלק מהצבא־האדום. הליטאים תקפו ממארבים את חיילי הצבא הסובייטי הנסוג והחלו ברצח יהודים. הצבא הגרמני הקים בליטא ממשל צבאי ומפקדים צבאיים מונו למושלים בערים ובעיירות. הליטאים מצדם הקימו בקובנה ממשלה זמנית.

לאחר שהצבא הגרמני כבש בנוסף לליטא גם את שתי הרפוב־ליקות הבלטיות האחרות — לטביה ואסטוניה — וכן את ביילורוסיה (רוסיה הלבנה), הוקם בהתאם לצו של היטלר, הרייכס־קומיסאריאט "אוסטלאנד", אשר כלל את שלוש הרפוב־ליקות הבלטיות ואת ביילורוסיה. השלטון ב"אוסטלאנד" הועבר מהממשל הצבאי לממשל האזרחי, שבראשו עמד ה"רייכס־מיניסטר לשטחים הכבושים במזרח" אלפרד רוזנברג ושמקום מושבו היה בברלין. לפי הצו של היטלר היה צריך הממשל האזרחי לקבל את השלטון ב"אוסטלאנד" ב־1 בספטמבר 1941, אך למעשה הוקם ממשל זה כחודש ימים לפני זה. דבר זה התאפשר הודות להסכם שהושג עוד ב־14 ביולי 1941 בין הוורמאכט לבין רוזנברג. בהסכם זה נקבע, שהדרגים הנמוכים יותר של הממשל האזרחי יתחילו לפעול בשטחי המזרח בלי לחכות לצו רשמי של ה"פיהרר", ושהצבא הגרמני והממשל האזרחי לא יכירו בממשלות או בצבאות מקומיים שהוקמו בארצות הבלטיות. מאחורי גבו של היטלר הגיעו הרשויות הגרמניות השונות להסדרים ביניהן, בלי לחכות לאישורו. הפיקוד העליון של הצבא לא היה מעוניין שהצבא יעסוק בבעיות הפוליטיות שהתעוררו בארצות הבלטיות.

בתור רייכס־קומיסאר של "אוסטלאנד" מונה לוהזה, שמקום מושבו היה בריגה שבלטביה. בראש הממשל האזרחי בכל אחת מארבע הארצות, שמהן הורכב ה"אוסטלאנד", הועמדו גנרל־קומיסאריאטים. גבולות הגנרל־קומיסאריאט ליטא היו כגבולות ליטא הסובייטית, כולל איזור וילנה. כגנרל־קומיסאר של ליטא התמנה ב־28 ביולי 1941 ד"ר אדריאן פון רנטלן ומקום מושבו היה בקובנה.

הגנרל־קומיסאריאט ליטא חולק ל־5 גביטס־קומיסאריאטים והם: קובנה — העיר; קובנה — האיזור; וילנה — העיר; וילנה — האיזור; שאוולי — העיר והאיזור. הגביטס־קומי־סאריאט פוניבז' הוקם באוקטובר 1941. ראש הממשל האזרחי בכל אחד מהאזורים כונה "גביטס־קומיסאר".

גורמי ה־ס.ס. היו כפופים באופן רשמי לממשל האזרחי, אך בפועל הם היו גורם עצמאי שבתחומי אחריותם קיבלו הנחיות ישירות ממפקדת ה־ס.ס. בברלין. כיסוד לנוהל זה שימש הצו של היטלר מה־17 ביולי 1941, שמינה את הימלר, ראש ה־ס.ס., כאחראי לבטחון המשטרתי בשטחי המזרח ובתחום זה היה בסמכותו לתת הוראות ישירות לגורמי הממשל האזרחי הגרמני, שלא באמצעות "המיניסטריון לשטחים הכבושים במזרח".

ב־28 ביולי 1941 הכריז גנראל־קומיסאר פון רנטלן, כי הוא מקבל לידיו את השלטון מטעם הרייך על "שטח מדינת ליטא לשעבר". הממשל הגרמני האזרחי החל לפרק את המוסדות שהוקמו על־ידי הליטאים ושהיה להם אופי קוואזי ריבוני־מדיני. מיחידות "הפרטיזאנים הליטאים" החלו הגרמנים לפרק את נשקן כבר בימים האחרונים של חודש יולי והן אורגנו כגדודי־משטרה סדירים, שהועמדו החל ב־30 ביולי 1941 תחת פיקוד קצין־המשטרה הגרמני פראנץ לכטהאלר.

ב־5 באוגוסט 1941 התקבלו חברי הממשלה הליטאית הזמנית אצל גנראל־קומיסאר פון רנטלן, שהודיע להם, כי הממשלה והשרים הליטאיים מפסיקים לפעול בתור כאלה והם ימשיכו להיות יועצים־כלליים ליד הממשל האזרחי. ראש "הממשלה הליטאית הזמנית" בפועל, אמבראזייוויצ'יוס, וחבריו ב"ממשלה" סירבו לקבל מינוי זה והתפטרו. בכך בא הקץ לתקוות הליטאים לצורה כלשהי של עצמאות בחסותם של הגרמנים.

המדיניות האנטי־יהודית

המדיניות האנטי־יהודית והשמדת יהודי ליטא בוצעו במסגרת וכחלק מ"הפתרון הסופי" של הבעיה היהודית באירופה. התכ־ניות הכלליות, הגדרת תפקידים וסמכויות, ארגון כוחות לביצוע ההשמדה, נקבעו על־ידי הרשויות המרכזיות של הרייך השלישי בברלין. גורמי הממשל הגרמני בליטא קבעו את קצב ההשמדה והיקפה בכל שלב ושלב בהתאם לתנאים ולצרכים המקומיים, ולעתים בהתחשב באינטרסים שלהם, ותוך מאבק בין הרשויות השונות של הממשל הגרמני.

בתהליך הביצוע של "הפתרון הסופי" בליטא היו שלוש תקופות שונות זו מזו במגמות המדיניות האנטי־יהודית ובדרכי הביצוע:

א. התקופה הראשונה: יוני—דצמבר 1941

בתקופה זו בוצעה ההשמדה ההמונית ונרצחו כ־173—177 אלף מיהודי ליטא. בתום תקופה זו נשארו בליטא כ־43 אלף יהודים כלואים בגיטאות של וילנה, קובנה ושאוולי.

ב. התקופה השניה: ינואר 1942 — יולי 1943

בתקופה זו היתה המדיניות הגרמנית מכוונת לניצול מירבי

של כוח-העבודה היהודי, תוך ביצוע אקציות-השמדה "סלקטיביות" ומקומיות.

ג. התקופה השלישית: אוגוסט 1943 — יולי 1944

בתקופה זו בוטלו הגיטאות והשליטה על היהודים עברה בלעדית לידי גורמי ס.ס.

היהודים בעלי כושר-עבודה הוכנסו למחנות-ריכוז שהוקמו למטרה זו בליטא או נשלחו למחנות כאלה באסטוניה ובלטביה. ילדים, זקנים, נשים שלא בכושר-עבודה — נרצחו. בתום תקופה זו חוסלו או גורשו אחרוני יהודי ליטא ערב הנסיגה הגרמנית.

התקופה הראשונה: סוף יוני — דצמבר 1941

בתקופה זו היתה המגמה השלטת במדיניות הגרמנית האנטי-יהודית לבצע השמדה טוטלית של כל היהודים, בלי הבדל גיל, מין, מקצוע. כך היו גם ההוראות שניתנו ל"איינזצגרופן" ולגורמי משטרת הבטחון וה-ס.ד., שגורל היהודים היה נתון לשליטתם. קצב ההשמדה הוכתב על-ידי היכולת הפיסית של יחידות-הרצח לבצע את השמדת היהודים, שהיו פזורים על פני כל ליטא במאות מקומות-ישוב, החל מהקטנים שבהם, שמנו משפחות אחדות, ועד לריכוזים הגדולים של וילנה וקובנה, שם גרו רבבות יהודים.

בתקופה זו של השמדה היו שלושה שלבים, כשכל שלב מוגדר מבחינה כרונולוגית ומבחינת גורמי הביצוע:

שלב א' — פעולות-רצח של הליטאים.

שלב ב' — פעולות-רצח של ה"איינזצגרופן" בימי הממשל הצבאי.

שלב ג' — פעולות-רצח בתקופת הממשל האזרחי, על-ידי גורמי משטרת-הבטחון וה-ס.ד. שליד הממשל האזרחי.

גם בשלבים ב' ו-ג' שיתפו ליטאים פעולה עם הגרמנים.

שלב א'. רציחות ופוגרומים של הליטאים: 23 ביוני — 3 ביולי

המאפיין שלב זה הם פעולות-רצח ופוגרומים שבוצעו על-ידי הליטאים וביוזמתם, תוך עידוד של "קבוצות החלוץ" של ה"איינזצגרופן". במינשר שפורסם בברלין על-ידי "חזית הפעילים הליטאיים" האנטי-סובייטיים ביום הפלישה של הגרמנים לבריה"מ, ושכוון לאוכלוסיה הליטאית, נאמר: "...הגיעה השעה המכרעת לעשות חשבון עם היהודים. ליטא חייבת להשתחרר לא רק משיעבודם של הבולשביקים האסיתיים, אלא גם מעולה רב-השנים של היהדות..."

אלפי ליטאים נענו לקריאה זו. בדו"ח של "איינזצגרופה א'" שפעלה בליטא נאמר:

"בליטא הצלחנו בזה לראשונה בקאוואן (קובנה). מנהיג קבוצת פרטיזנים, קלימייטיס... הצליח לארגן פוגרום לפי הנחיות של פלוגת-חלוץ קטנה שהוצבה בקובנה... במשך הפוגרום הראשון, בלילה שבין 25 ל-26 ביוני, חוסלו על-ידי 'הפרטיזנים הליטאים' למעלה מ-1500 יהודים, הוצתו או נהרסו כמה בתי-כנסת ורובע יהודי שלם, 60 בתים, עלה כולו באש. בלילות שלאחר-מכן חוסלו בדרך זו 2300 יהודים. בחלקים אחרים שם ליטא בוצעו פעולות דומות, לפי דוגמת קאוואן, אם גם בהיקף קטן יותר, והן הקיפו גם את שרידי הקומוניסטים".

בשאוולי נרצחו בימים ההם (30 ביוני — 1 ביולי) על-ידי "הפרטיזנים הליטאים" כאלף יהודים. מעשי-רצח בוצעו גם בפוניבז', קיידאן ומקומות אחרים. בהרבה מקרים בוצעו פוגרומים אלה על-ידי ליטאים עוד לפני כניסת הצבא הגרמני, בחלל הריק שנוצר במקומות רבים בין יציאת השלטון הסובייטי וכניסת הגרמנים. בשלב זה נרצחו על-ידי הליטאים בכל אזורי ליטא אלפי יהודים, חלקם במקומות מגוריהם וחלקם בדרכים, כאשר ניסו לברוח עם הצבא הסובייטי הנסוג. אין אפשרות לקבוע במדוייק את מספר הנרצחים, בשל התנאים בהם בוצע הרצח ובהעדר דו"ח מפורט. סביר להניח, שמספרם הוא בין 8 ל-10 אלפים איש.

בווילנה לא בוצעו באותו שלב פוגרומים ורציחות המוניות של יהודים. גם בווילנה זכו הליטאים לעידוד מצד יחידת-חלוץ של "איינזצקומנדו 7" ובראשה מפקד "איינזצגרופה" ב', נֶאבֶּא, שהאיץ בהם "שיתח לו בהוצאות-להורג פראיות של היהודים". הסיבה שבווילנה לא היה פוגרום ביוזמת הליטאים היא, שהליטאים בווילנה היוו מיעוט לעומת רוב פולני ולא "התפנו" לנושא היהודי. בעייתם היתה להציג בפני הממשל הצבאי הגרמני את וילנה כעיר בה שולטים הליטאים ואשר קיים בה ממשל ליטאי מסודר, השולט במצב.

שלב ב'. פעולות ההשמדה של ה"איינזצגרופן": תקופת הממשל הצבאי — יולי 1941

ב-2 ביולי 1941 הגיע לווילנה "איינזצקומנדו 9", לקובנה — "איינזצקומנדו 3" וימים אחדים לאחר-מכן הגיע לשאוולי "איינזצקומנדו 2". ה"איינזצקומנדו'ס" התפצלו ליחידות-משנה ניידות ומרחב פעולתן כלל את כל ליטא. ה"איינזצגרופן" שילבו בפעולות-הרצח שלהם אלפי ליטאים מתנדבים.

יהודים נחטפו ברחובות ומהבתים ונלקחו מחוץ לעריהם ועיירותיהם, נורו ונקברו. מקומות ההוצאה-להורג היו בקירבת מקומות המגורים של היהודים — פונאר בווילנה, הפורט ה-7 וה-9 בקובנה, יער קוז'י ליד שאוולי, יער וידזיגירי ליד אליטה, יער קייזרלינג ליד פוניבז' ועוד. גל זה של הרציחות הקיף את מרבית הישובים בליטא. ליהודים נאמר שהגברים שנחטפו נלקחו לעבודה. פרט לרציחות שבוצעו על-ידי ה"איינזצגרופן" בסיוע ליטאים, נמשך רצח יהודים ביוזמת ליטאים, במקומות שאליהם לא הגיעו ה"איינזצגרופן" וכן במקומות שבהם לא פעלו.

בשלב זה היה רובם המכריע של הנרצחים גברים. הגורמים לכך היו:

א. כל עוד נחטפו גברים, ניתן היה להסביר שהם נשלחים לעבודה לאזורי החזית.

ב. חיסול הגברים, בשלב הראשון, פגע באותו חלק מהאוכלוסיה היהודית שיכול היה בעתיד לגלות התנגדות לגרמנים.

ג. לחיילי ה"איינזצגרופן" היה "קל" יותר לירות בגברים, מאשר בנשים וילדים.

פעולות-הרצח בוצעו על קבוצות יהודים שמנו מעשרות ועד לכמה מאות אנשים, פרט לפעולת-הרצח בקובנה, בפורט ה-7, כאשר נרצחו שם ב-7 ביולי כ-2500 יהודים. מספר היהודים שנרצחו בשלב זה היה בין 15 ל-17 אלף. במקביל לפעולות-רצח אלה הוציא הממשל הצבאי צווים אנטי-יהודיים שכללו, בין

היתר, חובת נשיאת סימן־היכר (מגן־דוד צהוב או סרט לבן), הגבלות תנועה שונות, הגבלות קנייה בשווקים, חנויות ועוד.

שלב ג׳. פעולות הרצח ההמוני בתקופת הממשל האזרחי: אוגוסט—דצמבר 1941

בפגישה הראשונה עם הגנראל־קומיסארים והגביטסקומיסארים הכפופים לו, שנערכה בקובנה ב־27 ביולי 1941, נתן לוהזה תדריך בעל־פה על המדיניות הגרמנית כלפי היהודים בשטחי המזרח. בתדריך זה גם מסר על ״הפתרון הסופי״ של הבעיה היהודית המתבצע על־ידי ובאחריות משטרת־הביטחון.

המסמך הראשון והמקיף שפורסם ובו הוראות על המדיניות הגרמנית כלפי היהודים ב״אוסטלאנד״ ודרכי ביצועה, הוא המסמך שפורסם על־ידי לוהזה ב־18 באוגוסט 1941 בריגה ונשא את הכותרת: ״הנחיות זמניות לטיפול ביהודים בשטח ״רייכסקומיסאריאט אוסטלאנד״.

במסמך צויין שהמגמה השלטת במדיניות הגרמנית כלפי היהודים ב״אוסטלאנד״ היא השמדתם. כל הצעדים האנטי־יהודיים האחרים שפורטו במסמך היו זמניים בלבד, עד להשלמת תהליך ההשמדה. הצעדים האנטי־יהודיים האחרים חולקו לשני סוגים: האחד — אותם צעדים שהיתה חובה להפעילם מיד ובכל המקומות, והשני — אותם צעדים שהפעלתם היתה מושפעת מתנאים מקומיים, במיוחד בגורמים כלכליים, ושסמכות הפעלתם היתה בידי הגנראל־קומיסארים, שהיו רשאים להעביר סמכות זו לגביטסקומיסארים.

בסעיף 5 של אותו מסמך נאמר, שאזורי הפרובינציה (Flachland) יטוהרו מיהודים. המשמעות האופראטיבית של סעיף זה היתה — השמדתם הטוטאלית של היהודים בעיירות ובכפרים שבליטא. בסעיף זה נקבע, שבמקביל לביצוע ההשמדה יש להכניס את היהודים בערים הגדולות לגיטאות, ופורטו הכללים של ״ממשל עצמי יהודי״ בגיטאות, בראשותם של ״יודנראטים״ ומשטרה יהודית לשמירת הסדר בתוכם.

הפעלת הוראות סעיף 5 היתה מותנית בהחלטת הגנראל־קומיסארים ו/או הגביטסקומיסארים, דבר שנתן בידיהם סמכות להחליט איפה ומתי לחסל את היהודים.

באוגוסט 1941 החלה פעולת השמדה שיטתית ומתוכננת של כל היהודים בליטא. במרכזים היהודיים הגדולים בליטא כמו וילנה, קובנה ושאוולי, בוצעו פעולות־הרצח על־ידי גורמי משטרת הבטחון ו־ס.ד. המקומיים, כאשר תחת פיקודם יחידות ליטאיות מיוחדות לביצוע הרצח. להשמדת שאר יהודי ליטא הופעלה יחידה ניידת של משטרת הבטחון וה־ס.ד., בפיקודו של אוברשטורמפירר האמאן, שעברה מעיר לעיר, ממקום למקום, ובעזרת גורמים ליטאיים מקומיים ביצעה את פעולות־הרצח.

הריכוזים היהודיים הקטנים חוסלו ב״אקציה״ אחת. באזורים מסויימים רוכזו היהודים מכל העיירות שבסביבה למקום אחד ושם בוצע הרצח. בריכוזים הגדולים יותר כמו פוניבז׳, ראקישוק, וילקומיר, אוטיאן ומקומות אחרים, בוצעה ההשמדה ב־2—3 ״אקציות״, בהן נרצחו אלפי אנשים. בריכוזים הגדולים של וילנה וקובנה נמשכו ה״אקציות״ חודשים אחדים. כדי להקל על פעולות־הרצח ועד להשלמתן הוכנסו היהודים בערים הגדולות לגיטאות כשלב־ביניים עד להשמדה. יהודי קובנה נכלאו בגיטו ב־15 באוגוסט, יהודי שאוולי — בסוף אוגוסט, יהודי וילנה — ב־6 בספטמבר.

ב״אקציות״ אלו היו הגרמנים נותני הפקודות, המארגנים והמפקחים. את פעולות־הרצח הישירות ביצעו ליטאים בפיקוד גרמני.

את אופן ביצוע ״אקציות״ ההשמדה מתאר מפקד ״איינזצ־קומנדו 3״ יגר בדו״ח המסכם לפעולות יחידתו, שהוגש ב־1 בדצמבר 1941:

״...הבעיה הראשונה שבפניה הועמדנו היתה ארגונית. ההחלטה על טיהור שיטתי מהיהודים של כל איזור חייבה הכנה יסודית של כל פעולה וידע מקיף על התנאים הקיימים בכל איזור שנבחר. את היהודים צריך היה לרכז במקום אחד או במקומות אחדים. מספרם הוא שהכתיב את בחירת המקום לבורות שהיה צריך לחפור אותם. המרחק ממקומות־הריכוז ועד לבורות היה בין ארבעה לחמישה קילומטר בממוצע. היהודים הובלו למקומות־הירי בקבוצות של 500 איש, כשהמרחק בין קבוצה אחת לשניה היה שני קילומטר לפחות... בראקישוק היה עלינו להוביל 3208 אנשים למרחק של 4.5 ק״מ, לפני שניתן היה להרגם. על־מנת להשלים את הפעולה תוך 24 שעות, היה עלינו להקצות לענין ההובלה והשמירה 60 אנשים מתוך 80 ״הפרטיזנים הליטאים״ שעמדו לרשותנו. האחרים ביצעו את המלאכה יחד עם אנשי... נסיונות בריחה הוכשלו על־ידי אנשי, תוך סיכון חייהם... המרחקים, שהיה עלינו לעבור למקום ההריגה הלוך וחזור, הסתכמו ב־160—200 ק״מ בכל ״אקציה״. רק תיאום זמנים יעיל איפשר לנו לבצע חמש ״אקציות״ בשבוע...״

בריכוזים הגדולים של וילנה ושל קובנה, בהם נמשכו ה״אקציות״ חודשים אחדים בשל גודל המשימה, נקבע דירוג בהשמדה, תוך התחשבות בצרכי עבודה. הראשונים להשמדה היו אלה שלא הועסקו במוסדות גרמניים, הם ומשפחותיהם. כאחרונים בתור להשמדה נקבעו בעלי המקצוע והמועסקים במפעלים ומוסדות גרמניים.

בשלב זה נרצחו בליטא כ־150 אלף יהודים, ואילו בשלושה גיטאות נותרו כ־43 אלף יהודים: וילנה — כ־20,000, קובנה — כ־17,500, שאוולי — כ־5000. כמה אלפים מיהודי ליטא, בעיקר מאיזור וילנה, ברחו לרוסיה הלבנה, שם היה מצב היהודים בתקופה ההיא טוב יותר מאשר בליטא.

ליטא היתה הארץ הראשונה באירופה הכבושה בה בוצעה השמדה המונית וטוטאלית של היהודים. בארבעה וחצי החודשים הראשונים של הכיבוש הגרמני, מסוף יוני ועד תחילת נובמבר 1941, נרצחו למעלה מ־80% מיהודי ליטא. ״הישג״ זה התאפשר בגלל היוזמה והפעילות האכזרית שגילתה מכונת־ההשמדה הגרמנית בליטא והודות לעובדה שלעזרתם של ה״איינזצגרופן״ וגורמי ה־ס.ד. ומשטרת־הבטחון, שמנו כמה מאות אנשים, עמדו אלפי מתנדבים ליטאים מקרב האוכלוסיה המקומית. מפקד ה״איינזצגרופה א׳״, בריגאדנפירר שטאלאֶקר, כותב דו״ח, ב־15 באוקטובר 1941: ״מאז כיבושה של ליטא על־ידי הצבא הגרמני לא דעכה האנטישמיות הפעילה שהתלקחה במהירות. לכל פעולה נגד היהודים, מתייצבים הליטאים ברצון וללא לאות...״

יש לציין, שגם בשלב זה של הרצח המאורגן והמבוצע על־ידי הממשל האזרחי הגרמני וגורמי משטרת־הבטחון וה־ס.ד., המשיכו גורמי הממשל הליטאי המקומי, באמצעות המשטרה

הליטאית, ברצח יהודים במקומות שונים בליטא, שאליהם לא הגיעה היחידה הניידת של "איינזצקומאנדו 3" בפיקודו של האמאן. כך, לדוגמה, דיווח מושל מחוז שאקי, קאראליוס, למפקד המשטרה הליטאית שם, וילצינסקאס, על רצח 1540 יהודים בימים 13 ו־16 בספטמבר בעיירות שאקי וניישטוט על־ידי המשטרה הליטאית.

והנה נשאלת השאלה: מה הניע את הגרמנים להפסיק את מלאכת־הרצח שלהם בשלהי 1941 ולהשאיר את הגיטאות? האם היתה זו מדיניות שנקבעה מראש או תוצאה של התפתחויות, שנוצרו תוך תהליך ההשמדה?

הגורמים להפסקת ההשמדה בשלהי 1941

ההפסקה שחלה בהשמדת יהודי ליטא בדצמבר 1941 והשארתם של היהודים בגיטאות היתה קשורה במאבק שהתנהל בתוך הממשל הגרמני בשאלה: האם להשמיד את כל היהודים בליטא או להשאיר חלק מהם — אותו חלק שעבד במוסדות ובמפעלים גרמניים. במאבק זה נטלו חלק שלוש רשויות שלטוניות גרמניות, שפעלו ב"אוסטלאנד", והן: הממשל האזרחי, גורמי ס.ס. והוורמאכט. מאבק זה התנהל בכל הדרגים של הממשל הגרמני, החל בדרג הנמוך של הגביטסקומיסאריאט דרך הדרגים של הגנראלקומיסאריאט והרייכסקומיסאריאט ועד לדרגים העליונים בברלין, והתנהל בחודשים ספטמבר—נובמבר 1941. מאבק זה נבע מצרכי התחזוקה של הוורמאכט והמציאות שנוצרה בליטא ובמקומות אחרים ב"אוסטלאנד" כתוצאה מההשמדה והיעלמותם של היהודים ממעגל כוחות־העבודה באיזור.

ההתערבות הראשונה של גורמי הממשל האזרחי בפעולות ההשמדה הטוטאלית של "איינזצקומנדו 3" בליטא היתה כנראה בשאוולי. היחידה הניידת של "איינזצקומנדו 3", בפיקודו של אוברשטורמפירר האמאן, הגיעה לשאוולי בימים הראשונים של חודש ספטמבר, במגמה להשמיד את כל היהודים במקום. גווקה, הגביטסקומיסאר של שאוולי, אסר ומנע את ביצוע ההשמדה בטענה, שיהודים אלה עובדים במפעלים כלכליים חשובים וחיסולם היה מביא לשיתוק מפעלים אלה. האמאן, באמצעות מפקדו יגר, התלונן בפני הגנראל־קומיסאר של ליטא על מעשיו של הגביטסקומיסאר גווקה. פון רנטלן דרש מגווקה דין־וחשבון על המקרה. בדו"ח, שהגיש גווקה ב־10 בספטמבר 1941, נאמר:

> "...אחרי סיום כל פעולות הגירוש ישארו במחוז שאוולי 4000 יהודים, כולל בני משפחה, הנחוצים כפועלים מקצועיים... לא קיימת אפשרות להוציא לפועל עבודה כלשהי בלי שהיהודים יקחו בה חלק. במיוחד בולט הדבר בתעשיית עיבוד העורות. כאן כל בעלי־המקצוע, ללא יוצא מן הכלל, הם יהודים... אני מאמין, על יסוד השיחה אתך פנים אל פנים ואחרי הגשת דו"ח זה, שתהיה משוכנע, כי שאלת היהודים במחוז שאוולי נפתרה באינטנסיביות הדרושה ובקשיחות הנציונאל־סוציאליסטית".

פון רנטלן תמך כנראה במגמת גורמי משטרת־הביטחון וה־ס.ד. להשמדת כל יהודי ליטא. גוסטאב הרמן, גרמני שהיה בעל תפקיד בכיר ב"ארבייטסאמט" הגרמני שליד הגנראל־קומיסאריאט של ליטא ושהכיר אישית את פון רנטלן, כותב עליו: "...מתוך היכרות קרובה ביכולתי לומר, שגנראל־קומיסאר פון רנטלן היה בעד הריגתם של כל היהודים, והוא שונא־יהודים מושבע...". הגביטסקומיסאר של שאוולי, גווקה, ידע כנראה על עמדה זו של פון רנטלן והוא לא ציפה לגיבויו של פון רנטלן בהתנגשות שהיתה לו, לגווקה, עם גורמי משטרת־הביטחון וה־ס.ד. ב־11 בספטמבר 1941, למחרת הדו"ח ששיגר אל פון רנטלן, שלח גווקה מכתב אישי אל רייכסקומיסאר לוהזה ותיאר בו את התקרית שהיתה לו עם האמאן. גווקה התלונן על מעשיו של יגר וצירף למכתבו העתק מן הדו"ח ששלח יום קודם לכן לפון רנטלן. גווקה ביקש מלוהזה את התערבותו האישית.

הממונה על ה"ארבייטסאמט" הגרמני שליד הגנראלקומיסאריאט של ליטא, פשל, פנה אל פון רנטלן וביקש ממנו להשאיר את היהודים שעודם בחיים כמקור לכוח־עבודה. פניה זו באה כנראה בחודש ספטמבר או בתחילת אוקטובר. במקביל לכך פנה פשל באותו נושא גם אל גורמי הוורמאכט שבקובנה. קראמר, השטאדט־קומיסאר של העיר קובנה, היה בעד השארתם של בעלי־מלאכה יהודים. הרמן כותב על ישיבה שהתקיימה כנראה בתחילת חודש אוקטובר בקובנה, בה השתתפו: הגנראל־קומיסאר, פון רנטלן; מפקד משטרת־הביטחון וה־ס.ד., יגר; השטאדט־קומיסאר קראמר; פשל; הליטאי קובילינאס, היועץ הכללי הראשי בליטא, ואחרים. בסיכום הישיבה הוחלט לפנות לריגה (לרייכסקומיסאריאט) בבקשה להשאיר בחיים את בעלי־המלאכה היהודים ומשפחותיהם. פשל נסע אישית לריגה, כדי להתערב שם למען השארתם של אותם היהודים שהיו עדיין בגיטאות וילנה, קובנה ושאוולי. ב־20 או ב־21 באוקטובר הגיעה הוראה מריגה לגנראלקומיסאר פון רנטלן בקובנה, לפיה יש להשאיר את כוחות־העבודה היהודיים. גורמי משטרת־הביטחון וה־ס.ד. הסכימו להשארתם של בעלי־המלאכה, אך עמדו על־כך שאנשי אינטליגנציה ואלה שלא מוכשרים לעבודה יושמדו.

בעקבות פניות של הוורמאכט ושל גורמים אחרים בממשל האזרחי פורסמה, בימים הראשונים של דצמבר 1941, פקודה מאת לוהזה אל כל הגנראל־קומיסארים הכפופים לו ואל גורמי ה־ס.ס.

בפקודה נאמר:

> **סודי**
>
> אל: הרייכסקומיסאריאט של אוסטלאנד
> מפקד בכיר של ס.ס. והמשטרה בריגה
> אל: הגנראל־קומיסארים ב־רוול, ריגה, קובנה, מינסק
> לידיעת מפקד הוורמאכט של אוסטלאנד בריגה
>
> ראש אגף התחזוקה במיפקדת הוורמאכט של אוסטלאנד מתלונן, שתוך כדי תהליך החיסול נלקחים מהוורמאכט בעלי־מקצוע יהודים שעובדים במפעלי חימוש ובסדנאות, שאין אפשרות להחליפם בשלב הנוכחי.
>
> אני דורש חד־משמעית להפסיק את ההשמדה של היהודים המועסקים כבעלי־מקצוע במפעלי חימוש ובסדנאות של הוורמאכט ושאין אפשרות להחליפם על־ידי עובדים מקומיים אחרים בשלב הנוכחי. יש לסכם עם הגביטסקומיסארים (מחלקת מינהל סוציאלי) מי הם העובדים היהודים שלא ניתן להחליפם באחרים.

יש לעשות סידורים להכשרתם של אנשים מקומיים להחלפה במהירות האפשרית.

פקודה זו מתייחסת גם לבעלי־מקצוע יהודים במפעלים שאינם משרתים באופן ישיר את הוורמאכט, אך יש להם תפקידי־ביצוע חשובים במסגרת הכלכלה המלחמתית.

פקודה זו הביאה להפסקת ההשמדה ההמונית שהחלה עם כניסת הגרמנים לליטא. בעקבות הפקודה נשארו בליטא שלושת הגיטאות הגדולים בווילנה, קובנה, שאוולי וגיטו קטן בסוואנ־ציאן. המשפט האחרון בפקודה זו נתן בידי הגביטסקומיסארים אפשרות להשאיר בגיטאות לא רק את העובדים במפעלי הוורמאכט, אלא את כל העובדים היהודים. הגביטסקומיסארים ניצלו סמכות זו והשאירו בגיטאות גם יהודים שעבדו במקומות־עבודה שלא ביחידות הוורמאכט. גורמי משטרת הביטחון וה־ס.ד., שהיו מופקדים על פעולות ההשמדה של היהודים, השלימו עם הפקודה של לוהזה. לחלק קטן של יהודי ליטא ניתנה איפוא ארכת־חיים.

בדו״ח המסכם על פעולות ״איינזצקומנדו 3״ בליטא, שהוגש ב־1 בדצמבר 1941, על־ידי שטאנדרטנפירר יגר, מפקד ״איינזצקומאנדו 3״ וראש ה־ס.ד. ומשטרת־הביטחון בליטא, נאמר בין היתר:

״ביכולתי לקבוע היום, שהמטרה לפתור את הבעיה היהודית בליטא הושגה על־ידי ״איינזצקומאנדו 3״. בליטא אין עוד יהודים, פרט ליהודים־עובדים ומש־פחותיהם, לפי הפירוט הבא: בשאוולי — כ־4500, בקובנה — כ־15,000, בווילנה — כ־15,000. בכוונתי היה לחסל יהודים־עובדים אלה ומשפחותיהם, אך נתקלתי בהתנגדות חריפה מצד הממשל האזרחי (רייכסקומיסאר) ומצד הוורמאכט, והגיע איסור שאין לירות ביהודים אלה ובמשפחותיהם...

האקציות שבוצעו על־ידי ״איינזצקומאנדו 3״ באו, לפי הערכתי, לסיומן. היהודים והיהודיות העובדים, שהושארו בחיים, יש בהם צורך חיוני, ואני מניח שגם כאשר יעבור החורף עדיין יהיה צורך בכוח־עבודה יהודי זה...״

בדו״ח המסכם של ״איינזצגרופה א׳״, שפעלה ב״אוסטלאנד״, ושפורסם כנראה בסוף דצמבר, נאמר:

״...כוונת פעולת־הטיהור השיטתית ב״אוסטלאנד״ היתה — ביעור מלא ככל האפשר של היהדות, בהתאם לפקודת היסוד. מטרה זו הושגה בעיקרה... השארית שנותרה במדינות הבלטיות היתה דרושה לצרכי עבודה דחופים...״

הפסקת ההשמדה בשלהי דצמבר 1941 היתה איפוא תוצאה של מאבק שהתנהל בקרב רשויות השלטון הגרמניות. מאבק זה התנהל בתקופה בה גבר הביקוש לכוח־עבודה במשק המלחמתי הגרמני. הוורמאכט היה הגורם העיקרי שהשפיע על ההחלטה להפסיק את ההשמדה ולהשאיר את היהודים הנותרים בחיים, וזאת בגלל הצרכים שלו בכוח־עבודה ובבעלי־מקצוע יהודים. בקרב הממשל האזרחי היו גורמים שפעלו להפסקת ההשמדה בגלל צרכי המשק, וגורמים שפעלו להמשך ההשמדה. לוהזה, הרייכסקומיסאר של ״אוסטלאנד״, הוא שקיבל את ההח־לטה להפסיק את ההשמדה בעקבות דרישות מצד הוורמאכט ולאחר פניות מגורמים שונים בממשל האזרחי.

התקופה השניה: ינואר 1942 — יולי 1943

ניצול מוגבר של כוח־העבודה היהודי

המדיניות האנטי־יהודית של הממשל הגרמני בליטא, במשך השנה וחצי שבין ינואר 1942 ועד ליוני 1943, הושפעה מהביקוש החריף של כוחות־עבודה לניצול הכלכלי של ליטא והדרישות לשיגור עובדים למשק המלחמתי בגרמניה. ההחלטה להפסקת ההשמדה בשלהי 1941 היתה זמנית ובפקודה בנדון צויין כי ״יש לעשות סידורים להכשרתם של אנשים מקומיים להחלפה במהירות האפשרית של בעלי־המקצוע היהודים״. הממשל הגרמני בליטא לא עשה שום פעולה לביצוע הוראה זו של הכשרה והחלפה של בעלי־המקצוע היהודים בלא־יהודים, וזאת בעקבות המחסור הכללי בכוחות־עבודה וכדאיות הניצול של הפוטנציאל הכלכלי של יהודי הגיטאות.

הביקוש לכוחות־עבודה. כשלון מלחמת־הבזק (בליצקריג) של גרמניה נגד בריה״מ והיווצרות מצב של מלחמה ממושכת העמידו בפני המשק הגרמני בעיות חמורות בכוח־אדם. האוכלוסיה בשטחים הכבושים במזרח הפכה לכוח־אדם פוטנציאלי למשק המלחמה הגרמני. רייכסמארשאל גרינג, הממונה על התכנית הארבע־שנתית, פירסם ב־7 בנובמבר 1941 צו על ״ניצול כוח־עבודה בשטחים הכבושים במזרח ועל שליחת עובדים משטחים אלה לעבודות בתעשיה בגרמניה״.

הרייכסמיניסטר לשטחי המזרח, א. רוזנברג, פירסם ב־19 בדצמבר 1941 צו על חובת־עבודה שחלה על כל האוכלוסיה בגילים 18—45 בשטחי הממשל האזרחי במזרח. גיוס זה של כוח־אדם במזרח נתקל בקשיים ופראנץ זאוקל, הממונה הכללי על גיוס וניצול כוח־אדם לעבודה ברייך השלישי ובשטחים הכבושים, פנה אל הרייכסקומיסארים בשטחי המזרח ב־31 במארס 1942 ודרש מהם לנקוט בכל האמצעים הדרושים והחמורים, כדי להבטיח את גיוס כוח־האדם לעבודה.

במחצית הראשונה של חודש אפריל 1942 נשלחו לגרמניה מווילנה ומהאיזור 4200 עובדים ליטאים. ב־1 במאי 1942 פורסמה פקודה לגיוס 30 אלף עובדים בליטא למען התעשיה הצבאית בגרמניה. צו על ״חובת־עבודה בתעשיה הצבאית של הרייך״ ועל חובת־עבודה במערכת התחבורה, פורסמו בליטא ב־2 במאי וב־4 במאי 1942. תושבי ליטא חוייבו גם לצאת לעבודות כריית כבול, כריתת עצים ביערות, עזרה עונתית בחקלאות ובאחזקת דרכי־תחבורה. צווים אלה הגבירו את התנגדות האוכלוסיה המקומית לשלטון הגרמני. בדו״חות של משטרת־הבטחון הגרמנית צויין, כי ״בליטא גברה פעילות הפרטיזנים והאוכלוסיה לא פועלת ולא מסייעת נגדם בגלל הפקודה לשלוח אנשים לעבודה בגרמניה...״

במצב זה של ביקוש גובר לכוח־עבודה, ביקוש שהחריף עם שילוח אנשים לעבודה בגרמניה, הפך כוח־העבודה של יהודי הגיטאות לגורם חשוב לממשל הגרמני.

במקום להיאבק עם האוכלוסיה הלא־יהודית על הוצאת אנשים נוספים לעבודה, העדיף הממשל הגרמני להמשיך ולקיים את הגיטאות ולנצל את כוח־העבודה היהודי ובכך להקטין את הדרישות לגיוס פועלים מתוך האוכלוסיה הלא־יהודית. מספר העובדים היהודים לא ענה על כל צרכי הממשל, אבל הקל בהרבה על המצב, ובנוסף לכך היו בעלי־מקצוע יהודים שלא ניתן כלל להחליף אותם.

גורם נוסף היתה העובדה, שניצול העובדים היהודים היה זול בהרבה מכוחות־עבודה לא־יהודיים. פועל יהודי קיבל כשליש מן השכר ששולם לפועל לא־יהודי ושכרו החודשי הסתכם בממוצע ב־25—35 מארקים לחודש לעומת כ־100 מארקים, שקיבל פועל לא־יהודי בממוצע. פרט לכך היתה העבודה היהודית מקור־הכנסה חשוב של הממשל האזרחי־הגרמני המקומי. מוסדות ומפעלים מקומיים לא־גרמניים, שהעסיקו עובדים יהודים, שילמו לקופת הגביטסקומיסריאט בכל חודש סכום השווה למשכורת ששולמה לפועל היהודי.

הממשל הגרמני הגביר בהתמדה את ניצול כוח־העבודה היהודי והרחיב את תחומי העסקתם של היהודים. גידול זה התבטא בתחומים הבאים: גדל מספר העובדים במוסדות ומפעלים מחוץ לגיטו; התרחבו וגדלו בתי־המלאכה בגיטו שייצרו עבור הממשל הגרמני; עובדים מהגיטאות נשלחו למחנות־עבודה במקומות שונים בליטא, מהם שעסקו בעיקרם בכריית כבול וכריתת עצים ביערות. האנשים במחנות־העבודה היו קשורים לגיטו שממנו נשלחו, ונעזרו בו במצרכי־מזון וברפואה. לעתים בוצעו חילופי עובדים בין הגיטו למחנות. מגיטו קובנה נשלחו גם אנשים לריגה שבלטביה, וזאת כנראה לפי הוראות מרייכסקומיסאריאט „אוסטלאנד". גורל יהודים אלה היה כגורל שאר יהודי ריגה.

בהתאם למדיניות זו גדל מספר העובדים מקרב תושבי הגיטאות, במשך כל תקופת קיומם, למרות שהמספר הכולל של אוכלוסיית הגיטאות לא גדל. גידול זה התאפשר על־ידי ניצול מלוא הפוטנציאל של הגברים, הכנסתם של נשים ובני־נוער מגיל 13 ומעלה למעגל העבודה, והקטנת מספר העובדים בשירותים פנימיים בגיטו והכנסתם למעגל העבודה, המשרתת את גורמי הממשל הגרמני. הממשל הגרמני הפעיל את ה„יודנ־ראט" ואת המשטרה היהודית ובאמצעותם הגביר את הניצול הכלכלי של הגיטו, וכן טיפח בקרב היהודים בגיטאות את האמונה שהם חיוניים לצרכי עבודה, וכי ככל שגדל מספר העובדים היהודים כן גובר הבטחון בהמשך קיומו של הגיטו. יש לציין, שלאמונה זו היתה אחיזה במציאות של אותה תקופה בליטא, והגיטו היצרני היווה גורם כדאי לכלכלה הגרמנית באיזור.

במארס 1942 צורפו על־ידי הגרמנים לגנרל־קומיסאריאט ליטא כמה חלקים מגנרל־קומיסאריאט ביילורוסיה שהיו בקירבת הגבול עם ליטא והוכפפו לגביטסקומיסאר וילנה־האיזור. בשטח שצורף היו כמה גיטאות קטנים, ביניהם אושמיאן, מיכיילישוק ועוד. במשך הזמן החליטו הגרמנים לחסל כמה מגיטאות אלה ולרכז את יושביהם בארבעה הגיטאות של סוואֶנציאן, אושמיאן, מיכיילישוק וסול.

ה„אקציות" הסלקטיביות וחיסול הגיטאות ומחנות־העבודה במזרח ליטא

במשך כל התקופה המתוארת (השניה) נמשך רצח של יהודים בודדים ושל קבוצות מתושבי הגיטאות שנאשמו בעבירות שונות. יהודים נרצחו בעוון רכישה והכנסת מזון לגיטו, על אי־נשיאת הטלאי הצהוב, על נסיון הצלה בעזרת תעודה „ארית" או מחבוא מחוץ לגיטו. פרט למעשי־רצח אלה ביצעו הגרמנים „אקציות" שכוונו נגד קבוצות מיהודי הגיטו, שלפי התפיסה הגרמנית לא הביאו כל תועלת והיו מיותרים. בהתאם למדיניות זו נרצחו בפונאר שליד וילנה, ב־26 ביולי 1942, 84 זקנים וחולים כרוניים שהוצאו מגיטו וילנה, ובאוקטובר 1942 נרצחו למעלה מ־400 זקנים וחולים שהובאו מגיטו אושמיאן.

במצבם של היהודים בגיטאות הקטנים ובמזרח ליטא, שהיו בשטח שיפוטו של הגביטסקומיסאר וילנה־איזור, חל בחודשי האביב ובתחילת קיץ 1943 שינוי לרעה. הוא נבע מכמה גורמים: התפתחויות בליטא ובאיזור וילנה בפרט, ובעיקר גידולה ופעילותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטיים באזורי מזרח ליטא; התגובה היהודית לפעילות פרטיזנית זו; הצעדים שהממשל הגרמני נקט נגד היסודות הליטאיים שהתנגדו לדרישות הגרמנים. בדו"חות של משטרת־הבטחון על המצב בשטחי־המזרח הכבושים, בחודשי פברואר—מארס 1943, הופיעו ידיעות על פעילות גוברת והולכת של פרטיזנים סובייטיים במערב ביילורוסיה ובמזרח ליטא.

במארס 1943 החליטו הגרמנים לחסל את הגיטאות בסוואֶנציאן, אושמיאן, מיכיילישוק וסול, שהיו בקירבת האזורים שבהם פעלו הפרטיזנים. הגרמנים גם חשדו, שקיים קשר בין הגיטאות ובין הפרטיזנים. כדי לא לעורר חשדות בקרב יהודי הגיטאות הללו, הודיעו להם הגרמנים שהם יועברו לווילנה ולקובנה, ואת עצם הוצאת היהודים מהגיטאות האמורים הטילו על משטרת גיטו וילנה. בתחילת מארס 1943 הורה מילר, הממונה על גיטו קובנה מטעם הגביטסקומיסאר של העיר קובנה, ל„אלטסטנראט", להכין מקום ל־3000 יהודים שיובאו לגיטו קובנה, וה„אלטסטנראט" ניגש מיד לביצוע הדבר.

ב־4 באפריל 1943 יצאו מתחנות־הרכבת בסול ובנובו־סוואֶנציאן שתי רכבות, ובהן כ־5000 יהודים מארבעת הגיטאות האמורים. בהגיעם לווילנה צורפו אליהם כמה מאות מיהודי גיטו וילנה, ש„התנדבו" לנסוע לקובנה. בווילנה הופקד משמר ליטאי על הרכבות, ובמקום להסיעם לקובנה נלקחו האנשים ישירות לתחנת־הרכבת בפונאר. הראשונים הגיעו לשם אנשי גיטאות אושמיאן, מיכיילישוק וסול, ואחרי כמה שעות הגיעה הרכבת עם אנשי גיטו סוואֶנציאן.

כאשר הגיעו הרכבות לתחנת־הרכבת פונאר, הרחוקה מווילנה קילומטרים אחדים, ואשר שימשה מקום ההשמדה של יהודי וילנה, הקיפו אותה אנשי גישטאפו, חיילים ושוטרים ליטאיים. אנשי משטרת גיטו וילנה, שליוו את הרכבת, הורדו מהקרונות והוחזרו לווילנה. לאחר מכן נפתחו הקרונות, האנשים הוצאו מהם, הובאו לבורות ונורו. רק אחדים הצליחו להימלט. יש לציין שכ־600 יהודים מסוואֶנציאן ומיכיילישוק פרצו מהקרונות, כאשר התברר להם בתחנת פונאר לאן הובאו, והחלה בריחה המונית תוך כדי גילויי התנגדות לגרמנים ולליטאים. כמעט כל 600 היהודים נרצחו במקום. גוויותיהם היו פזורות בתחנת־הרכבת ובשדות שבקירבת מקום. בקרב הגרמנים והליטאים, שביצעו את ההשמדה בפונאר, היו הרוגים ופצועים אחדים. כמה עשרות אנשים, רובם נשים וילדים, הצליחו לברוח ולהגיע לגיטו וילנה.

בדו"ח שהוגש למשרד הראשי לבטחון הרייך בברלין על־ידי ראש משטרת־הבטחון וה־ס.ד. על המצב בליטא, המתייחס לחודש אפריל 1943, נאמר בין היתר:

„במשך החודש, אליו מתייחס דו"ח זה, טוהרו שטחי רוסיה הלבנה שסופחו לליטא: סוואֶנציאן, אושמיאן...

כליל מיהודים. התוצאה היא שיש לנו כעת איזור גבול ברוחב 50 עד 80 ק"מ, שאין בו יהודים".

בסוף יוני ובתחילת יולי 1943 חוסלו שלושה מחנות־עבודה במזרח ליטא ורוב תושביהם נרצחו. היו אלה מחנות־העבודה ביאלה־ווקה, קנה ו־בזדאן. הגרמנים טענו, שחיסול המחנות ורצח האנשים בא בשל הקשרים שהיו לאנשי המחנות עם הפרטיזנים.

התקופה השלישית: אוגוסט 1943 — יולי 1944

חיסול הגיטאות והקמת מחנות־ריכוז

גורלם של הגיטאות שהיו בליטא נחרץ בפקודה שהוציא הימלר ב־21 ביוני 1943 ובה הוראה לחסל את הגיטאות ב"אוסטלַנאד" ולהקים מחנות־ריכוז.

בפקודה נאמר:

רייכספירר ס.ס.
יומן מפקדת השדה של הרייכספירר ס.ס.
1754/43, סודי
מפקדת השדה, 21.6.1943

1. אל המפקד העליון של ה־ס.ס. והמשטרה ב"אוסטלאנד"
2. אל הממונה על המשרד הראשי למשק ומינהל של ס.ס.

1) הנני מצווה לרכז את כל היהודים הנמצאים עדיין בגיטאות באיזור ה"אוסטלאנד" במחנות־ריכוז.
2) הריני אוסר, מיום 1 באוגוסט 1943, את הוצאתם של היהודים ממחנות־הריכוז לעבודות־חוץ.
3) יש להקים בקירבת ריגה מחנה־ריכוז שלתוכו יש להעביר את כל בתי־המלאכה ללבוש ולנשק, העומדים כיום לרשות הוורמאכט. יש להפסיק את פעולתן של כל החברות הפרטיות. על הממונה על המשרד הראשי של ה־ס.ס. למשק ולמינהל לדאוג לכך שארגון מחדש זה לא יגרום לשום עיכובים בייצור החיוני לצבא.
4) יש לפנות אל המזרח את כל תושבי הגיטאות היהודים שאינם דרושים עוד.
5) יש להעביר חלק גדול ככל האפשר של הגברים היהודים למחנה־ריכוז באיזור דלק־הציפחה לעבודה הקשורה בדלק הציפחה.
6) יום ה־1 באוגוסט 1943 הוא המועד לארגונו מחדש של מחנה־הריכוז.

(—) ה. הימלר

פקודתו של הימלר פורסמה זמן קצר אחרי המרד בגיטו וארשה ונראה כי היה קשר בין המרד בגיטו ובין פקודה זו. חיסול הגיטאות והפיקוח המשטרתי הקפדני על אסירי־המחנות נועדו למנוע התארגנות ומרד כדוגמת המרד בגיטו וארשה. ההרעה שחלה במצב הצבאי של גרמניה במחצית הראשונה של שנת 1943, הסרת המצור מלנינגרד והתהוות איום צבאי על "אוסטלאנד" מכיוון זה, והצרכים הדחופים בכוחות־עבודה באסטוניה, גם הם ודאי השפיעו על הוצאת הפקודה ועיתויה.

פקודת הימלר חייבה למעשה חיסול כל הגיטאות בליטא והעברת תושביהם למחנות באסטוניה ולמחנה מרכזי ליד ריגה, בו ירוכזו כל העובדים למען הצבא.

הממשל האזרחי ב"אוסטלאנד" לא רצה למסור את כל כוח־העבודה היהודי ולהעבירו למחנות־ריכוז גדולים באסטוניה ובלטביה, שהיו בשליטה בלעדית של המשרד הראשי למשק ומינהל של הס.ס.; לפיכך החליט להקים בחלק מהמקומות מחנות־ריכוז קטנים שישארו באותו שטח בו היו הגיטאות ושימשיכו לשרת גם את הממשל האזרחי. החלטה זו איפשרה את הישארותם של יהודים במחנות בליטא, אך היתה מנוגדת לפקודה של הימלר ולרוחה. עמדה זו של הממשל האזרחי הושפעה משיקולים כספיים. הגיטאות וכוח־העבודה היהודי היו מקור־הכנסה חשוב לקופת הממשל האזרחי, שלא היה מוכן לוותר עליו. תקציב הממשל האזרחי במזרח היה מבוסס על הכנסותיו בשטחי המזרח, והקטנת הכנסותיו עלולה היתה להשפיע לרעה על תקציבו הכללי. הוויכוח בין הממשל האזרחי ובין גורמי משטרת־הבטחון על ההכנסות מכוח־העבודה היהודי נמשך עד לסוף קיומו של הממשל הגרמני ב"אוסטלאנד".

הגורמים לחיסול גיטו וילנה

הפקודה של הימלר מ־21 ביוני 1943 קבעה באופן כללי את חיסול הגיטאות, הקמת מחנות־ריכוז, משלוח אנשים למחנות באסטוניה והשמדת יהודים שאינם דרושים לעבודה. אך בידי הממשל בליטא היתה הסמכות להחליט על אופן ביצוע פקודות אלה בליטא.

בגנרל־קומיסאריאט ליטא היו שלושה גיטאות — וילנה, קובנה ושאוולי, שפקודתו של הימלר מה־21 ביוני 1943 חייבה את חיסולם המוחלט. הממשל הגרמני הוציא את כל תושבי גיטו וילנה, שמנה בתחילת אוגוסט 18,500—19,000 איש, ושטח הגיטו רוקן מכל תושביו. חיסול גיטו וילנה בוצע ב־4 "אקציות" ומשלוחים לאסטוניה ולטביה. ב־1 באוגוסט 1943 נתפסו ונשלחו לאסטוניה כאלף אנשים, ב־24 באוגוסט עוד כ־1500 אנשים, וב־5 בספטמבר נשלחו כ־5200 אנשים. גיטו וילנה חוסל כליל בימים 23 ו־24 בספטמבר, כאשר מתוך כעשרת אלפים אנשים שנותרו בו נשלחו כ־3500 לאסטוניה ולטביה, קרוב ל־5000 נשים וילדים נשלחו למחנות־השמדה בפולין, כמה מאות זקנים וחולים נרצחו בפונאר. כ־1500 יהודים הסתתרו ב"מלינות", בשטח הגיטו ובצד ה"ארי", או ברחו ליערות ולפרטיזנים. בווילנה נשארו באופן רשמי כ־2200 יהודים ב־4 מחנות־עבודה. שטח הגיטו רוקן כליל מיהודים.

גורלם של גיטו קובנה וגיטו שאוולי היה שונה. גיטאות אלו עברו מכפיפות לממשל האזרחי הגרמני לכפיפות ל־ס.ס. ומשטרת־הבטחון, והפכו רשמית למחנות־ריכוז בספטמבר 1943. אלפי אנשים הוצאו מגיטאות קובנה ושאוולי ורוכזו במחנות צמודים למקומות־עבודה בתוך קובנה, כאשר הגיטאות עצמם הוקטנו והפכו למחנה מרכזי של המחנות הפזורים באיזור. מקובנה נשלחו 2800 אנשים למחנות באסטוניה, ב־26 באוקטובר 1943. ברם, רובם המכריע של תושבי גיטאות קובנה ושאוולי נשארו במקומם עד לשבועות האחרונים שלפני שחרור ערים אלו על־ידי הצבא הסובייטי, ביולי 1944.

השאלה היא: מדוע היה גורל יהודי גיטו וילנה בקיץ 1943 שונה מגורל יהודי גיטו קובנה וגיטו שאוולי? גורמים כלכליים לא הם שקבעו במקרה זה. יהודי גיטו וילנה עבדו בגיטו ומחוצה לו במקומות־עבודה, שחיוניותם וחשיבותם לצבא הגרמני ולמאמץ המלחמתי לא היו פחותים ממקומות־העבודה שבהם

עבדו יהודי קובנה ושאוולי. גורמי הממשל הגרמני בליטא יכלו להוציא את מיכסת האנשים הדרושה למשלוח לאסטוניה וללטביה משלושת הגיטאות, על־ידי ביטול מקומות־עבודה פחות חיוניים, ובכך להקטין את שלושת הגיטאות בצורה מאוזנת. פתרון כזה היה סביר יותר מבחינה כלכלית, מאחר שהיה מחסל בשלושת הגיטאות מקומות־עבודה פחות חיוניים ומשאיר בשלושתם את החיוניים יותר. היינגסט, הגביטסקומיסאר של וילנה, לא היה מוותר על כוחות־עבודה יהודיים, שהיו מקור־הכנסה חשוב לגביטסקומיסאריאט, לולא שיקולים שהיו קיימים מעבר לתחום הכלכלי והם שקבעו את גורל גיטו וילנה.

על הסיבות שהניעו את גורמי הממשל הגרמני לחסל את גיטו וילנה מדובר בדו״ח מפקד משטרת־הבטחון וה־ס.ד. בליטא, מה־1 בספטמבר 1943. בדו״ח נאמר:

״4. יהודים

עדיין נבצר היה, בחודש המדווח, להוציא לפועל במלואו את ההסדר החדש לגבי ניצול היהודים לעבודה. עד כה היה בלתי אפשרי לרשום את כל היהודים העובדים ולשלוח אותם למחנות־ריכוז, מאחר שאין אף מחנה־ריכוז אחד, ואילו 5—6 מחנות־העזר, המיועדים למוס־דות־צבאיים חשובים, עדיין בשלב של התקנה או הרחבה. כדי שהבהלה בקרב היהודים לא תגיע לשיא, דבר שיכול לגרום להתנגדות וקודם כל לבריחות המוניות, הוסכם עם המשרד הראשי למשק ומינהל של ס.ס. והמשטרה, כי תחילה יש להוציא את היהודים מווילנה. שני משלו־חים הופנו כבר למקומות בהם חופרים מחצבים. משלוחים אחרים ייצאו בראשית ספטמבר. באותה עת צריך יהיה להעביר את בתי־המלאכה של הגיטו לקובנה. את גיטו קובנה יש להרחיב ולהפכו למחנה־ריכוז. גם בתי־המלאכה של הגיטו הורחבו, ואילו עבור עבודות צבאיות דחופות הותקנו 5—6 מחנות־ריכוז (העבודות בשדות־תעופה, בניה צבאית, תעבורה, ייצור כבול, מפעל לבנים וביח״ר לגומי). הכרחי לשלוח לקובנה ולווילנה אנשי ס.ס. אחראיים, קצינים, מש״קים וטוראים, כדי שיטלו לידיהם ויפקחו על ביצוע המפעלים המתוכננים.

הוטל איסור חמור על היהודים להתהלך ביחידות. הרש־יונות לנוע נלקחו בחזרה והוכרז עליהם כנטולי־תוקף, ואילו היציאה לעבודה מהגיטו והשיבה הותרו רק לקבו־צות גדולות. ליהודים נודע זה מכבר על האמצעים המתוכננים, והדבר יצר אווירת בהלה, מאחר שהיו סבורים כי יוצאו להורג. כתוצאה מזה ניסו כמה מאות יהודים בווילנה להימלט. חלק מהם נורה למוות יחד עם משפחותיהם ואילו חלקם הגדול נתפס, ואחרים חזרו מרצונם הטוב. כ־30—40 יהודים הצליחו לברוח. כמו־כן, היו קשיים בעת הפרדת בני המשפחות. כדי להוציא לפועל את האמצעים המתוכננים, יש צורך ביותר כוח־אדם משטרתי ומאבטחים״.

הדו״ח התייחס לחודש אוגוסט ובו ניתן ההסבר לכך מדוע יצאו המשלוחים הראשונים לאסטוניה מגיטו וילנה. גורמי משטרת־הבטחון רצו לנצל את גורם ההפתעה ולתפוס את יהודי וילנה בלתי מוכנים, מתוך חשש להתנגדות ובריחות המוניות, אם יהודי וילנה ידעו מראש על הצפוי להם.

שני גורמים קבעו איפוא את גורלו של גיטו וילנה: האחד — הדרישה לכוח־עבודה לאסטוניה, והשני — החלטתם של הגרמנים לחסל קן־התנגדות ומקום לתגבורות לפרטיזנים, כפי שגיטו וילנה הצטייר בעיני הממשל, לעומת גיטאות קובנה ושאוולי, שנראו בעיניהם ״ממושמעים״ יותר באותה תקופה.

השלב האחרון בשואת יהודי ליטא היה בקיץ 1944, ערב נסיגת הגרמנים מליטא. גורלם של אחרוני היהודים בווילנה ה־ה שונה מגורל אחיהם בקובנה ושאוולי.

בפני גורמי ה־ס.ס. האחראים על מחנות־הריכוז בליטא, עמדו שתי אלטרנטיבות כאשר היה עליהם לעזוב את ליטא: אחת — רצח היהודים במקום, והשניה — פינויים לגרמניה. בווילנה הם הכריעו בעד הרצח. כ־2000 יהודים שעוד היו בווילנה הושמדו בפונאר בימים 2—3 ביולי 1944, כ־150—200 ניצלו ברגע האחרון ב״מלינות״ ועל־ידי בריחה. בקובנה ובשאוולי היתה ההכרעה בעד פינוי. ניתן להניח שההחלטה הושפעה מהעובדה שנסיגת הגרמנים מווילנה היתה מבוהלת והיא בוצעה ב־2—3 ביולי, ימים אחדים לפני שהעיר כותרה לחלוטין ב־7—9 ביולי ודרכי־התחבורה נותקו. גורמי ה־ס.ס. הממונים על המחנות בווילנה דאגו לבריחתם המהירה ולא רצו לעסוק בפינוי אלפיים היהודים, דבר שהיה משהה את יציאתם. לעומת זאת, תנאי הנסיגה משאוולי ומקובנה היו נוחים יותר לגרמנים ולרשותם היה יותר זמן ואמצעים לביצוע הפינוי. פרט לכך, יתכן שגם גורמים אישיים, כגון עמדתם של מפקדי ה־ס.ס. ומשטרת־הבטחון במקום, השפיעו על ההחלטות שנתקבלו בווילנה לעומת המצב בקובנה ובשאוולי.

סיכום

המדיניות של הממשל הגרמני כלפי היהודים בליטא עברה התפתחויות ושלבים. הקו הדומיננטי במדיניות זו הוכתב על־ידי המגמה הכללית של השמדה טוטאלית, כפי שנקבעה במוס־דות ה־ס.ס. ובמיניסטריון לשטחי־המזרח בברלין. בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני בליטא, בין סוף יוני ועד שלהי 1941, בוצעה השמדה כללית ללא הבדל גיל, מין, מקצוע או כושר־עבודה. קצב ההשמדה בתקופה זו הוכתב על־ידי יכולת הביצוע של יחידות ה״איינזצקומנדו״ ושל עוזריהם הליטאים, שביצעו את הרצח. ריכוזים יהודיים קטנים, שמנו עד אלפים אחדים של יהודים, חוסלו ב״אקציה״ אחת או שתיים. בריכוזים יהודיים גדולים יותר, כמו וילנה או קובנה, נתמשכה ההשמדה חודשים אחדים. במקביל לתהליך ההשמדה נוצלו אלפי יהודים לעבודות־כפיה, בעיקר לצרכי הצבא הגרמני וכבעלי־מקצוע במפעלים שונים. בריכוזים היהודיים הגדולים נקבע דירוג להשמדה, והעובדים במפעלים ובמוסדות ששירתו את הצבא או את הממשל הגרמני היו צריכים להיות האחרונים בתור להשמדה. בתהליך זה של ההשמדה הטוטאלית וניצול זמני של כוחות־עבודה יהודיים, התחוורה לגורמי הממשל הגרמני המקומי בליטא, ובעיקר לגורמי התחזוקה של הצבא, הכדאיות של ניצול היהודים לעבודה, ובמפעלים מסויימים אף ההכרח בבעלי־מקצוע יהודים, שלא ניתן היה להחליפם בעוב־דים לא־יהודיים. בעקבות לחצם של גורמים אלה, הופסקה ההשמדה בשלהי 1941, והיהודים בגיטאות אחדים בליטא הושארו בחיים.

שנת 1942 עברה ללא השמדות המוניות, כשהממשל הגרמני מגביר בהתמדה את ניצול כוח־העבודה היהודי. התגברות פעילות הפרטיזנים במזרח ליטא ובאזורים הסמוכים בביילו־רוסיה בתחילת שנת 1943, והערכת הממשל הגרמני המקומי בליטא כי יהודים שנותרו באזורים אלה מהווים גורם לחיזוק פעילות זו, הביאו לחיסולם של הגיטאות הקטנים ושל מחנות־העבודה, שצורפו לשטח שיפוטו של הגביטסקומיסאר וילנה־איזור, ולרצח תושביהם. חשיבותו של כוח־העבודה היהודי לא עמדה לו מול מדיניות השלטון הגרמני המקומי, שהגיב בטרור ורצח כלפי כלל האוכלוסיה ובחומרה יתירה כלפי היהודים, על כל חשד של קשר לפעילות פרטיזנית.

פקודת הימלר מ־21 ביוני 1943 חרצה את גורלם של הגיטאות בליטא ותושביהם. פקודה זו חייבה למעשה את חיסול כל הגיטאות בליטא, והעברת אנשים בעלי כושר־עבודה למחנות־ריכוז באסטוניה ולמחנה־ריכוז מרכזי ליד ריגה. הממשל הגרמני ב"אוסטלאנד" ביצע פקודה זו רק חלקית, תוך התחשבות באינטרסים ושיקולים מקומיים. גיטו וילנה חוסל כליל, בשל תדמיתו המרדנית בעיני הממשל בליטא. חלק מתושביו נשלח לאסטוניה וללטביה, וחלק נשלח למחנות־ההשמדה בפו־לין. גיטאות קובנה ושאוולי עברו תהליך "קסירקוט" והפיכתם למחנות־ריכוז, רצח ילדים וזקנים, אך רוב תושביהם נשארו במקום עד לפינויים לגרמניה, ערב שחרור האיזור על־ידי הצבא הסובייטי ביולי 1944.

מתוך כ־225—235 אלף יהודים שהיו בשטח הגנרל־קומיסאריאט ליטא, כאשר נכבשה על־ידי הגרמנים, נותרו באיזור עם שחרורו על־ידי הצבא הסובייטי רק כ־2—3 אלפים, בחלקם פרטיזנים ביערות. במחנות־הריכוז בגרמניה היו עוד כמה אלפים ממפוני מחנות קובנה ושאוולי, ומיהודי וילנה שפונו ממחנות אסטוניה, אך גם אלה מצאו ברובם את מותם בתנאים האיומים ששררו במחנות־הריכוז או נרצחו על־ידי שומריהם הגרמנים בדרכי הפינוי או בתוך המחנות. מדיניות "הפתרון הסופי" בליטא הוגשמה במלואה.

ל. גרפונקל

חשבוננו עם הליטאים

א

אחד הגורמים אשר בשנות השואה הוסיפו הרבה על סבלו ומצוקתו של הקיבוץ היהודי בליטא, והחריפו את גורלו הטרגי, היה היחס הבלתי־אנושי מצד רבים מבני העם הליטאי, על חוגיו ושכבותיו. היתה זו תופעת־לוואי של ההשתלשלות האומללה ביחסי הליטאים והיהודים בתקופת עצמאותה של ליטא (1919—1940) ובמיוחד במרוצת שנת־השלטון הראשונה של הסובייטים בליטא וסיפוחה לברית־המועצות.

ארבע השנים הראשונות של ליטא העצמאית עמדו בסימן של מעין "אנטאנט" בין הרוב הליטאי והמיעוט היהודי במדינה הצעירה. אך חיש מהר הקיץ הקץ על "תור הזהב" ביחסים בין הליטאים והיהודים. עוד בימי שלטון המפלגה הנוצרית־דמוקרטית, לא זו בלבד שהסיים הליטאי והממשלה חיסלו בזה אחר זה את הישגיהם של יהודי ליטא בשטח האוטונומיה הלאומית, אלא שהחלה להסתמן הרעה ניכרת במצבם גם בשטחים אחרים.

ב־17 בדצמבר 1926 בוצעה על־ידי קבוצת קצינים, שעמדו בקשרים עם הסיעה הקטנה של ה"לאומנים" (ה"טויטינינקים") בסיים, הפיכה צבאית. במקום המשטר שהיה, לפחות באופן פורמלי, דמוקרטי־פרלמנטרי, בא משטר אוטוריטרי שנשען על הצבא. חלה תמורה חדה לרעה באקלים הפוליטי של ליטא, שהתחילה לאמץ יותר ויותר דרכי מדינה פשיסטית. במשך הזמן פגע הדבר קשות במצבם של היהודים. החל תהליך שיטתי ובלתי פוסק של נישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות בתעשיה, מלאכה, מסחר ומקצועות חופשיים. רוחות רעות, שהגיעו מגרמניה הנאצית ומפולין הלאומנית, החלו נושבות בליטא.

בסוף שנות השלושים החלה שקיעתה של ליטא הריבונית. היא ספגה מהלומות ועלבונות משלוש שכנותיה האדירות: פולין, גרמניה וברית־המועצות. בניגוד גמור לרגשותיה הלאומיים, נאלצה ליטא לקשור קשרים דיפלומטיים עם פולין השנואה עליה, שכבשה בערמה את וילנה, עיר הבירה של ליטא, ולוותר על מאבק כלשהו ולו סמלי לקבל את העיר בחזרה. כעבור זמן־מה נאלצה ליטא להחזיר לגרמניה הנאצית את חבל קליפדה (ממל) עם הנמל היחיד שלה. עם תבוסתה של פולין בתחילת מלחמת־העולם השניה, נתגשמה כביכול שאיפתה הפוליטית הגדולה של ליטא: היא "קיבלה" מידי ברית־המועצות את וילנה, אך בתנאים שפגעו קשות בריבונותה. כמו שתי המדינות הבלטיות האחרות — לטביה ואסטוניה — נאלצה גם ליטא להסכים לכך, שברית־המועצות תקים ותקיים "בסיסים צבאיים" בשטחה. קצינים וחיילים של הצבא־האדום החלו לשוטט ברחבי הארץ, למורת־רוחם של תושביה שנאלצו לחרוק שיניים ולהחשות. צילו של הקומוניזם החל להאפיל על כל החיים במדינה.

ככל שגברו המהלומות והעלבונות שהונחתו על הרגש הלאומי של העם הליטאי על־ידי שכניו, וככל שעצמאותה המדינית של ליטא התקרבה לקיצה, כן גברה והלכה השנאה הלוהטת של הליטאים ליהודים, למרות שלא היתה להם יד בהשתלשלות הטרגית הזאת של העניינים. באותם ימים נצטברה מרירות גדולה בלבו של העם הליטאי על העוול הגדול שנעשה לו על־ידי שכניו, אך כיוון שבנסיבות דאז אי־אפשר היה להיפרע מן האשמים האמיתיים, מצאו הליטאים אשמים מדומים והיחידים שהתאימו לתפקיד עגום זה היו, כמובן, היהודים.

ביוני 1940 החליטה ברית־המועצות להפעיל את החוזים החשאיים על "חלוקת אזורי ההשפעה", שנעשו בינה לבין גרמניה הנאצית ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה וכן אחרי תבוסתה של פולין (חוזי ריבנטרופ—מולוטוב), ולכבוש ולספח את שלוש המדינות הבלטיות. ב־15 ביוני 1940 חדרו לליטא מחנות גדולים של הצבא־האדום, נוסף ליחידות שחנו כבר מקודם בבסיסים הצבאיים הסובייטיים. לפי דרישתה האולטימטיבית של מוסקבה הוקמה בליטא "ממשלה עממית", בהרכב רצוי לממשלת ברית־המועצות, ונבחר "סיים עממי" לפי שיטת־הבחירות הסובייטית של רשימת מועמדים אחת ויחידה, שהוצעה על־ידי "איגוד העבודה הליטאי" מיסודם של השלטונות הסובייטיים לצרכי ביצוע הבחירות, ושכולם חייבים היו להצביע בעדה. ה"סיים העממי" החליט, כמובן פה אחד, "להכריז על ליטא כעל רפובליקה סובייטית סוציאליסטית ולבקש את הסובייט העליון של ברית־המועצות לקבל את הרפובליקה הזאת בתור חברה לברית־המועצות". הסובייט העליון החליט, כמובן, למלא אחרי "בקשתה" של ליטא וב־3 באוגוסט 1940 סופחה ליטא לברית־המועצות בתור הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית ה־16.

החל תהליך מזורז של סובייטיזציה כפויה של כל החיים הפוליטיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, על כל התופעות הכרוכות בכך: טרור פוליטי, כליאת אלפי אנשים "בלתי כשרים" בבתי־הסוהר, שתוך זמן קצר נתמלאו עצורים עד אפס מקום, חיסול כל המפלגות וארגונים וסגירת כל העתונים, פרט לקומוניסטיים, או פרו־קומוניסטיים, הצפת הארץ בפקידים וקומיסארים רוסיים, הרחבת השפעתה של השפה הרוסית, הלאמת המשק ועוד ועוד.

מובן מאליו, שרוב רובם של הליטאים זיהו את היהודים עם הקומוניסטים והאשימו את היהודים בכל הסבל הנפשי והפוליטי שפקד אותם עם אבדן עצמאותם הפוליטית וסיפוחה של ליטא לברית־המועצות. התעמולה האנטישמית הגלויה, שעד ה־15 ביולי 1940 לא נתקלה בשום התנגדות והפרעה מצד השלטונות הליטאיים, נעלמה אמנם מן האופק, אך עמוק בליבם ובתודעתם של ליטאים רבים החלו לרתוח רגשות ויצרים של שנאה עוורת ולוהטת כלפי היהודים. רגשות ויצרים אלה אך ציפו להזדמנות להתפרץ בשצף קצף, כלבה מהר־געש, המציפה ומשמידה את הכל בדרכה (ראה בספר "יהדות ליטא", כרך שני, את מאמרו של ל. גרפונקל: מאיגרא רמא לבירא עמיקתא).

האוכלוסיה הליטאית (מחוז אליטה) מקבלת בתשואות את הקלגסים הנאצים הפולשים

העיירה סימנה בלהבות אחרי הפצצתה על־ידי הנאצים

מרצחים ליטאים, עונדי הסרט הלבן, משוטטים בכיכר השוק של בוטרימאנץ החרבה

רחובות חרבים בטאווריג אחרי פלישת הנאצים

רציחת יהודים במוסך במרכז קובנה (שד׳ ויטאוטאס) על־ידי מרצחים ליטאים

רציחת יהודים במוסך במרכז קובנה (שד׳ ויטאוטאס) על־ידי מרצחים ליטאים

יהודים מקובנה (גברים) ב״פורט״ השביעי לפני רציחתם

רציחת יהודי פוניבז׳, בקיץ 1941, בידי ליטאים במדי־צבא של ליטא

V. R. M.
ŽEIMELIO VALSČIAUS
SAVIVALDYBĖ
1941 rugpiūčio 25
Nr. 266.
ŽEIMELIS

Šiaulių apskrities
V i r š i n i n k u i.

Į Nr.962.

Pranešama, kad Žeimelio valsčiuje buvo viso 206 žydai. Bolševikų kariuomenei traukiantis, pabėgo 44 žydai. Šių rugpiūčio mėn. 23 d. sušaudyta 160.
Dabar yra atbėgusios 2 žydės, kurios išsiunčiamos į Žagarės mst.

Viršaitis

Sekretorius

מכתבו של ראש מועצת ז׳יימל אל ראש מחוז שאוולי על רצח יהודי העיירה

רצח נשים יהודיות מראקישוק, בקיץ 1941

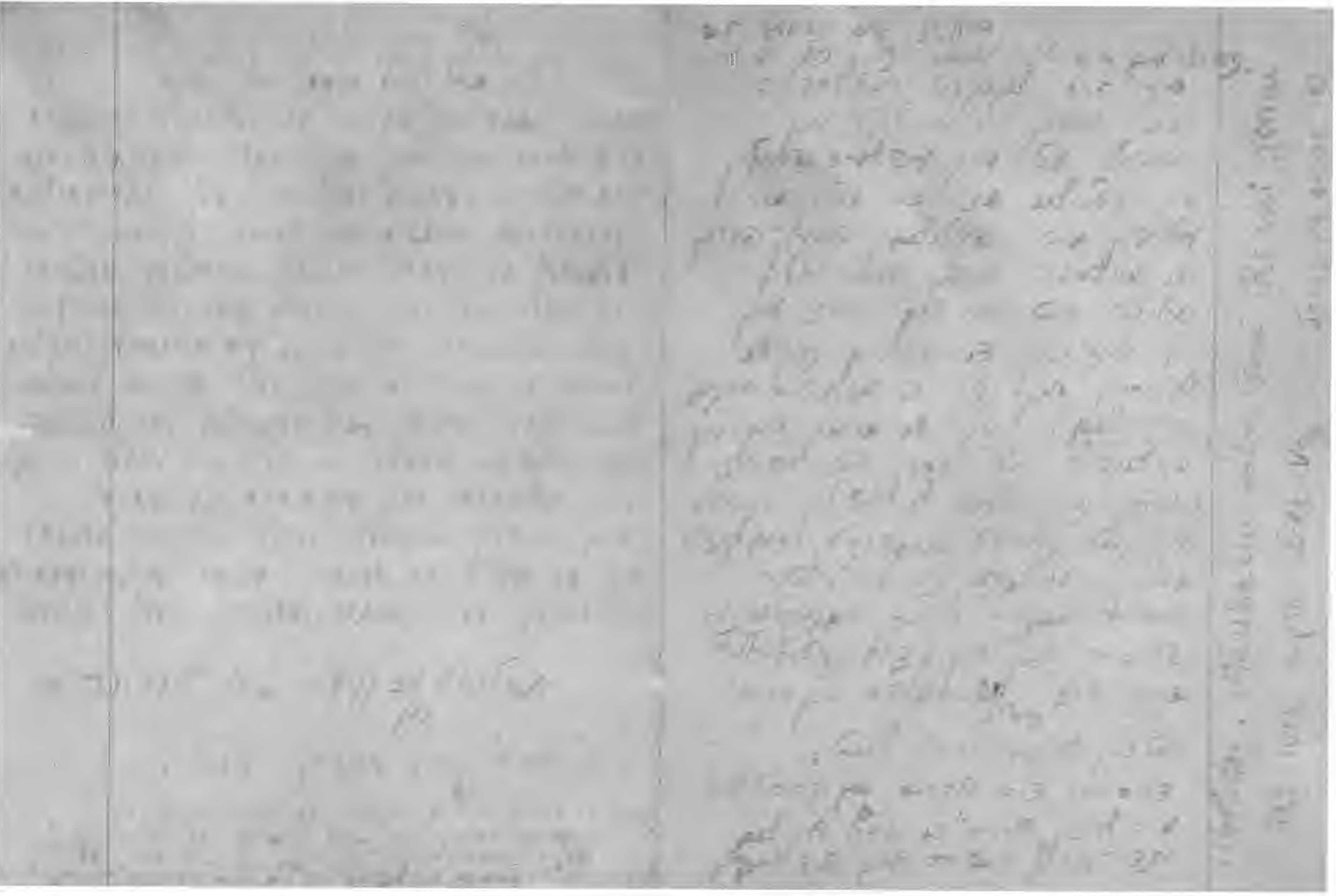
מכתבה של יהודיה, שנמצא בעת חשיפת הקברים ההמוניים אחרי שחרור העיר

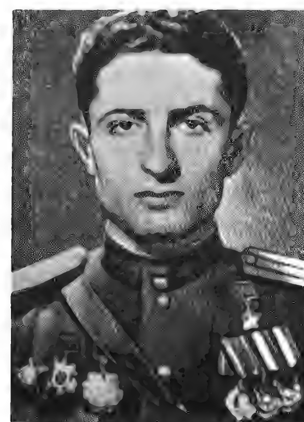
המרצחים

מכתביהם האחרונים של האב ובנו יודל נוטלביץ ממאליאט, טרם הוצאתם להורג. את המכתבים יחד עם תמונתו של יודל, מסרו לליטאי בבקשה שישלחם לקרוביהם באמריקה

המשך מכתבי נוטלביץ

גיבור בריה״מ רס״ן וולף וילנסקי

שלושת האחים שפניה – לוחמי הדיביזיה הליטאית

גיבור בריה״מ סמ״ר קלמן שור

האב והבן מגיד – לוחמי הדיביזיה הליטאית

גיבור בריה״מ טר״ש הירש אוז׳פול

גיבור בריה״מ טוראי בוריס צינדל
(התואר הוענק לו אחרי נפילתו)

רס״ן לויטץ, בראש טור חיילי הדיביזיה הליטאית, מקבל פרחים בווילנה המשוחררת

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА
для ответа
CARTE POSTALE

Куда Палестина Palestine
Хайфа Haifa
п.я. 1282 P.B. 1282
Кому Хазорea, Эстер Цукер Hazorea
Ester Cuker

Адрес отправителя / Adresse de l'expéditeur: Г. Гольдфарбас / g. Gol farbas
Полевая Почта 55231-В / Polevaja počta 55231-B

גלויה מאת חייל הדיביזיה הליטאית ה. גולדפרב לחברתו בקיבוץ הזורע

הורא!
08.05.45
הורא!
08.05.45
д. Бага
הורא!
08.05.45

קטע מיומנו של קשר יהודי ובו ביטויי שמחה ביום כניעת גרמניה הנאצית (8.5.1945)

מכתבו של החייל בדיביזיה הליטאית גרשון קאן לאחותו אטל

בפי הליטאים, שכאבו את כאב הגזילה הברוטלית של עצמאותם המדינית ושסבלו נפשית ופיסית מצורות שונות של סובייטיזציה כפויה וטרור פוליטי, היו שתי האשמות נגד היהודים: א) יהודים, ובמיוחד בני־הנוער היהודי, היוו אחוז גבוה למדי במפלגה הקומוניסטית הבלתי־ליגלית והנרדפת בתקופת עצמאותה של ליטא; ב) בימי השלטון הסובייטי תפסו יהודים מקום נכבד במנגנון הסובייטי המסועף, כולל ה־נ.ק.וו.ד. (הבולשת הפוליטית) הנודע לשמצה, שחלש על כל מעשי הטרור הפוליטי והיה מהלך אימים על הכל, ליטאים ויהודים כאחד. אולם אסור היה להתעלם מהצד השני של המטבע. בכל הנוגע להשתייכותם של יהודים רבים, יחסית, למפלגה הקומוניסטית בליטא, יש להביא בחשבון, כי ההחרפה החדה באנטישמיות הגסה והברוטלית בליטא בסוף שנות העשרים ובעיקר בשנות השלושים היא היא שהיתה הגורם המתסיס ביותר להתחזקותם של הלכי־רוח שמאלניים־קיצוניים ברחוב היהודי, בעיקר בקרב הנוער היהודי, שלא ראה לעיניו שום עתיד בליטא. עם זאת, אי־אפשר להתעלם מהעובדה, שהיתה ידועה לכולם, כי המפלגה הקומוניסטית בליטא היתה קטנה מאד והשפעתה בחיים הציבוריים והפוליטיים עד ה־15 ביוני 1940 בכלל היתה כמעט אפסית. מספר חבריה, יהודים ולא־יהודים, בכל המדינה, לפני הכיבוש הסובייטי הראשון, היה רק 700 (ר' הערך של יוזאס בראזייטיס, "הכיבוש הסובייטי הראשון" 1940—1941, בכרך ה־15 של "אנציקלופדית הליטאים", — "ליאֵטווויוּ אֶנציקלופֶדיא", עמ' 356—357). לא מפלגה קטנה זאת גרמה לסיפוחה של ליטא לברית־המועצות "מרצונה הטוב והחופשי" ולסובייטיזציה של כל חייה. זאת עשתה, ביד חזקה וברוטלית, ברית־המועצות עצמה, תוך הגשמת תוכניתה להתפשטות טריטוריאלית וכיבוש כל החבל הבלטי, בכוח כידוני הצבא־האדום.

בערך הנ"ל ב"אנציקלופדית הליטאים" נאמר עוד, כי לפי הדו"ח של מזכיר המפלגה הקומוניסטית בליטא, א. סניאֶצ'קוס, לוועידה הקומוניסטית החמישית של המפלגה ב־5 בפברואר 1941, כלומר, בזמן שהמשטר הסובייטי כבר שלט בליטא, היה מספר חברי המפלגה בליטא, כולל וילנה, כ־3000, שהיוו 0.1 אחוז מאוכלוסיית ליטא. לפי מחבר הערך האמור, היו כ־75 אחוזים יהודים. זאת הוא קובע בהסתמכו על מאמרו של א. גארמוס ב"ארכיון הליטאים" ("ליאֵטווויוּ אַרכיוואַס"), עמ' 5. ארבעת כרכי ה"ארכיון" פורסמו בליטא ב־1942, בזמן הכיבוש הגרמני,[1] על־ידי המשרד לחקר היהדות והבולשביזם שבראשו עמדו כמה ליטאים־אנטישמיים. ה"ארכיון" הוצא לאור לפי יזמתו ובחסותו של השלטון הנאצי ומטרתו היתה להסית את הליטאים נגד היהודים ולהוכיח את הנזק הגדול שהיהודים גרמו, כביכול, לעם הליטאי. הוא מלא השמצות ועלילות מתועבות על היהדות כולה. בשל מגמתו האנטישמית המובהקת של ה"ארכיון" מותר לקבוע שדבריו של גארמוס על האחוז הגבוה של היהודים במפלגה הקומוניסטית בליטא, אפילו בתקופת השלטון הסובייטי, הם שקר מוחלט. אפילו נניח באופן היפותטי שאחוז זה (75) הוא נכון, מסתבר שהמדובר הוא ב־2250 קומוניסטים יהודים מתוך אוכלוסיה יהודית שמנתה אז כ־250 אלף איש, כלומר, רק 0.9 אחוז הימנה היו קומוניסטים ו־99.1 אחוז לא־קומוניסטים. לאור מספרים אלה, האם יכול להיות סילוף גדול יותר מאשר להאשים בסיטונות את כל יהודי ליטא בהשתייכות או באהדה לקומוניזם, להטיל עליהם את האחריות על דעותיו או מעשיו של אחוז מבוטל מתוכם ולעשות בהם שפטים?

המשטר הקומוניסטי החדש היה זקוק בדחיפות לנסיונם וכשרונותיהם של אנשי האינטליגנציה היהודית, ומשום כך, בניגוד גמור למצב ששרר בליטא העצמאית כאשר במנגנון הממשלתי לא היה כמעט אף יהודי אחד, נתקבלו בשנת השלטון הראשון של הסובייטים יהודים במספר ניכר במוסדות הממשלתיים השונים. אף על פי כן יש לציין, כי בשלטון הסובייטי בליטא הורגשה מגמה ברורה למסירת עמדות־המפתח הממשלתיות לידי ליטאים, אפילו בעלי עבר אנטי־קומוניסטי ופאשיסטי מובהק, כדי שלא לשוות למשטר החדש אופי "יהודי". בתור דוגמה כדאי לציין, ששר־המשפטים בממשלה הפרו־סובייטית שהוקמה לפי פקודה ממוסקבה מיד לאחר ה־15 ביוני 1940, וכן קומיסר־המשפטים במועצת הקומיסרים שהוקמה בליטא לאחר סיפוחה לברית־המועצות, היה ליטאי שקודם היה "וואלדמאריסט" ופאשיסט קיצוני וגם אנטישמי גלוי, והוא לא היה יחיד בצמרת ובמנגנון הממשלה החדשה. בכלל ניכר היה, שאין השלטונות החדשים בליטא נותנים אמון ביהודים ומתייחסים אליהם כבעלי נטיות זעיר־בורגניות ולאומיות.

טענותיהם החוזרות של ליטאים רבים, שכאילו תפסו היהודים את כל המשרות הגבוהות בליטא הסובייטית, לא עלו בקנה אחד עם העובדות. המשרות שתפסו יהודים היו ברובן משרות שוליות. רוב המשרות הגבוהות היו דווקא בידי הליטאים, קומוניסטים ולא־קומוניסטים. מעל כולם עמדו קומיסארים רוסים. המנצחים על ביצוע הגליית רבבות תושבי ליטא, ביניהם הרבה יהודים,[2] למקומות נידחים בברית־המועצות, היו כמעט כולם לא־יהודים.

בעיקר עוררו את מורת־רוחם וזעמם של הליטאים אותם היהודים אשר שירתו ב־נ.ק.וו.ד., שמספרם היה רב למדי. אך כל העובדים היהודים הללו היו תלושים מהעם היהודי והתנגדו חריפות לכל שאיפותיו וכמיהותיו הלאומיות, הרוחניות והדתיות. זיהויים של אלה עם הציבור היהודי בליטא, או ראייתם כשליחיו, אינם אלא שטות ורשעות מאין כמוהם.

יהודי ליטא היו הראשונים שנפגעו קשות על־ידי חוקי ההלאמה ושידוד כל מערכות המשק, וזאת בשל המבנה הכלכלי המיוחד שלהם. מתוך 986 המפעלים התעשייתיים שהולאמו, היו כ־560 (57%) בבעלות יהודית, ומתוך 1593 המפעלים המסחריים — לא פחות מ־1320 (83%) היו של יהודים. כן נפגעו היהודים על־ידי הלאמת הבנקים והפקעת הפקדונות (ר' את הערך "ליטא" בכרך 11 של ה"אנציקלופדיה יודאיקה" ואת הערך "הכיבוש הסובייטי הראשון" בכרך 15 של "אנציקלופדית הליטאים"). מצבם של האיכרים בעלי חלקות־האדמה הלא־

1. י. בראזייטיס מסתמך על הוצאה מקוצרת של ה"ארכיון" שהופיעה בארצות־הברית ב־1952. בהקשר זה, כדאי להצביע על הערך "המפלגה הקומוניסטית של ליטא" ב"מאַזשוֹי ליאֵטווישקוֹי אֶנציקלופֶדיה" (האנציקלופדיה הליטאית הקטנה), בו נאמר כי ב־1 בינואר 1941 היה ההרכב הלאומי של המפלגה הקומוניסטית בליטא כדלקמן: ליטאים — 53.3%, רוסים — 25.1%, יהודים — 15.2%, ובני לאומים אחרים — 6.4%. האחריות לאותנטיות של נתונים אלה מוטלת, כמובן, על מחבר הערך.

2. ר' בכרך השני של הספר "יהדות ליטא" את מאמרו של ד"ר ש. גרינהויז: השנה האחרונה לקיום היהודי בליטא.

גדולות, שהיו רוב רובו של העם הליטאי, כמעט שלא נפגע על־ידי הסדרים החדשים, מאחר שעד קיץ 1941 לא הספיקו השלטונות הסובייטיים לבצע את הקולקטיביזציה של החקלאות בליטא. דפוסי החיים הציבוריים, החברתיים, הרוחניים והדתיים של היהודים, נהרסו הרבה יותר מאשר אלה של הליטאים. מהטיהור הפוליטי סבלו היהודים לא פחות מאשר הליטאים. בין 30 אלף איש ומעלה ה"בלתי נאמנים", שאותם הספיקו השל־טונות הסובייטיים להגלות מליטא ערב פרוץ המלחמה בין גרמניה וברית־המועצות, היו לפחות כ־7000 יהודים.[3] גם בין העצורים הפוליטיים היו יהודים לא מעטים. את כל זה לא רצו הליטאים לראות ולהבין. מה שהיו מסוגלים לסלוח לקומוניסט־ליטאי — לא רצו בשום אופן לסלוח לקומוניסט יהודי. את הקומוניסט היהודי שנאו הן כקומוניסט והן כיהודי, ושני רגשי־שנאה אלה היוו בצירופם מכפלה שלהם.

לכל אלה נוסף עוד דבר, אשר העמיק את רגשי השנאה של הליטאים ליהודים ושהיה בו אחד מגילויי הטרגיות של חיי היהודים בגולה. המשטר הסובייטי, על כל תופעותיו וגילוייו, שהחמירו והלכו מיום ליום, עורר בלב הליטאים מרירות ושנאה עזה כלפיו. הם ציפו בכליון עיניים לשעה המאושרת, כאשר יביא להם "מישהו" את הגאולה ממשטר־הכיבוש השנוא עליהם.

בקונסטלציה הפוליטית דאז, "מישהו" זה יכול היה להיות רק הרייך השלישי, מה גם שלמרות היחסים הידידותיים הרשמיים ששררו בימים ההם בין גרמניה הנאצית וברית־המועצות, נתרבו והלכו הסימנים שבקרוב תבוא ההתנגשות הבלתי־נמנעת והמכ־רעת בין שני הענקים.

לעומת זאת חזו אז יהודי ליטא מראש בבהירות טראגית ובחיל ורעדה את הסיוט אשר ייפתח לפניהם, אם תעבור ליטא מידי הסובייטים לידי הנאצים. אמנם, חייהם במשטר הקומוניסטי היו קשים מאד והוא גרם להם מצוקה, חומרית ונפשית כאחת, לא פחות ואפילו יותר מאשר לליטאים. אולם גם האנטי־קומוניסט הקיצוני ביותר בקרב היהודים ידע, שהאינטרס החיוני של הקיבוץ היהודי בליטא ושאלת הקיום הפיסי שלו מחייבים שהסובייטים לא יסתלקו ולא יסולקו מליטא. וכך נוצרה תהום טראגית עמוקה באוריינטציה הפוליטית של הלי־טאים והיהודים. תהום זאת נתרחבה והלכה מיום ליום ועמה גברה השנאה ללא גבול ליהודים. ליטאים החלו לדבר בגלוי ש"קרוב היום בו ייפרעו מהיהודים על הכל".

עם תפיסתה של ליטא על־ידי הצבא־האדום ביוני 1940 הצליחו מספר פעילים לאומיים ולאומניים ליטאים להימלט לגרמניה. ב־17 בנובמבר 1940 הם הקימו בברלין, כנראה בתמיכת השלטונות הנאציים, את "חזית האקטיביסטים הלי־טאיים" (בראשי תיבות LAF). ב"חזית" השתתפו כל המפ־לגות הליטאיות, פרט לסוציאל־דמוקרטים ולקומוניסטים. בראש ה"חזית" עמדו אנשים שהיו בעלי־שם בליטא בתקופת עצמאותה. הרוח החיה ביותר ב"חזית" היה ק. שקירפה, צירה האחרון של ליטא העצמאית בגרמניה הנאצית. במקביל הוקמו בליטא תאי ה"חזית" שפעלו במחתרת. באביב 1941 החלו ה"אקטיביסטים" לארגן קבוצות מזויינות בליטא, שכונו על־ידיהם "פרטיזנים". הם ציפו כי "הרייך השלישי" יתקוף בקרוב את ברית־המועצות והתכוננו לתפוס את השלטון ולהיפרע מיהודי ליטא. מגמתם

3. ר' בספר זה את מאמרו של דב לוין: אסירים וגולים בסיביר.

לחסל פיסית את הישוב היהודי בליטא הודגשה היטב בכרוזים שמקורם היה ב"מרכז התעמולה של האקטיביסטים הליטאיים" בברלין. בכרוז אחד, מיום 16 במארס 1941, נאמר בין היתר:[4]

...שעת שחרורה של ליטא קרובה. כשיתחיל המסע מהמערב, יודיעו לכם על כך מיד ברדיו או בדרך אחרת. באותו רגע חייבות לפרוץ מרידות מקומיות בערים, בעיירות ובכפרים של ליטא המשועבדת, ועליכם לתפוס את השלטון. יש לאסור מיד את הקומוניסטים המקומיים ואת כל הבוגדים האחרים בליטא. לבוגדים נסלח רק אם יוכיחו בוודאות כי חיסלו לפחות יהודי אחד (ההדגשה שלי, ל. ג.)... עליכם להודיע כבר עכשיו ליהודים, שגורלם נחרץ. לכן, כל אחד מהם היכול לעשות זאת, יסתלק נא מהר מליטא, כדי שלא יהיה צורך בקרבנות מיותרים. בשעה הגורלית תיפשו את רכושם לידיכם, לבל ילך דבר לאיבוד...

כזאת היתה האווירה ששררה בקרב הליטאים כלפי האוכ־לוסיה היהודית, כאשר בשעות המוקדמות של ה־22 ביוני 1941 החלה ההתקפה הגרמנית על ברית־המועצות וטורי הצבא הנאצי פלשו לשטחה של ליטא.

ב

בשעות הצהריים של ה־22 ביוני 1941 פורסמה דרך רדיו קובנה הודעה מטעם ממשלת ברית־המועצות, בה נמסר שכו־חותיה המזויינים של גרמניה הנאצית תקפו את ברית־המועצות וכי מצב־מלחמה קיים בין שתי המדינות. החל פינוי מזורז של כל מוסדות השלטון הסובייטי בליטא. הצבא־האדום היה בנסיגה מבוהלת.

באותו יום הופיע כרוז חדש של "חזית האקטיביסטים" בזו הלשון:[5]

אחים ואחיות ליטאים,

הגיעה שעת החשבון הסופי עם היהודים. ליטא תשוחרר לא בלבד מהשיעבוד הבולשביקי, אלא גם מהעול רב־השנים של היהודים. חזית האקטיביסטים הליטאיים מצהירה בזה חגיגית בשם כל האומה הלי־טאית:

1. בזה מבוטלת כליל וסופית זכות המקלט הישנה שניתנה ליהודים בליטא בימי ויטאוטאס הגדול.
2. לכל יהודי ליטא, ללא יוצא מן הכלל, ניתנת בזה פקודת אזהרה לעזוב ללא דיחוי את אדמת ליטא.
3. כל היהודים אשר הצטיינו במיוחד בבגידה בליטא וכן ברדיפות ובעינויים ובמעשי־עוול נגד בני עמנו הלי־טאיים, יועמדו לדין ויקבלו את העונש המגיע להם. אם

4. ר' את הקובץ "מאסינאס זשודינאס ליאטוויה", ו דאליס, לייּ־דיקלא 'מינטוס', וילניוס, 1965 ("טבח המוני בליטא"), חלק ראשון, עמ' 49, מסמך מס' 29; התרגום לעברית — לפי מאמרה של שרה נשמית: בין שיתוף־פעולה למרי, לתולדות הכיבוש הגרמני בליטא, תדפיס מתוך דפים לחקר השואה ו"המרד", סדרה שניה, מאסף א', בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד (להלן: נשמית).

5. שם, מסמך מס' 30, עמ' 50. התרגום לעברית: לפי מאמרה של נשמית.

יתברר כי בשעת החשבון הגורלית ותחייתה של ליטא מנסים יהודים, האשמים באופן מיוחד, לברוח בסתר, **חובתם של ליטאים ישרים היא לאחוז באמצעים, כדי** לעצור יהודים אלה ובשעת הצורך גם לבצע את העונש. מדינת ליטא המחודשת תיכון מכוחות האומה הליטאית עצמה, בעבודה, ברגש ובתבונה. אם מישהו מהם יעז לקוות, כי בליטא החדשה יימצא בכל זאת מקלט כלשהו, **עליו לדעת כבר היום את פסק־דיננו ליהודים, שהוא ללא** שינוי: **בליטא שתיכון מחדש לא תהיינה זכויות אזרח ואפשרויות קיום כלשהן אפילו ליהודי אחד.** בזה נתקן את שגיאות העבר ואת נבזות היהודים. כך ייכונו יסודות איתנים לעתיד מאושר וליצירה של עמנו הארי.

כולנו נתכונן למלחמה ולנצחון למען החופש של העם הליטאי, למען טיהורה של האומה הליטאית, למען מדינת ליטא עצמאית, למען עתיד בהיר ומאושר. (ההדגשות שלי, ל. ג.).

למחרת, ב־23 ביוני, לא היה עוד בקובנה שלטון סובייטי. בשעות הבוקר של אותו יום הכריז ברדיו קובנה ל. פראפולוניס, מראשי "חזית האקטיביסטים", כי הקיץ הקץ על השלטון הסובייטי בליטא, כי שוב הוקמה עצמאותה וכן הוקמה "ממשלה ליטאית זמנית" בראשותו של ק. שקירפה. ל. פראפולוניס נתמנה נציגה של "חזית האקטיביסטים" ליד הממשלה. "ראש הממשלה" ק. שקירפה וכן "שר החוץ" ר. סקיפיטיס היו אז בברלין, אך הגרמנים לא הרשו להם לחזור לליטא. בתקופת קיומה הקצר עמד למעשה בראש ה"ממשלה" שר־ההשכלה הפרופ' י. אמבראזיאַוויצ'יוס. אם כי "הממשלה הזמנית" לא הורכבה באופן דמוקרטי־תחוקתי, ובנסיבות דאז גם אי־אפשר היה להרכיבה אחרת משהורכבה, ניתן לומר, שהיא ייצגה את רוב רובו של הציבור הליטאי על זרמיו השונים.

לאחר הקמתה פנתה "הממשלה הזמנית" לאוכלוסיה במנשר, בו הביעה, בין היתר, את הערצתה הגדולה ותודתה העמוקה ל"פיהרר", אדולף היטלר, ולצבא הנאצי על שחרור ליטא מהעריצות הסובייטית. כן נאמר במנשר, ש"הממשלה הזמנית" מכירה בשליחותו העולמית של היטלר ודבר זה יוצר בסיס לשיתוף פעולה הדדי בין גרמניה האדירה לבין ליטא העצמאית; שהשנה הקשה שעברה על ליטא, שנת השלטון הסובייטי, הוכיחה מי הם הנאמנים לעם הליטאי — הליטאים בעלי המשקים החקלאיים, הפועלים והנוער האינטליגנטי; ועוד נאמר במנשר, שהצבא הגרמני האמיץ מקיים את שליחותו הנציונאל־סוציאליסטית במזרח וגבורינו (הכוונה היתה ל"פרטיזנים הליטאים" [6]) צועדים בימים אלה יחד עם צבא זה למות בשביל המולדת.

מתוך ה"הן" שבמנשר, שמנה את הנאמנים לליטא, השתמע ברור ה"לא", כלומר, שהיהודים אינם נאמנים לעם הליטאי. רמז לא דק זה, וכן הדברים הבוטים שבכרוזי "חזית האקטיביסטים", הובנו היטב על־ידי אלה שאליהם היו מכוונים. באותו יום, ה־23 ביוני, הכריז כמה פעמים ברדיו קובנה הקולונל י. בוביאליס, שמונה על־ידי "הממשלה הזמנית" למפקדה הצבאי של העיר קובנה, שהיות ונקבע, כביכול, כי היהודים יורים על הצבא הגרמני הנכנס, הרי על כל חייל גרמני שייהרג יירו מאה יהודים.

עד מהרה הקימה "הממשלה הזמנית" מטה של הכוחות המזויינים וכן מנגנון אדמיניסטרטיבי חדש לניהול ענייני המדינה. היא מינתה ראשי מחוזות, ראשי ערים, ראשי משטרה ונושאי משרות מינהליות אחרות, וכן יושבי־ראש של בתי־המשפט ושופטים. היא גם הוציאה שורת פקודות והוראות, כדי לבטל את כל צורות הסובייטיזציה שבוצעה בשנת השלטון הסובייטי.

אופיה הפוליטי של "הממשלה הזמנית", ששאבה את השראתה מהתכנית הגזענית של הנציונאל־סוציאליזם, היה ברור למעלה מכל ספק, לא רק מדבריה־הצהרותיה, אלא גם ממעשיה, ובעיקר ממעשי "הפרטיזנים הליטאים", שנענו לקריאתן של "הממשלה" ושל "חזית האקטיביסטים" והעמידו את עצמם ככוח מזויין לרשותה של ה"ממשלה". היה קל להבין את רצונה (ומשימתה הכפולה) של ה"ממשלה": **א. לנהל פעולות מרד נגד השלטון הסובייטי ולגרש את הסובייטים מליטא עוד בטרם ייכנס הצבא הגרמני לליטא; ב. להמחיש במעשים את האופי היודיפובי של השלטון הליטאי החדש, כדי להוכיח לגרמנים, שהליטאים הם שותפים נאמנים לנאצים לא רק מבחינת** עויינותם לקומוניזם ולברית־המועצות, **אלא גם מבחינת שנאתם** כלפי היהודים. **מתוך אי־ידיעה או מקוצר ראות פוליטית, השלו הליטאים את עצמם שכל זה ישפיע על הגרמנים להסכים לחידוש עצמאותה של ליטא ולהכיר ב"ממשלה הזמנית".**

לקריאת "חזית האקטיביסטים" ולמנשר הממשלה נענו רבבות ליטאים [7] והתנדבו לשורות "הפרטיזנים הליטאים", כדי לנהל מרד מזויין נגד השלטונות הסובייטיים. ברובם היו אלה סטודנטים ותלמידי בתי־ספר תיכוניים, איכרים, פועלים, פקידים, אנשי המשטרה והבולשת הליטאית לשעבר, וכן חברי "שאַוליו סאַיונגאַ" ("אגודת הקלעים"), ארגון פטריוטי, דמוי־צבא, בליטא העצמאית.[8]

---

6. ר' מאמרו של א. גראז'יונאס "הכיבוש הנאצי של ליטא" בכתב־העת הליטאי, המופיע באמריקה, "טאֶווינאֶס סארגאס" ("שומר המולדת"), מס' 1/27 משנת 1966.

7. מקורות ליטאיים נוקבים אפילו במספר של למעלה מ־100 אלף איש. לפי מקורות אלה נהרגו בזמן המרד כ־4000 (לפי ספרו של ראשטיקיס, עליו ידובר עוד להלן — רק 2000) פרטיזנים ליטאים ונפצעו כ־8000 מהם. בפי העם כונו "הפרטיזנים הליטאים" גם בשם "אקטיביסטים", "משטרת־עזר", "עונדי הסרטים הלבנים" — בגלל הסרטים הלבנים שהיו על שרווליהם. שמם הרשמי היה: "משמר העבודה הלאומית" ("טאַוטיניו דאַרבו אַפסאַוגאַ"). במאמר זה וכן במקומות אחרים בספר הם נקראים: "הפרטיזנים הליטאים", במרכאות כפולות, על מנת להבדיל ביניהם לבין הפרטיזנים־הסובייטיים שנלחמו החל מסוף 1942 נגד הגרמנים על־ידי ביצוע מעשי־חבלה מאחורי החזית ושביניהם היו גם יהודים שנמלטו מהגיטאות. אין בין "הפרטיזנים הליטאים" — שכך קראו לעצמם — לבין פרטיזנים אמיתיים ולא כלום.

8. עם סיפוחה של ליטא לברית־המועצות שולב הצבא הליטאי לתוך צבאה של ברית־המועצות בתור יחידה שכונתה בשם: הקורפוס ה־29 הטריטוריאלי. עם הנסיגה המבוהלת של הצבא־האדום בפרוץ המלחמה, פונה גם הקורפוס הזה מליטא לתוככי ברית־המועצות, אבל רבים מקציניו ומחייליו התחמקו ונשארו בתחומה של ליטא. רובם הצטרפו ליחידות של "הפרטיזנים הליטאים" (ר' מאמרו של א. גראז'יונאס שצוטט בהערת־שוליים 6).

מנהיגי המהגרים הליטאים בארצות־הברית וארצות אחרות התפארו, וממשיכים להתפאר, שכתוצאה מן המרד המזויין של "הפרטיזנים הליטאים" סולק השלטון הסובייטי מליטא עוד בטרם נכנס הצבא הגרמני. אם לקחת בחשבון שה"מרד" יכול היה, אם בכלל, להתחיל רק ב־23 ביוני 1941 ושתוך ימים ספורים היה כל שטחה של ליטא בידי הגרמנים, נראה שיש מקום להסתייג במידה לא קטנה מהתאור האמור של ממדי המרד ותוצאותיו. מאידך, אין להסיק ש"הפרטיזנים הליטאים" ישבו באפס מעשה, שכן פעולת רבים מהם, אולי גם הפעולה העיקרית, היתה בשטח שמנהיגים ופובליציסטים ליטאיים משתדלים לטשטשו, היינו, בהשמדה אכזרית של היהודים — הן בפעולה ויוזמה עצמית והן בשיתוף־פעולה הדוק עם אנשי "עוצבת המבצע" הגרמנית. למטרה זו אורגנו פלוגות ליטאיות מיוחדות ("איפאטינגי בוריי"). תוך ימים מעטים נעשו חייהם ורכושם של רבע מיליון יהודי ליטא (לרבות יהודי חבל וילנה) הפקר ודמם הותר. במקומות רבים ערכו "הפרטיזנים הליטאים" פרעות עקובות־דם ביהודים, מלוות מעשי התעללות ואכזריות, ושפכו עליהם את "זעמו" של העם הליטאי עוד לפני שהגרמנים הגיעו לאותם המקומות.

למחרת כניסתו של הצבא הגרמני לקובנה ערכו "הפרטיזנים הליטאים", בהנהגתו של העתונאי הליטאי קלימייטיס, איש "חזית האקטיביסטים", טבח נורא של 800 יהודים בסלאבודקה, פרבר העיר קובנה, וגם במקומות אחרים. הם גם חיללו בתי־כנסת, העלו באש בתים של יהודים ולא איפשרו לכבאים לכבות את הדליקות.

ידם של "הפרטיזנים הליטאים" היתה גם ברציחת כ־60 יהודים, תוך עינויים סדיסטיים, במוסך של החברה הליטאית "ליאָטוקוס". החל מה־24 ביוני חטפו בקובנה ה"פרטיזנים" הליטאים, במשך שבוע ימים ומעלה, כעשרת אלפים יהודים (גברים, נשים וילדים), שהובלו אחר־כך, תוך כדי מכות בלתי־פוסקות, לפורט־השביעי של מבצר קובנה לשעבר. שם עונו קשות וכעבור כמה ימים נורו כל הגברים למוות.

ב־7 באוגוסט, בשעות בוקר, חטפו "הפרטיזנים הליטאים" בקובנה, לפי פקודת הגרמנים, כ־1200 גברים יהודים והובילום לבית־הסוהר. כמעט כולם הוצאו לאחר כמה ימים ונורו. גם בווילנה ובשאוולי חטפו "הפרטיזנים הליטאים" אלפי יהודים, שהובאו על־ידיהם למקומות השמדה ושם נרצחו.

אולם כל מעשי־הדמים הללו של "הפרטיזנים הליטאים" מחווירים לעומת מעשיהם, המסמרים את השערות ומקפיאים את הדם, נגד היהודים חסרי־המגן בשאר (כ־200) ערי ליטא ועיירותיה, שם הושמדו היהודים, על־ידי הגרמנים בסיועם הפעיל של "הפרטיזנים הליטאים", כליל ולא נשאר מהם כמעט אף שריד ופליט (ר' את המדור: השמדת יהודי העיירות).

מן היום הראשון התייחסו הגרמנים בשלילה גמורה לשאיפות הליטאים להחיות את עצמאותם הממלכתית. הם החרימו את "הממשלה הזמנית" ולא שיתפו עמה פעולה, פרט לשני נושאי משרות שה"ממשלה" מינתה: המפקד הצבאי של קובנה הקולונל בוביאליס, וראש עיריית קובנה פאלצ'יאוסקאס — וזאת למרות דברי הערצתה והתחנפותה של ה"ממשלה" ל"פיהרר" ולנאצים.

הגרמנים הפריעו ככל שיכלו לפעולת ה"ממשלה" ודרשו ממנה ליהפך לגוף מייעץ לשלטון האזרחי הגרמני בליטא. כאשר דחו חברי ה"ממשלה" את הדרישה הזאת, חיסלו אותה הגרמנים ב־5 באוגוסט 1941 ומינו תשעה "יועצים גנרליים" ליטאיים, אך לא בתור גוף מרכזי־קולקטיבי, הגם שאחד מהם, פ. קוביליונאס, גנרל צבא ליטא לשעבר, קיבל את התואר של יועץ־גנרלי ראשון. כל יועץ־גנרלי ליטאי היה כפוף למנהל מחלקה מסויימת של השלטון האזרחי הגרמני, שבראשו עמד הגנרל־קומיסר רנטלן, ובלי הסכמתו של מנהל המחלקה לא יכול לעשות דבר.

לרשותו של כל יועץ־גנרלי עמד מנגנון עובדים, שהיה מורכב כולו מליטאים. היו גם משטרת־בטחון ומשטרה־פלילית ליטאית. מכלול היועצים הגנרליים הליטאים — שכל אחד מהם עמד בראש רשות אדמיניסטרטיבית מיוחדת — יחד עם אנשי המנגנון שלהם היוו את "השלטון הליטאי העצמאי" ("ליאָטווּוֹס סאָוויוואַלדאַ") כביכול, שלמעשה היה כלי־שרת בידי שלטון־הכיבוש הגרמני. את תפקיד ה"קוויזלינג" הליטאי מילא כל העת היועץ הגנרלי הראשון, פ. קוביליונאס, אשר בהיותו ראש המטה־הצבאי בימי סמאָטונה ניסה לערוך הפיכה נגדו ולהחזיר לשלטון את וולדמאראס, אך נכשל, הודח ממשרתו והושם במאסר.

בסוף יולי 1941, כלומר זמן קצר לפני חיסול "הממשלה הזמנית", החלו הגרמנים לפרק מנשקם את "הפרטיזנים הליטאים". במקומם הוקמו בטליונים משטרתיים ליטאיים, שהורכבו ממתנדבים. באוגוסט 1942 היו 20 בטליונים כאלה, ששירתו בהם למעלה משמונת אלפים איש — קצינים, סמלים וטוראים. רבים מהם נימנו קודם עם "הפרטיזנים הליטאים". מפקדי הבטליונים היו קציני הצבא הליטאי לשעבר, אך הפיקוד העליון על הבטליונים היה בידי קצין־משטרה גרמני. כמו "הפרטיזנים הליטאים" הועסקו גם אנשי הבטליונים בביצוע השמדת היהודים ב"אקציות" שונות, וכן בשמירה משטרתית על הגיטאות, בהובלת יהודי הגיטאות לעבודות־כפיה והחזרתם לגיטאות, בפיקוח חמור על עצורי הגיטאות, לבל יכניסו לגיטו מבחוץ מצרכי־מזון וכדומה. גם בפעולות אלו הם נגשו ביהודים, התעללו בהם והתנהגו כלפיהם באכזריות רבה. לאחר שהושמדו רובם של יהודי ליטא ולא היתה עוד מספיק "עבודה" לבטליונים המשטרתיים הליטאים, שלחו הגרמנים כמה מהם לבילורוסיה, לפולין ולמקומות אחרים. הם צורפו ל"איינזאץ־קומנדות" הגרמניות (פלוגות של ה"איינזאץ־גרופן") שפעלו שם, ויחד רצחו יהודים, קומוניסטים ופרטיזנים־סוביטיים. אנשי הבטליונים הצטיינו באכזריותם עד כדי שעוררו אפילו את סלידתם של פקידים נאצים גבוהים באזורים הכבושים. למשל, הגאָביטס־קומיסאר הגרמני של סלוצק (בילורוסיה), קארל, בתארו את האקציה שבוצעה בעיר זו על־ידי בטליון מס' 11 של משטרת־המילואים הגרמנית, שאליו צורף בטליון המשטרה הליטאית (12)2, בפיקודו של הקצין הליטאי לשעבר אימפוליאָווצ'יוס (מראשי "חזית האקטיביסטים"), התלונן על אכזריותם ומעשי־השוד שביצעו אנשי הבטליון הליטאי. את דיווחו סיים במלים אלה: "אני מבקש למלא אחרי בקשתי האחת: פיטרוני בעתיד בהחלט מהבטליון המשטרתי הזה". הוא מדגיש במכתבו, שאיננו מתנגד להשמדת היהודים, אלא מוחה על צורת ביצוע האקציה, המעוררת רגשות אנטי־גרמניים בקרב האוכלוסיה הביילורוסית המקומית. בטליונים ליטאיים עסקו ברצח גם בקירובוגראד, קורוסטן,

מינסק, פסקוב, סטאלינו, בראנוביץ ולובלין. הם היו מוצבים במחנות ההשמדה בטרבלינקה ומאידאנק והשתתפו בהשמדת גיטו וארשה.[9]

מה היו ממדי הרציחות ההמוניות שבוצעו על־ידי פלוגת־המבצע מס׳ 3 (חלק מעוצבת־המבצע A) שפעלה בליטא (כולל חבל וילנה) ובחלק מסויים גם מחוץ לגבולותיה? כמה מקרבנות רציחות אלו היו יהודים וכמה לא־יהודים? מה היה חלקם של "הפרטיזנים הליטאים", יחד עם אנשי הבטליונים הליטאיים, ברציחות אלו? נתונים מאלפים בכל הנוגע לשאלות אלו כלולים בדו״ח המפורט של מי שעמד במשך שתי השנים הראשונות של הכיבוש הגרמני בראש הגישטאפו בליטא, הס.ס. שטאנדארטנפיהרר יגר, והוא גם פקד על פלוגת־המבצע מס׳ 3. הדו״ח הוא מה־1 בדצמבר 1941 והוא מקיף את התקופה מה־4 ביולי 1941 (וזמן־מה עוד לפני תאריך זה; ר׳ להלן), עד ה־25 בנובמבר 1941.[10] לפי הדו״ח הושמדו בתקופה האמורה 137,346 איש — גברים, נשים וילדים, מהם 124,474 איש בשטחה של ליטא ו־12,872 איש בלטביה ובחבל מינסק. מכלל המושמדים היו, לפי הדו״ח, 135,271 יהודים (98.5%), בהם כ־30 אלף ילדים, ו־2075 (1.5%) לא־יהודים (ליטאים, פולנים ואחרים). מהמספר האמור של 135,271 יהודים השמידו "הפרטיזנים הליטאים" **בעצמם**: כ־4000 יהודים על־ידי עריכת פוגרומים ואקזקוציות, בעיקר בקובנה, עוד **לפני** שפלוגת־המבצע מס׳ 3 ניגשה למלא את "תפקידה" בליטא, ו־2974 יהודים בפורט השביעי בקובנה, בימים 4—6 ביולי 1941, לפי הוראתו ופקודתו של יגר. שאר 128,297 היהודים — לרבות 4934 היהודים שהובאו לקובנה על־ידי הגרמנים מברלין, מינכן, פראנקפורט־ע״נ־מיין, וינה וברסלאו — הושמדו, כפי שנאמר במפורש בדו״ח של יגר, על־ידי אנשי פלוגת־המבצע 3, **בשיתוף־פעולה עם "הפרטיזנים הליטאים"** (ההדגשה שלי. — ל.ג.). אין סיבה לחשוב, כי ליגר היו סיבות כלשהן להגזים במידת השתתפותם של "הפרטיזנים הליטאים" בכל מעשי־הדמים האלה.

גם אחרי תקופת הדו״ח של יגר בוצעו בליטא רציחות המוניות של רבבות יהודים. יש יסוד להניח, שגם ברציחות אלו היה חלק לא קטן לאנשי הבטליונים הליטאיים. לפי הערכת י. בראזייטיס, בערך "הכיבוש הגרמני, 1941—1944", בכרך ה־15 של "אנציקלופדית הליטאים" עמ׳ 380, הושמדו בליטא, כולל וילנה, בתקופת הכיבוש — כ־170,000 יהודים. לפי הערכתו של הערך "יהודים", בכרך ה־35 של אותה האנציקלופדיה, הושמדו בליטא כרבע מיליון יהודים.

לא רק ל"פרטיזנים הליטאים" ולאנשי הבטליונים הליטאיים, אלא גם ל"שלטון העצמי הליטאי" היתה יד בהשמדת יהודי ליטא. זאת מציין יגר בדו״ח שלו, בהדגישו שאת המשימה לטהר את ליטא מהיהודים אפשר היה להגשים רק הודות לכך שהאובר־שטורמפירר האמאן, שהיה ראש פלוגת־המבצע הניידת, "הבין היטב את מטרתי (של יגר. — ל.ג.) וידע להבטיח את שיתוף־הפעולה של "הפרטיזנים הליטאים" ושל **המוסדות האזרחיים** (ההדגשה שלי. — ל.ג.) הדרושים", כלומר מוסדות השלטון הליטאי העצמי (ר׳ את הדו״ח של יגר בקובץ "מאַסינאַס זשודינאַס", מסמך מס׳ 115, עמ׳ 138). בקובץ זה מובאים מסמכים שונים השופכים אור על התפקיד האפל שמילאו מוסדות מסויימים של "השלטון הליטאי העצמי" בהשמדת יהודי ליטא. לשם הדגמה, נביא רק כמה מהם. בחודש אוגוסט 1941 שיגרה מחלקת המשטרה הליטאית מכתב־חוזר, סודי בהחלט, מס׳ 3, לכל מפקדי־המשטרה המחוזיים. יום שיגור המכתב־החוזר לא צויין בו, אבל ממסמכים אחרים אפשר להסיק שהוא שוגר לא יאוחר מאשר ב־15 באוגוסט 1941. הוא כתוב כולו בליטאית, מודפס במכונת־כתיבה, והושאר בו מקום להכניס ביד את שם המחוז, אשר למפקד־המשטרה בו הוא נשלח. בעמ׳ 109 בקובץ האמור, מיסמך מס׳ 90, מופיע העתק פוטוסטטי של המכתב־החוזר שנשלח למפקד־המשטרה במחוז שאקי, אך אין שום ספק, כי נשלח **לכל** מפקדי־המשטרה המחוזיים בליטא. במכתב־החוזר ניתנת פקודה לעצור — שתי יממות מיום הגיעו לממוען — במקומות שצויינו בהערה הכלולה במכתב־החוזר, את כל היהודים־הזכרים בגיל שלמעלה מ־15 שנה וכן את כל היהודיות, אשר בזמן הכיבוש הבולשביקי הצטיינו בפעולתן הבולשביקית, או ממשיכות בפעולה כזאת, או בחוצפתן. את כל העצורים יש לאסוף על־יד דרכי־תחבורה ראשיות ולהודיע על כך באמצעי־תחבורה דחופים למחלקת המשטרה הליטאית. בהודעה יש לציין בדיוק את המקומות, שם נעצרו ושם רוכזו היהודים מהסוג האמור.

לא קשה להבין לאיזו מטרה ניתנה הפקודה. ב־17 באוגוסט 1941 נשלחה על־ידי פקיד המשטרה של מחוז שאקי למנהל מחלקת המשטרה הליטאית הודעה סודית (ר׳ שם, מסמך 92, עמ׳ 110) על כך, שהפקודה הכלולה במכתב־החוזר האמור בוצעה והיהודים שנעצרו נמסרו לידי חיילי בטליון־הבטחון (בטליון ליטאי מהבטליונים שהוזכרו לעיל). ב־16.9.1941 שלחו מפקד מחוז שאקי ומפקד־המשטרה באותו מחוז הודעה סודית ואישית למנהל מחלקת המשטרה הליטאית, בה נאמר שמאותו יום **אין עוד במחוז שאקי יהודים** (ההדגשה שלי. — ל.ג.); אותם "סידרו" "הפרטיזנים הליטאים" המקומיים, יחד עם משטרת העזר: ב־13 בספטמבר 1941 — 890 איש בעיר שאקי, וב־16 בספטמבר — 650 איש בעיר ניישטוט־שאקי (קודירקא) (ר׳ שם, מסמך מס׳ 93, עמ׳ 111).

אין ספק שהודעות דומות קיבלה מחלקת המשטרה הליטאית מכל ראשי המחוזות ומפקדי־המשטרה בהם.

להשלמת התמונה המחרידה, כדאי עוד לציין שראש "השלטון הליטאי העצמי", היועץ הגנרלי הראשון, פ. קוביליונאס, שלח בתחילת ספטמבר 1941 דברי־ברכה חמים לאנשי הבטליון הליטאי מס׳ 2, שעליו ועל מפקדו אימפוליאַוויצ׳יוס דובר לעיל, עם צאתם ל"עבודה" מחוץ לשטחה של ליטא, ואיחל להם הצלחה רבה ב"עבודתם" זו. מה היה טיבה של "עבודה" זו היה ידוע היטב לראש "השלטון הליטאי העצמי" (ר׳ בקובץ הנ״ל מסמך מס׳ 233, עמ׳ 307).

---

9. ר׳ בקובץ מסמך מס׳ 235, עמ׳ 314—317, וכן את מאמרה של נשמית (עמ׳ 159, מאסף).
10. כל הדו״ח, בתרגום מגרמנית לליטאית, נמצא בקובץ הנ״ל, מסמך 115, עמ׳ 131—137. יש לציין שהדו״ח לא מתייחס להשמדת היהודים בצפון ליטא. כפי שמסתבר מן הפרטיכלים של המשפט בעיר הגרמנית אולם נגד אנשי הגישטאפו בטילזיט, הרי כמה פעולות של השמדת היהודים בליטא אינן מופיעות בדו״ח האמור של יגר.

ג

כאשר הציף את יהודי ליטא, עם פרוץ המלחמה, נחשול דמים בממדים שלא יתוארו, ניסו כמה יהודים, עסקנים ציבוריים עוד מהזמנים שלפני הכיבוש הסובייטי, להתקשר עם אנשי־ציבור ועסקנים ליטאים ולבקשם להפעיל את השפעתם וסמכותם, כדי להפסיק את מחול־השדים של השמדת האוכלוסיה היהודית.

הליטאים, שאליהם פנו העסקנים היהודים, הביעו את צערם על האסון שפקד את היהודים, מי יותר ומי פחות, מי בכנות ומי לא בכנות, או במעט כנות, אבל המשותף ביניהם היה שאין בידם להתערב ולעשות דבר למען היהודים. אופייניות היו התשובות של שני ליטאים: יונאס ויליישיס, מזקני העסקנים הליטאיים, מראשי מפלגת ה״עממיים״ וראש עיריית קובנה במשך הרבה שנים, ווינצנטאס בריזגיס, סגנו של הארכיהגמון הקאתולי ר. סקווירצקאס, שהיה למעשה ראש הכנסיה הקאתולית בליטא בגלל זקנתו של הארכיהגמון עצמו.

באותם הימים ש״הפרטיזנים הליטאים״ השתוללו נגד היהודים כחיות־טרף, פגש העו״ד י. גולדברג את י. ויליישיס ואמר לו: האם אין עיניך רואות את תעלולי ״הפרטיזנים הליטאים״? הם מוציאים יהודים חפים מפשע לטבח, ואתם, ראשי העם, מחרישים. ״אין בידי לעשות דבר״ — ענה י. ויליישיס והוסיף: מה הצעקה? הנוער שלנו משתובב קצת, ירעיש לו ויפסיק.[11]

ב־9 ביולי 1941, למחרת היום בו נמסר בגישטאפו על־ידי גנרל גרמני לחמשת נציגי היהודים בקובנה על גזירת הגיטו, עלה בידי שלושה מהנציגים — הרב סניג, י. גולדברג ול. גרפונקל — להתקבל לראיון אצל ו. בריזגיס, סגן הארכיהגמון הקאתולי בליטא. גם הוא דיבר בצער על נחשול־הדמים שהציף את יהודי קובנה.[12] חברי המשלחת מסרו לו, שהגנרל בגישטאפו נימק את הפקודה על כליאת כל יהודי העיר בגיטו מבודד בסירובה של האוכלוסיה הליטאית לגור עם היהודים בצוותא. בריזגיס הכחיש את הדבר באמרו ששום עסקן ליטאי, בעל אחריות, לא היה יכול לבוא לגישטאפו בדרישה כזאת, והוסיף שהנאצים משתמשים תמיד למטרותיהם בשקר ובהסתה. ברם, כאשר שאלו אנשי המשלחת את בריזגיס, שמא יש באפשרותו להשתדל למען היהודים לפני השלטון הגרמני, ענה כי לדאבונו הגדול איננו יכול לעשות זאת, שכן דבר זה עלול לסכן את מצב הכנסיה הקאתולית בליטא, ואחריות כזאת אינו רשאי ליטול על עצמו.

תשובתו של ו. בריזגיס למשלחת היהודית שיקפה את העמדה ה״ניטרלית־לויאלית״ של הכנסיה הקאתולית בליטא, שהחליטה לנקוט כלפי מדיניות השמדת היהודים של הנאצים. עמדה זו נבעה מטעמים אופורטוניסטיים ומחשש ללחצים מצד השלטון הגרמני נגד הכנסיה במקרה שהכמורה תרים את קולה, בצורה כלשהי, למען היהודים. אך בין אנשי הצמרת של הכנסיה הקאתולית בליטא היו נושאי כהונות רמות, שהלא־איכפתיות והאדישות שלהם כלפי אסונם של היהודים נבעו לא רק מטעמים של נוחות והאינטרסים של הכנסיה, אלא גם מתוך ״א י ד י א ו ל ו ג י ה״ מסויימת. זאת אפשר ללמוד מתוך קטע מיומנו של י. סקווירצקאס, הארכיהגמון הליטאי, המצוי בצורת פקסימיליה בקובץ ״מאַסינאַס זשודינאַס״, מסמך מס׳ 32, עמ׳ 52. ב־30 ביוני 1941 רשם סקווירצקאס ביומנו את הדברים הבוטים כדלהלן (בתרגום מליטאית לעברית):

״ראוי לתשומת־לב הרעל הבולשביסטי היהודי לעמים — אלה הם רעיונות מה״מיין קאמפף״ (״מאבקי״). ברעיונות אלה יש הרבה מאד אמת, הרבה ראייה חדה של המציאות. קשה לומר, אם כל הרעיונות האלו הם של היטלר עצמו או גם של חבריו לעבודה. אך בכל אופן, הם מעידים שהיטלר הוא לא רק אויבם של היהודים, אלא אדם החושב נ כ ו ח ה״ (ההדגשה שלי. — ל.ג.).

בהקשר זה מן הראוי לציין, שהכנסיה הקאתולית בליטא מינתה גם כמרים מיוחדים לסיפוק צרכיהם הדתיים של אנשי הבטליונים הליטאיים בליטא וגם מחוץ לגבולותיה, אם כי הכל ידעו על מעשי־הרצח הנוראים שביצעו אנשי הבטליונים.

לאור כל האמור על עמדתה ה״ניטרלית״ של הכנסיה הקאתולית בליטא כלפי שואת היהודים, מדהימים ממש דבריו המשונים של מחבר הערך ״יהודים״ בכרך 35 של ״אנציקלופדית הליטאים״, כי בימים ראשונים של הכיבוש הגרמני, כאשר החלה השמדת היהודים על־ידי כל מי שרצה, פנה הבישוף ק. שאוליס, לפי הוראתו של הארכיהגמון סקווירצקאס, למוסדות גרמניים שונים והצליח להשיג איסור על השמדת יהודים על־ידי כל־דיכפין והסמכות הזאת הועברה לידי בתי־דין שדה גרמניים; וכי ההגמון ו. בריזגיס ניסה להפסיק את העברת היהודים לגיטו בוויליאמפול (סלאבודקה).

קשה לקבוע מה יותר יש בדבריו של מחבר הערך: בורות או רצון לסלף את האמת.

אף יהודי אחד, לא גבר, לא אשה ולא ילד, לא הושמדו בליטא לפי ״פסק־דין״ של בית־דין גרמני כלשהו, ולו גם בית־דין שדה צבאי, ובכלל לא הועמד מעולם לדין לפני בית־משפט ולא הוגשה נגדו שום האשמה. כולם הושמדו השמדה המונית רק באשר היו יהודים, במהלך ביצוע ״הפתרון הסופי״ הגרמני של בעיית היהודים. ומה שנוגע להשתדלותו כביכול של ההגמון ו. בריזגיס להפסיק את כליאת היהודים בגיטו — הלא כל הדברים על כך הם בניגוד גמור לדבריו שלו עצמו באוזני המשלחת היהודית.

למותר לומר, שבמשך ששה השבועות של קיומה לא נקפה ״הממשלה הזמנית״ אצבע כדי למנוע או לשים קץ למעשי־הדמים של ״הפרטיזנים הליטאים״ נגד האוכלוסיה היהודית, והרי ״הפרטיזנים הליטאים״ הללו עמדו לרשות ה״ממשלה״ ו״חזית האקטיביסטים״, שהקימה את ה״ממשלה״, והקולונל י. בוביאליס, שמונה על־ידי ה״ממשלה״ למפקדה הצבאי של קובנה, פקד על ״הפרטיזנים הליטאים״.

באותם הימים הטרופים ביקר העו״ד י. גולדברג, קצין הצבא הליטאי לשעבר ויו״ר ״לוחמי החזית היהודים״ בתקופת עצמאותה של ליטא, אצל ״שר הכספים״ ב״ממשלה הזמנית״, יונאס מאטוליוניס, שהיה חברו בגימנסיה ובבית־הספר לקצינים וגם ידיד טוב שלו. מאטוליוניס היה קאתולי אדוק וי. גולדברג ניסה לפרוט על הרגש הדתי שלו. ״איך יכול אתה, קאתולי אדוק, לשבת בשקט בביתך, שעה שדם נקיים וחפים מפשע נשפך כמים?״ — שאל גולדברג תוך התרגשות רבה. מאטוליוניס השיב, שה״ממשלה״ כבר דנה בישיבה מיוחדת בשאלת היהודים

11. עיין בזכרונותיו של י. גולדברג ב״פון לעצטן חורבן״, חו־רת מס׳ 7, משנת 1948.
12. על המאורעות בערי־השדה עדיין לא היו ידיעות ברורות.

ובישיבה זו באו לביטוי שלוש דעות: הקיצוניים ב״ממשלה״ עמדו על כך שיש להיפטר אחת ולתמיד מן היהודים ולכן יש להשמידם עד האחרון; חלק מן ה״שרים״ טרם נקטו עמדה ברורה בנידון, אך גם הם דרשו בפה מלא שהיהודים יכפרו על ״חטאיהם כלפי העם הליטאי בדם וזיעה״; מאידך יש בקרב ה״שרים״ בעלי דעה שלישית, והוא, מאטוליוניס, ביניהם. כקאתולי אדוק, דעתו הפרטית היא שהחיים ניתנו לאדם מהאלו־הים ורק הוא יוכל לשלול אותם ממנו. מה שנוגע לחיים משותפים עם היהודים, אין כוח שיוכל לכפות את היהודים על הליטאים. יחיו להם היהודים לחוד ומשום כך ״אנו המאמי־נים עומדים בתוקף על הכנסת היהודים לגיטו״. אלה היו דבריו של חבר ה״ממשלה״ מאטוליוניס.[13]

בסופו של דבר נתקבלה ב״ממשלה״, פחות או יותר, דעתו של ״הקאתולי האדוק״ מאטוליוניס. ב־1 באוגוסט 1941, כמה ימים לפני חיסול ה״ממשלה״ על־ידי הגרמנים, וייתכן תוך תקווה לשפר בעיני הגרמנים את תדמיתה ולהקדים תרופה למכת חיסולה, החליטה ״הממשלה הזמנית״ להוציא פקודה ״להסדרת מצב היהודים״.[14]

לפי הפקודה, חולקו היהודים הנמצאים בשטחה של ליטא לשני סוגים. סוג ראשון היו חברי הארגונים הקומוניסטיים וגם אלה, שמבלי להיות חברי ארגונים אלה עסקו בפעולה בולש־ביקית; את אלה יש לעצור ולהעמיד למשפט פלילי (מה היתה בנסיבות דאז משמעותה של האשמת אדם בפעולה בולשביקית, לא קשה לנחש. — ל.ג.). הסוג השני היו שאר יהודי ליטא. אותם יש לשכן במקומות מיוחדים שיועדו לכך ועליהם לענוד על צדו השמאלי של החזה פיסת בד צהוב ועליו האות Y. את המקומות לשיכון היהודים יקבעו, בהתאם לתנאים המקומיים, ראשי המחוזות, תוך התייעצות עם ראשי הערים או מוסדות אחרים של השלטון העצמי המקומי. ליהודים מותר להחזיק בנכסי דניידי רק במקומות שבהם נועדו לגור. את נכסי דניידי שיש להם במקומות אחרים, עליהם לחסל תוך שבועיים מיום הפקודה, ואם לא יעשו כן — יופקעו הנכסים ויימסרו לשימוש ציבורי. אסור ליהודים להחזיק במקלטי־רדיו, מכונות דפוס, מכונות־כתיבה ואמצעי־שכפול אחרים. חדרי רפואה, מכשירי־רנטגן, מכשירי פיזיותרפיה, מכשירים רפואיים ותרופות, אשר בידי היהודים, ייבדקו על־ידי ועדה מיוחדת שתמונה על־ידי שר־הבריאות, ואלה שיימצאו דרושים לצרכי הציבור יופקעו. אסור ליהודים להשתמש במשק־הבית שלהם בשירותם של לא־יהודים. יהודים שיעברו על הוראות הפקודה, וכן אלה מהם שיוכרו כמסוכנים מבחינת הסדר הציבורי או הבטחון — רשאי ראש המחוז לשלחם למחנות עבודות־כפיה, לתקופה של עד שנה אחת, אם אין להטיל עליהם עונש כבד יותר לפי חוקים אחרים.

כל היודע את תוכן נאומו של הרייכסקומיסאר של ״אוסט־לאנד״ ה. לוהזה, בקובנה, ב־27 ביולי 1941, בו נתן ״הוראות סודיות״ איך לנהוג ביהודים עד ל״פתרון הסופי״ (ר׳ בספר זה את מאמרו של י. גאר: אוסטלאנד והגנראל־באֶצירק ליטא), יווכח בזהות הכמעט מלאה בין הפקודה המדוברת לבין הוראותיו של ה. לוהזה.

על הפקודה האמורה חתומים ממלא־מקום ״ראש הממשלה״, י. אמבראזיאוויצ׳יוס ושר־הפנים י. שלאָפאָטאס. אם כי בפקודה לא מדובר במפורש על הקמת גיטאות בשביל היהודים, אלא על קביעת מקומות מגורים מיוחדים, ברור שכוונת ״הממשלה הזמנית״ היתה להצהיר על הזדהותה המלאה עם הגזרות הברבריות שנגזרו עוד קודם לכן על היהודים על־ידי השלטון הגרמני בענין כליאתם בגיטאות, שלילת כל זכויותיהם כבני־אדם ואזרחים והשפלת כבודם עד עפר — הגם שהגרמנים לא היו זקוקים כל עיקר להבעת סולידריות כזאת מצד הליטאים או ״ממשלתם״.

כל החוקים והפקודות של ״הממשלה הזמנית״ פורסמו בקובץ מיוחד שהוצא על־ידי משרד היועץ הגנרלי הראשי, פ. קוביל־יונאס, כבר אחרי חיסול ה״ממשלה״ על־ידי הגרמנים. בערך על הכיבוש הגרמני, בכרך 15 של ״אנציקלופדית הליטאים״, עמ׳ 371, אומר מחברו שהקובץ האמור הוצא לאור מבלי לבוא קודם בדברים עם חברי ה״ממשלה״ שחוסלה על־ידי הגרמנים ומשום כך הוכנסו בו פקודות שה״ממשלה״ לא קיבלה אותן והן היו רק בשלב של הצעות, ובכללן הפקודה, כביכול, על הקמת גיטאות בשביל היהודים (ההדגשה שלי. — ל.ג.). לשון אחר, מחבר הערך שולל את האותנטיות של הפקודה שהובאה לעיל, אך יש עובדות, המוכיחות את האותנטיות של הפקודה. בעבודתו המאלפת של אחד מפעילי ״האקדמיה המדעית של הקאתולים הליטאיים״, ד״ר ד. יאסייטיס, בשם ״הגנוסייד הנאציונאל־סוציאליסטי והקומוניסטי בליטא״,[15] בעמ׳ 386 של הספר בו היא הופיעה, מתרעם המחבר על שבאים בטענה כלפי ״הממשלה הזמנית״ הליטאית, כי בשל לחץ ״שלטונות־הכיבוש הגרמניים היא הוציאה פקודה על הקמת גיטאות (ליהודים)״. ד״ר יאסייטיס לא מכחיש את עצם העובדה של הוצאת פקודה זו על־ידי ״הממשלה הזמנית״, אלא מסתפק בהצגת השאלה הרטורית: ״וכי איזו מדינה שנכ־בשה על־ידי היטלר, או שהיתה תחת השפעתו, לא הוציאה פקודה כזאת?״ ומוסיף: ״נראה שרק דנמרק מהווה יוצא מן הכלל הזה״. מדבריו אלה של ד״ר יאסייטיס אפשר ללמוד — אולי מבלי שהוא התכוון לכך — ש״הממשלה הזמנית״ אכן הוציאה פקודה על הקמת גיטאות בשביל היהודים בליטא. ״הממשלה הזמנית״ מעולם לא דחתה את הרעיון של כליאת היהודים בגיטאות ולא התקוממה נגדו — זאת למדים מכך שהפקודה מ־10 ביולי 1941 על הקמת גיטו בשביל יהודי קובנה, כלומר, עוד בזמן קיומה של ״הממשלה הזמנית״, היתה חתומה על־ידי המפקד הצבאי הליטאי של קובנה, הקולונל בוביאליס, וראש עיריית קובנה, פאלצ׳יאוסקאס,[16] ושניהם מונו לתפקידיהם על־ידי ה״ממשלה״. אין ספק שעשו את שעשו בהסכמתה המלאה של ה״ממשלה״, כפי שעשו זאת בעיר שאוולי, באמצע חודש יולי 1941, שני נושאי־משרות אחרים שמונו גם הם על־ידי ה״ממשלה״ — ראש המחוז וראש העיריה.

---

13. עיין בזכרונותיו של י. גולדברג ב״פון לעצטן חורבן״, חוברת מס׳ 7 משנת 1948.
14. ר׳ מסמך מס׳ 87 בקובץ ״מאַסינאָס זשודינאָס״, עמ׳ 105—107.
15. עבודה זו היא חלק מהספר על דיוני הוועידה הששית של האקדמיה הנ״ל ברומא בשנת 1969.
16. ר׳ מסמך מס׳ 189 בקובץ ״מאַסינאָס זשודינאָס״, עמ׳ 233.

ד

פובליציסטים ליטאיים לא שוללים את דבר השמדתם של יהודי ליטא, גם לא שוללים את השתתפותם של ליטאים בטבח זה, אך הם עושים מאמצים, בלתי־מוצלחים לאור העובדות והמציאות, להמעיט כמעט עד אפס את ממדי ההשתתפות הזאת. כך, למשל, ד"ר ד. יאסייטיס, אחד מאנשי־הרוח הליטאים המכיר גם בטרגדיה הנוראה של יהודי ליטא, כותב בעבודתו (עמ' 384), כי מיד עם כניסתם לליטא ניסו ה־ס.ס., ה־ס.ד. והגישטאפו בכל האמצעים לשתף את הליטאים בביצוע מעשיהם הנפשעים וכי הצליחו בכך רק חלקית. ועוד הוא מוסיף (עמ' 385) שבמשך השנה הראשונה של השלטון הסובייטי בליטא נחלשה ההשפעה המוסרית של הציבור הליטאי על בניו ומשום כך אי־אפשר שלא להכיר כי מישהו מה"חלאה" של הליטאים נפל תחת השפעתם של אנשי ה־ס.ס. ונעשה שותף למעשי־הפשע שלהם. פובליציסט ליטאי אחר, אלגימנטס גורצקאס, בעבודתו באנגלית "המרי הלאומי בזמן הכיבוש הגרמני של ליטא", אומר, בהזכירו את דבר השמדת היהודים על־ידי אנשי הגישטאפו, משטרת הבטחון, ה־ס.ס. וה־ס.א., ש"במקרים מסויימים" הוגברו פעולות ההשמדה של הגרמנים על־ידי פושעים סאדיסטיים מקומיים (כלומר ליטאיים. — ל.ג.) ואנשי־חלאה אחרים של החברה.

כל הדיבורים האלה הם סילוף מוחלט של המציאות האיומה ושל האמת ההיסטורית. אם אמנם אין זה נכון לומר שכל הליטאים נתנו ידם להשמדת יהודי ליטא, כך יהיה זה חטא כלפי האמת לומר, שרק ליטאים יחידים, וגם אלה רק מחלאת החברה, הזדהו עם הנאצים ושיתפו עמם פעולה בביצוע פשעים נגד הקיבוץ היהודי בליטא — פשעים שבלקסיקון האנושי אין מילים הולמות כדי לתאר אותם. האמת היא, שבתקופה מ־23 ביוני 1941 עד סוף השנה לערך, כאשר הושמדו כבר קרוב ל־85% מכלל יהודי ליטא (כולל יהודי חבל וילנה), ובמידה מסויימת גם לאחר מכן, הכתימו את ידיהם בדם יהודים, באכזריות פראית ובלתי־אנושית, ליטאים רבים — לרבות אנשי האינטליגנציה הליטאית. וקל מאוד להבין ולהרגיש את כאבה המוסרי של האשה הליטאית אנה שימייטה,[17] הנפש העדינה ובעלת שאר־הרוח, שמצא את ביטויו הנכון בדבריה הבאים (בתרגום לעברית), שהם קטע ממאמרה, בתרגום לידיש: "ליטווינער און יידן בעת דער נאצי־אקופאציע" (ליטאים ויהודים בזמן הכיבוש הנאצי), שהופיע בספר "ליטע", שהוצא לאור על־ידי הקולטור־געזעלשאפט פון ליטווישע יידן (החברה לתרבות של יהודי ליטא) בניו־יורק בשנת 1951:

"בימי מלחמת־העולם השניה קיבלו היחסים בין הליטאים והיהודים צורה טרגית כה חריפה, שקודם לא יכולנו לתאר לעצמנו. לגבי דידי, בתור ליטאית, מר מאד לקבוע, שבשנות העינויים הגדולים ביותר שנגרמו ליהודים על־ידי הגרמנים, לא גילו כל בני־עמי יחס אנושי־אלמנטרי ליהודים, שכניהם מדורי דורות, והגרועים שבין הליטאים, לכאבי הגדול, אפילו נתנו ידם להשמדת היהודים.

"הפלוגה הליטאית המיוחדת" (איפאטינגאס בוריס) רצחה יהודים בשורה של מקומות, ביחד עם הנאצים. על נבלים כמו בוביאליס, פיראגיוס ואחרים תרבץ לעולם לא רק קללתם של היהודים, אלא גם של הליטאים. יחידות של המשטרה הליטאית לא רק קיימו את פקודתו של היטלר להרוג יהודים, אלא שבמקומות רבים השתוקקו לקיים במו־ידיהם את ה"מצווה" לרצוח יהודים או לגרום להם עינויים. בעצמי ראיתי באיזו אכזריות ורשעות נהגו שוטרים ליטאיים בעת העברת היהודים לגיטו. אפילו בשעת ההובלה של יהודים להשמדה לא היה לשוטרים הליטאיים השפלים הטאקט האלמנטרי לא לגלות — באותן השעות הטרגיות האחרונות של אלפי בני־אדם — את הרצחנות הבסטיאלית שלהם... כאשר הייתי באה אל היהודים בגיטו אמרתי לא פעם למכרי וידידי היהודים, שאילו הייתי במקומם, הייתי שונאת את כל האריים בלי יוצא מן הכלל. הם הרגיעו אותי בתשובתם שהם מבדילים בין שונאיהם וידידיהם".

חוגים ליטאיים מסויימים מנסים להוכיח, שנציגי הציבור הליטאי הביאו כביכול לידיעתם של שלטונות הכיבוש הגרמני את התנגדותו ועמדתו השלילית של העם הליטאי לרדיפות היהודים והשמדתם והשתדלו להשפיע על שלטונות אלה לחדול מזה.

בהקשר זה מאלף מאד מאמרו של מפקד הצבא הליטאי לשעבר, הגנרל סטאסיס ראשטיקיס, בשם "יחסי הממשלה הזמנית של ליטא עם השלטונות הגרמניים", שהופיע (באנגלית) בארה"ב בשנת 1962 ברבעון הליטאי "ליטואנוס", כרך 8, מס' 2—1.

יחד עם מנהיגים פוליטיים אחרים של ליטא, עלה בידו של ס. ראשטיקיס להימלט מידי השלטון הסובייטי הראשון בליטא ולהגיע לגרמניה. שלא כמו ל"ראש הממשלה" שקירפה ול"שר החוץ" ר. סקיפיטיס, שכאמור נמצאו בברלין, הרשו משום־מה השלטונות הנאציים לראשטיקיס לחזור לליטא. חלק ממאמרו מוקדש לענין השמדת יהודי ליטא על־ידי הגרמנים. במאמרו הוא קובע, כי בעת הכיבוש הסובייטי הראשון נהגו יהודי ליטא "רע למדי" וכי יחד עם הבולשביקים־הרוסים (ומה בנוגע לבולשביקים־הליטאים, שעמדו בראש השלטון? — ל.ג.), עלה בידיהם להשאיר הרבה פצעים מכאיבים. בכל זאת, אומר ראשטיקיס, לא היה בדעתו של העם הליטאי להתנקם ביהודים ולהשתמש (נגדם) באותם האמצעים, בהם השתמשו הגרמנים. לפי דבריו ביקרו אצלו, עוד בהיותו חבר "הממשלה הזמנית", שני נציגי הציבור היהודי בקובנה, הרב ש. סניג, הרב הצבאי בליטא לשעבר, והעו"ד י. גולדברג, והתאוננו לפניו על תנאי־החיים הרעים בגיטו קובנה. הוא, ראשטיקיס, הסב את תשומת־לבם של שני הנציגים היהודים לכך, שיש להיות מודאגים לא בשל תנאי־החיים הקשים בגיטו, אלא בשל המגמות האל־אנושיות של הנאצים, העלולות להביא לחיסול טוטלי של

17. אשה זו עבדה בספריית האוניברסיטה הווילנאית. היא ועובדת אחרת באותה ספריה, הגב' גודלבסקי, קיבלו תעודה רשמית מהאוניברסיטה המאשרת שהוטל עליהן לחפש בגיטו וילנה ספרים, שהושאלו כביכול על־ידי האוניברסיטה ליהודים ולא הוחזרו. כך היתה להן האמתלה לבוא תכופות לגיטו ולהיפגש עם יהודים וזאת היתה המטרה האמיתית. שימייטה ביקרה גם בארץ. היא נפטרה בפאריס בשנת 1970. פרטים על אישיותה הנאצלת ופעלה למען יהודי גיטו וילנה, אפשר למצוא בספרו של פיליפ פרידמן: Their Brothers Keepers, Crown Publishers inc. New-York (שומרי אחיהם).

היהודים. הוא הבטיח להעלות את השאלה לפני השלטונות הצבאיים הגרמניים. לפי דבריו הוא גם קיים את הבטחתו זו, ולמחרת ביקורם של הרב ש. סניג וי. גולדברג נפגש עם ראשי השלטון הצבאי הגרמני בליטא, הגנרל רוקס והגנרל פוֹהל, והביא לפניהם את "מורת-רוחו" ו"דאגתו" של הציבור הליטאי וכן גם של "הממשלה הזמנית" על רדיפת יהודי ליטא והשמדתם. הגנרל רוקס הבטיח לראשטיקיס להביא לידיעת הממונים עליו את דבר פנייתו, אך עם זאת "הרגיע" את ראשטיקיס ש"זה" (כלומר: השמדת היהודים. — ל.ג.) יסתיים בקרוב ואין לראשטיקיס סיבה "לכרסם" את עצמו בשל כך. ראשטיקיס הבין מדבריו של רוקס, כי מדובר לא בהפסקת השמדת היהודים, אלא בהבאתה עד לידי גמר, בקצב מהיר. בכל זאת, אומר הוא בסוף דבריו, היתה לו "קצת שביעות-רצון" מפנייתו לראשי השלטון הצבאי הגרמני בליטא בענין היהודים, "כי הוא עשה (בנידון) את כל שניתן היה לעשות במצב-העניינים דאז".

סיפורו של ראשטיקיס על השתדלותו לפני הגרמנים למען היהודים מעורר שאלה רצינית מאד. אם אמנם היה ראשטיקיס, כפי שנראה ממאמרו, כה מודאג ונרגש בשל גורלם המר של יהודי ליטא — מדוע הלך לדבר בענין זה עם הגרמנים, כאשר היה ידוע לו מראש שהשתדלותו תהיה לשוא והוא יעלה חרס בידו? הלא יכול היה להשיג את מבוקשו — אמת, לא במלואו, אבל בכל זאת בחלקו — אילו נתן, בתור שר-ההגנה ב"ממשלה הזמנית", הוראה קטיגורית ל"פרטיזנים-הליטאים" להפסיק מיד את השתוללות-הדמים שלהם נגד היהודים. הייתכן שהוא, ראשטיקיס, לא ידע ולא שמע על מעשיהם אלה של "הפרטיזנים-הליטאים"? האם אין זה אופייני שבמאמרו הוא לא מזכיר אפילו במלה אחת — ולוּ בשפת המעטה כפי שעשו ד"ר ד. יאסייטיס וא. גורצקאס — את מעשי-הדמים האיומים של "הפרטיזנים הליטאים" נגד היהודים חסרי-המגן? האם הוא, ראשטיקיס, לא ידע את תוכן כרוזיה של "חזית האקטיביסטים", שהובאו לעיל, ושאחד מראשיה, ל. פראפולוניס, היה נציגה ליד "הממשלה הזמנית"? האם לא תפס ראשטיקיס, שכרוזים אלה נועדו לשמש הוראה ברורה ל"פרטיזנים הליטאים" להשמיד, להרוג ולאבד את היהודים?

בהקשר זה ראוי לצטט קטע מזכרונותיו של י. גולדברג (ר' הערה מס' 11), בהם נאמר בין היתר (בתרגום לעברית):

"כשהחלו לארגן את הוועד היהודי (המדובר הוא ב"אלטסטנראט", וזה היה בתחילת אוגוסט 1941. — ל.ג.), פנה הרב סניג יחד אתי אל הגנרל ראשטיקיס, מפקד הצבא הליטאי לשעבר. הוא אמר לנו שאינו שייך לפרטיזנים. אם יוכל לפעול באופן פרטי (ההדגשה שלי. — ל.ג.) ינסה לעשות..."

מדבריו אלה של י. גולדברג מסתבר, שנושא פנייתם של הרב ש. סניג וי. גולדברג לראשטיקיס היה לא תנאי "החיים" האיומים בגיטו, אלא דווקא מעשיהם הנוראים של "הפרטיזנים הליטאים", אבל אותם אין ראשטיקיס מזכיר אפילו במלה אחת מטעמים מובנים למדי.

לכותב שורות אלה אין כוונה להטיל ספק באמיתות סיפורו של ראשטיקיס על פגישתו עם ראשי השלטון הצבאי הגרמני בליטא בענין היהודים. ברם, האם אין יסוד לחשוד שפגישתו נערכה רק לשם יציאת ידי חובה וליצירת אליבי היסטורי לעתיד — לעצמו ובכלל לליטאים? אין ספק שראשטיקיס ידע מראש, שפגישתו זו עם הגרמנים לא תביא שום תוצאות חיוביות.

ועוד דוגמה מעניינת של "התערבות" נציגי הציבור הליטאי למען היהודים לפני השלטונות הגרמניים אנו מוצאים בעבודתו של ד"ר ד. יאסייטיס. בעמ' 386 של הספר, בו הודפסה עבודתו, הוא אומר, שאת עמדתו העקרונית של העם הליטאי בשאלת היהודים הביעו ד"ר ק. גריניוס, נשיא מדינת ליטא לשעבר, הכומר מ. קרופאַוויצ'יוס ופרופ' אלאֶקסה, שני חברי הממשלה הליטאית בתקופת עצמאותה, בתזכיר שהגישו לגנרל-קומיסאר הגרמני של ליטא, רנטלן, והוענשו על כך: גריניוס הוגלה לכפר, ושני האחרים הוגלו לגרמניה.

תוכן התזכיר מוכיח שדברי ד"ר יאסייטיס בנידון הם אפילו פחות מחצי אמת. 99.9% של התזכיר המפורט מהווים מחאה חריפה נגד מעשי הגרמניזציה והקולוניזציה של ליטא על-ידי יישוב רפטריאנטים-גרמנים על אדמתה, ונגד נישול אכזרי של איכרים ליטאיים מאדמותיהם ומסירתן לגרמנים שהובאו מגרמניה. בתזכיר נאמר באופן שאינו משתמע לשתי פנים, שכל מעשי הגרמניזציה של ליטא, הנעשים על-ידי שלטונות הכיבוש הגרמני, "הם בניגוד גמור לשאיפתו היסודית של העם הליטאי לשקם את עצמאותה של ליטא". ומה בנוגע ליהודים בליטא? לנושא זה הוקדשו בתזכיר הארוך, המכיל כ-2300 מילים, רק שמונה (!) מילים (לפי הנוסח הליטאי), היינו, שהעם הליטאי לא רואה "בעין יפה" את ה"אמצעים" הננקטים כלפי יהודי ליטא — וזה הכל. יתר על כן, התזכיר מסתיים בשתי עתירות: 1) להפסיק את הקולוניזציה של אדמת ליטא; 2) להחזיר לכל בעלי המשקים החקלאיים, בלי הבדל לאומיותם, את המשקים שמהם נושלו. באשר למצבם ולגורלם של יהודי ליטא, אין בתזכיר שום עתירה.

לאור תוכנו של התזכיר, קשה מאד להניח שהחתומים עליו הוענשו על-ידי הגרמנים בגלל כמה מילים פושרות על ה"אמצעים" שהגרמנים נקטו כלפי היהודים בליטא. שורת ההגיון מחייבת שחותמי התזכיר הוענשו על-ידי הגרמנים לא בשל אותן מילים, אלא בשל הדברים הבוטים על הגרמניזציה האלימה של ליטא וההצהרה על שאיפת העם הליטאי לעצמאות מדינית, דברים שצרמו את אוזניהם של הגרמנים-הכובשים.

אם להביא בחשבון שהתזכיר הוגש לגרמנים בחודש נובמבר 1942, כלומר אחרי שרוב רובה של האוכלוסיה היהודית בליטא כבר הושמדה, אי-אפשר שלא להגיע לכלל מסקנה שמבחינה יהודית לא היתה שום אקטואליות וערך לקוּואזי — ההשתדלות למען היהודים, שהוכללה בתזכיר רק כדי "לצאת ידי חובה", כפי שעשה גם ראשטיקיס ב"השתדלותו למען היהודים" לפני ראשי השלטון הצבאי הגרמני בליטא.

ואיך הגיבה על הטרגדיה היהודית העתונות הליטאית בזמן הכיבוש הגרמני? העתונים הלגליים המועטים שהופיעו אז בשפה הליטאית פרסמו בעיקר חומר שנשלח אליהם על-ידי הגרמנים ושהם חייבים היו לפרסמו בתרגום לליטאית. ידיעות ומאמרים שמקורם היה ליטאי, יכלו להופיע בעתונות הלגלית רק אם נכתבו ברוח נאצית, או, לפחות, לא ברוח אנטי-נאצית. לא מהעתונות הזאת אפשר היה לצפות כי תגנה את מעשי-הדמים של הגרמנים כלפי היהודים. אך היתה אז גם עתונות ליטאית בלתי-לגלית, שהיתה חפשית להביע דעה ככל אשר עם לבה! הניצלה היא את האפשרות הזאת? תשובה ברורה

לשאלה זו נמצאת בדבריה של הליטאית אנה שימייטה, בכתב־יד שלה שנמצא בארכיונו של איגוד יוצאי ליטא בישראל, בתרגום לעברית:

"בכל העתונות הבלתי־לגלית, הליטאית והפולנית, שהז־דמנה לידי, לא מצאתי אף מאמר אחד שיהיה כתוב בלהט ובלב שותת־דם למען העם היהודי והגנתו... הלי־טאים הגיבו ביעילות ובלהט על כל עוול שנעשה ביחס לליטאים, ואילו על השמדת היהודים בידי הנאצים ניתנה בעתונות זו כרוניקה זעומה בלבד" (ההדגשות שלי. — ל.ג.).

באותו כתב־יד מספרת שימייטה שבמלאת חצי שנה למשטר הנאצי הוציאו הלאומנים הליטאים עלון ובו התלונה, כי הנה הם, הליטאים, הסגירו לידי הגרמנים את כל האוכלוסיה היהו־דית ללא כל התנגדות ועתה נשארו העיירות הליטאיות בלי בעלי־מלאכה ואף מהרכוש היהודי לא נשאר בידי הליטאים אלא שרידים שלא היו נחו־צים לגרמנים (ההדגשה שלי. — ל.ג.). תמורת זאת לא נתנו להם הנאצים מאומה...

כמה פובליציסטים ליטאיים, המטיחים האשמות כבדות ביהו־דים על התנהגות בלתי־לויאלית כלפי העם הליטאי בתקופת השלטון הסובייטי הראשון בליטא, משתדלים להוכיח, כי הלי־טאים עשו בכל זאת את הכל כדי להושיט עזרה ליהודים בעת האסון הנורא שפקד אותם ולהצילם מידי הנאצים. עם פובלי־ציסטים אלה נמנה גם יוזאס שאַלנה, שפירסם בעתונם של המהגרים הליטאים בארה"ב "נאוּיאַנוֹס" ("חדשות") מ־21 ו־22 באפריל 1948 שני מאמרים בנידון. המאמרים כתובים בשפה סתמית, כמעט בלי להצביע על עובדות קונקרטיות, פרט לשתיים, שאחת מהן מסולפת לגמרי והשניה בדויה כולה.

"על מנת לחזק את פעולת העזרה ליהודים נערכה פגישה (חשאית. — ל.ג.) בין פרופ' מיקולאס בירז'ישקה ובין העסקן הציבורי היהודי, העו"ד ל. גרפונקל (כותב שורות אלה. — ל.ג.)... נדונו בפרוטרוט כל העניינים, אך מה היו תוצאות הפגישה — למחבר לא ידוע" — כותב שאלנה.

אמת היא שהפגישה התקיימה באביב 1943 בקובנה, במשרדו של נוטריון ליטאי, בבנין כנסיה קאתולית, אך לא לפי יוזמת הליטאים, אלא ביוזמת ה"אלטסטנראט" של גיטו קובנה. בימים ההם פשטו שמועות כי בעקבות החלטת הוועידה של עסקנים ליטאיים ב־5 באפריל 1943, בראשותו של פרופ' מ. בירז'ישקה, אשר תחת לחץ ואיומים מצד הגרמנים חייבה הקמת יחידות צבאיות ליטאיות למאבק נגד הבולשביזם — יורחבו סמכויותיו של "השלטון הליטאי העצמאי" ויוענקו לו גם סמכויות מסויי־מות בנוגע לגיטאות. הוטל אז על חבר ה"אלטסטנראט" ל. גרפונקל, שהיה ביחסי ידידות עם פרופ' מ. בירז'ישקה עוד מלפני המלחמה, להיפגש אתו בחשאי ולברר את הענין. בירז'ישקה, שבשנים כתיקנן היה היו"ר של האגודה להתקרבות בין ליטאים ויהודים והיה ידוע כבעל השקפות ליברליות ומת־קדמות, הביע בפגישה דברי־צער כנים על הטרגדיה של יהודי ליטא, אך במהלך השיחה התברר כי לשמועות הנזכרות לעיל לא היה יסוד.

לא היו איפוא שום תוצאות ממשיות לפגישה וזאת הסיבה לכך מדוע לא ידע מחבר המאמרים, שאלנה, לספר במאמריו על תוצאות הפגישה. העובדה השניה שעליה מספר שאַלנה היא שהעו"ד ר. סקיפיטיס, מי שצריך היה להיות "שר החוץ" של "הממשלה הזמנית", אך הגרמנים לא הירשו לו לחזור מברלין לליטא, התקשר כביכול עם גורמים בחוץ־לארץ על מנת לאפשר, כצעד ראשון, ל־20 עסקנים יהודים (יחד עם משפחותיהם? — ל.ג.) לצאת מגרמניה (הכוונה, כנראה, מליטא, שהיתה נתונה לכיבוש גרמני. — ל.ג.) לחוץ־לארץ; שהצעה זאת נמסרה כאילו לל. גרפונקל בגיטו וכי נתקבלה ממנו תשובה ש"עסקני הציבור היהודי יצאו מהגיטו אחרונים". כל המכיר את הנסיבות ששררו באותו זמן יבין כי לא היה ואף לא יכול להיות שמץ של ריאליות ב"תכנית" דמיונית זאת, אם בכלל היתה קיימת. יתר על כן, ל. גרפונקל לא קיבל מעודו הצעה כזאת.

כזה היה איפוא יחסו של רוב הציבור הליטאי — רבים מאד מפשוטי העם וכן האינטליגנציה הליטאית — לטרגדיה האיומה של יהדות ליטא, שהועלתה בשנות השואה על הגרדום ונטבחה כולה.

אמנם, ואין להכחיש זאת, היו גם ליטאים שעוד בראשית הכיבוש הגרמני נזדעזעו מהמעשים הברבריים כלפי היהודים מצד בני־עמם לא פחות משנזדעזעו ממעשי הגרמנים, אך מתוך פחד מפני תגובות הגרמנים שתקו ברובם הגדול ולא עשו דבר כדי להציל את מי שניתן היה להציל, ולוּ גם היו קומץ קטן. אמת, היו גם ליטאים ששמעו לקול מצפונם והתאזרו עוז, למרות הסכנות שהיו כרוכות בכך, לבוא לעזרת היהודים הנידונים לכליה. מספרם של אלה היה קטן (ר' בספר זה את מאמרו של מאיר ילין: ליטאים שסייעו).

לאור כל האמור, מוזרים מאד הם דברי ד"ר ד. יאסייטיס, אשר בעבודתו שצוטטה לעיל (עמ' 386 של הספר בו פורסמה) בא בטענה אל היהודים על "שהם עוברים בשתיקה על העזרה המורלית והחומרית שהליטאים הושיטו להם" (בזמן השואה). כאמור, היו בימים ההם ליטאים שגילו יחס אנושי כלפי היהו־דים, אך מעשיהם — ככל שלא היו נעלים — היו כטיפה בים של מעשי שנאה, התעללות, אכזריות ורצח אשר ליטאים כה רבים, מכל שכבות העם, עוללו ליהודים. איזו זכות יש לד"ר יאסייטיס לבוא בטענה אל היהודים "כפויי הטובה", כביכול, אם הוא לא מגנה בפה מלא את מעשיהם של רבים מבני עמו?

לא עבר זמן רב והציבור הליטאי, שקיבל את פני הגרמנים בשמחה ובצהלה וראה בהם את "מושיעם וגואלם" מהשלטון הסובייטי, התאכזב מרה מיחסו של שלטון הכיבוש הגרמני לליטאים ולאינטרסים הפוליטיים, הלאומיים, הכלכליים והתר־בותיים שלהם.

מתחילת הכיבוש לא הראו הגרמנים שום נטיה לשקם את עצמאותה המדינית של ליטא; להיפך, הם ניגשו מיד לביצוע תכנית נרחבת של קולוניזציה על־ידי יישוב חקלאים גרמנים והחלו לנשל חקלאים ליטאים ולא־ליטאים מאדמותיהם ומש־קיהם על־מנת להפוך את ליטא, כמו את כל ה"אוסטלאנד", לשטח־מחיה בשביל עצמם ולדחוק את העם הליטאי מזרחה, אולי אפילו להרי אוראל. הם הצרו את רגלי הליטאים בשטחי החינוך, התרבות והכלכלה, עצרו באופן ברוטלי כ־75 אלף ליטאים בגיל העבודה והיגלו אותם לגרמניה לעבודות־כפיה. הגרמנים הפקיעו חלק גדול מהיבול של האיכרים הליטאים. הם דרשו מהליטאים להקים "לגיון ליטאי" שישולב בצבא הגרמני, ומשסירבו הליטאים למלא אחר הדרישה נקטו באמצעי־

דיכוי הן כלפי מנהיגים והן כלפי מוסדות ליטאיים, סגרו את כל מוסדות־ההשכלה הגבוהים וכן בתי־ספר תיכוניים, הפכו את בנייניהם לקסרקטינים ושדדו את רכושם וציודם הלימודי. מעשים אלה יצרו מתיחות גדולה בין הציבור הליטאי לבין שלטונות הכיבוש, בעיקר משנת 1943, אחרי התבוסה הגרמנית בסטלינגראד, שעה שנראו כבר הסימנים הראשונים לתבוסתם המלאה המתקרבת.[18]

כל אלה חוללו תמורה בהלכי־הרוח הפוליטיים של הציבור הליטאי. החלה להסתמן אצלם אוריינטציה חדשה, לא על הגרמנים, וכמובן גם לא על ברית־המועצות, אלא על המדינות הדמוקרטיות — ארצות־הברית ובריטניה.

קל להבין, שבאופן פסיכולוגי היו לתמורה האמורה השלכות מסויימות גם על עמדת הליטאים כלפי היהודים. אי־אפשר לומר, כי כל הליטאים הפכו לפתע לידידים מסורים של היהודים הנרדפים. אך מאידך, אין זה נכון שלא להכיר בעובדה כי השנאה הלוהטת כלפי היהודים, שמצאה לה ביטוי כה איום ביוני 1941, ובמשך תקופה לא קצרה לאחר מכן, החלה לפוג במידה מסויימת עם הידרדרות היחסים בין הליטאים והגרמנים, אם כי לא נעלמה כליל. אפילו בסתיו 1943 תפסו שוטרים־ליטאים פרטיזנים יהודים שהיו בדרכם ליערות והסגירו אותם לגיש־טאפו. בשנת 1943 ובעיקר בשנת 1944 הורגשה בחוגים ליטאיים מסויימים נכונות לבוא לעזרת היהודים ולהושיט להם יד־הצלה. אמת, זאת אפשר היה לעשות רק בהיקף צנוע, שכן, כפי שנאמר לעיל, רק חלק קטן מרבע־מיליון יהודי ליטא היו עוד בחיים, וגם אפשרויות ההצלה היו מטבע הדברים מוגבלות מאד.

עזרת הליטאים, במידה שניתנה, איפשרה למספר מסויים של יהודים לברוח מהגיטו, או להסתיר אצלם את ילדיהם, כדי להצילם מידיהם הרצחניות של הנאצים. בריחה מהגיטו היתה קשה ומסוכנת ואפשר היה לבצעה רק בתחבולות מתחבולות שונות. תחילה ברחו אנשים ספורים בלבד, שהיו להם קשרים עם ליטאים בעיר ובכפר, אשר הסכימו להחביאם עד יעבור זעם. לאחר מכן, ובמיוחד החל מהמחצית השניה של שנת 1943, גדל מספר היהודים שעלה בידם לברוח מהגיטאות, אבל מעולם לא הגיעו הבריחות לממדים נרחבים. יש לציין שהיו ליטאים, אם כי מספרם לא היה גדול, אשר הסתירו בבתיהם יהודים מטעמים הומניים גרידא, ואפילו תוך סכנה לעצמם, אך על־פי־רוב ראו בזאת הליטאים עסק שאפשר היה להרוויח ממנו, הגם שהיה כרוך בסיכונים. מספר לא גדול של יהודים מן הגיטאות הסתתרו אצל ליטאים וחיו אצלם בתנאים לא רעים, יחסית, וכך הצילו את עצמם, אבל לרוב חיו המסתתרים בתנאים קשים ביותר. ליטאים לא מועטים ניצלו אותם והתייחסו אליהם רע, אך הם לא יכלו לפצות פה ולבוא אל "מציליהם" בטענות ובדרישות. רבים אנוסים היו לחיות אפילו בחורף בבניינים לא מוסקים, במרתפים, בדירים וברפתות וקיבלו מזון מועט; הם היו נתונים ללא הרף בסכנת־נפשות, שכן הגישטאפו או המשטרה החשאית הליטאית עשויים היו לגלות את מקום מחבואם. תכופות הוסגרו היהודים לשלטונות על־ידי שכנים, מכרים ואפילו קרובים של מאריחיהם הליטאים, בשל ריב או סכסוך שבינם לבין עצמם. היו גם מקרים שה"מארחים" עצמם הסגירו את היהודים לשלטונות.[19]

ב־5 בנובמבר 1943 בוצעה על־ידי הגרמנים "אקציה" נגד ילדים וזקנים בגיטו שאוולי. היה יסוד לחשש שפורענות כזאת תפקוד גם את גיטו קובנה. הדרך היחידה להצלת הילדים היתה להוציאם מן הגיטו בדרך בלתי־לגלית ולמסרם למשפחות לא־יהודיות. כבר הצעד הראשון בהוצאתם מן הגיטו היה קשה מכל הבחינות, פסיכולוגית, טכנית ובטחונית. אולם הבעיה הקשה והמסובכת ביותר היתה למצוא בצד ה"ארי" משפחות שיסכימו לקבל בתנאים דאז ילדים יהודים. צריך להודות, שבימים הטרא־גיים ההם נמצאו מספר ליטאים שהסבירו פנים ליהודי הגיטו ותוך סיכון הושיטו להם יד בעזרה להציל את ילדיהם.

בעיקר צריך להעלות על נס את פעולתם בענין זה של החוגים הקאתוליים, גם אם תכופות הכריעו כאן כוונות של "הצלת נפשות" והכנסתן תחת כנפי הכנסיה הנוצרית. וכאן יש להזכיר את סגן הארכיהגמון הקאתולי בקובנה, בריזגיס, שעליו דובר כבר לעיל, אשר קיבל פעמים אחדות בדירתו שבבית הקוריה הקאתולית אחד מחברי ה"אלטסטנראט" של גיטו קובנה שביקר אצלו בחשאי. ערב כל ביקור היה חבר ה"אלטסטנראט" הזה מתקשר אתו בטלפון שהיה בחדר המנהל הגרמני של "בתי המלאכה הגדולים" — בזמן העדרו של זה — וקובע עמו את זמן הביקור בשפה מוסכמת מראש. בריזגיס מסר גם לחבר ה"אלטס־טנראט" רשימה של כמה עשרות כמרים וסתם פעילים קאתוליים שיהיו מוכנים לבוא לעזרה בענין הסתרת ילדים יהודים במש־פחות ליטאיות.[20] גם בחוגים ליטאיים אחרים היו אז אנשים שפעלו בהצלת ילדי הגיטו והפעילו גם אחרים למטרה זו. היו משפחות ליטאיות שעשו זאת מסיבות הומניות בלבד, ומבלי להתחשב בסכנה שהיתה כרוכה בהסתרת ילד יהודי. אך לרוב הסכימו הליטאים לתת חסות לילדים היהודים אך ורק מטעמים חומריים, והם לקחו מהורי הילדים כסף רב וחפצים. היו רבים שסירבו לקבל נערים מחשש שיהדותם תתגלה, ובאשר לנערות — דרשו שקלסתר־פניהן לא יהיה יהודי יתר על המידה, ששערותיהן לא תהיינה שחורות וכדומה. אחרים הסכימו לקבל ילדים יהודים בתנאי שהוריהם יוותרו על ילדיהם, לא יתעניינו עוד בגורלם, יסכימו להמרת דתם, להכנסתם במנזר וכדומה. על־פי־רוב, לא היו חיי הילדים במשפחות אלה בטוחים והיו כרוכים ביסורים נפשיים גדולים. בשל כל התנאים האלה עלה רק בידי מספר מצומצם של הורים להוציא את ילדיהם מן הגיטו ולסדרם בעיר.

✶

ב"טאריבו ליאֶטוּווא" (ליטא הסובייטית), קובנה, מפברואר 1945, הופיע מאמר מרגש של ר. מירונאס, פרופ' האוניברסיטה

18. ר' את הערך "הכיבוש הגרמני" בכרך 15 של "אנציקלופדית הליטאים".

19. בספר "א ייד אין וואלד" (יהודי ביער) של ברל כהן, הוצאת הקונגרס היהודי העולמי לתרבות (מאוחד עם "ציקא"), ניו־יורק, יש תיאור מרתק של חוויותיה וסבלותיה הנוראים של משפחה יהודית שנשארה בחיים לאחר שהצליחה לברוח מן הגיטו ולהס־תתר כ־9 חדשים ביער אצל איכר ליטאי — כמובן, תמורת תשלום גבוה.

20. בחוגי ה"אלטסטנראט" היתה תמיד דעה טובה על ההגמון בריזגיס, בעיקר לאור היחס האוהד שגילה למען הצלת ילדי הגיטו, אך במשך הזמן נתגלו מסמכים המתארים אותו כדמות שנויה במחלוקת, אם לא גרוע מזה.

הליטאית בווילנה, הניתן פה בתרגום לעברית. המאמר נכתב בכאב־לב מאין כמוהו והוא מלא האשמות נגד אותם מבני עמו של המחבר שנתנו את ידם להשמדת יהודי ליטא:

״אני רואה אותך, עם ישראל, בנתיב ייסוריך. נפשי מתייפחת בקרבי מכאב וחרפה, כשאני נזכר בגורלך האומלל, שהיה עליך לשאתו במשך שלוש שנות זוועות הנאצים, כאשר במדינתנו היו עורכים עליך צייד כעל חיות־בר...

אני רואה אותך, בן־ישראל גאה, הולך יחף בכביש הרחוב, ראשך מורם ובידיך תוביל את בנך הקטן. ארבעה כידוני רובים ליווך מאחור. אתה הרגשת עצמך חזק מהכידונים, כי האמנת שסוף הרע להיעלם.

אני מתאבל עליך, ילדה רכה, כשהנני נזכר איך רצת לתליין ושאלת: אדוני, מתי יירו בנו היום?
נדמה לי, שאפילו אֶל־השנאה בעצמו היה מתרכך משאלתה של ילדה תמימה זו.
לא, לא היום ובכלל לא נירה... ענה לך תליינך.
והוא לא שיקר, הרוצח. עוד באותו יום, ב״מצפון נקי״, שיכור מיי״ש תוצרת־בית, לא ירה בך, רק ניפץ גול־גלתך בקת־הרובה ובעודך בחיים זרק אותך לבור על ליבה של אמך המתה.

ואני רואה גם אתכם, חלאת אדם, אשר דמות אנושית איבדתם. התחלקתם ברכוש הקרבנות, כשמידיכם עוד נוטף הדם החם מרצח קרבנותיכם. בגדי משי, טבעות זהב, צמידים, בתי־סיגרים מזהב — איזו סעודה שמנה לרעבונכם, שאינו יודע שבעה.

היום נוטה כבר לערוב, תליין, והנך ממהר הביתה. שם מחכה לך כשכר עבודתך היי״ש המיוחל. והנה לפניך גולגולת, עם חיוך רחב של ייאוש, שטרם נקברה, זה חיוך של זהב, כי פיו של המת מלא שיני זהב. לא הספיק לך הזמן להוציא אחד אחד את חתיכות הזהב האלו. יותר קל לחתוך ראש של המת ולקחתו הביתה.
ושם, לאור המנורה, היית באותו הערב רופא שיניים, האכזר בכל רופאי השיניים, שהיו מאז ומעולם. הנך מרוצה. עבור עבודתך שולם לך ביד רחבה. כל הלילה יכולת לשחק בקלפים בתמורת השיניים.
הוי, אנושיות! הן הנך מלה שדופה, שהגיעה אלינו מעו־למות החלום. הן כך נהג לא נמר ולא איזה גולם חסר רגש, אלא אדם, אשר אֵם בציריה ילדה אותו. האם גם אותו פינקה האֵם? הנשקה לו? ההסירה דמעה מעיני העולל? הוי, מה מהר יבשו דמעותיו.
הוי, צדק! הנך דומה לזקן חרוש קמטים, חסר שיניים ומרופט, אשר כל אצבע מורה עליו והכל לועג לו. הן כל זיק הגינות איבדת, כל עוד על פני האדמה מתהלכים בני־אדם, שעוד לפני שעה קלה רוו בדם נקי.
הוי, חלאת אדם, קללה וחרפה על ראשכם, כי לאחר נשפי החשק הגועליים שלכם עוד קשטתם עצמכם למחרת הבוקר ובשמחת חג הלכתם לכנסיה.
הוי, חרפה משולשת גם על אלו, אשר סמכו ידם על כל המעשים האיומים האלו, שמחו בהם ועודדו את הרוצחים.
החרפה לך, רוקח ״ממציא״, אשר כדי לחסוך בכדורים עבור העוללים הצעת עצמך לתת להם חלב מהול ברעל.

לדאבוני, גם עלי רובץ כתם החרפה, כי על כל האכזריות לא הרמתי קולי במחאה פומבית לוהטת. נפשי בכתה בקרבי, אך שתקתי חסר אונים ומיואש, כשאני חורק בשיני ואוגר בלבי שנאת תהום לנאצים הברבריים ועוז־ריהם. גדולה היא חרפתי על שלא נהגתי ולא גוריתי עבור הדבר הצודק.
באותם הימים היו לנו, לדאבוננו, כל כך הרבה חלאת אדם וכל כך מעט אנשים נעלים באמת״.[21]

דבריו של פרופ׳ מירונאס מדברים בעד עצמם ואין צורך להוסיף עליהם.

---

21. התרגום לעברית נעשה על־ידי מר צ. ברק מתרגום המאמר מליטאית ליידיש שהופיע במאמרו של מר י. גאר בספר ״ליטע״, חלק ראשון, בשם: צו דער חורבן־געשיכטע פון דער ליטווישער ידישער פראָווינץ (לתולדות חורבנה של הפרובינציה הליטאית־יהודית). הספר הוצא על־ידי ״קולטור־געזעלשאפט פון ליטווישע ידן״ (חברה לתרבות של יהודי ליטא).

גיטו קובנה

ל. גרפונקל

האירועים החשובים ביותר בגיטו

1
מפרוץ המלחמה עד סגירת הגיטו

הסימנים הראשונים לסערת־הדמים

קובנה היתה בין הנקודות הראשונות שהותקפו על־ידי הצבא הגרמני. כבר לפנות בוקר, ב־22 ביוני 1941, שעות אחדות אחרי שפתחה גרמניה הנאצית בפעולות מלחמתיות נגד בריה״מ, הופיעו מעל קובנה מטוסים צבאיים שהמטירו על העיר פצצות רבות.

במשך יום המלחמה הראשון הלכו ונישנו ההתקפות האוויריות הגרמניות, שגרמו לשריפות רבות. בערך בשעות הצהריים התחיל פינוי העיר. בחפזון עזבו את קובנה פקידי מוסדות־השלטון הסובייטיים השונים. ב־23 ביוני 1941 לא היה עוד שלטון סובייטי בקובנה. באותו יום הופיע בעיר ״ממשלה ליטאית זמנית״ שקידמה בברכה חמה את הצבא הגרמני הנכנס. באותו זמן פורסם חגיגית ברדיו על חידוש עצמאותה של ליטא וגם הוקם מטה ״הפרטיזנים הליטאים״, שהיו מזויינים בנשק שנאגר בסתר בימי השלטון הראשון של הסובייטים, ואשר מטרתם המוצהרת היתה לפעול לגירוש הצבא הסובייטי משטחה של ליטא וכן להקים כוח מזויין שעליו תוכל להתבסס ״הממשלה הליטאית הלאומית״. הם זינבו בחיילי הצבא הסובייטי הנסוג, אך עיקר פעולתם היתה הטלת פחד וביצוע מעשי אלימות ופרעות באוכלוסיה היהודית. בבקרו של ה־23 ביוני השתררה בהלה בקרב האוכלוסיה היהודית בקובנה ובאוויר התחילו להריח דם. היחס העויין של האוכלוסיה הלא־יהודית, שחלק ניכר הימנה היה עוד קודם לכן אנטישמי, גבר והלך וקיבל יותר ויותר אופי אנטי־יהודי, שואף פרעות ודמים.

נמלטים

המצב נעשה מסוכן עוד יותר, כאשר קצין־העיר הליטאי שמונה על־ידי ה״ממשלה״, בוביאליס, הכריז ברדיו כמה פעמים במשך היום, שמאחר שנקבע כי היהודים יורים על הצבא הגרמני הנכנס, הרי על כל חייל גרמני שייהרג — יוצאו להורג מאה יהודים. באותו יום הגיעו לעיר מספר ניכר של פליטים יהודים מערי־השדה. הם ברחו לקובנה בתקוה, שבה יוכלו להינצל מגל הפרעות שנערכו על־ידי ״הפרטיזנים הליטאים״ והגרמנים ואשר הציפו גם את ערי־השדה. בו בזמן התחילו אלפי יהודים, ביניהם רבים מאלה שעבדו במשרדי הממשל הסובייטי, לנטוש בבהלה את העיר. הם יצאו על־פי־רוב ברגל וקיוו להציל את חייהם בתוך שטחה של ס.ס.ס.ר. חלק מהם נספה מפצצות שהוטלו עליהם על־ידי המטוסים הגרמניים ומחילופי־האש במקומות שונים. מאידך, רבים שהצליחו אחרי מאמצים נואשים להגיע לגבול הקודם עם ס.ס.ס.ר., לא הורשו ביומיים הראשונים לחצות אותו. הם נאלצו לחזור לקובנה, אך חדרכים כבר היו תפוסות על־ידי ״הפרטיזנים הליטאים״ והצבא הגרמני המתקדם. רוב החוזרים נפלו לידיהם של ״הפרטיזנים הליטאים״ ונהרגו. חלק קטן הגיעו חזרה לקובנה, שבה השתולל באותו הזמן פוגרום נורא.

בערבו של ה־24 ביוני נכנסה לקובנה קבוצת־החלוץ של הגייסות הגרמניים, שנתקבלה על־ידי הליטאים בשמחה וצהלה. ב־25 ביוני היתה כבר העיר כולה נתונה לשלטון הגרמנים.

הפרעות בסלאבודקה ובמקומות אחרים

בקרב השכבות הליטאיות הלאומניות, ובעיקר בקרב ״הפר־טיזנים הליטאים״, רווח הרעיון, כי ככל שהליטאים ימררו את חייהם של היהודים וישפכו את דמם, כן ישאו יותר חן בעיני הגרמנים. בדרך זו יצליחו, כביכול, להשיג מהגרמנים הכרה בעצמאותה של ליטא וקיום משרדי־השלטון הליטאיים. דבר זה הגביר את האווירה העויינת, האנטי־יהודית, שקיבלה ממש אופי סטיכי. בלילה שבין ה־25 ל־26 ביוני ערכו ״פרטיזנים ליטאים״, סטודנטים וגימנזיסטים ליטאיים, בהנהגתו של העתו־נאי הליטאי קלימייטיס, פרעות בפרבר הקובנאי סלאבודקה (שם הוקם יותר מאוחר הגיטו). בפרעות אלה ניספו למעלה מאלף יהודים. ״הפרטיזנים הליטאים״ לא רק ירו ברובים, אלא השתמשו גם בסכינים וגרזנים. בית, שבו התבצרו משפחות יהודיות אחדות, הוצת וכולם נשרפו חיים. הפורעים גם התעללו ביהודים: לפני רציחתם אילצום לחפור קברים לעצמם. יום אחרי זה הוכו היהודים באכזריות כאשר הוציאו את גופות הנרצחים מבתיהם וקברום בבית־הקברות הישן בסלאבודקה.

גם בחלקים האחרים של העיר היו בלילות הבאים התנפלויות דמים של ״הפרטיזנים הליטאים״ על היהודים, ומספר ההרו־גים היה למעלה מ־2000. ושוב, המרצחים הליטאים התעללו בקרבנותיהם.

ביום ה־27 ביוני הובאו על־ידי ״הפרטיזנים הליטאים״ כ־60 יהודים למוסך ״ליטוקיס״ בוויטאוטו־פרוספקט, לעיני המון גדול של ליטאים. הם עונו שם קשות: הוכו במוטות־ברזל עד שכולם נפלו שדודים. המרצחים תחבו לתוך פיותיהם של כמה מעונים צינורות, שהיו משתמשים בהם לשטיפת מכוניות, ודרכם הזרימו מים לתוך הפיות עד שהאומללים נחנקו. אך עיקר פעולתם של ״הפרטיזנים הליטאים״ היה ביצוע מאסרים המוניים של יהודים. המאסרים התחילו ב־24 ביוני, בערב. מטרתם היתה, כביכול, לצוד קומוניסטים יהודים, אך למעשה היה לזה אופי של מצוד פראי על יהודים חסרי־מגן.

השמדה המונית ב״פורט השביעי״

המאסרים ההמוניים נמשכו כ־10 ימים. ברחובות ובבתים נאסרו ללא הבחנה גברים ונשים, זקנים, צעירים וילדים. הם הובלו למקומות שונים: בית־הסוהר, מטה ״הפרטיזנים הלי־טאים״, תחנות־משטרה, בית־הספר הישועי ועוד. קרוב ל־6000 יהודים נתפסו. רק חלק קטן הצליח להשתחרר הודות למתן

שוחד או סתם במקרה. כל השאר נלקחו ל״פורט השביעי״ של המבצר הקובנאי לשעבר. שם הפרידו בין הנשים לגברים. כולם הוחזקו בתנאים מסמרי־שיער שלא יתוארו. מדי יום נורו עשרות אנשים. כ־30 נשים נאנסו. כזה היה המצב עד ה־7 ביולי 1941. באותו יום נותרו ב״פורט השביעי״ כשלושת אלפים גברים יהודים — כולם נרצחו על־ידי אנשי הגישטאפו הגרמנית ו״הפרטיזנים הליטאים״ בלילה שבין ה־7 ל־8 ביולי. הנשים והילדים הועברו ל״פורט התשיעי״ ומשם שוחררו כעבור ימים אחדים.

בימי המאסרים ההמוניים הללו הוחזקה האוכלוסיה היהודית בקובנה במצב של טרור איום; פרט למאסרים נמשך השוד ללא הפסק. יהודים נלקחו לכל מיני עבודות־פרך ותוך ביצוען הוכו קשות. בימי הפרעות חוללו גם בתי־כנסת ונקרעו ונשרפו ספרי־תורה. כל זה ביצעו ״הפרטיזנים הליטאים״ בפיקודו הישיר של השלטון הגרמני (גישטאפו — ס.ד.).

גזירת הגיטו

ב־8 ביולי 1941 הובאו לגישטאפו אחדים מבין עסקני־הציבור היהודים: העו״ד י. גולדברג, העו״ד ל. גרפונקל, הרופא א. רביינוביץ, והרבנים סניג ושמוקלר. שם הודיע להם ראש ה״איינזאץ־גרופה״, גנרל ה־ס.ס. שטאַלאֶקר, בנוכחותו של ראש הגישטאפו בליטא, יגר, כי מאחר שכל היהודים הם קומוניסטים והליטאים אינם יכולים לחיות אתם בצוותא, לכן על כל היהודים לעבור עד ל־15 באוגוסט 1941 לגיטו מיוחד שיסודר בשבילם בחלק של פרבר העיר קובנה — סלאבודקה (ויליאמפול). כדי לבצע את פינוי יהודי קובנה היה עליהם להקים ״ועד העברה״ מיוחד. עם זאת הבטיח יגר לשחרר את כל הנשים והילדים שנאסרו במאסרים ההמוניים ועדיין הוחזקו ב״פורט השביעי״, וכי הפרעות נגד יהודי קובנה, כפי שהיו עד אז, לא יישנו.

ב־11 ביולי 1941 פורסמה פקודה מיוחדת, חתומה על־ידי קצין העיר הליטאי, בוביאליס, וראש העיר קובנה, הליטאי פאַלציאַוסקאַס, בה נצטוו כל יהודי העיר קובנה לעבור לגיטו בסלאבודקה, ולחסל את כל הרכוש הדלא־ניידי שלהם, בעיקר בדרך של חילופין בבתים של לא־יהודים בסלאבודקה. כמו־כן חוייב כל יהודי לענוד ״מגן דוד״ צהוב על החזה. ב־15 ביולי 1941 החלה העברת היהודים לסלאבודקה. אם כי רשמית הותר להם לקחת את כל המטלטלים, הרי לעתים קרובות היו אנשי הגישטאפו והצבא הגרמני מתנפלים על העגלות, טעונות הרכוש היהודי, ולוקחים לעצמם מהרכוש כאוות־נפשם.

מציאת דיור בגיטו לכל יהודי קובנה נתקלה בקשיים עצומים בשל חוסר דירות. היו גם הרבה ליקויים וכן מקרי־שחיתות בפעולת עובדי ״ועד ההעברה״ שהוקם לפי פקודת הגרמנים.

ב־17 ביולי 1941 התחיל לפעול בקובנה המינהל הגרמני האזרחי, שבראשו הועמד בתור קומיסר נאצי קיצוני — ה״בריגדן־פירר״ קרמר, ומאז ניתך על ראש יהודי קובנה מבול של פקודות. מטרת הפקודות היתה להשפיל, להפחיד ולענות את האוכלוסיה היהודית, שהיתה בתהליך ההעברה לגיטו בסלאבודקה. כל היהודים חייבים היו לשאת ״מגן דוד״ צהוב על החזה וגם על הגב (קודם נצטוו לענוד את הטלאי הצהוב רק על החזה). נאסר עליהם ללכת על המדרכות בעיר, להיראות בגנים ציבוריים ופארקים, להשתמש באמצעי־תחבורה ציבוריים (מכוניות, כרכרות), להחזיק מכשירי־רדיו, להעסיק משרתים לא־יהודים. נאסר על היהודים באופן חמור למכור את רכושם, לתת אותו במתנה או להסתירו. נקבעו שעות מיוחדות, שבהן יוכלו לבוא לשווקים לקנות לעצמם מצרכי־מזון. על כל עבירה נגד הפקודות היה העונש הצפוי — מוות (פקודות כאלו הוצאו גם בווילנה ובשאוולי).

כממונה על הגיטו מטעם המימשל הגרמני האזרחי נקבע האובר־שטורמפירר יורדאן, רוצח מובהק. כעוזרו מונה הליטאי קאמינסקאס, פקיד העיריה לשעבר, איש מושחת, שעליו הוטל להיות ״איש הקשר״ בין הממונה על הגיטו והיהודים.

שוב דם

טרור־הדמים, אשר שכך לכאורה אחרי ה־7 ביולי, לפי הבטחת ראש הגישטאפו יגר, התחדש כעבור חודש. ב־7 באוגוסט 1941 נחטפו על־ידי ״הפרטיזנים הליטאים״, לפי פקודת הגישטאפו, מהרחובות ומהבתים כ־1200 גברים יהודים, והובאו לחצר בית־הסוהר הקובנאי. כ־1000 נכלאו בבית־הסוהר והשאר שוחררו. כעבור ימים אחדים שוחררו עוד כ־100 מהעצורים, שהיו בעלי־מקצוע. כל השאר, כ־900 איש, הוצאו מבית־הסוהר ונורו. באותו יום נאסרו 26 יהודים, שיצאו מחוץ לסלאבודקה לקנות אי־אלה מצרכי־מזון מאת האכרים. למחרת נורו כולם.

יהודי קובנה, שסבלו מאווירת־טרור נוראה, היו מבודדים לגמרי וחסרי־עזרה. הם נתקלו בשנאה ללא־גבול מצד רוב האוכלוסיה הליטאית, ובמקרה הטוב יותר — באדישות גמורה. בנדון זה לא היתה האינטליגנציה הליטאית טובה מן ההמון הפשוט, ובמקרים רבים אף גרועה מהם. כמובן, שהיו גם יוצאים מהכלל — ליטאים בודדים עזרו למכריהם היהודים ואחדים מהם אפילו הצילו את ידידיהם ממוות, בסכנם לעיתים קרובות את חייהם־הם.

2
תקופת ה״אקציות״

סגירת הגיטו

ב־15 באוגוסט 1941 נסגר הגיטו. הגיטו הוקף מכל הצדדים בגדר תייל דוקרני. מסביב הוצב משמר כבד מורכב מחיילים גרמנים של ״הפלוגה השלישית״ ו״פרטיזנים ליטאיים״. בסך־הכל נכנסו לגיטו 29,760 יהודים. לפני פרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה היו בקובנה כ־35,000 יהודים, אך בימי המלחמה הראשונים הגיעו מערי־השדה כמה אלפי פליטים יהודים.

כדי לנהל את העניינים הפנימיים של הגיטו, לבצע את פקודות הממשל ולשאת באחריות כלפיו, הוקמה מועצת־זקנים יהודית (״אלטסטנראט״),* שבראשה עמד ד״ר אלחנן אלקס. ד״ר אלקס נבחר לתפקיד זה באסיפה היהודית האחרונה של עסקני הקהילה שהתקיימה בקובנה ב־7 באוגוסט 1941. מהלך האסיפה, שבראשה ישב העסקן הציבורי צ. וולף, שהיה יו״ר הוועד להעברת יהודי קובנה לגיטו, היה דרמטי מאד. האסיפה עמדה בסימן של דכאון נפשי מאין כמוהו. הוצעו מועמדים אחדים ל״משרה״ של ה״אובר־יודה״ (זקן היהודים) שצריך היה לבחור, לפי הוראת

---

* בגרמנית Aeltestenrat der Jüdischen Ghetto-Gemeinde Kauen (לצרכי גרמניזציה הסבו הגרמנים את שם העיר מ־ Kaunas ל־Kauen).

הגרמנים, ושהיה עליו להיות יו"ר ה"אלטסטנראט". ברם, איש מהם לא איחד סביבו את כל משתתפי האסיפה. כל המועמדים שהוצעו סירבו לקבל את התפקיד. אחרי ויכוחים ממושכים הוצעה מועמדותו של ד"ר א. אלקס, יהודי לאומי וציוני ורופא מפורסם. ההצעה נתקבלה מיד בהתלהבות על-ידי משתתפי האסיפה כולם, אך גם ד"ר אלקס סירב לקבל את המינוי. הוא נענה רק אחרי פנייתו המזעזעת של הרב שמוקלר, שאמר כדברים האלה: "מה איום ונורא מצבנו שלד"ר אלקס הנכבד אנו מציעים את המשרה המחפירה של זקן-היהודים לייצג אותנו לפני הגרמנים. אבל דע לך, ד"ר אלקס החביב והיקר, שרק לפני הרוצחים הנאצים תהיה בבחינת זקן-היהודים. בעינינו תהיה ראש הקהל שלנו שנבחר בשעה הטרגית ביותר לכולנו. נפלה בחלקך חובה שאין קשה ממנה, אבל בצדה — גם זכות ומצווה גדולה ואינך רשאי להסתלק ממנה. עמוד בראשנו, הגן עלינו, אתה תהיה אתנו ואנו כולנו אתך עד שנזכה ליום הגדול של הגאולה". במלים אלו סיים הרב שמוקלר את דבריו ופרץ בבכי, וכל הנאספים בכו עמו בכי-תמרורים.

בהתאם לדעות שהובעו באסיפה נבחרו על-ידי הוועד להעברת היהודים מן העיר לגיטו העו"ד ל. גרפונקל (לסגן יו"ר ה"אלטסטנראט") והעו"ד י. גולדברג, הרב הצבאי לשעבר הרב ש. א. סניג, הרופא אפרים רבינוביץ ומיכאל קופלמן — לחברי ה"אלטסטנראט". מיכאל קופלמן מונה גם לראש משטרת הגיטו, אשר ניגשו להקימה ללא דיחוי. בזאת סיים הוועד האמור את פעולתו ובמקומו בא ה"אלטסטנראט". במשך הזמן צורפו אל ה"אלטסטנראט" צבי (הנס) וולף, ל. רוסטובסקי, הרב יעקב-משה שמוקלר וצבי לוין. צירופם של אלה לא היה רשמי והיתה להם זכות של ייעוץ בלבד.

למרות ששררה בגיטו צפיפות איומה, מצא קומיסר העיר הגרמני לנחוץ להקטין עוד יותר את תחום הגיטו. ב־16 באוגוסט 1941 נאלצו היהודים לפנות רחובות אחדים (רח' יורבורג ואחרים), אשר הוצאו מתחום הגיטו, וזאת רק זמן קצר לאחר שהצליחו בעמל רב להשתכן שם. הצפיפות בגיטו נעשתה עוד יותר בלתי נסבלת.

דורשים 500 יהודים אינטליגנטיים

ב־14 באוגוסט 1941 קיבל ה"אלטסטנראט", באמצעותו של קאמינסקאס, פקודה מה"קומיסריאט" הגרמני לספק ב־18 באוגוסט בבוקר ליד השער של הגיטו 500 יהודים, צעירים ואינטליגנטיים, לסידור ארכיונים ליטאיים.

מכיוון שבאותו זמן טרם הספיק ה"אלטסטנראט" לארגן את המנגנון שלו, בוצעה הפקודה רק באופן חלקי. כ־300 גברים בלבד התייצבו בזמן הקבוע בהתאם לפקודה. היו אלה רופאים, עורכי-דין, מורים, סטודנטים, תלמידים, אברכי ישיבות ואחרים. רבים מהם הופיעו בהתנדבות לקריאתו הדחופה של ה"אלטסטנראט". את האנשים בא לקבל מספר גדול של אנשי-גישטאפו מזויינים ובראשם איש הגישטאפו ראוקה. הוא לא הסתפק ב־300 האנשים שהתייצבו. לפי פקודתו חטפו אנשי הגישטאפו בגיטו את מאתיים החסרים. כעונש על הביצוע הבלתי מלא של הפקודה — הוצאו לא 500, אלא 534 יהודים.

לאחר זמן־מה הסתבר שכל הסיפורים, כי האנשים נלקחים לעבודה בארכיונים ליטאיים, היו שקר גס. עוד באותו יום שהוצאו מהגיטו הובאו 534 הגברים אל "הפורט הרביעי" (לא רחוק מפאנימון, אחד מפרברי קובנה) ונורו במקום. מאוחר יותר הכריז בציניות הממונה על ענייני הגיטו, ההויפטשטורמפירר יורדאן, שענין 534 ה"אינטליגנטים" היהודים היה פעולת-עונש על שבחורים יהודים ביצעו מעשי-חבלה: הם, כביכול, התיזו מים וקילקלו 50 שקי-סוכר של "לייטוקיס". היה זה שקר מוחלט.

חיפושי-בית ומסירת חפצים

ב־19 באוגוסט 1941 התחילו הגרמנים בחיפושי-בית בגיטו. החיפושים נמשכו כשבועיים. מטרתם היתה להחרים מהיהודים את כל החפצים יקרי-הערך שברשותם: שטרי-כסף, כלי-כסף, תכשיטי כסף וזהב, רהיטים טובים, מצלמות, תמונות יקרות, בגדים, לבנים, נעליים, כלי-מיטה ועוד. את הפעולה ביצעו שוטרים מ"הפלוגה השלישית", אשר שימשו זקיפים על הגיטו, שבראשה עמד הסרן טורנבאום. חיפושי-הבית בוצעו באכזריות. את הגברים היכו, את הנשים הפשיטו ערומות, כדי להיווכח שלא הסתירו דבר. היו מקרים שנשים יהודים נבדקו על-ידי החיילים בדיקה גיניקולוגית, כדי למצוא חפצים מוסתרים. לשם הטלת אימה על היהודים היו החיילים רוצחים בעת החיפושים יהודים אחדים מדי יום. בדרך זו הוחרמו בגיטו חפצים רבים בעלי-ערך, אך הממונה על ענייני הגיטו, יורדאן, לא הסתפק בזאת. ב־6 בספטמבר ציווה על נציגי ה"אלטסטנראט" לבוא אליו. הוא הכריז לפניהם בלשון גסה ביותר, כי ככל הידוע לו הסתירו היהודים בגיטו הרבה זהב וחפצים בעלי-ערך. הוא דרש מה"אלטסטנראט" לבצע ולארגן תוך ימים אחדים, שכל החפצים יימסרו על-ידי היהודים עצמם. הוא איים שאחרי התאריך הקבוע יבוצעו שוב חיפושי-בית ועל כל חפץ שיימצא יוצאו להורג 100 יהודים. לכל משפחה מותר להשאיר לעצמה רק 10 מרקים. ל"אלטסטנראט" לא נותרה ברירה אלא לארגן את המבצע, אשר תוצאותיו היו מרשימות מאד. הוחרמו כסף וחפצים בעלי-ערך בסכום של לא פחות מ־50 מיליון מרק. כדאי להזכיר שנלקחו מהגיטו גם כמה פרות, שיהודים אחדים הביאו אתם לגיטו. כל היונקים היהודים נשארו איפוא ללא חלב.

ה"אקציה" שבוטלה

ב־15 בספטמבר 1941 מסר ל"אלטסטנראט" הממונה על ענייני הגיטו, יורדאן, באמצעות איש-הקשר שלו, הליטאי קאמינסקאס, 5000 תעודות לבנות (ידועות בשם "תעודות יורדאן"), תוך פקודה לחלק אותן מיד בין בעלי-המלאכה ובני משפחותיהם הנמצאים בגיטו. למחרת נודע ל"אלטסטנראט" פשר הדבר. הגרמנים החליטו להשאיר בחיים מכל תושבי הגיטו רק 5000 איש, בעלי-מלאכה, שהיו דרושים להם לעבודות שונות, ואת שאר ה־24 אלף איש להשמיד ב"אקציה" שנקבעה ל־17 בספטמבר. אחרי התלבטויות קשות החליט ה"אלטסטנראט" לחלק את התעודות לא רק בין בעלי-המלאכה, אלא גם בין שכבות אחרות, ולקבל על עצמו את האחריות לכך.

ב־16 בספטמבר בערב הגיע יורדאן ל"אלטסטנראט" והחרים את כל כספי הקופה. למחרת היום, ב־17 בספטמבר בבוקר, הובאו ל"גיטו הקטן" חיילים גרמניים ו"פרטיזנים ליטאיים" והחלו לאסוף את היהודים במגרש ריק. בעלי "תעודות לבנות" הופרדו מן האחרים. את האחרונים התחילו להסיע במשאיות ל"פורט ה־9". לפתע באה פקודה להפסיק את כל הפעולה

(אקציה). כולם שוחררו וחזרו לבתיהם. הוחזרו גם אלה שכבר הובאו ל"פורט ה־9". מסיבות בלתי ידועות זנח הממשל הגרמני את כל התכנית, אך ביצע אותה בצורה "מתוקנת" לאחר מכן.

היריה הפרובוקטיבית

ב־26 בספטמבר, בשעה שבע בבוקר בערך, ביים מפקד הגיטו קוזלובסקי (גרמני) התנקשות בחייו — לפי הוראה מגבוה. בקירבת מפקדת הגיטו, שבה נמצא קוזלובסקי, נשמעה יריה מאקדח (דבר זה נעשה לפי פקודתו). הוא הודיע מיד לגיש־טאפו, כי יהודים מהגיטו התנקשו בחייו. באותו יום, בשעה שלוש אחר־הצהריים, הקיפו הגרמנים רחובות אחדים בקירבת מפקדת הגיטו, ליד השער הראשי של הגיטו, והוציאו משם כ־1200 יהודים (גברים, נשים וטף), שהובאו ל"פורט ה־9" ובו ביום נורו. שאר תושבי הרחובות האמורים, שגם הם הוצאו מן הבתים, לא הורשו לחזור לבתיהם ימים אחדים. תושבים נוצריים שמחוץ לתחום הגיטו ניצלו זאת, התפרצו לדירות הפתוחות של היהודים המגורשים ושדדו מכל הבא ליד.

למחרת ה"אקציה" — בשבת, 27 בספטמבר — חזר לגיטו בדרך שלא תתואר, בעד גדר־התיל, נער כבן עשר, מתוך 1200 האנשים שהובלו לפורט. הוא סיפר שהובילו אותו אל הפורט עם אמו. לפנות ערב, כאשר החשיך היום, הוא הוכנס עם עוד יהודים לבור ארוך ומיד התחילו לירות עליהם. הוא לא נפגע, הפיל עצמו בכוונה על האדמה ועליו נפלו גוויות רבות. ביניהן היו גם כאלה שרק נפצעו ורוח־חיים עוד היתה באפם. גם אמו היתה עוד בחיים. כיון שהחשיך, עלה בידו לצאת מן הבור ולהימלט על נפשו. אחרי שתעה כל הלילה בדרכים הגיע לסלאבודקה, זחל מתחת לגדר־התיל ונכנס בחשאי לגיטו.

ה"אקציה" ב"גיטו הקטן"

ב־2 באוקטובר הופיעו ב"גיטו הקטן" יורדאן וקאמינסקאס ועמדו זמן־מה ברחבה שליד בית־החולים למחלות מדבקות, שה"אלטסטנראט" הקים עוד בחודש אוגוסט. לפני צאתם פקדו על מנהל־המשק של בית־החולים להכין ולשמור בשבילם 12 מעדרים. ביום שישי, 3 באוקטובר, נפוצו בגיטו שמועות כי למחרת, בשבת, יערכו הגרמנים "אקציה" ב"גיטו הקטן". ד"ר אלקס ניגש מיד ל"שטאדט־קומיסאריאט" הגרמני לברר את הענין. במקום יורדאן קיבל אותו קאמינסקאס. הלז הרגיע אותו שאין יסוד לחששות. באשר למעדרים אמר שהם דרושים בשביל החזית.

בשבת, 4 באוקטובר, הוציאו הגרמנים מ"הגיטו הקטן" כ־1500 יהודים, שלא היו בידיהם "תעודות לבנות", בתוכם גם החולים מבית־החולים הכירורגי, הזקנים מ"בית הזקנים" וכן כ־180 ילדים קטנים מבית־הילדים, שהוקם שם, ואת המטפלות בהם. כולם הובלו ל"פורט ה־9" והושמדו. באותו יום העלו הגרמנים באש את בית־החולים היהודי למחלות מדבקות, שגם הוא הוקם על־ידי ה"אלטסטנראט". בלהבות ניספו רופא, אחות ו־60 חולים. שאר היהודים גורשו מן "הגיטו הקטן" ואולצו לעבור ל"גיטו הגדול". הם הורשו לחזור לשעות ספורות ל"גיטו הקטן" כדי להוציא כמה חפצים. כל שטח "הגיטו הקטן" הוצא מהתחום הכללי של הגיטו. זמן־מה נשאר המקום בלתי מיושב. גשר־העץ, שהוקם מעל רחוב פאנריו וקשר את שני חלקי הגיטו, פורק ונהרס.

באותו בוקר חטפו הגרמנים בגיטו 10 גברים והכריחום לכרות במעדרים בור עמוק ברחבה שליד בית־החולים למחלות מדבקות. לתוך אותו בור דחפו הגרמנים כמה חולים, זקנים וילדים, ואת כולם המיתו ביריות. שמונה מהיהודים שהוכרחו לכרות את הבור נרצחו גם הם, ושניים ניצלו בנס.

התחלת עבודות־כפיה

ב־11 באוקטובר קיבל ה"אלטסטנראט" מה"שטאדטקומי־סריאט" הגרמני פקודה לספק ממחרת היום 500 פועלים מדי יום לעבודות־כפייה לבניית שדה־תעופה באלקסוט (פרבר העיר קובנה), תוך התראה שאי־קיום הפקודה יגרור אחריו פעולות־תגובה חמורות נגד הגיטו. במשך הזמן עלו הדרישות לאספקת פועלים בשביל עבודות הבניה של שדה־התעופה עד שהגיעו למספר של כ־4500 ליום, בשתי משמרות.

ה"אקציה" הגדולה

ב־26 באוקטובר קיבל ה"אלטסטנראט" פקודה מאיש־הגישטאפו ראוקה להודיע לכל אוכלוסיית הגיטו, כי ב־28 באוקטובר, בשעה 6 בבוקר, על כולם להתייצב במקום מסויים בגיטו, הידוע בשם "מגרש הדמוקרטים". מי שלא יציית — מות יומת. על תושבי הגיטו להסתדר קבוצות־קבוצות יחד עם משפחותיהם: ה"אלטסטנראט", עובדיו, המשטרה, העובדים בשדה־התעופה, עובדי "בריגדות־עירוניות" שונות וכן הלאה. ראוקה יעבור על פני כל קבוצה. אלה שיימצאו כי אינם מסו־גלים לעבודות קשות יועברו מהגיטו למקום אחר. דבריו של ראוקה עשו על ה"אלטסטנראט" רושם מזעזע. למרות דברי־ההרגעה שלו הרגישו חברי ה"אלטסטנראט" שהגיטו עומד בפני אסון. תוך התלבטויות קשות ויסורים נפשיים, ואחרי התייעצות עם הרב הזקן של קהילת קובנה, הרב א.ד. שפירא זצ"ל, החליט ה"אלטסטנראט" לפרסם את ההודעה כפי שנדרש לעשות על־ידי ראוקה.

בשעה הקבועה התקהלו כולם ב"מגרש הדמוקרטים" — למעלה מ־26,000 נפש. המגרש הוקף מכל צדדיו במכונות־יריה. יחד עם עוד אנשי גישטאפו ניגש ראוקה לכל יהודי בנפרד. לפי ראות עיניו, ומבלי להתחשב בכך אם יש בידו "תעודה לבנה" או כרטיס עבודה ואם לאו, ציווה עליו לפנות ימינה או שמאלה. כך הופרדו בני־משפחה זה מזה. בגיטו עצמו נערכו חיפושי־בית, שמא הסתתרו יהודים בבתיהם. כל הסלקציה נמשכה משעה שמונה בבוקר עד שעה שש בערב. למעלה מ־9000 יהודים הוצאו באותו יום קבוצות־קבוצות למקום שבו היה קודם "הגיטו הקטן". הובילו אותם לדירות היהודים שגרו שם עד ה־4 באוקטובר. ב־29 באקטובר בבוקר החלה העברת 9000 היהודים הללו תחת משמר כבד של גרמנים ו"פרטיזנים ליטאים" ל"פורט ה־9" (ברגל). במשך כל היום בוצעה שם השמדת היהודים בקבוצות של 100 איש. הם נדחפו לתוך בורות שהוכנו מראש וחוסלו במכונות־יריה. מיד לאחר מכן כוסו הבורות באדמה. יהודים רבים שנפצעו, או שלא נפגעו כלל, נקברו בעודם חיים. בבוקרו של אותו יום קיבל יו"ר ה"אלטס־טנראט", ד"ר אלקס, רשיון להיכנס ל"גיטו הקטן" ולהוציא משם, לפי רשימה, עד 100 יהודים. בהגיעו ל"גיטו הקטן" ובהתחילו לקרוא את היהודים בשמותיהם השתררה במקום אנדרלמוסיה נוראה, מאחר שרבים החלו להתחנן לפניו שיציל

גם אותם. ד״ר אלקס נפצע אז קשה בידי ״פרטיזן ליטאי״, שהיכהו קשות ברובהו. בעמל רב הצליחו אחדים משוטרי הגיטו להצילו והחזירוהו לגיטו כשהוא חסר־הכרה.

הגרמנים מרגיעים

כעבור ימים אחדים הופיע ב״אלטסטנראט״ יורדאן והכריז שלא יוצאו עוד אנשים מהגיטו. הכל בגיטו צריך לחזור לחיים נורמליים. עם זאת היתנה תנאי, שתושבי הגיטו חייבים למלא בדייקנות את חובת העבודה, אחרת יינקטו נגד הגיטו אמצעים חריפים, כפי שהיו לפני כמה ימים. החפצים של אלה שהוצאו ב־28 באוקטובר נמסרו על־ידי הגרמנים ב״נדיבות״ כירושה לקהילת הגיטו ועל ה״אלטסטנראט״ הוטל לחלק אותם בין הנצרכים. לפני שעזב את בנין ה״אלטסטנראט״ הניח יורדאן על השולחן סכום של 10,000 מרקים לחלקם בין עובדי שדה־התעופה, לפי חשבון של חצי מרק ליום עבודה. על שאלתו של ד״ר אלקס מה גורלם של היהודים שהוצאו לפני כמה ימים מהגיטו, ענה שהועברו למקום אחר. כעבור ימים אחדים הופיע ב״אלטסטנראט״ ראוקה ומסר הודעה ברוח הכרזתו של יורדאן.

3
תקופת ה״שקט״

בגיטו אחרי ה״אקציות״

מה־1 בנובמבר 1941 החלה בגיטו ״התקופה השקטה״, כביכול, שנמשכה עד סתיו 1943. מובן מאליו שה״שקט״ הונהג על־ידי הגרמנים, כדי שיוכלו לנצל את כוח־העבודה של יהודי הגיטו למאמץ המלחמתי. ברם, גם תקופה זאת היתה רוויה יסורים ופחדים בלי סוף. לא עבר כמעט יום בלי רציחות של יהודים בודדים על כל מיני ״עבירות״.

החיים בגיטו היו קשים מנשוא. תמיד ריחפה סכנת־מוות על ראשו של כל אחד ואחד בגיטו.

הדבר שהעיק במיוחד על כל תושבי הגיטו ומירר את חייהם יותר מכל ב״תקופת השקט״, וגם לאחר מכן, היה מילוי חובת העבודה הכפויה, בעיקר עבודת הבניה של שדה־התעופה באלקסוט, וכן העבודה ב״בריגדות העבודה״ בעיר. כדי לספק את דרישות הגרמנים נאלץ ה״אלטסטנראט״ לגייס לעבודות־הכפיה לא רק את הגברים עד גיל גבוה, אלא גם את הנשים ואפילו את הנוער. תחילה הוטלה חובת העבודה על גברים בני 16—55 שנים ונשים בנות 17—45, אך מחמת לחץ הדרישות של הגרמנים, שהלכו וגברו מיום ליום, נאלץ ה״אלטסטנראט״ להגדיל ללא הרף את מספר חייבי העבודה בגיטו עד שבסוף ימי הגיטו חלה חובת העבודה על כל הגברים בני 15—65 ועל כל הנשים בנות 16—60 (הנשים עבדו במחזורים, תחילה 3 פעמים בשבוע ואחר־כך אפילו 4 פעמים).

תנאים קשים שררו בעבודות הבניה בשדה־התעופה, שהיה ה״לקוח״ הגדול ביותר של עבודות־כפיה יהודיות. פרשת שדה־התעופה הטביעה חותם טרגי על כל חיי הגיטו וההווי שלו והיתה מקור של סבל לא־יתואר (ראה בספר זה את מאמרו של י. קפלן: העבודה בשדה־התעופה קובנה).

גם תנאי העבודה ב״בריגדות העירוניות״ היו קשים למדי. נוסף לסבל הרב שגרם לכלואי הגיטו מילוי חובת עבודות־הכפיה, היו להם עוד בעיות חמורות שהעיקו עליהם רבות: בעיות התזונה, הדיור, ההסקה, התאורה, ההלבשה וההנעלה (ראה בספר זה את מאמרו של ל. גרפונקל: תנאי החיים בגיטו) ובעיית העזרה הרפואית (ראה בספר זה את מאמרו של ד״ר סגל: ״הארגון הרפואי בגיטו״).

השמדת יהודי חו״ל

במשך כל זמן קיומו הוחזק הגיטו במתח קשה מנשוא. אפילו בתקופה הקרויה ״שקטה״ לא עבר שבוע בלי זעזוע שנגרם על־ידי גזירה כלשהי או שמועה על גזירה צפויה. לא עבר כמעט יום בלי קרבנות. באמצע נובמבר 1941 זועזע הגיטו כאשר נודע כי לקובנה מובאים להשמדה בפורט ה־9 יהודים מחו״ל. ואמנם, מה־16 בנובמבר עד אמצע דצמבר הושמדו בפורט כ־30,000 יהודים שהובאו מפראנקפורט־על־המיין, ברלין, וינה, ברסלאו ומקומות אחרים. נאמר להם, כי מסיעים אותם להתיישב בארצות הבלטיות. הם הביאו אתם חפצים רבים. את כל חפציהם לקחו לעצמם אנשי הגישטאפו, שהשמידו את האנשים הללו.

״אקציית הפרוות״

בהלה גדולה פרצה בגיטו ב־27 בדצמבר 1941 בשל אקציה, הקרויה ״אקציית הפרוות״. מטרתה היתה לאלץ את יהודי הגיטו למסור את הפרוות המעטות, האחרונות, שנותרו בידיהם אחרי מסירת חפצי־הערך בספטמבר אותה שנה. הגרמנים הציגו את האקציה כך, שבמבט ראשון היתה סיבה סבירה לחשוש כי הענין אינו בפרוות, אלא שוב בהוצאת אנשים לפורט ה־9. באותו יום לא הורשה איש מהגיטו לצאת לעבודה. הוצאה פקודה, שכל היהודים חייבים להתקהל עם פרוותיהם ב״מגרש הדמוקרטים״ — אותו המגרש שבו בוצעה האקציה של ה־28 באוקטובר 1941. מאוחר יותר הוברר שמדובר בפרוות בלבד.

רובע וינוז׳ינסקי נקרע מהגיטו

ב־11 בינואר 1942, בקור של 30 מעלות, הוצאה פקודה של המימשל הגרמני לפנות את הרובע של רחוב וינוז׳ינסקי תוך שלוש שעות, כדי להושיב שם 3000 יהודים שבאו, כביכול, מווינה וכבר נמצאים בתחנת־הרכבת בקובנה. הגזירה פגעה ב־1800 מתושבי הגיטו. מאחר שתוך זמן כה קצר היה זה בלתי אפשרי למצוא לכולם שיכון בחלק הנותר של הגיטו, נאלצו רבים מן המפונים להשאר שעות ארוכות בחוץ בכפור הנורא ששרר. לא הגיעו כלל יהודים מווינה או ממקום אחר לגיטו, והבתים שנעזבו בחפזון רב ובבהלה נותרו ריקים זמן ממושך. יותר מאוחר הוחזר הרובע והשתכנו בו תושבי הגיטו. ב־8 באוקטובר 1942 הוצא שוב הרובע משטח הגיטו, והפעם — סופית.

הקמת בתי־המלאכה הגדולים בגיטו

ב־12 בינואר 1942 נפתחו בגיטו בתי־המלאכה הגדולים שעבדו למען הגרמנים. בתי־מלאכה אלה מילאו תפקיד חשוב מאוד בחיי הגיטו מהרבה בחינות. מספר המחלקות בהם הגיעו במשך הזמן עד ל־44 ומספר העובדים עד ל־4600 איש (ר׳ בספר זה את מאמרו של מ. סגלסון: בתי־המלאכה הגדולים בגיטו).

נ.ס.ק.ק.

השמירה על הגיטו היתה נתונה בידי הפלוגה הקרויה "הפלוגה השלישית". היא היוותה יחידה משטרתית גרמנית רגילה. באמצע ינואר 1942 נמסרה השמירה לידי פלוגה של נ.ס.ק.ק. ("נאציונל־סוציאליסטישר קרפטפהרקורפוס"), אשר כמו ה־ס.א. ("שטורם אפטיילונג") וה־ס.ס. ("שוץ־שטאפל"), היתה חטיבה פוליטית מובהקת. חוץ מזה הוחלף מקומה של מיפקדת הגיטו. עד כה היא נמצאה סמוך לגיטו, אך מחוץ לגבולותיו. הזקיפים של משמר הגיטו עמדו מסביב לגדר, אבל לתוך הגיטו עצמו הם לא היו נכנסים. בגיטו היו היהודים בינם לבין עצמם והיה להם חופש תנועה מוחלט, בלי להסתכן במעצר או להפגע על־ידי גרמני או "פרטיזן ליטאי". מאותו זמן ואילך הועבר מושבה של מיפקדת הגיטו לתוך תחום הגיטו עצמו. כל הזקיפים החלו להתהלך בתוך הגיטו. הונהג גם שתושבי הגיטו חייבים, בפגשם בגרמני, לרדת מהמדרכה ולברכו: הגברים — בהסרת הכובע, נשים — בהרכנת ראש. חיילי נ.ס.ק.ק. נהגו, בעיקר בחדשים הראשונים אחרי כניסתם לתוך הגיטו, בחוצפה ובגסות. לעיתים קרובות היו מכים את העוברים ושבים, ואחדים מהם גם נורו ללא כל סיבה.

ההוצאה הראשונה לריגה

ב־6 בפברואר 1942 הוצאו מגיטו קובנה בעל כורחם כ־500 נפשות לעבודה בריגה. מאחר שהגרמנים לא הצליחו תחילה לקבל את מספר האנשים הדרוש, שוב הקהילו את כל תושבי הגיטו ל"מגרש הדמוקרטים", מקום "האקציה הגדולה", ושם בחרו את מספר האנשים החסר. שוב נקרעו משפחות רבות. היהודים שהועברו לא חזרו עוד לגיטו. הם הובאו לגיטו ריגה, וגורלם היה כגורל כל שאר יהודי ריגה (ר' בספר זה את מאמרו של י. קפלן: **ההגלייה ללטביה ולאסטוניה**).

מסירת ספרים

ב־18 בפברואר 1942 הוצאה פקודה, שחייבה את כל תושבי הגיטו למסור את הספרים שברשותם. היתה זו מכה רוחנית קשה לתושבי הגיטו. בתנאי־החיים האיומים נתנו הספרים את האפשרות היחידה להסיח קצת את הדעת, לפחות לשעה קלה, מהמציאות המרה של החיים בגיטו. למעלה מ־100,000 ספרים הוחרמו, ביניהם ספרים בעלי ערך רב. את הספרים שהיתה להם שייכות ליהדות, העבירו הגרמנים למכון של צורר־היהודים הנודע רוזנברג. השאר עובד על־ידי הגרמנים לנייר. במסירות נפש הצילו בני הנוער מספר ספרים מידיהם של הנאצים, החביאו אותם ובחשאי היו משאילים את הספרים איש לרעהו.

השמדת 24 יהודים

ב־11 במארס 1942 הודיע ל"אלטסטנראט" ראש הגישטאפו, השטאנדרטנפירר יגר, כי יום לפני כן נורו לפי פקודתו 24 יהודים בעוון אי־נשיאת הטלאי הצהוב על בגדיהם ומסחר בלתי חוקי עם ליטאים "בקנה־מידה גדול". על ה"אלטסטנראט" הוטל להביא את הדברים לידיעתם של תושבי הגיטו.

שוב מקטינים את תחום הגיטו

ב־1 במאי 1942 נסתיימה התקופה בת 6 השבועות, שהגרמנים קבעו לפינוי חלק גדול של הגיטו (שמאלה מרחוב פנייריו). אלה שגרו שם נאלצו לעבור לחלקים אחרים של הגיטו. מצוקת הדיור החריפה עוד יותר. את מקום היהודים תפסו בחלק המפונה ליטאים.

איסור הריון

ב־7 במאי 1942 הוצאה פקודה, האוסרת על נשים יהודיות להכנס להריון. המפרה פקודה זו היתה צפויה לעונש מוות, שיחול הן על האם והן על התינוק. נשים עד החודש השמיני להריונן חוייבו בהפלה. בבית־החולים בגיטו הוטל על רופא מיוחד להפסיק את ההריונות. למרות האיסור האמור המשיכו נשים לא מעטות בגיטו בהריונן וילדו ילדים בסתר.

צמצום מספר חברי ה"אלטסטנראט"

ב־7 באוגוסט 1942 הודיע השטאדט־קומיסר הגרמני ל"אלטס־טנראט" בכתב על צמצום הרכבו. מבין כל חבריו אושרו רק ד"ר אלקס בתור יו"ר, ל. גרפונקל — בתור סגן היו"ר, וי. גולדברג בתור חבר ה"אלטסטנראט". נוסף לכך נאמר במכתב של השטאדט־קומיסר, כי א. גלוב ישמש כמזכיר ה"אלטסטנראט" (תחילה שימש בתור מזכיר י. ברנשטיין, וא. גלוב — בתור עוזרו. לאחר זמן היה א. גלוב למזכיר). כמובן, כל השינויים האלה נעשו על־ידי הגרמנים בלי לבוא לפני כן בדברים עם ה"אלטסטנראט".

מעשי שוד של ליטאים

בתקופת יולי—אוגוסט 1942 היו בשעות הלילה התפרצויות ומעשי שוד של ליטאים בדירות היהודים שעל גבול הגיטו. יהודים אחדים ניסו להתגונן מפני השודדים, אבל שילמו על כך בחייהם או נפצעו קשה. כל הפניות של ה"אלטסטנראט" אל השלטונות הגרמניים בענין זה היו ללא תוצאות.

איסור תפילה ולימוד

ב־26 באוגוסט 1942 הוצאה על־ידי קומיסר העיר הגרמני פקודה שפגעה קשות בחיים הפנימיים של הגיטו — הן במובן הרוחני והן במובן החומרי. לפי פקודה זו חייבים היו לחסל את כל בתי־התפילה ומוסדות הלימוד. נאסר גם לעסוק בהוראה בגיטו. יהודי הגיטו הימרו את פי הפקודה והמשיכו בסתר לערוך תפילות ולעסוק בהוראה.

"משק ללא כסף"

לפי הפקודה מה־26 באוגוסט נאסר גם על תושבי הגיטו לקנות או למכור משהו, ובכלל להחזיק כסף. הפיקוח הוחמר, כדי שתושבי הגיטו לא יוכלו להביא דבר לגיטו, בעיקר — מצרכי מזון. הוחרמה קופת ה"אלטסטנראט" (בערך 30,000 מארק). גם על ה"אלטסטנראט" נאסר להחזיק כסף או לבצע עיסקה משקית כלשהי. היקף פעולות ה"אלטסטנראט" צומצם בהרבה. הדבר החמיר עוד יותר את תנאי־החיים של תושבי הגיטו שהיו בלאו הכי קשים מנשוא. ה"אלטסטנראט" לא היה יכול לקבל עליו את הדין שלא יהיו ברשותו כספים. הוא היה זקוק לסכומי־כסף לא קטנים ולו גם למטרה אחת בלבד — לספק את דרישותיהם הפרטיות של הגרמנים. משום כך הפעיל ה"אלטסטנראט" "קופה שחורה". מקורות־ההכנסה שלו היו מאז

בעיקר ממכירה אי־ליגלית של תרופות על־ידי בית־מרקחת "שחור", שהוקם במקביל לבית־המרקחת הרשמי.

ההוצאה השניה של יהודי הגיטו לריגה

מה־10 עד ל־22 באוקטובר ביצעו הגרמנים בגיטו אקציה נוספת, כדי להוציא מהגיטו 300 גברים לעבודה בריגה. היהודים הללו לא חזרו עוד לגיטו קובנה (ר' בספר זה את מאמרו של י. קפלן: ההגלייה ללטביה ולאסטוניה).

מעשה מק

ב־15 בנובמבר 1942 אירע בגיטו מקרה שגרם לזעזוע קשה ועלול היה להמיט על הגיטו אסון גדול. באותו יום ניסה בחור יהודי בשם מק להתחמק מהגיטו וללכת העירה. זקיף ממשמר הגיטו הבחין בו ורצה לעצרו. מק ירה לעברו מאקדח. לפי שהסביר לאחר מכן, לא היתה לו כוונה להרוג את הזקיף, אלא להפחידו ולברוח. מק נעצר ונלקח למפקדת הגיטו. יחד אתו היה עוד יהודי, שגם הוא רצה לצאת מהגיטו ואמנם הצליח לברוח. כחצי שעה לאחר המאורע נכנס לגיטו מספר גדול של אנשי הגישטאפו, מזויינים ברובים אוטומטיים. חברי ה"אלטסטנראט" (מחוץ לד"ר אלקס, שהיה אז חולה ומרותק למיטתו) נקראו למפקדת הגיטו. שם נאמר להם שהם אחראים על הנשק הנמצא בגיטו — מדובר היה באקדחו של מק — והם נאסרו. מק נכבל בשלשלאות. כולם הובלו לגישטאפו. אנשי הגישטאפו תבעו ממשטרת הגיטו למצוא ולעצור את היהודי השני, שהיה עם מק. חוץ מזה ציוו לעצור ולהחזיק בבית־הכלא בגיטו 20 יהודים אחרים, שהוכרזו יחד עם חברי ה"אלטסטנראט" כבני־ערובה, ובמקרה שלא יתפסו את היהודי השני — יוצאו כולם להורג. אנשי הגישטאפו איימו גם ברדיפות נוספות נגד יהודי הגיטו. אחרי מאמצים גדולים סולקה הסכנה שריחפה על יהודי הגיטו. את חברו של מק לא הצליחו לתפוס. למחרת היום שוחררו חברי ה"אלטסטנראט" יחד עם 20 היהודים האחרים. ב־18 בנובמבר תלו את מק בפומבי בגיטו. את התליה נאלצה להכין, לפי פקודת הגרמנים, משטרת הגיטו. גופתו נשארה על עמוד־התליה במשך 24 שעות. כעבור כמה ימים נורו על־ידי הגרמנים גם אמו ואחותו של מק.

ה"אקציה" הסטלינגראדית

ב־4 בפברואר 1943, היום שבו הודיעו רשמית על מפלת הגרמנים בסטלינגראד, חטפו אנשי הגישטאפו 44 יהודים, שהיו להם כביכול קשרים עם ליטאים בעיר, והובילום לפורט ה־9. שם נורו כולם באותו יום.

השמדת 5000 יהודים ממחוז וילנה

בתחילת מרץ 1943 הודיעו מהקומיסריאט הגרמני של העיר ל"אלטסטנראט", כי לגיטו קובנה יובאו כ־5000 יהודים, ופקדו לעשות את כל הסידורים הדרושים לקלוט את הבאים. עם זאת נאמר, שלמרות צפיפות הדיור לא יורחב תחום הגיטו. ה"אלטסטנראט" עשה את כל ההכנות הדרושות, כדי לאפשר ל־5000 היהודים החדשים להסתדר איכשהו בגיטו. יהודים אלה לא הגיעו לגיטו קובנה. הם הוחזקו במחנות־עבודה שונים במחוז וילנה. זמן קצר לפני כן חוסלו כל המחנות הללו, ואת 5000 היהודים היו צריכים להביא לגיטו קובנה. ניתנה לכך גם הסכמתו של השטאדטקומיסר של העיר קובנה. אך הגישטאפו התערבה בדבר והאשימה את היהודים הללו בקיום קשרים עם הפרטיזנים הסובייטיים. היהודים הובאו ב־30 במרץ 1943 לתחנת פונאר שליד וילנה ונורו.

הבאת יהודים מז'ז'מיר לגיטו

בראשית מאי הובאו לגיטו ושוכנו בו כ־800 יהודים ממחנה־עבודה בז'אז'מיר, עיירה קטנה במרחק 50 ק"מ מקובנה, לאחר שחוסל בה מחנה־העבודה. ההעברה בוצעה על־ידי המשטרה היהודית ואנשי משרד־העבודה של גיטו קובנה. היה זה הגידול הניכר הראשון, וגם היחיד, במספר היהודים בגיטו, שהרי עד אז פחת מספרם והלך עקב ה"אקציות" והדיפורטציות. כלואי הגיטו הוותיקים קיבלו את פני אחיהם לצרה בחמימות רבה. לצורכי שיכונם הותאם בדחיפות בנין של קולנוע הרוס למחצה ונפתח בשבילם מטבח מיוחד.

הידיעה על המרד בגיטו וארשה

במאי 1943 נחרד הגיטו מן הידיעות שנתקבלו על מרד הגבורה וחיסולו המוחלט של גיטו וארשה. לפי הידיעות שנתקבלו השתתפו בחיסול זה גם "פרטיזנים ליטאיים", שהובאו לפולין. הדבר הגביר עוד יותר את רצונו של הנוער בגיטו להימלט ולהצטרף לפרטיזנים הסובייטיים.

הפצצות על־ידי מטוסים סובייטיים

בתקופת האביב והקיץ של שנת 1943 החלו להופיע בשמי קובנה מטוסים סובייטיים, שהפציצו חלקים שונים של העיר. הגישטאפו העלילה על יהודי הגיטו, שהם מאותתים לטייסים הסובייטיים. במאמץ רב סולקה הסכנה שהיתה צפויה לחיי תושבי הגיטו.

4
שוב אקציות, ההוצאה לאסטוניה, החיסול

השינוי במעמדו של הגיטו

בקיץ 1943 החליט המימשל הגרמני לבצע שינוי גדול במעמדו של הגיטו. הוחלט להפכו למחנה־ריכוז, לבטל בהדרגה את ה"אלטסטנראט" ולהכניס את אוכלוסיית הגיטו לקסרקטינים. פירוש הדבר היה: להוציא את הפועלים השונים עם משפחותיהם מהגיטו וליישבם בקסרקטינים במקומות עבודתם. היה על הגיטו לצאת מרשות המימשל הגרמני־האזרחי ולהימסר לרשות ה־ס.ס.

גקה

בתחילת ספטמבר 1943 הגיע לגיטו קובנה איש ה־ס.ס. אוברשטורמבנפירר וילהלם גקה, במטרה לבצע את ההחלטה. פקודתו הראשונה היתה להכין רשימה של 3,500 איש, שעתידים, כפי שהסביר, להיות מועברים לעבודות־כבול באֶז'אֶראֶליס, 35 ק"מ מקובנה, ולהשאר שם. לקורנציה זו הסכימו הגרמנים לקבל גם משפחות שלמות וגדולות, כולל ילדים קטנים והורים זקנים. הרשימות הוכנו בהתאם לכך ונמסרו לו ב־25 באוקטובר.

ההוצאה לאסטוניה

ב־26 באוקטובר 1943, בשעה 5 בבוקר, הוקף הגיטו על־ידי מספר גדול של אנשי ס.ס. לגיטו הגיעו הרבה משאיות ועליהן **אנשי גישטאפו וכן אוקראינים — שבויי־מלחמה אשר עברו לשרת לצד הגרמנים ולהילחם נגד ברית־המועצות. גקה** מסר למשטרת הגיטו את רשימת 3,500 האנשים, וציווה עליהם לאסוף אותם. האנשים הועלו על המשאיות והוסעו מהגיטו. בשעה 12 בצהרים הכריזו הגרמנים שאיסוף האנשים הוא איטי מדי, ולכן נתנו פקודה לאוקראינים לחטוף יהודים ללא הבחנה ולהוציאם מהגיטו. האוקראינים ביצעו את הפקודה בברוטליות גדולה ותוך כדי כך גם שדדו הרבה. האקציה נמשכה עד שעת ערב מאוחרת. בסך־הכל נחטפו והוצאו באותו יום כ־2,800 איש.

את האנשים הביאו לשדה־התעופה באלקסוט. שם עשה **איש הגישטאפו ב. קיטל, רוצח ידוע שהיה פעיל בחיסול** גיטו וילנה, סלקציה. את הזקנים והילדים הושיבו במשאיות והסיעו להשמדה לאושוויץ. את הצעירים וראויים לעבודה הכניסו לתוך קרונות ובמקום לשלחם לאֶז׳אֶראַליס הסיעום לאס־טוניה לעבודות־כפיה בתנאים איומים. רוב האנשים ניספו שם מקור, רעב ועבודה מפרכת. חלק מהם הושמדו על־ידי הגרמנים בקיץ 1944 בזמן נסיגתם המבוהלת של הגרמנים מפני הצבא האדום (ר׳ בספר זה מאמרו של **י. קפלן: ההגלייה ללטביה ולאסטוניה**).

החרדה בגלל אקציית הילדים בשאוולי

ב־7 בנובמבר 1943 הגיעו לגיטו קובנה ידיעות על ה״אקציה״ נגד ילדים וקשישים שבוצעה יומיים קודם לכן, ב־5 בנובמבר, בגיטו שאוולי. חרדה גדולה אחזה בהורי הילדים הקטנים, ויחד עם זאת התעוררה הדאגה כיצד להסתירם. היה מקום להאמין, שגם על גיטו קובנה לא יפסחו הגרמנים. החלה הוצאת הילדים מהגיטו וסידורם אצל לא־יהודים. היה זה מבצע קשה ומסוכן. העברת ילד דרך שער הגיטו, או דרך הגדר, היתה כרוכה בקשיים עצומים ובסכנות. האמהות היו מכניסות את הילדים לשקים ומוציאות אותם בדרכן לעבודה. כדי שהילדים לא יבכו בשעת מעשה ולא יסגירו עצמם, היה צורך להרדימם בהזרקת אמצעי הרדמה. קשה מזאת היתה הבעיה, היכן למצוא ליטאים שיסכימו לקבל לביתם את הילדים. נמצא רק מספר לא־גדול של ליטאים, שעשו זאת מטעמי מצפון, מתוך נימוק מוסרי טהור. בעיקר היו אלה אנשים מהחוגים הקתוליים, אבל בחלקה הגדול הפכה קבלת הילדים היהודים לעיסקה מסחרית גרידא: במקרים רבים נוצלו ההורים היהודים וגם היחס לילדים היה רע. קרה גם, שליטאים קיבלו מראש כסף ובעיקר חפצים, לכיסוי הוצאות החזקת הילדים, אך כעבור זמן קצר נשלחו הילדים חזרה לגיטו במצב בריאות ירוד ביותר. אירעו גם מקרים גרועים מזה: הילדים נרצחו או הוסגרו יחד עם הוריהם לגישטאפו. היו מקרים בודדים, שהילדים הועברו לנצרות. במצב כזה יכול היה רק חלק קטן מההורים להתגבר על הקשיים הפסיכולוגיים הטבעיים שבפרידה מהילדים. הורים אחרים אפילו החזירו לגיטו את ילדיהם, שאותם מסרו קודם לאנשים שונים מחוץ לגיטו. למרות הכל הצליחו הורים לא־מעטים להציל בדרכים שונות כמה מאות ילדים.

ב־1 בנובמבר עבר הגיטו סופית לרשות ה־ס.ס. האיש שבידו הופקד גורלו של הגיטו היה גקה. בעזרת מנגנון מיוחד של פקידים גרמניים החל לאט לאט לרכז את ענייני הגיטו. תפקידו של ה״אלטסטנראט״ צומצם והלך מיום ליום.

הקסירקוט

ב־30 בנובמבר 1943 החל, לפי פקודתו של גקה, קסירקוט תושבי הגיטו. באופן רשמי נקרא כבר הגיטו ״מחנה ריכוז״. 1,000 יהודים הועברו למחנה־עבודה באלקסוט, בתור עובדי שדה־התעופה, ו־900 גברים — לשאנץ. במשך הזמן הועברו למקומות האלה עוד יהודים מהגיטו.

בגיטו נותרו רק עובדי בתי־המלאכה ומשפחותיהם, עובדי ה״אלטסטנראט״ שעבדו בכל מיני משרדים (הזנה, בריאות, משק ואחרים), ומשפחותיהם, שהיו נתונים לפיקוח ה־ס.ס. כמו־כן נותרו פועלים מבריגדות־עבודה שונות, שמבחינה טכנית היה כדאי להחזיקם בגיטו. היהודים השתדלו בכל מאודם לקיים ביניהם קשר רוחני. תנאי־החיים בקסרקטינים היו קשים ואכ־זריים. הגברים גרו בנפרד מהנשים. לעיתים קרובות הוכו היהודים באכזריות. יותר מאוחר הלבישום בגדים מיוחדים מפוספסים, כמו במחנות־הריכוז הגרמניים. הם אולצו לעבוד עבודה קשה והמזון היה גרוע.

שוב הוקטן שטח הגיטו

בעת ובעונה אחת עם פיצול הגיטו וקריעתו לגזרים על־ידי גזירת ה״קסירקוט״ בוצעה גם הגזירה השניה של גקה — פינוי השטח שהיה ידוע בשם ״העיר העתיקה״. היתה זו סלא־בודקה העתיקה, מקום מושבם של יהודים מזה מאות שנים. לסלאבודקה העתיקה היה צביון מיוחד של עיירה יהודית טיפוסית, אשר לא סר ממנה אפילו בשעה שהיתה חלק מחלקי הגיטו. רובע זה של הגיטו פונה סופית על־ידי תושביו היהודים ב־22 בדצמבר 1943.

תסיסה ומרי

עוד לפני סתיו 1943 החלה תסיסה גדולה בקרב יושבי הגיטו והם החלו לחפש דרכי הצלה. בדרך כלל השתמשו בגיטו בשלוש דרכי ״הצלה״: 1) בניית מקומות סתר; 2) בריחה מן הגיטו; 3) בריחה אל הפרטיזנים הסובייטיים.

בגיטו גופו בנו מקלטים ומחבואים למיניהם שנקראו בלשון הפולקלור הגיטאי בשם ״מלינות״. מנסיונם המר למדו אנשי הגיטו שאפשר להינצל מ״אקציה״ של הוצאת אנשים להשמדה או לעבודות קשות הרחק מתחום הגיטו — כגון לריגה, אסטוניה וכיו״ב — אם מסתתרים היטב כמה שעות, או אף יום שלם, במרתף, בעליית־גג, בדיר, בחדר מוסווה וכדומה. רבים מכלואי הגיטו החלו להכין לעצמם מראש מחבואים זמניים כאלה. מספר ה״מלינות״ היה גדול בעיקר בשטח הגיטו הידוע בשם ״העיר העתיקה״. בשל צפיפות הבתים ברובע זה וידיעת תנאי־המקום — שכן מרבית התושבים גרו שם הרבה שנים לפני הקמת הגיטו — היה קל ונוח יותר לבנות שם מקלטים מאשר במקומות אחרים בגיטו.

הבריחה מן הגיטו לעיר או לכפר היתה דרך הצלה רדיקאלית יותר. היו אנשים שברחו מן הגיטו דרך גדר־התיל בשעות הלילה בתחבולות מתחבולות שונות. אחרים ברחו בזמן העבודה בעיר או במקום אחר. תחילה עשו זאת אנשים ספורים בלבד,

שהיו להם קשרים עם ליטאים בעיר או בכפר, אשר הסכימו להחביאם עד יעבור זעם. לימים גדל מספר היהודים שעלה בידם לברוח בדרך זו מן הגיטו, אבל מעולם הגיעה בריחה זאת לממדים גדולים. הסיבה לכך — חוץ מהסכנות העצומות שהיו כרוכות בבריחה מן הגיטו וממקומות-העבודה, שתמיד היו תחת שמירה מעולה של הגרמנים ובחלקם של שוטרים ליטאים — היתה נעוצה בקושי הרב למצוא ליטאי בעיר, או בכפר, שיסכים להסתיר יהודי ולו גם תמורת תשלום כסף לא קטן. ברובם הגדול נקלעו יהודי הגיטו שהסתתרו אצל ליטאים לתנאי-חיים קשים ביותר.

בימים ההם, ובעיקר אחרי "האקציה האסטונית", נעשתה פופולרית מאד היציאה מן הגיטו על-מנת להצטרף לפרטיזנים הסובייטיים. בצורה מאורגנת החלו להשתמש בדרך זו כאשר התקרב הצבא-האדום לגבולות ליטא ושלח לפניו את הכוח הפרטיזני שלו. הידיעה על קיום בסיסי הפרטיזנים הנלחמים בגרמנים בנשק הגיעה לגיטו בסוף קיץ 1943 והיא הלהיבה אנשים רבים בגיטו, בעיקר את הנוער על כל זרמיו וארגוניו — הקומוניסטים והציונים.

לתנועה הפרטיזנית בגיטו קובנה, שהיתה מאורגנת בארגון מחתרתי, היו כמה כשלונות קשים, בעיקר בתחילה, אבל היו לה גם הצלחות ניכרות (ר' בספר זה מאמרם של צבי א. בראון ודב לוין: תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה).

הכחדת עקבות ההשמדה והבריחה מ"הפורט ה-9"

בסתיו 1943 החלו הגרמנים למחות את עקבות מעשי-הזוועה שלהם. הם החלו להוציא את גופות הנרצחים מהבורות שבהם נורו — יהודים ולא-יהודים — בפורט ה-9 ולשרפם. את ביצוע עבודה איומה זאת כפו הגרמנים על יהודים סובייטיים, שבויי-מלחמה, וכמו-כן על מספר מסויים של יהודים מגיטו קובנה וכמה לא-יהודים. כולם הוחזקו תחת משמר קפדני בפורט ה-9. הם אולצו להוציא ולהכין לשריפה מדי יום מספר מסויים של גופות, שהיו כבר במצב של רקבון.

מכיון שעבודה זאת התנהלה בסודיות רבה, ידעו המועסקים בה כי עם סיומה יושמדו, כדי לא להשאיר בחיים עדים. הם עשו נסיונות שונים להמלט מהפורט ה-9. דבר זה עלה בידם ב-25 בדצמבר 1943. חלק מהם הגיעו למחרת הבריחה לגיטו קובנה. כמעט כולם יצאו כעבור זמן מהגיטו והצטרפו לפרטיזנים (ר' בספר זה את מאמרו של א. פייטלסון: הפורט התשיעי).

מעצר אנשי המשטרה היהודית ואקציית הילדים והקשישים

ה-27 וה-28 במרץ 1944 היו לגבי גיטו קובנה הימים האיומים ביותר. יום קודם לכן פקד גקה על המשטרה היהודית בגיטו להתייצב למחרת היום, בשעה 7 בבוקר, על המגרש שליד המיפקדה. על השאלה מה סיבת הפקודה אמרו בחוגי המיפקדה, כי רוצים לבצע עם המשטרה היהודית אימוני הג"א. בשעה הקבועה הגיעה המשטרה היהודית בהרכבה המלא. גקה ציווה להכניס אחדים מהשוטרים, חברי תזמורת המשטרה, למשרדי המיפקדה, שם היו סגורים עד הערב. כל שאר השוטרים היהודים נשארו עומדים על המגרש.

באותו זמן הגיעו לגיטו מספר גדול של מכוניות ואוטובוסים, שחלונותיהם היו מרוחים בצבע סמיך, כדי שלא יראו מי נמצא בפנים. מהמכוניות יצאו מספר גדול של אנשי גישטאפו וחיילים רוסיים שבויים שפעלו לצידם של הגרמנים. הם הגיעו למגרש מיפקדת המשטרה, הקיפו את השוטרים היהודים ופקדו עליהם לעלות לאוטובוסים. אחד השוטרים קיבל בשעת מעשה התכוצות שרירים ברגל ולא היה מסוגל לזוז. הוא נורה במקום. שאר השוטרים הובאו לפורט ה-9. באותה שעה הסתובבה בגיטו מכונית, מצויידת ברמקול, והכריזה שעל כל היהודים להשאר בבתיהם, אחרת — יירו. רחובות הגיטו התרוקנו מבני-אדם. אנשי הגישטאפו והרוסים הלכו מבית לבית. בכל מקום שמצאו ילדים עד גיל 12—13 וקשישים — לקחום והובילום לאוטובוסים שעמדו ברחוב. אנשי הגישטאפו והרוסים נהגו באכזריות רצחנית. בגרזנים ומוטות-ברזל פתחו עליות-גג, מרתפים ומקומות אחרים. כאשר רצו האמהות אחרי הילדים שנלקחו וניסו לעלות לאוטובוסים יחד עם ילדיהן, היכו אותן באכזריות בקתות-הרובים ושיסו בהן כלבים נרגזים. משהתמלא האוטובוס, היה נוסע לכיוון העיר וכעבור זמן קצר חוזר ריק, כדי להטעינו שוב בילדים ובקשישים.

כאשר הגיעו האוטובוסים עם השוטרים היהודים האסורים לפורט ה-9, ניסו אחדים מהם לקפוץ ולהימלט, אך הם נורו במקום. את השוטרים הכניסו לתאי צינוק. ראשון הוצא לחקירה מפקד המשטרה, משה לוין, ואחריו הוצאו עוזריו — יהודה זופוביץ והמפקח יהושע גרינברג. האשימו אותם, שעזרו לצעירים יהודים לעזוב את הגיטו, כדי להצטרף לפרטיזנים הסובייטיים. חוץ מזה דרשו מהם לגלות היכן נמצאים הבונקרים ומקומות המחבוא שנחפרו במקומות שונים בגיטו (ה"מלינות"). תוך כדי חקירה הוכו ועונו אכזרית. מפקד המשטרה, מ. לוין, נורה עוד באותו יום ב"פורט". פקיד הגישטאפו לענייני הגיטו, קיטל, הלך מצינוק לצינוק ואיים על השוטרים, שהם יירו אם לא יצביעו על המקומות שבהם נמצאים הבונקרים. רק 7 מתוך כ-130 השוטרים האסורים לא עמדו בעינויים ומסרו את מקום ה"מלינות". למען האמת יש להוסיף, שהשוטרים הוסעו ל"פורט" לפני שהחל בגיטו הציד אחרי הילדים והקשישים, ולכן לא יכלו לדעת, כי בבונקרים שהסגירו לגישטאפו יימצאו ילדים וקשישים, שהסתתרו כדי להינצל מהאקציה. השוטרים שרוחם נשברה הובאו לגיטו ובעזרתם נתגלו שלושה מקומות שבהם הסתתרו ילדים וקשישים. קרה שבאותן ה"מלינות" הסתתרו ילדיהם-הם. כל שעות היום פרעו אנשי הגישטאפו והרוסים באוכלוסיית הגיטו. למקומות חשודים, שלדעתם נמצאו בהם יהודים מסתתרים, זרקו רימוני-יד. יהודים רבים ניספו בהתפוצצויות האלו.

בזמן האקציה עשו אמהות רבות מאמצים נואשים להחביא בדרך כלשהי את ילדיהן. כדי להשתיק ילדים קטנים, שלא יצעקו ולא יסגירו את מקום מחבואם, הזריקו להם זריקות שונות. היו מקרים שילדים אחדים מתו עקב הזריקות. אם אחת החביאה את ילדה הקטן במיטה ושמה עליו כר. הרוסי לא מצא את הילד ויצא. בשמחה רבה רצה האם אל המיטה, אך מצאה את ילדה חנוק ומת. אמהות, שבשום אופן לא מסרו את ילדיהן, נורו במקום.

למחרת, ב-28 במרץ 1944, נמשכה האקציה ביתר אכזריות. בסך-הכל הוצאו מהגיטו בשני הימים כ-1,200 ילדים וקשישים. רק מספר מועט של ילדים וקשישים הצליחו להסתתר ולהינצל.

כאמור, הוסעו הילדים והקשישים ביום הראשון, ב־27 במרץ, לכיוון העיר. נראה כי כולם הובאו לאושוויץ (פולין), שם הומתו בגזים. ב־28 במרץ הסיעו הגרמנים את הילדים והקשישים אל הפורט ה־9. שם הושמדו בו ביום.

גם בכל מחנות־העבודה (שאנץ, אלקסוט ואחרים) נערכה אקציה נגד הילדים והקשישים.

מבין השוטרים האסורים נורו כ־40 איש, אלה שתפסו משרות אחראיות יותר. את השאר החזירו לגיטו. המשטרה היהודית פורקה ובמקומה הוקם בקנה־מידה קטן יותר "שירות הסדרנים היהודים", אך הם לא עמדו לרשות ה"אלטסטנראט", אלא לרשות הגישטאפו.

מעצר חברי ה"אלטסטנראט"

כשבוע ימים לאחר מאסר אנשי המשטרה וה"אקציה" נגד הילדים והזקנים באו למשרד ה"אלטסטנראט" קיטל, הממונה על הגיטו מטעם הגישטאפו, ופילגראם, אחד מעוזריו של גקה, ותבעו להודיע להם היכן נמצא ש. רטנר, אשר עבד במשרד העבודה שליד ה"אלטסטנראט" והיה מפעילי הארגון להוצאת אנשים מן הגיטו והעברתם אל הפרטיזנים ליערות. התשובה היתה שרטנר לא בא לעבודה זה ימים אחדים ול"אלטסטנראט" אין שום ידיעות עליו. קיטל ופילגראם הלכו לדירתו של רטנר, כדי לאסור את בני משפחתו, אבל לא מצאו שם איש. לפני בוא הגרמנים הוזהרו בני המשפחה על הסכנה הצפויה להם וכולם ברחו בעוד מועד.

למחרת, ב־3 באפריל, באו שוב קיטל ופילגראם לגיטו כדי לאסור את הירש (צבי) לוין, שהיה המקשר בין ה"אלטסטנ־ראט" לבין הארגון להוצאת אנשים ליער, וכן היה פעיל באותו ארגון. הוא גם השתתף באופן פעיל בעבודתו של ה"אלטס־טנראט". במקרה לא היה לוין בדירתו באותה שעה והם חזרו בידיים ריקות. כאשר נודע ללוין שמחפשים אותו, ירד מיד למחתרת. שוב באו קיטל ופילגראם למשרד ה"אלטסטנראט" ואחרי שחקרו בדבר תפקידו של לוין במנגנון ה"אלטסטנראט" דרשו לאתר אותו ולהסגירו לידיהם. תשובת ה"אלטסטנראט" היתה שאין לו ידיעה על מקום הימצאו של לוין. קיטל ופילגראם הסתלקו, אבל היה ברור מדבריהם, כי הפעם יעשו הגרמנים שפטים בחברי ה"אלטסטנראט".

ב־4 באפריל 1941 נעצרו כל חברי ה"אלטסטנראט" ובראשם היו"ר ד"ר אלקס. יחד עמם נאסרו גם אחדים מעובדי מחלקת הדיור, המחלקה לעזרה סוציאלית ומזכירת ה"אלטסטנראט", ל. אלשטיין. כולם הוסעו לפורט ה־9. למחרת שוחררו כולם, חוץ משני חברי ה"אלטסטנראט": ל. גרפונקל וי. גולדברג. י. גולדברג שוחרר כעבור יומיים, אך ל. גרפונקל הוחזק עוד 8 ימים בפורט. הגרמנים תבעו כי ימסור להם מי עוסק בגיטו בהברחת אנשים אל הפרטיזנים ביערות, איפה נמצא "מחסן הנשק" של הגיטו, היכן מסתתר הירש לוין ואיפה טמון אוצר ה"מיליונים" של ה"אלטסטנראט". כאשר השיב שאין לו שום ידיעות על דברים אלה, עינו אותו קשות. הוציאו מפיו רק ידיעה על מקום הימצאם של 20,000 מרק שנשארו ל"אלטס־טנראט". כעבור יומיים עינוהו שוב, אבל לאחר כמה ימים שחררוהו והחזירוהו לגיטו.

ביום בו החזירו מן הגיטו את תשעת המשוחררים הראשונים, חיסלו הגרמנים את ה"אלטסטנראט". הד"ר אלקס נתמנה על־ידי הגרמנים ל"זקן היהודים" (אובריודא) של "מחנה ריכוז קאוֹאֶן", אך למעשה לא היתה לו שום סמכות.

חיסול הגיטו

ב־22 ביוני 1944 החלה המיתקפה הסובייטית על ויטבסק. הורגש שימי הגיטו הולכים ומסתיימים. קיו. לנס: אולי יגיע הצבא האדום לפני שיצליחו הגרמנים לפנות את תושבי הגיטו.. אך הנס לא אירע.

ב־7 ביולי 1944 הוחזרו לגיטו היהודים ממחנות־העבודה.

ב־8 ביולי החלו הגרמנים להעביר את היהודים מהגיטו לגרמניה. הם הבינו, שיהודים רבים יסתתרו כדי למנוע את הוצאתם מהגיטו. החל צייד על ה"מלינות" ומקומות־המחבוא השונים.

באותו יום, 8 ביולי, קיבצו הגרמנים מספר גדול מיהודי הגיטו והשיטום בנהר הניימן, בכיוון טילזיט. הם הסבירו, כי הגברים יובאו לעבודה ליד דנציג, שאליה יועברו, כביכול, גם בתי־המלאכה של הגיטו.

בימים 9, 10 ו־11 ביולי שוב קיבצו הגרמנים מספר גדול של יהודים כדי לפנותם מהגיטו. בשל חוסר קרונות להסעתם, החזיקום במשך יומיים תחת כיפת השמיים, בגשם שוטף, ותחת משמר כבד. ב־12 ביולי בבוקר הושבו כולם בקרונות ונשלחו לגרמניה. בשעה 12 בצהרים הוסעה מהגיטו תחת משמר קבוצה נוספת של יהודים, האחרונים מתושבי הגיטו שיד הגרמנים השיגתם. לפי חשבון הגרמנים עוד נותרו בגיטו כמה אלפי יהודים, ביניהם חולים וחלשים, שלא היו מסוגלים לעמוד בקשיי הדרך. הגרמנים קיבצו אותם בבית־החולים של הגיטו ובבניינים אחרים. אחרי שהוסעה מהגיטו הקבוצה האחרונה, הציתו הגר־מנים את בית־החולים ואת כל הבניינים שבהם החזיקו את החולים והחלשים, וכולם ניספו באש. בכל זאת נותרו מספר יהודים שהסתתרו. החל חיפוש אחרי היהודים הללו, שבוצע באכזריות על־ידי קבוצה מיוחדת של אנשי הגישטאפו בעזרת כלבי־גישוש. כל המקומות החשודים פוצצו ונשרפו. כמעט כל מקומות־המחבוא נתגלו. גורל היהודים שנתפסו, אלה שלא נשרפו ולא נחנקו, היה שונה: חלק מהם נורו במקום, ומהנותרים הרכיבו קבוצה חדשה שנשלחה כעבור יום לגרמניה. הגרמנים נקטו באמצעי שטני: כאשר גילו במחבוא משפחה עם ילדים, היו לוקחים את הילדים ואומרים להורים כי ישחררו את הילדים, אם יסגירו להם מחבוא אחר. ברוב המקרים לא מסרו האומ־ללים לגרמנים דבר. אז ריכזו הגרמנים את הילדים במקום אחד — וכולם נורו.

למרות הכל הצליח מספר קטן של יהודים — כ־100 — למצוא מסתור בגיטו ולהשאר בחיים. כעבור ימים אחדים עזבו הגר־מנים את קובנה. לפני זה הספיקו להצית את הגיטו וכולו נשרף. יש לשער, כי מה־8 ביולי 1944 עד לפינוי הסופי של יהודי הגיטו ניספו לא פחות מ־1,500 נפש.

בסך־הכל הוציאו הגרמנים בשעת הפינוי מגיטו קובנה ומהמחנות המסופחים אליו כ־7,000—8,000 נפשות.

כך נסתיימה מגילת הדם, האש ותמרות העשן של גיטו קובנה...

ל. גרפונקל

תנאי החיים בגיטו

29,760 יהודים נדחקו לתחומו הצר של הגיטו, שבו גרו לפני כן כ־7,000 איש (יהודים ולא־יהודים). מספר זה הוא סיכומו של המפקד, שנערך על־ידי ה״אלטסטנראט״ בספטמבר 1941. המפקד העלה אז גם עובדה אחת, שהשפעתה השלילית הורגשה בגיטו כל הזמן: הרכבם של תושבי הגיטו לא היה נורמאלי מבחינת המין — על כל מאה גברים היו בגיטו 148 נשים. היתה זאת תוצאה מכך שלפני הקמת הגיטו, ובמידה ידועה גם לאחר מכן, היו הנרצחים היהודים גברים ברובם. אחרי האקציה הגדולה ערך ה״אלטסטנראט״ בחודש נובמבר מפקד שני. התברר שבגיטו שרדו רק 17,412 איש. על כל 100 גברים היו אז 132 נשים, שכן בתקופת האקציות השמידו הגרמנים, יחסית, יותר נשים מגברים.

השטח שהוקצה לגיטו בזמן הקמתו, היה לא־קטן יחסית. תחילה דובר על כל השטח של הפרבר סלאבודקה, אך בשל התערבותה של העירייה הליטאית צומצם כבר אז שטח זה והוצאו ממנו מספר רחובות עוד לפני סגירת שערי הגיטו. גם לאחר זאת נשארו בו רחובות וסמטאות רבים — למעלה מחמי־שים. ההליכה בגיטו מקצה אל קצה ארכה כשלושת־רבעי שעה. היה הבדל גדול בשטח בין גיטו קובנה לבין הגיטאות בווילנה ובשאוולי. בגיטו קובנה היו מקומות טיול לא־מעטים בהשוואה למקומות אחרים, והיו גם שדות לגידול ירקות. אולם שטח הדירות בגיטו היה קטן מאד לעומת צורכי הדיור, אף המיני־מליים, של אוכלוסיה בת 30 אלף נפש בקירוב.

תחילה היה הגיטו מורכב משני חלקים בלתי שווים בגודלם ולכן קראו לאחד בשם ״הגיטו הגדול״, ולאחר — ״הגיטו הקטן״. שני החלקים הופרדו אחד מן השני על־ידי רחוב פאנריו, שהגרמנים הוציאוהו משטח הגיטו, כיוון שהיה קטע מן הכביש המקשר את קובנה עם ליטא הצפונית־מערבית.[1] גשר־עץ גבוה הוקם מעל לרחוב פאנריו ושימש מעבר בין הגיטו הגדול לגיטו הקטן. הגרמנים אילצו את היהודים לבנות אותו בדחיפות. יומיים לאחר סגירת שערי הגיטו שוב הוצא מתחומו שטח גדול למדי. שטח זה היה חצי מובלעת בתוך תחומי הגיטו ועם הוצאתו נעשה מצבו ה״טופוגראפי״ של הגיטו משונה מאד — באמצע ״הגיטו הגדול״ נתקע טריז גדול של שטח לא־יהודי מצפון לדרום, מקצהו האחד של הגיטו וכמעט עד קצהו האחר.

סלאבודקה היתה תמיד פרבר נחשל ועזוב של העיר קובנה. רוב הרחובות והסמטאות לא היו מרוצפים ומשום כך היתה ההליכה בהם קשה מאד. הבניינים בגיטו היו ברובם מעץ, בני קומה אחת, רעועים, ישנים נושנים וקירותיהם עקומים — ממש ביקתות, בלי שום נוחיות אלמנטרית. ב״גיטו הגדול״ היו בתי־אבן במספר קטן בלבד: שני בנייני־אבן גדולים וחדשים, בני ארבע קומות, שנקראו ״הבלוקים הגדולים״, ועוד מספר בתי־אבן קטנים שכונו בשם ״הבלוקים הקטנים״. עיריית קובנה בנתה את הבלוקים האלה עוד לפני המלחמה לשם שיכון פועלים, אבל לא הספיקה להשתמש בהם. ב״גיטו הגדול״ היה עוד בית שלישי גדול, מסוג ״הבלוקים הגדולים״, שטרם הושלם. במקום הבנייה היו כמעט כל החומרים הדרושים לגמר הבניין תוך זמן קצר, אך העיריה העבירה את כל החומרים העירה, למרות הבקשות של היהודים, שהיו מוכנים לסיים את העבודה בעצמם. לא היו בשטח הגיטו שום מיתקנים היגייניים וסניטא־ריים, כגון בית־מרחץ, תיעול ומפעל־מים, פרט לשני ״הבלוקים הגדולים״ ו״הבלוקים הקטנים״, שלפי תכנית העירייה היו צריכים להיות מחוברים לתיעול ולמפעל המים של מרכז העיר. כל הצינורות הדרושים הונחו מתחת למרצפת הרחוב עוד לפני פרוץ המלחמה. אך לא זו בלבד שהעיריה לא השלימה את העבודה, שאפשר היה לעשותה תוך שבוע או שבועיים, אלא הוציאה את הצינורות שמתחת למרצפת, כדי לשלול מתושבי הגיטו את האפשרות לסיים במו־ידיהם את העבודה. בשטח ״הגיטו הגדול״ כמעט ולא היה אף בית אחד שאפשר היה לשכן בו מוסד ציבורי, כגון בית־חולים, בית־יתומים וכיו״ב. לעומת זאת היו הבתים שבשטח ״הגיטו הקטן״ חדישים יותר ומשום כך שוכנו שם בראשית קיומו של הגיטו כמה מוסדות: שני בתי־חולים — אחד למחלות חירורגיות ואחד למחלות פנימיות ומידבקות, בית־ילדים, שהיה באותו זמן גם בית־יתומים, בעיקר בשביל ילדים שהוריהם אבדו, וכן בית־זקנים.

הגיטו היה מעין בית־סוהר גדול בשביל נידונים למוות, והוקף כולו גדר תיל דוקרני. הזקיפים קיבלו הוראה לירות בכל מי שייכנס לתוך ״שטח המוות״, שנקבע משני עברי גדר התיל ברוחב שלושה מטרים בכל עבר. לאורך הגדר התהלכו זקיפים גרמניים או ליטאיים מזוינים, שהיו מבלים את זמנם, בעיקר בלילות, ביריות תכופות ומטילים אימה ופחד על תושבי הגיטו.

הכניסה לגיטו היתה דרך שערים אחדים. ליד כל שער עמד משמר של חיילים מן הפלוגה השלישית של המשטרה הגרמנית, וכן ״פרטיזאנים ליטאים״. המשמר היה משגיח בקפדנות על כך ששום יהודי לא יצא מחוץ לתחום הגיטו, פרט לאלה שהלכו העירה לעבודות־כפייה, כמובן בליווי גרמנים או ליטאים, ופרט לאלה שקיבלו רשיון מיוחד ללכת העירה בענייני הגיטו.[2] המשמר השגיח גם שלא ייכנס לגיטו, ואף לא יתקרב אליו, שום לא־יהודי שאין לו רשיון מיוחד לכך.

הגרמנים מסרו את סידור העניינים הפנימיים של הגיטו לידי ה״אלטסטנראט״, שברובו הגדול היה מורכב מעסקנים ציבוריים ידועים לציבור היהודי עוד מלפני כן. לרשותו של ה״אלטס־טנראט״ עמדה משטרה יהודית. אנשיה חבשו מגבעות עם מגן־דוד כחול, ענדו סרט לבן על השרוול והיו מצויידים באלות.

פרט לפחד המתמיד מפני השמדה, הנה הדבר שהעיק על תושבי הגיטו יותר מכל ב״תקופת השקט״, וגם לאחר מכן,

---

1. ז׳אמוט, ז׳מייטיה בליטאית.

2. מספרם של הללו היה קטן מאוד.

היה מילוי חובת העבודה בשביל הגרמנים. אך נוסף לכך ניצבו תושבי הגיטו בפני בעיות רבות וקשות מאוד. בעיית התזונה היתה מן החמורות ביותר בגיטו. לא היתה כל אפשרות להתקיים על המנות היום־יומיות שנתנו הגרמנים לתושבי הגיטו, שהרי היו אלו מנות־רעב ממש. הן סיפקו כ־750 קלוריות ליום, דהיינו — כשליש מהמינימום הדרוש לקיומו הנורמלי של אדם. על־פי־רוב היו המנות מורכבות מלחם שחור (100 גראם ליום לנפש), קמח חטין (112.5 גרם לשבוע לנפש), גריסים (100 גרם לשבוע), בשר (125 גרם לשבוע), תחליף לתה או קפה, מעט ריבה, פול ומלח. אלה שהועסקו בעבודת־כפייה קשה קיבלו מן הגרמנים מנה נוספת: 100 גרם לחם שחור ליום לנפש, 125 גרם בשר לשבוע לנפש, לרוב בשר סוס, ומעט שומן. כן היו הגרמנים נותנים לכל תושבי הגיטו, מזמן לזמן ולא בקביעות, בשר סוס, תפוחי־אדמה בכמויות זעומות וירקות כלשהם. על־פי־רוב היו המזונות מאיכות גרועה מאוד; תפוחי־האדמה והירקות היו רקובים כמעט תמיד. הרעב בגיטו הציק במיוחד עד 1 בנובמבר 1941, כלומר בתקופת ה"אקציות". במשך כל אותה תקופה לא נתנו הגרמנים אפילו את המנות הדלות האמורות. חמאה ובשר לא היו כלל במנות. באותו זמן לא היה עדיין סיפק בידי יהודי הגיטו להתמצא בתנאי־החיים האיומים בגיטו ולהסתגל אליהם במידה כלשהי, ועדיין לא היו להם קשרים עם האנשים בעיר, שמהם אפשר היה לקבל מצרכי־מזון. חיש מהר אזל מלאי המזון הקטן, שהביאו אתם יהודי קובנה מן העיר בצאתם לגיטו. רוב תושבי הגיטו סבלו יסורי רעב חמורים. רבים, בעיקר ילדים, יצאו נשמותיהם מאפיסת־כוחות ופניהם של רבים היו נפוחים. הדבר היחיד שחלמו עליו בגיטו היה קבלת מעט תפוחי־אדמה מן העיר, אך דבר זה היה כרוך בקשיים גדולים ואפילו בסכנת־נפשות. בימים הראשונים לקיום הגיטו נתפסו ליד השער יהודים אחדים בשאתם שקים קטנים של תפוחי־אדמה על שכמם. הם נורו בו במקום, לעיני הכל. ביום ראש השנה, 22 בספטמבר 1941, עבר יורדאן — הממונה על הגיטו — ליד השוק שבעיר וראה שני יהודים קונים שק תפוחי־אדמה מליטאי. יורדאן הוציא מיד את אקדחו, ירה בשני היהודים ורצחם נפש. היו אלה יהודים שחזרו ממקום עבודתם אל הגיטו בלווית שומרים גרמניים, שנעתרו לבקשת השניים להרשות להם לסור לרגעים אחדים לשוק כדי לקנות משהו.

ממדי הרעב בגיטו הובלטו בצורה מחרידה על־ידי שוד גינות־הירק שבתחום הגיטו. היו אלה גינות שנזרעו בידי העירייה או בידי בעליהן הפרטיים (נוצרים) עוד לפני הקמת הגיטו. מזעזע היה מראה מאות האנשים, מבוגרים וילדים, אחוזי הרעב, המסתערים — למרות כל האיסורים החמורים של הגרמנים — על גינה, עוקרים מן האדמה תפוחי־אדמה ומלפפונים לא־בשלים וחוטפים אותם תוך קטטות וצעקות אחד מידי חברו. היה זה מעשה של יום יום.

אחרי ה־1 בנובמבר 1941 חל שינוי־מה לטובה בתזונת הגיטו, אך גם אז היתה זו אחת מן הבעיות החמורות ביותר לגבי מרבית יהודי הגיטו.

אף את המנות הדלות, שנתנו הגרמנים לתושבי הגיטו דרך ה"אלטסטנראט", אי־אפשר היה לחלק במלואן והיה הכרח לגרוע מהן, וזאת מסיבה פשוטה מאד: לפי חשבונם של הגרמנים צריכים היו להישאר בגיטו אחרי תקופת ה"אקציות" — 16,600 איש בלבד. אך הם "טעו בחשבונם", שכן למעשה היה מספר היהודים שנותרו בגיטו אחרי ה"אקציות" גדול יותר ב־800 איש לערך. אי־אפשר היה להודיע על כך לגרמנים מחמת החשש שמא ירצו "לתקן" את הטעות לפי דרכם. משום כך לא ניתן לקבל מן הגרמנים מנות־מזון בשביל אותם 800 אנשים והיה הכרח לחלק את המזון שקיבלו בשביל 16,600 איש ל־17,400 איש. צריך היה להשתמש בתחבולות מתחבולות שונות, כדי שלא יגיע הדבר לאוזני הגרמנים וכדי שיהודי הגיטו לא ירגישו בדבר. נוסף על כך היה הכרח להקטין את המנות — והפעם בצורה גלויה למחצה — כדי לתת פרסי־מזון לעובדים בשדה־התעופה, בעיקר לדייקנים שבהם, שהיו באים בעצמם לעבודה בכל יום ובשעה הקבועה ללא שום כפיה. הדבר היה להם מעין פיצוי לקיפוח שקופחו בהישלחם לעבודה הקשה בשדה־התעופה.

המוצא היחיד לתושבי הגיטו, לבל ימותו ברעב, היה לקנות מזון מתושבי העיר תמורת כסף, ובעיקר תמורת בגדים וחפצים,[3] שנותרו בידיהם בכמות מוגבלת לאחר החיפושים וה"מסירה" הכפויה. ה"טראנסאקציות" הללו נעשו ליד הגדר שמסביב לגיטו או במקומות העבודה של הבריגדות העירוניות, שם היו באים ליטאים כדי לסחור עם היהודים. יהודי הגיטו היו מסכנים בכך את חייהם, שכן אסור היה עליהם לבוא במגע כלשהו עם לא־יהודים ובמיוחד בענייני מקח וממכר. יהודים רבים נאסרו בעוון זה הן ליד הגדר הן בבריגדות העירוניות, ובחלקם הגדול ניספו. תושבי העיר הנוצרים ניצלו תכופות באכזריות את היהודים החסרים חסות ומגן, משום האי־ליגאליות במסחר זה, והיו נותנים להם מצרכי־מזון ששוויים היה מחצית או שליש מערך החפצים שקיבלו מן היהודים. לעיתים קרובות רימו את היהודים במשקל מצרכי־המזון ובעיקר באיכותם. במקום חמאה קיבלו היהודים פעמים רבות גבינה ממין גרוע מאד, מכוסה שכבה דקה של חמאה; בלחם מצאו תערובת של תפוחי־אדמה, בחלב — מים, וכדומה.

מחמת הביקורת החמורה של הזקיפים — הגרמנים והליטאים — לא קל היה להוציא את החפצים דרך שער הגיטו העירה, אך כאמור קשה ומסוכן יותר היה להכניס לגיטו את מצרכי־המזון שקיבלו תמורת החפצים. לעיתים קרובות היו הזקיפים מגלים בשעת הבדיקה ליד השער ומחרימים בשביל עצמם[4] את מצרכי־המזון. גדולה היתה שמחתם של היהודים הנתפסים כשהעניין היה מסתיים "בכי טוב", כלומר בלי מכות ובלי שפיכות־דמים, שכן לעיתים קרובות היו השומרים מכים את ה"מבריחים" באכזריות ולפעמים אוסרים ומסגירים אותם לידי הגישטאפו.

במשך הזמן נמצאו דרכים שונות, כיצד להבריח מצרכי־מזון מן העיר אל הגיטו. ההברחה הגיעה לממדים גדולים למדי והמבריחים היו אנשים נועזים, שעשו את הדבר לעסק.[5] הם היו מבריחים מן העיר מצרכי־מזון בכמויות גדולות למדי תוך מתן שוחד לאנשי השמירה, ומכרו אותם בגיטו בעצמם או על־ידי סוכנים. הם הרוויחו סכומי־כסף גדולים ונחשבו בגיטו לאנשים העשירים ביותר. היו אלה אנשים מופקרים ומעשיהם

3. בעיקר בגדים ולבנים.
4. לפעמים, בשעת "רצון", מסרו הגרמנים מקצת ממצרכי־המזון המוחרמים למוסדות הסוציאליים של ה"אלטסטנראט".
5. בגיטו קראו להם "צוימהענדלער" (סוחרי הגדר).

היו עלולים להביא על הגיטו צרות גדולות. אך יש להודות שבמעשיהם הנועזים עזרו לא במעט להקל על חומרת בעיית התזונה. ועוד ייאמר לזכותם: לעיתים קרובות סיכנו את חייהם ועשו מעשי גבורה. רבים מהם, אם לא רובם, נפלו לבסוף בידי הגישטאפו. כך אירע גם לבעלי המסעדות החשאיות, שבתקופה ידועה היה מספרם בגיטו לא קטן. בעלי המסעדות התפרנסו מתשוקת הזלילה והסביאה של הספסרים ואנשי העולם התחתון, שהתעשרו בימים הטרופים ההם וצברו הון רב בעסקים אפלים למיניהם. במרוצת הזמן גילה הגישטאפו את המסעדות החשאיות ובעליהן ניספו ברובם בפורט ה־9.

ה״אלטסטנראט״ השתדל כמובן להקל על מצוקת הרעב, אך אפשרויותיו היו מוגבלות: הוא השיג מצרכי־מזון נוספים בשביל הגיטו בקושי רב ובדרכים מדרכים שונות — כשרות, ועל פי רוב לא־כשרות בעיני הגרמנים. ה״אלטסטנראט״ גם פתח וקיים מטבחי־עם בשביל עניים ביותר והזקוקים לעזרה. הוא עודד אנשים לפתוח בגיטו מאפיות ללחם, גם הן חשאיות, והיתה לו גם טחנת־קמח לא־ליגאלית. החל משנת 1942 השתמש ה״אלטסטנראט״ בכל הגינות והשדות בתחום הגיטו וזרע בהם ירקות[6] לצרכי הציבור. נוסף לכך הטיל ה״אלטסטנראט״ חובה על כל תושבי הגיטו לעבד כל שטח אדמה פנוי הסמוך לביתם ולזרוע בו ירקות. הזרעים הדרושים נתקבלו בחלקם מן הגרמנים ובחלקם בדרך פרטית. תוצאות ״אגראריזאציה״ זו של הגיטו היו טובות למדי, שכן כל אנשי הגיטו נענו לפקודה וביצעוה בנאמנות. עם זאת צצה בעיה חדשה וקשה מאד: איך לשמור על הגינות, לבל יקטפו תושבי הגיטו מתוך מצוקה את הירקות לפני הבשלתם ולא יביאו בכך נזק גדול על עצמם? איך למנוע את תושבי הגיטו המורעבים מלשדוד ירקות מגינות ציבוריות ומגינות זרות? למטרה זאת הוקם בגיטו ארגון נוער מיוחד בשם ״אשל״,[7] ותפקידו היה כפול: לשמור על הגינות מפני קטיף מוקדם יותר ומפני גניבת ירקות, וכן לטפח — הן בנוער הן במבוגרים — יחס ראוי לגינות שנזרעו ועובדו בידי היהודים עצמם לצרכיהם האישיים ולצרכי כל הציבור היהודי הכלוא בין חומות הגיטו. ״אשל״ שימש גם מסווה לארגון נוער ציוני מחתרתי.

באביב 1942 הגיש ה״אלטסטנראט״ תזכיר מפורט ל״שטאדט־קומיסאר״ על הבעיה החריפה של התזונה בגיטו. התוצאה היתה שיפור־מה בתזונת הגיטו, וה״אלטסטנראט״ היה יכול לפתוח מטבחי־עם.

כל המאמצים האלה של הכלל ושל הפרט נתנו, כמובן, את פריים ותרמו במידה ניכרת להקלת פתרון שאלת התזונה של תושבי הגיטו. אפשר אף לומר, שזמן־מה לאחר תקופת ה״אקציות״ ירד בגיטו מספר הרעבים רעב של ממש כמעט לאפס, ומאידך היתה בגיטו גם שכבה ידועה של אנשים — אם כי קטנה במספרה — שבעיית התזונה לא היתה קיימת לגביהם לגמרי. אולם אם גם פסקו בגיטו תופעות של רעב ממש, לא פסקו תופעות של רעב סמוי שהציק לרוב אוכלוסיית הגיטו. היתה זו תוצאה מן המזון הגרוע וגם בשל כמותו הבלתי מספקת. 70—80 אחוז מכלל תושבי הגיטו, ואולי אף יותר, היו אוכלים בארוחת־הצהרים רק תבשיל אחד טפל, קלוש ומימי שהיו בו מעט תפוחי־אדמה, גריסין, פול וכדומה. בלשון הפולקלור הגיטואי כונה תבשיל זה בשם ״יושניק״.[8] בכינוי בזוי זה ביטא ההמון את יחסו למזון הקלוקל וללחמא העניא שאותו אכל כל זמן שבתו בעמק הבכא. כל קמצוץ מזון שהכניס תושב הגיטו לפיו היה רווי סבל, עוני, שפלות וסכנת־נפשות.

אף בעיית הדיור היתה חמורה מאוד כל זמן קיומו של הגיטו. עוד בראשית היווסדו נתעוררה בכל חומרתה; הכרח היה לשכן קרוב לשלושים־אלף איש בשטח שגרו בו קודם 7,000 איש. מספר הדירות בגיטו וגודלן לא הספיק בשום אופן כדי שיכון כל יהודי העיר, אפילו אחרי שדחקו אותם בצורה נוראה והכניסו כמה משפחות בכל דירה. לא היה מוצא אחר מן המצב שנוצר, אלא להכניס אנשים לתוך בניינים שלא התאימו כל עיקר לצורכי שיכון ומעולם לא שימשו למטרה זאת. לא היו בהם מטבחים ולא תנאי־הנוחיות האלמנטאריים ביותר — היו אלה בתי־מדרש, אולם־קולנוע ובנייני בתי־ספר. ב״רזרבאטים״[9] אלה — 16 במספרם — הצטופפו כ־3,500 איש. אחרי תקופת ה״אקציות״ ובעיקר אחרי ״האקציה הגדולה״, באת בצורה טראגית ״הקלה״ במצוקת הדיור — 17,400 איש בלבד נותרו בגיטו מתוך 30,000. אך במשך שלוש שנות קיומו של הגיטו צמצמו הגרמנים את תחומו שש פעמים ובכל פעם קיצצו ממנו שטחים גדולים. נוסף לכך נאלץ לפעמים ה״אלטסטנראט״ להוציא אנשים מדירותיהם בגלל הרחבת פעולתם של מוסדות הגיטו וכדומה. עם כל קיצוץ בשטח הגיטו וצמצום מספר הדירות התעורר מחדש הצורך הדחוף למצוא מקום־מגורים חדש בשביל מאות ואלפי איש. בשל הסיבות הללו הצטמצם השטח הממוצע לכל איש בגיטו כמעט עד לשני ממ״ר. היה זה דבר שכיח בגיטו שבחדר אחד, לא גדול, היו גרים 5—6 אנשים ולפעמים אפילו יותר — גברים, נשים וילדים ביחד, שהרי כמעט בכל דירה גרו כמה משפחות. בדירות רבות היו המשפחות שונות זו מזו באופיין וברמתן התרבותית, ומשום כך פרצו בהן לעתים קרובות מריבות וקטטות, לפעמים חריפות למדי, והיה צורך בהתערבותה של משטרת הגיטו, כדי ליישב את הסכסוכים. לעתים גרמו הסכסוכים להעברת אנשים ומשפחות מדירה לדירה. ענין הדיור היה איפוא למקור נוסף של סבל לתושבים.

הצפיפות בגיטו היתה גדולה מאוד ומצוקת הדיור הגיעה עד כדי כך, שאנשים ״ציפו״ בקוצר־רוח ליציאת נשמתו של אדם הנוטה למות כדי לתפוס את מקומו בדירה. בעלי התביעה השתדלו להבטיח לעצמם את הזכות למקומו בעודו בחיים. לעתים קרובות היו אלה גם קרובי־משפחה של הנוטה למות. בשל הקיצוצים הרבים בשטח הגיטו, נאלצו תושביו לנדוד ממקום למקום. מרבית האנשים החליפו בימי ישיבתם בגיטו — בניגוד לרצונם, כמובן — פעם אחת או יותר את מקום מגוריהם. בענין הדיור היו תלונות לא־מועטות נגד כמה עובדים ב״אלטסטנראט״, שהיו ממונים על הדיור בגיטו, על משוא־פנים וקורופציה.

לא־פחות חריפה מבעיית הדיור היתה בעיית ההסקה בגיטו. זמן רב לא נתנו הגרמנים בכלל שום חומרי־הסקה לגיטו, אף לא בחורף של שנת 1941—1942, כאשר הגיע הקור ל־30 מעלות מתחת לאפס. תושבי הגיטו כילו תוך זמן קצר את כל המלאי

---

6. תפוחי־אדמה, מלפפונים, עגבניות, גזר ועוד.
7. ראשי־תיבות של ״ארגון שומרים לגינות״.
8. ״יושניק״ הוא שם של מאכל חזירים.
9. כך כונו מקומות־שיכון אלה.

הקטן של עצי־הסקה שהביאו אתם מן העיר, וכן כמעט את כל הרהיטים המעטים שעוד היו ברשותם. לאחר זאת כבר לא היה להם דבר להסיק בו את התנורים, לא כדי חימום הדירות, לא לייבוש בגדיהם שנרטבו בעבודה בשדה־התעופה ואף לא להכנת תבשיל כלשהו. הדרך היחידה להשגת חומרי־דלק היתה הריסת גדרות־העץ, שהקיפו כמעט כל בית בגיטו. כיוון שכל הבתים בגיטו נחשבו לקניינה, אסרה העיריה להרוס אותם או חלקים מהם, לרבות הגדרות. שומרי הגיטו קיבלו פקודה להקפיד על קיום האיסור, אך המצוקה והעוני חזקים היו מן האיסור. בלילות האפלים אפשר היה לשמוע את גניחתם של קרשי הגדרות, הנהרסים בידי יהודי הגיטו הרועדים — מקור ומאימה ופחד. גם דבר זה עלה בדם ולא פעם נפל ״פורץ הגדר״ חלל במקום ה״פשע״ בכדור שנורה בידי הזקיף הקרוב.

רק בסתיו 1942 נתנו הגרמנים, אחרי השתדלויות רבות, עצי־הסקה בכמות מסויימת, אך גם זאת קיבלו תושבי הגיטו לא מן המוכן, אלא אחרי עבודה לא מועטה. הגרמנים העמידו לרשות הגיטו מספר קורות־עץ, שהובאו בדוברות בזרם הנהר ויליה. הקורות נסחבו מן המים והונחו על החוף, שם נוסרו במשור לבולי־עץ וחולקו לתושבי הגיטו. כל העבודה הקשה הזאת בוצעה במסירות גדולה בידי פועלים יהודים בארגונו של ה״אלטסטנראט״. ברם, תושבי הגיטו צריכים היו להביא בעצמם את בולי־העץ הביתה, לנסרם ולחטוב אותם לגזרים קטנים, כדי שאפשר יהיה להכניסם לתנור או לכיריים. נוסף על הקורות עלה בידי ה״אלטסטנראט״ לקבל מן הגרמנים רשיון בכתב להביא לגיטו מן הכפרים הסמוכים כמות לא גדולה של עצים. כמות זאת כשלעצמה לא יכלה לפתור את שאלת חומר־הדלק בשביל הגיטו — אפילו במקצת מן המקצת; אבל בעזרת שוחד ותחבולות אחרות עלה בידי ה״אלטסטנראט״ לסדר את הענין כך, שבשעת הכנסת העצים לא היו מציינים על גבי הרשיון את כמות העצים. הסדר זה איפשר להכניס לגיטו עצים בכמות גדולה פי־עשרה מן הכמות המותרת לפי הרשיון.

בדרכים אלה סופק איפוא במידת־מה הצורך הגדול בחומר־דלק להסקה, אבל הבעיה לא נפתרה כהלכה והדבר גרם לתושבי הגיטו [10] סבל ויסורים.

גם בעיית התאורה היתה חמורה בגיטו. תחילה לא הפלתה תחנת־החשמל העירונית בין העיר והגיטו בשימוש בזרם החשמל. אף־על־פי־כן היו כבר אז קשיים בתאורה. מספר תושבי הגיטו היה גדול פי כמה ממספר האנשים שגרו בשטח זה לפני הקמת הגיטו. בשל מחסור בחומר־דלק להסקה היו תושבי הגיטו משתמשים לפעמים בזרם החשמל לא לצרכי תאורה בלבד, אלא גם לבישול ולהסקה. משום כך גדלה במידה רבה צריכת החשמל בסלאבודקה. רשת החשמל והמתקנים בגיטו לא התאימו לצריכה הגדולה ולכן אירעו קלקולים כמעט בכל יום. בקושי הצליח ה״אלטסטנראט״ להשפיע על אנשי התחנה העירונית לתקן את הרשת והמתקנים. הם היו מצטדקים — ואולי גם לא בלי יסוד — שבתנאי־המלחמה אין להם החומרים הדרושים לכך. היה זה דבר שכיח ורגיל בגיטו שרובעים שלמים היו שרויים שעות רבות בחשכה גמורה. נוסף לכך היה אור החשמל בגיטו קלוש מאד בשל הצריכה הגדולה. למרבה התלאות בא בסוף 1942 משבר קשה בהספקת דלק לתחנת־החשמל של העיר, ואז הונהגו הגבלות בצריכת החשמל לכל תושבי העיר. מובן, שהנפגע הראשון היה הגיטו, ובמשך זמן רב, ודווקא בחודשי החורף, שרוי היה כל הגיטו בחושך.

10. לפעמים היו אנשי פלוגות־העבודה העירוניות מביאים על שכמם קצת עצים להסקה, בשובם מן העבודה אל הגיטו. אך לעתים קרובות נטלו מהם את העצים אנשי־השמירה שעל־יד שער הגיטו.

אחת הדאגות הקשות בגיטו היתה בקשר להלבשה והנעלה. אחרי החיפושים וה״מסירה״ נותרו בידי רבים רק חליפה אחת, זוג נעליים אחד ומעיל אחד, ואותם לבשו תמיד. כבר באותו זמן היו כל אלה בלים ומשומשים, שכן הגרמנים החרימו את הבגדים ואת הנעליים הטובים ביותר. בשלוש שנות הישיבה בגיטו בלו הבגדים והנעליים עד שקשה היה לתקן אותם. קשה יותר היה לתפור בגדים או נעליים חדשים, מאחר שכמעט אי־אפשר היה להשיג אריג או עור. הבעיה היתה חמורה במיוחד לגבי עובדי שדה־התעופה, שבגדיהם לא רק נתלכלכו ונרטבו, אלא גם נקרעו לקרעים מחמת העבודה בטיט ובחמר ומחמת ההליכה מן הגיטו למקום העבודה וחזרה בדרך נרפשת ובלתי מרוצפת.

מבחינה מוסרית היה קשה מאד להשתמש ב״ירושה״ של 9,000 חללי ״האקציה הגדולה״, אשר יורדאן העמידה ב״נדיבות לבו״ הטבטונית לרשותו של ה״אלטסטנראט״ לצרכי הגיטו. ברם, נוכח המחסור הגדול בבגדים, נעליים ופריטים אחרים, לא היתה דרך אחרת להתגבר על כל הקשיים והמעצורים הפסיכולוגיים, אלא לקבל את הירושה הנוראה ולהשתמש בה. ה״אלטסטנראט״ חילק בין תושבי הגיטו הנזקקים מן החפצים [11] שנמצאו בדירות חללי ה״אקציה״. אך הבגדים והנעליים שנמצאו בדירות היו ברובם מסוג גרוע והיה צורך לתקן אותם, כדי שאפשר יהיה להשתמש בהם. למטרה זאת הקים ה״אלטס־טנראט״ מתפרה וסנדלריה, שצורפו במשך הזמן ל״בתי־המלאכה הקטנים״.[12]

במחצית השניה של תקופת הגיטו כמעט אי־אפשר היה לקבל עורות [13] לתפירת נעליים או לתיקונם, ודבר זה הכביד מאד על גיוס האנשים לשדה־התעופה, כי ממש לא היה להם במה ללכת לעבודה. אז התחילו ליצור נעלי־עץ, ששימשו תחליף לנעלי־עור, אבל הן הכבידו מאד על ההליכה ופצעו את הרגליים בשל משקלן הכבד וטיבן הגרוע, ובעיקר בשל אי־גמישות הסוליות. נעלי־העץ נעשו בבתי־המלאכה מבולי־עץ שנתקבלו מן הגרמנים, ורבים מיהודי הגיטו היו מהלכים בנעליים אלה.[14]

כאמור, היה הגיטו מוקף מכל צדדיו גדר תיל דוקרני. לא זו בלבד שהגרמנים נתכוונו ליטול מן היהודים את האפשרות למגע־ומשא כלשהו עם הלא־יהודים, אלא רצו גם ל ב ו ד ד

11. כגון: כלי בית ומטבח, כסתות וכרים, לבנים וכיו״ב.
12. ״בתי־המלאכה הקטנים״ שירתו את תושבי הגיטו, שלא כ״בתי־המלאכה הגדולים״, שעבדו בשביל הגרמנים.
13. פעמים אחדות עלה בידי ה״אלטסטנראט״ לקבל מן הגרמנים רשיונות להביא עורות לנעליים משאוולי, מבית־החרושת הגדול לעיבוד עורות, שהיה שייך לפרנקל (תעשיין יהודי ידוע). למטרה זאת שיגר ה״אלטסטנראט״ פעמים אחדות שליחים לשאוולי. הם נכנסו לגיטו שאוולי והשתמשו בהזדמנות זו כדי להדק קשרים עם גיטו זה [עיין ב״פנקס שאוולי״, יומן מגיטו ליטאי, מאת אליעזר ירושלמי, מוסד ביאליק ו״יד ושם״, ירושלים תשי״ח, עמ' 55, 221, 231].
14. השתמשו בבולי־העץ בהסתר גם לצורך הסקה.

אותם כליל, כדי שיהיו מנותקים מכל העולם ולא יידעו כלל מה מתרחש ומה גורלם של אחיהם היהודים בערים ובארצות אחרות. לכן הטילו הגרמנים איסור חמור על כל לא־יהודי להיכנס לגיטו בלי רשיון מיוחד. רשיונות־כניסה נתנו הגרמנים רק לעתים רחוקות מאד. לתושבי הגיטו אסור היה לשלוח מכתבים אפילו בתוך גבולות ליטא. כמובן, לא היה שום קשר טלפוני בין הגיטו והעיר. במפקדת הגיטו היו טלפונים אחדים, אבל רק לשימושם של הגרמנים. במשך הזמן נעשה הדבר לא נוח לגרמנים עצמם, כי תכופות הוצרכו ה״שטאט־קומיסאריאט״ והגישטאפו למסור בדחיפות הוראות ל״אלטסטנראט״, למשטרה היהודית ול״בתי־המלאכה הגדולים״, ומשום כך התקינו הגרמנים טלפונים במוסדות אלה, אך אפשר היה להתקשר בטלפונים הללו עם המרכזיה העירונית רק דרך מפקדת הגיטו, שם היו שואלים על מספר הטלפון העירוני המבוקש. במפקדה יכלו תמיד להאזין — ואמנם היו מאזינים — לשיחות שהתנהלו דרך הטלפונים היהודיים. בכל זאת מצאו, בתחבולות מתחבולות שונות, דרכים להתקשר בטלפון עם העיר בלי שמפקדת הגיטו תרגיש בכך; הדבר היה כרוך בסכנה גדולה. סכנת־נפשות ריחפה על יהודי שהאזין לרדיו וכל שכן אם החזיק מקלט־רדיו. הגרמנים ראו בזאת מעשה של ריגול. כן אסור היה ליהודים לקנות או לקרוא עיתונים. כמובן שהיה קשה מאד לגרמנים לבצע תכנית בידוד כזאת בשלמותה. למרות הכל ״הסתננו״ לגיטו הידיעות על המאורעות החשובים ביותר, בעיקר על המצב בחזית. נתקבלו בגיטו גם עיתונים גרמניים, כמובן ״בגנבה״. עם זאת, כמו צעיף סמיך כיסה על כל מה שהתרחש בגיטאות אחרים בליטא, וכל שכן בגיטאות בפולין. קשה לתאר את הצימאון שהיה בגיטו לידיעות על היהודים במקומות אחרים.

והנה יום אחד הורם הצעיף באורח בלתי־צפוי לגמרי. ביולי 1942 נתקבלה בחוגי ה״אלטסטנראט״ ידיעה סודית שאשה אחת, פולניה, באה לקובנה מווארשה והיא רוצה להיכנס לגיטו כדי למסור ידיעות חשובות. בזהירות גדולה הכשירו את הקרקע להבאתה אל הגיטו בהסתר, לבל יידעו שמץ דבר לא הגרמנים ואף לא הציבור היהודי. יהודי אחד, ראש פלוגת־עבודה עירונית, שאפשר היה לסמוך עליו, קיבל הוראה להביא את האשה לפלוגת־העבודה שלו בעיר ומשם לגיטו. במקום העבודה של הפלוגה ענדו על בגדיה מגן־דויד־צהוב והביאוה לגיטו כ״יהודיה״. היתה זו אשה כבת שלושים ושמה אירנה אדמוביץ׳. עוד לפני המלחמה התקרבה בפולין לתנועת ״החלוץ״ עד כדי כך, שהיתה לציונית ולידידה מסורה של העם היהודי הנרדף. היא לא היתה הטיפוס של רות העוזבת את עמה כדי להיצמד לעם אחר. להיפך — היתה חדורה כולה רעיון הלאומיות הפולנית, דיברה בהתלהבות גדולה על שחרורה ושיקומה של פולין והיתה גם נאמנה בכל נפשה לדת הקאתולית. אולם עם כל זאת היתה לה זיקה עמוקה לעם ישראל ואינטרס נפשי בקורותיו, המלאות רדיפות וייסורים, בעתידו ובמאבקו לחיים חדשים. עוד לפני המלחמה היתה אורחת רגילה ורצויה בקיבוצי ההכשרה של ״החלוץ״ בפולין וידידה נאמנה שלהם. כינוה בלשון הלצה ״די חלוצישע שיקסע״,[15] וכך גם היתה מכנה את עצמה. היא התמצאה היטב בכל בעיות ״החלוץ״ והכירה בשמותיהם את כל מנהיגיו. היא דיברה עם חבריה וחברותיה

15. השיקצה החלוצית.

היהודיים אידיש נאה למדי ומתובלת מלים עבריות רבות. ידידותה ואהבתה לכל אותם הבחורים והבחורות שהתכוננו לעלות ארצה ולחיות שם חיים חדשים היו טהורות בהחלט, בלי שום תערובת של רגש רחמנות כלשהו, שיש בו כדי להשפיל. כאשר החלה המלחמה בין פולין לגרמניה, היא באה בתור פליטה לווילנה וכמובן מצאה שם מיד את מכריה מ״החלוץ״ בפולין, שבאו גם הם לווילנה בתור פליטים, והשתדלה ככל יכולתה לבוא לעזרתם. לאחר זמן־מה חזרה אירנה אדמוביץ׳ לווארשה שהיתה בידי הגרמנים וקיבלה שם משרה במוסד לטיפול סוציאלי. היא קשרה מיד קשרים הדוקים עם גיטו וארשה, אבל לא הסתפקה בזאת. היא היתה נוסעת בפולין מעיר לעיר, כדי לאסוף ידיעות על החיים והסבל בגיטאות. היא לא התחשבה כלל בכל הסכנות שהיו כרוכות בפעולתה ועשתה את עבודתה בנאמנות ובמסירות־נפש שאין כדוגמתה. רצונה הכביר להושיט עזרה מוסרית לכלואי הגיטאות הוא שהביאה ב־1942 גם לגיטאות וילנה, קובנה ושאוולי. היא ישבה יום שלם בחוג צר של עסקנים ציוניים בגיטו קובנה וגוללה לפניהם את כל מגילת עינויי היהודים בווארשה, לודז׳, לובלין, קראקוב, למברג, ביאלסיטוק, גרודנה, וילנה ועוד. האורחת סיפרה ותיארה הכל בהבלטה, ברבגוניות ובעסיסיות, כפי שמסוגלים יחידי־סגולה בלבד. אף כי הלך־רוחה היה פסימי מאד לגבי עתיד היהודים בגיטאות — והמציאות האיומה אימתה אחרי־כן את פסימיותה — שילבה בסיפורה גם דברי עידוד ונחמה. היה זה יום גדול לעסקנים הציוניים שישבו עימה ושמעו את סיפורה הארוך והמזעזע וגם מסרו לה על החיים בגיטו קובנה. הם הציגו לפניה את ההווי בגיטו והראו לה את המוסדות החשובים ביותר — את משרד ה״אלטסטנראט״, בית־החולים, בית־היתומים ועוד ועוד, הכל כמובן בסודיות גמורה. למחרת עזבה את הגיטו כדי לבקר בגיטו שאוולי.

לאחר שבועות אחדים ביקרה שוב אירנה אדמוביץ׳ בגיטו קובנה, סיפרה את רשמיה מגיטו שאוולי והשלימה את דבריה על גורלם של יהודי פולין. היא נפרדה מבני־שיחה בלבביות יוצאת מגדר הרגיל ובדברי־ברכה חמים.

אירנה — כך קראו לה אחרי־כן כל אלה שבאו עימה בקשר בשני ביקוריה — עשתה רושם כביר על כל שומעיה, שנמנו ברובם עם החוג של העסקנים הציבוריים בגיטו, שעמדו בראש ונשאו בעול ב״אלטסטנראט״. אירנה אמרה שהיא מקווה לשוב ולבקר בגיטו קובנה. היא יצאה לפולין וכנראה לא יכלה לבוא שנית לליטא. בסתיו 1943, אחרי חיסולו של הגיטו בווילנה, ביקרה בגיטו קובנה חברתה של אירנה, גם היא עלמה קאתולית פולניה, שבאה בשליחותה. שמה היה יאדוויגה (יאדזיה) דודזיץ. היא גרה בווילנה ועזרה הרבה ליהודי הגיטו בתור מנהלת בית־מלאכה שבו עבדו פועלים יהודים. שתי נשים אלה היו היחידות שמהן קיבלו בגיטו קובנה ידיעות ברורות על המתרחש בעולם. אירנה אדמוביץ׳ נשארה בחיים ואחרי המלחמה עזרה לפליטים יהודים בפולין.[16] יאדוויגה נהרגה בהפצצה בזמן נסיגתם של הגרמנים מווילנה.

אחרי ביקורה של אירנה גבר בגיטו הצימאון לדעת על המתרחש בעולם, שכן הידיעות שהופיעו בעיתונים הגרמניים

16. באביב 1958 ביקרה אירנה אדמוביץ׳ בישראל לפי הזמנת הקיבוץ־הארצי ונתקבלה בלבביות על־ידי ארגונים וידידים.

היו, כמובן, חד־צדדיות ולא־אובייקטיביות. לאט לאט בשל במוחם של עסקנים אחדים בגיטו הרעיון הנועז להעמיד מקלט־רדיו במקום בטוח וחשאי. ידועה היתה מראש הסכנה הגדולה הכרוכה בדבר, אך החליטו לא להתחשב בה. כמובן, אי־אפשר היה כלל לרכוש מקלט בעיר ולהכניסו לגיטו. אנשים מהימנים התחילו להכניס בהסתר חלקי־רדיו שהצליחו להשיג במקומות־העבודה אצל תושבי העיר. כאשר היו כל החלקים הדרושים, הרכיב את המכשיר מומחה לרדיו שנמצא בגיטו. היתה גם בעיה קשה למצוא מקום מתאים ומוסווה בשביל המכשיר. אחרי שקלא וטריא ממושכים הועמד המכשיר במרתף בית־המרקחת של הגיטו; התפקיד המסוכן להאזין לשידורים הוטל על מנהל בית־המרקחת, א. סרבניצקי ז"ל,[17] ולאחד מעוזריו. לאחר שנה של ניתוק גמור מכל העולם, התחיל איפוא חוג מצומצם מאד של עסקנים בגיטו לקבל ידיעות ששודרו מלונדון, ממוסקבה, משטוקהולם... היה זה בערך בסתיו 1942, כאשר החל כבר להשתנות המצב בחזית לרעתם של הגרמנים, אבל הללו היו מסתירים את הדבר מקוראי העיתונים בדברי־שקר. לפי הידיעות שנקלטו נצטיירה לפני חוג העסקנים של הגיטו תמונה על המצב בחזית ובעולם — שונה לגמרי מן התמונה שנצטיירה מן הביולטין הרשמי של המפקדה הגר־מנית הראשית. אין מלים לתאר כמה עידוד ותקווה שאבו מן הידיעות הקלוטות. יום אחד שירת הרדיו את הגיטו שירות חשוב למדי: היה זה בקשר עם מפלתו של מוסוליני. הידיעה הסנסאציונית נתקבלה בגיטו מן הרדיו בשעה שש בבוקר בקירוב. היתה סכנה גדולה שכל הגיטו יתפרץ בשמחה ספונ־טאנית כאשר יגיע הדבר לאזניו, והתפרצות זאת עלולה היתה להמיט על הגיטו צרה גדולה. הכל זכרו עוד את אשר אירע בגיטו בקשר עם מעשה "סטלינגראד".[18] ה"אלטסטנראט" נתן הוראה דחופה למשטרה לעמוד על המשמר ולהסביר לציבור לא לגלות את רגשות השמחה. הגרמנים, שזועזעו אז עד היסוד בגלל הידיעה הבלתי־צפויה, הביעו את תמהונם הגדול על השקט והשלווה ששררו באותו יום היסטורי בגיטו. לא קשה לשער מה היתה תגובתם, אילו ידעו מה גרם לכך, שכבר בשעות הבוקר המוקדמות ניתנו הוראות מתאימות לתושבי הגיטו כיצד עליהם להתנהג...

במשך הזמן נוצר גם קשר־מה בין גיטו קובנה והגיטאות בווילנה ובשאוולי, אבל היה זה קשר מקרי ולא תקין. פעמים אחדות ביקרו בגיטו קובנה יהודים מווילנה, משאוולי וגם מריגה, שבאו בכל מיני אמתלאות והזדמנויות, כמובן — בלווית שומרים גרמניים. באותה דרך ביקרו גם יהודים אחדים מקובנה בגיטאות וילנה ושאוולי. כל ביקור של אורחים מגיטאות אחרים היה מאורע גדול וחשוב. החליפו עם האורחים ידיעות, דעות ורשמים. במצב הקודר של החיים בגיטו היו הפגישות הללו מעודדות קצת את האורחים והמארחים כאחד.

מזמן לזמן היו באים לגיטו קובנה גם יהודים יחידים מערים ועיירות,[19] שניצלו בדרך נס מן השחיטות שנערכו ביהודים בערי המחוז בליטא בקיץ ובסתיו 1941. מסיפוריהם המחרידים נודעו לגיטו הפרטים המזעזעים על הרגעים האחרונים של יהודי קהילותיהם, שהוצאו כולם להורג. האנשים שבאו לגיטו הסתתרו לפני כן ביערות, או אצל איכרים, עד אשר עלה בידיהם להגיע לגיטו קובנה אחרי נדודים ועינויים נוראים.

---

17. הוא ניספה זמן קצר לפני חיסול הגיטו, כאשר ניסה להסתתר בעיר. כנראה הסגיר אותו לגישטאפו ליטאי, מכר שלו.

18. עיין "האקציה הסטלינגראדית" במאמרו של ל. גרפונקל: "האי־רועים החשובים ביותר בגיטו קובנה".

19. כגון: ראסיין, לאזדיי, ואנדז'יגולה, שקודוויל, מאריאמפול, וידישוק ועוד.

ל. גרפונקל

הקהילה הגיטואית וארגונה

במשך כל זמן קיומו של הגיטו לא היו אסיריו עדר של אנשים יחידים תועים. הם היוו ציבור יהודי מאורגן, שבראשו עמד ה״אלטסטנראט״, עם מנגנון של עובדים ורשת מסועפת של מוסדות ציבוריים למיניהם. היתה זאת קהילה יהודית, אבל מיוחדת במינה, שפעלה בצורה ובמתכונת שונה לגמרי מאשר הקהילה היהודית המסורתית, שדפוסיה ואופיה התגבשו במשך אלפי שנות חיי היהודים בגולה. היתה זאת קהילה של בני־אדם, שכולם היו בבחינת נידונים למוות, אך למרות הכל לא כבה בלבותיהם ניצוץ התקוה להצלה וגאולה, ועז היה רצונם לחיות חיים קהילתיים ומאורגנים. הפרדוקס הגדול בכל המצב היה, שלמעשה סייעו לכך לא במעט הגרמנים עצמם, כמובן מתוך האינטרסים הזדוניים שלהם. מחד גיסא, לגביהם היה צורך שתתקיים מעין נציגות של הגיטו — ״אלטסטנראט״ בלשונם,[1] כדי לארגן את ביצוע החובות והגזרות שהיו מטילים על הגיטו; ומאידך, לא היה לגרמנים שום אינטרס בניהול העניינים הפנימיים של יהודי הגיטו ומשום כך נתנו למעשה ליהודים, בתחום בית־הסוהר הגדול הקרוי ״גיטו״, מעין ״אוטונומיה״ פנימית. יהודי הגיטו ידעו להשתמש במצב זה כדי ליצור, בניגוד לתכניתם הקניבלית של הגרמנים, מכשיר שעיקר ייעודו היה למעשה לדאוג לענייניהם של כלואי הגיטו ולמנוע מהם, במידת האפשר, יסורים ועינויים נוספים על אלה שניתכו עליהם על־ידי הצוררים הגרמנים, וגם צלילה לתהום של אנרכיה והפקרות.

בתקופת ה״אקציות״ עדיין היה הארגון הציבורי בגיטו רופף. העבודה השיטתית החלה רק לאחר ה־1 בנובמבר 1941, עם ראשיתה של ״תקופת השקט״. צעד אחרי צעד ותוך קשיים לא־ישוערו הוקם וקויים בגיטו בנין שלם של עדה יהודית מאורגנת — עדה שניצבה כל העת על סף האבדון.

כאמור, פעולתו של ה״אלטסטנראט״[2] היתה מורכבת משני חלקים:

א. ביצוע ההוראות של השלטונות הגרמניים, וקיום מגע עימם במידה הדרושה והאפשרית.

ב. ניהול העניינים הפנימיים של הגיטו באמצעות מוסדות ומחלקות שונות.

לפעמים היה הגבול בין שני תחומי פעולתו של ״אלטסטנראט״ מטושטש למדי. החלק הראשון של פעולת ה״אלטסטנראט״ — ביצוע הוראות השלטונות הגרמניים — היה, מבחינה מוסרית, הקשה ביותר, שכן משמעותו היתה בעיקר חלוקת נטל הגזרות הקשות והאכזריות בין כלואי הגיטו. ה״אלטסטנראט״ היה חייב להלך על חבל דק ומתוח ולהיזהר שלא לאבד את שווי־המשקל ולא לשגות משגים גורליים. הקו המבדיל בין קיום פקודות הגרמנים מתוך אונס לבין שיתוף־פעולה אתם היה דק למדי. צעד לא זהיר או לא מחושב, ואפילו מתוך כוונה טובה להביא תועלת לגיטו, היה עלול לסבך את ה״אלטסטנראט״ נגד רצונו ולהפילו בפח. לא זו בלבד שהדבר היה עלול להבאיש את ריחו של ה״אלטסטנראט״ מבחינה מוסרית, אלא היה גם מביא עליו ועל הגיטו כולו עינויים וייסורים גדולים מאלה שהיו מנת־חלקם. ברם, היה ברור הן ל״אלטסטנראט״ עצמו והן לכל יהודי הגיטו, כי ככל שתהיה גזרת הגרמנים כרוכה בסבל נורא ובהשפלה, מוטב שתוצא לפועל על־ידי ה״אלטסטנראט״ ועובדיו מאשר על־ידי הגרמנים עצמם ועוזריהם, הליטאים או האוקראינים, ומעשה ההגליות ללטביה ולאסטוניה[3] וגם גזרות אחרות יוכיחו.

לשם ביצוע תפקידיו היה ל״אלטסטנראט״ מנגנון ענף ומסועף, ש״האלטסטנראט״ פיקח על עבודתו וכיוון אותה על־ידי פקודותיו והוראותיו. לימינו של ה״אלטסטנראט״ עמדה מזכירות פעילה, שבין היתר השתתפה במידה רבה בקיום היחסים עם שליטי הגיטו, בעיקר עם הממונה על הגיטו מטעם ה״שטאדט־קומיסר״, כאשר מילא תפקיד זה מילר.[4] המזכירות גם פיקחה על הסדר המשרדי בכל יתר מחלקותיו של ה״אלטסטנראט״ והיתה מכינה את החומר הדרוש לדיוניו.

הקהילה היהודית בגיטו היתה רק במידה מסויימת המשכה של הקהילה היהודית בעיר בשנים כתיקנן, שכן עקב מצבה המיוחד היו לה תפקידים שחרגו ממסגרת תפקידיה ופעולתה של קהילה יהודית בגולה. עליה ועל המוסד שעמד בראשה רבצה אחריות כלפי הגרמנים ל״סדר״ — כמו שהבינוהו הגרמנים — על שטח ידוע, אמנם קטן למדי, אבל נפרד ומבודד לגמרי מכל יתר חלקי העיר שבהם גרו האריים. משום כך היה אחד מתפקידיה הראשונים במעלה להקים ולקיים כוח מאורגן שישמור על הסדר והמשמעת בגיטו. למטרה זו הוקמה בגיטו על־ידי ה״אלטסטנראט״, לפי הוראת הגרמנים, משטרה יהודית, שבה שירתו כ־200 איש: ראש המשטרה ושני עוזריו, ראשי רובעים, סמלים ושוטרים. כל אנשי המשטרה ענדו על שרווליהם סרט לבן, עם סמל הגיטו, חבשו כובעים עם המספרים שלהם והיו מצויידים באלות. לרשות המשטרה עמד גם בית־סוהר מיוחד לעבריינים ומחלקה מיוחדת לטיפול בעבירות פליליות. המשטרה שיתפה פעולה עם כל המחלקות והמוסדות של ה״אלטסטנראט״, ביחוד עם משרד העבודה (ר׳ להלן). מחלקה מיוחדת של המשטרה הופקדה לשמירה ב״בתי־המלאכה הגדו־

---

1. בהרבה מקומות אחרים קראו הגרמנים ל״נציגות״ של הגיטו בשם ״יודנראט״, אבל בקובנה קראו משום־מה לנציגות הגיטו בשם: ״אלטסטנראט״.
2. על הרכבו של ה״אלטסטנראט״ והשינויים שחלו בו במשך הזמן, ר׳ בספר זה את מאמרו של ל. גרפונקל: האירועים החשובים ביותר בגיטו קובנה.
3. ר׳ בספר זה את מאמרו של י. קפלן: ההגלייה ללטביה ולאסטוניה.
4. הממונה הראשון על הגיטו היה יורדאן, מפלצת נאצית בכל המובנים. אחריו באו וידמן וקפן, שהיו ממונים על הגיטו רק זמן קצר. אחריהם היה הממונה מילר.

לים". מטעמים מסויימים היתה התזמורת של הגיטו מסונפת למשטרה.[5] בשיתוף עם המחלקה לסטטיסטיקה (ר' להלן) ערכה המשטרה בקיץ 1942 מבצע של מתן תעודות-זיהוי לכל תושבי הגיטו ומאז היה כל תושב בגיטו חייב לשאת אתו את תעודת-הזיהוי. במשטרה היתה גם לשכה מיוחדת לרישום התושבים ובידה רשימה מלאה של כל תושבי הגיטו וכתובותיהם. בסמכותה של הלשכה היה גם לערוך ולרשום "נישואין אזרחיים". כידוע היה בגיטו עודף גדול של נשים על גברים, כתוצאה מזה שהגרמנים השמידו ב"אקציות" שונות יותר גברים מאשר נשים. מצבן של הנשים בגיטו, שאיבדו את בעליהן, היה קשה מאד, אך הן לא יכלו להינשא שוב בנישואין דתיים, כי לא היו הוכחות חותכות שבעליהן ניספו. היו בגיטו גם רווקים ורווקות שהיו מעונינים להופיע רשמית כזוגות. לפיכך היה צורך להנהיג בגיטו נישואין וגיטין אזרחיים.

משטרת הגיטו הושיטה עזרה גדולה ל"תנועת הפרטיזנים" בגיטו.[6] בסופו של דבר שילמה על כך המשטרה מחיר-דמים נורא. ב-27 במארס 1944, יום ה"אקציה" של הילדים והזקנים בגיטו, נאסרה כל המשטרה על-ידי הגרמנים שהשמידו את ראש המשטרה דאז, מ. לוין, את שני עוזריו, י. זופוביץ וי. גרינברג, ועוד כארבעים איש ובהם כל קציני המשטרה וכל אלה ששימשו בה בתפקידים אחראיים. שאר השוטרים שוחררו והוחזרו לגיטו, אבל משטרת הגיטו חוסלה ובמקומה הוקם על-ידי הגישטאפו "שירות הסדרנים", שכל אנשיו מונו על-ידיה והיו כפופים לה.

בגיטו היתה גם קבוצה מיוחדת של כבאי-אש ולרשותה עמדו אי-אלו מכשירים לכיבוי שרפות. נוסף על עבודתם הרגילה עסקו כבאי-האש של הגיטו גם בהעברת חולים קשים על אלונקות מבתיהם לבית-החולים, וכן תיקנו מפעם לפעם את גדר התיל של הגיטו.

בידודו הגמור של הגיטו העלה את הצורך להקים בו בית-משפט מיוחד משלו, שבסמכותו היה לדון הן במשפטים אזרחיים והן במשפטים פליליים. לפי תקנות בית-משפט זה, שאושרו על-ידי ה"אלטסטנראט", היה עליו לפעול לפי החוקים (המטריאליים והפרוצדורליים) שהיה להם תוקף בליטא ב-15 ביוני 1940, יום הכיבוש הראשון של ליטא על-ידי הסובייטים, וזאת במידה שתנאי החיים בגיטו ועקרונות המוסר היהודי והמשמעת הלאומית לא תבעו הסדר אחר. בשל תנאי החיים המיוחדים והלא-נורמליים בגיטו, כגון הצפיפות הגדולה בדירות, עסקים לא-ליגליים (בעיני השלטונות הגרמניים) של מכירת בגדים וחפצים תמורת מצרכי-מזון וכדומה — היה מספר הסכסוכים האזרחיים לא קטן. היה גם מספר לא מועט של מקרים פליליים. משום כך היה צורך גדול במוסד בעל אוטוריטה מוסרית ומשפטית. שופטי בית-המשפט היו עורכי-דין בעלי-מקצוע. הם הצליחו להעלות את רמת בית-המשפט של הגיטו לדרגה גבוהה למדי. בית-משפט זה פעל רבות, כדי להשליט שלום בין תושבי הגיטו. לאחר זמן מסויים ציוו הגרמנים לחסל את בית-המשפט וסמכותו הועברה על-ידי ה"אלטסטנראט" למשטרה היהודית.

כפי שנאמר, הדבר שהעיק במיוחד על תושבי הגיטו היה מילוי חובת עבודת-הכפיה בשביל הגרמנים, ובעיקר העבודה המפרכת והשנואה על כולם — בניית שדה-התעופה באלקסוט, פרבר של העיר קובנה. עם זאת היה ברור לכולם שהגיטו תלוי לחיים ולמוות במילוי דרישת הגרמנים ל"ארבייטס-איינזאץ". חרב-דמוקלס של השמדה טוטלית ומיידית, שהיתה תלויה כל העת מעל ראשו של הגיטו, עלולה היתה לנחות עליו בכל רגע, אם גיוס העובדים לשדה-התעופה, וכן לבריגדות העירוניות, לא היה מתנהל כהלכה. משום כך היה על ה"אלטסטנראט" להקים משרד-עבודה שהפך למחלקה חשובה ביותר בכל מנגנונו של ה"אלטסטנראט", מאחר שבפעולתה המדוייקת והמסודרת תלוי היה גורלו של הגיטו. תפקידו של משרד-העבודה היה כפול: ראשית — לספק לגרמנים עובדים לעבודות-הכפיה במספר הנדרש ובזמן ובמקום הקבוע, ושנית — להשתדל שנטל העבודה הקשה, שהעיק ביותר על כל הגיטו, יחולק חלוקה של צדק בין תושביו, בהתחשב בהרכבה ובמצבה של כל משפחה ומשפחה. בהתאם לאופי הקשה והמיוחד של פעולת משרד-העבודה היו בו מחלקות-מישנה לעבודות ולתפקידים שונים: מחלקת הרישום של חייבי העבודה; מחלקת הגיוס של העובדים והטלת העונשין על התחמקות מחובת העבודה; מחלקת שדה-התעופה, שמתפקידה היה גם טיפוח יחסים עם מנהל עבודת הבנין של שדה-התעופה; מחלקת הבריגדות העירוניות; מחלקת בעלי-המקצוע; המחלקה לעבודות בגיטו; המחלקה הרפואית לבדיקת מצב בריאותם של המבקשים שחרור מעבודה מחמת מחלה; מחלקת הסיוע לעובדים נצרכים שעבדו בשדה-התעופה; מחלקת השער, שעיסוקה היה הוצאת ה"קולונות" וה"בריגדות" לעבודה דרך שער הגיטו. תנאי-העבודה במשרד-העבודה היו קשים מאד, שכן הלחץ עליו היה כפול: מצד אחד לחצו עליו ה"שטאדט-קומיסאריאט" הגרמני והגישטאפו, שדרשו בכל תוקף, ובאיומי רפרסיות קשות נגד הגיטו, פועלים יהודים במספר רב, בעיקר לעבודה בשדה-התעופה; ומצד שני — יהודי הגיטו האומללים, שנאנקו תחת כובד המעמסה הגדולה, וכל אחד דרש לעצמו, ובצדק, העברה לעבודת-כפיה קלה יותר. משרד-העבודה שליד ה"אלטסטנראט" שיתף פעולה עם הנהלת "בתי-המלאכה הגדולים" של הגיטו ועם הלשכה לענייני הגיטו של משרד-העבודה העירוני של הגרמנים, שמנהלו היה גרמני, איש הס"א, אוברשטורמפירר הרמן, אשר בין שליטי הגיטו הגרמנים היה היחיד היוצא-דופן מבחינת יחסו האנושי והטוב לגיטו. תפקידה של הלשכה האמורה היה למסור למשרד-העבודה שליד ה"אלטסטנראט" את דרישות החברות והמוסדות בעיר, גרמניים ולא-גרמניים, שהיו מזמינים עובדים יהודים. בראש הלשכה העמיד הרמן, לפי המלצת ה"אלטסטנראט", יהודי מהגיטו, הוא י. רבינוביץ. גם יתר עובדי הלשכה היו יהודים מהגיטו.[7]

אחת מן המחלקות החשובות ביותר במנגנון ה"אלטסטנראט" היתה מחלקת התזונה. תפקידה היה לקבל את מנות-המזון מידי השלטונות הגרמניים ולחלקן לתושבי הגיטו, ובכלל לדאוג לכל ענייני תזונת הגיטו. למחלקת התזונה היתה שורה של מוסדות: מחסן מרכזי וחנויות לחלוקת מצרכי-מזון — לחם, קמח, מרגרינה וכיו"ב — לפי כרטיסים מיוחדים; אטליזים

5. ר' בספר זה את המאמר: מוסיקה בגיטו.
6. ר' בספר זה את מאמרם של צבי א. בראון ודב לוין: תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה.
7. ר' בספר זה את מאמרו של י. א. רבינוביץ: לשכת-העבודה הגרמנית בגיטו קובנה.

יהודי קובנה יוצאים את העיר בדרך לגיטו

עגלות עמוסות חפצי־בית נכנסות לרחוב בגיטו בסלאבודקה

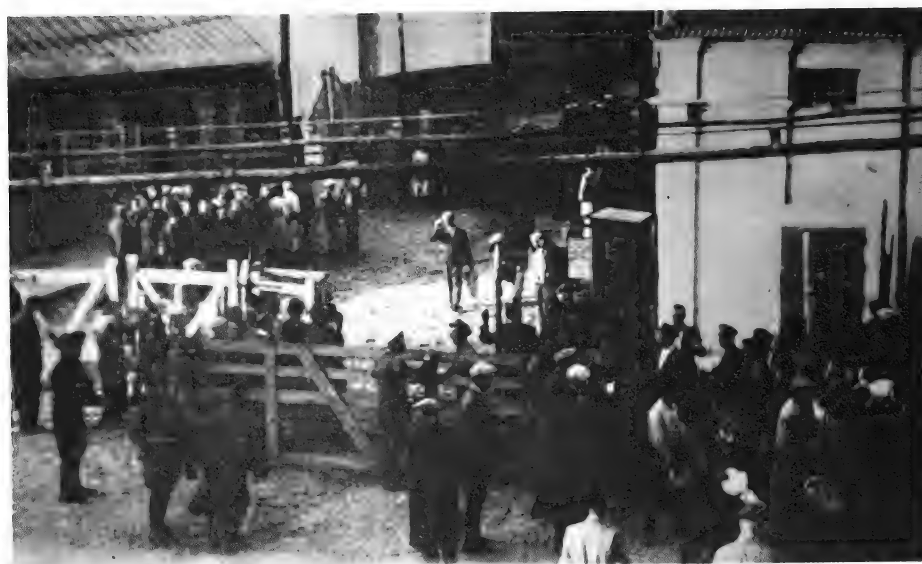

גדר־התיל מסביב לגיטו והגשר המקשר את הגיטו ״הגדול״ עם הגיטו ״הקטן״ מעל לרחוב פאנֶריו

רחוב קריקשצ׳וקייצ׳ו בגיטו

גדר־התיל של הגיטו עם שלט־אזהרה שלא להתקרב אליו

ליד שער־הגיטו ברח׳ קריקשצ׳וקייצ׳ו (ככר איירוגלוס)

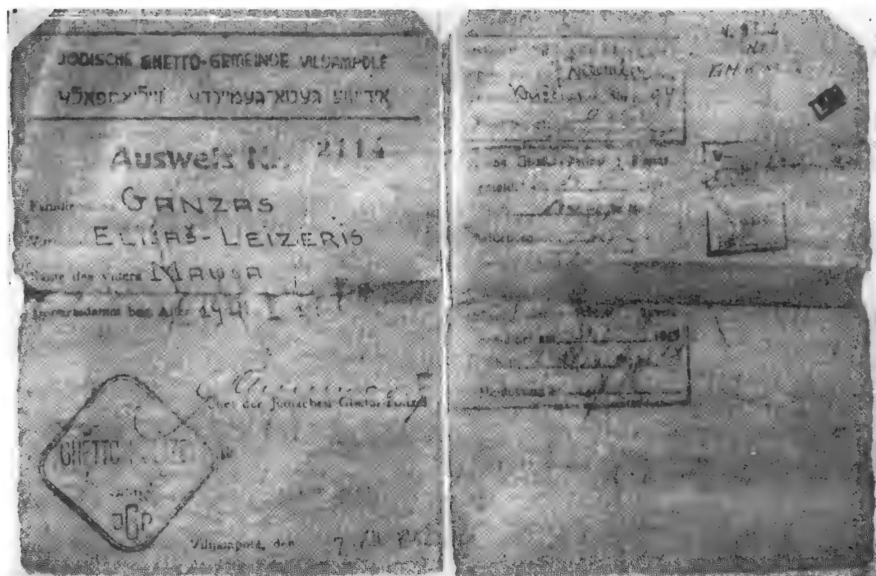
ליד בית ה״אלטסטנראט״

חברי ה״אלטסטנראט״. מימין: צבי לוין, עו״ד יעקב גולדברג, ד״ר אלחנן אלקס, עו״ד לייב גרפונקל, עו״ד אברהם גולוב (תורי)

סרטי־שרוול לפקידי ה״אלטסטנראט״, לשכת העבודה היהודית והמשטרה היהודית בגיטו

JÜDISCHE GHETTO-GEMEINDE VILIJAMPOLE

Ausweis Nr. 2114

GANZAS

ELIJAŠ-LEIZERIS

Chef der Jüdischen Ghetto-Polizei

Vilijampole, den

תעודת־זיהוי של יהודי בגיטו קובנה

ARBEITSSTELLE [redacted] Stempel

AR[redacted]TE

N[redacted] 1908

Vor- und Zuname [redacted]

Beruf: [redacted]

Adresse: Ve[redacted]/3

Arbeitspass Nr. [redacted]

Gültig bis [redacted] Stempel Unterschrift

Verlängert bis: Stempel Unterschrift [redacted] Stempel Unterschrift

GR. HEERESBAU-DIENSTSTELLE 13

ARBEITSSTELLE:

ARBEITSKARTE

NR 261

NAME:

VORNAME:

ADRESSE:

BERUF:

ALTER: 34 A.D. 5767

Stempel u. Unterschrift der Arbeitseinsatzstelle

GÜLTIG Bis 31. Dezember 1942 Stempel und Unterschrift

GÜLTIG Bis 30. November 1942 Stempel und Unterschrift

תעודות־עבודה של יהודים בגיטו קובנה

יציאה מהגיטו לעבודות־כפייה בעיר

בדיקה ליד שער הגיטו בשוב העובדים מהעיר

הכניסה לבית־הסוהר שליד השער הראשי של הגיטו בככר איירוגלוס

בחצר בית־הסוהר של המשטרה היהודית, ליד השער הראשי בגיטו

משמר השער הראשי מטעם משטרת הגיטו ולשכת העבודה היהודית

המשטרה היהודית בגיטו במיסדר חלקי ליד בית־הסוהר ברח׳ ורניו

שוטרים יהודים נושאים חולה לבית־החולים של הגיטו

מכבי־האש היהודים של הגיטו

יהודים חורשים את מורדות נהר הוויליה לשם זריעת תפוחי־אדמה

איסוף תפוחי־אדמה בהשגחת נציג המשטרה היהודית בגיטו

הודעה מטעם המחלקה הסוציאלית של ה״אלטסטנראט״

״רוכלים״ באחד מרחובות הגיטו

״מסחר״ בגיטו

לחלוקת בשר, בעיקר בשר־סוס; טחנת־קמח בלתי־ליגלית. תפקידה של מחלקה זו היה גם לפקח על המאפיות, שהפעילו בגיטו אנשים פרטיים, ושאף הן היו בלתי־ליגליות, ועל המס־עדות הפרטיות שבתקופה מסויימת היה מספרן לא־קטן. במחלקת התזונה היה עובד מיוחד להשגת מצרכי־מזון, בעיקר בעיר ובכפרים הסמוכים, ב"הזדמנויות מתאימות" וב"דרכים מיוח־דות". פעולתה של מחלקת התזונה הושלמה במידה רבה ביזמתו של כל פרט ופרט, שהיה — תוך סיכון גדול — דואג לעצמו ולמשפחתו והיה מבריח מצרכי־מזון שהשיג בעיר תמורת בגדים וחפצים שונים, וכן בפעולות המבריחים ה"מקצועיים" שעסקו בדבר לשם מסחר ורווחים.

תפקיד קשה הכרוך באחריות רבה היה מוטל על משרד־הדירות, מאחר שבעיית השיכון היתה חמורה ביותר בגיטו. עבודת משרד־הדירות היתה קשה בעיקר בזמן הקיצוצים בתחום הגיטו. גזירה זאת ירדה על הגיטו שש פעמים, ובכל פעם עמדו לפני הצורך הדחוף לצופף עוד יותר את האנשים, שממילא גרו בצפיפות נוראה. נוסף על שיכון אנשים באולמות ציבוריים, כגון בית־קולנוע, בתי־מלאכה וכדומה, הגדיל משרד־הדירות את שטח הדיור בגיטו בשפצו ובתקנו על־ידי מחלקת המשק (ר' להלן) דירות רעועות ובניינים שלא שימשו קודם לצרכי־שיכון, כגון: מחסנים, חנויות, עליות־גג וכיו"ב. משרד־הדירות היה גם מיישב סכסוכים שפרצו תכופות בין תושבי הגיטו על רקע השימוש בדירות.

בידי ה"אלטסטנראט" היה משק לא־קטן ומשום כך היה לו צורך לקיים מחלקת משק מיוחדת, שריכזה בתוכה מספר גדול למדי של מחלקות־מישנה, מוסדות ושירותים שונים כגון: הגזברות, הקופה והפנקסנות (עד גזירת "המשק ללא־כספים"); בתי־מלאכה לצרכי הגיטו ותושביו שהיו ידועים בשם "בתי־המלאכה הקטנים"; מחלקה לענייני חשמל; מכבסה לכביסת לבנים של תושבי הגיטו; מחלקה לביוב; מחלקה לתיקון המדרכות והמרצפות ולסלילת דרכים ורחובות בגיטו; מחלקת הגינות; מחלקת התחבורה שברשותה היו 20 סוסים, עגלות ומחסן למספוא וכדומה. בזכות פעולותיה של מחלקת המשק שופרו תנאי־החיים בגיטו במידה ניכרת למדי: תוקנו ושופצו הרבה בתים ודירות ובניינים שונים הותאמו לצרכי שיכון ולצרכים אחרים. אנשים במספר ניכר, בעיקר עובדים בשדה־התעופה, קיבלו בגדים ונעליים מתוקנים וכן נעלי־עץ; הוקלו תנאי התנועה ברחובות ובמדרכות שבגיטו, וסודרו ענייני התאורה.

עד כאן דובר על פעולות ה"אלטסטנראט", שנבעו מאופיו המיוחד והטראגי של הגיטו, אשר לתחומו הצר דחסו הגרמנים את כל יהודי קובנה על־מנת לבודד אותם כליל מהאוכלוסיה הלא־יהודית ולהקל על ניצולם, באופן אכזרי ביותר, לעבודות־כפיה ולהשמדתם המיידית של חלק מהם, ובבוא הזמן — גם של הנותרים. אולם חוץ מפעולות אלו, שהיו בחלקן קשורות, כביכול, בהנהגת "יחידה מוניציפלית", ביצע ה"אלטסטנראט" גם פעולות, שהיו במסגרת סמכותה של קהילה יהודית מסורתית, אם כי — וזאת יש להדגיש הדגשה יתירה — גם על פעולות אלו האפיל הצל הכבד של המציאות האיומה ששררה בגיטו. פעולות אלו היו בשטח התרבות, הרפואה והעזרה הסוציאלית.

עבודה גדולה נעשתה בידי מחלקת התרבות. למרות כל הקשיים יסדה מחלקה זו וקיימה בתי־ספר עממיים, דאגה לקיומה של ספריה, אירגנה הרצאות ושיחות על נושאים ציבוריים, פוליטיים, מדעיים וספרותיים, וכן ערכה מסיבות וחגיגות ספורט בגיטו ומפעם לפעם אירגנה תחרויות שחמט וכדור־רגל. מחלקת התרבות הדריכה את התזמורת של הגיטו, הקימה חוג דרמטי ליד בית־הספר המקצועי וערכה תערוכות־תמונות של ציירים בגיטו, ובהן תמונות של הציירת אסתר לוריא מארץ־ישראל שנקלעה לקובנה לפני פרוץ המלחמה. המחלקה הקימה הסתדרות־נוער בשם "אשל" (ארגון שמירה לגינות). כאשר אסרו הגרמנים את ההוראה בגיטו, הופסקה עבודת התרבות, אך הצליחו לקבל מהם רשיון לחדש את הלימודים בבית־הספר המקצועי שתכליתו הרשמית היתה להכין בעלי־מלאכה מאומנים בשביל "בתי־המלאכה הגדולים". הפעולה התרבותית נתרכזה אז בעיקר בבית־הספר המקצועי. על חיי התרבות בגיטו קובנה מסופר בפרוטרוט במאמריהם (בספר זה) של ד"ר ש. גרינהויז: חיי תרבות בגיטו קובנה; ס. סגל־ורשבסקי: ילדי בית־הספר העברי בגיטו קובנה; י. אולייסקי: בית־הספר המקצועי בגיטו קובנה; ול.ש.: מוסיקה בגיטו.

הפעולה הרפואית והסאניטרית בגיטו היתה בידי המחלקה הרפואית, שהקימה רשת של מוסדות מצויידים היטב, יחסית לתנאי החיים הקשים בגיטו, ועבדו בהם אנשים בעלי מקצוע — רופאים, חובשים, מיילדות, אחיות רחמניות וכדומה. יש להזכיר במיוחד את בית־החולים הגדול על מחלקותיו השונות, בית־החולים הבלתי־ליגלי למחלות מידבקות (בעיקר טיפוס־בהרות), בית־יתומים ומושב־זקנים מוסווים ולידו מוסד לחולי־רוח, והמרפאות. המחלקה הרפואית אירגנה שירות מיוחד לפיקוח על המצב הסאניטרי בגיטו ולמלחמה במחלות מידבקות. לשם כך היא הקימה בית־מרחץ גדול, מוסד לחיטוי (דזינפקציה), מספרות וכדומה. ליד המחלקה הרפואית היתה אגודת הרופאים של הגיטו, שאירגנה כפעם בפעם הרצאות מדעיות בשאלות רפואיות כלליות. (פרטים על הפעולה הרפואית בגיטו אפשר למצוא בספר זה במאמרו של ד"ר א. סגל: הארגון הרפואי בגיטו קובנה).

בגיטו היה בית־מרקחת שסיפק לתושבי הגיטו תרופות. התרופות הושגו מקצתן בדרך ליגלית מן ה"שטאדט־קומיסאר־יאט הגרמני, וברובן בדרך בלתי־ליגלית ממקורות שונים. ליד בית־המרקחת היתה מעבדה לבדיקות דם, שתן ועוד.

המחלקה הסוציאלית מילאה תפקיד חשוב, אך תמיד היה פער גדול בין משימותיה ואפשרויותיה. היא הקלה במידת־מה על המצוקה הכלכלית של שכבות נרחבות מתושבי הגיטו. היא קיימה מטבח עממי ושם קיבלו מאות אנשים בכל יום חינם־אין־כסף "יושניק" חם — תבשיל קלוש ומימי שהיו בו מעט תפוחי־אדמה, גריסין, פול וכיו"ב. המחלקה הסוציאלית חילקה לנצרכים כסף — עד שהנהיגו הגרמנים בגיטו את שיטת "המשק ללא כספים" — וכן בגדים, נעליים, לבנים, כסתות, שמיכות, כלי־מטבח וכדומה. את החפצים הללו קיבל הגיטו בירושה אחרי ה"אקציות". כמו־כן חילקה המחלקה הסוציאלית לעניים מצרכי־מזון מוחרמים שקיבלה לפעמים מן הגרמנים. ממקור זה פירנסה המחלקה במידה רבה את בית־היתומים ובית־הזקנים. למחלקה הסוציאלית היתה מאפיה לא־ליגלית והיא שימשה לה במידת־מה מקור הכנסה למימון פעולותיה. כדאי לציין שמפעולות המחלקה נהנו גם יהודי מחנות־העבודה שהוקמו על־ידי הגרמנים בין קובנה ווילנה. תפקיד חשוב מילאה

המחלקה הסוציאלית גם בכך שהפעילה אנשים שונים בגיטו לעסוק בעבודת צדקה ועזרה לעניים.[8]

בשביל עבודת מחלקות ה"אלטסטנראט" דרושות היו ידיעות סטאטיסטיות מדוייקות על הגיטו, כגון: מספר תושביו וחלוקתם לפי מין וגיל, הילודה והתמותה הטבעית בגיטו, מספר האנשים העסוקים בשדה־התעופה, בבריגדות העירוניות, ב"בתי־המלאכה הגדולים", במנגנון ה"אלטסטנראט" וכדומה. ידיעות אלו וכן עבודות מחקר וניתוח הידיעות סופקו ל"אלטסטנראט" ולמחלקותיו על־ידי המחלקה הסטאטיסטית. מחלקה זו ערכה פעמיים מיפקדים כלליים של אוכלוסיית הגיטו ובשעת הצורך גם מיפקדים חלקיים. מתפקידה של מחלקה זו היה גם להכין נתונים סטאטיסטיים מזוייפים בשביל הגרמנים, כאשר היה צורך להסוות דבר כלשהו — להגזים או להקטין.

ה"אלטסטנראט" ומחלקותיו צריכים היו לפרסם, לידיעתם של תושבי הגיטו, הודעות, פניות וכרוזים. את כל אלה הכין "בית־המלאכה לציורים ושרטוטים" שעמד לרשותו של ה"אלטסטנראט". בית־מלאכה זה הכין גם דיאגרמות שתיארו את פעולות ה"אלטסטנראט" ומוסדותיו. עבודת בית־המלאכה הצטיינה ברמה אומנותית גבוהה.

בידי ה"אלטסטנראט" ומחלקותיו היו מצרכים בעלי ערך וחשיבות רבה בשביל הגיטו, כגון: מצרכי־מזון, תרופות, בגדים ועוד. היה צורך להשגיח ולפקח על עבודת המנגנון של ה"אלטסטנראט" מבחינת ההגינות והיעילות. למטרה זו הקים ה"אלטסטנראט" מוסד לביקורת. מוסד זה היה עורך בדיקות חד־פעמיות ותקופתיות במחלקות ובמוסדות של ה"אלטסטנראט" וטיפל בתלונות של תושבים. על סמך בדיקותיו היה המוסד לביקורת מציע תיקונים ושינויים, לרבות שינויים אישיים במנגנון של ה"אלטסטנראט".

כל עובדי המנגנון של ה"אלטסטנראט", לרבות חבריו עצמם, לא קיבלו שום שכר על עבודתם. כיוון שהיו מרותקים לעבודתם כל שעות היום, כמעט שלא יכלו ללכת העירה ולהשיג מצרכי־מזון תמורת כסף או חפצים. משום כך יכלו לעבוד ב"אלטסטנראט" ובמוסדותיו רק אנשים שהיו להם בני־משפחה או מכרים שהלכו למענם העירה. לעומת זה היה יתרון ידוע לעבודה במנגנון ה"אלטסטנראט": לעובדיו היתה חסות ידועה — על כל פנים, כך האמינו — בעת הוצאת אנשים מן הגיטו. הגרמנים הכירו בעבודה ב"אלטסטנראט" והעובדים יצאו ידי חובה ושוחררו מעבודת־הכפיה בשדה־התעופה ובפלוגות העבודה העירוניות. עובדי ה"אלטסטנראט" ששימשו בתפקידים אחראיים קיבלו מנות־מזון נוספות, ובכלל יכלו העובדים ליהנות תכופות מזכויות־יתר בענייני תזונה, שיכון, הלבשה ועוד. בשל היתרונות הללו שאפו אנשים בגיטו לעבוד במוסדות ה"אלטסטנראט". אנשי האינטליגנציה, שלא יכלו בשום אופן להסתגל לתנאי ה"חיים" בגיטו, קשישים או כאלה שלא היו מסוגלים לעבוד עבודה פיסית, יכולים היו להתקיים בגיטו רק אם עבדו במוסדות ה"אלטסטנראט".

כמעט כל תושבי הגיטו הודו, כי לקיומו של ה"אלטסטנראט" היתה חשיבות עצומה, שהוא ומוסדותיו עשו עבודה גדולה למען הגיטו, ושהתפקיד שנפל בחלקם של חברי ה"אלטסטנראט" דרש תכונות כמעט על־אנושיות. אך יחד עם זאת מתחו תושבי הגיטו ביקורת חריפה על עובדים מסויימים במנגנון ה"אלטסטנראט", בעיקר על משרד העבודה, וגם על המשטרה ומשרד־הדירות. היו תלונות רבות למדי על אי־יעילותם של כמה עובדים, על יחס אדיש או ביורוקרטי לשרויים במצוקה גדולה; והיו האשמות חמורות יותר: קשיחות־לב ותקיפות שלא במקום, משוא פנים ופרוטקציה (קראו לזה בגיטו "ויטאמין פ") ואפילו אי־יושר, שחיתות, מתן הקלות במילוי חובת העבודה הכפויה תמורת שוחד או טובת הנאה בצורה זו או אחרת. את ה"אלטסטנראט" עצמו האשימו בעיקר בחוסר יד חזקה בביעור תופעות שליליות אלו וביחס של סובלנות יתירה כלפי עובדים מסויימים, שנהגו בתושבי הגיטו בעריצות והיו שנואים על חוגים נרחבים בגיטו.

אי־אפשר לומר שהתלונות וההאשמות היו חסרות־יסוד. ללא ספק היו במנגנון ה"אלטסטנראט" מספר עובדים, אשר עוררו את התמרמרות תושבי הגיטו ושנאתם עקב התנהגותם הבלתי־הגונה והגסה.[9] חוגי ה"אלטסטנראט", ובראשם ד"ר א. אלקס, לא הכחישו את דבר קיום התופעה המעציבה הזאת, אך הצביעו על המצב האובייקטיבי הקשה שלא איפשר להם להלחם בתופעה ולבער אותה באותה תקיפות שהיו רוצים, וזאת בשל סיבות שונות: לא תמיד היתה ל"אלטסטנראט" האפשרות לבחור בשביל המנגנון את האנשים המתאימים, בשל הלחץ הרב שהפעילו עליו אנשים רבים בכל מיני דרכים, ולפעמים דרכים לא־כשרות, שכן לגביהם היתה העבודה באחד ממוסדות ה"אלטסטנראט" שאלת חיים או מוות. היו אנשים שה"אלטסטנראט" נאלץ להעסיקם במנגנון בגלל דרישת אנשים שהיו קרובים לגישטאפו, ולפעמים אפילו לפי הוראתה של הגישטאפו עצמה.

תנאי החיים הלא־נורמליים בגיטו יצרו מצב שבו כמעט אי־אפשר היה לפטר עובד. לכל היותר הצליח לעתים ה"אלטסטנראט" להעביר את העובד למחלקה אחרת. כמה מעובדי המנגנון היו למורת־רוחו של ה"אלטסטנראט" לא פחות מאשר לכל תושבי הגיטו. בכל זאת אי־אפשר היה לפטר אותם ולוותר על שירותם, מאחר שבתנאים הטראגיים בגיטו נזקקו תכופות לאנשים המסוגלים לעשות את העבודה בלי "כפפות" ובלי אדיבות יתירה, למשל בעת גיוס אנשים לעבודה המפרכת והשנואה בבנין שדה־התעופה, שגורלו של הגיטו היה ממש תלוי בה. פעם אחת אירע שה"אלטסטנראט" החליט, אחרי שיקולים ממושכים, להיענות למחאות ולהעביר למשרות אחרות כמה עובדים של משרד־העבודה ושל המשטרה, שהתנהגותם עוררה את זעם הכל. אולם ה"אלטסטנראט" נאלץ לבטל את החלטתו לאחר שהגרמנים הורו, בצורה בלתי משתמעת לשתי פנים, לא להוציא לפועל החלטה זו.[10]

בעיה מיוחדת במינה, כאובה מאד והרת סכנות, היוו ה"מתח־

8. לא היתה וגם לא יכלה להיות ב"אלטסטנראט" מחלקה לסיפוק צרכי הדת, בשל היחס העויין המיוחד מצד הגרמנים כלפי מוסדות דתיים יהודיים. ב־26 באוגוסט 1942 הוצאה על־ידי ה"שטאדט־קומיסאר" הגרמני פקודה רשמית שאסרה קיום פולחן יהודי דתי בגיטו בכל צורה שהיא.

9. יחס ביקורתי חריף כלפי עובדי ה"אלטסטנראט" האלה וכן הוקעת תופעות חברתיות שליליות שונות בגיטו — מצאו להם ביטוי קולע ב"שירי הגיטו" שחוברו בידי אנשים שונים והיו מושרים בגיטו.

10. כל האמור לעיל בנוגע ליחס של הציבור בגיטו ל"אלטסטנראט" ולעובדיו אין בו לא קיטרוג ולא סינגור.

רים״ שהיו קמים ל״אלטסטנראט״ מפעם לפעם והיו כופים עליו את רצונם בתוקף קירבתם לגישטאפו. המדובר הוא בעיקר בסרברוביץ־כספי ובליפצר (ר׳ בספר זה את מאמרו של ל. גרפונקל: הגיטו ותדמיתו).

על אף הליקויים והפגמים הלא־מועטים שהיו בעבודתו של ה״אלטסטנראט״ ומוסדותיו, היתה בכל זאת האוטוריטה שלו בגיטו גדולה למדי. דבר זה יש לזקוף במידה רבה לזכותו של יושב־ראש ה״אלטסטנראט״ ד״ר אלקס, אשר בגלל תכונותיו הנפשיות והמוסריות הבלתי־רגילות זכה בגיטו להערצה ולחיבה. אפשר לומר בוודאות גמורה, שזכות גדולה נפלה בחלקו של גיטו קובנה על שבראשו עמדה אישיות דגולה כמו ד״ר א. אלקס (ר׳ בספר זה את מאמרו של ד״ר סגל: ד״ר אלקס).

כדאי עוד לציין שהיחסים בין חברי ה״אלטסטנראט״ היו תמיד ידידותיים ורוח של סולידריות וקולגיאליות שררה ביניהם. לא היו בגיטו קובנה וב״אלטסטנראט״ שום גילויי דיקטטורה אישית, כפי שאירע בגיטאות אחרים.

ישראל קפלן

העבודה בשדה־התעופה

שדה־התעופה היה הלוויתן הגדול אשר בלע את כוח־העבודה היהודי בגיטו קובנה בימי שלטון הנאצים. הגרמנים שאפו להפוך את שדה־התעופה הפרובינציאלי שעל הרי אלקסוט, פרבר קובנה, לשדה־תעופה מודרני וגדול, מותאם לצרכי הטכניקה הצבאית החדשה, כדי שישרת את החזית המזרחית שלהם. חברות־קבלניות גרמניות רבות העסיקו את מנגנוניהן כבר בראשית סתיו 1941 בעבודות הרחבה, תכנון ובניה בשדה־התעופה. על גיטו קובנה היה להמציא לחברות אלו מספר גדול של ידיים עובדות, לביצוע עבודות שחורות. בעת ובעונה אחת הוטל על הגיטו להמציא עובדים גם למפעלים רבים אחרים בתוך העיר, בעלי אופי צבאי וצבאי למחצה, ביניהם כאלה שהעבודה בהם היתה קשה ומפרכת. אך מפעלים אלה היו בעלי היקף מצומצם, ושדה־התעופה לבדו קלט מספר גדול יותר של פועלים מאלה שהועסקו בכל יתר המפעלים גם יחד. במקומות־העבודה הקטנים עבדו לפעמים תחת קורת גג, מספר המפקחים היה מועט, ולעובדים היו הזדמנויות להפגש עם ליטאים ולקבל מהם מצרכי־מזון תמורת חפצים שונים; לא כן היה הדבר בשדה־התעופה: אלפי אנשים היו מתרוצצים על שטח ענקי תחת כיפת־השמים, נתונים לעיניהם הבולשות של אנשי המשמר הצבאי, מנהלי־עבודה מכל הסוגים וחברי ועדות גרמניות שונות. מספר החברות בשדה־התעופה היה רב וכל אחת מהן העסיקה מספר מסויים של פועלים יהודים, שהיו פזורים על פני השטח הענקי. היהודים היו מתענים שעה ארוכה עד התחלת העבודה ועוד יותר עם סיומה, בשל מיפקדים ובדיקות שונות ומשונות, מלוות עלבונות ומעשי התעללות.

מחמת כל הסיבות הללו היה קשה כקריעת ים־סוף לגייס את העובדים אשר נתבעו יום־יום לעבודה בשדה־התעופה במספרים שהגיעו לאלפים ובתקופת השיא — לכ־4500 איש. תחילה עבדו שם במשמרת היום שבויים רוסיים, ובמשמרת הלילה — יהודים מהגיטו. מאחר שהשבויים הרוסיים התמוטטו חיש מהר וניספו בהמוניהם מרעב, מהעבודה המפרכת ומהיחס הבלתי־אנושי כלפיהם מצד הגרמנים, הוטל על יהודי הגיטו לספק עובדים לבניית שדה־התעופה גם למשמרת היום. היתה תקופה שעל הגיטו היה לספק פועלים לשלוש משמרות: של הבוקר, היום והלילה. תקופה זו חלה בעיקר בסתיו ובחורף הקשים של שנות 1941—42. תביעות הנהלת שדה־התעופה היו תקיפות ביותר ותמיד מלוות אזהרות ואיומים מצד הגישטאפו ב"אקציות" נגד הגיטו אם לא יסופק המספר המלא של העובדים שנדרש.

עבודת־הכפיה בשדה־התעופה הטרידה את מוחו ולבו של כל יהודי בגיטו; שדה־התעופה היה לשוכני הגיטו, הרעבים וערומים למחצה, שם נרדף לעבודה מפרכת, רטיבות, קור והתעללות. מאידך השתלטה ההכרה, כי מן ההכרח הוא ללכת לשדה־התעופה; ולפעמים, כשפשטה שמועה על "אקציה" העתידה לבוא, אף השתדלו האנשים כי יגייסום לשדה־התעופה. "בזכות שדה־התעופה נותנים ליהודים ולגיטו להמשיך את קיומם" — זו היתה הדעה המקובלת בקרב ההמונים בגיטו, ובעורמתם היו הגרמנים עושים לה כנפים, לתועלתם. יחסים תקינים עם הנהלת שדה־התעופה היוו את הבסיס לפעולות ה"אלטסטנראט" ומוסדותיו, וגיוס המספר הדרוש של העובדים עמד בראש דאגותיהם. על כל מאורע שאירע בגיטו — פעולה ציבורית ותרבותית, חלוקת מזון לתושבים, קביעת אנשים לעבודה מסויימת וכדומה — על הכל הטילה "הרוח הרעה" של שדה־התעופה את צלה האפל. ה"לקיחה" וההליכה לשדה־התעופה היו נושא עיקרי גם בשיחותיהם של ילדים ובמשחקיהם. שדה־התעופה היה הפרק האיום ביותר בפרשת הסבל והעינויים של היהודים בגיטו קובנה, נוסף על הפחד מפני "אקציות" שריחף תמיד מעל ראשיהם של כלואי הגיטו ועל סיוט ה"אקציות" עצמן.

בריגאדת לילה

ביום רביעי, 17 בספטמבר 1941, היום שבו עברה על הגיטו בפעם הראשונה החוויה הנוראה של ההכנות ה"מעשיות" של הגרמנים לפעולה ("אקציה"; יום זה נקרא אח"כ בפי היהודים "יום התרגיל לאקציה") — באותו יום פורסמה הודעה מטעם משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" על הרשמה לבריגאדת־עבודה גדולה בשדה־התעופה. ואמנם, באותם ימים גדולה היתה בגיטו השאיפה להספח אל בריגאדת־עבודה כלשהי. ה"תרגיל" הוכיח, כי לשם הצלתו מוכרח כל יהודי להשיג לעצמו מעין תעודת־מגן, המאשרת שהנהו עובד מועיל. המאושר ביותר בימים ההם היה בעל "תעודת יורדאן", בה מאשר ההויפטשטורמפירר יורדאן, כי נושא התעודה הוא יהודי בעל־מקצוע. בתעודות אלו עברו בשלום את ה"אקציה לנסיון". אך תעודות אלו (שנקראו בגיטו "תעודות חיים") כבר חולקו בין מספר מצומצם של אנשים. לתושבי הגיטו שביקשו חסות כלשהי לא נותרה ברירה אלא להשתייך לבריגאדה כלשהי. דבר זה נתן להם גם את ההזדמנות היחידה לצאת מן הגיטו אל העיר, להפגש עם לא־יהודי ולרכוש קצת מזון בשביל בני־המשפחה. היהודים היו אז כלואים בגיטו זה למעלה מחודש, חודש של חיפושי־בית אכזריים, החרמות ומעשי־שוד שונים; מנת־המזון ליום היתה 90 גרם לנפש, והרעב כבר הכביד בבתי היהודים.

רבים באו להירשם לבריגאדה החדשה, שאמורה היתה להיות בת 1000 עובדים. ביום ששי, 19 בספטמבר 1941, לפנות ערב, הופיעה לפני שער הגיטו קבוצת חיילים מזויינים מחיל־האוויר הגרמני, שהוליכו את היהודים לשדה־התעופה באלקסוט לעבודת לילה. בהתקרבם לשדה־התעופה נתגלה לעיני האנשים מחזה מזעזע ומטיל אימה. לקראתם באו קבוצות של שבויי־מלחמה רוסיים, שעבדו בשדה־התעופה ביום והובלו חזרה למחנה־השבויים. רובם היו פצועים וחבולים. הם נשענו אחד על רעהו, ורבים מהם, מתים או גוססים, היו שכובים בעגלות או נישאו על זרועות חבריהם. הקבוצות היו מלוות אנשי ס"ס, שהתנהגו באכזריות פראית. מחזות כאלה היו מקבילים יום יום את פניהם

של היהודים בהגיעם אל שדה־התעופה, ונוראות מזה ראו כאשר התחילו גם הם לעבוד במשמרות־היום לצד השבויים הרוסיים.

העבודה עצמה בשטח הענקי והפתוח, בלילות הסתיו הקרים, היתה קשה מאד; היו חופרים תעלות, מעבירים אדמה, נושאים שקי־מלט ומערבבים ביטון במכונות או בידיים בעזרת אֵתים. ההשגחה מצד מנהלי־העבודה הגרמניים ואנשי־המשמר היתה חמורה ומלווה השפלות ומכות. כדי להשיב את נפשם ולנוח קמעה, ניסו היהודים להשתמש באפלת הלילה; כאשר סר השומר הצדה היו מפסיקים את העבודה, וכשאך נראה מרחוק היתה נשמעת קריאת אזהרה: "יעלה ויבוא!". עייפים ורצוצים לאחר עבודת־לילה בת 12 שעות, ונוסף לזה כמה שעות הליכה לעבודה וחזרה, שבו אל הגיטו למחרת, ביום שבת ב־8 בבוקר.

באותה שבת אחה"צ יצאו בבריגאדה אל שדה־התעופה פחות אנשים. דבר זה עורר, כנראה, את רוגזה של הנהלת שדה־התעופה. וכאשר הופיעו למחרת, ביום א' לפנות ערב (21.9.41, ערב ראש־השנה תש"ב), לפני שער הגיטו מספר אנשים קטן עוד יותר, התחילו אנשי המשמר מחיל־האוויר לגייס בעצמם את האנשים הדרושים להם. בפיקודו של היאָפרייטר (סמל) נוימאן נחפזו החיילים לתוך הגיטו, התפזרו ברחובות ובסמטאות והתחילו להוציא אנשים מבתיהם; הפעולה היתה מלווה מכות ויריות. ישיש אחד עם מחזור תחת בית־שחיו, שהלך לתפילת־מעריב של ליל ראש־השנה, נפל מת ברחוב; אחריו קיפח את חייו צעיר, שנשא אוכל בשביל חולה בבית־החולים של הגיטו. באותה שעה חזרו מן העבודה אנשי בריגאדות עירוניות אחדות. נוימאן קידם אותם ליד שער הגיטו ובלעג פראי נהם: רוץ! (לוֹ—אוֹ—סס!). כאשר התחילו לרוץ, רמז האיש לחייליו לירות! מיד נפלו אשה, שבאה עם הבריגאדה, ושני גברים, מאיר ויינר ובנימין קלוגמן, שבאו עם "בריגאדת מיל". שישה יהודים קיפחו את חייהם באותו ערב בהתקדש חג ראש־השנה. קלוגמן, פליט בן עשרים מוורשה, נפצע קשה והשמיע קולות גסיסה. הדבר הרתיח את נוימאן והוא ציווה לחפור מיד בור בגן הסמוך ולקבוֹר את הצעיר כשעודנו מפרפר. בכך לא תמה פרשת הסבל שנפל בחלקה של המשמרת שיצאה לעבודה בליל ראש־השנה זה. למחרת בבוקר, בסיום משמרת־הלילה, סרה קבוצת יהודים, בלוויית משמר, לשוק הדגים שברחוב וואלאנצ'יוס (רחוב הגשר לפנים), כדי לקנות קצת ירקות. כמו מתוך האדמה צץ פתאום ההויפטשטורמפירר יורדאן, הממונה הגרמני של הגיטו, והתחיל לירות ביהודים. צעיר אחד (רבינוביץ, מחנות לכלי־חרסינה בשדרות לאיסווס) נהרג בו במקום.

כל המאורעות הללו עם בריגאדת־עבודה זו תוך פחות מיממה אחת, אילצו את ה"אלטסטנראט" להקדיש תשומת־לב מיוחדת לשדה־התעופה. עוד באותו יום, יום א' דראש־השנה, הוקם מנגנון מיוחד לשם טיפול באספקת מיכסת העובדים („איינזאץ") לשדה־התעופה, ונתמנו שיכטלייטר וראשי־קבוצות (קולונג־פירר). ההכרה ברצינותו של המצב חדרה גם ללבם של כלואי הגיטו עצמם. כל אדם מבוגר, בריא בגופו, חשב לחובה גדולה ללכת לפחות פעמים אחדות בשבוע לעבודת־לילה בשדה־התעופה. בערב יום־הכיפורים פורסמו הודעות מטעם הרבנות, כי העבודה בשדה־התעופה דוחה את קדושת יום־הכיפורים, וכל יהודי, שתורו חל בליל כל נדרי, חייב ללכת לעבודה. אספקת העובדים לשדה־התעופה החלה איכשהו לפעול ללא חריגות־יתר.

שלוש משמרות־עבודה

ביום־הכיפורים בבוקר (1.10.41) פשטו לפתע השוטרים היהודים בכל המגיינים בגיטו ופקודה בפיהם: יש ללכת מיד אל שדה־התעופה גם לעבודת יום. זוהי דרישתו של יורדאן, אחרת ייערך "יום ששי חדש" בגיטו... ביום הששי שעבר (26.9) עברה על הגיטו ה"אקציה" הראשונה, הפעם לא כתרגיל. מן הרחובות שליד השער הראשי של הגיטו הובלו למעלה מאלף יהודים אל הפורט השביעי. איש לא חזר... המלים "יום ששי חדש" פעלו את פעולתן, ותוך שעה קלה נאסף ליד שער הגיטו המספר הנדרש — אלף איש, שנלקחו תחת משמר של חיל־האוויר לעבודת־יום בשדה־התעופה.

מיום־כיפורים זה ואילך התחיל סדר חדש בעבודה בשדה־התעופה. מאז היה הגיטו חייב לספק עובדים לעשרים וארבע שעות ביממה: מלבד משמרת־הלילה הונהגו גם משמרת־בוקר ומשמרת־יום. העבודה עצמה נעשתה מפרכת יותר ויותר. אור היום נתן לגרמנים את האפשרות להחמיר בהשגחה ולהקפיד, שהעובד יימצא ב"תנועה" מתמדת ולא ינוח אפילו רגע אחד. המפקחים בעבודת־היום היו שונים בהרבה. כבר ביום־הכיפורים פגשו היהודים בשדה־התעופה אומנים ומנהלי־עבודה בעלי דרגה גבוהה יותר, ובאותה מידה גם רשעים גדולים יותר. על היהודים ניתך מטר של "שאלות": "אברהם, יצחק, משה, האם כבר זללת ביום צום הקדוש שלך?"; "האם הייתם אמש במצב־רוח חגיגי בבית־הכנסת שלכם, בשעה שהרב השביע אתכם להשתלט על כל העולם?"; "האם אתה רוקח, עורך־דין או חרשתן?"... אומן אחד, "העין הקטנה", כמו שכונה בפי היהודים, בעל דרגה לא־גבוהה בשדה־התעופה, הסתובב בין האנשים, וברצועת־עור ארוכה הכה על ימין ועל שמאל וגם הוא פסוקו בפיו: "בזעת אפיך תאכל לחם!..."

העובדים טבלו בנחלי זעה; לא ניתן לנוח ולשאוף רוח אף לרגע אחד. רבים שתתו דם כתוצאה ממכות וסטירות בפנים. עמדו ברגלים כושלות מעייפות ומרעב, שכן רבים צמו עוד מיום אתמול. מעל לכל הכאיבו הלעג התפל, ההתעללות והש־פלות הנפש והגוף, ודווקא ביום־הכיפורים! מתוך אחת התעלות בקעה זעקה מזועזעת: "רבונו של עולם, האם גם התעללות ושפיכת־דמים כאלו לא יקרעו את רוע גזר־הדין?..."

סוף סוף הגיעה העבודה לסיומה, ואנשי המשמר היו מוכנים להוליך את היהודים חזרה אל הגיטו; אולם פתאום נתגלה פגע חדש, והוא — גזירת החליפין: הגרמנים גזרו שלא לשחרר עובדי משמרת אחת בטרם יופיעו אנשי המשמרת הבאה במספר המלא שנדרש. מאותו יום ואילך היו איפוא עובדי כל משמרת ערבים לאנשי המשמרת הבאה; ואם מספר הבאים לא היה מלא בשלמותו, הוכרחו כל עובדי המשמרת הקודמת להשאר ולהמשיך בעבודתם. מאז קרה לא פעם שאנשים עבדו שתי משמרות רצופות. בנוסף, הונהגו "סידורים", שבאו להגדיל את מנת הסבל והעינויים. האנשים הובלו לעבודה שעה ארוכה לפני התחלתה, כדי לעבור בדיקות, ספירות, מיונים וחלוקה בין האומנים (מייסטרס) של החברות הקבלניות השונות. עם סיום העבודה נאלצו היהודים, הנפוצים בכל קצווי השטח הענקי, להתקבץ במקום אחד, להסתדר בשורות צבאיות, ושוב נעשו בדיקות וספירות. רק אחרי כל אלה חולקו לכל העובדים האשורים על מילוי חובתם. ומעשה שטן: תמיד נפלו טעויות

בספירות, ואז ניתנה פקודה להסתדר מחדש, ופרשת העינויים היתה חוזרת חלילה. שבורים ורצוצים, רעבים ועייפים עד מוות לאחר עבודה מפרכת בקור וברטיבות, עמדו שוב שעה ארוכה על רגליהם הכושלות עד שזכו לשמוע את הפקודה: "ללכת!".

אנשי המשמר המלווה את עובדי משמרת-הלילה המציאו לעצמם "בידור" מיוחד במינו: בירידה מהרי אלקסוט היו מתנפלים על היהודים בקתות רוביהם ובצעקות: "רוצו, רוצו מהר, לו—או—סס!" לאחר לילה ללא שינה ועבודה קשה הוכרחו האומללים לרוץ במורד ולעבור תוך כמה דקות את הגשר מעל הניימן.

"בידור" זה כה שעשע את הגרמנים, עד אשר התחילו להתחרות ביניהם: מי הראשון שיצליח להביא את היהודים אל נקודת-הרכוז ליד בנין העיריה ("ראטושע"). שם היו מסתדרים ונספרים מחדש ומובלים ב"צעד ישר" אל הגיטו. ריצה זו, נוסף לתלאות הלילה, מצצה את שארית כוחותיהם ועשרות היו מתעלפים בדרך. כבר בימים הראשונים נפל מת יהודי אחד מהתקף-לב. מקרים אלה עודדו את החיילים הגרמנים, וימים רבים המשיכו ב"משחקם" זה, שנקרא בפיהם "קרנבל היהודים".

אימת שדה-התעופה גברה מיום ליום, והוא הפך בעיני שוכני הגיטו למפלצת היונקת את לשד עצמותיהם, אך בכל זאת התנדבו המוני יהודים לעבודה בשדה-התעופה מתוך אמונה, כי חייהם תלויים בעבודה זו. הקריאה "יהודים, קומו לעבודה בשדה-התעופה!" מפי שוטרי הגיטו, שהיו מתדפקים בלילות הסתיו על חלונות הבתים, היתה נשמעת באזניהם כקריאה הידועה: "יהודים, קומו לעבודת הבורא!" ויהודים עייפים ומעונים היו "מתגברים כאריות", רצים בכל מזג-אוויר ונושאים על גבם את העול הכבד של שדה-התעופה ותקווה בלבם: אולי אמנם תעמוד להם עבודת-פרך זו לעבור בשלום את התקופה הקשה, אולי!...

ערובה קלושה

עד מהרה הוטלו ספיקות בדעה, שהיתה מקובלת בגיטו, כי העבודה בשדה-התעופה יש בה משום ערובה לקיום הגיטו בכלל ולחייו של היחיד בפרט בשעת סכנה. לא עבר שבוע מהיום שהחלו המונים ללכת לשדה-התעופה, במיכסה המלאה ובסדר מופתי, והנה באה ה"אקציה" במספר רחובות של סלאבודקה הישנה (26.9.41). בשעה 3 אחה"צ, כאשר נאספו המונים במקום הרכוז, כדי ללכת למשמרת-הלילה בשדה-התעופה, הוקף חלק זה של הגיטו ומאות אנשים — בעיקר זקנים, נשים וילדים — הוצאו והובלו אל הפורט התשיעי הקרוב, שם הושמדו כולם. נשים רבות עמדו חסרות-ישע עם ילדיהן לפני הממיין מטעם הגישטאפו ותחנונים בפיהן: "בעלי, אבי הילדים האלה, הלך זה עכשיו לעבודה בשדה-התעופה..." הגרמנים הביטו עליהן בלעג, ותשובתו של הממיין היתה: "בלעדייך ובלעדי טינופת-הילדים יוכל בעלך להתמסר יותר לעבודתו, שמאלה!" למחרת בבוקר, בשוב היהודים משדה-התעופה, לא מצאו חלק מהם את משפחותיהם בחיים.

אותו מעשה נשנה כעבור 9 ימים (4.10.41) בעת ה"אקציה" בגיטו הקטן. ההליכה לשדה-התעופה נמשכה בכל זאת, ומספר העובדים לכל משמרת היה מתמלא בלי כל לחץ מבפנים. כדי לקבל מידי הנציג היהודי את ה"שיכטצעטל", הפתקה המאשרת את השתתפות העובד במשמרת, היו מוכנים לכל הפגעים והפורענויות של שדה-התעופה. באמצע אוקטובר חילק משרד-העבודה לעובדים התמידיים של שדה-התעופה סרטי-בד לבנים, נושאי כתובת מיוחדת. חשיבות הסרטים עלתה בעיני היהודים לאחר שהוחתמו על-ידי הנהלת שדה-התעופה. כל אחד היה חרד, שלא ידלג חלילה על המשמרת הקבועה שלו, בלי שים לב לרעב ולמזג-האוויר הקשה; גם זקנים ותשושים התמידו במאמצים ללכת לעבודה. חולים במחלות קשות וישישים היו שוכרים בשארית אמצעיהם "מלאכים" (לרוב נערים צעירים) לעבוד במקומם, בתנאי שיקבלו את האשור על שם שוכריהם. הפתקאות היו נשמרות כאבנים יקרות, וכל המרבה לאספן היה מתברך בלבו, כי תעמודנה לו ביום צרה.

כשבא היום הנורא, יום "האקציה הגדולה" ב-28 באוקטובר 1941, ואלפי עובדים של שדה-התעופה באו אל המגרש, כל אחד והסרט על זרועו והפתקאות בידו — הוצאו רבים מהם עם האקציה. בין המוצאים היה מספר רב של אנשים שחזרו באותו בוקר משדה-התעופה לאחר עבודה בשתי משמרות רצופות (עקב המבוכה בגיטו בערב יום ה"אקציה" אי-אפשר היה לגייס אנשים למשמרת-הלילה, ואנשי משמרת-היום עוכבו גם לעבודת-הלילה). עוד בהיותם לבושים בבגדיהם הרטובים וה"מטוייחים" במלט מכף רגל ועד ראש, נחפזו אל המגרש להצטרף לבני-משפחותיהם, כדי להגן עליהם בשעת המיון. אך זכותם לא עמדה גם להם עצמם: מאות ואלפים, יחד עם משפחותיהם, הלכו עם ה"אקציה".

הדואגים להספקת העובדים לשדה-התעופה המשיכו עם כל זה במלאכתם. בשעה שה"מאושרים", שנדונו לחסד על-ידי ה"ממיין" איש הגישטאפו, עוד עמדו צפופים ב"צד הטוב" וראו בעיניהם כיצד הוא מוסיף למיין ולהעביר אנשים אל "הצד הרע" של "הנדונים לשבט", בלי לשים לב לפתקאות המושטות — באותה שעה עצמה כבר התחילו לגייס עובדים מקרב "הנדונים לחסד" למשמרת-הלילה הבאה; וגם בשעה זו לא שכחו להשמיע את הרמז, כי רק העבודה בשדה-התעופה היא מקור הישועה. בעוד עומדים האנשים תוהים ומשתוממים, התייצב קצין-המשטרה הגרמני (ואכמייסטר) קוזלובסקי על שולחנו ובנימה של דורש את טובת היהודים פנה אל הקהל: "לכו, לכו אל שדה-התעופה בדיוק ובסדר; אם לא — הכל אבוד!".

משמרת מצומצמת במספר אנשיה יצאה הפעם לעבודת-הלילה לשדה-התעופה. חלק גדול של ההולכים איבדו את בני-משפחותיהם ב"אקציה" ולא יכלו למצוא להם מקום בין כתלי בתיהם הריקים. גם למחרת לא גדל המספר. חיילי חיל-האוויר שבאו לקבל את העובדים, הביעו את תמהונם על המספר הזעום של אנשי המשמרת. "שם מאחורי ההר אתם יכולים לקבל משמרת מלאה", ענה להם שוטר יהודי ממשמר השער, ברמזו לצד המצודה התשיעית — מקום ההשמדה; צערם וכאבם של שוכני הגיטו היו לבלי נשוא. גם ה"אלטסטנראט" היה אובד עצות. אנשים ברחוב שאלו זה את זה תוך מרירות: הכדאי ל"השתטות" ולהוסיף ללכת לשדה-התעופה?

ביום השבת בצהריים, היום הרביעי לאחר ה"אקציה" הגדולה, הופיע ב"אלטסטנראט" הממונה על הגיטו מטעם הגישטאפו, יורדאן, והצהיר שנודע לו כי בגיטו השתררה רוח של דיכאון והחיים סטו מן המסלול הרגיל; מהיום והלאה יוכלו היהודים לחיות בשקט בגיטו, אבל בתנאי מפורש שימלאו בדיוק ובקפידה

את חובת העבודה ובמיוחד בשדה־התעופה, אחרת יישנה אותו מעשה שהיה לפני ימים אחדים; העובדים בבניית שדה־התעופה יקבלו שכר־עבודה. הוא מסר לידי ה״אלטסטנראט״ על חשבון שכר־העבודה סכום של 10,000 מארקים.

״הצהרתו״ של יורדאן פורסמה במודעות גדולות שהודבקו ברחובות הגיטו. מעטים נתנו אמון בהבטחותיו של יורדאן. ה״אלטסטנראט״ התייחס ל״תנאי״ שיורדאן היתנה בדבריו כאל איום חמור עד מאד לכל קיומו של הגיטו. הוא גמר איפוא אומר לנקוט בכל האמצעים, כדי למלא ככל האפשר אחר דרישות הנהלת שדה־התעופה. כל המנגנון של ה״אלטסטנראט״, משרד־העבודה והמשטרה, עמדו על חומרת המצב. מונו מפקחים ומבקרים מטעם משרד־העבודה לפקח באופן קפדני ביותר על מילוי חובת העבודה. נערכו רשימות חדשות של עובדים, שנשארו בגיטו, לאחר שהמעולים שבהם הושמדו ב״אקציה״ הגדולה. בגיטו הוקם משטר של שדה־התעופה.

המשטר של שדה־התעופה

משרד־העבודה היהודי נקט באמצעים שונים, כדי שיוכל לספק בכל יום את מספר העובדים הדרוש לשדה־התעופה. גם מספר רב של נשים צורפו לעבודה זו. חובת העבודה חלה על גברים מגיל 16 עד 55 שנה, ועל נשים — בגיל 17 עד 45.* למעשה הלכו לעבוד רבים שלא היו בגיל העבודה: ילדים היו מוסיפים על גילם וזקנים היו מפחיתים, כדי לזכות להיכנס לשורות העובדים. לצרכי ביקורת הונהגו כרטיסי־עבודה לכל איש בגיל העבודה, ובמשרד־העבודה היתה קיימת כרטיסיה, שנוהלה על־ידי פקידים רבים, כדי לבדוק כל מקרה של השתמטות. הפיקוח הישיר על חייבי העבודה בשדה־התעופה היה בידי משטרת הגיטו ושורה שלמה של ראשי־משמרות, מנהלי קבוצות, מפקחים ופקידים אחרים מטעם משרד־העבודה. על המשתמטים מעבודה הוטלו עונשים שונים. העונש הרגיל ביותר היה מאסר, אשר אורכו נקבע בתקופה הראשונה על־ידי בית־משפט פנימי, ולאחר מכן היה הטיפול בידי מפקחי־העבודה. העבריין היה עצור בבית־הסוהר של הגיטו במשך הלילה, בבוקר היה מובא בלווית משמר של המשטרה היהודית אל שער הגיטו, ומשם היה מובל אל שדה־התעופה. בשובו מן העבודה נמסר שוב לידי השוטרים היהודים, ואלה היו מחזירים אותו לבית־הסוהר עד תום ימי עונשו. במשך זמן מסויים נהגו לשאת לפני ה״פושעים״, המובלים אל השער, כרזה גדולה עם כתובת, באידיש: ״אנחנו עריקים, לא הלכנו לעבודה בשדה־התעופה״. לאחר זמן, כשהחלו הגרמנים לתבוע אנשים לעבודה בסביבת קובנה או מחוץ לליטא (קיידאן, ריגה, אסטוניה ועוד), היו ה״פושעים״ בין הראשונים שנשלחו למקומות המרוחקים, ואחריהם ב״תור״ היו אלה שנסתכסכו אי־פעם עם מנהיגות הגיטו והמשטרה.

אחד הגורמים, שהניע את האנשים ללכת לשדה־התעופה, היה תוספת המזון, אשר הנהלת שדה־התעופה חילקה לעובדיה. בזמן הראשון היתה ההנהלה מחלקת לעובדים מרק, שהיה תפל (היהודים קראו לו ״יושניק״). אך המגייסים של משרד־העבודה היו מעודדים בהבטחה שהמרק ישתפר. מזמן לזמן היו מחלקים גם מצרכים יבשים: לחם, סוכר, ריבה, בשר־סוס וכדומה. איש לא ידע באיזה יום ובאיזו משמרת תחולקנה המנות. כשנתגלה קושי בגיוס האנשים, היו שליחי משרד־העבודה מפיצים שמועה שהפעם יחלקו מנות; דבר זה היה אחד האמצעים הבדוקים למשוך את ההמונים הרעבים לעבודה. כעבור זמן החלו הגרמנים למסור את המצרכים למשרד־העבודה, והוא היה מחלק אותם לפי ראות עיניו. משרד־העבודה הנהיג אז שיטה שלמה של ״תוספת מנות״ למצטיינים — אלה שלא השתמטו מן העבודה. במשך זמן מסויים היו מחלקים להם, בשובם משדה־התעופה, מרק ואחרי־כן גם 100 גרם לחם. גם תפוחי־אדמה, ירקות שונים וכן עצי־הסקה ניתנו כ״פרמיות״ לעובדים.

עד כמה ניצל משרד־העבודה כל ״תוספת״ שהיא, כדי למשוך את האנשים, תעיד עובדה אחת. באחד מימי א׳, בראשית שנת 1942, בחודשי הקור החזק, שבמקרה היה יום חופש לעובדי שדה־התעופה, הודבקו בשעות הבוקר מודעות צבעוניות גדולות: ״יהודים, חכו לחדשות טובות וחשובות. בשעה 12 תבוא הודעה מיוחדת!״ סקרנות רבה השתלטה על הגיטו, ואנשים רצו אל ה״קומיטט״ (בית ה״אלטסטנראט״) לקבל ידיעות; אבל גם אנשי ה״אלטסטנראט״ לא ידעו אל נכון את פשר הדבר. לאחר צפיה של שעות פורסמה בשעה 12 הודעה, שבישרה כי לעובדי שדה־התעופה התמידיים והדייקניים יתחילו לחלק בקרוב קצת עצים להסקה. אחרי ה״אקציה״ הגדולה נהג משרד־העבודה במשך זמן ידוע לשלם 5 רובלים לכל איש ואשה בעד כל משמרת בשדה־התעופה, אולם בתנאי הרעב והיוקר הרב ששררו בגיטו לא היה ב״שכר״ זה כדי משיכה לעבודה.

אחת הדרכים ל״הרכבת״ המספר הדרוש של העובדים — היתה הספירה. השוטרים היהודים, שהיו סופרים יחד עם הגרמנים את היוצאים למשמרת דרך השער, התחכמו בעת הצורך ב״תיקון״ מספר היוצאים כך שיתאים למספר הנדרש. מכיון שמספר הגברים היה צריך להיות גדול בהרבה ממספר הנשים, התחכמו להשלים את המשמרת בנשים שהוכנסו במקום גברים. בעזרת ״תיקון״ המספרים ניתנה לא פעם האפשרות להמוני אנשים להשתחרר ולשוב הביתה. לא פעם היו השוטרים היהודים גם מתנדבים בעצמם ויוצאים לעבודת־משמרת בשדה־התעופה. הם עשו זאת ביחוד בימי א׳ בשבוע, כשמיכסת הנדרשים לעבודה לא היתה גדולה. בימים אלה נשלחו על־ידי משרד־העבודה לשדה־התעופה גם אנשים מבריגאדות עירוניות, שתנאי־עבודתם היו טובים יותר וקלים יותר; ובאמצע השבוע היו מגייסים לפעמים ליום עבודה גם מבין פקידי משרד־העבודה. על־ידי חילופים אלה ניתן לעתים לעובדים הקבועים של שדה־התעופה יום מנוחה מעבודתם הקשה וגם סיפוק נפשי.

העבודה בשדה־התעופה היתה איומה וקשה עד מאד. אך היהודים לא שכחו אף לרגע את אזהרותיהם התכופות של הגרמנים, שכל זכות קיומו של הגיטו תלויה במקום־עבודה זה... כתגמול כלשהו, או הטבה, על העבודה המפרכת, נחשבה בעיני אנשי הגיטו העברה לבריגאדה. ואמנם, כבר בימים הראשונים של הגיוס לשדה־התעופה הבטיח ה״אלטסטנראט״ מפורשות, כי לאחר זמן קצר יועבר כל אחד למקום אחר, לעבודה נוחה וקלה יותר, ולשדה־התעופה יישלחו העובדים מבריגאדות אחרות; וכך יישמר עקרון השוויון, וחילופי העובדים יתקיימו בתמידות ובקביעות. סדר כזה, מלבד היותו צודק, היה נותן לעובדים סיפוק מבחינה חמרית ומבחינה מוסרית כאחד. אולם את עקרונות היושר והשוויון לא ניתן, כידוע, לבצע בשלימות

* על גיוס הנשים ראה בספר זה את מאמרו של רפאל לוין.

וכל־שכן לא בגיטו. לדבר זה היו תוצאות עגומות ומכאיבות בחיי הגיטו.

בפני משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" נערמו קשיים על קשיים בגיוס עובדים לשדה־התעופה. המוני גברים צעירים נרצחו כבר בימים הראשונים לכיבוש הגרמני, ורב היה בגיטו מספר האלמנות הצעירות והיתומים הקטנים. על נשים אלו מוטל היה העול לטפל בילדיהן ולכלכלם, והיה איפוא מן ההכרח לשלוח אותן למקומות־עבודה לא־קשים, שבהם היה נוח להשיג מזון לבני־ביתן. היו בגיטו גם זקנים ותשושים, נכים ומוגבלים אחרים בכושר־עבודה, ואת אלה בוודאי לא יכלו לשלוח אל שדה־התעופה. לימים ראה ה"אלטסטנראט" לנכון לפטור מהגיוס לשדה־התעופה גם צעירים וצעירות שהשתייכו לקבוצות המח־תרת. אחד מתפקידיהם היה להצטרף לבריגאדות שיצאו למקו־מות־עבודה מסויימים, כדי "לסחוב" משם כלי־נשק ועוד. נוסף לכל אלה נמצאו בגיטו אנשים לא־מעטים, שהתחמקו מן העבודה בשדה־התעופה בתחבולות שונות.

גזירות הגרמנים שניחתו על הגיטו בלי הרף, האנדרלמוסיה שהיתה משתררת בימי האקציות וההגליות, המצוקה הגדולה ושאר הצרות — כל אלה יצרו אווירה שבה צצו ועלו אנשים פחותי־ערך וחסרי משמעת חברתית, שתפסו גם עמדות בגיטו והשפיעו לא־מעט על העושים בגיוס לשדה־התעופה ועל סדרי חלוקת העבודה בכלל. הרפתקנים אחדים אף התקרבו לגרמנים ובעזרתם הירבו ללחוץ על ה"אלטסטנראט" ועל הממונים מטעמו. בגיטו החלה מתפשטת מכת האלימות והקנוניות ושאר מיני פרוטקציה. בדרכים שונות "התבצרו" ו"שוריינו" העובדים בבריגאדות, והעקרונות היפים שנקבעו בגיוס לשדה־התעופה הלכו ונמוגו. לשוא היו רבים מצפים בכליון־עיניים ליום בו ישוחררו, ולוּ לזמן קצר, משדה־התעופה ויישלחו למקום אחר, אשר שם העבודה קלה יותר ויש גם אפשרות להצטייד בקצת מזון בשביל בני־המשפחה. העובדים היו אצים־רצים אל ה"קומיטט", מתחננים בפני הממונים על חלוקת העבודה ומש־תדלים לעורר את מצפונם, מזכירים להם את הבטחותיהם, ודורשים מהם לעמוד בהתחייבותם; אך כל המאמצים האלה היו, בדרך כלל, ללא תוצאות. במצב נפשי זה לא יכול היה המסכן לתת דעתו על הקשיים הגדולים של הממונים עצמם בחלוקת העבודה, ולהביא בחשבון את המספר המצומצם בכלל של כוחות־העבודה בגיטו. בצרות־נפשו שכח כאילו האיש אפילו את הגרמנים, האשמים בכל הפגעים והתלאות. לנגד עיניו עמדו רק ה"קומיטט" וממוניו, ועליהם שפך את מרירות לבו. את אכזבתו ויאושו היה מביע באמרות שנונות ועוקצניות שהיו מהלכות בגיטו ("לא מזלך", "יותר קל להוציא פיהוק מפי מת מאשר לקבל מ'יעלה' טובה", וכדומה),* וכן בשי־רים שחוברו במיוחד, כגון קטע זה של השיר "דער אַעראָדראָמטשיק":

אויפן פלוגפלאַץ מוז מען גיין,
פאַרשטייט איר דאָך אליין.
ווען איז דאָס אָבער גערעדט —
ווען איר זייט ניט אין קאָמיטעט.

ובתרגום לעברית:

חייבים ללכת אל שדה־התעופה,
לזה אין כל תרופה.
אולם במה אמורים הדברים —
כשאין לך עם הקומיטט קשרים.

אט אט נוצר מצב, שהעובדים בשדה־התעופה כאילו רותקו למקום זה, ולעומתם, אלה ששיחק להם מזלם להכנס למקומות־עבודה נוחים יותר "ריתקו" את עצמם למקומות אלה ולא נתנו דריסת־רגל לאחרים בבריגאדות שלהם. דבר זה נעשה תכופות בידיעתם ובהסכמתם החשאית של הממונים ושאר התקיפים שהיו מפיקים מסדר זה תועלת לעצמם. אנשי הבריגאדות (או "הקר־מאנדות השמנות", בפי ההמון) היו עובדים ברובם תחת קורת גג, בתנאים יותר אנושיים, והיתה להם גם אפשרות "לעשות חבילה" של מזון ולהביאה לגיטו. חלק מ"טובם" היו אנשים אלה מעניקים ל"יעלות" וליתר התקיפים שעמדו לצידם, וכך נרקם מצב של טובת הנאה הדדית... ובאותו הזמן היה העובד בשדה־התעופה מפרך את גופו במקום העבודה "שלו", ובשובו משם רצוץ ושבור היה דופק על דלתות ה"מאושרים", אנשי הבריגאדות, כדי לקבל אצלם פרוסת־לחם או קצת תפוחי־אדמה תמורת בגד או חפץ אחר בעל ערך שעוד נשאר ברשותו, למען יוכל למהר אל המשמרת הקרובה ולמלא את "חובתו הקדושה" לשם שמירת הגיטו וקיומו... "משרד־העבודה פועל בקו־ההת־נגדות הקל" — קבעה בדו"ח שלה (מיום 30.5.42) הוועדה הסטטיסטית, שנתמנתה על־ידי ה"אלטסטנראט" בעיקר לשם השגחה על סדרי גיוס־העובדים בשביל שדה־התעופה.

שדה־התעופה הביא את הגיטו למעין משטר של מעמדות, מיוחסים וירודים. אל העובד בו במצבו הירוד ובמראהו העלוב, התחילו להתייחס כאל יצור נחות־דרגה. היו כאלה שהתריעו בפני מנהיגי הגיטו על הסכנה שבדבר ועל התקלה המוסרית הגדולה, הכרוכה במצב־עניינים זה; בתזכירים שונים העמידו אותם על העוול המשווע הנעשה לתושבי הגיטו ועל הצורך בתיקונים ובשינויים, שהרי סידור העבודה וחלוקתה בצורה צודקת יותר היו נתונים כמעט לגמרי בידי היהודים עצמם. אולם העושים בסידור זה לא רצו לתת את דעתם על כך; בלעג ובציניות גסה היו מתייחסים אל התזכירים, ומחבריהם היו צפויים ל"גמול" הראוי להם על חוצפתם. משטר של שוחד ושלמונים ושיטה של פרוטקציה ("ויטאמין") השתלטו בתוך הגיטו. עובדי שדה־התעופה, ויחד עימם יתר הסובלים והנענים, חדלו להאמין באפשרות של שינוי המצב ולא העזו להרים ראש; אובדי־עצות וחדורי יאוש חדלו גם להתאונן על מר גורלם: רבים ראו עצמם חדלי־ישע וחסרי־אונים מול התקיפים וה"יעלות" הגדולים בגיטו.

ביאושו המר תינה הנדכא את רוע מעמדו:

קרום בין איך שוין און לאַם,
איך שלעפּ דעם יאָך פון אעראָדראָם.
פרעגט מיך ניט פאַר וואָס פאַר ווען,
אין בריגאַדעס קאָנט איר מיך ניט זען,
ווייל מיר פעלט דער פּע(פּראָטעקציע)־וויטאמין —
איז ניט אהער און ניט אהין...

דאַן גיי איך אוועק אין קאָמיטעט,
איך וויין און וואַרן און איך בעט —
ביז מען הייסט מיר אין דאַבּאַקלע (ארעסט) גיין.
האַלט איך שוין דעם צונג צווישן די ציין!

* בלשון הפולקלור של הגיטו היתה המלה 'יעלה' מציינת גרמני המשגיח על העבודה. אך במרוצת הזמן החלו להדביק כינוי זה גם לבעלי השררה בגיטו, כגון פקידים העובדים במוסדות ה"אלטסטנראט", במשרד־העבודה, ראשי־בריגאדות, וכדומה.

ובתרגום לעברית:

נושא אני בעול שדה־התעופה,
אני הוא עגלה־ערופה.
בבריגאדה לא תראוני,
על מה ולמה אל תשאלוני —
הן חסר לי הוויטאמין־פה,
וכך אני הוא הקרבן, הגדי והשה.

אשים אז פעמי אל בית־הוועד,
בוכה אני, מתחנן ומזהיר ברעד —
עד שמוליכים אותי אל המעצר.
רסן לשפתי כבר אשים לי בצר!

באווירה האיומה של הגיטו בלטה באופן מעציב פעולתם הנפסדת של טיפוסים חסרי מוסר ומצפון, אשר לפני השואה לא נודע כלל מקומם בחברה המתוקנת. על הגוף המעונה של העם צמחו טיפוסים אלה כעשבי־ראש ולענה, שמסכו את ארסם לחיי הגיטו המורעלים ממילא על־ידי שונאים זרים ואויבי המין האנושי. כאשר שאלו פעם את חברי ה״אלטסטנראט״, המיושבים בדעתם, למה נמסרו חיי הגיטו גם בידי טיפוסים מפוקפקים אלה, ענה אחד מהם בצער ובכאב נוקב: ״האם אפשר להנעיל נעל ישרה על רגל עקומה?״ אבל עובדה מעציבה היא, **כי דווקא ״נעל עקומה״ זו היא שעיצבה בהרבה את תדמיתה של החברה בגיטו, והיא שהטילה את הצל האפל של חלוקת־העבודה.**

יזע ודם

כל תושב בגיטו נמצא בפיקוחם של המוסדות היהודיים עד רגע צאתו דרך שער הגיטו. בשביל קבוצות־העבודה שמחוץ לגיטו, היה משרד־העבודה בוחר ומגייס את האנשים, והמשטרה היהודית היתה מובילה אותם עד שער הגיטו. כאן היו עוברים לרשות משמר מזוין של גרמנים וליטאים, שהיו מוליכים אותם למקומות העבודה, שם נשמרו בידי המלווים ועבדו בפיקוחם של גרמנים. הדרך לעבודה של הקבוצות הקטנות וחזרה ממנה היתה עוברת בדרך כלל בשלום ובלי נגישות. כמעט תמיד היו אותם המלווים, והיהודים למדו להסתגל אליהם. בדרך רחוקה היו אנשי־המשמר מרשים לפעמים ליהודים לנוח; כמו־כן היו משפיעים עליהם, שיוליכום בדרך יבשה ונוחה יותר. העובדים בשאנץ ובפאנימון (פרברי קובנה, רחוקים מהגיטו), למשל, הובלו על־ידי ״הפרטיזנים הליטאים״ בדרך הצדדית והנוחה של חוף הניימן, ובעד תשלום מסויים (בסתיו 1941 — חצי רובל לגולגולת) היו מאיטים בדרכם ומרשים פעמים לנוח; תמורת תוספת מיוחדת היו גם מעלימים עין, בשעה שיהודי התגנב בדרך לבית ליטאי כדי לקנות מצרכי־מזון.

שונה לגמרי היתה הדרך לעבודה של הקבוצות הגדולות, וביחוד של ההולכים לשדה־התעופה. מלבד הצפיה הארוכה, בדיקות וסידורים פורמליים, ה״דירבון״ לריצה במורד ההר, היו צריכים לצעוד בטורים בצורה צבאית ובלי הפסקה. דרכי המצעד היו קבועות ולא ניתן לשנותן. רע ומר היה המצב בשדה־התעופה עצמו, שם היה המצעד מתארך בקילומטרים רבים, מפני שאסור היה ללכת על מסלולי־הביטון. שעה ארוכה נאלצו היהודים לעשות את דרכם בשטח גדול של טיט. בימי הסתיו היו הרגליים שוקעות בבוץ עמוק, ולא אחד השאיר שם את נעליו או מגפיו ונאלץ להמשיך בהליכה כשהוא יחף. פעם אחת, בשעה 3 לפנות בוקר, הגיעה לשדה־התעופה משמרת־הבוקר, שבה השתתף גם כותב שורות אלו. היה ליל־סערה וגשם עז ניתך. לפתע הגיעו לאזנינו קריאות־עזרה מחרידות של נשים: **באפלת הלילה שקעה קבוצה שלמה של נשים בשטח המרופש** ולא יכלו להיחלץ משם. יללת הנשים זעזעה גם את לבם הקשוח של אנשי־המשמר הגרמנים, ואחד מהם פרץ בצעקה: ״צריך היה לערוף את ראשיהם של המנוולים, אלה שבפקודתם מתענים אנשים במזג־אוויר נורא כזה!״.

במרוצת הזמן הלכה העבודה בשדה־התעופה ונעשתה קשה. צריכים להדביק את קצב המכונות. קרונות טעוני מלט היו מגיעים בלי הפסק, והיהודים היו צריכים לפרקם מיד ולשאת על גבם את שקי המלט, לפעמים דרך ארוכה, ולאוץ אל המחסנים. היהודים עבדו קשה בחפירת חול, ליד מערבלי־ביטון, בנשיאת מטילי־ברזל ובכל מיני עבודות־פרך אחרות. אחת העבודות המפרכות ביותר היתה חפירת תעלות. שעות ארוכות היו עומדים על רגליהם בתעלות טיט ובוץ ועובדים ללא הפסקה במעדרים ובמכושים. רבים היו נעולים נעליים מרופטות ולבושים בגדים קלים. יום אחד, בחודש דצמבר 1941, ראה כותב שורות אלו לפני תחילת העבודה, כי המדחום התלוי על דלת אחד המשרדים הראה 3° חום. לאחר כמה רגעים התחילה נושבת רוח צפונית קרה ועם סיום העבודה הראה המדחום 9° קור. במשך כל השעות הללו עבדו 80 איש בלי הפסקה בתעלה מלאה מים. בצאתם מן התעלה היו רגליהם מכוסות קרח עד הברכים. נורא יותר היה המצב עם בוא חורף 1942: על כל צעד ושעל היו פוגשים אנשים שאבריהם קפואים, ומאות אנשים הפכו נכים ובעלי־מום.

היו מפקחי־עבודה ואנשי־משמר גרמנים, שגילו רגשי השתתפות במצב היהודים. היו שהושיטו בחשאי גם פרוסת־לחם או קצת מרק, ולפעמים היו משמיעים גם מילת־עידוד. אך אלה היו מעטים, יוצאים מן הכלל; רובם היו רשעים גמורים, שונאי ישראל וסדיסטים אכזרים. אלה עבה או פרגול היו כמו חלק ממדיהם; ״הוראותיהם״ בעבודה היו מלוות מכות, השפלות והתעללויות. היו מפקחים שהיו מתעטפים באיצטלה של מחנכים והם נטלו על עצמם את התפקיד לשנות את ״הטבע היהודי״ ולהפוך אותם לספורטאים: ״יהודיהם״ היו צריכים לעבוד כשהם עירומים ממתניהם ומעלה גם בימי הקור העז. ״כשאני זורע ברצועתי בגוף הערום, רואות עיני מיד את פרי עמלי: השדה פורח לתפארת...״ — היה אחד מהם מתלוצץ תוך סדיזם אכזרי. כפי שסיפרו בגיטו פנה משרד־העבודה היהודי לא פעם אל מנהלי שדה־התעופה בבקשות, שישפיעו על מפקחיהם להפסיק את מעשי ההתעללות וביחוד את המכות. משרד־העבודה קיבל כביכול הבטחות מסויימות בכיוון זה, אולם בשדה־התעופה עצמו לא ניכרו שום שינויים לטובה, והמפקחים המשיכו במעשיהם הפראיים.

כתוצאה ממעשים אלה היתה בשדה־התעופה, וגם במקומות אחרים בעיר, שורה שלמה של מקומות־עבודה, שבהם נעשתה העבודה ליהודים ללא נשוא, וכל אחד היה נוקט בכל האמצעים שבידו להתחמק ולהשתמט מקבוצות אלו. אולם מנהלי־העבודה מצדם לא ויתרו על תביעותיהם למספר מלא של עובדים יהודים. ביום שלא הופיע מספר עובדים במלואו, היו מריצים מיד הודעה אל הגישטאפו ואל השטאדט־קומיסאר על ה״חבלנות״ מצד היהודים, ותוצאות הדבר בשביל הגיטו היו מסוכנות מאד. ה״אלטסטנראט״ החליט איפוא להפסיק את שיגור הבקשות

המשפילות אל מנהלי־העבודה הגרמנים, ונקט באמצעים אחרים לתיקון המצב. כאמור, היה אחד מתוך כל קבוצת־עבודה מתמנה לראשה (קולוננפירר), והוא היה הולך עם אנשיו אל מקום־העבודה ונמצא שם עימם. אנשי ה"אלטסטנראט" החלו לברור מבין ראשי־הקבוצות את הזריזים והגמישים באופיים, שידעו בפקחותם להסתגל לכל מצב. אלה נבחרו ללכת בראש הקבו־צות אל מקומות־העבודה הקשים, ועליהם הוטלה המשימה לרכך בדרכים שונות את לב המנהלים והמפקחים ולר־כוש את אמונם. כשרונם עמד להם להפוך מקומות קשים לטובים ונוחים ביותר עד כדי כך, שרבו הקופצים עליהם. פעולת "מומחים" אלה הביאה ברכה רבה לתושבי הגיטו.

עבודת היהודים בשדה־התעופה נמשכה כל ימי קיום הגיטו בקובנה. גם לאחר סיום עבודת הבניה הגדולה, היה דרוש לשדה־התעופה מספר גדול של עובדים קבועים, וגם אלה גוייסו ברובם מבין היהודים. בסוף נובמבר 1943 הוצאו מתוך הגיטו, שהפך בינתיים באופן רשמי למחנה־ריכוז, מאות יהודים. הם שוכנו באלקסוט, במחנה שחנו בו קודם השבויים הרוסיים. תושבים חדשים אלה של "מחנה השבויים" היו מאז לעובדיו הקבועים של שדה־התעופה; שם עבדו עד חיסולו הגמור של הגיטו ביולי 1944, ומשם נשלחו, יחד עם שאר יהודי הגיטו, אל מחנות־הריכוז ("קאצטים") בגרמניה.

*

שדה־התעופה בקובנה הפך את עובדיו היהודים למדוכאים ומושפלים עד עפר, מעוני גוף ונפש, שאות־המחת חרות על מצחם. בימי אימים ובלילות בלהה, הרס "מקום עבודה" זה את בריאותם, סחט את שארית כוחם ומצץ את לשדם ודמם של היהודים. השטח הענקי של שדה־התעופה היה ספוג זיעתם של היהודים, ובנייניו הגדולים ומסלולי־הביטון רוויים מדמם.

שדה־התעופה היה הצל המבעית שליווה את חייהם הדועכים של היהודים בנתיב היסורים של גיטו קובנה.

יעקב אולייסקי

בעיות העבודה בשדה־התעופה

במסכת העקובה מדם של גיטו קובנה היתה העבודה בשדה־התעופה באלקסוט אחד הפרקים המכאיבים ביותר — זהו סיפור על עבודת־פרך המורטת את לשד־העצמות; בגשם ובשלג, תחת השמש הלוהטת, עבדו יהודי גיטו קובנה, הרעבים ללחם, במלחמת הקיום שלהם. תיאור ממצה של פרק עגום זה ניתן בספר זה במאמרו של י. קפלן "העבודה בשדה־התעופה קובנה". אני רק אנסה לציין כאן כמה היבטים ספציפיים של הענין.

סימנים רבים מעידים, כי תחילה לא תיכננו הנאצים לנצל את כוח־העבודה של היהודים באזורים הכבושים. הם התכוננו לקראת "הפתרון הסופי" של בעיית היהודים, כלומר, השמדה טוטאלית של כל האוכלוסיה היהודית. מי שהיה ראש הגישטאפו בליטא, שטאנדארטנפירר יגר, כותב בדו"ח שלו לברלין על ה"אקזקוציות" שביצע, כי התכוון לחסל את כל יהודי ליטא. אך השלטון האזרחי הגרמני, בתמיכת ראשי הצבא, התנגד לכך. אלה היו זקוקים לכוח־עבודה למטרות צבאיות. רק אז ניאות להקים גיטאות בווילנה, בקובנה, בשאוולי ובסוואַנציאַן.

הגרמנים קיוו, כי יביסו עד מהרה את הרוסים וכי יהיו להם כוחות־עבודה די והותר בשטחים שיפלו לידיהם, ודבר זה יפתור את בעיית כוח־האדם לעבודות שונות. אך פעולות־המלחמה התפתחו, כידוע, אחרת. כבר בחודשים הראשונים הרגישו הגרמנים מחסור בכוח־אדם. שבויי־המלחמה הרוסיים מתו בהמוניהם מרעב ועקב התנאים הבלתי־אנושיים בהם הוחזקו; שכר העבודה ששילמו הגרמנים לפועלים ליטאים היה נמוך, ולפיכך ברחו רבים מהם מהעיר אל הכפר; חובת־העבודה שניסו הגרמנים להטיל על הליטאים לא הצליחה, מאחר שרוב הליטאים התחמקו ממנה. אי־לכך החלו הגרמנים לנצל את היהודים ככוח־עבודה.

את יהודי גיטו קובנה העבידו תחילה בכמה יחידות צבאיות בעיר. את האנשים היו חוטפים בגיטו ומעבירים תחת משמר חזק למקומות־העבודה. שינוי ניכר בענין זה חל ב־15 בספטמבר 1941. למינהל־הבניה של שדה־התעופה באלקסוט, פרבר של קובנה, היה מחסור בפועלים ולכן תבע המינהל ממוסדות השלטון הגרמני לספק לו עובדים. הדבר החל בתביעה לספק כמה מאות גברים למשמרת־לילה. באותו זמן הועבדו שבויי־המלחמה הסובייטיים בשעות היום והגרמנים לא רצו להפגישם עם היהודים.

המרחק בין הגיטו ושדה־התעופה היה כשמונה קילומטרים, ואת העובדים היהודים הסיעו בתחילה לעבודה במשאיות והחזירום בשעות הבוקר המוקדמות.

תוך זמן קצר הגיע מספר היהודים שנדרשו לעבודה בשדה־התעופה במשמרת־לילה עד לאלף. הסעת מספר כה גדול של עובדים היתה בעיני הגרמנים בבחינת מותרות. הם החלו איפוא להוליך את הקבוצה הלוך ושוב ברגל, תחת שמירה מעולה.

מאחר ששבויי־המלחמה הרוסיים מתו בהמוניהם והורגש חוסר ידיים עובדות, באה התביעה להביא יהודים נוספים במקומם.

המספר הכללי של עובדים יהודים שנתבעו מן הגיטו הגיע ל־5000.

ימים קשים באו למינהל הגיטו היהודי, שכן לא קל היה לגייס מספר כה גדול של עובדים, מה עוד שהיתה זו עבודת־פרך והתזונה ירודה: קערת מרק־כרוב מימי וכמה מאות גראם לחם־טיט. אף־על־פי־כן היו יהודים שהתנדבו לעבודה זו בתקווה, שהפתק על משמרת־עבודה יגן עליהם בפני חטיפה והגלייה מן הגיטו. תקווה זו גברה במיוחד אחרי שבשעת חיסול הגיטו הקטן, ב־4 באוקטובר 1941, ניצלו רבים הודות לתעודות־העבודה.

הקץ לאשליות בא ב־28 באוקטובר, בעת ה"אקציה" הגדולה. על ה"אקציה" פיקד איש הגישטאפו ראוקה והוא הוא שניהל את הסלקציה — מי לחיים ומי למוות. הוא אף לא טרח לראות את תעודות־העבודה. אלפי יהודים שעבדו בשדה־התעופה נשלחו עם משפחותיהם למוות, וביניהם כאלה שחזרו אותה שעה ממשמרת־הלילה.

אחרי ה"אקציה" הגדולה התעוררה בלב מנהיגי הגיטו שאלה נוקבת: כיצד לארגן את המספר הגדל והולך של עובדים יהודים בשביל שדה־התעופה בשעה שגדל גם מספר היהודים לבריגאדות־העבודה בעיר. וכל זאת בשעה שמספר יהודי הגיטו ירד כמעט עד מחציתו.

מינהל־הבנייה של שדה־התעופה לא התחשב בטענות משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" של הגיטו ותבע לספק מלוא המספר — 5000 איש, כפי שהיה לפני ה"אקציה" הגדולה. כדי להשפיע על מינהל־הבנייה שיקטין את תביעותיו, ינהיג הקלות מסויימות בעבודה וישפר את תזונת העובדים בשדה־התעופה — מינה ה"אלטסטנראט" שני אנשים, שיטפלו בענין. היו אלה ד"ר שמואל גרינהאוז ז"ל וכותב שורות אלה. שנינו דיברנו גרמנית רהוטה והיה עלינו לנסות דרכים ואמצעים שונים, כדי להשפיע על מינהל־הבנייה, שלא יבצע את איומיו החוזרים ונשנים, שאם יחסר ממספר היהודים הנדרש לשדה־התעופה הוא יודיע על כך לגישטאפו.

עלה בידינו ליצור מגע עם המפקח הראשי של מינהל־הבנייה, גיילינג. הוא שהיה מזהיר ומאיים. "היהודים מחבלים בעבודות הבנייה בשדה־התעופה, החיוניים למלחמה" — פסק. לא עזרו נימוקינו ותחנונינו. טבעת־יהלומים אשר שמנו על שולחנו היא שהשפיעה... הוא לא קיים את איומיו. ידענו כי הוא ואלה הכפופים לו נפשם יוצאת למתנות, שהיו מקבלים משוכני הגיטו, כדי להעבירם למשפחותיהם בגרמניה. גרמנים אלה לא מאסו בשום דבר: הם לקחו שעונים, פרוות, דברי טכסטיל...

כך עלה בידינו לשמור על הגיטו מסיבוכים קשים.

המספר הנדרש של 5000 פועלים נרשם ביציאה מן הגיטו רק באורח פורמאלי. רבותות כאלה נתאפשרו אך ורק ליאנקל ורבובסקי, הממונה הממולח מטעם ה"אלטסטנראט" שהיה מונה

את מספר העובדים היוצאים דרך השער. תמיד הצליח לעשות לגרמנים חשבון קסמים של מספר היוצאים. בשדה־התעופה היה מתברר, שבמקום 5000 שנדרשו הגיעו רק 3000 או 3500 עובדים, ואלה שבאו היו בעיקר נשים וכן ילדים רבים. שערוריה היתה קמה במינהל־הבנייה, ושוב היו מושמעים איומים על הגיטו. מינהל־הבנייה טען כי הם משלמים לקומיסאר האיזור 75 פאניגים ליום על כל עובד יהודי, ואילו כאן מתנהלת רמאות מאוסה כזאת... ושוב היה צורך להרגיע את הגרמנים במתנות שונות. גרמנים אלה היו רובם חברי־מפלגה רבי־זכויות; הם היו רחוקים מן החזית והשתדלו "לעשות חיים" — השתוללו, שתו לשכרה ונאפו על ימין ועל שמאל. לא אחד ממינהל־הבנייה של שדה־התעופה היה זקוק ל"פרוטקציה" לרופא־הגיטו, כדי שירפאוהו ממחלת־מין או יבצעו הפלות לאהובותיהם. את מעמדם ועמדותיהם ניצלו הגרמנים למען האינטרסים הפרטיים של עצמם. הם נהגו מן הרכוש היהודי השדוד, והיו איפוא מעוניינים בקיום מקור עבודת־כפיה זה של היהודים.

הקמת שדה־התעופה לא נסתיימה — לזאת "דאגו" היהודים, שחיבלו במהלך העבודה. אך גם הגרמנים לא יצאו מכליהם למען תסתיים העבודה. מסיבות רבות הם חשו עצמם בנוח לשבת בעורף ולא לצאת לחזית.

אין ספק, שהפרשה האומללה של "שדה־התעופה" סייעה במקצת להארכת חיי הגיטו הקובנאי.

ל. י. גרב

הבריגאדות העירוניות

א

בשם בריגאדות עירוניות (שטאָטישע בריגאַדעס) כינו בגיטו קובנה קבוצות של גברים ונשים שנשלחו לעבודה למקומות שונים בעיר, נוסף על העבודה בבניית שדה־התעופה באלקסוט.[1]

הסיבה שאילצה את הגרמנים לתבוע מהגיטו לספק עובדים בשביל יחידות צבא גרמני בעיר, בתי־חרושת ובתי־מלאכה, שברובם היו בבעלות חברות גרמניות שונות, היתה נעוצה בכך, שבסתיו 1941 ובחורף 1942 גייסו הגרמנים מספר ניכר של פועלים ליטאים לעבודה בגרמניה ובחזית. נוסף לכך, ליטאים רבים נטשו את העיר ועברו לכפרים. כל זה גרם למחסור חמור בידיים עובדות במפעלים שהגרמנים היו מעוניינים בהפעלתם ובהגברת תפוקתם. משום כך תבעו מהגיטו לספק עובדים לעבודה בעיר, מה עוד שליהודים לא שילמו בעד עבודתם.

תחילה היו 10—15 בריגאדות עירוניות ובהן רק כמה מאות אנשים. ה"שטאדט־קומיסאר" הגרמני היה מקציב את מספר העובדים למקום העבודה בעיר ועל משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" היתה מוטלת החובה לספק את העובדים.

במרוצת הזמן, למרות שאחרי תקופת ה"אקציות" ירדה בהרבה אוכלוסיית הגיטו, גדל מספר העובדים בבריגאדות העירוניות והיה זמן שמספרם הגיע לכ־5000 איש. במיוחד גדל מספר הבריגאדות העירוניות בתחילת שנת 1942, אחרי שהקצבת עובדים מהגיטו עברה מידי ה"שטאדט־קומיסאר" לידי לשכת־העבודה העירונית ובגיטו הוקמה "לשכת העבודה הגרמנית" בראשותו של ס.א. שטורמפיהרר ג. הרמן.[2]

במשך שנת 1942 ועד לסתיו 1943 היה נדמה, כי כל קובנה ופרבריה מכוסים מקומות־עבודה של יהודים. בשעות הבוקר המוקדמות ובערב אפשר היה לראות ברחובות העיר קבוצות יהודים מובלים תחת משמר לעבודה וחזרה לגיטו.

גודלן של הבריגאדות העירוניות לא היה אחיד. היו כאלה שעבדו בהן מאות אנשים וכאלו שהיו מורכבות רק מכמה עשרות, ואפילו מיחידים. היו בריגאדות שפעלו כל זמן קיומו של הגיטו וכאלו שהתקיימו רק זמן קצר. בריגאדות היו מתחסלות ומתחלפות בחדשות, ומספר העובדים בהן לא היה קבוע.

תנאי־העבודה בבריגאדות היו, בדרך כלל, אם כי לא בכולן, קלים יותר מאשר בשדה־התעופה. הדרך מהגיטו למקומות־העבודה בעיר היתה קצרה מהדרך לשדה־התעופה.

עובדי "הבריגאדות העירוניות" היו ברובם פטורים מהסבל וההתעללות שהיו מנת־חלקם של עובדי שדה־התעופה בעת בדיקות, ספירות, מיונים וחלוקת העובדים בין האומנים (מייס־טערס") של החברות הקבלניות הגרמניות השונות. העובדים בעיר עבדו בחלקם בתוך בניינים ולא תחת כיפת השמיים בכל מזג־אוויר. ההשגחה על העובדים היתה פחות קפדנית. היו גם מקומות־עבודה בעיר, שבהם תנאי־העבודה והיחס לעובדים היו קשים מאד. בבריגאדה "וואפן ס.ס.", שעבדה בבנין הגימנסיה הריאלית העברית לשעבר, היו אנשי ס.ס. מעמידים בקבוקים על ראשיהם של היהודים ובירויות אקדחים מדגימים את כשרונותיהם כצלפים.

היתרון הגדול בעבודה בבריגאדה עירונית היה בזה, שלעובדים בה היתה האפשרות לבוא במגע עם הליטאים בעיר. היתה לכך חשיבות ממדרגה ראשונה, שכן מהליטאים אפשר היה לקבל מצרכי־מזון תמורת בגדים, לבנים וחפצים אחרים, שעוד נותרו בסתר בגיטו אחרי כל החיפושים וההחרמות של הגרמנים. בלשון הגיטו קראו לזה "לעשות חבילה" ("מאכן א פעקאלע"). בחורף הקר במיוחד של שנת 1942 היה ערך רב להגניב לגיטו עצים להסקה. דרך הבריגאדות נמצאו לפעמים דרכים להסתרת ילדים מהגיטו אצל ליטאים. המגע עם מכרים ליטאים היה חשוב מאד לאותם יהודים שהפקידו אצלם רכוש לפני סגירת שערי הגיטו.

בעזרת הבריגאדות הוסדרו ענייני בריחה מהגיטו. הבריגאדה העירונית היתה האשנב היחיד לקיום קשר בין הגיטו ובין העולם בחוץ. זה היה תלוי בחייל הגרמני, במנהל־העבודה הגרמני או הליטאי, והם היו סוחטים מהיהודים מתנות ומנצלים את אנשי הבריגאדה לתועלתם האישית.

היו מקומות־עבודה בעיר, שבהם היו היהודים מצליחים לעזוב לזמן קצר את המקום לפגישה עם ליטאי שהיו זקוקים לו. יציאה כזו, בלי סימני מגן־דוד צהוב, היתה מסוכנת מאד. הגישטאפו ארבה ליהודים הבודדים המשוטטים ורבים שילמו בחייהם בעד טיול קצר כזה.

החוזרים מהעבודה היו עוברים בשער הגיטו בדיקה, לעתים קפדנית מאד, שערכו השוטרים הגרמניים או הליטאיים של הגיטו ואלה היו מחרימים מדי פעם את החבילות שלא הצליחו להסתיר מעיניהם.

הגיטו כולו היה מעוניין בכך, שמספר היהודים העובדים במפעלים שונים בעיר יהיה גדול ככל האפשר. בהרבה מקרים, די היה שאחד מבני־המשפחה יעבוד בבריגאדה עירונית, כדי להבטיח את כלכלת המשפחה. היו תקופות, אם כי לא רבות, שהדרישות הגדולות ממקומות־עבודה שונים בעיר אילצו את הגרמנים להפחית את מספר היוצאים לשדה־התעופה. גידול מספר העובדים בבריגאדות העירוניות היה משפר במידה לא מבוטלת את מצב התזונה בגיטו, מאחר שעובדים לא־מעטים, אמנם תוך קשיים וסכנות, הצליחו להבריח מהעיר מצרכי־מזון, לא רק לצרכי בני משפחותיהם, אלא גם למכירה בגיטו. היהודים שעבדו במפעלי־מזון בעיר, היו מוצאים דרך להכניס לגיטו משהו מתוצרת המפעלים.

---

1. ר' בספר זה את מאמרו של י. קפלן: העבודה בשדה־התעופה קובנה.
2. ר' בספר זה את מאמרו של י. א. רבינוביץ: לשכת־העבודה הגרמנית בגיטו קובנה.

תחילה השתמשו הגרמנים ביהודים, במפעלים בעיר, רק לעבודה פיסית "שחורה" כגון חפירת אדמה, נשיאת משאות, עבודות ניקוי וכדומה, ולא הבדילו בין פועלים פשוטים לבין בעלי־מקצוע. במשך הזמן נאלצו, בשל המחסור בעובדים ליטאיים בעלי־מקצוע, לשנות את הקו ואז התחילו להעסיק בעלי־מקצוע יהודים — מכונאים, מסגרים, חשמלאים, נגרים, פועלי בנין, מהנדסים וכדומה. תנאי־העבודה של בעלי־המקצוע היו במקצת קלים יותר. משרד־העבודה של הגיטו השתדל תמיד לצרף לכל בעל־מקצוע אמיתי מספר עוזרים מהאינטלי־גנציה ומאנשים חסרי מקצוע. כדי להקל על הדבר, פתח ה"אלטסטנראט" באביב 1942 קורסים מזורזים למסגרות, נגרות, נפחות, פחחות, עבודות ביטון ובנין. קורסים אלה שימשו גרעין לבית־הספר המקצועי שנפתח לאחר מכן בגיטו.[3]

בראש כל "בריגאדה עירונית" עמד "ראש הבריגאדה" ("קולונן־פירר"), שמונה על־ידי מחלקת הבריגאדות העירו־ניות של משרד־העבודה. תפקידו העיקרי היה לדאוג ליחסים טובים בין העובדים לבין מנהל המפעל, גרמני או ליטאי, בו עבדו; להגן, במידה שניתן, על העובדים היהודים משרירות־לבם של "אדוניהם"; להקל על העובדים "להיעלם" לזמן־מה מהעבודה, מבלי שמישהו יבחין בכך, כדי להיפגש עם ליטאי בעיר, וכדומה. מצבם ותנאי־העבודה של אנשי "הבריגאדות העירוניות" היו תלויים במידה רבה בתבונתם, זריזותם, אומץ־ליבם ורגש האחריות של "ראשי הבריגאדות". אלה שהיו להם הכישורים והתכונות הללו, עלה בידיהם לשפר את תנאי עבודות־הכפיה במפעלים העירוניים ולהפוך בריגאדה רעה לפחות־רעה ולפעמים גם ל"טובה" או "טובה יחסית". אמת, בין "ראשי הבריגאדות" היו גם שניצלו את מעמדם בעיקר לטובתם־הם, אבל רובם עזרו באופן הוגן לאנשי הבריגאדה בכל דרך אפשרית.

מובן מאליו, שהיה לחץ רב וקבוע על משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" מצד העובדים בשדה־התעופה, שיעביר אותם לעבודה בבריגאדה־עירונית, כדי להקל על מצבם הפיסי והחמרי. גם עובדי בריגאדות קשות ורעות השתדלו לעבור לבריגאדה "טובה". בלתי אפשרי היה להיענות לכל הדרישות הללו, שהיו צודקות כשלעצמן. החלפת עובד מבריגאדה "טובה" היתה תמיד נתקלת בהתנגדות עצומה. הנפגעים היו מחפשים פרוטקציה ולא נרתעו גם ממתן שוחד. תמורת מתנות שהעניקו היו עובדי בריגאדות עושים לעתים קנוניה עם המנהלים הגר־מניים של המפעלים, בהם עבדו, על־מנת שאלה לא ירשו בשום אופן להוציא ממפעלם עובד "דרוש ורצוי" להם, ואז אי־אפשר היה להכניס שינויים בהרכב הבריגאדות שהפכו ל"סגורות ומחוסנות".

מחלקת "הבריגאדות העירוניות" נקטה בכמה צעדים, כדי לפצות במשהו את העובדים במקומות רעים וקשים. מזמן לזמן התירה לעובדים להצטרף ליום אחד לבריגאדה עירונית "טובה", על־מנת לחזור משם עם חבילת מזון. רשות כזאת ניתנה גם לעובדי בתי־המלאכה הגדולים ולעובדי מנגנון ה"אלטסטנראט", שלגביהם היתה זאת אפשרות יחידה לשפר את מצבן הכלכלי של משפחותיהם. לגבי משפחות, שבהן היו כמה מבני־המשפחה חייבים בעבודות־כפיה, השתדל משרד־העבודה לסדר חלק מהם במקום־עבודה נוח יותר. למרות המאמצים לא הצליח משרד־העבודה לחלק את מעמסת חובת־העבודה בין אוכלוסיית הגיטו באופן שווה וצודק. בתנאי הגיטו היה זה קשה מאד ואולי גם בלתי אפשרי.

ב

להלן כמה פרטים על חלק מאותן "הבריגאדות העירוניות", שתפסו מקום חשוב ומיוחד בכל פרשת עבודת־הכפיה.

אחרי סגירת הגיטו והגזל המאורגן של מרבית הרכוש בעל־הערך, שיהודי קובנה הביאו עמהם בעברם לגיטו, נדרשו כמה עשרות גברים ונשים לעבוד בבריגאדה שהיתה ידועה בגיטו בשם: "יורדאן בריגאדה". בריגאדה זו עמדה תחת פיקוחו הישיר של יורדאן, אותה מפלצת מה"שטאדט־קומיסאריאט" שהיה הממונה הראשון על כל ענייני הגיטו. אנשי הבריגאדה עבדו בבניין של עיריית קובנה, אשר בו ריכזו הגרמנים חלק מהרכוש היהודי הגזול לפני שחולק בין אנשי הפקידות הגבוהה ב"שטאדט־קומיסאריאט". עובדי הבריגאדה — חייטים, תופרות ועוזריהם, קיבלו פקודה לטשטש מלבני שולחן ומיטה את הסימנים של בעליהם הקודמים. חרטים מומחים היו עסוקים במחיקה אמנותית של המונוגרמות מכלי כסף וזהב של היהו־דים — אותיות הפכו לפרחים וקישוטים. כאשר הגיעה, באמצע נובמבר 1941, לתחנת־הרכבת של קובנה הקבוצה של יהודי גרמניה, שנאמר להם כי הם מועברים לעבודה במזרח, והם הובלו מתחנת־הרכבת ישר ל"פורט־התשיעי" להשמדה, העבירו לבריגאדה האמורה את מזוודותיהם. המזוודות היו ארוזות יפה ועל כל אחת מהן היה רשום שמו של בעלה, בתוספת השם "ישראל" או "שרה", בהתאם לחוקי הנאצים. אנשי הבריגאדה היו מספרים בהתרגשות על התעודות שנמצאו במזוודות: תעודות־השתתפות כחיילים או קצינים בצבא הגרמני במלחמת־העולם הראשונה, קבלת אותות הצטיינות, מסמכים ותמונות משפחתיות.

בתקופה הראשונה לקיום הגיטו הועסקו אנשים בבניית מוסך עבור פלוגת־משטרה גרמנית. עבודה זו בוצעה על־ידי ברי־גאדת מיל (על שם המהנדס ס. מיל מהגיטו, שהיה ראש־הבריגאדה), שהיתה פופולרית בקרב היהודים.

מקום־עבודה נוסף, אשר היה שני לפי גודלו אחרי שדה־התעופה באלקסוט, היה ידוע בשם "די גרוסה הרסבאו־דינסט שטאֶלה" (יחידת־הבניה הצבאית הגדולה). יחידה זו היתה עסוקה בתיקון קסרקטינים לצבא ובעבודות נקיון בהם. מספר היהודים שהועסקו שם הגיע ל־500 איש והם התחלקו לקבוצות שונות. במרכז היחידה עבדה קבוצת מהנדסים ומשרטטים מהגיטו. במקומות־בנייה שונים הועסקו במקצועם בנאים, טייחים, נגרים, מסגרים, צבעים וזגגים מהגיטו.

שתי קבוצות מהיחידה הזו עבדו במנסרות ברח' קייסטוצ'יו: קבוצה גדולה עבדה באלקסוט ועוד אחת בשאנץ ובפאנימון.

בבתי־החרושת בעיר עבדו בחלקם מהנדסים וטכנאים יהודים, ואפילו יהודים שהיו הבעלים לשעבר של המפעלים, והגרמנים ניצלו שם את ידיעותיהם וכשרונותיהם. בריגאדות של אנשי הגיטו נמצאו בבית־החרושת "גומא", במפעלי טקסטיל "סילבא", במפעל הפרוות "לאפה", בבית־חרושת לגפרורים (זמן קצר), במפעל ללבנים (לשעבר של גודינסקי ופומרנץ) בסארגני,

3. ר' בספר זה את מאמרו של י. אולייסקי: בית־הספר המקצועי בגיטו קובנה.

מעבר לגשר על נהר ויליה; סמוך לגיטו, עבדו ברחוב יאנובה במנסרות וטחנות־הקמח של אוז׳ינסקי וסולובייציק לשעבר, במנסרה "אוניברסל", בבית־החרושת לחוטי־ברזל "ליוולא", בבניין בית־הספר "אורט" (לשעבר), בבתי־המלאכה לתיקון מכונות, במפעל לבד (פילץ) ועוד.

כמה מבתי־הכנסת בעיר, כגון "בית־הכנסת הישן" (בו התפלל בזמנו הרב המפורסם ר׳ יצחק־אלחנן ספקטור ז״ל), בית־הכנסת ה"חדש", "בית־הכנסת הויסמאן" ואחרים, הפכו הגרמנים למחסני רהיטים שנגזלו מיהודים. נגרים יהודים מהגיטו היו מתקנים שם את הרהיטים ומרפדים אותם.

את חפצי הזהב והכסף שהחרימו אצל יהודי הגיטו, העבירו הגרמנים למרתף הבנק לחקלאות והיהודים עבדו שם בסבלות לפני העברת האוצרות לגרמניה. ברחוב סיימו עבדה קבוצה גדולה בבריגאדה של "אורדנונגס פוליציי". היהודים עסקו שם בתפירה ובתיקוני בגדים.

בריגאדות גדולות עבדו ב־"ה.ק.פ." (חניון של מכוניות צבאיות), ב־"ה.פ.א." (משרד להזנת הצבא) וב־"ה.ב.א." (משרד לביגוד הצבא). בריגאדה של שלושה מומחי־רדיו עבדו במשרד המברקה ומפיהם נודע בגיטו על המצב בחזית.

קרוב לגשר־הרכבת על נהר הניימן עבדה בריגאדה יהודית אצל החברה הגרמנית "גרין — בילפינגר", שעסקה בתיקון הגשר. תנאי־העבודה בבריגאדה זאת היו קשים מאד. בגיטו קראו לחברה זו: גרין און געל (ירוק וצהוב).

על הנהר ניימן עבדה, בתנאים קשים, בריגאדה בשביל ה"שטאב מאיור שוה", שהועסקה בסידור וסבלות של גרוטאות מתכת.

בתנאים קשים מאד עבדה הבריגאדה ב"פורט החמישי", בסבלות נשק. במשך הזמן הפך מקום־עבודה זה לספק־נשק בשביל תנועת הפרטיזנים בגיטו. אנשי בריגאדה זאת היו גונבים נשק ממחסן הפורט, מבריחים אותו לגיטו ומוסרים אותו לארגון הפרטיזנים.[4]

במרכז העיר, ברח׳ דאוקנטו, היתה מכבסה לניקוי יבש, שבעליה, משפחת לוין, היו בגיטו. הבריגאדה היתה מורכבת משלושה גברים וכמה נשים. רוב הזמן הם היו נשארים במכבסה ללא כל שמירה. בעלי המכבסה לשעבר היו מועסקים במכבסה כמומחים. אנשי ה"שטאדט קומיסאריאט" וכל הגרמנים שהיתה להם שליטה על הגיטו, היו נהנים משירותי המכבסה לצרכיהם ולצרכי משפחותיהם, כמובן חינם אין כסף. דרך הבריגאדה הזאת היה חיים ילין, ראש המחתרת בגיטו קובנה, יוצא לפגישותיו בענייני המחתרת ולידה הוא גם נתפס.

כדאי להזכיר את הבריגאדה המיוחדת במינה, שעבדה ב"בית העם" בקובנה. אחרי ה"אקציה" להחרמת הספרים בגיטו, בפברואר 1942, הוצאו מהגיטו בעשרות משאיות למעלה ממאה אלף ספרים. באחד הימים באו ל"אלטסטנראט" כמה גרמנים צעירים, במדים השחורים של ה־ס.ס., ודרשו שיועמדו לפניהם לבחינה כמה יהודים שידעו עברית על בוריה. היו אלה אנשי ה"איינזאץ שטאב" של הרייכסלייטר רוזנברג — שעמד בראש המיניסטריון לענייני המזרח לניהול ענייני השטחים הכבושים במזרח.

מתפקידו של ה"איינזאץ־שטאב" היה להשתלט גם על אוצרות־הרוח של היהודים. אחד הגרמנים שבאו אז ל"אלטסטנראט" ידע קצת עברית ודקדוק והוא בחן את ידיעותיהם של כעשרים מורים לעברית ואנשי עט וספר, שהתייצבו לפניו. מתוכם בחר ארבעה אנשים וכך הורכבה הבריגאדה לבדיקת הספרים. הספרים יקרי־ערך נארזו בארגזים ונשלחו לגרמניה. יתר הספרים נשלחו כפסולת לבית־חרושת לנייר בפטראשון, לא רחוק מקובנה.

כ־100 נשים מהגיטו הועסקו בבית־החרושת לבשר "מאיס־טאס" במריטת נוצות של עופות. מקום עבודה זה היה פופולרי בין נשי הגיטו.

מומחי־דפוס יהודים עבדו בתור סדרים ומדפיסים של העתון הגרמני היחיד שהופיע בקובנה. הם היו מביאים לגיטו כמה עותקים מן העתון. עבודתם היתה חשובה בעיני הגרמנים עד כדי כך, שבזמן חיסול הגיטו והמשלוחים של יהודי הגיטו לגרמניה, נשארו המדפיסים האמורים בגיטו עד המשלוח האחרון.

בריגאדה ידועה בגיטו היתה זו שעבדה בבנייני הגישטאפו ובראשה עמד ב. ליפצר. בריגאדה זאת היתה מורכבת מבעלי־המלאכה הטובים בגיטו, ביניהם: חייטים, סנדלרים, ואחרים. הבריגאדה עמדה לשירות אנשי הגישטאפו בעיר.[5] ליפצר היה השליט בבריגאדה ולא התחשב כלל בדרישות משרד־העבודה או ה"אלטסטנראט". עם התחלת "קסירקוט" הגיטו, בסתיו 1943, הועברו אנשיה לבניין ה"אלטסטנראט" והוקם בית־מלאכה קטן לשירות הגישטאפו, שבראשו המשיך לעמוד ליפצר. בזמן אקציית הילדים הסתירו כמה מהפועלים בבית־המלאכה הזה את ילדיהם תוך תקווה שהשם של הגישטאפו יגן עליהם ושם לא יחפשום, אבל גם משם הוצאו הילדים באכזריות נוראה.

עם הפיכתו של הגיטו למחנה־הסגר החלו להתחסל רוב "הבריגאדות העירוניות".

---

4. ר׳ בספרם של צבי א. בראון ודב לוין: תולדותיה של מחתרת, הוצאת "יד ושם", עמ׳ 113.

5. על התפקיד העגום שמילא ליפצר בגיטו — ר׳ בספר זה את מאמרו של ל. גרפונקל: הגיטו ותדמיתו.

מאיר ילין

שלוחות הגיטו - מחנות־העבודה

א

למרות השוני הרב בתנאי העבודה הכפויה בשדה־התעופה מחד, ובבריגאדות העירוניות מאידך, היה להם בכל זאת מכנה משותף שהתבטא בכך, שהעובדים היהודים היו חוזרים מדי יום בגמר העבודה לגיטו, לבתיהם ולמשפחותיהם.

בקיץ 1942 החלו הגרמנים להקים במקומות שונים, מחוץ לגיטו ובמרחק ממנו, מחנות־עבודה לעובדים מן הגיטו. הם לא רק עבדו שם, אלא גם גרו בקירבת מקום־עבודתם. לא היתה להם שום אפשרות לחזור אחרי העבודה לגיטו, מלבד במקרים יוצאים מן הכלל, והקשר ביניהם והגיטו נותק כמעט לגמרי. בגיטו כינו מחנות אלה בשם "אויסן־בריגאדעס" (בריגאדות חוץ).

בתולדות מחנות־עבודה אלה יש להבחין בין שתי תקופות: הראשונה נמשכה מקיץ 1942 עד נובמבר 1943 לערך, והשניה — מזמן זה ועד חיסול הגיטו ביולי 1944. בתקופה הראשונה לא היתה הקמת המחנות קשורה לשינוי מעמדו של הגיטו. משום כך היתה ההעברה לעבודה וכן למגורים, מן הגיטו אל המחנה, להלכה ובמידה מסויימת גם למעשה, רק זמנית. גם מספר העובדים בכל מחנה ומחנה היה יחסית לא גדול.

שונה לגמרי היה המצב בתקופה השניה. מעמדו של הגיטו השתנה אז באופן דראסטי: הוא הועבר מרשותו של השלטון הגרמני האזרחי — ה"שטאדט־קומיסאריאט" — לרשותו של ארגון הס.ס. הגיטו הפך למחנה־ריכוז (קאצעט). סמכותו של ה"אלטסטנראט" צומצמה בהרבה ובמשך הזמן בוטלה כליל. רוב רובם של העובדים היהודים, יחד עם בני משפחותיהם, הוצאו מהגיטו לתמיד והושבו בקסרקטינים. היה זה התחלת התהליך של חיסול הגיטו בכלל.

עם כל התלאות והאימים שבחיי הגיטו לא רצה איש, בנסיבות הטראגיות ההן, להינתק מבני משפחתו ומקרוביו בגיטו ולהישלח למקום זר לו. לכן היה כל משלוח של אנשים לעבודה במקומות מרוחקים מעורר חרדה הן בלב האנשים הנשלחים עצמם והן בקרב תושבי הגיטו כולו. חוץ מזה, היה ידוע שתנאי העבודה והחיים בכל המקומות האלה היו קשים מאד. הגיוס למחנות־העבודה — שלוחות הגיטו — בוצע על־פי־רוב על־ידי המשטרה היהודית ומשרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט".

מחנה־העבודה ביאנובה [1]

בקיץ 1942 נדרש משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" לספק 50—60 עובדים לבריגאדה, שתפקידה יהיה לכרות עצי־יער ולהכין קורות בשביל הרכבת וכן עצי הסקה, בסביבות העיירה יאנובה, כ־35 קילומטרים מקובנה. מובן מאליו, שלא היו קופצים על נסיעה למקום הנמצא במרחק כזה מהעיר. עוד טרם שכחו את הוצאת האנשים מהגיטו בפברואר של אותה שנה לעבודה בריגה, משם לא חזרו.

באותם ימים נסתיימה עבודת הבריגאדה העירונית אשר הועסקה על־ידי חברה גרמנית, שתיקנה את הגשר מעל הנהר ניימן. עבודה זו היתה אמנם קשה, אך יחס אנשי ה"שוץ־פוליציי" (משטרת האיבטוח) שפיקחה על הבריגאדה היה יחסית לא רע. הם לא היכו את העובדים היהודים ומאידך הירשו להם לקנות מזון מתושבי העיר. נציגי משרד־העבודה של ה"אלטסטנראט" פנו אל ד"ר א. בלסברג, שהיה רופא הבריגאדה אשר הועסקה בתיקון הגשר, וביקשוהו להיות רופא "בריגאדת העצים" בסביבת יאנובה. הוא קיבל את ההצעה והיענותו השפיעה על אנשי ברי־גאדת־הגשר לעבור מרצונם הטוב לעבודה בבריגאדה החדשה. הגרמנים הבטיחו להביא בכל יום א' את אנשי הבריגאדה לגיטו. כן גם השפיעה ההבטחה שהשמירה על הבריגאדה תהיה בידי אנשי ה"שוץ־פוליציי", שפיקחה על "בריגאדת־הגשר". לא היה איפוא צורך באמצעי־כפיה להרכבת הבריגאדה החדשה. וכך הוקם מחנה־העבודה הראשון של יהודי גיטו קובנה, שפעל מחוץ לגבולות העיר.

העבודה לא היתה קלה ותנאי־החיים במחנה היו קשים ביותר. אנשי הבריגאדה התגוררו באורווה מחוררת ומי־הגשמים דלפו דרך הגג. מבין החרכים של קירות העצים שרקה הרוח והקור היה חודר פנימה.

לעומת כל אלה היו גם כמה יתרונות לעובדים במחנה יאנובה. המחנה לא היה מוקף תיל דוקרני, והיחס מצד אנשי ה"שוץ־פוליציי" היה יחסית טוב. הם אפילו היו עוזרים לעובדים "לעשות חבילה", והיו מתלווים אל היהודים שיצרו מגע עם האיכרים בסביבה כדי לעשות עמם עסקות־חליפין. על טרחתם זו היו כמובן הגרמנים מקבלים מהיהודים ביצים, שומן־חזיר ועוד. לא תמיד קיימו הגרמנים את הבטחתם להביא בכל יום א' את העובדים לגיטו, אך כאשר היו עושים כן, היו אנשי הברי־גאדה מכניסים בעגלות לגיטו כמות הגונה של מצרכי־מזון והיתה בכך תרומה ניכרת לשיפור מצב התזונה של אוכלוסיית הגיטו.

הבריגאדה האמורה פעלה שנה אחת לערך עד שחוסלה ואנשיה הוחזרו לגיטו.

מחנה־העבודה בפאלימון [2]

במאי 1942 נדרש משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" לספק למעלה מ־100 עובדים לעבודה במכרות־הכבול (טורף) בפא־לימון, במרחק של 12 קילומטרים מקובנה לכיוון וילנה.

תנאי־העבודה והחיים במקום זה היו ללא־נשוא. העובדים היהודים עבדו כל היום בבורות מלאי בוץ וזבובים עוקצניים.

---

1. תיאור תנאי־החיים והעבודה במחנות־העבודה נעשה על סמך מידע שנתקבל מעובדים יהודים שחיו ועבדו בהם ונשארו בחיים. הידיעות על מחנה־העבודה ביאנובה הומצאו על־ידי ד"ר א. בלסברג הנמצא בארץ.

2. את הידיעות על מחנה פאלימון המציאו ליאו נחומסון, ראובן רובין ושלמה ירמובסקי, הנמצאים בישראל.

הם התגוררו בצריפים קטנים במצוקה גדולה, בשל הצפיפות, הטחב, הלכלוך והקור. מנהל־העבודה התייחס לעובדים היהודים באכזריות רבה ולא הירשה להם לבקר בגיטו, אפילו לא לחולים. על העובדים היהודים שמרו ליטאים ממשרתי הגרמנים.

ב־29 ביוני 1942, בלילה, התבסמו השומרים הליטאים וירו על הצריפים שבהם שכבו היהודים. שלושה יהודים נהרגו ואחדים נפצעו. כאשר נודע הדבר לממונה על "לשכת העבודה" הגרמנית בגיטו, ג. הרמן, הוא שלח לפאלימון משאיות כדי להחזיר לגיטו את כל העובדים היהודים,[3] אך כעבור כמה חדשים העבירו הגרמנים שוב 160 איש לפאלימון לכריית כבול. הם הועסקו בתנאים קשים במכרות הכבול עד החורף.

באביב 1943 שוב הוקם מחנה־עבודה בפאלימון. את יהודי גיטו קובנה העסיקו עתה בעיקר בעבודות קשות בבית־החרושת המקומי ללבנים. מספר קטן הועסק בעבודות־בניה בקו מסילת־הברזל. כמה נשים במסילה עבדו בשטיפת בגדים תחתונים.

היהודים, 200 לערך, הוחזקו בבנין־לבנים, מוקף גדרי־תיל, בתחום בית־החרושת ללבנים. השמירה היתה בידי אוקראינים, משרתי הגרמנים, כשגרמני בראשם. בתור מנהל־מחנה יהודי נשלח תחילה מן הגיטו מוריס ז'אַטאַלניק, פליט מבלגיה. כעבור זמן־מה מינה משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" את ליאו נחומסון למנהל המחנה. הוא דיבר גרמנית רהוטה, היה בעל טאקט ביחסו לאסירים ומצא את הגישה הנכונה אל הגרמנים, ראשי המחנה. דבר זה הקל במידה רבה את מצב היהודים. ז'אַטאַלניק נשאר כממלא מקומו של נחומסון. לקיום הסדר הפנימי במחנה נשלח מן הגיטו שוטר־הגיטו היהודי גורפינקל.

בבנין־המחנה הירשו ליהודים להסתדר משפחות־משפחות על האיצטבות הדו־קומתיות. כך היתה לכל משפחה פינה משלה, אותה יכלה להסתיר בסדין או בשמיכה. היה מטבח כללי למחנה, בו הגישו לארוחת־צהריים צלחת מרק, בבוקר ובערב — תחליף לקפה ומנת־לחם. במשך הזמן שיחדו את השומרים האוקראינים, בעיקר ביי"ש, והם לא הפריעו ליהודים לצאת לכפרים הסמוכים כדי לרכוש מצרכי־מזון.

קויים מגע תמידי עם הגיטו. מדי שבוע היו נוסעים לשם, כדי להשיג מצרכי־מזון, תרופות וקבקבים. חולים קשים הועברו לבית־החולים של הגיטו. בבנין־המחנה של פאלימון היה חדר מיוחד לרופא ולאחות; אלה הגישו לאסירים עזרה רפואית. מאחר שאסור היה ללדת ילדים, בא רופא־נשים מן הגיטו ועשה בחשאי הפלות בחדר־החולים.

באביב 1944 נעלמו מן המחנה 5—6 בחורים צעירים. המנ־היגות היהודית הצליחה לטשטש את הענין בהודעה שהצעירים חלו והועברו אל המחנה המרכזי בגיטו.

כמו במחנות אחרים בוצעה גם בפאלימון "אקציית" הילדים באכזריות רבה. ב־27 במארס 1944, השכם בבוקר, לפני היציאה לעבודה, הגיעו משאית מכוסה ומכונית קטנה של הגישטאפו. הגרמנים הודיעו שמעבירים את הילדים, הזקנים והנכים, למחנה אחר. מיד התחילה החטיפה. אשה אחת, מרת גולדברג, ואחותה נאבקו עם הרוצחים ולא נתנו לחטוף את ילדיהן. שתיהן גורו למות בחצר המחנה בידי מפקד ה"אקציה", איש הגישטאפו ראוקה.

הרופא היהודי במחנה פאלימון, ראובן שפירא, גבר בשנות השלושים, איש בעל מרץ רב, ניסה ליצור מגע עם כמה אוקראינים מקבוצת המשמר ולהניע אותם לברוח יחד עם היהו־דים ליער, אל הפרטיזאנים, או לפחות לא להפריע ליהודים לברוח. כאשר ניסו שפירא ויהודי אחר, מלר ואשתו, לברוח מן המחנה, תפסו אותם והרגום ביריות על־יד המחנה ובו במקום שרפו את גופותיהם — למען ישמעו האסירים האחרים וייראו.

ד"ר שפירא החזיק בהיחבא עט ותיאר בחרוזים את המתרחש במחנה ואת סבלות היהודים שם. יצירתו זו היתה פופולארית בין האסירים ורבים ידעוה בעל־פה. אחרי המלחמה עלה בידנו לרשום את השורות מפי היהודים שנשארו בחיים.

מן החלק הראשון נודע לנו כי מיד עם פרוץ המלחמה חטפו רוצחים ליטאים בדרכים יהודים שניסו לברוח לרוסיה והביאום לעבודה במכרות־הכבול בפאלימון. בתום העונה, בסתיו, רצחו את כולם ביריות. החלק השני מתאר יום־עבודה במכרות ואת קיצם המר של עובדיהן. החלק השלישי מתאר את האכזריות בה רצחו זקיפים ליטאים שלושה מיהודי המחנה, בקיץ 1942.

מאחר שלתיאור בחרוזים, "פואמה על פאלימון", יש ערך של עדות אותנטית, אנו מביאים כאן כמה קטעים מן היצירה במקור ביידיש ובתרגום חופשי לעברית:

3. ר' בספר זה את מאמרו של י. א. רבינוביץ: "לשכת־העבודה הגרמנית בגיטו קובנה".

"הפואמה על פאלימון"
(פראגמנטים)

באלם צופים אלי בורות הכבול,
הם מסתירים מעין אנוש
סודות הזוועה של פאלימון —
רק טיפה אחת בים של ייסורי היהודים.

היו ימים, ואין הם רחוקים,
מאימת האויב נסו יהודים —
בדרכים לא דרכים, בשדות, ביערות,
בכל מקום נתקלת בפליטים חסרי־המגן.

פורעים, עונדי סרט־לבן, ארבו בדרכים,
איימו במוות, היכום, שדדום,

"די פאעמע וועגן פאלעמאַן"
(פראַגמענטן)

שטום קוקן מיך טאָרף־גרובן אָן,
זיי האַלטן פאַרבאָרגן פון לייטן
די גרויליקע סודות פון פאַלעמאַן —
איין טראָפּן אין ים פון די יידישע ליידן.

געווען איז אַ צייט, זי איז נאָך ניט ווייט,
געיאָגטע פון פיינד זיינען יידן געלאָפן —
אויף שטעגן און וועגן, אויף פעלדער, אין וועלדער
ט'מען די שוצלאָזע פליטים געטראָפן.

ווייסבענדל־באַנדיט האָט די וועגן געהיט,
געדראָעט מיט טויט, געהרגעט, גערויבט,

כלאום בבתי־סוהר, במחנות.
עלופי הרעב, מבוקר עד ערב
בעבודות־כבול עינום עד צאת הנשמה.

אין טורמעס און לאַגערס פאַרשפּאַרט.
פון הונגער פאַרשמאַכט, פון פרי ביז ביי נאַכט,
מיט טאָרף־אַרבעט שווערער געפּייניקט ביז טויט.

— —

הגיע הסתיו ועמו הרטיבות והקור;
הגשם עושה דרכים לבוץ.
שדה הכבול קודר ושומם;
מכונת הכבול אינה פועלת עוד.

עבר כבר הזמן לחפירת הכבול,
אין עוד צורך ביהודים;
מוליכים אותם ליער הקרוב,
שם מאלצים אותם לכרות קבר לעצמם.

מאה ועשרים יהודים־עבדים,
מוצאים את קיצם האיום.
שוכבים כאן ביער, בקבר הקר,
שקועים בשינה הנצחית.

געקומען דער האַרבסט מיט זיין נעץ און מיט קעלט,
דער רעגן מאַכט בלאָטיק די ערד.
פאַרנעפּלט און פּוסט שטייט דאָס טאָרפיקע פעלד,
די טאָרף־מאַשין קלאַפּט שוין ניט מער.

צום גראָבן דעם טאָרף איז פאַרביי שוין די צייט,
מען דאַרף שוין די יידן ניט האָבן.
מען פירט זיי אוועק אין וואַלד אין א זייט
און צווינגט זיי א קבר זיך גראָבן.

און הונדערט און צוואַנציק יידן פאַרשקלאַפטע
דאָ געפינען דעם שרעקלעכן סוף.
זיי ליגן אין וואַלד, אין א קבר, א קאַלטן,
פאַרזונקען אין אייביקן שלאָף.

— —

חלף כבר החורף עם שלגיו, קרותיו,
ניעור העולם עם בוא האביב,
ניעור הטבע מתרדמתו,
הקברים, אף הם, כוסו בפרחים...

מפכים החיים ביערות־עד,
מכבליהם שוחררו, זורמים נהרות.
עוד מעט יעבדו היהודים בכבול, —
להם אין עדיין חירות...

ושוב עבודה, ייסורים ללא קץ,
וכך חולפים הימים בזה אחר זה;
כבר מכים יהודים כזכור מני אז;
המישחק השטני כבר מתחיל מחדש...

פאַרביי איז א ווינטער מיט שנייען און קעלט,
דער פרילינג איז ווידער געקומען.
עס שטייט אויף פון שלאָף די אַרומיקע וועלט,
די קברים פאַרדעקן שוין בלומען.

ס'שטראָמט ווידער דאָס לעבן אין אייביקן וואַלד,
די טייכן זיי פליסן שוין פריי.
און יידן ביים טאָרף וועלן אַרבעטן באַלד,
ניטאָ נאָך קיין פרייהייט פאַר זיי.

און ווידער אין אַרבעט און פּיין אָן א צאָל
א טאָג נאָך טאָג גייט פאַרביי.
מען שלאָגט שוין די יידן אזוי ווי אַמאָל,
די שפּיל הייבט זיך אָן פון דאָס ניי.

— —

לילה. היהודים עייפים, רצוצים, ישנים זה מכבר;
רק חדר־המשמר עדיין מואר.
זימרת שיכורים הבקיעה שחקים —
הזלילה, הסביאה, הציתו לב הטמאים.

"חברה — קרא האחד — יושבים אנו כאן,
במקום הנידח,
אין לנו פה שעשוע אחר
מאשר הריגת יהודים".

ובכן, הבה! אוחזים הכל בנשק.
יורים ברובים אוטומאטיים.

ס'איז נאכט און די יידן שלאָפן שוין לאַנג,
און נאָר אין דער וואַכשטוב איז ליכטיק.
עס טראָגט זיך פון דאָרט א שכור געזאַנג,
דער בראָנפן געווירקט האָט שוין ריכטיק.

"חברה, זאָגט איינער, מיר זיצן אָט דאָ,
אין א זומפּ א פאַרוואָרפענעם שטעקן.
קיין אַנדער פאַרוויילונג פאַר אונדז איז ניטאָ —
גיט פולווער די ייהעלעך שמעקן".

גערעדט און געטאָן! דאָס געווער אין דער האַנט.
פון אויטאָמאַטישע ביקסן זיי קנאַלן.

מבקיעים כדורים את קירות הצריפים;
גושי טיח נופלים על אנשים ישנים.

אחוזי־בהלה קופצים יהודים משנתם;
בחיל ורעדה מתפקעות העצמות.
ובחושך מהדהדת צווחה ראשונה:
אחד כבר נפגע בכדור.

ושוב יורים. ועוד זעקת־אימים
בוקעת בחושך הליל...
אכן, כבר שניים הם הקרבנות, —
חושב לו ברטט כל אחד מאיתנו...

חלף כבר הלילה, ליל אימים ופחדים,
עולה כבר השמש ברכות שכזאת;
מגרשת הצללים מן הצריף,
ולעינינו תמונה מחרידה:

בשלולית של דם גווע הפועל,
מבטנו הרטושה אדים עולים.
מבעד לפצע פורצים המעיים,
והעיניים — לטושות, מזדקרות...

הפה מכוסה בקצף של דם,
הנשמה כבר עוזבת אותו.
מילותיו האחרונות אך בקושי נשמעות:
"חברים — חברים, נקמו נקמתי!"

הקץ כבר לסבל, ולייסורים...
הוא חופשי כבר ממארת העבדות...
ובביצות היער נמצא מקום —
לעוד שלושה, נוסף למאה ועשרים.

אלונים ואשוחים צופים שם עלי;
מסתירים הם מעין אנוש
את סודות הזוועה של פאלימון —
טיפה רק אחת בים של ייסורי היהודים...

עס רייסן דורך קוילן די באַראַקישע וואַנט,
שטיקער טינק אויף די שלאָפנדע פאַלן.

עס שפּרינגען די יידן אין פּאַניק פון שלאָף,
אַ שוידער גייט דורך דורך די ביינער.
אין פינצטערניש ערשטער געשריי הילכט באַלד אויף,
אַ קויל האָט געטראָפן שוין איינעם.

און ווידער מען שיסט. און נאָך אַ געשריי
הילכט אָפּ אין דער פינצטערער נאַכט.
יאָ, מיר האָבן קרבנות שוין צוויי, —
מיט גרויל יעדער איינער דאָ טראַכט.

די נאַכט איז פאַרביי מיט איר שוידער און שרעק,
די זון זי גייט אויף אַזוי מילד.
זי טרייבט פון באַראַק שוין די שאָטנס אוועק,
ס'אַנטפּלעקט זיך אַ שוידערלעך בילד.

אין אַ לוזשע פון בלוט אַ ייד גייט דאָ אויס,
פון צעריסענעם בויך זעצט אַ פּאַרע.
עס שפּאַרן פון ווונד די געדערעם אַרויס,
די אויגן — פאַרגלאָזטע און שטאַרע.

ס'באַדעקט זיך זיין מויל מיט אַ בלוטיקן שוים,
עס גייט אים שוין אויס די נשמה.
זיינע ווערטער די לעצטע, מען הערט זיי קוים, קוים:
"חברים, פאַר מיר נעמט נקמה!"

זיך פּלאָגן און ליידן האָט ער שוין פאַרשפּאַרט
פון דער שקלאַפישער ארבעט ז'ער פריי...
אין זומפּיקן וואַלד האָבן געפונען אַן אָרט
ביי די הונדערט און צוואַנציק — נאָך דריי.

אַלכעס און יעגלעס דאָרט קוקן מיך אָן,
זיי האַלטן פאַרבאָרגן פון לייטן
די גרויליקע סודות פון פּאַלעמאָן —
איין טראָפּן אין ים פון די יידישע ליידן.

מחנה פאלימון חוסל בתחילת יולי 1944. היהודים שנותרו בו הועברו לגיטו קובנה וגורלם היה כגורל שאר תושבי הגיטו.

מחנה־העבודה בקיידאן [4]

בספטמבר 1942 נשלחה מגיטו קובנה בריגאדה מורכבת מכ־50 גברים ונשים לכפר סירוטישקיס, בסביבות קיידאן, כ־50 קילו־מטרים מקובנה. שם הוטל עליהם לחפור בור, להוציא זיפזיף ולהטעינו על משטחי קרונות שנשלחו לאלקסוט, פרבר קובנה, לשדה־התעופה שהוקם שם. הגרמנים קראו לבריגאדה זאת בשם "קיזגרובה" ("בור הזיפזיף").

על העבודה במקום השגיחו מפקחים גרמניים, שתחילה התייחסו לעובדים היהודים באכזריות, היכום מכות־רצח ולא התירו להם כל מנוחה בשעת העבודה, שלא לדבר כבר על קיום מגע עם האיכרים בסביבה.

במשך הזמן הצליחו היהודים ל"רכך" את המפקחים. הגרמנים החלו לקבל שוחד ויחסם אל העובדים היהודים השתפר. הם גם התלוו אל היהודים בלכתם לכפרים הסמוכים, כדי לקנות מצרכי־מזון אצל האיכרים.

הבריגאדה שוכנה בחדרי ארמונו לשעבר של הגראף קומא־רובסקי, שהולאם על־ידי הסובייטים. העובדים היהודים ישנו על איצטבות־עץ ומזרוני־קש.

את עובדי ה"קיזגרובה" הובילו רק לעיתים רחוקות בימי א' לגיטו. מצד היהודים נתמנה לראש־הבריגאדה אחד בשם כץ,

4. את הידיעות על תנאי־החיים והעבודה במחנה־העבודה בקיידאן המציאו חיים בורשטיין ויוסף גרטנר, הנמצאים בארץ.

ולרופא — ד״ר פישר (אשתו נספתה בבית־החולים של הגיטו, שהגרמנים הציתוהו ב־4 בספטמבר 1941).

בקיץ 1943 הוקם מחנה־עבודה בקיידאן עצמה. הובאו לשם כ־250 גברים ונשים יהודים מגיטו קובנה, ביחד עם ילדיהם. כולם שוכנו בקסרקטינים מוקפים תיל דוקרני. היהודים הועסקו בבניית שדה־תעופה ליד קיידאן. כעבור זמן־מה העבירו את המחנה לצריפים ליד שדה־התעופה שהיו מוקפים תיל דוקרני. העובדים היהודים גרו בצריף אחד גדול, הגברים לחוד והנשים לחוד.

חיילים מזויינים עמדו במחנה על המשמר יומם ולילה. כמה חודשים אחרי הקמת המחנה העבירו לכאן גם את אנשי ה״קיזגרובה״. מכאן היו מוליכים אותם יום יום לעבודה 4—5 ק״מ, הלוך ושוב ברגל.

היהודים של מחנה קיידאן שעבדו בהקמת שדה־התעופה הועסקו בחפירת אדמה, בהנחת צינורות ניקוז ובעבודת־בטון. יחס הגרמנים לעובדים היהודים היה רע. ביחוד הצטיין באכזריותו המפקח זאואר. אחד מחיילי המשמר התהלך במחנה ואיים: ״היום אני מוכרח לירות במישהו״. את איומו הוא אמנם קיים פעם — הוא ירה והרג נערה אחת. במשך הזמן התחילו הגרמנים לקבל ״מתנות״ מהיהודים, יחסם השתפר והם חדלו להפריע ליהודים לקנות מצרכי־מזון אצל הליטאים, שהיו באים לעבוד בשדה־התעופה.

הקשר בין היהודים במחנה קיידאן לבין הגיטו כמעט ונותק כליל. רק לעיתים רחוקות היו מסיעים לגיטו חולים, שנועדו לאישפוז בבית־החולים של הגיטו, או עובדים שנשלחו להביא תרופות.

כעבור זמן הוציאו הגרמנים ממחנה קיידאן קבוצת נשים לעבודה בבית־החולים הצבאי הגרמני וכן לעבודות חקלאיות בקירבת המחנה. לראש ״בריגאדת החקלאות״ נתמנתה בחורה בעלת מרץ, רבקה לוי. עובדות הבריגאדה תרמו רבות לשיפור התזונה במחנה, שהיתה רעה מאד.

ל״זקן״־המחנה נתמנה יהודי גרמני מגיטו קובנה, להמן. הוא היה קפדן, נוקשה ומחמיר עם העובדים היהודים.

המחנה היה שייך לחיל־התעופה הגרמני וחייליו קיימו את המשמר והפיקוח עליו.

בבריגאדת ה״קיזגרובה״ ולאחר מכן במחנה קיידאן היתה פעילה תנועת מחתרת שיוזמיה היו חברי ארגון הפרטיזנים בגיטו קובנה. העובדים היהודים, חברי הארגון, עסקו בהשגת נשק ובפעילות חבלה: היו מטעינים יתר על המידה את הקרונות; מכניסים חול בגלגלי הקרונות, כדי שבדרך יתחילו לבעור ציריהם; את משטחי הקרונות שעליהם הוטען הזיפזיף היו ״סוגרים״ כך שנפתחו בדרך והזיפזיף היה נשפך החוצה. בעיקר השתדלו חברי הארגון היהודים לבוא בקשר עם הפרטיזנים הסובייטיים שהיו בסביבה. בכיוון זה עשו נסיונות נועזים חיים בורשטיין, יוסף גרטנר ואלתר סדינסקי. במשך הזמן עלה בידם ליצור קשר עם כמה איכרים שהיו מוכנים לעזור ליהודים. הם הצליחו גם לרכוש כמה כלי־נשק. קצת נשק השיגו גם הנשים שעבדו בבית־החולים הצבאי של הגרמנים והיה להן מגע עם הגרמנים הפצועים.

המחנה זועזע עמוקות מן ה״אקציה״ של הילדים, שבוצעה ב־27 במארס 1944. כאשר כל העובדים היו בעבודה נכנסה למחנה משאית שהוציאה להשמדה את 30 הילדים שהיו בצריף. ה״אקציה״ בוצעה על־ידי פילגראַם ואאוּאֶר, אנשי הס.ס., מעוזריו של גקה.

ב־12 במאי 1944 ברחה קבוצה של 12 אסירים ממקום־העבודה. הם נסו בשלוש קבוצות, כל אחת בת ארבעה אנשים, שהיו להם מקומות מפגש אצל איכרים. במעט הנשק שהיה בידם הקימו העובדים היהודים פלוגות פרטיזנים קטנה. טראגי היה קיצו של אחד מיוזמי הבריחה, אלתר סדינסקי. הוא הלך אל איכר לקחת את הרובה שהסתיר בערימת קש, ולא חזר. הוא נתפס על־ידי הגרמנים. הם עינו אותו, אך הוא לא מסר להם שום סודות.

אחרי שברחה הקבוצה ממקום־העבודה ניסו גם כמה נשים לברוח מן המחנה, אך הדבר לא עלה בידן. השומרים תפסו אותן: האחיות שיינה ובריינה בלושטיין, אטה קרלין וסוניה לוי, אמה של רבקה לוי, שעמדה בראש ״בריגאדת החקלאות״ והצליחה לברוח אל הפרטיזנים. הנשים שנתפסו נמסרו לידי הגישטאפו. לחקירתן הגיע מקובנה במיוחד איש הגישטאפו קיטל, הידוע לשמצה. הוא לא הוציא שמץ דבר מפיהן על מטרת נסיונן לברוח, ורצח את ארבעתן ביריות בנוכחות כל האסירים.

מחנה־העבודה בקיידאן הוסיף להתקיים עוד זמן־מה, עד שהעבירו את כל האסירים למחנה־עבודה בפוניבז׳. שם נפגשו עם יהודים מגיטו קובנה שהועברו בשני משלוחים מגיטו קובנה לריגה (ר׳ בספר זה את מאמרו של י. קפלן: ההגלייה ללטביה ולאסטוניה). גורלם היה כגורל כל יתר אסירי מחנה זה. כאשר התקרבה החזית לפוניבז׳ הועברו כולם למחנות־ריכוז בגרמניה.

מחנה־העבודה בקושידאר[5]

באביב 1943 נתקבלה במשרד־העבודה שליד ה״אלטסטנראט״ דרישה לספק כ־300 עובדים למחנה־עבודה בקושידאר, כ־50 קילומטרים מקובנה, לכריית כבול (טורף). קבוצה ראשונה בת 16 אנשים נשלחה לשם מהגיטו ב־15 במאי 1943. בכל המחנה היה אז רק צריף אחד, לא מגודר. תפקידה של הקבוצה הראשונה היה להכין מקום בשביל העומדים עוד להגיע לכאן. מאחר שהצריף הקיים לא היה מגודר, אפשר היה לנוע בתחום המחנה באופן חופשי. התזונה היתה טובה למדי, שכן מזון נשלח לא בשביל 16 אנשים, אלא בשביל כל המחנה, שנועד כאמור ל־300 איש.

מפקד המחנה, קצין־התשלומים שארקה, היה תמיד שתוי ולא התעניין ביותר בענייני המחנה. את ניהול העבודה הטיל על ראש הקבוצה, היהודי רוט, שידע להפיק בשביל אנשיה את מירב התועלת מהמצב.

במשך הזמן הוקם במחנה צריף נוסף, ואז הובאו מגיטו קובנה עוד עשרים וכמה גברים צעירים. באמצע יוני 1943 הובאו למחנה עוד 260 עובדים יהודים. אלה באו מתוך 800 היהודים שעלה בידי ה״אלטסטנראט״ להעביר בחודש מאי לגיטו קובנה מהמחנה בז׳זמיר שחוסל. (ר׳ בספר זה את מאמרו של י.א. רבינוביץ: לשכת־העבודה הגרמנית בגיטו קובנה).

לאחר שהגיעה הבריגאדה בקושידאר למלוא הרכבה, החלו

---

5. הידיעות על תנאי־החיים והעבודה במחנה נתקבלו מאת מ. מלמד, המתגורר בארה״ב.

אנשיה בכריית הכבול. מפקד־המחנה שארקה הוחלף אז בסמל פאנקוך, ואנשי המחנה חשו עד מהרה ש"הימים הטובים" חלפו.

העבודה התנהלה משלוש בבוקר עד שמונה בערב, וגם בשובם מהעבודה לא זכו העובדים למנוחה. התזונה הורעה. כל מיני בדיקות והתעללויות מיררו את חייהם. החלה אז בריחה המונית מהמחנה חזרה לגיטו, ובשל כך החמיר יותר המצב במחנה. על־מנת למנוע בריחת יהודים הזמין מפקד־המחנה זקיפים מן השבויים הרוסיים שעברו לשירות הגרמנים. זקיפים אלה לא הסתפקו בתפקיד השמירה שהוטל עליהם. הם היכו את העובדים היהודים, הן גברים והן נשים, במגלביהם על ימין ועל שמאל. המצב במחנה החמיר וכל אחד טיכס עצה איך להינצל מהתופת. כך נמשך הדבר כשבוע ימים. והנה בא יום א', בו לא עבדו והכל היו במחנה. בשעה 9 בערב לערך, החלו הזקיפים הרוסיים להריץ את העובדים היהודים לצריפים, אף כי השעה הקבועה ללכת לישון היתה ב־10. בשעה 11 לערך התעוררו העובדים היהודים לקול יריות וזעקות פצועים. אימה ופחד מילאו את ליבם. היריות נמשכו כשעה, ולשמען הגיעו למחנה בריצה מן העיר חיילים גרמניים, ז'נדרמים ומשטרה. עד הבוקר לא התירו לאיש לצאת מן הצריפים. בשעה 8 בבוקר הוציאו את העובדים היהודים מהצריפים למיפקד כדי לקבוע אם איש מהם לא ברח. בחצר המחנה היו מוטלים הרוגים מפקד־המחנה, פאנקוך, המומחה ההולנדי לכבול, סמל רוסי ורוסי אחד מזקיפי המחנה, ממשרתי הגרמנים. התברר כי הזקיפים התקוממו ו־21 מהם ברחו.

באותו יום נתמנה מפקד חדש למחנה, ומאז השתנה המצב במחנה לטובה. המפקד החדש היה איש רך לב, ששנא את הצבא ואת הנאצים, ולכן הקל בהרבה את המשטר במחנה. הדברים הגיעו עד כדי כך, שרבים מהיהודים שברחו מהמחנה חזרו אליו מרצונם הטוב. באוגוסט 1943 הסתיימה כריית הכבול והעובדים היהודים עברו לעבודות כריתת עצים ביערות.

יום אחד, באמצע ינואר 1944, נכנסה למחנה משאית של ה־ס.ד. (משטרת הבטחון). כאשר חזרה פלוגת־היער מן העבודה ציווה קצין ה־ס.ד. לערוך מיפקד של העובדים היהודים. הוא בחר מתוכם 12 אנשים למטה מגיל 30, הושיבם במשאית והוציאם מהמחנה ל"עבודה". הוא לא הירשה להם לקחת עמם דבר באמרו, שבמקום־עבודתם החדש לא יחסר להם דבר. את האנשים וכן מספר יהודים נוספים ממחנות־עבודה אחרים הסיעו הגרמנים לקובנה, ל"פורט התשיעי", ושם אילצו אותם להוציא מהבורות גוויות של יהודים שנרצחו ב"אקציות" שונות ולשרוף אותן, מאחר שפלוגת שורפי־הגוויות הקודמים ברחה מה"פורט" (ר' בספר זה את מאמרו של א. פייטלסון: הפורט התשיעי).

בינתיים סילקו הגרמנים את מפקד המחנה בקושידאר, לאחר שנוכחו כי יחסו אל העובדים היהודים הוא טוב מדי. למפקד המחנה נתמנה סמל אחר. גם הלה לא היה איש רע ביותר, אבל כעבור ימים מועטים הוא נשלח לחזית. במקומו מונה סמל גרמני אחר. גם הוא היה שתיין מובהק והמעיט להתעניין במת־רחש במחנה, וה"שליטה" במחנה עברה לידי מעין נציגות של העובדים היהודים, שהיטיבה לנצל את המצב לטובת העובדים.

ב־27 במארס 1944 ביצעו הגרמנים במחנה "אקציה" נגד הילדים. 22 ילדים נקרעו מידי הוריהם והועברו להשמדה באושוויץ. אי־אפשר לתאר במילים את הזעזוע הנורא שעבר אז על ההורים השכולים ועל כל המחנה.

אחרי אקציית הילדים הוברר לכל העובדים היהודים במחנה, כי ימיהם ספורים. הם באו במגע עם הפרטיזנים הסובייטיים שהיו ביערות, בקירבת המחנה, בדבר שחרור העובדים, כולם או חלקם. אחרי הכנות שנמשכו שבועיים, הוחלט כי יברחו מן המחנה ויצטרפו לפרטיזנים 80 צעירים, ואילו השאר יישארו במחנה, שכן הפרטיזנים לא רצו לקבל אנשים מבוגרים מדי.

ב־11 באפריל 1944 ברחו מן המחנה לא 80 איש כפי שסוכם, אלא רק 44. כל האחרים נשארו במחנה. כבר ביום הבריחה ערכו אנשי ה־ס.ד. מרדף אחרי הבורחים, אך רובם הצליחו להצטרף לפרטיזנים הסובייטיים ונלחמו בנשק נגד האוייב הנאצי.

250 האנשים שנותרו במחנה הוסעו לקובנה וצורפו למחנה־העבודה באלקסוט (ר' להלן).

מחנה־העבודה בבובט [6]

בקיץ 1943 הגיעה למשרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" תביעה להרכיב בריגאדה לכריתת עצים ביער ליד העיירה בובט, כ־25 קילומטרים מקובנה.

להרכבת הבריגאדה סייעה ההרגשה שבמחנה־העבודה ליד בובט אפשר יהיה ליצור מגע עם האיכרים בסביבה, ולא רק כדי לקנות אצלם מצרכי־מזון, אלא גם למצוא מקום־מקלט בשביל אנשי הבריגאדה ובעיקר בשביל הילדים. העבודה בבובט היתה דומה לזו שבמחנה־העבודה ביאנובה ותנאי־החיים שם היו במקצת אף טובים מאלה שביאנובה, אך היה קשה יותר להביא משם מצרכי־מזון לגיטו, שכן בסתיו 1943 הפך כבר הגיטו למחנה־ריכוז שהיה בשליטתם של אנשי הס.ס. אשר החמירו מאד את הפיקוח על הברחת מצרכים לגיטו.

אחרי בריחת היהודים שהועסקו בשריפת גופות הנרצחים בפורט התשיעי, ערכו אנשי הגיסטאפו מצוד על היהודים במקו־מות שונים, ובכללם סביבת בובט, על־מנת לתפוס את הבורחים. כמה מאנשי המחנה, אשר שוטטו בין האיכרים בתקווה לקנות מצרכי־מזון, נתפסו על־ידי הגרמנים ושילמו בחייהם. במשך הזמן היוותה "בריגאדת העצים" של בובט את הגרעין של מחנה־העבודה בקאזלו־רודה שהוקם על־ידי הגרמנים לכריית כבול (ר' להלן).

ב

כפי שנאמר לעיל, לוותה הפיכת הגיטו בסתיו 1943 למחנה־ריכוז, בשליטת הס"ס, בפיזור אוכלוסיית הגיטו למקומות שונים בדרך של "קסירקוט", כלומר: העברת מספר גדול של תושבי הגיטו, יחד עם בני משפחותיהם, לישיבת קבע בקסרקטינים ליד מקומות־העבודה באלקסוט (שדה־התעופה) ובשאנץ — שני פרברי העיר קובנה.

בניגוד לכל ההשערות, לא עוררה העברת האנשים לקסרקטי־נים את התנגדות המועברים והיא בוצעה בשקט יחסי ובלי הפרעות. היו שתי סיבות לכך:

האחת — רוח הדכאון והיאוש שהשתלטה על הגיטו אחרי ה"אקציה" ה"אסטונית" ב־26 באוקטובר 1943. הכל ראו בה אות לסיום תקופת השקט וציפו לזעזועים חדשים. מאידך סבורים

6. הידיעות על תנאי־החיים והעבודה במחנה נתקבלו מאת הד"ר א. בלסברג, הנמצא בארץ.

היו שבמחנות העבודה באלקסוט ושאנץ יהיו היהודים בטוחים לפחות מפני העברה למקומות אחרים, אם כי הבינו שתנאי־החיים שם יהיו גרועים בהרבה מן התנאים בגיטו.

שנית — החרפת בעיות השיכון בגיטו בשל שתי פקודות של גקה: פינוי "הבלוקים הגדולים" ופינוי השטח שהיה ידוע בשם "העיר העתיקה" או ה"סקטור הראשון".

כיוון שהיה קשה מאד למצוא דיור בשטח הנותר של הגיטו, העדיפו רבים לצאת למחנות־העבודה, גם אם יהיה עליהם לגור בקסרקטין.

מחנה־העבודה באלקסוט [7]

ב־30 בנובמבר 1943 נעשה השלב הראשון של ה"קסירקוט". אלף איש מהגיטו הוצאו לעבודה ולישיבת־קבע באלקסוט לא רחוק ממקום־עבודתם בשדה־התעופה.

עם בואם למחנה, נגרמו לאנשים אכזבות מרות. הם הוכנסו לקסרקטין גדול, שם הותקנו בשבילם איצטבות־עץ בשלוש קומות. המשפחות נקרעו מיד: הגברים הופרדו מן הנשים ושוכנו בקומה הראשונה של הבנין, וגם הילדים הופרדו — הנערים הגדולים נשארו עם האבות, והקטנים יותר — עם האמהות בקומה השניה. המגע בין אלה לאלה הותר רק עד השעה 9.

הקסרקטין היה מוקף תיל דוקרני, ובשטח המגודר היה צריף של המשמר הגרמני. שם היו גם המטבח והמכבסה.

השמירה על המחנה היתה קפדנית מאד, והוא הצטייר יותר כבית־כלא מאשר הגיטו. החפצים שהביאו עמם האנשים נלקחו מהם והושמו במחסן מיוחד. כל אחד קיבל רק את הדרוש לו ביותר. רק פעם בשבועיים מותר היה להוציא חפצים נוספים. מאחר שאי־אפשר היה לחיות על כרטיס המזון, היו היהודים מעוניינים להמיר את חפציהם במצרכי־מזון אצל הליטאים. שלילת הגישה אל החפצים היתה מכה קשה.

לעבודה בשדה־התעופה נשלחו עתה לא רק הגברים והנשים שהיו כשירים לעבודה, אלא גם אלה שהיו פטורים בגיטו מהעבודה מטעמי גיל או מחלה. בשעות היום נשארו במחנה רק חולים, זקנים וילדים עד גיל 10—11 — בפיקוח כמה נשים וגברים זקנים, בריאים יותר במקצת.

אחרי יום עבודה בשדה הפתוח של שדה־התעופה ביום סתווי קר וגשום, בחישת בטון וסחיבתו, נשיאת לבנים ושקי מלט, היו היהודים הרטובים וספוגי הקור חוזרים בערב לקסרקטין. בהמולה של אלף איש לא ניתן היה לנוח, בעוד שבגיטו היתה לכל אחד האפשרות לנוח קצת בפינתו ולהכין לעצמו אוכל לפי אפשרויותיו. במחנה צריך היה להסתפק במנת־מרק מן הדוד הכללי. נוסף לכל זה היה מפקד־המחנה ממש רוצח בעל נסיון, שאותו רכש בכמה מחנות־ריכוז, הרי הוא האונטרשאר־פיהרר של הס.ס. קרל מיהה.

מפקד־המחנה הפך את המחנה לגיהנום ממש. על ה"חטא" הקל ביותר היה מכה במגלב ודווקא על הפנים. שעות על שעות היה מריץ את היהודים ומאלצם לשכב בבוץ, והכריחם לנקות את בתי־השימוש עד שעות־לילה מאוחרות.

פעמיים ביום קיימו במחנה מיפקדים — עם הקימה בבוקר ולפני ההליכה לשינה. בעת המיפקדים היה מפקד־המחנה מכה את האסירים מכות רצח.

אסור היה לגברים במחנה להיכנס אל נשותיהם. אפילו בשעת הפגישות המקריות על המדרגות או במסדרונות אסור היה להחליף כמה מלים. על "עבירות" כגון אלו היה מיהה מכה בפרגולו במלוא האכזריות.

כאשר היה מפקד־המחנה מגלה, כי מישהו לקח עמו בדרכו לעבודה כתונת או חפץ אחר, כדי להמיר זאת במצרכי־מזון, לא רק שהחרים את החפץ, אלא גם הפליא את מכותיו ב"פושע". אותו גורל פקד את האיש שנמצאו אצלו מצרכי־מזון בשובו מן העבודה. מזמן לזמן היה בודק את סידור המצעים על האיצטבות, ואוי היה לאיש אשר מזרון־הקש שלו או השמיכה לא סודרו בצורה שמפקד המחנה רצה בה...

זקן־המחנה היה יהודי גרמני בשם ברנשטיין, איש קשה וקפדן, שגרם צרות רבות לאסירים. לסדר הפנימי במחנה היתה אחראית גם קבוצה יהודית של שירות־הסדר (משטרה), בראשותו של דוד טמשה. ההשגחה הרפואית במחנה היתה נתונה בידי הרופאים א. גולדברג, א. זילברג ושפירא, והאחות פ. רובנצ'יק.

ד"ר א. זילברג, ש. זיידלסון וב. פרייס עמדו בראש תנועת־המחתרת במחנה, שקיימה קשר עם ארגון הפרטיזנים בגיטו, ועזרו לבצע משימות שונות, בכלל זה "סחיבת" נשק ממחסן־הנשק באלקסוט. על מצב־הרוח במחנה מעיד שיר, שחובר שם ואשר שרו אותו לפי לחן השיר הרוסי "אם מחר מלחמה":

ס'איז א שרעקלעכע נויט,
ס'דראט אונדז שטענדיק דער טויט,
די עסעסניקעס פייניקן, שעכטן.
וואס זשע טוט מען אצינד מיט די דייטשישע הינט,
וואס זשע טאן פארן ציל, דעם גערעכטן?
מיט א האק, מיט א שטיין, מיט א מעסער,
חברה, שטעלט זיך אנטקעגן דעם פיינד!
רייסט פונאנדער די קייט,
רייסט פונאנדער דעם צוים,
צו דעם קאמף קומט ארויסעט נאך היינט!

איומה המצוקה
המוות אורב לנו בכל דקה;
הס.ס. מענים, שוחטים.
מה לעשות לכלבים הגרמניים?
מה נעשה למטרה הצודקת?
בגרזן, באבן, בסכין,
חברה, התנגדו לאוייב!
קרעו השרשרת,
הרסו הגדר,
עוד היום נצא לקרב!

במשך הזמן גדל במחנה־העבודה באלקסוט מספר האסירים, וזאת בשל ה"קסירקוט" הנוסף של אנשי הגיטו, שקודם עבדו בבריגאדות עירוניות באלקסוט — בנקודות העבודה "פלאק", בניין צריפים, מעליות ועוד. מספר האסירים הגיע עד מהרה לאלפיים ומעלה.

---

7. ידיעות על התנאים במחנה־העבודה באלקסוט נמסרו על־ידי א. פרייס וס. זילברג, הנמצאים בארץ.

את הקשר עם הגיטו קיימו היהודים על־ידי חולים מן המחנה שהועברו לבית־החולים בגיטו לאישפוז או לניתוחים. את החולים היו מלווים רופא המחנה וחובש. כן היו מביאים מן הגיטו מצרכי־מזון בשביל אנשי המחנה.

זעזוע קשה עבר על המחנה כאשר בוצעה ב־27 במארס 1944 אקציית הילדים. שעה שהעובדים היו בעבודה נכנסו למחנה כמה משאיות ובהן הוציאו להשמדה את הילדים הקטנים ואת הזקנים. קשה לתאר את כאבם ומצבם של ההורים שחזרו מן העבודה ולא מצאו את ילדיהם. המחנה הכריז שביתה, הכלואים מיאנו לקבל מזון ושלושה ימים לא יצאו לעבודה. שום צעדים של מפקד־המחנה לא היה בכוחם להניע אותם לצאת לעבודה.

ביוני 1944 גזזו את שערם של כל האסירים ומפקד־המחנה החל להלבישם בגדי פסים של עצורים במחנות־ריכוז. בראשית חודש יולי כבר החלו לדבר על פינוי המחנה, ואמנם, ב־6 ביולי ניגשו לבצע זאת. מאה גברים בריאי־גוף הוצאו מן המחנה ונצטוו לפרוק מספינות קטנות קש ותבן. בספינות שפונו השיטו על הניימן והים הבלטי את אסירי המחנה לגרמניה. הם הועברו בקרונות־משא למחנות־הריכוז בשטוטהוף ודאכאו.

מחנה־העבודה בשאנץ [8]

את מחנה־העבודה השני ל״קסירקוט״ תושבי הגיטו הקימו הגרמנים בפרוור קובנה, שאנץ, באיזור הקסרקטין, לא הרחק מגשר פאנימון. כבר בספטמבר 1943 הביאו הגרמנים יהודים מן הגיטו כדי שיקימו צריפי־עץ בשביל העובדים היהודים.

ב־16 בדצמבר 1943 הועברו למחנה כאלף יהודים. כ־500 יהודים נוספים הועברו קצת יותר מאוחר.

במחנה־עבודה זה רוכזו היהודים שעבדו בשביל ה״הרסבאו־דינסטשטעלה״ (יחידת־הבניה הצבאית), שהיתה, אחרי שדה־התעופה, המעסיקה הגדולה ביותר של כוח־עבודה יהודי.

היו עוד שלושה מקומות־עבודה גדולים של הגרמנים, שעובדיהם היהודים קסורקטו במחנה־העבודה בשאנץ. והם: משרד ההזנה של הצבא, משרד הביגוד של הצבא, ונקודת הדלק.

המשורר המתחיל אברהם היימאַן, שנכלא במחנה זה, תיאר בחרוזים סרקסטיים את המתרחש סביבו. שירו ״שאנצער לאגער־ליד״ (שיר מחנה שאנץ) היה מושר רבות במחנות וגם בגיטו קובנה, בלחן השיר הפופולארי ״וואָס דאַרף איך האָבן מער״... נביא קטעים מהשיר במקור ובתרגום חופשי לעברית:

מיר דאַרפן מער קיין זאַך, מיר האָבן אַלעס,
פון געטאָ מיטגעבראַכט דעם גאַנצן דלות —
דאָס ווייבל און דאָס קינד, דאָס גאַנצע הויזגעזינד,
די געליבטע איז אויך דאָ אין אַ מזלדיקער שעה.

אונדזער נייע היים — די האַרטע נאַרע;
אוי, עס טוען וויי די זייטן דאַרע!
אויף טישן און אויף בענק, אַ טומל ווי אין שענק,
אַן ענגשאפט, אַ מישמאַש, ווי הערינג אין אַ פאַס.

ס׳איז אונדז גוט און וויל, גאָר אַ מחיה,
ווי אין אַ קעסל קאָכט אַ וועלט, אַ נייע!
מיר זיינען ניט צעזייט, אין שטיבעלעך צעשפרייט,
ס׳איז גרייט פאַר אונדזער שטאָם גראַטעס און אַ צאַם.

— — — — — — — — — — —

ניט געדאגהט נאַר, איר שאַנצער ברידער,
ס׳וועט נאָך ווערן קלאָר דער הימל ווידער;
די כמאַרע וועט פאַרביי, דאָס לעבן ט׳ווערן ניי,
געבענטשט מיט אַלעס גוטס, מיט ברכות אויפן טוץ!

לא דרוש לנו כלום, הכל יש לנו,
הבאנו מהגיטו את כל העוני שלנו —
את האשה, את ילדינו, את כל המשפחה,
ואף האהובה כאן, בשעה מוצלחת.

ביתנו החדש — איצטבות השינה הקשים,
אוי, כואבים לנו הירכים הרזים.
שולחנות, ספסלים לידנו, רעש כבבית מרזח,
מהומה וצפיפות, כמו דגים מלוחים בחבית.

טוב לנו, נעים לנו, הנאה אמיתית.
כמו בדוד, רותח עולם חדש.
אין אנו פזורים בבתים נפרדים,
עבורנו מוכנים סורגים וגדר תיל.

— — — — — — — — — — —

אך אַל תדאגו, אחינו משאנץ,
עוד יתבהרו השמים שוב,
העננים יתפזרו, החיים יחודשו,
חיים ברוכים בכל טוב ואושר.

בהשתדלותו של המנהל היהודי של בתי־המלאכה הגדולים שבגיטו קובנה העבירו הגרמנים אל המחנה בשאנץ כמה משפחות מהמחנה ״קייליס״ שבווילנה, שסכנת החיסול ריחפה עליו.

מפקד מחנה־שאנץ היה ס.ס.־לאגרפירר ברונו באַנצקה. הוא לא החמיר עם היהודים ולא התערב הרבה בחיי המחנה הפנימיים. היהודים שוכנו בחמישה צריפי־עץ, עם איצטבות דו־קומתיות לשינה. אף כי הגברים הובדלו מהנשים, אופשר להם בכל זאת לנהל חיי משפחה ולקיים מגע עם הילדים, שהוחזקו בצריף נפרד. לזקן־המחנה מינה ה״אלטסטנראט״ את עזריאל ברקמן, שנודע בתור ראש־בריגאדה פעיל ודינאמי וידע איך ליצור מגע עם הגרמנים. על האחד היה משפיע בביטוי קולע, על השני — בשוחד. וכך השיג הקלות בשביל כלואי מחנה שאנץ.

היהודים המירו את חפציהם במצרכי־מזון, כמעט ללא הפרעות. גם תנאי־העבודה לא היו קשים ביותר.

לשמירה על הסדר הפנימי במחנה היו שלושה שוטרים יהודים וחמישה ראשי־גושים, ביניהם אשה אחת. במטבח המחנה עבדו כמה נשים יהודיות. זקן־המחנה היהודי קשר קשרים טובים גם עם מנהל משרד התזונה של הצבא, שהיה אנטי־

8. ידיעות על תנאי־החיים במחנה־העבודה בשאנץ נמסרו על־ידי פ. ברקמן, החי בארה״ב.

היטלריסט לפי השקפותיו. מאחר שהיה ממונה גם על התזונה של החיילים הגרמניים בקובנה, נהנו מזה אף היהודים. בעיקר היו יהודי המחנה מרוצים מן העובדה, שלא התעללו בהם כמו במחנה־העבודה באלקסוט.

מחנה־שאנץ קיים מגע עם הגיטו, שנחשב מחנה־ריכוז מרכזי. עובדים שלקו במחלות קשות אושפזו בבית־החולים של הגיטו. בית־המרקחת של הגיטו סיפק רפואות למרפאת המחנה.

כמו בגיטו ובמחנות־עבודה האחרים בוצעה גם במחנה־שאנץ ה״אקציה״ של ילדים וזקנים ב־27 במארס 1944, בראשותו של התליין הראשי קיטל. כאשר כל הגברים המבוגרים היו בעבודה, הוציאו מהמחנה במשאיות 70 ילדים ו־20 זקנים. הכניסום לקרונות רכבת והסיעום, כנראה, לחדרי הגאז באושוויץ. בשעת ה״אקציה״ החזיקו הגרמנים את זקן־המחנה היהודי מול קנה האקדח ואת מפקד־המחנה הגרמני החזיקו אנשי הגישטאפו בחדרו. מן המוות ניצלו רק כעשרים בני נוער, שיצאו באותו יום לעבודה עם המבוגרים.

חיסול מחנה־שאנץ בוצע בעת ובעונה אחת עם חיסול גיטו קובנה. מעניינת העובדה, שלפני העברת היהודים לגרמניה ברח מפקד־המחנה הגרמני באַנצקה יחד עם אהובתו היהודיה, רקדנית לשעבר, שעבדה במטבח המחנה. את האנדרלמוסיה שנוצרה בין השומרים ניצלו כמה יהודים וברחו מן המחנה.

את הכלואים במחנה שאנץ העבירו באמצע יולי 1944 לגרמניה — את הנשים לשטוטהוף ואת הגברים לדאכאו. הם חיו שם בתנאים אל־אנושיים איומים ביותר. רובם ניספו באורח טראגי.

מחנה־העבודה בקאזלו־רודה [9]

באביב 1944 החליטו הגרמנים להקים מחנה־עבודה שנועד לקלוט 300 איש, בשביל עובדים יהודים בסביבת קאזלו־רודה — עיירה במרחק 30 קילומטר לערך מקובנה — לכריית כבול. כגרעין לבריגאדה זאת שימשה קבוצת יהודים שעבדה במחנה־העבודה בבובט ושסיימה את עבודתה (ר׳ לעיל). משרד־העבודה שליד ה״אלטסטנראט״ הצליח לשכנע את אנשי הקבוצה הזו, לרבות את רופא הקבוצה ד״ר בלסברג, להתייצב מרצונה הטוב להעברה לקאזלו־רודה על־מנת למנוע חטיפה פראית של עובדים יהודים בשביל המחנה על־ידי הגרמנים עצמם.

לגרעין זה צורפו מספר יהודים מאלה שהועברו לגיטו מז׳זמיר (ר׳ לעיל). היה זה אחרי ה״אקציה״ של הילדים והזקנים בגיטו קובנה בסוף מארס 1944. בגיטו שרר אז דכאון קשה וההעברה לעבודה לקאזלו־רודה לא נראתה טראגית ביותר.

כ־300 יהודים הוסעו ברכבת למחנה־העבודה, שנמצא ביער, מספר קילומטרים מאחורי העיירה. הם הוכנסו לצריף גדול, מוקף גדר תיל דוקרני. כבכל מחנות־העבודה האחרים, היו בצריף איצטבות־שינה בנות שלוש קומות, בשביל גברים לחוד ונשים לחוד. השמירה על המחנה היתה קפדנית ומשטר־החיים היה חמור. עבודת הכרייה של כבול במעמקי היער היתה קשה מאד.

כעבור ימים מועטים נוצר מגע בין העובדים היהודים והפרטיזנים הסובייטיים שנמצאו בקירבת המקום. אנשי מחנה־העבודה פתחו במשא־ומתן על בריחה המונית מן המחנה לבסיס הפרטיזנים ביער, אך הפרטיזנים לא הסכימו לקלוט הרבה אנשים בלי נשק. המשא־ומתן אתם נמשך. בינתיים הגיעו ידיעות מדאיגות מן הגיטו ואסירי המחנה החליטו שיש צורך דחוף לשגר מישהו לגיטו, כדי לקבל מידע ברור על המצב. את היוזמה לכך קיבל על עצמו ד״ר א. בלסברג.

כיוון שהמחנה רשאי היה להעביר לבית־החולים בגיטו עובדים שלקו במחלה קשה, חבש ד״ר בלסברג את רגלו של אסיר אחד, בטענה שקיבל שבר ברגל, ודרש שהגרמנים ירשו לו לנסוע אתו לבית־החולים בגיטו. הגרמנים העמידו לרשותו מכונית ואחד השומרים הוביל את שני היהודים לקובנה. כשהגיעו לגיטו התברר, שימיו כבר ספורים.

בשובו למחנה כינס ד״ר בלסברג את ״ראשי הבריגאדות״, שפיקחו על כריית הכבול, להתייעצות סודית. בהתייעצות הוחלט, שאם יובילו את אסירי המחנה בחזרה לגיטו, צריך יהיה להשתמש בהזדמנות זו כדי לברוח. הוסכם עם הפרטיזנים הסובייטיים, שכאשר יעברו העובדים היהודים את היער בדרכם חזרה לגיטו, ישמיעו הפרטיזנים כמה יריות וזה ישמש אות ליהודים להתפזר ולברוח.

ב־8 ביולי 1944 התחילו לפנות את המחנה. מקובנה הגיע כוח־שמירה מוגבר. הגרמנים חילקו ליהודים מזון והודיעו שמובילים את כולם לגיטו קובנה והזהירו כי מי שינסה לברוח יירה בו במקום. לפנות ערב העמידו את היהודים בטור. בראש הטור היו הנשים, ואחריהן — הגברים. את השמירה עליהם קיימו גרמנים ורוסים, לשעבר שבויי־מלחמה, מצויידים ברובים אוטומטיים, רימוני־יד וכלבים. את היהודים הוליכו בדרך־יער צרה ואנשי־השמירה נאלצו ללכת בין העצים.

אחרי שעה וחצי של צעידה, התקרב הערב. גברים ונשים שצעדו בטור בנפרד התערבבו. כאשר הגיעו למקום שעליו נדברו עם הפרטיזנים הסובייטיים, נשמעה היריה המצופה. גם אחד מהמשמר, רוסי שבוי־מלחמה, שאף הוא רצה לברוח ושנדבר עם היהודים, התחיל לירות. ד״ר בלסברג השמיע צעקה, כאילו מבוהלת: ״פרטיזנים!״ המפקד הגרמני נתן מיד פקודה לשכב. אנשי השמירה השתטחו על האדמה והיהודים ניסו לברוח. אז התחילו הגרמנים לירות עליהם ויותר מעשרה יהודים נפלו חללים. בכל זאת הספיקו רוב הבורחים להתרחק למעבה היער וכדורי הגרמנים לא השיגום. יותר מ־130 יהודים הצליחו לברוח. בחלקם הם הצטרפו לפרטיזנים ונלחמו יחד אתם נגד הגרמנים הנסוגים. חלק מהבורחים שוטטו ביערות או הסתתרו אצל איכרים, עד שבסוף יולי 1944 הגיעו למקום יחידות הצבא האדום. אלה שלא הצליחו לברוח, הובאו לגיטו קובנה ומשם הובילו אותם בקרונות־משא לגרמניה. את הנשים והילדים — אל מחנה הריכוז שטוטהוף, שבפרוסיה המזרחית, ואת הגברים והנערים — אל מחנות הריכוז בסביבות דאכאו (באוריה). פה נשאו את הסבל האיום של מחנות ההשמדה הנאצים. רק יחידים נשארו בחיים וזכו לשחרור.

---

9. הידיעות על התנאים במחנה־העבודה בקאזלו־רודה נמסרו בישראל על־ידי ד״ר א. בלסברג, אינז׳ ב. קולבק וי. זימן.

י. א. רבינוביץ

לשכת־העבודה הגרמנית בגיטו

ב־19 בפברואר 1942 התחיל לפעול בגיטו מוסד חדש — "לשכת־העבודה הגרמנית" ("דייטשער ארבייטסאמט"), עם הופעתו בגיטו של הס.א.־שטורמפירר גוסטאב הרמן.

הגיטו נתון היה אז בפיקוחו של הקומיסאר העירוני קראמר, וכל סדרי־החיים בגיטו נקבעו על־ידי הממונה על ענייני היהודים — איש הס.א. יורדאן. על אכזריותו של יורדאן מסופר בפרקים אחרים של הספר. לאנשי הקומיסריאט העירוני היה ענין רב לצמצם את מספר הגרמנים שהיתה להם דריסת־רגל בגיטו והם התנגדו לשיתוף מוסדות גרמניים אחרים בניהול הגיטו. רק במאוחר נודע, כי להופעתו של הרמן קדמה מלחמת־סמכויות בין הגנרל־קומיסריאט והקומיסאר העירוני. גוסטאב הרמן, בגיל קרוב לחמישים, הגיע לליטא יחד עם חיל־הכיבוש הגרמני ועבד בלשכת־העבודה של הגרמנים בעיר קובנה. בחיים הכלכליים של קובנה הגרמנית עלה ערכה של עבודת־הכפיה של היהודים. הגיטו, למרות שמספר תושביו ירד אחרי האקציות, הפך למצבר־כוח נדרש וחשוב למוסדות הגרמניים, לעשרות חברות קבלניות, שליוו את הצבא, וכן לתעשיה הליטאית שהועסקה על־ידי הצבא. הליטאים היו בורחים מהעיר ובכל האמצעים התחמקו מן העבודה הבלתי משתלמת. חלק מהליטאים גוייס ונשלח לעבוד בגרמניה. עבודת־הכפיה של היהודים מהגיטו התרחבה * והיהודים הועסקו בשדה־התעופה, ב"בריגאדות העירוניות" ובבתי־המלאכה הגדולים שהיו בגיטו.

ללשכת־העבודה של הגרמנים בעיר קובנה (שהיתה מסונפת לגנרל־קומיסריאט בריגה) לא היתה כל דעה בכל הנוגע למשלוח יהודי הגיטו למקומות־העבודה. הגנרל־קומיסריאט היה מעונין לקבל שליטה על עובדי־הכפיה היהודים, אך הקומיסאר העירוני התנגד לכך בכל מיני תירוצים. רק אחרי שבאו דרישות ממוסדות עליונים בגרמניה להכין רשימה של הפועלים היהודים, העומדים לרשותם, לפי כללי הקלסיפיקציה המקובלת בלשכות־העבודה בגרמניה, ויורדאן לא היה מסוגל לבצע זאת, הסכים הקומיסאר העירוני קראמר למסור את הענין להרמן.

הופעתו הראשונה של הרמן בגיטו, בפברואר 1942, עוררה חששות קשים בקרב ה"אלטסטנראט" ובאוכלוסיית הגיטו. ד"ר י.א. רבינוביץ מונה אז על־ידי ה"אלטסטנראט" כמקשר בינו לבין הרמן. בשיחות הראשונות בין הרמן, ד"ר אלקס וד"ר רבינוביץ, התברר שהוטל על הרמן להעביר רישום מדוייק של תושבי הגיטו לפי מין, גיל ומקצוע. מיד התעורר החשש, כי כתוצאה מזה יבואו אקציות חדשות. בפגישות עם הרמן הורגש, כי יחסו ליהודים שונה מיחס המושלים הגרמנים שעימם נפגשה הנהלת הגיטו עד אז. הרמן גידף את הליטאים המשתמטים מעבודה וגם רמז על הרושם הקשה שעשו עליו ביקוריו בעיירות ליטא, לאחר חיסולה הטוטאלי של האוכלוסיה היהודית. ה"אלטסטנראט" העמיד לרשות הרמן צוות אנשי־משרד מהגיטו השולטים בשפה הגרמנית. כך הוקמה בגיטו "לשכת־העבודה הגרמנית". מספר עובדיה היה מצומצם והיה קשר הדוק בינה ובין משרד העבודה שליד ה"אלטסטנראט". ד"ר אלקס ורבינוביץ גילו להרמן את החששות מפני הרישום, סיפרו לו על "אקציית האינטליגנטים", שהיתה בין הראשונות בגיטו, וביקשו את עזרתו בדחיית ביצוע הרישום. הרמן הסכים כי יירשם רק המקצוע החדש שכל אחד כאילו רכש בגיטו, ובמשך שבועות מספר הועברה על הנייר "פרודוקטיביזציה" של תושבי הגיטו. רובם הפכו לבעלי־מלאכה ולעוזריהם, מאות נרשמו כסבלים, פועלי בנין וכדומה, נשים נרשמו כתופרות וזקנים וילדים נעלמו מהרשימות. מעשרות הרופאים שהיו אז בגיטו — נשארו על הנייר רק כעשרה, שהיו דרושים לשירות פנימי.

בסופו של דבר מסר הרמן למוסדות העליונים ולגישטאפו רק סיכומים מהמספרים לפי השתייכות מקצועית, ולא רשימות שמיות. הרמן הושיט את עזרתו לבית־הספר המקצועי לנוער, שנוסד בגיטו, וגם הציע שיהיו בגיטו קורסים קצרים למבוגרים ללימוד מקצועות הבנאות.

אחרי זמן־מה התברר כי ליחסו המיוחד של הרמן היתה סיבה אישית. אשתו חונכה כבת־חורגת בביתו של יהודי גרמני ויחסו הטוב והחם של האב החורג לא נשכח מלבם.

בזמנו של הרמן גדל מספר "הבריגאדות העירוניות" — עשרות מהן היו עוברות כל בוקר את שערי הגיטו. הקומיסאר העירוני, קראמר, היה מתלונן על היהודים הרבים ה"מסתובבים" בעיר, אבל הרמן היה מוכיח לו כי כל מפעל שקיבל את הרשיון להעסקת העובדים הוא מפעל חיוני לרייך ואין אפשרות להעמיד לרשותו עובדים אחרים.

לא בכל הבריגאדות העירוניות היה יחס הוגן לפועלים היהודים והיו מקומות, שבהם התייחסו מנהל־העבודה הגרמני או הליטאי באכזריות לעובדי הכפיה — כמו "גרין ובילפינגר", "מאיור שוה", "הפורט החמישי" ועוד. הרמן היה מבקר במקומות אלה, בודק את התלונות, משפיע על מנהלי־עבודה לשנות את יחסם לפועלים היהודים ולפעמים מאיים שיפסיק לשלוח אליהם פועלים יהודים.

בשנת 1942/43 קמו בריגאדות שעבדו מחוץ לעיר. קראו להן "איסן בריגאדעס". העובדים היו נשארים מחוץ לגיטו שבועות מספר ותושבי הגיטו פחדו להפרד ממשפחותיהם. קשה היה לספק את מספר העובדים הדרוש. על אף כל הבקשות לא יכול היה הרמן לוותר על הדרישה, אבל הבטיח לדאוג ליחס הוגן ותזונה מספקת לעובדים שלו.[1] בקיץ 1942 נשלחו

---

* ראה מאמריהם בספר זה של י. קפלן: העבודה בשדה־התעופה קובנה; ל.י. גרב: הבריגאדות העירוניות; ומשה סגלסון: בתי־המלאכה הגדולים בגיטו קובנה.

כ־100 איש לכריית כבול בפאלימון, בסביבות קובנה. ניהול העבודה והשמירה במקום היו בידי הליטאים. התברר, כי תנאי־העבודה והחיים שם היו קשים מאד. ערב אחד השתכרו אנשי־השמירה הליטאים וירו על הצריפים שבהם שוכנו היהודים. שלושה אנשים נהרגו והיו גם פצועים. למחרת הביא ראשה היהודי של הבריגאדה את הגוויות לקבורה בגיטו ואת הפצועים לבית־החולים. ההתרגשות בגיטו היתה גדולה. משנודע הדבר להרמן, נסע לפאלימון והחזיר לגיטו את כל הפועלים.

במשך הזמן התברר, כי ב"בריגאדות החוץ" קיימת אפשרות לעסקי חליפין עם הליטאים מהכפרים הסמוכים למקום־העבודה, ואז נמצאו גם מתנדבים מהגיטו לעבודה. דרך "בריגאדות החוץ" היו אנשי המחתרת בגיטו מנסים ליצור קשר עם הפר־טיזנים ביערות.

מבין פעולות לשכת־העבודה הגרמנית בראשותו של הרמן יש לציין במיוחד את העברתם של כ־800 יהודים ממחנה־עבודה בעיירה ז'זמיר (כ־50 ק"מ מקובנה) לגיטו קובנה. היתה זו הפעם היחידה בה גדלה אוכלוסיית הגיטו. בז'זמיר עבדו כאלף יהודים מעיירות סמוכות לווילנה. הם הועסקו בסלילת כביש, ונחשבו כיחידת־חוץ של גיטו וילנה. העבידה בוצעה בהשגחת היחידה הטכנית של הרייכסוור (אורגאניזאציון טודט, בקיצור — O.T.). משרד או.ט. נמצא בקובנה, ברחוב אוז'שקנס. קבוצה קטנה של יהודים הועברה ע"י אנשי או.ט. מז'זמיר לקובנה, הם גרו במחסן ליד הבנין של משרד או.ט. נוכחותם בעיר של יהודים זרים, לא מהגיטו, לא נעלמה מעיני אנשי הבריגאדות שהיו מובלים מהגיטו לעבודה באותו רחוב. נוצר קשר עם יהודים אלה וגם עם הגרמנים הממונים על המחנה בז'זמיר. הוצע לקצין הגרמני — מנהל העבודות בז'זמיר — שה"אלטסטנראט" של גיטו קובנה יושיט עזרה ליהודים במחנה, יספק להם נעלי־עץ מבתי־המלאכה של הגיטו ותרופות מבית־המרקחת, ויקצה מיטות לאשפוז חולים בבית־החולים של הגיטו. אנשי או.ט. היו מעוניינים לשפר את מצב העובדים אצלם. תנאי החיים במחנה ז'זמיר היו סבירים. להרמן נמסרו פרטים על קיום המחנה. באביב 1943 נודע בגיטו, כי סלילת הכביש נגמרת וכי המחנה עומד לפני חיסולו. אנשי או.ט. רצו להעביר את היהודים צפונה, קרוב לחזית הרוסית. היהודים במחנה חששו מהעברתם ואז הוצע להרמן על־ידי ה"אלטסטנראט" להעבירם ממחנה ז'זמיר לגיטו קובנה. הדרישה לפועלים מהגיטו גברה והלכה וחוסר ידיים עובדות לסיפוק כל דרישות הגרמנים היה הנימוק העיקרי של ה"אלטסטנראט". מהגישטאפו בווילנה נתקבל רשיון להעביר 400 יהודים מז'זמיר לקובנה.

זמן קצר לפני כן הושמדו על־ידי הגרמנים בפונאר כ־5,000 יהודים מגיטאות סביב וילנה, שהוסעו בקרונות כביכול לגיטו קובנה. הוסבר להרמן, כי אנשי מחנה ז'זמיר יפחדו ממעשה־מירמה גרמני חדש וההעברה עלולה להביא פרעות במחנה. הרמן הסכים, שרק אנשי המשטרה היהודית מהגיטו יבצעו בנוכחותו את ההעברה. נקבע לכך אחד מימי הראשון בשבוע של חודש מאי 1943. הרמן דאג למשאיות והשכם בבוקר יצאו מפקד המשטרה היהודית משה לוין, שוטרים יהודים ואנשי משרד־העבודה, מהגיטו, לז'זמיר, שם היו היהודים מוכנים להעברתם. גם המשמר הגרמני מאנשי או.ט. ידע על הרשיון. עוד קודם לכן סוכם עם הרמן, כי יחד עם הפועלים יועברו גם משפחותיהם. אנשי המשמר הגרמני הופתעו כאשר ראו, כי רוב אנשי המחנה עולים במהירות על המשאיות. הם ניסו להת־קשר טלפונית עם הממונים עליהם, אך לא השיגום במשרדיהם, שכן היה זה יום א'. כך יצאו, איפוא, כ־800 איש מהמחנה לגיטו קובנה — במקום 400 שיציאתם הותרה לפי הרשיון. המעטים שנשארו במחנה הועברו אחרי־כן לגיטו וילנה. כאשר הגיעה השיירה לקובנה, היא נתקבלה ליד השער על־ידי חברי ה"אלטס־טנראט" ובראשם ד"ר אלקס. בואם של יהודים מבחוץ עודד את תושבי הגיטו, ורובם רצו לראות בזה סימן ליציבותו של הגיטו. אשליה זאת לא נמשכה זמן רב.

במשך הזמן התהדקו היחסים בין ה"אלטסטנראט" לבין הרמן, בעיקר בינו לבין היו"ר, ד"ר אלקס. הרמן היה מדי פעם מוסר מידע חשוב על הנעשה בצד השני של הגיטו במוסדות הגר־מנים ועל תכניותיהם.

בספטמבר 1943 הופיע בגיטו קצין ס.ס. רם־דרג — ס.ס.־אוברשטורמבאנפירר וילהלם גקה עם קבוצת עוזריו, כולם אנשי ס.ס. הופעתם הטילה פחד בלב כלואי הגיטו. גקה הכריז כי הגיטו עובר מעתה לרשות העליונה של מחנות־הריכוז בגרמניה, ושמו הרשמי יהיה "מחנה־ריכוז קובנה". אנשי הקו־מיסאר העירוני סולקו מהגיטו, וניהול בתי־המלאכה הגדולים בגיטו עבר ליד אנשי ס.ס. הגיטו צריך היה להתנהל לפי דוגמת מחנות־הריכוז הגרמניים. בתוך הגיטו הוקצבו בניינים למשרדי ההנהלה של הגרמנים, וכמה מעוזריו של גקה התגוררו בהם. על הרמן נאסרה הכניסה לגיטו וזה היה סופה של "לשכת העבודה" הגרמנית בגיטו.[1]

ס.ס.־אוברשארפירר אאואר התמנה למנהל ענייני עבודות־הכפיה, לפי המקובל במחנות־הריכוז. משרדו נקרא "ארבייטס־איינזאץ", אבל בפי אוכלוסיית הגיטו נשאר השם הקודם — "דייטשער ארבייטסאמט". עובדי המשרד הקודם נשארו ברובם בתפקידם. חלק ניכר מ"הבריגאדות העירוניות" חוסלו. התחילה תקופת "קסירקוט" הגיטו — פיצולו למחנות־עבודה.[2]

אוברשארפירר אאואר, איש צעיר ומלא מרץ (מוצאו היה מווינה), הצטיין באכזריותו. בזמן אקציית הילדים והזקנים הסתתרו בעליית־הגג של בנין משרדו, בו היה גם חדר מגוריו, כמה מעובדי משרדו עם משפחותיהם. אאואר הרגיש במס־תתרים והסגיר את כולם למבצעי האקציה.

יחד עם פילגרם (אחד מאנשי הס.ס.) העביר אאואר את האקציה על הילדים והזקנים במחנה קיידאן.

1. גוסטב הרמן מת בגרמניה בשנת 1961. עם שחרור שארית יהודי ליטא ממחנות־הריכוז בקיץ 1945 ועם ריכוזם במינכן וסביבותיה, הופיע הרמן במינכן במצב עלוב ובחוסר כל. יהודי ליטא במינכן עזרו לו והעסיקו אותו זמנית בקורסים של "אורט". אז מסר הרמן עדות חשובה לוועדה ההיסטורית היהודית במינכן.
2. ראה מאמריהם בספר זה של ל. גרפונקל: האירועים החשובים ביותר בגיטו; מ. ילין: שלוחות הגיטו — מחנות העבודה.

עבודות נשים בגיטו

אחת הבעיות החמורות ביותר בגיטו, מראשית קיומו, היתה כיצד להשיג מזון מעבר לגדר. הדרך היחידה כמעט לפתרון בעיה זו היתה לצאת בקבוצת־עבודה מן הגיטו אל העיר ולהפגש שם עם ליטאים. אצלם אפשר היה להשיג קצת שומן, ככר־לחם, תפוחי־אדמה וכיוצא באלה, תמורת מלבוש, נעליים או חפצי־בית אחרים. בזמן הראשון לקיום הגיטו היו באים יום־יום אל שעריו "פרטיזנים ליטאים" ואנשי־צבא גרמנים ותובעים יהודים לעבודות קשות שונות. הגברים היו נמנעים אז לצאת מהגיטו, שכן "הפורט השביעי", שבו נספו אלפי גברים יהודים, עוד הפיל את אימתו עליהם. לרוב באו אל שער־הגיטו נשים יהודיות, כדי לזכות באפשרות לצאת אל העיר בקבוצת־עבודה. הן עשו זאת משני טעמים: מתוך רצון שבעליהן ואחיהן לא יסכנו את חייהם ביציאה מן הגיטו; ומתוך תקוה, שבזמן העבודה תמצאנה הזדמנות להשיג פרוסת־לחם או קצת ירקות בשביל בני־המשפחה. מספר הנשים ה"מתנדבות", שהופיעו ליד שער־הגיטו, גדל מיום ליום. בצעקות "קחו אותי לעבודה" היו מתפרצות המוני נשים, ואנשי־המשמר, שבאו להוציא את היהודים לעבודה, היו מגיבים על צעקות הנשים באלות ובבעיטות. נשים שלא שיחק מזלן לצאת אל העיר היו שבות מוכות, פצועות ומושפלות אל הגיטו.

לא קל היה גם מצבן של הנשים שהצליחו להתקבל לקבוצת־עבודה ולצאת מן הגיטו; במשך כל היום היו נאלצות לעבוד כל עבודה קשה ולסבול עלבונות מצד הממונים על העובדים. כל מחשבותיה של האשה העובדת היו נתונות לרגע, בו תוכל להתחמק ממקום העבודה, כדי להשיג קצת מצרכי־מזון. לשם כך היתה צריכה לבצע פעולות שונות שבכל אחת מהן היתה כרוכה סכנה לחייה: למצוא את הרגע המתאים שלא ירגישו שהיא נעלמת ממקום העבודה; להוריד מעליה בחפזון את הטלאי הצהוב ולהתערב בין הנוצרים, העוברים ושבים ברחוב, תוך זהירות קפדנית שלא ירגישו ביהודיה המתהלכת ביניהם. כשהגיעה סוף סוף למקום בו יכלה להשיג את מבוקשה, היתה אורזת בחפזון את החבילה, מסתירה אותה מתחת למעילה וקושרת אותה במגבת סביב גופה. לאחר כל אלה היתה נחפזת לשוב למקום עבודתה, שוב מתחמקת מעיני השומרים ומחדשת את העבודה כאילו לא קרה דבר. הגיעה שעת בין הערבים; הנשים היו מסתדרות ארבע־ארבע בשורה וצועדות, באמצע הרחוב, עייפות ורצוצות מתלאות היום, בדרכן חזרה אל הגיטו. ליד שער הגיטו היתה כל אחת נבדקת על־ידי אנשי המשמר, אם אינה "מגניבה" משהו אל הגיטו. הנשים שעברו את הבדיקה בשלום והצליחו להציל את מטענן היקר, היו שבות "מאושרות" אל בני־המשפחה המחכים להן.

יום־יום היה המחזה המזעזע חוזר ונשנה. התביעות לעובדים יהודים הלכו וגברו, ויחד עם זה גם הלך ורב מספר האנשים שהציעו את שירותם. מי שהיה בידו לקנות מצרכים שהוכנסו לגיטו, היה נמנע מלצאת אל העיר לעבודה.

בינתיים נערכו בגיטו חיפושים על־ידי שוטרים גרמניים הם חיפשו זהב, כסף, כלי לבן, מלבושים ורהיטים טובים ואגב אורחא נפלו גם קרבנות יהודים. נסיבות אלו עוררו בקרב תושבי הגיטו את הרצון לצאת לעבודה אל העיר, כדי להשתחרר לכמה שעות מהגיטו ולהמלט מזעזועי עצבים ומסכנת־מוות הכרוכים בחיפושים התכופים.

באותו זמן ניגש הצבא הגרמני להקים שדה־תעופה גדול באלקסוט, פרבר של קובנה. בראשונה העסיקו בעבודה זו שבויים רוסים. לאחר מכן החלו לצרף לעבודה גם את יהודי הגיטו, שתחילה היו עובדים רק במשמרת הלילה. העבודה היתה קשה ומפרכת.* משדה־התעופה לא היתה שום אפשרות להשיג "חבילה", כי השמירה היתה קפדנית ביותר, וגם לא היה ישוב ליטאי בקירבת מקום. כעבור זמן־מה תבעו עובדים יהודים לבניית שדה־התעופה גם למשמרת היום, וכרגיל היתה התביעה מלווה אזהרות ואיומים. על הגיטו היה לספק לשדה־התעופה עד ארבעת אלפים וחמש מאות עובדים ביממה. לא היו קופצים שיתנדבו לעבודה זו, אבל על הגיטו היה למלא את המיכסה יום־יום. בהתחשב ברצינות המצב החליט משרד־העבודה היהודי לגייס גם נשים לעבודה בשדה־התעופה, והוקמו פלוגות מיוחדות של נשים לעבודות קלות יותר.

ה"אלטסטנראט" קבע את גיל עבודת־חובה לנשים מ־17 עד 45 שנה. אמהות לילדים עד גיל חמש היו משוחררות מעבודת־החובה. לפי זה ערך משרד־העבודה רשימות של כל חייבי־עבודה. מכיון שרבים מתושבי הגיטו היו חסרי תעודות, נקבע הגיל לפי עדות האנשים עצמם. בגיטו פשטה השמועה, כי אלה שאינם מוכשרים לעבודה יושמדו על־ידי הגרמנים; נשים רבות שלמעלה מגיל 45 העלימו איפוא את גילן ונרשמו כצעירות. הן צבעו את שערותיהן או כיסו במטפחות את שערות־השיבה. נשים שלמעלה מגיל ששים היו באות למחלקת העבודות ומתחננות כי ישבצו אותן בעבודה, והן קיבלו על עצמן לתקן לבנים וגרביים, לנקות רצפות ולעשות עבודות "קלות" אחרות. אמהות, שילדיהן היו למטה מגיל 5, היו מעלות את גילן, כדי שיכירו בהן כחייבות־עבודה. רצון־החיים והרצון לעבור בשלום את התקופה הקשה המריצו את האנשים לחפש אמצעים נגד השטן המשחית. העבודה והזכות לעבוד נחשבו בעיני רוב תושבי הגיטו, פרט לפסימיים ביותר, לתרופה הבדוקה ביותר.

כל חייבי־העבודה קיבלו כרטיסי־עבודה ממשרד־העבודה. במשך הזמן נעלם כמעט שם האדם בגיטו ונשאר רק מספר הכרטיס. לפי הוראות משרד־העבודה הנהיגו בשביל הנשים שבוע־עבודה בן שלושה ימים, כדי שכל אשה תוכל לנוח יום אחד בבית אחרי יום־עבודה מפרך.

הנשים היו נקראות לעבודה לפי מספריהן: יום אחד קראו

---

* ר' בספר זה את מאמרו של י. קפלן: העבודה בשדה־התעופה קובנה.

לכל בעלות מספרי הפרט וביום השני לבעלות המספרים הזוגיים (בלשון מסדרי העבודה "טורנוס א'" ו"טורנוס ב'").

גיוס מספר העובדים לשדה-התעופה עמד בראש דאגותיו של משרד-העבודה. הנשים היוו חלק ניכר של כוח-האדם במקום זה. מקום-הריכוז היה ליד השער ברחוב אייראגולה. הנשים היו מסתדרות חמש בשורה ומאה בכל קבוצה. מנהלי הקבוצות היו גברים (מנהלת קבוצה יחידה היתה בגיטו — הגב' לוי מראסיין). במשך הזמן נוכחו כמעט כל הנשים שלא תוכלנה לעמוד בעבודה הגופנית הקשה בשדה-התעופה ובהליכה ברגל אל מקום-העבודה וחזרה אל הגיטו. מתוך הנחה שבין כך ובין כך אין מנוס מכליון, שנגזר עליהן, היו באות למשרד-העבודה ומבקשות למחקן מרשימות החייבות-בעבודה, מכיון שכבר עברו את גיל ה-45. כהוכחה היו מסירות את המטפחות מעל ראשן ומגלות את שערות-השיבה או היו מביאות את הדרכונים הליטאיים הישנים. כך עשו גם האמהות, שהעלו קודם את גילם האמיתי של ילדיהן. מחלקת הרישום של משרד-העבודה היתה מוציאה את כל אלו מהרשימות ולוקחת מהן את כרטיסי-העבודה. בין הנרשמות היו גם חולות שחפת, מחלות-לב ומחלות מסוכנות אחרות. מובן, שגם אלו נוכחו מהר לדעת שאינן יכולות להתמיד בעבודה; לעתים קרובות היו מוחזרות מן העבודה על זרועות חברותיהן.

ליד משרד-העבודה הוקמה ועדת רופאים, שהיתה רשאית לשחרר מן העבודה ליום או למעלה מזה מסיבות מחלה. ועדה זו היתה קובעת גם את דרגת העבודה וטיבה לחולים: מי זכאי לעבוד עבודה קלה יותר, מה מספר ימי העבודה שלו בשבוע ומספר ימי החופש. חופש היה ניתן מיום אחד עד תשעים יום, ולפעמים היתה ניתנת ארכה גם לזמן נוסף. אלה שקיבלו חופש — מספרם, כמובן, לא היה גדול — נחשבו ל"מיוחסים" בגיטו. הם היו חייבי-עבודה להלכה וחופשיים ממנה למעשה, שכן בכל 90 יום היו מחדשים את חופשתם. הם היו מטיילים להנאתם ברחובות הגיטו כשכרטיס-העבודה, "תעודת החיים", בכיסם.

הנשים שהחזירו בשעתן את כרטיסי-העבודה והוצאו מרשימת חייבי-העבודה, קנאו ב"מיוחסים" החדשים וראו עצמן "מרו-מות"; הלא גם הן יכולות להשתחרר מעבודה על-ידי ועדת הרופאים. הן גמרו בדעתן שאפשר לסמוך על "הלב היהודי" של הרופא, שיתן גם להן חופש, ארכה נוספת וכדומה. אך ועדת הרופאים נהגה בחומרה. היא היתה רשאית לשחרר מעבודה רק אחוז מסויים מתושבי הגיטו, ולפעמים היתה נאלצת לשלוח לעבודה גם חולים ממש, פצועי רגליים וכיוצא בהם. בינתיים התעוררה בקרב הנשים תנועה חדשה של זיוף הגיל, כדי לקבל כרטיס-עבודה ואחרי-כן תעודת-חופש של ועדת הרופאים. ההרשמה לעבודה קיבלה אז אופי המוני; ה"אלטסטנראט" נאלץ איפוא למנות ועדת-הערכה לקביעת הגיל של אלה שרצו להירשם לעבודה. ועדה זו היתה מורכבת משלושה אנשים: נציג המשטרה היהודית, נציג משרד-העבודה, ורופא ממחלקת הברי-אות. קביעת הגיל על-ידי הוועדה היתה סופית ולא ניתנה לערעור.

מלבד חופש-מחלה היה סוג נוסף של חופש לנשים — לשם הנהלת משק-הבית. חופש זה קיבלו נשים שכל בני משפחתן יצאו לעבודה, ועליהן הוטל לנהל את משק-הבית בשביל כל המשפחה. נשים כאלו היו לא מעטות, וביחוד ניצלו זכות זו נשיהם של יחסני הגיטו, אנשי ה"יעלה". במשך הזמן התחיל משרד-העבודה לחלק כרטיסי-עבודה גם לאמהות של ילדים למטה מגיל 5, אבל אלו היו פטורות מיציאה לעבודה.

למרות העובדה שמספר הנשים בגיטו היה רב יותר ממספר הגברים, היו חסרים תמיד לעבודה בשדה-התעופה לא רק גברים, אלא גם נשים. לתיקון המצב קבעו, שהנשים תעבודנה שבעה ימים בכל שבועיים, כלומר יום עבודה נוסף בשבועיים. אולם גם תיקון זה לא תרם הרבה לשינוי המצב. משרד-העבודה הכניס איפוא שינוי בחופש הנשים: אם גרו שתי משפחות בחדר אחד, היתה רק אשה אחת מקבלת חופש וחייבת לטפל גם במשק-הבית של המשפחה השניה, כדי שתוכל השניה להתפנות לעבודה. מאז קיבלו נשים חופש לטיפול במשק-הבית רק לאחר שעבדו את שלושת ימי השבוע, וביום העבודה הרביעי — היום הנוסף — היו גם הן חייבות ללכת לשדה-התעופה. גם הנשים שעבדו ב"בריגאדות העירוניות" היו חייבות ביום עבודה נוסף בשדה-התעופה.

אולם למרות כל הימים הנוספים ויתר התחבולות חסרו תמיד עובדים בשביל שדה-התעופה. אחת התחבולות להשלמת מספר העובדים היתה מלאכת ה"גזירה". דבר זה היה נעשה בשעת היציאה לעבודה. העובדים בשדה-התעופה ובבריגאדות היו יוצאים בבוקר מן הגיטו באותה שעה דרך שערים שונים: עובדי שדה-התעופה בשער הגדול ואנשי הבריגאדות בשער הצדדי הצר. עובד משרד-העבודה, פ. מרגוליס, היה מתחכם להפריד בשעה זו מכל "בריגאדה עירונית" מספר גברים ונשים ולצרפם לעובדים בשדה-התעופה. פעולה זו נקראה בגיטו "גזירה". בהיותם בעבר השני של השער היו הזריזים מבין ה"גזורים" נשמטים ומתגנבים חזרה אל הבריגאדות. מובן הדבר, כי המוגנים, "אנשי הוויטאמינים", היו מחוסנים נגד תחבולה זו, שקרבנותיה היו ביחוד נשים בודדות, חסרות ישע ונטולות פרוטקציה או "ויטאמין", כפי שקראו לזה בגיטו. נשים זריזות היו נעלמות מהשורות הצועדות ברחובות העיר בכיוון לשדה-התעופה, מסירות את הטלאי הצהוב וממהרות למקום, בו יכלו להשיג "חבילה". אלו נקראו "ארנבות", ולא אחת מהן שילמה בחייה כשנפלה בידי הגישטאפו.

לעיתים קרובות היו "נגזרים" דווקא חלשים ותשושי-כוח ונשלחים אל שדה-התעופה. חלק מהם לא יכלו לחזור מן העבודה בכוחות עצמם ולא מעטים קיפחו את חייהם. כדי להגן על החלשים והחולים קבעה ועדת הרופאים מי הם הנשים והגברים, שאינם מוכשרים לעבודה קשה, ביחוד בשדה-התעופה. על הנשים היה לעבוד שלוש פעמים בשבוע רק ב"בריגאדות העירו-ניות". אך גם "מיוחסות" אלו היו נשלחות אל שדה-התעופה, כשהיה מחסור גדול בעובדים.

כדי להבטיח את מספר העובדים הדרוש קבע משרד-העבודה מנות-מזון מוגדלות לנשים העובדות דרך-קבע בשדה-התעופה, על חשבונן של המועסקות ב"בריגאדות העירוניות". אבל גם אמצעי זה לא נשא פרי; ההליכה לשדה-התעופה לא היתה כדאית. בעלי אמצעים היו שולחים ממלאי-מקום ("מלאכים") — לעבוד במקומם בשדה-התעופה. שכרו של "מלאך" היה 20 מרק וקילוגרם לחם ליום. אשה שמילאה תפקיד של "מלאך" היתה צריכה לעבוד בשדה-התעופה 3—4 ימים בשבוע על חשבון עצמה ובשאר ימי השבוע בשביל האשה ששכרה אותה לעבוד במקומה. מובן שעבודה מאומצת וממושכת כזו לא היתה לפי כוחן של הנשים ומספר ה"מלאכים" פחת והלך. נמצאו אז

כאלו שסידרו את הענין בדרך פשוטה: את 20 המרק ועוד "משהו" היו נותנים לא ל"מלאך", אלא לראש הקבוצה, והלז היה רושם בכרטיס־העבודה של הנותנת: "עבדה".

משרד־העבודה שאף להכניס סדר בעבודת הנשים ולהעמידה על בסיס של יושר. רבות היו מועסקות בקביעות בעבודה קלה ב"בריגאדות עירוניות" טובות, תחת קורת־גג, וגם בבניינים מוסקים; נשים אלו הצליחו תמיד להשיג "חבילות" טובות, שהביאו הקלה רבה לחיי בני־המשפחה. לעומתן היו שעבדו זמן ממושך בשדה־התעופה או בבריגאדות הקשות, למשל חברת "גרין ובילפינגר" ואחרות. לשם שיפור מצבן של העובדות במקומות הקשים החליט משרד־העבודה להחליף מזמן לזמן את מקומות העבודה, וכך לאפשר גם לעובדות בשדה־התעופה להתאושש ולהחליף כוח על־ידי העברתן למשך זמן מסויים למקומות־עבודה קלים יותר.

ההוראה החדשה עוררה תסיסה בקרב העובדות בבריגאדות הטובות ושמחה רבה בין העובדות בשדה־התעופה; אלו ואלו היו צובאות על פתחי משרד־העבודה; הראשונות דרשו בכל תוקף להשאירן במקומות עבודתן, והאחרונות תבעו לקיים את ההוראה החדשה ולשלחן אל הבריגאדות. העובדות ה"מיוחסות" התחילו ללחוץ על מגיניהן, "הוויטמינים", שלא יתנו לנשלן ממקומותיהן.

בראש וראשונה הצליחו אנשי ה"יעלה", שנשיהם ו"כלו־תיהם" לא תנושלנה מן הבריגאדות. גם "מלאכים" מספר 2 נשארו בהן. "מלאך" מספר 2 היה זה שעבד בבריגאדה וחלק מהחבילות שהיה מביא העניק ל"יעלה" שלו. ה"יעלה" מצדו היה פורש את כנפיו על "מלאכו" שלא "ייגזר" בשעת היציאה מן השער, שלא "יישרף" מחבילתו בשובו מן העבודה, שלא יימחק מן הבריגאדה, וכל שכן שלא יישלח אי־שם למחנה־עבודה. בסופו של דבר הוצאו נשים מועטות בלבד — בעיקר נטולות "ויטמין" וחסרות מקצוע — מן הבריגאדות ונשלחו לשדה־התעופה; וגם למקומות המעטים, שנתפנו בבריגאדות, לא נשלחו דוקא נשים עייפות שנחלשו מעבודה ממושכת בשדה־התעופה. המסקנה המעציבה שהגיעו אליה שוכני הגיטו היתה איפוא זו: "המשתמט מלכת לשדה־התעופה — לא ילך גם להבא, ומי שעבד שם עד היום יוסיף לעבוד גם בימים הבאים".

במשך הזמן התחילה מחלקת הבריגאדות לתת "תעודת מעבר", שהעניקה את הזכות לצאת ליום אחד עם בריגאדה עירונית דרך שער הגיטו. תיקון זה הונהג, כדי לתת את האפשרות גם לעובדות בשדה־התעופה להשיג "חבילה" או להפגש בעיר עם נוצרי לשם סדור ענין חשוב. ראש־הבריגאדה היה מצווה לדאוג לכך, שהאשה תשוחרר מעבודה ביום זה, ולסייע בידה להפגש עם הנוצרים הדרושים. בראשונה היו משתמשים בתעודות־המעבר, בעיקר להשגת חבילות, אך לאחר מכן התחילו להשתמש בהן לשם פגישות עם נוצרים מכרים, כדי להציל בעזרתם ילדים מן הגיטו ולהעבירם אל העיר או הכפר.

רע ומר היה גורלה של האשה הבודדת, הלא־נשואה; היא היתה נשלחת לעיתים יותר קרובות למקומות־העבודה הקשים, היתה צפויה לה תמיד הסכנה להשלח למחנה־עבודה, ורבות מהן נפלו קרבן ב"אקציות" הראשונות. רבות מהנשים הבודדות היו מבקשות איפוא את חסותם של הגברים הבודדים ונרשמות באופן רשמי כנשותיהם. נשואין למראית־עין אלה הפכו לעיתים קרובות לנשואין של ממש.

עלבונות קשים, עינויי נפש ויסורי גוף, עברו על האשה היהודיה הן בשדה־התעופה והן בבריגאדות העירוניות. בצאתה דרך שער הגיטו, בלכתה "חפשיה" ברחובות העיר בלי הטלאי הצהוב, בשובה אל הגיטו עם ה"חבילה" המוסתרת על גופה ובמקרים אחרים — תמיד היו חייה תלויים לה מנגד, ואימת המוות והכליון לפני עיניה.

משה סגלסון

בתי־המלאכה הגדולים בגיטו

מחוץ לשדה־התעופה ופלוגות־העבודה העירוניות למיניהן („הבריגאדות") עבדו בשביל הגרמנים יהודים רבים ב„בתי־המלאכה הגדולים", שהוקמו בגיטו על־ידי ה„אלטסטנראט".*

תנאי־העבודה בשדה־התעופה — באדמת טיט ותחת כיפת השמיים, בלי נעליים ובגדים מתאימים, בקור ותזונה גרועים, היה בהם משום כליון ודאי לאנשים ונשים, זקנים, חולנים וחלשים בגופם. לא בהרבה טובים היו תנאי־העבודה ברוב פלוגות־העבודה בעיר. משום כך אי־אפשר היה לשלוח לעבודות־הכפיה בשדה־התעופה ובפלוגות העירוניות את האנשים והנשים האמורים, והם נשארו בגיטו בתור „אלמנט בלתי פרודוקטיבי" מנקודת־הראות של הגרמנים. מספרם היה די גדול; הוא הגיע להרבה אלפים. דבר זה היה ידוע לגרמנים והיתה סכנה שמא יחליטו „לחסל" את האלמנט הזה כ„מיותר". המוצא היחיד היה למצוא בשביל אנשים אלה עבודות לא קשות ביותר בגיטו עצמו, או יותר נכון — למצוא את האפשרות לחפות עליהם איכשהו כעל מועסקים.

ה„אלטסטנראט" הזמין בעלי־מקצוע, וביחוד בעלי־מלאכה, לשם התייעצות ודיון במצב. נתגלה כי רובם הגדול של בעלי־המקצוע עבדו בפלוגות העירוניות, וכי אחוז אנשי המקצוע בין מובטלי הגיטו — הזקנים, החולים והחלשים — הוא קטן מאד. בשים לב לעובדה זו, ולאפשרויות הטכניות המוגבלות, עובדו תכניות של מלאכות, שבביצוען יוכלו להשתתף עובדים בלתי מקצועיים וביחוד נשים וזקנים, בהדרכתם של בעלי־מקצוע מעטים ככל האפשר. ניתנה תשומת־לב גם לכך, שפרי־העבודה יהיה בו גם כדי לשפר את המצב החומרי הקשה של הגיטו. התכניות הוגשו ל„שטאדט־קומיסאר", ויחד עם זה התקשרו, באמצעות מתנות מתאימות, עם פקידי הקומיסריאט, שהיה בידם להשפיע על ביצוע התכניות. השתדלו שפקידים אלה יהיו מעוניינים באופן אישי בקיום בתי־המלאכה. האמצעים הועילו ובראשית דצמבר 1941 קיבל ה„אלטסטנראט" הוראה לפתוח את בתי־המלאכה.

מיד הועמדו מאה עובדים להכשיר את הבנין מס' 107 ברחוב קריקשצ'וקייצ'יו, שהיה פעם קסרקטין רוסי, ולאחר מכן השתמשו בו הליטאים לבית־ספר חקלאי־טכני. עד ה־12 בינואר 1942 הוכן המקום לשכן בו מתפרה, סנדלריה, מכבסה ובית־מלאכה לייצור כפפות ומברשות. אלה היו המחלקות, שהגיטו וביחוד עובדי שדה־התעופה היו זקוקים להם ביותר. כבר באקציה הראשונה לריגה (6.2.42) נתגלה, כי מ־250 פועלים, שהיו מועסקים בבתי־המלאכה ויצאו אל המגרש יחד עם בני משפחותיהם — כ־750 נפש — לא הוצא איש. מקרה זה הגביר במידה רבה את הכוח המושך של בתי־המלאכה, אך כושר־קליטתם היה עדיין מוגבל. הנהלת בתי־המלאכה עשתה מאמצים לפתוח מחלקות נוספות, שתעסקנה עובדים בלתי מקצועיים וביחוד נשים.

כעבור זמן קצר נפתחו המחלקות הבאות לעבודות נשים: לקרצוף צמר מהפסולת של עורות כבשים, לייצור צעצועים מבד, למיון סמרטוטים, לקליעת סלי־נצרים ולמריטת נוצות. הודות למחלקות אלה הגיע מספר עובדי בתי־המלאכה תוך ארבעה חודשים ל־650, מהם 500 נשים.

בגיטו הורגשה הקלה. ניתן לשכנע את ה„שטאדט־קומיסאר" העירוני, שבקרוב יועסקו גם יותר תושבי הגיטו. הוא ופקידיו שוכנעו בתועלת שהם מפיקים מבתי־המלאכה. נפתח בית־מלאכה מיוחד של בעלי־מקצוע מומחים — חייטים, סנדלרים, סורגות, מודיסטיות, עושות מחוכים, פרוונים, עושי ארנקים ועוד, שעבדו למען צרכיהם הפרטיים של ה„שטאדט־קומיסאר" ועוזריו. בזכות מחלקה מיוחדת זו הצליחה ההנהלה לפתח את תכניותיה לטובת הגיטו.

המטרות העיקריות ביסוד בתי־המלאכה היו:

א. להעלות את מספר העובדים מתוך האוכלוסיה של הגיטו.

ב. ליצור מקורות־פרנסה באמצעות סידורים שונים ולהקל בכך על המצב החומרי הקשה של הגיטו.

ג. ליצור אפשרות לצאת מן העיר ולבוא בקשר עם העולם מחוץ לגיטו.

לשם הגשמת המטרות הללו היה צורך להשיג הזמנות רבות ככל האפשר מחוץ לגיטו. בה במידה שהצליחו בקבלת הזמנות, ביחוד לתיקונים ולכביסה — כגון מלבושים, לבנים, שמיכות, נעליים, מגפיים, סוודרים, גרביים, דברי רצענות, רהיטים, כלי־אכילה צבאיים ועוד — באותה מידה ניתנה האפשרות להגדיל את מספר המחלקות השונות ולהרבות את מספר העובדים. מספר המחלקות בבתי־המלאכה הגיע במשך הזמן ל־44, ומספר העובדים עד ל־4600; היה זה המספר הגדול ביותר של עובדים בעת חיסול הגיטו.

לא רק הגיטו היה מעוניין ביחסם החיובי של המוסדות הגרמניים העליונים כלפי בתי־המלאכה. לא פחות היו מעוניינים בזה קומיסאר העיר והמושל הצבאי (קומנדנט) הגרמני ועובדיהם. בתי־המלאכה סיפקו להם לא רק טובת־הנאה חומרית אישית, אלא שימשו להם גם אמתלה להשתמט בינתיים מלצאת לחזית. לפני כל ביקור של ועדה עליונה (והביקורים היו תכופים למדי), אשר בהחלטתה היה תלוי גורל בתי־המלאכה לשבט או לחסד, היו מקבלים מקומיסאר העיר הודעה על כך בצירוף הוראה: „להדק את הרצועה", כלומר, להכין הכל לשם יצירת רושם טוב. על הגוזמאות הרבות באשר לפרי עבודת בתי־המלאכה, שהמנהלים היהודים היו ממטירים על ראשי האורחים

---

* נוסף ל„בתי־המלאכה הגדולים" היו בגיטו גם „בתי־מלאכה קטנים" שהוקמו על־ידי ה„אלטסטנראט" כדי לספק צרכים שונים של תושבי הגיטו, כגון שיפוץ ותיקון דירות לבניינים, תיקון בגדים ונעליים, ייצור נעלי־עץ, ייצור תנורים מפח וכלי־בית אחרים וכדו' (ר' בספר זה את מאמרו של ש. גולדשמיט: בתי־המלאכה הקטנים בגיטו קובנה).

הגרמניים, חברי הוועדות, היו הקומיסאר והמושל הצבאי מוסיפים כהנה וכהנה.

מבחינה משקית לא היה לבתי־המלאכה שום ערך בשביל הגרמנים; פריון העבודה של 4600 העובדים ושל המחלקות הרבות היה אפסי. בענין זה ראוי לייחד את הדיבור ולהביא אילו עובדות לשם הדגמה. מחנה גדול של עובדים ופקידים היווה את המנגנון המינהלי הפנימי: מנהלי־פנקסים של ההנהלה ושל המחלקות, עובדים טכניים, עובדי אמבולנסים, מטבח, מאפיה, מכבי אש, משטרת הסדנאות, הובלה, מחלקה לתיקונים פנימיים, מנהלי מחלקות ועוד — במסווה של כל אלה היו "עסוקים" למעלה מ־1100 איש.

המכבסה היתה מנצלת את הסבון ואת הכימיקלים של הגרמנים לכביסת הלבנים של תושבי הגיטו. חסכון גדול של סבון היה למכבסה בחודשי הקיץ, כאשר היו מכבסים את שמיכות הצמר. במקום כביסה בסבון היו שוטפים אותן במי הנהר ויליה שזרמו ליד הסדנאות.

אופיינית ביותר היתה העבודה במחלקת הפחחות והצביעה, בה היו מיישרים וצובעים כלי־אכילה צבאיים משומשים. עם פתיחת המחלקה בראשית 1942 נתקבלו לתיקון, כהזמנה ראשונה, כ־4000 גביעי־שתיה וסירים של אלומיניום. במשך שנתיים וחצי של קיום המחלקה הוחזרו בס"ה 460 כלים. ברובם הגדול הוחזרו הכלים לעובדים היהודים בפלוגות העירוניות ולתנועת הפרטיזנים, והיתר היו מונחים כדוגמה בשביל ועדות הבקורת — לעדות ולהוכחה על טיב העבודה ופריונה. ודוקא על מחלקה זו היתה גאוות ההנהלה הגרמנית.

המתפרות, שבהן עבדו 1200 גברים ונשים, היוו מקור־פרנסה חשוב בשביל הגיטו. עיקר עבודתן היה תיקון מדי־צבא ישנים. לביצוע העבודה אפשר היה לפרום ולגזור את הבגדים ולהשתמש בחלקים מהם: את החלקים האלה היו צובעים ותופרים מהם בגדים אזרחיים לצרכי אוכלוסיית הגיטו. תועלת רבה הביאה גם הסנדלריה. את הנעליים הטובות, שהיו מוחלפות בישנות ובחלקי נעליים בלתי ניתנות לשימוש, היו מחלקים בין תושבי הגיטו. גם בתוצרת של יתר המחלקות היו משתמשים כדי לספק את צרכי הגיטו.

עריכת חשבונות עם הגרמנים ואיזונם היו התפקיד הקשה ביותר. לשם כך גוייסו הפנקסנים המומחים ביותר של הגיטו, והם היו מצליחים לאזן ולתאם את החשבונות לתנאי המציאות כמות שהם. הדברים הגיעו לידי כך שהפנקסן של בתי־המלאכה היה מבקר מדי חודש בעיר אצל נותני־העבודה הגרמנים ורושם בספריהם את החשבונות, כך שיזדהו עם החשבונות שבפנקסי בתי־המלאכה, לבל יתגלה דבר בלתי רצוי. מובן מאליו, שכל הנוגעים בדבר היו משוחדים, ומלבד זה היו מסתייעים באיזון החשבונות כדי להעלים את תרמיותיהם. ממש לא ייאמן שבמשך שנתיים וחצי, בהן פעלו בתי־המלאכה, לא הצליחו הגרמנים על אף הבזבוז העצום לגלות דבר לא כשר. בתי־המלאכה היו המוסד היחיד בגיטו שעובדיו היו מאורגנים; בראשם עמד ועד שנבחר בדרך דמוקרטית ואשר טיפל בעזרה סוציאלית הדדית ועבד תוך שיתוף־פעולה מלא עם הנהלת בתי־המלאכה. את הפעולה המשותפת של ההנהלה ושל הוועד אפשר לאפיין בקצרה: העובדים היו "חולבים" בכל כוחם את מחסני הסחורות של הגרמנים בבתי־המלאכה, וההנהלה מצידה התאמצה לשמור על חייה וקיומה של ה"פרה".

התועלת הרבה שהפיק הגיטו מבתי־המלאכה התבטאה בדברים הבאים:

1. אלפי אנשים ונשים, זקנים, חולים ונערים, שלפי מושגי הגרמנים היו חסרי תועלת ומיותרים, נמצאו בסכנת השמדה. בתי־המלאכה הפכו אותם לאלמנט פרודוקטיבי.
2. בתי־המלאכה סיפקו לגיטו מלבושים, נעליים, לבנים, סבון, עצים ובמידה מסויימת גם לחם, שנאפה באופן בלתי ליגלי במאפיית בתי־המלאכה. לפסח אפו שם גם מצות.
3. תודות לבתי־המלאכה ניתנה לגיטו אפשרות ליצירת קשרים עם העולם החיצוני. ניתנו תעודות־מעבר אל העיר למילוי תפקידים שונים ומזה נהנו יחידים רבים והגיטו כולו בעניינים ציבוריים.
4. אמצעי־ההובלה של בתי־המלאכה, שנהנו מבקורת בלתי קפדנית ליד שער הגיטו, נתנו אפשרויות רבות להוציא ולהכניס חפצים ומצרכי־מזון, והחשוב ביותר — להוציא ילדים מן הגיטו אל העיר.
5. כל הפעולות הפוליטיות, וביחוד הפעולות הציוניות, התרכזו בבתי־המלאכה. התנועות הפוליטיות מצאו פה קרקע נוחה לפעולתן שדרשה חשאיות גמורה. הישיבות וההתייעצויות היו נערכות ברובן בשעת משמרת־הלילה. מנהיגי התנועות היו רשומים במחלקות השונות של בתי־המלאכה וקיבלו את פנקסי־העבודה הדרושים. למעשה הם היו חופשיים מעבודה ויכלו להתמסר לענייניהם המפלגתיים.
6. תנועת הפרטיזנים בגיטו קובנה קמה והתפתחה בסיועם הרב של בתי־המלאכה. כמעט כל פרטיזן קיבל בצאתו מן הגיטו ציוד צבאי: מעיל עליון, חליפה, שלושה זוגות לבנים, מגפיים, סוודר, כפפות חמות, ממחטות, תיק למזון, כובע, חגורת־עור, נרתיק כדורים, כלי־אכילה ועוד. קבוצות שונות צוידו במערכות כפולות לצרכי החברים שכבר היו במקום. מחלקות שונות היו עוסקות בעת משרות־לילה בהכנת ציוד לפרטיזנים; מחלקת התיקונים היתה מרכיבה ומתקנת נשק בשבילם.
7. כל היהודים החרדים בגיטו מצאו סיוע מלא בבתי־המלאכה. כל הרבנים וכמעט כל בני הישיבות נתקבלו בבתי־המלאכה והמטבח דאג למאכלים כשרים בשבילם. שם נמצאו הרבנות ובית־הכנסת הבלתי ליגאליים, וכן כל ספרי־התורה המוצלים. מכיון שיום המנוחה הרשמי בבתי־המלאכה היה יום ראשון, היתה קבוצת הנקיון עסוקה ביום זה בניקוי יסודי של החדרים. לאנשי קבוצה זו ניתנה איפוא מנוחה ביום השבת, והם נקראו בגיטו "חטיבת שומרי השבת"; לחטיבה זו השתייכו, כמובן, רק יהודים דתיים.
8. האקציה של ילדים וזקנים היתה החוויה המזעזעת ביותר בגיטו. בתחילת האקציה נמלטו אל בתי־המלאכה מאות אנשים, רובם ילדים, זקנים וחלושי־גוף. המבוגרים הועמדו ליד שולחנות־עבודה, אך קשה ביותר היתה הצלת מאות הילדים. הסתירו אותם בעליות, במחסנים, בלבנים המלוכלכים של המכבסה, במרתפים שנבנו מתחת לבתי־המלאכה, ובמקומות דומים אחרים. תוך סכנה חמורה ומסירות־נפש הצליחו להציל את הזקנים וביחוד את הילדים. בשעה שהוצאו מן הגיטו והושמדו בשני ימי האימים למעלה מ־1200 ילדים וזקנים, נתגלו והוצאו מבתי־המלאכה רק

שני ילדים מתוך שלוש מאות עד ארבע מאות הילדים שהוסתרו שם.

9. חלק רב היה לבתי־המלאכה גם בהצלת ילדים על־ידי העברתם אל העיר. עוד לפני האקציה של הילדים, וביחוד לאחריה, השתדלו בתי־המלאכה ליצור קשרים עם הליטאים ההגונים בעיר (וכאלה היו מועטים בלבד) ולהשפיע עליהם שיקבלו ילדים יהודים ויסתירום בבתיהם. בתנאים הקשים של הגיטו הצליחו להוציא בעזרת אמצעי־ההובלה מספר לא קטן של ילדים, שהוסתרו בעיר וביחוד בכפרים.

10. אחרי האקציה של הילדים נסגרו בתי־הספר המקצועיים לנערים. בתי־המלאכה קיבלו את שלוש מאות התלמידים והעסיקום כעובדים מקצועיים.

עם התחלת העבודה בבתי־המלאכה התחילו גם הביקורים של ועדות־הבקורת הגרמניות, שבמשך הזמן נעשו תכופים יותר ויותר. לא עבר זמן רב והפקידים הגרמניים של הקומיסריאט העירוני גילו כי כוונתם האמיתית של המבקרים הגבוהים היא למצוא תואנה לחיסולם; בכיוון זה הפעילו את לחצם גם הליטאים בטענה, שבתי הגיטו דרושים להם עצמם (איזור הגיטו היה מיושב קודם לכן ליטאים). פקידי הקומיסריאט לא חדלו מלשלוח לממונים עליהם דינים־וחשבונות חיוביים על עבודת בתי־המלאכה. היהודים מצידם דאגו למראה החיצוני הנאה של בתי־המלאכה והשתדלו כי יפעלו כהלכה בעת הביקורים, וכי המנגנון יעמוד על הגובה הראוי. אמצעים אלה הביאו את התוצאות הרצויות וקיום בתי־המלאכה נמשך עד חיסול הגיטו ב־12 ביולי 1944. לא מן הנמנע הוא, כי בזכות בתי־המלאכה התקיים גיטו קובנה עד נסיגת הגרמנים מליטא.

מבית שעברו לידו שתי מסגרות של חלונות. הפועלים הוכו באכזריות והאחראי לעקירת החלונות נעצר על־ידי המשטרה היהודית והוכנס לבית־הסוהר. לאחר חקירות מדוקדקות שוחרר למחרת היום.

ג

את הירקות, פרי גני הגיטו, היו מעבירים למחסנים, שנמצאו ברחוב וארניו. לאחר מיונם נשלחו הירקות למקומות החלוקה בגיטו. מובן מאליו שבעלי ה״זכויות״, כגון עובדי ה״אלטס־טנראט״ והמשטרה, ניצלו את מעמדם ונהנו הנאת־יתר בעת חלוקת הירקות; הם לא נזקקו כיתר תושבי הגיטו לנקודות החלוקה, וקיבלו את שלהם ביד רחבה במחסן גופא. בימות החורף היו הפועלות הקבועות המעולות עוסקות במחסנים במיון הירקות ובשליחתם למקומות החלוקה. לא פעם יצאו מהמרתף הגדול, שהיה מחסן ראשי לירקות, עגלות טעונות שנועדו ללוות את הפרטיזנים בצאתם ליערות. כדאי לציין שלכוון זה יצאו לעיתים קרובות עגלות עמוסות ירקות גם במישרין מגני הגיטו, כשאיש מהגננים והעובדות לא ידע את מקום ייעודן. תפקיד סודי זה נמסר לידיהן הנאמנות של שתי עובדות מהימנות.

בעת ה״אקציה״ של הילדים והזקנים הסתתרו במרתף ההוא תשע נשים, אחת מהן בת ששים ושמונה, ושנים־עשר ילדים בני שלוש עד שמונה. יומיים שכבו על ערימות הירקות. הדלתות היו נעולות במוטות־ברזל ובמנעולים חזקים. אגב חיפושיהם ניסו הגרמנים פעמים אחדות לשבור את דלתות־הברזל ולא הצליחו. גדול היה אושרם ורבה שמחתם של אלה שבאו בלילה השני לשחרר את הנחבאים ומצאו את הדלתות והמנעולים שלמים. הנשים והילדים סיפרו על חוויותיהם ועל האימה שאחזתם כל אימת שהלמו הגרמנים על הדלתות במטילי־ברזל. עשרים ואחת נפשות יהודיות ניצלו איפוא בשני ימי ה״אקציה״ ההיא בזכות מחסן הירקות.

ה״אקציה״ ההיא פגעה פגיעה חמורה במשפחות העובדות. רבות מהן הביאו עמהן ביום השני את ילדיהן למקומות עבודתן, אך חלק גדול מהם נחטפו על־ידי הגרמנים; גם נשים אחדות הוצאו באותם הימים מן העבודה. נפגעו ביותר העובדות במקו־מות־העבודה שנמצאו בקירבת בתי־המלאכה בגיטו, כמו החממה והגן; העובדות נמלטו לבנייני בתי־המלאכה וניסו להסתתר שם. אולם דוקא במקום זה פגעה בהן יד המרצחים באכזריות יתירה.

בימים הראשונים לאחר ה״אקציה״ באו לעבודה שלוש או ארבע נשים בכל גן. חלק מהעובדות נלקח בימי ה״אקציה״ והיתר לא באו עקב דכאון נפשי: יקיריהן, ילדים והורים, נגזלו בזרוע עריצים מחיק המשפחה; יאוש מכרסם־לב אפף את המשפחות האבלות והמיותמות; נתרופף הרצון לחיים ופסקה ההתעניינות בעבודה.

בתנאים כאלה אי־אפשר היה להעלות על הדעת עבודה תקינה. הבודדות שבאו לעבודה גם הן לא עשו כמעט דבר. המפקח הגרמני הבין גם הוא לרוח העובדות, ובימים הראשונים הסיח כביכול דעתו לגמרי מהנעשה בגנים. אולם כעבור ימים אחדים הודיע כי איננו מוכן עוד לוותר ולסבול את המצב הזה, והוא תבע בכל תוקף שממחרת היום תשוב העבודה לתיקנה ותחודש בצורה אינטנסיבית כמו בימים שלפני ה״אקציה״.

תביעתו הנחרצת של הגרמני הביאה לפנייה מיידית אל משרד־העבודה שליד ה״אלטסטנראט״, ועוד באותו ערב באו להירשם לעבודה, מלבד העובדות הקודמות, גם רבות חדשות. סודרה מחדש חלוקת העבודה בגנים ולמחרת כבר היו בעבודה משבעים עד שמונים אחוז מהמספר הדרוש. מיום ליום גדל מספר העובדות, וכעבור ימים אחדים חזרה העבודה למסלולה הרגיל.

ד

בשים לב למצב הכלכלי הקשה בגיטו ולמחסור במצרכי־מזון, מובנת החשיבות הרבה שנודעה לכך, שכל אחד מתושבי הגיטו יוכל ליהנות מהירקות כדי להקל במקצת על כלכלת המשפחה. מן ההכרח היה איפוא לשמור על הירקות מגניבות עוד בטרם הובאו אל מקומות החלוקה. השמירה היתה בידי השוטרים הממונים על כך, ושכרו של כל אחד היה חמישים מארק לחודש. מלבדם נקבעו גם שומרים אחרים, ביחוד כאלה שלא היו מוכשרים לעבודה אחרת. בנוסף, השתתפו בשמירת הגנים גם בני־נוער, חברי האגודה הציונית ״אשל״ (ארגון שמירה לאילנות).

עבודה רצינית ומסורה בוצעה בגני הגיטו על־ידי ההנהלה, הגננים והעובדים. כל אחד השתדל לבצע את המוטל עליו ביעילות הרצויה מתוך הכרה, שכאן הוא עובד לא למען הצוררים, אלא לתועלתה של אוכלוסיית הגיטו.

מצב זה נמשך עד סוף העונה של שנת 1943. ביום השלושים בנובמבר של אותה שנה, כשהעבירו במהלך ה״קסירקוט״ חלק מכלואי הגיטו למחנה־עבודה באלקסוט, הועבר לשם גם מספר רב מבין העובדות בגנים, ביניהן פועלות צעירות קבועות שעבדו מאז היום הראשון לקיום הגננות. העונה האחרונה של הגננות בגיטו, בשנת 1944, היתה קשה מאד. רבות מהעובדות המנוסות הועברו למחנות־עבודה ובמקומן נשלחו נשים באות־בימים ובלתי מנוסות בעבודה. נוסף על כך הובאו אז אל הגיטו ״קאפות״ גרמנים שהועברו מ״קאצטים״ שונים. הם נשלחו למקומות־עבודה רבים, ובכללם גם גני הגיטו. בכל גן נמצא ״קאפו״, שנהג ביד חזקה והתייחס לכל דבר בהקפדה יתירה.

הגנים היו, כנראה, מקום־העבודה היחיד בגיטו, בו המשיכו לעבוד גם בימים האחרונים לפני חיסול הגיטו. בזה נסתיימה פרשת הגננות בגיטו קובנה שהעסיקה למעלה משבע מאות איש, מקום־העבודה היחיד בגיטו שבכל ימי קיומו לא נענש בו עובד או עובדת על איחור לעבודה או על ״חטאים״ אחרים, כפי שהיה נהוג במקומות־עבודה אחרים.

משה מודריק

הגננות בגיטו

א

הגננות בגיטו קובנה היתה מסונפת למחלקת התזונה שליד ה״אלטסטנראט״. לרשותה עמד שטח של למעלה ממאתיים וחמישים דונם בארבעה מקומות שונים בגיטו.

המספר הכללי של העובדים בגני הגיטו בקובנה היה, בימי שיא העונה, כשלוש מאות נשים וכעשרים גברים. מספר העובדות הרשומות הגיע אמנם לשבע מאות, בערך, אולם רק חלק מהן עבד בכל יום, ורובן עבדו שניים או שלושה ימים בשבוע. הנשים נשלחו לעבוד בגני הגיטו על־ידי משרד־העבודה שליד ה״אלטסטנראט״. היו אלו נשים, אשר מסיבות שונות (גיל, מצב בריאות וכדומה) אי־אפשר היה לשלוח אותן לעבודה בשדה־התעופה, או בבריגאדות עירוניות.

העבודה בגני הגיטו היתה מתחילה בחודש אפריל. הגברים היו מתחילים בסוף פברואר או בתחילת מארס בהכנת כלי־העבודה, בזיבול הקרקע וביתר העבודות הדרושות להתחלת העונה. אליהם הצטרפו עשר נשים שהיו עובדות גם מחוץ לעונה ונחשבו לפועלות קבועות. העבודה העיקרית היתה מתחילה בחודש יוני; בסוף אוגוסט היה מספר העובדות פוחת והולך ובספטמבר נשארו הפועלות הקבועות המעטות בלבד.

לעבודה בגננות היו יתרונות רבים: כל העת נמצאו העובדות בגבולות הגיטו, קרוב לבתיהן, והן לא נשלחו לעבודה במקומות מרוחקים; בשעת צורך מיוחד הן שוחררו מן העבודה לפני השעה הקבועה, דבר שהיה מן הנמנע בבריגאדה עירונית; והחשוב ביותר היה, שהפיקוח עליהן וההנהלה היו בידי יהודים והעובדות היו בטוחות שלא יספגו מכות ועונשים בזמן העבודה. אמנם גם עבודה זו היתה כרוכה בקשיים שונים, ביחוד בימי גשמים מרובים. העובדות היו חייבות גם בימים אלה בניכוש עשבים שוטים תוך ישיבה על קרקע רוויית מים; הרטיבות היתה חודרת לעצמות והרגליים היו שוקעות בבוץ. בכל זאת הן העדיפו את עבודת הגננות בשל יתרונותיה החשובים על העבודה בבריגאדות העירוניות.

החממה (״אוֹרנז׳ריה״) נחשבה כמקום הנוח ביותר לעבודה בגני הגיטו. שטחה לא היה נרחב כשטח שאר הגנים. היא נמצאה במקום צדדי, מאחורי בתי־המלאכה הגדולים של הגיטו, מחוץ לחוג ראייתם של הגרמנים שעבדו בקומנדטורה. בחממה היה גם בנין קטן ובו שולחן וספסלים, והעובדות מצאו בו מחסה בעת גשמי זעף; גם העבודה עצמה היתה קלה, נקיה ומעניינת יותר. מספר העובדות היה רק שלושים וחמש, ורובן היו בעלות המלצות שונות.

ב

העבודה בגני הגיטו היתה מתחילה בשעה שבע בבוקר ומסתיימת בשעה ארבע אחר־הצהריים, בהפסקות של חצי שעה לארוחת־הבוקר ושל שעה לארוחת־הצהריים. המשמעת בזמן העבודה לא היתה חמורה, והגננים עצמם השתדלו במידת האפשר להקל על העובדות את עבודתן. תפקידו של כותב טורים אלה, כמפקח על העבודה בגני הגיטו, היה לעבור בכל יום בגני הגיטו לביקורת.

המבקר הגרמני היה למזלנו בעל אופי נוח יותר משאר חבריו הגרמנים, והוא לא נהג בחומרה יתירה כלפי העובדות. אולם כחקלאי מומחה דרש מסירות, סדר ודייקנות בעבודה. כנראה שהיה גם מעוניין אישית בהצלחת הגננות, שכן במקרה של חיסולה היה עלול להישלח לחזית... על־ידי השוואת מספר העובדות עם מספר כרטיסי־העבודה היה בודק אם כולן באו לעבודה. ביחוד היה מתרעם על כך שבגנים מסתובבות נשים זקנות, שאינן מוכשרות לעבוד. כמובן, אי־אפשר היה לגלות לו את הסוד, שברשימה נמצאות ישישות שאינן מסוגלות לבוא לעבודה, או אמהות לילדים קטנים שאינן יכולות להשאירם בבית, או שאם ישישה היתה מופיעה במקום בתה שנאלצה להשאר בבית בשל מחלתו הפתאומית של ילד או מסיבות אחרות.

היו מקרים שבעיצומה של העונה לא הצליח משרד־העבודה שליד ה״אלטסטנראט״ לשלוח מספר מלא של עובדות, וזאת עקב לחץ מצד מקומות־עבודה אחרים בעיר, שתבעו כוחות עבודה נוספים. הגננים טענו אז שאין ביכולתם להמשיך בעבודה בשל חוסר ידיים עובדות. המבקר הגרמני לא רצה לוותר והיה תובע בתוקף להשלים את מספר הפועלות ולבצע את כל העבודות הדרושות. לפעמים אירעו גם תופעות הפוכות: כשהשתרר מצב של מתיחות בגיטו, וראשי הגיטו היו מעוניינים להמעיט את מספר הבלתי־מועסקים, היו שולחים עובדות במספר העולה על הדרוש. הגננים לא יכלו להעסיק את כולן ורבות מהן היו מסתובבות בטלות. במקרים אלה היה הכרחי להתחכם ולסדר את העניינים כך, שהגרמני לא ירגיש במעשה ה״הערמה״.

הגברים המעטים שעבדו בגני הגיטו היו אלה, שאושרו מטעם ועדת הרופאים כבלתי מתאימים לעבודות־חוץ בשל כושר־עבודה לקוי. הוטלו עליהם עבודות שהנשים לא יכלו לבצען: הם הועסקו בזיבול, בחרישה ובהובלת הירקות אל מרתפי האחסנה. את הזבל היו מביאים מהשטח שפונה מתושבי הגיטו (רחוב לינקובה), שם נמצאו אורוות־הסוסים של מחלקת ההובלה. העגלות הטעונות זבל היו מלוות משמר גרמני ושוטר יהודי, אך בכל זאת הצליחו להעביר בהן אל הגיטו חפצים שונים, שהמפונים השאירו במחבואים הבנויים (״מאלינאָס״) של השטח המפונה. תחת הזבל היו מסתירים מקלטי־רדיו, שימורי־מזון וחפצי־ערך שונים. מלבד אלה היו מעבירים גם דלתות, חלונות, מסגרות וכדומה, שהשתמשו בהם לבניית מחבואים חדשים. באופן רשמי הורשתה העברת חומרים אלה לצורך הגנים, וביחוד לתיקונים בחממה ולהרחבתה. גם להעברת חומרים וחפצים ממקום למקום בתוך הגיטו השתמשו בעגלות אלו, שהיתה להן זכות מעבר חופשי בגבולות הגיטו. פעם נתפסו על־ידי משמר גרמני שני פועלים, שבשובם בעגלה לגיטו עקרו

שרגא גולדשמידט

בתי־המלאכה הקטנים בגיטו

שטח־המגורים שנקבע בגיטו בשביל יהודי קובנה היה מלכתחילה קטן מאד, אך הלך והצטמצם, שכן כמה וכמה פעמים הפקיעו הגרמנים משטח זה רחובות ושכונות שלמים. עם סגירת תחום הגיטו ב־15 באוגוסט 1941 היה בו לכל יהודי שטח־מגורים בן שני מטרים מרובעים (שטח של מיטה רגילה), גם אם נכלול את המטבחים והמסדרונות בחישוב שטח־המגורים. היו שהתגוללו ברפתות, ולרבים חסר היה אפילו גג מעל לראשם. מאחר שהיו בגיטו חורבות ובתים בלתי גמורים, שיכלו לשמש מקום־מגורים לאחר שיתוקנו, החליט ה״אלטסטנראט״ להקים בתי־מלאכה מיוחדים לצרכי בדק ושיפוץ המבנים האמורים, על־מנת להכשירם לדיור ולמוסדות. בשל מצוקת־הדיור האיומה היה גם צורך דחוף בבית־מרחץ ציבורי ובמכון חיטוי, כדי למנוע סכנת מגיפות. אלה היו התפקידים הדחופים של בתי־המלאכה האמורים אשר נקראו בגיטו בשם ״בתי־המלאכה הקטנים״, להבדילם מ״בתי־המלאכה הגדולים״, שהוקמו לשם ביצוע עבודות שונות בשביל הגרמנים.

בראש בתי־המלאכה הקטנים עמדו: אפרים בונים — מנהל אדמיניסטרטיבי; שרגא גולדשמידט, כותב שורות אלה, — מנהל טכני; המהנדס בוריס אינדורסקי ז״ל — מנהל עבודות סניטריות. חברי הצוות הטכני והמפקחים היו: מהנדס משה סגלובסקי ז״ל, מהנדס זכר ריינס ז״ל, פנחס בירגר ז״ל ויצחק קפלן ז״ל.

בבתי המלאכה היו כמה מחלקות:

1. מחלקה לייצור סנדלי עץ, שבין עובדיה נימנו כמה רבנים ובחורי ישיבה (הרב צוקרמן והרב שלפוברסקי). המחלקה הזאת סיפקה כ־1000 זוגות סנדלים בחודש. הסנדלים הועברו לבית מלאכה שני לסדור רצועות. היו קשיים רבים בקבלת חומרי גלם וכלי עבודה.
2. מחלקה לתיקון דירות ועבודות שונות במוסדות עם צוות של נגרים, טפסנים, בנאים, טייחים, זגגים, שרברבים ובעיקר צבעים שעסקו בחיטוי.
3. מחלקה למסגרות ופחחות שבין עובדיה היה פנחס קרקי־נובסקי, שנמלט מהפורט התשיעי ונמצא עכשיו בישראל. בין המתלמדים במחלקה זו היה בנו של ד״ר מ. בראונס, שהוא כיום מנתח ידוע בארצות־הברית, וזאב בירגר, שהיה המשנה למנכ״ל משרד המסחר והתעשיה בישראל.
4. מחלקה לאינסטלציה סניטרית שבראשה עמד המהנדס אינדורסקי ז״ל.
5. מאפיה שבראשה עמד יצחק קפלן ז״ל, קבלן ידוע בקובנה.

בתי־המלאכה הקטנים החלו בעבודתם בימים הקשים ביותר בגיטו. לא עבר יום ללא גזירות וקרבנות־דמים. עובדי בתי־המלאכה היו רעבים, מדוכאים ועצבניים מעל לראש. גם לא היו בגיטו החומרים הדרושים לפעולתם. על אף הכל הופעלו בתי־מלאכה אלה ותפסו מקום חשוב בחיי הגיטו. העבודה החלה עם עשרים עובדים בעלי־מקצוע, ביניהם נגרים, נפחים, צבעים, זגגים ושרברבים. מספר העובדים גדל בהדרגה והגיע עד ל־150. היו גם מתלמדים צעירים בכל המקצועות. ידיעת המקצוע היתה לצעירים לעזר רב, לאחר שנקלעו למחנות־הריכוז. חלקם נותרו בחיים תודות לידיעתם המקצועית.

בתי־המלאכה הקטנים הכשירו בתקופת קיומם שטח מגורים של כ־4000 ממ״ר, התקינו מכבסה עם תאי־יבוש, שני מכוני־חיטוי ובית־מרחץ. הם התקינו את המחסנים בשביל ״בתי־המלאכה הגדולים״ (כ־2000 ממ״ר), בניינים בשביל בית־החולים ומוסדות אחרים. מלבד זה ביצעו בתי־המלאכה עבודות־בדק קטנות במאות דירות. לשם חיטוי הדירות היה חשוב במיוחד לסייד אותן. כן היתה חשובה מלאכת הפחחות. הואיל ובכל חדר גרו משפחות אחדות, וכל אחת מהן היתה צריכה לבשל, הכינו בתי־המלאכה מדי חורף 500 תנורים מסוגים שונים וכ־3000 מ׳ צינורות (ארובות). בין היתר סודרו ארגזי הארכיון של ה״אלטסטנראט״ בפחי־אבץ והוטמנו מתחת ליסודות הבאים. אחרי המלחמה הוצאו כמה ארגזים והועברו לישראל.

אחת הבעיות החמורות בגיטו היתה בעיית ההנעלה וההלבשה. הרבה אנשים היו יוצאים לשדה־התעופה יחפים, כי לא היו עורות להכנת נעליים. החלו אז לייצר סנדלי־עץ. גם בשטח זה הצליחו בתי־המלאכה ועשו פעולה חשובה. תוך קשיים רבים התקינו בגיטו את המשורים הדרושים ומדי חודש בחודשו היו בתי־המלאכה מספקים כאמור כ־1000 זוגות סנדלי־עץ. ליד בתי־המלאכה הקטנים פעלו גם מתפרה וסנדלריה לתיקון בגדים ונעליים ישנים קרועים, בעיקר בשביל העובדים בשדה־התעופה. מנהל בית־המלאכה להנעלה והלבשה היה מר אברהם לוריא, שבמקצועו היה אדם ישר ותמים. בין היתר עבדו כסנדלרים המורה הנודע א. שניידר ז״ל, המורה א. אלטמן, יבדל לחיים ארוכים, וד״ר משה לויתן. בבית־המלאכה השלימו גם את סנדלי־העץ שהוכנו ב״בתי־המלאכה הקטנים״.

ככל יתר העובדים במוסדות ה״אלטסטנראט״ לא קיבלו עובדי בתי־המלאכה שום תשלום עבור עבודתם. כדי לפצות במשהו את העובדים, ולו גם במינימום, התקינו בתי־המלאכה מאפיה משלהם. שם יכול היה כל עובד בבתי־המלאכה לאפות בשביל עצמו לחם ולקבל גם את עודפי האפיה. מלבד זה היתה המאפיה אופה גם בשביל אחרים ואת העודפים מחלקת בין העובדים. בשבת שבתה המאפיה והעובדים היו מכניסים לתנור את ה״חמין״ שלהם, הגם שהיה בלי ״שומן״. במאפיות אלו אפו גם מצות לשני חגי פסח, בלי שים לב לסכנה שהיתה כרוכה בכך. לאפיית מצות השיגו אפילו את המכונות הדרושות.

יש לציין במיוחד את יחסי החברות והמסירות של כל העובדים להקלת המצוקה הגדולה בגיטו.

ל. גרפונקל

כלכלה ופרנסות בגיטו

החיים הכלכליים בגיטו היו עלובים ביותר והמצוקה החומרית היתה ללא נשוא. מקורות הקיום, שעמדו לרשותם של כלואי הגיטו, היו מעוטי־משקל מכדי לחיות עליהם, אך מאידך היה בהם כדי לא לגווע ברעב. המקורות היו שונים וטבועים בחותם מיוחד של טראגיות מחרידה.

היתה תנועה בלתי פוסקת של חפצי־ערך שזרמו מן הגיטו אל החוץ ומן החוץ אל הגיטו. לגיטו היה מעין „סחר־חוץ מאוזן", כלומר, סך־הכל החפצים בעלי־הערך שהיו לגיטו, או שקיבלם בצורה זאת ואחרת מן החוץ, חייב היה איכשהו להתאזן עם חפצי־הערך שהיה נאלץ „לייצא" החוצה. בד בבד עם זאת היה בגיטו סחר־מכר של חפצי־ערך גם בין היהודים לבין עצמם; הם היו מתפרנסים זה מזה במידה ידועה, אם כי לא גדולה. הרקע לתופעות הללו היה המאמץ הנואש להחזיק מעמד בכל מחיר, לא לגווע ברעב, לא לקפוא מקור ולא להתהלך עירום ויחף. כך נשתקפו בתופעות הכלכליות חיי הגיטו על כל מוראותיהם וכיעורם.

מקור־המחיה הראשי בגיטו היו הכספים, החפצים ודברי־הערך שהביאו עמם היהודים לגיטו מן העיר בקיץ 1941. יהודי קובנה הביאו לגיטו נכסים מרובים בשווי של הרבה עשרות מיליוני מארקים; אפשר לומר, ללא גוזמה, כי כ־75—80 אחוז מכל הנכסים האלה נשדדו בגיטו בידי הגרמנים בעת החיפושים שערכו עוד בימים הראשונים, ובעיקר במבצע ה„מסירה".[1] אם כי יהודי הגיטו הצליחו להציל מידי הגרמנים רק מעט מכל הרכוש הזה, היה בכל זאת מעט זה מקור־מחיה חשוב מאד לרוב תושבי הגיטו. הם השתמשו בו בסחרם עם הליטאים ומכרו להם בגדים, לבנים, כלי־בית וחפצים אחרים תמורת מזון. מחמת המצב המשקי שנוצר בליטא עקב המלחמה עלה והלך שוויו של הרכוש הנותר והעלוב. מן השוק הכללי שבעיר נעלמו כמעט כליל כל מיני בגדים, נעליים, לבנים וכלי־בית; פירושו של דבר: כמעט שלא ניתן להשיג חפצים מעין אלה שהוצעו לחליפין בגיטו. משום כך היה הרכוש המעט שניצל מידי הגרמנים בעל ערך גדול כל תקופת קיומו של הגיטו.

יהודי קובנה לא הביאו עמם לגיטו את כל רכושם. היו שמתוך זהירות וראיית הנולד הפקידו לפני צאתם מן העיר מקצת מרכושם — בעיקר את החפצים בעלי־הערך — אצל מכרים ליטאים. לאחר שבעלי הרכוש היו כבר מאחורי גדר־התיל וגברה מצוקת הרעב, התקשרו עם הליטאים בדרכים מדרכים שונות, שהיו תמיד כרוכות בקשיים גדולים ובסכנות, ודרשו מהם להחזיר את רכושם, או למכור אותו ולהעביר את התמורה בכסף או במצרכי־מזון. רבים מן המפקידים אוכזבו קשות, שכן לא כל שומרי הרכוש היהודי שהושאר בעיר נענו לבקשותיהם ודרישותיהם של היהודים בגיטו. ליטאים רבים סירבו באמתלאות מאמתלאות שונות[2] להחזיר משהו מן הרכוש המופקד בידיהם. אחרים גירשו בגסות את היהודים שפנו אליהם ואיימו להסגירם לידי המשטרה או להודיע על ענין הפקדת הרכוש לגישטאפו, בהסתמך על פקודת „המנהל האזרחי" הגרמני. מרבית פקדונות היהודים נשארה בידי הליטאים, שכן אחרי כל ה„אקציות" הושמדו או הועברו למקום אחר רבים מיהודי הגיטו ולא נותרו לא בעלי הרכוש ולא יורשיהם. אולם מאידך היו גם ליטאים רבים שקיימו את הבטחתם ונהגו עם בעלי הרכוש ביושר ובצדק. כמובן, דבר זה שימש למספר יהודים בגיטו מקור נוסף למחיה. כאן יש לציין, שהיו גם ליטאים רבים אשר ניצלו הזדמנויות ושלחו כסף או מצרכים שונים למכריהם היהודיים בגיטו, אפילו לא היו חייבים להם דבר — הם עשו זאת רק מתוך רצון להקל על מצוקותיהם.[3]

המצרכים שחילקו הגרמנים חינם־אין־כסף היו חשובים לכלכלת הגיטו — אם כי כמותם לא היתה מספקת. תושבי הגיטו לא שילמו לעיריה דמי־שכירות תמורת השימוש בבתים בגיטו וגם לא את מחיר החשמל שהשתמשו בו במידה לא קטנה.[4] כן סיפקו הגרמנים ל„אלטסטנראט" בלי תשלום את מנות־הזמן הדלות בהתאם למספר הרשמי של התושבים. לפי דבריהם, כיסו את ההוצאות הכרוכות בדבר מן הכספים שנתקבלו בקופת ה„שטאדט־קומיסאריאט" מחברות שנהנו מעבודת־הכפיה של יהודי הגיטו. הגרמנים סיפקו גם תרופות לבית־המרקחת של הגיטו, עצים להסקה וחומרים ל„בתי־המלאכה הקטנים" שעבדו לצרכי הגיטו. את כל אלה סיפקו הגרמנים לגיטו בכמות קטנה מאד ביחס לצרכים האמיתיים, הגם שנתנו אותם בלי תשלום. חשיבות ידועה היתה, אם כי רק לזמן קצר, גם לשלושים אלף מארקים שהעבירו הגרמנים בשיעורים אחדים ל„אלטסטנראט" בחודשים הראשונים לקיום הגיטו, כדי לחלקם לעובדי שדה־התעופה.

מקור־הכנסה טראגי לגיטו, שהיה כרוך ביסורים נפשיים גדולים, היו שתי ה„ירושות" מן „האקציה הגדולה" שנערכה ב־28—29 באוקטובר, ומן „האקציה האסטונית", ש„הואילו" הגרמנים „בטוב לבם" להעניק לתושבי הגיטו.[5] אף כי לא היו

---

1. פקודת הגרמנים לכלואי הגיטו מ־6/7 בספטמבר 1941 למסור את כל כספם ודברי־הערך שברשותם.
2. תכופות נימקו את סירובם בכך שהעבירו, כביכול, את החפצים לכפר ואין אפשרות להחזירם העירה. אחרים הסתמכו על פקודת הגרמנים, שלפיה חייב כל ליטאי המחזיק ברכוש יהודי להודיע על כך לגרמנים ולא להחזירו ליהודים.
3. עשו זאת בעיקר ליטאים מפשוטי העם — משרתות, שוערי־בית, פועלים וכדומה, שעבדו לפני המלחמה אצל יהודים.
4. אנשי ה„שטאדט־קומיסאריאט" היו אומרים, שהשלטון הגרמני משלם לעיריה שכר־דירה ולחברת החשמל את תצרוכת הגיטו, אך ספק אם אמנם עשו כן.
5. רכושם של היהודים תושבי „הגיטו הקטן" נפל ברובו בידי הליטאים, תושבי העיר, אחרי שהוצא מתחומו של הגיטו. הרבה מרכוש היהודים שנפגעו ב„אקציה" ב־26 בספטמבר 1941 ברובע שעל־יד השער הראשי, שנערכה לאחר היריה הפרובוקאטיבית של קוזלובסקי, נפל גם הוא בידי הליטאים, שגרו סמוך לגיטו.

בשתי ה"ירושות" דברים בעלי ערך גדול, היתה להן בכל זאת חשיבות לא קטנה בכלכלתו של הגיטו, שהרי סיפקו לאנשים חפצים למיניהם שהוחלפו במצרכי־מזון.

מספר מצומצם של יהודים בגיטו התפרנסו מ"מסחר חוץ" — הם עשו מאריגים מטפחות־ראש צבעוניות ומצוירות והוציאון בדרכים עקלקלות העירה לשם מכירתן. בעלי־מלאכה, בעיקר שענים וטכנאי־שיניים, קיבלו לפעמים בחשאי הזמנות מן העיר, תכופות גם מגרמנים.

מקור־מחיה מיוחד למספר תושבים בגיטו היה רכוש "הרייך השלישי" שנצטבר בכמויות גדולות מאד במחסנים של "בתי־המלאכה הגדולים" בגיטו. המחסנים היו תמיד מלאים חומרים וחפצים בעלי ערך, שאי־אפשר היה להשיגם כלל בשוק בעיר. למספר יהודים היתה גישה למחסנים והם הוציאו משם ללא נקיפות־לב כל שיכלו — בשבילם ובשביל משפחותיהם ומכריהם. כמובן, היה זה דבר לא קל וכרוך בסכנות גדולות. ברם, הגרמנים עצמם שהיו ממונים על המחסנים, או שהיה להם קשר כלשהו אליהם, שלחו את ידם ברכוש הגדול יותר מאחרים. משום כך השתדלו הגרמנים לטשטש את עקבות מעשיהם, כך שהממונים עליהם לא יוכלו לדעת לעולם מה צריך להיות המלאי במחסנים ומהו למעשה. דבר זה הקל במידה רבה על יהודי הגיטו ליהנות במידת־מה מרכושם של מרצחיהם ומעניהם.

גם ל"אלטסטנראט" היו הכנסות משלו, שמקורן היה בתושבי הגיטו. בימים הראשונים לקיום הגיטו תרמו הרבה יהודים תרומות כספיות ניכרות כדי לאפשר ל"אלטסטנראט" להתחיל בפעולותיו. עד גזרת ה"משק ללא כסף" מיום 26 באוגוסט 1942 היו ל"אלטסטנראט" הכנסות קבועות — לא קטנות יחסית — ממכירת מצרכי־מזון (המנות) ותרופות, שקיבל מן הגרמנים בלי תשלום; ממסים ומתשלומים תמורת השימוש בחשמל ושירותים ועבודות שנעשו למען תושבי הגיטו. כל ההכנסות הללו של ה"אלטסטנראט" היו גלויות ובידיעת הגרמנים. המצב השתנה תכלית שינוי אחרי ה־26 באוגוסט 1942. אך גם לאחר מכן היו ל"אלטסטנראט" אי־אלו הכנסות לא־ליגאליות.

חשבון ההוצאות של הגיטו היה פשוט למדי — הוא היה מורכב רק משלושה סעיפים: רכישת מצרכי־מזון בעיר, רכישת חומרים ודברים אחרים שהיו דרושים לגיטו ולמוסדותיו, ואחרון אחרון לא חביב — מתן שוחד בצורות מצורות שונות לגרמנים ששלטו על הגיטו. לענין רכישת מצרכי־המזון בעיר דאגה כל משפחה בעצמה. בשני העניינים האחרים עסק בעיקר ה"אלטסטנראט". ההוצאות למתן שוחד היו גדולות, שהרי צריך היה לשחד את כל הגרמנים — מן הקטן ועד הגדול — במתנות ממתנות שונות, החל בכסיות־עור וכלה ביהלומים. כמעט שלא היה גרמני שסירב לקבל מתנה מן היהודים ה"ארורים".[6] באמצעות המתנות אי־אפשר היה כמובן לשנות את יחס הגרמנים לגיטו מעיקרו ובצורה מרחיקה־לכת, אבל השיגו בכך הקלות, לעתים ניכרות למדי; ודבר זה היה חשוב מאד לגיטו.

6. אפילו אנשי־המשמר הפראים של ה־נ.ס.ק.ק. רוככו על־ידי מתנות שקיבלו בהתמדה מן ה"אלטסטנראט". בדרך כלל התרגלו אנשי השמירה של הגיטו לכך, שהיהודים מספקים להם את כל הדרוש. פעם אחת אירע שאחד ממפקדי המשמר הזמין אליו בא־כוח של ה"אלטסטנראט" ותבע ממנו לספק לו בדחיפות ספרות פורנוגראפית, שכן בלעדי זאת — כך אמר — אין הוא יכול להירדם.

כאמור, היתה פעילות כלכלית בכמה צורות גם בגיטו גופו — בין היהודים לבין עצמם. מספר אנשים, אם כי לא גדול, התקיימו על שירותים שנתנו בשכר לתושבי הגיטו; היו אלה בעלי־מקצוע שונים, כגון רופאים ורופאי־שיניים פרטיים, חובשים, אחיות ומיילדות, חייטים, סנדלרים, ספרים ועוד. ההווי המיוחד של הגיטו השתקף בפרנסתם של אי־אלה אנשים שעבדו בעיר. הללו קיבלו על עצמם, תמורת "דמי תיווך", לעשות עסקות של המרת חפצים במצרכי־מזון למען תושבים בגיטו שלא יכלו להגיע העירה מחמת גילם, מצב בריאותם או עבודתם בגיטו. בענין זה נתגלעו תכופות סכסוכים בגיטו, שכן אי־אפשר היה לדעת בדיוק כמה מצרכים קיבלו ה"מתווכים" תמורת החפצים שנמסרו לידיהם. זאת ועוד, בשל אי־הליגאליות של העסקות נפלו פעמים רבות החפצים בידי ליטאים או בידי הגישטאפו. ברם, פעמים בדו המתווכים מלבם כשלונות כאלה, או הגזימו בכוונה, כדי לרמות ולנצל את לקוחותיהם חסרי־המגן.

פרנסה מיוחדת במינה היתה בגיטו פרנסת ה"מלאכים". גברים וגם נשים, שבשל גילם, מצב בריאותם או הרכב משפחתם, היו פטורים לגמרי או חלקית מעבודות־הכפיה, קיבלו על עצמם, תמורת תשלום בכסף או במצרכי־מזון, למלא את חובת־העבודה הקשה במקום אנשים אחרים. השתמשו ב"מלאכים" אנשים שלא יכלו או לא רצו לעשות את העבודה בעצמם, אבל מטעמי בטחון היו מעונינים שתעודותיהם תהיינה כשרות לגבי קיום חובת־העבודה.

גם "תעשיה" ביתית היתה קיימת בגיטו — היו אנשים שייצרו בגיטו כעכים, סוכריות וממתקים, מפוקפקים מאד מבחינה סניטארית. תוצרתם שווקה בידי רוכלים, ילדים בעיקר, וכאשר לא היו בגיטו גרמנים הרעישו הילדים ברחובות בצעקות: "בייגעלעך, מאנדעלעך, שמאקצעס".[7] סוג אחר של "תעשיה", חשובה למדי בזמנה, היתה בגיטו אפיית לחם במאפיות פרטיות לא־ליגאליות.[8] מאפיות פרטיות אלה הגדילו את כמות הלחם בגיטו ומבחינה זאת היו לברכה, אך לא פעם היו תלונות קשות נגד בעלי־המאפיות על שהם מנצלים את הלקוחות,[9] ועל טיבו הגרוע של הלחם. ברם, לא תמיד אפשר היה להלחם ביעילות בתופעות אלה. תחילה הרוויחו בעלי המאפיות האלה רווחים יפים למדי, אך עקב אי־הליגאליות שבפעולתם היו להם כשלונות גדולים עד שלבסוף יצא שכרם בהפסדם ובמשך הזמן נסגרו כמעט כל המאפיות הללו.

ספסרים נועזים הבריחו לגיטו בדרכים שונות מצרכי־מזון בכמויות גדולות למדי. לספסרים אלה היה מנגנון של מוכרים ראשיים ומוכרי־משנה, שהיו מהלכים מבית לבית ומציעים למכירה חמאה, גבינה, בשר, שומן ועוד. כמובן, המחירים היו גבוהים למדי, כי במסחר זה היה סיכון גדול — המבריח היה צפוי להפסדים גדולים במקרה שנתפס ליד שער הגיטו. משום כך יכלו לקנות את המצרכים רק מספר מצומצם מאד של אנשים. המסעדות הלא־ליגאליות שימשו מקום־פגישה לספסרים ולחבריהם.

תופעה אופיינית בגיטו היה העדר כמעט מוחלט של יחסי

7. כעכים, שקדי־מרק, ממתקי־מציצה.
8. למאפיות אלה היתה הכנסה נוספת מהטמנת חמין־של־שבת.
9. כאשר אפו לחם מדגן קיבלו תוספת של 30%. בעלי מאפיות רבים לקחו את כל התוספת לעצמם ולא נתנו דבר לתושבי הגיטו שמהם קיבלו קמח לאפיה.

עובד ומעביד, שכן יהודים מעטים מאד בגיטו עבדו בתור פועלים שכירים אצל יהודים אחרים; אבל אין פירוש הדבר שבגיטו לא היה אי־שוויון כלכלי גדול. היתה בו שכבה קטנה ודקה של "עלית" מבחינה כלכלית — ורק מבחינה זאת — שחיתה בשפע ובמותרות. כאלה היו מראשי הבריגאדות העירוניות, אשר עבדו במקומות־עבודה טובים, הספסרים ומבריחי־המזון הגדולים. היו אנשים במספר לא קטן שאמנם לא חיו חיי מותרות, אך גם לא חיי עוני; מצבם הכלכלי של אלה היה לא רע יחסית. אך היו בגיטו גם עניים מרודים שחיו במצוקה גדולה. בעיקר היו אלה עובדי שדה־התעופה. כדאי לציין שההבדלים הכלכליים בגיטו לא היו המשכם של ההבדלים שהיו בעיר בשנים כתיקנן. מי שהיו העשירים והאמידים בעיר הפכו על־פי־רוב בגיטו לעניים וחיו כמעט אך ורק על מנות־המזון הדלות שקיבלו. לעומת זאת, אנשים לא מעטים אשר קודם לכן חיו בעיר בדחקות ובעוני, נשתפר מצבם דווקא בגיטו והם חיו בו חיי־רווחה ואפילו במותרות. מצבו הכלכלי של היחיד היה תוצאה מכמה וכמה גורמים: הרכוש שהצליח להציל מידי הגרמנים; תכונות אישיות מתאימות כדי להסתגל לתנאים האיומים של החיים בגיטו; אומץ־רוח, ולפעמים גם כוחות פיסיים, כדי להבריח מצרכי־מזון מן העיר; ידיעה איך לעשות עסקים עם מנהלי מקומות־העבודה בעיר; היכולת לספסר, לרמות את הגרמנים, להיחלץ מסכנות וכדומה. יש לציין עוד דבר: לא היתה שום יציבות כלכלית בגיטו — העשיר עלול היה לאבד את כל "הונו" בן־לילה ולהיעשות עני, אם לא גרוע מזה.

פרשה מיוחדת בגיטו היתה מצבם של בני האינטליגנציה היהודים. מקצתם מצאו להם מקומות במנגנון של ה"אלטסטנראט" ומקצתם עברו למשלח־יד חדש. מורה ידוע למתימטיקה נעשה סנדלר, מורה אחר — נגר, רב נעשה לפועל בבתי־המלאכה, עורך־דין למד בנאות, סופר ועתונאי נעשה חשמלאי. היו גם אנשי־רוח שלא יכלו בשום אופן להסתגל לתנאים החדשים. מצבם של אלה בגיטו היה טראגי ביותר.

ד"ר אליהו סגל

הארגון הרפואי בגיטו

במסע-ההשמדה נגד היהודים, שהחל עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, נרצחו באכזריות נוראה כמעט כל הרופאים היהודים בעיירות. נשארו רק בודדים שהצליחו להסתתר ואחרי-כן להתגנב אל תוך הגיטאות.

בעיר קובנה היו אז הרבה פצועים יהודים, ששכבו בבתיהם ללא טיפול, משום שרופאים יהודים לא יכלו לצאת מבתיהם אלא תוך סיכון-נפש. רופאים נוצרים לא הלכו אל יהודים והצלב-האדום לא נענה לבקשת עזרה ליהודים.

ביום פלישת הנאצים היינו כולנו, רופאי המרפאה הראשית, עסוקים בעבודתנו. פתאום ניתנה פקודה להיאסף באחד החדרים, ורופא ליטאי צעיר שלף אקדח והכריז, כי נתמנה מטעם המפ-קדה הראשית של "הפרטיזנים" הליטאים למפקד רפואי וכי לרופאים יהודים, פרט לאלה שיקבלו ממנו פקודה מיוחדת, אסור להיכנס למרפאה. הוא חייב שלושה מאתנו — ד"ר א. פלר, י. זלצברג ואותי — לא לנטוש את העבודה. חולים יהודים חדלו לבוא למרפאה. המבקרים במרפאה היו רק "פרטיזנים" ליטאים מזויינים ש"הצטיינו" בשעת פעולות נגד יהודים. אחד מהם, בדרגת מפקד, מורה מלודוינובה, התפאר ברצח הגדול שכנופייתו ביצעה ביהודים בשטח שמסביב למאריאמפול.

יום אחד באו שני צעירים ליטאים וקראוני לשאנץ (פרוור העיר קובנה) אל אשה נוצריה פצועה. הלכנו לאורך חוף הניימן. באיזור בית-החרושת של טילמאנס, בקירבת תעלת נמל-החורף, עלה ריח צחנה. משיחתם של מלווי נודע לי, כי לפני שבוע נורו שם מאה וששים יהודים. כנראה לא כוסה קברם המשותף בשכבת אדמה די עבה.

החולים היהודים ששכבו בבתי-חולים — זה שעוד היה ידוע בשם "היהודי", של האוניברסיטה ושל הצלב-האדום — ובבתי-חולים פרטיים, ברחו משם, אם אך היתה להם אפשרות לכך. המרותקים למיטותיהם היו שרויים בפחד-מוות שלא הירפה מהם. היו מקרים שאנשי הכנופיות הוציאו חולים ממיטותיהם ורצחום. אותה סכנה איימה גם על הרופאים היהודים. הדכאון הנפשי הכללי גרם לכך שד"ר יצחק איפ, אחד הרופאים המעולים, עסקן פעיל ב"אזע", שעם בוא הבולשביקים חזר לליטא מאפריקה הדרומית שאליה היגר, התאבד בתוך כותלי ביה"ח היהודי.

הארגון הרפואי בגיטו בראשיתו ושריפת בית-החולים

בתנאים אלה לא היה קיים עוד המושג של שמירה על הבריאות ועבודה רפואית יהודית נפסקה לגמרי. בתכנון שירות-רפואי יהודי הוחל רק עם בוא הפקודה על הגירוש לגיטו. בלבבות החלה לפעם התקוה, שעם ריכוז האוכלוסיה היהודית במקום אחד — אמנם בשטח סגור וגדור בתיל דוקרני — אפשר יהיה להקים משטר-חיים פחות או יותר מסודר. כיון שלא היו שום אשליות בנוגע לטיב המשטר, והיה יסוד לחשוש לפגיעות קשות בבריאות, היתה אחת המשימות הראשונות — ארגון שירות-רפואי יעיל בגיטו.

במבואות סלאבודקה, ברחוב יורבורג, נפתחה המרפאה הרא-שונה ורבים מהרופאים התחילו לעבוד בה לפי תור. ברובה המכריע היתה זו עבודת טיפול בפצעים בתנאים פרימיטיביים ביותר. מספר הפצועים היה גדול והפצעים היו קשים — מכדורי אקדחים ורובים, דקירות סכינים, מהלומות גרזנים ומוטות-ברזל, חיתוך בזכוכית ועוד. חולים במחלות פנימיות כמעט שלא באו. הוצאת מתים לבית-הקברות היהודי נעשתה בלתי אפשרית. את חללי הרציחות ואת המתים ממחלות נאלצו לקבור בחצרות.

עם סגירתם הסופית של שערי הגיטו ב-15 באוגוסט 1941 נשארה המרפאה מחוץ לתחומו. השטח שניתן בתחילה ליהודים הוקטן למעשה במידה ניכרת ואף זה נחלק לשניים — לגיטו הקטן ולגיטו הגדול. באחד הבניינים של הגיטו הקטן נפתח בית-החולים למחלות מידבקות והועמדו בו כששים מיטות. מנהלו היה ד"ר משה בראונס וסגניו ד"ר חיים איפ וד"ר נ. דווידוביץ ואתם מספר אחיות. בתוך בנין בית-ספר, ששימש מקלט לכמה מאות יהודים, סודר באחת הפינות מעין "בית-חולים כירורגי" ובו מיטות אחדות. במסדרון בוצעו ניתוחים דחופים, בעיקר קטיעת איברים. עבדו בו ד"ר בנימין זכרין וד"ר רבקה קפלן-מולק. התנאי העיקרי לכל עבודה כירורגית הוא אספטיקה, כלומר מניעת זיהום הפצע על-ידי חידקים. השגת התנאי מתאפשרת בעיקר על-ידי הרתחת כל המכשירים והחומרים, הבאים במגע עם בשרו של המנותח, על-ידי טיהור הסביבה מאבק, וכיוצא בזה. אפשר לתאר איזו "אספטיקה" שררה ב"חדר הניתוחים" ובמסדרון המלא אבק המתאבך מתחת לרגליהם של המוני המתרוצצים שם, ומה היה טיב החיטוי בלי סטריליזטור, בחוסר אפשרות להרתיח לבנים וכדומה. אף-על-פי-כן הצליחו רוב הניתוחים. את הציוד הדרוש למרפאה ולבתי-החולים נדבו רופאים, שבשעת הכניסה לגיטו היה מספרם למעלה ממאה. כל אחד הביא את המכשירים שהיו ברשותו וכן תרופות. האוכ-לוסיה כולה תרמה תרומות חשובות: מיטות, סדינים, מגבות, כלי-בישול וכדומה. תוך ימים ספורים נפתחו עוד שלושה מוסדות: בית-מחסה לילדים היתומים שהובאו מהעיר וחלק מהיתומים החדשים. ברחוב קריקשצ'וקייצ'יו (רחוב בית-המט-בחיים) נפתחה מרפאה כללית, שבה עבדו רופאים שונים במקצועותיהם, והיה שם גם חדר ליולדות בהנהלתו של ד"ר ש. נבריסקי. באותו בנין — בתי-מלאכה לשעבר — השתכנו באחת הפינות הנידחות והאפלות שלו גם כמה עשרות זקנים וזקנות חסרי מקלט, ביניהם כאלה שבשנים קודמות היו אנשים מכובדים מאד. הצד השווה שבכל המוסדות בשני הגיטאות היה זה שלא היתה בהם אפשרות להכין אוכל לחולים, והם היו תלויים באספקה הדלה מבני-המשפחה, במידה והיו כאלה.

על אף הקושי שבמצב בגיטו ועל אף הנגישות החדשות מצד הגרמנים — חיפושים המוניים בכל הבתים, ללא יוצא מן הכלל, החרמת כל הרהיטים הטובים פחות או יותר, שדידת כל הזהב וחפצי הערך, וכל זאת בלווית רצח יהודים, ופעולות השמדה מאורגנות של יהודים — למרות כל אלה הלכה הפעילות הרפו-

אית וההיגיינית בדרך של התפתחות והתארגנות מסויימת. הממונה על השירות הסניטרי היה ד״ר משה בראונס, אפידמיולוג מומחה, בעל נסיון רב. העובדה שלראש ה״אלטסטנראט״ (ועד זקני הגיטו) נתמנה, לפי בקשת נכבדי קהילת קובנה, ד״ר אלחנן אלקס, אחד המעולים בין הרופאים היהודים בקובנה, מנהל המחלקה הפנימית של בית־החולים היהודי במשך שנים רבות, אף היא שימשה ערובה לכך שכל האפשרויות לעבודה רפואית ולשמירה יעילה על בריאות תושבי הגיטו תנוצלנה במלואן. והנה, ביום השבת, 4 באוקטובר 1941, הונחתה על הגיטו מכה שניפצה במחי־יד את האשליות ביחס לעתיד והחריבה עד היסוד את הבנין שהוקם בעמל לא־אנוש להגנה על הבריאות ולריפוי הפצעים של האוכלוסיה האומללה הכלואה בגיטו. באותו יום הוקף ״הגיטו הקטן״ פלוגות אנשי ס.ס. גרמנים וכנופיות ״פרטי־זנים ליטאים״. כ־1500 מתושביו — לרבות זקנים, נשים וטף, החולים שנותחו באגף הכירורגי, וילדי בית־היתומים — כולם גורשו מן הבתים תוך מכות בקתות־רובים והובאו ל״פורט ה־9״ — ה״פורט״ של מבצר־קובנה לשעבר, המפורסם בתולדות השמדה — ושם נורו וכוסו באדמה בקבר־אחים ענקי. בית־החולים למחלות מידבקות נחסם מבעוד בוקר בתיל דוקרני, מסביב הוצבו משמרות של חיילים מזויינים במכונות־יריה, ומשנתרוקן הגיטו מתושביו נשפך על בית־החולים בנזין והוא הוצת ועלה בלהבות על כל ששים החולים ששכבו בו. בין הנספים היה הרופא התורן ד״ר ג. דווידוביץ ובין נרצחי ה״פורט ה־9״ היו הרופאים ד״ר א. פיינברג, לשעבר יו״ר אגודת הרופאים בקובנה, ד״ר אריה אלקס, אחיו של ד״ר אלחנן אלקס, ואחותו חנה, שעבדה בבית־החולים. הגרמנים הודיעו לאחר מכן, כי שרפו את בית־החולים מפני שש־בו בו חולי־דבר. היה זה, כמובן, שקר מוחלט.

תחלואת גיטו

אחרי ה״אקציה״ הגדולה של ה־28 באוקטובר 1941 נשארו בגיטו כ־17,400 יהודים (באופן רשמי — כ־16,600). באותו שטח גרו קודם כ־7000 ליטאים. שטח מגורי היהודים, שהיה צפוף ודחוס כמעט עד אפס מקום, הצטמצם עוד יותר מזמן לזמן, שכן השלטונות הגרמניים היו מגרשים את היהודים מרחובות שעל גבול הגיטו, מצמצמים את השטח ומגבירים את הצפיפות עד כדי כך, שלדיור נותרו כשני מטרים מרובעים לנפש, בממוצע. ההזנה היתה גרועה ובתנאי העבודה הקשה לא סיפקה אפילו שליש הקלוריות הדרושות; ויטאמינים וחלבונים חסרו בתזונה לפעמים במשך תקופות ארוכות. לאחר שבועות אחדים רווחו מקרי תפיחות ברגליים — לא בשל מחלת כליות, אלא עקב דלדול החלבונים בדם (היפופרוטאינמיה), הגורם לחדירת נוזלים דרך דפנות צנורות־הדם אל תוך הרקמות. הבגדים נתרפטו והנעליים נקרעו, כי בשוב האנשים והנשים בערב מעבודת־הפרך בבגדים רטובים ובנעליים מכוסות בוץ לא היה להם במה להחליפם ולא היה סיפק בידם לייבשם; ובבוקר, בטרם שחר, היו חייבים לעמוד למיפקד ולצאת שוב לעבודה — שבעה ימים בשבוע, ללא יום מנוחה כלשהו. מכל אברי־הגוף הרצוצים היו הרגליים האומללות ביותר. בשטח זה הוטב המצב במקצת כשהחלו בתי־המלאכה בגיטו לספק לעובדי שדה־התעופה נעלי־עץ, אך לאלה היו מגרעות חמורות משלהן — הן היו משפשפות את העור וגורמות לפצעים. עבודת־הכפיה ומיעוט מקורות המחיה גרמו לכך שעל תושבי הגיטו התחילו להשתלט מחלות חדשות. התזונה הגרועה הביאה להפרעות בעיכול, התרבו השלשולים, ובשל תהליכי התסיסה המוגברים במעיים, שניזונו כמעט אך ורק בפחמימות — לעתים קרובות בעיקר מבולבוסין קפואים ורקובים — סבלו רוב התושבים מהפרשות־גאזים בלתי רגילות ומציקות מכל הבחינות, ביחוד מבחינה אסתטית. בתנאי הדיור הצפוף היה בזה מקור לעינויים קשים בלילות. לא מעט סבלו התושבים — ביחוד הנשים — מהפרעות במערכת כלי־השתן. המזון היה לרוב נטול חמרים מרתקי מים, כגון מלח, סוכר, חלבונים; הכל הרבו לשתות כדי להשקיט במקצת את הצמאון. במקום סוכר השתמשו בסכרין, שהוא כשלעצמו אינו משתן (דיוורטי), אבל כוחו כעוצר נוזלים הוא, בניגוד לסוכר, אפסי. חוסר הוויטמינים והמלחים גרם לחולשתם של שרירי הסגר (ספינקטרים) וכושר השליטה הרצונית על ההפרשה נפגם. הגברים עוד ״הסתדרו״ פחות או יותר ואילו הנשים היוצאות לעבודה סבלן היה קשה ונתרבו ביניהן מקרים של דלקת השלפוחית עקב הצטננות ושל גירוי העור במקום הנפגע. ההפרעות מצד המעיים ואברי־השתן פחתו במרוצת הזמן, משנשתפרו תנאי התזונה הודות לכך שהעובדים מחוץ לגיטו באו בקשרים עם התושבים הנוצריים שבסביבת מקום־העבודה.

חורף 1941/42 היה קשה וקר במידה בלתי רגילה. נתרבו מקרי ההצטננות ודלקת קנה־הנשימה. מחוסר בית־חולים היו החולים נשארים בבתיהם ומקבלים שם טיפול רפואי, אך מיום ליום גבר הצורך בבית־חולים. בעיית הקמתו היתה קשורה לא רק בהתגברות על המצוקה החמרית האיומה, אלא גם על הפחד מפני הסכנות הכרוכות בדבר. נסיון אוקטובר 1941 לימד שבית־חולים עלול לפתע פתאום להפוך בית־קברות לחולים ולרופאים גם יחד. משום כך ובשל הצורך ללכת למקומות־עבודה שמחוץ לעיר, כיון שאלה היו מקורות למזון, הצטרפו רוב הרופאים לפלוגות־העבודה. במקרים מסויימים הם שימשו גם סניטרים, וברוב המקרים עבדו כפועלים פשוטים. לאחר שבועות מספר נתברר, שהמרפאה הקטנה אשר בבנין בתי־המלאכה ברחוב קריקשצ׳וקייצ׳יו אינה יכולה עוד לספק את הצרכים הרפואיים.

השירות הרפואי מוקם שוב

כיון שפלוגות־העבודה היו יוצאות וחוזרות כסדרן והיה רושם שאין לחשוש מפני הישנות אקציות בעתיד הקרוב ביותר, וכן היתה תקוה שהבטחת הגרמנים לתקופה מסויימת של שקט יחסי ראויה במידת־מה לאמון — הוחלט איפוא על שיקום בית־החולים. לצורך זה הוצאו דיירים מבנין של בית־ספר לשעבר, בעל שתי קומות, ותוך ימים מספר הפך הבית למוסד רפואי. בקומה העליונה היתה מחלקה פנימית בהנהלתו של ד״ר משה ברמן ומחלקה כירורגית בהנהלתו של ד״ר ב. זכרין. עוזרתו של ד״ר זכרין היתה המנתחת ד״ר רבקה קפלן־מולק. בקושי רב עלה להשיג ציוד בשביל בית־החולים. הושגו מיטות, מכשירים, לבנים. רופא אחד, ד״ר ל. גולדשטיין, שהצליח בשעת הגירוש מן העיר להעביר לגיטו את הציוד הרנטגני שלו, מסר אותו לבית־החולים החדש, ונמצאו חשמלאים שהתקינוהו והוא תיפקד היטב. הרנטגנולוג היה ד״ר זלמן גרינברג, שחילק את זמנו ליציאה העירה בראש פלוגת פועלים ולעבודה מקצועית

בבית־החולים. בקומה התחתונה רוכזו כל המרפאות, לרבות מרפאה לשיניים בהנהלתו הכללית של ד״ר אליהו סגל. במר־פאות עבדו שעות קבועות — לפי משמרות — כמעט כל הרופאים ורופאי השיניים שלא יצאו העירה לעבודה בבריגאדות עירוניות. באחד החדרים היתה מחלקת הילדים. בבית קטן בחצר סידר ד״ר מ. בראונס מחלקה למחלות מידבקות ובבית השני הותקן לאחר זמן גם מטבח בשביל החולים. נפתחו שם גם בית־מלאכה קטן לתיקונים טכניים דחופים, מתפרה לתיקוני לבנים ומכבסה מיוחדת בשביל בית־החולים, נוסף על המכבסה הציבורית הגדולה ששירתה את אוכלוסיית הגיטו כולה.

במחלקה הפנימית היו רוב החולים קרבנות רעב, מהם שכרעו תחתם ברחוב. היו גם מקרים של דלקת ריאות. במחלקה הכירורגית שכבו פצועים מתאונות עבודה, מיריות או מכות בקתות־רובים של גרמנים וליטאים. עבודתם של המנתחים היתה קשה ביותר, כיון שלא היה שום דבר מן המוכן ותמיד היה צריך להתחיל ניתוח מנסירת עצים לחימום החדר והרתחת המכשירים בסירים פשוטים בשל חוסר סטיריליזטור. לעתים קרובות חסרו חמרים הכרחיים ולא פעם אירע שבמקום חוטי־משי או קטגוט השתמשו לתפירות הכירורגיות בחוטים פשוטים. אף־על־פי־כן עלו רוב הניתוחים יפה — ביניהם גם קשים ומסו־בכים, כגון מקרים רבים של הסתתמות המעיים. באותו חדר־ניתוחים ובאותם תנאים פרימיטיביים עבד גם ד״ר אהרן פרציקוביץ (פרץ) ומאוחר יותר גם ד״ר שלמה נבריסקי, שעשו ניתוחים לנשים לפי גזירת הגישטאפו. רופאים אלה ביצעו בהצלחה גם מספר לא קטן של ניתוחים גיניקולוגיים רציניים, הפסקת הריון בכל הגילים, כריתת גידולים ברחם (מיומות) וכדומה. חלק גדול מהצלחת המנתחים בעבודתם הקשה, שלפ־עמים הגיעה עד כדי ניתוחים אחדים ביום, יש לזקוף לזכות האחיות הכירורגיות המעולות והמסורות: בלה ליפשיץ, רבקה אפשטיין ורוזה וולפרט, שידעו להתגבר על כל הקשיים ועבדו למעלה מכוחותיהן.

ד״ר מ. בראונס ארגן את העבודה הסניטרית, שהיתה לה חשיבות ראשונה במעלה בשל הצפיפות, מיעוט הלבנים והבג־דים, חוסר הסבון והליקויים שבבתי־השימוש הפרימיטיביים, שהיו בנויים לפי השיטה הנהוגה בכפרים נידחים ושנתמלאו תוך זמן קצר על גדותיהם, ובעיקר עקב המגע של עובדי־כפיה יהודים מן הגיטו עם בגדיהם של חולים מידבקים, תוך עבודתם בבתי־החיטוי בעיר ובתחנת־הרכבת. נשקפה סכנה להכנסת מחלות מידבקות אל תוך הגיטו ולהתפשטותן בקרב אוכלוסייתו. למניעת הסכנה אורגנו בגיטו יחידות־סיור בניהולן של אחיות שבדקו את כל הבתים והחצרות. הוצאו תקנות חמורות וקפדניות לסידור בתי־שימוש והותקן בית־מרחץ עם תא־חיטוי לבגדים וללבנים. על אף הקשיים המרובים, חוסלו התקלות והגיטו הגיע לדרגת היגיינה גבוהה למדי. בסתיו 1942 ובאביב 1943 אירעו בגיטו מקרים של טיפוס הבהרות. בצבא הגרמני שבחזית המזרח לקו באותה תקופה חיילים רבים במחלה זו. כמה מן היהודים שעבדו בבתי־החיטוי לבגדי חיילים גרמנים חלו אף הם. הסכנה העיקרית היתה צפויה לגיטו לא מהמחלה עצמה, אלא מהגיש־טאפו, שהיתה מקדמת בוודאי בשמחה את ההזדמנות לשרוף את הגיטו על כל תושביו מתוך אמתלה ״חוקית״ שהוא מהווה קן של מגיפות. המצב היה מסובך, שכן קשה היה להסתיר מעיני הגרמנים את העדרם של פועלים יהודים מהעבודה. מלבד זאת תבע השירות הרפואי הליטאי מהגיטו להגיש בקביעות דו״ח חודשי מפורט על המצב הסניטרי ועל התחלואה. היה חשש מבוסס שאילו נתקלו מנהלי השירות הליטאי באבחנה ״טיפוס הבהרות״, היו מזרזים את הגרמנים לביצוע ההשמדה. בישיבות הוועדה המצומצמת של רופאי הגיטו נשמעה הדעה, שאי־אפשר להסתיר את הדבר ו״צריך שיהיה אומץ־לב לגלות את האמת״. לאושרנו ניצחה הדעה המנוגדת, שיש לעשות הכל כדי שמהותה של המחלה לא תיוודע לשום איש ו״צריך שיהיה אומץ־לב להסתיר את האמת״ מהרוצחים הצמאים לדם יהודי. בחשאי ניתנה לכל הרופאים היהודים ההוראה לא לציין בתעודות השחרור מעבודה את האבחנה ״טיפוס הבהרות״, אלא ״דלקת־ריאות קשה״, ואילו למחלקה הסניטרית של הגיטו ניתנה הוראה לעשות חיטוי מתאים. בדרך זו הצליחו להתגבר על סכנת המגיפה. את החולים בידדו במידת האפשר וטיפלו בהם מבלי שהם או קרוביהם ידעו על טיבה האמיתי של המחלה. בסך־הכל היו כארבעים מקרים ומהם שניים או שלושה מקרי מוות.

חלק חשוב של העבודה הרפואית נעשה על־ידי מחלקת־הבריאות שליד משרד־העבודה ב״אלטסטנראט״. משרד־העבודה היה מעין חוט־השדרה של הגיטו. למעשה היה תלוי קיומו של הגיטו בקיומם של יהודים עובדים. משום כך היה צורך לשמור על כוח־האדם, לדאוג לכך שפלוגות היוצאים לעבודות־הכפיה תהיינה תמיד מלאות במספר האנשים הנדרש והרשום אצל הגרמנים, ושהאנשים יהיו בעלי כושר־עבודה בלתי פגום. מאידך, היה צורך להוציא מתוך השורות את החולים, לתת להם שחרור זמני ואפשרות להתרפא, או פשוט לנוח ולהחליף כוח. מזמן לזמן היה מתח ה״דריכות לעבודה״ שוקע, ואז עמדה בפני הרופאים המשימה להילחם בהשתמטות. זאת היתה עבודה רפואית לא קלה ועל העוסקים בה היה לעשותה לא מתוך שיקולים רפואיים בלבד, אלא גם מתוך חישובים ציבוריים, משפחתיים ואישיים — מבחינת נחיצותם של אנשים מסויימים במקומות־עבודה מיוחדים או בגיטו עצמו. לזהירות מיוחדת היו זקוקות הנשים ההרות — צריך היה להחליפן באחרות מבלי שהגרמנים ירגישו בשינויים שנעשו ברשימות — במקרים אלה היתה הוועדה הרפואית עוזרת בביצוע משימותיה של המדי־ניות המיוחדת במינה של הגיטו.

מחלות עובדי הכפיה

מבחינה פיסית היתה עבודת־הכפיה קשה מאד, והתנאים שבהם בוצעה הכבידו עליה במיוחד. העובדים — חנוונים, בעלי־מלאכה, מורים, פנקסנים, רופאים, עורכי־דין, רבנים לשעבר — לא היו רגילים לעבודה גופנית ולכן הקדימו ללקות במחלות שונות. בעיקר סבלה מערכת אברי התנועה: רווחו מאד דלקות גידי הגפיים, ובמרוצת הזמן נתרבו המקרים של השתטחות כפות הרגליים בדרגה חמורה. בחורף — ביחוד בראשון שהיה קר ביותר — היו מקרים רבים של קפיאות ברגליים, בידיים, בלחיים, ובחלק מן המקרים הסתבכו הקפיאות עד כדי נמק (נקרוזה). הריפוי נתקל בקשיים מיוחדים, שנבעו מחוסר ויטא־מינים במזון. במקרים רבים היו הפצעים קשים ביותר בשל פציעות קודמות מכדורי גרמנים וליטאים, שפגעו בעצבים וגרמו נזקים ניכרים לסיבי ההזנה שלהם. החלה בולטת נטיה לשברים בעצמות ולבקיעי מעיים (הרניות) כתוצאה מחולשת רקמת־החיבור. מקרים אחרים הגיעו לידי ניתוח.

במשך הזמן נתרבו גם מקרים של חולשת שריר־הלב, והאנשים היו זקוקים להעברה לענפי עבודה קלים יותר. חופשת־מחלה מותר היה לאשר לתקופת־זמן שלא עלתה על חודש. היו מקרים של הופעת רעש בלב כתוצאה משינויים אורגניים. החולים בתעוקת־הלב (אנגינה פקטוריס) החזיקו מעמד ולא היו להם התקפות, אבל אם אירעה התקפה — היתה זו קטלנית.

חולי שחפת־ריאות חדשים לא נתרבו במידה ניכרת, אבל חולים קודמים גוועו ברובם עד מהרה. המעטים שנותרו בחיים היו עובדים חרוצים ביותר.

בסתיו 1942 היו מקרים רבים — מעין מגיפה — של דלקת־כבד מזיהום. המחלה היתה מתחילה בהפרעות־מעיים חריפות — שלשולים, כאבים, חום גבוה. לאחר שבוע היתה מופיעה צהבת, אבל זו לא הותירה נזקים חמורים בכבד.

היו מקרים רבים של דלקת־חניכיים. מחלות־עור היו שכיחות בתקופה הראשונה לקיום הגיטו. היו הרבה מקרי חטטת (פורונקולוזה) שהתפתחו כתוצאה מגרדת, אך עם השלטת נקיון נתמעטו מקרים אלה. שיטת הריפוי בהזרקה תוך־עורית (אינטראקוטנית) של דם־עצמו התבלטה ביעילותה והיתה, כמובן, גם הזולה ביותר. היו מקרי ורדת (אריסיפלס) מועטים, אך רבים היו המקרים של "מעין ורדת", בעיקר באצבעות הידיים. הם נגרמו על־ידי זיהום והצטיינו בעקשנותם. בקיץ היו מקרים רבים של כוויות־שמש בחלקי־גוף שהיו חשופים בשעת עבודה.

דלקות־עצבים בין הצלעות היו מרובות: נשית (אישיאס) אירעה במקרים בודדים, אבל צורתה היתה קשה.

מחלות־רוח לא היו. חולי־הרוח היהודים שהיו בעיר נרצחו בראשית התקופה הנאצית. התאבדויות אירעו רק לקראת הסוף, ביום חיסול הגיטו. העדרן הרגיז מאד את שליטי הגיטו הגרמניים. בתקופה הראשונה לקיומו היתה התמותה בגיטו בדרך כלל גבוהה. זקנים מתו מתשישות, צעירים וילדים — בשל ירידת כושר התנגדות למחלות.

בית־המרקחת

משחודש השירות הרפואי אחרי ה"אקציה" הגדולה ונפתחו בתי־החולים והמרפאות, אורגן גם בית־המרקחת. הוא תפס את כל הקומה השניה של בית די גדול בקירבת בית־החולים. העבודה היתה בתחילה מצומצמת, אבל התרחבה במשך הזמן. בית־המרקחת נמצא ברשותו הבלתי אמצעית של ה"אלטסטנראט", במיוחד של היו"ר שלו ד"ר אלחנן אלקס — והיו לכך טעמים של מדיניות גיטואית פנימית, בעיקר בגלל הצורך להכין דורונות בצורת משקאות חריפים, בשמים ועוד, לאנשי הקומנדנטורה הגרמנית של הגיטו, אך קויים מגע הדוק עם המחלקה הרפואית. לשם חיסכון בחמרים הונהגה בימים הראשונים תורנות של רופאים, שהיו בודקים את כל המרשמים ומקצצים בכמויות הניתנות לחולים לבל תצטברנה תרופות מיותרות בידי יחידים. לאחר שבועות מספר נמסרה הנהלת בית־המרקחת לשני רוקחים מדופלמים צעירים, בעלי מרץ ונסיון — אייזיק סרבניצקי וסגנו הירש לוין. הם שיפרו את העבודה והפכו את בית־המרקחת גם למוסד ציבורי חשוב. עם הקומנדנטורה נקשרו קשרים טובים ובכך אופשרו נסיעות סדירות וכמעט בטוחות העירה, אל מחסני־התרופות הממשלתיים. העגלה של בית־המרקחת שימשה אמצעי־תחבורה יעיל לא רק לייבוא חמרים רפואיים גרידא, אלא גם להעברת ידיעות אל מחוץ לגיטו, להכנסת דברים אסורים מבחוץ ולהסעת לא־רוקחים — לרוב רופאים או פקידי ה"אלטסטנראט", מצויידים בתעודה של בית־המרקחת — לשם פגישה עם אישים ליטאיים מתוך תקוה להפיק מהם תועלת לציבור.

הציוד שופר ומלאי התרופות של בית־המרקחת הלך וגדל. כשפרצה בקובנה מגיפת אסכרה (דיפטריה), פנו אזרחים ליטאיים אל היהודים בבקשת עזרה ובמקרים מסויימים נעשו עסקי חליפין — נסיוב אנטי־דיפטרי של הגיטו ניתן תמורת חמרים נחוצים אחרים, תמורת מצרכי־מזון או "מכשירים" שהיו דרושים למחתרת.

בין התפקידים החשובים שמילא בית־המרקחת — אספקת תרופות ליהודים שמחוץ לגיטו. פלוגות של יהודים היו נשלחות מזמן לזמן למקומות־עבודה אחרים — לקיידאן, וילקומיר, פאלימון — לתקופה די ממושכת. בשנה האחרונה הוצאו מהגיטו רבים מתושביו ונשלחו למחנות־עבודה חדשים — לשדה־התעופה, לשאנץ ועוד. ב־1942 נודע בגיטו על קבוצות של יהודים שהסתתרו ביערות ועל תנאי־החיים בהם הם נתונים — בקור, ברעב, בבורות מכוסים שיחים. בחדשים האחרונים של אותה שנה התחילו מתארגנות קבוצות של צעירים לשם יציאה מהגיטו ליערות, למלחמת פרטיזנים בגרמנים. לכל אלה הגיש בית־המרקחת את עזרתו בחמרי־חבישה ובתרופות.

ליד בית־המרקחת פעלה גם מעבדה כימית־בקטריולוגית, בהנהלתו של הבקטריולוג ד"ר י. שמידט. המעבדה היתה מצויידת לפי מיטב האפשרויות בתנאי הגיטו ובוצעו בה בדייקנות הרבה בדיקות חשובות.

מרפאות

השירות הרפואי היה החוליה העיקרית בשרשרת שהגיטו טרח להצלתו. עמודי התווך שלו היו בית־החולים, המרפאות המאוחדות ובית־המרקחת, אבל היו גם שלוחות: תחנה רפואית לעזרה ראשונה על־יד שער הגיטו, שהיה מוכן לפורענות — שם היו הגרמנים והליטאים משתוללים לעתים קרובות ומכים מכות־רצח את היהודים החוזרים מהעבודה. שם ניתנה גם עזרה לסובלים מכאב־שיניים. לבתי־המלאכה הגדולים שברחוב קריקשצ'וקייצ'יו, שהעסיקו מאות יהודים, היתה תחנה רפואית משלהם. שירות רפואי סדיר קויים בשדה־התעופה. פעילותם של הרופאים היהודים בכל המקומות הללו סייעה במידה מסויימת להטבת התנאים, תודות לכמה מקרים שבהם פנו הפקידים הגרמניים בחשאי לעזרתם של הרופאים, על אף האיסור החמור מטעם הגישטאפו, ומגע אישי גרם לריכוך־מה של המשטר לגבי עובדי־הכפיה.

בית־הקברות בגיטו

לצרכי קבורה הוקצה בגיטו שטח מסויים בקירבת המזבלה הציבורית בסלאבודקה, במרחק־מה מהנהר ויליה. אסור היה להקים מצבות על הקברים וכן אסור היה להרים את שטח הקבר מעל לשטח הקרקע. בנדון זה בא שינוי (בשנת 1942). שטח בית־הקברות נתמלא במהירות שורות מרובות של קברים, מהם גם קברות־אחים, קברי נפטרים ממיתה טבעית, קרבנות רצח ישירים, או מתים מחמת תנאי־החיים האכזריים, שקירבו את קיצם של רבים מכלואי הגיטו (בין קרבנות הרצח היה ד"ר ז. גרברג, שחייל גרמני הרגו ביריה ברחוב מפני שהרופא לא הסיר בפניו את הכובע במהירות הדרושה). על־יד כל קבר

היה תקוע באדמה קרש קטן ועליו מספר. שם משפחתו של הנפטר ותאריך מותו היו רשומים בפנקס ה"חברה קדישא" של הגיטו ולפי רשימות אלו הוקמו לאחר מכן גם מצבות צנועות. הדבר אופשר משום שהגרמנים גילו התעניינות מועטה בענייני יהודים מתים ופעולתם היתה מכוונת בעיקרה להמתתם של יהודים חיים.

רפואות ועזרה סוציאלית

באפריל 1942 הוקמה מחלקה לעזרה סוציאלית. בתור מנהלה מונה מר ירמיהו שוחט, אדם מכובד ובקי בניהול עסקים, והמנהל הכללי היה ד"ר אליהו סגל, שנשאר גם בתפקידו כמנהל המרפאות. בכך נוצר קשר הדוק יותר בין שתי המחלקות, ואת האמצעים החמריים שנמצאו בשטחים שונים אפשר היה לרכז ולנצל במידה רבה יותר למען חולים ולתמיכה בתשושי-כוח ומבריאים. המחלקה הסוציאלית קיבלה תקציב מסויים מן ה"אלטסטנראט" וגייסה אמצעים בצורת מצרכי-מזון מפלוגות-העבודה, בעיקר קמח לאפיית לחם, לשם תוספת לנצרכים, תוך ניצול מאפיות שנמצאו בגיטו והיו זקוקות רק לתיקונים מסויימים. נפתח בית-תמחוי שסיפק ארוחות חמות למחוסרי-בית ולתשושי-כוח. הארוחות היו אמנם דלות, אבל התבשיל החם הכיל בולבוסים, גריסים, קטניות ולעיתים רחוקות גם חתיכת-בשר קטנה. החולים המאושפזים קיבלו אף הם תוספת זאת. ביחוד היה בכך משום הצלה פורתא ועדוד נפשי לחולי-השחפת. ממחסן הבגדים והחפצים נמסרו כמויות גדולות של לבנים לבית-החולים. מחלימים ותשושים קיבלו בגדים כדי שיוכלו להחליפם במצרכי-מזון מיוחדים שהיו זקוקים להם, כגון סוכר או שמנים. המשרד הסוציאלי היה מתווך גם בין החולים לבית-המרקחת, ובמקרים רבים איפשר להם לקבל תרופות שלא היו בנמצא בגיטו.

שמירה על הרמה המקצועית

ביצוע העזרה הרפואית בתנאי הגיטו דרש מאמצים רבים, אך כבר בשלב מוקדם התחיל משרד-הבריאות שליד ה"אלטס-טנראט" לדאוג לשמירה על הרמה המדעית-מקצועית גם מבחינה עיונית. במארס 1942 נקראה אסיפת-רופאים כללית ובה הוחלט על איסוף ספרים רפואיים ועל קיום אסיפות-רופאים לשם דיון בבעיות רפואיות כלליות מנקודת-ראות המציאות הגיטואית, על תצפיות במחנות, הצעות ליעול שיטות הטיפול תוך ניצול האפשרויות בתנאים הקיימים, ועוד.

מזמן לזמן התקיימו ישיבות באולם המרפאות ורופאים הירצו שם על נושאים רפואיים מקצועיים וכלליים. המרצים היו: ד"ר צבי אלקס, ד"ר ל. גולדשטיין, ד"ר ו. לזרסון, ד"ר י. נחמובסקי, ד"ר סגל, ד"ר פרציקוביץ.

בשנה האחרונה, כשעמדה על הפרק יציאתן של קבוצות מחתרתיות מאורגנות אל היערות, לשם מלחמה פרטיזנית בגר-מנים, נפתח ליד בית-החולים קורס לאחיות שנתן אפשרות "חוקית" להדרכה בעזרה ראשונה.

תצפיות רפואיות-פסיכולוגיות בגיטו

הזעזוע האיום שתקף את כלואי הגיטו התבטא לא רק בחוויות שנבעו מהטלטלה הגופנית הקשה, מהניתוק ממקומות-מגורים נוחים וסגירה בתוך מכלאות, מאובדן הרכוש ומפחד-תמיד מפני המוות, כי אם בעיקר מהתמוטטות כל יסודות הנפש: האמונה, הבטחון, הקשרים עם הזולת, הזיקה אל העבר והכמיהה לעתיד. היה מצב של הלם נפשי קשה ומשונה שתוהו ובוהו שימשו בו בערבוביה; אולם כבר בימים הראשונים, כשבני-אדם עדיין עמדו נדהמים נוכח הגורל, מסוערים ומאובנים כאחד, נתגלו שינויים עצומים בסדרי-בראשית של גוף ונשמה, ביחוד בשטח המחלות הכרוניות. דבר ידוע: נפש בריאה בגוף בריא; מחלות הגוף, שינויים חולניים ברקמות הגוף ובאבריו מחלישים את רוח האדם. והנה, בתקופת השואה נתגלה כי מחלה גופנית, כביכול, אין לה שליטה על אדם, כל עוד רוחו אינו משלים עם המחלה, כל עוד הוא שולל אותה ומבטלה. במלים אחרות, כדי לחלות במחלה גופנית לא די בגורם המחולל את המחלה, אלא יש צורך שהנפש תהא מוכנה להסכים לתעלולי הגורם, שהאישיות תכיר במחלה ובשינויים המתהווים בגופה, שתשלים עם המיחוש ותכנע לשלטונו. וכל זמן שהנפש טוענת: "אי אפשי במחלה" — אין כוחה של זו גדול.

לדוגמה תשמשנה העובדות דלקמן: בשנים כתיקנן היו בין היהודים מספר גדול של חולי קיבה ומעיים. הפרעות העיכול, דיספפסיה על כל צורותיה, נפוצו מאד, ומהן לא רק צורות "עצבניות", כי אם גם הרבה מקרים אורגניים ברורים, כיבי (אולקוס) קיבה והתריסריון, שהצילום בקרני-רנטגן אישר את האבחנה. חולים אלה היו ממלאים את חדרי-ההמתנה של הרופאים המומחים למחלות העיכול, היו תופסים מיטות בבית-החולים, והיו כמובן תמיד עסוקים במחלתם ושקועים בהרהורים עליה. לגיטו נכנסו מאות ואלפים כאלה. כל רופא פגש שם את חוליו. אפשר היה לחשוב, כי בתנאים הקשים של מחסור, רעב, חוסר כל אפשרות להיזהר במאכל ובמשקה, שעה שכל פת-קיבר וכל בולבוס רקוב היו בבחינת מציאה יקרה, יחריפו המחלות ומצב החולים יורע. אולם המציאות הראתה את ההיפך: מחלות קיבה, עצירות ושלשול כרוניים, וכן מקרים קשים של כיב, כמעט נעלמו לגמרי בגיטו. החולים הבריאו והלכו לעבודה.

בשנים כתיקנן היו נתקלים לעתים קרובות בתופעה, המעניינת מנקודת-מבט פסיכולוגית, של בריחה מן המציאות אל המחלה. לא רק ילדים שסבלו מרגש של נחיתות וראו עצמם מקופחים לעומת אחיהם היו מרטיבים את המיטה בלילה, מקיאים, סובלים מהתקפות כאב-ראש, שמקורו האמיתי היה פחד מפני עונש או רצון לרתק את תשומת-לב האם או האב אליהם, סבלו מדפיקות-לב או קוצר נשימה, — לא רק הם, אלא גם המבוגרים, לקויי רצון וחסרי-אונים להתגבר על הפחד מפני הקשיים האמיתיים והמדומים שבמציאות, היו שלא-מדעת מבקשים מקלט במחלה, מוצאים הצדקה לחולשתם, לחוסר מרצם בהתנגשויותיהם במוסר המקובל, בדרישות המשפחה, במנהגי הציבור וחוקי המדינה.

בגיטאות, כשעל כל צעד ארב המוות, כשבאוויר היה תמיד מורם המגלב, כשהכל הושוו בחוסר זכויותיהם, כשלא היה אל מי לפנות לעזרה, ממי לבקש רחמים ואהבה; כשהקשיים במציאות היו שווים בשביל הכל וכל מי שרצה להישאר בחיים אנוס היה להילחם על חייו בכל מאודו, כשהמחלה פירושה היה אבטלה, ואבטלה גררה רעב או כדור-מוות או גרוע ממוות — עינויים קשים — בתנאים אלה הופיע מעצמו אמצעי חדש: בריחה ממצבים מעוררי רחמים, בריחה ממקומות הסכנה הגדולה ביותר — בתי-החולים, המרפאות וערשי-הדווי, בריחה מכל דבר שמגלה חולשה ומסמן חוסר כושר-עבודה.

במערבולת זאת נהפך כיוון המנוסה. הבריחה מן המחלה אל הבריאות היתה לטבעית ויעילה, ובאופן אינסטינקטיבי התחילו החולים לשחות בזרם מנוגד, החלו חותרים אל חופי הבריאות שרק בהם היתה להם תקווה למצוא הזדמנות לעבודה, כלומר, להצלה ממוות. החוויה הנפשית החולנית היתה מקור סכנה ולכן נדחקה מעצמה לקרן־זווית שבעמקי הנשמה ויחד אתה נשמטה הקרקע הנפשית גם מתחת למצב הנפשי המיוחד של נכונות לחלות. האישיות נקטה עמדה חדשה. היא עברה למצב של נכונות לבריאות. התוצאה היתה שכוחות ההתנגדות הנפשית המוגברת גייסו גם את כוחות־המגן החבויים ברקמה הגופנית, באברים השונים, ומשום כך בא גם השיפור במצבו הגופני של החולה. בימים כתיקנם יש ומחלה שימשה מעין כלי־זין במלחמת־הקיום. אנשים עסוקים מאד, או תשושי־כוח מחמת תנאי־עבודה קשים, התגעגעו לפעמים למחלה קלה שתאפשר להם לשכב כמה ימים, לנוח, לאסוף כוחות. אך בתקופת־הזעם האכזרית הפך נשק זה למום לבעליו, ואילו הבריאות העניקה סיכויים מסויימים להצלת החיים. משום כך פרצה מעמקי האישיות השאיפה לבריאות והתחילה — שלא מדעת — בריחה המונית ממחלה לבריאות. כוחות פנימיים מנוגדים למחלות, לאחר שגוייסו, נשארו בעמדותיהם, והבריאות הפכה למצב בר־קיימא.

איזו השפעה עצומה היתה לחוויות הנפשיות על כל התהליכים הפיסיולוגיים, זאת ניתן ללמוד מן העובדה שלרוב הנשים המבוגרות, כמעט בלי יוצא מן הכלל, אבדה הווסת עם כניסתן לגיטו.

בשנים קודמות, מאז הוכיח ד״ר זימלווייס שאת סיבת קדחת־היולדות הקטלנית יש לראות בזיהום, השתדלו הרופאים להרחיק מכל אשה יולדת את כל מקורות ההדבקה. בכל זאת לא היה בעולם בית־חולים שלא ראה בין כתליו מקרים של קדחת־היולדות ולא רשם בסטטיסטיקה שלו אחוז מסויים של תמותה בעטיה. האספטיקה המשוכללת ביותר לא הועילה כדי לחסום את הדרך בפני המחלה הממארת והמוות הבא בעקבותיה. אולם בגיטו היו לידות רבות בתנאים שקשה לאדם תרבותי לתארם לעצמו. על אף האיסור החמור מטעם הגישטאפו, שאיים בעונש מוות על היולדת והנולד כאחת, העזו נשים יהודיות להסתיר את הריונן וללדת במסתורים, במרתפים, על עליות־גג, בדירים וברפתות עזובות על מצעי קש רקוב, שהיה מרמס לרגליים, על שקים מאובקים ובלויי סחבות — ואף פעם לא אירעה קדחת־היולדות.

יש ונעשו ניתוחים דחופים, כגון קטיעות (אמפוטאציות) של אברים פצועים בצורה חמורה ביותר, בתנאים שלא היה בהם זכר לחיטוי; במסדרון מלא אבק, בקירבת צרורות בגדים ישנים, במקום מעברם של עשרות אנשים שבדרך הליכתם הרימו ענני אבק — בוצע ניתוח המעי העוור, והפצעים התרפאו בקרימה ראשונית, בלי מוגלה ובלי צלקות. החולה היה מבריא ואחרי שבוע שב אל חיי הגיטו הרגילים, שחסרו בהם אף תנאי הנוחיות הפרימיטיביים, הדרושים לאדם אחרי ניתוח.

ב־12 ביולי 1944 ניתנה על־ידי הגישטאפו פקודה לעזוב את הגיטו. רבים הסתתרו במחבואים. הגרמנים הציתו אש בבתים ואלפים מצאו את מותם. גם בית־החולים נשרף. רופא צעיר, ד״ר ב. אלרט, שהתנדב להישאר עם בני־משפחתו ליד החולים — ניספה בלהבות יחד עמם.

ש. גרינהויז

חיי־תרבות בגיטו

גיטו קובנה היווה צורה מיוחדת במינה של חיים יהודיים. נכון, היתה זו צורה מבעיתה של חיים בתהליך מתמיד של דעיכה וכליה, אך עם זאת נוצרה בה, גם בתנאים הבלתי אנושיים, אפשרות־מה להבעה עצמית.

החיות היהודית נתגבשה בגיטו תוך כדי מאבק נואש ובלתי־פוסק נגד הצורר. המאבק לא יכול היה להיות פעיל. הוא היה בעיקרו סביל, מופנה נגד הכחדה, לשם יצירת חיים חברתיים ותרבותיים ולוּ גם בהיקף מוגבל למדי.

קשה לתאר תנאים מפריעים יותר ומתאימים פחות לחיי־תרבות כמו אלה שהיו בגיטו. כל פעולה תרבותית דורשת מצב נפשי תואם, ואילו האנשים בגיטו חיו באווירה של מתח לא־יתואר, של פחד וחרדה פסיכולוגית ובמצב של גסיסה ממושכת, חברתית ונפשית כאחד. כל פעולה תרבותית דורשת גם אמצעים חומריים מסויימים. תושבי הגיטו וה"אלטסטנראט" תמכו במידת־יכולתם בפעילי התרבות. גם הקו־הפוליטי הכללי תבע לעשות הכל להצלת הכוחות התרבותיים. אמנם, הנושאים בעול הפעו־לות התרבותיות נימנו עם הקבוצה, שזכויותיה היו המעטות ביותר; ובכל זאת, חרף כל התנאים והמכשולים, היו בגיטו קובנה חיי־תרבות, אשר יחסית היו בעלי משקל וערך, אם גם לא הגיעו לרמתם של חיי־התרבות בגיטו וילנה. היו לכך סיבות אובייקטיביות מסוימות. בשנים כתיקנן היתה בווילנה חבורת משוררים יהודים, בעלי כשרונות מובהקים ("יונג־ווילנע" — "וילנה הצעירה"); היתה בה פעילות תיאטרונית עשירה; וילנה גם שימשה מרכז למחקר יהודי ("ייווא"), ועוד. מה שלא היה גורלם האישי, בגיטו וילנה היו מרוכזים הרבה יותר פעילים וכוחות לפעולות תרבות, מאשר בגיטו קובנה. כחצי שנה לפני המלחמה הועברה בירת ליטא הסובייטית מקובנה לווילנה. בשל כך ובשל סיבות אחרות עקרו רבים מהמשכילים הידועים לווילנה. גם אלה שהתגוררו בקובנה נאלצו, בשל עניינים שונים, לנסוע לעתים קרובות לווילנה. מכיון שהמלחמה פרצה באופן פתאומי נתקעו ונשארו בווילנה אנשים שונים מקובנה, וביניהם גם פעילי תרבות. ועוד: ביום הראשון למלחמה ברחו אלפי יהודים לבריה"מ. דרכם עברה את וילנה. אך רק מעטים הצליחו לפרוץ את הגבול לרוסיה הסובייטית. חלק נספה בדרך, חלק שב לקובנה וחלק נשאר בווילנה. בין האחרונים היו הרבה פעילי תרבות.

אחד האישים המכובדים ביותר בחיי־התרבות של גיטו קובנה היה המרצה באוניברסיטה הקובנאית לשפות שמיות וספרותן, ד"ר ח.נ. שפירא, בנו של הרב הראשי של קובנה. ד"ר שפירא היה המומחה הגדול ביותר לשפה העברית בליטא. הוא היה בעל בקיאות רבה בתולדות הספרות והפילוסופיה, עם נטיה לסינתזות עמוקות. הוא היה מחברו של אחד הספרים הטובים ביותר על תולדות הספרות העברית. ד"ר שפירא החל לרשום בגיטו רשימות לחיבור (לכתיבה היה הזמן מתוח מדי), שאפשר היה לקרוא לו "הפילוסופיה של כליון העם היהודי וקיומו". חוץ מזה כתב ד"ר שפירא בגיטו ספר על י.ל. פרץ.

היצירה המזועזעת ביותר של ד"ר שפירא היתה הדרכה חינוכית לילדים: כיצד ללמד אותם להשלים עם המחשבה על המות, כיצד לפתח אצל הילדים את ההבנה, השקט והנכונות לעשות הכל למען החיים ולהכיר את הסכנות בהן הם חיים.

כל העת היה ד"ר שפירא מנהל מחלקת התרבות שליד ה"אלטסטנראט". מאוחר יותר, בשנת 1942, כאשר ציוו הגרמנים לסגור את בתי־הספר, בתי־הכנסת וכל מוסדות התרבות בגיטו, נתמנה ד"ר שפירא כמנהל שני של בית־הספר המקצועי, אשר בין כתליו נוהלה גם כל הפעולה התרבותית.

ב־2 בדצמבר 1943, בלילה, באו אנשי גישטאפו לגיטו ועצרו את ד"ר שפירא, את אשתו, בנו ואמו הרבנית. העבירו אותם לפורט־התשיעי ושם השמידום. כעבור ימים אחדים נודעו הנסיבות המחרידות של המקרה. הסתבר שאחד ממשפחת הרב שפירא באמריקה פנה אל הצלב־האדום הבינלאומי וביקש ידיעות על הרב ומשפחתו — אם חיים הם ומה מצבם. בדרך כלל לא עשה הצלב־האדום דבר להקלת מצבם או להצלתם של היהודים שהתענו תחת עול הנאצים. מסיבות בלתי ידועות מצא הצלב־האדום לנחוץ לנהוג ברב שפירא שלא כדרכו. נראה כי הצלב־האדום פנה למוסד גרמני בברלין בשאלה על אודות הרב שפירא, אגב הדגשה שהוא איש חשוב בציבור היהודי. דבר זה דיו היה כדי לחרוץ את דינה של כל משפחת הרב (הרב כבר לא היה אז בחיים).

אישיות בולטת בחיי־התרבות של גיטו קובנה היה גם אבא בלושר. כל יהודי קובנה הכירוהו במשך עשרות שנים כאיש־ציבור ועסקן ציוני מסור ופעיל. הוא ניהל בקובנה את הספריה היהודית הפרטית הגדולה ביותר. בספרייתו יכולת לקבל ספרים בעברית, באידיש ובשפות זרות, ודרכו היו משיגים בשנים־עברו, בימי הצאר, את הספרות הליגלית־למחצה והמתקדמת. תפקידו בגיטו היה לרשום את קורות הגיטו, לנהל את פנקס הזכרונות של חורבן ליטא היהודית. למרות זקנתו עמד בלושר בסבלות הגיטו, ניצל מכל האקציות והלך יחד עם שארית הגיטו לדאכאו. יום אחד הוסע לפתע לאושוויץ ושם נספה.

אחת הדמויות בשטח הספרות בגיטו היה מיכל (הרצקה) בורשטין, סופר יהודי ידוע מווארשה, שקיבל את פרס המועדון היהודי־פולני "פן" על הרומן שלו "על גדות מזוביה". בשנת 1939 הביאתו המלחמה לקובנה, וממנה נקלע מאוחר יותר לגיטו. כאן תפס משרה רשמית במחלקה לסטטיסטיקה, אך למעשה עסק בכתיבה. הוא כתב הרבה. הוא חיבר פואימה רבת־רושם על כליון יהדות קובנה בשם "מגילת סלאבודקה" (הלכה לאיבוד). הוא גם כתב שונות מחיי הגיטו. מזמן לזמן הקריא קטעים מן הפואימה ונובילות שונות בהתכנסויות ספרו־תיות אינטימיות. חלקים מסויימים של הפואימה עשו רושם עצום.

חוץ מזה קיבץ בורשטין את הפולקלור הגיטואי, מילות

כנף, קללות, בדיחות, וכדומה. הוא החזיק מעמד כל תקופת קיומו של הגיטו, הגיע גם לדאכאו, והביא אתו את כתביו. במחנה־הריכוז המשיך באיסוף קטעי הפולקלור. באחד מצריפי המחנה נשא הרצאה בנושא זה. בדאכאו נעשה מאמץ להשגיח עליו. יצחק רבינוביץ, נינו של ר' יצחק אלחנן, שבגיטו קובנה היה מנהל לשכת־העבודה הגרמנית, ובדאכאו עבד ב"שרייב־שטובה" (מזכירות), סידר שבמשך חודשים שלמים לא ייצא בורשטין לעבודה. בורשטין הגה במחנה את הרעיון על מיסדר סודי רוחני, שיקיף את כל אנשי־התרבות הנותרים. הוא חלם, חזה בהקיץ מרעב. הוא נעשה כולו נפוח ונפטר זמן קצר לפני השחרור.

אישיות מעניינת בגיטו בשטח הפוליטי־סוציולוגי היה ד"ר רודולף וולסונוק, עתונאי מקצועי ומחבר חבורים פוליטיים־כלכליים. הוא היה בעל עבר סוער. נולד בביאליסטוק, למד בקובנה, כתב בנושאים צבאיים בשביל אלופים רוסיים, עבד במטכ"ל הפולני, כתב ספרים, מאמרים, שירים, והיה אישיות ססגונית ועשירה. בגיטו היה למֶרכז למידע צבאי־פוליטי. הוא היה מנהלה של מחלקת הסטטיסטיקה שליד ה"אלטסטנ־ראט". חוץ מזה היה בגיטו אחד מפעילי הקבוצה הקומוניסטית או כפי שנקראו בגיטו — ה"שמאליים". אחרי השחרור ממחנה דאכאו, היה המייסד והמארגן של העתון "לאנסבערגער ידישע צייטונג" (העתון היהודי של לנדסברג). הוא מת 8 חדשים אחרי השחרור בגיל 56.

לגיטו היתה מערכת־חנוך משלו. אחרי הקמת הגיטו, באוגוסט 1941, החליט ה"אלטסטנראט", לפי יוזמתם של ד"ר ח. נ. שפירא ושאר המורים העבריים והיהודיים לשעבר, לפתוח שני בתי־ספר: אחד בסלאבודקה העתיקה, שהיתה עוד לפני המלחמה רובע יהודי, והשני בסלאבודקה החדשה, שבה התגוררו לפני המלחמה רק ליטאים. השתמשו בבניינים שבהם היו בתי־ספר לפני המלחמה. תוכניות־לימודים, שהיו תוכניות בתי־הספר העממים העבריים ובחלקם גם של הכיתות הרא־שונות של בתי־הספר התיכוניים העבריים, הוכנו והותאמו לתנאים הפרימיטיביים והקשים אשר שררו בגיטו. שפת־הלימוד בבתי־הספר היתה עברית, מאחר שכמעט כל המו־רים היו מבתי הספר התיכוניים העבריים, וכן בשל העובדה שהרוב ב"אלטסטנראט" — וביחוד היושב־ראש ד"ר אלקס וסגנו ל. גרפונקל — וד"ר שפירא היו עסקנים ציוניים ותיקים, חסידי השפה העברית. השפעה גדולה נודעה גם לעובדה שבשנה הראשונה לקיום הגיטו היוו הקבוצות הציוניות את הכוח הציבורי היחיד, שהתארגן בפומבי בגיטו. יש לציין, שבשנה הראשונה לקיומו של הגיטו היתה האווירה הכללית רגשית־לאומית. לקובנה הטרום־מלחמתית היו שתי קבוצות של חסידי שפת אידיש (אידישיסטים): הקומוניסטים והפול־קיסטים. ה"בונד" כמעט שלא היה קיים בליטא. רוב מנהיגי הפולקיסטים היגרו מליטא עוד לפני המלחמה. לכן לא היתה בגיטו קבוצת פולקיסטים. באותו פרק זמן התארגנו הקומו־ניסטים, שכן חברי המנהיגות שלהם נמלטו יחד עם הצבא הרוסי. הקבוצות המתבוללות לשעבר לא התערבו בענייני תרבות. מסיבות אלו לא היה קיים בגיטו מאבק תרבותי.

לבתי־הספר בגיטו היו הרבה תפקידים: ראשית, לעורר בילדים את ההכרה הלאומית ולתת להם תשובה לאומית למשמעות הרדיפות והסבל; שנית — לטפח את החינוך המוסרי, שהוריהם לא היו מסוגלים להקנות להם; שלישית: לפתח את הכשרונות השכליים של הילד, בהקנותם לו את האמצעים הנפשיים, שיאפשרו לו להסתגל לתנאים הנתונים, למנוע את הסכנות, להבין את הנסיבות החיצוניות ולהיות מסוגלים להתחמק מהן בשעת הצורך; ורביעית — לספק מקום־עבודה לחלק גדול של המורים, בעזרם להם להימנע מהעבודה הגופנית הקשה, שלה לא היו מתאימים ומוכשרים.

בית־הספר בגיטו היה אמצעי חשוב הן בשביל הילדים והן בשביל המורים במאבק נגד הכליה: מוסד להתגוננות ולהת־גדות. מנקודת־מבט זו, היו הלימודים בבתי־הספר לא רק עניינם של ההורים והילדים גרידא, אלא היתה בהם תועלת רבה לגיטו בכללו. לפיכך נקבע לימוד־חובה, אם גם איש לא בדק ולא סחב את הילדים לבית־הספר בכוח; אך המורים, משנודע להם על ילדים שאינם מבקרים בבית־הספר, היו באים אל ההורים להזכירם ולבקשם לשלוח את ילדיהם ללמוד.

שני רופאי־ילדים נקבעו לטפל במצב בריאותם של הילדים: העסקנית הידועה והפעילה ב"אזע" ד"ר סופיה קאמבר וד"ר שרה אולייסקי. בתי־הספר החלו לפעול מיד לאחר תקופת ה"אקציות" (ספטמבר—אוקטובר 1941)[1]. נרשמו כ־700 ילדים. היו הורים שפחדו לשלוח את הילדים מבתיהם, היו ילדים ללא הורים ("מחוסרי השגחה"), והיו גם ילדים, שהיו חייבים לעבוד או להשאר בבית, ללכת לעבודה או לסחור בגיטו.

תכנית־הלימודים היתה מורכבת מלימודי השפה העברית והתנ"ך, תולדות עם ישראל והיסטוריה כללית, מתמטיקה, טבע וגיאוגרפיה. אמנם נאספו אי־אלה ספרי־לימוד, אך לאמיתו של דבר למדו ללא ספרים, כי לא הספיקו ספרים לכל הילדים.

היו קשיים גדולים לקיים את בתי־הספר, וזאת מחמת חוסר בניינים מתאימים, חוסר ריהוט וחמרי־הסקה לחימום, וכאמור — חוסר ספרים. כמו־כן קשה היה לשחרר את המורים מחובת העבודה הכפויה. (ראה בספר זה מאמרו של י. קפלן: בתי־הספר ומוריהם).

בתי־הספר התקיימו זמן לא רב. הם הספיקו לפעול רק שנה אחת. בסוף קיץ 1942 ציווה הממשל הגרמני על סגירת כל בתי־הספר, בתי־המדרש וכל שאר מוסדות התרבות בגיטו. נשאר רק בית־ספר מקצועי, אשר הוצג בפני הגרמנים כבית־מלאכה לצעירים. הוא הפך למוסד תרבותי חשוב ביותר (ר' בספר זה את מאמרו של י. אולייסקי: בית־הספר המקצועי בגיטו).

גם אחרי סגירת בתי־הספר לא פסקו הלימודים בגיטו לגמרי. את הילדים חילקו לקבוצות, שהמשיכו ללמוד בבתים פרטיים לפי תוכנית אחידה. את המורים פיזרו בין המנגנונים של משרדים שונים: שניים במשטרה, ארבעה במשרד התזונה, ארבעה בבתי־מלאכה וכן הלאה. ארגון המורים נשאר בניהולו של ד"ר שפירא. חגיגות בתי־הספר ובחינות גמר היו נערכות לכל התלמידים יחד. באביב 1943 נערכה חגיגת־גמר לכל הילדים בהופעת מקהלה, בהצגת מחזה ובאימוני ספורט ועוד — כל זה השאיר רושם רב על הנוכחים.

---

1. מטעמים מובנים לא ביקש ה"אלטסטנראט" מהגרמנים רשיון לפתיחת בתי־הספר והוא גם עשה כמיטב יכולתו שלא ידעו על קיומם.

בגיטו היו גם "ישיבה קטנה" ו"תלמוד תורה", שבהם למדו תורה לפי הנוסח הישן. כן היתה פעילה קבוצת נוער דתי "תפארת בחורים", שהיה לה בית מיוחד למטרותיה בסלאבודקה הישנה. הבית היה מקושט ומסודר יפה. התקיים גם סיום חגיגי של "תפארת בחורים", בו הפגינו הבחורים את בקיאותם בפשט ובפלפול, ורבנים קשישים דרשו דרשות.

בגיטו פעלו גם קבוצות תרבות לנוער. היה חוג תרבותי בעברית, בניהולם של ד"ר שפירא ויצחק שפירא. כן פעלה "ברית מחתרת ציונית" (שלמה פרנקל־שפיר, אברהם מלמד), והיו קבוצות תרבות לילדים, לרוב של בית־הספר המקצועי.

שלמה פרנקל הוציא בגיטו כתב־עת שהודפס במכונת־כתיבה ועותקים אחדים הימנו עברו מיד ליד. גם ספר אחד הודפס בגיטו זמן קצר לפני חיסולו. היה זה ספר זכרונות בעברית של ד"ר שפירא, בשלושה עותקים, שהכיל כ־200 עמודים במכונת־כתיבה, כרוכים וערוכים על־ידי אריה כהן. עותק אחד נשאר אצל העורך, שני — אצל ד"ר אלקס, והעותק השלישי הוחבא לדורות הבאים.

בשטח האמנות פעלו: מקהלת־ילדים, תזמורת, חוג דרמטי ומזמן לזמן תערוכות אמנותיות. מקהלת־הילדים אורגנה על־ידי בית־הספר המקצועי ומנצחה היה דב גרבר, מנצחו לשעבר של בית־הכנסת הכורלי. המקהלה היתה מופיעה בחגיגות בתי־הספר ושרה שירי ארץ־ישראל ושירי־עם יהודיים. הרושם שעשתה בהופעותיה היה עצום, ומבוגרים היו בוכים כילדים.

היו בגיטו ציירים אחדים שעיבדו נושאים שונים מההווי העגום והאיום בגיטו. הם התרכזו בבית־המלאכה לציור ושרטוט של הגיטו, שנוהל על־ידי גרפיקאי ידוע־שם מווינה, פ. גדיאל. תפקידו של בית־המלאכה היה להכין פלקטים של פקודות שנתקבלו מהשלטונות הגרמניים והודעות לציבור הגיטו מטעם ה"אלטסטנראט" ומוסדותיו, כולל הודעות על גזרות שונות, מילוי חובת עבודות־הכפיה ועוד. גדיאל היה גרפיקאי מובהק וידע לתת לכל פלקט את אופיו המיוחד לפי תוכנו. כבר מרחוק אפשר היה להכיר, אם המדובר הוא בהודעה מעציבה או רגילה. הצורה התרבותית של הפלקטים היתה עושה רושם עצום על תושבי הגיטו ואפילו על הגרמנים שהיו באים לגיטו.

בעלת הכשרון הגדול ביותר בין הציירים בגיטו היתה אסתר לוריא, שהגיעה לליטא מארץ־ישראל זמן קצר לפני פרוץ המלחמה. היא סיכנה את חייה בציירה בסתר תמונות שונות, המשקפות את מוראות הגיטו וסבלותיהם האיומים של כלואיו.

עם חיסולו של הגיטו הועברה אסתר לוריא למחנה־ריכוז בגרמניה. כמה רישומים שלה מתקופת מחנה־הריכוז פורסמו ברומא ב־1945 בחוברת: יהודיות בשעבוד. זמן־מה אחרי השחרור חזרה ארצה. בשנת 1958 הופיע בהוצאת "דביר", תל־אביב, בסיוע "יד ושם", אלבום בשם "עדות חיה", המכיל 30 ציורים של אסתר לוריא מגיטו קובנה.

מבין הציירים האחרים שפעלו בגיטו יש לציין את יעקב ליפשיץ, יוסף שלזינגר, נינה מישורסקי, ג. רוזנקרנץ, ואת הפסלת שרה גורשיין.

בגיטו נערכו גם שתי תערוכות, באחת הוצגו תמונותיהם של ציירים שונים שהיו בגיטו, ובשניה — תמונותיה של אסתר לוריא.

הפעילות הספרותית בגיטו התרכזה בחוגים מוגבלים יותר. לעתים קרובות התקיימו פגישות ספרותיות, בחוג אינטימי, שבהן היו קוראים את היצירות החדישות. מיכל בורשטין קרא פעמים אחדות קטעים מ"מגילת סלאבודקה" ומהנובילות שלו. בלושר קרא חלקים מ"קונטרס גיטו סלאבודקה", ומאיר ילין — מסיפוריו על חיי הגיטו. ראובן צרפת הקריא את שיריו, אליעזר היימן — סיפור, יצחק שמרקוביץ — שירים, רודולף וולסונוק — פואימה, וחיים ילין — כתבות מפעילותו המחתרתית. פעם הגיעו שירים אחדים מגיטו וילנה ועליהם התווכחו. לערב אחד באו סופרים צעירים מתחילים, שקראו מיצירותיהם.

מוסדות מדעיים טהורים לא הוקמו בגיטו, אך כאלה לא היו בקובנה גם לפני המלחמה. רק אישים אחדים עסקו בעבודה מדעית: ד"ר א. סגל וד"ר א. פרציקוביץ חקרו את הבעיות הרפואיות של הגיטו, פרופ' ו. לזרסון — את התוצאות הפסיכו־פתולוגיות של חיים בגיטו. כותב השורות האלה כתב על הגיטו כנסיון של ריכוז יהודי לאומי.

התביעות הספרותיות־מדעיות מצאו את ביטויין בחלקן הגדול בהרצאות לחוגים מוגבלים מאד. ראוי להזכיר את ההרצאות הבאות: לייב גרפונקל — "חוק ומוסר והג־שמתם בחיים הפנימיים של הגיטו"; פרופ' ש. בליאצקין — "בעיית ההפלות בגיטו"; ד"ר י. נחומובסקי — "מחלות מיוחדות בגיטו"; ד"ר פרציקוביץ — "מחלות נשים והפסיכיקה של הנשים בגיטו"; ד"ר א. סגל — "פרגמנטים רפואיים בתנ"ך ובגמרא"; ד"ר ח. נ. שפירא — "י. ל. פרץ", "הפילולוגיה של העברית החדישה", "עבודות בית־הספר של ילדי הגיטו"; יצחק שפירא — "התדמית הנפשית של ילדי הגיטו"; הרב א. אשרי — "מדעי הטבע בגמרא"; מיכל בורשטין — "דמויות נשים בספרות יידיש", "הפולקלור הגיטואי"; רודולף וולסונוק — "העתונות הגרמנית על תוצאות המלחמה", "המדע האסטרטגי של רוסיה הסובייטית"; ראובן צרפת — "שירים ואמרות כנף של הגיטו"; כותב השורות האלה — "שינויי המוסר בגיטו", "הבעיות היהודיות אחרי המלחמה" ועוד. בגיטו קראו הרבה, ולא רק בזמנים שקטים. אפשר היה לראות אנשים בבונקרים, בשעת האקציות, קוראים כל יום ספרים. מיד ליד עבר ספר כגון "ארבעים יום של מוסא דאג" מאת פרנץ ורפל. בהיכנסם לגיטו, הביאו עמם היהודים הרבה ספרים. בתחילת 1942 יצאה פקודה גרמנית למסור את כל הספרים ל"מטה רוזנברג". מפה לאוזן עברה אז "הצעה" למסור ספרים ישנים, בלתי נחוצים, בעיקר ספרים בליטאית וגרמנית, אך לא למסור ספרים בעלי ערך, בעיקר בעברית ואידיש. מכיוון שלא היו בטוחים כי האנשים ינהגו כך, אורגנו קבוצות שהסתובבו באולמות האיסוף ואת הספרים הטובים לקחו משם והעבירום להסתרה.

מהספרים בעלי ערך בעברית ובאידיש בחרו והרכיבו ספריה, שהוסתרה ב"מלינה" וממנה קיבלו אנשים מהימנים ספרים. אלפי ספרים טובים שהוצאו מאולמות האיסוף חולקו בין אישים בודדים. האנשים קראו כדי להסיח דעתם ממחשבות רעות, להשכיח את הרעב, להבריח את הפחד ולהתעלות לדרגה אנושית. קראו מתוך עקשנות עקרונית, מתוך רגש של התנגדות ומרי.

רוח היצירה הוסיפה לשרור בקרב אנשי הגיטו. בכל רחוב,

בכל חצר, צצו שירים, אמרות כנף, בדיחות. השירים היו אמנם כתובים ברשלנות, המנגינות היו על־פי־רוב סובייטיות או לקוחות מסרטי־קולנוע, אבל תוכן השירים היה קולע. האמרות היו עוקצניות, והבדיחות מגרות.

בגיטו נהגו לזמר את שירו של ר. צרפת "נגן נא לי טאנגו", בו באו לידי ביטוי הגעגועים לשלום בעולם. בפי כל הושרו השירים שחיבר א. ציפקין. להצלחה מיוחדת זכה שירו "דער אעראָדראָמשטשיק", אשר העלה את תנאי־העבודה הקשים בשדה־התעופה באלקסוט. השיר מסתיים בקריאה לא לאבד את התקוה לשחרור. גם שיריו של א. אקסלרוד "ביים געטאָ־טויער" ו־"יידישע בריגאדעס" עברו מפה לאוזן. מהלכין היו גם לשיר "איך וויל נאָך איין מאָל זען מיין היים", שהתגלגל לליטא מפי פליטים יהודים מפולין.

יושבי הגיטו הגו חיבה רבה לשירים הללו ולמילותיהם, על פשטותם הרבה, אשר ביטאו רגשות כלליים. הנשמה הכאובה של יושבי הגיטו היתה רגישה מאד. בעת קונצרטים ישבו האנשים בעיניים דומעות, ובשעה שילדים רקדו בבית־הספר ריקודי־חסידים, מלווים בזימרה, היו הנוכחים בוכים ואפילו מתעלפים.

החברה היהודית בגיטו כאבה את כאב הכלל וביטאה זאת ביצירותיה ובחיים התרבותיים שניהלה, לרוב בהסתר, על אף הכל.

מאזן־הדמים של השנה הראשונה לקיום הגיטו, עוצב במדור הציור של בתי־המלאכה הגדולים

״מספרים מאשימים״ – מספר הקרבנות בקרב יהודי גיטו קובנה. עוצב במדור הציור של בתי־המלאכה הגדולים

ילדי הגיטו על גדות נהר הוויליה

ילדי הגיטו באחת החצרות

ילדים בדרכם לבית־הספר המקצועי בגיטו

בבית־הספר המקצועי בגיטו

מוכר גרעינים בגיטו

ביה״ס העממי הראשון בגיטו באחד מבתי־הכנסת שנותרו בסלאבודקה (ציורו של יעקב ליפשיץ)

תזמורת הגיטו

טיפוסי עובדים בשדה־התעופה (ציורה של אסתר לוריא)

פועל יהודי בדרך לעבודת־כפיה (ציורה של אסתר לוריא)

בבית התמחוי בגיטו (ציורה של אסתר לוריא)

״חיים״ בגיטו בין שברי רהיטים (ציורה של אסתר לוריא)

Iregistruota

Nr. 2265

דין וחשבון א'

מן היום הראשון להכנסם בגיטו לא חדלו אנשי-התרבות לחשב
ע"ד ארגון בתי-הספר. כשנרשמו כל בעלי המקצוע בסוף אוגוסט
1941 נערכו רשימות מורים, שרצו לעבוד בבתי-ספר עברים בגיטו.
אבל בזמן של האקציות, החפושים ושוד הבתים התכופים לא
נתפנו המחשבות לזה. כשהיו זוכרים ימים אחדים בלא תאונות, היו
היו המורים באים לבית-הועד ותובעים את זכותם של הילדים, הגדלים
ללא תורה וללא דרך-ארץ. כך עברו בגיטו 3 חדשים. רק
אחרי האקציה הגדולה, כששקטו הרוחות קצת, אחרי הבטחות ארגוניות
שהלכו ונשנו, מצד השלטון נתארגן ב 25 לנובמבר המשרד לעניני
בתי-הספר. בו היו 4 אנשים: מנהל, מזכיר, מנהל המשק והבלר. בראש
ובראשונה נגשו לעבוד תכנית למודים. לשם זה נבחרה קומיסיה מיוחדת
ששמה את לבה לתנאים הספציפיים בגיטו, צמצמה את למוד המקצועות
החיוניים בשל חסר אפשרי למוד והדגישה את למוד התנ"ך וההסטוריה
העברית. אחרי עבוד התכנית נגש מנהל המשרד לארגן את חבר
המורים. במשך ימים אחדים נרשמו למעלה מ 100 מורה, שרצו לעבוד
בבתי-הספר ללא שום משכרת. מתוך 70 המורים נבחרו הותיקים
והמתאימים ביותר, וכך נוצר חבר המורים של ביה"ס הראשון. כמנהל
נבחר י. אולמן, מי שהיה מנהל בית-היתומים בקובנה. זה היה מנוי
מוצלח מאד, כי י. אולמן היה מסור בכל לבו ונפשו לעבודה החנוכית,
וחביב על כל יודעיו.

ההתחלה היתה קשה מאד. לא היה בנין מתאים. הבנין היחידי
שבא בחשבון היה ברחוב Ramygalos 4. זה היה אמנם בנין של ביה"ס ליטאי,
אבל השכנים הצרובים, שגרו בו קדם, הספיקו להחריבו במדה נכרת.
העזובה היתה רבה כל. חסרון גדול קבד המקום - קרבה יתרה לגדר,
המקיפה את כל הגיטו, והפרטיזן היה נראה, כשבולט מהעבר
השני עם רובהו. חוץ מן הבנין לא היה כלום, לא היו רהיטים. אף לא אפשרי
למוד וכתיבה. גם עצים לא היו להסקה. אבל הרצון היה אדיר.
אספו קרשים, שטרפום מן הגדרות וחטבו את החדרים, השיגו חבילות אחדות עצים
להסקה לשבוע הראשון והובאו ספסלים מבנין הרא"לי ליטאיקה. אלה
היו ספסלים, שלא התאימו ביותר לשימוש החדש, מכיון שהיו נמוכים לארך
גם קומתו של הילד, ושלחן היה צריך אותם לכתבה כדי שיחזיקו אותם.
[illegible] - חפשו בגיטו [illegible] שולחנות [illegible], ולא מצאו - עד שהמציאו.
[illegible]
[illegible]

שמנהל המשרד הלך להסתכל בנגרות, אולי יצלחו הקרשים לעשות שולחנות. ואמנם
כבר קבלו קצת קרשים והמציאו שולחנות במחלקת-השפוץ. המורים תקנו בעצמם הרבה
דברים, היו אקדימאים עם חשבה לבוא לבית-הספר, נסרו וחטבו עצים, כבדו את
הרצפה וכו'. ביחוד הצטין במסירותו מנהל ביה"ס י. אולמן.
התחילה הדאגה לספרים: אורגנו קבוצות תלמידים, שעברו בבתים ואספו ספרים.
הקומיסיה לעניני פרוק נתנה מכשירי למוד וכתיבה למשרד. מחסן הספרים אסף את
ספרי הלמוד שהיו ברשותו, וב 5 XII נפתח ביה"ס הראשון בגיטו. נרשמו כ 600 ילד.
למעשה בקרו למעלה מ 300. היו 12 כתות, 8 מהן יסודיות, ששפת ההוראה בהן היתה עברית,
ו 4 כתות מקבילות, לילדים, שלמדו עד כה בבתי-ספר עם שפת-הוראה אחרת.

השנה האחרונה, שנת הרוסים, השפיעה לרעה על המצב. הרבה ילדים שכחו עברית. חלק
קטן התיחס אפילו בשנאה גלויה לעברית ולמקצועות העבריים. חוץ הקשיים הרבים
מבחוץ נוספו קשיים מבית, ועבודה רבה עבדו המורים העברים, עד שקשרו את הילדים
לביה"ס והצליחו לעורר בלבותיהם אהבה והוקרה לשפתנו ולקדשינו.

התחילו לעבוד בביה"ס בסוף הסתו. הימים היו קרים, עצים להסקה לא היו.
התחילו דואגים לעצים. ביה"ס היה זקוק לכל הפחות לעשר וחצי מטר עצים
בשבוע, למעשה קבלו 2-3 חבילות קטנות, שלא הספיקו אפילו ליום אחד. קמצו
בחמרי-הסקה. במשך כל החרף לא הסיקו את המסדרונות, והתחממו במסדרון צר,
בלתי מוסק, שאת חציו תפסה מלתחה, שנעשתה משכבות של מטות ברזל. החליטו
לבקש תרומת עצים מאת ההורים - במיוחד לשבוע. אבל במהרה שבעו נוכחו
לראות, שאין זה אפשרי! רק חלק קטן הביאו את התרומה. גם ההורים סבלו
מחסר עצים, גם בבתיהם הם קפאו הרבה ילדים מקר. התחילה עונת טריפת
הקרשים מהגדרות להסקה. גדר היתה על יד ביה"ס. וכאן המורים טרפו את הקרשים,
נסרו את הקורות העבות וזה הספיק לימים אחדים. בינתים קבל המשרד דירה
מיוחדת ברחוב Varniu 28. בה היו שני חדרים, רהטו את החדרים, הזמינו תנורים, אבל
לעבוד שם לא יכלו, שכן לא היו עצים.

כשבועים אחרי פתיחת ביה"ס ערכו המורים חגיגה קטנה (חנוכה), שהוזמנו אליה כל חברי
ועד זקני העדה. אולם לא היה והאורחים עברו מכתה לכתה. הילדים שרו, דקלמו
והציגו לפני האורחים. החגיגה עברה בהצלחה גדולה, הילדים קבלו מנות [illegible]
באמונה. אחרי החגיגה היתה מסבת מורים יחד עם חברי ועד זקני העדה
ובמצב רוח מרומם עזבו האורחים את ביה"ס. החגיגה הועילה בהרבה למורים, הראתה
להם, שאין הם יחידים בעבודתם, קשרה את הילדים לביה"ס. גם ניתן קיר
הזכר לכבוד החגיגה.

ע"י המשרד נוסדה ב [illegible] מועצה פדגוגית, חבריה היו מנהלי בתי הספר וסגניהם.
בראשה עמד מנהל המשרד.

במשך של 4 שבועות נכנסה העבודה למסלולה, המורים עבדו במסירות, מספר הילדים
הלך וגדל. בביה"ס צירו והוכנו פלקטים לקריאה, עבדו אלפא-ביתא מטלטלת.
והנה ב 11 בינואר בא פתאום הגרוש מהרחובות שעל יד הגדר. המורים
הצטרכו במשך של שעות אחדות להציל את הספסלים, הספרים ויתר מכשירי הלמוד.
בקר למעלה מ -20° עבדו שעות רבות בחוץ והצילו את כל הרהיטים ואת כל
כלי ביה"ס. גם 3 מורים היו בין המגורשים מדירותיהם. בזמן הגרוש נתפסה גם
דירת המשרד ברחוב Varniu 28, והחפצים הושלכו החוצה.
ביה"ס ברחוב Ramygalos נסגר, והתחילה מיד הדאגה: למצא דירה אחרת
לזה. נבחרה קומיסיה מיוחדת לשם זה, אשר גיסה גם את
הילדים, הם עברו ברחובות וחפשו חדרים ריקים, אבל לא יכלו למצא. אמנם היו
חדרים בלתי [illegible], אלא שחסרו שם חלונות, דלתות ותנורים. בתנאים
אחרים אפשר היה כדאי לחשב ע"ד הבתים האלה, אבל מחלקת השפוץ
היתה עמוסה עבודה יותר מדי, ולא-[illegible] החליטו המורים לעבוד מבתים פרטיים,
בקבוצות של 8-10 ילדים. היתה התחלה, אבל רק התחלה. הנסיון לא הצליח, המורות
היו צרות והצפיפות גדולה. יום-יום היו באים המורים למשרד וחוזרים כלעומת שבאו.
ביחוד הצטין בדאגתו ובמסירותו מנהל ביה"ס י. אולמן.
וראה גם ראה - זה לצרה ויעד - בבקר אחד נודע לנו לשמע הידיעה, כי נרצח מנהל
ביה"ס י. אולמן ע"י כדור, שנורה דרך החלון. אותו של אולמן היתה אבדה גדולה לביה"ס.
אבד-אדם, שעמד במבחן הן בימי הרוסים והן במצוקת השנה האחרונה, והוכיח נאמן
ומורה מאיר, שלא הסס ולא פקפק אף רגע לקחת עליו את האחריות הגדולה לבנות
בית-ספר עברי בגיטו, בה בשעה שכאלה וכאלה מורים הסתלקו מזה. הוא
היה למופת לחבריו בעבודתו לטובת הילדים ולטובת ביה"ס. הי"ד!

דו"ח של מחלקת התרבות שליד ה"אלטסטנראט" (בחתימתו של מנהל המחלקה ד"ר ח.נ. שפירא)

חוץ מבית-ספר ראשון זה נפתח בראשית ינואר בית-ספר שני כמנהלת מנה א' טיץ. המקום - בנין הישיבה „כנסת-ישראל". חדר אחד צבעו, שופץ קצת ושתי כתות התחילו את עבודתן ב 2 משמרות. ב 5 בינואר התחילה כתה א' לעבוד וב 20.I כתה ו' במשמרת השניה. כדי לפתוח את יתר הכתות, צריך היה לחלק את האולם הגדול ל 4 חדרים ולהעמיד תנורים. באמצע כל החדר נמשכה העבודה, חצו את האולם במחיצה בגובה של 3 מטרים (גובה האולם הוא לערך 8 מטרים) והעבודה נפסקה. תנור אחד הועמד. כדי לגמור אותו ולהעמיד את שאר התנורים היה צריך כסף. ועוד לא יכלו לחפר בשל הקר הגדול. אחלוקת המקום לא קיימה גם הבטחות את הבטחותיה הארוכות, והעבודה „הנורמלית" בביה"ס התחילה רק באמצע, כשלא היה צרך בתנורים. עבודה זו הנה נורמלית רק בגרשים: - בשל הקירות הדקים כתה אחת מפריעה לשניה, הרעש מבלבל ומבלה את הילדים ואת הכחות. ובתנאים „נורמליים" כאלה עבדו ועובדים המורים, אשר נשתחררו מחולשת עבודה-התעופה בגלל חולשתם, ללא שום משכורת, למעלה מ 5 חדשים.

דין וחשבון שני יבוא.

[signature]
מנהל המשרד

15 יוני 1942

דין וחשבון ב'.

בסוף פברואר כבר עבדו בביה"ס השני, בחדר היחידי, 3 כתות - ב 3 משמרות. היו מאפשים לפתוח עוד כתות, אבל השפוץ לא גמר עוד את המקום. ב 9 במרץ הוגש תזכיר-הורים של ביה"ס השני לועד מקני העדה, שבו בקשו לגמור בהקדם האפשרי בשפוץ ולפתוח את שאר כתות ביה"ס. הועמן נגר, שעבד והכין ספסלים ושולחנות לביה"ס, גם לוחות הוכנו.

שאר הכתות בביה"ס נפתחו רק בסוף מרץ. יש להביא בחשבון, שהכתות כלל אינן נורמליות, שכן ידיעות הילדים בה בכתה אינן שוות. למעלה מזה באים הילדים מבתי-ספר שונים, דבר הקובע קשי בפני עצמו.

על הבקור בביה"ס זה משפיעה לרעה הקרבה היתרה לשער הגיטו. ברחובות האלה מתהלכים עובדים ורגשים יותר, ושמירה כל שהיא, המדברת אפה לאמן מגיטו, משפיעה אף על מספר הילדים. עתים האמהות באות באמצע הלמודים בבהלה, לוקחות את ילדיהן, ובית-הספר מתרוקן מתלמידיו לימים אחדים, עד שהרוחות נרגעים - ועד שמירה חדשה.

עתה עובדות בביה"ס הזה 8 כתות א', א' השניה נפתחה ב 14 ביוני. הבקור בכתות האלה טוב, והילדים, לרבות ההורים, קשורים בביה"ס ומדריכים אותו. חוץ מזה קיימות עוד 7 כתות, שבהן עובדים עוד 7 מורים. ביה"ס הזה אינו מתפקד כראוי בשל מחלות המורים התכופות (גם כרגע 2 מורים חולים מחלה ממושכת)

בסוף מאי התחיל ביה"ס לעבוד גנה ברחוב Ariogalos, אבל בשל סכסוך עם אדם אחד פרטי, שהתחיל אף הוא לעבד את אותה הגנה עצמה, נפסקה לע"ע העבודה.

ביה"ס א'. בסוף בינואר, אחרי, שבטלה גזרת הגרוש מיום 11.I וכל היה ביה"ס לחזר לדירתו הישנה ברחוב Ramygalos, אבל המורים לא אבו לחזר לשם, בשל הקרבה היתרה לגדר, ולכן מסר ועד מקני העדה ברשות המשרד בנין בן שתי קומות ברחוב Demokratų 22. בו היו 8 דירות, בנות חדר ומטבח כל אחת. צריך היה לשפץ את הבית, להוציא את הכתלים, המפרידים בין החדרים והמטבחים, כי החדרים היו קטנים מדי. התחילו מיד בשפוץ ביה"ס. שאלת הכסף נפתרה באופן יסודי. בראשית פברואר ר"ל הרסת בית לעצים. הקורות נתחלקו בין שני בתי-הספר, גם לביה"ס למלאכה הוכנו עצים. הועמן שומר מתאים לביה"ס. השפוץ התחיל, אך בראשית פברואר הוצאו 2 צוותי ביה"ס הזה לריגה, גם השומר הוצא יחד עם משפחתו. מצב הרוח הירוד לאחריה, גרם, שהשפוץ ימשך הרבה זמן.

ביה"ס נפתח שוב רק ב 12 במרץ, והתחילה שוב הדאגה לרהיטים. אין הענין היה ... עד שתתפנה מחלקת השפוץ מעבודתה ותשים את לבה גם לביה"ס, לכן הועמן נגר ע"י ועד המשרד, השיגו קרשים, סגרו פנה בחדר אחד בביה"ס ובמשך ... ימים הוכנו שולחנות וספסלים לביה"ס. צבעו את הקירות בלבה שחורה ללוחות, והעבודה התחילה. העבודה בביה"ס קשתה אחר שבעתים משהיתה, מכיון שבראשית מרץ נאסרו במשרד ובבתי-הספר, לפי פקודת השלטון, את כל הספרים שהיו ברשותם. המורים הוכרחו מעתה לכתוב כל דבר ודבר על הלוח, הילדים גם הוכרחו לכתוב הרבה מאד, ולמשרד אפילו כסף כל המחברות, שהיו ברשותו. אך ב 25 למרץ הבטיח למשרד מן הדור ... מחברות (ע"י גרפר, הרוצ בעזר)

בסוף מרץ היו בביה"ס הראשון 14 מורים, בביה"ס השני ... מורים, ... - 3 מורים. (ביה"ס למלאכה נפתח ב 5 בינואר ברחוב Ramygalos, כמנהל ...) למודים ופתחו 3 מחלקות - אך בזמן שבו גלה ביה"ס ונפתח שוב יחד עם ביה"ס הראשון ב VI.12) אך סדרו את לוח השעורים והתחילו לעבד, והנה באה ב VI 5 פקודה בדבר במצום התקציב. מספר המורים ב 2 בתי-הספר צומצם עד סה"כ 12. שוב התכנסו המורים לישיבה לטכס עצה, איך לקים את ביה"ס במספר מורים זעום שכזה, ולא מצאו עצה. מנהל המשרד קבל את תשות להעסיק בביה"ס את אלה המורים המובטלים, המשוחררים בשל מצב בריאותם מעבודה-התעופה. באופן כזה יכלו לעבד.

המשך הדרוש

בבית-הספר עד 8 צהרים. בימים [illegible] נסגר, והכתות הגבוהות עברו לבית הראשון. בחשוון
רבו מאורעות, כפולה, הגיטו. אבל, לקבל 5 רובלים ליום, בשם שמקבלים פועלים פשוטים, [illegible]
במורים שלא [illegible] האמין. בית הראשון קבל באופן כזה 5 מורים נוספים לפי שהיו, ובבית
השני עוד 3. עתה יכלו בתי-הספר לתפקד. עם בוא החורף הלך מספר הילדים וגדל מיום
ליום. התעניינות ההורים גברה.

בתי-הספר החלו להתכונן לחגיגת ל"ג בעומר. בבית השני היתה חגיגה קטנה לילדים, אך
בית הראשון החליט להכין לחגיגה גם [illegible] ועד זקני העדה ואת ההורים. בשל [illegible]
[illegible] נדחתה החגיגה עד לאחר חג השבועות, והתקיימה ב-25.5, באולם בית השני ברחוב
הישיבה 16. בחגיגה היו נוכחים חברי ועד זקני העדה ורבים הורים. מקהלת ילדים
שרה. הילדים [illegible], רקדו, והציגו לפני הקהל. החגיגה עברה בהצלחה רבה. הילדים קבלו
סכריות מאת ועד זקני העדה. בחגיגה הפומבית הראשונה של בית הראשון היתה מאורע
בחיי הגיטו. בית רכש לו הרבה ידידים, שהחלו להתעניין בבית ושמו את לבם לצרכיו
הכלכליים של המורה. ([illegible] לציין, [illegible] של האולם היה רק [illegible] במשך
כל הזמן. 6 מורים עבדו [illegible] את בית הספר. מורה אחד יצא אפילו לשדה-התעופה, אחרי
עבודה ללא משכורת של כמה חדשים)

אחרי החגיגה הלך מספר הילדים וגדל ב-2 בתי-הספר, ביחוד בכתות [illegible]. בתי-הספר היו נאלצים
לפתוח עשתי כתות א' מקבילות, ואושרו 3 מורים חדשים. בית-ספר א' התחיל אחרי החגיגה
לעבד גנה גדולה ליד בית. [illegible] את הגנה, קבלו זרע ושתילים ממחלקת הגננות והתלמידים
בעזרת פועלי-גיטו אחרים עשו את כל העבודה.

עם יסוד הגנות בגיטו עלתה על הפרק שאלת השמירה. לאחר נסיון מאשתקד - התנפלויות
בהמון על הגנות הצבוריות והפרטיות - ארגנו חברי מחלקת-הגננות ועד לשמירת הגנות. [illegible]
גויסו גם המורים, על ידי מנהל המשרד לענייני בתי-ספר נתארגן אסדר "[illegible]" - ארגון ילדים לשמירת
הגנות. כמנהל האסדר [illegible], שעבד בתנועת-[illegible]. מטרות האסדר הן מלבד שמירה, גם
חנוך [illegible] בדבריות. ארגון האסדר הזה הוא דבר במינו, כי [illegible] ילדים, שלא בקרו עד עתה
את בית הספר. בשל סבות שונות, נרשמו באסדר [illegible] ונמצאו תחת השפעתו. לאחר
אספות חברים אחדים [illegible] והעבודה תתחיל בימים הקרובים.

פקוח רפואי בבית - בתי הספר נמצאים תחת פקוח התמידי של רופאים. הרופאים
מבקרים לעתים קרובות בכתות, בודקים את נקיון הילדים. הכתות
הולכות לאמבולטוריה לשם בדיקת הבריאות. באמבולטוריה לרפוי שנים הנהיגו שרות
מיוחדות לתלמידי בית. בבית-המרחץ הילדים מקבלים הנחה של 50% מהמחיר.

בית הספר למלאכה - מחלקת המסגרות. נפתחה ב-29 לאפריל ברחוב [illegible] 25
נתקבלו 50 תלמיד בגיל מבני 13 עד 16, העובדים ב-2 משמרות. מנהלי בית
הם: [illegible] ש. רטנר, [illegible]. [illegible] המסגרה קיימת גם מפוחה, [illegible]
[illegible]
[illegible] 2000 [illegible] לפני הצהרים, [illegible] אחר
הצהרים בבנין בית הראשון.

התלמידים כבר הספיקו להביא [illegible] תועלת: [illegible] [illegible] של [illegible] ובדלקים
הגדולים [illegible] החלונות והדלתות [illegible] ([illegible] הקודמת השלטון [illegible]
את כל כלי הנחשת). עתה נעשות כל ההכנות לפתיחת מחלקת הנגרות בבנין Ramygalos 4

קורסים לטיחות. ב-25 במאי, נפתחו קורסים לטיחות. מנהל הקורסים הוא אר ש. [illegible].
בקורסים האלה לומדים 23 [illegible] מבני 19 ומעלה, המתכוננים לעבוד
בבריגדות בדור. גם תלמידי הקורסים האלה כבר הביאו תועלת [illegible]: הם [illegible] את
[illegible] בבית למלאכה ובנו את בית-החולים לחולי-הרוח, הנפתח כעת בגיטו.

המשך הדו״ח

החדר. בגיטו קיים, [illegible] עוד [illegible] הסתיו 1941. בו [illegible] 3 מורים: מספר
הילדים עולה ל-40. המקום - רחוב הישיבה 13. מנהלי המוסד: החדר היו
בחורי הישיבה א. ברון וא. צוקרמן. [illegible] שם כמעט רק לימודי-קדש. ב-27.5 נספח החדר לרשת
בתי-הספר ונמצא תחת פקוחו של מנהל המשרד. עתה עומדים לסדר את החדר לצורה
יותר מתאימה ולמנות בו מורה ללמודי-חול - לחשבון ולעברית.

22 ביוני 1942

מנהל המשרד.

[signature]

[stamp:] Sekretariate Nr. 3037

VILIJAMPOLĖS ŽYDŲ GHETTO POLICIJA
GYVENTOJŲ JUDĖJIMO IR KONTROLĖS ĮSTAIGA
METRIKACIJOS PUNKTAS

GIMIMO PAŽYMĖJIMAS Nr. 28.

/Išrašas iš Gimusiųjų Knygos/

Gimusio /ios/ vardas....Kaganaitė Hinda....

Gimimo vieta/Kaunas-Vilijampolė/..Vilijampolė Skirmanto g. 6 M...

Gimimo data: tūkstantis devyni šimtai. keturiasdešimt antru....metų

...Sausio.....mėn. aštuonioliktą..d.....7.....val.(5702 m. Tevet mėn. 29 d. žydų ero)

Gimusio/ios/ lytis......Moteris......

Tėvo pavardė ir vardas....Kaganas Berelis 25 m.t.....

Motinos pav. prieš ištek. ir vardas Gelmanaitė-Kaganienė Cipė 25 m.t.

Tėvo gyv. vieta.....Vilijampolė Skirmanto g. 6 M....

Vardin. apeigų data: 194..m..............mėn.......d.

Vardin. apeig. atlik. pav. ir vard.

Šio išrašo tikrumą liudijamas

[signature]

ŽYDŲ GHETTO POLICIJOS VIRŠININKAS

[signature]

METRIKACIJOS PUNKTO VEDĖJAS

Vilijampolė, 1942 m. Sausio mėn. 18 d.

תעודת־לידה שהוצאה על־ידי מחלקת המירשם שליד המשטרה היהודית בגיטו קובנה

הלוויתו של רבה הראשי של קובנה א.ד. שפירא זצ״ל

פינוי רובע בעת צמצום הגיטו

מעבירים את יהודי הגיטו למחנות־עבודה (״קסירקוט״)

ישראל קפלן

בתי הספר בגיטו ומוריהם

עם חורבנה של יהדות ליטא בא גם הקץ למפעל החינוך היהודי המפואר בארץ זו. כבר בימים הראשונים לכיבוש הגרמני ניספו בערי-השדה המורים היהודים יחד עם כל אנשי הקהילות. מורים מעטים נשארו בקובנה ובשאוולי ונשאו בגורל האכזרי יחד עם כל האוכלוסיה היהודית הדוּעכת. בשתי הערים הללו — ליתר דיוק: בשני הגיטאות — ניסו להקים בתי־ספר לילדים. משימה זו היתה כרוכה במאמצים רבים וקשים ובמסירות-נפש.

בדפים אלה יהיה משום נסיון למסור, ולו גם בקווים כלליים, על מאבקם של אנשי ההוראה בקובנה ועל קיצם הטראגי.

הקרבנות הראשונים

עם פרוץ המלחמה ב־22.6.41 ניסו המונים מיהודי ליטא, ובתוכם גם מורים, להמלט מזרחה, אל רחבי רוסיה. כידוע, נפלו רבים בדרך בריחתם מידי ה״פרטיזנים״ הליטאים ומידי הגרמנים. כפי שסיפרו, נורה אז ליד העיירה אַנדז׳יגולה שמעון וויינברג, מורה בבתי־ספר עבריים ומחבר ספר דקדוק ומתודיקה לליטאית לבתי־הספר היהודיים. כן סיפרו, שבדרכי־הבריחה נפלו בידי הרוצחים גם זלי בקר, מורה לציור בבתי־הספר התיכוניים בקובנה, שהיה צייר ידוע והמאייר של המקראה ״שחר״, ואברהם הירשוביץ, מנהל התלמוד־תורה בסלאבודקה.

בטבח הגדול של היהודים בפורט ה־7 של מבצרי קובנה, בראשית יולי 1941, ניספו מתוך מורי קובנה: אברהם ארוֹנַס, מורה ותיק לזימרה וחזן ידוע, משכיל וציוני פעיל; שרגא־פייבל הלפרין, מורה בגימנסיה ״יבנה״; שלמה טרכטנברג, מנהל הגימנסיה העברית בווילקובישק לשעבר, ואחר־כך בטאַלז; נחמן פּוּנאַר, מורה ומנהל ותיק בבתי־ספר אידישאיים, מחבר ספרי לימוד לחשבון, מעמודי התווך של התנועה האי־דישאית בקובנה; שלום פינצ׳וק, מנהל הגימנסיה העברית בווילקומיר לשעבר, מורה לטבע בגימנסיה העברית בקובנה, מחבר ספרי לימוד לטבע, מראשי ״המורה״, אגודת המורים העבריים בליטא; ד״ר אהרון (אלתר) פרומקין, מורה ותיק להיסטוריה בגימנסיה הריאלית; אברהם קפלן, מנהל ביה״ס העברי בזאראסאי לשעבר, ואחר־כך מורה בבי״ס עברי בסלאַ־בודקה, פעיל בתנועת ארץ־ישראל העובדת; שלמה קפליושניק, מורה ותיק להתעמלות, פעיל באירגוני ספורט; פנחס קליף, מורה ומנהל ביה״ס שעל־יד ״בית היתומים״, מפעילי ״יבנה״, האגודה לחינוך הדתי.

בימים הראשונים למלחמה ניספה גם יצחק־נחום שפירא, מראשוני המורים העבריים בקובנה, שפירסם סיפורים ושירים בעברית. בשעת המאסרים ההמוניים הוצא על־ידי ה״פרטיזנים״ הליטאים מדירתו, ובגלל ראייתו הלקויה פיגר ברדתו במדרגות עם שאר האסירים מאותו הבית. אחד הליטאים רצח אותו בו במקום, על המדרגות.

רצוצים וחסרי־ישע התהלכו המורים הבודדים בסימטאות הגיטו. אך כבר ביום הראשון לסגירת הגיטו (15 באוגוסט 1941) פירסמה קבוצת מורים מודעות על פתיחת בית־ספר לילדים. כמה מהם התיישבו ליד שולחן במרכז הגיטו, ברחוב קריש־צ׳יוקייצ׳יו 91, לרשום מורים המוכנים להמשיך בעבודתם החינוכית.

ב־17 באוגוסט פנתה משלחת של מורים (זליג־יונה אלטמן וכותב שורות אלה) אל ה״אלטסטנראט״ בדבר פתיחת בית־ספר בגיטו. אך התשובה היתה, כי ההנהלה היהודית של הגיטו עסוקה בעניינים דחופים וחמורים למדי ויש איפוא לדאוג קודם כל לבעיות קיום האוכלוסיה. באותה שיחה הוזהרו המורים לא לרשום תלמידים, שכן יש להימנע בגיטו ממיפקדים וכל שכן ממיפקד ילדים...

יום המחרת, ה־18 באוגוסט, הוכיח שאכן יש להיזהר בגיטו לא רק ממיפקד ילדים, כי אם גם ממיפקד של מורים ומשכילים בכלל. באותו יום יצאה לפי דרישת הגרמנים פלוגת־עבודה בת 534 יהודים משכילים, ואלה לא שבו עוד. הם הושמדו באותו יום בפורט־הרביעי. מקרה זה כונה בגיטו בשם ״האקציה של האינטליגנטים״. ביום זה ניספו גם המורים אליעזר וטרין, מורה ותיק ומנהל המכינות של הגימנסיה העברית, ממחברי ספר הלימוד ״אלפון עברי״, ושמעון קוֹץ, מורה ומזכיר בגימנסיה העברית.

גורל האינטליגנטים העבריים עורר פחד חדש בגיטו, ועבודת הקבוצה היוזמת של המורים שותקה זמנית.

בית־ספר ליד בית־הילדים

בגיטו היו הרבה ילדים ללא הורים וללא כל השגחה, ביניהם יתומים שהוריהם נרצחו. מספר ילדים גלמודים, בעיקר אלה שנמצאו בבתי־יתומים ובבתי־ילדים של העיר לפני המלחמה, קובצו בבנין בית־ספר עברי לשעבר ברחוב פאנאַריו. שם הוקם בית־הילדים של הגיטו, בהנהלתם של לואיס אפשטיין, פליט מחבל ממל, הגב׳ ד״ר רוזה גולאך וגדליה וילנצ׳וק, מנהלו הוותיק של בית־הילדים בקובנה. הילדים היו בני גילים שונים ובעלי חינוך שונה. היו ביניהם גם חולים, לקויים בשכלם ובעלי נטיות חולניות. מהם שהיו נעלמים, מתפזרים בגיטו ואף מתגנבים אל העיר ומשוטטים ברחובות. דבר זה עלול היה להמיט שואה על הגיטו כולו.

ענין החינוך בבית־הילדים הפך לשאלה דחופה. הורגש הצורך להקים בי״ס במוסד זה. לפעולה זו הוזמן כותב שורות אלה. ב־25 באוגוסט נפתח בית־הספר. בעבודה שותפו שתי מחנכות לשעבר מבית־היתומים, צביה וישקין ומרים קוקלה, שעבדו והתגוררו בתוך בית־הילדים, וכן זליג־יונה אלטמן, מורה ומנהל ותיק של בתי־ספר. תנאי ההוראה והחינוך היו קשים מאד. התלמידים, וכן המורים, היו רעבים; המקום היה צר ולא היתה פינה מתאימה ללמד את הילדים; חסרו ספרים, מחברות וכלי־כתיבה; ונוסף לזאת, הגרמנים ביצעו באותם הימים חיפושים אכזריים בבתי הגיטו, ודיכאו עוד יותר את רוחם של היהודים. על אף הכל החלה העבודה בבית־הספר לובשת צורה סדירה.

המורים ערכו תכנית־לימודים זמנית, קבעו כיתות, חילקו את השעות והמקצועות. גם הילדים נכנסו יותר ויותר לעול הלי־מודים. נראה היה שבית־הספר הולך ומקבל צורה של מוסד חינוכי.

אולם ככל החישובים והתיכנונים של יהודי הגיטו, היה גם חשבון זה מוטעה. בראשית ספטמבר התחילה "מהדורה שניה" של החיפושים, מלווים מעשי התעללות זדוניים ורצח. המתיחות גברה מיום ליום, ובכל זאת לא פסקה עבודת ביה"ס. הוחלט אפילו להזמין כוח פדגוגי נוסף — את המורה הוותיק דוד יפה. לפנות ערב, כשאך יצא כותב שורות אלה בדרכו אל יפה, כדי להזמינו לעבודה בבית־הספר, והנה נמסרה לו הידיעה שגם יפה היה בין הנרצחים של אותו יום.

באמצע ספטמבר גבר גל האקציות, שנמשכו 6 שבועות ועלו בחייהם של אלפי יהודים, ובמהלכן בא הקץ גם על בית־הילדים. זמן־מה קודם לכן, ב־17 בספטמבר, היה בית־הילדים ל"גיבור היום". באותו יום הוקף לפנות בוקר הרובע הצפוני בגיטו, שנקרא "הגיטו הקטן", בו שכן גם בית־הילדים. הגרמנים ועוז־ריהם הליטאים הוציאו את היהודים מן הבתים וכן מבית־הילדים וכינסו את כולם בכיכר הסמוכה של הכנסיה הקתולית. בעוד אלפי האנשים עומדים בכיכר וחרדים לגורלם, שמו הגרמנים עינם על הילדים הקטנים של בית־הילדים, כ־30 במספר. הם הועלו על משאית והובלו אל הפורט־התשיעי. יחד עימם היתה האחות אסתר יפה, שבאותו לילה שימשה תורנית במחלקה, ואיתה ילדה הקטן. בתוך הפורט ראו שורות־שורות של חפירות עמוקות ולאורכן חביות סיד. הליטאים פקדו על האחות להושיב את הילדים על העשב. כעבור שעה קלה נצטוותה להעלות את הילדים על המשאית וכולם הוחזרו לגיטו. גם בכיכר שוחררו האנשים ושבו לבתיהם. אירוע זה כונה לאחר מכן בפי אנשי הגיטו בשם "אקציית הנסיון".

למחרת ובימים הבאים המשיך בית־הספר של בית־הילדים בפעולתו.

בשבת, ה־4 באוקטובר (י"ג בתשרי תש"ב), הוא יום האקציה בגיטו הקטן — והפעם אקציה של ממש — הוצאו כל הילדים מבית־הילדים. הם הובלו יחד עם כ־400 יהודים מן הרובע, ש"מויינו" על־ידי הגרמנים בתור כוחות־עבודה חלשים, אל הפורט־התשיעי, משם לא חזרו. אל הילדים נתלוו שתי המחנכות צביה וישקין ומרים קוקלה. הן התגוררו אמנם בבית־הילדים ונמצאו שם בשעת הכיתור והמצוד. כצעירות ומוכשרות לעבודת־כפיה היתה להן אפשרות לעבור ל"צד הטוב" ולהישאר בגיטו, אך בנאמנותן לתפקידן לא הירשו לעצמן לנטוש את הילדים — והלכו יחד עמהם בדרכם האחרונה.

עם חיסול בית־הילדים חוסל גם בית־הספר הראשון בגיטו.

באקציה של יום זה נלקח, יחד עם בני ביתו, גם ר' יהושע־אייזיק ברוק, תלמיד־חכם ומקובל, שהיה מלמד בחדרים "יגדיל תורה" בקובנה ונודע כחוזר של חסידי ליובוויץ.

המורים באקציות של סתיו 1941

האקציות בגיטו בסתיו 1941 פגעו קשה במורים. ככל שאר הקרבנות, נפגעו במיוחד אותם המורים שהגרמנים לא "מיינו" אותם ככשרים לעבודה. באקציה של ה־26 בספטמבר (ה' בתשרי תש"ב) נלקחו: ר' יצחק אניקשט, מורה ותלמיד־חכם מובהק, מראשוני המורים העבריים בקובנה. בעל סגנון למופת בעברית ומפעילי חובבי־ציון. במשך שנים שימש הכתב של חבל קובנה בעתונות העברית; שרה גיטלביץ־הלפרין, מורה ברשת "יבנה"; ליפמן לייקין, מורה ותיק בגימנסיה הריאלית העברית; יוסף לויתן, מורה ידוע למתימטיקה ורומית בגימנסיה העברית, מחבר ספרי־לימוד בעברית ללימוד השפה הרומית; ר' שלמה סידראַר, תלמיד חכם, מורה לדת בבתי־ספר עממיים; שרה בק־קטן, מורה במכינות הגימנסיה העברית; ר' יצחק שמואלביץ, ממייסדי ומנהלי "יבנה" בליטא, מראשי המפלגה הדתית "צעירי ישראל", מנהל גימנסיה "יבנה", הוגה דעות מעמיק וסופר, עורך כתב־העת "הנאמן"; אלה שוורץ־שמואלביץ, אשתו של הקודם, מורה בבתי־ספר "יבנה", עסקנית, מנהיגת "בנות יעקב" בליטא ועורכת בטאונן.

זמן קצר לפני האקציה של ה־26 בספטמבר מת מסרטן הד"ר יואל זלצברג, רופא ומחנך, מנהל גימנסיה "יבנה" לשעבר, מחבר ספר בליטאית נגד איסור השחיטה אשר יזמו שונאי־ישראל.

באקציה הגדולה ב־28 באוקטובר 1941 (ז' בחשוון תש"ג) נלקחו המורים: אברהם אלטשולר, מורה בבית־הספר העברי באלקסוט; צפורה אניקשט, גננת, אשר שימשה שנים רבות כמחנכת בבית־הילדים; שרה איידלס־גולנפול, מורה ותיקה בבית־ספר אידישאי; יעקב דומבליאנסקי, מהמורים הוותיקים בגימנסיה הריאלית העברית, מחבר ספרי לימוד ומתודיקה לעברית. פירסם בעתונות פיליטונים שונים; סוניה וולפה, מורה ותיקה ומנהלת בי"ס אידישאי; י.א. טורצקי, מורה בגימנסיה "יבנה" ועסקן "אגודת ישראל"; אסתר־צאַרנה יפה, מורה ותיקה ומנהלת בית־ספר אידישאי; ד"ר לוי־חיים יפה, מורה בגימנסיה הריאלית העברית בקובנה, מחבר ספרי־לימוד באידיש ובעב־רית; ר' שרגא־פייבל לופיאנסקי, תלמיד־חכם, מורה לדת בבתי־ספר עממיים; נח לידסקי, מורה ותיק בגימנסיה העברית, מחבר ספרי לימוד בדקדוק ותחביר עברי; ד"ר שמואל לוין, מנהל הגימנסיה האידישאית ע"ש שלום־עליכם ומנהל הקורסים למורי־אידיש, ממנהיגי התנועה האידישאית בליטא, מחבר מאמרים רבים בנושאים חינוכיים ופסיכולוגיים; ר' פנחס מינץ, תלמיד חכם ומלמד בחדרים של "יגדיל תורה", עסקן של היהדות החרדית ומגדולי החסידים בליטא; אברהם מָנֶס, מנהל ומורה ותיק בבתי־ספר עבריים, שימש גם כתב בעתונות העב־רית; רעיה נוביחוביץ־נביאז'סקי, פילולוגית מדופלמת, מורה בגימ' האידישאית ע"ש שלום עליכם; ר' חיים־נחום סטרליץ, תלמיד חכם מופלג, מחשובי המלמדים בקובנה, ש"חדרו" היה מפורסם בעיר עד פרוץ המלחמה, דרשן והרבי של "חברת מקרא"; אָרנה פישל, מורה ותיקה לגרמנית ואנגלית בגימנסיה הריאלית העברית; ישראל צ'כאנובסקי, הורה שנים רבות בגימ־נסיה העברית ביורבורג ואח"כ בקובנה; מינא ריינס, מנהלת ומורה בבית־ספר עממי אידישאי, מפעילות התנועה האידישאית בליטא, שימשה זמן־מה נציגת הפועלים בעיריה; חוה רוזנטל, גננת ומנהלת גן־ילדים אידישאי; חנה שיפמנוביץ, מורה ותיקה בבית־ספר אידישאי ברדווילישוק ואחר־כך בקובנה.

מיותם ושומם היה הגיטו אחרי האקציה הגדולה. כמעט כל אדם שני נעדר. נעלם כמעט כל דור הקשישים. ניספו מנהיגים רוחניים ומספר גדול של מורים. אך פרשת הגיטו בקובנה טרם נחתמה.

משרד־תרבות ובתי־ספר בגיטו

בראשית נובמבר 1941, עם שוך גל האקציות, החלו החיים בגיטו חוזרים טיפין־טיפין למסלולם. ליד ה״אלטסטנראט״ הוקם משרד־תרבות, בראשותו של ד״ר חיים־נחמן שפירא. מזכירת המשרד היתה חנה הורביץ־סניג, פילוסופית מדופלמת ומשוררת, מורה בבית־הספר לבנות ״יבנה״.

כותב שורות אלה שימש עובד שלישי במשרד זה. בהיותו היסטוריון מדופלם הוטל עליו לנהל את הכרוניקה היומית בגיטו ולארגן את הארכיון של הגיטו. מטעמים מובנים צריכה היתה עבודה זו להתנהל באופן סודי. בתקן הרשמי לא הופיע תפקיד זה, אלא נרשם כתפקיד אחר.[1]

אחת ממשימותיו הראשונות של משרד־התרבות היה לפתוח בית־ספר בגיטו. לדבר זה הסכים בהחלט גם ה״אלטסטנראט״. ד״ר ח.נ. שפירא התחיל לבקש מורים. אולם לא רבים רצו לעבוד עתה בהוראה, ולהיות ידועים אצל הגרמנים כאינטלי־גנטים. נוסף לזה, עם התמנותו עוד לא שוחררו המורים מעבודת־הכפיה. ההתייעצויות הפדגוגיות הראשונות היו מתקיימות רק לאחר שחזרו המורים מהעבודה בשדה־התעופה. בימי הסגריר בסתיו היו מופיעים לישיבות בשעות הערב, כשהם מוכתמים במלט ובבוץ, וכולם עייפים, מיוזעים ורעבים. תוך זמן קצר נקבעה תכנית־לימודים זמנית והוחלט לפתוח בהקדם את בית־הספר. קשה במיוחד היה למצוא מנהל מתאים. מלבד התואר עצמו — מנהל בית־ספר בגיטו — שהיה בו כדי להטיל אימה, וביחוד מיד אחרי האקציות, הרי המאמצים הגדולים והתפקידים חסרי־התקדים שהיו נופלים על שכם המנהל — מנעו רבים מלקבל עליהם משרה זו. בכלל, צריך היה להתחיל הכל מחדש — בתנאי הגיטו האיומים של אותו זמן. חלחלה אחזה במורים לקראת הפגישה עם הילדים, לאחר חדשי־האימים שעברו עליהם.

לפי הצעתו של כותב שורות אלה, החליט הד״ר שפירא למנות למנהל ביה״ס את זליג־יונה אלטמן. אלטמן היה מנהל ותיק בבתי־ספר עבריים גדולים, מוכשר בעבודה אדמיניסט־רטיבית ואדם בעל ידיעות נרחבות ובעל מרץ ונימוסים. ברוב עוז ובהחלטיות הסכים להצעה, והטיל עצמו לעבודת הקמת בית־הספר.

בראשית דצמבר 1941 נפתח בית־הספר בבנין קטן, שהיה מקודם בית־ספר עממי ליטאי, ברחוב רמיגולה. בחודשים הראשונים לגיטו הצטופפו בבנין זה עשרות נפשות. עמל רב הושקע בסידור הבית והתאמתו ליעודו. לא רב היה מספר התלמידים שהופיעו בימים הראשונים. בגיטו רווחו שמועות, כי בלודז׳ ובערים אחרות בפולין הקיפו הגרמנים בתי־ספר יהודיים והוציאו להורג את התלמידים יחד עם המורים. אך בהדרגה גדל מספר התלמידים בבית־הספר, שהרי ההורים היו יוצאים לעבודות־הכפיה והילדים היו זקוקים להשגחה ולטיפול.

ביום א׳, 21 בדצמבר, נערכה בבית־הספר חגיגת־חנוכה צנועה. המורים נשאו דברים, והילדים דיקלמו ושרו. התלמיד לוי וינשטיין קרא בניגון של הפטרה את הפרק ״נחמו, נחמו עמי״. נכחו במסיבה גם חברי ה״אלטסטנראט״. ל. גרפונקל נאם עברית וסיים: **״עושה שלום במרומים הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל״...**

אחרי חנוכה הוסיף לעלות מספר התלמידים. באותם ימים נפתח באחד מבנייני הישיבה עוד בית־ספר, בו למדו הילדים שהתגוררו ברחובות של סלאבודקה הישנה. מנהלו של בית־ספר זה היה צבי קירש, מורה לשעבר בבית־ספר לבנות ״יבנה״. שני בתי־הספר התנהלו ברוח לאומית. שפת ההוראה היתה אידיש, אבל לעברית ניתן מקום נכבד. לא לימדו שפות זרות. לתנ״ך ולהיסטוריה עברית הוקדשו שעות רבות. ההורים דרשו מפעם לפעם להגדיל את מספר השיעורים ללימודי־קודש. לא במעט גרם לכך מצב־הרוח בגיטו. בית־הספר הראשון והמרכזי של הגיטו, ברח׳ רמיגולה, הועמד לאחר זמן קצר לפני משבר. ב־25 בינואר 1942 יצאה לפתע פקודה לפנות תוך שעות מספר רובע שלם בקירבת בית־הספר. נימוקם של הגרמנים היה, שמגיע טרנספורט של יהודים מגרמניה ויש להכין להם מקום. אותו יום היה יום קר מאוד, והמוני יהודים נשארו ללא גג לראשם. האנשים התרוצצו ממקום למקום בחיפוש אחר פינה להשתכן בה, ואז ״נכבש״ בית־הספר ולמחרת לא היה מקום ללימודים.

לאחר ימים מספר הורשו המגורשים לחזור לרובע המפונה. היהודים מגרמניה שעמדו לבוא אל הגיטו, הוגלו למעשה אל הפורט־התשיעי ושם נורו. אך בנין בית־הספר נשאר תפוס עוד זמן רב. ד״ר שפירא והמנהל אלטמן החלו לחפש בנין אחר בשביל בית־הספר. והנה עד שנמצא בית מתאים ברח׳ דמוקרטו אירע אסון: ביום חמישי, 29 בינואר, בחצות הלילה, חדר לדירתו של אלטמן כדור מרובהו של אחד השוטרים הגרמנים, שכדרכם היו יורים מתוך שיעמום במשמרתם בלילות — והרג את אלטמן. לאשתו ושני ילדיו אבד אביהם. לבית־הספר אבד מנהלו האמיץ והמסור.

בתור מנהל חדש נתמנה שלמה זופוביץ, מהמורים המצויינים בקובנה. במחצית פברואר נפתח שוב בית־הספר בבנין ברחוב דמוקרטו. אולם כעבור זמן קצר יצאה גזירה ממפקדתו של רוזנברג, שעל היהודים למסור את כל ספריהם. שוב החלו רווחות שמועות משמועות שונות ואיומות. גברה גם המבוכה בקרב המורים וההורים, ונתרבו ההפרעות במהלך העבודה של בית־הספר. למעשה, לא בוצעה הגזירה בכל חומרתה, ועל אף הקשיים שהלכו ונערמו מיום ליום, נמשכו הלימודים בבית־הספר גם באביב ובקיץ 1942.

בסוף אוגוסט 1942 הוצאו גזירות חדשות על הגיטו, ובתוכן פקודה לסגור את בתי־הספר. הילדים בגיטו נשארו הפקר. הורים בעלי־אמצעים מצאו לילדיהם מורים פרטיים, בעיקר קשישים הפטורים מעבודת־הכפיה. שאר הילדים התרוצצו ברחובות ללא השגחה. **פתרון חלקי לבעיה נמצא בשביל הילדים המבו־גרים או הנראים־מבוגרים — בצירופם לבית־הספר המקצועי ״אורט״ (ר׳ בספר זה מאמרו של י. אולייסקי: בית־הספר המקצועי). הם למדו מלאכה וגם לימודי יהדות ומקצועות**

1. באותו זמן ניהלתי רשימות, כרוניקה מפורטת על אירועי הגיטו, וכן מחברות של מונוגרפיה על העבודה בשדה־התעופה (עד סוף 1941). חומר זה הועבר העירה, אל כומר ליטאי, על־ידי יצחק יודלביץ, קבלן לשעבר, שעבד בשכנות לדירת הכומר. לאחר שהוגליתי לריגה (6.2.42) הוטלה העבודה על ר׳ אבא בלושר, תלמיד־חכם ומשכיל, לשעבר יו״ר החברה היהודית האת־נוגרפית בליטא. הוא המשיך בעבודה זו עד חיסול הגיטו. א. בלושר לא זכה להשתחרר, כמוהו כשאר עובדי המשרד־לתרבות. גורל הארכיון כולו ורשימות הכרוניקה לא הוברר עד היום (י. קפלן).

כלליים, עד חיסולו של הגיטו.

כבר בימים הראשונים לקיום הגיטו נפתחו בו "חדרים". את פתיחתם יזם ר' משה נוביחוביץ, תלמיד חכם ומראשי ה"מזרחי" בליטא. הוא היה מקבץ את הילדים בדירתו הצרה ומלמדם תורה. בקנה־מידה יותר רחב לייסוד חדרים פעל ר' דוד לוין, מעסקני־הציבור הוותיקים והמכובדים בקובנה. ר' דוד היה ידוע כאדם פיקח ותלמיד חכם, ובמשך שנים היה גבאי בתלמוד־תורה. אך מאמצים אלה לא האריכו ימים. בימי האקציה הגדולה הוצאו גם שני עסקנים מצויינים אלה, יחד עם אלפים אחרים, אל הפורט־התשיעי ושם נרצחו. אולם על אף כל התלאות צצו כפעם בפעם שוב ושוב "חדרים", שהתנהלו בעזרתם של בני־ישיבה לשעבר.

במשך תקופה קצרה פעל בגיטו גם בית־ספר אידישאי, פרטי למחצה, ולידו גן־ילדים בהנהלת הגננת רוניה שמואלוב־רוזנטל. בבית־ספר זה עבדו בתור מורים שמואל רוזנטל ופאניה צרפת, שניהם מורים ידועים מבתי־ספר אידישאיים, אך גב' צרפת נפטרה בגיטו כעבור זמן קצר. בשנים 1942/3 ניהל ש. רוזנטל בי"ס שהוקם על־ידי הארגון המחתרתי האנטי־פשיסטי. בבי"ס זה לימדו גם המורה אזרחוביץ והצעירות מאניה ברנבלט ולאה שר.

מכה קשה הוכתה הפעילות התרבותית עם הירצחו של ד"ר ח.נ. שפירא. בראשית דצמבר 1943 הוא נרצח בפורט־התשיעי, יחד עם אמו, אלמנת רבה המנוח של קובנה, אשתו ובנו. לגיטו אבד המנהל הנמרץ של מחלקת־התרבות, איש־מדע דגול ומנהיג רוחני.

קרבנות, קרבנות

בתי־הספר בגיטו, ככל פעולה תרבותית אחרת, היו בבחינת יוצא־דופן. הגיטאות שימשו לגרמנים שלב בביצוע השמדת היהודים, ובמקרה הטוב ביותר — מקום להשפלה, עינויים ועבודת־פרך. מוסדות תרבות בגיטאות היו, בדרך כלל, תופעה מוזרה. אמנם, כשלעצמה היתה זו תופעה משמחת, אבל בלתי טבעית וללא כל קשר עם המציאות של הזמן — של היום ממש, ועוד פחות עם הצפוי מחר, ואפילו בעוד שעה. במשטר־הדמים שהשתולל לא יכלו להתפתח שום ניצני תרבות. הכל נידון להשמדה, לאבדון.

הפעולה התרבותית בגיטו קובנה לא היתה מצומצמת בהיקפה. מאמצי־על־אנוש ומרץ ללא־שעור הושקעו בבתי־הספר. אולם בסיכומו של דבר שטף נחשול־הדמים את המורים והתלמידים כאחד. בהשמדה היומיומית, בכל אקציה ופינוי אוכלוסיה, ואין צורך להזכיר את ה"אקציה של הילדים", — בכל אלה רב היה מספר הקורבנות בקרב התלמידים והמורים.

זמן קצר לאחר האקציות בסתיו 1941, שבהן ניספו אלפים רבים מתוך האוכלוסיה היהודית, לרבות מספר רב של מורים, באה ההגלייה של קרוב לחמש מאות איש לריגה. ביניהם היו כמה מורים ושלושה מהם מצאו את מותם במחנות־ההסגר: פנחס ניימרק, מורה למתימטיקה בגימנסיה "יבנה", מיוזמי בית־הספר בגיטו ומוריו; יששכר חמילבסקי, מורה לטבע בגימ־נסיה הריאלית העברית; אדגר נסלשטרויס, מורה בגימנסיה העברית.

האקציה לאסטוניה (26.10.43) עקרה מתוך הגיטו אלפי יהודים, שרובם ניספו במחנות ובתוכם המורים: אברהם־ברוך גוטליב, מורה בבי"ס "יבנה", מזכיר אגודת הרבנים, פירסם לעתים פיליטונים, בחתימת אב"ג; אנה ורשבסקי, גננת וכן זמרת ידועה, ממייסדות מקהלת־אנגל בקובנה; שמעון וינשטיין, מנהל בית־היתומים; מרים צייטל־צ'רטוק, מורה בגימנסיות העבריות; חיה כוואס־לוין, מורה בגימנסיה "יבנה"; משה לוין, בעלה, מורה בבית־ספר עברי; ראובן נוח, מורה בבית־ספר עברי; עמנואל סנדק, מורה בבתי־ספר עבריים; מרדכי ססיצקי, מורה ותיק בגימנסיה הריאלית העברית, מחבר ספרי־לימוד עבריים לחשבון; יששכר רוזנבלט, מורה למתימטיקה בגימנסיה העברית; יהודה שוחטמן, מורה ותיק בגימנסיה הריאלית העברית ומפעילי התנועה העברית והציונית בליטא. רובם מתו במחנות מרעב והשאר נורו ונשרפו במחנה קלוגה בספטמבר 1944, עם נסיגת הגרמנים מאסטוניה.

בעת חיסול גיטו קובנה נרצחו על־ידי הגרמנים מאות יהודים, ובתוכם המורים: שרה ארונס, גננת בגימנסיה הרי־אלית; האחים יצחק וישראל בולל, מורים בבתי־ספר אידישאיים ופעילים בתנועה הסוציאליסטית היהודית; רייזל זיסקינד־בולל, מורה בבתי־ספר תיכוניים אידישאיים; אליעזר היימאן, מורה בגימנסיות עבריות, מהסופרים הצעירים והמוכשרים ביותר בליטא, בעברית ובאידיש; משה צ'רטוק, מורה למתימטיקה בגימנסיות עבריות; אליעזר ילין, מורה עברי לשעבר, מנהל ספריית "חובבי המדע" (ליבהאָבער פון וויסן), אביו של חיים ילין, מפקד הפרטיזנים בגיטו; גב' מושקט, מורה למלאכת־אמנות בבי"ס "אורט" בגיטו; שמואל קפיט, מורה ותיק בגימ־נסיה העברית, מחבר ספרי־לימוד בעברית לחשבון ומתימטיקה; שלמה קיזל, מורה בגימנסיה העברית; ר' שרגא רוזן, תלמיד חכם, מורה לדת ב"תלמוד תורה"; הירש שטוקל, מורה עברי בפודזלבה, ובשנים האחרונות בקובנה. שימש גם מורה בגיטו; רבקה שימחובסקי־שטוקל, אשתו, מורה בבתי־ספר עממיים עבריים; פייגה פייבלזון־שלפוברסקי, מורה ומנהלת בית־הספר העברי בפנימון; איסר פלמן, מדריך למכניקה ב"אורט"; בלומה רבינוביץ, הזקנה והוותיקה בין מורי קובנה, ממייסדיה ומפעיליה של התנועה האידישאית, נכדתו של ר' יצחק אלחנן, רבה המפורסם של קובנה. בימי חיסול הגיטו השליכה עצמה אל באר עמוקה.

זמן קצר לפני חיסול הגיטו נרצחה הגננת רוניה שמואלוב־רוזנטל, המייסדת והמנהלת של הקורסים הפדגוגיים לפי שיטת דה־קרול. היא נתפסה על־ידי הגישטאפו בעת שניסתה לצאת בגניבה מהגיטו, כדי לחפש מקומות־מחבוא בשביל ילדי הגיטו. באותם ימים ברחה מהגיטו אשתיין־ברקמן, מדריכה ב"אורט", אך היא נרצחה במחבואה ליד יורבורג.

בין הקרבנות הרבים בקרב הנשים שהועברו אחרי חיסול הגיטו למחנה־הריכוז שטוטהוף, היו גם המורות: צילה אפשטיין, ציירת ומורה לציור בביה"ס התיכון לבנות "יבנה"; ליבה טטרסקי־ואלט, מורה ותיקה בבתי־ספר אידישאיים; פרידה פלר־לצמן, מורה בגימנסיה הריאלית העברית ובבי"ס "אורט"; מרים שלומוביץ־מיכליס, מורה בבית־ספר "תרבות"; שרה מרגושילסקי־מרגלית, מורה בבתי־ספר עבריים; חנה הורביץ־סניג, מורה בבית־ספר עברי והמזכירה במחלקת־התרבות בגיטו; פסיה פראקר־פונאָר, מורה ותיקה, מנהלת בית־ספר אידישאי, מהפעילות בתנועה האידישאית, מחברת ספרי־לימוד;

פרידה שפירא, מורה ותיקה בגימנסיה הריאלית העברית, פעילה בתנועה הציונית־רביזיונסיטית; אסתר גאילאַס־שוורץ, מורה בגימנסיה "יבנה".

עם חיסול הגיטו נשלחו הגברים ברובם אל מחנות דכאו, ליד לנדסברג. בינואר 1945 הועבר חלק מהם למחנות טרזיינשטאדט.

מיולי 1944 עד השחרור בראשית מאי 1945, ניספו במחנות גם המורים:

דוד איציקוביץ, מנהל בית־הספר לבנות "יבנה", מזכיר ראשי של אגודת הרבנים בליטא ועסקן ציבורי, נפטר בטרזיינ־שטאדט; אפלבוים, מדריך ב"אורט"; מיכאל בראמסון, מנהל הגימנסיה העברית בווירבאלן ואחרי־כן מורה בגימנסיה העב־רית בקובנה; צבי ברקמן, מורה ותיק בתלמוד־תורה; ישראל גיטלזון, מורה ב"יבנה"; חנוך גפנוביץ, מורה בבתי־ספר עבריים; חיים גליק, מורה ותיק בבתי־ספר עבריים וכן בגימ־נסיה "יבנה"; דב גרבר, מורה ותיק לזמרה בבתי־ספר עבריים, מלחין והמנצח של המקהלה בבית־הכנסת הכורלי בקובנה; ישראל דימנטמן, סופר, מורה ותיק ומנהל בתי־ספר עבריים; שלמה זופוביץ, מורה ותיק בבית־היתומים, מנהל בית־הספר בגיטו, נפטר סמוך לשחרור בטרזיינשטאדט; אליהו טייץ, מנהל הגימנסיה לבנות "יבנה"; יעקב ליפשיץ, מורה לציור בבתי־ספר, מחשובי האמנים היהודים בליטא; ד"ר צמח פלדשטיין, מנהל הגימנסיה הריאלית העברית וממנהיגי הציונים בליטא; ד"ר אברהם קיסין, ביולוג, סגן המנהל של הגימנסיה העב־רית בקובנה, מחבר ספרי לימוד לטבע, יושב־ראש המרכז של המורים העבריים בליטא והעורך של כתב־העת הפדגוגי "במשעולי החינוך"; יוסף ריז'ין, לשעבר מורה בגימנסיות עבריות, המנהל של מרכז "תרבות" בליטא; מאיר שוב, מורה ביאנובה, עסקן "מזרחי", פעיל בחיים הציבוריים בגיטו קובנה; אלתר שנידר, מורה ותיק בגימנסיה העברית בקובנה, עסקן־תרבות.

עם פרוץ המלחמה הצליחו, כידוע, אלפים מיהודי ליטא להימלט אל מעבר לגבול הרוסי. אולם בשנות המלחמה ניספו שם ברעב ובמצוקה גם המורים: אלתר גומברג, מדריך ראשי ותיק ב"אורט"; בילה שבסלבון־נתנוביץ, מורה בבי"ס "יבנה"; בנימין שבסלבון, מורה בבי"ס "יבנה".

יהא נא מאמר זה נר־זכרון לכל המורים שנשאו בעול החינוך היהודי בליטא ואשר ניספו בשואה.

סוניה סגל־ורשבסקי

ילדי בית־הספר העברי בגיטו

לנשמת בתנו נחמה ז"ל

בחודש נובמבר 1941 פתח ה"אלטסטנראט" שני בתי־ספר לחינוך ילדי הגיטו: אחד בסלאבודקה העתיקה, והשני — בסלאבודקה החדשה.

תנאי־העבודה בבית־הספר היו קשים מאד. הילדים היו עצבניים, שרויים בפחד־תמיד ומדוכאים עקב המאורעות הנוראים בגיטו. בחורף הראשון היו רובם רעבים ללחם והם סבלו מקור ומתנאי־חיים בלתי סניטריים. גם בבית־הספר שרר קור עז מחוסר חמרי־הסקה. הילדים והמורים היו יושבים בכיתות עטופי מעילים וכפפות. ספרי־הלימוד היו מעטים מאד; מחברות, עט, עפרון, היו בבחינת בל־יימצא בגיטו, אבל ה"אלטסטנראט" השתדל לקבל את כל הנחוץ מן העיר.

מלבד הקשיים הטכניים היה גם קושי פדגוגי בעבודה, שנגרם על־ידי בלבול השפות. במשך שנת הלימודים 1940—41, כשליטא היתה תחת שלטון רוסיה הסובייטית, נסגרו כל בתי־הספר העבריים. הילדים ביקרו אז בבתי־ספר ששפות־הלימוד בהם היו אידיש, רוסית וליטאית, ועם פתיחת בית־הספר העברי מחדש נאלצו להכשיר את הילדים ללמוד את כל המקצועות בעברית. המורים התגברו על כל הקשיים הטכניים והפדגוגיים והצליחו בעבודתם. נפתחו עשר כיתות, בהן למדו ילדים מגיל שש עד חמש־עשרה. הילדים מעל לגיל זה חויבו לעבוד עבודת־כפיה. באותו זמן נפתח עוד בית־ספר אחד בחלק אחר של הגיטו.

חשיבותו של בית־הספר לילדי הגיטו היתה לא רק בזה שהיקנה להם ידיעות בשפה העברית ובמקצועות אחרים, אלא ביחוד בזה שהחזיר להם את הרגשת הילדות. בבית־הספר שכחו הילדים במידת־מה את צרות הגיטו, את דאגות הוריהם, והיו שמחים ועליזים. המשמעת בבית־הספר היתה טובה. הילדים, בכללם בני הכיתות הנמוכות, כאילו הרגישו את האחריות הגדולה המוטלת עליהם ואת רצינות השעה, והתנהגו מצויין. בילדים התעורר גם הרצון לעזרה הדדית: התלמידים הטובים עזרו לחלשים בהכנת השעורים, ומה שהיה חשוב יותר, בחורף הראשון בגיטו — הילדים השבעים חילקו את לחמם עם הילדים הרעבים.

בחג החנוכה נערכה חגיגת־ילדים. לא היו לא אולם ולא במה, ולכן חילקו את החגיגה לחלקים. האורחים שהוזמנו לחגיגה הלכו ממחלקה למחלקה וראו את ההצגות הקטנות, את המשחקים, הריקודים, השירים והדקלומים של הילדים.

ב־27 בינואר 1942, יום חורף קר מאד (הקור הגיע אז עד 28 מעלות), נגזר פתאום על היהודים, שחיו ברובע מסויים של סלאבודקה החדשה, בו היה גם אחד מבתי־הספר של הגיטו, לעזוב תוך ארבע שעות את דירותיהם ולעבור לרחובות אחרים, אל דירות שהיו מלאות ממילא עד אפס מקום. בית־הספר נסגר והתלמידים בטלו מלימודיהם. אחרי חג הפורים שוב הירשו הגרמנים ליהודים להתיישב באותו רובע בגיטו, ושוב נפתח בית־הספר והלימודים החלו במשנה־מרץ.

התלמידים המבוגרים היו מוציאים עתוני־קיר ומקימים חוגים מחוגים שונים. ד"ר חיים־נחמן שפירא, ראש מחלקת החינוך שליד ה"אלטסטנראט", היה מרצה מפעם לפעם בפני חבר־המורים. בקיץ שוב נערכה חגיגה, הפעם באולם עם במה. בתכנית היו שירת מקהלה, דקלומים, הצגות, משחקים, ריקודים ועיירי־סולו. השתתף קהל גדול של הורים ואורחים. ההתעוררות היתה רבה; גיל ושמחה וצחוק לבבי של ילדים עליזים מילאו את האולם. למרות התנאים האיומים של חיי הגיטו, התפתחו הילדים יפה. האמהות, שהיו עמוסות עבודה מרובה (מלבד עבודות־בית שונות חייבות היו ללכת העירה לעבודת־פרך לבתי־חרושת או לשדה־התעופה), היו מקדישות משעות מנוחתן המעטות לטיפול בבניהן, והילדים היו רחוצים ולבושים לבנים ובגדים נקיים. בשעת החגיגות היו הילדים המקושטים דומים לפרחים חיים. רגש של עצמאות והרגשת אחריות כלפי ההורים התפתחו בלב הילדים; גברה בקרבם ההרגשה של שותפות הגורל עם המבוגרים והתעורר הרצון לעזור ולהשתתף במלחמת־הקיום הקשה בגיטו. ילדות בנות עשר היו מבשלות בבית ומכינות ארוחה חמה להוריהן, ששבו רק בשעת־ערב מאוחרת הביתה, אחרי יום של עבודה קשה ומייגעת; היו מסדרות את החדר, מטפלות באח או באחות הצעירה וגם עובדות בגינה. כמעט על־יד כל בית בגיטו היתה גינת־ירקות, והרגשה נעימה אפפה אותך למראה הילדים העודרים, המנכשים ומשקים את הגינות. לעיתים קרובות היו הילדים עוסקים במכירת מצרכי־המזון שההורים היו מביאים מן העיר, וגם תפקיד זה מילאו בצורה הוגנת.

למרות כל העבודות הצדדיות, שהילדים היו מוכרחים לעסוק בהן, הם מצאו די זמן להכנת השעורים ולמשחקים. ומשחקי הילדים היו גם הם אופייניים לגיטו — חיקויים לאירועי יום־יום בחיי המבוגרים. הנה, למשל, ילדים אחדים בני שלוש־ארבע משחקים בחצר; אחד מהם רואה מרחוק שוטר יהודי, והוא ממהר אל חבריו ומכריז בפחד: "ילדים, הבה נסתתר במהרה, מחפשים גברים לעבודה". או — ילדות משחקות בחצר; הגדולות מהן ממלאות תפקיד אמהות. והנה נכנס שוטר לקחת נשים לעבודה (בשבועות הראשונים לקיום הגיטו היו אמהות לילדים קטנים משוחררות מעבודה). ילדה אחת קטנה ממהרת אל השוטר, מצביעה על שלוש הילדות הגדולות ומכריזה: "אלו השלוש — כולן האמהות שלי, אל תגע בהן". בחצר בית־הספר היו הילדים משחקים בזמן ההפסקות ומציגים קבוצות יהודים החוזרים אחרי העבודה אל הגיטו והגרמנים בודקים את חבילותיהם על־יד השער ומחרימים את מצרכי־המזון שקנו בעיר. והנה קבוצת ילדים "עובדים" בשדה־התעופה. אחד הילדים מציג שוטר גרמני, המשגיח על העבודה; הוא מכה בשוטי־גומי ומחרף ומגדף

את העובדים: "יהודים ארורים, נרפים אתם, נרפים, אם לא תסיימו את העבודה הקבועה עד הערב, תשארו כאן עד הלילה". הנה ילדה אחת, לבושה סינור לבן ומטפחת לבנה על ראשה — היא אחות רחמניה: היא מלווה על־ידי ילדה שניה, הממלאה תפקיד מיילדת. שתיהן ניגשות אל כל אחת מהילדות שסביבן ומזהירות אותן שהן חייבות להפסיק את ההריון, כי יצאה פקודה מטעם הגרמנים שעל כל יהודיה הרה להינתח ולהפסיק את ההריון. הילדים הקטנים היו תמיד בין המבוגרים וידעו את כל המתרחש בחייהם. אך על אף הכל מצאו הילדים במשחקיהם ובחייהם בין כתלי בית־הספר תחליף של חיי חופש, שאין בהם מתלאות הגיטו ופגעיו, והמורים ראו ברכה בעבודתם ומצאו בה סיפוק נפשי.

אולם שמחתנו ארכה רק זמן קצר. בסוף הקיץ גזרו הגרמנים על סגירת בתי־הספר. הם הירשו לפתוח רק בית־ספר למלאכה.

גם אחרי סגירת בתי־הספר נמצא פתרון לשאלת החינוך של הילדים עד גיל 12 על־ידי סידור קבוצות קטנות, בנות 8—10 ילדים, שהיו לומדים בבתים פרטיים. כחדר־לימוד שימש חדר, בו גרה משפחה שלמה שהלכה לעבודה. על הארון היו קובעים במסמרים חתיכת לינולאום במקום לוח, ועל הדלת היו תולים קולב לבגדי הילדים. אחרי הלימודים היו מעמידים את השולחן ואת הכסאות על הספה, והיו מתכוננים להצגה, שהיתה נערכת מזמן לזמן באולם גדול. כל קבוצה היתה לומדת כשתי שעות. קבוצה הולכת וקבוצה באה. צריך היה להיזהר מאד שהילדים לא יקימו רעש ושאון ברחוב, וכן בעזבם את "בית הספר".

עבודה חינוכית זו נעשתה בחשאי, ובמובן ידוע היתה זאת פעולת מחתרת, מכיון שאסור היה ללמד וסכנה רבה ריחפה על ראש המורים והתלמידים כאחד. התלמידים היו נושאים את ספריהם מתחת למעיליהם. לפעמים נראו גרמנים בקירבת מקום, ואז היתה קמה בהלה והילדים היו ממהרים לברוח דרך החצרות. היו מורים שלימדו 50—80 ילדים. הלימודים היו הנחמה היחידה של הילדים בחיי הגיטו הקשים. מזמן לזמן נערכו חגיגות־ילדים יפות ומוצלחות באולם הגדול של המשטרה היהודית, שהיתה בו במה גדולה ופסנתר. לחגיגות היו באים מאות הורים ואורחים. את החומר לתכניות חיברו לרוב המורים עצמם.

כך נמשך המצב עד 26 במארס 1944. ביום זה היתה החגיגה האחרונה בגיטו — חגיגת פורים יפה עם תלבושות, זרים ופרחים, שירים ומחולות, בהשתתפותם של ילדים בעלי עיניים נוצצות מגיל ומחדוה, ומאות הורים שרוו נחת מילדיהם. למחרת בא היום הנורא והאיום, בו נגזלו הילדים הרכים עד גיל 12—13 מזרועות אמותיהם האומללות והושמדו. הגרמנים אצו־רצו כחיות־טורפות מבית לבית, עלו על עליות, חיפשו במרתפים ובדירי־עץ והוציאו את הקרבנות הרכים — את ילדינו מחמדינו, ששון חייהם ותקוות עתידם של כלואי הגיטו. במקרה שניסתה האם להתנגד לרוצחים — הרגו אותה ואת ילדה יחד במקום, או שהיו משסים בה כלבים גדולים וברגע הבהלה היו חוטפים ממנה את ילדה.

יגון עמוק ואבל כבד ירדו על הגיטו. הפצע היה עמוק, הכאב כירסם בלב והצער גדול מנשוא; לא היו מלים כדי להקל אפילו במקצת את נטל הדאגה והיאוש של האמהות השכולות, ורק בשיחותיהן עם המורים שהיו שותפים להן באהבה לילדים, היו שופכות קצת מתוגת־לבן.

ובהזכירנו את ילדינו היקרים עלינו להעלות גם את זכרם של המורים העבריים אשר הקדישו את מיטב שנו־תיהם, את כוחם וכשרונם לחינוך הדור העברי הצעיר בליטא. ביניהם היו תלמידי־חכמים רבים, פדגוגים מצויינים, סופרים ומחברי ספרי־לימוד בכל המקצועות. רובם הושמדו גם הם בידי הצר הצורר או מתו במחנות־הריכוז. יהי זכר כולם ברוך לנצח!

יעקב אולייסקי

בית־הספר המקצועי בגיטו

רעיון הקמת בית־ספר מקצועי בגיטו קובנה, כהמשך של בית־הספר המקצועי "אורט" בקובנה, נולד בראשית ינואר 1942, כלומר כחודשיים אחרי "תקופת האקציות", כאשר כותב השורות האלה בא בהצעה זו אל יו"ר ה"אלטסטנראט" של הגיטו, ד"ר א. אלקס.

מנובמבר 1941 פסקו ה"אקציות" — כפי שהתברר אחר־כך, רק זמנית — ובשביל כלואי הגיטו החלה תקופה של עבודות־כפיה. שלטונות הצבא הגרמני החלו להקים ליד קובנה שדה־תעופה ענקי והיו זקוקים לכוחות־עבודה רבים. גם בתי־החרושת בקובנה סבלו ממחסור בכוח־עבודה, שכן הליטאים לא רצו לעבוד שם במשכורת־רעב. תנאי עבודות־הכפיה היו קשים מאד, ובמיוחד — תנאי העבודה בשדה־התעופה. שם עבדו במשמרות 12 שעות ביממה בשדה פתוח ובקור עז, וכל זה ללא שכר כלשהו.

בסוף 1941 הורגש שינוי־מה ביחסם של הנאצים לגיטו. נתרבו הסימנים שהנאצים רוצים לנצל את שרידי היהודים בגיטו קובנה לביצוע עבודות מפרכות, בתנאי רעב וקור, וכך לתת להם לגווע לאט. החלה איפוא מעין הפסקת־נופש בזוועות ה"אקציות". ה"שטאדט־קומיסאר" פקד גם על פתיחת בתי־מלאכה בגיטו לשם ביצוע הזמנות מטעם הצבא, וכן כדי שהפקידים הגבוהים של השלטון הגרמני האזרחי ומשפחותיהם יהנו משירותם. בלב שרידי היהודים בגיטו, שנגד עיניהם עוד עמד הטבח הגדול מה־28 באוקטובר 1941, גברה התקוה שאולי יתרחש נס והם ישארו בחיים. כל הפסקת־נופש התפרשה מיד כאות להקלת המשטר האכזרי. אותות כאלה היו בעיניהם:

א. הדרישה הגדולה לפועלים יהודים.

ב. התעניינות הנאצים בתכנית להקמת בתי־מלאכה בגיטו, והרחבת בריגאדות־העבודה בעיר.

ג. התחלה של חלוקת מצרכי־מזון מסוימים בגיטו.

כמו־כן נשמעו מרגיעות במקצת הידיעות השונות שנקלטו מפי הגרמנים והליטאים במקומות־העבודה בעיר. הדאגה החמורה ביותר שמילאה את הלבבות באותם ימים היתה הגזירה להעמיד מדי יום כ־5,000 פועלים לעבודות בשדה־התעופה. קור מקפיא נמשך אז ללא הפסקה, וליהודי הגיטו לא היו נעליים ובגדי־חורף מתאימים למזג־אויר חורפי כזה. בכל בתי הגיטו שררה מצוקת־רעב. כל הגדרות וכל נסר־עץ שמסביב הועלו זה מכבר באש כדי לחמם במקצת את העצמות הקפואות.

באותם הימים היו בגיטו קובנה כ־600 בני־נוער בגיל 11—14, בנים ובנות. גם נערים ונערות בני 12 נשלחו אז לעבודה בשדה־התעופה. הם הלכו לעבוד שם כ"מלאכים" במקום אב או אם חולה, או במקום אנשים זרים, תמורת תשלום. בזה עזר הילד לקיום המשפחה. היו רואים אז ילדים קטנים מתגודדים בחצרות הגיטו, בחפשם שברי קרשים ונסרים ושרידי גדרות, כדי להביא הביתה חמרי־הסקה לחימום החדרונים העלובים. על בני־הנוער הוטל לפעמים גם העול לפקח ולטפל באחיהם ובאחיותיהם הפעוטים במקום ההורים שהלכו לעבודה.

יהודי גיטו קובנה היו שבורים ורצוצים, סחוטים מעבודה קשה, מרעב ומקור. הם היו מדוכאים ומושפלים עד עמקי הנשמה. היה זה איפוא טבעי, שלא ההורים ולא ה"אלטסטנראט" לא היה אז בכוחם להעלות מחשבות כלשהן על גורל הילדים ועתידם.

רעיון הקמתו של בית־ספר מקצועי בשביל הנוער בגיטו התעורר בלב כותב השורות האלה מהנימוקים הבאים:

א. עבודת־הכפיה בשדה־התעופה מביאה את בני־הנוער לידי התנוונות גמורה מבחינה גופנית ורוחנית.

ב. לימוד מקצוע יאפשר לקבל את בני־הנוער ל"בתי־המלאכה הגדולים" של הגיטו ול"בריגאדות" המועסקות בעיר ולהוציאם מעבודת־הפרך ההרסנית בשדה־התעופה.

ג. בהסוואה של לימוד מקצוע יוכנס הנוער לאווירה של פיקוח פדגוגי והתפתחות תרבותית ויינצל על־ידי כך משחיתות מוסרית גמורה.

ד. מאחר ש"בתי־המלאכה הגדולים" של הגיטו היו זקוקים לכוחות־עבודה במספר רב, הרי היה בזה נימוק מסייע לפנייה אל שלטונות הכיבוש שירשו לפתוח בית־ספר מקצועי בגיטו.

ואכן, השלטונות נענו לפנייתו של ה"אלטסטנראט" והירשו לפתוח בגיטו בית־ספר מקצועי ובו ארבע מחלקות: מסגרות, פחחות ונגרות לנערים ותפירה לנערות.

משניגשו לביצוע התכנית נתקלו בכמה מניעות:

בשל הדוחק הרב בתנאי הדיור והמחסור בדירות לא חיתה כל אפשרות למצוא מבנה כלשהו בשביל ביה"ס.

היה מחסור חמור בכלי־מלאכה ובחומרים הדרושים.

מאידך, את בעיית חבר המורים והמדריכים היה קל לפתור, שכן נשארו בגיטו מספר מדריכים, מהנדסים ומורים מבי"ס "אורט" הקובנאי לשעבר. רק בסוף ינואר 1942 נתגלגלו הדברים כך, שניתן להשיג בנין מתאים לבית־הספר: באותו חודש פקדה ה"גישטאפו" על פינוי חלק משטח הגיטו בשביל 3,000 יהודים מגורשים מווינה, אלא שיהודים אלה לא הגיעו לגיטו קובנה. כך נתפנה בשטח הפנוי מקום להקמת בית־הספר המקצועי. עובדי "אורט" לשעבר קיבלו בהתלהבות את רעיון הקמת ביה"ס, כהמשך של בי"ס "אורט" הקובנאי. במאמציהם המסורים של מדריכי "אורט" ושל בעלי־מלאכה, שעבדו קודם בעיר, עלה בידם לאסוף קצת כלי־מלאכה בגיטו עצמו, ובעיקר — בדרך של סחיבה ממקומות־עבודה בעיר והברחה בבגדיהם או בחבילות העצים שהעבירו דרך שער הגיטו. "מבצעים" כאלה היו כרוכים, כמובן, בסיכון להם ולמשפחותיהם. בביצוע ההברחה של כלי־מלאכה וחומרים הם נאלצו לוותר על האפשרות להבריח מזון בשביל המשפחה, ואף זה היה קרבן גדול מצידם.

עברו 3 חדשים עד שהצליחו לסלק את כל המִכשולים,

במארס 1942 נפתח בית־הספר המקצועי בגיטו. תחילה נפתחו המחלקות למסגרות, פחחות ותפירה, ואחרי פסח גם הנגריה. ביה״ס הפך תוך תקופה קצרה לביתו וסדנתו של הנוער היהודי בגיטו קובנה. בנים ובנות עבדו בו, למדו, שרו ושיחקו. קם מוסד שכל תושבי הגיטו העריצוהו ואהבוהו. ה״אלטסטנ־ראט״ העמיד בשביל ביה״ס בנין שלם בבלוק c, ששופץ ושופר לתפקידו החדש. ארבע המחלקות של ביה״ס — מסגרות, פחחות, נגרות לבנים, ותפירה לנערות — נפתחו בחגיגיות רבה וכוחות־הוראה מעולים מ״אורט״ למקצועות שונים נתקבלו לעבודה, בהם המהנדסים יעקב רבינוביץ ומנדל סדובסקי והמדריכים איסר פלמן ויצחק אפלבוים, כולם מביה״ס ״אורט״ לשעבר. לימודים עיוניים הורו המהנדס שמעון רטנר, ד״ר י.א. רבינוביץ, המהנדס ל. שכנובסקי והאגרונום י. אולייסקי. בתור מדריכות לבנות שימשו בוגרות ביה״ס ״אורט״ בקובנה.

ליד ביה״ס המקצועי הוקמה ספריה והתנהלו גם לימודים הומאניסטיים. כל זה נעשה בסתר. בחוגי נוער נערכו ויכוחים ושיחות על בעיות שונות, יהודיות וכלליות. המציאות הקודרת, בצל ההשמדה שהעיקה על הגיטו, נשכחה כאן לרגע. לנוער ניתנה אפשרות לבלות, לפחות חלק משעות היום, בתנאים אנושיים.

בגבולות הגיטו של קובנה נכללו גנים, שהשתרעו לאורך הנהר ויליה והיו שייכים לפני המלחמה לבית־הספר המקצועי ולמעון לילדים נוצרים. הנהלת בית־הספר המקצועי בגיטו ניצלה את ההזדמנות וארגנה קורסים לחקלאות מעשית ותיאו־רטית בשביל 40 נערים ונערות. תוך זמן קצר גדל בית־הספר המקצועי ומספר תלמידיו הגיע ל־150. בד בבד עם ניהול ביה״ס היתה גם פעילות להכשרה מקצועית למבוגרים. אורגן קורס לבנאים שאיפשר לכמה עשרות מתושבי הגיטו לעבוד בבנין. כך גם אורגנו קורסים של יום ראשון לאינסטלאטורים ומכונאי־רכב.

ב־26 באוגוסט 1942 נכנס לתפקידו ממונה חדש על ענייני הגיטו ושמו קאפן. בימיו הוציא ה״שטאדט־קומיסאר״ פקודה שאסרה על הוראה כלשהי בגיטו. נסגרו, איפוא, בתי־הספר שהוקמו בגיטו, לרבות בית־הספר המקצועי.

הפקודה באה על הנוער כרעם ביום בהיר. את ההורים אחזה חרדה לגורל ילדיהם. את הנוער הכניסו שוב לפלוגות־העבודה של הגיטו והסדנאות נסגרו, אך החוגים המשיכו לפעול במחתרת וגרעין של הנוער אף התארגן מסביב לבית־הספר המקצועי הסגור.

בדרך נס לא נמשכה תקופת שלטונו של קאפן זמן רב. אחרי עוזבו את קובנה השתדל ה״אלטסטנראט״ לקבל אצל הממונה החדש, מילר, היתר לפתוח מחדש את בית־הספר המקצועי. נימוקיו של ה״אלטסטנראט״ היו שבית־הספר המקצועי מאפשר לאמן בעלי־מקצוע טובים, שיוכלו לעבוד בבתי־המלאכה של הגיטו ובבריגאדות־העירוניות, שמספרן גדל במשך הזמן. אחרי מאמצים רבים ניתן ההיתר ובנובמבר 1942 חידש בית־הספר המקצועי את פעולתו.

במרוצת שנת 1943 חלה התפתחות בלתי רגילה של ביה״ס. מספר התלמידים הגיע ל־350. מכיוון שבתי־הספר הכלליים נשארו סגורים, הרחיבה הנהלת בית־הספר המקצועי את פעולותיה וקיבלה גם ילדים בגיל 10. בתוך חבר־המורים של בית־הספר המקצועי נכללו בהסתר מורי בתי־הספר הקודמים שנסגרו. תחת המסווה של בית־הספר המקצועי ניתנה, איפוא, אפשרות להקנות לילדים הצעירים חינוך כללי.

בשביל הילדים עד גיל 13 הונהגה תכנית־לימודים מיוחדת בת ארבע שעות ביום. הם למדו חשבון, עברית, אידיש, טבע, היסטוריה, ומלבד זה גם עבודה מקצועית בסדנאות של ביה״ס. הילדות למדו תפירה ועבודות־יד. לבנים ניתנה אפשרות של בחירה בין מסגרות, נגרות ופחחות. התלמידים המבוגרים יותר עבדו 4 עד 5 שעות ביום, מלבד 2—3 שעות של לימודים עיוניים: שרטוט, טכנולוגיה ופיסיקה. קבוצת החקלאות עבדה בגנים שליד ביה״ס ומלבד זה קיבלה גם שעורים עיוניים הקשורים לעבודת־אדמה. בתור מנהל פדגוגי של ביה״ס נתמנה הפדגוג לשעבר של ביה״ס ״אורט״ בקובנה, ה׳ סטרלצקי (מת בדאכאו מרעב).

בפסח 1943 התקיים בבית־הספר המקצועי ״סדר שלישי״ שאורגן על־ידי קבוצות הנוער הציוני. חוברה אז הגדה מיוחדת ובה תמונות היסטוריות והצהרות פוליטיות. את ההגדה הקריאו בציבור וביחידות. בין חלק לחלק נישאו נאומים על גורלו של העם היהודי ועל החזון ההולך ומתגשם בארץ־ישראל.

אף־על־פי שה״אלטסטנראט״ העמיד עוד בנין לצרכי בית־הספר המקצועי, לא היה בו די מקום לכל הנערים והנערות של הגיטו שרצו להימנות בין תלמידיו ומספרם גדל מיום ליום. בקיץ 1943 הגיע בית־הספר המקצועי לשיא התפתחותו, ובין כתלי ביה״ס כמעט שנשכח המצב הטראגי בו היו שרויים יהודי הגיטו.

בדרך כלל היה הנוער שביקר בבית־הספר המקצועי מפותח מבחינה רוחנית, עשיר בנסיון־חיים באופן בלתי רגיל, פרי חיי האימה, בעל כשרונות ורצון להתקדם על אף כל המכשולים. לפעמים נסחפו באופטימיותו, בשטף מרצו ובאהבת־החיים שלו אף המבוגרים, בפרט המורים והמדריכים שבאו במגע עם נוער זה, ונקלעו כאילו לעולמה הקסום של הילדות והנעורים למרות סכנת הכליה שריחפה עליהם.

בקיץ 1943 נפתחה בבית־הספר המקצועי המחלקה לאמנות, בהנהלתה של האמנית הגב׳ מושקט. למחלקה זו נבחרו הבנות המוכשרות ביותר והן למדו, מעשית ותיאורטית, ציור, תולדות האמנות, תורת הצבעים וביצוע מעשי של עבודות־יד (רקמה ועוד). נפתח גם סמינר בשביל הנערים המוכשרים בני 14 עד 16, שבו הורה והרצה הדוצנט ח.נ. שפירא בשטחי ההומא־ניסטיקה והמדע. לפי התכנית אמורים היו אלה שהשתתפו בסמינר זה להיות מדריכי החוגים השונים בביה״ס. אחרי סגירת ביה״ס הכללי נכנס ד״ר שפירא להנהלת בית־הספר המקצועי והקדיש מזמנו וממרצו לפעולה התרבותית בקרב התלמידים.

בבית־הספר המקצועי אורגנו הרצאות ושיחות בהשתתפות באי־כוח הנוער — אברהם מלמד, יצחק שפירא וחיים טיקטין. שלושה נציגים אלה היו באי־כוח המחתרת של גיטו קובנה. הפעילות בביה״ס התרחבה בכל הכיוונים: הוקמה מקהלה בת למעלה מ־100 תלמידים, בהנהלתו של המורה לזמרה והמנצח ב. גרבר (מת בדאכאו). באותו זמן ניגשו גם לאיסוף מוצגים מכל המחלקות בשביל תערוכה. וולף לוריה הכין להצגה את יצירתו של י.ל. פרץ ״המקובלים״. אחרי כמה חדשים בוצעו התכניות וההצגה החגיגית התקיימה בין כתלי ביה״ס.

בחדרים החיצוניים של ביה״ס הוצגו מוצגים של המסגריה, הפחחיה, הנגריה, והמתפרה. הוצגו גם תוצרת חקלאית, עבודות

אמנותיות, ציורים ודיאגרמות. האולם היה מלא מפה לפה תלמידים, הורים וסתם יהודים מהגיטו. תכנית פתיחת התערוכה כללה: דברי פתיחה של כותב השורות האלה, כמה פרקי נגינה ושירה של המקהלה (״עורו עורו״, ״הללויה״), ריקוד בלט של תלמידות מוכשרות בהנהלתה של גב׳ פולה אקמן (וינשל) והופעות־יחיד של שני כנרים צעירים (שניהם ניספו בעת חיסול הגיטו). בין החלק הראשון והשני של הערב נאם ד״ר ח.נ. שפירא. הצלחה גדולה היתה להצגת ״המקובלים״ של פרץ, שאחריה נשא נאום־סיום נלהב הד״ר גרינהויז. את המסיבה החגיגית חזרו וערכו כמה פעמים בשביל תושבי הגיטו, וכן בשביל עובדי שדה־התעופה. התערוכה נתקיימה כמה שבועות.

בסתיו 1943 החלו להגיע ידיעות מדאיגות בנוגע לעצם קיומו של הגיטו. פקידים גבוהים של הגישטאפו וקציני ס.ס. ערכו ביקורים תכופים בגיטו. ממקורות מסויימים הסתננו ידיעות שהגיטו יעבור לרשות ה־ס.ס. היו סימנים שימים קשים מתקרבים ובאים. ב־8 בספטמבר 1943 הגיע מפקד חדש, גקה, בלווית אנשי ס.ס. ואלה קיבלו את הגיטו תחת פיקודם. גקה, בעל פני רוצח, בא ממחנה־ריכוז שבו נודע באכזריותו ליהודים. הוא הודיע ל״אלטסטנראט״, שהגיטו ייהפך למחנה־ריכוז ושתושביו יחולקו בין מחנות־עבודה אחדים. מלבד זה רמז על גזירות אחרות, שברצונו להוציאן לפועל בחדשים הבאים. חדשי ספטמבר־אוקטובר 1943 היו ימי חרדה בגיטו. גקה הירשה בינתיים לבית־הספר המקצועי להמשיך בפעולתו. העבודה והלימודים לא נפסקו ומספר התלמידים הלך וגדל, עד שבא ה־26 באוקטובר 1943, כאשר הוציאו מן הגיטו באכזריות 2,700 יהודים — גברים, נשים וטף. את המבוגרים העבירו למחנות־עבודה באסטוניה, שבהם שררו תנאי־קיום איומים, וחלקם הגדול ניספה שם. הילדים הקטנים והזקנים נלקחו להשמדה באושוויץ. ב״אקציה״ זאת איבד בית־הספר כ־50 תלמידים.

למחרת ה״אקציה״ נאלצו תושבי הגיטו ללכת שוב לעבודה ולדאוג למחייה היום־יומית. בית־הספר המקצועי החל, אחרי כמה ימי תדהמה, בפעולתו. בדמעות בעיניים ובמועקה בלב הסתכלו המורים וילדי בית־הספר על המקומות הריקים של חבריהם, שלפני זמן קצר בלבד ישבו עימם בצוותא.

ב־1 בנובמבר הפך הגיטו רשמית למחנה־ריכוז מרכזי (קאצעט). בפי יהודי הגיטו הוא נקרא גם לאחר המאורעות האיומים ״גיטו״, עד חיסולו ביולי 1944.

התחילה התקופה של פיצול תושבי הגיטו, שחלקם הועברו לחיות במחנות עבודה מסביב לקובנה. מספר התושבים בגיטו ובהם גם מספר תלמידי בית־הספר המקצועי פחת והלך, אך העבודה והלימודים נמשכו תודות למאמצים על־אנושיים מצד המורים והמדריכים.

לפעמים הצליחו להוציא משפחות שלמות ממחנות־העבודה ולהחזירם לגיטו, וזאת בזכות ילדיהם שלמדו בבית־הספר המקצועי. הילדים התקשרו ביתר־שאת לביה״ס, בו מצאו מעין מפלט ומרגוע רגעי מהמציאות האיומה.

בחדשים האחרונים של שנת 1943, וביחוד בראשית 1944, שוב פחת מספר התלמידים בבית־הספר המקצועי. ההורים בגיטו נתפשו כולם לרעיון אחד — לחפש ולמצוא מכר נוצרי בעיר או בכפר שיסכים לקבל לרשותו ילד יהודי מהגיטו. הידיעה על ״אקציית הילדים״ בגיטו שאוולי ב־5 בנובמבר 1943 הראתה ברורות מה צפוי לילדים בגיטו קובנה. יצויין, כי סיכויי הנערים להתחבא אצל נוצרים היו פחותים מסיכויי הילדות, שכן הליטאים פחדו לקחת לרשותם נערים יהודים מבוגרים.

ב־2 בדצמבר 1943 הזדעזע הגיטו, וביחוד בית־הספר המקצועי, לשמע הידיעה שד״ר חיים־נחמן שפירא, בן הרב הראשי של קובנה ר׳ אברהם־דובער שפירא (שנפטר בגיטו קובנה), הוצא מן הגיטו על־ידי ה״גישטאפו״ יחד עם אמו הרבנית, עם אשתו ובנו. כעבור כמה ימים נודע על גורלם הטראגי — הם נרצחו בפורט ה־9. בית־הספר המקצועי ערך ביום השלושים להירצחם ערב־אבל לזכרו של המחנך הדגול. מורים ותלמידים הספידו שבורי־לב את האישיות המזהירה, שנעקרה לפתע מתוכם.

במשך חדשי שירותו הראשונים ערך גקה ביקורים תכופים בבית־הספר המקצועי. כל ביקור עורר חרדה בקרב התלמידים והוריהם. הושמעו הצעות לשכן את בית־הספר המקצועי על מחלקותיו ב״בתי־המלאכה גדולים״ של הגיטו, מתוך הנחה ששם יגבר רגש הבטחון של התלמידים, אבל בשל הצפיפות בבתי־המלאכה לא בוצע הדבר.

בפברואר 1944 מנה בית־הספר המקצועי 440 תלמידים. נתקבלו ילדים מגיל 9—10. לתלמידים חולקו כרטיסי־עבודה כמו לפועלים והתלמידים הצעירים נרשמו כבני 12, וכל זה מתוך אשליה שהדבר ישמש מעין ״חיסון״ לילדים. ההורים לחצו על הנהלת בית־הספר המקצועי לקבל את בניהם הצעירים, ולשם הסוואה הלבישום כובעים גבוהים, נעליים גבוהות ומכנסים ארוכים, כדי להעלות את דמות גילם. האמהות היו פונות אל הנהלת בית־הספר בתחנונים: ״ראו נא, קבלו את ילדי לבית־הספר! הלא הוא כבר גדול, הצילו את ילדי, תנו לו כרטיס עבודה״...

והנה הגיעו ״הימים הנוראים״ של 27—28 במארס 1944 — בהם בוצעה אקציית הילדים והקשישים בגיטו קובנה.

באותם שני ימים אספה ה״גישטאפו״ כ־1200 נפש, מהן כ־700 ילדים, שהוטלו לקרונות־משא, הועברו לאן שהועברו ונרצחו.

ביום הראשון ל״אקציה״ עוד הצליחו הורים רבים להסתיר את ילדיהם במחבואים (״מלינות״), שהספיקו להקים במשך החדשים הקודמים, וכן במרתפים ובעליות־גג. אך הגרמנים הבחינו ב״גרעון״ במספר הילדים בהשוואה לרשימות שהיו בידיהם ומשום כך חזרו על ה״אקציה״ גם ביום המחרת, ה־28 במארס. באותו יום הם באו בלווית כלבי־גישוש ומצויידים בחמרי־נפץ ומוטות־פריצה. בחיפושים מבית לבית אספו עוד 300 ילדים וקשישים.

משנפתח שוב בית־הספר המקצועי כעבור 5 ימים הוברר שב״אקציה״ נעקרו מביה״ס 54 תלמידים. הילדים שנשארו סיפרו שגם הם נחטפו תחילה על־ידי אנשי הגישטאפו, אבל אחרי שהציגו את כרטיסי־העבודה של בית־הספר המקצועי הרפו מהם על אף מראיהם הצעיר. הידיעה, שבמקרים רבים הציל כרטיס־העבודה ילדים מכליה, הניעה הורים שהצליחו להחביא את ילדיהם ללחוץ על הנהלת בית־הספר המקצועי לקבל ילדים עוד יותר צעירים. ההורים מצידם קיבלו על עצמם לחנך ולתרגל את ילדיהם שבשעה שישאל אותם גרמני על גילם יענו תמיד: 13 שנה.

אחרי ״אקציית הילדים״ גברו מאמצי ההורים להוציא את שארית הילדים הניצולים מתוך הגיטו העירה.

מצד הנהלת בית־הספר המקצועי גבר הלחץ שביה״ס יוכלל

במסגרת "בתי־המלאכה הגדולים" של הגיטו. גם ההורים, שעבדו ברובם בבתי־המלאכה, דרשו שבית־הספר המקצועי יוכנס לתוך בתי־המלאכה, כדי שהילדים יימצאו בקירבת־מקום אליהם. הנהלת בתי־המלאכה נענתה לדרישה ובית־הספר המקצועי הועבר לבתי־המלאכה. לתלמידי ביה"ס הוקצו 2 צריפים בשביל המסגריה והנגריה. הנערות הוכנסו למחלקת התפירה. התלמידים הצעירים עבדו 4 שעות ביום בשתי משמרות. הלימודים העיוניים הופסקו לגמרי. ילדים רבים חולקו בין מחלקות שונות של בתי־המלאכה. בבוקר ובערב, כשעברו המוני יהודים דרך שער בתי־המלאכה, אפשר היה לראות ביניהם את תלמידי בית־הספר המקצועי, שצעדו חמורי פנים, כמו פועלים מבוגרים.

באפריל 1944 החל בית־הספר המקצועי בפעולתו במסגרת "בתי־המלאכה הגדולים" של הגיטו וביולי 1944 כבר היה גיטו קובנה מחוסל. במשך החדשים הספורים היו התלמידים אחוזים אימת מוות. כל שבוע הירבו אנשי הגישטאפו וה־ס.ס. לסייר בבתי־המלאכה ולא פסחו על מחלקות התלמידים. בשעה שמלאכי־חבלה אלה היו מתקרבים למחלקות התלמידים היה התלמיד התורן משמיע אות מותנה ולשמע האות היו הילדים, אפילו בני תשע, מתחילים לשפשף בחזקה במשחזותיהם ולדפוק בפטישיהם. פני הילדים היו תמיד רציניים והם החזיקו עצמם כמו חיילים ממושטרים. בעזוב התליינים את בתי־המלאכה, היו התלמידים פונים אלי תמיד בשאלה: "ובכן, מר אולייסקי, איזה רושם עשה זה עליהם? האם היו היום מרוצים? האם ישאירו את בתי־המלאכה שלנו?".

לעיתים קרובות נאלצנו להחביא את התלמידים הקטנים ביותר, כדי להעלים מעין המרצחים שעוד נשארו בגיטו ילדים קטנים כאלה. גקה בעצמו הורה להנהלת בתי־המלאכה לא להציג את הילדים הקטנים בפני הוועדות השונות. כנראה שחשש כי הממונים עליו יבואו בטענות שלא עשה "מלאכה שלמה" בשעת "אקציית הילדים".

ב־6 ביולי 1944 החל חיסול גיטו קובנה וכל המחנות בסביבה ואז הקיץ הקץ גם על בית־הספר המקצועי. ממאות תלמידי בית־הספר המקצועי נותרו בחיים רק קרוב לעשרים. בית־הספר המקצועי של הגיטו ומאבקו למען קיומו של נוער הגיטו יצויינו כאחד הפרקים המזעזעים ביותר בפרשת האימים של חורבן יהדות ליטא. עם זה הם גם ישמשו כסמלה של החיוניות היהודית ושל מסירות נפשו של העם היהודי למען חינוכו של הדור הצעיר.

בימים האפלים והנוראים של רצח המונים, בימים של דכדוך הרוח "עד שאול תחתית" ומאבק נואש למען החיים — הדגים גיטו קובנה את מידת מסירות־הנפש בגילוייה הנעלים ביותר במאבקו להצלת הילדים — המאבק למען המשכיות קיום האומה.

ל. ש.

מוסיקה בגיטו

ביולי 1942 פנה מ. הופמקלר, מהמוסיקאים הידועים בגיטו, ל״אלטסטנראט״ בהצעה להקים בגיטו תזמורת של נגנים יהודים.

ההצעה עוררה ויכוחים סוערים ב״אלטסטנראט״ ובחוגים הציבוריים בגיטו. היו נימוקים בעלי־משקל הן בפי מצדדי הרעיון הנועז והן בפי מתנגדיו. בזכות הקמת התזמורת דיבר הצורך לשמור על רוחם של כלואי הגיטו, לעודד אותם ולהסיח באמצעות מוסיקה את דעתם מן המחשבות הנוגות. גם מצבם הקשה של כמה עשרות נגנים מקצועיים בגיטו שימש דחיפה לביצוע הדבר. לפני המלחמה היה לנגנים אלה חלק נכבד בחיים המוסיקליים של העיר. היו מהם שבשנים כתיקנן ניגנו בקביעות בתזמורת של האופרה הליטאית. כל הנגנים היו בעלי ותק מקצועי ורובם היו ידועים בתור טובי הנגנים בעיר. כמעט כולם הביאו לגיטו את כלי־הנגינה שלהם, אך בחודשים הראשונים פחדו לנגן, אפילו לשם אימון בלבד, שמא יגיע הדבר לאוזני הגרמנים והללו יראו בהם ״בני אינטליגנציה״, דבר שהיתה בו סכנה רבה. מסיבה זאת השתדלו כל הנגנים לעסוק בגיטו בעבודות אחרות. היו מהם שנתקבלו לשירות במשטרת הגיטו. כאשר החלה ״תקופת השקט״ התאוששו קמעא הנגנים והתחילו להתאמן בסתר בנגינה, כדי לשמור על כושרם. נתברר שיש בגיטו חומר אנושי מצוין, וגם לא מעט כלי־נגינה, להקמת תזמורת ראויה לשמה.

מאידך היתה התנגדות נמרצת לרעיון הקמת התזמורת מצד מספר אנשי־ציבור בגיטו, שטענו במרירות רבה, כי בהקמת תזמורת וקיומה בגיטו יהיה משום חילול זכר הקדושים, ואסור לערוך קונצרטים על קברותיהם. היו גם שאיימו כי ייצאו בהפגנה נגד הקונצרטים ויפריעו לנגינה אפילו בכוח. על זה השיבו מחייבי עריכת קונצרטים בגיטו, שבמוסיקה אפשר לתת ביטוי לא רק לרגש של שמחה, אלא גם לרגש של אבל וכאב נפשי. אחרי התלבטויות קשות שוכנעו סוף סוף גם המתנגדים ואט־אט נטשו את עמדתם השלילית.

אחרי דיון נוקב בענין הוחלט ב״אלטסטנראט״ להקים את התזמורת. כדי לבצע דבר זה צריך היה להתגבר על קשיים רבים. קודם כל היה צריך לתהות בזהירות רבה על קנקנם של הגרמנים ולדעת מה תהא עמדתם כלפי ״חוצפה יהודית״ כזאת. היה זה בתקופת ה״שקט״ ואחרי מגע זהיר עם ה״שטאדט־קומיסריאט״ הגרמני, וכן עם הגישטאפו, התברר שאין מצידם התנגדות להקמת תזמורת בגיטו.

בתור אולם לקונצרטים בא בחשבון רק בנין הישיבה המפורסמת בסלאבודקה, אשר שימש לגרמנים מקום לפגרי כלבים שנהרגו. משטרת הגיטו ו״בתי־המלאכה הקטנים״ סייעו להתקין את האולם ולאט לאט קיבל צורת ״פילהרמוניה קטנה״. הגם שרוב חברי התזמורת לא שירתו במשטרה, נחשבה התזמורת מבחינת האדמיניסטרציה של הגיטו לתזמורת של המשטרה.

הקונצרט הראשון נערך באוגוסט 1942 והוא השאיר רושם עצום על כל שומעיו. היה זה שנה לאחר שהחל סיוט־הדמים של יהודי ליטא. אך נשמעו הצלילים הראשונים של התזמורת, צלילי ״כל נדרי״ הקורעים את הלב, ומיד פרצו כולם בבכי — בכו הנגנים ובכו גם המאזינים. אשה אחת התעלפה וצנחה. היתה זו דוקא גרמניה נוצריה, נשואה לרופא יהודי שהלכה אחריו לגיטו, אם כי היתה יכולה להישאר בעיר.

במשך הזמן התפתחה התזמורת יפה והיתה לגורם תרבותי ואמנותי חשוב בחיי הגיטו. השתתפו בה 35 נגנים ו־5 זמרים בניצוחו של הכנר והמנצח המנוסה מ. הופמקלר. כנר־ראשון של התזמורת היה הכנר א. סטופל. העיבוד המוסיקלי של היצירות העבריות נעשה על־ידי הופמקלר ופ. הייד, ושל היצירות באידית — על־ידי ס. ברוידא. הקונצרטים נערכו בקביעות פעמיים בשבוע. נוסף לכך נערכו קונצרטים בהזדמנויות שונות. כל הקונצרטים משכו קהל רב של מאזינים. במיוחד יש לציין את הקונצרט שנערך ב־כ׳ תמוז תש״ג (1943) לזכרם של הרצל ו־ח.נ. ביאליק. אחרי ביצוע גזירת ה״קסירקוט״ של הגיטו ערכה התזמורת קונצרטים גם במחנות־העבודה. כן נערכו קונצרטים מיוחדים לילדים, בפורים ובחנוכה. תכנית־הקונצרטים היתה מורכבת תמיד רק ממוסיקה רצינית. היא כללה בעיקר יצירות של מלחינים יהודים: אחרון, אנגל, אלמן, גרבר, הלוי, לבנדובסקי, גרוזובסקי, שליט, צימבליסט, צייטלין, ז׳יטומירסקי, גנסין, מאירבר, מנדלסון. כמו־כן נוגנו יצירות קלאסיות משל גדולי המלחינים. הביצוע היה ברמה מוסיקלית גבוהה מאד. צלילי המוסיקה היו מעבירים את תושבי הגיטו, אם כי לא את כולם, לעולם אחר, משכיחים מהם לזמן קצר את עינוייהם וסבלותיהם ומוסיפים להם כוחות נפשיים.

גם גרמנים, בעיקר מאנשי מיפקדת הגיטו, היו באים לפעמים לקונצרטים של התזמורת. בימי המפקד האחרון של הגיטו, גקה, נאלצו לערוך, לפי פקודתו, כמה קונצרטים סגורים בשביל אנשי ה־ס.ס.

יחס כלואי הגיטו לתזמורת היה טוב למדי, אבל תכופות הושמעו גם טענות, כי מן הקונצרטים נהנים בעיקר ה״יעלות״, כלומר התקיפים וה״גבירים״ בגיטו.

בגיטו פעלה גם תזמורת־מנדולינות, שאורגנה על־ידי המנצח א. בורשטיין מעובדי ״בתי־המלאכה הגדולים״. גם תזמורת זו עסקה בעבודה מוסיקלית רצינית, אם כי רישומה בחיי הגיטו היה קטן בהרבה מזה של התזמורת הראשונה. כן פעלה זמן־מה בגיטו מקהלת־ילדים, בה השתתפו ילדים מבית־הספר המקצועי. את העבודה הווקלית ניהל דב גרבר. לילדים המוכשרים נתן סטופל שעורי־נגינה. ג׳ני אנצל־קריגר נתנה להם שעורי־ריקוד.

רוב נגני וזמרי התזמורת ניספו. אלה מחברי התזמורת, אשר נתגלגלו עם שרידי הגיטו למחנות־הריכוז שעל־יד דאכאו, הקימו גם שם תזמורת שמזמן לזמן ערכה קונצרטים בשביל אנשי מיפקדת המחנות ובשביל עצורי המחנות. אחרי השחרור פעלה התזמורת באיזור האמריקאי של גרמניה וקיימה קונצרטים בשביל יהודי שארית הפליטה.

הרב אלחנן פרסון

חיי־הדת בגיטו

קהילת קובנה, שהיתה מפורסמת בעולם היהודי בגאוניה וישיבותיה, נשארה ללא חת, מבחינה רוחנית, גם בימים הטרגיים, בעמדה על סף ההשמדה.

בעשרת הימים האחרונים של יוני 1941 עבר גל של מעשי רצח ושוד על ראש הקיבוץ היהודי בליטא. בימים הללו היו גדולי התורה ותלמידי הישיבות בין הקרבנות הראשונים. בשעת הפרעות הראשונות על יהודי קובנה, אור ליום ה׳, 26 ביוני, ניספו בסלאבודקה הרב המקומי, ר׳ זלמן אוסובסקי, וראש הישיבה הרב שרגא־פייבל הורביץ. אותו לילה ניספו גם הרבה בחורי ישיבה.

במעצרים ההמוניים הראשונים שבוצעו על־ידי האקטיביס־טים היו בין העצורים הגאון המפורסם, רבי אלחנן וסרמן, ראש הישיבה בברנוביץ. יחד עם אלפי עצורים אחרים הובא הגאון אל ״הפורט השביעי״, שם עונו באכזריות ונרצחו.

בימים הללו התגלה הקשר העמוק של יהודי ליטא למקור היהדות. גם כשנשקפה הסכנה ליפול לידי הפורעים ולהיות מועברים לפורט, שפירושו היה מוות, לא נמנעו יהודי קובנה לבוא לבית־המדרש, לשפוך שם את שיחם לפני רבש״ע ולמצוא נחמה בתורה הקדושה. בית־המדרש החדש ברחוב בירשטן, שהיה מרכז ליהודי קובנה הדתיים משך עשרות בשנים, נשאר כזה עד היום האחרון לשבתם בעיר.

המניינים בבית־המדרש וב״שטיבלך״ שעל־ידו נמשכו גם כשצפויה היתה סכנה להילקח מבית־המדרש בטלית ותפילין בשעת התפילה, כפי שקרה לא פעם. מדי בוקר, אחרי תפילת שחרית, למד הקהל פרק משניות בציבור עם הרב ר׳ דוד ורז׳בלובסקי

החל ב־15 באוגוסט 1941 היו כבר כל יהודי קובנה כלואים בגיטו בסלאבודקה. כמו להכעיס הקימו הגרמנים את הגיטו במקום אשר ממנו נגה אור היהדות על פני הגולה משך 60 שנה ומשם יצאו מנהיגים רוחניים לכל העולם היהודי. רצה הגורל שסלאבודקה תשמש תחנתם האחרונה בדרך חיסולם הפיסי, ובאותה סלאבודקה לא נפסק הקשר בין יהודי ליטא והתורה עד רגעם האחרון.

בסלאבודקה, מרכז התורה והמוסר, היו הרבה בתי־מדרש. בשל המחסור בדירות הפכו רבים מהם, עם הקמת הגיטו, למעונות מגורים ברובע אחד של הגיטו, בו גרו היהודים עוד לפני המלחמה (בגיטו הוא נקרא ״הרובע הראשון״). נשארו איפוא לצרכי תפילה בית־הכנסת ״הלווית המת״ ברח׳ דווארו וקומה אחת בישיבת ״אוהל משה״ ברח׳ הישיבות. בשבת היו עורכים מנין אצל הרב ר׳ אברהם גרודזנסקי, בעל־מוסר מפורסם בעולם היהודי ומנהלה הרוחני של ישיבת כנסת־ישראל בסלא־בודקה. עד יומו האחרון נשאר הרב גרודזנסקי המחנך והמורה הגדול. מדי שבת, בדרכו לישיבה, היה משמיע דברי־מוסר עמוקים והורה לבני־הישיבה דרך לחיים. כל ימי קיומו של הגיטו הורגשה השפעתו הגדולה של ר׳ אברהם על בני התורה.

בשעת פינוי הגיטו, ביולי 1944, נמצא ר׳ אברהם בבתי־המלאכה של הגיטו. ביום הרביעי לפינוי (יום ג׳, 11 ביולי) גילו השוטרים הצבאיים הגרמנים, שהובאו במיוחד לחיסול הגיטו, את ר׳ אברהם בבית־המלאכה. גרמני אחד פגע בו באופן אכזרי. הוא התעלף מתוך יסורים קשים. מיד העבירוהו לבית־החולים בגיטו, שם קיבל זריקות, אבל כאביו לא פסקו. למחרת (יום ד׳, 12 ביולי, כ״א תמוז תש״ד) שלחו הגרמנים אש בבית־החולים והמוסד על כל חוליו עלה בלהבות. יחד עם כל הקדושים והטהורים עלתה השמימה גם נשמתו הגדולה של ר׳ אברהם.

השפעתו של ר׳ אברהם גרודזנסקי בגיטו היתה עצומה; כל אחד מתלמידיו ראה עצמו שייך לישיבה וחייב לשאת בעול שהישיבה מטילה על תלמידיה. בימים הראשונים של הגיטו, עוד בטרם הונהגה חובת־עבודה טוטאלית, היו אנשים מתאמצים לצאת העירה כדי להביא מצרכי־מזון לשכך את הרעב. הצפיפות ליד שערי הגיטו היתה גדולה מאד; אנשים נדחקו, גידפו זה את זה. אותו זמן ישבו בני־הישיבה ליד הגמרא ושיככו את רעבונם בחידושי־תורה ופלפול. בני־הישיבה הצטיינו בהתמדה עילאית בלימוד תורה. בלימודם גילו, מהיום הראשון לגיטו, התנגדות רוחנית למזימתם האכזרית של הנאצים להמית את הגוף והנשמה היהודית.

כאשר נאלץ הגיטו לספק כוחות־עבודה לבנין שדה־התעופה בקובנה וכן ל״בריגאדות העירוניות״, היה על בני־הישיבה להיפרד מהגמרא, אבל רוח הספרים הקדושים ליווה אותם על כל צעד ושעל. כל מי שאזניו היו כרויות שמע, לפני צאת ה״בריגאדות״ לעבודה ובשובן, את קול יעקב, את קול התורה של בני־הישיבה, הלומדים גמרא בכל רגע פנוי. לא מעטים היו בני־הישיבות שהיו מסתירים ספר, לוקחים אותו עימם לעבודה, ובכל שעת־כושר היו נחבאים באיזו פינה נידחת שעין־השומרים לא תשורם, והיו מתעמקים בתורה. בימי החורף הקצרים היו ה״בריגאדות״ יוצאות לעבודה עוד בטרם האיר היום. בני־הישיבה היו משתמשים בהפסקה הראשונה, כדי להניח תפילין ולהתפלל.

עיקר לימוד התורה היה בערב, לאחר העבודה. בית־הכנסת ״הלווית המת״ הפך אכסניה של תורה. עם שובם מן העבודה רעבים, קפואים, חלושים ויגעים, היתה דרכם הראשונה משער הגיטו אל בית־הכנסת ״הלווית המת״. כאן למדו בחבורה; בהתלהבות הסתערו על ים התלמוד שהשכיח את כל סבלם, יסוריהם ומצוקתם. הבעת־פניהם היתה משתנית בשעת לימוד התורה. לא ניכר היה שאנשים אלה נמצאים על סף האבדון וההשמד. קיץ תש״ג יישאר בזכרונו של כל יהודי שנזדמן לו לעבור ליד בית־הכנסת בין השעות 5 ל־9 בערב. בני־הישיבה למדו אז בחבורה מסכת־בכורות וכאילו היו בישיבה־רבתי בימים כתיקנם.

רב־רושם היה הלילה הראשון של שבועות תש״י. אותו לילה החליטו בני־הישיבה לבלות בקריאת התורה כמו בימים הטובים.

הלילה עבר עליהם בביה"כ מתוך לימוד והתמדה יוצאים מן הכלל. כל אחד שכח שהוא עייף ורצוץ מהעבודה הקשה. ליל־שבועות זה מצא הד חזק בכל הגיטו. הקרבה עצמית זו פקחה עיני רבים, שראו בפועל ממש ביטוי לגבורה יהודית וכוח עשוי ללא חת של ישראל. אנשים ראו בחוש עד מה צדק מאמר חז"ל: "חומה — זו תורה", חומה השומרת על יהודי שלא יישבר על־ידי פגעי הזמן.

בין בני־הישיבה היו גם יהודים שלא יכלו להשלים עם ביטול תורה משך כל היום. הם הסתתרו ולמדו ללא הפסק. לא פעם גילתה משטרת הגיטו, בשעת ביקורת וחיפושים, בני־ישיבה עומדים בתפילין, או שקועים בסוגיה של גמרא. ראובן דנציגר, בן־ישיבה, פליט מפולין, הסתתר למעלה משלושה חדשים בחורף בעליית־גג חרֵבה ולמד שם יום ולילה. לימוד התורה הגן עליו מהקור. לייבל אורלינסקי הסתתר כל חורף תש"ד ולמד מסכת־זבחים. פ. מרגלית ממשרד־העבודה של הגיטו, שמתפקידו היה לגלות את כל המשתמטים מעבודות־הכפיה, ידע על כך ושתק, בידעו שזו שאלת חיים, כאוויר לנשימה בשביל הבחור.

לתשובת־לב מיוחדת זכה "החוט המשולש" מממל. אלה היו שלושה בחורים נלבבים: רחמיאל זימן; חיים־יצחק יפה, בנו של ר' יצחק־מרדכי יפה; ומשה שפירא, בנו של ר' אליהו שפירא. התנהגותם הן בין אדם למקום והן בין אדם לחברו היתה למופת. מסירותם ונאמנותם שגילו לזולת היו לאין שעור, והיו הם קשורים לתורה בלב ובנפש. "החוט המשולש" ניצל כל הזדמנות וכל אפשרות להתקדם בתורה ובמוסר. העילוי מטאווריג, ר' אברהם־מרדכי פוגרמנסקי, היה נוהג לנהל אתם שיחות במוסר. לכבוד רב זכה בגיטו הבחור דוד פקלנישקי, מתמיד יוצא מן הכלל, שכל מחשבותיו היו תמיד בלימוד התורה.

וכך פעל בגיטו רוח הישיבה, שחושל בליטא משך דורות.

מלבד בני־הישיבות שלא הפסיקו את משנתם היה בבית־הכנסת "הלווית המת" "דף גמרא" של בני־תורה, וביניהם הרב ר' בנימין אוז'ינסקי, ר' זלמן פרמוט, ר' אלתר גיברלטר ור' אהרן גורביץ. רבה של סלאבודקה, ר' משה שקארוטא, היה מגיד שני שעורים בביה"כ. לפני מעריב היה מלמד "עין יעקב" ולאחר מעריב דף גמרא. בשבת, לאחר תפילת מנחה, היה הרב שקארוטא דורש בביה"כ מענייני דיומא ומסביר את בעיות היום לפי סדרת השבוע.

הרבנים משה שקארוטא ובנימין אוז'ינסקי ורבה של אלקסוט, הרב פרלמן, ניספו במחבוא בבלוק ב' בעת חיסול הגיטו. בבית־הכנסת "הלווית המת" היה קיים חדר בהנהלת בן־הישיבה אברהם מקלישל. ר' אברהם גרודזנסקי השתדל בכל מאודו לקיים את החדר וללמד את הילדים. מכיסו היה קונה סוכריות ומחלקם בין הילדים כדי שיבואו לחדר, שם היה מלמד אותם את הברכות.

ב"רובע הראשון" של הגיטו התקיימה עד סוף 1943 חברת "תפארת בחורים". החברה נמצאה בביתו של הרב הירש לופיאנסקי ברח' לינקובה. רבה הראשון של החברה היה הרב משה בנדט, שהוצא להורג ב"אקציה הגדולה" (28.10.41) ומאז ועד חיסולה עמד בראש החברה הרב שמואל מארוק. ר' מארוק היה הולך ישר מהעבודה למעון החברה ללמד שם. מדי שבת בשבתו היו דורשים שם בפרשת השבוע הרב מארוק או הרב אפרים אשרי.

שמעון סגל יחד עם הרב אשרי יסדו חברת "תפארת בחורים הצעיר" והרב אשרי היה מדריכם. רבות עזרו לעבודת "תפארת בחורים" האחים אבאלוב.

בקיץ 1943 התקינה חברת "תפארת בחורים" אולם לתפילה ולימוד ברחוב קוקליו. בט"ו באב תש"ג התקיימה חגיגית חנוכת־הבית, שהפכה הפגנה לכבוד התורה. בחגיגה הופיעו "פני" הגיטו. ר' שמואל מארוק פתח את המסיבה בנאום. ר' ברל פרידמן, יו"ר הכבוד של החברה, קבע את המזוזה כשהוא עטוף טלית. נשאו דברים גם ר' אפרים אשרי, ומזכיר ה"אלטסטנראט" אברהם גולוב. ר' שקארוטא הזכיר שביום זה נגמר דור המדבר והיהודים החלו להתכונן לעליה לארץ־ישראל. גם יום זה ישמש סימן למיפנה, לחיים חדשים לגאולה מהצרות והסבל. כן נשאו דברים אנשים אחרים, אנשי־ציבור בגיטו. עד שעת לילה מאוחרת נמשכה חנוכת־הבית שגרמה עונג רוחני רב למש־תתפים. חגיגה זו שימשה מקור חיים ותקוה בגיטו וקירבה רבים לתורה.

ב"רובע הראשון" של הגיטו פעל מטעם הסתדרות "מזרחי" גם מוסד "בית יעקב". כל שבת היו מלמדים את החברות של "בית־יעקב" קצור שולחן־ערוך ופרק בתנ"ך. הרב היה ר' דוד לוין (נפטר בגיטו בחורף 1944).

גם ברובע השני והשלישי של הגיטו התנהלה פעולה דתית. באיזור זה לא התגוררו קודם לכן יהודים, ומשום כך לא היו שם בתי־מדרש. אך עם הקמת הגיטו נפתחו שם "מניינים". מניין גדול היה ברח' ויטניו 7, אצל החייט משה־מיכל גפנוביץ, אבי הקטיגור הסובייטי בווילנה, מרדכי גפנוביץ. מניין זה התקיים מיומו הראשון ועד האחרון של הגיטו. בין מנחה למעריב היו לומדים שם. ביום היה שם חדר בהנהלתו של הרב ורז'בלובסקי. מניין שני היה אצל החסיד הרב פייבל זוסמן. היה זה מניין של אנשי חב"ד בגיטו. ביום שישי לפני קבלת שבת היו לומדים שם תניא. בשבת היו עורכים שלוש סעודות ואומרים חסידות.

מניין היה גם ברח' מארגיו 31, שסודר על־ידי חיים שפר. במניין זה היה נוהג הרב ר' שמואל־יעקב שמוקלר, הרב משאנץ, לדרוש בשבת אחרי מנחה. מניין נוסף היה בבלוק ב' אצל משפחת הרב גרשון גוטמן. במניין זה היה דורש בשבתות הרב תנחום שטיינפלד.

אחרי פטירת רבה של קובנה, הרב שפירא (אדר תש"ב), היו עורכים מניין בביתו ומר אינטריליגטור היה מגיד שם דף גמרא. בהלוויתו של הרב שפירא השתתפו כל תושבי הגיטו. הקומנדטורה של הגיטו נתנה לכך רשיון מיוחד. מותו של הרב זעזע כל יהודי בגיטו. על אף העובדה שהיה חולה ולא השתתף בחיי הציבור, חש כל אחד את עצמו בטוח יותר כאשר ידע שהרב של קובנה נמצא אתו בגיטו.

בקיץ 1943 נערך מניין בבלוק ב'. בבית־מדרש זה הגידו דף גמרא מחבר שורות אלו, ר' משה זר ופייבל רוזן. למדו שם מסכות ראש־השנה. אחרי האקציה לאסטוניה (26 באוקטובר 1943) הופקעו הבלוקים הגדולים והמניין חדל להתקיים.

עם פינוי "הרובע הראשון" ניתן היתר להתיישב בבלוק C. שם התקינו חדר לבית־מדרש. גם חברת "תפארת בחורים" קיימה שם בית־מדרש משלה, בו התפללו כל יום ובערבים היה הרב מארוק מגיד דף גמרא.

בפורים ערכה חברת "תפארת בחורים" בבית־מדרשה סעודת פורים. בימים הנוראים התקיים מניין בבית־החולים של הגיטו

ומניין אצל הרב יהודה־אליהו שפירא מממל ברח' קריקשצ'ו־קייצ'יו. במניין זה התפללו כמעט רק בני־הישיבה.

לאחר פינוי "הרובע הראשון" התקיים כל שבת מניין אצל הגב' כהן ברח' קריקשצ'וקייצ'יו 92. כאשר הפכו בתי־המלאכה בגיטו למקום־עבודה חשוב ובני־ישיבה נתקבלו שם לעבודה, קויים גם שם מניין ביזמתו של בן־הישיבה בנימין בלכמן ובעזרתו של דב־בר פרידמן, חבר הנהלת בתי־המלאכה. כל בוקר היו מתפללים שם ברוב עם. בשעת הצהרים היו מתפללים שם מנחה. בהשפעת בני־הישיבה שעבדו בבתי־המלאכה פתחו שם מטבח כשר: לאחר זמן אורגן שם על־ידי מחבר שורות אלה דף גמרא בשביל בני־הישיבה. בין השעות 5 ל־7 בערב היה הרב בנימין אוז'ינסקי מגיד את הדף. למדו שם בחריפות ובפלפול. הואיל ולא היו מפרשים בגיטו, היתה שם תחרות בין החריפות והבקיאות. שם עברו על מסכת ביצה ויומא. בפורים תש"ד עשו חברי הדף סיום על מסכת ביצה והפורים עבר במצב־רוח מרומם.

בני־הישיבה יחד עם הנהלת בתי־המלאכה היו עורכים מפעם לפעם מסיבות חגיגיות. חגיגת שמחת־תורה תש"ד וחגיגת שבועות באותה שנה חיזקו את האמונה ועודדו את הרוחות בגיטו.

בשמחת־תורה תש"ד היתה מתיחות רבה בגיטו, ובאוויר ריחפה כבר גזירת ה"קסירקוט". הדאגה ליום מחר דיכאה את הלבבות. קשה היה למצוא דברי נחמה, אבל יהודי בית־המדרש עודדו את הרוחות. בחגיגת שמחת־תורה אצל ר' אברהם גרודזנסקי, היו הקפות של בני־הישיבה בצורה שהזכירה את הימים הטובים בישיבה.

פרק מיוחד בגיטו היה ענין שמירת השבת. אנשים היו בפועל ממש מקריבים עצמם למען השבת. אנשים חלשים היו עובדים בשארית כוחותיהם זמן רב יותר משנדרש מהם, רק כדי שיוכלו להבטיח לעצמם מנוחת שבת. היו כאלה, שמתוך חשש לחילול שבת ויתרו על התוספת המיוחדת לאלה שעבדו בכל שבעת ימי השבוע, וזה היה בימים שהרעב היה ללא נשוא. היו כאלה שעבדו בגיטו בבריגאדות קלות. בשבת לא היה יום עבודה מלא, וב־12 בצהרים כבר היו היהודים חוזרים לגיטו, ובכל זאת היו רבים מבריגאדות אלה נמנעים מלעבוד בשבת ותמורת יום זה עבדו ביום ראשון בשדה־התעופה, או עבודה קשה בבריגאדה "גרין ובילפינגר". האנשים היו מקבלים עליהם כל זאת באהבה. עונג שמירת השבת המתיק להם את צערם בימי החול. בבתי־המלאכה בגיטו ניתנה רשות לשומרי השבת להיות חופשיים בשבת, וביום ראשון עבדו בחצר או בניקוי בתי־מלאכה. היו גם כאלה שכל ימות השבוע עבדו תחת גג בענפי־עבודה מקצו־עיים וביום ראשון עשו עבודה שחורה בחצר, רק כדי להבטיח לעצמם את מנוחת השבת. כאן קויימו דברי חז"ל: "הבא לטהר מסייעין אותו".

יהודי קובנה, הנאמנים לתורה ולמסורת, והזהירים מאכילת טריפות, לא יכלו בשום אופן לקיים מטבח כשר בנסיבות האכזריות של הגיטו. אך נמצאו יחידי־סגולה אשר בעקשנות יוצאת מן הכלל שמרו על כשרות. היו אלה רבנים, בני־ישיבות ויהודים שלא יכלו ולא רצו לטמא עצמם במאכלים אסורים. מובן מאליו שבתנאים של הגיטו היה סבלם כפול.

לפסח דאג כל אחד לקבל מצות. בתש"ג אפו מצות ב"רובע הראשון", ברח' לינקובה. מאות אנשים עמדו בתור כדי למסור את הקמח שלהם ולקבל מצות. כל מי שרצה לקבל מצה, חייב היה להביא קמח. משקל המצות שקיבל היה ב־15% פחות ממשקל הקמח, ועוד היה עליו להוסיף 15 מרק לק"ג למען אלה שלא יכלו לספק לעצמם מצות. הוקם "ועד מעות־חיטין" אשר בראשו עמד הרב שמואל־יעקב שמוקלר.

בשנת תש"ד היה ענין המצות קשה. "הרובע הראשון" הוצא מהגיטו, מכונות לאפיית מצה לא היו וכן לא היו תנורים פנויים לאפיית מצות. המאפיות בבתי־המלאכה אפו אמנם מצות, אך רק בשביל העובדים בבתי־המלאכה. מחבר שורות אלה, יחד עם בן־הישיבה יעקב מלמד, מקלאצק, ארגן מאפיית־מצות באחד הבלוקים. עזר להם הרבה דב־בר פרידמן. בימים האחרונים של אדר התחילו לאפות מצות ואפו 300 ק"ג. הדרישה היתה גדולה, אבל השטן התערב. ה־ס.ס. ביצעו אז את ה"אקציה" נגד הילדים...

אחרי ה"אקציה" לא המשיכו לאפות מצות. קומץ בני־תורה התאספו ואפו קצת מצות לעצמם. העבודה היתה כרוכה בסכנה כפולה, שכן באותו זמן נמצאו בגיטו משמרות של ס.ס.

מסירות־נפש מיוחדת גילה ר' אליהו שפירא מממל. יהודי זה נזהר גם בגיטו בכל תרי"ג מצוות והיה אוכל רק מצה־שמורה. עוד בימי הקציר הכינו, הוא ועוד כמה חסידים מהגיטו, חיטה וטחנו אותה לחוד. ר' אליהו הסתפק ב־250 גרם מצה־שמורה בכל ימי הפסח. כאן יש לציין, שבביתו של ר' אליהו בגיטו רעבו כל השנה.

באוגוסט 1942 הוציאו הגרמנים פקודה, שבין היתר הטילה איסור מוחלט על עריכת תפילות בגיטו. חייבים היו לסגור את כל בתי־התפילה בגיטו, אך זמן קצר אחרי גזירה זאת התאוששו שומרי־המצוות ושומרי־הדת בגיטו ושוב פתחו את בתי־התפילה הסגורים והיו מתפללים שם בציבור ולומדים משניות וגמרא בלי להתחשב בסכנה הכרוכה בכך. ראוי להזכיר כאן מקרה אופייני שאירע. באותה שנה (1942) כבשנה שלפניה נתארגנו "מניינים" כדי להתפלל בימים הנוראים. אחד מהם היה בבית־החולים של הגיטו. והנה, ביום־הכיפורים באמצע תפילת־המוסף פשטה שמועה ששני פקידי ה"שטאדט־קומיסריאט" הגרמני באו לגיטו והולכים בכיוון בית־החולים. בן־רגע טושטשו כל העקבות של "העבירה הגדולה" והמתפללים הוחבאו בחדר מיוחד. שני הגרמנים אמנם באו לבית־החולים, אך לא מצאו שום דבר חשוד והסתלקו. מיד הוחזר הכל למקומו ותפילת־המוסף נמשכה עד סופה.

כאלה היו חיי הדת בגיטו קובנה. יהודים נשאו ברמה ובגאוה את עול התורה והיהדות. עד הרגע האחרון לקיום הגיטו אפשר היה להבין מה פירושו של "יהודי ליטאי", יהודי מארץ שהתורה והיהדות עלו בה כפורחת ומושרשות היו עמוק בלבבות.

ל. גרפונקל

הגיטו ותדמיתו

שלוש שנים רצופות היו יהודי הגיטו נתונים למתח רוחני ולזעזועים נפשיים, שאין להם תקדימים במרטירולוגיה של העם היהודי וכל שכן בתולדות היסורים והעינויים של עמים אחרים. סכנת כליה ומצוקה פיסית ומוסרית שאין לתארה היו מנת־חלקם בכל יום ובכל רגע. אילו נפגע בתנאים איומים כאלה שווי־משקלם הפסיכי — לא היה בזה שום פלא. הפלא היה שלמרות הכל לא נפגע שווי־המשקל ורוב רובם של כלואי ומעוני הגיטו עמדו במבחן הנורא ולא איבדו את צלם־האדם.

אחד הדברים האופייניים ביותר בגיטו היה שכמעט לא היו בו התאבדויות. מבחינה נפשית ו"הגיונית" היו בגיטו די סיבות, שהצדיקו צורה איומה זאת של שימת־קץ לעינויים ולייסורים האל־והעל־אנושיים. וראוי לציין, שבכל ימי הפור־ענות שהשתוללה בעיר ובפרבריה, מיום פרוץ המלחמה בין בריה"מ וגרמניה הנאצית ועד היום שבו התחיל הגיטו להתקיים הלכה למעשה (22.6.41—15.8.41), וכן בכל ימי קיומו של הגיטו, להוציא את הימים האחרונים בלבד, — בכל התקופה הזאת היו רק 2—3 התאבדויות של יהודים בעיר ובגיטו. רק בשבוע האחרון לקיום הגיטו, כאשר נודע בבירור שהגיטו ומחנות־העבודה שלו עומדים לפני חיסול והיהודים שנותרו בחיים יועברו לגרמניה, ונתעוררו חששות חמורים שיוצאו שם לטבח — רק אז היו כמה התאבדויות בגיטו. לא התאבדויות בלבד היו נדירות בגיטו, אלא גם מקרי התמוטטויות עצבים וטירופי־דעת, אפילו בימים הנוראים ביותר. קטן מאד היה מספר האנשים אשר יצאו מדעתם מחמת הזעזועים הנפשיים שעברו עליהם. אחד מן המעטים האלה היה עורך־הדין היהודי המפורסם, ש. בליאצקין, פרופסור למשפטים באוני־ברסיטת בקובנה, שתפס לפני המלחמה עמדה חשובה מאד בציבור הליטאי והיהודי. אין ספק, שעצביהם של יהודי הגיטו נפגעו והיה זה, כמובן, דבר טבעי. אף על פי כן לא הגיעו הדברים עד כדי היסטריה המונית בגיטו, או התפשטות של אמונות טפלות והלך־רוח ומחשבה נבראסטניים. רק אחרי "האקציה הגדולה" (28 ו־29 באוקטובר 1941) הילכו בגיטו בחוגים מסויימים סיפורים דמיוניים על חלומות וחזיונות של אנשים ש"נתבשרו", כביכול, על־ידי רוחות של רבנים וצדיקים מפורסמים מעולם האמת על "קץ התלאות" והצלת יהודי הגיטו בזמן הקרוב. אך כל התופעות האלה התקיימו כמה שבועות בלבד ולאחר מכן נעלמו לגמרי.

המהלומות המחרידות, שירדו ללא הפוגה על ראש כלואי הגיטו, גרמו לכך שבמשך הזמן נתקהו רגשותיהם במידה רבה. היחס הטבעי בין עוצם האסון והמהלומה לבין גודל הכאב הנפשי — נעלם או נפגם. מות טבעי בגיטו — ויהיה זה אפילו מותו של אדם קרוב ואהוב מאד — לא גרם בדרך כלל אותה מידה של צער ואבל שגרם הדבר במשפחות יהודיות בזמנים כתיקנם. יתכן גם יתכן שבמקרה זה פעל מומנט פסיכולוגי אחר. מות טבעי של אדם בגיטו, על כל הכרוך בזה, עורר אצל כלואי הגיטו אסוציאציות מסויימות מתקופת החיים "הנור־מליים" שלהם לפני הגיטו ודבר זה השפיע על תגובתם. מכל מקום, על־פי־רוב חזרו האבלים ל"חיים רגילים" כעבור יום או יומיים. שונה היתה התגובה הנפשית על אבדן בן־משפחה ב"אקציה". אך גם בשעה שניספו בני־משפחה ב"אקציה" ניכר היה שקיים גבול אמוציונלי לגודל היסורים, אשר אין התגובה הנפשית יכולה לעבור אותו. במשך הזמן התפתח בגיטו כוח־הסתגלות לא רגיל, ולכאורה גם לא־מובן, לכל הזעזועים והיסורים הנפשיים. אפילו הורים ששיכלו את כל ילדיהם בימי ה"אקציות" או בתקופת ה"שקט" — וכאלה היו לא מעטים — התאוששו מן הסיוט מהר יותר מאשר בתנאים תקינים, ובנים ובנות שנתייתמו מהוריהם, או אשה או בעל שנתאלמנו — לא כל שכן. בדרך כלל השתדלו לא להזכיר שוב כעבור זמן־מה את האבדה, כאילו התביישו אלה שנשארו בחיים בפני זכרם של יקיריהם שנרצחו. יתכן מאד שהיה זה גילוי אכזרי, אבל בלתי־נמנע, של יצר־החיים אשר כפה על הנפשות הפצועות מנה גדולה של שכחה והשכחה, של היסח־הדעת והתעלמות מן הזוועות שעברו עליהן.

יש לציין במיוחד שלמרות הכל ועל אף הכל לא נטשה את כלואי הגיטו התקוה הלוהטת שגאולתם תבוא וכי עוד יזכו לראות את מפלתו וסופו של הצורר. תקוה זאת ליוותה אותם כל זמן שבתם בעמק הבכא של גיא־ההריגה המוקף מכל צדדיו גדר תיל דוקרני. התקוה מצאה לה ביטוי בולט גם בשירי הגיטו שחוברו והושרו בו והיו חלק חשוב בפולקלור העגום שלו. והנה קטעים מתוך כמה משירי הגיטו:

"אמהות ואחים מן הבכי חדלו
חרף פצע בלב השותת וההולם,
חזקו ואמצו וקוו ויחלו
יבוא יום נקם, יום נקם ושלם".[1]

"עוד נזכה אחים, ועוד יגיע
תור אביב ונצחון ואור.
נזקוף קומה אזי ובקול נריע,
שיר חדש של חופש ושל דרור".[2]

"אך חזק ואמץ
היהודי הנצחי,
בטחונך אל תאבד, תקותך,
לא נצח עבדות,
לא נצח הן גם מצוקותיך".[3]

---

1. משירו של א. אקסלרוד: "הפורט התשיעי". תרגום לעברית: י. טן־פי.
2. משירו של א. אקסלרוד: "בריגאדות יהודיות". תרגום לעברית: י. טן־פי.
3. משירו של א. ציפקין: "התקוה". תרגום לעברית: א. תלמי.

קברו של מק

עמוד־התליה בגיטו, עליו נתלה מק

ליד ה״אלטסטנראט״ בעת האקציה לאסטוניה

המסדר האחרון של המשטרה היהודית בגיטו, לפני הובלתה ל״פורט״ התשיעי וחיסול ראשיה

[illegible]

מכתבו של ישראל קפלן מגיטו ריגה מ־2 באפריל 1943, אל ה״אלטסטנראט״ בגיטו קובנה. המכתב הועבר על־ידי מאירוביץ, שבהיותו מומחה בענף־העורות היה מתלווה לגרמנים בנסיעותיהם לארצות הבלטיות

[illegible]

[illegible]

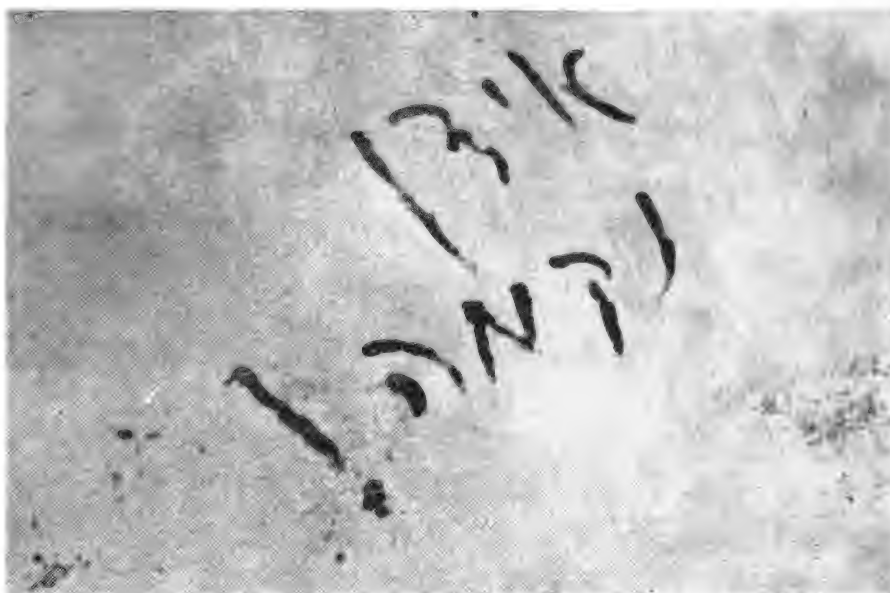
(אַ בריוו פֿון ישראל קאַפּלאַן, געטאָ ריגע, 2.1943טער אַפּריל,
צום עלטעסטנראַט אין קאָוונער געטאָ- איבערגעשיקט דורך
מייעראָוויטש, פֿון קאָוונער געטאָ, וואָס פֿלעגט אַרומפֿאָרן
מיט די דײַטשן ווי אַ ספּעציאַליסט אין דער לעדער=בראַנזשע)

קבוצת נוער של ארגון ברית־ציון (אב"צ) בגיטו

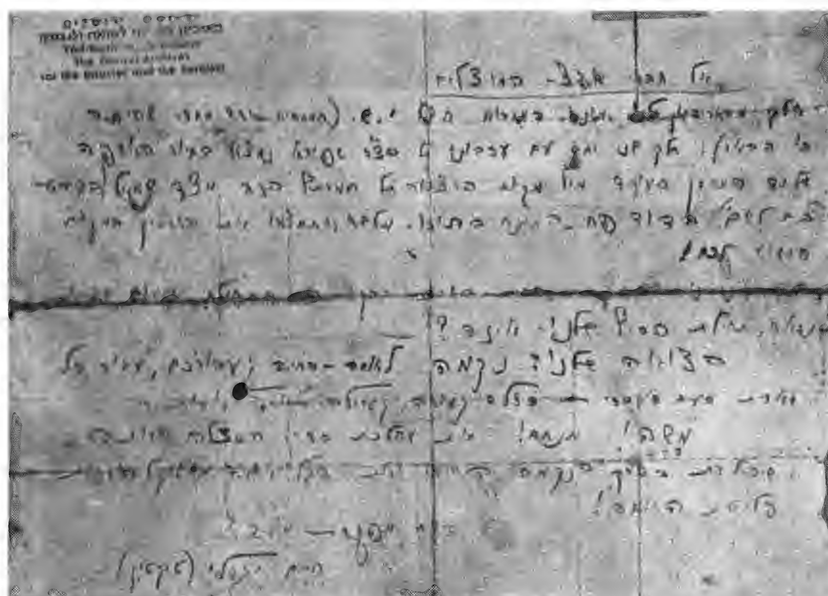
נוסח ההבטחה של חברי אב"צ

ועד "הארגון האנטי־פאשיסטי הלוחם" בגיטו. מימין: דימה גלפרן, מרה לאן, חיים ילין (מפקד הארגון והתנועה הפרטיזנית), משה שרמן, פסח גורדון־שטיין

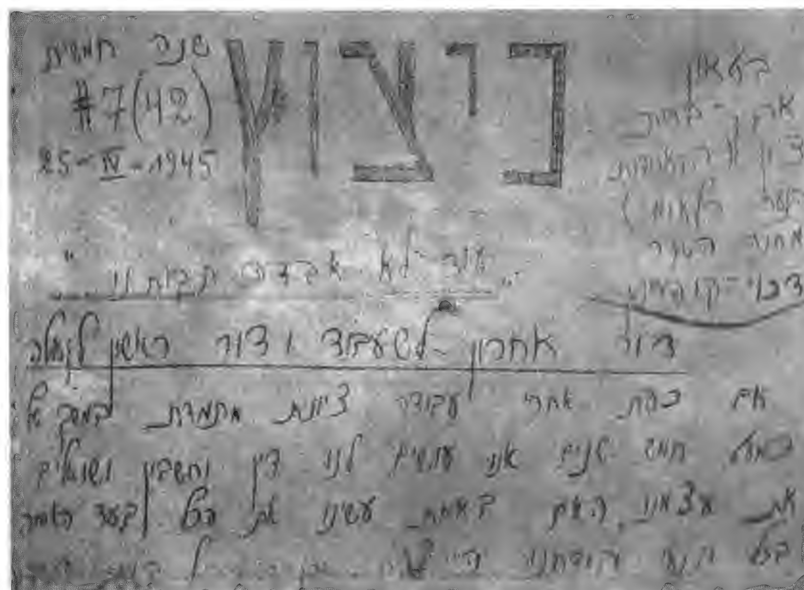
מפעילי המחתרת והתנועה הפרטיזנית בגיטו. מימין: איקה גרינברג, יהודה זופוביץ, יענקל לוי, שמואל מורדקובסקי, חיים־דוד רטנר

כתובת־קיר בדירת משפחה יהודית שנרצחה ב״פרעות־סלאבודקה״, ב־26 ביוני 1941

מכתבו האחרון של חיים טיקטין, מפעילי המחתרת הציונית בגיטו קובנה

קטע מהעמוד הראשון של ״ניצוץ״, בטאון אב״צ, שהמשיך להופיע גם במחנה־הריכוז קאופרינג בגרמניה

ה״פורט״ התשיעי. מראה חיצוני של המצודה

בחצר ה״פורט״ התשיעי. הביקור הראשון של יהודים בשנות החמישים

מצבה זמנית על הקברים ההמוניים ב״פורט״ התשיעי

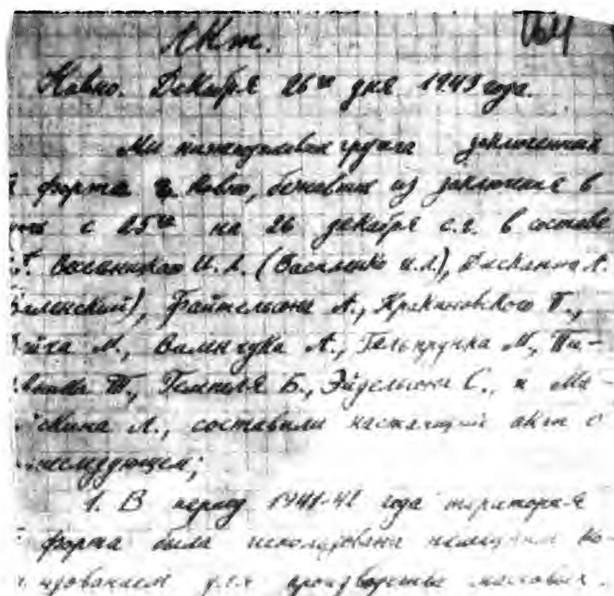
שריפת הגוויות ב״פורט״ התשיעי (ציורו של שבוי־המלחמה היהודי אנטולי גארניק)

״אצבע משולשת״ לגרמנים (ציורו של אנטולי גארניק לפני הבריחה מה״פורט״)

דרכונה של יהודיה מווינה, שהובאה ל״פורט״ התשיעי

Акт.

Ковно. Декабря 26го дня 1943 года.

Мы нижеподписавшиеся группа заключенных IX форта г. Ковно, бежавших из заключения в ночь с 25го на 26 декабря с.г. в составе: Василенко И.Л. (Василенко И.Л.), ... Вилянский), Файтельсона А., Кршкшовкова Т., ...йта М., Валинцука А., Гельпернина М., Пи-...ина Т., Гальперна Б., Эйдельсона С., и Мо-...ткина А., составили настоящий акт о нижеследующем;

1. В период 1941-42 года территория форта была использована немецкими ко-...мандованием для производства массовых ...

זכרון־דברים של 11 נמלטי ה״פורט״ על זוועות הנאצים. חובר בגיטו

גיטו קובנה בלהבות בעת חיסולו

ברחובות הגיטו אחרי נסיגת הנאצים מהעיר

הריסות הגיטו אחרי חיסולו

שבויי־מלחמה גרמנים מעבירים את עצמות הקרבנות שניספו בעת חיסול הגיטו

"ידענו, שוים פה כולנו,
לבי בכם גא ורחב
דגלנו הוא ראש תקותנו
הבה נשירה יחדיו".[4]

חוץ מזמנים קצרים אחרי כל "אקציה" לא הורגשה בגיטו רוח של אדישות, דיכאון או יאוש; להיפך — בדרך כלל שרתה על הגיטו רוח של אופטימיות. כמעט לכולם היה רצון כביר — לפעמים אפילו בצורה לא נורמלית — לחיות וליהנות מן החיים ככל שאפשר היה בתנאי הגיטו. כמעט תמיד, אפילו על סף האבדון, היתה דעתם של הפרט והכלל נתונה לענייני החיים. כמה וכמה צורות היו לדבר, וראשית — השאיפה לייפות ולשפר, ככל שניתן, את הצד החיצוני של החיים בגיטו: הלבוש העלוב (בגיטו היתה לפעמים גם "אופנה" לבגדי גברות); הדירות המלאות והצפופות; מראה הגינות שעל־יד הבתים והביקתות, וכיו"ב. כמו־כן היתה התעניינות בפעולה רוחנית ושאיפה שלא תשותק ולא תתנוון בגיטו. כן היה בגיטו ביקוש גדול למדי לספרי־קריאה. לפני שגזרו הגרמנים על מסירת כל הספרים שהיו בידי יהודי הגיטו, אפשר היה לקרוא ספרים בגלוי. לאחר מכן חל איסור מוחלט על קריאה, ובכל זאת לא חדלו לקרוא. דופק החיים התרבותיים, בעיקר ב"תקופת השקט", פעם במידה ניכרת. בגיטו היה צמאון גדול גם לדברים שבעל־פה. ההרצאות על נושאים חברתיים, ספרותיים ומדעיים, משכו אליהן שומעים במספר ניכר ועוררו התעניינות בחוגים רבים. היה קיים גם חוג פעיל לספרות, וכן היתה התעניינות בתחרויות ספורטיביות (כדור־רגל), בתחרויות בשחמט וכדומה, שנערכו לפרקים. גם השאיפה לחוויות אסתטיות לא שותקה ולא פסקה בגיטו.[5]

בתקופת ה"אקציות" כמעט לא היו בגיטו חיי דת מאורגנים, ולפי התנאים דאז גם אי־אפשר היה לארגנם. אך עם תום תקופת ה"אקציות", לאחר שנרגעו במקצת הרוחות, נתחדש בגיטו, במידה האפשרית, ההווי הדתי. ברם, גם אז היה הדבר כרוך בקשיים וסכנות, ורק יחידי־סגולה ואידיאליסטים בעלי אמונה דתית לוהטת יכלו להתגבר עליהם תוך מסירות־נפש גדולה ותוך הקרבה עצמית וסיכון מתמיד.[6]

בהקשר זה ראוי להדגיש תופעה מאלפת. הסיוט של הגיטו והזעזוע הנפשי העמוק שהוא חולל יכלו מבחינה פסיכולוגית להסביר, ואולי גם להצדיק, שני דברים שהם בבחינת דבר והיפוכו: פניית עורף לדת ולאמונה מצד אנשים שקודם היו קשורים להן בלב ונפש, או התקרבות לדת ולאמונה והזדקקות להן בחיי יום יום מצד אנשים שקודם היו רחוקים מהן. אך בגיטו לא קרה לא זה ולא זה. מי שהיה קודם דתי — נשאר דתי גם בגיטו, ומי שלא היה דתי — נשאר גם בגיטו נאמן לאי־דתיותו. מכלל זה כמעט לא היו יוצאים מן הכלל.

תושבי הגיטו המעונים היו זקוקים לדברי נחמה ועידוד ממש כאוויר לנשימה, וכיוון שבכל ימי שבתם מאחורי החומות לא הגיעו אליהם דברים אלה מן החוץ — פרט לידיעות על מפלותיהם של הגרמנים — השתדלו לומר לעצמם את ה"נחמו, נחמו עמי". בכל הזדמנות נאותה, ביחוד לרגל חג כלשהו, ערכו בגיטו קבוצות של אנשים למיניהם מסיבות עם כיבוד, עלוב כמובן, ובהן השמיעו דברי עידוד נרגשים. הדבר החל כבר בחג החנוכה הראשון, כמה חודשים בלבד אחרי "האקציה הגדולה". הפצעים הנוראים בנפשם של אלה שנותרו בחיים עדיין לא הגלידו ודמם היה שותת — ובכל זאת, כאילו לפי צו עליון, החלו לחוג את ימי החנוכה בדרך מיוחדת במינה. לא פסקו לדבר ולספר על נס־חנוכה וראו בו רמז ל"נס אחר" שיתרחש בקרוב. קרן של אור זרחה לשעה קלה בעיניהם העצובות של כלואי הגיטו. וכך היה הדבר גם בפורים, בפסח[7] ובחגים אחרים — כמעט בכל תקופת קיומו של הגיטו. לא רק מסיבות נערכו, אלא גם חגיגות למבוגרים ובעיקר לילדים. כל חגיגה היתה למאורע חשוב בחיי הגיטו ותרמה תרומה ניכרת להרמת הרוח ולחישול הנפש.

חוויה מיוחדת היתה לתושבי הגיטו הלוויתו של הרב א.ד. שפירא ז"ל, נצר למשפחה רבנית מפורסמת ובעצמו רב בעל שם בעולם היהודי ורבה האחרון של קהילת קובנה. נתמזל לו לרב שפירא למות בגיטו מוות טבעי. הוא נפטר ביום שבת, כ"א באדר תש"ג, והובא למנוחות למחרת, ביום ראשון, כאשר מספר היוצאים לעבודות־הכפיה שמחוץ לגיטו לא היה גדול ורוב התושבים נשארו בבתיהם. כמעט כל התושבים המבוגרים באו לחלוק את הכבוד האחרון לרב המנוח, שהתענה בגיטו כמה שנים עם כל שרידי קהילתו האומללה. ההלוויה הפכה לתהלוכה והפגנה אילמת. כרבבת אנשים הסתדרו בעזרת המשטרה היהודית בשורות־שורות וצעדו בעצב חרישי, אבל בראש מורם, מדירתו העלובה של הרב הנפטר עד בית־הקברות היהודי בגיטו. היתה זאת הפגנה רבת־רושם, בלי אומר ודברים, אך היא אמרה וזעקה יותר משאפשר היה לומר בלשון בני־אדם.

הפגנה ממין אחר נתנה ביטוי נאמן לתקוה שיקדה בליבותיהם של כלואי הגיטו. היה זה בערב־זכרון שנערך לזכרם של הרצל ו־ח.נ. ביאליק בכ' בתמוז תש"ג, כאשר תבוסתם של הנאצים כבר נראתה באופק ומיום ליום גברה והלכה התקוה שבקרוב תבוא הגאולה המיוחלת (כמה ימים לאחר מכן נתבשר העולם על מפלתו של מוסוליני). אולם־הקונצרטים היה מלא מפה לפה ואנשים במספר רב, שלא יכלו להיכנס לתוך האולם, נצטופפו בחצר והקשיבו למתרחש בו דרך הדלת הפתוחה. בתכנית הערב לא נישאו, מטעמים מובנים, נאומים. הושמעו רק יצירות מוסיקאליות יהודיות ומנגינות לאומיות וארץ־ישראליות. הקהל ישב מרותק ונסער, אך התלהבותו הגיעה לשיאה ועברה כל גבול בסוף הערב, כאשר ניגנה התזמורת את "התקוה". הכל עמדו על רגליהם ושרו את "התקוה" בהתרוממות־רוח ובהתלהבות רבה. מאות האנשים שעמדו בחצר הצטרפו בשירתם למאות האנשים שבאולם. שירה זאת נתמזגה עם צלילי התזמורת להמגון — זעקה של אנשים העומדים על סף האבדון, שנותר להם דבר אחד בלבד — התקוה לנס ולשחרור.

בתנאי הגיטו לא היתה אפשרית שום פעולה ציבורית תקינה, אך למרות זאת היו בגיטו תופעות של חיים ציבוריים

---

4. משירו של מחבר אלמוני. תרגום לעברית: י. וויטס.
5. ר' בספר זה את מאמרו של ד"ר ש. גרינהויז: החיים התרבותיים בגיטו קובנה.
6. ר' בספר זה את מאמרו של הרב אלחנן פרסון: חיי־הדת בגיטו קובנה.
7. יש לציין במיוחד את הסדר השלישי שנערך בפסח ב־1943 בבית־הספר המקצועי. ל"סדר" זה נתחברה הגדה מיוחדת, שהותאמה ל"ענייני דיומא".

ופעולה מפלגתית. כמובן, פעולה ציבורית ומפלגתית כלשהי היתה אפשרית רק תוך חשאיות גמורה, שהרי אילו הגיעה לאוזני הגרמנים ידיעה על כך, היו מחסלים מיד את כל הנוגעים בדבר, ואולי לא רק אותם אלא גם אחרים.

כמה ימים לפני סגירת הגיטו קובנה בגיטו נתארגן "מרכז ציוני", אשר הורכב מבאי־כוח המפלגות הציוניות. גרעינו הראשון של המרכז היו ב. כהן, ש. גולדשטיין, א. גולוב ו־ד. לוין. ה"מרכז" היה קיים כמעט עד יומו האחרון של הגיטו, ובמשך הזמן היו בו חברים נוספים אלה: ד"ר א. אלקס, ל. גרפונקל, ד"ר ח.נ. שפירא, א. סרבניצקי, צ. ברק, ד"ר א. סגל, ו־ח. כהן.

בחיי הגיטו האיומים נעלמו כל חילוקי־הדעות החמורים אשר העכירו מאד את החיים הציוניים בליטא בשנים כתיקנן. בגיטו שיתפו פעולה תוך הרמוניה גמורה ציונים־סוציאליסטיים עם ציונים־כלליים וגם עם רביזיוניסטים. "המרכז הציוני" אמנם כונה בגיטו בשם "מצוק" — ראשי־התיבות של המילים: מרכז ציוני ויליאמפולה (סלאבודקה) קובנה, אולם שם זה סימל גם את המצוקה הנוראה שהטביעה את חותמה הטראגי על הפעולה הציונית בגיטו. בראש דאגותיו של "מצוק" עמדה הדאגה לכל ציוני פעיל, לעזור לו להתגבר על תלאותיו בגיטו — כגון בענייני הדיור, עבודת־הכפיה, רכישת מזון בעיר ועוד, לעודד אותו שלא ייתפס לייאוש, ובעיקר לעזור לו במידת היכולת להתחמק מסכנת ההשמדה שארבה לכל יהודי בגיטו בכל עת ובכל שעה. "מצוק" ראה מחובתו גם להשפיע על הכיוון הציבורי, אופיו ופעולותיו של ה"אלטסטנראט". ל"מצוק" היתה גם השפעה על התנועה המחתרתית הכללית בתקופת יציאת הפרטיזנים מן הגיטו למחנות־הפרטיזנים ביערות. נציגי "מצוק", צבי (הירש) לוין ואייזיק סרבניצקי, היו פעילים בארגון־המחתרת הכללי והיו מדווחים ל"מצוק" על כל המתרחש בארגון. הם גם שימשו מקשרים בין ה"אלטסטנראט" לבין הארגון. "מצוק" שמר גם על הגחלת הציונית בגיטו לבל תכבה. כמעט בכל התאריכים בעלי ערך ציוני (כ' ו־כ"א בתמוז, י"א באדר, יום הכרזת־בלפור ועוד) ערך "מצוק" ישיבות מיוחדות ואירגן מסיבות צנועות לציון חשיבות התאריכים בתולדות הציונות. נוסף ל"מצוק" היו פעילים בגיטו במידת־מה גם ועדים ציוניים מפלגתיים.

הנוער הציוני מכל הזרמים היה פעיל למדי בגיטו. המסגרת הארגונית הראשונה של הנוער הציוני היתה ה"א.ב.צ." — ארגון בני־ציון. להלכה היתה זאת מסגרת כללית לנוער ציוני, אך למעשה היתה נתונה להשפעתם של הציונים־הכלליים. לארגון זה הצטרפו גם חברי "גורדוניה" ו"מכבי הצעיר". פעילותו של א.ב.צ. בגיטו היתה רבה למדי, ביחוד בבתי־הספר ובקרב תלמידי השעורים החשאיים. א.ב.צ. אירגן עצרות וחגיגות, ריכז את הספרים העבריים שהוסתרו והקים ספריה חשאית. הוא המשיך להוציא לאור את העיתון המחתרתי העברי "הניצוץ" — שנוסד בימי השלטון הסובייטי — הן בגיטו והן אחרי חיסול הגיטו, במחנה־הריכוז קאופרינג (לנדסברג) שבגרמניה. פעילותן של תנועות־הנוער החלוציות נתרכזה בקיבוץ שברחוב מילדוס 7, שהיה ידוע בשם ה"קולקטיב". במשך הזמן נעשה ה"קולקטיב" מרכז למפגש לכל חברי "ארץ־ישראל העובדת". במילדוס 7 הורכבו קבוצות הפרטיזנים של תנועות־הנוער החלוציות ליציאה ל"יער". שם נעשתה גם עבודה ציבורית מחתרתית. ה"קולקטיב" דאג גם לגורלם של חבריו בגיטו. גם החוגים הדתיים, ובעיקר הנוער הדתי ("תפארת בחורים") אירגנו בגיטו פעולה ציבורית־תרבותית ודאגו לגורל חבריהם ואוהדיהם.

במאי 1942 הוקם בגיטו ארגון־נוער בשם "אשל" (ארגון שמירה לאילנות). תפקידו של ארגון זה היה כפול: לשמור על הגינות בגיטו מפני קטיף מוקדם ומפני גניבת הירקות, וכן לטפח — הן בנוער והן במבוגרים — יחס ראוי לגינות שנזרעו ועובדו בידי היהודים עצמם לצרכיהם האישיים ולצרכי כלל הציבור היהודי הכלוא בגיטו. "אשל" שימש גם מסווה לארגון־נוער ציוני מחתרתי.

בגיטו היה קיים גם ארגון קומוניסטי ובראשו עמדו ח. ילין ו־ד. הלפרין. פעולותיו היו בעיקר בתחום תנועת הפרטיזנים. לארגון זה היו קשרים עם ארגון קומוניסטי בעיר. כדאי לציין שגם הארגון הקומוניסטי בגיטו שמר על מגע הדוק למדי עם חוגי ה"אלטסטנראט" ועם כמה מעובדיו, שרחשו אהדה לברית־המועצות.

הגיטו היה כל העת במצב של אניה טובעת בלב־ים, שקריאותיה הנואשות להצלה אינן מגיעות לאניות אחרות ולכן אין שום אניה חשה לעזרתה. יש בה באניה האומללה חגורות־הצלה במספר מצומצם, אשר אינן מספיקות אלא למקצת הנוסעים. כפסע בינם לבין המוות במצולות־ים, אך כל אחד מהם להוט אחר הסיכוי הקלוש להישאר בחיים, אם יעלה בידיו לתפוס בכוח אחת מחגורות־ההצלה המועטות. כמובן, הצלה מעין זאת היא על חשבון חייו של נוסע אחר, פחות חזק ופחות "מאושר". במצב זה מאבדים בני־אדם כמעט תמיד את צלם־האלוהים. כל הרגשות והתכונות האנושיים, כל החינוך, כל הציוויים וחוקי המוסר והנימוסין — כל אלה בטלים באותה שעה ואינם קיימים. במקומם בא יצר־החיים העירום, אשר איננו מתחשב ואיננו מכבד את זכות הקיום של הזולת.

"חגורות־הצלה" במספר מצומצם היו בגיטו כמעט תמיד — הן בשעת סכנה ל"אקציה" והן בזמנים של סכנות תמידיות שבין "אקציה" ל"אקציה". צורות מצורות שונות היו ל"חגורות־הצלה" אלה: פעם היתה זאת "תעודת יורדאן",[8] ופעם אחרת — מקום בפלוגת־עבודה "טובה", או ב"בתי־המלאכה הגדולים", או במנגנון ה"אלטסטנראט". בזמן ידוע היתה זאת דירה מתוקנת, במעט או בהרבה, ובזמן אחר — מנת־מזון נוספת, או מתן אפשרות להיפגש או להתקשר עם ליטאי בעיר, כדי לעשות אתו עסקי "חליפין", או להסתיר אצלו ילד או ילדה; בימים אחרים — קבלת מקום ב"מלינה", כדי להסתתר בה בשעת צרה, וכיוצא באלה. קיום "חגורות־הצלה" אלה, שלא הספיקו לכולם, גרם בגיטו למאבק נואש בין חזקים לחלשים וגם בין חזקים לבין עצמם — מאבק מר, על כל גילוייו ותוצאותיו הטרגיים.

תושבי הגיטו היו במצב של נידונים למוות, שביצוע גזר־דינם נדחה ליום בלתי קבוע מראש, אשר בוא יבוא ללא ספק, אם לא יתרחש נס. אנשים הנתונים זמן רב במצב כזה רואים את החיים ואת ערכי המוסר באספקלריה אחרת לגמרי

8. מספר התעודות הללו היה 5,000. לפי פקודת השלטונות הגרמניים מה־15 בספטמבר 1941 צריך היה לחלק אותן בין בעלי־מלאכה בגיטו, כלומר בין "אנשים פרודוקטיביים".

מאשר בני־אדם בתנאים תקינים. בלי משים ומבלי להרגיש בכך הם נתפסים תכופות לפסיכיקה החולנית של זנות והוללות, של "אכול ושתה כי מחר נמות". רק אם התקוה לנס עודנה מפעמת בהם, או אם תכונות רוחניות ומוסריות נעלות עדיין לא דעכו בהם, רק אז לא יידרדרו לגמרי לשאול־תחתית. אין להתפלא איפוא על ירידה מסויימת של המוסר בגיטו ועל שיבוש היחסים התקינים שבין אדם לחברו.[9] היו לא מעט גילויי אנוכיות ברוטלית ואי־הגינות, קורופציה, משוא־פנים ואי־יושר במילוי תפקיד מצד אי־אלה מאנשי מנגנון ה"אלטסטנראט" — מעשי מרמה, דמורליזציה ומעילה באמון, ואפילו מעשי גנבה וגזלה. אירע גם מעשה רצח של משפחה יהודית שלמה למטרת שוד, שבוצע על־ידי יהודים. גדול היה הרצון והפיתוי של הפרט להשתמט על חשבון הזולת מחובות קשים שרבצו והעיקו על כולם (חובת העבודה וכדומה). למרבה הצער היה קשה מאד, בשל סיבות מסיבות שונות, לעקור את התופעות המעציבות של ניוון מוסרי ודבר זה העמיק עוד יותר את התהום שכמה מתושבי הגיטו גלשו לתוכה.

אחד מן הגילויים הבולטים של ירידת המוסר בגיטו היה התפוררות חיי־המשפחה, שפשתה בכמה חוגים, בעיקר ב"שכבות העליונות". נפוצה אפילו המימרה: "אַלע 'יעלות' האָבן כלות" (לכל ה"יעלות" יש כלות), כלומר, לכל "יעלה" יש אהובה (על מקורה ומשמעותה של המלה 'יעלה' — ר' בספר זה את מאמרו של י. קפלן: העבודה בשדה־התעופה קובנה).

היו גם סיבות אובייקטיביות לירידת המוסר המיני והמשפחתי בגיטו. מאז הקמת הגיטו היה בו עודף ניכר של נשים, וזאת משום שלפני הקמתו היו הגרמנים משמידים אך ורק גברים יהודים. קשה מאד היה מצבן של הנשים שהתאלמנו. הן היו נתונות במלחמת־קיום אכזרית כשהן גלמודות וחלשות, ללא דואג להן וללא מגן. היה זה איפוא דבר טבעי שנשים רבות השתדלו בכל מאודן לשוב ולהינשא או לפחות לרכוש את ידידותו או אהדתו, החולפת או המתמידה, של גבר, כדי שיהיה להן למושיע בשעת סכנה ולסיוע בקשיים היום־יומיים.

הצפיפות הנוראה בדירות, כאשר תכופות גרו בחדר קטן כמה משפחות זו ליד זו, גברים ונשים יחד, לא היה בה כדי לחזק את קשרי־המשפחה ואת טוהר המידות. נוסף על כך לא היה ידוע גורלם של הרבה בני־זוג, שביום פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית־המועצות לא היו בקובנה, או לא היו בליטא בכלל. לא היה ידוע אם בני־זוג אלה ניספו או שעלה בידיהם להימלט לברית־המועצות. התקוה שבני־זוג אלה שוב יתאחדו עם משפחותיהם נעשתה במשך הזמן קלושה יותר ויותר. גם דבר זה גרם לכך שנשים גלמודות, וכן גברים גלמודים, התירו לעצמם להקים קן־משפחתי חדש בגיטו, או שלא הקפידו ביותר על איסורים בענייני טוהר המידות. היו בגיטו לא מעט נישואין פיקטיביים, כלומר נישואין בלי חופה וקידושין, שהיה להם תוקף רק בעיני הגרמנים. כדי שזוג כזה יוכר רשמית בתור בעל ואשה ויקבל מן המשטרה את התעודה הדרושה לכך, הנהיגו בגיטו "נישואין אזרחיים" שלעתים קרובות היו נישואין פיקטיביים. גם דבר זה גרם להפקרות.

אך טעות חמורה יטעה מי שיגיע לידי מסקנה, כי רוב כלואי הגיטו פרקו מעל עצמם את כל הערכים המוסריים ושקעו ביוון המצולה של ניוון, הפקרות ושחיתות. ההיפך מזה הוא הנכון. מרבית כלואי הגיטו — גברים ונשים, מבוגרים וילדים — עמדו יפה במבחן השואה הנוראה, נשאו בכבוד את ייסוריהם וסבלותיהם והיו נאמנים לחובותיהם הלאומיים, האנושיים והמשפחתיים. המציאות האיומה של החיים בגיטו היא שהצמיחה בו עשבי־בר במספר לא קטן, אבל הגיטו ברובו לא נכשל ולא איכזב ולא עבר על המצוות המוסריות של "עשה" ו"לא תעשה". אם היו בו תכופות תופעות של אנוכיות לא־מרוסנת והתעלמות מזכויות הזולת, בעיקר של החלש, הרי לא פחות מהן היו בחיים היום־יומיים תופעות מרנינות־לב של אלטרואיזם טהור, נאמנות כנה, עזרה הדדית, מעשי צדקה[10] וגם מסירות־נפש. היו בלי ספק הבדלים לא קטנים באורח־חייהם של תושבי הגיטו וכן הבדלים לא קטנים בהשקפותיהם, אך הגורל המשותף והמצוקה הנוראה קשרו את כולם לחטיבה אחת ורוח הסולידריות היהודית לא חדלה לפעום בהם. בהקשר זה כדאי להעלות תופעה אופיינית מאד: כמעט שלא היו בגיטו בוגדים ומלשינים, למרות שהיו בו "תנאים נוחים" להתפשטותו של נגע זה. מעשיהם של כמה אנשים, אשר בשעת חולשה והתמוטטות מכרו את נפשם לשטן הנאצי, אין בהם כדי לפגוע בתופעה הכללית של לויאליות ונאמנות לגיטו מצד אלה שהיו כלואים בו.

אחד הדברים החשובים ביותר שאיפיינו את דמותו של הגיטו היו גילויי המרי וההתמרדות של כלואיו נגד נוגשיהם־מרצחיהם, שתכפו, בצורות מצורות שונות, בעיקר עם תום "תקופת השקט", בסתיו 1943. לשיאם הגיעו הגילויים עם תקומת תנועה־פרטיזנית מחתרתית, שמשימתה היתה הוצאת אנשים מהגיטו והעברתם, עם נשק בידיהם, למחנות־הפרטיזנים הסובייטיים ביערות בסביבת וילנה.[11]

הרעיון של ההליכה ל"יער" הלהיב רבים מתושבי הגיטו, בעיקר את הנוער על כל זרמיו וארגוניו — הקומוניסטים והציונים, שראו בזה את הדרך היחידה להיחלץ מן הגיטו ולהימלט מידי הרוצחים הגרמניים. נוסף לכך פעלה, ביודעין או שלא ביודעין, גם השאיפה להשתחרר מן המצב המדכא של הפסיביות הכפויה שבישיבה בגיטו ושל ההשלמה עם הגורל הטראגי הבלתי־נמנע. בלבות צעירים רבים בערה אש הכמיהה לנקום בדרך כלשהי בגרמניה הנאצית את נקמת דם העם היהודי. היו גם שהצטרפו לתנועה הפרטיזנית רק, או בעיקר, בגלל השקפתם הקומוניסטית או הפרו־סובייטית.

התנועה הפרטיזנית זכתה לאהדתם ותמיכתם הפעילה של כל

9. גילויי ירידה מוסרית, ולפעמים גם בצורות חמורות מאד, היו כמעט בכל הגיטאות. הם צמחו על רקע המציאות האיומה בה היו נתונים היהודים בזמן השואה. ר' על כך בספרו של ישעיה טרונק: "יודנראט" (Judenrat), ניו־יורק, 1972.

10. היה מספר לא קטן אנשים שהתמסרו לענייני צדקה, נדבו מן המעט שלהם ואספו כספים ומצרכי־מזון מאחרים למען עניים. ביחוד הצטיינה במרצה ובמסירותה למעשי־צדקה עלמה אחת, אדוקה ומשכילה, שלא פעם הכוה הגרמנים כאשר תפסוה עם כסף שקיבלה בנדבה. שמה היה מרים שור. בגיטו קראו לה: שרה בת־טובים. היא נספתה בעת חיסול הגיטו.

11. ר' בספר זה את מאמרם של צבי א. בראון ודב לוין: תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה במלחמת־העולם השניה.

תושבי הגיטו ומוסדותיו. רבים תרמו מאמצעיהם הכספיים העלובים תרומות ניכרות למחתרת הפרטיזנית. תנועת־הבריחה מהגיטו וההצטרפות לפרטיזנים הלוחמים נתנו לכלואי הגיטו סיפוק מוסרי רב ובזאת היה סוד קסמה וכוחה הגדול.

*

תיאור תדמיתו של הגיטו לא יהיה מלא, אם לא יסופר בו גם על פעולתם המזיקה של כמה יהודים, אשר בתוקף קירבתם לגרמנים ניסו לכפות על הגיטו ועל מוסדותיו את רצונם מתוך נימוקים של אמביציה חולנית ואינטרסים אישיים.

הראש והראשון בהם היה י. סרברוביץ־כספי. היתה זאת דמות גרוטסקית ומעוררת שאט־נפש כאחד. עוד לפני המלחמה היה ידוע בתור איש בעל אופי סוער ובלתי־מרוסן. הוא ידע עברית יפה למדי וגם עסק כמה שנים בהוראה בבית־ספר עברי באחת מערי ליטא. זמן־מה היה גם ציוני פעיל ולפני המלחמה עבר ממפלגה ציונית אחת לאחרת וממנה שוב לאחרת. מכל המפלגות גורש בשל שערוריות והתנגשויות. עקב התנהגותו הפרועה גם נאלץ להפסיק את עבודת ההוראה. הוא עבר לקובנה ושם שימש כתב של עתונים יהודיים. בשל זיוף תעודה הועמד בפני בית־דין פלילי ונידון לארבעה חודשי מאסר, אולם בזכות קירבתו לעסקנים ליטאיים לאומיים מן המפלגה ששלטה אותו זמן בליטא חונן סרברוביץ על־ידי נשיא המדינה. בתקופת המשטר הסובייטי הראשון בליטא נאסר על־ידי הנ.ק.ו.ד. וישב בכלא עד פרוץ המלחמה. עם בוא הגרמנים השתחרר מבית־הסוהר יחד עם כל האסירים הפוליטיים, ומיד נתמנה, בדרך לא מובנת, לעובד בגישטאפו, למרות יהדותו. כשהוקם הגיטו התירו לו (ולעוד רופא יהודי אחד) להישאר עם כל משפחתו בעיר. מראשית קיומו של הגיטו נהג לבוא לשם כמעט בכל יום. הוא היה מתערב בשחצנות גדולה בענייניהם של ה״אל־טסטנראט״ והמשטרה היהודית והפריע לעבודתם התקינה. סרברוביץ גרם לבלבול, להפקרות ולריקבון בחיי הגיטו. תכופות ערך בגיטו עם כמה ממקורביו מסיבות ומשתאות סואנים לעיני הציבור הרעב. פעם אחת גם לא נרתע מלאסור על ה״אלטסטנראט״ לבער בית־הוללות ושכרות שנתגלה בגיטו, ותכופות בילה שם את זמנו. הוא נהג לשאת נאומים ארוכים והיה דורש מה״אלטסטנראט״ וממיפקדת־המשטרה לשבת אתו שעות ארוכות ולהקשיב לדבריו המבולבלים, שהיו מתובלים באיומים, שקרים ודברי התרברבות. הוא רדף את האנשים שסירבו לומר לו דברי־חנף. אף היה ״מתווך״ בין אנשי הגישטאפו לבין משפחות היהודים, שנפלו בציפורני הגישטאפו בשל ״עבירות״ שונות, והיה מקבל על עצמו את התפקיד למסור לאדונים שלו כופר־נפש בכסף, זהב ויהלומים. פעמים אחדות עשה מעשים של פזיזות ואי־אחריות שהעמידו את ה״אלטסטנראט״ ואת עובדיו בסכנה גדולה. שנה לאחר שחרורו מבית־הסוהר הסובייטי ערך סרברוביץ משתה גדול בדירתו בעיר והזמין למשתה את ״חבריו לעבודה״, אנשי הגישטאפו, ובהם את אלה שניצחו על השמדת יהודי ליטא. בסופו של דבר מאסו בו גם אדוניו. בקיץ 1942 העביר הגישטאפו את סרברוביץ מקובנה לווילנה ולאחר כמה ימים השמידוהו שם עם כל בני משפחתו.

טיפוס אחר בגיטו היה ב. ליפצר, ראש בריגאדת בעלי־המלאכה היהודים שעבדו בשביל הגישטאפו. הוא לא עבד בגישטאפו כמו סרברוביץ־כספי, אך כיון שידע כיצד לספק את דרישותיהם הפרטיות של אנשי הגישטאפו ובני משפחותיהם ואיך למצוא חן בעיניהם — נעשה איש־אמונם והיתה לו דריסת־רגל אצלם, לרבות אצל אנשי הצמרת של הגישטאפו. דבר זה נתן לו את האפשרות להשפיע לפעמים על אנשי הגיש־טאפו, בעיקר כאשר דנו בגורלו של יהודי שנתפס בשל עבירה כלשהי, ולפעמים גם הצליח להציל את חייהם. דבר זה הרים את קרנו בעיני תושבי הגיטו, אבל הוא לא הסתפק בזאת, שהרי היה בעל אמביציות לא־מרוסנות ותכונות של רודן והתאווה להיות שליט־הגיטו. ליפצר היה איש פשוט, ללא כל השכלה ותרבות, אבל השכיל לשכנע את מפקדי הגישטאפו שהוא יעשה ״סדר״ בגיטו, בעיקר בענייני משרד־העבודה ובגיוס המספר הדרוש של עובדי עבודת־כפיה בשביל שדה־התעופה. כוכבו של ליפצר החל לעלות בגישטאפו עוד בזמן שירותו של סרברוביץ־כספי, אך הגיע לשיאו רק כאשר חוסל הלה בידי הגישטאפו בווילנה. אחרי חיסול סרברוביץ מינה הגישטאפו את ליפצר למפקח על המשטרה היהודית ועל משרד־העבודה שליד ה״אלטסטנראט״. למעשה נעשה אז ליפצר מפקח על כל ה״אל־טסטנראט״ ותקיף גדול בגיטו. חובה היתה למלא אחר כל הוראותיו, גם אם גרמו נזק לגיטו. הוראותיו היו על־פי־רוב קאפריזות של איש צר־אופק וקטן־מוח. מעשהו הראשון בגיטו, לאחר שעלה לגדולה, היה קיצוץ דראסטי במנגנון ה״אלטס־טנראט״, במטרה ליצור קאדרים חדשים בשביל העבודה בשדה התעופה. מסיבה זו צומצמה אז פעולת בתי־הספר וחוסלו בית־המשפט ומוסדות אחרים בגיטו. כסרברוביץ־כספי כן גם ליפצר רדף אחרי הכבוד והיה נוקם ונוטר לכל אלה שלדעתו לא חלקו לו כבוד מלא ולא נכנעו לו. אין איפוא תימה, שתכופות פרצו סכסוכים קשים בינו לבין חברי ה״אלטסטנראט״, שהיו עלולים להביא צרות גדולות, ורק בקושי רב הצליחו ליישב אותם בעזרתו של יו״ר ה״אלטסטנראט״ ד״ר א. אלקס. ברם, אין להתעלם מכך שלעיתים — בעיקר בשעת רצון — עזר ליפצר ל״אלטסטנראט״ לחלץ את הגיטו מצרות שונות.

סופו של ליפצר היה עגום. בעת חיסול הגיטו, ביולי 1944, ניסה להתחבא ב״מלינה״, כדי שלא יוציאוהו לגרמניה. הגרמנים עשו מאמצים מיוחדים לגלות את מקום מחבואו ולבסוף עלה בידם לתפוס אותו. הם רצחוהו באכזריות רבה.

מלבד שני ה״תקיפים״ הנזכרים צצו בגיטו כפעם בפעם עוד ״תקיפים״, קטנים יותר. היו אלה אנשים שניצלו את קירבתם למוסד גרמני, או אפילו את קירבתם האישית לגרמני יחיד, כדי לכפות את רצונם על ה״אלטסטנראט״ והגיטו לטובתם ולטובת בני משפחותיהם ומכריהם. הצד השווה שבכל ה״תקי־פים״ היה שהכניסו בחיי הגיטו לא מעט אנרכיה וריקבון. כסרברוביץ־כספי וכליפצר היו גם הם פרי המציאות האיומה של ה״חיים״ בגיטו.

ד"ר אלחנן אלקס ז"ל

ד"ר אלחנן בן ר' ישראל־מאיר ושרה אלקס נולד בקאלוואריה ב־10 בינואר 1879. קיבל חינוך מסורתי בבית אביו שהיה תלמיד חכם, בקי בתלמוד ועסק בהוראה. מפיו למד הילד תורה וממנו ירש את האהבה לערכי הרוח של היהדות. בגיל צעיר עזב את בית האב ועבר לקובנה. שם המשיך ללמוד תורה ויחד עם זה התכונן לבחינות הבגרות בתור אכסטרן. עמד בהן בהצלחה, ונכנס לפקולטה הרפואית של מכללת קניגסברג. בשנת 1903 גמר את חוק לימודיו, כתב דיסרטאציה בעלת אופי מדעי־מחקרי (בשטח המבנה והתיפקוד של בלוטת־התריס), נבחן וקיבל תואר דוקטור לרפואה. הלימודים באוניברסיטה שימשו לו יסוד להשתלמות רפואית מקפת ומעמיקה בענפי־רפואה שונים — עבד בבית־חולים לשחפת, ואחרי־כן השתלם בנוירו־לוגיה. בדורפאט נבחן וקיבל רשיון לעסוק בפרקטיקה רפואית ברוסיה. משנת 1907 עד 1914 היה רופא בברזינו, פלך מינסק. שמו יצא לתהילה וחולים נהרו אליו מכל הסביבה. בשנת 1912 נשא לאשה את הגברת מרים אלבין, בת למשפחה יהודית אינטליגנטית מהמכובדות ביותר שבקניגסברג, והיא ליוותה אותו באהבה, נאמנות ומסירות, בכל דרך חייו רבי המעש והאושר בשנים כתיקנן ובשנות הסבל והצער בתקופת הגיטו.

בשנת 1914 גויס כרופא לצבא הרוסי, השתתף במלחמת־העולם הראשונה וזכה לאותות־הצטיינות. עם תום המלחמה שוב החלה לגביו תקופת השתלמות עמוקה במקצוע הרפואי החביב עליו. זמן־מה עבד בביה"ח בסובאלק, משם יצא לחו"ל ועבד בכירורגיה אצל המעולים שבפרופסורים וכן התמחה במחלות פנימיות. ב־1920 השתקע בקובנה ועבד בתור רופא פרטי וגם כאורדינטור בביה"ח הצבאי המרכזי. ב־1923 נתמנה למנהל המחלקה הפנימית של ביה"ח היהודי בקובנה ומחלקה זו התפתחה תחת הנהלתו והפכה מוסד רפואי מדעי רציני להלכה ולמעשה. הוא פעל רבות להרחבתה ולשיפורה, שיכלל בה את שיטות האיבחון והטיפול וחינך דור של רופאים יהודים צעירים, שבהדרכתו הגיעו לדרגה מקצועית גבוהה. באותו זמן עסק גם בפרקטיקה פרטית בהצלחה יוצאת מהכלל — חולים יהודים ולא יהודים מקובנה ומכל רחבי ליטא מילאו תמיד את חדר־ההמתנה הענקי שלו; הוא היה רופאם של המוני־העם ושל השכבות הסוציאליות העליונות גם יחד, של שרי הממשלה הליטאית, של הצירויות הגרמנית והסובייטית, של הקונסוליות הבלגית והשווייצרית.

מטבעו היה שקדן בלתי רגיל. ימים ולילות עבד בלי הרף — ימים ברפואה מעשית, ערבים בעיון בספרות המקצועית. משעות מנוחת־הלילה הזעומות שלו היה מקדיש בקביעות חלק ניכר לקריאה בספרות העברית החדשה והעתיקה ובספרויות העולם. היה מלא וגדוש תורה וחכמה, ידע את היצירות המעולות ביותר ידיעה עמוקה ממקור ראשון. כל הדברים האלה נשתמרו בזכרונו החזק ושימשו לו אבני־בנין לעיצוב דמותו הרוחנית הרבגונית, שהיה בה מיזוג מוצלח של שכל חריף ושל תכונות נאצלות — יושר בלתי משוחד, שלימות מוסרית ואהבה עמוקה לעם ישראל ולציון.

למחנה הציוני הצטרף בקובנה עוד בימים שהתכונן לבחינות הבגרות. בהיותו סטודנט בקניגסברג השתתף ביסוד האגודה האקדמית של הצעירים היהודים יוצאי מזרח־אירופה. במידה מרובה היה זה הודות להשפעתו, שבאגודה זו שררה רוח ציונית. מבלי להיות עסקן־ציבורי במובן המקובל, היה בליטא פעיל בתנועה הציונית. באהבה יתירה התמסר לענייני "החלוץ" והושיט לו עזרה בלתי אמצעית — בתרומות־כסף הגונות ובטיפול רפואי אצלו בבית, ובשעת הצורך — בקיבוצי־ההכשרה. מהופעות פומביות נמנע, נאומים לא השמיע, התרחק מכל פרסומת, ואף־על־פי־כן — הודות לגישה האישית וההשפעה הישירה והישרה שלו — רכש לו אהדה והוקרה מצד חוגים רחבים ביותר של הציבור היהודי והלא־יהודי.

בתקופת הכיבוש הסובייטי — 1940/41 — ניצל את קשריו עם הצירות הרוסית לשם קבלת הסכמת מוסקבה למתן ויזות־מעבר דרך רוסיה למאות מהגרים יהודים, מהם שהפליגו באניות מנמל אודיסה ועלו לארץ־ישראל, מהם שעברו ברכבת את רחבי רוסיה ודרך פרס, הודו או יפן, הגיעו לארצות־הברית או לארצות אחרות.

עם פלישת גייסותיו של הרייך השלישי לליטא והתחלת נחשול ההשמדה היה זה ד"ר אלקס שנעשה לאישיות המרכזית של כל האוכלוסיה היהודית של קובנה. הגישטאפו פקדה על גירוש כל היהודים לגיטו — לוויליאמפולה (סלאבודקה המפור־סמת בתולדות תרבות ישראל). באסיפה מורחבת של מי שהיו עסקנים־ציבוריים מכל החוגים, שעדיין נשארו בעיר, ושהת־נהלה ברוח דרמאטית מאד, הוצע לד"ר אלקס לקבל על עצמו את התפקיד של יו"ר ה"אלטסטנראט" בגיטו. הוא היה אז חולה ותשוש־כוח. בשבועות האחרונים שלפני פלישת הנאצים היה מרותק לערש־דוי. ברור היה לו למדי טיב התפקיד של "אוברויודה". הוא ידע שעליו להיות קרבן־ציבור, אבל נשמע לצו מצפונו הלאומי העמוק וקיבל עליו את הנטל הגורלי, ומאז ניתכו כל הגזירות והצרות, העינויים והרדיפות — קודם כל על ראשו שלו.

בתקופה זו נתגלה ד"ר אלקס בכל שיעור־קומתו. לכל תושבי הגיטו היה למנהיג אהוב ונערץ, אבל גם כלפי חוץ, כלפי הרוצחים הנוקשים, הצליח לרכוש לו עמדה מיוחדת. קשה לתאר דבר כזה, אך עובדה היא שבין הרוצחים האלה היו לא מעטים — מהם בעלי דרגה פיקודית גבוהה — שבנוכחותו של ד"ר אלקס שכחו כאילו לרגע קט את "רום־היחס" הנאצי שלהם וחשו בתת־הכרתם את עדיפותו הרוחנית. הם היו נרתעים במידת־מה ולזמן־מה מפני משהו טמיר באישיותו של ד"ר אלקס, שכאילו הנמיך את קומתם השחצנית ואת קולם הצרחני.

היה מקרה וד"ר אלקס שכב בגיטו בחדרו העלוב חולה,

וגאילינג, הקצין הגרמני הממונה על שדה-התעופה, מקום עבודת-הכפיה של רוב יהודי הגיטו, "ירד" אל הגיטו ונכנס אל ד"ר אלקס לשיחה עסקית. תוך כדי השיחה אמר לו ד"ר אלקס לגאילינג שעם-ישראל עם עתיק-יומין הוא ובעל זכרון ארוך ויודע לשמור בזכרונו את אנשי-רעתו וגם את מיטיביו. דמותו של ד"ר אלקס החולה, שהיתה לו חיצוניות נאה ואומרת כבוד, תווי פניו הרציניים, החוורים, החטובים כאילו מאבן בה־רה כבדה, תוכן הדברים הקצרים והנמרצים, החדורים גאון לאומי ואצילות אישית, שנאמרו בגרמנית ספרותית מלוטשת — כל זה כה השפיע על גאילינג עד שנאצי זה נתבלבל, שכח שבחדר נמצא גם עד-ראייה יהודי, אחז בידו של ד"ר אלקס, לחצה ולפתע התכופף ונשקה — ומבלי לומר מלה, כשעיניו מעורפלות ומבריקות באיזו רטיבות משונה, יצא מן החדר.

שלוש שנות קיום הגיטו היו שנים של זוועה כמעט בלתי פוסקת. ד"ר אלקס הכיר את המצב לאמיתו ולא היו לו שום אשליות ביחס לסוף הטראגי. בחוג מצומצם של ידידים וחברים לרעיון ולאחריות היה מביע את דעתו על כך בגילוי-לב מלא. מחוץ לחוג זה היה משתדל לעודד, לחזק לבבות מוכי־יאוש ולעורר תקוות. בשעת "אקציות" (פעולות השמדה) היה עומד בראש עדתו במקומות הסכנה הגדולה ביותר וללא דאגה לבטחון עצמו היה מנסה להציל את שניתן להציל. בשוך סערת האכזריות הנאצית היה מתאושש הראשון ומדרבן את חבר-עוזריו לפעולה מיידית לשם ניצול האפשרויות לחיי־שעה בשביל שארית הפליטה. הוא ידע לעמוד נוכח האסונות המתרחשים אמיץ ומוכן לקבל מכת גורל אחרונה, אך גם ידע לטכס עצה ולכוון את הנהלת העניינים של משרדי הגיטו השונים למען האוכלוסיה כולה, ללא משוא-פנים, ללא עיוות-דין. לא באשמתו היו בכמה מפעולות ה"אלטסטנראט" סטיות מהדרך הישרה הרצויה לו. מטבע הדברים הוא שגם לקרקעיתה של ספינה נטרפת במים זידונים נטפלים שרצים וטפילים. הוא, הקברניט, נשאר בכל המצבים נישא ונעלה מעל לכל חשד.

בתוך חשכת האבדון הוודאי, שהיטיב לדעת אותו יותר מכל אדם אחר בגיטו, ידע הוא להתרומם לגובה שבשאיפה לאור. ד"ר אלקס היה גם נשיא-כבוד של מרכז ציוני מחתרתי בגיטו ("מצוק") שאיחד את ותיקי התנועה ללא הבדל מפלגות ויזם פעולות לשעות-הכרעה.

בערב פסח תש"ד נאסר והובא יחד עם אחדים מעוזריו ל"פורט ה-9", מקום המוות המפורסם, שם ביצעו הנאצים את ה"אקציות", בתוכן גם "האקציה הגדולה" של השמדת יותר מתשעת אלפים יהודים, ב־28 באוקטובר 1941. חמישה ימים קודם למאסר קיימו שם הנאצים את ה"אקציה" נגד המשטרה היהודית ושל מאות ילדים שנגזלו מבין זרועות הוריהם ונרצחו. משמעותו של המאסר היתה ברורה. סיכויים היו רק למות — ולעולם לא יישכח הכוח המוסרי הכביר ששפע אז, בליל-האימים במרתף הפורט, מד"ר אלקס, שעל סף-המוות חישל את ליבות עוזריו וחבריו בדברי השראה עילאית על קידוש-השם ועל נצח-ישראל. הסיוט עבר אז — אולי בזכותו של ד"ר אלקס — והאסירים הוחזרו לגיטו.

הגורל הכין בשביל ד"ר אלקס יסורים קשים יותר. ב־12 ביולי 1944 חוסל הגיטו, פוצץ ונשרף, ואלפי יהודים נקברו חיים תחת הריסותיו. כמה אלפים וד"ר אלקס בראשם, הוגלו לדאכאו, אל מחנה-הריכוז לעבודת-כפיה שליד קאופרינג. שם מונה ד"ר אלקס לרופא הצריף שנקרא בפי הנאצים "בית חולים". הוא, הרופא הוותיק, איש המדע ואציל-הרוח, נאלץ לטפל — מבחינה רפואית בידיים ריקות — בפגרים חיים, שגוועו ברעבונם ובצואתם, שנחילי-כינים כרסמו בעורם שנדבק לעצמותיהם, שרימה שרצה בפצעיהם המעלים צחנת רקבון. הוא ראה שמתאמתת הפרוגנוזה הפסימית שלו במלוא אימתה, ראה בחורבן עמו — ויותר משלושה חדשים לא עמדו לו כוחותיו.

ביום ל' תשרי תש"ה (17.10.44) עלתה נפשו הטהורה השמימה.

א. פייטלסון

"הפורט התשיעי"

"פורט"-המוות

"הפורט התשיעי" היה טבעת בתוך שרשרת של מבצרים שהקיפו את העיר קובנה ויצרו יחד את המצודה, אשר ממשלת רוסיה הקימה בשנות ה-80 של המאה שעברה כהתבצרות צבאית נגד גרמניה. "הפורט התשיעי" נמצא בצפון-מערבה של קובנה, במרחק של כשבעה קילומטר ממרכז העיר מאחורי הפרבר סלאבודקה, בצידו השמאלי של הכביש המוביל לצפון-מערב ליטא. הוא נחשב למבצר הראשי במצודת קובנה.

באוגוסט 1915, בעת מלחמת-העולם הראשונה, התקיף צבא גרמניה את מצודת קובנה כדי לכבשה. מפקד המצודה, הגנראל הרוסי גריגורייב, ברח מן העיר והגרמנים כבשו את המצודה.

בימי ליטא העצמאית היה "הפורט התשיעי" חלק מבית-הסוהר של קובנה, אך לשמצת תהילתו הגיע בימי הכיבוש הגרמני, בעת מלחמת-העולם השניה. ה"פורט" נקבע כמקום-השמדה ליהודי קובנה וכן לאלפי יהודים שהובאו ממערב אירופה. מפעם לפעם הומתו שם גם ליטאים ורוסים, וכן שבויי-מלחמה סובייטיים. הוא הפך לאחד מאתרי-ההשמדה האיומים ביותר, שהרייך השלישי הקימם כדי לבצע את תוכנית-הזדון של "הפתרון הסופי לבעיית היהודים".

כבר בסוף יוני 1941 הביאו הגרמנים חמש-מאות שבויים סובייטיים ל"פורט התשיעי". הם נצטוו לחפור בסמוך לחומת הביטון, שגובהה שישה מטר והמקיפה את ה"פורט" מצפון-מערב, ארבעה-עשר בורות שכל אחד מהם מאה מטר אורכו, שני מטר רוחבו ושלושה מטר עומקו. השבויים עבדו משש בבוקר עד שבע בערב. לאכול נתנו להם פעמיים ביום: בבוקר תה עם לחם, ובצהריים מרק מקליפות תפוחי-אדמה. השבויים מתו מרעב, עבודת-פרך ומכות-הרצח של השומרים. מדי חודש הובאו 150—200 שבויים חדשים, כדי למלא את מספר הנופלים. לא פחות מאלף שבויים עברו את "הפורט התשיעי" עד להשלמת חפירת הבורות. מאלה שרדו בחיים בחרו הגרמנים בחזקים ביותר, כמאתיים איש, ואת כל השאר חיסלו ביריות.

לאחר כיסוי הבורות שמולאו בגוויות יהודים שהומתו, חיסלו גם כמעט את כל מאתיים השבויים שנותרו עד אז בחיים. רק שלושה מהם — כולם יהודים — שרדו בחיים. מאוחר יותר הביאו ל"פורט" עוד כמה עשרות שבויים, כולם יהודים.

לאחר שהוכנו הבורות החל ב"פורט התשיעי" רצח-המוני של היהודים.[2] שם חוסלו קרבנות ה"אקציה" שבוצעה בעיר ב-7 באוגוסט 1941, שבוע לפני נעילת הגיטו, קרבנות ה"אקציות" של ה-26 בספטמבר, ה-4 באוקטובר (הגיטו הקטן) וה-28 באוקטובר ("האקציה הגדולה").

כחודש אחרי "האקציה הגדולה" הושמדו ב"פורט התשיעי" היהודים שהובאו ברכבת כאילו לעבודה מברלין, וינה, פראנק-פורט-ע"נ-מיין, ברסלאו ומקומות אחרים. מאוחר יותר הושמדו במקום קרבנות ה"אקציה" מה-4 בפברואר 1943, הידועה כ"אקציית סטלינגראד", וכן הושמדו שם קרבנות היום השני ל"אקציית הילדים" מ-28 במרץ 1944.

מאחר שבכל בור היה מקום לכשלושת אלפים גוויות, יש להניח שבארבעה-עשר הבורות שנחפרו ב"פורט התשיעי" מצאו את מותם כארבעים ושניים אלף קרבנות. רובם המכריע היו יהודים, אך היה גם מספר קטן של לא-יהודים (שבויים סובייטיים, ליטאים, קומוניסטים ואחרים).

את היהודים שהביאו ל"פורט התשיעי" היו מכניסים, לזמן קצר, למבנים ולחצר של המבצר. משם היו מובלים בקבוצות של מאה איש, אנשים, נשים וטף, ערוכים ארבעה בשורה תחת משמר של משטרת-העזר הליטאית והבטליונים הליטאיים. כל קבוצה עברה כ-200 מטר עד לבורות. בדרך, ליד העצים הגבוהים, נאלצו להוריד את הבגדים העליונים ובתחתוניהם הובלו הלאה עד לבורות. רק היהודים מגרמניה לא נאלצו להתפשט והם הובלו לבורות בבגדיהם.[3] המלווים התעללו בקרבנות והיכום באכזריות. כל קבוצה נאלצה לשכב בבור. הקבוצות הראשונות הוכנסו בבורות שהיו עוד מלאים מים. מיד לאחר שהושכבה הקבוצה ניתכה עליה אש ממכונות-יריה. הקבוצה הבאה נאלצה לשכב על הקבוצה הקודמת וחוזר חלילה. לא לכולם היה ה"מזל" לקבל כדור-מוות. על מאות אנשים, שרק נפצעו, הוערמו נפגעים חדשים.

ליד הבורות ובדרך אליהם הדהדה יללה אחת גדולה ובלתי פוסקת. אמהות זחלו לבורות מעל להרוגים, כשהן נושאות את פעוטותיהן בזרועותיהן ומובילות את ילדיהן הגדולים יותר בידיהן. הן שכבו על גוויות הנורים וחיכו למותן. האדמה היתה רוויית דם ודמעות! הרוצחים, ליטאים וגרמנים, היו שיכורי דם ורצח. לאחר שהתמלאו הבורות היו מכסים אותם באדמה, אך זמן רב לאחר מכן לא שקטה האדמה. הניעו אותה מאות הפצועים שנקברו חיים.

במהלך השחיטה והרצח, פנו בחצר ה"פורט" כמה יהודים לקהל-המובלים וקראו להם לנהוג בכבוד עצמי וללכת למוות בראש מורם.

אחרי כל השמדה היו מגיעות ל"פורט" משאיות ועליהן היו מעמיסים את בגדי הנרצחים ומוציאים אותם העירה. חבילו-תיהם של היהודים שהובאו להשמדה מגרמניה וממקומות אחרים נשארו בתחנת-הרכבת. נאמר לקרבנות שהחבילות "תגענה

---

1. השם "פורט" מקורו בשפה הרוסית ומובנו "מבצר צבאי".
2. גם "פורטים" אחרים במצודת-קובנה שימשו לגרמנים כאתרי-השמדה ליהודים. כמה אלפי יהודים שנכלאו על-ידי "הפרטיזנים הליטאים" בתחילת המלחמה נורו ב"פורט השביעי"; 534 "האינטליגנטים היהודים" הושמדו ב"פורט הרביעי". אך כמקום-השמדה ראשי ליהודי קובנה שימש "הפורט התשיעי".
3. כך מצאו אותם יותר מאוחר בבורות.

לידיהם יותר מאוחר". את כל זה לקחו אנשי הגישטאפו לעצמם, לנשותיהם ולאהובותיהם.

חיסול עקבות רצח־ההמונים

בסוף ינואר 1943 נחלה ברית־המועצות נצחון כביר ליד סטלינגרד, בהשמידה את הגייס הגרמני ה־6. הצבא הסובייטי החל במיתקפה על הכובשים הגרמנים בקנה־מידה גדול ושחרר חלקים גדולים מאוקראינה ומקומות אחרים ברוסיה, ואילץ את צבא הרייך השלישי לסגת יותר ויותר מהשטחים שכבשו. בהתקדמות אפופת־התהילה של הסובייטים היו פעילים גם הפרטיזנים הסובייטיים שפעלו בגבם של הנאצים. היתה הרגשה, שהנה לא רחוק היום ואמריקה ואנגליה יפתחו את "החזית השניה" בצרפת, וגרמניה תותקף ממזרח וגם ממערב. מנהיגי הנאצים התחילו להרגיש יותר ויותר שמתקרב יום מפלתה המוחצת של גרמניה ושעליהם יהיה לתת את הדין על כל פשעי־המלחמה ורצח־הזוועה שביצעו נגד מיליוני אנשים חפים מפשע. הם החליטו למחות את עקבות רציחותיהם. לשם כך הקימו קבוצות מיוחדות ("זונדרקומנדוס"), אשר השתייכו ליחידה שנקראה "מבצע 1005". תפקידה היה להוציא את גוויות הקרבנות מתוך הבורות בהם נקברו ב"אתרי ההשמדה" במקומות שונים באירופה וביניהם גם ב"פורט התשיעי" בקובנה, שנקרא על־ידי הגרמנים "אתר עבודה 1005 ב'". לניהול העבודה ב"פורט התשיעי" נקבע האוברשטורמפירר רודולף ראדיף.

ב־20 בספטמבר 1943 הורתה הגישטאפו לליטאים לפנות את "הפורט התשיעי", שהיה עד אותו זמן ברשותם. האסירים הליטאים שהיו עד אותו תאריך ברשות הליטאים, הועברו לבית־הכלא בקובנה. ב"פורט" נותרו רק 28 שבויי־מלחמה סובייטיים, כולם יהודים, ביניהם גם שלושת השבויים שהשתתפו בזמנו בכריית הבורות ושהיו עדי־ראיה להשמדת היהודים.[4]

"הפורט התשיעי" עבר לרשות הגישטאפו. ל"פורט" הביאו 100 אתים, משאבות, חביות דלק, גלילי בד רחב, שלשלאות, מוטות ארוכים ואנקולים בראשם, וכן דחפור.

השבויים קיבלו פקודה לנסר עצים ולערום אותם בערימות וכן לתקוע מוטות מסביב למקום בו נמצאו 14 הבורות עם גוויות הנרצחים. על המוטות פרשו בד בשני טורים, שגבהו היה שלושה מטר, כדי שאף אחד לא יוכל לראות את הנעשה. במרחק־מה מה"פורט" נקבעו שלטים עם כתובות שהזהירו, שכל המתקרב ל"פורט" יירה ללא כל אתראה.

ל"פורט" הובאו 16 יהודים מהגיטו, שנחטפו בעיר שם עבדו, וכן שלוש נשים יהודיות.

בסוף אוקטובר הובאו ל"פורט" חמישה שבויים נוספים. ב־25 בנובמבר 1943 נורו שבעה שבויים אשר העזו להכריז על עצמם כחלשים או חולים. כך נותרו ב"פורט" 26 שבויי־מלחמה. ב־18 בנובמבר 1943 הובאו ל"פורט" 12 פרטיזנים מהגיטו שנתפסו. היו אלה חלק מהגברים שתנועת המחתרת הפרטיזנית בגיטו שלחה ב־28 באוקטובר, מוסווים כקבוצת עובדים, לכיוון יערות אוגוסטבה, כדי להקים שם בסיס לפרטיזנים. כל "משימת אוגוסטבה" נכשלה. חלק מהמשתתפים נהרגו וחלקם נפלו חיים בידי הגרמנים, אשר החזיקום בכלא קובנה ובמשך מספר שבועות עינום והיכום באכזריות.

ב־27 בנובמבר 1943 הובאו שבעה אסירים נוספים וביניהם שני פרטיזנים מגיטו קובנה שנתפסו,[5] נער יהודי בן 15 (מאיר שר), שלושה רוסים (האחים קורגאנוב) מסביבות ינובה וכן אשה פולניה.

מספר "אנשי הפורט" החל מה־27 בנובמבר ועד לתאריך הבריחה לא נשתנה. הרכבם היה:

שבויי־מלחמה יהודים	26
פרטיזנים מגיטו קובנה	14
גברים מגיטו קובנה יחד עם הנער הצעיר	17
נשים מגיטו קובנה	3
רוסים מסביבות ינובה	3
אשה פולניה	1
סך־הכל	64

60 היהודים מבין "אסירי הפורט" היו משלוש קבוצות נפרדות: 1) שבויי מלחמה סובייטיים; 2) פרטיזנים מגיטו קובנה; 3) כלואי־גיטו אחרים. האנשים מכל הקבוצות לא היו מקשה אחת. הם נבדלו זה מזה באופיים, מזגם, חינוכם, השכלתם, השקפת עולמם, מקצועם, גילם ועוד. היו ביניהם שלושה רופאים, רוקח, מהנדסים, טכנאים, שחקן תיאטרון, צייר, רב, בעלי־מלאכה ואנשים בעלי מקצוע אחר או בלי מקצוע מוגדר. היה ביניהם גם איש "העולם התחתון" מאודיסה, בעל הכינוי "מישקה ברודיאגה". כן היה ביניהם הנער הצעיר. הוא התחבא במשך שנתיים ביערות, שם קפאה לו אוזן. הוא נתפס על־ידי ליטאים שהסגירוהו לגישטאפו וב־27 בנובמבר 1943 הובא ל"פורט". אנשי ה"פורט" קראו לו "איש היער".

לכל המובאים ל"פורט" רוקנו את הכיסים, חלצו את המגפיים והנעילום בנעלי־עץ ("קלומפס"). כולם הוחזקו במבנה ארוך בן שתי קומות, שהכניסה אליו היתה דרך שער־ברזל גדול שהיה סגור על מנעול. במבנה היו 14 תאים — שבעה בכל קומה. אסירי ה"פורט" תפסו רק ארבעה תאים בקומה התחתונה: הגברים בתאים מס' 3, 6 ו־7, בכל אחד מהם 20 איש, וארבע הנשים בתא מס' 5. שלושת התאים הנוספים בקומה התחתונה וכן כל שבעת התאים בקומה העליונה היו ריקים. הקיר שהפריד בין התאים למסדרון היה עשוי סריגי־ברזל. מהמסדרון אפשר היה תמיד לראות מה נעשה בתוך התאים. מדרגות־ברזל הובילו מהקומה התחתונה לקומה העליונה.

על 64 אסירי ה"פורט" הופקד משמר כבד של 35 גרמנים, מזויינים בנשק אוטומטי ומכונות־יריה. הם נחלקו לשתי קבוצות שהיו מתחלפות ביום ובלילה. האחת היתה מורכבת מקציני גישטאפו והשניה מקציני "משטרת ההגנה" (שוץ־פוליציי) של וינה. בראש כל קבוצת משמר עמד מפקד משמר.

בכל תא היו שתי קומות של דרגשי־עץ רחבים וארוכים, שרופדו בשכבה דקה של קש. כל אסיר קיבל שתי שמיכות

---

4. מהם למדו היהודים, אסירי ה"פורט", על כל פרטי הזוועה של רצח היהודים ב"פורט".

5. מפי שניהם — אהרן וילנצ'וק ואבא דיסקאנט — נודע לחברי תנועת הפרטיזנים היהודים, שנמצאו כבר מקודם ב"פורט", שתנועת הפרטיזנים בגיטו שולחת בהצלחה את חבריה ליער רודניקי — 130 ק"מ מקובנה וכ־30 ק"מ מווילנה — מקום בו נמצא בסיס של פרטיזנים סובייטיים.

דקות: האחת כמצע למשכבו והשניה להתכסות בה. מגבות, כרים או סבון־רחצה, לא ניתנו.

בכל המבנה ובתאים עמד ריח בלתי נסבל של רקב בשר־אדם. הקירות, הדרגשים, האנשים ובגדיהם — הכל היה ספוג בריח האיום. מנות־המזון שקיבלו לא היו רעות, יחסית. מזמן לזמן קיבלו גם סיגריות לעישון. גם נאמר להם כי אַל להם לחשוש לחייהם, וכי אחרי שיסיימו את עבודתם ב״פורט התשיעי״ יועברו לעבודה דומה למקום אחר.

המבנה הארוך בן שתי הקומות נחלק לשניים על־ידי מבנה בן קומה אחת. זה יצר שתי חצרות: האחת קטנה והשניה יותר גדולה. בחצר הקטנה נמצאו בית־המשמר, הנפחייה, המטבח, בית־המרחץ וכן הנגריה והמספרה.

בבוקר היה המשמר פותח את דלתות התאים בצעקה ״מהר לקום!״ בחוץ היה עוד חושך. אסירי ה״פורט״ היו הולכים לבית־השימוש. אחרי־כן היו מתרחצים ומתנגבים בגופיותיהם שהיו מלאות טפילים למיניהם. לאחר מכן, עם אור ראשון, היו מובילים אותם ל״עבודה״. ״שדה הקרב״ — כך קראו הגרמנים למקום בו נמצאו 14 הבורות. כדי להבטיח שלא יוכלו לברוח היו מובילים את אסירי ה״פורט״ לעבודה באזיקים על רגליהם וכך היו נשארים כל זמן עבודתם. תחילה כבלו אותם שניים־שניים. דבר זה הפריע ל״עבודה״ ולכן כבלו, לאחר מכן, כל אחד בנפרד. השרשרת הקצרה על הרגלים הפריעה מאד להליכה וכל צעד רחב היה גורם לכאבים איומים. בעת ההליכה היו נעלי־העץ טובעות בקרקע הבוצית. המשמר היה תמיד עצבני ודחק באנשים למהר וללכת.

לא כל 64 האסירים היו עסוקים ישירות בעבודה האיומה של הוצאת הגוויות מהבורות ושריפתן. שלושת הרוסים ניסרו כל הימים עצים ב״חצר הקטנה״ של ה״פורט״; שתי נשים עבדו במטבח של האסירים, ושתיים — בזה של המשמר. חוש בריא לחש לאסירי ה״פורט״ להציע עצמם כבעלי־מקצוע שונים, היכולים לבצע עבודות שונות בתוך מבני ה״פורט״. בשל כך עבד חלק מהאסירים לא ב״שדה הקרב״, אלא בפנים: שניים עבדו בנגריה; אחד, רוקח במקצועו, היה מנקה את שיני־הזהב שנמצאו לפעמים על הגוויות שהוצאו מהבורות; אחד עבד בנפחייה (הוא היה כובל את האסירים באזיקים); אחד — כותב מאמר זה — היה מכונאי הרכב של ה״פורט״; אחד — ספר של אנשי המשמר; אחד עבד במתפרה; שלושה — בבתי־המלאכה; אחד במטבח ואחד היה פועל נקיון. אליהם צריך להוסיף את ראש קבוצת אסירי ה״פורט״, אלכסנדר פודולסקי (שבוי־מלחמה, יליד לנינגראד). שניים — אך לא יותר משניים — היו רשאים להישאר בחדרים ולא ללכת ל״שדה הקרב״, במקרה שלא חשו בטוב וקיבלו רשיון מהרופא מ. פורטנוי (גם הוא אסיר). יחד עם שלושת הרוסים וארבע הנשים היו אלה 22 איש, שלא היו יוצאים ל״עבודה״. עובדה זו, שמספר אסירים היו עסוקים בעבודות־פנים בתוך בנייני ה״פורט״ והיתה להם אפשרות תנועה יותר גדולה, הוכיחה את עצמה מאוחר יותר, כחשובה ביותר בשביל כל האסירים.

42 אסירי ה״פורט״ הכבולים, שהיו מוצאים כל יום ל״שדה הקרב״, חולקו לקבוצות אחדות, הכל לפי שיטת העבודה הגרמנית: ה״חופרים״, ה״מושכים״, ה״מחפשים״, ה״סבלים״ ו״מכבי האש״.

בַתחילת ה״עבודה״ היה הדחפור מסיר מהבורות את שכבת האדמה הבוצית. מהמקום בו עבד הדחפור היו עולים אדים סמיכים ומפיצים סרחון נורא של בשר־אדם רקוב, אותו הסרחון שעמד בבנין, שבו החזיקו את אסירי ה״פורט״. לאחר שהסיר הדחפור את השכבה העליונה היו ה״חופרים״ מגיעים באתים עד לגוויות הנרצחים. אז היו ה״מושכים״ תוקעים מוטות ארוכים עם ווי־ברזל ב״בובות״ (כך, ולא אחרת, היו צריכים, לפי פקודת הגרמנים, לקרוא לגוויות הנרצחים), מוציאים אותן מהבורות וזורקים על פתח הבור. אי־אפשר היה להכיר מישהו. לרוב הם היו עם פיות פתוחים. אפשר היה לראות, שבזמנו רק נפצעו או בכלל לא נפגעו מהיריות וכי נחנקו בבורות. היו גם גוויות שאפשר היה להכירן. היו אלה שנרצחו כשהם לבושים בבגדיהם. גוויותיהם נשתמרו יפה, מאחר שהקרקע בה נקברו היתה אדמת־חרסית שנמצאה גבוהה יותר.

את הגוויות שהושלכו על פני האדמה היו ה״מחפשים״ בודקים ומורידים כל דבר בעל ערך: טבעות, עגילים, שיני־זהב, תותבות וכדומה. את כל אלה היו ה״מחפשים״ צריכים לזרוק לתוך תיבה שעמדה לידם ונשמרה בקפדנות על־ידי קצין הגישטאפו. כפפות לא היו לאסירים ועליהם היה להחזיק בגוויות הרקובות־למחצה בידיהם.

אחרי החיפושים היו ה״סבלים״ מניחים שתי ״בובות״ על אלונקה ונושאים אותן למגרש, שם היו מכינים מדורה לשרפן. במגרש זה, שהיה מוקף בתעלה לא עמוקה שנחפרה סביבו, היו ״מכבי האש״ בפיקודו של ״מפקד מכבי האש״ (ד״ר מ. נימינוב, שבוי־מלחמה, לשעבר רב־סרן בשירות הרפואי) מסדרים שכבת־עצים ועליה שכבה של ״בובות״. על ה״בובות״ היו שמים שכבת־עצים נוספת ועליה שוב ״בובות״ וכך הלאה. ״מפקד מכבי האש״ היה רושם בפנקס את מספר ה״בובות״ שנשרפו. על ערימת העצים עם ה״בובות״ היו מתיזים בצינור חומר דלק ומציתים אותה. המדורה היתה בוערת כל הלילה. בלילות החושך של חודשי אוקטובר, נובמבר ודצמבר 1943, היתה להבת־אש מאירה את כל הסביבה של ״הפורט התשיעי״ ומטילה פחד־מוות בלבותיהם של היהודים ששרדו בגיטו. למחרת היו כותשים את שרידי העצמות על משטחי־ברזל במכבש־יד שמשתמשים בו כדי להדק חומר בסלילת כבישים. את האפר היו מפזרים על כל המגרש.

אסירי ה״פורט״ עבדו כל הזמן תחת משמר כבד ומזויין. משמאל לשטח המגודר היה מגדל־עץ ועליו זקיף ומכונת־יריה. על כל צעד ושעל עמדו קציני גישטאפו. אחרי ה״עבודה״ היו מחזירים את האסירים לבנין ומסירים מרגליהם את האזיקים. עד לקבלת הארוחה וסגירת התאים (בשעה 7 בערב) ניתנו לאסירים שתי שעות חופשיות, בהן יכלו האסירים לעבור מתא לתא ולהכיר מקרוב את חבריהם לאסון.

יש לציין שמפקד־המשמר וכן קציני צבא גרמניים, ואפילו גנראלים, שהיו באים ל״פורט התשיעי״ כדי לבקר את ״עבודת״ האסירים, ניסו לשכנעם כי ההרוגים ששכבו בבורות נרצחו על־ידי השלטון הסובייטי, וכי השלטונות הגרמניים החליטו לשרוף את הגוויות מאחר שהן ״מרעילות את המים הזורמים בעיר״...

הבריחה מן ה״פורט״

אי־אפשר לתאר את הסבל הפיסי של אסירי ה״פורט״ מעצם שהותם ב״פורט המוות״ ומ״עבודתם״ האיומה והמגעילה שהגר־

מנים אילצום לעסוק בה. אך גדול יותר היה סבלם הרוחני. היה ברור לכולם, שעם סיום "עבודתם" יחסלו אותם. לא עלה על דעת מישהו שהגרמנים ירשו לעצמם להשאיר מישהו שישמש עדות חיה לנסיונם לטשטש את עקבות הפשע המחריד — רצח אלפי אנשים חפים מפשע: גברים, נשים וילדים. את אסירי ה"פורט" עינתה במיוחד הידיעה שבין אלפי הגוויות, שהוכרחו להעלותן מהבורות ולשרפן, נמצאו גם בני־משפחותיהם: בנים ובנות, הורים, אחים ואחיות, קרובים ומכרים. רדפה אותם גם המחשבה, שהנה בניגוד לרצונם ובעל־כורחם עוזרים הם, היהודים, לנאצים לטשטש את עקבות פשעיהם האיומים ואולי גם להיחלץ, לאחר תבוסתה של גרמניה, מהעונש המגיע להם.

רבים מבין אסירי ה"פורט" נתקפו יאוש. הם איבדו כל תקווה להינצל אי־פעם ממצבם חסר־המוצא. בכל זאת נמצאו גם ביניהם מספר אנשים, אשר החליטו לתכנן פעולת־גבורה כדי לאפשר לכל האסירים לברוח מה"פורט", ולא להירתע מביצועה למרות שנראתה דמיונית. היה ברור, שרק קבוצה קטנה של אסירים צריכה לתכנן את הפעולה ולעשות את כל ההכנות לביצועה. הדבר צריך היה להישמר בסודי־סודות עד לרגע האחרון של הבריחה. לא כל האסירים, במיוחד שבויי־המלחמה, היו מהימנים ולא עם כולם אפשר היה למצוא שפה משותפת. היה גם ברור, שהתכנית צריכה לאפשר את בריחת כל האסירים, ללא יוצא מהכלל, וזאת בשל שתי סיבות: ראשית, כדי שיהיה מספר גדול יותר של ניצולים שיוכלו לספר מה עוללו הגרמנים; ושנית, במקרה שרק חלק מהאסירים יצליח להימלט היו מחסלים מיד את השאר ולפני החיסול היו מענים אותם קשות כדי להוציא מפיהם איך בוצעה הבריחה, דבר שהיה מקל על הגרמנים לארגן את הרדיפה אחרי הנמלטים.

כפי שכבר נזכר לעיל היו לאסירי ה"פורט" שתי שעות מנוחה לאחר שובם מה"עבודה", עד קבלם את ארוחת־הערב ונעילת החדרים. זמן זה נוצל לפגישות בין האנשים.

ב־21 בנובמבר 1943 התקיימה בתא מס׳ 3 התייעצות בין נציגי התא ובין נציגי התאים 6 ו־7. ההתייעצות נסבה על עיבוד תכנית לבריחה מן ה"פורט" ודרכי ביצועה. הנציגים הקימו ועד בן ששה חברים,[6] שניים מכל תא: מתא מס׳ 3 — מ. זימלביץ וא. פייטלסון; מתא מס׳ 6 — ט. פרידמן וי. וסלניצקי; מתא מס׳ 7 — שני שבויי־מלחמה סובייטיים: האחד היה מארק אמנואליביץ, ושמו של השני לא נזכר למחבר מאמר זה. כדי לא למשוך את תשומת־לבם של האסירים להתייעצות הוטל על הפרטיזן מיכאל גלבטרונק (יצחקי), מי שהיה בזמנו שחקן התיאטרון הממלכתי בקובנה בשנים 1940/41, לצאת למסדרון הגדול ולשעשע את ה"אסירים" בשירים ובסיפורים שונים. כמו־כן הוצב הפרטיזן שמעון אידלסון על המשמר בקצה המסדרון, המוביל לתא מס׳ 3, בו התקיימה ההתייעצות.

תוך הידברות מוקדמת עם מ. זימלביץ, הציע א. פייטלסון לפרק את אנשי המשמר מנשקם בבואם לנעול את התאים בערב, ואז לברוח מן ה"פורט". אך תכנית זו לא נתקבלה, ובמקומה החליט הוועד לכרות מנהרה ודרכה לצאת מה"פורט".

בקצה המסדרון הארוך אשר בקומת־הקרקע נמצא חדר, ששימש מחסן למדי־צבא גרמניים בלויים. ממחסן זה היתה כניסה לחדר פינתי שני, מקום בו נמצאה באר־מים לא עמוקה. הכוונה היתה לחפור מתחת לבנין על־ידי העמקת הבאר, לצאת בלילה דרך המנהרה, לעבור בחצר את הדרך המובילה ל"שדה הקרב", לרדת בין העצים והשיחים ומשם לברוח מן ה"פורט". הפרטיזן שמעון אידלסון התנדב לחפור את המנהרה.

למחרת היום, 22 בנובמבר, בצאת אסירי ה"פורט" ל"עבודה", הודיעו ש. אידלסון וא. פייטלסון כי הם חולים. בשל כך לא נשלחו לעבודה והושארו בבנין. הם נכנסו לחדר, שבו נמצאה הבאר. מתחת למדרגות שליד בית־השימוש מצאו את לחפירה. ש. אידלסון ירד בבאר והתחיל לחפור. פרטיזנים מהימנים היו מוציאים את האדמה בכיסיהם ומפזרים אותה ב"שדה הקרב". חיש צצה הדאגה, שהדבר עלול לעורר את תשומת־לבם של הגרמנים, שכן האדמה היתה שונה מזו של אדמת מקום־העבודה. נמצא מוצא: במסדרון המבנה, ליד תא מס׳ 1, היתה באר־מים עמוקה. קרש אחד מהמכסה שעל הבאר היה שבור. התחילו איפוא לשפוך את האדמה לתוך הבאר.

יומיים חפר אידלסון את המנהרה המתוכננת וביום השלישי הגיע לשכבת אבנים גדולות והמשך החפירה נעשה בלתי אפשרי. הסתבר שתכנית חפירת המנהרה והבריחה דרכה לא ניתנו לביצוע. נוסף לכך, בין שבעת שבויי־המלחמה, שנורו ב־25 בנובמבר 1943 בשל בריאותם הירודה, היו שני חברים מהוועד. כתוצאה מכך התפורר הוועד.

מצב־רוחם של אסירי ה"פורט" נעכר עוד יותר. הנסיונות ליצירת מגע בין התאים, כדי לתכנן דרך־בריחה אחרת, לא הצליחו. שבויי־המלחמה הסובייטיים נמנעו מלדבר על הנושא, ושללו בכלל כל נסיון של בריחה. כל אסירי ה"פורט" היו עצבניים ושבורים. ובכל זאת לא כבה ניצוץ התקווה. הוחלט לבצע את התכנית שהועלתה בהתייעצות של ה־21 בנובמבר, היינו לפרק את אנשי המשמר מנשקם בשעה שיבואו בערב לנעול את החדרים. ב־5 בדצמבר נעשו אפילו ההכנות האחרונות לפעולה זו. באותו יום הובאו ל"פורט" במשאיות תפוחי־אדמה למטבח־האסירים. האסירים הצליחו ל"קלקל" משאית אחת כדי לנצלה לבריחה. ברגע האחרון נודעה תוכנית הבריחה לשבויי־המלחמה. באי־כוחם הקימו מגע עם הפרטיזנים, ואז התברר שהתכנית לפרוק את נשקם של אנשי המשמר אינה בת־ביצוע. הוקם ועד חדש ובו שלושה אנשים: א. פייטלסון (פרטיזן), ה"בריגאדיר" אלכסנדר פודולסקי ורומן שאחוב (שבויי־מלחמה). התגבשה תכנית שלישית, מסובכת מאד ומלאת סכנות, אך דוקא תכנית זו, על אף היותה כה דמיונית, עלתה יפה ובוצעה בהצלחה.

בקצה קומת־הקרקע של המבנה (מהצד השמאלי), בו נמצאו תאי־האסירים (ראה תרשים הבריחה), היו מדרגות־ברזל. מדרגות אלו חולקו לשניים על־ידי גשרון, אשר חלקו הימני הוביל למעבר תת־קרקעי (יצויין להלן כ"טונל" א׳). חלקו השמאלי

6. הערת המערכת: לפי גירסתו של פ. קרקינובסקי — אחד מניצולי ה"פורט" הנמצא בארץ — נכללו בוועד גם אלכסנדר פודולסקי, ר. שאחוב (שבוי־מלחמה) וכן אבא דיסקאנט וטוביה פילוביניק. יש להניח, כי הבדלי הגירסאות נובעים מן העובדה, ששני הראשונים היו חברים בוועד שהוקם לאחר מכן — כפי שמובא להלן בעמוד זה ואילו דיסקאנט ופילוביניק היו חברי קבוצת ה"קומסומול" ב"פורט", יחד עם א. וילנצ׳וק, ב. גמפל וא. פייטלסון. תפקיד קבוצה זאת היה, בין היתר, לסייע לארגון הבריחה ולהעלות את המוראל בקרב האסירים.

של הגשרון הוביל אל הכניסה למסדרון הקומה העליונה של המבנה, בו נמצאו התאים הריקים. הדלת ל״טונל״ א׳ היתה סגורה במנעול-תלוי רגיל. ה״בריגאדיר״ אלכסנדר פודולסקי, יחד עם מחבר מאמר זה, הכינו מפתח למנעול, פתחו את הדלת ונכנסו ל״טונל״ א׳.

נורת-חשמל חלשה האירה את ״טונל״ א׳. בירכתיו נמצאו שקים מלאים מדי-צבא גרמניים בלויים. הם סילקו הצידה את השקים ופלסו להם דרך לקצה ה״טונל״, מקום בו נמצאה דלת-ברזל אשר סגרה על היציאה. הם מצאו, כי אם יחפרו מתחת לדלת-הברזל אפשר יהיה להגיע לאותו מקום אשר אליו תכננו להגיע על-ידי חפירה דרך הבאר.

ה״טונל״ א׳ הוביל למעבר תת-קרקעי שני (להלן יצויין בשם ״טונל״ ב׳). המעבר דרך ה״טונל״ ב׳ היה חופשי. אחרי היציאה ממנו צריך היה לעבור בריצה מגרש ריק ולהיכנס למעבר תת-קרקעי נוסף (״טונל״ ג׳). היציאה מ״טונל״ ג׳ היתה סתומה בעצים. צריך היה למצוא דרך לנקות את המעבר מהעצים. לאחר היציאה מה״טונל״ מס׳ ג׳ יימצאו היוצאים על תל מוגבה. צריך יהיה לרדת ממנו ולעבור תעלה ואז יעמדו לרגלי חומת-הביטון, שגבהה שישה מטר ואשר הקיפה את ה״פורט״. לאחר שיעברו את החומה יימצאו מחוץ לגבולות ה״פורט״.

לאחר שאושרה התכנית המורכבת על-ידי הוועד החדש, ניגשו להגשימה. ה״בריגאדיר״ אלכסנדר פודולסקי מסר את מפתח המנעול-התלוי למחבר המאמר, א. פייטלסון, והלה הביא מהנפחיה פטיש ומפסלת והתחיל, בנקישה אחר נקישה, לפורר את הביטון אשר מתחת למפתן דלת-הברזל. מ. גלבטרונק (יצחקי) עמד על המשמר ליד החלון בתא מס׳ 8, אשר בקומה העליונה של המבנה, ממנו אפשר היה להשקיף על החצר הגדולה ולתת סימן לא. פייטלסון לצאת מה״טונל״ במקרה שיתקרב מישהו מאנשי המשמר. לאחר שהספיק א. פייטלסון להוציא את הביטון משטח של 20 ס״מ מרובעים עלה בלבו הספק שמא עושה הוא פתח בקומה התחתונה של המבנה, מקום בו נמצאים בתי-השימוש, דבר שהיה מושך מיד את תשומת-לבם של הגרמנים. חברי הוועד בדקו את הדבר והגיעו למסקנה שספקותיו של פייטלסון הם מבוססים. הרעיון לחפור מתחת לדלת-הברזל ירד מן הפרק ובמקומו עלה רעיון דמיוני יותר מהקודם: לקדוח פתח בדלת-הברזל עצמה, כך שאדם יוכל לעבור דרכו. לשם כך היה צריך לקדוח בדלת 350 חורים. במשך שלושה ימים קדח א. פייטלסון במקדחת-יד ובשלושה מקדחים שבורים שמצא בנפחיה. הוא עבד בחצר בתור מכונאי הרכב של ה״פורט״ ולעתים קרובות היה מפסיק את עבודתו. כדי שהעדרו מן העבודה לא יעלה חשדות בלב הגרמנים, הוחלט למסור את עבודות הקידוח בדלת-הברזל לפרטיזן ״פיניה״ (פנחס) קרקינובסקי, בן למסגר, אשר בעצמו למד מסגרות בבית-הספר המקצועי של ״אורט״ בקובנה.

א. פייטלסון מסר, איפוא, את המקדחה עם המקדחים לידיו של פ. קרקינובסקי וב־8 בדצמבר 1943 התחיל קרקינובסקי בעבודתו. בימים הראשונים ביצע את עבודתו בשתי השעות הפנויות שהיו לאסירים אחרי שובם מ״עבודתם״ ועד לנעילת החדרים. חיש מהר התברר שההספק בשתי שעות-עבודה אינו מספיק. הועלה החשש שהאסירים עלולים לסיים את ״עבודתם״ ב״שדה הקרב״ בטרם יהיה סיפק בידם לקדוח את הפתח בדלת-הברזל. הוחלט איפוא כי אל קרקינובסקי יצורף אסיר נוסף, מאיר שר — ״איש היער״, וכי שניהם יקדחו יום שלם.[7] למטרה זו ״נקבע״ שקרקינובסקי ושר יהיו תמיד ״חולים״ ובמקרה שבאמת יחלה מישהו מן האסירים, הוא ייצא למרות מחלתו לעבודה. לא היתה כל ברירה אחרת. עבודת-הקידוח היתה קשה מאד. עובי דלת-הברזל היה 6 מילימטר והמקדחים היו בעובי של 3 מילימטר בלבד. לא עבר זמן רב והמקדחים נשברו. בנפחיה מצאו קפיצי-פלדה ממזרונים ישנים. התקינו את חוטי הקפיצים למקדחים והקידוחים נמשכו ללא הפרעה.

ב־13 בדצמבר 1943 נשא מפקד-המשמר דברים באזני האסירים. הוא סיפר להם שב״פורט״ ביקרה ועדה, וכי הגנראל שעמד בראש הוועדה הביע את שביעות-רצונו מעבודת אסירי ה״פורט״, אבל העיר שבמקום מדורה אחת אפשר לעשות שתיים, ובמקום 300 אפשר לשרוף ביממה 600 ״בובות״. חברי הוועד של האסירים קפצו מיד על הרעיון ואמרו כי לשם כך יש צורך בעוד עצים יבשים, ושעצים כאלה נמצאים אך ורק ב״טונל״ ג׳. מפקד-המשמר לא יכול היה, כמובן, להעלות בדעתו, כי מוצעת כאן תחבולה כדי לפנות את ה״טונל״ ג׳ מן העצים ולהכינו למעבר. למחרת היום ציווה מפקד-המשמר על האסירים לקחת עמם, בלכתם ל״שדה הקרב״, עצים מ״טונל״ ג׳ ככל שיוכלו לשאת. כך החלה התרוקנות ה״טונל״ ג׳ מהעצים ותכנית-הבריחה התקדמה צעד נוסף להצלחתה.

הוועד גם חזה מראש, שאסירי ה״פורט״ יהיו זקוקים, מיד לאחר בריחתם, לאמצעים כספיים כדי לרכוש את הדברים הנחוצים ביותר. האסירים נצטוו שלא למסור לגרמנים חפצי-זהב שימצאו על גופות הנרצחים, אלא להשאירם אצלם. הפרטיזנים משה זימלביץ ושמעון אידלסון הופקדו על איסוף חפצי-זהב בתא מס׳ 3 ועל הסתרתם. הגרמנים החלו להרגיש שהזהב חדל לזרום לקופת הגישטאפו ומפקד-המשמר הזהיר את האסירים שאם יימצא אצל מי מהם זהב — ייתלה. הוועד הורה לאסירים לא לשים לב לאיומי מפקד-המשמר ולהמשיך למסור את חפצי-הזהב לשניים שהופקדו על איסופם. לא נעלם גם מעיני הוועד כי בעת הבריחה ייאלצו לעבור מעל קיר ביטון שגובהו 6 מטר. למטרה זו הוכן בנגריה סולם באורך של 6 מטרים, שהורכב משלושה חלקים. הוכנו גם חותלות צבאיות כדי לקשור את חלקי הסולם יחד. את חלקי הסולם הגניבו לתא מס׳ 3 והסתירום מתחת לדרגשי-השינה. הוכן גם סולם נוסף מחותלות צבאיות במקרה שסולם-העץ יתפרק.

מאחר שבריחה מה״פורט״ תיתכן רק בלילה, לאחר נעילת החדרים, בשעה שבע בערב, התעוררה הבעיה איך לפתוח את החדרים. בנפחיה הכינו מפתח לפתיחת מנעולי החדרים. למרבה המזל הסתבר, שיש צורך רק במפתח אחד, שכן הוא התאים לכל המנעולים. אולם פתיחת המנעול היתה אפשרית רק מבחוץ, מהמסדרון. היה צורך להתקין מעבר בין סורגי-הברזל שהפרידו בין התאים למסדרון. לשם כך הורידו את ההברגה מסורג אחד בתא מס׳ 3 וזה איפשר לאחד האסירים לצאת למסדרון ומשם לפתוח את הדלתות.

---

7. הערת המערכת: לפי גירסתו של פ. קרקינובסקי היה זה נכה-מלחמה, שמתפקידו היה רק להתריע (בסימן מוסכם) על התקרבות בלתי-צפויה של גרמני למקום הקידוח. לפי גירסתו של קרקינובסקי קדח הוא עצמו את כל החורים בדלת-הברזל.

בעת שנעשו כל ההכנות לבריחה נתקפו האסירים פעמיים באימת־מוות, בחשבם שהנה גילה המשמר הגרמני שאסירי ה״פורט״ מכינים משהו.

בפעם הראשונה היה זה ב־16 בדצמבר כאשר בצהרי היום, בשעה 12, הפסיקו לפתע את העבודה ב״שדה הקרב״ והחזירו את האסירים לחדריהם. רק בקושי הספיקו להבהיל את קרקינובסקי ושר מ״טונל״ א׳, שם עסקו בקידוח דלת־הברזל. אותו יום לא הוחזרו האסירים לעבודתם, אך למחרת הובלו לעבודה כאילו לא אירע דבר. באותו יום עלה בידי א. פייטלסון להיכנס לבתי־המלאכה ושם הראה לו החייט ט. פרידמן שמלה שחורה ארוכה, שמלה קצרה, מכנסי־גולף של ילד בן שתים־עשרה וכן מכנסי־גבר ארוכים. בכיסי המכנסיים היה גם מכתב בעברית. נתברר שהיו אלה בגדי בני משפחתו של רבה האחרון של קובנה — הרב שפירא: אלמנת הרב, בן הרב, ח.נ. שפירא, שהיה דוצנט לסמיטולוגיה באוניברסיטה של קובנה ועסקן־התרבות החשוב ביותר בגיטו, אשתו ובנו יחידו. כל הבגדים היו ספוגי בוץ. האסירים שחזרו באותו יום מ״שדה הקרב״ סיפרו כי מצאו ליד המדורה שלולית־דם וזוג עגילים. נראה כי הגישטאפו, שהביאה את משפחת שפירא ל״פורט״, לא רצתה שהאסירים יהיו נוכחים בעת רצח משפחת רבה המנוח של קובנה ולכן הפסיקו את עבודתם והחזירום לחדריהם.[8]

בפעם השניה נבהלו אסירי ה״פורט״ בשעה שיום אחד נפתחה לפתע הדלת הגדולה של בית־המשמר וכל הקצינים הגבוהים של הפלוגה המיוחדת פנו למבנה אשר בו קדחו בדלת־הברזל ב״טונל״ א׳. בדרך נס לא הבחינו הקצינים בשום דבר וחזרו מיד מהמבנה.

ב־21 בדצמבר היה הכל מוכן לביצוע הבריחה מן ה״פורט״. הדבר ניתן לביצוע רק הודות לעובדה שחלק מהאסירים עבדו לא ב״שדה הקרב״, אלא בתוך ה״פורט״, במיוחד בנפחיה. הם יכלו לנוע ביתר קלות, והעיקר — היתה להם גישה לכלי־עבודה שונים ולחמרים.

שבוי־המלחמה שאחוב, יחד עם א. פייטלסון, הוציאו ב־21 בדצמבר [9] את לוח־הברזל שנקדח בדלת והניחוהו בצד. את החור בדלת סתמו בשקים. הם חשבו שבאותו יום תבוצע הבריחה. הפרטיזן טוביה פילובניק מסר לוועד, כי בשעה שגילח את אחד מאנשי־המשמר סיפר לו הגרמני, שבקרוב יביאו ל״פורט״ קבוצה נוספת של פרטיזנים יהודים שנתפסו. הוחלט איפוא לדחות את הבריחה לימים אחדים על־מנת לתת גם להם אפשרות לברוח מה״פורט״. לא ניתן להמתין הרבה: החור בדלת־הברזל נשאר פתוח ובינתיים ירד שלג. היה חשש כי לפי העקבות, שהיו האסירים משאירים, יהיה קל לרדוף אחריהם וגם לתפשם. הוחלט סופית לברוח בלילה של ה־25 בדצמבר, היינו בחג המולד. בחירת יום זה היתה מוצלחת מאד. ביום זה לא עבדו האסירים. באותו יום גם העניקה הגישטאפו מתנה לאסירים — 6 ליטר משקאות חריפים, כדי ״לנקות״ את הקיבה.

״אתם עובדים יפה והיום חג המולד״, אמרו אנשי הגישטאפו לאסירים. הוועד אסר על האנשים לשתות את המשקאות. כדי שהבריחה תצליח אסור היה לאסירים להיות שתויים.

לכל אסירי ה״פורט״ נמסר שיהיו מוכנים לבריחה. מצב־הרוח היה מרומם. לאחר ויכוח הוחלט כי בצאתם מן ה״פורט״ יחולקו האסירים לקבוצות אחדות, וילכו למקומות שונים לפי בחירתם. קבוצה אחת בחרה ללכת ליערות ואגדז׳יגולה, לחפש שם פרטיזנים ולהצטרף אליהם. קבוצה שניה היתה צריכה ללכת לכיוון הגיטו, לחדור לשם ולהתייצב לרשות תנועת הפרטיזנים במקום. קבוצה שלישית תפנה לליטאים מכרים בקובנה, ושלושת הרוסים, האחים קורגאנוב, ילכו לבתיהם.

ב־25 בדצמבר בערב בא, כרגיל, המשמר לנעול את דלתות החדרים. הם הופתעו מהקונצרט שערכו האסירים במסדרון בכניסה לבנין. האסירים הכריזו בפני המשמר, שקונצרט זה הוא לכבוד חג המולד שלהם. בינתיים מסר הפרטיזן שמעון אידלסון לא. פייטלסון שני ציורים שנעשו על־ידי שבויי־המלחמה א. גרניק: האחד — ״אצבע משולשת״ מופנית לגרמני, והשני — תמונה מהעבודה ב״שדה הקרב״. שני ציורים אלה נמסרו על־ידי א. פייטלסון, אשר היה בקבוצה שהצליחה לחדור לגיטו, לחיים ילין, ראש תנועת הפרטיזנים בגיטו.

לאחר נעילת החדרים הקשיבו האסירים לקול צעדי השומרים המתרחקים. בתום ציפייה של מחצית השעה הוציא הפרטיזן ש. אידלסון את הקרש מבין סורגי תא מס׳ 3, הרחיב את המעבר בין הסריגים, שרופף אותם קודם, ויצא למסדרון כדי לפתוח במפתח שהוכן את דלתות החדרים. נאמר לו, שיפתח קודם את הדלת בתא מס׳ 7, בו היו שבויי־המלחמה, ורק לבסוף את דלת התא מס׳ 3, שהיה הקרוב ביותר ל״טונל״ א׳ ואשר בו נמצאו הפרטיזנים. הדבר נעשה כדי להבטיח לשבויי־המלחמה, שכל אסירי ה״פורט״ יברחו יחד ושהראשון יחכה עד שיצא האחרון. כדי שלא לעורר את תשומת־לבם של השומרים יצאו האסירים קבוצות קבוצות, האחת אחרי השניה. הם לקחו אתם את הסולם שהכינו, יחד עם הסולם התלוי, ויצאו דרך ה״טונלים״ א׳ ו־ב׳, משם היו צריכים לעבור שטח פנוי עד ל״טונל״ ג׳. לא הרחק משם עמד כרגיל זקיף מהמשמר. כדי שלא יבחינו ביוצאים חיפו שבוי־המלחמה גרניק ועמו שני שבויים אחרים על העוברים במסך סדינים. בהפסקות קבועות עברו שלוש הקבוצות, אחת אחרי השניה, את השטח הפנוי ונכנסו ל״טונל״ ג׳, מקום בו נמצאו עוד כמה שורות של עצים, אשר היה צריך לסלקם. הם עברו את ה״טונל״ ג׳, עלו על תל וירדו ממנו כשלושים מטר למטה והגיעו לתעלה עד לחומת הביטון שהקיפה את ה״פורט״ ושגובהה היה 6 מטר. שם קשרו את חלקי הסולם בחותלות, עברו את החומה ונמצאו עומדים לא הרחק מן הכביש. כאשר היו כולם מצידה השני של החומה, הם התפצלו לקבוצות, כפי שנקבע מראש, וכל אחת מהן פנתה לדרכה. הלילה היה בהיר מאד ומסביב שררה דומיית־מוות.

קל לתאר את התמהון והבהלה שתקפה את אנשי המשמר כשנכנסו למיבנה ביום ראשון, 26 בדצמבר, כדי להעיר את האסירים למיפקד וארוחת־בוקר, כמקובל, והנה מצאו את החדרים ריקים. כל הימים לא הסירו השומרים עין מאסירי ה״פורט״ והשגיחו שאיש לא יוכל להינצל ולשמש עדות חיה לטשטוש עקבות פשעי הנאצים, והנה, ממש מתחת לאפם, ברחו 64 עדים חיים. היו שמועות כי עוד ביום ראשון בבוקר הגיעו

8. על נסיבות רציחתה של כל משפחת שפירא ראה מאמרו של ד״ר ש. גרינהויז בספר זה: חיי תרבות בגיטו.

9. הערת המערכת: לפי גירסתו של פ. קרקינובסקי הוצא לוח־הברזל מהדלת רק ב־25 בדצמבר. ברם, מאחר שהבריחה נדחתה מה־21 בדצמבר (יום אחרי יום) עד ה־25 בדצמבר, ייתכן שהוא מתכוון להוצאתו הסופית של לוח־הברזל.

ל"פורט" קציני־גישטאפו גבוהים וכי אסרו, וכנראה גם חיסלו, את כל אנשי המשמר. מיד אורגן מירדף בכל הדרכים והשבילים אחרי הבורחים. לדאבון הלב הצליחו הגרמנים לתפוס 37 איש מתוך 64 אנשי ה"פורט" שברחו. כולם הומתו ביריה. מתוך שלוש הקבוצות שנתפלגו שיחק מזלם של אנשי הקבוצה אשר פנו לגיטו. היו אלה 25 איש. 19 מהם, רובם פרטיזנים, חברי הקבוצה מ"מבצע אוגוסטובה" שנכשל, וכן שבוי־המלחמה ישראל [סלניצקי־ואסילנקו הצליחו לחדור דרך גדר־תיל שהיתה פרוצה במקום אחד. שישה מתוך ה־25 נתפסו על־ידי הגרמנים ליד הגדר והשער של הגיטו. הבורחים נתקבלו על־ידי תנועת המחתרת בגיטו, ופעיליה דאגו להסתרתם. משטרת־הגיטו היהודית וכן ה"אלטסטנראט" סייעו לנמלטים. הדבר הראשון שעשו היה לשרוף את בגדיהם ותחתוניהם, שהיו רוויים בריח האיום של בשר־אדם רקוב, אשר הורגש מרחוק ויכול היה להסגירם. הובילו אותם מיד לבית־המרחץ, שם התרחצו, קיבלו בגדים חדשים והוכנסו למקלט, מקום בו סופקו להם מזון ושתיה. יותר מאוחר הועברו בחלקם לדירה, שהיתה ברשות משטרת־הגיטו היהודית. ננקטו כל האמצעים שעובדת בריחת אסירי "הפורט התשיעי" ועובדת היות חלק מהנמלטים בגיטו יישארו בגדר סוד לגבי תושבי הגיטו. היה חשש שמא ישוחחו האנשים בנושא זה, ללא כוונה רעה, והדבר יגיע לאוזני הגישטאפו. שניים מהנמלטים היו במצב־בריאות קשה מאד. פ. קרקינובסקי קיבל, עקב הקידות הממושך בדלת־הברזל, כאבים חזקים בברך, אשר תפחה מאד, שכן בזמן הקידות נשען בברכיו על הביטון. הוגשה לו עזרה רפואית ועלה בידי הרופאים לרפאו. טראגי היה גורלו של נמלט שני — הרב ג. שוסטרמן (פליט מפולין). רגליו קפאו והיה צורך לנתחו בבית־החולים. הוא לא עמד בניתוח ונפטר תוך יסורים רבים.

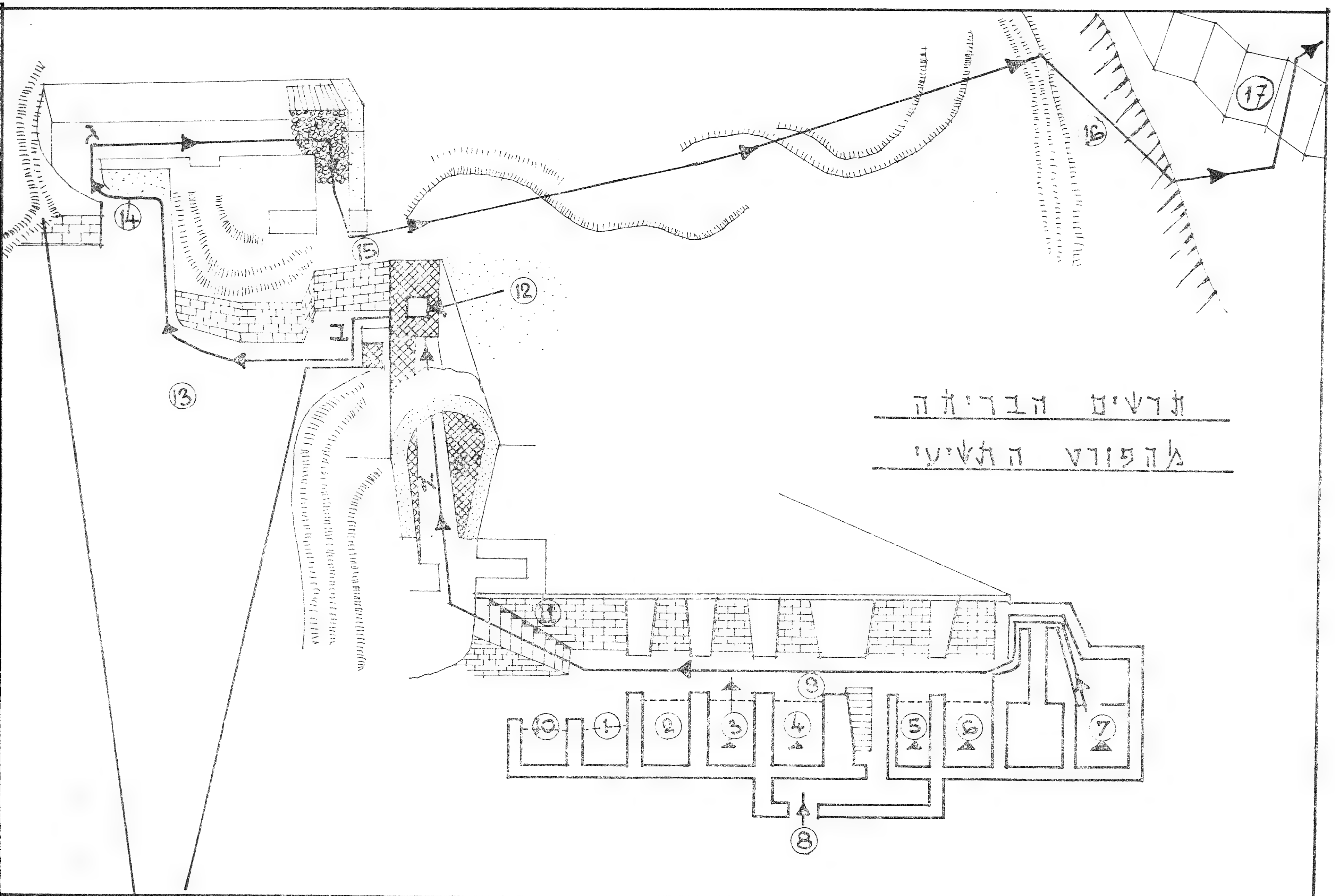
ב־6 בינואר 1944, בערב, יצאו נמלטי ה"פורט", יחד עם חברים אחדים מתנועת הפרטיזנים בגיטו, את השער הראשי של הגיטו. כולם היו מזויינים באקדחים, שהיו חבויים בכיסיהם או מתחת לבגדיהם. הם יצאו כאילו היו קבוצת־עבודה. משרד־העבודה שליד ה"אלטסטנראט" וכן משטרת־הגיטו היהודית עשו כמיטב יכולתם כדי שהיציאה תהיה חדה וחלקה ושמשמר־הגיטו הגרמני לא ירגיש שביציאה זו ל"עבודה" יש משהו בלתי רגיל. מאחורי שער הגיטו המתינה להם משאית. את מיבצע הבריחה מהגיטו ליער אירגן ראש הפרטיזנים בגיטו, חיים ילין, והוא גם שליווה אותם בעת הנסיעה. הם הגיעו בשלום ליער רודניקי והצטרפו לבסיס־הפרטיזנים שהיה פעיל שם. הם היו הקבוצה החמישית של פרטיזנים, אשר נשלחו מהגיטו. בבסיס נפגשו עם אנשי ארבע הקבוצות הקודמות. עלה בידם להגשים את חלומם — לקבל הזדמנות להילחם עם נשק ביד ולנקום בנאצים על הדם היהודי ששפכו. צר מאד, שלא כל נמלטי ה"פורט" שהגיעו אל הפרטיזנים זכו לראות בתבוסת הצוררים. שמעון אידלסון, אהרן מאנייסקין, אבא דיסקאנט וטוביה פילובניק, נפלו במלחמה עם השונא.

כדאי לציין שארבעה מבין נמלטי ה"פורט" עלו מברית־המועצות לישראל והם: מ. גלבטרונק (יצחקי), א. וילנצ'וק, א. פייטלסון (מחבר המאמר), ו־פ. קרקינובסקי.[10]

---

10. המערכת איפשרה לפ. קרקינובסקי, י. גלבטרונק (יצחקי) וא. וילנצ'וק לעבור על מאמרו זה של א. פייטלסון. רק מהראשון נתקבלו הערות למאמר. לאחרונה עלה לישראל חבר נוסף מנמלטי הפורט — מנדל דייץ.

את תרשים הבריחה מן הפורט התשיעי — ראה בעמוד הבא

תרשים הבריחה
מהפורט התשיעי
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

צבי א. בראון ✱ דב לוין

תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה במלחמת העולם השניה*

פתח־דבר

מספר היהודים שהושמדו בידי הנאצים ומשרתיהם במלחמת־העולם השניה, היה גדול בליטא, באחוזים, יותר מאשר בכל ארץ אחרת מארצות־הכיבוש. למעלה מתשעים מכל מאה יהודי ליטא מצאו את מותם הטראגי מידי הרוצחים. העיר קובנה לא היתה במובן זה בבחינת יוצא מן הכלל. בפרוץ מלחמת־האימים בין גרמניה וברית־המועצות ב־22 ביוני 1941 נמצאו בקובנה, יחד עם הפליטים מפולין, כ־40,000 יהודים ומהם לא נותרו בחיים אחרי המלחמה אלא כ־3,000 איש בלבד. מכאן שגם מיהודי קובנה נרצחו על־ידי הצורר הנאצי ועוזריו 90 אחוז לערך. זאת ועוד: רובם המכריע של יהודים אלה נרצחו בחדשים הראשונים לפלישתו של הצבא הגרמני לליטא. בין ה־22 ביוני וה־15 באוגוסט 1941 פחת מספר יהודי קובנה ב־10 אלפים, ולגיטו שהוקם אז נכנסו לא יותר מכ־30 אלף איש. כתוצאה מ"מבצעי ההשמדה" ההמוניים בחדשים ספטמבר ואוקטובר אותה שנה, הועמד מספר יהודי הגיטו על כ־17,000. בזמן חיסול הגיטו לא מנתה עוד עדת־קובנה אלא כ־8 אלפים נפש, שלמעלה ממחציתם מצאו את מותם אם בזמן הגירוש לגרמניה ואם במחנות־ההסגר שם. נמצא, שיהודי קובנה חיו במשך כל תקופת שלטונם של הנאצים במצב של "לפני" ו"אחרי" ההשמדה. נשאלת איפוא השאלה: מה הם עשו כדי לנקום מידי רוצחי העמים את דם אחיהם ואחיותיהם, נשותיהם ואמהותיהם, בניהם ואבותיהם? מה עשו הם, לפחות, כדי להינצל מן הגורל המר והנמהר של השמדה? מה עשו כדי להמרות את פי הצורר בפועל ממש? ואם נעשה משהו בכיוון זה בגיטו או מחוצה לו, מי היו העושים, ובאילו דרכים עשו את פעולתם?

על שאלות אלו באים להשיב הפרקים שלהלן, שנושאם הוא תנועת המרי וההתנגדות של יהודי קובנה בגיטו וביערות, על מארגניה ופעיליה, על שלבי התפתחותה ודרכי פעולתה.

ואולם עד שאנו באים לספר על תולדותיה של התנועה הזאת חובה עלינו להצביע, ולו גם בקיצור, על גילויי מרי והתנגדות, במובנן הרחב של מלים אלו. גילויים כאלה לא נתקשה למצוא כמעט בכל שטח משטחי החיים בגיטו, וקודם כל בשטח הכלכלי.

עצם המאבק הקשה והנואש של שכבות־העם בגיטו לאמצעי־הקיום המינימאליים היו בו לא מעט יסודות של מרי. הרבה קרבנות — בנפש וברכוש — הקריבו יהודי הגיטו, במאורגן וביזמה אישית, כדי לרכוש מן האוכלוסיה הליטאית את המינימום הדרוש להחיאת־הנפש. הגרמנים ראו בכל עיסקה מסחרית ולא־מסחרית, שבין יהודי וליטאי או גרמני, "הפרת חוק" חמורה ביותר ונהגו להעניש את ה"עבריינים" בענשים דרקוניים. אף על פי כן הצליחו היהודים להכניס לגיטו כמויות ניכרות של מצרכי־מזון. הגרמנים העבידו את תושבי־הגיטו עבודת־פרך ונקטו אמצעים אכזוריים כדי להוציא מהם את המכסימום של מרץ ופריון־עבודה. בכל־זאת מצאו תושבי־הגיטו במקומות העבודה השונים דרכים "לרכך" את חיילי המשמר ומנהלי־העבודה הגרמניים והליטאיים ופריון עבודתם שם לא היה גבוה ביותר. השלטונות הגרמניים ראו בכך חבלה ב"מאמץ המלחמתי של הרייך" ולא פעם העניש את הגרמנים המעורבים בדבר.

בולטים יותר, אם כי פחות המוניים, היו גילויי ההתנגדות בשטח החינוכי־תרבותי. הנאצים עשו, כידוע, הכל כדי להכחיד את היהודים לא רק מבחינה פיסית אלא גם מבחינה תרבותית־רוחנית. הם הרסו והשמידו כל דבר שהיה טבוע בו חותם היהדות, והשתדלו למנוע כל פעולה שהיה בה כדי לשמור על ערכי היהדות. גם בגיטו קובנה פעלו לפי קו זה. עם סגירת הגיטו, ב־18 באוגוסט 1941, אורגן מבצע־השמדה נגד אנשי האינטליגנציה. במרמה הוצאו מן הגיטו 534 יהודים משכילים: מורים, סופרים, רופאים, עורכי־דין ועוד — כביכול לעבודה בספריות ומוזיאונים בעיר. כולם נורו בו ביום בפורט־הרביעי שליד קובנה. "מבצע השמדה" מיוחד אירגנו הגרמנים נגד כל הספרים שנשתמרו בידי היהודים בגיטו. החל מאוגוסט 1942 היו חינוך נוער ולימוד סדיר וכן כל פעילות תרבותית אחרת — פרט לתזמורת משטרת־הגיטו — אסורים בגיטו תכלית האיסור. יהודי הגיטו לא צייתו לאיסורים אלה. בחירוף־נפש שמרו על גחלי תרבותם וחייהם הרוחניים. מוסדות־הגיטו נאחזו באפשרות הליגאלית היחידה בשטח החינוך, בית־הספר המקצועי, ודאגו לכך שלמיצער חלק מילדי הגיטו ירכשו להם ידיעות במדעים כלליים ובמקצועות היהדות. בזמן "מבצע הספרים" נעשו מאמצים מאורגנים להציל מהשמדה ככל האפשר יותר ספרים מתחום היהדות. הספרים אוחסנו במקומות־סתר ולאחר־מכן שימשו לצרכי לימוד ועיון. המפלגות ותנועות־הנוער קיימו, כמעט במשך כל תקופת הגיטו, קורסים לימודיים שהקיפו חוגי־נוער רחבים ומנעו ביטול תורה. בקרב האוכלוסיה המבוגרת טיפחו המפלגות ערכי תרבות ואמנות תוך עריכת ערבי־ספרות, חגיגות, הרצאות ושיחות. במשך פרק זמן מסויים ערכה תזמורת־המשטרה קונצרטים לקהל הרחב וההיענות היתה רבה. גילויים מופלאים נוספים של התנגדות היו בתחום הדת: חוגים נרחבים חירפו נפשם בקיום מצוות, בעריכת תפילה בציבור ובלימוד תורה וגמרא.

---

* נוסח ראשון של חבור זה נכתב בשנת 1955. מאז הוסיפו מחבריו לחקור בנושא במשך שנים אחדות וסיכמו את מחקרם המקיף בספרם: **תולדותיה של מחתרת: הארגון הלוחם של יהודי קובנה במלחמת־העולם השניה** (הוצאת "יד ושם", ירושלים, 1962, 422 עמודים + נספחים, מפות ותמצית באנגלית). הנוסח המתפרסם כאן נבדק ותוקן לאור מימצאי המחקר ועל סמך הערותיהם של אחדים מפעילי המחתרת בגיטו קובנה שעלו זה לא כבר מברית־המועצות. המחברים מכירים טובה להם ולכל אלה שסייעו בידם, בזמנים שונים, בביצוע המחקר.

ביטוי מובהק מצא לו רצון ההתנגדות של יהודי הגיטו בפעילות הפוליטית־רעיונית. המחתרת הפוליטית של היהודים בקובנה קמה, בעצם, מיד אחרי פלישת הגרמנים לליטא ופעלה עד יום השחרור של שרידי הגיטו שבמחנות־ההסגר. היא הקיפה רשת מסועפת של ארגוני־נוער ומפלגות פוליטיות מן השמאל הקיצוני ועד הרביזיוניסטים, ובתוכם — מאות חברים וחברות. הארגונים הפוליטיים האזינו באורח שיטתי לרדיו, קיימו ברציפות דיונים על המצב הפנימי בגיטו, בזירה הבינלאומית ובחזיתות, השתדלו להשפיע על החלטות ה״אלטסטנראט״ ונאבקו על האופי הסוציאלי של מוסדות־הגיטו הרשמיים, וכן גיבשו שיטה של עזרה הדדית בין החברים הן בימים ״כתיקנם״ והן בשעות חירום, בזמן ״מבצעי־ההשמדה״ הגרמניים.

אלו, בקיצור, התופעות בחיי גיטו קובנה שניתן לראות בהן גילויי מרי והתנגדות כלפי הצורר הגרמני. הפעולות שנזכרו דרשו ממבצעיהן לא מעט עוז־רוח, צלילות־דעת ועמידה ללא־חת, והן גרמו לעדה היהודית לא־מעט קרבנות בנפש. אף על פי כן ראוי להבחין, למיצער מבחינה מיתודית, בין פעולות שיש בהן משום התנגדות סבילה לבין מרי פעיל, מרי שהוא למעשה מלחמה בצורר בנשק ביד. בהתאם להבחנה זו יעסוק חיבורנו בתולדותיו של המרי הפעיל בגיטו קובנה ויסופרו בו קורותיהם של שני סוגי אנשים וגופים פוליטיים:

(א) אלה מבין תושבי הגיטו שבפועל ממש תפשו נשק ביד ויצאו, או התכוונו לצאת, למלחמה נגד הגרמנים, ויהיו מקום הלחימה וצורותיה אשר יהיו;

(ב) אלה מבין התנועות, הארגונים והאישים בגיטו שמתוך הכרה מלאה ובלב שלם נתנו ידם לארגונם, הכשרתם, זיונם ואימונם של הלוחמים, וסייעו בידם להגיע למקום, שבתנאי גיטו קובנה נראה מתאים ביותר למלחמת־הנקם באויב.

בגיטו

מבחינה ענינית מתחלקת מסכת תולדותיה של תנועת המרי והפרטיזנים של יהודי קובנה לשתי פרשיות: פרשת תולדותיה בגיטו גופא ופרשת תולדותיה ביערות.

בתולדותיה בגיטו גופא ניתן להבחין שישה שלבי התפתחות עיקריים:

שלב ראשון: מראשית הגיטו ועד ינואר 1942 לערך; שלב זה מאופיין על־ידי הגישושים הראשונים בכיוון התנגדות מזוינת הנעשית בחוגים מצומצמים, אגירת נשק וראשית האימון הצבאי בגיטו; הסיסמה בשלב זה היא ״נהפוך את הגיטו למצדה!״.

שלב שני: כל שנת 1942; אחרי כשלון הצעדים הראשונים לקראת ההתנגדות בגיטו גופא, התארגנות פוליטית רבת־היקף, נסיונות ראשונים לבוא במגע עם מחתרת מחוץ לגיטו.

שלב שלישי: מראשית 1943 ועד אוגוסט אותה שנה; התעוררות במחתרת הגיטו בעקבות הנצחון בסטלינגראד, הקמת ועד להצלה ולהתגוננות, אירגון ״פלוגות־קרב״ אזוריות בגיטו.

שלב רביעי: מאוגוסט עד נובמבר 1943; יציאה מאורגנת ראשונה של לוחמים מן הגיטו במסגרת ״מבצע אוגוסטובה״ ותוצאותיה הטראגיות.

שלב חמישי: מנובמבר 1943 עד מאי 1944; ״התקופה הפרטיזאנית״ בגיטו; מסעו של חיים ילין ליערות רודניקי, יציאה מוצלחת מן הגיטו של שמונה קבוצות לוחמים מזויינים למופת, מות ילין, הקרב על שפת הווילייה בין קבוצת לוחמים מן הגיטו לבין אנשי הגישטאפו.

שלב שישי: ממאי עד יולי 1944; מאמצים נואשים להוצאת שאר הלוחמים מן הגיטו, נסיונות בריחה של פעילי התנועה אחרי חיסול הגיטו, שנמשכו עד השחרור.

א. הצעדים הראשונים

הנסיונות הראשונים להתארגן לשם התגוננות בנשק ביד נעשו, כאמור, בקרב יהודי קובנה מיד אחרי כניסתם של החילות הנאציים לעיר. לפי העדויות המצויות בידינו נעשו צעדים אלה בעת ובעונה אחת לפחות על־ידי קבוצות אחדות, בלתי תלויות זו בזו. על קבוצה אחת מספר אברהם מלמד, מפעילי בני־עקיבא בגיטו: היה זה באחד מימי ספטמבר 1941, שבועות מספר אחרי סגירת הגיטו. בדירתו של המורה לשעבר מ. בראמסון, ששימש אז בגיטו קצין־משטרה בכיר, נתכנסו עסקני־ציבור אחדים להתייעצות על מצב הגיטו ועל עתידה של העדה היהודית. השתתפו בהתייעצות: קצין משטרת־הגיטו יהושע (איקה) גרינברג ואברהם מלמד (מאנשי אב״צ — ארגון ברית־ציון), קצין־המשטרה — ולאחר מכן מפקדה — משה לוין (הרביזיוניסטים), ירחמיאל ווסקובויניק (השומר הצעיר), שלמה גולדשטיין (״החלוץ״), ברל כהן (צ״ס — ציונים־סוציאליסטים), קצין־המשטרה פרץ פאדיסון וכן ד״ר חיים־נחמן שפירא (מצו״ק — מרכז ציוני וויליאמפולה, קובנה). הנאספים היו תמימי־דעים לגבי הערכת המצב: הגרמנים נמצאים בשיא הצלחתם הצבאית, והם שיכורים מנצחונם. יחסם אל יהודי קובנה מעיד כי בכוונתם לחסל את כל העדה היהודית, במוקדם או במאוחר; האוכלוסיה הליטאית מתייחסת ליהודים הכלואים בגיטו באיבה גלויה, ובמקרה של חיסול הגיטו — תשתף פעולה עם הגרמנים במבצע־ההשמדה, או שתעמוד מנגד; על כל פנים אין לצפות ממנה לעזרה ממשית כלשהי; נוכח היחס העויין של האוכלוסיה הליטאית אין גם כל סיכוי להיחלץ מן הגיטו ולמצוא מקום מחוצה לו. נשאלת איפוא השאלה מה לעשות בתנאים אלה. פאדיסון, בראמסון וגרינברג, שנתגלו כקיצונים ביותר בתוך החבורה, טענו: הברירה היחידה במצב הנתון, ברירת הכבוד היחידה, אינה אלא — ״מלחמת מצדה״. יש לגשת מיד לרכישת נשק בכל האמצעים ובכל הדרכים, לארגן את בני־הנוער בתאי־קרב, להקנות להם הכשרה צבאית ולהכינם להתקוממות מזוינת למקרה שהגרמנים יחליטו לחסל את הגיטו.

התכנית הקיצונית לא נתקבלה על דעת רוב הנאספים. תוצאות ממשיות כלשהן — טענו הם — לא תצמחנה ממנה ובינתיים עלולה היא לסכן את הגיטו ולהחיש את חיסולו. מסקנתם היתה, כי אין השעה כשרה עדיין להחלטה כלשהי בדבר פעולה מיידית. ״נחכה ונראה כיצד יתפתחו העניינים, ונמתין לשעה כשרה יותר״. סיסמת המהססים היתה איפוא בזמן ההוא: הבלגה, על אף הכל — הבלגה.

אולם יוזמי התכנית החליטו לגשת לביצועה על דעת עצמם. כצעד ראשון נרכשו שלושה אקדחים. ברם, המארגנים טרם הספיקו להקים את תאי־הלוחמים הראשונים ועל הגיטו ניחתה במפתיע מהלומה איומה: ״האקציה הגדולה״. הדכאון בגיטו אחרי ״האקציה הגדולה״ היה גדול מאד. אך יהושע גרינברג, שהיה ידוע בגיטו בשם איקה, מצא עוז ברוחו להקים את תאי־האימון הראשונים. חברי התאים היו מחוגי אב״צ (״ארגון

ברית ציון"), תנועת־נוער ציונית־כללית שקמה במחתרת בתקופת המשטר הסובייטי 1940/41.

מפי פעילי החוגים הקומוניסטיים בגיטו נודע על שלוש קבוצות מחתרתיות, שהוקמו ופעלו בחודשי הסתיו והחורף של 1941. אחת מהן אורגנה על־ידי עסקן קומוניסטי מנוסה, אליהו שמואלוב. הצטרפו לקבוצה זו מרים (מערע) לאן, חנה וידלבסקי, הינדה מרקוביץ, פסח שאטר, חיה שמואלוב ומאיר־לייב גולד־שמידט. הקבוצה הצליחה להתקשר עם פעילים אנטי־נאציים ליטאים ולבצע שורה של פעולות הסברה. כן עסקה ברכישת נשק והתכוננה לברוח ליערות. אך כעבור זמן קצר נלכדה הקבוצה וחוסלה על־ידי הגישטאפו. קבוצה אחרת של פעילים קומוניסטיים ואוהדי המשטר הסובייטי הוקמה על־ידי חיים ילין, סופר ועסקן פוליטי, שנמנה לאחר־מכן עם ראשי המחתרת בגיטו. לקבוצה זו השתייכו גם דמיטרי גלפרן, רבקה אוריאש, אוליה מייזל, לאה סניור, איציק יוכניקוב, שאול פינקל, מאיר ילין ועוד. הקבוצה עסקה בהסברה, קשרה קשרים עם ליטאים אנטי־נאציים ותיכננה בריחה ליערות. קבוצה שלישית נתלכדה סביב משה שרמן. הצטרפו אליה משה ראפ, דובה חייט, באשל קרפקו, אלטה בורוכוביץ ועוד. אופי פעולתה לא היה שונה מזו של האחרות. נמסר עליה כי כבר בתקופה זו השתמשו אנשיה במקלט־רדיו לשם איסוף אינפורמציה על מהלך המלחמה והפצתה בקרב יהודי הגיטו.

קבוצות קומוניסטיות אלו התאוששו באופן יחסי מהר מהלם האקציות שפקדו את הגיטו בחודשי הסתיו. לקראת סוף שנת־הלוח החלו להתקרב זו לזו וממש בליל 31 בדצמבר 1941 הקימו ארגון מחתרתי מאוחד שנודע במחתרת הגיטו כ"ארגון האנטי־פאשיסטי הלוחם". הארגון הציב לו כמטרה מאבק פעיל נגד שלטונות הכיבוש והחליט כי פעולותיו תיעשינה הן בגיטו והן מחוצה לו, תוך מגע ושיתוף־פעולה עם ליטאים אנטי־נאציים. במשך 1942 עסק הארגון בהסברה, גיוס חומרי־חבלה ונשק קל, וכן בפעולות חבלה במיתקני הצבא הגרמני בקובנה ובסביבתה. בדיעבד נתגלו אלה כפעולות־הכנה חשובות ביותר למבצעי המחתרת הנועזים בשנת 1943.

ב. המפנה ו"מבצע אוגוסטובה"

ראינו איפוא מה היה מצב התנועה הלוחמת בגיטו ב־1942. מצד אחד נגנזה התכנית הנואשת של "תמות נפשי עם פלישתים"; הסיבות לכך היו כנראה שתיים: ראשית, נפסקו מבצעי־ההשמדה של הגרמנים ובגיטו השתרר שקט יחסי; השלטונות הגרמניים הרגיעו את היהודים בטענם, כי אם יהיו "לויאליים" ויתרמו את תרומתם ל"מאמץ המלחמתי", לא יאונה להם עוד כל רע. שנית, יוזמי התכנית התקשו כנראה למצוא בתנאים החדשים מועמדים רבים לתאי האימון הצבאי.

כן נתבדו תקוותיהם של החוגים הקומוניסטיים לגיבושה של תנועת־מרי ליטאית כל־ארצית. נסיונות־המחתרת הראשונים של הקומוניסטים הליטאים בקובנה, הקלושים כשלעצמם, לא עוררו הד בשכבות רחבות של האוכלוסיה ודוכאו באכזריות רבה על־ידי הגרמנים. גם בגיטו לא נראה עדיין פתח להת־ארגנותה של תנועת־התנגדות בעלת תנופה. במקביל להמשך ההתארגנות בתאים החשאיים, אגירת נשק ופעולות חבלה מזמן לזמן, הופנה בתקופה זו עיקר מרצם של פעילי הגיטו לפעילות הפוליטית־רעיונית. שורות הארגונים הפוליטיים השונים, ובעיקר ארגוני־הנוער, התלכדו, והבירורים הפוליט – עזרו ל"מאור־גנים" לראות נכוחה את המציאות ולהתאושש מן הדכאון הקודר. ההכרה הפוליטית אף עשתה אותם רגישים יותר למתרחש בסביבה הקרובה והרחוקה. וכאן נצטיירו כבר הסימנים הרא־שונים של המפנה הגדול במהלך המלחמה. מן החזיתות החילו להגיע ידיעות על מכות קשות שסופגים הגרמנים, גבר בידודם גם בזירה הבינלאומית ואילו בקרב האוכלוסיה הליטאית חלה התפכחות־מה אחרי שכרון־הנצחונות של הגרמנים בחודשי המלחמה הראשונים. הליטאים נוכחו לדעת, כי היתה זו אשליה לקוות שהגרמנים יעניקו לארצם עצמאות מדינית, וכי למעשה מתייחסים הם לליטא כמו לכל שטח כיבוש אחר: הם מנצלים אותה עד קצה גבול האפשר. בעקבות התפכחות זו השתנה גם לאט לאט בחוגים מסויימים יחסם של הליטאים אל היהודים, והדבר התבטא ביתר להיטות אחר יחסי־מסחר עם תושבי הגיטו, שאגב זימנו לליטאים רווחים הגונים. אין לראות, כמובן, בשינוי זה התעוררות של רגשי רחמים או ידידות כלפי היהודים הכלואים בגיטו. הוא בא יותר משנאת המן מאשר מאהבת מרדכי. ואולם טבעי הוא שהיהודים, מצדם הם, ראו בזה סימן להתרופפות־מה של טבעת הבידוד שהקיפה את הגיטו, דבר שהגביר וחיזק את התמורה באווירה הכללית שחלה בציבור היהודי המאורגן. לאט לאט החלה להתגבש בקרב הארגונים הפוליטיים בגיטו ההכרה, כי אין להסתפק עוד בפעילות רעיונית־הסברתית גרידא, המת־בצעת על־ידי כל אחד מן הארגונים במסגרתו הוא; וכי הגיעה השעה לפעולה ממשית ומאוחדת שתחלץ את הציבוריות המאורגנת בגיטו מן המבוי הסתום ותשמש תגובה נאותה למצב־הרוח של חיי־שעה, השתכחות־מדעת וניוון, שאכלו את שכבות העם בכל פה. הנצחונות המזהירים בחזית סטלינגראד, ששימעם לא בושש להגיע עד לגיטו, שימשו דחיפה אחרונה ומכרעת בכיוון זה.

באביב 1943 חל מפנה. בעקבות משא־ומתן ממושך בין נציגי המפלגות וארגוני־הנוער הציוניים מזה, לבין נציגי "הארגון האנטי־פאשיסטי הלוחם" מיסודם של החוגים הקומוניסטיים מזה, נחתם הסכם בדבר שיתוף פעולה בין שני המחנות במחתרת הגיטו. חתמו על ההסכם מטעם המחתרת הציונית אייזיק סרבניצקי וצבי לוין, ומטעם "הארגון האנטי־פאשיסטי" חיים־דוד רטנר ודמיטרי גלפרן. לשם ביצוע ההסכם הוקם גוף מתאם (לפי גירסה אחת: "מועצה לשיתוף פעולה"; לפי גירסה אחרת: "ועד לתיאום"; להלן — "הוועד"), ולצדו ועדה שהוגדרה כ"צבאית־טכנית" (לפי גירסה אחרת "המטה"). מטרת ההסכם היתה פעולה שיטתית ומתואמת להכשרת התנאים ולשימוש בכל הדרכים האפשריות להצלת מספר גדול ככל האפשר של תושבי הגיטו מהשמדה, במקרה של חיסול הגיטו. ההנחה היתה כי גורל המלחמה נחרץ ומפלתה של גרמניה בוא תבוא, במוקדם או במאוחר, אלא שלא מתקבל על הדעת — כך חשבו מייסדי "הוועד" — שהגרמנים יירתעו מלחסל את הגיטו אפילו ברגע האחרון לפני נסיגתם. אך דווקא במצב זה יש טעם לדרכי הצלה זמניים וחלקיים, כגון: מציאת מקום־מקלט אצל ליטאים בעיר או מחוצה לה, בריחה ליערות, הקמת מקומות־סתר בגיטו עצמו וכיוצא באלה תחבולות שבראשית תקופת הגיטו נראו חסרי שחר ותקווה. מתפקיד הוועד היה, איפוא, לנצל כל שמץ של אפשרות הצלה בכיוון האמור. ואולם היה ברור כבר אז לאנשי הוועד, כי בדרכי הצלה אלה אין משום

פתרון לגיטו כולו או אפילו לחלק ניכר מציבורו המאורגן. במקרה הטוב ביותר יוכלו להסתתר או להימלט מהגיטו כמה עשרות איש. אולם מה יעשו הנותרים במקרה של התקרבות החזית וחיסול הגיטו? ההתלבטויות של אנשי הוועד בענין זה היו קשות. כל הצעה שהובאה עוררה דיונים נוקבים. לבסוף נתגבשה הדעה הכללית, כי מטרתו של הוועד אינה הצלה בלבד, אלא גם התגוננות. קמה לתחיה, אם כי בתנאים חדשים לגמרי ובשינוי צורה, התכנית שיהושע גרינברג וחבריו הגוה בראשית הגיטו. אחרי היסוסים כבדים החליט הוועד להקים בגיטו ארגון מחתרתי להכנת ההתגוננות למקרה של חיסול סופי. היה ברור לוועד, כי כל ידיעה על פעולה זאת שתסתנן לגרמנים עלולה להביא שואה מיידית על אוכלוסיית הגיטו כולה. על כן הוחלט, כי כל פעולות הארגון ייעשו בסודיות מוחלטת ובזהירות מכסימאלית. נציגי הגופים הפוליטיים שישבו בוועד לא היו רשאים לפרסם פרטים על הקמת הארגון אפילו בתחום ארגוניהם, אף על פי שהפעולה הרגילה במפלגות ובארגוני־הנוער היתה אף היא בלתי ליגלית וההרגשה היתה שאין הגרמנים יודעים עליה מאומה. העיקרון שהונח ביסוד מבנהו של הארגון להתגוננות היה על־מפלגתי או בין־מפלגתי. הארגון נבנה תאים־תאים, וחברי תא אחד יכלו להיות מארגונים פוליטיים שונים ואף בלתי־מאורגנים. כל התאים חולקו לפי אזורי־המגורים, בהתאם לתכנית־הגנה זמנית שעובדה על־ידי הוועד בשיתוף עם שלושה אנשים מחוץ לוועד, שמונו בתור מרכזי האימונים הצבאיים של התאים: יהושע גרינברג, פרץ פאדיסון, יהודה זופוביץ. אמנם, הארגון להתגוננות היה בלתי־מפלגתי והוחלט תחילה שיש לגייס אל שורותיו את כל בני־הנוער בגיטו, המסוגלים לשאת נשק ולהשתתף בקרבות; אך עד מהרה נתברר, כי המקור העיקרי והבטוח ביותר למועמדים בשביל תאי־האימון הן תנועות־הנוער המאורגנות: התנועות הציוניות־חלוציות, הציוניות־הכלליות, בית״ר והנוער הקומוניסטי. מאנשי תנועות אלה הורכבו גם התאים הראשונים והוחל בפעולה מעשית: אגירת נשק, חומרי־נפץ, ציוד רפואי לעזרה ראשונה ואימון צבאי.

פעולות־ההכנה נעשו בחודשי האביב של שנת 1943. רעיון ההתגוננות קנה לו שביתה לאט לאט בקרב הנוער המאורגן ועורר את הכיסופים הסמויים לפעולה יזומה ולנקמה. בינתיים אירעו בגיטו כמה מאורעות שהגבירו את תהליך גיבושו של הארגון להתגוננות ויחד עם זאת גרמו בעקיפין לשינוי מהותי בתכניתו היסודית ובדרכי פעולתו.

מאורע ראשון שהטביע את חותמו על הלך־הרוחות בחוגי תנועת המרי היה ביקורה הסודי של הפולניה אירנה אדמוביץ. אשה זאת קשרה עוד לפני המלחמה קשרים הדוקים עם קן ״השומר הצעיר״ בווארשה והפכה לחסידה נלהבת של התנועה הקיבוצית. אחרי פרוץ המלחמה שמרה אירנה על קשריה עם הנוער השומרי, ועם הקמת ״הארגון הלוחם היהודי״ בווארשה העמידה עצמה לשירותו. זמן רב שימשה קשרת בין הארגונים היהודיים הלוחמים בווארשה, קראקוב, ביאליסטוק, וילנה ועוד. אל קובנה הגיעה מגיטו וילנה. הוטל עליה התפקיד להעביר ליהודי הגיטו בקובנה ידיעות על הארגונים הלוחמים בגיטאות בפולין, ולהיוודע מה נעשה כאן למען התגוננות ולמען תנועת הפרטיזנים. מפיה נודע לפעילי הגיטו שהארגונים הלוחמים בווארשה רכשו נשק ומתכוננים למרד מזוין, וכן שגיטו וילנה עלה אף הוא על דרך המרי הפעיל. בפגישותיה עם נציגי המחתרת בגיטו עמדה על הצורך הדחוף לגייס את הנוער לשורות הפרטיזנים. כן ביקרה אירנה בגיטו שאוולי.

מאורע מסוג אחר היה מבצע־ההשמדה של יהודי הגיטאות מסביבת וילנה בחודשי פברואר—אפריל 1943. הפרטים המזעזעים על רצח המוני זה נודעו בגיטו קובנה משום שזמן־מה קודם לכן נאמר ל״אלטסטנראט״, כי קיימת תכנית להכניס כ־5,000 היהודים מן הגיטאות האלה (אושמיאן, סוונציאן, מיכאילישוק ועוד) אל הגיטו בקובנה. נעשו כבר הכנות לקבלת המגורשים, אך בבוא המועד נאמר ל״אלטסטנראט״ כי ה״טרנספורטים״ הופנו למקומות אחרים. לאחר־מכן נודע כי היהודים מאותם גיטאות הוטענו אמנם על רכבות־משא שנסעו בכיוון קובנה, אך לא רחוק מווילנה נעצרו הקרונות, היהודים הורדו מהם בכוח, ונורו במקום־ההשמדה פונאר. מאורע זה שימש לתושבי הגיטו עדות לכך שה״יציבות״ בגיטו קובנה היא למראית־עין בלבד, וכי הגרמנים לא זנחו את זממם להכחיד את כל היהודים הנתונים לשלטונם.

באותו זמן בערך, כלומר בחודשי האביב 1943, נפוצו בגיטו שמועות כי השלטונות הגרמניים מתכוננים לחולל שינויים במעמדו של הגיטו. נאמר כי הגיטו יעבור בקרוב מרשות הממשל האזרחי לס.ס. ופירושו של דבר שהוא ייהפך למחנה־הסגר ממש על כל הכרוך בכך. כן הגיעו ידיעות מווילנה ומריגה, כי שם ניגשו כבר הגרמנים לחיסולם של הגיטאות על־ידי פיצולם לשורה של מחנות־הסגר קטנים. לחלל הגיטו נזרקת מלה חדשה, הרת־סכנות — ״קזרנירונג״ (קסירקוט), שפירושה חלוקת האוכלוסיה שבגיטו ואיכסונה בקסרקטינים נפרדים וסגורים, שישורר בהם אורח־חיים קטלני של מחנה־הסגר. המצב החדש בגיטו גופא, הידיעות המעודדות מן החזיתות וכן שמועות על ריכוזי פרטיזנים ביערות וילנה — כל אלה התסיסו את חוגי ״הוועד״ ואת התנועות שהיו כפופות לו. נתברר לאנשי הוועד כי התכנית להגנת הגיטו במקרה של התקרבות החזית ונסיגת הגרמנים שוב אין בה ממש; שהרי לפי כל הסימנים לא יבוצע חיסול גיטו קובנה במבצע חד־פעמי, ואף פעם לא יידע הוועד להחליט אם כבר הגיעה השעה ״להתגונן״ או לאו. בינתיים נרכשו כבר כמויות מסויימות של נשק, בייחוד נשק־קל — אקדחים וחומרי־נפץ — ותאי האימון הצבאי והפרטיזני הקיפו יותר ויותר נוער מאורגן. הארגון הלוחם נהפך לעובדה ודבר זה גם השפיע על דיוניו והחלטותיו של הוועד. באותו זמן הציע ד״ר וולסונוק, שהיה מקורב לחוגים הקומוניסטיים בגיטו, תכנית פעולה חדשה: ״קיבלנו ידיעות ממקורות מהימנים — טען הוא — כי ביערות ליטא קיימת תנועה פרטיזנית חזקה. אף לתנועה הלוחמת בגיטו יש אפשרות להקים באחד מגושי יערות אלה בסיס פרטיזני שיאפשר לנו להוציא מן הגיטו במשך תקופה קצרה את מיטב הנוער המסוגל לשאת נשק, ולהפכו לחלק של המחנה הגדול הלוחם בגרמנים״.

התכנית החדשה עוררה ויכוחים סוערים ב״ועד״. העמדות היו מחולקות. מלבד הקומוניסטים נמנו עם תומכי התכנית גם אנשי ״השומר הצעיר״. ראשי הקן השומרי, ירחמיאל ווסקובויניק, ליאו זימן ואלי ראווזק, השקיעו מאמצים רבים לליכוד השורות בתנועה, והפעולה ההסברתית־רעיונית בתאיה היתה אינטנסיבית ביותר. היא אורגנה לפי מתכונת מסורתית וראשיה

נמנעו מלקבל החלטות בעניינים מהותיים בלי לקבל קודם הוראות מפורשות ממרכזי התנועה בארץ-ישראל ובפולין. אחרי שאירנה אדמוביץ הביאה ידיעות ברורות על עמדת התנועה בעניינים אלה, פסקו ההיסוסים בהנהלה השומרית והשומרים קיבלו בהתלהבות את הרעיון לפעולה פרטיזנית מיידית. הדבר הביא להתקרבותם לקומוניסטים ובמשך חודשי הקיץ 1943 התכוננו ליציאה ליערות בשיתוף הדוק אתם. השיתוף נמשך עד כשלון "מבצע אוגוסטובה", שיסופר עליו להלן.

עמדתם של אנשי צ"ס ודרור-החלוץ-הצעיר היתה אף היא חיובית כלפי התכנית החדשה. אייזיק סרבניצקי, שישב מטעם צ"ס ב"ועד" והיה הרוח החיה בו, הטיל את משקלו האישי למען החלטה חיובית בענין וגם נטל על עצמו את התפקיד הקשה של גיוס אמצעים כספיים למימון המשימה כולה. ההיסוסים הכבדים היו בחוגי אב"צ. הרוב המכריע של חברי תנועה זאת הסתייג בכלל מתכנית, שלא באה להגן על הגיטו, אלא להוציא ממנו את הכוחות הלוחמים, ורק קבוצה קטנה סמכה ידיה על התכנית ולקחה לאחר מכן חלק בהכנות ליציאה.

הוועד קיבל לבסוף את התכנית מתוך הנחה שאין לראות בה פתרון כללי לגיטו, אלא אחת מדרכי ההצלה. הוא החליט לעשות הכל כדי שהיציאה ליערות תצליח בלי לסכן את הגיטו, ויחד עם זה לשקוד על שתי דרכי ההצלה הנותרות: א) סידור מקומות-מקלט בשביל אנשי הגיטו, וביחוד בשביל אנשי התנועות הפוליטיות, אצל איכרים ליטאיים בסביבות קובנה; ב) חפירת בונקרים תת-קרקעיים מתחת לבתי הגיטו. הוועד פעל בעקביות בשלוש הדרכים האלה כאחד, במשך כל שנת 1943 ומחצית 1944, עד חיסול הגיטו.

התפקידים הדחופים שעמדו לפני המחתרת המאורגנת היו: 1) להקים בכל מחיר מגע עם הפרטיזנים ביערות ליטא, ולקבוע את המקום המתאים להקמת בסיס פרטיזני בשביל לוחמי הגיטו; 2) להשלים את מלאי הנשק שברשות הארגון הלוחם, ולרכוש ציוד אחר הדרוש ליציאה ליערות; 3) לארגן מחדש את האימון הצבאי של הלוחמים, לעשותו יעיל ומזורז יותר; 4) להבטיח יחס אוהד, ולפחות סובלני, ללוחמים ולמשימת היציאה בכללותה, מצד ה"אלטסטנראט", משרד-העבודה ("ארבייטסאמט") ומשטרת-הגיטו. התפקיד הראשון שבו היתה תלויה הצלחת המגמה כולה — חיפוש מגע עם לוחמי-החופש מחוץ לגיטו — נפל, מטעמים מובנים, בעיקר בחלקם של החוגים הקומוניסטיים. הללו טענו, כי קיימת בקובנה ובמקומות אחרים מחתרת קומוניסטית ליטאית, המוכנה לעזור ללוחמי הגיטו.

במשך חודשי הקיץ 1943 עשו אנשי המחתרת הקומוניסטית בגיטו מאמצים נמרצים, ועקובים מדם, לגילוי מקומה של התנועה הפרטיזנית ביערות, ששמועות עליה נפוצו באותו זמן בקרב היהודים והליטאים כאחד. שלוש קבוצות של סיירים נשלחו מן הגיטו למשימה זו. קבוצה אחת, ובראשה ישראל מילשטיין, מסגר לפי מקצועו ומראשוני הפעילים במחתרת הגיטו (השתייכו אליה גם: בצלאל יפה, יאשה דוידוב, משה סלאוויאנסקי ומיכאל טייטל), יצאה למזרח-ליטא, נתקלה בדרכה ביחידת משטרה ליטאית, וכל חבריה ניספו. קבוצת סיירים שניה, ובראשה אהרן וילנצ'וק, הגיעה עד ליערות יאָזנה (בדרום-ליטא). משלא הצליחה לגלות שם עקבות פרטיזנים חזרה לגיטו בשלום. הקבוצה השלישית יצאה ליערות יאנובה (מרדכי ליפקוביץ, מרדכי שטרן וזלמן בורודאבקה). גורלה של קבוצה זו היה כמו של הקבוצה הראשונה: חבריה ניספו בהיתקלות עם המשטרה הליטאית.

ידועים לנו פרטים על נסיון לקשור קשר עם פרטיזנים בודדים, שעשה באותה תקופה שמואל מורדקובסקי ("שמואליק"), שעבד אז בבריגדת-העבודה, בפיקות משמר גרמני, ביערות שבסביבת יאנובה. האוכלוסיה בכפרי הסביבה היתה רוסית ("בורלאקים") והתייחסה אל העובדים היהודים באהדה. רובם של אנשי הבריגדה ניצלו מצב זה לסחר-מכר ולחליפין של בגדים וכלי-מיטה למצרכי-מזון. שמואל מורדקובסקי, שלאחר מכן הצטיין כאחד הלוחמים הזריזים והנועזים ביותר בין לוחמי גיטו קובנה, מצא כי התנאים נוחים כאן לפעולה חשובה הרבה יותר. כאובייקט לפעילותו ה"מסחרית", כביכול, בחר לו באלמנה עניה ממוצא רוסי, שהתגוררה בביקתה רעועה בקצה הכפר, בסמוך ליער עבות. קיננה בו תחושה, כי כאן יש סיכוי לפגוש במישהו מ"אנשי היער" (כך כינו איכרי הסביבה את הפרטיזנים הסובייטיים). ואמנם, חושיו לא הטעוהו. יתירה מזו: שני הפרטיזנים שניאותו — בתיווכה של האלמנה — להיפגש אתו בביקתה, נתנו בו אמון, התידדו עמו ואף הציעו לו באחד הימים לברוח ממקום עבודתו ולהצטרף אליהם. למרות הפיתוי הגדול דחה שמואל מורדקובסקי את ההצעה. הוא ראה את עצמו קשור ליהודי הגיטו ולתנועתו — "החלוץ הצעיר", שהצטרף אליה זמן-מה לפני כניסתו לגיטו. אם גם לא הוטלה עליו במפורש הפעולה הזאת, הוא ראה בה מעין שליחות. מכיון שנתברר לו, כי ביערות יאנובה אין תנאים להקמת בסיס בשביל חבריו הלוחמים, חזר אל הגיטו ושיתף עצמו בהכנות ליציאה המאורגנת.

שינוי מכריע, ככל שמדובר בקשרי המחתרת עם גורמים שמחוץ לגיטו, חל בשלהי הקיץ ההוא. הפעם באה היוזמה מצד שליחי התנועה הפרטיזנית הסובייטית, ודבר זה מסביר כנראה את ההצלחה. אחרי גישושים ואמצעי-זהירות משני הצדדים, נוצר יום אחד מגע בין קומוניסט ליטאי ותיק לבין מכרו היהודי יעקב לוי, שעתה היה פעיל ב"ארגון האנטי-פאשיסטי" בגיטו. הליטאי מסר ליהודי מכתב מצנחנית יהודיה ממוסקבה, ששהתה באותו זמן בחשאי בווילנה. על-פי תוכן המכתב הבינו אנשי המחתרת בגיטו, כי הכותבת היא גסיה גלזר, עסקנית ידועה של המחתרת הקומוניסטית בליטא מלפני המלחמה. הארגון הקומוניסטי בגיטו נתבקש לשלוח שליח לווילנה, לפגישה עם גסיה גלזר ("אלבינה", לפי שמה המחתרתי). היה ברור כי משימה מסוג זה דורשת ממבצעה כמה וכמה סגולות שלא כל אדם מחונן בהן: אומץ-לב בלתי-רגיל מלווה בזהירות וגמישות, כושר החלטה מהירה, התמצאות בשטח בלתי-מוכר, כוח התמדה רב וכיוצא בזה. את המשימה נטל על עצמו חיים ילין, ונתברר בדיעבד כי אכן היה מחונן בכל הסגולות הללו. מי שהכירו לפני המלחמה, את האברך הצעיר המצניע-לכת, איש המשמרת הצעירה של סופרי-אידיש בקובנה, לא העלה על דעתו כי הוא עשוי להשתנות במידה כזאת בתנאים החדשים. הוא מילא את המשימה למעלה מן המשוער. לא זו בלבד שנפגש עם הצנחנית ממוסקבה. הוא אף חדר, יחד עמה, ליערות רודניקי, שבהם היו ממוקמים בסיסי הבריגאדה הפרטיזנית הסובייטית הליטאית. ילין שהה בבסיסים אלה כשבועיים וקיבל שם אימון פרטיזני מזורז.

אחרי שובו לגיטו העמיד ילין את הוועד המתאם של המחתרת

על עובדת המגעים עם התנועה הפרטיזנית הסובייטית. בכך נכנסה מחתרת הגיטו לשלב חדש בתולדותיה. הסימן המוחשי לתקופה חדשה זו היתה "תכנית אוגוסטובה", שהציעוה הקומו־ניסטים בגיטו למחתרת הלוחמת כולה. טענתם היתה כי יש להם ידיעות מהימנות על אפשרות הקמתו של בסיס פרטיזני גדול בגוש היערות הענקי שבסביבות העיירה אוגוסטובה, מקום שנפגשו בו לפני מלחמת־העולם השניה גבולותיהן של ליטא, פולין ופרוסיה המזרחית. נתקבלו כנראה ידיעות כי ביערות אלה תוצנח בקרוב קבוצה מיוחדת ("ספּצ־גרופּה") של מדריכי פרטיזנים, והם אשר ידריכו את לוחמי הגיטו ויסייעו בידיהם להקים בסיסי פרטיזנים. אמנם רחוקה הדרך מקובנה לאוגוס־טובה, אך ברירה אין, וזו האפשרות היחידה למימוש המשימה של היציאה ליערות.

הוועד סמך ידו על "תכנית אוגוסטובה".

בפלוגות־הקרב החלו הכנות קדחתניות למבצע. נבחרו הלו־חמים המוכשרים והפעילים ביותר. הוכנו מפות מיוחדות של האזורים שבין קובנה ואוגוסטובה. המועמדים ליציאה קיבלו אימון צבאי מוגבר, לבוש מתאים וחומרי עזרה ראשונה. על יציאתה של אחת הקבוצות מספר אחד מחבריה, חיים גלעין (גכטל):

"הקבוצה הורכבה מתאי־לוחמים, לפי מפתח תנועתי. התאים עזבו את הגיטו בנפרד, בעגלות שהובילו עצים לגיטו. בעגלות נסענו כמה ק"מ דרום־מערבה מקובנה עד שהגענו להירשה. שם הורידו אותנו ונשארנו לבדנו. רק שם הכרנו איש את רעהו. בקבוצה היו 18 איש וביניהם: אליעזר צודיקוב (היה מפקד הקבוצה), מיכאל יצחקי (גלבּטרונק), חיים גלעין, אהרון וילנצ'וק, שמואל מורדקובסקי, פרנקל, וכן בחורה או שתיים. היו לנו 3 אקדחים, 5 רימונים, ולכל אחד פגיון שהוכן במיוחד בגיטו. צודיקוב היה מצויד גם במפת הדרך, אך ראינו שאינו מתמצא בה. עד מהרה התחילו ויכוחים איך ללכת. שמואל מורדקובסקי הציץ במפה וכדרכו התמצא מיד במצב. הפיקוד עבר לידיו והוא גם מצא את השבילים הנכונים. כך התקדמנו לאור היום, לפי ההוראות המפורשות שקיבלנו מהמטה, עד שהגענו למסילת־הברזל ליד מאריאמפול. ידענו שמקום כזה עלול לזמן לנו הפתעות. מורדקובסקי ווילנצ'וק יצאו לבחון את המסילה. חכינו להם עד בוש, והם לא חזרו. שיערנו כי ה"סיירים" נטו מן הדרך ולא מצאו את מקום הימצאה; לא ידענו מה לעשות. המפה נשארה אצל הסיירים והיינו אובדי־עצות. חלק גדול מאנשי הקבוצה החליט לשוב מיד לגיטו. חמישה חברים, ביניהם גם אני, החלטנו להמשיך בדרכנו דרומה. לקחנו מן החוזרים את נשקם ונפרדנו מהם. אך גם אנו לא הצלחנו למצוא את הדרך. תוך חיפושים אחרי הדרך הנכונה איבדנו זה את זה ונשארנו שניים. החלטנו כי אין טעם להמשיך, הטמנו את נשקנו באדמה ושמנו פעמינו בחזרה לגיטו. ניסינו להצטרף ל"בריגדה" יהודית מהגיטו, שעבדה לא רחוק ממארי־אמפול, אך המשמר הגרמני הבחין בנו ומסר אותנו לגישטאפו. היינו הראשונים מ"יוצאי אוגוסטובה" שנתפסו על־ידי הגיש־טאפו, ומכיון שלא מצאו אצלנו שום דבר שהעיד על משימתנו יכולנו לטעון כי יצאנו לכפר לקנות מצרכי־מזון — והאמינו לנו. למחרת החזירונו לגיטו..."

כשלונם של היוצאים הראשונים לא הרתיע את המארגנים. היציאה מן הגיטו התנהלה לפי התכנית. אחת ליומיים או שלושה עזבה את הגיטו קבוצה נוספת, כל אחת בדרך משלה.

על יציאתה של קבוצה אחרת מספרת מרים בוז:

"לילה תמים התדיינו בקולקטיב התנועתי שלנו כדי להחליט מי ומי היוצאים. קבוצתנו מנתה 12 איש ובה שניים מחברינו: ליאו זימן ואני. במשך שבוע אימנו אותנו והסבירו את הדרך. לפי מפות ישנות נקבעו מקומות המפגש. הקבוצה (קראו לה "אוטריאד") חולקה לכיתות בנות 3 חברים והוטל עליהן להגיע למקום המפגש (לפני אוגוסטובה) בדרכים שונות. את שער הגיטו עברנו עם היוצאים לעבודה. את הגשרים על הווילִיה ועל הניימן עברנו בשלום. התקדמנו דרום־מערבה. הכפריים לא נתנו בנו אמון מלא, אם מחמת המראה היהודי והלשון הליטאית הנלעגת של שני חברי, ואם מחמת הלבוש האיכרי שלנו ה"מגושם" במקצת — אך עזבונו לנפשנו. במחצית היום הראשונה נתברר לנו כי המפות הוליכו אותנו שולל. התעלות שבמפה לא היו בנמצא כלל, ובמקום החורשות המסומנות היו קיימות זה כבר נקודות ישוב. אף־על־פי־כן הגענו לאותה מסילה שלפני יער גדול — מקום המפגש עם קבוצתו של ליאו זימן. הם לא הגיעו. בלית־ברירה המשכנו בדרכנו. המפה בגדה בנו כליל. פילסנו לנו דרך לכביש קובנה—מאריאמפול (בהתאם להוראות) וכאן עלתה המשטרה על עקבותינו. מצאנו מקלט ביער, בבור מוקף שיחים. שריקות ושעטות מגפיים הגיעו אלינו מכל עבר. אך הם חזרו כלעומת שבאו: הגיע הערב וצריך היה להחליט מה לעשות הלאה. אחד מאתנו חלה והחל להשתעל. יצאתי כדי להתחקות על המצב. מפי איכרים נודע לי, שבימים האחרונים נערכו כאן מצודים וצעירים יהודים נתפסו. לא היתה ברירה אלא לחזור ולמסור דין־וחשבון על הדרך והמפות ועל המצב. לחזור היה לא פחות מסוכן מאשר להתקדם. הלכנו בכביש, אחד אחד, ברווחים של 50 מטר. ברגל ובעגלות איכרים הגענו העירה ועם בריגדות־עבודה הסתננו לגיטו..."

בסך־הכל יצאו את הגיטו במסגרת "מבצע אוגוסטובה" כ־80 חברים, בנים ובנות, רובם חברי ארגוני־נוער. במבצע השתתפו הארגונים הבאים: הארגון האנטי־פאשיסטי, "השומר הצעיר", "החלוץ־הצעיר־דרור", נצ"ח (נוער ציוני חלוצי), גורדוניה, אב"צ (ארגון ברית־ציון), בית"ר. רובן של הקבוצות נתפסו בדרך על־ידי שוטרים ליטאיים וגרמניים ונמסרו לידי הגיש־טאפו. אצל אחד הלוחמים מצאו אקדח, שעלול היה לשמש לאנשי הגישטאפו עדות כי יש להם ענין בפעולה מאורגנת. הם דרשו מן העצורים שיספרו להם את האמת על מוצאם, ארגונם ומטרת מסעם. עינו אותם עינויים קשים, אך לא הוציאו מפיהם דבר על תנועת־המרי בגיטו. הלוחמים טענו, כי אין בין הקבוצות השונות כל קשר וכי הם התחמקו מן הגיטו כספסרים, כדי לקנות בכפרי הסביבה מצרכי־מזון ולהכניסם לגיטו. המעטים שנשארו בחיים סיפרו, כי בכלא של הגישטאפו הצטיין במיוחד ליאו זימן, ששלט ברוחו עד הרגע האחרון, עודד וניחם את שאר החברים ודאג ליחסים חבריים ביניהם. בשעות הקשות ביותר ידע זימן לארגן שיחה על עניינים כלליים ולנחם את החברים בדברים נרגשים על ארץ־ישראל, על הגשמת האידיאל הציוני והסוציאליסטי ועל מפלת גרמניה הקרבה והולכת.

לגבי אחד מן העצורים היה חשד שלא החזיק מעמד תחת לחץ המכות והעינויים הקשים וגילה משהו על נסיבות היציאה מן הגיטו. היה זה הצעיר משה גרבר. מצאו אצלו אקדח, שאגב,

היה מוסתר במכנסיו. בעת החקירות היכוהו מכות-רצח ודרשו שיספר מי נתן לו את האקדח. לפי גירסה אחת, כל שמסר גרבר * היה, שבזמן שחצתה קבוצתו את שער הגיטו עמד שם יצחק רבינוביץ, מראשי לשכת-העבודה בגיטו. לפי גירסה אחרת נקב גרבר בשם משפחתו של מי שנתן לו כביכול את האקדח. אנשי הגישטאפו אסרו למחרת את כל בעלי שם-המשפחה הזה מבין תושבי הגיטו, אך הללו לא ידעו מאומה על נשק ועל בריחה מאורגנת וכעבור ימים מספר שוחררו. אנשי הגישטאפו התייאשו מן התקווה להוציא ידיעות כלשהן מן הצעירים העצורים והחליטו להוציאם להורג. חלק מהם הומתו מיד והשאר הועברו לפורט-התשיעי והועסקו שם במלאכת-התופת של שריפת גוויות היהודים שנטבחו במבצעי-הטבח הגדולים ב-1941. הללו הצליחו, כידוע, לארגן את הבריחה המפורסמת מן הפורט, הנחשבת אחד ממעשי-הגבורה המזהירים בתולדות תנועת-המרי בגיטו קובנה.** כמה מן הבורחים הסתננו חזרה לגיטו והגיעו לאחר-מכן ליערות רודניקי: אלתר פייטלסון, מיכאל יצחקי (גלבטרונק), אהרן וילנצ'וק, טוביה פרידמן, פנחס קראקינובסקי, משה גרבר, אהרן מאנייסקין, טוביה פילובניק, אבא דיסקאנט, שמעון אידלסון, ברל גמפל, ישראל גיטלין.

שניים בלבד מאנשי "מבצע אוגוסטובה", שמואל מורדקובסקי ונחמיה אנדלין, הגיעו בשלום למחוז-חפצם. הם גם מצאו ביער את המקום שנועד לשמש בסיס ללוחמי הגיטו ושלפי ההשערה צריכה היתה להימצא בו ה"ספץ-גרופה" ממוסקבה. לתמהונם לא מצאו שם זכר לפרטיזנים. השניים שוטטו כמה ימים ביער הגדול. הם הבינו, כי בכוחות עצמם אין הם יכולים לחלום אפילו על הקמת בסיס פרטיזני באיזור שרגל פרטיזן טרם דרכה בו. בלית-ברירה שמו את פעמיהם חזרה לגיטו. עצם העובדה שהצליחו לעבור בשלום את המרחק העצום מקובנה לאוגוסטובה הלוך ושוב, היתה באותם הימים בבחינת מעשה-גבורה בלתי רגיל והעידה כי השניים נועדו למבצעים פרטיזניים גדולים. התועלת המיידית שהצלחתם הביאה לתנועת-המרי בגיטו היתה, שנתפזרו כליל האשליות באשר לאפשרות של הקמת בסיס-פרטיזנים באוגוסטובה.

עובדה זאת, וכן סופם הטראגי של רוב ה"יוצאים" שנתפסו בדרך, גרמו לדכאון קשה בשורות הלוחמים והוועד. הוטל ספק בממשות קשריהם של הקומוניסטים עם המחתרת הליטאית בעיר ופחתה האמונה בשמועות ובאגדות על ריכוזי פרטיזנים גדולים ביערות ליטא. הוועד החליט להפסיק את היציאה מן הגיטו עד שלא תתקבל הוכחה על קשר ממשי ומהימן עם מפקדת פרטיזנים כלשהי.

תוצאה אחרת של כשלון "מבצע אוגוסטובה" היתה התפתחות פוליטית-חברתית חשובה בקרב המחנה של "ארץ-ישראל העובדת". עד כה היה מחנה זה מפוצל. "החלוץ-הצעיר-דרור", גורדוניה ונצ"ח היו אמנם קשורים עם צ"ס, אך כל אחד בנפרד. המקשר ביניהם לבין הוועד היה מנחם סדובסקי. "השומר הצעיר", לעומת זאת, קיים עד אז קשרים הדוקים עם הקומוניסטים. בקרב הנהלת צ"ס הסתמנה מגמה לנתק לגמרי את היחסים עם אנשי "השומר הצעיר" ולעזוב אותם לנפשם. אך כמה מן החברים, ובתוכם פסח משקוץ ומנחם סדובסקי, התנגדו לכך בתוקף ועשו מאמצים לקרב את השומרים למחנה של "א"י העובדת". עתה היתה השעה כשרה לשינוי זה. אנשי השוה"צ היו מאוכזבים מפזיזותם של מנהיגי הקומוניסטים, והיחסים ההדוקים בין שתי התנועות התרופפו והלכו ולבסוף "נתפרדה החבילה". השוה"צ התקרב אז אל שאר התנועות החלוציות ובאוקטובר 1943 הוקם בגיטו ארגון משותף של התנועות "החלוץ-הצעיר-דרור", "השומר הצעיר", "גורדוניה" ונצ"ח. בעת ובעונה אחת נוסד על-ידי הארגון הקיבוץ הראשון בגיטו. חברי הקיבוץ היו רובם ככולם אנשי פלוגות-הקרב שהתכוננו, בבוא שעת הכושר, לצאת ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. ב"תקופה הפרטיזנית", שיסופר עליה להלן, נהפך הקיבוץ, שביתו בגיטו היה ברחוב מילדוס 7, לאחד המרכזים החשובים לחישול הכוחות הלוחמים והכשרתם לחיי לחימה בשורות הפרטיזנים. תפקיד עיקרי בהקמת הקיבוץ מילאו ירחמיאל וסקוביניק, מנחם סדובסקי, אלי ראווזק וברל רודמן.

ג. "התקופה הפרטיזנית" בגיטו

בגיטו היתה זו שעת דיכאון וחרדה. תושבי הגיטו טרם הספיקו להתאושש מן המהלומה הקשה של הגירוש לאסטוניה שבוצע בחלקו על-ידי ה"אלטסטנראט" והמשטרה, ובחלקו, באכזריות פרועה, על-ידי אוקראינים ואנשי וולאסוב, משרתי הס.ס.* אותו זמן התחיל תהליך ה"קסירקוט" שטמן בחובו סכנות חמורות לשארית העדה היהודית. בראשית נובמבר ניגשו להקמת מחנה-עבודה ראשון ליד שדה-התעופה, בשביל 1,500 יהודים. מחנה שני מסוג זה הוקם בשאנץ (פרבר קובנה) וגם לשם הועברו אחר-כך 1,500 יהודים. פיצולו של הגיטו למחנות קטנים, שבכל רגע ניתן היה לחסלם כליל, היה לעובדה. בקרב תושבי הגיטו גברה החרדה. מצד אחד הגיעו יום יום ידיעות על נצחונות חדשים של בנות-הברית בחזיתות המזרח (שחרור אוקראינה) והדרום (הנחיתה באיטליה) ומפלתה הסופית של גרמניה הנאצית כבר נצטיירה באופק. מצד שני, הונף שוב גרזנו של הכורת. "הגאולה על האף והמאכלת על הצוואר" — היו אומרים יהודי הגיטו מתוך לעג מר. האנשים נאחזו באמצעי-ההצלה האחרונים. היו שעזבו את הגיטו וניסו להיחבא אצל מכרים ליטאים, ואחרים השתדלו למצוא מקום-מקלט לפחות לילדיהם. רבים ניגשו לבניית בונקרים תת-קרקעיים מתחת לבתיהם, כדי להיחבא שם עם התקרב החזית לקובנה. הוועד הגיש עזרה רבה לאנשים ובניית ה"מאלינות" קיבלה ממדים נרחבים.

בתנאים אלה הגיעה להנהגת המחתרת הידיעה, כי מפקדת הבריגדה הפרטיזנית ביערות רודניקי החליטה לפתוח את בסיסיה שם בפני לוחמים מגיטו קובנה. הידיעה עשתה לה

---

* על גורלו הטראגי של משה גרבר לאחר מכן ביער, ראה להלן.
** עיין מאמרו של א. פייטלסון, עמ' 151.

* הערת העורך: מפקד הגיטו גקה נהג בערמה. הוא הורה ל"אלטסטנראט" להכין רשימה של 3,500 איש, שיועברו למקום שנקרא אז'אראַצ'י, במרחק 30 ק"מ מקובנה, שם יגורו ויעבדו בקביעות. ב-25 באוקטובר 1943 נמסרה הרשימה לגקה. למחרת ניתנה ל"אלטסטנראט" ולמשטרת-הגיטו פקודה לגייס את האנשים שברשימה, אך מאחר שקצב הגיוס לא מצא חן בעיני הגרמנים, נמסר גיוס האנשים לאוקראינים ולאנשי וולאסוב שעשו את הדבר באכזריות גדולה. בניגוד להבטחותיו של גקה נשלחו כל הראויים לעבודה לא לאז'אראַצ'י, אלא לאסטוניה, והזקנים והילדים — להשמדה באושוויץ.

חיש־מהר כנפיים במחתרת. כתגובה גבר הזרם של בני־נוער אל שורותיהן של התנועות במחתרת. בתוך התאים התחזקה הפעילות החברתית, קדחת־קרב אחזה בלוחמים, השורות התלכדו והאווירה האופטימית פרצה החוצה וחישמלה את הגיטו. בסימטאות העלובות הידהדה בערבים שירתם מלאת העוז והאמונה של אנשי הקיבוץ ברחוב מילדוס 7.

בסוף נובמבר היתה מוכנה ליציאה קבוצת הלוחמים הראשונה: 9 אנשים מטובי הלוחמים ובראשם אליהו אולקין. אנשי הקבוצה היו מזויינים ומאומנים היטב בשימוש בנשק. חברי הארגון הצליחו קודם לכן להתקשר, באמצעות חבריהם הליטאים, עם צנחנים סובייטיים שצנחו בסביבות קובנה והתכוננו לצאת ליערות רודניקי. באחד הערבים חמקו תשעת הלוחמים מן הגיטו, הצטרפו ליד קובנה לצנחנים ואחרי הליכה של ימים מספר הגיעו בשלום לבסיס הפרטיזני של הגדוד הקובנאי "סמאֶרט אוקופאנטאם" (מוות לכובשים) שביערות רודניקי. מטה הגדוד בחר מיד מתוך הקבוצות הראשונות כמה לוחמים, וביניהם שמואל מורדקובסקי ונחמיה אנדלין, ברוך לופיאנסקי ואחרים, והוטל עליהם התפקיד לשמש מורי־דרך פרטיזניים לקבוצות הנוספות שעתידות היו לצאת מגיטו קובנה אל היער. הבחורים קיבלו אימון מתאים והוראות מפורטות על ארגון הקבוצות, הכשרתן הצבאית וכן על כללי ההליכה הפרטיזנית בשטח האויב. דרישתו העיקרית של המטה היתה שהקבוצות יביאו עמהן ליער נשק ראוי לשמו. "אקדחים — נאמר למורי־הדרך — אין בהם תועלת רבה במלחמה פרטיזנית. דרושים לנו רובים אוטומטיים (תת־מקלעים) ואף מקלעים, ותחמושת רבה לכלי־נשק אלה..."

אנדלין, מורדקובסקי וחבריהם, חזרו לגיטו למודי הטאקטיקה הפרטיזנית, ומסרו לראשי המחתרת בגיטו את ההוראות בענין הנשק והציוד. הדבר חולל מפנה מכריע בדרכי הפעולה של התנועה הלוחמת והוועד. עשרות לוחמים היו כבר בזמן ההוא מוכנים, מבחינה נפשית, לצאת ליערות. אך כיצד מספקים להם נשק "ראוי לשמו", כפי שדורש המטה הפרטיזני? ואם תימצא האפשרות לרכוש נשק, האם להכניסו לגיטו או להחזיקו בעיר? כך או כך — כיצד יצליחו הלוחמים בהיותם מזויינים ברובים, תת־מקלעים ומקלעים, להתחמק מהגיטו ולעבור את קובנה העיר ואת כל מחוז־קובנה השורץ חיילים ושוטרים גרמניים? לאור הבעיות האלה נראו כל ההכנות שנעשו עד כה כ"משחק ילדים", אך עובדה היא שאנשי הוועד לא נרתעו מפני הסכנות והקשיים שמשימה זו היתה כרוכה בהם, וניגשו לפעולה. עיקר המרץ רוכז בענין ר כ י ש ת ה נ ש ק. בשטח זה נעשה הרבה גם קודם לכן. הארגון האנטי־פאשיסטי "החדיר" בעוד מועד חלק מאנשיו לאותן "בריגדות העבודה" היהודיות שהועסקו על־ידי הגרמנים במחסני־נשק, בסדנאות לתיקון נשק ובכל מקום אחר, בו היה סיכוי לקנות במשיכה נשק ולהעבירו אל הגיטו, כגון: "הפורט החמישי", ה"וואפנמייסטריי", "שטאבס־באטאל־יון", חיל התותחנים בשאנץ, בית־החולים הצבאי בקובנה, מחסן־הנשק של ההגנה האנטי־אווירית ועוד. בכל המקומות האלו היו אנשי הארגון "מחרימים" חלקי אקדחים, תחמושת וכלי־נשק אחרים. המסגר שמושקוביץ הצליח להביא מן ה"וואפנמייסטריי" אל הגיטו חלקים, שמהם הרכיב שתי מכונות־יריה. הבנות ליבה שווארץ, שרה רובינסון וגיטל אברמסון התקינו להן כדים מיוחדים למרק, עם תחתית כפולה, והיו מבריחות דרך השער אקדחים ותחמושת. ברכישת נשק ובהכנסתו לגיטו הצטיינו ז'אן שפרלינג, יעקב לוי, שולמית לרמן, ליובה שר ואחרים. "מבצע נשק" בממדים גדולים אורגן על־ידי הלוחמים בינואר 1944 ב"וואפנמייסטריי". בבתי־מלאכה אלה עבדה פלוגה של מסגרים יהודים וביניהם כמה חברי הארגון. הם ראו כי בחדר־המשמר עומדים דרך־קבע 11 רובים ללא שמירה מיוחדת. כן נודע להם כי בלילה מסתובב רק שומר אחד סביב כל בנייני המפעל. הבחורים התאימו מפתח לדלת של חדר־המשמר, ציירו מפה מדויקת של המקום ומסרו זאת למטה. באחד הלילות (ינואר 1944) חמקו מן הגיטו שלושת הלוחמים איציק מיקלישאנסקי, מנדל מושקוביץ ויעקב לוי. מחוץ לגיטו חיכתה להם מונית שנשכרה לצורך זה על־ידי המטה. המכונית הסיעה אותם למקום־הפעולה ועצרה כמה עשרות מטרים משער בתי־המלאכה. הבחורים הסתננו אל החצר, פתחו את הדלת ותחבו לתוך שק את כל 11 הרובים. בחצותם את החצר שנית כמעט עלו על הזקיף. ברגע האחרון ממש קפצו אל התעלה בסחבם את המלקוח אתם. משעבר הגרמני בלי להשגיח בהם, עלו על המכונית והביאו את הנשק למקום סודי בעיר.

ברם, הדרך העיקרית לרכישת נשק היתה קניה בכסף. נציגי המחתרת קנו נשק משוטרי־העזר הליטאיים ששמרו על הגיטו, מאזרחים פשוטים וגם מגרמנים.

חמורה היתה בעיית ה א י ח ס ו ן ש ל ה נ ש ק שנרכש. היו שתי אפשרויות: להכניס את כל הנשק לגיטו, להסתירו באחד הבונקרים התת־קרקעיים שעמדו לרשותו של המטה וכל אימת שקבוצת לוחמים תהיה מוכנה ליציאה — לספק לה את כמות־הנשק הדרושה ולעזור לה להוציאה שוב מן הגיטו; או לאחסן את הנשק מחוץ לגיטו ולקחתו משם בעת הצורך. לדרך השניה היה יתרון חשוב בכך, שהסיכון לגיטו כולו היה מינימלי: במקרה של בגידה או תקלה אפשר היה לטעון, כי בין הנשק והאנשים שטיפלו בו לבין הגיטו אין כל קשר. ואמנם נהג המטה, ברוב המקרים, לפי שיטה זו. אף־על־פי־כן אי־אפשר היה להמנע לגמרי מן הדרך הראשונה, והיו לכך כמה סיבות:

ראשית, כמויות מסויימות של נשק נרכשו על־ידי תנועת־המרי עוד לפני שהוחלט על יציאה מן הגיטו. ההנחה היתה אז שהתנועה תשתמש בנשק בגיטו עצמו, לשם התגוננות. שנית, לא קל היה למצוא בעיר מקום לאחסן בו כמויות גדולות של נשק "כבד", כמו רובים ומקלעים. שלישית, חלק גדול של הנשק, ביחוד הנשק הקל, "נקנה", כפי שסופר, במקומות־עבודה על־ידי לוחמים שעבדו שם, ואלה לא היתה להם כל אפשרות — פרט למקרים יוצאים מן הכלל — להביא את "שללם" למקומות־סתר בעיר; הם יכלו רק לקחת עמהם את חלקי הנשק, בחזרם הביתה, לגיטו. רביעית, בהרבה מקרים היה הנשק שנרכש במצב עלוב למדי והיה טעון תיקון יסודי פחות או יותר; תיקונים אלה נעשו בסדנאות הגיטו (על־ידי פייבל סידרר ובנו, מרדכי בריק ועוד). ולבסוף, כלי־נשק אחדים היו דרושים לכל קבוצה שהתכוננה לצאת לאימונים בשימוש בהם. מכל הבחינות היה רצוי ואף הכרחי שהלוחם ידע להפעיל ללא תקלה את הרובה, תת־המקלע או המקלע בו ברגע שיקבלו ליד.

מסתבר איפוא שהיה הכרח להכניס לגיטו חלק ניכר של הנשק שנרכש. לפי עדותו של ירחמיאל ברמן, שבעצמו עסק

ברכישת נשק, ואף נתפס פעם על־ידי שומרי השער עם רקיטה בתוך שק עצים להסקה, הוכנסו לגיטו בזמנים שונים בסך־הכל 22 רובים, 3 מקלעים קלים, 42 רימוני־ביצה, 20 רימוני־יד, 15 אקדחים מטיפוס "פארבלום" ושני ארגזי תחמושת. בסך־הכל היו לרשות ארגוני המחתרת כ־30 רובים, 10 כלי־נשק אוטו־מאטיים (מקלעים), עשרות אקדחים וכמות ניכרת של תחמושת.

קלה יותר יחסית היתה בעיית אימונן בנשק של הקבוצות שהתעתדו לצאת. התגייסו לתפקיד זה החברים שעסקו באימון תאי־ההתגוננות בתקופה הקודמת: סגן־המפקד של משטרת־הגיטו, יהודה זופוביץ, קצין־המשטרה יהושע גרינברג, שאול פינקל, משה פטריקנסקי, מיכאל פאסטרנאק ועוד. השיעורים התקיימו באחד הבונקרים התת־קרקעיים או בדירה מוסתרת היטב, והלוחמים למדו את ה"מקצוע" בשקידה ובהתלהבות. הם למדו להשתמש בכלי־נשק שונים, כגון אקדח־נאגאן רוסי, פארבלום, רובה רוסי וגרמני, רימון ומקלע.

מסובכת והרת־סכנות היתה הוצאת הלוחמים מן הגיטו. היציאה ברגל לא באה בחשבון, כאמור, הן בגלל החימוש ה"כבד" של הלוחמים והן מחמת העובדה שאיזור קובנה היה באותו זמן מלא יחידות צבא, ג'נדרמריה ושאר החלאה הגרמנית. נשארה איפוא אפשרות אחת ויחידה: להסיע את הלוחמים קבוצות קבוצות במכוניות־משא אל מעבר למחוז קובנה, עד הגיעם לנקודה סמוכה לאיזור הפרטיזנים, משם ניתן לעשות את שארית הדרך ברגל, כפלוגת־פרטיזנים סדירה. מי שיש לו אפילו מושג קלוש ביותר על תנאי הזמן יוכל לשער בנפשו כמה העזה, זריזות וחירוף־נפש דרושים היו לביצוע תכנית נועזת כזו. על כל צעד איימה הבגידה. מכל פינה נכונו הפתעות. אך המטה לא נרתע גם מפני סכנות אלה. בסכום־כסף רב נשכר נהג ליטאי, שהתחייב לקחת במכונית־המשא שלו את הקבוצה הראשונה משער הגיטו ולהסיעה עד לק"מ ה־70 דרומה־מזרחה מקובנה.

שתי המשימות הללו, רכישת הנשק ושכירת הנהג, דרשו ס כ ו מ י ־ כ ס ף עצומים. לפי חישובים שנעשו על־ידי פעילי המחתרת עלתה יציאתו של כל לוחם מן הגיטו כ־2,000 מארק. באופן עקרוני שומה היה על כל לוחם להכניס סכום כזה לקופת ארגונו, שכן מקורות־המימון הרגילים של המחתרת לא היו עשירים למדי וגם שאר דרכי ההצלה דרשו אמצעים כספיים ניכרים. ואמנם עשו המועמדים ליציאה מאמצים נואשים להשיג את הסכום: הם השכירו עצמם לכל מיני עבודות קשות, מכרו מחפציהם האישיים כל מה שניתן היה למכור וכיוצא בזה. במקרים מסויימים השתדלה התנועה, הארגון שהלוחם היה חבר בו, או הוועד, לגייס את הסכום הדרוש. לצורך זה נערכו מדי פעם מגביות בין "עשירי" הגיטו. לאיסוף הכספים התגייסו עסקני־ציבור אחדים. בדרך זו הקיפה הפעולה למען התנועה הפרטיזנית שכבות־עם רחבות למדי. לא היתה גם אפשרות לשמור על פעולות בעלות ממדים כאלה בסודיות גמורה ואוכלוסיית הגיטו, על שכבותיה ומעמדיה השונים, ידעו אם בבירור ואם במעורפל, על המתרחש. יחסם של המוני העם אל התנועה לא היה אחיד: מצד אחד גרמה להם סיפוק רב העובדה שנעשה משהו כדי לנקום ברוצחים הנאצים. אך מצד אחר מלאו לבותיהם חרדה ופחד לכל מחשבה על נשק ועל התנגדות בנשק שעלולה להביא שואה על הגיטו. לעיתים הביא הדבר אפילו לרגשי איבה כלפי הלוחמים "הבורחים ליערות כדי להציל את נפשם, ועל הגיטו מביאים חורבן וכלייה..."

אולם יש להודות שבתקופת השיא של היציאה ליער (עד חיסול המשטרה, שיסופר עליה להלן) לא הגיעו הדברים בגיטו קובנה למעשי־איבה כלפי התנועה הלוחמת. ידוע לנו על מקרה אחד שבחור מן הגיטו, י. פיין, מילא זמן מה תפקיד של סוכן הגישטאפו בגיטו והתחיל לבלוש אחר סימנים של תנועת מחתרת. הדבר נתגלה למטה בעוד מועד, פיין נעצר על־ידי משטרת־הגיטו ונמסר למטה לחקירה. משנתבררה האמת על תפקידו, הוצא עליו פסק־דין מוות. גזר־הדין הוצא לפועל ביריה באחד הבונקרים התת־קרקעיים של הגיטו. הארגון הלוחם הראה גם את נחת־זרועו בכמה מקרים של שוד בגיטו ושל הלשנה בקשר ל"מפעל הבונקרים התת־קרקעיים". תגובה הח־לטית זו של המטה עשתה את שלה ועד חיסול המשטרה כמעט ולא נודעו לגרמנים פרטים על מציאותם ופעולותיהם של תנועת־המרי והפרטיזנים בגיטו.

אין ספק שעם כל מסירותם ופעלתנותם של אנשי הוועד, עם כל החלטיותם ועוז רוחם, כושרם המלחמתי והמחתרתי של אנשי המטה, עם כל זריזותם והעזתם של הלוחמים, ואף עם היענותו של תושב הגיטו הפשוט — לא היה מתאפשר המפעל המפואר של תנועת־המרי בגיטו קובנה אילולא יחסם האוהד או לפחות ה"סובלני" של אנשי ה"אלטסטנראט", וד"ר אלקס בראשו, ושאר מוסדות הגיטו אליה, ואילולא העזרה הפעילה שהגישה לה משטרת־הגיטו. פרשה זאת מסובכת למדי וטעונה מחקר מיוחד. כאן יכולים אנו להצביע על כמה נקודות בולטות בלבד. לאנשי הוועד ומטה־המבצע היתה גישה לתיקי ה"קסירקוט" והם יכלו להשפיע על כך שהחלטות הוועדה לא תפגענה בפעולותיה של התנועה הלוחמת. משרד־העבודה הסכים לדאוג לכך שהלוחמים יימצאו תמיד במקום הרצוי לתנועה כשהם נחוצים בגיטו — שלא יוצאו בכוח לעבודה בעיר, ואם עליהם להיות במקום־עבודה מסויים בעיר — שיכניסו אותם לבריגאדה המתאימה בשעת חלוקת כוח־העבודה ליד השער. "בתי־המלאכה הגדולים" של הגיטו העסיקו שורה של לוחמים והרשו להם לבצע במקום את כל העבודות הדרושות לתנועה. בהסכמתו המלאה של משה סגלסון, מנהל בתי־המלאכה, ובסיועם הפעיל של ד"ר אליהו אלטמן, ברל פרידמן, מאיר גרינברג ואחרים, סופק ציוד ממחסני הסדנאות לקבוצות הלוחמים שעזבו את הגיטו: מדי־צבא גרמניים, לבנים חמים, מגפיים, חגור צבאי, ואשפות כדורים, חומר רפואי וטכני ועוד.

מעל לכל היתה עזרתה הפעילה של משטרת־הגיטו. כמובן, לא כל השוטרים ולא כל מפקדיהם היו מאוהדי התנועה הלוחמת. גם לא כולם ידעו פרטים על פעולותיה. אך האנשים החשובים ביותר בהנהגתה הזדהו כנראה עם מטרת התנועה, והם כלכלו את העניינים כך שבכל מקרה ובכל מקום שהמצב דרש זאת יימצא שוטר "נאמן" המוכן להגיש ללוחמים כל עזרה.

עזרתם של השוטרים הורגשה במיוחד בזמן יציאתה של קבוצת פרטיזנים דרך שער הגיטו. תפקידם הרגיל של השוטרים היהודים ואנשי משרד־העבודה היהודי שעמדו ליד השער, היה לעזור למשמר הגרמני בבדיקת קבוצות־העבודה היהודיות (ה"בריגדות") שהיו עוברות את השער בדרכן לעבודה ובשובן ממנה. הגרמנים רצו למנוע הברחת כמויות גדולות של מזונות לגיטו. לא עלה אז על דעתם, כי יהודי הגיטו עוסקים בהברחת

דברים חשובים יותר... יתר־על־כן, בסוף 1943 כבר היו היחסים בין אנשי־השער היהודים ובין המשמר הגרמני כה ידידותיים, עד שהבדיקה הופקדה בידי היהודים. במקרים יוצאים מן הכלל, כשנוכחו ליד השער גרמנים "חשובים", היתה היוזמה חוזרת לידי המשמר הגרמני. מבחינה זאת היו אנשי־השער צפויים תמיד לאפתעות שדווקא ברגע של יציאת קבוצת־לוחמים יופיעו לפני השער אורחים בלתי קרואים. ברם, גם בימים כתיקנם לא יכלו להציג את הקבוצה לפני המשמר הגרמני כסתם בריגאדה היוצאת לעבודה, שהרי הלוחמים סוחבים אתם מן הגיטו חבילות גדולות. היה זה חלק מנשקם, ארוז בשמיכות עבות ובכרים. אנשי־השער היו מסבירים לגרמנים, כי הבריגאדה יוצאת לכפר לשבוע שלם ונחוצים לה כלי־מיטה, ושבעצם אין זו בריגאדת־עבודה, אלא קבוצת יהודים היוצאים לכפר לקנות מצרכים בשביל האוכלוסיה העובדת בגיטו... נימוק כזה היה כרגיל קשור במתת־יד הגונה לאנשי המשמר הגרמני.

מבין אנשי־השער שעזרו לתנועה הלוחמת בהברחת נשק ובהוצאת הלוחמים הצטיינו במיוחד: חיים אלקסנדרוביץ, יוסף דושינסקי ויעקב ורבובסקי.

בתנאים אלה פעלה תנועת־המרי בגיטו קובנה בתקופה שבין נובמבר 1943 וסוף מארס 1944 (המכונה על־ידינו "התקופה הפרטיזנית"). במרוצת התקופה הזאת הצליחה התנועה להוציא מן הגיטו שמונה קבוצות לוחמים מאורגנות * ומזויינות לכיוון יערות רודניקי, לפי הסדר הבא:

הקבוצה הראשונה יצאה ברגל ב־23 בנובמבר 1943 וכללה 9 אנשים, ביניהם: ל. אולקין, מ. אופניצקי.

הקבוצה השניה יצאה במכונית ב־14 בדצמבר 1943 ובה 17 איש, ביניהם: פ. גורדון־שטיין, זויה טינט, ב. לופיאנסקי, ש. מורדקובסקי, י. סגל, א. צודיקוב, שרה ומשה רובינסון, ז. שטרום, מ. שרמן ואחרים.

הקבוצה השלישית יצאה במכונית ב־24 בדצמבר 1943 ומנתה 9 אנשים: נ. אנדלין, מאשה אנדלין, י. גולדבלאט, מ. הולצברג, ד. טפר, א. סניור, ל. קליבנסקי, חיה שמואלוב וח. פדיסון.

הקבוצה הרביעית יצאה במכונית ב־28 בדצמבר 1943 ומנתה 18 איש, ביניהם: י. בירגר, א. מוזס, פ. פלדמן, ח. קאגן, ליובה שר, לאה שר ואחרים.

הקבוצה החמישית יצאה במכונית ב־6 בינואר 1944 ומנתה 20 איש, רובם מבורחי הפורט־התשיעי וביניהם: ש. אידלסון, י. גיטלין, רבקה גורדון, מ. גלבטרונק (יצחקי), ב. גמפל, מ. דייץ, א. דיסקאנט, פ. פדיסון, י. ואסילנקו (וסלניצקי), א. וילנצ'וק, א. מנייסקין, א. פייטלסון, אידה פילובניק, רבקה קגאן, י. רטנר, ט. פילובניק, פ. קראקינובסקי, פרידה רוטשטיין ואחרים.

הקבוצה השישית יצאה במכונית ב־2 בפברואר 1944 ומנתה 25 איש, ביניהם: ח. גכטל (גלעין), מ. גרבר, ב. גרודניק (גופר), רחל לופיאנסקי, י. סיסניצקי, גיטה פוגיר, י. קאווה, י. רוזין, ג. שפר.

הקבוצה השביעית (הגדולה ביותר) יצאה במכונית ב־9 במארס 1944 וכללה 28 איש, ביניהם: פייגה אברמוביץ, י. אנצל, ש. באורן, צ. בראון, מ. בריק, ק. גולדשטיין, ד. גליקמן, ח. וולבה, פייגה ויינר, ד. לוין, שיינה לוי, י. ליפשיץ, י. מלמד, ח. נאדל, מלכה פוגאצקי, סימה פייטלסון, ט. פרידמן, כ. קובלנץ, ב. קוט, איטה שולמן, ח.ד. רטנר.

לקבוצה זו היתה גם כמות־נשק מרשימה ואפקטיבית, כגון 3 מקלעים, רובה חצי אוטומאטי, 20 רובים וכן אקדחים ורימונים והרבה מאד תחמושת.

הקבוצה השמינית היתה הקבוצה המאורגנת האחרונה שהגיעה ליערות רודניקי ויצאה מהגיטו ב־31.3.1944, לאחר הזעזועים הנוראים בחודש מארס, ומנתה 7 אנשים, ביניהם: מ. גולדברג, י. לוי, י. מיקלישאנסקי, אלטה טפר, שולמית לרמן.

בין מורי־הדרך היהודים שהובילו את הקבוצות יש לציין את נחמיה אנדלין, שכאמור הגיע בשעתו יחד עם שמואל מורדקובסקי לאוגוסטובה. אנדלין זכה להביא אל יערות רודניקי 94 איש מבין חברי הארגון המחתרתי, שהפכו ללוחמים בפועל בנאצים.

על יציאתה של הקבוצה החמישית, שרובם היו הבורחים מהפורט־התשיעי, מספר מיכאל גלבטרונק (יצחקי):

"...לפנות ערב הביאו אותנו למקום לא רחוק מן השער הראשי של הגיטו, ברחוב ווארניו. המשטרה היהודית השגיחה שאיש מתושבי הגיטו לא יתקרב אלינו שמא יכירו בנו את הבורחים מן הפורט־התשיעי, שהגישטאפו חיפשה אחריהם בכל פינות העיר קובנה. ראש־הקבוצה היה הקפיטן הסובייטי־יהודי ואסילנקו (וסלניצקי), מבורחי הפורט, וכן נמנה עמה קצין־המשטרה פדיסון.

"בשבילי היתה היציאה חוויה שלא אשכחנה לעולם. זאת היתה כבר הפעם השלישית שיצאתי מן הגיטו כדי להגיע לפרטיזנים, אלא שבפעמים הקודמות נכשלנו. הפעם הרגשתי שיש לנו ארגון חזק הדואג לכל פרט ופרט. התכנון היה קפדני ומדויק וכל הציבור היהודי התייחס אלינו באהדה. בשעה 5.30 לפנות ערב התקרבנו לשער. היה זה בשעה שבריגאדות־העבודה חוזרות לגיטו מקובנה ומסביבתה. אנשי הס.ס. ששמרו על השער היו עסוקים מאד בחיפושים אצל החוזרים: האם מישהו אינו מבריח חלילה מצרכי־מזון לגיטו? פתאום ניגש לשער שוטר גרמני ופנה בצעקה וברוגז אל אנשי המשמר: "היכן הפועלים שלי מן הגיטו שצריכים לנסוע לראודונדוואריס?!" ברגע הראשון לא ידענו מה הענין. אך מיד ניגש אלינו יעקב וורבובסקי והחל לזרז אותנו שנצא מהר לעבודה. הבינונו במה המדובר ומיהו השוטר הגרמני... החזקנו את נשקנו מתחת למעילינו והתקרבנו לשער. ברגע שהיינו כבר ליד השער קרה קצר חשמלי בכל הגיטו. בתוך המבוכה והאנדרלמוסיה שקמה ליד השער פרצנו מהר החוצה בעזרתם של השוטרים היהודים, בלי שאנשי הס.ס. הספיקו לבדקנו. מעבר לשער המתין לנו אוטו צבאי גדול. עלינו עליו במהירות רבה ויצאנו לדרך. ברגע שהורידו את הברזנט לקחנו את נשקנו ביד והיינו דרוכים לקרב... ליד הנהג ישב חיים ילין ז"ל, במדים של שוטר גרמני. כשעלינו על הגשר רצו שני זקיפים גרמנים לעצרנו. במקום לעצור הגברנו את מהירות הנסיעה ועברנו על פניהם ביעף. מרחוק הדהדו היריות של הזקיפים, אבל הצלחנו להתחמק.

"בשלוש לפנות בוקר הגענו למקום שמשם היה עלינו ללכת ברגל 50 ק"מ. ירדנו מן האוטו, נפרדנו מחיים ילין ומן הנהג,

---

* כמו־כן הגיעו מגיטו קובנה ליערות רודניקי בודדים, כגון צביה קאפיט, ש: רוזין, הזוג פאניה ויעקל ורשבובסקי ועוד.

והמשכנו בדרכנו. כשהאיר השחר נכנסנו ליער קטן ונשארנו שם במשך כל היום. התעטפנו בסדינים לבנים ושכבנו על השלג כדי שלא יבחינו בנו מרחוק. בלילה שוב יצאנו לדרכנו, וב־5 לפנות בוקר הגענו ליער גדול. לפי הנתונים שהיו בידי הקפיטאן ואסילנקו הגענו למחוז חפצנו. מרוב עייפות צנחנו על השלג ונרדמנו. אחרי כמה שעות־שינה העירו אותנו כמה אנשים מזויינים ברובים, כשנשקם מכוון אלינו. הם רצו לפרק אותנו מנשקנו. הקפיטאן אמר להם שגם אנו פרטיזנים ואת נשקנו לא נמסור בשום מחיר. הם לא האמינו לנו, כיון שלא ידענו את סיסמת היער. אחרי דין־ודברים ואחרי שסיפרנו שאנו מבורחי הפורט־התשיעי, שינו קצת מטעמם והסכימו להובילנו לגדוד "סבובודנאיה ליטבה" (ליטא החופשית). אחרי מנוחה קצרה הוליכונו לגדודנו לעתיד: "סמאֶרט אוקופאנטאם" (מוות לכובשים)".

ואלה זכרונותיו של צבי (גרישא) שפר מיציאת קבוצתו (השישית):

"הגיע יום היציאה. אחד אחד חמקנו לתוך בית חצי־הרוס במרכז הגיטו. ניתנו לנו ההוראות האחרונות, חולקה התחמושת וששת הרובים שהיו ברשותה של הקבוצה בגיטו נארזו בשקים. מאחורי הבתים, במרחק 100 מטר משער הגיטו, חיכינו למכונית־משא של ה"אורדנונגס־פוליצײ" הגרמנית, שנהגה הליטאי היה מוכן להסתכן ובעד תשלום מלא להוביל את הלוחמים ל"כפר". פעמיים התאספנו ופעמיים חזרנו מאוכזבים. רק בפעם השלישית הגיעה המכונית. היא נעצרה ליד השער כשהיא מכוסה יריעת ברזנט סביב־סביב. ליד השער נשמעה קריאה: "באבטײ", כלומר — בריגאדת הפועלים העובדת בעיירת באבטײ, צריכה לעלות על המכונית. התקרבנו לשער בחמישיות כמקובל, והגר־מני, איש ס.ס., מנה את השורות ואישר כדת. עברנו את השער כמעט במרוצה. הברזנט האחורי הורד והמכונית זזה. בלב דופק עברנו את רחובות העיר המוארים. עברנו את הגשר על הווילייה. רחוב יונאווס, סיבוב שמאלה, ופתאום — סטופ. בחור ובחורה יהודים מעלים שק עם 18 רובים, שהיו חבויים אצל ליטאי. במכונית מחנק. קשה לעמוד וקשה לשבת, אפילה בפנים ואין אפשרות להציץ החוצה. מאבדים את תחושת המקום. באחד הרחובות הראשיים של העיר נעצרים שוב. הלב מנבא לכשלון, ולא היא. הנהג עלה לביתו לקחת צידה לדרך... אנו מחוץ לעיר. מורה־הדרך, נחמיה אנדלין, מצווה לקבל את הנשק. איש איש מקבל רובה וחגורת כדורים. יוסף רוזן, יהודה אידלמן ומשה רייכמן ואני לובשים מדי שוטרים גרמניים ותופסים את מקומם על הדופן האחורי של המכונית, מעבר לברזנט, כשרובינו בידינו. המכונית — ללא דופי. הפקודה הבאה היא — לקרוע את הטלאים הצהובים. מעתה אנו פרטיזנים ועל כל פגיעה נענה באש. ברגע זה נסתיימה תקופה בחיינו והחלה חדשה. 10 ק"מ אחרי בוטרימאנץ אנו קופצים מן המכונית. מכאן עלינו להתקדם ברגל 40 ק"מ. את האיכר הראשון שבדרכנו אנו מאלצים לרתום עגלה ולהובילנו. באחוזה בודדה אנו מבלים את היום ובלילה אנו ממשיכים. את האיכרים על עגלותיהם אנו משחררים. חצינו את המסילה וילנה—גרודנה והגענו ליערות רודניקי. כאן קידם את פנינו הקומיסאר של הגדוד שבפיקודו של אבא קובנר. עוד יום הליכה באדמת־בוץ ואנו במחנה הפרטיזנים, בפלוגה 'מוות לכובשים'...".

ד. האפילוג

"התקופה הפרטיזנית" הגיעה לקיצה, כאמור, עם מעצר אנשי משטרת־הגיטו. לא הצלחנו לקבוע במדויק, וספק אם אי־פעם ייקבע הדבר, מה היה מקומם של תנועת־המרי והפרטיזנים בכל הפרשה של חיסול המשטרה. גירסה אחת אומרת, כי בעת מעצר השוטרים עדיין לא ידעו הגרמנים פרטים רבים על קיומה ופעולותיה של התנועה הלוחמת; במשטרה חשדו שהיא עוזרת לבוני ה"מאלינות" (הבונקרים התת־קרקעיים) ולבורחים מן הגיטו בכלל. רק תוך כדי החקירה הצליחו אנשי הגישטאפו "לשבור" כמה מן השוטרים והללו סיפרו גם על תנועת הפר־טיזנים. לפי גירסה אחרת ידעו הגרמנים מראש, כי המשטרה מעורבת בפעולות אנטי־גרמניות מובהקות וב"הברחת" בני־נוער ליערות, אלא שמפקדי המשטרה, משה לוין, יהושע גרינברג ויהודה זופוביץ, לא הודו בכך למרות העינויים הנוראים שעינו אותם ב"פורט התשיעי", ואז התחילו אנשי הגישטאפו לחפש מלשינים ובוגדים בין "הדרגות הנמוכות" יותר וגם נמצאו כאלה. מכל־מקום, עובדה היא ש"אשמתה" העיקרית של המשטרה, וביחוד של הנהגתה, היתה בעיני הגרמנים העזרה הפעילה למחתרת הלוחמת בגיטו, ועל "עוון" זה הוצאו להורג שלושת המפקדים הראשיים וחלק משאר השוטרים. עמידתם של מפקדי המשטרה לוין, גרינברג וזופוביץ, שעל ראשם נשפכה כל חמתם הפרועה של אנשי הגישטאפו, היתה, לפי כל המקורות המצויים בידינו, עמידה של כבוד וגבורה. מאחר שהם היו בעת ובעונה אחת גם ראשי המשטרה וגם בעלי תפקידים מרכזיים בתנועה הלוחמת, היו הם, ורק הם, האנשים שיכלו לגלות לגרמנים את המחתרת הלוחמת בגיטו על כל פעיליה, מחבואיה וקשריה. אילו עשו זאת היו מביאים שואה לא רק על כל חברי התנועה הלוחמת שנשארו עדיין בגיטו, אלא על הגיטו כולו, לרבות על אנשי ה"אלטסטנראט" ושאר המוסדות, שהרי כולם היו, בצורה זו או אחרת, מעורבים בפעולות התנועה. שלושת המפקדים הבינו, כנראה, היטב את כובד האחריות הרובצת עליהם ועינויי הגישטאפו לא הוציאו מפיהם אף מלה על התנועה הלוחמת. לעומת זה, אלה שהלשינו יכלו לספר לגרמנים רק דבר אחד: שהתנועה הלוחמת פעלה בגיטו ושהיא מוציאה מדי פעם קבוצות לוחמים ומעבירה אותם ליער. פרטים על אישי התנועה ומקומות־הסתר שלה לא יכלו למסור, מכיון שפרטים אלה לא היו ידועים להם בדרך כלל. מצב זה ישמש לנו הסבר לטאקטיקה שנקטה הגישטאפו כלפי המחתרת לאחר חיסול המשטרה. היתה זו טאקטיקה של זהירות מכסימאלית: אנשי הגישטאפו לא באו לגיטו לחפש את ה"אשמים"; להיפך, כלפי הגיטו העמידו פנים כאילו לא ידוע להם דבר על המחתרת. אך באותו זמן השתדלו לגלות את הקשרים של התנועה הלוחמת בעיר ולהתקיף את מארגני־הפעולה בנקודות־תורפה אלה. עברו רק ימים מספר ושיטה זאת נתנה את אותותיה. ברשת שנפרשה על־ידי הגישטאפו נלכד גם בסופו של דבר חיים ילין עצמו והדבר קרה כך:

אחרי חיסול המשטרה הבינו אנשי המטה והוועד, כי לתנועה הלוחמת, ואולי לגיטו כולו, צפויים אסונות. הוחלט להמשיך בקצב מזורז בהוצאת הלוחמים מן הגיטו. הדרך ה"רגילה" של יציאה מהשער כ"בריגאדת־עבודה", לא באה עוד בחשבון. השלטון בגיטו היה כבר בידי ה"אורדנונגס־דינסט", שמונה על־ידי הגרמנים במקום המשטרה, ובראשו

עמדו השוטר ת. ארנשטאם וב. ליפצר. אי־אפשר היה לצפות מצד אנשים אלה לשום עזרה בהוצאת הלוחמים מחוץ לגיטו. להיפך, צריך היה להיזהר מפניהם לא פחות מאשר מפני הגרמנים עצמם. בכל זאת הצליח המטה לארגן קבוצת־לוחמים בת 36 איש ולהכשירם ליציאה. הקבוצה התחמקה מן הגיטו בסודיות גמורה, דרך גדר התיל, והתרכזה בביתה של אשה נוצריה, אוהדת התנועה הפרטיזנית, ברחוב פודז׳ז 14 שבסלאבודקה. בבית זה רוכז גם נשקה של הקבוצה: 6 רובים, 12 אקדחים ו־200 כדורים. השתייכו לקבוצה: צדוק בליימן (אביתר), ירחמיאל ברמן, שמעון רטנר, אברהם לוין, מנחם סדובסקי, מנשה ספוז׳ניקוב, לאה קיזל ועוד. חיים ילין היה אז בעיר ועסק בשכירת נהג להובלת הקבוצה אל מעבר למחוז קובנה, בכיוון יערות רודניקי, כמקובל. נמצא נהג כזה, ובאותו יום קבע ילין פגישה עמו במרכז העיר, כדי למסור לו את ההוראות האחרונות. כשהגיע ילין לאחד הרחובות המרכזיים בעיר נתקל באיש גישטאפו, לבוש אזרחית, שצעק אליו: ״ידים למעלה!״. ילין לא איבד את קור־רוחו. הוא ירה באיש מאקדחו וברח. לקול היריות התקהלו חיילים גרמנים ושוטרים והתחילו לרדוף אחרי הבורח. רק אחרי מירדף ממושך גילוהו אנשי הגישטאפו במרתף. הוא נכלא ואחרי חקירות ועינויים קשים הוצא להורג.

כך נפל חיים ילין, ראש האירגון האנטי־פאשיסטי בגיטו ומראשי המחתרת כולה. הוא נפל תוך מילוי משימה נועזת — חוליה אחרונה בשרשרת ארוכה של פעולות, מאבק ולחימה ללא חת שלו.

הקבוצה אשר חיכתה למכונית־המשא לא ידעה תחילה מה קרה. היא נשארה ללון בבית הרוס לא הרחק מן הגיטו, אך זמן רב אי־אפשר היה להשאר שם מחמת הסכנה לגילויה. למחרת נשלחה שליחה מיוחדת לעיר לברר את המצב. אז נודע דבר היתפסו של ילין על־ידי הגישטאפו. הקבוצה ניסתה למצוא נהג אחר. משלא עלה הדבר בידה הוטמן הנשק במקום־סתר והקבוצה נתפזרה, מי בחזרה לגיטו ומי לצד ה״ארי״.

ב־15 באפריל נעשה שוב נסיון להוציא קבוצת לוחמים. הקבוצה היתה בת 12 איש. קבוצה זו התכוונה לקחת אתה יותר נשק, ועל כן החליטו מארגניה לשוב לאופן היציאה הנועז והמסוכן יותר — במכונית־משא. שוב התקשרו עם נהג ליטאי שהתחייב לקחת את הקבוצה ממקום מסויים לא הרחק מן הגיטו. הקבוצה עזבה את הגיטו ובה החברים: אבא דיסקאנט — כמורה־דרך, רבקה אוריאש, ירחמיאל ברמן, אברהם מנייסקין, מאיר ומשה מרשק, מנשה ספוז׳ניקוב, שאול פינקל, שמעון רטנר, ליבה שווארץ. היציאה מתחומי הגיטו עברה בשלום. אך ברגע שעברה המכונית את גשר סלאבודקה ופנתה לרחוב יונאווס חל מפנה דרמטי. הנהג האט לפתע, ובאותו רגע הופיעו אנשי הגישטאפו שהסתתרו בשערי הבתים ובמכוניות בצדי הרחוב. על מכונית הלוחמים ניתך מטר של כדורים. הלוחמים דיסקאנט, ברמן, אוריאש ומרשק הספיקו לקפוץ מן המכונית. הם שכבו מתחתיה וחיכו עד שאנשי הגישטאפו יתקרבו. ברגע המתאים הטיחו עליהם הלוחמים צרור־כדורים והמיתו אחד מהם. בקרב שאר אנשי הגישטאפו קמה מבוכה והם נסוגו. זמן־מה נמשכו חילופי היריות. הארבעה שקפצו מן המכונית הצליחו להימלט והסתננו במעטה הלילה בחזרה לגיטו. שאר החברים מצאו את מותם בתוך המכונית.

הארגון הלוחם המשיך בפעולתו בגיטו גם אחרי הקרב על חוף הווילייה, אם־כי בתנאי־קונספירציה חמורים יותר. הדרך אל יערות רודניקי המרוחקים נראתה חסומה לפני שרידי הלוחמים. אבא דיסקאנט ניסה אמנם פעם נוספת את מזלו: הוא יצא מן הגיטו ברגל עם קבוצה בת חמישה אנשים. למרבית הצער לא הגיעו ליערות. בדרך נתקלו במשמרות מזויינים וניספו. בינתיים התחילו חיפושים אחרי מוצא אחר. בסוף אפריל נודע ללוחמים כי לא רחוק מקובנה, ביערות קאזלורודה, הוצנחו כמה חבלנים סובייטיים וקיימת שם אפשרות להקים בסיס פרטיזני. חלק מחברי הארגון נאחזו באפשרות זאת, וחמישה אנשים נשלחו לסיור במקום. במאי חזרה לגיטו אירה ברמן, שעמדה בראש הקבוצה, והביאה ידיעות טובות. למחרת עזבה קבוצת לוחמים מזויינת את הגיטו ובתוכה ירחמיאל ברמן. ביערות קאזלורודה יצרו לוחמים אלה גדוד פרטיזני בשם ״קורץ׳ארגין״ ופעלו שם עד בוא הצבא־האדום. בחודש מאי עזבו את הגיטו 2 קבוצות־לוחמים נוספות, ובתוכן: צדוק אביתר (בליימן), יעקב־מיכה בורשטיין, אריה רפייקה, רונדר, רייכמן, ועוד. הללו עזבו את הגיטו ללא נשק, אך בהגיעם ליערות קיידאן הצטרפו שם לקבוצות של שבויים רוסיים שברחו ממחנות־השבי ובכוחות משותפים רכשו נשק בכפרי הסביבה. עם התקרבות החזית עסקו בהטרדת הצבא הנאצי הנסוג. קבוצות אלה היו האחרונות שהצליחו לעזוב את הגיטו בדרך היערה. על הגיטו הוטל הסגר מוחלט והגרמנים עשו הכנות לחיסולו. באותם הימים נעשה על־ידי התנועה הלוחמת עוד נסיון נועז לפרוץ את ההסגר: הוחל בחפירת מנהרה שצריכה היתה להוביל אל מעבר לגדר־התיל. העבודות נעשו בהנהלת המהנדסים יוליאן פמיליאר, ב. קאפיט (בנו של המורה קאפיט מקובנה) ואברהם רפובסקי, אך מטעמים טכניים לא עלתה התכנית יפה.

בזמן הוצאתם של שרידי יושבי הגיטו והעברתם לגרמניה, הסתתרו רבים מפעילי המחתרת ב״מאלינות״ (הבונקרים התת־קרקעיים), ביניהם: אלי ראוזוק, ירחמיאל ווסקובויניק, פסח משקוץ ועוד. אולם הגרמנים הציתו, לפני נסיגתם, את בתי הגיטו והמסתתרים מצאו את מותם הטראגי ב״מאלינות״, תוך יסורים נוראים. אלה מן הלוחמים שהוגלו לגרמניה קיימו קשר ביניהם גם במחנה־הריכוז בדאכאו ותיכננו פעולות חבלה והתנגדות ממש עד הרגע האחרון לפני השחרור. בין השאר יש לציין את המשך הוצאתו (על נייר משקי־מלט) של העתון המחתרתי של אב״צ ״הניצוץ״.

עד ימיו האחרונים של הגיטו זכו כ־250 מבין כ־600 חברי ארגון המחתרת מגיטו קובנה לצאת עם נשק ביד ליערות רודניקי, קיידאן, קאזלורודה ואחרים. קרוב ל־100 מהם ניספו תוך כדי מילוי תפקידיהם במהלך היציאה או ביערות. הרוב המכריע של היוצאים הצטרף לשורות הפרטיזנים ביערות רודניקי.

ביערות

בהגיע הקבוצות הראשונות של לוחמי הגיטו ליערות רודניקי, בסוף 1943, היתה כבר התנועה הפרטיזנית הסובייטית במלוא תנופתה. כל בילורוסיה, רובה של אוקראינה ושטחים עצומים של הרפובליקה הרוסית (ר.ס.פ.ס.ר.) ממזרח בריאנסק, סמוך לחזית, ועד הגבול הסובייטי הקודם, היוו איזור אחד גדול שהשלטון בו היה למעשה בידי הפרטיזנים. בתוך היחידות

הפרטיזניות כבר שררו סדר ומשמעת ומפקדי הגדודים צייתו בקפדנות להוראותיה ופקודותיה של המפקדה הפרטיזנית העל־יונה במוסקבה. תרומתה של התנועה הפרטיזנית, על כל חטיבותיה ויחידותיה, למאמץ המלחמתי של המערך הסובייטי היתה בתקופה זאת רצינית למדי, והמטות הגרמניים ראו ב"מלחמות הזעירות" עם הפרטיזנים משימות קרביות ממדרגה ראשונה.

כזה היה הרקע הכללי לפעולתם של לוחמי גיטו קובנה שהגיעו ליער. תנאים כלליים אלה השתקפו בכל שטחי החיים ביער: במבנה הגדודים שאליהם השתייכו, בטקטיקה הפרטיזנית ובמבצעיהם הקרביים, וכן בהווי הפרטיזני ובחיי היום־יום.

המבנה והטקטיקה

בנובמבר 1943 — זמן בואה של הקבוצה הראשונה בת שבעה לוחמים מן הגיטו — כבר היה כאן "בסיס" פרטיזני, שהיה מורכב משבויי־מלחמה סובייטיים שנמלטו ממחנות השבויים, ומחיילים שמאז 1941 חמקו מתוך כיתורי הגרמנים והתקיימו ביערות בנודדם ממקום למקום. ב"בסיס" היו גם כמה צנחנים סובייטיים, שהוצנחו במיוחד במקומות אלה כדי לארגן את הקבוצות המפוזרות ולכוון את פעולתן החבלנית והטרדנית באפיק הרצוי. מקומו של ה"בסיס" היתה ה"רודניצקאיה פושצ'ה" — יערות־עד עבותים, מכותרים על־ידי ביצות ונחלים, שניתן להם השם "יערות רודניקי" על שם העיירה רודניק שנמצאה במרכזם. יערות אלה השתרעו על פני כ־40 קילומטרים מרובעים, דרומית מווילנה, במרחק כ־100 ק"מ מקובנה. מלבד ה"בסיס" הקובנאי פעלו כבר באותו זמן ביערות רודניקי ארבעה גדודים פרטיזניים, שלוחמיהם היו רובם ככולם מגיטו וילנה, וכמה גדודים אחרים. ביחד היוו יחידות אלה בריגאדה "ליטאית". בראש הבריגאדה עמד הקומבריג יורגיס, הוא הינאך זימאן. זימאן היה ידוע בציבור היהודי בליטא כעסקן המפלגה הקומוניסטית. לפני המלחמה עבד כמורה בגימנסיה האידישאית ע"ש שלום עליכם. עם כניסת הסובייטים לליטא ב־1940 התמסר לפעולה מדינית, היה לחבר מרכז המפלגה הקומוניסטית הלי־טאית, ערך את בטאון המפלגה "טייסא" ונמנה עם חשובי המדינאים בריפובליקה הליטאית הסובייטית. בין השאר, ניצח על פירוק רשת החינוך העברית והתנועות הציוניות. ב־1941 ברח עם חברי הממשלה הליטאית לפנים רוסיה, ובשנת 1943 הוצנח ביערות נארוץ' ביחד עם אחד משרי הממשלה הליטאית, שומאוסקאס, שנשא את השם קאזימיר. שניהם אירגנו שם בריגאדה פרטיזנית ליטאית. כעבור זמן־מה עבר יורגיס ליערות רודניקי ואירגן גם כאן בריגאדה פרטיזנית, שבאופן רשמי היתה חלק של התנועה הפרטיזנית הליטאית.

רק אחרי הגיען של שלוש קבוצות הלוחמים הנוספות מן הגיטו, נכנס הגדוד ה"קובנאי" לשלב של יציבות ארגונית. התגבשו בתוכו סדרי המשמעת וההתנהגות ומעתה ניתן לראות בו יחידה צבאית־מנהלתית מגובשת מכל הבחינות. תחילה היה ב"בסיס" רק גדוד אחד — "סמאֶרט אוקופאנטאם" (מוות לכובשים), ובראשו — הקומאנדיר קוסטיה סמירנוב, צנחן, והקומיסאר דווידוב (פארפיונוב), שברח משבי הגרמנים. עם הגיען של קבוצות־לוחמים נוספות מן הגיטו צמחו מתוך הגדוד הראשון שני גדודים נוספים: האחד ע"ש "ולאדאס בארונאס" והשני "נְפירִיוֹד" (קדימה). "מוות לכובשים" נשאר גם להבא היחידה המרכזית של ה"בסיס" ובו רוכזו כל השירותים החשובים. "ולאדאס בארונאס" חנה כ־300 מ' ממרכז הבסיס והפיקוד עליו היה בידי הקומאנדיר סמירנוב והקומיסאר מישה ביילקין, לשעבר קצין יהודי מן הצבא־האדום, שברח מן השבי. מפקדו של "ופיריוד" היה הקפיטאן לשעבר צייקא, שכיהן קודם כראש המטה של "מוות לכובשים", ואילו כקומיסאר מונה חיים־דוד רטנר מגיטו קובנה. בין שני מחנות הגדודים הבדיל נחל מארקיס (מרצ'אנקה). לפני השחרור מנו שלושת הגדודים כ־350 איש, למעלה ממחציתם — יוצאי גיטו קובנה.

הלוחמים היהודים מן הגיטו נתקבלו ב"בסיס" ברצון, וזאת — הודות לנשק המשובח ולתחמושת המרובה שהביאו אתם. סדר קבלתם ל"בסיס" היה כזה: עם הגיעם ליער קיבלו הלוחמים יומיים מנוחה. בתום הזמן היו מוזמנים אחד־אחד למטה ושם היה כל אחד ממלא שאלון מפורט ובו פרטים על מצבו המש־פחתי, עברו המקצועי, הצבאי והפוליטי. לאחר הפרוצדורה הזאת היה המטה ממיין את הלוחמים לפי כושרם הצבאי, ומחלקם בין היחידות השונות ב"בסיס". בדרך כלל לא התחשב המטה בעמדתו ובזכויותיו של הלוחם לגבי ארגון הפרטיזנים בגיטו, אלא עשה את המיון לפי ראות עיניו.

המפקדה של שלושת הגדודים כללה את הדרג הצבאי־פרטיזני הגבוה (קומסוסטאוו): הקומאנדיר, הקומיסאר, ראש המטה, ראש מחלקת הסיור, ראש המחלקה לעניינים מיוחדים, ראש האפסנאות. במטה עבדו כמשרטט־מפות אפרים סניור, וכמזכירה — חיה שמואלוב. מדי פעם היה עובד במטה צבי בראון בתרגום ובעריכת כרוזים והודעות לאוכלוסיה הפולנית. כרס"ל (הסטארשינה) של ה"בסיס" (בתפקיד) שימש זמן־מה מפקד הכיתה פדיסון (קצין משטרת־הגיטו לשעבר), שהיה ממונה על בטחון המחנה ועל השירותים הבאים: המטבח, שהוכנו בו שלוש ארוחות ליום (האחראי — ברל גמפל); המחסן, שהוחסנו בו חפצים ממיבצעי הרכש וההספקה; עדר הפרות, שהיה מובל למרעה על־ידי פרטיזנים חולים או חסרי כושר קרבי; האורווה (האחראי — מאיר טיינוביץ); בית־המרחץ (האחראי — איציק יוכניקוב); המתפרה, שעבדו בה החייטים טוביה פרידמן וישראל זיג; המכבסה — למעשה היתה רק כובסת אחת, "קאטיושה", בחורה יהודיה שעסקה גם בחליבת הפרות; הסנדלריה (ברוך גרודניק); סדנת הנשק (ליובה שר); המרפאה, שהתנהלה על־ידי אחות רוסית בסיוע גיטה פוגיר. זמן־מה לפני השחרור נרכש ציוד לטחנת־קמח למאפיה. האחראי לשירותים אלה היה יצחק נמזר. הלוחמים של הגדוד היו מחולקים לשלוש יחידות עיקריות: יחידת הסיור, פלוגת האספקה ופלוגת הקרב — יחידה צבאית מובהקת שנועדה לתפקידים צבאיים בלבד, ובראשה עמד עד לנפילתו הקצין מישא טרושין. שלוש הפלוגות הללו התחלקו כולן לכיתות בנות 10—12 איש כל אחת. בין מפקדי הכיתות היו כמה יהודים: פרץ פדיסון, לייב זייצב, חנא קגאן, ברוך לופיאנסקי, אהרן גפנוביץ, מיכאל גלבטרונק ועוד. כן נתמנו מזמן לזמן יהודים כמפקדי יחידות קטנות לתפקידים מיוחדים: ריגול, סיור, חבלה, מיקוש דרכים, הבאת קבוצות מן הגיטו ועוד. אחד מלוחמי הגיטו, הירש שמואליקוב (סטודנט לשעבר), הועסק במטה הבריגאדה כמומחה במכשיר להעתקת רישומים ומפות, שהובא במיוחד מגיטו קובנה. כאחראי על הקשר בין הגדודים לבין הבסיסים ואנשי המודיעין בעיר ובכפר נתמנה נחמיה אנדלין.

מחנה הבסיס היה בנוי מבני־עץ אחדים בתוך האדמה ("זיימלאנקה" בלשון הפרטיזנים) — ביקתות מכוסות אדמה ומוסוות באיזוב. במרכז המחנה עמדה ביקתת המטה, ומסביבה — ביקתות היחידות והשירותים: מחלקת האספקה, פלוגת הקרב, הבחורות, המרפאה, המחלקה המיוחדת של הפרטיזנים שבאו ממזרח (ה"וואסטוצ'ניקי"), בית־המרחץ, המטבח והמחסן. מלבד זה היתה גם ביקתה סודית לשעת חירום, שבמקרה של נטישת המחנה לעת סכנה יוכלו להתקיים בה זמן־מה הפצועים והחולים. בכל ביקתה היו מותקנות משני הצדדים איצטבאות ארוכות, שעליהן שכבו הפרטיזנים בשעות המנוחה (לרוב ביום — בלילות שהו במחנה רק לעתים רחוקות, שהרי כל המבצעים הפרטיזניים בוצעו בלילה). תרמיל החפצים האישיים שימש כר, והסגין — שמיכה. ליד הלוחם היה מונח או תלוי נשקו האישי (מאקדח ועד מקלע). הלוחמים ישנו בבגדיהם, חלוצי נעלים בלבד.

מסביב לבסיס השתרעו ביצות טובעניות בלתי־חדירות והגישה למחנה הצטמצמה בשביל אחד, שלידו עמד יומם ולילה משמר של פרטיזנים. משמר זה היה קרוי "גדול" והורכב משלושה אנשים, שנקבעו על־ידי המטה לימאה שלמה. אנשי המשמר היו מתחלפים לסירוגין: אחד היה שומר על השביל עם רובה ביד, השני היה יושב לידו, והשלישי — ישן בתוך סוכת־קש קטנה שעמדה בצד. בלילה קויימה גם שמירה מוגברת בתוך המחנה ואילו במרחק של 5 ק"מ ממנו הוצב משמר־תצפית חשאי ("סקרט"), שתפקידו היה לעקוב, מעלות השחר ועד רדת הליל, אחר תנועות חשודות, ולהזעיק את המחנה עם הופעת סימנים להתקרבות האויב.

לשם בטחון הונהגו ביער סיסמאות סודיות, שבאו להבחין בין איש המקום לבין זר. הסיסמה היתה מורכבת משתי מלים — אחת בשביל השואל, והשניה — בשביל הנשאל. הסיסמה הוחלפה אחת לשבוע. כשהתקרב מישהו, היה על השומר לקבל את פניו בקריאה: "עמוד, סיסמה!". אם קיבל תשובה מתאימה, היה עליו להשיב את חלקה השני של הסיסמה. במקרה שהבא לא ידע את הסיסמה, היה השומר פוקד עליו לא לזוז והשומר השני היה מזעיק את המפקד־התורן. במקרה שהבא לא היה מציית לפקודתו, חייב היה השומר לפתוח באש.

לא פעם אירעו מקרים מבדחים. לילה אחד עמד על המשמר טוביה פרידמן, החייט. באמצע הלילה הבחין שמישהו מתקרב למחנה על סוס. — "עמוד, סיסמה!" — קרא פרידמן. הרוכב הפליט סיסמה והתקרב בבטחון לעבר המחנה. "עמוד, סיסמה!", חזר פרידמן וקרא. שוב השמיע הרוכב אותה סיסמה, הפעם בנימת רוגזה. אך נראה שלא היתה זו הסיסמה הנכונה של אותו לילה. בלי להשתהות הכניס טוביה כדור לקנה־הרובה. "עמוד והגד את הסיסמה הנכונה, ולא — דמך בראשך!", אמר. חלחלה אחזה ברוכב לשמע שקשוק הבריח של הרובה ובקול נחרד הצטעק: "הרי אני הקומאנדיר שלך, קוסטיה, אינך מכיר אותי?!" קרוב לוודאי שטוביה הכיר את מפקדו אחרי קריאתו הראשונה, אבל הוא שמע סיסמה לא־נכונה ורצה להוכיח שהוא, טוביה החייט, יודע מה זה 'משמר גדול'... הוא ציווה על מפקדו לרדת מן הסוס ולא לזוז עד שיבוא הקצין התורן. הקור היה גדול אותו לילה והקצין התורן לא הזדרז לבוא. שעה ארוכה עמד מפקד הגדוד מול קנה רובהו הטעון של טוביה. המקרה עורר למחרת צחוק רב במחנה ובפקודות־היום של המטה צויין טוביה פרידמן לשבח על עירנותו המופתית...

לבושם של הפרטיזנים היה מגוון ביותר — לבוש אזרחי, חלקי מדים של חייל רוסי ושל חייל גרמני, בגדים כפריים וכדומה. אך זיהויים של אנשי הגדודים השונים ביער נתאפשר על־ידי כך שלכל גדוד היה סמל משלו והלוחמים היו עונדים אותו במקום בולט. הסמל של הגדודים הקובנאים היה כוכב־אדום בתוך מעגל אדום על הכובע.

כבכל שאר הגדודים היתה גם כאן "מחלקה מיוחדת", שעיקר פעולתה היה לעקוב אחר עבירות על התקנון הפרטיזני־צבאי ולנהל את הריגול הנגדי. מחלקה זאת העמידה לדין צבאי את הפרטיזן הקובנאי משה גרבר, שנתפס בשעתו, בזמן "מבצע אוגוסטובה", על־ידי הגישטאפו. הוא הואשם, כי מסר בלחץ עינויים סודות על הארגון הפרטיזני. בית־הדין הפרטיזני גזר עליו מוות. גרבר נורה בקצה המחנה (מקום הביצוע של פסקי־דין־מוות היה בביצות שמאחורי בית־המרחץ, שכונו "ביצות המוות לבוגדים"). סמוך לבוא הצבא־האדום הועמדו לדין שלושה פרטיזנים יהודים באשמת "שוד פראי" אצל האוכלוסיה האזרחית. במסדר מיוחד של כל לוחמי הבסיס הוכרז, כי נגזר עליהם דין מוות, בהתאם לחוקה הפרטיזנית, אך בזכות מסירותם והשתתפותם במבצעים קרביים ונוכח השחרור הקרוב הומתק דינם והוחלף בנזיפה חמורה.

תנאי הקיום והלחימה המיוחדת בעורף העמוק של האויב כפו על הפרטיזנים טקטיקה ותכסיסיות מיוחדת — ה ט ק ט י ק ה ה פ ר ט י ז נ י ת. ואלה יסודות הלחימה ששלושת הגדודים הקובנאים שקדו על מימושם יום יום: יזימת הזמן, המקום ותנאי ההתנגשות עם האויב; הינתקות מן האויב אחרי מילוי המשימה, והסתלקות מהירה תוך טשטוש העקבות, מה שקורין "פגע וברח"; ניצול מכסימאלי של חשכת הליל, מה שמצא את ביטויו במימרה הפרטיזנית הידועה: "היום שייך לגרמנים, הלילה — לפרטיזנים".

הפרטיזנים לא נהגו להגן על שטחים מסויימים, אפילו התאימו שטחים אלה באופן אידיאלי לשימושם. כשנוכחו לדעת שהגרמנים מכתרים את המקום ומתכוננים להתקיף את קני־הלוחמים בכוח רב — חיסלו את הבסיס, לקחו מה שניתן לקחת והתחמקו לאיזור אחר. לגדודים הקובנאים אירע כזאת פעמיים: בחורף 1943 ובאביב 1944. בשני המקרים פונו כל מיתקני הבסיס והגדודים התרחקו מן המקום בפנותם מזרחה. בשעת הפינוי הראשון קיפח את חייו, באורח טראגי, הלוחם היהודי דוד גולדין, בנו של הרב מווישיי. זמן־מה קודם־לכן נפצע גולדין ברגלו על־ידי כדור שנפלט במקרה מרובהו של אחד הלוחמים בזמן ניקוי הנשק. אמצעי־הריפוי ביער היו פרימיטיביים למדי וכעבור זמן קצר קבע רופא כי יש הכרח לקטוע את הרגל. משהגיעה שעת הפינוי החליט מטה הגדוד כי לא יוכלו לקחת את גולדין הקיטע והחולה, וכי אסור להשאירו בבסיס העזוב שמא יפול חיים בידי הגרמנים. המטה נתן פקודה לאחד הלוחמים להמית את גולדין. הדבר זיעזע את הלוחמים היהודים עד היסוד. למרבה הצער נתברר כעבור יומיים כי אין הגרמנים מתכוננים כלל להתקיף את הבסיסים.

לטקטיקה הפרטיזנית הותאמו הן מבנה היחידות והן חימושן. בתקופה הראשונה, לפני בוא לוחמינו ליער, היה נשקם של ה"קובנאים" דל מאד ולא הספיק כדי לנצל את כל האפשרויות של לחימה פרטיזנית. לכל עשרה אנשים לא היו בתחילה אלא שלושה רובים, שני אקדחים ומספר רימוני־יד. באותו זמן היתה

הדרך הרגילה, שבה השתדלו ה"קובנאים" להגדיל את מלאי נשקם ותחמושתם, לגלות את הנשק שאיכרי הסביבה החביאוהו בעת הקרבות. לא פעם היה צורך לנקוט אמצעים חריפים כלפי אותם איכרים שלא רצו למסור את נשקם. בפעולות רכש אלה הצטיין מקרב לוחמי "מוות לכובשים" הפרטיזן היהודי זייצב (לייב זאיונץ), שהועלה לאחר־מכן לדרגת מפקד כיתה.

קבוצות הלוחמים הראשונות שהגיעו מגיטו קובנה שיפרו במידה רבה את מצב חימושו וציודו של הגדוד הקובנאי (הקבוצות הביאו עמהן גם ציוד טכני ורפואי, מצברים ועוד). אך חוסר הנשק והתחמושת המשיך להטריד את הפרטיזנים. כדורי אקדח ורובה שימשו מעין מטבע עובר מיד ליד בסחר־החליפין שהתפתח במצרכים חיוניים, כגון: מגפיים, חגור, סאמוגון (יי"ש כפרי פרימיטיבי)...

המטה של הגדוד הקובנאי תלה תקוות רבות במשלוחי־הנשק שהובטחו ממוסקבה. את משלוחי־הנשק אמורים היו להצניח מטוסים סובייטיים מעל ליערות רודניקי. היה זה במארס 1944. אך המשלוחים לא באו והמצב החמיר והלך. שמואל מורדקובסקי נשלח אז על־ידי מפקדת הבריגאדה בשליחות מיוחדת ליערות נארוץ', מקום שם היה קיים קשר תקין עם "האדמה הגדולה".* בשובו סיפר מורדקובסקי, שנמסר לו כי משלוח־הנשק שהיה מיועד ליערות רודניקי הוצנח מסיבות טכניות, או בטעות, ביערות נאליבוקי. מפקדת הבריגאדה הרכיבה פלוגה מקובצת בת 25 איש, ושלחה אותה ליערות נאליבוקי להביא את הנשק. בפלוגה היו 16 יהודים, וביניהם 6 לוחמי גיטו קובנה: אליעזר מוזס, אלתר פייטלסון, אשר פלדמן, יעקב קווה, יוסף רוזן ואידל שירמן.

בינתיים חל שינוי באספקת הנשק והציוד גם ביערות רודניקי. היה זה באפריל 1944, כאשר מפקדת הבריגאדה התקינה מקום מיוחד במרכז היער לשדה־תעופה מאולתר לקבלת משלוחי־נשק ממוסקבה. בשדה הועלו מדורות בצורת סימן מוסכם (שהוברק למפקדה ממוסקבה באלחוט) ופלוגה מקובצת מכל הגדודים תפסה עמדות מסביב, בציפיה לבוא המטוס. בלילה הראשון היתה אכזבה — המטוס לא בא. אך "קבלת הפנים" הוכנה גם בלילה שלאחריו ובעוד לילות מספר. בינתיים נכנס ה"איירודרום" להווי הפרטיזני והלוחמים היהודים מגיטו קובנה השתמשו בהזדמנות זו כדי לבוא במגע עם לוחמי גיטו וילנה, שהרי בימים כתיקנם כמעט שלא היתה אפשרות להתקשר עם לוחמים מגדודים אחרים.

הטרחה והציפיה לא היו לשווא. באחד הלילות, באחרון של פסח, הגיע סוף־סוף מטוס סובייטי לא גדול, חג כמה פעמים סביב שדה־התעופה, הנמיך טוס ככל שאיפשרו לו צמרות העצים הגבוהים והצניח כמה שקים גדולים מלאים נשק אוטומאטי, תחמושת וציוד אחר. במטוסים הבאים הובאו גם כמה מומחים בשביל הבריגאדה: אלחוטאים, קשרים, חבלנים מאומנים, רופאים ועוד. ראוי לציין כי הצנחת המשלוחים בוצעה, כרגיל, מגובה רב והדבר גרם טירדה רצינית. הרוח העיפה לא פעם את השקים ואת ה"צנחנים" הרחק מעבר ל"איירודרום" ופלוגות מיוחדות נאלצו לחפשם בעבי היער. גם כאן לא חסרו מקרים מבדחים. צנחנית סובייטית הסתבכה פעם בין העצים הגבוהים ונשארה תלויה על הענפים... רק אחר כמה שעות של חיפושים מצאוה וחילצוה מכלאה המשונה.

והרי סוגי הנשק שהיו מצויים ב"מוות לכובשים" ובשני הגדודים הקובנאים הנותרים: אקדחים מטיפוס טהיטה, פאראבלום, נאגאן (תופי) בלגי, וכן אקדח־ראקיטות אחד; רובים מטיפוס רוסי מתוצרת 1939, 1940, 1944; קאראבין רוסי מתוצרת 1944, רובה צלפים, רובה אל־קול (בזשומקה) ורובה אנטי־טנקי מטיפוס .P.T.R, וכן היו כמה רובים מטיפוס גרמני, פולני ואף רובה יפאני; תת־מקלע גרמני מטיפוס "שמייסר", רובה חצי־אוטומאטי "סבטה", תת־מקלע מטיפוס פיני .P.P.D וסטן קל .P.P.SH וכן מקלעים "עם צלחות". באחד המשלוחים האחרונים נתקבלה גם מרגמה קלה שנחשבה בעיני הלוחמים "נשק כבד" ועוררה בקרבם הערצה והתלהבות. נשק חשוב היה חומר־הנפץ שהשתמשו בו למטרות חבלניות.

המבצעים

חיי הפרטיזן חיי לחימה היו. עיסוקו העיקרי היה "המשימה הפרטיזנית", ותקופת שהותו ביער היתה שורה ארוכה של "מבצעים" יזומים על־ידי המטה. המבצעים היו מסוגים שונים, כל סוג והטקטיקה שלו, כל סוג והמטרה המיוחדת לו. כך עלינו להבחין בין (א) מבצעי רכש ואספקה ומבצעי־עונשין כלפי משתפי־פעולה עם הגרמנים במלחמתם האנטי־פרטיזנית; (ב) מבצעי חבלה במיתקני האויב; (ג) התקפות על חיל־מצב; ולבסוף (ד) מבצעי סיוע לצבא־האדום המתקדם.

(א) כדי להתקיים נאלצו הפרטיזנים להשתמש במלאי המזון של האוכלוסיה הכפרית בסביבתם הקרובה והרחוקה. הפלוגה המיוחדת למבצעים אלה, פלוגת הרכש והאספקה, היתה יוצאת עם ערוב היום לכפר מסויים ואחרי שהועמדו משמרות, לרוב עם מכונות יריה, בכל הדרכים שמסביב, היו הלוחמים מתפזרים בין המשקים ונוטלים משם בהמות, קמח, חזירים, לחם, תפוחי־אדמה ומצרכים חיוניים אחרים. את המצרכים היו מטעינים על עגלות של האיכרים ומביאים אותם בלילה לבסיס. המגמה במבצעים אלה היתה לנהוג בצדק מסויים כלפי האיכרים, לא לקחת את הבהמה האחרונה, או את שק הקמח האחרון או את המצרכים המיועדים לזריעה, ובדרך־כלל לחוס על האיכרים העניים. כן חייב היה הלוחם להסביר לאיכר ש"אין זה אלא הפקעה חוקית של שלטונות הפרטיזנים, הנלחמים בחיה הנאצית — האוייב המשותף של כולם..." ברור שלא תמיד נתקבל הסבר זה על דעת האיכרים, ביחוד שהאוכלוסיה בסביבה זאת — פולנים וליטאים ברובם — היתה עויינת למשטר הסובייטי בכלל וליהודים בפרט. אך על גילויי התנגדות ממשית היו מענישים את האיכרים בחומרה. פלוגת הרכש והאספקה טרחה להגדיל את מלאי מצרכי־המזון של הבסיס גם ממקורות אחרים.

לא תמיד נסתיימו מבצעי הרכש והאספקה בהצלחה. לעתים הותקפו הפרטיזנים במפתיע בדרכם אל הכפר המסויים, בעיצומה של הפעולה או בדרך חזרה. כך קרה, למשל, בכפר סורוק טאטאר, אחד הכפרים העשירים ביותר בסביבה. הפעולה היתה כבר בסיומה, הפלוגה התאספה מסביב לשיירת העגלות הטעונות "כל טוב", כשלפתע ניתכה עליהם אש רובים ומקלעים חזקה מכל הצדדים. בקושי עלה בידי הבחורים להסתלק. הם השאירו כמובן את המלקוח הרב בידי בעליו השמחים לאיד הפרטיזנים.

* כך קראו הפרטיזנים לשטח הלא־כבוש של ברית־המועצות.

מתחילה נמצאו כפרים סרבניים שאירגנו "הגנה עצמית", בקבלם לצורך זה נשק מהגרמנים, ובלבד שיהיה לאל־ידם להיפטר מפלוגות הרכש והאספקה הפרטיזניות. בדרך כלל פחדו אף האיכרים המזויינים לגלות התנגדות לאנשי הפלוגות בהיכנסם לכפר, שכן בלי מטען כלשהו היתה ידם על העליונה ולאיכרים המתנגדים היתה צפויה השמדה. על־כן העדיפו האיכרים להתקיף את הפרטיזנים החוזרים לבסיסם, בפרט כשבדרך היו מכשולים, כגון נחלים, גשרים צרים וכו׳. כך היה, למשל, בכפר הגדול "קוניוכי". בצאתם מכפר זה היה על הפרטיזנים לחצות נחל די עמוק ולא היתה להם ברירה אלא לעברו על פני קרש צר ולשאת את שקי המצרכים על שכמם. לא הרחק מן המעבר שמו איכרי הכפר מארב. כשהופיעו הפרטיזנים הראשונים עם השקים המטירו עליהם אש חזקה, ואחדים נפלו חלל (ביניהם היהודי פסח גורדון־שטיין). כתגמול על רצח זה בא מבצע־עונשין אכזרי שאורגן על־ידי מטה הבריגאדה. במבצע־העונשין הומתו כל תושבי הכפר, מקטון ועד גדול, והכפר נמחה כליל מעל פני האדמה. גורלה המר של קוניוכי הפיל אימה על כל הכפרים מסביב ומאז לא נשנו עוד התנפלויות של איכרים על פלוגת הרכש והאספקה. אך לא חסרו מעשי בגידה אחרים.

לדוגמה: הכפר הידידותי, כביכול, סטארי־מארצל, שנמצא במרחק של כ־3 ק"מ מן הבסיס של שלושת הגדודים הקובנאים, שימש מקום מפגש ומנוחה בשביל הלוחמים. מחלקת־הסיור ניהלה ממנו את רשת־המודיעין שפרשה בקרב איכרי הסביבה כולה. באחד מימי חודש מארס 1944 קרה הדבר. ראש מחלקת־הסיור, בוריס ליסויסקס, ישב בניחותא בביתו של האיכר ה"נאמן" יורגלביץ׳. לפתע הופיעו גרמנים, הקיפו במהירות את הבית, פרצו פנימה ובצרור כדורי תת־מקלע המיתו את בוריס. אחרי חקירה מדוקדקת נתברר שיורגלביץ׳ היה בוגד ומסר לגרמנים את הפרטים הדרושים לביצוע הפשיטה. בלילה הבא יצאה מחלקה של "סמארט אוקופאנטאם", הקיפה את בית יורגלביץ׳, הוציאה אותו ואת כל בני־המשפחה החוצה, ולאחר שהוקרא בפניהם פסק־הדין — הומתו כולם במקום (סוס גזעי שנותר ממשקו של יורגלביץ׳ הובא לבסיס ושימש לאנשי הפיקוד לרכיבה; אחרי השחרור הוא ניתן במתנה לאחראי על אורוות הגדוד מאיר טייצוביץ לאות הערכה על טיפולו הנאמן בו...).

(ב) חבלה במיתקני האויב — זה היה תפקידו הצבאי הראשי של כל גדוד פרטיזני, וגם של הגדודים הקובנאים. בתוך מעשי־החבלה היו העיקר מבצעי פיצוץ מסילת־הברזל והרכבות הצבאיות של הגרמנים. זו היתה הנקודה העדינה ביותר במכונת־המלחמה הגרמנית וכאן היו הלוחמים מסוגלים לגרום במינימום של קרבנות מכסימום של נזק לאויב. בפעולה החבלנית היתה קיימת חלוקה אזורית מדוקדקת בין יחידות הבריגאדה. על הגדודים הקובנאים הוטל לשתק את מסילת־הברזל וילנה־לידה וכן להרחיב בהדרגה את איזור הפעולה החבלנית בכיוון צפוני־מערבי, כלומר להכליל בתוכו חלקים נוספים מליטא רבתי.

קבוצה שיצאה למבצע־חבלה היתה מורכבת כרגיל מ־3—5 לוחמים. בבסיס הותקן כל הציוד הטכני הדרוש: חומר־נפץ בכמות גדולה — עד 20—25 ק"ג; מנגנון שעון, פתיל־הצתה ועוד. את המידע שנזקקה לו על זמן מהלך הרכבות, על המבנה הטופוגרפי של המקום בו נוח ביותר להניח חומר־נפץ, טיב השמירה הגרמנית או הליטאית וכיוצא בזה, קיבלה הקבוצה ממחלקת־הסיור. כן סיפק לה מדור־השרטוט מפה מפורטת של איזור הפעולה. מצויידת בכל אלה היתה הקבוצה יוצאת את הבסיס ומתקדמת במהירות לעבר מקום הפעולה. במבצע מעין זה היתה דרושה זהירות וסודיות מוחלטת, שכן כל התנגשות עם האויב או אפילו צליפות מרחוק יכלו לגרום להתפוצצות חומר־הנפץ על גבם של החבלנים. משהגיעה הקבוצה למקום היה עליה להסתתר בחורשה, לא הרחק מן המסילה. בלילה היו מגיחים אחד או שניים מן החבלנים ממחבואם ומתקרבים בזהירות למסילה, כשהשאר מאבטחים אותם מן הצדדים. הם היו מטמינים בזריזות את חומר־הנפץ מתחת לפסי־הרכבת ונסוגים למקום־סתר. כשתנאי הבטחון הרשו זאת היו נשארים עד בוא הרכבת ועד ההתפוצצות. לא היה זה מתוך סקרנות. מסביב למקום ההתפוצצות היו שמים מארבים ובשעת ההת־פוצצות, כשהגרמנים המבוהלים היו קופצים מן הקרונות — קיבלו את פניהם ברימוני־יד ובמטר־אש מרובים ותת־מקלעים. בדרך זו הורידו לוחמי הגדודים הקובנאים עשרות רכבות עם חיילים גרמניים וציוד מלחמתי. מאות ואולי אלפי נאצים באו כך על עונשם מידו הנוקמת של הלוחם היהודי.

פעולות־החבלה המוצלחות זיכו את לוחמינו בהערכה גבוהה מצד המפקדה וצויינו לשבח בפקודות־היום הקרביות. אך הן היו קשורות באבידות קשות. בדרך לפעולת־חבלה חשובה נפל אחד הפרטיזנים המזהירים ביערות רודניקי — שמואל מורדקובסקי, הלוחם מגיטו קובנה. הזכרנו כבר את הישגיו במבצע אוגוסטובה, ולאחר מכן — בתפקיד של מורה־דרך לקבוצות לוחמים מגיטו קובנה. מלבד זה מילא מורדקובסקי שורה של שליחויות אחראיות וחשובות ביותר מטעם מפקדת הפרטיזנים בקובנה ובמקומות אחרים וזכה להערכה רבה. אופיו השקט והמרוסן, מוחו השנון, פקחותו הבלתי־רגילה וכושר התמצאותו בסביבת הכפרים איפשרו לו לעבור מאות ק"מ, ממש כ"רואה ואינו נראה". הוא ידע להיחלץ ממצבים מסוכנים ומסובכים ביותר, ולא היה תפקיד פרטיזני ששמואל מורדקובסקי לא מילאו בדייקנות ובמסירות. אך הגורל התאכזר לו. שבועות מספר לפני השחרור — ב־21 במאי 1944 — נשלח למבצע־חבלה עם קבוצה בת חמישה לוחמים נוספים: ברוך לופיאנסקי, ראש הקבוצה אליעזר צודיקוב, שלמה אברמוביץ, מתתיהו גולדברג ויצחק מיקלישאנסקי. בדרך למקום הפעולה נשתהו במשך יום אחד בכפר הליטאי ז׳אליויי. לגרמנים נודע על הימצאם של "פרטיזנים חשובים" בבית המסויים. משעמדו הפרטיזנים על המצב היה מאוחר מכדי להסתלק. הם כותרו על־ידי כוח גרמני חזק בליווי טנק קטן. כפי שסיפרו אחר־כך נאמני הפרטיזנים במקום, החזיקה הכיתה מעמד בקרב הבלתי־שווה שעות אחדות, אך התחמושת אזלה וכולם נפלו חלל.

(ג) מבין הפעולות הקרביות של הגדודים הקובנאים ראוי לתשומת־לב מיוחדת המבצע הקרבי בכפר ווייצ׳ורישקיס. המבצע היה קשור להכנות שעשו הגרמנים לקראת אביב 1944 להתקפה גדולה על יערות רודניקי. בווייצ׳ורישקיס, מרחק של כ־15 ק"מ מן הבסיס, הקימו הגרמנים משלט מבוצר, שצריך היה לשמש נקודת־מוצא להסתערות על האיזור הפרטיזני. מטה הפרטיזנים החליט לבצע פעולה "מונעת" — להתקיף בכל הכוחות העומדים לרשותו את המשלט ולהשמידו כליל.

לפי הידיעות שנתקבלו ממחלקת־הסיור היו בווייצ׳ורישקיס

שני אובייקטים מבוצרים: בית הקבוצה הגרמנית ובית־הספר למרגלים אנטי־פרטיזניים, שאומנו בו כ־25 בני־נוער רוסיים משטחי בריה״מ הכבושים. מטרת ההתקפה היתה להשמיד את שני האובייקטים וכן את כל מיתקני הטלפון, הטלגראף והכבי־שים המובילים לכפר, ולקחת בשבי או לחסל את הקצינים הגרמניים והמרגלים הרוסיים. תכנית הפעולה עובדה על־ידי המטה לכל פרטיה. משלושת הגדודים גוייסו 180 לוחמים ואת הפיקוד הכללי על המבצע נטל לידיו קפיטאן צייקא. התוקפים חולקו לשלוש יחידות, בהתאם לשלוש המטרות של ההתקפה. המשימה הקשה ביותר נפלה, כמובן, בחלקה של היחידה שהוטל עליה לתקוף את בית־הקצינים. יחידה זאת חולקה לשלוש פלוגות: שתי פלוגות־מחץ, שתבצענה את איגוף הבית משני הצדדים, ופלוגת־חיפוי שעליה לפתוח בהתקפה בכיוון הבית ולהסב אל עצמה את אש האוייב שהיתה מרוכזת, לפי הידיעות שנתקבלו על־ידי מחלקת־הסיור ושנתאמתו אחר־כך, במרפסות המבוצרות. בראש פלוגת־המחץ הגדולה יותר עמד המפקד המנוסה טרושין, ובראש יחידת־החיפוי — לויטנאנט (לשעבר) ״סריוז׳ה״, שאגב היה ידוע כפחדן גדול ושונא־יהודים. רצה המקרה שפלוגתו, שמנתה כ־20 לוחמים, תהיה מורכבת כמעט כולה מיהודים.

המבצע החל והתפתח בדיוק לפי התכנית. פלוגת־החיפוי תפסה את עמדותיה בשדה הפתוח לפני הבית, ופלוגות־המחץ התקרבו אל הביצורים משני הצדדים. הצלף ספוז׳ניקוב חיסל את הזקיף הגרמני בירייה מדוייקת וניתן האות לפתיחת ההתקפה. יחידת ״סריוז׳ה״ המטירה אש חזקה על עמדות האוייב. התשובה לא בוששה לבוא. מכונות־היריה שעל המרפסות החלו לטרטר בעוז וברד כדורים ניתך על ה״מחפים״. משראה ״סריוז׳ה״ שכמה מלוחמיו נפצעו, נתבהל וברח מן העמדה. כיון שידע כי על מעשה כזה מובטח לו עונש־מוות, רץ אל הקפיטאן שעמד בחורשה הסמוכה ואמר לו כי ״היהודים בקבוצתו זורעים פחד בין הלוחמים ואינם מצייתים לפקודותיו...״ הקפיטאן נזף בו קשות על שנטש את העמדה הקרבית וציווה עליו לשוב מיד לפיקודיו. ״סריוז׳ה״ אמנם נבהל מאד מפני נזיפת המפקד, אך הפחד מפני המוות גבר בליבו והוא התחבא ביער בעוזבו את לוחמיו לנפשם.

בינתיים נמשכה ההתקפה כסידרה. פלוגת טרושין חתכה את חוטי־התיל ופתחה בהסתערות. הלוחמים פרצו אל החצר תוך צליפות בלתי־פוסקות בכיוון חלונות הבית. מישקה ״הגידם״, אחד הפרטיזנים הנועזים ביותר בגדוד, וצבי בראון אחריו, התקרבו בקפיצה אל החלונות והשליכו פנימה שני רימוני־יד. התפוצצות אדירה החרישה את אוזני הלוחמים. פנחס קראקי־נובסקי (מפעילי הבריחה מ״הפורט התשיעי״) פגע בינתיים בביצורים ברובה אנטי־טנקי, והמקלענים אנצל, גפנוביץ ופסטרנק, זרעו כדורי־מוות בין הקצינים מוכי הסנוורים שהחלו לקפוץ בתחתוניהם מן החלונות ולרוץ לעבר היער הסמוך. כמה גרמנים שהצליחו לקפוץ לבונקר ולהפעיל את המקלעים הושתקו על־ידי רימון־יד שהטיל לשם הירש שמואליקוב. כיתותיהם של שרמאן, בלוך וצודיקוב, פרצו לתוך המטה המורעש וחיסלו שם כל סימן של התנגדות. כמה מן הגרמנים הוצאו מן המחבואים שבמרתף הבית. כל הנשק שאפשר היה להשתמש בו הוחרם והבית הוצת באש. כבר עלה השחר כשטרושין נתן לאנשיו את פקודת הנסיגה. לוחמי הפלוגה עזבו במהירות את ווייצ׳ורישקיס ופנו לעבר הגבעה בתוך היער שנקבעה כמקום־מפגש ליחידות־הקרב השונות. מצב־הרוח היה מרומם, שכן לפי כל הסימנים נחלו הפרטיזנים נצחון גדול. אך פתאום נשמעו יריות תכופות מצד ווייצ׳ורישקיס. הדבר היה תמוה בעיני הלוחמים, שהרי כל היחידות קיבלו כבר פקודת נסיגה וגם החושך התפזר לגמרי, וביום אין פרטיזנים נוהגים להיכנס לחילופי־יריות עם כוחות האוייב. המצב נתברר כשהפלוגות התאספו במקום־המפגש. יחידת־החיפוי נשארה בעמדותיה, כיון שלא היה מי שיתן לה פקודת נסיגה, ולוחם המכבד את עצמו אינו נוטש את עמדתו בלי פקודה. בינתיים הספיקה להגיע התגבורת הגרמנית ממשלטי הסביבה. הגרמנים כיתרו את 16 הלוחמים בשדה הפתוח והמטירו עליהם אש קטלנית מכל העברים. האנשים הקשיבו מרחוק, תוך חריקת שן, להתפתחות הקרב הבלתי שווה שתוצאותיו ידועות היו מראש: השמדת כל היחידה. שאר היחידות לא יכלו לעזור במאומה, כי הגרמנים הביאו כוח רב עם נשק כבד ולאור היום לא היה כל סיכוי להתגבר עליהם. הגשת עזרה בתנאים כאלה היתה רק מגדילה את מספר הקרבנות.

הלוחמים חזרו לבסיסם מדוכדכים ומלאי חרון. בינתיים נודעו מאיכרי הסביבה פרטים על ההשתלשלות הטראגית של העניינים. לוחמי יחידת־החיפוי נלחמו בגבורה עד כדורם האחרון. מספרם פחת מרגע לרגע, אך אף אחד לא היה מוכן להיכנע כל עוד רוח־חיים באפו. האחרונה נשארה הלוחמת האמיצה טייבל׳ה וינישסקי (״טאניה״ קראו לה בבסיס). משנתקרבו אליה החיילים הגרמנים הרימה את ידיה כאילו היא מבקשת להיכנע, אך בידה הקמוצה החזיקה רימון פתוח. ברגע שהגרמנים נצטופפו סביבה התפוצץ הרימון וטאניה התרסקה לבתרים ביחד עם עוד ששה גרמנים! אחרי השחרור מצא דב לוין תעודה גרמנית שתיארה את הקרב הנ״ל. בסיכום נאמר, ש״הבנדיטים היהודים היו כנראה בעלי נסיון רב (״גוט ראפינירט״), כי החזיקו מעמד נגד תגבורת גרמנית בגודל של שני בטליונים קרביים זמן רב למדי, עד שחוסלו כשקללות נמרצות באידיש וברוסית בפיהם״. אכן, ידוע ידעו הגרמנים מי ומי המכים בהם...

במקרים רגילים לא היו הפרטיזנים שואלים במי האשמה, אם מישהו מחבריהם נפל בקרב. בתנאי־לחימה אלה לא היתה כל אפשרות להימנע מקרבנות. אף אחד לא התרעם על כך. אך דווקא בתנאים אלה היתה מוטלת על המפקד החובה לחוס על אנשיו, אולי במידה רבה יותר מאשר בצבא סדיר המגן על מולדתו. שם יודע המפקד שאם יתדלדלו שורות יחידתו, הוא יוכל להשלים אותה על־ידי חיילים מן הגיוס החדש. כאן לא היו ״גיוסים״ ותוספת כוח מבחוץ באה רק לעיתים רחוקות ובנסיבות בלתי רגילות. נפל פרטיזן — נשאר מקומו ביחידה ריק, בלי שלוחם אחר ימלא אותו. מבחינה זו עשה ״סריוז׳ה״, מפקדה של פלוגת־החיפוי, פשע שאין למעלה ממנו, על־ידי כך שזנח את פלוגתו בשדה־הקטל וגרם בעקיפין להשמדתה.

לא ייפלא שהדבר עורר סערה בקרב הלוחמים ואף הדי הנצחון לא היה בהם כדי להשתיק את רגשי הרוגז וההת־מרמרות. היה גם צד נוסף בכל הפרשה: בדברי הצטדקותו הבליט ״סריוז׳ה״ נימה אנטישמית. אין להסיק מזה כי עשה מה שעשה מתוך אנטישמיות. הסיבה העיקרית היתה אולי פחד מפני המוות. אך הוא ודאי לא היה מעז לנטוש את יחידתו

בעיצומו של הקרב אילולא סמך, אולי בתת־ההכרה, על הנטיות האנטי־יהודיות אצל כמה מן הפרטיזנים בבסיס. והראייה — כאשר באו הלוחמים היהודים אל קומיסאר הגדוד "מוות לכובשים", דימה פארפיונוב, בתביעה נמרצת להעמיד את "סריוז'ה" לדין צבאי, ניסה הקומיסאר להתחמק מכך בטענו: "הרי אין זה סוד שהיהודים אינם אנשי צבא ולא תמיד הם מתנהגים בקרב כאנשי צבא..." הלוחמים לא יכלו שלא לייחס חשיבות להנמקה זאת ואפילו נעתרה סוף סוף המפקדה הפר־טיזנית להעמיד את "סריוז'ה" לדין. הנימוק ש"היהודים אינם אנשי צבא" הושמע ביער לעיתים קרובות מדי והוא השתמש לכמה פנים.

בלחץ הפרטיזנים היהודים, גם מגדודים אחרים ביער, נערכה לפי פקודה מיוחדת של הקומבריג יורגיס (זימאן) חקירה מדוק־דקת של המקרה (כחוקר נתמנה הקומיסאר היהודי של הגדוד "ולאדאס בארונאס", מישאביילקין), ובית־הדין של הבריגאדה מצא את "סריוז'ה" אשם בבגידה וגזר עליו דין מוות. שני לוחמים יהודים הובילו את "סריוז'ה" אל מאחורי בית־המרחץ, וצרור כדורי תת־מקלע בישר כי המפקד הפחדן הומת.

ממבצע למבצע — וחודשי אביב 1944 הגיעו לקיצם. מן העיתונים הרוסיים, הפולניים והליטאיים, שהוצנחו על־ידי המטוסים הסובייטיים ביחד עם הציוד הצבאי, נודע ללוחמים כי בנות־הברית הולמים בנאצים בכל החזיתות. עדיין שרר בקטע החזית הקרוב ביותר לליטא שקט יחסי, אך כל יום ניתן היה לצפות לפתיחת אופנסיבה סובייטית גם כאן. ביער הורגש כי יום השחרור של שטחי הכיבוש על־ידי הצבא־האדום ממשמש ובא, ומצב־הרוח האופטימי השתלב עם התחדשות האביב ביער. הלוחמים אף הם היו שותפים להרגשה הכללית, אלא שאצלם היא היתה מהולה בחרדה עמוקה. "מה על אחינו ואחיותינו שנשארו בגיטו? — מה יהא גורלם עם היפתח האופנסיבה הסובייטית?" — שאלות אלה היו על שפתי כל.

באפריל הגיעה מן הגיטו עוד קבוצה בת שבעה אנשים. אחריה באה עוד לוחמת בודדת אחת, צביה קאפיט, ומאז נפסק הקשר עם הגיטו לחלוטין. ממקומות שונים הסתננו שמועות על אמצעים דרקוניים שנוקטים הגרמנים כלפי שרידי העדה היהו־דית, אך במה יכלו הפרטיזנים לעזור? הם ציפו בכליון־עיניים להזדמנות להתקדם לעבר קובנה עוד בטרם בוא הצבא־האדום, וחלמו בסתר על הסתערות משחררת על הגיטו. אמנם חלום זה לא נתממש, אך בסוף מאי קיבלה מפקדת הבריגאדה הוראה ממוסקבה להעביר את כוחה העיקרי אל מרכז ליטא, עמוק יותר בעורף האויב. הפרטיזנים היהודים שנפל בחלקם להשתתף במסע זה עשו זאת בסיפוק רב. הראשונה נשלחה למרכז ליטא הפלוגה הקרבית של "מוות לכובשים".

זמן־מה אחרי יציאתה של הפלוגה הקרבית עזב את בסיסו הגדוד הקובנאי השני "ופיריוד". מטרתו היתה להגיע ליערות שליד קאזלורודה (מרכז ליטא), להקים שם בסיס פרטיזני ולארגן פשיטות בסביבה. באותו איזור הוקם זמן־מה לפני כן, על־ידי קבוצות הלוחמים האחרונות שיצאו מגיטו קובנה, גדוד בשם "קורצ'אגין". לפי עדותו של ירחמיאל ברמן היה גדוד זה פעיל למדי. אחד ממבצעיו הראשונים היה סיוע לבריחתם של 17 יהודי קובנה שהועסקו על־ידי הגרמנים במחנה־עבודה. הללו נצטרפו מיד לגדוד. הגדוד היה מטריד באופן שיטתי את מסילת־הברזל קניגסברג—קובנה—דווינסק ופעם הצליח להוריד מן הפסים רכבת־נוסעים צבאית. בין אנשי הגדוד היו גם ליטאים ומהם ידעו פרטים על פורעי־יהודים מן הסביבה. הודות לכך הצליחו לוחמי "קורצ'אגין" לחסל בעיירות מחוז מאריאמפול מספר משתתפים בשחיטות יהודים.

הווי וחברה בבסיס הפרטיזני

המעבר הפתאומי מחיי עבדות בגיטו לחיי היער גרם למפנה נפשי עמוק אצל בחורי הגיטו, ובמשך שבועות תמימים התהלכו ממש כשיכורים ברחבי היער. כתוצאה מהמוצא וזכרונות האימים המשותפים התלכדו הלוחמים היהודיים כמעט בלי־משים לקבוצות קטנות ומלוכדות, בניגוד לרוסים שיחסי־הידידות ביניהם היו נדירים יותר. ביחוד השפיע על כך העבר הקרוב והפעילות הציבורית בגיטו, שהלוחמים היו שקועים בה למעלה מראש: הקיבוץ השומרי־חלוצי ברח' מילדוס 7 בסלא־בודקה, החוג הקומוניסטי וה"קומסומול", קבוצות היציאה ליער ולרכישת נשק וכיו"ב. גברה הסולידאריות בקרב קבוצות אלה והדבר התבטא גם בבילוי הזמן הפנוי בצוותא. קבוצת השומרים היתה עורכת ערבי־שירה ולא פעם הצטרפו אליהם גם פרטיזנים רוסיים, והשירים הארץ־ישראליים השתלבו עם שירי ה"קאט־יושה". פעמים אחדות גם נסחפו הלוחמים לריקוד "הורה" משולהבת.

אף על פי שרוב הלוחמים שלטו בלשון הרוסית, שהיתה הלשון השלטת ברחבי היער, דיברו לוחמי קובנה בינם לבין עצמם א י ד י ש, ובחלקם אפילו ע ב ר י ת. בלב לא מעטים מהם פיעם מה שניתן לכנות ה י י ע ו ד ש ל ה פ ר ט י ז ן ה י ה ו ד י. היתה זו הכרה ש"הגורל הותיר אותנו לפליטה מקיבוץ יהודי ליטא המפואר ועלינו לעשות הכל כדי להציל לא רק את חיינו אנו, אלא גם חיי יהודים אחרים, לשאת בגאון את שמנו היהודי ולנקום את דם הורינו, קרובינו וחברינו — להוכיח לעולם כי אכן לא פסת גבורה מישראל..."

גורם נוסף שעודד את הסולידאריות בין הפרטיזנים היהודים היו הפגישות התכופות עם לוחמי גיטו וילנה, שמהם נודעו פרטים על מרד גיטו וארשה, ביאליסטוק ווילנה. כאן המקום לציין תופעה נוספת שממדיה היו אמנם מצומצמים, אך אין להתעלם ממנה: ה א נ ט י ש מ י ו ת. כך, למשל, היו כמה פרטיזנים רוסיים נוהגים לבוא בטענות אל חבריהם היהודים: שהיהודים בגיטו קובנה, כבשאר הגיטאות, עבדו את הנאצים ומסרו להם מרצונם הטוב את כל הונם ורכושם; שהלכו לטבח ללא התנגדות; שבאו ליער רק כדי "להציל את עורם" וכיו"ב. היו גם גילויים חריפים יותר. חוקת הלחימה הפרטיזנית הופעלה לא פעם בכל חומרתה כלפי הלוחם היהודי, בעוד שכלפי הלוחם הלא־יהודי נהגו בליבראליות מסויימת. לדוגמה: הלוחמים הלא־יהודים היו נוטלים מן האיכרים חפצים שונים לצרכיהם האישיים והמטה לא הגיב על כך, אך כשנודע שכמה לוחמים יהודים עשו זאת, מיד נתבעו לדין.

מקרים אלה היו אמנם לא רבים ונבעו במידה רבה מתוך כך, שרובם של הלוחמים הלא־יהודים בגדודים אלה היו קודם בשבי הנאצי והורעלו שם מהתעמולה האנטישמית. רגשי־הטינה כלפי היהודים גברו עקב העובדה שהנשק, הציוד והלבוש שהלוחמים היהודים הביאו מן הגיטו, עלו בהרבה על כל מה

יו״ר ה״אלטסטנראט״ של גיטו קובנה ד״ר אלחנן אלקס.
משמאל: המצבה שהוקמה לזכרו בדכאו

בית־הקברות של גיטו קובנה. צולם בשנות החמישים

כתובת שנחרתה על שני לוחות־חרס בידי הסופר אליעזר היימאן,
שניספה עם משפחתו בעת חיסול הגיטו

[illegible]

מכתבה של שולמית רבינוביץ מגיטו קובנה לשני בניה בארץ־ישראל. נכתב לפני חיסול הגיטו ביוני 1944
ונמסר לליטאי, מכר המשפחה. אחרי שחרור קובנה הועבר המכתב לארץ והתפרסם גם בתפוצות

Люди.
Нас травили как зверей
семь дней мы скрывались на
чердаке без воды в ужас-
ной печи [illegible]
пообрасали нас руинами
[illegible]
[illegible] всех [illegible]

[illegible]

קריאה לנקמה של הירש זדק, שנכתבה ב״מלינה״ בעת חיסול גיטו קובנה

[illegible]

07/VI 1944 [illegible]

המצבה לקרבנות חיסול גיטו קובנה, שהוקמה אחרי המלחמה בבית־הקברות של הגיטו

הצד השני של המצבה

המצבה שהוקמה בבית־הקברות הישן של קובנה (על ההר הירוק), על קברם של ההרוגים ליד גשר סלאבודקה ב־א׳ תמוז תש״א

האותיות העבריות האחרונות על קירות קובנה אחרי הכיבוש הנאצי

שני עמודים מתוך יומן שכתבה בגיטו הנערה תמרה לזרסון

גיטו קובנה
ברובע סלאבודקה (ויליאמפולֶה)

- הקיצוץ הראשון: 15.8.1941
- גדרות תיל מסביב לגיטו
- „הגיטו הקטן"; נקצץ 4.10.1941
- נקצץ מן הגיטו 11.1.1942
- נקצץ מן הגיטו 25 במארס -1 במאי 1942
- הגיטו באחרונה ושלושת אזורי המשטרה שבתוכו
- גשר
- שער

1 משטרה יהודית של הגיטו, אזור 1, מח' התחבורה; טחנה
2 משטרה יהודית, אזור 2
3 משטרה יהודית, אזור 3
4 משטרה יהודית, אזור 4 (ב„גיטו הקטן", קוצץ ב־4.10.1941)
5 הגשר שבין ה„גיטו הקטן" ובין ה„גיטו הגדול"
6 מקום ניקבת־מעבר שהוחל בה וסתמוה לאחר הקיצוץ הראשון
7, 8, 9, 10, 11 שערי הגיטו
12 משמר גרמני
13 משמר גרמני
14 משמר גרמני, בסביבת בית־המרקחת
15 בית ה„אלטסטנראט"; משרד העבודה היהודי, מח' התזונה, מח' המשק
16 המח' לסטאטיסטיקה
17 מלאכת ציור ושרטוט; משטרה פלילית
18 מרכז המשטרה היהודית
19 בית־המשפט
20 בית־הסוהר
21 משרד הדיור, המח' הסוציאלית
22 משרד העבודה הגרמני
23 משרד העבודה היהודי
24 משרד העבודה היהודי — שירות השערים; מחסן מיצרכים; עזרה ראשונה
25 תחנת עזרה ראשונה לשעבר ב„גיטו הקטן"
26 מרפאה לשעבר ב„גיטו הקטן"
27 מח' הרפואה ובית־החולים
28 בית־מרחץ
29 מכון לפילוי כינים; מח' שיפוץ דירות; חדרי מלאכה; בי"ס מקצועי
30 תמחוי
31 הישיבה הגדולה של סלאבודקה
32 בית־ספר
33 ביה"ס המקצועי
34 בית ילדים; נגריית רהיטים
35 בתי־המלאכה הגדולים בגיטו
36 בית יוצר (קדרות)
37 מיתקני גננות
38 תחנת כיבוי אש מס' 1; מאפיות
39 מרכז מכבי־אש ותחנה מס' 2
40 תחנת כיבוי אש מס' 3 לשעבר

שרטוט: „כרטא" — ירושלים

יהודים משאולי בבית־הסוהר ה״לבן״ לפני הוצאתם לעבר יערות קוז׳, מקום בו נרצחו.
השני מימין – דיין העיר, הרב אברהם־יצחק נחומובסקי, החמישי מימין – הרב אייזיק רבינוביץ. הראשון משמאל – עו״ד עזריאל אברמוביץ

האנדרטה על קבר־האחים ביערות קוז׳

קברי־האחים ביערות קוז׳

יו״ר הנציגות של גיטו שאולי, מנדל ליבוביץ

תצלום העמוד הראשון של יומן גיטו שאולי, שניהל אליעזר ירושלמי

Angestellter für Judenangelegenheiten — Schaulen, IX 14 1941.

Bescheinigung Nr. 1428

Hiermit wird bescheinigt, dass der Jude Eidelmanune Sara, 46 Jahre alt, von Beruft Haus-wirtin im Ghetto Kaukas Strasse Gelgudi Nr. 1 wohnt.

Folgende Kinder bis zu 14 Jahren wohnen bei den Eltern —

Dieser Lichtbildausweis gilt für Pass Nr. 611825 und Bescheinigung 3525

Die Ausstellung des Passierscheins erfolgte wegen Stadtverwaltungs Bekanntmachung von 18.VII.1941.

Der Registration Nr. ......

Angestellter für Judenangelegenheiten.

Žydams tvarkyti Įgaliotinis — Šiauliai, 1941 m. IX mėn. 14 d.

Pažymėjimas Nr. 1428

Šiuo pažymima, kad žydas Eidelmanieni Sara, 46 m. amžiaus, specialybės šeimininkė gyvena Getto Kaukaso rajono Gelgudo g-vė 1 Nr.

Su tėvais kartu gyvena iki 14 m. amžiaus vaikai: —

Asmenį įrodantieji dokumentai Paso Nr. 611825 ir Eidemas Nr. 3525

Pagrindas duoti pažymėjimą: Šiaulių Miesto Savivaldybės skelbimas iš 1941.VII.18.

Registracijos Nr. ......

A.V.

Žydams tvarkyti Įgaliotinis.

תעודת־זהוי ליהודי שאולי בימים הראשונים לכיבוש

שבועה חלוצית בגטו

אני יהודי נכנס אל שורות הנוער החלוצית ...

1943 - VIII - 4.

״שבועה חלוצית״ של חברי המחתרת בגיטו שאולי

תכנית העתון

1. צו הארגון
2. אור מאפלה
3. ההצהרה ותכנה
4. קנאות - אחת
5. האיחוד - הלץ
6. לזכר קדושי ...

מן הארץ

ממעמקים

N2

צו הארגון

דף ראשון של הגליון השני של העיתון המחתרתי ״ממעמקים״ שהופיע בגיטו שאולי

לה׳ גורדון שולמית
זילברבורג חנה
גינבורג יעקב
פיק דוד

אתם מוזמנים לישיבה הנערכת ע״י המטה הראשי ל׳מסדה׳ והמוקדשת לשאלת ... הנער.

הישיבה מתקיימת במעון ...

המטה הראשי

הזמנה לישיבת המטה הראשי של ״מסדה״ בגיטו שאולי

הגוש "החלוצי"

2 נובמבר 1943

חוזר מיוחד לכל החברים!

בעצם הימים הטרופים האלה, בעצם המבוכה הגדולה ואפלת היאוש רואה התנועה חובה לעצמה להכריז ולהדגיש: התנועה החלוצית קיימת על אף הכל!

שנת תש"ד מתחדשת ופוגשת אותנו בפנים נעצבות ובחרבן נוסף על החרבנות אשר החרבנו עד הנה.

השנה בבואה לפנינו לא הסתפקה בכל אשר עוללה לנו עד כה; היא החליטה להכביד כפלים את העול, את עול החרף והיסורים המוטל על שכם שרידי ישראל הבלועה בגטאות הגולה: השנה החלה בהתעללות איומה הנמשכת עד היום - פרק מעשי הקניבלים.

היד הזדונית שבקשה לשתק את חיי הגיטו הכבולים על פיהם וקרעה את טפנו מתוך [illegible], הכיתה את כל מקומותינו [illegible];
היד המטלטלת אותנו טלטול אחר טלטול, היום כאן ומחר שם, היד המוציאה אותנו יום אחד במחנה זה ומחר במשנהו, המאבדת בנו בפרך ומשפילה את חיינו -
היד הפושעת עוד תגדע!

חרף כל הבזיונות, חרף כל מוסר הבוגד, ומכות אשר היד האכזרית הנחיתה עלינו - עלינו לשאת ולסבול ברוח אמיצה ונכונה עד הרגע האחרון!

כל עוד אנחנו חיים, ויהיו התנאים אשר יהיו - כל עוד דופק בנו לבנו - דופק גם הלב האחר, לב התנועה, התנועה החלוצית! אם לא נתן לנו כעת לעשות - אבל כוחנו יהיה נכון תמיד. המצוה הראשונה - המצוה החלוצית, צועקת ואומרת: לא להוריד את הראש, לא לרפות את הידים, לא לתת לדעוך לתקוה! להיות מוכן בלב ונפש, לשלם מה שדרוש מאתנו! שעה זו יכולה לבוא! חיל השודדים, האויב השפל, נסוג מכל החזיתות. לנגד עינינו מתחילה להתפורר מפלצת של "הגזע הנבחר". המכשיר, בו רצה הצורר להכניע את אירופה - נבוך ונכה. המכונה האדומה עם צבא-הקרב, כל הרשעה המתחבטת, שמתכונה את כל אירופה בתכריכים אדומים, הולכת ונשרפת. דגלים חדשים מתנופפים [illegible]. קומה השעה, [illegible] ושאר שריד ופליט לכל המחנה הזה, שהבא עלינו סוף [illegible].

תקותנו גדולה להיות, עוד תחזינה עינינו במפלתו הגדולה! ועינינו תחזינה בבוא הגאולה גם לציון!

נכון לאותו יום, הגדול מכל הימים, בו יעלה שמש שארית ישראל וזרח לנו אור נצחות וגאולה! ביום הבוא נדע את שלומנו, ביום הבוא [illegible] - להחליף השורות החלוציות, חלוצים בדרך העליה לציונה, [illegible] לסוללים דרך לשארית ישראל!

אל דגל החלוץ, אל דגל תנועת העבודה יאוסף באותו יום כל הנוער העברי [illegible] בדרך החיים המושלמת. תקומת העם העברי יהיה זה, חלום הנבואה מתגשם.

יום הבוא נדע שלום, נשיב תקוה לאומה! נהיה חזקים באמונתנו, כי היום ההוא בוא יבוא ואם יאחר - בוא יבוא! היה נכון! מזכירות הגוש.

חוזר לחברי התנועה החלוצית המחתרתית בגיטו שאולי

שיכלו הלא־יהודים (לרבות מפקדי היחידות) "לרכוש" מן האויב או מן האוכלוסיה האזרחית.

הגדודים הקובנאים שימשו מעין מרכז־קומוניקאציה בלתי־רשמי בין יהודי ליטא בגיטאות, בברית־המועצות ובעולם כולו. באמצעות הקשר הפרטיזני נתקבלו מברית־המועצות ידיעות על יהודי קובנה שברחו בראשית המלחמה עם הצבא הרוסי הנסוג. נודע כי רובם חיים ושלמים ואף מצטיינים במלחמה נגד הפולש הנאצי במסגרת הדיביזיה הליטאית. הידיעות הללו הועברו לאחר־מכן אל הגיטו על־ידי מורי־הדרך הפרטיזניים. כך קיבלה משפחת דיסקאנט בגיטו ידיעה שבנם אייזיק חי וקיים, ומשפחת קרצ׳מר — כי בנם משרת בדיביזיה הליטאית בדרגת קצין. מצד שני הועברו למוסקבה, באמצעות האלחוט וכן על־ידי שליחים מיוחדים (כמו המשורר סוצקבר מן הגדוד הווילנאי ועוד), פרטים על ההרג וההשמדה של יהדות ליטא. הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי במוסקבה דאג לכך שהידיעות הללו יגיעו ליהדות העולם (ביחוד הפרטים על זוועות "הפורט התשיעי" שנתגלו עם הבריחה המפורסמת). יהודי גיטו קובנה, שהועברו למחנות־הסגר באסטוניה, גרמניה ופולין, הביאו את בשורת המאבק הפרטיזני המזוין ליתר האסירים, ולא אֵם אחת הוציאה נשמתה במחנה־ההסגר על אדמת גרמניה באמונה ובמשאלה שבנה הלוחם ביערות רודניקי ינקום את נקמתה.

הסלנג הפרטיזני, שהיה משותף פחות או יותר לכל היחידות הפרטיזניות בשטחי הכיבוש הנאצי במזרח, קיבל בקרב הגדודים הקובנאים צביון יהודי וביטויים וקללות רוסיות התמזגו בלשון אידיש המדוברת.

היציאה מן היער

סוף סוף התחילה האופנסיבה הסובייטית בחזית ויטבסק. הידיעות הראשונות על התקדמות הצבא־האדום בקטע זה עוררו גל של התלהבות עצומה ברחבי היער. לא היה ספק, כי חיש מהר תתמוטט התנגדות הגרמנים והאיזור כולו ישוחרר תוך ימים ספורים. ואמנם יום יום הביאו הודעות הצבא הסובייטי שנקלטו על־ידי האלחוטאי במטה וצורפו לפקודת־היום — ידיעות על מכות קשות שסופגים חילות הנאצים. באחד הימים התחילו הלוחמים להרגיש מעין רעידת־אדמה עמומה. אכן, היה זה רעם תותחים שהתקרב ליער מן המזרח. הצבא הסובייטי התקדם לכיוון ליטא. הדי הקרבות היו עדיין רחוקים כאשר נראו מסביב תמרות־עשן סמיכות. היו אלה משלטי הגרמנים שחילות המצב העלום באש לפני נסיגתם הבהולה. המקומות המפונים נתפסו מיד על־ידי הפרטיזנים, שכוננו בהם שלטון סובייטי.

בינתיים גברה ההתעוררות ביער. חלק הארי של לוחמי הבריגאדה יצא כבר למרכז ליטא, אך בימים אלה גבר זרם המבקשים להצטרף לשורות הפרטיזנים "ברגע האחרון": שוטרים ליטאים שברחו מיחידות המשטרה, חיילי "יחידות המתנדבים" הליטאיות, שבויי־מלחמה רוסיים ועוד הרבה טיפוסים מפוקפקים שביקשו לטהר את עצמם על־ידי "השתתפות במלחמה הפרטיזנית". הללו הובאו למטה הגדודים, נצטוו לכתוב את קורות חייהם ולמלא שאלונים מפורטים על פעולתם למען חילות הכיבוש. על סמך כל זה נערך מיון. מחלק מהם נלקח הנשק והם נשלחו הביתה, ואחרים, ביחוד אוקראינים ואנשי ולאסוב (שהצטיינו במלחמתם הקנאית נגד הפרטיזנים), נורו במקום. בודדים הוכנסו אל שורות הפרטיזנים, תוך יחס של "כבדהו וחשדהו".

ב־5 ביולי נשמע רעם התותחים ברור וקרוב מאד. לבריגאדה ניתנה פקודה לנטוש את הבסיסים ולעלות לווילנה מצד דרום ולהתחבר עם חיל־החלוץ של הצבא האדום. ב־8 ביולי הושלמו ההכנות למסע הגדול. הפצועים והחולים הושארו בפיקודו של מפקד־הכיתה חנא קגאן, שרגלו נפגעה זמן־מה קודם־לכן, והגדודים לפלוגותיהם יצאו לדרך.

ב־11 ביולי הגיע הטור הפרטיזני לפרברי וילנה ונפגש שם עם ראשוני החיילים הסובייטיים. מרכז העיר היה כבר בידי הצבא־האדום, אבל בפרבריה עדיין נמשכו קרבות־רחוב. על הבריגאדה הוטלו התפקידים הבאים: לטהר את העיר משרידי הגרמנים הנחבאים וגרוריהם; להעמיד משמרות־שיטור בצמתי הדרכים ובמקומות אסטרטגיים; לשמור שמירה מעולה על מחסני הנשק והמזונות של הצבא הגרמני המובס; למנוע נדידת אוכלוסיה ולאסור את החשודים בריגול, שיתוף פעולה עם הנאצים, בגידה וכו׳.

הגדוד "מוות לכובשים" התמקם בווילנה, במוסד־ילדים עזוב. כאן נפגשו הלוחמים היהודים עם ראשוני הניצולים מגיטו וילנה ועם ראשוני החוזרים מברית־המועצות. היו אלה ימי שכרון־מאושר ללוחמים היהודים. למרבית הצער לא נמנעו גם בעצם הימים האלה פגיעות וקרבנות: הפרטיזן דב קוט, מגיטו קובנה, קיפח את ידו ועינו בהתפוצץ במקרה רימון־יד.

עקב מקרי שוד, תגרות עם חיילים סובייטיים ושערוריות אחרות (ביחוד רבו יריות־שמחה תכופות, שירו הפרטיזנים ברחובות העיר) נצטוו לוחמי הבריגאדה להחזיר את הנשק. בהחזרת הנשק הסתיים השירות הפרטיזני של לוחמינו. כל אחד קיבל אישור על תקופת שירותו, ורבים קיבלו תעודה המתארת את מבצעיהם הקרביים.

העיר קובנה היתה עדיין בידי הגרמנים. החזית נעצרה לפני שעריה והיתה עוד שהות בידי אנשי ה־ס.ס. לחסל את הגיטו. הגיטו עלה בלהבות. הלוחמים היהודים מקובנה נשארו, אחרי פירוק המסגרת הפרטיזנית, כאילו בחלל ריק. הם עמדו מזועזעים עד היסוד, כשביניהם לבין הגיטו העשן וקרוביהם המובלים לגרמניה הוצב קו חזית.

הלוחמים ניסו להיחלץ ממצבם זה בדרכים שונות: מי על־ידי העפלה לארץ־ישראל, מי על־ידי הצטרפות לפלוגות־המחץ שטיהרו את העיירות והיערות ממשתפי־פעולה למיניהם, מי על־ידי כניסה לשורות המיליציה הסובייטית, ומי על־ידי התגייסות לצבא האדום שהמשיך את דרכו מערבה.

שרה נשמית

היחסים הפנימיים בגיטו קובנה

"תיבות המוות"

הגיטאות נקראו בפי הגרמנים "תיבות מוות" (Toten-kisten), ובכינוי זה כבר גלומה עצם מטרתם. כדי להצדיק את מעשיהם ביקשו הגרמנים קודם־כל להשחית את דמותם הגופנית והרוחנית של כלואי הגיטאות, על־ידי יצירת תנאי־חיים בלתי־אנושיים, ובכך "להוכיח" לעולם, כי הם עושים רק חסד עם האנושות בכלאם את היהודים.

"אתמול הגיע לבתי־המלאכה טיול של נוער היטלראי. הם באו כאילו לגן־חיות, להסתכל ביהודים העובדים. בשבילם זה בידור".

כך כתבה ביומנה תמרה לזרסון בת ה־14.

ואכן הפכו הגיטאות והמחנות למכבש רוחני וגופני רב־עצמה: הסבל התמידי מרעב ומעבודה מפרכת שינה במידה רבה את מראם החיצוני של כלואי הגיטאות, ואילו ההתעללות והנוכחות התמידית של המוות מתחו את העצבים עד קצה גבול היכולת, היקהו רגשות ואף חיבלו אצל רבים ביכולת החשיבה והשיפוט.

גם יחסו של עם־הרוב הליטאי, שאלפים מבניו שיתפו פעולה עם הגרמנים בהשמדת יהודים, עוד הוסיף על קשיי החיים בגיטו. ואם בכל זאת היו חיי היומיום בגיטו קובנה, בשנים 1942—1943, בחלוף הגלים הראשונים של ההשמדה ההמונית, נסבלים בהשוואה לגיטאות הגדולים בפולין,[1] יש לזקוף זאת במידה רבה לזכות שני גורמים עיקריים:

א) גיטו קובנה, בהשוואה לגיטאות המרכזיים בפולין, היה גיטו קטן בשטחו ובמספר אוכלוסיו, ועובדה זאת הקלה על המאבק ברעב ובמגיפות.

ב) חברי ה"אלטסטנראט" [2] — הוא הגוף האדמיניסטרטיבי העליון בגיטו קובנה — היו פעילי־ציבור מוכרים בקרב יהדות ליטא, אנשים בעלי רמה רוחנית־מוסרית, שהשירות למען קהילתם, ולא קיום השררה בידיהם, עמד בראש דאגותיהם. יו"ר המועצה, ד"ר אלחנן אלקס, היה גאה ביהדותו, והעמיד כל העת את חייו בסכנה בשירות קהילתו. גם ממלא־מקומו, העו"ד לייב גרפונקל, ממנהיגיה הציבוריים של יהדות ליטא, חי בגיטו חיים מאופקים וצנועים, ועשה כמיטב יכולתו למען הכלל.

במבט של עשרות שנים אחורה אפשר לקבוע, כי הגרמנים הצליחו לכלות את קהילת קובנה, אבל לא הצליחו להשחית את דמותם הרוחנית של המוני העם. אמנם, לא הכל היו טהורים וקדושים. המאבק לחיים ולפת־לחם אילץ רבים וכן טובים לסטות מערכי נוהג ומוסר ציבורי ואישי, המקובלים בחברה מתוקנת. התנאים האכזריים של החיים בגיטו הקהו במידה לא־מבוטלת את הרגישות לפגמי התנהגות, שנתגלו אצל פונקציונרים מסויימים של אדמיניסטרציית הגיטו, והציבור התייחס אליהם ב"הבנה", כי "בלעדי זה הרי אי־אפשר עתה להתקיים". אך גילויים של עזרה לנזקקים, מוסרית וחומרית, רווחו כבר בשבועות הראשונים של המלחמה, בעצם השחיטות ההמוניות, שהיכו בהלם את יהודי קובנה. כשהחל להתארגן הגיטו בסלאבודקה, לא פסקה העזרה ההדדית. פועלים יהודים בבריגדות (כך נתכנו פלוגות־העבודה) היו פורסים מלחמם הדל לחבריהם מחוסרי הלחם. וחסד העזרה הזאת, הספונטנית והאישית, נעשה על־ידי רבים מיהודי קובנה — ולא רק לקרובים ולמכרים, אלא גם לפליטים זרים, שעמדו בחוץ אובדי־עצה, והמועצה, שרק החלה בפעולתה, קצרה ידה מהושיע.

למרות כל מאמציה להקל על המצוקה והסבל, עמדה המועצה חסרת־אונים נוכח מזימות ומיבצעי־ההשמדה של הגרמנים. ועם כל הרצון הטוב שהיה לחברי ה"אלטסטנראט" לנהוג בצדק וביושר, הרי במגע היומיומי עם הציבור הרחב באו פקידים ופונקציונרים רבים, שלא כולם עמדו במבחן המוסר הציבורי והאישי.

המוני הכלואים מגיטו קובנה אינם עוד בחיים ואינם מסוגלים לספר על חייהם בגיטו. אך היו בפיהם גם טענות וקובלנות, אותם ביטאו לפעמים בהומור ולפעמים במרירות בפולקלור הגיטו — בפזמונים ובדברי חידוד, שהאריכו ימים לאחר שמחבריהם הפכו לעפר ואפר. אולם דברי הביקורת לא הופנו דוקא נגד חברי המועצה, אלא נגד בעלי משרות מסויימים, מדרגות ב' ו־ג'.

בין בעלי התפקידים היו אנשים שונים. היו אישים שדוקא בתנאי הגיטו נתעלו מאד, נתנו את חייהם על השירות לקהילתם או על הגנת הגיטו, והם נשארו בזכרון העם גיבורים נערצים. היו פקידים שלא סטו מעקרונות התנהגות מקובלת בחברה מתוקנת אף בתנאי הגיטו האכזריים, וחיו חיים מאופקים וצנועים. והיו גם אנשים חלושי אופי, שלא עמדו בפיתוי להיטיב את מצבם על חשבון הזולת.

והיתה גם קבוצה קטנה, מן הזיבורית שבחברה, ובתוכה טיפוסים מושחתים מלכתחילה, שניצלו את הגיטו כדי לחיות חיי רווחה. ביניהם היו ברנשים שאף לא נרתעו מלשרת את הצורר, או להציל את חייהם על חשבון הזולת.[3]

הפונקציונרים של מחלקות המועצה נהנו מהטבות מסוי־

---

1. מאחר שמושגי האיכות הם מושגים אבסולוטיים בפילוסופיה, ואילו במציאות הם יחסיים, לכן יתבהרו המושגים — טוב ורע, גיטו קטן וגדול — תוך השוואה לגיטאות אחרים, בעיקר בפולין.
2. בלשון העם הוא נקרא הוועד ("דער קאָמיטעט") ואילו אנחנו נשתמש במונח מועצה, בהתאם לשם הרשמי — "מועצת הזקנים".
3. ראה דברי ח. ארנשטם בחקירתו על־ידי השלטונות הסובייטיים לאחר המלחמה בתוך: "טבח המוני", אוסף מסמכים ב', עמ' 335—336. ראה גם עדותו של השוטר הירש נויבורגר, ארכיון יד־ושם M—1/E—1320/1286.

ימות, כגון מנות־מזון באיכות ובכמות גדולה יותר, והתגוררו בדירה מרווחת יותר. והעיקר, הם ומשפחותיהם היו מוגנים מאקציות שונות, משילוח למחנות־העבודה.

ההטבות שניתנו לבעלי המשרות עוררו את קנאתם של המוני־העם חסרי הפריבילגיות, והם כינו את בעלי התפקידים בשמץ של לעג ומרירות "יעלות" (שהיו מבטאים יַאלֶס). פזמונים לא־מעטים הילכו עליהם בגיטו,[4] שהושרו בלחנים ידועים, מושאלים משירים עממיים מפורסמים יהודיים ורוסיים. בשירים אלה "נקמו" המוני הגיטו חסרי ההטבות ב"יעלות", והתנחמו בתקווה לימים טובים יותר.

אכן, הגיטו לא היה גיטו, אילו היה חופשי מפגעים חברתיים. מהנפוצים בגיטו קובנה ניתן למנות את הפרוטקציוניזם, את נטילת השוחד, ושחיתות־מידות מסויימת, מהסוג שהיה נדיר אצל יהודי ליטא לפני המלחמה — והיא ההוללות.

הפרוטקציוניזם

נוהגים של פרוטקציוניזם היו כמעט בכל מחלקות המועצה: במשרד העבודה, במשרד ההזנה, בדיור, ואפילו בוועדה הרפואית. העם כינה אותו בשפת החידוד שלו, פעם בהומור ופעם במרירות, בכינוי "ויטאמין פ'", ואת הנהנים מהפרוטקציה בשם "ויטאמינשצ'יקים".

מותר לומר, כי במידה מסויימת, אם כי מתוך רצון טוב, נהגה גם המועצה במידת איפה ואיפה, כאשר נקטה מדיניות של הגנה על חלקי־אוכלוסיה מסויימים. חברי המועצה האמינו בתום־לב, כי מפלת הגרמנים קרובה וכי "אנחנו עוד נבלה אותם". עוד ב־1941 ועד הסוף, רווחו בגיטו שמועות על מפלתם הקרובה של הגרמנים, וסופרו סיפורים על כל מיני ניסים ונפלאות. והמוני היהודים האמינו לשמועות אלה, שפירנסו את התקווה לחיים.[5] לפיכך ביקשו חברי המועצה לשמור קודם־כל על חייהם של אנשי־הרוח והאינטליגנציה, וכן על פעילי הציבור, כדי שביום השחרור יישארו בקובנה אנשים שיהיו מסוגלים לשקם את חיי הקהילה הפצועה ולהנהיגה מחדש.

זאת ועוד: שכבות האינטליגנציה המקצועית עמדו בקושי רב יותר בתנאי הגיטו האכזריים, כמו בעבודה גופנית מפרכת, ולא ידעו לסחור ולהשיג מצרכים חיוניים ולהגניבם לגיטו. נוסף לכך היה בגיטו אחוז ניכר של אנשים בגיל קשיש, שה"אלטסטנראט" ביקש להגן על חייהם על־ידי הצבתם במקומות־עבודה קלים יותר, ולפיכך היו גם רבים מהבריגדירים (אלה הם ראשי פלוגות־העבודה — הבריגדות) אנשים קשישים, והפריבילגיה העיקרית שממנה נהנו היתה, שהם עצמם לא נאלצו לעבוד, אלא רק להשגיח על פועליהם.

חוסר צדק ושוויון בלט בעיקר במשרד העבודה, שהיה המשרד הקובע בחיי הגיטו. בעבודת־כפיה, כמעט ללא תמורה, חייבים היו כל תושבי הגיטו, החל בגילים 15—16 וכלה בגילאי 55—60, והיא היתה אחד הפגעים ואמצעי־הדיכוי היעיל בידי הצוררים.

גם בגיטו קובנה, כמו בגיטאות אחרים, רווחה הדעה, כי עבודה תציל ממוות. לפיכך מילאו רוב אנשי הגיטו את חובת העבודה, ודעת־הקהל אף היתה מוקיעה את המשתמטים. עם זאת היו פועלים, שהשתדלו לעבוד רק למראית עין, המעיטו ככל האפשר את הפריון ואף חיבלו במוצרים הגמורים.[6]

מאחר שמנות־המזון שהוקצו ליהודים איפשרו רק גסיסה איטית מרעב, היתה הבעייה הבוערת להשיג תוספת מזון, והדרך לכך — להישלח לבריגדה "טובה", המאפשרת מגע עם ליטאים וסחר־חליפין אתם. לפיכך היו היהודים נוהגים להשתמט מהבריגדות ה"רעות", וכאן היו מתנגשים עם משרד העבודה, שחייב היה לאייש את כל הבריגדות. עם זאת, רבים בגיטו קובנה ראו בעין טובה את ההגנה על הצעירים המאורגנים: רצון־הנקמה בצורר היה נחלת הכל, והאנשים קיוו, כי הצעירים ינקמו את נקמתם. כאשר פשטו בגיטו שמועות על התארגנות המחתרת והארגון הפרטיזני, רוו רבים נחת, אם כי זה היה כרוך בסכנה לגיטו. בגיטו קובנה נוצרה אווירת סולידאריות עם תנועת המחתרת, והיא מצאה את ביטויה המעשי בעזרה שהגישו לארגון הפרטיזני ראשי המועצה, חלק מהפקידות הבכירה ומהמשטרה.[7]

במיוחד העיק על הגיטו ההכרח לספק יום־יום אלפי פועלים לשדה־התעופה. העבודה במשמרות, יום ולילה, ברטיבות ובקור, בהשגחת נוגשים ברוטליים וללא אפשרות להכין חבילה למען המשפחה הרעבה, הפכה מקום זה לסיוט. מי שיכול היה להיחלץ — נחלץ. מי שהיה ביכולתו לשלם, שכר לו ממלא־מקום, "מלאך" בלשון הגיטו. כיון שהיו בגיטו גם נערים צעירים שחובת־העבודה עדיין לא חלה עליהם, ניתן היה לשכור אותם תמורת תשלום, בעיקר במצרכי־מזון. מי שלא היה באפשרותו לשלם, נאלץ ללכת יום־יום לשדה־התעופה. וכך נוצרה בגיטו שכבה שלמה של "אַרודרומשצ'יקים מסכנים" — כפי שכונו הפועלים הקבועים של שדה־התעופה. הפקיד היהודי הממונה על שדה־התעופה נהג אף הוא בגסות ובקשיחות עם הפועלים היהודים, והדבר הגביר עוד יותר את מרי חייהם.

והיו בריגדות "רעות" נוספות, כמו זו המכונה בריגדת השטאב־מאיור שו. גם במקום־עבודה זה היו המשגיחים

---

4. הפזמון הפופולרי "יעלות" פורסם בספרו של י. גאר, "דער אומקום פון יידישער קאוונע" (עמ' 408—409), ובספרו של ל. גרפונקל, "קובנה היהודית בחורבנה" (עמ' 289), בתרגום יהושע טן־פי. ר' גם השיר "עפעס מאדנע, וואס איר פרעגט" ("מוזר כי תשאלו אותי, מה בוועד תפקידי"), במקור ובתרגום של אליהו מייטיס, פרגר, עמ' ק"ב.

5. ר' תמרה, רשימה מה־23 בדצמבר 1942: "משיחים, כי פלשתינה קיבלה עצמאות. הגיטו צוהל"; רשימה מה־13 במאי 1943: "נדמה עוד חודש ואנו נהיה חפשיים", ועוד. ר' גם אצל גרפונקל בפרק "רוח הגיטו ו'מדיניותו'".

6. ר' משה סגלסון, "די גרויסע ווארשטאטן אין קאוונער געטא", בתוך: פ. ל. ה., חוב' 8; יעלין־געלפערן, "פארטיזאנער פון קאוונער געטא", עמ' 42—43; בראון־לוין, "תולדותיה של מחתרת", עמ' 106. ר' בארכיון יד־ושם, "די ארבעטער פון קאוונער געטא ווארשטאטן", העדות M—1/E—1389/1340.

7. אווירה זאת בגיטו קובנה היתה שונה באופן קוטבי מהיחסים ששררו בגיטו וארשה בין ה"יודנראט" והמשטרה מצד אחד, והארגון היהודי הלוחם מצד שני. היא היתה גם שונה מהאווירה בגיטו וילנה, בה הצליח גנס להסית את המוני הגיטו נגד איציק ויטנברג, מפקד הארגון הפרטיזני פ. פ. או., והם התקהלו ודרשו את הסגרתו של המפקד.

הגרמנים והליטאים מהלכים כשהם מזויינים באלות ומכים את הפועלים. גם לבריגדה זאת אפשר היה לגייס פועלים רק בכוח או במירמה, כשהמגייסים מציגים אותה כאחת הבריגדות הטובות. העובדה, שגם הבריגדיר היהודי נהג כאן כאחד הנוגשים והיה מכה את הפועלים היהודים, הגבירה את המרירות, הכאב והבושה. אולם הבריגדיר היהודי של בריגדה זו היה יוצא־דופן, כי בדרך־כלל היו היחסים בין הבריגדירים והפועלים תקינים. רק כאשר עזב המאיור שו, ובמקומו הגיע איש־צבא צעיר (כנראה כדי להחלים אחרי פציעתו בחזית), השתנה המצב תכלית שינוי. עתה הפכה הבריגדה לאחת המבוקשות בגיטו.[8]

תמיד היו בגיטו אנשים שהשתמטו מחובת העבודה, אם מטעמים עקרוניים, ואם מטעמים אנוכיים. כאשר חסרו פועלים היתה נכנסת לפעולה מחלקת הגיוס והעינוש. הפונקציונרים שלה היו באים אל השער, פושטים בגיטו, או עוצרים את המשתמטים וחובשים אותם בבתי־הסוהר של המשטרה. הביקורת על מילוי חובת העבודה של איש הגיטו לא היתה קשה, שכן לכל פועל היה כרטיס־עבודה אישי, עליו היה חותם הבריגדיר, כאשר מילא הפועל את יומו כנדרש. את הנתונים על הפועלים היו הבריגדירים מעבירים למחלקת־הרישום של המועצה במשרד העבודה, שם היה לכל פועל תיק אישי, בו היו מסמנים את ימי־העבודה שלו. אולם אפשר היה למסור את הכרטיס ל״מלאך״ ועל־ידיו לקבל את החתימה על מילוי חובת העבודה.

הנשים בגיטו, ביחוד המטופלות במשפחות, עבדו ימים מסויימים. בעברה ברחוב צריכה היתה האשה להראות לשוטר את כרטיס־העבודה, בו היה מסומן היום שבו היא חייבת לעבוד. ביתר הימים יכלה לנוע באין־מפריע ברחובות הגיטו.

אולם לא תמיד נתפסו האנשים בצדק. תכופות, כאשר חסרו פועלים לשדה־התעופה או לשילוח אל מחוץ לגיטו, היו השוטרים חוטפים מכל הבא ליד — מהרחובות, ואפילו מהבריגדות החוזרות לגיטו מעבודה. היו מעבירים את החטופים ללילה אל בית־הסוהר, ומשם משלחים אותם למקום הנחוץ. וכך כותבת ביומנה הנערה תמרה:

״2 בנובמבר 1942.

יום לא נעים. הפרידו אותי מהבריגדה ושלחו לעבוד בשדה־התעופה... אבל זה עדיין לא כלום. העיקר הוא, כי בשובנו משדה־התעופה כלאו אותנו — 8 נשים חפות מפשע — בבית־הסוהר של הגיטו. הצרה היא, כי לנתי בלילה קר בחדר קר, שכובה על דרגש עירום, כשבטני מצפצפת. התא היה מלא. בפינה עמד דלי לעשיית הצרכים, והסרחון האיום לא נתן לעצום עין. לעולם לא אשכח לילה זה. אני שוכבת לי מאחורי סורג כפול ומהרהרת: למה ומדוע? לא עשינו כל רע. הנה הגיעו זמנים! אין זה מספיק שהגרמנים שופטים ורוצחים אותנו, כפי שעולה על רוחם, גם המשטרה שלנו משתוללת כאוות נפשה...״

למחרת הגיע לבית־הסוהר אביה של תמרה, הפרופיסור לזרסון, ושחרר אותה. אולם הנשים האחרות נשלחו לאחר ליל המאסר שוב אל שדה־התעופה.

בדרך־כלל התייחס הציבור ב״סלחנות״ וב״הבנה״ לפרוטקציוניזם, להגנה על קרובי־משפחה וידידים. אולם כאשר מדובר היה בסכנת־חיים של ממש, היה הפרוטקציוניזם מעורר מרירות ואף מקומם את הציבור הבלתי־מוגן נגד בעלי־הדעה בגיטו. וכך אירע במקרה של 5,000 התעודות, ששלח יורדן לחלוקה לבעלי־המלאכה. המוני הגיטו תפשו חיש־מהר, כי אלה הן ״תעודות חיים״, ולכן, כאשר החלו פקידי המועצה לחלקם לפרוטקציונרים שונים, התקומם הגיטו. המונים פרצו למשרד המועצה ותבעו את התעודות.

קשה לפסוק כאן חד־משמעית על התנהגות זאת של ה״אלטסטנראט״, שאמנם חשד, כי הגיטו עומד לפני שחיטה, וכי בעלי התעודות יינצלו. בחלוקת התעודות לפי שיקוליה עשתה המועצה מעשה של סלקציה, דנה דיני נפשות. ככל שהיו כוונותיה טובות והשיקול היה שיקול ציבורי, ספק רב הוא, אם היתה רשות למועצה לקבוע מי לחיים ומי למוות.[9] ואכן, חברי המועצה הבינו לאחר שפרצה המהומה, כי טעו בנסותם לחלק את התעודות וביקשו להחזירן, אלא שההמון התמרד, פרץ למשרד וחטף את התעודות.[10]

גם החטיפות של האנשים לשם שילוחם למחנות, לריגה ולאסטוניה, הטילו צל על פעולתה של המועצה, שערכה את רשימות המוסעים.

״גרמני ושני יהודים הלכו מבית לבית ורשימה בידיהם״ — כותבת תמרה ביומנה, ב־26 באוקטובר 1943. למרות שאז היה כבר ידוע בגיטו, כי האנשים שהוסעו בתחילת השנה חיים וקיימים, השתררו בכל זאת בגיטו בהלה ואווירת דיכאון, ומי שרק יכול הסתתר. מי שלא הצליח למצוא מחבוא, ניצוד והובל לקרונות. ואין תימה, כי שוטרי הגיטו, שנשלחו לבצע את הפקודה הנוראה, עשו זאת תוך אי־רצון בולט. היו תופסים משפחות שלמות ומובילים אותן לבתי־המעצר, בהם רוכזו המגורשים. וכך רשמה תמרה:

״אנו גרים לא רחוק מבית־המאסר, ממנו בוקע בכי תינוקות קורע לבבות״.

וגם כאן פעלה הפרוטקציה: בעלי הקשרים הנכונים שוחררו, אך במקומם ניצודו אחרים. והדבר עורר רגשות מרים אצל חלק מהציבור נגד המועצה.[11]

השוחד

מן המפורסמות היה, כי באין ״ויטאמין פ״ השוחד הוא הפותח דלתות. לא הואשמו בכך חלילה חברי המועצה, אלא פונקציונרים מסויימים ושוטרים. יהודי הגיטו ידעו מי מקבל את ה״חאבר״. גם בבתי־המלאכה הגדולים היו מקרים של שוחד. היו פונים אל האומן או הפקיד המתאים והוא היה משתדל, שהפונה יתקבל בבתי־המלאכה ויצוייד בכרטיס

8. ר׳ עדות מאיר גולדשמיד, בלה״ג, תיק ליטא, תעוד בע״פ, מס׳ 31. העד היה מפועלי הבריגדה הזאת, בה היו אוספים גרוטאות־מתכת כדי לשלחן לחזית. המפקד החדש, שקראו לו הנס, דאג גם להגן על פועליו מאקציות. ראה גם: רחל סילקיה, ״בריגאדעס״, פ.ל.ח: מס׳ 9, עמ׳ 84—92.

9. על סוגיה זאת לפי ההלכה היהודית ולפי המשפט האנושי הכללי ראה נדבה, ״בעיות ההלכה בגיטאות״.

10. בכך מודה לייב גרפונקל בעצמו בספרו ״קובנה היהודית בחורבנה״. ר׳ גם ״במחנות לא בכו״, עמ׳ 17—18.

11. ר׳ עדותו של ד״ר א. גולדשטיין, יד־ושם, M—1/E—2410/2481, וכן רשימותיה של תמרה ביומנה מה־17—19 באוקטובר 1943.

מתאים. כך הגיעו לבתי־המלאכה הגדולים, נוסף לאנשים המו־גנים מבחינה ציבורית, גם כאלה שיכלו לעבוד במקומות־עבודה אחרים. אך אנשי הגיטו, בדרך־כלל, כבר לא ראו בכך תופעה יוצאת־דופן, הראויה לגינוי, כי ההכרח להציל חיים תירץ בעיניהם גם נוהג זה, שלפני המלחמה ודאי היו סולדים ממנו.[12]

גם ליד שער הגיטו הפכו השלמונים תרופה בדוקה בעת צרה. בדרך־כלל היו שוטרי־השער היהודים מעלימים עין ואף משתדלים לסייע לפועלים בהכנסת חבילותיהם. אולם לעתים קרובות היתה הביקורת ליד הכניסה חמורה, כי הופיעו מפקדי־משטרה ליטאים או אנשי ס.ד. גרמנים חדשים, שעדיין לא היו משוחדים, ואז צפוי היה האיש "הלא־כשר", שנמצאו אצלו מצרכי־מזון, לא רק להחרמת כל אוצרו, אלא גם לעונש חמור. במקרים כאלה היה ה"טרף" פונה לעזרת השוטר היהודי ליד השער ש"יעביר" אותו במהירות האפשרית, כאילו נבדק כבר, ולא יפול בידי הצורר. תמורת "שירות" כזה חייבים היו לשלם.[13]

פרוטקציה ושוחד הועילו גם במחלקת הדיור. בשל הצפי־פות הרבה בדירות שוכנו כ־3,500 איש ב־16 ה"רזרוואטים", אלה בנייני בתי־קולנוע, בתי־ספר ובתי־מדרש לשעבר, שבהם היו תנאי הדיור, החסרים כל סידורים לחיי אנשים, ללא נשוא. אך באותו זמן היו בגיטו משפחות, מהחוגים האמידים יותר, שהצליחו להשיג לעצמם דירות ללא הקצבת ה"אלטסטנראט", על־ידי עסקות מוקדמות עם בעלי־הדירות הליטאים, והם חיו ברווחה יחסית. לפיכך נאלצו לעתים השוטרים היהודים להכניס בכוח דיירים לדירות כאלה. אולם למרות זאת עדיין התגוררו בגיטו אנשים, שהצליחו להתחמק מההגבלות על דיור (המיכסה היתה 2.4 מ"ר לנפש), שכן "על הפקידים הבכירים השונים של אדמיניסטרציית הגיטו ועל מקורביהם לא חלו מעולם אותן הגבלות חמורות של שטח מחייה".[14]

מפגעים אלה לא היתה נקייה אף ועדת־הבריאות, שבסמ־כותה היה להוציא תעודות שחרור מעבודה. לאיש הפשוט, חסר הקשרים, קשה היה בהרבה להשיג יום שחרור מעבודה, מאשר לאדם מהמעמדות הבורגניים והאינטליגנציה המקצועית.

ההוללות

יהדות ליטא היתה ידועה בפוריטאניות שלה ובקדושת חיי המשפחה. אולם בתנאי הגיטו, בשל הנוכחות התמידית של המוות ואי־ודאות לגבי יום המחרת, נשתחררו המעצורים והיו אנשים שקראו דרור ליצריהם.

היו בגיטו מבריחים בסיטונות (המכונים "די צאמניקעס", בגלל הסחר מעל לגדרות הגיטו), שצברו ממון רב, והם ביקשו לחיות בהתאם לסיסמה "אכול ושתה, כי מחר נמות". היו עורכים הילולות בחברת נשים צעירות ויפות, שבהן השתתפו גם כמה שוטרים ופקידים בכירים מאדמיניסטרציית הגיטו.

סייע לכך המצב של עודף נשים בודדות בגיטו, אשר ביקשו גבר להיצמד אליו ולחסות בצילו, שכן חיי אשה בודדה בגיטו היו קשים פי כמה וכמה. הדברים היו ידועים בגיטו. הם עוררו ביקורת, וחרזני הגיטו אף חרזו עליהם:

"לכל 'יעלה' יש כלה,
ולשוטר אפילו שתיים"
("יעדער יעלה האָט אַ כלה,[15]
און אַ פּאָליציי האָט צוויי")

מאחר שהתופעות היו מצומצמות בהיקפן לחוגים מסויימים, הן לא הפכו למוקד בחיי הגיטו, אם כי הציבור ריגן אחריהן.

תופעות של השתחררות ממעצורים ביחסים שבינו לבינה נסתמנו אף בשורות הנוער התנועתי המאורגן.[16]

והיו תופעות מסוג אחר בחיי הגיטו, שעוררו את הביקורת של "עמך", ולא תמיד צדקו המבקרים. בין הפעולות המבו־קרות היו גם הקונצרטים, שערכה התזמורת שליד משטרת הגיטו, אשר עם נגניה נמנו סולנים מתזמורת האופרה הלי־טאית הלאומית. ערבי המוסיקה הקלאסית היו חג לאוהבי נגינה, שיפרו את המוראל והקלו על הנשיאה בעול. אולם היו גם אנשים, שהתרעמו על כי "עורכים קונצרטים בבית־הקברות". ועל־כך חרזו החרזנים:

"מי זקוק לקונצרט כשרב היגון,
ומצפצף הרעב בקיבת ההמון ?
מוטב תציידום בצלחת גריסין,
חדלו להתהולל בני יוחסין!"[17]
("ווער דאַרף די קאָנצערטן ווען דער טרויער איז גרויס
און ס'פּישטשעט דער הונגער אין דעם אָרעמען הויז ?
פאַרזאָרגט זיי בעסער מיט 'יושניק' אַ טעלער
און הערט אויף פראַווען די יעלה'שע בעלער").

*

היו לו לגיטו קובנה מראות משלו, צלילים משלו וריחות אופייניים.

בוקר־בוקר, לפני הנץ השחר, היו אלפי הפועלים, גברים ונשים ואף ילדים, נשפכים לסימטאות הגיטו ונוהרים בזרם גובר והולך לבתי־המלאכה, הגדולים והקטנים, וכן אל שערי־היציאה. שם היתה ההמולה רבה: שם התרוצצו הבריגדירים בנסותם להשליט סדר בטורים, השוטרים פקדו וספרו את אנשי הבריגדות בקול רם עד נחור גרונם, ומדי פעם חתכה את האוויר צליפת מגלבו של הצורר האורב בשער, נפלטה קללה מכוערת מזה וזעקת שבר — מזה... וכעבור שעה קלה נדם הכל. הגיטו כאילו נתרוקן מיושביו. ונדמה, כי הוא מאוורר את רחובותיו מריחות הזיעה של הבתים הדחוסים... ובערבים, בשוב הפועלים מיגע יומם, שוב נשפכה ההמולה לסימטאות.

והיו ימים, בהם התערבבו מראות התורים המתפתלים ליד מחסני האספקה של המועצה בקולותיהם החנוקים ואנחותיהם

---

12. העדות הקולקטיבית של יוצאי גיטו קובנה; עדותה של אידה מלמד־פרידברג, ארכיון בלה"ג, תיק תעוד בע"פ, מס' 33.
13. תיאור המצב מוצאים אנו בשיר הפופולרי "בשובנו מן העבודה" ("ביים געטא טויערל"), שהיה מושר לפי לחן השיר היהודי העממי "אויפן פריפעטשאק ברענט אַ פייערל". ר' גאר, עמ' 406, וכן גרפונקל, עמ' 284.
14. גאר, עמ' 363.
15. כלה — הכוונה לאהובתו או לפילגשו של איש נשוא.
16. ר' תמרה, מיום 25 במאי 1943, בה מקוננת הנערה התמימה על "הפקרות הנוער" שמרכזו בבלוק C, שם היה מרכז של ארגון א. ב. צ. ושל ארגונים אחרים. ר' גם גרפונקל, עמ' 254—255.
17. חרוז מהשיר "יעלה'ס", פרגר; נוסח שונה במקצת בשיר "זאג מיר דו, געטא־יידל", גרפונקל, עמ' 289.

של העומדים ליד המטבח הציבורי, המחלק את קערת ה"יושניק", הוא מרק העוני, לנזקקים. וכל זה התערבב בריחות העולים מבשר הסוס ומשקי התפודים שהחלו להרקיב, מנת־המזון המחולקת ליושבי "תיבת המוות קאואן".[18]

והיה לחיים בגיטו גם קצב משלהם.

מדי פעם חתכה כברק את חשכת הגיטו בשורה מרנינה: **"הגרמנים ניגפו ליד... החזית מתקרבת. יהודים, החזיקו מעמד, כי עוד מעט ניגאל!" והעיניים העמומות, השקועות** עמוק בחוריהן, נדלקות בזיק של תקווה.

ולא חלף יום והנה ידיעה אחרת: ברחוב פלוני נעצרה שיירת משאיות. מי יודע לשם מה?!... והגיטו עוצר את נשימתו.

*

כלואי־הגיטו התייחסו באמון ובכבוד רב ליו"ר המועצה ד"ר אלחנן אלקס, שלא פעם סיכן את חייו למען הכלל. כמו־כן העריכו את יושרו הציבורי והאישי של ממלא־מקומו העו"ד לייב גרפונקל, שלאחר מעצר אנשי המשטרה במארס 1944, נאסר עם יתר חברי המועצה. הוא לא שוחרר יחד אתם, אלא נחקר ועונה קשות. מאחר שהיה אחראי לעניינים הפנימיים של הגיטו ובכללם גם למשטרה, ביקשו הגרמנים בעינויים להוציא מפיו את שמות העוסקים בענייני הפרטיזנים ואת מקום ה"מאלינות" — המחבואים. גרפונקל שתק.

אולם טענה היתה בפי אנשי הגיטו, על כי ראשי המועצה לא ריסנו את האלמנטים המושחתים, על כי לא פיטרו ממש־רותיהם את הפונקציונרים והשוטרים, שהיו ידועים בהתנהגותם הברוטאלית ובסחיטות שהם סוחטים מהפועלים היהודים.

כנראה שלא היה הדבר בכוחם לעשותו, לא בכוחותיו של ד"ר אלקס ולא של ל. גרפונקל, כי השליט האמיתי בגיטו היו הגרמנים, והם היו דווקא מעוניינים בהשחתת הגיטו. ואכן, שניים מהאנשים השנואים ביותר על הגיטו אף עלו לגדולה ונתמנו, לאחר חיסול המשטרה היהודית, למפקדי "שירות הסדר", שהוקם באביב 1944. בפיקודם שירתו גם כמה מהשוטרים לשעבר, מאלה שנשברו בחקירה בפורט ה־9 והס־גירו מחבואים של יהודים.[19]

18. בסוף 1943 הפך הגיטו למחנה־ריכוז שנתכנה Konzentrations-lager Kauen.

19. היו אלה השוטר תנחום ארנשטם, שהרבה לפגוע במלים ובהר־מת־יד בפועלים היהודים, וב. ליפצר. לזכותו של ארנשטם מעידה מלכה שמאלי (כפר מסריק), שעשתה בגיטו בהברחת ילדים והסתרתם אצל נוצרים, המספרת כי הוא הכניסה לגיטו בשעות העוצר והציל בכך את חייה; ארכיון בלה"ג, העדות הקולקטיבית מס' 32.

למרות הפגמים האמורים, בלט גיטו קובנה לטובה בהשוואה לגיטאות הגדולים בפולין. למרות המצוקה הרבה, לא גוועו ברחובות גיטו קובנה בני־אדם מוזי־רעב ולא נראו שם אנשים לבושים בלויי־סחבות, שעור גופם המצומק מציץ מבין הקרעים. כן לא הסתובבו ברחובותיו ילדים קפואים ונפוחי־כפן.

ואולי זאת הסיבה, שלאחר השחרור עמדו בראש שארית הפליטה, באיזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, דווקא בני ליטא הקטנה, מניצולי גיטו קובנה?

ביבליוגרפיה נבחרת

בדפוס

בראון צ., לוין ד., תולדותיה של מחתרת, יד־ושם, תשכ"ב. בהערות יצויין — בראון־לוין.

גאר יוסף, אומקום פון דער יידישער קאָוונע, ארויסגעגעבן דורכן פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן אין דער אמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, מינכען 1948. יצויין — גאר ומספר העמוד.

גרפונקל ל., קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים, תשי"ט. יצויין — גרפונקל.

יעלין מ., געלפערן ד., פּאַרטיזאַנער פון קאָונאַסער געטאָ, אגיז, "דער עמעס", מאָסקווע, 1948. יצויין יעלין־געלפערן.

לוזרסון־רוסטובסקי, תמרה, יומנה של תמרה, הוצ' בלה"ג, תשל"ו. יצויין — תמרה.

נדבה יוסף, בעיות ההלכה בגיטאות, דפים לחקר תקופת השואה, המכון המשותף לאוניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגיטאות, תל־אביב, תשל"ט, מאסף א', עמ' 44.

מן המיצר קראתי, שירי גיטאות ומחנות, אסף והקדים מבוא משה פרגר, ירושלים, תשט"ו. יצויין — פרגר.

"פון לעצטן חורבן", בעריכת ישראל קפלן, הוצ' הוועדה ההיסטורית, מינכן, חוב. 7—9, 1947—1948. בהערות יצויין — פ. ל. ח. ומספר החוברת.

פרץ אהרון, ד"ר, דעם גורל אנטקעגן, חיפה 1952.

— במחנות לא בכו, רשימות של רופא, מסדה, 1960. יצויין — שם הספר והעמוד.

חומר ארכיוני

עדויות מאוצר הוועדה ההיסטורית במינכן, בארכיון יד־ושם, שסימו־נם הכללי הוא M—1/E.

עדויות של ניצולי גיטו קובנה, שנגבו ונרשמו בבית לוחמי הגיטאות, המיכל — ליטא, תעוד בע"פ; בהערות יצויין ארכיון זה — בלה"ג.

קורות גיטו שאוולי (1944-1941)*

* יוזמת קבוצת יוצאי שאוולי, שדאגה באמצעות המכון ליהדות זמננו שעל־יד האוניברסיטה העברית בירושלים למימון סטיפנדיה לגב׳ סימה איציקס בעבודת ״קורות גיטו שאוולי״ לקבלת התואר מוסמך האוניברסיטה.

המלחמה

העיר שאולי שבצפון־מערב ליטא היתה אחת הנקודות האסטראטגיות החשובות. בעיר חנו גייסות סובייטיים רבים. כן היו בה בשלבי בניה מבנים צבאיים, ביצורים ושדה־תעופה. היחידות הסובייטיות, שרופזו בבסיסים בתוך ליטא, לא גילו בפרוץ המלחמה רוח־התנגדות, וחייליהן הנסוגים עברו דרך העיר. לא ניתנו כל הוראות לאוכלוסיה האזרחית ובעיר קמה בהלה. משפחות אנשי הצבא פונו במהירות והיו שהציעו מקום גם לאחדים ממכריהם היהודים. אף כי שאולי שוכנת בצומת מסילות־הברזל שהיו בפיקוח הצבא, הרי מלבד אנשי המנגנון הסובייטי הבכיר הצליחו יהודים מעטים בלבד לעלות על הרכבות. מסילות־הברזל אף הופצצו קשות מן האוויר ונותקו על־ידי הצבא הגרמני.

מלבד כמה עשרות פעילים קומוניסטים לא נטו הליטאים לנטוש את העיר. מבין אנשי השלטון המקומי נשאר בשאולי המפקד גרין.[1] ב־24.6.41 פורסם בעיר צו בחתימתו של הקצין יגורוב,[2] שאיים בעונשים על מעוררי מהומות. בימים ההם נודע גורלם של הזוג ויץ, קומוניסטים ותיקים, אשר דרשו רכבות גם לאוכלוסיה היהודית, שלדעתם איימה עליה סכנה מיידית. על דרישתם זו הואשמו בני הזוג ויץ בגרימת בהלה ושילמו בחייהם במרתפי הנ.ק.ו.ד.[3]

מפחד הגרמנים המתקדמים נמלטו רבים מן היהודים במכוניות פרטיות ואף בעגלות. הצעירים, בעלי כוח־סבל, ברחו לכיוון הגבול לשעבר בין בריה״מ, ליטא ולטביה. בהגיעם לגבול נוכחו לדעת, כי הסובייטים חסמוהו בפני המוני הפליטים. רבים נאלצו לשוב לשאולי ולערים אחרות. בודדים הצליחו לגנוב את הגבול. מכלל האוכלוסיה היהודית של שאולי הצליחו להימלט כ־1000 איש בלבד.[4]

יהודים רבים ניסו להסתתר בעיירות ובכפרים אצל קרוביהם או אצל מכרים ליטאים, בתקוה להינצל מן ההפצצות. אכזבה קשה ציפתה להם מצד פורעים ליטאים, שערכו פוגרומים ביהודים. בקושי רב הצליחו בודדים לשוב לבתיהם הבזוזים בשאולי. כ־500 איש מבני שאולי נרצחו בעיירות הסמוכות לעיר.

אולם רוב יהודי שאולי נשארו בעיר. הם בחרו להישאר יחדיו בשעת סכנה. בימי־המלחמה הראשונים אף הגיעו לשאולי פליטים יהודים מערי־הסביבה וביחוד מן העיר טאווריג הסמוכה לגבול הגרמני.

בליל ה־26 ביוני 1941 נכנסו הגרמנים לעיר. מיד החלו הליטאים בציד־יהודים עקוב מדם. תחילה נעצרו גברים יהודים והועסקו בשעות היום בניקוי הרחובות. על היהודים נאסר להלך במדרכה ופקדו עליהם לענוד טלאי צהוב.

ב־27 ביוני נערכו מעצרים נוספים, הפעם של עסקני ציבור, רבנים וקומוניסטים. ליטאים עונדי סרטים לבנים עברו מבית לבית על פי רשימות. בין העצורים היו רבה של שאולי, הרה״ג ר׳ אריה באקשט, הרב אברהם־יצחק נחומובסקי והרב אייזיק רבינוביץ, מנהל הגימנסיה העברית מרדכי רודניק ואחיו יוסף, ל. חייטין, מ. שוב, ורבים אחרים.[5]

היהודים העצורים הועסקו בעבודה מפרכת, כשכולאיהם מתעללים בהם. הרבנים הוחזקו בבתי־הסוהר והיו נתונים להשפלות ועינויים. בין היתר אולצו למרוט איש את זקן רעהו ולשאת נאומים מחללי קודש.

בלילה שבין 28 ביוני לבין ה־29 בו בוצעו הוצאות־להורג ראשונות בשאולי. בסלקציה שנערכה הוצאו אנשים מבוגרים, מרכיבי משקפיים, בעלי ״מראה אינטליגנטי״, והובלו אל בורות חפורים ביער קוז׳אי, כ־15 ק״מ משאולי. רק בודדים הצליחו להימלט מהבורות, אולם גם את אלה תפסו הליטאים והסגירום לגרמנים. למחרת וב־1.7.41 נמשכו מאסרים של גברים. אופיינית עדותו של דב שילנסקי, המתאר את רגעי הפרידה ממשפחתו עם מעצרו: ״תמיד אזכור את הרגע ההוא בו החלה פרשת הזוועות... ׳להתראות בארץ־ישראל׳, לחשתי לאמא... ראיתי חובה לקבוע את מקום־הפגישה באם נישאר בחיים... הובאנו למגרש שמחוץ לעיר, שם כבר עמדו עשרות יהודים... כשפניהם מופנות אל הקיר וידיהם מורמות... כך הוחזקנו עד אור הבוקר ואז טולטלנו בכוח אל בית־הסוהר האדום של שאולי. בפתח בית־הסוהר העבירו אותנו בין שתי שורות ארוכות של חיילים, כשכל אחד מהם חובט בנו ברובהו״.[6]

שני בתי־הסוהר של שאולי היו מלאים עד אפס מקום. ביום הובלו העצורים היהודים לעבודה, ואילו בלילה נעשו בהם שפטים ביערות ליד קוז׳אי ובוביאי. אחדים אף נורו בחצר בית־הסוהר. מצוי תצלום מבית־הסוהר של שאולי מאותם ימים: קבוצת יהודים לפני הרצח.[7]

לאחר ההוצאות־להורג, סיפרו ליטאים שגרו בקירבת מקום על המתחולל ביערות, אולם מעטים בלבד האמינו לסיפורי הזוועה.[8] כשהחלו להגיע לשאולי ניצולים מהעיירות, שם חוסלה האוכלוסיה היהודית ללא סלקציות, לא האמינו רבים לסיפוריהם וראו בהם אנשים שדעתם נטרפה מחמת המצוקה.

בשבועיים הראשונים של המלחמה נרצחו בשאולי כ־1000 יהודים. המעצרים, ההתעללויות וההוצאות־להורג בוצעו בידי ליטאים בהדרכת פלוגות ״הגנה עצמית״ (״סאוויסאוגא״) ומשטרה.

בדו״ח של עוצבת־המבצע A נאמר: ״בזמן כניסת הצבאות הגרמניים לתחום ליטא הולידה שנאת הליטאים ליהודים פרעות אפקטיביות. בפרעות שנערכו בעזרת משטרת־הבטחון ושירות־הבטחון, בחדשים הראשונים לאחר הפלישה הגרמנית, חיסלו הליטאים 3900 יהודים בקובנה וכ־12,000 יהודים בערים הקטנות. לשם כך הוקמו קבוצות מיוחדות בנות 1—8 אנשים, שבסיוען הופנו היהודים לבתי־הסוהר, ולאחר מכן הן סרקו בשיטתיות איזור אחר איזור בשטחה של ליטא״.[9]

בשאולי פעלו הקבוצות EK—2 ו־EK—3, שבראשן עמדו יגר והאמאן.[10]

החל בסוף יוני ועד מחצית יולי 1941 הגיע מספר העצורים ל־1000 איש. רבים הצליחו להינצל. הודות לשתדלנות משפחותיהם אצל פקידים גרמניים בכירים, שוחררו בעלי־מלאכה שהשלטונות יכלו להפיק מהם תועלת. בין הניצולים היו עצורי בית־החרושת לעורות של פרנקל ומומחים אחרים. כך שוחרר א. כץ, לשעבר מנהל הבנק, שברשותו היו מפתחות הכספת.

הגרמנים עצמם לא השתתפו במצוד ובמעצרים, אולם אלה נעשו לפי הוראותיהם. יהודים מספר ניצלו את חסותם של הגרמנים שהשתכנו בבתיהם. אחרים הצליחו להשיג מסמכי־חסות גרמניים, כמומחים הנחוצים ל״וורמאכט״, אך הליטאים לא תמיד התחשבו בהם.

ב־10.7.41 מינה נציג צבא הכיבוש הגרמני את עורך־הדין לינקיאוויצ׳יוס לראש־העיריה. לאחר מינויים של ראש־העיריה והמינהל המקומי, החלו הליטאים במימוש התכנית לגירוש היהודים מהעיר.

בשאוולי, העיר הגדולה ביותר בצפון־מערב ליטא, תכננו השלטונות הליטאיים לגרש את כל היהודים מהעיר ולרכזם בעיר קטנה — ז׳אגר. רעיון זה העלה העתון הליטאי ״טווינה״, שדרש גירוש מיידי של היהודים משאוולי. שאיפתם של הליטאים היתה להפוך את שאוולי ל״יודן־ריין״ (נקיה מיהודים).

התעמולה בה החל העתון ״טווינה״ מצאה לה אוהדים רבים. תכנית־ז׳אגר עלתה בקנה אחד עם שאיפת הליטאים להיפטר מן היהודים ולזכות באהדת הגרמנים. עסקני־ציבור יהודים, וביחוד מנדל ליבוביץ וברל קרטון, הצליחו לשכנע אחדים מן ה״ליבראלים״ הליטאים לתמוך בביטול התכנית, אף כי רוב הליטאים תמכו בה. ייתכן כי היו ביניהם שסברו כי ז׳אגר איננה כה גרועה ליהודים. הכומר לאפיס אף הסכים לנסוע לקובנה ולהשתדל למען היהודים, ״אבל שם ׳רמזו׳ לו בברורות, שאין הדבר מעניינו ושימעט להתערב לטובת היהודים״.[11]

אולם השלטונות הליטאיים לא היו עקביים בענין גירוש יהודי שאוולי לז׳אגר. לפי צו מן ה־23 ביולי 1941 היו צריכים כל יהודי המחוז להתרכז בגיטאות: ״כל היהודים מהעיירות צריכים לעבור מ־25 ביולי ועד ה־15 באוגוסט למקומות שיעדו להם ראשי המחוזות וראשי העיריות״. לאחר חודש, ב־22 באוגוסט, ציווה ראש מחוז שאוולי, י. נוריקה, לרכז את כל היהודים ואת ה״חצי־יהודים״ בעיר ז׳אגר.[12] בו ביום התפרסם בעיר צו מטעם השלטונות הגרמניים בדבר העברת יהודי שאוולי לז׳אגר בימים הקרובים ורישומם של כל היהודים לפי גילם, מצבם המשפחתי ומקצועם. עם זאת ציוו הגרמנים לגדר את רובע ״קאווקאז״ בשאוולי, שנועד לגיטו ליהודי העיר.

בחדשי יולי—אוגוסט פתחו עסקני־ציבור יהודים בפעילות לביטול רוע הגזירה של הגירוש לז׳אגר. בתקופה זו התגבשה הנהגה יהודית, שכללה אנשים אשר נטלו על עצמם בהתנדבות את האחריות לחיי בני עדתם. מאמציהם התרכזו בהקמת גיטו בשאוולי עצמה.

במאמרו ״סיכום סבלנו בתקופה שבין 27 ביוני ל־23 בנובמבר 1941״, שהובא ב״פנקס שאוולי״ (להלן: פנקס), מביא א. ירושלמי עובדות המצביעות על כך שההתנגדות הנמרצת לתכנית־ז׳אגר לא היתה מיידית. היו שנטו לקבל על עצמם את הדין. אחד מאלה היה המזכיר לשעבר של חברת ״עזרה״ (שהוקמה במקום הקהילה היהודית), ח. וידוצ׳ינסקי, אשר הסכים לנסוע לז׳אגר ולהתרשם מן התכנית במקום, לפי הצעתו של סרן סטאנקוס, שהיה אחראי לענייני היהודים בשאוולי. נדרשו כמה התייעצויות של עסקני־ציבור כדי לשכנע את הספקנים שתכנית־ז׳אגר היא הרת־אסון. מספר על כך ירושלמי: ״אחר הדברים האלה נערכו ישיבות אחדות של אישים יהודים נבחרים ובהם העו״ד דוד גץ, הרוקח זיגפריד וולפה, העו״ד מנשה־בר אברמוביץ, מ. ליבוביץ, ב. קרטון, ד״ר מ. בורשטין ואחרים. בהתייעצויות אלה הוחלט שלא להסכים לתכנית־ז׳אגר. אבל יחד עם זאת החליטו לדאוג שלא לנתק את הקשרים עם השליטים הליטאיים, ובעת ובעונה אחת לקשור קשרים עם שלטונות הצבא הגרמני״.[13]

לשלטונות הגרמניים לא היה באותם ימים ענין מיוחד בהעברת כל היהודים לעיר אחרת. המעבר היה כרוך בבעיות תחבורה, ואילו אמצעי־התחבורה נדרשו לצבא. מלבד זאת ניתן היה לנצל את היהודים ככוח־עבודה במיתקנים חיוניים. משלחת היהודים, שכללה את ד״ר מ. בורשטין, הגברות בבה לונץ ודוידוביץ ואחרים, שיכנעה את הגרמנים בחוסר התועלת שבהעברת היהודים לעיר אחרת.

כבר בשבועות הראשונים לנוכחותם בשאוולי, עמדו הגרמנים על חשיבותו של בית־החרושת לעורות של פרנקל, ששותק כמעט לחלוטין, והיו מעוניינים להפעילו מחדש. אנשי־מינהל יהודים, עובדים טכניים ופועלים מומחים הוחזרו לעבודתם, ואחדים מהם אף שוחררו ממאסר. אף הם השפיעו על הגרמנים לבטל את תכנית־ז׳אגר. ביניהם יש לציין את שמואל כץ, עובד בכיר במחסני בית־החרושת לעורות, שבעזרת קשריו סייע ליהודי העיר.

כתוצאה מכל ההשתדלויות הסכימו השלטונות הליטאיים לבטל חלקית את התכנית ולהשאיר בשאוולי 400 מומחים חיוניים עם בני משפחותיהם. את אלה תכננו לרכז בגיטו, ואילו את היתר אמרו להעביר לז׳אגר. רק מאמצים נוספים של ההנהגה אצל ה״פלדקומנדאנט״ הגרמני סייעו לביטול תכנית זו. ב״פנקס״ נשמר תזכיר מה־18.7.41 [14] אל המפקד הצבאי (״פלדקומנדאנט״) של העיר שאוולי, חתום על־ידי א. הלר, פ. רובינשטיין, ח.י. זיו, ה. רזניק וא. כץ. בתזכיר זה מובאים כל הנימוקים בזכות הישארותם של היהודים בשאוולי: 1) שטחה הקטן של העיירה ז׳אגר, שבה מתגוררים 4000 תושבים בלבד. עיירה זו אינה עשויה לאכסן עוד קרוב ל־6000 יהודים משאוולי; 2) הקושי הכרוך בהעברת מטלטלי היהודים, אין תחנת־רכבת בז׳אגר ומאידך גיסא אין כל אפשרות להשיג משאיות; 3) חיוניותם של היהודים לכלכלת שאוולי. הקמת הגיטו בעיר קובנה היתה דוגמה לאפשרות של פתרון בשאוולי עצמה, ולאו דווקא מחוצה לה.

אף כי תכנית־ז׳אגר בוטלה בסוף יולי 1941, הנה בספטמבר, בעת ה״אקציות״ ההמוניות והסלקציות שנערכו בגיטו, נשלחו חלק מהיהודים לז׳אגר, שם הוצאו אחר־כך להורג עם היהודים שכבר רוכזו שם.

כל המו״מ על ביטול תכנית־ז׳אגר נערך ללא פרסום בקרב האוכלוסיה היהודית. רבים ייחסו את ביטול התכנית לסכום כסף גדול שניתן לגרמנים ולליטאים.[15] אולם אין לכך הוכחה כלשהי.

המאבק לביטול תכנית־ז׳אגר אמנם הסתיים לטובת היהודים. אולם לא היתה בכך הצלה לאוכלוסיה היהודית. ליהודים ניתנה

רק ארכת־חיים. אך נסיונות אלה אצל השלטונות גיבשו הנהגה יהודית, שהיתה לאחר־מכן לנציגות הגיטו. רבים ממשתתפי המשלחות היו אחר־כך לחברי ה"יודנראט" או כפי שנקרא בשאוולי: "הנציגות".

הערות

1. גרין כיהן כאחד ממזכירי המפלגה הקומוניסטית בשאוולי. כאשר נסוגו אנשי המנגנון המקומי עם הצבא־האדום הוא נשאר כמפקד העיר. על אישיותו חסרים פרטים. לא היה יליד שאוולי.
2. יגורוב היה מפקד יחידת הצבא־האדום בפלך שאוולי. על הצו של יגורוב ראה בספרו של לוי שליט: "אזוי זיינען מיר געשטארבן", מינכן 1949 (להלן שליט).
3. הזוג ויץ — קומוניסטים ותיקים, אסירים פוליטיים בליטא העצמאית. מצויות עדויות על עזרתו של ויץ לנרדפי השלטון הסובייטי. הוא עזר רבות ליהודים (עדות גב' טובה הירשוביץ — המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 6[99]).
4. "ליטע", ביידיש, בעריכתו של ד"ר מ. סודארסקי, א. קאצע־נעלנבאגן, י. קיסין; קולטור־געזעלשאפט פון ליטווישע יידן, ניו־יורק, 1951 (להלן: ליטע).
5. ליטע, עמ' 1768.
6. דב שילנסקי, "בכלא עברי" (מיומנו של אסיר פוליטי), הוצאת "חרות", עתון יומי, תל־אביב, 1955. עמ' 12.
7. התצלום נכלל בספר ליטאי — "הכיבוש הנאצי בליטא", חלק א', עמ' 89. פורסם גם ב"אפריקאנער אידישע צייטונג" 2.9.1960.
8. עדות שרה רון־לוי, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 1 (99).
9. מתוך הדו"ח של עוצבת־המבצע A של משטרת־הבטחון הגרמנית, פרק ד' (יד־ושם, 4537).
10. The Chief of the Security Police and the SD, Berlin 3 July 1941 : Operation Situation Report USSR N 11, Report of the Einsatzgruppen and Einsatzkommandos (Yad Vashem, N 4537).
11. פנקס שאוולי, יומן מגיטו ליטאי (1941—1944) מאת אליעזר ירושלמי, מוסד ביאליק ו"יד ושם", ירושלים, תשי"ח 1958, עמ' 33 (להלן: פנקס).
12. עדות ל. קרקלין, "יד ושם", ק—2930/243 ; 30/3368.
13. פנקס, עמ' 32.
14. פנקס, עמ' 171—172.
15. עדות ג. קצב, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 3(99). אין עדות נוספת על שימוש בכסף למטרה זאת.

הגיטו

אוכלוסיה

בדיונים לביטול גירושם של יהודי שאוולי לז'אגר, הועלה, כאמור, הרעיון להשאיר בעיר 400 מומחים מבית־החרושת של פרנקל עם בני משפחותיהם. בחודש יולי 1941 הוקצה למטרה זו איזור העוני העירוני קאווקאז, שכונה כך על הגבעה שבו. האוכלוסיה הליטאית באיזור זה, שהצטופפה ב־200 בתים מוזנחים, הועברה למרכז העיר. השטח, בן 36,500 מ"ר, גודר. הגיטו כלל כמה רחובות לא סלולים בין בית־הקברות היהודי לבין הרחוב הראשי, רחוב וילנה. באיזור זה כמעט לא גרו יהודים, מלבד השמשים ופקחי בית־הקברות היהודי. לאחר ביטול תכנית ז'אגר התברר, כי בלתי אפשרי לשכן את כל היהודים בבתים אלה. לכן הוקצה לגיטו איזור נוסף של 23,500 מ"ר, שהיה מרוחק כחצי קילומטר מרובע קאווקאז, והשתרע על הרחובות אֶז'רו ועוד סימטאות, עם יציאה לעיר מרחוב טראקו. רובע זה נבחר במגמה שהיהודים יהיו תחת פיקוח מתמיד שימנע את בריחתם. רובע טראקו שכן בין בית־הסוהר האדום שהיה תחת פיקודם של כוחות הס.ד. לבין אגפי בית־החרושת של פרנקל. בצד אחד גבל רובע טראקו באגם העירוני. 110 הבתים באיזור זה היו במצב תקין יותר מאשר הבתים שבאיזור קאווקאז. גם איזור זה לא עשוי היה לקלוט את כל יהודי העיר, ולפיכך פנו בבקשה להקצות איזור שלישי ברחוב קאלניוקאס, אך בקשה זו נדחתה בשל התנגדות בעלי־הבתים הליטאים. בשאלה זו ניהלה הנציגות מו"מ עם ראש־העיריה וכן עם האחראי לענייני היהודים — סטאנקוס. בתחילת ספטמבר נתפסו כל היהודים שהמתינו להיתר־מגורים באיזור השלישי, וכן אלה שרוכזו בבית־הכנסת, ונרצחו.

היהודים נכנסו לגיטו על פי אישורים מטעם שבע ועדות, אשר בראשן עמד הליטאי ליוברסקיס. הוועדות החלו בפעולתן באמצע יולי 1941. בכל ועדה השתתפו שלושה ליטאים ואליהם צורף משקיף יהודי. תפקידן של הוועדות היה לרשום את הרכוש היהודי ולחלק אישורים "כחולים" למגורים בגיטו. בין חברי הוועדות היו שחמסו רכוש יהודים ואף התעללו בהם. היו אף מקרים שמאן דהוא מן המשקיפים היהודים שלח ידו ברכוש לא לו.[1] אף כי לחברי הוועדות היו הוראות בקשר לפריטים שמותר להכניס לגיטו — מעט בגדים, ריהוט, כלי מטבח, מצרכי־מזון לשבוע, 200 מארק ועוד — הרי, למעשה, חילקו רשיונות בשרירות־לב.

המועד הסופי למעבר לגיטו נדחה פעמים מספר. תחילה נקבע ל־15.8.41, ואחרי־כן ל־25.8.41. בין הימים 20.7—15.8 היה הגיטו עדיין פתוח, ואף כי הוועדות התירו להכניס אל הגיטו רק את הרכוש החיוני ביותר, הצליחו היהודים להעביר את רכושם, ששרד ממעשי־השוד של הליטאים, בטרם הופקדה שמירה על הגיטו. שארית הרכוש סיפקה לתושבי הגיטו מקור־פרנסה נוסף. היו יהודים שהגיעו לכלל הסכם עם הליטאים שגרו באיזור הגיטו והחליפו אתם דירות — הליטאים נכנסו לדירות המרווחות של היהודים, בהשאירם ליהודים את מעונותיהם ההרוסים למחצה.

במחצית אוגוסט 1941 הוקף גיטו קאווקאז בגדר גבוהה ובה

שער צר, שבו התמקמה השמירה הליטאית. שני אזורי הגיטו נסגרו רשמית ב־1.9.41, וללא אישורים מיוחדים אי־אפשר היה להיכנס לגיטו או לצאת ממנו.

הצפיפות בגיטו היתה איומה. רשמית היה זכאי כל אדם לשני ממ"ר של שטח־מגורים, אולם למעשה לא עלה השטח על 1.50 ממ"ר. בשני הגיטאות היו 8000 ממ"ר שטח בנוי, ובהם היה הכרח לשכן כ־5500 נפשות. הודות לפעילותה של ועדת־הבניה, שבראשה עמד יוסף ליבוביץ, נהפכו עליות־גג, מחסנים, רפתות, אורוות ועוד, למקום־מגורים. אף הוקמו נקודות סניטריות. אולם הגיטו צומצם פעמים מספר. בסוף ספטמבר 1941 הוצאו משטח הגיטו כמה מהבתים הטובים ביותר באיזור טראקו, אחרי שבעליהם הליטאים לא הסכימו לתיתם להשכנת יהודים. צמצום נוסף נעשה בדצמבר 1941, בשטח גיטו קאווקאז. לאחר הנהגת ה"קסירקוט" — ריכוז היהודים סמוך למקום עבודתם, בסתיו 1943, והפיכת הגיטו למחנה־ריכוז, חוסל איזור הגיטו השני בקאווקאז.

בזכות "פנקס שאוולי" יש בידינו נתונים סטאטיסטיים רבים על הגיטו. בראשית המלחמה היו בשאוולי כ־8000 יהודים, כולל פליטים מפולין. אם נוציא את אלה שהצליחו לברוח לבריה"מ (כ־1000 איש), את אלה שברחו לערים אחרות (כ־500 איש) ואת אלה שנרצחו ב"אקציות" הראשונות (כ־1000 איש), הרי לגיטו אמורים היו להיכנס כ־5500 איש, לרבות פליטים מעיירות הסביבה. כ־1000 איש נשארו בעיר וחיכו לפתיחת איזור שלישי לגיטו. אלה נשלחו אחר־כך לז'אגר, שם נרצחו בראשית ספטמבר. ב"אקציות" ובסלקציות שנערכו בדצמבר נרצחו עוד כ־750 יהודים, שעבדו בכפרים באישור השלטונות. בראשיית 1942 היו איפוא בגיטו כ־3750 איש מתושבי שאוולי הוותיקים. אולם מספר תושבי הגיטו גדל לאחר שניצולי ה"אקציות" ההמוניות מהעיירות הסמוכות הגיעו לשאוולי. במשך הסתיו והחורף של 1941 הגיעו לגיטו למעלה מ־1000 פליטים.

ב־1.1.43 היו בגיטו 4836 תושבים: ברובע קאווקאז היו 2502 תושבים, וברובע טראקו — 2334. 65% מכלל התושבים היו נשים. מספר הילדים היה גדול יחסית — 1156 ילדים עד גיל 13. הנשים היו רוב בגיטו, לאחר שהמאסרים הראשונים בשאוולי פגעו, בעיקר, בגברים. הגיל הממוצע בגיטו היה נמוך יחסית. בתחילת 1943 היו בגיטו 236 איש בלבד מעל לגיל 61. ב־5.11.43, בזמן ה"אקציות" של ילדים, זקנים וחולים, הוצאו מן הגיטו כ־800 איש ואשה וילדים.

אחת התופעות שאיפיינו את גיטו שאוולי היתה האחווה המשפחתית. האנשים הבודדים היו בעיקר פליטים שהגיעו לשאוולי לפני תחילת המלחמה או שרידי הקהילות מהעיירות הסמוכות. פליטים אלה היו חסרי אמצעים. רובם הגיעו לעיר בידיים ריקות. בין הפליטים היה מספר רב של אלמנות עם ילדים קטנים. כן היו בגיטו צעירים חפשיים מעול משפחה, רובם יוצאי תנועות־נוער ציוניות, שברחו מפולין הכבושה והגיעו לליטא לפני פלישת הגרמנים.

בית־היתומים בשאוולי חוסל ב־6.9.41, ו־47 הילדים שבו נרצחו. בגיטו נותרו יתומים שהוריהם נרצחו ב"אקציות" ושהגיעו לשאוולי מערים אחרות, ובעזרת הנציגות צורפו למשפחות בגיטו.

האינטליגנציה היהודית היתה הראשונה שסבלה מהגרמנים ומהפורעים הליטאים. פעילי הציבור, אשר ביניהם רב היה מספרם של המורים ועורכי־הדין, וכן גם קומוניסטים, היו קרבנות ראשונים למשטר הטרור. אף־על־פי־כן היתה האינ־טליגנציה כ־20% מכלל אוכלוסיית הגיטו. אלה כללו מומחים טכניים, עובדים מינהליים, רופאים ומורים.

קבוצה בפני עצמה היו המומחים — מומחים מינהליים וטכניים — ועובדים בעלי הכשרה מיוחדת מבית־החרושת לעורות של פרנקל ומבית־החרושת להנעלה "באטאס". אלה ומשפחותיהם היו 25% מאוכלוסיית הגיטו.

בשאוולי היה מספר רב של בעלי־מלאכה. הם הועסקו בגיטו בסדנאות שהיו בבעלות "הנציגות היהודית", בסדנאות מחוץ לגיטו שהיו תחת פיקוחם של השלטונות הגרמניים והליטאיים, או בבעלות פרטית. שכבה זו כללה חשמלאים, שרברבים, נגרים, סנדלרים, חייטים ועוד, שהיו כ־15% מאוכלוסיית הגיטו.

היתר, כ־40% מן התושבים, עבדו בעבודות־כפיה שונות, כגון בשדה־התעופה, כריית כבול, בתי־חרושת זעירים, מחסני "מאיסטאס" ו"גוברניה" ועוד.

מצבם של תושבי הגיטו היה שונה מבחינה כלכלית. היו אנשים בעלי אמצעים וכן אנשים שעבדו במקומות־עבודה שבהם יכלו להשיג לעצמם מצרכי־מזון. עם שכבה מועדפת זו נימנו פועלי ביהח"ר לעורות ולנעליים שהיו בטוחים במקום־עבודתם וכן בעלי־מלאכה — להם נזקקו הגרמנים — כגון סנדלרים וחייטים, שבגלל היכרותם עם הגרמנים נהנו מהקלות ויתרונות מסויימים.

קשה ביותר היה מצבם של העובדים "עבודה שחורה", שאף סבלו רעב.

מבחינה סוציאלית לא היו, לכאורה, הבדלים ניכרים בין שני אזורי הגיטו טראקו וקאווקאז. אולם העובדה שהנציגות שכנה ברובע טראקו הוסיפה יתר חשיבות לרובע זה.

קורות הגיטו

שאוולי וסביבתה היו יחידה אדמיניסטראטיבית ב"גנראל־בצירק ליטאואן" שהיה כפוף ל"רייכסקומיסאר" של אוסטלאנד. לשאוולי היה מעמד של "גביטסקרייז" בראשות ה"גביטס־קומיסאר", בדומה לארבע יחידות מינהליות חדשות (וילנה, איזור וילנה, קובנה ואיזור קובנה). בשטחה של כל הבלטיקום לשעבר [2] מונה שלטון כיבוש אזרחי לארצות הבלטיות, בראשותו של ה"רייכסקומיסאר", ה"גאולייטר" הנריך לוהזה, שמקום מושבו היה בריגה. השלטון ב"גנראל־בצירק" של ליטא היה בידי ה"גנראלקומיסאר" פון רנטלן שישב בקובנה. ל"גביטס־קומיסאר" של ה"גביטסקרייז" שאוולי מונה האנס גווקה.

את קורות גיטו שאוולי אפשר לחלק לארבע תקופות: התקופה הראשונה היא תקופת ה"אקציות" ההמוניות, שנמשכה מראשית ספטמבר ועד דצמבר 1941; התקופה השניה, תקופת "השקט היחסי", נמשכה כמעט שנתיים, עד ספטמבר 1943, כשהחל תהליך ה"קסירקוט"; התקופה השלישית קשורה ב"קסירקוט", כאשר כל יהודי שאוולי רוכזו במחנות, סמוך למקום עבודתם; התקופה הרביעית החלה ערב חיסול הגיטו באביב 1944 ונמשכה עד שילוחם של תושבי הגיטו לגרמניה, שהסתיים ב־22 ביולי 1944.

בתקופה הראשונה נערכו, כאמור, "אקציות" המוניות.

היהודים שלא הוכנסו לגיטו רוכזו בבנין בית־הכנסת "לאנד־קרמר". איש לא העלה אז על דעתו שכאן נאספו כל הנדונים למוות. הנציגות פעלה באמצעות סטנקוס להקלת תנאי הכלואים, סיפקה להם מזון ושתיה ודאגה לתנאי־תברואה מינימליים.

ב־3.9.41 הוצאו היהודים בחשאי מבית־הכנסת והוסעו לכיוון בלתי ידוע. לאחר מכן נודע, כי כולם נלקחו לבורות בבוביאי. כאשר באו הנציגים היהודים בצהרי ה־3 בספטמבר לבקר את הכלואים בבית־הכנסת לא מצאו עוד איש. זו היתה מכה קשה שהונחתה על חברי הנציגות. אמונם בהבטחות השלטונות פג לגמרי והם הבינו שמטרתם של הגרמנים היא השמדת היהודים, כשהם מעלימים את מזימתם. ב־6 בספטמבר הוצאו כאמור 47 ילדי בית־היתומים, עם מורם אברהם כץ ומנהלת משק־הבית, ז'ניה קרפל, ונשלחו אל המוות.

השלטונות הגרמניים המשיכו בסלקציה בין תושבי הגיטו. ב־10.9.41 הוצאו 130 זקנים, חולים ונשים, שהוסעו מן הגיטו ונרצחו. ב־12.9.41 הוצאו שוב אנשים מן הגיטו לפי רשימה. הפעם ערכו מצוד על אינטלקטואלים, מורים, עורכי־דין ורופאים. מספר ירושלמי ב"קיצור פנקס חורבן צפון־ליטא": "ביום החמישי, ב־12 בספטמבר בבוקר, התפרצו שנית אל הגיטו מכוניות־משא אחדות מלוות פאשיסטים ליטאים, ובראשם איוואנאוסקאס. בידו היו רשימות של 300 משפחות הנדונות למוות, שערך ליוברסקיס ביום הראשון לשבוע. בתוך רשימה זו היו גם שמותיהם של המורים משה שוב, אפרים קפלן, טייבעלע שניידר ואני עם משפחותינו... חוץ מטייבעלע שניידר ניצלו המורים הנזכרים".[3] באותו יום נתפסו 30 איש. רבים הצליחו להסתתר.

בחודש ספטמבר 1941 נערכו ה"אקציות" זו אחר זו ללא הפוגה. יום יום נשלחו מאות קרבנות לבורות המוות. אוכלוסיית הגיטו מוינה מחדש, הפעם על פי קריטריון של "יכולת עבודה". ב־13.9.41 החלה לפעול ועדה, בראשות סטנקוס, לחלוקת אישורים חדשים — המסמכים ה"צהובים". כל תושב חייב היה להתייצב בפני ועדה זו ולקבל אישית את מסמכיו. האישור ניתן על פי תעודת־זהות והיתר־כניסה לגיטו. באישור נרשם השם, הגיל, המקצוע, מקום־המגורים בגיטו וילדים עד גיל 14.[4] קשישים עשו ככל יכולתם כדי להסתיר את גילם האמיתי וכדי להיראות צעירים יותר.[5] המינהל היהודי השיג כמה עשרות טפסים ריקים, ובדרך זו הצליחו אנשים מספר להתחמק מהופעה בפני הוועדה. אחר־כך שימשו טפסים אלה את היהודים שהגיעו מערים אחרות. עוד 90 איש נמצאו "בלתי כשירים לעבודה". אלה הוסעו לבית־הכנסת ואחרי־כן לעיר ז'אגר, שם נרצחו ביריות יחד עם האוכלוסיה היהודית המקומית, בכיכר השוק. בסך־הכל נרצחו שם 2236 יהודים.[6]

בסוף ספטמבר פסקו ה"אקציות" והחלו החטיפות לעבודה. ביום הכיפורים הראשון בגיטו נלקחו 500 גברים לעבודה בשדה־התעופה. עם זאת החלו תושבי הגיטו להסתדר בעבודות שונות. רבים מפועלי ביהח"ר לעורות של פרנקל חזרו לעבודתם. הוקמו צוותי־עובדים שיצאו לעבודה בעיר. ב־2.10.41 התחילה העבודה הקבועה בשדה־התעופה. היו שהשיגו מן השלטונות אישורים לעבוד בכפרים, בתקוה כי יוכלו להסתדר עם משפחותיהם אצל איכרים, ולזכות בפת־לחם קבועה.

הליטאים לא סלחו ליהודים על ש"נטלו את בתיהם" בגיטו; דרשו מהיהודים תשלום על השימוש בבתים ועבור יבול הירקות שנטשו בגינות. בלחצם החליטו השלטונות להפקיע עוד בתים מן הגיטו. בנובמבר הוצא צו האוסר מעבר מגיטו אחד לאחר. המטרה היתה שבאחד הגיטאות יתגוררו בעלי־המלאכה והמומחים, ובאחר — העובדים חסרי־מקצוע.

כל סלקציה וכל רישום חדש עוררו פחד בקרב תושבי הגיטו. הנציגות פעלה לדחיית ריכוזם של בעלי־המקצוע בגיטו אחד, שכן כבר ידעה מה הכוונה מאחורי ריכוז היהודים שאינם כשירים לעבודה. אולם למרות מאמציה הועבר חלק מן האנשים ב־15.12.41 מאיזור אחד של הגיטו לאיזור האחר. רבים נאלצו ללון לילות מספר תחת כיפת השמים. פרצה מגיפת טיפוס־הבהרות. באותו זמן הגיעו אל הגיטו פליטים שניצלו מהשמדה בערים אחרות. ב־19.12.41 נודע על 30 יהודים משאוולי שנורו בכפרים, שם ביקשו למצוא פרנסה. בדו"ח של ראש EK—3 יגר, מ־1 בדצמבר 1941 נאמר: "היום אני יכול לקבוע שיחידה EK—3 השיגה את מטרתה — פתרון בעיית היהודים בליטא. בליטא לא נשארו יהודים פרט לאלה שהיו נחוצים לעבודה ומשפחותיהם: בשאוולי — כ־4,500, בקובנה — 15,000, ובווילנה — 15,000".[7]

שנת 1942 היתה שנה של רגיעה יחסית בגיטו. רוב הכשירים לעבודה הועסקו בעבודות שונות. תושבי הגיטו התלבטו בבעיות סידור בעבודה, נאבקו על פת־לחם ועשו להדברת המחלות. היהודים הועסקו כמעט בכל המפעלים הגדולים של שאוולי, שהיו בבעלות גרמנית וליטאית. אך רבים עבדו בגיטו בבתי־המלאכה של הנציגות, שרווחיהם הוקדשו לצרכי הגיטו. בחלק מהכנסות הנציגות מומנו צרכי בית־החולים שנפתח רשמית ב־1.1.42. עם זאת החמירה בעיית התזונה, שכן ליהודים ניתנו "מנות רעב".[8] גם מחוץ לגיטו היה המצב קשה, שכן הגרמנים נטלו מכל הבא ליד ושלחו לגרמניה. כמעט מדי יום נתפס יהודי בנסותו להבריח מצרכים לגיטו.

בפברואר חלו חילופי־גברי בשלטון הליטאי בגיטו. סטאנקוס, האחראי על ענייני היהודים, הודח מתפקידו.[9] במקומו מונה מוֹצקאֵיטיס. סמכויותיו היו מוגבלות יותר משל קודמו. בימיו פנתה הנציגות ישירות אל השלטונות הגרמניים. באוקטובר 1942 בוטל תפקיד האחראי על ענייני היהודים בגיטו, לאחר שבא ראצ'יס במקום מוצקאיטיס.

בחודש פברואר 1942 נדרשה הנציגות סופית להוציא את החולים היהודים מבתי־החולים העירוניים. בקשת הנציגות להקצות מבנה מתאים ליד הגיטו, כדי לשכן בו את החולים, לא נענתה. בלית ברירה, הוחלט לשכן את החולים בבנין השמשים ובבית־הטהרה של בית־הקברות ברובע קאווקאז. הוטל על אינג' י. ליבוביץ, מנהל מחלקת הבינוי בגיטו, להכשיר את שני הבניינים לבית־חולים. בעבודה מאומצת, יום ולילה, הושלמה העבודה תוך 10 ימים והוכן מקום ל־40 מיטות.

ב־7.2.42 הוצאה פקודה האוסרת לידות בגיטו. ביולי פורסמה תזכורת ובה נאמר שכל העובר על הצו צפוי עם משפחתו למוות בירייה. הגזירה על הלידות נכנסה לתוקפה ב־15.8.42.

בחודש מאי הוטלה "גזירת הכבול", כשנפתחו המכרות במחנות ראדווילישוק, באצ'יונאי וראָקיבה. ביולי נפתחו שני מחנות נוספים בפאוונצ'יאי — בביהח"ר לסוכר ובמכרה־הכבול. ב־29.8.42 שוב פקד זעזוע את הגיטו. אנשי ה"גביטס־קומיסאר" החרימו מצרכים, שקבוצת יהודים ניסתה להכניס

לגיטו בשובם מן העבודה. האנשים שוחררו, אך למחרת נדרשה רשימת ה״עבריינים״. לאחר שסירבה הנציגות ליתן רשימה כזאת, דרשו הגרמנים 50 בני־ערובה. מאורע זה היווה מבחן קשה לנציגות. הנציגות עמדה במבחן זה בכבוד, כאשר החליטה שחבריה ישמשו בני־ערובה. 27 הנוכחים בישיבה הדרמטית, שדנה בתביעת הגרמנים, ציינו את שמותיהם שלהם ברשימה כבני־ערובה. הם הניחו כי הגרמנים לא יעזו להשאיר את הגיטו ללא הנהגה. ואמנם ברגע האחרון החליפו הגרמנים את הדרישה לבני־הערובה בקנס בסך 20,000 מארק.[10]

בסוף ספטמבר החלו האנשים לחזור מהעבודות העונתיות במכרות הכבול. רבים חזרו נכים מהעבודה המפרכת. בתקופה זו עברה קבוצת אנשים למחנה חדש, אל מחסני הצבא וביח״ר בלינקאיצ׳יאי. חלק מבתי־המלאכה הועברו לעיר. בגיטו הוקם בית־משפט נגד ספסרים ועבריינים שהתרבו.

ב־22.11 נאסר ספק־הגיטו דובקין, ואיימו עליו בתליה. הנציגות הצליחה לשחררו לאחר שעונה והולקה.

בתקופה זו של ״שקט יחסי״ נערכו פעולות תרבות, אורגנו חוגים שונים וקויימו אסיפות, בהן צויינו החגים היהודיים וכן תאריכים חשובים בהיסטוריה היהודית. בעיקר אירגנו תנועות־הנוער ימי־זכרון וציינו חגים לאומיים.

בגיטו פעלו במחתרת תנועות־נוער שונות, כגון ״מסדה״, ״החלוץ״, בית״ר והקומוניסטים. כן פעלו במחתרת שני בתי־ספר ששוכנו בבתי־תפילה. גיטו שאוולי הקים קשר עם גיטאות אחרים. כבר בדצמבר 1941 הגיע לביהח״ר לעורות בשאוולי שליח מקובנה. לאחר מכן היו ביקורים כאלה דבר שבשיגרה. קשרים אלה סיפקו מידע על הנעשה בקובנה, וילנה, ריגה, דווינסק ומקומות אחרים. לעיתים תכופות עברו דרך שאוולי רכבות עם יהודים מפולין ומגרמניה, שהוסעו למחנות־עבודה בלטביה. פעם אף נעצרה בשאוולי רכבת עם יהודים מלודז׳ שלוו על־ידי אנשי .O.T. נציגות הגיטו הושיטה עזרה לכלואי הרכבות.

בתחילת שנת 1943 נודע בגיטו על תבוסת הגרמנים בסטאלינגרד, אולם המצב בגיטו החמיר. אמנם הנציגות דאגה לסידור עבודת ליהודים במחסנים צבאיים, בשדה־התעופה ועוד, אך באפריל שוב התחילה עונה חדשה של כריית כבול, והוקמו מחנות בבאצ׳יונאי ובראקיבה. תאונות־העבודה בשדה־התעופה, בתחנת־הרכבת ובפלוגות־העבודה, הפילו קרבנות רבים.

בחודש מאי 1943 הוחמרו החיפושים ליד שער הגיטו. מדי יום ביומו נאסרו אנשים על הברחת מזון ואפילו על נסיון להבריח פרוסת־לחם ותפוחי־אדמה אחדים. בעיר נאסרו יהודים על שלא ענדו את הטלאי־הצהוב.

ה״גביטסקומיסאר״ גוקה חיפש הזדמנות שלא לפגר אחרי גיטאות אחרים [11] ולהוציא לפועל את איומיו לתלות יהודים. ב־31.5.43 נתפס עובד מאפיה, בצלאל מזוביצקי, לאחר שיצא ממקום עבודתו ונטל עמו לחם וסיגריות בשביל בני ביתו.[12] מזוביצקי הואשם בספסרות. הנציגות פעלה במקרה זה כבמקרים דומים והשתדלה למען האסיר. אולם ב־2.6 פירסם ה״גביטס־קומיסאר״ את גזר־הדין — הוצאה־להורג בתליה.

לא פעם אירעו אמנם בגיטו מקרים דומים, אולם עד אז לא הוצא גזר־דין מוות. האוכלוסיה הליטאית ביצעה גניבות בהיקף רב, אך העונשים שהוטלו על אלה שנתפסו היו מאסר של ששה שבועות או קנס עד 1000 מארק. עד הרגע האחרון קיוו איפוא היהודים לחנינה, אך לשווא. הגרמנים אף הטילו על היהודים את ביצוע גזר־הדין. הם פקדו עליהם למנות מתוכם תליינים ולהקים את עמוד־התליה. רופא יהודי צריך היה לקבוע את המוות וכל יהודי הגיטו חוייבו להיות נוכחים בתליה. התליה בוצעה באיזור קאווקאז. הגרמנים הופיעו במקום ההוצאה־להורג חמושים ובלווי משמר כבד. מזוביצקי מת כגיבור, בלי לבקש חנינה, בראש מורם ובחיוך על שפתיו. המאורע המזעזע הונצח בשירי הגיטו.[13]

תושבי הגיטו עקבו אחר ההתפתחויות בחזיתות: 26 ביולי 1943, הגיטו קיבל את הידיעה על הדחתו של מוסוליני בהפתעה ובשמחה, אבל בשקט. ״יודעים, שאסור לנו להתבלט, שהרי עדיין איננו יודעים למה אנחנו צפויים״.[14]

באביב ובקיץ 1943 הגיעו לגיטו ידיעות על חיסולם של גיטאות קטנים באיזור וילנה ובערי בילורוסיה. הידיעות נמסרו מפי שליחים מגיטו קובנה, אשר באו לבית־החרושת לעורות בשאוולי. ״לפי המאורעות דלהלן ניתן לראות בחיסול גיטאות ומחנות אלה באיזור וילנה סימן־היכר לתחילת סיומה של תקופת השקט היחסי בשלושת הגיטאות הגדולים מאז תחילת 1942״.[15] לפי פקודת הימלר, מ־21 ביוני 1943, צריך היה להפוך את הגיטאות למחנות־ריכוז החל ב־1 באוגוסט 1943 ולהעבירם לרשות הס.ס., לרכז את רוב היהודים במחנות־ריכוז ואת כל הבלתי כשירים לעבודה — לפנות למזרח.[16]

השקט המדומה בגיטו שאוולי הופר עם השמועות על ה״קסירקוט״ הצפוי לתושבי הגיטו, עם בואו של האופטשטורם־פירר פרסטר. בספטמבר 1943, התחילה תקופת ה״קסירקוט״. ב־17.9.43 עבר הגיטו לידי הס.ס. והיה ל״מחנה־ריכוז שאוולי״. אל השמירה הליטאית בשער הצטרפו חיילי הס.ס. כמעט כל כוחה המינהלי של הנציגות נשלל ממנה ויו״ר הנציגות היה ל״לאגראלטסטר״ (זקן המחנה). גזירת ה״קסירקוט״ (מחנות־עבודה צמודים למקומות־העבודה), שחלה על כל תושבי הגיטו, בוצעה על־ידי יצירת חמישה מחנות־עבודה עיקריים: 1. שדה־התעופה; 2. מחנה הצבא בלינקאיצ׳יאי; 3. מחנה בביהח״ר ללבנים בדאואגל; 4. מחנה סמוך לביהח״ר לסוכר בפאוונצ׳יאי; 5. מחנה במכרות סיד באוקמיאן. אחר־כך נפתח עוד מחנה באיזור גוברניה — מחסני ציוד צבאי .A.B.A (Armeebe-kleidungsamt).

החרדה בקרב היהודים גברה עם הידיעה על גורל יהודי וילנה. הרכבת הראשונה עם יהודי וילנה עברה דרך שאוולי לאסטוניה ב־25.9.43, וב־27.10 עברו שתי רכבות מקובנה. היהודים חרדו לגורל ילדיהם: על פי הצו של פרסטר נשללו מנות־מזון מ־700 ילדי הגיטו. זה היה אות מבשר רעות.

בסוף ספטמבר, ביום הכיפורים, הועברו היהודים למחנות. עתה ניגשו לחיסול איזור קאווקאז והעברת אוכלוסיו. העברה זו נמשכה כמעט במשך כל חודש אוקטובר.

ב־5.11.1943 הנחיתו הגרמנים מכה אנושה על הגיטו, כאשר ערכו את ה״אקציה״ של הילדים. הגרמנים תיכננו את מיבצע החיסול לכל פרטיו. כמה פלוגות ס.ס. ואוקראינים הקיפו את הגיטו. אולם הם החלו במלאכתם רק לאחר שהיהודים יצאו לעבודתם ובגיטו נשארו הזקנים והילדים. רק מעטים חשו כי משהו עומד להתרחש ולקחו עמם בהסתר את ילדיהם, כשהם מסתייעים בשוטרים יהודים. היו אף שנשארו בגיטו ליד

ילדיהם. אולם הרוב הגדול של תושבי הגיטו לא חש בעומד להתרחש.

לאחר צאת האנשים לעבודתם נצטוותה המשטרה היהודית לרכז בכיכר את כל הנשארים, ללא יוצא מן הכלל. אולם המשטרה היהודית הוכיחה אומץ־לב: השוטרים היהודים עברו מבית לבית והזהירו את היהודים לבל ייצאו מבתיהם ויעצו להם להתחבא בכל מקום אפשרי. לפיכך נכנסו לפעולה הגרמנים עצמם. הם גררו ילדים וזקנים ממקומות מחבוא. איש לא יצא מרצונו. ראש המשטרה היהודית, אפרים גנס, היה היחיד שהביא את ילדתו ובמו־ידיו מסרה לגרמנים.[17] איש לא האמין עוד לדברי הגרמנים, כי הילדים מוסעים לבית־ילדים, במקום בטוח בגרמניה, ואילו הזקנים והנכים מתלווים להשגיח עליהם. כל אלה שנלכדו בגיטו הועלו על משאיות מכוסות בברזנטים. למשלוח צורפו גם שני חברי הנציגות, א. כץ וב. קרטון, שהעזו לומר לפרסטר שהם מפקפקים בכוונותיהם ה"טובות" של הגרמנים. כך נשלחו למוות 574 ילדים, 191 זקנים, 26 נכים ו־4 נשים, שהיו במקום ולא אבו להיפרד מילדיהן. למחרת נודע, כי יום לפני כן בוצעו "אקציות" דומות במחנות־העבודה: בפוונצ׳יאי הוצאו 9 ילדים ו־2 זקנים, בדאוגאל — 8 ילדים ו־6 נשים, בשדה־התעופה — 5 ילדים ושתי נשים.

בגיטו שרדו 227 ילדים עד גיל 12 וכמה עשרות ילדים במחנות־העבודה, שהוריהם הצליחו להחביאם מעיני הגרמנים והאוקראינים. גורל הילדים שהוסעו ב"אקציה" לא נודע במשך זמן רב.[18]

במחנה אוקמיאן, שנמצא במקום מרוחק משאוולי, נערכה ה"אקציה" ב־18 בדצמבר 1943. 8 ילדים ואשה קשישה נרצחו לאור היום לעיני כל. לתושבי הגיטו לא היו עוד ספקות באשר לגורלם של הילדים.

מעתה הלך ונחלש מעמד "הנציגות היהודית" בגיטו. "זקן המחנה", מ. ליבוביץ, היה חסר סמכויות. באותה תקופה עלה כוחו של גיאורג פאריזר, שמונה קודם לכן למנהל משרד־העבודה בגיטו. בפברואר 1944 מינה אותו פרסטר למנהל המחנה, ובכך היה לשליט הבלעדי בגיטו (גיאורג פאריזר — משומד, בעל לאשה גרמניה, הוכנס לבית־הסוהר ושוחרר הודות למאמצי הנציגות).

תופעה זאת היתה אופיינית גם ליתר הגיטאות: "לקראת מועד חיסולם של הגיטאות הלך ונחלש מעמדם של ראשי ה"אלטסנראטים" (שנבחרו בשעתו אישית), וזאת, בין השאר, כתוצאה מעליית אישים ששאבו את עיקר כוחם מיחסים הדוקים שפיתחו ישירות עם השלטונות הגרמניים ובמיוחד עם שרותי הבטחון".[19]

בגיטו שאוולי השתררה אווירת דמורליזציה. אלה שנותר בהם עוד כוח תיכננו בריחה. המעצרים בעקבות נסיונות בריחה רבו והלכו. בגיטו ביקרו פקידים גרמנים ממחנות־העבודה שליד גיטו קובנה וגיטו ריגה. ההגבלות החמירו מיום ליום. במאי נשלחה קבוצת יהודים מגיטו שאוולי לעבודה בפוניבז׳. היציאה נאסרה גם על בעלי היתר־יציאה לעיר. הוכרזו שעות עוצר. לאנשים נודע על מחנות־הריכוז וההשמדה בגרמניה מפי האד־מיניסטראטור שמואל בורגין ויוסף ליבוביץ, שהביאו ידיעות אלו מביקור בגיטו קובנה. באותה תקופה הגבירו ארגוני הנוער בשאוולי ובמחנות־העבודה את מאמציהם להשגת נשק.

בחדשים יוני—יולי 1944 — ערב חיסולו של הגיטו — עברו ללא הרף דרך שאוולי רכבות עם יהודים ששולחו ממחנות באסטוניה ובלטביה למחנות־ריכוז בגרמניה. הוגברה אז השמירה על הגיטו. באמצע מאי 1944 הוצא הצו של פרסטר שגזר הוצאה־להורג בירייה על אלה שייתפסו בשעת נסיון בריחה, הם ומשפחותיהם.

כאשר החל הצבא־האדום במיתקפה לשחרר את ליטא המזרחית, ציפו היהודים להצלה מידי הצבא הסובייטי. מחנה הביגוד הצבאי (A.B.A.) היה עמוס עבודה. כמות גדולה של חפצים אישיים של החיילים הגרמניים שנהרגו הובאה לשם מיון ומשלוח לגרמניה. כמה מוסדות צבאיים גרמניים פונו לגרמניה. התחילה נסיגת הגרמנים.

ב־8.7.44 פשטו שמועות בדבר כוונה לחסל את גיטו שאוולי שהתמלא ביהודים מפונים ממחנות שונים, אשר הגיעו מן הארצות הבלטיות, לרבות ממחנות בלטביה. כל העובדים במחנות־העבודה בסביבות שאוולי הוחזרו לגיטו, ועם החזרתם הגיעו לגיטו גם מפוני המחנה בפוניבז׳, שביניהם היו שרידי מחנות־ריכוז שונים. אלה הבהירו לאנשי שאוולי את האיום המיידי של חיסול הגיטו ואת הסכנה לאלה שיישלחו למחנות־הריכוז בגרמניה.

החל ב־9.7 הפסיקו להוציא את האנשים לעבודה. רבים ראו את ההצלה בבריחה. היו שמצאו מחבוא בביהח"ר הנטוש ובבתי־המלאכה. ההפצצות האוויריות הרוסיות נטעו תקווה בלב היהודים. אולם הפצצות שכוונו לביהח"ר שבקירבת הגיטו נפלו בגיטו והפילו קרבנות, ביניהם יו"ר הנציגות לשעבר, מ. ליבוביץ, שהובא למנוחות ביום האחרון לקיום הגיטו. מיד לאחר ההלוויה הוצאו היהודים לפוונצ׳יאי ושולחו בקרונות לגרמניה.

ב־15.7.44 יצאה הרכבת הראשונה לגרמניה. הגרמנים ניסו לשכנע את תושבי הגיטו, כי בגרמניה הם יועסקו במקצועותיהם. הרכבת השניה יצאה ב־17.7.44 והאחרונה ב־19.7.44.[20] קבוצת יהודים נוספת נשלחה למחנה־ריכוז בריגה.[21] הגיטו נשאר ריק ועלה באש, כתוצאה מהפצצות כבדות שקדמו לשחרור שאוולי מידי הגרמנים.[22]

רבים מיהודי שאוולי, שהובאו למחנה־המעבר בשטוטהוף ונשארו לעבוד במחנות שטוטהוף והסביבה, ניספו. חלק מהנשים הכשירות לעבודה, נשלחו לחפירת תעלות בצפון־פולין, באיזור דאנציג ולאזורים אחרים בתוך פולין, ואילו השאר נשלחו למחנות־הריכוז בסביבות דאכאו. מתוך כ־3000 היהודים ששולחו משאוולי זכו רק כ־500 לחזות ביום השחרור.

הערות

1. זכרונותיו של ז. גילינסקי, מכתב פרטי מ־22.7.73.
2. ב־15.9.1941 הוקם גם "גביטסקרייז" של פוניבז׳, אך לאחר־מכן הוא נכלל ב"גביטסקרייז" של שאוולי.
3. א. ירושלמי, "קיצור פנקס חורבן צפון־ליטא", כתב־יד, עמ׳ 28 (להלן: ירושלמי, כתב־יד).
4. אישור כזה מ־14.9.1941 על שם שרה אידלמן שמור בידי קרוב משפחתה — עו"ד דב שילנסקי.

5. על החלפת האישורים מעיד סטנקוס: "בסוף אוגוסט 1941 קיבלתי מ'גביטסקומיסאריאט' הוראה להחליף תעודות ליהודים, הגרים ברובע טראקו וב'קאווקאז'... באותו זמן קיבלתי הוראה לבדוק את הרובע טראקו שבגיטו, לברור את התושבים הבלתי־כשירים לעבודה ולשלוח אותם לעיר ז'אגר". ראה "טבח המוני בליטא" (1941—1944), חלק ב', מסמך 285, עמ' 342.
6. מתוך דו"ח של EK—3 על ביצוע ה"אקציות" עד 1 בדצמבר 1941: "טבח המוני בליטא", חלק א', מסמך 115, עמ' 135.
7. שם, עמ' 138.
8. עדות יוסף ליבוביץ (לביא), נירנברג, 10.8.46, "יד ושם", D—967.
9. סטנקוס וראשי "הפרטיזנים הליטאים" ישבו אחר־כך במאסר על גזילת "רכוש הרייך".
10. על עמדת הנציגות בפרשת בני־הערובה ראה להלן.
11. בגיטו קובנה נתלה בפומבי יהודי שנתפס בשעת בריחתו מן הגיטו ב־15 בנובמבר 1942. ראה: ל. גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, "יד ושם", י־ם, 1599, עמ' 135—138.
12. לפי גירסת אלמנתו של מזוביצקי — ח. איסקובנה, דובר בכמה מאות גרמים של נקניק: "טבח המוני בליטא", חלק ב', עמ' 344.
13. שירים על מותו של מזוביצקי ראה להלן "אזוי זיינען מיר געשטארבן" ("כך מתנו", להלן שליט).
14. פנקס, עמ' 257.
15. דוקטוראט של דב לוין, "השתתפות יהודי ליטא במלחמה בגרמנים במלחמת־העולם השניה", האוניברסיטה העברית ירושלים, תש"ל, עמ' 173. להלן: ד. לוין, דוקטוראט.
16. "יד ושם" N 4/19/E, ק—242, תעודה.
Doc. N 2403 : The Reichsfuehrer, 21.6.1940.
17. נאמר על גנס — הוא היה פשוט "תמים" — יומן של ב. שיינזון, "קאזערנירונג און קינדער־אקציע און שאוולער געטא", "יד ושם", מס' 1245/1296.
18. עובד־רכבת מסר שילדים משאוולי נראו בעיר טאווריג ליד גבול גרמניה, משם לקחו אותם לאושוויץ.
19. ד. לוין, דוקטוראט, עמ' 172.
20. לפי נתונים אחרים — ב־22 ביולי 1944.
21. זכרונותיו של יעקב מחט (מכתב פרטי).

נציגות

אישים

כאשר פלשו הגרמנים ביוני 1941 לתחומה של ברית־המועצות, רוכזו היהודים בגיטאות והוקמו בהם נציגויות שנקראו יודנראטים. על הנציגויות הוטלה האחריות לביצוע כל הפקודות מטעם השלטונות.[1] בין סמכויותיהם היה גם ארגון החיים הפנימיים בגיטאות.

היודנראט בשאוולי כונה "הנציגות".[2] בדרך כלל, העריכו יהודי שאוולי את הנציגים והכירו בגודל משימתם וכובד אחריותם לגורל הגיטו. ביטוי להכרת־תודה על המאמצים שהשקיעה הנציגות למען תושבי הגיטו מובא בזכרונותיהם של אנשי הגיטו. כדוגמה לכך אפשר להביא את צוואתו של תושב הגיטו, ארצ'יק קרופניק, שביקש כי יחקקו על מצבתו את שמות חברי הנציגות מ. ליבוביץ וא. כץ.[3]

בתחילה היה גיטו שאוולי כפוף לשלטונות הליטאיים. ראש־העיריה הליטאי לינקייוויצ'יוס וכן האחראי על ענייני היהודים קפיטן סטאנקוס, לא כפו בחירת איש זה או אחר לנציגות. חברי הנציגות הציעו את עצמם להיות "שתדלני ענייני היהודים ומבצעי פקודות השלטונות".[4] בתחילת פעילות הנציגות טרם הגיע ה"גביטסקומיסאר" גוּוקה לשאוולי, וכשהגיע — הועמד בפני עובדה קיימת. עם זאת, ראוי לציין את נסיונו של סטאנקוס למנות לנציגות את וידוצ'ינסקי, נסיון שנתקל בהתנגדות נציגי הציבור בשל עמדתו החיובית של ח. וידוצ'ינסקי להעברת יהודי שאוולי לז'אגר.[5]

יש להניח שהנציגות התגבשה בעת המאמצים לביטולה של תכנית־ז'אגר. חברי הנציגות השתתפו אז באופן פעיל במשלחות, שמטרתן היתה להשפיע על השלטונות לבטל את תכנית שילוחם של יהודי שאוולי לז'אגר. חברי המשלחות נודעו בציבור כאנשים ישרים, מסורים לטובת הכלל ואנשי־מעשה. הם היו גם בעלי קשרים טובים עם ליטאים עוד לפני המלחמה, ועמדו אתם בקשרי עסקים. כל אנשי הנציגות הצטיינו בידיעת השפה הליטאית. לא היו מועמדים רבים לנציגות ולא היתה הצבעה כלשהי בקביעת הרכבה. אלה שסברו כי הם ראויים לתפקיד הציעו את עצמם, וההסכמה היתה כללית.

לא כל אנשי הנציגות בגיטו שאוולי עסקו בעבר בענייני ציבור ואין לראות בה המשך רצוף להנהגת הקהילה שלפני המלחמה. ההנהגה הקודמת לא היתה קיימת עוד. הרב נחומובסקי והרב באקשט, אישי ההנהגה הדתית, נרצחו בימים הראשונים למלחמה. העסקן הציבורי ש. פטוכובסקי עבר לפני המלחמה לווילנה והיה בין הקרבנות הראשונים של ה"אקציות" שם. לשלושת חברי הנציגות, ב.מ. אברמוביץ, א. הלר וב. קרטון, אמנם היה נסיון במגע עם השלטונות, אולם אברמוביץ נפטר כעבור זמן־מה. א. הלר וב. קרטון כבר היו בגיל העמידה. ראש הנציגות, מ. ליבוביץ, וסגנו, א. כץ, לא התבלטו בפעילותם בציבור היהודי לפני המלחמה, אף כי א. כץ היה פעיל בצ.ס.

חברי הנציגות ראו את יעודם בהגנה על האינטרסים של היהודים. הנציגות מנתה חמישה חברים: יושב־ראש — מנדל ליבוביץ; חברים — ברל קרטון, אהרון הלר, פייבל רובינשטיין ובר־מנשה אברמוביץ. המזכיר היה אהרון כץ, ואחרי פטירתו של ב.מ. אברמוביץ נתמנה לחבר בנציגות. את מקומו כמזכיר הנציגות תפס אליעזר ירושלמי (שניהל את יומן הגיטו). הרכב זה של הנציגות לא השתנה במשך כל ימי קיומה. לנציגות היה מעון מיוחד לישיבות. בדרך כלל התכנסו החברים בערבים כדי לסכם את אירועי היום ולערוך תכנית ליום הבא. בסך־הכל התקיימו למעלה משלוש מאות ישיבות של הנציגות, מזמן הקמתה ועד חיסולה.[6]

במקומות אחרים (בווילנה, למשל) הנהיג השלטון הגרמני את "עקרון המנהיג" בלי להכיר בהנהגה קולקטיבית; בשאוולי היה המצב שונה. יו"ר הנציגות, מנדל ליבוביץ, היה המנהיג,

אך לא הוא בלבד ייצג את הגיטו בפני הגרמנים. כל עת שנדרש התייצבו במטה הגרמנים לפחות שני נציגים, בדרך כלל מ. ליבוביץ וא. כץ.

הנציגות השתדלה, גם בתנאים הקשים ביותר, לשמור על אחווה בין תושבי הגיטו. היא נאבקה במדיניות הנאצים, שתכליתה היתה להכחיד בעינויים והשפלות את צלם־האדם של היהודים. מבחינה זו נכשלה מדיניות הגרמנים בגיטו שאוולי. לזכות הנציגות ניתן לזקוף את השמירה על המוראל של תושבי הגיטו בימים שעל סף־יאוש.

יו״ר הנציגות, מנדל ליבוביץ, היה הצעיר בחבורה (מעל 40), משכיל, בעל בית־מסחר ידוע למכוניות ואינסטלציה בעיר. לפי השקפותיו נטה ל״יידישיסטים״. הוא היה בעל קשרים טובים עם הליטאים וכיהן כיו״ר אגודת החיילים־המתנדבים היהודים בצבא הליטאי. היה חבר ב״מועדון האזרחים״ בשאוולי. משפחת ליבוביץ היתה משפחה עשירה ובעלת השפעה בעיר. אביו של מ. ליבוביץ ואחיו תפסו עמדות מכובדות בכלכלה והתבלטו באחווה המשפחתית שלהם. גם בגיטו תפסו האחים ליבוביץ, ראובן, משה ויוסף, עמדות מפתח. למרות זאת סבלו לא פעם רעב. בעת שקיבל מנדל ליבוביץ את התפקיד הקשה של יו״ר הנציגות, היה מודע לאחריות המוטלת עליו, ותחושה זו ליוותה אותו כל עוד מילא את תפקידו. מדיניותו היתה מניעת קרבנות־שוא והפחת תקווה שרק התנהגות איתנה תציל ממוות. הוא העריך את משמעותה של תקופת הנאציזם ולקחיה לדורות הבאים, והורה לרשום את כל ההתרחשויות בגיטו בפנקס הנציגות.[7] מ. ליבוביץ היה אמיץ־לב, ישר ונבון. ב״פנקס״ מצויים תיאורים של התנגשויות בין מ. ליבוביץ לליטאים, כגון עם ליוברסקיס, האחראי לאספקת מזון לגיטו ולפני כן לחלוקת היתרים למגורים בגיטו. מ. ליבוביץ הטיח בפניו, כי ידיו ״אינן נקיות מדם״.[8] הוא אף לא חשש לומר את האמת גם לגרמנים. לאחר שהוצא גזר־דין מוות על מזוביצקי, טען שמעבידו הליטאי של הנאשם סחר בארבע טונות תבואה ולא נענש, ואילו מזוביצקי נדון למוות בשל כמה פרוסות לחם. לא פעם קרא מ. ליבוביץ לסדר את מנהלי מחנות־העבודה, שתבעו כוח־עבודה יהודי מעל למקובל.

מנדל ליבוביץ חיפש כל דרך למנוע קרבנות. הוא נקט דרכים שונות להצלת יהודים. הוא תירץ את אי־ביצוע הפקודות, בעיקר אלה שהתייחסו לרישום אוכלוסי הגיטו, בנימוקים מנימוקים שונים.[9] פעמים רבות סירב לערוך רשימות של זקנים שאינם כשירים לעבודה — בתירוץ, שפנקסי־הרישום מצויים במשטרת־הבטחון הליטאית ולא בידיו,[10] או שרשימת־התושבים היא מסמך סודי ומספרי הרשומים אינם ניתנים לכל דורש.

בתוקף תפקידו הגיע לידי מ. ליבוביץ מידע רב יותר מאשר לידי כל תושב אחר בגיטו. המידע כלל תכניות השלטונות והצפוי לגיטו, וכן חדשות מהחזית ומהעולם החיצון. כל מידע שהגיע לידיעתו העביר מיד לידיעת נציגות הגיטו כולה. שכלו הישר לא הותיר בלבו אשליות ביחס למדיניות הנאצים ושל משתפי־הפעולה הליטאים. לשאלה ״מאין יבוא עזרי?״ תשובתו היתה: יש לסמוך רק על עצמנו. כשנפתחה מיתקפת־הנגד של הצבא־האדום ב־1943 קם בשאוולי חוג של ליטאים, שרצו להגיש עזרה כספית לגיטו. מ. ליבוביץ סירב לקבל את העזרה: ״איננו רוצים לספק להם תואנה שטיהרו את מצפונם. איננו רוצים בנדבות על חשבון הרכוש שגזלו מאיתנו״.[11]

על סמך זכרונותיו מביא ירושלמי בהערות ב״פנקס״ את תוכן הדברים בישיבתה המורחבת של הנציגות ב־5 בפברואר 1943, בה השתתפו גם נציגי־ציבור והמנגנון המינהלי. בישיבה זו הועלתה תכניתו של מ. ליבוביץ להצית את הגיטו מכל עבריו בשעת חיסולו ולפרוץ את השער תוך שימוש בנשק לשם בריחה המונית. הצעתו לא התקבלה על־ידי המשתתפים בישיבה מכמה טעמים, והעיקרי שבהם — האנשים לא היו מוכנים לכך: ״ליבוביץ (שהיה בקי בתכסיסי מלחמה) הסביר את תכניתו בבהירות ובהגיון. ברם, מלבד תחמושת ותכנית דרושה היתה גם רוח קרבית והעזה, ויחד עם זאת נכונות להפקיר את הנשים ואת הילדים. המשתתפים היו חסרים רוח זאת״.[12]

אחרי ה״קסירקוט״ ב־1943, כאשר היה הגיטו ל״מחנה עבודה״, נתמנה מ. ליבוביץ ל״ראש המחנה״. סמכויות הנציגות פחתו והלכו עד שבוטלו לגמרי. ב־29.3.44 מונה ג. פאריזר ל״ראש המחנה״ ומ. ליבוביץ סולק מתפקידו. הנסיון הנועז האחרון שתכנן ליבוביץ היה מאמץ לעכב העמדת קרונות־רכבת להעברת יהודי שאוולי ערב חיסול הגיטו. בכך רצה להרוויח זמן ולעכב את שילוח היהודים לגרמניה, אבל התכנית לא יצאה לפועל.

בשעת חיסול הגיטו לא היה מנדל ליבוביץ בחיים: ימים מספר לפני כן, בזמן הפצצות־האוויר של הרוסים, פגעה פצצה בבית בו גרה משפחת ליבוביץ. האחים ראובן, מנדל ומשה ואשתו, שבגופה סוככה על בתה הקטנה, נפצעו. מנדל ליבוביץ מת מפצעיו. למחרת היום ליוו אותו הנותרים בחיים בדרכו האחרונה, שעות אחדות לפני שאחרוני היהודים שולחו מן הגיטו.

ימים אחדים לפני מותו מסר מ. ליבוביץ את דבריו האחרונים לאחד מאנשי המחתרת בגיטו, דב שילנסקי: ״אם אתה תישאר בחיים, תספר על הקהילה של שאוולי, איך היא לחמה, איך היא חיה, איך נאבקה על חייה ואיך היא מתה״.[13]

השני בחבורת מנהיגי הגיטו היה אהרון כץ. בימי התגבשות הנציגות מילא תפקיד של מזכיר כללי ולאחר מכן צורף לנציגות. מוצאו ממשפחת רבנים מהעיר פראן. לפני המלחמה היה א. כץ מנהלו של ״הבנק העממי היהודי״. היה אחד ממנהיגי מפלגת צ.ס. בשאוולי, ונטל חלק באירגון הסיוע לפליטים יהודים שהגיעו לשאוולי מגרמניה ומפולין.

א. כץ גילה הבנה רבה לבעיותיהם של תושבי הגיטו. בגלל המאסרים הראשון, בתחילת המלחמה, נכלא בבית־הסוהר (הוא שוחרר בשל היותו מנהלו של הבנק ובקי בכל הקשור לכספות ותוכנן. מפתחות הכספות היו ברשותו). משפחתו נספתה ב״אקציות״ הראשונות ובהיותו רווק התמסר לשירות הכלל. ״מהבוקר ועד שעה מאוחרת בלילה היה כולו נתון לענייני הגיטו. לפני הצהריים היה יוצא עם מנדל ליבוביץ אל העיר. בצהריים היה שב ורץ אל בית־הנציגות, ולפנות ערב היה עובר אל הגיטו של קאווקאז, יושב ומסדר שם את העניינים השוטפים. בשעות הערב היה יושב שוב בישיבות הממושכות של הנציגות... ורק בחצות היה סר אל פינתו במטבח משותף, מקום שם היה משכנו, לנוח ולהחליף כוח״.[14] בגלל מבנה גופו הקטן כינוהו בחיבה ״כצלה״. הוא אשר ליווה את היו״ר ליבוביץ בכל המשימות הקשות. שניהם היו דוברי הגיטו לפני השלטונות. אחת לשבוע היו מתייצבים ב״גביטסקומיסאריט״. הוא אף עמד בקשר עם מחתרת ״החלוץ״. הכל התחשבו בדעתו,

ואף אנשי המחתרת שמעו לעצותיו ונתנו בו אמון מלא.

לפני תליית מזוביצקי לקח א. כץ על עצמו את המשימה הקשה לשכנע את חברי המחתרת, כי ניסור עמוד־התליה עלול להביא אסון על 4800 תושבי הגיטו: "אנו כבר איבדנו הרבה קרבנות יקרים והתנגדות במקרה זה פירושה השמדה עצמית".[15] סירובו של א. כץ לתמוך בתכניתה של המחתרת נומק גם בכך, שעד אז הצליחה הנציגות, ברוב המקרים, להציל חיי אדם. הנציגות הפעילה את כל השפעתה והאמינה בהצלחת מאמציה. א. כץ יעץ איפוא לחברי המחתרת לאגור כוח לנקמה באויב ולהתנגדות מתוכננת ומאורגנת ברגע המתאים.

א. כץ היה אחראי לעבודת הקואופרטיבים, האספקה והעזרה הסוציאלית. הוא הצליח להביא אספקה סדירה למרות כל המכשולים, ומנע פעמים רבות רעב בגיטו. בהשפעתו סולקו מתחום האספקה הגורמים שניצלו את מעמדם לטובתם האישית.

מותו של א. כץ בשעת ה"אקציה" של הילדים והזקנים הוסיף זוהר לדמותו. כץ ועוד חבר הנציגות, ב. קרטון, הוסעו עם הילדים והזקנים. ביום ה"אקציה", כאשר הוקף הגיטו, רצה א. כץ להציל את התושבים, וציווה על השוטרים היהודים להתיר לכל יהודי הרוצה בכך לעזוב את הגיטו. אולם המשמר הגרמני המתוגבר לא התיר זאת. א. כץ ליווה את ילדי הגיטו בדרכם האחרונה. "דאגתו האחרונה היו ילדי הגיטו והלך יחד אתם לדרך הנצח. זה גורלם של נציגינו בגיטו, הם נספים יחד עם אחיהם".[16]

חבר שלישי בנציגות היה בוריס (ברל) קרטון. לזכותו יש לזקוף פעילות רבת־שנים כחבר מועצת עיריית שאוולי. לפני המלחמה היה בעל־בית עשיר ועשה רבות לטובת הכלל. בהשקפותיו היה יידישיסט והתנגד לתנועה הציונית. הוא ניצל את קשריו עם הליטאים, כדי לסייע ליהודים. קרטון היה חבר המשלחת שהצליחה לבטל את "גזירת ז'אגר". "אני באופן אישי מעדיף שתוציאנו להורג פה בשוק אם רצונך להשמידנו" — אמר לממונה סטנקוס.[17]

ב. קרטון היה חולה ובגיל מתקדם. בתחילת המלחמה שכל את בניו, אך על אף האסונות שפקדו את משפחתו נשאר איתן ברוחו. הוא היה אדם ישר, לא נכנע לשלטונות הגרמניים והליטאיים, ודיבר עמם כשווה אל שווים. לעתים קרובות מילא תפקיד של שליח, ביחוד אל השלטונות הליטאיים.[18]

בפעם האחרונה ראוהו בזמן ה"אקציה" של הילדים והזקנים. הוא צורף עם אהרון כץ למשלוח. "הוא חי כל ימי חייו בכבוד ובגאווה, בשקט ובקומה זקופה — כך הלך גם לדרכו האחרונה בכבוד ובגאווה".[19]

הזקן שבחברי הנציגות, אהרון הלר, היה מן הפעילים המכובדים בציבור היהודי, מנהל בנק הסוחרים ויו"ר הציונים הכלליים. בעבר היה רב מטעם השלטונות וראש־הקהילה בתקופת האוטונומיה היהודית בליטא. בגיטו ניהל א. הלר את ענייני הכספים, ותחת פיקוחו נוצלו הכספים ביעילות המירבית. מתוך שראה את הנולד היה בידיו אף כסף לשחד את אנשי השלטון. תפקידו היה אחראי ביותר, שכן העניינים הפיננסיים של הגיטו התנהלו בסודיות וכשרונו תרם לניהולם התקין. בישיבה הדרמטית, שבה נדונה דרישת הגרמנים ל־50 בני־ערובה, בעקבות גילוי הברחת מצרכים לגיטו, נשא א. הלר נאום שזעזע את כל המשתתפים: "א. הלר, הזקן שבחברי הנציגות, הרצוץ כולו מבחינה גופנית, מסר סקירה על עברנו ההיסטורי בקול־בוכים ובא לידי מסקנה, שתולדותינו בארצות שונות הוכיחו, שמתברר תמיד ברגע האחרון כי 'מעז יצא מתוק'. לפי דעתו יש להשתדל עד כמה שאפשר ולהציע במוסדות העליונים ביותר להמיר את הגזירה על הגיטו בקנס מבלי להציע סכום. הרעיון הזה עורר הרהורים, אולי ניוושע בכל זאת?".[20] עם חיסול הגיטו שולח למחנה־ריכוז בגרמניה ושם נספה.

חבר הנציגות בר־מנשה אברמוביץ היה בעבר מעסקני־הציבור הידועים בשאוולי, יו"ר "המזרחי" בליטא וציר לקונגרסים הציוניים. בצעירותו היה תלמיד ישיבה, לאחר מכן סיים את הפקולטה למשפטים והיה עורך־דין ידוע. נסיונו כראש החברה היהודית "עזרה", שהוקמה אחרי חיסול הקהילה, התבטא בגיטו לא רק בביצוע תפקידו, אלא גם ביוזמתו האישית בתחום העבודה הסוציאלית. הוא היה חבר הנציגות זמן קצר, כי בשל מחלתו נאלץ לפרוש מתפקידו. בנו עוזיאל, גם הוא עו"ד, נורה עם העצורים הראשונים בתחילת המלחמה, בחצר בית־הסוהר, לאחר שנאסר במקום אביו שהיה ברשימת המבוקשים. ב.מ. אברמוביץ נפטר בגיל 72 בתש"ג, והובא למנוחות בבית־הקברות היהודי העירוני שבתחום הגיטו.

עוד חבר של הנציגות, פ.ר., היה מעשירי שאוולי, בעל בית־חרושת. לפני כן לא עסק בפעילות ציבורית ומינויו לנציגות בא באקראי. הוא השתדל לעזור לאחיו היהודים בעיקר עם יסוד הגיטו. עם ש. בורגין ואחרים הצליח, בזמן עריכת רשימות האוכלוסין, להעלים את טפסי ההרשמה וכך ניצלו עשרות מזקני העיר.[21] אך לצד פעילותו הרשמית עסק פ.ר. גם בסחר במטבע־חוץ ובזהב. אלה שהיה ברשותם מטבע־חוץ רצו להחליפו ונזקקו לאדם בגיטו שיעסוק בכך. פ.ר. חרג מסמכותו. למרות שהוזהר לא פעם על־ידי חברי הנציגות, ואף שוחרר בהשתדלותם לאחר שנעצר על־ידי השלטונות, השתמש לרעה בזכותו ליציאה חפשית העירה. לפיכך דרשה ממנו הנציגות להחזיר את תעודות היציאה. סירובו להיענות לדרישה זו כמעט גרם שיו"ר הנציגות יפרוש מתפקידו. בישיבה שהתקיימה ב־21 במארס 1943, והוקדשה לפרשת פ.ר. נאמר: "פעילותו של פ.ר. איננה הולמת את תוארו כחבר המוסד העליון של הגיטו. בשעה שהנציגות מתאמצת בכל כוחותיה להקל על המחסור הגדול בגיטו ומחפשת דרכים להקל על עבודת־הפרך הנוראה, שהוטלה על כלל הגיטו מכוח הזרוע, ופועלת במסירות־נפש להרחקת סכנת המוות המרחפת על הגיטו תמיד — באותה שעה עוסק פ.ר. בעבודה המביאה לו הנאה פרטית ומנצל את חופש התנועה שלו כחבר־הנציגות מחוץ לגיטו למטרות אישיות גרידא... כל האמצעים שננקטו נגדו לא נתנו תוצאות ממשיות... בזמן האחרון פגע ה' ר. בסולידאריות של חברי הנציגות בצורה גסה... הנציגות מתחשבת עם כל זה ומחליטה פה אחד להוציא את פ.ר. מחבר הנציגים ולקחת ממנו את כל תעודות היציאה מן הגיטו. ההחלטה תרגיע את הרוחות ואת ההתרגשות שנתעוררה מחמת המעשים של ה' ר. היא תגביר את קצב עבודתה של הנציגות העומדת על משמר הרחקת הסכנות המרחפות תמיד על הקיבוץ שבגיטו".[22]

הנציגות ניהלה את ענייני הגיטו מתוך אחריות קולקטיבית. יו"ר הנציגות, מ. ליבוביץ, היה בעל ההשפעה הרבה ביותר, אך ההחלטות שקיבל לא היו החלטות אישיות, אלא נתקבלו אחרי התייעצות עם שאר חברי הנציגות. לא היה בגיטו שום

גוף ציבורי רשמי אחר. בבעיות גורליות שותפו בדיוני הנציגות גם נכבדי הציבור מן האינטליגנציה והפועלים וכן מאנשי המנגנון המינהלי. כך היה בדיונים בפרשת בני־הערובה, בגורלו של מזוביצקי, באיסור על הילודה, בזכות הירושה וכדומה. הנציגות נעזרה באנשים שבזכות תפקידיהם באו במגע עם השלטונות. אחת מעמדות־המפתח החשובות ביותר היה בית־החרושת של פרנקל, שהגרמנים היו מעוניינים ביותר בפעילותו התקינה. האנשים שתפסו עמדות־מפתח בבית־חרושת זה, ביניהם אליהו מורדל וכן שמואל כץ, שלעתים קרובות מילא שליחויות מטעם הנציגות, היו לא רק בעלי קשרים אלא גם בעלי השפעה על הגרמנים. לא פעם ביקשה הנציגות את התערבותם אצל השלטונות.

בגיטו נוצרה "אריסטוקראטיה" של בעלי־מלאכה, שבגלל מיומנותם זכו ביחס מיוחד אצל הגרמנים והיו מסוגלים לעתים לתווך בין הגיטו לשלטונות. כך, למשל, נעזרה הנציגות לעתים בסנדלר זלמן קפליוש, שבזכות הצטיינותו בתפירת מגפיים הצליח לא פעם לשחרר קרבן מידי הגרמנים.[23]

הנציגות בגיטו שאולי פעלה על אחריותה הבלעדית, ללא קשרים עם היודנראטים בגיטאות אחרים. היא לא קיבלה שום עזרה מבחוץ. לביהח"ר לעורות בשאולי באו אנשים מגיטו וילנה ומקובנה בעניינים מסחריים, אבל לא נוצר קשר עם יודנראטים אחרים. שיתוף פעולה בין יודנראטים היה מסוכן מדי.

בידי הנציגות היהודית ניתנו סמכויות להוצאה לפועל של כל פקודות השלטונות, אך לא אפשרות למנוע או לשנות את הגזירות על היהודים. לעתים קרובות עלה בידיה לרכך את הפקודות במידה מסויימת. בתהליך ה"קסירקוט" הוגבלו עד למינימום סמכויותיה של הנציגות, שנהפכה למנגנון ה"לאגר־לייטר". תקופה מסויימת נשארו במנגנון בשאולי אותם האנשים ששירתו גם בנציגות. אחרי ה"אקציה" ב־5 בנובמבר 1943 רפו ידיה של הנציגות כאשר שניים מחבריה צורפו למשלוח של הילדים והזקנים. חילופי האישים נעשו בסוף 1943, עם מינויו של ג. פאריזר למנהל משרד־העבודה היהודי, ומפברואר 1944 — לראש המחנה.

פאריזר היה נשוי לאשה גרמניה. הוא הגיע מממל (קלייפדה) לשאולי ב־1939. בפרוץ המלחמה התפרנס ממתן שיעורים פרטיים. אחרי כיבוש העיר על־ידי הגרמנים הוכנס לגיטו עם היהודים. אשתו הגרמניה עמדה על עקרונותיה ולא בחרה באף אחת משתי האפשרויות שעשויות היו לשחרר אותה ואת שני ילדיה מהליכה עם בעלה אל הגיטו: גירושין או הכחשת אבהותו של פאריזר לשני ילדיה. יחסיה עם תושבי הגיטו היו טובים וגורלה לא שפר מגורלם, עד שבעלה נעשה "שליט" בגיטו.

בשל עבירה כלכלית נכלא פאריזר בבית־הסוהר, ושם התקרב, כנראה, אל פקידי הס.ד., אף כי לא נבדל משאר האסירים. רק בתקופת עבודתו בבית־המלון "ברלין" הציגה אותו מנהלת המלון בפני האופשטורמפירר פרסטר, שאליו התקרב מאד. הלה מינהו לראש ה"ארבייטסאמט" (משרד העבודה בגיטו), ולאחר מכן, במארס 1944 — ל"לאגראלטסטר". יחסם של תושבי הגיטו אל פאריזר השתנה בתקופה זו, אף כי ידע להעמיד פנים ולרכוש את אמונם של חלק מן האנשים. הוא הפר את המשמעת המוסרית בגיטו, ושחיתות ושוחד היו לדבר יומיומי תחת "שלטונו".[24] פאריזר סחט מהיהודים כסף ודברי־ערך שברשותם, נטפל לנשים, אירגן מסיבות־הוללות והתנהגותו עוררה רגשות פחד וזוועה. הוא הרגיש עצמו כשליט הבלעדי של הגיטו ואת מעמדו ניצל לתועלתו הפרטית. לא פחות מהגרמנים ניצל את בעלי־המלאכה בגיטו. גם בנו הלך בעקבותיו. מעשיו בימיו האחרונים של הגיטו, מאמציו להשיג בכל מחיר קרונות להעברת היהודים לגרמניה, נעשו כדי "להציל את עורו" מנקמת היהודים. הוא ומשפחתו הורדו מן הרכבת לפני שהגיעה ליעדה וכך ניצלו מזעמם. פאריזר נטל עמו גם חפצי־ערך שכמה יהודים הפקידו בידו.

טיפוס זה של משתף־פעולה, סוכנם הגלוי של הגרמנים, העכיר את האווירה בחודשים האחרונים של הגיטו. ראוי לציין כי הוא פעל לבדו ולא הצליח לרכז סביבו קבוצת משתפי־פעולה, פרט לאחד או שניים, שגם הם לא היו מבני המקום, כגון אריך גדנסקי.[25] אחרי המלחמה גילתה אחת מניצולות שאולי, שעבדה במפקדה סובייטית בגרמניה, את פאריזר, ותבעה אותו לדין. במשפטו של גוּוקה ב־1970 הופיע פאריזר כעד.

פעילות

הנציגות פעלה בשלושה מישורים: ליגאלי, חצי־ליגאלי ובלתי־ליגאלי. מצד אחד, נאלצו הנציגים לפרסם את צווי השלטונות ולבצעם. מצד שני, לא ביצעום בצורה עיוורת וללא התחשבות באנשים.

חברי הנציגות שאפו להיטיב את מצב היהודים, דבר שהושג בעמל ובמאמצים מרובים. כך, למשל, בנסיון להימנע בקיץ 1943 מפתיחתו מחדש של מחנה הכבול ברדווילישוק, אמר יו"ר הנציגות בגלוי לפקידי השלטון שהנציגות לא תסכים בשום אופן לשלוח אנשים למקום בו "אנשים הוכו מכות רצח, עשרות ניספו וכמעט מחציתם היו לבעלי־מום. גינטר ושולץ (מנהלי משרד־העבודה הגרמני) הבטיחו שישתדלו כי לא יישלחו יהודים לרדווילישוק".[26] במקרה אחר — התנהגות שוטרים בשדה־התעופה, שאילצו את היהודים לברך כל גרמני בהסרת הכובע ובריצה — החליטה הנציגות "לנקוט אמצעים מיידיים כדי להפסיק את ההשתוללות".[27] על המאמצים והשתדלנות של הנציגות אצל השלטונות הגרמניים, החל ב"גביטס־קומיסאר" וכלה ב"גנראל־קומיסאר", נשארה העדות הבאה: "הנציגות היהודית נאבקה על שחרור פועלי־הכבול מאבק נואש. היא יגעה ומצאה מקומות־עבודה בשדה־התעופה, במסילות־הברזל ובמקומות אחרים. הנציגות התקשרה עם אנשים בעלי־השפעה והשפיעה עליהם לדרוש את היהודים מן המכרות. שתדלנות הנציגות הוכתרה בהצלחה".[28]

מן הראוי לציין, כי הנציגות עמדה על כך שביצוע העבודות למען הגרמנים יהיה מעולה, שכן ראתה בכך תנאי לקיומם של תושבי הגיטו. מתוך נקודת־השקפה זו זכו הפועלים בגיטו להערכה רבה מצד הנציגות והתושבים. גישתם של חברי הנציגות התבססה על הרצון להחזיק מעמד ככל האפשר ולראות בנצחון בעלות־הברית. לפיכך התנגדו לכל הפסקת עבודה מצד העובדים היהודים או למעשי חבלה. כאשר הכריזו עובדי מחנה לינקאיציאי שביתה, במחאה נגד פיטורי המבשלת שם, "רגזה הנציגות על התנהגות אנשי המחנה, והזהירה שהישנותה עלולה להביא תוצאות חמורות".[29] ראוי לציין, כי במקרים

מסויימים תאמה מדיניות הנציגות את מדיניות הגרמנים. הגרמנים היו זקוקים לעובדים, ביחוד בבית־החרושת לעיבוד עורות, וכן במקומות־עבודה אחרים, כגון במכרות הכבול, מכיוון שתושבי המקום הליטאים התחמקו מלצאת לעבודות קשות. בסוף 1941 הונהגה עבודת־כפיה על כל התושבים ב"אוסטלאנד". היועצים־הגנרליים של "המימשל העצמאי הלי־טאי" פנו אל האוכלוסיה המקומית בבקשה לשתף פעולה עם הרייך הגרמני גם בתחום העבודה בליטא עצמה או בגרמניה. אולם לפי הנתונים מחודש יולי 1942 הועסקו ב"עבודת החובה" רק כ־7000 אנשים בכריית כבול ובכריתת עצים.[30] הגרמנים נאלצו איפוא להיעזר בכוח־עבודה יהודי.

גם בענין חובת־העבודה דגלה הנציגות בעיקרון של טובת הגיטו. חלוקת העבודה לא תמיד נראתה צודקת בעיני האנשים, שנשלחו למקומות מרוחקים לעבודת־כפיה קשה, ולעיתים נפגעו אינטרסים אישיים של תושבי הגיטו. הנציגות העדיפה לשלוח למחנות־עבודה אנשים ללא מקצוע, רובם בודדים או פליטים. היא גם התחשבה במצבם המשפחתי ובגילם של העובדים. סידור זה של חלוקת העבודה עורר הערכה שלילית מצד היהודים. היו גם מקרים שבהם פנו יהודים אל השלטונות הגרמניים או הליטאיים בבקשת חסות, על מנת לא להישלח למחנות־עבודה. במקרים כאלה נאלצה הנציגות להיכנע ללחץ השל־טונות. רווחה דעה בדבר קיפוחם של חלק מתושבי הגיטו לטובת "בעלי הקשרים הטובים". הנציגות לא ויתרה במקרים שבהם נשלחו אנשים לעבודה במחנות כעונש על השתמטות מחובת־העבודה או על יחס שלילי כלפי יהודים אחרים.

במישור הבלתי־ליגאלי דאגה הנציגות לצרכי הגיטו אף בדרכים בלתי־חוקיות. הנציגות היתה אחראית לסדר הפנימי בגיטו, אך ניהלה מאבק על חיי הכלל ועל חיי כל פרט ופרט. אחת מן המשימות המסוכנות היתה הצלת קרבנות שנפלו לידי המשטרה ואף לידי ה"גישטאפו" בעקבות עבירות שונות, גם אם השלטונות גרסו שהנציגות איננה אחראית למעשי היהודים מחוץ לגיטו.

בחורף 1941/42 החלו להגיע לשאוולי שרידי היהודים מעיירות הסביבה, לאחר חיסול האוכלוסיה היהודית ביישוביהם: ציטוביאן, טאווריג, קלם, קורשאן, רדווילישוק, טלז, לינקובה, פוסבול ועוד. בפני הנציגות עמדה בעיית השגת תעודות למענם, שיעניקו להם סטאטוס של תושבי־גיטו קבועים.

השלטונות פיקחו בקפדנות על מספר תושבי הגיטו (לפי קיצוב מנות־המזון). לפי פקודת ראש משטרת־הבטחון הגרמנית בשאוולי, ד"ר צ'ארני, מ־15 בדצמבר 1941, היה צריך להודיע על כל שינוי במספר תושבי הגיטו. ב־20 בפברואר 1942 הודיע שוב פקיד משטרת־הבטחון למ. ליבוביץ, ש"מכאן ולהבא הוא, יו"ר הנציגות, אחראי לכל יהודי שיבוא אל הגיטו מן החוץ. הוא חייב להודיע למשטרת־הבטחון מיד עם כניסתו".[31] אולם כאשר הגיעה קבוצת אנשים מטלז, הסדירו חברי הנציגות את כניסתם לגיטו. הם הכינו טלאי של מגן־דוד מפח, צירפו את האנשים לפלוגות החוזרים מן העבודה אל הגיטו, והתעודות הובאו אליהם הביתה.[32] היו מקרים שכל בעיותיהם של הפליטים שבאו לשאוולי נפתרו על־ידי חברי הנציגות בסודיות וללא ידיעת הפליטים עצמם. לעתים קרובות הגיעו לגיטו בודדים או משפחות שנשקפה להם סכנה במחבואיהם. חלקם הוסגרו על־ידי הליטאים, שאצלם מצאו מחבוא, והובאו לשאוולי תחת משמר. הנציגות עשתה מאמצים רבים למען שחרורם והעברתם לגיטו.[33]

הנציגות השיגה את שחרור האסירים והנדונים לעונשים חמורים ואף למות, בדרכים שונות: באספקה מוגברת של ידיים עובדות למכרות־כבול, באמצעות שוחד וכדומה. לעתים קרובות נענשו אנשים בצורה חמורה על הברחת מצרכי־מזון לגיטו. על גניבת "רכוש הרייך", חל עונש מוות. בזכות מאמצי הנציגות ניצלו מעונש על "עבירה" כזו שפירא ודוד אַמלר, כשחומר הראיות — העורות שגנבו — הוצא בחשאי לפי הוראת הנציגות מתוך מגירת ראש־המשטרה הליטאי. העורות הועברו כמתת שוחד לסגנו.[34]

לשם עריכת חשבונות אישיים עם יהודים מסויימים נהגו הליטאים להאשימם ב"קומוניזם". האשמה כזאת היתה מסוכנת ביותר. פעמים מספר הצליחה הנציגות להציל יהודים שהואשמו ב"קומוניזם". במקרה בלומזון, ברקום והירש, מן העיירה לינקובה, הוכיחה הנציגות בעזרת כומר העיירה, ששלושה אלה אינם יכולים להיות קומוניסטים, בשל מעמדם: הם היו חנוונים וסוחרים שעסקיהם הולאמו על־ידי הסובייטים.[35]

מאסר יהודים נעשה בשלבים אחדים: תחילה החזיקו אותם בכלא שליד המשטרה הליטאית, ולאחר מכן העבירום לבית־סוהר של ה"גישטאפו" במרתף הידוע לשמצה, שתואר על־ידי אחד האסירים: "במרתף היו שני חדרים... שקירותיהם מוכתמים בדם... צעקות ובכי לא זעזועוני אז...".[36] בשלב הראשון היה קל לשחרר את האסיר — את הליטאים היה קל לשחד אפילו ב"לגימה". השלב הבא היה בית־הסוהר האדום, בו יועדו ליהודים שני חדרים מיוחדים. כדי להציל את היהודים מן ה"גישטאפו" ומבית־הסוהר נדרש מהנציגים מאמץ־יתר. במקרה שמבצע השתדלנות לא נשא פרי, עשתה הנציגות הכל כדי להקל על חייהם של האסירים. לפעמים היו מצליחים להעביר פרוסת־לחם לנדונים שלא ימותו מרעב, כפי שמתו בכלא מרעב פ. פריילך, מ. גלייכר וישראל גרודזנסקי. בית־הסוהר היה במרחק עשרות מטרים בלבד מגדר הגיטו, והיה ביניהם אף קיר משותף. האסירים הצליחו לשמור על קשר עם הגיטו באמצעות פתקאות שנזרקו מן החצר לגיטו, ואילו מן הגיטו היו זורקים חבילות־מזון אל מעבר לגדר בית־הסוהר.

חיי היום־יום בגיטו היו מלאים מתח וחרדה. כל יום הביא עמו סכנות חדשות. גם אם לתושבי הגיטו נראה לעיתים הכל כשורה, הרי הנציגות עסקה בקביעות בהצלת חיי אדם.

ב־29.8.42 עמד הגיטו בפני סכנת "אקציה" המונית. בחיפוש שנערך אצל החוזרים מן העבודה (27 איש, שרובם הגדול היו בני־נוער) על־ידי ה"גביטסקומיסאר", שערך באותו יום ביקור בגיטו, הוחרמו מצרכי־מזון: תפוחי־עץ, תפוחי־אדמה, ביצים ועוד.[37] למחרת נדרשה הנציגות למסור את רשימת ה"עבריינים". כמה אנשים, כמו שרה רון־לוי, מסרו את שמותיהם לנציגות. שרה רון־לוי ואחותה היו בין החוזרות מן העבודה. אביהן פקד עליהן למסור את שמותיהן כדי למנוע פגיעה באנשים שלא היו שם.[38] אולם לא כל העובדים מסרו את שמותיהם. כאשר סירבה הנציגות למסור את הרשימה, דרשו הגרמנים ש־50 איש הידועים בעברם ה"פלילי" יתייצבו ב־2 בספטמבר 1942, בשעה 12, בשער בית־הסוהר. לאחר ליל־שימורים החליטה הנציגות, בישיבה שבה השתתפו גם אנשי המנגנון המינהלי ונציגי־ציבור, למסור את שמות המש־

תתפים בישיבת הנציגות כבני־ערובה. לא ברור מי העלה הצעה זו, אך היא נתקבלה פה־אחד.[39] למזלם הוחלפה גזירת הגרמנים בקנס בסך 20,000 מארק.

ב־6.6.43 לא הצליחה הנציגות למנוע ביצוע גזר־דין של תליה בפומבי, שנגזר על בצלאל מזוביצקי. בצל התליה עמד גם סַפַּק הגיטו דובקין, אשר נתפס ב־20.11.42 עם 150 ק״ג אפונה. במקרה של מזוביצקי רצה ה״גביטסקומיסאר״ שהתליה תשמש לקח ליהודים. מזוביצקי נבחר למטרה זו באקראי. תפיסת סיגריות ומצרכי־מזון היתה אמתלה להאשימו בספסרות.[40] מזוביצקי נעצר ב־31 במאי, וב־2 ביוני גזר ה״גביטסקומיסאר״ את דינו למות בתליה בפומבי ב־6 ביוני. הנציגות עשתה הכל להצלת חייו. במשך שלושה ימים נשלחו שליחים לשכנע ולשחד את הגרמנים, נמסרו בקשות מאשתו וקרוביו. אולם ללא הצלחה. ״אף־על־פי־כן הפיח הרצון את התקווה שה׳גביטסקומיסאר׳ יחון אותו ברגע האחרון אם הוא עצמו יהיה נוכח... התקווה האחרונה היא לרגע האחרון״.[41]

בפרשת מזוביצקי היה על יהודי הגיטו והנציגות לעמוד בעינוי כפול: התליה עצמה, ובנוסף עליה — פקודת הגרמנים שהיהודים עצמם יקימו את עמוד־התליה ויעמידו את התליינים והרופא לקביעת מותו של האיש. הנציגות עמדה בפני בעיה מוסרית: על מי להטיל את ביצוע התליה? בישיבה מורחבת של ההנהלה ועסקני־ציבור, שהתקיימה ב־3 ביוני 1943, חוייבו שני אנשים שהיו ידועים בעבירות שביצעו בעבר,[42] לשמש בתפקיד התליינים.

בין תפקידי הנציגות נכללה גם תוספת אספקה להמשך החיים בגיטו, דבר שנעשה בדרך ליגאלית־למחצה. מצרכי־המזון שסיפקו השלטונות איפשרו קיום בתנאי־רעב. מדי חודש הוקטנו המנות המוקצבות. תושבי הגיטו, והילדים בכללם, סבלו מחוסר חלב, בשר וסוכר. רק במשך תקופת־זמן קצרה הוקצבה לגיטו כמות חלב קטנה. הנציגות עשתה הרבה למניעת רעב. לזכותה יש לציין שמעטים היו מקרי מוות מרעב בגיטו שאוולי, אף כי מנות־הלחם לא היה בהן להשביע, ביחוד את אלה שעבדו בעבודה קשה. על פי הסכם עם בעלי המאפיות, ותמורת סכום כסף גדול, הצליחה הנציגות לשכנעם להוסיף קילוגרמים נוספים של לחם על מנת־הלחם המוקצבת. את הלחם הנוסף חילקה הנציגות לנזקקים ביותר.

לנציגות היתה קרן מיוחדת למטרה זו ודומות לה. הקרן הוקמה מרווחי הנציגות בסדנאות שהיו ברשותה, ממסי־חובה ששילמו תושבים אמידים, ומחלק בירושות נפטרים. לפי החלטת ישיבת הנציגות ונציגי־ציבור מה־19.12.42 [43] ניתנה לנציגות זכות, במקרה של הכרח, להחרים חפצי אנשים פרטיים תמורת פיצויים. החלטה זו נתקבלה בעקבות איום השלטונות הגרמניים להפסיק תשלומי־שכר ליהודי גיטו שאוולי. ואמנם, מראשית 1943 בוטלה בגיטו שיטת התשלומים, וה״גביטסקומיסאריאט״ תכנן לקבל את כלכלת הגיטו לידיו. לפי שיטה זאת לא קיבלו אנשי הגיטו כסף, אלא מזונות ומצרכים. התכנית ירדה על הנציגות כרעם ביום בהיר: ״השינוי כשלעצמו — צרה היא. ינותק קשרנו עם מקורות־האספקה ויחד עם זה תבוטל האפשרות להשיג דבר־מה מן הצד, לא באופן רשמי״.[44] נוסף לכך שילמו כל התושבים מיסים. לפי עקרון המיסוי שילמו העובדים לפי שכרם, ושאינם עובדים — לפי הוצאותיהם. גם אחרי ביטול שכר־העבודה שילמו האמידים מס לפי הוצאותיהם בעבר עבור קניות בחנות הגיטו. רעיון המיסוי נבע מתוך רצון שבעת הצורך יהיו בידי הנציגות אמצעים כספיים להבטיח את הצלחת פעילותה להגנת הגיטו.

כמו בכל גיטו, היו גם בשאוולי ספסרים. בלי מבריחים (״שמוגלער״) לא יכול הגיטו להתקיים ולכן לא הטילה עליהם הנציגות עונשים. באורח בלתי חוקי, ביחוד בלילות, הוברחו לגיטו כמויות של מזון ואפילו בהמות.[45] לא פעם היו התנגשויות בין ספסרים לבין הנציגות, אולם כאשר הביאו הספסרים תועלת כלשהי לכלל, לא מיצתה עמם הנציגות את מידת־הדין. לא כן כשבדאגתם לתועלתם הפרטית בלבד התעלמו הספסרים מהסכנות שהביאו על כלל התושבים. ב־5.10.42 אירגן אבראשה ג׳ ״התנפלות על מחסן מצרכי־האוכל המוחרמים על־ידי המשטרה היהודית. השתתפו בחקירה הנציגות, המשטרה, ראש המשטרה הליטאית שאֶמְטאס וגם בית־הדין היהודי. הפושעים הודו בכל. השלטונות היהודיים השתדלו להעביר את הפושעים לרשות בית־הדין היהודי, כדי שלא יימסרו למשטרת הביטחון. ראש המשטרה הליטאית הסכים לדבר רק לגבי שלושה מן הכנופיה, אבל אבראשה הובל אל משטרת הביטחון. שלושת האחרים נענשו על־ידי בית־הדין היהודי במכות ובמאסר. רוח של דיכאון גדול שרתה על הנציגות ועל הגיטו — זאת הפעם הראשונה למוסדות היהודיים בגיטו לדון דיני נפשות״...[46]

במקרה אחר, כשנודע על עובד מינהלי שפעל לתועלתו הפרטית (תוך סיכון התושבים), פיטרה אותו הנציגות והעבירה אותו לעבודה פיסית קשה במכרות־כבול. הנציגות הענישה גם על הזנחה או רשלנות מצד פקידים, וכן הענישה את הפקידים שהתעשרו על חשבון הגיטו, כגון העונש שהוטל על עובדי קואופרטיבים.

בדרך ליגאלית־למחצה דאגה הנציגות לספק את צרכיהם היום־יומיים של תושבי הגיטו. ביוזמתה נתפרו נעליים לאלה שעבודתם היתה במרחק רב מן הגיטו; תנאי הדיור הוטבו ככל האפשר על־ידי השגת חמרי־בניה לתיקוני דירות, בניית מבני־עזר לבית־החולים בגיטו וצריפים למחנות־עבודה. לעתים הושג גם ביטול עבודות קשות ביותר.

על פעילותה של הנציגות במישור הליגאלי מעידים הצווים, הפקודות והאזהרות מטעם הנציגות. אלה נועדו לביצוע הוראות, שהוטלו על כל תושבי הגיטו, כגון עבודת־כפיה, איסורים והגבלות, הלאמת רכוש פרטי או מצרכי־מזון שהוברחו מבחוץ. רוב הצווים והפקודות נשמרו בפרוטוקולים של הנציגות (המסמכים עצמם לא נשתמרו).

הלקאות בפרגולי־גומי בפומבי היו מקובלות על השלטונות הגרמניים, ובמקרה שהנציגות לא הצליחה במאמציה לשחרר את הנדונים מעונש גופני זה, היא נאלצה להודיע על עונשים פומביים ולדרוש מכל התושבים להיות נוכחים בשעת ביצועם.

מצד שני נשמעו בפקודות הנציגות קריאות לסולידאריות ולהרגשת אחריות מצד כל תושב בגיטו. הנציגות ייחסה חשיבות רבה למשמעת בגיטו. ואמנם היה מכוחה להטיל עונש משמעתי. יחד עם בית־הדין היא ניהלה את בית־הסוהר בגיטו, שבו ישבו נדונים על הפרת הסדר הציבורי, על אי־מילוי תפקידים, על שימוש בכוח לגבי יהודים ועל גידופים. הנציגות היתה צריכה לעמוד במקרים מסויימים על ביצוע קפדני של הוראות השלטונות על מנת לשמור על הגיטו.

מבחן קשה לנציגות היה האיסור על לידות בגיטו. הנציגות

פנתה אל חוש האחריות של התושבים לאמור: "לפי פקודת משטרת־הביטחון מותרות הלידות בגיטו רק עד יום 15 באוגוסט 1942... אחריות גדולה על הנשים ההרות. אם אינן מתחשבות בגזירה זאת, יש סכנה שתהיינה צפויות למיתה, הן ומשפחותיהן...".[47] עוד צו בנושא זה הופיע ב־2.8.42: "הזמן חולף. השעה האחרונה מגיעה! יום 15 באוגוסט אינו רחוק! זכורנה, נשים יהודיות, שאחרי ה־15 לא תהיינה עוד לידות בבית־החולים בגיטו. זכורנה, שאחרי ה־15 אסור שתהיינה יולדות אף בבתים פרטיים. תיערך ביקורת קפדנית בדירות הפרטיות. לרופאים, למיילדות ולאחיות אסור יהיה לעזור לנשים היהודיות בלידתן. כל העובר על איסור זה ייענש בעונש חמור. אל תשכחנה את התוצאות המסוכנות לכן ולמשפחותיכן. אנו מתרים בכן בפעם האחרונה — הנציגות".[48] החזרה על המלה "זכורנה", המופנית אל הנשים היהודיות, מדגימה את היחס של הנציגות לגזירה זו ואת חוסר הברירה במציאות האיומה. בסופו של דבר אנוסים היו הרופאים היהודים, על פי הסכם עם הנציגות, להמית את התינוקות שנולדו בגיטו אחרי המועד שקבעו השלטונות. בכתב־ידו מביא ירושלמי עובדות על מקרה מסויים בגיטו, בו המיתו תינוקת של אם צעירה.[49]

אחת הבעיות המסובכות שעמדה בפני הנציגות היתה הבריחות מן הגיטו. היחס השלילי לבריחות בתקופת "השקט היחסי" ושינוי היחס בתקופות מאוחרות יותר, נבעו מעקרון האחריות ההדדית, ומשיקול של טובת הגיטו כולו.

יש להניח שבתקופת "השקט היחסי" פעלה הנציגות על־פי העיקרון שבגיטו בטוח יותר מאשר מחוצה לו. בכל זאת היו בריחות של בודדים לעתים קרובות, ובעיקר ברחו ממחנות־עבודה. ברוב המקרים לא הצליחו הבורחים למצוא מקלט, ונאלצו לחזור לגיטו. קשה להניח, שהמדיניות למניעת בריחות נבעה מתוך פחד חברי הנציגות לחייהם. חברי הנציגות הוכיחו את נכונותם להקריב את חייהם למען הכלל. ראוי לציין שמנדל ליבוביץ לא הירשה לאחיו יוסף לברוח בטענה, שיוסף ימיט אסון לא רק על המשפחה אלא על הגיטו כולו: "אתה לא אחד מהגיטו, אתה מוכר, אתה אח שלי".[50]

השלטונות הגרמניים בשאוולי היו, כנראה, מרוצים מפעילותה של הנציגות. ההערכות של הגרמנים היו חיוביות הן כלפי הגיטו והן כלפי הנציגות, כפי שציינו לא פעם כשדיברו על "שמו הטוב" כביכול של הגיטו. דעה זו היתה נפוצה בחוגי המפלגה הנאצית: "גיטו שאוולי הוא השקט והחרוץ ביותר באוסטלאנד".[51] פקידים גרמנים הדגישו לא פעם, שאם נשקפה "אקציה" המונית לגיטו — נבע הדבר ממדיניות כללית ולא בגלל התנהגות הגיטו עצמו...[52]

הנסיבות בשאוולי גרמו לכך, שלנציגות היו אשליות כלשהן בדבר כוח־השיכנוע שלה והאמצעים שבידה, כדי לשמור על קיום הגיטו. לנוכח המתרחש בגיטאות הסמוכים — ריגה, קובנה, וילנה — חשו עצמם יהודי שאוולי בטוחים יותר בגיטו. כך אפשר להסביר את יחסה של הנציגות לבריחות עד ספטמבר 1943, כאשר הגיעו לגיטו הידיעות על חיסול גיטו וילנה. המתרחש בגיטו וילנה דחף את הנציגות לשנות את מדיניותה ביחס לבריחות. מדיניות "שמירת הקיום" ו"אי־הסגת גבול" לא התאימה עוד למציאות.

הנציגות גם לא נתנה אמון בליטאים ואף לא בדימוקרטים שבהם. הנסיון המר דיבר בעד עצמו — במשך תקופת קיומו של הגיטו היו לעתים קרובות מביאים לשאוולי את היהודים שמצאו מחבוא אצל ליטאים, אך הוסגרו על־ידיהם. כך הוסגרו הזוג ד"ר יוסף לונץ ורעייתו, קבוצת נערות שהוסתרה בעיירה טרישקי ואחרים. המאמצים למען שחרורם של הללו מן המאסר לא תמיד הצליחו, ולעתים נסתיימו בהוצאתם להורג. המציאות הצביעה על ההצלחה המועטת של הבורחים. הסיכויים להצלחה, גם אם לא היו אפסיים, הרי היו מועטים. בתהליך ה"קסירקוט" צומצמו סמכויותיה של הנציגות, ופורמלית לא היתה קיימת עוד נציגות יהודית.

מבצע חיסול הילדים ב־5.11.43 גרם לשינוי במדיניות הנציגות היהודית בגיטו, ומאז עודדה כל אפשרות של בריחה וביחוד הצלת הילדים ששרדו. חברי הנציגות באו במגע עם הכומר לאפיס ואחרים. "6.11.43. הנציגים היהודים התחמקו העירה והתדפקו על דלתות כל העסקנים הליטאיים החשובים. הם התחננו: הצילו נא את שארית ילדינו! אולם לא קיבלו עזרה מאיש...". צצו תוכניות שונות: סידורים באורח פרטי, בבתי־יתומים ליטאיים ועוד.[53]

כאשר נתקבל באותו זמן מכתב מאת קבוצה של 10 מסתתרים, שלחה הנציגות מזון, בגדים וכסף לבורחים לאחר שבדקה את נאמנותו של הליטאי המתווך.[54] ראוי לציין את המקרה, בו שולמו 5000 מארק מקרן־הנציגות לליטאית שהחביאה ילד יהודי.[55] מסתבר שיחסה של הנציגות לבריחות היה נתון לשינויים בהתאם לשינויים והנסיבות.

פרובלמאטית היא שאלת התנהגותה של הנציגות ערב ה"אקציה" של הילדים והזקנים ויחסה למחתרת.

אשר ל"אקציה" של הילדים ניתן לומר כי לא היתה עירנות מספקת. חברי הנציגות לא הבינו את המתרחש ולא היו מוכנים למכה שהונחתה על הגיטו. הנציגות, שיעודה העיקרי היה שמירת חיי התושבים, צריכה היתה לעמוד על המשמר ולבחון נכונה כל שינוי ואפילו הקל ביותר ביחס השלטונות אל הגיטו.

לא ידוע באיזו מידה היו מודעים חברי הנציגות ל"פתרון הסופי" של הבעיה היהודית כפי שתכננוהו הגרמנים.[56] מרד גיטו וארשה וה"אקציות" ההמוניות בגיטאות וילנה, קובנה וריגה, היו עובדות ידועות בגיטו. לא ברור איפוא כיצד נולדה האשליה כי "יתכן שלנו זה לא יקרה", ומאין שאבו את האמונה כי "הגרמנים זקוקים לנו" ולכן "גורלנו יהיה שונה".[57]

ראוי לציין שהגרמנים בחרו דרך של רמיה וערמה. בסתיו 1943 חלה ירידה ניכרת במספר הנענשים על עבירות כלכליות, ולא הוטלו עונשי־ראווה. איש הס.ס. החדש, האחראי לגיטו, פרסטר, תקף לפתע בלא שציפו לכך. אמנם, היו קודם לכן רמזים על הסכנה הנשקפת לילדים, כגון טענת הגרמנים שילדים רבים מדי מסתובבים בשטח, וכן הפסקת קיצוב מזון ל־700 ילדים והדרישות הגוברות למיפקד־אוכלוסין לפי גיל או אף להרכבת רשימות של זקנים וילדים בלבד, אך לא ידוע אם הנציגות בחנה את משמעותם.

לנציגות לא היו קשרים ואנשי־מודיעין בין העובדים היהודים של ה"גביטסקומיסאריאט" ומשרדים גרמניים אחרים, שהיו עשויים להודיע על תכניות הגרמנים. ידוע רק על מקרה אחד, שהנציגות פנתה לעובדים היהודים ב"גביטסקומיסאריאט", כשנזקקה לעזרתם בענין ביטול גזר־דין מוות על ב. מזוביצקי. לנציגות אף לא היו קשרים עם גרמנים שיכלו לעזור ולמסור את הידיעות הדרושות — גם אם היו כמה מקרים שגרמנים

עזרו ליהודים בודדים (בעיקר במחנות־עבודה ובמקומות־עבודה). לנוכח הטרגדיה של ה״אקציה״ נגד הילדים הובלט חוסר הקשר בין הנציגות לבין מחנות־העבודה, קשר שאילו היה קיים עשוי היה אולי לשנות במידת־מה את התוצאות. במחנות־העבודה החלה ה״אקציה״ של הילדים והזקנים יום אחד לפני שהחלה בגיטו. ילדים ממחנות פאוונצ׳יאי ודאוגאַל הוסעו בכיוון בלתי־ידוע; המכוניות עם הילדים והזקנים עברו דרך העיר בלי שנודע על כך לתושבי הגיטו ולנציגות. בשל חוסר הקשר עם האוכלוסיה המקומית, לא ידעה הנציגות על המתרחש בעיר ובסביבה. גם אנשי מנגנון מחנות־העבודה היהודים לא הבינו את משמעות ה״אקציה״ (הגרמנים אמרו שהילדים נלקחים לגיטו) ולא הצליחו להודיע על המתרחש לשאוולי. לפיכך לא היתה הנציגות מוכנה למכה הקשה שהונחתה על הגיטו ב־5 בנובמבר 1943. כאמור, צורפו בזמן ה״אקציה״ שניים מחברי הנציגות, א. כץ וב. קרטון, למשלוח של הילדים והזקנים.[58] הגרמנים תיכננו את ה״אקציה״ בקפדנות כדי למנוע כל התנגדות וביצעוה בשעה שכל האוכלוסיה העובדת של הגיטו היתה במקומות־עבודה, כשהם מקיפים את הגיטו בשמירה מוגברת וכשפלוגות אוקראינים במדי ס.ס. תופסות עמדות מאחורי השערים.

לנציגות בגיטו שאוולי היו קשרים עם ארגוני המחתרות: יוסף ליבוביץ, אחיו של יו״ר הנציגות מ. ליבוביץ, היה אחד מראשי ארגון־הנוער ״מסדה״; ולחבר הנציגות א. כץ היו קשרים עם הנוער הציוני. בפני הנציגות עמדו אפשרויות שונות: לתמוך באנשי המחתרות, להתעלם מהם, או להתנגד לפעילות המחתרתית של הנוער. הנציגות תמכה בהקמת המחתרת ובאיסוף נשק (למטרה זאת הפקידה גם סכום כסף בידי חברי המחתרת). עם זאת, לא סמכה את ידיה על פעולה, אלא רק ככלות כל הקצים. יו״ר הנציגות מ. ליבוביץ התווה תכנית משלו לבריחה מאורגנת של תושבי הגיטו, אולם בשל חוסר הסכמה מצד יתר חברי הנציגות — לא נתקבלה תכניתו.[59] התנאים האובייקטיביים היו גורמים מכריעים ביחס הנציגות למחתרת. במקרים מסויימים, כגון סירובה של הנציגות לתמוך בתכנית המחתרת בזמן תליית מזוביצקי, היא בלמה את המחתרת. גם הרכב האוכלוסיה בגיטו — אחוז גדול של נשים וילדים — וגם תנאי־החיים גרמו לכך, שהנציגות לא דגלה במעשי־התנגדות ואת יעודה ראתה בשמירת הקיים. הסיסמה ״אנו נבלה אותם״ (״מיר וועלן זיי אריבערלעבן״) ליוותה את חברי הנציגות ואת כל התושבים בגיטו. אפשר להניח שהכל קיוו לשחרורים הקרוב על־ידי הצבא־האדום. כמאמץ אחרון של הנציגות (בראש וראשונה של מ. ליבוביץ) להצלת יהודי הגיטו יש לראות את התכנית לשחד את מנהל תחנת־הרכבת, שיעכב את הקרונות המיועדים לשילוח היהודים משאוולי לגרמניה, ובו בזמן לפרוץ את שערי הגיטו לשם בריחה המונית (בריחה המונית מן הגיטו היתה מתכניות ההתנגדות). התכנית לא יצאה לפועל אף כי השילוח עוכב והגרמנים נאלצו להעביר את היהודים עד תחנת פאוונצ׳יאי ברגל ורק משם הועלו על הרכבות.

בתקופה האחרונה לקיום הגיטו ניטלה מן הנציגות כל סמכות. שרידי הנציגות לא ניסו לעמוד מול ראש הגיטו פאריזר.[60] חברי הנציגות ומוסדותיה אמנם נשארו המנהיגים הרוחניים של הגיטו עד הרגע האחרון, אולם פחדו פן יגלו פאריזר וסוכניו בדרך כלשהי את התכניות לבריחה או להתנגדות.

הנציגות של גיטו שאוולי בחרה בדרך שנראתה לכאורה ככניעה, אף כי למעשה היתה זו הסתגלות לתנאים הקשים. הנציגות עודדה את אנשי הגיטו להאמין בעתיד טוב יותר.

מוסדות

מינהל

מנגנון מינהלי של כ־150 איש היה כפוף לנציגות. מוסדות הנציגות כללו את משרד־העבודה, המשטרה, מחלקת הבריאות, מוסד לעזרה סוציאלית, מחלקת התזונה, חינוך, בית־הדין, בתי־מלאכה ומחלקת בינוי. רוב עובדי המנגנון היו בעלי פריווילגיות מסויימות שאיפשרו להם יציאה מן הגיטו אל העיר וכדומה. המנגנון כלל: 5 נציגים, 6 מינהלאים, 2 ראשי־משטרה, כל השוטרים וכן כל הפקידים.[61]

פקודות הנציגות חייבו את הגוף המבצע — ״המינהלה״ (אדמיניסטראציה) — שכלל 6 אנשים, 3 בכל רובע. אנשי המינהל ברובע טראקו היו: אייזיק קולפניצקי, אהרון אברמסון ושמואל בורגין, הנמרץ מבין השלושה.

בורגין היה אחראי לניהול בית־החולים, לאספקת עצים ולשירותי משטרה, ואחר־כך גם למחנות־עבודה. ביוזמתו נוסד מטבח־ציבורי לבודדים וכן למשפחות חסרות אמצעים. בורגין הצטיין בכושר שכנוע ופעמים רבות נשלח למשימות מסוכנות, והשתתף במשלחות־שתדלנות מטעם הנציגות. הוא קיים יחסי־רעות עם ליטאים רבים, הכיר את חולשותיהם וידע כיצד להידבר עמם. לא פעם שיחד את השוטרים הליטאים בבקבוק יי״ש, ולעיתים שיכנעם באיומים, כשהוא מאשימם בספסרות. לבורגין היו קשרים עם הליטאים ואף עם הגרמנים מה״גביטסקומי־סאריאט״. לזכותו של בורגין יש לזקוף הצלת חייהם של אנשים רבים. בימים הראשונים לקיום הגיטו עזר להשיג תעודות היתר למגורים בגיטו, שחולקו על־ידי ועדה מיוחדת. כן עזר לפליטים רבים מעיירות שונות להיכנס לגיטו.

ביום ה״אקציה״ של הילדים, הצילו שמואל בורגין ויוסף ליבוביץ (לביא) כ־50 ילדים על־ידי החבאתם בבית־המלאכה של הסנדלרים. בורגין אף הציל אסירים רבים. ערב חיסול הגיטו, הצליח להציל את חייהם של ארבעה אסירים שעמדו להיות מוצאים להורג ביריה למחרת היום. הוא הערים על השלטונות וגרם לשילוחם לגרמניה.[62] על מעשהו זה נאסר, אך שוחרר הודות לקשריו עם הגרמנים.

בורגין כלכל מעשיו בתבונה בלי לתת דו״ח על מעשיו לשום איש ותוך ידיעה כי הוא מסכן את חייו. הוא היה מעין מקשר בין הנציגות למחנות־העבודה, שבהם ביקר בקביעות, ובאמצעותו העבירו העובדים את בקשותיהם. הוא ביקר יחד עם י. ליבוביץ (לביא) בגיטו קובנה. לעיתים קרובות לא הבינוהו האנשים והם ראו בו ״דיקטאטור״.[63] פעילותו העצמאית גרמה לעיתים לשערוריות. עם חיסול הגיטו הועבר לגרמניה ואחרי המלחמה השתקע בארה״ב.

אייזיק קולפניצקי למד את ענייני התזונה בצורה יסודית ודאג למזון נוסף ולהבטחת מלאי־מזון בגיטו.

אהרון אברמסון מילא גם הוא את חובותיו באמונה. הוא דאג לבתי־המלאכה. לעיתים קרובות סיכן את עצמו על מנת להשיג חומרי־גלם בדרכים בלתי־ליגאליות, למען תימשך העבודה

התקינה בבתי־המלאכה. ב״פנקס״ מתואר מקרה שבו קנה אברמסון אישית 10 לוחות עץ־לבוד מליטאי בשביל סנדלריית הגיטו. העגלה עם הלוחות נתגלתה ונשקפה סכנה לחייו.[64] למזלו נגמר הענין בטוב, בזכות השוחד שניתן לשוטר הליטאי.

אנשי המינהל ברובע קאווקאז היו: הרמן ויץ, גרשון ברלוביץ ובר אברמוביץ — עסקן יהודי ותיק שהיה ציר בסיים הליטאי. כולם אנשים מנוסים וחרוצים.

בין פקידי המנגנון היו סדרנים — אחראים לרחובות, שעסקו בגביית שכר־דירה ותשלומי חשמל. הם היו אחראים לאספקת עצי־הסקה וכן לשירותים חיוניים. האחראים לרחובות מונו מקרב אנשים מבוגרים ובעלי מקצועות חופשיים שלא נזקקו לשירותיהם.[65] הם שמרו על הנקיון ברחובות ועל התנאים הסניטאריים, ואמנם היה זה מאמץ גדול לשמור על סדר ונקיון בתנאי צפיפות ומחסור חמור. לזכותם יש לזקוף את מיעוט המקרים של מחלות.

משטרה

המשטרה היהודית בגיטאות עשתה לה שם רע, בדרך כלל. זכורים לשמצה עצם התפקיד של פיקוח על אחים הנתונים בצרה והעובדה שאנשי־המשטרה קיבלו ברצון, ולעיתים ביוזמתם, סמכויות מידי הגרמנים ונהנו מפריווילגיות שונות. אולם בגיטו שאוולי לא היתה המשטרה לגורם המעורר שנאה ופחד. התושבים התייחסו אל השוטרים בהבנה. אמנם ״לא היו השוטרים חביבים ביותר על אנשי הגיטו״ [66] בתוקף תפקידם כשוטרים, מה שאין כן לגבי הערכתם כבני־אדם.

התפקיד הקשה ביותר שהוטל על השוטרים היה ביצוע עונש המלקות, שהטילו הגרמנים. כך ביצעו השוטרים את העונש שהוטל על מבריחי מזון, גם אם השתדלו להקל את עונשם במידת־מה: ״23.5.43 ... השוטרים היהודים (שנקבעו לתפקיד זה על־פי גורל), הילקום באלות־גומי (קודם לכן הוציאו את החלק הפנימי הכבד מן האלות והן נשארו ריקות), 15 מלקות לכל אחד, אולם צורת ההלקאה לא השביעה את רצון בלקשטיס, ראש המשמר הליטאי, והוא ניגש מדי פעם אל זה שכבר קיבל את עונשו והילקה את קרבנו עוד מלקות אחדות בכל כוחו באלת־העופרת שלו... אחרי ביצוע העונש התפזר הקהל בדומיה... ההתעללות של בלקשטיס הרגיזה את הקהל לרגע, אחר־כך הבליגו והחניקו את הרגשות ואת הצער מתוך תקווה לעתיד״.[67] מכאן, שהשוטרים היהודים בשאוולי לא אבדו את צלם אלהים, ולא פעם סיכנו את עצמם ונענשו על־ידי הגרמנים או הליטאים על נסיונם להקל בעונשים שהוטלו על אחיהם.

הנציגות בחרה את השוטרים מקרב בעלי עבר נקי, בעלי ידע בשימוש בנשק, ששירתו בצבא, בארגון מכבי־האש (שאנשי שאוולי ראו בו ארגון של הגנה עצמית), או אנשים שעברו אימון צבאי בארגונים ציוניים. אמת־המידה שהדריכה את הנציגות בבחירתה היתה אופיו של האיש וכוחו הפיסי. הנציגות הציעה את המועמדים, אף כי לא כולם הסכימו לשרת במשטרה; סרטים צהובים וכחולים, שייחדום משאר ההמון, היו גורם דוחה. אחרים הסכימו מתוך שיקולים אישיים, מרצונם לעזור למשפחותיהם. רובם היו אנשים צעירים ומשכילים, חלקם יוצאי ארגונים ציוניים, אף כי לא קשרו את פעילותם במשטרה לדעותיהם הפוליטיות ושירותם במשטרה לא נתפרש בדרך כלל כמשימה מטעם ארגוניהם. בגיטו היו 32 שוטרים, 16 איש בכל רובע.[68] ברובע קאווקאז עמד בזמן הראשון בראש המשטרה דוד פיין, שהיה לפני כן מפקד צוות הכבאים. לאחר שנה פרש בהרגישו, כי התפקיד אינו תואם את מידותיו. מחליפו היה זאנוויל גוץ, שהושעה מתפקידו לאחר הולדת בנו למרות האיסור על לידות. אחריו מילא תפקיד זה ברל שיינזון, מורה במקצועו. ברובע טראקו מילא תפקיד זה אפרים גנס, שמונה אחר־כך לאחראי על שני הרבעים, וברובע טראקו עמד אז בראש המשטרה ח. ברלוביץ. גנס (אחיו של ראש גיטו וילנה) היה איש גאה, שהתפרץ לעיתים קרובות ושפך כעסו על אֶחיו מתוך צייתנות של טפשות. הוא היה ממלא אחר פקודות הממונים ללא הרהור וללא היסוס. בשעת ה״אקציה״ של הילדים מסר במו־ידיו את בתו לידי הנאצים על מנת לשמש דוגמה לאחרים, שינהגו כמוהו....

הנציגות פיקחה בקביעות על פעולות המשטרה וריסנה את השוטרים, שלעיתים נטו לחרוג מסמכויותיהם.

היו גם מקרים שהשוטרים היהודים היכו את אחיהם, כפי שציינו בזכרונותיהם תושבי הגיטו. נ. חייט, ג. ברנר, נ. פרומן, העידו על השתוללותו של ראש־המשטרה ברובע טראקו, א. גנס, שלעיתים קרובות היכה יהודים וכלאם בצינוק של בית־הסוהר בגיטו.[69] אנשי הגיטו נטרו איבה גם לשוטרים אחרים, שלעיתים לא נהגו על־פי כללי המוסר והאחווה. ביטוי לכך מצוי בשירה של משוררת הגיטו חנה חייטין ״מכה מידי אח״.[70]

חלק מן השוטרים היו קשורים לתנועה המחתרתית ״מסדה״, השתתפו בימי־זכרון לאומיים ואף בהכנת נשק (לפי ספרו של שליט, תיכנן ברל שיינזון את הפצצה הראשונה). הארגון לא הטיל עליהם משימות מיוחדות. שירותם במשטרה שימש בעיקר כמקום־עבודה. כמה שוטרים יזמו שיעורי היסטוריה יהודית לילדים. תפקידם הבלתי רשמי היה להודיע על סכנה או על סריקה בעוד מועד. רבים ביצעו משימה זו חלקית, כשהזהירו יחידים בלבד. הם סייעו להעביר בעד הגדר מצרכים ללא ידיעת השומרים הליטאים; בעת ה״אקציה״ של הילדים, לאחר שקיבלו פקודה מן הגרמנים לרכז תוך חצי שעה את כל הזקנים והילדים בכיכר, דאגו השוטרים להזהיר את האמהות. לעיתים קרובות מילאו תפקידי תיווך בין המשטרה הליטאית לקרבנות שנפלו בידיה. פעמים רבות אף נפלו קרבן להתעללותם האכזרית של הגרמנים והליטאים כאחד. על דמותם של השוטרים היהודים מעידים המקרים הבאים: ״18 בדצמבר 42. מארגיונאס, ראש משמר שער־הגיטו (שכינויו הוא באטאסניק...), קרא היום את שני ראשי־המשטרה היהודים שבשני הגיטאות, ז. גוץ וחיים ברלוביץ — כביכול על שלא הודיעו לו, כי אסרו שלושה יהודים. ב. הולקה רק שלוש מלקות ב״בננה״ וג. הולקה עוד יותר משום שהעז לשאול ולהתווכח על זכותו של מארגיונאס להתערב בעניינים הפנימיים של הגיטו״.[71] ״17 ביולי 43... שני שוטרים (ליטאים) נכנסו אל הגיטו בשעה 12.30 בלילה והתנפלו על אלה שנקרו בדרכם. הם סחבו אחד מן הגיטו, עינוהו ואיימו עליו לירות בו. מדוע? הם דרשו בחורות... השוטר היהודי הניך רייז ניסה להתערב ורצה להרגיעם, אולם גם הוא ספג מכות״.[72] השוטרים היהודים היו נתונים בין הפטיש והסדן. להתעללות מצד השוטרים הליטאים ולעתים לאי־אמון מצד תושבי הגיטו.

כאשר הוטל על היהודים בגיטו לבצע בעצמם את התליה הפומבית של מזוביצקי הודיעו שוטרי הגיטו, שבשום אופן לא

יסכימו להיות המבצעים. כאמור, מינתה הנציגות שני אנשים למשימה.

קואופרטיבים

הקואופרטיבים (החנויות), מעין צרכניות שבהן קיבלו היהודים מנות־מזון בהקצבה, היו תחום עבודה חשוב בגיטו. לכל רובע היה קואופרטיב משלו. בראש הקואופרטיב ברובע קאווקאז עמד מיכאל גורון, ואילו ברובע טראקו — ישראל גרודזנסקי. לאלה היו כפופים כמה עשרות עובדי קואופרטיבים. עם הקמת הגיטו היו הקואופרטיבים כפופים ישירות לסטאנקוס, הממונה על ענייני היהודים. אחר־כך הצליחה הנציגות לקבל את הקואופ־טיבים תחת ניהולה.

העובדים מבין תושבי הגיטו לא קיבלו את שכרם במלואו, אלא קיבלו כרטיסי־מזון באמצעות הקואופרטיב. עד ינואר 1943 קיבלו העובדים היהודים שכר של 1.5 מארק ליום. מנת־הלחם הרשמית היתה 200 גראם לעובדים ו־125 גראם ללא־עובדים. הנציגות סיפקה עוד 200 גראם ליום לעובדים עבודה פיסית קשה. גודל מנות־הלחם השתנה מזמן לזמן — וירד בתקופה מסויימת ל־90—100 גראם לעובד. עקרון החלוקה היה על־פי סוג העבודה: עובדים עבודה קשה, עובדים עבודה קלה ובטלים. רק עובדים עבודה קשה קיבלו מנות שלמות מכל המצרכים. שאר התושבים סבלו מחוסר מזון: העובדים עבודה קלה קיבלו מנות לחם ובשר בלבד, ובטלים — מחצית מנות הלחם והבשר.

מינואר 1943 בטלה שיטת השכר. היהודים קיבלו 3—4 מארקים בלבד לחודש. שינוי זה פגע קשות בכלכלת הגיטו.[73]

אחרי ה״קסירקוט״ קיבלו העובדים את מנות־המזון באמצעות מנהלי המחנות, ולא פעם סבלו רעב. מן המחנה המרכזי בשאוולי נשלחו אליהם מזונות, אולם נוסף לכך נזקקו הפועלים למצרכים חיוניים. אם קודם קיבל הגיטו מזון ממוסדות ליטאיים, הרי אחרי ה״קסירקוט״ נשלחה כל האספקה ממחלקת המשק של הס.ס.

מעמדם של הקואופרטיבים טמן בחובו סכנה של חלוקת מזון בלתי שווה וקיפוח החלקים ה״לא־מיוחסים״ של האוכלוסיה. אף כי הנציגות עקבה בקביעות אחר עבודתם של עובדי הקואופרטיבים, לא תמיד יכלה למנוע טובות הנאה אישיות מאנשי הקואופרטיבים, ולעיתים הועלו תלונות נגדם.

הנציגות סמכה על יושרם של חלק מן העובדים, כגון משה דוידוביץ, שפיקח על חלוקה שווה וצודקת של המזונות, ועזר לנצרכים. לפי הגדרתו של ירושלמי, היה דוידוביץ מצפונו של הקואופרטיב.[74] דוידוביץ, מנהלו לשעבר של ביח״ר ״גלוקוזה״, עבד בקואופרטיב עד לעלייתו של פאריזר (מאז החלה פושה השחיתות בקואופרטיב) ולאחר־מכן פרש ועבד כשען במחנה א.ב.א.

בית־דין

הנציגות ראתה כאחד מתפקידיה החשובים לשמור על המשמעת ולמנוע דמורליזציה בגיטו. חיים משותפים בתחום צר, עבודה קשה, תזונה בלתי־מספקת, הירבו חיכוכים בין איש לרעהו. בית־הדין שהוקם בגיטו היה ״מוסד משפיע ומחנך״ כהגדרת ירושלמי,[75] ונועד לשמור על מסגרת חיים תקינים ונורמות־מוסר מקובלות.

המשפטים שהובאו בפני בית־הדין עסקו בענייני חובות (117 בירורים), עלבונות (49), גניבות (20), הפרעות הסדר הציבורי (17). מן הראוי לציין שבית־הדין עסק גם בחיכוכים בין תושבי הגיטו לבין מוסדותיו, אף כי ב״פנקס״ לא מובאות דוגמאות בתחום זה.

בית־הדין עסק גם ברישום נישואין. ישיבות ביה״ד היו פתוחות לציבור.

ביה״ד הוקם ב־20.10.41. ב־30.11.41 אושר על־ידי סטאנקוס, והוא פעל עד ה״קסירקוט״ ב־9.9.43. חברי ביה״ד היו אנשים בעלי סמכות, בקיאים בהליכי החוק האזרחי וההלכה. אחדים היו משפטנים מפורסמים לפני המלחמה, שזכו בפופולאריות גם בקרב האוכלוסיה הליטאית. אב ביה״ד דוד גץ היה פרקליט, שלפני המלחמה כיהן כשופט של ביה״ד המחוזי בשאוולי. סגנו היה העו״ד מאיר מיל. עם חברי ביה״ד נמנו אהרון פרנק — מורה, מן האהובים ביותר בעיר; אהרון זייגארניק — רוקח לשעבר ומנהל מעבדת הגיטו; מנחם־מנדל רובינשטיין — עסקן ציבורי, שהתפרסם בגיטו בטוב־ליבו ובעזרה הרבה שהגיש לנצרכים; לוי שליט[76] — אחד מראשי המחתרת ״מסדה״. לעיתים נוכחו בבירורי ביה״ד גם אליהו גוטמן ודוד פיין, שכיהן זמן מסויים כראש־המשטרה. חברי ביה״ד פעלו בהתנדבות, עבדו במקומות־עבודה שונים ולא נימנו עם אנשי המינהל.

מן הראוי להקדיש מלים מספר לתובע ביה״ד אהרון זייגארניק, אדם בעל השכלה רחבה ואישיות מקורית. הוא היה ממקורביו של יוסף טרומפלדור וממארגני תנועת ״החלוץ״. בזמן ה״אקציה״ של יהודי שאוולי שעבדו בכפרים, בדצמבר 1941, איבד את אשתו ושכל את שני ילדיו, שהוסגרו לגרמנים על־ידי הליטאי שבביתו הסתתרו. הוא עצמו נאסר בעקבות הלשנתו של אותו ליטאי, שהאשימו בהשתייכות למפלגה הקומוניסטית ונטל לעצמו את כל רכושו. זייגארניק שוחרר בזכות מאמצי הנציגות (אחרי שהתנסה בעינויים רבים בבית־הסוהר). הוא אירגן מעבדה כימית בגיטו. בערבים שימשה מקום למפגשי סתר, בשבתות ובחגים שימשה בית־כנסת ובמחסניה הוסתרו אפילו חמרי־נפץ. זייגארניק ניחן בכשרון של משורר והפואמה שלו על ד״ר לונץ, מציל אמהות ותינוקותיהן בזמן האיסור על לידות, היתה ידועה לרבים בגיטו. הוא אף היה בעל ידע עמוק בתלמוד.

לפי דו״ח על פעולות בית־הדין של הגיטו — מיום 20 באוקטובר 1941 עד 10 בינואר 1943[77] — דן ביה״ד ב־336 מקרים, מתוכם 185 עניינים אזרחיים ו־151 תיקים פליליים. במשך 15 חודשים נערכו 22 משפטים לחודש בממוצע, ואם להביא בחשבון שביה״ד פעל עד ספטמבר 1943, הרי דן בכ־500 משפטים.

העונשים שהוטלו כללו קנסות כספיים או מאסר עד שבעה ימים בבית־הסוהר בגיטו. ביה״ד דן למאסר לעיתים רחוקות בלבד, כמו במקרה של בריונים שהתעללו בחלשים מהם, היכום ואף דחפום מן הרכבת שבמקום־העבודה. שלושה מהם נדונו למאסר והוזהרו שעם הישנות מעשים כגון אלה יפעל ביה״ד לעקירתם מן הגיטו. אלה היו מקרים קיצוניים ביותר, שכן לרוב נסתיימו המשפטים בהשלמה בין היריבים, בנזיפות ובאזהרות. לעיתים קרובות היה נאום התובע מופנה אל תושבי הגיטו כולם, תוך שציין כי תנאי המציאות גרמו למקרה המצער שהובא בפני בית־הדין.

בספרו של שליט („אזוי זיינען מיר געשטארבן") מצוי תיאור של בירור משפטי נגד חיים ואריס, יתום בן 13, שזייף את כרטיס־הלחם מ־150 ל־1500 גראם. השופט ד. גץ נהג בחיבה בילד הנאשם. אנחות ובכי נשמעו מן הקהל. גם הילד בכה כאשר הסביר כי עבר עבירה בשל היותו רעב תמיד: „בגלל שאני יתום אתם שולחים אותי לשדה־התעופה. והנה לחתיכת־לחם כזו — הוא מדגים באגרופו הקטן — אני רעב תמיד, גם עתה. יש להם די לחם בקואופרטיב, הם שבעים תמיד". מובאים שם קטעים מנאומו של התובע זייגארניק: „מילות הנאשם מהוות האשמה חמורה נגד כולנו, נגד החברה כולה בגיטו; הוא, הנאשם, הושיב דווקא אותנו על ספסל הנאשמים. אנו מחנכים עבריינים — אם במצוקתנו ובבדידותנו לא נדאג שישרור יושר בחברתנו. לו היינו משתדלים לסדר את חיים ואריס במשפחה כלשהי בגיטו, שאצלה יכול היה לקבל לפחות צלחת מרק, שלא יצטרך אחרי יום עבודה קשה לעמוד ליד מטבח הגיטו, שלא ידמה לו שדווקא לו ניתן הדליל ואילו לעצמם משאירים את הסמיך, אז חיימ'ל כנראה לא היה עובר את העבירה. אני מבקש עונש סמלי לחברה כולה בגיטו, ואילו את חיימ'ל יש להוציא מעבודתו בשדה־התעופה ולשלוח ללמוד בביה"ס".[78] יתכן שהמחבר ייפה מעט את המציאות, אולם נראה ששמר על רוח הדין המשפטי.

היו גם מקרים מסובכים יותר, כאשר הנציגות רצתה להימנע מנקיטת אמצעים קיצוניים, ומסרה תחילה את העניין לבית־הדין. כזה היה המקרה של רימר, שנתפס על־ידי שוטרים ליטאים בנסיונו להוציא שומן ממקום עבודתו ב„מייסטאס". רימר נאסר ונפטר אחרי ארבעה חודשי מאסר, אולם לא מסר את שם שותפו למעשהו. אלמנת רימר תבעה מן השותף כיסוי ההוצאות שנשאה בהן בנסיונותיה לפדות את בעלה, אולם הלה סירב. גם אחרי שגזר עליו בית־הדין לשלם 900 מארק לאלמנה, הוא חתך את החליפה שנועדה לכסות את החוב. הנציגות יחד עם בית־הדין הציעו לרשום את הנאשם ל. לדראון־עולם ולהעבירו לעבודה קשה יותר. בסופו של דבר שילם ל. את המוטל עליו.[79]

הנציגות הטילה על בית־הדין להעניש משתמטים מעבודתם, וכן בריונים שגם אם היו מעטים בגיטו עוררו בהתנהגותם התמרמרות רבה.

בית־חולים

פעילות חשובה וחיונית פעלו מוסדות הבריאות בגיטו שאוולי. בדומה לערים אחרות בליטא, הצטיינה גם שאוולי באחוז גבוה של עובדי־תברואה יהודים. לפי נתונים של י. לשצ'ינסקי היו בשנת 1934 בשאוולי בין 21 הרופאים — 16 יהודים; בקרב 12 רופאי־שיניים — 7 יהודים, בתוך 10 אחיות מיילדות — 3 יהודיות, ובין 6 בתי־מרקחת — 3 יהודיים.[80] רבים מן הרופאים היהודים הועסקו לפני המלחמה בבית־החולים היהודי שנבנה מתרומות של משפחת פרנקל, בעלי בית־החרושת לעורות, ושל אחרים, והצטיין ברמתו הגבוהה.

בפרוץ המלחמה הוחזקו החולים היהודים בבתי־חולים, עד שהוצא הצו לסילוקם מבתי־החולים העירוניים. יוזמה זו באה מן הליטאים. בית־החולים היהודי, ששכן במרכז העיר, לא הוכלל בתחומי הגיטו, והנציגות ביקשה במקומו בית גדול בגבול שבין הגיטו לעיר, אולם בקשתה לא נענתה ולא היה היכן לשכן את החולים. זו היתה שאלת חיים ומוות לחולים, כי באין מקום לאשפוז איימה עליהם „אקציה" המונית. הרופאים הליטאים סירבו בתוקף לעזור לחולים היהודים. כשביקשו נציגי הגיטו להשהות את העברת החולים היהודים, בהסבירם כי בגיטו חסרים מיתקנים כירורגיים, סירבו הליטאים לדחות את מועד ההעברה.[81]

בזכות הפעולה המהירה של ועדת־הביניים של הגיטו הצליחה הנציגות לארגן תוך ימים מספר בית־חולים בעל 40 מיטות בבנייני בית־הטהרה ובית־השמשים שליד בית־העלמין היהודי, ולפי הגדרתו של ירושלמי: „...הפכה את הקללה לברכה",[82] או כפי שכותב לוי שליט: „כאן, ליד שערי בית־העולם, עמד ד"ר פסחוביץ בדרכו של מלאך המוות".[83]

בגיטו היו 18 רופאים. 6 רופאים ו־4 אחיות עבדו בבית־החולים, והם: הרופא הראשי וולף פסחוביץ, הרופאים יוסף לונץ, חנה שפירא, אהרון פיק, ג. פקטור וק. בלכר והאחיות בבה לונץ, אנה בראודה, גיטה רוזנסקי וליובה מלצר. הרופאים מ. בורשטין, א. קמבר, ש. וולפרט, ש. פיינברג, רוזנטל, יעקב גולדברג, ד. דרויאן, ג. דירקטורוביץ, צ. גוניונסקי, ל. ליכטנשטיין וא. גגדין, עבדו בשתי המרפאות של הגיטו, ברובעי טראקו וקאווקאז (מקום עבודתו של רופא נוסף לא ברור) לרופאים אחדים היו רשיונות לעבוד גם בצד הארי. לעיתים קרובות נקראו ד"ר פסחוביץ והגיניקולוג ד"ר לונץ אף על־ידי השלטונות הגרמניים.

תחילה היו אחדים מן הרופאים מאורגנים באגודת הרופאים, אולם הדבר השפיע לרעה על שיתוף־הפעולה בין בית־החולים לרופאים האחרים; לא נשמרה חלוקת תרופות, העזרה למחנות־העבודה לא היתה סדירה, ועוד. לכן פתרה הנציגות את הבעיה על־ידי הקמת לשכת־בריאות, אשר כללה את כל הרופאים ופיקחה על עבודת בית־החולים, המרפאות, בתי־המרקחת ועוד. הרופאים היו בעלי סמכות בגיטו. קולם נשמע, ואחדים כגון דירקטורוביץ, בורשטיין וקמבר, אף השתתפו בישיבות הנציגות.

ב־25.12.41 נפתח בית־החולים בגיטו והוא התקיים עד חיסול הגיטו. בית־החולים הציל חיי חולים רבים. מחלות מדבקות נשמרו תכופות בסוד מפני השלטונות. כך, למשל, הוסתרו חולי־אסכרה מוועדות־ביקורת, בתואנה כי מדובר בחולי־גרון. בדו"ח השנתי הראשון של בית־החולים נרשמו 76 מקרים של חולי־אסכרה. לעיתים קרובות הובאו לבית־החולים נפגעי תאונות־עבודה. היו מקרים שהחולים הובאו במצב של גסיסה, לאחר שהוכו קשות על־ידי פקחי־העבודה הליטאים. בבית־החולים מצאו מסתור גם יהודים שנמלטו מרכבות שהוליכום למחנות־ריכוז בלטביה ובאסטוניה.

גוויותיהם של אלה שעונו והורעבו בבתי־הסוהר הובאו לקבורה בגיטו. כל הגוויות עברו בדיקה קפדנית. האסירים היו מעבירים עם המתים פתקאות לגיטו — וכך נוצר מעין קשר בין החיים באמצעות המתים.

הנציגות דאגה לבית־החולים של הגיטו. היו בו כל המחלקות העיקריות: פנימית, כירורגית, גינקולוגית (תקופה מוגבלת), ריאות, ומחלקת מחלות־מדבקות אשר תיפקדה שלא בידיעת השלטונות. בית־החולים עמד על רמה מקצועית גבוהה. הסגל היה מעולה וידוע גם בין הליטאים והשלטונות הגרמניים. הקשרים עם הצד הארי נוצלו כדי לצייד את בית־החולים בכל המכשירים והתרופות הדרושים.

הנציגות מימנה את צרכי בית-החולים. רוב התקציב לעבודה סוציאלית יועד לבית-החולים. פעמים מספר הוכרז על מגבית לקניית מכשירים וביגוד לבית-החולים. בבית-החולים היו תרופות בכמות מספקת — אף מהנדירות ביותר. כך סיפקו לחולי-הדיפטריה שני מיליון יחידות נסיוב מיוחד.[84]

התרופות סופקו בדרכים שונות — לעיתים הבריחון האנשים מתוך מחסנים גרמניים, בתי-חולים ובתי-מרקחת. לפעמים שיחדה הנציגות פקידים ליטאים לשם כך. אולם ברוב הנטל נשאו הרופאים עצמם, בראשותו של ד״ר וולף פסחוביץ, שהיה רופא מפורסם ואף הותר לו לרפא חולים בצד ה״ארי״. כתשלום בעד הטיפול בחולים, ביקש תרופות נוספות למען החולים היהודים ובסכנו את עצמו העביר את התרופות לגיטו. ד״ר פסחוביץ זכה באהדתו של איש הס.ס. פרסטר, כשאיבחן בדיוק את מחלתו וריפא אותו. כתשלום ביקש ד״ר פסחוביץ להשתמש במכשירי בית-החולים העירוני למען החולים בגיטו.[85] מסירות-הנפש של ד״ר פסחוביץ עשתה את בית-החולים בגיטו שאוולי לנקודת-אור במציאות האפלה. ד״ר פסחוביץ הועבר עם שאר אנשי הגיטו למחנות-הריכוז בגרמניה, עזר שם להרבה חולים, ומסר על המצב במחנות לוועד מטעם ארגון הצלב-האדום. אחרי השחרור ניהל בית-חולים בגרמניה ואחר-כך השתקע בארה״ב.

נאמנותם של כל אנשי הסגל הרפואי, האדמיניסטראטור ח. מריאמפולסקי וכן אדמיניסטראטור הגיטו בורגין, תרמה רבות לתיפקודו התקין של בית-החולים.[86] האישפוז ניתן בחינם, אולם במקרים מיוחדים הוחלט לגבות תשלום מאמידים. כך למשל: ״3 במאי 1943... בית החולים — יגדיל את הכנסותיו על-ידי הקפדה בגביית חובות מהחולים האמידים, שמסתכמים ב-5,000 מארק...״[87] הטיפול הטוב, התזונה ואף המיקום ליד ״השטח הירוק״ של הגיטו, הוא בית-הקברות היהודי, תרמו להחלמה מהירה. יחסו של חבר-העובדים היה אנושי ביותר והמחלימים יצאו מבית-החולים ברגשי תודה. בזכות עבודת בית-החולים והמרפאות, ניצל הגיטו ממגפות וממחלות מדבקות ונרשמו מקרי-מוות מעטים בלבד.

רופאי הגיטו השתתפו בוועדה לחלוקת עבודה. לעיתים הכריעו הרופאים בדבר שליחת אדם זה או אחר למחנות-עבודה. היו ועדות שהורכבו מ-3 רופאים למניעת שוחד ומשוא-פנים. לפי צו הנציגות אורגנו תורנויות רופאים במחנות-העבודה השונים.

בעקבות פקודת השלטונות על איסור הלידות בגיטו נסגרה מחלקת הלידות בבית-החולים. למרות זאת היו כמה לידות בבתים פרטיים, בתנאים תת-סניטאריים. רופא הוזעק רק במקרים קריטיים כאשר נשקפה סכנת מוות, כמו במקרה של גב׳ רבקה גוץ, שילדה בן אחרי המועד שנקבע לאיסור לידות.[88] השלטונות הגרמניים איימו בהוצאה להורג של יולדת ומשפחתה או בעיקור כל הנשים בגיטו, אם תופר פקודתם. ה״שטאבסלייטר״, בוב, חזר לא פעם על הצורך לעקר את הנשים, בפרט כשבגיטו ״מרובים מדי״ הרופאים והם יכולים לעשות את הניתוח... ״הפנים נתקדרו והלבבות כמו נדמו. האם יעבור עלינו הדבר הנורא ביותר, אף נורא יותר מהמוות — להיות בעלי מומים כעורים כל ימי חיינו? מוטב שיבוא על הגיטו אותו אסון הכליה שבא על כל קהילות ישראל, מאשר הדבר הזה...״[89] לפי אותו מקור ״בו ביום הזמינו הנציגים על-ידי אהרון זייגארניק ציאן-קלי בשביל משפחותיהם ובשביל כל הגיטו״.[90]

רעיונו של ה״שטאבסלייטר״ בוב לא היה יוצא דופן אצל הגרמנים. באותו זמן הציע האוברפירר ס.ס. ו. בראק, במכתבו להימלר מ-23.6.42, להוציא מתוך ההמון של כ-10 מיליון יהודים באירופה כ-2—3 מיליון, שהם עדיין בעלי כושר גופני, ולשמור עליהם ככוח-עבודה, בתנאי שיהיו בלתי-כשרים להתרבות.[91]

לנוכח האיומים מצד השלטונות הטילה נציגות הגיטו על רופאי הגיטו לבצע הפלות מלאכותיות ולידות מוקדמות, אפילו בחודשי-ההריון האחרונים. ״3 נשים הרות בשבועותיהן האחרונים... ברוב יאושן התחננו הנשים לפני הרופאים והנציגים וביקשו לגרום להן לידות מוקדמות ולהמית את ילדיהן. המלאכה העדינה נעשתה באופן פרטי בדירה שהוכנה לשם כך במיוחד. כל הילדים נולדו חיים ובריאים — אחד אף היה יפה במיוחד — והומתו בזריקות...״[92] הדבר קרה ב-11 בנובמבר 1943 — ימים אחדים אחרי ה״אקציה״ של הילדים והזקנים בגיטו. האמהות וגם הנציגות והרופאים לא ראו מוצא אחר, אף כי לפני כן היו מקרים שאמהות הצליחו להעביר את תינוקותיהן לליטאים — כפי שעשתה גברת גוץ.

אחרי ה״קסירקוט״ נשתנה לרעה מצבם של מוסדות הבריאות. מ-30 באוקטובר 1943 הוצמד אל בית-החולים ״סניטאר״, איש הס.ס. הנס כנץ, אשר תפקידו היה להשגיח על עבודת הרופאים ולהודיע לשלטונות על מספר החולים והחולים הכרוניים. פתקי-הפטור מעבודה מסיבת מחלה קיבלו תוקף רק אחרי חתימתו. ״מלבד פעילותו הרפואית מוטלות על הסניטאר גם החובות הרגילות של אנשי ס.ס. הוא עומד במשמר והריהו הגרוע שבשומרים. אגב, ביום השישי סחב הנבל את הילדים יחד עם האוקראינים ועסק בביזה״.[93]

בין רופאי הגיטו היו גינקולוגים ידועי שם, שלא פעם הצילו חיי אמהות ותינוקות. מן הראוי להזכיר את שמם של ד״ר יוסף לונץ ואשתו בבה לונץ, שעבדה כאחות בבית-החולים. ב״אקציה״ של הילדים והזקנים הם שכלו בת, ברחו מן הגיטו, אבל כעבור כמה שבועות נתפסו והוחזרו לשאוולי תחת משמר.[94] רק לאחר מאמצים רבים עלה לשחררם מבית-הסוהר. ד״ר לונץ ואשתו הועברו למחנות-ריכוז בגרמניה. אחרי שחרורם עבדו בבית-חולים יהודי ואחר-כך השתקעו בארה״ב.

בסכמנו את פעילות הסגל הרפואי בגיטו מן הראוי לציין את מספרם הגבוה יחסית של הרופאים בגיטו קטן כשאוולי; את ההנהגתה היעילה של הנציגות אשר סיפקה את צרכי בית-החולים, וכן את מסירותם של הרופאים שניצלו את כשרונם ואת קשריהם עם האוכלוסיה הלא-יהודית, למען עזור לחולים היהודים בגיטו. אולם לא עלה בידי הרופאים ונציגי הציבור להציל כמה עשרות חולים, שנשארו בבית-חולים ערב שילוח תושבי הגיטו לגרמניה.

ועדת-בינוי

עם ריכוזה של אוכלוסיה גדולה בצפיפות רבה ובתנאי תת-דיור התעוררה בעיית המחסור במקומות-מגורים בגיטו. לפיכך הוקמה ועדת-בינוי, שריכזה בעלי-מקצוע לביצוע תיקונים, שיפוצים וכדומה. בימי קיום הגיטו הרחיבה ועדת-הבינוי את שטח הדיור על-ידי הפיכת כל עליית-גג, מחסן, רפת ואורווה, למבני מגורים. בהערכה זהירה ניתן לקבוע כי כך נוסף כשליש

משטח הדיור. כן הוקמו בתי־מלאכה, מרפאות, צרכניות, בית־החולים ונעשו עוד עבודות בניה. בעיה חמורה היתה המחסור בחמרי־בניה, שכמעט אי־אפשר היה להשיג בעיר ועל־כן נאלצו לעשות כל מיני אילתורים, כמו פירוק מבנים קיימים, כדי להוציא מתוכם את הלבנים, הפח או זוויתן־הברזל, לפי הצורך. אינג' יוסף ליבוביץ ריכז את ועדת־הבינוי ונעזר בבעלי־המקצוע הוותיקים משה שימשר ויואל לוריה ואחרים שהוכשרו לעבודות אלו.

בתקופות מסויימות, כאשר הוטל על ועדת־הבינוי גם עיבוד הגינות לגידול ירקות, עבדו במחלקה כ־100 איש.

הערות

1. "הס"ס בפעולה", מסמכים על פשעי הס"ס (ברוסית), מוסקבה 1969.
2. נציגות, ביידיש: פארשטייערשאפט, בליטאית "Atstovybe". אנשי שאוולי השתמשו בעיקר בכינוי הליטאי: אטסטוויבה.
3. ש.ל. שניידערמאן, "ארטשיק דער 'לאמעד־וואוויניק' פון שאוולער געטא, לעבט איצט אין וויליאמסבורג", "פאראווערטס", 28.7.1957.
4. זכרונותיו של ד"ר דירקטורוביץ (בכתב־יד).
5. על וידוצ'ינסקי ותכנית־ז'אגר ראה לעיל.
6. ראה א. ירושלמי, מחזיונות הגיטו, עמ' רמ"ג.
7. פנקס, עמ' 13, 44.
8. פנקס, 68—69.
9. מ. ליבוביץ טען ש"לא קיבל פקודה" על רישום הפליטים הבאים לגיטו, "אפשר שהיא נמסרה לממונה", פנקס, עמ' 6. נימוק אחר: "אי־אפשר לבדוק את הנכנסים, כיוון שעל־יד השער נבדקים רק היוצאים ולא הנכנסים".
10. פנקס, עמ' 126.
11. שליט, עמ' 215.
12. פנקס, עמ' 175, הערה.
13. עדות דב שילנסקי, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 397.
14. א. ירושלמי, מחזיונות הגיטו, עמ' רמ"ג.
15. שליט, עמ' 201.
16. פנקס, עמ' 309.
17. פנקס, עמ' 32.
18. כך, למשל, דרש ב. קרטון מראש־העיריה חומר לתיקון גדר הגיטו השבורה באמרו: "את גדר הגיטו העמדתם אתם ולא אנחנו, תקנוה איפוא עתה!" (פנקס, עמ' 61).
19. פנקס, עמ' 308.
20. פנקס, עמ' 106.
21. ליטע, כרך 1, עמ' 1778: "ש. בורגין ומ. ליבוביץ הצליחו לגנוב בערך 500 טפסים".
22. פנקס, עמ' 187.
23. על סנדלרים — מכתבה של בתו של הסנדלר קפליוש.
24. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 185—186.
25. על א. גדנסקי ראה להלן.
26. פנקס, עמ' 202.
27. פנקס, עמ' 262.
28. פנקס, עמ' 198.
29. פנקס, עמ' 156.
30. "הכיבוש ההיטלרי בליטא" (בליטאית), הוצאה ממלכתית של ספרות פוליטית ומדעית, וילנה, 1965, עמ' 213.
31. פנקס, עמ' 62.
32. עדות שרה רוד־ישראליץ, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו.
33. כך שוחררו אסירים מליגום.
34. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 92.
35. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 31.
36. שליט, עמ' 90—91.
37. בזמן הבדיקה אירעה תקרית עם רוקקינד, שנשא תיק עם תפוחי־עץ אשר נקטפו בגן שהיה שייך לו (על המקרה בלי הזכרת שם — בפנקס, עמ' 103); על מקרה זה כתב ש. ברודנו "אפיזודה בגיטו", "על המשמר", 22.4.71.
38. עדות שרה רון־לוי, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 1(99).
39. בזכרונותיו מצביע ד"ר דירקטורוביץ על עצמו כיוזם ההצעה.
40. במשפטו של ה"גביטסקומיסאר" גווקה הצביעו עדים על כך שהוא רצה "להצטיין" בתליה פומבית. גם ה"שטאבסלייטר" (מנהל המטה) שלו אמר כי יש ללמד את היהודים לקח (לפי כתב־האישום של משפט בליבק).
41. פנקס, עמ' 229. תקוה זאת המריצה את א. כץ לבקש מהמחתרת לא לנקוט צעדים נואשים.
42. על אישיותם של התליינים: "1. א', ד' גנב ומלשין. ישב בזמנו בבית־הסוהר והלשין במשטרת־הבטחון על כל 70 האסירים היהודיים, שהם מקבלים חבילות ומכתבים מהגיטו. בשכר זה שחררו אותו... 2. ח', ק', סנדלר, מלשין וגנב. המועמד ב', י', היה רוצח ומלשין בגיטו. הצטיין בהלשנה על יהודי המחנה פאוונצ'יאי וסיפר שהם מתכוננים להביא סוכר מן המחנה שלהם" (פנקס, עמ' 227). לפי עדותה של אלמנת מזוביצקי, אחד מהתליינים — א', ד', — מת זמן קצר אחר־כך. ראה "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסמך 290, עמ' 344.
43. פנקס, עמ' 147. ה"תקנות" על הגבלת זכות הקניין, זכות הירושה ואפוטרופסות, נתקבלו בישיבה משותפת של נציגות הגיטו, חברי בית־הדין בגיטו ונציגי ציבור.
44. פנקס, עמ' 150.
45. אפיזודה על הקצבים נוטס ויחס מתוארת בספרו של שליט, עמ' 141—142.
46. פנקס, עמ' 117.
47. פנקס, עמ' 88.
48. פנקס, עמ' 96—97.
49. ראה להלן.
50. עדות של יוסף לביא (ליבוביץ), המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 77(12).
51. פנקס, עמ' 265.
52. דעתו של ראש ה"ארבייטסאמט" הגרמני, ד"ר גינטר, ראה להלן.
53. פנקס, עמ' 312.
54. שניידרמן, "פארווערטס", 28.7.57.
55. "דבר הפועלת", 26.6.46; גם עדותו של לשצ'ינסקי, המדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, מס' 675.
56. פרוטוקולים 205—214 — ראה "הס"ס בפעולה". באביב 1941 נחרץ גורלם של 11 מיליון יהודי אירופה והוחלט על ביצוע מעשי של "פתרון סופי של השאלה היהודית" בדרך "העברתם מזרחה". על העברת היהודים, שפירושה היה חיסול העם היהודי, נאם בגלוי רייכספירר ה־ס.ס. הימלר בפוזנן ב־4 באוקטובר 1943 בפני קבוצת מנהיגי ס.ס. יתכן שגם מנהיגי ה־ס.ס. ב"אוסטלאנד" קיבלו הוראות על הוצאה לפועל של "הפתרון הסופי" לפי הכרעתם הם. בשאוולי החל החיסול הסופי ב"אקציה" של ילדים, זקנים וחולים, על דעתו של איש ה־ס.ס. פרסטר.
57. אמונה זאת היתה קיימת זמן רב — אפילו בזמן שילוח יהודי שאוולי לגרמניה.
58. גם ליבוביץ הביע רצונו להצטרף למשלוח, אבל הגרמנים סירבו לצרפו.
59. על הצעתו של ליבוביץ ראה לעיל.
60. על פאריזר ראה לעיל.
61. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 50.

62. ש. בורגין, ״אן עפיזאד פון שאוולער געטא, פרייע ארבעטער שטימע״, 15.12.1962.
63. פנקס, עמ׳ 127.
64. פנקס, עמ׳ 134.
65. שליט, עמ׳ 94.
66. ירושלמי, כתב־יד, עמ׳ 56.
67. פנקס, עמ׳ 218.
68. לפי שליט, היו 60 איש.
69. ״טבח המוני בליטא״, חלק ב׳, מסמכים 284, 287, 288, עמ׳ 341, 343.
70. על שיר של ח. חייטין ״מכה מיד אח״ ראה להלן.
71. פנקס עמ׳ 144.
72. פנקס, עמ׳ 251.
73. פנקס, עמ׳ 150—151.
74. ירושלמי, כתב־יד, 185.
75. פנקס, עמ׳ 163.
76. הוא לוי שליט מחבר הספר ״אזוי זיינען מיר געשטארבן״.
77. פנקס, עמ׳ 163—165.
78. שליט, עמ׳ 169—170.
79. פנקס, עמ׳ 221 ; 263.
80. יעקב לשצ׳ינסקי, ״די עקאנאמישע לאגע פון די יודן אין ליטע״ (1919—1939), ליטע בוך עמ׳ 924.
81. נ. בלומנטל (״למרחב״, 16.5.1948) מספר על מקרה כאשר הרופא הליטאי יאסייטיס השיב לבקשת היהודים לדחות העברת חולים יהודים ומכשירים מבתי־חולים בעיר לגיטו, עד שימצא מקום בשבילם : ״קחו סכין וחתכו״. תשובה זו, החדורה יחס עוין ליהודים, לא הכניס משום מה מחבר ה״פנקס״ לספרו בהעירו בהערות : ״התשובה נמחקה במקור״. מסתבר שד״ר יאסייטיס וביחוד אשתו (ונצלאוסקייטה) עזרו למספר יהודים, ובעל ה״פנקס״ לא מציין, כנראה, את המקרה הנ״ל כדי לא לפגוע בשמו של הרופא.
82. פנקס, עמ׳ 69.
83. שליט, עמ׳ 81.
84. ירושלמי, כתב־יד, עמ׳ 69.
85. ש. שניידרמן, ״דער מרדער פון ליטווישע אידען פארסטער רופט ד״ר פייסאכאוויטשן צו לינדערער זיינע יסורים״, ״פארווערטס״, 30.6.1957.
86. על ד״ר פסחוביץ ואחרים — ראה במאמרו של ש. שניידרמן, ״די דאקטוירים פון שאוולער געטא וועגן זייערע שטוינענדע איבערלעבונגען״, ״פארווערטס״, 23.6.1957.
87. פנקס, עמ׳ 207.
88. על גורלו של התינוק בן־ציון גוץ ראה סדרת המאמרים של ש. שניידרמן ב״פארווערטס״ מ־22/24/26/27.4.1957.
89. פנקס, עמ׳ 155.
90. שם, הערת שוליים.
91. ״הס״ס בפעולה״, 214—215.
92. פנקס, עמ׳ 314.
93. שם, שם.
94. על הזוג לונץ — במאמרו של ש. שניידרמן : ״ד״ר לונץ האט געראטעוועט דעם לעבן פון הונדערטער אידישע פרויען אין שאוולער געטא״, ״פארווערטס״, 7.7.1957.

עבודה

בתחום אספקת כוח־אדם לעבודות השונות עלולה היתה הנציגות ליהפך לכלי־שרת בידי השלטונות הגרמניים. אולם הנציגות פעלה בהתחשב בתנאים האובייקטיביים וסוגי האוכ־לוסין בגיטו. הנציגות דאגה לתנאי־עבודה נאותים והקלה עליהם ככל האפשר ; הטיפה לאחריות קולקטיבית ויחס אחראי לעבודה. כל צו בענין אספקת כוח־עבודה נדון בישיבות הנציגות ונעשו מאמצים רבים להקל בגזירות. בפברואר 1943 נדרשו 200 פועלים ל־.O.T, אך לאחר מאמצים רבים הצליחו לגייס רק 175 : ״19 בפברואר 43. מנהלי משרדי־העבודה והנציגים יושבים לילות שלמים, חושבים ומחפשים דרך למצוא 200 איש לעבודה יומיומית ב־.O.T. נסחבים אנשים מכל מקומות־העבודה ואף־על־פי־כן יצאו היום לא יותר מ־175 איש. הנציגים יראים להיראות במשרד־העבודה העירוני, כי שם מאיימים עליהם בסכנות מסכנות שונות. אולם כמעט אי־אפשר לקיים את הדרישה...״ [1]

משרד־העבודה הורכב משני אגפים : ברובע טראקו, בראשותם של אברשה סלזין וחיים צ׳רניאבסקי, וברובע קאווקאז בראשותם של אפרים גץ וחיים ז׳ילינסקי. על שכמם היתה מוטלת חובת מימוש הצווים של השלטונות, ולעיתים נאלצו לפעול בתוקף.

רשימות הפועלים שנשלחו לעבודה מסויימת הורכבו בשיתוף משרד־העבודה של הגיטו, הנציגות וועדת־רופאים. הפועלים שנשלחו לעבודה זמנית בלבד נבחרו על־ידי משרד־העבודה, שנקרא בגיטו ״ארבייטס איינזאץ אמט״. כל יום יצאו מרובע קאווקאז כ־1500 עובדים, ומרובע טראקו — פחות ממספר זה. מתפקידם של עובדי משרד־העבודה היה לבדוק את הנוכחות בעבודה, מי נעדר ומאיזו סיבה. לפי עדותו של ח. ז׳ילינסקי, מראשי משרד־העבודה,[2] חשוב היה להחזיק אנשים מספר בעתודה לכל מקרה בו ידרשו עובדים בדחיפות.

משרד־העבודה פיקח גם על חלוקת נעליים וביגוד שהנציגות סיפקה לעובדים, אשר הועסקו בעבודה פיסית קשה ובמקומות מרוחקים מן הגיטו, וכן על חלוקת כרטיסי־לחם נוספים. אחד התפקידים החשובים של משרד־העבודה היה הפיקוח על מחנות־העבודה. הנציגות ומשרד־העבודה נהגו להסתיר מפני השלטונות את כוח־העבודה הפוטנציאלי בגיטו. לא פעם נדרשו לספק רשימות של תושבי הגיטו לפי מידת כשירותם לעבודה, והנציגות עשתה מאמצים להתחמק ממתן הרשימות. באחד המקרים, עת פרצו הגרמנים למשרד־העבודה, הסתירו פקידות הגיטו על גופן את רשימות הילדים והבלתי כשירים לעבודה. קשה היה לגייס את כל הכשירים לעבודה, אולם הושג המקסימום, לעיתים אף בהטלת עונשים. לעיתים נשלחו לעבודות קשות אנשים חלשים, אולם בתנאים דאז קשה היה להימנע ממשגים וממקרים של העדפה ופרוטקציוניזם.

החלוקה לפי התעסוקה של תושבי הגיטו היתה (24 במאי 1942 — המספרים לפי הקצבת המזונות) : כ־2000 בטלים (ילדים וזקנים), כ־2000 עובדים עבודה קלה ו־754 עובדים עבודה קשה.[3] כ־44% מכלל האוכלוסיה בגיטו נכללו בין הלא־עובדים, ופרט לילדים וזקנים היו בהם גם חלק מן הנשים : אמהות לילדים קטנים וחלק מנשותיהם של בעלי־המלאכה ושל

עובדי המנגנון המינהלי. הן עבדו בימי ראשון כשהחליפו את הפועלים העייפים (בעיקר משדה־התעופה), כדי שהללו יוכלו לנוח לפחות יום אחד בשבוע. הרופא הליטאי ד״ר יאנושבסקיס נשלח מטעם השלטונות לבדוק את מצב כוח־האדם בגיטו וכתוצאה מבדיקה זו נוספו לשירות העבודה כ־40—50 נשים. בספטמבר 1943, כשעבר הגיטו לידי ה־ס.ס. והפך למחנה־ריכוז, היתה חובת עבודה טוטאלית וכל היהודים, לרבות ילדים בני 13, הוצמדו למחנות־עבודה.

יהודי שאוולי האמינו שבזכות עבודתם מוסיף הגיטו להתקיים: ״אנו חיים רק בזכות עבודתנו הקשה. אם לא נעבוד נהיה מיותרים ואנו יודעים מה עושים ביסודות כאלה באירופה החדשה...״ [4] דעה זו תאמה את מדיניות הגרמנים, אשר הציבו לעצמם מטרה לנצל את הקרבנות ניצול סופי עד שילוחם למוות. אולם על אף היותה קשה ומפרכת, הרי בעיני היהודים היתה העבודה בבחינת ״מרחיקה את המוות״. ראש משרד־העבודה הגרמני, ד״ר גינטר, ועוזריו שיננו לנציגות שקיום היהודים תלוי בעבודתם: ״בה במידה שיעבדו יותר אנשים, הרי תגדל מידת בטחונו של הגיטו כולו״.[5]

בחודשי המלחמה הראשונים נחטפו יהודים לעבודה. ה״וור־מאכט״ נזקק להם לעבודות שחורות: ניקוי רחובות, סילוק גוויות, הכנת מגורים לגרמנים, עבודה במגורי החיילים ובבתי־החולים. הכל היו רשאים לדרוש כוח־עבודה יהודי. אחר־כך טיפל בדרישות אלו הממונה הליטאי סטאנקוס. לאחר ביטול תפקיד ה״ממונה״, עקב המדיניות הגרמנית להרחיק את המינהל הליטאי המקומי, עברה הסמכות כולה לידי משרדי־העבודה של ה״גביטסקומיסאריאט״, שבראשו עמדו ד״ר גינטר ועוזרו שטרינגה. שני אלה, יחד עם הליטאי איזיליס, היו אחראים לגיטו ישירות. לפי צו ה״גביטסקומיסאריאט״ מ־11.9.1942 הופקד ענין העסקת היהודים בידי ה״גביטסקומיסאר״ בלבד. כן היתה בידי ה״גביטסקומיסאר״ זכות להחזיר את היהודים מעבודתם בכל עת.[6]

היהודים שאפו להיות מועסקים בתוך העיר, שכן זה איפשר להם לחזור כל ערב לביתם, למשפחתם ולפינתם. אולם בקיץ 1942 נפתחו מחנות־הכבול בראדווילישוק ובמקומות אחרים. החל בחודש מאי ועד ספטמבר הועסקו שם גברים רבים בעבודת־פרך. רבים חזרו חולים לגיטו לאחר עונת הכבול. נציגות הגיטו שמה לה למטרה להימנע מעבודה בכבול בעתיד. בישיבה שנערכה ב־31.1.43, בה השתתפו גם עובדי משרד־העבודה, הוחלט להשתדל לשלוח עובדים למפעלים בעלי חשיבות צבאית, מתוך הנחה כי את אלה שיועסקו במפעלים חיוניים לצבא, כגון שדה־התעופה ומחסנים צבאיים, אי־אפשר יהיה לשלוח לעבודות הכבול. אלא שהדבר לא היה תלוי ברצון הנציגות ולא בכוחה היה להחליט על אופן העסקת יהודי הגיטו.

עבודה בשאוולי

ביח״ר לעורות

בית־החרושת לעורות של פרנקל נחשב לגורם מכריע שקבע את גורל יהודי שאוולי.[7] הגרמנים היו מעוניינים מאד בתוצרת ביח״ר זה, שהפסיק את ייצורו בימי הכיבוש הראשונים בהעדרם של המומחים היהודים. אולם חישובי הגרמנים משתמעים מהוראת ה״גביטסקומיסאר״ גוזקה מ־11.9.41: ״...הנני מודיע בהזדמנות זאת, שכל מנהל מפעל צריך לשאוף להחליף במשך הזמן את היהודים המועסקים בעובדים מקומיים, כדי שלאחר־מכן לא תהיה תלויה פעולתו התקינה של מפעל בהעסקת היהודים. הדבר חל גם על עובדים מומחים במקצועות שיש בהם מחסור. אפשר יהיה להחליף את אלה במומחים מקומיים רק אם כבר עתה יספחו המפעלים עובדים מקומיים מוכשרים אל הפועלים היהודים המקצועיים כמתלמדים״.[8] העובדים נתקבלו לבית־החרושת רק באישורו של ה״גביטסקומיסאר״.[9]

מספר העובדים היהודים בביהח״ר של פרנקל היה תחילה כ־400 איש, ועלה בספטמבר 1943 ל־760. הנציגות השקיעה מאמצים רבים לשמור על סדרי־עבודה תקינים וקבועים, דבר שהגביר את בטחון הגיטו ומנע פתיחת מחנות־עבודה חדשים. ביח״ר זה שירת את הגיטו לא רק כהוכחה לחיוניותם של בעלי־המלאכה היהודים, אלא גם כקשר יציב עם האוכלוסיה המקומית והעולם החיצון, שכן תכופות הופיעו בביהח״ר שליחים בתפקיד מגיטאות אחרים — מקובנה, מווילנה, מריגה ומדווינסק. בביהח״ר התבצע מסחר־החליפין עם אנשי המקום, נודעו חדשות מן החזית והלכי־הרוח של הגרמנים ועוזריהם. פועלי ביהח״ר נהנו מפריווילגיות מסויימות. עם עובדי המינהל היהודי של ביהח״ר נמנו מנהלו לשעבר א. מורדל, הפקיד מ. ליפשיץ המהנדסים א. פוטרוך, מ. קרון, א. שסקין, עובד המחסן ש. כץ ואחרים. הם ניצלו את מעמדם כדי לסייע לאנשי הגיטו. לא פעם עזרו בשחרור אסירים, ואף כי לא התערבו בענייני הנציגות, הפקידה זו בידיהם לעיתים משימות חשובות.

ביהח״ר של פרנקל היה מורכב מכמה יחידות־מבנה, בהן שוכנו בתי־המלאכה לעיבוד שיער־חזיר, בית הצביעה לעורות, וכן צורף אליו ביהח״ר לנעליים ״באטאס״. כסניף לביהח״ר שימש בית־המלאכה של דודוב ״וערק־שטוב פון גארבאריי״, בית־מלאכה בורסקאי, שכל עובדיו היו יהודים. אחר־כך מילא בית־מלאכה זה תפקיד חשוב כמקום־קשר עם העולם החיצון.[10] דודוב עצמו עזר לגיטו בהשגת מסמכים שונים וכן סיפק לא פעם חמרי־גלם לגיטו.

בתי־המלאכה

בעלי־המלאכה בגיטו זכו למעמד נפרד. לעובדים מומחים היתה עבודה קבועה בגיטו או בעיר. במפעלים הגרמניים עבדו חשמלאים, מכונאים, מסגרים. בעלי־מקצוע אחרים עבדו בסדנאות העיריה בעיבוד עינבר, בסנדלריות, במתפרות, בבית־מלאכה לצעצועים, באופטיקה ובתוצרת כימית. הם נשארו במקומותיהם גם אחרי ה״קסירקוט״, כאשר בעלי־המלאכה הפחות־חיוניים נשלחו עם שאר תושבי הגיטו למחנות־העבודה שמעבר לחומות הגיטו. הם היו בעלי ״תעודות ורודות״ שהעניקו זכות לצאת לעבודה ללא ליווי משטרתי. מן הראוי לציין כי נמצאו במחנות־העבודה אנשים, אשר מתוך רצון להימנע מעבודה השתדלו להשיג מסמכים של בעלי־מלאכה, ופעלו באמצעות השלטונות הגרמניים: ״13 באפריל 1943... כדאי להזכיר בהזדמנות זאת, שהיו יהודים שהלכו למעבידיהם והשתדלו אצלם לאלץ את הנציגות להוציאם מרשימת המחנה״.[11]

בעלי־מלאכה רבים עבדו בבתי־מלאכה של הגיטו, שהשתייכו לנציגות, עד פרסום הצו בדבר הוצאתם מחוץ לתחום הגיטו והעברתם העירה. בבתי־המלאכה של הגיטו הועסקו גם עיבדים

חסרי מקצוע, בעיקר מבוגרים וחלושים, אלמנות, חולים, שומרי מצוות וקומוניסטים לשעבר, שלא היו מסוגלים לצאת לעבודה מחוץ לגיטו. בגיטו הוקמו בתי־מלאכה נוספים, כמו ביח״ר למברשות (כ־50 עובדים), שמנהלו היה ראובן ליבוביץ ועוזרו המורה אהרון פונק. המעבדה הכימית ביצעה הזמנות למחסנים גרמנים ה.פ.מ. (Heeresverpflegungs Magazin) (כ־10 אנשים, בעיקר משכילים בראשות א. זייגארניק). במעבדה ייצרו כל מיני משחות, סבון ועוד. גם הסנדלריה היתה מקום־עבודה חיוני. עבדו בה מומחים כגון בצלאל מולק, זלמן קפליוש, פקטור ואחרים.[12] המתפרה עבדה לפי הזמנות מיוחדות וייצרה חפצי־נוי (כריות־עור דקוראטיביות, ארנקים, תיקים וכדומה) שהגרמנים שלחום במתנה למשפחותיהם בגרמניה. בכל בתי־המלאכה, כולל המכבסה, עבדו כ־170 יהודים. חלק מן התוצרת נועדה לשוק, ואילו השאר נועד לספק את צרכי הגיטו בהתאם להסכם עם השלטונות הגרמניים. בתי־המלאכה בתוך הגיטו היו מקור־הכנסה נוסף לנציגות ורווחיהם הסתכמו ב־50—60 אלף מארק לחודש.

בספטמבר 1942, לאחר העתקת בתי־מלאכה אחדים (ביהח״ר למברשות, המעבדה הכימית והמתפרה) העירה, שם עברו לבעלות מרכז האספקה של הצבא הגרמני, ולאחר סגירת בית־המלאכה לקרטון, נותרו בגיטו רק כמה בתי־מלאכה, שסיפקו את צרכי אוכלוסיית הגיטו והזמנות אישיות של מפקד הגיטו. מספר העובדים בהם ירד עד למינימום. מן הנציגות ניטל מקור־הכנסה.

בתי־המלאכה לא יכלו עוד לספק עבודה לכל אלה שהועסקו בגיטו עצמו, ולכן נאלצו לשלב את ״חסרי המקצוע״ במפעלים ובמשרדים ליטאיים בעיר ולחפש עבודה מחוץ לגיטו. ברשות העיריה ארגנה אשה ליטאית ושמה וונצלאוסקייטה[13] בית־מלאכה לנשים. בבית־מלאכה זה, ברחוב וארפו, תפרו בגדי נשים. בעלת המקום, שהיתה מן הבודדות שהסכימה לעזור ליהודים, לא הפיקה שום רווח. להצדקת קיומו של בית־המלאכה הציגה גב׳ וונצלאוסקייטה בפני הגרמנים חשבונות שהצביעו על רווח, ועל כן נאלצה עוד לשלם מסים גבוהים. בבית־מלאכה זה הועסקו כ־100 נשים והוא התקיים שנה לערך. גב׳ וונצל־אוסקייטה הצליחה לפתוח סניף גם בגיטו, שם תפרו כיסויים לאזניים ועסקו בכך 50 נשים נוספות.

עבודה בעיר

יהודים מספר מצאו עבודה אצל ליטאים, שם נוצלו בצורה מחפירה. כך עבד הסנדלר שמעון גרינברג אצל ליטאי שלא שילם לו פרוטה. כשביקש גרינברג את שכרו, התלונן הליטאי על ״חוצפתו״ של היהודי במשרד־העבודה העירוני.[14] יהודים עבדו גם במפעלים הגדולים: ביהח״ר סמלינאס, מחסני ״מאי־סטאס״, ״גוברניה״, ביח״ר לעיבוד עצים ועוד. עבודה זו לא היתה קבועה והעובדים היו צפויים בכל רגע להישלח למקום־עבודה אחר. כך, למשל, ציווה ה״גביטסקומיסאר״ ללא כל סיבה על העובדים היהודים לעזוב את ביהח״ר ״פיינוליט״.[15]

המעסיקים הגרמנים והליטאים נזקקו לעובדים היהודים. היהודים עשו את העבודות השחורות והקשות. קבוצת נשים עבדה בקביעות בתחנת־הרכבת בניקוי קרונות והעמסתם. גברים וגם נשים הועסקו ב־.O.T, בהנחת כבל ב״סטראלו״, בניקוי שלגים, בסלילת דרכים ומסילות־ברזל וכן במחסני ה.פ.מ. בודדים בלבד עבדו בעבודות מינהליות. הרוב עבדו בפרך. תאונות־העבודה בעבודות ללא תנאי־בטיחות היו רבות מאד, וקרבנותיהן רבים. כך נדרסו בתחנת־הרכבת נשים מספר, ואחרות היו לנכות.

לפי הסכם עם השלטונות היו היהודים אמורים לקבל מנות־מזון, כלומר, מרק חם ושאריות מזון ממחסני ״מאיסטאס״, בדומה לפועלים הליטאים. אך למעשה לא זכו היהודים למאומה, שכן הליטאים נטלו את הכל לעצמם.

מחוץ לעיר

שדה־התעופה

מקום־עבודה קבוע, מן הקשים ביותר, היה שדה־התעופה בז׳וקנה, כ־6 ק״מ מן העיר. כבר בשנת 1940 החל הצבא הסובייטי להקים את שדה־התעופה, אולם הבניה לא נגמרה עד כיבוש שאוולי בידי הגרמנים. הגרמנים המשיכו בבניה: תחילה עבדו במקום שבויי־מלחמה סובייטיים, והחל ב־29 בספטמבר 1941 עבדו במקום יהודים. תחילתה של עבודה זו קשורה בזכרונות מרים מליל ״כל נדרי״, כאשר פרצו גרמנים ושוטרים ליטאים לתוך הגיטו וחטפו את כל מי שנקרה בדרכם (500 איש) לעבוד בשדה־התעופה.

העבודה בשדה־התעופה היתה מפרכת והתנהלה במשמרות — 24 שעות ביממה — ללא קורת־גג מעל לראש. ד״ר ירושלמי מתאר בזכרונותיו את קצב־העבודה האיום, כאשר בתוך 7—10 דקות נאלצו שלושה אנשים למלא קרונית בעפר[16] תחת השגחת הגרמנים.

העבודה בשדה־התעופה נמשכה ללא הרף. לעיתים גדל מספר הפועלים ולעיתים פחת. בחורף 1942/43 הוסיפו עובדים שהשתחררו מן העבודה בכבול, או נשים, לפי דרישת השל־טונות. ב־29.3.43 יצאו לעבודה 350 נשים במקום 250 עובדים קבועים. הנציגות ייחסה חשיבות מיוחדת לעבודה בשדה־התעופה וכן לנקודות אחרות בעלות חשיבות צבאית לשם הוכחת חיוניותו של כוח־העבודה היהודי. פעמים מספר סיפקה הנציגות לעובדים הנעלה וביגוד חם, שכן אלה הלכו ברגל — 12 ק״מ מדי יום. שדה־התעופה היה כפוף לשלטונות הגרמניים. הנהלת שדה־התעופה הביעה את אי־שביעות רצונה מכך שלעבודה נשלחים אנשים חלשים ותבעה לעתים קרובות אנשים נוספים. אחרי ה״קסירקוט״ הוקם בשדה־התעופה מחנה־עבודה. היהודים רוכזו בארבעה צריפים גדולים שאיכלסו כ־400 איש: ״יצאו בסך־הכל כ־400 איש. רק אחדים נמלטו״.[17] המחנה הוקף בתיל דוקרני, אך התנועה בתוכו היתה חפשית. השמירה היתה בידי גרמנים ואוקראינים.

בראש המחנה עמד היהודי סטמפל ולרשותו שישה סדרנים, שאחד מהם, ש. שפירא, ניצל ונשאר בחיים. ״כל הפעולות היו מתואמות, אם זה היה אספקת מזון, עבודת הצלה, עזרה ועוד״.[18] הנוער, כ־40 איש, היה מאורגן בארגון מחתרתי ועבר אימונים צבאיים. חלק מחברי הארגון עבדו בדואר הצמוד לשדה־התעופה. הללו מצאו בין חפציהם האישיים של טייסים שנפלו את נשקם האישי ולקחו אותו לעצמם. שם הוקם הקשר עם היהודי לזר, שהעלים את יהדותו מן הגרמנים ועוזריהם, אשר חשבוהו לאוקראיני.[19]

מחנות־הכבול

גזירה קשה היתה ליהודי שאוולי העבודה במכרות־הכבול. הכבול נועד לצרכי העיר, ומחנות־הכבול היו כפופים להנהלת תחנת־החשמל בשאוולי. לעבודות הכבול נקראו גם תושבי המקום כתמורה על שחרורם מעבודה בגרמניה, אולם הליטאים השתדלו להתחמק מעבודה זו. במחנה ראדווילישוק עבדו בכבול 28 ליטאים בלבד.[20] העבודה היתה מפרכת, המכסות גבוהות ולא הכל יכלו למלא אותן. העובדים עמדו שעות בתוך הבוץ. נוסף לכל זאת היו העובדים רחוקים מן הגיטו, ממשפחותיהם ומחבריהם. הנציגות ומשרד־העבודה בגיטו התקשו בקביעת האנשים לעבודות הכבול. עצם ההסעה אל מחוץ לעיר גרמה חרדה והעלתה מחשבה על השמדה ביער. במחנות־הכבול היו היהודים תלויים לגמרי בחסדי השלטון המקומי, שהעניש על "עבירה" קלה כחמורה.

קשה לקבוע את מספרם המדוייק של עובדי־הכבול היהודים, שכן מחבר פנקס שאוולי רשם את מספר העובדים הדרושים, ולא רשם את מספר היוצאים לעבודה והשבים ממנה. בקיץ 1942 עבדו במכרות הכבול 950 יהודים. הם חולקו לשלושה מחנות: בראדווילישוק — כ־450 איש, בבאצ׳יונאי — 350, ובראַקיבה — 150 איש.

ראדווילישוק

מחנה־הכבול הראשון והגדול ביותר הוקם בראדווילישוק, 18 ק"מ משאוולי. העבודה במקום נמשכה ממאי עד אוקטובר 1942. מנהל המחנה היה קולונל רוסי לשעבר בצבא־הלבן ושמו רשקו. הוא היה אחראי ל"אקציות" ההמוניות של יהודי ראדווילישוק. רשקו, סאדיסט ששאב הנאה מיסורי היהודים, העלה בהתמדה את מיכסות העבודה עד ל־6,000—7,000 לבני־כבול למשמרת, או 35,000 לבנים לשבוע. טרור, סחיטות ואיומים איפיינו את שיטתו. ללא הרף איים בהשמדה.[21]

העיירה ראדווילישוק היתה "יודנריין" ("נקייה" מיהודים). מומחים בודדים בלבד שרדו בה לאחר ה"אקציות" ההמוניות וכל עוד נזקקו להם הגרמנים; כך נשארו בחיים המהנדס פוזנר ובני משפחתו, כל עוד ניהל את בית־החרושת לזכוכית. אח"כ הוצא להורג עם משפחתו. יחס האוכלוסיה ליהודים היה עויין. רוב היהודים, שעבדו בכפרים ונרצחו בדצמבר 1941, נתפסו בראדווילישוק. קברות־האחים של היהודים נכרו בקירבת מכרות־הכבול.

משהוחלט על הקמת מחנות־הכבול, לא ידעו על הצפוי בהם. תחילה דובר בעבודה לזמן מוגבל, שכר טוב יחסית,[22] מנות מזון מוגדלות ותנאים טובים. כן הובטחה מינהלה עצמית. אולם כל אלה היו הבטחות־שוא. חברי הנציגות שביקרו אצל העובדים בראדווילישוק ראו כי מצבם הולך ורע, השכר אינו משולם, אנשים רעבים ללחם, והצפיפות בצריפים איומה — 2—3 אנשים במיטה. הכאות היו דבר שבשיגרה.

העבודה בוצעה בשתי משמרות — 10—12 שעות כל משמרת — ונוספו לכך שעתיים של הליכה למקום העבודה. למשמרת־הלילה קמו האנשים בשעה 2 אחר חצות. בשל תנאי־החיים והרעב היו חולים רבים, שאף אותם אילצו לצאת לעבוד.

התערבות הנציגות לטובת העובדים לא נשאה פרי.

המינהלה היהודית בראדווילישוק לא היתה יעילה די הצורך. ראש המחנה א׳[23] נהג כמו המנהלים והמשגיחים הליטאים, ששאפו להתעשר על חשבון היהודים ונטלו לעצמם את המצרכים שנועדו לעובדים היהודים, כשהם מאלצים אותם לקנותם תמורת כסף או תכשיטים. "היום נמסרה קובלנה מצד הפועלים היהודים במכרה־הכבול שעל־יד מחלבת ראדווילישוק על א׳ העומד בראשם. לפי הקובלנה סיפסר ומכר במחירי השוק השחור את המצרכים שהיה עליו למסור למחנה. מלבד זאת קבלו על שעסק במסחר לא־טהור בחפצים, שנתנו לו חבריו למכירה. הנציגות החליטה להרחיקו מתפקידו ולשלחו כפועל רגיל למכרות־הכבול בראדווילישוק".[24] ועוד: "12 באוקטובר 1942. חזרת עובדי הכבול מראדווילישוק היתה גם היא לפרק עגום. המנהל שיחרר את הפועלים, אבל לא נתן עגלה להובלת חפציהם. בעמל רב עלה בידי מינהלת המחנה לקבל את מכונית־המשא של מפעל הכבול, כדי להוביל חלק קטן מהחפצים. אולם אנשי המינהלה ומקורביהם ניצלו את מכונית־המשא להובלת מצרכי־המזון שלהם. התאכזבו כל הפועלים החוזרים שחיכו למטל־טליהם הדלים האחרונים וביאושם הפגינו במינהלה ובנציגות בבקשת עזרה".[25]

מתיחות השתררה בין העובדים היהודים ובין שוטרי־המחנה היהודים. השוטרים הקימום לעבודה בצעקות ומכות. לנציגות אף הוגשה תלונה על השוטרים היהודים בשם כל העובדים.

לעומת זה, בודדים בלבד העזו להתנגד לשוטרים הליטאים. כזה היה המקרה עם בצלאל מולק. הוא לא היה יכול להבליג עוד על ההשפלה והיכה במעדר בראש מענהו הליטאי. הלז איים עליו בהוצאה להורג ביריה.[26] לאחר התערבות הנציגות ניצל מולק ממוות ונענש במלקות.

במחנה נרשמו מקרי־בריחה בודדים בלבד. אחד הבורחים, רבינוביץ, נתפס, הוכה ונמסר לס.ד. ומשם לא שב עוד.

רבים חזרו מראדווילישוק נכים לכל ימי חייהם. הנציגות הוציאה כספים רבים למען אנשי המחנה, אולם הישגיה היו מעטים בשל המינהלה היהודית הכושלת של המחנה. שנה לאחר מכן, בשנת 1943, הצליחה הנציגות למנוע את פתיחתו מחדש.

באצ׳יונאי

מחנה־הכבול השני היה במרחק 5 ק"מ משאוולי. מחנה זה נפתח בשנת 1942 וגם בעונה שלאחר מכן, בשנת 1943. בבאצ׳יונאי עבדו כ־350 עובדים, מחציתם נשים, בשתי משמרות. בימי ראשון ניתנה אפשרות לבקר בגיטו בליווי שוטר ליטאי. תושבי המחנה יצאו לעתים ל"שנוריטה" — הבאת מצרכי־מזון מן הליטאים. אולם שומרי־המחנה נהגו בחומרה וכאשר תפסו את החוזרים מ"שנוריטה" היכום ואף לקחו מהם את המצרכים.

אחד הגורמים הקובעים במחנה היה יחסו האנושי של המנהל הליטאי סירוטאוויצ׳יוס, שקיים יחסים טובים עם הנציגות, ולא מנע הבאת מצרכי־מזון נוספים מטעם הנציגות, גם כאשר עובד משרד־העבודה ג׳ פ׳ הלשין על חבריו והציק להם בכל מיני מעשי רשע. אף מנהל מחנה־הכבול אמר עליו, כי "טוב יהיה הדבר אם טיפוס מזיק זה לא יימצא במחנה".[27] שלא כמנהלי מחנות אחרים, לא כפה סירוטאוויצ׳יוס את העבודה על חולים וחלשים, ואף שלחם לבית־החולים של הגיטו. הנציגות הפנתה את משוחררי בית־הכלא דווקא לבאצ׳יונאי, כי שם רבו סיכוייהם לחזור לאיתנם. אולם מפקחי־העבודה היו נוקשים ואף היכו את העובדים החלשים.

במחנה באצ'יונאי היו תנאי־עבודה סבירים פחות או יותר, גם הודות לפעילות "ועד העובדים". בראש הוועד עמדו שתי מורות, איטה קאסין ומאשה קליין. הן וד"ר ד. דרויאן השקיעו מאמצים רבים להעלאת המוראל בקרב העובדים. הוועד ניהל את מטבח־המחנה וכן ארגן מפגשים חברתיים בערבים הפנויים. אנשי הוועד הפיצו את החדשות ששמעו בכפרי הסביבה — ביחוד הצטיין בכך בשנת 1942 ד"ר א. קמבר, שאף טיפל באוכלוסיה המקומית, ובהזדמנויות אלו האזין לרדיו.[28]

במחנה התארגנה מחתרת ולאנשיה אף היה נשק.[29]

ראקיבה (קארפישקי)

מחנה־הכבול ברקיבה שכן במרחק 7 ק"מ מן העיר, ליד אגם. במחנה עבדו 150 איש: 100 גברים ו־50 נשים. חלוקת המצרכים היתה סדירה הודות להסכם בין הנציגות להנהלת המחנה. השומרים הליטאים שוחדו והעובדים יכלו לרכוש לעצמם מצרכים בחוץ.

"גזירת הכבול" הוטלה גם בקיץ 1943, אולם הנציגות הצליחה, כאמור, למנוע את פתיחת מחנה ראדווילישוק, משהוכיחה לפקידי ה"גביטסקומיסאר", כי בעבודת הכבול צריכים היהודים להיות כוח־עזר בלבד, ואילו את העבודה העיקרית צריכים לבצע הליטאים המקומיים.[30] כיוון שהליטאים הלכו לעבודה זו בחוסר רצון, נאלצו הפקידים להתחשב בגיטו שסיפק את העובדים. הנציגות נלחמה על "זכויותיה החוקיות", שהוענקו לה על־ידי ה"גביטסקומיסאר" בתחום אספקת המצרכים וכדומה.

בשנת 1943 קויימו מחנות־הכבול בבאצ'יונאי, קוז'אי וליד ראדווילישוק. לפני שנשלחו אנשים למחנות־העובדים, ביקרו אנשי הנציגות במקום לשם הכנת המחנה. כעבור זמן נשלחו לעבודת הכבול גם פועלים יהודים מבית־החרושת הצבאי בלינקאיצ'יאי ווידוקלה, ומן הגיטו עצמו. בקיץ 1943 הרגישו עצמם העובדים היהודים מנוסים יותר. הם עבדו רק במשמרת אחת, אספקת המצרכים היתה סדירה והפועלים היהודים קיבלו תוספת כפי שקיבלו הפועלים הליטאים. בשל מקרי חבלה מצד הפועלים והפקידים הליטאים הוגברה השמירה וחל איסור מוחלט על יציאה מן המחנה.

עבודת היהודים בכבול נמשכה אף אחרי ה"קסירקוט" בספטמבר ועד 24.11.43, כאשר פוזרו העובדים בין המחנות השונים.

לינקאיצ'יאי

עם תום עונת הכבול בספטמבר 1942 נשלחו עובדים למקום־עבודה חדש — מחסני־נשק בלינקאיצ'יאי, 4 ק"מ מראדווילישוק. בתקופת ליטא העצמאית היה שם אחד מבתי־החרושת הצבאיים הגדולים ביותר. בית־החרושת פעל גם בימי השלטון הסובייטי, אך בשעת הנסיגה פוצצו הסובייטים חלק ניכר ממנו.

לאחר הכיבוש הגרמני החלו עבודות השיקום ולמקום נשלחו עובדים מן הגיטו. בינואר 1943 עבדו במקום כ־100 עובדים. קבוצת־העובדים הראשונה יצאה לשם ב־14.9.42 ובהם 95 גברים ו־15 נשים. עובדי המחנה נשלחו לעתים גם לעבודות אחרות. במאי 1943 נשלחה קבוצת־עובדים לעבודות הכבול.

במאמצים רבים הצליחו היהודים להשיג החלפת עובדים הדרגתית: קבוצות בנות חמישה אנשים הוחזרו לגיטו ובמקומן יצאו אחרים. אולם בספטמבר 1943 נהפך לינקאיצ'יאי למחנה במסגרת ה"קסירקוט" והאנשים הוצמדו למקום עבודתם. ב־27.9.43 יצאו 80 איש — 20 גברים ו־60 נשים — מן הגיטו למחנה. בתוכם היו גם מתנדבים וזוגות צעירים. תושבי המחנה הרגישו עצמם בטוחים יחסית בעבודה שיש עמה תועלת לצבא, ומשפחות שהגיעו ללינקאיצ'יאי עם ילדיהן חשבו: "לינקאיצ'יאי רחוקה יותר מאנשי הגישטאפו, ושם יהיו הילדים הקטנים בטוחים יותר".[31]

בזמן פריקת קרונות גילו העובדים במחנה זה כתובות על הדפנות בדבר חיסול גיטו וילנה ושילוח היהודים לאסטוניה.

העובדים היהודים בלינקאיצ'יאי רוכזו במחנה־בתוך־מחנה. בתחום המחסנים הצבאיים הוקצו להם צריפים מספר שגודרו מסביב, נוסף על הגדר סביב המחנה־הצבאי עצמו.

הגברים עסקו בפריקת פצצות וטעינתן. העבודה היתה קשה ותחת כיפת השמים. לבושם של העובדים היה דל וביחוד רב היה סבלם בחורף. הנציגות השתדלה לעזור, אספה בגדים בגיטו למען העובדים, השיגה רשיון לאספקה נוספת של מזון ולמטרה זו הפקידה כסף בידי ראש־המחנה היהודי — אריך גדנסקי.

תחילה הועסקו היהודים בבניה בפיקוחן של שלוש חברות: מילר, דומברובסקי ומטה ה"קומנדאנט".

העבודה הקשה ביותר היתה בחברת מילר. היא היתה כרוכה ביציקת בטון לבניית בונקרים לניסויי פצצות. העובדים פינו את ההריסות וסללו כבישים. היהודים סבלו מיחס אכזרי של המפקח יוהאן ועוזריו,[32] שהיכו את העובדים עד אבדן הכרתם, ואילצו גם חולים לצאת לעבודה.

בחברת דומברובסקי עבדו בעבודות־עץ: הקמת גדרות וצריפים. העובדים נשלחו לבתי־מלאכה בראדווילישוק, והמפקחים היו נוחים להידברות.

העבודה במטה, שם עבדו בעיקר אחרי ה"קסירקוט", היתה לא רק קשה, אלא גם מסוכנת. קבוצת צעירים חסונים עבדו בפריקה וטעינה של פצצות שמשקלן 50 עד 320 ק"ג. קרה אף שקבוצת גרמנים ובראשם קצין, חבלן מקצועי, נשלחו להוציא חומר־נפץ מבונקר ונהרגו בשעת עבודתם. במקומם נשלחו עובדים יהודים, שהודות לתושייתם הוציאו את חמרי־הנפץ בלי להיפגע, לתמהונם הרב של הגרמנים. העבודה בוצעה על־ידי הלל קצ'ובה, מוטק ברום ופישר.[33]

הנשים עבדו בטעינה ופריקה ואחסון חלקי מטוסים ומצנחים — תחת השגחת ראשי־הפלוגות, שאף היכו את העובדות. המנהל בלינקאיצ'יאי היה "באולייטר" הופמן, ששוחד במתנות מן הנציגות.

אחרי ה"קסירקוט" הגיע ללינקאיצ'יאי הקצין הגרמני באנג, אשר השליט משטר צבאי, והעניש את העובדים אפילו על "עבירה" קלה ביותר. במחנה רבו עונשי ההלקאה בפומבי על עזיבת המחנה בחיפוש אחר מצרכים ("שנוריטה"). כן נענשו רבים על גניבת חומרים.

העובדים העזו לארגן שביתה במחאה על שאחת מעובדות המטבח סולקה מן העבודה.[34] מקרה זה עלול היה להסתיים ב"אקציה" המונית. הנציגות שללה את השביתה ורק בזכות מאמציה לא נודע הדבר למשטרת־הבטחון.

ראש־המחנה היהודי, א. גדנסקי, נהג בהגינות בתחילת דרכו. לעתים קרובות נפל בחלקו לבקש רחמי השלטונות על פועלים ש"חטאו" או שניסו לברוח. אולם משרבו הבריחות ומעמדו

נפגע בשל כך, החל להתנכל לעובדים, להחרים משלוחי־מזון "בלתי־ליגליים", ואף מסר עובדים יהודים לידי השלטונות לשם הענשה גופנית, או ששלחם לעבודות קשות. עם הזמן היה גדנסקי למקורבו של פאריזר, ראש המחנה המרכזי (הגיטו אחרי ה"קסירקוט"), ומונה למנהל מחנה א.ב.א. גם שם עמד בדרכם של הבורחים. הוא אף שיכנע את המתכננים לברוח, כי הוא עצמו מתכנן בריחה המונית,[35] אך דבריו נועדו רק להטעות.

לאחר ה"קסירקוט" נשלחו ללינקאיציאי כ־1000 צעירים, בתוכם שתי קבוצות מחתרתיות שהתארגנו עוד בגיטו. קבוצה אחת היתה מורכבת מיוצאי קיבוצי־הכשרה של "דרור־פרייהייט" בפולין ומחברי "נצח" שאולי. הקבוצה האחרת היתה של יוצאי בית"ר בפולין וליטא, ובראשם הקבוצה מבית"ר לוצק, שהגיעה לשאולי בשנת 1940.

הודות ליחסים הטובים בין שתי הקבוצות קמה מחתרת משותפת שמנתה כ־50 איש. המחתרת קשרה קשרים עם לטבי ושמו פטר, שהיה מזכירו של "באולייטר" הופמן. האיש עזר למחתרת תמורת כסף ואף סיפר חדשות מן החזית.[36] באמצעותו נרכש נשק לאימון החברים.

המחתרת היתה מאורגנת בתאים וכללה שני תאים של בנות. האימונים התקיימו במספרה של המחנה, כשחברים וחברות עומדים על המשמר מפני הגרמנים ומיתר תושבי המחנה שלא היו חברים במחתרת.

מדי פעם ערכו הגרמנים חיפושים במחנה וחברי המחתרת הסתירו את הנשק על גופם.

המחתרת הצילה את חיי הילדים במחנה בזמן ה"אקציה" של הילדים ולאחריה. בהתקרב הסובייטים לגבולות ליטא תיכננה בריחה המונית של כל תושבי המחנה. אולם משנודע על החיסול הקרוב של המחנה ברחו אנשים מספר ביוזמתם ועל דעת עצמם ובכך שיבשו, כנראה, את תכנית הבריחה ההמונית שנתבטלה.[37]

עד לחיסול המחנה התנהלו בלינקאיציאי חיי־חברה ערים. נערכו ערבי־שבת עם תכנית אמנותית, שכללה פרקי קריאה ושירים שחוברו על־ידי צבי גרמיזה. כן פעלה במחנה מקהלה.

מן הראוי לציין את היחסים האנושיים והעזרה ההדדית בין תושבי המחנה על אף התנאים הקשים.

אנשי המחתרת הכינו רשימה של כל תושבי המחנה והקורות אותם, וזו הוטמנה בבקבוק בתוך אדמת המחנה.[38]

פאוונציאי

ב־21.7.42 ניתן צו בדבר פתיחת מחנה חדש בפאוונציאי, בבית"ר לסוכר, במרחק 30 ק"מ משאולי. למקום נשלחו 150 איש. העבודה במחנה היתה עונתית — פריקת קרונות סלק־הסוכר. העובדים עבדו בפרך וגם בשעות הלילה. בינואר 1943 הוחזרו הפועלים לגיטו.

בקיץ 1943 עבדו כ־80 יהודים בכריית כבול בפאוונציאי. לאחר ה"קסירקוט" לא הוחזרו לגיטו, אלא שעוד נוספו עליהם כ־200 איש, בעיקר בעלי המשפחות עם ילדיהן, לעבודה בבית"ר לסוכר. הנהלת ביהח"ר ומנהלו סאדאוסקס תבעו החלפת הנשים והילדים בגברים ממחנה דאוגאל הסמוך.

עד תחילת העונה של סלק־הסוכר — בשלהי אוקטובר — נשלחו הגברים החזקים למשקים החקלאיים ליד פאוונציאי שהיו שייכים לס.ס. במשקים אלה היכו את העובדים, התעללו בהם, ולעיתים אף מנעו מהם מזון.[39] אחר־כך הוחזרו לבית־החרושת. העבודה נמשכה מ־6 בבוקר ועד 10 בערב ללא ימי מנוחה. המיכסה היתה פריקת 60 קרונות סלק. המשגיחים הליטאים שידלאוסקאס ודידז'באליס והשומרים האוקראינים היכו את העובדים ללא רחמים.

עובדי ביהח"ר שוכנו במבנה לא־מוסק, מחסן לשעבר. על התנאים בפאוונציאי מספר צעיר ושמו יהודה סגלוב: "למזלנו יש בתוכנו כמה בני־נוער העומדים בכל הצרות ואינם מניחים להפיץ שמועות כלל. אחרי היום הנורא אנו חוזרים ושרים וצוחקים. סיסמתנו — לא ליפול ברוחנו".[40]

ב־4.11.43 נערכה "אקציה" של הילדים והזקנים במחנה. מפקד הגיטו פרסטר הגיע למקום עם עוזריו ובידו רשימה ובה שמותיהם של 31 ילדים. היהודים הצליחו להחביא ילדים תחת ערימות הסלק, אולם הגרמנים לכדו תשעה ילדים ושני זקנים.[41]

המחנה בפאוונציאי חוסל בדצמבר 1943 והעובדים פוזרו בין מחנות אחרים.

וידוקלה

המחנה לנשים בווידוקלה (אביב וקיץ 1943) שכן באחוזה בה נמצא מפעל לגידול זרעים. במקום זה נרצחו יהודי העיר ראסיין. במחנה זה עבדו 60 צעירות בפרך, כשהן נתונות להתעללות מצד המשגיחים. העבודה נעשתה תחת כיפת השמיים, בתנאי עבדות ממש.

משנודע לנציגות על מצבן הנורא של הצעירות, החלו חבריה לפעול למען החזרתן לגיטו. ב־27.6.43 הוחזרו הצעירות לגיטו, לאחר שרבות מהן לקו במומי־לב וכולן חולות. במהרה נשלחו צעירות אלו לעבודות אחרות.

דאוגאל

בעקבות ה"קסירקוט" אורגן בסוף ספטמבר 1943 מחנה־עבודה בבית"ר ללבנים בדאוגאל. ב־27.9.43 נשלחו לשם כ־240 איש מהגיטו: רובם משפחות עם ילדים וכן צעירים מעיירות הסביבה, שהגיעו לגיטו. כעבור חדשים מספר נסגר מחנה־העבודה בפאוונציאי ועשרות עובדים נשלחו משם לדאוגאל.

העבודות בביהח"ר היו רבות: כריתת עצים ביער, ניסור עצים במנסרה, הסעת קרוניות־טיט וייצור לבנים. כן עסקו בפריקת פחם מקרונות, הסקת תנורים, הכנת לבנים לתנורים, הוצאתם והטענתם על קרונות־הרכבת. בעלי כושר־עבודה מוגבל הועסקו בבית־מלאכה לכלי־חרס. רבים נשלחו לעבודות חקלאיות באחוזות פרטיות וממשלתיות ולעבודה בשדה־כבול. במפעל "סודיבא" בעיירה קורשאן הסמוכה, עבדו בהטענת שקי ירקות ולעיתים גם נשלחו עובדים לביהח"ר לסוכר בפאוונציאי. העבודה היתה מפרכת. בכל העבודות הפיסיות הקשות עבדו נשים כגברים.

העובדים שוכנו במבנה עזוב, אורווה לשעבר, ללא חלונות וגג דולף. האנשים חלו מקור ומחולשה בשל חוסר מזון. הצפיפות היתה רבה.

אנשי המחנה התחילו מיד בשיפור המבנה. לא עבר זמן רב ותנאי־המגורים שופרו. לאחר כחודשיים עברו למבנה אחר בתנאים טובים יותר. בזכות מאמציהן של הנשים היה המקום נעים יותר. הנשים אירגנו גם מטבח משותף.

התנאים במקום, שהיה מוקף יער, איפשרו לצאת למסעות

"שנוריטה". אולם לעיתים קרובות נסתיימו אלה באסון. ב־17.10.43 נתפס קושלבסקי בנסיון להשיג מצרכים מחוץ למחנה ונורה במקום. שני צעירים אחרים הוכו עד אבדן הכרתם והוחזרו למחנה על־ידי שומר אוקראיני.[42]

השומרים היו ברובם אוקראינים, חיילי הצבא־האדום, שנפלו בשבי הגרמנים ושיתפו עמם פעולה.

ב־4.11.43 נערכה "אקציה" של זקנים וילדים והוצאו שמונה ילדים ושש נשים. זק, המנהל היהודי של המחנה, הוכה קשות על־ידי פרסטר. תושבי המחנה ובעיקר אנשי המחתרת הכינו לעת צרה מקומות־מחבוא ומקלטים בתנורי־לבנים כבויים והודות לכך ניצלו זקנים וילדים, שמספרם בדאוגאל היה רב יחסית.[43] הודות למאמצי ההנהגה היהודית של המחנה היתה בו אווירה טובה. פינה מיוחדת הוקצתה לתפילה. בלילות־שבת נערך "עונג שבת" מלווה שירה בציבור ולעתים אף הוקרא "עתון חי".

במחנה פעלה מחתרת מורכבת מקבוצות של קומוניסטים ושל יוצאי בית"ר וחברי תנועת "נצח". במחתרת היו יוצאי־צבא שאימנו והדריכו את חבריה בנשק שנרכש במאמצים מרובים. ברשות המחתרת היו רובים אחדים, שלושה אקדחים וכ־40 רימונים. רוב הנשק הוחזק בצריף. קרה שאשה נפצעה מכדור שנפלט מאקדח. האימונים נעשו בתוך הצריף או במחי־לות תת־קרקעיות גדולות של בית־החרושת החדש שניבנה במקום. עם התקדמות הצבא־האדום התרככו במקצת איכרי הסביבה הליטאים ותמורת ממון הסכימו להכין מקומות־מקלט לעת צרה למשפחות אחדות.

חברי המחתרת חיפשו קשר אל קבוצות מחתרתיות סובייטיות ואל ליטאים, באמצעות פועלי בית־החרושת. נמצאו פועלים אחדים, שעזרו ליצור קשרים להשגת נשק. נוצר מגע עם קבוצת חיילים רוסיים, שברחו מן השבי והסתתרו בסביבה. הם היו מוכנים לצרף אליהם צעירים מהמחנה בתנאי שיביאו עמם נשק. הנהגת המחתרת הועמדה בפני דילמה קשה. חלק דגלו בקבלת ההצעה, ולעומתם טענו אחרים כי יציאת הצעירים עם הנשק מהמחנה פירושה הפקרת המחנה ללא הגנה כאשר יבואו להשמידו. זאת ועוד: עזיבתם של הצעירים, כשבמחנה ישארו לרוב מבוגרים, זקנים וילדים, עלולה לגזור מוות על הנשארים. אחרי ויכוחים סוערים הצליחו מתנגדי ההצעה לשכנע את מצדדיה לדחותה. היו שרצו להצטרף לחיילים הרוסיים ולאחוז בנשק כדי להלום בגרמנים. אמת, היציאה לחופש עשויה היתה להגביר את הסיכוי להישאר בחיים, אך הדאגה לכלל הכריעה את הכף.

מעטות היו הבריחות מן המחנה. אחרי בריחתה של משפחת ד"ר יעקב גולדברג הוחמרו ההגבלות. השמירה, שלפני כן הוצבה בגבולות בית־החרושת, נקבעה מעתה ליד הצריף עצמו שהוקף גדר־תיל. נערכו מיפקדים יומיים וחופש התנועה הוגבל.

המחתרת החליטה לתכנן את שחרור המחנה כולו. מונו ראשי־קבוצות, שבהינתן האות ולאחר חיסול השומרים היו צריכים להוציא בקבוצות, בחיפוי של נשק, את האנשים ליער הקרוב. הצעירים היו אמורים להסתתר ביערות עד בוא הרוסים ואילו המשפחות שהכינו לעצמן מחבוא אצל איכרים היו צריכות להגיע אל מקומות המחבוא.

אולם האות לא ניתן. העזרה שהבטיחו הליטאים לא הגיעה. ההמתנה גרמה לאיבוד זמן יקר. הפעולה שנועדה להתבצע בלילה לא יצאה לפועל ולמחרת הגיעה תכנית־הבריחה לאזני הגרמנים (כנראה עקב הלשנה). רק אז ניתנה לכל רשות להימלט. כ־30 איש עוד הספיקו לברוח, ולאחר כחודשיים, עם כניסת הרוסים, זכו לחופש. ואילו כל השאר הוחזרו לגיטו שאוולי ומשם הועברו למחנות־הריכוז בגרמניה.[44]

אוקמיאן

במחנה אוקמיאן רוכזו בסתיו ובחורף של שנת 1943/44 — 250 איש. למחנה זה, שהיה במחצבת סיד, נשלחו אנשים שנשארו בגיטו ללא עבודה קבועה. מעטים, ביחוד מן השכבות העניות, נסעו לאוקמיאן בהתנדבות עם המשפחות, בתקוה כי בפרובינציה יוכלו להשיג מזון ביתר קלות מאשר בעיר. ביניהם היו גם זקנים כמו העסקן הציוני ש. י. קלוגמן, שנפטר במחנה מן העבודה המפרכת. במקום היו גם כ־50 ילדים וכן חולים כגרשון ז'מאיטישקי, שמיד עם הגיעו נורה לעיני תושבי המחנה על־ידי המנהל הגרמני, שסאדיזם ושכרות היו מתכונותיו הבולטות.

שלושה גרמנים ו־21 אוקראינים שמרו על המחנה, היכו את העובדים והתעללו בהם. הם אף ירו באנשים לשם שעשוע. שתי נשים, מ. קלוגמן ואדלשטיין, נפצעו ברגליהן והוחזקו במקום יומיים ללא עזרה רפואית. לרופא ד"ר דירקטורוביץ חסרו תרופות. לבסוף הן הובאו אל בית־החולים של הגיטו כשמצבן אנוש.

בריחה ממחנה זה היתה משימה בלתי־אפשרית כמעט. מתוך 250 העובדים הצליח לברוח רק אחד — משה סטרול.

העבודה במחנה היתה קשה וגם מסוכנת. סכנת הנפילה לבורות־הסיד הפתוחים איימה על העובדים הרעבים והעייפים. העבודה נמשכה מ־6 בבוקר ועד 4 אחה"צ, עם הפסקת צהריים קצרה. התנאים הסניטריים היו ירודים.

אוקמיאן רחוקה משאוולי ובה לא נערכה "אקציה" של ילדים ב־5.11.43, אולם ב־19.12.43 נערך טבח במחנה. ה"קומנ־דאנט" גאודל ועוזריו האוקראינים הודיעו ליהודים, כי התקבל צו לירות בכל הילדים והזקנים. הם הצליחו ללכוד שמונה ילדים ואשה זקנה ורצחו אותם ביריות.

א.ב.א. (A.B.A.)

המחנה האחרון בתהליך ה"קסירקוט" הוקם במחסני הצבא. בסוף נובמבר 1943 הועברו למקום עבודה זה כ־800 יהודים. המחנה שכן בבנין לא גמור של בית־חולים, במגרש התערוכות בפרבר גוברניה שבשאוולי. כמקום־מגורים שימשו כמה צריפים גדולים.

במחנה זה התרכזו כל בעלי־המלאכה — סנדלרים, חייטים, רצענים, חשמלאים, מסגרים ואחרים — שקודם עבדו במקומות שונים — ב־ה.פ.מ. (H.V.M.), ב"מחסני האספקה הראשיים", בבתי־מלאכה של הנציגות או אצל מעבידים פרטיים. הם הועסקו גם בעבודות פיסיות — בבניין ובסלילת דרכים. לעובדי המחנה הצטרפו גם הרבה הורים שכולים וכן ילדים, שרצו לצאת מן הגיטו — המחנה המרכזי אחרי ה"קסירקוט". ילדים, ניצולי ה"אקציה", עבדו כמו מבוגרים. הם חיו בפחד מתמיד מפני עינויים מצד המשגיחים הגרמניים, שהסכימו להחזקתם של ילדים במחנה. ילדים אלה היו ערים לכל ביקור של פקיד גרמני זר — ומיד היו מסתתרים במרתפים.

עם 800 היהודים במחסנים, עבדו גם ליטאים ורוסים, שהובאו מרוסיה לעבודת־כפיה. עיקר העבודה היה תיקון, פריקה וטעינה של משלוחים מן החזית ואליה. הם עסקו גם בתיקון נשק אישי.

העבודה נמשכה במשמרת אחת, כ־12 שעות. מנות־המזון היו סבירות. למחנה היתה הנהלה יהודית לבעיות פנימיות, שבראשה עמדו ברוך ברוידא ואריך גדנסקי. עם ההנהלה נמנו דב שינזון ואהרון אברמסון. על היחסים הפנימיים במחנה מעיד התיאור הזה: "יש משגיחים יהודים, הממררים את חייהם של כל שאינם בעלי מקצוע... המצב במתפרה גרוע יותר. הנשים פ', ג' וס', שלוש משגיחות שהעמידו את עצמן לרשות האומנים הגרמניים לתפקיד זה, ממררות ממש את חייהם של הנשים והגברים העלובים שאינם מפיקים עבודה טובה. הן פוסלות את עבודותיהם ומלשינות עליהם בפני האומנים הגרמניים הממונים עליהם".[45]

העבודה במחנה הביאה גם תועלת לעובדים. הם השיגו לעצמם בגדים והנעלה, ולעיתים קרובות אפילו נטלו דברים למכירה. הגניבות היו דבר שבשיגרה. אחת מדאגות ההנהלה היהודית היתה שחרור הנתפסים עם "סחורה".

ניהול המחנה היה בידי הצבא הגרמני ומנהלו היה פלייש־האואר. ל"קומנדאנט" המחנה מונה תחילה מנץ ואחר־כך פלדפבל באביץ, שהתייחס לעובדים היהודים, ובעיקר לילדים, באכזריות. הוא הטיל עליהם עבודות־פרך נוספות — לכרות עצים ולחפור חפירות. עוזריו היו מנהל הסדנאות קאנדיט, הפקיד וילי ומנהל המתפרה מאייר, שהענישו בעצמם את ה"עבריינים" היהודים במלקות ולא היו מעוניינים בהתערבות ה־ס.ס. במחנה ביקר גם גקה, מפקד מחנה־הריכוז שקם במקום גיטו קובנה.

לקראת חיסול המחנה פורסמו תקנות חדשות על יציאה לעבודה (היו אנשים שעבדו במחלקות המרוחקות מהמחנה, כגון בסניף "גוברניה", במסגריה ובמכבסה). פורסם תקנון חדש על הפרדה בין יהודים ללא־יהודים. ב־8 ביולי 1944 הוכרז מצב חירום. המחנה נסגר, וכל היוצא בלי רשות, או שאפילו התקרב לגדר־התיל, נורה במקום. בכל זאת הצליחו עשרות אנשים להימלט, ביניהם גם ילדים. ירושלמי מתאר: "ביום הראשון, ב־9 בחודש, לא יצאנו כבר לעבודה. ביום השני, ב־10 ביולי, הורשינו לצאת לעבודה. בבוקר השכם עמדנו מחוץ למחנה, על המגרש בין המחנה והסדנאות, מסודרים לפי המקצועות בשורות, וחיכינו לבואו של המפקח באביץ. הוא צריך היה להיראות כל רגע. ופתאום נראו שני ילדים — ילדתו של נחמן דייטש בת ה־7, והילד רוטשטיין בן השלוש. הם החזיקו זה בזו בידיים. כשהגיעו לאמצע המגרש עמדו מלכת והסתכלו נבוכים אל כל העברים, כאילו שאלו: אנה נלך? מאחורי שער מחנה־הרוסים עמדה אשה ורמזה להם שיתקרבו אליה. הילדים הביטו חליפות פעם אל אמותיהם, שעמדו בשורות, ופעם אל האשה הזרה ופקפקו: הללכת חזרה או לפנים? המחנה ריכז את כל תשומת־ליבו אל הילדים, לבות כולם דפקו, עיני כולם התחננו אל הילדים: ילכו להם כבר אל האשה, יספיקו להגיע אליה עד שבאביץ יבוא. הרגעים המעטים שהילדים עמדו מלכת, נמשכו כנצח. סוף־כל־סוף זזו הילדים והתחילו ללכת — אל האשה. אוטומטית, כעל פי צו הפנו כולם את מבטיהם לעבר השני, ממנו צריך היה באביץ לבוא... הנשימות נעצרו עד שהגיעו אל האשה. זו עטפה את שניהם בידיה ונעלמה אתם בין צריפי מחנה־הרוסים. כל העומדים נשמו לרווחה. ברגע זה נקרע מן השורות אבי הילד רוטשטיין, חטף את ילדו השני מידי אמו, קפץ על גדר־התיל וברח אל צריפי הרוסים. קפיצתו ובריחתו היו כל כך פתאומיים, עד שאנחנו לא הרגשנו בבאביץ, שהלך והתקרב אלינו... אבל באביץ לא הרגיש בכל הנעשה, ואנחנו הנידונים להגירה ולמוות, ודאי היינו ברגע זה מאושרים. את התמונה הזאת לא אשכח לעולם".[46]

ב־11 ביולי 1944 הודיעו על החזרתם של העובדים היהודים אל הגיטו, לשם שילוחם עם כל יהודי שאוולי לגרמניה.

מחנות־חוץ

באפריל 1944 הועבר מחנה יאנישוק מפיקוד לטביה לפיקודו של מחנה שאוולי. במחנה חיו 482 איש, רובם נשים, זקנים וילדים, שמוצאם מבילורוסיה (סמארגון). הם היו כפופים למשרד O.T. (הגרמני). הקשר עם שאוולי נוצר אך בינואר 1944. אנשי שאוולי שלחו להם בגדים, נעליים ומזון, והחולים הובאו לבית־החולים בגיטו. חלק מהם פוזרו בין מחנות־העבודה של שאוולי.

כאשר קיבל גיאורג פאריזר פקודה להעמיד 50 איש ל"עבודת חוץ" — אחרי בריחת אנשי היחידה שעסקו בשריפת הגופות ב"פורט ה־9" בקובנה — נטל ממחנה יאנישוק את 50 העובדים הדרושים.[47] המחנה ביאנישוק חוסל עם כל המחנות בליטא ואנשיו הועברו לגרמניה עם אנשי שאוולי.

במאי 1944 נשלחו 250 מהעובדים היהודים בשדה־התעופה ליד שאוולי למקום־עבודה חדש — שדה־התעופה של פוניבז'. בשדה־תעופה זה עבדו יהודים שהובאו ממחנות שבלטביה ובאסטוניה. הם הגיעו לשם בשעתם ממקומות מרוחקים — מגיטאות ריגה, וילנה, קובנה ואחרים. מחנה פוניבז' היה שלוחה של מחנה־העבודה שאוולי וממנו קיבל את מזונותיו. הקשר בין המחנה הראשי שאוולי למחנה פוניבז' היה באמצעות המכוניות, שהביאו מזון ומפעם לפעם גם חבילות נוספות לבני שאוולי. "שאוולאים עוד יכלו לשאת את העול, כי הם היו יותר שבעים ויותר חזקים, לבושם לא רע ועוד קצת קיבלו חבילות משאוולי".[48] בפוניבז' הם נתקלו ביהודים שעל סף הכליון, שכוחותיהם אפסו מפאת חוסר מזון, לבושים בגדי 'קאצטניקים'. גם אנשי מחנה זה הועברו ביולי לשאוולי ומשם שולחו לגרמניה.

בסכמנו את פעילותו של משרד־העבודה מן הראוי לציין, כי הודות לשיתוף־פעולה בין הנציגות ועובדי משרד־העבודה, הושגו הקלות אצל הגרמנים, שראו ביהודים כוח־עבודה חיוני. היהודים שמרו על ערכים מוסריים ועל רגש סולידריות. הנציגות הצליחה להטיל על כל אדם עבודה, שבדרך כלל היתה לפי כוחו. במחנות־העבודה הוסדרו החיים הפנימיים והועמדה בראשם הנהלה יהודית שהיתה תחת השגחה מתמדת של הנציגות. העיקרון המנחה את הנציגות בתחום העבודה היה טובת הכלל, לפי תפיסתה. אמנם קרה שהנציגות לא הצליחה לממש עיקרון זה, אולם מקרים של ניצול לרעה לשם טובות הנאה אישיות היו נדירים.

פעילות הנציגות בתחום עבודות־הכפיה של יהודי הגיטו עזרה להם להחזיק מעמד עד יולי 1944.

הערות

1. פנקס, עמ' 178.
2. עדותו של ח. ז'ילינסקי; מדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו מס. 4(99).
3. פנקס, עמ' 80.
4. פנקס, עמ' 174.
5. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 149.
6. המסמך לפי פנקס, עמ' 109.
7. חלוץ תעשיית העורות בליטא, חיים פרנקל, התחיל מבית מלאכה ב־1879, שנהפך לאחד מבתי־החרושת לעורות הידועים ברוסיה הצארית ובאירופה כולה. על ח. פרנקל — זכרונותיו של בנו ב"ליטע", בוך 1 עמ' 942—970.
8. פנקס, עמ' 109.
9. לפי הפקודה "פועלים יהודיים מתקבלים בבתי־חרושת רק ברשיון ה'גביטסקומיסאר'. בית־החרושת 'באטאס' זקוק לתפרים ולסנדלרים יהודים, אבל אלה אינם מתקבלים" — פנקס, עמ' 62.
10. ליטע, בוך 1, עמ' 1171; גם עדותו של חיים עופר, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 6(99).
11. פנקס, עמ' 200—201.
12. פנקס, עמ' 202.
13. על וונצלאוסקייטה ראה להלן.
14. פנקס, עמ' 182.
15. פנקס, עמ' 191.
16. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 50.
17. פנקס, עמ' 272.
18. עדותו של ש. שפירא, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו מס' 73(12).
19. על לזר ראה להלן.
20. פנקס, עמ' 84.
21. פנקס, עמ' 84.
22. פנקס, עמ' 79.
23. לא מפורט שם המשפחה.
24. פנקס, עמ' 94.
25. פנקס, עמ' 121—122; "במינהלה היהודית היו גם יחזקאל לנדאו ויעקב גולדין, אשר סירבו לעזור לאחרים. גולדין, על אף היותו תושב המקום ובעל קשרים עם השמירה והליטאים בכלל, לא עזר לאחרים" — ירושלמי, כתב־יד, עמ' 105.
26. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 104—105.
27. פנקס, עמ' 135.
28. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 143.
29. עדותו של ש. שפירא על המחתרת בבאצ'יונאי ראה מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 73(12).
30. פנקס, עמ' 202—203.
31. פנקס, עמ' 274.
32. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 119—120. שם הובאה עדותו של חיים בונדר: "יוהן היה 'מבטיח' ליהודים שלא ישארו בחיים אחרי הזמן הזה".
33. עדותם של הלל קצ'ובה ומוטק ברום — מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 8(95).
34. על יחסה של הנציגות לשביתה שפרצה במחנה לינקאיצ'יאי ראה לעיל.
35. שליט, עמ' 230. קבוצת יהודים משאוולי היכתה קשות, אחר השחרור, את גדנסקי, ששירת בתור קאפו במחנה־ריכוז בגרמניה.
36. עדותם של הלל קצ'ובה ומוטק ברום, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 8(99); גם פנקס, עמ' 354.
37. על תכניות המחתרת בלינקאיצ'יאי ראה להלן.
38. עדויות שולמית גורדון־קצ'ובה ומוטק ברום.
39. עדותו של אולשוונג ("יד ושם", 1605/1487).
40. מכתבו של סגלוב מובא בפנקס, עמ' 290.
41. עדותו של ד. שילנסקי, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 58(12).
42. השומר האוקראיני השתתף ברצח יהודי סלונים שבבילורוסיה ואמר: "15,000 יהודים על מצפוני. יהיו עוד אחדים" — פנקס, עמ' 288.
43. על מקומות־סתר בדאוגאל — עדותו של ח. עופר, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' ק—281.
44. על בריחה מדאוגאל ראה להלן.
45. פנקס, עמ' 324.
46. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 217. הנמלטים הגיעו העירה, אבל שם הסגירים ליטאי לידי המשטרה. רוטשטיין והילד הצליחו לברוח בעד החלון. ילדים אחרים חזרו למחנה.
47. על המקרה, כאשר נלקחו אנשים ממחנה ביאנישוק לשריפת גופות בקובנה — בפנקס, נספח על יאנישוק, עמ' 403.
48. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 212.

ילדים

תושבי הגיטו חרדו יומם ולילה לגורל ילדיהם משוללי הילדות.

בגיטו שאוולי היו כ־1000 ילדים בגיל בית־הספר (בני 6 עד 18). כל הילדים מגיל 15 הועסקו בעבודות עם המבוגרים, ואילו הצעירים מהם נשארו בגיטו.

בראשית היה עדיין בית־יתומים בגיטו. הנציגות תכננה את חלוקת 40 ילדי בית־היתומים בין משפחות שונות, אולם הגרמנים הקדימוהו ושילחום למוות. לאחר רצח כל ילדי בית־היתומים עם מחנכיהם, בספטמבר 1941, ניתנה ליתר הילדים ארכת־חיים עד ל"אקציה" האיומה ב־5.11.1943.

בית־הספר בגיטו פעל באורח לא־סדיר בחורף 1941/42 ובקיץ 1943. "אחרי כל הפורענויות, כשהחיים בגיטו רגעו לזמן־מה, החליטו המורים יחד עם הנציגות לפתוח בגיטו בית־ספר יסודי. התנאים לא היו נוחים, אפילו לתושבי הגיטו למודי הסבל, ובכל זאת הקימו את בית־הספר בשמחה... מבחינה משפטית התבססה הנציגות על רשיון שקיבלה מסטאנקוס לפתוח בית־ספר. מאוחר יותר אושרו המורים על־ידי משרד־העבודה".[1]

יוזמת ארגון בית־הספר באה ממורים אחדים ולא בהתאם להוראות הנציגות. ההורים היו מאושרים להשאיר את ילדיהם תחת השגחת המורים, מה עוד שהודות למאמציהם של כמה פעילים סודרו ארוחות־בוקר ללא תשלום; נוסף להוראה, השגיחו המורים על נקיון הילדים, רחצה ותספורת. בענין זה נעזרו רבות במתנדבים כמו גב' שרה ז'ילינסקי, אשר בישלה לילדים ממצרכיה ודאגה לנקיונם.[2]

הילדים בגיטו הוכיחו כושר־סבל מופלא. הם עזרו להורים בבית, ולעתים העבירו "שלל" בעד השער בצאתם עם הוריהם לעבודה.

למרות ה״אקציות״ עדיין נותר בגיטו מספר לא־מבוטל של מורים. לפני המלחמה היו המורים מנכבדי העיר ופעילים בציבור. גם בגיטו לא נפגעה סמכותם, אף כי התלמידים היו לא פעם עדים להכאת מוריהם בידי הגרמנים.

מורים ומחנכים כאהרון פרנק, יהושע גרינברג ואהרון פונק, עבדו בגיטו בעבודות שלא היו קשורות לפעילות חינוכית. אולם אחרים, כגון הזוג צבי ורבקה פורמן, קאסין, הדסה לוין, אסתר וייס, חיים מריאמפולסקי, זקס, ומזכיר הנציגות אליעזר ירושלמי, עשו מאמצים לקיום בית־הספר בגיטו. אלה פעלו רבות לארגון בית־הספר וארגון הילדים ל״משטרת ילדים״, שתפקידה היה לפקח על הגינות ועל נקיון הגיטו. בגיטו היו 35 מורים, ונוסף על הנזכרים לעיל עבדו בהוראה: אליעזר גולדשטיין, משה שוב, אפרים קפלן, ישראל זילברשטיין, ד״ר ליאון למפרט ואשתו, רבקה הופנברג ועוד. מורים אחדים עסקו בפעילות חינוכית מתמדת.

בתקופה הראשונה לקיום בית־הספר לא היו חדרי־כיתות מיוחדים. הילדים למדו בדירות פרטיות בקבוצות של 7—9 תלמידים. אחר־כך הוקצה חדר באיזור טראקו, במרפסת ששימשה גם בית־כנסת. לאחר תפילת־שחרית תפסו הילדים את מקומות המתפללים. באיזור קאווקאז הוקצה ״בית הטהרה״ כמיבנה לבית־הספר, אולם עד מהרה נהפך לבית־חולים והילדים למדו בבית־הכנסת של האיזור. המורים עצמם הכינו את המחברות, הספרים ומכשירי־הכתיבה — הצטיין בכך המורה פורמן, אשר סרק את כל עליות־הגג, המחסנים והמרתפים, בחיפוש אחר חמרים מתאימים למחברות, ספרים ועפרונות.[3] למרות ההתחלה המוצלחת, נסגרו בתי־הספר — תחילה באיזור קאווקאז ולאחר מכן גם בטראקו — בשל חובת העבודה הכללית ולאחר שהמורים הוכרזו כ״אנשים בלתי פרודוקטיביים״ ושוייכו לקטיגוריה של פועלים שחורים. מאידך גיסא, התרחקו מורים מסויימים ממקצוע ההוראה, מחשש הסכנות הכרוכות בו, ולא שבו עוד לפעילות החינוכית גם כשהיתה להם אפשרות לכך.

ב־15.6.1943 נפתחו בתי־הספר מחדש: כ־100 ילדים למדו באיזור טראקו וכ־250 באיזור קאווקאז. אולם גזירת ה״קסירקוט״ הביאה שוב לסגירת בתיה״ס, עד אשר ב־5.11.43 שולחו הילדים אל המוות.

רעיון בית־הספר נולד מיד עם הכניסה לגיטו. למנהלו נתמנה אליעזר ירושלמי. עזרת הנציגות התבטאה בהקצאת חדרים, באספקת חמרי־הסקה, ובעיקר בשחרור חלק מהמורים מעבודת־כפיה.

ראוי לציין, כי המורים קיבלו עזרה מכל תושבי הגיטו. עמם עבדו נשים מתנדבות, אשר ארגנו קבוצות ילדים, כמו הגב׳ ט. הירשוביץ.

על חשיבות בית־הספר בתנאי הגיטו כותב ירושלמי: ״בית־הספר הכניס אור וחיים בכל הגיטו; היה הדבר כאילו ניתן טעם בחיים. הורים ליוו בשמחה את ילדיהם ללימודים וסידרו בשבילם מקום. אף אנשים אדישים התעניינו עתה בבית־הספר; לגביהם היה הוא כעין אות של זמנים שלווים וסימן של יציבות. הילדים עצמם מעולם לא למדו בחשק רב כל־כך כבעת הזאת״.[4] הילדים היו מאושרים מהקמת בית־הספר, ולמדו בשקידה מיוחדת למרות המחסור בספרי־לימוד, הרעב והקור. בתקופה בה לא היה בית־ספר, היו הילדים מאורגנים ב״משטרת הילדים״ ו״משטרת גנים״ שהוקמה ב־5.8.42.[5] הילדים, בדומה ליתר תושבי הגיטו, התייחסו ברצינות רבה לחובותיהם. במסגרת ״משטרת הגנים״ ארגנו גידול ירקות בהיקף גדול בגיטו.

מרבית הילדים חיו עם משפחותיהם. מעטים מהם היו יתומים שאיבדו את הוריהם בזמן ה״אקציות״ ההמוניות הראשונות. היתומים היו בחסותו של אהרן שלומוביץ, האחראי לעבודה סוציאלית. מעשה באחד היתומים ושמו משה׳לה: ״משה׳לה היה עזוב בגיטו, לא טיפלה בו יד מלטפת, היה בודד לנפשו, לן באשר מצא ואם לא מצא מקום לן בחוץ. רק שלומוביץ טיפל בו והמציא לו לפעמים בגד, נעליים או סידר לו מזונות חמים. יצא תכופות דרך התיל, חזר על הפתחים והכניס אל הגיטו מכל טוב. את שללו חילק עם הילדים ונשאר שוב רעב״.[6] אותו משה׳לה אסף ילדים אחדים בשעת ה״אקציה״ של הילדים, החביאם וכך הצילם ממוות. אחר־כך עבד במחסני הביגוד הצבאי ועם האחרים נשלח לגרמניה. בשטוטהוף אבדו עקבותיו.

תושבי הגיטו דאגו לפת־לחם ליתומים, והשתדלו ליצור למענם מסגרות משפחתיות. שליט מתאר בספרו את המקרה של חיים ואריים מפליטי טלז, אשר הוחלט לסדר לו מקום אצל משפחה מקומית, ולא להענישו על זיוף תלוש־הלחם.[7] אחת הנשים, שרה רון־לוי, מספרת על היתום אברהמ׳לה: ״בבית־החרושת למברשות היה ילד ששמו אברהמ׳לה. אברהמ׳לה זה ברח ממקום ההריגה. הכדור פגע בו באופן שטחי. כשההרג נגמר באותו מקום, יצא והוציא את הקליע מהעור והחזיקו בתור קמיע. הוא בא באיזו שהיא צורה לגיטו. אברהמ׳לה היה ילד בן 9 או 10. לקח אותו תחת חסותו אדם מבוגר, שעבד בבית־המלאכה למברשות. הוא היה יושב אתו ומדבר אתו ומלמד אותו, וכל זה בזמן שהוא היה מסרק את השיער בשביל עיבוד המברשות האלה״.[8]

היחס אל הילדים בגיטו היה כאל אנשים מבוגרים. הם שותפו בכל הבעיות, וידעו על הסכנות האורבות להם. הילדים השתדלו לא להתבלט לעיני הגרמנים שביקרו בגיטו ולא למשוך את תשומת־לבם. ירושלמי מתאר מקרה טראגי עם שלוש ילדות, פליטות ממםל, אשר מצאו חן בעיני איש הס.ס. פורסטר, שהביא להן ממתקים ומתנות, ושלחן ראשונות למוות ב״אקציה״ של הילדים.[9]

על אף הכל נשמע לעתים קרובות צחוק ילדים ברחובות הגיטו. הילדים עסקו בספורט וטיולים — מקום הטיולים היחיד שימש בית־הקברות היהודי הישן. הם חיברו פזמונים, חידות ועוד.

היו בגיטו מקרים רבים של הקרבה עצמית למען ילדים. ב״אקציה״ של הילדים, בחרו אמהות רבות ללכת יחד עם ילדיהן. היו אמהות שהסתירו תינוקות במיטותיהן ואחדים נחנקו. כמה ילדים ניצלו במרתפים ובעליות־גג. מקומות־מסתור לא הוכנו מראש, שכן בבנייני הגיטו הישנים והרעועים לא היתה אפשרות לחפור מחבואים.

רק כמאתיים ילדים, שהוריהם החביאום, ניצלו ב״אקציה״ הגדולה של הילדים. לאחר ה״אקציה״ הוצאו מהגיטו רבים מהילדים ששרדו בחיים, אולם גם לאחר שנמצאו במקלט בטוח יחסית, לא נרגעו ההורים.

מופלא סיפורה של משפחת יצחק ומאשה לשצ׳ינסקי, אשר

בנם נולד ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה. הילד גדל ככל ילדי הגיטו בתחושת סכנה וחרדה, ולמד להסתתר עם הופעת הגרמנים. ביום ה״אקציה״ לא יצאו הוריו לעבודה. הם הסתתרו במרתף בהחלטה להרוג את הגרמני או האוקראיני שיבוא לקחתם — בחינת תמות נפשי עם פלשתים. הם לא נתגלו, אולם לא יכלו להשאיר את הילד בגיטו אחרי ה״אקציה״. ״קשה היה להם לפגוש את מבט ההורים השכולים, כאילו הם בושו בילדם החי, ה׳יוצא דופן׳״.[10] בני הזוג לשצ׳ינסקי החליטו לברוח ליער, למרות הרעב והחורף הקשה. זמן־מה הסתתרו ביער, אך מחשש לבריאותו של הילד מסרוהו למשפחה ליטאית, ואילו הם עצמם חזרו לגיטו. אולם בהיוודע להם כי מקום מחבואו של הילד אינו בטוח, העבירוהו לידי אשה ליטאית שניאותה להסתירו תמורת סכום כסף ניכר. בני־הזוג נתנו לה את כל חסכונותיהם וגם הנציגות סייעה להם בכסף. למרות הסכנה שבדבר הוסיף האב לבקר את בנו, לעתים מחופש במדים גרמניים, ואפילו הילד לא הכירו. האב הזהיר את שכניה של האשה הליטאית לבל יגלו לשלטונות על הילד היהודי. לפני חיסול הגיטו הצליחו ההורים לברוח מהגיטו וכך ניצלו משילוח לגרמניה.

ההקרבה העצמית של הילדים למען ההורים לא נפלה מזו של ההורים למען ילדיהם. הקשר להורים גרם שרבים מן הבנים סירבו לברוח בראשית המלחמה ולהשאיר מאחוריהם הורים מזדקנים. צעירים וצעירות רבים סירבו לסכן את חיי ההורים מחשש שאלה ייענשו על בריחת ילדיהם מן הגיטו.

הערות

1. פנקס, עמ׳ 51.
2. על גב׳ ז׳ילינסקי — עדותה של שרה רון־לוי — מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 1(99).
3. שליט, עמ׳ 88.
4. פנקס, עמ׳ 51.
5. ״5 באוגוסט 42. היום הוקם ארגון ילדים ובראשו הועמדו ילדים בלבד. תפקידם להשגיח על הגינות ועל גני־הפרי שבגיטו וכמו־כן על נקיון הגיטו. על־יד הארגון הוקם בית־דין של ילדים ואליו סופח גם המורה א. פרנק״ — פנקס, עמ׳ 97.
6. ירושלמי, כתב־יד, עמ׳ 176.
7. על משפטו של ח. ואררייס ראה לעיל.
8. עדותה של שרה רון־לוי — 1(99).
9. על מקרה של שלוש ילדות ממומל מסופר בכמה מקומות על־ידי ירושלמי: בספרו ״ילדי השואה״ עמ׳ ע״ד—ע״ו; ב״אין גאנג״, 8.10.1947, תחת הכותרת ״ידיד הילדים״ (במרכאות).
10. ק. חנה, ״מקורותיו של ילד יהודי״, ״דבר הפועלת״, מס׳ 5—6, 26.6.1946, עמ׳ 72—73. ראה גם עדותו של לשצ׳ינסקי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 12(12).

חברה

תושבי הגיטו התחלקו לקבוצות בהתאם למקום העבודה, מקום מגורים, השתייכות למחתרת וכדומה. היו קיבוצי עובדים כגון פועלי בית־החרושת למברשות, אשר השיגו מצרכים נוספים על פי הסכם עם הליטאים. האנשים שמרו על הגינות בחלוקת ה״שלל״, מתוך אמון הדדי מלא.[1] ציבור זה פעל בראשותו של המורה אהרון פונק. פונק נטל על עצמו את התפקיד של סידור העניינים הפינאנסיים וניהול המו״מ עם הספקים הלי־טאיים. כאשר נתפסה אחת הספקיות הליטאיות וגילתה את שמו, עונה פונק במשטרה.

בגיטו לא היה פער כלכלי גדול בין התושבים, אף כי הפליטים מן העיירות הסמוכות ומפולין היו במצב קשה יותר מן הוותיקים בשל חוסר קשרים עם התושבים הליטאיים.

במחתרת שבגיטו היו התנגשויות בין רצון לפעילות אקטיבית שהיה חזק יותר בקרב הפליטים מאשר בקרב יהודי שאוולי. הפליטים מפולין היו רובם אנשים בודדים, ללא עול משפחתי, וטענו כנגד המנטאליות של ה״ליטוואקים״: זהירות יתר, איטיות, חוסר החלטיות. ואולם בפני סכנת מוות, ובמאבק על הקיום, היו הכל שווים. הכל עשו מאמצים להישאר בחיים בכל מחיר, והתנאים טשטשו בדרך כלל את ההבדלים.

בגיטו נפוץ המושג ״לַבְרן״ (״לאבערן״ ביידיש: לקחת). התושבים גנבו כדי להציל את נפשם, כי רעבו, וכדי להביא פת־לחם נוספת לילדיהם. הם ״סחבו״ בגד או נעליים, לעתים כדי להתחלק בהם עם שכניהם. היהודים לא ראו פשע ב״סחיבה״ מגרמנים במקום־עבודה, בעיקר במחסני ה.פ.מ. ״מאייסטאס״, הרכבת וכדומה. כיצד הושג מלח? — באמצעות ״קאַלאָנע לאבער די דרוסקע״ (״קבוצה שלוקחת את המלח״). כך הושגו שמן, חמאה, בשר, ביצים, שקים לבד להלבשה, תרופות, עורות, נעליים, מצנחים, שמיכות, משקאות, מסמרים, מכשירים, נפט ועוד. שליט כותב: ״׳לאבערן׳ לא היה טריפה, אלא להיפך, במידה מסויימת היה מקור לגאווה, לרגש נקמה: הגרמנים אינם משלמים לנו תמורת העבודה, הבה ונשלם לעצמנו — אמרו היהודים״.[2] המשטרה היהודית והנציגות לא הענישו בשל ״לאבערן״ — רבים מדי היו מעורבים בכך, והאנשים עשו זאת כדי להציל את חייהם.

אולם בגיטו היו גם מקרי גניבה מרכוש הכלל, אשר נענשו וגונו. כך נתגלה מקרה של גניבת לבנים מבית־החולים של הגיטו (האשמה נמצאה וכעונש נשלחה לעבודה במחנה־הכבול). היו גם שניצלו את ה״לאבערן״ לשם רווח. אחדים סיכנו חייהם (זכורה לטובה אסתר־ראַכע, אשר בנעליים כבדות, עטופה בסודר גדול, היתה מביאה דברי־מאכל מן הכפר, תוך סכנה להיתפס על־ידי המשמר[3]), ואילו אחרים עשו זאת כדי להתהולל ולהשתכר. אלה לא עסקו ב״שנוריטה״ בכפרים.

הספסרים לא עסקו בקטנות, אלא השיגו מצרכים בכמויות גדולות. ב־30.11.42 ניסתה קבוצת ספסרים להכניס למחנה עגלה מלאה עם מזון. אולם אחד מהם הלשין בפני הליטאים על ה״הברחה״ ורק במאמץ רב הצליחו להשתיק את הענין

והמצרכים הועברו לבית־החולים של הגיטו. המארגן הראשי, נ.פ., ריצה את עונשו בגיטו, ואילו האחרים נענשו על־ידי הנציגות.

לעתים קרה שהספסרים קשרו קשרים עם המשטרה הלי־טאית, והיו למלשינים. "מוסרים יהודים פרופסיונאליים לא היו בשאוולי — מצבו הכלכלי של הגיטו לא היה כה נואש, והעזרה הסוציאלית היתה מרובה. אך יוצא מן הכלל נמצא גם כאן".[4] הגורל לא היטיב עמם בדרך כלל. ההתרפסות לפני הגרמנים לא הצילה את חייהם.[5]

נזק רב גרמו גם אלה שהשתדלו יתר על המידה במילוי תפקידם, אנשים אשר רצו להבטיח את קיומם בהתנהגות אכזרית כלפי אחיהם. היו גם "צעקנים" בגיטו, אשר השתמשו בכוח האגרוף. מוסדות הגיטו נקטו נגדם צעדי־ענישה שונים — החל בדיון בבית־הדין וכלה באמצעים מינהליים, כגון העברה לעבודות קשות יותר. להלן דוגמה: "9 באוגוסט 1943... אתמול נידון ענין ה.א. בנציגות... הפועלים האשימו אותו בהשפלת כבוד הפועלים היהודים וכבוד משרד־העבודה היהודי... הנצי־גות בדקה את כל טענותיו וטענות חבריו ובאה לידי מסקנה, שהוא ראוי לעונש על התנהגותו. ברם, מכיוון שהענין נדון בפעם הראשונה, ומכיוון שסילוקו ממקום עבודתו עלול לעורר את ההנהלה הגרמנית נגד משרד־העבודה היהודי — החליטה הנציגות לנזוף בו באופן חמור ולהתרות בו, שאם תישנינה התפרצויותיו, ייענש באופן חמור יותר".[6]

ראוי לציין, כי בתחילת המלחמה היו האנשים פחות נכונים לעזור מאשר בתקופה מאוחרת יותר. האנוכיות בלטה ביחוד בתהליך השגת מסמכי־החסות לשם כניסה לגיטו. היה גם מקרה שנדרשו דמי־תיווך תמורת השגת התעודה. אולם אחר־כך נעלמו בגיטו תופעות אלה, אף כי ידוע על כמה מקרים חמורים, בפרט מצד אנשי "העולם התחתון", שזעזעו את התושבים:

"14 במארס 1943. נוספו גם מחלוקות פנימיות על כל הצרות שיהודי הגיטו צריכים לסבול. ה"דריבלן" היתה לתופעה מיוחדת. במעשה זה תופסים בריונים יהודי־"יאלד", שהוא על פי רוב אדם משכיל, מטלטלים ומענים אותו עד כלות כוחותיו... הבריונים המהדרין נוהגים לזרוק את הקרבנות מקרון הרכבת הקטנה בהיותה במלוא מהלכה. לבסוף הגיע הקץ גם לזה. אחד הנפגעים פנה לבית־המשפט... שלושת הפעילים הראשיים ישבו על ספסל הנאשמים".[7] הם נענשו בשלושה לילות מאסר ויום ראשון אחד כדי לא לפגוע בעבודה. הם הוזהרו כי יהיה צורך לעקרם מן הגיטו אם יחזרו על מעשים דומים.

ב־13 במאי 1942, בשעת מחסור בלחם בגיטו, רשם בעל הפנקס: "בגיטו השתררה דמוראליזציה כבשעת החורבן. אנשים מוכנים לטרוף את קרוביהם למען קיבתם".[8] אולם ברוב המקרים ניסו התושבים לעזור זה לזה ככל האפשר. אורגן מטבח משותף (ברובע קאווקאז עבד במטבח אברהם בירגר, ובטראקו — שלומוביץ). מלבד עזרה מאורגנת ביוזמת הנציגות היתה גם עזרה ספונטנית, בהתנדבות, מיוזמה אישית. כך הציב לעצמו ארצ׳יק קרופניק מטרה להציל חיי אדם, ללא כל תמורה למעשיו. הוא עצמו איבד את יקיריו ב"אקציות" הראשונות. בגיטו שימש עגלון וברשותו היה הסוס היחיד בגיטו. בהביאו מצרכים מהעיר לקואופרטיבים מצא דרכים להבריח מצרכים שרכש בכספו ואשר נועדו לנזקקים ביותר בגיטו. ארצ׳יק גם אירגן איסוף כסף ובגדים למען יהודים שהסתתרו בכפרים. הוא היה יליד וילנה, אדם אדוק מאד, והסתיר תשמישי־קדושה שהציל. ארצ׳יק הצליח לחזות ביום השחרור. לאחר המלחמה השתקע בארה"ב ואחר־כך עלה לישראל.

גם מנדל רובינשטיין הצטיין במעשי חסד, וסייע לרבים — ביחוד בכסף. עזרתו ניתנה בסתר כדי שלא לבייש את המקבל. את מרבית חסכונותיו — פרי ניהולו של בית־החרושת לצבעים לפני המלחמה — חילק בין נזקקים. רובינשטיין עצמו עבד במעבדה הכימית של הגיטו, ושימש שופט בבית־הדין של הגיטו. אדם בעל לב חם היה וביקש את האנשים שנזקקו באופן מיוחד לעזרתו — אינטליגנטים ותלמידי חכמים.[9] רובינשטיין ניצל ועלה לאחר המלחמה לישראל.

צעיר ושמו א. גיטלבנד, שנשאר בודד בגיטו, סייע למשפחה שהכניס לחדרו ואף קיבל על עצמו אחריות למעשה שלא עשה, כדי להציל את אבי המשפחה אשר הואשם במכירת נרות לגויים לחג המולד. הוא נכלא, אך הצליח לפדות את עצמו.[10] בגיטו רבו המקרים, שאנשים מסרו את חסכונותיהם כדי להציל אחרים ומסרו לנזקקים את מלבושם ביחוד בשעת הכנות לבריחה מהגיטו.[11]

הערות

1. על האחווה בבית־החרושת למברשות — מזכרונותיו של שלמה שימשר "אין בערשטל פאבריק פון שאוולער געטא" — מכתב פרטי ללביא (ליבוביץ).
2. שליט, עמ׳ 62.
3. על דמותה של אסתר־ראָכע (רחל) — לפי זכרונותיה של גב׳ קפלן.
4. ירושלמי, כתב־יד, עמ׳ 95.
5. אחד מאלה היה נ.פ., אשר נטר טינה לנציגות שלא איפשרה לו לפעול ככל העולה על רוחו: "בשיחה סיפר נ.פ. למשגיח הגרמני כי לחם, קמח וכל המיצרכים האחרים ניתנים לקנייה בגיטו באופן חפשי... הנציגות מכניסה לעצמה מצרכי־מזון שונים ולקהל הרחב אינה נותנת להכניס דבר... כפי שמתברר היה נ.פ. מרגל בכל משטר, החל ממשטר סמטונה ועד היום. 'לוחם' היה אצל הבולשוויקים ומזמן עבודתו בשדה־התעופה עלה במעמדו אצל הגרמנים. שם נעשה לפועל ראשי. הוא התקרב לגרמנים בסרסרו להם נערות יהודיות" (פנקס, עמ׳ 170—171).
6. פנקס, עמ׳ 263.
7. פנקס, עמ׳ 182—183.
8. פנקס, עמ׳ 78.
9. ירושלמי כותב על מ. רובינשטיין: "אשתי חלתה במחלה קשה ובבית לא היה מחוץ למנה הזעומה כל לחם... בלב היה מר, והידיים רפו — לא היה העוז לבקש ממישהו ולא היה גם רצון לחיות — בין כך אנו נדונו לאבדון. מאי־שהוא נודע הדבר למ. רובינשטיין והוא היה אז בגיטו טראקו. היה טורח וממציא כל צרכי־אוכל יקרים ומכניס בשקט, מבלי שידעתי אני, והיה משאיל קמח לבן, ביצים, חמאה — מצרכים שהיו יקרים מאד בגיטו. וכך היה עושה ימים רבים, עד שהקים את אשתי על רגליה" — כתב־יד, עמ׳ 101.
10. זכרונותיו של א. גיטלבנד (מכתב פרטי).
11. קפלן עבד בבית־החרושת לעורות והשיג תרופות למורה החולה הדסה לוין (מזכרונותיו של קפלן).

דת

המנהיגות הדתית של הקהילה חוסלה בימים הראשונים של המלחמה,[1] אולם שומרי דת ומסורת בשאוולי הוסיפו לשמור על המצוות על אף ההגבלות והאיסורים ותוך סכנת נפשות — כל עוד התקיים הגיטו.

הנציגות הקצתה מקומות לבתי־הכנסת, שכן ביה״כ הגדול בשאוולי ובתי־תפילה אחרים הוצאו מתחום הגיטו. כבר בימים הראשונים למלחמה חיללו הפורעים הליטאים את קודשי היהודים וביזו אותם: קרעו ספרי־תורה וספרי־קודש, שרפום או השליכום לביוב. בימים ההם מצאו שומרי מצוות, וביחוד תלמידי הישיבות, את העוז לפרוץ לבית־הכנסת המחולל ולהציל ככל שניתן. חלק מתשמישי־הקדושה הוחבאו במקום וחלק חולקו בין אנשי אמונה. אחר־כך הועבר חלק מהם לגיטו.

שני בתי־כנסת הוקמו בגיטו, אחד בכל רובע: אלה היו צריפים שהוסבו כבתי־מגורים. הם נהפכו למרכזי תפילות, מפגשים ולימודים. כן נוסדו חוגים ללימוד גמרא.

בליל כל־נדרי הראשון בגיטו בשנת תש״א (1941), כשרוב תושבי הגיטו שטחו תחינתם לפני הבורא, פרצו שוטרים ליטאים מזויינים לגיטו ובאיומים ומכות הוציאו 500 איש לעבודה בשדה־התעופה. היהודים לא ויתרו והנותרים המשיכו בתפילה במרתף.

בנסיבות קשות הוסיפו בעלי־אמונה בשאוולי לקיים את המסורת. כשהם רעבים ללחם שמרו על כשרות, בפסח אפו מצות ועל השבת שמרו ככל שניתן. אמנם, האנשים נאלצו לצאת לעבודה גם בשבת, אולם ככל האפשר השתדלו למלא את המיכסה יום לפני כן.[2] במחנות־עבודה היו מקובלים ערבי עונג־שבת. בדרך לעבודה התפללו יהודים שחרית. במחנה דאוגאל היה מטבח כשר.

בימי המלחמה ״היו בעיות בהלכה, איך לנהוג ביחס לעבודה האסורה מן התורה או מדרבנן. במצב של פיקוח־נפש — לא רק שמותר, זו מצווה לאכול כל מה שנותנים, אבל לא לשכוח את התורה״ — כך חשבו בחורי הישיבה, אבל נהגו לרעוב, בכל המקרים.[3]

שאוולי נותרה ללא רב. אולם היו שהצליחו להתקשר עם הרב הגאון אברהם־דובר כהנא־שפירא, רבה של קובנה, ופסקיו הגיעו מגיטו קובנה לשאוולי: בקשר ללחמניות שנילושו במי־פירות — בפסח, הגיעה הידיעה על היתרן על־ידי הרב לפסח של השנה השניה בגיטו.[4] גם נמסרה הוראתו שמותר להניח תפילין בשעת לילה לפני היציאה לעבודה.

קבוצת תלמידי־ישיבות לשעבר השתדלו להיות יחדיו. לא רק גורלם המר של כלל היהודים הוא שאיחדם, אלא גם הרצון להמשיך בלימוד תורה. הם קבעו עתים לתורה בצוותא, קיימו פגישות ושיחות עם אנשי־רוח, ספוגי תרבות יהודית מקורית, כגון זייגארניק, המורה י. גרינברג ואחרים. אמנם לא היו בגיטו אנשים בעלי שיעור־קומה בתחום ההלכה, אולם היו תלמידי־חכמים כגון ר׳ נח־מלכיאל רוזנטל מקונישין שליד ביאליסטוק, שאצלו היו מתאספים ללימודים; ר׳ חיים־לייב שסקין, שלעתים קרובות הרצה על שיטה מיוחדת משלו בלימוד הגמרא. כן התאספו אצל איש מצויין ולמדן, פנחס הופנברג. רבות עזרו לתלמידי־הישיבות שמואל־דוד ליבוביץ, אביו של יו״ר הנציגות מ. ליבוביץ; האחים יוסף סקרודנסקי ופסח שפרנסקי. מעיד הרב משה בן־פורת: ״עשינו לנו קביעות — כל יום היינו נפגשים יחד בלילה בביה״כ או בבית, כל יום מוכרחים ללמוד בצוותא. היינו מקדישים כמה רגעי מחשבה לבית, למשפחה, היינו לומדים קצת מוסר ואח״כ יושבים בדומיה, שלא נשכח ביתנו, משפחותינו. יחסית למדו הרבה מאד בגיטו״.[5]

אנשים דתיים דאגו גם לחינוך דתי של ילדי הגיטו ולימדו בהתנדבות ילדים שרצו בכך. היו כמה קבוצות ילדים שהתמידו בלימודי תורה — אחת המתנדבות היתה גב׳ ט. הירשוביץ.[6]

הציבור הלא־דתי נהג בהבנה כלפי אנשים דתיים. אנשים השתדלו לקלוט בחורים בודדים במשפחותיהם. יחס הנציגות לשומרי המסורת היה סובלני. הנציגות לא הענישה על העדרות מעבודה בשבת. בערב פסח תש״ג לא הרשו הגרמנים אפיית מצות, אך הנציגות התעלמה מכך.

שומרי המצוות בשאוולי היו מסורים לאמונתם גם במחנות־הריכוז בגרמניה.

הערות

1. על רצח המנהיגות הדתית, ראה לעיל.
2. עדותם של ט. הירשוביץ וח. עופר, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 6(99).
3. עדותו של הרב בן־פורת — מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 7(99).
4. כנ״ל.
5. כנ״ל.
6. כנ״ל.

שירה

המציאות האכזרית והמשפילה של הגיטו לא גרמה לתושביו לאבד את צלם אלהים. האנשים בגיטו שאוולי נשארו מאוחדים אל מול הסכנה. הרצון להחזיק מעמד למרות הכל, ולזכות לראות את הנצחון — איחד את הכל. ההשתתפות בצערם של שכנים, הרצון לנקום על הסבל הרב, על הרצח, ובעיקר האמונה בנצחון על האויב הנאצי — הולידו את שירת הגיטו, העלו משוררים עממיים.

הצעירה חנה חייטין־וינשטיין התגוררה עם אמה ואחותה

בחדרון קטן ברובע קאווקאז. ביום עבדה בבית"ר למברשות, ובלילה — כתבה את שיריה. את השירים הקריאה בפני חבריה לעבודה, והם נקלטו בהתלהבות על-ידי אנשי הגיטו כולם. היא חיברה שירים ליריים, שירי-לכת ומשלים. "כל השירים הם מסמך אמיתי אודות התקופה המזוועת, כשהרוצחים הנאציים יחד עם עוזריהם רצחו גברים, נשים וילדים יהודיים לאלפיהם בכל עריה ועיירותיה של ליטא. הבה לא נשכח ולא נרשה לשכוח את הקרבנות היהודיים החפים מפשע. זכור את אשר עשה לך עמלק".[1]

הנושא העיקרי של יצירתה הוא גורלה של האשה היהודיה, גורלה של אם ששכלה את בעלה וילדיה, או נאלצה למסור ילדה לזרים. השיר המפורסם ביותר של חנה חייטין, שנכלל בקבצים של שירי הגיטאות, הוא על ילד יהודי בכפר ליטאי רחוק (ביידיש: "אין אַ ליטוויש דערפל ווייט").[2] הילד מפוחד כיוון שנשאר לבדו בין אנשים זרים. אך הוא נאמן למצוות האם, שסיפרה לו את כל האמת על המציאות האכזרית:

איך באהאלט דיך דא דערפאר,
ווייל דיין לעבן דראט געפאר...
מער קיין ידיש ווארט, קיין ליד
ווייל דו ביסט ניט מער קיין ייד.

ובתרגום חפשי לעברית:

אני מסתירה אותך כאן,
כי מצבך מסוכן...
לא עוד מלה ושיר יידי
כי אינך עוד יהודי.

חנה חייטין מגיבה על הקורות בגיטו: בשיר "ליבה השבור של אם" ("א מאמעס צובראכענע הארץ"), מצויירת דמותה של אם יהודיה שמאבדת את הילד שלה ב"אקציה" של הילדים; השיר "הילד הבלתי ליגאלי" ("דער אומלעגאלער קינד") הנו בכיה של אם על ילדה, שנולד אחרי האיסור על לידות.

שמותיהם של שירים אחרים, כגון "הילד שׂשרד" ("דער געבליבענער קינד") על עמלו הקשה של ילד ו"שיר הכבול" ("טאָרף ליד") מעידים על נושאיהם.

בשיר "המדרכה והכביש" ("דער טראטואר און דער וועג") מתוארת המציאות ככביש אינסופי הרווי בדמם ודמעותיהם של יהודים ושבויי-מלחמה, הדורכים עליו ברגליהם היחפות. תמונה זו של הכביש מוצגת בניגוד למדרכה נקיה, עליה מתהלכים הרוצחים והשומרים.

רבים משיריה עוסקים ב"שנוריטה" (מושג שמקורו במלה האידית "שנור" בתוספת סיומת ליטאית).

השיר "שנוריטה"[3] מתאר את שיבתו של יהודי לגיטו לאחר שחזר על הפתחים אצל הגויים תוך סכנת נפשות, שכן נאסר על היהודים לבוא במגע עם האוכלוסיה המקומית. להלן קטעים מן השיר:

אויף "שנאריטע" בין איך היינט געווען, געוועזן,
און קיין בלאנקן קנעפל ניט געזען, געזען, —
און געקראַגן האָב איך גאָר אַ סך, אַ סך,
וואו נעמט מען כוח צו שלעפן, אז מען איז צו שוואַך.

איך גיי אַריין אין שטיבל, ס'איז קאַלט און נאַס,
דער אויסזען פון די קינדער — געל און בלאַס,
ווי מען דערזעט מיין טאַרבע, ווערט אַ פרייד,
אַלע נעמען כאַפּן די שטיקלעך ברויט.

מיר זיינען אַלע שנאָרערס געוואָרן היינט,
ווייל מיר זיינען יידן און מען האָט אונדז פיינט.

ובתרגום לעברית (המתרגם — שמשון מלצר):

...שנוריטה הלכתי וברוב יראה...
אך כפתור-נחושת כלל לי לא נראה!
והשג השגתי אוצרות לרוב,
מהיכן יש כוח את כל זה לסחוב!...

באתי אל החדר, קר הוא ורטוב,
ומראה כל ילד חיוורין, צהוב.
תרמילי ראו רק — ועלזו עלוז,
ופרוסות התחילו מן הפת לפרוס!...

הננו כולנו שנוררים היום,
כי יהודים אנחנו — ישטמונו שטום!...

אחד השירים הפופולאריים שלה הוא השיר "אך יבוא ויגיע הבוקר",[4] המצטיין בנעימתו האופטימית:

צו פיר אין אַ ריי מאַרשירן מיר אַט אַזוי,
די גרויסע קלומפּעס זיי קלאַפּן פון ווייטן,
מיט אַ טאָרבע ביים זייט און דער מרחק אויך ווייט,
עס דערמאָנט אונדז אַמאָל — פּרעהס צייטן.

אין די רייען טוט מען מאַרשירן,
פון אַלע זייטן באַוואַכט,
מען גייט דורך טאָג און דורך נאַכט,
די בייטש און שטעקן טוט מען גוט שפּירן.

אָבער, ידעלעך, זייט ניט פאַרצווייפלט
וואָס מען פירט אייך אַזוי שטאַרק באַוואַכט,
ווייל ניט אייביק וועט זיין פאַר אייך פינצטער,
און ניט אייביק וועט זיין פאַר אייך נאַכט.

עס וועט קומען אַ צייט, איר וועט ווערן באַפרייט
פון די לאַטעס די געלע און דראָטן.
דער ייד איז געווען און ער וועט אייביק זיין —
דעם יידן וועט מען קיינמאָל ניט אויסראָטן.

ובתרגום לעברית (המתרגם — שמשון מלצר):

...ארבעות בשורה רק נצעדה
קפקפים משל-עץ ברגלים,
התרמיל מן הצד, המרחק לא מועט —
הוי חזרו ימי פרעה ומצרים!...

בכבדות רגליהם ילבטו
בכל צד המשמר
במצעד הנמהר,
הפרגול על הגב מְחבט הוא.

אבל לא היהודים יתיאשו
שאויב משעבדם ומשפיל,
לא לנצח יקיף אתכם חושך
לא לנצח הלילה יאפיל.

יום יבוא ולחופש תצאו
מן הטלאי הצהוב והתיל.
היהודי — הוא היה ולעד הוא יהיה,
לא יחדל כמו יום וכמו ליל!...

ביצירתה של חנה חייטין מורגש הקשר התמידי עם גורל העם היהודי וההיסטוריה שלו. מוטיבים לאומיים מצויים לרוב בשיריה וכך היא עורכת השוואה בין עבודות־הפרך שבגיטו לבין העבודות לפרעה במצרים.

המשוררת עושה לעידוד האנשים והעלאת מצב־רוחם. בשיר "אני בגיטו בקאווקאז" [5] מתארת חנה חייטין את הצפיפות האיומה, את השמירה בשערים שמונעת להכניס מצרכים לגיטו. אולם ישנן עדיין הצלחות...

און אַרום געדיכטע דראָט,
. . . .
ביים טויער שטייט אַ שטרענגע וואַך,
מען טאָר ניט דורכטראָגן קיין זאַך.

אַזוי פיל מכות זאָל זיי זיין,
וויפל דאָך מען טראָגט אַריין,
אויפן רוקן, האַלדז און קאָפּ —
פעקלעך גייען ניט אַראָפּ.

. . . .
אַזוי דאָס ייִדעלע זיך לעבט
און צו בעסערע טעג ער שטרעבט.

ובתרגום לעברית (המתרגם — שמשון מלצר):

...סביב התיל הדוקר,
בשער — המשמר חוקר;
אסור שם להכניס דבר,
ואוי לאיש על־כך עבר!

מכות להם האל ישים,
כמה בכל זאת מכניסים!
על ראש, על גב, על גוף סביב —
אין איש שצרור הוא לא הגניב!

. . . .
...וכך היהודון לו חי
ומצפה לטוב... הלוואי!

אולם שיריה של חנה חייטין אינם שירי מאבק, שכן מטרתה לא היתה לקומם את האנשים. בתארה את תלייתו של מזוביצקי או את ה"אקציה" של הילדים, מביעה המשוררת תקווה ובטחון, כי ההשפלה סופה להסתיים עם יום השחרור, ובבוא השחרור תבוא אף הנקמה.

בשירה על מזוביצקי "חיוכו האחרון" ("זיין לעצטער שמייכל") אנו מוצאים כאילו מטיח הנדון בגרמנים: "נור א סוף וועט מוזן נעמען, קומען וועט אויך אייער ריי" (יבוא גם תורכם).

ניין! — מיר זיינען ניט פארלוירן
כל זמן צווישן אונדז זיינען דא
יידן וועלכע קענען שמייכלען
פארן טויט די לעצטע שעה!

ובתרגום חופשי לעברית:

לא, איננו אבודים
כל עוד מצויים יהודים
שאל מול האבדון
מעלים חיוך אחרון!

בשיר "מכה מידי אח" ("א קלאפ פון א ברודער") היא כותבת כי המכה מידי אח כואבת עשרת מונים. לפיכך היא קוראת לאחווה ולעזרה הדדית:

דערפאר, ליבער ברודער,
דיין חבר פארשטיי
און העלף אים ווי מעגלעך,
ווען עס טוט אים וואס וויי.
ווייל דער קלאפ פון א פיינט
איז שרעקלעך טוט וויי,
אבער דער קלאפ פון א פריינט
איז נאך צענפאך אזוי!

ובתרגום חופשי לעברית:

לפיכך, אח יקר, לרעך עזור,
בכאבו התחשב, הגש לו מזור.
כי מכאיבה מאד מכת האויב —
אך מכאיבה מכל מכת האוהב.

בגיטו שאוולי חי משורר עממי ושמו צבי גרמיזה, פליט מפולין. גם שיריו מזעזעים בכנותם.

בשיר "דם" ("בלוט") הוא כותב:

בלוט גיסט זיך יעדע מינוט,
בלוט עס שרייט פון די גריבער,
א שוידער גייט יעדן מענטשן אריבער,
אין הארצן קלעמט זיך דאך
עס ווילט זיך לעבן נאך.

ובתרגום חופשי לעברית:

דם נשפך כל רגע,
דם זועק מן הבורות,
כל אדם מזדעזע
ובלב רוצים לחיות.

דמם של הקורבנות החפים מפשע קורא *לנקמה*:

נקמה!
פאר יעדער נשמה...
צי קען איך שטערבן נאך,
וועל איך דערלעבן נאך — ווער ווייס?...

ובתרגום חופשי לעברית:

נקמה!

על כל נשמה...
האם אוכל לקוות,
האם אזכה לחזות —
מי יודע ?

בשירו "אליין עלנט ווי א שטיין" ("לבדי, גלמודה כאבן") מסופר על אם צעירה שהוריה נורו לנגד עיניה, ואשר ביום אחד שכלה את בעלה ואת תינוקה, שזה אך נולד:

איך האָב מיין מאַן פארלוירן
אין טאָג פון קינדס געבוירן.
דאָס קינד האָט ערשט דערשפירט דעם שיין —
פון טויט אין גרוב אריין.

ובתרגום חופשי לעברית:

איבדתי את בעלי
ביום היוולד ילדי.
הילד אך ראה אור
וכבר מוטל מת בבור.

בספרו על גיטו שאוולי כותב ל. שליט:

"השפה היתה עניה מכדי לבטא את הכל בפרוזה; החלו להופיע משוררים, חוברו שירי־עם... היה רצון לבטא את הכאב... והדבר נעשה בשורות קצרות ועמוסות בשירים, שמנגינותיהם העצובות נמצאו להם מיד וקל היה להעבירן מאיש לאיש".[6]

בגיטו שאוולי כתב שירים בעברית בחור־ישיבה לשעבר, פליט מאוקראינה — עקיבא אגוזי. השירים לא נועדו לתפוצה. הם פורסמו אחרי המלחמה בארה"ב ("אורות באפל", 1952). ע. אגוזי הגיב על ההתרחשויות בגיטו, גם תיאר את חיי היום־יום: "יום כפור בגיטו", "ליל אי־מנוחה על מחנה כבול" ועוד. בשיר "בצפרני התיל":[7]

הוא רואה את נשר חרות
כפופת סער בליל סוער
יפיל חומות, ברזל פלד...
יהרוס בזעמו קיר הענות.

בשיר "בורות" מזכירים לו הבורות מצולת־דם: "עמק רפאים, מארה... בשדה אי־פה אי־שם, אך בורות, בורות וזעם".

הירש אידלמן היה פופולארי מאד בגיטו בשיריו בנושאי יום־יום. כן כתב פיליטונים. הוא עודד אנשים בהשתדלו להעלות חיוך על פניהם המעונים. ל. שליט כותב בספרו: "אידלמן תיאר את כל מאורעות הגיטו ומשך אליו אנשים שהאזינו ובכו, האזינו וצחקו — לפי ההתרחשות שעליה כתב".[8]

על אף מאסרו והעינויים בבית־הסוהר בשל הברחת מצרכי־מזון לגיטו, כתב על כך בחיוך מיד לאחר ששוחרר מחוסר הוכחות.[9]

אחד משיריו של אידלמן מוקדש למזוביצקי. אידלמן הדגיש את כל הטראגיות שבמצב ואת רגש האשמה הקולקטיבית של אנשי הגיטו:

דער וויטאָג איז גרעסער פאר אונדז נאך דערמיט —
דיין טויט האסטו אונדז צו פארדאנקען.
די תליה פאר דיר האָט געבויט דאָ א ייד,
און מיר האָבן אויך דיך געהאנגען.

מען האָט אונדז געצוואונגען די ארבעט צו טאָן,
עס זיינען געווען דערביי היטער,
ווען ניט איז געשטאנען דאס לעבן אין קאָן,
פון טויזנטער אונזערע ברידער.[10]

ובתרגום חופשי לעברית:

כאבנו גדל והולך אף בכך,
כי מותך נגרם בידינו.
גרדומך הוכן והוקם בידי אח —
והמלאכה עשה משלנו.

נאנסנו לעיני השומרים,
להיות מוציאים לפועל
כי לא יכלנו להמר
בחיי אלפי אחים אחרים.

שירה עברית כתב בגיטו המורה המשורר אהרון פרנק, שהיה חבר בארגון המחתרתי "מסדה". לצערנו לא שרד דבר מיצירתו. לפני המלחמה היה אחד היוזמים לאיסוף אוצר הפולקלור היידי. הוא פירסם בעתונות סאטירות ושירים. בתקופת הגיטו כתב אהרון פרנק זכרונות ויומן, וכאמור לא שרד מהם דבר.

בגיטו היו עוד עשרות אנשים שאחזו בעט. גב' טובה הירשוביץ חיברה פואמה בהשפעת יצירת קנוט המסון "רעב".

לא נשתמרו יצירותיו של ד"ר רוזובסקי, מתרגם ידוע של משלי קרילוב ליידיש. לא שרדה שירתו של חונא רודניק, בנו של המורה ומנהל ביה"ס מרדכי רודניק, ששניהם ניספו ב"אקציה". א. זייגארניק חיבר פואמה על ד"ר לונץ.

רבים מן השירים הוקראו בערבי הווי וזכרון בגיטו. המוסיקה תרמה רבות לערבים אלה. אנשי הגיטו אהבו מאד את נגינתו של הכנר בבה חיימוביץ, שהיתה לו נשמת־אמן. הוא לא קיבל חינוך מסודר. הפרופסור קראביץ לימדו נגינה בכינור בחינם. בגיטו קיבלה דמותו של בבה חיימוביץ משמעות מיוחדת: אנשים האזינו לנגינתו, שהביעה את מאווייהם הנסתרים, את שאיפותיהם. הודות לנגינתו יכלו לנתק עצמם מן המציאות הנוראה. בבה חיימוביץ לא רק הרגיע את שומעיו; הוא "ריפאם" ממש בהשכיחו מהם את הכאב. הירשו לו לנגן בקביעות בבית־החולים, שם פעלה נגינתו לעתים כסם־הרדמה.[11] הוא חיבר מנגינות ועיבד שירי־עמים ושירי הגיטו.

צעירי הגיטו ציינו את חג החנוכה ואת י"א באדר. כן נערכו הרצאות על הציונות. עריכת הערבים היתה בחסות הנציגות וביוזמת "מסדה" או תנועות־נוער של "החלוץ" ובית"ר.

"1 במארס 1942. שלשום, בי"א באדר, נערכה אסיפה של חברים ספורים. בצנעה, בחדרי חדרים, שפכו את לבם, היכו על חטא והזכירו בקנאה את החברים הגיבורים מארץ־ישראל. נעדרו למעלה ממחצית החברים שהיו אשתקד באסיפה... אתמול נערכה אסיפה דומה גם על־ידי הנוער... קראו פסוקים מהקובץ 'תל־חי', ומהתנ"ך — פשוט ויפה".[12]

"7 בדצמבר 1942. בשבת, 5 בדצמבר 1942, ליל ג' דחנוכה, נערכה מסיבת חנוכה על־ידי המשטרה, והשתתפו בה אורחים מוזמנים... רוח הקהל נשתחררה לרגע מכובד הדיכאון המעיק עלינו במשך כל היממה. נישאו נאומים מלאי תקווה והרגשנו בנפשנו בדמדומי השחר העולה... היתה זאת שמחה גיטואית הנפסקת מדי פעם על־ידי עצבות ודמעות, שזורה זכרונות

העבר הנורא ומאופלת על־ידי תיאורי ההווה החשוך. ובכל־זאת היתה זאת שמחה, אחרי פחד וצער תכופים במשך שנה וחצי".[13]

"31 בינואר 1943... ביום 30 בינואר, יום הזכרון ה־21 של א"ד גורדון, נערכה מסיבה של הנוער החלוצי. היו בני נוער במספר רב. התנהלה שיחת חברים ערה. החברים דיברו על דת העבודה של א"ד גורדון ועל אד"ג כלוחם וכמופת של האדם החדש. אח"כ דיקלמו חברים וקראו מכתבי גורדון ותיאר־ריהם של חברי אד"ג, הסופרים לפידות ומ. צדוק, וכן שרו שירי א"י — — —"[14]

המורים והתלמידים לשעבר של הגימנסיה העברית הם בעיקר שערכו את הערבים הללו. בקרב המורים בלט אהרון פרנק. לא פעם הופיע בערבים המורה יהושע גרינברג, אישיות בלתי רגילה, שהפליא בהשכלתו ובידיעותיו, אולם הצניע לכת והשתדל לא להתבלט. יתכן שתכונה זו של צניעות מופרזת מנעה ממנו לעמוד במרכז חיי התרבות בגיטו.[15]

הערות

1. ממכתבה של חנה חייטין־וינשטיין ללביא (ליבוביץ).
2. השיר נכלל תחת כותרות שונות בקבצים שונים של שירי הגיטו: בקובץ שירי הגיטו בעריכת לייזר קצ'רגינסקי, קובץ בעריכת רות פופס וכן בקבצים אחרים.
3. פנקס, עמ' 405.
4. פנקס, עמ' 406.
5. פנקס, עמ' 404—405.
6. שליט, עמ' 174.
7. עקיבא אגוזי, "אורות באפל", סט. לויס, 1952, עמ' 39.
8. שליט, עמ' 145.
9. שליט, עמ' 146.
10. "אידישע צייטונג", 10.10.1947.
11. על בבה חיימוביץ ראה ירושלמי, "מחזיונות של גיטו", "ילדי השואה", עמ' ס"ח—ע"ב.
12. פנקס, עמ' 64—65.
13. פנקס, עמ' 137—138.
14. פנקס, עמ' 170.
15. על המורה גרינברג — מאמרו של א. יוד, "יהושע גרינברג (רענן)", "אין גאנג", מס' 8—10, 1947.

מחתרת

גיטו שאולי לא זכה למרד מזויין בגרמנים, אם כי בגיטו התארגנו תאים מחתרתיים של ארגוני הנוער.

התנאים הגיאוגרפיים, מיקומו של הגיטו ו"פיזור הכוחות" למחנות־עבודה שונים — לא הקלו על ארגון התנגדות.

זאת ועוד: מחתרת מן ההכרח שתיעזר בתמיכה מבפנים, בהיענות תושבי הגיטו. ההרכב של תושבי הגיטו לא היווה קרקע פוריה למאבק מזויין. רוב התושבים חיו במסגרות משפחתיות, והמבוגרים לא עודדו את הצעירים להתנגדות. אופייני לגיטו המקרה בקבוצת גברים, שנשלחו לכרות עצים ביער בליווי שני שומרים גרמנים ונהג. הקבוצה נתקלה בפרטי־זנים סובייטיים מזויינים (קיץ 1944); כתוצאה מחילופי־האש נהרג גרמני אחד, האחר נמלט וכן נפצע אחד היהודים. הפרטיזנים הציעו ליהודים להצטרף אליהם, אולם היהודים סירבו ונימקו זאת באחריותם כלפי משפחותיהם וכלפי הגיטו כולו, שצפוי לו עונש עקב הריגת הגרמני, אם הם יברחו. כל הקבוצה חזרה איפוא לגיטו.[1]

המחתרת חייבת היתה להתגבר על מכשול פסיכולוגי — האנשים התרגלו לאורח־החיים שנכפה עליהם ונטו להאמין בשמועות מרגיעות ומרדימות. "השקט היחסי" — בין חורף 1941 לחורף 1943 — ללא "אקציות" המוניות, נתן אותותיו בהתנהגות האנשים והנציגות, ונטע בהם אשליה כי יצליחו להמשיך כך עד לשחרור. בעיקר השתרשה הדעה, כי אין לספק לגרמנים עילה לפעולה קיצונית מצדם. על הלכי־הרוח בגיטו אנו מוצאים עדויות: "המצב לא היה כל־כך רע כמו בכל יתר המקומות";[2] "לא היתה תחושה בגיטו של נדונים למוות".[3] דעה משלו, מדוע לא קמה מחתרת חזקה בשאולי, הביע ד"ר ירושלמי: "במה אפשר היה להסביר רשלנות פושעת זו? עד ה"אקציה" של החמישה בנובמבר 1943 היו היהודים בשאולי יותר מדי שאננים, היו משום־מה חדורים אמונה שלהם לא יאונה דבר, באשר הם 'חשובים' במקצועותיהם ובעבודתם לטובת הצבא הגרמני".[4] ואמנם בלט העדר כוננות באשר לתוכניותיהם של הגרמנים. אשר למדיניות הנציגות, היא נועדה לחסוך בקרבנות.

כבר בשבועות הראשונים להקמת הגיטו, לאחר ה"אקציות" של ספטמבר 1941, החלו להתארגן קבוצות מחתרתיות. במידה מסויימת הושפעה ההתארגנות מן המחתרת הציונית שהיתה קיימת בשאולי בשנת המשטר הסובייטי, ואשר מטרתה היתה חיפוש דרכי־עליה לארץ־ישראל ושמירה על הערכים הלאומיים. המאסרים בימי השלטון הסובייטי פגעו רק בצמרת ההנהגה הציונית, אולם חברים מהשורה נשארו נאמנים לעקרונותיהם.

מחתרת "מסדה" בגיטו לא קמה על בסיס של השתייכות מפלגתית ואין לראות ב"מסדה" ארגון־גג. לפי אחד מחברי המחתרת, ד. שילנסקי, זה היה "הגוש הבלתי מפלגתי הציוני".[5] ההצטרפות ל"מסדה" היתה אישית, וחבריה שמרו לרוב כל אחד על "השקפותיו". "כל אחד עוד המשיך במסגרת שלו מתוך כוח האנרציה".[6]

"מסדה" התארגנה בתאים של "חמישיות". לרוב נמנו חברי ה"חמישיה" עם אותה תנועה פוליטית.[7] חלק אחר היה "בלתי מפלגתי". בעניינים מעשיים לא היו בארגון חילוקי־דעות.

הקומוניסטים לא הצטרפו ל"מסדה" מטעמים אידיאולוגיים.

אחד הפעילים של "מסדה" מספר: "אחרי זמן קצר הודיעו לנו הקומוניסטים שהם לא מוכנים לעבוד אתנו יחד. הם לא מוכנים לשבת עם אנשים בורגניים ובעלי דעות בורגניות, ומפלגות ציוניות ביחד..."[8] לדעה זו של הקומוניסטים הצטרף גם חלק מהנוער החלוצי: "גם חברי "החלוץ" לא רצו לבוא עמנו במגע".[9]

עם זאת, הוסיפו עוד זמן־מה להתקיים קבוצות־מחתרת נוספות של "החלוץ", נצ"ח, "דרור" (פרייהייט), וכן קבוצת בית"ר וה"לוצקאים" (בית"רים מן העיר לוצק בפולין, שהגיעו לשאולי בשנת 1940).

מחתרת "מסדה" שנטלה את השם של מבצר מצדה (המבצר היהודי האחרון, שבו התלקטו אחרוני הלוחמים ברומאים אחרי שנפלה ירושלים) — סיסמתה היתה: "תמות נפשי עם פלישתים".

בתקופה מסויימת היתה הכוונה להחזיק מעמד עד הסוף, ולהתקומם בשעת־כושר, כפי שהתבטא אחד מראשי המחתרת יוסף ליבוביץ (לביא): "לא ניתן את עצמנו לדרוס ברגליים. אמות בקומה זקופה".[10]

תחילה חשבו על התנגדות מזויינת בגיטו עצמו. אולם במשך הזמן שונתה התכנית, כפי שמעיד אחד מראשי מחתרת נצ"ח טדיק פיק: "כל פעולה בגיטו תביא לחיסול מיידי ללא שיעור ושארית. אנשים חשבו במונחים של בריחה והסתתרות".[11] המטרה העיקרית הפכה להיות הצלה עצמית.

מספר חברי המחתרת בגיטו לא היה רב — כ־200 חברים פעילים, אשר היו נכונים לבצע את המוטל עליהם. אולם נוסף לפעילים, רב היה מספר האוהדים והמסייעים בדרך זו או אחרת. עם אלה נמנו גם אחדים מנציגי הדור המבוגר, כגון המסגר שלמה לוי, הרוקח אהרון זייגארניק, המורה א. פרנק, המורה יהושע גרינברג ואחרים. גם ילדים רבים עשו בשליחות המחתרת. רבים מן החברים היו סטודנטים ובוגרי תיכון.

חברי המטה של "מסדה" היו האישים אשר הגו את רעיון הארגון. בפנקס שאולי כותב א. ירושלמי: "בראש הארגון עמדו אנשים טובים וישרים ואולי גם מסורים, אך בלתי מסוגלים לתפקידם זה".[12] העובדה שא. ירושלמי אינו מציין את שמות חברי המטה, מעידה על קונספיראציה מסויימת. חבר המטה ל. שליט מעיד על שלושה חברי מטה: יוסף ליבוביץ (לביא), ישראל ויץ והוא עצמו.

במחנות־העבודה השונים עמדו אנשים אחרים בראש התאים המחתרתיים. במחנה המרכזי של הגיטו התקיימה "מסדה", ובראשה אותם החברים, עד חיסול הגיטו. המחתרת בגיטו עצמו, לאחר ה"קסירקוט", היתה הגדולה ביותר מבחינה כמותית. ל. שליט מעיד: "מסדה" היתה חוג לחינוך גופני ורוחני.

"מסדה" קיימה קשרים עם הנציגות אשר הוכנסה בסוד המחתרת, איפשרה שימוש בחדרים, אך שמרה מפני פעולות שנראו בעיניה "קלות דעת". הבולט בין חברי הנציגות ששמר על קשר עם "מסדה" ו"החלוץ" היה אהרון כץ. "מסדה" היתה בעלת השפעה בגיטו. הנציגות הקציבה גם סכום מסויים להשגת נשק. לפי עדותו של ל. שליט: "'מסדה' השפיעה גם על הנציגות, לחמה למען כבוד לאומי... 'מסדה' נאבקה נגד קורופציה, נגד ניצול איש על־ידי רעהו".[13] "מסדה" אף הוציאה עתון מחתרתי.

שלמה לוי, מסגר שעסק בתיקון נשק ומילא משימות חשובות של המחתרת, מעיד כי ההוצאה המחתרתית הראשונה היתה "קול קורא" בחוברת ביידיש "וואס איז און וואס וויל מסדה" (מהי "מסדה" ומה מטרתה).[14] י. ליבוביץ (לביא) היה אחראי לאינפורמציה — בהיותו אחראי לוועדת הבינוי יצא לעיר לעתים קרובות, השיג עתונים ליטאיים וגרמניים ומהם הסיק על המצב בחזית. בין היתר, מצא צילום של הבריגדה היהודית (חי"ל) באיטליה — צילום זה בצירוף פרשנות הודפס בעתון של "מסדה". לוי שליט היה עתונאי מקצועי, אשר כתבותיו הודפסו לפני פרוץ המלחמה בעתונות היהודית המקומית. חלק פעיל בהוצאת העתון ועריכתו נטל ישראל ויץ, אשר עסק בעבודה זו נוסף לעבודת־הפרך בה חוייב. אפילו בשעה שחלה בדיפטריה לא פסק לעבוד בעתון. העתון "מסדה" הופיע לפחות שש פעמים. בהוצאתו לאור עסקו גם ז. לוינסון, ש. שפירא, ח. סוורדיול ואחרים.

ל. שליט מספר על הוצאת כרוז בליטאית, שחובר ע"י ד"ר גרשון פקטור ושמואל (מולה) כץ, והודבק על לוח־המודעות העירוני.[15] הכרוז נועד להביא אינפורמציה צבאית מהימנה לאוכלוסיה הלא־יהודית ולהפיץ בין הליטאים את רעיון ההת־נגדות לגרמנים.

מלבד "מסדה" הופיע בגיטו עתון מטעם תנועת בית"ר ושמו "התחיה", אשר רובו ככולו נכתב ונערך בידי י. וירבלינסקי.

ביוזמתו של המורה א. פרנק הוציאה "מסדה" גם עלון, שנקרא "השכם", במוטו: "הבא להרגך — השכם להרגו". העלון הוקדש כולו לענייני הגנה.

תאי־המחתרת של נצ"ח־דרור (פרייהייט) הוציאו עתון ושמו "ממעמקים" (כ־8 גליונות).[16] קבוצת נצ"ח אף הוציאה עלון אינפורמטיבי ושמו "ידיעון", בעריכתו של טדיק פיק. "ידיעון" מסר אינפורמציה על מצב היהודים בגיטאות. פרק מיוחד הוקדש לגיטו וארשה.

כל עתוני המחתרת נכתבו ביד. במלאכה וגם בהפצה עסקו הצעירות: דבורה שרולוביץ, שולמית גורדון, רבקה ויץ, מלכה שר ואחרות.

ביולי 1942 הגיעה לשאולי אירנה אדמוביץ', שליחת "הארגון היהודי הלוחם" בגיטו וארשה. אירנה, אחת מחסידות אומות העולם וילידת "השומר הצעיר", הוכנסה לגיטו על־ידי טדיק פיק. חברי מחתרות נצ"ח ו"דרור" קיימו אתה פגישות אחדות. לילה שלם ישבו במרתף המעבדה של הגיטו באיזור טראקו ושמעו מפיה אינפורמציה מפורטת על הנעשה בגיטאות וארשה, ביאליסטוק, וילנה וקובנה. ביחוד עמדה על הכוננות של המחתרות היהודיות למרד, מעשי־חבלה והגנה על הגיטאות. אירנה נפגשה גם עם חברי הנציגות בגיטו, הזהירה אותם מפני אשליות ומסרה להם על גורל יהודי פולין ועל השמדתם.

לפי עדותו של י. לשצ'ינסקי: "ממנה לראשונה נודע לנו על ממדיה הרחבים כל־כך של השמדת היהודים, אשר מבצעים הגרמנים בשטח פולין. כי עד אז הגיעו אלינו שמועות בלבד, שמועות סותרות. ובדרך כלל... היהודים בגיטו לא רצו להאמין בשום בשורה רעה, בשום שמועה והיו דוחים אותה בשתי ידיים".[17]

ראשי המחתרת של "מסדה" ובית"ר לא נפגשו עם השליחה מוורשה, מאחר שדבר בואה והמידע שמסרה לא הובאו לידיעת המחתרות האחרות בגיטו. היא התגוררה בביתה של אחת מחברות "החלוץ", חביבה מינץ.

אף־על־פי־כן נמנעו גם עתה הקבוצות המחתרתיות מפעולות

אקטיביות. אולם בהדרגה, ביחוד לאחר מפלת הגרמנים בסט־לינגראד, לאחר מרד גיטו וארשה ולאחר הוצאתו להורג של מזוביצקי, גבר הלחץ בחוגי "מסדה" לנקוט קו אקטיביסטי יותר.

בשלב זה עיבדה כל מסגרת מחתרתית תכנית־פעולה נפרדת. עם זאת קם ארגון "זעלבסט שוץ" (הגנה עצמית), אשר הקיף את "מסדה", "החלוץ", בית"ר, נצ"ח וקומוניסטים. הוחל בחיפוש קשרים עם המחתרת הסובייטית וקבוצות פרטיזנים.

בתקופה זו פעלה בסביבות שאוולי, בעיקר באיזור קלם, קבוצת יהודים בהנהגתם של האחים ש. ו־י. חלוזין. אנשי הקבוצה, שכללה ניצולי ה"אקציות" ההמוניות, הסתתרו ביחי־דות קטנות בנות 3—5 אנשים, בעיקר בכפרים. הם עיבדו טאקטיקה של "קבוצות ניידות". ברשותם היה נשק והם הפעי־לוהו רק לשם נקמה, במקרים של מעשי־בגידה והסגרה מצד הליטאים, או לצרכי השגת מצרכים חיוניים. יחידות אלה לא נכנסו למאבק גלוי בגרמנים. הקשר שהוקם עם הגיטו לא נוצל במלואו — רק בודדים מהגיטו הצטרפו לאחים חלוזין.[18]

אחת מבעיות המחתרת היתה השגת נשק. אקדח אחד הוכנס על־ידי וירבלינסקי, אחד על־ידי ש. שפירא, ואחד על־ידי י. ליבוביץ. לפי עדותו של ד. שילנסקי הוסתר אחד האקדחים הללו לפני הכיבוש הגרמני על־ידי הבית"רי יוסף פרידמן.[19] בגיטו היה אקדח נוסף אצל דוד (טדיק) פיק ואצל "הקבוצה הלוצקאית" של בית"ר. גם ברשות קבוצת "החלוץ" היה נשק והאימון בו נעשה בעזרת ספר־לימוד ליטאי ישן.[20] בשדה־התעופה ז'וקנה היה אקדח אצל ש. שפירא, אשר שימש להדרכה.

בגיטו היו חסרים מדריכים בנשק. בודדים ידעו להשתמש בנשק — בתוכם אנשים ששירתו בצבא הליטאי. ש. שלוסברג, שנמנה עם חברי ה"הגנה" בארץ, בא לביקור ערב המלחמה.[21] אחדים מחברי בית"ר רכשו ידיעות צבאיות במחנות תנועתם לפני המלחמה. אחד המדריכים היה ב. מזוביצקי, אשר הוצא להורג בתליה. כל ראש "חמישיה" הדריך את אנשיו. האימונים הצבאיים נערכו בלילות במחסני הגיטו.

הקונספירציה בשטח הקטן של הגיטו לא היתה מוחלטת, וקשה יותר היה לשמור על קונספירציה במחנות־העבודה.

לאחר ה"קסירקוט" ניתנו שיעורים בשימוש בנשק במחנות־העבודה. בדאוגאל נפצעה אחת הנשים על־ידי אחד מחברי המחתרת בעת שיעור בנשק. להשגת נשק הוקם קשר עם יהודי ושמו לאזאר, אשר שימש מתורגמן בבטליון האוקראיני. הוא הופיע בשם בדוי בלי שהשלטונות ידעו על מוצאו. לאזאר גילה את סודו לנערות היהודיות שאתן עבד והן קשרו אותו עם פעילי המחתרת. אדם זה התחייב, תמורת תשלום, להשיג מקלע קל וכלי־נשק אחרים. אולם הקשר אתו נותק עד מהרה, לאחר שנמצא אצלו פתק מאדם ושמו לוריא, והוא נאסר.[22]

בידי המחתרת היו גם רובים ורימונים, אשר נגנבו ממחסני־הנשק או מחפציהם האישיים של הגרמנים, שהובאו למחסני שדות־התעופה.[23] היו אף התחלות של ייצור עצמי במקומות־עבודה שונים. במעבדות כימיות החלו להכין פצצות. את חומר־הנפץ התחייבו להשיג חברי המחתרת שעבדו במחסני הנשק בלינקאיצ'יאי. אולם התברר, כי החומר שהגיע משם אינו מתאים. יתכן כי חלה אי־הבנה, או שהיה זה מעשה מתוכנן של מנהלו היהודי של המחנה — א. גדנסקי — אשר שותף בסוד העברתו של חומר־הנפץ.

מלאי הנשק של המחתרת כלל גם בקבוקי־מולוטוב. ביוזמת קבוצות בית"ר ו"מסדה" הוכנה כמות גדולה של נשק קר — פגיונות, אשר נמסרו לעיבוד סופי לבתי־המלאכה של הגיטו. בענין זה פרץ ריב בין הבית"רים לבין מטה המחתרת, כאשר קוצרו להבי הפגיונות. במחנה דאוגאל הוסתרו כלי־עבודה שעשויים היו לשמש ככלי־לחימה, כגון קלשונים, קרדומים וכדומה.

כללית ניתן לקבוע, כי בידי רבים היה נשק: קבוצת מחנה־דאוגאל "היתה יכולה לצייד 50 איש".[24] אחדים החזיקו בנשק־שלל "לכל מקרה". מאידך גיסא היו שנמנעו מלהשיג נשק בנמקם זאת בכך, שבהעדר תכנית להפעלתו — אין זה מן התבונה להסתכן למען מטרה לא ברורה.[25]

בספטמבר 1943 הופעל ה"קסירקוט". היהודים פוזרו במחנות־עבודה שונים, פיזור שגרם לפירוד התאים המחתרתיים, וכך, כשהיא עדיין בעריסתה, נאלצה "ההגנה העצמית" להתחיל בארגון מחדש של כוחותיה.

אנשי המחתרת במחנות־העבודה השונים פעלו בהתאם לתנאים החדשים והכינו תכניות חדשות: כך תוכננה במחנה־דאוגאל בריחת כל אנשי המחנה אל הפרטיזנים. בלינקאיצ'יאי הוחל בחפירת תעלה תת־קרקעית, התאמנו בנשק ועובדה תכנית בריחה כללית; במחנה א.ב.א. הוטל על כל אחד, לפי אות מוסכם, לחוש ליעד קבוע מראש.

ערב חיסול הגיטו, רוכז נשק בכל המחנה לשם פריצת הגדר. רבים ידעו על מקומות־המסתור של הנשק. האימונים נערכו כמעט בגלוי. במחנות־עבודה, שבהם חיו האנשים יחד, קשה היה לשמור על ענין הנשק בסוד. אולם ידוע רק על מקרה אחד של הלשנה על מחסן כזה — במחנה־דאוגאל. למרבית הפלא, הסתפקו הגרמנים בהחרמת הנשק.

בכל אחד מחמשת המחנות היה ארגון נוער מחתרתי. בפעי־לות המחתרתית במחנות לא היתה חלוקה למפלגות או לקבוצות. עובדו תכניות מוגדרות — פריצה, בריחה המונית או קבוצתית. חברת המחתרת חנה זילברצוויג כותבת: "בד בבד עם פעולת האימונים עיבדנו תכנית מפורטת של עזיבת המחנה, חיפשנו קשרים עם אנשי חוץ, החילונו לחפור תעלה, דרכה נצא את המחנה... קבענו את המקום. מה עם הרעש והאדמה החפורה? אחרי שיקול רב הוחלט לבקש רשיון לחפור בור גדול לאשפה... עבודה זו הוטלה על אחד הזקנים מתוך הנחה שהוא יעבוד לאט לאט ובינתיים נוכל לעשות את שלנו... סיסמתנו היתה להציל את המחנה כולו, בלי יוצא מן הכלל".[26]

ביוני 1944 כבר נתקבלו דיווחים, שהתבססו על ידיעות מהרדיו או מהאוכלוסיה המקומית, על החיסול הקרב. במקרים מסויימים נודעו הדברים מפי גרמנים. לקראת חיסול המחנות תוכננה בריחה מאורגנת, שמטרתה היתה להצטרף לצבא־האדום המתקדם או לפרטיזנים.

במחנה־דאוגאל כבר הוכן הכל לבריחה. אולם משלא ניתן האות, נדחה הכל והוחמצה שעת־הכושר לבריחה. ברגע האחרון נרתעו האנשים, כשנוכחו לדעת כי לא הכל תאם את התכנית. רק חמישה מחברי המחתרת ומשפחות אחדות ברחו. את היתר הוליכו למחנה המרכזי בגיטו.

בלינקאיצ'יאי ברחו משפחות אחדות בחשאי מהמחנה, וביניהם אנשי מחתרת, וכוח־המחנה נפגע. בימים האחרונים אף הוגברה השמירה על המחנה.

במחנה א.ב.א. עוררו בריחות ספונטניות של בודדים את חשדם של הגרמנים והוגברה השמירה על־ידי גדודי ס.ס.

מספרם הכולל של הבורחים מכל המחנות מסתכם בכ־150 איש. אלה הצליחו להגיע אל הצבא־האדום וחלקם הצטרף לשורותיו.

אחד מראשי המחתרת, לוי שליט, מעיד כי רעיון המחתרת לא נתקבל על דעת האוכלוסיה.[27] העתונות, האסיפות והשיחות כוונו לפתח רצון עמידה, לשמירת מוראל גבוה, אולם לא עודדו את רוח המרי והלחימה. רוח פאסיבית שררה בגיטו ובמחנות־העבודה.

שני מאורעות בגיטו היו בבחינת שעת־כושר לפעולת התנגדות של המחתרת, אך בשניהם הוחמצה ההזדמנות.

האחד: תליית מזוביצקי. בזמן ההוצאה־להורג, ביוני 1943, לא היתה המחתרת מוכנה דיה לפעולה. הצעת חברי בית״ר לנסר את עמוד־התליה לא התקבלה מסיבות שונות, אולם הסיבה העיקרית היתה שהאנשים נטו להאמין לשמועות, שכאילו ההוצאה־להורג לא תבוצע, ושיצליחו לבטל את גזר־הדין ברגע האחרון. נעשו נסיונות להציל את מזוביצקי בדרכים חוקיות: שתדלנות מצד הנציגות, עצומות ובקשות מצד בני־משפחתו. ״אחרי מאסרו של מזוביצקי היה ברור שלאנשי הגיטו לא נשקפת סכנה כללית; העיקרון של אחריות קולקטיבית לא הופעל הפעם״.[28]

המאורע האחר: ה״אקציה״ של הילדים. בבוקר ה״אקציה״ רוכזו כל המבוגרים ליד השערים ולא הורשו לצאת לעבודה במשך כשעתיים. רבים הניחו כי זה הסוף וכי כולם יוצאו להורג. ברגעים אלה הביעו רבים מהצעירים דעה, כי לא יכנעו וימותו תוך כדי התגוננות. לפי עדותו של יצחק לשצ׳ינסקי: ״בהתחלת האקציה, ב־5.11.43, השתרר מין מצב־רוח די עליז, הייתי אומר — אם אפשר להגיד עליז ברגע כזה — אבל זה היווה מין הקלה, אחרי האווירה של דיכאון של שנים, של מתיחות תמידית. אז חשבנו שבאנו לרגע שבו נמות סוף־סוף, אבל נמות במרוכז כולנו יחד. החלטנו, אנחנו הצעירים, השכנים הקרובים וחברים לעבודה, למות כמו גברים. כל אחד עם איזה כלי ביד. נשק אז לא היה לנו, אבל לפחות עם סכין, עם גרזן, עם מקל, עם חתיכת צינור — מה שלא יהיה וכמה שאפשר יהיה לגרום נזק״.[29] אך בסופו של דבר הורשו המבוגרים לצאת לעבודה, וכאשר נותרו בגיטו רק ילדים, זקנים וכאלה שלא היו מסוגלים לעבודה, תפסו אותם הגרמנים והובילום מהגיטו ״בכיוון בלתי ידוע״ אל המוות. רק לאחר שובם מהעבודה נודע לאנשים על הרצח.

בסיכום פרק המחתרת בגיטו שאולי מן הראוי לציין, כי היתה שאיפה להיאבק: עובדה מעין תכנית, נרכש קצת נשק, אולם, החל מסוף יוני 1944 התחיל הצבא האדום בהפצצות על הגיטו. ממחנות־העבודה חזרו האנשים רצוצים ומאוכזבים, לאחר שנסיונות המרידה בהם לא הצליחו וההנהגה כי רק בבריחה טמונה ההצלה לא נראתה, כיון שהראשונים שניסו לברוח נהרגו על־ידי הליטאים. הגיטו היה למלכודת ללא מוצא. וכך הצליחו הגרמנים לשלח את יהודי גיטו שאולי למחנות־הריכוז בגרמניה שבוע ימים בלבד לפני שהצבא האדום שחרר את העיר (26 ביולי 1944). חיילים יהודים מהדיוויזיה הליטאית מצאו ביום השחרור כ־100 יהודים בלבד.[30]

הערות

1. על סירובה של קבוצת היהודים להצטרף לפרטיזנים, פנקס, עמ׳ 381, ועדויות של ש. שפירא, י. סנדרוביץ ואחרים.
2. עדותו של יצחק קלנברג, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 103(12).
3. עדותו של י. סנדרוביץ, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 72(12).
4. ירושלמי, כתב־יד, עמ׳ 132.
5. ד. שילנסקי, ״בכלא העברי״, ת״א, 1955, עמ׳ 14.
6. עדותו של ש. שפירא בראיון קבוצתי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 12/103.
7. עדותו של ד״ר דוד ישראלי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו מס׳ 80(12).
8. עדותו של ד״ר גרשון פקטור, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 86(12).
9. עדותו של ד. שילנסקי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 58(12).
10. עדותו של יוסף לביא (ליבוביץ), מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 10(99).
11. עדותו של טד פיק, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 95(12).
12. ירושלמי, כתב־יד, עמ׳ 133, אולם אין הוא מדייק בציון הפעילים והמנהיגים, מכיוון שלא שותף דיו בענייני המחתרת.
13. לוי שליט, ״דאס מסדה בוך״, ״אונזער ווערט״, מינכן, מס׳ 2(84), 16.1.1948, עמ׳ 4.
14. ש. לוי, ״מסדה אין שאוולער געטא״, ״אונזער וועג״, 20.7.1946, עמ׳ 10.
15. שליט, עמ׳ 222—223.
16. ד. לוין, דוקטורט, הערות, עמ׳ 109, 155.
17. עדותו של י. לשצ׳ינסקי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 112(12).
18. עדותו של חלוזין, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 92(12).
19. עדותו של ד. שילנסקי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 58(12).
20. עדותם של ליובה ויעקב ראובני, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 113(12).
21. ל. שליט, ״אונזער וועלט״, מס׳ 2, 16.1.1948.
22. הגרמנים חיפשו בקדחתנות את לוריא, אבל לא הצליחו לאתרו.
23. עדותו של י. סנדרוביץ, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 72(12).
24. עדותו של ד. שילנסקי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 58(12).
25. עדותו של ש. שפירא, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 73(12).
26. חנה זילברצוויג, ״במחנות ובנדודים״, ״ספר דרור״, 1947, עמ׳ 394.
27. עדותו של ל. שליט, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 9(99).
28. ד״ר דירקטורוביץ, ״בצלאל מאזאוויעצקי״, ״אין גאנג״, מס׳ 6—7, 1947.
29. עדותו של י. לשצ׳ינסקי, מדור לתיעוד בע״פ, מכון ליהדות זמננו, מס׳ 112(12).
30. לפי זכרונותיו של חייל בדיביזיה הליטאית, נ. סקורקבויץ, נמצאו ביום שחרורה של שאולי כ־100 יהודים, אתם נפגשו חיילי הדיביזיה. א. גולברייך, חייל לשעבר של הארמיה ה־51 שבראשה עמד גנרל קרייזר, השתתף בשחרור שאולי — לפי מאמרו (ברוסית) של א. גולברייך ביומון ״ליטא הסובייטית״, 20.10.70.

גרמנים

השואה של גיטו שאולי קשורה במידה רבה בשמו של הנס גווקה, שמילא את תפקיד ה"גביטסקומיסאר" (נציג המחוז) במשך שלוש שנים (יולי 1941 — יולי 1944). גווקה שירת בצבא הקבע הגרמני משנת 1927. היה חבר במפלגה הנאצית משנת 1928. בין השנים 1933—1945 היה חבר ברייכסטאג.[1]

בשאולי היה גווקה כל־יכול בתחום השלטון הגרמני האזרחי. לאחר השינוי במעמד הגיטו והעברתו לידי הס.ס. (ספטמבר 1943) לא התערב גווקה בענייני הגיטו, אף כי קרה שהתנגש בשליט הגיטו החדש פרסטר. לפי פקודתו של פרסטר, היה חיסול רובע קאווקאז צריך להסתיים תוך ימים אחדים, אבל התהליך נמשך תקופה ארוכה: "תחילת ההעברה נעשתה בימים 3—6 באוקטובר (לפני יום הכיפורים תש"ד), והיא נסתיימה ב־3 בינואר, משום שהליטאים שהוצרכו לפנות מספר בתים להרחבת הקסרקטין שבטראקו סירבו לעשות זאת, וגווקה עמד לצידם".[2] למרות כהונתו הרמה לא בחל לערוך חיפושים במו־ידיו אצל יהודים, כדי לגלות אצלם מצרכים "אסורים". הוא השתתף בתפיסת מזוביצקי והוא שהחליט לתלותו.

גווקה גרס, כי חיסולם של יהודים בעלי־מקצוע חיוניים ישפיע לרעה על המשק. מצויים ארבעה מכתבים שכתב בראשית שלטונו (ספטמבר 1941) אל הממונים עליו. במכתבים מ־3.9.41, 8.9.41 ו־11.9.41, ל"רייכסקומיסאר" לוזה בריגה, וב־10.9.41 ל"גנראל־קומיסאר" רנטלן בקובנה,[3] כתב על הצורך בנוכחות יהודים כשרים לעבודה בשאולי ככוח־עבודה ("ארבייטס־קראפט") בחרושת וביחוד בעיבוד עורות. הוא הסתמך על צו ה"רייכסקומיסאר" ש"טיהור אוסטלאנד מיהודים מהווה משימה שאין לדחותה, אולם ביצועה צריך להיות בהתאם לצרכי הכלכלה הצבאית".[4]

במכתבו מ־3.9.41 כתב גווקה: "דחיתי באורח מוחלט את החיסול והסתמכתי על פקודה של ה"רייכסקומיסאר", שצריך לפי הצורך להימנע מחיסול יהודים. בה בעת ציינתי שבעקבות חיסולם של גברים יהודים בשאולי, תואט פעולתם של כל המפעלים הגדולים, הואיל וכל בעלי־המקצוע הם יהודים. אסרתי על האובר־שטורמפיהרר של ס.ס. האמן את ביצוע פקודותיו וביקשתי להודיע על כך לשטאנדרטן־פיהרר".[5] בכך הסתכסך גווקה עם כוחות ס.ס. באשר לתחום סמכותו של השלטון האזרחי. היו לו גם חילוקי־דעות עם הס.ס. ומפקדו יגר בענין החרמת הרכוש היהודי (מכתבו של גווקה ל"רייכסקומיסאר" מ־8.9.41[6]). אולם הוא שעשה לחיסול הבלתי־כשרים לעבודה: נכים, זקנים וילדים, כל ה"אקציות" של ספטמבר בשאולי בוצעו לפי צווי גווקה. גם בכל ערי ליטא ועיירותיה שהיו תחת פיקוחו בפוניבז', מאז'ייק, דארביאן ועוד, נערכו "אקציות" לחיסול יהודים. הוא שפקד על רצח יהודים שעבדו בכפרים נידחים ועל עינויי מאות יהודים שמתו בכלא בגיטו שאולי.

גווקה פעל באמצעות פרובוקטור ושמו פרידמן, שנחשב למעין יהודי־חצר, אולם גם אותו חיסל בהיותו עד בלתי־רצוי למעשיו.[7]

אחרי המלחמה נכלא גווקה לכשלוש שנים (24.6.45—21.1.48). במשפט בליבק (ינואר 1970) הואשם גווקה ב"אקציות" המוניות נגד 700 יהודים בספטמבר־אוקטובר 1941. כן הואשם עם בוב בהוצאה־להורג של מזוביצקי.[8] גווקה נדון ל־4 שנים ו־6 חודשי מאסר.[9] כיום הוא בעל חברת־ביטוח בגרמניה המערבית.

ה"גביטסקומיסאריאט" היה מחולק למחלקות שונות: מחלקת־העבודה — "ארבייטסאמט" — היתה קשורה לגיטו ישירות. עוזרו של גווקה ומנהל מחלקת־העבודה שטרינגה ביצע אף הוא פשעים ביהודי הגיטו. לפי פקודתו נורו למוות יהודים שעבדו בכפרים. אחר־כך הועבר שטרינגה לעיר ראדווילישוק, בה המשיך במעשי־פשע נגד יהודים. שטרינגה נולד בממל, ולפני המלחמה עסק בהברחות. הוא אף ידע אידיש.

אחריו עמד בראש ה"ארבייטסאמט" ד"ר גינטר, אשר היה גם ראש המפלגה הנאצית בשאולי. ברשותו היו האישורים ליציאה מן הגיטו והוא פיקח על כלכלת הגיטו. גינטר היה מעוניין בעבודת היהודים. לכן אפשר היה להידבר עמו יותר מאשר עם האחרים. הוא הסכים להעביר אל גווקה את בקשות נציגות הגיטו. באמצעותו הועברה הבקשה להחליף את הדרישה ל־50 בני־ערובה בכופר. גינטר העריך את המשמעת בגיטו ואת עבודת הנציגות, שתרמו לעבודה תקינה של ה"ארבייטסאמט".

גינטר היה המשכיל בין הגרמנים. הוא העמיד פנים בענין ה"אקציה" נגד הילדים והזקנים בהרגיעו את הנציגות, כי הילדים **יוסעו לבתי־ילדים בגרמניה. "8.11.43. היום היו הנציגים אצל** הד"ר גינטר... הוא הרגיע בהסבר התמים ש"אקציה" עדיין אין פירושה השמדה — רק מעבירים. ההעברה חלה גם על עמים אחרים, אף על ליטאים, וישנה אפשרות שתחול גם על גיטו שאולי..."[10]

ראש משרד הפיקוח על המחירים פאפן, שמתפקידו היה להילחם בספסרות, לא גרם לגיטו צרות מיוחדות. את הנתפסים ב"ספסרות" לא העביר למשטרה, אלא לטיפול הנציגות. גם עם מנהלי ביהח"ר לנעליים ועורות א. ריינרט וכ. קייזר לא היו התנגשויות חריפות. היו גם גרמנים שמסיבות שונות עזרו ליהודים. כך עזר גרמני ושמו קורט לשתי צעירות בבריחתן משדה־התעופה וליווה אותן ברכבת עד לתחנה רחוקה. לטובה מוזכר גרמני מלטביה, פטר, אשר גילה ליהודים שעבדו במחסנים בלינקאיצ'יאי את תכניות הגרמנים.[11]

בבעיות עבודה היה הגיטו קשור גם עם ה"ווירטשאפסלייטר", מנהל המשק המחוזי שריוור, מהנדס במקצועו. את שריוור לא ניתן היה להשביע בשוחד ובמתנות.

הממונה על רכוש הדירות, שוואנדט, היה פולקסדויטשה. הוא איים בקביעות על תושבי הגיטו בתליה ובהרג המוני.

סכנה ממשית היוו אנשי המטה הפוליטי ב"גביטסקומיסאריאט" — ה"שטאבסלייטרים" וה"פוליטיש־לייטרים" שופר, דברט ו־בוב. הראשון לא שהה זמן ממושך בשאולי, אולם בזמנו בוצעו ה"אקציות" ההמוניות הראשונות. השני — דברט — הגיע לשאולי מקובנה וחלקו רב בדיכוי היהודים שם. הוא ניצל את יהודי שאולי גם לצרכיו הפרטיים. גם דברט לא שהה זמן רב בשאולי. במקומו מונה באביב 1942 השטורמ־פירר אוולד בוב, סאדיסט ורוצח, שהגיע לשאולי אחרי שורת "אקציות" שביצע במינסק, וברוזיטן שבלטביה.[12] הוא היה אחראי לתשלום שכר־הדירה בגיטו. לא פעם מסר את קרבנותיו למשטרת־הבטחון. הוא אחד האשמים בהוצאה־להורג של

מזוביצקי ונכח בתלייתו. אף דאג שביצוע גזר־הדין לא יופרע על־ידי בכי אשתו וילדו של מזוביצקי. תחילה רצה לתלות גם אותם, אך אחרי־כן ציווה לסגרם בשעת ביצוע גזר־הדין. היה אחראי לביצוע הצו בדבר איסור הלידות בגיטו.

בשנת 1969 הועמד בוב עם ה״גביטסקומיסאר״ גווקה לדין באשמת הוצאתו להורג של מזוביצקי. הוא זוכה במשפט ותיקו נסגר.[13]

נוסף על האדמיניסטראציה הגרמנית האזרחית, מצויים היו בשאוולי גם אנשי ס.ד. שבפיקוחם היה בית־הסוהר ומרתף־העינויים שבו. ראשי הס.ד. התחלפו מדי פעם: גוטשלק, שווייצר, ולאחר־מכן ד״ר צ׳ארני. האחרון שימש בתפקידו תקופה ממושכת. בין אנשי הס.ד. היו שנידר, היפ וקלר, רוצחים שהופעתם בלבד גרמה רעד בלב היהודים.

בפקודה מיום 21.6.43 שונה מעמד הגיטו,[14] משהועבר לידי הס.ס. ונהפך למחנה־ריכוז. באותו זמן הגיע לשאוולי פרסטר, ועמו כנופיות עוזרים — אסטונים, אוקראינים ורומנים. פרסטר נקט דרך של רמיה והצליח להרדים את עירנות אנשי הגיטו. ״הוא ידע היטב להסוות את פרצופו. רצה להסתיר את כוונותיו וטכסיסיו כדי להרדים את העירנות של קרבנותיו...״ [15] לאנשי הגיטו נדמה היה כי הוא אינו כה איום. היה חולני (ד״ר פסחוביץ רפאהו ממחלת עיכול). יצר לעצמו תדמית של טוב־לב ו״ידיד הילדים״ — חילק לילדים דברי־מתיקה, התפעל מחכמת בתו של ד״ר לונץ. אך דווקא הוא ביטל את הקצבות המזון ל־700 ילדי הגיטו ושילחם למוות.

פרסטר בחר במדיניות ההפתעה בהכותו ביהודים בזמן שלא ציפו לכך. לאחר חיסול הגיטו פגשו יהודי גיטו שאוולי את פרסטר שנית במחנה־הריכוז דאכאו. שם המשיך במעשי התע־ללות, אך הפעם בגלוי.

האדמיניסטראציה הגרמנית היתה ענפה מאד והקיפה את כל תחומי החיים. בין הגרמנים היו טיפוסים כמפקד־המחנה שלף, עוזרו הקרוב ביותר של פרסטר, שביצע את כל הפקודות בחריצות מרובה. הוא אשר הוציא את הפקודה בדבר ה״אקציה״ של הילדים באוקמיאן.

בגיטו סבלו היהודים לא רק מן הפיקוד הגבוה, אלא גם מן הגרמני המצוי. כל אחד מן הגרמנים רשאי היה להיכנס לגיטו ולנהוג ביהודים כרצונו. כך נכנס טוראי (״שוצפוליציסט״) לבתים וחיפש אחר שעוני־זהב ודווקא שעוני־כיס עם מכסה. כשלא מצא, שלח את היהודים למשטרה.[16]

״אוברפלדפבל״ גאודל היה סמל האכזריות והעריצות במחנה־אוקמיאן והופיע תמיד רכוב על סוס עם אקדח בידו. הוא התעלל בעיקר בנשים; נהג לקרב אקדח לחזה שלהן ולשאול: את פוחדת? [17] במחנה־אוקמיאן הוא פקד על ״אקציה״ ורצח שישה ילדים ואשה זקנה לעיני הכל. הוא נשלח לאסטוניה, שם איבד את עצמו לדעת.

ההתעללויות היו לשגרה: ״6.8.43. הנער היהודי ב׳, שחטא אתמול בכך שלא עבד, אלא עמד במקומו בטל, ושנאלץ כבר אתמול לרוץ בין שני רוכבי־אופניים והוכה על ידם, שוב נתפס היום בשדה־התעופה על־ידי מפקח־העבודה. המפקח קשר על צווארו משור עם ארגז ובו 4 ק״ג מסמרים, והריצו בפרגול 2 ק״מ. הנער חזר בקושי, מוכה, חסר־אונים וחולה אנוש״.[18]

באחוזות ה־ס.ס. בפאוונצ׳יאי התעלל המפקד ברינדל בשי־טתיות בעובדים היהודים ושיסה בהם את כלבו.[19]

אנשי האדמיניסטראציה הגרמנית בשאוולי ניתנו לשיחוד. כל הגרמנים נטו לקבל שוחד. נציגות הגיטו הצליחה למצוא דרכים לסיפוק חולשותיהם באמצעות מתנות יקרות־ערך, מוצרי־עור יקרים ומעילי־פרווה. לעיתים די היה אף במשקאות חריפים ברגע המתאים. הנציגות למדה את חולשותיהם של השליטים, ועל פי הוראותיה השתדלו בעלי־המלאכה והמומחים לספק את רצונותיהם. המתכננים הטובים ביותר בקרב החייטים והסנדלרים מילאו את הזמנותיהם המיוחדות.

על פי התעודות הגרמניות ציפו השלטונות הגרמניים — לפחות פעמיים — להתנגדות מצד האוכלוסיה: בפעם הראשונה, בספטמבר 1941, היה מקרה־חבלה שעליו נדונו למות ארבעה ליטאים. מדובר בשני נערים רועים ליטאים, סטפאס ואנאגאס ופווילס מיסוויצ׳יוס, שחתכו כבל־טלפון ועל כך הואשמו, יחד עם אביו ואחיו של מיסוויצ׳יוס, בחבלה.[20] לאחר מקרה זה נערכה ״אקציה״ גם נגד היהודים. גווקה כתב ב־10.9.41 ל״גנראל־קומיסאר״ בקובנה: ״כאן חיים עדיין כ־6000 יהודים בשני גיטאות. אחרי אקציות וגירוש, שנערכו בעקבות חבלה בנקודות־קשר, הוקטן מספרם עד 5000. האקציה איננה נחשבת גמורה, כיוון שבזמן האחרון שוב אירע מקרה חבלה״.[21] גווקה לא היה בטוח בכניעה מוחלטת.

פעם שניה חששו הגרמנים מהתנגדות לשילוח בזמן ה״קסיר־קוט״ והם הגבירו את כוחות המשטרה והצבא.

אולם בדרך כלל ראו הגרמנים את שאוולי כפרובינציה שלווה. לא היו בה מקרים של התנגדות מצד היהודים או האוכלוסיה המקומית. כאשר ביקרו בגיטו אנשי השלטון הגרמני המרכזי מקובנה ומריגה, הם התרשמו לטובה מן ה״סדר״ הקיים...

הערות

1. נתונים על ה. גווקה לפי כתב האשמה: Haftsache 26.10.1965 — Anklage — schrift gegen den Versicherungsangestellten H. Gewecke und E. Bub. (Yad Washem, 04/20—66—2, TR—10).
2. ירושלמי, פנקס, עמ׳ 32.
3. פנקס, נספחים, עמ׳ 407—411. ראה גם ״יד ושם״, מאוספי הוועדה ההיסטורית היהודית במינכן, משפט פושעי־המלחמה הראשיים בנירנברג, תעודות PS — 3660, PS — 3661, PS — 3662, PS — 3669.
4. Anklageschrift gegen H. Gewecke und E. Bub. Lübeck 10.6.1968.
5. ״יד ושם״, תעודה PS — 3661.
6. שם, שם.
7. משפטו של ה. גווקה. / א׳.ב׳.ג׳.
8. מסמך 04/20—66—2. Beschlus in den Strafsache gegen Gewecke & Bub 25.4.1968.
9. מסמך 104/20—68—6. Landgericht Lübeck. 27.1.1970. Urteil gegen Gewecke & Bub.
10. פנקס, עמ׳ 126—127.
11. ראה לעיל.

12. Wesentliches Ergebnis der Ermittlungen. Haftsache 26.10.1965.
13. Urteil Landgericht Lübeck, 27.1.1970.
14. פקודת הרייכספירר של ס.ס. הימלר מ־21.6.1943 על ה"קסיר־קוט": N—4/19/E ; ראה גם "נובויה ווראָמיה", No. 26, 28.6.1963.
15. ד. שיינזון, "די קינדער אקציע אין שאוולער געטא", "יד ושם", 1245/1206.
16. ירושלמי, כתב־יד, עמ' 46.
17. מזכרונותיו של ד"ר דירקטורוביץ (מכתב פרטי לירושלמי).
18. פנקס, עמ' 263.
19. עדותו של אלשוואנג, "יד ושם", 1605/1487.
20. מ. בריסאס, "זאת לא נקמה", מאמר (ברוסית) ביומון "ליטא הסובייטית", 19.3.70.
21. "יד ושם", תעודה 3662/PS.

ליטאים

רבים מספור הליטאים שידיהם מגואלות בדם יהודי. היתר היו פאסיביים לנוכח שואת היהודים. בודדים בלבד סייעו ליהודים.

כרבע מכלל אוכלוסיית שאולי היו יהודים. רבים מן הליטאים היו לבעלי־ברית נאמנים של הגרמנים. כבר בימים הראשונים למלחמה, רצו להתעשר על חשבון היהודים ולהיפטר מהם. הם יזמו וביצעו את הפרעות הראשונות ביהודים. הארגון הליטאי "גדוד הגנה עצמית", בראשות קולוקשה ואיוואנאוסקאס, השתתף בכל ההוצאות־להורג של יהודים. הם נקראו "פרטיזנים" ונתמכו על־ידי שכבות רחבות של האוכלוסיה, שניצלו את מצוקת היהודים לתועלתם הפרטית. ביום השני לכיבוש, אחרי ההכרזה על הממשלה הליטאית החדשה בקובנה, החלו בשאולי ב"פתרון הסופי" של בעיית היהודים. כאלף אסירים יהודים היו הקרבנות הראשונים.

הליברליזם והסוציאליזם שאיפיינו את האינטליגנציה הליטאית בשאולי לפני המלחמה נעלמו כלא היו עם בוא הגרמנים.

ב־10.7.41 מינו הגרמנים לראש־עיריה את לינקיאוויצ'יוס, שכיהן בתפקיד זה בזמן שלטונו של סמטונה. לידו עזרו אנשים כליוברסקיס, עובד לשעבר במחלקת החינוך, שהיה אחראי לוועדות שדנו בהעברת היהודים לגיטו ולפי החלטתו ניתנו האישורים מי לכניסה לגיטו ומי לשילוח לבית־הכנסת, שממנו הוליכו את היהודים אל בורות־המוות.

לפי פקודתו של ראש־העיריה לינקיאוויצ'יוס מ־23 ביולי 1941 הוטלה על היהודים חובת נשיאת הטלאי הצהוב, נקבעו שעות עוצר, והעברת היהודים למקומות המיועדים להם. כן דובר בפקודה בהגבלות־רכוש ובאיסור על יהודים להשתמש בשירותם של לא־יהודים.[1]

מן הראוי לציין שהיהודים נדהמו מגילוי טבעם האמיתי של מכריהם הליטאים לשעבר. יו"ר הנציגות מ. ליבוביץ שאל את לינקיאוויצ'יוס: "16.2.42... ניחא, יחסינו עם הגרמנים ידועים. אבל אתם, הליטאים, איתכם חיינו מאות שנים יחד, מה לכם עלינו?"[2]

הליטאים עמדו על העברת יהודי שאולי לעיר ז'אגר ושלחו משלחת לקובנה כדי לקבל אשור מן הגרמנים להעברה זו. ב"פנקס שאולי" נשמר מכתב, שנשלח על־ידי הליטאים לקובנה: "אנו לא נשתוק כל עוד יתהלכו יהודים ברחובות עירנו". תכניתם היתה ברורה: גירוש היהודים מן העיר והעברת הרכוש היהודי לידיהם. הליטאים נטלו לעצמם גם את הבעלות על הרכוש היהודי, שלפי החוק היה שייך ל"רייך". דבר זה גרר סכסוך בין הגרמנים לליטאים וכמה ליטאים נאסרו ונענשו, ביניהם פוז'לה וקולוקשה. קרה שהליטאים התנגדו להחזרת היהודים לתפקידיהם בביח"ר לעורות של פרנקל. אולם ללא היהודים שותק ביהח"ר, שכן הליטאים היו חסרי נסיון בהפעלת המפעל, והם נאלצו להיכנע.

אין להסביר את התנהגות הליטאים בשאולי רק כנקמה ביהודים על שיתוף־פעולה עם הסובייטים. אמנם, קומוניסטים יהודים רבים עסקו בזמן השלטון הסובייטי בפעילות כלכלית ועבדו במוסדות הנ.ק.וו.ד., אך מהם סבלו לא רק ליטאים, אלא גם יהודים אמידים ופעילי הקהילה היהודית וכן ציונים. בתחום התרבות והרוח אף סבלו היהודים יותר מן הליטאים (למשל, סגירת בית־הספר התיכון העברי). ברור, כי היהודים סמכו על השלטון הסובייטי כעל מגן מפני הנאציזם במקרה של מלחמה, ואילו רוב הליטאים שנאו את השלטון הסובייטי וחיכו לשחרור מידי הגרמנים. ב"פנקס שאולי" מובא עלון תעמולה שפורסם בעיר ב־18.8.43: "הגיעה לידינו כרזה התלויה בעיר וזהו תוכנה: ...ביום 22 ביוני 1941 בבוקר התרוממו ציפורי הפלדה הראשונות, זזו הטנקים, הדהדו יריות־התותחים הראשונות וצעד החייל הגרמני נושא החירות האמיץ. אנו חייבים לו תודה, כי בדמו ובחייו הציל את עמנו ממיתה בעינויים קשים".[3]

הפורעים הליטאים התקבצו סביב העתון "טבינה" (אחר־כך "טבישקה"), שחיקה בתכנו את ה"שטירמר" הגרמני. עורכו, המורה פאוז'ה, בחר לסיסמה את המשפט "האדמה צמאה לדם".[4] הפעילים בפוגרומים לא היו רבים, אולם רבים סייעו בידם והיתר נשארו אדישים לגורל שכניהם ומכריהם היהודים.

הפורעים הליטאים לא היו דווקא אנשי האידיאולוגיה הנאצית. לאומנות קיצונית, רגשי נחיתות, רצון לשלוט, צמאון לדם ומניעים חומריים חברו אצלם יחד לשנאת יהודים. הדבר איפיין את מנהיגי הכנופיות וגם חלק מן האוכלוסיה. במקומות־עבודה רבים, בהם עבדו יהודים לצד ליטאים, התנגדו הליטאים לחלוקה שווה של שאריות התוצרת בין העובדים. כאשר יצאו יהודים לכפרים בחיפוש אחר פרוסת־לחם, תפוח־אדמה וכיוצא בזה, היו ליטאים ששיסו בהם את הכלבים. במקרים רבים עלו הליטאים אף על הגרמנים ברצונם להתנכל ליהודים. הליטאים פשוט זירזו את הגרמנים.

למעשה, עד אוגוסט 1941 התרכז השלטון בשאולי בידי ליטאים. לינקיאוויצ'יוס וראש־המחוז אורבייטיס היו חופשיים בפעולותיהם. בפרובינציות נמשך מצב זה עד סוף המלחמה. היו עיירות וכפרים שלא "זכו" כלל לשלטון גרמני, אך גם מהם

גורשו היהודים וגם שם סירבו להעניק להם מחבוא. אורבייטיס הוציא צו להחזרת כל יהודי שאוולי, שעבדו בכפרים, לתוך הגיטו. אולם היהודים לא הוחזרו לשאוולי, אלא נורו בראד־ווילישוק, טרישקי, ליגום, סטאצ׳ונאי, בוביאי ועוד. בדו״ח ליטאי רשמי מ־25.8.41, שנשלח מהעיירה ז׳יימל באיזור שאוולי לראש־המחוז הליטאי, נאמר: ״הננו מדווחים כי בתחום שיפוטה של ז׳יימל היו 205 יהודים, 44 מהם נמלטו עם הצבא־האדום הנסוג. ב־8 לח״ז חוסלו ביריות 160 יהודים״.[5] נראה כי במקומות שאליהם לא הגיעו הגדודים של EK—3, ביצעו הליטאים בעצמם את ההשמדה.

הגרמנים לא ידעו את שפת המקום ולא בנקל יכלו להבחין ביהודי לפי המראה החיצוני. אך הליטאים עשו את המלאכה בשבילם. ההלשנות על יהודים מתחבאים היו מעשי־ידיהם. ב״פנקס״ מובאות תלונות רשמיות של בעלי־בתים ליטאיים, שבתיהם נכללו בתוך הגיטו — הדורשים תשלום על השימוש בגינותיהם, כיסוי הנזקים של יבול שלא הורד, או תביעות להעניש יהודים על הריסת הגדרות שמסביב לבתים. אחרים, כד״ר גסיונאס, דרשו תשלום גבוה תמורת ריפוי חולים יהודים, שלא ניתן לטפל בהם בבית־החולים של הגיטו.

ביומנו כותב א. ירושלמי: ״מעניין הדבר שגם האיכרים הליטאים שהחביאו את היהודים, נאסרו יחד אתם. הם שוחררו חיש מהר ורק אחד הוחזק זמן רב יותר, כי לא רצה למסור את ילדתה של חסיה לאזדון, אך גם הוא שוחרר זמן קצר לפני שחרור היהודים. משום כך אינני מבין את פחד־הבהלה של הליטאים מפני יהודים. רובם הגדול, ביחוד בני האינטליגנציה, חוששים לבוא במגע־ומשא הקל ביותר עם יהודים, כאילו הם צפויים לעונש־מוות. למעשה לא שמעתי על שום מקרה של הענשת ליטאי על הצפינו יהודי״.[6]

בשלהי שנת 1943 ברחו רבים מן הגיטו, אולם לא מצאו מסתור או הוסגרו על־ידי הליטאים לידי הגרמנים.

אמנם, רבים מן הליטאים ניהלו מסחר חשאי עם היהודים, אך זה הביא להם תועלת. לעתים רחוקות בלבד הושיט ליטאי פת־לחם ליהודי ללא תמורה. רוב הליטאים שיתפו פעולה עם נאצים, ורק מעטים מצאו עוז להביע דברי התנגדות. ידוע מקרה אחד בשאוולי, כאשר הליטאי מאטאס קריגריס, לשעבר תובע בית־המשפט המחוזי בשאוולי, יזם עצומה בבקשה להפסיק את ה״אקציות״ נגד ליטאים ״חשודים בקומוניזם״, ותבע להעמיד את הרוצחים למשפט. ״זה היה פקיד יחיד שהעז להביע מחאה נגד הריגות מזעזעות... אבל המכתב לא הביא לתגובה הרצויה״.[7]

קריגריס פעל למען ליטאים נרדפים. אך היו גם ליטאים מעטים חסידי־אומות־העולם.

שלושה נציגי הציבור: פ. בוגאילישקיס, ד״ר ד. יאסייטיס והכומר לאפיס, השתדלו למען היהודים אצל השלטונות הגרמניים, ״בכל מיני דיבורים הגנו על היהודים והביעו התמרמרות על רציחתם האכזרית״.[8]

בודדים בלבד עזרו באורח פעיל, כגון האם והבת ונצלאוסקאס, שניהלו בית־מלאכה מיוחד ליהודים בלי רווח ואף שילמו מיסים גבוהים.[9] ליטאים אחדים כמו הכמרים לאפיס ודמבראוסקאס והמורה פטראיטיס, עזרו למכרים יהודים. הכומר לאפיס טען כי יוכל להציל רק ילדים בעלי תווי־פנים אריים — בלונדיניים, בעלי עיניים כחולות והיודעים היטב את השפה הליטאית.

האיכר הליטאי מיקולאס יושקוויצ׳יוס הוציא בעגלה מהגיטו את משפחתו בת ארבע הנפשות של עו״ד בר־מנשה אברמוביץ.[10] להצלתה עזר גם רופא ליטאי, פ. גירבודאס. איש־קשר בין גיטו שאוולי וקבוצת חאלוזין היה נער ליטאי, אלפונסאס סונגיילה, שהציל 11 איש מהגיטו וממחנות־עבודה.[11] קורטאס טרפנריס, יליד דאנציג, עבד כנגר בשדה־התעופה ליד שאוולי, היה אנטי־נאצי ועזר לאסירי הגיטו במזון, בהסקה ואפילו בנשק. האנשים העריצו אותו וכינו אותו ״צדיק״.[12]

אחרי ה״אקציה״ של הילדים והזקנים, אירגן המורה הליטאי יוזאס פטרוליס את בריחתה של משפחת טרוספוס־יופה, בת חמש נפשות, ואחר־כך הציל את גוז רטנר.[13] פקידה של בית־חרושת ״גוברניה״, זוסה ונצקוטה, הביאה ילדה יהודיה למקום־מבטחים מחוץ לשאוולי.[14] הכמרים בילה וקלייבה עזרו לפליטת גיטו שאוולי, פ. טוקר.[15]

כאגדה נשמע הסיפור על ליטאית אחת שהניחה שושנים על קברם של יהודים בעיירה בסביבת שאוולי.

על פי מקורות ליטאיים, ניצלו היהודים ו. רודניק, א. שפמן, ט. פיק ואחרים, על־ידי ליטאים (עם חיסול המחנות והגיטו והובלת היהודים לשטוטהוף, הצליח טדיק פיק לברוח מהגיטו ואתו ניצל חלק מארכיון המחתרת של נצ״ח).[16]

היהודים היו אסירי־תודה לליטאים שלפחות שמרו על הרכוש שהפקידו אצלם, כגון אשתו של ד״ר יאסייטיס, סונדצקיס, ד״ר בוקיס, יאנקוס, בוגאילישקיס. שכיחים היו המקרים בהם השתלטו הליטאים על רכוש היהודים או מכרוהו ונטלו לעצמם את הכסף. כדוגמה תשמש התנהגותה של קזלאוסקיינה, שלא זו בלבד שנטלה לעצמה את הבעלות על בית־המרקחת ועל כל רכושו של זייגארניק, אלא גם הלשינה עליו.

יוצא מהכלל בין אנשי האדמיניסטראציה הליטאית היה איזוליס, שמונה אחראי ל״ארבייטסאמט״, ולא גרם שום אי־נעימות לגיטו בימי כהונתו, ואף שיתף פעולה עם הנציגות במוסרו לה על תוכניות הגרמנים. הוא העביר את דרישת הגרמנים להכין רשימות של אנשי הגיטו לפי גיל ומקצוע, אך הסתפק בכך ולא עמד על מילוי הדרישה. יחס אנושי הוכיח גם מנהל מחנה־הכבול בבאצ׳יונאי, אשר שאל לעצת הנציגות ולעיתים אף הזהיר מפני סכנות.

בשלהי 1942 הפסיקו הגרמנים לראות בליטאים בעלי־ברית. הם ביטלו את שארית השלטון המקומי והחלו במדיניות הגרמניזציה. הליטאים השתמטו ממילוי הצו על חובת העבודה הכללית, אך הועמדו בפני הברירה של ״גיוס״ לצבא הגרמני בהנהגת הגנרל פלכביצ׳יוס, או שילוח לגרמניה. עתה, כאשר פגעו הגרמנים ישירות באינטרסים שלהם והחלו לאכלס את ליטא בגרמנים, התקוממו הליטאים.

במחנה באצ׳יונאי עברה ההנהלה הטכנית לידי הולנדים, ובכעסם על שזו ניטלה מידיהם החלו הליטאים לעסוק במעשי חבלה.[17]

הליטאים נאלצו להסתתר מפני הגיוס ולהתחבא בכפרים וביערות. הוקמה מחתרת ליטאית לאומית סביב העיתון הבלתי־ליגלי ״ליאטובה״. בימים ההם רצו הליטאים לכסות על פשעיהם, ובשאוולי הציעה קבוצת ליטאים ליו״ר הנציגות כסף למען הגיטו, אך ליבוביץ סירב לקבלו.

נוסף לקשרים עם השלטונות הגרמניים, היה הגיטו כפוף גם למינהל הליטאי המקומי. אנטנאס סטאנקוס, הממונה על ענייני

היהודים, שלט בגיטו וכינה את עצמו "מלך היהודים". תחילה היה כוחו בלתי מוגבל והוא הפעילו בשעת איכלוס הגיטו, בחלוקת הגיטו לשני האזורים טראקו וקאווקאז, ובסירוב להכליל בגיטו את רחוב קאלניוקאס, שם עמד ביתו. כל היהודים שלא נכנסו לגיטו מפאת חוסר מקום נשלחו על־ידי סטאנקוס לז'אגר. הוא יזם את ה"אקציות" ההמוניות בבית־הזקנים ובבית־הילדים.

סטאנקוס היה סרן בצבא הליטאי, בעל אחוזה.[18] היה שיכור, שקרן, רמאי וסאדיסט. בהיותו שיכור מסוגל היה לעשות גם מעשה אנושי. היהודים שיחדוהו בבקבוקי יי"ש. ואמנם בדרך זו הצליחה בת משפחת זקס להוציא את משפחתה מתוך קבוצת יהודים שעמדו להוציאם להורג. סטאנקוס פרש חסותו על צעירה אחת בגיטו (נ. ז.) והיא מילאה לעיתים את בקשות היהודים.

תקופת כהונתו של סטאנקוס נסתיימה ב־1.1.42. מיופה־הכוח החדש, עוזרו של סטאנקוס לשעבר — מוצקאיטיס, לא היה בעל סמכויות בלתי־מוגבלות, והבא אחריו, פובילס רצ'יס, היה אחראי לדיור בלבד. רצ'יס התעלל ביהודים והירבה בהלשנות כדי למצוא חן בעיני הגרמנים. הוא הסגיר יהודים שנפלו בידיו לידי הגישטאפו ודרש את המתתם.

אנשי המשטרה הליטאית, שבראשם עמד גרבליונאס, השתלטו על הגיטו. ביחוד ידועים לשמצה דומאשאוסקאס וליטאי שכונה "מטר שמונים", שהיכו באכזריות את קרבנותיהם. הכניסה לגיטו עברה ביקורת ליטאית — וזו היתה דרך יסורים. ראשי־המשמרות בלקשטיס, שנודע בכינוי "פלצלה", ומרגיונאס "בטס־ניק", התנכלו גם לשוטרים היהודים.[19]

השומרים הליטאיים מצאו תירוצים שונים כדי לערוך חיפושים אצל היהודים החוזרים מן העבודה, והם סחטו מקרבנותיהם "דמי כופר".

היהודים שעבדו במחנות־עבודה היו נתונים לחסדם של המנהלים המקומיים. קשה במיוחד היה מצבם של עובדי מחנה־פאוונצ'יאי, שנוהל על־ידי שידלאוסקאס ודידז'באליס, וכן העובדים במחנה־ראדווילישוק, שמנהלו היה רשקו. ליטאים התעללו בעובדים היהודים, היכום והסגירום לידי ה־ס.ס. על כל עבירה קלה, כגון העברת מצרכי־מזון לגיטו, העברת מכתבים או יציאה לעיר[20] ללא הטלאי הצהוב.

המחתרת בגיטו ניסתה ליצור קשר עם המחתרת הליטאית הסובייטית ועם הפרטיזנים בסביבה, בשנות המלחמה האחרונות. הם לא מצאו אדם שהיה מוכן לבוא לעזרתם. ד"ר פקטור מזכיר את הפגישה עם הסופר הסובייטי איליה ארנבורג, אשר ביקש מניצולי גיטו שאולי לספר על עזרה שניתנה להם ועל התנגדות האוכלוסיה המקומית לגרמנים. "לנו לא היה ידוע אף מקרה כזה".[21]

כאמור, נתברר אחר־כך שהיו מקרים של הצלת יהודים על־ידי התושבים המקומיים. אך בשום פנים ואופן אין לקבל את גירסתם של ד"ר ד. יאסייטיס ואחד מאנשי שאולי, ש"רק אחת או שתיים מן הקבוצות שלנו הושפעו מן ה־ס.ס. ונהפכו למשתפי־פעולה עם פשעיהם".[22]

הערות

1. "טבח המוני בליטא", חלק ב', עמ' 225—226.
2. פנקס, עמ' 129.
3. פנקס, עמ' 266.
4. ליטע, בוך 1, עמ' 625.
5. שרה נשמית, "בין שיתוף־פעולה למרי (לתולדות הכיבוש הגרמני בליטא)", מתוך "דפים לחקר השואה והמרד", עמ' 159.
6. פנקס, עמ' 330.
7. "טבח המוני בליטא", חלק א', עמ' 10 — גורלו של קריגריס — בעקבות המכתב נאסר והועבר על־ידי ה"פרטיזנים" הליטאים לידי הגרמנים ונשאר במאסר שנים רבות.
8. מ. קריפוויצ'יוס, "היחסים בין היהודים והליטאים בימי הכיבוש החום" (בליטאית), בכתב־העת "הליטאי האירופאי", 9.8.56.
9. אב משפחת ונצלאוסקאס היה מחוגי הדמוקראטים בליטא, חבר בסיים הראשון.
10. Ir be ginklo kariai, Vilnius/1967, p. 174—175.
11. שם, עמ' 177. ראה גם עדותו של ש. חלוזין, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 586.
12. Ir be ginklo kariai, V./1967, p. 253.
13. שם, עמ' 265. ראה גם ב. בערין, "נישט פארגעסן די פריינד", "פאלקס שטימע", 23.1.1962.
14. לפי זכרונותיה של זלדה קרל־שופן.
15. Ir be ginklo kariai, V., 1967, p. 275.
16. עדות שולמית גורדון.
17. פנקס, עמ' 226.
18. בסיום המלחמה חי סטאנקוס תחת שם בדוי: ואיאליס. אחר־כך הובא למשפט.
19. פנקס, עמ' 144.
20. בנצ'קוס ורומשקה הלשינו על מרצל, גב' פבלינסקי ולוויט, שקיבלו מכתבים מגיטו וילנה — פנקס, עמ' 201.
21. עדותו של ד"ר ג. פקטור, מדור לתיעוד בע"פ, מכון ליהדות זמננו, מס' 86(12).
22. Dr. Domas Jasaitis. Nacionalsocialistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje; תדפיס בליטאית מ"עבודות שהוגשו בכנס של האקדמיה הליטאית הקתולית", כרך 6, רומא 1969, עמ' 385.

הקץ

ערב חיסול גיטו שאולי הצליחו חלק מן היהודים להימלט בטרם הועברו לקרונות השילוח לגרמניה. אחדים מצאו מקלט ביערות. חמישה ממחנה־העבודה בדאוגאל הצליחו להתחבר עם הפרטיזנים הסובייטים יום לפני חיסול המחנה. אחדים מהבור־חים הסתתרו אצל תושבים מקומיים, שהסכימו להסתירם לנוכח הנצחון הקרב של הצבא־האדום. כמה משפחות הסתתרו בבית־החרושת העזוב של פרנקל.

שאולי שוחררה לאחר קרבות עזים במיתקפה השניה של

הצבא־האדום. אולם רוב יהודי שאוולי שולחו למחנות־ריכוז בגרמניה. אין ידיעות על נסיונות בריחה ממשלוחים אלה. עם הגיעם למחנה שטוטהוף, עברו סלקציה מיידית. חלק מהנשים נשלחו משטוטהוף לחפירות באיזור דנציג. קבוצה קטנה ביותר של נשים שרדה. זקנים, חולים וילדים נשלחו לתאי־הגאזים במקום. אלה ששרדו הועברו למחנות־ריכוז שונים, מרביתם למחנות ליד דאכאו. לרבים היה זה סוף הדרך. רק מעטים נשארו בחיים.

מנדל ליבוביץ
יו״ר הנציגות (יודנראט) בגיטו שאוולי

בתקופת ליטא העצמאית היה סוחר אמיד, מעורב עם הבריות ומכובד עליהם בגלל יושרו ותום לבו. לרגל עסקיו היו לו קשרים עם ליטאים רבים. בענייני ציבור עסק רק באקראי. היה מן המבצעים ומילא את המוטל עליו באחריות. רק תפקיד ציבורי אחד מילא בקביעות, והוא תפקיד יו״ר אגודת המתנדבים היהודים — לוחמי החזית. את כל עולמו קנה בימי הזוועה של השתוללות הליטאים והנאצים. אז, כשכל העסקנים הציבוריים היהודים נעלמו, או שנאסרו או שהתחבאו, עלה הוא למשמר ונתעלה בכל גודלו. באומץ־לב שאין למעלה ממנו עמד עם ברל קרטון כנגד החברה הליטאית, שרצתה לנשל את היהודים ממושבם בשאוולי ולהעבירם למקום שמד בז׳אגר. לחם למען עדתו וניצח — בשאוולי הוקם הגיטו.

תודות לקשריו עם השליטים הליטאים החדשים הועמד ליבוביץ בראש הנציגות. הוא היה יו״ר הנציגות ומילא תפקיד זה כל זמן קיום הגיטו. בתפקידו זה לא נכשל. שמר על יושר לבו ומהימנותו, ועשה ככל יכולתו לטובת אחיו בגיטו. נואם ודברן מנוסה לא היה, אך בעל שכר ישר. גלוי־לב נשאר אפילו בימים האיומים. כמה פעמים אמר לליטאים את האמת לאמיתה ולא חשש מזעמם. ואלה היו מתביישים מפניו ולעתים קרובות עשו רצונו לטובת הגיטו.

זכורתני שיחתו האחת עם ליוברסקיס, זה שהעביר את רשימת המועמדים ל״אקציות״ הראשונות מהגיטו. הימים היו כבר ימי ההתפכחות משכרון־הדמים שלהם. ליוברסקיס הרגיש מוסר־כליות או פחד ידוע מפני העתיד וניסה להתנצל בפני מ. ליבוביץ. עמד מנדל ואמר: יודעים אנו את צדקתכם, הליטאים. יבואו ימים ואתם עוד תצטרכו ליתן את הדין... דברים אלה היו, בלי שום ספק, לגמרי לא דיפלומטיים, אך בזמנם עשו רושם.

אפילו הליטאים כיבדוהו בגיטו, והיו ממלאים רצונו בכל הזדמנות. גם ב״גביטסקומיסאריאט״, הגם שלא הצטיין בגר־מנית רהוטה, היו מתייחסים אליו בכבוד ידוע. הוא קנה לבבות בכל הופעתו, הופעה גאה, בעלת קומה ובעל צורה, במילותיו הקצרות והברורות ובאומץ־לבו.

בשל יחסיו הטובים עם סטאנקוס — הממונה על ענייני היהודים, עם גרבליונאס — ראש המשטרה, סגנו שמטאס, ועוד כמה ליטאים חשובים, נעשו לגיטו כמה הטבות.

כאהרן כץ לא ניצל גם הוא את משרתו לטובתו הפרטית. את כל צרכיו קנה בכספו־הוא. אפילו מתנות מידידיו הליטאים לא קיבל. גאה היה מכדי לתת לליטאים עילה כלשהי לחשוב, שהם כיפרו במשהו את עוונם הכבד נגד היהודים.

הוא נתן את כל זמנו לגיטו; ישב בנציגות מהבוקר עד שעה מאוחרת בלילה. דאג לכלל ולפרט. עשה ככל יכולתו, כדי להושיע למחנות. עם השתלטות אנשי הס״ס היה לשליטים החדשים לאבן־נגף, ולכן הרחיקוהו והקימו נגדו את הבוגד גיאורג פאריזר.

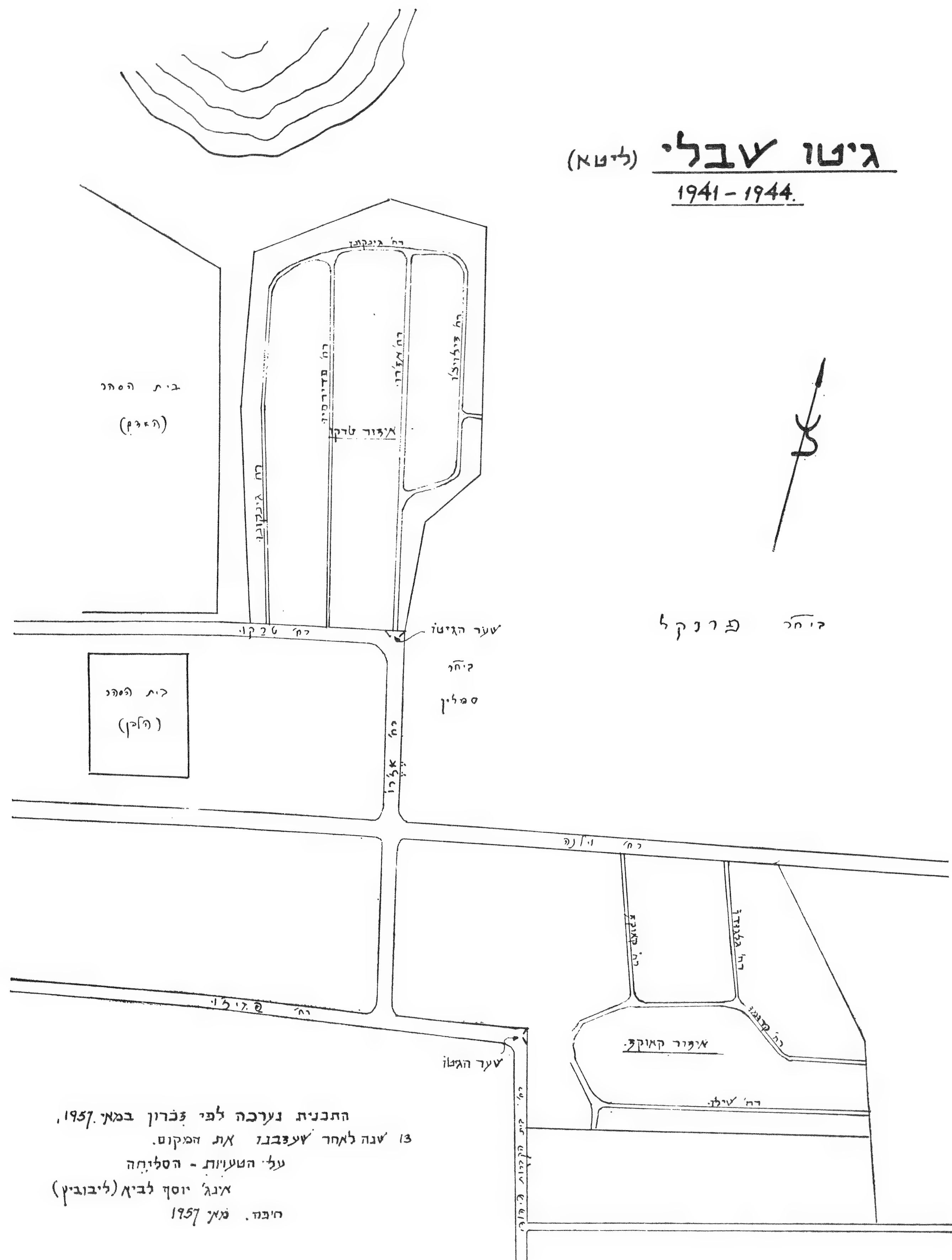
גם אחר־כך נשאר בעל האוטוריטה כלפי אנשי הגיטו, ויחד עם חבריו הקודמים למינהל השתדל לעשות כמיטב יכולתו למען אנשי הגיטו העשוקים.

בשעת ההפצצה של שאוולי ב־18 ביולי 1944 על־ידי מטוסים סובייטיים נפל גם הוא בין יתר הקרבנות. הוא נפצע ומת מפצעיו למחרת היום, יומו האחרון של הגיטו.

פשוט ותמים היה האיש, אך בתום לבו עשה את הבלתי־אפשרי. כראש הנציגות עלה בידו לשמור אמונים לאחיו האומללים.

זכרו יהיה יקר לכל אלה שהכירוהו בימים הטובים והרעים גם יחד.

(מתוך ספרו של א. ירושלמי, ״מחזיונות הגיטו״)

גיטו שבלי (ליטא)
1941 - 1944.
בית הסהר (האדום)
בית הסהר (הלבן)
שער הגיטו
כיכר סמלין
כיכר פרנקל
רח' וילנה
שער הגיטו
רח' בית הקברות היהודי
התכנית נערכה לפי זכרון במאי 1957,
13 שנה לאחר שעזבנו את המקום.
על הטעויות - הסליחה
אינג' יוסף לביא (ליבוביץ)
חיפה. מאי 1957

ערי השדה

במדור זה אשר לפנינו נעשה בפעם הראשונה נסיון לפתוח אשנב ולהראות אפס קצהו ממה שעבר על קהילות היהודים בערי־השדה של ליטא.

יהודי ליטא ישבו במאתיים עיירות וכפרים ויותר, פזורים בכל רחבי הארץ. כמעט ולא היה מרכז עירוני או כפרי, אשר לא ישבו בו יהודים. פעמים היו אלה רק משפחות בודדות.

כאש נשואה על רוח זלעפות עברו ההרס והרצח על ישובי היהודים. בראש דהרו הקלגסים הגרמנים ואחריהם דלקו עוזריהם הליטאים, כשהם מלווים בהמוני העם הליטאי, על שכבותיו השונות. הם התנפלו על היהודים, רצחו, אנסו, השחיתו, רמסו ועקרו עם השורשים את האילן הנאה, ששמו "יהדות ליטא".

המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות החלה ב־22.6.41 ועוד לפני שיצאה השנה שרדו בכל הקהילות אשר בערי־השדה (חוץ מקובנה ושאוולי) רק קברות־אחים. פליטי־חרב בודדים נדדו ביערות כשהם מחפשים פת לחם ולינת לילה, נתונים לחסדיהם של מספר צדיקים מצומצם, אשר עוד נמצאו בליטא, מלאת החטא כסדום.

כאשר עבר וחלף המבול, המלחמה נסתיימה, הניצולים המעטים יצאו ממחילות מסתוריהם, החיילים והפרטיזאנים חזרו מהקרב, שרידי יושבי המחנות שוחררו ומוצאי המקלט בברית־המועצות החלו לחזור "הביתה", נתגלה חורבן יהדות ליטא בכל זוועתו.

כבן אובד, החש לקבר אמו, אשר הגולל טרם נסתם עליו, כך חשו השרידים אל קברות־האחים. הם רצו לדעת כל פרט מרגעיהם האחרונים של יקיריהם. הם אספו כל גרגר של ידיעה, כל סיפור של שכנים, כדי לדעת יותר ויותר על דרכם האחרונה של משפחותיהם וקהילתם.

שני דחפים לוחצים על ליבו ומצפונו של כל אחד מהניצולים: לנקום ולספר. לרשום למען ידעו גם הדורות הבאים וגם העולם כולו מה עוללו לנו בשנות השואה. לחרות "אות קיין" ברוצחים ובעוזריהם ולהכיר תודה למצילים עדיני־הנפש. גם דמם של הקורבנות תובע נקם והחזרת כבודם האנושי והיהודי. כל החוזר לעיירתו, למקום הולדתו או מגוריו, חש שלא רק אבותיו, בני משפחתו, אשתו וילדיו, אלא כל הקהילה תובעת ממנו שלא ישכח אותם, שיעלה על קברם, שיגדר את מקום מנוחתם וימנע מבעלי־חיים לטמא את הקברים ומבני־אדם, גרועים מחיות־טרף, מלנבור בקברים בחיפושים אחרי שיני זהב. הם דרשו להקים להם יד ושם, להדליק נר־נשמה ולומר קדיש.

החומר המופיע במדור זה אינו מתיימר להיות סיכומו של מחקר. הוא רק נסיון ראשון לספר מה אירע בערי־השדה של ליטא בתקופת השואה.

ודאי יימצאו רבים אשר ימתחו ביקורת על אי־דיוקים, על שגיאות בשמות ובתאריכים ועוד. נקבל את הביקורת ברצון. משאת נפשנו היא, שכרך זה יתן את הדחיפה לאיסוף שוטף של כל תעודה ועדות, תמונה ופירסום מימי השואה. אנו מקווים, שגם הארכיונים בליטא, החתומים היום בפנינו, ייפתחו, וכי תינתן לחוקרים האפשרות לצייר תמונה מלאה על דרכן האחרונה של קהילות ישראל בליטא.

המקורות שעליהם מבוססות הכתבות הם:

א. עדויות שנגבו בשעתו מאנשי שארית הפליטה בגרמניה ובאיטליה, והנמצאות ברובן בארכיון "יד ושם".

ב. עדויות שנתקבלו בישראל ב"איגוד יוצאי ליטא" ובמערכת, ואשר רובן עובדו לכתבות על־ידי הסופר מאיר ילין.

ג. אוסף התעודות במשפט נירנברג. בין התעודות גם דו"ח יגר, המובא כולו במדור התיעודי של הספר. הדו"ח אינו נקי משגיאות. תאריכים אינם מדוייקים, לפעמים, ומספרים אינם שלמים.

ד. פרסומים שהופיעו בליטא ובמערב על משפטי פושעי־מלחמה.

ה. ספרי־זכרון שונים, שהופיעו בארץ ובתפוצות, המוקדשים לקהילות בודדות.

ו. מכתבים ומאמרים, שהופיעו בעתונות היומית והפריודית.

ז. אוספים וספרים שפורסמו על־ידי ממשלת ליטא הסובייטית ובמיוחד שני הכרכים של "טבח המוני בליטא" וסדרת הספרים "העובדות מאשימות".
ח. ספרי־זכרונות שהופיעו בארץ ובתפוצות.
ט. רשימת ה"יארצייטן" לקהילות שונות בליטא, שהיתה בבית־הכנסת (כאָרשול) בקובנה ואשר מ. שוחט העבירה למערכת.
י. חומר תיעודי שהמציא הביבליוגרף ש. קורליאנצ'יק.

תודתה של המערכת נתונה במיוחד למוסדות הבאים:

"יד ושם" — רשות הזכרון לשואה ולגבורה, ליו"ר המוסד ד"ר י. ארד, למנהל הארכיון ד"ר י. קרמיש ולכל עובדי המוסד, שבאנו אתם בקשרים ואשר עזרו לנו כמיטב יכולתם, ובמיוחד לחיה ליפשיץ, אשר נוסף לעמלה בריכוז החומר הארכיוני ב"יד ושם" העמידה לרשות המערכת מקורות נוספים.

הסופר וההיסטוריון ישראל קפלן, שהיה ממניחי היסוד לחקר השואה של יהדות ליטא בתור עורך החוברות "פון לעצטן חורבן" (מינכן 1946—8) ודרך עבודתו שימשה לנו יסוד לדוגמה. נציין כי חלקו רב גם בכתבות על חורבן העיירות, הבאות בספר זה.

כל העולים החדשים, שלמרות היותם מטופלים בבעיות קליטה לא חסכו עמל ומסרו לנו את המידע שברשותם.

צבי ברק, עורך המדור

אבאל
(OBELIAI)

עיירה בצפון־מזרחה של ליטא, כ־12 ק"מ מעיר־המחוז ראקישוק. בשנת השואה חיו בה כ־120 משפחות של יהודים.

עם פרוץ המלחמה נטשו כמעט כל היהודים את העיירה. הרוב פנה מזרחה אל הגבול הלטבי, כשמגמתם להימלט לרוסיה. בהגיעם אל הגבול הלטבי ציפתה להם אכזבה מרה, שכן שוטרי־הגבול הרוסיים, ששמרו על נקודות־המעבר בגבול הקודם שבין ליטא ללטביה, לא איפשרו את המעבר למי שלא היו בידו רשיונות־מעבר מתאימים. רק בידי יהודים מעטים היו רשיונות כאלה. הרוב נשארו על הגבול, כשמחנות הצבא־האדום, הפקידות וממלאי התפקידים השונים, עוברים ללטביה והגרמנים מפציצים אותם.

באין דרך להתקדם, ניסו רבים להתפזר, לחזור ולחפש מקלט ביערות ובכפרים הקרובים. הם הסתובבו בכבישים הומים, כשהגרמנים ממטירים עליהם אש ומכל פינה יורים בהם ליטאים ולטבים מזויינים. עשרות יהודים מצאו את מותם בדרכם חזרה וגוויותיהם התגוללו בצדי הדרכים. בקושי הצליח חלק לחזור לאבאל, ועימם באו גם פליטים מהסביבה, אשר חברו אליהם בדרך.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום ה', 26 ביוני 1941. חיי היהודים ורכושם הפכו מיד להפקר. את השלטון בעיירה תפסו ה"אקטיביסטים" המקומיים, שהיו עוצרים גברים יהודים ל"חקירות" ו"בירורים". איש מהם לא חזר.

השלטון הליטאי שהוקם במקום הרשה לאיכרים לקחת יהודים, גברים ונשים, לעבודה. רבים מהיהודים ניצלו אפשרות זו ויצאו לעבוד בסביבה, שכן זכו לפחות לקבל מזון.

כעבור כמה שבועות, בסוף יולי או תחילת אוגוסט 1941, פירסם המושל הצבאי של מחוז ראקישוק, הלויטנאנט ז'וקאס, צו מספר 5, אשר סעיף 4 בו אמר:

"קורה שאזרחים אשר לקחו יהודים לעבודה, לא רק שאינם מנצלים אותם למטרה זו, אלא עוד נותנים להם לעבור למקומות אחרים ומאפשרים להם להתחמק מעבודה.

"התברר, כי היו מקרים שלקחו יהודים כאילו לעבודה ולמעשה אין מנצלים אותם למטרה זו. עשו זאת תמורת כסף ושוחד.

"אני מודיע, שכל מי שלקח אזרחים ממוצא יהודי ואינו מעביד אותם, או מי שנותן להם תנאים נוחים להתבטל, ייענש בכל חומר הדין, ייחשב כמחבל במדינה וייכלל ברשימת אוהדי היהודים".

חיי היהודים נעשו קשים מיום ליום עד שבא סופם הטראגי. לפי הדו"ח של יגר נרצחו ב־25 באוגוסט 1941, ב' באלול תש"א, 112 גברים יהודים, 627 נשים יהודיות ו־421 ילדים יהודים. בס"ה — 1160 נפש. היו אלה יהודי אבאל ושרידי יהודי ראקישוק, שנרצחו בראקישוק 10 ימים לפני זה.

מבין הרוצחים הצטיינו באכזריותם: יוזאס פיאטראנאס, פיאטראס דומאנאוסקאס, קאפיאניס ואחרים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', רשום:

מקום הקבר — הכפר אנטאנושה, כ־5 ק"מ מאבאל, 100 מ' שמאלה מהכביש; הזמן — 25.8.1941; מספר הנרצחים — 1160 נפש.

על קבר־האחים הוקמה אחרי המלחמה מצבה ביוזמת שרידי יהודי העיירה.

מקורות

עדות רחל קלבריה, קרית־אונו.
ספר "יזכור" לראקישוק והסביבה.

אוואנטה (אלונטא)
(ALUNTA)

עיירה במרכזה של ליטא, במחוז אוטיאן. בשנת השואה חיו בה כ־30 משפחות של יהודים.

עם כניסת הגרמנים החלו הרדיפות והנגישות על היהודים. הגברים הוצאו ראשונים והועברו לבית־הסוהר באוטיאן. באמצע אוגוסט הועברו לאוטיאן גם הנשים והילדים. הם נרצחו באחת ה"אקציות" שהיו ביהודי אוטיאן, כנראה ב־29.8.41 (ו' באלול תש"א) ונקברו בקבר־האחים אשר ביער ראשה.

(ראה: אוטיאן)

אוז'ונט
(UŽVENTIS)

עיירה קטנה, כ־50 ק"מ דרומית־מערבית מעיר־המחוז שאולי. בשנת השואה חיו בה כ־30 משפחות של יהודים.

כאשר פרצה המלחמה הגיעו לאוז'ונט הרבה יהודים, קרובי משפחה של יהודי המקום. בעיקר באו מקלם המופצצת. בין פליטי קלם היו הרבה רבנים הן מ"תלמוד־תורה" המקומי והן מאלה שהשתתפו בכינוס הרבנים, שנערך בקלם סמוך לפרוץ המלחמה, וביניהם גם הרב של וירבאלן — הרב יצחק־אייזיק־אליעזר הירשוביץ, והרב לייב וסרמן, בנו של הרב אלחנן וסרמן מפוניז'.

הגרמנים נכנסו לאוז'ונט ב־24 ביוני 1941. הלאומנים הליטאים העמידו עצמם מיד לרשות הכובשים ומילאו אחר כל הוראותיהם ובמיוחד ההוראות שהתייחסו ליהודים.

מן האוכלוסיה היהודית נלקח כל רכושם ואת היהודים עצמם ריכזו במבנים, בהם היתה מבשלת־השיכר של בעל־האחוזה סמילגיאוויצ'יוס. במקום הקימו מחנה ליהודים ומשם היו מוציאים אותם לכל מיני עבודות.

ב־30 ביולי 1941 (ו' באב תש"א) הוצאו מן המחנה, כביכול לעבודה, כ־90 יהודים ובכללם 10 רבנים, והשמידום ביער פאשילוה. את השאר הוציאו לז'אגר וגורלם היה כגורל היהודים שהובאו לשם מן הסביבה. את כולם רצחו ביום הכיפורים שנת תש"ב.

תשעה מיהודי אוז'ונט נשארו בעיר מסיבות בלתי מובנות.

הם לא הועברו לז'אגר, וב־8 בדצמבר 1941 רצחו גם אותם ביער פאשילוּוה.

הרופא הליטאי פיאטראס גירבודאס הצטיין במתן עזרה ליהודים. יום לפני ה"אקציה" בא והזהיר את היהודים כי עומדים לרצחם. הוא עצמו עזר להציל כמה יהודים מאוז'וונט, לוקניק והסביבה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', רשום:

מקום הקבר — יער פאשילוּוה, 3 ק"מ דרומית־מזרחית מאוז'וונט, על הכביש אוז'וונט—קלם; הזמן — יולי 1941 ו־8.12.41; מספר הנרצחים — 91 גברים, נשים וילדים.

אחרי המלחמה היו מבין האוכלוסיה המקומית שהלכו ונברו בקברים, כשהם מחפשים דברי ערך, כסף וזהב. שרידי יהודי אוז'וונט לא יכלו לראות בחילול קברות יקיריהם והם פנו לרבנות בווילנה בבקשה להעביר את עצמות הקדושים ולהטמינן בבית־הקברות בווילנה. הרשות ניתנה להם ובשנת 1956 הועברו עצמות הקדושים לווילנה. על קבר־האחים הוקמה מצבה ועליה הכתובת הבאה בעברית:

עד הגל הזה ועדה
המצבה אשר ירינו
פה לקדושים —
מעיר אוז'וונט
ושניים מלוקניק,
שנהרגו ביום גבר האויב,
ביניהם עשרה
רבנים צדיקי־עולם
הה, מהו המחיר
היקר שאותו ידרוש אלוהים
בעד הנשמות הקדושות הללו!
ת נ צ ב ה

מקורות

עדות רחל קצב, "יד ושם", מס' ק—2732/228.

אוטיאן
(UTENA)

עיר־מחוז במזרחה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־3000 יהודים. הגרמנים נכנסו לעיר ב־25 ביוני, בשעות אחר־הצהרים.

תיאור מפורט על תלאות היהודים אנו מקבלים מעדותם של ניצולי אוטיאן צ. אביתר (בליימן), י. מלמד ואחרים. במכתב שכתב, מספר צ. אביתר:

"הריני היחיד מניצולי אוטיאן אשר היה בעיר עד הסוף ובדרך נס נשארתי בחיים. הגרמנים נכנסו לעיר בשעה 2 אחר־הצהרים ביום ד', 25 ביוני 1941. גייסותיהם זרמו בכביש הראשי מזרחה לעבר רוסיה. הליטאים בני המקום — צהלו פניהם משמחה, בתלותם תקוות ב"מושיעים אלה". את רחשי לבם הפגינו בקפצם מיד לערוך "חיפושי נשק" בבתי יהודים. התוצאה היחידה מהתלהבות זו היתה, שכמה אנשים נרצחו. אלה היו הקרבנות היהודים הראשונים באוטיאן. למחרת בבוקר החלו הליטאים בציד יהודים. את האנשים היו מעבידים בעבודות, שלא היה בהן כל צורך — ובלבד להלאותם ולהשפילם. עם בוא הערב, היתה סכנה צפויה לכל יהודי. החיילים הגרמנים, שהיו עוברים את העיר בפלוגותיהם, היו מובלים בידי הליטאים לרובע היהודים. שם היו מתפרצים לבתים, משתוללים, שודדים, מכים ומענים את האנשים חסרי המגן. הליטאים התקינו גם שבלונות עם המלה "Jude" ומרחו אותה על כל בית יהודי, כדי להקל על הגרמנים במציאת מקומות "בידור". ההתעללות ביהודים הגיעה ל"שיא" חדש ביום השלישי לכיבוש. לפנות ערב באו הליטאים אל חצר בתי־הכנסת (שולהויף), פרצו אל המקומות הקדושים, השתוללו בהם והחלו זורקים החוצה את הספרים וספרי־התורה. באותה שעה הבהילו את הרב צבי־יעקב בליימן, רבה של העיר אוראן, שהתגורר בקירבת מקום בביתו של יצחק פלר, ואילצו אותו לשיר ולרקוד כשספר־תורה בידו. אחר־כך הדליקו בחצר את כל הספרים, ולאור ה"מדורה" גזזו את זקנו של הרב, ירו בו ופצעוהו קשה. למזלו של הרב הספיק חתנו, ד"ר יודלוביץ, שהיה רופא מומחה, לנתח אותו מיד, ומצבו השתפר.

"במרוצת הימים לבשה ההתעללות ביהודים צורה מאורגנת ואף חוקית. לפי הוראות מיוחדות חוייבו היהודים לשאת על בגדיהם — על החזה והגב — מגן־דוד צהוב. נאסרה עליהם ההליכה במדרכה; אסור היה למכור משהו ליהודי או לקנות ממנו, ובכלל נאסר כל מגע ומשא בין יהודים ללא־יהודים. נוסף לפורענות זו, החלו הליטאים אוסרים את היהודים, שנחשדו בעיניהם כקומוניסטים. ל"חשדות" לא היה גבול. השרירות משלה בכיפה. בין הנאסרים היו גם שני הרופאים היהודים, ד"ר יודלוביץ וד"ר אסט, וכך נשארה הקהילה בלי כל עזרה רפואית. פחד המאסרים הטיל אימה על היהודים. בית־הסוהר נמלא אסירים. גם את בתי־הכנסת הפכו לבתי־סוהר ליהודים, לרוסים ולקומוניסטים.

"ביום ב', 14 ביולי, בשעה שש בבוקר, הודבקו ברחובות העיר הודעות בחתימת ראש העיר ד"ר סטיפאנאוויצ'יוס והקו־מנדנט הצבאי — על גירוש היהודים מאוטיאן. כל יהודי המקום חוייבו לעזוב את בתיהם עד שעה 12 בצהרים בו ביום, לכיוון העיירה מאליאט. כל אחד הורשה לקחת אתו חפצים ככל שירצה. אסור היה להשחית את הרכוש הנותר; כל אחד יקח עמו את תעודת־הזהות. יהודי שיימצא בעיר אחרי השעה שנקבעה — יירה בו במקום.

"הליטאים לא חיכו לשעת האפס. מיד עם הדבקת המודעות פשטו על בתי היהודים, היכו וחיבלו באנשים ואסרו גברים רבים. בהלה אחזה ביהודים. הם לא השתהו באריזת מטלטליהם ומיהרו לברוח מן העיר. את מעט החפצים שלקחו שדדו מהם בדרך. מראה "יציאת היהודים" היה מחריד. כ־2,000 איש עזבו את העיר. נהרו אל היער מזקן עד טף, תשושים וחולים. תוך שעות ספורות נעקרו מבתיהם תושבים ותיקים, שקיבם טופח במקום זה שנים על שנים בידיהם ובידי אבותיהם ואבות אבותיהם.

"בצאתם מן העיר כיוונו אותם אל יער שילאני שעל אם־הדרך. בשעת כניסתם ליער הועמד כל אחד לפני ועדה מיוחדת, שחבריה היו מקרב האינטליגנציה הליטאית בעיר, וביניהם אשה בתור מזכירה. כאן נרשם שמו של כל אחד. הוא נצטווה למסור את כל דברי־הערך שבידו, בעיקר זהב וכסף. האנשים עברו

בדיקה קפדנית; יהודי אחד, שנמצאו בכליו כמה מאות רובלים, נורה בו במקום.

"עניים ומרודים, מלאי עצב ויגון, נכנסו יהודי אוטיאן אל תוך היער. המקום הוקף בליטאים מזויינים, שהשגיחו בעין פקוחה וזועמת על היהודים. אנשי־המשמר הפיצו שמועה, שהאנשים ישארו ביער רק זמן קצר וכי תוך ימים ספורים יועברו לגיטו מיוחד בעיר, ברחוב אוזיירא. הלילה הראשון ביער עבר על היהודים ללא שינה; ההתרגשות היתה רבה, ורוב האנשים עמדו על רגליהם. אפלה מוחלטת שררה במקום, שכן היהודים לא הורשו להכניס אל היער חמרי־דלק או גפרורים. למחרת ירד גשם, והאנשים היו ללא מחסה. אז החלו להתקין להם אהלים מענפים. כל משפחה התיישבה תחת עץ, הניחה ענפים סביבה וזה היה ביתה.

"אוטיאן היתה איפוא מן הישובים הראשונים בליטא, שמהם גורשו היהודים כבר באמצע יולי. רדיו קובנה הכריז על הכבוד הגדול שנפל בחלקה של אוטיאן להיות העיר הראשונה בליטא שהיא נקיה מיהודים.

"כשלושה שבועות התגוללו היהודים ביער. הגשם והקור בלילות והרעב הציקו להם מאוד. רבים נחלשו וחלו; לא היתה כל עזרה רפואית, שכן הרופאים היהודים ישבו במאסר. בלילות היו השומרים יורים תכופות ומטילים פחד על האנשים. מדי בוקר היו לוקחים את הגברים לעבודה בעיר. כאן היו רואים את הגרמנים והליטאים מוציאים את הרכוש מבתי היהודים. לאנשים ביער ניתן רק לחם. יש שיחידים היו מצליחים, בשובם מהעבודה, להכניס אל היער קצת מזון וגם חלב, שהיה מתחלק לילדים ולחולים. בכלל שררה ביער בין היהודים ריעות ואחווה. בימים קשים אלה באו לידי גילוי מידות טובות ואהבת הבריות למופת.

"ביום ה', 31 ביולי (ז' באב תש"א) — מספר מר אביתר — הופיעו ביער שוטרים ליטאים ורשמו את כל הגברים והנשים מגיל 17 ועד 55. בזמן הרישום צירפו אותי לקבוצה של 10 אנשים והוליכונו העירה. עבדנו ליד הדואר בפינוי הריסות של בית, שנפגע בהפצצות. לעת ערב, קרוב לגמר העבודה, ראינו יהודים רבים, כולם גברים, מובלים מן היער. בשל החושך לא יכולתי לראות את כולם. אבל הבחנתי יפה בפניהם של הרב נחמן הירשוביץ, רבה הצעיר של אוטיאן, ז'וראט — סגן־ראש־העיר לשעבר, ושני בניו, וכן בפניהם של לאביור, מעשירי העיר, השוחט ר' יהודה שאפשטיין ועוד כמה מחשובי העיר. בחזרנו אל היער, ראינו פורעים ליטאים מעמידים בטורים גברים יהודים, תוך צעקות וקללות על שאינם יודעים "להתיישר כהלכה ולשוות לשורה צורה יפה"... גם אותנו, 8 האנשים ששבו מהעבודה, צירפו לקבוצה זו, שהיתה עתה בת 100 איש. לאחר כמה רגעים הגיע שוטר ליטאי מהעיר ולחש דבר־מה למפקד. הלה שחרר מיד את האנשים, וכולנו שבנו אל בני ביתנו.

"ביער נודע לנו, כי מספר הגברים שהוצאו באותו יום היה 500. לאן הובלו האנשים ומה היה גורלם — אי־אפשר היה לקבל כל מידע על־כך. לאחר שעה קלה נשמעו לפתע קולות־ירי חזקים. עתה גברה ידם של האופטימיסטים: החזית! הגרמנים נסוגים, הגאולה בידי הרוסים קרובה לבוא... ולא עלה אז על הדעת כי ביריות אלה נרצחו אותה שעה חמש מאות היהודים, כפי שנתברר לי אחרי־כן. אף רואי־השחורות שבקרבנו לא הרחיקו בדמיונם עד כדי כך. איש לא העלה את החשד, כי ליטאים או גרמנים עלולים להוציא אנשים חפים מפשע ולבצע רצח מתוכנן! לאחר היריות נפוצו ביער שמועות, כאילו ראו את 500 האנשים עובדים בכביש — ויהודים האמינו. אלמלא שמועות אלה ייתכן שרבים, וביחוד בני הנוער, היו נוקטים פעולה כלשהי, ולא אחד היה ניצל.

"כארבעה ימים לאחר האקציה של 500 הגברים באו "פרטיזנים" אל היער והוציאו 40 בחורות. "לעבודה מוליכים אותן" — אמרו הליטאים. ואמנם גם לגביהן נפוצו למחרת שמועות, כאילו ראו אותן עובדות בחקלאות.

"לא עברו שלושה ימים וביער עברה התרגשות, שמשהו ממשמש ובא. כל הלילה בין ה־6 ל־7 באוגוסט ירו השומרים ללא הרף. באותו לילה ירד גם גשם, וקר היה לשכב. האנשים הסתובבו בין העצים ושקעו בניחושים מניחושים שונים על הצפוי להם.

"בבוקר יום ה', 7.8.41, התבהרו השמים, ושוטרי־העזר הליטאים באו כדרכם מדי יום לקחת אותנו לעבודה. ומאחר שלא היו עוד הרבה גברים, ערכו חיפושים ביער, כדי למצוא את כל המשתמטים.

"מן היער הוליכו הפעם את האנשים לא לעבודה, אלא לבנין הבולשת. שם שוחררו כמה גברים, שהיו בידיהם תעודות המאשרות כי הם עובדים אצל הצבא הגרמני. כל השאר נשלחו לבית־הסוהר. בחצר בית־הסוהר לקחו מכל אחד את תעודותיו וכל אשר בכיסיו, וכן גם את החגורה. ישבנו שם כמה שעות. בעד חלונות־התאים נשקפו אלינו פני יהודים שהובאו לכאן מוויז'ון. בשעה 2 הופיע גרמני מהגישטאפו. מיד הבהילו אותנו להסתדר בשורות. נפתח השער, ופקודה נשמעה: האסירים, קדימה!

"כשיצאנו לרחוב ראינו שבמרחק ניכר לפנינו צועדות נשים יהודיות. יתכן שהיו אלה 40 הבחורות שהוצאו מהיער כמה ימים קודם לכן. מסביבנו היה משמר כבד של ליטאים, ביניהם תלמידי גימנסיה וסטודנטים. אך יצאנו את העיר, החלו הליטאים מריצים אותנו באכזריות. היהודים שלא היה בכוחם למהר, נורו בו במקום. לאחר הריצה הפרועה, לאורך שני ק"מ, באה פקודה להשתטח והפנים אל האדמה! ומיד גם הודעה: המרים את ראשו — יירה בו במקום. עייף ורצוץ הייתי מהריצה והפסקה זו השיבה קצת את רוחי. בשכבנו זמן־מה על האדמה ראינו מרחוק שהנשים קמו וצעדו הלאה. לפתע שמענו טרטור יריות, ומיד קולות נשים ויללות. עתה ידענו כבר מה נעשה כאן ומה צפוי לנו.

"לאחר כ־15 דקות ניתנה פקודה למחצית קבוצת הגברים לקום וללכת. השורה שלי היתה מהאמצעיות, ונשארתי עוד במקום. שוב נשמעו יריות וצעקות. ואז בא גם תורנו ללכת. מחזה־אימים נגלה לפני. על גבעה מוקפת יער משלושת עבריה היו חפורים בורות ארוכים. לא רחוק מבור אחד עמד ליטאי, כשמסכה על פניו ובידו פרגול, בו היה מצליף בכל העובר על פניו. מפחד הפרגול היה האדם רץ קדימה לעבר הבור, שם היה גרמני מקדמו ביריות ממקלע. בצד עמדה מכונית ולידה ראש־העיר ז'וקאס, הרופא המחוזי יאסינאס ועוד ממנהיגי הליטאים באוטיאן, שצפו במחזה.

"לידי הלך חברי הסטודנט קלמן כץ מאוטיאן ושנינו החילונו לברוח. פתחנו בריצה. כדור פגע מיד בכץ, והוא נפל תוך צעקה: "מת אני!" אני התקדמתי מהר ועברתי בקפיצה את

הבור, כשכדור פגע ברגלי. התעלפתי מכאב והתדרדרתי במדרון אל תוך הביצה שמאחורי הגבעה. בהתגלגלי שבה רוחי אלי, ואז החילותי זוחל בתוך העשב הגבוה עד הגיעי לשלולית מים מוקפת קני־סוף. בפחד מות שכבתי שם עד שהחשיך. כל הזמן לא פסקו למעלה היריות. כנראה הוסיפו להביא אל הגבעה עוד יהודים.

"בלילה ירד גשם חזק. יצאתי מהבור משותק בשתי רגלי, כנראה מהמים הקרים ומאיבוד דם רב. בעמל רב הצלחתי לעמוד עליהן ולהפעילן. חשבתי לחזור אל היער; הלא שם היה "ביתי" בזמן האחרון. אולם מיד הבנתי עד כמה מסוכן הדבר, ונוסף לזה גם לא ידעתי את הדרך. בינתיים פסק הגשם, השמים התבהרו ויכולתי להתמצא. החלטתי לשים פעמי בכיוון לקובנה. לאחר שלושה שבועות של הליכה בלילות ובדרך־לא־דרך הגעתי לגיטו קובנה".

שאר יהודי אוטיאן, ובעיקר הנשים והילדים, נספו גם הם לאחר זמן קצר באותה גבעה ונקברו שם בבורות. הגרמנים השאירו בחיים כמה יהודים מומחים, שהיו נחוצים להם לעבודה; אולם גם אלה לא הוחזקו זמן רב. אחרון המומחים היה התפר דב קורין, שהושאר בחיים עד נובמבר אותה שנה בערך.

בורות הקברים נמצאים בקירבת טחנת־הקמח ביער ראשה שליד הדרך לאושפול, במרחק כ־3 ק"מ מאוטיאן. כפי שנודע אחרי־כן, היו הבורות עמוקים ומספרם ארבעה; אורכו של כל בור היה 4—5 מטר ורוחבו 3—4 מטר. את הבורות חפרו, לדברי הליטאים, האסירים היהודים של בית־הסוהר באוטיאן, ימים אחדים לפני האקציה הראשונה.

ברשימת קברות־האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים כדלהלן:

המקום — יער ראשה, שני ק"מ צפונית לאוטיאן; הזמן — 31.7.1941, 7.8.41, 24 8.41; מספר הנרצחים — כ־4000 גברים, נשים וילדים.

לפי הדו"ח של יגר נרצחו באוטיאן:

31.7.1941 — 235 גברים יהודים, 16 נשים יהודיות ו־4 קומוניסטים ליטאים.

7.7.1941 — 483 גברים יהודים, 87 נשים יהודיות ו־1 ליטאי.

29.8.1941 — באוטיאן ומאליאט — 582 גברים יהודים, 1731 נשים יהודיות ו־1469 ילדים יהודים.

בסך הכל — 4,603 נפש. ידוע כי המספרים בדו"ח אינם מלאים ולכן יש להניח שמספר הנרצחים הוא הרבה יותר גדול.

גם איש הס.א. גוסטאב הרמן מסר בעדותו בלנדסברג, כי ביקר באוטיאן ובזאראסי ב־15 וב־16 באוגוסט 1941 וכי יום לפני ביקורו נרצחו שם 3,000—4,000 יהודים. אוטיאן היתה למקום־ההריגה לא רק של יהודי אוטיאן, אלא גם ליהודי קוק־טישקה, ויז'ון, טארגין, אוונטה, מאליאט, אושפול.

מקורות

צדוק אביתר (בליימן), חיפה.
עדויות גוסטאב הרמן, "יד ושם" 694/585; י. מלמד, "יד ושם" JM/177.

אופינה
(UPYNA)

עיירה במחוז טאוריג. בשנת השואה חיו בה כמה עשרות משפחות של יהודים.

עם פרוץ המלחמה ברחו כמעט כל היהודים מהעיירה וחיפשו מקלט אצל איכרים בסביבה.

ב־23 ביוני 1941 נטשו הרוסים את המקום ונכנסו הגרמנים. לפני צאתם הציתו הנסוגים את העיירה ורוב בתיה עלו באש.

עם כניסתם של הגרמנים הוקם ועד מקומי של "אקטיביסטים" ליטאים, אשר החל להציק ליהודים. פורסמו צווים לפיהם אסור ללא־יהודים לתת מקלט ליהודים. כמו־כן נצטוו כל היהודים שעזבו את העיירה לחזור אליה. הגברים נצטוו לבוא ולהירשם במפקדת ה"אקטיביסטים". אלה שבאו להירשם נעצרו ולא נראו עוד בחיים.

את כל בני הקהילה קיבצו בגורן גדולה, סגרו עליה והציבו משמר מסביב. ה"אקטיביסטים" התעללו ביהודים, ובמיוחד נטפלו לגברים. לרב העיירה, ר' שמואל סנדלר הי"ד, גזזו מחצית זקנו ובלי כובע עם מטריה מעל לראשו אילצוהו לשים טליתו על מקל ולשרפה.

שלושה ימים החזיקו את היהודים בגורן ללא מזון ומים. לאחר־מכן העבירו אותם בעגלות לראסיין, שם נרצחו ונקברו יחד עם יהודי ראסיין.

(ראה: ראסיין)

אוקמיאן
(AKMENĖ)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז מאז'ייק. בשנת השואה חיו בה 25 משפחות של יהודים.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־26 או ב־27 ביוני 1941. מיד התארגנו ה"אקטיביסטים" הליטאים במקום. מנהיגם היה ואטא־ליס. כבר בימים הראשונים לכניסת הגרמנים הוא ציווה לאסור את כל היהודים ולהחזיקם בבית־המעצר.

ב־5 או ב־6 ביולי הופיעו באוקמיאן גרמנים. אחד מהם ביקש שיובילוהו אל העצורים. הצטרפו אליו 15 "אקטיביסטים". הגרמני שהה זמן קצר אצל העצורים ובצאתו ציווה להוציא שלושה מהם ואלה נורו במקום. הנרצחים היו יוסף ופייבוש יוסלביץ ואחד שמיט, שהיה בעל חנות אריגים.

היהודים הוחזקו במאסר עד תחילת אוגוסט. ב־4 באוגוסט הובאו למאז'ייק לאסמים שעל־יד נהר הוונטה. הגברים נלקחו מיד לחפור בורות והנשים סופחו לנשות מאז'ייק, שהיו כבר מקודם באסמים.

הם נרצחו יחד עם יהודי מאז'ייק ב־9 באוגוסט 1941 (ט"ז באב תש"א).

אחרי המלחמה הוקמה על קברותיהם מצבה בצורת לוח שיש שחור.

מקורות

עדויות חנה רייף, "יד ושם" מס' 1670/1555; צבי רוזנבוים, "יד ושם" מס' 1779/1637; איטה פלוקר; גיטה בלוך, רחובות; חיה טיגר, חולון; שרה רייצקי, כפר־סבא.
א. ירושלמי, "ליטע", חלק 2.

(ראה גם וקשנה ומאז'ייק).

אוראן
(VARENA)

עיירה בדרומה של ליטא, במחוז אליטה. בשנת השואה חיו בה כ־80 משפחות של יהודים.

הגרמנים נראו בעיירה ביום ב׳, ה־23 ביוני 1941, בבוקר. הכיבוש המהיר אף מנע מיהודים לברוח. כל היהודים נשארו בעיירה.

הימים הראשונים לכיבוש עברו בשקט יחסי. למראית עין לא השתנו הסדרים ולא היו פגיעות ביהודים. אולם מתחת לפני השטח התנהלה פעילות חיה של הליטאים, במאמצים להשתלב ב״סדר החדש״ ובין השאר להיפטר מן היהודים.

בראש ה״אקטיביסטים״ הליטאים עמדו אנשי האינטליגנציה במקום. העו״ד מינקונאס, פקח היערות, מזכיר בית־משפט השלום, פקידי דואר ואחרים, ענדו על שרוולי בגדיהם סרטים לבנים עם צלב־הקרס, מוכנים לאות שיינתן להם כדי להתחיל בפעולה.

והאות ניתן: בלילה שבין יום השישי לשבת, ה־28 ביוני 1941, העירו את כל היהודים והודיעו שעל הגברים להתייצב בבוקר עם כלי־עבודה כדי לצאת לעבודה. ב־5 בבוקר התייצבו לפני תחנת־המשטרה במקום שבעים גברים יהודים ומעדרים בידיהם. לפניהם התייצב מפקד המשטרה הליטאית ונשא נאום ארסי. הוא הודיע להם שמכאן ואילך חיי היהודים הפקר הם. לדבריו, היהודים הם אשר גרמו לכל האסונות שבאו על העם הליטאי. להבא עליהם לעבוד קשה. המשימה הראשונה המוטלת על היהודים היא לתקן את הדרכים ששובשו בעת המלחמה. עליהם לעבוד מאור הבוקר עד מאוחר בלילה. מזון לא יינתן להם.

רעבים וצמאים, כשהשמש מכה על ראשיהם, עבדו היהודים כל היום בכבישים. היה עליהם לסחוב ממקום למקום אבנים כבדות. מחוץ למעדרים, שהיו להם, לא ניתנו להם כל כלי־עבודה. השומרים הליטאים האיצו בהם והיכו אותם באכזריות. חיילים גרמנים, שעברו במקום וראו את היהודים העובדים והליטאים הנוגשים בהם, היו מצטרפים למענים ומכים ביהודים. גם על השוד לא ויתרו השומרים הליטאים — הם לקחו מהיהודים את כל השעונים.

ב־1 ביולי החלו גם המאסרים. ראשונים נאסרו צעירים, שהיו חברים בקומסומול. הם הובאו ליער הקרוב ונורו.

לא איחרו לבוא הצווים המגבילים. ב־3 ביולי היה על היהודים למסור את הפרות והאופניים. ב־10 ביולי הוקם ״יודנראט״ בן 12 חברים, עליו הוטל להיות המקשר בין היהודים לבין השלטונות ולדאוג לביצוע הוראות השלטון. ב־16 ביולי נצטוו היהודים לענוד על בגדיהם מלפנים ומאחור מגן־דוד־צהוב עם האות ״J״. כל קשר בין יהודים ללא־יהודים נאסר. אסור היה ליהודי להיכנס לביתו של לא־יהודי.

קשים ואכזריים במיוחד ביחסם ליהודים היו כל אלה, אשר בימי השלטון הסובייטי היו מעריצי הקומוניסטים. כעת הפכו עורם ונעשו שוטרים, פקידי הגישטאפו ועושי־דברם המסורים של הגרמנים.

לאוראן הגיעו שמועות על רצח יהודים בקובנה ובווילנה, אך קשה היה להאמין לאותן שמועות. ביום ג׳, 12 באוגוסט, פשטו שוטרים יחד עם ״אקטיביסטים״ ליטאים על בתיהם של היהודים וחיפשו צעירים בעלי מבנה־גוף איתן, וכן יהודים חשובים ואינטליגנטים. חלק מהיהודים הסתתר. נלקחו עשרה אנשים, ובאמתלה שהם נשלחים לעבודה הובאו אל עיר־המחוז אליטה ושם נורו יחד עם עוד יהודים שהובאו מדאוג, מרטש, בוטרימנץ ועיירות קטנות נוספות בסביבה. בעיירה לא ידעו על־כך משך זמן רב. למרות העובדה שמקבוצת הנלקחים ל״עבודה״ לא נתקבלה כל ידיעה, לא רצו היהודים להאמין כי נרצחו. ביום א׳ בבוקר, 17 באוגוסט, שוב נחטפו יהודים מתוך בתיהם. אחד־עשר צעירים הובלו למקום בלתי־ידוע. על כל היהודים הוטל להתייצב במשטרה פעמיים בשבוע.

שבועות אחדים היה שקט יחסי בעיירה, פרט לסחיטות כספים. מפקד המשטרה סאדאוסקאס וראש המועצה טארילה, היו תובעים וחוזרים ותובעים מאת היהודים כסף, זהב, חפצי ערך, פרוות ועוד, בהבטיחם אגב כך, שיותר לא יילקחו יהודים לעבודה. ביום ב׳ בצהריים, 1 בספטמבר, התחילו שוב לחטוף יהודים, הפעם גם נשים, ואפילו חולים. רבים פדו עצמם בכופר. עשרים וארבעה יהודים, בתוכם נשים וחולים, הוצאו מן העיירה בעגלות. המפקד אמר ל״יודנראט״, כי דורשים ממנו עובדים, והוא שולח בכוונה חולים כדי להוכיח שאין לו יותר עובדים ראויים לשמם. בתמימותם האמינו לו האנשים.

היו בין היהודים שהתחמקו לאט לאט מהעיר ונמלטו לראדין ולוווסילישוק. שתי עיירות סמוכות אלו היו שייכות באורח אדמיניסטראטיבי לביילורוסיה. סבורים היו אז, כי כוס־הפורענות היא מנת־חלקם של יהודי ליטא בלבד.

ב־5 בספטמבר שוב נחטפו יהודים כדי להביאם ל״עבודה״ לאליטה. בדרך לשם נורו כולם. את בעל המנסרה, מילר, עינו באכזריות וסחטו ממנו את כל כספו. אנסו לעיניו את אשתו ואת בתו בת החמש־עשרה, ואחר־כך נורו כולם.

ביום ב׳ בבוקר, 8 בספטמבר, קיבצו את שארית היהודים שבעיירה. מסביב עמדו ליטאים רבים, מזויינים ברובים, ושמרו שאיש לא יימלט חלילה. לתפקיד זו התייצבו כל הפקידים האזרחיים במקום. נערה אחת, ליבה יורקאנסקי, בת 12, הצליחה לברוח. ראש המועצה, טארילה, רדף אחריה כשהוא רכוב על סוס, תפשה והחזירה. ליטאים למאות, מן הכפרים הסמוכים, באו בעגלות ובשקים כדי לבוז את רכושם של היהודים. כמאה ועשרים וחמישה יהודים, בתוכם 70 ילדים, כונסו לבית־המדרש ונכלאו שם. למחרת, ב־9 בספטמבר (י״ז באלול תש״א), הוציאו את כולם והביאום אל היער שבקירבת הכפר אוז׳יריק, ושם נרצחו.

לפי דו״ח יגר נרצחו ב־10.9.1941 באוראן 541 גברים יהודים, 141 נשים יהודיות ו־149 ילדים יהודים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים באוראן כדלהלן:

1. המקום — יער כ־1,5 ק״מ מאוראן, 200 מטר שמאלה מהדרך לכפר דרוצקונאי; הזמן — 10.9.41; מספר הנרצחים — 831 גברים, נשים וילדים.

2. המקום — יער מארצינקוניאי, בין האגם קאסטינה ותחנת־הרכבת, כ־200 מטר מהתחנה; מספר הנרצחים — כ־200.

מקורות

עדות שלמה רוטנברג, תל־אביב.
״פון לעצטן חורבן״ מס׳ 4, מינכן 1947.

אושפול
(UŽPALIS)

עיירה קטנה במזרחה של ליטא, כ־20 ק״מ צפונית מעיר המחוז אוטיאן.

בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות של יהודים.

הגרמנים נראו בעיירה ביום ה׳, 26 ביוני 1941. כבר ב־22 ביוני, יום פרוץ מלחמת גרמניה—בריה״מ, התחילו להשתולל באושפול כנופיות של ליטאים. היו אלה חברי ״אגודת הקלעים״ לשעבר, בראשם עמדו בנו של הטוחן יונאס גאביס ופקיד־הדואר פובילאס מיקוצ׳יוניס. בדרכים שונות, ברגל וברכיבה, התאספו הפורעים ליד משקו של האיכר גוראצקאס ומשם יצאו במאורגן לעיירה והחלו לפרוע ביהודים.

הם הכו, בזזו ורצחו.

בין הקרבנות הראשונים היה העלם היהודי חיים־מאיר שלוסברג. הפורעים ירו בו ברחוב. בשוחט של הקהילה ירו למוות על־יד בית המרחץ. העלם בער מזרח הגיע לאושפול באופניו מאוטיאן. הפורע גאביס הורידו מהאופניים וירה בו. הכדור לא פגע בו למוות. פצוע ושותת דם סחבו אותו לבית־המעצר, לשם הוכנסו גברים, מיועדים לרצח. לפתע הגיעו חיילים רוסיים מאוטיאן, שחררו את העצורים ולקחום עימם בנסיגתם מהעיירה. כך ניצלו ממוות בטוח.

עם כניסת הגרמנים לעיירה הודיעו ליהודים, שעליהם לעבור ולהצטופף בגיטו שנקבע בכמה רחובות צרים מסביב לבית־המדרש וברחוב בית־המרחץ. רק לחולים ולחלשים הורשה להישאר זמנית בבתי מגוריהם הקודמים.

הרצח החל מיד. גברים יהודים בריאים וחזקים היו נסחבים בקבוצות קטנות בנות 5—10 אנשים לחפירות מימי מלחמת־העולם הראשונה שעל־יד ביצות גדולות. שם היו נדחפים לביצות וטובעים לאיטם. הפורעים סחבו גם משפחות שלמות. הראשונות היו משפחות ארונס וכן האחים יצחק ופנחס פישר, שנרצחו ליד בית־הקברות היהודי והושלכו לבור סיד. הרוצחים היו גאביס ויאנקיאוויצ׳יוס.

לא עבר זמן רב ונרצחו אמידי הקהילה, אלה שנחשבו לעשי־רים ובעלי נכסים. נאמר להם שהם מועברים לעבודה בסביבה. בקבוצה זו היה עסקן ״מכבי״ דוד איידלמן, זונדיל כ״ץ, שמואל שלוסברג, זוסמן וולוביץ עם משפחותיהם. כולם הובאו לחורשה ליד בוטישקיס, במקום שהיו כבר בורות מוכנים, ורוצחים חיכו להם.

אחריהם הוצאה קבוצה שלישית של תשעה יהודים וביניהם מרדכי מ״ץ, יעקב שרייר ואחרים. גם אותם חיסלו גאביס ויאנקיאוויצ׳יוס, שרצחו את האנשים בדם קר, בשרוולים מופש־לים כשצלב קרס עליהם.

כך נמשך הדבר ללא הפוגה: קבוצות קטנות של יהודים היו מוצאות ונרצחות במקומות שונים. נוסף למקומות שנזכרו, נרצחו יהודים גם ליד בית־הקברות הרוסי, ליד בית־המרחץ, בכביש אוטיאן ליד הנפחיה, בכביש יוזוואָנט ליד הכפר באיוראי. יהודים נרצחו גם בבתיהם.

היו גם מעשי אונס וזוועה. הליטאי הצעיר אנטאנאס סאווי־ליוס אנס יחד עם חברו צעירה יהודיה, ואחר שביצע בה את זממו הלם בראשה באקדוחו. הצעירה נפצעה קשה ומתה לאחר שהתפתלה זמן רב ביסוריה.

למירל מ״ץ נולד תינוק ימים אחדים לפני תחילת המלחמה. הפורעים קרעו את התינוק לגזרים לעיני האם וזרקו את הגוויה לחצר.

מחריד במיוחד היה מותו של הרב הצעיר ר׳ לייב קאמרז, בנו של הרב הזקן ר׳ אהרון־נפתלי קאמרז. הרוצח צ׳אָפוניס אנס את הבת לעיני האב ואחר־כך אסר את ר׳ לייב וכלאו בבית־המעצר. ימים אחדים הוחזק ללא אוכל ושתייה ואז הובילוהו צ׳אָפוניס ומרעיו בדרך לאוטיאן וציוו עליו לחפור קבר לעצמו. ר׳ לייב קאמרז קפץ על צ׳אָפוניס, אחזו בגרגרתו והחל לחנקו. חברו של צ׳אָפוניס, שחבר אליו ברצח, ירה בר׳ לייב והרגו. ימים רבים שכב צ׳אָפוניס בבית־החולים ונאבק על חייו.

יהודים רבים ניסו לברוח ולמצוא מחבוא אצל ליטאים בסביבה. רובם נתפסו ונרצחו. רק רייזל שלוסברג, שהיתה נשואה לליטאי, שרדה. במאמצים רבים עלה בידי בעלה להסתירה.

לאחר שאחרוני היהודים הועברו לגיטו, בזזו הליטאים את רכוש היהודים וחילקוהו ביניהם.

חיי שארית היהודים בגיטו נעשו קשים מיום ליום. מספר הגברים והצעירים הלך ופחת. הנשים, בעיקר הצעירות, היו נתונות להשפלה ועינויים.

הגיע ה־29 באוגוסט 1941, ו׳ באלול תש״א. כל שארית העדה הובלה בדרך לאוטיאן. את הרב הזקן ר׳ אהרון־נפתלי קאמרז, שהיה משותק, הניחו על עגלה כשרגליו וידיו המשותקות נגררות. הפרידו בין הגברים לנשים ולילדים, ואת כולם רצחו בקירבת חורשה במרחק כ־15 ק״מ מהעיירה, מקום בו נרצחו כל יהודי אוטיאן והסביבה.

בתום המלחמה, כאשר חזרו שרידי הקהילה, גודרו הקברים והוקמה מצבה (ראה אוטיאן).

מקורות

עדויות יעקב קופלנסקי, רמתיים; מוטל קופלנסקי, קיראון.

אָז׳רני
(ZARASAI)

אָז׳אָרני (זאראסאי) היא עיר־מחוז בצפון מזרחה של ליטא, בקירבת הגבול עם לטביה ופולין. היא שוכנת על הכביש קובנה—דווינסק ומוקפת הרבה אגמים. לפני השואה חיו בה כ־1500 יהודים.

עם פרוץ מלחמת גרמניה—בריה״מ לא העריכו היהודים כראוי את המצב. רק ביום השני למלחמה, כאשר החלו לנוע דרך העיר צבא סובייטי נסוג ואלפי פליטים בורחים, בחלקם הגדול יהודים, נזדעזעו היהודים המקומיים והחלו לברוח מהעיר. אך דבר זה לא היה כה קל כמו ביום הראשון. קבוצות של ליטאים מזויינים ארבו לבורחים בדרכים והיו יורים בכל מי שניסה לעבור לרוסיה. בראש ה״אקטיביסטים״ באָז׳אָרני עמד רוסי מקומי בשם קזאנוב. הוא הוא שאירגן את הפרעות ביהו־

דים. ראשי עוזריו היו המורה שאקיס וראש המשטרה החשאית לשעבר באז׳ארני ברוזיקייטיס. הם לא הסתפקו בהוראות הכל־ליות המפלות יהודים. מהיום הראשון החלו ברצח והתעללות. כך קברו חי במרכז העיר את לייב בנקה. הפולני המקומי פאשקאביץ הריץ ברחובות העיר את בעל הטחנה בר נוביק, יהודי בן שמונים, כשעל גבו מסומרת תמונתו של סטאלין.

ב־26 באוגוסט הגיעו לאז׳ארני מספר רב של עגלות. אספו את כל היהודים והעלו אותם עליהן, כדי להסיעם כביכול לראקי־שוק לעבודה. נאמר ליהודים לקחת עימם קצת מזון ומעט מאד מטלטלין, שכן הם אמורים לחזור מהר ואת כל צרכיהם יקבלו בינתיים בראקישוק. היוצאים סברו שיהא עליהם לעבוד קשה אך הדבר לא נראה להם מסוכן, כי בזמן האחרון הסכינו לדברים הרבה יותר גרועים. לא עלה על דעתם, שמובלים הם לדרכם האחרונה.

לאחר שכל היהודים עלו על העגלות צייד ראש־העיר את הרב ר׳ אליהו רזניק ושניים מחשובי הקהילה במכתבי־המלצה. ראש־העיר כתב שהם אנשים ישרים, "יהודים טובים", וביקש שיקבלו אותם יפה ויתייחסו אליהם טוב. כל השיירה יצאה לדרך כששומרים ליטאים מזויינים מלווים אותם.

כאשר עברו 15 ק"מ בדרך לאוטיאן, ביער דאַגוצ׳יאי בקירבת הכפר סאוויצ׳יונאי, סמוך לעיירה אנשאלפט, אמרו להם לרדת מהעגלות. מיד נשמעה הפקודה: "להתפשט!". היהודים ראו עצמם לפתע עומדים על פי בורות חפורים. עולמם חשך עליהם וזעקתם עלתה השמימה. הם היו מוקפים שומרים מזויינים ושום אפשרות לבריחה לא היתה. הנשים סירבו להתפשט והתחילו לרוץ לכל העברים. קמה בהלה. השומרים החלו לירות לתוך הקהל במכונות־יריה. לא עברה שעה ארוכה וכל יהודי אז׳ארני נרצחו. אחד השומרים, פאשקאביץ, סחב למקום ההריגה את הנכה קטוע־הרגליים ירחמיאל שלטופר והשליכו חי לבור.

באותו יום ובאותו מקום הושמדו גם יהודים מדוסיאט, סאלוק, אנטאליאפט, טורמונט, רימשאני ודוקשט. רק שני יהודים הצליחו להימלט מהבור. שם האחד אהרון (שם משפחתו אינו ידוע) והשני חיים שולמן. לאחר שנמלטו הסתובבו בסביבה כשהמשטרה מחפשת אחריהם. חיים שולמן נורה למוות בסופו של דבר, ואהרון איבד עצמו לדעת בראותו שאין לו סיכוי להינצל.

באז׳ארני נותרו שני יהודים. האחד, ישראל טרויב, יהודי כבן ששים, היה מקובל מאוד על הליטאים. השאירו אותו לטאטא את רחובות העיר. גם חסד זה לא נמשך זמן. ביום בהיר אחד ירו בו והמיתוהו.

השני, ירחמיאל שנידר, היה נשוי לרוסיה. הוא התחבא בביתו ולא הראה פניו בציבור. במשך הזמן נמאסה עליו הישיבה בבית, או שאשתו לחצה עליו שיצא לעבוד. כך או כך, הוא לא העריך את הסכנה הצפויה גם ליהודי מומר להראות פניו. ביום א׳ בשבוע התהדר בלבוש־חג ויצא לכנסיה יחד עם אשתו ובני משפחתה. כאן זיהה אותו קזאנוב והוציאו באמצע התפילה מהכנסיה. כשאקדחו שלוף הובילו בחוצות העיר בכיוון היער במוגוץ׳. לא הועילו תחנוניו ותחנוני חותנתו. קזאנוב הביאו ליער, אילצו לפשוט את חליפת־החג שלו וירה בו למוות.

ברשימת קברי־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מסומן קבר־האחים במלים אלו:

המקום — יער פז׳אמיס, 3 ק"מ מבית־הספר של הכפר בלטרשקיאי, 500 מטר מהכביש דאַגוצ׳יאי—דוסיאט; הזמן — 26.8.41; מספר הנרצחים — 2569 גברים, נשים וילדים.

בדו"ח יגר נאמר, כי ב־26.8.41 נרצחו באז׳ארני (זאראסאי) 767 גברים יהודים, 1113 נשים יהודיות, קומוניסט ליטאי אחד, 687 ילדים יהודים וקומוניסט רוסי אחד.

שרידי יהודי אז׳ארני והעיירות הסמוכות הקימו אחרי המלחמה על קברות־האחים מצבת־זכרון ועליה הכתובת: "כאן טמונים 8,000 יהודים מזאראסאי והסביבה, שהושמדו באכזריות בידי הפאשיסטים הגרמנים ב־26 באוגוסט 1941".

מקורות

ירחמיאל קורב, מינכן, 1948.

חסיה קופילוביץ, שאלון מרכז הפליטים באיטליה.

דב לינטופ, ירושלים.

איירואגולה
(ARIOGALA)

עיירה במחוז קידאן. לפני השואה חיו בה כ־450 יהודים.

ביום ב׳, 23.6.41, אחר־הצהרים כבר נכנסו הגרמנים לאיירא־גולה. בימים הראשונים לכיבוש נורו בידי ה"אקטיביסטים" הליטאים כמה מראשי העדה ומנהיגיה, ביניהם צבי (הירשל) זיו, מיכאל קגנוביץ ויוסף מרקוביץ. אנשים אלה נודעו כעסקנים נאמנים וישרי־לב והיו מקובלים על כל הציבור היהודי וגם הליטאי.

לאחר זמן קצר גירשו את יהודי העיירה מבתיהם וקבעו להם מקום־מגורים בשטח שבין בית־הכנסת לבית־המדרש והקלויז. שטח זה הוקף גדר־תיל ונקרא בפי האנשים בשם מחנה־היהודים או גיטו. משם היו מוציאים מדי בוקר את היהודים המבוגרים ומעסיקים אותם בכל עבודה קשה ומפרכת וביחוד בעבודות בזויות. ההתעללות היתה כאן העיקר. לא שמו לב לזקן ולחלש. בין המובלים לעבודה היה גם הלמדן הגדול ר׳ יעקב קסטין, מחברו של הספר בהלכה "משפט יעקב".

יום אחד נצטוו כל היהודים לעזוב את המחנה ולעבור למקום אחר. נאמר להם ששם יהיה מקום־העבודה שלהם ושם ישבו עד גמר המלחמה. לשם "העברה למקום עבודה" הוגלו לאייראגולה גם היהודים מהעיירות הסמוכות צ׳ייקישוק ווילון. כל אחד הורשה לקחת אתו מחפציו כפי יכולתו לשאת בעצמו. מלווים שמירה חמורה הובלו היהודים במורד ההר בכיוון לטחנת־המים שעל נהר הדוביסה. בצלע הגבעה המשתפעת אל הנהר היו כבר בורות חפורים, ושם נרצחו היהודים. על יום זה סיפר, אחרי המלחמה, האיכר הליטאי טדיאוש מהכפר קאראלגיריס הסמוך לוויליקי:

"אני הייתי במקרה באייראגולה, כאשר הוליכו לשחיטה את יהודי המקום והסביבה. היהודים האמינו כי מוליכים אותם לעבודה, וכאשר התקרבו לדוביסה וראו פתאום לפניהם את הבורות הפתוחים, השליכו את חבילותיהם ופרצו ביללות ובצעקות, עד שגם האדמה יכלה להתבקע. אני דפקתי בסוס ואטמתי את אזני. התמונה עודנה עומדת חיה לנגד עיני".

ב־3 באוקטובר 1961 העיד בפני בית־משפט סובייטי העד

פראנאס מאטיוקאס. בין השאר סיפר שהיה בפלוגת שוטרי־העזר הליטאים שהגיעו ב־1 בספטמבר 1941 לאייראגולה להשתתף ברצח היהודים. כל היהודים היו מרוכזים בבית־הכנסת. בצהרי היום הובילו את כל הגברים לשפת הנהר דוביסה, שם היה כבר בור חפור באורך של 50—60 מטר. העמידו אותם בשורות כשגבם אל היורים. פלוגת שוטרי־העזר ירו ביהודים ממרחק של 5—6 מטר. אחדים הושלכו חיים לתוך הבורות וירו בהם משפת הבורות, מלמעלה. אחרי הרצח הוזמנו כל המשתתפים לסעודה, שבה חילקו וודקה וכריכים ואשר נמשכה עד אחרי חצות.

טוביה בריט, בן העיירה, אשר ביקר בה אחרי השחרור בנובמבר 1944, מוסר שמצא פרות רועות על הקברים.

בין הרוצחים היו גם מורים מבתי־הספר והכומר.

בדו"ח יגר מובא שבאייראגולה נרצחו בין ה־28.8 ל־2.9.41 — 207 גברים יהודים, 260 נשים ו־195 ילדים.

מקורות

"טבח המוני בליטא", חלק ב', עמ' 141.
עדות טוביה בריט.
"א ייד און וואלד", בערל כהן.

אינטוריק
(INTURKĖ)

עיירה קטנה במחוז אוטיאן. בשנת השואה חיו בה ובעיירה הסמוכה רייטרודה כ־40 משפחות של יהודים.

לא מצאנו כל סימוכין לקורות היהודים באינטוריק ורייטרודה. מאחר שעיר המחוז אוטיאן שימשה מקום־ריכוז לרצח יהודי המחוז, יש להניח שיהודי אינטוריק ורייטרודה נרצחו באוטיאן בחודש אוגוסט שנת 1941.

(ראה: אוטיאן)

אליטה
(ALYTUS)

עיר־המחוז אליטה שוכנת כ־70 ק"מ מדרום לקובנה. העיר יושבת על הניימן, המפלג אותה לשני חלקים: אליטה־מזרח, ואליטה־מערב. לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה מנתה האוכלוסיה היהודית בעיירה יותר מארבעת אלפים נפש.

אליטה היתה מאז ומתמיד נקודה אסטראטגית־צבאית. בתקופת ממשלתם הקצרה (1940—1941) התחילו הסובייטים להקים כאן קסרקטינים חדשים ונמל־תעופה צבאי גדול. היא היתה אחת הערים הראשונות בליטא אשר עליה הנחיתו הגרמנים את המהלומה האווירית.

כבר ביום הראשון למלחמה הופצצה העיר קשות ומרכזי שני חלקי העיר עלו בלהבות. בהפצצה זו מצאו מותם גם רבים מיהודי העיר. הד"ר גבאי סיפר, כי כבר בלילה שבין ה־21 ל־22 ביוני, התעורר בשעה 4 מרעש ההפצצה. הוא חצה את הנהר מתוך כוונה לנוס לווילנה. אך יצא מן הבית, נפלה פצצה והחריבה את הבית. בעיר קמה בהלה. כל מי שיכול ברח ממנה. הוא מצא מקלט אצל איכר במרחק 3 ק"מ מהעיר. כעבור ימים אחדים היה עליו לעזוב את בית האיכר, שכן ה"אקטיביסטים" הליטאים איימו על כל ליטאי לבל יחביא יהודים.

בעיר סיפרו שהופצה עלילה כאילו נהרג חייל גרמני. התוצאה היתה ששדדו בתי יהודים וכן נאסרו כמה מאות יהודים ונורו סמוך לקסרקטינים. נראה כי למקרה היה יסוד. הליטאי צ'אסלאוואס בארדזילאוסקאס, סיפר אחרי השחרור:

"בדרכם עברו הגרמנים גם ברחוב קובנה. מתוך שורת מכוניות נוסעות, יצאה לפחות מכונית אחת ונעצרה ליד המדרכה. קפץ ממנה קצין. הוא עיסה את רגליו שנרדמו והחל זז לעבר המדרכה. באותה שעה יצא מתוך טנק גרמני שני. פתאום פלחו את האוויר שתי יריות שבאו מטחנת־הקמח של מהרש"ק. שני הגרמנים נהרגו. פלוגת חיילים פרצה מיד לטחנה, אך איש לא נמצא. טנקים אחדים תפסו עמדה ולועי תותחיהם הופנו לטחנה. במשך עשר דקות הרעישו את הטחנה עד שלא נשאר ממנה שריד. אז גם נפלה הפקודה הראשונה של הגרמנים: על כל קצין גרמני שייפגע — יוצאו להורג מאתים איש, ועל כל חייל — מאה".

עם שוך הלהבות החלה האוכלוסיה לחזור לעיר. הדרכים הראשיות היו תפוסות על־ידי הצבא הגרמני המתקדם. היהודים השתדלו ללכת בדרכים צדדיות. ד"ר גבאי מספר שמאות יהודים התגוללו בתעלות, בשדות וביערות. מי שהגיע העירה מצא את ביתו שרוף, פרוץ ושדוד.

הליטאים התארגנו לשלוט. העיר עוד נמצאה בשלטון הצבא הגרמני ועל הסדר פיקחו "ז'נדרמי השדה". הדבר לא מצא חן בעיני ההנהלה המקומית של הליטאים, ובסוף יוני הם פנו בתזכיר לקצין־העיר הגרמני וביקשו יד חופשית לטיפול בקומוניסטים וביהודים. בתזכיר התלוננו מושל המחוז ומפקד המשטרה הליטאיים, כי סביבת אליטה איננה שקטה. הם מונים שלוש סיבות לכך:

1. באליטה היו הרבה יהודים וקומוניסטים. רבים מהקומוניסטים ברחו ומסתובבים ביערות. בסיועם של יהודים, ולעתים בסיוע פולנים, הם מוצאים קשר עם חיילים סובייטיים.
2. יחסו של השלטון הגרמני לקומוניסטים הוא רך מדי.
3. לעתים קרובות מתערבים חיילים גרמניים למען אסירים יהודים וקומוניסטים ומשחררים אותם ממאסר.

כותבי התזכיר מציעים בין השאר:

1. לקבל רשות להרוג את האסירים במקום, בלי להודיע לקצין העיר, וכן לערוך מאסרים בלי להזדקק לרשות ממישהו.
2. לא לשחרר אף אחד מבית־הסוהר וכן לא להיענות לשום בקשות מצדם של חיילים גרמניים לטובת האסירים.
3. להרשות לארגן פלוגות פרטיזאנים* כדי לנקות את האיזור.

בתזכיר מכריזים כותביו שהם מוכנים להתחייב לנקות את המחוז מבלתי־רצויים תוך עשרה ימים.

בקשותיהם נתמלאו עד מהרה, שכן ביהודים החל לטפל הס. ד. קצין הגישטאפו גוסטב האמאן ועוזריו החלו מבקרים בעיר, ולא עבר זמן רב וליהודים נקבע גיטו, באיזור הדל

* כך כינו את עצמם הרוצחים הליטאים.

והעזוב ביותר. על היהודים היה לעבור לאיזור "קראושיאי", ברחובות הניימן, השילאַליס, הירוק, קובנה והרחוב־הגבוה. למחייתם גם מקציבים מזונות. המנה לשבוע היא 875 גר' לחם, 100 גר' קמח ו־75 גר' גריסין, שום, סוכר ושומנים. אך גם זה לא ניתן.

היהודים מנסים לארגן את חייהם, אך המאסרים התכופים, הרציחות וההתעללויות אינם מאפשרים קיומו של ארגון כלשהו. באמצע אוגוסט מתחילה ההשמדה ההמונית.

באליטה נמצא מחנה שבויים גדול. הגישטאפו פנתה למפקד המחנה וביקשה לשלוח 100 שבויי־מלחמה רוסים, שהתחילו לחפור בורות. כמקום־ההשמדה נבחר יער וידזגיר.

על ההשמדה ואכזריות מבצעיה, הליטאים "עונדי הסרטים הלבנים", שוטרי העזר ופלוגות שירות־העבודה, אנו קוראים בעדויותיהם של עדי ראייה וביניהם כאלה שביצעו במו־ידיהם את רצח ההמונים.

אלפונסאס ניקשטאייטיס, מי שהיה בימי הכיבוש הגרמני מפקד שירותי הבטחון באליטה, סיפר אחרי שנתפס איך פעם אחת פיקד על פלוגת הרוצחים בשעת ההשמדה הליטאי אובאֶ־ליניס, שהסתובב עם פרגול בידו והיכה על ימין ועל שמאל. פתאום ראה אשה יהודיה מרפה מבנה, והילד רץ בזרועות פשוטות לעבר הרוצחים ומתייפח: "דודים, סלחו לי, אני קטן, אינני אשם בשום דבר". אובאֶליניס בעט בילד במגפיו וזרק אותו חי לבור. מסביב עמדו כמה חיילים גרמנים ממשרדי קצין־העיר וצילמו את המחזה. אחדים מהם רטנו על אכזריות הרוצחים.

סאוליאוויצ'יוס פיאטראס סיפר אחרי מאסרו על־ידי הסובייטים:

"הייתי פעיל בהשמדת יהודים. עם יהודים נהגתי בתקיפות... הייתי מתעלל בנשים, זקנים וילדים. את הילדים הייתי זורק למכוניות כמו בולי־עץ. לא הייתי מפנה כל תשומת־לב לילדים ולתחנוני האמהות ולבכיין. אחרי רצח ההמונים קיבלתי 55 מרקים גרמניים".

באלקונאס פיאטראס, מי שהיה בעצמו אסיר, מספר שפעם הוביל אותו שוטר־עזר בשם רוטקיאוויצ'יוס לעבודה ואז התפאר: "אני גם כן הכיתי חזק ביהודים, במיוחד הגיע יפה לעורך־הדין שילאנסקי".

י. בוריאוויצ'יוס סיפר לחוקרים:

"באנו לבית משטרת־הבטחון ומשם הלכנו בלוויית ראש משטרת־הבטחון של אליטה אל חצר, בה הוחזקו כ־300 יהודי אליטה. הבאנו אותם לבית־הסוהר. נודע לנו שאת היהודים ימיתו ביער וידזגיר וכי כבר חופרים שם בורות. יחד עם יורים אחרים הלכנו להסתכל. במרחק של כ־300 מטר מבית־הכלא, בעיר, היו כבר מוכנים שני בורות באורך של 30 מטרים וברוחב של 5 מטרים. את הבורות חפרו רוסים, שבויי־מלחמה. אחר־כך באו קצין ס.ד. וחמישה־שישה חיילים גרמנים ומתרגם. המתרגם אמר בליטאית: "עכשיו נשמיד יהודים. אנו ממלאים את פקודת הפיהרר... הירא ורך הלבב, המרגיש כי אינו יכול לעשות זאת, ייסוג שלושים צעדים ויעמוד בשקט מן הצד". אותו גרמני ציווה על השוטרים להביא מבית־הכלא את הנידונים... הריצו אל הבורות כ־120 גברים יהודים. ציוו עליהם לרדת לתוך הבור. כאשר כולם היו למטה נשמעו יריות... הגרמנים חיסלו את האנשים... הלכו להביא קבוצה חדשה... הגרמנים והליטאים שתו בירה, שהובאה לכאן... באותו יום נורו למוות כ־250 איש. ביריות השתתף גם מפקד משטרת בוטרימאנץ קאספרסקיס. ראשי העיר אליטה והמחוז יחד עם הגרמנים שתו אותו ערב לשוכרה במסעדת ריטאס".

א. ניקשטאייטיס סיפר לחוקר:

"דומני כי בראשית ספטמבר באו לאליטה מקובנה גרמנים מהגישטאפו, קצין הס.ד. האמאן עם ארבעה סמלים... הם שוחחו עם ראש משטרת־הבטחון זנקיאוויצ'יוס. אני תרגמתי מגרמנית לליטאית ומליטאית לגרמנית, כי זה האחרון לא ידע גרמנית. לפי רשימה שהגיש האמאן היו צריכים להביא לאליטה מנפות הסביבה מספר מסויים של יהודים, גברים ונשים. למטרה זו היה על זנקיאוויצ'יוס לשגר שליח לכל "וולוסט"... בסך־הכל הובאו לאליטה כ־1,000 איש. ריכזו אותם בחצר בית־הסוהר... שערי בית־הסוהר נפתחו וקבוצת יהודים הועברה בכיוון ליער, שם היו כבר מוכנים בורות. אל קבוצת היהודים נתלוו זנקיאוויצ'יוס, האמאן, כמה סמלים גרמנים ו"אקטיביסטים" ליטאים... אותי הזמין זנקיאוויצ'יוס להתלוות אליו, "להסתכל". הוא היה שיכור ובידו בקבוק וודקה.

כאשר הביאו את היהודים, ציוו עליהם להתפשט ולשכב בבור שורות שורות. אחר־כך ירו הסמלים הגרמנים על האנשים וה"אקטיביסטים" הליטאים הלכו להביא קרבנות נוספים. זכורני כי אחרי שהביאו את הקבוצה השלישית, ביקש בוריאוויצ'יוס מהאמאן, שירשה ל"אקטיביסטים" לירות. רשות זו ניתנה להם... אחרי המעשה נסע האמאן עם הסמלים לקובנה. כעבור כמה ימים בא שוב והביא אתו את הלייטנאנט לשעבר בצבא הליטאי נורקוס והציגו לפני זנקיאוויצ'יוס. האמאן אמר לזנקיאוויצ'יוס כי את בעיית היהודים במחוז אליטה תפתור פלוגה מיוחדת, שתבוא מקובנה בראשותו של נורקוס. האמאן נתן הוראה לרכז את כל היהודים בחלק מסויים של העיר, והטיל על ה"אקטיביסטים" לארגן את השמירה עליהם ולאסוף את רכושם, כך שכל הדברים יקרי־הערך — זהב, כסף ועיבודיהם — יימסרו אחרי הריגת היהודים לידי נורקוס... את ההשמדה ביצעה פלוגה בראשותו של בוריאוויצ'יוס. למקום הרצח הגיע איוואשקוסקאס, גיסו של בוריאוויצ'יוס, לשעבר מיור במטה הכללי הליטאי, שגילה יוזמה אישית. הוא ביקש מהאמאן שימצאו רב יהודי, אותו הוא רוצה להמית במו־ידיו. האמאן נתן פקודה לנאויאליס, והוא יחד עם עוד "אקטיביסט" הביאו את הרב. לא היה בכוחו ללכת, ולכן סחבוהו ואגב כך היכוהו. הם השליכו את הרב לבור, שלתוכו קפץ גם נאויאליס, כדי להפכו עם הפנים למעלה, כי איוואשקאוסקאס רצה לירות בעינו... הוא ירה מאקדחו שלוש יריות. אינני יודע אם קלע או החטיא. כעבור זמן קצר הגיע נורקוס בראש קבוצה של 20—30 חיילים, ליטאים במדים ליטאיים, ואחרים במדי הצבא הגרמני, כשעל שרווליהם אות הדגל התלת־צבעי הליטאי. הם באו במטרה לרצוח יהודים. על היהודים היו יורים בקירבת גשר קוניוקי מעל לנהר הניימן... מקובנה באה גם קבוצת יורים בראשותו של אובליאניס, סגן־המשנה לשעבר בחיל־האוויר

הליטאי. את הגברים היהודים היו מוליכים אל מקום־הירויות ברגל. את הנשים ואת הילדים היו מובילים בעגלות. ביחוד התאכזרו אל הנשים החולות וההרות. היו משליכים אותן על העגלות ככפיסי עצים, וכאשר הגיעו למקום ההוצאה־להורג היו משליכים אותן, "שופכים" אותן מן העגלות... היורים היו בודקים את האנשים לפני הוצאתם להורג ואחר־כך משליכים אותם לבורות".

רוב יהודי אליטה נרצחו ביער וידזגיר, בדרך לכפר פוני. כאן מצאו את מותם גם רבים מיהודי הסביבה. כנראה שהובאו ונרצחו כאן גם יהודי צ'כיה. לדברי עדים גילו יהודי צ'כיה התנגדות למבצעי הרצח.

לפי דו"ח יגר נרצחו באליטה:

13.8.1941 — 617 גברים יהודים	100 נשים	— ילדים
13—31.8.1941 — 233	—	—
9.9.1941 — 287	640	352
ס"ה — 1137 גברים	740 נשים	352 ילדים

היחס בין נשים וילדים לגברים אינו נראה סביר. יש להניח שנרצחו הרבה יותר נשים וילדים. דו"ח יגר אינו מוסר על כל מעשי הרצח. הרוצחים בעצמם מספרים על מספר גדול יותר של פעולות. לפי מקורות סובייטיים נרצחו ביער וידזגיר 50,000 אנשים, כולל שבויי מלחמה.

ברשימת קברות־האחים המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים שלושה קברות־אחים והם:

1. המקום — העיר אליטה, בפינת הרחובות לאַליו ווילנה; הזמן — 23.6.41; מספר הנרצחים 42 גברים.

2. המקום — חורשת וידזגיר, במבואות הדרום־מזרחיים של העיר, בגדה השמאלית של הנהר; הזמן — מאי 1943 עד יוני 1944; מספר הנרצחים — 60,000—70,000 גברים, נשים וילדים (רובם מפונים מהאזורים המזרחיים של ברית־המועצות).

3. המקום — היער של אליטה, במבואות המזרחיים של העיר, במקום בו היו לפנים קסרקטיני הצבא; הזמן — יולי 1941 עד אפריל 1943; מספר הנרצחים — 35,000 איש.

שנים אחרי מלחמת־העולם השניה נשארו הקברים ההמוניים ללא כל השגחה. טיפוסים שונים היו פותחים בלילות את הבורות ומחפשים "אוצרות". לפי דרישת יהודי אליטה שנשארו בחיים, וגרו בווילנה או בקובנה, עשו השלטונות הסובייטיים סדר בקברים והציבו בשנת 1959 מצבת־זכרון. הכתובת על המצבה, בליטאית וברוסית, אומרת, שכאן הובאו לקבורה אזרחים סובייטיים ושבויי־מלחמה, קרבנות רוצחים היטלראים...

מקורות

קובץ "את הדם ספגו חולות דזוקיה" (ליטאית), וילנה.
קופל בייראל, בת־ים.
שלמה רוטנברג (כזנוביץ), ירושלים.
יומן ד"ר אפשטיין, "יד ושם".

אלסיאד
(ALSĖDŽIAI)

עיירה קטנה במחוז טלז. בזמן חורבן הקהילה חיו בה כ־200 נפש. עם כניסת הגרמנים התחילה השתוללות ה"אקטיביסטים". בראשם עמדו באלטיס (נפח), אברוטוס סטנדריס, אויגלסטין, בוימבלוס באגדאנאס (מן הכפר מאקפטי), גריגוטיס, בובליס, ומלואלייטה. ה"אקטיביסטים" הטילו פעמיים על יהודי העיירה קנס של 50 אלף רובל בכל פעם.

ב־5 ביולי כלאו את היהודים בגיטו, שבתחומו נכללו בית־המדרש, בית־המרחץ ועוד שני בתים. לראשי הגיטו נתמנו שניים, ר' יוסף לוינסון ואורי ברוידא.

בכל בוקר היה נערך מיפקד של שוכני הגיטו. השומרים היו מענים אותם בריקודים שונים ובמיוחד ב"מחול השדים". היה עליהם לרוץ כשהם כפופים, והשומרים מכים אותם כל הזמן בפרגוליהם. רבים היו נופלים חסרי אונים. לאחר מכן היו מוציאים אותם לעבודה בניכוש גינות ובניקוי בתי־מחראות.

ב־24 ביולי נפל הקרבן הראשון מבני המקום. באותו יום נצטוו היהודים על־ידי ה"אקטיביסטים" להתכונן לעבור אל הגיטו שהוקם ליהודי הסביבה בכפר גירוליאי, כ־10 ק"מ מטלז. בעצם, כבר לפני כן רצו ה"אקטיביסטים" שבאו מטלז להשמיד את כל היהודים, אלא שהכומר דמבראוסקאס הודיע להם, שרק לאחר שיירו בו יוכלו לרצוח את היהודים. לפני היציאה לדרך נאלצו היהודים למסור לשומרים הליטאים את כל הכסף, כלי הכסף והזהב, וכן דברי־ערך אחרים. לכל יהודי הושארו 100 רובלים להוצאות. הזקנים, ובראשם הרב הישיש ר' אברהם הכהן ז'ק בן ה־83, הובלו במכונית, ויתר האנשים הובלו בעגלות. בדרך שדדו המלווים הליטאים את שארית החפצים. כשהגיעו לטלז הושארו הגברים במקום והנשים נשלחו לגירוליאי. בבוקר, למחרת בואם, לא מצאו הגברים את בגדיהם ונעליהם. הם הולבשו בגדי חיילים ליטאים בלויים ונשלחו לעבודה. היה עליהם להרוס את בית־המדרש הגדול של טלז, ולהעביר את חומרי הבנין לתחנת־הרכבת. כמו־כן נשלחו 36 גברים צעירים מבני אלסיאד לפזר סיד על הקברים של הרוגי טלז שנרצחו ברייניאַי ב־15 ביולי (כ' תמוז).

ב־14 באוגוסט 1941 נשלחו אותם 36 היהודים לחפור בור. נאמר להם כי לבור יוכנס אווירון גרמני שנפל בסביבה. כעבור יומיים, ב־כ"ג באב, נרצחו יהודי אותה קבוצה יחד עם עוד שני יהודים מן הכפר מקושקי ושני יהודים מהכפר גיילישוק. 37 איש נורו ונקברו באותו בור, כשרק כותנתם לעורם. שלושה נורו במקום אחר.

הזקנים שנותרו הועברו למחנה גירוליאי, והצטרפו ליהודים האחרים מטלז והסביבה שרוכזו שם. בשבת, 30 באוגוסט (ז' באלול), נצטוו כל היהודים לצאת מן המחנה עם מטלטליהם. לאחר שהופרדו והוצאו הנשים הצעירות, נרצחו כולם באותו יום במכונות־יריה, בין השעות 8 ל־12 לפני הצהריים. בין הנרצחים היו 38 מיוצאי אלסיאד.

בין הנשים הצעירות, כ־400 במספר, היו גם נשות אלסיאד. הן הועברו מגירוליאי לגיטו בטלז, ומהן שעבדו אצל איכרים באיסוף תפוחי־אדמה.

לפני חיסולו של גיטו טלז (סוף דצמבר 1941), נצטוו האיכרים שהחזיקו בפועלות יהודיות להחזירן העירה ל"בדיקה רפואית". כולן נרצחו.

כדי לנקום בכומר דמבראוסקאס, אשר התנגד למעשי הזוועה של ה"אקטיביסטים", העבירו הרוצחים שלושים נשים ותינוקות מטלז לאלסיאד, רצחו אותם ב־24.12.41 (ד' בטבת תש"ב) וקברום בקירבת ביתו של הכומר. הצטיין באכזריותו אברוטוס

הנזכר לעיל. אחת הנשים התחננה לפניו שיירה בה ראשונה לבל תראה במות בתה הפעוטה. אברוטוס שיסע את הילדה לעיני האם ורק לאחר־מכן רצחה. מבין הנשים הצליחה רק אחת להימלט.

ברשימת קברות האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מסומן קבר האחים של הנשים שהובאו ונרצחו כדלהלן:

המקום — חורשה, כ־900—800 מטר דרומית ממרכז העיירה בצד השמאלי של הדרך, כ־250 מטר מזרחית לבית־הקברות של הנוצרים; הזמן — 24.12.41; מספר הנרצחים — כ־30 נשים וביניהן תינוק אחד.

בעיירה הושאר ר׳ יוסף־בר פקטור, השו״ב של העיירה, שני בניו ומשפחותיהם. היה זה בזכות בית־המלאכה לעיבוד עורות שהיה לאחד מבני פקטור. בבית־המלאכה היה מלאי של עורות לעיבוד. השאירו אותם כדי שימשיכו לעבוד.

ר׳ יוסף־בר פקטור הוציא מבית־המדרש את ספרי־התורה וכן את "הנביאים" ומסרם לכומר דמבראוסקאס למשמרת. כדי לשמור על הספרים הקדושים מפני הרוצחים, העבירם הלה לכומר שני בלויקובה וכשגורשו הגרמנים והרוסים שבו — החזירם דמבראוסקאס לר׳ יוסף־בר פקטור.

לאחר שסיימו את עבודת הבורסקאות ברחה משפחת פקטור והתחבאה אצל ליטאים מכירים, טובי לב. חיפשו אחריהם ולא מצאום. משפחת פקטור ניצלה וזכתה לעלות לישראל.

מקורות

עדות ר׳ יוסף־בר פקטור, "יד ושם" מס׳ פ—449/43.
א. ירושלמי, שלוש שנים בבקתת אדמה, ידיעות "יד ושם" מס׳ 8—9, עמ׳ 14 ואילך.
(ראה גם טלז)

אנטאליאֶפט
(ANTALIEPTĖ)

עיירה קטנה במזרחה של ליטא, דרומית־מזרחית מעיר המחוז אֶז׳ארני (זאראסאי). בשנת השואה חיו בה כ־300 יהודים.

העיירה נכבשה על־ידי הגרמנים ב־26 ביוני 1941. מיד התארגנו ליטאים, חברי "איגוד הקלעים" לשעבר, אשר החלו לנגוש ביהודים ולהתעלל בהם. הצטיינו במיוחד יונאס מאסילאו־סקאס — בן הפעמונר המקומי, והאיכרים ויליאמאס מהכפר קאניוקיי וקומסא מדאוגל.

זמן קצר אחרי כניסת הגרמנים רוכזו כל היהודים, גברים ונשים, בכיכר שעל־יד הכנסיה והחלה ההתעללות בהם. את יצחק ברלסקי, אחד הסוחרים המכובדים בעיר, הריצו כל היום הלוך ושוב מהכיכר לנהר וחוזר חלילה כששני דליי־מים מלאים בשתי ידיו. הריצו אותו עד שהתמוטט ונפל. את היהודים הברי־אים, הכשרים לעבודה, פיזרו בין האיכרים בסביבה לעזור בעבודות חקלאיות. האיכר ויליאמאס לקח גם כן מספר די ניכר של יהודים לעבוד במשקו, שהיה במרחק של שני ק״מ מהעיירה. הוא רדה בהם, החזיקם בתנאים לא־אנושיים, הרעיבם ולבסוף עינה אותם עד מוות. איש מבין העובדים בחוותו לא חזר לביתו.

בסוף אוגוסט רוכזו כל היהודים והובאו ליער פאז׳יים, במרחק של כשלושה ק״מ מהכפר בלטרישקיאי. שם נרצחו ב־26 באוגוסט יחד עם יהודי אֶז׳ארני והסביבה.

ליטאים מהסביבה לא נתנו לקדושים לנוח גם אחרי מותם. במשך כל השנים היו באים "מחפשי זהב" לנבור בקברים ולחפש זהב ודברי־ערך.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מסומן קבר־האחים במלים הבאות:

המקום — יער פאז׳יים, 3 ק״מ מבית־הספר של הכפר בלטרישקיאי, 500 מ׳ מכביש דוגצ׳יו—דוסיאט; הזמן — 26.8.41; מספר הנרצחים — 2,569 אנשים, נשים וילדים.

מקורות

עדות משה ברקן, קיבוץ מפלסים, לפי סיפורו של יהודה לוינאס, אזור.

אניקשט
(ANYKŠČIAI)

עיירה במחוז אוטיאן. בשנת השואה חיו באניקשט כ־2000 יהודים.

שני ימיה הראשונים של המלחמה עברו על אניקשט בשקט יחסי. העיירה היתה אמנם מלאה יהודים בורחים לעבר לטביה (דווינסק), אך השלטון המקומי השתדל למנוע בהלה. להיפך — היה משקיט את התושבים. כך היה רק עד ל־24 ביוני. ביום זה עזב מזכיר המפלגה הקומוניסטית את העיירה ואתו יצאו כל הפעילים והמשטרה. העיירה נשארה ללא שלטון.

כבר ב־22 ביוני נפל הקורבן היהודי הראשון. היתה זאת צעירה, בתו של מאיר רפופורט. היא התארחה בקורקלי. ביום א׳, עם הידיעה על פרוץ המלחמה, יצאה לחזור הביתה על אופניים. בדרך סרה לביתו של האיכר לישצ׳יוס, מכרם הטוב לשעבר, לשתות מים. בעל־הבית ובנו הכניסוה לאסם, שם אנסוה ואחר־כך רצחוה והשליכוה לנהר השוונטה, העובר ליד הבית. לאחר כמה ימים מצאו איכרים את הגופה על שפת הנהר ואילו את לישצ׳יוס הבן ראו רוכב על האופניים של הנרצחת.

עם כניסת הגרמנים לעיר הותר דמם של היהודים. נתחברו ליטאים עם גרמנים וערכו טבח ביהודים הפליטים אשר היו בעיר. כנופיות של ליטאים פשטו בבתי היהודים ובזזו מכל הבא ליד. במיוחד סבלו המשפחות אשר היו ידועות כ"עשירות". בני המשפחות נרצחו וכל רכושם נשדד.

מעצרים נרחבים בוצעו בקרב היהודים הפליטים, שנתקעו באניקשט בדרך בריחתם. הם נכלאו בבית־הסוהר אשר ברחוב סקומיאן. נעצרו גם יהודים רבים מבני אניקשט, במיוחד אינט־ליגנטים וחשודים באהדה למשטר הסובייטי. אחד הכלואים, בייניש שטמלר התפר, תלה עצמו.

על ההתעללות ביהודים העצורים אנו מוצאים בעדותו של הליטאי בוטאָנאס. הוא מספר, בין השאר, כי ניסה לברוח מהגרמנים, אך לא הצליח. היה נאלץ לחזור לאניקשט. בתחילת יולי נעצר בכניסה לעיר על־ידי עונדי "הסרטים הלבנים" אשר כלאו אותו בבית־המעצר. כשהביאוהו לבית־המעצר הוציאו משם שני יהודים, האחד שמו זלמן ואת שם השני לא זכר. העמידו שלושתם בשורה אחת כשהוא האחרון ושני היהודים לפניו. באליס קוצ׳אוסקאס, שוטר העזר, אמר: "על המתת

בולשביקים ויהודים חבל לבזבז שלושה כדורים. יספיק גם אחד". הוא ירה ברובה. זלמן, שהיה הראשון בשורה, נפל מת. אל היהודי השני ואליו לא הגיע הכדור. כאשר ראה קוצ'אוסקאס שהוא חי היכה אותו בפניו והוא נפל. בשכבו ראה איך מצווה השוטר על היהודי שנשאר בחיים לשבת על גופתו של היהודי שנרצח ולנשק את קת הרובה. כאשר התכופף היהודי הלם קוצ'אוסקאס בקת והוציא ליהודי שיניו.

בחלקם הגדול הועברו העצורים לאחר זמן לאוטיאן ושם נספו. כבר למחרת מעצרם הובלו שלושה-עשר מהאנשים אל הרחבה שלפני ביהמ"ד הישן, שם נורו ונקברו. לפני הירצחם הספיק מנדל רבינוביץ (צבע, כבן 50) להטיח דברים קשים כלפי הגרמנים ועוזריהם הליטאים. יריה קטעה את צעקתו. בין הנרצחים היה מרדכי עושה-התנורים (מאַטקע דער טעפער), אחד הוותיקים שבמכבי-האש בעיירה. הוא פנה בקריאת עזרה אל חבריו וידידיו הכבאים הליטאים, שהיו בין היורים. ה"ידי־דים" לא שמו לב לבקשתו. אחד מהם הפנה את הרובה שבידו אל לבו של החבר הוותיק... בין הקרבנות היו גם הרופא המקומי ד"ר נח גינזבורג ואשתו פרידה — רופאת שיניים, וכן הרוקח דימנט ואתו. ד"ר גינזבורג היה מקובל מאוד על ליטאים רבים בכל הסביבה. את העניים היה מרפא גם ללא שכר. אף הוא פנה בקריאה אל הרוצחים להשאיר אותו ואת אשתו בחיים. לבקשתו נענה "איש רחום" אחד ועשה אתו "חסד מיוחד": הוא ירה ברופא מאחורי האוזן, כדי להחיש את מיתתו.

כשבועיים לאחר הכיבוש נצטוו כל היהודים לנטוש את בתים ולעבור לגור בבתי-המדרש ובחצר שלידם (שולהויף). האנשים הצטופפו בדוחק רב ואף בחוץ היה צר המקום לכולם. היהודים החלו מחפשים מקומות מפלט. רבים התחמקו מהעיירה ופנו אל איכרים ידידים בבקשה לתת להם מחסה עד יעבור זעם. רק בודדים נענו. כמעט כולם נאלצו לשוב.

יום אחד נכנסו שלושה קציני ס. ס. לביקור אל אחד מבתי־המדרש. יהודי זקן, ר' משה כלבזון, קם לקראתם, הרכין ראשו ובירכם בקול: "גוט מאָרגן!" (בוקר טוב!). דבר זה העלה את חמתו של אחד הקצינים. הוא כיוון אקדוחו אל אותו זקן וירה כדור בראשו.

ערב אחד באת כנופיה של ליטאים אל בית-המדרש. הם בחרו בחורות צעירות ויפות והוציאון אל החצר, שם התעללו בהן וגם אנסון.

לאחר זמן קצר הוצאו היהודים בכלל מתחום העיירה והוכנסו אל היער הסמוך בשיליאליס, אולם הם לא הורשו להתגורר בקייטנות שהיו במקום. האנשים הוחזקו כמה שבועות תחת כיפת הרקיע בגשם ובקור הליל. במצב זה חלו רבים וגם מתו.

הגברים המבוגרים, וגם הנשים הצעירות, נלקחו יום יום מהיער לעבודת-כפיה. גם חקלאים יכלו, ברשיונות מיוחדים, להזמין יהודים כפועלים במשקיהם. דבר זה ניצלו כמה יהודים ויצאו אל הכפרים. שני האחים פייבל וישעיהו-לייב פלדמן עברו, יחד עם בני ביתם, אל מכרם סקראבונאס, בעל ביח"ר ללבנים בכפר סמוך. לאחר כמה ימים מסר להם סקראבונאס, בחזרו מהעיירה, שהקומנדנט דורש ממנו להביא אליו את היהודים שלו לשם בקורת אישית. בנסעם לעיירה ובעברם ביער שליד הדרך, ירה בהם סקראבונאס והמיתם עד אחד, וכל רכושם נשאר בידו.

בסוף יולי החזירו השלטונות אל היער את כל היהודים שהועסקו אצל האיכרים. במקום רוכזו גם כל היהודים הכפריים מהסביבה. ב־28 ביולי 1941 (ד' באב תש"א) החלו הליטאים, בהשגחת הגרמנים, להוציא את הגברים והוליכום קבוצות קבוצות בכיוון סקאָמיאן. אמרו להם כי מעתה יהיו במחנה־עבודה ובקרוב יצטרפו אליהם גם בני ביתם. למעשה הובלו היהודים ליד גבעות-החול שנקראו בשם: "הרי-השפן" (האזנ־בערג), מספר קילומטרים מאניקשט, ושם ניגשו הצוררים לחסלם. כמה גברים, מהחזקים ביותר, קיבלו מעדרים ונצטוו לחפור בור גדול. השאר הועסקו ב"אימוני ספורט" משונים, שהיו מכוונים לעייף את האנשים ולהחלישם עד כלות כוחם וכן להתעלל בהם ולהשפילם עד דכא. בין ה"מתעמלים" היה גם רבה של אניקשט, הרב ר' קלמן קדישביץ, יהודי גדול ומפורסם בשם "הצדיק מלוטובה". בטלית ותפילין הוצא לפנות בוקר עם הקבוצה הראשונה ובקדושה וטהרה התנהג עד רגעיו האחרו־נים. ליטאים מן הסביבה שצפו במחזה, סיפרו על הזדעזעותם. לדבריהם הומתו היהודים באותו יום ביריות על שפת הבור ונזרקו לתוכו. כן נזרקו לבור גם פצועים-קל ואף כאלה שלא נפגעו כלל.

כמה שבועות לאחר מכן הוצאו גם הנשים עם ילדיהן מהיער, ואף הם נרצחו. על שפת הבור התייצבה אשה אחת, שרה שניידר (בתו של העשל קב), ולידה שני ילדיה הקטנים, ופתחה בדברים נלהבים בליטאית נגד הרוצחים ומעשיהם. הליטאים ירו בה מיד והדפוה בעודה חיה אל תוך הבור יחד עם הילדים. לפי הרשימה בספר "טבח המוני בליטא" היה זה ב־29 באוגוסט 1941 (ו' באלול תש"א).

בורות הקברים לא כוסו כראוי באדמה. לאחר זמן־מה נגרפה שכבה-האדמה הדקה ברוחות ובגשם. החול נשטף וגופות האנשים נחשפו.

הפעילים ברצח היהודים באניקשט היו: יוניקאס, בנו של איכר בקירבת הרכבת; איזדונאס, בנו החורג של מסיק בית־המרחץ של היהודים בעיירה; מישקינוס, בנה של מיילדת; באלטראָנאס, ביינוריוס ועוד — כל אלה מבני המקום. מלבדם באו לעזרתם גם קבוצת "אקטיביסטים" ליטאים משאוולי, ובשו־בם לעירם התפארו בפני אנשים: "אנו חוזרים ממסע לאניקשט. גם אנו עסקנו שם בתוצרת יין — של יהודים (אניקשט היתה ידועה בליטא בתוצרת יין-פירות)".

ברשימת קברות-האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר-האחים במלים הבאות:

המקום — למרגלות התל של ליאודישקיאי, קילומטר אחד מאניקשט, 300 מטר בצד ימין בכביש אניקשט—סקאָמיאן; הזמן 29.8.1941; מספר הנרצחים — כ־1500 נפש.

מקורות

ד"ר א. ירושלמי, פנקס שאבלי, עמ' 369/29.

אנישוק
(ONUŠKIS)

עיירה בצפון־מזרחה של ליטא, על הגבול שבין ליטא ללטביה, 24 ק"מ צפונית לעיר־המחוז ראקישוק.

בשנת 1930 חיו בה 24 משפחות של יהודים.

אין לנו עדויות על קורות היהודים בעיירה. האנציקלופדיה הליטאית הקטנה (חלק ב׳, ע׳ 716) מוסרת, שבשנת 1941 רצחו הפולשים הגרמנים, בסיוע הלאומנים הבורגניים המקומיים, חלק גדול מתושבי המקום. מותר להניח שהכוונה היא ליהודים.

לא ידוע אם נרצחו בעיירה עצמה או שהועברו לריכוזי היהודים בראקישוק ואבאֵל ונרצחו שם יחד עם יהודי המקום והסביבה.

(ראה גם אבאֵל וראקישוק)

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" מסומן קבר־האחים בטרוקי במלים הבאות:

המקום — יער וארניקאי, כ־3 ק"מ מטרוקי על שפת האגם; הזמן — 30.9.1941; מספר הנרצחים — 1,446 גברים, נשים וילדים.

כמה שנים אחרי המלחמה היה הקבר ההמוני מוזנח. חזירים נברו בו ואברי גופות התגוללו שם. הודות למאמצי היהודים שנשארו בחיים בסביבה סודר הקבר והוקמה עליו מצבה.

מקורות

עדויות יהודית קורן, יפו; יהודה בלון, בני־ברק; נחום מיקלאשבסקי, אזור.

(ראה: טרוקי)

אנישוק
(ONUŠKIS)

עיירה קטנה בדרום־מזרח ליטא במחוז טרוקי. עם פרוץ המלחמה הגרמנית—סובייטית מנתה האוכלוסיה היהודית כ־300 נפש. הגרמנים כבשו את העיירה ביום השני למלחמה, ב־23 ביוני. מיד התחילו להשתולל רוצחים ליטאים בראשותו של פיאטראס ז'יליוניס צמא־הדם. הם התעללו ביהודים ושדדו את רכושם. את הנפח העירוני אברהם בלון רצחו ביריה בפומבי כבר ביום הראשון. גברים יהודים וליטאים נאסרו ונשלחו לחקירה לבית־המעצר בטרוקי. שלושה ימים ולילות הוחזקו שם ללא אוכל ושתייה. ביום השלישי הפרידו בין היהודים לליטאים. האסירים הליטאים הוצאו מחדרי־המעצר והושארו בהם רק יהודים. כאשר החזירו, למחרת היום, את האסירים הליטאים לחדרי־המעצר, כבר לא מצאו את האסירים היהודים. החדרים היו ריקים. אסיר ליטאי, שנשאר בחיים, סיפר לאחר־מכן כי מצאו על הריצפה את בגדיהם הקרועים וספוגי־הדם של עקיבא סינדרובסקי ומונס ויניק, שהיו בין העצורים. לפני שרצחו את היהודים היכו ועינו אותם באכזריות.

את יהודי אנישוק החזיקו בפחד מתמיד. כך זה נמשך עד ערב ראש השנה תש"ב. אז קיבצו את כולם בבתי־המדרש וגירשום לטרוקי. את הצעירים הוליכו ברגל, ואת הזקנים, החולים והילדים הקטנים הובילו בעגלות. בערב יום הכיפורים תש"ב, 30 בספטמבר, רצחו אותם יחד עם יהודי הסביבה.

היו מבין יהודי אנישוק שהסתתרו אצל איכרי הסביבה. רובם נתפסו ונורו.

טרגדיה איומה אירעה לאשה הצעירה קיילה זלודסקי. היא הסתתרה אצל איכר בגורן ובדצמבר ילדה תינוק. מיד אחרי הלידה היא נתגלתה על־ידי הרוצח פיאטראס ז'יליוניס (מתגורר היום בארה"ב). הוא סחב אותה עירומה עם תינוקה בכפור ובשלג בכותנתה ספוגת הדם עד היער ושם ירה בהם והרגם.

הודות לאיכרים רחמנים, כדוגמת סטאניסלאב אלקסה, נשארו מספר יהודים בחיים.

ארז'ווילקי
(ERŽVILKAS)

עיירה במערבה של ליטא, על־יד יורבורג. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות של יהודים. הגרמנים פלשו לעיירה כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22 ביוני 1941.

רוב היהודים פרנסתם היתה על מסחר זעיר, רוכלות ומלאכה, וקשריהם עם הליטאים שכניהם היו טובים. כל זה החזיק מעמד רק שבועיים ואז הוכנסו כל היהודים לגיטו שהוקצה להם באחת הסימטאות הצרות והקטנות בעיירה. בתי היהודים נתפסו על־ידי הליטאים.

ב־15 באוגוסט נצטוו כל היהודים לעבור מהגיטו לבית־הכנסת ולהתרכז שם משפחות־משפחות. לכל משפחה נאמר לקחת צרור מטלטלין, מהדרושים והחשובים ביותר. אך הספיקו היהודים לעבור לבית־הכנסת, והגיעו איכרים עם עגלותיהם. היהודים הועלו על העגלות והוסעו לבאטוק הקרובה. כל צרורותיהם ומטלטליהם נלקחו מהם. לפתע נתחוור ליהודים מה צפוי להם, והתחילה בריחה המונית. כל אחד ברח אל ליטאים מכרים, לחפש מקלט ומחסה. רבים מהבורחים נתפסו ונרצחו על־ידי השומרים הליטאים שהקיפו את היהודים המובלים. אלה שהצליחו לעבור את טבעת השומרים הליטאים, הגיעו לבתי איכרים מכרים. יש וקיבלו אותם וגם הסתירום ויש שסגרו דלתותיהם בפניהם אם מתוך פחד מפני השלטונות ואם מתוך שנאה. כל האחרים נרצחו שם בסוף אוגוסט או תחילת ספטמבר 1941.

ידועים האיכרים מאזוראיטיס, ראקאוויצ'יוס ואחרים אשר הסתירו יהודים. רוב היהודים המסתתרים לא יכלו להיות זמן ממושך במקום אחד והיו נודדים ממקום למקום.

ב־16 בינואר 1943 נתקבל בגיטו שאוולי מכתב ממשפחת גולדשטיין מארז'ווילקי, שנתפסה והוחזקה בבית־הסוהר בטאוריג. הבעל עבד בשירותים והאשה היתה סורגת ותופרת לאיכרים ומשתכרת למחייתה.

בין אלה שהצליחו לעבור את כל שנות השואה היתה גב' צילה מזונטר. מעניינת ואופיינית היא העדות שמסרה אחרי השחרור:

"בעלי, אני, בני הקטן, גיסי ישעייביץ, אשתו, בתו הקטנה ושני בניו של הירש שרשבסקי — וולוול וראובן, הסתתרנו בעליית־הגג של רופא ליטאי. שמענו יריות. הליטאים הם שירו ביהודים אשר ניסו להימלט שעה שהוצאו מן העיירה.

בערב אמר לנו הרופא ללכת. הלכנו אל הכפר בוטקאיץ'. איכר אחד קיבל אותנו לביתו, ואולם, כעבור ימים אחדים בא ואמר שהמשטרה מחפשת אחרינו. יצאנו ומצאנו איכר אחר. פעם נערך מצוד בכפר, ונתגלה רבה של ארז'ווילקי, הרב זאב ראפייקו, הוא ואשתו וילדם. הם נורו בו במקום. אחר־כך מצאנו מחסה בגורן של איכר אחר, בוטקוס שמו. ביום ששי אחד, עם שחר, 17 בנובמבר 1941, רתם האיכר סוס ועגלה ואמר לנו, כי הוא נוסע העירה לקנות מלח. בחוץ שרר קור עז, ואנחנו נכנסנו אל הבית כדי להתחמם. חמימות נעימה אפפה את הילדים והם נרדמו מיד, ומשום כך לא יכולנו לחזור אל הגורן כשהאיר היום. פתאום ראינו בעד החלון שוטרים ליטאים קרבים ובאים. בעלי פרץ ראשון מן הבית ופתח בריצה לעבר היער. בהיותו כבר ביער, ראה והנה הוא לבדו שם. איש מאתנו לא בא אחריו. הוא חזר ורץ אל הכפר כדי להבהיל גם אותנו אל היער. ברם, הליטאים הרגישו בו ושילחו בו כדורי־מוות והוא נפל חלל.

איכרים רבים נקהלו ובאו, הקיפו את הבקתה והסתכלו במחזה, כיצד נתפסו יהודי ארז'ווילקי האחרונים. הם ליוו אותנו בקריאות לעג, שעה שהמשטרה הובילה אותנו לכלא ארז'ווילקי. בשש לפנות ערב הוצאו ראשונים מן הכלא האחים שרשבסקי. אמרו להם, כי הם מובלים אל תחנת־המשטרה לשם חקירה. שעה קלה לאחר־כך הוציאו את גיסי ישעייביץ ואת בנו. שמענו יריות מעבר בית־העלמין. עם חשיכה הגיעה עגלה רתומה לשני סוסים. מן הכלא הוציאו אותי, את גיסתי וילדתה בת השתים־עשרה. גם לנו אמרו, שאנו מובלים אל תחנת־המשטרה.

בתוך העגלה ישבו שני השוטרים הליטאים טולושיס ושפודווילוס ורובים בידיהם. הביאו אותנו אל בית־העלמין. השומר פתח את השער ונצטווינו לרדת מעל העגלה. לא יכולתי למוש ממקומי. ליטאי אחד נטלני בזרועו וסייע לי לרדת. הוא הוליכני עד לקברים. ליטאי אחד, מוצקיס, ניגש אלי וקרע מעלי את בגדי. התחננתי אליו שישאיר, לפחות, את כותנתי לעורי. הוא צרר את כל המלבושים בשק ומיהר והלך לו. ראיתי אז כיצד יורה טולושיס באקדוח אל פניהן של גיסתי ובתה, והן קורסות נופלות.

אז ירה שפודווילוס בי. חשתי אש צורבת עיני, ואני נפלתי. אולם הייתי רק פצועה קל באחת מאזני. עד מהרה התאוששתי, וכאשר התרוממתי קמעה ראיתי שני רוצחים טורחים סביב גיסתי ובתה. הם פשטו, כנראה, את בגדיהן מעליהן. אגב זחילה הגעתי עד לגדר הגבוהה. שם חזרה ופקדתני החולשה ונפלתי אל בין הקברים. בשכבי שמעתי קול קורא: "רוצי!" בשארית כוחותי עברתי את הגדר, רצתי והגעתי אל בקתת איכר. ראיתי והנה נער מוציא ראשו בעד חלון. מרחוק ראני בכותנתי הלבנה, קראני אליו ושאלני אם נמלטתי מן היריות. סיפרתי לו הכל. הוא הורה לי על מכונה לברישת צמר ואמר שאנסה להסתתר בתוכה. נדחקתי לתוך המכונה ומיד נרדמתי.

עברו עלי שלוש שנים של אימי מוות, נדודים, רעב ותחלואים, וכל העת הסתתרתי אצל איכרי הסביבה. ב־2 באוקטובר 1944 הגיע הצבא האדום, ואני יצאתי לאוויר החפשי.

כשלושה שבועות לאחר השחרור נקראתי אל הנ.ק.וו.ד. קצין יהודי חקרני למאורעות חיי. גם שאלני, אם זכורים לי שמותיהם של השוטרים שהמיתו את היהודים בבית־העלמין. זכרוני היה חלש, אבל דווקא את שמותיהם של הללו זכרתי. מסרתי את השמות טולושיס ושפודווילוס. בשמעו את השם שפודווילוס, ניתר הקצין ממקומו. הרי בידינו הוא! — קרא. כעבור זמן־מה נקראתי לטאווריג, הסמוכה לארז'ווילקי ושם הראוני את שפודווילוס. הכרתיו מיד. תחילה, הכחיש — להד"ם. אחר הודה הכל. נערך לו משפט צבאי, והוא נתלה".

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בבאטוק במלים הבאות:

המקום — יער באטוק, 18 ק"מ מטאווריג ו־5 ק"מ מהעיירה באטוק. על גדות הנהר אנטיס; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — כ־300 נשים.

מקורות

עדות צילה מזונטר, ארכיון "יד ושם".
ד"ר א. ירושלמי, פנקס שאבלי.
(ראה: באטוק)

בובט
(BABTAI)

העיירה נמצאת במחוז קובנה, על גדת הנהר נאוויאז'ה, 28 ק"מ צפונה לקובנה. לפני הכיבוש הנאצי מנה הישוב היהודי במקום כ־40 משפחות.

אין בידנו עדות מפי יהודים על אובדן העדה היהודית בעיירה. ידיעות מסויימות אנו מוצאים בפרסומים של הסובייטים, ומהם אנו למדים שמיד עם כניסת הגרמנים לבובט הקימו שם הלאומנים הליטאים שלטון מקומי. בראש השלטון עמדו ראש־העיירה לשעבר יוסטינאס יאנושאוסקאס וראש משטרת הנפה טראבוניאוויצ'יוס ועוזריהם החובש הווטרינארי גריגאלאוויצ'יוס והקצין לשעבר כאטקוס. אלה עמדו בראש "מלאכת־הקודש" של רציחת היהודים וההתעללות בהם.

לפי עדויות ליטאים נרצחו בבובט ביריות 316 יהודים, ביניהם גם בני ואנדז'יגולה.

בדו"ח יגר נזכר רצח יהודים בבובט פעמיים: התאריך הראשון הוא ה־17 ביולי 1941, ונאמר כי ביום זה נרצחו שמונה קומוניסטים, בתוכם שישה יהודים; התאריך השני הוא ה־28 באוגוסט 1941 — באותו יום נרצחו 20 יהודים, 41 יהודיות, 22 ילדים יהודים — בסך הכל 83 נפשות.

דו"ח יגר אינו מלא. הוא כולל רק תקופה מסויימת ומוסר

רק על פעולות פלוגת־המבצע 3.

לפני הרצח ההמוני גילה ראש המועצה המקומית "אדיבות" כלפי יהודי עיירתו: הוא הודיע, כי אם ימציאו לו תשעת אלפים רובל, הוא "יציל אותם מהשמדה". היהודים מסרו לידיו את הסכום הדרוש. אבל למחרת היום הסגיר את כל היהודים לידי הרוצחים, והוא עצמו פקד על מעשי הרצח. רכוב על סוס ומגלב בידו הסתובב בין היורים, הורה לפשוט את הקרבנות עירומים והשגיח אישית על ביצוע הוראות ההתעללות והרצח. היורים היו שיכורים ונהנו לשמע היללות של הנדונים למוות, ובעברם על־יד הליטאים, שהסתכלו מבתיהם על מסע ההשמדה — מי בכאב ומי בשמחה לאיד, צעקו: "אנו מובילים את הבהמות לשתות"...

ברשימת קברות־האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים כדלהלן:

המקום — חורשת בובט, כ־2 ק"מ מהעיירה בצד הימני של הכביש בכיוון לקלאיפדה, על גדות הנהר נאָוויאז'ה; הזמן — 17 ביולי ו־31 באוגוסט 1941; מספר הנרצחים — 91 גברים, נשים וילדים.

מקורות

"טבח המוני בליטא" חלק א', וילנה 1965, עמ' 131; 138; 292; 293; 294.

בוגוסלאווישוק
(BAGAILAVISKIS)

כפר במחוז וילקומיר. בשנת השואה חיו בו כ־10 משפחות של יהודים.

עם הכיבוש הגרמני התארגנו במקום קבוצות של "אקטיביסטים", אשר טיפלו ביהודים ביד נוגשת.

היהודים הועברו לווילקומיר ושם נרצחו ביום ו', י"ג באלול תש"א (5.9.1941) יחד עם יהודי שאר העיירות ומקומות־הישוב שבסביבה.

(ראה: וילקומיר)

בוטרימאנץ
(BUTRIMONYS)

עיירה בדרומה של ליטא, במחוז אליטה. לפי רישום מדוייק שעשו בני העיירה שנשארו בחיים, ניספו בזמן הכיבוש 183 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה כבר בימים הראשונים למלחמה. צבאם עבר את העיירה בלי להתעכב. נשארו בה גרמנים אחדים, אשר הקימו לעצמם תחנת "הצלב האדום" בבית משפחת גבאי, שהיה רופא ונמצא באליטה.

הליטאים, תושבי המקום, לא חיכו להוראות מהגרמנים. הם החלו מיד לבוז את הרכוש, להכות ולהתעלל ביהודים.

הקרבן הראשון היה יצחק שימלביץ. הוא היה בעל בית־מרזח וידע שאחד מראשי ה"שאוליסטים" (אגודת הקלעים) חומד את עסקו. כאשר ראה שימלביץ את הליטאי מתקרב לביתו ניסה להימלט דרך החלון. הליטאי ירה בו ופצעו. הוא נשאר תלוי על אדן החלון, מפרפר בין החיים והמוות. הליטאי לא התיר להגיש לו עזרה רפואית, ואיים ברובהו על כל מי שהעז להתקרב אל הפצוע. כך נשאר תלוי עד אשר הוציא נשמתו.

ליטאים התפרצו מדי לילה לבתי היהודים, הכו, בזזו ואנסו. הם היו ממציאים תעלולי עינוי והשפלה. יום אחד נעמד בחור ליטאי צעיר באמצע השוק, על־יד משאית עמוסה רכוש יהודי שדוד, והכריח כל יהודי שעבר במקום לכרוע ברך לפניו ולנשק את ידו. ד"ר א. גבאי, אשר נשאר בחיים, מספר שאחד היהודים פנה אליו וביקש עזרה לבתו, אשר נאנסה על־ידי מפקד המשטרה בעיירה.

כל בוקר היו הגברים צריכים לצאת ל"עבודה". תפקידם היה לנקות את בתי־השימוש. את העבודה חויבו לבצע בידיים. כלים לא ניתנו להם. כבר בימים הראשונים בוצעו מעצרים, ובין העצורים היו המורים ב. וינצקי, ארכספנדר וליטווין. כאשר עברה קבוצת שבויים רוסים דרך העיירה צירפו אליה את העצורים. בדרך לאליטה נורו היהודים.

כעבור זמן מה הגיעה קבוצת גרמנים לעיירה. הם קיבצו את היהודים בבית־המדרש וציוו עליהם לקרוע את ספרי־התורה ואת ספרי־הקודש, ולהעלותם באש בנפחיות שבעיירה. את הרב אברהם־משה ויטקינד, שהיה ציוני נלהב וגדול בתורה, מחבר הספר "תועפת ראם" בארבעה כרכים, אילצו לשבור את שמשות בית־המדרש. לפי הוראות הגרמנים חויבו כל היהודים לצאת לעבודה חקלאית כדי לעזור לאיכרים בסביבה.

ב־15 ביולי 1941 מסר מפקד המשטרה בעיירה ק. פיליוניס למפקד המחוז דו"ח על המצב. סעיף 22 של הדו"ח אומר: "בעיית המיעוטים אקטואלית מאוד. בעיירה חיים כ־2,000 יהודים, אותם צריך היה לסדר בימים הקרובים". בסעיף 23 הוא ממשיך: "מצב רוחם של התושבים טוב מאוד. נחושה החלטת כולם לעזור לצבא הגרמני ולתרום לשיקום ליטא. יוצאים מהכלל הם האנשים בעלי הכרה קומוניסטית, ההולכים ומחוסלים ובמשך הזמן תנוקה העיר מהם. רצוי לחסל מהר ככל האפשר את הקומוניסטים ומשתפי הפעולה אתם ולפתח את המסחר בעיר".

בקשת ה"אקטיביסטים" לא נפלה על אוזן ערלה. בתחילת אוגוסט יצא צו להחזיר לעיירה את כל היהודים העובדים אצל איכרים בסביבה. כל הגברים מגיל 15 ומעלה נצטוו להתייצב ביום ג', 12 באוגוסט, בכיכר שלפני בית העיריה. מתוך אלה שהתייצבו הוצאו 83 גברים ו־17 צעירות והובלו למשרדי המשטרה. כאן הופשטו ובבגדים תחתונים בלבד הובלו לאליטה.

מדי פעם היו ליטאים מביאים פתק מאחד היהודים ובו הוא "מבקש" לתת למביא הפתק כסף, דברי ערך או בגדים.

במשך הזמן החלו לשלוח לאליטה גם משפחות שלימות, עם נשים וילדים. הדבר עורר דאגה בלב היהודים והם התחילו להטיל ספק באמיתות הסיפור על העברת האנשים ל"עבודה". את חששותיהם הגבירה העובדה, שבאחד המשלוחים נורה אב למוות כאשר רצה לעזור לילדו. היהודים פחדו, שמשהו נורא מסתתר מאחורי כל הפעולות הללו. נשלחו שליחים לעיירות הקרובות ומכולם הגיעו בשורות איוב על רצח יהודים. בלילה שבין ה־21 ל־22 באוגוסט הקיפו בריונים ליטאים את העיירה ועצרו 100 גברים ו־15 נשים. בין העצורים היה גם רב העיר

ר' משה־אברהם ויתקין. גם מאלה פשטו את הבגדים. לרב תלשו את הזקן וחבשו לראשו כובע הפוך. כל היהודים נקשרו זוגות־זוגות בחוטי־תיל והובלו לאליטה. החזקים יותר הובלו ברגל והחלשים הועברו בעגלות.

ביום ששי, 29 באוגוסט, הובאו לבוטרימאנץ כל יהודי פון. באותו יום, בשעה 2 אחרי הצהרים, פקדו על כל היהודים להתאסף בכיכר העיר. שם הוצאו נשים וגברים צעירים, הופשטו מבגדיהם והובלו לאליטה. באותו יום גם פקדו על כל היהודים לעזוב את בתיהם ולהתרכז בשני רחובות: הרחוב הטטרי ורחוב קלידז'.

בלילה שבין ה־7 ל־8 בספטמבר הוציאו את היהודים מבתיהם וריכזו אותם בחצר המשטרה. יום קודם לכן, ב־7 בספטמבר, הביאו על 40 עגלות את כל היהודים מסטוקלישוק. כן הובאו היהודים מבירשטאן ופון. כולם רוכזו בחצר תחנת־המשטרה.

ביום שלישי בערב, 9 בספטמבר 1941, ריכזו את כל היהודים בקצה רחוב קלידז', שם היו כבר שני בורות חפורים: האחד על־יד ביתו של גודאיטיס והשני קצת יותר רחוק, מקום שממנו נהגו לקחת חול לתיקון הדרכים.

המבוגרים הופרדו מהילדים. את המבוגרים היו מביאים לקצה הבור ויורים בהם. בקבוצה אחת התנפל יצחק פרציקוביץ על אחד הרוצחים וניסה לחנקו. יריה שמה קץ לחייו.

את הילדים דחפו בפשטות לתוך הבור וירו בהם. רובם נקברו חיים. בשני קברות־האחים, האחד — הגדול יותר — של המבוגרים, והשני של הילדים, מצאו את מותם ביום ג', 9 בספטמבר 1941 (י"ז באלול תש"א), 960 מבוגרים ו־500 ילדים — יהודי בוטריאמנץ, סטוקלישוק, בירשטאן ופון.

ראשי הרוצחים היו: כספיריונאס, (ששינה שמו לכספרסקיס וחי חופשי בקנדה), סוויצקי, פראשקיס, אורבאנאוויצ'יוס הטוחן, הנגר סינובסקיס שהיה קודם קומוניסט, ואחרים.

בדו"ח יגר נמסר שב־9.9.41 נרצחו בבוטרימאנץ 67 גברים, 370 נשים ו־303 ילדים.

ברשימת קברות־האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים קברות־האחים בבוטרימאנץ כדלהלן:

1. המקום — בית־הקברות היהודי; הזמן — אינו מסומן; מספר הנרצחים — מעל לחמישים.

2. כפר קלידז' — חצי ק"מ מהכביש בוטרימאנץ—פיבושוי־נאי; הזמן — 9.9.1941; מספר הנרצחים — 740 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדויות חנן בויארסקי ז"ל, כפי שנמסרה על־ידי מ. דבוגורסקי; ד"ר א. גבאי; ר. הרשקוביץ.
מכתבה של רבקה לזנלקי.

בויד
(BŪDA)

עיירה קטנה בדרום־מערבה של ליטא במחוז מריאמפול. בשנת השואה חיו בה כ־15 משפחות של יהודים.

אין לנו ידיעות מוסמכות על דרכם האחרונה של יהודי בויד. יש להניח שהועברו לפראָן או למריאמפול וגורלם היה כגורל היהודים שם.

ה"אנציקלופדיה הליטאית הסובייטית הקטנה" מוסרת שבשנת 1946 נרצחה בידי הלאומנים הפאשיסטים משפחת י. שנייבר, כנראה משפחה יהודית, שהסתתרה בשנות השואה או שנמלטה לברית־המועצות וחזרה.

(ראה: פראָן, מריאמפול)

בולניק
(BALNINKAI)

עיירה קטנה במחוז וילקומיר לחופי האגם פירשה והנחל לובשה, כ־20 ק"מ מזרחית לווילקומיר בכיוון למליאט. בעיירה חיו כ־230 יהודים, שהתפרנסו ממסחר זעיר, רוכלות ודייג באגמי הסביבה.

כאשר נסוגו הסובייטים מן העיירה החלה להשתולל כנופיית רוצחים ליטאים, בהנהגתו של ליטאי בשם פורינוקאס. הם התפרצו לביתו של אחד התושבים היהודים, שמואל־הירש לוין, והרגוהו ביריה. את ארבעת ילדיו דקרו למוות בכידונים ובצחוק מלא רעל פנו לאשה ושאלו אם היא כעת כבר שבעת רצון... הכוונה היתה לשביעות הרצון משלטון הסובייטים שהובעה קודם על־ידי האשה. האשה מרטה שערות ראשה. לאחר שהתע־ללו במסכנה ירו בה למוות. לאחר זמן קצר גירשו את כל התושבים היהודים, אנשים, נשים וטף, לפודזלווה. הגברים הלכו ברגל. הילדים, הנשים החלשות והזקנים הובלו בעגלות.

יחד עם יהודי פודזלווה נרצחו יהודי בולניק ביער פיבוניה שמאחורי וילקומיר, כנראה ב־5 בספטמבר 1941 (י"ג באלול תש"א).

מקורות

עדות פאלק גלוך, בת־ים.

(ראה: וילקומיר, פודזלווה)

בזיליאן
(BAZILIONAI)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז שאוולי. בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות של יהודים.

עם כניסת הגרמנים התארגנו ה"אקטיביסטים" הליטאים. בראשם עמדו פּיאטראס זאגיאנסקיס ויונאס ואָגיאליס. כעבור

כמה שבועות* גורשו היהודים מבתיהם ושוכנו בצפיפות רבה בבית־המדרש ובכמה בתים אשר מסביב. במשך כל הזמן המ־שיכו ה"אקטיביסטים" לשדוד את רכוש היהודים ולהתעלל בהם. הגירוש עצמו היה מלווה בהשפלות ובמכות. הצטיין בגסותו פיאטראס מיקוצקיס. היו גם מקרי רצח. כך ידוע, שיונאס ואגיאליס השתתף ברצח משפחת סקורדאנסקי.

בסוף אוגוסט 1941 הועברו היהודים לז'אגר ושם ניספו, יחד עם יהודי ז'אגר והסביבה, ביום שלמחרת יום הכיפורים תש"ב (2.10.41).

ברצח יהודי באזיליאן בז'אגר באו להשתתף גם ה"האקטי־ביסטים מבאזיליאן.

בשדידת הרכוש, בהתעללויות וכן בביצוע הטבח בז'אגר השתתפו והצטיינו באכזריותם אלפונסאס בוטרילה, קאיריס מפקד המשטרה במקום, מאַדראוז'יס וטאסקוס.

* לפי א. שניידר התנגדו בהתחלה ליטאים במקום לביצוע הרצח.

מקורות

עדותו של א. שניידר (ראה שוקיאן).
ארכיון ויזנטאל, "יד ושם" M—9/15(6).

בטוק
(BATAKAI)

עיירה קטנה במחוז טאוריג. בשנת 1923 ישבו בה 88 יהודים, אך לא ידוע מספרם בשנת השואה. העיירה נודעה לפורענות עוד בעת מלחמת־העולם הראשונה. כאן נפלה העלילה הראשונה על יהודים שהם מרגלים לטובת האויב הגרמני ורוצים להתנכל לתושבי המקום ולצבא הרוסי. במארס 1915 נצטוו היהודים לעקור מהעיירה תוך מחצית שעה. העלילו עליהם שזרקו פגר של חתול לתוך הבאר הציבורית מתוך כוונה להרעיל את תושבי המקום.

אין לנו ידיעות מדוייקות מה אירע ליהודי באטוק עם כניסת הגרמנים לעיירה כבר ביום הראשון או השני למלחמה. ידוע שבמשך הזמן הובאו לשם קבוצות יהודים מערי הסביבה (טאוריג, שקודוויל, ארז'ווילקי ואחרות) ונרצחו. היו במקום, בקירבת הרכבת, צריפים גדולים בלתי גמורים שהצבא הרוסי התחיל בבנייתם. לשם היו מביאים את המובלים לטבח.

לא ידוע כמה יהודים נרצחו שם, כי אין המקום מופיע בדו"חות של שטאלאָקאֶר. במשפט בעיר אולם בגרמניה, נגד אנשי פלוגת־המבצע בטילזיט, סופר רק על הוצאה־להורג אחת בסוף אוגוסט או תחילת ספטמבר. בקבוצה זו היו בין 1500 ל־1800 נשים וילדים מטאוריג וממקומות אחרים. יתכן והיו בה גם היהודים שהוצאו ב־15 באוגוסט מארז'ווילקי.

מימצאי בית־המשפט קובעים כי הרצח בוצע על־ידי פקידי הגישטאפו ושוטרי־עזר ליטאים. הנאשם שווארץ הציע למפקדו באֶהמה לפוצץ את הצריפים על יושביהם. הצעתו לא נתקבלה, כי חששו שזה יפגע במסילת־הברזל הקרובה. הוחלט לרצחם בירייה.

הנשים אולצו לכרות בעצמן את קבר־האחים הגדול, שאורכו הגיע ל־100 מטר. הקרבנות הובאו קבוצות קבוצות, כשהאנשים תשושים, רעבים, צמאים, מוכים ואחוזי מורא. היה עליהם להתפשט עירומים. הם היו מובאים לפתח הבור ונרצחים.

עיקר הפעולה נעשתה על־ידי שוטרי־העזר הליטאים, כשה־גרמנים מפקדים עליהם ומצלמים את המחזה.

אחד העדים במשפט־אולם סיפר שהנאשם שווארץ גילה לו, כי הליטאים ביצעו את רצח הנשים והילדים וגם הציג בפניו תמונות בה רואים שוטר ליטאי סוחב אשה יהודיה עירומה לתוך ביצות, מורט בידו האחת את שערות ראשה ובידו השניה מצמיד אקדוח לערפה.

העדים במשפט גם סיפרו שלשוטרים הליטאים חולק יי"ש וכן קיבלו מבגדי הנרצחים.

ברשימת קברות־האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בבאטוק במלים הבאות:

המקום — יער באטוק, 18 ק"מ מטאוריג, 5 ק"מ מהעיירה באטוק על גדות הנהר אנטוס; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — כ־300 נשים.

מקורות

KZ Verbrechen von Deutschen Geschichten, Band II: Der Prozess zu Ulm.

בטיגולה
(BETYGALA)

בטיגולה היא עיירה קטנה במחוז ראסיין ונמצאת במרחק של 12 ק"מ מעיר המחוז. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לבריה"מ חיו בה 11 משפחות יהודיות. גרמנים לא היו מוצבים בבטיגולה. הם סמכו על הליטאים, אשר היו השליטים במקום. בראשם עמד הכומר הצעיר פלאנקיס. גם הכומר המבוגר לא מנע ברכתו ממעשי הזוועה. ראשי הרוצחים היו יורגייטיס ויאצקוס.

שלושה שבועות החזיקו את היהודים באימת־מוות. היו מתעללים בהם, בוזזים את רכושם ומעבידים אותם בכל מיני עבודות שונות ומשונות. במחצית יולי חילקו את היהודים: 6 משפחות גורשו לאחוזתו של היהודי ברל ויניק, אשר בזאַציסיה, מרחק של כ־7 ק"מ מקרוק, ו־5 משפחות הוגלו לאחוזת ואגו־פיאי, שהיתה שייכת ליהודים שלמה ויניק ואהרון סמולנסקי, ונמצאה כ־4 ק"מ מאייראגולה. בשני המקומות הוחזקו היהודים כשלושה שבועות.

בתחילת אוגוסט הגיעו אל שתי האחוזות ה"קלעים" (שאו־ליאי) מראסיין ובראשם גאיגאלאוויצ'יוס. הם כלאו את היהודים באסמים. מהתנהגותם הוברר לאומללים, שכוונת הליטאים המזויינים היא לרצוח אותם. אחדים ניסו לברוח, אך רק אחת מהם, חיה פרידמן, הצליחה לשבור צוהר באסם ולברוח. הליט־אים ירו אחריה, אך לא פגעו בה. היא הצליחה להגיע לחורשה הקרובה, עלתה על עץ אורן והסתתרה בצמרת הענפה. ממקום מחבואה יכלה לעקוב אחרי מוראות הרצח שהליטאים ביצעו. היא ראתה איך הוציאו הרוצחים בכוח תינוק בן תשעה חדשים מזרועות אמו ושיסעו אותו לשניים. היא ראתה איך נאבקים השוחט הצעיר של העיירה, יוסף בן אברהם, וכן שני אחים צבי־אפרים ומיכאל־אליעזר ויניק, עם הרוצחים, ורק צרורות מנשק אוטומאטי שמו קץ למאבקם. לאחר שהחשיך ירדה חיה פרידמן מהעץ והחלה בנדודיה אצל איכרים, עד שהצליחה לעבור את שנות הזוועה.

מינה ויניק ואחיה שלמה לא היו ביום הרצח במקום. גם הם התחבאו אצל מכרים ונדדו בסביבה ממקום למקום. עשרים פעם החליפו מחבואם. בינואר 1944 נתפס שלמה ויניק והוצא להורג. מינה זכתה והגיעה ליום השחרור.

ביוזמתם של יוצאי העיירה הועברו אחרי המלחמה עצמות הקדושים לקבר־האחים של יהודי אייראגולה. על הקבר הוקמה מצבה ועליה כתוב: "כאן נחים 500 אזרחים סובייטיים, שנרצחו בידי המרצחים ההיטלריסטיים". אין זכר לעובדה, שמדובר ביהודים.

מקורות

עדויות חיה פרידמן, בני ברק; מינה שבלביץ, אשקלון.

בייסיגולה

(BAISOGOLA)

עיירה קטנה במחוז קידאן. בשנת השואה חיו בה משפחות יהודים אחדות.

בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1941 הובאו כולם לקרוק וב־2.9.1941 (י' באלול תש"א) נרצחו יחד עם יהודי קרוק ונקברו בקבר־האחים שם.

(ראה: קרוק)

בירז'

(BIRŽAI)

עיר־מחוז בצפונה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־3,000 יהודים. הגרמנים כבשו את העיר ביום חמישי, 26 ביוני 1941. הם באו מהצפון, מכיוון לטביה.

בבואם כבר מצאו הגרמנים את ה"אקטיביסטים" הליטאים כשהם מאורגנים ושולטים במקום. בראש ה"אקטיביסטים" עמד עורך־הדין ז'יאוות.

מן היום הראשון החלו הנגישות, התעללויות והרצח ביהודים. הקרבן הראשון היה הרופא היהודי אברהם־זלמן לוין. שני ליטאים נכנסו לביתו והזמינוהו לבקר חולה. אך יצאו מהבית ירה אחד מהם ברופא ורצחו. הרב של בירז', ר' יהודה־לייב ברנשטיין, נרצח על ש"העז" להשתדל למען קהילתו. גם הצעיר מוטל בדר, אשר ניסה להגן על הרב, נורה למוות. גורל דומה זומן גם לרופא הצעיר אפטֶקין. הוא ניסה להתחבא ביער, אך ה"אקטיביסטים" תפסוהו ורצחוהו.

מזעזע היה גורלה של משפחת עורך־הדין דוד קירשון. כל המשפחה ניסתה למצוא מחבוא אצל ליטאים, שנחשבו ידידים. ה"ידידים" הסגירו את המשפחה לרשויות. תחילה נרצחו שני הילדים לעיני הוריהם, אחר־כך רצחו את האשה ולבסוף את עורך־הדין.

באכזריות רבה נרצח השוחט של העיר. ה"אקטיביסטים" קשרו את זקנו לזנבו של סוס דוהר. הסוס סחב את השוחט דרך רחובות העיר עד שמת.

ב־26 ביולי 1941 נצטוו כל היהודים לעזוב את בתיהם ולעבור לגור בגיטו. כמקום לגיטו נקבעו כמה סימטאות עלובות מסביב לבית־המדרש ובית־הכנסת.

במשך כל הזמן לא פסקו המעצרים. גברים יהודים, במיוחד, היו מוצאים ונרצחים בבית־הקברות היהודי ובמקומות אחרים בעיר ומסביב לה.

החיסול הסופי של היהודים התחיל ביום 8 באוגוסט 1941, ט"ו באב תש"א. משעה 11 בבוקר ועד 7 בערב הובלו כל היהודים — גברים, נשים וטף, בקבוצות בנות 100—200 איש ליער אסטראבה. שם היו כבר בורות מוכנים שנחפרו על־ידי 500 גברים יהודים אשר נלקחו קודם לכן לעבודה. בקבוצות קטנות הובלו לבורות, הופשטו מהם בגדיהם העליונים והשומרים הליטאים התנפלו עליהם באלות. הם נהדפו לתוך הבורות ושם נרצחו.

פרטים על הטבח אנו מוצאים במסמך שחיברה ב־25.5.1945 הוועדה הממשלתית המיוחדת שמונתה לקבוע את מעשי הזוועה שבוצעו על־ידי הפולשים הגרמנים. **בסעיף 1 של המסמך נאמר:**

"בככר שבשולי חורשת אסטראבה, המגודלת שיחים מסביב, נמצאים קברי המוני הקרבנות: אחד מהם אורכו 30 מ' ורוחבו 2 מ', והשני אורכו 28 מ' ורוחבו 2 מ'. בשני הקברים האלה נמצאים, לפי עדות התושבים המקו־מיים, הקרבנות היהודיים. על־יד שני הקברים נמצא עוד קבר, 10 מ' אורכו ו־2 מ' רוחבו, בו נמצאים הקרבנות הליטאיים. עומקם של שלושת הקברים הוא 2.5 מ'. לפי התוצאות המתקבלות מקיבולת הבורות היו בבור אחד 1,100 אנשים, בשני — 1,300, ובשלישי — 90".

סעיף 2 אומר:

"בבית־הקברות היהודי נפתחו שלושה בורות. באחד מהם היו 15 אנשים בני הלאום היהודי, שרובם נורו בגולגלותיהם בכדורים מתפוצצים או רגילים. ליד רובם נמצאו בגדיהם, נעליהם וחגורותיהם... בבור השני שבקי־רבת מקום נמצאה גופת אדם אחד בעלת שערות ארוכות כשהיא מכורבלת עם שאריות תחתונים לידה. בתוך הבור נמצאו שני בולי־עץ לא עבים. הגופה היתה במצב רקבון, בלי סימני אלימות עליה. בבור השלישי, בקירבת האגם, נמצאו חמש גוויות של ליטאים".

אשר למהלך הרצח ב־8 באוגוסט קובעת הוועדה במסמך:

"לפי המסמך של הוועדה העירונית מה־18 במאי 1945 נמצא, שבשלושת הקברים בחורשת אסטראבה וכן בקברים היחידים בבית־הקברות היהודי נרצחו 2,400 יהודים. ביניהם ילדים עד שנתם הארבע־עשרה — 900, גברים — 720, נשים — 780. מספר הליטאים — כ־90. את האזרחים בני הלאום היהודי כלאו ב־26 ביולי 1941 בגיטו, ויותר מאוחר, ב־8 באוגוסט, הובילו אותם בקבו־צות בנות 100—200 איש לחורשת אסטראבה במקום שם נורו. בדרך לגיא־הירי הוכו האנשים במקלות מיוחדים. לפני הבורות הועמדו האנשים כשהם כורעים על ברכיהם ומי שזז ממקומו הוכה. לפני הבורות הופשטו מבגדיהם העליונים ונורו על־פי הקבר בקבוצות של 10 אנשים. מי שנשאר חי בנפלו לתוך הבור, היה "פרטיזאן" מחסל אותו ביריית אקדח. היריות נמשכו מ־11 לפני הצהריים עד 7 בערב".

אחרי ביצוע הטבח ההמוני חזרו הרוצחים העירה בשירה וזמרה, כשבראשם מנהיגם עורך־הדין ז׳יאווה. בעת ביצוע הטבח הצטיין באכזריותו יונאס קייריס, שהיהודים כינוהו ״בעל הזקן הצהוב״.

מן החפצים שנאספו מהקורבנות ביום הרצח נלקחו מקצת מהיקרים ביותר ונמסרו לגרמנים, וכל השאר חולק בין המשתתפים.

בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים בבירז׳ כדלהלן:

1. המקום — בית־הקברות היהודי בבירז׳; הזמן — המחצית השניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — כשלושים.

2. המקום — יער אסטראבה (פקמפוניס), 3.5 ק״מ צפונית מבירז׳, כ־1.5 ק״מ מהכביש בירז׳—פארובאיה; הזמן — 8.8.1941; מספר הנרצחים — 2,490 גברים, נשים וילדים.

קברות האחים באסטראבה גודרו אחרי המלחמה. במקום הוקמה מצבה ועליה כתוב בליטאית ורוסית ״קרבנות הפאשיזם״.

מקורות

עדויות יצחק שער, ״יד ושם״ 1460/286; הלפמן, ״יד ושם״ 1233/89; חיים שפירא, רמת־גן.

בירשטאן
(BIRŠTONAS)

עיירת־קייט בדרומה של ליטא, במחוז אליטה. רק משפחות מועטות של יהודים ישבו במקום בקביעות. רוב היהודים היו באים לשם בקיץ, לעונת הקייט.

קשה לקבוע מה היה מספר היהודים בבירשטאן בקיץ 1941. ידוע רק שהובאו לבוטרימנץ ונרצחו יחד עם יהודי המקום ב־9 בספטמבר 1941 (י״ז באלול תש״א) ונקברו בקברות־האחים שם.

(ראה: בוטרימנץ)

בלבירישוק
(BALBIERIŠKIS)

בלבירישוק היא עיירה במחוז מריאמפול, השוכנת על גדת הניימן. בשנת השואה חיו בה כ־350 יהודים.

הגרמנים נכנסו לעיירה כבר ביום הראשון למלחמה, 22.6.41, בשעה 4 אחה״צ. מיד התארגנה קבוצת ליטאים, בהנהגתו של ה״שאוליס״ לשעבר וינצאס מאז׳ייקה, אשר החלו להכות ולהתעלל ביהודים. קבוצת הרוצחים היתה מורכבת מסטודנטים מקומיים וכן ממספר ליטאים, שעבדו אצל או עם יהודי העיירה ואשר לכל אחד מהם היו ״חשבונות אישיים״.

ראשונים נעצרו כל הגברים ורוכזו בבית המועצה המקומית. השומרים הליטאים התעללו בהם, הכום וניצלו כל הזדמנות לרצחם. היו מוליכים אותם לעבודה בעיירה ומחוצה לה. כעבור זמן מסויים הועברו כולם ברגל לפראָן.

בתשובה לחוזר שקיבל שלח מפקד המשטרה בבלבירישוק דו״ח לראש אגף המשטרה (כנראה בקובנה) ובו הוא מודיע, שעד לתאריך הדו״ח, 22 באוגוסט 1941, נעצרו בבלבירישוק ונשלחו לגיטו בפראָן 100 גברים יהודים ו־6 נשים. הוא מוסיף, שנשארו בבלבירישוק רק שני גברים יהודים. האחד הוא הרופא בילוצקי והשני הוא הכימאי של בית־החרושת לעורות, יעקב איציקוביץ. בלעדי הכימאי אין בית־החרושת יכול לפעול ולעת־עתה אין לו תחליף.

הגברים היהודים נרצחו כנראה ב־27.8.41 ונקברו בחלקה הצפוני של העיר פראָן, בגדה השמאלית של נהר הניימן.

הנשים והילדים, כנראה כמה מאות, הוחזקו זמן־מה בבלבירישוק, הועברו למריאמפול ושם נרצחו.

מקורות

עדות הירש אהופמן, מרכז קליטה, מעלות.
״טבח המוני בליטא״ ב׳, עמ׳ 164.

ברשטיץ
(BARŠTYČIAI)

עיירה קטנה בצפונה של ליטא, במחוז מאז׳ייק.

בשנת השואה חיו בה כ־15 משפחות של יהודים.

אין לנו מידע ישיר על קורות היהודים בבארשטיץ. לפי מה שפורסם ב״אנציקלופדיה הליטאית הסובייטית הקטנה״, שיצאה בווילנה בשנת 1960, נרצחו בבארשטיץ בשנת 1941 על־ידי ה״אקטיביסטים״ והלאומנים המקומיים שלוש־עשרה משפחות של תושבים מקומיים.

אין כל ספק, שהמדובר במשפחות של יהודים. ההדגשה שהרוצחים היו ״לאומנים מקומיים״ נותנת מקום לחשוב שהם נרצחו בבארשטיץ. יתכן גם, שהועברו ליאַלוק, המרוחקת רק 10 ק״מ מבארשטיץ, או למאז׳ייק ששם רוכזו יהודי כל הסביבה ונרצחו ב־9.8.41.

(ראה: יאַלוק, מאז׳ייק)

גאורה
(GAURE)

עיירה קטנה, במרחק 12 ק״מ מזרחית לעיר־המחוז טאוריג. בשנת 1923 נתפקדו במקום 20 יהודים.

האנציקלופדיה הליטאית הקטנה (חלק א׳, עמ׳ 530) מוסרת, שבעת הכיבוש הגרמני רצחו הנאצים והלאומנים הבורגנים המקומיים חלק גדול מתושבי המקום. אין ספק, שהכוונה היא ליהודים שנרצחו.

אין לנו מידע מה היה מספר היהודים שנרצחו והיכן אירע הרצח. יש להניח, שהועברו לעיר־המחוז טאוריג וגורלם היה גורל יהודי טאוריג.

(ראה: טאוריג)

גדרוביץ
(GIEDRAIČIAI)

עיירה במחוז וילקומיר. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

הגרמנים נראו בעיירה רק ביום ב', 30 ביוני 1941, למרות שהסביבה כולה היתה כבר ימים אחדים לפני זה מוקפת על־ידיהם. הליטאים בעיירה ובסביבה היו מאורגנים. עיקר פעולתם היה לעקוב אחרי חיילים מהצבא האדום, שהיו בורחים ליערות בסביבה, לפרוק את נשקם של החיילים התועים והניתקים מגדודם וגם לקחתם בשבי. הנער גוטל שפירא, כבן 16 שנה, היה הקרבן היהודי הראשון. הליטאים טענו, שהוא הצביע בפני חיילים רוסים על סייר גרמני. ירו בגוטל בלילה ליד בית־המדרש לאור פנס־יד.

העיירה רחוקה מדרכי המלך, ובעיני הצבא לא היה לה כנראה ערך אסטראטגי. הגרמנים לא הרבו לשבת בה והשלטון המקומי נמסר לידי הליטאים. גם היהודים הופקדו בידיהם והם שביצעו בכל לב את הגזירות. היהודים חוייבו לענוד "מגיני דוד" צהו־בים, נאסר עליהם לצאת מבתיהם עם בוא הערב, אסור היה לצאת מתחום העיירה וכן להשתמש במדרכות. יום־יום הוליכו את היהודים לעבודות, שכל מטרתן היתה אך ורק להשפילם. הם נצטוו לנכש בידיהם את העשבים בצידי הרחובות והדרכים, לנקות מחראות וכדומה.

יום אחד, בראשית יולי, עצרו השוטרים הליטאים בכל הסביבה אנשים רבים, שהיו חשודים בעיניהם כקומוניסטים. בחצות הלילה של יום המאסר הוציאו את היהודים מבין העצורים, הוליכום לחורשה שבקאמאראצ'יזנה, במרחק של 2 ק"מ מהעיי־רה, שם רצחום והשליכום לבור. בסוף יולי, ביום ששי אחד לפנות ערב, אסרו שוטרי־העזר הליטאיים את ישראל כץ, שרה־חנה סלומון ומתתיהו גורביץ, בנו של הרב, בחור למדן, שהיה כותב גם שירים באידיש ומפרסמם בעתונים. הוליכו את השלו־שה, כשידיו של כל אחד קשורות בחבלים, אל גן־ירק שמאחורי הבתים האחרונים של העיירה. שם העמידו השוטרים את שני הגברים לכרות בור והם עצמם נטפלו אל הגב' סלומון לאנסה. ישראל כץ ניצל את התעסקותם של הליטאים, התיר חיש את עצמו מהחבלים וברח. השניים שנשארו נורו והושלכו לבור.

בא יום ה־7 באוגוסט (יום ה', י"ד באב תש"א). בבוקרו של אותו יום נעצרו לפתע האחים קובלנץ. יהודים סיפרו, כי ראו את מפקד המשטרה וסגנו, וכן את מפקד ה"אקטיביסטים" ועוזריו הראשיים, כשהם יוצאים מבית־המועצה, כנראה לאחר התייעצות, פניהם אפופים סודיות מאיימת, וכולם ממהרים בכיוון לעיר המחוז וילקומיר. לאחר שעה הופיע ליד בית־המועצה צעיר לבוש מדי חייל גרמני. היהודים הכירו בו מיד שאינו אלא צעיר מקומי, בן למשפחה ליטאית־גרמנית בכפר סמוך, אשר כחצי שנה קודם לכן, בזמן הריפאטריאציה, הצהיר על היותו גרמני ועבר לגרמניה. עם בואו החלה תנועה ערה ליד מועדונם של הליטאים, עונדי הסרטים הלבנים. אחר־הצה־ריים תפסו את שוחט העיירה, יהודי זקן והדור פנים, הכניסוהו למועדונם והתעללו בו: חתכו בסכין קהה מחצית זקנו. לאחר שעה קלה פשטו ליטאים מזויינים על בתי היהודים והחלו מוצי־אים משם את הגברים, לרוב צעירים. "לעבודה תלכו!" — צעקו, והוליכום לכיכר השוק. בשעה שבע לפנות ערב הוליכו משם את היהודים בכיוון לכפר פלוקנה. לאחר כמחצית השעה הדהדו בעיירה יריות. הרצח בוצע בחורשה שלצדי הדרך, במרחק כשני ק"מ מגדרוביץ. בבואם לפלוקנה העמידו את היהודים בשורה ליד שני בורות כאילו להמשך חפירה. יהודי אחד, דוד לוויק, כבן שבעים, ניגש אל החייל הגרמני שניצח על הפעולה, ואמר כי אינו צעיר ואינו יכול לעבוד. הגרמני החזירו מיד הביתה. בדרכו חזרה הגיעו לאזניו היריות.

מספר יהודים ברחו ממקום ההריגה בנצלם את הרגעים, שהליטאים החלו בהכנות לירי. החורשה נמצאה על רמה והבור־חים פנו במרוצה במורד, בכיוון לכפר. הליטאים ירו אחריהם, ואחדים נפלו. האחרים הגיעו אל נחל, שם הסתתרו בין השיחים הגבוהים עד בוא הלילה, וכאשר שקט הכל מסביב חצו את הנחל ועלו ליער פאשילה בכיוון שירווינט. כמעט כולם נתפסו לאחר זמן, ורק שניים, יצחק סלומון ונחום כץ, נשארו בחיים וזכו לשחרור. מספר הגברים שניספו באותו יום הגיע לשלושים.

למחרת הרצח כבר סיפרו שוטרי־העזר הליטאים בגלוי על הריגת יהודים. ליטאים החלו באים אל בתי היהודים והם תבעו למסור להם מרכוש האנשים שנרצחו. הם טענו שהנרצחים קיבלו מהם מזון, בעודם חיים, ובתמורה הבטיחו לתת להם מגפיים, בגדים וכדומה. היהודים, שהיו אחוזי־פחד, נענו ל"יורשים" הללו ונתנו לכל דורש ממיטב הבגדים והלבנים, הנעליים וכלי־הבית, ובלבד שלא יציקו להם וישארו "ידידים". באותו יום (8.8) חזרו גם ראשי הליטאים לעיירה. בענין ה"מקרה" מיום אתמול — הצטדקו בפני היהודים — לא ידעו על זה! הרי כולם היו בווילקומיר...

כמה ימים לאחר רצח הגברים הורשה לאיכרי הסביבה לקחת פועלים לעבודה. מספר צעירות הלכו לעבוד בחקלאות. דבר זה הרגיע במידה מרובה את הרוחות בעיירה. רבים סברו כי מעתה תיפסקנה השחיטות. אפס, עברו רק ימים מועטים, וביום א', 17 באוגוסט, פשטו שוטרי־העזר הליטאים על בתי היהודים ועצרו בחורות וכן נשים צעירות, שלא היו להן ילדים. כן עצרו את העובדות אצל האיכרים, ביחד כ־30 במספר. ב־10 בבוקר, בעת התפילה בכנסיה הקתולית, הושיבו אותן בעגלות והובילון בכיוון לווילקומיר. אף אחת מהן לא הגיעה למקום־ישוב. כולן עונו ונאנסו ביערות שליד הדרך, ואחר־כך נרצחו והושלכו לבורות.

ב־3 בספטמבר החלה האקציה האחרונה בעיירה. לפנות ערב קיבצו הליטאים המזויינים את כל היהודים, מאה לערך, בבית־המועצה וכלאום שם כל הלילה בחדר אחד, כשהם צפופים ודחוסים מאוד. יחד אתם נמצאו כאן גם יהודים מדובינסקי ומן הכפרים הסמוכים, וביניהם גם אחדים, שהושארו בזמנו בחיים כדי לסיים כנראה את העבודה בשדות. ביום ו', לפנות בוקר, הוציאום בעגלות. אמרו שמעבירים אותם לגיטו בווילקומיר. כל האנשים הובלו תחת משמר כבד של ליטאים מזויינים אל "העמק השווייצרי" שביער פיבוניה (כמה ק"מ מווילקומיר), ושם נרצחו בו ביום (יום ו', י"ג באלול תש"א, 5.9.41).

האיכרים שהסיעו את היהודים בעגלותיהם, חזרו משם כשהם עמוסים שלל רב. הם סיפרו כי באותו יום הובלו למקום זה יהודים רבים מפודזלבה, מוסניק, גאלוואן, שירווינט ומישובים סמוכים אחרים. היהודים נצטוו להתפשט ולהישאר רק בלבנים התחתונים, ואחר־כך אילצום לקפוץ אל הבורות. נשים חיפו בגופן על ילדיהן, לבל יפגעו בהם הכדורים.

צוררי היהודים בגדרוביץ ורוצחיהם היו מאנשי העיירה. בראשם עמדו הכומר קצ׳אנאס (לפי השמועות, היה בנו של יהודי אחד בשם כץ), המנהל של הפרוגימנסיה בולטרונאס, המודד אוקינאקאס, ראש המשטרה זראַמבה, ועמהם המון צעירים מבני המקום ובעיקר תלמידי גימנסיה וסטודנטים. לאלה האח־רונים היו חברים רבים מקרב היהודים. ביחוד היה מקובל עליהם אריה גורביץ, סטודנט לטכנולוגיה באוניברסיטת קובנה, שהצ־טיין מנעוריו במתמטיקה והיה עוזר להם בלימודים, בהיותם יחד בפרוגימנסיה המקומית. גם כאשר עבר לגימנסיה העברית בווילקומיר היו פונים אליו מדי בואו הביתה. חבריו אלה אמנם לא עצרוהו בזמן המעצר של ה״קומוניסטים״, בידעם שאריה היה ציוני נלהב ומסור לעבודה יהודית לאומית, אבל ביום הרצח של הגברים (7.8) התנכרו גם לו.

עם שובו של השלטון הסובייטי לליטא נתפסו כמה מן הרוצחים ונשפטו. המודד אוקינאקאס נשפט למוות. מנהל הפרו־גימנסיה בולטרונאס ועוד אחדים נדונו ל־25 שנות מאסר ועבודת־פרך. לאחר כמה שנים נחונו ושוחררו.

״יחס מיוחד״ הראו הרוצחים לשני יהודים בעיירה, והם הזוג גוטמן. הם היו אנשים פשוטים ועניים, ובאקציה האחרונה נמצאו להם מליצים מראשי עונדי הסרטים הלבנים. הגוטמנים עוד ישבו כמה ימים בביתם, אחרי־כן הוציאום מחוץ לעיירה וציוום ללכת... הם חיפשו מחסה אצל ליטאים איכרים, והתחבאו בבתי איכרים וביערות. גוטמן הזקן מת בביקתה ביער ב־14.3.1944, והאשה יצאה ממחבואה עם שובו של הצבא האדום.

שרידים מיהודי גדרוביץ התמסרו, עם גמר המלחמה, לסידור קברי הקרבנות מבני העיירה. לפני ראש השנה תש״ה נפתחו הבורות שנמצאו ליד העיירה, ובהם כ־30 הרוגים. הגופות שזוהו הוצאו והושמו כל אחת בארון מיוחד, ושאר העצמות נשארו במקום. בית־קברות יהודי לא היה בגדרוביץ, ולכן הקצתה המועצה המקומית שטח מיוחד לקבר־אחים. הקברים נכרו בלב העיירה ליד אנדרטת העצמאות של ליטא. להלוויה נאספו ובאו כמעט כל שרידי גדרוביץ, שהתגוררו אז בווילנה. גם המון ליטאים השתתפו בטקס (הקבורה התקיימה ביום שוק, ורבים מאנשי הכפרים היו בעיירה). המלווים היהודים חזרו בו ביום לבתיהם, ורק אחת, רחל גורביץ, לא נתן לה ליבה להיפרד מיד מהקברים שבהם נטמן גם בנה אריה גורביץ הנ״ל ושני בני אחים שלה.

לאחר כמה ימים הוצב על הקברים ציון צנוע כתוב בעברית על קרש־עץ. למחרת הוזמנה גורביץ להופיע בבית־המועצה.

״היתכן כדבר הזה״? — פנה יושב־ראש המועצה אל גורביץ — ״הנה אנחנו הקצנו מקום כל־כך נכבד לקבר־אחים, נתנו ארונות וגם כבוד גדול עשינו בהלוויה, — ואת שמה קרש באותיות עבריות ובמגן־דוד!״

היושב־ראש דרש במפגיע מגורביץ שתסיר בלי דיחוי את הציון, אולם היא אמרה לו במפורש שלא תעשה כן. אז ציווה על שמש המועצה והלה הסיר את הקרש עם הכתב העברי.

עברו עוד כמה ימים והקברים חוללו. בבוקר אחד ראו אותם כשהם רמוסים והרוסים ומכוסים גללי בהמה. עתה ראו שרידי העיירה בעליל, שאין גדרוביץ המקום למנוחתם של הקרבנות, והם החלו במאמצים להעביר את כל העצמות מן העיירה. בעמל רב עלה בידם לאסוף סכום כסף ולאחר פסח תש״ו נפתחו הבו־רות, וכל העצמות שהוצאו משם הושמו ב־18 ארונות. כן הוצאו הארונות מקבר־האחים שליד אנדרטת העצמאות, וכולם הועברו לווילנה. ב־23 במאי 1946 הובאו שם עצמות הקרבנות למנוחות בבית־העלמין היהודי. ועד־הקהילה הודיע ברבים על ההלוויה, שהיתה שם הראשונה מסוג זה, וקהל גדול של יהודים שהתגוררו בווילנה בא לחלוק כבוד לקדושים.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים בגדרוביץ במלים הבאות:

המקום — יער קאמאראצ׳יזנה, 2 ק״מ צפונית־מערבית מהעיירה גדרוביץ, על־יד הכפר שילה; הזמן — 7.8.1941. מספר הנרצחים — כ־30 גברים.

מקורות

עדויות רחל גורביץ־סולומון, קיבוץ דפנה; קטיה לויט־שוביץ, תל־אביב; חיה הויט־בולניק, תל־אביב; ראובן קרוניק, פתח־תקוה.

גודז׳ון
(GUDŽIŪNAI)

עיירה קטנה במחוז קיידאן. במיפקד התושבים בשנת 1923 נפקדו בה 103 יהודים. עד שנת השואה פחת מספרם לכדי כמה משפחות בלבד.

כל היהודים הובאו בסוף אוגוסט או תחילת ספטמבר 1941 לקרוק, שם נרצחו ב־2.9.1941 (י׳ באלול תש״א) יחד עם יהודי קרוק ונקברו בקבר־האחים.

(ראה: קרוק)

גודלאווה
(GARLIAVA)

עיירה במחוז קובנה, 9 ק״מ דרומית לעיר. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

לפי המידע אשר בידינו החל חיסול יהודי העיירה ב־28 באוגוסט 1941.

ימים אחדים לפני כן הוצאו הגברים היהודים לעמק שעל־יד הנחל יאַסיה, בקירבת העיירה, ונצטוו לחפור בור באורך 80 מ׳ וכשני מטר רוחבו. ראשונים הובאו למקום הגברים. הם נצטוו למסור את כספם וכל דברי הערך שהיו להם ולהוריד את בגדיהם ונעליהם. הם נדחפו לבורות ונרצחו על־ידי גרמנים ו״אקטיביסטים״ ליטאים אשר הגיעו מקובנה

לאחר הגברים — באותו יום או קרוב לאותו יום — הובאו הנשים והילדים, אשר נרצחו ונקברו יחד עם הגברים בקבר־האחים הגדול.

ברשימת קברות־האחים המופיעה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, נאמר על קבר־האחים בגודלאווה:

המקום — העמק שעל־יד הכפר רינקונאי על שפת הנחל יאַסיה, כקילומטר אחד מערבית מגודלאווה; הזמן — 28 באוגוסט עד 2 בספטמבר 1941; מספר הנרצחים — 247 גברים, נשים וילדים.

הפירוט נמצא בדו"ח יגר: 73 גברים יהודים, 113 נשים ו־61 ילדים.

מקורות

קובץ "ליטע" חלק א', עמ' 3—1842.

גורז'ד
(GARGŽDAI)

עיירה במחוז קרטינגה, במערבה של ליטא, על הגבול הגרמני. לפני השואה חיו בגורז'ד 700—800 יהודים, ביניהם כמה מאות פליטי חבל ממל, אשר נמלטו אליה אחרי סיפוח ממל לגרמניה בשנת 1939.

המלחמה פקדה את העיר כבר ביום ראשון לפריצתה. ב־22 ביוני, בשעה 3.05 בבוקר, החל הצבא הגרמני בהסתערותו. מטרתו היתה לתפוס את הגשר על נהר המינגה ולהתקדם מהר לעבר הציר לטלז. הדבר לא ניתן לגרמנים בקלות. חיל־המצב הרוסי, שהיה מורכב מפלוגות מובחרות של "משמר הגבולות", לא נכנע ולחם בגבורה על כל שעל. הקרב התנהל מבית לבית, ורבים מתושבי העיר — ביניהם יהודים — נפגעו בקרבות. בין הראשונים שנפלו היו מנדל מן ויוסף אושרוביץ, שנמצאו הרוגים מאחורי מכונת־ירייה.

תושבי העיר, יהודים כלא־יהודים, חיפשו לעצמם מחסה. חלק ברח לשפת נהר המינגה וחלק התרכז במרתפי בית מבש־לות־הבירה, שהיו במרכז העיר. הם חשבו את המרתפים כמקום־מקלט טוב.

בין השעות 10—11, באותו היום, שקטו הקרבות והצבא הגרמני נכנס לתוך העיר. כל העיר עמדה בלהבות. כאשר התקדמו הגרמנים לכבר השוק מצאו את התושבים במרתפי מבשלות־הבירה. הם הוציאו את כולם מהמרתפים וריכזו אותם בגן העיר. אליהם צורפו כל מי שנמצא בככר השוק או בבתים. היו אלה יהודים ולא־יהודים כאחד.

התושבים הוחזקו כל היום בגן העיר והושארו שם גם ללינת לילה.

בינתיים התחילה מכונת־ההשמדה להתארגן. גורז'ד היתה מרוחקת רק קילומטרים מספר מהגבול הגרמני והיתה איפוא בתוך רצועת 25 הקילומטר, שהנאצים החליטו שבגבולותיה יש להשמיד מיד את כל היהודים והקומוניסטים. ראש הגישטאפו בטילזיט, ה.י. באָהמה, העביר מאת שטאלאֶקר את ההוראות המתאימות על כך לגישטאפו בממל.

בבוקרו של ה־23 ביוני הגיעו לגורז'ד אנשי הגישטאפו מממל לביצוע ההשמדה. תחילה פנו אל ריכוז התושבים בגן העיר. כאן החלה מיד הסלקציה בין יהודים ללא־יהודים. האחרונים שוחררו. נשארו במעצר רק פעילים קומוניסטים אחדים, וכן כל היהודים.

יחד עם עוזריהם הנאמנים מבין הליטאים, פשטו הגרמנים על בתי העיר שרדו והוציאו כל יהודי שנמצא. הליטאים השתדלו להוכיח נאמנותם לגרמנים בנגישותיהם את היהודים. מכות, איומים והתעללויות החלו מיד. הגרמנים שמחו מאוד לתופעה זו, כיון שאחת ההוראות שמסר שטאלאֶקאֶר היתה לתת לליטאים לבצע את המלאכה ולא להפריע להם. כל יהודי שתפס עמדה כלשהי בימי השלטון הסובייטי, הוכה באכזריות בלתי רגילה. כך נחתך, פשוטו כמשמעו, לבתרים הרופא ד"ר אוקסמאן. חטאו היחיד היה: הוא מונה בימי השלטון הסובייטי כרופא המחוז. הגברים שנתפסו, 200 במספר, הובלו לעבר הגבול עם גרמניה, מאחורי הקסרקטין, בדרך גורז'ד—לאוגאלן.

הגרמנים לא הירפו מהיהודים אף לרגע. הם הריצום כל היום תוך צעקות ומכות. במיוחד נטפלו לרבה של גורז'ד, הרב ר' מאיר לוין. הם דחפוהו, הכוהו והתעללו בו. חלק מהיהודים הועסק בהעמקת תעלות אנטי־טנקיות. במיוחד העמיקו תעלה אחת, שנתמשכה לאורך אורוות הסוסים. למפקח הגרמני היה נראה, שצעיר אחד מתרשל במלאכתו. הוא הוציאו מן השורה, העמידו ליד תעלה צדדית, ירה בו והשליך את גופתו לתעלה. כך עבר עליהם כל יום ה־23 ביוני.

בבוקרו של ה־24 ביוני הגיעו מממל 20 אנשי גישטאפו ומש־טרה והחלה האקזקוציה. תוך מכות ואיומים הובהלו העצורים לתעלה, שהועמקה על־ידיהם יום קודם לכן, כשגרמני מנופף עם רימון מעל ראשיהם. בדרך היה עליהם לרוקן את כיסיהם ולזרוק לתוך דלי את כל הכסף ודברי הערך שהיו ברשותם.

בקבוצות של עשרה אנשים הובאו לשפת התעלה. מולם עמדו עשרים גרמנים עם רובים, כשכל שניים מהם מכוונים לקורבן אחד. על האומללים היה להפנות פניהם לצד היורים. מפקד הפלוגה קרא בקול את גזר דינם: "אתם נורים למות בפקודת הפיהרר, על פשעיכם נגד הצבא הגרמני". מטח יריות פלח את האוויר ועשרת האנשים נפלו. המפקדים היו עוברים בין הנופלים ובודקים אם יש עוד חיים ביניהם. מי שהיתה בו עוד רוח־חיים קיבל "יריית רחמים" בראשו. כל קבוצה חדשה שהגיעה היתה מנקה את השטח ומגוללת לתוך התעלה את הגוויות.

בין היהודים, במיוחד בין יהודי ממל, היו רבים שהכירו את רוצחיהם, שכן היו שכנים לשעבר. בבוז ושאט־נפש הביטו היהודים בגרמנים. אף אחד לא ביקש על נפשו. בתפילה חרישית על שפתותיהם ובבכי עצור הלכו לקראת מותם. מעונים, מוש־פלים, לא האמינו למראה עיניהם, שמעשים כאלה יתרחשו. בלעג סרקסטי פנה יהודי אחד מממל לשכנו לשעבר: "גוסטאב, תיטיב לירות!" מקס מאירוביץ, שדיבר גרמנית רהוטה, פנה לגרמנים והטיח בפניהם, שהם עריצים וחזירים מלוכלכים. הם רוצחים את האסירים, רק משום שהם יהודים, ללא כל פשע וחטא. הדם הנקי השפוך ייקום!

201 אנשים נרצחו באותו יום, 24 ביוני 1941 (כ"ט בסיון תש"א). למאתיים הגברים נוספה אשה אחת, אשתו של קומיסר רוסי. בעת המשפט בעיר אולם לא הצליחו לברר אם האשה באה יחד עם קבוצת הגברים או צורפה במקום. 200 הגברים היו יהודי גורז'ד, שאליהם צורפו ליטאים אחדים, קומוניסטים פעילים.

ידוע שבין המומתים היו סוחרי הבהמות פונק ושר, שלושת האחים קורפמאן, החרשתנים ברנשטיין וטאואר, בעל ביהח"ר לסבון פיינשטיין וכן זילבר, זונדל, קולמן ופריסטוב.

אחרי הרצח כובדו המשתתפים בבירה ובוודקה, הצטלמו יחד וחזרו לבתיהם כחוזרים מפיקניק...

רע ומר שבעתיים היה גורלם של הנשים והילדים. לאחר שהופרדו הגברים והוצאו מגן העיר הובלו הנשים והילדים על־ידי ליטאים מזויינים למערבה של העיר, מעבר לנהר המינגה, ושוכנו באסמים ריקים שהיו במקום. לא כולם הגיעו לאסמים.

ילדים רבים נרצחו בדרך — רוצצו ראשיהם בעצים ואבנים. אלה שהגיעו הוקפו בשמירה קפדנית. קבוצות־קבוצות של נשים היו מובלות יום־יום לעבודה. מזון לא ניתן להן. הילדים, מזי־הרעב, היו מתגוללים ולועסים עשב לשכך רעבונם. פחד ואימה היה מנת־חלקם ביום ובלילה. עדי־ראייה סיפרו, שיום אחד הביאו את הנשים אל קברות בעליהן וציוו עליהן לרקוד. אמרו להן שאלה הם מקומות־קבורה של סוסים.

ב־14 בספטמבר 1941 (כ״ב באלול תש״א) הופרדו הנשים הצעירות, הועברו לאנלישקס (כפר קרוב לגורז׳ד) והובלו ליער ויז׳ייץ׳, בדרך בין גורז׳ד לקול, ושם נרצחו. כעבור יומיים, ב־16 בספטמבר (כ״ד באלול תש״א) הוצאו כל שאר הנשים והילדים לאנלישקס ומשם לחורשת ויז׳ייץ׳. את הרצח ביצעו ה״אקטיביסטים״ הליטאים באכזריות. הם הלמו באתים ובמוטות ברזל בנשים ובילדים. אחוזי צמאון דמים וכחיות שוחרות טרף היכו וירו באומללים. גם במשפט־אולם הוזכרה אכזריות הליט־אים.

בעת הטבח קפצה רחל יאמי, בעודה בחיים, לתוך הבור. היא שכבה בין המתים ומאוחר בלילה הזדחלה ויצאה מן הבור. הכפר ויז׳ייץ׳ היה מוכר לה. היא התגוררה כאן לפנים עם הוריה. כאן אסף אותה המורה הליטאי גריציוס, הסתיר אותה ושמר עליה כל שנות המלחמה. אחרי השחרור נישאה למצילה.

ברשימת קברות־האחים, שנתפרסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים הקברים בגורז׳ד:

1. בעיר גורז׳ד, רחוב קלאיפדה בצד השמאלי של הכביש — 201 גברים.
2. יער ויז׳ייץ׳, 11 ק״מ מגורז׳ד, בשני מקומות, בקילומטר ה־6 ובקילומטר ה־7 בכביש גורז׳ד—קול — כ־300 נשים וילדים.

מקורות

קובץ ״ליטע״, כרך א׳; ל. שויס, מכתבים אל י. לשם, ארכיון ״יד ושם״; עדות רשל אושר, בני־ברק (קרית הרצוג); דו״ח משפט־אולם.

גירטיגולה
(GIRKALNIS)

עיירה קטנה במחוז רסיין. לפני מלחמת־העולם השניה התגו־ררו בה 27 משפחות יהודיות. כבר ביום הראשון לפרוץ המלחמה עם בריה״מ נשארה העיירה ללא שלטון. לפנות ערב השתלטו בריונים מקומיים — ובראשם אנטאנאס מיקולייטיס ויוזאס לוקמינאס — על החיים בעיירה. ראשית דרכם היתה התפרעות בבית־המדרש. הם הוציאו את ספרי־התורה, פרשו את הגווילים בחוצות העיר, רמסו ורקדו עליהם ברגליהם. רב העיירה, ר׳ חיים־יצחק אוסובסקי, הציץ מבעד לחלון כדי לראות מה נעשה ברחוב. השגיחו בו הרוצחים, סחבו את הרב לרחוב והחלו להתעלל בו. הם גזזו, יותר נכון — תלשו, את זקנו יחד עם עור הפנים ועזבו אותו מוכה ושותת דם.

למחרת התחילו הרוצחים, כעת ענודים בסרט לבן על השרוול השמאלי, להתנכל ליהודי העיירה. הם אספו גברים חולניים אחדים, חמש נשים קשישות וביניהן אמם של שני רווקים מבוגרים, האחים זילברמן, והובילום אל מחוץ לעיירה. האחים זילברמן לא רצו להשאיר את אמם לבדה והצטרפו למובלים מרצונם החופשי. כולם נורו ביציאה מהעיירה.

כעבור ימים אחדים הכניסו הרוצחים המשולהבים את יהודי העיירה (כ־120 גברים, נשים וילדים) לשלושה בתים, שהיו שייכים לשמואל טאץ, שמעון גולדברג ואברהם בליאכר, והח־זיקום במקום ללא מזון שבוע ימים. ב־21 באוגוסט (כ״ח באב תש״א) הוציאו את המעונים והתשושים מהבתים וסחבום עד כדי חצי קילומטר מהכפר קורפישוק, שם אילצום לפשוט בגדיהם, ירו בהם והרגום.

בעת הרצח ירד גשם שוטף בליווי ברקים ורעמים. לאחר שסיימו את מלאכת הדמים מיהרו הרוצחים לחורשה הקרובה כדי למצוא מחסה מהגשם. הם השאירו את הבורות עם הנרצחים בלתי מכוסים. יצחק בליאכר היה פצוע קל וגם אשתו היתה עוד בחיים, אך היתה פצועה קשה בבטנה. בתם בת השלוש שכבה הרוגה לידם ובנם בן השש גסס. ״אני גמורה״ — פנתה באנחות הגב׳ בליאכר לבעלה — ״אבל אתה, ברח!״. בליאכר קם, לקח בזרועותיו את הבן הגוסס, זחל מקבר־האחים וברח מגיא ההרי־גה. הרוצחים לא הבחינו בו. בכוונתו לעורו תעה בשבילי היער עד רדת הלילה. הילד מת בזרועות אביו. הוא קברו מתחת לאחד העצים. בבוקר הזדחל בליאכר עד לנפחיה שבקצה העיירה. הוא נכנס פנימה, התחבא וחיכה. הנפח שהגיע ריחם עליו, עזר לו לשטוף את הדם ולחבוש את פצעיו. הוא הביא לבליאכר בגד ישן, נעליים בלואות, קצת מזון וביקש ממנו למהר ולהיעלם, שכן בכל רגע עלולים להגיע לקוחות.

כך נדד והסתובב יצחק בליאכר בכפרי הסביבה ימים ולילות, ללא מנוחה, עד שהגיע ליום השחרור וזכה לספר את קורות האימים שלו וכן את סופו של הישוב היהודי בגירטיגולה.

בספר ״טבח המוני בליטא״ מסומן קבר־האחים בגירטיגולה במלים הבאות:

המקום — הכפר קורפישוק, כ־10 ק״מ דרומית־מזרחית מראסיין, סמוך לגירטיגולה; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — 600—650.

מקורות

עדות ישראל שר, הרצליה.

גלוואן
(GELVONAI)

עיירה במחוז וילקומיר. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־450 יהודים.

מיד עם פרוץ המלחמה עם בריה״מ, בטרם נראו הגרמנים בגלוואן, כבר החלו ליטאים מקומיים מתנפלים על היהודים בעיירה. הם חיללו את בית־המדרש, ובתי־עסק רבים של יהודים היו להם לבז. לאחר כניסת הגרמנים עצרו ה״אקטיביסטים״ הליטאים יהודים רבים כחשודים בקומוניזם. העצורים נשלחו לבית־הסוהר בווילקומיר, שם נרצחו.

יום אחד, בראשית יולי, גירשו ה״אקטיביסטים״ את כל היהודים מבתיהם והוליכום אל איזור ביצות לא רחוק מהעיירה. שם עינו את הגברים ב״אימוני ספורט״ שונים ומשונים, אילצום לרוץ, לרקוד, ליפול ולקום בלי הרף. כחצי יום ארך ה״משחק״ ולאחר מכן החזירו את היהודים לעיירה. בשובם ראו האנשים

והנה בתיהם שדודים, ואז נתגלה סוד ה״מבצע״: קבוצה אחת של ״אקטיביסטים״ עשתה עם היהודים מחוץ לעיירה, ובו בזמן עברת קבוצה שניה מבית לבית והוציאה משם כל דבר־ערך. מעשה זה הרגיז גם ליטאים הגונים, וביום א׳ דרש הכומר בכנסיה הקתולית דרשה חריפה נגד התועבה. ואמנם, כמה ליטאים החזירו חלק מן הדברים. אולם הרדיפות נגד היהודים לא פסקו ועוד גברו מיום ליום.

ביום ו׳, י״ג אלול תש״א (5.9.41), הוצאו כל יהודי גלוואן מן העיירה והובלו אל יער פיבוניה (״העמק השוויצארי״) שליד וילקומיר, ושם נרצחו באותו יום יחד עם יהודים אחרים בסביבה.

מן הטבח ההמוני נמלטו חיים גלדשטיין ואשתו ושני ילדיו התאומים, בני 7. לגלדשטיין היתה חנות בגלוואן, והוא עצמו נולד בכפר. בני המשפחה התחבאו אצל אכרים מכרים, שרכושם הופקד מקודם בידיהם. וזה היה אסונו של גלדשטיין. ליטאים אלה, בחששם ליום בו ייאלצו להחזיר לו את רכושו, הלשינו עליו ועל בני ביתו, וכולם נתפסו ונרצחו (בסוף 1941).

מקורות

עדות ראובן קרוניק, פתח־תקוה; מאיר שוחט, ״מארגן זשורנאל״, ניו־יארק, 18.8.1947.

גרוזד
(GRUZDŽIAI)

עיירה במחוז שאולי, כ־25 קילומטרים מצפון לה. לפני מלחמת־העולם השניה מנתה אוכלוסיתה היהודית כ־150 נפש.

הגרמנים נראו בעיירה ב־29 ביוני 1941. באותו יום גרשו ה״אקטיביסטים״ הליטאים באכזריות רבה את היהודים, כקטן כגדול, מבתיהם לבית־המדרש וסגרו אותם. היו אלה הגרמנים ששחררו אותם ואיפשרו להם לשוב לבתיהם. הליטאים רגזו מאוד על המעשה וניסו למחות.

ב־5 באוגוסט 1941 (י״ב באב תש״א) שוב סגרו בבית־המדרש את הגברים היהודים ואת הנשים, שלא היו להן ילדים. למחרת בבוקר גרשו את כולם לבית־הקברות היהודי, שם היה כבר מוכן בור. כולם נרצחו ביריות ונקברו בבור. מארגני הרדיפות על היהודים וראשי מבצעי הרצח היו שני האחים קוודריס, דרז׳ינ־סקיס וכן וייטקוס עם שני בניו. הגרמנים עמדו מן הצד, הסתכלו במעשי האימים של הליטאים וצילמו הכל, החל מגירוש היהודים מבית־המדרש ועד המתתם ביריה.

כחודש ימים אחרי ה״אקציה״ הוציאו את אלה שנשארו בחיים — גברים, נשים וילדים, והעבירום לז׳אגר. ביום הכיפורים תש״ב נרצחו יחד עם שאר היהודים שהיו בז׳אגר ונקברו בקברות־האחים שם.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״, מסומן קבר־האחים בגרוזד במלים הבאות:

המקום — העיירה גרוזד, קילומטר אחד דרומית ממרכז העיירה, על־יד השער המזרחי של בית־הקברות היהודי; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — 50.

קבר־האחים מגודר בגדר־ברזל. מצבה לא הוקמה.

מן הטבח ביהודי גרוזד שרד רק פנחס אולמאן, שנשאר בחיים הודות לאיכר אוגוסטינאס מאז׳ייק ובני משפחתו בכפר סמוך.

מקורות

עדות פנחס אולמאן, יבנה.

(ראה: ז׳אגר)

גרינקישוק
(GRINKIŠKIS)

עיירה במרכז ליטא במחוז קיידאן. במפקד האוכלוסיה בשנת 1923 נפקדו בגרינקישוק 235 יהודים. במשך השנים ירד מספר היהודים ובשנת השואה חיו בעיירה כעשרים משפחות יהודיות.

בסוף אוגוסט או תחילת ספטמבר הובאו יהודי העיירה לקרוק ושם נרצחו ב־2.9.41 (י׳ באלול תש״א) יחד עם יהודי קרוק והסביבה.

הם נקברו בקבר־האחים אשר בקירבת קרוק.

(ראה: קרוק)

גרישקאבוד
(GRIŠKABŪDIS)

עיירה קטנה במחוז שאקי, 14 ק״מ מזרחית לה. בשנת השואה חיו בה כ־10 משפחות יהודיות.

גורל היהודים בגרישקאבוד היה כגורל היהודים בשאקי. אחרי רצח הגברים וריכוז הנשים והילדים ב״גיטו החופשי״ בשאקי, הובאו לשם גם יהודי גרישקאבוד.

ביום השבת, 13 בספטמבר 1941 (כ״א באלול תש״א), הוצאו כולם להורג יחד עם שארית יהודי שאקי.

על קברם הוקמה מצבה, עליה כתוב ביידיש: ״בקבר־אחים זה נקברו ארבעת אלפים תושבי שאקי והסביבה, שנרצחו על לא עוול בכפם בשנים 1941—1944 בידי הפאשיסטים הגרמנים והלאומנים של הבורגנות הליטאית. זכרם המזהיר של הנספים יינון לעולמי עד בלבבות כל הפטריוטים של ארץ מולדתנו״.

(ראה: שאקי)

דאוג
(DAUGAI)

העיירה נמצאת במחוז אליטה, במרחק של כ־20 ק״מ ממנה. עד מלחמת־העולם השניה חיו בדאוג כ־90 משפחות יהודיות (בערך 500 נפש).

הצבא הגרמני תפס את העיירה כבר ביום הראשון למלחמה עם בריה״מ. בהרגישם ״חופש״ התחילו כנופיות ״אקטיביסטים״ להתנכל לאוכלוסיה היהודית. הם שדדו את הרכוש, נטפלו לאנ־שים, גירשו מבתיהן משפחות ״שמאליות״ אחדות של יהודים ורצחו את בני המשפחות ביריות.

כשבוע אחרי כניסת הגרמנים לעיירה עצרו הבריונים, בהנהגת הסנדלר לאָוואס באראוויקאס, דירסה (היהודים כינוהו ״פאוצקה קריוואז׳נדיס״), ואדאָצקאס, ולאדאס טקנאוסקאס (בסופו של

דבר הגיע רוצח זה למיידאנק, שם שירת במשטרת המחנה).
מספר נערים וגברים צעירים כדי לנקות לכאורה את מגרש השוק. פתאום הקיף אותם כוח מוגבר של ליטאים מזויינים והתחיל להובילם לעבר העיר אליטה. אמהות רבות מיהרו הביתה, ארזו קצת מזון ובגדים ואצו אחרי השיירה כדי למסרם לבני משפחותיהם. כשהגיעו לגשר קוניוחה שמעו רעש של טרקטור. תכליתו היתה לשתק את רעם היריות, שבהן נרצחו החטופים והמגורשים.

בסוף אוגוסט 1941 התחילו לגרש מבתיהם את כל היהודים ששרדו בעיירה. הם לא הורשו לקחת אתם דבר. כדי למנוע בהלה והתנגדות הבטיחו הרוצחים ליהודים, שלא יאונה להם כל רע וכי רק מעבירים אותם לאליטה. שם יחיו ויעבדו. בכל זאת יודעים לספר, שאפרים גוז'אנסקי, יהודי מהעיירה, התנגד בכוח לרוצחים, ויוכבד שקליארסקי קראה לבריונים: "ראו, עוד ינקמו את דמנו"! בדרך לאליטה, ביער שליד וידגיריס, אילצו את המגורשים להוריד בגדיהם עד לתחתונים, הכניסום לחפירות גדולות שהוכנו מראש וירו בהם והמיתום. באותו מקום מצאו מותם אלפים רבים מיהודי הסביבה.

על קבר־האחים ניצבת מצבה עם כתובת בליטאית: "הלך, עצור וחשוב! כאן שוכבים 60,000 גברים, נשים וילדים, אנשים חפים מפשע, שנורו על־ידי הפאשיסטים".

רק יחידים מיהודי דאוג הצליחו להמלט מצפרני המוות. שתי נשים, מרים הלפרין־באוטנר ודינה לוינסון, התחבאו בסביבות דאוג בעזרתם של המורה הליטאי דגסיס ובעל־האחוזה קומפיס. דינה לוינסון הצטרפה אחר־כך לפלוגת פרטיזנים. חיה קפלן־מירוויס התחבאה באחוזה פאמוסה ונשארה בחיים.

מקורות

עדות פייגה שקליארסקי־בלכר, חיפה.

(ראה: אליטה)

דאויאַן
(DAINJENAI)

כפר במחוז בירז', בין העיירות פוסבול, ואבולניק ופושאָלט. במיפקד התושבים של שנת 1923 נרשמו שם 25 יהודים. בשנת השואה חיו בה משפחות ספורות של יהודים.

לפי הודעת משטרת הבטחון הסובייטית מיום 17 במאי 1945 נרצחו בדאואַן ארבע משפחות של יהודים, שמספר הנפשות בהן היה 11.

מקורות

"טבח המוני בליטא" חלק ב', עמוד 116.

דבייק
(DEBEIKIAI)

עיירה קטנה במחוז אוטיאַן, כ־20 ק"מ מצפון־מערב לה. מספר היהודים שחיו בעיירה בין שתי מלחמות־העולם הלך וקטן, כך שעם פרוץ מלחמת גרמניה—בריה"מ חיו בעיירה רק עשר משפחות יהודיות.

עוד לפני שתפסו הגרמנים את העיירה התחילו ליטאים מקומיים, בראשותם של השאוליסים מיקולאס מישקיניס, מנהל הדואר ז'מייטיס ואחרים, להשתלט על העיירה. הם עצרו את הגברים היהודים. נערה יהודיה הביאה מוויז'ון חיילים רוסיים, שפתחו באש ושחררו את היהודים. היהודים נסו לוויז'ון, עשרה ק"מ מדאבייק. רק שלוש משפחות הצליחו להתקדם ולברוח לרוסיה. שאר שבע המשפחות גורשו, עם כניסת הגרמנים, חזרה לעיירתם. הרוצחים הליטאים סגרו אותם בבית־המרחץ המקומי וזרקו לתוכו רימון־יד מבעד לחלון. כך נהרגו דוד־לייב קוטליאר והינדה גורדון עם ילדה.

המפקד הצבאי הגרמני של העיירה התערב בדבר ולא נתן לליטאים להמשיך ברצח. הוא אמר כי יש להמתין להוראות מהשלטונות המרכזיים מה לעשות עם היהודים. הוראה כזאת אכן נתקבלה. ניתנה פקודה להעביר את היהודים לאוטיאן, שם הושמדו (לפי דו"ח יגר) ב־29 באוגוסט 1941.

מקורות

עדות אשר קנטור, בת־ים.

(ראה: אוטיאן)

דוביניק
(DUBINGAI)

עיירה במרכזה של ליטא, במחוז ווילקומיר.

בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות. ידוע שבתחילת ספטמבר 1941 הועברו היהודים לבית־הסוהר אשר בגדרוביץ.

הם נרצחו בפיבונייה שליד ווילקומיר ב־5.9.1941 (י"ג באלול תש"א) ונקברו בקברות־האחים אשר שם.

(ראה: גדרוביץ, ווילקומיר)

דוסיאט
(DUSĖTOS)

עיירה במחוז אֶז'אֶראָני על נהר שוונטה, בצפון־מזרח ליטא, כ־3 ק"מ מערבה לאֶז'אֶראָני. לפני מלחמת־העולם השניה מנתה האוכלוסיה היהודית 80 משפחות בקירוב.

כאשר התקרב הצבא הגרמני לעיירה נמלטו לרוסיה כמה משפחות, שהיו להן אמצעי תחבורה. חלקם הגדול של אלה שניסו לברוח ברגל חזרו, שכן הגרמנים הקדימו אותם.

עוד לפני כניסת הצבא הגרמני התחילו בריונים ליטאים להשתולל. האוכלוסיה היהודית הפכה להיות הפקר.

כבר בימים הראשונים גורשו היהודים מבתיהם. נקבע להם גיטו בבתים הקטנים של כמה משפחות יהודיות, מאחורי הגשר ובמחסנים והרפתות שעל־ידם. הצפיפות היתה רבה. השמירה על הגיטו היתה בידי ליטאים, וכל אחד מהשומרים השתדל לעלות על חברו באכזריותו. את בתי היהודים בעיירה תפסו מיד ליטאים מהעיירה ומהכפרים הסמוכים. הם גם לקחו לעצמם את כל הרכוש שהיה שם.

את הגברים היהודים היו מריצים לעבודות קשות — בתוך

העיירה ובשדות האיכרים. כך נמשך הדבר עד ל־26 באוגוסט 1941 (ג׳ באלול תש״א). באותו יום הביאו את הגברים ברגל, ואת הזקנים והחלשים והילדים הקטנים בעגלות — אל יער דאוגוצ׳, ליד הכפר סאוויצ׳יוני, שם רצחו אותם יחד עם יהודי אז׳ארני והסביבה.

אשה יהודיה נמלטה בדרך נס מן השחיטה, יחד עם שני ילדיה. בלילה לפני זה שמעה שומרים ליטאים משוחחים ביניהם. הם אמרו כי ״מחר ישחטו יהודים״. היא לקחה את ילדיה וברחה, עברה יערות ושדות עד שהגיעה לקובנה והצליחה להתגנב עם ילדיה לגיטו. לא שפר גורלה — ב״אקציה הגדולה״ בגיטו קובנה נספתה.

מקורות

עדות סלאוואס־רבינוביץ, חולון.

(ראה: אז׳ארני)

דטנובה
(DOTNUVA)

עיירה קטנה במחוז קיידאן, כ־20 ק״מ צפונה לה. לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה מנתה האוכלוסיה היהודית בעיירה כ־120 נפש.

הגרמנים תפסו את העיירה ב־25 ביוני 1941 ומיד השתלטו עליה ״אקטיביסטים״ ליטאים, ברובם חברי הארגון הלאומי ״יאונויי ליאַטובה״ בהנהגת יוזאס נאַקרושיוס, המורה זאוואד־סקאס ואחרים. הם אילצו את היהודים לנקות את הרחובות ולעבוד בעבודות קשות.

בחודש אוגוסט גירשו את כל היהודים מבתיהם ולא התירו להם לקחת אתם דבר. הוליכום בכיוון לעיירה קרוק, כ־10 ק״מ מאחורי דטנובה, שם סגרו אותם במנזר ישן. כעבור כמה שבו־עות, ב־2 בספטמבר 1941 (י׳ באלול תש״א), רצחו את כולם, יחד עם שאר היהודים מהסביבה, ביער הסמוך וקברום בקבר המוני.

אחרי המלחמה, בשנים 1949—1950, הציבו שרידי יהודי דטנובה ועיירות אחרות מצבת־זכרון על קבר־האחים עם כתובת בעברית: ״פ. נ. קרבנות הפאשיזם״, ובליטאית: ״הנספים בידי הכובשים הגרמנים״.

מקורות

עדות יצחק ליכטנשטיין, ירושלים.

(ראה: קרוק)

דרביאן
(DARBENAI)

עיירה במחוז קרטינגה. שוכנת בקירבת האגם דארבה וממנו בא לה שמה. לפני השואה חיו בה כ־800 יהודים, בחלקם פליטי ממל.

כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22 ביוני 1941, בשעות הבוקר, צעדו חיילים גרמנים בחוצות העיירה. הם היו מצויידים במידע מלא על הדרכים והשבילים של העיירה והסביבה ועל גוף האדם שבתוכה. קדמה לכניסתם הפגזה כבדה, שבעטייה נפגעו כמה בתים ונהרגו אנשים, ביניהם גם יהודים.

רבים מתושביה היהודים של דרביאן נסו מן העיירה אל מכריהם ו״ידידיהם״ הגויים — בכפרים. אולם עוד באותו שבוע נקראו היהודים הבורחים לחזור ולשוב לעיירה, תוך הבטחה, כי לא יאונה להם כל רע.

״חזרנו יומיים־שלושה לאחר כניסת הגרמנים לעיירה״, מספ־רת רבקה שאטל. ״כאשר הגענו אל מבואות הכפר גראושלאוקה, יצאו תושבי הכפר במוטות ובמקלות והכו את העוברים מכות רצח. כמעט והמיתו את בעלי. נשי הכפר רקדו משמחה וצעקו: ״היהודים מנוולים — טוב לכם!״ תושבי הכפר הסתובבו ומנעו מהיהודים לנוע בכיוון לרוסיה, כי אם בכיוון לעיירה בלבד. הם הרבו להכות ביהודים בלי רחמים, עד שיצא כומר הכפר ורמז בלחש כי ״מספיק״. אז הרפו מקרבנותיהם ונתנו להם להמשיך דרכם לעיירה״.

״קבלת הפנים״ בעיירה לא היתה טובה יותר. הליטאים שהתרוצצו בחוצותיה נטפלו לכל יהודי חוזר. הם עשו ליהודים ככל העולה על רוחם — ציוו עליהם לטאטא רחובות העיירה, לנקות בידיים את בתי־השימוש, לנכש עשבים. היהודים הפכו לאנשים חסרי מגן, שכל הרוצה להתעלל בהם — זכאי לעשות זאת.

ביום ו׳, בשבוע הראשון לכיבוש העיירה על־ידי הגרמנים, חזרו אליה כמעט כל הבורחים. באותו יום החלו החיילים הגרמנים לפקוד בתי יהודים. הם שדדו וחמסו מכל הבא ליד. על תושבי העיירה היהודים אסור היה לנעול בלילות את בתיהם, כך שיכלו להיכנס אליהם בכל עת. ביקורי־לילה הפכו ל״נוהג רגיל״.

בשבת בבוקר פרצה שריפה בככר השוק. היתה זאת, כנראה, הצתה בזדון. כהרף־עין פשטה עלילה, שהיהודים הציתו את הבתים. יצאה הפקודה שכל תושבי העיירה — גברים, נשים וטף — יתקבצו בככר השוק, הגברים לחוד והנשים לחוד. מוטה בלוך, אחד מיהודי העיירה שלא הזדרז להגיע אל המתקהלים, נורה למוות על־ידי חיילים גרמנים. בדרך כלל היו הגרמנים נותני ההוראות, ואילו ה״מבצעים״ היו ליטאים, שהתהלכו חמושים במוטות ובמקלות.

הקרבן השני היה הרב ר׳ איסר וייסבורד. חיילים גרמנים וליטאים מזויינים פרצו לביתו שבככר השוק, התעללו בו, גלחו מחצית זקנו יחד עם העור והבשר, והיכוהו מכות מוות. את גוויתו גררו אל הככר, בה ניצבו אותה שעה כל יהודי העיירה. עם המתקהלים היו גם הרבנית ובנותיה. אחת הבנות ראתה כיצד גוררים את אביה והיא צעקה: ״אבא!״ אך הרבנית ציוותה עליה לשתוק, בהפליטה: ״לוֹ כבר טוב מאשר לנו״. הגרמנים ציוו על מספר יהודים לחפור בור ליד הנחל ולקבור בו גוויות הרב ר׳ איסר וייסבורד ומוטה בלוך.

רק נסתיימה הקבורה, פנו אל המתקהלים ולקחו מהם כל חפץ בעל ערך. שעונים וטבעות הוסרו מהידיים עם העור והבשר. בתום מעשי השוד פתחו בהרצת היהודים מדרביאן אל קרטינגה — מרחק של 13 קילומטר. את הזקנים הושיבו בעגלות. בדרך התירו את הסוסים ובמקומם רתמו את הגברים, כאשר המלווים הליטאים מרביצים בהם בשוטיהם ללא הרף. כמה חיילים גרמנים מן הצבא הסדיר, שנתקלו ב״מירוץ היהודים״, לא יכלו לעצור בעד התרגשותם והגישו ליהודים לחם מרוח בחמאה.

ליהודי דרביאן לא ניתן לשהות זמן רב בקרטינגה. בטרם הצליחו לפוש קמעה מההליכה הארוכה — ניתן צו לחזור לדרביאן. מכיון שהחשיך, עשו את הלילה בשדה שליד הדרך ואל דרביאן חזרו ביום א׳ בבוקר. שוב היו בככר השוק. העמידו אותם ליד בית־המרקחת. את הגברים שמעל לגיל 16 הפרידו מהנשים. את הגברים הוליכו לאחד הבורות שליד טחנת־הקמח, בהם נהגו לחפור זיפזיף. שם נורו למוות על־ידי חיילים גרמנים. העוזרים הליטאים היו מצויידים באתים והיו ״חיל מלואים״, שבאו לקבור את היהודים. קציר־הדמים נערך באכזריות. הקרבנות נפלו אחד על השני מהם שמתו מיד ומהם שנפצעו והמשיכו לפרפר. הם נקברו בעודם בחיים. מקום קבורתם הוא בשיפולי חורשה, במרחק 100 מטר מהעיירה, בצד שמאל של הדרך לכפר לאודינינקאי. היה זה ב־29.6.41 (ד׳ בתמוז תש״א).

את נשי דרביאן ריכזו בבית־הכנסת. עינו אותן והרעיבון. החזיקו אותן בצפיפות ללא נשוא ותוך הפחדה מתמדת. השומרים היו ליטאים. לא אחת התפרצו בלילות לתוך בית־הכנסת ועשו בנשים כחפצם.

באר־המים שליד בית־הכנסת, בה פיכו מים זכים, התייבשה חיש מהר והנשים נדונו לצמאון נוסף על הרעב. אחת ליום נתנו להן מעט מרק עשבים. רצפת בית־הכנסת לא הספיקה לכל המצטופפות בו ללינת לילה. נמצאו חיילים גרמנים שלא יכלו לראות את עינויי התופת של הנשים היהודיות. חייל גרמני, לא צעיר, אמר: ״זה לא יכול להימשך כך, מוכרח לבוא שינוי!״ גם הבעת־צער זו היתה מלווה בהצדעה נאצית — ״הייל היטלר!״

נשי דרביאן חוסלו בשלוש קבוצות. לפני חיסול הקבוצה הראשונה חשה שיינה בלוך, רעייתו של אברהם בלוך, כי הקץ קרב והאקציה שנועדה למחרת פירושה קץ לחיים. היתה בליבה השלמה עם הגורל המר. אבד טעם החיים. ידעו כבר שהגברים אינם עוד בחיים. הנשים הפכו ״רכוש הפקר״. היש טעם לחיים כאלה? שיינה בלוך פנתה אל רבקה שאטל בבקשה: ״הרי קרובות משפחה אנחנו, אנא עזרי לי להלביש את ילדי לקראת יום המחרת — יום הפרישה מן החיים!״

קבוצת הנשים הראשונה שחוסלה כללה את המבוגרות והמטופלות בילדים. השאירו בחיים נשים וילדים שהיוו כוח־עבודה. כעבור חודש חוסלה קבוצה שניה. בבית־הכנסת נותרה קבוצה קטנה של נשים, וכן מעטות מחוץ לבית־הכנסת שעבדו אצל איכרים ליטאים.

רצח נשי וילדי דרביאן בוצע בימים 15—16 באוגוסט 1941 (כ״ב—כ״ג באב תש״א) באכזריות מרושעת. ביצעו אותו השומרים הליטאים בגרזנים, במוטות, במקלות ובכלי־משחית שונים. קבוצת נשים עבדה עבודת־כפייה בבית שליד הכנסיה הנוצרית, בית ששימש בימי המלחמה בית־חולים צבאי ומטבח לבישול עבור יהודי העיירה. כמה מהנשים התגנבו אל בית הכומר הליטאי. בקשתן היתה, שיעשה עמהן חסד אחרון ויפנה אל הגרמנים בבקשה, שימיתו את הנשים בירייה. הכומר הבטיח למלא בקשתן. הוא הוסיף: ״אשתדל לעזור לכן, כי למשהו טוב יותר למענכן אינני מסוגל״.

הכומר פנה אל המשטרה הגרמנית והביא בפניה את משאלת הנשים היהודיות. במשטרה השיבו לו, שאין להם כדורים. אמר הכומר כי ישיג את הכדורים הדרושים. אז הוסיפו נציגי המשטרה: ״אם זה כל־כך מוצא חן בעיניך, תירה בעצמך בנשים אלו! לנו נוח יותר להמיתן במוטות ובגרזנים!״

באחד הימים חזר אחד מיהודי העיירה אל בית־הכנסת. הוא היה בעבודה אצל איכר ליטאי באחד הכפרים ולא ידע כלל על הפורענות שירדה על בני משפחתו ועל יהודי העיירה. כשעמד מול המציאות הקודרת — עלה לעזרת־הנשים, התיר חגורת מכנסיו ותלה את עצמו.

בראש השנה הושמדה קבוצת הנשים האחרונה, ועם השמדתן בא הקץ על עיירה יהודית בת דורי דורות.

קבריהן של הנשים נמצאים במקומות אחדים. הקבוצה הראשונה נקברה, כנראה, ביער על ״ההר הלבן״, במרחק ק״מ אחד מהעיירה, בצד ימין של הדרך לכפר וויינייקיאי. מקומות נוספים של קברות־אחים נמצאים במרחק 2.5 ק״מ בכיוון הכפר קאשוצ׳יאי וכן במרומי ההר אלקה.

מעטים מבין היהודים ניצלו בזכותם של ליטאים בודדים, שסיכנו חייהם ונתנו להם מקלט. ראוי לציון הוא סקריפקאוסקאס, בעל אטליז שהתגורר בבית יהודי שליד בית־הכנסת. הוא הציל כמה מהבחורות היהודיות, כלכל אותן ודאג להעברתן ממחבוא למחבוא. הוא סיכן את עצמו, שכן ראה בכך חובה אנושית, כאילו היה אפוטרופוס שלהן. בעיתות מצוקה (והן היו תמיד) היו פונים אליו והוא עמד להן.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״, רשומים הפרטים הבאים:

1. המקום — דרביאן, פאתי יער, 100 מטר מהעיירה, בצד שמאל מהדרך דרביאן—לאודינינקאי; הזמן — 29.6.1941; מספר הנרצחים — 144 גברים.

2. המקום — יער ״ההר הלבן״, בשני מקומות: האחד, ק״מ אחד מהעיירה דרביאן בצד ימין מהדרך דרביאן—וויינייקיאי, כ־100 מטר מהדרך. השני, 2.5 ק״מ מדרביאן בכיוון הכפר קאשוצ׳יאי, כ־500 מטר מהדרך; הזמן — סוף יולי ותחילת ספטמבר בשנת 1941.

3. המקום — הכפר דימיטראבה, 7.5 ק״מ מקרטינגה, במקום שהיה קודם מחנה; הזמן — החל מהמחצית השניה של שנת 1941 ועד לשנת 1944; מספר הנרצחים — 1,770.

4. המקום — מרומי ההר אלקה, לרגליו ובשולי היער, כקילומטר אחד צפונית־מערבית מהכפר דימיטראבה, לא רחוק מהדרך רודאיצ׳יאי—דימיטראבה; הזמן 15—16 באוגוסט 1941; מספר הנרצחים — 510 נשים וילדים. כנראה שרק בקברים 4, 2, 1 היו יהודים.

מקורות
עדותן של רבקה שאטל וצפורה זימן־טוקר, כפי שנמסרו על־ידי יצחק יעקבי, רחובות.

דרשונישוק
(DARSŪNIŠKIS)

עיירה במחוז טרוקי. שוכנת על חופו הימני של הניימן, כשלושים ק״מ דרומית־מזרחית מקובנה. לפני השואה מנה הישוב היהודים במקום כמה עשרות משפחות יהודיות.

הנגישות ביהודים החלו מיד עם כניסת הגרמנים. כגדולה בעיירות הסביבה נבחרה דרשונישוק על־ידי הגרמנים כמקום־

ריכוז ליהודי הסביבה הקרובה. השלטונות קבעו בעיירה מעין גיטו, שבו ריכזו לא רק את יהודי המקום, אלא גם את יהודי קרון, פקון ובטשקיניקל.

הראשונים הוצאו להורג הגברים, בערך ב־15 באוגוסט 1941. הובילו אותם לכיוון קובנה, ונראה כי נרצחו מאחורי פטראשון ביער קומנזול.

הנשים והילדים עוד נשארו ב״גיטו״ כשבועיים. הם נרצחו, לפי דו״ח יגר, בין ה־28.8 ל־2.9. לפי אותו דו״ח היה מספר הנרצחים 99 איש: 10 גברים (כנראה זקנים וחולים), 69 נשים ו־20 ילדים. המספרים אינם מראים נכונה את הרכב המשפחה היהודית. היו צריכים להיות הרבה יותר ילדים. כנראה שנרצחו קודם לכן בדרשונישוק ובדרך מהעיירות לריכוז בדרשונישוק.

ביצוע הרצח היה אכזרי מאוד ומעיד על התעללות נמשכת באוכלוסיה היהודית. אליעזר גולדברג, מיוצאי דרשונישוק, נקלע מגיטו קובנה לכפר לאפוניה הסמוך לדרשונישוק, לרגל עבודת־כפיה. הוא נפגש שם עם ליטאי, שהשתתף ברצח היהודים במקום. הליטאי הצביע על עצמו כעל אדם, אשר לו חייבות נשות דרשונישוק תודה על החסד האחרון שגמל עמן. לדבריו ביקשו הנשים, בדמעות בעיניהן, שירצחו אותן בבית־הקברות היהודי, כדי שיגיעו לקבר ישראל. הוא פנה למפקד ה״פעולה״ וביקש למלא את בקשת הנשים. הודות לו מילאו בקשתן והן נורו ונקברו בבית־הקברות היהודי.

לדברי איכרים אחרים בסביבה היה הרצח אכזרי מאוד. נשים קשישות הושלכו ונקברו חיות בקברים. הרוצחים היו אומרים ש״על כאלה חבל לבזבז כדורים״.

מקורות

י. גאר, ״ווידערקלאנגען״, חלק א׳, עמ׳ 274, 346.

ואבולניק
(VABALNINKAS)

עיירה במחוז בירז׳ כ־30 ק״מ מדרום לה. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־600 יהודים.

הגרמנים כבשו את העיירה ב־27 ביוני 1941, חמישה ימים אחרי פרוץ המלחמה. הפורעים הליטאים, שהיו מאורגנים בפלו־גות ה״אקטיביסטים״, בראשותו של שאטאס, מנהיג ה״שאוליו סאיונגה״ לשעבר, החלו מיד להתעלל ביהודים. צעדם הראשון היה לאסור כל מי שהיה פעיל בימי השלטון הסובייטי. יחד עם פעילי הקומוניסטים נעצרו גם הרבה יהודים שלא היה להם כל קשר עם פעילות סובייטית כלשהי. כאשר פנה אחד האסירים היהודים לליטאי שעצרו וטען שהוא ציוני ואין לו כל קשר לקומוניסטים, השיב לו הליטאי: ״אבל הן אתה יהודי!״. כל העצורים וביניהם מספר רב של גברים יהודים הועברו לקופישוק ושם נרצחו. בעיירה עצמה התהלכו הליטאים המזויינים כבתוך שלהם, בזזו ושדדו כאוות נפשם.

כאשר הגיעו שמועות כי בבירז׳ בוצעה שחיטה ביהודים, אמר אחד ה״אקטיביסטים״ הליטאים, שזה קרה מפני שהיהודים הניחו ביום א׳ האחרון פצצה בכנסיה ולכן נענשו...

כשלושה שבועות אחרי פרוץ המלחמה נצטוו היהודים לעזוב את בתיהם, לקחת עימם את הדברים ההכרחיים ביותר ולעבור ל״סימטה הפריסאית״ (מקום מגורי ליטאים מדלת העם). נאמר כי שם יוקם גיטו. הליטאים תושבי משכנות העוני הועברו אל בתי היהודים. האוכלוסיה היהודית נדחסה בכמה עשרות בתים עלובים בסימטה. המקום לא גודר ורק כמה שוטרים ליטאים, חמושים בנשק אוטומאטי, שמרו עליו. היהודים נצטוו לערוך רשימה מפורטת של כל הדיירים בגיטו. הדבר דרוש, כך נאמר, כדי לדעת בדיוק מה הם צרכי האספקה. הסיבה האמיתית היתה, שהליטאים רצו למנוע בריחת היהודים מן המקום. לפי הרשימה, שהוכנה בשעתה על־ידי המורה שיינה שחר־גרטנר, היו בגיטו 600 נפש: מבוגרים, זקנים וטף. לבני העיירה הצטרפו גם מספר יהודים פליטים מעיירות אחרות.

את היהודים היו מובילים יום יום לעבודה. הם הועסקו בכיבוד הרחובות, ניקוי קירות הבתים ממודעות שונות וכרוזות, שטיפת רצפות במוסדות העירוניים וכדומה. מזון היו היהדים רוכשים אצל האיכרים בכסף מלא או בחליפין, תמורת בגדים ודברי־ערך אחרים. כסף רוסי לא רצו האיכרים לקבל.

כך זה נמשך עד ל־18 באוגוסט. ביום זה נצטוו היהודים לקחת עימם מזון לשלושה ימים ולהיאסף בבית־המדרש וב־״שולהויף״. נאמר להם שיועברו למקום כלשהו לעבודה. כל יהודי העיירה הצטופפו בבית־המדרש. רק שניים מהם, האחים יעקב ושלמה וינר, ברחו והסתתרו אצל איכרים מכרים בסביבה. בבית־המדרש נצטוו היהודים למסור את כספם וכל דבר־ערך שברשותם. היהודים הבינו מה מצפה להם ורבים מהם, במקום למסור כספם, ביכרו לזרוק אותו בבתי־השימוש. לא עבר זמן רב והגיעו כמה משאיות. כל יהודי העיירה הועלו עליהן והחלה ההעברה לפוסבול.

באותו יום לא הספיקו להעביר את כולם. חלק נשאר ללון בבית־המדרש תחת שמירה מעולה של השוטרים הליטאים.

למחרת היום, יום ג׳ בשבוע, היה יום השוק בעיירה. היהודים שנשארו בבית־המדרש ראו איך מוציאים למכירה את רכושם: כרים, שמיכות, כלי־מטבח, בגדים, רהיטים ועוד. במשך היום הספיקו להעביר את כל היהודים לפוסבול.

כמה יהודים היו עצורים בבית־הספר העממי. כאשר החל להתברר לאן מובלים היהודים, התחילה המורה שיינה שחר־גרטנר להמריד את הכלואים בבית־הספר שלא יישמעו לפקודות, שיתנגדו. בעלה של הגב׳ גרטנר, המורה ח. י. גרטנר פנה לאחד השומרים הליטאים, גם הוא מורה במקצועו, ואמר לו שאינו מבין למה עושים הליטאים מעשי־זוועה כאלה וממיטים קלון על עצמם ועל עמם. הגרמנים אף פעם לא ניצחו במלחמה. הם יובסו גם הפעם. המורה הליטאי ענה לו שהוא רק ממלא פקודות ו״מה יכול הוא לעשות ברגע זה...״ ענה לו גרטנר: ״אל תעשה דבר״. נשמע המורה הליטאי והעלים עין, כאשר היהודים שבחצר, כארבעים במספר, פרצו כמה קרשים בגדר ונמלטו דרך הפירצה. תמורת שתיקתו גמלו היהודים לשומרם הטוב כפי יכולתם. רק שלושה שרדו בחיים מהקבוצה הזאת: המורה גרטנר ואשתו וכן הרוקח ל. גובשוביץ.

במאמרו ״אויסראט פון די יידן פון פאַסוואל און פון דערביי־איקע שטעטלעך״ מספר ב. ריינוס, כי כאשר היו עדיין יהודי ואבולניק בגיטו בעיירה, בא אליהם הכומר המקומי והציע להם להתנצר. הוא הטעים, שאיננו מתכוון לצוד נפשות לנצרות, אלא להצילם ממוות, שהרי אחרת הן ימיתו את כולם.

היהודים הועמדו איפוא בפני בעייה קשה ביותר: האם לקבל

את עצת הכומר או לדחותה? ניתלו היהודים ברמב"ם ובגאונים אחרים, אשר עמדו בזמנו על מקרים כגון אלה. מצאו האומללים אסמכתאות להיתר והסכימו להתנצר. לא ברור אם הספיקו לעבור גם את ה"טבילה", לפי עדויותיהם של שרידי ואבולניק בארץ לא נטבלו ורק פעם אחת באו לכנסייה. כך או אחרת: טעו הם וטעה גם הכומר — גורלם היה כגורל כל יהודי ואבולניק. זמן־מה הוחזקו בנפרד וביום המר והנמהר נרצחו יחד עם כל היהודים שרוכזו בפוסבול.

בפוסבול החזיקו את היהודים עד ל־26 באוגוסט (ג' באלול תש"א). באותו יום בבוקר הופיעו בעיר הרבה משאיות גדולות, ועליהן הועלו היהודים, כאילו מובילים אותם לעבודה. הירשו להם לקחת עימם חבילות קטנות. הוציאו את כולם ליער ז'אדייק, כארבעה ק"מ מאחורי העיירה, שם המיתום ביריות וקברום בבורות, שהיו מוכנים מראש.

בספר "טבח המוני בליטא" מסומן מקום קבר־האחים כדלהלן:

המקום — יער ז'אדייק, 4.5 ק"מ מפוסבול, על־יד הנחל פיוואסה, קילומטר אחד מהכביש פוסבול־דאויאֶנאי; הזמן — 26.8.1941; מספר הנרצחים — 1349 גברים, נשים וילדים.

על קבר־האחים הקימו שרידי היהודים מפוסבול והעיירות האחרות שבסביבה מצבת זכרון.

מקורות

עדויות שיינה גרטנר, קיראון, ארכיון "יד ושם" מס' ג—3321/244; חיים גרטנר, קיראון, "יד ושם" ג—3339/247; ב. ריינוס, "ליטע" חלק א', ניו־יורק 1951, עמ' 1860.

ואָוויה
(VIEVIS)

עיירה במחוז טרוקי, בדרך בין קובנה לווילנה. עד למלחמת־העולם השניה חיו בה כ־350 יהודים.

עם פרוץ מלחמת גרמניה—בריה"מ נטשו היהודים את העיירה והתפזרו בין הכפריים בסביבה. עם כניסת הגרמנים פורסם צו, שאיים בעונש מוות על כל אדם אשר יחזיק בביתו יהודים. היהודים נאלצו לעזוב את מקומות־המחסה שלהם ולחזור לעיירה. עם שובם החלו גם ההתעללויות והנגישות בהם. בראש כנופיות השוד והביזה והמתעללים עמדו לרוב ליטאים. הצטיינו בכך מפקד המשטרה ואסיליאוסקאס וסגנו שאלבאָרנקה.

היהודי הראשון שנרצח היה מוטל ריק. אמרו עליו ש"גילה אהדה לסובייטים". הוציאוהו מהבית וירו בו למוות. היו גם הרבה ליטאים, שמצאו את הזמן נוח ביותר לחיסול "חשבונות פרטיים". היו יהודים, שהיו להם עם שכניהם הליטאים סכסוכי־כסף, או שהיה ליטאי שנפשו חמדה ברכוש היהודי. הם היו מוצאים תואנה ומוציאים את היהודי מביתו, יורים בו והורגים אותו. כך קרה עם יהודי אחד, שגר יחד עם אחותו קרוב לתחנת־הרכבת. עבדה אצלו עוזרת ליטאית והיא חמדה את רכוש בעליה. היא הלכה למשטרה והודיעה שבבית היהודי נמצא אקדח. השוטרים באו וערכו חיפוש וכמובן מצאו את האקדח, שהעוזרת הטמינה אותו קודם לכן בדירה. הגרמנים ציוו על האחות שתצא ותחפור בור ליד הבית. אחר־כך הוציאו את האח, העמידו אותו על פתח הבור, ציוו עליו לכרוע ברך ולפעור את פיו. הרוצחים שמו את קנה נשקם בפיו וירו בו למוות. על האחות פקדו לקבור את אחיה במו־ידיה.

את יוסף ביידר, אב לשני ילדים, רצח שכנו שחמד את רכושו. אחד הפורעים הליטאים ביקש מחנא כ"ץ, שילך אתו ליער ויעזור לו לחפור בור לקבור חלל שנמצא. כרה היהודי את הבור והליטאי ירה בו וקברו באותו הבור. כמה מיהודי ואָוויה הוצאו מבתיהם והועברו לטרוקי ושם ירו בהם למוות.

יהודי העיירה חיו בפחד מתמיד. היו מתנכלים לחייהם, בוזזים את רכושם ומוכרים אותו במכירות פומביות. היו מעבידים אותם בעבודות־פרך בזויות, אשר לעתים קרובות היה להן ערך אחד ויחיד — להשפילם ולהתעלל בהם.

אסור היה ליהודים לקנות מצרכי־מזון. בשימם נפשם בכפם היו מתדפקים על דלתות האיכרים בבקשם לרכוש דברי־מאכל, כדי להציל את משפחותיהם מחרפת רעב.

שלושה חודשים אחרי כניסת הגרמנים לעיירה גורשו כולם לסאָמילישוק, מרחק של 15 ק"מ, ושם נרצחו כולם יחד עם יהודי סאָמילישוק, ז'וסלי וישובים יהודים קטנים נוספים בסביבה.

לפי דו"ח יגר נרצחו בסאָמילישוק ב־6.10.1941 (ט"ו בתשרי תש"ב) 213 גברים יהודים, 359 נשים ו־390 ילדים יהודים — ביחד 962 נפש.

מהטבח ניצלו אחדים ובפי כל אחד סיפורו שלו. דוב גנס היה בזמנו מתנדב בצבא הליטאי. שוטר ליטאי, ידיד, גילה לו שעומדים לרצוח את היהודים. גנס ברח יחד עם משפחתו ובמשך שנתיים התחבא בכפרים. ב־1943 תפשו אותו, הביאוהו לווילנה ושם דנו אותו למוות. הודות למקרה הצליח גנס להתחמק מידי הגרמנים ולבסוף הצטרף לפרטיזנים. בני הזוג וולף ורחל גודרוב ברחו יום לפני גירוש היהודים לסאָמילישוק. הם שרדו בחיים הודות לעזרתם של סטאניסלאב ויכארט ואיגנאץ קופוביץ.

לפני הגירוש לסאָמילישוק מסר גנס לרב העיירה וליהודים אחרים מה ששמע ממכרו השוטר, אך איש לא האמין. רק בעת ה"אקציה" בסאָמילישוק ניסו אחדים לברוח וגם הצליחו. בודדים נשארו בחיים וזכו להשתחרר.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בסאָמילישוק במלים הבאות:

המקום — סאָמילישוק, פאתי היער, כ־200 מטר צפונית־מזרחית מהעיירה; הזמן — 6.10.1941; מספר הנרצחים — 962 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדותם של דוב גנס, נתניה; וולף גודרוב, חיפה.

וגר
(VEGERIAI)

עיירה קטנה ליד אוקמיאן, במחוז מאז'ייק.

בשנת השואה חיו בה כ־50 יהודים. רוב היהודים עסקו בחקלאות והיו מעורים מאוד בחיי המקום. יחסיהם עם שכניהם היו טובים ואיש לא פגע בהם.

כאשר הוחלט על חיסול היהודים במחוז מאז'ייק הועברו כולם על־ידי ה"אקטיביסטים" לאוקמיאן ומשם לאסמים שעל־יד טחנת־הקמח של לאץ.

ב־5 באוגוסט 1941 הובאו יחד עם יהודי אוקמיאן למאז׳ייק, וב־9 באוגוסט (ט״ז באב תש״א) נרצחו ונקברו בקברות־האחים.
(ראה : מאז׳ייק)

וורנה
(VARNIAI)

עיירה במחוז טלז, על גדות הנהר וורנה לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־700 יהודים.

בימי השלטון הסובייטי רוכזו בוורנה מחסני־נשק גדולים. עם פרוץ המלחמה בין בריה״מ לגרמניה, ועם התחלת נסיגתו של הצבא האדום, העלו הנסוגים את המחסנים באש ואלה נשרפו יחד עם כל בתי העיירה. בתי היהודים ובתי־הכנסת נשרפו עד היסוד ולא נשאר להם זכר. כל האוכלוסיה ברחה מהעיירה ומצאה מקלט בכפרים מסביב. היהודים מצאו מחסה אצל ה״ישובניקים״ היהודים בסביבה.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום הרביעי, 25 ביוני 1941. עוד לפני כניסתם התארגנו קבוצות של ליטאים לאומניים, אשר עסקו בראש וראשונה בביעור ״אלמנטים בלתי רצויים״ ובמיוחד בהתעללות וברצח היהודים.

ראשונים נעצרו כמה צעירים יהודים, שהיו חברים ב״קומסו־מול״ בימי השלטון הסובייטי. יחד אתם נעצר גם המורה צבי ליבוביץ, ששימש במשך שנים רבות מורה בבית־הספר העממי בעיירה. העצורים לא חזרו עוד. הם נרצחו ומקום קבורתם לא ידוע.

כל יום היו רוב היהודים מובלים לעבודה. הם הועסקו בפינוי ההריסות, כיבוד הרחובות ועוד. המקומות שבהם נמצאו היהודים היו ידועים ורשומים במשטרה. כל הצווים והפקודות היו נמסרים להם במקום. הם גם זכו ל״ביקורים״ של ליטאים בתפקיד ושלא בתפקיד, שהיו מתעללים בהם כאוות־נפשם וגוזלים מרכושם.

בתחילת יולי נצטוו היהודים לעזוב את וורנה ולהגיע בכוחות עצמם לווישיביאן, כפר סמוך לעיר־המחוז טלז. הם שכרו עגלות עבור הזקנים והחולים. כל השאר הלכו ברגל.

כאשר הגיעו לווישיביאן כבר מצאו שם יהודים מעיירות הסביבה. הם אוכסנו, יחד עם היהודים האחרים, בגרנות, אורוות ורפתות. שמרו עליהם ליטאים מזויינים. מדי פעם היו מגיעים גרמנים ומוסרים להם הוראות.

ב־14 ביולי 1941 הגיעה קבוצה גדולה של גרמנים ופקדו על כל הגברים היהודים, מעל ל־16 שנה, לצאת ולהתרכז בחצר. הנשים והילדים נצטוו להישאר בתוך המבנים. מיד החלה ההתעללות בגברים. קודם כל גזזו ומרטו את הזקנים ואחר־כך נצטוו כולם ״להתעמל״. אילצו אותם לרוץ וליפול, לקום ולרוץ ולעשות תרגילי־התעמלות מפרכים. אבוי היה למי שפיגר או נכשל. מטר של מכות היה יורד על ראשו. כך נמשך הדבר שעות על שעות. כאשר חזרו היו הגברים מוכים, פצועים, תשושים וזבי דם.

כעבור יומיים, ב־16 ביולי (כ״א בתמוז תש״א), נישנו מעשי הזוועה. שוב רוכזו הגברים בחצר, שוב החלו ההתעללויות, שוב ה״תרגילים״. אך הפעם לא חזרו הגברים. זמן קצר אחרי סִיוּם ה״התעמלות״ נשמעו מקרוב קולות ירי. לנשים לא הותר לצאת מהמבנים ורק לפנות ערב ראו, שבמרחק כמה עשרות מטרים ממקום ריכוזם נמצא קבר־אחים גדול, אשר הדם החי עודנו תוסס ופורץ ממנו. הם ראו את הקבר, אך לא הורשו להתקרב אליו.

כעבור זמן־מה נלקחו הנשים והילדים לגירוליאי, כפר ליד טלז. חלק מהבחורות הצעירות נשלחו לעבודה חקלאית אצל איכרי הסביבה.

גורל הנשים והילדים מוורנה היה כגורל הנשים והילדים בטלז. רובם נרצחו ב־30 באוגוסט 1941. מספר קטן של בחורות היו בין אלו שנשלחו לטלז ונרצחו שם ב־24 בדצמבר 1941. רק אחדות נמלטו ושרדו.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים בווישיביאן במלים הבאות :

המקום — חורשת וישיביאן (לשעבר אחוזת וישיביאן), כ־14 ק״מ מטלז ו־2 ק״מ מהכפר וישיביאן בכיוון העיירה לוקניק, כ־500 מטר מהכביש ; הזמן — המחצית השניה של שנת 1941 ; מספר הנרצחים — 40 משפחות.

תיאור קבר־האחים אינו תואם את עדויות הניצולים. בכל רשימת קברות־אחים נמסר מספר הנרצחים ולא סימון כולל כמו ״משפחות״. נראה שקבר זה לא נפתח. יש להניח שכאן קבורים בעיקר הגברים מוורנה והסביבה שנרצחו בכ״א בתמוז בווישיביאן.

מקורות
עדותן של שרה ליכט־וייס, נתניה ; מניה קפלן־פידלר, רחובות.
(ראה : טלז)

ויגובה
(VAIGUVA)

עיירה במחוז שאולי. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

עם פרוץ המלחמה נקלעו אליה גם פליטים שברחו מקלם. במקום התארגנו ״אקטיביסטים״ ליטאים, אשר החלו לטפל, בין השאר, ביהודים. דבר ראשון שעשו היה לקבץ את כל היהודים שלא היו מבני המקום ולרכזם באחוזה מאחורי העיר, בדרך לקלם, שהיתה שייכת בזמנה ליהודי. משם הועברו לקלם.

בתחילת יולי נצטוו כל היהודים לעזוב את בתיהם, מבלי לקחת עימם דבר, ולעבור לבית־הכנסת. משמר כבד של ליטאים מזויינים הקיף את המקום. בתנאים לא־אנושיים הוחזקו כל תושבי ויגובה בבית־הכנסת, מבלי שנתנו להם לצאת ולדאוג למזון ולמים.

בסוף יולי הודיעו ליהודים העצורים, שהם מועברים למחנה־עבודה, וכדי שההורים יוכלו לעבוד ללא הפרעה, ישארו הילדים במקום. מראות זוועה התחוללו כאשר הפרידו הרוצחים הליטאים בכוח בין האמהות לילדים הרכים. בשוטים וקתות־רובים התנפלו השומרים על האמהות, אשר החזיקו בכוח בילדיהן ולא רצו להיפרד מהם.

כל אנשי הקהילה הועברו לקלם. בוויגובה נשארו 17 ילדים רכים בהשגחתן של שתי האחיות פייבלסון.

יהודי ויגובה נרצחו ביום ה׳ באב תש״א (29.7.41) יחד עם

יהודי קלם. את הילדים עוד העבירו לז'אגר ושם ניספו למחרת יום הכיפורים תש"ב ב־2.10.41.

מקורות

עדויות פרידה ניסלביץ־שטרום, רמת־גן; צפורה זקס־קורן, גבעתיים.

וידוקלה
(VIDUKLĖ)

וידוקלה היא עיירה במחוז ראסיין. לפני השואה חיו בה כחמישים משפחות יהודיות.

תיאור נאמן של הקורות את יהודי העיירה בזמן הכיבוש הנאצי רשם הירש (צבי) הירשוביץ־לויתן, אז בן 13. בשנת 1941, אשר היה בווידוקלה, חזה בכל ועל גבו עברו כל תלאות הזמן והמקום. אנו מביאים מתוך דבריו המקוצרים:

ב־22 ביוני בבוקר נראו אנשים באוטומובילים ובעגלות־סוסים באים מטאווריג ובפיהם הבשורה, כי פרצה מלחמה, טאווריג עולה באש והסובייטים בורחים. בעיירה קמה בהלה. יהודים ארזו מטלטליהם והציבו חול לפני הבתים, כדי לכבות אש במקרה שתפרוץ. אותו לילה לא עצמו האנשים עין.

למחרת העמיסו מטלטליהם על עגלות ופנו לכפרים אל מכריהם הליטאים. אחר הצהריים, באותו יום ב', הגיעו פלוגות ראשונות של הצבא הגרמני. לפנות ערב ולמחרת היום החלו היהודים חוזרים לבתיהם. אף אחד מהם לא הצליח לברוח לברית־המועצות.

עם כניסת הגרמנים החלו השלטונות להנהיג סדרים, שקיפחו את היהודים מהיום הראשון. הונהג קיצוב בלחם. את הלחם היו אופים היהודים, מביאים אותו לצרכניה המקומית ושם היה מתחלק במנות יומיות של 500 גרם. הראשונים לקבלת לחם היו הליטאים. היהודים היו מקבלים רק מה שנשאר, ואם חולק הכל — היו נשארים ללא לחם.

מנמוקשט הסמוכה היו מגיעים לעתים קרובות שני גרמנים בעגלה. יחד עם הליטאים במקום היו פושטים על בתי היהודים, מגרשים את האנשים לרחוב ובוזזים כאוות־נפשם. פעם תפשו שלושה יהודים, מרחו בגדיהם בצבע וכתבו "יודה" וציוו עליהם לעבור ברחובות העיר ולשיר שירים יהודיים.

היהודים החלו להעביר את רכושם לליטאים מכרים, כדי להצילו מביזה. מעשה זה היה, במובן מסויים, בעוכריהם, שכן מקבלי הרכוש החלו להיות מעוניינים להיפטר מהיהודים המפקידים. בהרבה מקרים הוחשה ההשמדה.

יום אחד בא גרמני לביתה של משפחת הירשוביץ, הניח על השולחן פיסת נייר שעליה מצוייר מגן־דוד, וציווה שממחרת היום והלאה ישא כל יהודי על גבו מגן־דוד צהוב. יהודים רבים נלקחו לעבודה. הם עבדו בכבישים ובמסילת־הברזל.

כל חשוד בקומוניזם נעצר. בין העצורים היו גם 12—15 יהודים, גברים ונשים. הם הועברו לבית־הסוהר בראסיין. במשך הזמן שוחררו כל הלא־יהודים. מן היהודים שוחררו הנשים. הגברים לא חזרו לעולם.

ביום א', 20 ביולי, בא בערב השוטר רדאוויצ'יוס (עד 1940 היה "שאוליס" וסוהר) ורשם את כל תושבי העיירה היהודים. במיוחד רשם את גילו של כל אחד ואחד. אגב כך הודיע שכל הגברים מגיל 14 ומעלה חייבים לבוא למחרת אל בית־המועצה, השכם בבוקר, מאחר שהמפקד משקודוויל רוצה לנאום בפניהם. למחרת, יום ב' בבוקר, התייצבו כל הגברים שחוייבו לעשות כן. להירש טרם מלאו 14 (נולד בשלהי 1928), והוא נשאר בבית. את הגברים הבאים בימים שילח המפקד חזרה הביתה. אדם אחד, הבוסרקי אשר איצקוביץ, שוחרר אף הוא, למרות שאיש צעיר היה, כי הליטאים ביקשו בעדו. בימי הסובייטים הוא היה משמיץ את הסובייטים באוזני מכריו הליטאים. כל שאר הגברים הובלו תחת משמר חזק אל תחנת־הרכבת. לכאן הובאו גם יהודי העיירה הסמוכה נמוקשט. ליד התחנה התגוררה משפחה יהודיה, פרידמן. כל היהודים הובאו לביתם של הפרידמנים ולבתים הסמוכים והוחזקו שם כאסירים. פורעים ליטאים מווידוקלה ומנמוקשט שמרו עליהם. מאת הגברים נלקחו החפצים הטובים ביותר, גם נעליים, מעילים וכובעים.

את החפצים חילקו אחר־כך הפורעים ביניהם. יום יום ראינו פורעים ליטאים באים מכיוון תחנת־הרכבת והם עמוסים חבילות. הגברים היהודים עבדו קשה ליד התחנה וגם הוכו. בהעבירם משא ממקום למקום היו חייבים לחזור בריצה. יום יום נתחייבו ב"התעמלות" — לרוץ וליפול וכיוצא בזה. היו מענים אותם שעות מרובות. בערב הוחזרו לבית הפרידמנים, ושם היה עליהם לבלות כל הלילה בעמידה. השומרים הליטאים היו מתהלכים מסביב ומפחידים אותם ביריות.

באותו יום ב' חזר רדאוויצ'יוס על פתחי היהודים הנותרים, קשישים וילדים, ואילצם לבוא ללון בבית־הכנסת. הזהירו אותם שלא יצאו מבית־הכנסת ושלא יעלו אור, אחרת יירו למוות. למחרת בבוקר חזר כל אחד לביתו. בלילות הבאים נתחייבו רק הקשישים ללון בבית־הכנסת, ואילו הילדים הורשו להישאר בבתיהם. היתה אז בווידוקלה משפחה אחת, בלינד, שנמלטה והגיעה מטאווריג. בלינד שיחד את רדאוויצ'יוס במתן הגון וביקש ממנו שלא ירשום אותו, מאחר שהוא זר בווידוקלה ואיש מאנשי המקום אינו מכיר אותו. רדאוויצ'יוס נענה ולא רשם אותו. לפתע ראה שוטר אחר את בלינד והכירו, והוא נאלץ ללכת לבית־הכנסת, ללון שם עם שאר הקשישים. כך נמשך הדבר עד אור ליום ה'.

ביום ה', 24 ביולי 1941 (כ"ט בתמוז תש"א), הוצאו כל הגברים הקשישים מבית־הכנסת. ביניהם היה גם רב העיירה, הרב ר' יהושע הכהן קפלן (שחיבר הרבה ספרים והיה צדיק גדול). הפורעים הליטאים הובילו את כל הגברים לעבר תחנת־הרכבת. מחמת חולשתו פיגר הרב בלכתו ונשאר תמיד האחרון, ואז היו הליטאים דוחקים בו ודוחפים אותו בכוח. בשארית כוחותיו היה מדביק את המובלים. אותה שעה הובאו לתחנת־הרכבת גם היהודים הקשישים מנמוקשט. במקום כבר נמצאו כמה גרמנים, יחד עם פלוגת רוצחים ליטאים. נקהלו ובאו לשם גם איכרים רבים מן הסביבה, שכנראה שמעו מה עומד להתרחש כאן. את הקשישים צירפו אל הצעירים שהיו במקום מקודם ואת כולם הביאו אל הבריכה הסמוכה. הם נצטוו להתפשט ולהיכנס לתוך המים ולטבול. בהיותם בבריכה נלקחו כל בגדיהם והיהודים הובלו עירומים עד לקבר הכרוי. שם נורו בקבוצות של עשרה והושלכו לבור. כך נורו כל הגברים, כשכל קבוצה רואה ברצח האחרים ומחכה לסופה המר.

עד לאותו יום לא הורשו הקרובים להביא מזון לגברים העצורים, והנה ביום זה, מעשה להכעיס, הודיעו כי לעת־ערב

אפשר יהיה להביא מזון. נזדרזו הנשים ומיהרו לתחנת־הרכבת עם מצרכי־מזון בידיהן. בדרך שמעו את הדי היריות, ואיכרים עוברים סיפרו להן מה אירע לבעליהן. אבל כבד עטה את בתיהם של היהודים והיללות בקעו שחקים.

כעבור ימים אחדים נצטוו הנשים והילדים לעזוב את בתיהם ולעבור לגור בבית־הכנסת ובארבעה בתים ליד ביהכ"נ. זמן־מה היו הנערות הולכות לעבוד, לשטוף את הרצפות במשטרה ובבית־המועצה. הן גם הועסקו בעבודות שונות ליד תחנת־הרכבת. שמירה מסביב לא היתה. שתי נערות התחמקו וברחו והסתתרו בבתיהם של איכרים.

ביום ה', 21 באוגוסט, בא בערב שוטר והודיע כי למחרת בל יצא איש לעבודה: ירשמו את כל הנשים הזקוקות לתמיכה או עזרה לימי החורף. לא היה ברור פשר הדבר. לנשים היתה הרגשה, שמשהו עומד להתרחש. נשים אחדות ברחו וניסו למצוא מקלט אצל איכרים מכרים. אחרות עשו מאמצים להגיע לשאולי, משם נתקבלו ידיעות שקיים גיטו וכי היהודים מועסקים על־ידי הצבא הגרמני. רק יחידים ברחו. הרוב נשארו בעיירה, מחכים לגורלם.

למחרת בבוקר, יום ו', 22 באוגוסט 1941 (כ"ט באב תש"א), שמו לב כי הפורעים הליטאים הגבירו את השמירה. בשעה 8 הם באו וגירשו את כל העצורים לבית־הספר. אחדים הסתתרו, אך נתפסו והובאו לביהכ"נ. הביאו גם את הבורסקי אשר איצקוביץ, שעד אז התגורר עם אשתו ושני ילדיו בביתם בעיירה.

מיד הבינו הכל מה עומד להתרחש וכי צפוי להם גורלם של הגברים. כולם פרצו בבכי ובילֵלה. השתטחו ליד ארון הקודש. נשים וילדים בכו יחד, מצפים למותם. והנה נכנס ובא שוטר ומספר למכרו איצקוביץ, כי אנו בכל רע ואין בידו להושיע. אחר־כך הופיע שוטר אחר עם רשימה ושאל, למראית עין, אם מישהו זקוק לתמיכה לימי החורף. איש לא שם לב לדבריו של אותו שוטר. הכל התרוצצו ובכו ואגב־כך היו מטכסים עצה כיצד לברוח או להסתתר. כמה מהם פרצו את החלונות של עזרת־הנשים ומשם טיפסו ועלו לעליית־הגג. אחדים הסתתרו בארון־הספרים. באה אשתו של הרוקח ולקחה את אחותי הקטנה, שטרם מלאו לה 7 שנים. הליטאים לא הרשו לה לצאת. אחר־כך נתנו לה לעבור, אך הזהירו את אשת הרוקח, כי אם תתבקש התינוקת יבואו ויטלוה ממנה בחזרה. ביקשתי מאמי שתצא ותבקש מאת השומרים הליטאים, שיניחו לנו לעבור. אולם זה לא ניתן. אמי אמרה לי: "בני, אם חפץ חיים אתה, ברח והימלט. אני, אין בידי להושיעך".

בבית־הכנסת לא פסקו הכלואים מלהתרוצץ ולבכות. המספר וחברו שברו את הלוחות בחדר אטום, שהוביל לביתו של הרב. בכיוון זה לא ניצבו שומרים. דרך החלון ראו עגלות איכרים מובאות לפני בית־הכנסת. מסביב נתקהלו המוני ליטאים, אשר באו לראות במחזה. השומרים המזויינים ניסו כמה פעמים לפזרם. את המהומה ואי־הסדר ניצלו הנשים והנערות הצעירות והתחבאו בכל מקום־סתר שהוא. גם המספר ניצל את ההזדמנות והסתנן דרך החלון ומשם חמק לביתה של אשה ליטאית מכרה. אחרי הרפתקאות אין־ספור ובעזרתם של ליטאים בעלי רגש אנושי, שהיו מוכנים לעזור, הצליח הירש הירשוביץ־לויתן להגיע לשאולי, אל דודו ויסל לויתן. עם חיסול הגיטו הועבר לדכאו, וב־2 במאי 1945 שוחרר וזכה לספר קורות רגעיה האחרונים של עיר־מולדתו וידוקלה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים קברות־האחים בווידוקלה כדלהלן:

1. המקום — העיירה וידוקלה, בקירבת מחסני תחנת־הרכבת, כמאה מטר ימינה מהכביש; הזמן — יולי 1941; מספר הנרצחים — כמאתיים גברים.

2. המקום — העיירה וידוקלה, בית־הקברות היהודי; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — כ־100 נשים וילדים.

מקורות

עדותו של הירש הירשוביץ־לויתן, ארכיון "יד ושם", 1655/1539.

וידישוק

(VIDIŠKIAI)

עיירה קטנה, סמוכה לעיר המחוז וילקומיר. **בשנת השואה** חיו בה כמה משפחות יהודיות.

במשך חודש אוגוסט 1941 הועברו היהודים מווידישוק לוויל־קומיר וכולם נרצחו ב־5 בספטמבר 1941 (י"ג באלול תש"א), יחד עם יהודי וילקומיר והסביבה.

(ראה: וילקומיר)

ויז'ון

(VYŽUONIS)

ויז'ון היא עיירה במחוז אוטיאן, 12 ק"מ ממנה. עם פרוץ מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

עוד לפני כניסתם של הגרמנים לעיירה החלו קבוצות פורעים ליטאים להתנכל ליהודים ולשדוד את רכושם.

ביום הראשון למלחמת גרמניה—בריה"מ נאסר קופל לפשטיין, שהואשם באהדה לקומוניזם. ה"אקטיביסטים" הליטאים התכוונו להוציא עליו גזר־דין מוות ולבצעו למחרת בבוקר. בלילה הגיעה לעיירה תגבורת של חיילים סובייטים. הם התנגשו עם ה"אקטיביסטים" וחילופי־אש כבדים פרצו ביניהם. בקרב נפל היהודי משה רום והובא לקבורה בבית־הקברות היהודי. קופל לפשטיין שוחרר מבית־המעצר ונמלט יחד עם משחרריו.

כמה יהודים בעלי אמצעי־תחבורה ניצלו את ההפוגה בשלטון ה"אקטיביסטים" וברחו לברית־המועצות.

עם כניסת הגרמנים לעיירה גברו השתוללויות הפורעים ולבשו צורות פראיות ביותר. יהודים נלקחו לעבודות שונות. שתי נשים, אסתר־רחל גורביץ ושרה גורביץ, הלכו להביא מזון למר גורביץ, שעבד ביער גרגוז'ין. הן לא הגיעו למקום עבודתו של הבעל והאח. "אקטיביסטים" רצחו אותן והשליכו את גוויותיהן לתוך האגם.

ב־26 ביוני 1941 גזרו על כל היהודים לעזוב את בתיהם ולעבור לגור בשתי סימטאות קטנות. מכאן היו שולחים את הצעירים לעבודה ואת המבוגרים לכבד את הרחובות ולנכש את העשבים.

ב־27 ביוני הוציאו מוויז'ון את הקבוצה הראשונה של יהודים: היו אלה משפחות פיינשטיין, יהושע קופלנסקי ואחרים. הביאו

אותם ליער בדרך לסוויאדושץ, ליד נחל קטן. אחרי שהתעללו בהם נורו למוות ונקברו במקום. ב־29 ביוני הוציאו את הקבוצה השניה. ביניהם היו כבר צעירים יותר וחזקים. הובילו אותם ליער בשוואָנטופה, סמוך לאחוזה גרגוז'ינה, שם החזיקום כמה ימים ללא מזון. את הנשים אנסו ובאחרים התעללו. לבסוף רצחו אותם. קברותיהם פזורים מתחת לעצים ושיחים. אחד האיכרים, שבסביבות ביתו היה הרצח, סיפר שראובן סגל, אחד מתושבי ויז'ון, ברח כשהוא פצוע. הרוצחים רדפו אחריו בעקבות סימני הדם ומצאוהו מתחבא בשיחים. הם הביאו אליו את בנו הצעיר, יצחק, רצחוהו לעיני האב ואחר־כך פגעו בו עצמו ורצחוהו.

שארית היהודים הובלו לאוטיאן ונרצחו שם ביער ראשה ב־7 באוגוסט 1941 (י"ד באב תש"א).

אברהם פיינשטיין היה היהודי היחיד שנמלט מה"אקציה". הוא הסתתר בעיירה עד שאשה אחת הסגירה אותו למשטרה והוא נורה.

מכל יהודי ויז'ון, חוץ מאלה שנמלטו לברית־המועצות, שרדו שניים: הצעירה רבקה בלומברג. הצילה אותה בעלת־הטחנה בזיינה. הצעירה עבדה כעוזרת והיו לה תעודות שהיא ממוצא טטרי; האיכר מאסאניש מהכפר קאלעק הציל יהודי, שעבד אצלו כפועל. מעניין לציין, שבנו של האיכר היה אחד מפעילי ה"אק־טיביסטים" ומהמשתתפים ברצח היהודים.

ראשי ה"אקטיביסטים" היו: ראש־המועצה לשעבר קבליס, המורה מארצינקוויצ'יוס, המורה סטאסיס שלאפסיס. שלושתם נשפטו אחרי המלחמה על־ידי בתי־המשפט הסובייטיים ובאו על עונשם.

מקורות
עדויות אליעזר איינבינדר; יעקב קופלנסקי, רמתיים.
(ראה: אוטיאן)

וייוור
(VEIVERIAI)

עיירה בדרום־מערבה של ליטא במחוז מריאמפול. בשנת 1923 התפקדו בה 137 יהודים. בשנת השואה חיו בעיירה רק כמה משפחות יהודיות.

יהודי העיירה הועברו לפרן, רוכזו במבני הקסרקטין שם, ונרצחו יחד עם יהודי פרן ב־26 באוגוסט 1941 (ג' באלול תש"א).
(ראה: פרן)

ויינוטה
(VAINUTAS)

עיירה קטנה במחוז טאוריג. לפני השואה חיו בה כחמישים משפחות יהודיות. חלק מהן עסקו בחקלאות, במיוחד בגננות.

ויינוטה שוכנת 5 ק"מ מהגבול הגרמני והצבא הגרמני שטף אותה כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22 ביוני 1941. גורל יהודי העיירה נמסר לידי אנשי הגישטאפו בטילזיט בהתאם להוראותיו של שטאלאקאר, שניתנו ב־22.6.1941 ובהן פרטים לגבי חיסול היהודים ברצועת 25 ק"מ מהגבול.

בבוקרו של ה־23 ביוני כבר היו שליחי הגישטאפו בוויינוטה ויחד עם ליטאים במקום החלו "להסדיר" את בעיית היהודים. הם קיבצו את כל היהודים שבעיירה והוציאו אותם לעבודות שונות. היהודים הועסקו בתיקון דרכים, ניקוי רחובות, פינוי פגרי סוסים, שטיפת עגלות צבאיות וכדומה. חלק מהאנשים הועסקו בחקלאות, בעיקר אצל הכומר המקומי. כן נצטוו כל החקלאים היהודים להמשיך בעבודתם הרגילה. כל היהודים מגיל 15 ומעלה, ללא הבדל מין וללא הגבלת גיל, חייבים להתייצב כל יום בחצר המשטרה. משם נשלחו למקומות־העבודה השונים. מי שלא נמצאה לו עבודה היה חוזר לביתו.

פורסמו צווי ההגבלות על יהודים: איסור השימוש במדרכות, איסור יציאה מגבולות העיר, איסור יציאה מפתח־הבית לאחר שקיעת החמה, איסור קריאת עתון והאזנה לרדיו ועוד.

המפקחים על ביצוע ההוראות היו ה"אקטיביסטים" הליטאים במקום ואלה עלו בהרבה על הגרמנים באכזריותם. הם גילו שנאה כבושה וחמת רצח כלפי היהודים, שאך לפני זמן קצר היו שכניהם.

לא איחרו לבוא גם המעצרים. בשל סיבות שונות נעצרו חמישה יהודים: לייב סוכבולסקי נעצר, משום שאמרו כי יש לו רדיו; גרינשפאן — משום שבנו היה אוהד הקומוניסטים; איציק מרקוס — משום שקילל את היטלר; מרים מרקוס ובת־שבע ברלוביץ — משום שהשתייכו לקומסומול. כולם הוצאו אל מחוץ לעיר, הם אולצו לחפור לעצמם קבר ונורו. סוכבולסקי הצליח להימלט ולחזור בחשאי לעיירה, וארבעת הנותרים נקברו בקבר שכרו.

ביום ו', 18 ביולי 1941, כ־4 שבועות לאחר פרוץ המלחמה, נראו לפתע בעיירה לפנות ערב אנשי ס.ס. שהגיעו מטילזיט והיידקרוג. הם היכו והתעללו בכל יהודי שנקרה בדרכם. כמה מהם נכנסו לבית־המדרש, שם מצאו את הרב ר' יוסף־יעקב שור ואת השמש. הגרמנים ומלוויהם החלו להשתולל. הם שברו ספסלים, ניפצו שמשות וקרעו ספרי־קודש. נזדעזע הרב והרים עליהם קולו. בראותו שאינם מפסיקים, זרק עליהם חתיכת עץ. הופתעו הגרמנים מ"חוצפתו" של הרב והתחילו ללמדו לקח. הם היכוהו באכזריות, גזזו לו ולשמש את הזקנים וסחבו את שניהם החוצה. כאן החליטו לערוך "שעשוע". אחד מאנשי ה־ס. ס. ישב על סוס, אחריו העמידו את הרב והשמש כשידיהם כפותות. הגרמני פתח לנגן בחלילו וה"תהלוכה" צעדה ברחובות העיירה כשגרמנים וליטאים מכים ברב ובשמש והמון ליטאי עומד מסביב ומוחא כף. ליל־אימים היה זה ליהודי ויינוטה. הם ישבו מסוגרים בבתיהם בחושך, שכן נאסר עליהם להעלות אור. אנשי ה־ס ס. השתוללו כל הלילה, פשטו בבתים והיכו על ימין ועל שמאל.

למחרת, בשבת בבוקר (19.7), התייצבו כל יהודי העיירה כרגיל בחצר המשטרה. גם עתה בחרו רק את הגברים מבני 15 ומעלה, והשאר נשלחו חזרה הביתה. אולם הפעם לא הובלו לעבודה, אלא הוחזקו במקום עד צהרי היום. באותו זמן עברו אנשי ה־ס. ס. בלווית העוזרים הליטאים המקומיים בבתי היהודים וחיפשו נמרצות אחרי הגברים החסרים. כולם הובאו אל חצר המשטרה. מכאן הועברו כ־130 גברים אל חצר בית־המדרש ומשם נצטוו להיכנס לבית־המדרש פנימה. בכניסה עמדו גרמנים

וליטאים ובידיהם פרגולים, בהם הצליפו על ראשו של כל אחד. בתוך בית־המדרש ציוו על היהודים לעמוד כשפניהם אל הקיר והשגיחו שאיש לא יזוז ממקומו. והנה לפתע ניתק ממקומו ר׳ הירש רוזין, שהיה פקיד הטחנה בעיירה, קפץ אל הבמה וקרא: ״הם ישמידו את כל היהודים, ישארו בחיים אולי אחד מעיירה או ממשפחה — ואלה ינקמו דמנו!״... פרץ מיד ויכוח סוער: רבים קראו להתנפל על הגרמנים ולהתפרץ החוצה ולברות. אחרים התנגדו וטענו, שחבל על הנשים ועל הילדים. הגרמנים ודאי יתנקמו בהם...

אנשי ה־ס. ס. עמדו זמן־רב מוכי תימהון. אולם עד מהרה התאוששו ואחד מהם כיוון אקדוחו אל ר׳ הירש רוזין ורצחו. כהרף־עין עטה גם תגבורת של ״אקטיביסטים״ ליטאים. בחמתם הבוערת ציוו הגרמנים על היהודים להוציא מיד מבית־המדרש החוצה את הכל: ספרים, ספרי־תורה, ספסלים, שולחנות, שטאנ־דרס, במת־העץ, לפרק את ארון הקודש ולהוציאו. תחת מטר מכות הושלך הכל לבור, שהיה חפור בחצר בית־המדרש (בזמנו החלו עוסקים שם בהקמת בנין לתלמוד־תורה). הגרמנים יצקו על הכל דלק, והיהודים הועמדו מסביב. אז הובהל הרב ר׳ יוסף־יעקב שור. ששכב בביתו חולה ופצוע קשה מהמכות שספג ביום אתמול מהגרמנים. קצין ה־ס. ס. הושיט לו גפרורים וציווה עליו להעלות באש את הספרים הקדושים. סירב הרב, והגרמנים היכוהו. אז פקד הקצין הגרמני על השמש להדליק את המדורה, וגם הוא סירב והוכה. קפץ מהשורה ר׳ פייבל מרקוס, חייט כבן 50, והדליק. אך עלתה הלהבה, קרא הרב כמה פסוקי וידוי וקפץ אל תוך המדורה. אחריו קפצו השמש ור׳ פייבל מרקוס. אחריהם רצו יהודים נוספים לקפוץ, אבל הגרמנים לא איפשרו להם והרחיקו בכוח את הקהל מהמדורה. האנשים הועמדו בשלשות והוצעדו, בדירבון מקלות ופרגולים, דרך רחובות העיירה. מרחוב שילל הופנו והוחזרו לרחוב טאוריג, והועברו פעם ופעמיים בכל הרחובות שהיהודים ישבו בהם. מהבתים בקעו יללות הנשים והילדים. חלונות הבתים היו סגורים, כי הרוצחים איימו לירות בכל מי שיעז להציץ החוצה.

הגברים הופנו לבסוף אל רחוב ניישטוט, ומשם הורצו באכז־ריות בכיוון לעיירה ניישטוט. לאחר שעברו כ־8 ק״מ נעצרו ועמדו ליד הכפר שיאודביצ׳י כ־3 ק״מ לפני ניישטוט. הם הוטו מן הדרך הראשית והובאו אל שדה־מרעה שבין שתי גבעות. כאן החלו ה־ס. ס. למיין אותם. הם הוציאו מהשורות כשלושים צעירים ובריאים והעמידו אותם לחוד. כמאה איש וביניהם חולים וחלשים הושארו במקום. את השלושים, שהוציאו מהשורות, הריצו שוב בקצב פראי והובילום לקסרקטין אשר בסוגינט ליד ניישטוט. בקסרקטין מצאו אנשי ויינוטה גברים יהודים מנייש־טוט. אלה סיפרו שגם בעיירתם נעצרו באותו יום כל הגברים, ולאחר שהובלו אל הקסרקטין בוצעה בהם סלקציה, ורבים הופרדו והוסעו בכיוון לוויינוטה.

בשעה מאוחרת בלילה הוצאו כל היהודים מהקסרקטין והוסעו להיידקרוג. למחרת בבוקר נודע להם על גורלם של הנשארים בשיאודביצ׳י. כולם, אנשי ויינוטה ואנשי ניישטוט, נרצחו שם בו ביום.

אנשי ויינוטה שהובאו להיידקרוג, הוכנסו אל מחנות־עבודה והצטרפו אל עוד מאות גברים יהודים, שהובלו מהעיירות הליטאיות הסמוכות. קבוצה אחת של יהודים בהיידקרוג הועסקה בבניית גשר ובחפירת אדמה. אחד ממנהלי־העבודה שלהם היה קודם פועל אצל יהודי בוויינוטה. עתה ניצלו אנשי ויינוטה את היכרותם אתו והוא היה המקשר שלהם עם בני ביתם בעיירה. בשבת אחר הצהריים, כשהיה יוצא מעבודתו ליום המנוחה שלו, היה הולך לוויינוטה ולוקח אתו את המכתבים, שהגברים היו נותנים לו להעביר לבני ביתם. בחזורו לעבודה ביום ב׳ בבוקר, היה מביא אתו מכתבי־תשובה. מהמכתבים ידעו האנשים על סבלם של בני־ביתם בעיירה.

במחנות היידקרוג הוחזקו היהודים למעלה משנתיים. במשך זמן־מה ביצעו הגרמנים כמה אקציות ורצחו רבים מהם.

בסוף יולי 1943 הועברו כל היהודים מהיידקרוג לאושוויץ. ביום בו הגיעו למחנה איום זה (א׳ באב תש״ג) בוצעה אקציה, וכמאה איש הוצאו לכבשנים. בין הקרבנות היו הפעם למעלה מעשרה מאנשי ויינוטה, וביניהם: יוסף בלאט; הושע דורפמן; משה־דוד יבנילוביץ, איציק מורניק; האחים זליג, חצקל ושבח מרקוס; שלמה מרקוס; אלתר שייביץ.

באוקטובר 1943 הוצאו יהודי ליטא מאושוויץ והועברו לווארשה. כאן הוכנסו למחנה גדול של אלפי איש, שהועסקו בפינוי ההריסות של הגיטו החרב. מחמת המצב הסאניטרי הגרוע פרצה שם בימי החורף מגפת טיפוס, והמונים ניספו בה, ביניהם מאנשי ויינוטה — יעקב גורדון, יוסף לייבוביץ, קלמן מורניק, דוד מרקוס, האחים אהרון־יוסף ומאיר־יצחק נקוס, לייב סוכבולסקי ואחרים.

מווארשה הועברו היהודים בקיץ 1944 לדכאו, ועם בואו של צבא ארצות־הברית באביב 1945 יצאו מהמחנות גם שרידי ויינוטה. מספרם היה עתה שלושה, והם: זלמן יבנילוביץ, יצחק מרקוס ומנדל נקוס.

אחרי הוצאת הגברים — חלקם להיידקרוג ורובם למות — נשארו בוויינוטה הילדים והנשים. הם הוצאו מבתיהם ורוכזו בבתים מספר מסביב לבית־המדרש. סדרי העבודה, שהיו קיימים קודם לגבי הגברים, נקבעו עתה עבור הנשים. אותן נשים, שלמשפחותיהן היו גנים, הוכרחו להמשיך בחקלאות, והאחרות היו מובלות לעבודות־ניקוי שונות בעיירה. ב־28 ביולי 1941 שלח מפקד משטרת ויינוטה דו״ח למפקד המשטרה של מחוז טאוריג, בו הוא מזכיר בציניות סרקסטית את מצב היהודים. בין השאר כתב:

״דרכי ההסדר ליהודים מתפתחים יפה. הגברים היהודים, מבני 15 ומעלה, היכולים לעבוד עבודה גופנית, הוצאו כולם לגרמניה לעבוד בחקלאות. אלה שאינם יכולים לעבוד עבודה פיסית והחולים הוצאו גם הם לגרמניה והוכנסו לבתי־חולים. הנשים וכן הילדים עד גיל 15 שוכנו במקום אחד — ברחוב בית־הכנסת, ומקום זה נקרא ״רובע היהודים״. לנשים היהודיות מרשים, ואפילו מעודדים אותן, לעבוד בחקלאות במשקים שלהן, לכבד את רחובות העיירה ועוד. הרכוש הלא־נייד והמטלטלין של היהודים מוחזקים עד שתתקבל הוראה מיוחדת כיצד לנהוג בהם.

״יהודים אחדים ברחו ולפי ידיעות מדאיגות הם מסתתרים ביערות אשר בסביבת ויינוטה. נעשים כל המאמצים לתפסם, מאחר שהם קומוניסטים אמיתיים וייתכן שיתח־ברו לחיילים הרוסיים שנשארו ואשר כולם מזויינים״.

מצב זה נמשך עד לסוף ספטמבר. יום אחד הודיעו השלטונות במקום, כי גם את הנשים והילדים יעבירו למקום־עבודתם של

הגברים. כדי להערים על הנשים, יעצו להן לקחת אתן הרבה ככל האפשר מרכושן, כי יזדקקו לו.

כ־125 נשים וילדים רוכזו כדי לצאת לדרך. כולם נלקחו ונרצחו באותו יום. לפי עדות שרידי ויינוטה, שהיו בהיידקרוג, קיבלו את הידיעה על רצח הנשים והילדים דרך מנהל־העבודה, שסיפר כי כולם הועברו ליער גיראיני, כ־4 ק"מ בדרך מוויינוטה לשילל ושם נרצחו.

יתכן גם שהועברו למקום רצח הגברים, לכפר שיאודביצ'י, וכי שם מצאו את סופם המר.

קבר־האחים בשיאודביצ'י נמצא ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב'. הוא מתואר כדלהלן:

המקום — בורות שיאודביצ'י, כ־3 ק"מ מניישטוט; הזמן — לא ניתן; מספר הנרצחים — כאלף.

מקורות

עדויות מנדל נקוס, רמת־גן; זלמן יבנילוביץ, גבעתיים.
"טבח המוני בליטא", חלק ב'.

וילון
(VELIUONA)

וילון נמצאת על הניימן, ממערב לעיר המחוז קובנה. בשנת השואה חיו בה כ־40 משפחות יהודיות.

הגרמנים כבשו את העיירה כבר ביום השני למלחמה. מיד התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים. לפעולותיהם נגד היהודים הצטרפו גם כאלה, שהיו חשודים בהשתייכות למפלגה הקומוניסטית ואשר קיוו לכפר בכך על "עוון" זה. בראש ה"אקטיביסטים" ומפעילי מכונת הרצח והעינויים היו ברניוס ז'ילינסקאס, יורגיס אנטאנאיטיס, סטאסיס בארטושיוס, ולאדאס טומקוס ואחרים.

על ראש היהודים ירדו כל הצווים והאיסורים שהוצאו על־ידי מפקדי מחוז קובנה הגרמנים והליטאים. לא זו בלבד שנשללו מהם כל הזכויות, אלא הם היו להפקר, וכל אחד רשאי לעשות בהם כרצונו.

בעיירה לא היו כל מוסדות שלטון של הצבא הגרמני, שבמקרים רבים שימשו מגן כלשהו ליהודים. ליטאים מזויינים התהלכו ברחובות ועשו ביהודים ככל העולה על רוחם. היהודים נסחבו לעבודות שונות, ומי שלא מצא חן בעיני "אקטיביסט" — נורה או שהיה לשעשוע־עינויים. העבודה עצמה היתה חסרת חשיבות ועניין. העיקר היה שהיהודים יעבדו קשה וקל יהיה להתעלל בהם. העסיקום בהעברת אבנים ממקום למקום ובנשיאת קורות־עץ גדולות.

בספר "טבח המוני בליטא" חלק א' פורסמו עדויות על מעשי הליטאים, משתפי־הפעולה עם הגרמנים בווילון. חלק מהדברים מתייחסים גם למעשי הזוועה שנעשו ביהודים.

העדה מריונה מיצקוטה סיפרה, שבאחד הימים ראתה במו־עיניה איך נכנסו אנטאנאיטיס וטאמקוס בלווית "אקטיבסט" שלישי לביתו של היהודי ארונקה (כנראה שהשם נשתבש בפי העדה), הוציאוהו מהבית, כרכו חבל סביב צווארו והובילוהו לנהר הניימן. הכריחו אותו להיכנס לתוך הנהר, וכשהגיעו המים עד לצווארו משכוהו בחבל חזרה וחוזר חלילה. אחרי שחזרו כמה פעמים על המשחק, שלחו את היהודי לביתו וסגרו עליו את החלונות והדלתות.

העד פראנאס אוז'ופיס סיפר שראה איך הובילו יורגיס אנטאנאיטיס עם מלווים קבוצה בת 20—15 יהודים דרך העיירה. הביאום לנהר ואילצום להיכנס למים בבגדיהם. מחצית השעה ארכה ה"טבילה" ואחר־כך החזירום דרך העיירה. כעבור יומיים חזרו על המשחק.

בחודש יולי 1941 קיבצו את כל הגברים היהודים בבית־המדרש, שם החזיקום כמה ימים ללא לחם ומים. אחר־כך הוציאום, העמידו אותם בטור, נתנו בידיהם מעדרים והוליכום לעבר אחוזת גוסטה. נוצר הרושם שמוליכים אותם לעבודה. את כולם הכניסו לחורשה על־יד האחוזה, שם כבר היו מוכנים בורות וכנופיית יורים. ציוו עליהם להשליך את המעדרים ולהתפשט. את כולם רצחו.

בתחילת ספטמבר בא הקץ גם על שארית קהילת וילון. למקום המיועד לרצח ליד הנחל גיסטוס הובאו ב־4.9.1941 (י"ב באלול תש"א) הנשים, הילדים ושני גברים, ונרצחו שם.

ברשימת הקברים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מוגדר קבר־האחים בווילון במלים הבאות:

המקום — חורשה על־יד הנחל גיסטוס, 2 ק"מ מווילון בכיוון ליורבורג, בחוף הימני של הניימן; הזמן — 4.9.1941; מספר הנרצחים — 169 גברים, נשים וילדים.

דו"ח יגר מפרט את הקרבנות ומוסר שהיו אלה שני גברים יהודים, 81 נשים יהודיות ו־86 ילדים יהודים.

מקורות

עדות ביילה גרינבלאט.
"טבח המוני בליטא" חלק א', עמ' 300—307.

וילקובישק
(VILKAVIŠKIS)

וילקובישק היא אחת מערי־המחוז הגדולות בליטא. היא שוכנת במערב ליטא, במרחק 20 ק"מ מהגבול הגרמני.

לפני השואה היה מספר היהודים בווילקובישק כ־3000 נפש.

וילקובישק נכבשה על־ידי הגרמנים כבר ביום הראשון למלחמה. בשעות הלילה המוקדמות הופצצה העיר ותושביה ברחו ממנה בבהלה. הם לא הרחיקו לכת, כי נבלמו על־ידי הצבא הגרמני המתקדם, אשר חסם את כל דרכי הבריחה. כל הבורחים נאלצו לחזור לעיר. בינתיים עלו רוב בתי־העיר היהודיים באש. יתכן שהשריפות פרצו כתוצאה מפעולות המלחמה, ויתכן שהיתה כאן הצתה בזדון. כך או אחרת פשטה העלילה על היהודים, שהם הציתו את העיר והם אשר גרמו לשריפה.

היהודים החוזרים מצאו את רוב בתיהם שרופים והם הצטופפו במעטים שנותרו שלמים.

מאחר שהעיר היתה ברצועת 25 הק"מ מהגבול הגרמני, נמסרו היהודים לטיפולם של ראשי הגישטאפו בטילזיט, להם הורה שטאלאָקאָר לנקות את הרצועה מיהודים ומקומוניסטים. ראש הגישטאפו בטילזיט גם הוציא את ההוראות המתאימות למשטרת־הגבול הגרמנית בעיר הגבול הגרמנית איידקונן.

מבלי להמתין להוראות הגרמנים, התחילו מיד ליטאים ובמיוחד עונדי "הסרטים הלבנים" להתנכל ליהודים. המעשה הראשון שעשו היה לשדוד את בתי היהודים. "מורי-דרך" מנוסים היו מובילים גרמנים שונים אל בתי יהודים ומציעים להם לקחת מכל הבא ליד.

כעבור יומיים, ביום ג' ה־24 ביוני, נצטוו כל הגברים היהודים להיאסף בככר השוק. הם נשלחו קבוצות־קבוצות לעבודות שונות בעיר, בכללן פינוי הרחובות מן ההריסות, איסוף החללים הרוסים וקבורתם ועבודות־עזר שונות במשרד וביחידות הצבא הגרמני. כן נשלחו קבוצות עובדים לעבודות חקלאיות באחוזות הממלכתיות (סובחוזים) המולאמות. כעבור כשבוע נצטוו היהודים לענוד טלאי צהוב על בגדיהם ונאסר עליהם להשתמש במדרכות. כל יום נערכו חיפושים אחרי פעילים קומוניסטים ובאמתלה זו נעצרו יהודים, שלא היה להם שום קשר לפעילות קומוניסטית.

בתחילת יולי החלו מגיעות הוראות הגישטאפו מטילזיט. לילה אחד הוצאו מבתיהם כל הגברים. נותרו רק החולים. שוטרי־העזר הליטאים הובילו אותם אל מחוץ לעיר, לבניין הסמינריון לכמרים. כאן הראו הליטאים את נחת זרועם. הם הסתדרו על המדרגות בשתי שורות וציוו על היהודים לעבור באמצע. מטר מכות ירד על כל אחד מהיהודים. הם הוכו בקתות הרובים, ברצועות ובכל דבר פוגע. כאן נפלו שלושת הקרבנות הראשונים: יוסל טיכר ושני פליטים מסובאלק. הם נקברו בחצר הסמינר.

היהודים הוחזקו בסמינר שבוע ימים. לנשים הורשה להביא להם כל יום מזון. כעבור שבוע העבירו את כולם לקסרקטינים. לשם הועברו גם החולים, אשר קודם לכן הושארו בבתיהם. מסביב לקסרקטינים נמתחה גדר־תיל והמקום הוכרז כגיטו, שבראשו עמד ועד של 4 אנשים — "מועצת היהודים".

עבודות הכפיה, ההתעללויות וההגישות נמשכו ללא הרף. כך, למשל, הובלה פעם קבוצת יהודים לעבודה. בדרך נתקלו בפגר של חתול. המלווים הליטאים עצרו, ציוו על היהודים לעמוד מסביב לפגר, לבכותו, ולהספידו, לכרות לו קבר ולקברו. ומקרה אחר: אחד היהודים, מאיר טבורישקי, היה צריך לנקות אמבטיה. למלווה הליטאי נדמה היה שעבודתו אינה טובה. הוא התחיל להרביץ לטבורישקי, שבר את ידו וניקר את עיניו.

ביום א', 27 ביולי 1941, התחילה ההשמדה. היא נוהלה על־ידי ראש הגישטאפו בטילזיט, באֶהמה, יחד עם משמר הגבול הגרמני שהיה בתחנת־הגבול הגרמנית, ובעזרתם ה"מסורה" של שוטרי־העזר הליטאים. ביום זה הקיפו הליטאים את הקסרקטינים וחיזקו את המשמרות. כדי שלא לעורר בהלה וכדי למנוע נסיונות של בריחה הרגיעו השומרים את היהודים ואמרו שלא יאונה להם כל רע. מפקד המשמר הליטאי ביקש שיעמידו לרשותו 50 איש לעבודה. נבחרה קבוצת גברים, ניתנו להם אתים והם יצאו לעבודה. כעבור זמן־מה יצאה קבוצה שניה בת 100 איש, ולאחריה קבוצה שלישית בת 100 איש. ההסבר היה, שיש צורך דחוף לאחסן מיכלי־דלק באדמה. צביעותו של מפקד המשמר הגיעה עד לידי כך, שקרא אליו יהודי אחד, שעסק בזמנו בענייני דלק, ונועץ בו אם התעלות החפורות תהיינה טובות למטרה הדרושה. התעלות נחפרו במגרש האימונים של הקסרקטינים. כל האנשים, שיצאו לעבודות החפירה, חזרו לעת ערב לבתיהם.

באותו ערב נצטוותה "מועצת היהודים" להכין רשימה של 100 גברים, אשר יעבדו במפקדה הגרמנית. בשיקוליהם העריכו היהודים שמקום־עבודה זה יתן לעובדים בו יתר בטחון וכל הלילה הוכנה הרשימה, שכן הקופצים היו רבים.

למחרת, בבוקרו של ה־28 ביולי (ד' באב תש"א), הוזעקו כל היהודים, לרבות החולים. לפי הרשימה שהוגשה הוצאו 100 היהודים שיעבדו במפקדה והובלו לשם. ל־13 אנשים, שעבדו קודם במחסני הדלק, היו אישורים מהגרמני שוברט (אשר תחת ידו עבדו) שהם דרושים לו לעבודה, וכי אין לקחתם לעבודה אחרת. אלה הועמדו בצד. וכאן קרה דבר יוצא דופן ביחסי גרמנים ויהודים: שוברט זה היה מעסיק כרגיל 30 איש והנה מצא רק שלושה־עשר. הוא עמד על כך שמספר אנשיו יוגדל עד ל־30. מאחר שליבם של היהודים אמר להם מה עלול לקרות, נדחקו לתוך קבוצת שוברט 40 איש. שוברט לא שם לב למספר והוציא את כל אנשיו מהקסרקטין. הוא הביא אותם למחסני הדלק, אמר להם לחכות ולא להתחיל בעבודה ובעצמו יצא. כעבור שעה קלה העביר אותם למקום־עבודה אחר, באחד מבנייני הקסרקטין. דרך סדקים בקיר ראו האנשים יהודים מובלים אל התעלות שנחפרו, מלווים בצעקות ומכות. ראו את היהודים פושטים בגדיהם ואף נשמעו צעקות.

את המצב הבהיר לחלוטין ילד שבא למקום עבודתם וסיפר, שזה עתה נמלט ממוות. הוא סיפר כי הוא ושמונה אנשים נוספים נצטוו להעמיס רובים מהמחסן. לאחר שגמרו להעמיס הרובים ציוו עליהם לעבור בשחייה מקווה־מים בשדה כבול. שניים טבעו. הוא גם סיפר שיורים ביהודים וכי לשם כך בא איש־גישטאפו מקובנה (הכוונה היתה כנראה לבאֶהמה, שבא מטילזיט). עודו מספר ושוברט בא במרוצה וציווה עליהם לחזור מיד למחסני הדלק.

היתה זו ה"אקציה" הראשונה, בה נרצחו מרבית הגברים של העיר, בתוכם גם כל אלה שנחשדו בקומוניזם.

באותו יום נרצחו קרוב ל־800 גברים, ביניהם 65 קומוניסטים לא־יהודים. בעיר לא האמינו, שכל אלה שהיו בקסרקטינים נרצחו. הופצו שמועות כי הועברו לעבודה למקום אחר. הנשים, שבאו למחרת היום עם חבילות־מזון ליקיריהן, פנו למפקד הגרמני ושאלו לגורל הגברים. הוא הרגיע אותן וגם קיבל מידיהן כסף ודברי־ערך אחרים והבטיח לברר את מקום הימצאם. הוא אפילו הבטיח לשחרר אותם...

ועוד על שוברט: בשעת הצהריים הביאו את היהודים לחצר סמוכה לקבל מזון. היתה זו חצרו של רוטשטיין ליד בית־הספר העממי, שם נתמקמה המפקדה. הגרמנים הקיפום ובמכות דחפום לתוך החצר, בה היו כבר 100 הגברים שנבחרו לעבוד במפקדה. כן נמלטו שם עוד כמאה איש. שוברט ביקש מאיש־הגישטאפו שיתן לו 30 איש נוספים, הדרושים לו לעבודה בתחנת־הרכבת. בקשתו נענתה. גם המפקדה ביקשה עובדים נוספים וגם בקשתם נתמלאה. שוברט הוביל את הקבוצה הנוספת לתחנת־הרכבת ושם העסיקם בפירוק קרונות, שרק לפני שלושה ימים הועמסו. היהודים ביקשו משוברט שיתיר להם לברוח. לכך לא הסכים. הוא העסיקם עד 8 בערב והחזירם העירה, לאחר שנסע קודם ובירר שהם יכולים לחזור. חזרו האומללים ומצאו את המקום ריק מיהודים. כולם נרצחו. הם פרצו בבכי, שוברט ניסה לנחמם, בהבטיחו שדברים כאלה לא יקרו עוד.

ב־1 באוגוסט 1941 גזרו על הנשים והילדים לעזוב את העיר

ולעבור לקסרקטינים. כל אחד הורשה לקחת צרור־חפצים בן 25 ק״ג וכן 250 רובל בכסף. שמירה על הקסרקטינים כמעט ולא היתה. עובדה זו נוצלה על־ידי הנשים וחלק ברח למכרים לא־יהודים כדי להסתתר, או שברחו ליערות. הנותרות הועסקו בעבודות שונות בעיר, במשקי האיכרים בסביבה וכן בייצור מברשות. גם הגברים שעבדו במפקדה קיבלו רשות לעזוב את הקסרקטינים ולעבור לגור בסמוך למפקדה.

הנשים שגרו בקסרקטינים גילו עד מהרה את קברות הגברים, למרות היותם בגובה אחד עם פני הקרקע, ללא סימן כלשהו. קברות־האחים הפכו ל״אי הדמעות״ והשומרים הליטאים אסרו על הנשים להתקרב לאתר. היו אלה שני בורות, האחר בגודל 20 על 5 מ׳ והשני 14 על 3 מ׳. לידם היה עוד בור אחד ריק.

ביום ״צום גדליהו״, יום ד׳ בשבוע, 24 בספטמבר 1941, נערכה ה״אקציה״ של הנשים והילדים. ימים אחדים לפני זה הוקפה השכונה, בה גרו עובדי המפקדה, והיהודים הועברו משם לקסרקטינים. כמאתיים יהודים ברחו בעזרת ליטאי משירותי הבטחון, שקיבל שוחד. אחרים ניסו לנצל כל אפשרות לברוח ולהסתתר. היו גם גילויי רגשות־אנוש ונכונות לעזרה מצדם של ליטאים יחידים. העדה ריבה פקטורובסקי ניצלה גם היא ולהלן סיפורה:

היא ועוד שתיים הצליחו למצוא ביום ה״אקציה״ מחבוא אצל צעירה ליטאית, אשר עבדה יחד איתן בעשיית מברשות. למחרת היום מצאה אותן המשטרה הליטאית, כנראה כתוצאה מהלשנה. מאחר שלשוטרים לא היו הוראות מה לעשות בנשים שתיתפסנה, הניחו להן לנפשן. הן הלכו מכפר לכפר, אולם איש לא נתן להן להכנס לביתו, כי פחד המשטרה היה עליהם. לבסוף חזרו העירה וצורפו לקבוצת יהודים אחרים, כארבעים איש, שנתפסו בינתיים. הם שוכנו בשני חדרים קטנים ברחובות נפרדים. כל יום היו לוקחים אותם לעבודה, לאחר רישום מיוחד.

באחד הימים נכנסה אשה ליטאית, לא מוכרת לה, הציגה עצמה לפניה בשם יוזיאָנה ואמרה, שהיא רוצה להצילה. היא נתנה לה את כתובתה וביקשה שתבוא אליה. בערב חזרה האשה ואמרה שאשה ליטאית שניה מחכה לה בחוץ ורוצה לדבר אתה. העדה לא רצתה להיפרד מאחותה ואמרה, שאין לה כסף או זהב לתת בתמורה. יוזיאָנה השיבה, שאין לה צורך בכסף וזהב. היא רוצה להציל אנשים. לבסוף עברה העדה, יחד עם אחותה, לגור אצל יוזיאָנה בכפר פאלובישוק, במרחק 9 ק״מ מהעיר. האשה החזיקה בהן במשך כמה חודשים והתיחסה אליהן כאם. בינתיים מצאה דודניתה מקום מחבוא אצל אשה ליטאית שלא הכירה אותה.

בשכנות למקום המחבוא התגורר שוטר ליטאי והוא חשד שבביתה של יוזיאָנה מסתתרים יהודים. הוא הלשין והמשטרה באה. הן נעצרו והועברו לבית־הסוהר בוויל־קובישק, שם מצאו כ־60 נשים מפילווישוק, וירבאלן וקיבארט. שם גם נודע להן, שכל אלה שרשדו אחרי ה״אקציה״ של הילדים והנשים נרצחו ב־15.10.41.

אחד הסוהרים בבית־הסוהר היה רייניס. הוא פנה לעצורות ואמר שהוא רוצה להצילן. הציע להן לפנות בכתב למשטרה ולספר כי הן רוצות למסור כסף וזהב הנמצא חבוי. הן עשו כאמור. באותו שבוע באה מכונית לבית־הסוהר והוציאה את הנשים והילדים למוות. העדה ואחותה ועוד צעירות אחדות הושארו, כנראה כדי שיראו את מחבוא הזהב (לא היה להן הסבר אחר). השוטר רייניס נפצע בינתיים והוכנס לבית־החולים. לאחר מכן נאסר באשמה, שצבר רכוש מהיהודים.

העדה ואחותה הוחזקו בבית־הסוהר כחמישה חודשים. במשך כל הזמן היתה יוזיאָנה מביאה להן מצרכי־מזון. אחת העצורות הצליחה להשתחרר, לאחר שהוכיחה כי אינה יהודיה. יוזיאָנה הציעה להן, שגם הן תעשינה כך. היא עצמה ואחותה הנזירה, והכומר קורדאוסקאס העידו ואישרו שהן אינן יהודיות. ב־26.5.42 שוחררו השתיים מבית־הסוהר וחזרו להתגורר אצל יוזיאָנה בכפר פאלו־בישוק. היה עליהן להירשם אחת לחודש במשטרה. כך הן חיו עד לשחרור.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים בווילקובישק במלים הבאות:

המקום — העיר וילקובישק, בחלק הצפוני של העיר, במקום שהיה המיטווח של הקסרקטין, כ־200 מטר מזרחית מהדרך וילקובישק—אלקסניאן; הזמן — יוני—ספטמבר 1941; מספר הנרצחים — 3056 נפש.

בדו״ח של יגר נמסר רק שב־15.11.41 נרצחו 36 גברים יהודים, 48 נשים יהודיות ו־31 ילדים יהודים, ביחד 115 נפש. רצח זה בוצע על־ידי הפלוגות המיוחדות שעמדו כנראה לרשותו של יגר אחרי שהגישטאפו בטילזיט סיימה את עבודתה. על פעולות הגישטאפו בטילזיט היו מודיעים בנפרד, ואין הן כלולות בדו״ח יגר.

אחרי המלחמה כאשר החלו בני וילקובישק לחזור לעירם, מצאו את קברות־האחים עזובים. המקום לא היה מגודר ופרות רעו בו. קרה גם ששודדי־קברים היו פותחים את הבורות ומחפשים שיני־זהב אצל המתים.

הרבה עמל השקיעו בני וילקובישק, ובמיוחד מאיר רוטשטיין, עד אשר עלה בידיהם לשכנע את השלטונות המקומיים להקים גדר מסביב למקום ולמנוע את חילולו. במקום הוקמה גם מצבה.

מקורות

עדותם של: יוסף לוי, ״יד ושם״ 1043/944; ריבה פקטורובסקי, ״יד ושם״ 1250/1208; חנה אופנהיים, ״יד ושם״ 694/580; כתב־יד א. מ. פיליפובסקי, ״יד ושם״ 122/50.

וילקומיר
(UKMERGĖ)

וילקומיר היתה עיר ואם בישראל, אחת מערי־המחוז הגדולות בליטא. בשנת 1935 מנתה קהילתה היהודית 8000 נפש.

ביום שנכבשה וילקומיר (25.6.41) היתה העיר גדושה המוני יהודים שברחו ממקומות־מגוריהם בליטא המערבית ונתקעו כאן בדרך מנוסתם מזרחה. ליטאים רבים פשטו מיד על בתי היהודים, בזזו, התעללו ורצחו. את הרוקח יוסף שלקאן, ישיש כבן 80, אילצו בריונים, אגב מכות, לרוץ אחרי עגלה רתומה לסוס משתולל. הד״ר אהרון כהן, שיצא מבית־החולים בדרכו לביתו, נורה ונרצח באמצע הרחוב.

ביום הכיבוש נפלו כנראה בעיר מכדורים תועים 2 חיילים גרמנים. מקרה זה שימש עילה בידי הצוררים לבוא בעלילה על היהודים. את החיילים קברו בכיכר־הכבוד שבלב העיר, אגב הסתה נגד היהודים כי הם־הם שירו בחיילים. בתור "ערבים" נאסרו רבים מראשי היהודים ונכבדיהם. הגרמנים נכנסו לבית־החולים היהודי ("ביקור חולים"), והוציאו משם רופאים ואחיות. הם עצרו רבנים, עורכי־דין ועסקני־ציבור. כולם הובלו לחצר בית־הסוהר ושם הוכו ועונו איומות. אחר־כך הוליכום לבור־הזיפזיף הסמוך לבית־הקברות הנוצרי של הפראבוסלבים ושם רצחום באכזריות. במעשי הרצח היה חלק נכבד לראש המשטרה החשאית מצ׳יס פשקיאוויצ׳יוס, למהנדס ואציס דאווייקיס, לנהג ז׳בולאניס, שדיבר יידיש רהוטה, וללאביודה, מתושבי העיר הפולנים. כפי שמספרים, דקר פשקיאוויצ׳יוס במו־ידיו יהודים, ודאווייקיס קיצץ בעצמו בקרדום קהה אברים חיים מגוף האקדמאים היהודים. ז׳בולאניס זרק את האנשים לתוך הבור, ולאביודה היה נהנה לטבול ידיו בדם יהודי.

במרוצת השבוע הראשון לאחר הכיבוש נעצרו כ־200 יהודים בטענה כי שיתפו פעולה עם הקומוניסטים בשנת שלטונם בעיר. האנשים עונו על־ידי הרוצחים שנזכרו לעיל, וביום ו׳, ט׳ בתמוז (4.7), הובלו אל יער פיבונייה שליד כפר פשלינה, כ־3 ק״מ מווילקומיר, ושם נרצחו ונקברו.

באמצע יולי עצרו ליטאים 12 צעירות יהודיות, מהיפות שבבנות העיר, התעללו בהן ואנסון, ואחר־כך רצחו אותן.

בראשית אוגוסט 1941 הוציאו הגרמנים פקודה, שעל כל היהודים לעזוב תוך 12 שעות את בתיהם ולעבור לגור ב"גיטו". כמקום ל"גיטו" קבעו השלטונות את סימטאות בולניק ונידוקר שמעבר לנהר השוואָנטה ("אונטערן וואסער"), שטח בו היו שכונות העוני של האוכלוסיה הנוצרית. ה"גיטו" היה ללא גדר, ורק הוקף במשמר כבד של ליטאים מזויינים.

עוד ב־23 ליולי הוציא מפקד המשטרה יאנושיס צו, האוסר על היהודים כל קניה של מצרכים. יהודים נעצרו גם בהיכנסם לחנות לקנות גפרורים. כל תנועה של יהודים ברחובות קשורה היתה בסכנת מאסר ורצח. יום יום נלקחו גברים יהודים וכן נשים צעירות לעבודה. העבידו אותם בחפירת תעלות ובניקוז במקומות שונים בעיר ומחוצה לה. הגרמנים לא היו מעוניינים בעבודתם בלבד של היהודים. "אמצאות" שונות היו להם כדי להשפיל את האנשים ולעשותם ללעג ולקלס. כמה יהודים הועסקו גם לשם "שעשועים ובידור". למטרה זו נלקחו בעיקר נכבדים וקשישים, שהועסקו בניכוש עשבים ברחובות העיר, בניקוי בתי־מחראות וכדומה. ביחוד שמו הגרמנים את עיניהם בנח צ׳יסראק החייט, שהיה שמן מאד וגבה־קומה, וכן באשה אחת בשם כץ, בעלת בית־מלון ומסעדה, שגם היא היתה שמנה מאד וגבוהה. את נח היו "מציידים" במטאטא ואת הגב׳ כץ בדלי, ומעבידים אותם בניקוי הרחובות הראשיים בעיר. גרמנים וליטאים היו מתקהלים תמיד סביבם וצוחקים למראה "הזוג הקומי"...

הגרמנים באו תכופות אל המקומות שבהם הועסקו היהודים הצעירים והבריאים והיו מוציאים מספר גברים ומסיעים אותם בכיוון לשירווינט. הגרמנים היו אומרים, כי הם נלקחים לעבודה חקלאית בסביבת וילנה. ב־8 באוגוסט נלקח ממקומות־העבודה מספר גדול של צעירות וגם אותן הסיעו באותו כיוון. אחר־כך נודע שכל המובלים הועברו ליער פיבונייה, ושם נרצחו ונקברו בחפירות הסמוכות לביח״ר ללבנים. במשך חודש אוגוסט הובלו למקום זה ונרצחו גברים וצעירות מהעיירות הסמוכות: בולניק, אוואנטה, מוסניק, שירווינט, בוגוסלאווישוק, גדרוביץ, שאָשויל, קורקלי, וידישוק, ססיק, וגם מיאנובה.

בטבח הגדול ביהודי העיירות שבסביבה, שבוצע ביום ו׳, י״ג אלול תש״א (5.9.41), ביער פיבונייה, נספו גם רבים מיהודי וילקומיר.

ב"גיטו" נשארו רק קשישים וחולים, נשים וילדים, וגם עליהם בא הקץ. ב־26 בספטמבר (ה׳ תשרי תש״ב) הוקף הגיטו עם עלות השחר בשמירה מזויינת ואכזרית של גרמנים וליטאים. עם בוקר נצטוו האנשים לעזוב את בתיהם. הם הורשו לקחת אתם רק חבילה קטנה של מזון. אמרו להם כי מוליכים אותם למחנה־עבודה, בו נמצאים כל יהודי וילקומיר, ושם יגורו משפחות־משפחות יחד עם בניהם, בעליהם והוריהם, העסוקים במקום בעבודה מכבר. בשעה 9 לערך העמידום בשורות והעבירום לפיבונייה. שם ציוו עליהם להתפשט עירומים, וירו בהם במקלעים.

יהודי אחד ושמו אליהו קראנסקי, שהיה חשמלאי מומחה, הוצא מהגיטו על־ידי הגרמנים כדי שימשיך לעבוד בשבילם. הוא שוכן בביתו של נוצרי אחד אשר הוא, קראנסקי, לימדו את מקצוע החשמלאות ועבד אתו שנים בשותפות. קראנסקי הושאר בחיים גם לאחר שבני ביתו נספו יחד עם יהודי ה"גיטו". אולם כעבור זמן רצחו גם אותו.

כמה מיהודי וילקומיר ברחו והתחבאו בסביבה אצל אכרים וביערות. הם סבלו רבות, נרדפו ממקום למקום, ואיש מהם לא זכה להינצל מידי הצוררים. בהיתפסם היו לרוב מובלים אל קברות־האחים בפיבונייה ושם נרצחו. בין אחרוני היהודים שנספו היו ד״ר דוד גרב והישיש אברהם פיק. הכירורג הליטאי ד״ר דומבריס הגן בתחילה בגלוי על ד״ר גרב, שהיה עוזרו בקליניקה שלו. לאחר מכן דאג לו דומבריס למקום־מחבוא אצל איכר. לבסוף נתפס ד״ר גרב עקב הלשנה. הישיש פיק התחבא זמן רב בטחנת־קמח שלו שבאלטונה, וגם עליו הלשינו.

בשובם לליטא החלו השרידים מחפשים בפיבונייה את קברות־האחים של קרוביהם ובני עירם. לא קל היה לקבוע את המקום. עשבים גבוהים עלו והתפשטו בכל השטח רחב־הידיים. אחרי חיטוטים רבים עלה בידם למצוא רק 3 קברים גדולים, זרועים מסביב עצמות בני־אדם. מפי איכרי הסביבה, שעזרו בחיפושים, נודע להם כי במקום זה היה ערוץ ארוך ורחב, שנמשך לרגלי הגבעה. ערוץ זה נוצל בידי הגרמנים לקבור בו את היהודים הנרצחים. מאחר שלא היתה מספיק אדמה "גררו" הרוצחים קצת מצלעות הגבעה וכיסו את הגוויות. הכיסוי היה קלוש ודק, ולא עברו ימים מועטים והגשמים החלו גורפים אותו. מאז מרבים בעלי־חיים לרעות בעשבים וחיות השדה והיער נוברים בקברים.

שרידי וילקומיר עשו להם מנהג לבקר לעתים בקברות האחים בפיבונייה, וביחוד בתשעה באב. ביום זה מתקבצים להם לכאן מכל קצווי ליטא. מדי בואם היו מתאמצים האנשים ללקט את העצמות הפזורות ולהחזירן לקבורה.

היהודים פנו אל מועצת העיירה בווילקומיר, שתקים מצבה לזכר הקרבנות. העיריה השיבה להם בשלילה, בנמקה שבמלחמות המודרניות שכיחים מאד הנופלים מקרב האזרחים, — ואז הלוא אין לדבר סוף. לקחו אז את היוזמה בידיהם כמה פעילים מבין השרידים. נאסף כסף, ובשנת 1950, בערך, הוקמה המצבה.

עומדת היא במרכזם של 3 הקברים, שהם כחצי גורן עגולה, והיא יצוקה מבטון בגובה של 2.5 מטר וברוחב של מטר והצי.

פקידים סוביטים מצאו בווילקומיר רשימה גדולה הנושאת את התאריך 20.8.1941, ובה רשומים כ־12,000 יהודים (השם הפרטי, שם המשפחה והגיל). כנראה היה זה מעין סיכום של רישום היהודים בעיר ובסביבה. ואמנם שרידים רבים מצאו בה ברשימה זו בדיוק את שמותיהם של בני משפחתם ומכיריהם, שהיו שם באותו זמן. כאשר נפתח בווילנה — ביזמתם ובכספם של יהודים בודדים — מוזיאון יהודי ובו הונחו חפצים ששרדו מהקהילות החרבות, הביאו לכאן אנשי וילקומיר גם את הרשימה הנ"ל. אולם עם המאסרים של הסופרים היהודים נסגר גם המוזיאון, והרשימה נעלמה ממנו ביחד עם שאר המוצגים.

ברשימת קברות האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים קברות האחים כדלהלן:

1. המקום — חורשת פיבוניה, כ־4 ק"מ דרומית־מזרחית מווילקומיר; הזמן — 1.8.41, 19.8 ו־5 בספטמבר 1941. מספר הקרבנות — 6354 גברים, נשים וילדים.

2. המקום — משק העזר של בית הסוהר, 5 ק"מ מווילקומיר בכיוון לעיירה זשעלבה; הזמן — 10.7.41; מספר הקרבנות — 83 גברים ונשים.

מקורות

עדויות אידה סנדלר־שולמן, רמת־גן; מרדכי פשקוס, כרכור; יצחק נמנצ'יק, ארצות־הברית; דוסיה מורשצ'יק־קפלן, תל־אביב.

וילקי
(VILKIJA)

עיירה במחוז קובנה, על נהר הניימן. בשנת השואה חיו בה כ־250 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־26 ביוני 1941. עוד לפני הופעתם התארגנו "אקטיביסטים" ליטאים בראשותו של פקיד ההוצאה־לפועל גודאוויצ'יוס־גודז'יוס. ה"אקטיביסטים" היו לשליטי העיירה והחלו במעצרים בקרב אוהדי השלטון הסובייטי ובמיוחד ב"סידור ענייני היהודים".

ראשונים נרצחו חיים יודלבסקי, יצחק גרוסמן וחיים־יודל זוייר. "אקטיביסטים" הוליכו אותם לשפת הניימן, ירו בהם, השליכום לתעלה וכיסו גופותיהם בזבל. אחריהם נעצרו 21 יהודים. הם הואשמו בקשרים עם מנגנון השלטון הסובייטי. בליטאים לא נגעו באותו זמן. לגבי היהודים הספיקה האשמה כדי לערוך בהם משפט. ב־15 ביולי 1941 נחרץ גורלם למוות. הכומר המקומי גלקיס אישר את פסק־דין המוות בחותמת הכנסיה ובאותו יום הובלו לכפר יאגמינישקיס. שם נצטוו להתפשט. הרוצחים לקחו מהם את כל מה שהיה להם ועירומים למחצה נורו על־ידי ה"אקטיביסטים" המקומיים ונקברו במקום.

בין הנרצחים היו גם שלושה יהודים מצ'ייקישוק ושלושה מסרדניק. כעבור תקופת זמן הגיע קצין־עיר גרמני בשם שוורץ, אשר קיבל לידיו את השלטון בעיירה. צעדו הראשון היה להטיל על היהודים מס כבד. כמו כן הוחרמו כל מקלטי הרדיו, המצלמות ומכשירי־החשמל. קצין־העיר הגרמני והליטאים ששירתו את הגרמנים היו ממטירים על היהודים "הזמנות" שונות. היהודים, אחוזי פחד, היו ממלאים את כל משאלותיהם.

אף לרגע לא פסקו ההתעללויות והפגיעות ביהודים, ובתיהם היו נשדדים.

יום אחד נצטוו לעזוב את בתיהם ולהצטופף בגיטו. חלק מהגברים רוכזו בבית־המדרש, ואת הנשים והילדים דחקו לביתו ולאסמיו של שמעון פרידלנד.

בכל מקומות הריכוז היתה שמירה קפדנית ביותר של ליטאים מזויינים. משעה 5 אחר־הצהריים עד השכם בבוקר היו המקומות סגורים, אין יוצא ואין בא. צעירים וצעירות בגילים 18—22 נלקחו לעבודה בעיירה. הם היו מכבסים את לבני הגרמנים וה"אקטיביסטים", מכבדים את רצפות המשרדים ומצחצחים את נעלי הרוצחים.

חלק מהגברים נשלח לעבוד במנסרה המקומית, שם היו מתעללים בהם ומכים אותם באכזריות.

כסף ומזון לא קיבלו היהודים על עבודתם. היה עליהם לדאוג בעצמם לקיומם. האפשרות היחידה היתה להשיג משהו בחליפין מהלא־יהודים שבסביבה. הליטאים ניצלו את הדבר ולקחו מהיהודים כל מה שהיה להם. הרוצחים הליטאים הגדילו לעשות כאשר רמזו לגברים, כי סכנה נשקפת למשפחותיהם וכי עומדים להשמידם. אפשר, כמובן, לבטל את רוע הגזירה, אך זה צריך לעלות בכסף...

קשה לתאר את הנעשה בקרב הגברים. הם אספו את שארית הכסף, הזהב וחפצי־הערך, שנותרו בידיהם ומסרום לשומרים הליטאים, אשר במצח נחושה קיבלו הכל והבטיחו עזרה.

ביום ב' בשבוע, 28 באוגוסט 1941 (ה' באלול תש"א), הביאו את כל היהודים מווילקי והסביבה אל יער, במרחק שני ק"מ מהעיירה, ורצחום. במקום היו בורות מוכנים והם נקברו שם. לפני מותם היה עליהם להוריד את בגדיהם העליונים. מרדכי פונסקי ניסה להתנגד והוא נרצח באכזריות.

יחד עם יהודי וילקי נרצחו גם יהודי צ'ייקישוק, סרדניק, וילון ומקומות־ישוב אחרים שבסביבה.

ראשי הרוצחים היו גודאוויצ'יוס־גודז'יוס, הסטודנט קסטוטיס אנגליצקאס, שאלוגה ודיילידה.

לפי דו"ח יגר נרצחו ב־28 באוגוסט 1941 בווילקי 76 גברים יהודים, 192 נשים יהודיות ו־134 ילדים יהודים, ביחד 402 יהודים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בווילקי כדלהלן:

המקום — יער פאקארקלה, שני ק"מ מערבית מווילקי ליד הכפר יאוצ'אקיאי, קילומטר אחד מהכביש קובנה—וילקי, בעבר הימני של הניימן; הזמן — 28.8.1941; מספר הנרצחים — 402 גברים, נשים וילדים.

על קבר־האחים הקימו שרידי וילקי והסביבה, אחרי המלחמה, מצבה ועליה כתובת ברוסית ובליטאית.

מקורות

עדויות משה קרנובסקי (קרן), קנדה; דוד טמשה, כפר סבא.

ויסוקידבור
(AUKŠTADVARIS)

עיירה במחוז טרוקי. היא שוכנת על גבעה גבוהה, מוקפת אגמים, ומכאן בא שמה "האחוזה הגבוהה". לפני השואה חיו בה כ־250 יהודים.

כשהתחילה ההתקפה הגרמנית על בריה"מ שמחו הליטאים על שעומדים הם להיפטר מן הסובייטים. ביום שני, 23.6, נערך בעיירה כנס של הליטאים במקום, ובה השמיע הסטודנט שימקוס נאום הסתה נגד היהודים. הוא האשים את היהודים שהם מפיצי הקומוניזם. היהודים הרגישו מה מצפה להם והחלו בורחים מן העיירה, אבל האיכרים הליטאים שבסביבה סירבו להכניסם לבתיהם.

מכונית משוריינת, עם קבוצה קטנה של חיילים גרמנים, נכנסה לעיירה ב־24 ביוני 1941. הם נתקבלו על־ידי הליטאים בשמחה ובפרחים. לפנות ערב עברו את העיירה טנק של הצבא־האדום הנסוג ושתי מכוניות־משא. מכונית־משא של הגרמנים שבאה מול הטנק ורצתה לחסום דרכו נהדפה על־ידי הטנק ונזרקה על בית. המכונית עלתה באש, וכתוצאה מכך נשרפה כמחציתה של העיירה. רוב הבתים שנשרפו היו של יהודים, וביניהם גם בית־המדרש על כל ספרי־התורה והספרים שבתוכו. היהודים שחזרו ממקומות מנוסתם נצטופפו בבתי היהודים שנשארו עומדים. בימים הראשונים היו ששוכנו גם בבתי ליטאים, אלא שהוצאו משם כעבור זמן קצר. מיד הורגש מחסור במזון, משום שהאיכרים פחדו למכור דבר ליהודים. הכומר המקומי טרימוניס הראה נדיבות־לב וחילק לכל ה"נשרפים", גם מבין היהודים 100 ק"ג תפוחי־אדמה לכל אחד. חברי הארגון הלאומני (TDA), בשיתוף פעולה עם המשטרה והאינטליגנציה המקומית, אירגנו אסיפות שבהן ניהלו הסתה נגד היהודים, אשר כונו קומוניסטים, טפילים ומנצלים.

משנמצא הארכיון של המפלגה הקומוניסטית החלו המעצרים. ב־4 ביולי, ליל שבת, הוצאו ממיטותיהם חמישה צעירים יהודים. למחרת היום, בשבת, הועברו יחד עם חמישה חשודים נוספים בקומוניזם לרודזישקי ושם נורו בחורשה אחרי עינויים רבים. הרצח בוצע על־ידי שימקוס, הסטודנט ז'וקובסקיס ופנאסיאניס.

ב־8 ביולי הוצאו היהודים בפעם הראשונה לעבודה. הם הועסקו בניקוי הרחובות וכיכר השוק. באותו יום הודבקו על כל בתי היהודים הודעות, שממחרת היום, ה־9 ביולי, על כל יהודי מגיל 6 ומעלה לשאת על חזהו ועל שכמו טלאי של בד לבן — 10 ס"מ אורכו ו־10 ס"מ רוחבו — ובאמצע עיגול צהוב ובו האות J; אסור ליהודים לעזוב את העיירה ללא רשיון ואסור להם לצאת מבתיהם בערבים. ב־17 ביולי באו לעיירה 60 חיילים גרמנים ובראשם לויטננט, ששימש מעתה כקצין־העיר. למחרת היום נערכו חיפושים בבתי היהודים. באמתלה של חיפוש נשק, שדדו מכל הבא לידיהם. שני צעירים יהודים הוצאו לאנישוק (שעל גבול פולין) ומשם לאליטה ועקבותיהם לא נודעו. לפנות ערב הוזמן הרב של העיירה, ר' אהרן אלינוביץ, אל קצין־העיר. הלה הודיע לרב כי יהא אחראי על מעשי היהודים במקום. כמו כן ציווה עליו לשלוח מחר (ביום השבת) יהודים לשטיפת הרצפות בביה"ס העממי, בו שכנו החיילים הגרמנים. באותו יום שישי גם הודיע לרב, שעל כל היהודים להתכנס מחר בשבת בשעה 1 ליד תחנת־המשטרה. בשעה הקבועה קרא מפקד־המשטרה איגנאטאוויצ'יוס בפני היהודים את ההודעות דלקמן: במקרה שיהודי יהרוג חייל גרמני, שוטר ליטאי או "אקטיביסט", יירה מיד וכן יירו 20 איש מקרוביו; היהודים צריכים לציית לכל פקודות קצין־העיר והמשטרה הליטאית; כל מי שיגלה התנגדות — יירה. עונש דומה צפוי לכל מי שיימצא אצלו נשק. כמו כן דרש לבחור במקום ב"ועד זקנים". אחרי ויכוחים הוחלט, שייבחר רק "זקן" אחד. הנבחר היה אבא אברמוביץ. מפקד־המשטרה הודיע ש"זקן היהודים" יהא מעתה אחראי על כל היהודים שבמקום, ושהיהו־דים חייבים לציית לכל פקודותיו. הוראות המשטרה תימסרנה רק לו. אסור ליהודים לעשות דבר, כגון לצאת לסביבה כדי להשיג מצרכי־מזון, בלי ידיעתו של "זקן היהודים", וכן על הרב לפעול יחד עם ה"זקן". קצין־העיר הודיע כי למחרת, יום א', ה־20 ביולי, על כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, לבוא לכיכר השוק לעבודה. מאז התחילה עבודת־הכפייה. הנשים הועבדו בניכוש עשבים ברחובות, והגברים הועסקו בסלילת דרכים ובניקוי גלי החרבות.

באותו שבוע נודע, כי שבעה אכרים, שהתגוררו מצידו השני של הנהר ורקנה, נדרשו על־ידי המשטרה לפנות את בתיהם, משום שבהם ירוכזו היהודים בגיטו. למרות הבטחת קצין־העיר למשלחת יהודית, שאין כל פקודה לסגור את היהודים בגיטו, נדרשו היהודים ביום החמישי של אותו שבוע, 24 ביולי, לבחור מיד ועד בן 12 איש לביצוע ההעברה לאותו גיטו בן 7 הבתים הקטנטנים של האיכרים, שהיו מוקפים כבר חיילים. אשה צעירה אחת בשם אידה, אחותו של הרב אהרון ברוידא מקובנה, שהיתה לפי מקצועה מיילדת ודיברה היטב גרמנית, ונמנתה עם המשלחת הנזכרת, העזה לטעון נגד הגזרה בפני קצין־העיר והמשטרה הליטאית. עמדתה ה"חוצפנית" הרגיזה את הליטאים והם דרשו לעיני כל, מקצין־העיר להעניש אותה. הוא נענה לבקשתם ואסר אותה על שהתחצפה נגד קצין גרמני. בית־דין צבאי, שהיה מורכב מאותו קצין־עיר, ממפקד־המשטרה איגנאטאוויצ'יוס ומראש ה"אקטיביסטים" סטאסיס, דן אותה למיתה. היא הובלה אל גן ביה"ס העממי. היא הלכה לקראת המוות בגאון, וסירבה לכסות את עיניה כשנורתה על־ידי 6 חיילים גרמנים. אביה, שהיה במקום־העבודה של הגברים, ועוד שני יהודים, נצטוו על־ידי מפקד־המשטרה לקחת אתים ולקבור אותה במקום. אחרי תחנונים רבים הורשה האב האומלל להביאה לקבר־ישראל.

ב־25 ביולי עזבו החיילים הגרמנים את העיירה. הליטאים נעשו שוב השליטים היחידים בעיר. הם הבטיחו ליהודים להקל מעליהם את העבודה ולבטל את תכנית הגיטו. הם הטילו את האשמה על כל מה שאירע על הגרמנים. ב־1 באוגוסט נעצרו על־ידי הליטאים רבים שנחשדו בקומוניזם, ביניהם 13 יהודים: 8 גברים ו־5 נשים. הם נשלחו לטרוקי ומשם לווילנה. כעבור שלושה שבועות חזרו כל העצורים הנוצרים וכן 5 הנשים היהודיות. עקבותיהם של 8 הגברים נעלמו. כפי שסיפרו, הם עונו והועברו לפונאר, יחד עם יהודים מווילנה, ושם נורו.

ב־16 באוגוסט הוצאה פקודה להחליף את הטלאי הצהוב הקודם בטלאי חדש, שצורתו מגן־דוד. בינתיים הועסקו היהודים בכל מיני עבודות־כפייה. השוטרים ועוזריהם סחטו כסף ובגדים תוך איומים, באמרם שזה עוד לא הכל. האיכרים ניצלו את ההזדמנות, ועבור כל פרוסת־לחם או בקבוק חלב, שמכרו ליהודים בסתר, קיבלו "טבין ותקלין". מעניין לציין, שהיהודים

לא נתנו אמון בשמועות שהליטאים הפיצו על הנעשה בסביבתם הקרובה. בשבוע השני של ספטמבר נקראו כל ראשי מועצות הכפרים (וירשייטיסם) לישיבה בטרוקי, בראשותו של וולף, מושל פלך וילנה. כולם חתמו אז על התחייבות לחסל את היהודים במקומותיהם. באותה ישיבה השתתף בינגליס מוויסו־קידבור.

בליל שבת, ה־12 בספטמבר, הדהדו יריות ברחובות העיירה. הדבר הפיל אימה ופחד על יהודים. התעורר בלבם החשש שמשהו איום עומד להתרחש. ביום הראשון, שהיה יום ראשון לסליחות, צמו הכל מבלי להידבר מראש. במוצאי יום התענית בא הכומר טרימאניס לביתו של אחד, בו הצטופפו חמש משפ־חות, והודיע להם בשמחה כי שמע מפי השוטרים, שנתקבלה הודעה שרצח היהודים נפסק. באיזור וילנה לא יגעו לרעה. כמו־כן בישר את הבשורה לרב. למחרת היום, משנתפשטה השמועה, היתה השמחה גדולה, כיון שהיהודים ראו בכומר את ידידם והאמינו לדבריו.

בליל שבת, 19 בספטמבר, פשטה שמועה, שבאחד הלילות הקרובים יתרחש משהו נורא. יהודים רבים הצליחו לברוח מן העיירה, אולם חזרו בבוקרו של יום א׳, כדי להתכונן לקראת ראש־השנה. באותו יום (21 בספטמבר) בשעה 8 בבוקר נשמעו יריות. העיירה הוקפה שוטרים, שוטרי־עזר וסתם איכרים. הם תפסו יהודים ברחוב וכלאו אותם בביה״ס העממי הליטאי. אחרי־כן עברו בבתים והוציאו את הגברים ולאחר מכן את הנשים. הירשו להם לקחת חבילה קטנה ביד. היו שניסו לברוח, אבל רובם נתפסו. מי שניסה למצוא מחבוא בבית איכר מכר גורש על־ידי בעל־הבית או הוסגר לידי המשטרה. אחדים הצליחו לברוח אל היער, אך לאחר שהסתובבו שעות אחדות, ללא מזון, ומתוך שרצו להיות יחד עם בני משפחתם, חזרו מרצונם. היו שהמתינו בבתיהם שיבואו לקחתם. כשהובלה יחד עם הנשים קראה אחת מהן, זלדה מילר, בקול: ״לא! אתם לא תשמידונו! עוד יישארו יהודים בארץ־ישראל ובאמריקה. הם ינקמו את נקמתנו!״. כולם נכלאו בביה״ס העממי. הכומר, וכן נשים ליטאיות זקנות וחסודות, שלחו להם לחם, חלב ותפוחי־אדמה. למחרת היום, ביום הראשון של ראש השנה תש״ב (22 בספט־מבר), הובלו כולם ב־30 עגלות לטרוקי. שם נכלאו בקסרקטינים ישנים על חצי־אי.

ביום השני של ראש השנה הובאו לשם גם השרידים, שלא מצאו מקלט אצל ״בעלי הטובות״ שלהם, אשר לקחו מהם קודם לכן את הונם ואת רכושם. מספר היהודים מוויסוקידבור הגיע ל־200 איש. בטרוקי רוכזו כ־2,500 איש מטרוקי וסביבתה. בימים הראשונים הורשו להוציא לעצמם תפוחי־אדמה מהגינות הקרובות. אולם מהיום השישי (26 בספטמבר) עד ליום השלישי של השבוע לאחר מכן (ערב יום כיפור) לא ניתן להם כל מזון ולא הורשו לדאוג לעצמם. מבני וויסוקידבור מתו ברעב חמישה אנשים.

באותו יום, ערב יום כיפור, הוצאו על־ידי ליטאים שיכורים לבורות מוכנים. תחילה נורו הגברים, אחרי כן הנשים ולבסוף הילדים. לפני שנורו הוקראה בפניהם פקודת היטלר, שכל היהודים נידונו לחיסול. אחד היהודים הורשה לומר את דברו האחרון. הדובר היה אשר מילר. בדבריו הביע את תקוותו שימצא עוד מי שיקח נקם על הדם הנקי השפוך, וביקש שיירו בו לראשונה. הליטאים השיכורים החלו בביצוע הרצח. הם ירו וזרקו פצועים לקברים, שיסעו ילדים, ניפצו ראשי תינוקות במכות פטישים.

שכבת עפר דקה כיסתה את הקברים, ומתחת לאדמה נשמעה עוד שעות ארוכות נהמתם של הקבורים חיים. בין הליטאים שהיו פעילים ביותר בהעברת היהודים מוויסוקידבור לטרוקי ובפעולת החיסול בטרוקי היו נראוסקאס, שהיה מנגן על העוגב בכנסיה, מנהל הדואר ז׳וטאוטאס, ראש העיירה בינגליס, וכן אחד חווידאראוויצ׳יוס.

אחרי שהוצאו היהודים מן העיירה ביקרו הפקידים הגבוהים של המועצה העירונית בבתי היהודים ושדדו כל מה שמצא חן בעיניהם. לאחר מכן ניתנה הרשות גם לפקידים הנמוכים לעשות כן. בחלוקת השוד נפלו מריבות ומכות בין הבוזזים. מה שנשאר נמכר במכירה פומבית. 14 יהודים שהצליחו להתחבא ביערות נתפשו בחיפושים שנערכו, ועקב הלשנות הליטאים שבסביבה. הם נורו ב־14 בדצמבר 1941 וב־4 בפברואר 1942 בבית־הקברות היהודי הישן. ניצלו 8 אנשים, שבמשך 3 שנים התגוררו ביערות, שדות, ביצות, בורות וחורים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים בטרוקי כדלהלן:

המקום — יער וארניקאי, 13 ק״מ מטרוקי, על חוף האגם; הזמן — 30.9.1941; מספר הנרצחים — 1446 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדויות האינז׳ אברהם שוסטר, בלי תאריך, ארכיון ״יד ושם״ מס׳ 2017/1839; יעקב ספירשטיין, בקובץ ליטע, עמ׳ 1869—1882.

וירבאלן
(VIRBALIS)

וירבאלן וקיבארט הן שתי עיירות במחוז וילקובישק, על הגבול הקודם עם גרמניה. וירבאלן היתה מרוחקת כ־5 ק״מ מקיבארט, ששכנה על הגבול ממש. בשנת השואה חיו בהן למעלה מ־2,000 יהודים.

את הגבול לקיבארט חצו הגרמנים כבר בשעות הבוקר המוקדמות, בין השעות 4—5 של ה־22 ביוני 1941, וללא כל התנגדות מצד הסובייטים נכנסו לקיבארט. ההתנגדות היחידה היתה מצד משמר הגבול, שחנה בתוך קיבארט והתבצר במרתף של בנין קצין־העיר.

לווירבאלן נכנסו הגרמנים בשעה 5.30 בבוקר, וגם כאן ללא כל התנגדות. למרות השעה המוקדמת נתקבלו החיילים הגרמניים בפרחים ובברכות.

עם כניסת הגרמנים שוחררו מבתי־הכלא כל האסירים, וביניהם אלה שהיו כלואים באשמת פעילות נגד המשטר הקומוניסטי. הם החלו מיד לארגן קבוצות מקומיות, כדי לנקום באוהדי המשטר הסובייטי וביהודים וכן לעזור לגרמנים בהשלטת הסדר ושיקום החיים האזרחיים. בראש ה״אקטיביס־טים״ הליטאים, שהעמידו עצמם לרשות הגרמנים, עמד הרופא זובריצקאס, שהגיע לקיבראט בשנת 1933 ושימש שם רופא וכן וטרינאר. הוא היה פעיל באיגודים הלאומניים הימניים של הליטאים והסובייטים כלאו אותו.

בימים הראשונים לכיבוש היה השלטון בידי מוסדות הצבא

הגרמני ואלה לא נקטו בצעדים מיוחדים כלפי היהודים. ראוי להעיר, שבמקרים רבים עזרו השלטונות הגרמניים ליהודים להחזיר לעצמם רכוש ומטלטלים, אשר ליטאים לאומניים, במיוחד אלה שהשתחררו מבתי־הסוהר, נטלו לעצמם.

כעבור ימים אחדים התארגן הממשל האזרחי. אחד הצווים הראשונים הגביל את זכויות היהודים. כרוז מטעם העיריה עבר ברחובות, הקהיל אנשים והקריא בפניהם את הצו שלפיו:

1. פיטרו את הפקידים היהודים מכל עבודה במשרדי העיריה ובמוסדות ציבור וכלכלה.

2. אסרו על היהודים לעזוב את העיר ולעבור למקום אחר ללא רשיון.

3. נצטוו היהודים למסור את כלי־הנשק שברשותם וכן את מקלטי־הרדיו.

4. אסור ליהודים לצאת מפתח בתיהם בין 6 בערב ל־6 בבוקר.

5. אסור ליהודים לבוא בקשרים עם לא־יהודים.

6. על היהודים להכין לעצמם טלאי צהוב ולענדו על הגב והחזה (בראשונה היה זה טלאי עגול. יותר מאוחר שונה ל"מגן דוד").

הקרבנות הראשונים בקרב היהודים בעיירה היו הקומוניסטים שמילאו תפקיד כלשהו במוסדות הסובייטיים. במיוחד יצא הקצף על אלה, שלקחו חלק פעיל בריפאטריאציה של הגרמנים והשתתפו במאסרים שביצעו השלטונות הסובייטיים בימים האחרונים שלפני פרוץ המלחמה. היו מביאים אותם לקיבארט, שם נרצחו.

באותו זמן לא ויתרו המוסדות הגרמניים על שירותיהם של היהודים. כך ידוע, שכמה צעירות יהודיות מקיבארט עבדו באיידקונן (עיר־הגבול בצד הגרמני) בתור מתורגמניות. באותם ימים נעצרו גם יהודים בעלי השכלה. הם היו מועברים לגישטאפו באיידקונן. היו מקרים, שעלה בידי בני משפחותיהם לשחררם. כך ידוע, למשל, שכאשר נעצר עורך־הדין ישעיהו לוריא והועבר לגישטאפו, פנתה אשתו לראש ה־ס. ס. באיידקונן וביקשה על בעלה. היא הביאה עימה את בתה הקטנה והבלונדינית, והילדה התחננה שיחזירו לה את אביה. האב הוחזר, אך לא לאורך ימים. עם רצח כל אנשי הקהילה נרצח גם הוא.

וירבאלן וקיבארט היו ברצועת 25 הקילומטר, אשר עליהם חלה הוראת ההשמדה שניתנה על־ידי שטאלאֶקר לגישטאפו בטילזיט. ראש הגישטאפו בטילזיט, הנס־יואכים באֶהמה, התקשר לצרכי מילוי ההוראה עם הגישטאפו ומשמר־הגבול באיידקונן ויחד קבעו את מועד השלב הראשון לרצח ולהשמדה — רצח הגברים. התאריך נקבע ליום ה׳, 10 ביולי 1941 (ט״ו בתמוז תש״א). הביצוע היה צריך להיות מופתי ולשמש דוגמה לאיש הס״ס טיץ, שהיה אחראי במקום ואמור היה לבצע פעולות כאלו גם בעתיד (טיץ זה איבד עצמו לדעת, יותר מאוחר).

כשנמסר התאריך גם לליטאים החלו בהכנות ל"מבצע". עליהם הוטל לעצור את הגברים, לרכזם, ולשמש שומרים, מובילים ומבצעים.

בליל ה־7 ביולי ביצעו ה"אקטיביסטים" הליטאים מעצרים המוניים של כל הגברים בווירבאלן. ליטאים מזויינים עברו מבית לבית וערכו חיפושים מדוקדקים אחרי כל גבר מעל לגיל 16. הם חיפשו גם במרתפים, בעליות־הגג ובחצרות שמא מסתתר מישהו. הושארו בבתיהם רק צעירים מתחת לגיל 16 וכן זקנים וחולים רתוקים למיטותיהם. כולם הועברו לאחוזה מצפון לווירבאלן ונכלאו במרתף. בקיבארט בוצעו המעצרים ב־9 ביולי, וגם משם הובאו לאותה אחוזה.

בין ה־7 ל־10 ביולי הוצאו הגברים הצעירים מהמרתף והובאו לשדות, כשני קילומטר צפונית לעיירה. היו שם תעלות נגד טנקים, אשר חפרו הסובייטים על הגבול עם גרמניה. התעלות נקבעו כמקום ביצוע הרצח. הן לא היו עמוקות דיין והצעירים היהודים מוירבאלן אולצו להעמיקן.

ביום ה׳ בבוקר, 10 ביולי 1941 (ט״ו בתמוז תש״א), הוחל במעשי הרצח. הגברים הובאו בקבוצות של 15—20 איש. היה עליהם להתפשט ולמסור את הכסף ודברי־הערך שברשותם. לאחר־מכן העמידו אותם בשורה כשגבם אל התעלה ולפי פקודה ירו בהם. רובם המכריע של הרוצחים היו ליטאים. רופא היה בודק את הנופלים ומאמת את מותם.

בין היהודים שהוצאו להורג היה גם הרופא היהודי ד״ר לייב קגנסקי, ממנו ביקשו הרוצחים כי יאמת את מות אחיו היהודים. ד״ר קגנסקי סירב למלא את הפקודה והטיח מלים קשות נגד מבצעי הרצח השפל. הוא אמר שעוד יתנו את הדין על פשעיהם המחרידים. ה"אקטיביסטים" הליטאים התנפלו עליו והרגוהו בקתות־הרובים. הוא לא היה היחיד שהרים קול מחאה. הצטרפו אליו כמה וכמה מצעירי המקום.

באותו יום מר ונמהר לא הורשו הנשים והילדים לצאת מבתיהם. בשבתם נפחדים והמומים בבתים יכלו לשמוע מרחוק את קולות הירי.

אחרי חיסול הגברים העבירו את הנשים והילדים לגיטו. היו אלה רחובות בווירבאלן, כמעט ריקים מתושבים. בזמנו גרו שם גרמנים, שהועברו לגרמניה בתקופת הריפאטריאציה. בימי שלטון הסובייטים ישבו שם קציני־צבא ופקידים סובייטיים עם משפחותיהם. עם פרוץ המלחמה נתפנו הבתים והמקום נקבע כגיטו. גם הנשים והילדים מקיבארט הועברו לגיטו זה, כמעט ללא כל מטען וחפצים.

ראוי לציון הוא המקרה עם אשה זקנה בווירבאלן, אשר כולם קראו לה "הדודה מינה" (טאנטע מינע). היא הודיעה בכל הפשטות, שאינה נוטשת את ביתה. כאן גרה משפחתה במשך דורות וכאן יש ברצונה למות. הליטאים לא רצו לרצוח אותה בביתה (אולי כדי שלא לעורר אי־שקט נוסף). התחכמו שכניה הליטאים ובאו אליה ואמרו, שהנה רוצים הם לקחתה לקבר אמה, אשר בבית־הקברות היהודי. הם הציעו שירותיהם הטובים ובאו עם כרכרה לפני ביתה. נתפתתה "הדודה מינה" וניאותה לצאת מהבית כדי לעלות על קבר אמה. הזקנה לא הגיעה אל הקבר. היא הוצאה ליער, שם נרצחה ונקברה, והשכנים יכלו ללא כל קושי לבוז ולשדוד את רכושה.

בראש הגיטו בווירבאלן עמדה רופאת־השיניים היחידה בעיירה הד״ר שינה פויז׳יסקי. היא היתה מעורה בין הליטאים, שהיו באים אליה להתרפא, וידעה לצאת ולבוא במשרדי הממשלה והעיריה.

לצרכי סיפוק צרכי התזונה והאספקה נפתחה בגיטו חנות אחת. הספק היה ליטאי, איש ישר, שהיה מזמין כמויות אשר הספיקו בהחלט לצרכי תושבי הגיטו.

כל הנשים הצעירות וכן הגברים בגיל 12—16 היו יוצאים לעבודות שונות בעיר ובסביבה. הוקמה גם מעין לשכת עבודה.

לעבודות שונות בעיר ובסביבה. הוקמה גם מעין לשכת־עבודה.

כל מי שלא היה לו מקום-עבודה קבוע, או שסיים את העבודה שהועסק בה, היה בא למעין "בורסת-עבודה". לשם היו באים גם איכרים מהסביבה ובוחרים נשים או גברים צעירים לעבודה. בין נותני העבודה היו אנשים רעים ואכזריים, שהתייחסו ברוע־לב כלפי הנשים והילדים, אך היו גם אנשים טובים שקשרו קשרים עם היהודים, ואף היו כאלה אשר בבוא שעת הרצח החביאו את הנשים. היו נשים שקיבלו מקלט במשך כל שנות השואה ושרדו בחיים.

לא ארך הזמן והגיעה שעתן של אלו שלא עבדו. קיומן נראה מיותר לשלטונות. ובלילה אחד, בסוף יולי או בתחילת אוגוסט (כנראה ה־29 ביולי), הוצאו כל הנשים הזקנות, החולים וכן כל אלה שלא היתה להם עבודה והובאו אל התעלות האנטי־טנקיות, נרצחו ונקברו במקום.

אחרי "אקציה" זו הבטיחו השלטונות, שלא ייעשה עוד שום רע ליהודים. נאמר לנשים, שבעליהן עובדים בסביבה בעבודות שונות. היו מגיעים ליטאים שונים, מכרים וזרים, ומוסרים כי ראו את הגברים ואלה ביקשו שישלחו להם כסף, דברי־ערך או בגדים. הנשים היו ממלאות בקפידה את המבוקש. הדרישות הכוזבות נתרבו מיום ליום ובלב הנשים גברה אמונת־השווא, כאילו יש תקווה שיחזרו ויראו את יקיריהן ואולי גם יצטרפו אליהם. הן אטמו אזניהן ולא נתנו אמון בידיעות על רצח והשמדה אשר מסרו נשים שעבדו בחוץ.

התקרב מועד החיסול הסופי. בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית היו שמועות על קיצה הקרוב של שארית היהודים. לא רק שאיש לא בא ולא התריע על הסכנה, כדי שיוכלו להימלט, אלא שהשכנות היו באות ואומרות כי הנה יש ידיעות, שגם הנשים תצטרפנה לבעלים העובדים בסביבה. הנשים האמינו למשמע אזניהן והחלו מכינות עצמן למאורע זה. הן בישלו ואפו, וצררו צרורות. ואז בא היום המר והנמהר, יום ה׳, 11 בספטמבר 1941 (י"ט באלול תש"א). בלילה הגיעו ליטאים עם עגלות, הוציאו את כל הנשים והילדים לתעלות ורצחו אותם בדם קר.

מהטבח ברחו 4 משפחות: משפחת פויזיסקי — 4 נשים; משפחת מונסקי — 2 נשים; משפחת סוקולסקי — שתי נשים (אם ובתה, האם בהריון) ומשפחת מירבוד — בת ואמה. מכולן שרדה משפחת מירבוד, שמצאה מחסה ומקלט במשך שלוש שנים אצל המורה הליטאי שבחר בזמנו בבת, בלה מירבוד, להיות פועלת במשקו.

בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים כדלהלן:

1. בורות־החול הישנים, 2 ק"מ צפונית־מזרחית לקיבארט; מספר הנרצחים — כ־200; הזמן — בין מחציתו השניה של יוני עד תחילת יולי שנת 1941.

2. שדות העיר וירבאלן, 1.7 קילומטר צפונית מווירבאלן, 400 מטר מהכביש וירבאלן—ז'אלואי; מספר הנרצחים — כ־10,000 גברים, נשים וילדים (ביניהם כ־7,000 שבויי־מלחמה סובייטיים).

על הקברים הוקמו מצבות. הכתובת היא ברוסית וליטאית. קיימת גם חריטה פרימיטיבית של מגן־דוד.

מקורות

עדויות בלה אופניצקי־מירבוד, קרית־הרצוג; פרץ קליאצ'קו, באר־שבע.

וישטיניץ
(VIŠTYTIS)

עיירה בדרום־מערבה של ליטא, במחוז וילקובישק, בקירבת הגבול שהיה בין ליטא לגרמניה. בשנת השואה חיו בה כ־30 משפחות יהודיות.

גייסות הנאצים נראו בעיירה כבר ביום הראשון למלחמה. ב־22 ביוני 1941, בארבע לפנות בוקר, כבשו הגרמנים את וישטיניץ. עם כניסתם חזרו לעיירה כמה משפחות של בני הלאום הגרמני, אשר בימי השלטון הסובייטי הועברו לגרמניה. הגרמנים למקה ואיידוקאט התחברו יחד עם ה"אקטיביסטים" הליטאים במקום והחלו להתעלל ביהודים.

הפרידו בין הגברים היהודים לנשים ולילדים והחזיקום בנפרד כלואים, בלי מזון. את הגברים הוציאו בתחילת יולי לשדה מאחורי העיירה, בקירבת טחנת־הרוח, ואילצום לחפור בורות.

בחור צעיר, מאנה אסתרזון, סירב לחפור, באמרו כי הוא יודע לשם מה מכינים את הבורות, והוכה למוות.

גם רבה של העיירה, ר׳ זלמן סודלניצקי, סירב לחפור. הרוצחים גזזו את זקנו ופיאותיו והתעללו בו שעה ארוכה.

הגברים נרצחו ב־14 ביולי 1941 (י"ט בתמוז תש"א).

הנשים והילדים הוחזקו עוד במקום ונרצחו ב־9 בספטמבר 1941 (י"ז באלול תש"א).

ביוזמת כמה מיוצאי וישטיניץ ששרדו והגיעו לעיירה אחרי המלחמה, הוציאו את עצמות הנשים והילדים והעבירו אותן לקברות הגברים. על קבר־האחים הוקמה מצבה ועליה כתובת: "קרבנות הפאשיזם".

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים כדלהלן:

1. המקום — שדות וישטיניץ, על־יד טחנת־הרוח, על ההר הארוך, 700 מטר מהאגם וישטיניץ, 300 מטר מהכביש וישטי־ניץ—פאיאווניאי; הזמן — 14.7.1941; מספר הנרצחים — כ־70 גברים ונשים.

2. המקום — דאובה, 600 מטר מזרחית משדות וישטיניץ; הזמן — 9.9.1941; מספר הנרצחים כ־150 נשים וילדים וביניהם גבר אחד.

מקורות

עדות חיה מרקובסקי, קרית־אונו.

ווישיי
(VEISIEJAI)

עיירה קטנה בדרום ליטא במחוז סייני, לא הרחק מן הגבול הפולני, באיזור יערות ואגמים. לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה מנתה האוכלוסיה היהודית במקום כמאה משפחות.

הגרמנים פלשו לעיירה מיד עם פרוץ המלחמה. עם כניסתם התחילו להשתולל כנופיות של ליטאים. הם סגרו את הגברים היהודים בבית־המדרש. ביום היו מוליכים אותם לעבודה: לנקות את הרחובות, להרוס בונקרים שהקימו הסובייטים, ועבודות אחרות. גם בלילות לא נתנו להם מנוחה — היו מעירים אותם משנתם ומתעללים בהם. היה זה קצין־העיר הגרמני שיצא

להגנת היהודים. הוא השתדל לדחות ככל האפשר את גירוש היהודים לגיטו קאטקישקס שליד לאזדיי. בגיטו זה, שנפתח ב־15 בספטמבר 1941, רוכזו כל יהודי הסביבה.

קצין־העיר טען לפני הממונים עליו, כי היהודים דרושים לו לעבודה חיונית. ה"אקטיביסטים" הליטאים לא קיבלו את דעתו. הם התלוננו עליו בפני השלטונות הגבוהים יותר והאשימוהו בפילוסמיטיזם. הם גם טענו שלמעשה אין לו כל צורך בעובדים היהודים, והביעו את נכונותם לחסל במו־ידיהם את יהודי העיירה, כפי שנעשה בעיירה השכנה לייפון, ובכך לחסוך בכלל את העברתם לגיטו.

כאשר ראה קצין־העיר שגובר והולך הלחץ להעברת יהודי וישיי לקאטקישקס, ניסה להציל לפחות חמישים איש, אבל גם דבר זה לא עלה בידו.

כדי להבטיח שהליטאים לא ירצחו את היהודים בדרך, ליווה אותם אישית עד לגיטו. שם התחיל לחפש בין הצריפים מקום בשביל היהודים "שלו" ולא נח ולא שקט עד אשר סידר אותם איכשהו בתנאים הנתונים. לפני צאתו נפרד מיהודי וישיי, ביחוד מנערה אחת שהיה מאוהב בה.

הוא נהג לבקר בקאטקישקס ותמיד היה מביא חבילות מזון בשביל אהובתו. הליטאים הלשינו עליו לפני המוסדות העליונים, שכבר הזהירו אותו כי אם לא יחדל מחיזוריו אחרי היהודים, ישללו ממנו את דרגתו ואף ישלחוהו לחזית. על אף האיום הוסיף לבקר בקאטקישקס. לבסוף נשלח לחזית. לפני צאתו לחזית השתכר ובא לגיטו שיכור. הוא ביקש שהנערה תצא אליו. היא מיאנה. רק אחרי שהיהודים הפצירו בה, יצאה אליו והבטיחה לחכות לו עד שיחזור מן החזית...

יהודי וישיי היו אחים לגורל יהודי לאזדיי, רודאמין וקופצ'אֶווה, שהיו כלואים בגיטו קאטקישקס. ב־3 בנובמבר 1941 נרצחו כולם, רק אחד, מאיר חמילבסקי, הצליח להימלט ולהישאר בחיים. בני משפחת פיטלר, בת 6 נפשות, שלא נכנסה לגיטו והסתתרה אצל איכרים, נתפסו ונרצחו חודשיים לפני תום המלחמה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בקאטקישקס במלים הבאות:

המקום — כפר קאטקישקס, קילומטר אחד מלאזדיי, 300 מטר דרומית מהחורשה; הזמן 3.11.1941; מספר הנרצחים — 1,535 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדויות גדליה כהן, ירושלים; משה קוקליאנסקי, חולון.

(ראה לאזדיי)

וישינטה
(VIEŠINTAI)

עיירה במחוז פוניבז'. בעת מפקד האוכלוסין בשנת 1923 חיו בה 188 יהודים. יש לשער שמספרם פחת עד שנת השואה.

הגרמנים נכנסו לעיירה ימים אחדים אחרי ה־22 ביוני 1941. עוד לפני כניסתם התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים, אשר החלו להציק ליהודים ולהתנכל להם ולרכושם.

בסוף ספטמבר 1941 הובאו יהודי וישינטה לקופישוק ונרצחו יחד עם יהודי קופישוק. היום המדויק אינו ידוע. הם נקברו בקברות־האחים יחד עם קדושי קופישוק.

קברות־האחים (לפי הרשימה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב') נמצאים במקומות הבאים:

1. סוף רח' גאדימין בקופישוק, בקירבת בית־הקברות ל"כופרים"; הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — כאלף.

2. בית־הקברות היהודי בקופישוק, על גדות הנהר קופה; הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — כ־2700.

3. יער סלאווינצ'ישקי, קילומטר אחד מתחנת־הרכבת של קופישוק, בכיוון לעיירה שימוניאי; הזמן — 28.6.1941; מספר הנרצחים — 78. לכאן הועברו בשנת 1945 הנרצחים, שקבריהם היו פזורים במקומות שונים.

מקורות

עדות מ. טראוב וד. פליישמן־טראוב, תל־אביב.

ונדז'יגולה
(VANDŽIOGALA)

ונדז'יגולה היא עיירה במחוז קובנה. לפני השואה חיו בה כ־400 יהודים.

הגרמנים נכנסו לוונדז'יגולה ב־24.6.41. עם בואם הוצאו הגזירות הראשונות על היהודים: אין ללכת על המדרכות, אין לנסוע באוטובוסים — ובכלל אין להשתמש בשום כלי־רכב. השבועיים הראשונים עברו בשקט, אך על דלתות בתי היהודים ועל החלונות צויין בעזרת הליטאים השם "Jude" וכן נצטוו לשאת טלאי צהוב. ב־8.7.41 הוצאו מן הבתים כ־50 גברים צעירים וחזקים ושלוש נשים לעבודה. נאמר, שהם קומוניסטים. 35 מן הגברים ושלוש הנשים נחבשו בבית־המעצר במקום. בידי 15 איש, מבוגרים יותר, כולם הורים לאלה שנחבשו בבית־המעצר, נתנו אתים והובילום תחת משמר חזק של גרמנים וליטאים לבית־הקברות. שם נצטוו לחפור שני בורות גדולים.

הגרמנים והליטאים חזרו העירה במכוניות מקושטות בפרחים ובהן מכונות־יריה. הם הוציאו את הצעירים מבית־הסוהר, ערכו אותם בשורות, נתנו בידם דגל אדום והובילו אותם תחת משמר של עשרות "אקטיביסטים" שיכורים אל בית־הקברות. בדרך תפסו ליטאי שהיה שוטר בימי השלטון הסובייטי וכן אזרח פולני אחד, וצירפו אותם לשורות המובלים. הצעיר גרשון פרידמן הצטרף מרצונו־הוא. הוא אמר: "אם נגזרה הגזרה שהיהודים וכל קרובי ימותו, אלך גם אני אתם". בין המובלים היו גם נער בגיל 14, בחור ישיבה "מתמיד", וכן עורכו לשעבר של ה"פאלקסבלאט" אליעזר שבולת.

בבית־הקברות נורו כולם לעיני אבותיהם, שכרו את קברותיהם. אחרי כן נורו גם 11 מבין חמישה־עשר חופרי הקברים. היורה היה ליטאי ושמו רפאלאס סקיביניבסקיס. בין ה"אקטיביסטים" הפעילים ביותר היה גם פולני ושמו פליכס גוטקביץ.

ארבעת היהודים הישישים שנשארו, וביניהם גם אביו של הצעיר גרשון פרידמן, נצטוו לחזור הביתה. הם סירבו, ואמרו כי ברצונם להיות יחד עם בניהם. ציוו עליהם לחפור קבר

ליד שיח בקירבת מקום ושם נורו ונקברו. כל המומתים קראו ברגעם האחרון "שמע ישראל". הליטאים שחזרו מן הפעולה היו שואלים לאחר־מכן מה משמעותן של מלים אלה.

אחר רצח זה עבר חודש שקט יחסית. הבנות היו נלקחות לעבודה בבתי הרוצחים. עשרים וחמש בנות גם הובאו לאחוזה אחת לעבוד בחקלאות.

ביום השבת, 9 באוגוסט 1941 (ט"ז באב תש"א), הוקף בית־הכנסת בעת התפילה על־ידי עשרות "אקטיביסטים" אשר הוציאו את כל המתפללים, כמאה איש, ביניהם גם את הרב הזקן ר' חיים קליבאנוב, שהיה כבן 85. העלו את כולם על עגלות. אל הגברים צורפו ארבע בנות, שנאמר עליהן שהן "קומסומולקות" וכן אשה אחת שלא רצתה להיפרד מבעלה. לפני שזזו העגלות ציווה הרב הזקן על הנשים המתייפחות שלא תשבנה "שבעה", משום שמצווה יותר גדולה היא לטפל בילדים (אותו דבר ציווה הרב גם לאחר שנרצחו 50 הגברים הראשונים).

את העצורים הביאו לעיירה בובט, במרחק של כ־12 ק"מ מוונדז'יגולה. שם החזקו כשבועיים בבית־הכנסת ואחר־כך נורו בקירבת העיירה.

לאותו מקום הובאו גם היהודים, שהסתתרו באחוזה של היהודי פסח לבנובסקי.

מבין הגברים בעיירה ברחו כ־15 איש. החיפושים אחריהם נמשכו כשבועיים ימים. חלק נתפס. אירע שתחת לחץ ואיומי מוות, שהפעילו ה"אקטיביסטים" הליטאים, גילו נשים את מקום מחבואם של בעליהן. חלק מהבורחים הצליח להגיע לגיטו קובנה.

ב־28.8.41 רוכזו בכיכר השוק כל שאר היהודים בעיירה: הנשים, הילדים, ומספר גברים שנתפסו בינתיים. כולם הועברו לבובט. הם נורו באותו מקום, בו נורו קודם הגברים. רבות מן הנשים סירבו לציית לפקודה להתפשט לפני ביצוע הרצח. הן הופרדו מהאחרות ועונו קשות. ירו בידיהן וברגליהן וקברון בעודן בחיים עם האחרים. הליטאים הפכו את בית־הכנסת לרפת, ובמצבות של בית־הקברות ריצפו מדרכות ליד בתיהם. מכל בני העיירה ניצלו 7 אנשים. שלושה מהם נצטרפו אל הפרטיזנים, והאחרים ברחו מגיטו קובנה כ־8 חודשים לפני חיסולו.

כל הרכוש של יהודי ונדז'יגולה נמכר במכירה פומבית.

קבר־האחים בוונדז'יגולה מסומן ברשימה שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', כדלהלן:

המקום — יער בורקו, כקילומטר אחד מוונדז'יגולה; הזמן — בין ה־11 ל־31 ביולי, ובין ה־28 באוגוסט ל־2 בספטמבר; מספר הנרצחים — 305 גברים, נשים וילדים.

על קבר־האחים בבובט נאמר באותה רשימה:

המקום — חורשת בובט, כשני ק"מ מהעיירה, בצד ימין של הכביש בכיוון לממל על שפת הנהר נוויאז'ה; הזמן — 17 ביולי ו־31 באוגוסט 1941; מספר הנרצחים — 91 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדות שרה לבנובנסקי, ארכיון "יד ושם" 1198/87.

וקשנה
(VIEKŠNIAI)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז מאז'ייק. בשנת השואה חיו בה כ־500 יהודים.

בארכיון "יד ושם" נמצא תיאורו של אלחנן (חנא) רייף על ימיה האחרונים של קהילת וקשנה. להלן סיפורו בקיצורים מועטים:

"עוד לפני בוא הגרמנים ניסו ב־23.6.41 הרבה יהודים לברוח לברית־המועצות. לווקשנה חזרנו (אלה שלא הצליחו לברוח) ב־29.6.41. בעיירה כבר שלטו הרוצחים הליטאים. הקורבן הראשון היה ר' דוד לוין.

"את הגברים ריכזו ב"בית־המדרש החורפי". שלחו אותם לעבודות המלוכלכות והקשות ביותר. כך עבר שבוע ימים. הנשים והילדים היו מביאים לנו מזון. גרמנים בכלל לא נראו בעיירה. במקום הוקמה מפקדה של "אקטיביסטים" ליטאים. מפקדם היה מצ'יס, קצין לשעבר בצבא הליטאי. כעבור שבוע תפס את מקומו קוסטאס מילצ'יס, מי שהיה מנהל בית־הספר התיכון בווקשנה. הוא גילה יד הרבה יותר קשה כלפי היהודים. עוזריו היו טמושאוסקאס — שוטר מקובנה, פראנאס גרושאו־סקאס — חייט בווקשנה, אלגיס קורסאקאס, ומאז'ייקה — סוהר בבית־המעצר בווקשנה, דאגריס לוויס — שרת בבית־הספר התיכון, אנטאנאס שפינגיס — בעל ביח"ר לסירים, ליטאי מארצות־הברית.

"ב־7.7.41 התירו לנו לחזור לבתינו, כדי להכין את הנשים והילדים להעברה לעבודה ללובלין... בבואנו מצאנו, שבבתים הסתובבו ליטאים מזויינים והנשים כבר ארזו. נאמר לקחת מזון ליומיים.

"את כולנו גירשו לכיכר השוק. את הנשים והילדים הכניסו לבית־המדרש ואת הגברים סידרו בכיכר. הגיע איש ס. ס. עם גרמנים אחדים. את כולנו הקיף משמר חזק של ליטאים.

"המפקד (הגרמני) קרא לד"ר חיים ליפמן, העמיד אותו לפני שורת הגברים, וביקש שיצביע על יהודים קומוניסטים. ד"ר ליפמן השיב, שאצלנו בעיירה אין יהודים קומוניסטים. אז קרא המפקד לרב העיירה, ר' קלמן מגיד. הוא העמיד את הרב לפני כל הקהל וציווה לגזוז את זקנו. אחר־כך גזזו גם את זקניהם של היהודים האחרים והובילו את כולם לחצר בתי־הכנסת (שול־הויף), לא הרחק מכיכר השוק.

"כאן ערך המפקד מחול־שדים. הוא העמיד את כל הגברים במעגל ואת הרב העמיד באמצע. היה על כולם לרקוד, ליפול, לקום לכרוע וחוזר חלילה. המפקד ציווה על הרב ר' מיכאל בלוך לשאוב דלי מים ולשפכו על ראשו של הרב מגיד. בכה הרב בלוך ובכתה אתו כל העדה.

"הביאו סוסים לחצר. קשרו יהודים לזנבותיהם וציוום לרחוץ את הסוסים. יהודים רבים נפלו והתגלגלו בין רגלי הסוסים. העינויים נמשכו כמה שעות. הרבה ליטאים עמדו מסביב, מחאו כף וצעקו "וואליו" (הידד). שוב העמידו אותנו בשורה ואיש ס. ס. לבוש ספורטיבית הצביע על כל יהודי ושאל: קומוניסט? כן! — היתה תשובת ההמון הליטאי. כל יהודי הוכה קשות.

"אחרי כל זה הסתלק המפקד וכלאו אותנו במחסנים של שמעון וקס, שעל־יד בית־המדרש. הם אמרו לנו כי פה ישרפו אותנו חיים.

"כך החזיקו את היהודים כמה שבועות בפחד־תמיד. מספר קטן של גברים היו נשלחים לעבודה, תחת משמר כבד. היו מחלקים 300 גרם לחם ליום עם מרק תפל. על היהודים היה לדאוג לעצמם ולהשיג מזון.

"גרוע בהרבה היה מצבן של הנשים שרוכזו בבית־המדרש. שם היה צר ומלוכלך. הרבה נשים וילדים חלו. בקירבת בית־המדרש, בביתו של הד"ר ריקוזין, סידרו בית־חולים. שלוש נשים מתו בבית־חולים זה.

"ימים אחדים לפני שגירשו אותנו למאז'ייק הוציאו את כולנו לכיכר שלפני המחסנים. רשמו את שמו של כל אחד וכן את שמות הלא־יהודים, אשר להם מסרו היהודים רכוש. מהיהודים לקחו את כל מה שהיה להם ובמכות החזירו אותם למחסנים.

"באותו יום בערב חזר הדבר אצל הנשים. שם התנהל הדבר ביתר אכזריות. הנשים הופשטו עירומות והוכו קשה. על הכל פקד מילצ'יס.

"עברו כמה ימים ולמחסנים הועברו גם החולים יחד עם ד"ר ליפמן. כן הועברו למקום בו רוכזו הגברים גם עשרה אסירים פוליטיים (הם היו "קומיסרים" בבתי־מסחר מולאמים בעיירה), אשר קודם הוחזקו בנפרד ברפת. הכל העיד על כך, שמשהו רע עומד לקרות.

"ב־20.7.41 הוציאו שלושה מבין האסירים הפוליטיים, את חנה זרצין, חיים זוב וגירולסקי ושלחו אותם למאז'ייק. שם נורו למוות. את הסנדלר יחזקאל מנדל הביאו אל הגשר וציוו עליו לרוץ. הרוצח דארגיס לוויס ירה בו מאחור ורצחו.

"ב־3.8.41 הודיע השומר מאז'ייקה, שעומדים לשלוח אותנו לעבודה. ניתן לכולנו מזון ליומיים. למחרת בבוקר גירשו את כולנו למאז'ייק. ראשונים הלכו הגברים, ואחריהם הנשים. את החולים והילדים הובילו בעגלות. לאחר שעברו כ־3 ק"מ נורו למוות יחזקאל גרבל, מנדל הפחח ופיינברג השוחט. על־יד בית־הקברות של מאז'ייק, בקירבת טחנת־הקמח של הגרמני לוטץ הכניסו את כולנו לאסמים הגדולים — גברים לחוד ונשים לחוד. כאן כבר היו גברים ונשים מהעיירות ווגר וקליקול, ביחד כ־120 נפש.

"מבין היהודים שהיו במקום בחרו 120 גברים חזקים והוליכום לבית־הקברות היהודי. שם נצטוו לשבת על האדמה, ללא תנועה. שישים מהם החלו לחפור בורות. זה נמשך עד 11 בצהריים, כשמדי מחצית השעה חופרים 60 גברים ו־60 נחים לסירוגין. למקום הביאו גם את יהודי אוקמיאן. המפקד הורה אז לחפור בור ארוך נוסף.

"לאסמים הביאו גם את הנשים והילדים מהעיירות סיאד, טירקשלה, ז'ידיק ומאז'ייק. הגברים מעיירות אלו נרצחו כבר קודם. בין הנשים והילדים היה רק גבר אחד — ד"ר אופסיי קרונגולד ממאז'ייק. שאלנו: עבור מי נחפרים הבורות? ענו לנו, שעומדים להביא 400 אסירים פוליטיים.

"בצהרי היום החזירו את הרופאים ליפמן וגלפנד לאסמים. הרשו לאחדים לחזור יחד אתם. אסור היה לספר לאנשים באסמים, כי חפרו בורות. בדרך לאסמים הכריחו אותנו לשיר שירים סובייטיים.

"אני (העד) ברחתי מעל־יד המעיין. השומר הליטאי רדף אחרי וירה עלי, אך החטיא. התחבאתי בין ערוגות תפוחי־אדמה. זחלתי על בטני עד שהגעתי לקמה. רוצחים ליטאים עברו לידי, אך לא השגיחו בי. שכבתי עד 8 בערב. בעת שכיבתי שמעתי צעקות זוועה מכיוון האסם. כשהחשיך התקדמתי לכיוון בית־העלמין. שכבתי בשיחים שעל־יד נהר הוואֶנטה, אשר בקירבת בית־הקברות.

"בשעה 4 בבוקרו של ה־5 באוגוסט 1941 (י"ב באב תש"א) הביאו את הקבוצה הראשונה של גברים אל מקום־הירי. אפשר היה לשמוע את צעקותיהם. היו יריות, המשכתי לרוץ לאורך פסי־הרכבת לכיוון וקשנה. בימים שכבתי ביערות ובלילות המשכתי ללכת. מזוני היה סלק־סוכר שמצאתי בשדות.

"כעבור שלושה ימים הגעתי לשאוולי אל חברי אהרן (ארציק) אברהמסון. בשאוולי עוד התהלכו יהודים ברחובות. גיטו עוד לא היה, אך כבר דיברו עליו. סיפרתי למנדל ליבוביץ ולקרטון כל מה שאירע ואיך רצחו את הגברים בבית־הקברות. הם לא האמינו.

"כעבור כמה ימים הגיעה לשאוולי אשה רוסיה, שעבדה אצלי כעוזרת. היא סיפרה לי, שבין ה־5 ל־7 באוגוסט רצחו בבית־הקברות, במקום בו חפרנו את הבורות, את כל יהודי מחוז מאז'ייק.

"בגיטו שאוולי הייתי עד שנת 1943 ואז ברחתי והסתתרתי אצל איכרים ליטאים בסביבות טלז. ביום האחרון לפני השחרור הלשין עלי קוסטאס ז'וטאוטאס. תפסו אותי, כפתו את ידי ורגלי והביאו אותי לכלא סיאד.

"למחרת בבוקר הגיעו הסובייטים ושחררו אותי".

מקורות

עדותו של אלחנן (חנא) רייף, ארכיון "יד ושם", 1670/1555.

ורז'אן
(VEIVIRŽĖNAI)

ורז'אן נמצאת במחוז קרטינגה במערבה של ליטא, סמוך לגבול שהיה בין בריה"מ לגרמניה. בשנת השואה חיו בעיירה כ־200 משפחות יהודיות.

על יהודי המקום נוספו גם משפחות של פליטים שעזבו את ממל עם כיבוש חבל זה על־ידי הגרמנים באביב 1939.

ורז'אן נכללה ברצועת 25 הק"מ מהגבול עם גרמניה, שלפי הפקודה שניתנה על־ידי שטאלאֶקר למפקד ה־ס.ס. בטילזיט יש להשמיד בה את כל היהודים. פרטים על הקורות את יהודי העיירה הועלו בשני משפטים נגד אנשי ס.ס. בערים אולם ואוריך בגרמניה המערבית. לפי מה שפורסם משני המשפטים מתקבלת התמונה הבאה:

ב־28 ביוני 1941 (ג' תמוז תש"א) פשטו אנשי ה־ס.א. מהיידקרוג, בראשותו של ו. ק. שמידט, חטפו מוורז'אן גברים יהודים והובילו אותם לעבודה במחנה בהיידקרוג. לפי עדותו של יהודה לאפין (אחד משרידי יהודי העיירה) באוריך, נחטפו באותו יום 150 גברים יהודים. ב־16 ביולי הגיעה לוורז'אן פלוגת משטרת־הגבולות מממל ובעזרתם של שוטרי־עזר ליטאים רצחו את שארית הגברים היהודים. מספר הגברים שנרצחו נקבע על־ידי בית־המשפט באולם ל־50 לכל הפחות. הזמן נקבע "ביולי 1941 אחרי ה־11 בו". לפי עדותו של ראש עיריית

ורז׳אן אוז׳אֶליס היה זה בתחילת יולי. אוז׳אֶליס היה רופא־שיניים בעיירה ועם בוא הגרמנים מינו אותו לראש־העיר.

מרשימת ה״יארצייטן״, שהיתה אחרי המלחמה בבית־הכנסת בקובנה ושהביא אותה השוחט והשמש בעיר קובנה מגדל שוחט, מסומן ה״יארצייט״ של ורז׳אן בכ״א בתמוז בשנת תש״א (16 ביולי).

זמן קצר אחרי רצח הגברים ריכזו שוטרי־עזר ליטאים את כל הנשים והילדים והעבירו אותם לאחוזות טראֶפקאלניס, הנמצאת בקירבת העיירה. הנשים עבדו בחקלאות אצל איכרי הסביבה ומהם גם היו מקבלות את המזון להן ולילדיהן.

מצב זה נמשך כמה שבועות. באחד הימים בחודש ספטמבר נצטוו כל האיכרים, שהעסיקו יהודיות, להחזיר את הפועלות לטראֶפקאלניס. באותו זמן הגיעה לוורז׳אן קבוצת ״אקטיביס־טים״ ובראשם הרוצח פראשינסקאס. כשנודע הדבר לכומר המקומי פנה מיד לפראנאס לוקיס, שריכז את השמדת היהודים במחוז קרטינגה, וכן לראש־העיר, וביקש לעכב את ביצוע הרצח, כי ברצונו לנסות ולהעביר את כל היהודים לדת הנוצרית ובזאת להפכם מיהודים לנוצרים.

בעדותו במשפט מסר אוז׳אֶליס, כי פנה מיד למשרדי קצין־העיר הגרמני כדי לבקשו שיעכב את ההוצאה להורג. הקצין לא היה במשרדו ורעיונו של הכומר לא נתממש.

הנשים והילדים נרצחו בטראֶפקאלניס באכזריות, נקברו בקבר־אחים במקום וכוסו בשכבת־עפר דקה.

לדברי אוז׳אֶליס, הוא ביקר במקום כשבוע לאחר ביצוע הרצח וראה אברי אדם ובמיוחד ידיים מבצבצות מתוך הקברים.

במצוות קצין־העיר הגרמני הוסיפו עוד שכבת־עפר על הקברים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, לא מופיעים קברות־האחים בוורז׳אן.

לא ידוע לנו אם יש מצבה או סימן כלשהו במקום.

מקורות

פרוטוקול משפטי אולם ואוריך, ארכיון ״יד ושם״.

ושקי
(VAŠKIAI)

עיירה בצפונה של ליטא במחוז בירז׳, בקירבת הגבול עם לטביה, כ־30 ק״מ ממערב לבירז׳.

בשנת השואה חיו בה כ־80 משפחות יהודיות.

עם פרוץ מלחמת גרמניה—בריה״מ התארגנו במקום קבוצות של ליטאים מזויינים, אשר ראו לעצמם כ״משימה לאומית״ להתעלל ביהודים ולחסלם. בראשם עמדו שפוקיאוויצ׳יוס וקאזיס ארמונאוויצ׳יוס. הם לא חיכו לבואם של הגרמנים לעיירה. מעצרי היהודים החלו מיד. כל מי שאפשר היה להדביק לו תו של אהדה או קשר לשלטון הסובייטי — נעצר ונורה. אחד מאתרי הרצח היה בית־הקברות היהודי, שם נרצחו ונקברו בקבר־אחים 27 איש.

כל הקהילה הועברה לפוסבול, שם נרצחה, יחד עם יהודי פוסבול והסביבה ב־26.8.41 (ג׳ באלול תש״א).

עם שובו של השלטון הסובייטי לליטא הוכן במועצה המקומית מסמך, אשר נחתם ב־17 במאי 1945, ובו נקבע כי בגבולות המועצה של ואשקי נרצחו 90 משפחות של יהודים — 300 נפש.

הטבח בוצע על־ידי פורעים ליטאים מקומיים לפי הוראת הגרמנים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, גם מסומן בית־הקברות היהודי במקום שם נמצא קבר־אחים ל־27 איש שנרצחו במשך חודש יולי 1941.

על קבר־האחים בפוסבול הוקמה מצבה.

מקורות

עדות אילנה רודה, רחובות.

ז׳אגר
(ŽAGARĖ)

ז׳אגר נמצאת במחוז שאולי, בצפונה של ליטא, על הגבול עם לטביה. נהר ה״שוואֶנטה״ מחלק אותה לשני חלקים: ״ז׳אגר הישנה״ ו״ז׳אגר החדשה״. בשנת השואה חיו בה כ־3,000 יהודים.

הגרמנים כבשו את העיר ב־23.6.41. מיד עם בואם הודבקו בחוצות העיר הודעות בחתימת ״מפקד האקטיביסטים״ ובהן רשימה ראשונה של איסורים ליהודים: אסור להשתמש במדר־כות, אסור לפתוח תריסי חלונות, אסור שעשן יעלה מארובות בתי יהודים, אסור לשאוב מים מבארות שאינן של יהודים, אסור למכור לחם ליהודים, וכדומה.

למחרת כניסתם של הגרמנים רוכזו בכיכר השוק מספר גברים יהודים ובראשם רב העיירה ר׳ ישראל ריף. הליטאים המזויינים נתנו בידיהם כלי־עבודה שונים והוליכום לאחוזתו של הגראף נרושקין, שבקירבת העיר. שם העסיקום בניקוי הרפתות והאורוות. לפנות ערב החזירום לכיכר השוק. כאן ציפתה לקהל הליטאי, שהצטופף סביבם, ״הצגה״ שלמה. כל יהודי נצטווה להניח לפניו על האדמה את כלי־העבודה, שהשתמש בהם, ולכרוע ברך לפניהם. המלווים הליטאים עברו בין שורות הכורעים ובדקו את הכלים. בדיקתם היתה קפדנית ביותר. מי שכליו לא היו מסודרים כראוי, או שלא היו מספיק נקיים, זכה בגידופיהם ובמכות.

לבסוף הוציאו מתוך השורות את הרב הזקן, הרב ריף, שהיה איש גבה־קומה ובלט משכמו ומעלה מכל הקהל, וזיווגו אותו עם יהודי נמוך־קומה במיוחד. את שניהם רתמו בעגלה ואילצום לסחבה דרך חוצות העיר. הקהל הליטאי מחא כפיים ונהנה מן ה״הצגה״.

ב־25.6.41 החלו להוציא להורג קבוצות ראשונות של גברים יהודים. באותו יום רוכזו הרבה גברים בבית־הכנסת. ארבעים גברים יהודים הוצאו והובלו, כביכול, לעבודה בלטביה. הם הובאו עד לחורשה הסמוכה לעיירה, שם נורו.

ב־26.6.41 באו המורה הליטאי סטאסיס בוסיס ועורך־הדין קרופשיס אל בית־הכנסת ודרשו קבוצה נוספת של יהודים לעבודה. הם התלוצצו ואמרו, שהגברים דרושים להם ל״ארוחת ערב״. הם בחרו בארבעים גברים יהודים חזקים, כבלו ידיהם מאחורי גבם, הוליכום אל בית־הקברות היהודי שב״ז׳אגר החדשה״ וירו בהם למוות.

בתחילת יולי רוכזו כל היהודים בשכונה אחת, שנקבעה כגיטו וגודרה סביב בגדר־תיל ללא שמירה. לכאן היו מביאים גם את היהודים מן העיירות שבסביבה. הובאו שרידי היהודים מקורשאן, פופיליאן, טרישקי, יאנישוק, ז׳יימל, קרוק, רדווילישוק, שוקיאן, קלם, טירקשלה, קרוקי, יונישקל, לינקובה, פוקרווי, לויקובה, ליגום ועוד. בסך־הכל רוכזו שם מעל לשבעת אלפים יהודים.

בראש ה״אקטיביסטים״ עמד ס. קאצ׳קיס ועל־ידו עזר מפקד המשטרה סמאיטיס. מדריכם היה גרמני בשם מנטויפל, שנשלח על־ידי הגישטאפו משאוולי. הוא שהה בז׳אגר כמה חודשים. היה לבוש אזרחית ודירבן את ה״אקטיביסטים״ במקום לפעולות־השמדה נגד היהודים.

חיי היהודים בגיטו היו ללא נשוא. כאמור, היה הגיטו ללא שמירה מסביב ולא היתה כל מניעה מהליטאים והלטבים להיכנס לגיטו ולעשות בו כרצונם. הם היו מתפרצים עם סוסים ועגלות, מעמיסים עליהן מה שחשקה נפשם ונעלמים. שום גוף מייצג לא היה בגיטו. אחדים מנכבדי הקהל ניסו ליצור גוף שיוכל להגיש עזרה כלשהי, אך הם היו ללא כל אמצעים ואפשרויות ולא יכלו לעשות דבר.

בלילות היו הגברים חייבים ללון בבית־הכנסת ורק לנשים ולילדים ניתן לישון בבתים. לא חסרו גם כאלה שהיו מתפרצים בלילות לבתי היהודים, מוציאים נשים ונערות ומתעללים בהן.

יום אחד בשבוע מותר היה לצאת לשוק ולרכוש מצרכי־מזון, אך האיכרים שהיו באים לשוק נמנעו מלמכור ליהודים.

לא היה סוף לאכזריות ולשנאה שהליטאים והלטבים גילו כלפי היהודים.

דוגמה לאכזריות יכול לשמש המקרה עם הגב׳ בראודה. ליטאים התפרצו לדירתה ונטפלו אליה. היא קפצה מהקומה השניה ונשארה שוכבת ברחוב עם רגל שבורה. לא התעצלו הליטאים וירדו מדירתה, הרימוה והעלו אותה חזרה לביתה וכאן השכיבוה במיטה ובדם קר רצחוה בגרזן.

מדי יום היו מוציאים יהודים לעבודה. נוהג קבעו להם הרוצחים: היו מעמידים את הרב ריף לפני קבוצת היוצאים לעבודה וכל אחד היה צריך לעבור ולירוק בפניו. נבלע הרוק בפי רבים מהיהודים ולא יכלו לפגוע ברב. היו ששילמו בחייהם על־כך. פקד הרב ריף על בני עדתו, שכל מי שיצא לעבודה חייב לירוק בפניו.

כך נמשכו הדברים עד ליום הכיפורים תש״ב. ביום זה הגיעה לז׳אגר קבוצת גרמנים מהפלוגות המיוחדות (זונדר קומנדו) יחד עם שוטרי־עזר ליטאים. היהודים נצטוו להתאסף בכיכר השוק. לעת־ערב הוזמנו אל מפקד הפלוגה מספר אנשים מז׳אגר ונתבקשו להמציא סכום כסף במטבעות־זהב או בדברי־ערך. תמורת זאת הובטח להם שלא יאונה להם כל רע, וכי יועברו למקום אחר, סמוך למסילת הברזל, שם יעבדו וירוויחו למחייתם. מפקד הפלוגה הגרמני פקד על שלושים גברים חזקים להתייצב לפניו עוד באותו ערב בתחנת־המשטרה. תפקידם יהיה לשמש פקחים במחנה־שיקום. על כל היהודים להתקבץ למחרת היום, י״א בתשרי תש״ב, בכיכר השוק והוא ינאם בפניהם.

למחרת יום הכיפורים התקהלו כל היהודים בכיכר השוק. המפקד ציווה להביא גם את הילדים. חלק קטן מן היהודים הבין, שמשהו עלול להתרחש, ועל־כן ניסו להחביא את ילדיהם. הרוב מילאו אחרי הפקודה.

בשעה 9, לערך, פתח המפקד ב״נאום״ נלהב. הוא הבטיח שהתנאים במקום־העבודה החדש יהיו טובים. פתאום, באמצע דבריו, שרק במשרוקיתו ומכל החצרות מסביב פרצו ליטאים מזויינים, שהסתתרו שם, והחלו יורים במכונות־יריה על היהודים. אז נשמעה צעקתו של אלתר זגורסקי: ״יהודים, ברחו על נפשכם!״ הוא עצמו שלף סכין ודקר ליטאי מזויין. שניהם נפלו מתים. יהודי שני, אברהם אקרמן, הסתער על ליטאי שני ונשכו היטב בגרונו. אברהם אקרמן נורה. תוך גילויי ההתנגדות הצליחו רבים מן היהודים להימלט. הוזעקה עזרה משאוולי ובעזרתה הצליחו הגרמנים ועוזריהם הליטאים להשתלט על היהודים. החלו חפושים אחרי אלה שברחו, וכל מי שנתפס הועבר ל״פארק״ (הגן של הגראף). סמוך לגן היו כבר מוכנים בורות. היהודים הובלו קבוצות־קבוצות וליטאים מזויינים הרגום במכונות־יריה. היו גם קבוצות שהובלו אל הבורות במכונית של עיריית שאוולי.

בילדים הקטנים לא ירו. הרוצחים היו תופסים אותם ברגליהם ומוחצים ראשיהם בעצים. רבים הושלכו חיים לבור. גם כאן נתגלו מעשי אכזריות מסמרי שיער. מעשה באשה יהודיה שהושלכה לבור ושם כרעה ללדת. משהחלה לצעוק הוציאוה הליטאים מן הבור, השכיבוה בשדה, נתנו לה ללדת, ואחרי־כן ירו בה ובתינוקה. בין הנרצחים היו גם הרב הזקן ישראל ריף. בנו, הרב יצחק־זונדל ריף, נרצח עוד לפני כן. השוק של ז׳אגר היה מלא דם עד שנאלצו להביא משאוולי את מכונית הכבאים, כדי לשטוף את הרחובות. במשך שלושה ימים הובלו לקברים גוויותיהם של יהודים שנורו במחבואיהם. כדי לאלץ את השרידים לצאת ממקומות־הסתר הוציאו הליטאים את הקילונות מן הבארות, כדי שלא יוכלו לשאוב מים. רק בודדים נשארו בחיים.

התנגדות היהודים הדהימה אף את הגרמנים. מפקד משטרת הבטחון והס.ד. של גרמניה כותב ב״הודעת האירועים״ מברית־המועצות, מיום 14 בינואר 1942 *, בין השאר: ״פעילות מיוחדת גילו היהודים בז׳אגר. ב־2 באוקטובר 1941 התפרצו 50 יהודים מן הגיטו. רובם נתפסו אחרי מצוד נרחב ונורו... לפני כן, בשעת ההעברה למקום החיסול גילו היהודים, על־פי סימן מוסכם, התנגדות פעילה נגד המשמר ונגד אנשי ה״איינזאץ־קומאנדו״. יהודים אחדים, שלא נערך אצלם חיפוש יסודי על־ידי אנשי הבטחון הליטאים, שלפו סכינים ואקדחים והסתערו בקריאות ״יחי סטאלין״, ״מוות להיטלר״, על אנשי המשטרה, ושבעה מהם נפצעו. ההתנגדות דוכאה מיד. אחרי ש־150 יהודים נורו במקום התנהלה ההעברה של יתר היהודים אל מקום החיסול ללא חיכוכים״.

בדו״ח של יגר, אחרי הפירוט שב־2.10.41 נרצחו 633 גברים יהודים, 1107 נשים יהודיות ו־496 ילדים יהודים, ביחד 2236 נפש, באה ההערה: בעת הוצאת היהודים פרץ מרד, אשר דוכא במקום. במהלך הדיכוי נורו 150 יהודים במקום. שבעה פרטיזנים נפצעו.

ברשימת קברות־האחים בז׳אגר, המופיעה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים שני מקומות:

1. המקום — בית־הקברות היהודי בז׳אגר, במבואות המע־רביים של העיר; הזמן — סוף אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — 38 גברים.

---

* Ereignismeldung UdSSR Nr 155.

2. ה״פארק״ (הגן), צפונית־מזרחית בשיפולי העיר ז׳אגר; הזמן — 2.10.1941; מספר הנרצחים — 2401 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדויות פרצמאן, 2.4.47, ארכיון ״יד ושם״ 1032/931; יחזקאל פליישר על קורשאן, 28.10.47, שם, מס׳ 1670/1556; א. ירושלמי, קצור פנקס חורבן צפון־ליטא, כ״י, עמ׳ 58—60.

ז׳אראן
(ŽARĖNAI)

עיירה קטנה במחוז טלז. בשנת השואה חיו בה מספר משפחות יהודיות.

עם הכיבוש הגרמני רוכזו היהודים והועברו בתחילת יולי 1941 למחנה וישוביאן בטלז.

גורלם היה כגורל יהודי טלז והסביבה.

(ראה: טלז, ריטובה)

ז׳וסלי
(ŽASLIAI)

ז׳וסלי נמצאת במחוז טרוקי, כ־10 ק״מ מהעיר קושידאר, במחצית הדרך מקובנה לווילנה. בשנת השואה חיו בעיירה כ־1000 יהודים.

הגרמנים נראו בעיירה כבר בימים הראשונים למלחמת גרמניה—בריה״מ. חלק מהאוכלוסיה היהודית ניסה לברוח לבריה״מ, אך הודבק על־ידי הצבא הגרמני המתקדם ונאלץ לחזור לז׳וסלי.

מהרגע בו נסוגו הסובייטים הפכו ה״אקטיביסטים״ הליטאים לשליטי המקום. ראשונים נעצרו כל אלה מבין התושבים שהיו חשודים בשיתוף־פעולה עם השלטונות הסובייטיים. נעצרו יהודים ולא־יהודים. העצורים היהודים הרגישו מיד מה מצבם ומה מצפה להם. בעוד שהעצורים הלא־יהודים היו נחקרים, ואם לא היו נגדם האשמות חמורות — היו משתחררים, הרי את היהודים בכלל לא חקרו. הספיקה עובדת היותם יהודים, כדי להובילם לקושידאר, ואיש מהם לא חזר משם.

אחרי ״חסידי הסובייטים״ הגיע תורם של שאר היהודים. יום־יום היו ה״אקטיביסטים״ שולחים את היהודים לעבודה. הם הועסקו בניקוי הרחובות ובכל עבודה אחרת. העבודה היתה מתחילה השכם בבוקר ומסתיימת בחמש אחר־הצהריים, בקירוב. עם שובם לבתיהם נאסרה עליהם היציאה מפתח הבית. מצרכי־מזון לא סופקו להם והיה עליהם להסתכן ולחזור על פתחי שכניהם הלא־יהודים, ולהתחנן שימכרו להם, תמורת כסף מלא או בחליפין, משהו לכלכלת משפחותיהם.

יום ולילה היו שרויים באימת־מות מפני ״מבקרים בלתי צפויים״. ליטאים מזויינים נהגו להתפרץ לבתיהם, לשדוד, לבוז ולהתעלל ככל העולה על רוחם.

ב־17 באוגוסט 1941, באמצע הלילה, הוציאו את כל הגברים וחלק מהנשים והעבירו אותם לקושידאר. הם הוחזקו שם 10 ימים וב־26.8.41 (ג׳ באלול תש״א) נרצחו בחורשה שליד קושידאר, יחד עם יהודי קושידאר והסביבה, ונקברו במקום.

את שארית יהודי ז׳וסלי העבירו ב־22.9.41 לסמילישוק, שם נרצחו ב־6.10.41 (ט״ו בתשרי תש״ב) בחורשה שבקירבת העיירה, יחד עם עוד יהודים מהעיירות בסביבה.

רק שלוש נשים ושני ילדים הצליחו להימלט מה״אקציות״. הם מצאו מקלט אצל איכרים בסביבה ואחרי תלאות ויסורים אין־קץ זכו להשתחרר.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים בסביבת ז׳וסלי כדלהלן:

1. המקום — חורשת קושידאר, מה שנקרא תעלות ואסילייב; הזמן — 26.8.41; מספר הנרצחים — 1911 גברים, נשים וילדים.

2. המקום — סמילישוק, שיפולי היער, כ־200 מטר צפונית־מזרחית מהעיירה; הזמן — 6.10.41; מספר הנרצחים — 962 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדותה של רעיה שיף־ברקמן, ירושלים.

(ראה: קושידאר)

ז׳זמר
(ŽIEŽMARIAI)

עיירה במחוז טרוקי בדרום־מזרחה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־200 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לז׳זמר ב־24 או ב־25 ביוני 1941. עוד לפני שנראה החייל הגרמני הראשון החלו היהודים להרגיש, שמשהו נורא ואיום הולך וקרב.

מדי יום הופצו שמועות על מעשי־חבלה שהיהודים, כביכול, מבצעים. העלילו עליהם כי מצוי בידם נשק, כי ירו בליטאים, ועוד. כל זה שימש אמתלה בידי ה״אקטיביסטים״ הליטאים לערוך ״חיפושים״ בבתי היהודים. הם היו שמים לכיסיהם כל דבר־ערך שמצאו, עוצרים את הגברים ושולחים אותם לבית־המעצר בקושידאר.

כבר בימים הראשונים הוצאו צווים, האוסרים על יהודים להיראות ברחובות העיירה, לקנות מצרכי־מזון וכיוצא בזה. זמן קצר אחרי כניסת הגרמנים הפיצו ה״אקטיביסטים״ שמועה, שהיהודים החביאו חומר־נפץ מתחת לרצפת בית־המדרש. מיד פשטו על בתי היהודים ועצרו את כל הגברים כדי לשלחם לעבודה. כעבור כמה ימים שחררו אותם.

בסוף אוגוסט 1941 רוכזו כל היהודים בבית־הכנסת, שם הוחזקו ללא לחם ומים. ב־27 באוגוסט (ד׳ באלול תש״א) הוצאו כל הגברים לכפר ולאדיקישקיס, שם היו כבר מוכנים בורות, שנחפרו על־ידי ליטאים מקומיים. קבוצות־קבוצות הובאו היהודים למקום ההריגה, נרצחו ונקברו.

למחרת היום, 28 באוגוסט 1941 (ה׳ באלול תש״א), נרצחו הילדים והנשים.

מרים קוצקין עמדה להיות מובלת להורג יחד עם כל הנשים והילדים. בעלה כבר לא היה אתה, כי נאסר קודם והובא לקושידאר. ידעה מרים מת מצפה לה. עמדה והציתה במו־ידיה את ביתה, קפצה לתוך הלהבות ונשרפה. מוטב כך — מאשר ליפול בידי המרצחים!

בדו"ח יגר אנו מוצאים:

1. התאריך — 26.8.41; המקום — קושידאר; הנרצחים — כל היהודים, גברים, נשים וילדים — 1,911.

2. התאריך — 29.8.41; המקום רומשישוק וז'זמר; הנרצחים — 20 גברים יהודים, 567 נשים יהודיות, 197 ילדים יהודים.

בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים קברי־האחים בקושידאר במלים הבאות:

1. המקום — חורשת סטראשון, כ־3 ק"מ צפונית מז'זמר, 2 ק"מ מדרך קושידאר—ז'זמר, ליד הכפר ולאדיקישקיס; הזמן — 26.8.1941; הנרצחים — גברים.

2. חורשת קושידאר, מקום הנקרא תעלות ואסילייב; הזמן — 26.8.1941; הנרצחים — נשים וילדים.

מספר הנרצחים בשני המקומות — 1,911 נפש.

מקורות

עדויות יצחק קלמיצקי, רחובות; יחיאל דון, רעננה.

ז'ידיק
(ŽIDIKAI)

עיירה במחוז מז'ייק, בצפונה של ליטא, כ־20 ק"מ מערבה מעיר־המחוז. ערב השואה חיו בה כ־200 יהודים.

הגרמנים כבשו את ז'ידיק ב־25 ביוני 1941. מיד השתלטו על העיירה ה"אקטיביסטים" הליטאים וחיי היהודים נעשו הפקר. הפורעים לא הסתפקו בשוד ובביזה. כל דבר היה כשר בעיניהם כדי לרצוח יהודים. ליטאים רבים גם מצאו את הזמן מתאים לסילוק "חשבונות". להלן אחד המקרים האופייניים: ליטאי תושב ז'ידיק לא היה שבע־רצון מהחנווני י. ב. ניימן. לשניהם היו חנויות והם התחרו ביניהם. עם פרוץ המלחמה התארח ניימן אצל בתו, שגרה מעבר לגבול, בלטביה. הדבר נודע לליטאי והוא נסע לביתה של הבת, הוציא בכוח את ניימן מבית הבת, הביא אותו לבית־הקברות היהודי וציווה עליו לכרות קבר לעצמו. הליטאי חיכה עד שניימן גמר לחפור ואז חטף מידיו את האת והתחיל להלום בו עד שנפל גוסס לתוך הבור. הליטאי מיהר לכסות את הבור בעפר וקבר את קורבנו בעודנו חי.

כבר בימים הראשונים לכניסת הגרמנים פורסם צו, שעל כל היהודים להתרכז בבית־המדרש. הם הוחזקו שם שבוע ימים ברעב ובצמא ובתנאים איומים. במשך זמן זה הספיקו הליטאים לשדוד את כל רכושם של היהודים.

מבית־המדרש הובלו היהודים ללאסטיק, ליד הנהר, במרחק כמה קילומטרים מהעיירה. לשם הובאו גם יהודי פיקלן. מזון לא ניתן להם והיה עליהם להסתכן ולחזור על פתחי האיכרים ולבקש לקנות מזון בכסף מלא או תמורת חפצים. כך חלף שבוע נוסף. אז הפרידו בין הגברים לנשים. את הגברים שלחו למז'ייק והכניסו אותם באסמים שעל־יד בית־הקברות היהודי, שם היו כבר מרוכזים הרבה יהודים ממז'ייק והסביבה. זמן־מה עבדו בחקלאות אצל האיכרים, בסביבה, וכעבור זמן קצר נרצחו יחד עם יהודי מז'ייק.

הנשים והילדים הועברו ב־4 באוגוסט מלאסטיק לאותם אסמים שליד בית־הקברות היהודי של מז'ייק. הם נרצחו יחד עם הנשים והילדים אשר רוכזו ממז'ייק והסביבה.

שתי נערות מז'ידיק הצליחו במשך שנתיים להסתתר אצל איכרים. לבסוף נמאס לליטאים להחזיקן או שפחדו להמשיך ולהסתיר יהודים. הלכו האיכרים והסגירו את הנערות למשטרה הגרמנית. המפקד הגרמני היה כה מופתע מהעובדה, שבמשך זמן כה רב הצליחו הנערות להסתתר, עד שעמד לעזבן לנפשן. לבסוף חזר בו, פנה לשוטרי־העזר הליטאים והציע סיגריות לכל מי שימית אותן. על סיגריות אלו נמצאו הרבה קופצים...

מהיהודים שניסו לברוח לברית־המועצות הצליחו רק מעטים להגיע לשם. רובם ניספו בדרכים. היו בודדים שנתקעו ערב המלחמה בקובנה וגורלם היה כגורל יהודי גיטו קובנה.

על קברות־האחים במז'ייק הוקמה מצבה והמקום מגודר.

מקורות

עדויות יצחק קלמיצקי, רחובות; יחיאל דון, רעננה.
עדותם של לייב קורס וגב' קירז'נר, כפי שנרשמו ע"י א. פסח; שאלון היסטורי של מיכאל ציפין, "יד ושם" 1455/279; עדות חנא רייף, נרשמה ע"י צבי רוזנבוים, "יד ושם" 1771/1631; י. יעקובי: "ניצולים מליטא מספרים", "דבר" 16.9.45.

(ראה: מז'ייק)

ז'יים
(ŽEIMIAI)

ז'יים היא עיירה קטנה במחוז קיידאן. בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות.

בסוף יולי, או תחילת אוגוסט, הועברו כל יהודי ז'יים לקיידאן ונכלאו בגיטו שהוקם שם.

גורלם היה כגורל יהודי קיידאן.

(ראה: קיידאן)

ז'יימל
(ŽEIMELIS)

ז'יימל היא עיירה קטנה במחוז שאוולי בצפון ליטא, כ־30 ק"מ מיאנישוק, קרוב לגבול לטביה. בשנת השואה חיו בז'יימל כ־50 משפחות יהודיות.

הגרמנים הגיעו לעיירה רק בסוף יוני 1941. במשך החודש הראשון לא סבלו היהודים מנגישות מיוחדות. האסון בא עליהם כחטף ב־8 באוגוסט 1941, כאשר ריכזו ה"אקטיביסטים" הליטאים את כל היהודים, הובילום 2 ק"מ מהעיירה לתוך יער ורצחו את כולם ביריות. קבר־האחים מגודר כיום, אך אין עליו שום מצבה. כעשר משפחות ניצלו מכליון, כי הספיקו לברוח לברית־המועצות.

בחור יהודי אחד, הבן המאומץ של הרוקח אברהם שולהויפר, שרד בחיים בדרך מיוחדת: שני כמרים מקומיים העידו שהילד

המאומץ לא היה יהודי. על סמך עדות זו הניחו לצעיר לחיות והוא עבר את תקופת השואה.

עולה חדש מליטא מסר ל"בית לוחמי הגיטאות" תעודה אשר מצא בז'יימל מיד אחרי גירוש הגרמנים ממנה.

במיסמך כותבת מועצת-המקום של ז'יימל לראש המחוז בשאוולי: "בתשובה לשלכם מס' 962, הרינו מודיעים שבז'יימל היו בס"ה 205 יהודים. 160 מהם נורו למוות ב־8 באוגוסט 1941. כעת נמצאות שתי נשים יהודיות, שניסו לברוח וחזרו, והן תישלחנה לז'אגר".

ברשימת קברות-האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', נמסר שקבר-האחים נמצא ביער, ליד הכפר וילישיאי, כשני ק"מ מהעיירה, וקבורים בו 100 אנשים, נשים וטף.

מקורות

עדויות פיבל זגרסקי, גבעתיים; צבי קרמר, קיבוץ אפיקים.
תעודה מארכיון "בית לוחמי הגיטאות".

חוויידאן
(KVEDARNA)

חוויידאן היא עיירה במחוז טאוריג. מספר היהודים שחיו בה לפני השואה היה כ־350 נפש.

ביום א', עם פרוץ המלחמה, עזבו היהודים בבהלה את העיירה מפחד הפצצות. אולם אף אחד לא הרחיק נוס. הם ביקשו מחבוא בכפרים הסמוכים, ולאחר בואם של הגרמנים חזרו לחוויידאן. הימים הראשונים לכיבוש עברו בשקט באופן יחסי, פרט למעצרה של צעירה אחת, גאדל, שהליטאים הלשינו עליה, שקומוניסטית היא.

ביום א', 29 ביוני, בשעות הצהרים, נראתה בעיירה קבוצה של אנשי ס.ס. ובראשם יאקשטיס, סגנו של ראש הגישטאפו בהיידקרוג. יחד עם ה"אקטיביסטים" הליטאים פשטו על בתי היהודים ועצרו את הגברים בני 15 ומעלה. רבים התחבאו, אבל הליטאים, שהכירו את כל אנשי העיירה, לא נלאו מלחפש עד שנמצאו כל הגברים. העצורים, כ־50 איש, רוכזו בכיכר השוק והועמד עליהם משמר חזק של ליטאים. אנשי הס.ס. בעצמם אצו מיד לעיירות הסמוכות קאלטיניאן, לויקובה ועוד, לערוך גם שם ציד על היהודים.

היה זה יום א' בשבוע, חג הקתולים, והעיירה היתה מלאה ליטאים חוגגים. לגביהם היה זה בילוי נהדר, שלא החמיצו את ההשתתפות בו. הם התקהלו ולעגו ל"מחזה הנהדר". צעיר אחד ניגש אל הרב ר' שרגא-פייבל גברן, רבה של העיירה, וגזזו את זקנו. את השערות זרק באוויר לקול תרועת ההמון ומחיאות-כפיים.

לפנות ערב חזרו אנשי הס.ס. לחוויידאן עם משאיות מלאות גברים, שנחטפו בעיירות האחרות. יאקשטיס עבר עתה בין השו־רות בכיכר השוק והפריד בין האנשים. את אלה שנראו בעיניו קשישים ותשושים שחרר. לכל הנשארים לא היה מקום במכוניות הצפופות ולכן הוסע רק חלק מהם. השאר הוכנסו לחנותו הריקה של אהרון זוסמן. נעלו אותם והועמד עליהם משמר עד הבוקר, ואז הוצאו גם הם מהעיירה.

הגברים הקשישים והתשושים הובאו מיד בידי "אקטיביסטים" ליטאים ליד בית-הקברות היהודי ושם נורו כולם, מחוץ לרוקח, שהאוכלוסיה הליטאית היתה זקוקה לו. הוא הוחזק בחיים זמן לא רב. אך נמצא ליטאי, שימלא את מקומו — נרצח גם הרוקח.

אחר שנלקחו הגברים, גורשו כל הנשים והילדים מבתיהם והועברו אל בית-המדרש ואל הבתים שבקירבתו ברחוב לויקובה. כאן נקבע להם גיטו ולכאן היו באים עתה איכרי הסביבה לקחת נשים לעבודה חקלאית. השלטון על הגיטו נמצא כולו בידי ה"אקטיביסטים" המקומיים, והם התעללו ביושבי הגיטו. מראשי הפורעים בעיירה היה ולאדאס מילימאס, אחיו של הכומר מילימאס שהיה חבר הסיים הליטאי לשעבר. ולאדאס ישב בכפר פרופומה הסמוך והיה מוותיקי השאוליסטים במקום. אליו הצטרפו עתה וינצאס קורשיאליס וקאז'יוליס. שלישיה זו היתה פעילה ברדיפות נגד היהודים וידם היתה ראשונה במעשי הרשע והפשע.

מדי ערב באו קורשיאליס וקאז'יוליס עם חבריהם אל גיטו הנשים והוציאו את הבחורות שנראו בעיניהם, הוליכו אותן למקום כלשהו ואנסו אותן. היו נשים שלא חזרו לאחר שהוצאו. כמה מהן נמצאו הרוגות בחורשה ליד העיירה, כשבשרן היה חרוך במקומות הצנועים והרגישים ביותר מאש של סיגריות.

בימי הסתיו, לאחר חג הסוכות, הודיעו לנשים, כי מוציאים אותן ואת הילדים אל המקום בו עובדים הגברים. יעצו להן לקחת אתן חפצים רבים ככל האפשר. כולם הוצאו מהעיירה במשאיות והוסעו דרך שילל בכיוון לקאלטיניאן, עד שהמכוניות נעצרו בחורשה ליד הכפר טובין. שם היו כבר בורות חפורים, והנשים והילדים נורו כולם במקום.

הגברים שהוצאו ב־29 ביוני 1941 מחוויידאן הובלו להיידקרוג שבחבל ממל. הגרמנים הושיבום במחנות-עבודה בעיר זו ובסביבה והעבידום בפרך. רבים מאנשי חוויידאן הושבו בוורס־מינינקן ועבדו ביישור אדמה, בכבישים, בחפירת תעלות וכדומה. במקומות אלה היו נפגשים עם ליטאים מחוויידאן, שהובאו לכאן לעבודה, ומפיהם נודע להם על גורל הנשים והילדים בעיירה.

למעלה משנתיים הוחזקו הגברים מחוויידאן במחנות היידקרוג בתוך שאר היהודים, שהוגלו לכאן מעיירות ליטא. במשך זמן זה ביצעו הגרמנים כמה אקציות ורצחו מאות מהם. ב־19 ביולי 1941 (כ"ד בתמוז תש"א), כשלושה שבועות אחרי בואם של היהודים אל המחנות, הופרדו קשישים רבים, וכן חולים ותשו־שים. הם הוסעו בכיוון לגבול הליטאי ונורו בשיאודביצ'י, ליד ניישטוט. בתוך הנרצחים היו מאנשי חוויידאן: משה ארון, זושי ארון, צבי ארון, לייב גלוך, ועוד. באקציה השניה, שבוצעה בספטמבר 1941, נלקח גם רבה של חוויידאן, ר' שרגא-פייבל גברן.

בסוף יולי 1943 הוצאו היהודים מכל מחנות היידקרוג והועברו לאושוויץ. בהגיעם למחנה-אימים זה, בוצעה מיד אקציה, ומאנשי חוויידאן נלקחו לכבשנים: בנציון ברלוביץ, אלחנן פושל ובנו פישל, יוסף כץ ועוד. לאחר כחדשיים הועברו האנשים לווארשה. שם הועסקו בפינוי ההריסות של הגיטו החרב והוחזקו בתנאים איומים. בראשית 1944 פרצה במחנות מגיפת טיפוס, שהפילה אלפי יהודים. בין המתים אז מאנשי חוויידאן היו: זרח ברלוביץ והצעיר כץ (בנו של יוסף).

בקיץ 1944, בהתקרב החזית לווארשה, הועברו משם היהודים לגרמניה, בעיקר למחנה דכאו. האנשים עבדו שם בתנאים קשים ורבים מהם נספו, וביניהם גם מאנשי חוויידאן.

עם בואו של הצבא האמריקאי, בסוף אפריל 1945, שוחררו מהמחנות גם שרידי חווידאן. מספרם היה עתה ארבעה בלבד, והם: פנחס אברמוביץ, מרדכי דרוזין, צבי טרלוב וברל לוויט.

אחרי שובם של הסובייטים לחווידאן, הגיעו לשם כמה יהודים מילידי העיירה, שנמצאו בימי המלחמה במקומות אחרים. אחד מהם היה חיים נאדל, שישב בגיטו קובנה ואחרי כן יצא משם אל היערות יחד עם הפרטיזנים היהודים. בחווידאן החל נאדל חוקר ברצח היהודים ונודעו לו פרטים רבים על מעשיהם האכזריים של הפורעים הליטאים. אולם שלושת ה"גדולים" — מילימאס, קורשיאליס וקאז'יוליס — ברחו מהעיירה ומצאו להם מפלט ביערות הסביבה, ויד המשפט לא השיגתם. בביתו של מילימאס נעשה חיפוש ונמצאו בתוך השחת רהיטים יקרים, שלפי החקירה הביאם מטלז, שם השתתף ברצח היהודים. המש־טרה חקרה את הנהג בוטקוס, תושב העיירה, שהסיע את הנשים והילדים לטובין, מקום השמדתם. אולם השתתפותו ברצח לא הוכחה והניחו לו.

בית־המדרש בעיירה נשאר שמם. בכל יום ראשון, וכן בחגאות שלהם החלו הליטאים לערוך שם נשפיות. ספרי־התורה ניצלו מבית־המדרש בידי הכומר מילימאס, והוא החזיקם אצלו עד יום מותו בשנות המלחמה. לפני פטירתו מסר את ספרי־התורה לקרובו וציווה עליו שימסרם ליהודים.

לפי רשימת קברי־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', נמצאים קברי־האחים ביער טובין (טוביניאי), 7 ק"מ מהעיירה שילל, בשני מקומות: האחד 300 מטר צפונית, והשני 350 דרומית־מערבית מהכפר טובין. לפי אותה רשימה נרצחו שם 700 נשים ו־500 גברים.

בקברים אלה מצאו את מנוחתם גם קדושי שילל, קאלטיניאן ועיירות אחרות בסביבה.

מקורות

עדויות מרדכי דרוזין, שדה־יעקב; חיים נאדל, ראשון־לציון; פנחס אברמוביץ, ארצות־הברית.

טוויאן
(TAUJĖNAI)

עיירה קטנה במחוז וילקומיר, על הכביש הראשי וילקומיר—פוניבז', כ־15 ק"מ מווילקומיר.

במפקד האוכלוסין בשנת 1923 נרשמו בטאוויאן 91 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית בת 250 נפש. הישוב היהודי במקום הלך ופחת ובשנת השואה הגיע לעשרות מעטות בלבד.

גורלם היה כגורל יהודי וילקומיר.

(ראה: וילקומיר)

טוור
(TVERAI)

עיירה קטנה במחוז טלז. בשנת 1923 התפקדו בה 102 יהודים. בשנת השואה חיו בה כנראה 15—20 משפחות בלבד.

עם כניסת הגרמנים החלו הפורעים הליטאים מתעללים, נוג־שים ורוצחים את היהודים. חלק ברח מהעיירה וניסה למצוא מקלט אצל האיכרים שכניהם. הפורעים המקומיים היו מחפשים אחרי המסתתרים ורוצחים אותם. במיוחד הצטיין באכזריותו סטאסיס קאטאוסקאס.

לבסוף הועברו כולם לווישוביאן, ליד טלז, וגורלם היה גורל יהודי טלז והסביבה.

מקורות

ארכיון ויזנטאל, "יד ושם" M—9/15(6).

(ראה: טלז, ריטובה)

טווריג
(TAURAGĖ)

עיר־מחוז במערבה של ליטא, במרחק 8 ק"מ מגבול גרמניה שלפני פרוץ המלחמה. בשנת השואה חיו בטאווריג כ־3000 יהודים.

הגרמנים כבשו את העיר כבר ביום הראשון למלחמת גרמניה—בריה"מ. העיר הורעשה ופרצו בה שריפות, אשר כילו את רוב בתיה. האוכלוסיה, יהודים ולא־יהודים, ברחו וחיפשו מקלט בכפרים הסמוכים. רק מעטים הספיקו לברוח לבריה"מ.

עם שוך ההפצצות חזרו רוב התושבים לעיר. אותם יהודים שבתיהם לא נשרפו, מצאו שיד שכניהם הליטאים כבר היתה ברכושם. הבינו, שחייהם ורכושם ניתנו כעת בידי ה"אקטיבי־סטים" הליטאים.

טאווריג נכללה ברצועת 25 הק"מ, עליה חלה הוראת שטאלאֶקאֶר לראש הגישטאפו בטילזיט, הנס באֶהמה, לעצור מיד ולהשמיד את היהודים והקומוניסטים.

ימים אחדים אחרי הכיבוש הגיע לטאווריג איש הגישטאפו שוורץ. הוא פנה אל ראש־העיר החדש יונאס יורגילאס וביקש את עזרתו בקביעת זהותם של הקומוניסטים. בעזרתם ובפקודתם של מפקד המחוז ו. מילימאס ומפקד המשטרה פ. מינטאוטאס נעצרו 300 גברים יהודים ו־25 קומוניסטים לא־יהודים. מבין הלא־יהודים שוחררו חלק. כל היהודים נשארו במעצר בקסר־קטיני גדוד הרגלים מס' 7.

הנס באֶהמה קבע את ה־2.7.41 ליום ביצוע הרצח. הוא עצמו השתתף במבצע והודיע שהוא רוצה להראות לפקודיו "מבצע לדוגמה", למען ידעו איך לנהוג להבא.

ב־2.7.41 הוצאו כל היהודים העצורים והקומוניסטים הלא־יהודים שנותרו במעצר, והובאו לקירבת הכפר ויזבוטאי, במרחק קטן מהעיר. עוד לפני כן לקחו מן היהודים כל מה שהיה להם: כסף, דברי־ערך וכדומה. במקום היו מקודם תעלות נגד טנקים. קטע זה של התעלות לא היה מספיק עמוק. היהודים נצטוו להעמיקו. לאחר־מכן הובלו האומללים בקבוצות קטנות אל הבורות. על שפת התעלה היה עליהם לכרוע ברך כשפניהם מופנים לתעלה. מאחוריהם הסתדרו אנשי הגישטאפו ושוטרי־עזר ליטאים אשר ירו בכורעים ובדחיפת ברך דחפום לתוך התעלה — קברם.

כפי שנמסר בעדויות במשפט־אולם היו בין היהודים שנרצחו הרופא ד"ר יפה וכן רופא־השיניים ד"ר מוסט.

אחרי ההוצאה להורג ביצע שוורץ טבח שני. בין ה־3 ביולי

לעשירי בו נרצחה בדרך לשילל קבוצה שניה של גברים יהודים. לפי דיווחי הגישטאפו היו בקבוצה זו 122 גברים יהודים.

מעצרים של גברים והתעללויות בנשים ובצעירות לא פסק. החל מהיום הראשון לשליטת הלאומנים הליטאים המזויינים בטאווריג לא היה גבול למעשי הזוועה.

כבר בימים הראשונים נכנס גרמני לביתו של הרופא ד״ר י. שפירא, ישיש בן 80. הגרמני ציווה עליו לצאת מביתו ולחפור בור כדי לקבור בו פגר סוס, שהיה לפני הבית. הרופא היסס, כי לא הבין מה עליו לעשות. הגרמני הוציא את הרופא מן הבית וציווה על הגברות בלינד ומוסט לצאת יחד עמו ולחפור בור. לאחר מכן העמיד את הרופא ליד פגר הסוס, ירה ברופא הישיש והנכבד והרגו, וציווה על הנשים לקבור את הרופא יחד עם פגר הסוס.

בימים הראשונים תפסו ליטאים מזויינים את הרב לוי שפיץ. הם דרשו ממנו שימסור להם את רשימת הקומוניסטים היהודים בעיר. לאחר שטען כי אינו יודע, ציוו עליו לרוץ. הם ירו בו מאחוריו ופצעוהו. פצוע פנה ונכנס אל בית. הרוצחים נכנסו אחריו, גזזו זקנו, התעללו בו ורצחוהו נפש.

יום־יום בוצעו מעצרים. גברים ונשים צעירות היו נשלחים, כביכול, לעבודה. איש לא חזר. כולם מצאו את מותם בקברות־האחים אשר מסביב לטאווריג.

מצבם של הנשים והילדים ומעט הגברים הזקנים ששרדו, הלך ורע מיום ליום. עזובים ומיותמים, אחוזי פחד ואימה, רעבים וחסרי־כל הסתובבו בעיר מסביב למעט הבתים ששרדו.

בתחילת ספטמבר הגיע השלב הסופי. ב־6 בספטמבר 1941 שלח מפקד המחוז ו. מילימאס חוזר מס׳ 227 לראש־העיר של שאווריג, לראשי המועצות במחוז וכן למפקדי המשטרה. החוזר הוגדר ״לא לפרסום״. בחוזר זה פורטו ההוראות להתנהגות עם היהודים.

סעיף ראשון קבע, שאת היהודים יש לרכז במקום אחד וכי במקום זה צריכה לקום מועצה, שהיהודים בעצמם יבחרו בה. כל פנייה של יהודי לשלטונות צריכה להיעשות אך ורק ברשיון המועצה. להלן היו ההוראות על ענידת מגן־דוד, מפקד הכלואים, איסור העברת רכוש ללא־יהודים, איסור השימוש במדרכות, רופאים יהודים ישרתו רק יהודים וכן בכל המקצועות החופשיים האחרים. יוצאים מן הכלל הם רק בעלי־המקצוע היהודים, אותם אפשר להעסיק כל עוד אין ״לא יהודי״ שיעשה מלאכתם; הלאמת הרכוש ואיסור על היהודים לנהל את רכושם־הם. סעיף 10 של החוזר קובע שהיהודים יכולים לקבל כמזונותיהם רק את הדברים הנחוצים ביותר וגם את זה רק ממה שיישאר אחרי שיסופקו צרכי האוכלוסיה הלא־יהודית. אותו סעיף מרשה להקים משטרה יהודית, שתשגיח על הסדר. סעיף 12 מרשה לשלוח יהודים לעבודה, במידה שחסרים עובדים לא־יהודים. את התמורה צריך לשלם בקופת מושל המחוז וממנה ישולם לעובדים.

בהתאם לחוזר פורסם באותו היום חוזר מס׳ 228 לכל מפקדי המשטרה בטאווריג על ביצוע ריכוז היהודים במקום אחד.

כל יהודי טאווריג רוכזו בצריפים לא גמורים ברח׳ ויטאו־טאס. היו אלה צריפים קלים, שהוכנו על־ידי הצבא הסובייטי לשמש סככות למשאיות. השטח גודר בחוטי־תיל וסביבו הועמד משמר של שוטרי־העזר הליטאים. המקום הוכרז כ״גיטו״ וכל אשה חזקה וילד מבוגר נשלחו לעבודה. מזון לא ניתן להכניס. הרעב, הלכלוך, הדכאון והייאוש עשו את שלהם. פרצו מחלות ותמותת הילדים היתה גבוהה מאוד.

הגיטו לא החזיק מעמד זמן רב. ב־13.9.41 באו שני ליטאים והודיעו, שעל כל הנמצאים בגיטו להתכונן לעבור למקום אחר, שם יוטב להם. עוד היהודים מתכוננים לדרך הגיעו משאיות והחלה ההעברה למקום הרצח. נשים וילדים נדחפו לתוך המשאיות, כולם הובלו בדרך לשילל ושם נרצחו.

באחת הקבוצות היתה צעירה יהודיה יפה, הניה יזנר. נטפלו אליה הרוצחים. היא קפצה לתוך הבור ונקברה חיים.

ר׳ שמואל שוחט, הגבאי של ״קלויז הרעפנים״, ביקש מהרוצ־חים שיינתן לו להתפלל תפילה אחרונה לפני המוות. מבוקשו ניתן לו, והוא אמר, יחד עם כל חבריו לקבוצה, את ה״וידוי״.

מדברי העדים במשפט־אולם עלו כמה פרטים על אכזריות שוטרי־העזר הליטאים. לפני ביצוע הרצח חולקה ״וודקה״ והשוטרים היו מבוסמים. עוללים ויונקים בכלל לא נורו. הרוצחים אחזו בהם ברגליהם ושיסעו אותם לשניים, או שריטשו את גולגולותיהם אל עצים ואבנים וזרקום לתוך הבורות.

לא חסרו גם התעללויות. כך התפאר שוטר־העזר אטקאט־סאיטיס, ש״עוד הספיק לטפוח על אחוריה של יהודיה בעלת גוף״. הליטאים שדדו ובזזו מהיהודים, ברגעם האחרון, כל מה שניתן. הם הורידו בכוח טבעות ולא תמיד נשמרה שלמות האצבע.

ב״אקציה״ זו נרצחו 513 זקנים, נשים וילדים.

ברשימת ה״יארצייטן״, שנמסרה על־ידי מ. שוחט, שוחט ושמש לשעבר בבית־הכנסת בקובנה, נמצאו שאנשי טאווריג קבעו את יום ה״יארצייט״ שלהם ל־כ״ד באלול. זה תואם את ה־16.9.1941.

בכל טאווריג הושארו רק יהודים אחדים. נאדל, נתן גולדברג ויצחק שוס הושארו לעבוד במפקדה הצבאית וישראל אקסלרוד נשאר כמומחה במנסרה של שרשבסקי. הושאר גם איציקוביץ הבורסקאי.

עברו רק שבועות מעטים ו״אקטיביסטים״ תפסו את נאדל, רתמו אותו בעגלה והעבירוהו ברחובות העיר לקול צחוקם של המוני ליטאים. יחד אתו הוצאו גם האחרים, מחוץ לאיציקוביץ, אל מחוץ לעיר ונורו ונקברו במקום. איציקוביץ נשאר עד לשנת 1943 ואז נרצח גם הוא.

ברשימת קברות האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים מסביב לטאווריג כדלהלן:

1. יער טאווריג, 6 ק״מ צפונית־מערבית מהעיר, 150—100 מטר מהכביש טאווריג—שילל; הזמן — ספטמבר 1941, מספר הנרצחים — כ־3000 גברים, נשים וילדים.

2. כפר ויזבוטאי ק״מ אחד צפונית־מערבית מטאווריג על יד הכביש; הזמן — קיץ וסתיו של שנת 1941; מספר הנרצחים — כ־900 גברים (ביניהם אישה אחת).

מקורות

עדויות יונינה (טויבה) ודב גורביץ, ״יד ושם״ 1738/1619; רחל ומשה מהלר; רבקה בולל; דו״ח משפט־אולם.

טורמונט
(TURMANTAS)

עיירה קטנה במחוז אז׳אראני, על גבול לטביה, במרחק של 14 ק״מ מאז׳אראני. בשנת 1941 חיו בטורמונט רק משפחות בודדות של יהודים.

האסון שפקד את התושבים היהודים מעיירות הסביבה, לא פסח גם על תושבי טורמונט היהודים. למרות היותם מעורבים בשכניהם הלא־יהודים, לא הצליח אף אחד להינצל. כולם הובאו ב־26 באוגוסט 1941 ליער דאגוצ׳יאי ושם נרצחו באכזריות רבה. מנוחתם בקבר־האחים שהוקם במקום.

על המצבה, שהקימו שרידי היהודים אחרי המלחמה, כתוב: ״כאן טמונים 8,000 יהודים מאז׳אראני והסביבה, שהושמדו באכזריות בידי הפאשיסטים הגרמנים ב־26 באוגוסט 1941״.

(ראה: אז׳אראני).

טירקשלה
(TIRKŠLIAI)

עיירה קטנה במחוז מאז׳ייק, בין הערים מאז׳ייק וסיאד. בשנת השואה חיו בה כמה משפחות יהודיות.

הגרמנים הגיעו לאיזור ב־25 ביוני 1941. בטירקשלה עצמה לא נראה גרמני בכלל. השלטון במקום היה בידי ה״אקטיביסטים״ הליטאים.

היהודים רוכזו באחוזה פשרקסניאי, לשם הובאו גם הנשים והילדים ממאז׳ייק.

כולם הועברו ב־5 באוגוסט למאז׳ייק ונרצחו יחד עם יהודי מאז׳ייק והסביבה ביום השבת, ט״ז באב תש״א (9.8.1941).

על קברותיהם הוקמה מצבה בצורת לוח שיש שחור.

(ראה: מאז׳ייק)

טלז
(TELŠIAI)

עיר־מחוז במערב ליטא. בשנת 1941 חיו בה כ־3,000 יהודים.

ב־23 ביוני 1941 הופצצה העיר על־ידי הגרמנים. שריפות פרצו במקומות שונים. גם הצבא הסובייטי הנסוג הצית כמה מבנים, אשר שימשו מחסני־נשק. בין המבנים המוצתים היה גם ״בית־המדרש הלבן״, שהופקע בזמנו על־ידי הסובייטים והפך למחסן־נשק. כשפרצו הלהבות מבית־המדרש, והיתה סכנה כי ספרי־התורה שהיו בו יישרפו, חרפו היהודים נפשם, נכנסו דרך הלהבות, הצילו את ספרי־התורה והחביאום במרתף אחד הבתים.

הגרמנים נכנסו לטלז ביום הרביעי, 25.6.41, אך עוד לפני כניסתם השתלטו הלאומנים הליטאים על החיים בעיר. הם מצאו את ספרי־התורה, הוציאום מהמרתף וחיללום. התחילו מיד גם מעצרי יהודים, מכות, שוד וביזה.

עם כניסת הגרמנים, חלה כאילו רגיעה והעצורים שוחררו. אולם ביום החמישי, 26.6.41, נעצרו בחוצות העיר כ־200 גברים. כל מי שיצא מפתח ביתו נחטף על־ידי ״אקטיביסטים״ ליטאים. העצורים הובלו בסך בחוצות העיר, הוחזקו כל היום ללא אוכל ומשקה ושוחררו רק עם ערב.

במשך כל הזמן עשו היהודים מאמצים נואשים לקבל עזרה מהמנהיגות הליטאית בעיר. הם פנו גם להגמון סטאוגאיטיס, אישיות ידועה ובעלת השפעה בליטא, מי שהיה מראשי מפלגת ״הנוצרים הדמוקרטים״ ובזמנו שימש יו״ר הסיים הליטאי. התשובה היתה תמיד: זהו גמולכם על אשר הבאתם את הבול־שביקים לליטא. רבנים ועסקנים מכובדים השתדלו להוכיח, כי מוסדות־הדת של היהודים סבלו מהשלטון הסובייטי יותר מהמו־סדות של הדת הקתולית: ה״ישיבה״ נסגרה ובניינה הפך ל״בית־חולים לעצבים״ לחיילי הצבא האדום; מבני ה״מכינה״ הפכו לבית־ספר מקצועי; נאסר על תושבי העיר להשכיר חדר לבני־ישיבה בנימוק שחדרים אלה יידרשו להצבת חיילי הצבא האדום. הכל היה לשוא. כל הבקשות נפלו על אזניים אטומות.

ב־27.6.41 היה ״יום השישי האיום״. גרמנים ו״אקטיביסטים״ ליטאים עברו מבית לבית וציוו על היהודים להתרכז בכיכר השוק. הם סודרו בשורות של חמישה אנשים והובלו לאגם ״מאס־טיס״. בראש הובלו הרב ר׳ אברהם־יצחק בלוך, ראשי הישיבה ונכבדי העיר. אחריהם הלכו כל שאר האנשים, כשחלק ממלמל פרקי תהילים והרב ממרר בבכי. מסביב הלכו המלווים הליטאים, שיישרו את השורות והאיצו במפגרים במכות מגלבים וקתות הרובים. הם הובלו לקרבת האגם והחלו מוטחות ״האשמות״ על היהודים. הושמעה ההאשמה, שהיהודים השתתפו ברצח 72 אסירים פוליטיים בכלא טלז. מיד עם פרוץ המלחמה התמרדו האסירים הפוליטיים שישבו בכלא טלז. הסוהרים הסובייטיים התגברו עליהם, הוציאו 72 מהם, המיתום ביריות וקברום בקבר־אחים ביער רייניאי. עתה האשימו את היהודים, כי הם ביצעו את מעשה הרצח. היהודים גם הואשמו, שעזרו בגירוש חלק מהאוכלוסיה לסיביר, ב־14.6.41. כמו כן העלה המפקד הגרמני את הדרישה שהרב ישלח שליחים ליערות מסביב ויבקש מהצבא הסובייטי הנסוג להפסיק התנגדותו ולהכנע.

כל טענות הרב, שהיהודים אינם אשמים במה שקרה, שאין לו כל קשר עם הסובייטיים ביערות, לא הועילו. צחוק, מכות וגידופים היו התשובה. בצהריים הודיעו ליהודים, שהמלווים המזויינים עומדים לנסות את כלי־נשקם. נאמר, כי אל ליהודים לפחד, שכן יהיה זה רק ״תמרון״. ליהודים היה ברור, שהנה הגיע הקץ. הרב ניגש למפקד הגרמני וביקש ממנו רשות לתפילת ״מנחה״. המפקד הרשה. הקהל הצטופף מסביב לרב. בקול רם התחיל הרב: יהודים, עשו ״תשובה״; הבטיחו, שאם נשאר בחיים, נקיים שלושה דברים: שמירת השבת, כשרות וטהרת המשפחה. כל הקהל ענה אמן. הרב התחיל בתפילת־מנחה וכל הקהל אחריו. עם כניסת השבת רוקנו היהודים כיסיהם, כי הטלטול בשבת אסור מאחר שה״ערוב״ נקרע.

עם חשכה ניתנה הפקודה, שכל הנשים והילדים יחזרו לבתיהם והגברים יישארו במקום. הקהל חש שהנה הגיעה שעתם של הגברים למות. משפחות משפחות הצטופפו יחד. יללה אחת גדולה הקיפה את כל המחנה, כשבני כל משפחה דבוקים ואחוזים זה בזה. הרב ביקש רשות מהמפקד שירשה לקהל לכסות את הראש. משקיבל לכך רשות אמר עם כולם ״וידוי״ וחיזק את ליבם, שלא יאבדו את הבטחון באלוהים עד לרגע האחרון.

המפקד עמד על דרישתו שהגברים יישארו והנשים והילדים

יחזרו לבתיהם. משלא נענה החלו השומרים הליטאים להפריד בכוח בין בני המשפחות. מכות-רצח ניחתו על ראשי היהודים. לבסוף עלה בידי הליטאים להפריד בין הדבקים. הגברים נשארו והנשים והילדים הובלו העירה והורשו לחזור לבתיהם. מוכים, מלאי חרדה ופחד לגורל יקיריהם, עברו ברחובות מוארים כשחלונות הבתים פתוחים ומוסיקה בוקעת ממקלטי הרדיו. הם חזרו לבתיהם ומצאום פרוצים, שבורים ושדודים.

חלק מהנשים הלכו אחרי אשת הרב לבית הרב. שם בירכה אחת מהן על היין, אכלו כזית וקיימו מצוות סעודה ראשונה.

בשבת בבוקר נהרו כל הנשים לכיכר השוק כדי להיודע על גורל הגברים. לפנות ערב הוצאו כל הנשים והילדים מבתיהם והובאו לאחוזה ביער רייניאי. שמחת המשפחות היתה גדולה כאשר מצאו שם את הגברים, שמהם הופרדו בליל אתמול. שלושה יהודים נורו באותו לילה, וכל השאר היו ברייניאי. עם בואם הוחזקו ימים אחדים תחת כיפת השמיים עד אשר שוכנו ברפתות, אורוות וצריפים פרוצים, שהיו במקום: גברים לחוד ונשים וילדים לחוד.

לרייניאי הובאו גם כל היהודים, שניסו בימים הראשונים להימלט לבריה"מ או להסתתר בכפרים ולא הצליחו. מנהל־המחנה היה הליטאי פלאטאקיס. הוא מינה ועד בן שבעה חברים, שתפקידו היה לדאוג לאספקת מצרכי־מזון מהעיר, לפקח על הסדר במחנה, ועוד. בראש הוועד עמדו רבה של טלז, ר' אברהם־יצחק בלוך, ואחיו הרב זלמן בלוך. בין חברי הוועד היו גם המהנדס צמח גינצבורג, גורביץ ויצחק בלוך. בהשתדלות הוועד גם הורשו המשפחות להתאחד.

עברו כמה ימים והנה ירד אסון חדש על היהודים. הליטאים גילו ביער רייניאי את קברותיהם של 72 האסירים הפוליטיים שנרצחו על־ידי הסובייטים. המנהיגות הליטאית, ובראשה ההגמון סטאוגאיטיס, החליטה להפוך את ענין רצח האסירים לתהלוכת־נצחון, ומי אם לא היהודים צריכים להיות המוצגים החיים, האשמים ברצח וסופגי נקמת הזעם של ההמונים.

יום יום הובלו קבוצות של יהודים למקום קבר־האחים. הם נצטוו להוציא את הגוויות מהקבר, לרחוץ אותן, ללקק בלשונם את הפצעים ולהניח את הגוויות אחת אחת בארונות. רבים לא יכלו לעמוד בעבודה זו. בגוויות נפל הרקב והסרחון היה נורא. אבוי היה למי שליבו לא עמד בו והתעלף.

העבודה לא נעשתה בחופזה. ימים מספר התענו היהודים בגיהנום זה. יום א', כנראה ה־13.7, נקבע על־ידי ההגמון סטאוגאיטיס כ"יום הראשון הקדוש", אשר בו תובאנה הגוויות בתהלוכה דתית לקבורה בבית־הקברות הקתולי. יום זה גם יסמל את הנצחון על השלטון הסובייטי. גברים יהודים רוכזו בעת התהלוכה בבית־הקברות וניתנה הרשות לכל ליטאי לגשת אליהם, לירוק בפניהם ולסטור על פניהם.

בזמן שעסקו הגברים ב"מבצע" הגוויות לא ניתן גם לנשים לנוח. נשים צעירות הוצאו לעבודה. היו שהובאו לבית־החולים הליטאי כביכול לעבודה, ושם עונו.

ביום ב', 14.7.41, פרץ גרמני בשם שוואנט למחנה. הוא עבר מצריף לצריף, כשחרבו השלופה מתנופפת בידו, וגירש את כל הגברים מגיל 15 ומעלה לחצר. הנשים והילדים הקטנים נצטוו להשאר במקום ולא לצאת.

על היהודים היה להסתדר בשורות והגרמני הוציא מספריים מכיסו והחל ב"תספורת". הוא גזז את הזקנים לפי "שיטה": לאחד חצי זקן מימין, לשני — משמאל, ולשלישי — באמצע. לאחר־מכן התחיל "מהול השדים". היהודים סודרו במעגל. הגרמני עמד ומשרוקית בפיו. לפי שריקתו היה עליהם לרוץ־ליפול־להשתטח. שעתיים נמשך ה"מחול". רבים התעלפו ונשארו שוכבים. אסור היה להוציאם מהמקום. הנותרים חייבים היו להמשיך ב"מחול" ולדרוך על גופות השוכבים. כך דרכו הצעירים והחזקים יותר על גופות אבותיהם, מוריהם וזקניהם. כשנפסק ה"מחול" היו כולם סחוטים, מוכים בגוף ובנפש, אדישים לכל מה שיקרה. נאמר להם ללכת ולהפרד מבני משפחותיהם. 35 מהם עוכבו ונצטוו לחפור בורות. לפנות בוקר יכלו שוכני הצריפים לראות בעד סדקי הקירות כיצד מענים את אנשי הקבוצה שעוכבה. נתנו בידיהם מטאטאים והיה עליהם להכות האחד את השני, קשרו ידיהם ורגליהם והיכום עד אובדן חושיהם, ואז דחפו ראשיהם לשלולית מים, השיבו רוחם ושוב הכום עד שיצאה נשמתם. אלה אשר הראו סימני־חיים הוכו עד מוות בקתי הרובים.

ביום ג', 15.7.41, בשעה חמש בבוקר פרצו "אקטיביסטים" לתוך הצריף שבו היו הרבנים וראשי־הישיבה, וצעקו: "כל הרבנים ופרחי הרבנים לעבודה". כולם ידעו מה מצפה להם. טוב היה להם המוות מהחיים וכולם יצאו מסודרים, מוכנים למוות הגואל.

שניים־שניים הובלו לקבר. היה עליהם להתפשט ולעמוד על קרש שהיה מונח לרוחב כל קבר. כאן נורו. ברבים לא פגעו הכדורים והם נפלו חיים לתוך הבורות. את הרב הובילו ליער ועינוהו במיוחד, אחר־כך הביאוהו לבור ורצחוהו. בין המובלים להורג היה גם יצחק בלוך, ממנהיגי הרביזיוניסטים. הוא קפץ על רגליו ובנאום חוצב להבות פנה לליטאים וקרא: "ארצכם תתמלא בדמכם אתם! הנקמה תצמח ותעלה מקברותינו! דמנו משקה את העצים ודמכם ישטוף מדרכות!" כדורי הרוצחים קטעו את דבריו והוא נפל לתוך הבור.

בשעות אחר־הצהרים, בין שלוש לארבע, פרצה סערה וגשם עז ניתך ארצה. הרצח נפסק ואלה שעוד היו בחיים נצטוו לחטוף בגדים מהערימה שנעו מה, להתלבש ולרוץ מהר לצריפים. הם רוכזו כולם בצריף אחד. אחדים הצליחו להצטרף למשפחותיהם.

מאחר שהגזירה יצאה רק על הגברים, נראה המוצא להתחפש כנשים. ואכן, אלה שהצליחו להיכנס לצריפי הנשים והילדים חבשו פיאות נוכריות, לבשו בגדי נשים וגזזו בלילה את זקניהם. למחרת היום נמשך ההרג. הוצאו כל הגברים שרוכזו קודם בצריף המיוחד, ובבדיקת צריף הנשים נתגלו גם המחופשים.

בימים הראשונים לא נתנו לנשים לצאת מהצריפים. בכל זאת היו נשים אשר חמקו דרך המשמרות ואז נתגלה לפניהן מחזה האימים של גיא ההריגה: השביל המוביל מהצריפים לבורות היה שטוף דם. זרמי־דם תססו ועלו מהקברים, שהיו מכוסים שכבה דקה של אדמה. מסביב לקברים התגלגלו בגדים, תמונות ופספורטים, אשר הסערה פיזרה אותם, ובתוך כל זה מתהלכים ליטאים ומחפשים דברי־ערך.

עברו ימים אחדים. האדמה מעל לקברים שקעה ונתבקעה וריח איום של רקב הגוויות עלה. בבקיעים נחשפו איברים ונראו גוויות מרוסקות, עלו אדים וצחנה. פרצה מגיפה וביום אחד מתו 14 נשים וילדים. אז הוחלט להעביר את הנשים והילדים למקום אחר, לאחוזת גירוליאי.

קרוב למקום הרצח ברייניאי, בווישוביאן, נמצא ריכוז נוסף של יהודים. היו אלה יהודי העיירות אלסיאד, ריטובה, וריזאן,

טוור, פלוטל, לוקניק, וורנה, ז׳אראן, נאוואראן ואחרות. התנאים בווישוביאן היו דומים לאלה אשר ברייניאי. בי״ט בתמוז עברו היהודים את עינויי ״מחול השדים״. שלושה מתו בעת ה״מחול״: ד״ר טרויב מטוור, איצקוביץ מטלז ובנו של שוחט מריטובה. בכ״א בתמוז חזרו שוב על ״מחול השדים״. כאן עונה במיוחד ד״ר זקס מריטובה. כשראתה איך מענים את בעלה, פרצה אשתו לשורת הגברים, כשתינוקה בן השנתיים על זרועותיה, והתחילה לחרף ולגדף את הליטאים המזויינים וקראה שמעשיהם לא יינקו וסופם כי יתנו את הדין. הרוצחים לא נתנו לה להמשיך והקיפוה. היא עוד הספיקה לחנוק במו־ידיה את ילדה לפני שכדורי הרוצחים פילחו את לבה. היא נפלה ונקברה יחד עם הגברים שהוצאו להורג בין ה־15 ל־17 ביולי (כ׳ — כ״ב בתמוז תש״א).

גם מכאן הועברו כל הנשים לגירוליאי.

בגירוליאי רוכזו כ־4,000 נשים וילדים ששרדו מרייניאי ומווישוביאן. הגברים היחידים במחנה היו מהעיירה אלסיאד, כי הובאו כבר אחרי הטבח.

היו אלה ימי הקציר והיו חסרות ידיים עובדות. השלטונות התירו לאיכרים לקחת פועלות יהודיות. היה עליהם להתחייב לעמוד בקשר עם המשטרה ולהחזיר את העובדות מיד עם דרישה ראשונה. כמה מאות נשים צעירות נלקחו על־ידי האיכרים. גורלן היה תלוי באופיו ובמצב־רוחו של האיכר. היו שסבלו קשות, שהאיכרים רדו בהן ביד קשה וניצלו אותן עד תום, והיו שזכו ליחס אנושי ואף נקשרו קשרים, אשר נוצלו על־ידי חלק מהן בבריחתן מהגיטו.

מרבית הנשים והילדים נשארו בגירוליאי וניהלו חיים של מחנה, כשבראשו עומד ועד של נשים. קשים מאוד היו חייהן של הנשים: לחם לא ניתן, עזרה רפואית לא היתה, המחלות השתוללו, ועל הכל — ליטאים מזויינים התעמרו בהן יום ולילה. כל לילה היו באים ובוחרים נשים לעבודה, היו מספרים סיפורי־זוועות על ״אקציות״ חדשות ומנסים להתעלל בהן.

ועד הנשים ניסה לקשור קשרים עם ראשי המנהיגות הליטאית. הן פנו להגמון סטאוגאיטיס, אולם הלז לא נקף אצבע לעזרתן ולא השתמש באפשרותו לרמז לאוכלוסיה שרצוי לרחם על היהודיות. זה היה מקל בהרבה על חייהן ובמיוחד שהמגע ביניהן לבין הליטאים לא היה אסור. מפקד המחוז הרגיע אותן, שלא יהא עליהן לסבול עוד זמן רב, כי יומן קרוב. הרופא המחוזי מיקולסקיס, שהיה מעורב בין היהודים וגם דיבר אידיש שוטפת, הבטיח לעשות למענן. פעולתו התבטאה בכך שבאסיפה של ליטאים דרש לשים קץ לתלאות הנשים ולמהר ולחסל אותן. באוגוסט נצטוו האיכרים להחזיר את הנשים למחנה. במחנה עצמו ומסביבו הורגשה תכונה של משמרות מוגברים של ״אקטיביסטים״ וכן נראו שוטרים מהעיירות הסמוכות.

יום לפני ה״אקציה״ הודיע מפקד המחנה פלאטאקיס, כי למחרת עומדים לבצע פעולה בלתי נעימה במחנה, אבל תמורת מאה אלף רובל אפשר להציל את המחנה. באמצע הלילה סובבו נשות הוועד בלווית זקיפים בין הצריפים ומסרו את ההודעה לנשים. הון רב בכסף ובדברי־ערך נערם על־ידי הנשים. הכל נמסר למפקד. אך חיש מהר גז שריד תקווה אחרון. שומרים שיכורים ופרועים פרצו לצריפים ובצעקות ומכות הוציאו את כל הנשים החוצה. ניתנה פקודה, שכל הנשים בנות 15—30 תצאנה. כ־600 נשים יצאו. הן הועמדו בקבוצה נפרדת. כל השאר נרצחו ברייניאי ב־30 באוגוסט 1941 (ז׳ אלול תש״א).

הנשים הצעירות הובלו חזרה לטלז. הן הוכנסו למספר בתים עלובים ב״רחוב המרחץ״. היו אלה בתים שבהם התגוררה קודם דלת־העם של הליטאים. כעת הוצאו משם הליטאים והועברו לבתי היהודים שנתפנו. לפני עזבם את בתיהם הוציאו הליטאים כל דבר בעל ערך: דלתות, חלונות נעקרו, כל הריהוט, ויהא הדל ביותר, נלקח. לא הושארו שום כלי־בית. בבתים עזובים והרוסים אלה היה על הנשים הצעירות לנהל את חייהן. ניתן להן לעבוד אצל השכנים וכן לדאוג למזונותיהן. כאן הגיע לשיא היחס העויין של הסביבה. הבנות היו מחזרות על הפתחים, מציעות שירותן בעבודה ומתחננות על נפשן. האוכלוסיה ראתה בהן פגע וכשהיו רואים אותן טרקו את הדלתות. יחידים הראו כלפיהן יחס של חמלה. כמו לכלבים וחתולים רעבים היו זורקים להן שיירי־מזון ומזה החיו נפשן. מעטות נמלטו אל האיכרים בכפרים שאצלם עבדו קודם. יש אשר עזרו להן להתחבא ולעבור לגיטו שאוולי.

בסוף דצמבר 1941, בין חג המולד לראש השנה האזרחית, הודיעו לנשים שכעבור יומיים יחוסל הגיטו. מי שהיה לה סיכוי כלשהו להינצל — ברחה, והשאר נשארו, אחוזות־יאוש ונטולות רצון חיים, מחכות למוות הגואל. ב־30 או 31 בדצמבר 1941, כשהאוכלוסיה בטלז התכוננה לשנה האזרחית החדשה, הובלו התמימות, מחרישות ועלובות, למוות בגיא ההריגה אשר ברייניאי. מספר די גדול הצליחו בכל זאת לברוח. כמעט כולן נתפסו והועברו לגיטו שאוולי. כמה עשרות המשיכו לנדוד בכפרים ממקום למקום עד לשחרור.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים בסביבות טלז כדלהלן:

1. המקום — שדות המרעה העירוניים של טלז, צפונית מקו הרכבת טלז—פלונגיאן; הזמן — קיץ 1941; מספר הנרצחים — כ־200.

2. המקום — חורשת רייניאי, כ־5 ק״מ דרומית־מזרחית מטלז; הזמן — 30.8.1941; מספר הנרצחים — 840 גברים, נשים וילדים.

3. המקום — יער גירוליאי (אחוזת גירוליאי לשעבר), 10 ק״מ מזרחית לטלז; הזמן — 1—15.9.1941; מספר הנרצחים — כ־1580 גברים, נשים וילדים.

4. המקום — וישוביאן (אחוזת וישוביאן לשעבר), חורשה כ־14 ק״מ מטלז, 2 ק״מ מהכפר וישוביאן בכיוון לוקניק, 500 מ׳ מהכביש; הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — 40 משפחות.

מקורות
עדויות נעמי בלוך, ארכיון ״יד ושם״ 1605/1485; ח. חייטוביץ, ארכיון ״יד ושם״ 1469/1101; י. רבינוביץ, ״חורבן טלז״, פארווערטס 15.1.1948; חיה בלוך־אוזבנד, ״בית יעקב״, גליון מיום כ״ו תמוז תשכ״א.
א. ירושלמי, פנקס שבלי, הוצאת מוסד ביאליק, 1958.

טרגין
(TAURAGNAI)

טרגין היא עיירה קטנה במחוז אוטיאן, השוכנת על אגם טרגין, במרחק של כ־15 ק״מ מאוטיאן. במפקד של שנת 1923

היו בטרגין 477 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית בת 1047 נפש. בשנת השואה חיו בה כ־200 יהודים.

טרגין מרוחקת מדרכי־המלך, וכך אירע שכמה ימים לאחר פלישת הגרמנים ב־22.6.41, שעה שכל האיזור כבר היה כבוש בידיהם, עוד המשיכו שרידי דיביזיה סובייטית מפוררת להחזיק בטרגין. הם התארגנו במקום וכעבור כמה ימים יצאו את העיירה בנסותם לפרוץ את קווי הגרמנים ולהצטרף לכוחות המרכזיים של הצבא הסובייטי. במשך ימי ההתארגנות בעיירה נפגעה הכנסיה המקומית, דבר שהגביר את התמרמרות האוכלוסיה המקומית ומצא את פורקנו בפגיעות ביהודים מיד בנסיגת הסו־בייטים מן המקום.

נוסף ליהודי המקום היו בטרגין גם פליטים ממקומות אחרים בסביבה, אשר ניסו להצטרף לסובייטים הנסוגים ולברוח יחד עמם לבריה״מ, אך הדבר לא עלה בידם. על כולם ניחתה כעת ידם הקשה של ה״אקטיביסטים״ הליטאים, אשר החלו לשלוט בעיירה ללא כל מעצור הם נכנסו לבתי היהודים, בזזו ושדדו מכל הבא ליד.

לילה אחד עברו ה״אקטיביסטים״ מבית לבית וגירשו את כל היהודים מבתיהם. היהודים רוכזו בשתי קבוצות, בכל אחת מהן מעל למאה איש. קבוצה אחת הובאה לכפר טאוראפיליס והשניה לכפר בלטאֶליאי. הם שוכנו ברפתות ובאורוות שהיו בכפרים ונשלחו לעבוד במשקי האיכרים בסביבה. לא הופקדה עליהם שמירה והם היו חופשיים לנוע ממקום למקום. לכלכלתם היה עליהם לדאוג בעצמם, אם תמורת כסף ואם בחליפין תמורת בגדים או דברי־ערך.

רק שלושה ימים ארכה שהותם בשני הכפרים. ב־11 ביולי 1941 רוכזו שוב כל היהודים בשדה־חול פתוח. משמר כבד של ליטאים מזויינים הופקד עליהם. השומרים הסבירו, שבסביבה נמצאים הרבה פגרי סוסים, המהווים סכנה לבריאות האוכלוסיה, ולכן צריך לקבור אותם. היהודים צריכים לנקות את הסביבה ולפיכך נבחרים מתוכם גברים שיחפרו את הבורות המתאימים...

שני לילות הלכה קבוצת היהודים לחפור את הבורות. הם צוידו באתים. היו יוצאים בלילה וחוזרים בבוקר. בלילה השלישי שוב יצאה קבוצת הגברים, אך הפעם ללא אתים. הביאו אותם אל הבורות החפורים וציוו עליהם להתפשט. מי שלא ציית הוכה באכזריות. עירומים נדחפו לתוך הבורות ושם נורו למוות. אחרי הקבוצה הראשונה הביאו קבוצה שניה וכך נשנה הדבר: קבוצה הובאה, הופשטה מבגדיה, נורתה והושלכה לתוך הבורות. מתים ופצועים נקברו יחד. היו גם שמתוך הלם הפחד קפצו לתוך הבורות מבלי שנפגעו קודם לכן.

אחרי הרצח הופקד משמר על המקום וימים אחדים נאסרה הגישה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, לא מופיע קבר־האחים בטרגין. יתכן שהוא כלול בקברות־האחים של אוטיאן.

מקורות

עדות נחמה אנדלין, חדרה.

(ראה: אוטיאן)

טרישיק
(TRYŠKIAI)

טרישיק היא עיירה במחוז שאוולי על נהר וירוויטה. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה 300—350 יהודים.

עם פרוץ מלחמת גרמניה—בריה״מ הופצצה העיירה קשות. הגרמנים נכנסו לעיירה ביום הרביעי, 25 ביוני 1941.

את השלטון בעיירה נטלו מיד לעצמם ה״אקטיביסטים״ הלי־טאים. בתירוצים שונים היו פושטים על בתי היהודים, מכים ובוזזים כאוות־נפשם. הם הפילו מוראם על היהודים עד שלא העזו לצאת מפתח ביתם. כאשר נפטר בעצם הימים ההם מר קגנטון, מנכבדי הקהילה, פחדו לצאת ולקברו. את המשימה קיבל על עצמו גבאי החברה־קדישא ובית־הכנסת. הוא הביא את הנפטר לבית־הקברות וכאשר החל בקבורה התפרצו ״אקטי־ביסטים״, ירו בגבאי, השליכוהו לתוך הבור וקברוהו יחד עם הנפטר.

כעבור כמה שבועות, באמצע יולי, גירשו את כל היהודים מבתיהם והובילו אותם אל מחוץ לעיירה, לאחוזתו של הגראף פלאטנר, שם שוכנו בגורן. את הגורן הקיפו בתייל דוקרני וסביבו הועמדה שמירה של ליטאים.

יום אחד הגיעו לטרישיק שלושה גרמנים ובפקודתם הוצאו מהגורן כ־70 גברים יהודים. בידי הליטאים היתה רשימה וכל אחד נקרא בשמו ומקצועו, כאילו לעבודה מסויימת. הם הוצאו מהגורן והובלו לגדת הנהר וירוויטה, שם עמדה טחנת־הקמח של קגנטון, כ־300 מטר מהכביש טרישיק־טלז. כאן נצטוו להתפשט ובקבוצות קטנות הובלו לבורות, שהיו מוכנים, נורו ונקברו במקום.

את הנשים והילדים המשיכו להחזיק בגורן, אין יוצא ואין בא. לקחו מהם את הכסף וחפצי־הערך. בתמורה נתנו להם מנות־מזון זעומות, שהספיקו רק למנוע מוות מרעב. רעבים ותשושים התנועעו צללי האדם בתוך הגורן הסגור. הנשים היו חוזרות ושואלות לשלום בעליהן. בפי השומרים היתה תשובה אחת: הם עובדים ובקרוב יחזרו הביתה.

בראשית אוגוסט אמרו לנשים ולילדים, כי מובילים אותם אל הבעלים והאבות. הביאו אותם לגרוזד והשאירו אותם בשדה פתוח. שבוע ימים ישבו האומללים על צרורותיהם הדלים, יום ולילה, ללא מחסה לראשם, תחת שמש לוהטת ביום וקור בלילה, בגשם וברוח ללא שינה, כאשר שומרים ליטאים ממשיכים להתעלל בהם.

באמצע אוגוסט העבירו את כלם לז׳אגר והחזיקום זמן־מה בגיטו שם.

בערב יום הכיפורים, ב־2 בספטמבר 1941, הובלו לטבח ונרצחו יחד עם יהודי ז׳אגר והסביבה.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים בטרישיק במלים הבאות:

המקום — טרישיק, ליד הנהר וירוויטה, 300 מטר מכביש טרישיק—טלז; הזמן — יולי 1941; מספר הנרצחים — 40—70 גברים.

מקורות

עדויות אידה שניידר, דובלין; פרומה קגנטון, ישראל.

טרשקון
(TROŠKŪNAI)

עיירה במחוז פוניבז׳, כ־20 ק״מ צפונית־מזרחית מאניקשט. עד למלחמת־העולם השניה חיו בה 100—120 משפחות יהודיות.

העיירה שכנה הרחק מקווי החזית. עוד לפני כניסת הגרמנים החלו להשתולל במקום כנופיות של ליטאים. כך, למשל, רצח הליטאי מנישקיס בבול־עץ את יחזקאל חדש, אחד מנכבדי הקהילה, בדרכו להתפלל. מינה שלטופר, אחותו של יוסף שלטופר, שהיה ידוע בכל הסביבה ואהוב ומקובל כעוזר־רפואי (פלדשר) טוב, נרצחה בביתה.

לא עבר זמן רב והתחילו גם הגזירות על היהודים. הם נצטוו לנטוש את בתיהם ולהתרכז בבתים קטנים, בקירבת בית־המרחץ, שם גרה דלת־העם. בראש המתעללים ביהודים עמדו הליטאים זבודסקיס, האחים סלוצקיס וכן האחים פרשליאי, בניו של בעל אחוזה קרובה לעיירה.

הבריונים ריכזו קבוצה של צעירים יהודים וביניהם האחים חיים וזלמן קליאצ׳קו והירש איציקוביץ, הביאו אותם לבית־הקברות היהודי וציוו עליהם לכרות בור. הירש איציקוביץ נפל לרגליו של זבודסקיס, שהיה שכנו, והתחנן לפניו על נפשו. זבודסקיס התעלל באיציקוביץ, ציווה עליו לרוץ ואז ירה בו והרגו. גם הצעירים האחרים נרצחו. הרוצחים חזרו בשירה לעיירה. בעברם ליד בית איכר ראו שחולבים פרה. הם נעצרו וביקשו חלב לשתייה כדי ״לשתות על דם היהודים״.

לא כל יהודי טראשקון קיבלו באדישות את גורלם המר. הזוג פרל וחיים שומכר, פיגה ובנימין קרסובסקי, אשר שמידט ואחרים, אנשים רחוקים מכל פעילות פוליטית, קראו ליהודים להתנגד לכנופיות שלוחות הרסן, ששדדו את בתיהם. הם התנגדו לרוצחים ומצאו את מותם בבתיהם.

ב־21 או 22 באוגוסט 1941 גירשו את כל היהודים מהעיירה והובילו אותם תחת משמר כבד לפאיוסט שליד פוניבז׳, מקום ששימש גיא ההריגה לכל יהודי הסביבה. למחרת היום נרצחו שם. היה זה ה־23 באוגוסט 1941 (ל׳ באב תש״א).

על קברות־האחים שבפאיוסט הקימו שרידי קהילות היהודים מעיירות הסביבה מצבות ועליהן כתובת ביידיש וברוסית: ״אלה הם ארבעה קברות־אחים של המוני יהודי פוניבז׳ והסביבה, אשר נרצחו על־ידי הפשיסטים הגרמנים והליטאים באוגוסט 1941״.

בבית־הקברות היהודי אשר בטראשקון, שם נרצחו צעירי היהודים בעת חפירת הקברים וכן היהודים שנרצחו בעיירה והובאו לשם לקבורה, הוצבה, אחרי השתדלויות רבות, מצבה. הכתובת עליה היא רק בליטאית. אף במלה אחת לא מוזכרת העובדה, שהקרבנות היו יהודים.

מקורות

עדות יצחק קונקורוביץ, קרית־אונו.

(ראה: פוניבז׳)

יוז׳ינט
(JUŽINTAI)

עיירה במחוז ראקישוק, בצפון־מזרחה של ליטא, 21 ק״מ מראקישוק.

במפקד התושבים של שנת 1923 התפקדו ביוז׳ינט 55 יהודים. בשנת השואה חיו בה משפחות בודדות של יהודים.

אין לנו מידע בדוק על הקורות את יהודי יוז׳ינט. יש להניח שהועברו לעיר־המחוז ראקישוק ונרצחו בה או בקירבת העיירה אבאֶל.

(ראה: ראקישוק, אבאֶל)

יונישקאֶל
(JONIŠKĖLIS)

יונישקאֶל היא עיירה קטנה במחוז בירז׳, כ־10 ק״מ מערבית לפוסבול. בשנת השואה חיו בה כ־70 משפחות יהודיות.

עם כניסת הגרמנים התארגנו במקום ״אקטיביסטים״ ליטאים, שבראשם עמד קולונל צבא ליטא לשעבר יורגאיטיס, והחלו מיד בנגישות נגד היהודים. נמצאו ליטאים אשר ראו את הזמן נוח ומתאים להיפטר מהיהודים, שעימם היו להם חשבונות שונים. כך גורו ונרצחו באמצע הרחוב יוחנן פורמן ודוד שפירא, קרבנותיה הראשונים של יונישקאֶל.

לא איחרו לבוא גם ההתעללויות. היו מוציאים את היהודים לעבודות שונות, מבזים אותם, מכים ושודדים רכושם.

כך זה נמשך כמה שבועות, ולבסוף העבירו את כולם לפוסבול ושם היה גורלם כגורל יהודי פוסבול.

מקורות

עדות הירש פורמן, תל־אביב.

(ראה: פוסבול)

יוסוואין
(JOSVAINIAI)

עיירה במרכז ליטא, כ־10 ק״מ מעיר־המחוז קיידאן. בשנת השואה חיו בה כ־300 יהודים.

השתוללותם של הליטאים המקומיים החלה עוד לפני כניסת הגרמנים. הקרבן הראשון היה אלתר משוויל. ה״אקטיביסטים״ הליטאים תפסוהו שעה שנסע בעגלתו הביתה. הם רצחוהו ושדדו את הרכוש שהיה אתו.

עם כניסת הגרמנים נעשו התקפות ה״אקטיביסטים״ יותר תכופות וגם אכזריותם הלכה וגברה מיום ליום. חדשות לבקרים היו ממציאים דרכי התעללות ביהודים. הם תפסו את השוחט הצעיר, חתנו של השוחט הזקן, והכניסוהו יחד עם אשתו לחדר מלא ליטאים. אילצוהו להוריד בגדיו ולהישאר רק בתחתוניו. אז גזזו את זקנו ואת פיאותיו וציוו עליו לרקוד את מחול ה״קאזאצ׳וק״. רקד האומלל כשכל הסובבים אותו מוחאים כפיים ומפליאים מכותיהם, עד שאפסו כוחותיו ונפל. אחוזת־חימה התנפלה אשתו באגרופים קפוצים על הרוצחים. יריות־אקדח שמו קץ לחיי שני האומללים. גוויותיהם הוצאו מהחדר החוצה. לא הסתפקו הרוצחים ותפסו גם את רבה של יוסוואין, ר׳ אברהם־דוב טרנא, וסחבוהו לתוך אותו חדר. גם לו גזזו זקן ופיאות, גם מכותיו הפליאו. נס קרה לו והשאירוהו בחיים.

את לייב גרינבלאט ואשתו גוסטה תפסו ועינו, שכן ביקשו המענים לאלצם למסור להם רכושם. גם יעקב ורבקה ואקס נפלו לידי המענים. חטאם היה "גדול" — בנם נרשם בקומסומול... עד מוות עינו את ההורים המסכנים.

ה"אקטיביססים" לא הסתפקו בפגיעות אינדיבידואליות. צווים והגבלות שונות החלו לרדת כמטר על ראשי היהודים. היו מתנפלים על בתי היהודים ובוזזים את רכושם.

בטירור מתמיד החזיקו את אוכלוסית יוסוואין עד לסוף חודש אוגוסט 1941. אז גירשו את כל היהודים מבתיהם והובילו אותם בכיוון לאיירגולה. בדרך היו כבר מוכנים בורות, אשר אליהם הריצו את הקרבנות ורצחום. הבורות נתמלאו בגוויות הנרצחים וביניהם שהיו עוד בחיים. סיד נשפך עליהם ואחר כוסו קברות־האחים בעפר.

לפי דו"ח־יגר נרצחו ביוסוואין בין ה־28 באוגוסט ל־2 בספטמבר 1941 — 86 גברים יהודים, 110 נשים ו־86 ילדים, בס"ה 282 יהודים.

קבר־האחים של קדושי יוסוואין אינו מגודר ואין עליו כל מצבה וסימן. המקום פשוט נחרש וצורף לשדות הסמוכים.

מקורות
עדות חיה גל, ירושלים.

יורבורג
(JURBARKAS)

יורבורג היא עיר־מחוז במערבה של ליטא, במרחק של 12 ק"מ מהגבול עם גרמניה. בשנת השואה חיו בה 2,000 יהודים.

הגרמנים כבשו את העיר ללא כל התנגדות וב־22 ביוני 1941 בשעה 8 בבוקר כבר שעטו קלגסיהם בחוצותיה. תושבי יורבורג — יהודים ולא־יהודים — הוכו בתדהמה, ורבים, במיוחד אלה שהיו קשורים בשלטון הסובייטי, ניסו לברוח. חלק הצליח להסתלק מהעיר בעלותם על ספינת הקיטור, שיצאה בבוקר.

ראשונים השתלטו על העיר אנשי הצבא הסדיר הגרמנים. הם לא הראו שום יחס מיוחד ליהודים ולא הפלו אותם לרעה. היהודים חשו, כי משהו עתיד להתרחש והם התגודדו יחד. לא ידוע מניין, אך הושמעה קריאה ללכת ולהסתגר בבית־המרחץ. היה זה מבנה גדול וחזק, קירותיו עבים ומוצקים, ונראה ליהודים שבתוכו יהיו יותר בטוחים, שכן שם יוכלו להתגונן טוב יותר. ההמון פנה לבית־המרחץ ומילא אותו מפה אל פה. בתחילה הובא לשם מזון רק לתינוקות, אולם מאוחר יותר הובאה צידה גם למבוגרים.

החיילים הגרמנים החלו, מיד עם בואם לעיר, לחפש אחרי קיני־התנגדות אפשריים וכך עלו גם על ההתקהלות ההמונית בבית־המרחץ.

ארבעה חיילים פרצו את דלתות בית־המרחץ וציוו על היהודים לצאת. הם ניסו לשכנע את הנקהלים, כי המקום הוא המסוכן ביותר. הם הסבירו, כי בשל גדלו מושך הבנין תשומת־לב וייתכן שמטוס עשוי להפציץ אותו ואז עלולים הנמצאים בו להיפגע הרבה יותר מכפי שהיו נפגעים אילו היו בחוץ. הם גם אמרו ליהודים, כי אל להם לחשוש, שכן לא יאונה להם כל רע.

אדיבותם של החיילים הגרמנים ותקיפותם פעלו על היהודים והם עזבו את בית־המרחץ.

כבר בימים הראשונים החלו ה"אקטיביססים" הליטאים להתארגן. הם העמידו עצמם לרשות הגרמנים והחלו להשתלב בשלטון. השפעתם הלכה וגברה מיום ליום והגרמנים מסרו לידיהם בהדרגה את הטיפול באנשי המקום. מיד נתארגנה משטרה ליטאית, שבראשה עמד מורה הגימנסיה לוויצקאס. לראש־עיריה מונה הפפנר.

ביום השני למלחמה פורסם צו המחייב את הצעירים היהודים, ללא יוצא מן הכלל, להתרכז במגרשו של מוטל לביוש, ברחוב ראסיין. מקום זה נקבע למחנה־עבודה. משם היו שולחים כל יום את הצעירים לעבודות שונות בעיר. הם ניקו רחובות, עבדו בגינות ועשו בכל מיני עבודות ציבוריות.

כל יום הביא אתו גזירות חדשות: איסור ההליכה על המדר־כות, ענידת הטלאי הצהוב ועוד.

יום אחד יצא הקצף של השליטים הליטאים במקום על בית־הכנסת. היה זה מבנה מיוחד במינו, שהוקם עוד במאה ה־18. ארון־הקודש אשר בו וכן הבמה וכסאו של אליהו הנביא היו מקושטים בפיתוחי־עץ נפלאים. בית־כנסת זה היה גאוותם של בני יורבורג. פקדו על היהודים להרוס את בית־הכנסת, לפרק את קירותיו, ולחלק בין הליטאים המקומיים את כל מה שניתן להוציא. בעיניים דומעות ובברכיים כושלות מילאו היהודים אחרי הצו. המוני ליטאים עמדו מסביב והסתכלו, אך מעטים בלבד הסכימו לזכות בשלל.

ליד בית־הכנסת עמד מבנה קטן, ששימש מקום שחיטת עופות — "שחיטה־שטיבל". ציוו הליטאים להרוס גם אותו. המבנה היה מלא נוצות וכאשר החלו היהודים להרסו נדבקו בהם הנוצות והם נתלכלכו עד לבלי הכר. ה"אקטיביססים" הליטאים, שפקדו על מעשי ההריסה, ציוו על היהודים לרדת לנהר הניימן ולהתרחץ בו. בעת עבודות ההריסה ליד הנהר התעללו ביהודים, היכום, בעטו בהם ודחפו אותם למים. גרמנים עמדו מסביב וצילמו. היו ששאלו: "מדוע שונאים הליטאים כל־כך את היהודים ?..."

למחרת היום נמשכה ההתעללות. הפעם היה הקרבן החזן של העיר, יהודי זקן, גבה־קומה, בעל הדרת פנים. הביאו את החזן למרכז העיר, קשרו לבנה לזקן־השיבה שלו וכך הובילוהו ברחובות.

ב־28.6, בבוקרו של יום השבת, נצטוו כל היהודים לצאת לעבודת ניכוש עשבים ברחובות. באותו יום נצטוו גם להביא בשעה 4 אחר־הצהרים את כל ספריהם לחצר בית־הכנסת, והרב הזקן ר' חיים־ראובן רובינשטיין נאלץ להביא לשם בעגלת־יד את ספריו ואת כתבי־היד שלו. בשעה 5 פקדו הליטאים להוציא את ספרי־התורה מבתי־הכנסת. הם הונחו על ערמת הספרים ואת הכל שרפו. ביום המחרת הוצאה פקודה שעל כל היהודים להתאסף ליד בימ"ס הספרים שבעיירה, תוך איום שכל מי שיתחמק יירה. היהודים הסתדרו בשורות של שלושה. ארבעה יהודים מן החזקים נצטוו להוציא מבית־המסחר פסל של סטאלין. לידי הנשים תקעו תמונות של גדולי הסוביי־טים. הם נצטוו ללכת בתהלוכה על פני רחובות העיירה. על התהלוכה פקד המורה לוויצקאס, והשוטרים בוטווינסקיס וקולי־קוויצ'יוס. התהלוכה הגיעה למגרש־הספורט שליד הניימן. שם היו כבר מכונסים הליטאים ובראשם ה"אינטליגנטים". בפנים מאירות קיבלו את פני התהלוכה. פסלו של סטאלין הושם על

שולחן מוכן לכך, וכל היהודים נצטוו לעמוד מסביב לו. אחד מבעלי־הבתים נצטווה לקרוא מן הנייר נאום שהוגש לו, ובו דברי זלזול וחרפות על העם היהודי. אחרי הנאום הושלכו הפסל והתמונות לתוך מדורת־אש, והיהודים נאלצו לרקוד במרץ מסביב למדורה ולשיר. הם שרו פרקי תהילים, שיצאו מעמקי הלב. המחזה צולם על־ידי גרמנים.

את מצרכי־המזון היו היהודים קונים בחנויות המזון. הם היו האחרונים בתור. רק לאחר שרכשו הלא־יהודים כל מה שהיה דרוש להם יכלו גם היהודים לרכוש משהו.

יורבורג, או כפי שהגרמנים קראו לה — גיאורגנבורג, נכללה בתוך רצועת 25 הק״מ, שלגביהם ניתן צו ההשמדה לגישטאפו בטילזיט. ראש הגישטאפו בטילזיט, בּאֶהמה, החל מיד לתכנן את ההשמדה. נקבע יום חמישי בשבוע, 3 ביולי 1941. לאחר התייעצות עם ראש־העיר הפפנר נקבע בית־הקברות היהודי כמקום הרצח.

פרטי מהלך ההכנות והאירועים ביום הרצח ההמוני נשמעו בבית־המשפט הגרמני בעיר אולם, שם עמדו למשפט אנשי הגישטאפו בטילזיט. מהפרוטוקולים אנו למדים:

ביום ה־3 ביולי בבוקר הגיעו ליורבורג באֶהמה ועוזריו יחד עם 30—40 גרמנים מסמאלאנינקן (עיירת־הגבול בצד הגרמני). נקבעו צוותות קטנים של אנשי גישטאפו יחד עם שוטרי־עזר ליטאים, אשר נצטוו להוציא מהבתים את הגברים היהודים. כאשר לא היה מספר המוצאים מלא, חזרו הצוותות לחפש אחרי יהודים והם שבו עם 60 גברים נוספים. אל קבוצת הגברים הצטרפו גם שלוש נשים עם ילדיהן, אשר לא רצו להיפרד מבעליהן.

בעת המעצר פנה רופא ליטאי לאחד מראשי הגישטאפו בשם קרסטן וביקש ממנו לשחרר את הרופא היהודי, שהיה בין העצורים. לדבריו, הרופא היהודי הוא מנתח והאוכלוסיה זקוקה לו מאוד. כאשר חזר הרופא הליטאי על בקשתו גם בפני באֶהמה היכה אותו האחרון.

מספר היהודים העצורים היה מעל ל־300. הם הובלו ברגל דרך העיר לבית־הקברות היהודי. שם היה עליהם למסור את כל דברי־הערך שהיו ברשותם וכן להוריד את בגדיהם העליונים. הם נצטוו לחפור בורות נוספים, מאחר שהקיימים לא הספיקו לכל העצורים. בעת חפירת הבור ציוו הגרמנים על היהודים, שיכו האחד את השני באתים, והבטיחו שמי ש״ינצח״ את חברו יישאר בחיים.

הקרבנות הובלו על־ידי הגרמנים והליטאים תחת מטר איומים, צעקות ומכות, וזעקות המעונים עלו השמיימה. היה על האומללים להתייצב על פי הבורות כשפניהם מופנים לעבר קברם. חלק הוכרחו לכרוע על ברכיהם. הרוצחים ניגשו לכל אחד, ירו בערפו ובדחיפת רגל זרקוהו לתוך הבור. מאחר שרצף הבאת הקרבנות היה מהיר, היו הבאים חוזים בנעשה באחרים. במחזה הרצח חזו גם ליטאים תושבי שתי שכונות קרובות לבית־הקברות.

בין הקרבנות היה גם עמיל־מכס יהודי, שבעת מלחמת־העולם הראשונה שירת בצבא הגרמני, הצטיין בקרבות וזכה באות־הצטיינות גבוה ביותר, ״צלב הברזל״ דרגה א׳. הוא התנפל על באֶהמה ותקף אותו. כדור מרצחים השתיקו מיד.

רבים ברחו מהבורות. הרוצחים והשומרים רדפו אחרי הבורחים, ובעת המירדף נפצעו גרמנים וליטאים אחדים.

בפעולה זו נרצחו 322 יהודים, ביניהם חמש נשים וילדים.

לאחר שהמרצחים סיימו מלאכתם נערכה לכולם סעודה, בה שתו הרבה וודקה.

באותו יום נתפסו עוד 80 גברים שהסתתרו. בערב, בשעה 10, הודיע להם השוטר בוטווינסקיס שהם יירו בשעה 3. כותב־הדברים מספר שההודעה לא עשתה רושם מיוחד על העצורים. אף אחד לא בכה, ונמצא מי שהיה לו ״יום שנה״ (״יארצייט״), וכל העצורים עמדו והתפללו בהתלהבות ״מעריב״ במנין. ההודעה לא נתאמתה והאנשים לא נורו. בני הגילים 15—50 שנשארו בחיים הוצאו לעבודה, והזקנים חוייבו להתייצב פעמיים ביום במשטרה.

ב־21.7 נעצרו 45 זקנים בשעת התייצבותם והועברו בשלוש עגלות של עגלונים יהודים לראסיין, כביכול לשם בדיקה רפואית. בדרך, בק״מ ה־15 לראסיין, רצחום יחד עם העגלונים היהודים ועם יהודים מן העיירות שבסביבה. לפני שנרצחו נאלצו הזקנים לכתוב לבתיהם שהם עובדים ולא חסר להם מאומה, והיו בעיירה רבים שהאמינו באמיתות הדברים.

ב־1 באוגוסט 1941 נצטוו הנשים הקשישות לבוא למיפקד. ריכזו את כולן בחצר ה״תלמוד תורה״. מאות נשים נסחבו באכזריות אל המיפקד, כשתינוקות מתייפחים על זרועותיהן. מן הבוקר עד הערב הוחזקו הנשים, ללא מזון וללא שתיה. לפנות ערב באו ״אקטיביסטים״ ליטאים וציוו עליהן להסתדר בשורות, שתים־שתים בשורה. כדי להאיץ בהן היכו אותן באכזריות.

מסע־הבלהות החל כשהנשים הוקפו ליטאים מזויינים מכל הצדדים, שהיכו אותן בקתות־הרובים. במיוחד התעללו במפגרים ללכת. ילדים הוכו, נזרקו לארץ ונרמסו למוות. כך נמשך המסע עד שהגיעו ליער שוואֶנצ׳אני העבות. לאור פנסי המרצחים אפשר היה להבחין בבור עמוק, שנכרה בעוד יום. פרצה בהלה ופניקה נוראה אחזה בנשים. הרוצחים ירו באוויר וצעקו בקולי־קולות מחרידים: ״לזרוק את הילדים אל הבורות!״. על הנשים ציוו להתפשט ולהשאיר את הבגדים מאחוריהן. אמהות קפצו עם ילדיהן לתוך הבורות, כשליטאים יורים מסביב. רבים נקברו חיים, אך היו גם שנמלטו בתוך כל האנדרלמוסיה.

ב־4 בספטמבר רוכזו שארית הנשים והילדים של קהילת יורבורג בבית־הספר העממי היהודי. ב־7 בספטמבר נצטוו כולן לבוא לחצר של מוטל לביוש, מקום שהיה ״מחנה עבודה״. במשך כל היום עברו משמרות גרמנים וליטאים בכל בתי היהודים כדי לבדוק אם לא נשאר בהם איש.

כאשר החלו להוביל את שארית העדה, נתחוור לכולם לאן מובילים אותם ומה מצפה להם. האומללים לא שתקו. הם צעקו והתדיינו עם התליינים על מה ולמה הורגים בני־אדם. תשובת המלווים הליטאים היתה חצופה ומלווה במכות רצח. האמהות החלו לצעוק לילדיהן המבוגרים יותר שיברחו, ובעצמן התנפלו על המלווים הליטאים ותקפו אותם באגרופיהן. הן נשכו, הכו, זעקו וקיללו. הרוצחים הדקו את השרשרת מסביב, ויריות מכלי־נשק שונים הדהדו באוויר. היה זה מאבק לחיים ולמוות בין נשים אומללות ורוצחים אכזריים.

באנדרלמוסיה שפרצה הצליחו צעירות אחדות לברוח והודות לעדותן יודעים אנו את קורות קהילת יורבורג ברגעיה האחרונים.

רק 50 גברים ומשפחותיהם, שעבדו עבור הגרמנים, נשארו ביורבורג עוד שבוע ימים ואז נרצחו גם הם.

במבואות העיר הוקם שלט גדול ועליו כתוב: "מקום זה נקי מיהודים".

ברשימת קברות־האחים, שפורסמו בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, צויינו קברות־האחים ביורבורג כדלהלן:

1. בחלק המזרחי של בית־הקברות היהודי קבורים 322 איש; זמן הרצח — 3.7.41.

2. בקירבת הכפר קלנאַנאי, במרחק 7 ק"מ מיורבורג, בצד שמאל מהכביש לממל, 300 מ׳ מהכביש — 200 איש; הזמן — אוגוסט 1941.

3. יער ברניציניאָס, 5 ק"מ מיורבורג, 2 ק"מ מהכביש — 500 איש; הזמן — ספטמבר 1941.

4. יער שילינאס, קילומטר אחד מערבית מיורבורג — 200 איש; הזמן — ספטמבר 1941.

מקורות
צבי לעוויט, חורבן יורבורג, קובץ "ליטע", עמ׳ 1854—1849.
ז. פארן, ירושלים, לפי סיפורה של חנה מגידוביץ־גולדמן.
דו"ח משפט־אולם.

יזנה
(JIEZNAS)

יאַזנה היא עיירה במחוז אליטה, בדרומה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־90 משפחות יהודיות.

העיירה הוקפה על־ידי הגרמנים ביום השני למלחמה, והם נכנסו אליה רק ביום רביעי, 25.6.41.

נוסף ליהודי המקום נתקעו ביאַזנה יהודים רבים מהסביבה, אשר ניסו לברוח על נפשם ולא יכלו להמשיך. פליטים אלה נצטוו לחזור מיד למקומות שמהם באו, ובעיירה נשארו למעשה רק תושביה הקבועים.

הפגיעות ביהודים החלו עוד לפני כניסת הגרמנים לעיירה. עם כניסת הגרמנים קיבלו הפעילים הליטאים במקום מעמד חוקי והשלטון עבר למעשה לידיהם. הם החלו מיד "לטפל" ביהודים, בערכם חיפושי־בית. כל יהודי, שהיה חשוד בעיניהם בנטיה כלשהי לתנועות הסוציאליסטיות, נעצר. הקרבנות הרא־שונים היו שני צעירים: אברהם סטראז׳ ועוד בחור, בנו של הספר. ביום השלישי לכיבוש הוליכום ה"אקטיביסטים" הליטאים מאחורי העיירה, ציוו עליהם לחפור בור, ואחרי־כן רצחום בירייה וקברום במקום. כיומיים לאחר מעשה זה העלילו הליטאים, כי נמצא נשק (תותח!..) בביתו של הירש חייט. הוציאו הליטאים את בעל הבית, את בנו בן־ציון ואת חתנו ועוד כמה גברים, הוליכום אל שפת האגם, אשר מאחורי העיירה, ושם רצחום וקברום. הבית עצמו הופקע על־ידי ה"אקטיביסטים", אשר קבעו בו את המפקדה שלהם.

בין העצורים בימים הראשונים לכיבוש היו גם הרוקח משה בלוך, יצחק קושלביץ (שחזר מארץ־ישראל) ובלקון. בראשית יולי הועמדו ביחד עם עוד שלושה ליטאים לפני "בית־דין" של גרמנים, שבאו לצורך זה במיוחד מאליטה. האנשים הואשמו בקומוניזם. תוך רגעים ספורים הוצא על כולם פסק־דין מוות. הם הובלו אל היער שליד הכפר מושניק, במרחק כשני ק"מ מיאַזנה בכיוון לקושידר, ושם נרצחו.

למחרת הכיבוש הוציאו ה"אקטיביסטים" צו, שעל כל יהודי לענוד על שרוולו סרט אדום (שהוחלף אחרי־כן, בהוראות הגרמנים, במגן־דוד צהוב על החזה). נאסר על היהודים להשתמש במדרכות, לצאת אל השוק, לשאת וליתן עם לא־יהודים ואף לשוחח עמם.

הליטאים השתדלו גם להשפיל את היהודים. יום־יום היו היהודים מובלים לעבודה. הם הועסקו בשטיפת רצפות, בניכוש העשבים בסכינים, בניקוי הרחובות, המדרכות ובתי־מחראות. לא התחשבו בתועלת שבעבודה. העיקר היה הבזיון וההשפלה.

בשבת, כ"ג באב תש"א (16.8.41), נצטוו יהודי העיירה להתייצב בכיכר השוק. כאן נבחרו 63 גברים ו־26 נשים, ויחד עם עוד קבוצת יהודים, גברים ונשים, שהגיעו בחמש עגלות מסטוקלישוק (היושבת כ־10 ק"מ מזרחה מיאַזנה), הוסעו כולם לפראַן (כ־27 ק"מ מיאַזנה, בדרך לקובנה). לאנשים אמרו, שהם נלקחים לעבודה. בעיירה נאסף מיד מזון מלוא העגלה, וזלמן כץ, בעל־בית נכבד, התנדב לנסוע מאחוריהם. כוונתו היתה לדעת את מקום הימצאם של האנשים, ואחר־כך להשתדל להחזירם הביתה. אף אחד לא חזר. גם זלמן כץ נספה. בין הנספים היו גם רב העיירה, הרב משה ליטבק. על פעולה זו דיווח מפקד משטרת יאַזנה ו. ביירצ׳יוס, בהשיבו להוראת מנהל אגף המשטרה בקובנה מאמצע אוגוסט. בהוראה זו נתבקשו כל מפקדי המשטרה לעצור את היהודים. בהודעתו מה־16 באוגוסט הוא כותב כי אסר ברחובות יאַזנה 89 יהודים, ביניהם 26 נשים, אשר "הצטיינו בפעולות קומוניסטיות". כולם נשלחו באותו יום לפראַן.

כשבועיים לאחר־מכן, ביום חמישי, ה׳ אלול (28.8), הוציאו שוב הגרמנים מהעיירה כשבעים איש. הפעם משפחות שלמות. את כולם הכניסו לבית־הסוהר ולמחרת, עם שחר, העבירום לאליטה. גם אלה לא חזרו מעולם.

האקציה האחרונה ביאַזנה בוצעה ביום ד׳, י"א אלול תש"א (3.9.41). ביום זה רוכזו כל הנשים והילדים בבית־המדרש, יהגברים המבוגרים — בבית־הסוהר. בתואנה שהיהודים מחבי־אים בכליהם כסף וזהב פקדו על כולם להתפשט. את הנשים השאירו חצי עירומות, רק בכותנות. הוליכו אותן ביחד עם הילדים אל האגם, ושם מאחורי גן־הפירות רצחום וקברום בבור. את הגברים הוליכו עירומים לגמרי. גם הם נרצחו באותו יום ונקברו באותו מקום.

רדיפות היהודים ביאַזנה והרציחות שם בוצעו בידי הליטאים. הפעילים שבהם היו: ירומאס בודריאוויצ׳יוס, עירוני אזרח ארצות־הברית; צ׳יסניאוויצ׳יוס, בן הכפר ואלונישקי שליד יאַזנה; סטפנקיאוויצ׳יוס, עירוני; ירומאס ואלאדקא, פקיד בבנק לקרדיטים זעירים בעיירה.

בימי האקציות ברחו שבעה־עשר איש מהעיירה. שלושה־עשר מהם נתפסו אחרי־כן בידי הליטאים ונורו. הם שוטטו בשדות וביערות, וכשהציקם הרעב היו סרים אל בתי מכריהם הליטאים לקחת מהחפצים שהשאירו אצלם קודם למשמרת — ואז היו "נאמנים" אלה מסגירים אותם לשלטונות. כך נתפס, כשבועיים אחרי האקציה האחרונה, ירחמיאל ברון — אחד התלמידים המצויינים בישיבת טלז ואתו שתי אחיותיו, גיטל וקריינה. הם הובלו בידי הליטאים אל קבר־האחים שליד האגם ונורו. לאחר שנה נתפס מרדכי פטליוק, וגם הוא הובל אל קבר־האחים.

חמישה ימים לפני שובם של הסובייטים (קיץ 1944) נתפסה בקירבת העיירה קבוצה של יהודים, וגם הם נורו, ביניהם: אלתר ליפמנוביץ מיאַזונה, ד"ר שלמה פרלשטיין מסטוקלישוק, עוזר לוין ואשתו — שברחו מגיטו קובנה, פידלר מיורבורג, שהגיע גם הוא מגיטו קובנה.

מתוך שבעה־עשר הנמלטים נשארו בחיים ארבעה. אחד מהם, יוסף גורדון, איש אמיד ובעל חווה חקלאית, הסתתר תחילה בבית האיכר מרצ'יוטה. הוא נתן לאיכר פרה, עגלה וציוד חקלאי רב, והביא עמו גם את אשתו מינה ותינוקם. גורדון ביקש מחסה לימים ספורים בלבד והלך לחפש מקום־מקלט אחר. אולם מרצ'יוטה בגד בו. למחרת הודיע לשלטונות על היהודים שבביתו. שוטרים באו ולקחו את האשה ותינוקה וחיסלום. גורדון הסתתר כל שנות הכיבוש בביתו של איכר אחר בקירבת העיירה. עם השחרור התיישב בווילנה ובשנת תשי"ז עלה ארצה.

השני, מאיר שדורה, הסתתר גם הוא בקירבת העיירה ולאחר השחרור התיישב בקובנה.

השלישי, יוסף מוגילביץ, שוטט תחילה עם אחרים עד שמצא מקלט בסביבות העיירה. עם השחרור התיישב בעיירה, נשא אשה ליטאית ונולדו לו שלושה ילדים.

יוצא־דופן הוא סיפורו של משה פוצ'קרניק, נער כבן שלוש־עשרה, הרביעי שנשאר בחיים. זמן־מה שוטט עם עוד יהודים בסביבות העיירה, וכשנתפסו אלה — הצליח למצוא מחסה במקומות שונים. באחד מימי חורף 1942 נתפס גם הוא בידי ליטאים. הם קשרו אותו אל עגלת־חורף והובילוהו כמעט מת אל המשטרה בקרון הקרובה. למזלו נמצאו כאן אנשים הגונים, והם לא מיהרו לחסלו. השוטרים הסיקו את התנור במעצר, כדי לחממו, וגם לא נעלו את הדלת. אבל הנער לא ברח מרוב חולשתו. אז העבירוהו השוטרים לקובנה והגניבוהו אל הגיטו. כאן הצטרף משה אל התנועה הפרטיזנית היהודית. בשנת 1943 יצא אל היערות והצטיין בפעולותיו הנועזות נגד הגרמנים. לאחר המלחמה התיישב בווילנה. בשנת 1955 חלה קשה ומת, בהשאירו אחריו אשה ושני ילדים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', נמסר שקבר־האחים ביאַזונה נמצא ליד הכפר סטראַז־דישקה, סמוך לאגם, וכי מספר הקבורים שם הם כ־144 גברים, נשים וילדים; הזמן — בין ה־28 באוגוסט ל־2 בספטמבר שנת 1941.

מקורות

עדותם של יוסף גורדון, תל־אביב; פיטלביץ, שאלון היסטורי, ארכיון "יד ושם" 1314/134.

ילוק
(YLAKIAI)

עיירה במחוז מאז'ייק, בחלק המערבי־צפוני של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

אין בידינו מידע מקיף ומדוייק על הקורות את היהודים ביאַלוק.

הגב' שושנה ויסנשטרן־מיזל, ילידת יאַלוק, הנמצאת בארץ, פנתה בשנת 1945 לכמה ממכריה הליטאיים ביאַלוק ושאלה: מה אירע לבני משפחתה? הדוור של העיירה ואַנסלובאס ענה לה במכתב מה־27.7.45. בין השאר כתב:

"הריני משיב על מכתבך שקיבלתי. החדשות תהיינה לכם בלתי־נעימות. אחיך, הוריך והקרובים האחרים נרצחו... בערך ב־5.7.41, אינני זוכר בדיוק את התאריך. רק אחדים שרדו, אלה שהספיקו לצאת מהעיירה. הבתים קיימים. הרכוש — אינני יודע היכן הוא, אבל כולם נרצחו והם קבורים במקום אחד".

בספר הליטאי "בל נשכח", מתוך הסידרה "העובדות מאשי־מות", שהופיע בווילנה בשנת 1960, כתוב כי על ה"אקציה של היהודים" פקד ראש המועצה המקומית קאזיס ואַנצקוס. ישישים, נשים וילדים הובלו על־ידי הרוצחים לבית־הקברות היהודי ושם נרצחו. במיוחד התעלל ביהודים בעל־המסעדה בעיירה מיקאס גלאוברטאס, אשר חתך בסכין את זקני היהודים. את זקנו של הישיש שפירא חתך יחד עם הבשר ודמו ניגר כל הדרך עד לבית־הקברות.

בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מובאים הפרטים הבאים על קבר־האחים ביאַלוק:

המקום — בית־הקברות היהודי, דרומית־מערבית לעיירה;
הזמן — המחצית השניה של חודש יוני 1941 ועד לאוגוסט;
מספר הנרצחים — 475.

מקורות

מכתביה של הגב' שושנה ויסנשטרן־מיזל, פתח־תקוה.

ינובה
(JONAVA)

יאנובה נמצאת במחוז קובנה, במרכזה של ליטא, על גדות נהר הווילִיה. בתקופת השואה חיו בה כ־3,000 יהודים.

כבר ביום הראשון למלחמה המתה העיר ממאות יהודים מקובנה, אשר מילאו את הכבישים הנמשכים דרך יאנובה מזרחה. גם יהודי יאנובה, בעיקר אלה שהיו להם סוסים ועגלות וחברי הקואופרטיב למשאיות, החלו להתכונן לבריחה.

ביום שני, ה־23 ביוני 1941, היו אנשי הרשות המקומית והמפלגתית נבוכים ולא שלטו באנשים שהופיעו לעבודה. ניסו לארגן אנשים לחפירת תעלות־מקלט נגד פצצות וטנקים, אך האתים הושלכו הצדה, וכולם נסו על נפשם. בין היהודים קמה בהלה שאין לתארה: משפחות ובודדים, מי ברכב, מי באופניים ומי ברגל — כולם שמו פניהם מזרחה. הכביש המה מבעוד בוקר מפירורי־יחידות של חיילים סובייטיים נסוגים. את הבורחים ליוו מטוסים גרמניים בפצצות ובירִיות ממקלעים. היו שניסו לברוח לקובנה, כדי להתאחד עם משפחותיהם, והיו שנשארו במקום — יקרה אשר יקרה: התווכחו והתחכמו, שאולי לא יהיה כל־כך גרוע אצל הגרמנים...

מהלילה הראשון החלו להתארגן ה"שאוליסטים" ו"ליטא הצעירה". הם התרכזו במגדל־הפעמונים של הכנסיה ובגימנסיה, ומשם החלו לירות בפליטים ובחיילים סובייטיים. ביום שני, 23 ביוני, התחולל בסביבה הקרב המכריע בין הצבא הסובייטי שחנה בשטח־אימונים ("פוליגון") ובין יחידות הצבא הגרמני, שהקדימו להסתער על יאנובה. מטחי פגזים נפלו במרכז העיירה. בתים נהרסו, ושריפות השתוללו במרכזה ובמבואותיה הצפוניים־

מזרחיים. התושבים נפוצו לכל עבר: אל טחנת־המים, אל גדות הווילִיה, למרתפים. הקרבנות הראשונים היו במרתף של בית ליבר פרבר: מפגיעת פגז נהרגו ונחנקו שם כשבעים יהודים. זיהו רק את גופתו של הגברתן מאיר ונדר. באותו לילה הסתננו לעיירה חיילים גרמנים, אך לא נגעו ביהודים. ליד טחנת־המים התרכזו כמה מאות יהודים שברחו מן השריפה. מאי־שם הופיעו גרמנים ושמרו על הסדר.

ביום חמישי, 26 ביוני, יצאה פקודה ממפקדת ה־ס.ס. בעיירה לרכז את כל היהודים בכיכר השוק. עוזריהם הליטאים — ובראשם האגרונום גרייגאליונאס, סימאס דולגאצ׳יוס (סימוק דולגאץ׳), 2 בניו של הבנאי ואנסביץ, וכן פינקובסקיס ומוגינאס ובריונים מן הנוער ״ליטא הצעירה״ — פשטו על ריכוזי־יהודים בבתים שׂרדו, בדרום העיירה, בבתי־הכנסת ובבית־ספר ״תרבות״, שדדו ובזזו, והאיצו ביהודים, תוך מכות, להתרכז בכיכר השוק. העדה כולה, גברים, נשים וטף, הועמדו על ברכיהם, ובראשם הרב נחום־ברוך גינצבורג. מסביב עמדו הליטאים עם מקלעים וכנראה התכוננו לטבח המוני. פתאום נפל בשאון מחריש־אוזניים פגז של תותח ופגע בבניין בן הקומותיים של הקולנוע. קמה בהלה ומהומה. הרוצחים — ואחריהם היהודים — נסו והתפזרו לכל עבר.

ב־27 ביוני באה צעירה ליטאית, מריה מאצ׳יוליטה, בלוויית גרמני, אל בית המורה שאול קיידנסקי, ברחוב קידאני, והעלילה שבאותו בית נמצאים קומוניסטים. בבית היו כל בני המשפחה ומוטל פליישמן. הגרמני פקד עליהם לקחת אתים, לצאת לחצר ולחפור בור. אחר־כך העמידם ליד הבור וירה בהם. כך נורו מוטל פליישמן ושני בניו של קיידנסקי. האב נצטווה לכסותם באדמה. משסיים, נורה גם הוא. הידיעה היכתה בתדהמה את יהודי העיירה.

ב־29 ביוני נעצרו ורוכזו בשוק החדש, במרתף של הירשל אופניצקי, כ־50 יהודים צעירים וחסונים. יום־יום הובלו תחת משמר כבד לחורשת ה״גיראלקה״, במזרח העיירה, לחפירת תעלות. הפיצו שמועות, כי אלו מיועדות למיכלי־דלק. הצעירים לא שוחררו, הם ניספו מאוחר יותר בתוך התעלות שהכינו.

בראשית יולי הזמינו את הרב גינצבורג ועוד כמה מנכבדי־העיירה למפקדת ה״אקטיביסטים״ הליטאים, והודיעו להם, שכדי שלא יגורשו, אלא ירוכזו בגיטו לעבודה, עליהם לשלם כופר־נפש בזהב, בתכשיטים ובשטרות — 150 אלף רובל. הרבה כסף וזהב נאסף במקום, אך לסכום הדרוש לא הגיעו. ה״אקטי־ביסטים״ הציעו לרב לנסוע לקובנה ולבקש מהיהודים שם עזרה, כדי להשלים את החסר. בליווי ליטאים מזויינים נסע הרב לקובנה. הרב א. ד. שפירא — רבה של קובנה — הזעיק עסקנים, והם גייסו את הסכום החסר. אחרי ששולם הכופר השתררה רגיעה מדומה. הוצאו צווים, שעל היהודים לענוד טלאי צהוב עם מגן־דויד. התחילו לשלוח יהודים לכל מיני עבודות בזויות והתעללו בהם תוך כדי עבודה. היו שלא חזרו מהעבודה. לחם לא נתנו ליהודים. ביאנובה נשארה שלמה רק מאפיה אחת, בה אפו ללא־יהודים. כאשר ביקשו יהודים לקנות לחם, אמרו להם: ״לכו, בקשו מהקומוניסטים, הם יתנו לכם לחם״.

ב־8 ביולי רוכזו רוב הגברים הצעירים, כ־600 איש, ועימם הרב ברוך גינצבורג, בקסרקטינים שבליפניאק. שם נכלאו תחת משמר כבד. נאמר להם, שיובלו לעבודה לכפר פוגלוז׳, 7 ק״מ מיאנובה, בשדות הכבול. יעצו להם, במרמה, לכתוב למש־פחותיהם כי ישלחו להם בידי מוסרי ההודעה צידה לדרך, בגדים חמים ובעיקר כסף. הנשים האמינו לכתוב בתום לב — ושלחו. חיים בלומברג, שהתחבא אצל האיכר ריימה ליד ההר לוקי, וידע מה מצפה לאנשים, שלח את ריימה לקסרקטינים, כדי להתקשר עם אחיו משה ולהוציאו משם. משה השיב, שלא יעזוב את המקום, וכי הוא בטוח שיובילום לעבודה.

ב־12 ביולי, באשמורת הבוקר, החלו להוציאם בקבוצות של 200 איש תחת משמר כבד של ליטאים — לכיוון ה״גיראלקה״. כשנודע הדבר לנשים, היו מהן שרצו להילוות לבעליהן. המשמר הליטאי התנפל על הנשים, היכה אותן ופיזרן. רק המורה אפתקינה — אשתו של הכימאי אליעזר גולדשמידט, וחנה, אשתו של עורך־הדין אריה שטרן, התפרצו לטור וצעדו יחד עם הגברים. הם הובאו אל התעלות, שהוכנו לפני־כן, נצטוו להת־פשט, למסור את הבגדים, הכסף והתכשיטים — ואחר־כך נפתחה עליהם אש תופת מכל העברים. ידוע, כי דב (בר) פיין, ברמן, ומשה בלומברג, חמקו בריצה מן החורשה אל הכביש. שם נתפסו ונרצחו. צבי פרידמן ושמריהו שפירא גילו התנגדות נמרצת. הם נדקרו בסכינים. המפקדים על הטבח היו דולגאצ׳יוס ומונ־גינאס. בין הרוצחים היו בניו של הבנאי ואנסביץ, קרצ׳מריס יונאס מאצ׳וליס ואיכרים מהסביבה. לרוצחים חולקו, לפני הטבח ולאחריו, מנות אלכוהול, כדי ״לרומם את רוחם״. הובטח להם שהביזה וכל רכוש היהודים יחולקו ביניהם.

הפועל פיליפאוויצ׳יוס, שגר לא הרחק מהחורשה, סיפר אחרי המלחמה, כי הערים על השמירה הגרמנית והציץ בסדק של הגדר, שהגרמנים הקימו מיריעות אברזין. הוא ראה את גופות האנשים, אשר עדיין פרפרו בין החיים והמוות בתעלות, כשערימות הגופות עולות ויורדות תוך גניחות וצעקות ועליהן נופלים קרבנות נוספים.

בקסרקטינים הושארו הרב גינצבורג, נתן וולצקובסקי והרוקח חיים כגן, כדי שיקיימו קשר עם השרידים בעיירה ולעודדם להצטרף אליהם — למיבצע השטני הסופי.

מהשבוע הראשון של אוגוסט הפיצו הגרמנים כרוזים בין איכרי הסביבה, בהם נאמר, שאם לא יסגירו לשלטונות יהודים מתחבאים, צפויים הם עצמם לעונש מוות; וכמו־כן הובטחה הענקת בשר חזיר וקמח כמשקל היהודי שיוסגר.

מספר יהודים חזרו והתמקמו בבית־הספר ״תרבות״ ובבתי־הכנסת, שלא נפגעו מהשריפה. הצפיפות היתה ללא־נשוא. באותם ימים הופיעו מודעות, בהן נצטוו היהודים — נשים, גברים וטף — להתרכז בקסרקטינים. ה״אקטיביסטים״ הליטאים היו עורכים צייד על יהודים, כדי להביאם לקסרקטינים.

ביום ה־13 באוגוסט החלו להוציא את היהודים ולהובילם תחת משמר כבד לכיוון ה״גיראלקה״. האיכר ריימה מהכפר לוקי סיפר: ראיתי איך הניחו הנשים והגברים את המטלטלים והמזוודות, ופשטו את הבגדים העליונים. התחילו להפריד בין הנשים והילדים. פרצו יללות איומות. הנשים סירבו להיפרד מילדיהן, והרוצחים הוציאום בכוח ובשצף־קצף ברגליהם ובידיהם. ילדים רבים אצו־רצו חזרה אל האמהות, ונפתחה עליהם אש. דחקו באנשים, שיתקרבו אל התעלות, ופתחו עליהם ביריות ממקלעים. את הילדים דחקו לתעלה שניה. רבים מהם הוטלו בעודם חיים לתוך הבור. גם עליהם נפתחה אש חזקה. האיכר קספארוביצ׳יוס, שגר ליד החורשה וחזה כל זאת, איבדו עשתונותיו והוא יצא מדעתו.

קבוצת רבנים ויהודים פליטים מפולין הסתתרו בנגריה של נחום לוין. הם היו תחת פיקוח הצורר מונגינאס. הוא הבטיח לנחום, שאם ימסרו לו את כספם, הוא יגן עליהם וישאירם בחיים. את הרכוש לקח, ואחר־כך הסגיר אותם. אף הם הובלו באותו יום לגיא־ההריגה.

אחרי הטבח ההמוני הוכרזה יאנובה כ"יודנריין". מפקד ה"אקטיביסטים" גריגאליונאס הודיע על־כך לכובשים הגרמנים. באותו ערב נערך נשף גדול למשתתפים במבצע. למחרת הביאו איכרים מכפרי הסביבה לכיסוי הקברים.

עשרות משפחות מצאו מחבוא בכפר היהודי "אלטער גאָסטינעץ", 13 ק"מ דרומית־מזרחית מיאנובה. ביניהן היה גם העסקן הציוני הוותיק משה איבנסקי וחלק ממשפחתו. בסוף יולי הגיעו לשם שוטרים ליטאים, נטלו עימם את איבנסקי ועוד שני גברים ואשה והובילום לגיראלקה. שם נורו ונקברו. היתר — 80 עד 100 נפשות — הושארו במקום, כדי לעזור לאיכרים בעבודות השדה. "אקטיביסטים" היו באים מדי פעם, נוטלים עימם גברים אחדים לעבודה — ואלה לא היו חוזרים. בסוף ספטמבר הובאו איכרים עם עגלות. הנשים, הטף והגברים הוצאו והובלו לקסרקטינים ביאנובה. הובטח להם, כי יישארו בחיים. במקום נמצאו עוד עשרות יהודים, שנאספו בדרכים, בשובם מדווינסק, אַזאַרני ווילקומיר — כי הצבא הגרמני הקדימם, בטרם הספיקו לעבור את הגבול לרוסיה. כך נתרכזו בקסרקטינים כ־150 איש. ב־4 באוקטובר הטעינו את המטלטלים ואת הילדים על עגלות, והמבוגרים צעדו ברגל בכיוון לקובנה. ליווה אותם השוטר הליטאי, שנודע בכינויו "לאבאס". באותו יום נערכה בגיטו קובנה האקציה של "הגיטו הקטן". הכוונה היתה, כנראה, לצרף גם את היגובאים למיבצע חיסול זה בפורט ה־9. השוטר היה אדם הגון. הוא התייחס לאנשים בהבנה וברחמים, ועשה למענם כל אשר ביקשו: הירשה להם לקנות בכפרים לחם ומצרכי־מזון, לאגור מי־שתיה, לנוח בדרך. הם הגיעו איפוא ליעדם, לשער הגיטו, בחצות הלילה אחרי האקציה, וכך ניצלו זמנית ממוות ונשארו לעת־עתה בגיטו קובנה.

ב־1955 הונצח זכר קדושי יאנובה על־ידי גלעד שהוקם בחורשה, ועליו חרות בליטאית וביידיש: "דא זיינען אומגע־קומען יאנעווער יידן דורך מערדער־פאשיסטען".

היה זה מעשה נועז בסביבה עויינת, ותבוא הברכה על היוזמים, מרדכי ברזין ודויד מונוסביץ.

בספר "ינובה" ישנה רשימה חלקית של 1,268 נפשות שניספו שם בשואה. לפי הערכה זוהי רק מחצית ממספר הנספים.

מקורות

הרשימה מבוססת על סיכומי יצחק בורשטין שהוכנו על יסוד העדויות והזכרונות שנמסרו בספר "ינובה" שהוצא על־ידי ארגון יוצאי ינובה בארץ ובחו"ל, תל־אביב, תשל"ג.

ינישוק
(JONIŠKIS)

עיירה במחוז שאולי, בצפונה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־700 יהודים.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־24 ביוני 1941. באותו זמן נמצאו בינישוק גם יהודים מהסביבה, שנקלעו לעיירה בנסיונם לברוח מהגרמנים. כבר בימים הראשונים התארגנו "אקטיביסטים" ליטאים, אשר השתלטו על המוסדות המקומיים וראו כאחת ממשימותיהם הראשונות את "פתרון בעיית היהודים".

ב־28 ביוני הקימו ה"אקטיביסטים" מחלקה מיוחדת לענייני היהודים, אשר בראשה עמד יוזאס טיניניס. ה"אקטיביסטים" לא חיכו להוראות מגבוה. ההתעללויות החלו מיד. יהודים נרצחו בראש חוצות. אחד מראשוני הקדושים היה שמואל רוזינקוביץ.

ב־11 ביולי פורסם צו, לפיו היה על כל היהודים, שנמלטו לכפרים שבסביבה, לחזור לבתיהם, לענוד טלאי צהוב, נאסר עליהם ללכת על המדרכות, לשאת ולתת עם לא־יהודים וכיוצא בזה. לאחר מכן החליטו ה"אקטיביסטים" שיש לרכז את היהודים במקום אחד. הם העריכו את מספר היהודים בינישוק ב־1,200 נפש, בתוכם רבים שאינם מבני המקום. לגבי מקום־הגיטו הועלו הצעות שונות. חיפשו את המקומות העלובים ביותר. כולם הסכימו שלא יהיה כל קושי להוציא את הליטאים מהמקומות המיועדים ליהודים, שכן יסכימו לקבל בתים יותר טובים. היו שהציעו לרכז את היהודים בבתי־הכנסת והיו שהציעו לגרשם לז'אגר.

ה"אקטיביסטים" גם החליטו להטיל על היהודים קנס של 20,000 רובל, שיש לשלמו תוך שלוש שעות, אחרת ייעצרו 12 מחשובי העיר כבני־ערובה.

ב־18 ביולי 1941 פירסם טיניניס צו ובו נאמר, כי היהודים אינם ממלאים אחר ההוראות שהוצאו ב־11 ביולי. כך, למשל, טרם חזרו כולם לעיר, יש שאינם עונדים "מגן־דוד־צהוב", ויש ההולכים על המדרכות וכדומה, לכן מחייבים את היהודים להכניס סכום של 20,000 רובל עד למחרת היום, 19 ביולי, שעה 12.00 בצהריים.

הכסף נאסף וגם שולם.

כדי להקל על ריכוז היהודים וחיסולם, ערכה המועצה המקו־מית רשימה מפורטת של כל היהודים, וזו נמסרה למפקדת ה"אקטיביסטים".

ריכוז היהודים בגיטו בתוך העיירה היה כרוך בחילופי אוכלוסין, גידור וכדומה. החליטו איפוא ראשי ה"אקטיביסטים" לעשות הדברים יותר פשוטים: הם גירשו את היהודים מבתיהם וריכזום בבתי־הכנסת. אז גם היתה האקציה הראשונה. 150 גברים הוצאו ליער וילקיאושיס, כחמישה ק"מ מינישוק בכיוון לשאולי. אילצו אותם לחפור בורות, שם נורו ונקברו.

שארית היהודים נשארו מדוכאים, נבהלים, מוכים ומעונים. ביום ד', 27.8.41 (ד' באלול תש"א), הגיעו למרכזה של ינישוק איכרים עם עגלות, עליהן העלו את רוב החפצים והמטלטלים של האומללים. נאמר להם שהם מובלים לז'אגר. בטרם הספיקו העגלות לזוז הגיעו "אקטיביסטים" ליטאים, הורידו את היהודים מהעגלות והכניסום שוב לבית־הכנסת. את המטלטלין והחפצים פרקו במחסנים. בבית־הכנסת בדקו כל יהודי ולקחו ממנו כסף, זהב וכל דבר־ערך. לאחר־מכן הוציאו שוב את היהודים מבית־הכנסת, העלו אותם על העגלות והעבירום ליער וילקיאושיס, שנקבע כמקום ההוצאה־להורג.

מה שעבר על היהודים ברגעיהם האחרונים קשה לתאר. המרצחים אילצו את רבם הזקן, ר' נחום־בצלאל דזימיטרובסקי לעמוד כל הזמן על שפת הבור ולמנות את מספר הנרצחים. 355 גברים, נשים וילדים, נרצחו באותו יום מר ונמהר.

אותם יהודים שלא נרצחו באותו יום נשלחו לז'אגר. במכתבו מה־1 בספטמבר הודיע ראש עיריית יאנישוק לראש עיריית ז'אגר שבימים 24—29 באוגוסט הועברו 150 יהודים לז'אגר.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מופיע קבר־האחים ביאנישוק כדלהלן:

המקום — יער וילקיאושיס, 5 ק"מ מיאנישוק, כ־700 מטר מהכביש יאנישוק—שאולי; הזמן — תחילת אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — 150 גברים; וכן ב־27.8.41, מספר הנרצחים — 355 גברים, נשים וילדים.

אחרי המלחמה הקימה העיריה על קברות־האחים מצבה ועליה כתוב בליטאית: "במקום זה קבורים אזרחים סובייטיים, שנרצחו בידי הרוצחים הפאשיסטים בשנת 1941".

מקורות

עדותם של שלום זיו, מזכרת בתיה; משה אורנזון־טרכטנברג, ראשון לציון; פנחס אולמן, יבנה; מכתבו של יחזקאל פולרוביץ מה־28.8.64, שנמסר על־ידי עדינה גלון, תל־אביב.

לויקובה
(LAUKUVA)

לויקובה נמצאת במחוז טאוריג, במערבה של ליטא, סמוך לגבול הגרמני. בשנת השואה חיו בה 400—450 יהודים.

עם פרוץ המלחמה ברחו היהודים מהעיירה והתפזרו בכפרים הסמוכים. העיירה כמעט לא נפגעה. נשרפו רק 4 מבתי היהודים. אלה הוצתו, לפי השמועה, בידי הליטאים, שנתכוונו להוציא את היי"ש מה"מונופול", שנמצא בביתו של בנימין לוויטה. כך עלו באש שני הבתים של האחים לוויטה ושני בתים סמוכים להם.

ב־24 ביוני לפנות ערב נכנסו הגרמנים לעיירה. מיד נתפרסמה פקודה, שעל כל היהודים לחזור איש איש למקום־מגוריו הקודם. עם שובם מצאו היהודים את בתיהם שדודים בידי הליטאים. היהודים נצטוו לשאת טלאי צהוב בצורת מגן־דוד. עד מהרה נלקחו היהודים לעבודות שונות, כגון: קבורת החיילים הסובייטיים שנפלו, ניקוי ושטיפת כלי־הרכב של הצבא הגרמני, קבורת פגרי סוסים, ניקוי מחראות ומצבורי־אשפה וכיוצא באלה.

לא עברו ימים רבים והגרמנים התחילו להשתולל בעיירה ולהראות ליהודים את נחת זרועם. על "מעשה רב" אחד מספר אבא היילפרין, שהיה אז מתלמידי ישיבת טלז:

"ביום ו' בשעות הבוקר, ביום השלישי לבואם של הגרמנים, נכנסתי לביתו של הרב בעיירתנו, ר' חיים־זליג קפלנסקי, והנה רואה אני, שיושב הוא על ספסל נמוך, כדרך 'שבעה', ולומד כדרכו. הסביר לי הרב, שאיננו רוצה שיראוהו מבעד החלון (ביתו עמד בשוק). והנה נכנסו 2 חיילים גרמנים, והם פונים אליו: 'האתה הרב?' — 'כן', ענה. הם לקחו ממנו את שעון־הזהב, ויחד עם זה קרעו את השרשרת שהיתה מחוברת אל החזיה. אחר־כך החלו מושכים את זקנו הארוך והמפולג, בעיקר בשני הקצוות. למראה זה פרצו שתי בנותיו של הרב ביללה ופנו בתחנונים אל הגרמנים, שיחדלו מזה. גם הרב עצמו אמר להם: 'למה אתם משטים באדם זקן?' ענו לו: 'אם אין רצונך שנתלוש, הבא מיד מספריים'. הבנות ראו כי הדבר רציני, והן הגישו להם מספריים. הם גזזו קצה אחד של הזקן והלכו להם. הבנות הוסיפו לבכות, אך הרב ניחמם, באמרו: 'מילא, ישחקו להם הנערים. והלוואי שתהא זאת כפרה'..."

ביום א', 29 ביוני, הופיעו לפתע בעיירה גרמנים מזויינים מהיידקרוג הסמוכה, שמעבר לגבול בחבל ממל. ביחד עם ה"אקטיביסטים" הליטאים פשטו על בתי היהודים והחלו מוציאים את כל הגברים מגיל 15 שנה ומעלה, ואף חולים. יהודים רבים התחבאו, אך הליטאים הכירו את כל תושבי העיירה וידעו מי חסר. הם מסרו זאת לגרמנים. הללו איימו במוות על הנשים ועל הילדים, אם הגברים לא יופיעו מיד. כך נתפסו כולם והובאו אל מקום הריכוז בכיכר השוק, כשמלוויהם מפליאים את מכותיהם. המוני ליטאים, שמילאו את הרחובות ביום המנוחה שלהם, חזו במחזה ורבים גם צהלו מרוב שמחה. בשוק עבר כל יהודי בין שתי שורות של גרמנים. היה עליו להוציא מכיסיו כל דבר־ערך ולהניחו לפניהם. לאחר מכן חיפשו הגרמנים בעצמם בבגדיהם של האנשים. בנציון קצב, שנמצא משהו בבגדיו, הוכה בו במקום עד מוות. הנשים והילדים יללו ובכו. רבות מהן רצו להצטרף אל הגברים, אך הן גורשו באכזריות.

הגברים הועלו על משאיות והוסעו תחת משמר כבד של גרמנים בכיוון לשוואָקשנה. כשבוע לאחר מכן נאסרו שאר הגברים, שלא נמצאו בפעם הראשונה בעיירה, וכן הגברים היהודים מן הכפרים הסמוכים. גם הם הוסעו באותו כיוון. מן העיירה הוצאו, ביחד, כ־70 איש.

בלויקובה נשארו הנשים והטף ורק גבר אחד, משה, יהודי קשיש ועני. הליטאים "העריכו" אותו והמליצו עליו לפני הגרמנים להשאירו במקום בתור "יהודון" משלהם. הגזרות על הנשארים נתרבו מיום ליום. המשטרה חייבה אותם להביא לבית־המועצה את כל דגלי־הלאום של ליטא שברשותם ("היהודים אינם עוד אזרחים"). אסרו עליהם לצאת מתחום העיירה ולקנות דבר מהאיכרים. גזרו עליהם למסור את כל הספרים, ספרי־חול וספרי־קודש, ואף את ספרי־התורה; והגרמנים שרפו אותם. למרות הסכנה שבדבר החביאו כמה נשים את ספרי־התורה באדמה. גרמנים וליטאים, יחידים ובקבוצות, היו מתפרצים תכופות אל הבתים ודורשים זהב וכסף; בחיפושיהם היו לוקחים גם כלים נאים, מגפיים, מלבושים וכל מה שמצא חן בעיניהם. ה"אקטיביסטים" היו סובבים מבית לבית ואוספים את בגדי הגברים, כדי "למסרם לבעליהם במקום־העבודה שלהם". גם זהב ודברי־ערך היו דורשים בשבילם. כמובן, שכל זה לא נמסר אף לאחד מן הגברים. הצוררים הליטאים היו ברובם מאנשי העיירה. בראשם עמדו טאדאס טאלאט־קאָלפשה, ממנהיגי ה"שאוליסטים" לשעבר, ועוד מורה עממי, שאשתו רופאת־השיניים גורשה על־ידי הסובייטים לסיביר.

ב־8 ביולי, בצהרי היום, נצטוו הנשים להגיף את התריסים ולהסתגר בבתים. האנשים הציצו, כמובן, בעד כל סדק וחרך. הם ראו שגרמנים וליטאים סובבים מבית לבית, מקיפים בהסתערות את הבנין, מוציאים משם בבהלה ובחיפזון את היהודים ומוליכים אותם לבית־המדרש. כוונת צו הגפת התריסים היתה, איפוא, שהגירוש יבוא לפתע על כל בית ובית ובידי האנשים לא יהיה סיפק להחביא או לקחת משהו מרכוש. תוך זמן קצר נתמלא בית־המדרש נשים וטף עד מחנק. המקום הוקף במשמר

של "אקטיביסטים", אין יוצא ואין בא, ואף מים לא נתנו להכניס. הבנין היה רעוע והגשם דלף בעד התקרה, האנשים התגוללו על הרצפה רעבים וצמאים, בצפיפות ובזוהמה.

כעבור 4 ימים הוצאו כל הנשים והטף מבית־המדרש, הועלו על משאיות והובלו לגירוליאי, לא הרחק מטלז, שם רוכזו אלפי נשים וילדים מיהודי עיירות הסביבה. כאן עברו עליהם כל הסבל והעינויים שעברו על שאר האסירים, וכאן ניספו כל הנשים הקשישות והילדים ביום שבת, ז' באלול תש"א (30.8.41). יתר הנשים והילדות, שהועברו לגיטו בטלז, ניספו באקציה בכפר ראיניאי (כ־6 ק"מ מטלז), בעת חיסול הגיטו, ב־ד' טבת תש"ב (24.12.41). כמה מנשי לויקובה הצליחו לברוח מהשחיטות ולהישאר בחיים.

כאמור, הוצאו הגברים מהעיירה ב־29 ביוני. בדרכן נעצרו המשאיות בשוואקשנה, וגם כאן נאספו ליטאים לראות ולהתבשם במחזה של יהודים מובלים כאסירים. והנה קפץ אחד מהאספסוף בעלילה על הצעיר זליג אהרונוביץ, שקומוניסט הוא. הגרמנים הורידוהו מיד מהמשאית, ואתו לקחו עוד שניים, את אברהם גרשון ואת אליהו שפירא, בתור "משקיפים" (אברהם היה שחפן, ובציד הגברים בלויקובה המליץ יהודי אחד לפני הגר־מנים לשחרר אותו בטענו: אדם זה הלא חולה הוא. עתה לקחו כנראה ה־ס"ס "בחשבון" את הדברים האלה. לאליהו שפירא היה באותו יום פורונקול גדול מתחת לבית־שחיו, והגרמנים הבחינו בזה. את השלושה הוליכו הצדה ורצחום ביריה.

בשעה מאוחרת בלילה הובלו האנשים למסטובארן, כ־20 ק"מ מהיידקרוג. כשעה שלמה הובלו ברגל עד הגיעם אל מחנה, שהיה מסונף למחנה־העבודה המרכזי בהיידקרוג ובו עבדו לפני כן שבויים צרפתים, שאת מקומם החליפו כעת גברים יהודים מהעיירות הסמוכות לגבול. אך נכנסו אנשי לויקובה אל המחנה, והנה נפל מת ר' אברהם יונירוביץ, כבן 70. הגרמנים התירו הפעם ליהודים לטפל בעצמם בקבורתו ולעשות כמנ־הגיהם. כרו לו קבר בקירבת המחנה, והרב מלויקובה עסק בעצמו בקבורה; שני בניו של הנפטר אמרו קדיש וקיימו "קריעה" ו"שבעה", והתפללו במנין כל השבוע ועד ל"שלושים". יונירוביץ היה איפוא היהודי האחרון מקהילת לויקובה, שזכה להיקבר על־ידי בני עדתו כדת וכדין.

מהמחנה היו היהודים יוצאים לעבוד בניקוז, ובמיוחד בחפירת תעלות. החיים היו קשים. יום העבודה נמשך על פי רוב מעלות השחר ועד צאת הכוכבים; מנות־האוכל היו מצומצמות להחריד (300 גרם לחם תפל וחצי ליטר מרק־מים). ביד קשה רדה בהם במיוחד מפקח־עבודה אחד, צולע, שכונה בפי היהודים "החיגר". האנשים המשיכו בעבודת הניקוז גם בבוא החורף ועמלו בקור ובשלג. לאחר שפסה לגמרי האפשרות לעבוד בחפירה, היו היהודים נשלחים אל תחנת־הרכבת הקרובה סטונישקן, ושם העבידום בטעינת קרונות. בתחנה זו נפגשו לעתים יהודי לויקובה עם איכרים מסביבתם, שהיו מביאים לכאן מיבול אדמתם, שהוחרם בשביל הגרמנים. מפיהם של הליטאים נודעו להם פרטים רבים על גורלם המר של הנשים והילדים בעיירה.

בראשית סתיו 1942 נרצח הצעיר משה גץ מלויקובה, שעבד באחוזתו הפרטית של הד"ר שאו, ראש הגישטאפו בהיידקרוג. המשגיח על האחוזה התלונן פעם לפני אדוניו על משה ש"חוצפן" הנהו. מיד שלף זה את אקדוחו וירה בנער.

במחנות היידקרוג הוחזקו היהודים עד סוף יולי 1943, ואז העבירום לאושוויץ. בהגיעם למחנה־אימים זה בוצעה בהם אקציה גדולה.

לאחר כחודשיים הועברו יהודים רבים מאושוויץ לווארשה, ובתוכם גם האנשים שהובאו מהיידיקרוג. בווארשה הועסקו היהודים בפינוי ההריסות של הגיטו החרב. הם הוחזקו שם בתנאים איומים, ובעיקר סבלו מרעב, מקור ומזוהמה.

בהתקרב החזית לווארשה, והסובייטים כבר עמדו לכבוש את העיר, הוצאו משם אסירי המחנות בסוף יולי 1944 והוסעו לדכאו. בין המתים שהוצאו בדכאו מהקרונות והועברו אל הכבשנים היה גם יוסף אהרונוביץ מלויקובה. הבחין בו קאפו אחד (מאהל), שהוא עודנו חי וכי רק הכרתו אבדה לו. נהג בו קאפו זה "לפנים משורת הדין" והעבירהו אל מדור החולים במחנה. שם שכב חודשיים, והודות לטיפולו הנאמן של צרפתי אחד החלים יוסף.

עם בוא הצבא האמריקני, בסוף אפריל 1945, יצאו לחרות מהמחנות גם שרידי לויקובה, שמספרם היה עתה רק ארבעה והם: יוסף אהרונוביץ, אריה גולדפוס, דוד גולדפוס ואבא היילפרין.

מתוך הנשים מלויקובה, שברחו מהשחיטות ליד טלז והתענו כשלוש שנים במחבואים, נשארו בחיים: לאה שפירא־רודניק, פנינה גץ ואחיה הקטן אריה, שתי האחיות שרנוביץ, מינה קגן, שרה טרויב, חנה שווילר.

מקורות

אריה גולדפוס, רחובות; אבא היילפרין, בני־ברק; לאה שפירא־רודניק, תל־אביב.

לוקניק
(LUOKĖ)

לוקניק נמצאת במחוז טלז בצפונה־מערבה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

כשהחלה מלחמת גרמניה—רוסיה ברחו היהודים אל הכפרים, ב־23.6 כבר היו הליטאים מאורגנים וענדו סרטים בצבעים הלאומיים של ליטא על שרווליהם ועל דשי מעיליהם. הם ציפו לבואם של הגרמנים, שנכנסו כעבור יומיים, ביום ד' בשבוע, בערב (25.6). משחזרו היהודים מן הכפרים החלו הליטאים להתעלל בהם והעסיקום בעבודות־כפייה. את רבה של העיירה ר' שלמה־אפרים קרביצקי הוציאו ליער, שם עינוהו קשות, גזזו לו את חצי זקנו והריצוהו בנשיאת מים בעלמא. הליטאים הקימו ועדה מיוחדת לטיפול ביהודים. היא הטילה על היהודים קנס בסכום של 50 אלף רובל. נלקחו 3 בני־ערובה למילוי הדרישה, ביניהם גם הגב' זיו. הסכום שולם ובני־הערובה שוחררו.

כעבור ימים מספר ריכזו את כל היהודים בכיכר השוק, והעבירו אותם תחת משמר של ליטאים מזויינים לאחוזה, במרחק שני ק"מ מן העיירה. הכניסום לאסם אחד ואמרו להם, שעליהם "להסתדר". כמשגיח על המחנה נתמנה עגלון יהודי, שהיה ה"אידיוט" של העיירה. יום־יום היו מוציאים את היהודים לעבודה, ואותו עגלון היה ממלא את מקומו של המלווה הליטאי. לפי פקודתו נאלצו הצעירות לשיר שירים לאומיים של הליטאים,

ומי שלא שרה הוכתה על־ידיו בפרגול של גומי, שקיבל למטרה זו מידי ה"אקטיביסטים" הליטאים. עיקר העבודה היתה לטאטא את רחובות העיירה ולנכש את העשבים ברחובות, עבודה משעשעה מאוד את הליטאים, בראותם את היהודים שוכבים ותולשים את העשב.

למחנה הובאה משפחת אכרים יהודים מכפר סמוך, ובבדיקת החפצים נמצא אצלם דגל אדום. בני המשפחה הוכו מכות רצח, וגם יתר היהודים לא יצאו נקיים.

על היהודים נאסר לשוחח עם לא־יהודי, מזון לא ניתן, ליד הבאר עמד משמר שלא איפשר ליהודים לשאוב מים. היהודים נאלצו להשתמש במי־ביצה. באיומים על היהודים שיירו בהם היו ה"אקטיביסטים" מוציאים בלילות את הצעירות ומענים אותן. כך נמשך המצב עד ל־15 ביולי. באותו יום לפנות ערב באו על אופנוע שני אנשי ס.ס. מיד פקדו להוציא את כל החפצים מן האסם אל החצר, ובמו־כן למסור את הכסף ודברי־הערך. הם איימו, שמי שלא ימלא אחרי הפקודה יירה. לאחר־מכן נצטוו להיכנס לאסם. כעבור זמן גורשו כל הגברים אל החצר, העמידום בשורה, ומסביב להם הוצבו "אקטיביסטים" ליטאים, כשבידיהם מקלות ופרגולי־גומי. לפי השריקה של איש ה־ס.ס. נצטוו היהודים לרוץ, ליפול, לקום, וחוזר חלילה. מי שלא היה זריז די הצורך הוכה. "התעמלות" זו נמשכה כשעה. לאחר־מכן נצטוו לרוץ אל האסם, ולשכב מיד במקום בו תדרוך כף רגלם בהיכנסם לאסם. לא ניתן להם להתחבר אל בני משפחותיהם.

בלילה שבין ה־15 ל־16 ביולי (כ' בתמוז תש"א) הוצאו כל הגברים, כביכול, לעבודה בשדות הכבול, ובמרחק כחצי ק"מ מן האסם נורו. הנשים שבאסם שמעו את היריות. מבין סדקי האסם ראו עם אור הבוקר את הנשים הליטאיות בודקות בחצר את החפצים שהתגוללו בה. כאשר ניתן לאחר־מכן לנשים לצאת מן האסם אל החצר, כבר לא נשאר דבר. באותו יום, כ"א בתמוז, הוצאו הנשים והילדים למחנה גירוליאי. מי שיכול שכר מקום בעגלה, והשאר הלכו ברגל. בגירוליאי הצטרפו לקבוצת הנשים והילדים שהובאו מטלז. כל הילדים וחלק מהנשים נרצחו בגירוליאי בשבת, ז' באלול תש"א (30.8.41) והשאר חוסלו בראינאי, ליד טלז, ב־ד' בטבת תש"ב (24.12.41).

מקורות

עדות הגב' רוזה זיו־רבינוביץ, 29.7.1974, ארכיון "יד ושם" מס' 1591/1481.

לוקשי
(LUKŠIAI)

כפר השוכן כ־8 ק"מ מזרחית מעיר המחוז שאקי. במפקד האוכלוסין בשנת 1923 ישבו במקום 42 יהודים. בשנת השואה התגוררו בכפר כמה משפחות יהודיות.

כאשר עמדו הצוררים לחסל את שארית יהודי שאקי הביאו ל"גיטו החופשי", בו נמצאו הנשים והילדים של קהילת יהודי שאקי, גם את יהודי לוקשי.

הם נרצחו ביום השבת, 13 בספטמבר 1941 (כ"א באלול תש"א), יחד עם יהודי שאקי.

על קבר־האחים בשאקי הוקמה מצבה ועליה כתוב ביידיש: "בקבר־אחים זה נקברו ארבעת אלפים תושבי שאקי והסביבה, שנרצחו על לא עוול בכפם בשנים 1941—1944 בידי הפאשיסטים הגרמנים והלאומנים של הבורגנות הליטאית. זכרם המזהיר של הנספים יינון לעולמי עד בלבבות כל הפטריוטים של ארץ מולדתנו".

(ראה: שאקי)

לזדיי
(LAZDIJAI)

עיירה בדרומה של ליטא, סמוך לגבול עם פולין. רשמית היתה סייני עיר המחוז, אם כי לא היתה בשטחה של ליטא, אלא בשטחה של פולין לשעבר. במלחמת פולין—גרמניה (ספטמבר 1939) נכבשה סייני על־ידי הגרמנים, כך שלאזדיי היתה עיר־גבול ליד שטח כבוש על־ידי הגרמנים.

בלילה שלפני פרוץ מלחמת גרמניה—בריה"מ היו תושבי לאזדיי מגוייסים לחפירת תעלות־מגן. בערך בשעה שלוש לפנות בוקר הבחינו פתאום ברקיטות אדומות שנשלחו מעבר לגבול, ומיד לאחר מכן באה הפצצה כבדה. פצצות הגרמנים נפלו בליבה של העיירה ובבתיה אחזה אש, שהלכה והתפשטה וכילתה את מרבית בתיהם של היהודים.

הסובייטים החלו בבריחה המונית והצבא הגרמני נכנס לעיירה כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22 ביוני 1941, בשעה עשר בבוקר. בהלה אחזה בתושבים. החלה מנוסה המונית. רק כ־40 יהודים הצליחו לברוח עם הסובייטים. השאר נמלטו אל כפרי הסביבה וביקשו מקלט אצל האיכרים. רוב האיכרים לא ניאותו לקבל את היהודים. הם לא נתנו להם להיכנס לבתיהם ולפעמים אף מנעו מים מהצמאים. היהודים נתקבלו לעתים קרובות בטריקת דלת ובצעקה: "לכו אל סטאלין אביכם!"

ביום הראשון למלחמה נפצעו כמה יהודים ואחדים גם נהרגו.

ביום שני בבוקר שקטה הסביבה. הגרמנים נעו קדימה, והעיירה לא היתה עוד בתחום החזית. אז החלו יהודים חוזרים אל העיירה. הליטאים התנפלו עליהם, ונח קדושין, הרצען, הוכה קשות בידיהם. שני יהודים אולצו לכרות בור ולקבור אותו בעודו בחיים. בו ביום נמלטו היהודים מלאזדיי ופנו לעבר סרהיי (במרחק כ־15 ק"מ). אליהם הצטרפו גם שאר היהודים, שהיו מחוץ לעיירה. אולם גם סרהיי היתה שרופה, ולא היה בה מקום לגולים. התגוללו יהודי לאזדיי בשדות ליד העיירה עד יום השבת. ואז יצאה פקודה: על יהודי לאזדיי לחזור לעיירתם!

ביום ב', 23 ביוני 1941, התקיימה בלאזדיי אסיפה של ה"אינטליגנציה" הליטאית. השתתפו בה כ־30 איש. באסיפה זו נבחר ועד שינהל את ענייני המחוז וכן הובעה תודה והוקרה לצבא הגרמני ולאדולף היטלר. ביום ד', 25 ביוני, החליט הוועד להושיב את היהודים בצריפים ברחוב ויטאוטאס, שהוקמו בשעתו על־ידי הסובייטים. למעשה היו ליהודים רק צריף וחצי, כי במחצית השניה של צריף אחד שוכנו נשים וילדים של קצינים רוסיים.

מיד עם שובם של היהודים החלו הליטאים במעצרים. רבים נעצרו בתואנה שהם קומוניסטים. נעצרו נערים צעירים, ילדים כמעט, על שנרשמו לקומסומול. נעצרו גם אנשים ללא כל עילה. אם היה לליטאי "חשבון" עם יהודי, בא עתה הלה על סיפוקו. כך נלקחו אנשים, שהיו ידועים כרביזיוניסטים ("בית"ר") וגם זקנים לא מעטים. כל העצורים הועברו למרי־אמפול ושם נרצחו.

על היהודים נגזרה עבודת־כפיה. העסיקו אותם בפינוי הריסות הבתים השרופים. אילתרו בשבילם עבודות שונות ומשונות, והכל מתוך כוונה להשפילם. היהודים שהיו בעלי משקים, קיבלו רשות לגור באסמים שלהם ולעבור בשדותיהם. יום אחד בא לצריפי היהודים גרמני, ביחד עם זרמבה, בן העיירה, שנחשב לפולני. הם הוציאו החוצה את רב העיירה, ר' יעקב־אריה הכהן גרשטין, והחלו מכים אותו בשוט־רכיבה. גם את בני משפחתו של הרב היכו על שיצאו לראות בנעשה לאביהם. אחרי־כן העלו את הרב על מכונית־משא והסיעוהו. היהודים חרדו לגורל רבם, ורצו אל הכומר לבקש את עזרתו. הרב גרשטין כיהן כרב בלאזדיי זה למעלה מעשרים שנה והיה ידוע, גם בקרב הלא־יהודים, כאדם מצויין. אולם הכומר התחמק בטענה, שאין בידו לעשות לטובת הרב. גם מפקד־המשטרה לא רצה לעזור. לפנות ערב, כאשר החלו היהודים חוזרים מהעבודה, סיפרו האנשים מקבוצת־עבודה אחת, כי לפתע ראו את הרב גרשטין מגיע למקום־העבודה שלהם, ושם הכריחוהו לשאת שקי־מלט. עם גמר יום העבודה חזרו כרגיל הביתה בעגלות, ואילו לרב לא הירשו הגרמנים לעלות לעגלה. "שילך ברגל" — לעגו. ואמנם, כעבור זמן־מה חזר גם הרב לצריפים.

ליהודים אסור היה להשתמש במדרכה. מותר היה להם ללכת רק בתעלה שבצידי הרחוב. כשנראה חייל גרמני, חייב היה כל יהודי להסיר מיד את כובעו ולהרכין את ראשו, כשפניו מופנים אל החייל. רק כאשר התרחק הגרמני, יכול היה היהודי להרים את ראשו וליישר את הגב.

מן היום הראשון שימש מקום־מגוריהם של היהודים כמקום להתעללות ושוד. תכופות באו לכאן גרמנים וליטאים בתביעות, אגב איומים, שיתנו להם שעונים, תכשיטים, כסף, זהב וכדומה. לא פעם התפרצו לצריפים שוטרים, רוצחים ליטאים במדי שוטרי־עזר ואזרחים, והיו מכים באכזריות את האנשים. בכל יום ראשון, בשעה שיצאו הליטאים מהכנסיה, היו מוציאים את הגברים היהודים מהצריפים ומביאים אותם אל כיכר השוק, ושם היו מתעללים בהם ב"אימוני ספורט" — הכריחום להתגלגל על הארץ, להכות אחד את חברו ועוד תעלולים כאלה — לצחוקם ולהנאתם של הנאספים. בריונים היו מתנפלים על האנשים ומכים אותם באכזריות. השומרים הליטאים היו דורשים מהיהו־דים, שימסרו להם את כספם, את זהבם וכל דבר־ערך. היו פושטים מהאנשים את בגדיהם, בודקים ומחפשים בכליהם ובמטלטליהם. רכוש גדול נשדד מהיהודים באותם ימים.

השמועות על רצח המוני וחיסולם של היהודים בעיירות הסביבה הגיעו ללאזדיי. באמצע ספטמבר הגיעה השמועה על רצח יהודי לייפון הקרובה.

ב־15 בספטמבר 1941 נצטוו כל יהודי לאזדיי לעבור לקסר־קטינים באחוזה קאטקישקס, במרחק קילומטר וחצי מהעיירה. הבטיחו לכונן בשבילם גיטו, בו ישבו עד גמר המלחמה. אנשי העיירה כבר ידעו, כי היהודים בשאר העיירות בליטא הושמדו כמעט כולם, ולכן התייחסו עתה בחשד גדול לכל ענין ההעברה. כמה אנשים יצאו לבלוש בסביבה ולהיוודע, אם אין שם בורות חפורים. הידיעה שאין בורות חפורים במקום הניחה אך במעט את דעתם.

לאחר כמה שעות החלו מביאים ללאזדיי את היהודים מהעיירות וישיי, קופצ'ווה ורודאמין, וכן את היהודים מהכפרים שבסביבה. כולם נועדו לעבור לקאטקישקס. דבר זה הרגיע במקצת את היהודים בלאזדיי: יתכן שהגרמנים אמנם מתכוונים לכונן כאן גיטו. עוד באותו יום הועברו כל היהודים, לרבות יהודי לאזדיי, לקאטקישקס. כאן צופפו את האנשים משפחות משפחות בדרגשים אשר בקסרקטינים. המקום היה גדור תייל ומסביב שמרו ליטאים מזויינים.

מדי יום הוציאו את האנשים קבוצות־קבוצות לעבודה. בתחילה נתנו 200 גרם לחם תפל ו־300 גרם תפוחי־אדמה לנפש ליום. אט אט הלכו המנות וקטנו. פרצה גם מגיפת דיזינטריה. אנשים סבלו ורעבו. היו שהתחמקו בגניבה ופנו אל הכפרים הסמוכים. שם היו מחליפים חפצים תמורת מצרכי־מזון או מקבצים נדבות־מזון. הקלה פורתא באה כאשר הורשה לכמה איכרים מן הסביבה להזמין יהודים כפועלים במשקיהם. לעת ערב היו היהודים חייבים לשוב לגיטו. האנשים שקיבלו מזון במקום עבודתם, היו מוותרים בגיטו על המנה שלהם לטובת הכלל. בעניינים הפנימיים של חלוקת העבודה וסידורם של האנשים בקבוצות עסק משרד־עבודה (ארבעטס־אמט), שבראשו הועמדו יהודים. כדי לטפל בכל ענייני הגיטו הקימו היהודים ועד מיוחד, שהיה מורכב מנציגי כל העיירות ובראשם הרוקח אסטרומסקי מקופצ'ווה. אולם הוא לא עשה דבר בלי להיוועץ תחילה עם הרב גרשטין מלאזדיי. היתה בגיטו גם משטרה יהודית, שסמכותה היתה מועטה. חיי האנשים היו הפקר. כל "גוי" יכול היה לעשות בהם כטוב בעיניו, ולא עבר כמעט יום ללא התעללות ומעשה פשע. פעם נתן שוטר ליטאי עיניו במגפיים של יהושע וילנסקי מרודמין. השוטר קרא לאיש, המיתו ביריה וחלץ את המגפיים...

יום אחד נסער הגיטו משמועה שהגיעה. שתי בנות מלאזדיי, שיינה אידוביץ וגולדה קנטורובסקי, הובלו יום יום לעיירה לעבוד אצל הקומנדנט הגרמני. כשחזרו מהעבודה ביום ב', 27 באוקטובר, סיפרו בסוד על שיחה שקלטו אוזניהן במקום עבודתן. ביקר שם הקומנדנט הגרמני ממריאמפול, שהיה הממונה הצבאי על המחוז, וגם הקומנדנט מלאזדיי היה כפוף לו. מעבר לקיר האזינו שתי היהודיות לשיחה שהתנהלה ביניהם. הקו־מנדנט ממריאמפול הרעים נגד זה מלאזדיי על שהיהודים "שלו" עודם בחיים — הלא חרפה היא... הקומנדנט מלאזדיי הצטדק ואמר, שזקוק הוא ליהודים, הם ממלאים עבודות חיוניות, ורבים מהם אומנים טובים ונחוצים. התרגז המריאמפולי וצעק: "עליך למלא את תפקידך, ולא — תשולח אל החזית!" ענה לו הקומנדנט מלאזדיי: "חייל אני, איש־מלחמה, ובזה לא תפחידני..."

מצב־הרוח בגיטו חושמל בן־רגע: משק כנפי המוות זעזע את האנשים והחרידם לקראת יום מחר. בלילה חמקו מהגיטו אנשים לחפש להם מחבוא אצל איכרים ובשדות. אולם מאחר שלא היו מאורעות מיוחדים שקטו כעבור יום־יומיים הרוחות. האנשים החלו תולים את תקוותם בקומנדנט ובטחו ביושר לבו: ודאי יגן גם להבא על היהודים הנתונים בידיו. ואמנם, בסוף

גילוי האנדרטה על קבר־האחים של יהודי אליטה והסביבה

המצבה על קבר קדושי אוז'ונט, שעצמותיהם הועברו לבית הקברות בווילנה

קבר־אחים של יהודי אנישוק, ויסוקידבור, פאנשישוק ועוד

קבר־אחים של יהודי אוטיאן והסביבה ביער ראשה

על שטח קבר־האחים על־יד סרוק של קדושי אנישוק, פאנשישוק, ייסוקידביר יעיד

גופות הנרצחים שהוצאו ביער ראשה על־ידי יעדה מיוחדת לחקר פשעי הנאצים

קבר־אחים לקדושי אייראגולה

המצבה על קבר יהודי אניקשט, שעצמותיהם הועברו לבית הקברות בווילנה

קבר־אחים לקדושי אניקשט

קבר־אחים לקדושי אניקשט

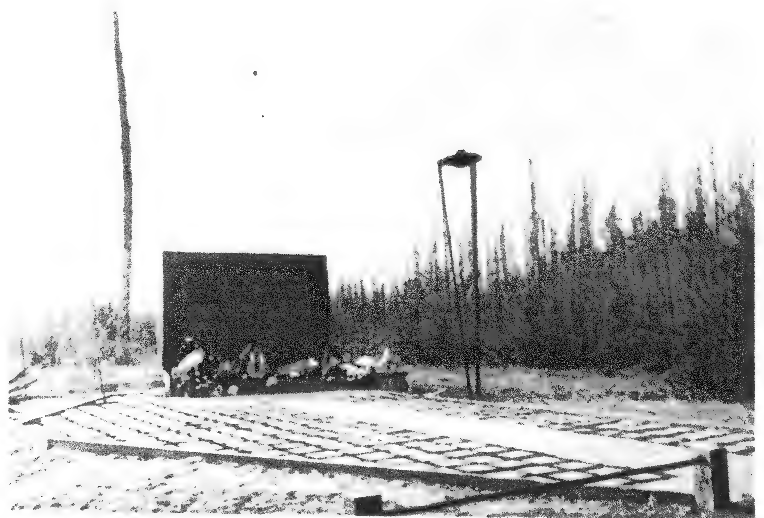
קבר־אחים לקדושי בוטרימאנץ

קבר־אחים לקדושי בוטרימאנץ

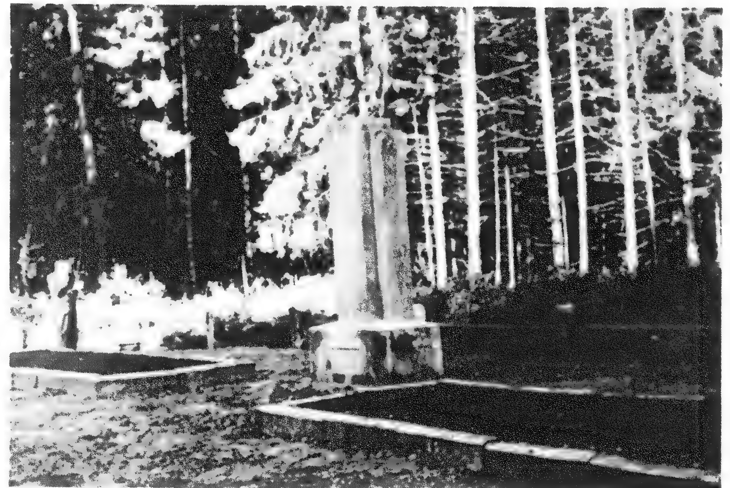
קבר־אחים לקדושי בירז׳ והסביבה

קבר־אחים לקדושי גורז׳ד והסביבה

קבר־אחים לקדושי וילקומיר והסביבה

קבר־אחים לקדושי ויינוטה והסביבה

הקברים לקדושי וילקומיר והסביבה בפיבוניה

הקברים החדשים לקדושי ויינוטה

קבר־אחים לקדושי ויליה והסביבה

קבר־אחים לקדושי ז׳אגר

קבר־אחים לקדושי וירבאלן וקיבארט

קבר־אחים לקדושי ז׳אגר

המצבה הראשונה שהוקמה במקום הרצח של יהודי וירבאלן וקיבארט ליד וירבאלן

קבר־אחים לקדושי אז׳רני (זרסיי) והסביבה

קבר־אחים לקדושי וישטינץ

קבר־אחים לקדושי ז׳זמיר, ז׳וסלי וקושידר

קבר־אחים לקדושי יורבורג והסביבה

קבר־אחים לקדושי ז׳זמיר, ז׳וסלי וקושידר

קבר־אחים לקדושי ינובה והסביבה

זרי־פרחים על קבר־אחים לקדושי ז׳זמיר, ז׳וסלי וקושידר

קבר־אחים לקדושי ינישוק

קבר־אחים לקדושי לוזדיי והסביבה

קבר־אחים לקדושי מז׳ייק והסביבה

קבר־אחים לקדושי לוזדיי והסביבה

קבר־אחים לקדושי מריאמפול

קבר־אחים לקדושי לוזדיי והסביבה

באזכרה על קבר־האחים לקדושי מריאמפול

קבר־אחים לקדושי מרטש

קבר־אחים לקדושי ניישטוט־טאווריג

קבר־אחים לקדושי מרטש (גברים)

קבר־אחים לקדושי סמילישוק, וויה וז׳וסלי

קבר־אחים לקדושי מרטש (נשים וילדים)

קבר־אחים לקדושי ספיז׳ישוק והסביבה

קבר־אחים לקדושי סרהיי

קבר־אחים לקדושי פוסבול, ובולניק ועוד

קבר־אחים לקדושי פוניבז׳ והסביבה בפאיוסט

קבר־אחים לקדושי פוסבול, ובולניק, סלט ויונישקל

קבר־אחים לקדושי פילווישוק

קבר־אחים לקדושי פלונגיאן

אוקטובר כבר נרצחו היהודים כמעט בכל עיירות ליטא, ואילו יהודי לאזדיי היו בין היחידים שנותרו עוד בחיים.

ביום ה', 30 באוקטובר 1941, נסגר הגיטו לגמרי ולא נתנו לאנשים לצאת לעבודה. מרחוק ראו האנשים, שהרוצחים הליטאים הולכים ואתים בידיהם. היהודים פנו לקצין המשטרה הליטאית ושאלוהו לפשר הדבר, והוא ענה בקרירות: "הולכים לכרות בורות בשבילכם. עבודה זו תארך כמה ימים, וזמן זה בדיוק נשאר לכם לחיות.." לאחר "הסברה" זו החלו רבים מנסים לברוח. השמירה היתה חזקה והשומרים ירו אחריהם. בו ביום הוחזרו לגיטו כמה פצועים שנתפסו וגם הרוגים אחדים היו. למחרת בבוקר בא ראש־המשטרה "להרגיע" את היהודים. הוא פנה אליהם ואמר: "הבריחה היא ללא הגיון. כל מקום שדורכת בו רגל גרמני, נמחק היהודי מעל פני הארץ. אין אף פינה בה תמצאו מחסה מפני הכדור המוכן בשבילכם. ואתם לא היחידים. יום אחד, והוא קרוב וקבוע, בוא יבוא הקץ על כל היהודים בכל מקום שהם".

הליטאים הגיפו את הצריפים וסגרו את כל החלונות והדלתות בקרשים ובמוטות־ברזל. האנשים ישבו כלואים ללא מים ומזון. בכל זאת נמלטו מהצריפים בשני הלילות הראשונים כ־180 איש.

ביום ב', 3 בנובמבר (י"ג מרחשון תש"ב), הוציאו את היהודים עירומים מהצריפים והוליכום לבורות, מרחק כ־300 מטר. שם רצחו אותם ביריות. נספו כ־1,600 נפש. איש לא הצליח ביום זה להימלט. את ההוראות ל"מבצע" זה נתנו הגרמנים, אולם במקום הרצח הם השתתפו רק כמשקיפים. הליטאים הם שהיו כאן הפעילים והמבצעים. ברצח השתתפה גם קבוצת רוצחים ליטאים ממריאמפול.

כאמור, רבים נמלטו לפני הטבח. כמה מהם נפצעו קשה, נתפסו והובלו בחזרה לגיטו, וביום הרצח סחבום לבורות יחד עם שאר החולים והתשושים. רבים מהנמלטים נהרגו בידי האיכרים. לאחר זמן חדלו הליטאים לרצוח את הנתפסים והיו שמים אותם במאסר. כאשר הגיע מספר התפוסים ל־35 איש, הובילום לקבר־האחים ושם רצחום. מכל 180 הנמלטים נשארו בחיים עם גמר המלחמה 6 אנשים: רבקה גרשטין־מיכנובסקי, זאב מיכנובסקי, דב זַף, מרים קולייסקי והאחיות גיטה ובת־שבע קויפמן — כולם מלאזדיי; חמילבסקי — מווישיי; גדליה כהן — מרודמין.

אחרי המלחמה הקימו יהודי העיירות שחוסלו בלאזדיי מצבה על קברי־האחים אשר בקאטקישקס. על המצבה צויין בליטאית, שבמקום זה רצחו הפולשים הנאצים והלאומנים הבורגנים 1,535 אנשי מחוז לאזדיי — גברים נשים וטף.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בכפר קאטקישקס, מרחק קילומטר אחד מלאזדיי, 300 מטר מערבית מהחורשה. מספר הנרצחים — 1535 איש; התאריך 3.11.41.

מקורות

עדויות רבה וזאב מיכנובסקי, רמתגן; גדליה כהן, ירושלים.

ליגום
(LIGUMAI)

העיירה ליגום נמצאת במחוז שאוולי, בצפונה של ליטא, והיא קרובה לשאוולי. בשנת השואה חיו בה כ־30 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־30 ביוני 1941 ומיד התחילו הגזירות, ההתעללויות והרצח. את השלטון בעיירה נטלו שוטרי־העזר הליטאיים, וכן ה"אקטיביסטים", שהסתובבו עם סרטים לבנים על שרווליהם והראו ליהודים את נחת־ידם.

קודם נרצחו הגברים. 40 מהם הובאו ליער ביוקנאיץ'. כעבור ימים אחדים הובאו 150 נשים וילדים לאותו יער, אל חלק אחר בו, נרצחו ונקברו בקבר־אחים.

25 מאנשי המקום, יהודים ברובם, נקברו בשולי היער, כשני ק"מ מזרחית מליגום.

קברות־האחים אינם מגודרים ואין עליהם מצבה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מופיעים קברות־האחים בסביבות ליגום כדלהלן:

1. המקום — יער יוקנאיץ', בשני אתרים: האחד 4—5 ק"מ מזרחית לליגום, והשני 4 ק"מ צפונה; הזמן — יולי 1941; מספר הנרצחים — במקום אחד 40, ובשני 150 נפש.
2. המקום — בפאתי היער, 2 ק"מ מזרחית מליגום; הזמן — מחצית שניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — 25.

מקורות

עדות פנחס אולמן, יבנה.

לידוביאן
(LYDUVĖNAI)

לידוביאן היא עיירה קטנה במרכזה של ליטא, כ־15 ק"מ צפונית לעיר־המחוז ראסיין.

בשנת השואה חיו בה כמה עשרות יהודים.

אין לנו ידיעות ישירות על קורות יהודי לידוביאן בשנת השואה. להלן כמה מן המקורות אשר ברשותנו:

א. ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', נאמר, שבקירבת הכפר פדוביסה, סמוך לעיירה לידוביאן, נמצא חבר־אחים. ב־15־16 באוגוסט שנת 1941 נרצחו ונקברו שם 115—120 נפש.

ב. "האנציקלופדיה הליטאית הקטנה" (חלק ב', עמ' 351) מוסרת שבשנת 1941 רצחו הפאשיסטים הגרמנים יחד עם הלאומנים הבורגנים המקומיים, על נהר הדוביסה, בקירבת לידוביאן, כ־300 אזרחים סובייטים וביניהם חלק מתושבי לידוביאן. יש להניח שהיו אלה יהודי לידוביאן.

ליודווינובה
(LIUDVINAVA)

עיירה קטנה במחוז מריאמפול, 9 ק"מ מערבית למריאמפול בכיוון לאליטה.

בשנת 1923 חיו בה 20—25 משפחות יהודיות. אין לנו ידיעות מדוייקות על מספר המשפחות היהודיות בשנת השואה. יש לחשוב, שחיו בה 15—20 משפחות, שכן המקום שימש מרכז לסביבה ומספר התושבים היה קרוב לאלף נפש.

ידוע, שהיהודים נעצרו והובאו למריאמפול. שם נרצחו ב־1 בספטמבר 1941 יחד עם יהודי מריאמפול.

(ראה: מריאמפול).

לייפון
(LEIPALINGIS)

עיירה במחוז סייני, בדרומה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

כשפרצה מלחמת גרמניה—בריה״מ ניסה חלק מיהודי לייפון להימלט לבריה״מ. הדבר לא עלה בידם והם חזרו לעיירה. במקום היו כבר מאורגנים ״אקטיביסטים״ ליטאים, אשר החלו מיד להתנכל ליהודים.

האקציה הראשונה ביהודי לייפון בוצעה ביום ה׳, 11.9.1941 (י״ט באלול תש״א). 155 גברים, נשים וילדים, הוצאו לטבח בקירבת בית־הקברות הקתולי שליד הנהר סיירה.

בעת שהובילו את היהודים לרצח גילתה רחל שלמוק התנגדות. היא הרימה קולה והטיחה דברים קשים ברוצחים. המלווים הליטאים התנפלו עליה והיכוה למוות.

בערב ראש־השנה תש״ב נעצרו הגברים היהודים שנשארו בלייפון והובאו לאולקניק, שם נכלאו ברפתות הקסרקטינים. למחרת היום הובלו, יחד עם בני אולקניק ודקשנה, על־ידי ה״אקטיביסטים״ הליטאים לאיישישוק. ההתעללות מצד הלי־טאים היתה איומה. בכל מחצית ק״מ נורו 2—3 אנשים, וכך נורו בדרך כ־70 איש. באיישישוק כלאו את היהודים ברפתות ובבתי־המדרש. כך הוחזקו עד ״צום גדליה״ תש״ב. אותם ימים עברו עליהם תוך עינויים סאדיסטיים ביותר. נשים נאנסו. כל החפצים בעלי הערך נלקחו, ומגפיים או מעיל טוב הורדו מעליהם. פעילים ביותר במעשי ההתעללות והשוד היו יוזאס בודריס, יוזאס סטרשונס וליקונס־וצלובס אוסטרובסקיס (זה האחרון היה מפקדה האזורחי הליטאי של איישישוק).

בצהרי היום של ״צום גדליה״, 24.9.1941, התרכזו באיישישוק שוטרי־עזר מכל הסביבה, והיהודים נצטוו לצאת מן הרפתות ולהסתדר בשורות בנות 4 אנשים. הם הוקפו בשרשרת חזקה של שוטרי־עזר ומכונות־ירייה והובלו למגרש שוק־הסוסים, שהיה מוקף גדר גבוהה של קרשים. מיד נצטוו כולם לשכב על הארץ. על הפעולה הזאת פקד אוסטרובסקיס. לתוך המגרש פרצה כנופיה של שוטרים ליטאים ובצעקות־פרא דרשו למסור להם הכל. באמצע המגרש הוצב סל גדול, וכל אחד היה צריך לגשת אל הסל ולשים בו את שיש לו. בינתיים, במשך שעתיים רצופות, היכו את היהודים במקלות ובמוטות ברזל, עד שעייפו המכים והפסיקו. שום יהודי לא יצא נקי. דם נזל מכל אחד. עד לפנות ערב נמשכה פעולת הריכוז של כל היהודים מבתי־המדרש, הרפתות והאורוות.

העצורים הוחזקו שכובים במעגל באותו מגרש. כל הלילה הסתובבו משמרות והתרו, שאם יעז מישהו לקום הוא יירה. בשעה אחת אחר־חצות נכנסו למגרש שישה אנשי ס.ס. רכובים על אופנועים. אחרי התעללות מרובה בשוכבים, הוציאו נשים ואנסון. כשהאיר היום באו למגרש שתי פלוגות מזויינות של ליטאים. מיד נצטוו הגברים לקום. הוציאו קבוצת גברים ועל האחרים פקדו להמשיך לשכב. כעבור שלוש שעות נשמעו יריות מרחוק. לאחר זמן־מה חזרו הליטאים והוציאו קבוצת אנשים נוספת תוך מכות. אלה הובלו לבית־הקברות היהודי בעיירה, שהיה במרחק 500 מטר מן המגרש. כעבור רבע שעה שוב נשמעו יריות רובים ומכונות־יריה. עתה היה ברור לכל מה מתרחש, ופרצו צעקות ויללות. השומרים התחילו לירות ושלושה אנשים נהרגו במקום. הצעקות וקריאות ״שמע ישראל״ פלחו את החלל. גם אנשי־המשמר נבהלו ופסקו לירות. הופיעו שוטרים אחרים והחלו לשדל את היהודים שיירגעו. הם אמרו כי לקבוצות שהוצאו לא אירע כל רע. לשתי נשים אף נמסרו פתקים מבעליהן. נכתב בהם כי הם עובדים, אלא שיורים מעל לראשיהם כדי להפחידם. גם רועים, שרעו פרות בקירבת מקום, הצטרפו לאותם דברי־שקר. כך הצליחו הליטאים להרגיע את האנשים. הובאו גם מים לשתיה. לאחר שלוש שעות פרצו ה״אקטיביסטים״ למגרש וציוו על כל הגברים להסתדר בשורה. איש לא זז ממקומו. רבים מהגברים הסתתרו בין הנשים. ה״אקטיביסטים״ החלו להוציא את היהודים קבוצות־קבוצות תוך מכות בקתות־רובים ופרגולים. הם חיפשו ומצאו גם את הגברים שהסתתרו בין הנשים. באותו יום הוצאו גם 2 קבוצות נשים ונורו. יתר הנשים והילדים הושארו במגרש למשך הלילה השני. באותו לילה שוב אנסו ליטאים יחד עם אנשי ס.ס. נשים לעיני בנותיהן, ובנות לעיני אמותיהן. למחרת, ערב ״שבת שובה״, הועברו אל קירבת בית־הקברות הנוצרי באיישישוק. שם נצטוו להתפשט, ואחרי שהתעללו בהן הן מצאו את מותן. רבות נקברו חיים בשני בורות. הילדים רוסקו ושוסעו והושלכו לבורות.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, צויין קבר־האחים בלייפון כדלקמן:

המקום — העיירה לייפון, מערבית לבית־הקברות הקתולי, ליד הנהר סיירה; הזמן — 11.9.1941; מספר הנרצחים — 155 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדויות ברל ליפשיץ (מינכן, ללא תאריך), ארכיון ״יד ושם״ מס׳ 154/66; שלום סונגזון מאיישישוק (מינכן, 7.3.1946), שם, מס׳ 103/42.

לינקובה
(LINKUVA)

עיירה במחוז שאוולי. בשנת 1923 נפקדו בה 625 יהודים.

ביום השני לפלישת הגרמנים, כאשר נודע על נסיגת הסוב־ייטים, החלו גם יהודים מלינקובה בורחים לעבר המזרח. ביום זה כבר יצאו לפעולתם ה״אקטיביסטים״ הליטאים, וראשית צעדם היה — לרצוח יהודים. הם ארבו מחוץ לעיירה ליהודים הבורחים וירו בלייזר שלוסברג ובבנו אברהם, כבן 19, שברחו יחד עם בני משפחתם. אלה השניים עוד זכו לקבורת־ישראל

בבית־העלמין בלינקובה. למחרת, ביום ג׳, מלאה העיירה בגדודי הצבא האדום בדרך נסיגתם. לעיירה גם הגיעו, בדרך מנוסתם למזרח, יהודים שנמלטו משאוולי וממקומות אחרים. אל הכפר היהודי פאמושיס, בקירבת לינקובה, הגיעו יהודים רבים. ללינקובה נמלטו וגם נשארו בה היהודים מכיוון פושוויטין הסמוכה. כך הגיעה האוכלוסיה היהודית הכללית בלינקובה עם כניסת הגרמנים לעיירה בשבת, 28 ביוני 1941, ל־1000 נפש בקירוב.

ביום א׳, 29 ביוני 1941, באו ה״אקטיביסטים״ הליטאים בתביעה, שכל היהודים יתייצבו במשטרה שנתארגנה מחדש. הליטאים הם שנטלו מעתה את היוזמה ברדיפת היהודים, והם בלבד ביצעו בלינקובה את כל פעולות ההשמדה. מפקד־המשטרה היה סינטאריס, לשעבר קצין במשטרת־הגבולות של ליטא, ובין יועציו הראשיים היו גם הכומר ביליאצקאס ונכבדים ליטאים נוספים. היהודים שהתייצבו במשטרה וכן רבים נוספים נעצרו ונכלאו באורווה של יצחק קפוליער ובמחסנים של אבא קאן, שאול גירש ולייב בר. שם עונו האנשים באכזריות: היכום, גזוז את זקניהם של נכבדי העיירה, וימים שלמים, בימים החמים בראשית יולי, לא נתנו להם מים ומזון. ביום ב׳, 30 ביוני (אור לה׳ בתמוז), הוצאו עשרה צעירים, כולם בגיל 18—20 שנה. הם לא חזרו. ליטאים סיפרו, שהצעירים הובאו, עוד באותו לילה, אל בור־החול, לא רחוק מבית־הקברות הקאתולי, ושם רצחום ביריות. רק אחד הצליח להימלט. היה זה אהרון קאן, בן 18 שנה. כחצי שנה נדד בסביבה והתחבא במקומות שונים. לבסוף נתפס בידי חבריו לספסל הלימודים בגימנסיה הליטאית ונרצח.

למחרת רצח הצעירים הוציאו שוב ה״אקטיביסטים״ בלילה את היהודים המבוגרים והקשישים. כולם הובאו ליער אטקוצ׳־יונאי ליד הנחל מוטא, כ־3 ק״מ מהעיירה, ושם נרצחו.

ביום ד׳, 2 ביולי (ז׳ בתמוז), ב־4 לפנות בוקר, הוצאו מבתיהם לפי רשימה מיוחדת משפחות שלמות — גברים, נשים וילדים — שברובם היו תושבי העיירה ובחלקם פליטים, ביחד כ־125 איש. אנשים אלה הועלו ל־4 מכוניות־משא של הצבא הגרמני והובלו לבית־הסוהר בשאוולי. הנשים והילדים שוחררו מיד, ו־57 גברים נכלאו בחדר אחד צר. קבוצה שניה, שהוצאה באותו יום מלינקובה בעגלות, לא הגיעה בכלל לבית־הסוהר וגם לא לעיר. כולם נרצחו בדרך בידי הליטאים מלוויהם. בין הנרצחים היו גם הרב דב־בר דודמן מפושוויטין ובנו.

הנשים והילדים, ששוחררו מבית־הסוהר, לא מצאו להם מקום מגורים בשאוולי וחזרו ללינקובה. בדרך נרצחו רבים מהם, בעיקר אלה שעברו בדרכם את העיירה פוקרוי, בה בוצעה אז האקציה על היהודים. הם צורפו ליהודי פוקרוי ונרצחו יחד עימם. אלה שהגיעו ללינקובה נכלאו ברפתות של בעל־האחוזה דוד דוידסון, שבהן נמצאו כל היהודים שנשארו בעיירה. שם התענו יחד עם כל הציבור עוד כשבועיים.

ב־23 ביולי 1941 (כ״ח בתמוז) עלה הכורת על יהודי לינקובה. היה זה ביום האחרון לחגאות השקאפליירנה של הליטאים, הנהוגות ברוב פאר באיפרכיה הקתולית בלינקובה. ביום זה הוציאו את כל היהודים, 700 לערך, אל יער אטקוצ׳יונאי, ושם נורו עד אחד. ברצח זה היו פעילים במיוחד הליטאים: 3 הבנים של הרוקח יאסוקאיטיס, סינטאריס, יאנאוסקאס, סימונ־איטיס, האחים יונאס ופובילאס סטומבריס, האחים טראשקא, יאסאביצ׳יוס ועוד. עם נסיגתם של הגרמנים בשנת 1944 עברו כל אלה לגרמניה, ואח״כ מצאו להם חסות ומשען באזורי הכיבוש של האמריקאים והאנגלים.

57 הגברים, שנכלאו בבית־הסוהר בשאוולי, התענו שם נוראות. בימי הקיץ הלוהטים היו צפופים בחדר צר, ללא מזון ומים, והליטאים עוד היו מסיקים את ההסקה המרכזית ״לחמם״ את היהודים. 30 מהם, החזקים בגופם, הובלו יום־יום ליער קוז׳יאי, כ־15 ק״מ משאוולי, שם העסיקו אותם בחפירת בורות, ששימשו לאחר מכן לקבר־האחים הגדול של יהודי שאוולי והסביבה. 27 הגברים, שלא הועסקו בעבודה, נורו כולם ב־10 ביולי, יחד עם יהודים משאוולי, שנמצאו אז בבית־הסוהר.

עם הקמת הגיטו בשאוולי הוצאו מבית־הסוהר 30 הגברים מלינקובה, יחד עם עוד כ־150 יהודים, וגם הם הוכנסו לגיטו. מצבם היה קשה יותר ממצבם של יהודי שאוולי, מאחר שבאקציות השתתפו ״אקטיביסטים״ מלינקובה. אלה הכירו את יהודי לינקובה והיו מתאנים להם במיוחד. כל מי שהכירו בו כי בא מלינקובה, נלקח מיד להשמדה.

גורל אלה שעברו את האקציות הראשונות בגיטו שאוולי היה כגורל יהודי המקום. השרידים הוצאו למחנות־ההסגר בגרמניה.

בראשית מאי 1945, עם בוא הצבא האמריקאי, זכו להשתחרר ממחנות־ההסגר רק 4 מיהודי לינקובה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים קברות־האחים שבסביבות לינקובה כדלהלן:

1. המקום — הר יורגאיצ׳יאי, כ־3 ק״מ צפונית־מזרחית ללינקובה; הזמן — 3.7.1941; מספר הנרצחים — 32 גברים ונשים.
2. המקום — יער דוואריוקאי, כ־4 ק״מ צפונית־מזרחית ללינקובה; הזמן — 7.8.1941; מספר הנרצחים — כ־200 גברים.
3. המקום — יער ואסלקישקיאי (אטקוצ׳יונאי), כ־5 ק״מ דרומית־מזרחית ללינקובה, בקירבת הכפר ואסלקישקיאי; הזמן — 5.8.1941; מספר הנרצחים — כ־300 נשים וילדים.

הערה: אין התאמה בין התאריכים הנזכרים ב״טבח המוני בליטא״ לבין אלו הנזכרים בעדויות.

מקורות
עדויות לייב קאן; יוכבד בר־כהן, ירושלים; אהרן קרצ׳מר; קובץ ״ליטע״, חלק א׳, עמ׳ 1860; א. ירושלמי, ״פנקס שאבלי״.

לצקובה
(LECKAVA)

עיירה קטנה בצפונה של ליטא, על הגבול עם לטביה, כ־12 ק״מ צפונית־מערבית מעיר־המחוז מאז׳ייק.

בשנת השואה חיו בה כעשר משפחות יהודיות.

במקום התארגנו לאומנים ליטאים, אשר החלו לשלוט ו״לעשות סדר״ בעיירה. כל היהודים נעצרו ונשלחו למקומות־ריכוז במאז׳ייק והסביבה. ידוע שבין המשפחות שנעצרו היו שני האחים פרישמן והלל ברהאוז.

כולם נרצחו ונספו יחד עם יהודי מאז׳ייק.

מקורות
״לא נשכח״, מהסידרה ״העובדות מאשימות״, עמ׳ 48, וילנה, 1960.
(ראה: מאז׳ייק)

מדינגיאן
(MEDINGĖNAI)

כפר במחוז טלז, 13 ק"מ צפונית־מזרחית מריטובה, בכיוון פלונגיאן. נהר המיניה עובר באמצע הכפר.

בשנת השואה היו בכפר רק כמה משפחות יהודיות. הן נרצחו ב־23.7.41 (כ"ח בתמוז תש"א) ונקברו בכפר־האחים בכפר יובאשישוק, כ־2 ק"מ דרומית־מזרחית מפלונגיאן בדרך לז'אראן.

לפי הרשום ברשימת קברות־האחים בספר "טבח המוני בליטא" מצאו בקבר־אחים זה מנוחתם 22 גברים ונשים, כנראה כולם יהודים.

מקורות
שמואל פלץ, תל־אביב.
(ראה פלונגיאן)

מוורוטש
(MAURUČIAI)

כפר במחוז קובנה, במרחק 8 ק"מ מהעיירה גודלאָווה. בשנת השואה חיו בה משפחות אחדות של יהודים.

אין לנו פרטים על הקורות את היהודים במאוורוטש. לפי עדויות שונות הובאו כולם לגודלאָווה ושם נרצחו יחד עם יהודי הסביבה בין ה־28 באוגוסט וה־2 בספטמבר שנת 1941 (ראה דו"ח־יגר).

קבר־האחים נמצא כקילומטר מגודלאָווה, על שפת הנהר יאָסיה.

(ראה גודלאָווה).

מוסניק
(MUSNINKAI)

עיירה במרכזה של ליטא, במחוז וילקומיר. בשנת 1923 נתפקדו בה 351 יהודים. בשנת השואה חיו בה כ־65 משפחות יהודיות.

עם הכיבוש הגרמני התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים, אשר הכריזו על עצמם כשליטי המקום.

כצעד ראשון נעצרו כל אלה שהיה להם קשר עם השלטון הסובייטי. ליהודים הספיק, שאחד מבני־הבית השתייך לארגון סובייטי או שברח או ניסה לברוח לברית־המועצות, כדי שיעצרו ויוציאו להורג את כל המשפחה. כך נעצרו והובאו לווילקומיר ונרצחו שם משפחת קרצ'מר על שהבן נמלט לברית־המועצות, חנן רימאן — על כי שני הבנים נמלטו יחד עם השלטונות הסובייטיים, ואת משפחת לוין החייט רצחו ה"אקטיביסטים" במוסניק עצמה על שהבת ניסתה לברוח לברית־המועצות, לא הצליחה וחזרה לעיירה.

ה"אקטיביסטים" במקום השתמשו בכל אמתלה, בכל מקרה פעוט, כדי להפיל חיתתם ופחדם על היהודים המושפלים וחסרי המגן. יום אחד אסרו את הרב ר' אברהם־יצחק בניאש ואת השוחט ר' שלמה־יצחק ברזק והאשימו אותם בריגול וקשירת קשר למרד. הסיבה לכך היתה פשוטה ביותר: ערב אחד בא השוחט לביתו של הרב, שהיה סמוך לבית־המדרש. אחרי ששוחחו ביניהם יצא הרב ללוות את השוחט לביתו. בית הרב היה בקירבת תחנת־המשטרה. ראה שוטר שני זקנים מתהלכים ושקועים בשיחה, התנפל עליהם וחבשם בבית־הסוהר. רק למחרת היום הצליחו היהודים להוציאם.

לפי פקודתו של מפקד מחוז וילקומיר מה־23 ביולי 1941 נאסר על יהודי המקום לצאת מתחום מגוריהם, היה עליהם לענוד את טלאי המגן־דוד הצהוב, נאסר עליהם לקנות מצרכי־מזון מהאיכרים, ועוד.

יום אחד נקרא למשטרה ראובן קרוניק, שהיתה לו אחוזה בכפר קרוב לעיירה. הוא נשאל אם המשק שלו יוכל לקלוט ולפרנס את יהודי מוסניק. תשובתו היתה חיובית והוא גם אישר זאת בכתב. כעבור כמה ימים נקרא שוב מר קרוניק למשטרה, שוב נשאל אותה שאלה ושוב חזר על תשובתו החיובית בעל־פה ובכתב. יהודי מוסניק החלו לחשוב, שיעבירו אותם למשקו של קרוניק, שם יעבדו, יחיו יחד ויתפרנסו.

רק ימים ספורים ניתן לאומללים להשתעשע ברעיון זה. קשה לקבוע אם הגרמנים שינו את תוכנית ה"אקטיביסטים" במקום או שהיתה זאת תחבולת הסחה. כך או אחרת, ביום ד' בשבוע, י"א באלול תש"א (3 בספטמבר 1941), פשטו ה"אקטיביסטים" הליטאים על בתי היהודים ופקדו על כולם לקחת את דברי־הערך שברשותם, אוכל ובגדים ולצאת לרחוב. משם הוליכום וריכזום בבית־המדרש ובבית־הכנסת (ווינטערשול). הביאו גם את היהודים מהכפרים הסמוכים ומהעיירות הקטנות. הפרידו בין הגברים לבין הנשים והילדים וכל קבוצה הוכנסה לבית־כנסת נפרד. כל הלילה החזיקום במעצר תחת שמירה חמורה וקפדנית במיוחד. למחרת בבוקר העבירו את כולם לבית המועצה המקומית, שם נאמר להם שהם מועברים לעבוד במקום אחר. למקום הגיעו 50 עגלות של איכרים וכל היהודים הועלו עליהן. אל כל עגלה נתלווה גם שומר מזויין. כולם הובלו בכיוון לווילקומיר. הנשים והילדים הובאו לכפר וייטקושקיס, כ־5 ק"מ מווילקומיר. כפר זה שימש מקום־ריכוז לנשים וילדים מכל הסביבה. נוסף לאלה ממוסניק הובאו הנשים והילדים גם מהעיירות שירווינט, גלוואן, ששוויל, גאָדרוביץ, בוגוסלאווישוק ועוד. כל הלילה החזיקו אותם סגורים באורוות ולמחרת הבוקר הובלו לפיבוניה ושם נרצחו.

את הגברים החזיקו במקום קרוב לווילקומיר, שם רוכזו הגברים מכל הסביבה. הם עונו כל הלילה בתרגילי "ספורט" עד שנפלו עייפים ותשושים. אחרי שחיסלו את הנשים והילדים העלו את הגברים על העגלות, הביאו אותם לקברות־האחים בפיבוניה ושם נורו ונקברו.

כך נרצחו יהודי מוסניק ביום ו' בשבוע, י"ג באלול תש"א (5 בספטמבר 1941).

רבים מהאיכרים שהסיעו את היהודים ממוסניק לווילקומיר לא מיהרו לחזור לבתיהם. הם עמדו בצידי הדרך וחיכו לראות איך מובילים את היהודים למוות. לדבריהם, היה מראה הגברים מחריד. הם שכבו במשאיות ללא תנועה ונראו כאילו היו ללא רוח־חיים. האיכרים הפיצו שמועה, שכאילו הוזרקו לגברים זריקות מוות...

כמה יהודים הצליחו להימלט לפני שהחלו להוציא אותם

מהעיירה. הם מצאו מקלט בבתי איכרים בסביבה. רובם נתפסו ונרצחו. שרדו בחיים וזכו להשתחרר ראובן קרוניק ומשפחתו — אשה, בן ושתי בנות.

מקורות
עדויות ראובן קרוניק, פתח-תקוה; חנה אדים (אינגל) פתח-תקוה.

מז'ייק
(MAŽEIKIAI)

עיר-מחוז בצפונה של ליטא, בקירבת הגבול עם לטביה. בשנת השואה חיו בה כ־1000 יהודים.

הגרמנים נכנסו לעיר ביום ד', 25 ביוני 1941.

יום לפני כניסת הגרמנים כבר התארגנו במקום "אקטיביס־טים" ליטאים, אשר קבעו את סדר הממשל בעיר. כמושל-המחוז נבחר הקולונל בצבא הליטאי לשעבר, פצ'וליס. סגנו וממלא מקומו היה הקפיטן לשעבר טוטילאס, שעמד גם בראש ה"אקטי־ביסטים". כסגן מפקד ה"אקטיביסטים" נתמנה יוזאס סמאוסקאס, שהצטיין באכזריותו כלפי היהודים.

בחפשם דרך לפתור את "בעיית היהודים" במאז'ייק ובמחוז שמו ה"אקטיביסטים" את עיניהם על האסמים הגדולים, שהיו בקירבת הנהר ואַנטה. בזמנו הוקמה שם על-ידי הגרמני לץ טחנת-קמח גדולה ולידה אסמי-עץ לאכסון גרגרי התבואה. אסמים אלו נראו לראשי ה"אקטיביסטים" מתאימים לריכוז יהודי מאז'ייק והסביבה.

בראשית יולי 1941 פקדו השלטונות על כל היהודים לעזוב את בתיהם ולעבור לבית-המדרש. היו שלא נשמעו לפקודה. כך התנגדה רופאת-השיניים ד"ר פניה למפה. היא הודיעה שלא תעזוב את הבית ונורתה למוות על-ידי ה"אקטיביסטים", יחד עם ילדה.

בית-המדרש שימש רק מקום-מעבר. היהודים הוחזקו שם כמה ימים ואחר-כך הועברו לאסמים. רק הרופא היהודי ד"ר אופסיי קרונגולד, אשר לעזרתו היו זקוקים בעיר, הוחזר למאז'ייק.

באסמים הופרדו הגברים מן הילדים והנשים. הגברים מעל גיל 15 הושארו במקום וכל השאר הועברו לאחוזה פשרקסניאי, ליד העיירה טירקשלה.

הגברים היהודים היו מובלים לעבודות שונות במאז'ייק ובסביבה. במיוחד העסיקו אותם בעבודות סבלות בתחנת-הרכבת. היחס לעובדים היה קשה ואכזרי. שום כלי-עבודה לא ניתנו להם. הכל היו צריכים לעשות בידיהם. לפעמים היו שולחים אותם יחד עם רכבות-משא, כדי לפרקם במקומות יותר רחוקים ועד לקרטינגה הגיעו. במקרים כאלה אילצו את היהו־דים לחזור ברגל.

ב־3 באוגוסט 1941 (י' באב תש"א) הוצאו כל הגברים מהאסמים והובאו לבורות, שנחפרו לא הרחק משם, בקירבת בית-הקברות היהודי. הם הובלו קבוצות-קבוצות ופלוגת "אקטי־ביסטים" רצחה אותם ביריות.

מתוך הבור, מבין הנרצחים והפצועים, התרומם פתאום קלמן רחמיל ובקול רם הטיח בפני הרוצחים: "דמנו לא ישתוק! הנקמה תבוא!" יריה קטעה את דבריו והשתיקה אותו לעד.

על מהלך הרצח מסר סטאסיס סטכנוויצ'יוס, ב־25 באוגוסט 1958, בעת שנחקר במשפט שהתנהל נגדו בליטא הסובייטית. הוא עצמו השתתף ברצח ובין השאר סיפר, כי השתתף גם במעצר היהודים באוקמיאן. לאחר שהוחזקו שם 2—3 שבועות בבית-המדרש הובלו כל היהודים למאז'ייק... כולם הובאו לטירקשלה והוכנסו לאסמים. למחרת היום הגיעו מפקדי המש־טרה ממאז'ייק בלוויית קצינים גרמנים והודיעו, כי יירו יהודים. ליורים הבטיחו שכר ("הונורר", לדבריו) מתאים. המשתתפים חולקו לשלוש קבוצות: האחת שמרה, השניה הובילה את האנשים מהאסמים לבורות, והשלישית ירתה. העד היה בין היורים. המפקדים היו גרמנים. הביאו אותם עד למרחק של כ־800 מטר מבית-הקברות היהודי. במקום היו שלושה בורות גדולים. הם הסתדרו בשתי שורות. אנשי השורה הראשונה כרעו על ברכיהם והשניה עמדה מאחוריהם. לא עבר זמן רב והביאו את קבוצת היהודים הראשונה.. במטח הראשון נפלו 20—30 איש. מי שלא נהרג במטח הראשון — ירו בו מקרוב. העד השתתף ברצח חמש קבוצות. לדבריו נעשה לו רע למראה הדם הרב וצעקות הקרבנות. הוא הסתלק מקבוצת היורים והמשיך בקבוצה שהובילה את היהודים מהאסמים לבורות. רצח היהודים נמשך כחמש שעות. ה"אקטיביסטים" דיברו ביניהם, שבאותו יום חיסלו כ־2000 איש. חפצי המומתים נערמו בערי־מות. משנסתיימה הפעולה הורשו המשתתפים לקחת כל שבר־צונם. החזקים ביניהם הצליחו לחטוף את הבגדים הטובים. העד הצליח לחטוף שני זוגות נעליים וחליפת-גברים. יותר מאוחר חילקו המשתתפים את דברי-הערך שנלקחו מן הנרצחים. בחלקו נפל שעון "אומגה" ושלוש טבעות-זהב. לאחר מכן נסעו כולם למאז'ייק והסבו לסעודה דשנה. הם היטיבו לבם במשקה ומזון לרוב. בשובו לאוקמיאן הוסיף לו מנהל-המשק פרווה, חליפת גברים ועוד כמה דברים קטנים.

ביום ג', 5 באוגוסט 1941, החזירו את כל הנשים והילדים מטירקשלה לאסמים. באותו יום הוחזר גם ד"ר קרונגולד מהעיר.

ארבעה ימים הוחזקו באסמים. בשבת, ט"ז באב תש"א (9.8.1941), הוצאו כולם אל הבורות, אשר לידם נרצחו בעליהן, אבותיהם, אחיהם ובניהם.

הנשים הובלו ראשונות. הן הובאו בקבוצות של עשר והיה עליהן להתפשט. מאחוריהן עמדו עשרים גברים בשתי קבוצות, כאשר כל שניים מהם מכוונים נשקם לאשה אחת: האחד לראש והשני לגב. עוד טרם גמרו להטיל את גוויות הנרצחות לבורות, ולפעמים כשעודן בחיים, היו מביאים קבוצה שניה, פוקדים עליה להתפשט, יורים ומשליכים לבורות... וחוזר חלילה... עד שלא נותרה נפש חיה.

אחרי הנשים הגיע תור הילדים. כאן מצאו דרך יותר "פשוטה": השליכו את כולם לתוך תעלה גדולה וארוכה. מסביב לתעלה התהלכו ה"אקטיביסטים" וירו בילדים. זעקות הילדים החרידו את השמים. אז הביאו הרוצחים עפר וסיד, שפכו אותם לתוך התעלה, כיסו את הבור וקברו תחתם את הילדים — מתים, פצועים וחיים גם יחד.

יחד עם יהודי מאז'ייק נרצחו יהודי סיאד, וקשנה, טירקשלה, ז'ידיק, פיקלן, קליקול ואחרים.

המקור היחיד לקביעת מספר הנרצחים הוא דו"ח הוועדה הממלכתית לחקירת פשעי הנאצים ועוזריהם, שהוקמה במאז'ייק. ב־7 בדצמבר 1944 סיכמה הוועדה את הדו"ח וכתבה בין

השאר, כי ביקרה באתר שבקירבת הגשר על נהר הוואַנטה, בבית־הקברות היהודי, במרחק כ־3 ק״מ מהעיר מאז׳ייק, במקום שם נרצחו אנשים סובייטיים בשנים 1941 ו־1944 (בעת נסיגת הגרמנים).

הוועדה בדקה חמישה קברים:

1. קבר מס׳ 1: אורך — 17 מ׳, רוחב — 4 מ׳, עומק — 18 מ׳. נמצאו עצמות בני־אדם, בני גיל שונה, אשר היו מעורבים עם סיד, נעליים ושיירי בגדים. כמו־כן נמצאו חפצים אישיים שונים כגון ספלים, סלים וכד׳.

2. קבר מס׳ 2: אורך — 14 מ׳, רוחב — 4 מ׳, עומק — 1.6 מ׳. גם כאן נמצאו שרידי גוויות, בני גיל שונה, מעורבים בסיד.

3. קבר מס׳ 3: אורך — 40 מ׳, רוחב — 5 מ׳, עומק — 1.8 מ׳. בקבר זה היה מספר הגוויות גדול במיוחד. היו אלה גוויותיהם של גברים, נשים וילדים, כשהם מעורבים יחד. הם נמצאו במצבים שונים — כפופים, שפופים, האחד על השני. גוויות הילדים היו מעורבות עם אלו של המבוגרים. חלק מהגוויות הוצאו מהבורות ונבדקו בדיקה משפטית־רפואית. בבור זה נקברו 1,800 גוויות.

4. קבר מס׳ 4: אורך — 14 מ׳, רוחב — 3.5 מ׳, עומק — 2 מ׳. בקבר זה נמצאו הגוויות רקובות כליל. נמצאו שיירי בגדים.

5. קבר מס׳ 5: אורך — 4.5 מ׳, רוחב — 2.5 מ׳, עומק — 1.5 מ׳. בקבר זה נמצאו 16 גוויות, אשר הוצאו ונבדקו בדיקה משפטית־רפואית. כאן נמצאו האנשים, שנרצחו ב־6 באוגוסט 1944. היו אלה 12 גברים ו־4 נשים, כולם בבגדיהם התחתונים. הגוויות נשתמרו די טוב.

לפי כל הממצאים קבעה הוועדה, כי באתר שנבדק נמצאו מעל לארבעת אלפים גוויות.

קברות־האחים נשארו שוממים ועזובים. חיה טיגר, שהגיעה למקום בשנת 1946, מספרת כי ביקרה במקום הקברים. על שטח גדול מתמשכות שורות ארוכות ורחבות של אדמת טיט ועליהן פסי סיד לבן. יש מקומות שבהם התערבב הסיד עם הדם והצבע נעשה ורדרד.

רק פינה אחת במקום הקדוש היתה מגודרת. היה זה המקום בו נמצאו קברות הקומוניסטים הליטאים שנרצחו. הקברים בפינה זו היו מסודרים ומקושטים בזרי פרחים. נראה היה שיש יד המטפלת בהם. קברות היהודים נשארו עזובים, באין עין קרובה להשגיח על שורות הקברים הקדושים.

במאמצי שרידי מאז׳ייק ובעזרתו של שריד בטירקשלה, גודר אחרי־כן המקום והוצבה מצבה עם לוח שיש שחור.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מופיע קבר־האחים כדלהלן:

המקום — העיר מאז׳ייק, בית־הקברות היהודי, 3 ק״מ מהעיר, על נהר הוואטנה; הזמן — 1944—1941; מספר הנרצחים — כ־4,000 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדותם של חנה רייף, ״יד ושם״ 1670/1555; צבי רוזנבוים, ״יד ושם״ 1779/1637; איטה פלוקר וגיטה בלוך — רחובות; חיה טיגר; שרה רייצקי — כפר־סבא.

״לא נשכח״, מהסידרה ״העובדות מאשימות״, שהופיעה בווילנה בהוצאה הממלכתית למדעים הפוליטיים והספרותיים.

מיסיאד
(MOSĖDIS)

מיסיאד היא עיירה קטנה במחוז קרטינגה, בין שקוד לסלנט. עד למלחמת העולם השנייה חיו בה 35 משפחות יהודיות (130—150 נפש, בערך).

הגרמנים כבשו את העיירה למחרת פלישתם לליטא, ב־23 ביוני לפנות ערב. עוד לפני כניסתם ציירו בריונים מקומיים צלבים שחורים על דלתות בתי היהודים. מספר צעירים יהודים הצליחו להימלט לרוסיה.

ב־24 ביוני נצטוו כל היהודים להתרכז ב״קלויז״, שם נכלאו ולא ניתן להם לצאת מהמקום. עד מהרה התחילה גם ההתעללות: זקנים נתלשו ונשים נאנסו. ביום א׳, כאשר הלכו הליטאים לכנסיה, הוציאו מספר יהודים ואילצום לערוך מעין ״תחרות ריצה״, כשהאחד מנסה לעבור את השני, וכן הריצו יהודים זקנים מסביב לצלב. את כל מעשי ההתעללות ביצעו ליטאים. רק פעם אחת הגיעו שני גרמנים אשר שוחחו עם ראשי כנופיית הליטאים והסתלקו. ליהודים לא ניתן כמעט לאכול ולשתות, והם לא הורשו לצאת לצרכיהם.

שבועיים החזיקו את היהודים ב״קלויז״ ועינום. לאחר מכן הובילום דרך שקוד לקרטינגה. חלקם הובלו בעגלות וחלק הלך ברגל. את אליעזר הודס, מנכבדי הקהילה, ונער צעיר בשם יעקב כ״ץ, הובילו קשורים מאחורי העגלה.

מרבית הגברים נורו בשקוד, בקירבת מעון ה״שאוליסטים״, במחצית הראשונה של חודש יולי. את הנשים החזיקו עוד כשבוע בשקוד. היו מובילים אותן לעבודה שחורה — לטאטא את הרחובות ולשאת לבנים. כעבור זמן העבירו אותן, יחד עם הילדים, אל בית־הקברות היהודי בקרטינגה. שם עונו כולם קשות, הוכו באלות ובקרשים, נצטוו להתפשט עד לתחתונים ונורו למוות. הצעקות והיללות של האומללים נשמעו עד למרחוק. האיכרים המקומיים סיפרו, שמי־הנחל הזורמים ליד בית־הקברות היו אדומים מדם הקרבנות. ככל הנראה היה זה בסוף יולי 1941.

בבית־הקברות בקרטינגה הקימו השלטונות הסובייטיים מצבה, במקום בו נורו הנשים והילדים ממיסיאד. על המצבה צויין, כי במקום נורו שלוש ליטאיות, חברות הנוער הקומוניסטי (שמותיהן מופיעים) וכן גם אחרים. במושג ״אחרים״ כלולים כמובן יהודים...

במקום לא שרד איש מיהודי מיסיאד. כמה מיהודי העיירה שרדו בחיים לאחר שעברו את גיטו קובנה ומחנות־הריכוז בגרמניה, ואחדים — הודות לבריחתם לברית־המועצות.

מקורות

עדויות אסתר ומאיר כ״ץ; איטה מילנר, נתניה.

מליאט
(MOLĖTAI)

מאליאט היא עיירה במערב ליטא, במחוז אוטיאן. עם פרוץ מלחמת־העולם השניה ישבו בה כ־350 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום חמישי, ה־26 ביוני 1941. עם

כניסתם התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים, כדי לעזור לפולשים.

כבר בימים הראשונים החלו השוד, הביזה והרצח. מדי פעם ביקר במקום איש גישטאפו מאוטיאן ויחד היו מתאמים את פרטי הפעולה. ייזכרו לטובה הרופא הליטאי הישיש יונושקיס והרופאה אפייקיטה, אשר מחו על רדיפות היהודים. קולם נשאר קול קורא במדבר. לא הושם להם לב.

מיום ליום הלך מצבם של היהודים והחמיר. כל מי שהיה לו קשר ולוּ קטן ביותר עם השלטון הסובייטי נאסר ונורה. די היה גם שלליטאי יהיה רצון כלשהו להיפטר מיהודי, כדי שהאחרון ייאסר וייֵרצח.

בשבוע הראשון לכניסת הגרמנים נאסרו ונורו כמה עשרות מצעירי המקום ונקברו בביצות באבולקה, מאחורי הארמון לשעבר.

חלק מהיהודים האסורים היה מועבר במועדי הרצח לאוטיאן.

ב־26 באוגוסט הוציאו את היהודים שנותרו בעיירה, לרוב נשים וילדים, וריכזו אותם בבית־המדרש, שם החזיקום שלושה ימים בלי מזון ובלי מים. ב־29 באוגוסט 1941 (ו' באלול תש"א) הוציאום מחוץ לעיר, בדרך לווילנה, ושם רצחום וקברום בקבר־אחים.

מספר יהודים נמלטו וחיפשו מחסה במקומות שונים. כמעט כולם נתפסו על־ידי שוטרי־העזר הליטאים, הוחזקו בבתי־הכלא במאליאט ואוטיאן ונרצחו.

עדות מזעזעת יש במכתביהם של ברל נוטלביץ ובנו יודל, אשר נתפסו וידעו שמצפה להם המוות.

הם הצליחו לכתוב שני מכתבי פרידה, להפקידם בידי ליטאי, מכרם ואיש חסדם, כדי שיעבירם לקרוביהם בארצות־הברית. אשה ליטאית מצאה את המכתבים והעבירה אותם למר אברהם סגל בברוקלין.

להלן כמה קטעים מתוך מכתבו של האב ברל נוטלביץ: "אחיות וגיסים יקרים, את מכתב הפרידה האחרון לפני המוות אני כותב אליכם ומשאירו אצל נוצרי, והוא יעבירו אליכם... את כל יהודי העיירה רצחו ביריות ביום השבעה בחודש אלול... כל יהודי מאליאט טמונים בבור אחד מאחורי אחוזת מאליאט על־יד לגסה... אני שכבתי עם יודקה בבור 16 שבועות. ברחנו עירומים. עוד היה חם, לפני ראש השנה. עכשיו עשרה בטבת. מתקרב ראש השנה הנוצרי. קר מאוד ואנו סבלנו נוראות... פתאום שמענו שבאחוזת אנמיסלי תפסו שמונה יהודים, ביניהם היו אבא שניפלסקי ובני משפחתו... החלטנו ללכת להתייצב. אבל בדרכנו תפסו אותנו ומחר יירו בנו. מתקבל על הדעת שזה יקרה באוטיאן. את אלה שנתפסו קודם לכן שלחו לאוטיאן. אנו כבר לא מצאנו אותם והם נורו ב־21 בדצמבר 1941. כל רכוש היהודים הועבר לאוויב. אין יהודי בעיירה כלשהי בליטא. היום רואים אנו את פני העולם בלי יהודים... את בנצה מלבונאר רצחו בנובושוונציאן ב־22 ביולי 1941, יחד עם כל יהודי לבונאר... כאשר תכתבו תשובה אל הנוצרי, כתבו בליטאית"...

והנה הנוסח המלא של מכתב יודל נוטלביץ: "דודתי ודודי היקרים! את מכתב הפרידה האחרון אני כותב בבית־הכלא, כנידון למוות. נידון ביד רצחנית ברברית. קרבנות חפים מפשע נפלו באלפי אלפים. דם ההרוגים לא ישתוק לברברים. חבל לעזוב עולם יפה של אור. נפלנו בלי שהתחלנו לחיות — לא ידעו היכן מתגוללים עצמותינו... אני מסיים. חיו באושר. תיהנו מן העולם היפה. אחיינכם המסור, יודל נוטלביץ המושמד במאליאט ב־21 בדצמבר 1941, מבית־הסוהר, כמה ימים לפני המוות".

בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', רשומים קברות־האחים במאליאט כדלקמן:

1. המקום — מאליאט, קילומטר אחד ממרכז העיר, 350 מ' בצד ימין של הכביש מאליאט—וילנה; הזמן — 29 באוגוסט 1941; מספר הנרצחים — כ־700 גברים, נשים וילדים.

2. משק ראושה, אתר הנקרא ביצות באבולקה, 500 מ' מארמון האחוזה; הזמן — 28—29 ביוני 1941; מספר הנר־צחים — כ־60.

מקורות
מכתבי ברל ויודל נוטלביץ, שהומצאו על־ידי יודל רונדר ולזר בלומברג; עדות משה פריש, אשדוד.

מרטש
(MERKINĖ)

העיירה מאַראַטש נמצאת בדרום ליטא, במרחק 30 ק"מ לערך דרומית לעיר־המחוז אליטה, ליד שפך הנהרות מרצ'נקה וניימן והנחל סטאנגה.

לפני מלחה"ע השניה חיו בעיירה כ־350 משפחות יהודיות.

הגרמנים הקיפו את העיירה מיד לאחר התקפתם על ברית־המועצות וחסמו את כל הדרכים לבריחה. אף יהודי אחד מן העיירה לא הצליח להימלט. לאחר הפגזה גרמנית עלה מרכז העיירה בלהבות, ורוב משפחות היהודים נותרו ללא קורת־גג.

עם כניסת הגרמנים התחילו הבריונים הליטאים המקומיים להשתולל. בראשם עמד מאטולייטיס, מורה בבית־הספר העממי הליטאי. הוא היה מנהיג אגודת ה"שאוליסטים" המקומית ועתה ניצח על השמדתם של יהודי העיירה. לפי פקודותיו התחילו עוצרים יהודים, ביחוד את אלה שגילו פעילות כלשהי בימי המשטר הסובייטי. הקרבן הראשון היה הצעיר הירש גוז'נסקי. בלב העיירה, ברחוב קובנה, רצחו אותו ליטאים באתים שבידיהם וקברוהו במקום.

ביום השלישי למלחמה, יום ג', ה־24 ביוני 1941, הובילו הליטאים אל בית־העלמין היהודי את העצורים היהודים וביניהם רוברט גולדמן, דוד וילקין, שמואל־דב פוגצקי, יצחק קופלמן, דב קרוויץ, מנחם קריקשטנסקי. אילצו אותם לחפור בור גדול, ואחרי־כן הרגום בירייה וקברום בבור. באותם הימים אף הטילו כמה יהודים לתוך הניימן והטביעום.

אחרי הרציחות הללו רפתה במקצת המתיחות בעיירה ויהודים רבים התנחמו בלבם כי עתה יניחו להם. בינתיים הגיעו ידיעות על מעשי־הרצח האיומים ביהודי קובנה. חרדה אחזה בבני מרטש לגורל בניהם וקרוביהם שלמדו או עבדו בקובנה. הורים השתדלו וקיבלו רשיונות, ללא קשיים מיוחדים, לנסוע לקובנה. לשם כך שכרו עגלות ואצו להציל את קרוביהם. כמה מבני מרטש חזרו לעיירה וביניהם גם מוטל מיקלישנסקי, אחד העסקנים הפעילים של פועלי־ציון־שמאל בליטא, שהיה חבוש בכלא שנה תמימה בימי השלטון הסובייטי ושוחרר על־ידי הגרמנים יחד עם עוד אסירים פוליטיים.

לא עברו ימים רבים ויהודי מרטש נצטוו לעבור להתגורר בשטח מרוכז אחד. כגיטו נקבע חצר־בית־הכנסת (שולהויף). הנשים והילדים הקטנים הצטופפו בבנין ה"קלויז", והגברים — בבית־המדרש. גיטו זה הוקף גדר־תיל־דוקרני ומשמר של ליטאים חמושים הועמד מסביב לו. בגיטו הוקם ועד של היהודים, בו השתתפו המורה אברהם סידרנסקי, בצלאל וויינשטיין ועוד כמה בעלי־בתים. אנשי הוועד ניסו לקשור קשרים עם הליטאים כדי להקל על החיים בגיטו, אולם כל מאמציהם היו לשוא. עם הקמת הגיטו נגזרה על היהודים עבודת־כפיה כללית. יום־יום הוליכום בהשגחת המורה לפנות את ההריסות בעיירה ולנקות רחובות.

ליטאים קיבלו רשות להזמין יהודים לעבודה פרטית. דבר זה נוצל בידי רבים מן הליטאים מתוך כוונות זדוניות. מי שהיה לו "חשבון" עם יהודי, או יהודיה, היה מזמין עתה "אישית" את היהודי, כאילו לעבודה, והיה מתנקם בו בהשפלות, חרפות ומכות. מפעם לפעם היו הגרמנים מרכיבים, בעזרת הליטאים, קבוצות של גברים יהודים, אומרים להם שמעבירים אותם למחנה־עבודה ליד אליטה. ואמנם הוליכו את הגברים בכיוון לאליטה, אולם איש מהם לא הגיע לשום מקום־עבודה. בדרך היו רוצחים אותם. מספר הגברים בגיטו הלך ופחת. כל אימת שיצאה גזירה להרכבת קבוצת גברים היו האנשים מתרוצצים בהשתדלויות שונות אצל מאטולייטיס, או סגנו מאצ'יולסקיס, תוך מתן שוחד, כדי להעביר את רוע הגזירה, אולם כל זה הועיל רק לזמן קצר.

בסוף אוגוסט התחילו מעבידים את היהודים בחפירת בורות ארוכים ליד הגדר מימין לבית־הקברות. המתיחות בקרב היהודים עלתה. בכל זאת ראו רק מעטים את הסכנה הקרבה ובאה. "אלה הם מיתקנים לצרכי מלחמה" — התנחמו האנשים. עד שבא ה־7 בספטמבר 1941. לפנות ערב הוקף הגיטו לפתע על־ידי משמר כבד של ליטאים חמושים ובפיהם דברים ברורים: "זה הלילה האחרון לכם, יהודונים. מחר בבוקר — **הסוף!**"

הלילה היה ליל־שמורים בגיטו. הרב הישיש, ר' מיכל־דוד שטופל, דרש לפני העדה ועודד את הקהל לקדש שם שמים, כי ימי המשיח מתקרבים וגאולת עם ישראל לא תאחר לבוא! דברי עידוד השמיע גם ר' אברהם בלוך. למחרת לפנות בוקר, ה־8 בספטמבר 1941, נצטוו היהודים לצאת ממקומם ולהשאיר את הכל, אף את בגדיהם. מחצר בית־הכנסת הובלו האנשים, כמעט עירומים, תוך מכות וגידופים, אל בית־הקברות היהודי, למקום הבורות החפורים. דומם ובשקט צעדו הכל, לא נשמע קול בכי. ליד הבורות, כאשר החלו היריות, קפצה וברחה בחורה אחת, חנה־ליבה קוז'בניק. אולם הליטאים רדפו אחריה, תפסוה ורצחו גם אותה. הטבח הגדול בוצע בהנהגתו של קווריצ'יוס, מפקד המשטרה במקום, בן־ביתם הוותיק של יהודי מרטש, ובהשתתפותם של כמה עשרות מתושבי העיירה ומהכפרים מסביב.

לפני הטבח עלה בידי האחיות ליבה וסימה סגל להימלט מהעיירה. האחת היתה בת 14 והשניה כבת 16. זמן־מה התחבאו אצל אכירים מכרים, ואחרי־כן נדדו בסביבה. לבסוף נתפסו ונורו. נמלטו גם יודל גוז'נסקי ובתו, אך גם הם נתפסו כעבור כמה שבועות. הם הובלו למרטש, עונו ונורו שם בפומביות רבה בכיכר השוק.

לפי דו"ח־יגר הוצאו במרטש להורג ב־10 בספטמבר — 223 גברים, 355 נשים ו־276 ילדים, בס"ה 854 נפש.

על קברותיהם של הנרצחים הוצבו מצבות אחרי המלחמה, והמקום כולו הוקף גדר.

מקורות

עדויות מלכה שמאלי, כפר מסריק; שרה בלנקנשטיין, פרדס-כץ; שושנה גוטמן, קבוצת יבנה; מכתב מאת חיינה רוגובסקי.

מריאמפול
(MARIAMPOLĖ)

מריאמפול היתה אחת הערים המרכזיות בליטא, עיר מחוז על גדות הנהר ששופה. היא מנתה כ־10,000 תושבים, למעלה משליש מהם יהודים.

ביום א', 22.6.41, עם שחר, הופצצה העיר מהאוויר על־ידי הגרמנים. נהרגו כ־20 איש (ביניהם קלוניק החשמלאי ואידל גורדון בעל הקונדיטוריה). כל העיר היתה אחוזה להבות והבתים קרסו תחתם. רחובות שלמים כמו ויטאוטו, בז'ניצ'יוס, פראן, היו לתלי־חרבות. היהודים שנשארו ללא קורת־גג מצאו מחסה בבתי־יהודים שלא נפגעו.

הגרמנים נכנסו למריאמפול למחרת, ביום ב', ה־23.6.41, לאחר שהצליחו לאגוף את העיר ולחסום את כל הדרכים שהוליכו מזרחה. רוב היהודים שברחו מן העיר נאלצו לחזור. רבים נרצחו בידי ליטאים, שארבו לחוזרים. רק מעטים הצליחו להגיע לברית־המועצות.

כבר בימים הראשונים לכיבוש נעצרו יהודים רבים בעלילות שונות. הם היו מובלים אל "החורשה הריקה" (פוסטער וועלדל), כ־4 ק"מ מהעיר בכיוון וילקובישק, ושם נרצחו.

היהודים חוייבו לצאת מדי בוקר לעבודה. מלבד הגרמנים והליטאים פיקחו על הביצוע גם "זקני הרחובות" (שטראסען־עלטעסטע), שמונו מקרב היהודים ואשר תפקידם היה לבדוק אם אין בבתים משתמטים. הנשים הועסקו במשק־בית ובחקלאות, והגברים — בפירוק הריסות. בעיקר היה עליהם להוציא מהיסודות (של בתי־העץ) את האבנים הגדולות, לחצבן, לחצצן ולתקן בהן את הכבישים. הקשישים, ובראשם ר' אברהם־זאב הלר, רבה של העיר, הועסקו מפעם לפעם בכיבוד הרחובות.

א. דמבנר, שחזר בשנת 1946 מברית־המועצות למריאמפול וגבה עדויות מפי שכניו הליטאים, שגרו יחד אתו בפרבר טרפוץ', מוסר בשם המספרים על הופעות גבורה והתנגדות שגילו צעירים יהודים, במיוחד מבין אלה שגרו בפרבר טרפוץ', נגד הגרמנים וה"אקטיביסטים" הליטאים עוזריהם.

הוא מספר, ששני "אקטיביסטים" וז'נדארם גרמני באו לסחוב את הצעיר היהודי בן ה־24, זאב (זאבקה) פפירניק, לעבודה. פפירניק הודיע להם, שלא ילך לעבוד למען רוצחי עמו. ה"אקטיביסטים" ניסו לקחתו בכוח. אז חטף זאב את רובהו של האחד, ירה ב"אקטיביסט" והרגו ואת השני פצע קשה. זאב פפירניק עונה ומת מות קדושים.

גם מנדל אגרודניצקי מהפרבר טרופיץ' התנגד בכוח לרוצחים, כאשר באו לקחתו לעבודה ולהפרידו מעל אשתו ובנותיו. גם הוא נרצח במקום.

לדברי דמבנר, סופר לו על מספר צעירים יהודים וביניהם האחים וילקוז'ירסקי, פלניצקי ורוז'ניצקי, שניתלו בכיכר־השוק

לעיני קהל ליטאים על שגילו התנגדות בכוח לגרמנים ולליטאים עוזריהם.

ב־15 ביולי 1941 פירסם מושל המחוז ו. גשטאוטאס צו, לפיו: 1) נאסר על היהודים השימוש ברחובות ויטאוטו, הכנסיה, דונאלאיטיס (וילקובישק), פאַטראס ארמינו ודאריוס־גיראֵנו; 2) נאסר לבקר במקומות רחצה, גני העיר, בתי־קפה, מסעדות, ספריות ומקומות דומים; 3) נאסרה רכישת מצרכי־מזון ברחובות, בשווקים, בחצרות ובדרכים. את המצרכים היה עליהם לרכוש רק בחנויות מיוחדות שראשי העיר או המועצות יקבעו, או בחנויות הכלליות בשעות שתיקבענה; 4) אסור ליהודים להשתמש בשירותיהם של לא־יהודים; 5) על היהודים להכין לעצמם ולענוד את התו הלאומי שלהם — כוכב משושה (מגן דוד). הטלאי צריך להיות בצבע צהוב, בקוטר של 8—10 ס״מ וחייב לשאתו כל יהודי ללא הבדל מין וללא הגבלת גיל. מי שייראה ללא התו יושם בבית־הסוהר.

כתוצאה מפירסום הצו נקבעו שעות הקניה ליהודים אחרי שעות הקניה של הלא־יהודים. מאחר שאספקת מצרכי־המזון לא היתה בשפע נשארו רוב היהודים ללא מצרכים ורבים היו רעבים ללחם.

כמה שבועות לאחר הכיבוש ריכזו הגרמנים יהודים רבים בחצר בית־הכנסת הגדול. שם ציוו עליהם להוציא מבתי־התפילה את ספרי־התורה ושאר ספרי קודש, לערמם בערימה אחת ולשרפם. כאשר הודלקה המדורה, קפץ חנן מוזיקאנט (נגן ובדחן בחתונות) אל תוך המדורה והוציא ספר תורה. הגרמנים הוציאו מידיו את הספר וזרקוהו שוב אל האש, ואת חנן מוזיקאנט היכו מכות רצח עד שאיבד את הכרתו.

על היהודים נגזר גם לברך כל חייל גרמני שפגשו: להסיר את הכובע ולהרכין עמוק את הראש. אנשי הגישטאפו והמשטרה הצבאית הקפידו על ביצוע ההוראה. במיוחד היה על היהודים להיזהר מפני החיילים שעמדו וכיוונו את התנועה במרכז העיר, בקרן הרחובות שליד בית־הכנסת. יום אחד עבר במקום זה המורה צבי אאירוב (מהגימנסיה העברית לשעבר). הוא היה אדם מתון ומנומס להפליא, אך מהורהר ומפוזר מטבעו. הוא לא הבחין, כנראה, בחייל ולא בירכו. הגרמני סטר לו. התעורר אאירוב לפתע והחזיר לחייל כמה סטירות. אאריוב נאסר מיד, ובבית־הסוהר נרצח.

ביולי יצאה פקודה, שעל היהודים לעזוב את בתיהם ולהתגורר בבתי־התפילה שבחצר בית־הכנסת (שולהויף) ובמספר בתים סמוכים. כאן נקבע גיטו. במקום מרוכז וצפוף זה יכלו מעתה הגרמנים להציק ליהודים ביתר "יעילות" — לבזוז, לקחתם לעבודת־כפיה וגם להוציא בלילות נשים צעירות. מפעם לפעם היו הגרמנים בוחרים מקרב היהודים גברים צעירים וחזקים ומוציאים אותם מן העיר, באמרם כי הם נשלחים למקומות־עבודה. מרגע יציאתם היו נעלמים ושום ידיעות לא התקבלו מהם. יותר מאוחר נודע, שהם היו נרצחים במקומות סמוכים למריאמפול. כך הלך ופחת בעיר מספר הגברים היהודים הצעירים.

בחודש אוגוסט התחילו הגרמנים לארגן את הנוער לעבודות חפירת בורות בסביבות הקסרקטין, ליד גבעות ה"מרצינקס", במרחק־מה מהנהר ששופה. לצעירים נודע, שהבורות נועדו לכל היהודים. הם חזרו הביתה וסיפרו להוריהם על הנעשה. קמה מהומה בעיר. היהודים טיכסו עצה כיצד לבטל את גזירת האסון המאיים עליהם. כל המאמצים היו לשוא. כל הדלתות, עליהן ניסו לדפוק, נשארו סגורות. מעיינות הישועה יבשו.

בסוף אוגוסט נקראו עסקני היהודים אל מושל המחוז גושטאוטאס. יחד עם ראש־המשטרה בובאַלסקיס, הודיע על שיפורים רבים העומדים לחול בחיי היהודים. גיטו גדול ונרחב ייקבע מחוץ לעיר בשביל יהודי מריאמפול והסביבה. קסרקטיני הפרשים, על כל המשק והאדמה שמסביב, יימסרו לידיהם. כל עוד תימשך המלחמה ינהלו היהודים בעצמם את כל ענייניהם הכלכליים והפנימיים.

היהודים הכינו עצמם לדרך. הם העמיסו על עגלות־ילדים את דברי־הערך שהיו להם וכן מזון לכמה ימים והתרכזו במקומות שנקבעו. השלטונות ריכזו את כולם במרכז השוק "הלה". אז הוציאו את הרב, את החזן לנסקי ועוד יהודים מכובדים בעלי זקן, קשרו אותם בחבלים לסוסים וגררו אותם על הכביש עד זוב דם.

בתהלוכה ארוכה צעדו היהודים בכיוון קסרקטיני הפרשים ואז הבינו שזו דרכם האחרונה. לפתע פרצו שתי בנות, פריזינסקי וחנה שמוקלרסקי, בשירה עברית. אליהן הצטרפו בשירה אדירה כל היתר, וכך הגיעו עד לבנייני הקסרקטין של הצבא הליטאי.

אך הספיקו היהודים לעבור את מפתני הקסרקטין וכבר הפרידו את הגברים מעל בני ביתם וצופפו אותם באורוות. כאן החלו עושים אתם שעות על שעות אימוני "ספורט" שונים, הכל כדי לעייפם. אל הקסרקטינים הביאו גם את היהודים מקוזלובה־רודה, מלודווינובה ומעיירות סמוכות. בשבת, ה־30 באוגוסט, הובאו גם יהודי קאלווארייה. הגברים הופרדו, הוכנסו אל אותן האורוות הצפופות וצורפו אל בלהות ה"ספורט".

היהודים הבינו, שזו דרכם האחרונה ושיש להתכונן לסוף המר. השוחט ר' חיים־וולול קונוויסר אמר "אל מלא רחמים", והרב הלר קידש את כולם ב"שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד"!

קדושים וטהורים יצאה הקהילה הקדושה של מריאמפול והסביבה לדרכה האחרונה ביום ב', ט' באלול תש"א (1.9.41). בעמק שמאחורי הקסרקטינים היו חפורים 8 בורות, כל אחד מהם רוחבו מעל ל־3 מטר וכ־70 מטר אורכו. הבורות השתרעו ליד נהר ששופה, ימינה מהגשר, בדרך לקאלווארייה.

היהודים הובאו מהקסרקטינים קבוצות קבוצות אל הבורות, כשהם עירומים. חיפשו אצלם בגסות דברי־ערך מוסתרים. ה"אקטיביסטים" לא נמנעו מלחטט גם בפיותיהם ובחלקי הגוף הצנועים. על הסרת הבגדים היה מנצח במשרוקית גירז'אדה, טיפוס גס ומנוול, שהיה סמל בצבא הליטאי לשעבר.

משעות הבוקר החלו מוליכים אל הבורות: ראשונים היו הגברים, ואחריהם באו הנשים, הילדים והזקנים. כולם היו מעונים, נטולי כוח ורצון ומטושטשים — עד כדי אדישות גמורה. יש לשער שלא יכלו לתפוס את הנעשה. האנשים נצטוו לשכב בתוך הבור בשורות ארוכות, והליטאים היו יורים בהם בתת־מקלעים. ומאחר שהרוצחים היו שתויים לשכרה, היו גם מחטיאים ביריותיהם. רבים היו שלא נפגעו ונקברו חיים. בילדים לא ירו כלל, ורק רוצצו את גולגלותיהם באלות ובמעדרים. בהנהגתם של הגרמנים, בוצע הטבח בעיקר בידי "אקטיביסטים" ליטאים ואתם המון אזרחים מכל הסביבה. בין האזרחים היו הרבה סטודנטים ותלמידי גימנסיה, שבאו בהתנדבות למִבצָע זה.

על מה שאירע באותו יום מר ונמהר אנו למדים מדו"ח ועדת־החקירה המיוחדת לחקירת מעשי הזוועה של השלטונות הנאציים ועוזריהם הליטאים, שפורסמה בליטא ב־6 באוקטובר 1944.

בין השאר קבעה הוועדה, שבהסתמך על מראה עיניה והעדו־יות שקבילה, היא קובעת, שב־1 בספטמבר 1941 ובימים שלאחר תאריך זה רצחו הגרמנים בקירבת הקסרקטינים, בסמוך לנהר ששופה, 7,000—8,000 יהודים ממריאמפול והסביבה וכ־1,000 אנשים בני לאומים אחרים. הוועדה קבעה, שאת הבורות חפרו אנשים שנתפסו והובלו על כורחם למטרה זו. את הרצח ביצעו שוטרים שנקבעו על־ידי הגרמנים או אנשים שסייעו לגרמנים (היינו, ליטאים). המפעילים, נותני הפקודות וקובעי דרכי הביצוע, היו גרמנים.

הוועדה קבעה, על סמך עדויות שנמסרו על־ידי עדי ראיה, שהביצוע הצטיין באכזריותו. הנרצחים היו כורעים בבורות ונורים ממכונות־יריה, שהוצבו מסביב לבורות. כל שורה של נרצחים היו מכסים בשכבת אדמה.

כך נמשך הרצח מ־10 בבוקר עד 4 אחר־הצהרים. ראשונים נרצחו הגברים, אחריהם הנשים, הילדים והחולים. הנרצחים הובלו עירומים לבורות, ורק אברי־המין היו מכוסים. אחר־הצהרים, בהגיע תור הנשים והילדים, לא שלט עוד הרצון ואולי גם האפשרות לפעול לפי הכללים, שקבעו הגרמנים. את האנשים דחפו בכוח לבורות, ללא כל סדר. את החיים העמידו על המתים, כשמרוצצים את גולגלות הילדים באתים ובאלות־גומי. לא דאגו לכסות את שורות הנרצחים באדמה. יסורי האנשים בקסרקטינים ובעת הרצח היו איומים. ראוי לציין, שחלק מהם היו חסרי כל תגובה, כאילו היו בעלפון נפשי מיוחד ורזיגנציה קיצונית. הוועדה גם קבעה, כי מאחר שחלק ניכר מהרוצחים היו שיכורים יש להניח ששליש מהנרצחים הופלו לתוך הבורות ונקברו חיים או פצועים.

כל שמונה קברות־האחים היו במתכונת אחת: שלושה מטר רוחבם למעלה ושני מטר למטה, שני מטר עומקם ושבעים מטר אורכם.

תיאור מלא מסר, לפי בקשת הוועדה, יורגיס מקסימובאס, ב־4 באוקטובר 1944. בין השאר סיפר, שביום ב׳ בשבוע, ה־1 בספטמבר 1941, יום הרצח הגדול, הביאו אותו בעל כורחו, יחד עם עוד כמה מאות מתושבי מריאמפול, לכסות את הקברים. ואלה דבריו:

"לפני התחלת העבודה באו הקומנדאנט הגרמני ומושל המחוז גושטאוטאס ומלוויהם. בנאומים קצרים הסבירו למה צריך לרצוח את היהודים. לא עבר זמן רב ונשמעה שריקת משרוקית ומהגבעה החלו יורדים בכיוון לעמק, לגדות השושפה, הנדונים למות, בני הלאום היהודי. הגברים הובאו בשורות כשהם עירומים לגמרי. כאשר החלו להביא את הנשים, הילדים והזקנים, כשהם עירומים למחצה, נשתבש לגמרי הסדר. המובלים הוכו באתים ובכל דבר אחר שהשומרים החזיקו בידיהם. את הגברים הובילו בקבוצות של 100—200 איש ואת הנשים והילדים בקבוצות של 300—400 איש. הם זרמו מהגבעה בקריאות ואנחות כאילו חברו יחד לשיר שיר דתי... על גדות השושפה מסביב עמדו שתי שורות של שומרים. בשורה הקי־צונית היו גרמנים.

"בתוך הבורות היה עליהם לשכב. יותר מאוחר, כאשר נתערערה משמעת הנדונים, היו דוחפים אותם בכוח, בלווית מכות, לתוך הבורות ומיד היו הכדורים מומטרים עליהם... חלק ניכר, שליש ואולי חצי, היו מכסים בעפר בעודם בחיים. המנהל של מוסדות המסחר בעיר מריאמפול, סובוצקי, אשר שכב בבור פצוע בכדור בחזהו, התרומם, נשען על זרועותיו מתחת לכיסוי האדמה, וביקש שיגמרו אתו ולא יקברוהו חי. מאחר שהרוצחים היו, פחות או יותר, שתויים, הספיקו היריות הבלתי מדוייקות להרוג רק חלק מהאנשים. את הזקנים והחולים השליכו פשוט על ההרוגים. את ראשי הפצועים והחיים רוצצו באתים. מהמכות יצאו העיניים וניתז מוח הראש. בבורות רמסו במגפיהם את החיים והמתים יחד... משהגיעו הנשים והילדים בצעקות ובבכי השליכו אותם לבורות ושפכו עליהם עפר. השתלבו הצעקות שעל שפת הבורות עם אלה שכבר כוסו באדמה. הבורות שכוסו באדמה התנועעו... האדמה התנועעה גם למחרת היום, כאשר הביאו אותנו לסדר את הקברים.

"מה שעבר עלי באותו יום לא ניתן לשכוח. לפני עיני עוד עומדים הרוצחים, כשהם רוחצים מהדם את ידיהם, פניהם ובגדיהם, במים שהביאו כבאי האש. אחרי הרצח התחלקו הרוצ־חים ברכוש הנרצחים ובשירת שיכורים חזרו העירה, שם הוסיפו לחגוג כל הלילה".

שתי משפחות יהודיות טרפו נפשן בכפן. ד"ר דוד רוזנפלד הרעיל עצמו, את אשתו ובתו, וכן עשה החזן לנסקי אשר הרעיל עצמו, את אשתו ושלושת ילדיו.

ברוך מרגושילסקי ברח מגיא השחיטה, אולם נתפס ונהרג יותר מאוחר. היחיד ששרד ונשאר בחיים הוא יהודה וינקלשטיין.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מופיעים בין השאר המקומות הבאים:

1. שדות המיטווח של הקסרקטין לשעבר, במורד הנהר ששופה; מספר הנרצחים — 5,090 גברים, נשים וילדים; זמן הרצח — בין המחצית השניה של יוני לסוף אוגוסט 1941.

2. סוף רח׳ גאגארין (לשעבר טארפוצ׳ואי), בצד השמאלי בכביש לווילקובישק, כ־100 מטר מהכביש; מספר הנרצחים — 100; הזמן — 3 ביולי 1941.

3. חצר בית־הסוהר במריאמפול; מספר הנרצחים — 100; הזמן — מחציתה השניה של 1941 ואילך.

4. במורד ההר מארצינקאלניס, בקירבת מסילת־הברזל; מספר הנרצחים — 100; הזמן — 3 ביולי 1941.

5. חורשת רודז׳רוי, בקילומטר החמישי בכביש לווילקו־בישק, כ־150 מטר בצד ימין של הכביש; מספר הנרצחים — כ־400; הזמן — 3.7.1941.

6. חורשת שונסקאי, בקילומטר הששי בדרך לשונסקאי, כ־200 מטר בצד ימין של הכביש; מספר הנרצחים — 1,700 (ביניהם 1,500 שבויי מלחמה מהצבא הסובייטי); הזמן — 3—13.7.1941.

שרידי יהודי מריאמפול והסביבה הקימו לאחר המלחמה מצבה על קבר־האחים.

מקורות

עדותם של מרדכי כ"ץ, רמת־גן; דב־מנשה קריינגל, ארכיון "יד ושם" — 2406/2477; ראובן סגל, תל־אביב; אבא אייזיקוביץ, חדרה; אברהם דמבנר, בת־ים; פרידה מטיס, ירושלים.
מכתבו של ראש עירית מריאמפול פ. גרוציאוויצ׳יוס למשפחת לוין בארצות־הברית.

משקוץ
(MEŠKUIČIAI)

כפר במחוז מריאמפול, כ־6 ק״מ דרומית לעיר המחוז ליד קו מסילת־הברזל קאזלובורודה—אליטה. חיו בה שתי משפחות של יהודים: שלמה טוב יחד עם בנו הנשוי ומשפחותיהם.

כשבועיים אחרי פלישת הגרמנים לסביבה רצחו ליטאים את שתי המשפחות ואין איש יודע היכן נחים שרידיהן.

את רכושם בזזו.

מקורות

עדותו של פנחס אולמן, יבנה.

נווראן
(NEVARĖNAI)

עיירה קטנה בצפון־מערבה של ליטא, 14 ק״מ מעיר־המחוז טלז.

בשנת 1923 התפקדו בנאָווראן 95 יהודים, מתוך אוכלוסיה כללית בת 456 תושבים.

״האנציקלופדיה הליטאית הקטנה״ (חלק ב׳, עמ׳ 689) מוסרת, שבשנת 1941, שנת השואה, נרצחו 150 נפש על־ידי הנאצים ועוזריהם. יש להניח, שחלק גדול מהנרצחים היו יהודים.

מהעדויות על קורות היהודים בטלז אנו למדים, שיהודי נאָווראן הובאו לווישוביאן שליד טלז. משם הועברו לגירוליאי ונרצחו יחד עם יהודי טלז והסביבה.

(ראה: טלז)

ניישטוט־טאוריג
(ŽEMAIČIU NAUMIESTIS)

עיירה במחוז טאוריג, קרובה לגבול עם גרמניה.

בשנת השואה חיו בניישטוט־טאוריג כ־120 משפחות יהודיות.

הגרמנים פלשו לעיירה כבר בשעות הראשונות למלחמה. רק משפחה אחת הספיקה לברוח. היתה זו משפחת ברלוביץ (משפחה זו גם חזרה אחרי המלחמה לניישטוט. זמן קצר אחרי בואם פוצץ ביתם על־ידי ליטאים לאומנים ושלושה מבני־המשפחה נהרגו).

ב־22 ביוני 1941, בשעה 5 בבוקר, נראו ראשוני החיילים הגרמנים בעיירה. אש נפתחה עליהם ממעונות הקצינים הסובייטיים. נשות הקצינים המטירו אש מתת־מקלעים. 14 חיילים גרמנים נהרגו. בתגובה למעשה זה עצרו הגרמנים, בו ביום, מספר רב של גברים יהודים וכלאו אותם בכנסיה הלותרנית (הגרמנית) אשר בעיירה. הגרמנים לא שמעו לטענותיהם של הכלואים, כי לא הם היו היורים. רק לאחר שהתייצב הכומר הליטאי בפני הגרמנים והעיד, שהיהודים חפים מפשע, התירו להם לחזור לבתיהם.

בשבועות הראשונים לכיבוש הועסקו היהודים בעבודות שונות. הם טאטאו רחובות בעיירה ותיקנו דרכים וכבישים. יהודים רבים עבדו במאפיית־שדה גדולה שהגרמנים הפעילו. מפקחי־העבודה היו לרוב ליטאים. יחסם ליהודים לא היה רע. יש לציין, שלמרות ההסתה הפרועה מצד הגרמנים, כמעט ולא השתנה בזמן הראשון יחסם של הליטאים בניישטוט לשכניהם היהודים.

בראשית יולי נצטוו כל היהודים לנטוש את בתיהם ולהצטופף במספר בתים ברחוב החזירים, רובע מוזנח ליד נהר השוסטה. זה היה הגיטו של יהודי ניישטוט. הכל ידעו, כי הגברים מעיירות הסביבה כבר הוצאו על־ידי הגרמנים אל מחנות־עבודה. החלו גם כאן הגברים מתכוננים ליציאה, וכל אחד ארז לעצמו צרור של בגדים ולבנים. ואמנם לא ארכו הימים וגם תורם של אנשי ניישטוט הגיע.

בשבת, כ״ד בתמוז תש״א (19.7.41), לא נתנו הגרמנים לקבוצת היהודים להיכנס לעבודה במאפיה הצבאית. הם באו כרגיל בשעות הבוקר, אבל הובלו מיד לבית־הקברות הנוצרי, ושם העמידום לכרות קברים בשביל 14 החיילים הגרמנים, שנפלו במבואות העיירה ביום הכיבוש (קודם היו טמונים בפאת שדה ליד דרך). לאחר שסיימו את העבודה, ולאחר ששאר קבוצות היהודים גמרו לטאטא את הרחובות, נאמר לכולם לשוב לבתיהם. כל הגברים מגיל 14 ומעלה, ללא יוצא מן הכלל, נצטוו להתרכז בחצר בית־המדרש ב־12 בצהרים. לאחר השעה שנקבעה עברו בבתי היהודים אנשי ס״ס, שבאו לעיירה בראשותו של ד״ר שאו מהיידקרוג, ובדקו אם לא נשארו בהם גברים. גרמני אחד, שעבר בין שורות הגברים בחצר בית־המדרש, שלח בחזרה לבתיהם את הנערים שנראו בעיניו צעירים מדי. שילחו מכאן גם כ־8 גברים מבוגרים, כדי שיעבדו בשרות הקהילה ויהיו הפרנסים (״פירזאָרגער״) של הגיטו בעיירה. בין אלה היו: נחמן גולד ובנו ישראל ובצלאל ברלוביץ. כל שאר האנשים הוצאו מחצר בית־המדרש ב־3 אחר־הצהרים והובלו ברגל אל הקסרקטינים בכפר שוגאנטי שליד העיירה בדרך לוויינוטה. הזקנים והחולים הוסעו בעגלות.

בקסרקטינים הפרידו הגרמנים את הזקנים והחולים והעמידום לחוד כקבוצה מיוחדת. לאנשי קבוצה זו הודיעו, כי לא יילקחו לעבודה. לאנשי הקבוצה השניה, שהיו בה למעלה מ־50 איש, הודיעו כי החלשים שבהם, שאינם מסוגלים לעבודות קשות, יכולים גם הם להצטרף אל הקבוצה הראשונה. האנשים חשבו, שבוודאי יוחזרו החלשים הביתה. לכן פנו רבים אל הס״ס והתלוננו על מצב בריאותם. היטיבו הללו גם אתם והעמידום לצד הזקנים והחולים. כל אלה, למעלה משבעים איש, הוסעו מיד בכיוון לוויינוטה. השאר, 27 איש, נשארו בקסרקטין. לפנות ערב הובאה לכאן קבוצת יהודים מוויינוטה. האנשים סיפרו, כי גם בעיירתם נלקחו באותו יום כל הגברים, וכי בדרך לכאן, ליד הכפר שאודביציַי הסמוך, הופרדו הזקנים והתשושים והושארו שם. בשעות הערב נצטוו היהודים שבקסרקטין לעלות למשאיות, שעמדו להסיע בכיוון לגבול הגרמני. אנשי ניישטוט, שהיו לבושים בגדי־קיץ קלים, פנו אל איש הס״ס בבקשה להרשות להם, בעברם דרך העיירה, לסור לבתיהם ולקחת חבילות בגדים, המוכנות שם בשבילם. ד״ר שאו הרשה זאת בתנאי, שלא יוציאו אף הגה מפיהם בשהותם בעיירה ובהיפגשם עם אנשי משפחתם. המכוניות עצרו בכיכר השוק, וכל אחד

מיהודי ניישטוט הלך לביתו בליווי איש ס״ס, ותוך דממה מחניקה ובכי עצור נפרדו האנשים מיקיריהם.

הגרמני שליווה את הצעירים לדירת יוסלביץ, דרש שם מבעלת־הבית שתיתן לו את הזהב שיש לה. ענתה לו האשה, שכל הזהב שלה הוא טבעת־הקידושין. ׳דברים כאלה איננו לוקחים׳ — נתרתח הס״ס ואיים לערוך מיד חיפוש בחדרים, ואם יימצא זהב, יירו כאן כל האנשים. בינתיים נתן עינו בנער הצעיר, מנחם־מנדל יוסילוביץ, שהיה כבן 13, ואז ציווה בחמתו גם עליו ללכת אל המשאיות. האם טענה, שקטן הוא ובבוקר נשלח בחזרה מבית־המדרש. ׳ככל אשר יאמר ד״ר שאו׳ — ענה הגרמני, לקח את הנער והביאו אל כיכר השוק. ד״ר שאו פסק: כן! וגם מנחם הועלה על המשאית.

בשעה מאוחרת בלילה הובלו היהודים להיידקרוג, כ־15 ק״מ מניישטוט. למחרת בבוקר כבר נודע להם על גורל הזקנים, התשושים ושאר הנשים, שהופרדו מאתם. כולם, גם אנשי ניישטוט וגם אנשי ויינוטה, נרצחו ביום אתמול ליד שאודביצ׳י. בפי יהודי ניישטוט צויין יום זה בשם ״השבת השחורה״.

אנשי ניישטוט שהובאו להיידקרוג הוכנסו אל מחנות־עבודה והיו שם מעתה יחד עם שאר מאות הגברים היהודים, שהובלו מהעיירות הליטאיות הסמוכות. במחנות אלה נפגשו עם עוד אחד מבני עירם, בנימין לפין, שנתפס בהיותו פליט בעיירה אחרת סמוכה, ומספרם היה כאן עתה 29. כמה מחנות שבהם עבדו היהודים היו קרובים לניישטוט, ומקולאָשן נראו אף הבניינים הגבוהים של העיירה. מבין הס״ס ומשגיחי־העבודה, רבים היו מכיריהם האישיים ואף ידידים לשעבר. סטונקוס עצמו, מ״האדונים הגדולים״ במחנה, היה קודם לקוח ותיק בחנו־יותיהם. עתה התנכרו הללו ליהודים ועוד הוסיפו להרע להם. מצבם של האנשים במחנות היה רע ומר. הם עבדו בפרך ורעבו ונוסף לזאת גם התעללו בהם ועינום. כוחם תש מיום ליום.

במקומות העבודה פגשו אנשי ניישטוט גם ליטאים מסביבת עיירתם, ומפיהם היו שומעים על הנעשה בגיטו, ולפעמים היו מקבלים גם פתק מבני משפחתם. לפי הידיעות היו הנשים יוצאות מדי בוקר לעבודה אצל האיכרים ועובדות אצלם בחק־לאות. הגיטו התקיים כנראה עד אחרי איסוף תפוחי־האדמה, בשלהי ספטמבר. יום אחד הודיעו הגרמנים לאנשי הגיטו שמעבירים את כולם אל המקומות שבהם עובדים הגברים. יעצו גם להם, שירבו לקחת אתם מחפציהם, כי אין דבר שלא יביא להם שם תועלת. אולם למעשה הובילו את כולם אל שאודביצ׳י ורצחום. לפי ההשערה היה זה בד׳ תשרי (25.9) ויום זה הוא אצל שרידי ניישטוט יום האזכרה לנספים.

במחנות היידקרוג הוחזקו היהודים למעלה משנתיים. במשך זמן זה ביצעו בהם הגרמנים כמה אקציות ורצחו רבים מהם ובתוכם גם מאנשי ניישטוט. בסוף יולי 1943 הוצאו כל היהודים מכאן והועברו אל אושביץ בפולין. בו ביום (א׳ באב תש״ג) שהגיעו למקום־השמדה זה בוצעה בהם אקציה, ו־99 אנשים הוצאו לכבשנים. רבים מהקרבנות היו מיהודי ניישטוט, ביניהם: בצלאל וולפרט, אריה־לייב יוסלביץ ובנו דניאל, דניאל בן מנחם יוסלביץ, יוסף יוסלביץ, משה לסקי.

באוקטובר 1943 הוצאו מאושביץ אלפי אנשים ובתוכם שרידי יהודי ניישטוט והועברו לווארשה, שם הועסקו בפינוי ההריסות של הגיטו החרב ומצבם החמרי והסניטרי היה גרוע ביותר.

בחורף פרצה שם מגיפת טיפוס והמונים נספו. בין המתים היו גם מאנשי ניישטוט — אליהו ברלוביץ, דניאל וישראל יוסלביץ, דב לסקי.

בהתקרב חזית המלחמה לווארשה, בקיץ 1944, הוצאו היהו־דים מן העיר. הגרמנים השאירו כאן כמה מאות אנשים כדי להעסיקם בפיצוצים. בין הנשארים היו אליעזר גולד ועוד אחד מאנשי ניישטוט, והם שוחררו שם עם בוא הרוסים. המוצאים מווארשה הובלו אל באווריה שבגרמניה. אנשי ניישטוט הועבדו שם במילדורף, באחד המחנות שהיה מסונף למחנה־הריכוז הגדול שבדכאו הסמוכה, ומצבם היה בכל רע. עם כיבוש המקום על־ידי צבא ארצות־הברית, באביב 1945, יצאו ממחנות באווריה גם שרידי ניישטוט. מספרם היה עתה רק חמישה והם: דב גלאז, עזריאל גלוך, מנחם־מנדל יוסלביץ, רפאל לסקי ובנימין לפין.

יהודים נוספים מניישטוט התענו בגיטאות ובמחנות אחרים, ובין אלה שנותרו בחיים: יעקב לוינזון ואליהו פייט. כמה יהודים הצליחו לברוח לבריה״מ עם פרוץ המלחמה, וכחמישה מהם חזרו בתום המלחמה והתיישבו בווילנה.

רבות טרח בן־העיירה שלמה ברלוביץ, נכה־מלחמה ואחד ממשפחת ברלוביץ, שניצל מפיצוץ הבית אחרי שהמשפחה חזרה לניישטוט, לסדר את קבר־האחים, בו טמונים קדושי ניישטוט. קבר־האחים גודר, הוקמה מצבה וצויין עליה, שכאן נחים אזרחי ברית־המועצות.

בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים כדלהלן:

המקום — בורות שאודביצ׳י, כ־3 ק״מ מניישטוט; הזמן לא ניתן; מספר הנרצחים — כ־1000.

מקורות

עדותם של בנימין לפין, ניו־יורק; דב גלאז, רמת גן; מנחם־מנדל יוסלביץ, גבעת־ברנר; בנימין רובינסון, קרית־שרת, חולון.

ניישטוט־פוניבז׳
(NAUMIESTIS)

עיירה קטנה, במרחק 16 ק״מ דרומית־מערבית מעיר־המחוז פוניבז׳.

בשנת 1923 התפקדו בה 157 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית בת 739 נפש. בשנת השואה חיו בה מספר משפחות יהודיות.

בתחילת יולי, עם הקמת הגיטו בפוניבז׳, הועברו לשם גם יהודי ניישטוט־פוניבז׳ ונרצחו יחד עם שאר היהודים שרוכזו שם.

(ראה: פוניבז׳)

ניישטוט־שאקי
(KUDIRKOS NAUMIESTIS)

עיירה בקצה הדרומי של ליטא, 4 ק״מ מהגבול עם גרמניה, במחוז שאקי. בשנת השואה חיו בניישטוט כ־800 יהודים,

ביניהם 30 משפחות שגורשו מחבל סובאלק, לאחר שהגרמנים סיפחו אותו לגרמניה בשנת 1939.

הגרמנים כבשו את העיירה מיד עם תחילת המלחמה. בשעה שלוש לפנות בוקר, אור ל־22 ביוני, שטפו חיילים גרמנים את העיירה. צבא סובייטי כמעט ולא היה במקום ושום התנגדות לא היתה.

עם כניסת הגרמנים נפלו גם הקרבנות הראשונים מבין היהודים. ראשון היה דוד גלודניקוב, אשר התעורר בשעה 03.15 למשמע הרעש בחוץ. הוא פתח את דלת ביתו ונורה בידי חייל גרמני. 15 דקות אחריו נורה גם הצעיר בן ה־18, מרדכי לוינשטיין. ב־7 בבוקר נהרג איסר גרוסמן. ב־1 בצהריים הוצאו להורג על־ידי הגרמנים בכיכר העיירה, בפני קהל רב, שני הספרים מ. לובובסקי וי. כ״ץ. בקירבת המספרה, בה עבדו, נמצא חייל גרמני הרוג. השניים הואשמו ברצח החייל ונורו.

שלושה ימים אחרי כניסת הגרמנים, ב־25 ביוני 1941, הקהילו את כל היהודים בכיכר השוק וראש המועצה לפוז׳ינסקיס הודיע להם, כי מאותו יום ואילך יועסקו בעבודות שונות בעיירה. יהיה עליהם לחפור תעלות, לנקות ולכבד את הרחובות, לשפץ כבישים ועוד. היהודים הוצאו מיד לעבודה בפיקוחם של שומרים ליטאים, אשר השתדלו להכביד עליהם כל מה שעשו, תוך השפלות וביזויים שונים.

ניישטוט־שאקי נמצאה בתוך רצועת 25 הק״מ, עליה חלה פקודת שטאלאֶקר מה־22 ביוני 1941, לפיה נמסרה הרצועה למרותו של הס.ד. בטילזיט לנקותה מיהודים וקומוניסטים. ראש הס.ד. בטילזיט, ד״ר באֶהמה, מסר את הטיפול לס.ד. בשירווינט (עיירה גרמנית, להבדיל מהעיירה שירווינט בליטא), שהיתה מול ניישטוט בצד הגרמני. הוא גם קבע את תאריך רצח היהודים.

באחד הימים בראשית יולי (לפי עדותם של ד״ר ל. גולדשטין ולאה עזרה היה זה ה־1 ביולי. לפי קביעת בית־המשפט באולם היה זה בין ה־4 ל־10 ביולי), כאשר חזרו היהודים מעבודת יומם במקומות שונים בעיירה, פשטו על העיירה ״אקטיביסטים״ ליטאים, בפקודת גרמנים שבאו משירווינט, וציוו על כל הגברים היהודים מעל לגיל 14 לצאת לרחוב. שם חיכו ליטאים מזויינים, אשר הובילו אותם תחת משמר כבד לבית המועצה המקומית. פקידי המועצה לקחו מהם את תעודותיהם וכן את כספם וכל דבר־ערך שמצאו אצלם.

בקבוצות של 50 הובלו היהודים לבית־הקברות היהודי. שם היו בורות מוכנים, שנחפרו על־ידי שבויי־מלחמה סובייטיים. 192 העצורים נרצחו על־ידי הגרמנים וה״אקטיביסטים״ הלי־טאים. הם נורו בפי הבורות. במקרה שלא נפלו לתוך הבור, היה על כל קבוצה שבאה לגרור לתוך הקבר את חללי הקבוצה הקודמת. בעת הרצח היו במקום מושל המחוז וכן ראש המועצה. לדברי העדים שהופיעו במשפט־אולם, הוזמנו כל המשתתפים על־ידי מושל המחוז וראש המועצה לכרה גדולה. השניים הודו לגרמנים ולליטאים, שהשתתפו בטבח, על פעולתם.

למשפחות נאמר, שהגברים הוצאו לעבודה בגרמניה.

עד ל־7 ביולי המשיכו ה״אקטיביסטים״ לחפש אחרי נמלטים. 9 יהודים נתפסו והובאו לבית־המעצר וב־7 ביולי הוצאו לבית־הקברות ונרצחו.

המשפחות השכולות הושארו בבתיהן עד ל־23 באוגוסט 1941. את מקום הגברים תפסו הנשים הבריאות והמסוגלות לעבוד. הן היו מובלות לעבודות באותם המקומות שבהם הועסקו קודם הגברים. נאסר עליהן לרכוש מצרכי־מזון או לשאוב מים מהבאר הציבורית יחד עם שאר התושבים. נקבעו להן שעות מיוחדות לקניית מזון ולשאיבת מים.

ב־23 באוגוסט 1941 הוקם בניישטוט גיטו. למטרה זו הוקצו שתי הסמטאות העלובות והעזובות ביותר: סמטת בית־הכנסת וסמטת בית־המרחץ.

ב־16 בספטמבר 1941 (כ״ד באלול תש״א) הופיעו ״אקטי־ביסטים״ בעיירה והוציאו את כל הנשים והילדים מבתיהם. נתפסו גם כמה גברים, אשר הצליחו קודם להימלט מהטבח. נאמר להם, שהם יוצאים לעבודה. הובילו את כולם ליער פראז׳ניו, כ־4 ק״מ מן העיירה. במקום היו בורות מוכנים ושם נרצחו ונקברו 650 נשים וילדים יהודים.

מיד עם הוצאת היהודים תפסה המועצה המקומית את רכושם של היהודים והחלה בחלוקתו. מריבות וקטטות קשות פרצו בין הליטאים, כשכל אחד נלחם על חלק גדול יותר מה״שלל״.

רק משפחה אחת, מלכה גליק וארבעת ילדיה, הצליחה להסתתר אצל איכרים מכרים ולהינצל.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מופיעים קברות־האחים של ניישטוט־שאקי כדלהלן:

1. ליד בית־הקברות היהודי, במרחק קילומטר אחד מה־עיירה, על גדות הנחל שירווינט; הזמן — בין ה־22 ביוני ל־11 ביולי 1941; מספר הנרצחים — 192.

2. המקום — יער פראז׳ניו, 4 ק״מ דרומית־מזרחית מנייש־טוט־שאקי; הזמן — 16 בספטמבר 1941; מספר הנרצחים — 650.

מקורות
עדותם של ד״ר ל. גולדשטיין, ״יד ושם״ 1642/1532, ולאה עזרה, נתניה.

נמונאיץ
(NEMUNAITIS)

עיירה קטנה, במרחק 11 ק״מ מערבית מעיר־המחוז אליטה.

בשנת 1923 נפקדו בה 142 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית בת 727 נפש. בשנת השואה חיו בה כ־15 משפחות יהודיות.

כולם הועברו לאליטה ונרצחו שם יחד עם יהודי אליטה והסביבה.

(ראה: אליטה)

נמוקשט
(NEMAKŠČIAI)

עיירה כ־30 ק״מ מערבה לעיר־המחוז ראסיין. בפרוץ המל־חמה בין גרמניה לבריה״מ חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

עם ראשית המלחמה הופצצה העיירה קשה ורוב בתיה עלו באש.

חסרים לנו פרטים על מה שאירע ליהודים בעיירה בזמן הראשון לכיבוש הגרמני. ידוע כי בסביבות ה־22 ביולי 1941, חודש אחרי פרוץ המלחמה, גורשו כל הגברים היהודים מבני 15 ומעלה אל תחנת־הרכבת של וידוקלה ונכלאו שם, יחד עם יהודי וידוקלה, בביתו של היהודי יעקב פרידמן.

הליטאים התעללו ביהודים הכלואים. הם היו מוציאים אותם לכל מיני עבודות קשות ובזויות, מכים אותם, מעליבים ומש־פילים. נוסף לכך שהעסיקו אותם בעבודות טעינה ופריקה קשות, היו מענים אותם ב"תרגילי ספורט" שונים. אילצו אותם לרוץ, לקום, להשתטח ולקפוץ. בלילות לא איפשרו להם לעצום עין. השומרים היו מתפרצים מדי פעם לתוך המבנה בו נמצאו היהודים, הקימו אותם וירו מעל לראשיהם. נעשה הכל כדי להפחידם ולהתישם.

ביום ה־24 ביולי, כ"ט בתמוז תש"א, הוציאו את כל הגברים "לרחוץ" באגם הסמוך. שם התפשטו ונכנסו לתוך המים. כשיצאו מן המים לא ניתן להם לחזור וללבוש בגדיהם. בקבוצות של עשרה הובלו עירומים לבורות, שהיו מוכנים בקירבת מקום, נורו ונקברו.

אין לנו ידיעה בדוקה על תאריך ומקום רצח הנשים והילדים. יש להניח שהם נרצחו בין ה־18 ל־22 באוגוסט, כאשר נרצחו, לפי דו"ח־יגר, 1926 יהודים ממחוז ראסיין.

בספר "טבח המוני בליטא" נמסר על קבר־אחים, הנמצא 1.5 ק"מ מנאַמוקשט ובו קבורים 543 קרבנות.

ברדיפות וברצח של יהודי נאַמוקשט "הצטיינו" הרוקח מרצינקיאוויצ'יוס ובנו.

מקורות

עדות ברטה זלצברג-גורודצקי, בני-ברק.

סובוטש
(SUBAČIUS)

עיירה קטנה בחלקה הצפוני־מזרחי של ליטא, במחוז פוניבז'. בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־28.6.41.

בין הליטאים נמצאו מיד "אקטיביסטים" ובהשראתם גורשו כל היהודים בכוח ורוכזו בבית־המדרש, שם הוחזקו יומיים. בינתיים הספיקו הליטאים לשדוד ולבוז את בתי היהודים. לאחר שנסתיימה מלאכת הביזה הורשו היהודים לחזור לבתיהם. רק ימים מספר נותר להם להיות בבתיהם השדודים. ה"אקטיביסטים" החליטו לחזור ולרכז את היהודים בבית־המדרש ובכמה בתים סמוכים אליו. היהודים גידרו את המקום ומשמר ליטאים שמר עליו.

כל יום היו מוציאים את כל היהודים לעבודה. בדרך לעבודה וממנה וכן בזמן העבודה עצמה היו מתעללים בהם, מכים אותם ונטפלים לזקנים ולנשים. במיוחד נטפלו הפורעים אל ש. בורובין. הם דרשו ממנו להסגיר לידיהם את בנו הקומוניסט שהסתתר. בשתי אקציות נרצחו כל יהודי סובוטש. בסוף יולי הובלה הקבוצה הראשונה אל יער אילצ'וניאי. אילצו אותם לחפור בורות, אשר בהם רצחו וקברו אותם ואת הקבוצה השניה, שבאה כמה שבועות אחריהם.

בקברות־האחים נקברו כ־80 נפש, כל קהילת סובוטש.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', רשום קבר־האחים בסובוטש כדלהלן:

המקום — יער אילצ'וניאי, 3 ק"מ מערבית מהעיירה; הזמן — יולי 1941; מספר הנרצחים — כ־80.

כעשרה אנשים ברחו מהאקציות. רחל קושניר, בת 13, מצאה מחבוא אצל כומר.

מקורות

עדות צבי (הירש) מילשטיין, "יד ושם".

סובייני שוק
(SUVAINIŠKIS)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז רקישוק, על הגבול עם לטביה. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

"האנציקלופדיה הליטאית הקטנה" חלק ג', עמ' 348, מוסרת שבעת הכיבוש הגרמני נרצחו רוב תושבי סובייני שוק בידי הנאצים ועוזריהם. חלק נרצח במקום וחלק הובא לרקישוק, שם ניספו יחד עם יהודי רקישוק והסביבה.

(ראה: רקישוק)

סודארג
(SUDARGAS)

עיירה קטנה במערבה של ליטא, במחוז שאקי. בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות.

העיירה נמצאה קרוב לגבול עם גרמניה והצבא הגרמני נראה בה כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22 ביוני 1941.

העיירה היתה ברצועת 25 הק"מ שעליה חלו פקודות שטאלאֶקר להשמיד את כל היהודים. כבר בימים הראשונים החלו הגרמנים לטפל באוכלוסיה היהודית. יש להניח, שבהיותם נאמנים לשיטתם עצרו וחיסלו קדם את הגברים ולאחר־מכן את הנשים והילדים. כמקום הריכוז להשמדה נקבעה עיר־המחוז — שאקי.

הגברים נרצחו בתחילת יולי 1941 והנשים והילדים הושמדו בשאקי ב־6 ביולי 1941 (י"א בתמוז תש"א).

הם קבורים בקברות־האחים בעיר שאקי.

(ראה: שאקי)

סוויאדושץ
(SVEDASAI)

עיירה בצפון־מזרח ליטא, במחוז אוטיאן. לפני מלחמת־העולם השניה מנתה האוכלוסיה היהודית במקום 65 משפחות לערך.

ב־25 ביוני הופיעו חיילים גרמניים מאחורי העיירה ולמחרת השתלטו עליה. עד לכניסת הגרמנים אירעו התנגשויות בין

המיליציה הסובייטית, שאליה השתייכו גם בחורים יהודים, לבין הלאומנים הליטאים, שהתחילו להשתולל בסביבה והתכוננו לתפוס את השלטון בעיירה. אחד הפעילים ביותר בהתנגשויות אלה היה הבחור היהודי יצחק אָראס. אחרי שהגרמנים תפסו את העיירה הם פירסמו תמונתו והודיעו, כי השלטון המקומי מבטיח פרס גבוה על ראשו — עשרת אלפים מארק. יצחק אראס הצליח לברוח לברית־המועצות, שם נלחם נגד הגרמנים ונפצע קשה. את אביו, הנפח המקומי, תלו הפורעים הליטאים בנפחיה שלו.

ה"אקטיביסטים" הליטאים, בראשותם של האחים יונאס ויוזאס רימקוס, לשעבר חברי "אגודת הקלעים" ("שאוליו סאיונגה"), התחילו לענות את היהודים באכזריות. הם ריכזו את כל היהודים האמידים, ובכללם הרוקח יעקב סטולוב ואשתו, הכניסו אותם לנפחיה, שמו את אצבעות ידיהם במלחצי הברזל והפלדה, ואילצו אותם למסור את כספם, תכשיטיהם ודברי־הערך שבידיהם, או להודיע היכן מוסתר הרכוש.

יהודים רבים נרצחו בתוך העיירה; אחרים, ובכללם רב העיר ר' יוסף שכנוביץ, גורשו לראקישוק, כאילו לעבודה, ושם נרצחו יחד עם שאר יהודי הסביבה. זה קרה ב־10 וב־20 באוגוסט 1941 (י"ז וכ"ז באב תש"א). בדרך, סמוך להרי פקאלני, ניסו הרוצחים לאנוס כמה נערות יהודיות. אבל הנערות גילו התנגדות והן נורו למוות בו במקום. אלה שהיו פצועות, הושלכו לבור על המתים.

בחור אחד, שפטל, ידע ליטאית והיה חברם של אלה שעסקו עתה ברצח היהודים. כ"מחוות־ידידות" הם השאירוהו אחרון בין הנורים. לפני מותו קרא באוזני הרוצחים: "למה אתם יורים בי? השאירו אותי בחיים!". התשובה היתה: "מה תעשה יחידי בעיירה?". הוא ניסה לברוח, אבל הליטאים ירו בגבו. שני בחורים, דויד ולייב פקוביץ, הצליחו להתחבא, אך כעבור זמן נתפסו ונורו.

ליד סוויאדושץ' נמצאים כמה קברות־אחים. אחד הוא במקום שנקרא "חורשת הכומר". כאן נקברו 18 גברים ונשים מבין היהודים האמידים בעיירה. בבית־הקברות היהודי נקברו יחד ישעיהו שפירא, אשתו וארבעת ילדיהם. מאחורי העיירה, בדרך לאושפול, יש עוד קבר־אחים.

מקורות

עדותו של יצחק אָראס, כפר־סבא.

סטוקלישוק
(STAKLISKES)

סטוקלישוק נמצאת דרומית־מזרחית מקובנה, בין העיירות יזנה וויסוקידבור, במרחק 28 ק"מ מעיר־המחוז אליטה. עד לשנת השואה חיו בסטוקלישוק כ־70 משפחות יהודיות.

מיד עם כיבוש העיירה על־ידי הגרמנים, התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים. נפלה לידיהם רשימת הפעילים לבחירות לסובייט הליטאי. נערכו מיד מעצרים בין היהודים והליטאים שהיו ברשימה. לפי דו"ח של המשטרה המקומית מה־5 ביולי היו בין העצורים ברוך קויפמן, גולדה הלר וחיה (פייה) איסרזון. בדו"ח נוסף מאותו יום נאמר, שצפויים מעצרים נוספים ובין העומדים להיאסר מוזכרים הרופא לייב דוגוביץ ויהודה גלפר.

לאחר שהוחזקו בסטוקלישוק שבוע ימים נשלחו העצורים לאליטה. כאשר הוציאו את העצורים מבית־המעצר עמד החזן הקשיש ומירר בבכי, בראותו שמוציאים את בתו גולדה הלר, אם לשני ילדים.

יותר מאוחר התברר, שאת העצורים הובילו ליער לילון הקרוב (4 ק"מ מחוץ לעיירה בכיוון לוויסוקידבור), שם נרצחו ונקברו בבורות, שקודם לכך נחפרו על־ידי יהודים שהובאו למטרה זו מסטוקלישוק. על יהודים אלה נאסר באיומי־רצח לגלות מה היו מעשיהם ביער. למרות האיומים גילה אייזיק קוברסקי את דבר חפירת הבורות. היהודים לא השלימו עם הרעיון, שהבורות נועדו גם בשבילם. בייאושם נאחזו בתקוות־שוא, שאולי הכוונה היא רק לפעילי הקומוניסטים...

כדי למנוע מהיהודים לעזוב את העיירה, נערכו רשימות של כל התושבים היהודים והוטל עליהם לבוא כל יום למשטרה ולחתום על נוכחות.

מונה גם "זקן יהודים" ("יודן־אלטאסטה"). הוא היה המקשר בין השלטונות ליהודי העיירה. דרכו היו נמסרות הפקודות והצווים של השלטונות והוא היה אחראי לביצועם. כ"זקן היהודים" מונה פנחס קרביץ. היה עליו להעמיד כל יום לרשות השלטונות קבוצות יהודים לעבודות השונות בעיירה. היה עליהם לכבד את הרחובות, לתקן את הכבישים, לנקות את מבני המשטרה ושאר המבנים שבהם שכנו מוסדות־ציבור. צעירי היהודים, בנים ובנות, היו מובלים ל"מסדר" תחת פיקודו של הסטודנט יוזאס נרייקה. הוא לא הסתפק בהובלתם, אלא תבע שישירו, ומי שקולו לא נשמע רם למדי היה זוכה למכות רצח.

מלאכתו של "זקן היהודים" היתה קשה מאוד, שכן התביעות לעובדים יהודים הלכו ועלו ולא יכלו לעמוד בהן. הוא היה הולך מבית לבית ומתחנן שיצייתו לפקודה ויבואו לעבודה. הוא היה אומר: "לו היו לי מאה ידיים, הייתי עושה הכול בעצמי". לאחר שלא יכול לעמוד בלחץ, בעינויים ובהשפלה, נעלם יום אחד מהעיירה ולא ראוהו עוד.

לא עבר זמן רב וקבוצות קטנות של יהודים החלו להישלח, כביכול, לעבודה גם מחוץ לסטוקלישוק. איש מהם לא חזר.

קבוצה יותר גדולה נשלחה לפרן והיא נרצחה יחד עם יהודי פרן ב־27 באוגוסט 1941 (ד' באלול תש"א). כל יהודי סטוקלישוק הובאו לבוטרימנץ, שם נרצחו, יחד עם יהודי פוניה והסביבה, ב־3.9.41 (י"א באלול תש"א).

כמה מיהודי סטוקלישוק ניסו למצוא מקלט אצל האיכרים, מכריהם בסביבה. ה"אקטיביסטים" הליטאים, ובראשם קצ'ילי־אוסקאס, ערכו אחריהם מצוד וכמעט כולם נתפסו. הצעירה שרה אפשטיין מצאה מקלט אצל האיכרים ממוצא פולני יצ'ונסקי, בוקובסקי וגז'יבובסקי. היא הסתתרה עד לשנת 1943 ואז מצאה קשר עם הפרטיזאנים ביערות טרוקי ורודניצקי, התחברה אליהם וזכתה להשתחרר.

ראשי הפורעים ביהודים היו: פרנאס נרייקה, יוזאס בילינאס ויוזאס קצ'יליאוסקאס. זה האחרון נתגלה, יותר מאוחר, גם כתליין בלובלין.

מקורות

עדותה של שרה אפשטיין־ברוינר, חולון. "טבח המוני בליטא" חלק ב', עמ' 112—100.

סיאד
(SEDA)

סיאד נמצאת בחלקה המערבי־צפוני של ליטא, 25 ק״מ מעיר־המחוז מאז׳ייק. בשנת השואה חיו בה כ־200 משפחות יהודיות.

הגרמנים נראו בעיירה כבר ביום השני למלחמה, ב־23 ביוני 1941. עוד לפני כניסתם התארגנו ה״אקטיביסטים״ הליטאים בהנהגתם של קמייטיס וסטאנקוס. מיד החלו להשתולל בעיר והיו חוטפים צעירים יהודים, מביאים אותם לבית־הקברות היהודי ורוצחים אותם. כך נרצחו האחים בינדר, קון, פופס ואחרים.

פחד ואימה נפלו על יהודי סיאד. הם החלו להרגיש מה מצפה להם. נוגעת אל הלב היתה החלטתה של הרבנית הזקנה, אלמנתו של הרב המנוח ר׳ מרדכי גראף. לפי הבנתה דרשו הרוצחים קרבן לכפר על הקהילה. היא פנתה לרופא ד״ר שוחט ולרוקח יונה מסיה. שניהם נחשבו לבעלי קשרים טובים עם הליטאים במקום. לד״ר שוחט היתה אשה ליטאית ומסיה היה בזמנו אחד ממנהיגי ה״שאוליסטים״. היא ביקשה מהם להודיע ל״אקטי־ביסטים״, שהיא מוכנה להיות הקרבן ושיפסיקו לתפוס ולרצוח צעירים...

הרצח נמשך ומספר הקרבנות הלך ועלה. יום אחד תפסו את הרב ר׳ מרדכי רבינוביץ. הרוצח הביא את קרבנו לבית־הקברות היהודי, ירה בו ולא המיתו. הרוצח השאיר את הרב להתפתל כל הלילה ביסוריו ורק למחרת בבוקר בא וירה בו למוות.

בכיכר השוק, במרכז העיר, עמדו שני בנייני־חומה ארוכים, כאשר רווח של שני מטרים לערך מפריד ביניהם. בשני המבנים נמצאו, משני הצדדים, חנויותיהם של היהודים. לתוך מלבן ארוך וצר זה ריכזו ה״אקטיביסטים״ בסוף יוני או תחילת יולי את כל יהודי סיאד. ימים שלמים החזיקום שם ללא אוכל ושתייה, בתנאי דוחק, צחנה וסחי. כעבור כמה ימים הוצאו כולם והועברו לז׳ידוואריס — ״הכפר היהודי״. היה זה שטח חקלאי גדול — כאלף דונם — מחולק בין כמה משפחות של חקלאים יהודים, שעיבדו את אדמותיהם והתפרנסו עליהן. במקום היו צריפים, רפתות, אורוות ואסמי־תבואה. הגברים הצעירים הופרדו מהנשים, הילדים והזקנים, ונרצחו בקירבת מקום ב־3 ביולי (ח׳ בתמוז תש״א).

בתחילת אוגוסט הוציאו את הנשים, הילדים, הזקנים וכל מי שנשאר, והעבירום למאז׳ייק. הזקנים והחולים הועלו על עגלות איכרים, שהובאו במיוחד למטרה זו, וכל השאר הלכו ברגל.

במאז׳ייק עצרו ליד בית־הקברות הישן. במקום היו בורות מוכנים. שם חיכו להם ליטאים מזויינים. כולם נרצחו יחד עם יהודי מאז׳ייק והסביבה ב־9 באוגוסט 1941 (ט״ז באב תש״א).

על דרכם האחרונה של שרידי קהילת סיאד העיד אחד ה״אקטיביסטים״, שהוליך את היהודים וגם השתתף ברצח, אלפונסאס רימשה. ב־2.10.1958 העיד על ״מעשיו״ וחלקו ברצח יהודי סיאד. להלן חלק מדבריו:

״בשנת 1941 בחודשים יולי ואוגוסט נעצרו כל האזרחים היהודים בסיאד. בתחילה הוחזקו במבנים, אשר קודם לכן היו בהם החנויות, ואחר־כך בגרנות וברפתות ״ז׳ידוואריס״, אשר מאחורי העיר. כדי למנוע בריחתם שמרתי עליהם ימים אחדים.

בחודש אוגוסט הובלו כ־200 נשים, ילדים וזקנים, למאז׳ייק ונורו בחופי נהר הוואֶנטה. עלה בחלקי לנהוג (ביטוי לנוהגים בעדר בהמות) ביהודים אלה למקום־הירי וכן לירות בהם. בחוף הוואֶנטה הזעיקו והביאו יהודים, לא רק מסיאד, אלא מעיירות נוספות בסביבה, ביחד אלפים אחדים בערך. על הירי פקד מפקד ממאז׳ייק, בלתי ידוע לי. כאשר קיבצו את היהודים, ציוו על החזקים ביניהם לחפור בורות. הסברנו ליהודים, בהוראות המפקדים, שהבורות ישמשו לכיבוי סיד, למרות שהיה לנו ברור כי אלה יהיו קבריהם. ככל שזכור לי חפרו היהודים שתי תעלות ארוכות. בין היהודים היו שהופשטו עירומים והיו שהושארו בתחתוניהם. בעלי בגדים פשוטים נורו כפי שהיו. ה״אקטיביסטים״ שבאו מהעיירות סודרו יחד בקבוצות, ואחת אחרי השניה ביצעו את הירי. לפני הירי הסביר לנו מפקד אחד, שלא הכרתי, שאנחנו נירה ביהודים אשר יעמדו בפנינו. הוא הוסיף ואמר שבכל קרבן יירו שני ״אקטיביסטים״: האחד בראש והשני בחזה. קיבלתי כדורים. במקום היתה תיבה מלאה כדורים ואפשר היה לקחת כמה שרצו. יחד אתי, באותה הקבוצה, ירו גם יוזאס וילניוס וסטאסיס ז׳יימה. לאחר שהרגתי 20 איש — גברים ונשים — עזבתי את הקבוצה, כי לא יכולתי לעמוד בצעקות הנדונים למוות. עד כמה שזכור לי לא היו שם ילדים. הם נורו במקום אחר ועל־ידי ״אקטיביסטים״ אחרים. אינני זוכר מה היה אחרי זה, אם חזרתי עוד הפעם לגורן להביא קבוצה נוספת לירייה. הייתי על־יד התעלות וסידרתי אותם בתור. בעת הירי נוכחו גם גרמנים. הם בעצמם לא ירו. אחדים מהם, כנראה מפקדים, נתנו למפקדים שלנו הוראות ועצות שונות. עבור חלקי בירי קיבלתי שכר — 300 רובל, ויכולתי לשתות משקאות חריפים, אשר היו מספיק במקום הירי״.

ברשימת קברות־האחים, שהופיעה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן קבר־האחים בסיאד במלים הבאות:

המקום — סיאד, 500 מ׳ מהכפר ז׳ידוואריס; הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — כ־550.

מקורות
עדותם של זלמן בלוך, מגדל העמק; צבי טיגר, רמת יוסף (בת־ים).
״בשרות הס.ס.״ י. ויצאס, הוצאה ממשלתית לספרות מדעית ופו־ליטית, וילנה 1961, עמ׳ 48—49.

סימנה
(SIMNAS)

עיירה במחוז אליטה, בדרומה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־200 משפחות יהודיות.

סימנה הופצצה ב־23 ביוני 1941 ובאותו יום נכנס לתוכה הצבא הגרמני, אשר נתקבל על־ידי רבים מתושבי המקום הליטאים בשמחה רבה ובפרחים. בהפצצה נהרגה צעירה יהודיה אחת. מבין היהודים היו רבים שברחו עוד ביום הראשון למלחמה והתפזרו בכפרים.

למחרת כניסת הגרמנים, ב־24.6.41, התארגן ממשל אזרחי ליטאי, בראשותו של המורה הליטאי בנדוריוס. בו ביום הוצאה פקודה, שעל כל היהודים לחזור לבתיהם בעיירה וכל מי שלא יציית יירה למוות. היהודים נשמעו לפקודה וחזרו.

פרק־הזמן הראשון לשלטון הנאצי עבר בשקט יחסי על היהודים. הם המשיכו לגור בבתיהם, והגברים היו מובלים מדי יום לעבודות־כפיה עבור הגרמנים. היו אלה עבודות לא מפרכות במיוחד. גם היחס לא היה משפיל ביותר. היו מקרים שהורים כתבו לבניהם שהיו בקובנה לחזור הביתה, בנימוק שבסימנה המצב טוב בהרבה מאשר בקובנה.

השקט בסימנה היה שקט שלפני הסערה. הדבר היה, כנראה, מחושב ומתוכנן מראש. הכל נעשה כדי שלא תתעורר בקרב היהודים כל מחשבה לבריחה וכדי שלא תהיינה כל הפרעות בביצוע הרצח ההמוני.

שקט יחסי זה נמשך עד ה־22 באוגוסט. ביום זה הוצאה פקודה מטעם השלטונות הגרמניים, שחייבה את כל הגברים להתרכז ליד בית־העיריה. כולם התקבצו ובאו. מתוכם נבחרו מאה איש, אשר הועלו על שלוש מכוניות־משא, שיצאו בכיוון העיר אליטה. כל היוצאים היו צעירים ובריאים, והרחקתם מהעיירה החלישה כל התנגדות אפשרית מצד היהודים. נאמר, כי הקבוצה יוצאת מחוץ לסימנה לעבודת סלילת־כבישים.

שמועות משמועות שונות פשטו בעיירה על גורל המאה. היו ליטאים שגילו את אוזני היהודים: "המאה הרוגים כבר ובקרוב ייהרגו יהודים נוספים". נמצאו ליטאים שהפיצו שמועות, כי בדרכם בין עיר פלונית לבין עיר אלמונית פגשו בכביש זה או אחר יהודים מסימנה העובדים בסלילת־כבישים. סיפורים אלה הופרחו בכוונה כדי להטעות את היהודים ולמנוע מחשבה על בריחה וחיפוש דרכי־הצלה. היום ידוע שאנשי הקבוצה נרצחו באליטה בלילה שבין ה־28 ל־29 באוגוסט.

ב־1 בספטמבר שוב נצטוו היהודים להתקבץ ליד בית־העיריה. שוב בחרו בקבוצת אנשים, ששים במספר, וביניהם היו הפעם גם נשים צעירות ובריאות, והובילום לאליטה.

ב־10 בספטמבר הוזמנה הנציגות היהודית, שבראשה עמד פייבל פרצ׳נסקי והשתתף בה גם הרב דב־בר שניצר, אל ההנהלה הליטאית בעיירה. נאמר להם, שעל כל היהודים לעבור לגיטו עד לשעה 3, אל צריפים שהקימו הסובייטים ליד בית־הקברות הנוצרי. יעצו להם לקחת אתם הרבה חפצים ובגדים, מאחר שהמלחמה לא תסתיים כה מהר.

פייבל פרצ׳נסקי עבר מבית לבית ומסר אישית לכל משפחה את דבר הפקודה, ובאותה הזדמנות הוסיף כי אלו הן ידיעות רעות מאוד. הוא הדגיש, כי יתכן שלא תהיה לו הזדמנות אחרת, ולכן בא בעצמו בשעה מרה זו כדי לבקש מכל אחד סליחה ומחילה על כל עוול, שהוא עלול היה לגרום למישהו.

בין הצעירים המעטים שנותרו בעיירה התפתחו ויכוחים. הדעות היו חלוקות: היו שסברו, כי מטרת הפקודה החדשה היא להכניסם לגיטו, כדי שהשלטונות יוכלו לפקח עליהם פיקוח מלא, ומהגיטו יובילום לעבודות שונות באליטה או במקום אחר ויחזיקו אותם יחד עם יהודים אחרים. אחרים סברו שימשיכו להחזיקם באליטה, אך יובילו אותם לעבודות־כפיה שונות, והיו שסברו כי המטרה היא לרכזם במקום אחד ולרצחם.

ד״ר **אבא גפן** (אז אבא ויינשטיין), שהיה בין הצעירים ששרדו, מספר על פגישתו עם מורתו צפורה חסיד. הוא ראה אותה שעה אחת לפני מועד ההתכנסות בצריפים כשהיא נוסעת על עגלה עמוסה מטלטלין. **היא שאלה לשלומה ותשובתה היתה:** "שלומי טוב, הרגשתי מצויינת. לא שיערתי שארגיש כה טוב רגעים ספורים בלבד לפני הוצאתי להורג". לתדהמתו של השואל הוסיפה: "אבא, אל תחשבני למשוגעת. עומדים בקרוב להרגנו, את כולנו, זאת אמר לי הכומר אלכסנדרוביץ. הוא סיפר לי שאת יהודי מאריאמפול כבר הרגו ואני נותנת אמון בדבריו". לא כולם חשבו כמוה. אחדים ניצלו את השעות הספורות וברחו.

ב־12 בספטמבר 1941 (כ׳ אלול תש״א) **בוצע הרצח ההמוני**, שהיה מזעזע ואכזרי.

תחת מבול של מכות בשוטים ובקתי־רובים, כשרק בגדיהם התחתונים לגופם, הובלו למעלה מ־400 נפש ליער קלסנינקאי, במרחק כ־3 ק״מ מהעיירה. הם היו מעונים ומוכים, רצונם נשבר, והובלו כצאן לטבח. דוממים והמומים הוכנסו חיים לתוך בור ארוך ורחב ונורו בדם קר על־ידי גרמנים וליטאים. הגברים קפצו ראשונים לבורות, והנשים השתהו, כי החזיקו ילדיהן בידיהן בחיבוק אחרון. רבים נקברו חיים.

ראשון להיכנס לבור היה ד״ר זלמן־יוסף אנגניצקי. הוא התנשק עם אביו ואמר כמה מלים של דברי וידוי.

בין אלה שברחו וניצלו היו דוד גמסקי, ד״ר **אבא גפן** (ויינשטיין) ואחיו יוסף. **אבא גפן** שוטט חמוש ביערות ובכפרים. המשטרה הליטאית הכריזה פרס על ראשו. הוא לא נתפס. בשנת 1943 הצטרפו אליו 14 איש שברחו מגיטו קובנה. 13 מהם הצליחו להינצל. גיטה זליביאנסקי מסימנה היתה היחידה שנתפשה ונרצחה. אחרים שברחו: ברל בילוסטוצקי — מת במחבואו; שמעון כהן — נתפש ונורה; דוד סנדלר — נרצח על־ידי איכר, שאצלו הסתתר.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" צויין שקבר־האחים נמצא בחורשת קלסנינקאי, 3 ק״מ מסימנה. תאריך הרצח — 12.9.1941; מספר הנרצחים — 414 גברים, נשים וילדים.

מקורות

אבא גפן: 1) "פורצי המחסומים", הוצאת "יסוד", ת״א, 1961; 2) "ברית בלתי קדושה", הוצאת יובל טל, ירושלים, 1973; 3) "נעורים במסתור", הוצאת "כתר" ובית־ההוצאה הירושלמי, ירושלים, 1977.

צבי לויט: "סימנע און איר אומקום" בקובץ "ליטע", חלק א׳.

סלוק
(SALAKAS)

עיירה במערבה של ליטא, במחוז אז׳ארני (זאראסאי). בשנת השואה חיו בה כ־300 משפחות יהודים מקומיים, עליהם נוספו מספר פליטים מפולין, שבאו לעיירה אחרי סיפוח וילנה לליטא. למקום עברה גם ישיבת קלצק, שהיתה קודם בינובה.

עוד לפני כניסת הגרמנים לעיירה החלה מפעפעת השנאה ליהודים. הסתה גלויה ניהלו ואנקו באובוניס, סוחר ליטאי עשיר ומעורה בחיי העיירה, וז׳יליונאס מן הכפר אוז׳וואנטה הקרוב. עם כניסת הגרמנים קיבלו הגזירות נגד היהודים מסגרת של ביצוע. בין הליטאים התארגנו "אקטיביסטים", ששימשו שוטרי־עזר ומבצעי רצון הגרמנים בהתנדבות ובהתלהבות, גם כאשר לא היו בעיירה גרמנים.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־29 ביוני 1941, שבוע אחרי פרוץ מלחמת בריה״מ—גרמניה.

הוצאה פקודה שאסור ליהודים לצאת את העיירה, עליהם לשאת את הסימן "J" או "מגן דוד". על בתי היהודים יש לרשום את הכתובת: "Jude". אסור ליהודים לבקר בשוק ואסור להם לברך את החיילים הגרמנים. הליטאים הוציאו את היהודים לעבודות־כפייה. מדי יום ביומו סחטו מהם כספים. בעיירה לא היו גרמנים.

החלו נופלים הקרבנות הראשונים מקרב היהודים. הראשון היה ברל קרופניק, יהודי חלוש, מטופל בילדים, סנדלר במקצועו, פשעו היה — הוא שימש יו"ר הצרכניה בימי השלטון הסוביייטי. השני אחריו היה לייב זילבר — הוא נרצח באמצע הרחוב על שילדיו היו רשומים ב"קומסומול". נרצחו גם הניה־רבקה קצ'רגינסקי ושרה־לאה גלושאק (רק אחרי המלחמה העבירו קרוביהן את עצמותיהן לקבר ישראל בבית־הקברות היהודי בעיירה).

ביום ד' בשבוע של שבת "נחמו" (י"ג באב תש"א) הוצאו כל היהודים לכפר סונגארד, על הדרך בין סאלוק לטאראגין. 150 מהם הועברו אל הכפר פּאַזֶ'רֶה. הם לא הורשו לקחת אתם דבר מחוץ לחבילת־מזון קטנה. האחרונים נורו שם בשבת "נחמו". בין הנרצחים ב"אקציה" זו היו משכילי העיירה ועסקניה, ובהם: אליהו ברוידא שהיה מייסדו של הבנק העממי, הלמדן והמשכיל ליב מרגוליס, העסקן פסח לאפייקה.

היהודים שנשארו הוחזרו לסאלוק. הם לא הורשו להיכנס לבתיהם. נקבע עבורם גיטו ברחוב פלאנובה, מקום מושב דלת העם. מהבתים שהושארו על־ידי הליטאים הוצאו החלונות והדלתות וכן כל דבר בעל־ערך ושימושי. לפני שהורשו להיכנס לבתים בגיטו נבדקו היהודים על־ידי מלוויהם הליטאים המזויינים, שהחרימו כסף, דברי־ערך וחפצים יקרים. במקום הוקם ועד ("יודנראט") וחבריו היו הרב יעקב רלבה, פייבוש גילינסקי ואברהם באך.

ב־25 באוגוסט גייסו השלטונות כפריים רבים עם סוסיהם ועגלותיהם וציוו עליהם לבוא לסאלוק.

ב־26 באוגוסט 1941 (ג' באלול תש"א) רוכזו כל היהודים בכיכר השוק. הם נצטוו לקחת אתם כלי־עבודה שונים: מעדרים, מגרפות, אתים וכדומה. נאמר להם שהם יוצאים לעבוד בחקלאות במשק ממלכתי בעיר ראקישוק. מפקד המשטרה הבטיח שלא יאונה להם כל רע. מלבד כלי־העבודה וצידה לדרך אינם צריכים לקחת דבר, כי כל מחסורם ינתן להם. הוא גם נתן לשלושת חברי ה"ועד" תעודה, בה היה כתוב שהיהודים מסאלוק הם אנשים הגונים...

היהודים האמינו, שאכן נלקחים הם לעבודה. היו גם כאלה שהיו מרוצים, שכן עומדים הם להיפטר מהרוצחים המקומיים. את הנשים, הזקנים, הילדים והחולים, הושיבו בעגלות וכל השאר הלכו אחריהם ברגל, כשכל המחנה מלווה במשמר כבד של "אקטיביסטים" ליטאים.

הם הובלו בכיוון דוסיאט ואנטאליאפט. בדרך סטתה השיירה מהכביש והגיעה לשטח מגודר בתיל. על גדר־התייל היה שלט אשר הזהיר, כי המקום הוא שטח־מוות (כל הנכנס יירה). העגלות הורידו את הבאים ולא הורשו לחזור בכיוון לסאלוק. המארגנים חששו פן יפגשו בבאים החדשים ויצא השקר של ההובלה לראקישוק. במקום רוכזו, נוסף ליהודי סאלוק, גם יהודים מאז'ארני, דוסיאט, אנטאליאפט, דוקשט ומקומות־ישוב אחרים שבסביבה, בהם היו יהודים. כל התושבים המקומיים ברדיוס של 3—5 ק"מ מסביב נצטוו לעזוב את המקום לשלושה ימים.

לאחר שהאומללים בילו לילה שלם תחת כיפת השמים, החל הטבח. הם הובלו בקבוצות גדולות ליער הסמוך, שם היו מוכנים בורות ארוכים ועמוקים. ציוו עליהם להתפשט. הנשים סירבו ופתחו בצעקות ויללות, כשהן מחפות בגופן על ילדיהן. ה"אקטיביסטים" הליטאים הסתערו עליהן ובמכות בקתות־רובים, פרגולים ושוטים, דחפו כל קבוצה לתוך הבורות. פלוגות יורים ירו באנשים ברובים ובמכונות־יריה ורצחום.

שני אנשי ס.ס. עמדו על גבעה קרובה והדריכו את ה"אקטיביסטים" המשולהבים. מדי פעם היו מגישים ליורים "וודקה", אשר נמצאה במקום בשפע.

יללות הנרצחים והפצועים החרידו את כל הסביבה והתערבבו בהד היריות ושאגות הרוצחים.

אף אחד לא ניצל. העגלונים הוזהרו לבל יספרו מה ראו, אחרת יתחייבו בנפשם.

אחרי המלחמה חזרו שרידי סאלוק לעיירתם וביקרו במקום הרצח. הם מצאו את קברות־האחים מחוללים ומוזנחים. העדה חנה ברווה סיפרה, שבהגיעה אל קבר־האחים מצאה בורות פתוחים וגוויות אדם, בשלבי התפוררות שונים. היא מסרה, שראתה גופת אשה שנשתמרה די טוב, כאשר בשערות ראשה תקוע מסרק. היו אלה שודדי קברים שנברו בקברים ותיפשו חפצי ערך ושיני־זהב בפיותיהם של הקרבנות. במאמצים משותפים של שרידי הקהילה סודרו הדברים והוקמה מצבה עם כתובת ביידיש וברוסית.

ברשימת קברות־האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים הקברות בסביבות סאלוק כדלהלן:

1. יער פוֹאמיס, 500 מטר מכביש דגוצ'יאי—דוסיאט; הזמן — 26.8.1941; מספר הנרצחים — 2569 נשים, גברים וילדים.
2. המקום — סאלוק, יער סונגארד, 10 ק"מ מהעיירה, חצי ק"מ מהכפר רקאנאי; הזמן — סוף אוקטובר 1941; מספר הנרצחים — כ־150 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדות ירחמיאל קורב, "יד ושם" 1942/453, 1613/1497, 319/210.
עדות חנה ברווה, רמת־גן.

סלט
(SALOČIAI)

עיירה במחוז בירז' בצפונה של ליטא, על הגבול עם לטביה, במרחק 18 ק"מ מהעיר פוסבול. בשנת 1923 התפקדו בעיירה 174 יהודים. בשנת השואה היה מספר היהודים כ־100 נפש בלבד. על יהודי סאלאַט עברו כל המוראות שפקדו את היהודים במחוז בירז'. רובם הועברו לפוסבול ושם נרצחו יחד עם יהודי המקום והסביבה. חלק מהם נרצח בסאלאַט.

על אלה שנרצחו בעיירה עצמה קיימת עדותו של קארוליס ספרנאוסקאס, אשר ב־25 במאי 1945 העיד בפני הוועדה הממלכתית, שחקרה את פשעי הנאצים ועוזריהם במחוז בירז'. לפי דבריו, נרצחו בסאלאט 6 ליטאים ו־13 יהודים.

מקורות

"טבח המוני בליטא" חלק ב', עמ' 118.

הוצאה פקודה שאסור ליהודים לצאת את העיירה, עליהם לשאת את הסימן "J" או "מגן דוד". על בתי היהודים יש לרשום את הכתובת: "Jude". אסור ליהודים לבקר בשוק ואסור להם לברך את החיילים הגרמנים. הליטאים הוציאו את היהודים לעבודות־כפייה. מדי יום ביומו סחטו מהם כספים. בעיירה לא היו גרמנים.

החלו נופלים הקרבנות הראשונים מקרב היהודים. הראשון היה ברל קרופניק, יהודי חלוש, מטופל בילדים, סנדלר במקצועו, פשעו היה — הוא שימש יו"ר הצרכניה בימי השלטון הסובייטי. השני אחריו היה לייב זילבר — הוא נרצח באמצע הרחוב על שילדיו היו רשומים ב"קומסומול". נרצחו גם הניה־רבקה קצ'רגינסקי ושרה־לאה גלושאק (רק אחרי המלחמה העבירו קרוביהן את עצמותיהן לקבר ישראל בבית־הקברות היהודי בעיירה).

ביום ד' בשבוע של שבת "נחמו" (י"ג באב תש"א) הוצאו כל היהודים לכפר סונגארד, על הדרך בין סאלוק לטאראגין. 150 מהם הועברו אל הכפר פאאז'רה. הם לא הורשו לקחת אתם דבר מחוץ לחבילת־מזון קטנה. האחרונים נורו שם בשבת "נחמו". בין הנרצחים ב"אקציה" זו היו משכילי העיירה ועסקניה, ובהם: אליהו ברוידא שהיה מייסדו של הבנק העממי, הלמדן והמשכיל ליב מרגוליס, העסקן פסח לאפייקה.

היהודים שנשארו הוחזרו לסאלוק. הם לא הורשו להיכנס לבתיהם. נקבע עבורם גיטו ברחוב פלאנובה, מקום מושב דלת העם. מהבתים שהושארו על־ידי הליטאים הוצאו החלונות והדלתות וכן כל דבר בעל־ערך ושימושי. לפני שהורשו להיכנס לבתים בגיטו נבדקו היהודים על־ידי מלוויהם הליטאים המזויינים, שהחרימו כסף, דברי־ערך וחפצים יקרים. במקום הוקם ועד ("יודנראט") וחבריו היו הרב יעקב רלבה, פייבוש גילינסקי ואברהם באך.

ב־25 באוגוסט גייסו השלטונות כפריים רבים עם סוסיהם ועגלותיהם וציוו עליהם לבוא לסאלוק.

ב־26 באוגוסט 1941 (ג' באלול תש"א) רוכזו כל היהודים בכיכר השוק. הם נצטוו לקחת אתם כלי־עבודה שונים: מעדרים, מגרפות, אתים וכדומה. נאמר להם שהם יוצאים לעבוד בחקלאות במשק ממלכתי בעיר ראקישוק. מפקד המשטרה הבטיח שלא יאונה להם כל רע. מלבד כלי־העבודה וצידה לדרך אינם צריכים לקחת דבר, כי כל מחסורם ינתן להם. הוא גם נתן לשלושת חברי ה"ועד" תעודה, בה היה כתוב שהיהודים מסאלוק הם אנשים הגונים...

היהודים האמינו, שאכן נלקחים הם לעבודה. היו גם כאלה שהיו מרוצים, שכן עומדים הם להיפטר מהרוצחים המקומיים. את הנשים, הזקנים, הילדים והחולים, הושיבו בעגלות וכל השאר הלכו אחריהם ברגל, כשכל המחנה מלווה במשמר כבד של "אקטיביסטים" ליטאים.

הם הובלו בכיוון דוסיאט ואנטאליאפט. בדרך סטתה השיירה מהכביש והגיעה לשטח מגודר בתיל. על גדר־התייל היה שלט אשר הזהיר, כי המקום הוא שטח־מוות (כל הנכנס יירה). העגלות הורידו את הבאים ולא הורשו לחזור בכיוון לסאלוק. המארגנים חששו פן יפגשו בבאים החדשים ויצא השקר של ההובלה לראקישוק. במקום רוכזו, נוסף ליהודי סאלוק, גם יהודים מאז'ארני, דוסיאט, אנטאליאפט, דוקשט ומקומות־ישוב אחרים שבסביבה, בהם היו יהודים. כל התושבים המקומיים ברדיוס של 3—5 ק"מ מסביב נצטוו לעזוב את המקום לשלושה ימים.

לאחר שהאומללים בילו לילה שלם תחת כיפת השמים, החל הטבח. הם הובלו בקבוצות גדולות ליער הסמוך, שם היו מוכנים בורות ארוכים ועמוקים. ציוו עליהם להתפשט. הנשים סירבו ופתחו בצעקות ויללות, כשהן מחפות בגופן על ילדיהן. ה"אקטיביסטים" הליטאים הסתערו עליהן ובמכות בקתות־רובים, פרגולים ושוטים, דחפו כל קבוצה לתוך הבורות. פלוגות יורים ירו באנשים ברובים ובמכונות־יריה ורצחום.

שני אנשי ס.ס. עמדו על גבעה קרובה והדריכו את ה"אקטיביסטים" המשולהבים. מדי פעם היו מגישים ליורים "וודקה", אשר נמצאה במקום בשפע.

יללות הנרצחים והפצועים החרידו את כל הסביבה והתערבבו בהד היריות ושאגות הרוצחים.

אף אחד לא ניצל. העגלונים הוזהרו לבל יספרו מה ראו, אחרת יתחייבו בנפשם.

אחרי המלחמה חזרו שרידי סאלוק לעיירתם וביקרו במקום הרצח. הם מצאו את קברות־האחים מחוללים ומוזנחים. העדה חנה ברווה סיפרה, שבהגיעה אל קבר־האחים מצאה בורות פתוחים וגוויות אדם, בשלבי התפוררות שונים. היא מסרה, שראתה גופת אשה שנשתמרה די טוב, כאשר בשערות ראשה תקוע מסרק. היו אלה שודדי קברים שנברו בקברים וחיפשו חפצי ערך ושיני־זהב בפיותיהם של הקרבנות. במאמצים משותפים של שרידי הקהילה סודרו הדברים והוקמה מצבה עם כתובת ביידיש וברוסית.

ברשימת קברות־האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומנים הקברות בסביבות סאלוק כדלהלן:

1. יער פו'אמיס, 500 מטר מכביש דגוצ'יאי—דוסיאט; הזמן — 26.8.1941; מספר הנרצחים — 2569 נשים, גברים וילדים.
2. המקום — סאלוק, יער סונגארד, 10 ק"מ מהעיירה, חצי ק"מ מהכפר רקאנאי; הזמן — סוף אוקטובר 1941; מספר הנרצחים — כ־150 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדות ירחמיאל קורב, "יד ושם" 1942/453, 1613/1497, 319/210.
עדות חנה ברווה, רמת־גן.

סלט
(SALOČIAI)

עיירה במחוז בירז' בצפונה של ליטא, על הגבול עם לטביה, במרחק 18 ק"מ מהעיר פוסבול. בשנת 1923 התפקדו בעיירה 174 יהודים. בשנת השואה היה מספר היהודים כ־100 נפש בלבד. על יהודי סאלאט עברו כל המוראות שפקדו את היהודים במחוז בירז'. רובם הועברו לפוסבול ושם נרצחו יחד עם יהודי המקום והסביבה. חלק מהם נרצח בסאלאט.

על אלה שנרצחו בעיירה עצמה קיימת עדותו של קארוליס ספרנאוסקאס, אשר ב־25 במאי 1945 העיד בפני הוועדה הממלכתית, שחקרה את פשעי הנאצים ועוזריהם במחוז בירז'. לפי דבריו, נרצחו בסאלאט 6 ליטאים ו־13 יהודים.

מקורות

"טבח המוני בליטא" חלק ב', עמ' 118.

מתוך הבור הצליח לברוח רק יהודי אחד, מיכאל איוונסקי מוואוויה, אך הוא נתפס כעבור זמן־מה ונורה.

כ־20 יהודים הצליחו לברוח מה"גיטו" (חלקם בכלל לא נכנסו ל"גיטו"). הם מצאו מקלט אצל איכרים הגונים, נדדו ממקום למקום. כמה מהם נתפסו ונורו ואחדים הצליחו להצ־טרף לפרטיזאנים ובנשק ביד נלחמו בנאצים. ביניהם כדאי להזכיר את ארבעת האחים למשפחת אלפרט: גרשון, יוסף, אליהו ואשר.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא", רשום הקבר בסמילישוק במלים הבאות: המקום — סמילישוק, פאתי יער, כ־200 מטר צפונית־מזרחית מהעיירה; הזמן — 6.10.1941; מספר הנרצחים — 962 גברים, נשים וילדים.

מקורות
עדות גרשון אלפרט, תל־אביב.

סיסיק
(SIESIKAI)

עיירה קטנה, כ־20 ק"מ מערבית־צפונית מעיר־המחוז ויל־קומיר. לפני השואה חיו בססיק 21 משפחות יהודיות, אשר מנו כ־70 נפש.

ימים מספר לאחר פלישת הגרמנים חזרו לססיק כמה מש־פחות, אשר יצאו ממנה קודם לכן והתגוררו במקומות־ישוב יותר גדולים. גם מינובה באו לססיק כמה משפחות. לפני עיניהם עמדו קורות מלחמת־העולם הראשונה, אשר במהלכה היו החיים במקומות־ישוב קטנים הרבה יותר קלים, מאשר במקומות מאוכלסים יותר.

עד מהרה הכירו היהודים בטעותם. האוכלוסיה המקומית החלה מראה פנים זועפות, ורבים מהיהודים חזרו למקומותיהם, בעיקר אלה שבאו מינובה.

ביום התשיעי או העשירי לפרוץ המלחמה הגיעה מקובנה קבוצה בת 10 "אקטיביסטים" ליטאים ובידם פקודה חתומה על־ידי המיור אימפלוויצ'יוס, לפיה יש "לנקות את ססיק מסוכנים סובייטיים ויסודות אנטי־גרמניים". הם הביאו עימם שבעה צעירים רוסיים כבולים מהכפר הרוסי מונטייק. יחד עם בריונים מקומיים התפרצו ה"אקטיביסטים" לתוך בתי היהודים ועצרו 27 איש. את החזקים מבין העצורים הובילו ליער, במרחק שני ק"מ מהעיירה, ושם נצטוו לחפור בורות. הם הוכו באכזריות ותוך כדי חפירה ירו בהם והמיתום. הדי היריות הגיעו לעיירה. זעקות־השבר של המשפחות בעיירה התערבו בשירתם ובצעקותיהם של הרוצחים, אשר שתו והתהוללו כל הלילה.

בתחילת ספטמבר 1941 הוצאו כל היהודים מבתיהם והוכנסו לתוך בית־הכנסת הקטן מעץ שבעיירה. כולם היו חלשים. הזקנים והנשים הובלו כשהם נתמכים בידי הילדים. בבית־הכנסת הם הוחזקו כל הלילה בלי מים, ולא הורשו לצאת לצרכיהם.

למחרת בבוקר (היה זה יום השבת) הגיעו עשרים עגלות. היהודים הועלו עליהן, ארבעה בכל עגלה, והובלו ליער פיבוניה שליד וילקומיר, ושם נרצחו ב־5.9.1941.

עצמותיהם של עשרים ושבעה היהודים ושבעת הרוסים, שנרצחו בתחילת הכיבוש, הוצאו בשנת 1964 מקברותיהם והועברו לקבורה בבית־הקברות הצבאי בווילקומיר.

כל מעשי הרצח בוצעו על־ידי ליטאים בלבד. כמה מן הפעילים ביניהם, קלאטינאס, קרליונאס, מלדייקיס וזמאצקאס, נתפסו ונשפטו על־ידי הסובייטים למאסר ממושך, ואילו גיפאס, טליאליס ואחרים, נמלטו יחד עם הגרמנים וחיים בארצות־הברית.

מקורות
שמואל בולניק: "מיין געבורטס־שטעטעלע סעסיק", קובץ "ינובה", עמודים 362—367. הוצאת ארגון יוצאי ינובה בישראל, תל־אביב, 1972.

ספיזישוק
(ZAPYŠKIS)

ספיזישוק נמצאת בחלקה המערב־דרומי של ליטא, על הגדה השמאלית של הנימן, במרחק 14 ק"מ מעיר־המחוז קובנה. בשנת השואה חיו בה מעל ל־50 משפחות יהודיות.

נגישות ה"אקטיביסטים" ביהודים, ההתעללות וכן השוד והרצח, החלו מיד עם כניסת הגרמנים למקום, בימים הראשו־נים למלחמה.

ב־7 באוגוסט 1941 פירסם מושל מחוז קובנה הוראה לרכז את כל היהודים בגיטאות. עם פרסום ההוראה הוחל בגירוש היהודים מבתיהם, בבזיזת רכושם ובריכוזם בגיטו.

באמצע אוגוסט 1941 פשטה פלוגת "אקטיביסטים", בהנ־הגתו של יונאס פדאריס, על מקום ריכוז היהודים והוציאה 40 גברים צעירים. הם הובלו למקום סמוך לבית־הקברות היהודי, נרצחו ונקברו בקבר־אחים במקום.

ב־4 בספטמבר 1941 הוצאה שארית הקהילה — גברים, נשים וילדים — לשפת הנימן בקירבת העיירה, שם נרצחו ונקברו בקבר־אחים.

"האנציקלופדיה הליטאית הקטנה" (חלק ג', עמ' 838) מוסרת שב־4.9.41 נרצחו בספיזישוק על־ידי ההיטלריסטים והלאומיים הבורגנים המקומיים 178 תושבים מקומיים. דו"ח־יגר גם מוסר את הרכב קבוצת הנרצחים: 47 גברים יהודים, 118 נשים יהודיות ו־13 ילדים יהודים.

ברצח ובשוד השתתפו והצטיינו באכזריותם הרוצחים: ברטקוס, ברזאיטיס, יישקוויצ'יוס, יונאס ויידיליס ובנו אנטא־נאס, והאחים ויסגייליס.

ברשימת קברות־האחים, שהופיעה בספר "טבח המוני בלי־טא" חלק ב', רשומים קברות־האחים שליד ספיזישוק כדלהלן:

1. המקום — דייבוגלה, קילומטר אחד דרומית־מזרחית מספיזישוק; הזמן — קיץ 1941; מספר הנרצחים — כ־40 גברים.
2. המקום — המבואות המזרחיים של ספיזישוק, 500 מ' מליגייקומפיס; הזמן — קיץ 1941; מספר הנרצחים — כ־600.

נראה כי בקבר־אחים זה נקברו קרבנות נוספים, שלא מבני ספיזישוק.

מקורות
מכתב לייזר (אליעזר) ברנר — "יד ושם", אוסף מצקר, אוסף ויזנטאל, "יד ושם" M—9/15(6).

סקופישוק
(SKAPIŠKIS)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז רקישוק. בשנת השואה חיו בה כ־40 משפחות יהודיות.

לא מצאנו חומר על קורות יהודי סקופישוק בשנת השואה. ידוע לנו שהועברו לרקישוק וגורלם היה כגורל יהודי רקישוק.

(ראה: ראקישוק)

סרדניק
(SEREDŽIUS)

העיירה סרדניק נמצאת על גדות הניימן, בין העיירות וילון ווילקי, במרחק 40 ק"מ מערבה לעיר־המחוז קובנה.

בשנת השואה חיו בה כ־600 יהודים.

המערכת לא הצליחה לקבל עדויות מפורטות על רצח יהודי סרדניק. על יסוד עדויות ממקומות סמוכים לסרדניק ניתן לקבוע את התמונה הבאה:

עם פלישת הגרמנים החלו השלטונות במקום להוציא צווי־הגבלות על היהודים. החל רצח בודדים וקבוצות קטנות של גברים, במיוחד צעירים. יתכן שכבר באותם ימים גם ריכזו את היהודים בבית־הכנסת לאחר שגורשו מבתיהם, שנתפסו על־ידי הליטאים השכנים.

ידוע, שהגברים נורו בווילקי ב־28 באוגוסט 1941. הנשים והילדים נרצחו בקירבת העיירה ב־3.9.41 (י"א באלול תש"א).

"האנציקלופדיה הליטאית הקטנה" מוסרת שה"היטלריסטים והלאומנים הבורגניים המקומיים רצחו בשנת 1941 בסרדניק כ־600 תושבים מקומיים". למותר להעיר, שכמעט כולם היו יהודים.

מקורות
"האנציקלופדיה הליטאית הקטנה" חלק ג', עמ' 188, וילנה 1975; "טבח המוני בליטא", חלקים א' ו־ב'.

סרהיי
(SIERIJAI)

סאָרהיי נמצאת בדרומה של ליטא, במחוז אליטה. בשנת השואה חיו בה כ־200 משפחות יהודיות.

העיירה הופצצה קשות על־ידי הגרמנים לפני שכבשו אותה, וחלקה הגדול נשרף ונחרב. היהודים, שנשארו בלי קורת גג, מצאו מחסה בחוותו של יוסף גרברסקי, שהיתה מרוחקת כקילומטר מהעיירה.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־2 ביוני 1941 בשעות הצהריים.

עם כיבוש העיירה החלו מיד הליטאים המקומיים רודפים את היהודים ומתעללים בהם. רבים מהיהודים, בעיקר צעירים, נעצרו כחשודים בנטיה לקומוניסטים, והם נרצחו באכזריות. לאחר כמה ימים עצרו הליטאים, בהוראת הגרמנים, מספר גדול של גברים צעירים וחזקים והוליכום בכיוון לאליטה. הליטאים אמרו, שהאנשים מועברים למחנה־עבודה בקירבת אליטה. אולם אף אחד מהם לא הגיע למקום ישוב. כולם נרצחו בו ביום. זליג רצ'קובסקי, יהודי בגיל העמידה, שגוייס יחד עם כמה ליטאים כדי להסיע בעגלתו את האנשים — אף הוא לא חזר לעיירה. הרוצחים לא רצו, כנראה, שהוא יספר על גורלם של ה"נוסעים". בין הנרצחים בשבועות הראשונים: אלתר איראן, ר' יענקל כהנוביץ, שמואל יגלינוביץ.

רושם מחריד עשה מעשה הרצח של ד"ר הרשל גרברסקי, בנו של יוסף גרברסקי. הוא היה רופא צעיר בעיירה, וכבר קנה לו שם בכל הסביבה. במיוחד היתה לו פרקטיקה גדולה בין האיכרים הליטאים. הוא היה גם אהוב על הבריות. את העניים ריפא ללא שכר, וגם היה נותן להם מכיסו לקנות תרופות. צעירים ליטאיים אחדים, שרחשו לו איבה אישית, הזמינוהו לחולה כביכול, ובהיותו בדרך התנפלו עליו והרגוהו. את גופתו סחבו אל הגן שליד ביתו והניחוה תחת עץ. היהודים ערכו לו הלוויה גדולה, בה השתתפו כל אנשי העיירה. כולם הלכו אחרי מיטתו ובכו בכי רב. בכו האנשים — ולא ידעו כי על גורל עצמם, על חייהם העומדים להיקפד, ניגרות הדמעות.

לפי הוראות הגרמנים היו הליטאים מנצלים את יהודי סאָרהיי לעבודות שונות. הגברים עבדו ברובם בתיקון הכבישים בסביבות העיירה. בכל בוקר היו יוצאים לעבודה ובערב חוזרים הביתה.

ביולי 1941 נתקבל בקובנה מכתב מיצחק־צבי סלוואטיצקי, אחד מראשי היהודים בסאָרהיי. במכתב, שנשלח בחשאי מהעיירה על־ידי ליטאי, נאמר שיהודי העיירה נושאים בעול העבודה ומחכים עד יעבור זעם; מכיון שכבר שפכו את חמתם על אלה שהיו חשודים בקומוניזם והוציאום להורג — הסתפקו הליטאים בעבודת היהודים; אין בעיירה רעבים ללחם, ויש סיכויים שגם להבא לא תכלה הפת מבתי היהודים. לשמע "הידיעות הטובות" עזבו רבים מיוצאי העיירה את דירותיהם בקובנה ונסעו לסאָרהיי. יהודים יכלו אז לנסוע רק בעגלות־סוסים, וגם זה היה בחזקת סכנה; לפי צו הגרמנים אסור היה ליהודי להשתמש בכל אמצעי־תחבורה שהם. מצב זה נוצל על־ידי הליטאים, שתבעו מהיהודים כסף רב, ואף זהב ממש, תמורת הסעה. אלה מיוצאי העיירה, שידם לא השיגה לשלם עבור ההסעה, נשארו בלית ברירה בקובנה.

השמדת יהודי סאָרהיי באה כעשרה ימים לפני ראש השנה. לפי המשוער, היה זה בי"ח באלול תש"א (10.9.41). כל הגברים הובלו אל חורשת אברייסק, במרחק כ־3 ק"מ מהעיירה, ליד הדרך ללייפון. בחורשה זו העמידו את היהודים ליד הבורות, שהם עצמם חפרום לפני כמה ימים בתור "תעלות" — וכאן נורו כולם. למחרת אותו יום הובלו למקום

זה כל הנשים והילדים וגם הם נורו. לעריכת הטבח הוזמנו חשובי הליטאים שבעיירה, בעיקר המורים ושאר המשכילים, וכולם נכחו ברצח, שבוצע בידי בני עמם ובפיקודו של מסקליונאס, לשעבר ראש המועצה בעיירה. בדם קר השמידו הליטאים כמאתיים משפחות, ומקהילת סאֶרהיי העתיקה והמפוארת נשאר רק קבר־אחים גדול בין האגמים גליונישקי וסגאווה, שהיו מקומות שעשועים לנוער ובהם היו יהודי העיירה רוחצים בימי הקיץ.

מיהודי סאֶרהיי שרדו בודדים, שנמצאו בימי המלחמה במקומות אחרים. ביניהם: משה יגלינוביץ, ניסן מן, פייגה עמינדב ובעלה, יצחק־דב פרבשטיין, סוניה קלמנסקי־בדש, יחזקאל רצ׳קובסקי.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, רשום קבר־האחים כדלקמן: המקום — חורשת ברצ׳ישקיאי, 3 ק״מ דרומית־מזרחית לסארהיי, קילומטר אחד מהכביש סארהיי—לייפאלינגיאי, לא רחוק מהאגם סגאווה; הזמן — 11.9.1941; מספר הנרצחים — 953 גברים, נשים וילדים.

בדו״ח־יגר ניתן הפירוט הבא: 229 גברים, 384 נשים, 340 ילדים.

מקורות

עדויות יצחק־דב פרבשטיין, תל־אביב, ויעקב ליפשיץ, תל־אביב.

פבירז׳ה
(PABIRŽĖ)

כפר בצפונה של ליטא, 8 ק״מ דרומית־מערבית מעיר־המחוז בירז׳. בשנת 1923 נתפקד בה רק יהודי אחד. בשנת השואה חיו במקום שני יהודים, כנראה משפחה אחת.

הוועדה הסובייטית המיוחדת, שנקבעה במקום לקביעת פשעי הנאצים ועוזריהם, קבעה בדו״ח שלה מה־25 במאי 1945, שלפי רשימות שערכה המועצה המקומית נרצחו בפאבירז׳ה שני יהודים.

מקורות

״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, עמ׳ 117.

פגיר
(PAGIRIAI)

עיירה קטנה במרכזה של ליטא, צפונית לעיר־המחוז קיידאן, 18 ק״מ מהעיירה רמיגולה. בעת מיפקד האוכלוסין בשנת 1923 נתפקדו בפאגיר 83 יהודים. יש להניח, שבשנת השואה ירד מספרם לכדי עשרות מעטות.

אין לנו מידע מדוייק על מה שאירע ליהודי העיירה בקיץ 1941.

״האנציקלופדיה הליטאית הקטנה״ (חלק ב׳, עמ׳ 734) מוסרת, שבשנת 1941 רצחו ההיטלריסטים יחד עם הלאומנים הבורגניים המקומיים חלק גדול מתושבי פאגיר. אין כל ספק, שהכוונה היא במיוחד ליהודים.

פודז׳לווה
(ŽELVA)

עיירה במחוז וילקומיר. בפרוץ מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־400 יהודים.

הפרעות וההתעללות ביהודים החלו עוד לפני כניסת הגרמנים. ליטאים מקומיים התארגנו והחלו לעשות ״סדר״ בעיירה. מי שהיתה לו טינה על יהודי או שחמד משהו מרכושו התפרץ לביתו של היהודי, היכה אותו, התעלל בו ולבסוף ירה בו ורצחו נפש. אין מלים לתיאור המחזות בבתי היהודים: ילדים נפחדים התחבאו בפינות הבית, נשים בכו, יללו והתחננו שיהרגו אותן יחד עם בעליהן. תשובות הלעג של הליטאים היו: היטלר יחסל את כולם, ימיהם ספורים...

הקרבנות הראשונים היו: ישראל כ״ץ, לייב בורגין, יוסף אופנהיים, יונה וינר, זאב אברמן ושלום שפירא.

היו שלא יכלו לעמוד בהשפלות ובעינויים. הרופא ד״ר משה נביאז׳סקי וכן פייבל וינר שלחו יד בנפשם.

עם כניסת הגרמנים לעיירה לא אחרו לבוא גזרות ואיסורים, והחלו לשלוח את היהודים לעבודות שונות. נבחרו העבודות הבזויות ביותר, שבוצעו בעינויים והשפלות.

המשטרה הליטאית הכינה רשימות של כל היהודים ובכל מקרה של צורך היו אוספים אותם. ידוע לנו שב־22 באוגוסט העביר מפקד המשטרה א. גרדז׳ונאס מאה ועשרים וחמישה יהודים לבית־הסוהר בווילקומיר. הוא גם צירף רשימה שמית של המועברים. הם לא חזרו לפודז׳אֶלווה ונרצחו, כנראה, עם קבוצות יהודי וילקומיר והסביבה.

ב־5 בספטמבר 1941 ציוו הגרמנים על כל היהודים שנשארו להתאסף עם שחר באסמו של מוטל הלר. באותו יום קודר הסיעום איכרים מהסביבה, שגויסו למטרה זו, על עגלותיהם ליער פיבוניה שליד וילקומיר. שם נרצחו ונקברו בקבר־אחים יחד עם אלפי יהודים מכל הסביבה.

כמה מיהודי פודז׳אֶלווה וביניהם משפחות ברון, וולפסון ושקולניק, הצליחו בתחילה להימלט מהעיירה ולמצוא מחבוא אצל איכרים בכפרים הסמוכים. עברו רק חודשים מספר והגרמנים תפסום והוציאום להורג.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, רשום קבר־האחים בפודז׳אֶלווה כדלקמן: מקום — פודז׳אֶלווה, בית־הקברות היהודי, בקירבת בית־הספר התיכון; הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הנרצחים — כ־60.

מקורות

עדותו של מנחם חריט.

פולנגן
(PALANGA)

עיירת־קייט מפורסמת במחוז קרטינגה, על חוף הים הבאלטי. בשנת השואה חיו בה מעל ל־50 משפחות יהודיות. פולנגן נמצאה במרחק של 3 ק״מ מהגבול הגרמני ונכנסה לרצועת 25 הק״מ, שלפי הוראות שטאלאקר נמסרה לגישטאפו בטילזיט, לחסל בה את כל היהודים.

הגרמנים נכנסו לעיירה ללא כל התנגדות ביום הראשון להתקפתם על בריה"מ, ב־22.6.41. כבר בימים הראשונים הגיעו אנשי גישטאפו מממל הקרובה, ובסיוע "שוטרי־עזר" ליטאים עצרו את כל היהודים וריכזו אותם בבית־הכנסת.

הגרמנים קבעו את ה־30.6.41 (ה' תמוז תש"א) ליום ביצוע הרצח. על מהלך אותו יום מר ונמהר יש לנו דו"ח מלא בסיכומי בית־המשפט בעיר אולם, נגד ראשי הגישטאפו בטיל־זיט. להלן עיקרי הסיפור, כפי שסוכם בבית־המשפט:

ביום הרצח נסעו ראש הגישטאפו בטילזיט באֵהמה ועוזריו לפולנגן. בדרך הגיעו לידי הסכם עם פלוגת חיל־האוויר שחנתה במקום, שגם היא תשתתף ברצח היהודים. היהודים הוצאו מבית־הכנסת והועברו לתחנת האוטובוסים בעיירה. אנשי הגישטאפו וה־ס.ד., בליווי "שוטרי־עזר" ליטאים, עברו מבית לבית וחיפשו יהודים מסתתרים. הם מצאו אחדים וצירפו אותם אל אלה שבתחנת האוטובוסים. כל הגברים מגיל 13 ומעלה נצטוו לצאת מהתחנה. הביאום לחורשה קטנה בשטחי החולות. הגרמנים התמקמו על העשב אשר בין החולות ושם גם ריכזו את היהודים. בין הגרמנים ליהודים התפתחה שיחה. כמה מן היהודים, כגון הצורף סגל והאופה גורביץ, חיו קודם בממל והיו מוכרים לכמה מהגרמנים, אשר הגיעו מממל לביצוע הרצח. האופה גורביץ היה ידוע בממל, מאחר שגם בחורף היה פותח חור בקרח ומתרחץ בים.

הגיעו גם חיילי חיל־האוויר ונמסר לכל המשתתפים על מהלך פעולות הרצח.

היהודים נצטוו למסור את כל דברי־הערך שהיו ברשותם. לאחר־מכן נאמר להם לחפור בור ארוך וגדול. כיון שהחול על שפת־הים היה דק ופריר התמוטטו דפנות הבורות והחול חזר ומילא את הבור. הדבר הרגיז את הגרמנים והם החלו להאיץ ביהודים. היהודי פיינשטיין היה נכה והתנועה קשתה עליו הוא הוכה על־ידי הגרמנים באכזריות.

לאחר שהצליחו לחפור את הבורות הובלו היהודים בקבוצות של עשרה אנשים למקום הרצח. הם הועמדו על שפת הבורות כשפניהם מופנים לעבר היורים. לפני כל קבוצה היה גרמני קורא: "בשל פשעים נגד הצבא הגרמני אתם נורים בפקודתו של הפיהרר". חלק מהנורים נפל לתוך הבורות. הקבוצה הבאה נצטוותה להטיל לתוך הבורות את גוויות הנרצחים שנשארו על שפת הבורות. גופתו של האופה גורביץ נשארה על־פי הבור. גרמני ציווה על נער צעיר לסחבו לתוך הבור וכיון שהנער התקשה בכך, שכן גורביץ היה איש מידות, התנפל עליו איש הגישטאפו וצעק: "מהר כבר, ככל שתקדים לגמור תזכה יותר מהר בחופשה". לפני סיום פעולות הרצח הודיעו לאחד הממונים, שרופא־ילדים יהודי נשאר בעיירה. הוא נמצא בבית־החולים ושם הוא מגיש, יחד עם צוות גרמני, עזרה רפואית לצבא הגרמני. ניתנה פקודה להביא את הרופא. הוא הובא, חרף התנגדות הצוות הרפואי הגרמני, ונורה בעודו בחלוקו הלבן.

בעת הפעולה חולקו משקאות חריפים בין המשתתפים ולאחר סיום הרצח הוזמנו כל המשתתפים לארוחה שהוזמנה אצל בעל המסעדה נאובוראס.

עד כאן הדו"ח היבש של בית־המשפט הגרמני.

באותו יום מר ונמהר, 30.6.41, נרצחו מאה ואחד־עשר גברים יהודים בפולנגן.

הנשים והילדים הוצאו מתחנת האוטובוסים והועברו לבית־המדרש. שם הוחזקו בתנאים בלתי אנושיים כמה ימים. בית־המדרש היה נעול ומשמר של שוטרים ליטאים הופקד עליו. גם את צרכיהם נאלצו היהודים לעשות במקום. מזון ושתיה לא ניתנו. הליטאים והגרמנים התפרצו מדי פעם לבית־המדרש, שברו את השמשות, היכו את הכלואים ונשאו בפניהם נאומי שיטנה.

כעבור כמה ימים הוצאו הנשים והילדים מבית־המדרש והועברו לאחוזה שבין פולנגן לקרטינגה. משם היו מוציאים כל יום נשים וילדים יותר מבוגרים לעבודה בעיירה. תפקידם העיקרי היה להוציא מבתי־המלאכה לליטוש הענבר את הסחורה המוכנה ואת חומר־הגלם ולהעבירם למחסן המרכזי. בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר הובלו הנשים והילדים, כ־200 במספר, לחורשת קוניגישקיאי ושם נורו ונקברו.

באותו קיץ 1941 נערך בפולנגן מחנה־קיץ לילדים ליטאים ויהודים יחד. מרדכי ירושלמי ז"ל היה במחנה ובזכרונותיו סיפר, כי הילדים הופתעו בבוקרו של ה־22.6.41 מקולות ירי. נאמר להם להתקדם לעבר הים, כי ספינה תיקח אותם לריגה. הספינה לא באה. היה עליהם לחזור לפולנגן. שלושה ימים הלכו עד שחזרו. כבר מהיום הראשון למלחמה הופלו לרעה. לבסוף הופרדו הילדים היהודים מהאחרים וב־30.6.41 הובאו לתחנת האוטובוסים, שם ריכזו את כל היהודים.

מ. ירושלמי הוסיף:

"כשאך נכנסנו, חשכו עינינו. בחצר על האדמה ישבו המון אנשים, נשים וטף. הנשים והילדים בכו. כל ההמון הזה היה מורכב מיהודים מפולנגן, שנתאספו כאן לפי מצוות המפקד הגרמני.

"גרמני אחד הצביע לנו על מקום ואנו ישבנו בתוך ההמון. אחר החלו לדבר אתנו חליפות גרמנים וליטאים. כל אחד מהם אמר דברים חסרי טעם נגד היהודים. כל הדברים היו בעלי תוכן אחד: היהודים אשמים בהתפרצות המלחמה, הם הביאו אותה בכספם וברכושם. אבל זה לא יימשך, מפני שאנו, העם הגרמני וכל עמי אירופה, נשמידכם.

"בינתיים בא היום, השמש שקעה אל הים והרוצחים עוד לא פסקו מלדבר. פתאום עמד טרטרן גרמני, ניגש אל מקום הדוברים הגרמנים והליטאים, חיכה עד שסיים הליטאי האחרון את דבריו, והוציא פקודה: כל הגברים מגיל 13 שנה ומעלה יעברו אל העבר השני של המגרש. הרוב שמע לפקודה, אך חלק הסתתרו בין הנשים והילדים. משנתגלו, הוציאום הגרמנים והליטאים והעבירום לקצה המגרש השני. בין הגברים היו זקנים בני 80. כשכילו הגרמנים מלאכתם העמידו את הגברים בשורות. זה ארך כחצי שעה. אחר הוציאום דרך השער, וכשעברו הגברים על פנינו, פרץ בכי גדול בין הנשים והילדים. הרוצחים אמרו, שהם מוציאים את הגברים לעבודה, אבל אנו לא האמנו להם.

"אחרי שהוציאו את הגברים, עוד נשארנו זמן רב במקומנו. כל הזמן ירו מעבר לגדר כדי להפחידנו. אחר באו גרמנים וליטאים וציוו עלינו ללכת אחריהם. הם הובילו אותנו אל בית־המדרש, שעמד לא הרחק מתחנת האוטובוסים. גרמנים אחדים פתחו את הדלת וציוו עלינו להיכנס פנימה. אחרי היכנסנו, סגרו אחרינו את הדלת והעמידו משמר ליד הדלת והחלונות.

"עוד לא הספקנו להתיישב, והנה התפרצו אל בית־המדרש גרמנים והתחילו לנפץ בקתות רוביהם את שמשות החלונות בצעקם: אוויר! אוויר צח נחוץ כאן.. כך ניפצו כמעט את כל שמשות החלונות.

"שכבנו לישון, אך לא היה מקום לישון. השתרענו מי על ספסל ומי על הרצפה על שברי הזכוכית שהתגוללו על הרצפה.

"בלילה היתה פורצת מדי פעם צעקה נוראה. היה זה קול אשה ישנה, שהקיצה. לאט־לאט עבר הלילה בנדודי־שינה נוראים, בא הבוקר וחדשות לא הגיעו. גם על הגברים לא ידענו דבר. עבר חצי יום. לא הגישו לנו אפילו מים לשתיה. על מזון לא היה מה לדבר. את זה קיבלנו רק אחרי יומיים. אפילו לצרכינו לא נתנו לנו לצאת ובית־המדרש היה מלא צחנה.

"כה עבר כל היום הראשון. הגיע הלילה השני. שוב התגוללנו תוך נדודים כבלילה הראשון. שוב פרצו קולות ותמרורים. הגיע היום השני ואנו ישבנו חצי יום בתענית.

"ביום השני נפוצה בבית־המדרש שמועה, כי בגברים ירו באותה שעה שישבנו בחצר תחנת האוטובוסים. דיברו שגם בנו יירו בימים הקרובים. הפחד היה מקודם, ועם התפשטות השמועות הוא גבר עוד יותר.

"ביום השני בערב הביאו לנו מה לאכול, אך שבענו. אחרי האכילה שכב כל אחד על משכבו לישון, אך באמצע הלילה, כשכמעט כולנו נרדמנו, פרצו גרמנים ושברו את שרידי הזגוגיות שנותרו בחלונות. רוח־פרצים נשבה ושברי־הזגוגיות התגוללו מסביב לחלונות ודקרו את גופו של כל אחד, שלא נזהר ושכב עליהם. אצלי עוד נשאר סימן של שבר זכוכית שנתקע לידי עד היום.

"למחרת, כשקמתי קיבלתי מהמורה קסין פרוסת־לחם וחתיכת סוכר. כראש היושבים בבית־המדרש קיבלה רשות לצאת אל העיר, שם קיבלה לחם וסוכר. היא חילקה לילדים הקטנים וגם אני קיבלתי ממנה פרוסת־לחם וסוכר. מנה זו קיבלתי ממנה כל זמן היותנו בבית־המדרש.

"כל יום היו באים אלינו קצינים גרמנים והיו אומרים שאנו היהודים מזוהמים, שאנו עושים את צרכינו תחתינו, מפני שאנו מתעצלים לצאת אל החצר, אבל הם לא שאלו את שומרינו אם הם מניחים לנו לצאת. אומרים שאת זה גם כתבו בעיתונים.

"יום אחד באו אלינו הפאשיסטים הליטאים והביאו בגדים מגואלים בדם. רגע שררה דומיה, ופתאום פצרה יללה נוראה — הנשים הכירו את בגדי בעליהן, בניהן וקרוביהן. ברור היה שהגברים נרצחו. האבל היה כבד מאוד.

"בבית־המדרש ישבנו 6 ימים. ביום הששי באו הפאשיסטים הליטאים ואמרו: השלטונות הגרמניים מסרו לנו להגיד לכם, מנוולים ומציתי אש המלחמה, שיש לכם בית יפה לגור בו, אך בתנאי שבעצמכם תנקו אותו, ועל כן תנו נשים לנקות את הבית!

"יצאו כמה נשים ואיני יודע אם חזרו. למחרת באו אלינו שוב הפאשיסטים וציוו עלינו לצאת לחצר ולהסתדר בשורה. כולנו פרצנו מתוך הבית, כי כל אחד רצה לשאוף אוויר צח. אגב, כל אחד ירא להישאר בבית.

"יצאנו ושאפנו רוח, אך פחדנו, כי לא ידענו לאן מובילים אותנו. ניתנה פקודה: ללכת! התחלנו ללכת. הדרך ארכה כחצי שעה. הגענו אל איזו חצר מחוץ לעיר. שם פקדו עלינו לעמוד. בחצר היו שני בניינים. דיר וחצי דיר. ילדי המחנות נצטוו להישאר בחצר ולנשי פולנגן ולילדיהן ניתנה פקודה להיכנס לבנין.

"אחר הביאו הליטאים שולחן וכסא. אחדים ישבו ודפתרו אותנו, מה שמותינו ושמות הורינו ומקום מוצאנו ועל המדופתרים ציוו להיכנס אל הדיר.

"אחרינו דפתרו את כל הפולנגיים, אך לנו לא נתנו כבר לצאת את הדיר. בערב נתנו לנו לאכול: כרוב חמוץ ותפוחי־אדמה אחדים. אחר ציוו עלינו לקחת תבן מהערימה שנמצאה בחצר. התבן לא הספיק לכולנו ורבים צריכים היו לישון על רצפת המלט.

"בדיר הזה היו החיים עוד יותר קשים. מדי בוקר בשעה 5 באו הרוצחים הליטאים, העירו אותנו והובילונו לעבודה. עבודתנו היתה להוציא את הענבר מבתי־המלאכה היהודיים ולהעבירם למחסן הכללי. מהעבודה היינו שבים ב־6 אחר־הצהריים. המזון היה גרוע מאוד. קיבלנו רק פעמיים ביום — בבוקר ובערב, בכל פעם פרוסת־לחם ודג מיובש. נחלשנו כל־כך, עד שלא היה בנו כוח ללכת. גופי נתכסה פצעים ולכן לא יכולתי לאכול את מה שנתנו לי.

"כאן ישבנו שבועיים. כל הזמן היינו נתונים לפיקוחם של הליטאים והם היו עוד יותר אכזריים מהגרמנים. באמצע הלילה היו יורים אל תוך הדיר כדי להפחידנו. הגרמנים היו באים לעתים רחוקות מאוד. ביקורם היה לשם סקרנות בלבד, דוגמת ביקור בגן־חיות. ואז היו מצביע על כל אחד ואומרים: 'לויזע פעטעט יודען!' ובאמת היינו יותר דומים לחיות מאשר לבני־אדם. כולנו היינו מגודלים פרא ומזוהמים, כי לא נתנו לנו אפילו להתרחץ.

"לאושרנו קיבלנו, אנו השאוולאים, רשות לצאת את המחנה הזה. ביום גשם אחד בא שוטר וציווה על כולנו לצאת אל החצר ולהסתדר בשורה. הוא עצמו הכניס לדיר שולחן וכיסא, ישב והתחיל לדפתר אותנו. כל אותו זמן עמדנו בחוץ וחיכינו בתור. הגשם הרטיב את כל בגדינו, אך היינו מוכרחים לעמוד. לבסוף נגמר הדפתור ונכנסנו חזרה אל הדיר.

"אחרי ימים אחדים בא אותו שוטר במסונית וקרא את ילדי שאוולי לפי שמותיהם. כל שנקרא צריך היה להיכנס עם חפציו אל המכונית. גם אני הייתי בין הקרואים. כשכולם נכנסו זזה המכונית.

"יצאנו באופן כזה מכלא הביתה. בדרך נשברה המכונית ואנו מוכרחים היינו ללון בכפר. למחרת הגענו למחוז חפצנו.

"מה היה גורל יתר הילדים לא ידוע לי".

ברשימת קברות־האחים, שהופיעה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', רשומים קברות־האחים בפולנגן כדלקמן:

1. המקום — מחנה הצופים; הזמן — 22.6.41; מספר הנרצחים — 1000 ילדים בערך.
2. יער קוניגישקיאי, כ־4 ק"מ מפולנגן, במשולש הכבישים פולנגן—לאפאי ופולנגן—דורביאן; הזמן — 12.10.41; מספר הנרצחים — כ־220 נשים וילדים.
3. המקום — חולות הים, בקירבת ההר בירוטה; הזמן — 29.6.41; מספר הנרצחים — 111 גברים ונשים.

מקורות
דו"ח משפט "אולם".
א. ירושלמי, פנקס שבלי.

פומפיאן
(PUMPĖNAI)

עיירה בצפונה של ליטא, על הכביש בין פוניבז' לפוסבול. בשנת השואה חיו בה כ־60 משפחות יהודיות.

מספר יעקב רסן:

הגרמנים נאו בעיירה ב־27 או 28 ביוני 1941. ימים מספר לאחר־מכן התארגנו הלאומנים המקומיים יחד עם השוטרים, בראשותו של ראש המועצה, החלו מוציאים את היהודים לעבודות־כפיה, התעללו בהם ושדדו מכל הבא ליד. ב־15 ביולי אולצו כל היהודים לנטוש את בתיהם. הם רוכזו במעין־גיטו, מוקף גדר־תיל, שנקבע בבתיהם של שלום־יצחק סנדלר, משה מויירר, מנדל קובלסקי, אברהם לוריה, משה קרמר, וכן ביתו של הרב. כולם הוחזקו בצפיפות, בזוהמה וללא מזון. הם חיו בפחד, הוכו, נשדדו והועסקו בעבודות־כפיה, עד ל־26 באוגוסט 1941. באותו יום נלקחו, כיהודי פוניבז' וישובים רבים אחרים בסביבה, אל פאיוסט, במרחק 5 ק"מ מפוניבז'. ביער פאיוסט, ליד בורות ארוכים ששימשו קברי־המונים, נורו כולם — גברים, נשים וילדים. הגופות כוסו בעפר, אף שחלק מן האנשים היו עדיין בחיים (בין הנצרחים — אמו של רסן, רחל, וכן אחיו אבא ומשפחתו). כמה משפחות וביניהן משפחות חנה קרמר, סגל ואסתר מילנר, הובלו לפוסבול ושם נרצחו יחד עם יהודים אחרים בכפר ז'אדייק. קיצו של הרוקח לייב לפולצקי בא רק לאחר כמה שבועות. הוא ובני משפחתו נרצחו באכזריות רבה בפומפיאן עצמה. הרוצחים שהצטיינו בסאדיזם במעשה הרצח היו הליטאים לליס, דישא, פטרייטיס ויוניליס.

(ראה: פוסבול)

פון
(PUNIA)

עיירה במרחק 13 ק"מ מעיר־המחוז אליטה, בצד הימני של הניימן.

בשנת השואה ישבו בפון כ־15 משפחות יהודיות. אין לנו פרטים מדוייקים על מועד כניסת הגרמנים לעיירה ועל שעבר על היהודים שם בין סוף יוני לסוף אוגוסט 1941.

ידוע כי ביום ו', 29.8.41 (ו' אלול תש"א), הובאה לבוטרימנץ הקבוצה הראשונה מיהודי הסביבה, שכללה את רוב יהודי פון. באותו יום נצטוו גם יהודי בוטרימנץ להתרכז בכיכר העיר. מתוך הנאספים הוצאו נשים וגברים צעירים. הם הופשטו מבגדיהם ונשלחו לאליטה. ייתכן שהיו ביניהם גם מאנשי פון. כל השאר נצטוו לעזוב את בתיהם ולהתרכז בגיטו בשני רחובות צרים וקטנים. ביניהם היו גם יהודי פון.

בלילה שבין ה־7 ל־8 בספטמבר הוצאו כל יהודי בוטרימנץ, יחד עם יהודי פון, מבתיהם, ורוכזו בחצר המשטרה. לשם הובאו גם שאר היהודים שנותרו בפון.

ביום ג', 9 בספטמבר 1941 (י"ז באלול תש"א), הוציאו את כל יהודי פון שרוכזו בבוטרימנץ והובילום לקאלודז', שם היו כבר שני בורות חפורים. המבוגרים הופרדו מהילדים. את המבוגרים רצחו בירייה ואת הילדים דחפו לתוך הבורות ורובם נקברו חיים.

פוניבז'
(PANEVĖŽYS)

אחת מערי־המחוז הגדולות בליטא. הקהילה היהודית בעיר היתה שלישית בגודלה, אחרי וילנה וקובנה. לפני השואה ישבו בה כ־10,000 יהודים.

הגרמנים נכנסו לפוניבז' ב־26 ביוני 1941. ההתעללויות והפגיעות ביהודים החלו כבר ב־24 ביוני, עוד בטרם נראה גרמני בעיר. אירגנה אותן ה"מפקדה" הליטאית, אשר בראשה עמדו: אליסונאס — מנהל הגימנסיה, קספרוויצ'יוס — מפקח הגימנסיה, גריגייטיס — סגן פרקליט המחוז, יוסייטיס — מזכיר בית־המשפט המחוזי, ואחרים. תפקידם של גריגייטיס ואליסונאס היה לארגן את תלמידי בתי־הספר התיכוניים. הם גם היו הרוצחים העיקריים, כשבראשם עומד הסגן איזונאס.

בעיר פשטה עלילה, שרופא ליטאי נרצח על־ידי היהודים. היתה זו עילה להתחיל בפרעות. יום־יום היה על היהודים לבוא ולהירשם במקומות מסויימים בעיר. משם נלקחו לעבודה בעיר ומחוצה לָהּ. קבוצות של יהודים צעירים וחזקים היו נלקחים לעבודה בכריית כבול. איש מהם לא חזר.

יום־יום היו השוטרים הליטאים עורכים "הצגה". הם היו מובילים את היהודים בסך דרך העיר, ומכים בהם בפרגולים ובקתות־רובים. את אלה שכשלו ולא יכלו להמשיך וללכת היו צריכים האחרים לשאת על כתפיהם. ל"הצגות" אלה היה מתאסף קהל רב, שליווה את האומללים בקריאות שמחה לאיד.

על ההתעללויות בבית־הסוהר מספר בזכרונותיו הרופא הליטאי אנטאנאס דידז'וליס, שהיה עצור יחד עם אשתו. לדבריו, היו מביאים את העצורים לבית־הסוהר ללא כל חקירה. במיוחד היו מענים את אנשי־האינטליגנציה היהודים, שהיו בין העצורים. מורים, רופאים, עורכי־דין היו פגיעים במיוחד. מדי לילה, בשעה 12—1 לערך, היה סדיסט מתפרץ וצועק: "יודן, אויף!" (יהודים, לקום!). על כל היהודים היה לקום מיד. היו מריצים אותם ומכים בהם בלי הרף. בחצר בית־הסוהר היה עליהם לזחול על ברכיהם, בהישענם במרפקיהם על החצץ המפוזר. היו מכים בהם בפרגולים שזורים חוטי־תייל. את הפצועים והמוכים, כל עוד נפשם בם, היו מעמיסים על מכוניות־משא. את המכוניות היו מכסים בברזנטים, שעליהם התפרקדו הרוצחים, ומובילים את הקרבנות ליערות קייזרלינג או "ז'יליאנקה" להשמדה.

ידועים גם תעלוליו של אלקסאס וסיליאוסקאס, בעל משק גדול בסביבה, אחד ה"אקטיביסטים". הוא היה מתפרץ לבתי היהודים, מגרש לרחוב את הגברים, רותם אותם לעגלתו ובשוט בידו מצליף בהם להנאתו. הוא היה מענה אותם עד מוות ובכמה מקרים אף ירה בהם והמיתם.

בתחילת יולי נצטוו היהודים לעבור לגיטו. הגיטו נקבע ברחובות קלייפדה, קרקינובה, טולוויצ'יו ובתי־המטבחיים. תאריך אחרון לכניסה לגיטו היה 11.7.1941 בשעה 6 בערב. המקום גודר בתייל דוקרני וליטאים מ"משטרת העזר" הוצבו לשמירה. פורסמה הודעה, שהליטאים אשר עזבו את בתיהם ברחובות שנקבעו לגיטו, יקבלו לחילופין את בתי היהודים. בראש הגיטו עמדו אברהם ריקלס ומשה לויט. הגיטו גם שימש מקום־ריכוז ליהודי רוגובה, רמיגולה, קראקינובה ועוד. לכאן היו מעבירים אותם מעיירותיהם להשמדה.

עם העברת היהודים לגיטו נלקחו 70 בני־ערובה מנכבדי יהודי פוניבז׳, כדי להבטיח שהיהודים לא יברחו מהגיטו. בין בני־הערובה היו ד״ר גולומביק, ד״ר י.ל. ברנשטיין, ד״ר חיים־בן־ציון איזנבוד ואחרים. הם הוכנסו לבית־הסוהר ואחרי זמן קצר הוצאו אל מאחורי פאיוסט, בדרך לקורגאנובה (שטח צבאי, שהיו בו קסרקטינים ושדה־תעופה), שם נרצחו ונקברו במקום.

הרצח, ההתעללות, ההשפלה והעינויים לא פסקו אף לרגע. ליטאים מזויינים היו מתפרצים לאור היום אל הבתים, מכים ביהודים ולוקחים מכל הבא ביד. נשים ליטאיות שעבדו בבתי היהודים היו באות בלווית גברים מזויינים, מצביעות על מעבידיהן־לשעבר ודורשות כסף, דברי־ערך שידעו על קיומם ועוד.

להלן סיפוריהם של כמה עדים על ההתעללויות:

א) פעם נלקחה קבוצת יהודים לעבודה בשטח הקסרקטינים. את האנשים הורידו אל בור, שנחפר כדי להטמין בו אשפה. הבור היה חפור בעומק של שני מטרים בערך, ועל היהודים היה להעמיקו באותו יום בעוד מטר אחד. החופרים היו ברובם בעלי מקצועות חופשיים ולא היו רגילים בעבודה זו. אולם ה״אקטיביסטים עמדו על גבם ודרשו, שכל תנועות־הגוף בשעת החפירה תיעשנה על הצד הטוב ביותר, והעיקר — שהאדמה החפורה תושלך מעל גבי האת ב״גוש אחד״ ותגיע אל שפת הבור למעלה בשלימות בלי להתפורר. על כל ״שגיאה״ ספגו היהודים הערת־רצח מהמשגיחים, שעמדו למעלה ובידיהם מוטות ארוכים. סמל אחד, שהיה מורה בבית־ספר עממי, ירד כמה פעמים אל הבור, כדי ללמד ליהודים את המלאכה. אולם מדי פעם, בחטפו מיהודי את האת לשם הדגמה, היה מעניק לו בקת מכה איומה על הזרוע אגב הסבר: ״יד כזו אין לה תקנה אלא בשבירה...״ לפנות ערב, בתום העבודה, היה גדול מספר הפצועים, וביחוד שבורי־זרוע. הם הובלו כולם אל פאיוסט.

ב) יום אחד הוביל איזינאס הידוע לשמצה קבוצת יהודים לעבודה בתחנת־הרכבת. היה עליהם להעביר ממקום למקום חביות־דלק. כל חבית משקלה 200 ק״ג, ועל שניים היה לשאתה. קשה היה הדבר, במיוחד לחלשים ביניהם. הם לא יכלו לעמוד במאמץ. הם הוכו ועונו בלי סוף. זה לא סיפק את תאוות הרצח וההתעללות. בסיום העבודה הכריז איזינאס, כי ״יקבלו מרחץ חם ואחר־כך יוכלו לנוח באוויר הצח והקריר״. איזינאס ואנשיו הובילו את היהודים לבית־החרושת למלט. היו שם בורות גדולים מלאים סיד בלתי כבוי. היהודים נצטוו למלא את הבורות מים. הסיד החל לרתוח ולפעפע. היהודים סודרו מסביב לבורות, היה עליהם לקפוץ לבורות ולשחות במים הרותחים. מי שלא קפץ — נדחף על־ידי השוטרים. מי שניסה לצאת — הוכה בקתות־הרובים. בין האומללים היה יהודי זקן, שהשתדל להחזיק ראשו גבוה מעל למים. חשדו הרוצחים, שהיהודי רוצה לשמור על זקנו. הם הלמו בקת הרובה על ראשו והוא צלל לתוך הבור. עד שהצליחו האחרים להעלותו מתוך הסיד, נשרפו עיניו ואורם כבה. שבורים ורצוצים הוצאו היהודים מהבורות, חלק נשלח ישר להשמדה לפאיוסט, וחלק — לבית־הסוהר.

על חיסול הגיטו מספר בזכרונותיו מאיר גנדל, איש פוניבז׳ שהספיק לברוח לברית־המועצות, חזר לעירו עם שחרור ליטא מהנאצים ואסף מידע ופרטים על ימיה האחרונים של הקהילה:

בוקר אחד קרא אליו קצין הגישטאפו, שהיה ממונה על הגיטו, את נציג הגיטו. הוא קיבל אותו בסבר פנים יפות ואמר לו, בערך, ככה: ״אני רואה שאתם נחנקים מצפיפות בגיטו שלכם. אי־אפשר להמשיך ולהחזיק בתנאים גרוע מצאן. האמינו לי, אני מתהלך תמיד וחושב איך לסדר אתכם יותר טוב. ברצוני להיוועץ בכם. הנה בפאיוסט (חמישה ק״מ מחוץ לעיר) עומדים ריקים הקסרקטינים הגדולים של הצבא יחד עם המחסנים והאורוות. נוסף לכך, כפי שאתם יודעים, מוקף המקום בגני ירק ושדות מרחב. אתם תעבדו בגינות הירק שלנו ובתמורה לעבודתכם נמסור לכם גני ירק משלנו... אתם תוסיפו לקבל את מנות האוכל המוקצבות לפועלים ואיש לא יפריע לכם. חישבו יפה ותנו תשובתכם מהר״. יהודי הגיטו, למרות סיבלם ודכאונם, התייחסו בפחד למלים המתוקות של קצין הגישטאפו. היה להם כבר מספיק נסיון רע. הם חשבו: מי יודע איזו צרה מזומנת להם. ולכן רצוי לדחות לעת עתה, עד כמה שאפשר, את ההעברה. כאשר חזר, למחרת היום, נציג הגיטו, אמר, שהיהודים רוצים שנציגים יהודים יבקרו במקום ויראו במו עיניהם אם המקום מתאים לתפקידו. נכון מאוד, השיב הגרמני בשמחה: ״בעצמי רציתי להציע לכם זאת. מחר, רבותי, אני מסדר לכם תחבורה והיהודים יוכלו, תחת משמר, לבקר בעצמם במקום״.

לאחר שוב הנציגים מהביקור קרא להם מיד הקצין ושאל ברוגז: מה תשובתכם. הנציגים ענו שהקסרקטינים הרוסים מההפצצות הגדולות נשארו שלמות רק האורוות. והעיקר: אין במקום מים. צינורות המים הרוסים ושני בארות המים סתומים. הן אי־אפשר לחיות בלי מים.

הגרמני פרץ בצחוק: ״את הכל לשקם ביום אחד אינני יכול. אבל, מיד עם בואכם תקחו מעדרים בידיכם ותתחילו לחפור בורות מים. על דברתי — מים לא יחסרו לכם! בינתיים נסדר אתכם בבתים אשר מסביב ועד בוא החורף תוכלו לתקן את הקסרקטינים. את כל חומרי הבנין תקבלו מאתנו״.

לפנות ערב הגיע קצין הגישטאפו לגיטו וציווה להקהיל האנשים, רבים ככל האפשר, אל הכיכר ובנאומו בפניהם אמר, שאיננו יכול לראות איך שהם נחנקים מצפיפות. שיאמינו לו שאינו מפסיק מלחשוב איך להקל על סבלם. נציגיכם מסכימים שתעברו לפאנוסט, שם לא יחסר לכם שום דבר. תעבדו ותהיה שבעים. רק תנאי אחד הוא מתנה אתם: את ההעברה עליהם לסדר בעצמם. להם אין פנאי לכך. הם רק יעזרו. מחר בשש בבוקר תעמודנה פה עגלות איכרים בשביל זקנים, חולים וילדים. כל השאר יטריחו עצמם לטייל קצת ברגל. החפצים והרהיטים יישארו בינתיים כאן. שום דבר לא יחסר. יביאו אותם יותר מאוחר. איש לא יצא ממקומו, לא להחליף אף מלה עם מישהו. משני הצדדים ילכו הסדרנים היהודים ושומרים ליטאים יחידים ילוו, כדי לשמור על היהודים מזעם ההמונים.

חיה המשוגעת הזדעקה: ״לא נלך לשום מקום! כולנו ננוח בבית־הקברות היהודי!״

״ואתם. נשים יהודיות״ — המשיך הקצין — ״לא להוציא הגה מהפה, אתן שומעות! אם אשמע הגה מכן — תחזרו מיד לגיטו״.

למחרת בבוקר, באמצע אוגוסט 41, הזדנבה בחוצות פוניבז׳,

במשך חצי יום, שורה ארוכה של עגלות איכרים עם יהודים מעונים, חיוורים וצנומים כמו אחרי רעב וסבל ארוכים. הם ישבו בעגלות או נסחבו ברגל דרך העיר שבה חיו ואותה בנו. מהצדדים הלכו הסדרנים שלהם עם סרטים צהובים על זרועם וצעירים ליטאים מקומיים שיכורים מזויינים, עם פרצופים מדושנים, הלכו מסביב לכל קבוצה עם כלבים.

ג) ב־24 באוגוסט 1941 (א׳ באלול תש״א) החלו להוביל גם את היהודים מהגיטו לפאיוסט להשמדה. הם הובלו בקבוצות של 200 איש. בהגיעם למקום־ההרג היו מושיבים אותם על ברכיהם, כשסביבם שומרים ליטאים מזויינים ברובים ומכונות־יריה. לאחר שהיו רוצחים קבוצה היו מביאים קבוצה שניה. מי שסירב ללכת היה נסחב באכזריות על־ידי השומרים, שהיכוהו בקתות־הרובים. את הילדים הרכים היו מוציאים בכוח מזרועות אמהותיהם וזורקים אותם לתוך הבורות. משחק היה בידי הרוצחים לקלוע בילדים בעת זריקתם באוויר. הרוצחים היו לרוב שיכורים והחטיאו ביריותיהם. רבים מבין העוללים נפלו חיים לבורות. הרוצחים היו מרימים את הילדים בשערותיהם ובאקדח מרוצצים את קדקדיהם.

הקבוצה האחרונה היתה של חולי בית־החולים על הסגל הרפואי. הרופאים והאחיות הובאו כשהם בחלוקים לבנים. ביניהם היה גם הרופא המפורסם ד״ר ט. גוטמן. בהגיעם לבור פנה ד״ר גוטמן לחולים ולסגל הרפואי ועודד את רוחם. הוא קרא להם למות בראש מורם, כי דמם השפוך לא יהיה לשוא. הוא לקח את מעילו, הושיטו לאחד ה״רוצחים״ ואמר: ״הנה, קח את מעילי, תמצא פה כסף תפור שיספיק לכל ימי חייך. הרם את רובך, כוון אותו ישר לחזי וראה שלא תחטיא״.

יום ולילה נמשך הטבח. למחרת בבוקר היו הבורות מלאים על גדותיהם בגוויות הנרצחים. מסביב לבורות נערמו ערמות של בגדים ונעליים. הרוצחים היו מנקרים בערמות, מחפשים ובוחרים לעצמם כל מה שמצא חן בעיניהם.

לכיסוי הבורות הביאו שבויי־מלחמה סובייטיים. בבור אחד, בין ההרוגים, הבחינו בילד חי. השבויים הוציאו אותו מתוך הבור וניסו להחביאו בין השיחים. השומרים הליטאים הבחינו במעשה, צעקו על השבויים והיכו אותם. היו גם בין השומרים שהציעו להרשות לילד לברוח. אך השוטר דמבראוסקאס טען: ״אי־אפשר, מוטב להרוג, אחרת הדם יינקם בנו״. הוא קירב את אקדחו למצח הילד, ירה בו והרגו.

בערבו של ה־26 באוגוסט (ג׳ באלול תש״א) נסתיים הרצח ההמוני. כל הבורות היו מלאים ומכוסים.

ב״דו״ח יגר״ ניתן מספר הנרצחים בפוניבז׳:

21.7.41	70	יהודים	(59 גברים, 11 נשים)
22.7.41	249	יהודים	(234 גברים, 15 נשים)
4.8.41	403	יהודים	(362 גברים, 41 נשים)
8.8.41	500	יהודים	(450 גברים, 50 נשים)
23.8.41	7523	יהודים	(1312 גברים, 4602 נשים, 1609 ילדים)

בסך־הכל 8745 יהודים

בעת הטבח היו מקרים רבים של אומץ־רוח אישי.

אחרי המלחמה סיפרו ליטאים, שמשה־אליעזר סגל, לאחר שנורה ונפצע קשה, התרומם בשארית כוחותיו והתנפל על רוצח ליטאי וניסה לחנקו.

בשנות הכיבוש הנאצי הביאו הגרמנים מדי פעם יהודים לעבודה בפוניבז׳.

בראשית 1942 הובאה מווילנה קבוצה של 33 יהודים לעבודה ביערות. הם התגוררו במרכז העיר, מול כנסיה, בבית שהיה שייך בזמנו ליהודים.

באביב 1943 הביאו מווילנה קבוצת יהודים לעבוד באחוזה סטאנאן, אשר הנאצים מסרוה במתנה לקומיסר־המחוז הגרמני נוימאן כהוקרה על הנהגת ״הסדר החדש״ בליטא. את היהודים החזיקו ברחוב ״סודו״, בצריף ללא חלונות ותנורים, בחושך וקור, ללא מזון. חלק מהם הצליח לברוח.

אחרי המלחמה הוקמה על קברות האבנים מצבה שעליה חרות מגן־דוד, מהיחידות בליטא עם חריתה כזו. מצבה זו הוקמה הודות לפעילותו הנמרצת של שמואל פייפרט, אשר מוצאו מעיירה בסביבת פוניבז׳—קראקינובה. הוא השקיע מאמצים בלתי־נלאים לאסוף את יתומי ישראל שנשארו בידי ליטאים ולהחזירם למשפחות יהודיות אשר הסכימו לקלטם. בן 25 היה האיש כאשר חזר מבריה״מ, שם נלחם בשורות הדיביזיה הליטאית בצבא הסובייטי. את כל הונו הקדיש לעבודת־קודש זו. בשנת 1948, בהיותו בריטובה בחיפושיו אחרי ילד יהודי, נרצח בידי ליטאים.

בפגישותיהם השנתיות ליד המצבה, ביום השנה לרצח קדושי פוניבז׳, אומרים שרידי פוניבז׳ קדיש לנשמות יקיריהם ולנשמתו הטהורה של שמואל פייפרט.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מופיעים קברות־האחים בסביבות פוניבז׳ כדלהלן:

1. המקום — יער קורגנובה (פאיוסט), כ־8 ק״מ מזרחית לפוניבז׳, בקירבת הכפר פאיוסט; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הנרצחים — מעל 8,000.
2. יער קייזרלינג (סטאניונאי), שני ק״מ דרומית־מזרחית מהכביש של ואלז׳יאי; הזמן: א) ב־21.7.41 נרצחו 103 גברים ונשים; ב) ב־5.6.42 נרצחו 48 חברי המחתרת של קבוצת ק. פוז׳לה.
3. החורשה הירוקה, כ־13 ק״מ צפונית־מזרחית לפוניבז׳, על הכביש פוניבז׳—ואבולניק; הזמן — יולי—ספטמבר 1941; מספר הנרצחים — כ־4,500 גברים, נשים וילדים.

מקורות
עדויות גרישה וויינשטיין ובוריס בראוור, ארכיון ״יד ושם״ 1335/143; זכרונות צדוק יפה, ארכיון ״יד ושם״ 14057/179; א. ירושלמי: ״די פרעמדע לאגערן אין פאנעוועזש און יאנישאק״, ״ליטע״ כרך א׳; יוסף גאר: ״אזוי זיינען פארפיינוקט געווארן די יידן אין פאנעוועזש״, ״ליטע״ כרך א׳; אברהם לויט, ״זכרונות״, ארכיון ״יד ושם״; הספר ״עקבות המוות ליד הנוויאז׳ה״ (ליטאית), וילנה 1961.

פונידל
(PANDĖLIS)

עיירה בחלקה הצפוני־מזרחי של ליטא, במחוז ראקישוק. בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

הקרבות בין הגרמנים לסובייטים נערכו גם בעיירה ושלו־

שה רבעים מבתיה נשרפו. כל האוכלוסיה היהודית ברחה. רבים רצו לעבור את הגבול ללטביה ומשם לברית־המועצות. לא ניתן להם לעשות כן, מאחר שהשלטונות לא התירו את המעבר ללא רשיון מתאים.

עם שוך הקרבות וכניסת הגרמנים ב־26 או ב־27 ביוני החלו היהודים חוזרים. לרובם לא היה לאן להיכנס, כי בתיהם נשרפו. הם רוכזו יחד במבנים שהוקצו להם מתוך המעט שנשארו.

הגברים הופרדו מן הנשים והילדים. הם היו מובלים לעבודות שונות, מפרכות ומשפילות. התעללו בהם עד שבתחילת חודש אוגוסט נשלחו לראקישוק ושם נרצחו יחד עם יהודי ראקישוק והסביבה.

מקורות
עדות איסר שמידט, ירושלים.
(ראה: ראקישוק)

פוסבול
(PASVALYS)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז בירז׳. בפרוץ מלחמת־העולם השניה היו בה כ־1,500 יהודים.

הגרמנים נכנסו לפוסבול ב־26.6.41. למחרת היום נעצרו שיינה קרצ׳מר, נחמיה מילין, חנן פורמאן ודוד שפירא.

ב־4.7.41 החלו מעצרים המוניים. חלק מהעצורים נחבשו בבית־הכלא המקומי וחלק במחסן התבואות של יואל פרבר. בלילה הגיעו שני גרמנים ושני שוטרים ליטאים ותבעו להוציא אליהם נערות צעירות. רק לאחר שניתן להם שוחד נסתלקו מן המקום.

כעבור ימים אחדים הועברו היהודים העצורים בשני משלוחים לכלא שאולי. חלק מהנשים שוחררו והן חזרו לפוסבול, בה הושמדו יחד עם שאר היהודים. מבין אלו שנשארו בשאולי נשארו אחדות בחיים.

באמצע יולי הוקם גיטו. לשטח הגיטו הוקצו חלק מרחוב בירז׳ ורחוב פוליבן. יום אחד הגיע מאלדוטיס, ראש מועצת העיירה, והודיע כי כל מי שימסור את הכסף והזהב שברשותו, יישלח לעבודה במחנה הקרוב שליד הנחל פופובאסה. מאלה שנתפתו להודעה נלקחו הזהב והכסף והם הוחזרו לגיטו.

הגיטו החזיק מעמד זמן קצר. את אספקתו קיבל ממועצת העיירה. הוקמה בו צרכניה, אשר בראשה עמד רב העיירה ר׳ יצחק אגולניק.

בגיטו היו היהודים חסרי ישע ונתונים להשתוללות הליטאים — נוגשיהם ושומריהם. מעט ממה שעבר על יהודי פוסבול אפשר ללמוד ממכתב שכתב הרב אגולניק ב־23 באוגוסט 1941 לראש הגיטו בשאולי, שלושה ימים לפני שנרצחו יהודי פוסבול: "אנו פונים אליכם בבקשה שתשתדלו להצילנו... אין גרמנים אצלנו ומשום כך עושים הליטאים ככל העולה על רוחם. אין אנו מדברים על־כך ששדדו אותנו לגמרי. אנו חיים בסכנה נוראה, הצפוייה בכל רגע. רחמו נא, ראו אולי תוכלו להשפיע על השלטונות הגרמניים להצילנו".

שבועות אחדים לפני חיסול הגיטו הובאו אליו יהודי העיירות הסמוכות: יאנישקל, פומפיאן, ואשקי, סאלאט ואבולניק.

ב־26.8.41 (ג׳ באלול תש״א) הוצא צו, שעל כל היהודים להתרכז בבית־המדרש (שהיה מחוץ לגבולות הגיטו). הם נצטוו לקחת אתם את כל מטלטליהם ורכושם, כי יישלחו לעבודה. בבית־המדרש הופרדו הגברים מהנשים והילדים, אשר הועברו לבניין בית־הספר העממי הליטאי אשר ברחוב וילנה.

באותו יום הוצאו לחורשת ז׳אדייק, כ־4 ק״מ מהעיירה, ושם נרצחו באכזריות רבה.

ציון ראשון על קבר־האחים נעשה בידי ניצולי פוסבול עוד בספטמבר 1944. הם הציבו לוח־עץ על הקבר ורשמו בעברית, כי פה נקברו יהודי פוסבול. מצבה זו הוסרה ובמקומה הוקמו, בעזרתם של שרידי פוסבול, שתי מצבות ועליהן כתובות ברוסית וליטאית, שכאן נקברו כ־5,000 אזרחים סובייטיים מהעיירות פוסבול, ואבולניק, יאנישקל, דאויין וקריצין.

בעת גילוי שתי מצבות־הזכרון על קברות הקדושים, ב־25 באוגוסט 1963, נאמה אשה ליטאית וסיפרה על דרכם האחרונה של יהודי פוסבול: "כאשר הובילו את היהודים בסימטאות העיירה בדרך לחורשה, נשמעו כבר הדי היריות וצעקות האומללים. היהודים המובלים תפסו מיד מה הולך לקרות להם. הם התחילו לזרוק מעליהם צרורות מטלטליהם. הם התחילו להראות התנגדות והתנפלו על מוביליהם בידיהם, רגליהם ושיניהם. הרוצחים התחילו להשתולל. הם קרעו את התינוקות לגזרים וניפצו ראשיהם על העצים שבדרך. היהודים המובלים הוכו ברצועות, קתות־רובים וסכינים. הם נסחבו בכוח אל הבורות המוכנים ונורו. רבים נזרקו לבורות כשעודם בחיים, ורק פצועים בידיהם וברגליהם. בלילה זחלו הפצועים מקבריהם וניסו לברוח, אבל הרוצחים אירגנו אחריהם מרדפים וכמעט כולם נתפסו".

הצליחה לברוח ולהינצל רק אשה אחת, הגב׳ מורוז. היא התחבאה ובעזרת מכרים ליטאים הצליחה לעבור, כעבור חודשים אחדים, לגיטו שאולי ומשם לגיטו קובנה.

נראה כי ב־26 באוגוסט הצליחו 40 איש לפרוץ את הגדר ולברוח מהגיטו. כולם, מחוץ לשלושה, נתפסו ונרצחו.

מעניין לציין, שעל השמדת היהודים התנהל ויכוח במועצת העיירה. השאלה שעמדה על הפרק היתה: האם יש לחסל את היהודים או להשאירם בגיטו? היתה גם הצבעה ורוב חברי המועצה הצביעו בעד השמדה.

הגב׳ שיינה גרטנר, שהיתה עד־ראייה לשעה האחרונה לפני הטבח בפוסבול, הביאה אתה עפר מהקברים ביער ז׳אדייק. בשנת 1973 נטמן העפר במרתף "יד ושם".

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא", צויין שבקבר־האחים בז׳אדייק קבורים 1,349 גברים, נשים וילדים, וכי יום הרצח הוא 26.8.41.

מקורות
ב. ריינוס: "אומקום פון די יידן פון פאסוואל און פון די ארומיקע שטעטלעך", קובץ "ליטע", עמ׳ 1859 ואילך.
א. ירושלמי: "פנקס שבלי", עמ׳ 212, עדויות אסתר גלס־שאבץ, גבעת־ברנר; בוריס פורמן, תל־אביב.
מכתב ועד יוצאי פוסבול מה־7.4.75.

פופיליאן
(PAPILĖ)

עיירה קטנה, כ־40 ק״מ מצפון־מערב לעיר־המחוז שאוולי. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מנתה האוכלוסיה היהודית כ־250 נפש.

הגרמנים תפסו את העיירה ב־28 ביוני 1941. לשירותם התייצבו מיד ״אקטיביסטים״ ליטאים, אשר מילאו את פקודותיהם בנאמנות. אחת הפקודות הראשונות היתה לערוך חיפושים בבתי היהודים, לנתק את קשר הטלפונים, את המאור החשמלי, להחרים את כל אמצעי־התחבורה: אופניים, מכוניות, סוסים ועגלות. אסור היה ליהודים להעסיק במשק־הבית שלהם לא־יהודים. על הליטאים נאסר למכור ליהודים מצרכי־מזון.

כבר ביום הראשון לכיבוש ריכזו את כל היהודים בכיכר־השוק, ושדדו מהם את השעונים, הטבעות, הכסף. עיסוקם המשעשע של הליטאים המזויינים היה תלישת שערות הזקנים. ביחוד עינו את רב העיר, ר׳ אברהם הכהן לוין ז״ל. גזזו את זקנו ואילצו את היהודים לרקוד סביבו ולשיר. הרב נשא בשקט את סבלותיו וכל הזמן לחש תפילה.

התחילה תקופה של עינויי יהודים והתעללות בהם. ה״אקטיביסטים״ בראשותם של מוצקוס, סטוצ׳קוס, יואדה ואחרים, קבעו את מטה־הפעולה בדירתו של שאול וילק, ומשם היו יוצאים מדי בוקר ל״מלאכתם״. היהודים נלקחו יום־יום לעבודה. הם הועסקו בכל מיני עבודות קשות ומשפילות: ניקוי בתי־שימוש, טיאטאו הרחובות, כיבסו לבני חיילים פצועים, סחבו קורות לבניית ביצורים ליד הנהר ואֶנטה, הסמוך לעיירה.

ב־7 ביולי הגיעה למטה־ה״אקטיביסטים״ משאית גדולה מלאה אנשי ס.ס. מזוינים. הם דחפו לתוך המכונית את היהודים, שנעצרו קודם לכן. ביניהם היו עורכי־הדין הירש רחמיל ומשה יפה, רופאת־השיניים פילבינסקי, רואה־החשבון ליב איציקסון, הסטודנט יצחק גולדשטיין, הבורסקאי משה שר ואחרים. אמרו שמעבירים אותם לבית־הכלא בשאוולי. בדרך נורו כמה מהם למוות. האומללים נאלצו לחפור לעצמם קברים, שלתוכם הושלכו בעודם מפרפרים בין החיים והמוות וכוסו בעפר.

כעבור שבוע ימים נועדה פופוליאן להיות ״טהורה מיהודים״. על כל היהודים ציוו לנעול את בתיהם ולמסור את המפתחות. היה עליהם לעבור בצעדה דרך העיירה, כשבידיהם תמונות של לנין ושל סטאלין. קבוצת סטודנטים וסטודנטיות ליטאים חיפשו בבגדי היהודים ולקחו כל דבר בעל ערך: כסף, תכשיטים, עטים נובעים. אחר־כך הוליכו את היהודים לשאודיניאי, לאחוזתו של האציל ברשאֻוויץ׳, והפרידו בין הגברים לנשים. את כולם החזיקו באורוות, ששרצו עכברים ועכברושים. את הגברים הוליכו לעבודה קשה. את הנשים השאירו בינתיים לנפשן. כמה מהן נצטוו להיות מבשלות. באמצע היער הציבו דוד גדול, מלוכלך, על 4 עמודים קטנים מלבנים. גרזן וסכין היו כלי־המטבח.

מוצקוס, אחד האכזריים ביותר בין הרוצחים הליטאים, נתמנה למנהל המחנה. הוא הזמין חזיר, שחטו וציווה לבשלו. במנה הראשונה ״כיבד״ את הרב לוין וכמה יהודים אחרים מן העיירה. כאשר סירבו לאכול השליך אותם למרתף מלא מים עד לברכיים ואילץ אותם לאכול קערות מלאות מרק חזיר...

ב־18 ביולי (כ״ג בתמוז תש״א) הסתערו 30 ליטאים שיכורים על היהודים, והוציאו את הגברים מגיל 16 ומעלה, בסך־הכל כ־45 איש. את הנשים הקיפו במכונות־יריה, שלא יגלו התנגדות. הם הזהירו שאם יעז מישהו לברוח, ימיתו ביריות עשרה אנשים מבין הנשארים. לפני הוצאת הגברים ביצעו אתם ״ריקוד שדים״, עינו והיכו אותם. כמה יהודים מבוגרים נפלו מתים בו במקום. את כל שאר הגברים הוציאו ליער והמיתום ביריות.

הנשים והילדים נשארו במחנה. מצבם היה קשה מנשוא. הם נשארו ללא מזון, במצב סניטארי איום. מחלות פקדו אותם ושום עזרה רפואית לא ניתנה.

ב־25 באוגוסט העמיסו את שאר הנשים והילדים על עגלות ותחת שמירה מזויינת הובילום לז׳אגר, שם סגרום בבית־המדרש המקומי, מקום בו נמצאו כבר שרידי היהודים מעיירות במחוז שאוולי.

כאשר הגיעו לז׳אגר, קידם את פניהם הליטאי סטאנקוס ואמר: ״אתם היהודים הייתם צריכים כבר מזמן למות ככלבים, אבל אם תעבדו בחריצות ניתן לכם לאכול...״ את אלה שהובאו מפופיליאן, קורשאן, אוקמיאן, ראדווילישוק, ואֶקשנה וערים אחרות, הושיבו ברובע של ז׳אגר שהתחילו להקיפו גדרי־תייל. לכאורה, נוצר הרושם שכאן יקום גיטו, בו יוכלו לחיות. אך מפעם לפעם היו באים ליטאים ולטבים, מוציאים קבוצות של יהודים ומענים את הגברים, אונסים את הנשים ולבסוף ממיתים את כולם ביריה.

הסוף הטראגי בא ב־2 באוקטובר (י״א תשרי תש״ב). אז הוציאו את כל היהודים שהיו מרוכזים בז׳אגר ליער הסמוך והמיתום ביריות.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים שני קברים: האחד ליד העיירה, על גדת נהר הוואֶנטה, שם קבורים 125 חיילים סובייטיים; השני — יער שאודינאי, בקירבת הכפר דילביצ׳יאי, כ־8 ק״מ דרומית־מערבית לפופיליאן. הזמן — 22.7.1941; מספר הנרצחים — 55.

מקורות
עדויות ברטה טויבמן לבית וילק, אוסטרליה; יצחק גרדינר, ארה״ב.

פוקרוי
(PAKRUOJUS)

העיירה פוקרוי שוכנת כ־35 ק״מ מזרחה לשאוולי, עיר־המחוז.

בשנת 1939 חיו בה 454 יהודים, כ־120 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־28 ביוני 1941. ״אקטיביסטים״ ליטאים התחילו מיד בשוד ובהרס בתי היהודים. הם התעללו ביהודים, היכום מכות־רצח ושדדו את רכושם. ב־10 ביולי הוציאו את הגברים היהודים מבתיהם והמיתום ביריה מאחורי העיירה. את הנשים והילדים כינסו במקום אחד, בגיטו. החזיקום תחת משמר כמה שבועות ואז הובילו את כולם אל מחוץ לעיירה, שם היו כבר בורות מוכנים, ורצחום.

כמה מיהודי פוקרוי ניצלו מכליון מיידי כיון שהעבירום לגיטו שאוולי ארבעה ימים לפני רצח הגברים.

את הרופא של פוקרוי, מ. שרייבר, לא המיתו יחד עם כל היהודים. הירשו לו להישאר בעיירה ולעבוד במקצועו. באפריל 1942 המיתוהו יחד עם עוד כעשרים יהודים שנתפסו במחבואיהם בכפרים שבסביבה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בלי־טא" חלק ב׳, רשום שקבר־האחים נמצא בחורשת מורקאקאל־ניס, 3 ק"מ דרומית־מזרחית לפוקרוי. קבורים שם כ־300 נפש, וזמן הרצח — קיץ 1941.

מקורות

עדות שמואל שייר, שאלון הוועד המרכזי של יהודי ליטא באיטליה.
א. ירושלמי, פנקס שאבלי.

פושוויטין
(PAŠVITINYS)

עיירה קטנה בצפונה של ליטא, במחוז שאוולי. היא מרוחקת 12 ק"מ מהגבול הלטבי. בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות.

עם כניסת הגרמנים התארגנו בעיירה לאומנים ליטאים — "אקטיביסטים" — אשר השתלטו עליה ושלטו בה ללא מעצו־רים. בראשם עמד מנהל בית־הספר אפירוביס (עם סיום המלחמה שימש מנהל בית־ספר בווילנה, ובמותו זכה למודעות־אבל כ"אדם ועסקן חשוב").

השתוללות הליטאים החלה מיד. ה"אקטיביסטים" היו מת־פרצים לבתי היהודים ומתעללים ביושביהם. קרה והגיע לעיירה קצין גרמני מיאנישוק. הוא שתה והשתכר יחד עם שני צעירים: הליטאי קרוליס ואלאטקה והלטבי יאן טילטין. בטוב לבם ביין הלכו לבית היהודי ברוייר ונטפלו לנכדתו הצעירה. הסבא הישיש ניסה להתנגד והם ירו בו והרגוהו במקום. ראו גם איך הובילו צעירים ליטאים אחד מבני מתתיהו סגל ואת נכדו של הירש־איצל מר, ידיהם כפותות והבריונים מכים בהם בקתות־רובים.

כעבור תקופת־זמן נצטוו כל היהודים לעזוב את בתיהם. הם נכלאו באסם העתיק שליד "טחנת האבן", בדרך לז׳יימל, שהיה ידוע בשם "מגזין". מכאן היו מובילים אותם כל יום לעבודה בחקלאות.

כמעט לכל היהודים היו קרובים ומכרים בערים היותר גדולות, והם ניסו להתחמק מפושוויטין ולהתאחד עם קרוביהם. כך ניסתה לעשות גם משפחת קוזלובסקי. הם שכרו עגלון ליטאי ויצאו בלילה, בחשאי, תוך כוונה להגיע לשאוולי. משנודע הדבר לאפירוביס, הוא רדף יחד עם עוד ליטאי אחרי המשפחה הנמלטת והדביק אותה לא רחוק משאוולי. בנשק איים עליהם לרדת מהעגלה, קרא לעומתם: "עברו הימים שאתם רכבתם על הליטאים", ואילצם לחזור לפושוויטין ברגל.

כעבור זמן הושיבו את יהודי פושוויטין בעגלות והעבירום לז׳אגר. שם ניספו יחד עם יהודי ז׳אגר והסביבה.

יש להניח שהם ניספו למחרת יום־הכיפורים תש"ב, 2.10.1941.

מקורות

רשימתו של מאיר הללי (ליבוביץ), קיראון.

פושלאט
(PUŠALOTAS)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז פוניבז׳. בשנת השואה חיו בה כ־100 יהודים.

כבר ביום הראשון לפלישת הגרמנים החלו בפושלאט מעצרים ורצח. הקרבנות הראשונים היו אלה, שהיה להם קשר כלשהו עם השלטון הסובייטי. הפוגה מסוימת חלה ביום הרבי־עי, 25 ביוני 1941, כאשר חזר הצבא האדום ונכנס לפושלאט. ה"אקטיביסטים" הליטאים לא גילו כל התנגדות לסובייטים ורק כעבור יומיים, ב־27 ביוני, כאשר עזב הצבא האדום את פושלאט הגיחו ממחבואיהם וחזרו לשלוט בעיירה.

אין לנו מידע מדויק על מה שאירע ליהודי פושלאט.

"האנציקלופדיה הליטאית הקטנה" (חלק ב׳, עמ׳ 949) מזכירה, שבחודש יולי 1941 רצחו הכובשים הפאשיסטים יחד עם הלאומנים הבורגניים המקומיים חלק גדול מתושבי המקום. למותר להעיר שהכוונה היא במיוחד ליהודים.

פיורה
(PAJŪRIS)

עיירה במערבה של ליטא, על הכביש בין שילל לוויגוטה, במחוז טאווריג. בשנת השואה חיו בה כ־30 משפחות יהודיות.

אין לנו פרטים על קורות היהודים בפיורה. יש להניח, שהם נרצחו יחד עם יהודי שילל.

(ראה: שילל)

פילווישוק
(PILVIŠKIAI)

פילווישוק נמצאת בחלק הדרומי־מערבי של ליטא, במחוז וילקובישק.

בפרוץ המלחמה בין ברית־המועצות לגרמניה חיו בעיירה כ־1,000 תושבים יהודים. הגרמנים נכנסו לעיירה ב־23 ביוני. עם כניסתם נפל הקרבן היהודי הראשון, ישיש ושמו הרצל לוריא. נתארגנה המשטרה הליטאית ואלה שלטו בעיירה. מטעם הגרמנים היו רק הקומנדאנט ועוזרו. ראש המשטרה היה ליטאי. ב־28 ביוני הוצאה הפקודה בדבר נשיאת הטלאי הצהוב, נאסר השימוש במדרכות ונאסרה ההליכה ברחובות אחר השעה 8 בערב, וכן נאסר על היהודים לקנות בשוק. ואחד, שעבר על איסור זה, נתפס והולקה על־ידי שוטר ליטאי.

החלה פרשה של התעללויות. יום אחד כונסו בככר השוק חשובי היהודים ובראשם הרב אברהם רזניק. שם גזזו את זקניהם ואילצום "להתעמל", התעמלות שהיהודים קראו לה בשם "מחול השדים". היהודים הוצאו על־ידי הליטאים לעבו־דות קשות ומאוסות. בתום העבודה היו מובילים אותם בחזרה דרך ביצות, ושם שוב היו "מעמלים" אותם. יום אחד נאלצה קבוצה בת 70 איש, שעבדו בהטענת פחמים, ללכת מן העבודה על ארבע מרחק של 2 ק"מ. בתחילת יולי הופרדו הגברים מן הנשים והילדים ורוכזו באסם אחד ברחוב אנטונבה, אחרי

שנערך חיפוש מדוקדק בבגדיהם.

לפי פקודת הקומנדאנט קראמר אורגנה מתפרה, עם לייבל זיברג כחייט ראשי. היהודים סיפרו לקראמר על התעללות הליטאים בהם. הקומנדאנט הקשיב ואמר שלא ידע שהגיעו הדברים עד כדי כך. למחרת היום הוצאה פקודה שאסור לליטאים, בלי רשיון ממנו, להיכנס לבית יהודי ולקחת משם דבר, וכי לעבודה יוצאו רק גברים עד גיל 50 ונשים עד גיל 45. הוא גם אסר את "מעשי הספורט" בביצות, ויעץ להקים מועצה יהודית שתעמוד אתו בקשר להגנת היהודים. המועצה הורכבה מארבעה אנשים, בראשותו של יצחק אושפיץ. בתור ממונה על הסדר נבחר (או נתמנה) ישראל־בר אקסל. המצב הוקל.

בין היהודים היו גם אלה שברחו מווילקובישק וביניהם הרב של וילקובישק אליהו־אהרון גרין. לא עברו ימים מרובים והקומנדאנט קראמר עזב את המקום ובמקומו בא גרמני צעיר כבן 22 והמצב הוחמר מחדש. ב־27 באוגוסט, השכם בבוקר, רוכזו הגברים מגיל 14 עד גיל 70 בככר השוק. החולים הובאו בעגלות. במשך כל היום הוחזקו במקום תחת משמר חזק של "אקטיביסטים" ליטאים. הם גם הוכו באכזריות. בשעה 9 בערב הובלו בחזרה אל האסם. בבוקרו של יום החמישי (28.8) בא הקומנדאנט והוציא 10 בעלי־מקצוע וציווה עליהם לחזור לעבודה במתפרה. למחרת, בשעה 3 לפנות בוקר, גורשו כל הגברים מן האסם. בחרו ב־200 איש, נתנו בידם אתים ואמרו להם כי ישלחו אותם לגרמניה לכריית כבול. מי שהתחבא הוכה מכות אכזריות, ובאותו לילה היו כבר הרוגים אחדים. כולם הובלו לכפר טילצ'יוס, הנמצא במרחק של ק"מ וחצי מן העיירה ובו עובר הפלג וישאקאי. גם המתים הועמסו על עגלה והוצאו. בין המוצאים היו גם כ־20 צעירות. הן היו המשכילות שבעיירה ומשום כך נחשבו פושעים פוליטיים... 200 הגברים הובלו ליער סמוך ומאחורי המחלבה המרכזית נצטוו לחפור שני בורות גדולים. כשגמרו את המלאכה, ביצעו הליטאים בפיקודו של ראש המשטרה הליטאי ברידז'יוס ובנוכ־חותו של דילבא את הרצח. באותו יום שישי, ה־29.8 (ו' אלול תש"א), נורו ליד הקברים כ־500 איש, ביניהם גם גברים שרוכזו מן הישובים הקטנים שבסביבה, וכן 20 הצעירות. בין המוצאים להורג היה גם הרופא ד"ר משה דמבובסקי, מי שהיה אלוף בצבא הליטאי, ופירסם ספר זכרונות על שירותו כרופא צבאי בגדוד קוזקים, בימי מלחמת־העולם הראשונה. הוא פנה בדברים אל הליטאים ואמר שעליהם לדעת שמעשי הרצח ישארו חרותים לחובתו של העולם הנוצרי ולא יימחו ושהדם הנקי השפוך יזעק תמיד לנקמה. הליטאים פצחו את ראשו בקתות רובים. השליכוהו לתוך המים, הוציאוהו ושוב זרקוהו, עד שמת. בנו של הרופא נורה אף הוא במקום. כולם נערמו לתוך קבר אחד. הקבר השני נשאר פנוי. את כל דברי־הערך לקחו השוטרים הליטאים לעצמם ואת השאר חילקו.

בעיירה נשארו הנשים והילדים, 10 הגברים שעבדו במפקדה, וכן כ־30 גברים שהתחבאו וביניהם הרב רזניק והרב גרין מווילקובישק, שהנשים הסתירום במרתף. ב־14 בספטמבר נודע שלמחרת היום יקרה משהו. כ־70 נשים, בעלות מרץ, ברחו לכפרים והתחבאו. למחרת היום, ב־15 בספטמבר (כ"ג אלול תש"א), נצטוו הנשים והילדים לעזוב את הבתים ולקחת אתם חבילת חפצים קטנה. נאמר להם שהם מועברים לגיטו קובנה. את עשרת בעלי־המקצוע, שעבדו במתפרות המפקדה, כלאו בבית־הסוהר. להם נאמר, שמסתירים אותם מעיני הגישטאפו, אולם הם הבינו מה מצפה להם. ביניהם היה אחד ושמו משה פלנסברג והוא פנה אל יתר הנתונים בצרה ואמר: "אחים, אנו עומדים למות על קידוש השם, היו אמיצים. ומכיוון שלא יהיה מי שיאמר אחרינו קדיש, הבה נקרא פרק בתהילים ונאמר קדיש". כולם נשארו מאובנים. הוא אמר ועשה. בין עשרת היהודים היה גם הרוקח בולניק. הוא הוציא אבקת־רעל ובלע אותה. הוא ביקש והתחנן שיתנו לו קצת מים, לזירוז פעולת הרעל. אף אחד לא רצה למלא את בקשתו. פלסנברג ביקש מבולניק שיאמר וידוי לפני מותו. בתחילה סירב, ולבסוף ציית ואמר וידוי. כעבור שעות אחדות העבירו את עשרת הגברים אל ככר השוק, שם כבר היו מרוכזים הנשים והילדים. בדרך מת הרוקח. גברים אחדים הצליחו לנצל שעת כושר ולברוח. הנשים והילדים סודרו בשורות, ותוך מכות אכזריות במגלבי גומי הובלו, לפי פקודת הקומנדאנט הגרמני ובליווי של צעירים ליטאים, כשרובים על שכמם. הקומנדאנט רכב על אופנוע מאחורי המחנה ההולך. כולם, יחד עם שני הרבנים, הובאו לאותו יער. על הרב רזניק מסופר, שהוא יצא ממחבואו בעצמו, באמרו שהוא רוצה ללכת יחד עם בני עדתו. משהרגישו הנשים שמובילים אותן לכיוון אחר, לא כפי שנאמר להן, החלו להש־ליך את חפצי הערך שעוד נשארו להן, כדי להפנות את תשומת־לבם של הליטאים לחפצי־הערך, ובינתיים לנסות ולברוח. אולם הדבר לא עלה בידן. במכות רצח הובאו אל הבור הריק ושם נורו לאחר שנצטוו להתפשט. את הילדים השליכו חיים לתוך הבור. חיים ומתים נקברו יחד.

ראשי הרוצחים הליטאים היו:

שטרימאס, ברקאוסקאס, בוראגאס, שטורס, האחים יושקא־וויצ'יוס.

אנשי גישטאפו לבושים אזרחית צילמו את הליטאים בפעו־לתם. לפנות ערב חזרו הרוצחים הליטאים לעיירה ובפיהם ההימנון הליטאי. באקציה זו נרצחו לפי עדות אחת כ־1,000 איש, ולפי עדות שניה — 750 איש.

ביום שלאחר־מכן פירסם הקומנדאנט הודעה, כי כל אלה שהתחבאו יכולים לחזור. לא ייעשה להם דבר, והם גם יקבלו מזון ויוכלו לעבוד בשקט. כ־70 איש המשיכו לעבוד במתפרת המפקדה. בין היהודים היתה תסיסה. הם לא האמינו שישאירום בחיים. חלק נואש, מאחר שלא היה להם לאן לברוח, שכן האיכרים הליטאים פחדו להסתירם. חלק ברח.

ב־14.11, בליל חשכה, הוצאו כ־40 איש והועברו לכפר בדיליס, כ־4 ק"מ מן העיירה, ונורו שם בחורשה. נשים מספר נתפסו כנראה לאחר־מכן, והועברו לבית־הסוהר בווילקובישק. האנשים שעבדו בבית־החרושת לפרוות "טיגראס", שמונה במספר, הועברו במאי 1942 לגיטו קובנה. במחבוא אצל איכרים ניצלו 26 נפשות. אחד הניצולים, ברוך־ראובן ביאלובלוצקי, נורה על־ידי ליטאים, מתנגדי המשטר הסובייטי, בשנת 1946.

לאחר המלחמה הקימו שרידי פילווישוק והסביבה מצבה על קבר־האחים.

מקורות
עדויות לייבל זיברג, ארכיון "יד ושם" מס' 1670/1554; ברל קריינגל, "יד ושם" 1237/1203; אברהם גוטרמן, "יד ושם" 1321/1371; ריבה פקטורובסקי, "יד ושם" 1250/1208.

פיניאבה
(PINIAVA)

כפר במרחק של 6 ק"מ מעיר־המחוז פוניבז'. במפקד האוכ־לוסיה בשנת 1923 היו שם 58 יהודים. בשנת השואה היה מספרם קטן בהרבה.

עם כניסת הגרמנים נעצרו והועברו לפוניבז', וגורלם היה כגורל יהודי פוניבז'.

(ראה: פוניבז')

פיקלן
(PIKELIAI)

עיירה במחוז מאז'ייק. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

הגרמנים נראו בסביבה בסוף יוני. השלטון המקומי היה בידי ה"אקטיביסטים" הליטאים.

אין לנו פרטים על קורות היהודים בחודש יולי. ידוע כי ב־5 באוגוסט הועברו לאסמי לאץ, ליד מאז'ייק. הגברים צורפו לקבוצת חופרי הבורות והנשים הוכנסו לאסמים, יחד עם נשות מאז'ייק והסביבה. כולם נרצחו בט"ו באב תש"א (9.8.41) ונקברו בקברות־האחים.

על הקברים הוקמה מצבה משיש שחור.

(ראה: מאז'ייק)

פלוטל
(PLATELIAI)

עיירה קטנה במחוז קרטינגה. בשנת השואה חיו בה כ־100 יהודים. עם כניסת הגרמנים התארגן במקום ועד פעולה של ה"אקטיביסטים" הליטאים. מפקד המשטרה במקום היה ז'ווי־ניס.

כבר בימים הראשונים לכניסת הגרמנים נעצרו כל הגברים הצעירים. הם הוחזקו כמה ימים במעצר והוצאו להורג, ונקברו בדרך לסלנט ליד בורות החול. הנשים, הילדים והזקנים, הושארו במקום זמן־מה ונרצחו יותר מאוחר, ביער גירוליאי, כ־3 ק"מ על הדרך מברז'ארה לפלונגיאן.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מופיעים שני מקומות של קברות־אחים בסביבות פלוטל:

1. לרגלי ההר בוקשטאקאלניס, כ־500 מ' ממרכז פלוטל. נרצחו כ־30 גברים; הזמן — סוף חודש יוני 1941.
2. כפר לאומלנקאי, כ־3 ק"מ מהעיירה פלוטל, על חוף מפרץ ביורו של אגם פלוטל, בשולי חורשה. נרצחו כ־90 גברים, נשים וילדים; הזמן — שנת 1941, בין החודשים יולי ונובמבר.

מקורות
עדויות בנימין קרבלניק; שמואל פלץ.

פלונגיאן
(PLUNGE)

עיירה במערבה של ליטא, במחוז טלז. בשנת השואה חיו בה מעל ל־2,000 יהודים. עם פרוץ המלחמה הרגישו היהודים, שדבר־מה נורא מחכה להם. הם ניסו בהמוניהם לברוח לברית־המועצות. רק למעטים ניתן להצטרף לאנשי־המימשל הסוב־ייטיים שהיו להם אמצעי־תחבורה. השאר נשארו תקועים בדרך וחזרו אחר־כך לעיירה. אחרים נמלטו לסביבה הקרובה. רבים התרכזו מסביב לטחנת־הקמח של יעקב קרבלניק ואחרים ליד הכפר קלנישוק, ששימש בשעתו מקום־נופש ליהודי העיירה. בריחת היהודים מהעיירה, ויהא זה אפילו לכפרים הסמוכים, גברה לאחר שהופצו שמועות כאילו עומדים הגרמנים להפציץ את העיירה. הגרמנים עצמם לא מיהרו להיכנס לעיירה. רק ביום ד', ה־25 ביוני, נראו הגרמנים הראשונים (לפי עדותו של ב. שלומוביץ, ה־26 ביוני הוא היום, בו נכנסו הגרמנים לעיירה).

כבר ביום השני למלחמה התארגן ועד מקומי של ה"אקטי־ביסטים" הליטאים. בראש הוועד עמד אלימאס, מי שהיה בזמנו סרן בצבא הליטאי ושימש אחר־כך מפקח על בתי־הספר היסו־דיים. בין חברי הוועד היו גם הקצין לשעבר קניאז'שה — מורה להכשרה טרום־צבאית בגימנסיה המקומית, הכומר הבכיר פוקיס, הרופא איווינסקאס וכן בעל־האחוזה פבראז'שה שהיה, אגב, בן ליהודיה שהמירה דתה.

ראש העיר לשעבר — מיסיאוויצ'יוס — נקבע כמקשר בין הוועד לצבא הגרמני, מאחר שהוא ובנו שלטו בשפה הגרמנית.

עם כניסת הגרמנים הצטרף לוועד גרמני צעיר מה־ס"ס, כ 19, אשר כיוון את הוועד ומסר לו הוראות מתאימות.

עם כניסתם לעיירה פרצו הגרמנים את בתי־המסחר למש־קאות חריפים וחילקו להמון, החוגג והשמח לכניסתם, "וודקה". "המנהיגים הגדולים" השמיעו דברי ברכה והודיה לכניסת הגרמנים וקראו להמון לקבל את פניהם בידידות ושמחה וכן להשמיד את "אויבי העם" — הקומוניסטים והיהודים. הגדיל לעשות הכומר פוקיס, אשר לפי עדותו של מיקולאס גלאז'יוס (ב־19.6.45, בפני בית־המשפט ששפט את הכומר פוקיס), נשא כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22 ביוני 1941, דרשה בכנסייה ואמר שהגיעה שעת החופש וכעת חובה קדושה להשמיד את הקומוניסטים.

ביום השני לשלטונם העצמי של הליטאים פקדו על כל היהודים, שהיו בפלונגיאן, לעזוב את בתיהם ולעבור אל בתי־הכנסת בעיירה, שהיו מרוכזים כולם במקום אחד ("שולהויף"). היו שם בית־כנסת גדול ועל־ידו בית־מדרש ומסביב כמה "קלויזים". היתה זאת מעין מובלעת בתוך העיר, הניתנת יפה מאוד לפיקוח ושמירה. מקום זה היה גם טוב לכל מיני תעלולים ונגישות ביהודים.

לא כל היהודים הועברו לבתי־הכנסת. הושארו כל אלה שהשלטון המקומי לא רצה לוותר על שירותיהם. כך הושארו הרופא ד"ר גרישה לוין, הרוקח אפרים איזראילוביץ והרוקחת חיה שלומוביץ, בעל טחנת־הקמח קרבלניק ומשפחתו, הנפח שלמה גיליס, שהיה מומחה לפירזול סוסים ותיקון עגלות ומכונות חקלאיות, מהנדס־הטכסטיל בישיץ ואחרים. כמו־כן הושארו בבתיהם פייבל (שרגא) בריק וחולים אחרים, אשר

היו מרותקים למיטותיהם וקשה היה להעבירם.

מהיום הראשון החלו לעצור ולרצוח את היהודים שהיו קשורים בשלטון הסובייטי. ראשון נרצח בכיכר השוק בנציון מאן, שעבד במוסדות הרפואיים של העיר.

כל הגברים והנשים הצעירים היו מובלים לעבודה. ראשית הוציאו את כל הגברים הצעירים לעבודה מחוץ לעיר. כמה עשרות, וביניהם אייזיק פלונגיאנסקי, שלמה־יצחק מץ ואחרים, הועסקו באחוזה לאַקאַמה. חלק נשלח לעבוד במחסני העצים הגדולים, שהיו בתחנת־הרכבת. נשים ומבוגרים נשלחו לכבד את הרחובות ולעסוק בכל מיני עבודות נחוצות או בלתי־נחוצות.

השמירה על בתי־הכנסת היתה בידי ה״אקטיביסטים״ הליטאים. היא היתה קפדנית מאוד. היהודים היו מעורים בחיים עם הליטאים. כמעט בכל משפחה היו עוזרות ליטאיות, אשר עבדו אצלן כבר עשרות בשנים. היו אלו הליטאיות הזקנות, שהיו בנות־בית לכל דבר, אשר ניסו לעזור ל״בעלות הבית״ שלהן. הן היו מתגנבות מבעד למשמרות ומנסות להביא משהו לאכול. מדבריהן, שסיפרו לשרידים שבאו אחרי המלחמה לפלונגיאן, מתגלה תמונה מזעזעת ואיומה. האחת, שעבדה אצל משפחת בריק, סיפרה שעל הלחם שחילקו היו שופכים נפט. שנייה, שעבדה אצל משפחת רודה לוי, סיפרה שכאשר באה פעם ורצתה להכניס מצרכי־מזון היכה אותה השומר הליטאי כל־כך קשה, שבקושי חזרה לביתה. גם החיים בפנים בתי־הכנסת היו איומים. המפקחים הליטאים השתדלו לא רק להשפיל את היהודים, אלא גם לשעשע את ההמונים. כל רעיון שטני נראה להם כטוב ומתאים לעינוי היהודים. סיפוק מיוחד מצאו בתעתועים שיצרו עם כמה חולי־נפש שהיו בין יהודי פלונגיאן.

היה בפלונגיאן סבל יהודי, חלש בדעתו, אשר לפעמים היה עובר לאי־שפיות מסוכנת. תחביבו היה להוכיח את כוחותיו. כינויו בעיירה היה ״לייבקה בעל עצם הארי״ (לייבקע דער לייבענביין). אותו שיסו והלהיבו, והוא, באי־שפיות דעתו, הרבה בתעלולים. הוא היה יושב בעגלה רתומה לנכבדי העיר. היה עליהם לסחוב את העגלה והוא היה מצליף בהם. ר׳ זלמן סלאווין היה יהודי מכובד, בעל חנות לברזל, ולייבקה היה משכיבו על ארבע, רוכב עליו ובמוט שבידו מכה ופוגע בכל מי שבחר בו לקרבנו. אוי ואבוי היה למי שרצה למנוע את ההתעללויות. ליטאים מזויינים היו מכים בפרגוליהם ומאלצים למלא אחר כל משאלותיו של המטורף.

ה״אקטיביסטים״ מצאו לעצמם הצגות נוספות. הם היו לוקחים 5—6 יהודים מבוגרים, מנכבדי העיר, מעמיסים עליהם קורת־עץ, שופכים עליה נפט ומדליקים אותה. על היהודים היה לסחוב את קורת־העץ עד שאחזה האש בבגדיהם. אוי היה למי שניסה להיחלץ מהלפיד הבוער. הוא היה מוכה עד מוות.

לא שפר חלקם גם של העובדים בעיר. לא עמד בפני הליטאים שום מעצור ואבחנה באמצעי ההשפלה והדיכוי. הם היו מאלצים את האנשים לאכול צואה, או לנקות בתי־שימוש בידיים. כל מה שהיהודי נראה להם מכובד יותר — כך גברה ההתעללות בו.

כך נטפלו לרבה האחרון של פלונגיאן, ר׳ אברהם־מרדכי וסלר, גזזו את זקנו, תחבו לידיו דלי, דלי שני נתנו בידיה של הרבנית, ואילצו אותם לעבור שלובי־זרוע בכל העיר לקול צהלתם ושמחתם של התושבים. תפסו את חיים קאצין, שהיה נכה וצולע, והכריחו אותו לטפס על עץ עלה וירוד עד שנפח נשמתו.

רבים ואיומים היו העינויים ושמעם יצא, כנראה, בכל הסביבה. חנה מלינרסקי מספרת, שבדרכה חזרה לפלונגיאן מנסיון בריחתה ללא הצלחה לרוסיה, הגיעה עם קבוצת יהודים עד לטלז. הם חיפשו דרכים להגיע הביתה. בחיפושיהם פנו לכומר אחד, שיעזור להם לקבל רשות לחזור לפלונגיאן. הוא הביט בהם ואמר: ״אל תסעו — בפלונגיאן זה עוד יותר נורא מאשר כאן״.

כך זה נמשך כמה שבועות עד שהגיע הזמן לחיסולה הסופי של הקהילה. מהר ניתן האות. פתאום פרצו כמה שריפות בעיירה. במערב, ברחוב קונאַגישקי, התלקח בית אולשוואנג, ובדרום, ב״באד־גאס״, בית קריגר והוא והבתים הסמוכים לו עלו באש.

מיד יצא הקול, שאלה הם מעשי היהודים ולכן הם מסוכנים לעיר. ראשית־כל יש לרכזם, ללא יוצא מהכלל, בבתי־הכנסת. החלו להוציא מהעיירה את היהודים שהושארו ולהחזיר את העובדים בחוץ. הם ויתרו על עבודתו של יעקב קרבלניק, רצחו את פייבל בריק בביתו, הוציאו את אפרים איזראילוביץ מבית־המרקחת שלו, וכך הלאה. רק אחד לא הצליחו להוציא — את המהנדס בישיק. המהנדסים בבית־החרושת לטכסטיל לא הסכימו בשום אופן לוותר על שירותו. הוא ניצל, נשאר עוד כמה זמן בפלונגיאן ואחר־כך הועבר לשאוולי.

הרופא לוין היה דרוש לליטאים כדי שיגיש עזרה רפואית. הוא נשאר בעיירה בזמן שאשתו ובתו הקטנה התחבאו אצל איכר. היה בפלונגיאן רופא ליטאי צעיר בשם איווינסקאס. הוא ידע שהגב׳ לוין מחזיקה אצלה תרופות ותכשירים רפואיים ונפשו חמדה להשיגם. חיפש אחרי מחבואה של משפחת לוין ומצא אותה. הוא דיבר על ליבה שתחזור העירה ושום רע לא יאונה לה. היא חזרה לעיר, נעצרה ונרצחה יחד עם בעלה ובתה. את הבת הרימו בשתי רגליה וניפצו ראשה לעץ לעיני ההורים.

לבית־המרקחת של אפרים איזראילוביץ, שם עבדה חיה שלומוביץ, הגיעו שני ״אקטיביסטים״, ובידם צו־מעצר לחיה. הרופא המחוזי מיקולסקי מהעיר טלז כתב, שחיה שלומוביץ גנבה סמים כדי להרעיל ליטאים וגרמנים. הם הוציאו אותה מבית־המרקחת ורצחו אותה. אחיה, בן־ציון שלומוביץ, מספר כי בשנת 1947 באה אליו לווילנה צעירה ליטאית מפלונגיאן וכאשר ראתה את תמונת חיה התחלחלה והפליטה כי היא מכירה את הצעירה שבתמונה. היא זוכרת שבאחד הימים, אחרי רצח היהודים, ראתה ״אקטיביסטים״ ליטאים מביאים אותה ליד הבית בו התגוררה. ה״אקטיביסטים״ אנסו את חיה, רצחוה וקברוה במקום.

את אפרים איזראילוביץ הובילו ברחוב. בצאתו לקח אתו את אדרתו. זקן היה האיש וקר היה לו. חשדו הליטאים שיש לו משהו בתוך האדרת והם היכוהו ופשטו את בגדו מעליו.

ה״אקטיביסטים״ העלילו על שלמה גיליס כי הוא זה שהבעיר את השריפה ב״באד־גאס״. הם הוציאו אותו מהעבודה בנפחיה, היכוהו מכות רצח עד לאובדן הכרתו ואז רצחוהו. את מרדכי קריגר, שהיה בחור גברתן, רצחו באומרם שלא

לחינם היה ביתו הראשון שנדלק. בחור בעל שרירים אחר, ברל סטופל, רצחו משום שהטיח נגדם דברים ואמר, שאינו מאמין שיהודים הם אלה שהציתו את הבתים.

את הצעירים שעבדו באחוזות לא החזירו לבתי־הכנסת. רצחו אותם בדרך. כל העובדים באחוזה לאקאָמה נרצחו בדרך בעת שהחזירום.

יום א׳, ה־13 ביולי (י״ח בתמוז תש״א), נקבע לתאריך חיסולם הסופי של יהודי פלונגיאן. מאז הבוקר החלה ההובלה לטבח. קמה מהומה, השומרים הליטאים החלו לירות לכל עבר ומיד החלו להוציא קבוצות יהודים מבית־הכנסת ולהו־בילם למקומות ששם הוכנו מראש בורות לקברות־האחים.

בקבוצה הראשונה היו 50—60 גברים. הם הובלו ברגל. בדרך למקום הרצח עברו ליד בית־החרושת לטכסטיל. המלווים פנו לשומרי בית־החרושת ושאלו אם הם רוצים ״לנסות את נשקם״. השומרים שמחו ל״מצווה״ ו־40 יהודים נרצחו במקום.

אחרי קבוצה זו החלו להוביל את האנשים במשאיות. קבוצות־קבוצות היו מביאים אותם למקום הרצח, מאלצים אותם לפשוט בגדיהם, להתייצב על קרש, ואז היו יורים בהם.

קבוצת בנות הובלה ברגל. כשעברה ליד הכנסיה הקתולית הרימה התלמידה אורלה צין את קולה והחלה להטיח דברים בליטאים. הרוצחים שפכו עליה נפט ושרפוה חיים.

כ־2,000 יהודים נרצחו באותם שני ימי הזוועה.

קבוצה של 20 יהודים מנכבדי העדה, וביניהם אברהם ומוטל פוזין, זאב שלומוביץ ואחרים, הופרדו מתוך העדה, הועברו לעבר השני של הדרך, שם נרצחו ונקברו במקום. אחרי השחרור העבירו שרידי העיירה את עצמותיהם לבית־הקברות היהודי.

בין הנרצחים היתה גם קבוצה של כששים צעירות, אשר הסכימו לקבל את הדת הקתולית ולהינצל. קשה לקבוע מי היה היוזם להמרת הדת. יש האומרים שהיתה זאת עצתו של הכומר פוקיס. הגברת יוזפה אוסובסקי־אולשוואנג, ילידת פלונגיאן ומחסידי אומות העולם, מעידה שהיוזם היה הנזיר פיאטראס ליגנוגאריס, שהיה בזמנו מורה לדת בגימנסיה הליטאית. הוא הכיר את התלמידות היהודיות ופנה אליהן שתמרנה את דתן ותינצלנה. כששים המירו דתן. כמובן, שהדבר לא עזר להן. הן נרצחו זמן קצר אחרי הטבח ב־13.7.41 ונקברו בקבר־אחים מתחת לקבר־האחים של הוריהן ובני משפחותיהן.

לדברי הגב׳ י. אוסובסקי־אולשוואנג, יצא יותר מאוחר הנזיר ליגנוגאריס מדעתו והוא מאושפז עד היום בבית־חולים לחולי־נפש.

על שפלותם ואכזריותם של הרוצחים מעידה עוד העובדה הבאה: בין הרוצחים שירו בקרבנות היה ליטאי אחד, שנשאר חייב 40 ליט לבעלת־החנות רודה לוי. נזדמן שהוא היה בין היורים ולפניו עמדה הגב׳ לוי. הוא פנה אליה וצעק: ״שלומ־קיענע (נקראה על שם בעלה שלמה בן־ציון), אני חייב לך 40 ליט — הנה, קבלי אותן!״ וירה בה ורצחה. אחרי־כן היה מתפאר בזה לפני שומעיו.

היחיד ששרד מבין היהודים היה בחור אחד, יעקב גרב, שהמיר דתו והתחתן עם אשה ליטאית, אשר הסתירה אותו בימי המלחמה.

על קברות־האחים הוקמה מצבה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, נמצאים הקברות הבאים:

1. הכפר קאושאן, צפונית־מערבית מפלונגיאן, 600 מ׳ מהכביש פלונגיאן—קרטינגה. זמן הרצח — 16—15 ביולי 1941; מספר הקרבנות — 1,800.
2. בעיר פלונגיאן, כ־500 מ׳ מבית־הקברות העירוני (נוצרי). זמן הרצח — 18—17 ביולי; מספר הקרבנות — 40 (כאן כנראה אין יהודים).
3. על־יד וישוביאן, כ־13 ק״מ מפלונגיאן בדרך לקול. הזמן — מחצית שניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — 82 גברים, נשים וילדים (כנראה שמדובר כאן בקהילת קול).
4. ביער, 200 מ׳ ממילוסייץ׳, 6 ק״מ דרומית לפלונגיאן. יום הרצח — 15.7.41; מספר הקרבנות — 60 (עובדי האחוזה בלאקאָמה).
5. כפר יובאסישוק, כ־2 ק״מ דרומית־מזרחית מפלונגיאן, על־יד הדרך לז׳אראן. הזמן — 23.7.41; מספר הקרבנות — 22 גברים ונשים (יהודי מדינגיאן).

מקורות

עדויות שאול שנקר, ״יד ושם״ מס׳ 1697/1565; בן־ציון שלומוביץ, תל־אביב; שרה בריק־פישר, ירושלים; יעקב פיקר, חדרה; בנימין קרבלניק, רמת־גן; שמואל פלץ, תל־אביב; חנה מלינרסקי, הרצליה.

פנימוניק
(PANEMUNĖLIS)

עיירה קטנה בצפון ליטא, במחוז ראקישוק. בשנת השואה חיו בה כ־25 משפחות יהודיות.

אין לנו פרטים על קורות יהודי פנימוניק בשנת השואה.

יש להניח, כי הועברו לראקישוק וגורלם היה כגורל יהודי ראקישוק.

(ראה: ראקישוק)

פנשישוק
(PANOŠIŠKĖS)

ישוב יהודי קטן במחוז טרוקי בדרום־מזרח ליטא, על הגבול עם איזור וילנה, שהיתה עד למלחמת־העולם השניה שייכת לפולין. האוכלוסיה היהודית המקומית מנתה פחות מ־100 נפש. כמעט כל המשפחות עסקו בחקלאות על קרקע משלהן, שהיתה בחלקה בצדו השני של הגבול.

הגרמנים נכנסו לישוב ביום השני לפרוץ המלחמה, ומיד החלו ״אקטיבסטים״ ליטאים להשתולל. בראשם עמד האיכר פיאט־ראס קרפיצ׳יוס.

היהודים היו מיודדים עם איכרי הסביבה ורבים ניסו להס־תתר בכפרים. ה״אקטיביסטים״ בלשו אחרי המסתתרים ואיימו בעונש מוות על כל מי שיסתיר יהודי. כמה מהם גם נתפסו והוחזרו לעיירה. אחרים, כנחום מיקלאשבסקי ויהודה באלון, הצליחו תחילה להסתתר אצל האיכרים ואחר־כך הצטרפו לפלוגות הפרטיזנים, שהיו פעילות ביערות טרוקי.

יהודי פאנאשישוק, שנשארו בעיירה, סבלו צרות צרורות והתעללויות, עד אשר בערב ראש השנה תש״ב גירשו את כולם לטרוקי, במרחק 15 ק״מ. הזקנים, החולים והילדים, הובלו בעגלות. הם היו אמורים לחיות בגיטו טרוקי. שם החזיקו אותם כעשרה ימים ואחר־כך רצחו אותם, יחד עם יהודי הסביבה, בערב יום הכיפורים תש״ב, ב־30 בספטמבר 1941.

אחרי המלחמה הקימו היהודים, שנשארו בחיים, מצבה על הקבר ההמוני.

מקורות

עדויות נחום מיקלאשבסקי, אזור; יהודה באלון, בני־ברק.

פקון
(PAKUONIS)

כפר במחוז קובנה. במפקד האוכלוסין בשנת 1923 נרשמו בו 51 יהודים.

בשנת השואה חיו בפאקון רק משפחות אחדות. הם הובאו בסוף אוגוסט או תחילת ספטמבר 1941 לגודלאווה, נרצחו יחד עם יהודי המקום ונקברו בקבר־האחים ליד העיירה.

בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳ מתואר קבר־האחים, בו מצאו מנוחתם יהודי פאקון, יחד עם יהודי גודלאווה והסביבה, כדלקמן:

המקום — העמק שליד הכפר רינקונאי, על שפת הנהר ויסיה, כקילומטר אחד מערבית מגודלאווה; הזמן — 28 באוגוסט עד 2 בספטמבר 1941; מספר הנרצחים — 247 גברים, נשים וילדים.

(ראה: גודלאווה)

פרובינישוק
(PRAVIENIŠKĖS)

תחנת הרכבת פרובינישוק שוכנת על הקו קובנה—וילנה, כ־20 ק״מ מקובנה, וידועה בליטא כמקום בו נמצא מחנה־העבודה לאסירים פליליים ופוליטיים.

כאשר כבשו הגרמנים את ליטא, שוחררו ממחנה־העבודה האסירים הקודמים ובמקומם החלו להביא מספר גדול של יהודים, מאלה שניסו להימלט על נפשם ונעצרו בדרכי הסביבה.

בפרובינישוק רוכזו גם יהודים רבים מאלה שניסו להסתתר ביערות ובכפרי הסביבה. מספרם הגיע לכמה אלפים. חלק מהם נדחקו לצריפי המחנה, וחלק לא מצאו שם מקום ונאלצו לשכב תחת כיפת השמים. במחנה היו גם נשים. את הגברים הובילו לכריית כבול ולעבודות אדמה. צליפות המגלב ליוו אותם בקומם בבוקר ובשכבם בלילה. התזונה היתה גרועה מאוד: בבוקר ספל קפה־שעורים שחור, לארוחת־צהריים — קערת מרק תפוחי־אדמה דליל ובלי שומן, ובערב — שוב קפה מריר. כעבור עשרה ימים שיפרו קצת את התזונה והתחילו להוסיף גם פרוסת לחם.

במקום היו ממיינים את העצורים, מוציאים את החולים והחלשים ורוצחים אותם ביריה. ל־50 אנשים שיחק ה״מזל״: שלחום לגיטו קובנה. מבין היהודים שנשארו במחנה היו מדי יום ביומו ממיינים כ־40 איש ומוציאים אותם לאי־שם. לכלואים במחנה נודע עד מהרה, כי יורים בהם. יום אחד הוציאו כ־300 יהודים ל״עבודה״. למעשה נרצחו. ב־25 באוגוסט הוציאו כ־600 איש מן המחנה, כביכול לעבודה במקום אחר. עוד באותו לילה נרצחו.

כעבור זמן קצר נצטוו לחפור בורות ביער הסמוך ״כדי לקבור את החיילים הרוסיים שנפלו, ואת הסוסים הנרקבים בסביבה״. תוך שלושה ימים היו הבורות מוכנים. למחרת הגיעה למחנה קבוצת אנשי ס״ס. הם בדקו את הבורות, מנו את היהודים שנשארו — כ־400 איש — ונסעו. כעבור כמה ימים, לפנות ערב, הוציאו את היהודים קבוצות־קבוצות מן המחנה. נתנו להם מרק עשבים, שהיה מיועד להמית באדם את הרצון להתנגד. את העצה נתן, כפי שסבורים, רופא ליטאי מקובנה. בקבוצות בנות 40 איש הובילו את היהודים למוות. ממקום היריות נישאו צעקות קורעות לב. הקבוצה האחרונה, בת כ־100 אנשים, הלכה כשידי כולם מאחורי הגב. הם נדברו ביניהם להתנפל על היורים הליטאים, ומי שיצליח — יימלט.

כשהתקרבו לבורות התחילו כמה יהודים להתנפל על הלי־טאים והאחרים התחילו לברוח. לעזרת המותקפים הגיעו עוד ליטאים מזויינים. היהודים שברחו הסתתרו מאחורי עצים ובכל מקום שאך ניתן. רובם נתגלו והומתו. וולוול קוברינסקי ועוד אחד שכבו שתי יממות מתחת לגשר על־פני נחל קטן. שניהם הלכו לקובנה. ליד פטראשון, פרבר קובנה, הם נעצרו בידי שני ליטאים מזויינים. משהכירו כי אלה הם יהודים, נתנו להם מעדרים וציוו עליהם לכרות לעצמם קברים. השניים חיכו לרגע מתאים. כאשר הליטאים שוחחו ביניהם, התנפלו עליהם והיכום במעדרים על ראשיהם. אחרי שהמיתו את שני הרוצחים לקחו השניים את מסמכיהם, קברו את שתי הגוויות בבור והמשיכו לקובנה. בקו הרכבת של פטראשון עצר אותם זקיף גרמני, בדק את מסמכיהם והירשה להם ללכת. בקשיים רבים חדרו לתוך הגיטו הקובנאי.

רצח קבוצה אחת מופיע בדו״ח־יגר במלים הבאות: ״4 בספטמבר 1941 ... 247 גברים יהודים, 8 נשים יהודיות (על התמרדות במחנה־העבודה)״.

האדמה ביער הסמוך לפרובינישוק ספגה את דמם של כמה אלפי יהודי ליטא, שמקום השמדתם לא צויין כלל ואין מצבה על הקבר ההמוני.

מקורות

עדות זאב קוברינסקי, הוועדה ההיסטורית המרכזית, מינכן, 1947, 1107/1001.

פרן
(PRIENAI)

פראַן נמצאת על גדות נהר הניימן, במחוז מריאמפול, כ־40 ק״מ דרומית לקובנה. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה מעל לאלף יהודים.

הגרמנים כבשו את העיירה ב־24 ביוני 1941. מיד התארגנו קבוצות של לאומנים ליטאים, שתפסו את השלטון בעיירה. הם כינסו את כל האינטליגנציה היהודית, כאילו לצרכי עבודה. בין האנשים היו מנהל בית־הספר היסודי היהודי יעקב רינר, המורה שלמה כהן, נציג היהודים במועצת העיירה במשך שנים רבות אברהם גינצבורג ואחרים. כולם הוצאו להורג. בין הנרצחים היתה גם מזכירת בית־משפט השלום בעיר — מינה פינקלשטיין. היא לא נורתה למוות, ורק נפצעה. אחד הרוצחים היה חברה ללימודים בגימנסיה. היא התחננה לפניו שירחם עליה וישאירה בחיים. הוא לא שעה לתחנוניה וירה בה למוות.

מספר יהודים נעצרו מיד. הם הואשמו, שהיו תומכי המשטר הסובייטי. חלק מהם נשלח, יחד עם עצורים אחרים, לבית־הסוהר במריאמפול. אחרים נרצחו במקום.

לא איחרו לבוא הגזירות המגבילות את תנועת היהודים, והאוסרות עליהם לשאת ולתת עם לא־יהודים. בפראַן הגדילו לעשות בהוציאם צו, שאסור כי יראה עשן יוצא מארובה בבית יהודי. בכך נטלו מהיהודים את האפשרות לבשל משהו בבית.

נמשכו ההובלות לעבודה, ההתעללויות, הנגישות, הביזה והשוד.

ב־14 באוגוסט החלה לעבוד מכונת ההשמדה. שוטרי־עזר ליטאים ציוו על היהודים להתאסף בבית־הכנסת ומכאן הובלו לעבר מבני הקסרקטין, אשר הסובייטים החלו בבנייתם.

ליטאים מזויינים המשיכו להסתובב ברחובות וסחבו לעבר הקסרקטין כל יהודי, שנקלע בדרכם. היהודים הוחזקו במבני הקסרקטין בתנאים איומים, ללא מזון ומים, ללא תנאים סני־טריים מינימליים.

תמונה מתנאי־המעצר אפשר לקבל ממכתבו של מנהל אגף המשטרה במשרד הפנים בקובנה, רייוויטס, לאוברשטורמפירר המאן בגישטאפו קובנה. במכתב זה, שתאריכו הוא ה־25 באוגוסט 1941, כותב רייוויטיס, שמספר היהודים העצורים בפראַן מגיע כבר ל־493. הוא מבקש שידאגו לפינויים המהיר של היהודים, כי פרצו ביניהם מחלות מדבקות וקיימת סכנה שהן תתפשטנה באוכלוסיה, כפי שקרה בקושידאר.

נוסף ליהודי פראַן רוכזו במבני הקסרקטין גם יהודי בלבי־רישוק, בוטרימאנץ, יאַזנה, סטוקלישוק וישובים קטנים אחרים, והצפיפות במבנים גברה והלכה.

ב־26 באוגוסט (ג׳ באלול תש״א) החל השלב האחרון של ההשמדה. יום שלם הובלו היהודים בקבוצות גדולות מבתי הקסרקטין לבורות שנחפרו בבית־הקברות לבהמות. אין מלים לתאר את תהלוכת המוות של אלפי יהודי פראַן והסביבה. שתי הקבוצות הראשונות היו רק של גברים. הם הופשטו מבגדיהם העליונים והובלו כשרק תחתונים לעורם. אחריהם הובלו קבוצות מעורבות של גברים, נשים וילדים. זקנים וחולים הובלו בעגלות.

מספרים, שהגב׳ שרם בלום חנקה במו־ידיה את שני ילדיה. מוטב שיד אמם תחנקם מאשר יפלו בידי הרוצחים.

ידוע גם שהגנן מרדכי דמסקי, שידע יפה ליטאית והיה קשור בעסקי־מסחר הדוקים עם ליטאים, מצא מחסה אצל כומר ליטאי. כאשר נודע לו, שמובילים למוות את שארית היהודים, יצא ממחבואו, הצטרף לקהילתו ונספה יחד אתם.

תיאור אותו יום מר ונמהר של ה־26 באוגוסט אנו מוצאים בעדות שמסרה הגב׳ אונה בראסוקיינה ב־10.2.1945 בפני "הוועדה המיוחדת לחקירת פשעי הנאצים" בליטא הסובייטית והמופיעה בספר "טבח המוני בליטא", חלק ב׳. היא סיפרה בין השאר:

"ב־14 באוגוסט 1941 בבוקר החלו ה"פרטיזאנים" להתרוצץ ברחובות העיירה ולגרש את היהודים שילכו לקסרקטין לעבודה... ב־15 באוגוסט העלו יהודים במכוניות־משא והובילו אותם מחוץ לעיר בכיוון לקובנה. החלו להביא גם יהודים מהסביבה: מבלבירישוק, בוטרימאנץ, אליטה, סטוקלישוק, בירשטאן, יאַזנה ומקומות אחרים. גברים, נשים, ילדים, זקנים וחולים, כולם הובלו לבתי הקסרקטין. אחרים היו מובאים בלילות... ב־25 באוגוסט הוציאו יהודים לחפור בורות בבתי־הקברות לבהמות, אשר מאחורי הקסרקטין. חפרו שני בורות גדולים. האחד 20×4 מטר, והשני יותר קטן — 10×4 מטר. כאן נרצחו 1,100 איש...

...ב־26 באוגוסט בשעה 11 בבוקר מלאו רחובות העיירה בשוטרים, "פרטיזאנים" וכל מיני פקידים אחרים, וכמו־כן באו שתי משאיות מלאות אנשי גישטאפו מקובנה. מיד נפתחו השערים ומהקסרקטין יצאה הקבוצה הראשונה של יהודים וביניהם גם ליטאי אחד אנטאנאס פאלאס. כאן היה עליהם להתפשט ולהישאר רק בבגדים התחתונים. הם הובלו לעבר בית־הקברות לבהמות. עוד טרם הגיעה הקבוצה הראשונה למקום הבורות הובאה קבוצה שניה באותו כיוון. מיד נשמעו קולות ירי ממכונות־יריה. הקבוצה השניה נפלה לארץ (היא אינה יכולה להסביר אם עשו זאת מרצונם או לפי פקודה). אחר־כך המשיכו להוביל קבוצות־קבוצות מעורבות של גברים, נשים וילדים יחד...

...אין איש יכול לתאר מה שנעשה ליד הבורות. רבים נקברו וכוסו בסיד כשעודם בחיים. הרוצחים עצמם סיפרו, שאשה אחת מסטוקלישוק התרוממה מבין ההרוגים, כשכולה מכוסה בסיד לבן, והתחננה שישאירו אותה בחיים: "הריני אשה עובדת, עבדתי כל ימי חיי ואמשיך לעבוד כפי שתאמרו לי". "פארטיזאן" מקומי, יוזאס מסלאוסקאס המית אותה בשלוש יריות. כל הבורות געו, זעו מאנשים שהושלכו לשם חיים ואשר השתדלו לצאת משם. לאחר מעשי הדמים, חגגו "גיבורי היום", כי הגרמנים הביאו אתם משקאות...

...בשעה שלוש־ארבע אחרי־הצהריים הרשו גם לנו לגשת לבורות להסתכל. אז שפכו סיד על הבורות. היו גוויות שעוד התנועעו ורעדו. האנשים היו מעורמים כעצים ביער האחד על השני. אני הכרתי את בעלת־הבית שלי ואת בתה. הגב׳ כץ ובתה בת השבע שכבו האחת על־יד השניה..."

מעטים מבין יהודי פראַן ניצלו באותו יום.

בעל מבשלת־השיכר בפראַן, שאקוב, הסתתר יחד עם כל בני משפחתו אצל הרופא המקומי ברונדזה ושילם בעד החסד ברכוש גדול. כעבור זמן קצר גירש הרופא את המשפחה. משפחת שאקוב, שנשארה ללא פרוטה בכיס, ניסתה להסתתר ביער. אך בראותם את קיצם ברעב ובקור, הסגירו עצמם לידי המושל הצבאי. כל בני־המשפחה נרצחו ביריות.

יהודי אמיד אחד, יודל יוננזון, נתן ל"אקטיביסט" הליטאי שלצ׳יוקאס סכום כסף גדול כדי שיסתירהו. כאשר לא נותר עוד איש מיהודי העיירה בחיים, הוציא הליטאי את יוננזון לכיכר־השוק והשאירו יחידי. צועק היהודי: "שלצ׳יוקאס, מה עשית לי?!" ענה הליטאי: "אל תצעק, יהודי, שמור על כוחך

ללכת עד מריאמפול!" הוא הוציאו אל מחוץ לעיירה והרגו ביריה.

בחור יהודי, נחמלוביצקי, התנצר וחי זמן־מה אצל כומר. בשנת 1943 ראהו במקרה איש ה־ס"ס המקומי, בלוך, והש־תומם שיהודי נשאר בחיים. הגרמני הובילו אל הקומנדאנטורה, שם המיתו ביריה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', צויין שקבר־האחים בפראן נמצא בקצה הצפוני של העיירה, על הגדה השמאלית של נהר הניימן. קבורים שם 1,078 גברים, נשים וילדים.

מקורות

ארכיון "יד ושם" 1341/145.
חיבורה של הילדה נינה שומנסקה, "יד ושם" מס' 2205/2000.
עדויות אליעזר רודניק, תל־אביב; רבקה פלנבוים־שלומוביץ', רמת־גן.

ציטוביאן
(TYTUVĖNAI)

עיירה במרכזה של ליטא במחוז ראסיין, בין הערים ראסיין ושאוולי. בשנת השואה חיו בה כ־50 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה למחרת פרוץ המלחמה, ב־23.6.41. מיד נתארגנו "אקטיביסטים" ליטאים, שבראשם עמדו: מוצ־קוס — מורה בבית־הספר העממי, שאראפ — יערן לשעבר, רוסצקאס ואחרים. הם החלו מיד בפעולות נגד היהודים.

כבר בימים הראשונים נרצחו כמה גברים יהודים ונקברו ביער הסמוך לעיירה, ב"הר שפירא" (על שם הרופא שפירא, אשר בזכותו נודעה ציטוביאן כמקום קייט ומרפא).

רגיעה מסויימת השתררה בעיירה לאחר שהגיעו לשם אנשי ס"ס מחטיבת "גולגלות המוות". הם לא הפסיקו את הגזירות נגד היהודים, אך מנעו התפרצויות פרא, רצח ועינויים. הם שרפו את כל ספרי־הקודש וכן את ספרייתו של הרב ר' אברהם־עזריאל מדין. לאחר שעשו את שלהם הסתלקו מהעיי־רה. מיד חזרו ה"אקטיביסטים" והמשיכו בהתעללויותיהם ביהו־דים. מספר גברים, וביניהם גם הרב מדין, נעצרו והועברו לבית־הסוהר בראסיין ונרצחו שם.

היהודים נשארו בבתיהם. מדי יום היו כל הגברים נלקחים לעבודות שונות. החלו לפרוח שמועות על רצח יהודים בסבי־בה. הגברת הק, שהגיעה יותר מאוחר לגיטו שאוולי, סיפרה כי ליטאי אחד, נראוטאס שמו, בא אליה ואל עוד יהודי והזהירם שעומדים לרצוח את היהודים בציטוביאן. הוא יעץ להם לעזוב את הכל ולברוח לשאוולי. לא נשמעו לו, חשדו בו שהוא חומד את רכושם ורוצה להיפטר מהם.

לילה אחד, כנראה ב־12.8.41 (י"ט אב תש"א), באו לעיירה משאיות עם "אקטיביסטים" ליטאים, שצעקו: "באנו לשחוט את היהודים!" הם התפרצו לבתים, גירשו את כל היהודים ודחסום לתוך המשאיות והובילו אותם ליער הסמוך לאותו "הר שפירא" הנ"ל.

לא הועילו תחנוני האנשים. נלקחו גם בעל המנסרה קמניץ ומשפחתו, אשר העסיק רבים מתושבי העיירה הלא־יהודים והיה מקובל ואהוד על כל התושבים. הוצאה ונרצחה משפחת הרופא חווידאן, אשר מוצקוס הבטיח לשמור עליהם ואף קיבל את רכושם. חסד אחד עשה לרופא: כאשר בא הרופא לביתו ומצא את אשתו וילדיו מתבוססות בדמן, אחרי שמוצקוס רצחן, ביקש מהרוצח, שימית גם אותו. את החסד הזה עשה לרופא.

ביער רצחו את כל היהודים וקברום במקום. בקבר־האחים נחים, לפי הרשימה שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא", כ־140 גברים, נשים וטף.

אחדים מתושבי ציטוביאן הצליחו לברוח לשאוולי ולהינצל מהשחיטה שבוצעה באותו יום. בין הניצולים היתה גם הגב' הק הנ"ל. היא התחבאה מתחת לרצפת בית־המדרש, אשר יסודותיו היו גבוהים. אשה ליטאית, קלאסוסקיינה, הצילה אותה ועזרה לה לעבור לגיטו שאוולי. היא ישבה בגיטו עד שנשלחה לשטוטהוף ושם נפטרה.

מקורות

עדות בתיה בלוך, ארכיון "יד ושם" 1700/1568.
א. ירושלמי, קיצור פנקס חורבן צפון ליטא, כ"ו, "יד ושם" 62—25/0—8.

צ'ייקישוק
(ČEKIŠKĖ)

עיירה במרכז ליטא, במחוז קובנה, בין אייראגולה בצפון, סראדניק ווילקי בדרום. בשנת השואה חיו בה כ־70 משפחות יהודיות.

הגרמנים הופיעו בעיירה כשבוע אחרי פרוץ המלחמה עם ברית־המועצות. עוד לפני בוא הגרמנים התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים והחלו מיד המעצרים, ההתעללויות וההוצאות להורג של היהודים.

בעיירה עצמה נרצחו 18 גברים. השאר הועברו לעיירות הקרובות ושם נורו. כנראה שחלק מתושבי צ'ייקישוק נרצחו בווילון ומצאו מנוחתם בקבר־האחים שם. אולם ידוע שיהודים מצ'ייקישוק נרצחו גם בווילקי ובאייראגולה.

דו"ח־יגר מוסר, שב־4.9.41 נרצחו בצ'ייקישוק 22 גברים, 64 נשים ו־60 ילדים יהודים.

בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן קבר־האחים בווילון כדלהלן: המקום — חורשה ליד הנחל גיסטוס, 2 ק"מ מווילון בכיוון ליורבורג, בחוף הימני של הניימן; הזמן — 4.9.41; מספר הנרצחים — 159 גברים, נשים וילדים.

מקורות

עדותה של בתיה קלבנוב, תל־אביב.
(ראה ערכים אייראגולה, וילקי, וילון)

קוברסק
(KOVARSKAS)

עיירה כ־20 ק"מ מצפון לעיר המחוז וילקומיר. לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה חיו בה יותר ממאה משפחות יהודיות. הגרמנים תפסו את העיירה ביום ה', 26 ביוני 1941. עוד

לפני תאריך זה השתלטו על העיירה ליטאים מזויינים בראשותם של ראש המועצה בימי שלטון סמטונה — קליבאטאס ושלושת האחים מיסיונאס (חברי "שאוליו סאיונגה"). מיד החלו בפרעות ביהודים. הם שדדו את הבתים, שברו שמשות ושילחו באש את כל רחוב וילקומיר, שבו גרו יהודים. נעצרו רבים מתושבי העיירה וביניהם גם כ־30 נשים וגברים יהודים. בטענה שהיו אוהדי השלטון הסובייטי. אולם הסיבות היו לרוב אישיות.

זמן־מה לאחר כניסת הגרמנים נורו כל האסירים. ההוצאה להורג בוצעה בין בית־הקברות היהודי לבין בית־הקברות האתאיסטי הליטאי.

שאר יהודי קובארסק הוחזקו בפחד מוות. התעללו בהם, השפילום ושדדו אותם. לבסוף הובילו אותם לווילקומיר, ורצחו אותם יחד עם יהודים אחרים שרוכזו שם ביער פיבוניה. דבר זה אירע, כנראה, ברצח ההמוני ב־5 בספטמבר 1941 (י"ג באלול תש"א).

איש מיהודי קובארסק לא ניצל במקום.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', כתוב שקבר־האחים נמצא דרומית לקובארסק, על גדות הנהר שוונטה, בכפר פומפוצ'יאי. זמן הרצח — יולי 1941; מספר הנרצחים — כ־40 איש, קרבנות הרצח הראשון בעיירה.

מקורות

עדות מיכאל קולבריס.

קוּל
(KULIAI)

עיירה קטנה במחוז קרטינגה, כ־20 ק"מ דרומית־מערבית מפלונגיאן, לא רחוק מהגבול הקודם עם גרמניה. עד למלחמת־העולם השניה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות.

הגרמנים כבשו את העיירה למחרת פרוץ המלחמה. עם כניסתם ריכזו בעזרת בריונים ליטאים את כל היהודים בבית אחד גדול. את הבגדים קרעו מעליהם, והחזיקו אותם כלואים כשהם חצי־עירומים, ללא אוכל ושתיה. באותו זמן עסקו בביזת בתי היהודים.

ב־29 ביוני הודיעו ליהודים כי פלונגיאן בוערת ושעליהם לחוש לכבות את השריפה. הובילו אותם 5 ק"מ בדרך לריטובה ושם נורו כולם למוות. מיהודי קול לא נשאר שריד במקום. קבר־האחים לא גודר, לא סומן ואין כל מצבה עליו.

מבין 15 יהודי קול, אשר הצליחו לברוח לברית־המועצות, חיים כיום שישה. תשעה מהם נפלו בקרבות עם הגרמנים.

בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מסומן בין הקברות שמסביב לעיר פלונגיאן קבר־אחים על־יד הכפר וישטוביאן, בהר "אוקא", במרחק 13 ק"מ מפלונגיאן. שם נרצחו ונקברו 82 גברים, נשים וילדים, במחצית השניה של שנת 1941. יש יסוד להניח, שמדובר כאן ביהודי קול.

מקורות

עדות לייב גוטמן, גבעת־שמואל.

קופישוק
(KUPIŠKIS)

העיירה קופישוק שוכנת בסביבת יערות, על שפת הנחל קופה (מכאן שם העיירה), כ־40 ק"מ מעיר־המחוז פוניבז' מזרחה. בשנת השואה חיו בה קרוב ל־1,500 יהודים.

הצבא הגרמני כבש את העיירה ב־26 ביוני 1941. באותו יום כבר נתקבצו בקופישוק יהודים רבים מפוניבז', סובוטש ווישינטה, שניסו לברוח מפני הגרמנים, מי ברכב ומי ברגל.

עד מהרה החלו נגישות ביהודים, מלווים במעשי אימים, חמס ושוד. היהודים נצטוו להתרכז בגיטו, שהוקצו לו מספר בתים דלים ברחוב וילנה ומחסן גדול של מכבי־האש בעיירה. היתה שם צפיפות איומה, ותנאי־החיים היו ממש זוועה. החזיקו שם בני־אדם כמעט בלי מזון, ואפילו בלי מים. מיד פתחו בהעברת חבורות־חבורות של יהודים לטבח.

את מעשי העריצות ביצעו ה"אקטיביסטים" הליטאים ובראשם הקומנדאנט שנתמנה זה מקרוב, הגרמני לווה. בימי הסובייטים הגיע לקופישוק כמי שנפגע, כביכול, בידי הגרמנים. היה מורה לגרמנית בגימנסיה הליטאית ושיחק תפקיד של קומוניסט, שזכה לאמונם של השלטונות. נתברר שהיה זה סוכן נאצי. לפי רשימות שהיו בידיו עצרו הנאצים 25 איש וחבשו אותם בבית־הסוהר שליד הנחל קופה ובמרתף הרשות המקומית. בתחילת יולי הוציאו אותם להורג בירִיה מאחורי תחנת־הרכבת, בביצות היער העבות (כנראה, שהדבר אירע כבר ב־28.6.41).

הקבוצה השניה של יהודים, הגדולה במנין, ברובם גברים בני העיירה ועמם גם מספר נשים צעירות, הוצאה להורג בתחילת אוגוסט 1941. קצתם — על שפת הבורות שהותקנו מאחורי הכנסיה בסמוך ל"מועדון הכופרים", וקצתם — בבית־העלמין היהודי מאחורי הגימנסיה הליטאית.

הקבוצה השלישית, אחרוני הגברים וכל הנשים והטף, הוצאה להורג אף היא בשני המקומות הנזכרים לעיל. מועטים בלבד נורו ליד הקסרקטין.

כל ההוראות למעשי הטבח תוכננו וניתנו על־ידי לווה. את פעולות הרצח עצמן ביצעו ליטאים. גם אנשי ה"אינטליגנציה" טבלו ידיהם בדם יהודי. בקרב כל הרוצחים הללו בלטו במיוחד, בלהט צמאונם לדם, ראש המשטרה בעיירה פ. גרייצ'יונאס וסגנו לשעבר גודיאליס. בפגיעות ביהודים היתה פעילה ביותר המורה להתעמלות קרגז'דייטה (אהובתו של לווה) ועמה בוגרי הגימנסיה הליטאית יוקנטאס, זיקוניס, טמושיונאס, דוברינדיס, דמבראוסקייטה ועוד. הם היו מודיעים ללווה היכן מסתתרים יהודים, בנסיונם למצוא מפלט לנפשם אצל איכרים מכרים. כל היהודים הללו נלכדו בידי הרודפים אחד לאחד עד סוף ספטמבר 1941, עד שלא נשאר שריד ופליט מעדת ישראל בקופישוק. יחד אתם נרצחו, באותו זמן, היהודים מהישובים הסמוכים: וישינטה, שמאנצה, פליבנה, מקצת מיהודי סובוטש ומישובי יהודים קטנים בסביבה — בסך הכל למעלה מ־3,000 נפש.

לא היה אף יהודי קופישקאי אחד שמצא מפלט במקום כלשהו. הכומר המקומי י. רגאוסקאס (לימים נעשה חפשי בדעותיו וסופר אנטי־קאתולי), ששימש מורה לרומית בגימנסיה הליטאית בקופישוק, ניסה להציל כמה מתלמידיו היהודים

ולא עלה הדבר בידו. מאחר שהמלשינים מסרו על־כך ללווה.

ד״ר י. פרנסקיאוויצ׳וס, הרופא בקופישוק, ניסה להסתיר את הרבנית ח. ל. פרצובסקי ואת הגב׳ ב. מאירוביץ וילדיהן. לא ארכו הימים וגילו את כולם והרגום ביריה.

בימי המלחמה הראשונים התקוממו הצעירים היהודים י. גרשוני, ח. יוטאן, ה. שוסטרמן, צינדל וחבריהם, כנגד כנופיה של תלמידי־גימנסיה ליטאים חמושים שפעלו בשורות הרוצחים הגרמנים, ופצעו שניים מהם. הטרור באוכלוסיה היהודית לבש צורות אכזריות ביותר. מקהילת ישראל בקופישוק ובעיירות הסמוכות לא נשארו אלא שלושה קברי־אחים: האחד בבית־העלמין היהודי מאחורי הקסרקטין, שני על יד ״מועדון הכופרים״, וקבר־אחים קטן נוסף, של קרבנות ההשמדה הראשונים, בשיפיטה, ביער שמאחורי תחנת־הרכבת.

יהודי קופישוק שניסו לברוח מפני הגרמנים נעצרו במנוסתם בראקישוק ובמקומות אחרים, ושם ניספו יחד עם התושבים היהודים במקום. רק עשרות מעטות של משפחות יהודים הצליחו להינצל בפינויים למרחקי ברית־המועצות.

יחידים מיהודי קופישוק נותרו בחיים בגיטאות בווילנה ובקובנה.

אחרי המלחמה התארגנו שרידי יהודי קופישוק והעיירות הסמוכות, ערכו מגבית והתקינו מצבת־זכרון ועליה כתובת ביידיש, ליטאית ורוסית, וביקשו להעמידה במקום שבו נרצחו הוריהם, אחיהם ואחיותיהם. השלטונות הסובייטיים לא הרשו להציב את המצבה וזו עמדה עטופה במעטה כמה שנים במסדרון משרדי הנהלת המועצה המקומית. אחרי הפצרות והשתדלויות, שהעלו יהודי קופישוק במוסדות למיניהם, הוצבה ב־1953 על קבר־האחים מצבת־זכרון אחרת ועליה הכתובת בליטאית וברוסית: ״קרבנות הפאשיזם״.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומנים המקומות הבאים:

1. סוף רחוב גאדימין בקופישוק, בקירבת בית־הקברות ל״כופרים״. הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — אלף, לערך.
2. בית־הקברות היהודי בקופישוק, על גדות הנהר קופה. הזמן — מחציתה השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — 2,700 נפש לערך.
3. יער סלאוונצ׳יסקיס, במרחק קילומטר אחד מתחנת־הרכבת, בכיוון לעיירה שימאנאי; הזמן — 28.6.41; מספר הקרבנות — 78.

מקורות

עדותם של מ. טראוב, ד. פליישמאן־טראוב, תל־אביב.

קופצ׳ווה
(KAPČIAMIESTIS)

עיירה קטנה במחוז סייני בקצה הדרומי של ליטא, לא רחוק מהגבול הפולני. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־190 (45 משפחות) יהודים.

הגרמנים נכנסו לעיירה מיד עם פרוץ המלחמה נגד ברית־המועצות. ביום א׳ השכם בבוקר, ב־22 ביוני 1941, הצליחו עשרה יהודים לברוח ולהימלט. חלק מהם הגיע עד לניימן, על־יד דרוסקניק. הם לא יכלו לחצות את הנהר. רק אחדים מהם הצליחו להגיע לברית־המועצות ולהינצל.

עם כניסת הגרמנים התחילו להשתולל ״אקטיביסטים״ ליטאים מקומיים בראשותו של מפקד המשטרה לשעבר מרטיניוניס. רכושם וחייהם של היהודים היו להפקר וכל מי שרצה שלח בהם יד. היהודים היו מובלים לעבודות משפילות ובזויות. כך נמשכו הדברים עד ל־15 בספטמבר, כאשר כל יהודי קופצ׳ווה הועברו תחת שמירה מעולה ללאזדיי, שם סגרום בגיטו המקומי, שעשוהו בקאטקישוק.

ב־3 בנובמבר 1941 (י״ג בחשון תש״ב) הם נרצחו יחד עם יהודי לאזדיי והסביבה. היתה זאת השחיטה ההמונית האחרונה בפרובינציה הליטאית. מן היום ההוא היתה ״יודנריין״.

על הקבר ההמוני בלאזדיי הוצבה מצבת־זכרון לקרבנות.

מקורות

עדות יהודה פרידקובסקי, נתניה.

קוקטישקה
(KUKTIŠKĖS)

עיירה קטנה במזרחה של ליטא, במרחק 12 ק״מ מעיר־המחוז אוטיאן. בשנת 1923 חיו בה 172 יהודים.

במשך השנים הלכה וקטנה האוכלוסיה היהודית. יש להניח כי בשנת השואה חיו בה כ־25 משפחות יהודיות.

קירבת העיירה לאוטיאן הועידה ליהודי קוקטישקה את גורל יהודי אוטיאן, ואכן ניספו יחד אתם. יש לחשוב שהיה זה ב־29 באוגוסט 1941 (ו׳ באלול תש״א).

(ראה: אוטיאן)

קורטוביאן
(KURTUVĖNAI)

עיירה במרכזה של ליטא, 21 ק״מ דרומית־מערבית מעיר המחוז שאוולי.

בשנת 1923 נתפקדו במקום 103 יהודים.

אין לנו מידע מפורט על קורות היהודים בקורטוביאן. העיירה קרובה לשוקיאן, אוז׳ונט וואיגובה, ויש להניח שגורל יהודי קורטוביאן היה כגורל יהודי העיירות האחרות.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״, מופיע קבר־אחים קרוב לקורטוביאן. הפרטים הם: המקום — תל־בוביאי, 14 ק״מ משאוולי, 5 ק״מ מהעיירה קורטוביאן; זמן הרצח — 14.9.1941; מספר הקרבנות — כ־500.

(ראה גם: שוקיאן, אוז׳וונט ואיגובה)

קורקלי
(KURKLIAI)

עיירה במזרחה של ליטא, צפונית-מזרחית מעיר-המחוז וילקומיר, כ-14 ק"מ מאניקשט.

בשנת השואה חיו בה כ-50 משפחות יהודיות.

אין לנו פרטים על הקורות את הישוב היהודי בימים הראשונים לכיבוש הגרמני. ידוע שגורלם היה כגורל יהודי וילקומיר והסביבה, אשר נרצחו ביער פיבוניה, ביום ו', י"ג באלול תש"א (5.9.1941).

(ראה: וילקומיר)

קורשאן
(KURŠĖNAI)

קורשאן נמצאת בצפונה של ליטא, במחוז שאוולי. בשנת השואה היו בה כ-900 יהודים.

כשפרצה מלחמת גרמניה—ברית-המועצות ניסו רבים לברוח לרוסיה דרך לטביה. רק משפחות אחדות הצליחו בכך. רובם חזרו משום שהגבול ליטא—לטביה היה סגור. כשנכנסו הגרמנים לקורשאן חסרו בעיירה 42 משפחות.

כבר בליל כניסתם רצחו הגרמנים את גוטל רובינשטיין ואת גיסו מאיר כהן, שהיו הקרבנות הראשונים בעיירה. הרבה יהודים התחבאו בתעלה עמוקה, שהיתה חפורה במקום.

עם כניסת הגרמנים החלה פעילות ה"אקטיביסטים" הליטאים, אשר חיכו לרגע שדמם של היהודים יותר. יום-יום נאלצו היהודים להתאסף בכיכר-השוק ומשם הובלו לעבודה. הם הועסקו בקבורת החללים הרוסים ופגרי הסוסים וכן בפינוי הדרכים משלדי תותחים ומכוניות. כלים לעבודה לא ניתנו להם ולכן היתה העבודה קשה ומלווה מכות. היו מקרים שאנשים נפלו מתעלפים.

כעבור זמן קצר נצטוו כל הגברים מעל לגיל 12 להתכנס בבית-המדרש הגדול. מתוכם הוצאו 10 נכים, בעלי מום וחולי-נפש, והובלו לאי-שם ומאז לא נראו עוד. כ-15 איש נחבשו בבית-הסוהר המקומי. הראשונה ביניהם היתה טובה שניידר. הם הועברו לבית-הסוהר בשאוולי.

בבית-המדרש הוחזקו הגברים שבוע ימים תחת משמר ליטאי כבד. יום אחד הועלו 150 גברים על מכוניות והוסעו לכיוון שאוולי. הם הובאו ליער במרחק 3 ק"מ מן העיירה, שם היה מוכן בור באורך של 15 מטרים. במרחק-מה מן הבור נעצרו המכוניות. ראובן פליישר קפץ מהמכונית לתעלה שבצדי הדרך, זינק ליער ונעלם. השומרים ירו אחריו, אך החטיאו. ידוע שלאחר-מכן הסתובב ביערות שבקירבת שוקיאן, פופיליאן ושאוולי. עקבותיו נעלמו, ולא ידועים פרטים כלשהם על ימיו האחרונים. האנשים הובאו אל הבורות שנחפרו, בקבוצות של 20, ונורו. אחד המובלים, גולדברג, קפץ וניסה לברוח. השומרים ירו אחריו והרגוהו. שני יהודים נצטוו להביא את גוויתו ולהשליכה לתוך הבור.

בעת ההכנות להוצאה להורג הכיר בחור אחד בשם טשרני-חובסקי בין הרוצחים את מכרו הטוב, הליטאי אדולס. הוא פנה אליו ואמר: "קלע היטב ואל תפצע אותי ולא אצטרך להתענות ביסורים". ה"ידיד" מילא את בקשתו. היהודי טאריץ, שמוצאו היה מהעיירה ז'יימל, פנה אל מבצעי הרצח ואמר: "העבידו אותנו עבודה קשה. הקציבו לנו אמצעי-קיום מינימליים ותנו לנו את החיים וכל העולם יכיר לכם תודה. אבל דעו לכם, שאם תרצחו אותנו, אנגליה תנקום בכם". לא הספיק להוציא את דברו וכדורים פגעו בו והרגוהו.

מעשה יוצא-דופן קרה על שפת הבור עם הנהג אפרים נאטאס.

קצין-העיר בקורשאן היה הליטאי קולאצקיס. אותו קולאצקיס היה בשנת 1940 ברשימת השלטונות הסובייטיים לגירוש לסיביר. נאטאס ידע על-כך וקולאצקיס היה ידידו הטוב. הוא גילה לקולאצקיס מה מחכה לו. קולאצקיס התחבא וניצל. על-פי הבור הכיר קולאצקיס את נאטאס, הוציאו מהשורה ולא נתן להורגו. נאטאס המופתע נפל לרגליו של קולאצקיס והתעלף. לאחר שהשיבו את נפשו היה עליו להישבע, שלא יגלה מה שראה, והוא נשלח חזרה העיירה.

כל הגברים, וביניהם גם רבה של קורשאן — הרב נתן-ירחמיאל ליטווין — נרצחו ביום ד', כ"א בתמוז תש"א (16 ביולי 1941).

בשביל הנשים והילדים הוקם גיטו בשני רחובות בעיירה. בעיירה נשארו עוד רק 3 גברים: נאטאס הנזכר, שהורשה לגור מחוץ לגיטו, רופא העיירה, ד"ר שלמה ליפשיץ, שהליטאים היו זקוקים לו, והבלן שלום, שלא היה לגמרי שפוי בדעתו והגרמנים אהבו להשתעשע בו.

הדוחק בגיטו היה רב. רק שעה אחת ביום הורשו הנשים לצאת אל השוק לקניית מצרכי-מזון, אבל שום דבר לא נמכר להן. בשווקים היו מקללים ומגרשים אותן. נציגת הנשים פאניה פרייס ניסתה לבקש עזרה משאוולי, אך מה יכלו יהודי שאוולי לעשות — ידם היתה קצרה. יום אחד בא לגיטו גרמני ודרש שיימסרו לו זהב וכסף. הוא גם החל לירות באוויר. הנשים נבהלו והיו שקפצו מחלונות בתיהן.

ב-15 באוגוסט הועברו כל הנשים לז'אגר במסגרת הפקודה לרכז בה את יהודי הסביבה. לפני ההעברה התנדבו שתי נשים ליטאיות לערוך חיפוש אצל הנשים, שמא יימצא אצלן כסף וזהב. הנשים הופשטו עירומות והחיפוש היה ברוטאלי ומעליב. נלקח מהן כל מה שהיה עליהן. תקופה מסויימת עבדו בז'אגר בחקלאות אצל איכרים ליטאים וניספו יחד עם יהודי ז'אגר.

ימים מספר לפני האקציה בז'אגר הוצאו מקורשאן גם הרופא ד"ר ליפשיץ ומשפחתו. בעיירה נשארו אפרים נאטאס, אשתו, אמו ושני ילדיו, ונצטרפה אליהם ילדה מאחת העיירות השכנות. הוא נצטווה על-ידי הקומנדאנט לעבור לגיטו שאוולי. נאטאס אסף 1,000 חתימות של ליטאים, המבקשים להשאירו בעיירה.

באמצע דצמבר רוכזו בבית-הסוהר בקורשאן האנשים שעבדו אצל האיכרים בכפרים. ב-17 בדצמבר הם הוצאו על-ידי 3 שוטרי-עזר ליטאים ונורו במרחק 6 ק"מ מן העיירה. בין המוצאים להורג היתה גם משפחת נאטאס. ראשונים נורו הילדים ואחריהם הנשים. נאטאס הושאר אחרון, הוכה ונדרש למסור את רכושו. הוא הצביע על הקבר, בו פיעפע עוד דם משפחתו ואמר: "זהו רכושי", ובמלים אלה נורה.

ברשימת קברות-האחים, שהופיעה בספר "טבח המוני

בליטא", צוין שקבר־האחים נמצא ביער פדרביאן, במרחק 3.5 ק"מ מקורשאן, ליד הכפר גאודז'יאי. קבורים שם בערך 180 גברים; יום הרצח — 21.7.41—20.

מקורות

עדות יחזקאל פליישר, 28.10.1947. ארכיון "יד ושם", מס' 1670/1556.
א. ירושלמי, פנקס שאבלי, עמ' 53.

קושידאר
(KAIŠIADORYS)

עיירה בדרומה־מזרחה של ליטא, במחוז טרוק. בשנת השואה היו בה כ־150 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב־24.6.1941.

עם כניסת הגרמנים התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים אשר תפסו את השלטון המקומי והרימו מיד מקל חובלים על יהודי המקום. בין הקרבנות הראשונים היה הרופא ד"ר י. שסקין. הוא עוד זכה להגיע לקבר ישראל. עברו רק ימים מועטים והיהודים נצטוו לעזוב את בתיהם. נקבע גיטו. הגברים היו מובלים לעבודה. חלק נשלח לעבודה בפרבונישוק הקרובה.

הליטאים היו עורכים לעצמם משחקי שעשוע בהתעללם ביהודים. כך סחבו יום אחד את הרב ר' דוד־אהרון יפה בזקנו דרך חוצות העיר עד שנפח נשמתו הקדושה.

באמצע אוגוסט הפרידו בין הגברים לנשים והילדים. הגברים הוחזקו באסם ושמירה חזקה של ליטאים הקיפה אותו.

ב־28 באוגוסט 1941 (ה' באלול תש"א) הוציאו את כל יהודי קושידאר, ז'וסלי וז'זמיר, ורצחו אותם במרחק 6 ק"מ מהעיירה ליד הכפר ולאדיקישקיס.

אחרי המלחמה הוקמו שתי מצבות: האחת על קבר הגברים ורשום עליה המספר 2,200 ועל קבר הנשים והילדים רשום המספר 1,800 (כנראה שיחד עם הגברים היהודים נרצחו ונקברו גם כמה ליטאים קומוניסטים ושבויי־מלחמה רוסים).

בראש הרוצחים עמדו מפקד המשטרה במקום פשקאוסקאס, ז'יטקוס (רוסי ששמו היה קודם ז'יטקוב), נורבוטאס וווצ'קאוסקאס. ידוע שז'יטקוס הועמד לדין בליטא הסובייטית, נשפט לעשרים וחמש שנות מאסר, אך שוחרר אחרי עשר שנים והחל לעבוד כטכנאי רנטגן. הרוצחים האחרים ברחו עם הגרמנים בעת נסיגתם.

ברשימת קברות־האחים, המופיעים בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', צוין שקבר־האחים נמצא בחורשת קושידאר במקום הנקרא תעלות ואסיליוב.

מקורות

עדויות יהודית גוטליב, חולון; ד"ר ה. סגלובסקי־שפירא, חולון.

קיידאן
(KĖDAINIAI)

עיר־מחוז במרכזה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־3,000 יהודים. כמו־כן מצא מקלט בקיידאן תא פליטים של "השומר הצעיר" מפולין.

עם פרוץ המלחמה החלו להתארגן במקום קבוצות של לאומנים ליטאים, שקראו לעצמם "פרטיזאנים". ראשי המארגנים היו פקיד הבנק בקיידאן קוניגיס, יואזאס מרקיאוויצ'יוס, ושני בני ראשי־העיר־לשעבר. ביחסם העוין ליהודים בלטו במיוחד שלושת האחים שולצ'אס (ואציס, יואזאס וסטיאפאס), ואצלאוואס לאצ'ינסקאס.

משהרגישו היהודים את ה"אווירה" שנשתררה קמה ביניהם מבוכה גדולה. היו מן הצעירים שניסו להתחבא, והיו שניסו לברוח עם הסובייטים. רבים נורו ונרצחו בידי הליטאים עוד לפני שהספיקו לעזוב את העיר, או נרצחו על־ידי הליטאים בדרך. רק מעטים הצליחו להגיע לצד הרוסי. אחד הצעירים, סטודנט מחונן בשם ניסן זלצבורג, משראה שהדרך לבריחה חסומה לפניו, תלה את עצמו בעיירה שאט.

הגרמנים נכנסו לעיר ב־24.6.41. מיד הוצאו הפקודות הראשונות: על היהודים לשאת טלאי צהוב, אסורה עליהם ההליכה על המדרכות, אסור להם לשוחח עם ליטאים, וכדומה. ה"אקטיביסטים" הליטאים תפסו מיד 100 יהודים בטענה שהם קומוניסטים ואליהם צורפו גם כמה עשרות קומוניסטים ליטאים. הובילו אותם דרך העיר בבגדים התחתונים. הם הובאו אל היער הבורי, כ־2 ק"מ מן העיר, ושם נורו.

ההתעללויות ביהודים החלו מהיום הראשון לתפיסת השלטון בעיירה על־ידי ה"אקטיביסטים". כך, למשל, תפסו את בעל הקולנוע היהודי מ. ברגר והיכו אותו עד שנפח את נשמתו. ראובן צ'סלר רץ אל הוריו שחיו בחצר בתי־הכנסת (שולהויף), במקום שחיטת העופות. פגע בו ליטאי בשער, ירה בו והמיתו במקום.

לא עברו ימים רבים והתחילו להעסיק יהודים בעבודות כפייה. רובם עבדו בשדה־התעופה בסילוק הפצצות שהשאירו הסובייטים. המשמר היה בידי המשטרה הליטאית שהתארגנה מחדש. אזרחים ליטאים היו עומדים מרחוק ונהנים למראה עיניהם. אירעו שם כמה התפוצצויות וכעשרה יהודים נהרגו. יהודים אחרים עבדו בחוות הממלכתיות הגדולות שבסביבה, כגון: פלודנוגי (בראשית שנות העשרים היתה שם חוות ההכשרה החלוצית הראשונה בליטא), פודבראק, ז'ארגינאי ועוד. נערות יהודיות נלקחו לעבוד במועדוני הקצינים הגרמנים ושם נאנסו. הנגישות והעינויים נמשכו בלא הרף; העיר היתה שרויה בפחד תמיד לקראת יום המחרת.

ב־23 ביולי העלו ליטאים, יחד עם כמה גרמנים, 200 יהודים על 6 מכוניות־משא, לעבודה כביכול. משלא חזרו אותם יהודים, נחפזו בני משפחתם המודאגים אל המנהיגים הליטאים כדי להיוודע על גורלם של האנשים, אך ללא כל תוצאות. אז נתנו היהודים לליטאי אחד סכום כסף גדול והלה הביא את הידיעה כי בו ביום (23 ביולי) נורו כל אותם 200 האנשים ביער באבאנאי, כ־8 ק"מ מקיידאן. בתחילה לא רצו היהודים להאמין שאכן נרצחו האנשים, והוסיפו לקוות שיקיריהם יחזרו. יום רדף יום, ומשלא נתגלו כל עקבות הבינו יהודי העיר שיש אמת בשמועה.

זמן־מה לאחר המאורע קרא אליו ראש־העיר פוביליוס (שהגרמנים החזירוהו על כנו) את בעלי־הבתים החשובים של הקהילה: צדוק שלפוברסקי, חיים רונדר, חיים בלומברג, אברהם כגן, ישראלוב, שלום חייט ואחרים. פוביליוס הודיע כי תוך 24 שעות על היהודים לעזוב את מקומות מגוריהם ולהת־

כנס בחלק העיר של רחוב סמילגה. הרחוב גודר בתיל דוקרני, על הקלויז, השולהויף והסימטאות שמסביב, עד לרחוב הארוך (גאֶדימינו). כזה היה הגיטו היהודי שבקיידאן.

באותו יום שהוקם הגיטו, הביאו הליטאים לעיר את כל היהודים של העיירות הסמוכות, שאט וז׳יים, כאלף נפשות. בתוכם היו גם יהודים מעיירות הסביבה, שבימים הראשונים למלחמה נמלטו לז׳יים ולשאט. הצפיפות בגיטו קיידאן היתה לבלתי נשוא. נוסף לכך אזל כמעט אצל כל היהודים מלאי המזון.

ראש־העיר פוביליוס הטיל על היהודים קנס — 100 רובל לנפש — ואיים בהשמדה אם לא ישולם הכסף הנדרש. היהודים אספו כסף ותכשיטים מכל אלה שעוד נשאר בידם, וקיוו שזה יהיה כופר־נפש והמצב ישתפר. אולם המצב לא השתפר. 3,700 היהודים שהיו בגיטו מסרו 370,000 רובל. הקנסות לא נפסקו. היה על היהודים לתת ולחזור ולתת עד שלקחו מהם את פרוטתם האחרונה. כמה מבני־הנוער הרגישו והבינו כי אין זה אלא משחק השטן. הם פנו אל בעלי־הבתים החשובים והשתדלו לשכנעם, כי אולי מוטב לברוח אל היער, או להסתתר במקום אחר. חשובי הקהל התנגדו לכך. הם אמרו, כי בכך יעמידו בסכנה את הגיטו כולו. לדעתם, כל כוונתם של הגרמנים היא לנצל את היהודים לעבודה ולא כדאי איפוא לסכן את הנפש.

ב־15 באוגוסט הקיץ הקץ על כל אשליותיהם ותקוותיהם של יהודי קיידאן. בו־ביום גירשה המשטרה הליטאית בעזרת ה״אקטיביסטים״, בפיקודם של גרמנים אחדים, את כל היהודים מבתיהם וכינסו אותם ב״שולהויף״. את כל הגברים מגיל 14 ומעלה העמידו ארבעה־ארבעה בשורה והובילום דרך הגן לחוות־הסוסים ״ז׳ירגינאס״ של הגראף טוטלאֶבן. את הנשים והילדים ואת החולים והזקנים הסיעו בעגלות. הובאו לשם מבית־החולים גם הנשים היולדות ותינוקותיהן. ה״אינטלי־גנציה״ הליטאית באה לחזות ב״מסע״, בדומה למחזה־קרקס. ה״ז׳ירגינאס״ היה נתון תחת משמר כבד של ליטאים. 13 יום היו שם היהודים, בתנאי צפיפות איומים. פרט ל״קפה״ לא ניתן להם כל דבר מאכל, והליטאים היו מכבדים אותם בביקו־ריהם ונוטלים כל מה שעוד נשאר להם.

שעה שהתחילו לגרש את היהודים מבתיהם אל השולהויף, הציע בנצל ברגר לכמה מן הצעירים לברוח דרך הנחל סמילגה. משלא מצא תומכים לתכניתו, ברח לבדו. ימים תמימים רבץ בין השיחים. מתוך מחבוא ראה אחר־כך כיצד נורו היהודים. לאחר הטבח ברח אל איכרים מכרים (איש כפרי היה) והסתתר אצלם.

ביום ה׳, 28 באוגוסט 1941 (ה׳ באלול תש״א), הופיעו אצל ה״ז׳ירגינאס״ פקידי רכבת ומשטרה, כשהם מזויינים ברובים ורימוני־יד. בתחילה הפרידו את כל הצעירים והגברים החזקים, ואלה הובלו בקבוצות בנות 60 איש אל מאחורי בית־הקברות הקאתולי, בדרך דאטנובה, לא הרחק מהנחל סמילגה (למעלה מזה, על ההר, מעל לנחל, מצוי בית־העלמין היהודי). שם היה מוכן בור ארוך, רחב ועמוק, שנחפר בידי שבויים סובייטיים במשך חמישה ימים. היהודים נצטוו להתפשט ולהיכנס לתוך הבור. מיד פתחו עליהם הליטאים באש ממכונות־יריה. כדי להחריש את זעקותיהם של המעונים, שהגיעו עד ליער, הגבירו את קול טרטורם של הטרקטורים שעל־יד ה״ז׳ירגינאס״. רבים נפלו אל הבור כשהם פצועים, או הופלו לשם בעודם חיים.

ליטאים ״רמי המעלה״ באו לראות במחזה. היו שם סילאווה, מנהל הגימנסיה, ראש־העיר פוביליוס, ולא נעדר גם הכומר הצעיר מהכמורה הקאתולית.

בקבוצה הראשונה היה הרב ר׳ אהרן גאלין, חתנו של הרב הנודע מקיידאן, ר׳ שלמה פיינזילבר, יו״ר אגודת הרבנים בליטא. ליד הבור אמר הרב גאלין, כי עם ישראל כבר נתנסה בנסיונות כאלה, וקרא: ״אל יהיה דמי לדמנו השפוך!״ טרם כילה דבריו ונפתחו עליהם היריות.

מיד אחרי חיסול הקבוצה הראשונה הובאה הקבוצה השניה. היה בה צדוק שלפוברסקי, אדם בשנות הארבעים. הוא היה בזמנו קצין בצבא הליטאי והשתתף בקרבות למען ליטא העצ־מאית. שלפוברסקי היה משך שנים חבר בהנהלת העיר והיה מיודד עם הליטאים. במהלך ההכנות להוצאה להורג התנפל על המרצחים וביניהם גם על המפקד הגרמני. יש אומרים שהסיבה לכך היתה, שהקומנדאנט הגרמני לא הרשה לשלפוברסקי להגיד כמה מלים, אולם ו. סילואסטראוויצ׳יוס מסר בעדותו שהסיבה לכך היתה סירובו של יהודי להתפשט ורצונו של אחד ה״אקטיביסטים״ להפשיטו בכוח. שלפוברסקי, שעמד ליד היהודי שסירב להתפשט, משך את הליטאי לתוך הבור, חטף ממנו את אקדוחו וירה אל הקומנדאנט הגרמני, אך החטיא. הגרמני קפץ לתוך הבור ואז עזב שלפוברסקי את הליטאי, והיכה באקדוח שבידו את הגרמני. ליטאים קפצו לתוך הבור והוציאו את הגרמני ואחר־כך את הליטאי, שמת מפצעיו בבית־החולים, כי גרונו היה שסוע. הליטאים התנפלו על שלפוברסקי בחניתותיהם ועשאוהו ככברה, אף חתכוהו בסכיניהם. הליטאים ערכו לליטאי לוויה ברוב פאר. נישאו נאומים חוצבי להבות שציינו את הנרצח כקרבן אחרון של שלטון יהודים. אחרי ה״תמות נפשי עם פלישתים״ של שלפוברסקי, נעשו המרצחים אכזרים יותר, אבל גם זהירים. מעתה הביאו אל הבור קבוצות קטנות יותר של יהודים. באחת הקבוצות הללו נמצא המסגר ברוך־מאיר צסלר, בעל בית־מסחר לרדיו, אופניים ומסגריה. בהגיעו אל הבור חטף מידו של ליטאי את מקלעו, אבל לאסונו לא ידע לירות בו. הוא נורה במקום. שני נערים החלו לרוץ לעבר הנחל, אך נורו ברוצם.

אחרי הגברים הובאו הנשים והילדים הגדולים, ארבעים־ארבעים בקבוצה. אכזריותם של המרצחים גברה מרגע לרגע. רשל שיסיאנסקי, אשתו של הטוחן אָבר שיסיאנסקי, התחננה, בעמדה ליד הבור, כי יירו בה תחילה ואחר־כך בילדיה. בתשובה על־כך תפשו את הילדים מזרועותיה וירו בהם לעיניה, ואחר־כך המיתו אותה. את הנשים הבאות־בימים והחו־לות הביאו במשאיות והן הוטלו חיות לתוך הבור. את התינוקות היו הליטאים זורקים ככדורים וחוזרים ותופשים אותם בכידו־ניהם. הליטאים סיפרו אחר־כך, כי לאחר שהבורות כוסו בשכבת־עפר דקה היתה האדמה עולה ויורדת, ושלוליות של דם היו מפעפעות ועולות. המרצחים השתמשו במכבשים כדי להשקיט את תנועתה של האדמה רוויית דם יהודי קיידאן. אלה, שביקרו לאחר השחרור את קבר ההמונים, קבעו כי קבר־האחים נשאר גבוה מקרקע הסביבה.

רצח היהודים נמשך עד הערב.

הקצב הירש לביוטקין הרגיש בסוף המר ועוד בהיותו ב״ז׳ירגינאס״ שם קץ לחייו בתליה. מִכל היהודים שֶהיו כלואים

ב״זיירגינאס״ ניצלו בנס רק שני אנשים: חיים רונדר, שנולד ב־1903 בקיידאן, ושמואל סמולסקי, יליד פוזן, פליט שברח מפולין ב־1939 וחי בקיידאן. רונדר וסמולסקי הציעו לעוד כמה צעירים להסתתר, אך היה מאוחר מדי. הם הצליחו להתחבא מאחורי קרשים שהיו מוטלים ב״זיירגינאס״. לאחר הטבח הובאו לכאן בגדיהם של הקדושים והושם עליהם משמר. את החפצים הטובים בזזו לעצמם המנצחים על רצח ההמונים. השאר מויין ונמכר במקומות מיוחדים לאוכלוסיה הליטאית במחירים שווים לכל נפש.

על הקורות ביום ההשמדה יש בידינו שני תיאורים מפי עדי ראיה, שהתפרסמו בספר ״טבח המוני בליטא״ (וילנה, 1973). ב־7 באוקטובר 1957 מסר חיים רונדר עדות ובין השאר סיפר: ״ב־16—15 באוגוסט גורשו מהגיטו כל הגברים מגיל 13 ומעלה. אמרו שיובילו לעבודה. הובילו אותנו לחוות־הסוסים של הגראף טוטלֶאבן וכלאו אותנו באסם שאורכו כמאה מטר. שם החזיקו אותנו 13 יום והובילו כל הזמן לעבודות שונות. ב־26 באוגוסט בא הקומנדאנט הגרמני וציווה שנמסור את כל דברי הערך והחפצים שברשותנו. התלמיד כגן לא מסר את שעונו. הוא החביא אותו מתחת לקרשים. פלוגת העונש אספה את כל דברי הערך והחפצים. כגן הלך למקום מחבוא שעונו. פתאום צעק, כי במקום מחבוא השעון היה אדם תלוי. כשהתקרבתי למקום ראיתי שזה יהודי... במקום גילינו ערימת קרשים והסתתרנו שם. ב־28 באוגוסט החלו להוציא את היהודים ואני ושמואל סמולסקי הסתתרנו שם... אחר־כך ברחנו. הסתתרנו ביערות ובשנת 1943 הצטרפנו לפרטיזאנים״.

על מהלך ההשמדה מסר ב־11 במארס 1964 את עדותו ולאדאס סילווסטראוויצ׳יוס ואלו דבריו:

״הייתי בחצר הקסרקטין, כאשר נודע לי שיירו ביהודים. על המשאית שלי העמיסו כעשר חביות לא גדולות של סיד־כלור, כעשר תיבות וודקה וכן ארגזים אחדים של בירה... לאחר שעברנו כקילומטר, היה בצד השמאלי של הדרך, כ־300—200 מטר מהכביש, בור חפור, מכוסה בענפים ושרשים, כך שמרחוק אי־אפשר היה להבחין בו. אורכו היה כ־100 מטר, רוחבו כ־4 מטר וכשני מטר עומקו... כשהגענו אמרו לי להיעצר על שפת הבורות. ליד הבורות הסתובבו שבויי־מלחמה מברית־המועצות וכן הרבה אנשים מזויינים. שבויי־המלחמה פרקו את החביות והארגזים והעמידו אותם על־יד הבורות. אמרו לי לחזור ולנסוע לחוות־הסוסים. זה היה בחצי היום. ראיתי שאת הגברים החזיקו בגורן ואת הנשים באסם. היו שם הרבה אנשים מזויינים ששמרו עליהם וכן כמה גרמנים... היה שם הקומנדאנט הגרמני וכן מפקד המשטרה קורקוטיס. הקומנדאנט הגרמני, שעמד ליד הגורן, הסביר ליהודים, שיובילו אותם לעבודה בדטנובה וכי את הזקנים, שאינם יכולים ללכת, יעבירו ראשונים. עלי ציוו לגשת לשערי הגורן. כשהגעתי לגורן פתחתי והורדתי את הדופן השמאלי של המכונית. ליד המשאית העמידו ספסל ואמרו לזקנים לעלות לארגז המשאית. אם היה למישהו קשה לעלות, נעזר ביהודים אחרים. כולם התיישבו על רצפת הארגז... כשהגעתי למקום אמרו לי להיעצר ליד הבורות. אחר־כך פתחו את הדופן של המכונית וציוו על השבויים לזרוק את הזקנים לתוך הבורות. זרקו אותם כפי שזורקים שקים. היה זה מחזה אכזרי. כך נהגו גם באנשים שהביאה המשאית השניה. כשנסענו, ירו בהם. כך עשינו ארבעה סיבובים... כאשר גמרו להסיע את הזקנים הוציאו מתוך הגורן הרבה גברים. היה עליהם לעמוד בשורות של ארבעה ולהחזיק ידיהם מאחור. הקיפו אותם הרבה אנשים מזויינים, ביניהם גם כמה גרמנים... מאחור נסעתי במשאית שלי יחד עם עוד אחד. הפעם נסענו ריקים. למה — אינני יודע... כאשר הביאו את הגברים בין התעלה לבין הבורות ציוו עליהם להתפשט. אז קמה מהומה גדולה. עמדתי על שפת הבור וראיתי איך שאחד לא נשמע לפקודה. ניגש אליו אחד לבוש אזרחית, חמוש באקדח, תפסו במעילו ורצה להורידו בכוח. על־ידו עמד יהודי אחר שכבר התפשט. הוא תפס את הלבוש־אזרחית בצווארונו (יותר מאוחר נודע לי שזה היה צ׳יז׳אס) ומשך אותו לתוך הבור, במקום שהספיקו כבר להכניס הרבה גברים. היהודי לקח מצ׳יז׳אס את אקדוחו וירה בקומנדאנט הצבאי הגרמני, שעמד באותו הזמן על שפת הבור, אך החטיא ולא פגע בו. הקומנדאנט קפץ לתוך הבור. אז עזב היהודי את צ׳יז׳אס וחטף את הקומנדאנט והיכה אותו באקדח על ראשו. אחרי הקומנדאנט קפץ לתוך הבור גם הטכנאי יאנקונאס. לראשונה הוציאו מתוך הבור את הקומנדאנט הגרמני, אחר־כך את יאנקונאס ולבסוף את צ׳יז׳אס. לאחר זמן יצא לי לשוחח עם יאנקונאס והוא אמר לי שדקר את היהודי למוות. היכן שמו את צ׳יז׳אס לא הבחנתי, אבל באותו היום נודע לי שהסיעו אותו לבית־החולים ושם מת ושכנראה נרטש גרונו... על שפת הבורות ראיתי את גיליס, מהנדס תחנת־החשמל בקיידאן. הוא ירה באנשים, שהיו כבר בתוך הבורות. ירו גם ממכונות־יריה. כשירו בקבוצה הראשונה, ניסו שלושה יהודים לברוח לעבר הנחל סמילגן, אבל ירו בהם והמיתום. כאשר גמרו לירות בקבוצה הזאת שוב נסענו לחוות הסוסים... כשגמרו לירות בגברים הביאו את הנשים. גם אותן לא הסיעו במשאיות, אך בשל סיבה כלשהי צריך היה לנסוע אחריהן. בנשים ירו באותו אופן. רק את הקבוצה הראשונה הפשיטו. מפחד ובהלה מרטו הנשים את שערות ראשיהן. ירו עד רדת השמש. ירו גם בילדים. שבויי־המלחמה היו שופכים מיד על הנרצחים כלור־סידי ואדמה. כשגמרו לירות העמיסו על המשאית שלי בגדים, שארתם הבאתי למחסן. אחר־כך שחרר אותי מפקד המשטרה קורקוטיס לביתי״.

קבר־האחים גודר אחרי המלחמה על־ידי שרידי קיידאן וכן הוקמה במקום מצבה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, רשומים המקומות הבאים:

1. יער בבנאי, 8 ק״מ מקיידאן, 300 מטר מהכביש הראשי קיידאן—סורווילישוק; זמן הרצח — 23.7.41; מספר הקרבנות — 125 גברים ונשים.
2. 2 קילומטר מהעיר קיידאן, בגדה השמאלית של הנחל סמילגה, בקירבת שדה־התעופה; יום הרצח — 28.8.41; מספר הקרבנות — 2,076 אנשים, נשים וילדים.

מקורות

עדות דוד וולפה, ארכיון ״יד ושם״, 1564/1415.
ברל כהן, בספר ״א יידן אין וואלד״, ניו־יורק 1955.
עדות ברוך זיו, ארכיון ״יד ושם״, 1700/1569.
״טבח המוני בליטא״, חלק ב׳.

קלוביאן
(KLOVAINIAI)

כפר בצפונה של ליטא, 7 ק"מ מזרחית-דרומית לפוקרוי, במחוז שאוולי. בשנת 1923 התפקדו במקום 21 יהודים. בשנת השואה חיו במקום רק משפחות ספורות של יהודים.

עם פרוץ המלחמה וכניסת הגרמנים נרצחו היהודים על-ידי ליטאים מקומיים. הצטיין הרוצח גריגאליונאס, אשר רצח במו-ידיו את הטוחן היהודי איסרמאן וכן את אחותו וגיסו של הטוחן.

מקורות

ארכיון ויזנטאל, "יד ושם" M—9/15(6).

קלווריה (סובאלק)
(KALVARIJA)

עיירה בדרומה של ליטא, במחוז מריאמפול. בשנת השואה חיו בה כ-250 משפחות יהודיות.

ביום א', 22.6.1941, נכנסו הגרמנים לקלווריה.

אחרי כיבוש פולין וחלוקתה בשנת 1939 נמצאה קלווריה בסמוך לגבול עם גרמניה, שקיבלה את חבל סובאלק. היא נכללה ברצועת הגבול בת 25 הק"מ, אשר לגביה הורה שטאהלאקר לגישטאפו בטילזיט לחסל את כל היהודים ואוהדי הקומוניזם.

ראש הגישטאפו בטילזיט, האנס באֶהמה, הורה כבר ב-23 ביוני למפקד משטרת הגבול הגרמנית לחסל את היהודים, והאחרון יצא מיד לקלווריה לבצע את ההוראה.

ב-1 ביולי יצאה פקודה מטעם המשטרה הליטאית, כי על כל היהודים לשאת טלאי צהוב על בגדם, ושאסור להם ללכת על המדרכות. הם גם החלו נלקחים לעבודות כפייה. יום-יום, בשעת הובלת היהודים אל העבודה ומן העבודה, היו מתקלסים ו"משתעשעים" בהם לעיניהם של ליטאים רבים.

בתחילת יולי רוכזו קומוניסטים ליטאים, אינטליגנטים יהודים וסתם יהודים, והובאו אל המלון "זדרוייביץ'". שם היכום ועינום במשך ימים אחדים. ב-5 או ב-9 ביולי הובלו כולם אל האגם אוריאס, 2 ק"מ מהעיירה. שם, על הגבעה, ליד בורות מוכנים, נורו האנשים ונקברו.

על הקורות ביום זה נמסרו כמה פרטים במשפט-אולם שנערך בגרמניה. הועמדה למשפט קבוצת הגישטאפו בטילזיט. במשפט זה העיד הפרעלאט ד"ר מ. קרופאוויצ'יוס, מי שהיה בזמנו שר-החקלאות בממשלת ליטא, שברח אחרי מפלת גרמניה והופיע כעד בינואר 1958. בין השאר מסר קרופאוויצ'יוס, כי כאשר נעצרו הליטאים והיהודים שנחשדו בקומוניזם, פנו אליו נשות העצורים וביקשו את עזרתו. כאשר יצא עם שני כמרים צעירים לרחוב, שמע צעקות אימה ממלון קטן, אשר בו הוחזקו יהודים, ואשר כפי הנראה הוכו באכזריות רבה. שני הכמרים הצעירים רצו להיכנס לבנין, אך שני אנשי גישטאפו חסמו את דרכם. אז ניסה קרופאוויצ'יוס בעצמו לחדור לתוך הבית. בדרכו ראה כיצד הוכו באכזריות גברים אחדים, נשים וכמה ילדות כבנות שתים-עשרה. גם לו לא נתנו להיכנס. בעמדו בפתח ראה שני גברים מוציאים אשה אחת, אשר כנראה התמוטטה תחת מטר המכות.

בשבת, 30 באוגוסט 1941, ריכזו את כל היהודים בתואנה כי עומדים לשלחם למריאמפול ולשכנם שם בגיטו. הובאו עגלות מן הכפרים הסמוכים והעמיסו עליהן חפצים רבים, כדי להביאם, כביכול, אל הגיטו. העגלות לא יצאו לכיוון מריאמפול, אלא כוונו אל בית-הכנסת. לאחר שפרקו את כל המטלטלין הושיבו בעגלות את היהודים והובילום אל הקסרקטינים במריאמפול, שם כבר נמצאו היהודים המקומיים ויהודי קזלובה-רודה, פרן, לודווינובה וישובים סמוכים אחרים, ביחד כ-8,600 נפש.

ביום ב', 1.9.41 (ט' אלול תש"א), נורו כולם על שפת הנהר שאֶשופה והוטלו אל הבורות המוכנים. מספרים כי מי-הנהר היו אדומים מדמם של היהודים.

האוכלוסיה הליטאית שמרה בשבע עיניים לבל ימלט יהודי אחד על נפשו. אנשים מספר שעלה בידם לברוח מהשחיטה, נתפסו בידי הליטאים והובאו למקום הרצח. לאחר 3 חודשים נתפסו גם מרדכי גולבאס ובני ביתו, שהתחבאו בסביבה. כולם נורו בפומבי בכיכר השוק. מיד לאחר האקציה ערכו הליטאים בקאלווריה מסיבה גדולה. הם שתו ורקדו לרגל "השתחררותם" מהיהודים. לציון המאורע נערך בעיר גם קונצרט מיוחד. הכומר הראשי של קאלווריה מיהר, לאחר תיסול היהודים, להרוס את כל החנויות היהודיות, שעמדו כל הימים בשכנותה של הכנסיה בצורת "ד", למען לא יישאר מהן זכר, ומן הלבנים עשה גדר לכנסיה.

ברשימת קברות-האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" כרך ב', מסומן הקבר בעיירה עצמה במלים הבאות: הר אוריאס, על שפת אגם אוריאס, בקילומטר השלישי בכביש קאלווריה—סובאלק, כחצי ק"מ בצד שמאל מהדרך; יום הרצח — 9.7.41; מספר הקרבנות — 90 נפש.

מקורות

עדות שם דב-מנשה קרינגל, ארצות-הברית; יצחק-פנחס גלריס; משה אפשטיין, תל-אביב; ד"ר אברהם קרונזון, חולון.
דו"ח משפט-אולם, עמ' 365—367.
(ראה: מריאמפול)

קלטינאן
(KALTINĖNAI)

עיירה קטנה במערבה של ליטא, במחוז טאווריג. במיפקד התושבים בשנת 1923 היו בקאלטינאן 130 יהודים. יש להניח שבשנת השואה חיו בה 15—20 משפחות יהודיות בלבד.

הגרמנים נכנסו לקאלטינאן ב-23 או 24 ביוני 1941 אחרי קרב קשה עם הצבא הסובייטי הנסוג. ימים אחדים עברו על יהודי העיירה בשקט יחסי. ביום א', 29 ביוני 1941, הופיעו לפתע גרמנים חמושים, יחד עם מלווים ליטאים, ועצרו את הגברים היהודים, בני 15 ומעלה. היו אלה אנשי ס"ס מהיידקרוג, אשר פשטו באותו יום על עיירות הסביבה, כדי לחטוף יהודים למחנות אשר בהיידקרוג.

הנשים והילדים הוחזקו בקאלטינאן והועסקו בעבודות שו-

נות, בעיקר בחקלאות. ב־16 בספטמבר 1941 (כ״ד באלול תש״א) הובאו כולם ליער טוביניאי ונרצחו יחד עם יהודי הסביבה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״, מתואר קבר־האחים בטוביניאי כדלהלן: המקום — יער טוביניאי, כ־7 ק״מ מהכביש שילל—טוביניאי, בשני מקומות: האחד 300 מ׳ צפונית, והשני — 350 מ׳ דרומית לכפר טוביניאי; הזמן — המחצית השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — 700 נשים ו־500 גברים.

קליקול
(KLYKOLIAI)

עיירה קטנה במרחק של כ־8 ק״מ מאוקמיאן. בשנת השואה חיו בה מספר משפחות יהודיות.

כשיצאה הגזירה על יהודי מחוז מאז׳ייק הובלו כולם למאז׳ייק, אל האסמים שליד נהר הוואֶנטה, ונרצחו ב־9 באוגוסט 1941 (ט״ז באב תש״א) יחד עם אחיהם ממאז׳ייק והסביבה.

(ראה: מאז׳ייק)

קלם
(KELMĖ)

קלם, אחת העיירות המפורסמות בעולם היהודי, נמצאת במרכזה של ליטא במחוז ראסיין. בשנת השואה חיו בה כ־500 משפחות יהודיות.

ביום פרוץ המלחמה פרצה שריפה בעיירה ורוב בתי היהודים עלו באש. היהודים נחרדו וברחו לכפרים, לשדות וליערות הסמוכים, למצוא לעצמם מחסה.

ב־26 ביוני 1941 נכנסו הגרמנים לעיירה ומיד התארגנו קבוצות של לאומנים ליטאים, ענדו סרטים לבנים לשרווליהם והעמידו עצמם לרשות הגרמנים. עם כניסת הגרמנים החלו היהודים לחזור לעיירה, אך הם לא הורשו להיכנס לבתיהם ששרדו. היה עליהם להצטופף באסמים, ברפתות ובמחסנים. החלו גם נגישות, התעללויות ורצח ביהודים.

הקרבן הראשון היה אחד מבחירי הלומדים בישיבה, משה בינוש. העלילו עליו שהכין מכונת־תופת ורצחוהו.

ב־27.6.41 העלילו על היהודים, כי החביאו נשק, שמסתתרים ביניהם הרבה קומוניסטים ושהם יורים על החיילים הגרמנים.

ב־1.7.41 (ו׳ בתמוז) הפרידו בין הגברים לנשים ולילדים. כל היהודים רוכזו בשלושה מקומות אצל בעלי אחוזה יהודיים. הגברים רוכזו באורווה הגדולה של זונדל לונץ, הנשים אצל משה גלמאן, ומקום שלישי היה אצל קושלבסקי. חיי היהודים נעשו ללא נשוא. נוסף לכל הם גם רעבו ללחם, כי הליטאים היו מגרשים אותם מהתור בחנויות. הם היו אומרים: ״בשביל היהודים אין מזון, אין ליהודים כל זכות לדרוך על אדמת ליטא הקדושה״. כך עברו שבועות אחדים. בסוף יולי העלילו הליטאים על היהודים שיש להם נשק. הם ״חיפשו ומצאו״ בחצר אחת נשק חבוי (חצרו של שמעון אושריס), ובזה ניתן האות להתחלת ההשמדה. כמה מאות נעצרו מיד, הוצאו מהעיירה ונורו.

ב־29.7 רוכזו כל היהודים בככר אחת, וקבוצות קבוצות הועברו לאחוזת גרוסבסק שליד העיירה, ושם הוסלו ליד בורות מוכנים. רבים הושלכו חיים לתוך הבורות, תוך אמירה שחבל לבזבז כדור על יהודי. בקבוצה האחרונה הובאו אנשי הישיבה (מחוץ ל־35 איש, שהושארו לקבורת הנרצחים בסביבה) וראשי הישיבות: ר׳ דניאל מובשוביץ, ר׳ גרשון מיאדניק, ר׳ שלמה פיאנקו (ראש הישיבה הקטנה), ובראשם הרב קלמן ביינושביץ. הם הלכו ובפיהם שירת ״אדון עולם״ ו״אשרינו מה טוב חלקנו״. ראש הישיבה ר׳ דניאל הורשה על־ידי הרוצחים לומר את דברו האחרון, והוא דרש על ״קידוש השם״, ושיש לנצל את ההזדמנות למסירות הנפש על מצוה זו. הרב קלמן ביינושביץ נורה אחרון, ובמהלך מעשה הרצח נאלץ לעמוד על ברכיו ליד הבור ולצפות בחיסול בני עדתו. את הרצח ביצעו ״אקטיביסטים״ ליטאים. הנחה אותם גרמני מהגישטאפו בקובנה.

35 אנשי הישיבה נרצחו ב־2.10.41 (י״א בתשרי תש״ב).

בקלם הוסלו גם יהודי וייגובה, אוז׳ונט ומקומות אחרים. נשארו בחיים כ־10 אנשים שברחו לגיטאות שאוולי וקובנה או שהספיקו לברוח לברית־המועצות.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מסומן רק מקום אחד לקבר־אחים. הוא נמצא שני קילומטר צפונית מהעיירה. טמונים בו 483 גברים, נשים וילדים; מועד הרצח — 26.7.41.

מקורות

עדות ישראל גוטמן, ארכיון ״יד ושם״, 1032/930.
״ליטע״, כרך א׳.
״שערים״, עתון פועלי אגודת ישראל, ב׳ ניסן תש״ו (3.4.46).

קמאי
(KAMAJAI)

העיירה קאמאי שוכנת 18 ק״מ דרומית לעיר־המחוז ראקישוק. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה כ־70 משפחות יהודיות.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום ה׳, 26 ביוני 1941. יהודים שהיו להם אמצעי־תחבורה ניסו לברוח לברית־המועצות. חלק מהבורחים נתקעו בדרכם בראקישוק ועברו עליהם כל העינויים שעברו על יהודי ראקישוק.

עוד לפני כניסת הגרמנים לקאמאי ניסו ״אקטיביסטים״ ליטאים מקומיים להשתלט על המוסדות הממשלתיים של העיר. המיליציה הסובייטית התנגדה ולפי ידיעות בלתי בדוקות נהרגו כ־15 ליטאים. עובדה זו הרתיחה עוד יותר את ה״אקטיביסטים״ וכאשר נסוגו הסובייטים התחילו לערוך פוגרומים ביהודים: שדדו רכוש יהודי, התעללו בתושבים. רבים מהיהודים הוכו קשות ועונו.

הפרעות גברו עם כניסת הגרמנים לעיירה. גירשו את היהו־

דים מבתיהם וכלאום בבית־המדרש, ללא מזון ומים. רק בדרך נס עלה בידי כמה יהודים להשיג קצת מזון. כעבור כמה שבועות הוציאו את כל יהודי קאמאי מן העיירה: את הגברים הביאו לראקישוק, את הנשים והילדים — עד מאחורי אבל, שם נרצחו יחד עם שאר היהודים שרוכזו מעיירות הסביבה — בימים שבין ה־15 ל־27 באוגוסט 1941.

מקורות

עדותם של בלה פסטרנק, רמת־גן; דוב כהן, גבעתיים.

קרוז'
(KRAŽIAI)

קרוז' נמצאת במערבה של ליטא, במחוז ראסיין. בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

הגרמנים נראו ליד קרוז' ביום ג', 24.6.41. העיירה יושבת בעמק הנהר קראז'אנטה, ומשני העברים פרץ שם קרב. הישוב עלה באש.

עם פרוץ המלחמה ברחו היהודים אל הכפרים שבסביבה והסתופפו שם בבתי האיכרים מכריהם. לאחר כשבוע חזרו היהודים לעיירה, לפי פקודה מיוחדת, והתגוררו בבית אחד שלא עלה באש, ביתו של בנצי הקצב, על החצר הרחבה והאורווה והמחסנים. במקום הצטופפו למעלה מ־400 נפש. כעבור ימים אחדים נוספו עוד יהודים כפריים מהסביבה, שה"אקטיביסטים" הליטאים גירשום מבתיהם.

ביום ג', 8.7, באו "אקטיביסטים" ליטאים וציוו על היהודים שיקחו את חפציהם, שנשארו מהשריפה, וילכו כולם אל כיכר השוק. זה היה לפני־הצהריים. בכיכר סודרו כולם בשורה. הם נצטוו להניח את החפצים, לצעוד 2 צעדים אחורנית ולא לזוז. ה"אקטיבסטים" התחילו מחטטים בחפצים, נטלו דברים בעלי ערך וערמו לערימה אחת באמצע הכיכר. אחרי־כן פקדו על היהודים להתקרב, להוציא מהכיסים כסף, שעונים, זהב, תעודות, ולהניחם על האדמה. ושוב ניתנה הפקודה: לסגת אחורנית 2 צעדים! השומרים אספו את כל החפצים. שוב נתנו פקודה, שכל אחד יחלוץ את נעליו. הליטאים עברו וערכו חיפוש בנעליים, אם הסתירו בהן משהו. לאחר־מכן ערכו חיפוש אצל כל האנשים (גברים, נשים וילדים). חיפשו בגסות, וביחוד אצל הנשים.

בתום החיפושים הרשו לנעול את הנעליים וציוו על כולם ללכת לאחוזת שיוקשטא (כקילומטר מהעיירה), שם רוכזו כולם במתבן, שקראו לו "מחנה־היהודים". לחם היו מקבלים כאן מהליטאים בקיצוב. ליהודים אחדים היו מרתפים מתחת לבתיהם השרופים, והם היו הולכים ומביאים משם תפוחי־אדמה ומצרכים אחרים. סידרו במתבן מטבח כללי וכל אחד יכול להשתמש בו. כמה יהודים קיבלו מצרכי־מזון ממכריהם האיכרים. לפנות ערב היה בא שוטר ליטאי ועומד כל הלילה על המשמר. בכל יום היו לוקחים מספר יהודים לטאטא את הרחובות ולפנות את ההריסות. מצב־הרוח היה מדוכא, הכל היה מעורפל, אולם איש לא העלה בדעתו שהגרמנים אומרים להוציאם להורג. בעיירה לא נראו גרמנים. הצבא הגרמני עבר את העיירה וצעד הלאה, והשלטון המקומי נמסר לידי הלי־טאים. אמנם היה בעיירה קומנדאנט צבאי, אבל היהודים כמעט שלא ראוהו.

כעבור שבועיים — ושוב ביום ג', כ"ז בתמוז (22.7) — באו בבוקר "אקטיביסטים" מזויינים ושמו מצור על המחנה. לפי רשימה שהביאו קראו בשמות של 17 צעירים וחזקים ואמרו שנלקחים הם אל מקום־עבודה בז'אגר. העלו אותם על משאית והסיעום בכיוון לקאֶלם. מסביב למתבן נשאר משמר כבד. כעבור שעה לערך חזרה אותה המשאית, וה"אקטיביס־טים" הוציאו מהמתבן קבוצה גדולה של גברים ונשים מגיל 13 שנה ומעלה והסיעום באותו כיוון. המשאית נסעה הלוך ושוב והוציאה מאות גברים ונשים, ובכל פעם היו הליטאים אומרים, שמסיעים אותם לעבודה בז'אגר. כך הוציאו במשך היום 390 נפש. אחרי־כן נתברר, כי כל האנשים הובלו מהמחנה אל היער בקופרי, כ־9 ק"מ מקרוז' בדרך לקאֶלם. שם היו מעמידים אותם ליד בורות, שנחפרו בידי 17 הבחורים שהוצאו לראשונה, וכולם נרצחו ביריות.

במתבן נשארו 64 ילדים ואתם עוד 5 מבוגרים: רבה של העיירה, הרב ר' אליהו קרמרמן (אשתו ושני ילדיו הוצאו); ר' ישראל זיו ואשתו; באשה לייזארין, שילדה באותו יום בן ולכן לא נלקחה וגם התינוק היה בין הילדים; ועוד בחורה אחת, טאֶמה (הבת של ביינה מלקס), שהושארה לשם טיפול בילדים. הילדים בכו ללא הרף על הוריהם. הגדולים שבהם חוייבו לצאת יום־יום לעבודה בעיירה. הם היו מפנים את ההריסות של השריפה, מנכשים עשבים וכדומה. כלכלת הילדים היתה בצמצום רב. הם אכלו בעיקר מהמזון של אלה שהוצאו. שמירה היתה רק בלילות.

בין הילדים במתבן היה גם זאב לייזארין, כבן 13 אז, והוא מספר:

"נשארתי יחד עם שלוש אחיותי הקטנות. רצינו לברוח, ורצינו לראות בעינינו אם באמת הרגו את בני משפחתנו (אבא ואמא, שני אחים, שני דודים וילדיהם ועוד קרובים). באנו אל היער בקופרי, ולא מצאנו את המקום. נכנסנו אל איכר לשאול. הוא נתן לנו לאכול ואמר לנו, שבאמת הרגו, אבל לא רצה להראות. הוא אמר לנו לשוב. חזרנו אל המתבן, כי זה היה ביתנו. אחרי השחרור הייתי באותו מקום וראיתי את הקברות".

על הנעשה במתבן מספר גם יוסף ינקלביץ, שהיה אז כבן עשר: "ליטאים מהסביבה היו באים לבקר, והיו מנחמים אותנו הילדים ומספרים לנו, שהורינו בחיים. בעיניהם ראו אותם מגבבים שחת אצל איכרים ועוסקים בעבודות אחרות. הם היו מביאים לנו לחם, חלב, חמאה. כמה מהם היו מדברים על לבנו, שנלך אתם אל בתיהם, ושם יחזיקו אותנו כילדיהם הם. אבל הרב אליהו קרמרמן ור' ישראל זיו, שגם לו היו כאן שלושה ילדים, התנגדו לדבר זה. הם הטיפו לנו בלי הפסק, שלא נשמע ולא ניתפס לפיתויים של גויים. אולם לא כולם שמעו לדבריהם, ושבעה־עשר ילדים עזבו את המתבן והלכו. אז סיפרו הרב ור' ישראל ל"אקטיביסטים" על כל הדבר וגם מסרו להם את שמות הבורחים ושל הליטאים שאספום. הלכו ה"אקטיביסטים" לבתי האיכרים והחזירום למתבן".

בשניים בספטמבר, י' באלול — ושוב ביום ג'! — נראו בשעות אחר־הצהריים שתי מכוניות נוסעות ובהן גרמנים, אנשי ס"ס. המכוניות פנו אל יער מאֶדז'יקאלניס הסמוך,

ומרחוק ראו שנעצרו שם. בו בזמן הביאו שני ליטאים מזויינים מן העיירה את ד״ר אשר שמידט ואשתו ובנם הקטן, הכניסום אל המתבן, ולא נתנו לאיש לצאת. ד״ר שמידט — שנודע כעסקן ציוני עוד מהימים שלמד באוניברסיטה בקובנה — היה הרופא היחיד בקרוז׳ ובסביבה והיה מקובל מאוד על האנשים. אחרי כניסת הגרמנים טיפל באלה שנפצעו בקרבות, ולכן לא נגעו בו לרעה. הוא התהלך חופשי ועסק במקצועו.

האנשים במתבן הרגישו, כי סופם הולך ובא. חרדה תקפה את הילדים ויללה מרה פרצה. בהיכנסו אמר ד״ר שמידט שהמצב לא טוב, ומי שיכול להציל את עצמו — יברח! גם בנו הקטן, בנימין, שרגיל היה לדבר ליטאית, כלשון המטפלת שלו, נצטעק כאן ביידיש: ״איך בין א ייד, איך וויל לעבן (יהודי אני, רוצה אני לחיות)!...״ רבים ניסו מיד לברוח, אבל רק בידי מעטים עלה להתחמק מהמתבן. היתר, הילדים והמבוגרים, הוצאו לפי רשימה בשתי קבוצות אל יער מאַדזי־קאלניס, שם נצטוו להתפשט עירומים. אחר הכניסום אל תוך שוחה, שהסובייטים חפרוה בזמן הקרבות, ורצחום ביריות. את התינוק לייזארין, בן 6 השבועות, תפס ברגליו הרוצח ברוניוס קמינסקאס, ניפץ ראשו אל עץ וגם שסעו לשניים. בשעת הטבח התקהלו במקום ליטאים רבים. הם פשטו על השלל של היהודים ולקחו בגדים ועוד חפצים שנשארו.

ר׳ ישראל זיו, שברח מהמתבן, קפץ אל אורווה סמוכה והסתתר שם בתוך ערימת שחת בעליית הגג. ליטאים מזויינים נכנסו לאורווה לחפש יהודים, שחסרו לפי הרשימה. הם דקרו בשחת ברוביהם המכודנים והוציאו משם את ר׳ ישראל, כשהוא שותת דם ופצוע. הוא הובל מיד אל הבור ונרצח עם שאר האנשים.

מלבד ר׳ ישראל זיו וטאַמה, ברחו מהמתבן ברגע האחרון לפני השחיטה עוד שתי נערות ושמונה נערים — כולם בגילים 10—14. הצעיר שבהם, יוסף ינקלביץ, שטרם מלאו לו 10 שנים, קפץ יחד עם ר׳ ישראל זיו אל האורווה והתחבא גם הוא בשחת. אולם מקומו היה בפינה אחרת, ואותו לא גילו הרוצחים. ממחבואו הציץ אל הנעשה בחצר וראה איך מוציאים את האנשים מן המתבן ומוליכים אותם אל היער. הוא שכב שם שלושה ימים, ומשהציק לו הרעב התחמק משם והחל בהתרוצצות מאיכר לאיכר, ממחבוא למחבוא ומסכנה לסכנה.

חמישה נערים פנו במנוסתם אל היער. שניים מהם (דוד, בנו של ר׳ ישראל זיו, ואוריאשביץ) נתפסו מיד בצאתם מהמתבן בידי פועלי מנסרה, בעברם באחוזה. הם הוסגרו בידי ה״אקטיביסטים״ והובלו גם הם אל הבור. שאר השלושה הגיעו אל היער, ומרחוק ראו בעיניהם את מעשה הטבח. אחרי־כן העמיקו לתוך היער. אולם בלילה לא נרגעו וחזרו לראות את מקום הטבח, ומצאו ש״הבור מכוסה עפר, ושערות ארוכות מבצבצות, ודם...״

כשבועיים לאחר הטבח נתפס גם בנו השני של ר׳ ישראל זיו, חיים יצחק. הוא נכנס אל ביתו של ליטאי לבקש לחם. תפסו בעל־הבית והסגירו למשטרה בקרוז׳. שם לקח אותו קמינסקאס והוליכו אל קבר־האחים במאַדזי׳קאלניס. אולם בעברו ליד המנסרה של שוקשטיס, נכנס קמינסקאס בשיחה עם הפועלים — ותוך כדי כך ציווה על הנער לחפור לו כאן בסמוך את הקבר. אחר רוצץ את ראשו במעדר ולא כיסה עליו אף עפר. גווית הנער נשארה מוטלת לכלבים ולעורבים.

בראשית 1942 נתפס הנער ישראל בן שפסל, בהתרוצצו בסביבת מקום הולדתו, קרקליאני. השוטרים הליטאים שתפסוהו עינוהו קשות, בתקווה שיגלה להם את מחבואו של חברו אברהם פרייס. אולם הוא לא מסר להם דבר. הוא הובל אל בית־העלמין היהודי בקרוז׳. שם העמידוהו לחפור לו בור, וקמינסקאס ומזיליאוסקאס ניפצו את ראשו.

הנער יצחק ינקלביץ מצא לו מקלט אצל איכר בסטולגי, שבין קרוז׳ ושקודוויל, ורעה שם פרות. בקיץ 1942 נפלה קטטה בין האיכר ובין שכנו, והלה הלשין עליו, שמחזיק הוא בביתו יהודי. הנער נתפס והובל לשקודוויל, שם תלו אותו.

טאַמה, שטיפלה בילדים במתבן, נתפסה זמן לא רב אחר השחיטה, עונתה קשות בבית־הסוהר שבעיירה ואחר רצחוה.

האחיות פרלמן התחבאו כל השנים ליד העיירה בביתו של איכר אמיד. אחר בואו של הצבא האדום נפגש איתן בקרוז׳ קצין יהודי, יליד העיירה, והוא הציע להן להעבירן אל בית־הילדים היהודי בקובנה. אולם הן לא הסכימו לעזוב את הליטאים. יודעות הן מפי ליטאים נאמנים, כך טענו, ש״היהודים שוחטים ילדים נוצרים למצות פסח ועוד דברים נוראים״ — ולכן פוחדות הן מפניהם...

צעיר אחד מקרוז׳, אידל בלוך, בנו של שלמה הפחח והשמש של בית־המדרש, נמצא בראשית המלחמה בשאוולי. בגבור שם הסכנה, ברח מהגיטו והגיע אל עיירתו קרוז׳. אולם את היהודים לא מצא עוד בחיים. בצר לו פנה למכריו הליטאים בבקשת עזרה, וכמה מהם נעתרו לו והחזיקוהו עד נסיגתם של הגרמנים. הוא חזר אז לשאוולי והסתדר שם כפחח.

שלושת הבנים שברחו מהמתבן ושוחררו על־ידי הסובייטים הם: יוסף ינקלביץ, זאב לייזארין ואברהם־צבי פרייס. צרות צרורות עברו עליהם. הם נתפסו כמה פעמים ונמלטו. מאורעותיהם והרפתקאותיהם הם פרק נורא ומיוחד בפני עצמו. לאחר המלחמה עלו שלושתם לארץ. במלחמת השחרור לחם לייזארין בגליל וביחוד ליד רמת־נפתלי. אברהם־צבי פרייס נפל בקרבות ליד פאלוג׳ה. כבן 21 שנה היה במותו.

מקורות

עדותם של יוסף ינקלביץ (בן־יעקב), חולון; זאב לייזארין, יגור.

קרון
(KRUONIS)

עיירה קטנה, כ־30 ק״מ דרומית־מזרחית מקובנה. היה בה יישוב יהודי בן עשרים וחמש משפחות.

עם תחילת המלחמה התחילו מיד בריוני המקום להשתולל בעיירה, עצרו את כל היהודים וכלאו אותם בגורן. את הנשים והילדים שיחררו מיד ואחרי ימים אחדים שוחררו גם הגברים. בעת הכליאה הותר להגיש להם מים ולחם. אחרי שחרור הכלואים נשחטו באחד הלילות המשפחות של ליפא פרלשטיין ויחזקאל רוזנברג, שהיו להם סכסוכי קרקע ועסקים עם שכניהם. פחד נפל על קומץ יהודי קרון, שנמלטו אל איכרים מכרים בכפרים שבסביבה. המשטרה הזדרזה והודיעה מיד, כי על כל תושבי העיירה לחזור לבתיהם. היא גם הבטיחה שלא יאונה להם כל רע. לאחר שכל הנמלטים חזרו התחיל גירוש

אמיתי: כל היהודים נצטוו לעקור לעיירה הסמוכה דרשונישוק. שם הוקם מעין גיטו לתושבי דרשונישוק וכן ליהודים שהובאו מקרון, פאקון ומקומות־ישוב קטנים אחרים שבסביבה.

אין ידיעות בדוקות על גורל יהודי קרון. לפי סיפורו של איכר ממוצא פולני, אוהד יהודים, ריכזו ב־15 באוגוסט 1941, יום חג נוצרי גדול בעיירה, את כל הגברים היהודים, העלו אותם על עגלות והובילום לאיזה מקום. נוצרים סיפרו לאחר־מכן, שהובילו אותם אל יער קומנדול שבין פטרשון לקובנה, ושם נורו. בין הנרצחים היה גם הרב לוי מאיר, רב העיירה.

מכל יהודי העיירה שרדו בחיים רק שתי אחיות נשואות — חנה וולפה ומיכל פינברג יחד עם שני ילדיהם. כמעט שלוש שנים התחבאו אצל ידיד איכר, שחי ביער בצדי הדרך. בעלה של אחת האחיות נרצח באוגוסט 1941. בעלה של השניה הצליח להסתתר אצל איכרים מכרים עד לכמה חודשים לפני השחרור. הוא נרצח על־ידי איכר, כאשר בא לבקש ממנו להחזיר לו כמה חפצים, שהפקיד בידיו.

את בית־המדרש בעיירה הצית ושרף בעת הכיבוש ליטאי מקומי, שהיה ידוע כשונא ישראל.

מקורות

יוסף גאר, "ווידערקלאנגען", חלק ראשון, ת"א 1961, עמ' 263, 273.
יוסף גאר, "ווידערקלאנגען", חלק שני, ת"א 1971, עמ' 9, 10.
יוסף גאר, "אין געלויף פון חרובע הײמען", ניו־יורק 1952, עמ' 14, 15.

קרוק
(KRAKĖS)

עיירה במרכזה של ליטא, במחוז קיידאן. בשנת השואה חיו בה כ־150 משפחות יהודיות.

עם כניסת הגרמנים התארגנו "אקטיביסטים" ליטאים, אשר קיבלו על עצמם את ענייני הסדר הפנימי בעיירה. מיד החלו לעצור פעילים קומוניסטיים ויהודים. העצורים היו מובאים לעיר־המחוז קיידאן. אף אחד מהיהודים העצורים לא חזר.

ההתעללות ביהודים החלה כבר בימים הראשונים. ה"אקטי־ביסטים" נהגו באכזריות. כך עונה למוות הרופא אלפרוביץ. יש אומרים שכרתו את ראשו והעמידוהו על המזנון בביתו. את הרב ר' דוד גולדברג אילצו לשים את ראשו על סדן־עץ ובסכין חתכו את זקנו. עברו כמה ימים והוציאו את הרב, את השוחט ר' שבתאי פרבר ואת ראובה'לה הסנדלר, אל מחוץ לעיר, ציוו עליהם לחפור לעצמם קבר, ירו בהם וקברום במקום.

ל"טיפול" מיוחד זכו המשפחות, שמישהו מתוכן היה קשור לקומוניסטים ולמשטר הסובייטי. שני ילדים ממשפחת טאקר היו בזמנו חברים ב"קומיוג". למרות העובדה שהצעירים עזבו מזמן את העיירה, הוציאו ה"אקטיביסטים" את ההורים הזקנים, רצחו אותם ליד הבית וקברום במקום.

כל היהודים הוצאו מבתיהם ורוכזו בגיטו.

לפי מכתבו של מפקד המשטרה א. קוויטקוס מה־17.8.41, היו בקרוק 337 גברים יהודים ו־115 נשים, ביחד 452 נפש.

בסוף אוגוסט החלו מביאים את יהודי הסביבה לקרוק, שנקבעה יחד עם קיידאן ואייראגולה כמקום־ריכוז ליהודי המחוז.

הובאו לכאן יהודי בייסיגולה, גודז'ון, גרינקישוק, פאצ'ינל, דטנובה ומקומות אחרים.

כולם הוצאו ב־2 בספטמבר 1941 (י' באלול תש"א) אל הכביש קרוק—ראסיין, וכקילומטר וחצי מהעיירה נרצחו ונקברו בקבר־אחים.

ברשימה שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', נאמר על קבר־האחים בקרוק:

המקום — הכפר פאשטינוקאי, במרחק 1.5 ק"מ מהעיירה, 500 מטר שמאלה מדרך המלך קרוק—ראסיין; הזמן — 2.9.1941; מספר הקרבנות — 1,125 גברים, נשים וילדים.

בדו"ח שלו מוסר יגר שב־2.9.1941 נרצחו בקרוק 448 גברים יהודים, 476 נשים יהודיות ו־201 ילדים יהודים.

בראש המרצחים עמד זראנקאס — "קלעי" לשעבר. מבין הרוצחים הצטיינו באכזריותם האחים יוזאס ויונאס סטאקאס, פאטראס לוקאשיוס ואחרים.

מקורות

עדות חסיה קורן־נאדל, רחובות.
"טבח המוני בליטא", חלקים א' ו־ב'.

קרוק
(KRIŪKAI)

עיירה קטנה במחוז שאולי, בקירבת הגבול עם לטביה, כ־16 ק"מ צפונית־מזרחית מיאנישוק. לפני השואה חיו בה כ־200 יהודים.

הגרמנים כבשו את העיירה בסוף יוני 1941.

לכומר הזקן במקום וכן לשני מורים ליטאים, בעל ואשתו, נודע על גורל היהודים בסביבה. הם ידעו, שלאחר התפרצות ראשונה של פרעות והגבלת זכויות תבוא השמדת האוכלוסיה היהודית, והחליטו להתנגד לכך.

הם פנו לעומדים בראש השלטון בעיירה והיתרו בהם להמנע ממעשי רצח. הם אמרו, שאל להם להכתים במעשיהם את העם הליטאי. ה"אקטיביסטים" לעגו להם והדגישו, שבעי רצון, שאת הנעשה עכשיו אין להשיב, ליטא תהיה נקייה מיהודים... אז פנה אליהם הכומר הזקן נרגש ונסער ואמר: "אם כך עומדים הדברים, אז תחסלוני יחד עם היהודים. הריני משרת לאלוהים וכל עוד נשמתי באפי לא ארשה שבקהילתי יישפך דם אנוש נקי!"

רצו הרוצחים להרגיע את הכומר והודיעו לו, כי יעצרו "רק" שלושה יהודים "אשמים" והם נקבו בשמותיהם. מיהר הכומר והודיע על כך ליהודים, שהספיקו להתחבא, עד שהגיע היום המר והנמהר וכל יהודי קרוק הוצאו מהעיירה וגורשו לז'אגר. שם היה גורלם כגורל יהודי ז'אגר והסביבה שחיסולם האכזרי והנורא החל בערב יום־כיפור תש"ב.

מקורות

עדות פנחס אולמן, יבנה.

קרוקי
(KRIŬKAI)

העיירה הקטנה קרוקי שוכנת במחוז שאקי על הגדה השמאלית של הניימן (מול סרדניק), כ־40 ק״מ צפונית־מערבית לקובנה. לפני מלחמת־העולם השניה חיו בה כמאה יהודים (כעשרים משפחות).

ביום השני להסתערותם על ברית־המועצות, ב־23 ביוני 1941, כבר חדרו הגרמנים לעיירה זו ועמם ״אקטיביסטים״ ליטאים, שהתחילו מיד להשתולל.

הם עצרו ארבעה צעירים יהודים, אוהדי השלטון הסובייטי, הובילו אותם לשאקי ושם הרגו אותם ביריות.

ב־12 ביולי ריכזו הליטאים את כל הגברים היהודים, מנער ועד זקן, 41 אנשים, והוליכו אותם לשאקי, כאילו לעבודה. שלושה ימים החזיקום באסם ליד מה שכונה ״האחו היהודי״ וב־16 ביולי (כ״א בתמוז תש״א) הוציאום להורג ביריות ביער הסמוך. לפני הרצח היה על כולם לחפור קברים לעצמם. יחד עם הגברים הוצאה גם הנערה חיה־מרים גרטנר, שגילתה התנגדות לרוצחים הליטאים, אשר באו לעצור את אביה ואת אחיה.

את הנשים היהודיות ואת הילדים הוציאו בראשית ספטמבר לסאפיזישוק, עיירה סמוכה לקרוקי, על אותה גדה של הניימן, שם החזיקום זמן־מה בבית־המדרש ואז רצחו אותם יחד עם שאר האוכלוסיה היהודית על־יד וילקי ב־4 בספטמבר 1941 (י״ב באלול תש״א).

מקורות

עדותם של אלחנן גרטנר, יפו; יוסף גרטנר, רמת־גן.

קרטינגה
(KRETINGA)

עיר־מחוז במערבה של ליטא, על הגבול הקודם עם גרמניה. בשנת 1941 היו בקרטינגה כ־1,000 יהודים, ביניהם מספר משפחות מפליטי ממל.

קרטינגה נכללה ברצועת 25 הק״מ, אשר בה צריך היה להשמיד את היהודים, לפי פקודתו של שטאלאֶקר.

הגרמנים נכנסו לעיירה כבר ביום הראשון למלחמה, ללא כל התנגדות. עם כניסתם הגיעו לקרטינגה קבוצות ס״ד מממל ומטילזיט וכן הגיע פראנאס לוקיס־יאקיס, איש השירות החשאי לשעבר בליטא העצמאית, אשר בעת כניסת הצבא־האדום לליטא בשנת 1940 ברח לגרמניה ושם שירת בס״ד הגרמני. הוא חזר עם ראשוני החיילים וקיבל לרשותו את השלטון המקומי בקרטינגה והסביבה.

התארגנה גם מפקדה של ה״אקטיביסטים״, אשר בראשה עמד הנזיר פטראס יאנושאיטיס, האח אלואיז.

כבר ביום הראשון פקדו על כל תושבי העיר הגברים להתקבץ בכיכר השוק. היהודים נצטוו לצאת מתוך הקהל והם רוכזו בפינה מיוחדת בכיכר. בגברים הלא־יהודים לא פגעו לרעה. ביהודים התחילה מיד ההתעללות, ההשפלה והרצח. הם נצטוו לכרוע על ברכיהם, לרוץ מסביב לכיכר, כשהגרמנים והבריונים הליטאים מורידים עליהם ברד של מהלומות בחגורות, במקלות ובכל הבא ליד.

ההתעללות נמשכה עד אחרי־הצהריים. לפנות ערב הוכנסו היהודים לבית־הכנסת.

ב־26 ביוני (א׳ בתמוז תש״א) הוצאו 180 גברים יהודים מבית־הכנסת והוכנסו למגרש גדור בשוק, עליו נמצאו הריסות הכנסיה הפראבוסלבית, אשר נהרסה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה. באותו זמן ערכו הגרמנים בלווית הליטאים חיפושים בבתי היהודים. נמצאו עוד 30 יהודים אשר צורפו לאלה שהיו בשוק. בשעה חמש אחר־הצהריים הועמסו הגברים על מכוניות והובלו מחוץ לעיר בדרך לפולנגן, בקירבת החווה פרישמונטי, שם היו חפירות־מגן נגד טנקים אשר הוכנו על־ידי הסובייטים.

היהודים אולצו להקים סוללת עפר על־פי החפירות. לפי תוכניתם של הגרמנים היו הנדונים למוות צריכים לעלות על סוללה, לספוג את הכדור וליפול לתוך החפירות. הערב התקרב, והסוללה עוד לא היתה מוכנה. הרוצחים האיצו ביהודים לסיים את העבודה, כי רצו לגמור עבודת יומם. הם התנפלו על היהודים, ובשאגות, מכות ובעיטות, אילצו אותם לעבוד מהר. זעקות המוכים הדהדו למרחקים.

לאחר שהוקמה הסוללה, היו היהודים מובאים בקבוצות של עשרה והיו מוצבים על הסוללה כשאחוריהם אל החפירות ופניהם לפלוגת היורים. מפקד הגישטאפו היה קורא בפניהם מתוך הנייר את ״פסק דינם״: ״אתם מוצאים להורג לפי פקודתו של הפיהרר, כי פגעתם בצבא הגרמני״. קבוצה של כ־20 חיילים ואנשי משטרה היתה יורה בהם. מי שלא נפגע למוות, נורה על־ידי אנשי הגישטאפו עוד הפעם. כך היו הגוויות מתגלגלות לתוך החפירות. במקרה שנשארו גוויות על הסוללה, היה על כל קבוצה חדשה ״לנקות את הסוללה״ ולזרוק את הגוויות לתוך הבור. ביום זה נרצחו למעלה ממאתיים יהודים.

כדאי להזכיר כמה פרטים:

א. אל היהודים צורפה גם קבוצה של כ־50 ליטאים, שהואשמו בקומוניזם. לגרמנים נראה מספר זה גדול מדי. הורכבה במקום מעין ועדת־חקירה, וכל אחד מהליטאים נקרא אליה, ותוך זמן קצר ביותר שוחררו מעל ל־30 איש. כ־20 צורפו אל היהודים. אחרי היהודים נרצחו גם הם ונקברו באותו מקום.

ב. בין היהודים היו אבות ובנים. ילד בן 12 ואביו הלכו דבוקים יחד, והנה היה האב העשירי במספר קבוצת הנורים. הילד התחנן לפני הגרמנים שירשו לו למות יחד עם אביו. מפקד הגישטאפו נתמלא רחמים והסכים להוציא מתוך קבוצה זו יהודי ולהכניס במקומו את הילד.

ג. בין היהודים עמד יהודי ואות צלב־הברזל מדרגה ראשונה על חזהו. התברר, שהיה קצין גרמני במלחמת־העולם הראשונה. הוא הוצא מהשורה והובא לממל. גורלו לא נודע.

באותו יום הובלו הנשים והילדים מבית־הכנסת לחוות פרישמונטי. בלילה שבין ה־26 ל־27 ביוני פרצה שריפה בבית־הכנסת. האש התפשטה ואחזה גם בבתים הסמוכים. היהודים הואשמו בהצתה וב־28 ביוני הוצאו להורג בפרישמונטי עוד 63 איש. כעבור כמה ימים נורו עוד 15 גברים.

במשך כל הזמן היה בית־הכלא מלא גברים יהודים אם מקרטינגה עצמה ואם מהסביבה. השומרים הליטאים מצאו תענוג מיוחד להתעלל בהם. כך, למשל, בעדותו לפני ועדת החקירה, שהוקמה בקרטינגה אחרי גירוש הגרמנים, מסר

אנטאנאס בצאוויצ׳יוס, כי בהיותו עצור ראה בעד החלון איך הוצאו כ־80 יהודים מתאי־הכלא השונים. השומרים הובילו אותם עד לגבעה ליד הנהר, ציוו עליהם לזחול על ארבע מראש הגבעה לתחתיתה ומי שלא הספיק לרדת מהר — הוכה קשות במקלות. יותר מאוחר הוליכו אותם השומרים החמושים לנהר וציוו עליהם לשחות מגדה לגדה. מי שלא הספיק נורה בעודו בנהר. אלה ששרדו אחרי ההתעללויות הוחזרו לכלא.

בין ה־11 ל־18 ביולי נורו 120 גברים בבית־הקברות היהודי. כאן היה גם נסיון בריחה. זה שניסה נתפס וכעונש היה עליו לרדת לבור ולסדר את גוויות הנרצחים. הוא נורה אחרון.

באמצע אוגוסט הוצאו להורג 20 נשים וילדים, בני משפחות ה־15 שנורו קודם לכן.

עד כאן היו מבצעי הרצח גרמנים, שבאו מממל וטילזיט. הליטאים מילאו תפקידי שמירה. ניתן להם להתעלל ביהודים וגם לענותם עד מוות ולרצחם, אך בעת ביצוע השמדה "מסו־דרת" היו רק גרמנים בכיתת היורים.

בתחילת אוגוסט 1941 התקיימה פגישה אצל מושל המחוז הליטאי בקרטינגה. בפגישה נכחו מושל המחוז שדוויטאס, ראש עיריית קרטינגה פיקטוצ׳יס, מפקד משטרת הבטחון במחוז קרטינגה לוקיס־יאקיס, מפקד המשטרה פטראוסקאס, מפקד ה"אקטיביסטים" במחוז ובא־כוח הגישטאפו.

נדונו בעיות שונות של המחוז, ביניהן גם כלכלת האוכלוסיה היהודית. הגרמנים האיצו בליטאים שירצחו גם את הנשים והילדים היהודים, שהרי לא כדאי להאכילם, כי בין כך ובין כך אינם עובדים. הגרמנים גם הציעו להם, שיבצעו בעצמם את הרצח.

הליטאים הסבירו, שאין להם על כך הוראות ממרכזם בקובנה. הם דחו את מתן התשובה למחר. בינתיים התקשר ראש המשטרה עם אגף המשטרה בקובנה, וכפי שמסר אחר־כך אמרו לו, שאין החלטה לבצע רצח נשים וילדים, אך גם אינם מתנגדים לכך. הברירה נשארה בידיהם. הליטאים קיבלו את ההצעה והתכוננו לבצע את רצח הנשים והילדים. המועד נקבע לתחילת ספטמבר.

אכזרית במיוחד היתה רציחת קבוצת 120 נשים וילדים בתחילת ספטמבר. לנשים, לילדים ולמספר קטן של ישישים שנמצאו בפרישמונטי, נאמר תמיד שאבות־המשפחה נשלחו לעבודה והם נמצאים במחנה נפרד. הנשים תבעו שיצרפו אותן לבעליהן. בתחילת ספטמבר נאמר להן שבקשתן אושרה והן תורשינה להתאחד עם בעליהן. כל הנשים, הילדים והקשישים רוכזו בגורן, ונאמר להם שעליהם לעבור בדיקה רפואית. לפי תור היתה כל אחת מתפשטת בגורן, ויוצאת החוצה. בצאתן חיכו להן שוטרי־עזר ליטאים, שיכורים ומשולהבי רצח. הם היו מתנפלים על כל אחת מהנשים היוצאות, מכים אותן בשוטים ומוטות ברזל, ותוקעים בהן סכינים וכידונים. כל הזמן עמדו אנשי הגישטאפו וצילמו את המראה. מאחר ש"טיפול" אינדיבידואלי כזה נתמשך יותר משהיה דרוש לצילומים, חוסלו כל השאר בירייה.

ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב׳, מופיעים קברות־האחים הבאים:

1. בית־הקברות היהודי. הזמן — אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — 356.
2. חורשת קוויאצ׳יאי, בצד ימין לכביש הישן שבין קרטינגה לפולאנגן. הזמן — יוני—יולי 1941; מספר הקרבנות — 700 גברים ונשים.

מנהיגי הרוצחים היו פראנאס לוקיס־יאקיס, סמילגיס ובראז־שינסקאס.

מקורות

עדות שרגא אולשוונג.

דו"ח המשפט באולם.

"העובדות מאשימות", אוסף א׳, הוצאת האקדמיה למדעים בליטא הסובייטית.

קרינצ׳ין
(KRINČINAS)

כפר בצפונה של ליטא, 8 ק"מ צפונית־מזרחית מפוסבול, במחוז בירז׳.

במפקד התושבים בשנת 1923 נרשמו בקרינצ׳ין 37 יהודים. בשנת השואה חיו בכפר 5 משפחות יהודיות.

ב־22 במאי 1945 קבעה ועדת־חקירה מיוחדת, שנקבעה על־ידי המועצה הסובייטית המקומית, שמבין תושבי המקום נרצחו על־ידי הנאצים ועוזריהם המקומיים חמש משפחות של יהודים, ובהן 21 גברים, נשים וילדים. הם לא נרצחו בקרינצ׳ין, אלא הועברו לפוסבול ושם נורו.

מקורות

"טבח המוני בליטא" חלק ב׳, עמ׳ 117—118.

קרקינובה
(KREKENAVA)

קרקינובה היא עיירה במחוז פוניבז׳, על גדות הנהר נאוויאז׳ה. בשנת השואה חיו בה כ־60 משפחות יהודיות.

עם פרוץ מלחמת ברית־המועצות—גרמניה ניסו יהודי קרקי־נובה לברוח לרוסיה. הם זכרו את ימי מלחמת־העולם הראשו־נה, כאשר הבורחים מצאו מקלט ברוסיה. ליבם ניבא להם מה מצפה להם בקרקינובה מידי הלאומנים הליטאים, אשר לא הסתירו את רגשות שנאתם ורצון הנקמה ביהודים.

בשורה ארוכה יצאו היהודים על עגלותיהם את העיירה. הם הספיקו להגיע עד פוניבז׳. כאן נעצרו על־ידי ה"אקטיביסטים" הליטאים והוחזרו לקרקינובה. כאשר חזרו כבר היו גרמנים בעיירה וכנופיות ליטאים מזויינים השתוללו בה. מיד ריכזו את כל צעירי היהודים וכלאו אותם בבית־המעצר שליד תחנת־המשטרה. שני יהודים מהעיירה, יצחק לוין ודודו־ביינוש לוין, הביאו מזון לקרוביהם העצורים וביקשו מהמשמר הליטאי למסרו לאנשים. לעגו להם השומרים, ירו בהם והמיתום במקום. ימים אחדים עינו את הבחורים ולילה אחד הוציאום מבית־המעצר וחילקו אותם לשתי קבוצות. קבוצה אחת הובאה ל"שדות הכומר" ("דעם גלח׳ס פעלדער") על ההר, והקבוצה השניה — לשדה שבין גשר האבן ונהר הנאוויאז׳ה. אילצו אותם לכרות לעצמם קברים ואז ירו בהם והמיתום וקברום במקום. קולות הירי נשמעו מרחוק והדהדו באזני אבות, נשים וילדים, שהצטופפו נבהלים וחסרי־ישע בבתיהם.

הרוצחים נטפלו גם לנשים. הם קיבצו צעירות יהודיות טובות־מראה, סחבו אותן למרתף ושם אנסו אותן ועינו אותן באכזריות למוות.

כעבור זמן קצר גורשו חלק מהיהודים מבתיהם ונכלאו בבית־המדרש. הם הוחזקו שם ללא אוכל ומים. עינויי הכלואים היו ללא נשוא. שמרל לוין, יהודי גברתן, קרוב־משפחה ללוינים הנזכרים לעיל, פנה לשומר הליטאי וביקש ממנו שיתן לו לצאת מבית־המדרש. כאשר נענה בשלילה שלף לוין סכין, התנפל על השומר ודקרו.

את מרבית הגברים היהודים הוציאו כעבור כמה ימים לכביש המוביל לפוניבז׳. שם היה עליהם לאסוף אבנים גדולות ולסתתן לאבני חצץ לצרכי סלילת הכביש. הם עבדו זמן קצר ואז נרצחו ונקברו במקום.

את הנשים והילדים וכן מספר גברים שנותרו בבתיהם ריכזו בבית־הכנסת ובבתים אחדים סמוכים והכריזו על המקום כגיטו. רעבים וצמאים החזיקום שם עד ל־27 ביולי 1941 ואז אמרו להם לארוז את מטלטליהם המעטים ולהיות מוכנים להיות מועברים ל״מחנה״.

הביאו אותם לשדה ליד שדה־התעופה בפאיוסט. שם זרקו אותם, פשוטו כמשמעו, מן העגלות וכהרף עין נעלמו העגלות עם המטלטלין.

מעונים, מושפלים, כשרק כסותם לעורם, רעבים וצמאים, המשיכו האומללים להתענות עוד ימים אחדים, עד שהספיקו השלטונות לרכז במקום את כל יהודי הסביבה. בינתיים עסקו הרוצחים בחפירת הבורות.

בארבעה בורות ארוכים ועמוקים נרצחו ונקברו יהודי קרקי־נובה, יחד עם אחיהם מהעיירות הסמוכות ומפוניבז׳.

מהשחיטות ניצל שלום גרק, יהודי כבן ארבעים. תחילה מצא מקלט אצל כומר, ואחר־כך נע ונד בסביבה ממקום למקום. בשנתיים האחרונות למלחמה מצא מחסה אצל איכר זקן, פולני, שגר במשק קטן ובודד. אחרי שחזרו הסובייטים לקרקינובה הצטרף שלום גרק למשטרה הסובייטית, אשר נלחמה נגד מתנגדי המשטר ומשתפי־הפעולה עם הגרמנים. את תפקידו בחיים ראה בנקמתו ברוצחי היהודים.

יום אחד הכירה אותו ליטאית. היא מסרה על־כך למתנגדי השלטון והם תפסוהו ועינוהו למוות.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בלי־טא״ חלק ב׳, צויין שקבר האחים נמצא בקרקינובה על גדות הנחל ז׳נפרשה, במרחק קילומטר אחד מהעיירה, כ־400 מטר מהכביש הראשי ההולך מקרקינובה לסורווילישוק. קבורים שם כ־200 גברים, נשים וילדים, שנרצחו בחודשים יולי ואוגוסט בשנת 1941.

מקורות

עדות חיה לוין־בינדר, חולון.

ראודונה
(RAUDONĖ)

עיירה קטנה במערבה של ליטא, בקירבת הגבול עם גרמניה, 23 ק״מ מזרחית לעיר־המחוז יורבורג.

בשנת 1923 נתפקדו במקום 80 יהודים. בשנת השואה חיו בה כ־10 משפחות יהודיות.

אין לנו ידיעות בדוקות על קורות היהודים במקום. יש להניח שבחלקם הועברו ורוכזו ביורבורג או בראסיין, שתי הערים הקרובות שבהן רוכזו יהודים. ידוע שכמה מיהודי ראודונה ברחו והסתתרו ביערות שבסביבה, כקבוצה מאורגנת. הם החזיקו מעמד עד קרוב ליום שחרור המקום מהפולש הגרמני. ממש בימים האחרונים שלפני השחרור נתפסו ונרצחו.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, נאמר שבקירבת מקום לראודונה, ביער אלאונוראבה, דרומית לראסיין, נמצא קבר־אחים ובו כ־50 קרבנות. כזמן הרצח נמסר חודש אוקטובר 1944. הכוונה היא, כנראה, לאותה קבוצת היהודים שנתפסו.

רדווילישוק
(RADVILIŠKIS)

עיר צומת מסילות־ברזל חשובה במרכזה של ליטא, במחוז שאוולי. בשנת השואה חיו בה כ־250 משפחות יהודיות.

ביום פרוץ המלחמה, 22.6.41, אחז פחד כפול את יהודי ראדווילישוק. הם פחדו מהגרמנים ומשכניהם הליטאים, אשר החלו מיד להראות אותות־שנאה, והם פחדו ממוראות המלחמה, כי חשבו שעירם תופצץ בשל היותה צומת במערכת מסילות־הברזל. רבים ניסו לברוח אם לרוסיה ואם לכפרים הסמוכים.

ביום ה׳, 26 ביוני 1941, נכנסו הגרמנים לרדווילישוק, ואז נצטוו כל היהודים לחזור העירה. ״אקטיביסטים״ ליטאים פשטו בכפרים ושילחו חזרה את היהודים העירה. בשובם מצאו היהודים, שבתיהם מסומנים באותיות־גיר גדולות — המלה Jude התנוססה עליהם.

כבר ביום השני לכניסת הגרמנים החלו הצרות, העינויים וההשפלות.

את הגברים והנשים החזקות היו מוציאים מהבתים ושולחים לעבודה. לעתים נבחרו עבודות, שלא היתה בהן כל תועלת, מחוץ להשפלה ועינויים. כך, למשל, נצטוו פעם הגברים לשאוב מים מבאר קרובה, לשפוך את המים על המדרכות, לשכב בתוך השלוליות, לזחול על בטנם ולייבש את המדרכות, והכל תחת פיקוח קפדני של ״עונדי הסרטים הלבנים״, שהיכו אותם והאיצו בהם למהר. היו תופסים יהודים חרדים ומאלצים אותם לשאוב צואה בכיפותיהם ולשימם על ראשם.

היו גם ״הצגות פומביות״. ביום א׳, 29 ביוני, הובאה קבוצה גדולה של גברים יהודים אל ״שדרת החופש״ (לייסוועס אלייע), ובפיקודו של חייל גרמני ״אימנו״ כמה ״אקטיביסטים״ ליטאים את האומללים בתרגילי־התעמלות משונים. ציוו עליהם להביא מים ולשפוך אותם איש על ראש רעהו, לרכוב איש על אחיו ושאר להטוטי שטן. נטלו את רבה של העיירה, ר׳ יצחק בגון, גזזו חלק מזקנו ושמו בכיס העליון של מעילו, כממחטת־נוי. מאות ליטאים עמדו וצפו בהנאה במחזה. הצגות אלה חזרו ונשנו יום־יום. בשביל הנשים היו בוחרים עבודות יותר קלות, אך לא פחות משפילות. הן היו צריכות לנקות את בתי־המרזח, המשרדים ובנייני הציבור. הליטאים התענגו

במיוחד לראות את הנשים היהודיות שוכבות על הרצפות, מנקות את הקיא בבתי-המרזח ואת האשפה מתחת לרגליהם של השיכורים, כשבעיטות ה"בעלי בתים" והשיכורים מלוות אותן. לא חסרו גם קרבנות בנפש.

הקרבן היהודי הראשון נפל, כאשר שני יהודים שנחטפו לעבודה נצטוו לרחוץ מכונית צבאית, שחנתה ליד בנין המשטרה. לפתע ניגש אליהם גרמני, זרק מבט בשניהם וללא כל סיבה פלט: כאלה צריכים להיירות. הוא קרא לאחד מהם, לייבל טוואלוביץ, שלחו אל ליטאי שכן להביא את ואמר לו לחפור בור במקום שעמדו בו. חמת-הרצח בערה בגרמני, ובלי לחכות שהבור יהיה מוכן ירה בלייבל והרגו. השכנים הנוצרים מיהרו ושפכו חול על הגוף בעודו חם. הקבר היה קטן ומשפת התלולית הנמוכה ביצבצו חלקי לבושו של החלל. ימים אחדים לאחר-מכן נורה ללא כל סיבה יעקב ואצאראבין, בחור למדן, מתלמידי ישיבת סלאבודקה.

ביום ג', 8 ביולי 1941, בשעה 5 אחר-הצהריים הודיעו בבתים היהודיים שתוך 15—20 דקות חייבים כל יהודי ומשפחתו לעמוד בחוץ ליד פתח ביתם. בקושי הצליחו לקחת משהו מחפצי הבית, בעיקר לחם. לא ארכה השעה והופיעו חיילים אשר ציוו על האנשים ללכת אל רחוב הרכבת. מכל חלקי העיירה נהרו יהודים מבוהלים, כשהם מוצאים בידי אותם השכנים, שלא מזמן נחשבו ידידים. עד מהרה נתקבצו כל היהודים במקום המיועד. הם לא הספיקו להשתהות שם כדי לשאוף רוח, וכבר בשמעה הפקודה הרצחנית: לזוז! וכל הקהילה זזה בלי לדעת לאן ולאיזו תכלית. תוך מחצית השעה אבד כל מה שנבנה משך דורות, והעיקר — אבד ה"אני". לא עוד אדון אתה לעצמך. נבצר היה להשיג ולשאת זאת. מחנה של כשש מאות נפש (גברים, נשים וטף) השתרכו, כשהם עמוסים צרורות למיניהם. "אקטיביסטים" ליטאים הלכו על המדרכות, רובים נטויים בידיהם, צועקים ודוחקים בעדה האבלה והאומללה.

כבר ירד הלילה, שעה שהגיעו למקום בו נצטוו לעמוד. הילדים בכו, המבוגרים נאנחו ונאנקו, איש לא ידע אל נכון מה עומד להתרחש ומה צפוי. לאחר שעה קלה נתחוור לאנשים, כי יגורו כאן בקסרקטיני-העץ הישנים והנטושים של הצבא הליטאי.

עד מהרה נחתו עליהם גזירות חדשות: אסור לבוא בשום מגע עם האוכלוסיה הנוצרית; כל המבוגרים — גברים ונשים צעירות — יילקחו לעבודות שונות. בו במקום הוקמה נציגות בת 5 גברים, וראשית דאגתם — יצירת פלוגת-עבודה. למחרת השכם בבוקר יצאו לעבודה גברים ונשים, בלוויית משמר מזויין. הנשארים, גברים באים בימים וילדים, נצטוו להתקין גדר-תיל דוקרני, להקיף את המחנה. ליד השער עמדו שני זקיפים — גרמני וליטאי. מפקד המחנה, ליטאי, נענה לפעמים לבקשת היהודים והירשה להם ללכת העירה על-מנת להביא מצרכי מזון. ההולכים נצטוו לשים טלאי צהוב או מגן-דוד על הבגדים, ואסור היה להם ללכת על המדרכה. פקודות אלו היו נוטלות את הרצון ללכת בכלל העירה. ברם, אי-אפשר היה שלא ללכת. מצרכי-מזון מוכרחים להביא. לעתים היו מצליחים לקפוץ הביתה, אם טרם נתפס בידי "דייר חדש", ומוצאים שם משהו שׂשרד, שנעלם מעיני השודדים.

בשבת, י"ז בתמוז (12 ביולי), בשעה 4 אחר-הצהריים, כשכל העובדים כבר חזרו מן העבודה, הופיעה מכונית בחצר המחנה וממנה יצאו שני קציני-צבא גרמנים בכירים. לאחר שהחליפו דברים עם אנשי המשמר, פקדו על כל הגברים, מבני ששעשרה ומעלה, לצאת אל החצר. העמידו את הגברים בשורה ואחד הקצינים שאל כל אחד ואחד למשלח-ידו. האנשים ייחסו חשיבות לשאלות, שכן סברו כי השואלים מעוניינים בבעלי-מקצוע. כל אחד בחר לעצמו מקצוע וכל העדה נהפכה פתאום לסנדלרים, חייטים, כובענים וכו'. הדבר לא ארך יותר מעשר דקות. אחד הגרמנים פטר את כולם במחי יד, באמרו: "כולם קומוניסטים". הקצינים יצאו את המחנה ונסעו לדרכם. לא הספיקו הגברים לחזור למעונותיהם, ושוב נדרשו לצאת לחצר. אנשי-המשמר הליטאים התפרצו באקדחים שלופים ובחמת-רצח בדקו ובלשו כל פינה בקסרקטינים, אם לא נשאר שם מישהו, וסגרו את הדלתות. הנשים לא הורשו לצאת אל החצר. קמה בהלה בקרב הגברים. הם הרגישו כי רעה נגד פניהם. כעבור כמה דקות הוצאו כל הגברים טורים-טורים מן החצר. שניים-שלושה זקנים, שלא יכלו ללכת, נישאו על ידיהם של צעירים. את הגברים שוב לא ראו.

בדאגתן ליקיריהן חיפשו הנשים כל דרך להשיג מידע עליהם. הן פנו אל כל מי שחשבו כי יוכל לתת להן תשובה. השומרים המזויינים היו נותנים כל יום תשובה אחרת. היו גם ליטאים רעי-לב אשר היו מתגנבים עד לגדרות התייל, כאילו סיכנו עצמם למסור דרישת-שלום מהגברים. הם היו מספרים, כי פגשו את הגברים עובדים במקומות שונים ואלה מבקשים שישלחו להם חפצים ובגדים, כדי שיוכלו להחליפם במצרכי מזון. הנשים מסרו לליטאים בשמחה כל מה שהיה להן.

כעבור זמן-מה הוברר, שכל זה היה שקר. הגברים נורו עוד באותו יום בחורשה, בקירבת בית-הקברות היהודי. נשארו בחיים רק אותם גברים שאיחרו לחזור מהעבודה.

שרידי ראדווילישוק קבעו את יום הי"ז בתמוז כיום-האזכרה לאבותיהם, בעליהם ואחיהם.

לאחר אבדן הבעלים חלה תמורה יסודית במהלך החיים במחנה. ניטל מהנשים אפילו הרצון ללכת העירה ולהביא מזון אבל כבד ירד עליהן. הנשים לא בכו, לא נאנקו. הכאב שם מחנק לגרונן. הגברים המעטים ששרדו היו המשענת היחידה במחנה. ברם, הנשים היו שרויות בפחד גדול, שגם הם יילקחו מהן.

מזמן לזמן הובאו אל המחנה גברים שברחו לרוסיה ונתקעו בדרכים, או כאלה שנלכדו במחבואם, במאורע כזה היה כדי לעודד — מביאים יהודים חיים! משמע, חלף בנשים זיק של תקווה, שאולי גם בעליהן עודם בחיים. התחילו להאמין לגרמנים ולליטאים, כי אכן נלקחו הגברים לעבודה ועתידים הם לחזור.

בין הבאים החדשים היו שני בחורים, ושם שניהם ישקה (לא ידוע אם שמם האמיתי היה זה, או נקראו כך על-ידי ה"אקטיביסטים"). שני אלה היו למשרתיהם של המענים. באלות-גומי בידיהם היו מתרוצצים ומטילים אימתם, אם כי לא היכו ממש. רב היה חלקם של הללו בכל מעשה-שוד. אף הכירו בבגדים שלבשו, כי בגדי הנרצחים הם, שנלקחו מהנשים על-מנת "להעבירם למקום העבודה".

יום אחד גזרו על מסירת כל חפצי-הערך. אחד היאשקים (השני נעלם מן המחנה) התרוצץ ובקולות-פרא הזהיר שימסרו

הכל, וכל מי שיסתיר משהו — אחת דינו להיירות במקום. הנשים פחדו להשאיר בידיהן אפילו כף של כסף.

אותו יום הוציאו את הנשים והילדים והעבירום למקום אחר, הרחק יותר מן העיירה היו ברדווילישוק גם קסרקטיני־חומה, בהם שוכנו שבויי־מלחמה סובייטיים. בין השבויים פרצה מגיפת טיפוס. חשבו הרוצחים ומצאו שהיה זה "טוב" להחליף את המחנות: להעביר את השבויים למחנה של הנשים היהודיות ואת הנשים למחנה השבויים הנגועים בטיפוס. "אינני יודעת למי חייבים תודה" — אומרת העדה, רופאת־השיניים פולה טוקר — "עובדה היא שמכל 500 הנשים והילדים איש לא חלה בטיפוס. אולי זה קרה תודות לידע התברואתי שהיה לאמהות היהודיות ואולי היה זה נס, רק נס!"

כאן לא היו מוקפים בגדר־תיל. הסתפקו במשמר בלבד. אנשי־המשמר היו רק ליטאים. השכם בבוקר היו מעירים את הכלואים. חייבים היו בקימה אף אלה שהיו פטורים מעבודה. ישקה הוא שהיה מעיר את כל המחנה. במגלב היה דופק על הדלתות, הקירות, השולחנות. התינוקות היו נבהלים ופורצים בבכי וביללה.

מוזר, אך הנשים התחילו להסתגל לאורח־חיים זה, ואפילו ל"נאומיהם" של ה"אקטיביסטים" השיכורים שעל הרוב היו עורכים מפקד בשעה עשר או אחת־עשרה בלילה. הם אילצו את הנשים לצאת אל המסדרונות או אל החצר ולשמוע איך הם מחרפים ומגדפים, וכרגיל היו מסיימים בכך, שהיהודים הינם בידיהם כחומר ביד היוצר ובכוחם לעשות בהם ככל שתחפוץ נפשם, כי היהודים ככלבי־הפקר.

הרעב החל להציק, במחנה נוצר מעין קואופרטיב. ברשות מפקד המחנה היו מביאים מן העיירה במרוכז לחם, ירקות, חלב. הרווח של הקואופרטיב הספיק כדי לתמוך בנצרכים. סודר גם מטבח משותף, ויום יום היו מבשלים מרק. בעלי האמצעים שילמו, האחרים קיבלו חינם. כדי שלא לבייש את הנצרכים היה כל אחד, ללא יוצא מן הכלל, מקבל את מנת המרק. הנשים, אשה אשה בתורה, היו עובדות במטבח.

ב־26 באוגוסט הודיעו: הואיל והקסרקטינים דרושים לוור־מאכט, יעבירו את היהודים לז'אגר. כעבור כמה שעות נודע, כי ז'אגר ושאוולי יהיו מקומות הריכוז לכל יהודי מחוז שאוולי. השלטונות עודדו את ההעברה לז'אגר בקבעם כי לכל המוע־ברים תינתן הסעת חינם. כל הרוצה לנסוע דווקא לשאוולי צריך לפנות בבקשת רשיון אל שלטונות העיר. במחנה נפלה מבוכה. האנשים התרוצצו ונמלכו איש ברעהו. כל אחד פחד ליטול גורלו בידו, ולהחליט על דעת עצמו. לשאוולי נסעו רק משפחות בודדות. הרוב הגדול, ארבע מאות לערך, עברו לז'אגר. הם ניספו שם ב־2 באוקטובר, למחרת יום כיפור, יחד עם כל היהודים שהובאו לשם מכמה עיירות.

אלה שהגיעו לגיטו שאוולי, חלקם הובלו בימים הראשונים של ספטמבר יחד עם יהודי שאוולי אל יער קוז'י ושם מצאו מותם וקבורתם. רק משפחות בודדות עשו שלוש שנות אימים בגיטו, וביולי 1944 נתגלגלו יחד עם שרידי יהודי שאוולי לגרמניה. רק בודדים מיהודי ראדווילישוק יצאו חיים ממחנות הריכוז, נשארו בחיים גם כמה מאלה שברחו לברית־המועצות או הסתתרו אצל ליטאים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', נאמר שקבר־האחים נמצא בחורשת ראדווילי־שוק, במרחק קילומטר אחד ממרכז העיירה על אם הדרך ראדווילישוק—מונקישקיס. יום הרצח — 12.7.41; מספר הנר־צחים — כ־300.

מקורות

עדותם של י. גולדשטוק, ארכיון "יד ושם" 1716/1590; יהודית גולדשטוק־ברקל־ראובני, רמת־גן; חוה לזרוב־ויניק; ד"ר פולה טוקר, פתח־תקוה.

רדווילישוק (ע"נ נמונליס)
(NEMUNELIS RADVILIŠKIS)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז בירז', ליד גבול לטביה. בשנת 1923 התפקדו בה 205 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית בת 723 נפש.

במסמך מיום 24.5.45 שחיברה הוועדה המיוחדת, אשר הוקמה על־ידי המועצה המקומית הסובייטית, נקבע כי על־סמך העדויות שמסרו אזרחים שונים נורו למוות בימי הכיבוש הנאצי, אחרי שהוכו קשות ועונו, 15 משפחות של יהודים. ילדים עד גיל 6 הומתו במכות בקתי־רובים או במחיצת ראשיהם על אבנים. ילדים מעל לגיל 6 — נורו.

על רצח היהודים מסר אחד המשתתפים, אלברטאס שירמא־ליס, בהעידו בבית־המשפט ביום 9 באוקטובר 1948. בין השאר סיפר, שעוד לפני בוא הגרמנים אסרו ה"אקטיביסטים" את כל הפעילים והעובדים במוסדות הסובייטיים. לאחר שרצחו 8 קומוניסטים ירו למוות ב־70 אזרחים ויותר וביניהם היו גם ילדים וזקנים (כמובן שזה מתייחס ליהודים).

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', מופיע קבר־האחים כדלהלן:

המקום — יער סקאמאראקאי, קילומטר אחד מהעיירה נמונאליס־רדווילישקיס, בכיוון ליער של בירז'; הזמן — אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — 70—80 גברים, נשים וילדים.

רדייק
(RADEIKIAI)

כפר במזרחה של ליטא, 11 ק"מ צפונית־מזרחית מעיר־המחוז אוטיאן.

בשנת השואה חיו בה כעשר משפחות יהודיות, רובם חקלאים. יש להניח, שהועברו לאוטיאן וגורלם היה כגורל יהודי אוטיאן.

(ראה: אוטיאן)

רוגובה
(RAGUVA)

רוגובה נמצאת במרכזה של ליטא, במחוז פוניבז'. במפקד האוכלוסין של 1923 היו ברוגובה 592 יהודים. מספר היהודים בשנת השואה לא עלה, כנראה, על 500 נפש.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום ה', 26.6.41, ומצאו כבר במקום ארגון של ליטאים, שהעמידו עצמם לכל דבר לרשות שלטונות הכיבוש, ובמיוחד להשמדת היהודים.

שנאת יהודים ברוגובה לא התחילה עם בוא הגרמנים. כבר בשנים 1939/40 נערכו במקום פרעות של ליטאים ביהודים, שהדם הידהד בכל ליטא. רק כוחות־משטרה מוגברים מנעו בעד שפך דם.

ראשונים למעצר ולרצח היו הצעירים היהודים וכל אלה אשר היו קשורים כלשהו במוסדות השלטון הסובייטי.

כל הקהילה הוצאה מרוגובה באמצע אוגוסט, הובאה על ילדיה וזקניה לעיר־המחוז פוניבז' ושוכנה בגיטו שהוקם שם. הם נרצחו יחד עם יהודי פוניבז' בפאיוסט ב־25—24 באוגוסט 1941 (א'—ב' באלול תש"א).

מקורות

עדותם של יעקב גן, ארכיון "יד ושם", 1219/17 ; אליהו ססויליס, פארס.

(ראה : פוניבז')

רודאמין
(RUDAMINĖ)

עיירה בדרום הקיצוני של ליטא, במחוז סייני, 7 ק"מ מלאזדיי. היתה בה אוכלוסיה יהודית קטנה בת כמה עשרות משפחות. בסביבה חיו עוד כמה עשרות משפחות של יהודים חקלאים.

העיירה סמוכה לגבול הקודם של ליטא עם פולין. הגרמנים הפציצו את רודאמין ביום הראשון של המלחמה עם בריה"מ, ובבוקרו של אותו יום, 22.6.41, היו כבר בעיירה. כמה מבתי יהודים נשרפו בהפצצה והיו גם קרבנות בנפש.

עם פרוץ הקרבות ברחה האוכלוסיה היהודית לכל עבר. היו שניסו לפרוץ להם דרך לרוסיה, אבל הדבר לא עלה בידם. אחרי שהחזית התקדמה מרודאמין הלאה, התחילו היהודים לשוב לבתיהם.

בעיירה שלטו כבר הפורעים הליטאים: הם שדדו והתעללו ביהודים, העבידום בכיבוד הרחובות, בניקוי בתי־השימוש ובכל עבודה בזויה אחרת. מוצא־מה להיפטר מן העבודות האלה היה ללכת לעבוד אצל החקלאים היהודים, אשר נאסר עליהם להעסיק לא־יהודים.

פורסמה פקודה, לפיה נצטוו היהודים לענוד על בגדיהם טלאי צהוב בצורת מגן־דוד. בהודעה נאמר, כי ליהודים מותר לקנות רק מצרכי־מזון בסיסיים וכי אסור להם לרכוש חמאה, שמן, סוכר וכו'. העובר על הוראה זו — דינו מוות.

באמצע יולי באו מלאזדיי כמה גרמנים עם כנופיה של ליטאים. הם עברו בבתי היהודים, שדדו את הרכוש והיכו את יושביהם מכות רצח. על האוכלוסיה היהודית הוטל קנס של 500 רובל לגולגולת. נאמר, כי מי שלא ישלם — יוצא להורג. היהודים שילמו את הכסף. בעלי האמצעים שילמו גם עבור אלה, שלא היה להם. כעבור כמה שבועות הקימו מעין גיטו, גירשו את היהודים מבתיהם וסגרום בבית־המדרש ובבתים קטנים אחדים, חרבים למחצה, של הליטאים. את דירות היהודים תפסו מיד הליטאים.

ההתעללות ביהודי רודאמין נמשכה עד ל־15 בספטמבר 1941. באותו יום גירשו אותם ואת יהודי הישובים הקטנים שבסביבה ללאזדיי. את הצעירים הוליכו ברגל ואת הזקנים הושיבו בעגלות. לרב העיר ר' מרדכי כהן, יהודי קשיש מעל לגיל ששים, לא הירשו לנסוע בעגלה. ראש המועצה המקומית הודיע, כי אם הרב יזחל על גחונו, ירשה לו לשבת בעגלה...

הביאו את היהודים ללאזדיי והושיבום בגיטו המקומי בקטקישוק, שם היו כבר כלואים, נוסף על יהודי לאזדיי, גם יהודי הישובים שבסביבה. כשישה שבועות ישבו שם היהודים בתנאים איומים. אילצום לנקות את חורבות הבית ההרוסים ולעשות עבודות קשות אחרות. ב־3 בנובמבר 1941 (י"ג במר־חשוון תש"ב) המיתו את כל אלה שהיו בקטקישוק ביער סמוך, כקילומטר מן הצריפים שבהם הוחזקו. יהודים רבים ניסו להסתתר אצל איכרים, אבל במשך ימי הכיבוש הם נתפסו. גורלם נחרץ. בחיים שרדו רק האחים קלווארסקי מהכפר סבובודה וכן גדליהו בן הרב מרודאמין, ר' מרדכי הכהן הי"ד.

מקורות

עדותו של גדליהו כהן, ירושלים.

רוזאליה
(ROZALIMAS)

עיירה בצפונה של ליטא, 9 ק"מ דרומית מפוקרוי, כ־40 ק"מ צפונית מעיר־המחוז פוניבז'.

בשנת השואה חיו בה כ־30 משפחות יהודיות (במפקד התושבים בשנת 1923 נתפקדו בה 173 יהודים).

חלק מיהודי רוזאליה נרצחו במקום וחלק הועבר לפוקרוי ונרצח יחד עם יהודי המקום בי"א מנחם־אב תש"א (4.8.1941).

"רויטער הויף" (ראודונדוואריס)
(RAUDONDVARIS)

העיירה נמצאת 9 ק"מ מעיר־המחוז קובנה, על שני צידי הכביש קובנה—יורבורג, במקום בו משתפך נהר הנאוויאז'ה לניימן.

בשנת 1923 נתפקדו במקום 55 יהודים. בשנת השואה חיו שם רק כמה משפחות יהודיות.

עם פרוץ מלחמת גרמניה—בריה"מ חובל הגשר שעל הנאוויאז'ה ונהרס.

גורל יהודי העיירה היה כנראה כגורל יהודי קובנה.

רומשישוק
(RUMŠIŠKĖS)

עיירה במרכז ליטא, שוכנת על נהר הניימן, 19 ק"מ דרומית־מזרחית לעיר־המחוז קובנה.

בקירבת העיירה היה מחנה־הכפייה לאסירים פרוואֶנישוק, אשר נכלאו בו הרבה יהודים, שנעצרו על־ידי ה״אקטיביסטים״ בדרכים.

ברומשישוק עצמה ישבו בשנת השואה כ־50 משפחות יהודיות.

אין עדויות בדוקות על קורות יהודי רומשישוק בשנת השואה. לפנינו כמה מקורות ונביא אותן כלשונן:

א. ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, צוינו קברות־האחים, הנמצאים מסביב לרומשישוק כדלהלן:

1. המקום — החוף הימני של נהר פראוויאנה, כ־30 מ׳ נמוך יותר משפך הנהר; הזמן — יולי—אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — כ־50.
2. יער ליד הכפר פבאַליאי, 70 מ׳ צפונית־מערבית מהנהר פראוויאנה, 40 מ׳ מהדרך רומשישוק—פבאליאי; הזמן — 29.8.1941; מספר הקרבנות — 90 נשים וילדים.
3. המקום — פרוואֶנישוק; כ־5 ק״מ צפונית מהעיירה רומשישוק, 50 מ׳ ממבני המנהלה של מחנה־הכפייה, בקירבת מנסרת העצים והיער; הזמן — 4.9.1941 וכן באביב 1944; מספר הקרבנות ב־4.9.41 — 253 גברים, נשים וילדים, ובשנת 1944 — 270 נפש.

ב. דו״ח יאֶגר מפרט שביום 29.8.41 נרצחו בעיירות רומשישוק וז׳ז׳מיר 20 גברים יהודים, 765 נשים יהודיות ו־197 ילדים יהודים. ב־4.9.41 נרצחו בפרוואֶנישוק 247 גברים יהודים ו־6 נשים יהודיות, ביחד 253 נפש.

ג. האנציקלופדיה הליטאית הקטנה (חלק ב׳, עמ׳ 118) מוסרת, שבשנים 1941/42 רצחו ההיטלריסטים והלאו־מנים הבורגניים המקומיים כ־400 מתושבי רומשישוק (אין כל ספק, שהכוונה היא ליהודים — הערת המערכת).

ד. ברשימת ימי הזכרון (״יארצייטן״), שהיתה בבית־הכנסת בקובנה ושהובאה על־ידי השמש לשעבר, מ. שוחט, צויין שיום הזכרון לקדושי רומשישוק הוא י׳ באלול (בשנת תש״א היה זה 2.9.41).

ריטובה
(RIETAVAS)

עיירה במערבה של ליטא, במחוז טלז. בשנת השואה חיו בה כ־400 יהודים.

עם פרוץ המלחמה ב־22.6.41 נטשו יהודי ריטובה את העיירה וחיפשו מחסה בכפרים הסמוכים. למחרת היום, 23.6.41, עזבו הרוסים. לפני נסיגתם הציתו את העיירה. כמעט כל בתי העיר, לרבות בתי היהודים, עלו באש.

ה״אקטיביסטים״ הליטאים התארגנו מיד והקימו ועד שבראשו עמד ה״קלעבאנאס״ (הכומר הבכיר) של ריטובה. ראש העיר, שמונה על־ידי הוועד, הוציא צו המחייב את היהודים לחזור לבתיהם. כמו־כן פורסמו צווים שאסרו לתת מחסה ליהודי, וכל מי שיעבור על הוראה זו — ייעקל רכושו.

המועצה המקומית ערכה רשימות של היהודים שהיו בעיירה, והגברים נשלחו כל יום לעבודה.

ביום ה׳, 26.6.41, כאשר חזרו הגברים מעבודתם, עצרו אותם והכניסום לגורן גדול. אנשי ס״ס משולהבים, עם אקדוחים בידיהם, העמידו את הגברים אל הקיר ואיימו להרגם. הם הריצו את הגברים במעגל, וכן אילצו אותם לבצע כל מיני ״תרגילי ספורט״, וכל תנועה בלתי מוצלחת לוותה במכות.

למחרת בבוקר, 27.6.41, החלו לרכז בתוך מחנה שהקימו באחוזתו של הגראף אוגינסקי את כל יהודי ריטובה — גברים, נשים, ילדים, זקנים וחולים. שלושה ימים הוחזקו ללא אוכל ושתייה. ביום הרביעי זרקו לתוך המחנה צנימים ודגים מיובשים ומלוחים שנמצאו במחסני הצבא האדום. האנשים הרעבים התנפלו על המצרכים ואכלו הימנו תוך שימוש בקופסאות־פח ריקות שמצאו בערימות הזבל במקום. התוצאות לא אחרו לבוא: רבים לקו בשלשולים והתפתלו מכאבי־בטן.

ליהודים לא הונח אף לרגע. אנשי ה־ס״ס ביקרו לעתים קרובות במחנה. שריקת משרוקית היתה מעמידה את כולם על הרגליים. לרוב היתה באה מיד ״מנה״ של תרגילי־ספורט ועינויים.

מטרה מיוחדת לרוצחים שימש הרב ר׳ שמואל פונידלר. הם גזזו מחצית זקנו, העמידוהו באמצע חצר־המחנה והכריחוהו לשרוף את הטלית, התפילין והגמרא שלמד בה. הם גם רתמוהו לעגלת־זבל ואילצוהו לסחבה דרך חוצות העיר, וכשלא עמד במאמץ — נרצח על־ידי ״אקטיביסט״ ליטאי.

שישה צעירים יהודים הוצאו מן המחנה כחשודים בקומוניזם. שלושה מהם: פליקס רדיסקאנסקי — בן 20, השל גרבר — בן 29, ונחמן סמאלה — נורו במקום. שלושת האחרים וביניהם משה כץ אולצו לחפור בורות. לאחר־מכן נחתכו בסכינים וגופותיהם הושלכו לתוך הבורות.

ימים מועטים הוחזקו היהודים בתוך המחנה ואז באה הפקודה לפנותו ולעבור לטלז, בנימוק שמרכזים שם את כל היהודים.

ארבעים עגלות־איכרים באו ועמדו בשער המחנה. כל היהודים נצטוו למסור את התכשיטים, הכסף והזהב. הגב׳ א. פרידמן־פייביש מוסרת, שליטאי מכר ניגש אליה ודרש שתמסור לו את טבעת־הקידושין וכשלא רצתה אמר לה: ״או שתמסרי לי את הטבעת או שאקח אותה יחד עם האצבע״.

לאחר שנלקח כל מה שחמדה עין המרצחים, יצאה כל הקהילה את המחנה ועזבה מקום, בו ישבה מאות בשנים. ראשונים הובלו בעגלות הזקנים, החולים והילדים, ואחריהם צעדו כל האחרים כשהם מלווים במשמר כבד של ״אקטיביס־טים״ ליטאים. המון ליטאים סקרנים הצטופפו מסביב וגרמנים צילמו.

36 שעות נמשכה התהלוכה עד שהגיעו לטלז למחנה ריינֵיאי, שם נפגשו עם יהודי טלז. באותו ערב הובלו לווישוביאן, שם רוכזו יהודים נוספים ממחוז טלז — יהודי זאראן, טוואֶר, נאוואָראן ומקומות אחרים, ביחד כ־1,500 נפש. את הגברים וכן את הנשים החזקות היו שולחים לעבוד בטלז.

ביום ב׳, 14.7.41 (י״ט בתמוז תש״א), באו שתי משאיות מלאות גרמנים למחנה. גרמני עירום עד למתניו, עם משרוקית בפיו ושוט בידו, פקד על כל היהודים לצאת ולהסתדר והוא החל בתעלולי ה״התעמלות״.

שתי שעות רצופות היה עליהם לרוץ במעגל, לשכב עם הישמע צפצוף, לקום עם צפצוף ולרוץ, וחוזר חלילה.

כשהגרמני עם השוט בידו וחיוך על שפתיו משגיח על קרבנו־תיו. מי שאינו מצליח לשכב, כפי שהוא דורש, הוכה עד מוות. שלושה היו קרבנות ה"ספורט": יעקב־בר גירשוביץ מריטובה, ד"ר שאול טרויב מטוואר ואיציקזון מטלז.

למחרת היום, 15 ביולי, באה משאית עם גרמנים וליטאים. חמישים גברים חזקים ויחפים עם אתים בידיהם הוצאו מהמחנה. הם לא חזרו. כולם נרצחו בקירבת מקום.

ביום ד', 16 ביולי 1941 (כ"א בתמוז תש"א), שוב הגיעו שתי המשאיות עם הגרמנים ושוב החל משחק השדים. הגברים עונו והוכו ביתר שנאה ויתר אכזריות. אחרי תעלולי ה"ספורט" נשארו כולם סחוטים, מוכים, פצועים, וללא רצון לחיות. אז הובלו כולם לחורשה, למקום ההריגה. אחדים שניסו לברוח — נורו במקום. באותו הזמן, כאשר נרצחו הגברים, הסתובב גרמני בין הנשים ואמר: "את בעליכן לא תוספו לראות, אך אתן תצטרכנה לעבוד, ייתכן אפילו קשה מאוד, לכן לא יקרה יותר שום דבר, ה'פיהרר' הבטיח זאת בהן קדוש שלו".

ואז קפצה אשה צעירה אחת מריטובה, כשילד בן שנתיים בזרועותיה, ובהסתכלה בשלולית־הדם שבעלה התבוסס בה צעקה: "הייתי קומוניסטית וכזאת אשאר, כי הם היחידים הנלחמים עבור חופש וצדק! כולכם רוצחים ותליינים! אל תחשבו שדמנו לא ינקם!" הגרמנים והליטאים הקיפוה, ובראותה מה מחכה לה — חנקה במו ידיה את ילדה ובראש מורם הלכה למוות.

לאחר־מכן הועברו הנשים והילדים לגירוליאי וגורלם היה כגורל יהודי טלז (ראה טלז).

ראשי המרצחים בריטובה היו: סטאסיס רמאַשקיס, קאזיס רמאַשקיס, אוליס יוקובאיטיס, מישקה שמונקשטיס.

מקורות

עדויות ינטה גירשוביץ־אלתר, ארכיון "יד ושם", 1322/136; א. פרידמן־פייביש, ארכיון "יד ושם", 40/57.

רמיגולה
(RAMYGALA)

עיירה במרכזה של ליטא, דרומית לעיר־המחוז פוניבז'. בשנת 1923 נתפקדו בה 480 יהודים. יש להניח, שבשנת השואה חיו במקום פחות מ־100 משפחות יהודיות.

אין לנו מידע ברור מתי נכנסו הגרמנים לרמיגולה. אנו מניחים שזה היה ביום ה', 26 ביוני 1941, יום כניסת הגרמנים לפוניבז' ולעיירות בסביבה.

עוד לפני כניסתם של הגרמנים, כבר ביום הראשון למלחמה, התארגנו במקום "אקטיביסטים" ליטאים, שבראשם עמדו קצין הצבא הליטאי לשעבר וינצאס בגדונאס וברוניוס גרינצוויצ'יוס.

הנגישות וההתעללויות ביהודים החלו מיד. הקרבן הראשון היה הבורסקאי שלמה ויינר, אשר נורה על־ידי כנופיה בת ארבעה ליטאים בגן שמאחורי ביתו. יהודי מכפר סמוך בשם ראובן, שהגיע בפרוץ המלחמה לרמיגולה, נתפס גם הוא בידי אותה כנופיה. כיון שגילה התנגדות, קברוהו חי בחצרו של בית, כשרגליו מבצבצות החוצה. פחד נפל על יהודי העיירה.

תלמיד הגימנסיה הליטאית בוטקוויצ'יוס נטפל לרבה של רמיגולה, הרב ר' זיסל שטיינפלד. הוא קשר אותו לעגלה שנסעה ברחובות העיר, כשגופו נמשך מאחורי העגלה על אבני הרחוב, והתעלל בו עד שנפח את נשמתו. גם הרוקח המקומי גיידמוויצ'יוס הצטיין באכזריותו כלפי היהודים.

כאשר נכנסו הגרמנים לעיירה החלו לחטוף נערות יהודיות. ברחובות הודבקו הוראות מטעם המושלים החדשים, שבמקרה שנערה תסתתר — יוצאו להורג כל בני משפחתה. הגרמנים ועוזריהם הליטאים התעללו בנערות וחתכו אותן בסכינים לעיניהם של יהודי המקום, שנצטוו להיות נוכחים במעשה הזוועה. כחודשיים נמשכו העינויים של יהודי רמיגולה, עד שבאה פקודת הגרמנים שכל יהודי המקום יתרכזו לשם העברתם לגיטו פוניבז', בנימוק ששם יגורו ויעבדו. מקום הריכוז היה בית־המדרש. הקשישים והחולים הוכנסו פנימה. כפי שסיפרו ליטאים מקומיים לאחר המלחמה, הועלה בית־המדרש באש ונשרף על האנשים שהיו בו. מי שניסה לקפוץ דרך החלון נורה על־ידי השומרים הליטאים שעמדו סביב הבנין.

כל שאר היהודים הובלו ברגל לכיוון פוניבז'. צידי הדרך היו זרועים בחללים מבין יהודי רמיגולה ועיירות הסביבה, שנורו בטרם הגיעו למקום הטבח של יהודי פוניבז' והסביבה ביער פאיוסט.

מקורות

מכתבה של מינה קלמנוביץ, פתח־תקוה.
מכתבו של חיים רמיגולסקי, נתניה.
"טבח המוני בליטא", חלק ב', עמ' 197.
(ראה: פוניבז')

רסיין
(RASEINIAI)

עיר־מחוז במרכזה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־2,000 יהודים.

עם פרוץ המלחמה נתמלאו תושבי העיר חרדה מפני הבאות. על רגשי הפחד ואי־הוודאות הוסיפו המוני פליטים מטאוריג הקרובה, שהגיעו כל עוד נפשם באפם וסיפרו שהגרמנים מפציצים ומחריבים את עירם. חלק מיהודי ראסיין עשו מיד מאמצים לברוח לרוסיה, ואילו הרוב חיפשו מחסה בכפרים הקרובים.

למחרת היום, 23 ביוני 1941, נראו הגרמנים בחוצותיה של ראסיין. בין הליטאים התארגנו מיד קבוצות של "אקטיביסטים", אשר העמידו עצמם לרשות הגרמנים. הם קיבלו את ניהול ענייני המקום ובין השאר נמסר לידיהם גם גורל היהודים.

ההגבלות והגזירות לא איחרו לבוא. צווים מיוחדים הודיעו על איסור השימוש במדרכות, איסור מגעים עם אלה שאינם יהודים, איסור קניית מצרכי־מזון בשווקים ובכפרים, ענידת טלאי לבן על החזה והגב. הוראה זו שונתה אחר־כך ובמקום הטלאי הלבן נצטוו לענוד טלאי צהוב.

היהודים קיבלו לחם לפי תלושים. תורם היה לאחר שסופקו צרכי האוכלוסיה הלא־יהודית. לעתים קרובות נשארו היהודים עם התלושים בידיהם, שכן בהגיע תורם לא נותר עוד לחם. הגרמנים והליטאים הפילו חיתתם על האוכלוסיה היהודית,

הגב׳ פורמאנסקי־גורביץ, שמשפחתה ברחה לכפר וחזרה ביום ג׳, 24.6, לראסיין מספרת, כי מיד עם שובם התפרצו לביתם גרמנים והוציאו את אבי המשפחה, את הסב ושני דודים. כאשר החלו בני הבית לבכות ולבקש להחזיר את הגברים ציוו עליהם הגרמנים לשתוק, אחרת יציתו את הבית וישרפו אותם חיים. גב׳ פורמאנסקי־גורביץ, שהיתה אז עלמה צעירה ופניה לא העידו על יהדותה, ניסתה לצאת מן הבית בדלת האחורית. גרמני צעיר עמד שם. הוא סבר כי היא ארית, ושאל מה מעשיה פה. כשאמרה לו, כי היא בת המשפחה, יעץ לה להסתלק ולא לומר לשום אדם שהיא יהודיה, אחרת יהיה לה ״גורל אכזרי״. הוא גם אמר שהגברים שנלקחו יוחזרו בקרוב. ואכן, הם חזרו מוכים ופצועים. הם סיפרו שהגרמנים הריצו אותם במעגל בכיכר הכנסיה ומי שלא עמד במירוץ הוכה.

השלטונות הליטאיים העסיקו את היהודים בניקוי הרחובות משברי לבנים וכן בהריסת הקירות והארובות, שנשארו עומדים אחרי שהבתים נשרפו.

ההובלה לעבודה לא היתה פשוטה. היא היתה מלווה התעללות של השומרים והמובילים. אתגר מיוחד בשבילם היה גזיזת ותלישת זקנים, לעג וצחוק מרב העיירה וכן השפלה של כל מי שהיה ידוע כבעל מעמד או אדם אינטליגנטי. הרופאים, המורים ושאר המכובדים, היו מטרה מיוחדת לקלס ועינויים.

נשים צעירות נחטפו ונאנסו. רבים הואשמו כקומוניסטים, נאסרו ונעלמו.

לא עבר זמן רב ויצא צו, אשר חייב את כל הגברים מגיל 16 ועד גיל 45 ואת הנשים הצעירות והחזקות לעבור למחנה. היו אלה הגרנות של הכמרים וכן בית־חומות אחד. הגברים שוכנו בגרנות והנשים בבית־החומות. לקשישים ולנשים עם ילדים וכן לצעירים עד גיל 16 הוקצו בתים אחדים ברחוב נימוקשט. על המחנה שמרו ליטאים.

הממונים על היהודים לא הפסיקו את התעלליותיהם. כך היו מעמיסים לפעמים עגלות עם לבנים ובמקום סוסים היו רותמים יהודים. לא פסקו גם תעלולי ״ספורט״ . . . ריצה, קימה, זחילה. במגלבים ובשוטים אילצו את היהודים לשיר בקול בעת ביצוע התעלולים.

ב־29 ביולי (ה׳ באב תש״א) הוצאו שלוש מאות גברים מהמחנה. נתנו בידיהם אתים והובילום למקום בלתי ידוע. לנשארים נאמר כי הוצאו לאיפגיריס הקרובה ושם יעבדו. שומרים ליטאים באו וסיפרו, כי לגברים דרוש כסף ומלבושים. הם ביקשו להכין הכל והבטיחו להעביר את הצרורות לגברים המוצאים. הנשים הכינו חבילות עבור בעליהן, אך הרוצחים חילקו ביניהם את החבילות, כי לא היה למי למסרן. הגברים נרצחו באותו יום ונקברו בבורות, שחפרו לעצמם.

דבר הרצח נודע עד מהרה במחנה. הרבה סימנים העידו על כך, שהגברים נרצחו ואינם יותר בחיים.

הגב׳ פרידה לזארסקי יצאה בוקר אחד מהמחנה ובהגיעה לקירבת הכפר זווילישיק ראתה את הקברים הטריים ועל־ידם פזורים בגדי הנרצחים. כך אירע שחייט יהודי בשם קלמאן נקרא יום אחד אל מפקד המחנה ונתבקש לתקן ולהתאים למידותיו חליפת גברים. החייט הכיר בחליפה את חליפת אחיו, שנלקח עם קבוצת הגברים. גם אשה ליטאית, שיצאה בשליחות נשים מהמחנה כדי להתחקות על עקבות הגברים, חזרה והודיעה שעברה בכל הסביבה, שאלה ודרשה והגיעה לקבר־האחים, שם קבורים הגברים. קבר־האחים כוסה בשכבת־עפר דקה, כך שיכלה במו־ידיה לחפור קצת באדמה התחוחה ולהרגיש בגוויות המוטלות שם. נודע גם שנוסף לגברים מראסיין הובאו יהודי נמוקשט, שידלבה וציטוביאן וגם אלה נרצחו ונקברו באותו מקום.

לאחר שהאמת נתגלתה הפסיקו הרוצחים לבדות סיפורי בדים. היו מהם שמסרו פרטים על מהלך הרצח. הם סיפרו כי מצווים על המובלים למוות להתפשט ומאלצים אותם להיכנס לתוך הבורות המוכנים ואז נורים ונקברים. הם גם מסרו כמה פרטים על התנהגות היהודים ברגעיהם האחרונים. כך סיפרו, שהרב של ציטוביאן קילל את הליטאים ואמר שאלוקים ינקום בהם את דם היהודים השפוך. הוא גם אמר, שלא יצליחו לרצוח את כל היהודים, ואלה אשר יישארו בחיים ידעו איך לנקום בהם. כך גם סיפרו, שהעלמה אוגוסטין מסרה את כספה כדי שייטיבו לירות בה וימיתו אותה במטח הראשון ולא תיקבר חיים, כפי שקרה לפעמים.

מאותו יום בו הוצאו ונרצחו שלוש־מאות הגברים לא פסקו הרציחות אף ליום אחד. יום אחד הביאו למרכז העיר את רבה הישיש של ראסיין, הרב אהרון־שמואל כ״ץ, יחד עם הרופא, מורים ונכבדים. ציוו עליהם לחפור בורות, דחפום לתוכם ואלה הפכו לקבריהם. יום יום היו מביאים למחנה זקנים וחולים מרח׳ נימוקשט ורוצחים אותם בתוך המחנה. הביאו יהודי אחד בשם שמואלובסקי, כלאוהו בדיר ושרפוהו חיים. פעם הביאו 48 צעירים וירו בהם. יום אחד הביאו את חולי־הרוח של ראסיין ורצחום. מחזה מזעזע היה כאשר למחרת היום מצאו שוכני המחנה את נעליה ורגליה הכרותות של רחל־לאה׳קה ברמן המשוגעת מתגלגלות בערימת זבל.

כך חוסל לאט־לאט המחנה בגרנות של הכמרים. לבסוף העבירו את המעטים שנותרו שם לרחוב נימוקשט.

לא ארכו הימים ופורסם צו, שעל כל היהודים להתאסף ביום ד׳, 27.8.41 (ד׳ באלול תש״א), בשעה שבע בערב, כדי לעבור לכפר בילונאי, שם ייקבע גיטו עבורם. הם נצטוו לקחת אתם את כל מה שעוד נותר להם. כדי להרגיע את היהודים הנפחדים העבירו לשם ראשונה את רופאת־הילדים הצעירה ד״ר פרלוב. כשראו היהודים, כי מעבירים לשם את הרופאה עם כל מכשיריה, החלו שוב להאמין, שאולי יניחו להם לחיות.

היה זה מראה מחריד כאשר ביום ד׳, 27.8.41, שרכה דרכה על הכביש שיירה ארוכה של נשים וילדים, כשהם נושאים את שארית רכושם, מי בעגלת־יד קטנה ומי בעגלת־ילדים.

כשהגיעו לכפר הרגישו הבאים, שכאן גם קצה דרך חייהם. חלק מהנשים עם הילדים שוכנו בבית אחד בן שתי קומות, ששימש למגוריו של בעל האחוזה, שגורש זמן קצר קודם־לכן על־ידי הסובייטים לבריה״מ. השאר שוכנו בשתי גרנות. בשני המקומות חסרו המתקנים התברואתיים ההכרחיים. כל השומרים הוחלפו. כמפקד המחנה מונה ליטאי בשם וילימאס. אחותו סטאסיה היתה חברה ללימודים של כמה מהצעירות, שהיו שם. היא הסתובבה ביניהן והבטיחה שכאן יחיו כבר בשקט. לילה נורא עבר על האומללים. רעבים, צמאים ועייפים, התגוללו הילדים על הרצפה הקרה, כשהם בוכים ומייללים.

למחרת, לפנות ערב, השגיחו שמאחורי השיחים עומדות משאיות ומתוכן יוצאים ליטאים מזויינים. היהודים חשו מה מצפה להם. ביום ו׳, 29.8.41 (ו׳ באלול תש״א), נעלו את

דלתות הבית והגרנות ולא נתנו לצאת ולבוא. הוציאו את כל היהודים, הביאו אותם לכפר קלנויאי ושם נרצחו.

לאחר הרצח חזרו המבצעים למחנה, שתו, אכלו והשתוללו כל הלילה. בכך לא מלאה סאת יסורי יהודי ראסיין. מספר יהודים נמלטו לכפרים. החל צייד אחריהם. היו שנתפסו, הובאו לראסיין ונרצחו. משפחת קרום הצליחה להסתתר כחצי שנה עד שנתפסה והובאה לכלא בראסיין. המשטרה הליטאית לא מיהרה לרצחם ואנשים מקרב האוכלוסיה המקומית החלו מבקשים לשחררם ולהשאירם לחיות בראסיין.

בכתבה שהופיעה בשנת 1949 בעתון "נאויינוס", המופיע בארצות-הברית, כתב יוזאס שיאלנה, כי תושבי ראסיין גייסו כביכול כאלף חתימות על בקשה לגרמנים להשאיר את משפחת קרום בראסיין. כשנענו בסירוב מהשלטונות המקומיים, פנו אל הגישטאפו בקובנה. הגרמנים סירבו לשחרר את משפחת קרום, אך הסכימו להעבירם לגיטו קובנה, ואכן הם הועברו. לידיעה זו לא נמצא אישור בשום מקור אחר.

ראשי המרצחים בראסיין היו: קאופאס, גריגאלאוויצ'יוס ונארבוטאס.

ברשימת קברות-האחים, המופיעה בספר "טבח המוני בליטא", פורסם שקבר-האחים של יהודי ראסיין נמצא בתל-קלנויאס, כשני קילומטר מערבית מהכפר קלנויאי, כ-6 ק"מ מערבית-דרומית מראסיין. זמן הרצח — יולי—ספטמבר 1941; מספר הקרבנות — 1,677. על קבר-האחים הוקמה מצבה עם כתובת.

מקורות

עדויות רבקה קרום, ארכיון "יד ושם"; חנה יודלמן-ויניק, נתניה; שרה פורמאנסקי-גורביץ, בת-ים.

רקישוק
(ROKIŠKIS)

עיר-מחוז בצפונה-מזרחה של ליטא, בקירבת הגבול עם לטביה. בשנת השואה חיו בה כ-3,000 יהודים. לתושבי המקום הקבועים הצטרפו כמה מאות מפליטי פולין, אשר מצאו מקלט בראקישוק.

הצבא הסובייטי החזיק בעיר עד ליום ו', 27.6.41. ביום ה', 26.6.41, התארגנו הסובייטים להתקפת-נגד על הגרמנים. בהכנות אלו שותף גם הנוער היהודי. חולק לו נשק והוא שובץ בתוכניות ההגנה והתקיפה. ביום שישי בבוקר נסוג הצבא הסובייטי ואתו יצא כל ה"אקטיב" הסובייטי. היהודים ידעו והרגישו יפה מה מצפה להם ורוב תושבי העיר נמלטו לעבר הגבול הלטבי בתקווה לברוח לרוסיה. הם הגיעו עד לגבול עם לטביה וכאן נכונה להם הפתעה. במרבית המעברים לא התירו חיילי משמר-הגבול הסובייטים (שהפרידו בין רפובליקה לרפובליקה בתוך גבולות ברית-המועצות) לאנשים לעבור את הגבול בלי רשיון מתאים, ורשיון כזה, כמובן, לא היה להם. רק במעברי-גבול מעטים לא עוכבו הבורחים. גם באחרים ניתן הרשיון כעבור זמן, אך בינתיים חזרו רוב הבורחים לבתיהם.

בדרך חזרה חיכו לחוזרים "אקטיביסטים" ליטאים, אשר היו מתנפלים עליהם ורוצחים אותם. מאחר שבידי הנוער היהודי היה הנשק, שחולק בראקישוק, התפתח קרב דמים ביניהם לבין ה"אקטיביסטים" הקרב נמשך למעלה משעתיים ונפלו בו הרבה צעירים וכן ליטאים.

ביום ששי לפנות ערב, עם כניסת השבת, נכנס גם הצבא הגרמני לראקישוק. הם נעצרו בפרוורים, שכן הכניסה הרשמית נקבעה למחרת היום, ליום השבת. הגרמנים עברו בסך ברחובות, כשהקהל המקומי מקבל אותם בתרועות שמחה ובפרחים.

בקרב אלה שחזרו מהגבול הלטבי היו יהודים רבים מהעיירות הסמוכות. אחד הצווים הראשונים היה, שעל כל ה"זרים" לחזור מיד למקומותיהם. ביום ב', 30 ביוני 1941, גורשו כל ה"זרים" מראקישוק.

כבר ביום הראשון לכניסת הגרמנים נורה יעקב יעקובסון. הוא עמד והציץ דרך החלון בצבא הצועד. בשוב היהודים מהלווייתו נורה ונהרג גם כתריאל שומר. זו היתה ההתחלה לזוועות, ליסורים ולהשפלות שפקדו את יהודי המקום לאחר-מכן.

ידוע שהגברים הופרדו מן הנשים והילדים. גברים ונשים הובלו לעבודות שונות. רבים מהאיכרים בסביבה היו באים ולוקחים יהודים לעבודות חקלאיות. בצו מס' 5 שפורסם על-ידי המושל הצבאי של מחוז ראקישוק, סגן ז'וקאס, נאמר בין השאר: "יש אזרחים, הלוקחים יהודים לעבודה, אינם מנצלים אותם לעבודה ובכך מאפשרים להם לעבור ממקום למקום או להתרפות בעבודה. יש גם שלוקחים יהודים לעבודה ובכלל אינם משתמשים בהם. לוקחים אותם תמורת תשלום או שוחד".

בצו מודיע המושל הצבאי, שכל המחזיק יהודים לעבודה ואינו מעביד אותם, או שהוא יוצר תנאים נוחים להתעצלות, ייענש בכל חומרת הדין כאויבי העם, ויוכנס לרשימת "אוהדי היהודים".

מעניינת היא העדות שמסרה הגב' אמיליה ברזליינה בעת משפטיהם של מתנגדי השלטון הסובייטי בשנת 1961.

במשפט נגד קאזיס ברז'אַליס סיפרה העדה, שהיא קרובת משפחתו, כי עם כניסת הגרמנים בא קאזיס לעצור את בנה. היא המשיכה ואמרה: "באותה שנת 1941, רק קצת יותר מאוחר, באתי לרגל ענייני לראקישוק. בלכתי ראיתי שברחוב הרפובליקה, במקום שכעת נמצאת 'החנות האוניברסאלית' (חנות כל-בו) מתקהלים הרבה אנשים. ניגשתי גם אני. ברפש של ביצה גדולה שכבו אנשים, בני הלאום היהודי. ביניהם היו גם נשים אחדות. מסביב עמדו 'אקטיביסטים' חמושים והתעללו בהם בככל העולה על רוחם: תחבו אותם לתוך הבוץ, בעטו בהם והיכום בקתות הרובים. התפלאתי ועוד יותר נבהלתי כשראיתי בין המכים את קאזיס ברז'אַליס. על אלה שהחלו לקום מהביצה פקד בצעקות לחזור וליפול על הברכיים. את אלה שלא נשמעו היכה בקת הרובה ובעט בהם. ה'אקטיביסטים' האחרים צחקו ולא פיגרו אחרי קאזיס ברז'אַליס. הם אמרו שהיום ייערך ליהודים 'מרחץ חם'. לא יכולתי לעמוד באנקות המעונים והסתלקתי".

בהמשך עדותה סיפרה אמיליה כי בשעת ביקור שערכה פעם אצל הוריו של קאזיס, הגיע הלה מראקישוק. הוא היה לבוש מדים, שאת טיבם לא הבינה. האם שמה לפני הבן חמאה, שזה רק חבצה אותה. הוא הסתכל בחמאה ובמחי יד הדף את הקערה מפניו. הוא אמר, שלא רק שאינו יכול לאכול את החמאה, גם

להסתכל בה אין לו חשק. זה מזכיר לו מות הנרצחים. ומיד החל לספר על מה שקרה בעת רצח היהודים. הוא אמר שהכתף כואבת לו מלחץ הרובה בשעת הירי. הוא סיפר שירה באם שהחזיקה בזרועותיה את שני ילדיה הקטנים. בנופלה, כיסתה האם בגופה על שני הילדים. הילדים נשארו חיים, ולדברי קאזיס הם יצאו זוחלים מתחת לגופת אמם כ״שני תולעים אדומים״ ואז הרג אותם בקת הרובה.

אין לנו יותר פרטים על הקורות את יהודי ראקישוק. שתי התעודות שהוזכרו לעיל מגלות רק טפח מהמוראות, שעברו על יהודי המקום.

ידוע שהגברים הופרדו מהנשים. כנראה שהגברים הוחזקו באורוות של הגראף פשדזצקי, שהיו בדרך לאבאֶל. הנשים והילדים עד גיל 8 רוכזו באנטנושה, מקום קייט לתושבי ראקישוק.

ידוע שהיתה גם מעין ״מועצה יהודית״, אשר בראשה עמדו רוזינקוביץ ויעקב קארק.

ביום ו׳ ובשבת, 15—16 באוגוסט 1941 (כ״ב—כ״ג באב תש״א), נרצחו הגברים. הרב זליג אורלוביץ נאם בפני היהודים וקרא להם למות בראש מורם ובשקט נפשי על קידוש השם. **ביום ב׳, 25.8.41** (ב׳ באלול תש״א), נרצחו הנשים, הזקנים והילדים.

הרופא ד״ר גונדלמן הרעיל עצמו ואת משפחתו וכך עשתה גם הגב׳ איטה שוורצברג.

יחד עם יהודי ראקישוק נרצחו גם יהודי אבאֶל, קאמאי, פונידל, סוביינישוק ובאדוטה.

ברשימת קברות־האחים בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב, מופיעים המקומות הבאים:

1. אנטנושה, 5 ק״מ מאבאֶל, כ־200 מטר בצד שמאל מהכביש. זמן הרצח — 25.8.41; מספר הקרבנות — 1,160.
2. יער ויז׳ונאי, 9 ק״מ מראקישוק, כ־200 מטר בצד שמאל על הדרך המובילה ליישוב יודופה. זמן הרצח — יולי 1941; מספר הקרבנות — 67.
3. יער סטפוני, 5 ק״מ מראקישוק. 150 מטר מימין הכביש בכיוון העיירה סוויאדושץ. הזמן — יולי 1941; מספר הקרבנות — 386.
4. חורשת ואֶלניאדובה, 5 ק״מ מראקישוק, לא רחוק מהכפר באיוראי, 400 מטר מצד ימין של הכביש לכיוון היישוב יודופה. הזמן — 15—16 באוגוסט; מספר הקרבנות — 3,207 גברים, נשים וילדים.

לפי רשימות אלו יש להניח שמספר היהודים שנרצחו היה כ־4,700—4,800 נפש.

אחרי המלחמה הוקמו ביוזמת ניצולי העיירות שהושמדו מצבות על קברי־האחים.

מקורות

ספר ״יזכור״ ליהודי ראקישוק והסביבה, הופיע בדרום־אפריקה.
א. ירושלמי, פנקס שאבלי.

שאודינה
(ŠIAUDINĖ)

עיירה קטנה על נהר הניימן, מול יורבורג, במחוז שאקי. בשנת השואה חיו בה כ־20 משפחות יהודיות.

העיירה היתה בתוך רצועת 25 הק״מ מהגבול הגרמני והצבא הגרמני כבש אותה ביום הראשון למלחמה.

כבר בימים הראשונים החלו הגרמנים לבצע את ההוראות לחסל קודם־כל את הגברים היהודים ואחר־כך את הנשים. לרשותם עמדו ה״אקטיביסטים״ הליטאים, אשר היו החוטפים, השומרים ומבצעי הרצח.

בראשית חודש יולי ריכזו הרוצחים הליטאים את כל הגברים של העיירה ויחד עם הגברים של סודארג, הנמצאת כ־10 ק״מ משאודינה, גרשום לשאקי, שם הושמדו כולם ב־6 ביולי (י״א בתמוז) 1941.

הנשים היהודיות נרצחו בסוף חודש יולי.

וכך מתאר את האירועים הליטאי אוגוסטינאס גריבאס במכתבו לבן עירו, שכנו־לשעבר, מאיר לביוש, החי עתה בישראל: ״לעולם לא יימחה מזכרוני אותו ערב קיץ יפה בסוף יולי, כאשר קרני השמש השוקעת, הקרניים האדומות, צבעו את האופק. הטבע כאילו פיתה כל יצור חי ליהנות מיופיו, ובאותו זמן הוליכו טור של נשים יהודיות וילדים אל המוות האכזרי... אתה יודע יפה, כי אמך היתה אשה חולה ומן הסבל האיום התמוטטה כליל ולא יכלה ללכת. לכן הובילו אותה למות בעגלה. היא הומתה יחד עם נשות שאודינה וסודארג וילדיהן היהודים ליד הכפר קוקארסקה, כשני ק״מ מאחורי העיירה בדרך לסודארג. קברו אותם בבור גדול ועמוק בחורשה על־יד הניימן. המקום נשאר מוכר עד היום, אבל אין שם שום מצבה...״

בסיפורי העדות על השמדת יהודי שאודינה מוצאים אנו מקרה עם הנפח הליטאי המקומי, שהשתתף ברציחות, אנס את בתו של השוחט המקומי ואחר־כך המית אותה ביריה. עיניה של הנרצחת לא נתנו לו מנוח והוא יצא מדעתו. כעבור חודש פגע כדור תועה, שיצא מן הגדה השניה של הניימן מצד בית־הקברות היהודי, באשת הנפח, שנהרגה בו במקום.

מקורות

עדות רחל ליפשיץ, ארכיון ״יד ושם״, מס׳ 1275/1241.
מכתב אוגוסטינאס גריבאס מיום 18 במארס 1955 משאודינה, שקיבל מאיר לביוש, רמת־גן.
(ראה: שאקי)

שדובה
(ŠEDUVA)

עיירה הנמצאת כ־40 ק״מ ממערב לעיר־המחוז פוניבז׳. לפני מלחמת־העולם השניה מנתה האוכלוסיה היהודית כ־200 משפחות (כ־800 נפש).

הגרמנים תפסו את העיירה ב־25 ביוני 1941. ה״אקטיביס־טים״ הליטאים, שבראשם עמד המורה גריניוס, התחילו להשתולל בעיירה עוד בטרם הופיעו הגרמנים. בראשית יולי

1941 גירשו את היהודים מבתיהם, התעללו בהם ובזזו את רכושם. נאמר, שרוצים לשכנם בגיטו. הביאו אותם לכפר פאוורטיץ׳ (5 ק״מ מאחורי העיירה) וסגרו אותם בכמה בתים מוקפים תיל דוקרני. מסביב לגדר הוצבה שמירה. את עשרת הקרבנות הראשונים הוציאו ב־3 לאוגוסט מן הגיטו, כביכול לעבודה. בדרך לראדווילישוק ירו בהם ליד בורות־סיד וכיסו את הגופות בסיד לא כבוי.

באמצע אוגוסט הוציאו הרוצחים במשאית 27 יהודים נוספים, ביניהם הרב מרדכי־דוד הנקין, אל מאחורי הכפר קאולאלישקי והרגום ביריות.

35 יהודים, שהועסקו תחילה בעבודה חקלאית כמה קילו־מטרים מאחורי שאדובה (ב״אחוזה האדומה״), נרצחו במקום. קברום בשדה וחרשו את האדמה בטרקטור.

ב־25 באוגוסט (ב׳ באלול תש״א) הוציאו במשאיות את שארית יהודי שאדובה ליער הליאודישקאי, כ־8 ק״מ משאדובה ושם רצחום ביריות. בתום מלאכת הרצח ערכו הרוצחים כרה וסבאו כל אותו לילה.

שלוש משפחות יהודיות: הרופא היהודי פטובסקי, שהיה הרופא היחיד בסביבה, ומשפחות לוחמי החזית היהודים, קופר ונול, הושארו בינתיים בחיים בעיירה. כעבור שישה שבועות רצחו גם אותם.

הגברת שולמית נול נשארה בחיים בעת ההשמדה, כי כדור לא פגע בה. היא נשארה בין ההרוגים בבור שהרוצחים לא כיסוהו, כי אץ להם הזמן לשתות לשכרה. בלילה יצאה מן הבור, לבושה רק לבנים תחתונים, וכך הגיעה עד לכנסיה, שם פגשה את משרת הכומר. הוא שמע את סיפורה, הביא לה בגדים וסידר אותה במקום בטוח אצל איכר, שבביתו נשארה כל תקופת הכיבוש הנאצי. היא יצרה מגע עם יהודים מגיטו שאוולי. כאשר חוסל הגיטו עזרה לגרשון קירפיצ׳ניק להסתתר אצל אותו איכר. שניהם נשארו בחיים.

ביוזמת כמה מיהודי שאדובה ששרדו בחיים, ובמיוחד בעזרתו של אייזיק בלכר, הוצבו מצבות בכל המקומות, בהם הושמדו יהודי שאדובה.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מופיעים שני קברים ביער ליאודישקאי, כ־10 ק״מ דרומית־מערבית משאדובה. האחד — 400 מטר צפונית מכביש ליגוצ׳יאי — שאדובה, והשני — 900 מטר צפונית־מערבית מאותו הכביש, על־יד שביל היער. זמן הרצח — **25—26 באוגוסט 1941; מספר הקרבנות — 664, גברים, נשים וילדים.**

מקורות
אייזיק בלכר, ירושלים.
אפרים כהן, שאלון הוועד המרכזי של יהודי ליטא באיטליה.

שוולאן
(ŠIAULĖNAI)

עיירה במרכזה של ליטא, במחוז שאוולי, 17 ק״מ דרומית־מערבית לראדווילישוק, בדרך לציטוביאן.

בשנת 1923 נתפקדו בשאוולאן 237 יהודים. במשך השנים הלך מספרם וקטן. יש להניח, שבשנת השואה היו בשאוולאן כ־20 משפחות יהודיות.

על יהודי שאוולאן עברו כל הגזירות והעינויים שעברו על יהודי הסביבה. אחרי הנגישות וההתעללויות במקום הובאו לז׳אגר, ששימשה מקום ריכוז לכל יהודי הסביבה. הם נרצחו למחרת יום הכיפורים שנת תש״ב (2.10.41) ונקברו בקבר־האחים אשר ב״פארק״ בז׳אגר.

מקורות
ר. פרצמאן, ״יד ושם״, M—1/E 1032/931.

שווקשנה
(ŠVĖKŠNA)

עיירה במערבה של ליטא, בקירבת הגבול עם גרמניה (אחרי סיפוח ממל), במחוז טאוריג. בשנת השואה חיו בה כ־500 יהודים.

בשל קירבתה לגבול ה״רייך״ נכנסה שווקשנה לרצועת 25 הק״מ, **בה ציווה שטאלאֶקר לחסל את כל היהודים והאלמנטים** הסובייטיים. ביצוע המשימה נמסר לגישטאפו בטילזיט.

הגרמנים כבשו את העיירה ב־22.6.41, היום הראשון למלחמה. מיד הוצאו ההוראות והגזירות על היהודים. היה עליהם לענוד טלאי צהוב (מגן־דוד עם נקודה שחורה באמצע). הגברים הובלו לעבודה: הצעירים בעבודות מפרכות, והזקנים — בכיבוד הרחובות.

ביום ו׳ בשבוע, 27 ביוני, הגיעו לעיירה אנשי ס״ס ו־ס״ד, בפיקודו של ד״ר שאו מהיידקרוג הסמוכה. כוונתו היתה כפולה: להתחיל בביצוע ההוראה לנקות את הרצועה מיהודים וכן להשיג פועלים לעבודות הפיתוח והחקלאות בהיידקרוג.

עם בואם פשטו הגרמנים, יחד עם ה״אקטיביסטים״ הליטאים, על בתי היהודים וציוו על כל הגברים, בני עשר ומעלה, להצטייד בכף, צלחת וחבילת בגדים, ולצאת לרחוב. נקהלו כמאתיים גברים. ה״אקטיביסטים״ הובילו את כולם לבית־הכנסת. כאן התחילה ההשתוללות. ה״אקטיביסטים״ הוציאו מבית־הכנסת את ספרי התורה וספרי הקודש האחרים, ערמו את כולם בערמה והעלום באש.

בפרוזדור שבכניסה לבית־הכנסת ישב ספר ליטאי וגזז לכל אחד צלב בראשו. מי שהיה לו זקן — גזזוהו. נלקח מהם כספם וכל דבר ערך, שהיה ברשותם. הרופא הליטאי ביליונאס נצטווה לבדוק את כשרותו של כל אחד לעבודה. הוא הבין שה״לא כשרים״ לא יחיו, ולכן מצא את כולם כשרים ובריאים. מבית־הכנסת הועלו לקומה השניה, לעזרת הנשים. כדי לייגע את הגברים ולמנוע מהם כל אפשרות של התנגדות או אי־ציות, הוחל ב״תרגילי התעמלות״. בחרו בנפתלי זיו, שהיתה לו הופעה ספורטיבית, והעמידו אותו למדריך ומדגים. הוא היה מבצע תרגילים מסובכים וכל הקהל היה אנוס לחזור עליהם. מי שלא הצליח, או שכוחותיו לא עמדו לו, היה מוכה עד איבוד החושים ואז היו יוצקים עליו מים קרים ומתחילים שוב במשחק.

לפנות ערב המציאו הגרמנים ״משחק״ אחר: הם היו מורידים קבוצות גברים לחצר, מעמידים אותם באמצע ויורים מעל

לראשם. הם רצו, כך אמרו לאחר־מכן, "לחשל" את היהודים ולגרש מהם את "הפחד היהודי".

במיוחד נטפלו לרבה הקשיש של שווקשנה, הרב שלום־יצחק לויתן, שהיה קודם לכן רב בנורבגיה.

במשך הלילה המציאו הרוצחים מיני "משחקים" נוספים. בדרך־כלל בחרו ברב הישיש כ"גיבור ראשי". כך, למשל, קרא גרמני אחד לרב, בשעה 2 אחר חצות, וציווה עליו לנאום בפני היהודים, שיהיו הגונים ויתנהגו יפה. הרב המסכן, מוכה ופצוע, כל עוד נפשו בו, מילמל כמה דברים ודיבר על יראת שמיים. לפנות בוקר הורידו אנשי הס"ס את הרב ועוד כמה גברים וציוו עליהם לאסוף את השיער הגזוז ולשרפו. הרב סירב, כי לא רצה לחלל את השבת. היכוהו הגרמנים וציוו עליו לשטוח את ידיו, כשכפותיהן מופנות למטה. שמו עליהן את השערות ואילצו את אחד היהודים, משה מאנט, להציתן. שותת דם הוחזר הרב לעזרת הנשים.

במשך כל יום ו' הוחזקו הנשים והילדים סגורים בבתים ולא ניתן להם לצאת. "אקטיביסטים" ליטאים שמרו ברחובות וכל היוצא היה נורה. יום ו' זה היה גם הראשון לאבדן חיים. ארבע נשים וגבר נרצחו. הם הובאו לבית־הקברות היהודי ונקברו שם בקבר־אחים.

בשבת בבוקר הגיע קצין הס"ס והכריז: "50 איש לרדת!" במדרגות עמדו משני הצדדים שני גרמנים על כל מדרגה, מצויידים במקלות עבים, ומי שרגלו דרכה על מדרגה היה מוכה משני הצדדים. הצעירים, שיצאו ראשונים, ניסו לרדת מהמדרגות בקפיצה אחת וכך להינצל מהמכות. מעטים הצליחו. הרב הוכה קשות. זבי דם הועלו האנשים על משאית, שהביאה אותם לכפר וארסמינינקן, בקירבת היידקרוג. הם הוכנסו לצריפים, אשר קודם לכן נמצאו בהם שבויי־מלחמה מצרפת ובלגיה. אחרי המשאית הראשונה הגיעה שניה עם 50 גברים נוספים. שאר הגברים, במיוחד הקשישים, הובאו למחנה אחר.

מאיר לדון, אחד מניצולי שווקשנה, שהיה בין המובלים להיידקרוג, מוסר בעדותו, שבתחילת יולי הביאו להיידקרוג יהודים נוספים וביניהם מקלטיניאן ולויקובה.

במחצית אוגוסט (לפי לדון), או כבר ב־19.7.41 (לפי עדות אחרת), נערכה ה"סלקציה" הראשונה. הוציאו כ־50—60 גברים, בעיקר את הקשישים או אלה אשר התאוננו על מחלות, ואמרו ששולחים אותם חזרה לשווקשנה.

מאיר לדון מספר, שבקבוצה זו היה גם אביו. למחרת, אחרי שהוציאו את הקבוצה מהמחנה, חזרו אנשי הס"ס והביאו אתם שקים מלאים בגדים, כדי לחלקם בין עובדי המחנה. מאיר וחברו הועסקו במחנה כטבחים והגרמנים הרשו להם להיות הראשונים בבחירת בגדים. מאיר הכיר בין הבגדים את מעיל־העור של עצמו. יום קודם לכן נתנו לאביו לפני יציאתו. היה ברור, שהמוצאים מהמחנה נרצחו, והיו אלה בגדיהם שהובאו לחלוקה.

באוקטובר ובנובמבר אותה שנה היו עוד שתי "סלקציות". גם בהן נאמר, שהמוצאים מובלים חזרה לשווקשנה. על גורל הקבוצות לא שמעו דבר. את בגדיהם לא הביאו לחלוקה.

לאחר־מכן נודע, שכל המוצאים היו מובאים לכפר שאוד־ביצ'ה, אשר בקירבת ניישטוט־טאווריג. שם רצחום וקברום.

במקומות עבודתם, ליד היידקרוג, היו היהודים נפגשים לפעמים עם ליטאים משווקשנה. מפיהם נודע להם מה קרה למשפחותיהם, שנשארו בעיירה. לדברי הליטאים, גורשו היהודים, שנשארו בעיירה, מבתיהם ורוכזו ב"רחוב היהודים" (ז'ידו גאטבה), שנקבע כגיטו. נוסף לילדים ולנשים היו שם גם גברים אחדים, כולם מבוגרים, אלה אשר הסתתרו ב־28 ביוני או שלא היו בעיירה. כשנתגלו, לא פגעו בהם הגרמנים. הם מינו אותם ל"פרנסים" (פירזאָרגער) של הגיטו. הנשים היו מובלות לעבודות קשות. כולם סבלו חרפת רעב, השפלות והתעללויות לאין קץ.

ביום א' דראש השנה תש"ב (22.9.41) הוצאו מהגיטו כל הנשים, הילדים והגברים, והובלו אל היער ליד הכפרים אינ־קאקליאי וראודישקה, ושם, בצד השמאלי של הכביש, נרצחו ונקברו במקום.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', אין קבר־האחים ליד הכפרים אינקאקליאי וראודישקה מופיע. באנציקלופדיה הליטאית הקטנה חלק א', עמ' 643, נאמר שבכפר אינקאקליאי רצחו הפאשיסטים הגרמנים בשנות הכיבוש כמה מאות תושבים.

מר בנימין ינקלביץ מוסר בעדותו, ששרידי שווקשנה מצאו אחרי המלחמה את קבר־האחים עזוב, כשתושבים מהסביבה גוברים בו ומחפשים שיני־זהב בגוויות. לדבריו, כוסה לאחר־מכן הקבר במשטח בטון והוקמה מצבה.

היהודים שהיו בהיידקרוג הוצאו משם בסוף יולי 1943 והועברו לאושביץ. הם הגיעו לשם ב־2.8.43 (א' באב תש"ג) ומיד בוצעה ביניהם "סלקציה". כמאה איש הובלו לכבשנים וביניהם היו גם כמה עשרות מיהודי שווקשנה. כעבור חודשיים הועברו על־ידי הגרמנים, יחד עם עוד כלואים מאושביץ, לגיטו וארשה, כדי לפנות שם את ההריסות. עקב התנאים הסניטריים הרעים פרצה במקום מחלת הטיפוס. רבים, ובכללם גם מיהודי שווקשנה, ניספו במגיפה.

בקיץ 1944 הועברו שרידי המחנה לדאכאו ושם זכו אחדים להשתחרר באביב 1945, עם כיבוש דאכאו על־ידי הצבא האמריקני.

מקורות

עדותם של מאיר לדון, "יד ושם", 1547/104—5; בנימין ינקלביץ, רמת אליהו.

דו"ח משפט אואר, "יד ושם", TK—10/568.

שוקיאן
(ŠAUKĖNAI)

עיירה בצפונה של ליטא, במחוז שאוולי. אוכלוסיית היהודים בשנת השואה מנתה כ־100 משפחות.

הגרמנים כבשו את העיירה ביום ה' בערב, 26 ביוני 1941. היהודים ברחו קודם לכן לכפרים בסביבה, שם נמצאו כבר מספר פליטים יהודים מקלם. עם הכיבוש חזרו אל העיירה, ואתם גם קלמאים, כ־30 משפחות, שבתיהם נשרפו בעיירתם. הליטאים היו מאורגנים עוד מיום ב' בשבוע (בהשפעת הכרוזים ברדיו קובנה). הם הציקו לסובייטים הנסוגים ולא נתנו ליהודים לברוח בכיוון מזרח, ארבו בדרכים, ירו ושדדו.

ביום ו' כבר היה השלטון המקומי בידי הליטאים. בראש

המועצה המקומית הועמד הד"ר גירדוואיניס. עתה כוונה פעו־לתם של הליטאים נגד היהודים. ההתעללות בשכניהם הוותיקים היה לחם חוקם. כבר בימים הראשונים לכיבוש התפרצו ליטאים לבית־המדרש בזמן תפילת שחרית. הם הוציאו משם בכוח את היהודים, כשהם עטופים בטליתות והתפילין על ראשם, והובילום לעבודה ("עכשיו אנו כבר האדונים כאן!" צעקו). העבידום בפרך ליד הכביש. היה עליהם לפנות את כלי־הרכב של הסובייטים. בזמן העבודה היו הליטאים מכים באכזריות גם את הזקנים. היהודים פנו לעזרה אל ד"ר גירדוואיניס ואל אחרים ממנהיגי הליטאים. הללו טענו כי יש להם הוראה מהגרמנים לגייס את היהודים לעבודה. אולם היהודים השיבו להם: הביצוע הלוא בידיכם הוא, ובכן מדוע תכופו גם על יהודים זקנים עבודת פרך? ולמה ההתעללות, המכות והחרפות? הליטאים הסכימו עקרונית לטענות והציעו, שהיהודים יבחרו מתוכם ועד, ובסמכותו יהיה לגייס יהודים לעבודה ולבצע את העבודות שתוטלנה עליהם. היהודים בחרו בוועד, בראשותו של אליהו ניסלביץ, והחלו לגייס אנשים לעבודה. אולם כל זה היה ללא הועיל. ה"אקטיביסטים" הוסיפו להכות מכות רצח ולהתעלל, וכל הפניות והמחאות היו לשוא. בינתיים נעצרו כעשרה יהודים, ברובם צעירים. העבירו אותם לבית־הסוהר בשאוולי. מהם נשאר בחיים רק משה איזאק.

השלטונות אסרו על היהודים לצאת מבתיהם אחרי שקיעת החמה, אסרו עליהם כל מגע עם לא־יהודים וכן אסור היה להם לעזוב את תחום העיירה. יום אחד נדרשו היהודים להרחיק מהעיירה את יהודי קלם, ולא — יגורשו גם הם עצמם, היהודים המקומיים, ביחד עם "אורחיהם". יהודי שוקיאן טענו: "אומנם אנו עוזרים לקלמאים ככל יכולתנו, אולם הם אינם מכבידים כלל על הליטאים. הרי אין להם לאן לחזור, בתיהם נשרפו וגורלם — גורלנו!" הליטאים שוכנעו כאילו מן הנימוקים, והרפו מפליטי קלם. עברו רק ימים אחדים ושוב התחילו להציק ולבוא בדרישות בענין הקלמאים, והנושא לא ירד מעל הפרק.

ב־25 ביולי הודיעו לוועד שעל היהודים הוטלה ה"קונטרי־בוציה" בסכום של חמישים אלף רובל, ואם לא יכניסו את הסכום — יגורשו כולם עד אחד. הוועד מסר על כך לציבור בשבת בבוקר לפני קריאת התורה. החרדה גברה, ולאנשים קשה היה למצוא הסבר לדבר. יהודים אחדים, שהיו להם מכרים טובים בקרב הליטאים הנכבדים, הציעו את עצמם ללכת אליהם לשם הסבר והבהרה. אריה שניידר, שהיה קודם יערן ביערות המחוז, פנה אל היערן המחוזי גאודושאס, שהיה מכרו הטוב ועתה נמנה גם על מפקדי ה"שאוליסטים" בשוקיאן. גאודושאס הסביר לו, שענין ה"קונטריבוציה" אינו מעלה ואינו מוריד בענין היהודים. הפור כבר הוטל. בעיירות רבות אין יותר גברים יהודים ("איפה הם — תתאר לך בעצמך"), וגם כאן יהיה כך. ובנוגע לשניידר עצמו, הנה יש לו עצה ידידו־תית. "הלא יש לך מנסרה", אמר, "וגם בית, בריכות דגים, העבר אותם על שמי (ומספיק אם תתן לי פתק, מעין כתב צוואה, והכומר יאשר), ואז אשתדל לתמוך בבני משפחתך..." בקושי רב התחמק שניידר מעצה "טובה" זו ומיהר לחזור לבית־המדרש. שם מסר על השיחה לכל הקהל.

באותו בוקר הלכו יהודים אחדים גם אל הכומר לשם הבהרה. תשובתו של הרועה הרוחני היתה: "הנה הגיעה עליכם גזירת כליון; הטרם תדעו מה שעוללתם לישו? והנה בא הגמול, השילום!..."

למרות הכל החליטו היהודים להתאמץ ולהכניס את הסכום הגדול. במוצאי־שבת החלו בגיוס הכסף. בידעם שהיהודים לא יאספו כסף בשבת, אלא יחלו בכך רק עם צאת השבת, דחו את שעת תחילת העוצר בשעתיים. העסקנים עברו מבית לבית. היה מי שנתן במזומנים, והיו שנתנו בשווה־כסף (שעונים, תכשיטים). ביום ראשון בבוקר מסרו למפקדת ה"אקטיביסטים" את הסכום — וקיוו לשינוי לטובה.

ביום שני, 28 ביולי (ד' באב תש"א), ב־5 לפנות בוקר, הרגישו היהודים בתנועה חשודה בעיירה. הציצו בעד לתרי־סים וראו שליד כל בית ובית עומדים ליטאים מזויינים. בשעה 6 התפרצו הללו לבתים במכות ובצעקות: "צאו! כאן לא מקומכם! מהרו לקחת אתכם מחפציכם, וגם את התכשיטים וכל דבר־ערך, יעבירו אתכם למקום מיוחד!" את כולם ריכזו בבית־הכנסת הגדול (שמפורסם היה בעתיקותו ובבנייתו). בפרוזדור בית־הכנסת ישבו ראשי ה"אקטיביסטים" ודרשו מכל יהודי שימסור את כספו, את התכשיטים וכל דברי־הערך שברשותו, והם ידאגו למזון ולכל הצרכים. נערכו חיפושים, מלווים במכות, והכל נלקח. בשעה 10 ניתנה פקודה: לצאת מבית־הכנסת ולהסתדר בחצר בשורות. "מעבירים אתכם למקום מסוים" — אמרו. כל היהודים הובלו תחת שמירה למשק היהודי בשוקישקיס, כ־3 ק"מ משוקיאן (משק זה היה שייך לשני האחים רוזנטל. האחד הוגלה, יחד עם אמו ובני ביתו, על־ידי הסובייטים לסיביר. האח השני, אריה־ליאון, רווק, נשאר במשק. לפני בוא היהודים ברח והתחבא בין הליטאים ושרד בחיים). בשוקישקיס מצאו היהודים עוד כ־10 משפחות של היהודים הכפריים מהסביבה. את כל היהודים סגרו בבנייני המשק, באורוות ובאסם. ושוב התחילו השומרים הליטאים להתעלל בהם. היהודים נצטוו לחלוץ את נעליהם, והשומרים לקחון. אחר־כך לקחו גם את החליפות. גרמנים לא נראו לא בעיירה ולא במשק.

בשוקישקיס ישבו היהודים עד יום ד' (ו' באב, 30 ביולי). בשעות הצהריים באה הפקודה: על כולם להתכנס באסם. לאחר שהכל הצטופפו שם, באו השומרים והוציאו את כל הילדים, 89 במספר. לאחר־מכן החלו קוראים שמות לפי רשימה מיוחדת והוציאו מהאסם 20 מהאמהות, 15 בנות מבוגרות ו־4 גברים מבוגרים, יחד 128 אנשים. באסם נשארו כ־200 איש. הרשימה הוכנה כנראה על־ידי ראשי הליטאים, שמטעמים שונים היו מעוניינים להשאיר עוד מספר יהודים בחיים. הוצא, למשל, אריה שניידר יחד עם 3 מבני משפחתו, כי היערן המחוזי גאודושאס עוד קיווה לקבל ממנו פתק־ירושה; כן הוציאו מהאסם את חיים־שלמה קרמר וכל בני ביתו (7 נפשות), כי דר" גירדוואיניס המליץ עליהם כעל מכריו הטובים והוא גם ערב להם. בין 4 הגברים המבוגרים היה גם בורסקאי אחד, כי צריך היה לגמור כמה עבודות בשביל ליטאים חשובים. המבוגר הרביעי היה שמואל קלמנוביץ, כבן 17, וגם עליו המליץ אחד ממנהיגי הליטאים. את כל המוצאים מן האסם הכניסו לבית המשק, סגרו עליהם את הדלתות והתריסים, ובחוץ הוצב משמר.

האנשים בבית הצטופפו ליד כל סדק והציצו בחרדה לעבר האסם. והנה נפתח שער האסם, והיהודים, כשרק תחתונים

לבשרם, גורשו ברעש, הועמדו שורות־שורות והוצאו מחצר המשק. לאן הובלו אלה — לא יכלו מבעד הסדקים לראות. היה זה בין השעות 3 ל־4 אחה״צ. ב־6 לפנות ערב הרשו הליטאים לאנשים לצאת לשעה קלה מבית המשק החוצה. הם התחילו מיד שואלים: איפה השאר? ענו להם הליטאים: הוצאו לעבודה. אולם ההרגשה היתה שאין הדבר כך. היהודים שנשארו בבנין פרצו בבכי שנמשך כל הלילה. אשה אחת יצאה מדעתה מרוב דאגה לגורל בעלה. היה זה ליל־אימים.

מספר אריה שניידר:

״למחרת לפנות בוקר יצאתי החוצה. רק שומר אחד נמצא ליד הבית, וגם הוא נימנם. ראיתי מרחוק את הליטאי איגנאס קמינסקאס מהכפר גירושקאָס שליד שוקיאן. מחוסר קרקע היה האדם ומטופל בילדים רבים. על פי רוב עבד כעגלון או כפועל שכיר והיה עני מאוד. יתכן, חשבתי, שקמינסקאס זה היה אתמול בין המסייעים והמטפלים ביהודים. הלא נצרך גדול הוא, ועתה הן היתה לו ההזדמנות לשלל... ומאידך גיסא עלתה בי מיד המחשבה: הנה במשך החודש האחרון נוכחנו לדעת, שיש בו הרבה מן היושר. הוא היה מסתכן ומביא בסתר מזון ליהודים ומסייע לנו כפי יכולתו. עתה ניגש אלי והתחיל לבכות. שואל אני: מדוע תבכה? עונה הוא: סתם, לא כלום. ואני שואל: איגנאס, איפה הם אלה שהוציאום אתמול? משיב הוא לי: ״כן, בגלל זה באתי לכאן. רצוני לגלות לך דבר, שבשבילכם היהודים טרם ברור. הוליכו אותם מכאן מרחק כ־4 ק״מ, אל היער דולקישקיס, ברובע השמיני (בתור פועל ידע את כל הפינות, והוא הכירני כיערן וגם עבד לא פעם בהש־גחתי. ליתר דיוק, מקום הרצח הוא כ־5 ק״מ מהעיירה וכ־500 מטר שמאלה מהכביש משוקיאן לשאוולי, בין הכפר שווילה ובין הכפר פאשוויניש, במרחק קילומטר וחצי ממנו בכיוון שאוולי). באותו בוקר חפרו שם ליטאים בור ארוך, הביאו אותם, ושם לקחו עשרות־עשרות בקבוצות וירו בהם ליד הבור. אלה שנפלו מתים היו מאושרים, ואחרים שלא מתו או נפגעו ביריה — נזרקו חיים. בעיירה סיפרו שהיהודים הועברו למקום־עבודה. הם כבר לא בחיים! מרחוק שכבתי על בטני וראיתי כל זה. אני העד! עשו את זה הליטאים בעצמם, בעצמם קיבלו עליהם לבצע את הדבר הנורא!״

הפעילים בהשמדה היו, כפי שנודע, יואזאס ארבאטאוסקאס, חייט, עירוני, בדרך־כלל נחשב לאדם מתון, וקשה היה לחשוב שאדם כזה יתן את ידו לפשע זה; האחים יוצ׳אס מהכפר קרטוקלה; ברזאס, פועל, עירוני.

קמינסקאס סיפר כי שמע, שבשאוולי עוד יש יהודים, ויעץ לעבור לשם. שניידר ביקש את קמינסקאס לבקר שוב, והוא נכנס לבית ומסר את הדברים ששמע לכמה מהמבוגרים. הם לא האמינו, וטענו: ״דבר כזה הוא בלתי אפשרי!״

בשעה 10 באותו בוקר הופיע אצל היהודים במשק ראש המועצה הד״ר גירדוואיניס, ועוד כמה ליטאים. הוא אמר להם: מכיון שמוטל עליו לדאוג ליהודים, הריהו מציע כי היהודים שנשארו יעברו למשקי היהודים שבסביבה, שם יעבדו ויוכלו לחיות. אריה שניידר הציע לעבור אל טחנת־הקמח בשווילה (כ־5 ק״מ משוקיאן. הטחנה היתה שייכת ליהודי צ׳סלר מקלם). היהודים שאלו את גירדוואיניס: ואיפה הם האנשים שלנו, שהוצאו אתמול? הוא ענה: ״נשלחו לעבודה״. כמה מהיהודים הציעו לו להעביר לשאוולי את הילדים הקטנים עם האמהות.

הוא ענה: ״זה ענייננו. אתם תעברו למקומות שאנו אומרים לכם״.

פיזרו את היהודים ב־5 מקומות, והם קיימו ביניהם קשר אמיץ. הקבוצה הגדולה ביותר עברה לשווילה, כי ליד הטחנה היה גם משק לא־קטן. ישבו שם כ־50 ילדים קטנים וכ־15 אמהות ובחורות, שטיפלו בילדים.

שניידר החליט לעזוב את טחנת־הקמח, להגיע לשאוולי ולהיוודע שם על המצב. ״באמצע אוגוסט באתי לשאוולי בחשאי״, מספר שניידר, ״וסרתי לשמואל ליבוביץ. סיפרתי לו ולבניו על מצבנו ושאלתי עצה מה עלינו לעשות. אולם הם בעצמם לא ידעו מה מצבם, ומלבד זה לא האמינו לדברי (בשום אופן לא יכלו לתפוס דבר נורא כזה). חזרתי הביתה ללא עצה וללא מוצא״.

מאז שפיזרו את היהודים בסביבה לא חדלו להגיע ידיעות, כי כאן, בקירבת שוקיאן, לא יהיה מקומם הקבוע וכי יעבירו אותם למקום־ריכוז גדול. באותו זמן הופיעו כמה ממכריהם הליטאים של היהודים והציעו להם בשם הכומר ובשמם של ליטאים נכבדים בשוקיאן, שימירו את דתם בדת הקתולית, ואז יתכן שתהיה להם ההזדמנות להישאר בחיים; איכרים יוכלו להסתיר אותם במצפון נקי, שהרי יגנו אז על הנוצרים ולא על יהודים... היהודים הודו על הרצון הטוב, אבל לא נענו להצעה. אולם כשענין ההעברה החל מקבל צורה יותר מוחשית, היתה הצעת הכומר לנושא של שיחות מדאיגות ורבות־יגון בין הצעירים, ובעיקר הצעירות.

והנה הגיע יום ו׳, 29 באוגוסט (ו׳ באלול תש״א). אחר־הצהריים התחילו מרכזים את היהודים מכל 5 המקומות ליד ביתו של האיכר פילאצקיס (במרחק קילומטר מהעיירה). ב־7 בערב הושיבו את האנשים בעגלות והסיעו אותם בכיוון לצפון. לאחר ליל נדודים, אגב בכיות ויללות של הילדים, הגיעו בשעות הבוקר לז׳אגר. בהיכנסם לעיירה נתקלו בליטאים מאנשי המקום, ואלה פנו אל ה״אקטיביסטים״ משוקיאן שליוו אותם בשאלה: ״למה הבאתם אותם הנה? ואצלכם אין די מוקם לקברם?״ בז׳אגר פגשו אנשי שוקיאן יהודים רבים מהעיירות שבסביבה. רובם היו נשים וילדים. גברים היו מעטים. רק מבאזיליאן (עיירה בין שוואלי וקלם) היו כל אנשי העיירה, ובתוכם גם הגברים כולם. הם סיפרו, שהליטאים בבאזיליאן לא נשמעו להסתת הגרמנים ונרתעו מכל ״יוזמה״ כנגד היהו־דים. לפי הוראות הגרמנים, גורשו שם מקודם היהודים מבתיהם וישבו בצפיפות בבית־המדרש ובכמה בתים מסביבו — עד שהביאום לז׳אגר.

כמה מאנשי שוקיאן הרגישו מיד שבז׳אגר אין ליהודים אף שביב של תקווה להישאר בחיים. הם פנו לעזרת ה״אקטיביס־טים״ שהובילום לכאן והתכוננו עתה לחזור לשוקיאן. בקושי רב הסכימו הללו ״ללוותם״ כשומרים בדרכם חזרה, ועוד באותה שבת בערב התחמקו ויצאו בחשאי מז׳אגר 16 מיהודי שוקיאן. כשהגיעו ליערות שבסביבת שוקיאן התפזרו היהודים לעברים שונים. כל אחד פנה לאיכרים המכרים והנאמנים עליו ביותר. כמה מהם הושיטו עזרה ליהודים, תמכו בהם במזון ולפעמים גם נתנו להם מחבוא ללון בו. על־פי־רוב שוטטו היהודים ביערות והחליפו תכופות את מקומות מחבאום.

״לאחר כמה ימים״, מספר אריה שניידר, ״החלו האיכרים, שעזרו ליהודים, לבוא אליהם בדרישה תקיפה: להמיר את

דתם! הכומר הסית אותם כנראה, וכולם, חוץ ממני, שהייתי המבוגר ביהודים, קיבלו עליהם את הדת הקתולית. הכומר הזמין אותי והטיף לי מוסר. אולם לא שעיתי לדבריו. טענתי גם שאינני אדוק בכלל. את שיחתנו גמר הכומר במלים: 'הרהר עוד בדבר!'... אולם גם לאחר המרת הדת לא מצאו להם האנשים חסות מעולה, וכולם הוסיפו לשוטט ביערות ולתור בתמידות אחרי מחבוא יותר בטוח".

במשך חודש ספטמבר 1941 שלחו כמה פעמים יהודי שוקיאן המסתתרים, בידי ליטאים, מזון בשביל אנשי ז'אגר, וגם קיבלו מכתבי-תשובה מהם. בינתיים הגיעה אליהם הידיעה כי בז'אגר כבר חוסל הגיטו, ואף אחד מאנשי שוקיאן אינו נמצא בחיים.

דבר הימצאם של יהודים בשוקיאן ובסביבתה לא היה בגדר סוד לליטאים, ויום אחד בנובמבר נערך לפתע ציד עליהם. העורך-דין קולוקשא מאוז'ואנט, שהיה מהפעילים בהשמדת היהודים בכל הסביבה, הופיע כאן עם אנשיו. הם פשטו ביערות ובכפרים הסמוכים, ובעזרת פורעים מקומיים תפסו כמה מהיהודים ורצחום. יהודים אחדים ברחו למקומות אחרים, וגם הם נתפסו לאחר זמן ונרצחו. האחד שהצליח להימלט לגיטו שאוולי ולהישאר בחיים הוא אריה שניידר.

על בריחתו משוקיאן מספר שניידר:

"ערב אחד בנובמבר ישבתי בבית האיכר אנדריושקה בכפר יודלה, והנה נשמעה נביחת כלב. התחמקתי מיד מהבית בכיוון ליער ומרחוק ראיתי שבא לכאן האיכר פילאצקיס, ששהיתי מקודם אצלו. הוא בא לספר, כי קולושא בא לעיירה לחפש יהודים. פילאצקיס בא להזהירני, כי ידוע בסביבה על המקומות שבהם מתחבאים היהודים. מיד עזבתי את המקום, הלכתי אל היער ועמדתי שם במרחק כ-500 מ' מהבית, ולא ידעתי מה לעשות. לאחר שעה בערך (היה זה בין 10 ל-11 בלילה) הגיעו לאזני שוב נביחות כלבים, ומרחוק ראיתי תנועת פנסים דולקים. הבינותי שבאו לחפש אותי. עקרתי רגלי והתרוצצתי ביער. אחרי-כן סרתי לביתו של שומר היער קטקוס, שהיה ממכרי, ולנתי אצלו. למחרת הלך קטקוס לעיירה להיוודע על המצב. הוא חזר וסיפר, כי כבר אסרו כמה מ-16 הנמלטים, ומחפשים אחרי. אז שמתי פני לשאוולי, ולאחר שבוע ימים של נדודים ותלאות הגעתי לשם ונכנסתי לגיטו".

מלבד שניידר ברחו לגיטו שאוולי סוניה קמיניצקי ואהובה קלור. בגמר המלחמה נשארו בחיים רק קלור ושניידר.

ברשימת קברות-האחים המובאת בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', צויין קבר-האחים בשוקיאן כדלקמן:

המקום הוא ביער, בקילומטר ה-6 בכביש שוקיאן—שאוולי; זמן הרצח — המחצית השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — כ-400.

מקורות

עדותם של אריה שניידר, נהריה; פרידה ניסלביץ-שטרום, רמת-גן.

שט
(ŠETA)

העיירה שאט נמצאת 17 ק"מ מזרחית לעיר המחוז קיידאן. לפני מלחמת-העולם השניה חיו בה 100—120 משפחות יהודיות.

למחרת פרוץ המלחמה בין הגרמנים לסובייטים, ביום ב', 23 ביוני בערב, כבר הסתובבו ליטאים מקומיים עם נשק ביד. תבהלה פשטה בין היהודים והפחד היה רב. הצעירים ניסו לברוח לווילקומיר. הם נתקלו בליטאים חמושים, אשר יצאו מהיערות, הוכו על-ידם והוחזרו לעיירה.

ביום ג' בבוקר הגיעו לעיירה מכיוון קיידאן הטנקים הגרמניים. הם נתקלו ביחידות הצבא הסובייטי, שהיה עוד בסביבה, וקרב גדול התפתח במקום. היהודים ברחו מבתיהם בעורם לגופם. חלק התרכז באחו שליד בית-הקברות היהודי, חלק ברח לאחוזתו של אבא זיו, במרחק 6 ק"מ מהעיירה, וחלק ניסה למצוא מחסה אצל איכרים מכרים. בעיירה עצמה נשארו רק כמה עשרות אנשים. המעשה הראשון שעשו הגרמנים היה: הם תפסו את ר' יהושע-אהרון לוי, יהודי מכובד בעיירה, הובילו אותו לבית-הכנסת וציוו עליו לקרוע את ספרי התורה. כשהתנגד — ירו בו למוות. "אקטיביסטים" ליטאים, יחד עם גרמנים, עברו מבית לבית והוציאו לעבודה כל יהודי שמצאו. הם התעללו באנשים והיכו אותם באכזריות. הצטיין באכזריותו ה"שיכור" של העיירה, סטאניסלאב גליניס. היהודים שמצאו מחסה אצל איכרים מכרים נאלצו לעזבם, כי הליטאים לא יכלו וגם לא רצו להחזיק בהם. יום-יום היו יהודים חוזרים לעיירה ונופלים לידי הפורעים.

כנופיות ליטאים רצחו ביריה את טוביה ברנשטיין ואת חוה קגן. את הקשישים גירשו מהבתים, התעללו בהם ומסרו אותם לידיהם של שני ליטאים "משוגעי העיירה", אשר הובילו אותם דרך העיירה לכפר פילקלנה, שם נרצחו חלק מהם.

ב-20 באוגוסט הועלו כל היהודים על משאיות וגורשו לקיידאן. באותו זמן הגיעה משאית לאחוזתו של אבא זיו, והוא יחד עם היהודים, שהיו שם, הובאו גם הם לקיידאן. הם הוחזקו באורוות-סוסים ונרצחו יחד עם יהודי קיידאן ב-28.8.1941. לרוצחי יהודי קיידאן הצטרפו גם רוצחי שאט — אלקסאס קאילאוויצ'יוס וונאצלובאס שוואבינסקיס אשר "התמחה" במיוחד ברצח ילדים. לטבח הביאו קודם את הגברים ואחר-כך את הנשים והילדים. יהודי שאט, יחד עם יהודי קיידאן, גילו התנגדות לרוצחים.

באותו יום נרצחו גם יהודי ז'יים. לפי דו"ח י"גר נרצחו שם 2,076 איש. המספר הנכון הוא גבוה יותר. מעריכים כי נרצחו 3,200 נפש.

אחרי המלחמה הציבו שרידי קיידאן ושאט מצבה על קבר-האחים עם כתובת ביידיש, רוסית וליטאית, האומרת: "קרבנות הטרור הפשיסטי".

מקורות

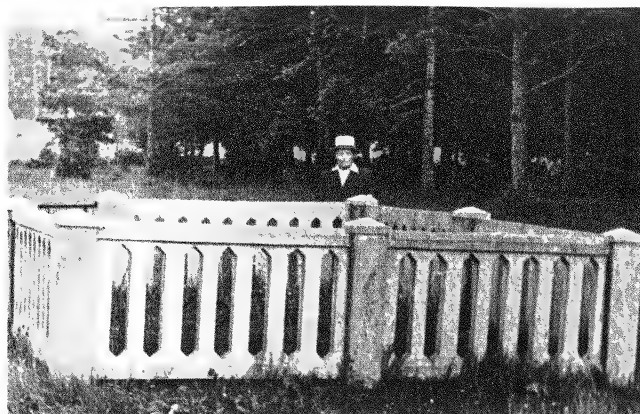
עדותם של שרה שפלובר; שלמה קולינצ'יק, קרית גורדאו; ברוך זיו, ארכיון "יד ושם", 1700/1569.

(ראה: קיידאן)

שידלובה
(ŠILUVA)

עיירה השוכנת כ-20 ק"מ צפונית לעיר-המחוז ראסיין. בשנת השואה חיו בה כ-80 משפחות יהודיות.

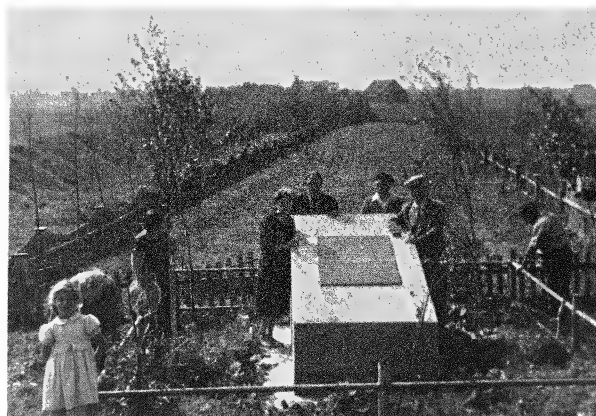
הגרמנים תפסו את העיירה ב-24 ביוני 1941. מיד גירשו

קבר־אחים לקדושי ציטוביאן (גברים)

קבר־אחים לקדושי קרוק, דטנובה והסביבה

קבר־אחים לקדושי קיידאן והסביבה

קבר־אחים לקדושי רומשישוק

קבר־אחים לקדושי קיידאן

קבר־אחים לקדושי רקישוק

קבר־אחים לנרצחים הראשונים בקיידאן

קבר־אחים לקדושי שדובה

קבר־אחים לקדושי שילל, קלטיניאן, טוביאן ולויקובה

קבר־אחים לנרצחים הראשונים בשווקשנה

קבר־אחים לקדושי שאקי

קבר־אחים לקדושי שקוד (גברים) בעיר

קבר־אחים לקדושי שאקי

קבר־אחים לקדושי שקוד (נשים וטף) ביער דימיטרובה

קבר־אחים לקדושי שווקשנה

גופות הנרצחים בקלוגה

העמוד הראשון והעמוד האחרון מיומנו של אברהם בויארסקי מבוטרימנץ

קטעים מן היומן שניהל אבא גפן (ויינשטיין) במקום מחבואו

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u. des SD
Einsatzkommando 3

Kauen, am 1.Dezember 1941

Geheime Reichssache!

5 Ausfertigungen!
4. Ausfertigung.

Gesamtaufstellung der im Bereich des EK.3 bis zum 1.Dez.1941 durchgeführten Exekutionen.

Übernahme der sicherheitspolizeilichen Aufgaben in Litauen durch das Einsatzkommando 3 am 2.Juli 1941.

(Das Gebiet Wilna wurde am 9.Aug.41, das Gebiet Schaulen am 2.Okt.41 vom EK.3 übernommen. Wilna wurde bis zu diesem Zeitpunkt vom EK.9 und Schaulen vom EK.2 bearbeitet.)

Auf meine Anordnung und meinen Befehl durch die lit.Partisanen durchgeführten Exekutionen:

4.7.41	Kauen - Fort VII - 416 Juden, 47 Jüdinnen	463
6.7.41	Kauen - Fort VII - Juden	2 514

Nach Aufstellung eines Rollkommandos unter Führung von SS-Ostuf.Hamann und 8 - 10 bewährten Männern des EK.3 wurden nachfolgende Aktionen in Zusammenarbeit mit den lit.Partisanen durchgeführt:

7.7.41	Mariampole	Juden	32
8.7.41	"	14 " und 5 komm.Funktionäre	19
8.7.41	Girkalinei	komm.Funktionäre	6
9.7.41	Wendziogala	32 Juden, 2 Jüdinnen, 1 Litauerin, 2 lit.Komm., 1 russ.Kommunist	38
9.7.41	Kauen - Fort VII -	21 Juden, 3 Jüdinnen	24
[illegible].7.41	Mariampole	21 " , 1 russ. 9 lit.Komm.	31
[illegible].7.41	Babtei	8 komm.Funktionäre (6 davon Juden)	8
[illegible].7.41	Mariampole	39 Juden, 14 Jüdinnen	53
19.7.41	Kauen - Fort VII -	17 " , 2 " , 4 lit.Komm., 2 komm.Litauerinnen, 1 deutsch.K.	26
21.7.41	Panevezys	59 Juden, 11 Jüdinnen, 1 Litauerin, 1 Pole, 22 lit.Komm., 9 russ.Komm.	103
22.7.41	"	1 Jude	1
23.7.41	Kedainiai	83 Juden, 12 Jüdinnen, 14 russ.Komm. 15 lit.Komm., 1 russ.O-Politruk.	125
25.7.41	Mariampole	90 Juden, 13 Jüdinnen	103
28.7.41	Panevezys	234 " , 15 " , 19 russ.Komm., 20 lit.Kommunisten	288
29.7.41	Rasainiai	254 Juden, 3 lit.Kommunisten	257
30.7.41	Agriogala	27 " , 11 " "	38
31.7.41	Utena	235 " , 16 Jüdinnen, 4 lit.Komm. 1 zweifacher Raubmörder	256
11/31.7.41	Wendziogala	13 Juden, 2 Mörder	15

Monat August:

1.8.41	Ukmerge	254 Juden, 42 Jüdinnen, 1 pol.Komm. 2 lit.NKWD-Agenten, 1 Bürgermeister von Jonava, der den Befehl zum Anzünden der Stadt Jonava gab	300
2.8.41	Kauen-Fort IV	170 Juden, 1 USA-Jude, 1 USA-Jüdin, 33 Jüdinnen, 4 lit.Kommunisten	209
4.8.41	Panevezys	362 Juden, 41 Jüdinnen, 5 russ.Komm. 14 lit.Kommunisten	422
5.8.41	Rasainiai	213 Juden, 66 Jüdinnen	279
7.8.41	Utena	483 " , 87 " , 1 Litauer, war Leichenfledderer an deutschen Soldaten	571
8.8.41	Ukmerge	620 Juden, 82 Jüdinnen	702
9.8.41	Kauen-Fort IV	484 " , 50 "	534
11.8.41	Panevezys	450 " , 48 " , 1 lit.1 russ.K.	500
13.8.41	Alytus	617 " , 100 " , 1 Verbrecher	719
14.8.41	Jonava	497 " , 55 "	552
15.und 16.8.41	Rokiskis	3200 Juden, Jüdinnen und J-Kinder, 5 lit.Komm., 1 Pole, 1 Partisane	3 207
9.bis 16.8.41	Rasainiai	294 Jüdinnen, 4 Judenkinder	298
27.6.bis 14.8.41	Rokiskis	493 Juden, 432 Russen, 56 Litauer (alles aktive Kommunisten)	981
18.8.41	Kauen-Fort IV	698 Juden, 402 Jüdinnen, 1 Polin, 711 Intell.-Juden aus dem Ghetto als Repressalie für eine Sabotage-Handlung	1 812
19.8.41	Ukmerge	298 Juden, 255 Jüdinnen, 1 Politr. 88 Judenkinder, 1 russ. Kommunist	645
22.8.41	Dünaburg	3 russ.Komm., 5 Letten, dabei war 1 Mörder, 1 russ.Gardist, 3 Polen, 3 Zigeuner, 1 Zigeunerin, 1 Zigeunerkind, 1 Jude, 1 Jüdin, 1 Armenier, 2 Politruks (Gefängnis-Überprüfung in Dünaburg)	21
22.8.41	Aglona	Geisteskranke: 269 Männer, 227 Frauen, 48 Kinder	544
23.8.41	Panevezys	1312 Juden, 4602 Jüdinnen, 1609 Judenkinder	7 523
18.bis 22.8.41	Kr.Rasainiai	466 Juden, 440 Jüdinnen, 1020 Judenkinder	1 926
25.8.41	Obeliai	112 Juden, 627 Jüdinnen, 421 Judenkinder	1 160
25.und 26.8.41	Seduva	230 Juden, 275 Jüdinnen, 159 Judenkinder	664
26.8.41	Zarasai	767 Juden, 1113 Jüdinnen, 1 lit.Kom. 687 Judenkinder, 1 russ.Kommunistin	2 569

הדו"ח הסודי של יגר, ראש הגיסטאפו בליטא

26.8.41	Pasvalys	4o2 Juden, 738 Jüdinnen, 2o9 Judenkinder	1 349
26.8.41	Kaisiadorys	alle Juden, Jüdinnen u.J.-Kinder	1 911
27.8.41	Prienai	" " " " "	1 o78
27.8.41	Dagda und Kraslawa	212 Juden, 4 russ.Kr.-Gefangene	216
27.8.41	Joniskis	47 Juden, 165 Jüdinnen, 143 Judenkinder	355
28.8.41	Wilkia	76 Juden, 192 Jüdinnen, 134 Judenkinder	4o2
28.8.41	Kedainiai	71o Juden, 767 Jüdinnen, 599 Judenkinder	2 o76
29.8.41	Rumsiskis u. Ziezmariai	2o Juden, 557 Jüdinnen, 197 Judenkinder	784
29.8.41	Utena und Moletai	582 Juden, 1731 Jüdinnen, 1469 Judenkinder	3 782
13. bis 31.8.41	Alytus und Umgebung	233 Juden	233

Monat September:

1.9.41	Mariampole	1763 Juden, 1812 Jüdinnen, 14o4 Judenkinder, 1o9 Geisteskranke, 1 deutsche Staatsangehörige, die mit einem Juden verheiratet war, 1 Russin	5 o9o

28.8. bis 2.9.41	Darsuniskis	1o	Juden,	69	Jüdinn.	2o	J.-Kind.		99
	Carliava	73	"	113	"	61	"		247
	Jonava	112	"	12oo	"	244	"		1 556
	Petrasiunai	3o	"	72	"	23	"		125
	Jesuas	26	"	72	"	46	"		144
	Ariogala	2o7	"	26o	"	195	"		662
	Jasvainai	86	"	11o	"	86	"		282
	Babtei	2o	"	41	"	22	"		83
	Wenziogala	42	"	113	"	97	"		252
	Krakes	448	"	476	"	2o1	"		1 125
4.9.41	Praveniscbkis	247	"	6	"	(Hotz.i.A.-Lg.)			253
4.9.41	Cekiske	22	"	64	"	6o	J.-Kind.		146
	Seredsius	6	"	61	"	126	"		193
	Velinona	2	"	71	"	86	"		159
	Zapiskis	47	"	118	"	13	"		178
5.9.41	Ukmerge	1123	"	1849	"	1737	"		4 7o9
25.8. bis 6.9.41	Säuberung in Rasainiai	16	"	412	"	415	"		843
	in Georgenburg	alle	"	alle	"	alle	"		412
9.9.41	Alytus	287	"	64o	"	352	"		1 279
9.9.41	Butrimonys	67	"	37o	"	3o3	"		74o
1o.9.41	Merkine	223	"	355	"	276	"		854
1o.9.41	Varena	541	"	141	"	149	"		831
11.9.41	Leipalingis	6o	"	7o	"	25	"		155
11.9.41	Seirijai	229	"	384	"	34o	"		953
12.9.41	Simnas	68	"	197	"	149	"		414

11. und 12.9.41	Uzusalis	Strafaktion gegen Bewohner, die die russ.Partisanen verpflegt haben und teilweise im Besitze von Waffen waren	43
26.9.41	Kauen-F.IV-	412 Juden 615 Jüdinnen,581 J.-Kind. (Kranke u.Seuchenverdächtige)	1 6o8

Monat Oktober:

2.1o.41	Zagare	633 Juden, 11o7 Jüdinn.,496 J.-Ki. (beim Abführen dieser Juden entstand eine Meuterei, die jedoch sofort niedergeschlagen wurde. Dabei wurden 15o Juden sofort erschossen. 7 Partisanen wurd.verletzt)	2 236
4.1o.41	Kauen-F.IX-	315 Juden,712 Jüdinn.,818 J.-Kind. (Strafaktion weil im Ghetto auf einen deutsch.Polizisten geschossen wurde)	1 845
29.1o.41	Kauen-F.IX-	2oo7 Juden, 292o Jüdinnen, 4273 Judenkinder (Säuberung des Ghettos von überflüssigen Juden)	9 2oo

Monat November:

3.11.41	Lazdijai	485 Juden,511 Jüdinn.,539 J.-Kind.	1 535
15.11.41	Wilkowiski	36 " 48 " 31 "	115
25.11.41	Kauen-F.IX-	1159 " 16oo " 175 " (Umsiedler aus Berlin, München u. Frankfurt a.M.)	2 934
29.11.41	" "	693 " 1155 " 152 " (Umsiedler aus Wien u.Breslau)	2 ooo
29.11.41	" "	17 Juden, 1 Jüdin, die gegen die Ghettogesetze verstossen hatten, 1 R.-Deutscher, der zum jüdischen Glauben übergetreten war und eine Rabinerschule besucht hatte, dann 15 Terroristen der Kalinin-Gruppe	34

Teilkommando des EK.3 in Dünaburg in der Zeit vom 13.7.-21.8.41:

9o12 Juden, Jüdinnen und Judenkinder, 573 aktive Kommunisten — 9 585

Teilkommando des EK.3 in Wilna:

12.8. bis 1.9.41	Wilna-Stadt	425 Juden, 19 Jüdinnen, 8 Kommunist. 9 Kommunistinnen	461
2.9.41	" "	864 Juden, 2019 Jüdinnen, 817 Judenkinder (Sonderaktion, weil von Juden auf deutsche Soldaten geschossen wurde)	3 700
12.9.41	Wilna-Stadt	993 Juden, 1670 Jüdinn. 771 J.-Kind.	3 334
17.9.41	" "	337 " 687 " 247 " und 4 lit. Kommunisten	1 271
20.9.41	Nemencing	128 Juden, 176 Jüdinn. 99 "	403
22.9.41	Novo-Wilejka	468 " 495 " 196 "	1 159
24.9.41	Riese	512 " 744 " 511 "	1 767
25.9.41	Jahiunai	215 " 229 " 131 "	575
27.9.41	Eysisky	989 " 1636 " 821 "	3 446
30.9.41	Trakai	366 " 483 " 597 "	1 446
4.10.41	Wilna-Stadt	432 " 1115 " 436 "	1 983
6.10.41	Semiliski	213 " 359 " 390 "	962
9.10.41	Svenciany	1169 " 1840 " 717 "	3 726
16.10.41	Wilna-Stadt	382 " 507 " 257 "	1 146
21.10.41	" "	718 " 1063 " 586 "	2 367
25.10.41	" "	- " 1766 " 812 "	2 578
27.10.41	" "	946 " 184 " 73 "	1 203
30.10.41	" "	382 " 789 " 362 "	1 533
6.11.41	" "	340 " 749 " 252 "	1 341
19.11.41	" "	76 " 77 " 18 "	171
19.11.41	" "	6 Kriegsgefangene, 8 Polen	14
20.11.41	" "	3 "	3
25.11.41	" "	9 Juden, 46 Jüdinnen, 8 J.-Kinder, 1 Pole wegen Waffenbesitz u. Besitz von anderem Kriegsgerät	64

<u>Teilkommando des EK.3 in Minsk vom 28.9.-17.10.41:</u>

Pleschnitza, Bicholin, Scak, Bober, Uzda	620 Juden, 1285 Jüdinnen, 1126 J.-Kind. und 19 Kommunisten	3 050
		133 346
Vor Übernahme der sicherheitspol. Aufgaben durch das EK.3, Juden durch Progrome und Exekutionen - ausschliesslich von Partisanen - liquidiert.		4 000
	Sa.	137 346

Ich kann heute feststellen, dass das Ziel, das Judenproblem für Litauen zu lösen, vom EK.3 erreicht worden ist. In Litauen gibt es keine Juden mehr, ausser den Arbeitsjuden incl. ihrer Familien.

Das sind

in Schaulen	ca.	4 500
in Kauen	"	15 000
in Wilna	"	15 000.

Diese Arbeitsjuden incl. ihrer Familien wollte ich ebenfalls umlegen, was mir jedoch scharfe Kampfansage der Zivilverwaltung (dem Reichskommissar) und der Wehrmacht eintrug und das Verbot auslöste: Diese Juden und ihre Familien dürfen nicht erschossen werden!

Das Ziel, Litauen judenfrei zu machen, konnte nur erreicht werden, durch die Aufstellung eines Rollkommandos mit ausgesuchten Männern unter Führung des SS-Obersturmführer Hamann, der sich meine Ziele voll und ganz aneignete und es verstand, die Zusammenarbeit mit den litauischen Partisanen und den zuständigen zivilen Stellen zu gewährleisten.

Die Durchführung solcher Aktionen ist in erster Linie eine Organisationsfrage. Der Entschluss, jeden Kreis systematisch judenfrei zu machen, erforderte eine gründliche Vorbereitung jeder einzelnen Aktion und Erkundung der herrschenden Verhältnisse in dem betreffenden Kreis. Die Juden mussten an einem Ort oder an mehreren Orten gesammelt werden. An Hand der Anzahl musste der Platz für die erforderlichen Gruben ausgesucht und ausgehoben werden. Der Anmarschweg von der Sammelstelle zu den Gruben betrug durchschnittlich 4 bis 5 km. Die Juden wurden in Abteilungen zu 500, in Abständen von mindestens 2 km, an den Exekutionsplatz transportiert. Welche Schwierigkeiten und nervenaufreibende Arbeit dabei zu leisten war, zeigt ein willkürlich herausgegriffenes Beispiel:

In Rokiskis waren 3208 Menschen 4 1/2 km zu transportieren, bevor sie liquidiert werden konnten. Um diese Arbeit in 24 Stunden bewältigen zu können, mussten von 80 zur Verfügung stehenden litauischen Partisanen über 60 zum Transport, bezw.
bezw. zur Absperrung eingeteilt werden. Der verbleibende Rest, der immer wieder abgelöst wurde, hat zusammen mit meinen Männern die Arbeit verrichtet. Kraftfahrzeuge stehen zum Transport nur selten zur Verfügung. Fluchtversuche, die hin und wieder vorkamen, wurden ausschliesslich durch meine Männer unter eigener Lebensgefahr verhindert. So haben z.B. 3 Mann des Kommandos bei Mariampole 38 ausbrechende Juden und kommunistische Funktionäre auf einem Waldweg zusammengeschossen, ohne dass jemand entkam. Der An- und Rückmarschweg betrug zu den einzelnen Aktionen durchweg 160 - 200 km. Nur durch geschickte Ausnutzung der Zeit ist es gelungen, bis zu 5 Ak-

tionen in einer Woche durchzuführen und dabei doch die in Kauen anfallende Arbeit so zu bewältigen, dass keine Stockung im Dienstbetrieb eingetreten ist.

Die Aktionen in Kauen selbst, wo genügend einigermassen ausgebildete Partisanen zur Verfügung stehen, kann als Paradeschiessen betrachtet werden, gegenüber den oft ungeheuerlichen Schwierigkeiten die ausserhalb zu bewältigen waren.

Sämtliche Führer und Männer meines Kommandos in Kauen haben an den Grossaktionen in Kauen aktiv teilgenommen. Lediglich ein Beamter des Erkennungsdienstes war infolge Krankheit von der Teilnahme befreit.

Ich betrachte die Judenaktionen für das EK.3 in der Hauptsache als abgeschlossen. Die noch vorhandenen Arbeitsjuden und Jüdinnen werden dringend gebraucht und ich kann mir vorstellen, dass nach dem Winter diese Arbeitskräfte dringendst weiter gebraucht werden. Ich bin der Ansicht, dass sofort mit der Sterilisation der männlichen Arbeitsjuden begonnen wird, um eine Fortpflanzung zu verhindern. Wird trotzdem eine Jüdin schwanger, so ist sie zu liquidieren.

Eine der wichtigsten Aufgaben sah das EK.3, neben den Judenaktionen, in der Überprüfung der meist überfüllten Gefängnisse in den einzelnen Orten und Städten. Durchschnittlich sassen in jeder Kreisstadt an 600 Personen lit.Volkszugehörigkeit in Gefängnis ein, obwohl ein eigentlicher Haftgrund nicht vorlag. Sie wurden von Partisanen auf Grund einfacher Denunzierungen usw. festgenommen. Viele persönliche Rechnungen waren dabei beglichen worden. Kein Mensch hat sich um sie gekümmert. Man muss in den Gefängnissen gewesen sein und sich mal einen Moment in den überfüllten Zellen aufgehalten aufgehalten haben, die in hygienischer Beziehung oft jeder Beschreibung spotten. In Jonava - und das ist ein Beispiel für viele - sassen in einem düsteren Kellerraum von 3 m Länge, 3 m Breite und 1,65 m Höhe, 5 Wochen lang 16 Männer ein, die alle entlassen werden konnten weil gegen sie nichts vorzubringen war. Mädchen im Alter von 13 bis 16 Jahren sind eingesperrt worden, weil sie sich, um Arbeit zu bekommen, um die Aufnahme in die kommunistische Jugend beworben hatten Hier musste durch durchgreifende Massnahmen eine klare Richtung in die Köpfe der zuständigen litauischen Kreise hineingehämmert werden. Die Gefängnisinsassen wurden auf dem Gefängnishof aufgestellt und an Hand der Listen und Unterlagen überprüft. Diejenigen, die wegen harmloserer Vergehen grundlos eingesperrt waren, wurden zu einem besonderen Haufen zusammengestellt. Diejenigen, die wir aufgrund ihres Vergehens zu 1 - 3 und 6 Monaten verurteilten, wurden wieder gesondert aufgeteilt, ebenso diejenigen, die zu liquidieren waren, wie

Verbrecher, kommunistische Funktionäre, Politruks und anderes Gesindel. Zusätzlich zu der ausgesprochenen Strafe erhielt ein Teil, je nach dem Vergehen, im besonderen kommunistische Funktionäre, 10 bis 40 Peitschenhiebe zudiktiert, die jeweils sofort ausgeteilt wurden. Nach Abschluss der Überprüfung wurden die Gefangenen in ihre Zellen zurückgeführt. Die Freizulassenden wurden im Zuge nach dem Marktplat gebracht und dort nach einer kurzen Ansprache, in Gegenwart vieler Einwohner, freigelassen. Die Ansprache hatte folgenden Inhalt (sie wurde satzweise sofort von einem Dolmetscher litauisch und russisch übersetzt):

"Wenn wir Bolschewisten wären, hätten wir Euch erschossen, da wir aber Deutsche sind, geben wir Euch die Freiheit."

Dann folgte eine scharfe Ermahnung, sich jeder politischen Tätigkeit zu enthalten, sofort alles, was über Gegenströmungen in Erfahrung gebracht wird, den deutschen Stellen zu melden und sich sofort arbeitsmässig am Wiederaufbau, vor allem in der Landwirtschaft, intensiv zu beteiligen. Sollte sich einer erneut eines Vergehens schuldig machen, werde er erschossen. Dann wurden sie entlassen.

Man kann sich keine Vorstellung machen, welche Freude, Dankbarkeit und Begeisterung diese unsere Massnahme jeweils bei den Freigelassenen und der Bevölkerung auslöste. Mit scharfen Worten musste man sich oft der Begeisterung erwehren, wenn Frauen, Kinder und Männer mit tränenden Augen versuchten, uns die Hände und Füsse zu küssen.

SS-Standartenführer

Vermerk:
Soeben erschien der SS-Obersturmführer Hamann, Einsatzkommando 3 in Kauen im Auftrage des SS-Standartenführers Jaeger in Kauen und teilte mit, dass er vom SS-Standartenführer Jaeger in Kauen den Befehl hätte, sämtliche Juden in Schaulen zu liquidieren und dass er mit den Vorbereitungen sofort zu beginnen hätte. Die Liquidierung solle am Montag vor sich gehen.

Ich habe die Liquidierung ganz energisch abgelehnt und darauf hingewiesen, dass nach einer Anordnung des Reichskommissars von weiteren Liquidierungen der Juden auf jeden Fall Abstand zu nehmen sei. Gleichzeitig habe ich darauf hingewiesen, dass bei einer Liquidierung der männlichen Juden in Schaulen alle grossen Betriebe stilligen würden, da sämtliche Facharbeiter Juden sind.

Ich habe dem SS-Obersturmführer Hamann die Durchführung seines Auftrages untersagt und ihn ersucht, dieses dem Standartenführer zu melden.

Schaulen, am 3.9.41 gez.: Gewecke

DER GEBIETSKOMMISSAR IN SCHAULEN

Schaulen, am 8. September 41
Schr.-Hp.

An den
Herrn Reichskommissar fuer das Ostland
Riga.

Betr.: SS-Standartenführer Jaeger.

Heute erschien auf der Dienststelle des Gebietskommissariats in Schaulen ein Hauptmann Stasys Senulis, wohnhaft in Schadow, Kreis Ponnewesch, um zu erklären, dass er im Auftrage des SS-Standartenführers Jaeger alle Silber- und Goldgegenstände, die aus jüdischem Besitz stammen, zu übernehmen hätte. Er sei nun in Schadow und ausserdem in Radviliskis gewesen Beide Bürgermeister hätten sich — auf eine Anordnung des Gebietskommissars hin — geweigert, diese Gegenstände auszuhändigen. Ich habe dem Senulis die Durchführung des Auftrages von SS-Standartenführer Jaeger strikte untersagt und bitte Sie, dem Standartenführer Jaeger alle Eigenmächtigkeiten in Judenangelegenheiten zu untersagen.

Die beiden Bescheinigungen, die in Abschrift beiliegen, wurden dem Hauptmann Senulis abgenommen.

Dieser neue Vorfall beweist eindeutig, dass Standartenführer Jaeger sich über die vom Reichskommissar und Gebietskommissar zur Erfassung des jüdischen Vermögens erlassenen Anordnungen hinwegsetzt und sich um Sachen kümmert, die ihn nichts angehen.

Wenn diese Uebergriffe der SS nicht endlich aufhören, muss ich als Gebietskommissar die Verantwortung für eine ordnungsmässige Erfassung des jüdichen Vermögens ablehnen. Im übrigen werde ich bei jeder sich bietenden Gelegenheit die Kreischefs und Bürgermister schärfstens anweisen, ausser vom Reichskommissar, Generalkommissar and Gebietskommissar von keiner Dienststelle Anweisungen entgegenzunehmen. Der Wichtigkeit halber erhielt der Herr Generalkommissar in Kauen ein Schreiben gleichen Inhalts.

gez.: Gewecke

תעודה זו הוגשה ע״י התביעה למשפט פושעי המלחמה הראשיים בנירנברג
ומספרה : 3361-PS.

DER GEBIETSKOMMISSAR IN SCHAULEN

Schaulen, am 11. September 1941

Persönlich

An den
Reichskommissar für das Ostland,
Gauleiter Lohse
Riga.

Wie aus den beigefügten Aktenvermerken ersichtlich ist, bestehen z.Zt. mit der SS heftige Differenzen, die auf dem schnellsten Wege durch Ihr persönliches Eingreifen beseitigt werden müssen.

Der Obersturmführer H a m a n n erschien im Auftrage des Standartenführers Jäger zunächst bei dem Führer der SD Restkommando EK 2, SS-Hauptscharführer Gottschalk und erklärte diesem in einem ausserordentlich anmassenden Ton, dass in Schaulen bezüglich der Judenangelegenheiten ein Saustall herrsche und dass er den Auftrag hätte, sofort sämtliche Juden in Schaulen ohne Rücksicht auf die Wirtschaft zu liquidieren. Kurz darauf erschien Hamann bei mir und wiederholte in einem nicht so anmassenden Ton seinen Auftrag, worauf ich ihm sofort in eindeutiger Weise im Beisein des Stabsleiters die Liquidierung von Juden in Schaulen untersagte. Ich erklärte ihm weiter, dass für mich als Gebietskommissar einzig und allein die Richtlinien und Anordnungen des Reichskommissars massgeblich wären und dass ich vom Reichsleiter den besonderen Auftrag erhalten hätte, dafür zu sorgen, dass in Schaulen sämtliche Juden, die als Facharbeiter in der Lederwirtschaft oder sonst an wichtiger Stelle in der Wirtschaft tätig sind, im Ghetto zusammengefasst würden und bis auf weiteres dem Arbeitsprozess erhalten blieben.

Als daraufhin Hamann kurzerhand erklärte, dass ihn das garnichts anginge und ihn die Wirtschaft überhaupt nicht interessiere kam ich zu der Überzeugung dass er sich nicht davon abhalten lassen würde seinen Auftrag sofort durchzuführen; ich habe ihm dann noch deutlicher als zuvor meinen Standpunkt klargemacht.

Von einer Zusammenarbeit mit den SS-Dienststellen kann bisher leider keine Rede sein, woran die SS allein schuld ist. Der Standartenführer Jäger hätte sich, wenn er Sonderaufträge zu erfüllen hat, unbedingt vorher mit mir als Gebietskommissar in Verbindung setzen müssen, dann hätte sich auch ein vernünftiger Weg gefunden, um alle schwebenden Angelegenheiten zu bereinigen. Wenn Jäger es aber für richtig hält, sine Sonderaufträge ohne vorherige Rücksprache mit dem Gebietskommissar auszuführen und sogar Litauer mit der Durchführung dieser Aufträge zu beauftragen, dann darf er sich nicht wundern, wenn unsererseits entsprechende Gegenmassnahmen getroffen werden, d.h. dass d ielitauischen Kreischefs, Bürgermeister usw. — wie bereits geschehen — mit der besonderen Weisung versehen werden, Anordnungen usw. von keiner anderen Dienststelle als der des Gebietskommissars, Generalkommissars und Reichskommissars entgegenzunehmen.

Wenn Standartenführer Jäger seine Männer durch das Gebiet schickt, um das jüdische Vermögen, für dessen ordnungsmässige Erfassung sowie Ablieferung ich als Gebietskommissar verantwortlich bin, zu beschlagnahmen, dann besteht keine Gewähr mehr, dass das gesamte jüdische Vermögen tatsächlich ordnungsgemäss zur Ablieferung gelangt.

Im übrigen verweise ich betr. Judenangelegnheiten noch besonders auf die beigefügte Durchschrift meines Schreibens an den Herrn Generalkommissar vom 10. ds. Mts.

gez.: Gewecke

10. September 1941

An den
Herrn Generalkommissar
in Kauen.

Betr.: Judenangelegenheiten in Schaulen.

In Ergänzung unserer mündlichen Aussprache vom Dienstag, den 9.9.41 möchte ich Ihnen noch folgende grundsätzliche Ausführungen machen:

Das Gebietskommissariat Schaulen, umfassend die Kreise Schaulen-Stadt, Rokischken, Ponewisch, Krottingen, Raseinen, Birsen, Moscheiken, Telsche, Tauroggen, Utena, und Zarasai, war bei unserem Eintreffen noch ziemlich stark von Juden bewohnt. Nach den uns mitgegebenen Instruktionen und den uns später zugegangenen schriftlichen Richtlinien über die Behandlung der Juden wurden die einschlägigen Massnahmen zur Durchführung dieser Richtlinien gethroffen. Heute sind fast alle Kreise judenfrei. Die einzige Ausnahme hierbei bildet die Stadt Schaulen. Hier sind noch rd. 6000 Juden ansässig. Diese 6000 wurden in 2 voneinander abgetrennt liegenden Ghettos untergebracht. Nach den einzelnen Verschickungsaktionen, die infolge von Sabotage an Fernsprechleitungen usw. stattfanden, verminderte sich die Zahl auf ungefähr 5000. Die Aktion dürfte noch nicht als abgeschlossen zu betrachten sein, da neuerdings wiederum ein Fall von Sabotage stattfand.

In Verfolg der Sühnemassnahmen wurden heute früh ein Teil Juden und ehemals mit der kommunistischen Partei sympathisierende Litauer verhaftet. Sollte sich erneut an Staats- bzw. Wehrmachtseinrichtungen vergriffen werden, so erfolgt die öffentliche Exekutierung von rd. 100 Inhaftierten. Nach Abschluss der gesamten Verschickungsaktionen werden im Gebiet Schaulen rd. 4000 Juden, einschliesslich Familienangehörige, übrigbleiben, die als Spezialarbeiter gebraucht werden.

Ich glaube, dass Sie auf Grund der bereits stattgefundenen mündlichen Aussprache und nach Vorlage dieses Berichtes der Überzeugung sein werden, dass die Judenfrage im Gebiet Schaulen mit der nötigen Intensität und nationalsozialistischen Härte durchgeführt wurde.

gez.: Gewecke

את כל יהודי שידלובה לריבוק, כפר יהודי סמוך (ליד תחנת־הרכבת לידוביאן), וסגרו אותם בגרנות. את הגברים היו שולחים לעבודה אל תחנת־הרכבת, לגלגל קורות ולסחוב משאות כבדים. בעת העבודה היו מתעללים בהם ומענים אותם.

בתחילת אוגוסט 1941 התחילה ההשמדה. קבוצות־קבוצות הוצאו יהודי שידלובה, יחד עם שאר היהודים שהיו פזורים בכפרים מסביב. הקבוצות הראשונות, שמנו מעל ל־100 איש, נרצחו ונקברו בקבר־אחים במרחק 6 ק״מ מהעיירה לידוביאן.

שאר היהודים הוצאו לבורות־החול שליד הכפר ריבוק ונרצחו ביום ה׳, כ״ח באב תש״א (21 באוגוסט 1941).

אחרי השמדת יהודי שידלובה נזכרו הרוצחים, שעוד שרדו כמה גברים יהודים, שנלקחו לעבודה על־ידי איכרים בסביבה. הא״קטיבסטים״ ריכזו את היהודים האלה וסגרו אותם בגרנות אשר בריבוק. לשאלתם היכן יהודי העיר נענו, כי ביום אתמול הוציאום לעבודה וכי היום יובלו גם הם לאותה עבודה... מהגברים נלקחו כל חפצי־הערך והכסף. נאמר להם כי במקום־העבודה החדש יסופק כל מחסורם ואין להם כל צורך בכסף... אחד השומרים הליטאים הזהיר בחשאי בחור יהודי, ידיד שלו, שכדאי לו לברוח, כי יהיה רע... שלושה יהודים — משה פיינשטיין, ברל מר וישעיה מדינץ — ברחו והסתתרו זמן רב אצל איכר, וכאשר נודע להם כי בשאוולי קיים גיטו חדרו לתוכו בעזרת אותו איכר.

זמן קצר אחרי שברחו מן הגורן שמעו יריות רבות בריבוק. היה זה חיסול קבוצת היהודים.

ברשימת קברות־האחים המופיעה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, צויינו המקומות הבאים:

1. בכפר פאדוביסה, 6 ק״מ מהעיירה לידוביאן. זמן הרצח — 15—16 באוגוסט 1941; מספר הקרבנות — 120—115.
2. בחולות הכפר ריבוק, בערך קילומטר אחד צפונית־מזרחית מהעיירה לידוביאן. הזמן — אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — כ־300.

מקורות

עדות זונדל פיינשטיין, שאלון הוועד המרכזי של יהודי ליטא באיטליה.

שילל
(ŠILALĖ)

עיירה במערבה של ליטא, במחוז טאוריג. בשנת השואה חיו בה כ־80 משפחות יהודיות.

עם פרוץ המלחמה ניסו מספר משפחות לברוח. רק אחדות הצליחו בכך, שכן 2—3 שעות בלבד עמדו לרשותן. ״אקטי־ביסטים״ ליטאים ניתקו את דרכי היציאה מן העיר.

הגרמנים כבשו את שילל למחרת פרוץ המלחמה, ב־23 ביוני 1941.

עם כניסת הגרמנים החלה ההשתוללות. ראשונים נעצרו על־ידי ה״אקטיביסטים״ נשות היהודים, שהיו פעילים בימי השלטון הסובייטי. הליטאים התעללו בהן, חתכו כוכבים מחו־משים בבשרן, חתכו אזניהן ולשונותיהן, ולבסוף הובילו אותן לבית־הקברות היהודי ורצחון. כך נרצחו: ליבע קפלן, ליבה זליגמן, ינטה ורחל ציגל.

ב־7 ביולי 1941 ריכזו ה״אקטיביסטים״ מעל למאה גברים ונערים וכלאו אותם בבית־הכנסת. השומרים שהוצבו מסביב זרקו רימונים לתוך בית־הכנסת ורבים נהרגו. אלה שנשארו בחיים הוצאו למחרת היום לסביבת בית־הקברות היהודי ונרצחו בדם קר. על טבח זה מספרים, שבין המובלים להורג היה גם השמש הזקן של בית־הכנסת. כאשר העמידו את הגברים ליד הקברים כדי לירות בהם, ביקש השמש הזקן מהליטאי שעמד לידו שיתן לו סיגריה לעשן. כשהוריד השומר נשקו לתת לו סיגריה, התנפל השמש הזקן על ה״אקטיביסט״ ונשכו בגרונו.

מטבח זה נשאר בחיים רק ילד אחד, ראובן זליגמן, בן השוחט והמוהל של העיירה. איכר בשם שימוטיס, מאחד הכפרים הסמוכים, הציל אותו והחביאו במשך כל שנות המלחמה.

הנשים והילדים הקטנים נשארו אומללים ועזובים בעיירה. חיי התופת שלהם נמשכו עד לסתיו. בהגיע עונת איסוף תפוחי־האדמה באו ה״אקטיביסטים״ ואמרו שישלחו את הנשים לעזור באיסוף תפוחי־האדמה. הנשים נתבקשו להצטייד בכסף, בגדים טובים ודברי־ערך, כדי שיהיה להן במה לקנות מזון למשפחותיהן, במידה שהכסף אשר יקבלו מנותני־העבודה לא יספיק להן.

נתקבצו הנשים ובאו עם טפיהן וכל אשר להן. ה״אקטיביס־טים״ הובילו אותן עד היער שליד העיירה טובינאי. במקום כבר היו מוכנות תעלות חפורות. הנשים והילדים הושלכו לתוך הבורות ונרצחו באכזריות רבה. הבורות לא היו עמוקים דיים כדי לכסות את הגוויות ולספוג את הדם. זרם הדם פרץ מתוך הבורות והשתפך לנחל הקרוב, שהפך כולו אדום. ראשי הרוצ־חים היו: ברוניוס ינקאוסקאס, סטאניס בובליס, פרוליס ואחרים.

נוסף לראובן זליגמן שרדו בחיים עוד שלוש נשים: שרה גרוסמן, שהכומר במקום הציל אותה, אחותה צפורה גרוסמן שמצאה מקלט במנזר, התנצרה ולא חזרה ליהדות, והדסה מילר שהליטאי ברוניוס אושרה הציל אותה, נשא אותה לאשה והיא מתה אחרי השחרור ממחלת הסוכרת.

על קבר־האחים שליד טובינאי הוקמה מצבת־אבן קטנה ועליה כתוב כי במקום קבורים 500 אזרחים סובייטים שנפלו מידי הפשיסטים הגרמנים. ברשימת קברות־האחים שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, רשומים הקברים שבסביבת שילל כדלהלן:

1. המקום — יער טובינאי, כ־7 ק״מ מהכביש שילל—טובינאי: א) 300 מטר צפונה מטובינאי; ב) 350 מטר דרומית־מערבית מטובינאי. הזמן — המחצית השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — 700 נשים ו־500 גברים.
2. המקום — העיירה שילל, רח׳ קומיונימה, איזור בית־הקברות היהודי, 50 מטר צפונה מהכביש שילל—פיורה. הזמן — המחצית השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — 112 גברים.

מקורות

עדותם של נח וחנה־הינדה אברמוביץ.

שימקאיץ'
(ŠIMKAIČIAI)

כפר במחוז ראסיין, 18 ק"מ דרומית־מערבית מעיר המחוז. בשנת 1923 התפקדו בה 41 יהודים. בשנת השואה חיו בה רק מספר משפחות יהודיות.

הפורעים הליטאים במקום שדדו ורצחו את היהודים ובזזו את רכושם. הצטיינו במיוחד באכזריותם שימקוס והאחים סטראווינצקי.

מקורות

ארכיון ויזנטאל, "יד ושם", M—9/15(6).

שירווינט
(ŠIRVINTOS)

שירווינט נמצאת במרכזה של ליטא, במחוז וילקומיר. בשנת השואה חיו בה כ־100 משפחות יהודיות.

מהעדויות שנמסרו לא מתקבלת תמונה ברורה על מהלך החיים של היהודים בשירווינט בימים הראשונים. לפי גירסה אחת כבשו הגרמנים את שירווינט ב־24 או ב־26 ביוני 1941. לפי גירסה זו ביצעו הגרמנים, יחד עם ה"אקטיביסטים" הליטאים, מעשי זוועה כבר ביום הראשון לכניסתם. הם הציתו את שלושת בתי־הכנסת שהיו בעיירה. מבית־הכנסת האמצעי (מיטעלסטע שול) ומבית־המדרש של הרב הוציאו את ספרי התורה ואת המגילות ופרשו אותם בחוצות העיר למרמס. את הרב הישיש, ר' אברהם־לייב גרוסברד, ואת חתנו, הרב הצעיר ר' זונדל קרוק, השליכו לתוך הלהבות והם נשרפו חיים בתוך להבות בית־המדרש. כמו־כן לא התירו לגב' רישל קוניגאס ובנה יונה, אשר גרו בבנין בית־המדרש, לצאת מביתם וגם הם נשרפו חיים.

לפי גירסה אחרת, נכנסו הגרמנים לשירווינט רק בראשון ביולי, לאחר שכל הסביבה היתה כבושה בידיהם. לפי אותה גירסה התנהלו קרבות עזים בין הפולשים לבין הצבא האדום, וכל יהודי העיירה ברחו והתפזרו בכפרים הסמוכים. עם כניסת הגרמנים נצטוו היהודים לחזור לבתיהם. לפי גירסה זו, היה זה ליטאי בשם יאנוק, שהיה מעורה בחיי היהודים ודיבר אידיש רהוטה, אשר סיפר לגרמנים, שהיהודים פגעו בעת הקרבות בחיילים גרמנים ושמרכזי המרד של היהודים היו בקלויז אשר בשירווינטאַל ובבית־המדרש הגדול הישן שליד השוק. הגרמנים הציתו את שני בתי־הכנסת ואלה נשרפו (יאנוק זה נורה למוות על־ידי השלטונות הסובייטיים, כאשר חזרו לשירווינט בשנת 1944).

לפי שתי הגירסאות, התעכבו הגרמנים בשירווינט רק כמה ימים וכל השלטון במקום היה בידי ה"אקטיביסטים" הליטאים. אם כי הפקודות נמסרו על־ידי השלטונות המרכזיים, הרי דרכי הביצוע היו פרי רצונם של השלטונות הליטאיים במקום.

בימים הראשונים לכיבוש ערכו ה"אקטיביסטים" ציד על כל החשודים בקשרים עם השלטון הסובייטי. נעצרו הרבה יהודים ולא־יהודים וכולם נשלחו לבית־הסוהר בווילקומיר. שם זכו הלא־יהודים ב־25 מלקות כל אחד, ואילו היהודים נרצחו כולם.

כעבור זמן־מה עצרו ה"אקטיביסטים" את הצלם רייזמן, שהיה מוחזק בעיניהם כאוהד הקומוניזם. הם ציוו עליו לקחת איתו 300 רובל ובלילה הובילו אותו אל היער בדרך למוסניק, ושם ירו בו למוות. למחרת היום הובאו שני צעירים יהודים מהעיירה לחפור קבר ולקבור את רייזמן. כעבור כמה ימים תפסו אשה יהודיה, שכנתו של רייזמן הנרצח, תחבו אותה לתוך שק, סחבוה ליער ורצחוה. אשמתה היתה — היא סיפרה מה אירע לרייזמן.

באמצע יולי החלו לוקחים יהודים לעבודה. צעירים וצעירות, בני 18 ומעלה, הובאו לאחוזה שאַשולקי, מהלך 10 ק"מ משירווינט, ועבדו שם בחקלאות. העבודה עצמה לא היתה קשה ביותר, אולם מדי פעם היו מוציאים משם קבוצות בנות 20—25 איש ומוליכים אותם בכיוון לווילקומיר. השלטונות היו מודיעים, שהמוצאים נלקחים לעבוד בשדות הכבול של פגאַלוז' שליד ינובה. זמן־מה לא הגיעו שום ידיעות מהצעירים, אולם לאט־לאט הסתננו שמועות שאמרו כי אין הצעירים מובלים לעבודה, אלא נשלחים לכלא וילקומיר ומשם לכיוון בלתי ידוע.

על אותה תקופה מוסר ירוחם בן הטוחן (ראה להלן, "מקורות") עוד את הפרטים הבאים:

פעם, בליל שבת, ריכזו הנאצים את כל חשובי היהודים וכלאו אותם בצריף ללא גג. אמרו כי מובילים אותם לעבודה בווילנה. מסביב לצריף הועמדו משמרות שלא התירו להגיש לכלואים מזון. הנאצים דרשו מהכלואים שיגלו סודות... (אילו סודות? מה היה להם לגלות?). שתי יממות עינו אותם ובלילה השלישי לא יכלו לעמוד עוד בעינויים והם קרעו כותונתיהם לפסים ותלו עצמם.

ב־10 באוגוסט פורסמה פקודה, לפיה חייבים כל היהודים שברשותם סוס ועגלה לבוא בבוקר יום המחרת מוכנים לנסיעה. הנאצים תפסו גברים צעירים ומבוגרים והעלו אותם על העגלות. רבים גילו התנגדות. ביניהם היה גם אחיו של ירוחם, הירש־ברל. הנאצים ערכו "משפט" במקום ודנו את המתנגדים להישרף חיים: יישפך עליהם דלק, יוצתו וירוצו ברחובות העיירה כלפידים בוערים. כמקום הביצוע נקבעה החצר של אמו (של הירש־ברל וירוחם). הנאצים אילצו את האם לעמוד ולהסתכל איך רץ בנה כלפיד בוער בחוצות העיירה. למחרת היום רצחו גם את האם.

בסוף אוגוסט ניתנה הפקודה, שכל היהודים בשירווינט יעזבו את בתיהם ויעברו להצטופף בעשרים וכמה בתים רעועים בחלק הישן של העיירה, מסביב לבית־המרחץ והמשחטה. השלטונות כינו את המקום "גיטו". הרב הזקן ר' אברהם־לייב גרוסברד, וחתנו, הרב הצעיר ר' זונדל קרוק, ניסו לארגן קצת את החיים. הדבר לא נתאפשר, שכן ה"אקטיביסטים" היו באים ללא הרף לתוך ה"גיטו" ודורשים מהיהודים למסור את כספם וכל מה שהיה להם.

ב־18 בספטמבר 1941 (כ"ו באלול תש"א), בשעה 2 לפנות בוקר, הוקף ה"גיטו" ע"י "אקטיביסטים" וגרמנים. כל היהודים הובהלו מבתיהם תחת מטר של מכות, הועלו על משאיות והוסעו לווילקומיר. הם הובאו ליער פיבוניה, שם היו מוכנים כבר בורות. הם אולצו להוריד בגדיהם, נדחפו לתוך הבורות

ונורו למוות. היו גם שלא צייתו לפקודות וגילו התנגדות. הם הוכו באכזריות. ילדים קטנים נזרקו באוויר וה״אקטיביסטים״ ירו בהם כבמטרות. בשעה עשר בבוקרו של יום כ״ו באלול נגמרה ה״אקציה״, והשלטונות קבעו בכניסה שלט שהמקום ״נקי מיהודים״.

מקורות

מכתבו של ירוחם, בנו הבכור של הטוחן, שפורסם בעתון ״טאג״ ב־25 בפברואר 1946 על־ידי קרובו סנדר יאבלוב והובא גם בספר ״קידוש השם״, שהוצא ע״י ״ציקא״ בניו־יורק בשנת 1948 בעריכתו של ש. ניגר.

עדותו של ראובן קרוניק, ״יד ושם״.

שקוד
(SKUODAS)

שקוד נמצאת במערבה של ליטא, קרובה לגבולות לטביה וגרמניה, במחוז קרטינגה. הנהר ברטובה חוצה את העיר לשתיים: העיר העתיקה והעיר החדשה.

בשנת השואה חיו בשקוד למעלה מ־300 משפחות יהודיות. לפי רשימה מדוייקת, שערכו שרידי שקוד ושפורסמה בספר הזכרון, ניספו 286 משפחות ועוד 6 יחידים.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום הראשון למלחמה, 22.6.41, בשעה 2.30 אחה״צ. הם נתקבלו על־ידי התושבים הלא־יהודים בפרחים וברגשות שמחה בולטים. הונף גם דגלה של ליטא העצמאית. לדאבון ליבם של השמחים הורד הדגל לפי הוראת הגרמנים.

הגרמנים השאירו בשקוד פלוגה בת 100 חיילים כחיל־מצב והשאר התקדמו הלאה. לחיל־המצב הצטרפו מיד ה״אקטיביס־טים״ המקומיים והוחל בקביעת סדרים חדשים בעיירה. הפקו־דות קבעו גם את מעמד היהודים. היו אלה הגבלות לאין־סוף. היהודים הפכו גם להיות בני־ערובה לחייהם ושלומם של החיילים הגרמנים. בצו שפורסם נאמר, כי על כל חייל גרמני שיירצח יוצאו להורג 100 יהודים. מהיום הראשון החלו ה״אקטיביסטים״ מובילים את היהודים לעבודה. לעבודות קשות ומשפילות שלחו יהודים שלא התאימו לעבודות אלו, כדי לעשותם לצחוק בעיני הסביבה ולהתעלל בהם.

ה״אקטיביסטים״, ובמיוחד ״נערי הזוהר״ של הגימנסיה המקומית, מצאו פורקן לעצמם בהכאת יהודים, היטפלות לנשים יפיות רכוש. הם גם היו מורי־הדרך לחיילים הגרמנים. היו פוקדים יחד אתם את הבתים ולוקחים מכל הבא ליד.

ביום השבת הראשון נפלה הפתעה: שרידי הצבא האדום, שעוד היו בסביבה, פרצו בלווית טנקים לעיירה והתפתח קרב ביניהם לבין חיל־המצב. כתוצאה מהאש פרצו שריפות וכל העיר החדשה נשרפה. הקרב נמשך כל יום השבת ורק ביום א׳ בצהריים, לאחר שהגרמנים הזעיקו עזרה, נכנעו הסובייטים. בין החללים היו גם יהודים. ברחוב מאיסיאד, בעיר החדשה, נמצאה גוויתו של רב העיירה, הרב יעקב־חיים טרושקין. עם שוך הקרבות הוחל מיד בכליאת כל אלה שהיה להם קשר כלשהו עם השלטון הסובייטי. נעצרו יהודים ולא־יהודים. כולם הובאו למועדון ה״שאוליסטים״. על המעצרים ניצח הכומר ינקאוסקאס, שהתהלך עם אקדח טעון מתחת לגלימתו ונקרא בפי התושבים ״המפקד השחור״. היהודים הופרדו מן האחרים. הלא־יהודים נחקרו במקום ורובם שוחררו. מבין היהודים לא שוחרר איש. כולם הוצאו להורג בירייה, עוד באותו יום, בכיכר שליד מועדון ה״שאוליסטים״. היה זה ב־29.6.41 (ד׳ בתמוז תש״א).

הגרמנים ועוזריהם החליטו לנצל את הקרב עם שרידי הצבא האדום ולחסל כליל את יהודי שקוד. הם הפיצו שמועה, שהיהו־דים הם אשר מסרו לצבא הסובייטי כי בעיירה יש רק מאה חיילים גרמנים ושניתן לכבשה.

ה״אקטיביסטים״ רק חיכו לאות. מיד פשטו בכל בתי העיירה והוציאו את כל היהודים מבתיהם. הגברים הופרדו מן הנשים והילדים. הגברים נכלאו במחסנים שונים בעיירה ואת הנשים והילדים הביאו ל״בית־הכנסת הישן״, אשר נהפך לאחר־מכן לאורוות־סוסים.

את הגברים החלו להוביל, עוד באותו ערב, בקבוצות של 50 איש לבורות־זיפזיף שנמצאו כ־3 ק״מ מהעיירה, בקירבת תחנת־הרכבת. את קבוצות היהודים ליוו ה״אקטיביסטים״ בשאגות ומכות. באחת הקבוצות היה גם יצחק מלקנזון. היה זה יהודי בעל כוח, שנקרא בעיירה ״גיבור העיירה״. זמן קצר לפני כן רכש את בורות־הזיפזיף וזה היה רכושו. כשהביאו אותו לבורות התנפל על אחד המלווים הליטאים וחנקו. כדור מאקדחו של גרמני ריסק את ראשו.

מבין הגברים הושארו ארבעה: ראובן גילדר, משה־לייב גרינבלט, נתנאל טורק ויוסף לוין. הוטל עליהם לנקות את בתי היהודים בעיר העתיקה ולהכשירם לשיכון חיילים גרמנים. כעבור זמן־מה נרצחו גם הם. במעשי הרצח והביזה הצטיין ספר העיר העתיקה פיאטראס ביטיאליס. הנשים, וביניהן נשים הרות וילדים קטנים, התגוללו בבית־הכנסת הישן וסבלו חרפת רעב ועינויים. כעבור שבוע הוצאו חלק מהנשים והובלו לדארביאן. כמעט כולן לא יכלו לעמוד בתלאות והן נרצחו בדרך. שארית הנשים והילדים הועברו לחוות ״דימיטרובה״, בין דארביאן וקרטינגה. שם העסיקו אותן בעבודות שונות בחקלאות. זה נמשך עד לאמצע אוגוסט או תחילת ספטמבר ואז נרצחו (יש להניח, שזה היה ב־15—16 באוגוסט 1941).

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מופיעים המקומות הבאים בסביבת שקוד:

1. המקום — שקוד, הכיכר אשר לפני מועדון ה״שאוליסטים״ לשעבר; הזמן — יוני—יולי 1941; מספר הקרבנות — כ־200.
2. המקום — הכפר קולאי, בורות הזיפזיף, 3 ק״מ משקוד, סמוך לתחנת־הרכבת; הזמן — יולי 1941; מספר הקר־בנות — כ־500 גברים.

בקירבת דימיטרובה מוזכרים, באותה רשימה, קברות־האחים הבאים:

1. המקום — כפר דימיטרובה, 7.5 ק״מ צפונית מקרטינגה, במקום שהיה מחנה־המעצר; הזמן — ממחצית 1941 ועד לשנת 1944; מספר הקרבנות — 1770.
2. המקום — ראש ההר אלקה, למרגלותיו וכן בפאתי היער, קילומטר אחד צפונית־מערבית מהכפר דימיטרובה; הזמן — 15—16 באוגוסט 1941; מספר הקרבנות — 510 נשים וילדים.

באנציקלופדיה הליטאית הקטנה (חלק ג׳, עמ׳ 231) נאמר,

שבשנת הכיבוש הגרמני־פאשיסטי רצחו בשקוד ההיטלריסטים והלאומנים הבורגנים המקומיים כ־1,200 נפש.

מקורות

א. עדות א. רייף, "יד ושם", 1506/1417.
ב. "קהילת שקור", קובץ זכרון, תל־אביב, תשי"ח.

שקודוויל
(SKAUDVILĖ)

עיירה במערבה של ליטא, במחוז טאווריג. מרוחקת כ־35 ק"מ מהגבול עם גרמניה. בשנת השואה חיו בה כ־1,000 יהודים.

הגרמנים נכנסו לעיירה ביום פרוץ המלחמה, 22 ביוני 1941 (לפי עדותה של אלה קגן, היה זה ב־24 ביוני).

שבועות אחדים המשיכו היהודים לחיות בשקט יחסי בעיירה, אם כי לפי עדות שנמסרה במשפט־אולם פשטו גרמנים על העיירה בסוף יוני והוציאו להורג מספר גברים יהודים.

במחצית הראשונה של יולי פקדו השלטונות הליטאיים על כל תושבי העיירה, יהודים ולא־יהודים, להתרכז למחרת היום ב"מגרש הסוסים" ושם תימסר להם הודעה חשובה. כל תושבי העיירה, גברים ונשים וטף, התרכזו במקום. זקיפים ליטאים מפלוגות ה"אקטיביסטים", בפיקודם של גרמנים, הקיפו את המגרש והפרידו בין היהודים ללא־יהודים. האחרונים נשלחו לבתיהם. היהודים הושארו במקום.

לאחר ההפרדה החלו הזקיפים הליטאים להוציא את הגברים. במכות וקללות הוברחו הנשים והילדים מהמקום. הגברים הועלו על משאיות, הוצאו קבוצות־קבוצות מהעיירה ונרצחו ביער פוז'אי, במרחק 4 ק"מ מהעיירה. עברו רק ימים אחדים ולעיירה הגיעו עגלות ריקות, שעצרו ליד כל בית יהודי. הנשים, הזקנים והילדים הוצאו מהבתים, הועלו עם מטלטליהם על העגלות והובאו לתחנת־הרכבת בעיירה באטוק. באותו זמן נערך גם ציד על הגברים שנותרו ואשר ניסו למצוא מחבוא בבתיהם או בסביבה. רבים נתפסו והובאו לעיירה אופינה, שם נרצחו ונקברו יחד עם יהודי המקום.

הנשים והילדים הוחזקו בבאטוק. הבריאות והצעירות מבין הנשים עבדו בחקלאות אצל האיכרים בסביבה והביאו מזון להן ולמשפחותיהן. זה נמשך עד 15 או 17 בספטמבר, כאשר 800 הנשים והילדים הוצאו ליער גריאבלאוקאי, הנמצא 22 ק"מ צפונית־מזרחית מטאווריג, שם נרצחו באכזריות. בערב שלפני יום ההוצאה להורג נודע לנשים מפי השומרים הליטאים מה עומד לקרות וכמה מהן הצליחו לברוח ולהתחבא.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר "טבח המוני בליטא" חלק ב', רשומים 4 קברות־אחים בגבולות שקודוויל:

1. יער פוז'אי, 4 ק"מ משקודוויל, קילומטר אחד בצד שמאל מהכביש טאווריג—שקודוויל; זמן הרצח — אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — כ־300 גברים.
2. יער גריאבלאוקאי, 22 ק"מ צפונית־מזרחית מטאווריג, שני קילומטר בצד ימין מהכביש טאווריג—שקודוויל. זמן הרצח — ספטמבר 1941; מספר הקרבנות — כ־1,000 נשים וילדים.
3. יער באטוק, 18 ק"מ מטאווריג ו־5 ק"מ מבאטוק, על שפת הנהר אנצ'יאי. זמן הרצח — אוגוסט 1941; מספר הקרבנות — כ־300 נשים.
4. הכפר פואטקאלניס, 1.5 ק"מ דרומית־מזרחית מהעיירה אופינה. זמן הרצח — המחצית השניה של שנת 1941; מספר הקרבנות — כ־100 גברים.

מקורות

א. שקודווילר, ארכיון "יד ושם", 1390/1341.
הרב חיים שטיין: "שקודוויל און איר אומקום", קובץ "ליטע", כרך א', עמ' 1866—1961.
אלה קגן, ארכיון "יד ושם".
דו"ח משפט־אולם, עמ' 432.

שקומיאן
(SKIEMONYS)

עיירה קטנה במחוז אוטיאן. בשנת השואה חיו בה כמה עשרות משפחות יהודיות.

על יהודי שקומיאן עברו כל הגזירות והנגישות שהיו מנת חלקם של יהודי אניקשט ואוטיאן.

הם הובאו כנראה לאניקשט ונרצחו ב־29 באוגוסט 1941 (ו' באלול תש"א).

(ראה: אניקשט)

שקי
(ŠAKIAI)

שאקי היא עיר מחוז בדרום־מערבה של ליטא. בשנת השואה חיו בה כ־3,000 יהודים.

בשל קירבתה לגבול הגרמני נכבשה העיר על־ידי הגרמנים כבר ביום הראשון למלחמה, 22 ביוני 1941, בשעה 11 לפנה"צ.

ברגע שנודע כי פרצה מלחמה בין בריה"מ לגרמניה, ניסו יהודי העיר לברוח. כל אמצעי־התחבורה נוצלו למטרה זו. כ־50 איש הצליחו לעבור לברית־המועצות. היו שנתקעו בדרכים, ואילו רוב הנמלטים חזרו.

עם כניסת הגרמנים התארגנו ה"אקטיביסטים" הליטאים במקום והשתלבו בניהול ענייני העיר. את הטיפול בענייני היהודים קיבלו ברצון רב מידי הגרמנים.

מהיום הראשון לכיבוש החלו מתפרסמים פקודות וצווים שונים נגד היהודים. תחילה פורסמו צווים שהגבילו את חופש היהודים: איסור קשרים עם לא־יהודים, איסור רכישת מצרכי־מזון מלא־יהודים, איסור השימוש במדרכות, איסור ביקור במוסדות ציבור וכו'. יותר מאוחר נצטוו כל הגברים היהודים, מגיל 15 ומעלה, להתייצב לעבודה. הכניסו אותם לאסם גדול, שהיה בקצה העיר, סמוך לאחו, בו היו היהודים רועים את פרותיהם, ואשר נקרא "מרעה היהודים" (ז'ידלאוקוס). על האסם הופקד משמר חזק של ליטאים מזויינים. ממקום הריכוז באסם היו נשלחים מדי יום קבוצות של גברים ליער הקרוב,

כדי לחפור בורות ארוכים ורחבים. בורות אלו נהפכו מהר לקבריהם של היהודים.

ביום השבת, 5 ביולי 1941 (י׳ בתמוז תש״א), החלו מובילים יהודים מהאסם אל הבורות. ראשונים הובאו הגברים. הם הובלו קבוצות־קבוצות. כל קבוצה נצטוותה להתפשט ולקפוץ אל הבורות ואז ירו בהם ליטאים מזויינים. מי שלא נחפז למלא אחר הפקודה נדחף בכוח אל הבור. לא כל היהודים מסרו עצמם בנקל לטבח. בנימין רוטשילד, בנו של הנפח הזקן ר׳ ישראל־יצחק, תפס, בהיותו כבר בבור, ברגלו של אחד הרוצ־חים, סחבו אליו לתוך הבור והחל להפליא את מכותיו. כמה שומרים מבין הליטאים קפצו לתוך הבור, הרגו את בנימין רוטשילד והוציאו את הליטאי מהבור כשהוא במצב קשה ביותר. הוא הובל מיד לבית־חולים בווילקובישק, כי בשאקי לא ניתן להצילו.

בעת הטבח ניסה לברוח מן המקום משוגע־העיר מוטלה. הזקיפים הליטאים רדפו אחריו וירו בו למוות.

אחרי הגברים הגיע תורן של הנשים. ראשונות בתור נבחרו הנשים ממשפחות שנחשבו אמידות, בעלות נכסים. כארבעים נשים גורשו מבתיהן. הן נצטוו לקחת אתן את רכושן ובמיוחד את חפצי־הערך. הכניסו אותן לאותו אסם שליד ״מרעה היהו־דים״. שם לקחו מהן את כל רכושן, אילצו אותן להתפשט עירומות, וכך הובלו לבורות ונרצחו באכזריות רבה.

שאר הנשים והילדים רוכזו בסימטאות הדלות והעלובות ביותר שבעיר, אשר נקבעו כגיטו. הגיטו לא גודר והמקום הוכרז כ״גיטו פתוח״.

למרות היות הגיטו פתוח אסור היה ללא־יהודים להביא לשם מצרכי־מזון. בחירוף נפש ובסכנה מתמדת חיפשו הנשים מזון להן ולילדיהן.

ביום הראשון לריכוז הנשים בגיטו פשטו צעירים ליטאים על המקום. הם בחרו שש צעירות יהודיות, ולקחו אותן עמהם. הצעירות לא חזרו לעולם. חטיפת נשים ומעשי אונס לא פסקו. נשים צעירות ויפות היו נחטפות ונעלמות.

ביום השבת, 13 בספטמבר 1941 (כ״א באלול תש״א), בא הקץ על שארית קהילת שאקי. באותו יום הוצאו מבתיהם כל הנשים והילדים ללא יוצא מהכלל. כולם הועלו על עגלות והובאו אל האסם. קבוצות־קבוצות הובלו לרצח. כל קבוצה נצטוותה להתפשט, לקחו מהאומללים כל מה שהיה להם, הם נדחפו לבורות ונרצחו.

את רכוש היהודים העמיסו על עגלות והביאו לעיר לחלוקה בין הליטאים. יחד עם יהודי שאקי נרצחו גם יהודי קרוקי, לוקשי, שינטובל, גרישקאבוד ועיירות אחרות.

במקום הוקמה אחרי המלחמה מצבת־זכרון ועליה כתובת ביידיש:

״בקבר אחים זה נקברו ארבעת אלפים תושבי שאקי והסבי־בה, שנרצחו על לא עוול בכפם בשנים 1941—1944 בידי הפאשיסטים הגרמנים והלאומנים של הבורגנות הליטאית. זכרם המזהיר של הנספים ייגון לעולמי־עד בלבבות כל הפטריוטים של ארץ מולדתנו״.

בין הרוצחים ״הצטיינו״ מפקד המשטרה י. סטולגאיטיס, מי שהיה בזמנו פעיל בתנועת ״ליטא הצעירה״. בשוד הרכוש היהודי נטלו חלק נכבד שתי אחיות, בנותיו של בעל הטחנה סוטקאיטיס. בראש הפורעים עמדו גרמנים אחדים מתושבי שאקי, ובמיוחד הגרמני ואלדר, שאביו היה סייד במקום והיה מעורה בחיי היהודים.

ברשימת קברות־האחים, שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ חלק ב׳, מופיע קבר־האחים בשאקי במלים הבאות: שיפולי יער באטישקה, כ־1.5 ק״מ צפונית לשאקי. זמן הרצח — ממחצית שניה של יוני עד ספטמבר שנת 1941; מספר הקרבנות — 3,000.

מקורות

עדויות אלחנן ברוידא, רמת השרון; **שמואל גולבורט, חולון; ב.** רוטשילד, נתניה; א. פילץ, ארכיון ״יד ושם״, 1791/358.

ששביל
(SESUOLIAI)

ששביל היא עיירה קטנה, הנמצאת 15 ק״מ מזרחית לעיר־המחוז וילקומיר. בעת מפקד האוכלוסין בשנת 1925 חיו בה 129 יהודים. בשנת השואה מנתה האוכלוסיה היהודית כשלושים נפש.

למרות העובדה, שמספר ליטאים מששביל נימנו עם הכנו־פיות שעזרו לגרמנים לרצוח ולשדוד, הרי לא נמצא ביניהם אף אחד שהורמה ידו לפגוע ביהודי העיירה השקטים והצנו־עים. רק עשרה ימים לאחר כניסת הגרמנים הגיעו שלושה ליטאים מזויינים מהעיירה הסמוכה פודז׳לבה והתחילו להנהיג את ״הסדר החדש״. הם גירשו מן הבתים את כל היהודים וירו בו במקום בגברים. אברהם רוזין, יהודי קשיש בששביל, שכב במשך שעות על אם־הדרך והתחנן בפני העוברים־ושבים שיעשו עמו חסד וישימו קץ לחייו. איש לא גמל לו את ה״חסד״ והוא גווע תוך יסורים איומים.

לאחר רצח הגברים גירשו את הנשים והילדים ברגל לכיוון וילקומיר, כאילו לשכנם בגיטו שהוקם שם. ברשימה שנמצאה אחרי המלחמה ובה שמות היהודים בגיטו וילקומיר, שהיה קיים עד ל־26 בספטמבר 1941, אין אף שם אחד מיהודי ששביל. יש איפוא להניח שאת הנשים והילדים שהובילו מששביל הביאו ישר ליער פיבוניה, ליד וילקומיר, מקום אשר שימש כגיא־ההריגה של יהודי וילקומיר והסביבה, ושם נרצחו.

לא שרד אף ניצול אחד מיהודי ששביל.

מקורות

עדות חיים גורדון, קיראון.

השלמות

ישראל קפלן

ההגליות ללטביה ואסטוניה

המלים "דיפורטציה" (הגליה) או "איבּאֶרזידלונג" (העברה) שימשו בדרך כלל בפי הגרמנים מילות הסוואה למבצע ההשמדה שלהם. ה"איבּאֶרזידלונג", כלומר העברת היהודים למקום־מגורים אחר, או אל מקום־עבודה, לא היתה על פי רוב אלא הערמה לשם הוצאתם למקום רצח. היו להם לגרמנים תכסיסים מיוחדים למבצעים אלה: נוקבים היו בשם המקום אליו מועברים האנשים, אגב הבטחות לסדרם שם; נוסף לזה היו מפריחים בעקיפין שמועות מ"מקורות שונים ונאמנים" על התנאים המצוינים בהם חיים האנשים העובדים שם מכבר. הערמות כאלה שימשו פתיון יעיל ליהודים ההמומים ואובדי־העצה, כדי לעקרם ללא התמרדות ממקום־מגוריהם ולהעבירם למקום אשר בו רצחום עד אחד. בדרך זו בוצעו גם בליטא ה"אקציות" הראשונות, ומאות אלפים הוצאו להורג.

אולם בשנות הכיבוש היו גם אקציות, בהן הוצאו קבוצות של יהודים ממקומות־מגוריהם, ולא כולם הובלו מיד להורג. אנשים אלה היו גם מועברים, כולם או בחלקם, לארצות אחרות, ושם שוכנו למעשה במקומות־עבודה. העברות אלו, ויש להבהיר זאת, ברובן היו מלוות גם הן סלקציות. אנשי ה"טרנספורט" היו עוברים מיון מיוחד ("אפּאֶל") לבחירת "כוחות עבודה", וה"בלתי מוכשרים" שבהם — זקנים, חולים, ילדים על אמותיהם, גם כשהן בריאות וחזקות — היו נשלחים להשמדה מיידית. רק "הגרעין המוכשר" הועבר למחנה והועסק שם בעבודה. גם כאן, במקום־ההגלייה, ערכו הגרמנים מפעם לפעם סלקציות, והתשושים שבין האנשים, שכושר עבודתם ירד, הוצאו להשמדה. יתר על כן, גם הגלייה מסוג זה שימשה לגרמנים רק שלב בכליה הכללית, שהיתה מטרתם העיקרית ב"פתרון הסופי" של שאלת היהודים. בינתיים נוצלו שם האנשים שכוחם טרם תש והמשיכו לעבוד בפרך עד צאת הנשמה, או עד בוא תורם להשמדה.

כן יש להבהיר, כי ההגליות, שעליהן ידובר כאן, פירושן העברת יהודים בקבוצות גדולות מארץ לארץ בלי להחזירם עוד אל מקומם הקודם. שכן בזמן הכיבוש היו גם העברות רבות ורשונות של יהודים מהגיטו למקומות שונים בליטא גופא.*

במאמר זה ידובר רק בטרנספורטים הגדולים של יהודים, שהוצאו מגיטו קובנה צפונה — ללטביה ולאסטוניה.

א. בגיטו ריגה

1. מגיטו אל גיטו

ב־8 בפברואר 1942, בשעות הבוקר, נעצרה רכבת־משא באחד הפרברים של ריגה, בירת לטביה. מתוך קרונות־הבהמות, שהיו נתונים תחת משמר מזוין, יצאו כמה מאות גברים ונשים מדוכדכים וקפואים מקור. החורף היה עז, ורבים מהאנשים לבושים היו בגדים קלים, ובידי איש מהם לא נראו מזוודה או צרור. ואף מזון ולבנים לא היו אתם. מבט מקרוב לימד מיד, שהם לא היו מוכנים לדרך ונסיעתם היתה מקרית ופתאומית. היתה זו ההגלייה הראשונה מליטא.

בראשית פברואר תבעו הגרמנים מה"אלטסטנראט" של גיטו קובנה 500 איש ככוח־עבודה "בשביל ריגה". פקידות הגיטו ניגשה לגיוס האנשים אגב הבטחה בשם השלטונות, שהם יוחזרו לקובנה לאחר 3 חודשים, וכי בימי שהותם בריגה יוכלו האנשים לשלוח אחת לשבועיים מכתבים אל קרוביהם בקובנה (ובמודעות אף ניתנה כתובת רשמית לכך: ליטא, קובנה, הגיטו וכו'). כן דובר במודעות על תנאי־החיים של היהודים בריגה, שמצויינים הם (פורטו מנות־המזון). כמובן, שעיקר הפעולה הוטלה כאן על המשטרה היהודית של הגיטו. אולם למרות המאמצים הרבים והסיוע מצד יחידה גרמנית בשעות האחרונות לגיוס, לא הצליח ה"אלטסטנראט" לספק למועד הקבוע, לפנות בוקר ב־6 לפברואר, אף את מחצית המספר של האנשים. היהודים בגיטו לא נתנו כל אמון בהבטחות שהרעיפו עליהם. נגד עיניהם עמד ה"גיוס" של 500 האינטליגנטים לפני כחצי שנה ו"האקציה הגדולה" לפני 3 חודשים — והם לא נענו להזמנות ולצווי הגיוס והתחבאו. ל"אלטסטנראט" עוד חסרה אז הטכניקה אשר לימים נקט בה במבצעים כאלה.

לאחר שראו את מספר היהודים שסופקו להם ואת טיבם, הסתלקו אנשי הגישטאפו מ"מתת" זו והחזירום לגיטו. הם נטלו עתה את המשימה לידם. עוד באותו יום, 6 בפברואר, חטפו את מספר היהודים הדרוש להם. אמת־המידה היחידה בעיניהם היתה — כוח עבודה. ואמנם, ברובם היו החטופים בגיל צעיר, וגם הקשישים שבהם מוכשרים היו, לפי הרושם החיצוני, לעבודה גופנית. חולים וזקנים כמעט שלא היו ביניהם. האנשים הובלו תחת משמר כבד אל תחנת־הסחורות של הרכבת בשאנץ, פרבר קובנה, שם נערכה ספירה מדוקדקת ואחר־כך הכניסום לתוך קרונות־בהמות שננעלו.

אותה שעה נתחוורו בגיטו התוצאות המרות של החטיפה ה"בלתי מתוכננת": נחטפו ראשי משפחות, ובתים שלמים נשארו ללא אב ומפרנס; אמהות נלקחו מעל עולליהן; רבים השאירו אחריהם בבית חולים וזקנים; זקן אחד (התעשיין חיים מייזל מפוניבז') יצא מהמרפאה, כשהוא נועל רק ערדל

---

* פעמים מספר באו הגרמנים ל"אלטסטנראט" בתביעות להעמיד לרשותם יהודים מהגיטו, שיישלחו לעבודה אל מחוץ לקובנה. בשל היותם של מקומות־עבודה אלה רחוקים לא היתה אפשרות להוביל לשם את העובדים מדי יום ולהחזירם לגיטו בגמר העבודה, ולפיכך נשארו העובדים במקומות־העבודה שלהם כל עוד היתה שם עבודה. היה זה איפוא קשה כקריעת ים־סוף למלא אחר תביעות הגרמנים. מה גם שהיה ידוע כי תנאי העבודה והחיים במקומות אלה היו קשים מנשוא. קבוצות כאלו נשלחו לפאלימון (כריית כבול), גייז'ון (חטיבת עצים), קושידאר (כריית כבול), קיידאן (עבודה בשדה־התעופה), פּראַן (הקמת קסרקטין), בובט (חטיבת עצים) וכן בדרך בין קובנה למריאמפול (הנחת כבלי טלפון מתחת לקרקע). מכל מקומות־העבודה הללו הגיעו האנשים לגיטו רק לעתים רחוקות — כמעט רק במקרה של מחלה או תאונת־עבודה. (המערכת).

לרגלו הפצועה וגם הוא הועלה במצוד; ועוד אחד (בורוביץ הפנקסן) יצא מביתו להזעיק רופא לאשתו היולדת, וגם הוא נפל במלכודת. גדלה הזעקה בגיטו, ושוועת האומללים באה אל ה"אלטסטנראט", וגם לאזני הגרמנים הגיעה. אז אישרה הקומנ־דטורה של הגיטו, לפי בקשת ה"אלטסטנראט", רשימה של אנשים שיש להוציאם מן הקרונות ולהחזירם לגיטו. ואמנם יצאו אנשי ה"אלטסטנראט" דחופים אל שאנץ והחלו מוציאים משם חטופים. אולם לשליחים אלה היתה "אמת־מידה" משלהם — שמות אנשים הוחלפו, ובמקומם של רבים מהנקובים ברשימה יצאו מהקרונות אחרים...

לאחר חצות הלילה זזו הקרונות והטרנספורט נסע. התייפחות מחרידה בקעה מתוך האפלה. האנשים אמרו וידוי, ביקשו סליחה ומחילה האחד מחברו — הם חשו כי הולכים הם עתה בדרך שאר האלפים והרבבות, שהוצאו על־ידי הגרמנים מהגיטו ו"הועברו למקום אחר".

והנה עוברות דקות ארוכות ומתוחות, וכבר רבע שעה, חצי שעה, שעה — והרכבת אינה נעצרת. היא נוסעת צפונה, אמנם נסיעה אטית מאד, זוחלת ממש, ותכופות גם נעצרה. אולם הסתבר, כי העיכובים נגרמו רק בשל הצפיפות במסילות ורכבות־המלחמה הרצות הנה ושוב.

למחרת בצהרים עברה הרכבת למסילה צדדית בקירבת רדווי־לישוק ונעצרה. דלתות הקרונות נפתחו והאנשים הורשו לצאת החוצה לזמן קצר, לעשיית צרכיהם ולשאוף אוויר צח. אותה שעה נראה קוזלובסקי, הוואכמייסטר הגרמני של הגיטו שליווה את הטרנספורט. הוא קרא מתוך רשימה כעשרים שמות, דרש שהללו יתייצבו בפניו ומיד פרץ בצעקות וחרפות על "שלא נענו אמש לאנשי ה"אלטסטנראט", שקראו להם לצאת מהקרונות ולחזור אל הגיטו כדי שיוכלו לדאוג לבני־ביתם חסרי־הישע..." הסבירו האנשים, ששליחי ה"אלטסטנראט" לא קראו כלל בשמו־תיהם, ולא עוד אלא שהתחננו בפניהם שיחזירו גם אותם אל הגיטו. על דברים אלה הגיב קוזלובסקי בריתחה: "אתם המנוו־לים, התחמקתם! אתם רוצים לנסוע לריגה..."

המלה "ריגה" שהשמיע הפיחה בלב האנשים את התקווה, שהם מובלים למקום־עבודה. ואמנם, לאחר זמן־מה המשיכה הרכבת בדרכה בכיוון ללטביה. בקרונות הורגשה תחושה של "תחיית המתים".

לאחר נסיעה שנמשכה יממה וחצי הגיעו האנשים לריגה. כאן הוצאו מהקרונות ונמסרו לידי משמר מזוין של לאַטים ובראשם קצין גרמני. במיפקד שנערך במקום נמצאו 380 איש, ביניהם 140 נשים. כ־20 איש נמלטו בדרך, בקפצם בלילה הראשון מהקרונות, וכפי שנודע לאחר מכן חזרו כמעט כולם בשלום לגיטו קובנה. הלאַטים הוליכו את היהודים מרחק לא רב עד לשטח גדור טורים כפולים של תיל דוקרני, שם נפתח שער והאנשים הוכנסו אל מחנה, בעבר חלק מגיטו ריגה. המוני יהודים שעמדו ברחוב — היה זה יום א', יום המנוחה לנוצרים, ורובם של האנשים לא הוצאו בבוקר לעבודה — קיבלו את פני הבאים בלבביות ובאהבת־אחים. קרובים בנפש וברוח היו יהודי ליטא ולטביה זה דורות, ורבים מהם גם קשורים ביניהם בקשרי־משפחה. עתה צורפו היהודים מקובנה אל שרידי עדת ריגה — לשאת יחד בעול ובסבל ובכל המוראות שעוד נועדו להם.

טרנספורט זה היה הראשון והיחיד שהוצא מליטא והועבר למקום שקיים בו גיטו. מלבד עבודת־הכפיה הכללית הוכנסו כאן האנשים למסגרת־חיים מאורגנת, וגם הם יכלו להצטרף לפעי־לות ציבורית ולתרום את חלקם בתחומי־פעולה שונים, שנתרקמו במצור ובמצוק זה אשר גיטו שמו. ואמנם, יהודי ליטא פעלו כאן רבות, ובעיקר בשטח התרבות. על סידורם ועל מצבם של הגולים בריגה הסתננו לגיטו קובנה ידיעות קלושות וכולן ורודות. במשך הזמן שימשה בקובנה הגלייה זו לדוגמה של "העברה טובה" ושל "כדאיות של השלמה עם המצב". מכל מקום, הגלייה ראשונה זו היתה יחידה במינה וראוי להרחיב עליה את הדיבור.

2. התאוששות ופעילות

בעת בואם של אנשי ליטא היו יהודי ריגה כחודשיים אחר "האקציה הגדולה", שבוצעה בעיר זו בסוף נובמבר ובתחילת דצמבר 1941. מכל הקהילה המפוארת, שהיו בה כ־35,000 איש, הספיקו כמה אלפים לברוח לרוסיה לפני בואם של הגרמנים, ועתה נותרו בגיטו רק כ־4,000 גברים ועוד כמאתיים נשים וילדים שלא נמצאו בגיטו בימי ה"אקציה". כל שאר הנשים והילדים והזקנים התשושים — קרוב ל־25,000 נפש — הושמדו כולם ב"אקציה". שטח הגיטו הקודם ("הגדול") צומצם בהרבה ונקרא בשם "קאזרנירונגסלאגר" (מחנה הקסירקוט), וכל שנש־ארו בחיים אחרי ה"אקציה הגדולה" רוכזו כאן בצפיפות גדולה בסמטאות אחדות. אחרי כ־9 חודשים שוב שינו הגרמנים את שם המקום וקראו לו "גיטו ל'", היינו הגיטו של יהודי לטביה. בסימון זה, "ל'", התכוונו הגרמנים להבדיל את יהודי לטביה מיהודים אחרים, כ־16,000, שהובאו זמן קצר לפני כן מגרמניה, אוסטריה וצ'כיה, ושוכנו כאן בשכנות. מקום־מגוריהם נקרא בפי הגרמנים "גיטו ר'", היינו של יהודי הרייך. גיטו זה היה זמן רב סגור ומסוגר בפני יהודי הגיטו השני, ויהודי המזרח היו מבודדים מאחיהם המערביים ונתונים לשמירה קפדנית ואכז־רית. יהודי קובנה נחשבו כאן, כמובן, על "העדה המזרחית" וגם הם ישבו ב"גיטו ל'".

חודשים על חודשים לאחר "האקציה הגדולה" עוד היו יהודי ריגה שבורים ורצוצים. במקום־מגוריהם זה, בגיטו, נלקחו מהם רק לפני כמה שבועות נשיהם, ילדיהם והוריהם. הוליכו אותם אל יער רומבולי הסמוך לריגה, ושם השמידום עד אחד. אנשי גיטו אלה, שפורענות של יתום ושכול ואלמון ניחתה עליהם לפתע — יציבות נפשם עוד היתה מהם והלאה. כל לוח־הזמנים שלהם התרכז עתה סביב נקודה אחת ויחידה: "אותו יום בו יצאו שלנו". ולא עברה אף יממה אחת, שקיבוץ זה לא היה מקבל איזו שמועת־בזק על ידיעה "בטוחה" או "מכתב ממש" שנתקבל מאי־שם, שכולם חיים וקיימים ומצבם לא רע... מצב־רוחם של האנשים כבל בהם את המרץ והיוזמה ולא נתנם להתרכז ולעשות אף לעניניהם היום־יומיים. לפנות בוקר היו אנשי המחנה, כולם גברים בגיל העבודה, מוצאים לעבודת־הכפיה, ובשובם בערב סחוטים היה על כל אחד למצוא עצים, כדי לחמם את החדר ולבשל דבר־מאכל, ואחרי־כן לתקן בגד ולכבס לבנים, וכל זאת בתנאי הצפיפות הרבה ששררה בגיטו.

באותם ימים הובאו אל גיטו ריגה אנשי קובנה, הליטווקים. לאחר הנס של "תחיית המתים" שעבר עליהם זה עתה, ולאחר ששמעו על "האקציה הגדולה" בגיטו ריגה זה וראו את הגברים

השכולים, הקודרים והשרויים בדכאון נורא — ראו הקובנאים את עצמם במצב אחר לגמרי: בני־ביתם בגיטו קובנה הלוא חיים וקיימים הם שם ממש! ומאחר שנעקרו כבר מקינם והוטלו למקום זר ורחוק, והם רעבים ועירומים וחסרי כל אמצעים — הרי שומה עליהם להחזיק מעמד ולא למות! התעורר בהם בגולים אלה חפץ עז להתגבר על כל הפגעים והסבל ועל סכנות־המוות האורבות ליהודי הגיטו על כל צעד ושעל — ולחיות! בהלך־רוח זה החלו תופסים את צווי השעה והרגע, ומיום ליום התחשל בהם הרצון התקיף והבטחון — עוד ישובו ויראו את בני־ביתם!

תחילה קשים ומרים היו חייהם של הליטוקים בגיטו ריגה. הם רותקו ל״פרובודניק״ ו״לופטפארק״, פלוגות־העבודה הקשות ביותר בריגה ובסביבה, והיה עליהם גם לצעוד מרחקים גדולים בכל יום בקור, בגשם ובשלג, כשהם עירומים ורעבים. אנשי המשמר ומפקחי העבודה, גרמנים ולאֶטים, העבידום שם בפרך, הכום ללא רחם וגם היו יורים בהם. רבים נפגעו בעבודה, בקור וברעב, והיו גם שנרצחו. אולם רוחם של רוב האנשים לא נשברה. הסכנות החמורות לא הרתיעו אותם. לאט לאט חדרו למקומות־עבודה טובים יותר, שלחו ידיהם אגב חירוף־נפש בעסקים שונים, ולא מעטים מהם התבססו במצבם החומרי. בדרכים שונות, מסובבות ומסוכנות, השיגו מזון, לבנים ובגדים, ציוד וכלי־בית. במשך הזמן עלה בידם גם להתקשר בעקיפין עם בני־ביתם בקובנה, ולקבל מהם ידיעות על מצבם ואף להעביר להם לעתים סכומי כסף.

יתרון רב היה לליטוקים מצד הרכבם המקצועי. בו בזמן שהריגאים וכן יהודי הרייך היו כמעט כולם אנשי מסחר ובעלי מקצועות חפשיים, מנו אנשי קובנה בעלי־מלאכה רבים מנוסים. הגרמנים תבעו ללא הפסק לשלוח להם אומנים לעבודות שונות, ועסקני גיטו ריגה מצידם יכולים היו לספק רק שוליות ו״חובבים״. אנשים אלה קפצו כמובן על המלאכות המקצועיות, שכן בדרך זו היו משתחררים מהפלוגות הגדולות והקשות, שברובן עבדו גם תחת כיפת־השמים בקור ובטחב ובחום. אולם הגרמנים היו מבחינים ב״מומחיותם״ ומשלחים אותם חזרה לעבודת־הפרך, והיחסים עם ועד גיטו ריגה החריפו עוד יותר. והנה נמצאו עתה מקרב הליטוקים אנשים בעלי־מלאכה ממש — חייטים וסנדלרים, נפחים ומסגרים, נגרים וחשמלאים, בנאים ועושי־תנורים. את אלה החלו מעסיקים במקצועם, ובמקומות־העבודה שלהם הם נהנו על־פי־רוב מקורת־גג והיו להם הזדמנויות להשיג מזון וגם להצמיד אליהם עוד יהודים כעוזרים וכשוליות.

תועלת לא מעטה הפיק משק הגיטו בריגה מהליטוקים. עם בואם סופקו כמה מהדברים החיוניים ליהודים בריגה. מורגש היה חוסר גדול באומנים בסדנאות הגיטו, ששימשו לצרכיהם הפנימיים של היהודים במקום. היו ענפים שלא נמצא להם אף אומן אחד מתאים הן מבין יהודי ריגה והן מבין יהודי הרייך. בשני הגיטאות, למשל, היה מספר סוסים ועגלות להובלת המזון מן העיר ולצרכי תחבורה שונים. אולם כמעט כל הסוסים צלעו מחוסר פרסות־ברזל לרגליהם והעגלות היו מקולקלות. בין היהודים לא נמצא איש שידע לפרזל את הסוסים ולעשות את התיקונים הדרושים בעגלות (בקירבת הגיטו נמצאו אמנם נפחים לאֶטים. אבל ליהודים אסור היה להשתמש בשירותם ואף לבוא במגע אתם). קשיים אלה סולקו מיד עם בואם של אנשי קובנה. שני נפחים סידרו מפחה, שהיתה יעילה לשני הגיטאות גם יחד. כן בא על תיקונו המחסור המשווע בעושי־תנורים, סנדלרים ובעלי־מלאכה אחרים. גם על המצוקה בכביסה החלו מעתה להתגבר בגיטו ריגה. לגברים קשה היה לכבס את הלבנים לאחר שובם מעבודת־הפרך, הזיהום בגיטו עלה מיום ליום, והיתה סכנה למגיפות. עתה התפתחה כאן מכבסה גדולה בעזרתן של מספר נשים מקובנה, ומצב הנקיון בגיטו שופר בהרבה.

מרץ רב הראו אנשי קובנה באספקת מזון לגיטו. עד בואם לא היתה כאן כמעט היכולת להשיג מצרכי־מזון כלשהם, ורב היה סבלם של האנשים. ביזמתם של הליטוקים התפתח כאן מעין שוק מזון. בידם רוכז המסחר, ופעולתם בשטח זה היתה רבת־היקף. בהערמה רבה ובסיכון לא קטן נשאו־ונתנו עם הלאֶטים ועם הגרמנים תוך כדי העבודה בפלוגותיהם ורכשו מהם לחם, חמאה ועוד. את המצרכים היו מכניסים לגיטו, בשובם מהעבודה, בדרכי־הסוואה שונות ותוך סכנת־נפשות. מדי ערב המו ״הבלוקים הליטאים״ מאנשים, שהיו באים לקנות מצרכי־מזון. גם יהודי הרייך התאמצו להגיע לכאן, כדי לרכוש את המצרכים החיוניים. אחד הליטוקים פתח במקום זה גם מעין בית־קפה עם מאפיה קטנה. וכאן יש לזכור, כי המדובר הוא בגיטו שתושביו כולם היו גברים וכל שעות־היום נמצאו במקומות־העבודה ורק עם ערב חזרו לגיטו. על ״מרכז מסחרי״ זה ידעו גם כמה מהגרמנים מבין אנשי המשמר. הם היו מבקרים כאן לפעמים לשם ״כיבוד״, והחשובים שבהם היו מקבלים את ״חלקם״ בחבילות מיוחדות במעונם. כמה אנשים צברו הון ממסחרם זה, אולם כמובן שלאף אחד מהם, גם אם נשאר בחיים, לא נותר דבר מן ההון.

פעולתם של הליטוקים ניכרה בגיטו ריגה גם בחיי החברה והתרבות. אמנם, מצומצמת מאד היתה כאן האפשרות לכל עבודה ציבורית, שכן מלבד האיסור החמור מצד השלטונות, היו גם האנשים אדישים והתרחקו מכל חברה, שהרי כמעט כולם היו שכולים וגלמודים ואכולי בדידות איומה. בכל זאת הראו רבים גם במקום זה ובתנאים המיוחדים פעילות מסויימת בחיי החברה והציבור. ואף אנשי ליטא לקחו חלק בעבודה זו. הרבנים ר׳ אהרון ברוידא (רבה של שכונת כרמליטה בקובנה), ר׳ יוסף שר מישיבת סלאבודקה ור׳ חיים רוז עשו רבות לחיזוק הדת, ובמצב של קוצר־רוח ועבודה קשה היו מרביצים תורה בגיטו. חשובה היתה גם השתתפותם של הליטוקים בתנועות המרי, ועל זה עוד ידובר להלן. בחוגים לספרות שהתארגנו בגיטו תפסו שוב הליטוקים מקום נכבד, ולא אחת הופיעו בהרצאות. כן השתתפו בתיאטרון הגיטו כמה מאנשי קובנה (מרים לוויטס, גב׳ פר, מר איפ). זכריה מרגולין אף יסד תיאטרון לילדים והמחיז וביים בו כמה הצגות בהצלחה רבה.

3. קרבנות וחיסול הגיטו

מספר הקרבנות מקרב אנשי ליטא בריגה לא היה קטן גם בשנה הראשונה לבואם, אף שפרק־זמן זה נחשב שם בדרך כלל לתקופת השקט. לפי מכתב אל ה״אלטסטנראט״ של גיטו קובנה, שהועבר לשם בהזדמנות מיוחדת באפריל 1943 ונכתב בידי כותב שורות אלה, שהיה אז גם הוא בריגה — עלה מספר הקרבנות עד סוף מארס 1943 ל־26 איש. דיווח זה, המפרט את כל מקרי המוות, כולל 18 איש שנורו ו־8 אנשים שמתו ברעב, במחלות ובעבודת־פרך.

אולם בחודשים הבאים של שנת 1943 עלה בהרבה מספר הקרבנות.

בקרב היהודים בגיטו ריגה קמה תנועת־מרי, בה ניכר היה חלקם הפעיל של הליטווקים. עם הידיעות הראשונות, שהגיעו לגרמנים על פעילות מרי ב״מחנה הקסירקוט״, היינו, ברובע הגיטו בו ישבו יהודי המזרח, באה מיד ה״אקציה״ של אנשי המשטרה (שירות־הסדר, אורדנונגס־דינסט) וכן של הקשישים ברובע זה. נראה, כי אנשי המשטרה של יהודי המזרח חשודים היו מכבר בעיני השלטונות — ואמנם רבים מהם היו פעילים בתנועת־המרי — ועתה בא יום הפקודה. עונש זה צריך היה לשמש ״אזהרה רצינית״ ליהודים, כדבריו של קראוזה, מפקד הגיטו, שפורסמו לאחר האקציה. בבוקרו של ה־31 באוקטובר 1942 נורו בתוך הגיטו 41 שוטרים יהודים, ובהם 3 מאנשי ליטא (שמאי שץ, הרמן בורק, לוויטס). ליתר חיזוק לרצינות האזהרה, נרצחו באותו יום 108 מהקשישים שבמחנה, ובתוכם 3 מאנשי ליטא (משה שוחט, יושה לוריא, סטולר).

״האקציה של המשטרה״, כפי שכונו המאורעות באותה שבת, לא שמה קץ לתנועת־המרי בגיטו. להיפך, הפעילות גברה. בעיקר הושם דגש על רכישת נשק ואימוני ירי. ליד אחד הצריפים בגיטו הותקן מחסן מוסווה לנשק. בביצוע הטכני של התקנת המחסן תרמו רבות שני הקובנאים הירש זאגאוואלוב ומרדכי גאמארנה. אולם גם מנגנון הגישטאפו לא ישב בחיבוק־ידים. סוכני הגרמנים ארבו על כל צעד ושעל, ובאביב 1943 החלה שורת מאסרים. כמעט מדי יום נאסרו אנשים, וביניהם גם ליטווקים. תוך זמן קצר נפלו ליד הגישטאפו עשרות צעירים, וכמעט כולם מפעילי התנועה. העניינים נתגלגלו ונסתבכו עד שב־11 ביולי 1943 גילו הגרמנים את מחסן־הנשק. זה הביא למאסרם של כ־300 איש, וביניהם גם זאגאוואלוב ועוד מאנשי ליטא. כל הנאסרים עונו באכזריות ולא נראו עוד בחיים.

גורלו של גיטו ריגה נחרץ. מאמצע יולי 1943 החלו הגרמנים מוציאים מהגיטו יהודים בקבוצות גדולות ומעבירים אותם אל קאיזרוואלד, הפרבר המיוער של ריגה, ושם הכניסום למחנה־ריכוז. כמעט בכל שבוע היה על זקן־היהודים לספק לקאיזרוואלד מספר גדול של אנשים, והגיטו על שני חלקיו, של יהודי המזרח ושל יהודי הרייך, הלך ונתרוקן. ב־2 בנובמבר 1943 הקיפו את הגיטו אנשי הגישטאפו ואתם כנופיה גדולה של חיילים אוקראינים, והם פשטו בכל הרחובות והבתים וגירשו את כל האנשים. הזקנים והתשושים וכן כל הילדים ואמותיהם, ביחד כ־2,300 איש, הוצאו ביום זה מן הגיטו והועברו למחנות־ההשמדה בפולין, ושם ניספו. ״אקציה״ זו פגעה בעיקר ביהודי הרייך, שכן להם היו עוד משפחות שלמות עם ילדים. מלבדם הוצאו רבים גם מיהודי המזרח, כמה עשרות מאנשי ליטא (ביניהם ר׳ מנדל אנדלין, מנכבדי הקהילה בממל ואח״כ בקובנה; הישיש מיכאל שימץ, חובש ועסקן מקובנה; לייזר גרז׳וטיס, מנהלו האחרון של הבנק היהודי המרכזי בקובנה; לבנסקי, בעל בנק במריאמפול), וכן כל הילדים של אנשי ליטא, יחד עם אמהותיהם. השני בנובמבר 1943 הוא למעשה יום החיסול של גיטו ריגה. היהודים ששרדו עוד בגיטו, ובתוכם הליטווקים, הועברו תוך ימים ספורים לקאיזרוואלד.

מחנה קאיזרוואלד הלך ונתרחב. מלבד יהודי ריגה הוגלו לכאן שארית היהודים מליבאו ומדווינסק, וכן גם יהודים מגיטו וילנה ומשאוולי וממקומות אחרים. גם שאר המחנות בלטביה, בהם עבדו יהודים, סונפו עתה אל קאיזרוואלד והועמדו תחת מרותו של מרכז זה. מחנה־קאיזרוואלד על כל שלוחותיו היה לאחד הקאצטים האיומים. מפקדו הראשי של המחנה היה אחד זאואר, רשע מרושע, שנתפרסם כסדיסט. בהנהלתו השתרר במחנות משטר אימים, וההתעללות באנשים לא ידעה גבול. כאן התענו עתה גם כל הליטווקים שבלטביה, שהפכו גם הם לאסירים של תופת זו, ורבים מהם מצאו את מותם במרכז גופא או באחת משלוחותיו.

מלבד זאואר נודע בעריצותו במחנות קאיזרוואלד גוסטאב איש־הברזל (״דר אייזרנה גוסטאב״). חודשים רבים היה הוא המפקד בשלוחה דונדאגן, בקירבת וינדאו. לפי שמועות שהגיעו ממחנה זה, נתן את עיניו בפנחס ניימארק, המורה לשעבר בגימנסיה ״יבנה״ בקובנה. באחד החיפושים נמצאו אצלו תפילין, שהיה שומר עליהם כעל בבת־עינו, ובכל הבדיקות והבילושים היה מפליא להסתירם, אולם הפעם לא עלה דבר זה בידו. לגוסטאב קשה היה להעלות על דעתו, שאנשים במחנות, הנתונים לפיקוחו, יעזו להחזיק אצלם דברים שלא ברשות — והנה נתגלה עתה לפניו ״חפץ״ כזה! מאותו יום החל גוסטאב להתעלל בניימארק במיוחד, עד שגאלהו המוות.

קאיזרוואלד על כל שלוחותיו התקיים כמעט עד סוף קיץ 1944. במשך הזמן ניספו שם מאות אנשים, ואלפים הוצאו והועברו לארצות אחרות, וביניהם גם מאנשי ליטא. בדצמבר 1943 נלקחו לאסטוניה כאלפיים איש ומהם ניספו רבים ברעב ובעבודת־הפרך. בספטמבר 1944, סמוך לנסיגתם של הגרמנים, נשרפו שם חיים כ־2,000 איש במחנה קלוגה (ביתר פירוט על רצח זה — בפרק על המחנות באסטוניה). ממחנות קאיזרוואלד הובלו כ־750 איש גם לליטא, למחנות־עבודה ליד פוניבז׳ (יוני 1944), ועם התקרב הרוסים הועברו כולם למחנות בגרמניה.

״אקציה״ מיוחדת במינה נערכה במחנות קאיזרוואלד במאי 1944. למעלה ממאה יהודים הוצאו כאילו ל״עבודת ביצורים״. למעשה הובלו האנשים אל מקומות־ההריגה של המוני היהודים בסביבת ריגה, ושם היה עליהם לפתוח את קברות־האחים, להוציא את הגוויות ולשרפן. בזה רצו הגרמנים לטשטש את מעשי־הרצח שלהם לפני נסיגתם. כמובן, שאף אחד מקבוצה זו לא נשאר בחיים. בין הליטווקים שנלקחו לעבודה זו היה גם הרב ר׳ יוסף שר.

בסוף ספטמבר 1944 בא החיסול של קאיזרוואלד. האנשים מכל השלוחות הובאו אל המרכז, ומשם הועברו הבריאים באניות לגרמניה. התשושים חוסלו בריגה גופא מ״חוסר מקום״ באניות. רובם הגדול של המובלים מקאיזרוואלד ובתוכם גם ליטווקים ניספו במחנות בגרמניה. שם מצאו את מותם גם הרב אהרון ברוידה, הרב חיים רוז, זכריה מרגולין והמורה יישכר חמילבסקי. מכל 380 החטופים, שהוצאו מגיטו קובנה ב־6 בפברואר 1942 והיו בהגלייה הראשונה, נותרו בחיים לאחר השחרור רק כעשרים אנשים.

ב. ריגה — שפילבה

1. מגיטו אל מחנה

גיוס אנשי הטרנספורט השני, שיצא מגיטו קובנה לריגה ב־23 באוקטובר 1942, בוצע כולו בידי היהודים עצמם. 300

האנשים שדרשו הגרמנים סופקו להם בדיוק נמרץ. ה״אלטסטנ־ראט״ היה אז בעצם ״תוקפו״, והמנגנון שלו כבר הוכשר לפעו־לות דראסטיות בשעת הצורך והספיק ״להתלמד להיות רע״, כפי שהתבטא אחד ממנהיגי ה״אלטסטנראט״ עוד בימיו הראשונים של הגיטו. לקראת גיוס זה התחכמו אנשי המנגנון ליצור בגיטו מצב־רוח של רצון טוב ואף של התנדבות. לא במעט סייעו להם כאן הידיעות הקלושות שהיו מסתננות לגיטו על מצבם הלא־גרוע של כמה מאנשי הטרנספורט הראשון, אלה שנמצאו בריגה זה למעלה מחצי שנה. עתה לקחו אנשי ה״אלטסטנראט״ בידיהם את היוזמה לאיחוד משפחות והחלו מנהלים תעמולה, שהנשים והילדים, וכן הורים ואחים צעירים ועוד קרובי משפחה — יסעו אל מפרנסיהם בריגה. פרחו שמועות על שינויים לרעה העו־מדים לבוא בכל יום בגיטו. ואמנם, כמה מבני־המשפחות נרשמו כמעט מרצונם לטרנספורט, והיו גם מתנדבים, ברובם אנשים גלמודים ומיואשים, שראו בשינוי מקום מעין פתח הצלה לנפשם הרצוצה ואולי גם לגופם המנוון. בין המתנדבים היה גם א. גרפמן, עורך היומון ״מומנט״ בווארשה, שהתגלגל לקובנה עם זרם הפליטים משם.

בגיוס זה ראה ה״אלטסטנראט״ גם הזדמנות להעניש מספר אנשים על עוונות ופשעים שרבצו עליהם. רבים היו ידועים בגיטו כמשתמטים מעבודת־הכפיה והואשמו באי־ציות למנהיגות הפנימית ובפריקת עול הציבור. והיו גם בריונים בגיטו, וכמה אנשים ביצעו כאן גניבות ומעשים פליליים אחרים. בגירושם של אלה ראה ה״אלטסטנראט״ מעין הבראה מוראלית לגיטו, וכן חיזוק חשוב לאוטוריטטה של המנהיגות — למען ישמעו וייראו. ה״אלטסטנראט״ אישר רשימה של נידונים להגלייה, ועל השו־טרים היהודים הוטל לעצרם ולהכניסם לכלא הגיטו, ושם להח־זיקם עד צאת הטרנספורט לריגה. אולם בשלב הביצוע חלו שינויים, ולקחו לאו־דוקא מן האנשים הנידונים. המוציאים לפועל — נפלה כאן לידיהם הזדמנות למעילות, לעלילות־שקר ולקומבינציות שונות. מספר אנשים שוחררו מן הכלא תמורת כופר־כסף, או לפי השתדלות תקיפה, ובמקומם נכלאו אחרים. כמעט ברגעים האחרונים לפני יציאת הטרנספורט עוד נחטפו אנשים, שהיו אמנם נקיים מכל חטא, אבל היו חסרי־ישע וגלמו־דים וללא כל דורש צדק למענם. מכל מקום, הדבר שיש לזקוף לזכותו של ה״אלטסטנראט״ הוא, שבגיוס זה נמנע מצוד מצד הגרמנים בגיטו ובכך נמנעו גם הטרגדיות אשר בקרע־משפחות, שבאו בעקבות הגיוס להגלייה הראשונה. עתה עלתה קרנו של ה״אלטסטנראט״ בתוך הגיטו כגוף ארגוני תקיף, שיש להתחשב בו ואין לפגוע בכבודו. בלי ספק הפיק הפעם גם רצון מאת השליטים הגרמנים, שראו בו מנהיגות־יהודית בעלת יכולת.

הטרנספורט הגיע לריגה ב־24 באוקטובר, ו־300 האנשים הועברו לגיטו והוכנסו כולם לבנין מיוחד, שם נמסרו לשמירה בידי המשטרה היהודית. היו מחזות נוגעים עד לב — הפגישות שבין בני־המשפחות, שנקרעו זה מזה באכזריות; והיו גם טרגדיות: כמה משפחות וקרובים לא מצאו כאן את אנשיהם או מפרנסיהם, כי במשך הזמן כבר נרצחו. אנשי הטרנספורט ישבו כאן רק 3 ימים, ואז הועברו לשפילבה, פרבר של ריגה, מקום רחוק מהגיטו, ושם הוחזקו במחנה מיוחד. המשפחות שוב נקרעו. בגיטו הושארו רק כמה ילדים אשר הובלו אל הוריהם, שישבו כאן עם האנשים מהטרנספורט הראשון. ליטוּוקים רבים בגיטו החלו עתה בהשתדלויות, כדי להוציא את בני־ביתם מהמחנה בשפילבה ולהעבירם אליהם. אולם רק לאחר כמה חודשים ובמאמצים לא קלים, עלה הדבר בידי יחידים בלבד.

בשפילבה היה המחנה סמוך לשדה־התעופה, ולמקום זה הוצאו יום יום האנשים לעבודה. חייבים היו בעבודה גם ילדים בני 10 ומעלה. הם עבדו בשדה־התעופה כקבוצה מיוחדת ליד פלוגה אחת גדולה. על הצעירים מגיל 10 ועל התינוקות מונתה אחת האמהות כמטפלת בזמן שהוריהם היו בעבודה. מפקד המחנה ואנשי־המשמר היו מקרב הלופטוואפה (חיל־האויר) והמשטר שם היה חמור למדי. את חיי האנשים במחנה מירר לא־מעט הפלדפבל שומאכר, טיפוס ערמומי ומושחת, שסחט וגזל מן האנשים כל דבר־ערך. בשדה־התעופה היו המשגיחים הראשיים נאצים צוררים, שהתעללו ביהודים והתאכזרו בהם. אולם האנשים נשאו בעול בסבלנות, וכולם היוו במחנה מעין משפחה אחת גדולה של ליטוּוקים, אחים לסבל ולפגעים ולגורל. נראו בשפי־לבה גם ניצנים של חיי־חברה. לעתים קרובות היו האנשים מתפללים בציבור ובעיקר ברגעים הפנויים בשבתות. היו גם קוראים בצוותא פרקי ספרות. בדברים רבים מצאו אנשי שפילבה אוזן קשבת אצל אחד המנהלים של שדה־התעופה, המאיור קאללר, נוצרי אדוק ואדם הגון. הוא דאג לילדים הקטנים במחנה, וגם עזר לאנשים בפסח תש״ג באספקת מצות ומאכלים כשרים וכן בעריכת הסדרים. ברשותו ובעידודו היו האנשים עורכים בידורים קלים במחנה, ואף התארגנה קבוצה תיאטראלית (שגר־עינה העיקרי היו 6 בני משפחה אחת — בית ויסוקודבורסקי), שהיתה מציגה לפרקים דברים מבדחים באידיש.

2. שלוחה של קאיזרוואלד

בקיץ 1943 נוספו יהודים רבים במחנה שפילבה. שדה־התעופה זקוק היה לכוחות־עבודה, ועל הגיטו בריגה הוטל לספק את מספר האנשים הדרוש. בין המועברים היו גם ליטוּוקים מאנשי הטרנספורט הראשון. המשפחה הליטוּוקית בשפילבה גדלה במספר. נוספו אליה גם כמה אנשי־ציבור וכוחות אינטליגנטיים, והורגשה תזווה והתקדמות בפעילות החברתית. אולם מצב זה לא ארך זמן רב. באחד מימי הקיץ חל שינוי חמור בשפילבה: מחנה־העבודה הפך למחנה־ריכוז (קאצֶט). המקום הוצא מפיקוחה של הלופטוואפה והיה לשלוחה של קאיזרוואלד, מרכז הקאצטים במרחב.

אל שפילבה הגיעו אנשי־משמר של ס.ס. והחלו משליטים במחנה את הסדרים שהיו נהוגים בקאצטים. לנצח על מלאכה זו, ובעיקר כדי ״להחדיר בדם״ את המשטר החדש, נשלח מקאיזרוואלד גוסטאב איש־הברזל הידוע לשימצה, שהוזכר כבר לעיל. ראשית דרכו היתה ללמד את היהודים לדבר. ״איפה אתה נמצא?״ — היה מכוון את שאלותיו לאנשים. והוא קבע את הנוסח לתשובה: ״אני אסיר במחנה־עונשין לפושעי העולם״. אולם בכך לא היה די לו. איזו אי־רצינות נראתה לו מציצה אליו תמיד מעיניהם של היהודים. ״מה כאן השתוממות?!״ — היה קופץ לפתע כנשוך נחש. ואז החל מוחה את התמיהה מעל פניהם של היהודים ב״הוכחות״ ממש. באו אימוני ״ספורט״ שונים ומשונים בשיטות מקוריות משלו. משטר האימים השתרר והמחנה הפך לגהינום.

רווחה גדולה באה למחנה עם לכתו של גוסטאב. בדצמבר 1943 הוא הועבר אל מחנה דונדאגן ליד וינדאו (וגם שם המשיך

ב״פעולתו״; יהודים למאות חוסלו על־ידיו תוך חודשים ספו־רים). אולם משטר הקאצט כבר לא פסק בשפילבה. ידה של קאיזרוואלד לא הרפתה. מפקדיה ומשמר הס.ס. השתוללו והתע־ללו. חורף קשה עבר על המחנה, וחללים נפלו גם בקור וברעב. רבים מן היהודים שניסו לנטוש לשעה קלה את העבודה בשדה־התעופה ולסור לבית של גוי כדי להשיג מזון — נתפסו ומהם ששילמו על כך בחייהם. בשדה־התעופה גופא שוטטו אנשי הגישטאפו ובלשו אחרי כל יהודי שבא בדברים עם העובדים האריים, שהיו מחליפים מזון בחפצים שונים. גם על חטא זה קפחו את חייהם כמה מאנשי המחנה וביניהם הצעיר בנימין קירשנר, בנו של הרב מאיר קירשנר.

מכל מקום, היהודים לא דוכדכו ולא נפלו ברוחם. על אף כל הצרות והפגעים לא נכרתה מלבם התקוה, והצפיה לשחרור ולגאולה קרובה גברה מיום ליום. להמוני האנשים עמדה כאן בהרבה העסיסיות העממית של יהודי ליטא, שהיו הוותיקים במחנה ואליהם עוד נוספו עשרות ליטווקים מההגלייה הראשונה, אשר הגיעו עתה לשפילבה עם המשלוחים מקאיזרוואלד — ואלה השרו רוח טובה ומעודדת בעמק־הבכא הזה. הפולקלור היהודי הליטאי נתגלה כאן בגוונים שונים ומקוריים והיה מרפא לנפש. הומצאו כינויי־גנאי לנאצים, למן גדוליהם ועד משגיחי־העבודה והמשמר. יום יום הופרחו מימרות חריפות, עליצות ומלעיגות על מהלך העבודה ופגעיה ועל תעלוליהם של אנשי הס.ס. וכן בדיחות ממולחות בפוליטיקה ועל מצבם של הגרמנים בחזית. דברים אלה בידרו את הבריות ועודדום, ויהודי אירופה המרכזית, וביחוד היֶאקים, אף הקפידו לבטא את הכינויים והמי־מרות במקורם באידיש ודווקא במבטאם הליטאי. כן היו הרבנים מליטא, ר׳ חיים רוז ור׳ מאיר קירשנר, מחזקים את לב האנשים ומנעימים אותם בדברי תורה, והחזן דוד וולפסון — בניגוני תפילה. שמע המחנה ואופיו המיוחד נודע בכל הקאצטים בסביבה, ולא בכדי כינו יהודים ליצנים את שפילבה בשם ״קאיזרוואלד דליטא״.

וקאיזרוואלד הקאצט המשיך בשלו. לא עבר כמעט יום ללא פורענות. אקציה גדולה נערכה במחנות קאיזרוואלד ב־22 באפריל 1944. ביום זה הוצאו למעלה מאלף קשישים ותשושים ועוד אנשים ש״ועדת רופאים״ של הס.ס. ציינה אותם לרעה בסלקציה מיוחדת. נוסף לאלה נלקחו גם שאר הילדים שנמצאו במחנות. משפילבה הוצאו בסלקציה זו 200 מבוגרים ועוד 13 ילדים. בין הקרבנות, וביחוד בשפילבה, היה מספר ניכר מאנשי ליטא. הילדים שהוצאו מכאן היו מאלה שהובאו עם הוריהם בהגלייה השניה מקובנה. כל המוצאים הועברו למקומות־ההשמדה בפולין ושם ניספו.

3. חיסול מחנה שפילבה

בראשית יוני 1944 חל צימצום בעבודות בשדה־התעופה בריגה, ו־750 איש הועברו משפילבה לליטא, ליד פוניבז׳. רבים היו אנשי ליטא בין המועברים, שכן אלה לא התאמצו במיוחד להשתמט מטרנספורט זה. הם ראו לפניהם סיכויים להתקשרות קרובה ומהירה עם בני משפחתם וקרוביהם; והאנשים שמוצאם מצפונה של ליטא גם קיוו להיוודע אל נכון על גורלם של קרוביהם בעיירות המרחב. יותר מזה, בסתר לבם צצה התקוה לבריחה הודות לידיעתם את שפת־הארץ והתמצאותם בסביבה. האנשים הובלו ב־6 ביוני 1944 לכפר פאיוסט שבקירבת פוניבז׳ והועסקו שם בכריתת עצים ביערות ובהכשרת המקום לשדה־תעופה גדול. באותו זמן הובאו לשם גם המוני יהודים מאנשי שאוולי וקובנה, שעבדו במחנות־חוץ ליד ערים אלה. עתה היתה כאן הפגישה הראשונה בין אנשי ההגליות מריגה ובין אחיהם בליטא, ונמצאו ביניהם גם קרובים ובני־משפחה. נוצר מיד קשר עם גיטו שאוולי הסמוכה, ומשם הושטה עזרה למחנה. כן הגיעו ידיעות ועזרה מגיטו קובנה ואף הבטחות לעשות למען החזרת אנשים למשפחותיהם בגיטו.

בהכשרתו של שדה־התעופה הועסקו כעובדים שכירים גם אריים מבני המקום, והיהודים, בעיקר מאנשי ליטא, היו באים אתם בדברים. היו שפגשו כאן גויים מכרים וידידים מכבר ואלה היו מביאים להם מזון. מפיהם של ליטאים אלה נודע לאנשי המחנה על השמדת היהודים בסביבה. כמה מהם הצביעו על שטח מלא שיחים ליד היער: ״הנה כאן המקום בו נורו ונקברו כל יהודי פוניבז׳ והסביבה״, ובזה נסתיימה כל העזרה מצד הליטאים. אף אחד מהם לא ניאות לתת מקלט ליהודי, בברחו מן המחנה. והימים ימי הנסיגה הגדולה של הגרמנים; הרוסים התקרבו, ועינה של הגישטאפו לא בלשה כאן ביותר.

מחנה פוניבז׳ לא האריך ימים. קו־החזית קפץ והגיע לליטא המזרחית כבר בראשית יולי 1944. בבהלה ותחת משמר כבד העבירו הגרמנים ב־12 ביולי 1944 את היהודים לשאוולי, ושם — כבר עמד הגיטו לפני חיסולו. הגלייה שלמה לגרמניה ריחפה בעיר זו על ראשי היהודים, ועתה הצטרפו אליהם לשם יציאה גם כ־3,000 המובלים מפוניבז׳. שערי הגיטו נפתחו רק כדי להכניס ולכלוא עוד יהודים, אולם סגורים ומסוגרים היו ליושבים פנימה, ואין יוצא אף לעבודה. הופסקה כל התעסוקה ליהודים, והאנשים הילכו קדורנית ואחוזי אימים. ובכל זאת נתקבלו כאן כל הבאים באהבת־אחים, וכל אחד התאמץ להיטיב להם ככל יכולתו. הם ישבו בגיטו רק ימים ספורים והיו הראשונים להגלייה, שהתחילה ב־15 ביולי. יחד עם יהודי שאוולי הובלו לגרמניה, אל מחנה שטוטהוף ליד דנציג. כאן נפגשו עם היהודים שהובאו באותם הימים מגיטו קובנה — וגורל אחד היה שוב מעתה לכולם. בשטוטהוף ובסביבתה הושארו כמעט כל הנשים מן ההגלייה השניה לריגה, ובמקומות אלה עברה עליהן תקופה של רעב, קור, סלקציות והשמדה, ואך מספר מועט מהן נשארו בחיים ושוחררו בידי הרוסים בחודשים ינואר—מארס 1945. רע ומר היה גם גורלם של הגברים. הם הועברו למחנות דאכאו, ולעת השחרור בסוף אפריל ובראשית מאי 1945 על־ידי האמרי־קאים היה מספר הגברים מן ההגלייה האמורה כ־20 איש.

האנשים שעוד נותרו במחנה שפילבה לאחר צאת הטרנספורט לפוניבז׳, הוחזקו שם עד סוף הקיץ. משהתקרב קו־החזית גם לריגה הועברו לקאיזרוואלד ומשם למחנות גרמניה, וגורל אחד היה להם ולאנשים מן ההגלייה הראשונה, שעליהם דובר לעיל.

כמה יהודים מאנשי ליטא, אשר ישבו בשפילבה, הצליחו לברוח עם חיסול המחנה. אנשים אלה עבדו בפלוגת־היער, שהיתה מורכבת כמעט כולה מליטווקים צעירים, 25 במספר, מהחסונים שבמחנה. בחודשי הקיץ הם נשלחו ליערות בצפון־לטביה, שם העבידום בחטיבת עצים לצרכי שדה־התעופה בשפילבה. בראשית יולי 1944, עם התקרב הצבא הסובייטי המתקדם, עת נשמעו כבר מטחי התותחים ביערות, נודע לאנשי הפלוגה כי הגיעה פקודה להחזירם לריגה, אל מחנה שפילבה.

בלב רבים מהם גמלה ההחלטה לברוח, וכעשרה אנשים נמלטו בחשכת־הלילה. כחודש ימים נדדו תוך סכנות רבות, התחבאו ביערות ובבתיהם של גויים, שהכירום בעת עבודתם במקום. באוגוסט הצליחו חמישה מן הבורחים להגיע אל קווי הרוסים — ונשארו בחיים. שניים מהם — האחים נחמן ואברהם שפיר — עלו בשנות השבעים לישראל.

ג. אסטוניה

1. ה״קסירקוט״

ההגלייה הגדולה ביותר של יהודים מקובנה בזמן קיומו של הגיטו היה הטרנספורט שיצא לאסטוניה בסוף אוקטובר 1943. כ־2,700 נפש הוצאו ביום זה, וההעברה היתה מלווה גם ב״אקציה״. פורענות זו קפצה על הגיטו בסופה של ״תקופת השקט״ שנמשכה שם כשנתיים, למן גמר תקופת ה״אקציות״ בסתיו 1941. ההמונים זועזעו עד היסוד, ואף האופטימיסטים שבגיטו ניטל עתה מהם כל שביב תקוה לבאות. עם הגלייה זו החל למעשה השלב האחרון בקורות גיטו קובנה — שלב החיסול.

עוד בסוף קיץ 1943 נודע שהממשל הגרמני החליט לבצע שינוי גדול במעמדו של הגיטו, היינו, להפכו למחנה־ריכוז וכן ל״קסרקט״ את רוב רובה של אוכלוסיית הגיטו. פירושו של ״קסירקוט״ זה (קזרנציה) היה להוציא את רוב הפועלים השו־נים, עובדי עבודות־הכפיה, יחד עם משפחותיהם, מהגיטו ולהושיבם בקירבת מקומות עבודתם, במרחק לא גדול מן הגיטו.

תושבי הגיטו ראו בכל ענין ה״קסירקוט״ גזירה שתגרום לאנשים תלאות רבות, אבל לא מעטים היו סבורים שיהיה בזה מעין פתרון לבעיית עבודתם. הקמת שדה־התעופה באלקסוט התקרבה לקראת סיום וחששות חמורים החלו מכרסמים בלב: רבות דובר אז שהגרמנים לא יהיו זקוקים עוד לעובדים יהודים ודבר זה עלול להיות כרוך בתוצאות גורליות לגיטו. והנה בא ענין ה״קסירקוט״ והפיג במידה רבה את החששות: מעתה הלא יורחב תחום העבודה בשביל היהודים וכנראה גם הוכחה יעילותם. עם ה״קסירקוט״ גברו גם הסיכויים לקיומו של הגיטו, שכן עליו יהיה לספק את האנשים בשביל ״מחנות העבודה״ ובידי ה״אלטסטנראט״ ירוכזו הסידורים הפנימיים של היהודים במחנות כגון חלוקת מזון, אספקת בגדים, דאגה לשירותים רפואיים וכדומה. ליד ה״אלטסטנראט״ הוקמה אז ועדה מיוחדת — ועדת ה״קסירקוט״ — שעליה הוטלה עריכת הרשימות לגיוס האנשים בשביל מחנות־העבודה שיוקמו.

בתחילת ספטמבר 1943 הגיע לגיטו קובנה מפקד חדש, איש הס.ס. אוברשטורמפירר גקה, שתפקידו הראשון היה לבצע ״קסירקוט״ גדול, היינו להוציא מספר רב של אנשים מן הגיטו ולרכזם במחנה־עבודה. פקודתו הראשונה היתה, כי יכינו רשי־מה של 3,500 איש, שעתידים, כפי שהסביר, להיות מועברים לעבודות כבול ב״אז׳יראיצ׳יאי״, באזור היערות והכבול (טורף) שבין העיירות סאפיזישוק וקאזלובו־רודה, מרחק של 35 ק״מ מקובנה.

גיוס גדול כזה עוד לא הוטל על ה״אלטסטנראט״, ובכלל מעטים היו כוחות־העבודה בגיטו, ואי־אפשר היה לספק מספר עובדים כה רב. דומה שהגרמנים נתנו דעתם על קשיים אלה, והם לא תבעו הפעם כוחות־עבודה מעולים, היינו שהמועברים יהיו חסונים ומתאימים לעבודה גופנית קשה. במקרה זה הסכימו הגרמנים לקבל גם משפחות שלמות וגדולות, על ילדיהן הקטנים ועל ההורים הזקנים. בשם השלטונות הגרמניים הופצו ידיעות, שהמקום החדש יהיה גם הוא מעין גיטו ויהיו בו מוסדות ושירותים ציבוריים. לכן צריך היה לגייס גם רופאים ואחיות ובכלל אנשים אינטליגנטים, שידעו לנהל את הענינים הפנימיים של המרכז העומד להתארגן — כמתכונת גיטו קובנה.

אנשי הגיטו היו כבר מנוסים בדרכיהם של הגרמנים ובלהטוטי ההסוואה שלהם. יתכן שתוך עיון קל היו יכולים להסיק, שמדובר הפעם לא ב״קסירקוט פשוט ורגיל״. פרורי הידיעות שהסתננו על תכנון הגיוס יכולים היו להעלות לא מעט השוואות וזכרונות מחרידים מימי ה״אקציות״ בגיטו זה לפני כשנתיים. אולם לא הגיטו היה המקום לחקירות ולשיקולים מרובים. שטף החיים הרגעיים, בעקבות המוות האורב וקוצר ללא הפסק, דחף והדף לתנועה ולפעולה, אגב צו עיקרי: לא לתור אחרי ההגיון, העלול להעמיד את איש הגיטו רק בפני תהום פעורה. ואין צריך לומר, כי חטטנים והססנים לא יכלו להימנות עם העסקנים הפעילים שבגיטו.

המנגנון של ה״אלטסטנראט״ ניגש במשנה־מרץ לפעולה. נוסף על נסיונו הרב, שרכש בביצוע גיוסים, נעזר הפעם במיוחד באופטימיזם המקנן באנשים. רבים בגיטו כבר חזו גדולות ונכבדות למחנה החדש העומד לקום באז׳יראיצ׳יאי, כאילו יקום שם מרכז גדול וחשוב. מבחינה זו התחיל ה״אלטסטנראט״ לטפל גם בענייני הדרכה ציבורית לאנשים שיועברו ולמנות להם מנהיגות מתאימה בגיטו החדש. בגיטו רבתה התכונה: ועדת ה״קסירקוט״ המשיכה בחשאיות בעריכת רשימות של המיועדים לגיוס, ומנגנון ה״אלטסטנראט״ עשה ככל יכולתו להפיג את פחד האנשים מפני ההעברה.

ה״אלטסטנראט״ הטיל על האגרונום שלמה קלזון, עסקן ציוני וממנהלי הקואופרציה היהודית בליטא, לעבד בדחיפות תכנית לארגונם הפנימי של חיי היהודים באז׳יראיצ׳יאי, ולהגישה לאישורו של ה״אלטסטנראט״. קלזון הופקד על ביצוע התכנית כאיש שיועד להיות ראש־היהודים במקום.

בהיותו בעל תפיסה ריאלית ניגש קלזון בחריצות לעיבוד התכנית. הוא הירבה לשאול אנשים בגיטו על טבע המקום, והתייעץ עם מומחים לכריתת עצים ולכריית כבול. כעבור זמן, בהיותו במחנה דאכאו, סיפר לכותב שורות אלו, כי ניצב אז בפני שאלות קשות. זקוק היה לפרטים נוספים ולהבהרות מפי אנשי ה״אלטסטנראט״, והוא פנה אל אחד מהם. והנה במהלך השיחה הופתע לשמוע איזה שם של מקום בעל צליל אחר לגמרי מ״אז׳יראיצ׳יאי״, ולא עוד אלא שגם שם חדש זה יצא בגמגום מפיו של הדובר, וכן גילה סתירות לגבי מה שהיה ידוע בגיטו על ״קסירקוט״ זה. הוא רגז ומחה בחריפות על שמציעים לו להצטרף לתכנית־העברה מעורפלת מעין זו. בעקבות השיחה שוחרר קלזון מן התפקיד ונמחק מרשימת היוצאים לאז׳יראיצ׳יאי. כמובן שכל העניין היה בגדר סוד כמוס. ועדת־הקסירקוט המשיכה בחשאיות רבה בהכנת רשימת המיועדים להעברה, ומנגנון ה״אלטסטנראט״ עשה ככל יכולתו להפיג את החששות: הופצו שמועות על מרכז חדש ליהודים באז׳יראיצ׳יאי, וההתרגשות בקרב תושבי הגיטו עלתה מיום ליום.

2. הסלקציה

ביום ה' בבוקר (26.10.43) החל הגיוס. המשטרה היהודית עבדה במלוא הקצב, לפי הרשימות, אך בשעות הצהרים נתברר לגרמנים, כי הגיוס לא מבוצע בקצב הרצוי להם. האנשים הרגישו הפעם שמהלך גיוס זה הוא שונה ומשונה ביותר, והם התחבאו. ואז בא הסיבוב השני בגיוס. בגיטו הופיעה יחידה של חיילים אוקראינים, שהיו בשבי הגרמנים ועברו לשרת בצבא הגרמני. רבים מהם עמדו ברשות הגישטאפו והובאו לגיטאות לשם ביצוע "אקציות". כמומחים לדבר ושיכורים — הם נהגו לשתות לשכרה לפני מבצעים כאלה — הסתערו הללו על הבתים באכזריות נוראה ובצמאון לוהט לדם יהודי. הם שדדו מכל הבא ליד, הכו ביהודים על ימין ועל שמאל וחטפו כל יהודי שנקרה על דרכם.

עם ערב נסתיימה הפעולה וכ־2,700 נפש הוצאו ביום זה מהגיטו, והובלו לשדה־התעופה. אנשי הגישטאפו, ובראשם קיטל, ראש־הטבחים הידוע ליהודי קובנה עוד מקודם, עשו בו במקום סלקציה, וכל שאינם מסוגלים לעבודה, מעולל ועד זקן, ילדים וקשישים, חולים ותשושים, הופרדו והועמסו על מכוניות־משא מיוחדות. תינוקות נקרעו מעל אמותיהם, ילדים קטנים מזרועות הוריהם, וזקנים מבני־ביתם — וכולם, כ־500 נפש, הוסעו מיד למקומות־ההשמדה בפולין ולא נראו עוד בין החיים. מעשה זה פתח גם בגיטאות ליטא את הפרק המחריד של "אקציות" מיוחדות של ילדים וזקנים. לא עברו שבועיים ומשאוולי הקרובה הגיעה הידיעה על "הוצאת" הילדים והזקנים מהגיטו, שבוצעה שם ב־5 בנובמבר 1943.

המבוגרים והבריאים, שלא נתפסו בסלקציה, הוכנסו לקרונות־משא והוסעו צפונה. איומה היתה הצפיפות בקרונות (100 איש בכל אחד), אנשים בכו על יקיריהם, ואיש לא ידע להיכן הוא עצמו מובל. מפעם לפעם היו אנשי המשמר, שליוו את הטרנס־פורט, מתפרצים אל הקרונות, אגב גידופים ומכות, ועורכים חיפושים. עיניהם היו לזהב ולכסף, והם שדדו מן האנשים ללא מעצור.

לאחר שלושה ימים עצרה הרכבת ליד יער, הקרונות נפתחו, והאנשים הוצאו החוצה. רגליהם דרכו עתה על אדמת אסטוניה, ובחניה זו ניגשו הגרמנים לערוך מיפקד. כאן המתינו ליהודים מפקדי־מחנות, מנהלי חברות־בניה, קבלני־עבודה ומנהלי־עבודה, אשר באו לקבל ולהוציא את כוחות־העבודה הדרו־שים להם. אולם עד שהדבר הוברר ליהודים עברה שעה לא קלה. זה עתה יצאו מהקרונות אל אוויר צח ושטוף שמש. המומים ומוכי־אור התרוצצו ברווחה שנפתחה לפתע בפניהם. הגוף המכווץ זה ימים שיווע להתפשטות, ליישור אברים, לתנועה, להיפנות לצרכים, שנבצר מהאנשים לעשותם בקרונות הצפופים. המונים ניסו לשבור צמאונם, ורבים התרוצצו בחיפושים אחר בני־משפחתם, שנעלמו בשדה־התעופה בקובנה, ולא היה ברור להם, אם נלקחו בסלקציה או שנסעו גם הם בטרנספורט זה ונמ־צאים עתה כאן במקום. אנדרלמוסיה זו הטילה מבוכה גם בין הגרמנים, וזמן־מה אף לא עלה בידם להשליט סדר ומשמעת. הם התריעו, צעקו, איימו — אבל מעטים שמעו להם. כמה יהודים ניסו להסתלק לעבי־היער ולברוח. לא ידעו האנשים שזקיפים מציצים מבין סבכי העצים — והללו החלו יורים בהם. מעשה נועז זה של היהודים העמיד את הגרמנים על המצב, ומיד "התאוששו". ידם הקשה הונחתה במשנה־תוקף על ראשי האנשים, שהוכו על ימין ועל שמאל, ותוך רגעים ספורים שב "הסדר הגרמני" על כנו. לחיזוק המשמעת שימשו לגרמנים שלוש הגוויות של היהודים, שנפלו זה עתה ביריות — הקרבנות הראשונים להגלייה זו על אדמת אסטוניה.

3. במחנות

במיפקד שנערך ליד היער נלקח מהאנשים כמעט כל מטענם. הושארו להם רק חבילות קטנות שהוחזקו ביד או בתרמילי־גב. הם נערכו שורות־שורות, חמישה בכל שורה, ואז באו מפקדי מחנות־הריכוז שבסביבה וכל אחד מהם לקח לו את מספר השורות שהוקצבו בשבילו. עתה שמר כל מפקד על היהודים שלו כעל "יחידה שלמה ומסוגרת", שאינה ניתנת לשינוי. וכך הופרדו בחלוקה זו נשים מבעליהן, בנים מהוריהם, ולא הועילו הבקשות והבכיות. במחי־יד נקרעו משפחות, ורבות מהן — לנצח. כל יחידה הובלה למקום־העבודה המיועד לה, ושם עברו האנשים חיפושים מדוקדקים ונלקחה מהם גם שארית חפציהם. כנהוג נגזזו השערות של הגברים ושל הנשים. יוצאי הגיטו היו מעתה לאסירים של מחנות־הריכוז ונתונים לכל הזוועות הנעשות בהם.

אנשי קובנה הובלו לוויווארא ולעוד כמה נקודות שבקירבת נארווא. מקום־עבודתם נקבע איפוא באיזור צפוני־מזרחי של אסטוניה, נפה ידועה באקלימה הלח, הקשה והקר, והמחנות היו בסביבה בוצית. כאן נפגשו יהודי קובנה עם יהודים שהובאו לפני כמה חודשים מגיטו וילנה, ולפי מראה פניהם יכלו להיווכח מה איומים הם החיים במחנות אלה. זוועה תקפה את האנשים והחרדה לבאות גברה. יחד עם הווילנאים התחילו עתה גם יהודי קובנה לעבוד בסלילת דרכים, בחטיבת עצי־יער, בפריקת קרונות־משא ובטעינתם. הנשים הועסקו ברובן בסיתות אבנים לכבישים. העבודה בכל המקומות היתה קשה וההשגחה אכזרית; לאנשים כמעט שלא היו קשרים עם האוכלוסיה האסטית, שאף גילתה עוינות כלפי היהודים. נוסף לפגעים אלה, עשו גם הזיהום והצפיפות שמות באנשים והקרבנות רבו מיום ליום.

עם בוא החורף הורע עוד יותר מצבם של היהודים. מזג־האוויר הצפוני, הרוחות העזות וקירבת הים פגעו קשה באנשי ליטא. לא עברו ימים מועטים ובוויווארא, המחנה הגדול, פרצה מגיפת טיפוס. רובע־החולים נתמלא עד אפס מקום. בחולים טיפלו בעיקר ד"ר אליהו קוניורסקי מווילנה, ד"ר לזר פינקלש־טיין מקובנה, שנתגלגל מקודם לגיטו וילנה והובל משם עם האנשים לכאן, וכן ד"ר סופיה קמבר מקובנה, ואתם עוד כמה אחיות מווילנה ומקובנה. הם עבדו במסירות, אבל ללא אמצעים ותרופות. רבים היו המתים, ובעיקר מבין אנשי וילנה, שכבר איבדו כאן מקודם את שארית כוחם. הרופאים היהודים עשו מאמצים שונים, כדי להערים על הגרמנים ולהעלים מהם את דבר המגיפה, אך הדבר לא עלה בידם. מספר החולים הלך ורב וגם האחיות נפלו למשכב. הגרמנים הכריזו אז הסגר על המחנה, וכל הקשרים עם החוץ הופסקו. מהאנשים ניטלה איפוא גם היכולת להשיג מזון כלשהו מן הצד, והמגיפה התפשטה עוד ועוד. בעצם הימים האלה הופיע במחנה הרופא הראשי של המטה פון בוטמן. ביקורו הפיל פחד גדול על היהודים. לנגד עיניהם של אנשי קובנה עמד עתה בכל מוראו מראהו של בית־החולים בגיטו קובנה, הבוער באש על החולים אשר בו. ואולם

הפעם שיחק להם המזל לאנשי המחנות, והביקור עבר ללא תוצאות.

באותו זמן התלקחו הקרבות בכל המרחב, והתקפת הרוסים גברה. בינואר 1944 התקרבה החזית לחבל נארווא. היהודים הוצאו בבהלה על־ידי הגרמנים מוויווארא ושאר המחנות בסביבה. בשלג רב ובקור גדול, רעבים ועייפים עד מות, הובלו האנשים ברגל, ללא הפסק, ואף בלילות, מערבה. לאחר טלטולים ועינויים רבים רוכזו היהודים בעיקר באֶרֶאדא, קיוויולי וקלוגה.

אל קיוויולי הגיעו כאמור האנשים ברגל. גם כאן נמצאו כבר מקודם יהודים מגיטו וילנה, וביניהם אנשים ידועים, כגון דוד קפלן־קפלנסקי, ד״ר ליאון וולקוביסקי, המהנדס סטוצ׳ינסקי. להפתעתם מצאו אנשי קובנה במחנה זה גם את בן עירם, ד״ר צמח פלדשטיין, הפדגוג המובהק, שישב בשנים האחרונות בווילנה. הוא היה כבר תשוש עד מאד ולא מסוגל לעבודה. כמה ממוקיריו תמכו בו מעתה בכל יכולתם, ובעזרתם עלה בידו להחזיק מעמד ואף להיחלץ עוד זמן־מה מהסלקציות התכופות.

האנשים בקיוויולי עבדו בכריית ביטומנים להפקת נפט וגאזים ומצבם כאן נחשב לא רע לעומת התנאים במחנות האחרים באסטוניה. רובם לא עבדו בחוץ, תחת כיפת השמים, והיו מוגנים בבניינים מפני הגשם והקור. נוסף לזה נפגשו בשעות העבודה עם הפועלים האסטונים, ועל־ידיהם היתה להם האפשרות להשיג מזון. אולם העבודה עצמה היתה מסוכנת למדי, ודרושים היו כאן הדרכה נכונה וניסיון, וליהודים חסרו שני הדברים גם יחד, ולכן מרובות היו בתוכם תאונות־העבודה. אנשים הורעלו בגאזים ואירעו אף מקרי־מוות. מלבד העבודה נתונים היו האנשים לסבל מיוחד נוסף. לקיוויולי היו מביאים את היהודים הבורחים, שנתפסו ביערות הסביבה, ובמחנה היו רוצחים אותם. ליד גבעה אחת היו הגרמנים מאלצים את הנתפסים לחפור בור, ובו במקום ירו בהם — לעיני כל היהודים. מעשים אלה, שנשנו תכופות, היו משרים קדרות נוראה במחנה.

היהודים החולים שהועברו מוויווארא וסביבתה רוכזו בעיקר באֶרֶאדא והוחזקו שם בתנאים גרועים עד מאד. לא הועילו כאן כל מאמציהם של הרופאים והאחיות היהודים; התמותה היתה גדולה. מאֶרֶאדה הועברו קבוצות חולים למחנה גולפילץ, ואליהם נתלווה גם ד״ר פינקלשטיין. בגולדפילץ הועסקו כרופאים גם ד״ר מרק דבורז׳צקי מווילנה, ד״ר סופיה קמבר וד״ר בר קולודנר מקובנה. במחנה זה היו גם נשים יהודיות מגרמניה ומצ׳כיה, שנתגלגלו לכאן דרך גיטו ריגה. התנאים במחנה היו לא רעים, יחסית.

בדרך מערבה לחוף הים צצו אז עוד כמה וכמה מחנות, בהם רוכזו האנשים, ובסוף קיץ 1944 היו בסביבות קלוגה כמעט כל היהודים שבאסטוניה. כאן היה עליהם לחכות להעברתם בדרך הים למחנות אחרים, עד שניחתה עליהם פורענות נוראה ומחרידה.

4. חיסול המחנות והמוקד בקלוגה

הגליית היהודים לאסטוניה מליטא ומלטביה, בעיקר מווילנה, קובנה וריגה, החלה באוגוסט 1943. מספרם של הגולים הגיע בערך ל־10,000. תוך שנה ניספו המונים מהם ברעב, מחלות, עינויים ואקציות. באוגוסט 1944, כאשר התקרבה חזית המלחמה וכל היהודים שהתענו במחנות אסטוניה רוכזו על חוף הים — עוד גדול היה מספרם בעיני הגרמנים. כל קיומם וערכם ככוח־עבודה נמדדו עתה בכדאיות להשיטם באניות, והגרמנים ניגשו להקטין את ה״מטען״. לפני כל הפלגה בוצעו במחנות סלקציות, או ״האקציות בנות עשרה אחוזים״ בפי היהודים. 4,000 אנשים בערך נמצאו מוכשרים לעבודה, והם נועדו להעברה באניות לשטוטהוף שליד דנציג. השאר חוסלו במקום. המנצח על מבצע הסלקציות היה ד״ר בוטמן שהוזכר לעיל. לנידוני החיסול היו הגרמנים אומרים, כרגיל, כי מעבירים אותם למקום־עבודה חדש, אולם האנשים כבר ידעו על טיבו האמיתי של המקום ועל ה״עבודה״ בו. דבר זה הסתבר להם מהמשאית עצמה, שהיתה באה לקחת אנשים ולהעבירם. דפנות המכונית מלאים היו כתובות בעפרון ובגיר ובמסמרים, שנעשו בידי קבוצות היהודים שהוצאו בה ראשונה. הכתובות זעקו: ״יהודים, היזהרו!״; ״נסיעתנו האחרונה״; ״הינקמו!״. במחנות נודעו גם פרטים על אומַן־ההשמדה. האנשים חייבים היו לכרוע על ברכיהם, כדי ״לקבל את הירייה״ מיד הגרמנים, ואחרי־כן היו שורפים אותם בזפת. ביצוע השריפה הוטל על כל קבוצה חדשה שהגיעה למקום — לפני שאנשיה נרצחו בעצמם.

בקלוגה עוד נשארו אנשים רבים. באמצע ספטמבר 1944 היו שם מאות שבויים — חיילים רוסיים ופרטיזנים, וכן מחנה של כ־2,000 יהודים, רובם מאנשי וילנה משום־מה נפוצו ידיעות בשאר מחנות החוף, כי קלוגה היא המקום הבטוח ביותר ליהודים, וכל אחד השתדל לעבור לשם. אולם דבר זה עלה רק בידי בעלי הפרוטקציות. ואמנם רובם של אלה התרכזו במחנה קלוגה. קו־החזית התקרב אז בצעדי ענק, וב־19 בספטמבר כבר היתה קלוגה מוקפת צבא רוסי. במקרים אלה רגילים היו הגרמנים שלא להשאיר את האנשים בחיים והם היו יורים בהם ללא כל היסוס. גם בקלוגה החליטו לעשות כך.

אולם חיסול זה נתקל כאן בהוראת ״חיסול״ אחרת, שהונהגה לאחרונה על־ידי הגרמנים במקומות־כיבוש הצפויים לנסיגתם. הם עסקו אז במבצע של טשטוש פשעיהם. ליד הקברות, בהם היו טמונים המוני אזרחים שנרצחו על־ידיהם, הקימו מחנות מיוחדים, והאנשים הוכרחו להוציא מהבורות את הגוויות ולחסל אותן עד כלה במשרפות שהותקנו שם, כדי שלא להשאיר כל הוכחה לטבח שנערך במקום. מאחר שבקלוגה דחק אז לגרמנים הזמן, מצאו דרך לטשטש את מעשה הפשע ב״חיסול מזורז״. כמנהגם של רוצחים אלה, צריכה היתה עבודה כזו להיעשות בידי הקרבנות עצמם.

ב־19 בספטמבר הודיע מפקד־המחנה, כי באותו יום לא יצאו האנשים לעבודה וכי מועברים הם מקלוגה לגרמניה. בו במקום בחרו הגרמנים מתוך הגברים 300 איש שנראו בריאים וחזקים, למען יעשו ב״הכנות לנסיעה״. יהודים אלה הוצאו מן המחנה ונמסרו לידי משמר כבד של אנשי ס.ס. כל השאר נצטוו לשבת על האדמה ולחכות לפקודות. כולם עקבו אחר תנועת היוצאים וראו כי מוליכים אותם בכיוון ליער הסמוך. אחרי שעה קלה ראו שהאנשים נושאים מהיער קורות גדולות אל מקום סמוך. פחד גדול תקף את היהודים במחנה, ורבים התאמצו למצוא להם מחבוא. דבר זה עלה רק בידי קבוצה של כ־60 איש, שהסתתרו בחלל גג, ובמקרה לא באו לשם הגרמנים לחפש. ממחבוא זה הציצו וראו את הנעשה במחנה ובסביבה. אחד המתחבאים, ד״ר ל. בוז׳אנסקי, איש וילנה, סיפר (ב״פון לעצטן חורבן״, מס׳ 9):

״מ־7 בבוקר הועסקו 300 האנשים בנשיאת הקורות. הם היו מניחים אותן וחוזרים מיד ליער ומביאים עוד קורות... בשעה

2 לערך נשמע לפתע טרטור חזק של יריות לא מרחוק. היריות ארכו כ־15 דקות. אחרי־כן ראינו איש־ס.ס. דוהר באופנוע ונכנס למחנה. הוא אמר משהו למפקד, והלה הוציא מיד 25 יהודים מראש השורה והוציאם מן המחנה. בצאתם מהשער הוקפו מיד במשמר כבד של אנשי ס.ס., שהגיעו לכאן בעקבות האופנוען. לאחר שהוליכו את האנשים נשמעו שוב יריות, וכעבור 15 דקות בערך חזר המשמר, ושוב נלקחו 25 יהודים ליריה, וחוזר חלילה״.

ראשונה הוציאו את כל הגברים ואחרי־כן את הנשים. היריות נמשכו עד 10 בערב. האנשים שהובלו למקום נצטוו לפשוט את בגדיהם ולהתמתח על הקורות, ואז ירו בהם. על המומתים הניחו עוד שורה של קורות, ועליהן הועלו שוב אנשים ליריה. כשמלאו 7 שורות, סידרו עוד מערכת של קורות, גם היא בת 7 שורות, וכן הלאה. לאחר שרצחו את כל היהודים שפכו בנזין על הגוויות והקורות, ושלחו בהן אש. הרצח בוצע בפיקוח המפקד וֶרלה ואתו היו ראשי הס.ס. במקום: מקס דאהלמאן, ולטר שווארצה ווילהלם גאֶנט.

שבוע ימים הסתררו 60 האנשים תחת הגג, כמעט ללא לחם ומים, עד שהגיעו הרוסים ואז יצאו לחופש. הניצולים רצו מיד למקום המוקד, ועל מה שמצאו שם מספר ד״ר בוז׳אנסקי: ״מראה נורא נתגלה לעינינו. עוד היו מונחים בלתי שרופים ראשים של אנשים, ידיים ועוד חלקי גוף... כמה גוויות גם הכרנו״...

לקלוגה החלו נוהרים כל היהודים שברחו מהמחנות באסטוניה והסתתרו ביערות, למעלה מ־40 איש. מספר כל הניצולים הגיע ל־108 איש. בסוף נובמבר 1944 עברו כולם לווילנה.

הרצח בקלוגה היה הטבח האחרון של הגרמנים בפרשת ה״אקציות״ של היהודים בארצות הבלטיות, וצורת הרצח — דוגמה לשיטות ״מבצעיהם״ אלה. על אף כל ההתחכמויות השטניות לא עלה הפעם ביד הנאצים לטשטש את מעשיהם. לאחר ימים ספורים, עם בואם של הרוסים, הופיעו במקום זה כתבים וחוקרים, ראו את עקבות הרצח הנורא וגבו עדויות מפי האנשים שנשארו בחיים, והדבר התפרסם ברחבי העולם. מוקד קלוגה משמש עד היום סמל מחריד למעשי־הפשע האיומים של הגרמנים נגד העם היהודי.

ישראל קפלן

מחנות היידקרוג (שילוטה)

בהיידקרוג (עיירה בחבל ממל לשעבר) ובסביבותיה הוקמו מחנות־העבודה, מהראשונים על אדמת גרמניה, שאליהם הובאו יהודים מארצות הכיבוש שבאירופה המזרחית. לא עבר שבוע מיום פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה (ב־22.6.1941) וכבר החלו אנשי ה־ס"ס, בעזרתם של ליטאים, בצייד אכזרי על יהודים לשם העברתם למחנות אלו. נחטפו והוצאו גברים מן העיירות הליטאיות הסמוכות להיידקרוג, שזה עתה נכבשו בידי הגרמנים. היו אלה לא רק גברים מבוגרים. נחטפו גם נערים צעירים ואפילו ילדים בגיל 12, אשר הגרמנים ראו אותם כ"מבוגרים". בפשיטות לא חסו על זקנים ועל חולים. היו רק מקרים בודדים, שברגע האחרון לפני ההובלה להיידקרוג, שוחררו כמה חולים וקשישים, בתור "כוחות־עבודה אפסיים", הושארו עם הנשים והילדים, ויחד הושמדו בעת חיסול הקהילה כולה, כעבור זמן קצר. והיו גם מקרים, שרק בשעת הנסיעה נוכחו הגרמנים ב"אפסיותם" של האנשים — ואז חיסלום בדרך.

בראש המבצע של ציד־הגברים עמדו קארל סטרובה, ראש הס"ס בטילזיט, מורה לרכיבה; ד"ר תיאודור־ורנר שאו מהיידקרוג, רופא במקצועו ובעל אחוזה, שהיה ראש הס"ס בהיידקרוג; ופרידריך־הרמן יאגסט־יאקשטיס מהיידקרוג. ד"ר שאו נתמנה לאחר־מכן גם כמפקד המחנות, ויאגסט היה סגנו.

שלישיה זו — סטרובה, שאו ויאגסט־יאקשטיס — היא שתיכננה את הפעולות וביצעה אותן, והיא שעמדה בראש ההובלה למחנות; הם גם רצחו יהודים במו־ידיהם. לימינם עמדו אנשי ס"ס מאיזור היידקרוג וכן "פרטיזאנים" ליטאים, שהתנדבו ברצון רב לפעולה זו.

הצייד הראשון בוצע, כנראה, ב־26 ביוני בעיירה שילאָל. אנשי הס"ס הופיעו בעיירה ביום ה', יום השוק בעיירה, תפסו גברים יהודים, כלאו אותם בבית־המדרש והחלו להתעלל בהם. היהודים התקוממו והתנפלו על אנשי הס"ס ואז הקיפו הגרמנים את בית־המדרש במשמר חזק וזרקו דרך החלונות רימוני־יד. פרצה שריפה והבנין נשרף על כל האנשים אשר בתוכו. הנשים והילדים נרצחו יותר מאוחר. מכל היהודים, שהיו בשילאָל בימי הכיבוש הגרמני, לא נותר איש בחיים.

עיקר החטיפות בוצעו בימים 27—29 ביוני. בימים אלה נחטפו יהודים בעיירות: שוואָקשנה, ואַרזאַן, חווידאן, קאלטיניאן, פאיורה, טוואַר ולויקובה.

הצייד האחרון בוצע בשבת, ה־19 ביולי 1941. אולם הפעם יצאה השלישיה עם פלוגה מיוחדת של הס"ס (זונדר־קומנדו) לא רק לחטיפת עובדים, אלא גם "לחיסול" היהודים שלא נלקחו למחנות. והפעם פשטו על ניישטוט־טאווריג ועל ווינוטה.

[בשנת 1961 נפתח משפט נגד קבוצת אנשי הס"ס בהיידקרוג. המשפט נערך באַוּריך, עיר בסכסוניה התחתית, גרמניה, ובין הנאשמים היו גם סטרובה, שאו ויאגסט. משפט זה, שנערך בריחוק זמן (עשרים שנה מאז המעשים), בריחוק מקום ובהעדר רבים משרידי המחנות בהיידקרוג שנפטרו במשך השנים — אין ספק שבמהלכו לא הובהרו כל הדברים לאשורם. ומה עוד שהמשפט נערך באותה ארץ שרוח הסלחנות לפשעי־המלחמה וביחוד לרדיפות היהודים אופפת שם, כידוע, את כלל התושבים. לכן אין לתמוה על סיכומי השופטים, שבחלקם הם קלושים עד מאד.]

הגברים שנעצרו בעיירות הועברו להיידקרוג ומיד הוכנסו לאווירה של מחנה־ריכוז גרמני. הם עברו "טיפול מיוחד" בידי הס"ס. ביחוד הועסקו האנשים ב"התעמלות" ברחובות העיר — להנאתם ולצחוקם של התושבים ביום המנוחה שלהם. על היהודים היה לבצע תרגילים שונים ומשונים. ההתעללות עוד הכבידה בשעות הלילה, בשכבם לישון לאחר יום התלאות. האנשים נצטוו "לנחור כחזירים, ובמקהלה". ומאחר שהמשגיחים קבעו, שהדבר לא נעשה כיאות, הועלה מיד אור החשמל, וכולם הורדו בהצלפת פרגולים ממשכבם, גורשו מהצריפים — ושוב התעמלות... וכך חוזר חלילה במשך כל הלילה. קבוצה אחרת של יהודים הועסקה במשך הלילה במשחק של "כיבוי שריפות", שבויימו בידי הס"ס בשטח פנוי.

ביום השני לשהותם במחנה חולקו היהודים לקבוצות־עבודה. כמה מהם נשארו בעיר והאחרים הועברו למחנות בסביבה. בכל המקומות הללו עבדו מקודם שבויים צרפתים ובלגים. עתה הובאו במקומם יהודי העיירות והוחזקו כאן כשנתיים. היהודים הקשישים הושארו במחנה המרכזי שבהיידקרוג והועסקו שם בעבודות שונות. קבוצה אחת של זקנים, וביניהם הרבנים הישישים משוואָקשנה ומוואַרזאַן — שני אצילי־נפש ומגדולי התורה בליטא — היתה מטאטאת את הרחובות בעיר, והמשגיחים לא זזו מהם והיו מכים אותם באכזריות. יום אחד הוציא תושב גרמני קשיש את ראשו בעד החלון, פנה אל משגיח ואמר: "האיך זה לא תחמול על זקנים?". "הנך ידיד היהודים!" הטיח כלפיו המכה, והאיש נחפז להכניס את ראשו.

בראשית יולי ניגשו אנשי הס"ס להכנותיהם ל"טיהור". הם החלו עורכים רשימות של הזקנים והחלשים ושל כל אלה שקשה להם לעבוד ורוצים "לשוב לבתיהם ולחיק משפחתם". בשבת, 12 ביולי, הובאו כל היהודים מכל המחנות אל מרחץ (אנטלויזינג) בהיידקרוג; שם ישב רופא עירוני ובדק את מצב בריאותם, וגם שיקף את ריאותיהם, וכל הנמצא לקוי נרשם לחוד.

בשבת, 19 ביולי 1941 (כ"ד בתמוז תש"א), באותו יום שבו נרצחו היהודים מווינוטה וניישטוט, עברו אנשי הס"ס במשאיות בכל המחנות ובמקומות שבהם הועסקו יהודים (היה זה בשעות־עבודה), אספו למעלה ממאה איש, לפי רשימה מיוחדת, והסיעום בכיוון לניישטוט, וכפי שנודע אחר־כך — גם לשאוד־ביצ'י. בין הנלקחים היו גם הרבנים: ר' נתנאל־יוסף גראַז, רבה של ואַרזאַן; ר' שלום־יצחק לוויתן, רבה של שוואָקשנה;

ר׳ חיים־זליג קפלינסקי, רבה של לויקובה. למחרת בבוקר חילקו במחנות שבסביבה בגדים ונעליים — והיהודים הכירו את פריטי־הלבוש. רצח זה נקרא אחרי־כן במחנות־היידקרוג בשם ״האקציה הראשונה״.

האקציה השניה בוצעה כעבור חודשיים, כנראה ביום שבת, כ״א באלול תשכ״א (13.9.41). הפעם נחתך גורלם של האנשים בעיקר בידי משגיחי־העבודה. יום אחד הופיעה לפתע בשעות־העבודה משאית נהוגה בידי אנשי ס״ס. הם עברו בכל המקומות שבהם הועסקו יהודים ושאלו מי מהם חולים וחלושים ורצונם לשוב לביתם. לרוחב־ליבם של מיטיבים אלה לא נענה כבר אף אחד. אז פנו אל המייסטרים ועוזריהם וביקשום להצביע על החלשים בעבודה. הללו נענו ברצון והצביעו גם על צעירים ובריאים למדי, שהיה להם איזה ״חשבון״ איתם. למעלה מארבעים איש, וביניהם הרב ר׳ פייבל מחווידאן, הוצאו ביום זה במשאית. יש לציין שגם הפעם גבר הביטחון בלב היהודים, שאנשים אלה אמנם חוזרים לביתם. הנשארים מסרו באמצעותם דרישות־שלום למשפחותיהם וברכות לקראת ראש־השנה וחגי־ישראל הממשמשים ובאים. האנשים הוסעו לכיוון ניישטוט, ואף הם נורו בשאודביצי׳. פרטים על רצח זה נודעו אחרי־כן במחנות מפי גרמני שנכח ב״פעולה״. ואחד, איש־הס״ס הנלהב אוטו, שליווה את המשאית, היה מיום זה ואילך מרים את אקדוחו כלפי היהודים, בהשתוללו: ״בכלי זה כבר חיסלתי רבים מכם!״...

עוד אקציה על היהודים במחנות היידקרוג בוצעה בראשית סתיו 1942. בידי הגרמנים היתה רשימה מוכנה של האנשים שנפצעו או נחלשו ואבד להם הכושר המלא בעבודה. כארבעים איש הוצאו הפעם והוסעו שוב בכיוון לשאודביצי׳. מתוך כ־800 הגברים שהוצאו מן העיירות נותרו עתה כ־300 איש.

מלבד הטבח בהמון, או האקציות המאורגנות, היו יהודים נרצחים תכופות גם במקומות העבודה. נהגו במחנות בכל חומר הדין. תלונה קלה שבקלות על יהודי, עונשו היה — מוות. גרמניה אחת, למשל, מכפר על־יד רוסנה, או רוס, הודיעה פעם לגישטאפו, כי יהודים מטרידים אותה, בחזרה על הפתחים לבקש לחם. כתוצאה מהלשנה זו הופיעו בשבת אחת לפנות ערב ברוסנה הד״ר שאו ועימו בוטקאראיט ועוד איש־ס״ס אחד. היהודים הועמדו בשורה והמתלוננת הצביעה על צעיר אחד, ראובן מקאלטיניאן, שהיה אילם־למחצה. הצעיר עונה קשות ונדרש להצביע על יהודים אחרים שהלכו אתו לשם ״האמסטראַרן״. אולם ראובן לא מסר דבר. הוא נלקח אל החורשה הסמוכה למחנה, נצטווה לחפור לעצמו בור ונורה בו במקום.

פעם הגיעה תלונה אל ד״ר שאו בענייני התנהגות של היהודים שעבדו באחוזתו הפרטית. המשגיח הצביע לפני אדוניו על צעיר אחד, משה גץ מלויקובה, ש״חוצפן״ הנהו. מיד שלף שאו את אקדוחו וירה בו לעיני שאר היהודים — למען ישמעו וייראו. למעשה, הירשו לעצמם לירות ביהודים גם גרמנים אחרים, ואף כתעלול לשמו. במעשים אלה הפיל פחדו על המחנות ביחוד אחד המייסטרים מאנשי ס״א, שהיה צולע, והיהודים כינוהו ״דער חיגר״ (החיגר). מכה היה את האנשים באכזריות רבה והשתוללותו לא ידעה גבול. מוניטין יצאו לו במחנה־היהודים שליד המלבנה הפרטית של ד״ר שאו. בשעה מאוחרת הופיע שם פעם כשהוא שיכור, עורר את האנשים וציוום לקפוץ מעל משכבם ולהסתדר בחצר ״למיפקד״. שעה ארוכה השתולל באימוני ״התעמלות״. ואז נתן עינו בנער צעיר כבן 15 (קפלן משילאַל), ופקד עליו לעבור בקפיצה תעלה רחבה. לאחר שהנער לא הצליח שלוש פעמים — ירה בו והרגו לעיני כל האנשים ולעיניהם של אביו ואחיו.

המחנה המרכזי היה, כאמור, בהיידקרוג. יתר המחנות, שנחשבו כסניפים, היו ליד העיר או בסביבתה. ברובם לא היו אלה מחנות קבועים, ובכמה מהם הועבדו היהודים רק בתקופות מסויימות בשנה. מחנות־סניפים נמצאו במקומות: וואַרסמיגינקן, סילוואַן, מאַסטובארן (ליד קאַטיץ׳), קינטאַן, אולוזאַן, פּוֹסיאַסאַן, קולאַשן (ליד הגבול הליטאי), רוס ועוד. המשגיחים על העבודה במחנות היו ברובם מאנשי המקום, ולא אחד מהם היה גם ממכריהם של היהודים, ובעיקר מהשנים 1923—1939, שבהן היה חבל ממל מסופח לליטא, והיידקרוג נקראה אז גם בשם שילוטה. השליט הגדול על כל המחנות היה, כאמור, האוֹבאַרשטורמפירא ס״ס ד״ר שאו, וחייהם של האסירים נחתכו על־ידיו, וגם על־ידי עוזריו.

היהודים הועבדו בייבוש ביצות, בחטיבת עצים, בניפוץ אבנים והכנת חצץ, בסלילת כבישים, בעקירת קוצים ובניקוי דרכים וכן בעבודות פשוטות. בהיידקרוג הועסקה קבוצת יהודים גם בבנייתה של מחלבה גדולה. בחורף עבדו היהודים גם במסילת־הברזל, הטעינו שם קרונות וניקו את הדרכים משלג וקרח. באותם הימים היו גוזרים גם קרח מהנהרות והאגמים הקפואים ומסיעים את הגושים הגזורים למקררות, למסעדות ולאיטליזים. העבודה היתה קשה עד מאד ונמשכה כל יום מעלות השחר ועד צאת הכוכבים, תחת השגחה קפדנית ואכזרית. גם בשעות הפנויות היו הכלואים מועסקים במחנה. מלבד המיפקדים הארוכים והמייגעים, נהגו אנשי הס״ס לערוך ״בידורים״ שונים, כגון ״התעמלות״, התחרויות, זריקת־שלג וכדומה. הנסיבות הקשות, ומנות־האוכל הזעומות — עשו שמות באנשים. הכלואים היו שמים נפשם בכפם, מתגנבים מן המחנה וחוזרים על הבתים הסמוכים ומבקשים פרוסת לחם. ״האַמסטראַרן״ קראו אנשי הס״ס למעשה זה והיו צועקים על ״השחתת המידות וחוסר הנימוסים״, ובעיקר — הוצאת שם רע על תנאי־החיים במחנות! מיפקדי־עונש ועוד עינויים שונים היו מנת־חלקם של כל אנשי המחנה בעקבות ה״האַמסטראַרן״, והעבריין הנתפס — דינו היה לירייה.

ממחנות־היידקרוג לא ברח למעשה אף יהודי אחד, ואף לא בימים שאקציות ריחפו מעל לראש. יערות לא היו בסביבה וגם לא באזורים הסמוכים מעבר לגבול הליטאי. גם ברור היה ליהודים, שמצד התושבים, כגרמנים כליטאים, אין לצפות לסיוע כלשהו. הם לא יעזרו לבורחים לא במזון ולא במחסה או במחבוא, ואין ספק שיסגירו אותם לשלטונות. הסכנה איימה לא רק על הבורח עצמו, אלא גם על כל קרוביו. היהודים הובאו למחנות מעיירות ספורות, ורובם ככולם קשורים היו ביניהם קשרי־משפחה (אבות ובנים, אחים, בני־דודים). הגרמנים ידעו על כך והעמידו אותם מיד על הערבות ההדדית שביניהם — אם יברח האחד, אחראים לו בראשם שאר בני־המשפחה.

ככל שגדל מספר האנשים במחנה, כן הורעו בו התנאים. הזקיפים ואנשי הס״ס, אנשי הגישטאפו ומשגיחי העבודה —

כל אלה התרכזו בעיקר סביב מחנות גדולים וארבו לאסיר על כל צעד ושעל. לכן נחשבה ההעברה למחנה לא־גדול להטבה רבה, ומה עוד היציאה אל הכפר. בעונת־הקיץ היו מוציאים יהודים רבים מהמחנות ומחלקים אותם קבוצות־קבוצות בין האחוזות, לעבודה בחקלאות או בשדות־כבול. גם איכרים בעלי משקים זעירים או בורות־כבול היו מקבלים יהודי אחד או שניים לעזרה. אלה היו מוחזקים בביתו של האיכר כפועלים וללא שמירה מיוחדת. בעל המשק הוא שהיה אחראי להם כלפי הגישטאפו. תחילה נזהרו מאד האיכרים מהיכנס בשיחה עם היהודים ונמנעו מהראות להם אות של ידידות או השתתפות בצער. אולם אט־אט פג פחדם. גם מנת־המזון שנתנו האיכרים היתה גדולה יותר, ובנוסף לזה נתנו לפעמים בגדים ולבנים.

יהודים רבים היו נשלחים בעונת־הקיץ לעבודה ברוסנה, היושבת בדלתה של הניימן. קבוצה גדולה הועסקה כאן בהתקנת סכרים ובריסון הזרם של הניימן, שהתפצל במקום זה לכמה כיוונים. האנשים עבדו בפיקוחו של המייסטר (שטרוממייסטר) יוז׳וט, שהיה גם האחראי להם. הם גרו ללא משמר בתא של ספינת־גרר, שעגנה בנהר, וסידרו בעצמם את ענייניהם הפנימיים. מדי בוקר היה בא אליהם יוז׳וט, שהיה אדם ישר והגון, מברך אותם בידידות, ובשקט וברוח טובה חילק אותם לעבודה למשך כל שעות היום. גם משגיחי־העבודה, טרימישיס ופינק, היו אנשים הגונים למדי.

אולם העבודה בחקלאות ובקבוצות קטנות תלוייה היתה במזל, ולא תמיד האירו כאן המשגיחים פנים לאנשים. היהודים שעבדו באחוזתו של ד״ר שאו (2 — בגננות, 12 — בחקלאות, וקבוצה אחת במִלבנה) לא שפר גורלם כלל וכלל. שלטונו ומרותו של אותו רשע שפוכים היו כאן בכל, ועובדיו היו חדורים רוח אדוניהם וחיקוהו בהתעללות ביהודים. עוד קבוצה לא גדולה עבדה במקום קטן ורחוק מהמרכז, וגם שם הוחזקו האנשים בתנאים קשים. באביב 1942 הועברו 10 יהודים לקינטאָן, כ־30 ק״מ מהיידקרוג, ונמסרו לידי אזרח אחד, שנעשה גם האחראי להם. הוא העבידם בעריצות במחלבה שלו. לאחר שעות העבודה היה נועל אותם בצריף צר עד למחרת בבוקר; בסוף השבוע היו האנשים נעולים משבת אחר־הצהריים עד יום ב׳ בבוקר. בעל המחלבה היה נותן להם רק את מנות־המזון שקיבל בשבילם מהמחנה המרכזי. כ־15 חודש התענו כאן האנשים, והם החיו את נפשם בזה שהיו מתגנבים תכופות מהצריף ופונים אל הבתים הסמוכים. שם היו חוטבים עצים או עושים במלאכות אחרות, ומקבלים פרוסות־לחם או מיצרך אחר. אולם מעשה זה היה כרוך בסכנת־נפשות ממש, שכן בעל המחלבה היה מסוגל להסגירם לידי הגישטאפו אילו נודע לו על כך.

בסוף יולי 1943 ריכזו הס״ס לפתע בהיידקרוג את כל היהודים שהיו פזורים במחנות ובכפרים שבסביבה. הגרמנים הודיעו, שכולם מועברים לעבודה חקלאית במקום אחר בפרוסיה. דבר זה נראה סביר בעיני האנשים, שכן הקיץ היה אז בעיצומו; ונתקבל גם על הלב, כי העבודה בחקלאות נחשבה טובה ביותר. איש לא העלה על דעתו לחפש דרך לבריחה. האנשים, קרוב ל־300, הושבו בקרונות־משא סגורים והוסעו כשלושה ימים, תחת משמר כבד. ביום ב׳, כ״ח אב תש״ג (2.8.43), בשעות אחה״צ, הובאו אל מקום ונוף בלתי מוכרים — למחנה אושביץ.

אך נפתחו הקרונות ורגליהם דרכו על אדמת המחנה — הקבילו את פניהם אנשי הזונדר־קומנדו. מיד בוצעה סלקציה. תוך רגעים ספורים הופנו כמאה איש שמאלה והועברו לכבשנים.

האנשים שהופנו ימינה הוכנסו למחנה־הקרנטין, ששימש פרוזדור למחנה הגדול. כאן היו עוברים ה״מאושפזים״ מעין ״הכשרה״ לאקלימה של אושביץ, וידעו בעיקר רעב, מיפקדים ומכות. לאחר כחודש עברו האנשים סוף־סוף למחנה הגדול — והיתה להם הרווחת־מה. הם צורפו לקומנדות־העבודה והחלו מקבלים לפחות את מנת־המזון הרגילה של כל הכלואים. ברובם עבדו כאן בניקוז ובסלילת מסילת־ברזל אל הכבשנים של המשרפה.

יום אחד החלו הגרמנים רושמים את האסירים שאינם ילידי פולין ואינם יודעים את שפתה. ברשימה נכללו גם אנשי ליטא. כל הנרשמים הוצאו מאושביץ והועברו בטרנספורט אל וארשה ביום ו׳, ערב יום־כיפור תש״ד (8.10.43). היה זה כחמישה חודשים לאחר המרד בגיטו וארשה. בהביאם לכאן רק אנשים בני ארצות אחרות היתה כוונתם של הס״ס, שהללו לא יתמצאו בבירתה של פולין ולא תהיה להם שפה משותפת עם האוכלוסיה.

בוורשה הוקם מחנה גדול על חורבות הגיטו ברחוב גינשה, והאנשים עבדו בפינוי ההריסות. הם הועסקו בפיצוץ חומות וקירות ובפריצת בונקרים. מדי פעם גילו עיניהם יהודים חבויים, שהגרמנים ארבו להם וחיסלו אותם מיד. ההשגחה בעבודה היתה אכזרית ורצחנית. הצריפים היו זמן רב ללא דלתות וחלונות; האנשים היו שוכבים על הקרקע וישנים במלבושיהם. התנאים הסניטריים היו גרועים ואף מים לרחצה לא היו. מנות־המזון ניתנו בצמצום, והמאכל העיקרי היה קוֹלרבּי (כרוב־קלח) רקוב מבושל במים. הצלה פורתא היתה כאן לאנשים שהצליחו למצוא בשעת עבודתם זהב או דברי־ערך אחרים, שהיו טמונים בגיטו. אלה יכלו, בסיכון רב, לקנות לחם מאת הפולנים.

לא ארכו הימים ובמחנה פרצה מגיפת טיפוס, שהפילה קרבנות לאלפים, מלבד המוצאים לכבשנים בסלקציות, שנעשו כאן תכופות. הגרמנים הוסיפו להביא במקומם עוד יהודים, אבל המגיפה לא פסחה גם עליהם. באביב 1944 הובא לוורשה טרנספורט של 3000 מיהודי הונגריה, וגם הם ניספו ברובם במגיפה. מקבוצת־היידקרוג נשאר עתה רק קומץ קטן, כארבעים איש.

היהודים הוחזקו במחנה בוורשה עד סוף יולי 1944. כאשר התקרב הצבא הרוסי לעיר, והמרד הפולני עמד לפרוץ, הוצאו הכלואים ב־29 ביולי בכיוון לגרמניה. לפני היציאה ערכו הגרמנים סלקציה, ומאות חולים חוסלו במחנה גופא. בוורשה השאירו הגרמנים כמה מאות יהודים, ובתוכם שניים מאנשי היידקרוג, כדי שיעזרו בפיצוץ מקומות מסויימים. בפרוץ המרד הפולני חדרו המורדים לתוך המחנה ושחררו את הכלואים, שהצטרפו לשורות לוחמי המרד.

אלפי הכלואים שהוצאו מוורשה הובלו ברגל ובדירבון אכזרי מרחק רב, עד קוטנה. ארבעה ימים התענו בדרך, בחום גדול ובצמא. מי שנחשל בהליכה, נורה בו במקום. בקוטנה

הוכנסו לקרונות, 90 איש בכל קרון־משא לא־גדול. לא היה בקרונות אוויר לנשימה, וכל מאכל ומים לא בא אל פיהם של הכלואים. האחראי לטרנספורט היה איש־הס"ס אלפרד קראמר, ולידו שימשו מאות אנשי ס"ס ואנשי־קאפו גרמנים, שהיו פזורים בכל קרון והשליטו בו "סדר" במכות־רצח. לאחר נסיעה של 4 ימים הובאו האנשים אל מחנה־הריכוז המפורסם דכאו. עם הצללים שגחנו מהקרונות הוצאו מתוכם גם מספר רב של מתים.

מהמחנה המרכזי שבדכאו הועברו אנשי היידקרוג ברובם אל מחנה־היער שבמילדורף, ושם עבדו בתנאים קשים. עם כיבוש המקום על־ידי צבא ארצות־הברית, בסוף אפריל 1945, שוחררו אף הם בתוך שאר אסירי המחנות.

מכל שמונה מאות הגברים היהודים, לערך, שנחטפו בקיץ 1941 והובאו למחנות־היידקרוג, יצאו חיים: מאנשי שוואקשנה — 8, ניישטוט — 7, חווידאן — 4, לויקובה — 4, ויינוטה — 3.

פסק־הדין מיום 29.5.61 של בית־המשפט באוריך גזר על ד"ר שאו 6 שנות מאסר, על סטרובה — $5\frac{1}{2}$ שנים, על שמידט — $4\frac{1}{2}$ שנים, באסיאן — 4 שנים, על יאגסט (יאקשטיס) — 3 שנים.

פרשה זו נכתבה בעיקר על סמך שיחות שהיו למחבר עם ניצולי המחנות והתכתבות איתם, ועל סמך עדויות שניגבו על ידיו. ואלה האנשים שמפיהם באו הידיעות: יוסף ארונוביץ (איש לויקובה), אריה גולדפוס (איש לויקובה), דוב גלאז (איש ניישטוט), מרדכי דרוזין (איש חווידאן), אבא היילפרין (איש לויקובה), זלמן יוונילוביץ (איש ויינוטה), מנחם־מנדל יוסילביץ (איש ניישטוט), מאיר לדון (איש שוואקשנה), בנימין לאפין (איש ניישטוט), מנדל נקוס (איש ויינוטה).

ידיעות על הגיוס של כוחות־העבודה בשביל המחנות, ועל הטבח ביום 19.7.41, ועוד כמה פרטים על העבודה במחנות, מצויות במידה זעומה בדו"ח של בית־המשפט באוריך (ארכיון יד־ושם, TR—10/568).

י. גאר

גורל יהודי קובנה שהוגלו לגרמניה

ביום חמישי, 13 ביולי 1944, הגיעו לתחנת־הרכבת טיגנהוף, לא הרחק ממחנה־הריכוז שטוטהוף, שני משלוחים של יהודים שהוצאו מקובנה ברכבת ביום רביעי, 12 ביולי, בבוקר ואחר־הצהריים.

בבוא המשלוח השני, זה של אחרי־הצהריים, לטיגנהוף, הופרדו משני המשלוחים הגברים מן הנשים והילדים. חלק מסויים של נערים מתבגרים הצליח להישאר יחד עם הגברים, והילדים הקטנים יותר נשארו יחד עם הנשים.

כאשר פנה ד״ר אלקס בטיגנהוף אל אחד מראשי אנשי־הס.ס. בשאלה מדוע מופרדות המשפחות, ותוך כדי דיבור הוסיף, שמפקד הגיטו הקובנאי, גקה, הבטיח בשעת הפינוי שזה לא יקרה — קיבל בתשובה לפנייתו סטירות־לחי אחדות צורבות.

גדולה היתה המהומה בקרב הנשים בשל הפרדתן מהגברים, כי הן חשדו שמדובר ב״אקציה״ להשמדתן. רופאות יהודיות אחדות ניסו לאבד את עצמן לדעת בהזריקן לעצמן זריקות־רעל. הגברת ד״ר ס. קאמבר, רופאה יהודיה ידועה מקובנה, מתה בטיגנהוף מזריקה כזאת.

עוד באותו יום יצאה הרכבת עם הגברים מטיגנהוף. יותר משתי יממות נסעו הגברים ללא ידיעה כלשהי לאן הם מובלים. רוב הגברים היו בטוחים שמסיעים אותם להשמדה. בחלק מהקרונות אמרו הגברים בציבור וידוי, בכו מרה ונפרדו זה מזה.

אך הרכבת המשיכה בדרכה עד שעצרה סוף־סוף ביום ראשון, 16 ביולי, בשעה 8 בבוקר, בתחנת־הרכבת קאופרינג, מרחק 5 ק״מ מהעיירה הבווארית לנדסברג (60 ק״מ ממינכן) — אותה לנדסברג שבה חיבר היטלר בשנת 1924, בהיותו כלוא בבית־הסוהר המקומי בשל מרידת־נפל נגד הרפובליקה הוויימרית, את ״יצירתו״ — אוונגליית רצח עמים וגזעים — ״מיין קאמפף״.

מסביב ללנדסברג היו מחנות־עבודה שהיו שלוחות של מחנה־הריכוז דאכאו.[1] לשם הובאו הגברים.

מיד לאחר צאת משלוח הגברים מטיגנהוף, החלו להסיע משם גם את הנשים עם הילדים לשטוטהוף ומשם נשלחו לעבודה או למחנות־ההשמדה.

בתחנת־הרכבת בשטוטהוף קיבלו את הנשים אנשי ס.ס. מזויינים. תחילה חשבו הנשים, שלבטח מובילים אותן להשמדה. דבר זה עורר בהן בהלה איומה ויללה. הן נרגעו רק אחרי שראו כי מפזרים אותן בין הצריפים של מחנה־הריכוז. בשטוטהוף נמצאו כבר היהודים שהובאו ממחנה־העבודה של אלקסוט. כעבור ימים אחדים הגיעו לשם יהודי קובנה, שהובאו מהגיטו בסירות־הובלה בשבת, 8 ביולי. כמו־כן הגיע המשלוח שהוסע מקובנה ברכבת ביום חמישי, 13 ביולי. גם מהמשלוחים הללו נשלחו הגברים משטוטהוף למחנות־עבודה שעל־יד לנדסברג, והנשים עם הילדים נשארו בשטוטהוף.

כעבור שבוע נערכה בשטוטהוף סלקציה בין הנשים שהובאו: הנשים שהיו להן ילדים הוצאו יחד עם הילדים להשמדה. כל שאר הנשים, ללא התחשבות בגילן, נשארו בשטוטהוף. לאחר כמה ימים נערכה שוב סלקציה בין הנשים הנותרות. הזקנות והחלשות נשארו בשטוטהוף, שבה הושמדו רובן הגדול, יותר מאוחר, במשרפות המקומיות. הנשים הצעירות והחסונות נשלחו למחנות־עבודה בסביבות טורן, שטרס־בורג, אלבינג ומקומות אחרים בפרוסיה, שבה נעשו באותו זמן עבודות־ביצור חפוזות. מספר קטן של נשים מקובנה, יחד עם נשים יהודיות אחרות, נשלחו למחנות־עבודה של דאכאו, שבהם עבדו גברים. חלק מן הנשים הבריאות נשארו לעבוד בשטוטהוף עצמה.[2]

במחנה שטוטהוף נותרו, אחרי הסלקציות של אמהות וילדים, ושל נשים קשישות וחלושות, מעל ל־3,000 נשים צעירות יותר ובריאות, שהחלו לפזרן לעבודה במחנות־עבודה שונים בפרוסיה.

כ־1,000 נשים הובלו משטוטהוף לכפר טרונץ, ליד אלבינג, שבו שהו מספר שבועות. משם הועברו יותר מאוחר לליוביץ׳, ליד טורן.

בליוביץ׳ שוכנו הנשים היהודיות בבניין של תחנת־כוח גדולה, במרחק כמה קילומטרים מהעיר. במחנה הנשים הונהג משטר מחנה־הריכוז המקובל. הנשים הובלו מדי יום ביומו לעבודות־ביצורים, שעיקרן היה לחפור חפירות־מגן.

בהשוואה למשטר החמור ביותר ששרר אצל הגברים במחנות־העבודה בדאכאו, היה לנשים קל יותר במקצת. הכוונה לא רק לעצם העבודה, אלא גם ליחס אליהן מצד הזקיפים, שלא היה כה אכזרי ובלתי נסבל כמו במחנות־העבודה לגברים. כדי לשבור את הרעב היו הרבה נשים מתחמקות מהעבודה, רצות אל האיכרים שבסביבה ומחזרות על הפתחים לקבל כמה תפוחי־אדמה, פרוסת־לחם ועוד. אמנם, כאשר נתפסה אשה ב״פשע״ כזה, היו הזקיפים מכים אותה מכות־רצח, אך הדחיפה לשבור את הרעב היתה כה גדולה, שההענשה הסאדיסטית ביותר לא היה ביכולתה למנוע מהנשים לרוץ ולחזור על הפתחים בשל פירור לחם. הודות לכך לא הורגשה במחנה־הנשים בליוביץ׳ תשישות פיזית מרעב ומעבודת־פרך כמו במחנות־העבודה בדאכאו. בכל זאת היה מצבן של הנשים רע ומר עד מאוד.

כמו במחנות הגברים, כן גם במחנות הנשים, שררו צפיפות איומה ולכלוך, מחסור בבגדים ונעליים, יחס מעליב, הן מצד זקיפי הס״ס והן מצד הנשים היהודיות ה״נבחרות״, שנקבעו על־ידי הגרמנים למשגיחות בעבודה במחנה, במטבח ועוד.

אם נוסיף, שהכינים היו גם מכת הנשים, והדבר גרם להתפשטות מחלות מידבקות, ובמחנה לא היתה שום אפשרות לקבל עזרה רפואית פשוטה ביותר, יסתבר מדוע מתו כה מהר נשים רבות, ואילו בריאותן של רבות אחרות נתרופפה. הנשים התשושות נשלחו לשטוטהוף ל״הבראה״, כפי שקראו לזה. למעשה הושמדו שם ונשרפו במשרפות.

בהזדמנות זו ראוי להוסיף, שפעם, כאשר עמדו לשלוח

קבוצה גדולה יותר של נשים חלושות לשטוטהוף ל"הבראה", ביקשו כמה עשרות נשים, בריאות יותר, ממנהל המחנה להרשות להן לנסוע לשטוטהוף לימים אחדים לנוח. בקשתן נתמלאה, כמובן — הן התשושות יותר והן התשושות פחות הושמדו בשטוטהוף.

כאשר התקרבו חילות הסובייטים בזמן התקפת החורף, שנפ־תחה ב־14 בינואר 1945, התחילו לפנות במהירות מליוביץ' את מחנה־הנשים. הובילו אותן לטורן — לכיוון ברומברג. כמו במצעד הפינוי של הגברים, כן גם במצעד זה, מספר לא־מבוטל של נשים נורו בדרך. יחפות, כמעט ערומות, מורעבות, נסחפו הנשים בקור הגדול של חודש ינואר. לנשים רבות קפאו הרגליים, הידיים ואברים אחרים.

זקיפי הס"ס, בראותם שהרוסים נמצאים בקירבת המקום, נעלמו מהר בהשאירם את הנשים אי־שם ביער נידח, שנמצא מרוחק מהדרך המקשרת את טורן וברומברג, כ־20 ק"מ מטורן.

בינתיים כבשו יחידות אחרות של הצבא הסובייטי את ברומברג. כשנודע להם שבין טורן וברומברג נמשך מצעד של נשים יהודיות, יצאו יחידות־סיור סובייטיות לחפש את הנשים היהודיות כדי לשחררן. אך מכיוון שהנשים ניטלטלו ביער, רחוק מדרך המלך, מצאו אותן הרוסים בקושי. הנשים הללו שוחררו ב־2 בינואר 1945.

מנשות קובנה, חוץ מאלו שהועברו לליוביץ', נשלחה קבוצה גדולה לדרבק, ישוב קטן ליד אלבינג. באותו זמן היו בדרבק הרבה מחנות גדולים לנשים, שעבדו בחפירת חפירות־מגן ועבודות־ביצורים אחרות. במחנות הללו עבדו חוץ מן הנשים מקובנה ומשאולי גם נשים מהונגריה ומארצות אחרות. אחרי שעבדו בדרבק 5—6 שבועות, הועברו כ־700—800 נשים למאלקן, ישוב קטן, לא רחוק משטראסבורג בפרוסיה המערבית. גם במאלקן הועסקו הנשים בעבודות בנייה שונות וגם שם עינו אותן, כמו בכל מחנות־הנאצים האחרים.

חודש ימים אחרי בואן למאלקן התקיימה סלקציה של כל הנשים החלושות. כמה מאות נשים הועברו ממאלקן לשטוטהוף, וגורלן היה כגורל הנשים החלושות במחנות־ההשמדה בשטוט־הוף. בזמן הסלקציה השניה שנתקיימה שבועות אחדים אחרי הראשונה, נפגעו כ־100 נשים, שגם הן נשלחו לשטוטהוף.

למצעד הפינוי, שהחל במאלקן ב־18 בינואר 1945, נשארו בחיים לא יותר מ־500 נשים לערך. משם הן צעדו למעלה משבועיים לפראוסט, בה פגשו הרבה נשים, מהן גם מקובנה וממחנות אחרים שפונו.

מפראוסט הן צעדו עד חינוב, ליד לאונבורג, שם שהו מה־20 בינואר עד ל־10 במארס 1945, כאשר שוחררו על־ידי הצבא־האדום.

בחינוב נדחפו יותר מאלף נשים לגורן בשדה פתוח. בשל הצפיפות הבלתי־רגילה, הלכלוך, הרעב והקור, פרצה מגיפת טיפוס בה מתו במשך שלושה שבועות מאות נשים. החולות נתגלגלו ממש מתחת לרגליהן של הבריאות, שגם הן חלו כעבור זמן קצר. לא היתה קיימת בגורן שום מחיצה בין הבריאות, החולות והמתות. אי־אפשר לתאר אילו מראות מזעזעים אפשר היה לראות שם... רק יותר מאוחר התחילו לזרוק את המתות לתוך בורות, שנמצאו בקירבת הגורן. את הבורות היו מכסים בעפר רק כשנתמלאו בגופות המתות.

מאות נשים אחרות מקובנה הועברו מדרבק לגוטאו. במחנה זה היו, חוץ מן הנשים מקובנה, כ־500—600 נשים מהונגריה וכ־200 נשים מגיטו שאולי, ובסך־הכל קרוב לאלף נשים יהודיות.

גם אלו עבדו בהכנת חפירות־מגן, ועברו עליהן כל שבעה מדורי הגהינום. חלק גדול מאלו שנחלשו נשלחו משם גם לשטוטהוף להשמדה.

כאשר התחילו, עקב הסתערות־החורף הסובייטית, לפנות את המחנה הזה, נותרו שם כ־800 נשים. כ־500 מהן היו מסוגלות לבצע את מצעד הפינוי, ואילו השאר היו כה תשושות, שאי־אפשר היה לקחתן למצעד.

לפי פקודה מגבוה, או לפי יוזמתו של מינהל המחנה, הוזרק לנשים התשושות רעל־סרום להשמדתן. מסיבות בלתי ברורות לא פעלו הזריקות... אם קרה הדבר בשל העובדה שבמקום להזריק את הזריקות בוורידים הזריקו אותן בחפזון רב בשרי־רים, או מסיבה אחרת — למזלן של הנשים נתברר שכתוצאה מהזריקות לא היו הרבה מקרי מוות. חוץ ממספר קטן של נשים, שמתו מהרעלת־דם או בשל סיבוכים אחרים, נשארו כל השאר בחיים. כעבור מספר ימים הן שוחררו על־ידי הצבא־האדום, שכבש את החבל.

גם הנשים הבריאות יותר שוחררו על־ידי הרוסים ב־22 בינואר, אחרי מצעד של יומיים, לא הרחק מניימארק.

מאות נשים הובאו משטוטהוף לריברג, ליד אלבינג, בה הוחזקו חודש ימים. מריברג הן הועברו לשטבוי, לא רחוק מריברג. שם הוחזקו כחודש וחצי וטולטלו לנידרוואראבן. בנידר־ווארבן קויימה סלקציה ועשרות נשים נשלחו לשטוטהוף להשמדה.

כעבור שבועות אחדים העבירו את הנשים מנידרווארבן להוהנק, ליד ניימארק. זה היה בדצמבר 1944. בהוהנק קויימה עוד סלקציה, ולמעלה ממאה נשים ממויינות, שנועדו להישלח לשטוטהוף, הועברו למאלקן, כיון שבאותו זמן השתוללה בשטוטהוף מגיפת טיפוס, ומחנה־הריכוז שם נסגר זמנית.

את הנשים הבריאות ממחנה הוהנק עמדו להעביר לדנציג בינואר 1945. בשל ההתקפה הסובייטית היתה הדרך הישרה לדנציג חסומה. לפיכך הובאו הנשים לפראוסט, ומשם — יחד עם עוד נשים — לחינוב. שם הן שהו שבועות מספר, ועברו עליהן כל הזוועות בגורן הידוע לדראון. הן שוחררו על־ידי הרוסים ב־10 במארס 1945.

עשרות נשים מקובנה, יחד עם נשים משאולי, הועברו לסופינוואלד, ליד ברנט. שם הן שהו מסוף אוגוסט עד תחילת פברואר 1945, כאשר החלו לפנות את המחנה. אחרי מצעד של ששה ימים הגיע המחנה לגוטנהוף. זה היה מחנה־איסוף בשביל אסירי מחנות מפונים. למחנה זה הן הגיעו ב־12 בפברואר ונשארו שם עד 9 במארס. אז יצאו לחינוב. ביום הגיען לחינוב, ב־10 במארס, שוחררו על־ידי הסובייטים.

מספר זעום של נשים מקובנה, יחד עם כמה מאות נשים מגיטו שאולי וכן נשים מהונגריה, נשלחו למחנות־עבודה בדאכאו. במחנה־נשים זה, שהיווה מעין אי בים של מחנות הגברים הקיימים, לא היה רע יחסית. בשעה שכלפי הגברים היה היחס אכזרי ביותר, לא התייחס מינהל המחנה לנשים בחומרה. לכן היה להם שם הרבה יותר טוב מאשר במחנות־הנשים האחרים.

בין הנשים שהובאו לדאכאו מהונגריה היה מספר קטן של

נשים הרות שילדו שם את ילדיהן. מינהל המחנה לא השמיד את הילדים הנולדים.[3] הילדים הקטנים שוחררו יחד עם אמהו־תיהם בסוף אפריל 1945 על־ידי יחידות הצבא האמריקאי.

אחרי שרוב הנשים הבריאות נשלחו משטוטהוף למחנות־עבודה שונים, נשארו בשטוטהוף עצמה כמה מאות נשים מגיטו קובנה. חלק מהן עבד באגף בית־החולים המקומי, והשאר — בבתי־מלאכה שונים. באוקטובר 1944 נשלחה קבוצת נשים יותר גדולה לעבודה בחוות החקלאיות בסביבה. הן עבדו חודשים מספר ואחרי־כן הוחזרו למחנה שטוטהוף. אם כי הנשים עבדו קשה מאוד בעבודות חקלאיות, הנה מבחינת התזונה היה להן הרבה יותר טוב מאשר בשטוטהוף.

נוסף לנשים העובדות היה, כאמור, בשטוטהוף מספר גדול של נשים קשישות וחלשות, שהושמדו בהדרגה במשרפות המקומיות. כמעט כל יום קויימו סלקציות של נשים קשישות וחולות. המסווגות לכלייה — הושמדו. אקציות ההשמדה הללו נמשכו עד דצמבר 1944.

בסוף שנת 1944 פרצה בשטוטהוף מגיפת טיפוס, שנמשכה עד פינוי המחנה באפריל 1945 והפילה רבות מבין אלפי הנשים שהיו שם. בזמן המגיפה נהפכו ה"חיים" במחנה שטוטהוף לגהינום אמיתי. היחס הן לחולות והן לבריאות היה איום. זו הסיבה למספר הגדול של מקרי מוות שאירעו שם.

ב־26 באפריל 1945 הוחל הפינוי משטוטהוף. חלק מן האסירות הוסע ברכבת, והשאר — בספינת־משא. ב־28 באפריל זרקו זקיפי הס"ס לים הרבה נשים חולות, ששכבו על סיפון הספינה, והמשיכו בכך כל יום. חוץ מזה הושמדו הרבה נשים חולות שפונו ברכבת.

ב־2 במאי הופצצה ספינת־המשא על־ידי מטוסים אנגליים. חלק מהספינה ניזוק בהפצצה ותוך כדי כך ניספו הרבה נשים. אניה שעברה במקום העבירה מספינת־המשא כמה מאות נשים. השאר נאלצו להישאר בספינה שניזוקה ואשר הגיעה בקשיים רבים לאקרנפרדה, ליד קיל. משם הגיעו הנשים ב־1 במאי לנמל קיל.

קיל כבר היתה כבושה על־ידי האנגלים. שמחת הניצולות היתה רבה. כולן הועברו למחנה, שבו היו אסורים צ'כים ואחרים. אחרי שהתאוששו מכל החוויות המזעזעות, התפזרו רוב הנשים לכיוונים שונים בחיפוש אחר בני משפחותיהן.

*

אחרי שהועברו הגברים משטוטהוף למחנות־עבודה מסביב ללנדסברג, לקחו מהם את כל מה שהביאו אתם. אותם יהודים, שכבר עברו את שטוטהוף, נשדדו כליל בזמן חיטוי הכינים. אחרי שנלקחו מהם אפילו הנעליים והבגדים האישיים, צויידו האנשים בבגדי מחנה־הריכוז המפוספסים ובנעליים גדולות עשויות עץ (קלומפס). היו שלא השלימו עם זה שכספם וחפצים אחרים בעלי ערך יפלו בידי אנשי הס"ס והם זרקו הכל לתוך בתי־השימוש. כאשר נודע הדבר למפקד־המחנה בחרו בזמן מיפקד־הנוכחות בקבוצת יהודים, ואלה אולצו, לעיני הכל, כשהם עירומים, לטבול בצואת בתי־השימוש ולהוציא משם במו־ידיהם כסף וחפצים.

היות שמספר לא מבוטל של נערים מתבגרים באו יחד עם אבותיהם למחנות־עבודה בסביבת לנדסברג, נערך בשבת, 22 ביולי, רישום כל הנערים הללו. 131 הנערים הרשומים נשלחו למחרת לדכאו ומשם לאושוויץ. חלק מהם ניספה שם בגלל התנאים הבלתי־אנושיים, וקרוב ל־80 נערים הושמדו ביום השני של ראש־השנה 1944, כאשר הובאו אלפי יהודים לאושוויץ לתאי־הגזים ולמשרפות. רק אחדים מהנערים הנמ־רצים החזיקו מעמד עד לשחרור.

שני נערים הצליחו לברוח בדרך לאושוויץ בקפצם מהרכבת הנוסעת. אחד מהם, דניאל בורשטיין,[4] הסתתר אצל איכרים ונשאר בחיים.

שבוע ימים אחרי שהובאו הגברים למחנות־העבודה, הם חולקו לפלוגות־עבודה, ומיום שני, 24 ביולי, החלו לגביהם חיי מחנה־ריכוז מיוחדים עם כל תופעות־הלוואי הידועות. היהודים עבדו בשביל מפעלי־בניה שונים, בין השאר גם ב"מאל" הנודע לשמצה, שתוך כדי עבודת־פרך, גם ביום וגם בלילה, עונו בו אלפי יהודים. באותו זמן בנו בשביל מפעל "מסרשמידט" בית־חרושת תת־קרקעי למטוסים, בתקווה לשפר את המערכת ההרוסה של האוויריה הגרמנית.

כמו בגיטו כך גם במחנה־הריכוז היו לפועלים מקצועיים תנאי־עבודה טובים יותר לאין־ערוך מאשר לפועלים הפשוטים (הבלתי־מקצועיים). בשל כך היה אחוז גדול של מתמוטטים תוך כדי עבודה מקרב הפועלים הבלתי־מקצועיים, שעל שכמם נשאו את העול הקשה של עבודת־פרך בלתי נסבלת.

בקרב הפועלים הבלתי־מקצועיים היה הבדל גדול בין העוב־דים ביום ואלה העובדים בלילה. לאחרונים, חוץ מהעבודה הקשה והמתוחה במשך הלילה, לא היתה גם ביום מנוחה, כי את רובם לקחו בשעות היום לבצע עבודות שונות במחנה עצמו או סביבו. קרבנותיו הראשונים של גהינום מחנה־הריכוז היו בעיקר מקרב עובדי הלילה. כעבור שבועות אחדים היו עובדים אלה מתמוטטים מאפיסת־כוחות.

בכלייתם המהירה של מאות עובדי הלילה רובצת אשמה גדולה על מספר קאפו"אים יהודים, שלא נקפו אצבע כדי לחלק עבודת־פרך זו ביתר יושר בין כל העובדים שעמדו לרשותם. במקרה זה שיחקו תפקיד מסויים הניגודים בין היהו־דים יוצאי ארצות שונות. כך, למשל, כשהיה הקאפו יהודי ליטאי, היה פורש בדרך־כלל את חסותו על יהודים ליטאים על חשבונם של יהודים מפולין, הונגריה וכיו"ב. במקרה והקאפו היה יהודי פולני או הונגרי — היתה הדרך הפוכה.

רבים מבין הקאפו"אים היהודים, שחלק מהם היו אנשים מושחתים, לא דאגו כלל לארגן את העבודה כך, שהאנשים החלשים יותר יישלחו למקום־עבודה קל יותר. להיפך, למקום־עבודה קל יותר היו שולחים אנשים יותר בריאים וחסונים, כאלה אשר יכלו לגמול להם במשהו חומרי. מאדם תשוש לגמרי מבחינה פיסית, חסר־אונים במציאות המחנה חסרת־הרחמים, הרי לא יכלו לצפות לפיצוי חומרי כלשהו . . .

נכון הוא, שיהודי קובנה, שעד הגיעם לדאכאו עברו עליהם שלוש שנות חיים בגיטו, וחלקם רגילים היו לחיי העבדות תחת שלטון הנאצים, החזיקו תחילה יותר מעמד מאשר יהודי הונגריה, צ'כיה ואחרים, שעד הגיעם לדאכאו לא הספיקו לעבור את "בית־הספר" של הגיטאות ומחנות־הריכוז. אך גם יהודי קובנה החלו עד מהרה להישבר בשל התנאים ללא־נשוא שהיו במחנות.

עבודות־הפרך בוצעו תחת כיפת השמיים, בגשם, ברוח ובקור. יום־העבודה היה בן 12—14 שעות,[5] לרוב שבעה ימים בשבוע, כשה"מנוחה" נמשכה לא יותר מאשר 6—7 שעות,

בימְמה. יום־יום היו צריכים לעבור את המרחק לעבודה וחזרה ברגל בנעלי־עץ, אשר כבר בימים הראשונים פצעו את הרגליים קשות. תזונת־הרעב היתה מורכבת מכ־300 גראם לחם ליום עם מרק מימי, ללא בשר או שומן, אשר סיפקו לא יותר מכמה מאות של קלוריות, לעבודה פיסית מורטת. הנוהל בשעת מיפקד־הנוכחות, פעמיים ביום, היה ממושך — עם שחר לפני היציאה לעבודה ובערב אחרי שובם ממנה.

התאים התת־קרקעיים, שבהם הוחזקו האנשים, היו מלוכלכים ודחוסים עד אפס מקום. מכת חיי המחנה האיומה ביותר — הכינים — אכלו את האדם יומם ולילה, בגרמן לגוף פצעים איומים, שבגללם מתו אלפי אנשים.[6]

נוסף למשטר הקפדני במחנה, היו גם מכים ללא כל סיבה ומאיימים על היהודים, ומעל לכל, הדכאון העמוק של היהודים בשל השפלות מוסריות הן מצד המפקדים הגרמנים והן מצד משרתיהם היהודים — כל אלה מבהירים מדוע איבדו היהודים במחנות את כוחות הגוף והנפש. כבר בחודשים הראשונים נחלשו היהודים עד כדי כך, שלא יכלו לעמוד על רגליהם. אגפי החולים, שנמצאו גם הם באותם תאים תת־קרקעיים, ואשר לא היו להם סידורים רפואיים ותרופות פשוטות ביותר, נתמלאו יהודים חלושים, רזים ותשושים לחלוטין, הן פיסית והן נפשית.

בהזדמנות זו ראוי לציין, שליהודי המחנה היו תלונות קשות למדי נגד מנהל אגף־החולים המרכזי — ד״ר זכרין, רופא יהודי מקובנה. נכון, היה זה תפקיד לא קל וכפוי־תודה, אך עובדה היא שהוא היה האיש אשר בחר, יחד עם אנשי הס״ס, בזמן הסלקציות, מבין החולים את המועמדים לאושוויץ או בשביל ה״שוינונגס־לאגרן״, מחנות־החיסוי. חוץ מזה, התנהגותו כלפי החולים היתה כה קשוחה עד שהיה שנוא על אנשי מחנה־הריכוז.

אחרי השחרור, בתחילת מאי 1945, הסתלק ד״ר זכרין במהי־רות מעיני אסירי המחנות, כדי למנוע ״עשיית חשבון״, שהיתה בוודאי מסתיימת לגביו בצורה פטאלית.[7]

אותם האנשים, שלפי תכונות אופיים עשויים היו להסתגל לנסיבות שונות וקשות, החזיקו מעמד. אחרים, שלא היו מסו־גלים להתקדם תמיד במרפקים, נהפכו במהרה ל״מוזלמנר״, היינו אנשים תשושים פיסית ונפשית — המועמדים הראשונים לסלקציות שונות.

בתחילה נערכו מדי חודש סלקציות, אשר במהלכן נשלחו הרבה אסירים חולים וחלושים למחנות־המוות להשמדה. סלקציות כאלה, גדולות יותר, נערכו במחנות־העבודה באוגוסט, בספטמבר ובאוקטובר 1944.

יותר מאוחר, כאשר תבוסת גרמניה הנאצית החלה מתקרבת, אבד הבטחון העצמי לרוצחי־המונים למיניהם ברייך השלישי, ונפסקה השמדת יהודים על־ידי גזים ושריפות. למען אנשים חלושים וחולים, שלא יכלו עוד לעבוד, הוקמו אז מחנות ״חיסוי״, שבהם לא היו חייבים אמנם לעבוד, אך בקבלם מנות־מזון קטנות יותר מהרגילות במחנה, הם דעכו מרעב.

האנשים במחנות־החיסוי נחשבו יותר למתים מאשר חיים. על זאת מעידה העובדה, שנהגו לקחת מהם את בגדי המחנה. הם היו שוכבים עירומים על דרגשים בקבוצות של ארבעה־חמישה מתחת לשמיכה אחת. ״מחנות חיסוי״ כאלה היו בסביבת לנדסברג: מחנה מס׳ 4 וזמן מסויים גם מחנה מס׳ 7. במחנה מס׳ 4, שבו היה מקום בערך לאלפיים איש, הוחזקו כמעט כפליים.

אלפי האנשים שהוכנסו למחנות־חיסוי אלה ידעו היטב, שזוהי דרכם האחרונה בחיים ומשם לא ישובו. מדי יום ביומו מתו שם עשרות יהודים. אחר־כך נזרקו גופותיהם לקברים המוניים, לפעמים כשסימני־חיים עוד בעיניהם.

לפי פקודת המינהל באו מדי יום ביומו שני רופאי־שיניים למקומות שאליהם הובאו המתים לפני קבורתם, כדי לעקור את שיני־הזהב מפיהם.

האיש העממי הפשוט סבל לא מעט מ״בעלי סמכות״ יהודים שונים עוד בזמן הגיטו, ואילו במחנה־הריכוז היה המצב גרוע שבעתיים. ״פקידים״ יהודים במחנה כגון ה״קאפו״, ראש הבלוק, מנגנון המטבח, ומשרתים אחרים אצל אנשי ס״ס — הם אשר הציקו ליהודים ברצותם להיות יותר ״אדוקים מהאפיפיור״, כדי לשאת יותר חן בעיני בעליהם, אנשי הס״ס. טיפוסים יהודים אחדים, כגון ה״קאפו״ בורשטיין, גרינפלד, וולפרט, שפיגל, איסרליס ואחרים היו מכים את היהודים ברשעות רצחנית על ״חטאים״ שונים בעבודה, בהליכה בשור־רות, בעמידה במגרש המיפקד, בעת בקשה למנת ״מרק״ נוספת, ועוד. במיוחד הפגינו רשעותם כאשר היכו בנוכחות מישהו מהמינהל. אז עשו זאת ב״התלהבות״ מיוחדת...

אחרי השחרור רצו ״חלאת אדם״ אלה להיעלם ולהימלט מנקמת האסירים. אחדים מהם נפלו לידיהם של היהודים, אשר מסרום לידי המימשל הצבאי האמריקאי והועמדו למשפט יחד עם אנשי הס״ס.

חוץ מיהודי קובנה, שהיו בעיקר מרוכזים במחנות מס׳ 1 ו־3, נמצאו יהודי ליטא מגיטו שאוולי וכן יהודים מארצות אחרות במחנות בסביבת לנדסברג.

חרף תנאי־החיים הקשים והמיוחדים במינם ומשטר מחנה־הריכוז האכזרי, היו אישים פעילים בשטח הציבורי מארגנים מדי פעם בסתר, בתאים, שיחות על האירועים בחזיתות, על המצב הבינלאומי, על בעיות כלליות יהודיות ועוד. מטרת פעולה תרבותית זו היתה לרומם את מצב־רוחם של אסירי המחנה ולחזק את תקוותם בתבוסה הבלתי־נמנעת של הנאצים. בדרכים שונות הושגו ידיעות על המצב בחזיתות ועל הנשמע בעולם. מבין האישים שניהלו את השיחות הללו יש להזכיר את המהנדס ט. בלומנטל על הנושא ״המצב האסטרטגי בחזיתות״; מיכאל בורשטיין, הסופר היהודי מווארשה — ״איש המחנה״; עורך־דין ל. גרפונקל — ״בעיות יהודיות ציבוריות״; ד״ר ש. גרינהויז — ״אירועים פוליטיים״; ד״ר ל. גולדשטיין — ״שיחות פופולריות ברפואה״; מ. ברמסון — ״ענייני גיטו קובנה״; ארונובסקי — ״בעיות ארץ־ישראל״ ועוד. במחנה מס׳ 1 התקיימה אסיפה חשאית, מוקדשת לזכרם של טרומפל־דור וחבריו. לאסיפה זאת באה גם בחורה ממחלקת הנשים, מחופשת כגבר.

אנשי המחנה האזינו ברצון רב לשיחות הללו, בעיקר לפירושים באשר למצב בחזיתות, ורבים מהם השתתפו באופן פעיל בוויכוחים. היהודים גם ידעו את היום בו חל חג יהודי. בימי חנוכה, פורים וכדומה, היה מצב־הרוח מרומם יותר מאשר בימים רגילים. ההקבלות ההיסטוריות של הנסיון היהודי הלאומי, רב התלאות, היו מעודדות. יהודים דתיים השתדלו ״לחטוף״ תפילה במניין וכדומה. חשיבות רבה נודעה להופעת

כתב־עת בלתי־ליגלי בעברית — "ניצוץ", שהתחיל להופיע בליטא בשנים 1940—1941. כתב־עת זה הוצא על־ידי בוגרי הגימנסיות העבריות ועל־ידי אנשים מהאוניברסיטה בקובנה, בעלי השקפת־עולם ציונית. "ניצוץ" גם הופיע (כמובן באורח בלתי־ליגלי) בגיטו קובנה. ערב ראש־השנה תש"ה הופיע במחנה־העבודה "קאופרינג", שהיה שייך למחנה־הריכוז דאכאו, הגליון הראשון של "ניצוץ" במחנה־הריכוז דאכאו. זה היה המספר השוטף 36. מספר 42 יצא קרוב לפסח 1945, ערב מצעד הפינוי [8] לטירול, סמוך לשחרור על־ידי האמריקאים.

בינתיים התקרבה המלחמה לסיומה. בתחילת אביב 1945 נפתחה סוף־סוף המתקפה המשותפת של הסובייטים במזרח ושל ארה"ב ובעלות־בריתה במערב. התקווה לחזות בשחרור הלכה וגברה בקרב קומץ אסירי־המחנות שנותרו בחיים. כולם הרגישו, כי מתקרב הזמן וגרמניה תתמוטט לגמרי.

כאשר התנהלה ההתקדמות של יחידות הצבא האנגלו־אמריקאי, במחצית השניה של אפריל 1945, במלוא התנופה, נעשה ברור שמתקרבים ימים שיחרצו את גורל שארית היהודים במחנות־העבודה. אנשים בעלי הכרה ציבורית בין אסירי המחנות — הן בעלי נטיה שמאלנית והן בעלי השקפה ציונית — החלו לארגן בסתר את חבריהם להגיב במעשים במידה שיגיעו במחנות לרגע קריטי.

ב־24 באפריל 1945, כאשר נע חיל־החלוץ של הצבא האמריקאי במהירות מירבית לכיוון דאכאו, הגיעה לפתע פקודה לפנות את המחנות המסונפים לדאכאו. מחנות אחרים קיבלו כבר קודם את פקודת הפינוי.

הגירסה הרשמית של הנאצים היתה, שמטרת הפינוי היא להביא את אסירי המחנות לגבול השוויצרי, שם יוחלפו, בתיווכו של הצלב־האדום הבינלאומי, בשבויי־מלחמה גרמנים, הנמצאים בשבי בעלות־הברית. לאסירי המחנות לא היה כמובן שום יסוד להאמין להסבר הרשמי, אך לא היתה ברירה אלא להישמע לפקודה וללכת למצעד־פינוי בלתי ידוע. בלתי אפשרי היה להתנגד לפינוי.

לפי ההודעה, צריכים היו ללכת ברגל רק הבריאים בגופם. את החולים והחלשים מאגף־החולים וממחנות־החיסוי התחילו לרכז במחנה מס' 1 שהתפנה, שכן האסירים שהיו בו כבר יצאו למצעד. הרבה אנשים חלושים ניסו ללכת עם כולם ברגל, מאחר שהאמינו כי תחילה יושמדו החולים והחלשים.

כפי שסופר בשעתו, ניתנה לכתחילה פקודה לרכז את החולים בצריף ולהציתו על חוליו. אך בשל המהירות המסחררת של ההתקפה, לא רצה איש מאנשי ס"ס המקומיים לקחת על עצמו ביצוע פעולה כזאת. לפיכך החלו לפנות את החולים לדאכאו. חלק מהחולים הספיקו להעביר לשם, אך הרוב נשאר במקום ושם שוחרר בתחילת מאי.

יהודים רבים לא היו מסוגלים להסתגל למהירות המצעד, שכן היו תשושים, הן פיסית והן נפשית, מחיי המחנה. הם החלו לפגר בדרך. אנשי ס"ס שליוו את האסירים רצחו ביריות רבים מן המפגרים.

בראותם יחס רצחני כזה מצד השומרים התאמץ כל אחד בכוחותיו האחרונים שלא לפגר במצעד וללכת עם כולם. החזקים עזרו למכריהם החלשים, שבכוחות עצמם לא היו מסוגלים להמשיך בצעדה. מאוחר יותר הוברר, שהנאצים אכן תיכננו לפנות את האנשים הבריאים להרי טירול, שבהם קיווה הרייך השלישי להמשיך במאבק נגד בעלות־הברית. במקרה זה, היו אסירי־המחנות משמשים ככוח־עבודה לעבודות־ביצורים.

אך הדרך לטירול היתה חסומה על־ידי יחידות־הצבא של בעלות־הברית. אנשי ס"ס שהובילו את המצעד ניסו לכוון את המפונים לכאן ולכאן, בחפשם מוצא מהסבך.

עקב ההפצצות הכבדות של טייסי בעלות־הברית על חילות הגרמנים הנסוגים סבלו גם לא מעט יהודים. כך, למשל, הופצצה בתחנת־הרכבת של שווהאוזן [9] רכבת גרמנית צבאית, שעמדה סמוכה לשיירת אסירי־המחנות. בהפצצה זאת ניספו למעלה ממאה אסירי־המחנות ורבים נפצעו. אסירים רבים גם נורו על־ידי זקיפי הס"ס שפתחו עליהם באש כאשר רצו לחורשה קרובה לחפש מחסה. הגרמנים היו מסווים בכוונה את משלוחיהם הצבאיים באסירי־מחנות מפונים, וטייסי בעלות־הברית, תוך כדי ביצוע ההפצצות, גרמו למותם של מאות יהודים.

מעגל־האש סביב שרידי הצבא הגרמני המובס הלך ונסגר, עד שחיל־החלוץ של הצבא האמריקאי השיג סוף־סוף את אסירי־המחנות הצועדים ושחרר אותם. מאחר שבמצעד־הפינוי לא יצאו מכל המחנות ביחד, אלא הובילו את האנשים בקבוצות רבות, מופרדות זו מזו, אירע ששחרורם לא בא באותו מקום ובאותו זמן. כך, למשל, שוחררו האסירים בסביבת לנדסברג ב־28 באפריל, בסביבת דאכאו — ב־29 באפריל, ליד אלאך [10] — ב־30 באפריל, בבוכברג [11] — ב־1 במאי, בבאד־טלץ [12] — ב־2 במאי.

בשל החוויות הנוראות במחנה־הריכוז נתקהו חושי האסירים, ובכל זאת, שמחתם והפתעתם על שזכו להשתחרר היו עצומות. אנשים נפלו זה על צווארי זה והתנשקו, בכו משמחה וברכו "שהחיינו". הכל נראה כמו בחלום ולא במציאות. לא האמינו, שאמנם שוחררו. כל אחד רצה להיווכח, שגם הוא נמנה על יחידי־הסגולה, שזכו סוף־סוף להגשמת חלום ישן נושן — השחרור מהגהינום ההיטלרי המעורר חלחלה.

ברגע חגיגי זה, שהיה רווי אושר שלא ניתן להסתירו, הופנו מחשבותיו של כל אחד לקרוביו ויקיריו, שלא זכו לנס הגאולה. רגשות שמחה וצער היו מהולים זה בזה כך שלפרקים קשה היה לומר איזה רגש גובר.

יחסם של יחידות־הצבא האמריקאיות לאסירים המשוחררים היה אנושי ביותר. הרגע הדרמאטי של שחרור האסירים נגע עד מאד גם ללב המשחררים. בחלקם מזון, סיגריות, שוקולד ומתנות אחרות, הם הביעו את שמחתם המשותפת בהצילם אנשים מכלייה.

בלקחם על עצמם את הדאגה לאסירים המשוחררים, עשו המשחררים הכל כדי שהאנשים שנשארו בחיים יחזרו לאיתנם במהירות מירבית. בעיקר התמסרו לחולים ולחלושים, שבשבילם התקינו בתי־חולים, מצויידים בכל הסידורים הרפואיים הדרושים. האנשים המורעבים התנפלו על המזון בתאווה כזו, שלרבים מהם הזיקה והם נפלו למשכב. בשל סיבה זו אירעו לא מעט מקרי־מוות. רבים מן האסירים מתו אחרי השחרור, כי לא היו מסוגלים לחזור לאיתנם אחרי כל הסבל והפורענויות במחנות־הריכוז. רוב האסירים הצליחו במשך הזמן להתאושש מכל החוויות הקשות שעברו עליהם בשנות־הדיכוי האכזריות, בעיקר בגהינום המחנות.

הערות

1. מחנה־הריכוז דאכאו שבבווריה (לא רחוק ממינכן) הוקם ב־22 במארס 1933 לפי פקודת הימלר כמחנה־עבודה־ועונש למתנגדים — יהודים ולא־יהודים — למשטר הנאצי. למחנה הראשי צורפו, בעיקר בשנות המלחמה, מספר רב של שלוחות בסביבת דאכאו. במחנה הראשי ובשלוחותיו עבדו אלפי אסירים — על־פי־רוב גברים — בשביל חברות שונות, שביצעו הזמנות של תעשיית־המלחמה הגרמנית. נוסף לכך שחלק מהעובדים היו נבחרים להשמדה בזמן הסלקציות ונשלחים לאושוויץ ולמקומות־השמדה אחרים, היו גם בדאכאו עצמה משרפות, שבהן נשרפו האסירים המושמדים. חלק גדול מהאסירים שהושמדו נקברו במקום בקברים המוניים. המחנה הראשי ושלוחותיו שוחררו על־ידי יחידות הצבא האמריקאי בתחילת מאי 1945, בימים האחרונים למלחמת־העולם השניה באירופה.
2. ב־2 בספטמבר 1939, למחרת פרוץ מלחמת־העולם השניה, הפכה שטוטהוף ל״מחנה־שבויים אזרחי״ וב־26 בנובמבר 1941 ל״מחנה מיוחד של ס״ס״. החל מ־13 בינואר 1942 היתה שטוטהוף מחנה־ריכוז. ובהדרגה הלך וגדל מספר השלוחות שהשתייכו לשטוטהוף. שם עבדו גברים ונשים הן בשביל התעשיה הצבאית והן בעבודות־ביצור שונות. אם כי רשמית היתה שטוטהוף מחנה־עבודה, הושמדו במשרפות המקומיות מספר רב של אסירים. ב־25 בינואר 1945, בהיות המתקפה הסובייטית בפרוסיה בעיצו־מה, החל פינוי האסירים משטוטהוף אל לאונבורג. את האסירים הנותרים פינו בסירות בשליש האחרון של אפריל 1945 לחצי־האי הלה. חטיבות סובייטיות החלו כבר בסוף ינואר 1945 לשחרר את החבל שבו נמצאו שלוחותיו של מחנה־הריכוז שטוטהוף.
3. מספרם היה שבעה.
4. דניאל בורשטיין היה בנו היחיד של הסופר היהודי מפולין מיכאל בורשטיין, שגורלו הביאו לגיטו קובנה ואשר ניספה במחנה דאכאו. חוויותיו של דניאל בורשטיין אחרי בריחתו מהרכבת תוארו ב״פון לעצטן חורבן״, שיצא במינכן, גל׳ 4, מארס 1947, עמודים 33—75.
5. תחילה עבדו בשתי משמרות־עבודה ביממה, כל משמרת בת 12 שעות. יותר מאוחר נקבעו שלוש משמרות — 8 שעות כל אחת.
6. מוסד לחיטוי הכינים של אנשי המחנות הוקם רק באמצע ינואר 1945.
7. הוא חזר לליטא, בה נשפט לשנות־מאסר רבות ומת במחנה־אסירים.
8. אחרי השחרור, ב־1 ביולי 1945, הופיע בסנט־אוטילין (בית־הבראה לחולים משוחררים ואסירי־המחנות החלושים), לא רחוק ממינכן, גליון של ״ניצוץ״. מאוחר יותר הופיעו עוד גליונות אחדים משוכפלים. ב־2 בנובמבר 1945 הוצא ״ניצוץ״ — זו הפעם הראשונה מודפס, כדו־שבועון, על־ידי ההסתדרות הציונית המאוחדת ו״נוחם״ (נוער חלוצי מאוחד). כאשר הוקמה המפלגה ״פועלי ציון״ (צ״ס) התאחדות — אחרי שחוסלה ההסתדרות הציונית המאוחדת, הפך ״ניצוץ״ לבטאון שלה בעברית. בכל גלגוליו אלה של ״ניצוץ״ היה רוח־החיים שלו ועורכו שלמה פרנקל (שפיר). פרטים נוספים על ״ניצוץ״ ראה עבודתו ״יהודים משוחררים״ שהתפרסמה ב״פון נאענטן עבר״, ניו־יורק 1957, כרך 3, עמ׳ 160—161.
9. לא הרחק מקאופרינג.
10. במחוז דאכאו.
11. קרוב לפרנוואלד.
12. דרומה ממינכן, לא הרחק מהגבול האוסטרי.

נשים במחנות

בתחילת יולי 1944, עם התקדם הצבא הסובייטי לגבולות ליטא, החלו הגרמנים בהעברה חפוזה של כלואי הגיטאות בליטא לגרמניה. הגברים הופרדו מהנשים והילדים ונשלחו למחנות "דאכאו". הנשים והילדים הושארו במחנה שטוטהוף. היה זה מחנה מרכזי, והיו בו השירותים המרכזיים וכן נשלחו ממנו קבוצות־עבודה למקומות אחרים.

על מחנה שטוטהוף ועל המחנות הקרובים לו מספרות שלוש נשים, שהיו כלואות שם.

אסתר לוריא הגיעה לשטוטהוף, נשלחה משטוטהוף למחנות אחרים, עברה ממקום למקום, עד לשחרורה על־ידי הצבא הסובייטי.

א. שוורץ־דניאל הגיעה לשטוטהוף, נשלחה למחנה אחר וחזרה לשטוטהוף. תיאוריה מתייחסים במיוחד לתקופה שחזרה לשטוטהוף ומשלימים מבחינת הזמן את התקופה שאסתר לוריא לא היתה בשטוטהוף.

רחל סלקיה משלימה את התמונה בתיאוריה את חדר־החולים — ה"רעוויר", וכן בשירה "במחנה עבודה", שנכתב במקום.

אסתר לוריא

יהודיות בשעבוד

בחודש יולי 1944 התקרבו לקובנה הגייסות הסובייטיים. הגרמנים פתחו בפינויה של ליטא, חיסלו את הגיטאות, והוציאו יחד אתם את היהודים הכלואים. מגיטו קובנה יצא בסירות לדנציג טרנספורט ראשון בשבת, 8 ביולי, ובו כ־3000 איש. טרנספורט שני יצא ימים אחדים לאחר־מכן. גברים ונשים הובלו תחת משמר כבד לתחנת־הרכבת והועלו על קרונות־משא שעמדו מוכנים בשורה ארוכה. הצפיפות בתוך הקרונות היתה איומה. אפשר היה רק לעמוד. כל הטרנספורט הוסע לגרמניה. חששות הנוסעים היו כבדים ביותר. אמנם, הגרמנים אמרו בגיטו כי מעבירים את הכלואים למקומות־עבודה חדשים בגרמניה, אך רבות מדי שמעו על רכבות שהסיעו מאות אלפי יהודים למוות במחנות־השמדה.

כאשר נעצרה הרכבת נשארו האנשים סגורים בה למשך שעה ארוכה. פתאום נפתחו דלתות הקרונות ונשמעו צעקות בגרמנית: "מהר, מהר, לרדת! יורדים רק נשים וילדים, הגברים עם בנים מעל גיל 12 נשארים בקרונות!" הנשים התחילו להפרד מבעלים, מאבות ובנים. מי יודע, אם עוד יזכו להתראות! רוצים להשתהות עוד רגע, עוד מלה, עוד פעם לנשק לילד, אך הגרמנים מאיצים: "מהר, מהר, לרדת!".

את הנשים והילדים סידרו בשורות והובילו אותם לרכבת צרת־פסים שעמדה במרחק־מה. איכשהו נדחפו הנשים לתוך הקרונות הקטנים ונסעו כשעה. הצפיפות היתה כה גדולה, שאי־אפשר היה לנשום. לפתע, באמצע יער, נעצרה הרכבת ליד בורות וחפירות. אנשי ס.ס. רבים, לבושים מדים שחורים, המתינו במקום. הנשים היו בטוחות שהגיעו ליעד האחרון, וכי כאן יבוא הקץ. ניתנה פקודה לרדת מן הקרונות, ומיד סובבו את הבאות אנשי הס.ס. סידרו אותן שוב בשורות וציוו עליהן ללכת.

שטוטהוף

הנשים הובאו למחנה מוקף גדרי תיל גבוה. העבירו אותן דרך שער לחצר ארוכה, ומכל עבריה צריפי־עץ נמוכים. נראו אנשים מתהלכים, מראיהם עלוב ביותר. הגברים היו לבושים בפיז'אמות־פסים כחול־לבן והנשים בשמלות אפורות בלויות. מבעד לחלונות הצריפים הציצו נשים. בדמעות בעיניהן הן מצביעות על הילדים שבידי האמהות ומנענעות בצער בראשן. קבוצת הנשים המשיכה דרכה דרך חצרות רבים מוקפים גדרי־תיל. שער אחרי שער נסגר מאחוריהן. לבסוף הגיעו לחצר מרובעת גדולה ובה נעצרו. לפניהן עמד בנין ארוך ונמוך, עם ארובה גבוהה. מיד חשבו שהנה לפניהן הקרמטוריום, שעליו שמעו. כאן הודיעו להן שהן במחנה־הריכוז "שטוטהוף" ועליהן להיכנס אל הבנין שלפניהן ולהתרחץ. לאחר־מכן סידרו אותן בצריפים. הנשים היו בטוחות שעומדים להכניסן לתאי־גזים. הראשונים בתור — אמהות עם ילדים. הן היו בטוחות שלא תתראינה עוד והחלה פרידה מזעזעת בין אחיות ובנות מבוגרות. לבית־המרחץ נכנסו כל פעם קבוצות של 50 נשים. לאחר זמן־מה ראו את הנשים יוצאות מצידו השני של הבנין — לבושות שמלות בפסים אפור־כחול, יחפות. למרות המראה הדל, גדולה היתה השמחה, שהפחד היה פחד שווא.

כאשר עמדו הנשים בתור לכניסה לבית־המרחץ עוברות לידן נשים עם סלים, ומייעצות להן למסור את כל אשר ברשותן, ולאכול את מה שיש להן, שכן עוד מעט לא ישאירו בידן דבר. בידי הנשים היה עוד לחם וסוכר שחילקו להן לפני צאתן מקובנה והן אכלו ככל שיכלו. מרחוק אפשר היה לראות שהנכנסת לבית־המרחץ מוסרת הכל לגרמנים שישבו ליד שולחנות בפתח הבנין. מן הלחם שמסרו הנשים לקח מדי פעם אחד הגרמנים חתיכות וזרק אותן מעבר לגדר, לאסירים שהצ־טופפו שם. אפשר היה לראות איך התנפלו הללו על הלחם ורבו בגללו. כל הזמן הסתובבו בין הנשים חיילים גרמנים עם סלים ודרשו למסור את דברי־הערך, כיון שאם יתגלה כי מישהי השאירה דבר־ערך ברשותה — יבולע לה. רבות התלבטו מה לעשות עם שעון, טבעת, מטבע־זהב, מזכרות שונות קרובות לליבן. רבות העדיפו להסתיר את החפצים באדמה בחצר, והיו שמסרו חפצים לאסירים שמעבר לגדר, למרות הסכנה הכרוכה

בכך. בכניסה לבית־המרחץ לקחו מהנשים את הכל. אפילו צילומים קטנים לא הרשו לשמור. רק מסרק השאירו בידי כל אחת. כשהן עירומות, הוכרחו לעבור ולהיבדק אצל רופא־נשים פולני. פתאום קמה מהומה. הרופא מצא שעון־זהב שהחביאה בגופה אחת הנשים. הוא קרא לקצין כדי למסור לו את המציאה. הלה רתח מכעס ועמד על כך שיש להעניש את האשמה, אך זו הצליחה להתחמק. "עזוב אותה", אמר הרופא הפולני, "לא אוכל לזהותה, הן כולן דומות כשהן עירומות!". אולי בגלל שעת־הלילה המאוחרת נרתע הקצין. בנוכחות חיילים נאלצו הנשים להוריד את הבגדים ולסדרם בערימות — שמלות לחוד, נעליים לחוד וכדומה. אשה פולניה בדקה את הנשים עוד פעם: פתחה את הידיים, הביטה בתוך הפה, מישׁשה באזניים ובשערות. אחרי זה נכנסו לחדר המקלחות. "מים, לא גז!" — אמרו האחת לשניה. בגמר הרחצה עברו לחדר אחר, שם קיבלה כל אחת חולצת־גבר ופיז'מה בפסים כחול־לבן. הכל היה נקי, אך בלוי ומתוקן הרבה. הסתכלו הנשים זו בזו וצחקו. עצם הדבר שעודן בחיים, הרחיצה במים חמים, והבגדים הנקיים אחרי ימים של טלטולים — כל אלה השרו עליהן רוח טובה. אך היו אלה רגעים קצרים בלבד. יחפות יצאו החוצה. הלילה היה קר. בשורות של חמש עברו בקבוצות של מאה דרך חצרות מוקפות גדרי־תיל, עד שסוף־סוף הצביעה האשה המלווה על צריף ואמרה: "כאן מקומכן, תסתדרו!". נכנסו לצריף ובו מיטות בשלוש קומות — מלאות נשים. גם על הרצפה שכבו, כל־כך צפוף היה. באין ברירה נדחפו איכשהו פנימה והצליחו להשתלב בין הנשים ששכבו על הרצפה. מרוב עייפות נרדמו רובן מיד. במקום שנועד לכ־200 נדחקו לפחות 500 נשים. בכל מיטה, בכל קומה, שכבו 3 נשים. הצריפים עצמם היו חדשים ונקיים, ובהם חדרי שירות מסודרים ומים זורמים. לפני כל חלון בחוץ היו מסודרים ארגזים עם פרחים, ועל אחד הקירות בצריף היתה מצויירת תמונת־נוף. כפי שנודע אחר־כך, היה מחנה שטוטהוף קיים כבר שבע שנים. תחילה היה זה מחנה־השמדה. כאן ישבו אסירים פוליטיים ופליליים מכל רחבי אירופה וגם גרמנים ביניהם. יהודים לא היו כאן עד כה. בשנים האחרונות הועסקו האסירים עצמם בבניה ושיפור המחנה. הוא השתרע על שטח ענק. חצרות עם שורות של צריפים שכאילו אין להם סוף. כל קבוצת־חצרות היתה מוקפת בכמה שורות של גדרי־תיל מחושמלים. בכל פינה היו מגדלים גבוהים ובהם משמר מזוין. בחצר שממול עמד הר משונה בגובה בית של 3 קומות. מה זה, פחם? כשהסתכלו בו היטב אפשר היה להבחין שכולו נעליים — רבבות נעליים!

למחרת בבוקר נערך מיסדר שנמשך שעות אחדות. בגמר המיסדר מותר היה להסתובב בחצר.

במשך שלושה ימים לא קיבלו הנשים אוכל. מהיום הרביעי לבואן התחילו לחלק בבוקר קפה שחור, 150 גר' לחם, מעט ריבה; בצהריים — מרק־מימי מעשבים וירקות, שלא תמיד אפשר היה לזהות טיבם; בערב — שוב קפה שחור, פרוסת־לחם וקצת מרגרינה. ביום ראשון בערב היה הקפה ממותק, וכן חילקו חתיכה קטנטונת של גבינה או נקניק. חלוקת האוכל התנהלה בחצר. אסירים היו מביאים מיכלי־פח גדולים, מלאים בנוזל הרותח, ושופכים אותו לתוך גיגית־עץ ענקית שעמדה בחצר. הנשים עמדו בזוגות, בשורות ארוכות. כל שתי נשים היו מקבלות קערת מרק ואוכלות עם כפות־עץ, בצריף שלהן. הן היו נאלצות למהר ולסיים, שכן הקערות נדרשו לחלוקת מרק בחצרות אחרות. לפעמים, כאשר היה נדמה ל"קאפו" הפולני שהנשים מתמהמהות יתר על המידה באכילה, היה מתפרץ בזעם לצריף, צועק ודורש להחזיר מיד את הקערות. הוא היה עובר בין השורות ומצליף בשוט, וכך היה שופך את המרק היקר. לעתים היה זה כל־כך פתאומי, שלמרות האימה ואבדן הארוחה החמה היחידה היו הנשים פורצות בצחוק פרוע. ה"קאפו" היה ממשיך להשתולל עד שנאספו כל הקערות.

לאחר שלא התאמתו החששות שמובילים אותן להשמדה, החלו החיים במחנה לקבל צורת קבע. הנשים התחילו להאמין בשמועה שנפוצה, שלא תהיינה עוד הוצאות־להורג, כי המלחמה מתקרבת לקיצה ונתקבלו הוראות מגבוה לשמור על היהודים שנותרו בחיים — כהוכחה שלא כל העם היהודי הושמד. אגב, באותם ימים שמעו גם על ההתנקשות בחייו של היטלר.

יומיים אחרי בוא הקבוצה הנזכרת לשטוטהוף הגיעו גם הנשים של הטרנספורטים המאוחרים יותר: מקובנה, שאנץ, שאוולי, ריגה ומכל המחנות והגיטאות שבארצות הבלטיות. באה גם הקבוצה האחרונה שיצאה מגיטו קובנה. אלה היו האחרונים שהוצאו מן המחבואים ("מלינות"). הנשים סיפרו על חיפושים ופיצוצים ללא הבחנה בכל הבתים, על קרבנות רבים, ועל האנשים שנשארו בחיים. לקחו מהן את הילדים, הפרידו בין נשים וגברים — ולבסוף הציתו את כל הגיטו.

באחד הימים התחילו ברישום. בחרו ב־25 נשים שידעו גרמנית ועליהן היה למלא טפסים עם כל הפרטים האישיים. לכל אחת כתבו בעפרון כימי מספר על היד השמאלית וציוו לא למחוק אותו. מספרים לא קעקעו, כנראה מחוסר זמן. את הראשים לא גילחו. רק שערות ארוכות נגזזו. מחנה זה היה יוצא דופן. שם התהלכו כולם, נשים כגברים, עם ראשים מגולחים או שיער קצר מאד. בחצרות הסמוכות היו גם גברים, אך אי־אפשר היה ליצור קשר אתם. הם היו במצב קשה יותר מהנשים. החזיקו אותם שעות ארוכות במיסדרים, או שהיה עליהם לשבת על האדמה בלי לזוז. לפעמים היה עליהם לרוץ במשך שעות. ברור היה, שמתעללים בהם ומענים אותם קשות.

יום אחד חילקו בגדים אזרחיים — אותם בגדים שלקחו מהנשים בבואן לאחר שעברו חיטוי, אך ללא הבחנה למי היו שייכים קודם. גם נעליים קיבלו. כל אחת קיבלה גם חתיכת בד לבן, שעליו היה מודפס מגן־דוד ואחד האסירים הוסיף לידו את המספר ה"אישי" של כל אחת. נאמר לשמור היטב על "תעודות זיהוי" אלו.

המיסדרים נעשו קשים וממושכים יותר ויותר. פעם בדקו את מספר הנשים הצעירות, פעם מנו את הזקנות, פעם את הנערות. פעם בדקו את טיב הבגדים, את הנעליים. נשים היו מתעלפות מעמידה של שעות ארוכות, לפעמים בשמש הלוהטת של חודש אוגוסט.

פעם הכריזו על מיסדר עם גמר ארוחת־הצהריים. היתה זו שעה בלתי רגילה. כשיצאו החוצה סידרו אותן בשורות של חמש והתחילו להוביל אותן דרך מספר שערים וחצרות, עד שהגיעו לככר גדולה, שם עמדו כבר אלפי נשים. סלקציה! נבהלו — ואכן ראו כמה רופאים, גרמנים ופולנים, עומדים מזויינים, ותורים ארוכים של שורות בנות 5 נשים עוברות לפניהם. הם מסתכלים בכל אחת מהחמש, ומדי פעם פוקדים על זו ועל אחרת לצאת ולעמוד בצד, ליד הנשים הזקנות,

החולניות והנערות. קמה מהומה, פניקה. בחורות צעירות שמפרידים מאמהותיהן מנסות להצטרף אליהן, או להיפך — אמהות מבקשות ומתחננות להצטרף לבנותיהן. צעקות ובכי ממלאים את חלל האוויר. יש שהצליחו להשיג את מבוקשן — אם הצטרפה לבת, ובת הורשתה ללכת עם אמה. לבסוף ריכזו את המסוגלות לעבודה והחזירו אותן לצריפים.

למחרת — שוב מיסדר בשעות בלתי רגילות. מעמידים לפי סדר המספרים שקיבלו. ה"קאפו" הפולני משתולל, מכה ללא הבחנה — "משליט סדר". כך עמדו עד הערב, ואז לא הוחזרו למקומותיהן הקודמים, אלא כל קבוצה בת אלף נשים, לפי המספרים השוטפים, נשלחה לצריפים בחצר אחרת. זה היה ב־6 באוגוסט 1944.

בשעה 4 לפנות בוקר העירו בשריקת סירנה את הנשים: הכל לקום! בעוד דקות מספר להסתדר בשורות!

לכל אחת נתנו שמיכה, כלי לאוכל וכף חדשה מעץ. הכלים היו מוכרים — אלה שלקחו מהאסירים בבואם, לפעמים קטנים מכדי להכיל את מנת־המרק שחולקה. חילקו ככרות — אחד לחמש נשים, וחבילות מרגרינה, אחת ל־10 נשים.

הובילו אותן מחוץ למחנה בליווי אנשי ס.ס. לבושים שחורים, מזויינים. איש לא ידע לאן. הן עברו מרחק ניכר והגיעו לנהר. שם נצטוו לרדת לסירות, כמה מאות נשים לתוך סירה אחת, עמוקה וריקה מכל. יושבים ועומדים בה באי־נוחות רבה, אין במה להיאחז, רואים רק את השמים, שהיו כחולים וזוהרים באותו יום קיץ.

הסירות הזכירו סירות עבדים — ואמנם, היה לנשים קשה יותר מלחיות בעבדות. לאחר נסיעה של שעות מספר, נצטוו לרדת. התחילה צעדה ארוכה ומייגעת. לפנות ערב הגיעו למחנה־אהלים בסביבת עיירה גרמנית בשם טרונץ. שם זה היה רשום על השלטים בסביבה.

טרונץ, מרזן

120 אהלים נמוכים ומאורכים, מברזנט מנומר, עמדו בשורות — 12 שורות של 10 אהלים. הצביעו על ערימת קש, כדי שהנשים תקחנה לריפוד משכבן באהל. 10 נשים היו צריכות להשתכן בכל אהל. היו שם 1200 נשים. היו גם אהלים אחדים גדולים יותר, עבור אנשי המשמר. באהלים אפשר היה רק לשכב או לשבת, לעמידה לא הספיק הגובה. היו מיכלי־מים ואפשר היה להתרענן אחרי הדרך הארוכה. באותו יום צעדו הנשים כ־24 קילומטר. במשך יומיים לא יצאו לעבודה ועסקו בסידורים פנימיים, כחלוקת תפקידים: ראש המחנה, 12 נשים מבוגרות בתור "ראשי שורות אהלים", בכל אהל — "ראש אהל", נשים לעבודה במטבח, בסידורי־פנים שונים, ו־12 "קאפו" נבחרו על־ידי הגרמנים בין הבחורות היפות והחסונות. אוכל קיבלו רק בערב השלישי לבואן, כאשר נוער גרמני הביא במשאיות מיכלי־חלב גדולים מלאי מרק. הנשים היו רעבות ומלאות פחד וחרדה לגורלן. בוקר אחד, אחרי המיסדר, העמידו אותן שוב בשורות של חמש. סימן שמתחיל שלב חדש בחייהן. ואמנם, ליד המחנה היו ערימות של אתים. כל אחת הצטיידה באת, ויצאו בליווי משמר מזויין לחפור תעלות־מגן בסביבה. על כל מאה נשים היתה ממונה אחת — ה"קאפו". תחילה ראו בתפקידן הבחורות שנבחרו ייעוד — לעזור לנשים העובדות, לייעץ להן, ליצור קשר בינן ובין השומרים, אך במשך הזמן נתדרדרה דמות ה"קאפו". היה עליה לדאוג שהעבודה תתקדם, והיא היתה אחראית לסדר. התחילו להאשים את ה"קאפו", שהן משתפות פעולה עם הגרמנים, שהן נהנות מיתרונות בלי לעבוד קשה ועוד. אכן, היו בחורות שגילו יהירות רבה בתפקידן, אך הן גם היו ב"קו הסכנה הראשון". המשטר במחנה היה קשוח ואכזרי. לפעמים סילקו הגרמנים "קאפו" מתפקידה, אם לא מילאה את תפקידה כראוי. על עבירה כלשהי הנהיגו מלקות בפומבי. היה זה מזעזע לראות איך מכים חיילים חסונים נשים חסרות־מגן בעוון עבירות פעוטות. היה נדמה שהם מחפשים סיבות כדי לערוך מפגני הפחדה. לפעמים, בעת שיחה, היו אומרים אנשי המשמר, כי הם, כחיילים, מתביישים להיות ממונים על נשים — אך פקודה היא פקודה!

באחד מימי א', בהם עבדו רק חצי יום, חילקו מעילים שנשלחו משטוטהוף — גם הם, כיתר הבגדים, היו משומשים. היתה זו שאלה של מזל אם קיבלה אשה מעיל חם או דק, במצב טוב או בלוי. בחלוקת המעילים ראו סימן שמציידים אותן לקראת החורף והן התחילו להסתגל לתנאים.

ב־5.30 נשמעה שריקה וקריאה: "הכל לקום!" אחרי כן: "לקבל קפה!" לאחר כרבע שעה: "כולן לעמוד!" לפני כל אהל עמדו עשר הנשים המתגוררות בו. מפקדי המחנה, בליווי האשה "ראש המחנה" עוברים וסופרים את הניצבות. סופרים שוב ושוב, עד שאמרו: "זה מתאים!" יש לציין שבמחנות־העבודה לא היו גדרי־תיל, ולכן חזרו וספרו שלוש פעמים ביום: בבוקר, ביציאה לעבודה ובערב. "מותר ללכת!" נאמר אחרי גמר הספירה. משטר צבאי ממש.

מחנה־עבודה ליד ליוביץ'

מטרונץ עברו הנשים למרזן ומשם לסביבות ליוביץ'. בכל העברה פירקו את האהלים והקימו אותם מחדש בהדרכת הגרמנים. כאן בסביבה היו עבודות יותר מסובכות: חפרו תעלות עמוקות נגד טנקים והקימו מקלטים. עבדו לצידם של אזרחים פולנים, ומפיהם שמעו הנשים על המתרחש בעולם ועל המצב בחזיתות. היה ברור שהמלחמה מתקרבת לקיצה. ושוב התעוררו תקוות בלב — שמא בכל זאת תחזקנה מעמד ותצאנה לחפשי! היו רגעים שנאחזו באמונה שעוד תזכינה להיות יחד עם יקיריהן. כל סיפור של פולני או גרמני על מחנות ילדים ומחנות של יהודים, שעודם נמצאים בחיים, היה מתפשט במחנה במהירות הבזק ומעורר תקוות.

היו במחנה כ־50 נערות בגיל 9—15. בעת המיון לפי כושר־העבודה העלו האמהות את גיל בנותיהן, למען תשלחנה יחד אתן. האמהות סחבו למענן את האתים. נגעו ללב מאמציהן להתגבר, להיראות מבוגרות. הן השתתפו בעבודה, שאלמלא כן היתה האם נתבעת להסביר מדוע הביאה ילדה קטנה למחנה. ידעה האם, שבכך טמונה ההצלה היחידה לבתה והיא קיבלה כל סבל נוסף באהבה.

הימים הנוראים

בתקופת הימים הנוראים היו הנשים במחנה־העבודה באהלים בליוביץ'. הן ידעו את זמני החגים. הנשים האדוקות שביניהן שמרו אותם היטב בזכרונן, וידעו את חשבון הימים. בערב ראש־השנה, משחזרו מהעבודה, עלתה השאלה כיצד תצלחנה להבליט במשהו את היום הזה משאר הימים. רובן בכו, רבות הלכו בין האהלים לאחל *שנה טובה* לחברות. אפפה אותן

אווירה טראגית עד מאד. נזכרו, כי בגיטו, שגם בו סבלו, היה טוב יותר בהשוואה למצבן היום. מחשבה אחת עודדה אותן: יהא אשר יהא, בראש-השנה הבא לא עוד תסבולנה. הן לא העזו לקוות לחיי חופש, אך גם לא ייתכן שתחזקנה מעמד עוד שנה בתנאים אלה. הגרמנים החלו לשאול את ראש-המחנה מה הסיבה להתרגשות הרבה. הן דבר לא אירע במחנה: לא היו מקרי מוות, ואפילו מכות לא ניתנו. מה איפוא סיבת הבכייה הזאת? משהסבירו להם, כי היום הוא חג ראש-השנה וכי כל הנשים נזכרות במשפחותיהן, נדמה היה כאילו נתרשמו מכך. נשים בוכות הצליחו לפעמים לרכך את לב האכזרים ביותר. אך בדרך כלל לא בכו במחנות — כאילו יבשו מקורות-הדמעות. ביום זה ניצלה הממונה (עלטסטע) את מצב-הרוח האוהד של המפקד. היא השיגה רשיון לגשת למחנה השכן, המרוחק כחצי קילומטר, בו היו נשים מהונגריה. היא ידעה, כי נמצא שם סידור-תפילה והן ודאי ישאילוהו. המפקד הירשה בתנאי, שלא תערכנה אסיפות. מספר נשים אדוקות התכנסו באהלה של הממונה והתפללו.

מעשה-חסד זה של המפקד הרשע, הרשים מאד את הנשים. הן הרגישו שיש לממונה כוח-השפעה עליו. הוחלט, שעליה לבקש הקלה כלשהי ליום הכיפורים. יום לפני החג התייצבה קבוצת נשים בפני הממונה וביקשה, כי תשתדל להסביר למפקד-המחנה שהנה מגיע החג הגדול ביותר ליהודים, וביום זה על הנשים לצום. לפיכך, אולי יורשה להן לעבוד בו רק חצי יום, או שתמורתו תעבודנה ביום ראשון, או שייעשה סידור כלשהו דומה. לאחר ההבנה שזכתה בה לגבי ראש-השנה, האמינה הממונה בכוחה ונענתה לבקשת המשלחת. ללא היסוס באה התשובה: "אני אוסר על הנשים לצום בחג זה. אם יוודע לי על אשה מבין הנשים במחנה שהיא צמה, תיענש העבריינית כדין". ואף-על-פי-כן, הרבה נשים גמרו אומר בלבן לצום. כדי לא לעורר חשד, הסכימו ביניהן הנשים לעשות מאמץ מיוחד בעבודה. היו שאמרו: "שגעון! הן אצלנו כל יום הוא יום כיפורים! בראות הגרמנים שצמות אנו מרצוננו הטוב, הרי יגידו כי טוב לנו יתר על המידה!" ואמנם נכונים היו הדב-רים — כי כשל כוח הסבל ואי-אפשר היה עוד לשאתו. בכל זאת התעורר בנשים רצון עז להוכיח לעצמן, שלא נהפכו עדיין לחיות. כוח-רצון זה קם, אולי, דווקא בשל האיסור. לא היה ביכולתן לחוג חג של שמחה, אבל במועד כיום הכיפורים יכלו, על-ידי צום, להרגיש עצמן שותפות לכל העם היהודי, הצם ברחבי העולם.

יום אחד לפני יום הכיפורים ירד גשם חזק, והמים חדרו עד עצמותיהן. בבוקר החג יצאו בבגדים רטובים. כפור חזק עמד באוויר ורוח קרה של אוקטובר נשבה. מקץ מחצית השעה קפאו המעילים הרטובים. הן יצאו מהאהלים לאחר ששכבו באותם הבגדים הרטובים כל הלילה, בלי לגמוע, כרגיל, מעט קפה חם. במקום-העבודה יכלו בקושי להרים בבגדים הקפואים את האת. כל עוד היה השומר בקירבת מקום, היו מתאמצות לעשות משהו, אך משנתרחק עמדו כולן כאחת דמומות. עמדו ובכו.

אך הן החזיקו מעמד עד הערב. כשחזרו לאהלים עם מנת-המרק שקיבלו, עטפו את הכלי בסמרטוטים כדי שהמרק לא יתקרר, שכן מוקדם היה עדיין לשבור את הצום. בשעה המתאימה התיישבו ואכלו בחגיגיות את הארוחה. היו בערב זה מקרים של התעלפות במחנה, אבל היתה גם אווירה של התרוממות-הרוח: "היום קיימנו את חגנו! היום עשינו דבר שרצינו לעשותו!"

האסון הגדול החל עם בוא החורף. הלבוש לא הספיק. האוצר הגדול ביותר היתה השמיכה. חתכו ממנה בזהירות חתיכות ופסים ותפרו לעצמן משהו שיגן על הראש, על הידיים והרגליים. היו מתווכחות איזה חלק של הגוף טעון יותר הגנה מקור. מי שנותרה בידיה שמיכה שלימה או חלק ניכר ממנה, היתה נחשבת עשירה. השמיכה היתה משמשת לשכמיה, לחצאית, לצניף על הראש. השומרים היו חסרי-ישע מול התופעה הכללית הזאת. מכות לא עזרו. לא היתה ברירה. היה עליהן להשתמש בכל אפשרות כדי להתגונן מהקור. "מה תעשינה כאשר יהיה עליכן להחזיר את השמיכות? היודעות אתן מה מגיע על השחתת ציוד צבאי?" היו שואלים אותן בכעס.

הן פשוט לא האמינו שיהיה עליהן, אי-פעם, להחזיר את השמיכות. הרעב היה גדול. חצי לחם ליום, מנת-מרק בערב. מעט מרגרינה וקפה שחור כמובן לא הספיקו. אך הקשה מכולן היתה בעיית הנעליים. זוג נעלי-עץ נחשבו לאושר רב, אך הגיעו רק 200 זוגות, והיו 1200 נשים במחנה. הנעליים שקיבלו בשטוטהוף לא החזיקו מעמד בתנאים בהם חיו ועבדו, ורבות מהנשים נשארו יחפות. תחילה, כשמספרן לא היה רב, הן נשארו במחנה לעבודות במטבח או בסידורים. אך משנתרבה מספרן — והוא הלך ורב וכבר הגיע למאות — טענו הסרדיוטים כי אי-אפשר לוותר עליהן. מספר קבוע של נשים חייב היה לצאת יום יום לעבודה. אז החלו גם היחפות לצאת לשדה בכפור ובשלג. הן היו קולעות נעליים מקש, היו תופרות משהו משאריות סמרטוטים, היו מסתכנות בקבלת עונשים חמורים והולכות לבתים פרטיים לבקש נעליים. יש שאזרחים פולנים עזרו בזוג קבקבים או בזוג בלויי-נעליים. חבורות הכפור היו נחלת הכל. למזלן היתה ביניהן רופאה כירורגית. הרבה יש להודות לה על מסירותה ומאמציה. החולות היו צריכות להתייצב כל בוקר במיסדר-חולים. הקצין האחראי היה בוחן ובודק בעצמו כל מקרה ומקרה. הוא היה מכה נשים שלפי דעתו לא היתה הצדקה לפנייתן לרופאה. רבות העדיפו ללכת לשדה כשהן חולות ובלבד שלא לעמוד בהשפלה ובסכנת המכות. אך היו שמצאו כי מוטב לספוג מכות ולזכות ביום מנוחה. כשקרה ושורת המתייצבים למיסדר-חולים היתה ארוכה מן הרגיל, היו שולחים את כל החולות לעבודה, ללא אבחנה. אם ניסתה הרופאה להגן על חולה במצב קשה, היתה היא, אשה בגיל ששים ומעלה, זוכה למכות.

כבר התחיל לרדת שלג, והנשים עודן חוזרות כל ערב לאהלים דקי-יריעות, ללא כסות, כדי לעבור את הלילה. הן היו מצטופפות כדי להתחמם. היאוש תקף את כולן. היה זה סיוט לעבוד 8—10 שעות בכפור, שהגיע לעתים ל-30 מעלות. גם מהתנועות אי-אפשר היה להתחמם. עבודות החפירה באדמה הקפואה נעשתה קשה יותר מפעם לפעם — כל יום היו תמהות איך הצליחו להחזיק מעמד. בחרדה חשבו על יום המחרת. כל יום חזרו נשים מהעבודה עם אברים קפואים. היו מקרים שצריך היה לשאת נשים חזרה למחנה. התחילו להתרבות מקרי מוות. נשים מתו מקור, מרעב ומלכלוך — לא היה מנוס מכינים. "הכינים אכלו אותה", היתה אומרת הרופאה במקרים אחדים. את הנפטרות התירו לנשים לקבור בבית-הקברות היהודי העזוב בקירבת ליוביץ'. מקרים אחדים של מחלת הטיפוס הצליחה

הרופאה להעלים מהגרמנים — מחשש לצעדי־מנע דראסטיים, היה ידוע על מקרים שהגרמנים הציתו מבנים שלמים מחשש להתפשטות המחלה. למרבית הפלא, כל חולות הטיפוס הבריאו.

במשך חמשת החודשים ששהו הנשים במחנות־עבודה, רק פעם אחת הובילו אותן לרכבת־חיטוי שעמדה במקום מרוחק כ־8 קילומטר. היו אלה קרונות מסודרים לשמש את החיילים בחזי־תות ברחיצה וחיטוי. היו אלה רגעים ספורים של אושר למרות שהיה עליהן להתרחץ בנוכחות חיילים גרמנים שהתיזו עליהן חמרי חיטוי. בדרכן חזרה, לבושות בגדים נקיים, לאחר שחיממו את עצמותיהן במקלחות החמות, והצעדה ללא אתים שנתנה לנשים תחושת חופש — היה מצב רוחן מרומם. בשורות, פה ושם, התחילו לשיר.

בטחנת־הקמח בליוביץ'

רק בדצמבר 1944 העבירו את הנשים מהאהלים לטחנת־קמח עזובה בחוצות העיר. שם סידרו אצטבאות בשלוש קומות לשינה. באחד הימים נערכה סלקציה. בחרו נשים חלשות כדי להחזירן לשטוטהוף. רבות הצטרפו למשלוח מרצונן הטוב, למרות החשש שמי שאינו עובד יחוסל, שכן לא יכלו לסבול עוד.

(מתוך 300 הנשים שהועברו אז לשטוטהוף ניספו חלק גדול ממחלות ומהפצצות. מספר קטן ניצל בדרך נס, כשחשו הגרמנים להצלתן מאניה בוערת שהוצתה והופקרה בלב־ים).

באמצע חודש ינואר 1945 התקרבה החזית למחנה ליוביץ'. שוב התעוררו התקוות לשחרור קרוב.

ערב אחד הורגשה תכונה רבה במחנה. לנשים אסור היה לצאת החוצה, אך אשה אחת שעבדה בחדר המפקדה הגרמנית מסרה, כי שמעה שבבוקר השכם עוזבים כולם את המחנה. כל השומרים היו עסוקים בהתקנת אלונקות ומגלשות במשך כל אותו לילה.

לפנות שחר, בשעה מוקדמת מהרגיל, נשמעו במחנה בפעם האחרונה השריקה והפקודה: "הכל לקום"! חילקו קפה, העמיסו את הציוד שנותר במחנה על המגלשות, את הברזנטים של האהלים חילקו בין הנשים, ואלו שזכו לקבל אחד — שמחו מאד. הנשים החלו לצעוד בשורות של חמש, כרגיל, מלוות בשומרים מזוינים, כשה"קאפו" נושאות אלונקות עם נשים חולות ומגלשות עם ציוד המחנה. תחילה היה מצב־רוח מרומם. לאחר שצעדו כברת דרך עצר קצין גרמני וציווה למסור לידיו את הברזנטים של האהלים. הנשים שקיבלו קודם ברזנט עטפו בו את עצמן, ובחלק כיסו את החולות שעל האלונקות — עתה צריך היה לוותר גם על המגן הזה מהקור והרוח. הקצין טען שהנשים אינן צבא — אהלים הם ציוד צבאי והוא דרוש לחיילים. לא עזרו שום בקשות. בעברן את הגשר ליד ליוביץ' מלאו השמים מטוסים. הפציצו את העיר. במהומה שנוצרה עזבו אחדות מהנשים את השורות וניסו להסתתר. "אל תכריחו אותנו להש־תמש בנשק", אמרו השומרים, "עלינו למסור אתכן, במספר מלא, לממונים עלינו". גם הם היו מבוהלים ועצבנים.

הצעדה

הנשים צעדו 12 קילומטר עד לעיר טורן. בדרך נתקלו במאות עגלות טעונות חפצים, בקבוצות אנשים עמוסי חבילות, בבריחה מבוהלת מן העיר. בשעה 3 אחר־הצהרים הגיעו לטורן. שם היו כבר סימנים רבים של הרס מהפצצות. חפירות־מגן נראו בכל מקום — מצב המלחמה בפועל היה מורגש מאד. כבר החשיך. הנשים עמדו ברחוב עד 10 בלילה. הן שאלו עצמן, היכן ילונו. על פנייתן לשומרים נענו כי המפקדים הלכו לברר את העניין. הן היו עייפות מאד, אחרי יום של צעדה ועמידה ממושכת בקור. בסופו של דבר היה עליהן ללכת מרחק של עוד כ־7 קילומטר. בשעה 1 אחר חצות הגיעו למחנה מוקף גדר־תיל. היה זה מחנה שבויי־מלחמה ושם נשארו הנשים ללון, בצריפים, על דרגשים מכוסים קש. השינה ערבה להן והן קיוו כי תשארנה במקום כמה ימים, אך למחרת בבוקר שוב יצאו לדרך. בשער־המחנה פגשו בשורות ארוכות של שבויי־מלחמה אנגלים. הצליחו להחליף מלים מספר באנגלית, והשבויים התחילו לזרוק לעבר הנשים מצרכי־מזון וחפצים שונים, אך שומרי שני המחנות התערבו ו"השליטו סדר". כל היום הלכו דרך יערות. מדי פעם נתקלו שוב בשיירות של שבויי־מלחמה תחת משמר גרמני, וצריך היה לעמוד בצדי הכביש. כאן שוב ניתנה האפשרות לקבל מתנות מהשבויים, שמצבם היה טוב בהרבה ממצבן של הנשים. הם היו כולם עמוסים תרמילי־גב וחבילות של הצלב־האדום. הם התמלאו חמלה ורחמים בראותם את הנשים, וזרקו לעברן קופסאות שימורים, חפיסות שוקולד, ואפילו בגדים ונעליים. היתה זאת חוויה מרגשת ביותר. מתנו־תיהם של שבויי־המלחמה עזרו לנשים להתקיים בימים הבאים, כאשר הפסיקו הגרמנים בכלל לספק כלכלה.

כל היום בוססו הנשים בשלג וסחבו רגליהן בקושי. השומרים רגזו מאד על שלא התקדמו בקצב מהיר יותר. היה עליהם להביאן למחנה־הריכוז הקרוב ביותר ליד העיר ברומברג. מדי פעם התייעצו ביניהם אם לא מוטב לחסל את הנשים כאן, במקום. באותו לילה הגיעו למחסן־עצים ענק שליד מנסרה ביער, שם לנו. למחרת בבוקר שוב נצטוו לעמוד בשורות ולצאת לדרך. הן הלכו עייפות מאד ומדוכאות. ביומיים האחרונים נפטרו ונקברו בדרך 5 נשים. רבות סירבו להמשיך והתיישבו בצדי הדרך. אך הגרמנים ציוו להקימן ולהכריחן להמשיך. במשך כל הזמן נשמעו הפצצות ויריות בלי סוף.

השחרור

מחנה הצועדות נעצר לפתע והשורות החלו מתפרקות. יש התקהלות בגוש אחד. מה אירע? מה פשר הדבר? והנה הוברר העניין. המפקד אמר לנשים: "אנו מוקפים, אין לנו לאן להוביל אתכן — אתן חופשיות!" האומללות לא העזו להאמין ולתת ביטוי לשמחה — אפילו נבהלו במידה מסויימת. הסתבר, כי הן נמצאות באיזור קרבות. מה יהיה עליהן באמצע היער, ללא מגן? עם הסתלקותם של השומרים יכלו ליפול שוב לידיים גרמניות. נשים אחדות ביקשו מהשומרים הגרמנים שיובילו אותן למקום בטוח יותר, ולא יעזבו אותן כך באמצע היער, טרף לצבאות גרמניים בנסיגה. אחדים מהשומרים הסכימו וליוו אותן עד שהגיעו למחנה עזוב של אהלים פיניים. היו אלה מבנים עגולים מדיקט שבהם שוכנו אזרחים שגויסו לעבודות ביצורים. לכל אהל יכלו להיכנס כ־60 איש. יעצו להן לא להסתובב, לשבת באהלים בשקט, כאילו אין שם איש, וביחוד לא לעורר חשד שהן יהודיות. כאן עזבו השומרים באמרם כי הם עצמם בסכנה גדולה יותר.

צו־השעה היה להחזיק מעמד עד שיבואו הרוסים. שוב צריך היה לקבור מספר נפטרות. היריות נמשכו ללא הרף, והסכנה

לא חלפה. לאחר יומיים של ציפיה מבוהלת פסקו מעט היריות והנשים יצאו לכביש הסמוך. שם פגשו בחיילים הרוסיים הרא־שונים, על אופניים — היו אלה הסיירים. "מי אתן ?" שאלו, "איפה כאן גרמנים ?".

כאשר הגיעו הגושים הראשונים של חיל־הרגלים הרוסי הם נבהלו לראות יצורים עלובים מקבלים פניהם: "מי אתן ?" שאלו, "כל כך הרבה יהודיות ? והגרמנים איפה ? עזבו אתכן ביער והסתלקו, מה ?" למזלן של הנשים היו בין החיילים הרוסיים כמה יהודים. הם שמחו לראותן משוחררות ושוחחו אתן ארוכות. היה זה לפנות ערב, ב־21 בינואר 1945, יום השחרור. רק באותו ערב ובאותו לילה התחילו הנשים לתת ביטוי לשמחה, לתקווה. רק עתה ידעו שחייהן אינם עוד בסכנה מתמדת.

הרוסים הורו להן לא להישאר במקום, שכן הן נמצאות בחזית ממש. אמרו להן ללכת לעורף, לשטח שכבר נכבש — לאלכסנדרובו, כ־30 קילומטר מהמקום. למחרת בבוקר יצאו לדרך, קבוצות קבוצות. הדרך הובילה ביערות, שם נתקלו ביחידות רבות של הצבא־האדום המתקדם לעבר ברלין. יחידות־רגלים בשבילים, ויחידות משוריינות — בכבישים. הן ידעו שאינן עוד בידי אויב — כאן כבר "שלנו".

דמויות של נשים שצויירו במחנה־חריכוז על־ידי אסתר לוריא בשנת 1944

ל. שוורץ־דניאל

שטוטהוף (תקופה שניה)

בחודש יולי 1944 הגיע לשטוטהוף משלוח של נשים מליטא. כעבור זמן קצר הועברו מרביתן למחנות־עבודה באיזור ברומברג (בידגושץ). בסוף נובמבר הוחזרו למחנה־הריכוז שטוטהוף, וממנו יצאו למחנות־העבודה. בשובן מצאו את מחנה־הריכוז, שמעולם לא היה גן־עדן, גהינום עלי אדמות, מלא מחלות ווזהמה. אלפי נשים — ובתוכן גם מאלו שהובאו מליטא — כבר נשלחו למשרפות אושוויץ, או הומתו במקום, והנותרות היו רק צללי אדם. אולם גם בתנאי גהינום אלה השתדלו רובן לשמור על צלם האדם שבהן ועל כבודן העצמי. הדבר לא היה קל, כמובן. לא רק סיפורי הוותיקות במקום, שעלו על כל מה שידעו החדשות, הילכו אימה, כי אם גם המצב לאשורו, כפי שנתגלה לנגד עיניהן.

בטרם צאתן למחנה־העבודה באוגוסט, עוד ראו סביבן הנשים הללו אילו אמהות שעלה בידן לשמור על ילדיהן, ואילו עתה בשובן — הילדים לא היו. רק סיפורים מסמרי־שיער מסרו את אשר אירע להם: איך התחננו לשווא על חייהם בנימוקים "הגיוניים", היותם כשירים כבר לעבודה העשויה להביא תועלת לגרמנים, ואיך כל זה לא הועיל והם נרצחו באכזריות אם לנגד עיני אמהותיהם ואם יחד איתן.

השלטון במחנה היה בידי "קאפוס" משני המינים, נוצרים ויהודים כאחד — וגורל העצירות היה בידיהם, תלוי במוצא פיהם ובניד עפעף שלהם. התנהגותם, בעיקר של הנשים בתוכם, היתה אכזרית — בו בזמן שכל מאוויי העצירות התרכזו בהשתוקקות לפת לחם, לתפוח־אדמה — ולו גם רקוב — היו עיני הנשים ה"קאפוס" נתונות להשגת אהוב, להתחרות אכ־זרית על חסדי אהוביהן, חבריהן לתפקיד. הן לא דאגו לאוכל, שכן היו משופעות בו, אפילו במעדנים. בהתחרותן על חסדי אהוביהן שום אמצעי לא היה פסול, אף לא שליחת המתחרה למוות, פשוטו כמשמעו. נשים אלו, בניגוד אכזרי לעצירות, היו לבושות היטב, טיפחו את מראיהן, ואפילו לא נמנעו מלהשתמש במים שחולקו לעצירות לקפה לצרכי הטואלטה שלהן. אחת האכזבות הקשות שציפתה לחוזרות למחנה־הריכוז היתה אי־האפשרות להתרחץ, כי הברזים טיפטפו רק לעתים רחוקות, ומשום כך אף נסתמו בתי־השימוש, עד כי היה צורך לסלק באתים את הצואה שנצטברה בטרם תקפא. אך מחסור זה במים לא מנע מן ה"קאפוס" להשתמש במעט שהיה לצורכי ההתייפות שלהן. הנשים האחרות לא נחשבו בעיניהן כיצורי־אנוש. בתנאים אלה פסקו הנשים החוזרות לחלום להגיע לסוף המלחמה. שוב הולבשו מדי אסירות, ברובן סבלו משל־שולים, או מדיזנטריה חריפה, והמכות הפכו למעשה של יום־יום. ה"קאפוס" היכו את האסירות בכל הזדמנות ובלא רחמים, ללא סיבה ממשית — בין אם בתור לאוכל, בהליכה, בעת מיפקד ועוד. המכות גברו עם כל שיבוש שחל ביחסיהן עם אהוביהן. העצירות היו הפקר ליצרים הסאדיסטיים של בנות מינן ה"קאפוס". לגרמנים לא היה צורך להתערב בנעשה במחנה, כי ה"קאפוס" עשו את עבודתם. לא פעם נצטוו העצי־רות לעמוד כמעט עירומות בקור החורפי, כשה"קאפוס" לבושות מעילים חמים, כפפות ונעלי פרווה, ומלגלגות בפני האומללות, שקפאו מולן, על תענוגות הלילה שלהן. אהוביהן, כאמור, היו בדרך־כלל "קאפוס" גברים ממחנה־הריכוז. לעתים נטלו חלק באורגיות אלה גם חברי משמר המחנה ונשי הס"ס. די היה בהפרעה כלשהי במשחקי־אהבים אלה, כדי שהן תפרוצנה אחוזות היסטריה לתוך צריפי העצירות, ותחלקנה מכות על ימין ועל שמאל, בעיקר אם חשדו שאחד ה"קאפוס" הגברים נמצא אצל אסירה־ידידה.

זו היתה אווירת המחנה.

מגיפת הטיפוס

זמן קצר אחרי שובן לשטוטהוף, בדצמבר 1944, פרצה מגיפת טיפוס. פרדוקסלית היתה זאת אחת הסיבות להפסקת הסלקציות. שוב לא היה צורך בהן. מאות נשים שכבו על מיטות־העץ, הקיאו ונאנקו. רובן לא הצליחו לזחול אל מה שקרוי בית־שימוש, בעיקר אלה ששכבו על דרגש בקומה שלישית. שלוש־שלוש שכבו על מיטה אחת ברוחב של 80 ס"מ. עזרה הדדית פסקה לגמרי. כ־95% מן הנשים היו חולות, רובן בלי הכרה. המעטות שנותרו בריאות קיבלו את מנות־הלחם של החולות, כי אלו לא היו מסוגלות לבלוע אותו. תמורת זאת הביאו לפעמים הבריאות מעט מים או שלג מבחוץ. בהתחלה עוד העבירו חולות ל"חדר חולים", אבל קומץ קטן של רופאים ואחיות, בלי מכשירים רפואיים ממשיים, ללא תרופות וללא תחבושות, לא יכלו להועיל. בכל גוש בתים מתו יום־יום כ־50 עד 100 נשים. רובן נזרקו החוצה. עוד בהיותן בחיים נשכבו בערימות, זו על גבי זו, כדי לחכות למוות עם עיניים פקוחות במשך שעות ארוכות. רוב החולות לקו בחום גבוה של 40 מעלות ושכבו כך 3—4 שבועות, על־פי־רוב תוך איבוד ההכרה. בקירבתן הסתובבו שליטי המחנה, לבושים היטב, ובפיהם לגלוג והלצות־תועבה על האומללות, וכן תמהון על גסיסתן הארוכה.

בינואר 1945, כשרוב המחלימות כמעט ולא היו מסוגלות ללכת בשל חולשתן, קיצצו עוד יותר את מנות האוכל. לחם בכלל לא נתנו. מרק המים המלוכלכים, עם פרוסות ירקות בלתי מקולפות, היה לגמרי בלי מלח, כדי להוסיף ולהחיש את חולשת הנשים.

בפברואר התקרבה החזית. כל לילה רעמו התותחים באיזור דנציג. פעם אחת נפלו רסיסים לתוך המחנה ונשים אחדות נפצעו. רובן חיו באדישות גמורה והעדיפו ליהרג מפגז רוסי במקום לגסוס בתנאים ששררו. כולן כבר היו שלדים, כמעט ללא תנועת חיים.

באותו חודש גם הגיע צו הפינוי הראשון וכל שמסוגל היה ללכת נשלח לפינוי. העצירות המבוהלות והנפחדות ברחו

לצריפיהן והתחבאו במיטותיהן. הן לא היו מסוגלות ללכת. אך הגרמנים, שבדרך כלל לא נכנסו למחנה והשאירו את השלטון בו ל"קאפוס", חדרו הפעם פנימה, ובסיוע כלביהם קיבצו את העצירות מתוך הצריפים.

שטוטהוף וסביבתה נשארו בידי הגרמנים. גופות המתים לפני הבתים נערמו והלכו. אפילו פנים מוכרות בערימות לא עשו עוד רושם, גם אם שוחחת עם אותו אדם רק תמול־שלשום. הרעב חדל לשחק את התפקיד הראשי, ואת מקומו תפסה הריקנות הגמורה, הפנימית והחיצונית כאחת.

הפינוי והנסיעה האחרונה

ב־24 באפריל ניתנה הפקודה לפנות את שטוטהוף. החזית התקרבה מאד והגרמנים היו עצבנים, עד כדי בהלה. בעזרת כלבים קובצו במהירות כל העצירות, גם הבלתי מסוגלות לעמוד על רגליהן, וכל אחת קיבלה כיכר־לחם שלם, תופעה נדירה ששכחוה מכבר. הנשים צעדו, יותר נכון — זחלו וצלעו, כל היום, עד שהגיעו בערב לשפת־הים. בלילה נדחסו לתוך אניית־משא סגורה מכל צדדיה ובלי אוורור. הצפיפות היתה כה גדולה, שאפילו תנועת־יד היתה בלתי־אפשרית. בשל חוסר אוויר התעלפו הנשים בעמידתן, ובנוסף לכך היו חולות קיבה ומעיים ובלא אפשרות להגיע לבית־שימוש, כי לא היה כזה. זעקו, בכו והתלוננו — הכל ללא תועלת. למחרת בבוקר עגנו בחצי־האי הלה והשאירו שם מספר רב של מתים. הנותרות ירדו מהאוניה וכל היום הריצו אותן באי הלה שהיה מלא צבא גרמני. נראו בונקרים מבטון, מכונות־יריה ותותחים נגד מטוסים, ועדיין לא ידעו שגרמניה גססה, והשמיים מלאו מטוסים רוסיים והפצצות נפלו כגשם.

אנשי הצבא רצו הלוך ושוב בעצבנות ובבהלה, צעקו פקודות והסתכלו בדאגה השמיימה. הלה היתה נקודה אסטרטגית חשובה, אך על העצירות כל זה לא השפיע. בערב הן הוחזרו לנמל ונדחסו לסירות־עץ גדולות. כאן לפחות היו אוויר ואפשרות לשבת. שתי סירות נסחבו על־ידי אונית־מנוע, בה נמצאו השומרים והשוטרים. על קש מלוכלך, בלי לחם או מים, מצופפות יחד עם אסירים פולנים ורוסים, שטו במשך 8 ימים סמוך לחוף הים הבלטי. באחת הסירות היו השותפים החדשים לסבל תוקפנים והתנהגותם היתה אכזרית. הם צעקו וקיללו תמיד, אף היכו את הנשים וחטפו מידיהן את מעט הלחם שנותר להן. לא כן בסירה השניה, בה צורפו לנשים עצירים נורבגים ודנים. אלה התנהגו בצורה חברותית וחילקו את מנות־האוכל שלהם עם הנשים היהודיות. היה רושם, שגם הגרמנים לא ידעו לאן נוסעים. ניסו לעגון בנמלים אחדים, אך לא קיבלו רשות לכך מצד השלטונות המקומיים. הרעב והצמאון גברו. אנשים החלו לשתות מי־ים. השומרים המעיטו לערוך ביקורת. הגברים הנוצרים היוו כוח מסויים. רעב וצמאון הביאו אותם למצב של יאוש, ובהחלט היו מסוגלים להתנפל על הגרמנים, אף בלא נשק. המתיחות הלכה וגברה.

השחרור

בלילה, בין ה־2 ל־3 במאי, עצרו הסירות בים ועמדו שעות אחדות. אחר־כך שינו את הכיוון ושטו למעשה חזרה. פתאום פרחו שמועות — וביניהן גם נכונות, כרוב השמועות בשנות המלחמה — שליבק שוחררה על־ידי האנגלים. לפתע נשתרר שקט. המנוע חדל לעבוד, ועל הסיפון פרצה בהלה בלתי־מובנת: ריצות, צעקות, שבירת קרשים, ואפילו נפילת האנשים מהסיפון לקומה התחתונה על ראשי העצירות. הסולם היחיד נעלם ורק במאמץ גדול עלה לטפס מלמטה אל הסיפון. התברר, שהשומרים ברחו באוניית־המנוע. בסמוך אלינו שטה אוניה גדולה מאד בהשוואה לסירתנו הקטנה. היא היתה מחנה־ריכוז שט עם 7,000 עצירים, מתוכה זרקו גברים לחם אל סירתנו וזאת היתה סיבת המהומה. הגברים שבסירה קפצו כדי לתפסו ואחדים נפלו תוך כדי כך למים. הנשים לא העזו להתקרב.

בהעדר שמירה וצוות היינו פתאום "חופשיים", אבל הסירה שטה בים הפתוח והיינו נתונים בסכנת טביעה. באין־ברירה פנו אל רב־החובל של האוניה הגדולה בבקשה לקלוט את אנשי הסירה. אחרי התייעצות קצרה נתקבלה תשובה שלילית, בטענה, שאין לו פקודה מתאימה.

בין עצירי הסירה היו ספנים ויורדי־ים לשעבר. הם שברו קרשים גדולים והשתמשו בהם כמשוטים, וכך השיטו את הסירה לכיוון החוף. היה ליל־אביב קר ובהיר. בשעה 3 בבוקר נתקעה הסירה בחול, במרחק של כ־60 מטר מהחוף. החלה ירידה איטית של האנשים. לרשות היורדים היה רק סולם אחד, ששימש קודם לעליה מבטן הסירה לסיפון. בסירה נמצאו כ־1,000 אנשים, ובסולם יכול היה לרדת רק אדם אחד. המים היו קרים כקרח. הם הגיעו עד למותניים, והיה צורך ללכת במים עד לחוף. היתה הרגשה מוזרה, כשאחרי 8 ימי שיוט חשו האנשים באדמה מוצקה ואחרי 4 שנים לא נמצא לידם אף אחד עם רובה בידו. התארגנו לקבוצות קטנות וחיפשו כבישים. לאט־לאט התפזרו הקבוצות לכיוונים שונים, כשאור־הבוקר התחיל להפציע. אולם אווירה רגועה זו לא נמשכה זמן רב. לפתע נשמעו נביחת־כלבים עזה ורעש אופנועים. על כל אופנוע היו שני גרמנים במדים, והכלבים רצו על ידם. תוך צעקות וקללות הריצו את כולם חזרה לשפת הים. שם טרם נסתיימה ירידת האנשים הזקנים והחולים. האנשים אולצו לעמוד בקבוצות של 4 לאורך חוף הים. בלחץ הגרמנים התקדמה עתה הירידה בקצב מהיר. מי שלא ירד מהר בסולם, פשוט נדחף למים או נורה. רוצח צעיר ירה 4 יריות באשה זקנה, וכשעוד הראתה סימני חיים קיבלה מכה על ראשה בקת הרובה. הגרמנים היו במצב של טירוף. נתברר כי הם ברחו העירה, כדי שלא להיתפש על־ידי האנגלים כשומרי מחנה־ריכוז. אולם האנגלים טרם הגיעו העירה, והשומרים קיבלו פקודה מקציניהם לחזור למשמרתם והם חזרו. העצירות עמדו רועדות על שפת הים. מדם הקורבנות האדימו המים והסירות היו כבר ריקות. מרחוק נראו בתים גבוהים וצללים נעים של בני־אדם. עתה התחיל הקרב האחרון על החיים. על שביל צר ליד שפת הים הריצו את העצירות. על גבעה מימין נראו וילות נאות וקצינים גרמנים עומדים ומסריטים את המחזה. מי שלא מסוגל היה לרוץ מהר, נבעט ברגל לתוך המים. חוצים גשר ומגיעים לעיר, ובמהירות גדולה, דרך רחובות העיר, לתוך מחנה־צבא גדול. השמים מלאים מטוסים המפציצים ללא הרף. הפצצות נופלות כמו ברד. אות אזעקה והשומרים נעלמים בן־רגע במקלטים. מכל הצדדים פורצות להבות־אש. בפינה אחת מחלקים אוכל. הריח עולה בנחיריים, אבל אין אפשרות להגיע לשם עקב הצפיפות והמאמץ. מכיוון אחד מופיעים פתאום

אנשים עירומים. מתברר שהם שארית הפליטה של אנשי האוניה הגדולה, שטבעה. האנגלים הוציאו צו להחזיר את כל האוניות לנמלים עד שעה 12. רב־החובל של האוניה רצה למלא אחר הפקודה, אך קצין הס"ס הרגו בשל כך ביריה. האוניה נותרה ללא רב־חובל ונתרסקה. מחנה־הריכוז השט טבע. רק כמה מאות אנשים שידעו לשחות ניצלו והשאר טבעו. העירומים הללו היו הניצולים. בשעה 4 נשמעו צעקות: הופיע הטנק האנגלי הראשון, מקושט בדגל צלב־קרס קרוע.

נוישטט

קרוב ל־3 שבועות שהו הניצולות בנוישטט. רבות אושפזו בבית־חולים. כולן היו חולות בדיזנטריה, לקו בפצעים מזוהמים ובמחלות אחרות, בנוסף לחולשה איומה. שלטון־הכיבוש האנגלי עשה כל שיכול להקל על הניצולות. המלחמה עוד נמשכה והיה חוסר באמבולנסים. הקצינים האנגלים נשאו במו־ידיהם את החולות, כשהן מלאות כינים, לבתי־חולים. האחראים התחננו בפני המשוחררות לא להתנפל על האוכל. אחרי תקופת־רעב ארוכה הם נתנו אוכל צבאי טוב, וזה גרם שבקשותיהם להימנע מאכילת־יתר לא הועילו. הפחד להישאר למחרת בלי לחם היה מושרש מכדי לשמוע לדברי הגיון. במצב של הצטמקות הקיבה הזיק עודף אוכל, ומספר לא קטן של נשים נפטרו בשל כך.

כעבור 3 שבועות הופיעה בנוישטט משלחת צבאית רוסית, כדי לנהל תעמולה בין המשוחררים שהיו אזרחים סובייטיים או משטח כיבושיהם כמו הבלטיקום, קרפטו־רוסיה ועוד, "לחזור הביתה". מחוסר תעודות־זהות או תעודות אחרות אי־אפשר היה לקבוע את האזרחות ולא היה הכרח להיענות למשלחת. בכל זאת נסעו רובן חזרה למולדתן, עקב אדישות ועייפות. אי־לכך עוד נדדו הרבה אנשים במשך שנתיים בדרכים ורק חלקם הגיע לבסוף לארץ־ישראל, כפי שיתואר להלן.

שטח־כיבוש סובייטי

המסע "הביתה" החל. אחרי לינה בתחנות־חניה שונות החלה לחזור בכל בוקר אותה תמונה: אנדרלמוסיה ואי־סדר בזמן העליה למשאיות. קבוצות של נשים שהתחברו במרוצת הזמן ביקשו להישאר תמיד צמודות, אבל נתקלו בסירוב מצד הרוסים. אחרי פניות ובקשות נתקבלה תשובה אחת: בבירו־בידז'ן תהיינה תמיד יחד.

הגענו לברט, כ־70 ק"מ מרוסטוק שעל הים הבלטי, ונשארנו שם למעלה מחודשיים במחנה של שבויי־מלחמה אנגלים לשעבר. היינו כ־150 נשים יהודיות בין אלפי פועלי־כפיה רוסים ואוקראינים. למעשה לא היו אלה פועלי־כפיה ממש, אלא רוסים אנטישמים שברחו עם הצבא הגרמני הנסוג. קומץ קטן של נשים יהודיות בים של אנטישמים מובהקים. בקלות יכלו לעזוב את המחנה — אבל לאן? הן אפילו לא ידעו, שזולתן הסתובבו באירופה עוד יהודים משוחררים. בתחילת אוגוסט נפוצו שמועות על משלוחי־כפיה של אנשים למולדתם. סודרו מגורים בצריפים, בהתאם לאזרחות. הדבר העיד, שאכן יישלחו האנשים למולדתם גם בכפיה. הנשים היהודיות היו אובדות עצה, ואז הופיעה במפתיע קבוצת גברים, אסירי דאכאו לשעבר, בחיפושם אחרי בני משפחה. אחד מהם גילה את אחותו, ושני — את אשתו ובתו. מפיהם נודע דבר קיומם של עוד יהודים משוחררים, שכולם ניסו לברוח משטחי־הכיבוש הרוסיים. כמו־כן נודע על ארגוני־עזרה יהודיים בערים הגדולות של פולניה. כמובן שכולם השתדלו לעזוב את הקבוצות הכלליות בהגיעם לערים אלו.

הנסיעה

בהעדר יהודים פחדו הנשים בטורן ליפול בידי הרוסים והמשיכו דרכן ברכבת ללודז'. ואומנם, כאן זכו לעזרה מצד ארגון ה"בריחה" שדאג להן. אחרי שבועיים שלחון בתור "יהודים יוונים החוזרים הביתה" מערבה, תחילה לצ'כיה; עם תעודות קבוצתיות מזוייפות ובלי כרטיסי־נסיעה נסעו הנשים בפחד מתמיד מהשלטונות הרוסיים. עד שהגיעו לדנובה, אותו חצו ליד מחנה־הריכוז לשעבר מטרהאוזן בעזרת שומרים משוחדים, אף שלא מהימנים ביותר. החציה הצליחה והן נמצאו בשטח־כיבוש אמריקאי. עתה נשמו מעט לרווחה. שוב לא ארבה להן סכנת המאסר או החזרת־כפיה לרוסיה. שבועות אחדים שהו במחנה אונר"א ומשם הועברו לזלצבורג ולאינס־ברוק. ניתנה הברירה לנסוע לאיטליה ולנסות נסיעה בלתי־חוקית לארץ־ישראל, או לחזור למינכן ולחכות לתעודת־עליה חוקית. רובן לא בחרו במינכן, אלא המשיכו את דרכן לאיטליה, מוכנות לטלטולים בעליה בלתי ליגלית. באיטליה אורגנו בצורת "קיבוץ" ובאוגוסט 1946 הפליגו ארצה. אולם האוניה, אשר כונתה "ארבע חרויות", נתפסה על־ידי הבריטים, ונוסעיה הוגלו למחנה־מעצר בקפריסין. שוב מחנה־אסירים, אלא שלא דמה לזה של הגרמנים. רק כעבור חצי שנה הגיע התור לנסוע לארץ־ישראל. בפברואר 1947 הגיעו האנשים. הם הוכנסו תחילה למחנה בחיפה־עלית ולאחר־מכן למחנה הסוכנות בקרית־שמואל.

רק בפסח, אפריל 1947, באה לקיצה הנסיעה הקשה והארוכה והורגשה שעת השחרור האמיתית.

רחל סלקיה

ב"רעוויר"* במחנה שטוטהוף

לאחר יום עבודה מפרך, יום של חפירת שוחות־הגנה, הרמת המכוש מעלה ומטה, באדמה קפואה, בשדה רחב־ידיים פרוץ לכל רוח, לבושות שמלות דקות ביום חורף קר ועז, ב־30 מעלות מתחת לאפס, על קיבה ריקה, היו בינינו שחשו ברע וקרסו תחתן, ואני בתוכן. חזרתי לעת־ערב למחנה כשאני נתמכת בידי שתי נשים. לאחר בדיקה שלחה אותי הרופאה (גם היא מנשי המחנה) לבית־החולים של המחנה, ל"רעוויר".

ה"רעוויר": דיר סוסים עם ריצפת בטון. על תבן לח שריפד את הבטון הקשה שכבו חולות אנושות (חולות־קל לא נתקבלו כלל ל"רעוויר" מחוסר מקום). בתור כר שימש התרמיל, ולמי שהיה מעיל או כסות היא השתמשה בו כשמיכה להתכסות בה. בטור אחד לאורך הקיר שכבו החולות ולפניהן ריצפת בוץ, שהביאו אתן מהשוחות נשות־המחנה שבאו לבקש עזרה וטי־פול. בפינת החדר עמד העביט והפיץ ריח רע באוויר המעופש בלאו הכי. חלונות לא היו בדיר. פתיחת הדלת אמנם הזרימה לתוכו אוויר נקי, אך יחד עם זה חדר פנימה קור עז, בנוסף לקור ששרר.

בפינה שניה של הדיר, על תבן קש נקי ויבש, גדרו לעצמן מקום: הרופאה ושלוש האחיות העוזרות. לידן עמד תנור־ברזל קטן, מחומם בזרדים שאספו האחיות, ועליו קנקן מים. באין מכשירים ותרופות, לא יכלו לעזור לחולות האנושות. עיקר עבודתן היה להגיש טיפול ועזרה לפצועות, שחזרו מיום עבודה מפרך.

לפנות ערב היו נשות המחנה חוזרות מהחפירות עייפות, תשושות ורעבות, ומחזירות למחסנאי את כלי־עבודתן: מע־דרים, אתים ומכושים. מהן שנכנסות בנעלי־הבוץ למרפאה לטיפול. כולן מקבלות את מנות הלחם ומתפזרות לאהליהן. במחנה משתררת מנוחה גמורה.

ב"רעוויר" חושך. מזמן לזמן נשמעת שריקת הרוח המיללת. כשגוברת הרוח נפרצת ונפתחת גם דלת הדיר לרווחה (באין סגר) ונסגרת שוב מאליה בשאון אדיר, וחוזר חלילה עד שמתחיל לרדת שלג יחד עם ברד. אנחות ואנקות שפרצו מפי החולות בזו אחר זו הפריעו את השקט ששרר ופתאום... בכי של תינוק. תינוקת שנולדה אתמול נתקפה בבכי מרעב.

...קצת חלב, טיפת חלב — מתחננת האם בקול חלוש (ילידת העיר ממל, ויוצאת גיטו שאוולי, שנפרדה מבעלה בשטוטהוף). היא קירבה את תינוקה אל שדה הצמוק ומלמלה מילות חיבה: שא, שא, שא, חמודתי! בקול בוכה, רועד ומתחנן, קראה האשה לאחיות. אולי יוכלו הן לעזור לה. הן קיבלה מהגרמני הממונה על המחנות סדין לבן מבד וסדין גומי והוא הבטיח לדאוג לחלב. אחות אחת יצאה החוצה וחזרה כעבור זמן עם כלי והגישה ליולדת. התינוקת עוד בכתה שעה קלה ואחר נשתתקה ושוב שקט מסביב.

* בית־חולים של מחנה־הסגר.

משמאלי, השלישית ממני, שכבה צעירה כבת עשרים וחמש, יוצאת הונגריה (אשת איש־צבא בדרג גבוה). שערה מגולח וכסות לראשה. יורקת היא דם, עושה צרכיה תחתיה וזה ימים אחדים שוכבת בלי הכרה. הרופאה הגדירה את מצבה כאנוש. השוכבות לידה, משני צידיה, מתרחקות ממנה ככל האפשר. ריח רע נישא ממצעה. פיה נוטף דם ומגרונה נחרות מוזרות כשל גוססת. רבות ראו בה את גורלן: היום את — מחר אנו בתור.

קראו לאחיות, אך הן בשלהן: "אין לנו במה לעזור לה!" המשיכו לשבת בפינתן ליד התנור, העלו זכרונות מהעבר הקרוב, סיפרו אחת לשניה בדיחות וצחקו צחוק מאופק וממושך, שהדו הגיע עד לחולות. לא חלפה שעה ארוכה, ומפה לאוזן כבר נמסר: "היא נפטרה!" ומיד טענות ותלונות אל הרופאה: יש להודיע למנהלת המחנה, לרות!... צריכים להו־ציא את הגוויה מה"רעוויר", ועוד כהנה וכהנה.

כעבור שעה נפתחה דלת ה"רעוויר" לרווחה. מנהלת המחנה רות, עם פנס־נפט גדול בידה, נכנסה יחד עם הגרמני השומר עלינו, ה"העלזאלע"* (עבר ניתוח בצוואר ונשאר לו חתך שלא הגליד ונראה לעין. כיון שהיה השומר הסאדיסטי ביותר ולא דיבר אף עם אחת, לא ידענו את שמו וקראנו לו "העלזאלע"). יחד איתם נכנסו ארבע נשים מה"חברה־קדישא". אך נראו בפתח — ובכל הושלך הס. דממת מוות.

ה"העלזאלע" הוציא מידי מנהלת המחנה את פנס־הנפט, קרב אל הגוויה וראה כי היא שוכבת עם עיניים פקוחות. "היי, אתן!" — קרא בפנותו אל האחיות — "קירבו הלום!" פקד. רועדות מפחד ניגשו האחיות קרוב אליו ונשארו עומדות. "לסגור עיניים!" הרעים בקולו המצווה. האחיות הסתכלו אחת על השניה כאומרות: "לכי את!" — ולא זזו ממקומן. ה"העלזאלע" תפס בזרועה של אחת האחיות, דחף אותה קדימה ופקד לסגור את עיניה של הנפטרת. חיוורת, פוחדת, בידיים רועדות, סגרה זו את עיניה.

ת־ח־ח... ח־ח־ח... פרץ בצחוק ושאל: "הקרה לך משהו? מחר תמותי גם את!" פלט מבין שיניו. קרא לנשי ה"חברה־קדישא" והן ירקו "טפוי" על אצבעותיהן, ביקשו מהנפטרת "תמחלי לנו" (זיי מיר מוחל), הטעינו את הגוויה על סולם־עץ קטן ששימש כאלונקה, וכבר עמדו לצאת את הדיר. נמלך רגע השומר, עצר בעדן וקרא: "עצור, עמדו! גוסס עוד מישהו? באותו קבר ניתן לקבור יותר אנשים!" הוא הרים

* אותו שומר גרמני, ה"העלזאלע", חי עד היום. באפריל 1975 נקראה כותבת שורות אלה למשטרה, כדי למסור עדות נגדו. גם המשטרה לא ידעה את שמו. כאשר התקרבה החזית אל מחנה־העבודה, העבירו אותנו חזרה לשטוטהוף. אותה העברה נקראה בפינו "צעדת המוות". בקרב הצועדות היו שתי נערות צעירות, לאה זיו ואחותה, מהעיר ראסיין. אפסו כוחותיהן של האחיות, ניגשו אל אותו שומר, ה"העלזאלע", וביקשוהו כי יירה בהן. ואכן, הוא ירה בהן. רבות אחרות, ואחותי ואני בכללן, ברחנו וניצלנו.

מעלה את פנסו, עבר לאורך כל הטור, הסתכל בפני החולות השוכבות על הרצפה וקרא בקול: ״צאו מכאן עם הגוויה!״

ה״חברה־קדישא״ יצאו ראשונות עם הסולם ועליה הגוויה, אחריהן ה״העלזאלע״ ולאחרונה מנהלת המחנה רות.

חושך ב״רעוויר״. שקט מוחלט. ופתאום... שוב קול בכי של תינוקת רעבה, שציפה לה אותו גורל מר. למחרת צאתי את ה״רעוויר״ הועסקתי עם עוד כמה נשים בכריית קבר במחנה...

במחנה עבודה

בגורן צר
אפל וקר
על תבן קש
מעוני החדש.

לאה, עייפה
נוגה מחרישה
שבעת נדוד
ורעבה מאוד.

הלך תרמיל
קשור למעיל
כה אשב דומם
נים לא נם.

הלב גדוש
מלא יאוש
עלבון, כאב
בלב צורב.

בלא אומר דברים
אלם דיבורים
שאלה בפי:
— מה יהא סופי?...

ד"ר אהרן פרץ

שטוטהוף ודאכאו

הגענו למחנה-הריכוז הנודע שטוטהוף. הוגלינו לשם עם חיסול גיטו קובנה.

אך ירדנו מן הקרונות ומיד קיבלו את פנינו במהלומות ובגידופים. מסביב לכל מחנה-ריכוז גדול הוקמו עיירות שלמות — בשביל הכלבים ששמרו על המחנות ובשביל סגל המחנה. עברנו על פני חווילות מוקפות גינות שופעות פרחים. ילדים שיחקו חופשיים בבוסתן פירות שבקירבת הדרך — ילדיהם של תליני הס.ס. ושל אנשי מפלגה בכירים.

חלפנו על פני רובע החווילות ונכנסנו דרך שער לתוך המחנה שלנו — ושוב מוקפים גדרות תיל. זה שלוש שנים שעינינו אינה רואה אלא רשתות תיל דוקרני. רק בכלוב הסגור אנו חשים עצמנו בבית. התיל הדוקרני הפך למגן ולמסגרת-חיים. נדחפנו לתוך אולם גדול. השתטחנו על קרקע האבן, הוצאנו את מעט הצידה מתרמילינו ונחנו אחרי עמל הדרך הארוכה.

צעירים זריזים כבר באו בקשרים עם "תושבים" ותיקים במחנה, החליפו לחם וסיגריות, חקרו ודרשו על תנאי-החיים במחנה. הוותיקים לא הירבו לספר על מעשי-אימים, ואף הזהירו כי כל מטלטלינו יילקחו. כוונתם היתה לשפר בדרך זו את עסקי המסחר שלהם. עדיין היו מצויים יהודים אשר טילטלו עמהם חפצי-ערך שונים. הם התרוצצו בחיפוש אחר דרכים להסתיר מטבע-זהב או אבן יקרה. נשים באו אלי במרוצה וביקשו שאסייע להן להטמין יהלומים במעמקי גופן... אחרים בלעו אבנים יקרות.

הערב קרב ובא. כאשר הכל החלו מתקינים לעצמם משכב, ניסרה לפתע פקודה: כל הגברים החוצה!

עד כה היטיבו עמנו. בסמוך התנשמה עדנת-נשים, וחשת כי אינך בודד בעולם. תוך שניות צריך היה להינתק מן הנשים, לקבל פירור אחרון של אהבת הרעיה, ליטול מידיהן את הצרור המוכן וללכת. בחוץ עמדו אנשי המשמר. היו אלה יצורים גבוהי-קומה וכחושי-גוף, בעלי פנים גרמיים ומבטים אדישים. כולם כאחד חבשו כומתות שחורות לראשיהם, לגופם מעילים ארוכים ושחורים, ובידיהם רובים. אחד המפקדים פקד: למחנה הישן, צעד!

במחנה הישן, זאת נודע לנו, נמצא כבשן-המוות. חברה-קדישא לבושת השחורים אף היא כבר אתנו — היה איפוא ברור אנה אנו צועדים. נעמדנו בחצר גדולה — בסמוך לצריף שהיה מואר מכל צדדיו. ממרחק נזדקרה לנגד עינינו הארובה הגבוהה של הכבשן. הגענו אל מכון-החיטוי, שאותו עובר כל אסיר לפני שהוא מוכנס למחנה. בין השורות שלנו הסתננו תושבי-מחנה ותיקים, רובם פולנים. הם הזהירו אותנו לבל נחזיק דברי-ערך. במילים אחרות — מוטב למסור להם הכל. הבינונו כי נצא ממכון-החיטוי עירומים, ועל כן היו שהחלו לחפור ולהטמין את חפצי-הערך בתוך האדמה — בהציבם עליהם סימנים. הם סברו כי ייצאו דרך הפתח שדרכו נכנסו, ובשובם יחפרו שוב ויוציאו את שהטמינו. את מצרכי-המזון שהיו עמהם החלו רבים זוללים בחופזה. קודם, בדרך הנה, הסתירו את הצרור, ועתה גילו נדיבות-לב לזולת, חילקו את המצרכים לאחרים כדי לחסל מהר את המלאי.

בקבוצות בנות חמישה אנשים הוכנסנו לתוך אולם מוצף אור גדול. האולם כבר בלע כמה מאות איש, אך עדיין לא יצא איש מתוכו. בידי האחת החזקתי בתרמילי, ובשניה — את כובעי. כאשר פניתי הצידה והסתכלתי סביבי הוטחו עלי מהלומות. נצטוויתי להתייצב ללא שהיות במקום שנקבע לי ולהתפשט: למרגלותי יש להניח את הכובע — ולתוכו לשים את כל מה שמכילים הכיסים, ואחר זה להתפשט מבלי להותיר על הגוף בדל של בגד. בתשובה לבקשתי שיותר לי להשאיר אצלי את המזרק והתרופות שהבאתי איתי בתיק, הונחתו עלי שוב מהלומות אגרופים. לאחר שבדקו אותי מכף רגל ועד ראש דחפו אותי לעבר שורה של ספרים, ותוך שניות נתגלגלה רעמת שערי השחור על הרצפה. ידי ליטפה בחופזה את הקרקפת החלקה ובגופי חלפה תחושה של צמרמורת וקור להבהיל.

ומן החדר הראשון לשני. באמצע החדר עומד דלי ובו מי-סבון עכורים. במים המזוהמים הללו צריך היה למרוח את החלקים השעירים שבגוף. עליתי על ספסל ארוך שלידו ניצבו שלושה ספרים. הראשון גילח את השיער מתחת לבית-השחי, השני — את שער-הגוף, והשלישי — את אזור אברי-המין. התערים היו קהים וחתכו בבשר עד זוב דם. על כל תזוזה — באה סטירת לחי. לאחר-מכן נצטוויתי לעלות על גבי כסא-גינקולוגי לצורך בדיקה פנימית מדוקדקת יותר. מן החדר השני נדחפתי לחדר המקלחות, שם עמד אסיר פולני צעיר עם צינור גומי בידיו. הוא היכה בלא כל הבחנה על הגוף העירום. לאחר המקלחת קפצנו לתוך חבית עם מי-קרבול צוננים, טבלנו את גופנו ויצאנו בקפיצה. בחדר הרביעי חילקו לנו בגדים. התהליך כולו לא נמשך אלא רגעים, כדי שלמעלה מאלף איש יוכלו לעבור בלילה אחד את הגהינום הזה. בחדר-המלתחה קיבל כל אחד כתונת-שק עבה וארוכה של אסירים, מקטורן, זוג מכנסיים וכובע-אסירים עגול. כל הבגדים היו מפוספסים פסים רחבים בכחול-לבן. התלבשתי בחופזה ומיהרתי לצאת ברגליים יחפות, דרך דלת שניה לחצר אחורית. בחוץ היתה מונחת ערימה גבוהה של נעליים, שאותן זרקו המשרתים מבעד לחלונות. ליד ערימת הנעליים שוב עמד אסיר ותיק והנחית מכות. הוא סידר את הנעליים זוגות-זוגות, וכל מי שיצא חייב היה ליטול את הזוג הראשון ולהסתלק. כל אחד קיבל זוג נעליים, למי גדולות מכפי מידתו ולמי קטנות. כל אחד התחיל לחפש אחר נעליים מתאימות שעל רגלי הזולת, כדי לשוב ולהתחלף בהן. תהליך החיטוי נמשך עד הבוקר. בעת שהוחזרנו למחנה, פגשנו בדרך את נשותינו. הן בילו את הלילה במקום שהשארנו אותן, ועתה הלכו הן אל מכון

החיטוי. כשהבחינה בי אשתי נקרעו עיניה לרווחה. היא שילחה לעברי מבט של עידוד ודרכינו נפרדו.

בדרכנו חזרה פגשנו טורים ארוכים של אסירים ותיקים, כחושי־גו ומעולפים, אשר היו בדרכם לעבודתם היומיומית. האדם אינו תופש לעולם, כי כל מה שהוא רואה סביבו נועד גם לו. סביבו נופחים אלפים את נשמתם ברעב ובמחלות — אבל כל זה אינו מכוון כביכול אליו. הרי לא ייתכן שהוא יכרע תחתיו וייראה כמותם ויפח את נשמתו ממש כשם שהם מוציאים את נשמתם! לאחר שעברנו על פני טור של חולים ונכים התקרבנו לעבר צריפים צבועים בירוק, שנראו מרחוק כבקתות־קיץ בעיירת מרפא. מסביב לצריפים הנצו פרחים. בתוך הצריף הודיעו לנו, כי בשל חוסר מקום ניאלץ לחלק בינינו את המיטות — שלושה אנשים למיטה. האדונים החד־שים שלנו היו פולנים. לכל גוש של צריפים שבו התגוררנו מונה ראש־גוש ולידו משרתים. הם דאגו לאספקה ולסדר בגוש. אף־על־פי שהאדונים האלה היו גם הם אסירים, הם נהנו מאמונם של הגרמנים. הם זללו וסבאו על חשבון הרעבים, צרחו והיכו בכל הזדמנות.

ביום הראשון לבואי למחנה ראיתי כיצד מפליא קאפו פולני מכותיו בפולני ישיש עד שהלה נפל ולא קם עוד. עדיין טירון הייתי במחנה ולא יכולתי לתפוס כיצד הורג פולני את אחיו ללא כל סיבה.

במשך כל היום צריך היה האסיר להישמר לנפשו מפני המכות. רק לאחר שהשתטחתי על יצועי על הדרגש העליון בלי שישגיחו בי במיוחד, חשתי מוגן במקצת. בין הארוחות היה עלינו ללמוד את תורת המחנה שכל כולה היתה מיוסדת על מספר פקודות צבאיות. שעות ארוכות היו מטלטלים אותנו אנה ואנה. במשך כמה ימים למדנו את הפקודות "כובע חבוש" ו"כובע הסר", שליוו אותנו בכל מקום: בבואנו ובצאתנו מהמחנה, בפגשנו בגרמני ובעת המיסדר.

בעת המיסדר, כשבא הגרמני למנות את האסירים, נתהדהדה הפקודה: "כובע הסר" וכהרף־עין ניצבו אלפים בגילוי־ראש. מן המגרש שעליו ערכנו את האימונים יכולנו לראות את נשותינו. הופרדנו מהן על־ידי תיל דוקרני ונאסר עלינו להת־קרב אל הגדר. זה חמישה ימים אנו יושבים בכלא. שמועות אומרות כי הצעירים שבינינו יישלחו לעבודה. תמיד היה רצון לא לנטוש את המקום שבו ישבת ויהיה גרוע ככל שיהיה. שכן, הנעשה כאן כבר ידוע לנו ואילו את הצפוי לנו שם, במקום שאליו נישלח, עדיין איננו יודעים.

יום אחד בשעות הצהריים נשמעה פקודה: כולם פושטים את המעיל והמכנסיים ונשארים בכותנות ובחגורה. רגעים ספורים לאחר־מכן כבר עמדו מאות אנשים ברחוב בכותנות לעורם. מאי־שם הופיעה בריגאדת־עבודה של אסירי־מחנה ותיקים, לבושים סמרטוטים בלואים ומתחילים כמונו להתפשט. עד מהרה עמדו שתי קבוצות אנשים עירומים, זו כנגד זו. ראש־הגוש הפשיל את שרווליו, לקח בגד משלנו ומסרו לזה שממולו, נטל ממנו בגד ומסרו לאחד משלנו. תוך שעה אחת היינו לבושים בבגדיהם שלהם והם בשלנו. חילופי הבגדים בישרו כי עומדים לשלוח אותנו מן המחנה. כל מחנה משתדל להשאיר אצל יושביו את הבגדים הטובים והנקיים יותר, והבלואים נלקחים עם האנשים העוזבים. קבוצת־האסירים הנקיה שלנו הפכה בן־רגע לכנופיית קבצנים לבושי סחבות מטונפות. לאחר חילופי הבגדים התיישבנו, לפי פקודה, על הארץ והתחלנו לבדוק את הבגדים. במשך כמה שעות ישבנו ופלינו כינים. כאן מתרחש הכל על־פי פקודה: אכילה, שינה, יקיצה. גם כינים מותר לך לפלות לפי פקודה. מן העבר השני של הגדר תרה אחרי אשתי בעיניה וגילתה אותי במחלצותי החדשים. היא עודדתני במבטיה. הצלחתי לכתוב לה פתק כי אני יוצא לכיוון בלתי ידוע, ומקווה כי במהרה נשוב ונחבוק יחד את בננו היחיד.

בשתיים אחר־חצות הקימו אותנו בצעקות ובגידופים והעלו אותנו על קרונות־משא. שוב אנו נעים ונדים. מסביבנו מש־תרעים כפרים שלווים ושדות־קמה שופעי תבואה. זה שתי יממות רובצים אנו בתוך הקרונות. יהודים שנסעו עמנו והכירו יפה את דרכי גרמניה לא הצליחו לברר את כיוון הנסיעה. מפאת דרכי־המלך שניזוקו בהפצצות, הוסענו בשורות בשדה הפתוח, ושרשרת שומרים שוב דוחפת אותנו לאורך הכביש בכיוון לא ידוע.

בשבוע האחרון חל בנו משבר פסיכולוגי קשה. בגיטו עדיין היינו בבחינת בני־אדם עם חוויות, רגשי אימה, פחד ומתח בלתי פוסק. בגיטו עדיין היה כל אדם מתלבט ומחפש דרכים כיצד להיחלץ מצפורני הנוגש. לאורך הכביש עכשיו משתר־כים עבדים אדישים ללא כל שאיפות וללא כל לבטי נפש.

במרחק כמה קילומטרים מן המחנה, בשוליו של יער עבות, נתגלו לעינינו אוהלים עגולים, ירוקים ומוקפים תיל דוקרני. סבורים היינו שהנה הגענו הביתה. בהתקרבנו למחנה ראינו טורי אסירים לבושי בגדי פסים, שעמדו הכן לצאת לעבודה. בין הטורים ראינו את יהודי קובנה שעזבו את הגיטו מספר ימים לפנינו. כעת הוברר לנו, שקיבצו את כולנו לאותה סביבה מיוערת בארץ באוואריה, ולא הרחק מכאן יהיו בוודאי בתינו החדשים. בעוד אנו ממשיכים בדרכנו, כבר החלו אנשים לנשור. ידיד קרוב קיבל התקף־לב ונאלצתי לשאתו על כתפי. הנעליים שפשפו את אצבעותי והפצע הפתוח חתך כסכין. עם חברי על כתפי התחלתי נחשל אחרי האחרים. החיילים החלו דוחפים וצועקים. הסרתי אחת מהנעליים ונטלתיה בידי, כדי להשתחרר קמעה מן הייסורים ולהדביק את טור הצועדים. כחמישה ק"מ הלאה מזה הבחנו במחנה דומה, אף הוא מאוהלים ירוקים ומוקף תיל דוקרני. המחנה היה עדיין ריק מאדם והפועלים עמדו בסיום הקמתם של הצריפים. הביאו אותנו לשדה פתוח, שם היה עלינו להמתין לפתיחת השערים. לכל אחד מאתנו חולקו שתי שמיכות, פינכת־חימר קטנה וכף עשויה פח. מצו־יידים ב"רכוש הפרטי" הזה נכנסנו למחנה שהוקם זה עכשיו. הסוכות שלתוכן נכנסנו — 20 איש לסוכה — היו בנויות ממין חומר מיוחד עשוי נייר לבוד. שרר בהן נקיון מרענן, ואף כי רבצנו צפופים ודחוקים על הרצפה, היתה הרגשתנו טובה בהרבה מזו שבקרונות להובלת בהמות. אלפיים איש נכנסנו למחנה, כולנו גברים יהודים מליטא. בימים הראשונים לא נראו תנאי־החיים גרועים כל־עיקר. קיבלנו שלוש פעמים ביום מזון: קפה, לחם, שליש הכיכר, מרק חם לארוחת־הצהריים, פיסת מרגרינה, נקניק או גבינה. היו אלה ימי יולי חמים, ועדיין לא הוציאונו לעבודה. שכבנו יותר מחוץ לסוכות ונהנינו מזיוו של העולם.

ענייני הבריאות במחנה הופקדו בידיו של רופא, שעמו עבדתי בצוותא בבית־החולים היהודי בקובנה. סניטר גרמני הביא עמו

מספריים, מלקחיים וכמה אגדים עשויים נייר. בעזרת "אוצר כלים" זה והחומר הרפואי שניתן לנו, הוטל עלינו לטפל באסירים החולים. אחרי מספר ימים של עבודת-פרך בבור החצץ קבעו לי מעמד כאחד משלושת רופאי המחנה. באוהל-בד גדול פתחנו את בית-החולים. בכוחות עצמנו היה עלינו לרפא ולשרת. שטפנו את הרצפות, חילקנו מזון, נשאנו את גופות המתים ועשינו את כל שאר העבודות. בשביל מרפאה לא היה די מקום באוהל, ואת החולים שאינם צמודים למיטה היינו מקבלים ומטפלים בהם בחוץ על הדשא.

מיום ליום פחתה מנת-המזון ונעשתה קלוקלת יותר ויותר. הארוחה העיקרית הורכבה ממרק דליל של כרוב או כרובית. מקרה המוות הראשון במחנה עורר בהלה. אולם מאז חלפו כמה חודשים, ולא עבר יום בלא מתים. בראש המחנה עומד מפקד ולידו שני עוזרים. אחד העוזרים היה גרמני מקובנה, שכל ימיו שירת כעגלון אצל חרשתן יהודי. הוא היה כאן הממונה על 2000 יהודים. היה תר אחרי נותני לחמו לשעבר כדי "לגמול" להם. היה מכה ללא סיבה עד אשר צנח האיש לרגליו ונשאר ללא רוח-חיים. לעיתים היה מתגנב אלינו לבית-החולים ומסיח את אשר עם לבו. הוא היה מעלה את זכר הימים היפים בקובנה כאשר ישב על דוכן העגלה. מן היחס אלינו, כאשר היה נוהג בנו בסלחנות, ידענו כי מצב הגרמנים קשה.

עוזרו השני של המפקד היה כלב מאולף טיפוסי שהיה נובח בכל עת. מפקד המחנה היה איכר מאיזור הסאר ודאג כביכול דאגה יתירה לסדרים במחנה שלו. היה מעמיד פני בעל אחוזה המהלך בגאווה בין הבוסתנים הפורחים שלו. גם בענייני רפואה הבין, לדבריו, יותר מן הרופאים היהודים, והחולים ששוחררו על-ידינו מן העבודה נאלצו לעבור תחת שבט ביקורתו. הוא היה הפוסק האחרון מי חולה ומי לא, והיה פוסל יותר ממחצית השחרורים מהעבודה שניתנו על-ידינו.

הרוב התחילו לסבול מחולשה בשלפוחית השתן, ובכל שעות הלילה היו רצים החוצה 5—6 פעמים. אם שקטו שעה קלה הכינים, היתה ההתרוצצות הלוך וחזור מדידה את השינה מן העיניים. חוסר-השינה היה מחסל את שארית הכוחות. לבית-החולים שלנו נקלע פעם עציר זר וסיפר כי נשלח ממחנה דכאו לערוך רישום של העצירים במחננו. היה זה כהן-דת צ'כי שישב כמה שנים חבוש בדכאו. הוא סיפר לנו פרטים על כל המחנות היהודיים בסביבה, שכולם השתייכו למחנה דכאו הגדול. למדנו לדעת, כי המחנה המרכזי של דכאו נקי מיהודים, וכי בני הגזע הארי חיים בתנאים טובים משלנו. הוא ניחם ועודד אותנו, כי קץ המלחמה קרוב וכי יש לנו סיכויים לחזות את החופש במו-עינינו. היו אלה דבריו של כומר המדבר באוזני חולה גוסס.

לאחר ביקורו נרשם כל אחד ברשימת-דכאו וקיבל את מספרו. את המספר שלי מטעם דכאו — 85733 — היטבתי לזכור מאשר את שמי הפרטי. אין עוד שמות במחנה. מספר כך וכך יוצא לעבודה, מספר כך וכך נענש בהצלפות השוט, מספר כך וכך נפל למשכב, ומספר כך וכך נפח את נשמתו. מפקד-המחנה עמד על כך שנחרות את מספרינו על לוחות-עץ קטנים ונתלה אותם על החזה. לעיתים היו באות ועדות מטעם הרשויות הגבוהות ביותר של דכאו כדי לערוך ביקורת במחנה. היו בוחנים את בית-החולים, את המטבח ואת שאר הצריפים, טועמים מן המזון, מביעים סיפוק ממראה עיניהם, חולקים מחמאות למפקד ומסתלקים. ביום שבו ציפו לבוא הוועדה, היה המרק יותר סמיך, ובתוך הקערה נתגלו תפוח-אדמה, קצת גריסים ולעיתים אף נתח בשר. משום כך היו הכל מצפים לבוא הוועדות.

בארבע וחצי לפנות בוקר, כאשר נשמעה הצפירה, היתה צעקה פראית "מיסדר" מחרידה את מנוחת המחנה. אנשים שבורי גו, שלא ישנו דיים, היו מגיחים כחפרפרות מתחת לפני האדמה ואצים אל מגרש המיסדרים. מספרם של אלה שהתייצבו במגרש, בתוספת מספר האנשים המתים של אותו יום, היוו את המספר הכולל של תושבי המחנה. אף כי תכליתו של המיסדר היתה התפקדות האסירים, היה במיסדר גם משהו מן המיסטי. המיסדר היה בבחינת תפילת הבוקר והערבית של מחנה-הריכוז. כאשר היה המפקד מופיע על המגרש והפקודות "עמוד דום" ו"כובע הסר" היו מנסרות באוויר, ניצבו האלפים רתוקים יחד כגוש אחד בדממת מוות. באותן שעות-בוקר אפורות נראה אותו גוש כגוף אחד שניצוק במחלה וקפוא ביסורים. בעת תפילת המיסדר האילמת מתחת לשמיים החופשיים, חשנו בקשר הקיים בינינו לבין אלפי הסובלים והמעונים למוות בכל מחנות-הריכוז באירופה.

המיסדר היווה את עמוד-השדרה של כל חיי המחנה. לא השעון, כי אם המיסדר הוא שהורה לנו את מנין השעות. המחנה לא ידע שעות אחרות, זולת הזמן שלפני המיסדר, בעת המיסדר ולאחר המיסדר. תמיד היה דוחק ונוגש. לעולם לא נותר זמן להתלבש, ללגום את מעט הקפה השחור, לבלוע את המרק הדליל או להיפנות לצרכים, שכן השריקה היתה באה תמיד במפתיע, והיה עליך לרוץ אל המיסדר. הפחד מפני האיחור היה כה גדול, עד שאנשים היו מסיימים ללבוש את בגדיהם תוך ריצה למיסדר, או מרוקנים את קערת המרק תוך כדי ריצה.

כאשר לא היה למישהו כוח להגיח ממאורתו, או שאחד המתים הוכנס בטעות לרשימת החיים, או כאשר נשתרבב חולה לבין הבריאים והמנין במיסדר לא התאים לחשבון, היו האלפים עומדים שעות על שעות, שקועים בתוך הבוץ העמוק, בגשם ובקור, עד שנתגלתה הטעות. יש שיצאו ממיסדר הבוקר לעבודה, ומן העבודה היו חוזרים למיסדר. כמעט 18 שעות היו האנשים עומדים על רגליהם החלושות והצבות. במחנה לא היה מקום לשבת עליו — כי אם לעמוד או לשכב. במיסדר היו עומדים, בעבודה היו עומדים, בתור אל המטבח — היו עומדים שעות על שעות. לכן היו הרגליים האבר הרגיש ביותר. הרגליים הנפוחות, עם הפצעים המשופשפים בנעלי-עץ, התנועעו ונגררו בלא יציבות. בשל מצב הרגליים קיבל תושב המחנה יציבה והילוך מיוחדים לו, כאילו הפך גופו לשני פלגים בלתי מתואמים — הפלג העליון של הגוף לחוד, והרגליים לחוד. רובם הגדול של החולים במרפאה ובבית-החולים היו חולי-רגליים. שום אבר אחר בגוף לא גרם ליסורים כה רבים ולעיתים אף היו הסיבה העיקרית למוות. הפצעים המשופשפים העלו מוגלה ולא התרפאו. כל פיסת סמרטוט שהיה אדם מוצא היה משמש כיסוי לרגליו. לעיתים קרובות היה קורע את כותנתו היחידה ובלבד שיעטוף את רגליו. לחבוש את האצבע המשופשפת או הקפואה, לרפד יותר את נעל-העץ — זו היתה אחת מדאגות היסוד של האדם במחנה-

הריכוז. מי שהיה בעל זוג נעליים שלמות ובידו חתיכת שק כדי לעטוף בה את רגליו, נמנה עם המאושרים והעשירים במחנה. היו שומרים על הנעליים ובלילות היו הישנים מסתי־רים אותן מתחת לראשם.

בית־החולים שלנו החליף אך מקומו ועבר מאוהל־הבד לצריף־עץ. בצריף הוקצה לנו, הרופאים, קיטון משלנו וחדרון זה הפך למרכז הפוליטי והתרבותי של המחנה. כאשר השיג מישהו עתון, היה מכניסו בחשאי אלינו. היינו מסתגרים עמו בחדר ומתנפלים עליו כדי לבלוע את הידיעות מהחזית. הזכות היחידה שעמדה לנו, הרופאים, היתה פינה זו שבה ניתן לנו לפשוט ביתר חירות את רגלינו. בכל המובנים האחרים היה מצבנו שווה לכל השאר. רעבנו עם האחרים, התהלכנו יחפים ומרופטים ככל השאר ועל כן רחשו לנו האנשים אמון. אמנים לשעבר, מורים ובעלי תארים אקדמאיים, היו עמלים כל הימים בחפירה ובהטענה של מלט, ובערבים היו מוצאים לעצמם רגעי נופש מועטים כדי להתחמם באווירה רוחנית מסביב לתנור הקטן שבחדרנו. פרופסור וינאי, מרצה לתולדות האמ־נות לשעבר, היה סר אלינו בחשאי, רעב עד מוות ומוכה כינים, והיה מרצה לפנינו על אמנות הציור.

המוות הפך לאורח יומיומי במחנה. איש לא ירא עוד מפניו. אין מדברים על המוות ואת המתים אין מזכירים. המילים "מוות" ו"נפטר" אינן מצויות באוצר המילים של המחנה. כאשר רוצה איש לומר שאדם מסויים הלך לעולמו, הוא אומר: "הוא נשפך" או "סבורני שבקרוב אשפך". הסתיו הקר, העבודה הקשה, הרעב, הלכלוך והכינים, דילדלו בלי הרף את שורו־תינו. יום־יום קצר הזמן את קצירו. אדונינו נזכרו באיחור לדאוג לאוהלים חמים יותר. הסוכות הקיציות נהרסו והחלו לחפור מקומות מגורים תת־קרקעיים, להגן מעט על העבדים מפני החורף הנזעם של באוואריה.

אנשים חדשים הגיעו למחנה. משלוחים של יהודים מרוסיה הקארפאטית, מסלובקיה, מהונגריה. הם באו למלא את השורות המדולדלות, ולהחליף את המתים במקומות העבודה. המעבר מן החיים אל המוות היה מהיר. המוות היה מופיע לעיתים בלא שיבחינו בו. תוך מספר שבועות היה גבר בעל גוף ומלא־אונים נמס כנר של שעווה. בתחילה היה מזין עצמו בשומן שמתחת לעורו, לאחר־מכן היה מכלה את שריריו, ולבסוף היה הרעב חודר לתוך האברים החיוניים ביותר של גופו — לכבד, לכליות, ואל הרגיש שבאברים — אל המוח. כאשר הגיע האדם לשלב מסויים של רזון, היה מתחיל להידרדר מהר והופך ל"מוסלמן". השם "מוסלמן" היה בחינת מונח טכני, ומקורו במחנה־ההשמדה אושוויץ. הפך איש ל"מוסלמן" פירוש הדבר, שכוחותיו אפסו, אין הוא מוכשר לכל עבודה שהיא, אוכל לחם חינם ועל כן עליו ללכת למשרפה. לגבי מוסלמן די היה בכמה ימי עבודה קשה, במספר מכות בלתי צפויות, או בשלשול קשה — ואיננו.

המוסלמן היה הטיפוס הרגיל של ה"קאצעט", שכמוהו נמצאו עשרות אלפים בכל מחנות־הריכוז ברחבי אירופה. הוא ניכר ממרחק בהילוכו האיטי וההססני, בעיניו הכבויות ובמבטו הקהה, בשוויון־הנפש שלו ובשלוות המוות שאפפה אותו. גופו היה מוכה רזון ומצומק, ורק עור בגוון הקלף היה מכסה את עצמותיו החשופות. מפניו אולה שכבת השומן, המשווה לכל אדם את קלסתרו האישי, ועיניו שתי שוחות עמוקות. על כן היה מוסלמן אחד דומה לאחיו כמו שלד אחד לאחר.

לא רק מבחינה גופנית, כי אם גם מבחינה נפשית — היה המוסלמן האחד דומה לחברו. ואין זה משנה מה היה בעבר: אם פועל ואם סוחר, אם מהנדס ואם רופא — הרעב ייבש את המוח וכושר המחשבה נשתווה אצל כולם. אנשים אינטלי־גנטיים, נבונים ופיקחים, נעשו כבדי מחשבה ומטופשים. הם חדלו לקלוט באוזניהם, להבין ולהגיב באורח תקין. כאשר נשאלו, היתה התשובה באה אך מקץ רגעים ארוכים. חולפת שעה ארוכה עד שנזכר מוסלמן בשמו או במספרו. הוא חדל מן המאבק עם העולם העויין שמסביב. הוא התנהל לאיטו, חשב בעצלתיים והגיב בכבדות, שכן הרעב הרס את כל מנגנון־העצבים שלו וניתק את הקשרים ה"טלפוניים" בין איבר לאיבר בגופו.

מנקודת־ראות רפואית היה מצבו של המוסלמן כשל אדם הנתון במצב של גסיסה איטית. כל מערכות גופו הרוסות, הדופק שלו מואץ, רפה ודק, וחום גופו נמוך במעלה שלמה מזה של גוף נורמלי. הוא היה דועך והולך ומעכל את הפירורים האחרונים של חומר גופו. מנסיוננו ידענו להבחין בשורה ארוכה של סימנים, שלעיתים היו המבשרים הנאמנים על קצו הקרב של האדם: כאשר היה חולה עומד ומטיל את מימיו על חברו, או שהיה עושה את צרכיו על ערימת הקש במיטתו — ראינו אות לכך שימיו ספורים. הסייגים, שהם מותר האדם מן הבהמה, שוב אינם פועלים — סימן שקיצו קרב; כאשר היה בא יהודי למרפאה מן העבודה ויציבת גופו או הילוכו גילו סימנים אופייניים: הראש מוטל לאחור והבטן נדחקת קדימה, ידענו כי ימיו ספורים; ה"לורד" איבד את מתח השרירים של חוט־השדרה, סימן שהוא יוצא לדרכו; מי שחדל לפלות את כיניו או להתגרד, שעה שנחילי כינים אכלו את בשרו — פירוש הדבר שאין העמל כדאי, והוא מכין את עצמו למות. כאשר חולה היה שוכב נפוח מרעב, בפנים צבות ורגליו כשני בולי־עץ עבים, היה מאבד את נוזליו במשך הלילה, ורק שתי שקיות קטנות עודן תלויות לו מתחת לבתי עיניו — סימן הוא שהמוות קרוב. אצל חולה כזה פתוחים כל ה"ברזים". נפרצה מסננת הכליות, ויחד עם הנפיחות תכלה עוד מעט גם נשמת אפו. את המועמדים למוות הכרנו לעיתים גם בברק הטיפוסי בעיניהם. העיניים היו פורצות־בולטות מתוך חוריהן ומבריקות בנצנוץ קר, ובברק־פלדה מיוחד זה היה המבט החד האחרון לפני שנעצמו העיניים לנצח.

איש המחנה היה מוצא את מותו בדרכים שונות: פעמים היה כורע תחתיו ללא סבל במקום העבודה ולא היה קם עוד. לפעמים הוא יושב בצריפו, לוגם מן הקפה השחור, הפינכה נשמטת מידיו, הראש נופל על החזה ובא הקץ. פעמים היה מסתובב על צדו בשנתו — ואיננו. החיים בגוף התשוש היו תלויים כעל חוט דקיק, והחוט היה נקרע בן־רגע. אך לא תמיד בא המוות בנעלי־בית, בלא שישמעו את פעמיו. לעיתים היתה גסיסה ארוכה, תוך עוויתות וייסורים איומים במשך ימים ולילות, עד שהמוות גאל את האיש.

מספר העצורים שהיה הכרח לשחררם מן העבודה, עלה מיום ליום. מאות החולים, הנכים והמתים־למחצה, לא עצרו עוד כוח לעמוד על רגליהם. לקנח את האף, להתרחץ, לפשוט את הבגדים — הכל היה לגביהם בחזקת עבודה גופנית קשה מנשוא, שלא לדבר כלל על עבודות אחרות. אולם המחנה

שלנו היה מחנה־עבודה. החברות המעסיקות היו משלמות לפי גולגולת וסיפקו מזון לעובדים, ולא לחולים. נשאלה השאלה — מה לעשות? כיצד מביאים לידי כך שהיהודים יעבדו וימותו בעת ובעונה אחת? את התשובה לכך נתן רוצח, שהיה רופא־ילדים במדים של הס"ס. באחד הימים הגיע לבית־החולים רכוב על אופנוע וציווה על הרופאים להתייצב לפניו בחזית הצריף. שלושתנו נערכנו בשורה לפניו, והקשיש בינינו החל לקרוא את הדו"ח בנוסח המקובל: בבית־החולים שוכבים כך וכך חולים, כך וכך עזבו, כך וכך מתו, ומשאר הבחינות הכל היה בסדר גמור. בקול גערה חקר כל אחד מאתנו, מהי ההתמחות המיוחדת שלנו. את עצמו הציג כרופא הממונה על כל המחנות היהודיים בסביבה. הוא הודיע שיערוך למחרת היום ביקור בבית־החולים, ודרש שהכל יתפקד בדייקנות.

למחרת היום הופיע בלווית עוזרו. בהיכנסו לבית־החולים ציווה על כל החולים לפשוט את בגדיהם ולצעוד לפניו עירומים כביום היוולדם. על הפקיד הרושם ציווה, שכאשר יקיש במקלו, ירשום בפנקס את העובר באותו רגע. כל החולים, חלושים ומתים־למחצה, בעלי חום גבוה ופצעים מבהילים, אולצו לעבור לפני הרופא, והוא היה מקיש במקלו. רזון מתקדם — נקישה, רגל קפואה — נקישה, פצע גדול מדי — נקישה. למעלה ממחצית החולים נרשמו מספריהם. אל בית־החולים קרבה עגלה ליטול עמה את ה"נבחרים". הנעליים חולצו מרגליהם, חלקי לבוש נלקחו, והעגלה הוטענה גלי עצמות חיים. החזקים ביניהם משכו את העגלה מלפנים ודחפוה מאחור, והמראה היה כשל מלווים בהלוויה של עצמם. רק מקץ כמה ימים נודע שהם הובאו לתחנת־רכבת ומשם נשלחו לאושוויץ. בשימם קץ לסבלותיהם של האנשים שגורלם נחרץ, ראו זאת הגרמנים כמעשה הומאני מצידם. הם העמידו פנים כאילו אינם יודעים כלל מיהו שהביא את האנשים הללו למצבם הנוכחי, שבו היה המוות טוב מן החיים.

בבקרים שרר כפור ובמשך הלילה קפאו ביצות היער העמוקות. בשעות היום מציצה לפרקים השמש והקרקע נעשית שוב רכה וטובענית. היהודים היו יוצאים לעבודתם בבגדים דלים, ללא לבנים וללא גרביים. הכתונת היחידה שניתנה עם הכניסה למחנה כבר נקרעה מזמן, לאחר שבלתה מן הזיעה ונרקבה על הגוף. בבקרים הצוננים, במגרש המיסדר, רועד הגוף מקור ובעת ההליכה לעבודה מתחממים קצת האיברים שקפאו. היהודים היו ממציאים כל מיני תחבולות כדי לחמם את גופם. העובדים במלט מתקינים לעצמם אפודות מנייר שקי־המלט. אחרים עוטפים עצמם בהסתר בשמיכות ויוצאים לעבודה. האנשים נברו בכל פחי־האשפה, כדי למצוא סמרטוט להתכסות בו. חמישה בחורים שגזרו את שמיכותיהם ועשו מהן חלקי־לבוש, ניתלו במרכז המחנה לעיני כל. כעונש על התעטפות בשמיכה בשעת העבודה, היו מקבלים מלקות. הקור הפנימי — מרעב, והקור בחוץ, זירזו את תהליך הכיבוי של להבת־החיים הקלושה שהבהבה עדיין בגופו של איש המחנה.

במחנה נשמע קול בכי אך לעיתים רחוקות. על רקע בית־הקברות ההמוני לא היה מקום לטרגדיות קטנות. איש המחנה היה כעץ חרב ומיובש. אף־על־פי־כן היתה במחנה קבוצת אנשים, שהיתה מייבבת בבכי. היו אלה היחפים. מחוסר נעליים נאלצו להופיע למיסדר ברגליים יחפות, ולדשדש בשלג הרטוב ובבוץ שהפך לקרח. הם היו קופצים מרגל לרגל ומייללים. בתקופה ראשונה היינו מכניסים אותם לבית־החולים ומצרפים אותם אל מנין החולים. אולם מספרם רב מיום ליום, והדבר נאסר עלינו. לפני המיסדר אסור היה שתימצא בבית־החולים נפש חיה מלבד החולים. אך הסובל היה פונה לבית־החולים, כטובע הנאחז בדפנות סירת־ההצלה. עוד לפני הקריאה למיסדר היו היחפים מתקבצים מתחת לחלון בית־החולים וממררים בבכי. אך הוצאנו את ראשינו החוצה, הושטו כלפינו עשרות זוגות ידיים בבקשת רחמים. בחשאי ניתן לנו לעזור לבודדים מהם, והיינו נותנים מחסה לחלושים שבהם. במשך שעות היו היחפים עומדים ומרקדים מרגל אחת לשניה, מחזיקים את רגליהם בידיהם, קורסים על הארץ ומחממים את הרגליים בהבל פיהם, מקוננים בלי הרף ונאנקים מייסורי כאב. מחמת הכפור היו עורקי־הדם של הרגליים נסתמים, הדופק של הרגליים היה נעלם וזרם הדם לא הגיע אל האצבעות. בתחילה היו האצבעות מכחילות ומתות, ולאחר־מכן — הרגל כולה. הכאבים היו כה קשים, וללא נשוא, שאפילו המוסלמנים, האדישים וקהי החושים, התעוררו מתוך שלוות המוות שלהם.

העבודה במרפאה ובבית־החולים רבתה מיום ליום, והיינו עוסקים בה מחמש בבוקר עד שעת לילה מאוחרת. מן הגוף ניטל כל כושר ההתנגדות. פצעים וכיבים כילו איברים שלמים. מורסות מוגלה נפתחו בלי הרף. לעיתים נראה כאילו לא דם הוא הזורם בעורקי האדם, כי אם מוגלה. כל שריטה גרמה לפצע מוגלתי. גופו של האדם נמס עליו, ומוגלה נשפכה מכל האיברים. החולה היה קורע פלג מכותנתו או ממעילו, כדי לחבוש את פצעיו. כחומר החבישה העיקרי שימש לנו הנייר. הטבח, הממונה על המטבח הגרמני, היה מיטיב עמנו לעיתים ונותן לנו את נייר שקיקי הסוכר, מהם היינו מתקינים פסים לתחבושת. לעיתים היינו מקבלים נייר משומן מעטיפות המרגרינה. את הנייר המשומן היינו מניחים על הפצע וקושרים בפסי נייר של שקיקי הסוכר. את כיסי המוגלה היינו מנתחים ללא סמי הרגעה, שכן חושי הכאב קהו אף הם, ואך לעיתים רחוקות היו החולים צועקים מכאב בשעת הניתוח. בשלשול, המחלה הנפוצה ביותר במחנה, טיפלנו בעזרת פחם שהיינו מפיקים במו־ידינו מאודי־עץ שרופים.

יום קשה בבית־החולים. כעשרה מתים וכמה עשרות מועמדים מתגוללים על הרצפה ובמסדרון. אין ידיים שיוציאו את גופות המתים ולא מיטות שעליהן אפשר להשכיב את החולים. אנו מתרוצצים אובדי עצות מן האחד לאחד ואיננו מוצאים דרך להושיע לכולם או להקל את סבלם. בהיותנו טרודים כל־כך עם הכלל לא היתה בידינו שהות להתמסר ליחיד. לפתע נתקל מבטי בעיניו הגדולות של נער צעיר, שישב בצד כשהוא מחבק בחוזקה את אביו. עצרתי לידם ומישששתי את לבו של האב, אשר כבר דעך בזרועותיו של בנו. עיני הנער לא משו מפני אביו והשתקפו בהן אהבה, עדנה ופחד מפני גורלו של האב. הנער חש בי, הרים את עיניו ושאל: דוקטור, מה קרה לאבי, אני אך מרפה ממנו והוא נשמט מיד ארצה. לי היה מוסר את פת לחמו האחרונה, וכעת אין לו עוד כוח לשבת...

למחננו הגיע משלוח של נשים יהודיות. הכל אצו לראות שמא מצויות נשותיהם בין הבאות. רובן היו נשים מהונגריה, שעברו את המסננת באושוויץ ונשלחו הנה לעבודה. הן באו צמוקות־גוף וכחושות־פנים, גלוחות ראש ולבושות שמלות

ארוכות, וחסרו כל צורה, על כן דמו בכל אחת לרעותה. אי־אפשר היה להבחין ביופיה של האחת ובכיעורה של השניה — לא נעורים ולא זיקנה. נשיותן לא ניכרה כלל מתוך לבושן ולולא ידענו זאת מראש, לא היינו מבחינים אם נשים לפנינו או גברים. כעבור חודש־חודשיים חזרו לאיתנן והסתגלו לחיי המחנה במהירות גדולה מזו של הגברים. שער־ראשן צמח ובמו־ידיהן התקינו והתאימו שמלותיהן לגופן, וכל אחת מהן ניכרה שוב במראה האישי שלה. עבודתן היתה קלה יותר וגם מזונן היה טוב יותר, ונתגלו נערות צעירות ויפות־מראה שעיניהן עירניות וצחוקן משובב. תיל דוקרני הפריד ביניהן ובין מחנה הגברים ונאסר עליהם להיפגש יחד. כאשר העזה אחת לבוא בדברים עם גבר, היו מגלחים שוב את שער־ראשה ומשלחים אותה לעבודה קשה. כדי לקבל טיפול במרפאה שלנו, הן היו באות בקבוצות בלווית המשגיחה של הס״ס.

הרופא מטעם הס״ס היה מבקר במחנה לעיתים רחוקות. הוא דאג מאוד לנקיון בבית־החולים, ומשום כך ציווה לאסור על החולים להיכנס למרפאה כשנעליהם על רגליהם, לבל יכניסו עמהם בוץ. לא איכפת היה לו אם קר בחוץ או לא. ליד פתח המרפאה נאלצו האנשים להתיר את קשרי החוטים, לגלגל את חוטי־הברזל ששימשו כתחליף לשרוכים ולחלוץ את נעלי־הם, להוריד מעל לרגליים העייפות והחולות את תחבושות־הנייר והסמרטוטים ורק אז להיכנס לפרוזדור הקר של ״בית־החולים״.

חברות־הבנין החלו להתלונן כי היהודים מתרשלים בעבודה, כי הם מוכי חולי וחולשה ואינם משתכרים אף כדי שווי מזונם. בכל מחנות־היהודים בסביבה החלו מתקבצים מאות אנשים שנהפכו למוסלמנים ואיבדו את הכושר לעבוד. העתודה היהו־דית החלה להידלדל. לא הגיעו עוד משלוחים חדשים ומספר העובדים פחת והלך מיום ליום. אושוויץ כבר נמצאה בידי הרוסים, ולא היו עוד תאי־גאזים שבהם ניתן להשמיד את המוסלמנים. רופא הס״ס הגה תכנית משלו כיצד להיפטר מהם ולשחרר את המחנה מן המשא המיותר. הוא הפך את המחנה הרביעי למחנה של חולים, כלומר לרכז שם את החולים ואת החלושים מכל המחנות לצורכי מרפא, ניתוחים או החלמה, כדי להופכם שוב לאנשים בריאים ומוכשרים לעבודה.

בוקר אחד הופיע רופא הס״ס וציווה להוליך אל אחת הכיכרות במחנה את כל החולים והמחלימים. האנשים עמדו עירומים בכיכר כשגופם מכחיל מכפור, וחיכו. בהבעת פנים של ״מבין״ גדול בגוף האדם החל הרופא בוחן כל אחד ואחד מהם ורושם בפנקסו. כרגיל היה מוציא את משפטו לפי המראה הכללי ולפי העצמות המזדקרות. כל אחד מן השלדים החיים הללו השתדל להעמיד פני אדם שעדיין כוחו במותניו: היה זוקף את ראשו, נושם אוויר מלוא החזה, מותח את מעט השרי־רים שנותרו לו, למען יחשוב הרופא כי עדיין חזק הוא ומסוגל לעבוד. באותו יום הוא רוקן את בית־החולים, שחרר את צריפי המחלימים, ולמעלה משלוש מאות איש הוכנו לשם העברה למחנה מספר ארבע.

אחרי כל התרמיות שרימו אותנו הגרמנים, ניתן היה לחשוב שלא נאמין עוד לשום מלה היוצאת מפיהם, ואף־על־פי־כן נכנע הלב לפיתוי, שמא באמת קיים מחנה כזה שבו ימצאו האנשים מרפא וטיפול טוב יותר, שמא מצבם הקשה של הגרמנים בחזיתות הביאם לכלל הכרה שאין להשאיר חומר אנושי במצב כזה, שלמראהו יזדכח העולם עד היכן הפליגו במעשיהם. אף אנו, הרופאים, החילונו מאמינים במציאותו של מחנה־החולים ובמטרות הריפוי שלו. מכונית־משא עמדה להעביר בקבוצות את החולים למחנה מספר ארבע. החלטתי מרצוני ללוות קבוצה של חולים, כדי לעמוד מקרוב על הנעשה במחנה־החולים החדש, כיצד הוא נראה והיכן מקומו. המכונית העמוסה גל של עצמות. לידי שכב צעיר מפדואה, בנו של פרופסור, שרגליו היו קפואות והעצמות הגלויות בצבצו מבעד לעור הרקוב. כל אחד מהאנשים סבל מפצעים ואיברים קפואים. היללות והצעקות של הדחוסים והלחוצים נשמעו בכל המחנה. מכונית־המשא דמתה לקבר־אחים פתוח הזועק לשמיים. כאשר הגענו למחנה מספר ארבע, לאחר נסיעה של מחצית השעה, כבר נמצאו במכונית שני מתים וכמה גוססים. ליד המכונית הופיעה קבוצה של גברים בעלי גוף, אשר הציגו עצמם כרופאי המחנה. פניתי אל הקשיש ביניהם והחילותי חוקר אותו ושואל אם מצויות בידיהם תרופות בכמות מספקת, מה בדבר חומרי־חבישה, מכשירים, אם נותנים לחולים תוספת מזון. הוא השיב על שאלותי בחיוך ציני. הוא ראה בי אותה שעה רופא צעיר, תמים ומסכן, שאינו תופס את המתרחש סביבו. אין להם כלום, לא תרופות ולא בית־חולים. גם המזון אצלם מועט וגרוע יותר מאשר במחנות אחרים.

״ומה עולה בגורל החולים אצלכם?״ שאלתי.

״אנו משכיבים אותם בתוך צריפים חשוכים וצפופים, עד אשר הם מתקררים ומפנים את מקומם למשלוחים הבאים״.

מחילופי הדברים עם הרופא נתחוור לי הכל. במחנה זה ״חיו״ אנשים חיים ומתים. הראשונים היו אוכלים לשובע, עובדים, מתלבשים בבגדים נאים ואינם יודעים מחסור, בעוד שהאחרים היו נופחים את נשמתם והיו מספקים עבודה ופרנסה לאלה שהיו בחיים. למעלה מארבעים רופאים, ברובם מהונגריה וצ׳כוסלובקיה, הועסקו — או יותר נכון, לא הועסקו — אצל כמה אלפי חולים. מלבד הרופאים התגוררו במחנה כמה עשרות ראשי גושים, טבחים, קאפוס ויחידת קברנים. יחידה זו עמלה קשה אך קיבלה את מזונה בשפע. אנשיה נאלצו לשאת מתוך הצריפים למעלה מחמישים מתים ליום, להטעינם על עגלות, למשוך את העגלות, לחפור את הבורות ולקבור את הגוויות.

כאשר חזרתי למחנה, קיבלו אותי בשמחה החולים שחיכו למשלוח הבא. עצם שובי חיזק בלבם את האמונה, שהפעם שוב אין מרמים אותם, וכי הם נוסעים להתרפא. לחברי מסרתי דין־וחשבון מדוייק על נסיעתי. את החולים הרגעתי, שבעיני ראיתי את המחנה ואת הרופאים. הם האמינו לי וברגליים קלות יותר עלו על המכונית. אם היו נשארים במחנה שלנו ואם לא — גורלם נחרץ ממילא בשל מצבם חסר התקווה.

בדצמבר נידלדלו כל מחנות־היהודים של דכאו במידה כזו, עד שהמפקדה הראשית החליטה לערבב את האנשים, למזג מחנות ולצמצם את מספרם הכולל. ממחנה מס׳ 2 שלנו הוצאו כמה מאות יהודים בריאים, כביכול, ונשלחו לאי־שם בגבול הצ׳כי, לעבודה במכרות־המלח. במחנה נותרו רק כמה מאות חולים ונכים, ויחד עמהם כעשרה אנשי שירות ורופאים. המעטים שהיו בריאים, ואשר הותר להם להישאר, חששו מפני שותפות גורל עם החולים, והלכו אף הם. המחנה התרוקן. גם אצלנו, הרופאים, פחתה העבודה. התפרקנו קמעה מן המתח. בלילות־הירח החורפיים היפים היינו עורכים טיולים מקצה

המחנה ועד קצהו, ואחר־כך נרדמים וישנים שינה עמוקה. את המתח של החודשים האחרונים אי־אפשר היה לשאת עוד. כשפסקה העבודה הקשה נחנו ונרגענו.

הגרמנים חגגו את חג המולד. אחד המפקדים נכנס בערב ראש־השנה שלהם ל״בית־החולים״ ובירך את החולים בברכה החלמה מהירה. בימי החג השתדלו הגרמנים לא להציק לנו. הוא ציווה על המטבח להכין מרק טוב מן הרגיל בשביל ה״אנשים״ (באותם הימים זכינו לראשונה בתואר ״לויטע״) והורה לפתוח למשך שעתיים את שערי המחנה של הנשים, למען יבלו ה״אנשים״ שעה קלה בחברת נשים. בחדר־המכבסה הגדול נתקבצו יחד הנשים והגברים ולא ידעו במה להתחיל. ניסו לשיר יחד — אך השירה מהם והלאה, לרקוד — והרגליים מסרבות, והנה נכנס מפקד פלוגה, שיכור כלוט, ופצח בפזמונים ובדיחות גסות עד שפני הנשים להטו מבושה.

מחנה מס׳ 2 חוסל. כמה אלפי יהודים נשארו שוכבים בשוחות העמוקות שבסמוך למחנה והשאר עקרו ועברו למחנה מס׳ 7. רתומים לעגלות העברנו את כל רכוש המחנה, את החפצים ואת מחסן־הנשק של שומרינו. אשר לעצמנו, נטלנו עמנו את השמיכות ואת קערות־החימר וכך עברנו לביתנו החדש. מבחינה חיצונית דמה כל מחנה למשנהו, אך בפנים נבדל כל מחנה ברוח מיוחדת לו. המפקד ופמלייתו, והאסירים אשר השתכנו במחנה — שני גורמים אלה שיוו לכל מחנה את אופיו המיוחד. אף ששני גורמים אלה ניצבו זה מול זה כאויבים, הרי היתה קיימת השפעה הדדית ואף הסתגלות מתמדת ביניהם.

היהודים שישבו במחנה מס׳ 7 באו מארצות אחרות, ועברו דרך־יסורים שונה לחלוטין משלנו. הגרמנים שהנהיגו אותם עד כה היו אותם הגרמנים כשלנו, אך השתייכו לגזע נחות יותר. לכל מחנה היה סגל עובדים משלו: קאפוס משלו, ראשי־גוש וטבחים, סנדלרים, ספרים ורופאים. כל אחד מאנשי הקבוצה נשאר בחיים אך ורק משום שהועסק בעבודה במחנה, והוא היה נצמד בשיניו לעבודתו לבל יאבדנה. כאשר שללו מאדם את האפשרות לעסוק במקצועו כסנדלר או כספר, היה עליו ליטול את האת ביד ולנפוח את נשמתו בעבודת־פרך.

כאשר הגענו למחנה החדש החלו האדונים החדשים שלנו להביט עלינו בחשד ובמורת־רוח, ביחוד מאחר שהגענו עם מפקד משלנו, והלא כל מפקד דואג ליהודים ״שלו״. הם החלו לחשוש מפני איבוד ״עמדותיהם״, ובכל הזדמנות היו מונים את כשרונותיהם הארגוניים ואת הזכויות שרכשו לעצמם בעבודתם למען מחנה מס׳ 7.

ראש המחנה, ארי טהור ופושע פלילי מסוכן, התהלך במחנה כאריה משוסה, ובפגישת ההיכרות הראשונה סיפר לנו על גבורותו הגופנית. ״אין דבר שיעצרני״, אמר. ״הנה רק לפני כמה שבועות תליתי במו־ידי כמה מיהודי המחנה, ואם יהיה צורך בכך — שוב יהיו תליות״.

דחקו אותנו, כמה מאות היהודים שבאו מקרוב, לתוך צריפים קרים ומרוקנים, שמלאך־המוות טאטא אותם והתקינם לאורחים חדשים. לא עסקנו בשום מלאכה וכל הימים שכבנו, הגג תלוי מעל ראשינו והרגליים מתנופפות באוויר. מעט הלחם שקיבלנו היה עבש, ואת המרק הדליל שנתנו לנו בצריף היינו גומעים בחופזה וחוזרים למשכבנו. הכפור נשבר, ובחוץ השתרעו ביצות עמוקות. בלב קיננה אז אך תשוקה אחת — לשכב ולשכב ולא להגיח מתחת לשמיכות.

בית־החולים שבמחנה מס׳ 7 היה גדול ונאה יותר. גם סידורי קבלת החולים היו שונים משלנו. מספר שעות ביום נקבעו לקבלה — וחסל. בבוא השעה נסגרו הדלתות, גם אם עשרות חולים חיכו ע״יין בחוץ. בפתח ניצב שומר שהשגיח בלא הרף לבל ייכנסו בנעליים שדבק בהן בוץ, ומשום כך היה בית־החולים תמיד נקי ונוצץ. כאן לא שלט הרופא, כי אם הקאפו, אשר דאג לסדר ולנקיון יותר מאשר לשלום החולים. בימים שבהם נהג להופיע רופא הס״ס לא היתה קבלת חולים כלל, והכל הבהיק מרוב נקיון. בקושי הסתגלנו לסדרים החדשים, ובזמן הראשון התנגשנו לעיתים קרובות עם הממונה עלינו, הקאפו, יהודי הונגרי ממולח וערמומי שבילה את רוב ימיו בפאריס. אנו, הליטאים, לא נשאנו חן בעיני אנשי בית־החולים.

הסאניטר בעל הסמכות הממשית בכל העניינים הרפואיים היה קצין ס״ס צעיר ונטול כל יציבות נפשית. את הכבוד אהב מאוד, וכל אימת שהיה נכנס תוך ריצה לבית־החולים היה עלינו להזדקף מלוא קומתנו, לרקוע ברגלינו ולצעוק בקול רם: ״עמוד דום!״ ובכל פעם היה מפיק הנאה מיוחדת כאשר היה מניף לעומתנו את ידו ומצווה ״להמשיך!״ צרכיו הרוחניים היו צנועים למדי. הוא חיבב את משחק השחמט, הלצות ומשחקי מלים בעלי תוכן אירוטי. לשמע כל הלצה מינית היה מתמוגג מהנאה ועיניו זלגו דמעות. בחייו האזרחיים היה נער שליח בבית־מרקחת, שם שאב את ידיעותיו, אהבתו ונטייתו למדעי הרפואה. חיבתו לרפואה היתה גם לתועלת וגם לאסון לבית־החולים. הטוב היה בכך, שהוא גילה התעניינות גדולה מן האחרים ושאף תמיד שבמחנה שלו לא יחסר דבר. ואמנם, המחנה היה מצוייד היטב בתרופות, במכשירים ובחומרי־חבישה — מן הסוגים שלא ראו עינינו במחנה מס׳ 2. אולם הרע היה בכך שהוא תחב את חוטמו יתר על המידה בעניינים שלא היה לו בהם מושג קלוש ביותר. ״החולשה שלי״ — היה אומר — ״היא כירורגיה גדולה. את אשר אתם עושים במרפאה, הרי זה משחק ילדים. פתיחת כיסי מוגלה, כריתת אצבעות שקפאו מקור — זו אינה כירורגיה. בטן פתוחה — זה עניין. זאת אני רוצה לראות. חתך נקי, בטן פתוחה שדרכה נראים המעיים — זהו ניתוח. ניתוחים כאלה אני רוצה לראות אצלי במחנה. עליכם לנתח ויהי מה״ — היה צועק — ״למען ידעו הכל שאצלי במחנה מבצעים ניתוחים גדולים, וכי הרופאים שלי הם מנתחים בעלי שיעור קומה״.

מחלת הטיפוס היתה מקפצת מצריף לצריף והתפשטה על פני המחנה כולו. ימים רבים היו החולים מסרבים להיכנס ולשכב במיטה, ובצעדי שיכורים היו משרכים דרכם אל המרפאה כדי לשאול בעצת הרופא. היו נושאים עמהם את החום הגבוה ואת כאב־הראש המוחץ, את העיניים המוצפות דם ואת כתמי־העור האדומים. כאשר היו הברכיים פקות והרגליים מסרבות עוד למשוך, רק אז היו האנשים מזדחלים לתוך הצריפים הקרים והיו נדחקים בין הגג לבין שכניהם כמו לתוך נרתיק, וכך — רתוקים אל קרשי־העץ הקשים — ממשיכים לקדוח עד לאיבוד ההכרה.

כמעט כל אדם במחנה נפל טרף למגיפת הטיפוס. בבגדים שבהם היה אדם נופל למשכב, היה קם מחוליו, אלא שפניו נעשו כחושים וחיוורים משהיו. כמסוממים הגיחו האנשים,

שהמחלה כבר הירפתה מהם, מתוך הצריפים התת־קרקעיים האפלים, עיניהם ממצמצות באור החריף והם נראו כמי שרחצו במרחץ של זיעה ושל עשן, בחום ובצחנה של הצריפים. טיפת השומן האחרונה שבגוף נאכלה, ולא היה במה לשכך את הרעב החולני הבא עם ההחלמה.

המחסן של המטבח היה עשיר בתבלינים, אך דל במצרכים הדרושים לקיום. המרק היה עשוי מים טעימים ומתובלים היטב, שהיו מעוררים את התיאבון, אלא שהיו משוללים ערך תזונתי כלשהו. כעכברים היו מחטטים בכל אשפה וחוטפים כל דבר־פסולת כדי לטחנו בשיניים ולבלעו. ככלבים מזי־רעב היו האנשים מרחרחים מתחת לחלונות המטבח והיו שואפים לקרבם את הריחות החריפים שהיו בוקעים מתוך דודי־הבישול של המים שופעי ריח התבלינים. כלאחר כל מחלה, נעשה יצר החיים חד יותר, ובשארית כוחותיהם הדלים היו האנשים נאבקים על כל פירור של מזון. רוב החולים שגברו על מחלת הטיפוס וקמו מתוליים, נפלו זמן קצר לאחר־מכן שדודים במאבק הנואש עם הרעב. מדי יום ביומו היתה עגלת הקברנים יוצאת עמוסה לעייפה.

במחנה מס׳ 7 פגשנו לראשונה טיפוס חדש של יהודי. היו אלה עשרות יהודים מסלוניקי, שרידים דלים מיהדות יוון, שהתגוללו בכל המחנות באירופה, עד שנתגלגלו לכאן. הסבלים לשעבר עברו את כל מדורי הגיהנום, חלו בכל המגיפות, ולא פחדו עוד מפני הגרמנים או מפני מחלת הטיפוס. חיי המחנה הממושכים לא הצליחו לכבות בקרבם את רגש המסירות החברית שבין אדם לחברו, הנובעת מן הלב. כאשר נתקף מישהו מהם במחלה, היו חוקרים לשלומו ודואגים לו. כאשר היה אחד מבני חבורתם הולך לעולמו, לא היו קוברים אותו בקבר ההמוני, אלא מטמינים אותו בקבר מיוחד. הם הסבירו את הסולידריות והנאמנות ההדדית בכך, שמתוך שישים אלף יהודים יוונים נותרו אך כמה עשרות, ועל כן עליהם לדבוק האחד ברעהו, ולהשתדל שלפחות הקומץ הזה יישאר בחיים.

חלק מן היהודים היוונים הללו שימש כראשי־גוש וכקאפו. חלקם האחר — החברה־קדישא של המחנה. מדי בוקר היו אוספים את המתים שנצטברו במשך היממה, עומסים אותם על העגלה הדו־אופנית ומוליכים אותם אל מחוץ למחנה. בעת שעסקו במלאכתם לא היו חדלים לצחוק, לשיר ולהתלוצץ על המוות ועל המתים. אחד התעלולים שלהם היה המסחר בקברים: תמורת ככר־לחם וסיגריות היו מציעים לך קבר מיוחד, למען לא יהא עליך להידחק עם כל השאר. כאשר היו באים אלינו לשם קבלת טיפול, היו מבטיחים לרופא, תמורת יחס מיוחד מצדו, מקום־קבורה מיוחד. "אצלנו תשכב כנגיד" — היו אומרים — "יחד עם עצמך ופניך כלפי מעלה".

אנשים צעירים ובריאים אלה היו הגברים של המחנה. האפשרויות להתראות פנים עם הנשים היו כאן נוחות יותר מאשר במחנה מס׳ 2. כאן מצויים היו אזורים מפורזים שבהם נפגשו גברים עם נשים לשם בילוי בצוותא. במכבסה שבמחנה, במטבח וליד דוד המים החמים, היו הגברים והנשים מחליפים ביניהם מבטים מלאי ערגה. בהיותם חבוקים בזרועות הנשים, שכחו הגברים היכן הם מצויים עד שהנשים היו נזכרות כי השעה מאוחרת והיו בורחות ומתכנסות שוב בתוך כלוביהן. זווגו זיווגים, הוחלפו הבטחות לנישואין. הגברים השתדלו להיראות נאים לפני הנשים. הם גילו במחנה חרש־זהב, אשר התקין למענם טבעות משיני הזהב שהיו עוקרים מפיות המתים. את הטבעות היו מעניקים לנשים.

הגברים של המחנה היו בעלי נכסים. באמתחותיהם היו מצויות כמויות גדולות של לחם, סיגריות וזהב. פעם נכנס אצלי רופא מלודז׳ וגילה לי כי הוא מכר לראש־גוש יווני את שיני הזהב שבפיו. תמורתם הוא מקבל בכל יום קערת מרק סמיך כתוספת. והוא שמח על העיסקה המוצלחת.

שוב באו עלינו ימים קרים ומזי־רעב. לילות שלמים היינו שוכבים מקופלים בתוך השמיכות הדקות, והיינו מתחממים בהבל פינו. הרגליים החלו להתנפח מחמת הקור והרעב, ובמשך הלילה היו השקיקות שמסביב לעיניים מתמלאות מים. בבקרים הקרים, כאשר היינו מגיחים מתחת לשמיכות, היתה תנועת גופנו הבלתי מודעת הראשונה — לחיצה באצבע על עצם הקרסול. בדרך זו ביקש אדם להיווכח, אם השקערורית שברגליו הנפוחות התעמקה במשך הלילה או לא. ככל שהחריף הרעב, כן הרבינו בהתבוננויות ובבדיקות של גופנו. העור החל נפרד מעל לעצמות, והיה משתרבב רפה ומקומט. היחס אל הגוף היה תלוי במצבי־רוח חולפים. לא תמיד היה היחס אל הגוף כאל גופו של ילד חולה. לפעמים הייתי ממשש את הידיים והרגליים, כאילו לא שלי הם אלא של מישהו זר. נדמה היה לי כאילו עומד אני מהצד ומתבונן בשוויון־נפש ברזון גופי ובהתנדפות האטית של תמצית חיי.

היה זה כאילו אני עצמי הייתי בבחינת ישות אחת, וגופי הכחוש — ישות אחרת. כאשר הייתי תופס את ידי כיצד היא גולשת על פני איברי כאילו לא שלי היו, כי אם אברי גופו של חולה מן החולים שלי — היתה צמרמורת חולפת בקר־קפתי. כיצד אירע הדבר שגופי הפך לי לזר? שנים כה רבות היינו יחד, והנה בא הפירוד?

מעבר לגדר הגיעו אלינו חדשות משמחות־לב על המצב בחזיתות. החזית המערבית שקפאה בכפור שוב החלה לנוע ממקומה. ה־29 באפריל היה יום שמש בדכאו. פתחנו את הדלת כדי לאוורר את הצריף. השמש הציצה מבעד לדלת הפתוחה וציירה מלבן בהיר על הרצפה בין הדרגשים. צרור מקלע קרע פתאום את הדממה. מבעד לפתח ראיתי אנשים רצים. רצתי גם אני אתם עד הגדר. אנשים נדבקו אל התיל הדוקרני וצעקו בכל כוחם. ליד מגדל־השמירה של הס"ס עמדו ארבעה חיילים אמריקאים. אנשים נפלו איש על צוואר רעהו, התחבקו, התנשקו וצרחו. עזבתי את הגדר ורצתי אל היהודים שבצריף. עמדתי בריבוע הריק הקטן וצעקתי: "יהודים, אנחנו חופשיים". ראשים התקרבו אל שפת הדרגשים ומעל הקרשים הציצו אלי עיניים שקועות ומבטים אדישים, עיניים קרועות מתדהמה ועיניים נוצצות מאושר. כאשר נכנסתי לצריף עם הבשורה היו עסוקים בלגימת המרק. בשורתי לא ניתקה אותם מן המרק הדליל. כאשר סיימו ללקק את קעריותיהם החלו תופסים לאיטם מה אמרתי. צעקתי שוב: "אנחנו חופשיים, יהודים, אנחנו חופשיים!" חשבתי כי אולי לא שמעוני. מדוע זה אדישים הם כל־כך לבשורה, שאנו מצפים לה שנים כה רבות? בעיניהם ראיתי את הייאוש.

צעקותי העירו אותם, אבל במוחותיהם היבשים נצנצה מחשבה אחת בלבד — מאוחר מדי.

ד"ר א. סגל

המצב הרפואי במחנות־הריכוז ליד דאכאו

(לנדסברג—קאופרינג)

מבין המגורשים לדאכאו — אלפיים וחמש מאות איש לערך — מתו אחדים בדרך, ברעב ובצמא בעת הנסיעה בת ארבעת הימים בתוך קרונות־הבקר החסומים בתיל דוקרני והמלאים מפה לפה. בתחנה הסופית קאופרינג מת על הכביש משבץ־לב ד"ר בלומנטל, כימאי שעבד במקצועו גם בגיטו. מאז ועד השחרור ב־29 באפריל 1945 היתה במחנות־הריכוז תקופה קודרת של חיי מיאוס. האנשים התגוללו בצואתם, טורפים בצפרניהם את עורם האכול כינים. דעתם של רבים נטרפה עליהם מרעב, שהביאם לידי זלילת קליפות בולבוסין רקובים מתוך בורות אשפה. מיתה איומה כזאת מת ד"ר ו. לזרסון, שבקובנה היה דוצנט למחלות עצבים. עבודת־הפרך בת ארבע־עשרת השעות ביממה, העמידה הממושכת במיפקד פעמיים ביום, ההליכה במשך שעות בנעלי־עץ שפצעו קשות את הרגליים, הכותנות והתחתונים המזוהמים שלבשו ללא אפשרות להחליפם במשך חודשים, מגיפת הכינים ששרצו על הגוף עד כדי כך שמתחת לשכבת־כינים לא נראה העור, הרעב והמזון הזעום והקלוקל שחיבל במעיים — כל אלה והאווירה המורעלת של הגיהנום הנאצי גרמו לכך ששרידי הגיטו התחילו לגווע למאותיהם. המחלות היו בעיקר מחלות מעיים ועור. שלשולים קשים עשו שמות בשיירי הגופות. הסבל גבר עוד יותר משום שלא היה מקום בבתי־השימוש והחולים היו מטפסים ועולים ממש אחד על גבי חברו. השרירים הסוגרים את פי־הטבעת התנוונו עד כדי כך שהאנשים היו מטילים צואה גם בהליכתם. מחלות־העור באו מתוך זיהום: הכינים כרסמו והצפרניים המלוכלכות במלט וברפש גירדו בפצעים; הנעליים פצעו קשות את הרגליים בזמן העבודה, ובשל חוסר בחמרי־חבישה היו הפצעים מזדהמים והופכים גחליות (קארבונקולים) בעלי מימדים ומלאי מוגלה סרוחה, שכמותם לא ראינו בימי שלום. לפעמים היינו מסירים פסי נייר מלוכלך, ששימשו תחליף לאגדים, מעל דלקות מוג־לתיות נרחבות (פלגמונות), שהעלו סרחון נורא, ומצאנו תולעים לבנות זוחלות על הפצע. עובדה אחת נתגלתה בכל אימתה: הצירוף של מחלת מעיים או של כל מחלה אחרת, כגון דלקת ריאות, עם דלקת עור מוגלתית בכל צורה שהיא, היה קטלני. מי שחלה במעיו בלבד היו לו סיכויים להישאר בחיים על אף הרעב; מי שחלה בפלגמונה או בקרבונקל ולא לקה במעיו היה מבריא, לפעמים אפילו במהירות גדולה — כאילו ברחו החיידקים מקרקע צחיחה זו של שלד־אדם שדוף־רעב, ואילו מי שאסונו גרם לו לסבול משני הפגעים בבת־אחת, לא היתה לו שום הצלה ממות — ואומללים כאלה היו רבים.

היו מקרי מוות מדלקת־ריאות, מדלקת מעיים ומפורונקולוזה קשה. רבים חלו בטיפוס הבהרות.

צורת מגיפה כמעט כללית היתה עוורון־בין־השמשות שנגרם על־ידי חוסר ויטאמין "א" במזון. העצורים היהודים החוזרים בין השמשות מהעבודה לא ראו כמעט זה את זה, אם כי צעדו בשורה אחת. מסיבה זו קיבלו יהודים רבים מכות רצח, כיוון שליד שער־המחנה לא היו מבחינים במהירות הדרושה בנוגשים הנאצים ובדרגותיהם והיו מאחרים בהסרת הכובע מעל הראש.

אנחנו, הרופאים, ניסינו להשתמש בתרופה פרימיטיבית: העובדים ביערות הביאו לנו משם מחטי אורן ואשוח; השרינו אותם במים חמים ולאחר ימים מספר היו מי־המישרה משמשים שיקוי לחולי עוורון־בין־השמשות. בתרופה זו השתמשנו ביד רחבה. על אף טעמה המר קיבלוה רובם ברצון והיה לנו הרושם שהושגה הטבה ניכרת.

במקרים רבים של פצעים מוגלתיים ופלגמונות השתמשנו בסוכר לבן לזוריה על שטח הדלקת. הפצעים היו מתרפאים די מהר וללא צלקות יתירות. אך הצרה היתה, שסוכר צריך היה להכניס אל המחנה בגניבה וקבלתו בחוץ היתה כרוכה בקשיים גדולים, פעמים אף בסכנת מכות אכזריות.

זכור לי מקרה אחד של כוויה חמורה מאד. יהודי עבד ביער ליד דוד זפת רותחת ותוך כדי התכופפותו נפל לתוכו עם הראש למטה. כשהוציאוהו משם והביאוהו אל המרפאה שבמחנה אי־אפשר היה להבחין בתווי־פנים. הראש היה דומה לסיר נחושת אדומה ומלא חבורות. הייתי בטוח שאין לו תקנה וכי התעוור לחלוטין. הצלחנו לקבל בקבוק שמן־דגים ובקבוק פאראפין נוזל, ערבבנו ועשינו תחבושות רוויות תמיסה זו משך שלושה או ארבעה שבועות. לאשרנו הרב החלים האיש לגמרי ואף אור־עיניו לא נפגע.

התחלואה בכלל היתה רחבת־ממדים. במאורות האדמה, שנקראו "צריפי חולים", מותר היה לשכב רק כשהחום עלה על 38 מעלות. השכיבה שם היתה כרוכה בסכנת הוצאה למחנה־המוות (מחנה מס' 4), בו גוועו החולים מרעב ומקור. התמותה היתה גדולה מאד. מדי בוקר היו מוציאים מן הצריפים גופות של אנשים שמתו "פתאום", והניחו אותן ליד הדלת לשם איסוף בעגלות־יד, שאוקראינים צעירים בריאי־בשר הסיעו אותן והשליכו מהן את ה"מטען" לתוך קברות עמוקים משותפים.

באורח רשמי היה קיים שירות רפואי, אבל השליט העליון היה רופא נאצי שנהג לבוא אל צריפי החולים לעשות "אקציות" משלו — לבחור בכל פעם 100—150 איש מבין החולים לשם העברתם למחנה מס' 4, מחנה המוות.

אחרי מותו של ד"ר אלחנן אלקס ז"ל — ביום 17.10.44 — מינה אותו רופא נאצי את ד"ר ב. זכרין לראש השירות הרפואי. קשה לומר, שיחסו אל החולים — אם לא נימנו עם סוג ה"קאפו" המיוחס — ולחבריו הרופאים, ביניהם חברו וידידו הוותיק ד"ר לזרסון, עלה תמיד בקנה מידה אחד עם כללי האתיקה הרפואית המקצועית והקולגיאלית ועם יחסו של יהודי ליהודים אחים לצרה.

על אף הסבל הרב לא היו בדאכאו מקרים של התאבדות בין יוצאי הגיטו. צעיר אחד קיפח את חייו על פסי־הרכבת. אמרו שעשה זאת בכוונה תחילה, אבל הדבר לא הוכח.

היה משהו שהעיד על אופיה של יהדות ליטא המחוננת בחיוניות עקשנית. לאותם המחנות שבאיזור דאכאו הובאו בחורף 1944/45 המוני יהודים מהונגריה, מהולנד ומארצות מערב אירופה אחרות, רובם יהודים מתבוללים. מלבושיהם היו נאים, מצב תזונתם טוב, פניהם רעננים ומביעי בטחון, אולם משניטלו מהם בגדיהם והם שועבדו למשטר דאכאו, התמוטטו חיש מהר, הפכו מיד ליצורים עלובים, חסרי התנגדות, והמוות קצר בהם בלי רחמים במהירות הרבה יותר גדולה מאשר ביהודי ליטא.

היה רושם שיהודי ליטא היו בעלי התנגדות חזקה יותר — כנראה משום שידעו כי הם הולכים למות על יהדותם ומשום שבליבם לחשה גחלת האמונה בנצח ישראל.

מעטים שעזרו הרבה

לכודים בצבת הנאצי האיום, בתוך פרעות דמים, מעשי רצח וטבח רצופים, נשאו יהודי ליטא המיואשים עיניהם: "מנין תבוא הישועה?" טבעי היה, שתחילה יופנו המבטים אל התושבים המקומיים, ואולם מסביב — שנאה פרועה וים של אדישות. שכנים מתמול־שלשום, חברים לעבודה או ידידים לשעבר — הכזיבו. מעטים גילו השתתפות בסבל ורצון לעזור, כי לא יכלו להתעלם מהנעשה. ואמנם, הודות למעטים האלה עלה בידי יהודים **לא מעטים**, מבוגרים וילדים, לעבור את נחשול ההשמדה ולהישאר בחיים.

השמדת היהודים, שבוצעה בעיקר על־ידי כנופיות מאורגנות של ליטאים, אשר העמידו את עצמם לשירות מכונת־ההרג הנאצית, **נשאה בתחילה בערים הגדולות קובנה ושאוולי אופי** של פוגרום־דמים ולא נתקבלה כהשמדה טוטאלית של האוכלוסיה היהודית. יתירה מזה: הפרסום על הקמת הגיטאות בערים אלו, וכן בערי־שדה אחדות, נראה בעיני רוב היהודים כאמצעי־הגנה נגד פורעים — גרמנים וליטאים, במדים ובלי מדים. משום כך לא התעוררה בלב יהודי ערים אלו בעיית חיפוש מחבוא ומקלט בצד ה"ארי". הקשרים המעטים עם האוכלוסיה הלא־יהודית שימשו בעיקר לחיפוש עזרה חומרית: מזון, תרופות ומקום־סתר לחפצי־ערך, כדי להבטיח מקור־קיום יום־יומי לעתיד הקרוב.

שונה היה המצב ברוב ערי־השדה. שם החלה השמדת הקיבוץ היהודי מיד ובשיטתיות. תחילה חוסלו הגברים, ותוך כמה חודשים — הנותרים.

מאחר שהראשונים שנזקקו למקומות־מקלט היו היהודים בערי־השדה, נתייחס קודם־כל לנסיונות ההצלה שנעשו באותם המקומות.

יש לזכור שעונש קשה צפוי היה לכל מי שהושיט יד ליהודים. צעד פזיז מצד הנמלטים, שקיבלו מקום־סתר, מבט בולש של שכן עוין, והחיפושים הפתאומיים של גרמנים ומשרתיהם הרבים מקרב הליטאים, עלולים היו להמיט אסון על המסתתרים ועל המושיעים גם יחד. יש גם לתת את הדעת לעיתוי של ההתרחשויות. בשעה שיהודים נסו על נפשם מהטבח בערי־השדה וחיפשו הצלה, טרם היה ברור מה תהיינה תוצאות המלחמה. ברחבי ברית־המועצות נחלו הגרמנים נצחון אחרי נצחון, ואפשר היה להתרשם שהנה הם הולכים ומשתלטים על כל העולם. אכן, בימים ההם, ימי אימה ופחד, בנסיבות שלכאורה היו חסרי כל סיכוי, נמצאו בקרב האוכלוסיה המקומית בודדים שלא נרתעו מהושטת עזרה ליהודים, ניצולי הטבח. על אלה שעשו זאת לא בשל מניעים חומריים, אלא מתוך התעוררות רגשי־אנוש טהורים, על אותם אמיצי־לב המעטים בפינות שונות בליטא — קרני האור בחשיכה — ידובר במאמר זה. וייפקדו כאן רק אותם מקרי ההצלה שהיו על אדמת ליטא בגבולותיה שלפני המלחמה, היינו, למעט וילנה והסביבה.

והנה כמה דוגמאות.

ארבעת האחים אלפרט מסמילישוק, שניים מהם נשואים עם תינוקות, מיהרו לברוח, כאשר גירשו את יהודי העיירה מבתיהם באמתלה כי ישולחו למחנות־עבודה. למעשה הובלו היהודים לבורות פתוחים... בדרך הקישו הנמלטים על דלתו של האיכר הפולני **פרנצישק קרלוביץ׳** וביקשו לנוח וכן מעט מזון. לאחר מנוחה של כמה שעות התחילו הבורחים בהכנות לצאת לדרך. לפתע התפרצה סטסיה, אשתו של האיכר: "לאן תלכו? אין לכם לאן לפנות. הישארו פה!" שמונה חודשים תמימים הסתתרו היהודים — ששה מבוגרים ושני תינוקות — בביתו של האיכר. **לאחר־מכן השיגו האחים אלפרט קשר עם פרטיזנים באזור טרוקי ויצאו אל היער. שתי הנשים וילדיהן** נשארו בבית האיכר, שם המתינו עד שזכו להשתחרר וראו את **בעליהם שבים בשלום, בשלהי יולי 1944.**

גם הזוג הצעיר וולף ורחל גודרוב מוואוויה נסו בבהלה, כאשר החלו להוביל את יהודי המקום לטבח בסמילישוק. ביעותי־מוות ונדודים אין ספור נפלו בחלקם. הודות לסיועם של בעל־האחוזה סטניסלב ויכרט והאיכר קרפוביץ׳, שניהם פולנים, נשאר הזוג בחיים. בעל־האחוזה והאיכר לא איבדו את עשתונותיהם ברגעים הקריטיים ביותר וגילו **תושיה ואומץ־לב** בהצילם את הזוג מהסכנות הבלתי פוסקות שריחפו עליהם.

המורה שיינה שחר־גרטנר מוואבולניק ובעלה המורה חיים גרטנר נמלטו מגיא־ההריגה בפוסבול ומצאו קורת־גג אצל האיכר הליטאי צ׳פוניס, כ־5 ק"מ מהעיירה. אולם המרצחים הליטאים "חרשו" את האיזור כדי לגלות יהודים שנמלטו מהטבח, ואז מצאו הגרטנרים מחסה בביקתתן הרעועה של האחיות העניות פטרונלה ואליזבטה קרסאוסקייטה. שתי הרווקות הקשישות, יראות־השמים, מנעו אוכל מפיהן כדי לכלכל את הזוג היהודי. כיון שביקתתן ניצבה על פרשת־דרכים, לא יכלו הנמלטים לשהות בה זמן ממושך. הם נאלצו לנדוד מבית איכר אחד למשנהו. וכאשר **שוטטו בחורף הקשה, בלואים** וקרועים ורעבים, ללא כל סיכוי למצוא גג לראשם, עלה בדעתם לא פעם להסגיר את עצמם למשטרה. אז עמדה להם עזרתו של האיכר טמוליונאס מהכפר סקופאי במחוז פוניבז׳. שנתיים שהתה שיינה בביתו. בעלה חיים קיבל סיוע מידי האיכר צ׳רלקה ואיכרים אחרים בסביבה. כך הצליח הזוג גרטנר להישאר בחיים.

מהמיכלאה בפוסבול נמלט גם הרוקח ל. גובשוביץ. הכומר הפוניבז׳אי **קריקשצ׳יונאס השיג עבורו תעודת־לידה של ליטאי** ואף הסתירו בביתו כמה חודשים. לאחר־מכן מצא מקום־מקלט אצל הכומר בומשה, בכפר גרוז׳יאי, ליד יונישקל. אותו כומר החביא בביתו גם את הרופא היהודי הצעיר מ. ליכטנשטיין (היום ליאור. בשעתו — רופא באניית־המעפילים "אקסודוס").

ביולי 1941, **כשהובילו לטבח את יהודי דרביאן, נמלטו**

מהעיירה האחיות אסתר ורחל ורפול. עטופות בשמיכות, כאילו היו חולות, העביר אותן איכר אחד בעגלה לשוואנטאי. משם גררו עצמן לכפר שרקה, הסמוך לשקוד. כאן החביאו אותן במרתף האיכרה פלמירה פטראוסקנה ואחיה קוסטאס ברטקוס. למעלה משלוש שנים הסתתרו האחיות במקום, והאיכרה סיפקה להן מזון, שחסכה אותו לעיתים מפי ילדיה. כשהיה מתעורר חשש לעוצר וחיפושים, או ביקורי שכנים, היו הנערות בורחות ומסתתרות ביער עד שחלפה הסכנה.

עם הנפת חרב ההשמדה בלאזדיי נכלאו יהודי המקום, יחד עם אחיהם לצרה באיזור, מאחורי גדרות־התיל בקטקישוק. עשרות מהם ניסו להיחלץ מהמיצר, אך מרביתם נפלו מכדורי השומרים הליטאים. רק מעטים הצליחו למצוא מקום מקלט, מאחר שה"צייד" על הנמלטים התנהל ללא הרף.

הודות למסירות־נפש של הליטאים סטאסיס יוציאוויצ׳יוס ופראנאס ברזאוסקאס עלה בידי הזוג רבקה וזאב מיכנובסקי מלאזדיי לעבור בשלום את התקופה הנוראה ולהישאר בחיים.

הכמרים יוזאס אינקרטאס ובלטוטיס סייעו לאחיות גיטה ובת־שבע קאופמן במציאת מחבוא. חלק נכבד בהצלתן יש גם לטיופיליה קולאוסקייטה.

והנה סיפור ההצלה של בן הרב מרודמין, גדליה כהן, המתגורר היום בירושלים:

"ב־4 בנובמבר 1941, זמן קצר לפני חיסול הגיטו בקטקי־שוק, הסתננתי דרך גדרות־התיל וכעבור שלושה ימים הגעתי אל ביתו של האיכר אנטנאס קרוסאס ואשתו מאריה. הם העלוני אל עליית־הגג, הביאו לי בגדים להחליף את בגדי הרטובים, והגישו לי ארוחה חמה להשיב את נפשי, לאחר שלושה ימים ללא מזון. הם העניקו לי מחסה וכילכלוני ללא כל תמורה. באחד הלילות הסתלקתי ממחבואי, ומנוצרי קיבלתי סכום כסף שהיה חייב לי. חזרתי אל מחבואי והצעתי את הכסף לקרוסאס, אך הוא סירב לקבלו. התשלום היחיד שניאות לקבל ממני היה לצורך קניית פרה, וזאת מכיון שמטעמי כשרות הסתפקתי במאכלי־חלב בלבד... אין ספק שלולא הלשינו עלי, הייתי נשאר בביתו עד לשחרור. נמלטתי על נפשי. ואמנם למחרת הופיעה המשטרה הליטאית ולשוא סרקה את כל השטח. מיטיבי קרוסאס ביקש לפני עזבי להחזיר לי את הכסף שנתתי לו לקניית הפרה... לאושרי שוב נמצא לי מושיע. האיכר אנטנאס ססנאוסקאס ורעייתו מאריה הסתירו אותי בביתם. למרות העובדה שהמשטרה הכריזה על מתן פרס לכל מי שיביא למעצרי, בז האיכר לסכנות ולא נתן דעתו על כך שהיה אב לארבעה ילדים... שהיתי אצלו עד לשחרור".

הנערה שרה אפשטיין (היום בראונר) מסטוקלישוק ואחותה פייה נמלטו מפני המרצחים הליטאים. לשתי האחיות, וכן גם ליהודים אחרים ששוטטו בסביבה, הושיטו עזרה בעל האחוזה הפולני יצונסקי והאיכר הפולני גז׳ובובסקי מהכפר הסמוך. ברם, כאשר נפוצה שמועה, כי יהודיות מסתתרות בתחום העיירה, נאלצו האחיות אפשטיין להימלט על נפשן ולחפש מקלט אחר. הנערות התרוצצו ממקום למקום עד שלבסוף קיבלו קורת־גג אצל האיכרים יוזף ופיוטר אנטונוביץ׳. במשך הזמן השיגו קשר לפרטיזנים, הגיעו ליער ולחמו בשורותיהם.

באותה סביבה, בכפר ז׳ליואי, נתנו האחים גולומבובסקי מחבוא לשישה יהודים. אליהם הצטרף הנער היהודי גרבובסקי. לימים נתגלו המסתתרים והמרצחים הקיפו את המחבוא ופתחו עליו באש. מהיריות נהרגו כולם חוץ מהנער, שבהיותו פצוע נמלט מהמקום. איכרי הסביבה חבשו את פצעיו והחביאוהו, אך ללא הועיל. הנער מת מהרעלת־דם. האחים גולומבובסקי, שהסתירו את היהודים, הוצאו להורג בתליה בפומבי, בטרוקי.

ברגע האחרון נמלטה מידי המרצחים הליטאים הנערה חיה זיו, מבטיגולה, בשעת הטבח ביהודי העיירה. ירו אחריה, אך לא פגעו בה. היא טיפסה על עץ־אשוח גבוה והיתה עדת־ראיה למעשה הזוועה. בשעת בוקר מוקדמת ירדה מן העץ והחלה בנדודים. לבסוף מצאה מקלט בביתו של האיכר פיאטראס דאוקשה ואשתו מוניקה מהכפר קיירנאי, שהעסיקוה כפועלת עד ליום השחרור.

באחד הלילות, באוגוסט 1941, ערב השמדת יהודי וירבלן, נמלטו בלה מירבך (היום אופניצקי) ואמה איטה אל ביתו של המורה איגנאס וסיליאוסקאס בכפר שוויטרונאי, שהיה ידידן משכבר. במשך ארבעה חודשים החביאו אותן המורה ואשתו. מכיון שלא היו לבלה תווי־פנים של יהודיה והיא דיברה ליטאית צחה, החליטו מציליה להוציאה ממחבואה לאור היום, כאילו היתה עוזרת־בית שלהם, ואילו אמה התחזתה כחרשת־אילמת. בתחילת 1942 הגיעו אל וסיליאוסקאס שני פליטי חרב נוספים: אח ואחות — משה ובלה רוזנברג. האחרונה הועלתה "על פני השטח" כעובדת רגילה, ואילו את אחיה, בעל מראה יהודי, נאלצו להסתיר. כאשר נסוגו הגרמנים מהאזור הם פינו בכוח את האוכלוסיה האזרחית. וסיליאוסקאס הושיב את שלוש הנשים היהודיות בעגלה ונסע איתן לפרוסיה. משה רוזנברג נאלץ להישאר במחבואו ולחכות לשחרור. כנופיית מרצחים ליטאים גילתה אותו לפני שנסוגה, ורצחוהו. הנשים היהודיות עם מצילן הערימו על הגרמנים וחזרו לאזור המשוחרר על־ידי הסובייטים.

אלכסיי מיכיילוב, רוסי מליטא שגר בפילווישוק, החביא במרתף ביתו את משפחתו של היהודי המקומי מאיר יודלוביץ, בת חמש נפשות, במשך כל שנות הכיבוש הנאצי. אשתו של המציל, יליזאווטה, שהיתה אשת־חיל, עזרה לו בהגשת מזון וסיוע למסתתרים.

שלוש האחיות נָבֶר נמלטו מהטבח בווילקובישק. הן נדדו מבית איכרים אחד למשנהו. באחד הימים הגיעו אל חוותו של יוזאס שניידריס. נביחתו של הכלב הזעיקה את בתו של בעל החווה, וממבט ראשון הבינה מי הן הבאות. היא הובילה אותן לאסם והביאה להן חלב ולחם. המשפחה התייעצה והחליטה שיש לתת להן מחסה. במשך הזמן הצטרפה אליהן בלה ציכר, שניצלה בנס מהשמדה ובחסות הלילה יצאה מבור־המוות. כעבור זמן־מה הגיעה גם יהודית שפרלינג למחבוא וחמש הבנות המתינו שם לשחרור. ליטאים לאומנים, שהתרכזו ביערות כדי להילחם במשטר הסובייטי, התנקמו בשניידריס על עזרתו ליהודים. הם הוציאו להורג את בנו סטאסיס. הכאב והצער שנפלו בחלקו של האב הביאו עד מהרה למותו.

בסמוך לגיטו שהוקם בגירוליאי לשרידי יהודי טלז, הופיעה לפתע בסתיו 1941 ליטאיה אלמונית ויחד עימה נעלמה מאחורי גדרות־התיל היהודיה לאה שפירא. לפני שזו נמלטה השאירה לנסיה מיסלביץ את שמה וכתובתה של מצילתה — סופיה לאוריניייטנה מטלז. כאשר נפוצה השמועה כי עומדים לחסל

את הגיטו, נמלטה מיסלביץ אל אותה מצילה ליטאית. שם מצאה גם את לאה שיף (היום ביינשוביץ). שלוש הנשים הסתתרו בעליית־גג, שהיה בה פתח חבוי. בעל המחבוא היה נגר, וממקום עבודתו הביא הביתה נסורת, שהנשים למדו להתקין ממנה פרחים מלאכותיים וכך השתכרו לקיומן. כעבור זמן־מה הצטרפה לקבוצת הנשים ניצולה נוספת מטלז, הצעירה אטה גרינג. שנתיים וחצי שהו במחבוא עד שהצטרפו אליהן שתי ניצולות נוספות: גיטה חטימובסקי ואנצקה לוי, שתיהן מגיטו שאולי. עד מהרה הגיעה אל חבורת המסתתרות גם מאשה ריכמן, וכל שבע המסתתרות זכו לשחרור.

לרופא פיאטראס גירבודאס מאוז׳וונט הודיעה רחל זקוט כי היא ועוד 12 יהודים ניצלו מהטבח בלוקניק והם זקוקים לעזרה. הרופא והכומר המקומי פוליקרדאס מציאוסקאס מצאו מקומות־מחסה לניצולים אצל איכרי הסביבה וקיבלו עליהם מעין אפוטרופסות על הנרדפים, והיו מוצאים להם מקומות־מחבוא חדשים כשסכנה היתה נשקפת למסתתרים. אם חלה אחד מהם, הופיע הרופא וטיפל בו.

האיכר מיקולאס איוושקיאוויצ׳יוס, מהכפר פלדוקאלניס, הבריח מגיטו שאולי ארבעה יהודים ממשפחתו של העורך־דין ב. מ. אברמוביץ, שנמלט מטלז לשאולי. ברם, אחיו של האיכר הלשין על כך במשטרה. ובעוד היהודים מסתתרים באסם מתחת לערימות קש, פרצה המשטרה ופתחה ביריות. אחד מהיהודים נפצע וכולם נתגלו ונכלאו בבית־הסוהר של אוז׳וונט. שם המתינו להוצאתם להורג. הרופא גירבודאס שיכנע את מפקד הכלא לשחרר את היהודים, וזה יעץ לו להשקות את השומר ואז יאפשר לכלואים לברוח. וכך היה. לאחר מִבצע זה החביא הרופא את היהודים במקום־סתר בטוח יותר. שם ריפא את הפצוע וכולם המתינו במקום לשחרור.

כאשר באו אל הרופא גירבודאס חולים ליטאים שגזלו רכוש יהודי או שפכו דם יהודי, היה אומר להם בזעם: ״לכו, אני לא מרפא את אלה שהרעו לאנשים!״ היו גם מקרים שמסתירי היהודים פנו אליו ותבעו גמול על מעשיהם. הרופא היה פושט את חליפתו או חולץ את מגפיו ומוסר להם... לאחר שפעי־לותו למען היהודים גונבה לאוזני השלטונות, אנוס היה הרופא לעקור מהעיירה ולהתחבא אצל בתו בממל עד השחרור.

מובן מאליו שהרופא לא היה יכול לפעול רבות לבדו, אלמלא היו לו עוזרים. בכפר לבונאווה, לא רחוק מאוז׳וונט, הסתתרו כעשרים יהודים אצל האיכר ולאדאס סלזיאוויצ׳יוס במחבוא מוסווה היטב, שאפילו המשטרה לא הצליחה לגלותו בשעת חיפוש. אצל אותו איכר שירת נער יתום בשם אלפונסאס סונגיילה, שאהבת־ישראל של אדוניו דבקה בו. בעגלה רתומה לסוסים הבריח אחד־עשר יהודים, שנמלטו מגיטו שאולי, ופיזר אותם במחבואים אצל איכרים. הוא שמר על קשר עם הרופא גירבודאס ועם הכומר מציאוסקאס. על־פי הוראותיהם העביר בסתר יהודים למחבואים, או חיפש מקומות־מקלט חדשים לאחר שהתעורר חשש, שמחבוא זה או אחר אינו די בטוח.

הכומר פ. מציאוסקאס, שהוזכר לעיל, הטיף ללא הרף ברמזים לצאן מרעיתו בכנסייה: ״אם בא אליך אדם המתיירא מאור השמש — האכילהו וקורת־גג תתן לו, כי כן הורה לנו ישו, אלוהנו״. כך דרש בפרהסיה, לאחר שנודע כבר, כי הכומר קזימיראס פולייקיס הומת ביריה בפורט־התשיעי על שבנאומיו היה מוכיח באומץ־לב: ״עונש מהשמים יוטל על אלה הרוצחים אנשים חפים מפשע״... **באיזור בו פעל** הכומר מציאוסקאס, עמד בראש כנופיה של מרצחים ליטאים הכומר ל. ינקאוסקאס...

היהודים שנסתייעו על־ידי הכומר מציאוסקאס מספרים: ״מעולם לא ביקש שנתנצר. אדרבא, האיש הוקיר את שומרי המסורת״. אסתר קריינגל מוסיפה ומדגישה: ״לא פעם שמעתי מפי הכומר, שהדת היהודית היתה הראשונה המושתתת על האמונה באל אחד והיא תישאר האחרונה״. הוא היה מזכיר ליהודים מתי חלים פסח, ראש השנה, יום הכיפורים... ביום הכיפורים המר, שבו הושמדו בז׳אגר יהודי הסביבה, הדליק נר זכרון בכנסיה ואמר ״קדיש״ בשפת המקור... בחודשים האחרונים לכיבוש הנאצי נאלץ הכומר לברוח מהעיירה ולמצוא לו מקום מקלט.

כאשר הוציאו המרצחים הליטאים, ביולי 1941, את הגברים היהודים מגרוזד ל״עבודה״, עלה בידי סוחר־עצים מקומי, פנחס אולמן, להתחמק מהם ולהתחבא. הנשים והטף הוצאו לאחר־מכן לגיטו ז׳אגר. כאן הצטרף אולמן למשפחתו. מכרו, הווטרינר אנטנאס מישקיניס, הזהירו שכל היהודים יושמדו. אולמן נמלט אל האיכר אוגוסטינאס מז׳ייקה, בכפר מדוולקה, במחוז גרוזד. האיכר ניאות להסתיר את כל משפחתו. אולם בדרך אל בית האיכר חטפו ליטאים את אשת אולמן וילדיו ורצחום. מז׳ייקה ואשתו פרנה השגיחו כל שנות הכיבוש על אולמן, עד כי מנעו מבתם לבקר בבית־הספר, פן תפטפט באוזני ילדים שבביתם מסתתר יהודי. יתירה מזו, האיכר ואשתו סייעו לאולמן לקיים את דיני ישראל והאשה בישלה לו בכלי מיוחד מאכלי־חלב בלבד...

האיכר אנדריוס קלנדרה, מהכפר שקניאי במחוז גרוזד, התגורר בביקתה בחורשה. הוא החביא את משפחת גורדון מפופיליאן, בת ארבע נפשות. כן החביא את הרוקח היהודי מפופיליאן, את הרופאה ר. טרוספוס־יפה ואחרים — שבעה־עשר יהודים. קלנדרה עצמו היה עני, וכדי לכלכל את המס־תתרים היה חוטב עצים ביער ומוכרם. גם יהודים אחרים מגיטו שאולי קיבלו מידיו סיוע במצרכי־מזון. בתקופת ממשלת סמטונה שימש אחיו של קלנדרה ראש־המחוז, והגרמנים מינוהו מחדש לתפקיד זה. מעובדה זו שאב קלנדרה אומץ בהגשת עזרה ליהודים. על מעשיו אלה תקפוהו לא פעם ליטאים, משתפי־פעולה עם הנאצים. אך הוא לא נכנע והציל את כל היהודים שהתחבאו אצלו.

לזכותם של האיכר יוזאס סטריאופיס ואשתו ברוניה, מהכפר שרגיאלה שליד טלז, יש לזקוף את הצלתם של 26 יהודים, ביניהם כל משפחת פקטור מהעיירה אלסיאד — ההורים, הילדים והנכדים. 12 נפשות הבריח אל האיכר יוזאס קרפאוס־קאס ודאג לכלכלתן. סטריאופיס אף התקשר עם בת דודתו ועם אמה של פקטור, שהיו כלואות בגיטו טלז, והביאן למחבוא.

בסוף 1942 נודע לסטריאופיס, כי ללאומנים הליטאים הגיעו ידיעות על המסתתרים. יחד עם שכנו קרפאוסקאס ועוד שני ליטאים חפרו מחבוא מתחת לאסם. כאשר הגיעה המשטרה הליטאית, בראשותו של הרוצח בלטיוס, הם לא גילו את המחבוא. עם זאת נאלצו המסתתרים לעזוב את המקום בפברואר 1944, כיון שאנשים בלתי מהימנים נתקלו במחבוא. את הדאגה לחלק מהיהודים נטל על עצמו האיכר אנטאנאס

סטריקייטיס, והאחרים נשארו במרתפו של סטריאופיס. ברם, בעיני המשטרה הוא היה חשוד והיה חשש לחיפוש חדש. פנו שוב אל סטריקייטיס. לאחר שיקול-דעת החליט: "אותו עונש צפוי לי אם ימצאו אצלי תשעה יהודים או ששה-עשר. בואו!" וכולם זכו לשחרור!

סטריאופיס קיים גם קשר עם הרופא היהודי מ. בלאט ורעייתו הרופאה, בגיטו טלז. בדצמבר 1941 ברחו השניים מעבר לגדרות-התייל עם תינוקת ואם ישישה. סטריאופיס אסף אותם לביתו. גברת בלאט היתה בהריון והתינוקת כרוכה אחריה. סטריאופיס חיפש ומצא מקום-מקלט לתינוקת אצל הליטאית סטסה דאוסנה בטלז. אשת הרופא נשארה במרתפו של סטריאופיס ושם ילדה את בתה השניה. איך מגדלים פעוטונת כזו במרתף? סטריאופיס מצא לה מקום-מחסה אצל זוג ליטאי צעיר. בימים האחרונים לכיבוש הנאצי, כאשר המחבוא אצל סטריאופיס לא היה בטוח והיהודים נאלצו לעוזבו, הוא העביר את זוג הרופאים בלאט למנזר בקלווריה ושם המתינו עד לבוא הסובייטים.

סמוך לכניסת הצבא הסובייטי לאזור הלשין מאן-דהוא באוזני השלטונות, כי דאוסנה, שהוזכרה לעיל, מסתירה ילדה יהודיה. אסרו אותה ואת הילדה. הליטאיה טענה, שהילדה היא אסופית. משנודע הדבר לסטריאופיס, הוא מצא אדם בעל השפעה ובידו עלה לשחרר מהכלא את האסירות עד בירור הפרשה. המשוחררות נמלטו מיד אל סטריאופיס, והוא מצא להן מקום-מחסה בכפר אצל קרובו.

גם את הרופא ד. קפלן מוורנה, שנקלע לגיטו טלז, העביר סטריאופיס לכפר. בדרך "הפחיד" אותו הרופא, כי אין בידו האמצעים לשלם לו על העזרה. השיב על כך סטריאופיס: "לא בעד בצע כסף אני עושה זאת, אלא למען הצלת אנשים".

והנה סיפורו של שלום שורנזון, שגר היום באשדוד:

"אני יהודי מווילנה. בימי הכיבוש הנאצי נקלעתי למחנה-העבודה בפוניבז'. שם נודע לי, כי עוד בימים הראשונים לכניסת הגרמנים לאזור החביא האיכר הליטאי יוזאס מרקיא-וויצ'יוס, מכפר ליד סובוטש, את היהודי קושנר עם שלושת ילדיו. בשנת 1943 הצטרפו לאותו מחבוא עוד שלושה יהודים. עד מהרה נוספו עוד אחד ואני. בסך-הכל הסתתרו במחבוא תשעה יהודים. גם משפחתו של האיכר מנתה כעשר נפשות. לאשתו ולילדיו אסור היה לדעת, כי הוא מחביא יהודים באסמו. היה עליו לכלכל את היהודים ולשרתם, וכל זאת כאשר מלווים אותו הפחד והדאגה, פן יתגלו החוסים בצילו".

ב־30 באוגוסט 1941 הקיפו רוצחים ליטאים את האסם שבו נכלאו שרידי הנשים היהודיות מראסיין, והחלו להוליך אותן להורג. שתי בחורות, שרה פורמנסקי ורייזה לוריה, התחבאו בתוך ערימות הקש, שכבו שם שלושה ימים ואז ברחו. שבורות, רצוצות ומיואשות, התדפקו על דלתו של האיכר אנטאנאס בבונאס בכפר סמוך לגירטיגולה. האיכר הבין מיד מי הן, הרהר קמעא ואמר: "אם אכניסכן לביתי, אני מסכן את חיי ואת חיי משפחתי, ואם אשלח אתכן, הרי זה כאילו הייתי רוצח אתכן"... תחילה החביא אותן באסמו ולאחר זמן בנה להן מחבוא מיוחד.

מצבם של היהודים המסתתרים היה קשה ורצוף יסורים: שרויים במתח-תמיד, רעבים למחצה או מזי-רעב, בלי אפשרות רחצה או החלפת לבוש, היו גוררים את עצמם מיום ליום בציפיה לישועה. נביחת כלב, הד מיותר וקול אדם בלתי מוכר הטילו בהם אימת-מוות. ואמנם, המוות ארב מכל צד ואיים עליהם ועל מצילהם. לפיכך מובנת התרגשותו של הסופר יצחק מראס מקלם, שעה שהוא כותב על מציליו: "כשירת תפילה אני מעלה את השמות ברוניה ויוזאס דיינאוסקאס, מיכלינה לגנטנה, אדומאס אורביאליס, פטרונלה אורבלנה-אוניקאוסקנה"... כל אלה ואחרים החביאו כמה ילדים יהודים, ביניהם את הסופר ואחותו, שנמלטו כאשר הובלו לבורות...

*

במוזיאון היהודי בווילנה, שפעל שנים אחדות אחרי המל-חמה, היה שמור מסמך מזעזע. זהו העתק מהתזכיר שחיבר הרופא הליטאי הצעיר ויקטוראס קוטורגה בשם: "האמת על הטירור נגד היהודים בימי הכיבוש הגרמני בשנת 1941".[1] התזכיר מתחיל בפניה: "יידע כל העולם על הרציחות הנוראות שהגרמנים עשו ביהודים!" אחרי הפתיחה בא דיווח מפורט של מעשי-הרצח שהנאצים ועוזריהם הליטאים ביצעו ביהודי ליטא, במיוחד ביהודי קובנה עד לנובמבר 1941. את דיווחו מסיים המחבר בקריאה: "אנו מבקשים לפרסם את החומר בכל העיתונות של העולם החופשי! עזרו ליהודים, הו, עזרו מהר!" את מסמך-הדמים העביר ד"ר קוטורגה בחשאי לשגרירות ארצות-הברית בברלין, בתקווה שמעצמה אדירה זו, שטרם נכנסה למלחמה נגד גרמניה, תטיל את מלוא השפעתה להפסקת הטבח ביהודים. אך צעד אמיץ זה היה כקול קורא במדבר, אם כי העיד על האצילות ועוז-הנפש של יוזמו.

אמו של הרופא, הלנה קוטורגנה, רופאת-עיניים ידועה בקובנה, עבדה לפני פרוץ המלחמה במרפאת "אזע" והתיידדה עם רופאים וחולים יהודים. עתה הגישו האם ובנה תמיכה וסעד לאסירי הגיטו ולאנשי המחתרת בגיטו. מנהיג תנועת המרי והפרטיזנים חיים ילין הוא שעמד במגע עם האם ובנה. הרופאה הסתכנה והחזיקה בביתה את הנערה היהודיה שולמית גורדון. בכל תקופת הכיבוש הנאצי רשמה הרופאה בחשאי יומן, שבו הובלטה הטרגדיה היהודית.[2]

נסיונות הבריחה של היהודים מהגיטאות קובנה ושאוולי החלו בסתיו 1941 לאחר האקציות, כאשר רבים שוכנעו כי גורל יהודי הגיטאות בערים לא יהיה שונה מגורל אחיהם שהושמדו כליל בערי-השדה. היו שניסו בפועל לבחון את האפשרות להסתתר מעבר לגדר-התיל. רוב הנסיונות נסתיימו באורח טראגי. רק יחידים הצליחו למצוא מקום-מקלט ולהישאר בחיים.

באוקטובר 1941, אחרי "האקציה הגדולה" בגיטו קובנה, נמלטה משם הנערה אסתר רודקוביץ ובסיוע הליטאית יוזפה אוסאוסקייטה (היום אולשוואנג) ניסתה את מזלה, נשאה רגליה לכפר סמוך וזכתה לשחרור.

אברהם ריזס שרד יחיד מכל משפחתו לאחר "האקציה הגדולה". הוא ברח מהגיטו אל מכרים של הוריו, יוזאס

1. העתק המסמך נמצא ב"יד ושם", ירושלים, בעזבונו של ש. קצ'רגינסקי.
2. קטעים מיומן זה פורסמו בעברית בכתב-העת "ילקוט מורשת", חוברת י"ז, פברואר 1974.

ברזינסקאס ודנוטה ולטקנה, מהכפר יונדלישקס, סמוך לבירשטאן, והם הצילוהו.

בנובמבר 1941 נמלטו מהגיטו שני הרופאים ש. נבריסקי וב. וושצ׳ין ובמשך כשנה וחצי מצאו מחבוא אצל הזוג אלה ובולסלב פטרשונס, במרתף שחפרו למטרה זו מתחת לבית־מגוריהם.

החיפושים אחר עזרה נעשו באופן אינדיווידואלי, וזאת בשל הסודיות החמורה שהיתה כרוכה בדבר. סימנים של אירגון בהגשת עזרה ליהודים ניתן לראות בפעולות בודדות של כמה נשים מהאינטליגנציה הליטאית בקובנה. היתה זו אשתו של המשורר הליטאי הידוע קזיס בינקיס, סופיה בינקנה,[3] שסחפה איתה לפעילות של סיוע גם את שתי בנותיה אירנה ולִיליאנה וכן את חתנה, הכנר ולאדאס ורצ׳יקאס. במיוחד השתדלו להבריח יהודים מהגיטו ולסדרם בבתי ליטאים בעיר או בישובים כפריים. ב־1942 הכניסו לדירתם את גיטה יודלביץ, נערה בת שתים־עשרה. המשורר בינקיס היה חולה־לב אנוש ורתוק למיטתו. תחילה סיפרו לו כי הילדה היא „קרובה", אך הוא הבין את המתרחש וראה בעין טובה את מעשי אשתו ובני ביתו. באביב 1942 הוא נפטר. מרוב עגמת־נפש נכנסה אשתו לדכאון וראתה עצמה כאדם שאין עוד צורך בו, אך כעבור זמן־מה התמסרה בהתלהבות לעבודה המסוכנת — הצלת יהודים. עשרות מבוגרים וילדים עברו דרך ביתם למקומות־מחסה שנמצאו למענם. היו גם מקרים שבביתה שהו במשך הלילה עשרות אורחים „בלתי ליגליים", ומרוב דוחק לא מצאה משפחת בינקיס מקום לעצמה. בנוסף לצפיפות ולסכנה שנשקפה למשפחה התעוררו גם קשיים כלכליים. ברם, הבינקיסים לא אמרו נואש והוסיפו להושיט עזרה לכל יהודי שבא עימם במגע.

על חוג אנשי בינקנה שהתלכדו לעזרת יהודים נמנו רעייתו של המחזאי הידוע ב. דאוגובטיס — השחקנית אולגה קוזמינה, והלנה הולצמן — ממוצא גרמני ונשואה ליהודי, מקס הולצמן, בעל חנות־הספרים הידועה „פריבטש". עם כיבוש קובנה על־ידי הגרמנים, רצחו הליטאים את מ. הולצמן ואת בתו הבכירה. האלמנה סיכנה את חייה, לקחה אל ביתה ילדה יהודיה ואימצה אותה לבת. במשך כל שנות הכיבוש לא מצאה אשה זו מרגוע לנפשה ועשתה למען היהודים מעל ומעבר ליכולתה, תוך הסתכנות מתמדת.

בחדרן היחיד של נטליה יגורובה ונטליה פוגלביץ מצאו להן קורת־גג רבקה אושרוביץ וגרטה בוגריאנסקי שנמלטו מהגיטו עוד בתחילת שנת 1942. מטעמי בטחון נאלצו לפעמים ללון במקום אחר, ואז היו פונות למשפחת בינקיס או לעתונאי ו. קאונצקאס. כאשר התקרבה החזית ברחו שתי הנטליות יחד עם היהודיות אל אחותה של פוגלביץ — לידיה גולובובה — לקולטובה (מקום־נופש ליד קובנה). בביתה של אשה זו הסתתרו זה כבר מספר ניכר של יהודים ושבויי־מלחמה סובייטיים, שני ילדים יהודים ושני ילדים רוסים, שהצילה מקרונות־הגירוש שהובילו משפחות רוסיות לגרמניה.

מלבד ששיתפו פעולה עם בינקנה, יזמו הביאולוגית נטליה ליקוויצ׳נה ובעלה המהנדס ו. ליקוויצ׳יוס פעולות הצלה של יהודים. ביתם הפך למעין תחנת־מעבר לנמלטי הגיטו, עד שמצאו למענם מקום־מקלט יותר בטוח. 14 יהודים חייבים לליקוויצ׳ים את חייהם. למספר ילדים יהודים סיפקה נטליה תעודות־לידה קאתוליות ואישורי־טבילה בדויים. הודות למסמכים אלה סודרו ילדים אחדים בבתי־יתומים ליטאיים ובבתי איכרים. במקום־עבודתה במעבדה הווטרינארית בקובנה השכילה נ. ליקוויצ׳נה לרכוש את לבם של אנשים, שהיו נכונים לסייע בהצלת יהודים. לפי בקשתה ניאות הפסל הליטאי המפורסם פ. רימשה לתת מחסה ארעי לילדה יהודיה וכעבור זמן אף מצא לה מקלט אצל קרוביו בכפר.

לגב׳ ליקוויצ׳נה היה קשר עם רופא־הילדים הידוע בקובנה ד״ר א. מטולויצ׳יוס, אשר סיפק לה תרופות בשביל ילדים בגיטו ובשביל ילדים שהוסתרו. אותו רופא גם עזר רבות לרבנית מרים שולמן, אשתו של ראש ישיבת סלבודקה, שיצא לפני פרוץ המלחמה לשליחות בארצות־הברית ונבצר ממנו לחזור. נמצאו ליטאים שהגישו סיוע לה ולילדיה והצילום. עם אלה נמנו: הכמרים יוזאס סמילגיאוויצ׳יוס וברוניוס פאוקשטיס, הזוג זמשצ׳יקאס מפשוטי העם; הפולני סינקביץ׳ ואחרים.

מקום כהונתו ודירתו של הכומר ב. פאוקשטיס, ליד רחבת מועצת־העיריה בקובנה, שימשו תחנה מחתרתית לפליטי הגיטו. על פתחה התדפקו עשרות יהודים, והם — מבוגרים וילדים — נעזרו על ידו וניצלו. הוא הוציא תעודות־לידה פיקטיביות וצייד בהן את הילדים היהודים, כדי למסרם למוסדות־ילדים או למשפחות ליטאיות.

ברוניוס גוטאוטאס, ליטאי פשוט ועממי, ירא־שמים וירא־חטא, ראה בהצלת יהודים מכליה את תוכן חייו. הוא מצא את הקשר לפעילות ההצלה בינקנה וליקוויצ׳נה. הוא התגלגל ממקום למקום רעב ולבוש בלואי־סחבות, לא מגולח ולא מסופר, אך כל כולו חדור רגשות הומאניים ורצון למצוא מקומות־מחסה ליהודים. „ברוליוקאס" („אחא") כינוהו בחיבה היהודים והליטאים שהכירוהו. הוא היה איש־הקשר של יהודים במחבואים. בעת צרה ומחסור התקין תעודות מזוייפות ודאג לתרופות ולאספקה. בשעת חירום הוציא את האנשים ממחבואיהם והעבירם למחבואים אחרים. משערים שגוטאוטאס סייע למאה יהודים בקירוב. לאחר שהגישטאפו התחקתה על עקבותיו נאלץ היה לשנות את תדמיתו. הוא גילח את זקנו, שינה את הופעתו והמשיך בשליחות שנטל על עצמו. אך לבסוף נלכד. מאחר שהגרמנים לא יכלו להוכיח את אשמתו, שילחוהו למחנה־ריכוז בגרמניה. עם כניסת הצבא האמריקאי שוחרר ונכנס למנזר בגרמניה, שם נפטר.

אשה פשוטה היתה ס. סרפינייננה שהחביאה נמלטים ואת ילדיהם בדירתה ברחוב קסטוצ׳יו מול בית הגישטאפו. לאחר־מכן העבירה אותם לערי־השדה. בעקבות הלשנת אחד הליטאים ערכה הגישטאפו חיפוש בדירתה וגילתה את הנערה היהודיה אנה שוואב, שנעצרה והוצאה להורג. גם סרפינייננה נעצרה, אך יצאה בשלום עם כניסת הצבא הסובייטי. אחותה של הנרצחת, צילה שוואב, עמדה לקבל מחסה אצל הליטאית

3. היא ערכה את הספר „לוחמים ללא נשק", שהופיע בווילנה בשפה הליטאית ב־1967. הספר כולל זכרונות של אנשים, מרביתם יהודים, שניצלו מההשמדה בתקופת הכיבוש הנאצי. סופיה עצמה ביקרה בישראל ב־1969, כאורחת היהודים שנשארו בחיים הודות לעזרתה. „יד ושם" העניק לה את עיטור הכבוד לחסידי־אומות־העולם וכן נתכבדה בשתילת עץ בשדרת חסידי־אומות־העולם, בהר הזכרון בירושלים.

אירנה גייז'אוסקנה. כאשר יצאה צילה משער הגיטו ועלתה על המדרכה כדי להיפגש עם מצילתה, כמוסכם מראש, פתח הזקיף הליטאי באש על שתי הנשים והרגן. אותו זקיף שוחד קודם־לכן על־ידי גייז'אוסקנה, שמסרה לו את תכשיטיה תמורת הסכמתו להתעלם מהסתלקותה של צילה מהגיטו. להורי הנרצחות אנה וצילה שוואב הגיש עזרה גוטאוטאס, שסיפרנו עליו לעיל. הוא גם מצא מקלט לרופאה פניה שוואב ולאחייניתה בת ה־16 אצל רופאת־השיניים הליטאית י. ביליו־ננה־מטיושייטנה, אשר בביתה שהו עד לשחרור.

נדודים אין־קץ נפלו בחלקם של ג. פאר ובנה עמוס. הם נאלצו להסתובב בערים ובכפרים בהחליפם מקומות־מחבוא עד שקיבלו מחסה אצל יונאס טיישרסקיס מהעיירה פושוויטין, שם המתינו לשחרור. במשך כל שנות הכיבוש הנאצי הסתיר ליטאי זה נערה יהודיה, שברחה מן הבור בשעת הטבח ביהודי ז'יימל.

בסתיו 1943, כאשר החלו הנאצים ב"קסירקוט" גיטו קובנה, הבינו היהודים כי סכנת השמדה מרחפת עליהם והראשונים שייפגעו יהיו הילדים. גם בשורת־איוב, שבגיטו שאוולי כבר ביצעו הנאצים "אקציה" בילדים, הוסיפה מכאוב וחרדה. ההורים החלו לחפש פתרון דחוף. רבים מהם התעלמו מסכנת המוות, הורידו את הטלאים הצהובים מבגדיהם, התחמקו דרך גדרות־התייל ויצאו לחפש מקלט לילדיהם. לא מעטים מהם שילמו בחייהם. היו גם מקרים שליטאים "הסכימו" לקבל ילד יהודי תמורת כסף וחפצי־ערך ומאוחר יותר הסגירו את הילד לידי הגישטאפו. והיו מקרים שהסתירו את הילד מהוריו כדי לאמצו. אולם באין ברירה, חייבים היו ההורים להמר. את הילדים הרדימו בזריקת־לומינאל. הם הוכנסו לתוך שק או סל, והוצאו בגניבה מן הגיטו והובאו אל המקום שנקבע ואשר לא תמיד היה מקום־מבטחים.

בראשית חיפושיה אחר מחבוא לילדיה ולאחייניותיה, נתקלה הרופאה פ. גורביץ באנשים רעי־לב. אך גם אנשים טובים ונכונים להושיע נקלעו בדרכה. הם שהצילו את הרופאה, את שתי בנותיה ואת שתי אחייניותיה. בין המושיעים היו הרופאה פ. זוברנה ובעלה, הרופאה א. רגיישנה, רופאת־העיניים א. לנדסברגנה, הגינקולוג הנודע פרופ' פ. מז'יליס ואשתו, וכן ויטקאוסקנה ובנה. ברגעים הקריטיים ביותר חש לעזרתה מיודענו ב. גוטאוטאס, שהיה המלאך המושיע של רבים.

אותו ב. גוטאוטאס דאג גם לש. פינקלבראנד, שברחה עם תינוק מגיטו קובנה. בביתה של התופרת מאריה ז'ולטאוסקייטה בפנימון מצא להם מקלט ראשון. בתוקף הנסיבות נאלצו האם וילדה להחליף מחבואים. בין אלה שנתנו לה מקלט יש להזכיר את משפחת בורז'ינסקיס הנדיבה מראסיין, שאיכסנה אותה תקופה די ארוכה, אף שהסכנה היתה חמורה, שכן הילד לא ידע מלה אחת ליטאית.

מן היום הראשון לכיבוש הנאצי חיפשה ד. ילין מחבוא לבתה הפעוטה אסתר. מאמציה הוכתרו בהצלחה רק כאשר יצרה קשר עם אלמנתו של הצייר המפורסם והמלחין מ. ק. צ'ורליוניס — הסופרת הליטאית סופיה קימנטייטה־צ'ורליוננה, ועם בתה דנוטה ובעלה האדריכל ולדאיס זובובאס. תחילה החזיקו את אסתר בביתם. אחרי־כן העבירוה לבית־תינוקות שליד המנזר בצ'ובישקיס, אף כי כרוב ילדי הגיטו דיברה רק יידיש. משפחת צ'ורליוניס התקשרה עם ד"ר פיאטראס באוב־ליס, מנהל בית־היתומים הליטאי "לופשיאליס" בסלבודקה, וקיבלה את הסכמתו ל"נטישה" של מספר ילדים מהגיטו במוסדו, בתנאי שיודיעו לו מראש על כל מקרה. גם משפחתו של המהנדס א. רוזנבליום והורי אשתו קיבלו תחילה קורת־גג בבית צ'ורליוניס, עד שעברו למחבוא של קבע בביתו של וינצאס ואבלוויצ'יוס ליד קובנה.

השחקנית ע. ז'לינקוויצ'ייטה, רעייתו של הזמר המפורסם קיפראס פטראוסקאס, הצילה את בתו של הכנר היהודי ד. פומרנץ.

קונסטנציה בראזונה, לשעבר יושבת־ראש של אגודת נשים קאתוליות, הצילה את שרה קופילביץ בת החמש ואת אלכס גרינהויז הפעוט.

הרוסיה ילנה כלופינה, מפשוטי העם, הגישה עזרה למשפחתו של העורך־דין ד. וולפרט בגיטו קובנה. על "אשמה" זו כלאוה הגרמנים בבית־הסוהר. לאחר ששוחררה המשיכה במע־שיה הטובים והצילה את בתו הקטנה של וולפרט, ריטה, אחרי שהוריה נספו. כלופינה טיפלה בילדה היהודיה גם אחרי המלחמה, כאילו היתה בתה מלידה. לבסוף עלו שתיהן לישראל.

הליטאית המשכילה פראנה שפוקייטה הפכה את דירתה הצנועה למעברה למען פליטי גיטו בקובנה. אצלה מצאו קורת־גג, פת־לחם וסיוע רב כדי להסתדר ב"צד הארי". כעשרים יהודים, מבוגרים וילדים, אסירי־תודה לה על הישארותם בחיים.

יוליה דאוטרטנה, אשת דייג, הצילה את בתו של הרופא י. אברמוביץ, אריאלה. הקטנה הובאה אליה מבית־היתומים "לופשיאליס" חולה ותשושה, והרופא פ. באובליס היה בא באופניים לרפאה.

קשיים אין־ספור וסכנות מרובות עברו על המורה ולדאס קריצ'ינסקאס מכפר סמוך לקולטובה, שהבריח מגיטו קובנה תשעה יהודים והצילם.

האיכר זניוס מציאוסקאס, מהכפר רוז'יאי שבסביבת הפורט התשיעי, החביא שני ילדים וזוג יהודים מבוגרים. השלטונות חשדו באיכר כי הוא מציל יהודים, וערכו בביתו סריקות קפדניות, אך את המתחבאים לא גילו. למרות האיומים והעי־נויים שהתנסה בהם, המשיך מציאוסקאס בהצלת היהודים.

נסיונות נואשים עשו יהודי הגיטו כדי להציל את ילדיהם ששרדו לאחר ה"אקציה" של הילדים במארס 1944.

המהנדס ב. גולדברג הוציא בהסתר את בתו הקטנה רינה, כשהיא חבויה בתוך עגלת־יד עם חומרי־בנין. הליטאית רגולסקנה, אשה פשוטה מסלבודקה, נתנה לה מקלט והצילה אותה.

המורה ליבה בריק (היום ברק) ובנה הקטן אהרון נמלטו דרך גדרות־התיל של הגיטו ומצאו מקלט אצל האיכר רקיאוויצ'יוס בסביבת ארז'ווילקי. מטעמי בטחון נאלצו לעקור משם, ולבסוף מצאו מחסה בביתו של האיכר יונאס מזורייטיס, מהכפר לנקצ'יאי שבמחוז יורבורג. שם גם זכו לשחרור. רקיאוויצ'יוס עצמו הסתיר בביתו במשך כל תקופת הכיבוש הנאצי את משפחת זרקין.

הליטאי אלפונסאס סווידרסקיס ורעייתו הכירו בדרך מקרה את פועה קרנובסקי, שעה שהיו עדי־ראיה ל"אקציה" של הילדים בגיטו קובנה. לאחר מאורע טראגי זה הם החליטו להציל ילד יהודי. פועה ובעלה מרדכי הוציאו באחד הערבים דרך גדר־התיל את בתם רותי בת השלוש ומסרוה לסווידרסקי־

סים, שהמתינו לה בצד ה"ארי". בעת חיסול הגיטו הופרדו בני הזוג קרנובסקי. האם הועברה למחנה-הריכוז בשטוטהוף והאב הצליח להיחלץ מהגיטו והגיע לבית סווידרסקיס, שם שהתה בתו. האב והבת הועברו אל בית אביו של סווידרסקיס בראודונדוואריס, שכבר נתן מקלט לשתי משפחות יהודיות קודם-לכן. כולם זכו לשחרור.

הליטאי ולאדאס רינקיאוויציוס מסלבודקה סייע ליוסף כגן, לרעייתו מרגרט ולאמו במציאת מחבוא לאחר שברחו מהגיטו. המחבוא היה בקירבת בית-החרושת שבו עבד. לפני שנסוגו מהאזור הניחו הגרמנים חומרי-נפץ כדי לפוצץ את בית-החרושת. המסתתרים עברו למחבוא אחר ליד הפורט-השמיני בסלבודקה, שהעמיד לרשותם הליטאי אנטאנאס מצינאוויציוס. עוד קודם-לכן הוסתרו בביתו שני ילדים מהגיטו — אלכסנדר שטרום ואביבה פרידמן. כולם ניצלו.

תוך סכנת נפשות הוציאה לאה גרינשטיין-קפלן את בנה שלום מהגיטו ומסרה אותו לידי הליטאית העניה גרינצביצ'נה, שגרה על ההר-הירוק בקובנה. כאשר גברה הסכנה בהחזקת הילד בעיר, העבירה אותו הליטאית אל האיכר יוזאס דאוגלה, בכפר לפיאי, הסמוך למריאמפול, וכאן זכה לשחרור. לאחותו של שלום, התינוקת יהודית, לא שיחק המזל. אף אותה הבריחה האם מהגיטו ואף אותה מסרה לליטאי בתקווה שתינצל, אך היא נעלמה ולא נודעו עקבותיה.

מתחילת חורף 1943/4 ועד לנסיגת הגרמנים התרבו נסיונות היהודים לברוח מגיטאות קובנה ושאוולי. הבורחים יצאו מתוך הנחה, כי עתה, לאחר שתבוסת הגרמנים קרבה ובאה, תהיה האוכלוסיה הלא-יהודית נכונה יותר להושיט עזרה ולתת להם מחבוא. בעיקרו של דבר, לא קל היה להיחבא. לרוב נאלצו המתחבאים להחליף את מקומותיהם מספר פעמים, אם מחשש הלשנה של שכן עוין ואם עקב קשיים שנתהוו אצל המארח עצמו. היו קשיים לא מעטים בהזנת המתחבאים. היו מקרים שהליטאים הסכימו להסתיר יהודים תמורת בצע כסף, היו נוטלים את רכושם ואחר-כך מסגירים אותם לידי הגישטאפו.

בנסיבות של אותם הימים נאלצו ישראל איפ (איפסון) ורעייתו עדנה לעבור ממקום מסתור אחד למשנהו. אך ללא עזרתו של ולאדאס פשקאוסקאס מהכפר שפיונישקיס לא היו מחזיקים מעמד. אותו איכר הושיט עזרה גם לישראל גילמן ולמשפחתו של יצחק קלמיצקי ברגעים הקריטיים ביותר. 12 יהודים שברחו מגיטו קובנה חייבים לו תודה.

האיכר איגנס ליאונוויצ'יוס, מהכפר גירינינקאי שבסביבת וילקי, בנה תמורת תשלום מחבוא לשמונה יהודים. אך איש-הביניים שהביא את הנמלטים מגיטו קובנה איים עליהם בסחיטת כספים, והללו נאלצו לפנות את המקום. לעזרתם בא השכן יונאס סטנקוס, שהסתירם בימים הטרופים ביותר, וזאת ללא כל תמורה. לאחר נסיגת הגרמנים פשטה קבוצת לאומנים ליטאים על ביתו של ליאונוויצ'יוס ורצתה לעשות בו שפטים כנקמה על שהציל יהודים. הוא התחבא באותו מסתור שבנה בזמנו ליהודים וניצל ממוות. לאחר-מכן אנוסים היו ליאונוויצ'יוס ובני משפחתו לעקור מהכפר.

עשרים יהודים הגיעו זה אחרי זה מגיטו קובנה לכפר דז'יוגיאי, בקירבת יורבורג, אל בית האיכר יונאס זרונאס ואשתו פטרה. בכוחות משותפים חפרו הנמלטים מחבוא תת-קרקעי. כתוצאה מהלשנה ערכו הגרמנים ועוזריהם הליטאים חיפוש במקום, אך לא גילו אף אחד. שכנו באיורונאס אסף לאחר-מכן לביתו עשרה יהודים, וגם יוזאס רקיאוויצ'יוס השתתף בהצלה זו. הוא האיש אשר הבריח גם את היהודים מסלבודקה ליורבורג — כמאה קילומטר.

אחרי האקציה לאסטוניה ברחה מהגיטו משפחת המהנדס חיים יפה, והאיכר אנדריוס פופולייגיס ובניו מכפר קמפישקיס ליד גודלווה הסתירו וכלכלו אותה חדשים רבים בלי כל תמורה.

תמר, בתו של פרופ' ו. לזרסון, שברחה מהגיטו, מצאה בראשונה מחסה אצל פטרונלה לסטנה, מורתה לשעבר. כיון שהסתתרו בביתה יהודים נוספים, העבירה אותה לאחוזה של אחותה ו. אפרטנה, שבמחוז פוסבול. אותה לסטנה, בסיוע הליטאית פיאטקוויצ'נה, עזרה גם לרופאה היהודית פ. קיסין ושתי בנותיה, ולגברת נמנצ'יק עם בנה הקטן. אלה שחסו בצל קורתה לא נפגעו בימי המצוקה הקשים ביותר.

יוזאס פאולוויצ'יוס, תושב פנימון, פרבר קובנה, הציל תשעה יהודים בבונקר מתוחכם ומוסווה היטב שבנה במו-ידיו.

הזכרנו לעיל את הרופא פ. באובליס, מנהל בית-הילדים הליטאי "לופשיאליס", שאסף למוסדו ילדי יהודים. בראשונה היו אלה כמה מילדי עמיתיו הרופאים היהודים, ועוד חמישה ילדים שלוחמי הגיטו "נטשו" במוסד. המטפלות א. אובוריאוויצ'נה ופ. ויטוניטה, שהרופא הכניסן בסוד העניין, היו מכניסות את הילדים ה"נטושים", מסדרות להם מסמכים ורושמות אותם בהתאם לנוהל. הילדים, שברובם דיברו יידיש, בודדו לתקופת-מה עד שידעו לדבר ליטאית. אחיו של הרופא, המהנדס ס. באובליס, ורעייתו הצילו את בתו של המהנדס ט. בלומנטל, רחל.

אמיליה וסיליאוסקנה, הזוג פטקיאביצ'יוס, האחיות סטפניה גרישקביצ'נה ומריה משקלנה, אנטנינה בלצ'יוננה, טיופיליה קוודרביצ'נה, אולגה רדומנסקנה, הזוג ברונה ויונאס רוזנברגס ואחרים, הצילו ילדים של לוחמי המחתרת והפרטיזנים מגיטו קובנה.

לוחמי המחתרת שיצאו מהגיטו לפלס דרך ליער, נעזרו באופן פעיל ביותר על-ידי מאריה קלוסייטה, תושבת קובנה, ועל-ידי הרוסי פיוטר טרופימוב ושתי אחיותיו, אף הם מקובנה. בתקופה האחרונה לכיבוש הנאצי לא היה גבול למסירות-הנפש שגילתה מאריה לשצ'ינסקנה למען לוחמי הגיטו, שהת-רכזו בביתה לפני יציאתם ליער. בשעות קשות, בעת חיפושים ומצוד בגיטו, וכן אחרי חיסולו במחצית הראשונה של יולי 1944, מצאו כמה יהודים מקלט בביתה וניצלו ממוות.

האיכר וינצאס אנטנייטיס מהכפר קויינאי, מחוז קיידאן, בתו סטסיה ונכדיו ורוניקה ויונס, העניקו באוקטובר 1943 מקלט ל־9 נמלטים משלוחות גיטו קובנה — מחנה העבודה בקיידאן, עד שהצליחו לכונן פעילות פרטיזנית בסביבה. וגם אז היה ביתו של הליטאי בסיס נאמן של הפרטיזנים היהודים. הבן יונס אנטנייטיס יצא כמה פעמים בשליחות היהודים למחנה בקיידאן.

גם בגיטו שאוולי לא ישבו רבים באפס מעשה. מי שיכול — חיפש עוגן-הצלה, ויש שאמנם מצאו. על כמה מקרים מסופר בספר זה בפרק על גיטו שאוולי. עם זאת נשלים את התמונה בהבאת מקרים נוספים אחדים.

אנטאנאס יורקוס, תושב שאוולי, סיכן את חייו, את חיי

אשתו וארבעת ילדיו, באספו לביתו את ד. צוקרמן, שברחה מהגיטו בנובמבר 1943, וזכתה לשחרור.

פ. קרום ברחה מהגיטו ומצאה מחבוא אצל האיכר אנטאנאס מטוזיאוויצ׳יוס מהכפר פשוונטיס, באזור יאנישוק. בבית אחותו של איכר זה קיבלה מקום-מקלט אסתר טון, שמסרה את בנה הקטן של פנינה לליטאית אנה אורבלנה מקלם. כדי להעניק לילד חסינות הוציא אחד הכמרים תעודת-לידה בדויה. אף את בתה הצליחה אסתר למסור לידי ליטאים וכך ניצלה.

המהנדס י. לייבוביץ (היום לביא) הבריח דרך שער הגיטו בתוך מזוודה את אחייניתו בת השנתיים. את ״הצרור החי״ מסר לידי אשת המהנדס י. סלנקאס, שהמתינה ליד השער. כדי לא לעורר חשד בלב שכניהם על הגידול הלא-טבעי שחל לפתע במשפחה, העבירו בני-הזוג סלנקאס את ילדתם שלהם אל קרוביהם, ליד וירבאלן. לפני נסיגתם פינו הגרמנים את האוכלוסיה המקומית מאזור הקרבות. בתם של סלנקאס התגלגלה בדרך זו לגרמניה. ימי חרדה ודאגה לשלומה היו מנת-חלקם של ההורים עד שזכו לראותה רק שנה לאחר תום המלחמה. ואילו הילדה היהודיה שהתה בבית סלנקאס עד לשחרור בשלהי יולי 1944.

שני בחורים (האחד הוא מ. רוזנקרנץ) מגיטו שאוולי נדדו בסביבה ממקום למקום עד שהאיכר רמנאוסקאס נתקל בהם, הבין כי יהודים הם, והציע את עזרתו. מאחר שבאסמו הוסתרו כבר שתי בחורות יהודיות, והיו אלה ימי הקיץ, יעץ להם להסתתר ביער הסמוך. פעמיים ביום סיפק להם מזון ומידע על המצב. וכך ניצלו.

פקיד-המוזיאון יוזאס פטרוליס והמהנדס יונאס גרז׳יא-וויצ׳יוס ואשתו מאריה, תושבי שאוולי, הושיטו עזרה ליהודי הגיטו. תחילה תמכו בהם באופן חומרי ולאחר-מכן סייעו להם להיחבא.

לעזרתו של ז. גילינסקי נחלץ הסנדלר פיאטראס דגיס שסיפק לו מזון, ופובילאס דרוקטיאניס, שהחביאו מיד לאחר בריחתו מהגיטו. לבסוף היה תחת חסותה של אנלה סקורווי-טיטה, שפעמים מספר החביאה אותו עד שזכה לשחרור.

רופאת-השיניים פ. טוקר ברחה מגיטו שאוולי, וקורת-גג ראשונה מצאה אצל הכומר המקומי וינצאס בילה. הואיל והמקום לא היה בטוח העביר אותה הכומר אל עמיתו, הכומר אדולפאס קלייבה, מהכפר קוז׳יאי. בביתו הוסתרו כבר קודם-לכן ארבעה יהודים. בלי לשים לב לסריקות התכופות ולסכנות, שמר קלייבה על היהודים שחסו בצל-קורתו עד לשחרורם.

האיכר יוזאס ברטקיאוויצ׳יוס, מהכפר ברידוויישיאי שליד ציטוביאן, החביא במרתף המחסן שבחצר ביתו כשנה שלמה וללא תמורה את משפחתו של יוסף קמינץ ועוד יהודים מגיטו שאוולי.

המורה הלינה מושינסקיס מפנימון, על-יד קובנה, נתנה מחסה בביתה לחברת כיתתה סוניה גינק וכן לבבה טבוריסקי, שנמלטו מגיטו קובנה אחרי האקציה הגדולה, בשלהי שנת 1941. הן שהו אצלה כעובדות-משק עד לשחרור. זמנית שהו בביתה של ליטאיה אמיצה זו גם בני משפחת פינקלברנד, הד״ר מ. גינק ועוד אחדים שנמלטו מגיטו קובנה עד שמצאו מקום-מקלט בטוח.

לא כל נסיונות ההצלה נסתיימו בכי טוב. היו מקרים שנמ-לטים מהגיטאות נפלו לידי הגישטאפו בדרך או בהחליפם מקום מחבוא, וכמה ילדים מהגיטו נעלמו או נספו. היה מקרה שמשאית עם כעשרה נמלטים מגיטו קובנה הובלה על-ידי הנהג ישר לחצר הגישטאפו, במקום אל הכפר שאליו אמורים ,יו להגיע. והיו מקרים שבמקום להסתיר את היהודים, כפי שהוסכם, הסגירום הליטאים לידי המשטרה.

פרשה טראגית התרחשה ל־110 יהודים שהסתתרו ביערות וילון ויורבורג. היו אלה יהודים שניצלו מהטבח בעיירות הסביבה בתחילת הכיבוש הנאצי, אך רובם היו יהודים מגיטו קובנה שעלה בידם לברוח ולהגיע לכאן. ליטאים אחדים, ובמיוחד פיאטראס מינגיילה, עזרו כל הזמן לרבים מהמס-תתרים. לפני חיסול גיטו קובנה (יולי 1944) העמיד לרשותם מינגיילה סירה והביא אותה בניימן על-ידי אניית-קיטור סמוך לקובנה. בסיכון-חיים באה עימו דבורה פרייס-קוניזכובסקי, התקשרה עם עצירי הגיטו, העבירה כעשרים נמלטים לסירה ובמשך לילות אחדים שטו עד ליער המחבוא. האיכר דניקאוס-קאס והיערן פילקאוסקאס עזרו למסתתרים בכל האפשר. היהודים היו מזויינים ולקחו מזון בכוח מאיכרי הסביבה. כשהתקרבה החזית הצטרפו ליהודים כמה בילורוסים, עריקי הצבא הגרמני, ושני לטים, שגם הם ערקו מפלוגת אס־אס. היהודים התפלגו לשתי קבוצות גדולות וחפרו ביער בונקרים. כשהגיעו הקרבות למקום נתקלו הגרמנים בעריקים. שני הלטים נפלו חיים בשבי וגילו את מחבוא היהודים. היהודים השיבו אש והתגוננו עד הכדור האחרון. רק 11 מהם נשארו בחיים.

גם מצילים שילמו בחייהם על העזרה שהגישו ליהודים. על אחדים כבר סופר לעיל. נביא עוד כמה מקרים.

הרופא הליטאי ויטאוטאס ז׳קיאוויצ׳יוס מגלגאודשיוק, שילם בחייו על החבאת משפחתו של הרופא היהודי הקובנאי ש. מטוסביץ, ועל שאירגן מקומות-מחבוא ליהודים אצל איכרי הסביבה. האיכר סימוקייטיס שעזר לז׳קיאוויצ׳יוס בהסתרת יהודים, נאסר, נשלח למחנה-ריכוז בגרמניה ועקבותיו לא נודעו.

טראגי היה גם גורלו של האיכר יוזאס יוריאוויצ׳יוס, מהכפר ז׳מייטקמיס בקירבת הפורט התשיעי. אנשי-רשע הלשינו עליו, שבאסמו החביא יהודים ושבוי-מלחמה סובייטי. מיד הופיעו הגרמנים והציתו את האסם. את יוריאוויצ׳יוס ואת המסתתרים שנלכדו הוציאו להורג.

ברוניוס קוטקה, תושב קובנה, אסף לביתו יהודים שנמלטו ממשלוח למחנה-הסגר. למחרת יצא בשליחותם לשער הגיטו כדי לעמוד מקרוב על המתרחש שם. תוך מילוי משימה זו נורה למוות.

האיכר סטיפן פבלובסקי מכפר בסביבת סימנה, עזר לאבא גפן, לאחיו יוסף ולמסתתרים אחרים שניצלו מהטבח בעיירו-תיהם. על עזרתו זו רצו לאסרו, אך הוא התנגד, הסתתר במרתף האסם בחצרו ונשרף חי במקום מחבואו.

לשתי האחיות פרידקובסקי, שנמלטו מגיטו קובנה, העניק מקום-מקלט האיכר תיאופיליס ז׳רנאוסקאס, מכפר שליד וישיי. כאשר החלו שכניו לחשוד בו, כי הסתיר יהודים, נחלצו לעזרה בני-הזוג הכפריים לבוליס, שמצאו מחסה לאותן הנערות אצל האיכר יוזאס ביז׳יס, מהכפר ברצ׳יאי במחוז וישיי. סכנות רבות עברו על הנערות ועל מציליהן עד שהגרמנים נסוגו. אך

מיד לאחר־מכן הופיעו ליטאים לאומנים ורצחו את ז׳רנאוס־קאס ואת ולדאס לבוליס על שהצילו את היהודיות.

בתום המלחמה רצחו לאומנים ליטאים את סימאס, בנה של ברוניה קרישטפביצ׳נה מהכפר יורגישקיס שליד גודלווה, על שהצילה שלושה אנשים וילדה קטנה שנמלטו מגיטו קובנה.

מידיהם המגואלות בדם של כנופיות מרצחים ליטאים נספה אחרי המלחמה האיכר רומואלדאס סטאטאוצקאס, שהציל את הילד היהודי אליק אברמוביץ, בנם של זוג פרטיזנים מגיטו קובנה. גורל דומה פקד את שומר יער־סטרושונאי שליד קושידאר, מיקולאס שימיאליס, שהסתיר במחבוא 14 יהודים מגיטו קובנה — מבוגרים וטף. ימים של סכנות ושעות קשות עברו על היהודים ומצילם. בנוסף לכל נפטרה אשתו של שימיאליס והשאירה אותו עם חמישה יתומים ועם היהודים במחבוא. אך למרות הכל לא עלה בדעתו להפקיר את היהודים. נשקפה גם סכנה ששכנים עויינים יודיעו למשטרה על המס־תתרים. אך שימיאליס בז לסכנות והציל את היהודים. כנופיית ליטאים לאומנים, שהתחבאה ביערות הסביבה מפחד הסוב־ייטים, השיגה אותו ולאחר שהודיעו לו, כי הם ממלאים את פקודת מנהיגם — ״מוות למצילי יהודים!״ — ירו בו.

בוודאי לא הצלחנו להזכיר את כל אלה שעזרו והצילו יהודים וכן לא הובא מידע מושלם ומלא. ברם, על סמך העובדות ניתן להסיק את המסקנה: אפשר ואפשר היה לעזור ליהודים לעבור את הימים הנוראים ההם בפחות הקזת־דם. ייתכן כי מאות ואולי אפילו אלפים נוספים מאחינו יכלו להישאר בחיים. בוודאי שהאוכלוסיה הלא־יהודית לא עשתה כל שיכולה היתה לעשות. ואולם מה שפעלו המעטים לא יישכח מלבנו לעולם. אנו מוקירים ביותר את המושיעים, יחידי הסגולה, שאותם הכתיר העם היהודי בתואר הנעלה — חסידי אומות העולם.

ישראל קפלן

מימרות ודיבורים בפי ליטוואקים בגיטאות ובקאצטים

ריידענישן פון ליטוואקעס אין געטא און קאצעט

***

בגיטאות ובקאצטים (מחנות־הריכוז) היו ידי הגרמנים בכול. בזדון עריצותם לא חסו רשעי־העולם על נפשותינו ועל כל היקר לנו. אף עקרו מזרועות־אם עולל וטף — והובילום לטבח. ובמזימתם עוד הירבו בתחבולות לדכא את רוח האנשים, לכבות בהם כל זיק של תקוות־חיים ולהביאם לידי ייאוש ואבדון. אילו עלתה מזימה זו בידי הצוררים, היו האנשים מתנוונים וכלים עד אחד.

לשוא טרחו הנאצים לדכא את הרוח שבאדם. בכל צרותיו וההתעללות בו, לא נואש היהודי עד לנשימתו האחרונה. בכל ישותו הרגיש את הקשר אל עמו ושגורלו כגורל הציבור כולו.

אחד מסמי־החיים שהשיבו את נפש היהודי בימי השואה והמשואה — היה ה"קול־יעקב". מימרות, הלצות, ליגלוג — בהם גלומה היתה תרופה טובה למדוכאים ושבורי־הלב. במצר קתם האיומה, כשהאנשים מוקפים בעיניים עוינות המתחקות אחרי כל תנועה ואוזניים כרויות לכל הגה היוצא מהפה, ושומעות הן את היידיש הקרובה לגרמנית — בכל זאת לא דבקה הלשון לחיכם. מדוכדכים ומעונים, התחכמו היהודים בלצון ובעיקוץ. נסתייעו הם הרבה בלשון־הקודש, ולרוב בפאראפראזות ממלים שבסידור־התפילה, אשר שגורות היו בפי כל יהודי.

מתוך פיסות־נייר מעוכות ובלויות, שהסתיר בהצלחה, ומזכרונו החי והרוטט, נטל על עצמו המחבר, מיד לאחר השחרור מן המחנות, להכין רשומות של הפולקלור בגיטאות ובקאצטים. המחבר עצמו כלוא היה בגיטאות קובנה, ריגה ושאולי, ובקאצטים קאיזרוואלד, פוניבז׳, שטוטהוף ודאכאו. בייחוד מגוונות המימרות שהושמעו במחנות דאכאו, שכן אל מקומות אלה הובלו יהודי אירופה מארצות שונות ורחוקות זו מזו.

בעידודו של ה. לייוויק, שביקר בגרמניה בשנת 1946, החל החומר להתפרסם בקבצים "פון לעצטן חורבן" (מינכן, 1946—8) ולאחר מכן נדפס החומר בחוברת "דאס פאלקסמויל אין נאצי־קלעם" (מינכן, 1949). במשך הזמן העלה המחבר על הכתב חומר פולקלורי נוסף מהגיטאות והקאצטים שישב בהם.

מתוך החומר שבידי המחבר רוכזו במאמר זה דברי הפולקלור אשר הגו יהודי ליטא בגיטאות ובקאצטים, וגם רווחו ונתפשטו בקרב עוד יהודים שנמצאו במקומות אלה. ומאחר שכל מימרה וביטוי עודם מצלצלים באוזניהם של כל אלה שהתענו בגיהנום ההוא, ועודם "מחיים" לא מעט את ההווי של אותם הימים, ומרתיחים הדם והנפש — הרי מן הראוי שבספר המוקדש כולו לשואה יינתנו הדברים במקורם, בלשון היידיש.

אין דער אַרבעט

פּאַראָלן

באַוואַכט פון באַוואָפנטע דייטשע זעלנערס און שטרענג אויפגעפּאַסט פון נאַציִשע מייסטערס, האָבן די ייִדן ביי דער אַרבעט געמוזט זיך שאַפן באַזונדערע אויסדרוקן און לאָזונגען וועגן זייערע ענינים. געפּלייסט האָט מען זיך עס צו מאַכן אין אַ שפּראַך וואָס זאָל זיין ניט פאַרשטענדלעך דעם שונא פון פאָלק, אָבער דער גאָר נאָענטער "מחותן" פון אונדזער פאָלקס־לשון.

די ערשטע נייטיקייט צו שאַפן זיך ספּעציעלע פּאַראָלן אונטער די נאַציס איז צווישן די ייִדן כמעט אומעטום אויפגעקומען ביי דער צוואַנגסאַרבעט, צו וועלכער זיי פלעגן ווערן געטריבן. קלאָר, אַז די ייִדן האָבן ווייט ניט געהאַט קיין חשק צו אַוועקגעבן זייער ענערגיע פאַרן דייטש. די דייטשן גופא האָבן עס אויך גוט פאַרשטאַנען און זיי פלעגן טאַקע אָפט זאָגן, אַז 90 פּראָצענט פון דער ייִדישער ענערגיע ביי דער אַרבעט גייט אויף קליגלען זיך ווי ניט צו שאַפן און אויף אומקוקן זיך, צי מען באַמערקט ניט... כדי אָבער דאָס קליגלען זיך און אומקוקן זאָל ווי געהעריק קלאַפּן, האָט זיך פון די ייִדן געפאָדערט צו איינשטעלן צווישן זיך געמיינזאַמע, אָבער געהיימע, אויסדרוקן אויף וואָרענען זיך ביי אַ סכנה, ווי אויך אויף „אָפּרופן די געפאַר", און בכלל ווי צו האַלטן זיך ביי דער אַרבעט. אַזוי זיינען באַלד מיט דער צוואַנגס־אַרבעט אויפגעקומען די פּאַראָלן, וואָס זיינען טאַקע פון די ערשטע יידישע פאָלקלאָרשאַפונגען פאַר דער צייט פון דער נאַצי־קנעכטשאַפט.

שוין אין סעפּטעמבער 1941, ווען די ייִדן פון קאָוונער געטאָ זיינען מיט יעדן טאָג אַלץ מער אין די טויזנטער אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער אַרבעט, דער עיקר אויפן דאָרטיקן אַעראָדראָם — איז דאָרט באַלד אַוועק אין גאַנג אַ וואָרענונג־פּאַראָל וועגן אַ נאָר אָנקומענדיק אויג פון אַן אויפזעער:

יעלה ויבוא!

זיך געוווינענדיק מער מיט די אויפזעערס און זייערע ראַנגען, האָבן די ייִדן אָנגעהויבן אונטערשיידן צווישן אַ מייסטער, וועמען עס גייט אָן די אַרבעט גופא און ווי שנעלער און בעסער צו שאַפן, און צווישן אַ פּאָסטן — אַ זעלנער וואָס איז דער עיקר אינטערעסירט אַז די אָנגעטרויטע צאָל קעפּ זאָל ביי אים צו יעדער צייט שטימען. ווען אַזאַ פלעגט זיך נענטערן, איז שוין געווען דער רוף:

יעלה ויוון!

אין אַלט־ייִדיש איז יוון — אַ סאָלדאַט. ביים באַווייזן זיך אָבער פון אַ העכערן מייסטער אָדער קאָנטראָליאָר, פלעגט מען שוין אויסשרייען:

הלל הגדול

אַ לייכטע ענדערונג פון

אַדון הגדול

וואָס מען האָט דאָרט נאָר אַ קורצע צייט באַנוצט. אַפּנים דער האַרמאָנישער געשמאַק אין מענטשן האָט אויך דאָ אין פּאַראָלן־סיסטעם געפּאָדערט דאָס קאָרעגירן „אַדון הגדול" אויף „הלל הגדול". ווי באַוווּסט זיינען יעלה ויבוא מיט הלל גאַנץ נאָענט געבונדן.

ווי אַ ווייטערדיקער שטאַפּל פון אָט דעם יעלה ויבוא־קאָמפּלעקס קען אויך צוגערעכנט ווערן דער געפאַר־אָפּרוף, ווען דער „הלל הגדול" פלעגט אַוועקגיין:

נרצה!

דאָס זאָל באַטייטן: כשר, פאַרביי די מורא... „נרצה" גייט אין הגדה טאַקע נאָך „הלל".

„יעלה ויבוא" איז געוואָרן אַזוי פּאָפּולער צווישן די קאָוונער יידן, אַז מען האָט זיך שוין באַנוגנט נאָר מיט

יעלה!

פון דעם איז אויך אַרויסגעוואַקסן דער רוף פון זעלבן אינהאַלט:

יללה!

פּאַמעלעך איז „יעלה" אין קאָוונער געטאָ גופא געוואָרן אַן איראָנישער אויסדרוק אויך בנוגע אייגענע יידן. אַ תקיף, אַ „יחסן", ניט „אַבי ווער", איז געוואָרן באַטיטלט:

אַ יעלה

פאַר אַ העכערן „ראַנג" מיט נאָך גרעסערע אַמביציעס האָט שוין געגאָלטן —

אַ גרויסער יעלה

ווען אַ טיפּ וואָס איז געווען נאָך אין סטאַדיע פון שניידן זיך אויף אַ גדול און נאָר געדרייט זיך אַרום די „וואַזשנע לייט", האָט מען זיך אויסגעדריקט:

יאַלעווע, יאַלעוואַטע

ווען די אייגענע געטאָ־יעלות פלעגט אַרומגיין אויך אַ וואָרט:

יעלה תחנונינו

וואָס האָט אין מערסטע פאַלן געהאַט די באַדייטונג: צו אַ יעלה אָנקומען איז נאָר מיט תחנונים... ניט ווייניק אָבער פלעגט דער אויסדרוק אויך ווערן אָנגעווענדט בנוגע אַ קנאַפּן „העלד", וואָס נאָר דורך תחנונים איז ער עס געוואָרן אַ יעלה, אָדער ער האַלט זיך אויף זיין פּאָזיציע דורך אומאויפהעריקן געבעט...

די געטאָ־לידער פון קאָוונע זיינען אויך אָפט דורכגעפלאָכטן מיטן וואָרט „יעלה" בנוגע צו אייגענע גבאים. אין איינעם אַזאַ לידל קלינגט דער פּערז:

יעדער יעלה האָט אַ כלה,
און פּאָליציי — האָט צו צוויי...

יעלה אַלס צונאָמען פאַר אַ מענטשן אַ „קנאַקער", איז אויך נאָך דער באַפרייאונג געווען ברייט באַנוצט צווישן דער שארית־הפליטה, און ווידער אין פאַרשיידענע און נאָך ווייטערדיקע וואַריאַנטן.

זומער 1945 זיינען אין מינכען אָנגעקומען די ערשטע סער־טיפיקאַטן, 15 אין צאָל, פאַר די לעבן־געבליבענע יידן. בעלנים צו פאָרן קיין ארץ־ישראל זיינען אָבער געווען אין די טויזנטער. פלעגן מענטשן זיך איבערוויינקען:

יעלה און עליה פון זעלבן מקור...

עולה זיין קיין ארץ־ישראל, הייסט עס, קען נאָר אַ יעלה...

אָגב, די פּראָטעסטירערס זיינען דאָס רוב געווען פּוילישע יידן, און די דעה־זאָגערס אויף די סערטיפיקאַטן — ליטוואַקעס, וואָס פון זיי שטאַמט דער „יעלה" און בנוגע זיי איז דאָס וואָרט נאָך אַ צייט געווען אין גאַנג...

אַ ווייטערדיקער וואַריאַנט אין דעם זעלבן זין איז אויפגעקומען האַרבסט 1945 אין לאַנדסבערג־לעך, בייערן. אין דעם אונרא־לאַגער האָבן דאַן די ליטוואַקעס געהאַט די „מאַכט". יידן פון אַנדערע לענדער האָבן זיך דאָרט „געבונטעוועט" און זיך געוויצלט, אַז דער אָרטיקער קאָמיטעט שטייט פאַר אַן אומ־פאַרענטפערלעכער פּראָבלעם: אויף צו באַזעצן די 58 העכערע און בעסערע פּאָסטנס זיינען אין גאַנצן לאַגער דאָ — נאָר 57 ליטוואַקעס!... דאַן האָט מען עס דאָרט וועגן דער כנופיה „בעסערע מענטשן" געקענט הערן דעם אויסדרוק:

די יאַלעליטע

אַ קאָמבינאַציע פון יעלה, עליטע און — ליטע...

כאָטש די גאַנצע מסיכתא יעלה־ויבוא איז דאָך געוואָרצלט אין די „שוואַרצע פינטעלעך", האָבן אָבער קאָוונער תורה־יידן ביי דער צוואַנגאַרבעט זיך געהאַט נאָך אַ באַזונדערן פּאַראָל:

אתא שומר!

דער שומר קומט; אַ קאָמבינאַציע פון אַ פּסוק אין ישעיה.

ביי אַנדערע בית־מדרש־יידן פלעגט עס דער רוף אַרויס־קומען מער „בילדערלעך". ביים ווייזן זיך פון שומר פלעגן זיי שרייען:

כורעים!

מען זאָל ניט שטיין אַזוי אויסגעשטעלט, אָן באַוועגונג: די מענטשן זאָלן זיך אָנבייגן אַן די רידלען, אָדער אַ שפּרונג טאָן אין גראָבן אַריין — זיך כאַפּן צו דער אַרבעט.

נאָך אַ וואָרענונג — צייטנווייז שוין אָבער אויך אַן אַנטרייב צווישן זיך גופא — איז ביי די ליטווישע יידן געווען:

שטעפּן!

וואַריאַנטן דערפון: שטעפּינקע!... אויך: שטעפּולע!

אין ווילנע איז אָנגעגאַנגען די וואָרענונג:

עפּל! אָדער עפּעלעך!

דאָס זאָל זיין אַן ענלעכער פּאַראָל נאָך פון פאַר דער אָקופּאַציע פון די נאַציס. באַזונדערש פּאָפּולער איז דער פּאַראָל געוואָרן צוליב די דייטשע „ציטראָנען" וואָס פלעגן ביים ניט באַמערקן באַצייטנס דעם אויפזעער אַ האָגל טאָן איבער די קעפּ פון די מענטשן. אַזעלכע ציטראָנען לאָזט זיך פאַרן ליטווישן מענטשן קאָנקרעטיזירן מער — מיט עפּל.

טירחה!

איז געווען ברייט באַקאַנט אין שאַוולער געטאָ, טיילווייז אויך אין פּוילן. דאָרט אָבער שוין ניט ווייניק מיטן וואַריאַנט

טערכענען!

פון דעם „טירחה" איז אין זעלבער שאַוול אויפגעקומען דער

לאַוו טירחה!

ביי אַ מעגלעכקייט צו סאַבאָטירן אָדער זיך פאַררוען.

ביי אַ סיטואַציע, ווי דאָס פּלוצלינג אָנקומען פון אַ בייזן און „נודנעם" אויפזעער אָדער אַ שטרענגע און לאַנגדויערנדיקע אינספּעקציע, פלעגט קלינגען ביי די זעלבע שאַוולער אַ וואָ־רענונג

מיטן אומגליק אין האַנט!

צווישן די דייטשע יידן איז אויך געווען אַ וואָרענונג

אַכצן!

אַ וואַריאַנט פֿון „אַכטונג".

די לעטישע און, בעיקר, די ליטווישע ייִדן האָבן דעם רוף פֿאַרייִדישט אויף

חי!

ח״י באַטרעפֿט אַכצן, איז קורץ, שאַרף־הילכיק און איז סתם פֿאַרבונדן מיט אַן אַלט־ייִדישן גוטן רמז אָדער אויסלייג.

ווי אַ וואָרענונג פֿאַר אַן ס״ס־מאַן איז פֿון די דייטשע ייִדן געווען ברייט באַנוצט

פֿיר און פֿערציק!

דער אָפּצייכן פֿון די ס״ס — האָט אויסגעזען ווי 44.

די ליטווישע ייִדן האָבן עס איבערגעלייגט אויף

דם!

דם — בלוט — באַטרעפֿט 44, איז אויך קורץ און שאַרף־הילכיק און איז די פּאַסיקסטע וואָרענונג פֿאַר אַן ס״ס־מאַן. דערפֿון אויך וועגן די זעלבע לייט

יאַ־טעבע־דאַם

אין באַלטיקום איז ווי אַן אָנזאָג וועגן דעם אָנקום פֿון אַן אויפֿזעער אָפּט אויך געוואָרן באַנוצט:

אינדיק!

וואָס האָט ריכטיק געפּאַסט פֿאַר די אָנגעבלאָזענע מייסטערס מיט די רויט פֿאַרלאָפֿענע פּנימער און זייער שטענדיקן האַל־דער־געשריי.

די ליטווישע ייִדן אין לאַגער הײַדעקרוג (מעמעל־געביט, אָסטפּרײַסן) פֿלעגן ביים באַווײַזן זיך פֿון אַ מייסטער אַ רשע, זיך איבערשרײַען

מנגן!

דער „זינגער" אָדער „שפּילער" קומט אָן. אין דער פּרשה אויפֿזינגען איז אויך געווען דאָס סטראַשענען פֿונעם מייסטער, אַז אויב עס איז ווער שווער צו אַרבעטן — וועט ער שוין „העלפֿן". פֿלעגט מען זיך דערפֿאַר וועגן אַזאַ מייסטער אויך איבערשרײַען

עוזר דלים!

צוגאָב־אַרבעט

געציטערט האָבן מענטשן גאָר שטאַרק פֿאַר צוגאָב־אַרבעט. גאַנץ אָפֿט קומט צו אַן אויפֿזעער צו אַ קאָמאַנדע און גיט אַ נעם אַ צאָל ייִדן אויף „זאָנדעראַרבעט", וואָס איז דאָס רוב ניט לײַכט און ציט זיך אויך אַוועק ווי שפּעט, אַ שטיק נאָך דער אַרבעטסצײַט.

נאָכשלאַג

האָבן עס מענטשן אין פֿיל לאַגערן גערופֿן. דער געוויינטלעכער באַטײַט פֿון „נאַכשלאַג" אין לאַגער איז געווען די הוספֿה עסן (זופּ, דאָס רוב), וואָס די עסער באַקומען שוין נאָך פֿאַרטיילן זיי די באַשטימטע פּאָרציע. אויך די „זאָנדעראַרבעט" איז געווען אַ הוספֿה, אַ „נאָכשלאַג" צו דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט. אַחוץ דעם איז זעלטן ווען פֿאַרלאָפֿן זאָנדעראַרבעט אָן קלעפּ דערביי, אַלזאָ, נאָך אַ הוספֿה צו דעם שלאָגן ביי דער שטענדיקער אַרבעט. האָט דעריבער דער אָנרוף „נאָכשלאַג" דאָ טרעפֿלעך אָנגעווונקען אויך אויף דער געפֿאַר פֿון נאָך אַ פּאָרציע קלעפּ, נאָך שלאָגן.

דער פֿאַראָל „נאָכשלאַג" האָט אָבער זיין חסרון איבער זיין דייטשן אָפּשטאַם; האָט געקענט זיין פֿאַרשטענדלעך פֿאַרן אויפֿזעער. האָבן די לומדישע ייִדן אין ריגע פֿאַרביטן דעם נאָכשלאַג אויף

תוספות! אָדער תוספות מכות!

אין באַלטיקום האָט דאָס אַ כאַפּ טאָן מענטשן אויף זאָנדער־אַרבעט געהייסן אויך

אייניאַוועז!

וואָס דערמאָנט די אַמאָליקע רוסישע פּאָליצייאישע איינמעל־דונג. צווישן די שאַוולער ייִדן און אין די לאַגערן פֿון פּאָנע־וועזש פֿלעגט מען הערן אויף דעם אויך

איינזייפֿן!

סאַבאָטאַזש

יעדע נאָר מעגלעכקייט ניט צו אַרבעטן האָבן די ייִדן באַלד אויסגענוצט אויף זיך פֿאַררוען אָדער צו סאַבאָטירן. אַזעלכע מעגלעכקייטן פֿלעגן דער עיקר זיין ביים אַוועקדרייען זיך פֿונעם אויפֿזעער. ביי די פֿאַלן זיינען אַחוץ די שוין דערמאָנטע פּאַראָלן ברייט אָנגעגאַנגען

הלך!

אַוועק דער אויפֿזעער; ניטאָ וואָס שוין מורא צו האָבן.

די ליטווישע ייִדן פֿלעגן דעם פֿאַרשווינדן פֿון אויפֿזעער אָפּט באַגלייטן מיט

יוצא!

שוין יוצא געווען פֿאַרן פּריץ, גענוג מיט אַרבעט!...

אויך אין בייזיין פֿון אויפֿזעער פֿלעגן די ייִדן זיך אָפּט ווייניק קימערן וועגן דער אַרבעט —

מיר האָבן צייט...

די ליטוואַקעס האָבן נאָך געהאַט זייער

אַ היץ אין באָד...

אָדער

אַ היץ אין פּיאַטע

(אויך: אַ השבון אין פּאה). — עס זיינען אויך געווען ייִדן וואָס האָבן געציטערט צו פֿאַרנאַכלעסיקן די אַרבעט; ווער ווייס וואָס דער אויפֿזעער קען נאָך דערפֿאַר טאָן. אָט די מענטשן פֿלעגן פֿון די ליטוואַקעס ווערן באַרויקט מיט אַן איראָנישן

אומגליקלעך...

אַ ביטערער אָנווונק אויף אַ ברייט דערציילטן „וויץ". אַ גאַנצע שטעטל ייִדן האָבן די דייטשן געבראַכט צוטרייבן צו אַ גרוי־סער גרוב. אַרום איז געווען אָנגעשטעלט מיט מאַשינען־געווער און אַן ס״ס־מאַן באַפֿוילט אַלעמען זיך אויסטאָן נאַקעט. מענטשן הייבן זיך אָן צו בונטעווען, ווילן עס ניט טאָן. דאָ אָבער גייט אַרויס אַ ייִדענע מיט קולות: ייִדן, טוט זיך אויס, איר מאַכט דאָך אונדז אַלעמען אומגליקלעך!...

פֿאַרזיכט מיט אַ וואָרט

די אַלע פּאַראָלן און אָנרופֿן האָבן ערשט געקענט האָבן זייער ווירקונג נאָר ביי אַ געהעריקער דיסציפּלין צווישן די ייִדישע צוואַנגס־אַרבעטער גופֿא. דער עיקר געפֿאַר האָט דאָ געקענט זיין אין אַרויסקומען מיט אַן איבעריקן וואָרט פֿאַר דעם אויפֿ־זעער, און ווער רעדט נאָך, איבערגעבן אים וואָס, דערציילן; מעג יענער אַפֿילו נעמען דעם ייִדן אויפֿן פֿאַרהער אונטער

הארבע דראָאונגען. פון אַלע זייטן האָט מען דאַן דעם ייִדן געוואָרנט: פּתח שין (= שאַ) !... די שאַוולער פלעגן צושרייען

לאוו דיבוריקעס !

אַ לייכטער פאַרבייט פון לא דיבור אָדער לאו דיבורים — ניט ריידן !... אין די לאַגערן פון באַלטיקום פלעגט מען אויך הערן

החיים והמוות !

לויטן זאָג ״החיים והמוות ביד הלשון״. אין די בייערישע לאַגערן פלעגט מען צווישן די קאָוונער ייִדן אויך הערן די וואָרענונג

ולמלשינים !

„ולמלשינים אל תהי תקוה״ (פאַר מוסרים זאָל ניט זיין קיין האָפענונג) איז באַקאַנט יעדן ייִדן פון שמונה עשׂרה. ביי די קאָוונער איז דער פאַראָל נאָך געווען פאַרבונדן מיט אַ געשעניש אין זייער געטאָ. אין קאָוונע האָט די געשטאַפּאָ סוף מערץ 1944 אַרעסטירט דעם עלטעסטנראַט צוזאַמען מיט דער געטאָ־פּאָליציי און זיי אַלעמען געבראַכט אין באַרימטן ניינטן פאָרט, וואָס האָט שוין עטלעכע יאָר געדינט פאַר דעם אומקום־אָרט פון טויזנטער ייִדן. אַריינקומענדיק אין פאָרט האָט דער ראש פון עלטעסטנראַט, ד״ר אלחנן עלקעס, באַלד אַ ווונק געטאָן צו זיינע מיטאַרעסטירטע: ולמלשינים אַל תהי תקווה.

רעפליק

גאַנץ אָפט פלעגן די ייִדן זיך אויך אונטערדינגען מיט די אויפזעערס, ווי אויך צוריקענטפערן אויף זייערע אָנטרייבבאַפעלן. טיילמאָל האָבן ייִדן זייער קעגנוואָרט אַרויסגעזאָגט שאַרף און הילכיק, גלייך אין פּנים אַריין פונעם באַפעלער, און טיילמאָל — מער געווענדט צו די אייגענע מענטשן. יעדעס מאָל האָט טאַקע די רעפליק דערוועקט צווישן די ייִדן גופא מער פאַרביסנקייט און אַ מונטערע האַלטונג קעגן זייערע אונטערדריקערס, און די געצוווּנגענע אַרבעט איז געוואָרן נאָך העפטיקער סאַבאָטירט. — אַ געוויינטלעכע דערשיינונג איז געווען, דער מייסטער קומט צו דער קאָמאַנדע מיט אַ גאָר־גאָר „גלייכן״ פאָרלייג: אַרבעטן אַקאָרד; די קאָמאַנדע זאָל אַליין, אָן אַ װעלכן אָנטרייבער, אָפּטאָן אַ געוויסע פאָרויס באַשטימטע אַרבעט, און דאַן רעכנט זיך איר דער גאַנצער אַרבעטסטאָג פאַר אָפּגעפּטרט. די ייִדן האָבן גוט געוווּסט, אַז קיין טובה פאַר זיי איז דער מייסטער דערביי געוויס ניט אויסן. האָט מען זיך מיט אים, ווי „גלייכע מיט גלייכע״, געדונגען אויף יעדן פּונקט פונעם אָפּמאַך... אָפט פלעגן די מייסטערס אַרויסקומען מיט אַ דרשה מכוח דער גרויסער וויכטיקייט פון אַרבעט, אַז „אַרבעט מאַכט דאָס לעבן זיס״... פלעגן די ליטוואַקעס אין די לאַגערן פון דאַכאַו צוריקבורטשענען מיט אַ ברכה:

ברעך הענט און פיס !...

זייערע מוסר־רייד פלעגן די דייטשע אויפזעערס גאַנץ אָפט באַפעסטיקן אויך מיט דעם איבערנעמען זיך אַלס גרויסע ספּעציאַליסטן צו געבן אַ קלאַפּ. פלעגן די זעלבע ליטוואַקעס ווי מיט הכנעה אָפּענטפערן וועגן אָט דער „ספּעציאַליטעט״

מיר ווייסן עס צו שעצן...

אַזאַ ענטפער, ווי מען האָט זיך דערציילט אין קאָוונער געטאָ, האָט דאָרט ד״ר עלקעס געגעבן דעם ס״ס־מאַן קיטעל. קיטעל האָט איין מאָל ביים נעמען ד״ר עלקעסן, דעם ייִדן־עלטסטן, אויף אַ פאַרהער, מקדים געווען: איך בין אַ ספּעציאַליסט אויף געבן אַ געניק־שאָס. — „איך שעצע יעדעס קענען״, זאָל האָבן געווען דער ענטפער פון ד״ר עלקעס.

אין די קאַלטע וועטערן, באַזונדערש דורך די נאַכט־שיכטן און ווינטער, פלעגן אַנדערע אויפזעערס ביים אָנטרייבן נאָך צוגעבן „העפלעך״: „אַרבעט, איר וועט דאָך איינפרירן !״

אויף דעם איז געגאַנגען די ייִדישע רעפליק:

זאָלן שוין די גלידער פרירן
איידער די אַרבעט ברענען...

ביי אַנדערע פלעגט דער זעלבער ענטפער אַרויסקומען מיט אַ גראַם:

זאָלן בעסער די גלידער פרירן
איידער זיך צו טירחה רירן

אויך אויפן אָנטרייב־רוף „שאַפן !״ פלעגט זיך אין די בייערישע קאַצעטן לאָזן הערן:

שאַפענען — פאַשענען...

פאַרלאַנגט מען שאַפן, מוז געגעבן ווערן אויך פאַשע.

מלחמה האַלטן האָבן אָבער ייִדן דאָ געקאָנט נאָר — מיט קללות. זיינען אין דער שטיל געפאַלן אויפן חשבון פון דעם אָנטרייבער די פאַרשיידנסטע „ברכות״. אין ברייטן קורס איז ביי די ליטוואַקעס געגאַנגען:

אַריין זאָל ער אין דער ערד טיף,
וויפל אַ האָז קאָן אָפּלויפן אין אַ זומערטאָג !...

דערהאַלטן די נשמה

אַחוץ די פאַראָלן צום רעגולירן צווישן זיך גופא די באַוועגונג אָדער דעם טעמפּאָ ביי דער צוואַנגס־אַרבעט, האָבן די ייִדן אונטער דער בלוטיק־פיינדלעכער שמירה נאָך געהאַט פאַרשיידענע ענינים זיך צו פאַרטרויען און דורכצושמועסן. און אויך דערביי איז די ייִדן געווען ניט געווונטשן, אַז אַ פרעמד אויער זאָל אויפכאַפּן זייערע רייד... אין דער שרעקלעכער נויט – און דער הונגער, דער הונגער ! – האָבן מענטשן ממש ניט אויפגעהערט צו זוכן די פאַרשיידנסטע וועגן אויף דערהאַלטן זיך. געעצהט האָט מען זיך איינער מיט דעם אַנדערן, און גאָר אָפט צוזאַמען אויך געטאָן אין אַרויסהעלפן זיך. זיינען דערפאַר כסדר אויפגעקומען קינסטלעכע אויסדרוקן אָדער טערמינען און ספּעציעלע ווערטלעך אויף זיך קענען דורכשמועסן אונטערן נאָז פון פרעמדן אויפזעער. אָט די טערמינען און ווערטלעך לאָזן זיך לויט זייער אינהאַלט איינטיילן אין די גרופּעס: א. אַכילה. — צוגעטראַכטע נעמען פאַר פאַרשיידענע פּראָדוקטן. ב. חילופן. — באַנוצטע טערמינען ביים אויסבייטן ווערטזאַכן אויף פּראָדוקטן. ג. קאָמאַנדעס און „אָרגאַניזירן״. — אָפּשאַצונגס־ווערטלעך פאַר אַרבעטס־קאָמאַנדעס און דאָס געשיקט אַריינקריגן ביי דער אַרבעט פּראָדוקטן אָדער אַנדערע זאַכן. ד. אַריינטראָגן. — דאָס אַריינטראָגן די פּראָדוקטן אין געטאָ אָדער אין לאַגער אַריין, באַזונדערש דאָס דורכטראָגן דורכן טויער.

אַכילה

אַכילה — דאָס איז געווען איינע פון די ערשטע זאַכן וואָס האָבן פאַרנומען דעם מוח פון דעם געטאָ־און קאַצעט־מענטש. יעדערער וויל וויסן וועלכע פּראָדוקטן באַקומט מען, ווו און

וויפל. רעדט מען אין קאָוונער געטאָ וועגן פאַרטיילן פלייש, פרעגן זיך יידן באַלד איבער:

ממו אָדער **טפרו?**

איז דאָס פלייש פון רינדער אָדער פערד? די ווילנער פלעגן פערדנפלייש אָדער פערדנוווּרשט רופן

אי־הי־הי

אָבער אויך פערדנפלייש פלעגט מען ווייט ניט אָפט באַקומען. אַ יום־טוב איז געווען אַפילו

הירזשענדיקע זופּ

זופּ געקאָכט מיט פערדנפלייש, ווי אין די קאָוונער געטאָ־וואַרשטאַטן פלעגט מען דאָס רופן.

מיים

איז כמעט אין אַלע לאַגערן געווען דער נאָמען פאַר זופּ, וואָס האָט זעלטן ווען געקענט פּרעטענדירן אויף אַ מער פּאַסיקן נאָמען. אין ליטע האָט די קעסל־זופּ גאָר ברייט פיגורירט אונטערן נאָמען

יושניק

וואָס אין סלאַווישן דיאַלעקט באַטייט עס חזירים־קאָרמע. אין ווילנער און אַנדערע ווייסרוסישע געגנטן האָט מען די געמיינע זופּ פאַרצויגן אויף

יושקע

קאַרטאָפל פלעגט מען געוויינטלעך באַצייכענען מיט

קיילעכדיקע

ברויט האָט געהאַט פאַרשיידענע אָנרופן; כמעט אומעטום —

לחם

האָבן ליטוואַקעס אין ריגע אומגעדרייט אָט דעם „לחם" אויף „חלם", און געוואָרן איז פאַר ברויט אויך אויסגעבאַקן אַ וויל־היימישער אָנרוף

כעלם אָדער **שוטה**

און דער ברויט־הענדלער האָט שוין ממילא געהייסן

אַ כעלמער אָדער **חכם**

אַחוץ איינשטעלן דאָס לעבן, איז אין אַ לאַגער אָן איבערגעשפּיצטן שׂכל טאַקע ניט געמאָלט געווען צו אַ האַנדל טאָן.

ברויט איז געווען דער טייערסטער ביסן. שוין דער געדאַנק אַליין וועגן ברויט — האָט געשטעלט אין באַוועגונג דעם קייאַפּאַראַט. דערפאַר איז אין פיל לאַגערן געווען צו הערן:

קייעוודיקע

ביי אַ טייל יידן פון לאַטגאַליע און פון ווילנער געגנט איז אָנגעגאַנגען אויך

פּאַפּינקע

אַ באַקאַנטער טערמין פאַר ברויט אין דער קינדערישער שפּראַך. דאָ איז שוין ווי פון זיך אויפגעקומען ביי פיל יידן דער ליבהאַרציקער אָנרוף פאַר אַ גאַנצן לאַבן ברויט —

אַ מאַמעטשקע

צו דעם לעבל ברויט וואָס פלעגט ווערן אין די אָוונטן געגעבן אין לאַגער, האָט מען יעדן טאָג געדאַרפט האָבן אַ באַזונדער מזל. גאָר גוט אַז דאָס לעבל איז פאַר פיר קאַצעטלער. דאָס רוב גייט עס אָבער אויף זעקס, און אָפט מוזן זיך גאַנצע אַכט מיט דעם פאַרטיילן. דורכן גאַנצן טאָג איז דאָס לעבל ברויט געשטאַנען פאַר די אויגן, און מען פלעגט זיך פרעגן איינער דעם אַנדערן:

אויף וויפל חתנים גייט היינט אַ כלה?

אויף וויפל פערזאָנען, הייסט עס, וועט זיין דאָס לעבל ברויט. „ברויט" רעדט דאָך אַרויס דער ליטוואַק ווי „ברייט", און בראָוט אויף דייטש איז — אַ כלה.

פוטער — אַ זעלטנקייט געווען — האָט אין אַ סך ערטער געהייסן

חמאה

ווי אין העברעאיש. אין ריגער געטאָ און אַ טייל ליטע אויך —

שמירעוודיקע

אין אַנדערע פּויליש געטאָס און אויך אין פאַנעוועזשער לאַגער

אַן עוף אָדער **קורצענטע**

פּוט־פּוט... צו אַ הון, אַסאָציאירט זיך מיט — פוטער (און אפשר אויך מיט פעטס).

פון די גרויסע חלומות ביי דער אַרבעט איז געווען — אַ בעסערן עסן כאָטש זיך קאָנען וועגן צוריכטן. טעג גאַנצע פלעגן זיך מענטשן זען צו פאַרשאַפן וועלכע פּראָדוקטן, שטיקלעך האָלץ צום קאָכן, און אַלץ פּלאַנירט ווי צו

בויען אַ מאַלצייט

חילופן

אויף צו קויפן אַ לחם, אָדער זיך נאָך פאַרגינען פעטס — צו אַזעלכע טייערע אַרטיקלען האָט מען געמוזט האָבן — מיט וואָס. ווו נעמט מען אָבער די מיטלען אין געטאָ אָדער לאַגער? די יידן זיינען שוין געווען דאַן באַרויבט פון זייערע געשעפטן, געלט, בעסערע ווערטזאַכן אא״וו. געבליבן זיינען זיי נאָר ביי אַ ביסל וועש און מלבושים און ביי די איינפאַכסטע שטובזאַכן. די אַ רעשטלעך פון זייער פריערדיקן פאַרמעגן האָבן עס געדינט די יידן ווי אַ הויפּט־מקור פאַר זייער חיונה — צום אויסבייטן ביי די אַריער אויף פּראָדוקטן. כמעט אין אַלע ערטער האָט אָט די טראַנסאַקציע געהייסן

חילופן

פאַר דעם שטיקל ברויט, צו „דערשטוקעוון" צו דער צוגעטיילטער „ראַציאָן", האָבן די יידן כסדר אַלץ פון זיך אָוועקגעגעבן, ביזן לעצטן בגד. — דאָס האָט ביי די ליטווישע יידן אַרויסגערופן אַ דרש

בגד לאכל

יעקב אָבינו בעט ביי גאָט: „ונתן לי לחם לאכל ובגד ללבש", גאָט זאָל מיר געבן ברויט צום עסן און אַ בגד אָנצוטאָן — דאָ איז אָבער: בגד לאכל, אַ בגד צום עסן.

אַ גאָר גוטע סחורה צום בייטן איז געווען אַ זייגער —

אַ גייער

קאָמאַנדעס און "אָרגאַניזירן"

דאָס באַקומען פּראָדוקטן פון דער זייט האָט אין מערסטע פאַלן געקאָנט זיין מעגלעך נאָר דורך אויסן־קאָמאַנדעס. אַרויסגייענדיק צו אַן אַרבעטספּלאַץ אויסער די גרענעצן פון געטאָ אָדער לאַגער, האָט דער ייד געקאָנט האָבן אַ וועלכע מעגלעכקייט צו קומען אין באַרירונג מיט אַריער און מאַכן מיט זיי אַ מיסחר, אָדער אַזוי וואָס נייטיקס קריגן. ניט אַלע אַרבעטס־קאָמאַנדעס זיינען אָבער געווען גלייך. איז איינער אַ „מזל־דיקער האָז" און פאַלט אַריין אין אַ מקום ווו די אויפזעערס שטייען אויפן קאָפּ, לאָזן פון אויג ניט אַרונטער און מען מוז

אָן אויפהער טירחהנען, איז עס, ווי שוין דערמאָנט, „מיטן אומגליק אין האַנט". דאָ קאָן שוין דער מענטש נאָר האָבן „פון אַ שטיין די ווייכע". אין קאָוונע האָט מען זיך וועגן אַזאַ מערכה אויסגעדריקט:

קאָקע

ניט דאָסיק, ס'טויג ניט... „איך בין קאָקע" האָט אויך באַטייט: עס גייט מיר ניט. אַן אַרבעטס־פּלאַץ ווו עס לאָזט זיך גאָרניט מאַכן האָט ביי די ייִדן פון באַלטיקום געהייסן

אַ טרוקענע קאָמאַנדע

איינע פון די ערגסטע קאָמאַנדעס אין קאָוונע איז געווען ביים בויען דעם אַעראָדראָם. אין צוויי אָדער דריי שיכטן האָבן טויזנטער מענטשן דאָרט געאַרבעט דורכן רונדן מעת־לעת ביי די שווערסטע באַדינגונגען, אין קעלט, נעץ, הונגער און — קלעפּ, קלעפּ... דער

אַעראָדראָמשטשיק

אין קאָוונער געטאָ איז געווען באַקאַנט; אַ מענטש שוין באַלד פון אַ באַזונדערער סאָציאַלער קאַסטע. טאַקע פון דער לעצטער און סאַמע אונטערדריקטער. די מענטשן פלעגן אָפּקלאַפּן די טירן פון אַרבעטס־אַמט און זיך בעטן ביי די אייגענע ייִדן, מען זאָל זיי שוין ווען־אַמאָל בייטן דעם ארבעטס־פּלאַץ. זעלטן ווען עס האָט זיך געפונען אַן אויער פאַר זייערע בלוטיקע טענות.

אַ פינצטערער אַעראָדראָמשטשיק...

פלעגן די באַעוולטע שאָקלען מיטן קאָפּ איבער זיך אַליין. דאָס זאָל הייסן: אין אַ פינצטערן מזל געבוירן, ווערט מען אויך ביי דער אַרבעט פאַרפינצטערט, און מען האָרעוועט אויך אויפן אַעראָדראָם דורך דער פינצטערער נאַכט — אַ נאַכטשיכטלער...

אַ ניט בעסער אָרט איז אין דער זעלבער קאָוונע געווען די אַרבעט ביי דער דייטשער בוי־פירמע „גרין און בילפינגער", וואָס האָט ביי די ייִדן געהייסן

גרין און ביטער

נאָך ערגער איז געווען, ווען מען שיקט אַרויס אַ קאָמאַנדע (קאַזערנירט) ערגעצווו אין אַ שטרענג אָפּגעשלאָסענעם פּראָ־ווינץ־מקום, און די אַרבעטס־באַדינגונגען און די וואַך זיינען דאָרט גרויזאַמע. דאָ גייען ממש אונטער די מענטשן פון הונגער און פּיין. אַזאַ אַרבעטס־אָרט איז אַ געוויסע צייט צב"ש אויך געווען אין די טאָרף־גריבער פון אָליינע, ביי ריגע. פלעגן די ליטווישע ייִדן, וועלכע זיינען אַהין אַריינגעפאַלן, קלאָגן אויף זייער אָליינע, אַז ס'איז

עלינו

„עלינו" איז ביים ענדע דאַווענען און ביי דעם שפּייט מען אויס. אויך אָליינע, פלעגן די ליטוואַקעס דערקלערן, איז שוין „ענדע לעבן און אַ שפּיי מיט דער נשמה"... דאָס ווערטל איז אין ריגע ברייט אַוועק, און ביים כאַראַקטעריזירן דאָרט אַ שלעכטע קאָמאַנדע אָדער סתם אַ מיאוסע לאַגע איז געװוג געווען צו אַ זאָג טאָן:

עלינודיק...

עס זיינען געווען אויך בעסערע „אַרבעטס־שטעלן", ווו עס פלעגט זיך לאָזן יאָ וואָס מאַכן, קאָמבינירן. די מענטשן האָבן דאָרט געהאַט זייער

מאַלינע

דאָס גוטע ווינקעלע, פּאַסיקע געלעגנהייט צו

מאַכן אַ פּעקל

צו אויפשלאָגן אַ פּעקל פּראָדוקטן אויף מיטצונעמען אַהיים, אין געטאָ אָדער אין לאַגער אַריין. — דאָס איז געווען דער פּשט פון „מאַלינע" אין קאָוונע אין דער ערשטער געטאָ־צייט. אין ריגע איז אַ „מאַלינע" געווען אַ פאַרבאַהאַלטענער אוצר. שפּעטער האָט אין ווילנע, און נאָך דעם אויך אין קאָוונע, אונטער „מאַלינע" פיגורירט אַ באַהעלטעניש, אַ פאַרמאַסקיר־טער קעלער, בוידעם אד"גל.

האָט איינער געאַרבעט אין אַן אָרט ווו ער האָט געקענט וואָס האָבן, האָט עס ביי מענטשן בדרך כלל געהייסן, אַז יענער האָט

אַ פעטע קאָמאַנדע

די „פעטקייט" און בעסערקייט פון אַזאַ אָרט האָט געקענט באַשטיין אין דער מעגלעכקייט צו מאַכן דאָ אַ מיסחר און דאָס גלייכן. אין אַנדערע קאָמאַנדעס פלעגן די ייִדן אויך באַקומען עסן, שיריים. ניט אין אַלע אַרבעטס־פּלעצער, אַפילו די „פעטע", האָט זיך געלאָזט אויפן אָרט גופא וואָס אויפטאָן פאַר זיך. גאַנץ אָפט האָט דער ייִד, אונטער לעבנס־געפאַר, געמוזט זיך אָפּגנ־בענען פון קאָמאַנדע און זיך אַריינכאַפּן אין דערביייאיקע קריסט־לעכע הייזער אָדער דערפער, און דאָרט עס דורכפירן אַ מיסחר. דאָס אָפּציִען בשתיקה פון קאָמאַנדע האָט ביי ליטווישע ייִדן געהייסן

אַ קראַץ

אָדער: מאַכן אַ קראַץ. אויך —

האָזן

ווערן אַ „האָז" און אַנטלויפן.

אין קאָוונע האָט זיך באַזונדער געלאָזט נעלם ווערן פון דער אַרבעטשטעל וואָס איז געווען אָנגעפירט פון מאַיאָר שו. האָט מען זיין קאָמאַנדע גערופן

האָזן־בריגאַדע

אין די קלענערע קאָמאַנדעס האָט זיך אָפט געלאָזט דורכ־קומען מיט די שומרים, דאָס רוב ניט־דייטשן, זיי זאָלן פאַרמאַכן אַן אויג, בעת ווער פון די ייִדן ווערט פאַרשוווּנדן אויף אַ ווײַלע. דערפאַר פלעגן אָבער די יידן מוזן אַריינגעבן שוחד,

פּראָשקעס

ווי אין קאָוונע האָט עס געהייסן.

די מיטלען צו קויפן, אָדער אויף וואָס צו אויסבייטן, האָבן אויך ניט אַלע מאָל די ייִדן געהאַט, באַזונדערש אין די קאַצעטן. פלעגט מען זיך לאָזן איבער די אַרומיקע קריסטלעכע הייזער — בעטן אומזיסט וואָס צו עסן, שנאָרענען. האָבן ייִדן דאָס שנאָרען צווישן די ליטווינער שוין אויך „פאַרליטווישט" — אויף

שנאָריטע

מענטשן פלעגן „גיין אויף שנאָריטע", אָדער „זיך לאָזן אויף שנאָריטע". אין שאַווּלער געטאָ איז אַפילו געשאַפן געוואָרן אַ ליד „שנאָריטע", פון חנה חייטין, און איין פערז קלינגט אַזוי:

אויף שנאָריטע בין איך היינט געווען,
און קיין בלאַנקן קנעפּל (אַ פּאָליציסט) ניט געזען,
און געקראָגן האָב איך דאָרט גאָר אַ סך —
אַך, ווו נעמט מען כוח אַז מען איז שוואַך!

ניט שלעכט צום אַרבעטן האָבן זיך אויך גערעכנט די ערטער, ווו די מענטשן האָבן געהאַט די מעגלעכקייט אויפן אָרט גופא — ביי גרויסער ריזיקע, פאַרשטייט זיך — צו אַרונטערכאַפּן

וואָס פאַר זיך, אָדער ווי דאָס האָט שוין כמעט „אָפיציעל" געהייסן

אָרגאַניזירן

און ווייל דאָס וואָרט „אָרגאַניזירן" איז שוין צו פיל געווען באַקאַנט, האָבן מענטשן גענומען באַנוצן אויף דעם אויך אַנ־דערע אויסדרוקן. צווישן די ליטווישע יידן האָט מען געהערט עפּעס אַ זשאַרגאָנישן

קאַמסי

אָפּט זיינען מענטשן אויך באַשטימט געוואָרן צו אַרבעטן ביי מיליטערישע מאַגאַזינען פון פּראָדוקטן. דאָס זיינען געווען די

גאָלדענע קאָמאַנדעס

ווער עס האָט ריזיקירט, האָט דאָ געהאַט אַ מין שאַנס צו קענען ביי אַ געלעגנהייט אַרונטערנעמען טאַקע ממש פּראָדוקטן פאַר זיך. אין שאַוולער געטאָ האָט אַזאַ מין טראַנסאַקציע געהייסן

לאַבער די דרוסקע

„דער מענטש לעבט פון לאַבער די דרוסקע", אָדער „יענער מאַכט לאַבער די דרוסקע" — אַזוי פלעגן די שאַוולער גאַנץ אָפּט פעסטשטעלן דעם חיונה־מקור פון אַ ייִדן. לאַ־בערן איז כידוע — נעמען אויף לינק, גנבענען; דרוסקא אין ליטוויש — איז זאַלץ. און דאָס ווערטל איז אויפגעקומען צוליב אַ מעשה שהיה. אַ פּאָר יידן האָבן ביי דער אַרבעט אַרום באַן דערשמעקט אַ וואַגאָן מיט זאַלץ, וואָס אין אָנהייב נאַצי־אָקופּאַציע איז עס געווען אַ זעלטנקייט. איינער האָט באַלד אַריינגעטאַנצט אין וואַגאָן און גענומען שיטן דעם זאַלץ צו זיך אין טאָרבע. דער צווייטער ייִד, וועלכער איז געשטאַנען אויף שמירה, האָט דעם חבר זיינעם אַלץ געמוטיקט: לאַבער די דרוסקע!...

קלאָר אַז נאָר יחסנים און אַזוי שטאַרקע לייט האָבן זיך געקענט דערשלאָגן צו בעסערע אַרבעטס־שטעלעס. בכלל, האָבן זיך נאָר די באַדינגונגען ווו אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ אַרויס־געוויזן פאַר עפּעס רעכטס, אַזוי האָבן די מענטשן דאָרט מיט זייערע קאָלאָנעפירערס אָדער קאַפּאָס זיך דערקלערט פאַר אַ

געשלאָסענע קאָמאַנדע

און שוין קיין „פרעמדן" ניט צוגעלאָזן. ייִדן פון די ערגערע — „טרוקענע" — קאָמאַנדעס פלעגן זיך אָבער כסדר רייסן אין די בעסערע — „פעטע" — קאָמאַנדעס. די תקיפע לייט האָבן ביי אַזאַ פאַל שוין געוווסט ווי צו באַרויִקן זיי, אָט די „טרוקענע" מענטשן. טאַקע גאָר טרוקן פלעגן עס די קאָוונער אַזאַ איינעם דערקלערן, אַז דאָ איז

ניט דיין מזל

אָדער, נאָך היימישער: ניט דיין מאַזעלע. דאָס ווערטל איז שוין אַזוי ברייט אַוועק, אַז עס איז גענוג געווען אַ זאָג טאָן צו אַ מענטשן, וואָס רייסט זיך צו אַ וועלכער אַרבעטס־שטעלע, אַז דאָ האַנדלט זיך פון אַ קאָמאַנדע

ען ־ דע ־ עם

בקיצור, ניט דיין מזל — און דער געקריוודעטער האָט זיך שוין דאַן געקאָנט נאָר טרייסטן מיט אַ קרעכץ: זאָל טאַקע שוין זיין — ענדע עם (אים)!... דער אַדרעסאַט, וועמען די ענדע ווערט עס צוגעווונטשן — איז געווען אַלעמען קלאָר.

האָט ניט געהאָלפן קיין רייד, זיינען דאַן די פּאָליציסטן און טויער־וואַך געקומען צו הילף דער „געשלאָסענער קאָמאַנדע", און ביים אַרויסלאָזן פון געטאָ־טויער אָדער לאַגער האָט מען

די „זייטיקע" מענטשן

אָפּגעשניטן

און דער „אָפּגעשניטענער" האָט שוין דעם טאָג באמת ביטער אָפּגעשניטן; ער איז שוין געווען דער ערשטער קאַנדידאַט צו די אַלע ערגערע קאָמאַנדעס וואָס האָבן זיך ביים טויער אונטערגעמאַכט. — אין אַנדערע פאַלן פלעגט ביי די שטרייטן וועגן אַן אַרבעטס־פּלאַץ דערגיין צו אַן

אָפּענסיווע

אַזוי האָט עס אין קאָוונע געהייסן, ווען „פינצטערע אַעראָ־דראָמשטשיקעס" פלעגן ביים געטאָ־טויער מאַכן בקאָמפּאַניע אַן אָנגריף אויף אַ בעסערער קאָמאַנדע מיט דער פאָדערונג צו בייטן זיך, כאָטש אויף אַ קורצער צייט, מיט די אַרבעטס־פּלעצער. איז וועמען געלונגען טאַקע צו אַריינרייסן זיך אין אַ „פעטע קאָמאַנדע", האָט עס געהייסן

אינוואַזיע

אַריינטראָגן

מיטן שוין באַקומען פּראָדוקטן ווו דורך אַן אויסן־קאָמאַנדע, האָט זיך אָנגעהויבן די זאָרג ווי צו אַריינברענגען דאָס פּעקל אין געטאָ אָדער אין לאַגער אַריין. גאָר ניט קיין לייכטע סוגיה. אין ווילנע האָט עס געהייסן

אַריינוואַשעווען

און דער בעל־דבר אַליין, וואָס פירט עס דורך —

וואַשאָווניק

דער וואַשאָווניק האָט געמוזט זיין פּאָרזיכטיק ביז גאָר, דער עיקר ביים דורכגיין די פאַרשיידענע קאָנטראָלן און אונטער־זוכונגען. דאָ האָט מען געקאָנט מיטן גאַנצן פּעקל

אָפּברענען

ווי עס האָט געהייסן ביי די ליטווישע ייִדן. דער וואַשאָווניק האָט זיין פּעקל געמוזט גוט

פאַרמאַלינעווען

עס זאָל ניט זיין אויפפאַליק. דאָס רוב פלעגן די מענטשן אַרומוויקלען די פּראָדוקטן שטייף אַרום קערפּער, גוט „אָפּע־רירן", ווערן

געשוואָלן

אין קאָוונע און ווילנע האָט מען עס גערופן

אַ קאָמפּרעס

ווען אַ פרוי מאַכט זיך דעם „קאָמפּרעס" פאָרנט אונטער דער בלוזע, האָבן עס די קאָוונער גערופן

אַ צנועה

צוליב אַן אַנעקדאָט וואָס די זעלבע קאָוונער האָבן זיך דער־ציילט. אַ פרויען־קאָמאַנדע איז שוין געשטאַנען גרייט צום אָפּמאַרש פון אַרבעטס־פּלאַץ צוריק אין געטאָ. האָט זיך דעם פּאָסטן פאַרגלוסט אַ „טשעפּע" צו טאָן אַ מיידל. די האָט באַלד גענומען שאַרף פּראָטעסטירן. „פון ווען אָן ביסטו עס אַזאַ צנועה?" פרעגט איר די חברטע. „הערסט, איך טראָג דאָ פאַרפּאַקט 2 קילאָ פּוטער!..." ענטפערט יענע.

דאָס טראָגן מיט זיך אַ פּעקל פלעגט אין ווילנע בכלל הייסן

אַ פגירה

ביי די שאַוולער —

אַ מכה

איז נאָך דאָס פּעקל באַשטאַנען פון געווער (צום ווידערשטאַנד),

ווי רעוואָלווערן אד״גל, איז שוין ביי די ווילנער פון „פגירה״ געוואָרן

אַ ממזר

מיטן אַריינוואָשעווען אַ „ממזר״ האָט מען, פאַרשטייט זיך, גע־מוזט זיין פאַרזיכטיקער ניט דער ערך מער.

די מענטשן פון די גאָלדענע אָדער פעטע קאָמאַנדעס האָבן זיך תמיד געקליגלט, אַז זייער צוריקקער אין געטאָ זאָל ניט זיין פאַר נאַכט, ווען דער אַלגעמיינער שטראָם פון די יידן קומט אָן פון דער אַרבעט. אין דער צייט איז די וואַך ביים אַריינגאַנג־טויער געווען פאַרשטאַרקט און די קאָנטראָל פיל שטרענגער. פלעגן די מענטשן פון די גוטע קאָמאַנדעס אויסקאָמבינירן צו אַרונטערלאָזן זיך מיט זייערע „קלוגע״ פעקלעך אין די פריִער־דיקע שעהן — און ממילא גוט אַדורכטראָגן. אין קאָוונער געטאָ האָבן זיי געהייסן

פאַראַשוטיסטן

עס זיינען אָבער אין זעלבער קאָוונע געווען אויך אַזוינע אונטערנעמערס, וועלכע פלעגן זייער סחורה אַריינברענגען דווקא אין וואָס שפּעטערע שעהן, טאַקע אין מיטן נאַכט און — נאָר דורכן צוים. אין אַן אָפּגעלייגט ווינקל פלעגן די מענטשן דורכשניידן מיט אַ צוואַנג די דראָטן און אַריינפירן — אפילו לעבעדיקע קי. גלייך נאָך דעם פלעגט דער צוים ווידער גע־בראַכט ווערן אין אָרדענונג. אַזאַ געוואַגטער נאַכט־מאַרש האָט שוין געהאַט זיין רענאָמע —

דעסאַנט דורכן רייס־פאַרשלוס

אין קאָוונער געטאָ האָט זיך צייטנווייז אין אָפּגעלייגטע ווינקעלעך (אונטער גרויס ריזיקע) ביים צוים געלאָזט האַנדלען מיט די אַריער, וועלכע פלעגן פון דער צווייטער זייט ברענגען פּראָדוקטן. האָט זיך אַ ייִד אַנטשלאָסן צו פירן האַנדל ביים צוים, איז ער באַקרוינט געוואָרן מיטן באַרוף

צאַמניק

אייגענע אָנפירונג

די ייִדישע וואַרזאָגערס אין די געטאָס, אָדער די יודענראַטן, האָבן דאָס רוב אָנגעפירט מיט אַ סך אינערלעכע ענינים, ווי פאַרטיילן די פּראָדוקטן, געבן אַ וווינפּלאַץ א״א. געהאַט האָבן זיי אויך אַ דעה ביים צוזאַמענשטעלן אַן אַרבעטס־קאָמאַנדע, אָדער צו באַשטימען דעם אַרבעטספּלאַץ פאַר אַ ייִדן. אַן דער מיטהילף פון די מיטגלידער פון יודענראַט, אָדער זייערע גע־הילפן און מקורבים, האָט זעלטן ווער זיך געקאָנט אַריינבאַ־קומען אין אַ בעסערער אַרבעטסשטעל.

תקיפים

די בעלי־דעות און נאָך אייגענע הערשערלעך אין געטאָ, און אויך אין די לאַגערן, האָבן בכלל געטראָגן די פירמע פון

שטאַרקע לייט

די אייגענע אָנפירערס האָבן כמעט שטענדיק געהאַט בכוח צו אונטערשטעלן אַ פיסל אויף צו טאָן איינעם שלעכטס; איז זיי ווער ניט געווען געפעלן, האָט מען שוין געזען אַזאַ איינעם צו פאַררוקן אין דער „אמתער קאָמאַנדע״, אַז פון שווערער אַרבעט זאָל זיך אים דער „קאָפּ ניט אַרויסזען״. די זעלבע תקיפים האָבן אָבער אויך געקאָנט געבן, אָדער צושאַרן, די גוטע קאָמאַנדע. דאָ האָט כמעט אומעטום געגאָלטן פּראָטעקציע, אָדער

טעקציע

ווי די ווילנער פלעגן זיך אויסדריקן. דער כוח און ווירקונג פון „טעקציע״ איז גרויס, אָבער זעלטן ווען ווערט עס געמאַכט אָפן. דאָס רוב אַלץ אויף שטיל. האָט אָט די פּראָטעקציע־קראַפט באַקומען אין קאָוונער געטאָ די פאַטענט־מאַרקע

וויטאַמין

אַ וועלט רעדט אַזוי פיל פון וויטאַמינען און פון זייער גרויסער ווירקונג — און פאַרן אויג ממש איז דעם אַרטיקל ניט צו זען... „וויטאַמין״ האָט געהייסן דער בעל־טובה, אָט דער אויפטוער, און דערביי אָבער אויך דער רואה ואינו נראה. דער מקבל אַליין וואָס געניסט פון וויטאַמין און האַלט אים „שטיל אַרונ־טערגעשלונגען״, האָט געהייסן

וויטאַמינשטשיק

און פונקט ווי יענע מעדיצינישע וויטאַמינען האָבן זייער קלאַ־סיפיקאַציע (A, B, C...) איז אויך דער נייער רעצעפּט פאַר־מולירט געוואָרן אין

וויטאַמין P

P איז דער ערשטער בוכשטאַב פון פּראָטעקציע (און אויך פון פאַרך, האָבן אַנדערע צוגעגעבן). — באַוויינט זיין ביטערן גורל אין איינעם אַ געטאָ־ליד דער קאָוונער „אַראַדראָמש־טשיק״, וואָס מען לאָזט אים ניט צו אין אַ בעסערער קאָמאַנדע צו אַרבעטן —

— ווייל מיר פעלט דער פּע־וויטאַמין —
איז ניט אַהער און ניט אַהין...

געווען אין געטאָ אויך

הוילע וויטאַמינען

זיי האָבן שוין געהאַט דעם אמתן צד אין טיש, געווען שטאַרק פּראָטעזשירט ביים אַריינבאַקומען זיך אין אַ וואַרעמען ערטעלע און זיינען בכלל געוואָרן ברייט געשיצט קעגן די פאַרשיידענע אָנשיקענישן און אַרויסשיקענישן. אויף די פלעגט מען אויך זאָגן, אַז זיי זיינען

וויטאַמינירט

אָדער נאָך אויספירלעכער: וויטאַמינירט פון פאָרנט און פון הינטן.

ביטער איז געווען דעם וויטאַמינלאָזן. אין קאָוונער געטאָ פלעגט מען טאַקע דערציילן וועגן אַ מיידל, וואָס איז אין דאָרטיקן אַרבעטס־אַמט געקומען מכוח בייטן איר די קאָמאַנדע אויף אַ בעסערער. דערביי האָט זי אויפן טיש אַרויפגעלייגט צוויי ציבעלעס.

— וואָס זאָל דאָס באַטייטן? — האָט אָנגעשטעלט אַ פּאָר אויגן דער יעלה.

— אָט דאָס איז מיין גאַנצער וויטאַמין — האָט דאָס מיידל געענטפערט.

אַז קיין פּראָטעקציע איז ניטאָ, טאָ זאָל אָט דער שוחד באַ־שטיין פאַר דעם אָנגענומענעם וויטאַמין. אַגב איז דאָך טאַקע ציבעלע ברייט באַקאַנט ווי אַ מין מקור פון וויטאַמינען...

דער כוח פון אַ וויטאַמין איז געווען אומגעהויער. און טאָמער האָט אַ וויטאַמינשטשיק שוין געמוזט אַ מאָל גיין לכל הפחות אויף אַ טאָג אין אַן ערגערער קאָמאַנדע, האָט ער עס געמאַכט דורך אַ

מלאך

פאַר אַ שטיקל ברויט אָדער עטלעכע קאַרטאָפל פלעגט זיך שוין איינגעפינען אַ ממלא מקום אויף כל עבודת פרך. ביים באַווייזן זיך פון אַזאַ „מלאך" אין דער קאָמאַנדע, פלעגן זיך באַלד די איבעריקע מענטשן אַ נעם טאָן צו אַרויסקריגן פון אים, ווער איז דאָס היינט זיין

גאָט

דער גאַנצער אינערלעכער ייִדישער אַפּאַראַט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט די אַרבעטס־קרעפטן און כסדר געמוחט „שאַפן דעם איינזאַץ", האָט אין פיל געטאָס געהייסן

דאָס געזינדל

יעדער אָנפירער האָט דאָ אויף די בעסערע פּאָסטנס אַריינגעזעצט זיינעם אַ קרוב, אַ גוטן ברודער. „דאָס געזינדל" האָט צווישן זיך זעלטן ווען גערעדט ייִדיש, אַלע כמעט זיינען זיי איינער מיטן אַנדערן געווען „פּער דו" און מ'האָט זיך גערופן ביי די ערשטע נעמען; מהאי טעמא האָט דער אַרבעטס־אַמט אין קאָוונע גלייך ביים אָנהייב באַקומען דעם נאָמען פון

סאַשע — יאַשע — מישע

און אַזוי ווי דאָס הויז ווו דער קאָוונער עלטעסטנראַט און אַרבעטס־אַמט האָבן זיך געפונען, איז געווען פון ברוינעם קאָליר, האָט שוין דאָרט די גאַנצע רעזידענץ פון דער ייִדן־ממשלה געהייסן

דאָס ברוינע הויז

פאַר סתם אַ ייִדן אַרויסצוקריגן אַ טובה פון די אייגענע פּראָמינענטן, איז געווען למעלה מדרך הטבע. אָן אַ פּראָטעקציע קאָן מען פון זיי האָבן נאָר

פון אַ שטיין די ווייכע —

פלעגט מען הערן פון די ליטווישע ייִדן.

גיכער פון אַ טויטן אַ שלוקעכץ

ווי פון אַ יעלה אַ טובה —

איז געווען די מיינונג פון די קאָוונער ייִדן וועגן זייערע געטאָ־אדונים, די „יעלות".

די שאַוולער פלעגן אויף דעם אַדרעס פון די פּראָמינענטן ניט זשאַלעווען אויך אַ קללה:

דעם בעסטן מאַן

אַ צוקערקע מיט סם...

על פי רוב זיינען אָט די תקיפע מאַכערס כמעט אַלע געווען מענטשן אָן אַוועלכער געזעלשאַפטלעכער פאַראַנטוואָרטלעכקייט, און פון זיי אַ רעכט ביסל אויך מיט אַ ניט־געהויבענעם עבר.

דער קרומער שוך

איז אָנגעגאַנגען פאַר זיי אַ טיטל אין באַלטיקום. דאָס ווערטל האָט זיך באַזירט אויף די רייד פון דעם וויצע־פאָרזיצער פון עלטעסטנראַט אין קאָוונער געטאָ. אויף אַ טענה צו אים, הלמאַי מיט דעם אינערלעכן אַפּאַראַט פון געטאָ פירט אָן אַ גאַנצע ריי פון ווייט ניט זויבערע פאַרשוינען, האָט ער מיט באַדויערן געענטפערט: „צו אַ קרומען פוס ווילט איר אַ גלייכן שוך ?..."

אָנטרייבערס

אַחוץ די גוייִשע פּאָסטנס, מייסטערס און אַנדערע אויפזעערס־רשעים, וואָס ביי די אַרבעט זיינען די ייִדן פון זיי אויסגעשטאַנען די געבערענטע צרות, האָבן אין די ייִדישע קאָמאַנדעס געשפּילט אויך אַ געוויסע ראָלע די אייגענע ייִדישע גרופּן־עלטסטע אָדער קאָלאָנעפירערס. אין די געטאָס פלעגן אָט די מענטשן דאָס רוב באַשטימט ווערן פון די ייִדישע אַרבעטס־אַמטן, און זייערע פליכטן זיינען לכתחילה באַשטאַנען דער עיקר אין העלפן פאָרמירן די קאָמאַנדעס, מיטגיין מיט זיי צו דער אַרבעט און אויספילן שריפטלעכע פאָרמאַליטעטן וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיט דער סטאַטיסטיק פון זייערע קאָמאַנדעס. די דייטשן האָבן אָבער אַלץ מער גענומען אַריינציִען אָט די מענטשן אין דער אויפזעערישער אַרבעט, און אונטער זייער השפעה זיינען מיט דער צייט אויך אַנדערע פון די ייִדן געוואָרן אָנטרייבערס — אויף די אייגענע ברידער... אַ קאָלאָנעפירער האָבן די ליטוואַקעס שוין פון דער ערשטער צייט באַקרוינט פאַר אַ

קלאָגנפירער

נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן זיך געכאַפּט זייער מוראדיקן טעות און חטא: פאַר נידעריקע ברואים גאָר צו געברויכן דאָס הייליקע וואָרט „פירער"! — און פון „קאָלאָנעפירער" איז געוואָרן „קאַפּאָ", האָבן די זעלבע ליטוואַקעס פון זייער זייט אויך דעם נייעם טיטל איבערגעלייגט אויף

שקאַפע

איבער די קאָלאָנעפירערס אָדער קאַפּאָס זיינען אין די געטאָס, און טיילמאָל אויך אין די קאַצעטן, געווען נאָך העכערע ייִדישע ממונים מיט פאַרשיידענע ראַנגען און טיטולן. זייער טעטיקייט איז אָבער באַשטאַנען אין איינס — צוקוועטשן נאָך מער די קאָמאַנדעס מיט די קאָלאָנעפירערס צוזאַמען. אין ריגע האָט מען אָט די פאַרשוינען גערופן

נוגשים

נוגש — דאָס איז אַן אַלט־באַקאַנטער ראַנג אין חומש, נאָך פון דער ייִדישער קנעכטשאַפט אין מצרים. די ליטוואַקעס אין ריגע האָבן אויסגעפונען, אַז נוגש איז גאָר אַ ראשי־תבות פון

נואף, גנב, שיכור

דער „שטאַרקער מאַן" פון אַרבעטס־איינזאַץ, אָדער אַן אָבער־קאַפּאָ, מיט אָט די אַלע אַטריבוטן איז געווען פאַר די דייטשן ממש „אונענטבעהרליך" (אומפאַרבייטלעך), טאַקע ווי געבוירן צו אַזאַ כהונה...

ביי דער אַרבעט פלעגט אויך אָפט פּאַסירן, אַז ניט נאָר די אויפזעערס האָבן צוגעטריבן, נאָר אויך די אַרבעטערס אַליין — די ייִדן איינע די אַנדערע. דער עיקר פלעגט דאָס זיין ביים הייבן אין איינעם אָדער טראָגן אַ משׂא. כמעט אומעטום איז דערביי געווען דער אָנטרייב

די זעלבע ראַציאָן!

ווי באַלד אַז אַלע לעבן מיט דער זעלבער ראַציאָן, עסן־צוטיילונג, איז דער יושר, אַז אַלע דאַרפן אויך צוגלייך אָפּטאָן די אַרבעט, טראָגן די לאַסט, און פאַר קיין פאַל „זיך ניט פאַרלאָזן אויפן צווייטנס אַזוי אויך אָרעמע כוחות". טאָמער מאַכט זיך אָבער דערביי ווער טאַמעוואַטע,

ווי געפגרט

ווי די ליטוואַקעס פלעגן זאָגן, פלעגט שוין די גאַנצע קאָמפּאַניע אַרבעטערס דערמאָנען אַזאַ איינעם וואָס מען פאַרלאַנגט דאָ פון אים —

אַ רירעלע, אַ הייבעלע, אַ שטופּעלע,

אַ פיסעלע, אַ הענטעלע, אַן אַקסעלע...

אַזוי פלעגן די ליטווישע ייִדן צעלייגן די אַלע נייטיקע באַוועגונגען ביי דער אַרבעט.

אין די לאַגערן אַרום שאַוול פלעגן ייִדן ביי אַ שווער אַנגעשטרענגטער אַרבעט איינער דעם אַנדערן צוגעבן קוראַזש:

טאָרף האָט זיך אייך פאַרוואָלט!...

דאָס ווערטל איז געווען פאַרבונדן מיט אַ קאָלאָנעפירער אין איינעם פון די דאָרטיקע טאָרף־לאַגערן. אין דער פרי ביים וועקן די מענטשן צו דער אַרבעט, פלעגט ער זיי איראָניש אויפזינגען: „טאָרף האָט זיך אייך פאַרוואָלט, חברה, — אויפשטיין!..."

אומקום

הונגער און פאַרלענד

פלעגט מען אין ווילנער געטאָ אַ פרעג טאָן אַ ייִדן, וואָס ער האָט געגעסן, איז זיין ענטפער דאָס רוב געווען:

דער הא אויף שימחות

זאָל דאָס „דער הא" (היטלער) עסן אויף שימחות...

ווען דער הונגער אין די קאַצעטן איז דערגאַנגען צו דער מוראַדיקסטער סטאַדיע, און דאָס שטיקל ברויט האָט גענומען ווערן „פאַרפאַלן" פון אונטער די אויגן און אונטער דער האַנט — האָבן די ליטוואַקעס גענומען אויפעסן די גאַנצע ראַציאָן גלייך מיטן באַקומען, און דערקלערן:

די בעסטע שמירה — דער מאָגן

און זיך פּאַטשן דערביי אין בויך —

דער בעסטער ערי מקלט...

אין די ערשטע צייטן אונטער די דייטשן פלעגן הונגער געשוואָלענע אָדער אַזוי איינגעפאַלענע מענטשן זיך נאָך אויסטיילן פון די אַרומיקע. וואָס ווייטער איז אָבער די צאָל צעזאַמענגעבראָכענע אַלץ געשטיגן און זיי זיינען שוין מער ניט געווען קיין „פנים חדשות". האָבן ייִדן זיך גענומען וויצלען — אויך פון טויט...

וועגן אַ גאָר־צעקראָכענעם פלעגט מען אין קאָוונער געטאָ זאָגן:

אַ דעזערטיר פון בית־החיים

דער מענטש זעט שוין אויס ווי ניט פון די לעבעדיקע...

אַנדערע פלעגן זיך אַפילו באַגריסן „היימיש":

גוט מאָרגן, רב ניפטר!...

איז שוין דער מענטש געשטאָרבן, פלעגן די ליטוואַקעס זאָגן אַז ער האָט זיך

אויסגעקערט

זומער 1944 זיינען אַ גרעסערע צאָל ייִדן פון קאָוונער געטאָ געבראַכט געוואָרן אין די דאַכאַו־לאַגערן. דאָ ערשט האָבן זיי דערפילט דעם אמתן קאַצעט, און פון גרויס ייאוש גענומען רופן דעם מוסד

קייצעט

אַ קלוגער ליטוואַק האָט צונויפגעפלאָכטן די ווערטער: קץ־עט; מען וואָרט, הייסט עס, אַלץ אויפן קץ, אָט־אָט די גאולה, אָבער — עט! אַ טאָג פאַר אַ טאָג, און מענטשן גייען אויס, מען פאַלט ווי די פליגן.

ביי די ווילנער ייִדן פלעגט אַן אַקציע אָדער סעלעקציע הייסן

טשיסטקע

ביי די קאָוונער —

סאָרטיראָווקע

און דער הויפּט־דורכפירער פון דער סעלעקציע —

סאָרטירער

אַ קרעמאַטאָריע האָבן די ליטווישע ייִדן אָנגערופן

סקאָווראָדע

„גיין אויפן סקאָווראָדע", אויפן בראַטפּאַן...

ביי די אַקציעס אין קאָוונע פלעגן די קרבנות ווערן אומגעבראַכט אין אַ דערבייאיקן פאָרט, אַ טייל פון דער צאַרישער קריגס־פעסטונג. איין טאָג זיינען אויפן קאָוונער אַעראָדראָם געקומען העכערע אינספּעקטאָרן צו באַטראַכטן די אַרבעט. האָט לויטן באַקומענעם איינדרוק איין אינספּעקטאָר צו די אַנדערע אַ זאָג געטאָן: יאָ, די יודען זינד דאָך מענשען... אַ ייִד וואָס האָט אונטערגעהערט, האָט באַלד איראָניש איבערגעזאָגט די ווערטער בזה הלשון: דער אַדון האָט געפּסקנט אַז

די ייִדן זיינען פאָרט־מענטשן

זייער גורל איז — דער פאָרט. איז דאָס ווערטל שוין אַוועק אין געטאָ.

נאָך יעדער אַקציע אין געטאָ, האָבן די געבליבענע שוין געקאָנט פאַרשטיין דעם גורל פון די אָפּגעטראַנספּאָרטירטע, די „אויסגעזידלטע". זעלטן האָט אָבער ווער אַרויסגעבראַכט פון מויל דאָס וואָרט טויט. אין קאָוונע פלעגט מען זאָגן אַז מען האָט די מענטשן

אַרויסגעפירט

אין שאַוול —

צוגענומען

אין ווילנע —

גענומען אויף פּאָנאַר

פּאָנאַר, ביי ווילנע, איז געווען דער מקום־ההריגה פון די אָפּגעסאָרטירטע.

פּאָליטיק

מוראַדיקע איבערלעבונגען און גאָר פינצטערע פּערספּעקטיוון האָבן אַרומגעהילט און געפּרעסט דעם גייסט פון דעם דערשלאָגענעם ייִדן אין געטאָ און קאַצעט. ניט געווען דער טאָג און וועלכע טרויעריקע געשעענישן אויפן אָרט גופא; דערצו פלעגן כסדר דערגיין דערשיטערנדיקע ידיעות וועגן דעם גורל פון ייִדן אין אַנדערע ערטער; און דעמאָלט נאָך, ווי אַ שטענדיקער צוגאָב, די גאָר ניט־פריילעכע קלאַנגען וועגן דעם מאָרגן און איבערמאָרגן. וויסט און חושך איז געווען דעם ייִדנס אַרום!... ביי די אַלע פורענותן פלעגט צוגלייך אָבער אויך יעדן טאָג אויפשטראַלן אין ייִדישע הערצער אַלץ נייע האָפענונג און זיכערקייט אין אַ ליכטיקן באַלד; די ישועה קומט דאָך, וועט קומען!... די מקורות פון דעם אויפמונטער פלעגן בעיקר פליסן פון די נאָכאַנאַנדיקע שמועסן צווישן זיך מכוח דער מילחמה.

נייעס

אין אָוונט, מענטשן קומען קוים לעבעדיקע פון דער אַרבעט;

אָדער אין מיטן נאַכט, ווען „גאָט אַליין שלאָפט נאָך", און די העפטלינגען ווערן שוין געיאָגט אין חושך, אין בלאָטע און קעלט צום אַפּעל־פּלאַץ; אָדער די קאָמאַנדע גייט פאַר טאָג אַרויס צו דער אַרבעט און טרעפט זיך אונטערוועגס מיט די קאָלאָנעס פון נאַכט־שיכט, וואָס מאַרשירן איצט צוריק פון דער אַרבעט — יעדעס מאָל ביי נאָר אַ באַגעגעניש פון ייִדן, מעג זיין אויף איין פוס און אונטער דער שטרענגסטער שמירה — שטענדיק און ביי יעדער געלעגנהייט גאַרט באַלד יעדערער צו הערן

חדשות

נייס. אָט דאָס וואָרט האָט געברענט אויף די ליפּן פון יעדן ייִדן.

ראשית וויל מען נאָר הערן. דער מקור פון וואַנען די ידיעה שטאַמט — איז ניט וויכטיק. שפּעטער אַ ווײַלע, אַז די צרות אַרום זיינען פאָרט אַזוי גרויס און ביטער, גיט שוין ביי דעם סקעפּטיק עפּעס אַ וואַקל די גאַנצע זאַך. ייִדן קרעכצענען אונטער און זיינען אין ציטער, אַז די אַלע גוטע און מונטערע ידיעות זאָלן גאָר אַ מאָל ניט שטאַמען פון

יי וו א

ייִדן ווילן אזוי... אַ באַקאַנטע „נייס־אַגענטור" געווען ביי די ייִדן אין באַלטיקום. נאָר דאָרט ביים באַלטישן ים גופא, אין ריגע, איז אויך געווען אַ געטאָ פון דייטשע ייִדן מיט שוין גאָר „ווילדע" אָפּטימיסטן. ביי די פלעגט קומען

זיבן מאָל אַ טאָג משיח

אַזוי פלעגן די קאַלטע לעטישע און ליטווישע ייִדן אויפנעמען די שטענדיק ווונדערלעכע נייס פון דער „דייטשער געטאָ". די גאָר טרוקענע ליטוואַקעס פלעגן דאָרט מיטן אויסהערן די „דייטשע" נייס באַלד נאָך צוגעבן:

ער־גע־ער...

ווידער אַ מין אַגענטור: ריגער געטאָ ראַדיאָ, און זאָל אָקאָרשט ניט זיין — ערגער...

אויך פאַר זייערע גויישע שכנים האָבן ייִדן צוגעטראַכט אַ „נייס־אַגענטור". אין דער ערשטער צייט פון נאַצי־אָקופּאַציע פלעגן זיך אָפּט ווענדן ליטווינער אָדער רוסן צו זייערע באַקאַנטע ייִדן וועגן דערקלערן זיי דעם באַטייט פון ד.נ.ב. (דייטשע נאַכריכטן ביוראָ), וואָס חזרט זיך איבער כמעט ביי יעדער ידיעה אין זייערע צייטונגען. די ייִדן פלעגן דאָס מפרש זיין:

ד.נ.ב. — דוראַקאָם ניע בוד

אָדער, אין ליטוויש: דורנאָ ניע בוק — זיי ניט קיין נאַר...

אָט די פּראָווינץ־בלעטלעך, פון די דייטשן אַרויסגעגעבן און אָנגעפּיקעוועט מיט פאַלשע ידיעות און מיט ייִדן־פרעסערישקייט — זיינען עס דורך די געטאָ־און קאַצעט־יאָרן געווען פאַר די ייִדן כמעט דער איינציקער מקור פון נייס, און דאָס אויך שווער דערגרייכלעך און אַפילו מיט ניט ווייניק לעבנס־געפאַר פאַרבונדן. ייִדן פלעגן אויסגיין צו קענען מיט אייגענע אויגן דורכלויפן אַ שטיקל צייטונג

אַ לייענענדיקע

אין באַלטיקום האָט אַ צייטונג אויך געהייסן

אַ כתיבה

גאָר גרויסע בעלנים איז מען געווען אויף

חדשות חוץ

ווי די ליטווישע ייִדן פלעגן רופן די נייס פון אַ ניט־דייטש־פריינדלעכער סטאַנציע, און דער עיקר פון

מחותן

פון אַ סטאַנציע אין ענגלאַנד, די מדינה וואָס איז מיט די ייִדן דעמאָלט געווען אַ גרויסער מחותן בנוגע ארץ־ישראל.

נאָר יחידים געציילטע האָבן אָבער געקאָנט האָבן אין די לאַגערן אַ וועלכע געלעגנהייט צו דערגנבענען זיך ביי דער אַרבעט צו אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט און הערן נייס. און ווער רעדט נאָך, אַז איינעם האָט זיך אַליין געלאָזן אָנשטעלן דעם אַפּאַראַט אויף אַ געווונטשענער סטאַנציע!... ביים דערזען נאָר אָט דעם ייִדן, פלעגט צווישן די ליטוואַקעס אויסברעכן אַ שושקעריי:

שמע קולנו!

דער הערער פון די שטימען וואָס זיינען אונדז געווונטשן...

געווען אַפילו ריזיקאַנטן גאָר גרויסע וואָס האָבן זיך אין געהיים פאַרשאַפט אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַטל, און געהאַלטן ווו פאַרשטעקט דעם

אפיקומן

ווי די באַהאַלטענע מצה ביים סדר פון פסח. פלעגט מען ביי אַזאַ חברה־מאַן רק בעטן נייס, ער זאָל וואָס דערציילן, כאָטש עפּעס, און די ליטוואַקעס פלעגן צוגעבן:

אַ כזית אפיקומן!

דער לעבעדיקסטער נייס־אָנזאָגער, און אויך מחיהדיקע מוזיק, איז געווען — די סירענע, דער דייטשער אַלאַרעם קעגן לופט־אָנגריף. אויך אין מיטן נאַכט, און ביי יעדן וועטער, פלעגן ייִדן אין די מיזרח־געטאָס אַרויסשפּרינגען צעשטראַלטע אין דרויסן און אויסקוקן אויף די זשומעוודיקע

פייגעלעך

אָדער די

רויטע הינער

די סאָוועטישע אַעראָפּלאַנען. זעלטן ווער האָט זיך געשראָקן פאַר די באָמבעס. די ישועה אַליין האָט מען געזען אין די

קניידלעך

ביים ריידן נייס האָט יעדער נאָר געוואָלט צו ערשט זיך דערוויסן, צי עס איז געווען אויף דייטשע שטעט אַ באָמבאַרדירונג.

אַ רעמאָנט

ווי די ווילנער פלעגן עס רופן. איז דער לופט־אָנפאַל געווען אַ שטאַרקער, פלעגן די זעלבע ווילנער זאָגן

אַ רעמאָנט אַשר לא רעמאָנטו אבותינו...

גאָר דאָרשטיק זיינען די ייִדן געווען נאָך נייס פון פראָנט, וואָס האָט באַזונדער ביי די ליטוואַקעס געהייסן

מרחץ

דאָרט בעזעמט מען זיך, ווי אין באָד אויף דעם פאָל, שוויצבאַנק...

זיינען געגאַנגען שלאַכטן אין ברען, האָט מען זיך איבערגעגעבן מיט די ווערטער פון דער הגדה

דם ואש ותמרות עשן!

אין פעסטשטעלן אָבער די רעזולטאַטן וואָס קאָנען אַרויסקומען פון אַ שלאַכט, זיינען שוין כמעט יעדן מאָל אַרויסגעשפּרונגען צוויי צדדים וואָס האָבן זיך שאַרף געטיילט אין זייערע מיינונגען — אָפּטימיסטן און פעסימיסטן.

ווי אַ ביישפּיל, פרילינג 1944. געגאַנגען איז אַ פאַרביסענער רוסישער אָנגריף קעגן די דייטשן. אין יענע טעג האָבן אַ

גרופּע ליטוואַקעס, אין זייער אַרבעט ביים ריגער אַעראָדראָם, דערזען פאַרבײַגייענדיק אַ לעטישן ייִדן וואָס טרעפט זיך אויף זיין אַרבעטספּלאַץ מיט אַריער, לעטן, און זיי דערציילן אים נייס. ווילן די ייִדן באַלד הערן וועגן דער אָפענסיווע... געוועזן איז דעמאָלט די וואָך פון פּסח; לויפט צו אים די פראַגע:

סדר!

ווי גייט עס אַן דאָרטן אויף דעם פראָנט... האָט דער פאַרבײַגייער מיט פרייד אַ וואָרף געטאָן אויך מיט אַ וואָרט פון פּסח:

יחץ!

געשפּאָלטן; די רוסן, הייסט עס, האָבן דורכגעבראָכן די דײַטשע ליניעס. אין דער שׂימחה פון די ייִדן שניידט זיך אָבער אַריין אַ זיפץ, און אַ קרעכץ:

מרור...

דער פּעסימיסט איז זיכער אַז די דייטשן וועלן צוריקשטויסן, און מיט אַ ווייטערדיקן וואָרט פון דער הגדה — מרור — דריקט ער שוין אויס דעם פּחד, אַז עס וועט זיין גאָר ביטער... שרייט אַנטקעגן אַן אָפּטימיסט, און אויך פון דעם סדר:

חרוסת!...

זיס אויפן האַרצן פון דעם רוסישן ניצחון... געענדיקט האָט זיך דער ווערטערשטרייט ווידער מיט אַ וואָרט פון דער הגדה. אין אַ פּשוטהדיקן טאָן איז ניכטער געפאַלן:

אַ חד־גדיא...

אַ לאַנגע קייט פון אָפענסיוועס און דעפענסיוועס; איז צו וואַרטן נאָר אויף אַ נס, פון גאָט אַליין...

ביי אַ ידיעה אַז אַ קאָמאַנדע פאַרלאָזט אירע פּאָזיציעס און ציט זיך צוריק, איז געוועזן דער זאָג:

עושה שלום

די ווערטער פון ענדע שמונה־עשׂרה, ביים אויסגיין טריט אויף צוריק.

מיטן אָפּטרעטן פון רוסישן פראָנט איז אין די דייטשע קריגס־באַריכטן אַוועק אין גאַנג דאָס וואָרט „בריקענקאָפּ״. געמיינט האָט דאָס, אַז אין אַ געוויסן פאָדער־פּונקט פון דער פראָנט־ליניע האַלט זיך נאָך אַ טייל פון דער אָפּטרעטנדיקער — דייטשער — אַרמיי פאַרפעסטיקט און שטעקט טיף, ווי אַ פאַרוואָרפן בריקל, אין די פּאָזיציעס פונעם קעגנער. ייִדן־סטראַטעגיקערס אין ווילנער געטאָ פלעגן אָבער רופן אָט דעם בריקענקאָפּ —

בריקענהינטן

זיי, די דייטשן, „כאַפּן דאָרט די בריקעס אין הינטן, אַז זיי לויפן מיט אַ קלאַג און טרעטן אָפּ מיט אַ כאַליערע״ — איז געוועזן די דערקלערונג.

הערט מען אַז אַן אַרמיי ווערט אַרומגערינגלט און איר פּאָזיציע איז באַלאַגערט דורך קעגנערישע כוחות — האָט עס געהייסן

אַ בימה מיט הקפות

האָט זיך די אַרמיי אונטערגעגעבן און זיך געלאָזט נעמען אין געפאַנגענשאַפט —

כורעים ומשתחווים

ביי די ווערטער לאָזט מען זיך אַרונטער אויף די קני מיט אַ בוק צו דער ערד, אין די תּפילות פון ראש־השנה און יום־כּיפּור.

די ייִדן אין די געטאָס און קאַצעטן האָבן זיך אַלץ געחקרנט וועגן דעם „צווייטן פראָנט״ אין מערב־אייראָפּע; מען האָט בשום אופן ניט געקאָנט פאַרשטיין, פאַר וואָס דויערט עס אַזוי לאַנג ביי די אַליִירטע „מיטן שוין מאַכן״ דעם

קריעת ים סוף

די אינוואַזיע, ווי ייִדן אין באַלטיקום פלעגן עס רופן. באַזונדערש האָבן ייִדן געלייגט האָפענונג אויפן זומער 1942, ווייל אין דעם יאָר — תש״ב — מוז דאָך קומען די גאולה, נאָכן פּסוק: „ושבתה הארץ שבת לד׳״ —

שבת — תש״ב

נאָך דער געלונגענער אינוואַזיע פון די אַליִירטע קיין פראַנקרייך, ווען די „נידערלאַגע״ פון דייטשלאַנד איז שוין געווען גאָר קלאָר, איז אין דעם „פּאָליטיק ריידן״ פון די ייִדן געוואָרן דער ברענפּונקט: פאַר וואָס בעט נאָך דער היטלער ניט קיין שלום? אין די דאַכאַו־לאַגערן האָבן עס די ליטווישע ייִדן פאַרענטפערט גאָר פּשוט:

דער צעריסענער שוך —

אַ שוך דאַרף מען שוינען ביז ער צערייסט זיך; צערייסט ער זיך — איז טראָג און טראָג...

פון די אַלע ייִדישע „קלאָרע חשבונות״, אַז היטלער איז שוין „עושה שלום״, און אַז אָט־אָט קומט שוין די באַפרייאונג — האָט אָבער די קאַטאַסטראָפע ווייטער אָנגעהאַלטן. די דייטשן האָבן די ייִדן ווייטער געפּייניקט, אַקציעס זיינען כסדר פאָרגעקומען; און צו דעם ים צרות האָט זיך ניט געזען קיין ברעג. האָבן דערפאַר אויך ניט געפעלט ביי די ייִדן קיין מענטשן מיט אַפּאַטיע צו דער גאַנצער „פּאָליטיק״ און צו די נאָכאַנאַנדיקע גוטע בשׂורות. די פינצטערע ווירקלעכקייט האָט שוין געמאַכט פאַרשטעלן פון זייער פאַנטאַזיע יעדן שטראַל האָפענונג. — אויף דער פראַגע, וואָס הערט זיך עפּעס גוטס, פלעגן אַנדערע ליטוואַקעס אָפּהענטיק ענטפערן ווי מיט רוגזה:

עס גייען פיר וואַגאָנעס נייס...

און ווען שוין ניט נאָר „וואַגאָנעס נייס״, נאָר די סאָוועטישע אַרמיי אַליין האָט אין שנעלן מאַרש (זומער 1944) זיך גענומען נענטערן צו די ייִדישע געטאָאָס און לאַגערן אין מיזרח־אייראָפּע, און די רעטונג האָט טאַקע געשיינט צו זיין נאָענט, — ערשט דאַן האָבן זיך גענומען אַלץ מער הערן פּעסימיסטישע שטימען צווישן ייִדן. מען האָט שוין געזען קלאָר די אַנטשלאָסנקייט פון די דייטשן — אין דער לעצטער מינוט צו ליקווידירן די רעשטלעך לעבנגעבליבענע ייִדן... אין אָט די טעג, ווען ייִדן־אָפּטימיסטן פון לאָדזשער געטאָ פלעגן קומען מיט טרייסטווערטער, אַז די ישועה איז דאָך שוין אַזוי נאָענט — פלעגט זיין פון אַנדערע דער ענטפער:

די הילף אונטער דער פלייצע,
דער טויט — פאַר דער נאָז...

אין קאָוונער געטאָ פלעגט דער זעלבער ענטפער קלינגען:

די גאולה פאַר דער נאָז, דער חלף אויף דער האַלדז.

נאָך שפּעטער, שוין אין פרילינג 1945, ווען די אַליִירטע אַרמייען האָבן גענומען טיפער אַריינדרינגען אין דייטשלאַנד און די באַפרייאונג איז געשטאַנען באמת גאָר נאָענט — דאַן האָבן די דייטשן גענומען מאַכן זייערע הכנות צו דער לעצטער ליקווידאַציע פון די קאַצעטלערס. פלעגן ייִדן אין די דאַכאַו־לאַגערן אויף די אָפּטימיסטישע רייד וועגן דער באַלדיקער גאולה — אַריינוואַרפן:

הגואל — ממות...

די גאולה פאַר דעם הייפל ייִדן וועט שוין קומען — פון טויט אַליין.

צונעמענישן

דעם גרעסטן אָרט אין דעם „פּאָליטיק ריידן" האָבן אויך ביי די ליטוואַקעס פאַרנומען, פאַרשטייט זיך, די דייטשן, אָט די
אַשכנזים, יעקעס, עמלקים, דאַלעדן, אינדיקעס...

נעמען אָן אַ צאָל האָט געהאַט היטלער. — לויטן ערשטן בוכשטאַב פון „היטלער" און לויטן באַטייט פון דעם וואָרט:
דער היי, קאַפּעליושמאַכער, קאַפּעליושניק,
קירזנער, מצנפת...

די אַמאָליקע פּראָפעסיע היטלערס איז געווען מאָלעריי, און דערפון —
דער פּינזלער, שמירער, פּאַטשקון...

לויט זיין רישעות
דער צורר הגדול, המן, רשע מרושע, אַשמדאַי,
מלאך־המות, ימח־שמו...

היטלערס גאווה און חוצפה האָבן אים פאַרשאַפט די צונעמען:
דער האָן, אינדיק, סמבטיון, הלעיטני,
קוויטשער, גרויסע מויל...

היטלער אַלס פירער —
דער סוס, פורמאַן, בעל־העגלה, אַרבעה (פיר; פירער)...

לויט זיינע משוגעתן —
דער טירוף, מטורף, שברי־ראש, צעחושטער...

געמאַכט האָט מען אויך גימטריאות און אויסגעפונען פאַר היטלערן דעם נאָמען
המן קטן —

„המן קטן" און „היטלר" באַטרעפן ביידע צו 254.

יאָזעף געבעלס איז אויך געווען צווישן עולם גוט באַקאַנט אַלס

דער גימל

דאָס וואָרט געבעלס הייבט זיך אָן מיט אַ גימל, און דער אות ג האָט אויך אַ „פּיסל"; געבעלס האָט דאָך אונטערגעהונקען... און גערופן האָט מען אים אויך
יאָסעלע, יאָסעלע רשעלע (ראָשעלע), **דער בעל־חלומות** (יוסף), **דער בעל־דרשן, בולער, בולדאָג, דער קאַליאַקע הינטל, פּישקע** (דער קרומער), **בייגעלע** (איבערגעדרייט פון „געבעלס"; אויך: אויסגעדרייט און קרום)...

אין באַלטיקום האָט גערינג געהאַט זיין נאָמען
דער געזאַלצענער אָדער **סעליאַדקע**

גערינג איז הערינג, און הערינג איז געזאַלצן.

דאָס וואָרט „גערינג" האָט זיך געלאָזט קירצן אויף „גרינג"; און גערעדט האָט מען וועגן גערינגן ווי פון אַ לייכטזיניקן — האָבן אים ליטוואַקעס אויך גערופן
דער קל

קאַל אין אַנדערע שפּראַכן איז אָפּפאַל, צואה — איז פאַר גערינגן אויך אַוועק דער צונאָמען
דער טינוף

מוסאָליני האָט צום מערסטן געהאַט זיין נאָמען
ים־קאָטער

לויט דעם „קאָטער אין שטיוול"; איטאַליע איז אַ סך אַרומגערינגלט פון ים און זעט אויס אויף דער לאַנדקאַרטע ווי אַ שטיוול... די ליטוואַקעס פלעגן מוסאָלינין דערפאַר רופן:
דער חתול

ביים ריידן וועגן די באַציִונגען צווישן מוסאָלינין און היטלערן, פלעגט מען צווישן די ליטוואַקעס הערן:
דער חתול דרייט מיטן זנב פאַר זיין בעל־הבית — מוסאָליני חנפעט היטלערן...

אין דעם אַרויסרייד פון די ליטוואַקעס איז מוסאָליני — מושאָליני; אַ מושל. האָט ער ביי זיי אויך געהייסן
ים־שנעק

שמועסן

אין געטאָ גופא און אויך אין די באַראַקן פון די לאַגערן האָבן ייִדן ניט אַזוי מורא געהאַט צו פירן צווישן זיך אויך אָפענע שמועסן אין פּאָליטיק. און דאָ ערשט פלעגן אַוועקגיין שאַרפע וויכוחים.

אַחוץ די מאַסן וואָס נאָר אין טעג פון אַקציעס און פון באַזונדערע גרויזאַמע גזירות פלעגן זיי אַריינפאַלן אין דעפּרעסיע און ווערן צום מאָמענט פול מיט ייאוש, זיינען אין די געטאָס און קאַצעטן געווען יחידים שוואַרצזעערס, אָדער ווי מען האָט זיי אין אַ סך ערטער גערופן
פּראָפעסיאָנעלע פּעסימיסטן

אין די דאַכאַו־לאַגערן אויך —
סטאַבילע פּעסימיסטן

אָט די מענטשן האָבן דער עיקר אויפגעהערט צו גלייבן אין היטלערס שוואַכקייט און, נאָך מער, אין דער שטאַרקייט פון די אַליִרטע. געציילט האָבן זיי זיך, די פּעסימיסטן, דאָס רוב צו די מער געלערנטע, צו די אינטעליגענטן; און אַחוץ טאַקע זייערע קענטענישן פלעגן זיי אין די פּאָליטיק־וויכוחים מיט די עמך־מענטשן (וואָס האָבן כמעט ניט אויפגעהערט צו זיין אָפּטימיסטן) אָפּערירן — אויך מיט פאָלקס־אַנעקדאָטן.

אויף די פּאַרייזאָרשטע סקעפּטיקער פלעגט מען זאָגן אַז זיי
זעען פאַר זיך תמיד שוואַרץ

און דערפאַר האָט כמעט יעדער איינער פון זיי געהאַט אַ צונאָמען, ווי
חושך־מצרים, כמאַרע, תשעה־באָב...

ווי אַן אילוסטראַציע צו דעם „פּאָליטיק ריידן", דער עיקר אין די לאַגערן, זאָל דאָ איבערגעגעבן ווערן פון אַזוינע שמועסן.

זומער 1943 אין קאַצעט קייזערוואַלד, ביי ריגע. צו אַ גרופּע ייִדן וואָס אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם ביים אָנלאָדן קיס (זשוויר) שפּרינגט צו אַ ייִד פון אַן אַנדער קאָמאַנדע און ווענדט זיך אין זיין ליטווישן דיאַלעקט צו אַ צווייטן ליטוואַק פון דער קיס־קאָמאַנדע:

— אַ כתיבה גערואהט (אַ צייטונג געזען)?... וואָס איז מכוח דעם קיילעכדיקן סאַמעך (סמך; אינדזל סיציליע)?... און ביי דער גרויסער ציבעלע? (וועליקאָ אין רוסיש — גרויס, לוק — אַ ציבעלע; אַלזאָ, דער פראָנט פון וועליקי־לוקי). בשמיים ממעל (לופט־אַנגריפן) איז עפּעס דאָ?... טאַקע אַ סך קניידלעך (באָמבעס) אויפן מקום בייז (בית; בערלין)?... מ'דברט עפּעס אויך וועגן במיים מתחת (שיפן־פאַרזינקונג)... וואָס, אַ גאַר וואַזשנער לוויתן (קרייסער) ט'געכאַפּט די אמתע מכה בצדו (טאָרפּעדאָ)?... וואָס פּראַוועגען זיי דאָרט די לאַנגע הכנות

צום קריעת ים־סוף (פאַר וואָס פאַרציִען די אַלייִרטע מיט זייער אינוואַזיע דורכן ים אין אייראָפּע) ?... אָבער יבוא יום, און גאָר בקרוב !... יהודים, מיר וועלן נאָך גיין אַ טענצל אויף זייערע קברים !... מען מוז אָבער ציִען אַ קאַמאַש (לויפן) ; מיין יאַ טעבע דאָם (ס״ס) קאַלופּעט שוין אויף מיר די וועלפּישע עינים ; אַרויסטאַנצן זאָלן זיי אים נאָר, רבונו של עולם !...

די דייטשע ייִדן פון דער קיס־קאָמאַנדע האָבן סתם ניט פאַרשטאַנען אַ וואָרט פונעם שמועס. די קורלענדישע און „ריגענזער" ייִדן האָבן אָבער איינגעשאַצט דעם בעל־שמועס ווי אַ מוסמך, און אפשר אויך געוועזן אַ רב...

— אַז ער איז קיין רב ניט געוועזן — האָט דער ליטוואַק פון דער קיס־קאָמאַנדע געשמייכלט — ווייס איך זיכער, ווייל איך קען אים פון קאָוונע ווי אַ בערשטל־מאַכער. און וואָס שייך אַ מוסמך, האָבן די לעטישע ייִדן ווידער אַ טעות ; נאָר פאַרן לויפן גוט אין „לאַנג והוא רחום" האָט נאָך אין ליטע קיינער ניט געקראָגן קיין סמיכה...

און ווידער אַ שמועס. יוני 1944 אין אַ לאַגער הינטער פאָנעוועזש.

שוין טעג ווי מען רעדט אַז די אַמעריקאַנער צוזאַמען מיט די ענגלענדער זאָלן האָבן געמאַכט די אינוואַזיע אין מערב־אייראָפּע. עס גייען אַרום די פאַרשיידנסטע קלאַנגען, און פּרטים אַפילו. איין טאָג האָט אַ ייִד דאָרט אין לאַגער, אַ געוועזענער לערער, באַוויזן בעת דער אַרבעט צו כאַפּן בגנבה אַ קוק אין אַ ליטווישער צייטונג. פאַרנאַכט קומען צו אים אין באַראַק אַריין אַ פּאָר ייִדן נאָך נייס. דאָ נאָר צווישן ייִדן, לאָזט זיך שוין ריידן אָפן. פאַרנעמט זיך דער שמועס אַזוי :

— איז טאַקע אמת, אַז די אינוואַזיע איז געמאַכט אין פראַנקרייך, דענעמאַרק, האָלאַנד און נאָרוועגן, און אַפילו אין דייטשלאַנד ?

— אין צייטונג שטייט נאָר וועגן נאָרמאַנדיע, אַ פּראָווינץ אין פראַנקרייך.

— אָט דאָס אַלץ ? — שפּרינגט אויף איין ייִד — אָט זאָגט איר דאָך אַליין אַז אויך נאָרמאַנדיע, איז דאָך שוין — נאָרוועגן !...

—ניין — דערקלערט דער לערער — „נאָרמאַנדיע" האָט נאָר אַן ענלעכן קלאַנג ווי „נאָרוועגן". דער נאָמען איז טאַקע אויך פילאָלאָגיש און היסטאָריש פאַרבונדן מיט נאָרוועגן. רעדט מען אָבער וועגן דער אינוואַזיע, איז דאָס געשען ניט אין קיין נאָרוועגן, נאָר אין פראַנקרייך...

— מיט וועמען רעדסטו ? !... — טוט דער צווייטער ייִד אַ ציט צאָרן זיין חבר — זעסט דאָך, אַז אַ מענטש וועט דיר צונויפשלעפן „ענלעכע קלאַנגען" מיט „פילאָלאָגיעס און היסטאָריעס", אַבי נאָר פון דער אינוואַזיע צו מאַכן אַ האָן !... מסתמא נאָך צו ווייניק צרות פאַרזוכט ; ניט בעסער ווי אַ היטלעריסט !...

אַריינגעוואָרפן אין מחשבות, איז נאָך לאַנג געשטאַנען דער לערער אין מיטן באַראַק. פּלוצעם האָט ער אָפּגעזיפצט :

— אפשר בין איך יאָ אַ ביסל בעסער ווי אַ היטלעריסט. קעגן אָט די ייִדן האָב איך על־כל־פּנים געהאַנדלט ווי אַ מענטש מיט אַ האַרץ פון אַ טאַטער...

בנספח זה מובא מיבחר שירים שחוברו בגיטו קובנה ונעימותיהם הותאמו בידי המחברים לפי מנגינות ידועות.

אונדזער לעבן

איך וויל אייך, חברים, דאַ זינגען אַ ליד,
אַ ליד וואָס עס וויינט פון מיין הארצן.
דערציילן אייך אלעס, ווי אין מיר עס זידט,
דערציילן, דערציילן אין גאנצן.

עס גרויט דער פרימאָרגן, ס'איז טונקל אין גאָס,
עס ברעכן די ביינער פון נעכטן.
די קליידער צעריסן, זיי הענגען נאָך נאָס,
צעוויקט פון דעם וועטער דעם שלעכטן.

ווייסינקע הענטלעך גראָבן דעם ליים,
ריינע נשמות זייליידן...
געוונג דעם גינהום, מיר ווילן אַ היים —
די צרות ווי מעסערס זיי שניידן.

אויך קליינינקע קינדערלעך טראָגן דעם זשוויר,
עס גייען שוין אויסעט די כוחות.
דער מייסטער ער גיט מיט דער רוט נאָך אַ שמיר,
דערצו נאָך אַ קללה מיט רוחות.

און עסן — וואָס עסן, ווען עסן מען גיט?
וואַסער מיט קרויט נאָר צום זופן!
און זוכנדיק שטאַרק, זעסט אַ גרויפּ אין דער מיט,
אַרויסגיין פון טאָפּ דאַרף מען רופן.

די הענט שוין צעדאַרט און דער קערפּער שוין מיד,
דאָס לעבן שוין מיאוס געוואָרן...
מען וויל ניט, מען קאָן שוין ניט זינגען קיין ליד,
עס דאַכט זיך אַז אַלץ איז פאַרלאָרן.

נאָר האַלט זיך, נאָר שטאַרק זיך, דו אייביקער ייד,
פאַרליר ניט דיין האָפענונג און גלויבן.
ניט אייביק איז שלעכט, ביסט ניט אייביק קיין קנעכט —
ניט אייביק זיינען אויך דיינע ליידן.

מחבר: אברהם ציפּקין

מתוך ספרו של י. גאַר: "אומקום פון דער ידישער קאָוונע".

יידישע בריגאַדעס

אַ נייע צייט פאַר אונדז געקומען,
אַ צייט פון יאָמער, נויט און פּיין;
אַוועק פון אונדז די זון, די בלומען —
געבליבן נאָר דער אַרבעטשיין.

צוזינג:

יידישע בריגאַדעס,
אויסגעפּוצט אין לאַטעס,
מאַרשירן טאָג־איין, טאָג־אויס —
און האַלטן צרות מוטיק אויס!

איר האָט פאַר אונדז געטאָס געשאַפן
און אויסגעפירט "אַקציאָנען" פיל;
געמאַכט פון אונדז בלויז קנעכט און שקלאַפן —
און אונדז פאַרניכטן איז אייער ציל!

צוזינג...

מיר בעטן ביי אייך ניט קיין רחמנות,
ניט אייער מיטליד — איר האָט קיין וואָרט!
מיר קענען גוט אייערע כוונות —
די שיינע מעשים פון ניינטן פאָרט.

צוזינג...

מיר אַרבעטן פאַר אייך און בויען,
און צאָלן צאָלט איר אונדז מיט קלעפּ;
שטרענג באַוואַכט פון הינט־קאָנוואָיען —
צו פּראָטעסטירן האָבן מיר קיין רעכט!

צוזינג...

מיר קלאָגן ניט פאַר אייך און וויינען
אַפילו ווען איר שלאָגט און שמייסט;
דערפאַר זאָלט איר אָבער ניט מיינען
מיט דעם צעברעכן אונדזער גייסט!

צוזינג...

געוונג צעבראָכן אונדז דאָס לעבן
און צוגערויבט האָב און גוטס.
געוונג קרבנות אייך געגעבן,
געוונג פאַרגאָסן יידיש בלוט.

צוזינג...

מיר וועלן נאָך דערלעבן, ברידער,
אונדזער פרילינג, אונדזער זיג,
דאַן אויסגלייכן וועלן מיר די גלידער
און שאַפן אַ נייע פרייהייטס־ליד!

צוזינג:

יידישע בריגאַדעס,
מוטיקע אָן לאַטעס,
מאַרשירט, מיט פרייד און גליק
אין אונדזער היימאַט־לאַנד צוריק.

מחבר: אברהם אַקסעלראָד

מתוך ספרו של ל. גרפונקל: "קובנה היהודית בחורבנה".

דער אַראַדראָמשטשיק

פרעגט מיך ניט פאַר וואָס, פאַר ווען, —
אין בריגאַדעס קאָנט איר מיך ניט זען,
ווייל מיר פעלט דער פּע־וויטאַמין[1] —
איז ניט אַהער און ניט אַהין.

קרום בין איך שוין און לאַם,
איך שלעפּ דעם יאָך פון אעראַדראַם,
וויל איך מיר פאַרן אין ווילקאַמיר,[2]
„איי ברודער, האַלט, ס'איז ניט פאַר דיר!"

דאַן גיי איך אַוועק אין קאָמיטעט,
איך וויין, איך וואָרן און איך בעט,
ביז מען הייסט מיר אין דאַבאַקלע[3] גיין, —
האַלט איך שוין דעם צונג צווישן די ציין!

איך שטיי ביים טויער און וואַרף אַ בליק —
אפשר וועט מיר אויפשיינען דאָס גליק;
נאָר די פּאָליציי זי זאָגט זאָפאַרט:
„דער פינפטער פאַרט[4] דאָס איז דיין אָרט!"

אַ מאָל אַ שטערן לייכט דיר אָן,
אין אַ בריגאַדע פעלט אַ פּערזאָן,
נאָר וואַרט א ווײַלע, ניט זאָ ראַש,
ווער ביסטו אַזאַ, פּראָטעקציע מאַש?[5]

איך זע שוין אויסעט ווי אַ מת, —
ניטאָ קיין גליק, ניטאָ קיין נס;
איך פיל ניט ציען וועל איך לאַנג, —
עס טוט מיר באַנג, עס טוט מיר באַנג...

דאַן גיי איך צו די הערן אַוועק, —
פון היינט מוז נעמען אַ סוף, אַן עק!
איך זאָג זיי צו אין יד אַריין, —
מען נעמט אין אַכט, איך קריג אַ שיין![6]

איך זע ווי איר פרייט זיך און איר קוועלט —
פאַרן אַעראַדראָמשטשיק עפנט זיך אַ וועלט!

גוטע פריינד זיי ראָטן מיר:
דו מאַך אַ נייעם שלאָס צום טיר...[7]

אומזיסט געווען איז אייער מי, —
ניט פאַר מיר איז דאָרט אַזאַ זכיה;
געהאַרעוועט דאָרט ווי אַ פערד,
געבראַכט אַהיים וואָס דער האָר איז ווערט.

דאַן גיי איך צוריק אין קאָמיטעט,
איך וויל שוין גאָרניט, נאָר איך בעט:
איך וועל אייך אייביק לאָזן צו רו,
נאָר נעמט די קאָרטע[8] ביי מיר צו.
אָט ווייסט איר שוין פאַר וואָס, פאַר ווען
אין בריגאַדעס קאָנט איר מיך ניט זען,
ווייל מוחל בין איך זיי דעם גליק,
אַן אַעראַדראָמשטשיק בין איך שוין צוריק!

מחבר — אומבאַקאַנט

מתוך „פון לעצטן חורבן", מס' 8.

1. פּע־וויטאַמין — פּראָטעקציע.
2. די אַרבעטס־בריגאַדע וואָס פלעגט פאָרן קיין ווילקאָמיר צום האָלץ לאָדן האָט זיך גערעכנט פאַר אַ גוט אַרבעטפּלאַץ, ווייל מען פלעגט דאָרטן קאָנען זיך איינשאַפן שפּייז־פּראָדוקטן.
3. דאַבאַלקע — אַרעסטהויז (ליטוויש).
4. פינפטער פאָרט — זייער אַ שווערער און געפערלעכער אַרבעטפּלאַץ.
5. פּראָטעקציע מאַש? - האָסטו פּראָטעקציע?
6. אַן אַרבעטס־קאָרטע.
7. פאַרזיכערן זיך פון גנבים, צוליב די פּראָדוקטן וואָס ווען געבראַכט ווערן פון דער נייער, „פעטער" בריגאַדע.
8. די אַרבעטס־קאָרטע פון דער בריגאַדע.

ביים געטאָ־טויערל

ביים געטאָ־טויערל
ברענט אַ פייערל,
און דער קאָנטראָל איז גרויס.
עס גייען יידעלעך
פון די בריגאַדעלעך, —
און ס'גיסט זיך פון זיי שווייס.

צי זאָל איך ווייטער גיין?
צי זאָל איך בלייבן שטיין?
כ'ווייס ניט ווען און ווו.
דער קאָמענדאַנטעלע
אין גרינעם מאַנטעלע
נעמט דאָך אַלעס צו.

האָלץ אַ שייטעלע,
געלט פון בייטעלע
שטייט ער און ער נעמט.
מילך פון פענדעלע,
שפּעק פון קענדעלע —
יידעלעך, מען ברענט!

היי, חבר מיטן שטרייף,[1]
איך בין אין גאַנצן טריף, —
העלף מיר די קאָנטראָל,
כ'גיב אייך צו דעם צוועק
היינט אַ קילאָ שפּעק
און מאָרגן — נאָך אַ מאָל!

1. געמיינט אַ יידישן פונקציאָנער ביים געטאָ־טויער.

שטעלט זיך אויס צו פיר
דו שטיי לעבן מיר,
לויפט ניט אַן אַ זייט;
גיי צום רעכטן גוי —
"שיטאַס יאָו טוואַרקוי"[2]
ס'איז דאַ אַ לאַבן ברויט!

מחבר: אברהם אַקסעלראַד

מתוך ספרו של י. גאר: "אומקום פון דער ידישער קאָוונע".

זאָג מיר, דו געטאָ-יידל

זאָג מיר, אָ זאָג מיר, דו געטאָ-יידל,
ווער שפּילט אין געטאָ די ערשטע פידל?
און ווער פון די יעלות, מער אָדער ווייניק,
גיט אַרויס באפעלן פונקט ווי אַ קעניג.

צווינג:

טומבאַלע, טומבאַלע, שפּיל, געטאָ-יידל,
שפּיל פון די ידישע יעלות אַ לידל,
וועגן די שעפן און אינספּעקטאָרן,
וואָס זיינען אין געטאָ מענטשן געוואָרן.

ווער פון די יעלות קען אַ קאַרטע געבן
און אַ שיין צו בלייבן לעבן,
און וויפל דאַרף מען דערפאַר באַצאָלן,
כדי אַ בריגאַדע אַ גוטע צו האָבן?

צווינג...

ווער זיצט אין דאַבאָלקע און ווער אין די אַמטן,
ווו קומען אַהין פון טויער די פּראָוויאַנטן,
און ווער מוז צו דער אַרבעט אויפשטיין באַגינען,
און ווער האָט קדחת, און ווער וויטאַמינען?

צווינג...

פאַר וואָס עסן יעלות ווייסע געבעקסן,
וואַרעמע בייגל, בולקעס און קעקסן,
פאַרברענגען געמיטלעך ביי מוזיק און ביי קאָרטן,
פאַרברענגען ביי טייערע וויין און ביי טאָרטן?

צווינג...

ווער פון די יעלות, פון די יוריסטן,
מאַכן פאַמאַטערעס ווי די אַרטיסטן,
ווער איז דער יעלה צווישן אונדז, יידעלעך,
ווער עס קלאָגט אַן פאַרן פאַרפאַסן אויף אים לידלעך?

צווינג...

פאַר וואָס מוזן אַלע גיין דורכן טויער
מיט דער רעכטער האַנט צום לינקן אויער? —
ווייל די יעלות ווילן אויספירן מיט זייערע מיטלען,
די בריגאַדע "פּאַניערו" זאָל ציען פאַר זיי די היטלען.

צווינג...

ווער דאַרף די קאָנצערטן, אַז דער טרויער איז גרויס
און עס פייפט דער הונגער אין אָרעמען הויז?
פאַרזאָרגט זיי בעסער מיט יושניק אַ טעלער
און הערט אויף צו פּראָווען די יעלישע בעלער.

צווינג...

צי האָבן די יעלות געאַרבעט אויפן אַעראָדראָם
מיט אַ האַק, מיט אַ קירקע אָדער מיט אַ לאָם?
איצט קענט איר פאַרשטיין, געערטע יעלות,
פאַר וואָס די אָרעמע מענטשן שטעלן אייך אַזעלכע שאלות.

מחבר: אברהם אַקסלראַד

מתוך ספרו של ל. גרפונקל "קובנה היהודית בחורבנה".

דער קאַמיטעטשיק

עפּעס מאָדנע ווי איר זעט —
צו וואָס בין איך אין קאָמיטעט.
ווען איך אין קאָמיטעט ניט בין —
איז ניט אַהער און ניט אַהין...

אַט למשל, אין אַ ריי,
ביי "פּאַראַמאַ" שעהען שטיי.
דאָס איז אָבער ניט פאַר מיר —
מיך פירט מען דורך דער הינטערטיר.

בולבעס גיט מען, אָך און ווי,
נאַס, צעפוילט און פול מיט שטרוי.
איך בין אָבער קיין דוראַק —
מיר גיט מען פון אַן אַנדער זאַק.

אָדער האָלץ טיילט מען ביים טייך,
נאַס און ווייניק — דאָס פאַר אייך!
פאַר מיר איז גאָר אַן אַנדער זאַך —
פאַר מיר איז טרוקן און אַ סך.

אויפן פלוגפלאַץ מוז מען גיין,
דאָס פאַרשטייט איר דאָך אַליין —
ווען איז דאָס אָבער געריעדט —
ווען איר זייט ניט אין קאָמיטעט.

אַ בריגאַדע — שוין מיט גליק, —
איז פאַר זיי דער "גרינער בריק".[1]

2. אין ליטוויש: "דער איז שוין אין אָרדענונג".

1. "גרינער בריק" — אַ זייער שווערע אַרבעט-בריגאַדע.

דאָס איז אָבער נאָר פאַר "זיי" —
פאַר מיר איז "אָרדנונגס־פּאָליציי".[2]

זעקס פּערזאָנען אין אַ קיך —
כאָטש אין פּליטע שלאָפן קריך.
ביי מיר גייט דאָס אָבער ניט אָן —
פאַר מיר איז צימער פּרא פּערזאָן...

איצטער וועט איר שוין פאַרשטיין
וואָס געוועזן איז מיין מיין:
"אַז איך אין קאָמיטעט ניט בין,
איז ניט אַהער און ניט אַהין"...

נאָר דעם אמת זאָג איך אייך:
אין קאָמיטעט איז אויך ניט גלייך;
איינער — וואָס ער וויל דאָס האָט;
דער צווייטער בלייבט אַ דאָן־קיכאָט.

מחבר: נתן מאַרקאָווסקי

מתוך ספרו של י. גאַר: "אומקום פון דער ידישער קאָוונע".

"וויטאַמין"

שטייט נעבעך אַ יידעלע ביים וואָנט מיט אַ שאלה,
אין אַרבעטסאַמט וואַרט ער שוין אַ רעכטע ווילע.
עס קומט אָן אַ צווייטער און גיט אים די האַנט,
ער דאַרף גאָרניט וואַרטן ווי דאָס יידל ביים וואַנט.

צוזינג:

אוי, וויטאַמין ווער עס האָט, קינדערלעך, —
פאַר די איז היינט בעסער ווי געלט בייטעלעך.
איר קריגט האָלץ און דירות, איר זייט אַל־רייט,
בריגאַדעס די בעסטע און אורלויב אַ צייט.
יאַ, יאַ, בעסער ווי געלט
ווער וויטאַמין האָט,
איז אים גוט ווי די וועלט.

מיין דירה אַ קאַלטע, די ערגסטע אין געטאָ,
איך בעט וואָס צו הייצן, מען ענטפערט מיר: "ניעטאָ".
מיין שכנטעס טאָכטער, יונג שיין און שטאָלץ,
געבראַכט האָט זי היינט דריי פונדעלעך האָלץ.

צוזינג...

לאָזט מיך אַריין אין אַ בריגאַדע, גיי איך בעטן;
מען קען ניט איצטער, אַ שאַד אייער וואַרטן.
מרים איז אָבער מיטן יעלה באַקאַנט —
אַרויס איז זי באַלד מיט אַ קאַרטע אין האַנט.

צוזינג...

2. "אָרדנונגס־פּאָליציי" — איינע פון די בעסטע אַרבעט־בריגאַדעס אין שטאָט.

געקומען אַ מיידל, אַ געשוויר האָט זי טאָקע.
דער דאָקטער שטעלט פעסט: צו קליין איז די מכה.
פון ווייטן רופט ער: "ביטע, מאַדאַם פרענק!"
ער דאַרף ניט אונטערזוכן, ער ווייסט שוין איר קרענק.

צוזינג...

מחבר: שאול שענקער

מתוך ספרו של ל. גרפונקל "קובנה היהודית בחורבנה".

ניט אייער מזל...

עס קומען קאָלאָנעס אין געטאָ פאַר נאַכט,
יידן פאַרמאַטערטע, מיד און פאַרשמאַכט.
מענדל און יודל זיי איילן זיך גיך
אין אַרבעטסאַמט ווייזן די קליידער אויף זיך.
"זעט מיינע הויזן און קוקט מיינע שיך —
גיט אים אָן אורלויב, און איינעם וויל איך".

צוזינג 1:

ניט אייער מזל פריי צו זיין,
ווייל שטעפן, חברה, מוז מען גיין;
ניטאָ קיין אורלויב, רעדט זיך ניט איין —
דער פולער איינזאַץ[1] מוז מאַרגן זיין!

ביים הער דעם אינספּעקטאָר אַ ווייבעלע שטייט,
זי בעט זיך אָן אורלויב, דאָס האַרץ אזש פאַרגייט;
זי פּרוווט אויך אַ טרערעלע לאָזן צו גלייך...
זיין האַרץ אָבער ווערט דערפון אויך ניט ווייך.
"גיט מיר אָן אורלויב, איך בין אַזוי מיד,
כ'האָב מער קיין כוח, — איר זייט דאָך אַ ייד!"

צוזינג 1...

דבורהלע קומט צום דאָקטער אַריין,
דאָס נעזל פאַרבונדן מיט אַ טיכעלע פיין:
"ליבער הער דאָקטער, גיט אורלויב אַ טאָג,
דעם וויסינקן היטעלע[2] זאָל כאַפּן דער קלאָג.
כ'האָב זיך אַ ווײלע גערוט אויפן גראָז —
קומט ער צו לויפן, צעביילט מיר די נאָז!"

צוזינג 1...

דאַכט זיך, "ניט אייער מזל" שוין דרייען געזאָגט, —
און אָט שטייט אַ מיידל וואָס חן פאַרמאָגט:
"נאָך אורלויב געקומען בין איך אויף דער וואַך,
נאָך דעם וועל איך קומען צו אייך בעטן נאָך"...
ער קלייבט פון איר נחת, ווי איך בין אַ ייד,
ער גלעט איר דאָס הענטל און ענדערט זיין ליד...

צוזינג 2:

1. איינזאַץ — די פעסטגעשטעלטע צאָל אַרבעטער, וואָס די געטאָ האָט יעדן טאָג געמוזט צושטעלן.
2. וויסינקער היטעלע — אַ צונאָמען פון אַ מייסטער, אַ גזלן אויפן קאָוונער אַעראָדראָם.

ס'איז אייער מזל פריי צו זיין,
ווייל שטעפן זאָלן אנדערע גיין;
פאַר אייך אַן אורלויב פאַראַן אַלע מאָל,
דער איינזאַץ וועט האָבן אויך אַן אייך זיין צאָל.

מיט אַ פּאַפּירעסל אַ דאַמע קומט דאַ אַריין,
געשמינקט און געפּודערט גישקשהדיק פיין;
דער "יעלה"[3] נעמט אויף זי מיט אַ שמייכעלע גלייך:
"מיט וואָס קאָן איך דינען, גנעדיקסטע, אייך?"
"נאַטירלעך מיין אורלויב, עס ענדיקט זיך היינט,
און טאָמער פּאָליציי, — אָך זיי האָב איך פיינט"...

צווינג 2...

מחבר: **שאול שענקער**

די ביידע לעצטע סטראָפעס פלעגן אין קאָוונער געטאָ, און שפּעטער אויך אין די לאַגערן, אָפט פאַרביטן ווערן מיט אַ צווייטן וואַריאַנט און אַן אַנדערן צווינג, וואָס שטאַמען פון נתן מאַרקאָווסקי:

צום זעלביקן טישל גייט צו אַ מאַדאַם,
זי ווייסט נאָך געוויס ניט פון פלוגפלאַץ דעם טעם;
די אויגן זיי בלישטשעו, די ליפּן ווי בלוט,
און זאָגט צום אינספּעקטאָר אויף רוסיש מיט מוט:
"ק'וואָם יאַ יאַווילאַס סעוואָדניאַ אַפּיאַט.
דייטע מניע אָטפּוסק נאַ דווי דוואַדצאַט פּיאַט"...[4]

צווינג:

אוי האָט איר מזל, איר זייט פריי,
אַן אורלויב קריגט איר פון דאָס ניי;
מיט אַזעלכע ליפּן, אויגן און ציין
קאָנט איר אוודאי צום פלוגפלאַץ ניט גיין...

מתוך "פון לעצטן חורבן", מס' 8.

3. "יעלה" — אַ יחסן, פּראָמינענט.
4. רוסיש — איך מעלדע זיך צו אייך היינט ווידער, גיט מיר אורלויב אויף אַ טאָג פינף און צוואַנציק.

תרגום השירים

חיינו

אשירה לכם, חברים, את השיר,
השיר, בליבי מתיפח.
ארצה לספר איך חי אנכי,
את הכל, את הכל להשח.

הבקר אפור עוד, אפל עוד הרחוב,
הכאב מאתמול במתנים,
קרוע בגדי, עוד תלוי הוא רטב,
מגפי — ספוגים עוד במים.

פעוטים — החצץ בידים נושאים,
עובדים עד אפיסת הכוח;
הממונה יצליפנו בשוט ויזרים
עלינו קללות, ואין מנוח.

ואוכל? מה אוכל? נותנים
נזיד כרוב מבושל ברב־מים,
אך אם תחפש בו עשרת מונים —
הכרוב לא תמצא בו עדין...

אך חזק ואמץ, היהודי הנצחי,
בטחונך אל תאבד, תקותך,
לא נצח רעות, לא נצח עבדות,
לא נצח הן גם מצוקותיך.

המחבר: **אברהם ציפקין**
המתרגם: **אליהו מייטוס**

בריגדות של יהודים

בא אלינו תור חדש, הגיעה
עת לבכות הרבה ועת לספוד.
גז הכל, שקע כל אור־מגיה, —
ואשר נותר — רק היתר לעבוד.

פזמון:

בריגדות של יהודים,
טלאי על טלאי מקשטים,
כל יום דורכים בסך כלם
ובגבורה נושאים סבלם.

גיטאות תחמתם כאן בשבילנו,
"אקציות" אתנו למרבית.
כעבדים נתתם את עלנו
והתחלית — אותנו להשמיד.

פזמון...

לא נבקש מכם רחמים וחסד,
דבורכם איננו למשעי.
נדע כי יש לכם רק כונה נוגשת;
נזכור מעשיכם בפורט תשיעי.

פזמון...

עובדים אנו למענכם ביגע, —
מלקות ורצח זהו התגמול.
הפקדתם נוגשים — מכשול ופגע, —
ומחרישים עומדים אנו ממול.

פזמון...

נחריש ולא נבכה, הלב נקשיח,
גם עת אתם הולמים בנו בשוט.
לשבור אותנו איש כאן לא יצליח,
רוחנו איתנה מאד־מאד.

פזמון...

עד היסוד הרסתם את חיינו,
גזלתם את הנפש ואת הרכוש.
מלאו כל הרחובות בחללנו,
דם יהודים שפוך כאן וקרוש.

פזמון...

עוד נזכה, אחים, ועוד יגיע
תור האביב ונצחון ואור.
נזקף קומה, אזי, ובקול בריע
שיר חדש של חופש ושל דרור.

בריגדות של יהודים,
אמיצים ומקשטים,
צועדים הם חזרה
למולדת, למכורה.

המחבר: אברהם אקסלרוד
המתרגם: יהושע טן־פי

אצל שער הגיטו

אצל שער הגיטו
אש תלהטה,
חמורה הבקרת.
יהודים מגיעים,
מבריגדות באים,
ועתם נגרת.

האלך ואצליח
בשער להבריח?
או, כיצד להערים?
המפקד, ימח שמו זה! —
ירוק מעילו זה,
הכול הוא מחרים.

עצים להסיק־תנור,
ממון מתיק־תפור
הוא נוטל במהרה.
חלב מן צפחת־פח,
מרק מצלחת, קח!
יהודים, בערה!

בעל הפס, הה, חבר [1]
אני כולי לא־כשר
עזור נא להסתגן.
אתן לך לשם כך
מה שיש לי, הא־קח!
ומחר שוב אתן.

הסתדרו טור־טור,
ואתה, ראה, שור,
אל תקפץ עם הסל!
גש אל זה הגוי
"שיטאס יאו טווארקוי" [2]
יש לחם, חסל!

המחבר: אברהם אקסלרוד
המתרגם: יהושע טן־פי

יעלה'ס

אמר לי, יהודי מן הגיטו, הה מיהו
לנגן בכינור הראשון כה מפליא הוא?
מי אלו עלו־בדרגה עד רקיע,
פוקדים פקודות ומצוים במפגיע?

פזמון:

טומבאלי, טומבאלי, נגן יהודי לי
שיר יהודי־מעלה, יעלי לי,
שיר מנהלים ומפקחים, שלפתע
קפצו ועלו בסלם של הגיטו.

מי מבני־מעלה נותן כרטיס סעד,
תעודה שלהשאר בחיים מסיעת?
וכמה צריך לשלם בלי מקות,
אל בריגדה טובה להיות שלוח?

פזמון...

אוכלים בני־עלית מכל טוב, הה, מדוע
מבלים בקלפים ונגינה, שעשוע?
אוכלים לחם־סלת, עוגות לקנוח
ויין ישן ויקר לבידוח?

פזמון...

העבדו בשדה התעופה בני־הללו,
באת, במכוש, בקרנס אם עמלו?
מכאן כבר תבינו, בני יחס ומעלה,
מדוע אנחנו קשיות כה נשאלה.

1. הכוונה לעובדי משרד העבודה של ה"אלטסטנראט".
2. בליטאית: "האיש הזה בסדר".

פזמון...

לשם מה הקונצרטים, אם רב הוא האבל
והרעב משתולל וגדול הוא הסבל?
המציאו להם מעט מרק בכל ערב...
חדלו מנשפים וחנגות בלי הרף!

פזמון...

המחבר: אברהם אקסלרוד
המתרגם: יהושע טן־פי

"ויטמין"

בלשכת העבודה עומד יהודי אצל הקיר
והוא מחכה שעה ארכה, ענין להסדיר.
לפתע מופיע אחר ומסדר ענינו בלשכה
ואצל הקיר איננו ממתין שעה ארוכה.

ויטמין אם יש למישהו, מטותא,
טוב מכסף הוא, הכל לו ברבותא.
עצים ישיג, דירה, תמיד קב ונקי,
בריגדה טובה, אף חופשה לפרקים.
כן, טוב מכסף, בר־תועלת
ויטמין למי שיש
טוב לו, טוב בזה החלד.

דירתי הגרועה היא בגיטו, קר בה ודלף.
בקשתי עצם להסקה וענו לי: לא באלף!
בתה של שכנתי היא יפה וצעירה מאששת
הביאה היום מנת עצים משלשת.

ויטמין אם יש...

בקשתי מהם: לבריגדה קבלו גם אותי.
אין מקום, לי ענו, אתה מחכה פה בכדי.
אפס מרים היא עם בן השרה מידדה
בקשה וקבלה והפתק הוא כבר בידה.

ויטמין אם יש...

הנה בחורה המראה כי הגליד על עורה חבורה.
פוסק הרופא ואומר: הפצע איננו נורא.
הוא קורא אל אחרת: הה גברת, בואי עתה!
אין צורך לבדוק, הוא יודע זה כבר מחלתה.

ויטמין אם יש...

המחבר: ש. שנקר
המתרגם: יהושע טן־פי

הסיקריק עם הטלאי הצהוב

מניקרות ההרים כבר הגיח הצל
עלטה ואימה מסביב,
ופתאום ירייה תפלח את הליל
ובחושך תבקיע סביב.

הגיטו בוער, הוי הגיטו בוער,
היהודים הציתוהו מכבר.
על יד פתח השער הומת השוטר
כה צלצל פעמון המשמר.

יריות, צעקות וקריאות אללי
מצטרפים אלי רעם רובים.
יהודים על פי בור יעמדו שם בגיא
על ראשם ניתך אש האויבים.

ויורדים אל הבור ונופלים ביללה
אב ובן חבוקים שם יחדיו.
ופה אם תאמץ אל לבה עוללה
שכדור כבר פלח את קרביו.

הירח עולה ודולף הוא אור קר
ומגלה מחזה האימים.
האויב נהנה, הוא עומד על ההר
מתענג ממראה הדמים.

דהרות גיצי אש ותמרות העשן
מכסים את מרבד שחור הליל.
שדה־קטל איום יהיה היום כאן
בגבורה נקדש את הליל.

אם חיינו היו חיי שפל עבדות
נמסרם למוות מות כפיר.
בן־יאיר הוא לימדנו איככה למות
אז בגבור האויב על העיר.

הדורות הבאים כלפיכם גם החוב
וידע האויב כי נקם
אז עלה הסיקריק עם הטלאי הצהוב
עלי סלע מסדה הרם.

המחבר: יצחק כ״ץ

שיר זה מובא בספרם של צבי בראון ודב לוין "תולדותיה של מחתרת" (עמ׳ 58) ולפי דברי המחברים הוא היחיד שנכתב בגיטו בעברית.

פגישת חיילי הבריגאדה היהודית (חי"ל) עם הניצולים

כשהחלו להגיע הידיעות הראשונות על ההשמדה באירופה, קיימו חיילים יהודים בסוללת־תותחים בארץ עצרת הזדהות, שבסופה הושמעו דברי אזכרה, אשר חלקם מובא בזה:

"נזכור את הנשמות הטהורות, נשמות עוללינו וזקנינו, שעונו ללא צל וקורטוב של רחמים... נזכור את עלבונות חיינו, שהפכונו לחרפה חסרת כפרה; נזכור את נערינו ובנותינו, שדמם נשפך כמים בראשי חוצות הגיטאות ובבתי־ההסגר, במחנות־הריכוז ובבתי העבדות של אירופה המנואצת!... אל נגוחם ואל יפוג אבלנו עד בוא מיגורו הכליל של אויבו האכזרי של עמנו!

"ישאב העם נטפי נוחם ועידוד מגיבורי הררי יהודה: מהמכבי, מבר־גיורא ומבר־כוכבא — אשר קידשו חייהם לשחרור מולדתם ולקידוש שם אלוהי ישראל, סמל החופש והדרור לכל הנברא בצלמו!

"ישאב העם אמונה וביטחון מחייליו־גיבוריו, אשר קידשו שם עמם בחזיתות הקרב; משומרי הגחלת במחתרת בכל אתר ואתר; ממתקוממי גיטו וארשה — הממשיכים מסורת הגבורה העברית!

"יום יבוא ויתוקן העוול: לעולם יוגש חשבון ארוך ספוג דם, צער וסבלות דורות; יד הנקם לא תאחר לבוא ודמי שופכי דמנו יישפכו! אך יום הנחמה השלם לא יבוא עדי ירוכז העם במולדתנו העצמאית, עד אם לפידי השחרור העברי יאירו מהמולדת באור גדול חשכת הגולה הדוויה!"[1]

לאמיתו של דבר, יש בדברי אזכרה אלה ביטוי לשלוש חמטרות של חיילי היישוב במסגרת הצבא הבריטי במלחמת־העולם השניה, מטרות שקיבלו משמעות רבה יותר עם הקמת הבריגאדה: (א) מיגור האויב; (ב) דאגה לניצולים; (ג) הקמת מדינה עברית.

והנה נוצח האויב, וחיילי הבריגאדה היהודית (חי"ל — חטיבה יהודית לוחמת) נפגשים עם הניצולים־הפליטים. את מחצית משכורתו הקדיש כל חייל לפליטים, את לחמו ומלבושיו חלק עם שארית הפליטה, ואת הקשר בין משפחות שהופרדו הידק. הבריגאדה היתה הנציגה הראשונה של היישוב לפני שרידי החרב, והיא שהביאה להם דרישת־שלום ראשונה מהארץ. הבריגאדה הוכיחה לשרידים, כי היישוב לא היה אדיש לסבלותיהם בשנות המלחמה והיא שהנחתה אותם אחרי המלחמה בדרך העולה ציונה.

זכורה ומרשימה במיוחד היתה פגישת הלוחמים מן הארץ עם שרידי השואה. היה זה ביום ו' במנחם־אב תש"ה (16 ביולי 1945). שנתיים קודם־לכן — ב־16 ביולי 1943 — החליטה התנועה הפרטיזאנית של ווילנה "פ.פ.או" לעזוב את הגיטו ולצאת ליערות, למלחמה אקטיבית. שנתיים חלפו, והנה הם עומדים ומספרים קורותיהם לפני חיילים יהודים מן הבריגאדה אי־שם בהרי האלפים.

בחור צנום ורזה עמד ודיבר בעברית רהוטה. הוא סיפר על מעשיהם, לבטיהם וקורותיהם של הפרטיזאנים בווילנה; כיצד פעלו בסביבה עויינת, כיצד השיגו נשק, כיצד הבריחוהו, כיצד פוצצו רכבת ועוד.

כילה הראשון דבריו ושני החל. בחור גידם, שזוף. הוא דיבר ביידיש על עבר ועתיד: בעבר היו מאוחדים, כל הניגודים היו כלא היו — וברצון הפרטיזאנים להקנות בעתיד רוח חדשה לעם, רוח של התעלות מעל ענייני יום־יום חולפים למען האידיאל העיקרי של חיסול הגולה והקמת המדינה.

ארבע שעות ארכה הפגישה. הכל האזינו באוזן קשובה, בעמידה, לאפופיאה של גבורת יהודים בגולה תחת שלטון היטלראי — ובעיני המאזינים נוצצו דמעות.

שני הפרטיזאנים שדיברו היו מירושלים דליטא — המשורר אבא קובנר והסופר חיים לזר, שהוא יליד פוניבז' בליטא.[2]

פגישה זו הידקה את הקשרים בינינו ובין השרידים. החל הטיפול במתן הסיוע לפליטים, אשר התרכז בשלושה תחומים: (א) מזון וסעד חומרי; (ב) קישור השרידים עם משפחותיהם; (ג) עלייה.

בשל טיפול אנשי הבריגאדה בפליטים הוחש, כידוע, מועד חיסולה. מאז נכתב רבות על פעולות הבריגאדה למען הפליטים, וכדוגמה אביא קטעים ממכתב בעברית שקיבלתי מאחד השרידים של יהדות ליטא, אשר נשלח מרומא ביום 27.9.1945:

"...אני כותב כמו שאני מרגיש. ואל נא תהיה כתיבתי אליך כפונה להמצאת תועלת ממשית איזו שהיא, בעיניך. אני כותב מפני שבכותבי אני נזכר בימים של אושר וסיפוק רוחני — בימים שנפגשנו עם החיילים העברים הראשונים בצפון איטליה, בימים שהיינו בקרבתם כאור־חיהם, כאחיהם, אחרי שנות מצוק ושעבוד. זה היה לנו זמן מעבר — מאפילה לאור גדול. ימים אלה נשארו בזכרוני ויישארו לתמיד כחג וכסמל. וגם עכשיו, כשעברה שמחת הפגישה הראשונה ובאו ימים אפורים לרובנו החיים במחנות־פליטים, ימים של ציפייה וחוסר סבלנות, חיים מחסדי אונרר"א ותוך אכזבה מהג'וינט — הרי אנו נזכרים בימים שפגשנוכם, או יותר נכון בימים שאתם הבאתם אותנו אליכם, כעל ימי זוהר וגיל. כל אחד מכם והבריגאדה כולה — כמה קרובים, כמה יקרים הייתם לנו. כמה גאים היינו במגן־הדוד שעל מדי לוחמים עברים, בניגוד למגן־הדוד שהכריחונו לשאת על גבנו כאות קלון ואבדון. מה רבה היתה שמחתנו בקבלת־הפנים הלבבית שערכתם לנו! באיזו התלהבות הלכתם לקראת כל קבוצה של פליטים חדשים, באיזו מסירות־נפש הבאתם אחים משדות ניכר למחנותיכם, לשולחנותיכם. מי ישכח כל אלה אחרי כל מעשיכם למעננו? והרי זו לא היתה התלהבות רגעית וחולפת, אלא שלהבת נר תמיד, היוקדת בעמקי ליבו של כל יהודי כלפי אחיו בכל זמן ובכל אתר ואתר.

"ושבעתיים יקרים הייתם לנו אחרי שנות מצוק והסגר,

אחרי נדודים ארוכים בארצות שנואות ובין אנשים זרים, שרק חרב ושנאה היו מנת חלקנו בתוכם, אחרי שכה צמאים היינו ליחס אנושי, לידידות ולאנשים שיברכונו פעם לשלום.

"ולכן לאחים הייתם לנו, אנשי הבריגאדה הארץ־ישראלית, ביום שפגשנוכם, אם גם לא ידענוכם תמול־שלשום..."

טיפולם של אנשי הבריגאדה היה, כמובן, בכל יהודי באשר הוא יהודי, אלא שעם זאת קרוב האדם אל עצמו ואל מקום מוצאו. ואין להתפלא, אם הקטע שהובא כאן, הוא מפרי עטו של יהודי, ניצול גיטו קובנה — אלי, צאצא יהדות ליטא.[3]

טבעית חיפש כל אחד, שהותיר משפחה באירופה, אנשים מסביבתו, ובטארביזיו היו יחסית "ליטאים" רבים. בין היתר פגשתי שם את הפרטיזאן הווילנאי יצחק קובלסקי, ומפיו נודע לי על חורבן העיר. כעבור זמן־מה פגשתי את המשפטן אברהם גולוב (היום תורי), ומפיו נודעו לי פרטים על חורבן יהדות ליטא בכללה; ולבסוף פגשתי את הגב׳ ציפורה ויניק (היום חורונז׳יצקי) — שרידה מראסיין, היא ירושלים דז׳אמוט, שבה נולדתי — ומפיה הוברר לי, כי מכל בית אבי נותרתי יחיד בעולם, שכן אבא ואמא ושתי אחיותי ואבי־אמי נרצחו בידי ליטאים.

כך היתה לי הרגשה, כי משלוש מטרות הבריגאדה כמעט שלא הוגשמה אפילו אחת: הפגישה עם השרידים הוכיחה לנו, כי רוב־רובם של יהודי אירופה הושמדו; המדינה העברית עדיין איננה; ואשר לאויב — היטלר איננו, אך "שיטתו" קיימת.

תחושה זו כבר היתה לי שבוע לאחר תבוסת גרמניה הנאצית: נכחתי אז בכנס־ניצחון בכיכרה של אחת מערי איטליה, וחשתי — נוכח הידידות של המנצחים כלפי האוכ־לוסיה המנוצחת — כי "לעת עתה לא לנו לשמוח, ׳אל גיל כעמים׳... כי דמנו נשפך ומאומה כתמורה לא קיבלנו... כי שותפים למלחמה היינו וללא חלק בניצחון נשארנו — ולא לנו השמחה!"[4]

לימים נזדמן לי, כאיש הבריגאדה, לשרת בעיר ההולאנדית ברידה. פעם נתקלתי שם בקבר, ועליו מצבה וצלב, ושם ה"נפטר" היה חרות על המצבה — הלה היה כלב. כתוב היה שם באנגלית, כי רע ועמית היה הכלב לאדם וכי בין מיליונים לא נמצא בדומה לו. והרהרתי בליבי: אם לדרגה תרבותית כזו הגיעה האנושות עד שכלב זוכה לכבוד כזה — מה נאמר על מומתינו על אדמת אירופה, אלה שלא קבר להם ולא מצבה ולא כתובת? ומה אומר אני, שריד של יהדות ליטא, על אותו קיבוץ יהודי נפלא, אשר שתה בימי האימים מקובעת כוס התרעלה אולי יותר מכל קיבוץ יהודי אחר? ומה יאמרו שרידיה הבודדים של ראסיין, עיר לידתי, על הגורל הטראגי, שפקד את משפחותיהם בימים הנוראים ההם של הרג רב והרס רב?! לכלב — הכבוד; והאדם? האדם היהודי? הקדוש? הנרצח?...

בתקופה האחרונה לשירותי בבריגאדה שימשתי נציג התות־חנים בוועד הבריגאדה. שליחי התותחנים במחנות העקורים היו מדווחים לי על פעולותיהם; ובין היתר, הייתי שומע פה ושם על שרידים מקרב יהדות ליטא במחנות, על העברית שבפיהם, על השכלתם היהודית, על רמתם התרבותית, על נועם הליכו־תיהם. בקיץ תש"ו הייתי בין חיילי הבריגאדה שנשארו לפעול בצורה לא־חוקית במחנות הפליטים.

תקופה קצרה פעלתי בברגן־בלזן ובאיזור הבריטי של גרמניה, ותקופה ממושכת במינכן ובאיזור האמריקאי; פה ושם הייתי מגיע בדרך לא־חוקית למחנות שבאוסטריה, וגם שמעתי וקראתי על הפעילות היהודית של הפליטים באיטליה. כך נתאפשר לי להכיר במקצת את הפעילות היהודית בכל אחד משלושת המרכזים של שארית הפליטה — בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה.

תקופה ממושכת יחסית פעלה בשארית הפליטה הסתדרות ציונית אחידה. היה זה טבעי, שיהודים, אשר סבלו יחד כיהודים בשנות האימים, יחפשו את המאחד ביניהם גם עכשיו. משאלה זו הובעה גם בדברי הפרטיזאן לזר — והוא היה בית"רי, שהופיע לפני חיילי הבריגאדה יחד עם קובנר, איש "השומר הצעיר".

וראוי להבהיר כאן, כי מקור ה"אחידה" בארגון הציוני המחתרתי שבראשות ד"ר אלקס מימי הכיבוש הסובייטי בקובנה;[5] ואפשר תרם לכך האופי ה"ליטוואקי" של ה"מתנג־דים", אשר היה רחוק מן הטיפוס ה"חסידי" ה"שרוף" של איש המפלגה המובהק.[6] את האופי הליטאי הזה תאמה מסגרת כמו ההסתדרות הציונית האחידה; ורק לאחר־מכן — כשגבר זרם הפליטים מפולין לגרמניה, כשהגיעו שליחים מן הארץ, כשהת־עוררה הדיפרנציאציה המפלגתית, כשחיו במחנות באפס מעשה — רק אז פורקה ה"אחידה", בפרט לאחר שהזדהתה עם מחנה אחד בהסתדרות הציונית.[7]

הערות

1. את דברי האזכרה קראתי בעצרת, וחיברתים בשיתוף עם צבי לנגזם (שילוח); הם פורסמו ב"ניב התותחן" — ביטאון תותחני החוף העבריים — חוברת ערב שבועות תש"ג (8.6.1943).
2. על עמדות מפתח, שהיו בגיטו וילנה בידי יהודים מליטא הקובנאית — ארד, י׳: "ווילנה היהודית במאבק ובכיליון", תשל"ו, עמ׳ 117—118.
3. על פעולות הבריגאדה למען הפליטים נכתב רבות. מן הפרסומים הראשונים, שבהם מוזכרות פעולות אלה, יצויינו כאן: גיל (ליפ־שיץ), י׳: "ספר הבריגאדה היהודית", תש"ז; ספר ההתנדבות, תש"ט. מן הפרסומים בשנים האחרונות, שבהם מוזכרות פעולות הבריגאדה למען הפליטים, יצויינו כאן: לסקוב, ח׳: החי"ל במלחמת־העולם השניה, "ילקוט מורשת", ט׳, תשכ"ט; גלעוז, א׳: "איש חי"ל", תשל"א; סלוצקי, י׳: "החיילים הארצ־ישראליים וחלקם בהצלת יהודים", "דפים לחקר השואה והמרד", תשל"ג; אליאב, א"ל: "הרוח לא יקח", תשל"ד; טובין, י׳: "בדרך אליהם", "ילקוט מורשת", סיוון תשל"ו.
4. צמריון, צ׳: "פרקי שואה ושארית", תשל"ה, עמ׳ 17—18.
5. שילוח, צ׳: "ארץ גדולה לעם גדול", תש"ל, עמ׳ 41.
6. על האופי ה"ליטאי" הזה התעכבתי במאמרי "על שלוש תחנות בחיי רובינשטיין", "ספר ראובן רובינשטיין", תשל"א, עמ׳ 97.
7. על ההסתדרות הציונית האחידה וההשפעה הליטאית בתוכה — שילוח, צ׳ בספר שבהערה 8 לעיל, מקומות שונים; צמריון, צ׳: "עיתונות שארית הפליטה בגרמניה כביטוי לבעיותיה", תש"ל, מקומות שונים; הערינג, ז׳: "צווישן חורבן און גאולה", מקו־מות שונים; גאר, י׳: "באפרייטע ידן", "פון נאענטן עבר", ג׳, 1957, עמ׳ 135—140.

איגוד יהודים יוצאי ליטא בגרמניה שלאחר המלחמה

א.

בשנת 1946 קמו בקרב שארית הפליטה שבאיזור האמריקאי בגרמניה איגודים ארציים שונים, אשר קבעו לעצמם מטרה לדאוג לסעד חומרי ורוחני לחבריהם. לכתחילה לא ראה הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים בעין טובה את הארגונים שקמו. מנהיגי שארית הפליטה חששו מפיצול-יתר של הפליטים, אשר היו גם בלאו-הכי מפוצלים לקבוצות חברתיות שונות. במשך הזמן נכנסו מנהיגי שארית הפליטה בעצמם לתוך עבודת האיגודים הארציים, דבר שהחליש במידה ניכרת את התנגדות הוועד המרכזי לקיומם של איגודים אלה. נוסף לכך לא גילו האיגודים עצמם כל נטייה להתערב בהנהגת שארית הפליטה, מה שקירב יותר ויותר את האיגודים לוועד המרכזי ויצר שלום-בית ביניהם.

אחרי שהיהודים יוצאי פולין, שהיוו רוב מנינה ובנינה של שארית הפליטה, הקימו את "איגוד יוצאי פולין", התחילו גם יהודי ליטא להתארגן. ב־28 באוקטובר 1946 נערכה במחנה העקורים היהודים בלאנדסברג עצרת-זכרון לחורבן יהודי ליטא. תאריך זה נקבע מאחר שבאותו יום התקיימה בקובנה בשנת 1941 "האקציה הגדולה", שבה הושמדו כעשרת אלפים יהודים לערך.

ללאנדסברג הגיעו כמעט כל יהודי ליטא ניצולי השואה, שהיו באותו זמן באיזור האמריקאי בגרמניה. תוכנית העצרת התחלקה לשניים:

א. ביקור בקבר-האחים של יהודי ליטא במחנה לשעבר ליד לאנדסברג — שלוחה של מחנה-הריכוז בדאכאו — לשם הובאו ביולי 1944 שארית הגברים שנשרדו מהגיטאות בקובנה ובשאוולי — שני מקומות-הריכוז של היהודים בליטא, אשר התקיימו במשך כל שלוש שנות הכיבוש הגרמני בליטא (1941—1944).

ב. עצרת-אבל באולם הגדול של "בית איחוד" בלאנדסברג. בעצרת השתתפו מספר נואמים, שהספידו את יהדות ליטא שחרבה. בתוכנית מוסיקלית-ווקלית מתאימה הופיעה גם תזמורת הגיטו [1] לשעבר, אשר המשיכה בפעילותה גם במחנה-הריכוז דאכאו ולאחר השחרור הפכה ל"תזמורת הייצוג" של שארית הפליטה.

ב.

אחרי העצרת התקיימה בלאנדסברג אסיפת יסוד של כל באי-הכוח של היהודים יוצאי ליטא שנמצאו במחנות העקורים וביישובים העירוניים. הוחלט להקים "איגוד של היהודים יוצאי ליטא" משארית הפליטה בגרמניה. נבחרו מוסדות זמניים כדי לנהל את העבודה. משרדי האיגוד היו במינכן. מאחר שהיושב-ראש הזמני, ב. מרקובסקי, גר בלאנדסברג, ניהלו למעשה את פעולות ההנהלה ה"ה גאר ושוסטר.

עיקר המטרות שהאיגוד הציג לעצמו היו:

1. לאסוף ולארגן את קומץ היהודים מליטא ששרדו בנס והנמצאים באיזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה.
2. לקשור קשרים עם איגודי יהודים יוצאי ליטא בעולם כולו.
3. לעזור לחברי האיגוד למצוא את קרוביהם ברחבי העולם ולהתקשר אתם.
4. לדאוג לסעד חומרי ותרבותי לחברי האיגוד במשך שהותם הזמנית בגרמניה.
5. לעזור לחברי האיגוד להגשים את מאווייהם לעזוב במהירות האפשרית את אדמת גרמניה הטמאה ולמצוא בית במקום אחר.
6. ליצור קרן לעזרה קונסטרוקטיבית בעת שיסתדרו במקומות החדשים.

ג.

עם תום פעולות הארגון ניגשו להכין את הוועידה הארצית הראשונה של היהודים יוצאי ליטא באיזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה. הוועידה נערכה במינכן בימים 14—15 באפריל 1947. הפתיחה היתה בתיאטרון "באירישר הוף". בוועידה השתתפו צירים מכל סניפי האיגוד, חברי ההנהלה הזמנית ואורחים מוזמנים, יחד כחמש מאות איש.

את ישיבת הפתיחה ניהל י. גאר. המרצים היו: אגרונום י. אולייסקי, ד"ר ש. גרינגויז והעורך ר. רובינשטיין. החזן שינקר קיים אזכרה ונערך קונצרט של "תזמורת הייצוג". בירכו את הוועידה נציגי ארגונים ומוסדות שונים. מברקים וברכות בכתב הגיעו כמעט מכל האיגודים של יהודים יוצאי ליטא בארצות השונות.

למחרת היום נתקיימו באולם "מכבי" במינכן הישיבות. על סדר היום היו: דו"ח ההנהלה, דו"ח הוועדות השונות והוועדים המקומיים. הרצו: הד"ר ל. גולדשטיין על הנושא "פושעי-מלחמה שהשתתפו בהשמדת יהדות ליטא", וי. גאר על הנושא "בעיותינו האקטואליות". כמו-כן היו על סדר היום בחירות להנהלה וועדות שונות. ליו"ר ההנהלה נבחר ר. רובינשטיין.

ד.

הוועידה קיבלה החלטות שונות וכן הצהרה מיוחדת על "אשמת העם הליטאי בהשמדת יהדות ליטא".

בהצהרה נאמר: [2]

"כל השכבות של העם הליטאי (האינטליגנציה, פקידים, איכרים, בעלי-מלאכה, פועלים) השתתפו באופן פעיל יחד עם הרוצחים הנאציים בהשמדת יהודי ליטא במיוחד בערי-השדה. חלק גדול של הרוצחים הליטאים נמצאים באיזור האמריקאי,

1. נוסדה בקיץ 1942. מנצח התזמורת היה א. הופמקלר, נגן ראשי — א. סטופל.

2. "אונזער וועג", מינכן, 22 ביולי 1947.

האנגלי והצרפתי של גרמניה ואוסטריה, שבהם הם מופיעים כ׳אנשים עקורים׳ ונהנים מתמיכת ׳אונר״א׳.

״הוועידה מסמיכה את ההנהלה החדשה של האיגוד להפיץ מידע ברחבי העולם על מעשי הזוועה של המוני העם הליטאי, שביצעו, לפני ובעת הכיבוש הנאצי, רציחות המוניות של יהודים אזרחי ארצם.

״אנו, השארית הקטנה של יהדות ליטא לשעבר, שמנתה 160 אלף נפש, עדים חיים לאכזריותם של הליטאים כלפי שכניהם היהודים. כל אחד מאתנו יודע למסור עובדות רבות המתארות את הרציחות המזועזעות שביצעו בני העם הליטאי באוכלוסיה היהודית החפה מפשע וחסרת־העזרה בשנות הכיבוש. לדאבוננו הגדול עלינו להוסיף, שהישובים הקטנים יותר בפרובינציה הליטאית הושמדו, ללא יוצא מהכלל, על־ידי הליטאים, והישובים הגדולים יותר — בהשתתפותם הפעילה. ידוע שהרציחות של יהודים בקובנה, במוסכים השונים, בשעת הפוגרום הנורא בסלבודקה, וכן הרצח המתועב ב׳פורט השביעי׳ — שבו נהרגו כבר בשבועות הראשונים של הכיבוש יותר מתשעת אלפים יהודי קובנה — בוצעו על־ידי ליטאים.

״ידועה גם ההשתתפות הפעילה של הליטאים בחיסולם של גיטאות יהודיים ומחנות מחוץ לגבולות ליטא, כגון — מיידאנק, ורשה ועוד. איגוד יוצאי ליטא בגלות גרמניה רואה את חובתו היהודית והאנושית להביא את העובדות הללו לידיעת העולם היהודי והלא־יהודי״.

ה.

האיגוד לא הצליח להושיט לחבריו עזרה ממשית בעליה לארץ־ישראל או בהגירה למקומות אחרים. משא־ומתן ממושך התנהל עם ״איגוד יוצאי ליטא בארץ־ישראל״ בדבר הקמת שיכון מיוחד ליהודי ליטא. התוכנית בוצעה רק כעבור כמה שנים בעזרת איגוד יוצאי ליטא בפילדלפיה. הוקם ״שיכון ליטא״ ברמת־השרון.

להישגיו של האיגוד בגרמניה יש לזקוף הוצאת ספרים אחדים על תולדות חורבן יהדות ליטא: יוסף גאר — ״חורבן קובנה היהודית״, לוי שאליט — ״ככה מתנו״ (על גיטו שאוולי), שמואל גאלבורט — ״הגיטו בלהבות״.

האיגוד גם תמך בעיבוד החומר על חורבן ליטא בכתב־העת ״פון לעצטן חורבן״ שהוצא על־ידי הוועדה ההיסטורית המר־כזית במינכן בעריכתו של ישראל קפלן.

כמו כל שאר הארגונים של שארית הפליטה, כן גם האיגוד של היהודים יוצאי ליטא המשיך בפעילותו עד תחילת שנת 1949. באותו זמן עזבו יהודי ליטא את גרמניה וגם האיגוד התפרק.

דב לוין

אסירים וגולים בסיביר*

(יהודי ליטא שנאסרו וגורשו לקצווי ברית־המועצות בשנת 1940/41)

מוקדש לזכרו של ד"ר שב"י יעקב מאור (פולרביץ), יליד 25.4.1939 בקובנה, גדל וחונך בגלות סיביר כאשר אביו היה כלוא ב"מחסגר" (מחנה־הסגר) סובייטי; אחרי עלותו לישראל התנדב לשרת בצוללת של חיל־הים "דקר", בה מצא מותו יחד עם שאר אנשי צוותה ביוני 1968.

גלי המאסרים שנערכו כמעט מתחילת שנת השלטון הסובייטי (1940/41) בליטא הקיפו גם עשרות יהודים, ביניהם מראשי הציבור המקומי וכן פליטים מפולין ואחרים. כמה מאסירים אלה, כמו ראובן רובינשטיין, מנהיג הציונים הכלליים בליטא, מנחם בגין, נציב בית"ר האחרון בפולין, אייזיק לויתן, מפקד קן בית"ר בשאוולי, ואחרים, הועברו כבר באותה שנה לבתי־כלא ולמחנות־עבודה באזורים מרוחקים בבריה"מ.[1] אסירים אחרים, כמו לייב גרפונקל וצבי לוין — לא הספיקו להעביר. מאסרים המוניים ושילוחים לבריה"מ החלו בליטא בליל ה־13—14 ביוני 1941, כשבוע לפני הפלישה הנאצית.

מסיפורי פליטים פולניים על ההגליות של רבבות יהודים משם לסיביר, וכן גם לאור הנסיון הקצר והמר של יהודי וילנה בתקופת ספטמבר—אוקטובר 1939,[2] נתעוררו אמנם חששות כבדים גם בלב רבים מיהודי ליטא, אך בגלל הדינאמיות של האירועים באותה שנה, ובעיקר מחוסר ישע, נדחקו חששות אלה מפני דאגות אחרות. מעטים בלבד, ובעיקר אלה שבגלל עברם הפוליטי היו מבוקשים על־ידי השלטונות, כמו נציב בית"ר יוסף גלזמן, או שחששו מאפשרות כזו בעתיד, החליפו מקומות־לינה ולפעמים גם מקומות מגורים. משהוחל במקומות שונים בליטא אור ליום שבת (14 ביוני 1941) בהעמסת משפחות שלמות על גבי משאיות והסעתן לתחנות־הרכבת ומשם לכיוון בלתי ידוע, השתררה בציבור חרדה כבדה.

*

אכן, עד הרגע האחרון הצליחו שלטונות הבטחון הסובייטיים להסתיר במעטה סודיות את ההכנות השיטתיות והמדוקדקות שנערכו משך חודשים רבים לקראת המבצע הזה, שכפי שהתברר מאוחר יותר הקיף בעת ובעונה אחת לא רק את ערי ליטא ועיירותיה, אלא את כל האזורים שסופחו לבריה"מ במזרח אירופה בתקופת 1939—1940: מאסטוניה בצפון ועד בסרביה בדרום.

בהכנת הרשימות של "יסודות אנטי־סובייטיים" (בכוח ובפועל), בקנה־מידה ארצי, הוחל כבר חודשים רבים לפני כן, במסגרת היחידות החשאיות של מוסדות הבטחון. בין השאר אמורות היו רשימות אלו לכלול גם את "כל אותם האנשים שכתוצאה מעברם הסוציאלי או הפוליטי, מהשקפתם הלאומית־שוביניסטית, או בשל חוסר יציבותם המוסרית והפוליטית — הם מהווים סכנה למשטר הסוציאליסטי ומשום כך עלולים להיות מטרות אנטי־סובייטיות, ומנוצלים על־ידי סוכני־ביון של מדינות זרות ומרכזים קונטרבולוציוניים".[3] סניפי מוסדות הבטחון נצטוו להכליל ברשימות אלה, בנוסף לחברי מפלגות אזרחיות לאומניות ופאשיסטיות, גם את הסוגים הבאים: חברים שגורשו מן המפלגה הקומוניסטית, טרוצקיסטים, סוציאל־דמוקרטים, מהגרים, אנשים שניהלו התכתבות עם חו"ל, אספרנטיסטים ופילטליסטים, מהגרים פוליטיים ואזרחי מדינות זרות. אין ספק שבין האחרונים נמצאו יהודים לא מעטים ובעיקר פליטים מגרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובקיה ופולין. לפי הוראה מס' 001223 מטעם הקומיסריאט לענייני בטחון (נ.ק.ג.ב.) בליטא הסובייטית, מן ה־25.4.41, נדרשו הסניפים המקומיים להמציא לו דו"חות־סיכום מדי חמישה ימים ("פיאטיוודניובניא סבודקא")[4] על כל האנשים במחוזם, אשר השתייכו לארגונים אנטי־סובייטיים והכוללים בין השאר (סעיף רביעי) את היסודות הלאומניים והקונטרבולוציה בסקטור היהודי, והם: א) סגל המנהיגים מכל הארגונים הציוניים והעובדים הקבועים של העיתונות; ב) כנ"ל לגבי ארגון ה"בונד"; ג) ארגונים יהודיים מיליטריסטיים ופורמציות פאשיסטיות (ברית לוחמי החזית היהודים, ברית החייל, בית"ר, אל־על והמפלגה הרביזיוניסטית). כמו־כן אמורים היו להיכלל ברשימות אלה גם בעלי בתי־חרושת לשעבר, סוחרים[5] וכן פליטים, טרוצקיסטים, מגורשי המפלגה הקומוניסטית וכדומה.

במסגרת הוראה נוספת נדרשו "השלישיות המבצעיות" בכל מחוז לרשום בטופס מיוחד[6] מתוך היסודות העויינים הנ"ל את המועמדים לגירוש או למאסר. הפיסקה המתייחסת ליהודים כללה בעיקר את שלושת הסוגים המיוחדים שהוזכרו לעיל, בצירוף פירוט הדרג המסויים שיש להכלילו בגירוש או במאסר הצפוי, דהיינו: א) סגל המנהיגים של הארגונים הציוניים — החל מדרג ועדים מחוזיים ומעלה, והמשתתפים הקבועים של העתונות שלהם; ב) סגל המנהיגים של ארגון ה"בונד" — החל מדרג ועדים מחוזיים ומעלה, וכן המשתתפים הקבועים של העתונות שלהם; ג) סגל המנהיגים של פורמציות צבאיות

* מאמר זה מסתמך על ממצאים ראשוניים מתוך מחקר רחב הנערך במסגרת המכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית בירושלים על הנושא: "מצב יהודי האזורים שסופחו לבריה"מ תחת השלטון הסובייטי במלחמת־העולם השניה". המאמר הוכן בסיוע הקרן Alexander Silberman International Scholarship Foundation in Contemporary Jewry.

ופאשיסטיות: 1. איגוד החיילים שלחמו למען עצמאות ליטא (הוועד הארצי); 2. ברית־החייל — החל מוועדים מחוזיים ומעלה; 3. בית״ר, אל־על — החל מוועדי עיירות; 4. המפלגה הרביזיוניסטית — החל מוועדי עיירות. כן אמורים היו יהודים להיכלל ברשימת הנאסרים והמגורשים לפי הסוגים הנוספים: טרוצקיסטים; אַסאָרים; חרשתנים גדולים שמפעליהם הולאמו; סוחרים גדולים ובעלי בתים (בעלי מחזור של יותר מ־250,000 ליט או ששווי רכושם היה מעל סכום זה); אנשים שיש להם קרובים בגרמניה או שבאו מגרמניה (במידה שקיימת האשמה נגדם). ציונים־סוציאליסטים נכללו תחת סעיף מיוחד כללי (יחד עם הליאודינינקאי והסוציאל־דמוקראטים). בהתאם להוראות אלה כללו הרשימות גם את בני ביתם ומשפחותיהם של היסודות האנטי־סובייטיים והמועמדים למאסר ולגירוש.

לפי דו״ח יומי מה־3 ביוני 1941 במחוז טלז,[7] מסתבר שברשימה נכללו שני ציונים ״ראשי משפחה״ ועוד ארבעה מבני משפחותיהם וכן שני סוחרים ועוד חמישה מבני משפחותיהם; במחוז טאוראגה נכללו חבר איגוד לוחמי העצמאות של ליטא (״פרונטוביק״) יחד עם שני בני משפחתו; 6 אנשים — פליטים מגרמניה יחד עם 9 מבני משפחותיהם, וכן הלאה. לפי חלק מן הרשימות נראה שרובם הגדול של הכלולים בהן נועדו לגירוש ומיעוטם למאסר. כך, למשל, מתוך 338 איש שהיו ב־7 ביוני 1941 ברשימת היסודות האנטי־סובייטיים במחוז מאז׳ייק,[8] נועדו 240 לגירוש ו־98 למאסר. האחרונים היו בדרך כלל ראשי משפחה או בודדים.

ככל שהתקרב מועד מבצע הגירוש ההמוני הלכה וגברה גם הפעילות מצד המשרד הראשי של הנ.ק.ג.ב. בליטא לגבי ההכנות המעשיות של המבצע. בחוזר המסווג כ״מיידי״ וכ״סודי ביותר״, מ־6.6.41, בחתימת ראש הנ.ק.ג.ב. בליטא מאיור גלאדקוב,[9] ושנועד לחברי ״השלישיות המבצעיות״ המחוזיות (הוא הגוף העליון האחראי בכל מחוז לביצוע הגירוש), חוייבו הללו (באחריות אישית) לדאוג שהמבצע, אשר מטרתו ״לטהר את הרפובליקה הליטאית מאלמנט קונטרבולוציוני, ינוהל בצורה חלקה בלי רעש ופאניקה ותוך התאמה מלאה עם הוראות הקומיסר העממי לבטחון המדינה של ס.ס.ס.ר., החבר מרקולוב״.

בהתאם להנחיות נדרש כל מחוז להקים בחשאיות רבה מספר מתאים של צוותות (לרוב מורכבים משלושה אנשים) שעליהם הוטלה עיקר המשימה, דהיינו: איתור המועמדים למאסר ולגירוש, עריכת חיפושים מדוקדקים בבתים, הסעת הנאסרים יחד עם בני משפחותיהם לנקודות האיסוף, כמו תחנות־רכבת וכו׳. ניתנו הנחיות שלפיהן הורכבו הצוותות כדלקמן: 1) ראש הצוות, אשר ״חייב להיות עובד פעיל של נ.ק.ג.ב., נ.ק.וו.ד. או המיליציה, או מפקד אחראי של הסגל הפוליטי של צבאות נ.ק.וו.ד.״. במקרים מיוחדים ניתן היה למנות לראש הצוות ״עובד מנוסה מקרב סגל הוועד המפלגתי״; 2) עובד מסגל האקטיבה הסובייטית־המפלגתית (סובפאַרטאַקטיב) או מפקד צבאי זוטר; 3) חייל מיחידות נ.ק.וו.ד. או ממשמר הגבול או מיליציונר מקומי וכדומה.

בנוסף לאנשי הצוות ניתן היה לצרף עוד 2—4 אנשים מקרב האקטיבה המקומית ש״ינהלו את רישום הרכוש ויסייעו בביצוע״. תשומת־לב הוקדשה לטיבם של חברי המפלגה או המנגנון, שהיו צריכים לאייש את השלישיות או את החוליה המסייעת. בחירתם לתפקיד היתה מותנית ב״תכונותיהם האישיות״, ואילו את הבלתי מתאימים היה צורך לנפות. כל חברי הצוותים נדרשו לא לשוטט ברחובות ולא לנוע בקבוצות גדולות, ״כדי למנוע גילוי הופעתם בעיירות ובערי־המחוז הקטנות״. הכנות מקומיות לביצוע הגירוש כללו גם חלוקת נשק לחברי השלישיות המיבצעיות, ריכוז אמצעי תחבורה להסעת המגורשים לנקודות־האיסוף הגדולות, עד לשילוחם מתחומי הרפובליקה.

בשל סיבות שונות, וכנראה גם עקב סימנים גוברים והולכים של מלחמה אפשרית עם גרמניה הנאצית, נקבעה תחילת הגירוש לליל שבת, אור ליום ה־14 ביוני 1941. על המבצע בארצות הבלטיות, ובכללן ליטא, ניצח סגן הקומיסר העממי לבטחון המדינה (נ.ק.ג.ב.) בעל הדרגה השלישית, אִיוואַן סאַרוֹב. במסגרת הוראות חשאיות של סאַרוב על אופן ביצוע הגירושים של היסודות האנטי־סובייטיים מליטא, לטביה ואסטוניה,[10] צויין במיוחד שהמבצע חייב ״להיעשות עד פציעת השחר״. בהמשך ההוראות נאמר: ״עם הכניסה לביתו של האיש שיש לגרשו, חייב החבר האחראי של הצוות המבצעי לרכז את בני משפחת המגורש לחדר אחד תוך כדי נקיטת אמצעים מתאימים נגד כל התפרצות אפשרית״. לאחר ביקורת זהותם של בני המשפחה, בהתאם לרשימה, מחייבות ההוראות לבצע גם חיפוש קפדני אחר נשק, ספרות קונטרבולוציונית, מטבע זר ודברי־ערך בכמויות גדולות, ולאחר החיפוש להודיע למגורשים שלפי החלטת הממשלה, עומדים להעבירם לאזורים אחרים של בריה״מ. לפי ההוראות הללו הורשו המגורשים לקחת עמם ״בכמות שלא עולה על 100 ק״ג מצרכים וחפצים מהסוגים הבאים: 1) בגדים; 2) נעליים; 3) לבנים; 4) כלי מיטה; 5) צלחות; 6) כוסות; 7) כלי מטבח; 8) מזון — כדי קיום המשפחה לחודש; 9) הכסף שברשותם; 10) שק חפצים או ארגז לאריזת חפצים״.

*

בליל שבת, אור ליום שבת (י״ט בסיון פ׳ בהעלותך), אכן פשטו הצוותים המבצעיים על ערי ליטא, כפריה ועיירותיה, ופרצו באקדוחים שלופים לבתי אלפי התושבים. בין האלפים שהוחרדו אותו לילה משנתם היו הזוג בתיה לבית פרבוזניק וניסן גולדשמידט מיאנובה — שניהם חברים פעילים בבית״ר. התפרצות של השלישיה המבצעית לביתם ומהלך הגירוש מתוארים על־ידי בתיה כדלקמן:[11]

״בשעת לילה מאוחרת של ה־14 ביוני 1941 התעוררנו לשמע נקישות ממושכות בדלתנו. על שאלתנו מי שם, הכריז מישהו ברוסית: פתח, אנו מן הנ.ק.וו.ד. שניים התפרצו לחדרנו הקטן עם אקדוחים שלופים[11*] בליווי ראובן וידצקי מן הנוער הקומסומולי. הם ערכו חיפוש יסודי[12] וציוו עלינו להתכונן לדרך תוך 20 דקות. הורשינו לקחת חפצים עד 100 ק״ג. באפילת הלילה הובילונו במשאית בליווי חיילים לתחנת־הרכבת. אסרו עלינו להיפרד מההורים ומקרובים. הוכנסנו לקרון־משא, הדלתות נסגרו על מנעול ובריח וזקיף סובייטי שמר עלינו... ביום המחרת הופיעו אמא, אבא, אחים ואחיות. עומדים הם מרחוק ואין מרשים להם להתקרב. מבעד לאשנב המסורג רואה אני אותם בוכים... למחרת באישון הלילה, באחת התחנות, דפקו על

דלת הקרון ושאלו על ניסן. הוא נצטווה לצאת את הקרון...[13] ויותר לא ראיתיו. הוא ניספה במחנה רשוטי ב־1942..."

מסיבות שונות לא נאמר בכל המקרים למועמדים לגירוש שהמדובר מחוץ לגבולות ליטא. כך, למשל, טענו אנשי השלי־שיה המבצעית שפרצו אותו לילה לביתו של בוריס ברנשטיין, איש־הציבור הידוע בקובנה, ש"עליהם לעבור לעיר אחרת".[14]

בדומה לכך בוצע הגירוש בחלק ניכר של המקרים באותו לילה ובלילות הבאים. טיב היחס וההתנהגות מצד המבצעים לגבי המשפחות האומללות היה תלוי במידה רבה גם באישיותם של חברי ה"שלישיות" (כיהודים וכלא־יהודים), שכן היו ביניהם גם כאלה שביצעו את התפקיד כאילו כפאם שד.[15]

היו מקרים שצורפו אל המגורשים גם קרובים או סתם אנשים שנמצאו אז בבית, כמו במקרה של משפחת פעיל "הפועל המזרחי" בקובנה, אולשטיין, שיחד עם אשתו ובתו בת החודשיים גורשו גם גיסתם (אחות האשה) ובעלה.[16] ואילו אצל הסוחר הציוני שדכנוביץ מקיבארט, לא נעתרו השלטונות להפצרות הבן הצעיר להצטרף למגורשים, שכן הוא לא נכלל ברשימה. מאוחר יותר נכנס לקרון המגורשים בו היתה אמו (אביו הקשיש הופרד עוד קודם־לכן לקרון אחר) וזאת כנראה במקום אחיו הבכור, אשר גר בקובנה ומשום־מה היה כלול ברשימה.[17]

אם כי תחושת השואה הקרבה ובאה על יהודי ליטא גרמה לרגשות[17*] מעורבים בלב האוכלוסיה היהודית לגבי גורל המגורשים ("לגבירים יש מזל"), הרי נזדעזעו רבים למראה עצם הגירוש. קרובים וידידים שנחלצו לרוץ ולהשתדל בחלו־נות הגבוהים למען הפר את רוע הגזירה, לגבי כמה משפחות, העלו בדרך־כלל חרס בידם.[18] רק במקרים בודדים הצליחו למנוע גירושם.[19] פליט יהודי מוורשה שעבד אז במדור לספרות (שבהנהלת הסופר סוצקבר) באולפן הרדיו הווילנאי, שנעצר בערב ה־18 ביוני 1941 בעת ביקור בדירת ידידים, מספר:[20]

"בדירה זו, בה התגוררו גם קרובי משפחתי, אף הם פליטים מוורשה, יהודה ולודבסקי והמהנדס פוצימוק, היו אנשי־משטרה סובייטיים, והדיירים היו עסוקים באריזת חפציהם. התבקשתי גם אני להראות תעודותי וכאשר התברר שאני פליט ומופיע ברשימות המבוקשים, נאמר לי שהוצאה נגדי פקודת מעצר וגירוש... עם היחידה המשטרתית נמצאו בדירה גם שני אורחים מקומיים, יהודי ופולני, אשר מתפ־קידם היה לשמור על החיילים־השוטרים שלא ישתמשו לרעה בסמכויותיהם. עלה בידי להיכנס אתם לשיחה... הראיתי להם את התעודות והם הסכימו להעביר מכתב ממני אל אחד המכירים אותי לפי בחירתי. הרהרתי רגע קט למי לפנות והכרעתי נפלה על סוצקבר. מצאו אותו עוד באולפני הרדיו, ואם כי בינתיים נתברר שצו ההגלייה נגדי הוצא בקשר לבקשתי לקבלת היתר יציאה ואשרה לארץ־ישראל — לא היסס סוצקבר ופנה מיד למנהל הכללי של רשות השידור, המוסיקאי היהודי־ליטאי הידוע, צ'רינסקי, ושניהם פנו בתוקף לכל המוסדות. ובאמת, כמעט ברגע האחרון לפני הירידה מהבית למשאית, שצריכה היתה להסיעני לתחנת־הרכבת — לקרונות הגירוש — הגיע צו לשחררני. חזרתי לחופש".

אם ראש המשפחה המיועד לגירוש לא נמצא בבית בעת בוא השלישיות להוציאו, לא נלאו הללו מלחכות שעות רבות לשובו, כפי שאירע למשפחת טראקנישקי. ראש המשפחה, סוחר עשיר, ממנהיגי "אגודת ישראל" ויו"ר הקהילה הדתית בקובנה, השכים אותה שבת לבית־הכנסת ושם נודע לו שמחפשים אותו. בעצת רבה של קובנה, הרב דובער שפירא, לא חזר לביתו אלא לפנות בוקר למחרת, ונוכח לדעת שעומדים להוציא את בני ביתו גם בהעדרו.[21]

אם כי בהוראות המפורטות לגבי הציוד שמותר למגורשים לקחת עמם לא נכללו ספרים, הצליחו במקרים מסויימים כמה מהם, כמו קצין שלטון בית"ר יחזקאל דיליון ואחרים,[22] להצניע בכליהם ספר תנ"ך ותשמישי־תפילה אחרים.

*

בכל אחד מ־50 עד 55 הקרונות שנועדו בממוצע לכל אחת מרכבות הגירוש, ניתן היה לרכז לפי ההוראות של סארוב 25 מבוגרים וילדים על רכושם. אך במקרים רבים נדחסו לקרון הרבה יותר. לפי ההוראות הוקצו קרונות מיוחדים לאסירים שכונו קבוצה א' ושכללו בעיקר ראשי משפחות ואנשים בעלי רקע פוליטי לשעבר (למעשה אסירים); קרונות מיוחדים הוקצו לבני המשפחות ולכל האחרים שכונו קבוצה ב'. במידה שהוראה זו לא הוצאה לפועל מלכתחילה בתחנת המוצא, היא בוצעה אחר־כך בתחנת־הרכבת בנובו־ווילייקא. למעשה נותרו משפחות רבות ביחד גם לאחר־מכן וביניהן גם כאלה שלפי ההוראות חוייבו בהפרדה.[23]

במהלך שלב זה של המבצע רוכזו אלפי המגורשים מכל מחוזות ליטא במאות קרונות והובלו תוך ימים אחדים לנקודת האיסוף העיקרית — לתחנת־הרכבת בנובו־ווילייקא שבביילו־רוסיה והסמוכה לגבול ליטא. כאן הושלמה כאמור הפרדת ראשי המשפחות ממשפחותיהם וכולם הוסעו בקרונות־המשא לכיוונים שונים בתוככי בריה"מ. שלב זה של המבצע נמשך כשבוע ימים עד פרוץ המלחמה (22.6.41), כפי שניתן לראות מטבלה מס' 1 כדלקמן:

טבלה 1
נתונים על 19 רכבות מגורשים מליטא ביוני 1941, לפי תאריכי היציאה, תחנות היעד, מספר הקרונות ואומדני המגורשים בתוכם [14]

תאריך היציאה	מס' תעודת המסע	תחנת היעד	האזור	מספר הקרונות	מספר המגורשים (לפי אומדן)
15 יוני 1941	119148	לוקוט	אלטאי סיביר	35	1,225
17 יוני 1941	119154	קולונדא	אלטאי סיביר	75	2,625
17 יוני 1941	119157	בארנאול	אלטאי סיביר	59	2,065
18 יוני 1941	118548	ביסק	אלטאי סיביר	70	2,450
18 יוני 1941	119159	ביסק	אלטאי סיביר	71	2,485
19 יוני 1941	119163	ביסק	אלטאי סיביר	71	2,485
19 יוני 1941	119161	ביסק	אלטאי סיביר	55	1,925
15 יוני 1941	119149	זאטשיינובו	אלטאי סיביר	5	175
20 יוני 1941	119164	נובוסיבירסק	אלטאי סיביר	86	3,010
21 יוני 1941	119165	נובוסיבירסק	אלטאי סיביר	73	2,555
21 יוני 1941	119169	מאדוואזיא גורא	ס.ס.ר. קרלופינית	43	1,505
21 יוני 1941	119167	מאדוואזיא גורא	ס.ס.ר. קרלופינית	24	840
15 יוני 1941	119150	סטארוביילסק	אוקראינה	25	875
19 יוני 1941	119162	סטארוביילסק	אוקראינה	61	2,135
21 יוני 1941	119166	סטארוביילסק	אוקראינה	59	2,065
21 יוני 1941	119165	מאקאט (אורנבורג)	קאזאכסטאן	29	1,015
16 יוני 1941	110153	באביניני		13	455
18 יוני 1941	118549	מינסק	ביילורוסיה	5	175
22 יוני 1941	119172	אורשא	ביילורוסיה	12	420
סך הכל	19 רכבות			871	30,485

בסך־הכל גורשו מליטא למעלה מ־30,000 איש,[25] כולל כ־20,000 ליטאים,[26] 7,000 יהודים[27] והשאר בני מיעוטים אחרים — בעיקר פולנים (במיוחד מאיזור וילנה). לעומת המגורשים הליטאים למיניהם, שכללו, בנוסף לצמרת הפוליטית הלאומית, גם אלפי "קלעים" מדרגת מפקד מחלקה ומעלה, אנשי צבא ומשטרה ובעלי מישרות שונות במנגנון הממלכתי מכל קצווי ליטא, לרבות מכפרים נידחים, היו בין המגורשים היהודים בעיקר חרשתנים וסוחרים בעלי מחזור ניכר, וכן מנהיגי מפלגות ופעילים מרכזיים, בדרגים גבוהים, יחסית. ומכיוון שמרכזי הארגונים הפוליטיים והעתונים של הסקטור היהודי, וכן פעולות המסחר והתעשיה, היו מרוכזים בערים הגדולות, אין תימה שמרבית המגורשים היהודים באו מקובנה, שאוולי, פוניבז' וערים יותר גדולות, כפי שמסתבר מתוך הטבלה הבאה (טבלה מס' 2): [28]

טבלה 2

יהודי ליטא שהוגלו (אסירים ומגורשים) במלחה"ע ה־2 לפנים בריה"מ לפי מקומות מוצאם בליטא ומקומות גלותם בבריה"מ

	מקומות ההגלייה										
מקום המוצא	חבל אלטאי	רפובליקה אוטונומית יאקוטית	פלך נובו־סיבירסק	פלך סברד־לובסק	רפובליקה אוטונומית קומי	פלך קירוב	חבל קראס־נויארסק	פלך ארכנ־גלסק	פלך אומסק	בכל מקומות ההגלייה במספרים	בכל מקומות ההגלייה באחוזים
קובנה	98	32	28	34	—	9	1	8	2	212	42.4
שאוולי	21	6	—	—	—	1	—	—	1	29	5.8
פוניבז'	24	1	1	—	—	1	—	—	—	27	5.4
ראסיין	1	—	—	—	17	1	—	—	—	19	3.8
וילקומיר	18	1	—	—	—	2	1	—	—	22	4.4
ינובה	4	2	—	2	—	—	3	—	—	11	2.2
אוטיאן	9	—	1	—	—	—	—	—	—	10	2.0
בירז'	—	—	7	—	—	—	2	—	—	9	1.8
מאליאט	9	—	—	—	—	—	—	—	—	9	1.8
פילווישוק	5	4	—	—	—	—	—	—	—	9	1.8
מאריאמפול	1	—	7	—	—	—	1	—	—	9	1.8
פלונגיאן	—	—	2	—	1	3	1	—	—	7	1.4
אליטה	7	—	—	—	—	—	—	—	—	7	1.4
קרטינגה	—	—	—	—	3	—	4	—	—	7	1.4
טאוריג	—	—	—	—	7	—	—	—	—	7	1.4
אניקשט	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1.2
וילקובישק	5	—	—	—	—	—	—	—	—	5	1.0
מקומות אחרים[29]	12	10	6	—	2	7	4	—	—	41	8.2
לא ידוע	38	1	4	4	2	2	2	—	1	54	10.8
סה"כ במספרים	258	57	56	40	32	26	19	8	4	500	100
באחוזים	51.6	11.4	11.2	8.0	6.4	5.2	3.8	1.6	0.8		100

לפי טבלה זו ניתן לראות בעליל שלמעלה ממחצית (כ־54%) ממספר הגולים באו משלוש הקהילות הגדולות קובנה, שאוולי ופוניבז', שהיו גם מרכזים תרבותיים, פוליטיים וכלכליים. אם כי בין הגולים היו גם פה ושם חנוונים זעירים מעיירות קטנות, שיחסית לתושבים האחרים נחשבו כביכול ל"גבירים", או שמישהו מבין מרכיבי הרשימות נטר להם איבה, הרי בדרך־כלל נמנו עם הגולים סלתה ושמנה של יהדות ליטא — הכלכלית והפוליטית.[80] בין המשפחות היהודיות שהוגלו מקובנה על רקע מעמדם הכלכלי־סוציאלי כיסודות מסוכנים מבחינה סוציאלית, ואשר כונו רשימת "אָס.אוֹ.אֶ" (סוציאל אופאסני אלמנט), נמצאו בעלי בתי חרושת ומסחר ידועים, כגון: אוליאמפרל מביח"ר "סילווא", צ'רנָס מביח"ר "קוטון", אשכנזי מביח"ר "קדימה", סלומון מביח"ר לסיגריות, הצורף גרוזד, אילגובסקי — קבלן, חודוש — בעל בתים, שטארק ומרקוס — בעלי בימ"ס לטבק, חרש וולצר מבימ"ס לנייר, הסוחרים פלונסקי, סוקולובסקי, איזרעלית, ידידיה פיינברג, פלקובסקי ורבים אחרים. בין המגורשים מווילנה היה גם הסוחר העשיר ינקלביץ.

ראשי המשפחות הללו נכללו בדרך־כלל בקבוצה א', כלומר קבוצת ה"אסירים", והופרדו כאמור מבני משפחותיהם. בקבוצה זו נמצאו גם הפעילים במישור הפוליטי־ציבורי, רשמית גם "איזמניקי רודיני" (בוגדים במולדת) וביניהם ממנהיגי המפלגות והארגונים היהודיים הבאים:[81]

מהתנועה הרביזיוניסטית (הצה"ר) ובית"ר וברית החייל: דוד בידרמן, שלמה גפן, יחזקאל דיליון, שאול דיליון, יחזקאל דוידזון, צבי וולפוביץ, ישראל יברוביץ, מייזל, יחזקאל פולריץ, אליהו פלינק, זאב רוזנטל, אברהם רוטשטיין, שמעון שפירא, אברהם שטוקרביץ ואחרים.

מהציונים הכלליים: ד"ר בנימין ברגר, ד"ר יואל ברוצקוס, בוריס ברנשטיין, ד"ר משולם וולף, מאיר זיידנשנור (מווילנה), ד"ר יצחק לויתן, ניסן מיסלר, מאיר קנטרוביץ, המהנדס נח יפה ואחרים.

מהציונים המדיניים (גרוסמאניסטים): ד"ר שמואל גולדברג, ד"ר יצחק דוברוביץ, ד"ר אריה הסלזון.

מפועלי־ציון־שמאל: עו"ד מיכאל טרוספוס ואחרים.

מתנועת "המזרחי": אליהו אולשטיין.

מברית ותיקי מלחמת העצמאות הליטאית: ד"ר אברהם אלפרן, סרן (מיל.) משה ברגשטיין, דוד חסמן, פידלר ואחרים.

כן נכללו בין המגורשים מספר פאלקיסטים כמו דוד גלובוס, מעורכי ה"פאלקסבלאט" לשעבר, ואפילו כמה קומוניסטים

וקומסומולאים כמו יוזפוביץ, הירשהורן ואחרים.

כמו השלב הראשון של מבצע הגירוש, כן גם השלב השני — ההסעה לבריה״מ — נערך בצורה מתוכננת ותוך כדי הבחנה בולטת בין רכבות האסירים מקבוצה א׳, לבין רכבות המגורשים מקבוצה ב׳. כך למשל מינה מישמר הזקיפים לקבוצה א׳, לפי ההוראות, 65 איש, ואילו לקבוצה ב׳ — 30 איש בלבד. לפי ההוראות היה על מפקדי הרכבות להבטיח לכל אחד מהמגורשים 800 גרם לחם ואוכל חם פעם ביממה (בהקצבה של 5.3 רובל לגולגולת) וזאת על־ידי הזמנה טלגרפית מוקדמת לתחנת־הרכבת המסויימת, שנועדה לספק את המזון. על מפקד הרכבת הוטל לשלוח אנשים מבין המגורשים, כדי להביא את הארוחות והמים הרתוחים לקרונות.

אם כי למעשה לא תמיד בוצעו הדברים לפי ההוראות, הרי ענין האוכל לא היה מהמעיקים ביותר על ציבור המגורשים.[32] הם סבלו במיוחד מהדחיסות הרבה והתנאים הסניטריים הירודים ששררו בקרונות. קרונות אלו, שנועדו להובלת משא ובהמות, היו בדרך־כלל סגורים וחתומים ורק שני צוהרים זעירים היו בהם כדי לספק אויר לכלואים. לשם עשיית הצרכים נאלצו להשתמש במתקנים פרימיטיביים שהותקנו בקרון, כמו ״שפופרת״, או סתם חור ברצפה.[33] לפעמים הורשו האנשים לרדת בעת עצירת הרכבת בתחנה צדדית ולעשות צרכיהם תחת הקרונות. במיוחד סבלו קשות התינוקות, הזקנים והחולים. למעשה הוחזקו המגורשים כמעט משך כל הנסיעה בבידוד גמור מן האוכלוסיה המקומית אשר נקרתה בדרכם, ואף עם אנשי הקרון הסמוך אסור היה להם להיפגש. אפילו על פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין בריה״מ שמעו באקראי ובעקיפין. בתנאי סבל אלה המשיכו לנסוע ימים ושבועות, הכל לפי היעד: למחנות עבודה, לאזורים כפריים או למקומות שוממים.

לפי מסמכים סובייטיים, שנתגלו לאחר נסיגתם מריגה,[34] הוסעו המגורשים מליטא ליעדים הבאים:

לתחנת־הרכבת	קאראסוק	מסילת־הברזל האומסקאית	230	איש
״	סלאווגורוד	״ האומסקאית	710	
״	קולונדא	״ האומסקאית	150	
״	צ׳יסטוּוֹארנאיא	״ האומסקאית	100	
״	בוראָגה	״ הטומסקאית	150	
״	ביסק	״ הטומסקאית	3,940	
״	באַרנאוּל	״ הטומסקאית	1,970	
״	אלייסק	״ הטומסקאית	645	
״	רובזובקא	״ הטומסקאית	402	
״	יאזד־זופאלני	״ הטומסקאית	150	
״	זאצ׳אלנובו	״ הטומסקאית	75	
״	וואלקובו	״ הטומסקאית	125	
״	פוביאָדים	״ הטומסקאית	100	
״	פוספיאליחה	״ הטומסקאית	200	
״	פופאליחה	״ הטומסקאית	145	
״	ליפונובו	״ הטומסקאית	210	
״	לוקאשי	״ הטומסקאית	250	
״	קוטלאס	״ הגורקוסקאית	3,600	
״	מאקאט	״ האורנבורגית	364 (יצאניות)	
״	סטארובײלסק	מסילת־הברזל המוסקבאית־דונבאסית	6,302 (בודדים, ראשי משפחות)	
״	מאדוואָז׳איא־גורא,	מסילת־הברזל הקירובית	1,196 (פליליים)	

לפי רשימה זו הובלו בסך־הכל מליטא 21,014 איש.

ניתן להניח שלפחות כ־2/3 מבין המגורשים האלה היוו בעיקר משפחות שלמות ובני משפחה (של ראשי המשפחה העצורים), כלומר המשתייכים לקבוצה ב׳. הללו הוגלו ברובם המכריע (בציר גובו־ווילייקא—אורשא—יארוסלאוו—סוורדלובסק) למקומות שונים בחבל אלטאי כגון ביסק, בארנאול, קאראסוק ועוד, וכן לחבל נארים ולמקומות אחרים. הבודדים וראשי המשפחות, העצורים שכונו קבוצה א׳, הוסעו דרך סטארובײלסק למחנות־העבודה בצפון ובאוראל. במידה מסויימת מתאשרת הנחה זו גם מתוך טבלאות 1 ו־2.

בין ראשי המשפחות והבודדים שהובאו לתחנת סטארובײלסק שבאוקראינה, היו גם כמה עשרות מראשי הציונים בליטא. כמו רבים אחרים הם שוכנו תחילה במנזר ולאחר פרוץ המלחמה הועברו למחנות בצפון הרי אוראל שנקראו ״סבראוראלאג״. חלק אחר הועבר למחנות אחרים כגון ראָשוֹטי שבחבל קראסנויארסק, גארי בפלך נובוסיבירסק, פצ׳ורלאג בפאצ׳ורה (חבל וורקוטא) ועוד.

*

בקיץ 1941 כבר היו במחנות חלק מאלה שהוגלו מפולין מספר חודשים לפני כן והספיקו לסבול סבל רב. על התרשמותם של האומללים הללו מהגולים החדשים מליטא, ובמיוחד מהופעתם החיצונית, מספר בזכרונותיו אחד הוותיקים כך:[35]

״עדיין היה להם מראה האומר כבוד ובהלה גם יחד. היה זה מעין מיצעד מעולם אחר... רבנים במצנפות פרווה, עורכי־דין ובנקאים, דמויות מרשימות ועבי־כרס, יהודים ולא־יהודים לבושים במיטב המעילים, הכובעים והפרוות. עמהם היו ארגזים ומזוודות אלגנטיות כאילו נסעו לריביירה. הופעתם הפכה לסנסציה — כולם נעצו בהם עיניים והשמועה עברה מפה לפה: ׳הליטאים הגיעו!׳ התבוננו בזקנים המטופחים, במשקפי הזהב, בהרי החפצים, ותיארנו לעצמנו מה יקרה עם כל אלה מחר, כשאנשים אלה יישלחו בקבוצות למסע רגלי מאות קילומטרים... לאחר־מכן הגיעה אכן הידיעה שרק מעטים בלבד מבין הללו נותרו בחיים״.

אחד המסעות הללו, בו נקלעו כאמור גם עצורים מליטא, ממחנות ״בה־בה־קה״ (בילומורסקי־באלטיסקי־קאנאל) שבקארלו־פינלנד, אירע בזמן פינוי המחנות הללו כמה שבועות אחר פרוץ המלחמה. רבבות העצורים הובלו ברגל אל יערות־העד של הטייגה, מזרחית וצפונית לארכאנגלסק. וכך מתאר זאת בזכרונותיו אחד העצורים, יחזקאל פולרביץ מקובנה:[36]

״זקיפי הקונבוי, רגלים ופרשים, הקיפו את טורי האסירים ולא הרשו אף לאחד לצאת מהשורה ימינה או שמאלה... שבילים צדדיים בתוך הטייגה העלו ענני אבק שמילאו את הנחיריים, הפה, העיניים, וחנקו בגרון. הלשון בפה יבשה כקרש והצמאון בער ושרף. מי שפיגר ונשאר תשוש־כוח מאחורי החטיבה המתקדמת, נורה על־ידי הקונבוי. בין מיפקד למיפקד, בחניות, היה מפקד הקונבוי מתרה באסירים שכך וכך נהרגו תוך ״נסיונות לברוח״... מימיני בשורה הלך הד״ר לוויטן מקאונאס... הוא התקשה מאד בהליכה. באחד הימים קרה האסון: הוא התחיל להפציר בי לתת לו להישאר, אין לו כוח יותר, אחת היא לו, שיגמרו

אותו בבת-אחת... נמצאנו כבר בשורת הצועדים האח־רונה. איש הקונבוי דרך את הרובה והיתרה בנו לא לפגר. אך אצל הד"ר לוויטן אפסו כבר כל התקוות. הוא צנח ונפל תחתיו ולא יכול היה עוד להתרומם. העמסתיו על כתפי והלכתי. ברגעים הראשונים השתוממתי עד כמה היה קל, אך בהוסיפי ללכת יותר ויותר התחלתי להרגיש במשא ולא עבר הרבה זמן עד שאף אני הייתי בין הנחשלים. התכופפתי, עיני לארץ, והתקדמתי... אספתי את שארית כוחותי ובריצה השגתי את הפיגור. ושוב נחשלתי ושוב רצתי קדימה כשהמשא על כתפי, כאחוז 'אמוק', עד שאיבדתי את הכרתי. כמה זמן עבר עלי כך לא אזכור, אך קרה הנס: החטיבה עמדה לנוח. הדרך באותו לילה באה אל קיצה".

ברם, ניסים כאלה לא היו חזיון נפרץ ולא בכדי רבו הקור־בנות בין האסירים.

קלים לאין-ערוך היו תנאי החיים של המגורשים, וביניהם משפחות של העצורים.[36]* רובם ככולם רוכזו בתחילה בחבל אלטאי. בהגיע הקרונות ליעדם נותקו מהרכבת (שהמשיכה למקומות אחרים) והנוסעים הורדו. בדרך-כלל קיבלו אותם ראשי השלטונות המקומיים ומנהלי המוסדות והמפעלים הכל־כליים-משקיים, כדי להסדיר את בעיית איכסונם, ומה שיותר חשוב — לשבצם בעבודה. מחמת היחס הגס מצד נציגי הרשות הללו, קבלת-הפנים חמורת-הסבר והצורה בה בחרו את האנשים לעבודה, שיוו הללו במקרים רבים למעמד זה צביון של "שוק עבדים".[37] משם הועברו המגורשים במשאיות, בעגלות וגם ברגל, ליישובי הסביבה, שם חוייבו לחיות ולא לעזוב את המקום, וכן להתייצב מדי פעם בפני רשויות הבטחון המקומיים.[38]

כבר בזמן הראשון לאחר ששוכנו בסובחוזים ובישובים עירוניים, שומה היה עליהם להתחיל בעבודה. חלקם הניכר שובץ בעבודה חקלאית, אחרים במפעלים חרושתיים ובכריתת יערות בטייגה ומעטים — בעבודות מקצועיות ובפקידות. במק־רים רבים נמצא מקום העבודה רחוק מאד ממקום המגורים, כדי 8—10 ק"מ ויותר: הם נאלצו ללכת ולשוב ברגל. העבודה היתה קשה ביותר; כך למשל בביח"ר לסוכר שליד העיירה, ביסק, עבדו הגברים והנשים כאחד בטעינה ובפריקה של פחם ואבנים, כשכל אבן בת 70—80 ק"ג.[39] על עבודה זאת שילמו מעט מאד במזומנים — כדי קניית כיכר-לחם בשוק השחור, אבל חשובים יותר היו התלושים לאוכל שהעובדים קיבלו.[40] בתנאי הרעב הכבד, ששרר אז, היוו אלה גורם מדרבן ביותר ליציאה לעבודה. מאידך, זקנים וחולים לא חוייבו לצאת לעבודה, והם נאלצו להתקיים מתמיכת משפחותיהם שעבדו, וממכירת חפציהם האישיים.[41]

מאחר שנאמר לאנשים כי נגזר עליהם לחיות במקום לצמי־תות, במסגרת ה"סילקה" (הגירוש), החלו רובם להסתגל לתנאי המקום. אחדים הקימו להם משקי-עזר, ואחרים אף ביראו חלקות יער וגידלו עליהם תפוחי-אדמה. חלקם הוכיח עצמו במילוי תפקידים וביוזמות קונסטרוקטיביות, עד כדי כך שבמשך הזמן הוטלו עליהם גם עבודות ותפקידים שדרשו מיומנות מיוחדת ואחריות, וכך חלה הקלה מסויימת בתנאי חייהם.[42] גם שלטונות הבטחון המקומיים, שבתחילה הקפידו על עריכת מיפקדים של המגורשים והתייצבותם במועדים תכו־פים, מיתנו לימים את דרישותיהם, אם כי מדי פעם היו מטרי־דים אותם בחקירות ובחיפושים וכדומה. על אף ההבחנה הרשמית בין משפחות "אסירים", שכונו גם "בני משפחת בוגד במולדת", לבין המגורשים האחרים, לא היה כמעט הבדל מעשי בתנאי חייהם. עם זאת לא נמנעו שלטונות הבטחון להזכיר מזמן לזמן לבני משפחות ה"בוגדים" את ייחוסם ולהעמידם על משמעות הדבר.[43] ימים רבים לא ידעו הללו היכן כלואים ראשי משפחותיהם ואם הם חיים בכלל.

לפי הסכם שיקורסקי—סטאלין שוחררו בסוף 1941 אסירים ומגורשים אזרחי פולין לשעבר, ביניהם תושבים רבים של וילנה והסביבה.[43]* הללו נהרו ברובם דרומה, לאזורי אסיה המרכזית. חלק מהם גוייס לצבא אנדרס ואחדים וזכו אף להגיע לארץ-ישראל בימי מלחמת-העולם השניה.

בשלהי קיץ 1942, כשנה לאחר בואם של המגורשים לחבל אלטאי, הועברו רבים מהם לחלקים אחרים בירכתי בריה"מ. בין השאר הם שולחו ליישובים נידחים שבחבל וורכויאנסק שבאגן הנהר לנה ובדלתא שלו עד הישפכו לים לאפטייב, לרפובליקה האוטונומית היאקוטית לרבות הבירה יאקוטסק ועיר-הנמל אלקמינסק, אך גם ליישובי דייגים צפוניים ביותר, כגון ביקוב-מיס ומקומות רבים אחרים. וכך מתארת בתיה פרבוזניק מיאנובה את העברתה מסובחוז בחבל אלטאי ליאקוטיה:[44]

באוגוסט 1942 קיבלנו מן הנ.ק.וו.ד. צו, לפיו על כל המש־פחות שאין להם ילדים קטנים להתכונן לעזוב את הסובחוז קארפובה. שלחו עגלות רתומות לסוסים, הטענו את החפ־צים ואנו הלכנו ברגל, בליווי שוטרי נ.ק.וו.ד. שהיו רכובים על סוסים עד העיר ביסק... הדרך ארכה 3 ימים. בביסק נודע לנו שיסיעו אותנו לאיזור הים הצפוני, למקום בשם טיקסי על נהר הלנה — מהלך של 4,000 ק"מ. בקרונות-משא לא-סגורים התקדמנו לבארנאול ולנובוסיבירסק, ומשם במסלול הרכבת הטראנסיבירית. אחרי שבוע של טלטולי דרך הגענו לתחנת-הרכבת אסיטרבה. משם המשכנו במש־איות בדרך לא דרך, בהרים ובגיאיות, מאות קילומטרים עד לתחנת-מים על נהר האנגרה. כאן הטעינו אותנו כבקר וכצאן בספינת-משא ולאחר שלושה ימי שייט הגענו לא הרחק מנמל מוכטויה שעל הלנה. הועברנו לספינה גדולה ולאחר שעברנו יותר מ-1,000 ק"מ בשבע יממות, במורד זרם הלנה, הגענו לנמל אלקמינסק. היינו קבוצה של ארבע משפחות, 10 נפשות, והתמקמנו בחדר בן 12 מ'. למחרת בואנו יצאנו לעבודה בטייגה, הנמשכת לאורך הנהר לנה. עבודתנו: הכנת עצי הסקה לספינות. את מנות הלחם מקב־לים לפי הנורמות. כיון שלא הורגלנו לעבודה כזו ולתנאים, לא הגענו לנורמה ורעבנו ללחם. הקור הגיע ל־40 מעלות והתיש את כוחותינו.

גזירת ההעברה פגעה קשות בעיקר באותם המגורשים שכבר החלו לאט-לאט להסתדר בתנאי ה"סילקה" (הגירוש), כגון אלה שעבדו בעבודות נוחות או מכניסות יחסית, ובבעלי משקי-העזר וגינות-הירק למיניהם. עם זאת, היו מקרים שאנשים שמחו לקראת מסע זה, שכן פשטו שמועות עקשניות כי מובילים אותם לארצות-הברית או לארץ-ישראל ועל כן אפילו "שרו שירים ורקדו".[45] ברם, האכזבה לא איחרה לבוא, כפי שכבר תואר לעיל.

בעוד הללו מסתגלים ו"מתבססים" במקומות גלותם החד־שים, היו עדיין ראשי המשפחות וכן גם מספר אסירים בודדים כלואים במחנות־העבודה בתנאי רעב קשה, עבודת־פרך מתי־שה ומחלות אנושות. תנאי המעצר היו קשים והביאו למיתות המוניות.[46] על כך מספר ישראל יברוביץ מקובנה:[47]

"כל התנאים שבהם היו נתונים האסירים במחנות של אותה תקופה, הביאו את מותם בנפול עליהם עץ כרות ביער. אחרים קפאו בזמן העבודה בטייגה. יש כאלה שדלקת־הריאות הפילה אותם ולא הוסיפו לקום. אשרי אלה שמיתות כאלה היו מנת חלקם. המוות הכי אכזרי היה זה שבא בהד־רגה ונמשך ימים ולילות אין סוף (ברוסית יש הגדרה מדוייקת למוות כזה: מוות מתוך 'איסטשצ׳יניה'. זה מתחיל בחולשה העוברת לאפיסת כוחות וגומר במוות איטי, שאתה מייחל ומתפלל לו, מוות שישחרר אותך מן החיים האלה). היה זה המוות הכי נפוץ והכי 'מקובל' במחנה: דעיכה כמו נר שעווה".

בתנאים האיומים האלה עברו רבים מהם גם דרישות וחקי־רות להוכחת אשמתם. לימים, בעיקר ב־1943, נשפטו רובם ככולם לתקופות מאסר מוגדרות: בעלי הפעילות הפוליטית לשעבר נידונו ברובם לפי סעיף 58 ל־5—10 שנים,[48] ואילו רוב החרשתנים והסוחרים לפי סעיף 35 ל־3—5 שנים. במידה שהאסירים נותרו בחיים אחר ריצוי תקופת עונשם, הם הועברו לאזורים מסויימים כספצפּאֶריסילאֶנצי (מועברים מיוחדים) עד אמצע שנות החמישים. רק חלק מהמשוחררים הורשו להצטרף לבני משפחותיהם ב"סילקה".[49]

*

הדאגה לגורל ראשי המשפחות, הכמיהה לאיחוד המשפחות ולפחות לקשר ביניהם, היו גורם עיקרי לפעילות בקרב ציבור הגולים. עוד בעת ההסעה מליטא, כשבני משפחה הופרדו, עשו הללו מאמצים נואשים כדי להיות ביחד או לפחות להעביר ידיעות זה לזה. גם בתנאי הגירוש לא הרפו ממאמציהם ורק לאחר זמן ניכר הצליחו בחלקם להיוודע על מקום יקיריהם.[50] כך הצליחו להתכתב ככל שניתן, והדבר עודד את רוחם וסייע להם לעמוד בתנאי המעצר הקשים. במיוחד הסתייעו האסירים בחבילות המזון ובמצרכים אחרים שבני משפחותיהם הצליחו להעבירם בקשיים רבים ובמסירות נפש.[51]

בין אלה שהתמסרו לסיוע פעיל בתחום חשוב וחיוני זה, היה איש־הציבור מקובנה בוריס ברנשטיין. הוא ובני ביתו שהו בגלות ביאקוטסק וריכזו בביתם את החבילות (שהכינו המגו־רשים בצפון הרחוק ובמקומות אחרים עבור בני משפחותיהם העצורים במחנות), תפרו אותם והתקינום למשלוח. כמו־כן העביר לחו"ל מכתבים מאת מגורשים ואסירים במקומות ני־דחים.[52] בדרך זו ובדרכים אחרות,[53] וכן באמצעות יהודי פולין ששוחררו בינתיים מהמחנות, נודע לקרובי המגורשים בחו"ל, לציבור יוצאי ליטא וכן בעיתונות היהודית, על יהודי ליטא העצורים ברוסיה "במחנות ריכוז והם מלאי יאוש".[54] להלן תוכן אחת הגלויות הראשונות ששלחה מסיביר מרים בורשטיין ב־15 באוקטובר 1941, למשפחתה בארץ־ישראל:[55]

"יקירי, אני נמצאת עם בני שלמה ויהושע ביישוב לכריתת עצים ביערות אלטאי, מחוז טרואיצקי. אנו בריאים ושלמים. את צבי לא ראיתי יותר משנה, מאז שאסרוהו. ואין שום ידיעות ממנו... את חבר מייסטאס אין רואים (רמז שאין בשר — המער׳). פיאָנה (ז.א. חלב) מקבלים לפעמים. הודיעו לי את כתובות בני המשפחה, אם הן ידועות לכם".

בעקבות מכתבים כאלה, לא זו בלבד שהקרובים בחו"ל החלו להריץ חבילות (בגדים, אריגים, טבק, תרופות, חוטים, תה, קפה, סבון וכו׳), אלא שבכמה מקרים אף הפכו למעין מרכזי קשר ומידע, וקישרו בין בני המשפחה בתוך בריה"מ גופא. תופעה זו גברה והלכה ולימים לבשה צורה מאורגנת וממוסדת ביוזמת ארגונים ציבוריים יהודיים ברחבי העולם בכלל ויוצאי ליטא בפרט.[56]

במקביל להתכתבות עם חו"ל (הנמשכת על־ידי כמה מהם עד היום הזה), נהגו רבים מן המגורשים גם לנהל התכתבות אינטנסיבית בתוך בריה"מ עצמה, בינם לבין עצמם, עם יקי־ריהם במחנות ואפילו עם קרובים וידידים בדיביזיה הליטאית וביחידות אחרות בצבא האדום, ולימים, כשליטא שוחררה — גם עם שרידי השואה שם. בנוסף למטרת חיפוש קרובים ובני משפחה, ניתן להסביר תופעה זו, בין השאר, גם כתגובה לני־תוק והתגלמודיות מצד אחד ולכמיהה למידע ושמירה על קשרים של רקע משותף מצד שני. אין תימה, איפוא, שבמקרים לא מעטים המשיכו חברי כיתה או תנועה, לשעבר, להתכתב גם בעברית, כפי שנהגו לפני המלחמה.[57]

שותפות הגורל והעבר הביאו במקרים רבים להידוק יתר של הקשרים בקרב הגולים, בין אם הכירו זה את זה לפני המלחמה בין אם לאו. בתנאים אלה גברה גם הסולידריות והעזרה ההדדית במצבים ממצבים שונים. "לא קרה אף פעם שמישהו מהיהודים מת ברעב", מציין בעדותו אחד מבני עשרת המגורשים הליטאיים, בסובחוז על שם דז׳רדז׳ינסקי בחבל אלטאי,[58] "כי את הלחם האחרון היו מחלקים".

אך לא על הלחם לבדו, אלא גם במישור הלאומי טיפחו היהודים סולידריות והווי מיוחד אופייני כמו בשמירה על לשון אידיש ותופעות אחרות.[59] בכמה ריכוזים של מגורשים יהודים ליטאים, בחבל אלטאי ובמקומות אחרים, החלו להתפתח פעי־לויות חצי־ממוסדות ומאורגנות,[60] בעיקר במישור הדתי, התר־בותי והסוציאלי. מסגרת הפעילות היתה מבוססת בדרך־כלל על מספר משפחות וידידים קודמים. כך למשל התארגנו המגו־רשים היהודים באחד המשקים החקלאיים באלטאי, בערב ראש השנה תש"א (23.9.41), כדי לחוג ביחד כשהם לבושים מיטב בגדיהם ו"למי שלא היה — נתנו (אפילו) עניבות אחד לשני". מכיון שליהודים במשק השכן היה חסר לחם, "הביאו כמה כיכרות".[61] לציון מיוחד ראויה העובדה שמפני קדושת החג שבתו אפילו מעבודה!

בסובחוז אחר שבחבל אלטאי אירגנה הגברת שיינה קלי־בנסקי מקובנה, בעזרת שני בניה, אפיית מצות בתנור כפרי. יוזמתה ודבקותה במשימה דבקו גם באחרים. "אלה שהתייחסו בתחילה באדישות, בראותם מסירות־נפש עילאית כזו תוך התפעלות רבה, נתפסו גם הם להתלהבות וכולם התחילו לאפות מצות לפסח".[62] הפסח הציבורי שנערך לאחר־מכן במועדון המקומי (ששימש להם חדר־שינה), תואר על־ידי בנה של יוזמת המיבצע:[63]

"סידרנו שולחן ארוך וכולם — כל הסובחוז — היהודים התאספו, ואנחנו סידרנו סדר על כל ה׳פיצ׳יווקעס׳ ועם כל השירים... ובריקודים ובאקסטזה. אחת בשם מיגאנץ קפצה

על השולחן לרקוד... דרך החלון הסתכלו ה'שיקסעס' והחבר'ה המקומיים וגם המה נכנסו לאקסטזה, התחילו לרקוד זה ליד זה".

היו מקרים שאפילו במקומות נידחים ביותר, בהם התגורר קומץ זעיר של מגורשים, ציינו הללו בצורה כלשהי את מועדי ישראל, כשהם נעזרים בלוחות מאולתרים בחישובים שונים ואף מפי השמועה. "אם היה בא חג" — מספר בעדותו ראש קן בית"ר מווילקומיר [64] — "היינו כבר יודעים בדיוק את היום והיינו מדברים על זה ומעלים זכרונות ולפעמים... היינו גם שרים שירים עבריים".

אחד ממקומות־הגירוש הנידחים ביותר בבריה"מ, שם פיתחו למעלה מ־100 יהודים ליטאים מעין קהילה בזעיר־אנפין, היה ביקוב־מיס שבצפון יאקוטיה.[65] מקום זה היה מהצפוניים ביותר ונמצא על חצי־אי שומם ליד שפך נהר לנה לים הקרח הצפוני, בקו הרוחב 72°. מרבית השנה שורר שם הלילה הארקטי ומשתוללות סופות שלג. המקום מכוסה שכבה עבה מאד של קרח והקור מגיע כדי 50° מתחת לאפס. הקשר המקובל מהמקום עם שאר חלקי רוסיה ("היבשת") מתנהל בעיקר (פעמיים בשנה בלבד) בשיירת אניות. עיקר קיומם של המגו־רשים שם היה על הדייג: בחורף — מתחת לקרח, ובקיץ — במכמורות. בנוסף לכך עסקו האנשים והנשים בהכנת רשתות, המלחת הדגים ועבודות אחרות הקשורות בענף זה. כמו־כן היו תופרים לעצמם בושלקים (מעילי־רוח) וקוששים סחף עצים, על שפת הלנה, להסקה. כלים קטנים, קישוטים וכדומה, יצרו האנשים מעצם הממוטה, שהיו מוצאים לפעמים בתוך הקרח המתפורר. כשיכון קבע שימשו כאן ה"יורטות" הבנויות משלד־עץ ועליו מוצמד איזוב ואדמה. המיבנה היה כמעט ללא חלו־נות. יוזמתם הראשונה של המגורשים היהודים במקום התבלטה בשכלול המיבנה הפנימי של היורטות, כך שלכל משפחה תהיה לפחות פינה פרטית משלה. ריכוז היהודים בכמה יורטות מיוחדות, שכונו "ארץ ישראל", סייע לשמירת הזיקה ההדדית ביניהם ואפילו להגברתה. כך, למשל, תמכו תמיכה מתמדת ושיטתית בנשים ובילדים שראשי משפחותיהם היו במאסר, ובמקרים קשים אחרים. הנפטרים היהודים זכו לטהרה ולהלוויה כדת וכדין, אף בתנאים החמורים ששררו במקום, ונמצאו גם מתנדבים לחקוק מצבות (באותיות עבריות) על קבריהם. באחד החדרים של היורטות היהודיות קוימו תפילות כמעט באופן שיטתי. אפילו צעירים שקודם־לכן היו רחוקים מהווי דתי, השתתפו כאן בתפילה. רובם ככולם שבתו בראש־השנה וביום־כיפור ורבים שבתו גם בשאר החגים. סדר פסח נערך כאן על כל פרטיו ודקדוקיו בהשתתפות מירבית ופעילה. הגדה־של־פסח וכן מגילת־אסתר הועתקו לעתים ביד.

הילדים ובני הנוער לא זו בלבד שגדלו כאן באווירה יהודית חמה — דיבור באידיש, שירה בעברית — אלא שקיבלו גם שיעורים בפרקים נבחרים של תולדות עם ישראל, וכמה מן המבוגרים לימדום את השפה העברית. בין הפעילים במישור הציבורי היו: יהודה רוזמן, אברהם לנגלבן, מהרשק, הגברת שיינה קליבנסקי ועוד. כדי לשוות לחיי הפרט והכלל צביון דומה במידת האפשר לחיים מלפני המלחמה בליטא, המשיכו לכנות את הפעילויות הציבוריות־עדתיות בציון כינויין המסורתי בארצות המוצא, כגון: "מעות חיטים", "צדקה גדו־לה", "תלמוד תורה", "מניין", "ווינטער־הילף" וכדומה. נימה זו של דבקות עיקשת במסורת ובהמשכיות לתרבות־המוצא, מצאה ביטוי גם בדרכי הבילוי בצוותא ובמיוחד בעת שמחות סביב נושאים בעלי צביון של מסורת ומנהגים והווי מקובל. כך למשל, בחתונת הזוג שדכנוביץ נערכו "תנאים" בכתב לפי הנוסח המקובל, וכל שכן — התפילות, הברכות והזמירות, כפי שנהוג בהזדמנויות כאלה בערי ליטא. גם כאשר הגיעו מברקים באידיש ובעברית, לא היו אלה אלא פיסות נייר ארוכות ועליהן הכתב. כן נשלחו אליהם מתנות, לרבות תכשיטים עשויים משן־ממוטה. כשהגיעה השמועה על הקמת מדינת ישראל — היו גילויים ספונטאניים של שמחה והזדהות גאה, מסיבות נלהבות וכו'. אין תימה שבקרב ציבור גולים זה צמח דור צעיר בעל הכרה יהודית ולאומית. לא אירע במקום זה אף מקרה של נישואי־תערובת.

אם כי חיי עדת הגולים היהודים בחצי־האי הנידח ביקוב־מיס היו מיוחדים במינם, לעומת קיבוצים אחרים, הרי כמה מהתופעות שרווחו בו אפיינו גם את האחרים, והיתה לתופעות הללו משמעות רבה במחנות־העבודה. חייהם של לא־מעטים מהאסירים דשם ניצלו הודות ליחסי הסולידריות העמוקים מצד יהודים אחרים, אם כחברים לסבל ולגורל ואם כאנשי הסגל הממונה מטעם שלטונות הבטחון. לא בכדי שרדו מיהודי ליטא בגהינום זה פי כמה לעומת האסירים הליטאים.[66]

*

בכמה וכמה מקרים נעשו צעדים לטיפוח יחסים תקינים בין האסירים והמגורשים מחוגי האינטליגנציה הליטאית לבין היהודים יוצאי ליטא. בעיקר באה היוזמה מצד האחרונים, וזאת, בין השאר, גם מתוך תקווה לשיבה אפשרית לליטא [67] והמשך הדו־קיום בין שני העמים. על אף זאת היו היחסים ביניהם רחוקים בדרך־כלל מהיות הדוקים. לא פעם נשמעו טענות מצד הליטאים כלפי היהודים, כמו: "הלמאי אתם, שאכלתם בשעתו לחם ליטאי, מדברים כעת רוסית?" [68] מאידך, מיאנו רוב היהודים להזדהות כליטאים והדגישו את ייחודם הנפרד. היו גם טענות מצד היהודים, למשל: שהליטאים הביאו את האנטי־שמיות ליאקוטיה ולימדו את היאקוטים ש"היהודים לא רוצים לעבוד",[69] וכדומה.

בין שאר הנושאים שהדעות היו חלוקות עליהם היה היחס למלחמה בנאצים. בעוד שהליטאים נטו בדרך־כלל לראות בגרמנים את הגורם המעשי לשחרור ליטא מהשלטון הסובייטי, הרי כמעט כל היהודים ראו את המלחמה בנאצים במידה רבה כמלחמתם. אין תימה שכאשר הוכרז ב־1942 על מגבית לקרן הטנקים של הצבא האדום, "איש לא התנגד" [70] מקרב היהודים והם השתתפו, כמידת יכולתם, ואילו הליטאים התנגדו בגלוי למגבית.

עמדה זו באה לביטוי גם בעניין הגיוס לצבא. כ"יסודות בלתי מהימנים" לא קיבלו את היהודים כמו את הלא־יהודים לצבא האדום ולא לפורמציות צבאיות אחרות.[71] כאשר גויסו כמה יהודים הסתבר ש"זו היתה טעות", כי אנשים מסוגם "לא לוקחים לצבא ולא ייקחו".[72] עם זאת הוכיחו היהודים המגו־רשים והאסירים נכונות להתגייס, ולפחות במקרה אחד אף יזמו פנייה בעניין זה לשלטונות. על כך מספר פולרביץ שהיה אז עצור במחנה את הדברים הבאים:[73]

"מסרתי בקשות כמה פעמים שיקחו אותי מתוך המח־סגר

(מחנה־הסגר) אל החזית... אחרי שקיבלתי כמה סירובים כתבתי גם מכתב לסטאלין והסברתי שהצבא היהודי מוכרח מנקודת השקפה היסטורית להשתתף במלחמה הזאת תחת דגלו היהודי...[74] כתבתי שם שהמתנדבים לצבא היהודי הזה יבואו מכל העולם, גם מארצות־הברית ומכל פינות העולם, וזה יחיש את פתיחת החזית השניה... לאף אחד לא סיפרתי את זאת משום האחריות. ידעתי שהרבה מאד מהיהודים שהיו אתנו ביחד יסכימו ללכת לחזית... התשובה היתה מעניינת... את זה ראיתי כשבאה דלגציה שלימה עם איזשהו גנרל נ.ק.ו.ו.ד. לראות אותי — מי אני — ולחקור אותי. באמת נחקרתי וכנראה שלמדו מי אני ובזה נגמר העניין... בכתב שום תשובה לא קיבלתי".

בעוד שהשלטונות הסובייטיים נרתעו בסופו של דבר מגיוס המגורשים והאסירים לשירות פעיל, הרי לא ויתרו עליהם לצורך התעמולה המדינית. על כך מספר מפקד קן בית"ר לשעבר בשאוולי:[75]

"בשנת 1942 הייתי כלוא במחנה־כפיה פאצ׳יורלאג בסיביר. רבבות מתו שם בכפור, במחלות וברעב, ויחסם של אנשי המשטרה הפוליטית אלינו היה אכזר מכל. אפשר איפוא לתאר את תדהמתי כאשר בוקר אחד הוזמנתי אל המשרד, ושם שני קצינים בעלי דרגות גבוהות ביקשוני באדיבות לשבת, לנוח ולהתכבד בתה ובסוכריות... הם שאלוני באדיבות להשקפותי על המצב הכללי ועל גורל המלחמה. לגמתי מן התה החם ואמרתי: 'נו, מה יש לדבר, זאת מלחמה קדושה ויש להלום בפאשיסטים במלוא העוצמה'. ומה דעתך כיהודי? — 'כיהודי? שאלה תמוהה, הנאצים רוצחים את בני עמי בכל אירופה. יש למגר את נגע הנאצים'. אם אלו דעותיך — אמר אחד הקצינים — בוודאי לא תסרב לחתום על מיסמך זה. הוא הניח על המכתבה דף נייר מודפס. קראתי את תוכנו של המיסמך. היתה זו פנייה ליהדות העולם,[76] פנייה לעזור לברית־המועצות במאבקה נגד הנאציזם בתרומות כספיות... מובן שחתמתי... לאחר שחתמתי[77] על מיסמך זה, טפח לי אחד הקצינים על שכמי באומרו שאין לו ספק כי לתלאותי בא הקץ, שאני עתיד להשתחרר ממאסרי, שהרי בני־ברית אנחנו".

למרות זאת נותר אסיר זה במחנה־המעצר עד שנת 1947, עד סיום מועד עונשו. כמו רבים מן המשוחררים האחרים, הוגבל בזכויותיו האזרחיות, דהיינו: ניתן לו היתר להתיישב אך ורק במרחק של 201 ק"מ ממרכז אדמיניסטרטיבי כלשהו. במלים אחרות: גלות נצחית באזורים הצפוניים של ברית־המועצות, בטאיגה, ביערות, בחבלים הנדחים שבאסיה המרכזית וכדומה. מכיון שבליטא שרדו כמה מבני משפחתו, הסתכן וחזר לשם. לאחר זמן קצר, נעצר על־ידי שלטונות הבטחון בליטא והוגלה בשנית, הפעם לחבל קראסנויארסק.[78]

גורל דומה פקד רבים אחרים שהעזו לאחר ריצוי עונשם לחזור באופן בלתי־חוקי לליטא, תוך נסיון להיעלם מעיני הרשות. חלק ניכר מהם נתפס והוגלה בשנית.[79] להוציא מקרים בודדים, לא הצליחו בדרך־כלל גם הנסיונות להיחלץ בצורה ליגלית מן הגלות, אם על־ידי פנייה אישית לשלטונות[80] ואם לקונסוליות,[81] או על־ידי דרישה מקרובים[82] בליטא או בחו"ל. יתר על כן, עם תום המלחמה הותר למספר מצומצם של צעירים יהודים ביאקוטיה לצאת משם וללמוד ברחבי ברית־המועצות. אולם עם תחילת המסע האנטי־יהודי החזירו את כולם.[83] הוא הדין גם לגבי מקרים דומים ממקומות אחרים. זאת ועוד, גם לאחר המלחמה המשיכו השלטונות לגזור עונשי מאסר על גולים שכביכול עסקו בארגון "רשת סוכנים ציוניים", בקיום פולחן דתי חשאי, ב"תעמולה אנטי־סובייטית ובהסתה לבריחה מרוסיה לפלסטינה".[84]

היו גם מקרים טראגיים, בהם נאלצו לאחר המלחמה אסירים וגולים יהודים לשהות במסגרת אחת משותפת עם פושעי־מלחמה ליטאים ואחרים, משתפי פעולה עם הנאצים, ועם רוצחי יהודים בתקופת השואה. רק באמצע שנות ה־50 ובסופן הורשה מספר ניכר של גולים לחזור לליטא. לימים זכו כמה מהם ומבניהם לעלות לישראל ולהשתלב במהירות יחסית בחיי המדינה וכן גם להמשיך בטיפוח הרעיון הציוני והעליה מבריה"מ, פעילות באגודת "אסירי ציון" וכדומה. עם זאת, במקומות נידחים בבריה"מ נותרו עדיין מספר יהודים שהוגלו בשעתם מליטא ועד היום טרם חזרו.[85]

*

מעצרם והגלייתם של אלפי יהודים ליטאים, שהחל בתחילת מלחמת־העולם השניה, התמשך איפוא מעל ומעבר לתקופת המלחמה. אם כי אין להשוות את מצבם של הללו עם גורל אחיהם שנותרו ל"חסדי הנאצים", הרי מבחינת סבלם והיחס האכזרי כלפיהם, היתה זו תופעת־לוואי לשואה הגדולה שפקדה את יהדות מזרח־אירופה. פרשה זו מהווה גם חלק אינטגרלי במסגרת ההתמודדות הממושכת בין המערך הקומוניסטי־סובייטי לבין היהדות הלאומית. לאור הדברים שהובאו לעיל, נראה בעליל, שגם בתנאי מעצר וגלות הוכיחו יהודי ליטא עקשנות בלתי־רגילה למען שמירת ערכיהם הלאומיים והתרבותיים וכן חיוניות בלתי נדלית שסייעה לרבים מביניהם לגבור מבחינה פיסית על תלאותיהם.

ירושלים, 1973

הערות

1. ראובן רובינשטיין נאסר בין הראשונים כבר ב־12.7.40, ונחקר חודשים רבים כמרגל וסוכן אימפריאליסטי. נידון על־ידי "טרויקה" (ועדת שלושה) של נ.ק.ו.ו.ד. לשמונה שנות מאסר. הוא נשלח למחנה באיזור פאצ׳ורה, בתחומי קומי א.ס.ס.ר., זמן קצר לפני פרוץ המלחמה. **איש ליטא**, בפרוץ הסערה בליטא (1940—1941). **נפתולי דור** בעריכת בנימין וסט, קובץ ב׳, תל־אביב 1955 (להלן: איש ליטא), עמ׳ 66—75. מנחם בגין נאסר בראשית ספטמבר 1940 בווילנה ונחקר במשך חודשים בכלא לוקישקי. ב־1 באפריל 1941 הוקרא לפניו פסק־הדין כדלקמן: "הוועדה המיוחדת המייעצת ליד הקומיסריון העממי לענייני פנים קבעה, כי מנחם־זאב בגין הוא אלמנט מסוכן לחברה והחיטה לכלוא אותו במחנה־עבודה מתקן לתקופה של 8 שנים". **מנחם בגין, בלילות לבנים**, ירושלים, תשי"ג (להלן: בגין), עמ׳ 128; ביוני 1941 הועבר מהכלא למחנה באזור פאצ׳ורה (בקומי א.ס.ס.ר.). אייזיק לויתן נאסר ב־11 ביולי 1940 בשאוולי, נחקר במשך חודשים ובמארס 1941 גזרה עליו הוועדה המייעצת של

נ.ק.וו.ד. 8 שנות מאסר במחנה־עבודה, "בעבור קשירת קשר עם הבורגנות הבינלאומית, תעמולה אנטי־סובייטית ופעילות המהווה סכנה לציבור" (סעיפים 58/4, 58/10, של הקודקס הפלילי הסובייטי). כחודש לאחר־מכן נשלח למחנה פאצ'ורה. רומן פריסטר, "עם מגן דוד בסיביר", מוסף הארץ, 17.9.70 (להלן: מגן־דוד בסיביר), עמ' 7. והשווה עד' א. לויתן, א', מדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו (להלן: מי"ז), עמ' 12 ואילך.

2. במשך שבועות השלטון הסובייטי בווילנה נאסרו והוגלו לשטחים הסובייטים כמה עשרות יהודים, וביניהם מנהיגי ה"בונד": אנה רוזנטל, עו"ד טייטל, יוסף ארונוביץ, לייבל ויינשטיין, ינקל ז'לאזניקוב; מנהיג הפאלקיסטים עו"ד יוסף צ'רניכוב ובנו מיכאל — מפעילי הטריטוריאליסטים; עורך העתון "דער טאג" — הסופר זלמן רייזן; עורך העתון "די צייט" — אהרון צינצינאטוס; התעשיינים זכריה כוואלס ונחמן לוין; המורה חצקל פאטשינקו, ד"ר יעקב צימבלר, ד"ר יעקב פרידמן ורבים אחרים. י. זשאפער, "ווילנער אקטואליטעטן", די אידישע שטימע, 6.11.39, עמ' 2.

3. מתוך הוראת פ. ליסאס, מפקד נ.ק.וו.ד. של מחוז בירז', מה־30.1.41. מתורגם מליטאית מתוך A. Merkelis, Masininis lietuviu isvezymas i S.S.S.R. Lietuviu Archyvas, Bolsevizmo Metai. Kaunas-Vilnius 1941 (להלן: ארכיון הליטאים), כרך 2, עמ' 10.

4. פוטוסטאט מהנוסח המקורי של תעודה זו ראה: יוסף גאר, אזוי איז עס געשען אין ליטע, תל־אביב 1965, הוצ' "מנורה" (להלן: גאר), עמ' 143—146.

5. לפי עדותו של איש־משטרה בווילנה הוחלט להכין רשימות מיוחדות לגירוש אותם יסודות שהוגדרו כ"ספקולאנטים". עד' אבא סטראזי, מי"ז, עמ' 24—25.

6. חלק מהפוטוסטאט המקורי של טופס זה של נ.ק.וו.ד. (מה־6.6.41) ותרגומו המלא בליטאית ראה: רדזוויצ'יוס, "הצעדים הראשונים של הבולשביקים", ארכיון הליטאים 1, עמ' 23—27.

7. מתוך תעתיקי הדו"חות (בתרגום ליטאי), ארכיון הליטאים 1, עמ' 15.

8. שם, שם, עמ' 20. בדו"ח היומי מה־30 במאי 1940 המתייחס למחוז קרטינגה נכללו 15 ציונים, אך אין ידיעות לגבי משפחותיהם. שם, כרך 2, עמ' 33.

9. הפוטוסטאט של החוזר מובא אצל גאר (כנ"ל, הערה 4), עמ' 148—151.

10. הפוטוסטאט המקורי של ההוראות והתרגום בשפה הליטאית מובא בארכיון הליטאים, שם, 1, עמ' 37—51. תרגום אנגלי מקוצר ראה: Warn B. Walsh, Readings in Russian History, Syracuse University Press 1959, pp. 634—638.

11. בתיה גולדשמידט, "נאבקתי ויכולתי 15 שנים בטייגה הסיבירית", ינובה על גדות הוויליה, תל־אביב, 1972 (להלן: 15 שנים), עמ' 276.

11*. בחיפוש שנערך באותם ימים אצל הסוחר הקובנאי בארון נפלט כדור מנשקו של ראש החוליה וורונין, וכתוצאה מכך נפצע בכתפו המיועד לגירוש יעקב בארון, יליד 1917 — ראה הדו"ח בחתימת אנשי המטה המבצעי בקובנה (טודס, קרלין ומילוויצאס), שהוגש ב־19.6.41 לגלאדקוב, ראש נ.ק.ג.ב. בליטא (Lithuanian Bulletin, Vol. 5, No. 718 [1947], pp. 22—23).

12. חיפושים קפדניים ויסודיים נערכו בעיקר אצל פעילים פוליטיים לשעבר. שם הוחרמו ספרים, תעודות ורשימות. ראה: עדויות אולשטיין, מי"ז, עמ' 16, יברוביץ, מי"ז, עמ' 8—9. על חיפוש שנערך במשפחה יהודית בווילנה במשך כל הלילה ראה: מענדל באלבערישקי, שטארקער פון אייזן, ת"א 1967 (להלן: באלבערישקי), עמ' 107.

13. נראה שניסן גולדברג נכלל בין ראשי המשפחות, שלפי הרשימות נועדו למאסר (ראה גם לעיל). בחלקם הניכר היו אלה אישים בעלי רקע של פעילות פוליטית בעבר. במקרים רבים הופרדו ראשי המשפחות ממשפחותיהם, בשלבים יותר מאוחרים במסע, כבר מחוץ לליטא (בתחנת־הרכבת של נובו־ווילייקא במערב ביילורוסיה). ראה גם להלן.

14. עד' זאב ברנשטיין, מי"ז, א', עמ' 8—7. יתר על כן, כשהבן הבכור במשפחת ברנשטיין טען שעליו להשלים שלוש בחינות־גמר בבית־הספר, נאמר לו: "תקח את הספרים אתך, שם תוכל ללמוד ותוכל לבוא לקובנה כאשר יהיו לך הבחינות". שם, שם. במקרה אחר, כאשר שאל אחד המגורשים, קצין נציבות בית"ר, את אנשי הצוות (יהודי) על יעד הגירוש, נענה: "לא רחוק — אתה תשוב כעבור יומיים". עד' יברוביץ, מי"ז, עמ' 8—9.

15. אחד מראשי האיגוד המקצועי הכימי־פוליגראפי שגוייס כפעיל מפלגתי לביצוע הגירושים, זועזע קשות, לדבריו, למראה גירושו של חנווני יהודי זקן מרחוב רודניצקי. הוא התריס באזני יו"ר האיגוד הליטאי היאך מוציאים זקן כזה שהנו חרש ואינו רואה: "כלום כזה יכול להזיק?" עד' יענקל קריז'אווסקי (קפלן), מי"ז, עמ' 6. והשווה: באלבערישקי, עמ' 108.

16. עד' אולשטיין, מי"ז, עמ' 22; והשווה גם יצחק בורשטיין, "עם ינובאים בגרוש סיביר", ספר ינובה, ת"א תשל"ג (להלן: בורשטיין), עמ' 260.

17. עד' דוד שדכנוביץ, א', מי"ז, עמ' 17—18. והשווה גם: בורשטיין, עמ' 260.

17א. כך למשל ניחם בשעתו את המגורשים, המנהל לשעבר של חברת "אינטוריסט", לאמור: "אתכם לפחות מסיעים ואילו אנחנו ניאלץ לברוח ברגל" — עד' טקאש, מי"ז, עמ' 27. איש נ.ק.וו.ד. מינובה, שמואל וויכו, שפגש בזמן הגירוש בבן עיירתו, אמר לו: "לך סוף סוף יהיה יותר טוב ומה יפול בגורלנו? כי הרי המלחמה מתקרבת". בורשטיין, עמ' 259, והשווה גם עד' בוריס ברנשטיין, מי"ז, א', עמ' 34.

18. כך למשל הלך איש־הציבור הידוע מקובנה, ד"ר לאזאר פינקלשטיין, למנהיג הקומוניסטי היהודי, הגיך זימאן (שהיה גם עורך "טיאסא" וממונה על הלשכה של המיעוטים הלאומיים במרכז המפלגה הקומוניסטית), ושאל: הלמאי מגרשים יהודים? תשובתו היתה: "זו שאלה מאד נאיבית. בגייס החמישי עלולים להיות גם יהודים ובמיוחד ציונים ואתה לא צריך להציג קושיות אלו!" עד' ד"ר בנימין בליודז, ב', מי"ז, עמ' 13.

19. כך למשל עלה בידי קרוביהם של משפחות רומשישקי, דיאול ובוריס ברנשטיין מקובנה להשיג את שחרורם. אמנם שמעו בני משפחת ברנשטיין, שהיו כבר בתוך הקרונות, שקוראים בשמותיהם, אך חששו לענות (מפחד הפרדה) והובלו הלאה. יומן זאב ברנשטיין מתוך: ראיון ב', מי"ז, עמ' 10; וראה גם שם, עמ' 13. משפחת דיאול אמנם הורדה מהרכבת ולימים נקלעה לגיטו. במקרה אחר הצליחו למנוע גירוש משפחת וולפרט בקיידאן, על־ידי מתן שוחד לאחראים המקומיים. עד' שרה בנימיני־לייבנזון, מי"ז, עמ' 12. במקרה אחר הצליח מנהל ביח"ר, באמצעות המלצות של המפלגה הקומוניסטית, לחלץ את בני משפחת קרמר, שהיו ידידי הוריו. ברם, למחרת "לקחו אותם עוד הפעם ושלחו אותם", עד' יוסף שמאלי, מי"ז, עמ' 10.

20. מ. מושקט, "זכרונות מתקופת השואה", גשר 1 (46), מרץ 1966, עמ' 91—92 (במקוטע).

21. עד' זאב טראקנישקי, מי"ז, עמ' 6—7.

22. עדויות: דינה דיליון, מי"ז, עמ' 23; דוד שדכנוביץ, א', מי"ז, עמ' 17; אליהו ודבורה אולשטיין, מי"ז, עמ' 17. על סידור "קורבן מנחה" שנותר במשפחה יהודית מינובה "לאחר כל החיפושים וההחרמות" ראה: בורשטיין, עמ' 264.

23. כך למשל הסתנן בחזרה ראש משפחה (ממנהיגי "המזרחי" בליטא) לקרון בו היו אשתו ובתם התינוקת, ושוב לא הופרדו. עד' אולשטיין, מי"ז, עמ' 20. בכמה מקרים נמנעה ההפרדה מחמת קולות הבכי והזעקה שהקימו בני המשפחה. עד' בלה חסמן, מי"ז, עמ' 3.

24. הטבלה מובאת מהמקור הליטאי (בשינויי סדר קלים) מתוך: ארכיון הליטאים, כרך 2, עמ' 49. הנתונים מבוססים על חומר של מינהל מסילות הברזל הסובייטיות שנמצא לאחר כיבוש האיזור בידי הנאצים. אומדן מספר המגורשים מבוסס על ההנחה

שממוצע המגורשים בכל קרון היה 35, כלומר, מעט יותר מהמספר שנקבע בהוראות של שלטונות הבטחון הסובייטיות, שכאמור הורו על 25 איש בלבד. ראה לעיל.

25. מספר המגורשים מליטא ביוני 1941 נע, לפי מקורות ליטאיים, בין 35,000 (P. Zunde, Demographic changes & structure in Lithuania, Lituanus 3/4, 1964, p. 6) לבין 40,000 (K. Pakstas, Tautos plotas ir gyventojai, Lietuviu Enciklopedija, X. p. 447). אומדנים דומים מצויים גם במקורות ליטאיים נוספים, אם כי הנתונים הבדוקים נופלים מהם בהרבה. לדוגמה: מקור ליטאי מביא נתונים מתוך מסמכים סובייטיים שנמצאו בריגה, על פיהם הוצאו מליטא 21,214 איש (הפירוט לפי מקומות הגירוש ראה להלן). עם זאת, ארכיון הליטאים, כרך 2, עמ' 25, אומד את המספר הכללי ב־35 אלף.

26. ברשימה שמית שהורכבה מתוך הודעות של קרובים או ידידים של המגורשים, בני הלאום הליטאי, נמצאים 18,580 שמות: List of deportees from Lithuania during the Soviet-Russian Occupation in 1941, compilled by the Lithuanian Red Cross and edited by the Consulate General of Lithuania in New York. צילום הרשימה בארכיון יד־ושם, מס' 100/68 B 1—2. אין להניח כי רשימה זו מלאה.

27. אומדן על 5,000—6,000 יהודים שגורשו, ראה גאר, עמ' 136, והשווה גם: T.G. Chase, The History of Lithuania, New York 1946, p. 273. על אומדן של 4,000 יהודים ראה: ש. גרינהויז, "השנה האחרונה לקיום היהודי בליטא", ספר יהדות ליטא, ב', ת"א 1972, עמ' 345. נראה שבאומדנים אלו לא נכללים יהודי וילנה וסביבתה, ומאידך אין גם לקבל אומדנים קיצוניים לגבי כלל היהודים המגורשים בליטא, כמו 12,000 איש, על־פי עד' ריגדזונסקי, ארכיון מורשת, 381—03, עמ' 4.

28. טבלה זו מבוססת רובה ככולה על רשימה של 500 מגורשים ואסירים יהודים מליטא (פרט לאיזור וילנה), שהוגלו ביוני 1941 ואשר לגביהם מצויים ציוני מקומות מוצאם ומקומות גלותם. פרטים אלה הוצאו מתוך רשימה של כ־1,400 שמות של יהודי ליטא בבריה"מ (כפליטים וכגולים) במלחמת־העולם השניה. הרשימה הורכבה באיגוד יוצאי ליטא בארה"ב, ובין השאר שימשה לקשרי מכתבים ומשלוח חבילות. עותק מרשימה זו מצוי בארכיון העבודה, אוסף ישעיהו רוזובסקי, תיקים IV 104, 104/36ג. חלק מרשימה זו פורסם ב"דער ליטווישער ייד", ניו־יורק, 1943 (יוני; דצמבר).

29. תחת כותרת "מקומות אחרים" רוכזו נתונים על יוצאי 29 מקומות קטנים יחסית, שמכל אחד מהם נמצאו ברשימה פחות מ־1%, דהיינו: מפוקרוי ויאנישוק — 4 איש; מראקישוק, מאז'ייק, ראדווילישוק ושירווינט — 3; מפוסבול, ניישטוט, סימנה, שקוד, וירבאלן וז'אגר — 2; מדרוסקניק, יאלוק, גלוואן, יורבורג, קרוק, בירז', קושידאר, קורשאן, ז'ידיק ולאזדיי — 1.

30. עם זאת יש לציין, כי בשל שיטות הכנת הרשימות נכללו בהן לעתים גם אנשים שלא היו צריכים להיכלל בהן מבחינת מעמדם הכלכלי, הסוציאלי והפוליטי. כך, למשל, נכלל ברשימת המועמדים לגירוש עגלון מעיירה קטנה בשם קאמייקה, שנודע כאוהד התנועה הקומוניסטית, אלא שבשנת 1919 שירת כמתנדב בצבא הליטאי. כן נכללו ברשימה מילר — בעל טחנה לשעבר מקיבארט שפשט את הרגל, ובן אותה עיירה — מינץ, "שהיה אביון גדול". עד' שדכנוביץ, א', מי"ז, עמ' 20; ב', עמ' 18—20. מהעיירה טראשקון הוגלו שתי משפחות "שלא היו גבירים ולא ציונים". עד' קובנוביץ, מי"ז, עמ' 2. גם מווילנה הוציאו בעלי מלאכה וחנוונים זעירים, שמאן־דהוא הלשין עליהם. עד' ד"ר מאיר דבוריצקי, א', מי"ז, עמ' 12.

31. כמה פעילים פוליטיים היו אמורים להיכלל ברשימת המגורשים גם מבחינת מעמדם הכלכלי והסוציאלי ולהיפך, כגון: מקס שדכנוביץ, סוחר עשיר מקיבארט, שהיה פעיל ציוני וציר בקונגרס; ליאון צ'רנס, שהיה גם חרשתן וגם מפעילי הציונים הכלליים; דוד חסמן, שהיה יו"ר תנועת המכבי, פעיל בתנועה הרביזיוניסטית וכן גם בברית ותיקי הלוחמים לעצמאות ליטא.

32. בקרון מס' 51 של הרכבת שנסעה לקאסיחינסקי, קולחוז שבחבל אלטאי, היה בזמן מסויים לחם בכמות שלא יכלו לכלותה. כמו־כן קיבלו מרקים, דייסות, נקניק, פעם קפה ופעם חלב. עד' ברנשטיין, ב', מי"ז, עמ' 14. והשווה: עד' בורים ברנשטיין, א', עמ' 36; בורשטיין, שם, עמ' 260.

33. עד' ברנשטיין, ב', מי"ז, עמ' 7; והשווה: עד' רחמילביץ, מי"ז, עמ' 4—5.

34. Lithuanian Bulletin, Vol. 5, No. 7/8 [1947], pp. 27—29. ראה הסיפא בהערה 25.

35. Julius Margolin, Überleben ist Alles, עמ' 204—205 (במקוטע).

36. אבי שב"י מאור, "נר חנוכה במחנה הסגר בברית המועצות". מעוז מס' 3, עמ' 3.

36*. היו אפילו מקרים שפליטים יהודים מליטא, בדרך־כלל בודדים ומחוסרי כל, עברו לגור בין המגורשים מליטא. ראה עד' רחמילביץ, מי"ז, עמ' 20—21. המנהל לשעבר של חברת "אינטוריסט" בליטא, שהיה פליט, נסע מטשקנט לחבל אלטאי לבקר את המגורשים היהודים מליטא ולנסות להסתדר שם, "כדי לחיות בין אנשים משלנו, שהרי הם כבר היו מסודרים (יחסית)". עד' טקאש, מי"ז, עמ' 15. גם ראש הקן לשעבר של "השומר הצעיר" בקובנה, ששהה כפליט באסיה המרכזית וחשש ממאסר, ניסה להגיע אל דודו בגירוש ולשהות אצלו "עד יעבור זעם". עד' דקל, מי"ז, עמ' 24.

37. עדויות: רחמילביץ, עמ' 6—7; שדכנוביץ, א', עמ' 21; בורשטיין, עמ' 261. לפי המקור האחרון ערכו גם אנשי נ.ק.ו.ד. חיפוש מדוקדק בכליהם של המגורשים שהגיעו לביסק ב־8 ביולי 1941 (לאחר 26 ימי נסיעה), שם.

38. כך, למשל, ב"תעודת הזהות" (פיסת־נייר פשוטה ועליה כמה פרטים אישיים, שניתנה למגורשים במחוז סולונשנה, מעבר לנהר אוב ונהר קטוני) נרשם כי "לנושא אותה מותר לנוע רק בתחומי המחוז סולונשנה". בורשטיין, עמ' 264. השווה גם עד' זאב ברנשטיין, א', מי"ז, עמ' 13—14.

39. עד' שדכנוביץ, א', מי"ז, עמ' 24. והשווה עד' מנחם קליבנסקי, מי"ז, עמ' 24. על עבודת נשים בטאיגה ראה: עד' דיליון, מי"ז, עמ' 7.

40. עד' רחמילביץ, מי"ז, עמ' 10.

41. אם כי כאמור ניתנה לכל משפחה אפשרות לקחת עמה לגירוש 100 ק"ג חפצים, הרי למעשה קבעו "אנשי השלישיה המבצעית" מה וכמה יוכלו לקחת עמהם. על כן "היו אנשים שבאו אך ורק עם מעיל־גשם והיו אנשים שאפילו הביאו מכונת־תפירה וכדומה". עד' רחמילביץ, מי"ז, עמ' 7—8.

42. כך, למשל, הועסק בעל־אחוזה יהודי לשעבר מליטא, בזמן הראשון לגירושו לסובחוז ביסק שבחבל אלטאי, כסבל. לאחר שהציל חיי כמה פרות יצא שמו ברבים שהוא מעין פרופסור־וטרינר, ומינו אותו ל"פקח־בריאות" על הבהמות במשכורת של 100 רובל לחודש, ובמידה שלא תהיה תמותה בין הפרות — יקבל עוד 150. כן היה מקבל ביצים, כביכול, כדי להכין מתכון מיוחד לפרות. עד' אפריל, מי"ז, עמ' 7. סטודנט לשעבר, שעבד בתחילה בביח"ר לסוכר של ביסק בטעינה ופריקה של פחם ואבנים, התקדם במשך הזמן וקיבל תפקיד עגלון. קודם נהג בשוורים ואחר־כך בסוסים. עד' שדכנוביץ, ב', מי"ז, עמ' 23—24. לנגלעבן, סוחר לשעבר מקובנה, שעבד בתחילה עבודת פרך, קיבל לימים עבודה של מחסנאי. עד' גיטה קליבנסקי, מי"ז, עמ' 21.

43. ליישוב הכפרי מאצ'ישצ'א שבחבל אלטאי הגיעה פעם ועדת נ.ק.ו.ד., התנפלה בקולי קולות על בני משפחות האסירים והזכירה שאסור להם להתקרב אפילו למסעדה במקום בשל היותם "מרגלים ובוגדים". משנשאלו לגורל ראשי־המשפחה ענו שהם "נורו כבר מזמן וגם אתכם ימיתו ביריה אם לא תתפגרו בעצמכם מקדחת". עד' בלה חסמן, מי"ז, עמ' 5.

43*. להלכה אמורים היו להשתחרר כל אזרחי פולין (עד ה־1 בספ־

טמבר 1939). למעשה היו גם חריגות מסיבות שונות. כך, למשל, שוחרר נציב בית"ר בפולין, מנחם בגין, ואף יצא לחו"ל, ואילו חברו דוד קרול, מפקד "ברית החייל" (בווילנה), נותר במחנה ונספה. **בגין** (כנ"ל, הערה 2), עמ' 198, 207.

44. **15 שנה**, עמ' 277.

45. עד' **גיטה קליבנסקי**, מי"ז, עמ' 31. והשווה גם עדויות: **שדכנוביץ, א'**, מי"ז, עמ' 8—10; ב', עמ' 3. **רחמילביץ**, מי"ז, עמ' 25. השווה גם: **אשר גרוש**, "גלות ביאקוטיה", אמות, י"ד (1964) (להלן: גלות ביאקוטיה), עמ' 90.

46. מקרב קבוצת המנהיגים הציונים שהיו במחנות ובגירוש מתו: ד"ר בנימין ברגר, ד"ר יצחק לויתן, ד"ר י. ברוצקוס, המהנדס י.מ. בלוך, ליאון צ'רנס, מאיר שצ'ופק, ראובן גרשטיין, בדך, המהנדס גליקמן. ד"ר ל. **הסלזון** — יהדות ליטא על סף הכליון, **יהדות ליטא** ב', תשל"ב (להלן: סף הכליון), עמ' 348. משום מה לא נכלל ברשימה זו יחזקאל דיליון ומאידך כלול שמו של דוד קריבושייב. האחרון שירת כמפקד כיתה בדיביזיה הליטאית בצבא האדום, וגורש משם ערב היציאה לחזית כ"בלתי מהימן". הוא נדון למאסר ועבודת־פרך "עד שקרס וכרע". **ר. לויתן**, "דיביזיה אדומה עם הווי כחול לבן", **במחנה נחל**, מס' 7 (אפריל 1965), עמ' 13.

47. **ישראל יברוביץ** — "יחזקאל דיליון שלנו", **ארץ ישראל** (אפריל 1972), עמ' 34. והשווה: **מגן דוד בסיביר**, עמ' 7.

48. כך, למשל, הואשם קצין נציבות בית"ר, יברוביץ, לפי סעיף 58/13 — מאבק אקטיבי נגד מעמד הפועלים — ונשפט ל־10 שנות מאסר. מפקד קן בית"ר בקובנה, פולרביץ, הואשם לפי סעיף 58/4 — קשר עם הסתדרות קונטר־מהפכנית בחו"ל — ונשפט (רק ב־1943) גם הוא ל־10 שנים. סגן נשיא מפלגת המדינה בליטא, ד"ר הסלזון, שבעצמו נשפט ב־1943 ל־5 שנות מאסר, ואשר שהה בצוותא עם רובם בשלב זה או אחר, חישב ומצא ש"על שכם 26 אסירים העמיסו לערך 260 שנות מאסר". **סף הכליון**, שם. והשווה גם הערה 1. על הקשר בין ממצאי החקירות עליהם לבין סעיפי האשמה שיוחסו להם, ניתן לעמוד מהדוגמה הבאה: דוד חסמן מקובנה, שהיה כאמור גם פעיל במכבי, בתנועה הרביזיוניסטית ובאגודת לוחמי עצמאות ליטא, הואשם על כך שבתקופת השלטון הסובייטי בליטא הוא ניהל פעילות מחתרתית בעיירה מסויימת. משטען חסמן שכלל לא היה בעיירה זו, נענה: "לו היית שם בטח היית עושה זאת". הוא נידון ל־10 שנים על־ידי "טרויקה"־שלשית או.אס.או. (O.C.O.) — המועצה המיוחדת (אוסוביעאסווישצ'יאניע) של נ.ק.וו.ד. עד' **בלה חסמן**, מי"ז, עמ' 6.

49. כך הצטרפו לבני משפחותיהם בביסק אסירים לשעבר שנשפטו בשעתו לפי סעיף 35, כגון: מיגאנץ, פיטום, ליבוביץ, פינקל־שטיין ואחרים. ואילו לדוד חסמן (ראה הערה קודמת) "שנשפט לפי סעיף 58 — לא הרשו. הוא נשלח לצמיתות למחוז וונגרוב־סקי שבפלך נובוסיבירסק". **שם**, עמ' 7. מנהיג הציונים הכלליים ועורך "אידישע שטימע" לשעבר, ראובן רובינשטיין (ראה הערה 1), שריצה ענשו במחנה פאצ'ורה בחבל וורקוטא (קומי א.ס.ס.ר.), שוחרר ב־1943 כנכה והורשה לגור בערי־שדה בלבד. **איש ליטא** (כנ"ל, הערה 1), עמ' 79. קצין נציבות בית"ר י. יברוביץ, שהיה תחילה בסבראוראלאג, נשלח אח"כ בספאצלאגר לקאראגאנדא.

50. בתו של חסמן (ראה הערה 48) היתה מתדפקת מדי יום ב־נ.ק.וו.ד. של ביסק ושואלת "איפה אבא שלי", עד שיום אחד קיבלה את כתובתו במקום מעצרו, מחוז גארי, פלך סוורדלובסק, ת.ד. 239 (סבראוראלאג). עד' **בלה חסמן**, מי"ז, עמ' 6.

51. כדוגמה למסירות־נפש יכולה לשמש יאכל (יוכבד?) צ'רנמאן מיאנובה, שגורשה למחוז סולונשנה שבחבל אלטאי ושבעלה שמואל נכלא במחנה: "את כל מרצה השקיעה באגירת מזונות כדי לשלוח לשמואל שהיה כלוא במחנה־ההסגר רשוטי. את החבילות היתה גוררת על שכמה לדואר בכפר סולונשנה, מהלך 35 ק"מ עם עליות תלולות בהרים". **בורשטיין**, עמ' 267. לימים התמוטטה ונפטרה ב־1945, כשנה לפני שבעלה זכה להשתחרר ממאסרו. **שם**, שם. על משלוח חבילות מצד המגורשים לראשי משפחותיהם ראה גם עדויות: **דיליון**, מי"ז, עמ' 5—6; **שדכנוביץ**, מי"ז, ב', עמ' 7.

52. כבר בראשית הדרך להגלייתו שלח מקרונות־הגירוש מכתבים לקרוביו בליטא. המכתבים הגיעו לתעודתם. עד' **זאב ברנשטיין**, ב', עמ' 12. על פעילותו של ב. ברנשטיין במישור הקומוניקציה, ראה עדויות: **שדכנוביץ**, ג', מי"ז, עמ' 9; **רחמילביץ**, מי"ז, עמ' 32—33; **אפריל**, מי"ז, עמ' 1; בוריס **ברנשטיין**, ב', מי"ז, עמ' 5—7. לימים נדון ברנשטיין עצמו ל־8 **שנות עבודת פרך**.

53. גם אלה שלא ידעו את כתובות קרוביהם, היו מהם שהצליחו לאתרם. במקרה אחד שלחו מיאקוטיה מברק לניו־יורק ללא כתובת, אך למרבית הפלא הגיעה בכל זאת תשובה. עד' **אולשטיין**, מי"ז, עמ' 23. על התכתבות אינטנסיבית עם חו"ל, לרבות באידיש, וקבלת משלוחי כסף וחבילות, ראה עדויות: **אפריל**, מי"ז, עמ' 2—3; **גיטה קליבנסקי**, מי"ז, עמ' 23; **הסלזון**, מי"ז, עמ' 25; **דיליון**, מי"ז, עמ' 12, 19, 21; **רחמילביץ**, מי"ז, עמ' 22; **שדכנוביץ**, ב', מי"ז, עמ' 6.

54. מתוך כתבה "מאתיים אלף יהודים" בעיתון **הצופה** מה־2.12.41, עמ' 1, 4. והשווה כתבות נוספות: "יהודי ליטא בגלות רוסיה", **הצופה**, 2.4.42, עמ' 1; "ראשי הציונים הליטאיים בגולת סיביר", **הצופה**, 8.10.42, עמ' 1; "שוועת רעב מפליטי ליטא בסיביר", **העולם** מס' 31, 30.4.42, עמ' 251.

55. כותבת המכתב היא רעיית מנהיג הצה"ר בליטא, **צבי לוין**, שנאסר ב־1940 על־ידי הסובייטים. צילום המכתב מובא במסגרת המאמר של **יצחק בורשטיין** בספר ינובה, עמ' 273. **הציטוט** (במקוטע) לפי התרגום העברי המצורף שם, כולל הערות המע־רכת בסוגריים.

56. בוועידת הפדרציה של יוצאי ליטא בארה"ב, ביוני 1943, נמסר בין השאר, שעד כה נשלחו על־ידי ועד יוצאי ליטא בתל־אביב מעל ל־4,000 חבילות ליהודי ליטא שברוסיה (כולל פליטים). במימון המבצע השתתפו גם יוצאי ליטא בקנדה ובמקומות אחרים. **דער ליטווישער ייד**, דצמבר 1943, עמ' 13—15. והשווה גם הערה 28 לעיל.

57. באחד המכתבים שקיבלה באלטאי תלמידה לשעבר מהגימנסיון העברי בקובנה ע"ש שוובה, מאת חבר לכיתה שגם הוא הוגלה, היה כתוב בין היתר (בעברית): "כשניפטר מ'שלי — שלי' ו'שלך — שלי', יגיעו עוד אלינו ימים טובים". כשהגיע המכתב לידי שלטונות הבטחון ביקשו להבין את תוכן המכתב ופנו לאביה של מקבלת המכתב שיתרגם. הוא הצליח לשכנעם שמדו־בר כאן במשובת נעורים והענין טושטש. עד' **גיטה קליבנסקי**, עמ' 22—23; והשווה עדויות: **רחמילביץ**, מי"ז, עמ' 36; **זאב ברנשטיין**, מי"ז, ג', עמ' 9.

58. עד' **זאב טראקנישקי**, עמ' 10. פרט למשפחת טראקנישקי נמצאו בסובחוז זה משפחות בוקאנץ, לאסוס, טייץ, פינקלשטין (מקוב־נה). והשווה גם עד' **רחמילביץ**, מי"ז, עמ' 7. על עזרה הדדית בין היהודים בחבל נארים וטומסק ראה עד' **דיליון**, מי"ז, עמ' 18.

59. להלן שתי דוגמאות אופייניות מכפר בחבל אלטאי: ילדי אחת המשפחות, ששפת הדיבור בביתם (בליטא) היתה רוסית, החלו כאן לדבר גם אידיש; כשנותרו ילדי משפחת רוניק לבדם בכפר, אחרי שאמם נאסרה לשלוש שנים, עבור גניבת סלק סוכר (!) (ראש המשפחה היה אסור בסבראוראלאג) — ביקשו היהודים לאמץ את הילדים (למרות הרעב הכבד), כדי שלא יאבדו את זהותם היהודית. ברם, השלטונות לקחום בכוח לאי־שם ולא ידוע עליהם דבר עד היום הזה. עד' **בלה חסמן**, מי"ז, עמ' 10, 12.

60. לפי מברק שנתקבל באיגוד יוצאי ליטא ביוהנסבורג, בראשית 1942, נראה כי בעיר ברנאול שבחבל אלטאי נוסד ועד לעזרת המשפחות היהודיות מליטא, ואלה שמותיהן: משה רפפורט, כת־ריאל דמבא, אברהם שולמן, אריך מירסקי, יצחק צמחוביץ ואליהו רודניצקי. "שוועת רעב מפליטי ליטא בסיביר", **העולם**, 20.4.42, עמ' 251. ממקורות אחרים לא בא אישור לידיעה זו. גם א. רודניצקי, שהצליח להגיע לארץ־ישראל וחיבר כאן ספר

ב־1942, על קורותיו וקורות כל ציבור יהודי ליטא (שנה ברוסיה, ת"א תש"ה, הוצ' עם עובד), אינו מזכיר את דבר קיומו של ועד זה.

61. עד' רחמילביץ, מי"ז, עמ' 16.

62. ל. ארשפיז, "מחדירת היהדות בצפון הרחוק". והשווה עד' מנחם קליבנסקי, מי"ז, עמ' 27.

63. עד' מנחם קליבנסקי, מי"ז, עמ' 27—28 (בהשמטות). על עריכת סדר־פסח של כמה משפחות בחבל אלטאי, ב־1943, ראה: בורשטיין, עמ' 265.

64. עד' שמעון שפירא, מי"ז, עמ' 14; התקנת לוח ל־10 שנים, ששימש את המגורשים בכפר קאראסוק בחבל אלטאי, ראה עד' טראקנישקי, מי"ז, עמ' 10.

65. הפרטים הבאים המובאים להלן בקצרה מתבססים בעיקר על המקורות הבאים: אשר גרוש, "גלות ביאקוטיה", אמות, י"ד (1964) (להלן: גלות ביאקוטיה), עמ' 89—102; עדויות: קלי־בנסקי, רחמילביץ, שדכנוביץ, זאב ברנשטיין (מי"ז).

66. כך, למשל, מתוך 43 איש שהיו אסורים בכלא שאוולי ב־1940, והוסעו במארס 1941 למחנות פצ'ורלאג בצפון בריה"מ, נותרו בחיים כעבור שנה ארבעה בלבד, ושני היהודים שהיו בקבוצה זו ניספו. עד' לויטאן, ב', מי"ז, עמ' 2. והשווה "עם מגן־דוד בסיביר", עמ' 7. שמות שני היהודים הנ"ל: יוסף זיו מהעיירה קרוז', שימש כמפקד קן בית"ר בשאוולי בשנות השלושים; ואייזיק לויתן, ששימש בתפקיד זה עד מאסרו ב־1940. האחרון ניצל כשכלו כבר כל הקיצין (ושקל כ־30 ק"ג) והוכנס לבית־החולים במחנה בבחינת שכיב מרע. הממונים והרופאים היהודים לקחותו תחת חסותם בהחלטה נחושה להצילו ממוות, וכן גם לשמור עליו לאחר החלמתו. סידרוהו בעבודה במרפאה עד סוף מאסרו. עד' לויתן, ג', מי"ז, עמ' 2. והשווה עם מגן דוד בסיביר, שם, עמ' 7. בצורה דומה בערך ניצל גם המנהיג הציוני, עורך ה"אידישע שטימע", ראובן רובינשטיין. פרטים ראה: עמנואל הרוסי, "ראובן רובינשטיין", ספר ראובן רובינשטיין, ת"א 1971, עמ' 39. השווה גם עד' הסלזון, מי"ז, עמ' 26.

67. שם, שם. בהקשר לכך מספר גם ד"ר הסלזון שכאשר נתמנה לעבוד כסטטיסטיקאי במחנה־העבודה, נתבקש על־ידי אחד "ממנהיגי הציונים", שיוותר על מקומו לטובת שר ליטאי לשעבר. ואכן הוא ויתר, למרות שבגלל זה נאלץ לחזור למקום עבודתו הקודם, כלומר — "ללכת בקרה ובגשם ליער, ולכן היתה זו שאלת חיים ומוות". שם, שם. יהודי קובנאי בשם פרלשטיין הצטרף ליוזמת קבוצת ליטאים במחנה גארי, לפעילות לאומנית־פוליטית. הדבר נתגלה. לפי השמועה הוא הוצא להורג יחד עם בני הקבוצה האחרים. עדויות: יברוביץ, מי"ז, עמ' 13; בלה חסמן, מי"ז, עמ' 8; שטוקרביץ; והשווה גם עד' רחמילביץ, מי"ז, עמ' 14.

68. עד' בלה חסמן, מי"ז, עמ' 10. היו גם מקרים חריגים כמו: אשתו הליטאית של נתן יפה, שהיה אסיר בסבראוראלאג, הזדהתה כיהודיה ואף הורידה את הצלב. מטולוויצ'נא (אחותו של הגנרל קרוויאליס) התיידדה עם יהודים וכו', שם, שם.

69. עד' ש. שפירא, מי"ז, עמ' 14. והשווה עדויות: רחמילביץ, מי"ז, עמ' 56; זאב ברנשטיין, א', מי"ז, עמ' 29.

70. עד' רחמילביץ, עמ' 53. והשווה: שם, עמ' 18.

71. באישור אישי, בחתימת נ.ק.וו.ד. של יאקוטיה מה־1.7.44, נאמר: "נמסר לספּאַצפּאַראסיליאנאַץ רחמילביץ אליהו בן אברהם שהוא לא נכלל במנין חייבי שירות צבאי". התעודה המקורית בידי מו רחמילביץ הנ"ל, שגר בתל־אביב. פוטוסטאט ראה דב לוין, לוחמים ועומדים על נפשם — מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941—1945, ירושלים 1974, לוח מס' ט'.

72. עד' שפירא, מי"ז, עמ' 11. הצעיר שלמה שוגם, שהיה בגירוש בחבל אלטאי, נקרא יום אחד ב־1942 להתייצב בלשכת הגיוס המקומית ונשלח מיד לצבא, שם שירת עד סוף המלחמה. צעיר יהודי אחר מן המגורשים, שגם הוא התייצב ואשר בדיקותיו הרפואיות נשתהו ימים אחדים, לא גוייס, שכן בינתיים נתגלה שהוא, כמו שוגם, שייך ליסודות ה"מסוכנים מבחינה סוציאלית", אלא שאת הראשון כבר אי־אפשר היה כנראה להחזיר. עד' טראקנישקי, מי"ז, עמ' 13—14. והשווה גם: זאב ברנשטיין, מי"ז, א', עמ' 20. על מקרים דומים ואחרים של נסיון לגייס אסירים ומגורשים, שלא מומשו, ראה עדויות לויתן, ב', מי"ז, עמ' 20, 21; שדכנוביץ, ג', מי"ז, עמ' 15; מנחם קליבנסקי, מי"ז, עמ' 33.

73. עד' פולרביץ, מי"ז, עמ' 18—20 (במקוטע). על נסיונות של מגורשים יהודים להגיע לדיביזיה הליטאית ב"קומבינאציות שו־נות", ראה עד' דיליון, מי"ז, עמ' 13.

74. בערך באותו זמן נעשו נסיונות אחרים מצד אישים יהודים לשכנע את שלטונות הצבא הסובייטיים והפולניים בבריה"מ להקים יחידה צבאית יהודית, שתורכב מיהודי פולין, על אדמת בריה"מ. פרטים ראה: דב לוין, "יחידות יהודיות בצבא האדום", האומה 19 (1965), עמ' 415—419.

75. מגן דוד בסיביר, עמ' 6 (במקוטע). והשווה עד' לויתן, ב', מי"ז, עמ' 16—19.

76. לפי הפרטים שבעדותו של לויתן, נראה כי המיסמך שעליו הוחתם אכן הוקרא בעצרת השניה של הוועד היהודי האנטי־פשיסטי ב־24 במאי 1942 במוסקבה ופורסם בכל העולם. נוסח הפניה ראה: "צו די יידן פון גאר דער וועלט", צווייטער אנטי־פאשיסטישער מיטינג פון די פארשטיער פונעם יידישן פאלק, מאסקווע, 1942, עמ' 6—10. עם זאת לא מופיע שמו של לויתן בין עשרות האישים החתומים.

77. קטע זה לקוח ממאמרו של אייזיק לויתן "על חטא שחטאנו — הרהורי עולה אסיר־ציון על הקונגרס הציוני", ארץ ישראל 11 (16), מרץ 1972, עמ' 22.

78. מגן דוד בסיביר, עמ' 7. והשווה עד' לויתן, ב', מי"ז, עמ' 25—28.

79. דינה רובינשטיין־דיליון ברחה ב־1946 מחבל נארים לליטא. שהתה בקובנה, וילנה, ועברה ללבוב, שם נתפסה, הוחזרה לליטא ונשפטה ל־10 שנות גלות. היא רצתה את עונשה במאגא־גאדאן שבחצי־האי קאלימה במזרח הרחוק וב־1956 הועברה לטומסק שבסיביר. רק ב־1958 הותר לה לחזור לליטא. עד' דיליון, מי"ז, עמ' 8—10. בני משפחת לאסוס מקובנה שחזרו לליטא בלי רשות התגוררו בממל, אך נתפסו והוגלו לשלוש שנים נוספות. עד' טראקנישקי, מי"ז, עמ' 17. פידלר מאיגוד ותיקי מלחמת העצמאות הליטאית, שחזר לליטא ללא רשות ב־1947, הוגלה שוב. עד' שדכנוביץ, ג', מי"ז, עמ' 23.

80. כך, למשל, פנה ב. ברנשטיין למחלקת הגולים של הנ.ק.וו.ד. ביאקוטיה בבקשה להרשות לו ולמשפחתו לחזור לליטא. ראש המחלקה העביר את הבקשה למוסקבה וטען שמצדו אין התנג־דות. עד' זאב ברנשטיין, ג', מי"ז, עמ' 15.

81. ב־1942 פנתה דינה רובינשטיין־דיליון מחבל נארים (שאחיה מארץ־ישראל שירת בחיל־האוויר הבריטי) לקונסוליה הבריטית שבקויבישב בקשר לסרטיפיקאט (רשיון עליה) לארץ־ישראל. בתשובה מן ה־17.8.42 נאמר: "במענה למכתבך מס' 151/199/42 מה־12 ביולי אני חושש שאין דרך שנוכל לעזור לגב' דינה דיליון בקבלת רשיון לעזוב את בריה"מ. אם היתה לה קודם אזרחות ליטאית עליה לפנות לשלטונות הסובייטיים כדי לשחרר אותה מן האזרחות הסובייטית, ולאחר־מכן לבקש היתר־יציאה סובייטי. ממשלת פלשתינה אישרה את כניסתה של גב' דינה דיליון ובעלה לפלשתינה לפי החלטה ממאי 1942" (מתורגם ממקור אנגלי שבידי גב' דיליון). עד' דינה דיליון, מי"ז, עמ' 11. על אף כל הנסיונות היא נותרה בגירוש, ואילו בעלה יחזקאל דיליון ניספה במחנה־העבודה. ראה גם הערה 79.

82. משפחתו של ב. ברנשטיין בארץ־ישראל עשתה מאמצים נמרצים כדי לחלץ אותו ובני ביתו, אך ללא הצלחה. עד' בוריס ברנשטיין, ב', מי"ז, עמ' 8—9. מאידך שוחררה ב־1946 הגב' שניידר־וידוטשינסקי, גולה בטומסק, "הודות למאמצי אחיה ששירת כרס"ן בדיביזיה הליטאית". עד' דיליון, מי"ז, עמ' 22. כן שוחררו מיד לאחר המלחמה אשתו ובנו של בעל־הנכסים הידוע חודוש מקובנה (כנראה הודות למאמצי הבת מרים, קומו־

ניסטית ותיקה ובעלת עמדה). עד' שדכנוביץ, ג', מי"ז, עמ' 19. חודוש נספה במחנה־עבודה בגארי.

83. גלות ביאקוטיה, עמ' 101—102.

84. עד' בורים ברנשטיין, ב', מי"ז, עמ' 11—16. והשווה גם: "מגן דוד בסיביר", עמ' 7.

85. אחד מהם הוא המורה לשעבר מאיר אליועני (קנטרוביץ), שזכה לפרסום נרחב בקשר לפעילותו המדעית בלשון העברית גם בשבתו במקום נידח במרכז אסיה.

כתובה.

באחד בשבת ששה עשר יום לחדש מרחשון שנת חמשת אלפים ושבע
מאות וארבע לבריאת עולם, למנין שאנו מונים כאן ארבעה עשר יום לחדש נאיאבר. שנת
אלף ותשע מאות וארבעים ושלש, מתא ביקיר-מוס איך הבחור אברהם דוד בן
ר' מיכאל יעקב שטכנוביץ אמר לה להדא בתולתא ביילה בת ר' אהרן אריה אהרשק
הוי לי לאנתו כדת משה וישראל ואנא אפלח ואוקיר ואיזון ואפרנס יתיכי כהלכות
גוברין יהודאין דפלחין ואוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מהר
בתוליכי כסף זוזי מאתן דחזי ליכי מדאורייתא ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל
לותיכי כאורח כל ארעא וצביאת מרת ביילה בתולתא דא והות ליה לאנתו
ודין נדוניא דהנעלת ליה מבי אבוה בין בכסף בין ~~בזהב~~ בין בתכשיטין
במאני דלבושא ובשמושי דערסא חמשין ליטרין וצבי הבחור אברהם דוד חתן דנן
והוסיף לה מן דיליה חמשין ליטרין סך הכל מאה ליטרין דכסף וכך אמר
הבחור אברהם דוד חתן דנן אחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דין
קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי
תחות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני נכסין דאית להון אחריות ודלית
להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא דא
ותוספתא דין ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיי ובמותי מן יומא דנן ולעלם
ואחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דין קבל עליו הבחור אברהם דוד חתן
דנן כחומר כל שטרי כתובות ותוספתות דנהגין בבנות ישראל העשוין כתיקון
חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן ר' אברהם דוד בן ר' מיכאל
יעקב חתן דנן למרת ביילה בת ר' אהרן אריה בתולתא דא על כל מה דכתוב
ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה הכל שריר וקים

נאום [illegible] עד
נאום [illegible] בר' חיים עד

נוסח כתובה שנערך לקראת נישואי זוג צעיר, מגולי יהודי ליטא, בצפון סיביר.

יוסף גאר

מחיי היהודים בליטא אחרי השחרור

לאחר כיבוש וילנה ב־13 ביולי 1944 לא המשיך הצבא הסובייטי, כפי שציפו היהודים, לנוע לעבר קובנה. מטעמים אסטרטגיים השאירוה מן הצד. מסיבה זו היתה לנאצים שהות מספקת לעשות ביהודי הגיטו כרצונם. קובנה שוחררה על־ידי הצבא־האדום רק ב־1 באוגוסט 1944.

מספר הליטאים שנותרו באותו זמן בקובנה היה קטן. רבים מהם הצטרפו מרצונם הטוב לחילות גרמניה הנסוגים. הם היו, בעיקרם, מבין אלה שהשתתפו ברצח יהודים או ששיתפו פעולה עם הגרמנים. לכולם היתה סיבה מספקת שלא ליפול בידי הסובייטים. רבים גם ברחו אל הכפרים בשל הקרבות שהתנהלו קרוב לעיר, וטרם הספיקו לחזור.

שורה שלמה של מפעלים ומוסדות ממשלתיים כבר הוקמו והתחילו לארגן פעולותיהם. אספקת המזון לאוכלוסיה האזרחית טרם סודרה. חנויות לחלוקת מזון טרם נפתחו וכל אחד צריך היה לדאוג למזונותיו.

בשבוע הראשון לשחרור קובנה כבר התרכזו בעיר כמה מאות יהודים. ביניהם היו פרטיזנים לשעבר, שלחמו ביערות; יהודים שמצאו מחבוא בסביבות קובנה או שברחו בעת חיסול גיטו קובנה והגליית יושביה; יהודי קובנה, שהספיקו להימלט בראשית פלישת הנאצים לרוסיה, ואחרים.

כל היהודים היו חסרי־כל. בגדיהם היו קרועים ובלויים. הם הסתובבו וביקשו מנכרים וממכרים בגד לכסות מערומיהם. אסור היה להיות ברגן: היו לובשים מה שקיבלו. כך אפשר היה לראות אחד לבוש מעיל הקטן עליו, עם שרוולים ארוכים, ואת השני הולך עם מכנסיים ארוכים, הנגררים אחריו. כולם היו עוד תחת הלם הרגשת השחרור והדעת לא היתה פנויה לקטנות כגון לבוש וכדומה.

היהודים נמשכו אחד לשני. הם רצו להיות יחד והשתדלו למצוא מקום מגורים בשכנות. בערבים היו מבלים בצוותא ומספרים במשך שעות את פרטי ההצלה והיציאה לחופש. כל אחד היה מלא דאגה לגורל קרובים ומכרים אשר טולטלו לגרמניה עם חיסול הגיטו.

יום יום היו רצים לסלבודקה, לאיזור הגיטו החרב. שבויים גרמנים היו מוציאים מהמקלטים (בונקרים) המפוצצים את שרידי יהודי הגיטו השרופים וקוברים אותם בקברות־אחים, שנכרו בקרבת בית־הקברות של הגיטו לשעבר.

בלבבות שבורים וראשים מורכנים עמדו היהודים ליד חפי־רות המקלטים ולפני עיניהם עוברים מראות האימים מחיסול הדמים של הגיטו.

נכרים ונכריות, יחד עם ילדיהם, ופזורים בשטח הגיטו עם מקלות ברזל מחודדים בידיהם, חיטטו באפר, סביב לבתים השרופים. הם חיפשו "אוצרות" חבויים של יהודים. בשנאה ובוז עברו היהודים על פניהם.

גדולה היתה אכזבת היהודים בשל יחסם הקר של הליטאים שבשלטון בכל הנוגע לעצירת ליטאים, שהשתתפו ברצח יהו־דים. כשעלו כבר על עקבותיו של רוצח יהודים, אפשר היה להעמידו למשפט אך ורק על יסוד עדותם של אנשים, אשר ראו אותו במו עיניהם מבצע מעשה רצח. מהיכן אפשר היה להביא עדים כאלה? עדי־ראיה יהודים לא שרדו וליטאי לא יעז להעיד נגד ליטאי אחר. היהודים היו ממורמרים ודיברו על כך בצער רב.

כל יום הגביר את הרצון להשיג עבודה, וזאת בשל כמה סיבות: ראשית, העובדים מקבלים קצת אוכל במקומות עבו־דתם; שנית, הוכרז על גיוס הגברים בגיל 18 עד 50. כל אחד, שמקום עבודתו חשוב למאמץ המלחמתי, מקבל "שריון", היינו הגנה, שלא יגייסוהו לשירות הצבאי. שתי הסיבות הללו די היה בהן כדי לדאוג למהר ולהשיג עבודה.

ראוי לציין שברוב המקומות, בהם שלטו ליטאים, לא יכול היה יהודי להשיג עבודה. הסיבה הרשמית היתה, שהפקידים והפועלים הקודמים עומדים לחזור כבר "בימים אלה" לעבו־דתם. דומה היה כאילו רק יצאו לכפר בשל הקרבות וכל יום הם עשויים לחזור.

ברוב המקרים היה זה רצון ברור של הליטאים להחזיק, ככל האפשר, במקומות משוריינים רבים עבור ליטאים ולא לתיתם ליהודים. דרך זו של הליטאים הכאיבה ליהודים, אך לא עלה בדעתו של מישהו להתלונן על כך.

לאושרם של היהודים, הוקם בקובנה בעצם הימים ההם "טרסט לבנייה" (משרד בנייה) כדי לשקם את מבני בתי־החרושת ובנייני הציבור, שחרבו בזמן הקרבות. בראש ה"טרסט" עמד יהודי ליטאי בשם ש. לובצקי. את המלחמה עשה בצבא הסובייטי ברוסיה והצטיין כמהנדס צבאי. לובצקי לא הקשה על יהודים להתקבל ל"טרסט". הליטאים קראו ל"טרסט" זה — "הטרסט היהודי". עשרות יהודים מצאו לעצמם תעסוקה במשרדים ובאתרי הבניין של ה"טרסט". הם הרגישו שם עצמם הרבה יותר בנוח מאשר במקומות עבודה אחרים, והם היו במחיצת אנשים קרובים גם בשעות העבודה.

ב.

כבר בימים הראשונים לשחרור קמה בקובנה קהילה יהודית דתית. באותם הימים עוד היה בברית־המועצות יחס סובלני לדת, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשנות המלחמה. גם היהודים נהנו מיחס זה.

בראש הקהילה עמד הרב הצעיר אפרים אשרי, אשר ניצל במקלט. משרדי הקהילה היו ב"הויסמאנס־קלויז" אשר ברחוב מאירוניו. קלויז זה גם שימש כבית־כנסת יחיד לשרידי יהודי קובנה. פה ושם עוד אפשר היה להבחין על קירות הקלויז בסימני דם קרוש, שמקורם בפרעות הראשונים ביהודים, עם כיבוש העיר על־ידי הגרמנים.

בתמהון היינו מסתכלים איך צועדות בימי ראשון פלוגות שלמות של חיילי הצבא־האדום לטכס הדתי, שהיה נערך

ב״סובור״ — הכנסיה הגדולה ביותר בקובנה. סקרנות לא פחותה עוררו בנו החיילים היהודים בצבא־האדום, מכל הדרגות, אשר היו באים לעתים קרובות לבית־הכנסת ומתפללים בכוונה רבה יחד עם הקהל.

הקהילה היהודית הדתית ניסתה לקשור קשרים, דרך מוסקבה, עם קרובי הניצולים בחוץ־לארץ. אל כתובת הקהילה התחילו מגיעים מברקים מחו״ל, בהם שאלו לגורל קרובים ומכרים. באמצעות ארגוני־הסעד היהודיים בטהראן התחילו להגיע חבילות מזון ובגדים, שנשלחו על־ידי הקרובים בחו״ל. במקרים רבים היתה התועלת מהחבילות קטנה ביותר, וזאת בשל תשלומי המכס הגבוהים שעלו לפעמים על ערך החבילה כולה, והן בשל אי־הגינותם של פקידי־דואר מסויימים, אשר הוציאו מהחבילות כל דבר בעל ערך ושמו במקומם סמרטוטים.

ג.

היהודים הניצולים הקימו כבר בימים הראשונים ״ועד יהודי״, אשר צריך היה, קודם־כל, לדאוג לפרוסת לחם ופנכת מרק. מושב הוועד בשדרות לאיסווס הפך למקום המפגש של שרידי קובנה. לכל אחד היה צורך פנימי לבוא כל יום לחצר הוועד, להסתובב שם שעות על שעות ולשוחח עם מכרים.

נכרים יחידים התחילו באים לוועד ומודיעים על רכוש יהודי אשר ״במקרה״ נמצא אצלם. הם פחדו, כנראה, מהתוצאות האפשריות, במידה שיימצא בידם רכוש יהודי שדוד. היו גם יהודים שעשו לעצמם ״היתר״ ולקחו רכוש יהודי לא להם. הם טענו, שיהיה זה יותר צודק אם רכוש יהודי יישאר בידי יהודי אחר מאשר בידי נכרי. היו גם מקרים כאשר נכרים באו לוועד והודיעו על ילדים יהודים, שהוריהם מסרום לידיהם, כדי להסתירם מפני הנאצים הרוצחים. הם ביקשו לדעת למי אפשר להחזיר את הילדים. תחילה הכירו השלטונות בוועד היהודי כבמעין נציג של היהודים הניצולים. אך מיום ליום הלכה ופחתה השפעת הוועד, עד שחוסל כמוסד ״שאין צורך בו״.

ד.

המלחמה היתה עדיין בעיצומה. החזית נמצאה לא הרחק מוויליאן, עיירה קטנה על נהר הנימן, בסך־הכל כמה עשרות קילומטרים מקובנה. רעם התותחים הכבדים נשמע ברור בעיר, במיוחד בלילות, כשהיתה אסורה לאזרחים התנועה ברחובות. מזמן לזמן היו באים גם מטוסים גרמניים, שהפציצו את העיר. יד נעלמת הפיצה שמועות, שהגרמנים מכינים התקפה במטרה לכבוש בחזרה את קובנה. בזמן שרוב הליטאים היו מקבלים את השמועות ברגשות שמחה חבויים, קלטו היהודים את ה״בשורה״ באי־שקט רב. רבים מהיהודים חשבו על עקירה לווילנה, הנמצאת יותר רחוק מהחזית מאשר קובנה. היו גם שחשבו על בניית מקלטים, כמו בזמן הגיטו, כדי למצוא בהם מקלט בעת צרה.

הולך ומתקרב תאריך הגיוס, עליו הוכרז בשעתו. ברגע האחרון קיצצה הממשלה במספר השנתונים החייבים גיוס. במקום עד גיל 50, גייסו רק עד גיל 40. צעירים וצעירות יהודיים התנדבו לצבא־האדום.

הליטאים העזו יותר ויותר לבטא רגשות אנטישמיים מאשר בשנים 1940/41, התקופה הראשונה לשלטון הסובייטי בליטא. אז ראו רבים במשטר הסובייטי ענק, אשר אי־אפשר להכניעו. בנצחונותיהם המזהירים, בראשית מלחמת גרמניה—רוסיה, הוכיחו הגרמנים שרוסיה איננה כלל וכלל ענק בלתי מנוצח, כפי שרבים חשבו. כל זה חיזק את הליטאים באמונתם, שאולי גם הפעם לא יחזיק שלטון הסובייטים מעמד, וכי יווצר מצב פוליטי בינלאומי אשר יביא לשחרורם מהסובייטים. אמונה זו הוסיפה להם עוז ואומץ בהתנגדותם לסובייטים. כך, למשל, החלו הליטאים במרי מאורגן נגד הגיוס לצבא־האדום. רבים מחייבי הגיוס ברחו ליערות, שם התארגנו הבטליונים ה״ירוקים״ למלחמה בסובייטים. לעתים קרובות היו החיילים הסובייטים מתנגשים ב״ירוקים״, שהיו מזויינים כהלכה ובראשם מפקדים מהצבא הגרמני או מצבא ליטא לשעבר.

מיום ליום הלך וגדל מחנה ה״ירוקים״ ביערות. מיום ליום הם נעשו יותר תוקפניים ובפאתי היערות נערכו קרבות עזים ביניהם לבין הרוסים. קרה גם שעיירה לא קטנה, כמו בירז׳, היתה לילה שלם בשליטת ה״ירוקים״, אשר נקמו נקמת דמים בפקידים הסובייטים שנפלו לידיהם.

לא היה כל־כך קשה ל״ירוקים״ ללחום מלחמתם בסובייטים. הם נמצאו ביערות, קרוב למקומות מגוריהם, ובלילות העבירו להם, ללא כל קושי, מזון, עזרה רפואית וכדומה. במקומות יותר מרוחקים הם הוציאו אפילו צווי־החרמה שונים, אשר האיכרים היו מבצעים בדייקנות. הטירור נגד הליטאים, המשתפים פעולה עם השלטון הסובייטי, היה נרחב, עד שהממשלה ראתה עצמה חייבת לנקוט אמצעים רציניים כדי להגן על חיי הפקידים.

ה״ירוקים״ ותומכיהם קיוו שמעצמות המערב, בעיקר ארצות־הברית ואנגליה, יאלצו אחרי המלחמה את רוסיה לפנות את הארצות הבלטיות, שנכבשו על־ידי הסובייטים בראשית מלחמת־העולם השנייה בשנת 1940. כל זה הוסיף להם כוח ואומץ במאבקם.

בד בבד עם מלחמתם בסובייטים התפתחה בקרב ה״ירוקים״ האנטישמיות התוקפנית. בעיניהם היו יהודים וקומוניסטים היינו הך, כפי שגרסו בשנים 1940/41. לא רק שהשתדלו לרצוח יותר ויותר יהודים; הם אפילו התנכלו והציקו לנכרים, אשר הסתירו בתקופת הנאצים ילד יהודי או שעזרו במשהו ליהודי.

אכזרי במיוחד היה הרצח בעיר קיידאן. באכזריות שטנית הרגו ניצול יהודי בשם געל, שהגיע לקיידאן מקובנה בשליחות מקום עבודתו. הם ביתרו גווייתו לחלקים ופיזרו אותם בגנים אשר בסביבה.

הממשלה הסובייטית לא היתה מוכנה עדיין לנקוט אמצעי־ענישה המוניים, הן משום שהמלחמה טרם נסתיימה והן בשל מניעים מדיניים־פסיכולוגיים. להיפך, בפניותיהם של הממשלה ושל מרכז המפלגה הקומוניסטית הובטח בפומבי למחול לכל הליטאים ה״סוטים״, במידה שיפסיקו מלחמתם עד לתאריך מסויים. הפניות וההבטחות לא השיגו את מטרתן. שורות ה״ירוקים״ הלכו והתרחבו. כפי שהוברר לאחר־מכן, נמצאו אנשי ה״ירוקים״ במוסדות הגבוהים של הממשל ואף למועצת הקומיסרים חדרו. כך, למשל, נעצר קומיסר האוצר בכבודו ובעצמו כשנתגלו, כעבור זמן, קשריו עם ה״ירוקים״.

עם סיום המלחמה, לאחר שברית־המועצות ביססה שלטונה בארצות מזרח אירופה הכבושות, נתפנתה הממשלה הסובייטית

לערוך את חשבונה עם הליטאים המתמרדים. לפי ידיעות ממקורות ליטאיים בחוץ־לארץ, הגלו הסובייטים מספר רב של ליטאים לסיביר ובמקומם הביאו מתיישבים רוסים.

ה.

בשבועות הראשונים לשחרור ניצבה בפני קיבוץ היהודים הניצולים הבעייה: מה לעשות עם הילדים היהודים ששרדו ואשר הוריהם נספו או הוגלו לגרמניה? ילדים אלה הוסתרו בעיר ובכפר אצל נכרים, אשר רובם היו מוכנים כעת להחזירם ליהודים. היו גם מקרים, שהנכרים לא רצו בשום אופן להיפרד מהילדים. הם אמרו שימסרום אך ורק להוריהם.

בהתחלה פוזרו הילדים, חסרי ההורים, בין משפחות היהודים הניצולים שהתנדבו לקבלם. כאשר הגיע מספר הילדים לעשרות ועמד לעלות עוד יותר, התעורר הצורך להקים בית־ילדים. כל הילדים (גם אלה שהיו להם הורים) נזקקו לגן־ילדים ולבית־ספר עממי.[1]

בעזרתם של אנשים שגילו עניין בבעייה, ובמיוחד בעזרתו של איש־צבא יהודי סובייטי, הפולקובניק (אל"מ) פרופסור יוסף רבלסקי, שתפס עמדה גבוהה בבית־חולים צבאי, נפתחו בסתיו 1944, לאחר קשיים מרובים, בית־ילדים וכן גן ובית־ספר עממי (מוסדות כאלה נפתחו גם בווילנה).

המורים בקובנה היו: רפאל לוין, שהיה המנהל, ברל כהן, גב' רחל לוין־אברמוביץ, גב' בוסיה ילין, פרידה סטראשונר וסוניה גרבר. אחרי שובה מרוסיה, שם ישבה בשנות החורבן, עבדה גם הלנה חצקלס כמורה בבית־הספר. כעבור זמן־מה הצטרפו לצוות המורים שיינה וחיים־יהודה גרטנר, שהיה המנהל אחרי רפאל לוין. בראש בית־הילדים עמדה הגב' ליבה סלומין. נוסף למאבק היום־יומי על אספקת מזון, עצים, בגדים וצרכים אחרים, היו חייבים לעמוד בשער נגד טענות הליטאים, שאין בכלל צורך במוסדות־ילדים יהודיים נפרדים. לדבריהם, היה צריך לפזר את הילדים היהודים בין בתי־הילדים הליטאים. רק הודות להתערבותו הפעילה של הפרופסור רבלסקי, שהיו לו מהלכים בחלונות הגבוהים של הקומיסריאט לחינוך במוסקבה, נדחו טענות הליטאים. ברגש אבהי עמוק דאג יהודי ואדם אוהב־בריות זה, שבית־הילדים היהודי יקבל את המגיע לו מהמוסדות הרשמיים של הממשלה. לפרקים היה מוצא זמן, כדי להינתק מתפקידיו האחראיים ולבוא לבית־הילדים כדי לייעץ ולתת הוראות בעבודה.[2]

לבית־הילדים עזר גם ועד יהודי מיוחד, שהוקם למטרה זו. בין חברי הוועד היו: בנימין פרידמן, פייבוש־שרגא גולד־שמידט, הירש (צבי) לוין, מאיר ילין, המהנדס אהרון קולודני, דוד טפר, גב' ד"ר פרומה גורביץ, עו"ד דינר ויוסף גאר. מנהל המשק היה משה שרמן. כולם היו מסורים מאוד לעבודתם.

עד מהרה נהפך בית־הילדים היהודי למרכז החברתי של קומץ שרידי יהודי קובנה. בשעות הערב החופשיות ובימי ראשון לשבוע היו היהודים מתאספים בבית הגדול של בית־הילדים, שעמד בפינת הרחובות קסטוצ'יו ודאוקאנטו. כאן גם היתה ההרגשה נעימה ומשפחתית.

ו.

בהתקרב ה־28 באוקטובר 1944, התחילו היהודים הניצולים דנים בעריכת עצרת־אבל לזכר יום־השנה השלישי ל"אקציה הגדולה" בגיטו קובנה, שנתקיימה ב־28 באוקטובר 1941. בשחיטה זו ניספו למעלה מתשעת אלפים נפש, היינו כ־40% מתושבי הגיטו. בשל מספר הקרבנות קיבל רצח־ההמונים זה את השם "האקציה הגדולה".

מרבית יהודי קובנה ובמיוחד קרבנות "האקציה הגדולה" נרצחו ב"פורט התשיעי", הנמצא במרחק קילומטרים אחדים מסלבודקה. תחילה תוכננה תהלוכת־אבל של הניצולים ל"פורט התשיעי". לדאבון־הלב ולתדהמת הכל אסר הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית, מתוך נימוקים פורמליים שונים, לקיים את התהלוכה. האיסור השאיר רושם מדכא על היהודים והוכיח להם בעליל, שהם חיים בסביבה עוינת ושגם ראשי המפלגה הקומוניסטית הליטאית נגועים בנגע שנאת היהודים.

עם זאת, התקיימה בערב עצרת־אבל בבניין בית־הילדים היהודי. בפעם הראשונה מאז השחרור הספידו יהודי קובנה את קדושי הגיטו. היתה זו עצרת מרשימה ומרטיטה. מחיצה דקה ביותר הבדילה באותו זמן בין הנספים לבין הנשארים בחיים. כל הקהל חי בשנית את מוראות השחיטות ורעד כולו מאימת הזוועות, שעברו לפני עיניו.

גם כותב שורות אלה היה בין הנואמים בעצרת זו. בין השאר הדגשתי במיוחד את הרעיון, שבמאבק ההיסטורי בין ברלין לירושלים — ניצחה לבסוף ירושלים. הבעתי את הרעיון, שגם במאבקים העתידים בין ירושלים לבין אויב אפשרי אחר, יש לקוות שירושלים תנצח.

ז.

ההתנכלויות מצד חוגי השלטון הליטאי לבית־הילדים היהודי הלכו ותכפו. שונאי ישראל מבין הקומוניסטים השיגו את מטרתם. כעבור תקופת־זמן קצרה חוסל בית־הילדים. לתואנה העיקרית לחיסול בית־הילדים שימשה העובדה, שהחוגים הציוניים המחתרתיים, אשר עזרו ליהודים לעזוב את ברית־המועצות, "הבריחו" במסירות־נפש קבוצת ילדים מבית־הילדים, בעזרת "הבריחה" (תנועה ציונית מחתרתית, שעזרה

1. ב־14 באוגוסט 1944 הגישו ד"ר ב. בליודז — עסקן ותיק בשדה הבריאות הציבורית בקרב יהדות ליטא בתקופת עצמאותה — יחד עם הפרטיזנים המשוררים א. סוצקבר וא. קובנר, תזכיר על מצבם של הניצולים היהודים בליטא, ליו"ר מועצת הקומי־סרים העממיים ולמזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בליטא. בין היתר ביקשו לצוות על הקומיסר העממי להשכלה להקים בשביל ילדי הניצולים היהודים בליטא שני גני־ילדים ושני בתי־ספר עממיים, אחד־אחד בקובנה ואחד־אחד בווילנה, עם יידיש כשפת הוראה, וכן שתי פנימיות (בתי־ילדים) בערים אלו בשביל אותם הילדים הניצולים שנשארו ללא הורים וקרו־בים. עוד קודם לכן השתדלה המורה הווילנאית, צילה וילדשטיין, להשיג רשיון לפתיחת בית־ספר יסודי ופנימיה ליתומים יהודים (ר' את מחקרו של ד. לוין: "לבטי שחרור: מבעיות השרידים היהודיים בליטא הסובייטית בשלהי מלחמת־העולם השניה", עמ' 67, שהופיע ב"שבות" 2, הוצאת המכון לחקר התפוצות, אוני־ברסיטת תל־אביב, תשל"ד—1974).

2. חוגי הצמרת הסובייטית בקרמל ראו בעין רעה את פעולתו של הפרופ' רבלסקי והאשימו אותו בלאומנות יהודית. בשנת 1948 הוא נעצר והוגלה למחנה־ריכוז סובייטי ושם הוא ניספה.

ליהודים לברוח ממזרח אירופה ולהגיע לא"י). חוגי "הבריחה" בפולין עמדו בקשר עם מספר אנשים בקובנה ווילנה. הם גם הגיעו יותר מאוחר לארץ־ישראל.

נוסף לבית־הילדים חוסלו, מאוחר יותר, גם בית־הספר העממי והגן. גורל דומה פקד גם את בית־הילדים ובית־הספר העממי בווילנה. גם הם נסגרו על־ידי השלטונות. תקופת־זמן קצרה היו שני בתי־הספר היהודיים בווילנה ובקובנה "המוהי־קנים האחרונים" לרשת החינוך היהודית־סובייטית הענפה, אשר חוסלה בהדרגה.

ח.

בסוף שנת 1944 נחתם חוזה ריפטריאציה להחזרת וחילופי אוכלוסין הדדיים בין הרפובליקות הסובייטיות של אוקראינה, רוסיה הלבנה וליטא מצד אחד, לבין הממשלה הזמנית של פולין מצד שני. באירופה שלאחר מלחמת־העולם נחשבו "נדידות עמים" כגון אלו כפתרון "הטוב ביותר" לבעיות המיעוטים הלאומיים. החוזה שנחתם חל על אזרחי פולין לשעבר, שנהפכו אוטומטית לאזרחים סובייטיים, בזמן שהרוסים כבשו, עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה, שורה שלמה של מחוזות פולניים. לאנשים אלה ניתנה הרשות לבחור: אם להישאר בברית־המועצות ולהיות לאזרחיה ואם לחזור ולהיות לאזרחי פולין. גם לאוקראינים, רוסים־לבנים וליטאים אשר התגוררו בפולין, ניתנה הברירה לבחור בין הישארות במקום או חזרה לברית־המועצות. חוזה זה הקיף כמה מיליוני אנשים בפולין ובברית־המועצות וביניהם אף כרבע מיליון יהודי פולין, אשר מצאו מקלט בברית־המועצות בעת המלחמה. חוזה זה חל גם על וילנה וסביבתה, אשר היו עד ספטמבר 1939 חלק מפולין וכעת נהפכו לחלקים מליטא ורוסיה הלבנה.

כדי לעקוב אחר מילוי החוזה הוקמו בכמה מקומות בברית־המועצות ובפולין ועדות לענייני חילופי האוכלוסין. ועדה כזאת הוקמה גם בווילנה.

בלי כל קשר למהלך מחשבותיו והערכותיו של כל אחד, באותם שבועות וחודשים, לגבי העתיד הקרוב והרחוק, דבר אחד היה ודאי וברור לאדם הסובייטי, ובמיוחד לקומץ שרידי יהודי ליטא: הממשלה הסובייטית לא תבטל, גם אחרי המל־חמה, את איסורה להרשות לאזרחיה לצאת לחוץ־לארץ. לרוב המכריע בין יהודי ליטא המשוחררים היה ברור, שבליטא לא ימצאו מנוחה לעצמם, גם אם ליטא זו תהיה סובייטית.

רוב הניצולים לא רצו וגם לא יכלו להתחיל לבנות מחדש את חייהם על קברות־האחים והחורבן של כל הקרוב והיקר להם, אשר הושמדו באכזריות על־ידי הגרמנים ועוזריהם הליטאים. מי מניצולי יהודי הגיטו יכול היה לשכוח אף לרגע את העובדה המעציבה, שידיהם של חלק גדול מהעם הליטאי גואלו בדם יהודי? נוסף לכך, הרי נשאר כל יהודי ליטאי בודד ועלוב. שלט בהם דחף כביר ללכת ולהימצא בסביבת אנשים קרובים, אשר בפניהם יוכלו לשפוך ליבם ולספר על כל המוראות שעברו עליהם. כל זה אמר, לא פחות ולא יותר, שצריך לעזוב את ברית־המועצות ולהגיע לקרובים בארץ־ישראל, בארצות־הברית או במדינות אחרות מעבר לים.

ליהודי וילנה, אשר היו לפני המלחמה אזרחי פולין, הדליק פרסום חוזה הריפטריאציה ניצוץ תקווה להגשמת חלום עזיבת ברית־המועצות. הכל היו בטוחים, שמפולין יהיה קל יותר לצאת ליגאלית או בדרך בלתי־ליגאלית לחוץ־לארץ.

יהודי קובנה, שאוולי ומקומות אחרים הביטו בעיני קנאה על יהודי וילנה, אשר לפתע נפלה לידיהם הזכות לעזוב באופן חוקי את גבולות רוסיה הסובייטית. בלב יהודי ליטא התעוררה השאלה: מה לעשות? איך מוצאים דרך ליהנות מיתרונות הריפטריאציה לפולין?

התשובה היחידה לבעיה הקשה שהתעוררה היתה — יש ליהפך לתקופת־מה, בצורה זו או אחרת, ליהודי פולני... למעשה זה אמר, שצריך להשיג תעודה ממשרד ממשלתי, שפלוני אלמוני היה, לכאורה, תושב לשעבר במקום זה או אחר בסביבת וילנה. לצורך זה אפשר היה להשתמש בשמו של יהודי שנספה, כי הן לא היה ידוע רשמית מי מהיהודים נספה ומי ניצל. עם תעודה מעין זו ביד, אפשר היה לתבוע החזרה יחד עם אזרחי פולין האחרים.

ט.

נמצאו מיד "מאכרים" שונים, אשר תמורת תגמול גבוה, שהגיע לכדי חמשת אלפים רובל לאיש, קיבלו על עצמם לתת בידיו של המעוניין את המסמך הדרוש, כדי להיות מועבר לפולין ובלי שיהא עליו לבוא אישית בדברים עם כל משרדי הממשלה השונים. הרתיעה העיקרית מלהשתמש בדרך זו היתה לא רק הקושי לקבץ את סכום הכסף (שהיה מעבר להישג ידם של רבים מהיהודים הניצולים), אלא הפחד ליפול עם המסמכים בידי המ.וו.ד. (הנ.ק.וו.ד. לשעבר) ומהגורל המחכה לנכשלים במקרה כזה. אולם הדחף להיחלץ מברית־המועצות ולהגיע לעולם החופש, היה כנראה הרבה יותר חזק מאשר הפחד ליפול בידי המ.וו.ד. הנועזים בין יהודי ליטא עלו על הדרך המסוכנת כדי להשיג את התעודות הדרושות, המקנות להם את הזכות להיות מוחזרים כאזרחי פולין מדומים. מושב הוועד לחילופי האזרחים לווילנה וסביבתה היה בעיר וילנה. בימים ההם מותר היה לנסוע מעיר לעיר בבית־המועצות אך ורק עם "הפנייה" ("קומנדירובקה") מיוחדת. כדי להכביד על הנסיעה ממקום למקום, היתה קבלת תעודה מעין זו כרוכה בתהליכים שלמים.

לגבי יהודי מקובנה, שהחליט סוף־סוף לצאת בדרך חילופי האוכלוסין לפולין, היה יותר רצוי לשבת בווילנה. כאן יכול היה לעמוד בקשר עם ה"מאכרים" וגם לעקוב אחרי תהליכי ההחזרה, מה שהיה קשה לו לעשות בשבתו בקובנה. בהשתמשם בכל מיני תרוצים התחילו יהודי קובנה לעבור למקומות־עבודה בווילנה, בירת הרפובליקה הליטאית הסובייטית, שם היו לא רק משרדי הממשלה, אלא גם מרכזי חברות ומוסדות־משק ממשלתיים, שהיו להם שלוחות בקובנה. לא היה זה קשה ביותר לקבל הוראת העברה ממקום־עבודה בקובנה למקום־עבודה בווילנה. בתנאים הסובייטיים, כשאדם צריך להיזהר לא רק במעשיו, אלא גם במחשבותיו, היו הצעדים הראשונים ליציאה קשים מאוד. רק אנשים הקרובים ביותר אחד לשני היו מרשים לעצמם לשוחח בסודי סודות בעניינים חשאיים, כגון: איך למצוא דרך ל"מאכר" שאינו רמאי ושעיניו אך ורק לבצע כסף; איך לא ליפול בידי המ.וו.ד. בעת ההכנות לריפטריאציה; איך לגייס את סכום הכסף הדרוש, שהגיע למשפחה בת 3—4 נפשות לכדי 15—20 אלף רובל. לבעייה האחרונה נמצא הפתרון הבא: היהודים התחילו מוכרים לנכרים את בתיהם או את בתי קרוביהם שנספו. מותר היה למכור את הבתים

הקטנים, שכן הבתים הגדולים הולאמו בזמנו על־ידי השלטונות הסובייטיים. לא היה כל קושי למכור בית, שהיה רשום על שם המוכר. אולם כדי למכור בית, שהיה רשום על שם קרוב שנספה, היה צורך להוכיח, קודם־כל, שהקרוב אינו בחיים ולהמתין עד שבית־המשפט יכיר בזכותו של המוכר כיורש. תהליך זה היה איטי מאוד וגזל חודשים רבים, וכאן הרי האדמה בוערת מתחת לרגליים, שכן תאריכי הריפטריאציה הם מוג־בלים. ב"ריכוך" ליבו של הפקיד המתאים, שהיה ממונה על ענייני העברת הרכוש, אפשר היה לעקוף את כל התהליכים הפורמליים במכירת הבית. בסופו של דבר היו יוצאים כל שלושת הצדדים נשכרים: היהודי, שהשיג את הכסף כדי לעבור לפולין; הנכרי, שקיבל בית יהודי במחצית המחיר; והפקיד, שנטל את חלקו כדי שלא יפריע בהעברת העיסקה.

י.

סוף־סוף נקבעו התאריכים לנסיעת הקבוצות הראשונות לפולין. רק מתי־מעט מבין הקובנאים, שנהפכו בן־לילה ל"פולנים", העזו לנסוע בקבוצה הראשונה, כי לא היה כל מושג מה יהיו תהליכי הביקורת בגבול רוסיה—פולין. הכל רצו לדעת מה הם נוהלי הביקורת בגבול. לאושרם של האנשים היו דרישות־השלום הראשונות כלל לא רעות. ביקורת התעודות לא היתה קפדנית. אנשי המ.וו.ד. שהיו ממונים על ביקורת הגבולות, נתנו לעבור, בדרך כלל, לכל מי שהיו בידו תעודות ריפטריאציה. היו אמנם מקרים, שאנשים יחידים וגם משפחות הוחזרו בעת הביקורת, אך היו אלה מקרים בודדים. דבר זה דירבן מספר רב של יהודים מקובנה להירשם לקבוצות הבאות.

כאשר עלה מספר היהודים הבורחים, נתקבל הרושם, שהממ־שלה אמנם רואה ושומעת הכל, אך אינה נוקטת שום אמצעים נגד זה. היהודים התחילו למצוא "פירושים" להתנהגותה הבלתי מובנת של הממשלה. הובעו כל מיני ניחושים. הנפוץ ביותר היה, שלמעשה מרוצה השלטון הסובייטי מבריחת היהודים. על־ידי כך יהיו פטורים מלעסוק באנטישמיות הגוברת בשטחים שהיו כבושים על־ידי הנאצים.

היו גם שהביעו את ההשערה, כי הקומוניסטים הליטאים במיוחד מרוצים מעזיבת היהודים. הם, הקומוניסטים הליטאים, כמוהם כליטאים האנטי־סובייטים — כך שיערו היהודים — מעוניינים שיקטן ככל האפשר מספר היהודים הנשארים בליטא, מאחר שהם משמשים עדות חיה לפרעות האכזריות ביהודים, אשר רבים מקרב התושבים הליטאים השתתפו בהן ברצון רב. עבר זמן קצר והשלטונות התחילו, בכל זאת, להחניק ביד קשה את ה"ריפטריאציה" של יהודי ליטא לפולין ואת כל ההשערות נשא הרוח. אולם תהא הסיבה האמיתית אשר תהא, העובדה היא שבזמן הראשון עצמו השלטונות עין ולא עיכבו בעד היהודים לברוח לפולין. בחודשים הראשונים לריפטריאציה יצאו לפולין מספר לא קטן של יהודים והשלטונות לא נקפו אצבע, כדי לעצור בעדם.

יא.

בולמוס הבריחה לפולין תקף ראשונה את היהודים ניצולי הגיטו, ובמידה פחותה בהרבה את אלה מיהודי ליטא שחזרו מרוסיה, לשם הספיקו להימלט בפרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה. בראשית אביב 1945 התחילו חוזרות לאט־לאט שרידי נשות גיטאות קובנה ושאוולי, אשר הועברו ביולי 1944 לשטוטהוף ולמחנות־עבודה אחרים במזרח פרוסיה. רבות מבין הנשים נספו במחנות־העבודה מעבודת־הפרך, הרעב, המחלות וכל מיני פורענויות. הראשונות מתוכן, אשר שרדו בחיים, שוחררו בחודשים הראשונים של שנת 1945 על־ידי צבאות רוסיה, שעסקו בזמן ההוא בכיבוש פרוסיה.

נשים משוחררות אלו מיהרו לחזור לליטא מתוך תקווה למצוא את בעליהן, אשר טולטלו יחד איתן לגרמניה, או את ילדיהן, שמסרו אותם בימי הגיטו למשפחות נכרים כדי להצילם.

משלא מצאו את בעליהן (הבעלים הועברו לדאכאו ושרידים מהם שוחררו על־ידי האמריקאים בסוף אפריל ותחילת מאי 1945), נסחפו נשים אלו בזרם ה"ריפטריאציה" ויצאו לפולין. שונה היה מצבם של הגברים ששרדו. במקרים רבים פגשו הבעלים, אשר שוחררו בגרמניה והתחילו דרכם חזרה לליטא דרך פולין, את נשותיהם. את המשך דרך ה"בריחה" עשו ביחד. אך רוב הגברים, אשר טרם פגשו את נשותיהם, נשארו לחכות להן בפולין. גם אלה שהספיקו להגיע לליטא ולא מצאו את נשותיהם, לא נשארו זמן רב במקום ועד מהרה אפשר היה לראותם שוב בפולין — והפעם כ"ריפטריאנטים" פולניים.

התקופה הנזכרת יכולה בצדק להיקרא כ"תקופת הזוהר" בתולדות בריחת היהודים במחצית הראשונה של שנת 1945. "ירחי הדבש" לא נמשכו זמן רב וזאת בשל שני כשלונות עם "ריפטריאנטים" יהודים־ליטאים.

יב.

הכשלון הראשון היה בנסיבות הבאות:

יהודים אחדים מקובנה, בעלי אמצעים יותר גדולים, החליטו לצאת מליטא לא בדרך המשלוחים הרגילים, אלא בדרך אחרת. בעזרת קשרים שונים הצליחו לבוא בדברים עם טייס סובייטי, אשר הבטיח להם להעבירם במטוסו ישר מווילנה לבוקרשט. הטייס סיפר להם, שהוא נוסע לעתים קרובות בשליחות משרדו לרומניה וכי הוא יכול לקחתם אתו. קפיצת־דרך "בלתי רגילה" כזאת, להגיע תוך יממה אחת לרומניה ולהימנע מכל הסכנות האפשריות והביקורות בדרך, קסמה מאוד. נסיעה כזאת עמדה לעלות הון תועפות — כשלושים אלף רובל לאיש. בשעתו סיפרו, שקבוצות אחדות של יהודים כבר השתמשו בדרך זו, ושגם נתקבלו מהם מכתבים, בהם כתבו לקרוביהם, כי הגיעו בשלום לרומניה והכל בסדר גמור. מכתבים אלה הוסיפו אומץ לאנשים, שהתכוננו לטוס. הם האמינו בכל ליבם, שדרכם בטוחה.

כאשר הגיעה בשעה היעודה קבוצת היהודים מקובנה למקום שנקבע, כדי לטוס לרומניה, ראו עצמם פתאום במלכודת המ.וו.ד. ללא כל דרך חזרה. התברר, שכל הסיפור על המטוס לא היה אלא פרובוקציה של המ.וו.ד. וכי גם הקבוצות הקודמות נעצרו מיד עם הגיען לשדה־התעופה בווילנה, כדי לטוס לרומניה. ה"מכתבים" נסחטו כנראה מהעצורים, כי אנשי המ.וו.ד. קיוו לשים ידם על מספר רב ככל האפשר של אנשים מאלה הרוצים לברוח מליטא הסובייטית. העצורים הועמדו לדין ונשפטו לשנות מאסר ארוכות. אחרי מותו של סטאלין, בימי חרושצ'וב, שוחררו רוב האסירים מבתי־הכלא וממחנות־העבודה, אבל הם לא הורשו לחזור למקומות מגוריהם הקוד־

מים. היה עליהם להתגורר בערים שונות ברפובליקות הסוב־ייטיות האחרות.

הכשלון השני אירע בנסיבות הבאות:

כדי להימנע מן הסכנה הכרוכה בנסיעה ברכבת מווילנה לגרודנה, יחד עם כל המוחזרים האחרים, הגו כמה אנשים את הרעיון לנסוע מקובנה או מווילנה לגרודנה במשאיות, ומשם ישירות באותן המכוניות לביאליסטוק. נסיעה כזו עלתה אמנם יותר מאשר ברכבת, אך זה היה בהחלט כדאי. גם אימת הדרכים היתה יותר קטנה. משאיות אחדות נפלו בידי המ.ווּ.ד. והעצורים נשפטו לתקופות־מאסר שונות. רוב העצורים היו נשים או גברים, שבני משפחותיהם ישבו כבר בפולין או בגרמניה וחיכו לבואם. ילדי העצורים נמסרו לבתי־ילדים שונים.

שני הכשלונות הללו נטלו מ״ריפטריאנטים״ פוטנציאליים רבים את הרצון לברוח לפולין. השלטונות גם התחילו להחמיר בבדיקת ניירות ההחזרה. האפשרויות לצאת מליטא הסובייטית נעשו קשות יותר. יחידים ניסו לאחר־מכן לברוח מליטא לא בקבוצות הפולניות, אלא באלה שיצאו מרוסיה הלבנה. היו גם מקרים בודדים, כאשר ניסו להגיע לברלין דרך פרוסיה המזרחית ומשם לאזורים המערביים של גרמניה.

ה״ריפטריאציה״ של יהודי ליטא לפולין הלכה ופחתה עד אשר נפסקה, כמעט לגמרי, בסוף שנת 1945 ותחילת 1946.

יג.

כאשר היו מצליחים סוף־סוף, לאחר גלגולים שונים, להחזיק ביד את ה״נייר״ הנכסף, היו צריכים לסיים מהר את ההכנות האחרונות לנסיעה ולהיות מוכנים להצטרף ביום קבוע למש־לוחי המוחזרים לפולין. מי שחסרו לו קצת מזומנים לדרך, היה צריך למכור ברגע האחרון את מטלטליו, שלא יכול היה לקחת אתו.

במורא ופחד ובדפיקות־לב התכונן ״ריפטריאנט״ כזה לרגע המסוכן, כאשר פקידי המ.ווּ.ד. יבדקו את תעודותיו בגבול הרוסי—פולני. לכל אחד היה ברור מה מצפה לו במקרה — בל יפתח פיו לשטן — שיקרה משהו על הגבול. לא היה ספק קטן ביותר, כי זה יסתיים בסיביר, אם לא גרוע מזה.

הימים האחרונים שלפני הנסיעה היו ״ימים נוראים״ במלוא מובן המלה. רוב הקבוצות היו יוצאות מווילנה. ביום יציאת המשלוח היו סוכני המ.ווּ.ד. מסתובבים בלבוש אזרחי סביב תחנת־הרכבת בווילנה ובולשים במבטיהם החודרים אחרי קהל המוחזרים. לא כל־כך קשה לשער מה היתה הרגשתו של נוסע בלתי־ליגאלי תחת מבטים אלו.

הדרך בין וילנה לגרודנה ברכבת ארכה כ־5 שעות. בהתאם לחוזה הריפטריאציה, יכול היה כל אחד לקחת אתו את כלי ביתו. כל משפחה היתה עמוסה בחבילות וצרורות. הנסיעה היתה בקרונות־משא — אנשים ומטען יחד.

משהגיעו לגרודנה היה צריך לעבור לרכבת אחרת, שהיתה נוסעת לפולין. ה״ריפטריאנט״ (המזוייף) היה חסר בטחון עד לרגע האחרון ומשום כך היה מחזיק בידיו את שני סוגי תעודותיו: את תעודת־הזיהוי הסובייטית יחד עם כל הניירות האחרים על שמו האמיתי, ואת תעודות ה״ריפטריאציה״ על שמו המזוייף. בגרודנה היה צריך להיפטר מהר ככל האפשר מכל התעודות האמיתיות, כדי שלא ימצאו אותן בעת הביקורת בנקודת־המעבר בגבול. מי יודע כמה תעודות־זיהוי, תעודות־לידה ומסמכים אחרים נקרעו בבהלה ועצבנות והושלכו בבתי־שימוש בתחנת־הרכבת בגרודנה. מבית־השימוש היו יוצאים רק עם תעודות ה״ריפטריאציה״. דרך חזרה לא היתה יותר. כאשר היו כל הנוסעים בקרונות היוצאים לפולין, היו באים אנשי המ.ווּ.ד. במדים, כדי לבצע את ביקורת הגבולות. מאחר שלפי הסכם הריפטריאציה מותר היה להוציא רק סכום כסף קטן במזומן, היה צריך למסור את הכסף המיותר למבקרי המעבר בגבול. ב״מקרה״ היו תמיד לריפטריאנטים האמיתיים, ובעיקר למזוייפים, סכומי כסף ״מיותרים״, אשר היו מוסרים אותם ברצון רב. זו היתה תמיד הזדמנות טובה לרכך קצת את ליבותיהם של פקידי המ.ווּ.ד. כדי שלא יקפידו יתר־על־המידה בעת הביקורת.

למעשה נראתה התמונה כך: חיילים אחדים מחזיקים סדין פרוש, אשר בו צריך כל אחד לזרוק את ״הכסף המיותר״. תוך דקות ספורות מתחילים לנשור מכל הצדדים שטרי כסף סובייטי לתוך הסדין. ככל שערימת שטרות הכסף הולכת וגדלה, הולכים פני אנשי הביקורת ונעשים יותר רגועים ומרוצים. הם גם נעשים יותר ״ידידותיים״.

אולם במקרים רבים נהגו מבקרי הגבולות, בעת בדיקת התעודות, להוריד בודדים וכן משפחות שלמות. אף פעם לא נודע מה סיבת ההורדה: האם נמצא פגם בתעודות או שיש סיבה אחרת? תהא הסיבה אשר תהא — אף אחד לא קינא במי שצריך היה לקחת את צרורותיו, לרדת מהקרון ולהילוות אל אנשי המ.ווּ.ד.

כשביקורת הגבולות היתה מסתיימת, ומגיע סוף־סוף הרגע והרכבת היתה זזה, היו פני הנוסעים הבלתי־ליגאליים זוהרים באותו זיו־אושר, כאשר אבן כבדה נגולה מהלב... לפסגתו היה האושר מגיע, כשהנוסע ראה במו־עיניו את הרכבת עוברת את הגבול ובמקום עובדי־רכבת סובייטיים היו רואים — פולנים, סימן מובהק שאכן נמצאים סוף־סוף על אדמת פולין. מכאן, כך קיוו, יהיה קל יותר להגשים את החלום ולהגיע לארץ־ישראל או למדינה אחרת מעבר לים.

יד.

ה״ריפטריאנטים״ היהודים־הליטאים התעכבו בפולין זמן קצר ביותר. חלק מהם נסחף בזרם ״הבריחה״ לרומניה ומשם, מאוחר יותר, לאיטליה. אחרים נדדו דרך צ׳כוסלובקיה, הונגריה ואוסטריה, לגרמניה.

עלה בגורלם להבריח גבולות יחד עם אלפי נודדים יהודים אחרים, אשר התחזו כיהודים מיוון, אוסטריה וגרמניה, שנעקרו וטולטלו בשנות החורבן למחנות־ריכוז שונים ואשר עתה, אחרי שניצלו מההשמדה, חזרו לארצות מוצאם. חיילי הבריגאדה מארץ־ישראל עזרו במסירות־נפש ליהודי ״הבריחה״ להגיע ליעדם. על מעשי גבורתם של חיילי הבריגאדה נרקמו אגדות בין הפליטים וזה היה ממלא ליבותיהם בשמחה ותקווה לימים יותר טובים.

בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, התגוררו היהודים הניצולים במחנות ד.פ. (D.P.), שהוקמו שם אחרי המלחמה. יהודי ״שארית הפליטה״ שאפו לעזוב מהר ככל האפשר את המחנות ולהגיע בדרכי עלייה והעפלה לארץ־ישראל. חלק מהם רצה להגיע לארצות־הברית ולמדינות אחרות.

מושג ממה שעבר על יהודי "הבריחה" אפשר לקבל מהתיאור הבא: *

"לאחר ששהינו שבועות אחדים במחנה בודפשט, נודע פתאום באחד הימים, כי הדרך שהיתה חסומה עד עכשיו שוב נפתחה וכי בקרוב נעזוב את בודפשט. המשך הדרך הוביל לאוסטריה. חלק מהאנשים עמד לנסוע לווינה והאחרים — לגראץ, אשר היתה קודם באיזור הכיבוש הסובייטי והועברה לאחר־מכן לאנגלים. אנו היינו בקבוצה הנוסעת לגראץ.

לבודפשט הגענו כ'יוונים'. מכאן היה עלינו לנסוע חזויים כיהודים אוסטרים, החוזרים 'הביתה' ממחנות־הריכוז בגר־מניה, לשם טולטלו ונגררו בשנות היטלר. לשחק בתפקיד 'אוסטרים' היה לנו הרבה יותר קל מאשר בתפקיד 'יוונים'. שפת הדיבור באוסטריה היא גרמנית ואיזה יהודי, במיוחד זה שנפל בחלקו לחיות תחת שלטון הגרמנים, אינו יודע גרמנית ?...

ימים אחדים לפני שעזבנו את בודפשט היה כל אחד צריך להצטלם. התמונות היו דרושות עבור ה'תעודות' החדשות, המעידות כי המחזיק בהן הוא יהודי אוסטרי. לאחר־מכן הוזמנו האנשים להנהלת המחנה ושם מסרו להם את הניירות מ'תוצרת עצמית'.

באותם הימים שרר באוסטריה מחסור גדול במצרכי מזון, במיוחד בלחם. משום כך, נאמר לנו, צריכה כל משפחה להצטייד בלחם, ככל שתוכל. את הלחם ואת מצרכי המזון האחרים לצידה לדרך סיפקה הנהלת המחנה. כדי להכין בתרמילים מקום לככרות־הלחם הגדולים, היו צריכים לזרוק שמיכות, מעילים וחפצים אחרים.

סוף־סוף הגיע היום המיוחל לעזיבת בירת הונגריה. עמו־סים בתרמילי־לחם על הגב וצרורות שונים מתחת לשכם, נהרו כולם אל תחנת־הרכבת. ההליכה היתה בקבוצות קטנות ובהפרשי־זמן קבועים. דבר זה נעשה בכוונה, כדי שלא למשוך את תשומת־הלב של השלטונות ההונגריים והסוב־ייטיים.

לאחר שהתיישבו ברכבת נשמו הכל לרווחה. ההכרה כי יש תקווה, שהנה ועוד יום־יומיים ניחלץ מהמדינות הנמצאות תחת השפעת הסובייטים, הרנינה את הלב. אך ככל שהרכבת הלכה והתרחקה מבודפשט, הלך וגבר אי־השקט הפנימי. איש לא ידע איך יתפתחו הדברים להבא. לפנות־ערב נעצרה הרכבת בתחנה קטנה. נאמר לנו שפה נישאר ללון ומכאן תיעשנה ההכנות האחרונות להברחת הגבול ההונגרי—אוסטרי.

את הלילה בילינו בבית מוסתר, לא הרחק מתחנת־הרכבת. צפופים כמלוחים בחבית ניסינו בדוחק רב 'לישון' בלילה על הרצפה הקשה. למחרת בבוקר העבירו בין הנוסעים מגבית כספים, כדי לקנות שעונים שווייצריים לשחד בהם את שומרי־הגבול הסובייטיים, במידה שיתגלו קשיים בחציית הגבול. נוסף לשעונים היה צריך להכין גם בקבוקים אחדים של 'וודקה' — דבר, שהחיילים הרוסיים היו תמיד להוטים אחריהם ואשר בעזרתם אפשר היה להשיג אצלם הרבה.

אחרי ארוחת־הבוקר נאמר לנו שהילדים הקטנים יסעו בעגלות למקום קרוב לגבול והמבוגרים ייאלצו לעשות את הדרך, מרחק של עשרה עד שנים־עשר קילומטרים, ברגל. בקבוצתנו היו כמאה אנשים, ביניהם כעשרה ילדים. ערוכים בשורות כחיילים, עם התרמילים על הגב, יצאנו לדרך בליווי שני מדריכים: האחד יהודי והשני נכרי. הלכנו בדרכים עקלקלות, חצינו שדות ויערות. התרמילים המלאים עשו את ההליכה די קשה והיה עלינו לעמוד מזמן לזמן כדי לנוח.

לאחר הליכה של כמה שעות הגענו לפנות־ערב לחורשה קטנה. נאמר לנו להיכנס לחורשה ולחכות עד שיחשיך. היה זה מראה מרהיב. בדמדומי בין־השמשות התמזגו צאלי האילנות עם דמויות האנשים. הכל נראה כה שונה ומסתורי. עייפים מהדרך הקשה, התפרקדו האנשים בשקט על הקרקע ונעצו עיניהם באפילת החורשה.

כשהחשיך לגמרי פקדו עלינו לקום ולהיות מוכנים להמשיך בדרך. לא רחוק מהחורשה נראה בית איכרים. היה עלינו לחמוק בשקט לגורן של האיכר. לאותו בית הובאו, שעות אחדות לפני־כן, גם הילדים.

ביצענו הכל בשלום כמתוכנן. לאחר שהייה קצרה באפילת הגורן, עברנו אחד־אחד לבית האיכר. היה כבר מאוחר בערב, ואת הילדים מצאנו שקועים בשינה עמוקה. כל אחד אכל משהו וכולם שכבו על הרצפה כדי לחטוף תנומה קלה. נאמר, שבחצות צריך לקום כדי לעבור את הקטע האחרון במבצע הברחת הגבול.

האנשים, שלא היו להם ילדים קטנים, היו אמורים לעבור את הגבול דרך הרים די גבוהים בסביבה, המפרידים בין הונגריה לאוסטריה. למשפחות עם ילדים נקבע מסלול יותר קל, שיעקוף את ההרים. לעומת זאת היתה הדרך הזאת יותר ארוכה וגם הסיכון בה היה יותר גדול.

צצה בפנינו בעייה חשובה: איך נושאים על הגב גם את התרמיל הכבד עם הלחם, וגם את הילד? הפתרון נמצא. במהירות תפרנו משתי מגבות מעין כסא־בד, אשר עליו אפשר היה להושיב את הילד ולשאת אותו בשניים.

בשעה שתים־עשרה בדיוק קמו כולם בחפזון רב, ניערו את הילדים מחבלי שנתם, הלבישום וחיכו לאות לצאת לדרך. נפרדנו מהאנשים, שאמורים היו ללכת במסלול ההרים, ואיחלנו זה לזה לעבור בשלום את הנסיון הקשה המחכה לנו.

היה ליל אוגוסט קר ובהיר. הירח המלא האיר באור נוגה־כסף עמום את כל הסביבה, אשר היתה שקועה בתרדמת בראשית. בראש הלך מורה־הדרך הנכרי ואחריו נמשכו, אחד־אחד כאורחת־גמלים, כל שאר האנשים. דרכנו התפת־לה בשבילים עקלקלים, דרך מקשאות וכרמים, שדות ויערות. בוססנו בעשב הגבוה והרטוב והנעליים מלאו מים. הידיים והפנים נשרטו בעשותנו לנו דרך בין שיחים וענפים.

המדריך הלך בצעדים מהירים וכל אחד השתדל שלא לפגר אחרי ההולכים. מעשה נס: הילדים כל הזמן שקטים, לא בכו ולא גרמו דאגות למבוגרים. בחלקי המישור היו גם

---

* ראה ספרו של המחבר: "אין געלויף פון חרובע היימען", עמ' 104—109.

הילדים מצטרפים להליכה ברגל והקלו בכך על ההורים בעשיית הדרך.

צעדנו קדימה, בלי להתעכב אף לרגע. היינו כבר עייפים מאוד ורק הרצון החזק הפיח בנו רוח־חיים להמשיך וללכת.

לאחר הליכה של כמה שעות, התחילה אפילת הלילה להימוג. כשהתחיל הבוקר להפציע הודיע לנו המדריך, שהנה חצינו כבר את הגבול ובזה גם נסתיים תפקידו. הוא יחזור לביתו ועלינו להמשיך וללכת עד שנגיע ליישוב כפרי, הנמצא בצד האוסטרי.

רק עתה בעצרנו לרגע, כדי להחליף כוח. כל אחד חש אושר מיוחד. בירכנו זה את זה בברכת מזל טוב, נפלנו אחד על צווארי רעהו, התנשקנו והודינו לבורא־עולם על שעלה בידינו סוף־סוף להיחלץ מאותן המדינות, אשר היו תחת שלטון הרוסים או שעלולות היו להיכבש על־ידיהם. כל אחד קיווה, כי עתה, לאחר שהגיע למקומות הנמצאים תחת שלטון האנגלים והאמריקאים, יוכל להגשים את חלומו בן השנים הרבות — להגיע לקרוביו אשר מעבר לים.

הדרך למושב הכפרי לא גזלה זמן רב. מיד עם בואנו לשם, התחילו להגיע גם האנשים שחצו את הגבול במסלול ההרים. שוב רבתה השמחה. התחלקנו במאורעות וברשמים בעת הברחת הגבול. מצב־הרוח היה מרומם, העייפות נשכחה וההרגשה היתה נפלאה, כפי שהיתה רק לעתים רחוקות מאוד בזמן האחרון".

הערת המערכת: משום מה לא מובא במסגרת מאמר זה הנושא של עליית השרידים היהודים מליטא לא"י. זו החלה למעשה מהיום הראשון של השחרור ונמשכת עד היום הזה. פרטים על כך ראה:

יהודה באואר, "הבריחה", הוצאת מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' ו"ספרית פועלים".

דב לוין, "לבטי שחרור" (מבעיות השרידים היהודים בליטא הסו־בייטית בשלהי מלחמת־העולם השניה), שבות, 2, הוצאת המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל־אביב, תשל"ד—1974, עמ' 55—73.

דב לוין

תחילת הבריחה מליטה לארץ־ישראל

יולי 1944 היה החודש הקריטי ביותר לשרידים שנותרו עד אז בחיים תחת הכיבוש הנאצי בליטא: בחציו הראשון הספיקו הגרמנים לחסל כמעט סופית ולגרש לגרמניה את כל אלה שנותרו מאוכלוסיית הגיטאות בווילנה, קובנה, שאוולי ובמחנות־העבודה; ואילו מאמצע יולי ועד ה־1 באוגוסט, שוחררו מקומות אלה על־ידי הצבא האדום. אולם מחמת המי־רוץ השטני עם הזמן זכו יהודים מעטים לשחרור על אדמת ליטא: היו אלה בני־אדם חוורים וצנומים, שהגיחו כצללים מה"מאלינות" ומיתר המחבואים, שם ניסו להחזיק מעמד עד הרגע האחרון. מן היערות הסמוכים יצאו כמה מאות צעירים, שנלחמו עד אז בשורות הפרטיזנים. אחד מהם, ד.ל., מיוצאי "השומר הצעיר" בקובנה, רשם באותם ימים את הדברים, שללא ספק ביטאו את רחשי־הלב של שרידי המחנה הציוני כולו, לאמור:

"...אכן, שוחררנו משלטון האימים וממוראותיו ולא עוד, אלא שחזרנו בנשק טבול נקמה. אך מי ישחררנו מן המועקה שבלב ומאווירת השכול והיתמות הניבטת מכל פינת רחוב והזועקת מכל שעל אדמה?

מסביב תרועת תהילה לנצחונות הרודפים זה את זה, חדוות התחדשות ותחייה, ואנו — בורחים מעצמנו. וכי ייתכן לאכול מזבחי מתים?! חלפה עברה תקופת הקר־בות וסער המאבק, נדמו רעמי הפיצוצים ועתה באה דממה דקה. כל אחד עושה חשבון נפשו, שנותרה לו לשלל. יש מי שמגלה שהאין מכריע את היש וגובר הדיכאון...

משנודע לנו שקובנה שוחררה, דהרנו אליה כמוכי־טירוף. כל אחד ניגש לביתו בדחילו ורחימו. ערימות אפר ולבנים שרופות — הצללים הארוכים מתפזרים לאט. לאט־לאט משתפך אור היום על פני הארץ. אנו, הפרטיזנים לשעבר, רגילים לחיות בצוותא והרגל זה דבק בנו. נפגשים, סועדים נפשותינו ביחד. מגלגלים שיחה. אך סיכומן של כל השיחות, ויהיו נקודות מוצאן ונושאן אשר יהיו, אחד הוא: לאן?

חלק מוקסם מכותפות הצבא ויחידות הביטחון למי־ניהן, חלק מנסה להסתדר ועל השאלה — ואחר כך? משיבים לעצמם: נראה! אך רובנו איננו יכולים עוד לדרוך על אדמה רווית דם זו. אך אנה נלך? נמשיך לנקום על אדמת גרמניה המובסת — מסבירים המת־גייסים לצבא הסובייטי. ואילו חברי התנועות הציוניות מתלכדים מחדש...

הקשר עם חברינו בווילנה, שהוקם ביער, שריר וקיים. כולנו מאוחדים בהחלטה, אפילו אין מעלים אותה על השפתיים. המטרה היא אחת — ארץ ישראל!

השלב הטרומי בתהליך של גיבוש מטרה זו החל עוד ביער, ואולי אף לפני כן (כשצעירים יהודים, שנמלטו לעומק ברית־המועצות ב־1941, חתרו בעקשנות לגבולותיה הדרומיים עם פרס ואפגניסטאן, כדי להגיע משם לארץ־ישראל). מכל מקום, בימים הראשונים של יולי 1944, סמוך ליציאה, התכנסו ביער, בחשאי, קבוצות פעילים מיוצאי התנועות הציוניות, ודנו במי־מוש מטרה זו לאלתר. בין היתר סוכם, שאחת הפעולות הראשונות לאחר היציאה מהיער תהיה ליקוט שרידי התנועות והעלאתם בכל הדרכים לארץ־ישראל. כיומיים־שלושה לאחר מכן הופיעה כמתגנבת בגדוד הפרטיזני הקובנאי — "מוות לכובש" — הלוחמת הווילנאית רוז'קה (רייזל) קורצ'אק ומסרה לחברי התנועות הציוניות את הסיכומים וההוראות לימים הבאים שאחרי השחרור, וחמקה להביא דבר שליחותה זו גם ליחידות אחרות.

כך נולדה בליטא, למעשה, תנועת "הבריחה". תנועה זו הפכה לימים לאחד המרכיבים הסגוליים במסגרת ארגון־הבריחה ההמוני, שהעביר בשנים 1944—1948 מאות אלפי שרידים משואת אירופה לנמלי הים התיכון והים השחור, לקראת העלאתם בדרך בלתי־ליגאלית לארץ־ישראל.

במהלך הבריחה מליטא, בצורותיה השונות, ניתן להבחין לפחות בשני פרקי זמן עיקריים:

הראשון, שהחל כאמור בקיץ 1944 והתמשך קרוב לשנה, כשיוזמיו ומפעיליו המרכזיים היו, במידה רבה, פרטיזנים וחברי־מחתרת ציונים מתקופת הכיבוש הנאצי ומלפני כן. בפרק זמן זה יצא מליטא, במסגרת הבריחה, חלק ניכר מן הפעילים הציוניים ששרדו שם וכמה מבני משפחותיהם.

השני נמשך אף הוא כשנה, עד סתיו 1946, והקיף גם את יוצאי התנועות הציוניות בלטביה ובאסטוניה. בפרק זמן זה גבר משקלם של משוחררי הצבא האדום והחוזרים מעומק ברית־המועצות, כמו גם שרידי מחנות־הריכוז מגרמניה.

כידוע, המשיכו יהודי ליטא לעלות לארץ־ישראל גם לאחר מכן (ביניהם גם כאלה שקודם הסתייגו או אף התנגדו לכך), כמו במסגרת היציאה מפולין ב־1957 (עליית "גומולקה") וכדומה. עם זאת ידוע חלקם הניכר של יהודי ליטא בהת־עוררות הלאומית והעלייה ההמונית מברית־המועצות לאחר מלחמת ששת־הימים ועד עצם היום הזה.

אולם כיון שלא כל הפרטים ניתנים לפירסום, ובעיקר משום שהמתכונת הכרונולוגית של ספר זה מוגבלת עד לשלהי שנת 1945, וכן מחמת אילוצים טכניים של הרגע האחרון, ייוחד המשך הדברים בנושא "הבריחה" לפרק הזמן הראשון בלבד (דהיינו 1944—1945), ואף זאת — בצורה תמציתית וסכימטית ואיזכור פרשיות בודדות בלבד.

★

למודי נסיון ארגוני ולקח מחתרתי, החלו אנשי הקבוצה היוזמת מבין השרידים לממש העלאת יהודים מליטא הסובייטית לארץ־ישראל כבר בימים הראשונים לשחרור מן הכיבוש

הנאצי. גם אוהדי השלטון הסובייטי המשחרר הבינו שהת־ארגנות מעין זו נחשבת לפעילות עויינת למשטר, אם לא בוגדנית. אי־לכך הם נאלצו לכלכל את מעשיהם בזהירות ובסודיות, גם בקרב קומץ השרידים, אחיהם לגורל, ולהיצמד בשלב זה אל אחיהם לרעיון בלבד. מטה־הפעולה שהוקם בווילנה כלל, על כן, נציגים של תנועות ציוניות מובהקות: אבא קובנר — מ״השומר הצעיר״, חיים לזר — מ״בית״ר״, ניסן רזניק — מ״הנוער הציוני״. בשלב מאוחר יותר הוחלף חלקם וצורפו גם פעילים מ״החלוץ הצעיר״, ״דרור״, ״בני־עקיבא״, ומחוגים ציוניים נוספים. למעשה הופעלה קואורדינ־ציה ציונית, בערך באותה מתכונת שהיתה קיימת בארגון המחתרתי הכללי בגיטו, להוציא כמובן את הקומוניסטים ויסודות אנטי־ציוניים אחרים. מובן שעתה היתה סיטואציה אחרת לגמרי. כמו־כן נוצר עתה שוני רב בתנאי הפעילות, ובעיקר — במטרות.

מתוך גישושים ובירורים מוקדמים נודע למטה־הפעולה, כבר בראשית סתיו 1944, כי למרבית המזל שרד ברומניה יישוב יהודי ניכר מאוד, ולא זו בלבד אלא שנמצאה שם נציגות קבועה של תנועות ציוניות. דובר אפילו על קיום עלייה משם לארץ־ישראל. לאור ידיעות אלו ולאור העובדה שפולין היתה עדיין כבושה בחלקה הניכר על־ידי הגרמנים, הכריעה הדעה להעדיף את הברחת הפעילים הציוניים מליטא, בשלב זה, לעבר רומניה דרך עיר־הגבול צ׳רנוביץ. בעת ובעונה אחת הוחל בפעולה בכיוונים הבאים:

א) לאתר את שרידי המחנה הציוני ולוודא עימם, עקרונית ומעשית, את השתתפותם במסגרת הבריחה המתוכננת.

ב) לסייר ולבחון את הדרך לרומניה, דרך צ׳רנוביץ, כדי לתדרך אחר־כך את המועמדים לצאת בדרך זו.

ג) להכין מלאי של תעודות מתאימות ולהקצות משאבים כספיים ואחרים למימון המיבצע ולעת־חירום.

ואכן, שליחים מטעם המטה הגיעו עד מהרה ליישובים שו־נים בליטא ובסביבתה, כדי לברר מי מן החברים נותר בחיים ולהכינם לקראת הבריחה. אחד מאמצעי־הזהירות שנקטו השליחים היה לפנות תחילה לחברים מאותה התנועה ועל סמך היכרות אישית. רוז׳קה, שכבר הוזכרה לעיל, הגיעה למטרה זו מווילנה לקובנה באוגוסט 1944, והיא מתארת פגישה מעין זו בדירה ארעית:

״...מתוך ריגשת־לב הם מקשיבים להוראות לנטוש את עירם שאליה הגיעו זה עתה ולצאת שוב לדרך, שאולי תוביל אותם לחוף המובטח. איש אינו מקשה, אינו שואל לסכנות. דומה שהכל ציפו למלה, למגע, להוראה לקום וללכת...״

לאחר מכן ביקרו בקובנה ניסן רזניק ואחרים, והרחיבו את הקשרים עם החברים המקומיים וביניהם מיכאל יצחקי (גלבטרונק), שרה לייבנזון, מאשה גייל (ירון), יצחק קפצ׳ב־סקי (קשיב), מרים לומיאנסקי, מיכאל גלאס, רחל רוזנצווייג ואחרים. תוך זמן קצר הפכה גם קובנה למרכז־בריחה. באופן טבעי נקשרו קשרים גם עם שרידי התנועות הציוניות בשאוולי.

בפרק זה עדיין התנהלה המלחמה בחלק המערבי של ליטא, וכן גם סמוך לגבולותיה בצפון ובדרום. בין המגוייסים הטריים לחזית היו גם כמה מהפרטיזנים לשעבר ושרידים מה״מאלי־נות״, אך חלקם השתלב במידה זו או אחרת במוסדות הממלכתיים והציבוריים. תופעה זו לא פסחה גם על הפעילים המרכזיים של תנועת הבריחה (כמו אבא קובנר, שהיה ממייסדי המוזיאון ההיסטורי היהודי) וכל שכן על אלה שהוכנסו בסוד העניין מאוחר יותר, יחסית. למרות שעקב כך רותקו פעילים למקומות־עבודה, היתה גם ברכה בתופעה זו, שכן הדבר איפשר למעורבים בבריחה גישה נוחה לטפסים השונים ולחותמות הסודיות שבמשרדים האזרחיים, המשקיים והבטחוניים. כך, למשל, מינויו של פעיל הבריחה יצחק קובלסקי לנציג ההוצאה הממלכתית ״דער עמעס״ בכל ליטא, איפשר לו לקבל שורה של טפסים וחותמות רשמיות של מוסד כלל־סובייטי זה. מן הבחינה הזאת נודעה גם חשיבות מרובה להצטרפותו של אברהם ישפן (ארטיום סמיונוביץ׳ יאשפאנוב) לפעילות בתנועה, שכן כפקיד בכיר במועצת הקו־מיסארים העממיים (ממשלת ליטא הסובייטית), היתה לו שליטה רבה על צווי־תנועה (״קומאַנדירובקות״) ורשיונות־נסיעה חתומים על־ידי שרי הממשלה, וזאת בשעה שללא תעודות כאלה אסור היה לנוע בדרכים אפילו בקטעים קצרים.

חבר המטה ניסן רזניק, שעבד במינהל הרכבות, יצא בשלי־חותה של התנועה לעיר רובנה שבווהלין, כשהוא מצוייד ברשיון־נסיעה מטעם המינהל. ברובנה נפגש עם קבוצת פרטיז־נים יהודים ובראשם ל. לידובסקי, שגם הם חתרו לאותה מטרה. הללו הסכימו לשיתוף־פעולה מלא בהברחת האנשים לרומניה, וקיבלו על עצמם לארגן תחנות מעבר וקליטה לאורך ציר הבריחה: ברובנה, לבוב וצ׳רנוביץ. במידה מסויי־מת הושלמה השליחות בידי שני נציגים נוספים, שיצאו ב־6 בנובמבר 1944 והגיעו עד צ׳רנוביץ עצמה. היו אלה הפרטי־זנים לשעבר ד״ר ש. אמראנט ורוז׳קה. האחרונה אף הצליחה לעבור את הגבול לרומניה ולהיפגש שם עם נציגי מוסדות ארצישראליים. לפי הנחייתם הועלתה על אוניה וכבר ב־12 בדצמבר 1944 היתה בנמל חיפה. ככל הנראה היתה העולה הראשונה מליטא, לאחר השחרור! ד״ר אמראנט חזר לווילנה ולאור דיווחו הוחל כבר בסוף 1944 במשלוח קבוצות קטנות בנות 3—5 אנשים לכיוון רומניה. רובם ככולם היו צעירים בודדים או זוגות, ופה ושם גם שברי משפחות ששרדו. בדרך הסתייעו הבורחים בתחנות־המעבר, שאויישו בידי אנשים מהימנים, במערב ביילורוסיה, בווהלין ובמזרח גליציה. בעת נסיון מעבר של אחת מקבוצות החלוץ דרך ״הגבול הירוק״ לצד הרומני (ראַדאוצה) אירעה תקלה: הזקיפים הסובייטים פתחו באש וגרמו לקורבנות בנפש. כמו־כן נערך בעיר מצוד אחר כל החשודים בהברחת הגבול. בין כתריסר העצורים היו חברים פעילים מתנועת הבריחה בליטא, והם: ד״ר אמראנט (שחזר לכאן בינתיים שנית), גיטה פוגיר, שושנה זימון, בניק לוין ואברהם ישפן, שכאמור סיפק את התעודות. שני האחרונים, ובמיוחד ישפן שהצליח להעלים את זהותו האמי־תית, טענו בחקירתם הקשה, כי נקלעו לעיר זו במקרה מתוך כוונה לקנות מסמרים... הם דבקו בגירסה זו במשפט, שנערך לכל הקבוצה ב־19 באפריל 1945 בפני בית־הדין הצבאי של חילות נ.ק.וו.ד. סעיפי האשמה כללו: בגידה במולדת, הת־ארגנות בלתי חוקית, ניהול תעמולה אנטי־סובייטית וכו׳. לעומתם טענו הסניגורים (ששכרם שולם מהכספים שהוחרמו אצל העצורים), כי אין לראות באנשים, המתאספים כדי לנסוע ביחד, ארגון פוליטי, או בפליטים הרוצים לעלות לארץ־

ישראל ולהתאחד עם משפחותיהם — מתנגדים למשטר. רושם רב השאיר נאום ההגנה, שנשא בלהט ד״ר אמראנט. הוא טען: ״רוב העצורים הם פרטיזנים שנלחמו בנאצים, הקריבו עצמם למען המולדת, ומרביתם נפצעו. על עוז רוחם ונכונותם להקרבה קיבלו אותות־הצטיינות, ובשובם מהיערות ראו את חורבן בתיהם ובתי אבותיהם — בית־קברות יהודי גדול, ולכן הם רוצים לנסוע לארץ־ישראל אל קרוביהם ולהתחיל מחדש את חייהם. וכי אפשר לחיות בבית־קברות? הרי שכניהם הליטאים והפולנים שיתפו פעולה עם הגרמנים וידיהם מגואלות בדם יהודים. ואיך אפשר לחיות באווירה ספוגה שנאה תהומית ליהודי, על אדמה זו הספוגה בדם יהודים?...״

אהרי התיעצות ממושכת קם הקטיגור והכריז, כי הוא מסכים רק לשחרור לוין וישפן, שלא היו חברים בארגון, ואילו לגבי היתר הוא דורש משפט חוזר. כעבור שבוע שוחררו השניים והצליחו לעבור לבוקרשט בסיוע שליחה מיוחדת, הפרטיזנית לשעבר צביה קאפיט (גינזבורג) מקובנה. היא גם סייעה בעקיפין לשחרור האחרים מכלא צ׳רנוביץ, בעקבות המשפט החוזר שנערך כעבור מספר חודשים. ללא ספק ניתן לראות קבוצה זו כראשוני ״אסירי ציון״ מקרב שרידי השואה של יהדות ליטא, בשלהי מלחמת־העולם השניה. בידי גיטה פוגיר מצויה עד היום מפית שרקמה בכלא צ׳רנוביץ ועליה המלים: ״אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני״.

✶

פרשת המעצרים בצ׳רנוביץ האטה במידת־מה את התנועה מליטא דרומה. הודות למיברק אזהרה (״הדודה חולה״), שהוברק אליהם ברגע האחרון, פנו הקבוצות שהיו כבר בדרך — לכיוון פולין (במסווה של יוונים ובני לאומים אחרים ״החוזרים למולדתם״), ומשם, דרך קארפטורוס — לרומניה.

שידוד מערכות מרחיק־לכת יותר התחייב בקרב אנשי הבריחה שעדיין נותרו בליטא. חבר המטה, אבא קובנר, ששמו גם שורבב במהלך החקירות בצ׳רנוביץ, נאלץ לצאת בבהי־לות מווילנה בסוף 1944. מוסווה כחייל המתגייס לצבא הפולני, הגיע ללובלין ויחד עם פעילים אחרים המשיך לרכז את תנועת הבריחה. מטבע הדברים הוסטו עתה לפולין גם צירי התנועה מליטא דרומה. בעוד שבפני החברים מווילנה ואחרים, שהיו בעבר אזרחים פולנים, נפתחה אז האפשרות לצאת לכיוון ביאליסטוק ולובלין במסגרת הרפטריאציה לפולין, נערמו עתה קשיים מרובים על דרכי הבריחה של כל היתר, שהיו ברובם הגדול ילידי ליטא ולא הבינו את השפה הפולנית. בהשגת מידע, בהדרכה וברכישת תעודות מתאימות, הסתייעו פעילי הבריחה בקובנה בעבודתם המסורה של חבריהם מווילנה ופליטי פולין לשעבר, כמו: רבקה קרפינקס, דוד ארליך, חיים גכטל (גלעין), מיכאל גלבטרונק (יצחקי), עקיבא זייצב ואחרים. יחד עם זאת נחלצו גם חברים קובנאים, כמו רחל רוזנצוויג ושרה לייבנזון, לשליחויות סיור ובחינת הדרך. כמו בשלבים הראשונים כן גם עתה הושתתה הפעילות על קור־אורדינציה מלאה בין יוצאי המפלגות השונות, כשההנהגה, התיכנון והעבודה היומית, רוכזו בעיקר בידי בני הדור הצעיר, כמו יצחק קפצ׳בסקי (קשיב), מאשה גייל ואחרים. כדי להבטיח שכל המועמדים לבריחה, לרבות המרותקים לתפקידי ביטחון וחסרי אמצעים, יוכלו לעמוד בהוצאות הרבות הכרוכות בהשגת תעודות ובנסיעות, הוקמה קופה משותפת. כך או כך יצאו בחודשי האביב והקיץ של 1945, מקובנה לפולין, רוב רובם של פעילי הבריחה הראשונים, מיוצאי הגיטו והפרטי־זנים, וקומץ חיילים לשעבר מהצבא האדום.

✶

כמו שקורה תכופות בתנועות לאומיות סטיכיות, ניתן היה להבחין גם בשלב הראשון של תנועת הבריחה מליטא בתת־גוונים וזרמים מעבר למוצא הפוליטי או התנועתי הקודם. הדבר בא לידי ביטוי בהדגשת מטרות בנוסף לעליה המיידית לארץ־ישראל, כגון: 1) הצלת (פדיון) ילדים יהודים; 2) מתן כבוד לחללים והקמת מפעלי הנצחה; 3) נקמה ברוצחים למי־ניהם. מסיבות אלו דחו או הישהו פעילים רבים את יציאתם מליטא בשנה הראשונה לשחרור. דילמה זו הקשתה במיוחד על ראשי המארגנים של תנועת הבריחה, כגון ד״ר אמראנט, שפעל גם ללא ליאות בשיקום מפעלי הנצחה והשכלה יהודיים. ואולי סמלי הדבר שיום לפני צאתו בשליחות הבריחה לצ׳רנו־ביץ, חתם ד״ר אמראנט יחד עם אבא קובנר, ד״ר בנימין בלודז ואברהם סוצקבר, על תזכירים רשמיים לשלטונות הסובייטיים בענין חידוש מוסדות השכלה וחינוך יהודיים בליטא.

אם כי טרם יציאתם השתדלו הפעילים להעביר את המשימה והקשרים לרובד פעילים נוסף, הרי לא תמיד נתאפשר הדבר, וכך נוצר מדי פעם חלל ריק בפעילות זו. שאול (פאווליק) ביילינסון, שניסה לברוח עוד ב־1941 דרך הגבול הסובייטי־פרסי, כדי להגיע לארץ־ישראל, חזר בסוף 1944 לליטא מן השירות הצבאי והספיק להידבר עקרונית עם מטה הבריחה על השתלבותו. אולם משבא לפגישה הבאה לא מצא את אנשי שיחו, שכן הללו נאלצו לעזוב את הארץ. אי־לכך נדחתה השתלבותו בבריחה באופן גורלי: הוא נעצר בגין פעילות זו ונכלא לתקופה ממושכת. אבא וינשטיין (גפן), שלימים הפך לאחד הפעילים המרכזיים של ארגון ״הבריחה״ באירופה המר־כזית, היה שקוע ראשו ורובו עד לרגע האחרון של צאתו החפוזה מליטא, באמצע 1945, בחיסול חשבונות עם רוצחי יהודים. מינה קמינסקי, חברת א.ב.צ. (ארגון ברית־ציון) לשעבר בגיטו קובנה, שחזרה בסוף 1945 מהמחנות בגרמניה לביקור חטוף בעיר מולדתה וגילתה חלק מארכיון הארגון, נאלצה להתמודד לבדה עם כל הסידורים והסיכונים שהיו כרוכים בהעברת חומר יקר זה לארץ־ישראל.

כמו בדרך המסע לצ׳רנוביץ, השתמשו גם הבורחים דרך פולין בכל אמצעי־התחבורה למיניהם: עגלות, משאיות, מכו־ניות צבאיות, רכבות־משא טעונות פחם ורכבות־נוסעים. היו גם מקרים שבהם נסעו בסכנת־נפשות על גגות של רכבות, או ניתלו במדרגות בין קרון לקרון. בנוסף להסתכנות זו ובנוסף לחשש להיאסר על שימוש בתעודות פולניות מזוייפות וכדומה, ריחפה על הנוסעים סכנת התנפלות על רקע שנאת־יהודים המסורתית בפולין, שקיבלה עתה תנופה מחודשת. באותו זמן שוטטו בדרכי פולין יהודים ליטאים, שרידי מחנות הריכוז הנאציים. חלקם הצטרפו אל חבריהם או קרוביהם בדרכי הבריחה לרומניה, אך אחרים השתהו במחנות ״שארית הפליטה״ במרכז אירופה.

✶

באביב 1945 כבר היו ברומניה כ־250—300 יהודים מליטא, מתוך כ־1,500 שהגיעו לכאן על־פי הנחיות תנועת "הבריחה" או ביוזמת עצמם. חלקם רוכזו בבוקרשט במסגרת פנימיות או "קיבוצים" (ברחוב ניפון, ויטורוליואי, רומאנא, פראגא, מירצ'ה־וודא ועוד) וחלקם בערי־השדה אלבא־יוליה, אורדיאה־מארה, טורדה ועוד. עם הגיען של קבוצות נוספות מצפון אירופה וממרכזה, עלה מספר הבאים מיום ליום. קיומם הכלכלי הובטח במידה סבירה על־ידי הג'וינט וקרנות מיוחדות שהחזיקו השליחים הארצישראלים. תוך כדי המתנה לעליה, השתלבו האנשים באופן פעיל בהקמת "חטיבת שרידי מזרח אירופה" בבוקרשט ב־26 באפריל 1945. בין מטרותיה המוצהרות של "החטיבה": הקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל, איחוד התנועה הציונית הקיבוצית ותנועת העבודה, עליה חופשית וחיסול הגלות. כאן המקום לציין, שאידיאולוגיה דומה נולדה שנים אחדות לפני כן במסגרת א.ב.צ. בגיטו קובנה, והודות לתנועת נוח"ם (נוער חלוצי מאוחד) קנתה לה שביתה, במידה מסויימת, בקרב שארית הפליטה באירופה. אלה ואלה ביקשו לבטא את דור שרידי השואה ולהביא את בשורת האחדות ליישוב העברי המפולג בארץ־ישראל ("הרי בגיטאות לא הבדיל התליין בין יהודים ובגלל זה מצאנו שפה משותפת בגיטו וביער. את השפה הזו המשותפת אנו מביאים לכל היישובים היהודיים!").

מסיבות שונות, לרבות עמדת הנציגים הארצישראליים, שבק למעשה רעיון "החטיבה" חיים עוד בבוקרשט. תוך כדי כך הסתבר, שהסיכוי לעליה מבוקרשט פוחת והולך מיום ליום, בשל התערבות גוברת מצד הבריטים מחד, והסובייטים — מאידך. האחרונים היקשו במיוחד על אזרחי ברית־המועצות. לפיכך נאלצו כמה מיוצאי ליטא, שזכו לקבל אשרות־כניסה בריטיות לארץ־ישראל (סרטיפיקטים), לשנות את שמותיהם לפולניים וכדומה. כמעט כל היתר הופנו למסע ממושך נוסף דרך הונגריה ואוסטריה לאיטליה, שם חנו אז היחידות הארצישראליות בצבא הבריטי וביניהן הבריגדה — החטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל). בחסותן ובסיוען פוזרו האנשים על פני עשרות מחנות־מעבר ("קיבוצים"), מטרביזיו ומסטרה בצפון ועד חוות "דרור" שליד בארי בדרום. פרט למספר פעי־לים ובעלי־משפחות, שבינתיים השתלבו כאן בעיסוקים ציבו־ריים (כמו "המרכז לגולה"), ואחרים, זכו רבים מיוצאי ליטא לעלות לארץ־ישראל כבר במחצית השניה של 1945! עליה זו התבצעה בדרך כלל על גבי ספינות קטנות, במסגרת ההעפלה המאורגנת מטעם המוסד לעליה ב' שהיה קשור ל"הגנה". אחד המאושרים שעלה אז ארצה באחת הספינות הללו ("פייטרו ב'") היה כותב שורות אלה, שיצא מליטא לצ'רנוביץ בינואר 1945, כביכול לצורך קניית פירות מיובשים בשביל מפעל מסויים בקובנה. דרך העקלתון של נדודיו מבחינה כרונולוגית וגיאוגרפית איפיינה את דרכם של רבים בגל הבריחה הראשון מליטא, בשלהי מלחמת־העולם השניה, והריהי מפורטת כאן:

ב ר י ה " מ: וילנה (17 בינואר), מינסק (18 בינואר) ברנו־ביץ' (19 בינואר), ברסט־ליטובסק (21 בינואר), קובל (22 בינואר), למברג (23 בינואר), סטניסלבוב (27 בינואר), למברג (21 בינואר).

פ ו ל י ן: פשמישל (1 בפברואר), ירוסלבוב (12 בפברואר), זשוב (26 בפברואר), קרוסנו (28 בפברואר), רימאנוב (1 במארס), סנוק (2 במארס).

ק א ר פ ט ו ר ו ס: הומנה (3 במארס), צ'ופ (4 במארס), אוז'גורוד, מונקאץ (5 במארס), ברגסאם, שווליוס (6 במארס).

ר ו מ נ י ה: הלמיו (7 במארס), סטו־מארה (8 במארס), אורדיאה־מארה (9 במארס), קלוז' (10 במארס), בוקרשט (11 במארס — 30 ביוני), קלוז' (2 ביולי), אלבא־יוליה (3 ביולי), אראַד (5 ביולי).

ה ו נ ג ר י ה: בודפשט (7 ביולי), שומבאטאֶלי (11 ביולי), שנגוטהארד (12 ביולי).

א ו ס ט ר י ה: גרץ (15 ביולי), קיפלאַך (15 ביולי).

א י ט ל י ה: טרביזיו (17 ביולי), מסטרה (22 ביולי — 14 באוגוסט), מילאנו (15 באוגוסט), פדואה (24 באוגוסט), בולו־ניה (13 בספטמבר), בארי (15 בספטמבר — 15 באוקטובר), ספינת מעפילים — "פייטרו ב'" (16—22 אוקטובר).

א ר ץ ־ י ש ר א ל: חוף רשפון (23 באוקטובר 1945).

בערך באותו זמן הגיעו לארץ־ישראל גם כמה מיוצאי גל הבריחה הראשון מליטא, שעלו ישירות מרומניה (באניה "טראנסילבניה") וכן משוחררי מחנות־הריכוז בגרמניה. בליטא גופא המשיכו להתארגן גלי בריחה נוספים, שחלקם עלה אחר־כך דרך גרמניה, קפריסין וצרפת.

יישובי היהודים בליטא בימי השואה
מקומות הרצח וקברות־האחים

רשימת יישובי היהודים בליטא בזמן השואה, תאריכי ומקומות הרצח וכן האתרים בהם נטמנו הקדושים

הערות:

(1) גודל הקהילה. אין לנו מידע מדויק על מספר הקדושים בכל יישוב. מיפקד־אוכלוסין יחיד נערך בליטא ב־17 בספטמבר 1923, ופורסם על־ידי המכון המרכזי לסטטיסטיקה שליד משרד המשפטים. לפי המיפקד היו בליטא 153,743 יהודים. לאחר מכן המשיך המכון לסטטיסטיקה לפרסם מדי שנה נתונים על תנועת התושבים: ריבוי טבעי (עודף לידות על פטירות), הגירה וכו׳. נתונים אלה מלמדים, שמספרם הכולל של היהודים בשנת השואה היה כמעט אותו מספר שהיה בשנת 1923. הגירת היהודים מליטא עלתה על הריבוי הטבעי, וייתכן איפוא כי מספרם בשנת 1939 היה קטן יותר במקצת מזה שבשנת 1923.

בכל מקומות־היישוב כלולים היהודים ביישוב הנושא את שם המועצה. פרסומי המכון לסטטיסטיקה תאמו את החלוקה האדמיניסטרטיבית של ליטא: מועצה מקומית, עיר, מחוז. במועצות המקומיות היו יותר ממקום־יישוב אחד. מספר היהודים המופיע הוא כולל לכל המועצה. מדובר בעיקר ביישובים קטנים.

(2) תאריך ומקום הרצח ההמוני. הפוגרומים והרצח החלו מיד עם ההודעה על פלישת גרמניה לברית־המועצות. אלפי יהודים עונו ונרצחו עוד לפני שהגיעו הגרמנים. קבריהם של יחידים או קבוצות קטנות פזורים בכל מקום בו היו יהודים. אולם בכל מקום אירעו מעשי־רצח יותר מרכזיים, מתוכננים, במטרה לחסל כליל את הקהילה היהודית. יש והרצח ההמוני בוצע ביום אחד ויש שבוצע בכמה ימים. השרידים ממקומות־היישוב קבעו לעצמם ימי־זכרון (יאָרצייטן) אחידים. כבסיס לקביעת התאריכים שימשו עדויות השרידים ורשימת קברות־האחים שפורסמה בספר ״טבח המוני בליטא״ (בליטאית, 2 כרכים, וילנה, 1965, 1973).

(3) ההערות ברשימה:

[א] מרתף השואה – מצבות שהקימו יוצאי יישובים בהר־ציון, ירושלים.

[ב] י. שוחט – שמש בבית־הכנסת בקובנה לאחר מלחה״ע ה־2, אשר עלה ארצה והביא עמו העתק מלוח־היאָרצייטן.

[ג] ט.ה.ב. (״טבח המוני בליטא״) – רשימת קברות־האחים.

היישוב	גודל הקהילה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קברי־האחים	הערות
אבל	680	ב׳ אלול תש״א (25.8.41)	אנטאנושה	אנטאנושה	במרתף השואה: י״ז מנחם־אב (10.8.41)
אוונטה (אלונטה)	222	ר׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מהעיר	
אוז׳וונט	173	ו׳ מנחם־אב תש״א (30.7.41)	אוז׳וונט	יער פאשילווה, 3 ק״מ מהעיירה	עצמות הקדושים הועברו מפאשילווה לבית־הקברות היהודי בווילנה.
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳אגר	הגן העירוני	
		י״ח כסלו תש״ב (8.12.41)	אוז׳וונט	יער פאשילווה	
אוטיאן	2485	ז׳ מנחם־אב תש״א (31.7.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מהעיר	לפי שוחט: י׳ אלול תש״א (31.8.41); במרתף השואה: י״ד תמוז (9.7.41)
		י״ד מנחם־אב תש״א (7.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מהעיר	
		ר׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מהעיר	
אופינה		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	ראסיין	יער, 6 ק״מ מערבית־דרומית, ליד הכפר קלנו־אי	לפי שוחט: כ״ד אלול תש״א (16.9.41)
אוקמיאן	360	ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מז׳ייק	ליד בית־הקברות היהודי	
אוראן	399	י״ט מנחם־אב תש״א (12.8.41)	אליטה	יער במבואות העיר, בקטרקטינים	
		כ״ד מנחם־אב תש״א (17.8.41)	אוראן	יער מרצינקונאי, בין האגם לתחנת־הרכבת	
		י״ז אלול תש״א (9.9.41)	אוראן	יער, 1.5 ק״מ מהעיירה	
אושפול	551	ר׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מהעיר	
אז׳רני־זרסיי	1329	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	אז׳רני	בקירבת אנטאלייפס, כ־15 ק״מ מאז׳רני, ביער דאֶגוצ׳יי	
אייראגולה	462	י״א אלול תש״א (3.9.41)	אייראגולה	2 ק״מ מהעיירה, על גדת נהר הדוביסה	
אינטוריק־ריטרדה		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מהעיר	
אליטה	1730	כ״ח סיון תש״א (23.6.41)	אליטה	פינת הרחובות וילנה־לאליו	
		כ׳ מנחם אב–ח׳ אלול תש״א (13–31.8.41)	אליטה	יער במבואות העיר, בקסרקטינים	
		י״ז אלול תש״א (9.9.41)	אליטה	יער במבואות העיר, בקסרקטינים	
אלכסנדרובול		יוני 1941	אלכסנדרובול	בלתי ידוע	ראה האנציקלופדיה הליטאית הקטנה, חלק 1, ע׳ 41
אלסיאד	199	כ״א מנחם־אב תש״א (14.8.41)	טלז		
		ז׳ אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
		ד׳ טבת תש״ב (24.12.41)	אלסיאד	חורשה, כ־2 ק״מ מהעיירה (הובאו מטלז, נשים)	

היישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קברי־האחים	הערות
אנטאלייפט	367	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	אנטאלייפט	יער פאז׳אמיס	
אניקשט	1748	סוף יוני–תחילת יולי 1941	אניקשט	הרחבה שליד בית־המדרש הישן	
		ד׳ מנחם־אב תש״א (28.7.41)	אניקשט	קילומטר אחד מהעיירה	במרתף השואה: ד׳ מנחם־אב (28.7.41). לפי ט.ה.ב. 29.8.41
אנישוק (מחוז טרוק)	342	ט׳ תשרי תש״ב (30.9.41)	טרוק	יער וארניקאי, 3 ק״מ מהעיירה, על שפת האגם	
אנישוק (מחוז ראקישוק)	כ־130	כ״א–כ״ב מנחם־אב תש״א (14–15.8.41)	ראקישוק	חורשת ולניאדובה, 5 ק״מ מראקישוק	
		ב׳ אלול תש״א (25.8.41)	אבאֶל		
ארז׳ווילקי	222	כ״ב אלול תש״א (14.9.41)	באטוק	אנטאנושה	
בובט	153	כ״ב תמוז תש״א (17.7.41)	בובט	חורשה, כ־2 ק״מ מהעיירה	
		ד׳ אלול תש״א (27.8.41)	בובט	חורשה, כ־2 ק״מ מהעיירה	
בוגוסלאווישוק		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
בוטרימאנץ	948	י״ט מנחם־אב תש״א (12.8.41)	אליטה	יער במבואות העיר, בקסרקטינים	לפי שוחט: כ״ח מנחם־אב (21.8.41), גברים.
		כ״ח מנחם־אב תש״א (21.8.41)	אליטה	יער במבואות העיר, בקסרקטינים	לפי שוחט: ג׳ אלול (26.8.41), נשים.
		י״ז אלול תש״א (9.9.41)	בוטרימאנץ	0.5 ק״מ מהעיירה	
בויד		לא ידוע			כנראה שנרצחו בפראֶן או במריאמפול
בולניק	237	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
בזיליאן		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳אגר	הגן העירוני	
בטוק	88	כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	בטוק	ביער	
בטיגולה	83	ד׳ אלול תש״א (27.8.41)	בטיגולה	אייראגולה, 2 ק״מ ממנה, על גדת הדוביסה	עצמות הקדושים הועברו אחרי המלחמה
בייסיגולה	106	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	קרוק	1.5 ק״מ מהעיירה	לפי ט.ה.ב. י׳ אלול תש״א (2.9.41)
בירז׳	1807	יוני–אוגוסט 1941	בירז׳	בית־הקברות היהודי	
		ט״ו מנחם־אב תש״א (8.8.41)	בירז׳	יער אוסטרווה, 3.5 ק״מ מהעיר	לפי שוחט: כ״ו מנחם־אב (19.8.41)
בירשטאן		י״ז אלול תש״א (9.9.41)	בוטרימאנץ	0.5 ק״מ מהעיירה	
בלבירישוק	507	ד׳ אלול תש״א (27.8.41)	פראֶן	בקצה הצפוני של העיר	
		ט׳ אלול תש״א (1.9.41)	מריאמפול	קסרקטין בעיר	
ברשטיץ	87	לא ידוע	לא ידוע		יש להניח שהועברו למז׳ייק ונרצחו שם
גאורה	17	אין מידע			
גדרוביץ	421	י״ד מנחם־אב תש״א (7.8.41)	גדרוביץ	2 ק״מ מהעיירה	
		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
גודז׳ון	103	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	קרוק	במרחק 1.5 ק״מ	
גודלווה	311	ה׳–י׳ אלול תש״א (28.8–2.9.41)	גודלווה	קילומטר אחד מהעיירה, על שפת הנהר יסי	
גורז׳ד	1049	כ״ט סיון תש״א (24.6.41)	גורז׳ד	רח׳ קלאיפדה	
		כ״ב אלול תש״א (14.9.41)	גורז׳ד	יער ויזאיץ, בדרך לקול	לפי שוחט: א׳ תמוז תש״א (26.6.41)
גירטיגולה	270	כ״ח מנחם־אב תש״א (21.8.41)	גירטיגולה	בקירבת העיירה, כ־10 ק״מ מרסיין, ליד הכפר קורפישוק	
גלוואן	473	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
גרווד	150	י״ג מנחם־אב תש״א (6.8.41)	גרווד	בית הקברות היהודי	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
גרינקישוק	235	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	קרוק	במרחק 1.5 ק״מ	
גרישקאבוד	92	כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	שאקי	1.5 ק״מ דרומית ממנה	
דאוג	363	תחילת אלול תש״א (סוף אוגוסט 41)	אליטה	הקסרקטינים	
		י״ז אלול תש״א (9.9.41)	אליטה	יער וידזגיר	
דאוין	25	לא ידוע			לפי הפרוטוקול של הוועדה המיוחדת לחקר פשעי הנאצים נרצחו במקום 11 יהודים (8 משפחות).
דבייק	175	ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מאוטיאן	

היישוב	גודל הקהילה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קברי־האחים	הערות
דוביניק		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
דוסיאט	704	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	אז׳רני	יער דאגוצ׳יי	
דסנובה	204	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	קרוק	1.5 ק״מ מקרוק	
דרביאן	601	ד׳ תמוז תש״א (29.6.41)	דרביאן	פאתי יער כ־100 מ׳ מדרביאן	
		א׳ אלול תש״א (24.8.41)	דרביאן	קילומטר אחד מדרביאן ליד הכפר ויינייקיי	
		ראש השנה תש״ב (22.9.41)	דרביאן	2.5 ק״מ מדרביאן בכיוון לכפר קשוצ׳יאי	
דרשונישוק		כ״ב מנחם־אב תש״א (15.8.41)	סטראשון	יער קומנזול	
		ה׳–י׳ אלול תש״א (28.8–2.9.41)	דרשונישוק	בית הקברות היהודי	
ואבולניק	441	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	יער ז׳אדייק, 4.5 ק״מ מפוסבול	
וגר	102	ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מאז׳ייק	בית־הקברות היהודי	
וויה	304	ט״ו תשרי תש״ב (6.10.41)	סמילישוק	פאתי יער, סמוך לסמילישוק	
וורנה	823	כ״א תמוז תש״א (16.7.41)	טלז	וישוביאן	
		ח׳ אלול תש״א (31.8.41)	טלז	גירוליאי	
		ד׳ טבת תש״ב (24.12.41)	אלסיאד	חורשה, כקילומטר מאלסיאד	
ויגובה	118	ה׳ מנחם־אב תש״א (29.7.41)	קלם	2 ק״מ מקלם	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
וידוקלה	221	כ״ט תמוז תש״א (24.7.41)	וידוקלה	ע״י תחנת־הרכבת	לפי שוחט: ח׳ תמוז תש״א (5.7.41)
		כ״ט מנחם־אב תש״א (22.8.41)	וידוקלה	בית הקברות היהודי	
וידישוק		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
וידזון	367	י״ד מנחם־אב תש״א (7.8.41)	אוטיאן	יער ראשה	
וייוור	87	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פרן	בקצה הצפוני של פרן, על הגדה השמאלית של הניימן	
וילון	355	יולי 1941	וילון	חורשת גורטה על נהר גורטה	
		י״א אלול תש״א (3.9.41)	וילון	חורשת גורטה על נהר גורטה	
וילקובישק	3206	ג׳–ד׳ מנחם־אב תש״א (27–28.7.41)	וילקובישק	מטווח הקסרקטין	
		ג׳ תשרי תש״ב (24.9.41)	וילקובישק	מטווח הקסרקטין	
		כ״ב תשרי תש״ב (13.10.41)	וילקובישק	מטווח הקסרקטין	
וילקומיר	3885	ט׳ תמוז תש״א (4.7.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	
		ט״ו תמוז תש״א (10.7.41)	וילקומיר	משק עזר של בית הסוהר	
		ח׳ מנחם־אב תש״א (1.8.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	
		כ״ו מנחם־אב תש״א (19.8.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	
		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	לפי שוחט: ח׳ אלול תש״א (31.8.41)
		ה׳ תשרי תש״ב (26.9.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	
וילקי	829	כ׳ תמוז תש״א (15.7.41)	וילקי	הכפר ואגמינישקיס	
		ה׳ אלול תש״א (28.8.41)	וילקי	יער פקרקלה	לפי שוחט: י״א אלול תש״א (3.9.41); כ״ד אלול תש״א (16.9.41)
וינוטה	348	כ״ה תמוז תש״א (20.7.41)	ויינוטה	הכפר שאודוויצ׳יאי בדרך לניישטוט־טאוריג	
		סוף ספטמבר 1941	ויינוטה	יער גיראַנאי	
ויסוקידבור	297	י׳ תמוז תש״א (5.7.41)	ויסוקידבור	חורשת ברוזוזישקי	
		ט׳ תשרי תש״ב (30.9.41)	טרוק	יער וארניקאי	
		כ״ד כסלו תש״ב (14.12.41)	ויסוקידבור	בית הקברות היהודי	
		י״ז שבט תש״ב (4.2.42)	ויסוקידבור	בית הקברות היהודי	
וירבלן־קיברט	2547	ט״ו תמוז תש״א (10.7.41)	קיברט	בורות החול, 2 ק״מ מקיברט	
		ה׳ מנחם־אב תש״א (29.7.41)	וירבלן	1.7 ק״מ מווירבלן	
		י״ט אלול תש״א (11.9.41)	וירבלן	1.7 ק״מ מווירבלן	
וישטינץ	222	י״ט תמוז תש״א (14.7.41)	וישטינץ	שדות ליד טחנת־הרוח. 700 מ׳ מהאגם	
		י״ז אלול תש״א (9.9.41)	וישטינץ	600 מ׳ משדות העיירה ע״י דאובה	
וישיי	516	י״ג מרחשון תש״ב (3.11.41)	לוזדיי	הכפר קטקישוק	
וישינטה	188				ראה קופישוק
ונדז׳יגולה	335	ח׳ תמוז תש״א (3.7.41)	ונדז׳יגולה	בית־הקברות היהודי	

היישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קבר־האחים	הערות
		כ״ב תמוז תש״א (17.7.41)	ונדז'יגולה	לא ידוע	לפי שוחט: י״ג תמוז תש״א (8.7.41)
		ח' אלול תש״א (31.8.41)	ונדז'יגולה	יער בורק, קילומטר אחד מערבית מוונדז'יגולה	
וקשנה	497	י״ב מנחם־אב תש״א (5.8.41)	מז'ייק	בית־הקברות היהודי	
ורז'אן	259	כ״א תמוז תש״א (16.7.41)	ורז'אן	לא ידוע	
		ספטמבר 1941	ורז'אן	אחוזת טריפקלניס	
ושקי	267	יולי 1941	ושקי	בית הקברות היהודי	
		ג' אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	יער ז'אדייק, 4.5 ק״מ מפוסבול	
ז'אגר	1929	ל' סיון תש״א (25.6.41)	ז'אגר	חורשה סמוכה לעיר	
		א' תמוז תש״א (26.6.41)	ז'אגר	בית הקברות בז'אגר החדשה	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז'אגר	גן העיר	
ז'וסלה	1067	ה' אלול תש״א (28.8.41)	קושידר	תעלות ואסילייב	לפי שוחט: ד' אלול תש״א (27.8.41)
		ט״ו תשרי תש״ב (6.10.41)	סמילישוק	שיפולי היער. 200 מ' מסמילישוק	
ז'זמר	1205	ד' אלול תש״א (27.8.41)	ז'זמר	חורשת סטראשון, 3 ק״מ צפונית מז'זמר	
		ה' אלול תש״א (28.8.41)	קושידר	תעלות ואסילייב	
ז'ידיק	799	י' מנחם־אב תש״א (3.8.41)	מז'ייק	בית הקברות היהודי	
		ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מז'ייק	בית הקברות היהודי	
ז'יים	110	ה' אלול תש״א (28.8.41)	קיידן	2 ק״מ ממרכז העיר, בגדה השמאלית של נהר סמילגה	
ז'יימל	378	ט״ו מנחם־אב תש״א (8.8.41)	ז'יימל	2 ק״מ מז'יימל ע״י הכפר וילישיאי	
ז'רן	174	כ״ח תמוז תש״א (23.7.41)	ז'רן	2 ק״מ מפלונגיאן ע״י הכפר יובאישישקס	
חוויידן	394	ד' תמוז תש״א (29.6.41)	חוויידן	בית הקברות היהודי	
		כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	שילל	יער טובין	
טוויאן	91	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	
טוור	102	ז' אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
טווריג	1791	ז' תמוז תש״א (2.7.41)	טווריג	ק״מ אחד מטווריג ע״י הכפר וירבוטאס	מרתף השואה: ג' מנחם־אב תש״א (27.7.41)
		ח'–ט״ו תמוז תש״א (3–10.7.41)	טווריג	ק״מ אחד מטווריג ע״י הכפר וירבוטאס	
		כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	טווריג	ביער 6 ק״מ צפונית מערבית מטווריג	
טורמונט		ג' אלול תש״א (26.8.41)	אז'רני	יער דאָגוצ'יי	
טירקשלה	119	ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מז'ייק	בית־הקברות היהודי	
טלז	1648	י״ט–כ' תמוז תש״א (14–15.7.41)	טלז	יער ואנאי	
		כ'–כ״ב תמוז תש״א (15–17.7.41)	טלז	וישוביאן	
		ז' אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
		ד' טבת תש״ב (24.12.41)	אלסיאד	חורשה, 900–800 מ' מאלסיאד	
טרגין	477	ו' אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה	מרתף השואה: ה' אלול תש״א (28.8.41)
טרישיק	335	יולי 1941	טרישיק	על שפת הנהר	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז'אגר	גן העיר	
טרשקון	424	ל' מנחם־אב תש״א (23.8.41)	פוניבז'	פאיוסט	
יוז'ינט	55	אין מידע. הועברו כנראה לרקישוק			
יונישקל	162	ג' אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	חורשת ז'אדייק, 4 ק״מ מפוסבול	
יוסוואין	341	ה'–י' אלול תש״א (28.8–2.9.41)		בדרך בין יוסוואין ואייראגולה	
יורבורג	1984	ח' תמוז תש״א (3.7.41)	יורבורג	בית־הקברות היהודי	
		כ״ו תמוז תש״א (21.7.41)	יורבורג	15 ק״מ מיורבורג בדרך לרסיין	
		ח' מנחם־אב תש״א (1.8.41)	יורבורג	ע״י הכפר קלנאָנאי	
		י״ב אלול תש״א (4.9.41)	יורבורג	יער ברנצ'ין, ק״מ אחד מיורבורג	
		י״ט אלול תש״א (11.9.41)	יורבורג	יער ברנצ'ין, ק״מ אחד מיורבורג	
יזנה	286	כ״ג–כ״ה מנחם־אב תש״א (16–18.8.41)	יזנה	בדרך בין פראָן ליזנה	
		ה' אלול תש״א (28.8.41)	אליטה	בקסרקטינים, במבואות העיר	
		י״א אלול תש״א (3.9.41)	יזנה	בקרבת הכפר סטרוזדישקס, 65 ק״מ מהאגם	

היישוב	גודל הקהילה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קבר־האחים	הערות
ילוק	408	יולי–אוגוסט 1941	ילוק	בית־הקברות היהודי	
ינובה	2722	י״ז תמוז תש״א (12.7.41)	ינובה	יער גיראיטה	
		כ״א מנחם־אב תש״א (14.8.41)	ינובה	1.5 ק״מ מינובה	לפי שוחט: י״ב–י״ג מנחם־אב. מרתף השואה: כ׳ מנחם־אב
		ה׳–י׳ אלול תש״א (28.8–2.9.41)	ינובה	1.5 ק״מ מינובה	
		י״ט–כ׳ אלול תש״א (11–12.9.41)	ינובה	2.5 ק״מ מינובה, בדרך לקובנה ע״י הכפר אוז׳וסאליס	
ינישוק	1137	תחילת אוגוסט 1941	ינישוק	יער וילקאושיס, 5 ק״מ מינישוק	
		ד׳ אלול תש״א (27.8.41)	ינישוק	יער וילקאושיס, 5 ק״מ מינישוק	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳אגר	בגן העיר בז׳אגר	
לויקובה	305	ז׳ אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
		כ׳–כ״ב תמוז תש״א (15–17.7.41)	טלז	וישוביאן	לפי שוחט: כ״ד אלול
לוקניק	513	כ״ח תמוז תש״א (23.7.41)	לוקניק	ק״מ אחד מלוקניק, כפר גודישקיס	
		ז׳ אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
		ד׳ טבת תש״ב (24.12.41)	אלסיאד	חורשה, 900–800 מ׳ מאלסיאד	
לוקשי	42	כ״א אלול תש״א (13.9.41)	שאקי	1.5 ק״מ משאקי	
לזדיי	1141	י״ג מר־חשון תש״ב (3.11.41)	לזדיי	ק״מ אחד מלזדיי, ליד הכפר קטקישוק	
ליגום	240	תחילת יולי 1941	ליגום	יער יוקנאיץ׳, מזרחית לליגום	
		אמצע יולי 1941	ליגום	יער יוקנאיץ׳, מזרחית לליגום	
		מחצית שניה בשנת 1941	ליגום	ליגום, פאתי היער	
לידוביאן		כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	לידוביאן	בקרבת הכפר פאדוביסה	
ליודווינובה	85	ט׳ אלול תש״א (1.9.41)	מרימפול	מטווח הקסרקטינים	
לייז׳ובה	127	ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מאז׳ייק	בקרבת בית־הקברות היהודי	
לייפון	153	י״ט אלול תש״א (11.9.41)	לייפון	בית־הקברות היהודי	
		ג׳ תשרי תש״ב (24.9.41)	איישישוק	בית־הקברות היהודי	
		ה׳ תשרי תש״ב (26.9.41)	לייפון	בית־הקברות היהודי	
ליליון	63	אין מידע			יתכן שנרצחו עם יהודי אוטיאן ב־ו׳ אלול תש״א (29.8.41)
לינגמיאן	80	אין מידע			יתכן שנרצחו עם יהודי אוטיאן ב־ו׳ אלול תש״א (29.8.41)
לינקובה	625	ה׳ תמוז תש״א (30.6.41)	לינקובה	בית־הקברות היהודי	
		ח׳ תמוז תש״א (3.7.41)	לינקובה	הר יורגוצ׳יאי, 4 ק״מ מלינקובה	
		כ״ח תמוז תש״א (23.7.41)	לינקובה	יער אטקאצ׳יונאי, 5 ק״מ מלינקובה	ב־ט.ה.ב.: 5.8.41 ו־7.8.41
לצקובה		י׳ מנחם־אב תש״א (3.8.41)	מאז׳ייק	בקרבת בית־הקברות היהודי	
		ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מאז׳ייק		
מדינגיאן		יולי 1941	מדינגיאן	ביער בין מדינגיאן לפלונגיאן	
מוורוטש		ה׳–י׳ אלול תש״א (28.8–2.9.41)	גודלווה	קילומטר אחד מגודלווה על גדת יסיה	
מוסניק	351	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
מז׳ייק	771	י׳ מנחם־אב תש״א (3.8.41)	מז׳ייק	בית־הקברות היהודי	
		ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מז׳ייק	בית־הקברות היהודי	
מיסיאד	175	מחצית יולי 1941	שקוד	שקוד, מועדון ה״שאוליסטים״	
		סוף יולי 1941	קרטינגה	בית־הקברות היהודי	
		כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	דרביאן	מקום בלתי מזוהה	
מירוסלב	124	אין מידע. הובאו כנראה לאליטה ונרצחו שם			
מליאט	1343	ג׳–ד׳ תמוז תש״א (28–29.6.41)	מליאט	בעיר מליאט, ביצות בבולקה, 500 מ׳ מארמון הגן בדרך לווילנה	
		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	מליאט		
מרטש	1430	כ״ט סיון תש״א (24.6.41)	מרטש	בית־הקברות היהודי	
		ט״ו מנחם־אב תש״א (8.8.41)	מרטש	חורשה מאחורי בית־הקברות היהודי	
מריאמפול	2545	ח׳ תמוז תש״א (3.7.41)	מריאמפול	טרפוצ׳ואי	
		ח׳ תמוז תש״א (3.7.41)	מריאמפול	חורשה בקרבת הכפר מרצינקלניס	
		יולי–אוגוסט 1941	מריאמפול	חצר בית־הסוהר	
		ח׳–י״ח תמוז תש״א (3–13.7.41)	מריאמפול	5 ק״מ ממריאמפול בכיוון וילקובישק, בחורשת רודז׳יאי	

היישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קבר־האחים	הערות
		ט׳ אלול תש״א (1.9.41)	מריאמפול	מטווח קסרקטיני הצבא	לפי שוחט: ט׳ אלול תש״א – גברים; כ״ה מרחשון תש״ב – נשים.
משקוץ	8	תחילת יולי 1941	לא ידוע		
נווארן	95	כ׳–כ״ב תמוז תש״א (15–17.7.41)	טלז	וישוביאן	
		ז׳ אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
ניי־רדווילישוק	205	ט״ו מנחם־אב תש״א (8.8.41)	ניי־רדווילישוק	ק״מ אחד בדרך לבירז׳ ע״י הכפר סקמראקאי	
ניישטוט־טאווריג	667	כ״ד תמוז תש״א (19.7.41)	ניישטוט־טאווריג	בורות שאודוויצ׳יאי, 3 ק״מ מניישטוט	
		כ״ח אלול תש״א (20.9.41)	ניישטוט־טאווריג	בורות שאודוויצ׳יאי, 3 ק״מ מניישטוט	
ניישטוט־פוניבז׳	157	א׳ אלול תש״א (24.8.41)	פוניבז׳	פאיוסט	
ניישטוט־שאקי	991	ו׳ תמוז תש״א (1.7.41)	ניישטוט־שאקי	בית־הקברות היהודי	
		כ״ד אלול תש״א (16.9.41)		4 ק״מ דרומית־מזרחית מניישטוט ע״י הכפר פרז׳נאי	
נמונאיץ	142	כ׳ מנחם־אב–ח׳ אלול תש״א (13–31.8.41)	אליטה	יער במבואות העיר, קסרקטינים	
נמוקשט	704	כ״ט תמוז תש״א (24.7.41)	נמוקשט	בעיר ליד האגם	
		כ״ה–כ״ט מנחם־אב תש״א (18–22.8.41)	נמוקשט	1.5 ק״מ מנמוקשט	לפי שוחט: כ״ז אלול תש״א (16.9.41)
סובוטש	352	יולי 1941	סובוטש	יער אלצ׳יונאי, 3 ק״מ מסובוטש	
סוביינישוק		כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	ראקישוק	חורשת השדים, 5 ק״מ מראקישוק	
סודארג		י׳ תמוז תש״א (5.7.41)	שאקי	1.5 ק״מ צפונית לשאקי, יער באטישקיאי, 2 ק״מ משאדינה	
		סוף יולי 1941	סודארג		
סוויאדושץ	245	תאריך לא ידוע. כנראה יולי 1941	סוויאדושץ	מקום בלתי ידוע	
		י״ז מנחם־אב תש״א (10.8.41)	ראקישוק	חורשת ולניאדובה, 5 ק״מ מראקישוק	
		כ״ז מנחם־אב תש״א (20.8.41)	ראקישוק	חורשת ולניאדובה, 5 ק״מ מראקישוק	
סטוקלישוק	391	ד׳ אלול תש״א (27.8.41)	פרן	בחלק הצפוני של פרן על שפת נהר הניימן	
		י״א אלול תש״א (3.9.41)	בוטרימנץ	ע״י הכפר קלידז׳ון, 0.5 ק״מ מהכביש	
סיאד	815	סוף יוני 1941	סיאד	בית־הקברות היהודי	
		ח׳ תמוז תש״א (3.7.41)	סיאד	ע״י הכפר היהודי	
		ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מאז׳ייק	בקרבת בית־הקברות היהודי	
סימנה	662	כ׳ אלול תש״א (12.9.41)	סימנה	חורשת קאלסנינקאי, 3 ק״מ מסימנה	
סלוק	917	ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	סלוק	יער סונגארד, 10 ק״מ דרומית מזרחית מסלוק	
		ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	סלוק	בקרבת אנטלייפט ביער פאז׳מיס	
סלט	174	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	חורשת ז׳אדייק	
סלנט	670	ט״ו תמוז תש״א (10.7.41)	סלנט	על שפת הנהר	
		כ״ה תמוז תש״א (20.7.41)	סלנט	8 ק״מ מסלנט, כ־3 ק״מ משאטייק	לפי שוחט: א׳ אלול תש״א (24.8.41)
		יולי 41	סלנט	בית הקברות היהודי	
סמילישוק	274	ט״ו תשרי תש״ב (6.10.41)	סמילישוק	200 מ׳ מסמילישוק צפונית־מערבית	
ססיק	125	ו׳ או ז׳ תמוז תש״א (1/2.7.41)	ססיק	2 ק״מ מססיק	בשנת 1964 הועברו לווילקומיר, פיבוניה
		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
ספיזישוק	393	אמצע אוגוסט 1941	ספיזישוק	ק״מ אחד מספיזישוק ע״י הכפר דייווגאילה	
		י״ב אלול תש״א (4.9.41)	ספיזישוק	מבואות מזרחיים של ספיזישוק	
סקופישוק	215	כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	ראקישוק	חורשת השדים, 5 ק״מ מראקישוק	
סרדניק	449	ה׳ אלול תש״א (28.8.41)	וילקי	יער פקרקלה	
		י״א אלול תש״א (3.9.41)	סרדניק	2 ק״מ מסרדניק	
סרהיי	880	י״ט אלול תש״א (11.9.41)	סרהיי	3 ק״מ מסרהיי, חורשה ע״י האגם סגבה	
פבירז׳ה	1	נרצחו שני יהודים, מקום ותאריך לא ידועים			

היישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קבר־האחים	הערות
פגיר	83	תאריך לא ידוע	פגיר	מקום לא ידוע	
פודזלווה	364	יולי–אוגוסט 1941	פודזלווה	בית־הקברות היהודי	
		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
פולנגן	455	כ״ז סיון תש״א (22.6.41)	פולנגן	מחנה הפיונרים	
		ה׳ תמוז תש״א (30.6.41)	פולנגן	שפת הים ע״י ההר ״בירוטה״	
		א׳ אלול תש״א (24.8.41)	פולנגן	יער קונגישקיאי, 4 ק״מ מפולנגן	
פומפיאן	372	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	חורשת ז׳אדייק, 4 ק״מ מפוסבול	
פון	58	י״ז אלול תש״א (9.9.41)	בוטרימנץ	ע״י הכפר קלידז׳ונאי	
פוניבז׳	6866	אמצע יולי 1941	פוניבז׳	פאיוסט	
		כ״ו תמוז תש״א (21.7.41)	פוניבז׳	יער קאיזרלינג, 2 ק״מ מפוניבז׳	
		א׳ אלול תש״א (24.8.41)	פוניבז׳	פאיוסט, מטווח הקסרקטינים	
		יולי–ספטמבר 1941	פוניבז׳	היער הירוק, 13 ק״מ מפוניבז׳	
פונידל	611	ב׳ אלול תש״א (25.8.41)	רקישוק	אנטנושה, 5 ק״מ מראקישוק	
פוסבול	748	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	חורשת ז׳אדייק, 4 ק״מ מפוסבול	
פופיליאן	257	כ״ג תמוז תש״א (18.7.41)	פופיליאן	יער שאודינה, 8 ק״מ מפופיליאן	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	בגן העיר	
פוקרוי	454	ט״ו תמוז תש״א (10.7.41)	פוקרוי	בסביבת פוקרוי, מקום בלתי ידוע	
		י״א מנחם־אב תש״א (4.8.41)	פוקרוי	חורשה, 3 ק״מ דרומית־מזרחית מפוקרוי	
פושוויטין	274	י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
פושלאט	248	אין מידע			
פיורה		כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	שילל	יער טובינאי, 7 ק״מ משילל	
פילווישוק	961	ר׳ אלול תש״א (29.8.41)	פילווישוק	1.5 ק״מ מפילווישוק	
		כ״ג אלול תש״א (15.9.41)	פילווישוק	1.5 ק״מ מפילווישוק	
פיניאבה	58	א׳ אלול תש״א (24.8.41)	פוניבז׳	פאיוסט	
פיקלן	268	ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מז׳ייק	בקרבת בית־הקברות היהודי	לפי שוחט: כ״ו מנחם־אב (19.8.41)
פלוטל	150	סוף יוני 1941	פלוטל	לרגלי ההר בוקשטקלניס כ־500 מ׳ מפלוטל	
		ז׳ אלול תש״א (30.8.41)	טלז	גירוליאי	
		יולי–נובמבר 1941	פלוטל	3 ק״מ מפלוטל ע״י הכפר לאומלנקאי	
פלונגיאן	1861	כ׳–כ״א תמוז תש״א (15–16.7.41)	פלונגיאן	4 ק״מ מפלונגיאן ע״י הכפר קאושן	
		כ׳ תמוז תש״א (15.7.41)	פלונגיאן	בקרבת פלונגיאן, בחורשה ע״י מילשאיץ	
פנימוניק	102	יש להניח שהועברו לראקישוק			
פנשישוק		ט׳ תשרי תש״ב (30.9.41)	טרוק	3 ק״מ מטרוק על חוף האגם ביער	
פצ׳ינל		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	קרוק	1.5 ק״מ מקרוק בכיוון לרסיין	
פקון	51	ה׳–י״א אלול תש״א (28.8–2.9.41)	גודלווה	ק״מ אחד מגודלווה	
פראווינישוק		יוני–אוקטובר 1941	פראווינישוק	הרבה קברים בלתי מסומנים	
פרן	954	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פרן	בקצה הצפוני של פרן על שפת הניימן	
ציטוביאן	221	ל׳ סיון תש״א (25.6.41)	ציטוביאן	ביער ע״י הר שפירא	
		י״ט מנחם־אב תש״א (12.8.41)	ציטוביאן	ביער ע״י הר שפירא	
צייקישוק	324	י״א אלול תש״א (3.9.41)	וילון	ביער ע״י הנחל גיססה, 2 ק״מ מווילון	
קובארסק	436	יולי 1941	קובארסק	כפר פומפוצ׳יאי על נהר השוואנטה	
		י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
קובנה	25079	ל׳ סיון–א׳ תמוז תש״א (25–26.6.41)	סלאבודקה	סלאבודקה, בית־הקברות הישן	
		ב׳ תמוז תש״א (27.6.41)	קובנה	מוסך ״ליטוקיס״	
		י״ב–י״ג תמוז תש״א (7–8.7.41)	קובנה	הפורט השביעי	
		ט״ו מנחם־אב תש״א (8.8.41)	קובנה	הפורט הרביעי	חטיפות לפני הכניסה לגיטו
		כ״ה מנחם־אב תש״א (18.8.41)	קובנה	הפורט הרביעי	534 אנשים
		ה׳ תשרי תש״ב (26.9.41)	קובנה	הפורט התשיעי	הפרובוקציה של קוזלובסקי
		י״ג תשרי תש״ב (4.10.41)	קובנה	הפורט התשיעי	חיסול הגיטו הקטן
		י״ג תשרי תש״ב (4.10.41)	קובנה	בית החולים בגיטו	
		ח׳ מרחשון תש״ב (29.10.41)	קובנה	הפורט התשיעי	האקציה הגדולה
		16.11–15.12.41	קובנה	הפורט התשיעי	יהודי פרנקפורט, ברלין, וינה וערים אחרות בגרמניה

היישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קברי־האחים	הערות
		כ״א אדר א׳ תש״ב (10.3.42)	קובנה	הפורט התשיעי	24 יהודים בשל אי־ענידת הטלאי הצהוב
		כ״ט שבט תש״ג (4.2.43)	קובנה	הפורט התשיעי	נקמת הגרמנים על המפלה בסטלינגרד
		ג–ד ניסן תש״ד (27–28.3.44)	אושוויץ	משרפות אושוויץ	ילדים וזקנים
		כ״א תמוז תש״ד (12.7.44)	סלבודקה	הגיטו	פינוי הגיטו ושריפת הזקנים והחולים
		כ״ה תמוז תש״ד (16.7.44)	סלבודקה	הגיטו	פיצוץ ושריפת הבונקרים
קול	804	ד׳ תמוז תש״א (29.6.41)	קול	ע״י הכפר וישטוביאן, 13 ק״מ מפלונגיאן	
קופישוק	1471	ג׳ תמוז תש״א (28.6.41)	קופישוק	יער פאיאדופה, ״פאיאדופער וואלד״, באדמת ביצה	לפי עדותו של ד״ר שלמה קדוש, מפיה של דבורה טראוב־פלישמן, נהגו שרידי קופישוק לקבוע את יום הכיפורים כיום הזכרון לקדושי קופישוק
		ספטמבר 1941	קופישוק	מאחורי הכנסיה ובבית־הקברות היהודי	
קופצ׳ווה	187	י״ג מרחשון תש״ב (3.11.41)	לזדיי	1 ק״מ מלזדיי, ע״י הכפר קאטקישקס	
קוקטישקה	172	ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה, 2 ק״מ מאוטיאן	
קורקלי	181	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	וילקומיר	יער פיבוניה	
קורשאן	841	כ״א תמוז תש״א (16.7.41)	קורשאן	יער פאדארביאי, 3.5 ק״מ מקורשאן	לפי ט.ה.ב.: 20–21.7.41
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
קושידאר	596	ה׳ אלול תש״א (28.8.41)	קושידאר	6 ק״מ מקושידאר ע״י הכפר ולאדיקישקיס. חורשת קושידאר, תעלות ואסילייב	לפי ט.ה.ב.: 26.8.41
קיבארט					ראה וירבלן
קיידן	4128	סוף יוני 1941	קיידן	יער הבורי	
		כ״ח תמוז תש״א (23.7.41)	קיידן	יער באבנאי, 8 ק״מ מקיידן	
		ה׳ אלול תש״א (28.8.41)	קיידן	2 ק״מ מקיידן על גדות נהר הסמילגה	לפי שוחט: ח׳ אלול תש״א (31.8.41);
קלוביאן	21	כנראה י״א מנחם־אב תש״א (4.8.41)	פוקרוי	חורשה, 3 ק״מ מפוקרוי	
קלווריה	1233	י״ד תמוז תש״א (9.7.41)	קלווריה	הר אוריאס, 3 ק״מ מקלווריה	
		ט׳ אלול תש״א (1.9.41)	מרימפול	מטווח הקסרקטין	
קלטינאן	130	כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	שילל	יער טובינאי	ראה שילל
קליקול		ט״ז מנחם־אב תש״א (9.8.41)	מז׳ייק	בקרבת בית־הקברות היהודי	
קלם	2000	ה׳ מנחם־אב תש״א (29.7.41)	קלם	2 ק״מ מקלם	לפי שוחט: ה׳ מנחם־אב (29.7.41) ו־כ״ט מנחם־אב (22.8.41)
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	קלם	2 ק״מ מקלם	
קמאי	336	כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	רקישוק	חורשת ולניאדובה, 5 ק״מ מרקישוק	
		ב׳ אלול תש״א (25.8.41)	רקישוק	אנטנושה, 5 ק״מ מרקישוק	
קרוז׳	660	כ״ז תמוז תש״א (22.7.41)	קרוז׳	יער קופרה, 7 ק״מ מזרחית מקרוז׳	
		י׳ אלול תש״א (2.9.41)	קרוז׳	מאַדזוקלניס, ק״מ אחד צפונית־מערבית מקרוז׳	
קרון	241	כ״ב מנחם־אב תש״א (15.8.41)	לא ידוע		
קרוֹק	527	י״ג אלול תש״א (5.9.41)	קרוֹק	1.5 ק״מ מקרוק בכביש לרסיין	
קרוק	184	י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן־העיר	
קרוקי		כ״א תמוז תש״א (16.7.41)	שקי	חורשה, 1.5 ק״מ משקי	
		י״ב אלול תש״א (4.9.41)	ספיזישוק	מבואות מזרחיים של ספיזישוק	
קרטינגה	904	א׳ תמוז תש״א (26.6.41)	קרטינגה	ע״י פרישמונט בדרך לפולנגן	
		ג׳ תמוז תש״א (28.6.41)	קרטינגה	ע״י פרישמונט בדרך לפולנגן	
		ט״ז–כ״ג תמוז תש״א (11–18.7.41)	קרטינגה	בית־הקברות היהודי	
קרינצ׳ין	37	ג׳ אלול תש״א (26.8.41)	פוסבול	חורשת ז׳דייק	

היישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קבר־האחים	הערות
קרקינובה	527	יולי 1941	קרקינובה	״שדות הכומר״ וכן בשדה שבין גשר האבן והנהר	
		כ״ד מנחם־אב תש״א (17.8.41)	קרקינובה	ק״מ אחד מקרקינובה, על גדות הנחל ז׳יניפירשה	
		א׳ אלול תש״א (24.8.41)	פוניבז׳	פאיוסט	
ראודונה	55	לא ידוע	הועברו ונרצחו כנראה ביורבורג או ברסיין		
רדווילישוק	847	י״ז תמוז תש״א (12.7.41)	רדווילישוק	חורשה, ק״מ אחד ממרכז העיר	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
רדייק		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	אוטיאן	יער ראשה	
רוגובה	593	א–ב אלול תש״א (24–25.8.41)	פוניבז׳	פאיוסט	
רודמין	98	י״ג מרחשון תש״ב (3.11.41)	לזדיי	ע״י הכפר קטקישוק, ק״מ אחד מלזדיי	
רוזליה	173	י״א מנחם־אב תש״א (4.8.41)	פוקרוי	חורשה, 3 ק״מ מפוקרוי	
רומשישוק	288	יולי–אוגוסט 1941	רומשישוק	הגדה הימנית של נהר פרביינה	
		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	רומשישוק	יער צפונית־מערבית מנהר פרביינה	
		י״ב אלול תש״א (4.9.41)	פראווינישוק	5 ק״מ מרומשישוק בקרבת מנסרת העצים וביער	לפי שוחט: י׳ אלול תש״א (2.9.41)
ריטובה	868	כ׳–כ״א תמוז תש״א (15–16.7.41)	טלז	וישוביאן	
		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	טלז	גירוליאי	
רמיגולה	480	כ״ח מנחם־אב תש״א (21.8.41)	פוניבז׳	פאיוסט	
רסיין	2168	ה׳ מנחם־אב תש״א (29.7.41)	רסיין	בקרבת הכפר זווילישקס	
		ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	רסיין	ע״י הכפר קלנויאי, 6 ק״מ מערבית־דרומית מרסיין	לפי שוחט: כ׳ מנחם־אב (13.8.41); ז׳ אלול תש״א (30.8.41)
רקישוק	2210	כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	רקישוק	חורשת ולניאדובה, 5 ק״מ מרקישוק	
		ב׳ אלול תש״א (25.8.41)	רקישיק	אנטנושה, 5 ק״מ מרקישוק	
		יולי 1941	רקישוק	יער ויז׳ונאי, 9 ק״מ מרקישוק	
		יולי 1941	רקישוק	יער סטפוניאי, 5 ק״מ מרקישוק	
שאודינה		י׳ תמוז תש״א (5.7.41)	שקי	1.5 ק״מ צפונית לשקי	
		סוף יולי 1941	שאודינה	2 ק״מ משאודינה, בדרך לסודארג	
שדובה	921	אמצע אוגוסט 1941	שדובה	מאחורי הכפר קאוללושקי	
		ב׳–ג׳ אלול תש״א (25–26.8.41)	שדובה	יער ליאודישקיאי, 10 ק״מ משדובה. בשני מקומות: האחד 400 מ׳ צפונית מהדרך שדובה־לגצ׳אי, והשני – 900 מ׳ צפונית־מערבית מהדרך	
שוולי	5360	ד׳ תמוז תש״א (29.6.41)	שוולי	יער קוז׳, 15 ק״מ משוולי	גברים בעלי מראה ״אינטליגנטי״
		יוני–מחצית יולי 1941	שוולי	יער קוז׳, 15 ק״מ משוולי	
		י״א אלול תש״א (3.9.41)	שוולי	יער קוז׳, 15 ק״מ משוולי	כלואי ביהכנ״ס ״לנדקרמר״
		י״ד אלול תש״א (6.9.41)	שוולי	יער קוז׳, 15 ק״מ משוולי	בית היתומים
		י״ח אלול תש״א (10.9.41)	שוולי	יער גוברניה	זקנים, חולים, נשים
		כ׳ אלול תש״א (12.9.41)	שוולי	יער גוברניה	לפי רשימות
		כ״א אלול תש״א (13.9.41)	שוולי	יער גוברניה	שלא היו להם תעודות ״סטנקוס״
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
		ז׳ מרחשון תש״ד (5.11.43)	אושוויץ		ילדים וזקנים
שוולן	237	י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
שווקשנה	519	ב׳ תמוז תש״א (27.6.41)	שווקשנה	בית־הקברות היהודי	
		כ״ד תמוז תש״א (19.7.41)	ניישטוט־טאווריג	ע״י הכפר שאודוויצ׳יאי	
		א׳ דראש־השנה תש״ב (22.9.41)	שווקשנה	בקרבת הכפרים אינקאקליאי וראודישקה	לפי שוחט: כ״ח אלול תש״א (20.9.41)
שוקיאן	519	ו׳ אלול תש״א (29.8.41)	שוקיאן	5 ק״מ משוקיאן	
		י״א תשרי תש״ב (2.10.41)	ז׳גר	גן העיר	
שט	440	ה׳ אלול תש״א (28.8.41)	קיידן	2 ק״מ ממרכז קיידן, בגדה השמאלית של נהר הסמילגה	
שידלובה	365	כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	שידלובה	6 ק״מ מלידוביאן ע״י הכפר פאדוביסה	

הישוב	גודל הקהלה	תאריך ומקום הרצח ההמוני		אתר קבר־האחים	הערות
		כ״ח מנחם־אב תש״א (21.8.41)	שידלובה	בקרבת לידוביאן בחולות הכפר ריבוקאי	
שילל	670	י״ב–י״ג תמוז תש״א (7–8.7.41)	שילל	בית־הקברות היהודי	
		כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	שילל	יער טובינאי, 7 ק״מ מהכביש שילל–טובינאי. 2 קברים: 1 – 300 מ׳ צפונית מטובינאי; 2 – 350 מ׳ דרומית מטובינאי	
שימקאיץ׳	41	אין מידע, יש להניח שנרצחו ברסיין בקרבת הכפר זוולישקיס			
שידווינט	1053	כ״ו אלול תש״א (18.9.41)	וילקומיר	פיבוניה	
שקוד	1310	ד׳ תמוז תש״א (29.6.41)	שקוד	בעיר בככר שלפני מועדון ה״שאוליסטים״ לשעבר	לפי שוחט: א׳ תמוז תש״א (26.6.41)
		ה–ז תמוז תש״א (30.6–2.7.41)	שקוד	3 ק״מ משקוד ע״י הכפר קולאי, 0.5 ק״מ מתחנת־הרכבת	
		כ״ב–כ״ג מנחם־אב תש״א (15–16.8.41)	קרטינגה	כפר דימיטרובה	
שקודויל	1017	כ״ו תמוז תש״א (21.7.41)	שקודוויל	יער פוז׳אי, 4 ק״מ משקודוויל	
		כ״ד אלול תש״א (16.9.41)	שקודוויל	22 ק״מ מטאווריג, יער גריבאלאוקאי	
שקומיאן	128	ר׳ אלול תש״א (29.8.41)	אניקשט	ק״מ אחד מאניקשט	
שקי	1281	י׳ תמוז תש״א (5.7.41)	שאקי	1.5 ק״מ צפונית לשאקי	
		כ״א אלול תש״א (13.9.41)	שאקי	1.5 ק״מ צפונית לשאקי	לפי שוחט: יום־כפור תש״ב (1.10.41)
ששוויל	129	יולי–אוגוסט 1941	וילקומיר	פיבוניה	

לוח השמות

א

אאואר 100, 106, 365
אאירוב, צבי 313
אבל 24, 237, 249, 294, 350, 363, 481 ואילך
אבלוב (אחים) 142
אבלמן־ינקלביץ, בתיה 323
אבן, דוד 37
אברהמ'לה (שאולי) 214
אברהמסון, אהרן (ארציק) 282
אברוטוס, סטנדריס 246, 247
אברייסק (חורשה) 325
אברמוביץ (חטיבה 249) 35
אברמוביץ, אבא 276
אברמוביץ, אליק 426
אברמוביץ, אריאלה 423
אברמוביץ, בר 200
אברמוביץ, הירש 38
אברמוביץ, חנה־הינדה 369
אברמוביץ, י. 423
אברמוביץ, מנשה־בר 186, 192, 194, 228, 420
אברמוביץ, נח 369
אברמוביץ, עזריאל 194
אברמוביץ, פייגה 168
אברמוביץ, פנחס 288
אברמוביץ, שלמה 174
אברמן, זאב 326
אברמסון, אהרן 199, 200, 212
אברמסון, גיטל 166
אבראשה (שאולי) 197
אגוזי, עקיבא 220, 221
אגוליניק, יצחק 332
אגרודניצקי, מנדל 312
אדולס (קורשאן) 344
אדים (אינגל), חנה 309
אדלשטיין (שאולי) 211
אדמוביץ', אירנה 77, 162, 163, 222
אהופמן, הירש 255
אהרונוביץ, אהרון 32
אהרונוביץ, זליג 302
אהרונוביץ, יוסף 302, 390
אובוריאוויצ'נה, א 424
אובליניס (אליטה) 245
אוגוסטובה (יערות) 152, 157, 161, 164, 165, 168, 172, 174
אוגוסטין (ראסיין) 361
אוגינסקי (גראף) 359
אודיסה 149, 152
אוולנסקי 37
אוונטה 237, 240, 274, 481 ואילך
אוז'גורוד 478
אוז'וונס 237, 238, 343, 349, 368, 420, 481 ואילך
אוז'וונטה (כפר) 321
אוז'ופיס, פראנאס 271
אוז'ינסקי (טחנת קמח) 95
אוז'ינסקי, בנימין 142, 143
אוז'יריק 241
אוז'ליס 283
אוז'פול, גרשון 35
אוטיאן 23, 24, 41, 237–240, 242–244, 247, 248, 261, 268, 269, 292, 293, 310, 311, 318, 343, 357, 372, 456, 481 ואילך
אויגלסטין 246
אולוזן 388
אוליאמפרל 456
אולייסקי, יעקב 9, 13, 15, 16, 81, 91, 94, 126, 131, 136, 137, 139, 450
אולייסקי, שרה 126
אולם 53, 253, 258, 259, 282, 283, 288, 289, 296, 297, 317, 327, 348, 354, 372
אולמן, פנחס 260, 301, 305, 315, 352, 420
אולקין, אליהו 166
אולקין, ל. 168
אולקניק 306
אולשוונג (פלונגיאן) 337
אולשוונג (שאולי) 213, 227
אולשוונג, שרגא 354
אולשטיין, אליהו 454, 456, 462, 464
אולשטיין, דבורה 462
אומסק 456
אוסובסקי, זלמן 141
אוסובסקי, חיים־יצחק 259
אוסובסקי (אוסאוסקייטה)־אולשוונג, יוזפה 338, 421
אוסטרובסקיס, וליקונס־וצלובס 306
אוסטריה 19, 378, 449, 451, 472, 473, 478
אופינה 240, 372, 481 ואילך
אופנהיים, חנה 273
אופנהיים, יוסף 326
אופניצקי, הירשל 299
אופניצקי, מ. 168
"אוקא" (הר) 342
אוקינקס 257
אוקמיאן 190, 191, 211, 226, 240, 265, 266, 282, 309, 333, 349, 481 ואילך
אוקסמן (גורז'ד) 258
אוראל 58, 457
אורביאליס, אדומאס 421
אורבייטיס 227, 228
אורבלנה, אנה 425
אורבלנה־אוניקאוסקנה, פטרונלה 421
אורבנוויצ'יוס 252
אורבשאס 33
אורדיאה־מארה 478
אוריאש, רבקה 161, 170
אוריאשביץ (קרוז') 351
אוריול 33–36
אוריך 282, 283, 387, 390
אורלוביץ, זליג 363
אורלינסקי, לייבל 142
אורן 24, 238, 241, 481 ואילך
אורנזון־טרכטנברג, משה 301
אורשא 455, 457
אושוויץ 70, 72, 101, 104, 125, 138, 165, 192, 270, 287, 302, 316, 365, 389, 393, 394, 396, 403, 411–413
אושמיאן 44, 162
אושמין 35
אושפול 240, 242, 319, 481 ואילך
אושפיז, ל. 465
אושפיץ, יצחק 335
אושרה, ברוניוס 369
אושרוביץ, יוסף 258
אושרוביץ, רבקה 422
אושריס, שמעון 349
אז'יראיצ'יאי 383
אזרחוביץ (מורה) 132
אז'רליס 69, 70
אז'רני 23, 24, 242, 243, 247, 261, 262, 290, 300, 321, 322, 481 ואילך
אז'רצי 165
אסמוק, שלמה 38
אסקוצ'יונאי (יער) 307
אסקסאיטיס 289
איבאנובו 35, 37
איבנסקי, משה 300
איגנטאוויצ'יוס 276
אידוביץ, שיינה 304
אידלסון, שמעון 154–157, 165, 168
איווינסקאס (פלונגיאן) 336, 337
איוונאוסקאס 189, 227
איוונסקי, מיכאל 324
איוושקיאוויצ'יוס, מיקולאס 420
איוושקוסקאס 245
איזדונאס 248
איז'ונאס (פוניבז') 329, 330
איזליס 206, 228
איזק, משה 366
איזראילוביץ, אפרים 336, 337
איזרעלית 456
איטליה 19, 37, 165, 235, 334, 364, 369, 405, 448, 449, 472, 478
איידוקאס 279
איידלמן, דוד 242
איידלמן, הירש 220
איידלמן, יהודה 169
איידלמן, שרה 191
איידלס־גולנפול, שרה 130
איידקונן 271, 278
אייזיקוביץ, אבא 314
אייזן, ח. 37
אייזנבוד, חיים־בנציון 330
איינבינדר, אליעזר 269
אייראגולה 23, 24, 243, 244, 253, 254, 295, 341, 352, 481 ואילך
איישישוק 306
אילגובסקי (קבלן) 456
אילצ'וניאי (יער) 318
אימפלוויצ'יוס, אנטאנאס 25, 52, 53
אימפלוויצ'יוס (ססיק) 324
אינדורסקי, בוריס 113
אינטוריק 244, 481 ואילך
אינטריליגטור 142
אינסברוק 405
אינקקליאי (כפר) 365
אינקרטאס, יוזאס 419
איסקובנה, ח. 192
איסקין 37
איסרזון, חיה (פייה) 319
איסרליס 394
איסרמן (קלוביאן) 348
איפ (שחקן) 379
איפ, חיים 119
איפ, יצחק 119
איפ (איפסון), ישראל 424
איפ, עדנה 424
איציקוביץ (טאוריג) 289
איציקוביץ, דוד 133
איציקוביץ, הירש 294
איציקוביץ, יעקב 255
איציקזון (טלז) 360
איציקס, סימה 183
איציקסון, ליב 333
איצקוביץ (טלז) 292
איצקוביץ, אשר 267, 268
איצקוביץ, י. 37
איקור, ברל 34, 36
אירן (פרס) 32, 149, 475
אירן, אלתר 325
אלאונוראבה 355
אלבא־יוליה 478

אלבין, מרים 149
אלבינג 391, 392
אלואיז (קרטינגה) 353
אלטאי (סיביר) 455–459, 463–465
אלטונה 274
אלטמן, אליהו 113, 167
אלטמן, זליג־יונה 129, 131
אלטער גאסטינעץ 300
אלטשולר, אברהם 130
אליאב, א.ל. 449
אליטה 24, 40, 241, 244–246, 251, 252, 255, 260, 261, 276, 297, 305, 311, 312, 315, 317, 319–321, 325, 329, 340, 456, 481 ואילך
אלייסק 457
אלימאס (פלונגיאן) 336
אלינוביץ, אהרן 276
אליסונאס (פוניבז') 329
אלישיב, י. 37
אלך 395
אלכסייבקה 33
אלכסנדרובו 402
אלכסנדרובול 481 ואילך
אלכסנדרוביץ (כומר) 321
אלסיאד 246, 247, 291, 292, 420, 481 ואילך
אלפרוביץ (קרוק) 352
אלפרוביץ, ח. 37
אלפרט (סמילישוק) 418
אלפרט, אליהו 324
אלפרט, אשר 324
אלפרט, גרשון 324
אלפרט, יוסף 324
אלפרן, אברהם 456
אלקה (הר) 371
אלקמינסק 458
אלקס, אלחנן 20, 64–69, 72, 82, 83, 105, 106, 120, 122, 126, 127, 136, 146, 148–150, 167, 178, 182, 391, 416, 430, 449
אלקס, אריה 120
אלקס, חנה 120
אלקס, ישראל־מאיר 149
אלקס, צבי 123
אלקס, שרה 149
אלקסה 57
אלקסה, סטניסלאב 249
אלקסוט 66, 67, 70, 72, 80, 84–94, 99, 101, 102, 104, 107, 115, 128, 130, 142, 391
אלקסנדרוביץ, חיים 168
אלקסניאן 273
אלרט, ב. 124
אלשטיין, ל. 72
אמבראזאוויצ'יוס, יוזאס 28, 29, 39, 51, 55
אמלר, דוד 196
אמנואלוביץ, מארק 154
אמסטרדמסקי (מהנדס) 35
אמרנט, ש. 476, 477
אנאוסקאס 25
אנגל 25
אנגליה — ראה בריטניה
אנגליצקאס, קסטוטיס 275
אנגניצקי, זלמן־יוסף 321
אנדלין, מאשה 168
אנדלין, מנדל 380
אנדלין, נחמה 293
אנדלין, נחמיה 165, 166, 168, 169, 171
אנדריושקה (שוקיאן) 368
אנדרס 36, 458
אנטונוביץ', יוזף 419
אנטונוביץ', פיוטר 419
אנטליאפט 243, 247, 322, 481 ואילך
אנטנאיטיס, יורגיס 271
אנטנושה 237, 363
אנטנייטיס, וינצאס 424
אנטנייטיס, סטסיה 424
אניקשט 247, 248, 294, 344, 372, 456, 481 ואילך
אניקשט, יצחק 130
אניקשט, צפורה 130
אנישוק (מחוז טרוקי) 249, 276, 481 ואילך
אנישוק (מחוז רקישוק) 249, 481 ואילך
אנלישקס (כפר) 259
אנמיסלי 311
אנצל, י. 168, 175
אנצל־קריגר, ג'ני 140
אסט (אוטיאן) 238
אסטוניה 20, 21, 23, 24, 27, 28, 39, 40, 45–48, 69, 70, 79, 87, 100, 132, 138, 142, 165, 177, 180, 190, 191, 202, 209, 212, 226, 377–386, 424, 452, 453, 475
אסטראבה (יער) 254, 255
אסטרומסקי 304
אסיטרבה 458
אסן 29
אסתר־ראָכא (רחל) 215, 216
אסתרזון, מאנה 279
אפגניסטן 32, 475
אפסקין 254
אפייקיטה 311
אפירובים (פושוויטין) 334
אפלבוים, יצחק 133, 137
אפרסנה, ו. 424
אפריאש 37
אפריל 463, 464
אפריקה הדרומית 119
אפשטיין (אליטה) 246
אפשטיין, לואיס 129
אפשטיין, משה 348
אפשטיין, פייה 419
אפשטיין, צילה 132
אפשטיין, רבקה 121
אפשטיין־בראונר, שרה 319, 419
אקמן (וינשל), פולה 138
אקסל, ישראל־בר 335
אקסלרוד, אברהם 128, 144, 441, 443, 446, 447
אקסלרוד, ישראל 289
אקרמן, אברהם 284
אקרנפרדה 393
אראד (רומניה) 478
ארבטאוסקאס, יוזאס 367
ארד, יצחק 13, 39, 236, 449
אָרֶדא 385
ארון, זושי 287
ארון, משה 287
ארון, צבי 287
ארונוביץ, יוסף 462
ארונובסקי 394
ארונס (אושפול) 242
ארונס, אברהם 129
ארונס, שרה 132
ארונקה (וילון) 271
ארונשטאם (רופא) 35
ארז'ווילקי 249, 250, 253, 423, 481 ואילך
ארכנגלסק 456, 457
ארכפסנדר 251
ארליך, דוד 477
אָרֶם, ז. 38
ארמונוויצ'יוס, קאזיס 283
ארנבורג, איליה 229
ארנשטם, תנחום 170, 178, 182
אָרָס, יצחק 319
ארץ־ישראל 32, 36, 127, 137, 149, 163, 164, 177, 297, 405, 451, 454, 458, 459, 464, 465, 470, 472, 474–478
ארצות־הברית 49, 51, 52, 56, 58, 59, 100, 103, 113, 149, 152, 216, 458, 468, 470, 472
אשכנזי (קובנה) 456
אשרי, אפרים 37, 127, 142, 467
אשתיין־ברקמן (מדריכה) 132

ב

באד־טלץ 395
באואר, יהודה 474
באובוניס, ואנקו 321
באובליס, ס. 424
באובליס, פיאטראס 423, 424
באומגרטל 29
בארי (איטליה) 478
בָבולקה 311
בבונס, אנטאנאס 421
בָביניני 455
בביץ 212
בבנאי (יער) 345, 347
בגדונאס, וינצאס 360
בגון, יצחק 355
בגין, מנחם 452, 461, 464
בדוטה 363
בדיליס (כפר) 335
בדך 464
בדר, מוטל 254
בֶהמה, הנס־יואכים 25, 253, 258, 272, 278, 288, 296, 317, 327, 348
בוב, אוולד 203, 225, 226
בובט 24, 101, 104, 169, 250, 251, 281, 377, 481 ואילך
בוביאי 185, 189, 228, 343
בוביאליס, יורגיס 25, 28, 51, 52, 54–56, 63, 64
בובליס 246
בובליס, סטאניס 369
בובלסקיס 313
בובר, ל. 35
בוגאילישקיס, פ. 228
בוגוסלאווישוק 251, 274, 308, 481 ואילך
בוגריאנסקי, גרטה 422
בודונבסקי, משה 36
בודפשט 473, 478
בודריאוויצ'יוס, ירומאס 297
בודריס, יוזאס 306
בוטווינסקיס 295, 296
בוז, מרים 164
בוז'נסקי, ל. 385, 386
בוטישקיס 242
בוטמן (רופא) 384, 385
בוטֶנאס 247
בוטקאיץ' (כפר) 250
בוטקוויצ'יוס (רמיגולה) 360
בוטקונס, אנדריוס 25
בוטקוס (ארז'ווילקי) 250
בוטקוס (חווידאן) 288
בוטקראיט 388
בוטרילה, אלפונסאס 253
בוטרימאנץ 24, 169, 241, 245, 251, 252, 255, 319, 329, 340, 481 ואילך
בויארסקי, חנן 252

בויד 252, 481 ואילך
בוימבלוס, באגדאנאס 246
בוכברג 395
בולוניה 478
בולטרונס 257
בולל, יצחק 132
בולל, ישראל 132
בולל, רבקה 289
בולניק 252, 274, 481 ואילך
בולניק (פילווישוק) 335
בולניק, שמואל 324
בולק 37
בולשאקוב 33
בומשה (כומר) 418
בונדר, חיים 213
בונים, אפרים 113
בונק, י. 37
בוסיס, סטאטיס 283
בוקובסקי 319
בוקיס 228
בוקנץ (משפחה) 464
בוקרשט 471, 476, 477
בורגה 457
בורגס (פילווישוק) 335
בורגין, לייב 326
בורגין, שמואל 191, 194, 199, 203–205
בורובין, ש. 318
בורוביץ (פנקסן) 378
בורודאבקה, זלמן 163
בורוכוביץ, אלטה 161
בורז'ינסקיס (ראסיין) 423
בוריאוויצ'יוס, י. 245
בורק, הרמן 380
בורקו (יער) 281
בורשטיין 394
בורשטיין, א. 140
בורשטיין, דניאל 393, 396
בורשטיין, חיים 99, 100
בורשטיין, יהושע 459
בורשטיין, יעקב־מיכה 170
בורשטיין, יצחק 300, 462–465
בורשטיין, מ. 186, 202
בורשטיין, מיכאל (הרצקה) 125–127, 393, 396
בורשטיין, מרים 459
בורשטיין, שלמה 459
בזדאן 45
בזיינה 269
בזיליאן 252, 253, 367, 481 ואילך
בטוק 249, 250, 253, 372, 481 ואילך
בטיגולה 253, 254, 419, 481 ואילך
בטישקה (יער) 373
בטשקיניקל 264
ביאלה־ווקה 45
ביאלובלוצקי, ברוך־ראובן 335
ביאליסטוק 77, 126, 162, 176, 217, 222, 472
בידרמן, דוד 456
ביהם – ראה בהמה
ביוראי (כפר) 242, 363
ביורונאס 424
ביז'יס, יוזאס 425
ביטיאליס, פיאטראס 371
ביידר, יוסף 265
ביילינסון, שאול (פאוליק) 477
ביילסקי, ס. 37
ביילקין, מישה 171, 176
ביינוריוס 248
ביינשוביץ, ירחמיאל 16
ביינשוביץ (שיף), לאה 420
ביינשוביץ, קלמן 349
בייסיגולה 254, 352, 481 ואילך
בייראל, קופל 246
ביירצ'יוס, ו. 297
בילביץ, א. 37
בילה, וינצאס 228, 425
בילומורסקי (מחנה) 457
בילונאי (כפר) 361
בילוסטוצקי, ברל 321
בילוצקי (בלבירישוק) 255
ביליאצקאס (כומר) 307
ביליונאס (שווקשנה) 364
ביליונאס, יוזאס 319
ביליוננה־מטיושייטנה 423
בינדר (סיאד) 320
בינוש, משה 349
בינקיס, קזיס 422
בינקנה, אירנה 422
בינקנה, ליליאנה 422
בינקנה, סופיה 422
ביסק 455, 457, 458, 463, 464
ביקוב־מיס 458, 460
בירגר, אברהם 216
בירגר, זאב 113
בירגר, י. 168
בירגר, פנחס 113
בירובידז'ן 405
בירוטה (הר) 328
בירז' 23, 254, 255, 261, 264, 283, 294, 322, 326, 332, 354, 357, 456, 462, 463, 468, 481 ואילך
בירז'ישקה, מיקולאס 58
בירשטאן 252, 255, 340, 422, 481 ואילך
בישיץ (פלונגיאן) 336, 337
בך, אברהם 322
בלבירישוק 255, 340, 481 ואילך
בלברישקי, מנדל 462
בלוך (איש ס"ס) 341
בלוך (פרטיזן) 175
בלוך, אברהם 263
בלוך, אברהם (מרטש) 312
בלוך, אברהם־יצחק 290, 291
בלוך, אידל 351
בלוך, בתיה 341
בלוך, גיטה 240, 310
בלוך, זלמן 291
בלוך, זלמן (סיאד) 320
בלוך, י.מ. 464
בלוך, יצחק 291
בלוך, מוטה 262
בלוך, מיכאל 281
בלוך, משה 297
בלוך, נעמי 292
בלוך, שיינה 263
בלוך, שלמה 351
בלוך־אוזבנד, חיה 292
בלום, שרה 340
בלומברג, חיים 299
בלומברג, חיים (קיידאן) 345
בלומברג, לזר 311
בלומברג, משה 299
בלומברג, רבקה 269
בלומזון (שאולי) 196
בלגיה 19, 22, 97, 365
בלומנטל (כימאי) 416
בלומנטל, ט. 394, 424
בלומנטל, נ. 38, 205
בלומנטל, רחל 424
בלון, אברהם 249
בלון, יהודה 249, 338, 339
בלושטיין, בריינה 100
בלושטיין, שיינה 100
בלושר, אבא 125, 127, 131
בלט, יוסף 270
בלט, מ. 421
בלטוטיס (כומר) 419
בלטיוס 420
בלטיס 246
בלטיסקי (מחנה) 457
בלטליאי 293
בלטרישקיאי 243, 247
בלטרנאס 248
בליאכר, אברהם 259
בליאכר, יצחק 259
בליאצקין, ש. 127, 144
בליודז, בנימין 462, 469, 477
בליימן, צבי־יעקב 238
בליימן (אביתר), צדוק 170, 238–240
בלינד (וידוקלה) 267
בלינד (טאוריג) 289
בלכמן, בנימין 143
בלכנה 32, 33
בלכר, אייזיק 364
בלכר, ק. 202
בלנקנשטיין, שרה 312
בלסברג, א. 101, 104
בלצ'יוננה, אנטנינה 424
בלקון 297
בלקונאס, פיאטראס 245
בלקשטיס 200, 229
בן־אברהם, יוסף 253
בן־פורת, משה 217
בנג 209
בנדוריוס 320
בנדט, משה 142
בניאש, אברהם־יצחק 308
בנימיני, שרה – ראה לייבנזון, שרה
בנצה 311
בנצקה, ברונו 103, 104
בנצ'קוס 229
בנקה, לייב 243
בס, ז. 35
בסיאן 390
בסמן (מהנדס) 35
בסרביה 452
בצוויצ'יוס, אנטאנאס 354
בצ'יונאי 189, 190, 208, 209, 313, 228
בק־קטן, שרה 130
בקר, זלי 129
בקשט, אריה 185, 192
בר 35
בר, לייב 307
בר־כהן, יוכבד 307
בראודה (ז'אגר) 284
בראודה, אנה 202
בראוכיטש 29
בראון, צבי 14, 32, 71, 80, 95, 147, 159, 168, 171, 175, 179, 182, 447
בראונס, משה 113, 120, 121
בראוסקיינה, אונה 340
ברגן־בלזן 449
ברגסאם 478
ברגר, בנימין 456, 464
ברגר, בנצל 346
ברגר, מ. 345
ברגשטיין, משה 456

ברדזילאוסקאס, צ׳סלאוואס 244
ברהאוז, הלל 307
ברודנו, ש. 204
ברווה, חנה 322
ברוויקאס, לוואס 260
ברוור, בוריס 331
ברוזיקייטיס (אז׳רני) 243
ברוידא, אהרן 276, 379, 380
ברוידא, אורי 246
ברוידא, אידה 276
ברוידא, אלחנן 373
ברוידא, אליהו 322
ברוידא, ברוך 212
ברוידא, ס. 140
ברוייר (פושוויטין) 334
ברום, מוטק 209, 213
ברומברג 392, 403
ברון (פודז׳לווה) 326
ברון, גיטל 297
ברון, יעקב 462
ברון, ירחמיאל 297
ברון, קריינה 297
ברון, ש. 168
ברונדה (פרן) 340
ברונס, וו. 35
ברוצקוס, יואל 456, 463
ברוק, יהושע־איזיק 130
ברזאוסקאס, פראנאס 419
ברזאיטיס (ספיזישוק) 324
ברזייטיס, יוזאס 49, 53
ברזין, מרדכי 300
ברזינו 149
ברזינסקאס, יוזאס 422
ברזליינה, אמיליה 362
ברז׳ליס, קאזיס 362, 363
ברזנה, קונסטנציה 423
ברזס (שוקיאן) 367
ברזק, שלמה־יצחק 308
ברז׳רה 336
ברזשינסקאס (קרטינגה) 354
ברט 405
ברטושיוס, סטאסיס 271
ברטקוס (ספיזישוק) 324
ברטקוס, קוסטאס 419
ברטקיאוויצ׳יוס, יוזאס 425
בריאנסק 33, 170
ברידה (בהולנד) 449
ברידוויישיאי (כפר) 425
ברידז׳יוס (פילווישוק) 335
בריזגיס, וינצנטאס 54, 59
בריס, טוביה 244
בריטניה 59, 152, 468
ברין, ב. 229
ברינדל 226
בריסאס, מ. 227
בריק, מרדכי 166, 168
בריק, פייבל (שרגא) 336, 337
בריק־פישר, שרה 338
ברלוביץ (ניישטוט־טאווריג) 315
ברלוביץ, אליהו 316
ברלוביץ, בנציון 287
ברלוביץ, בצלאל 315
ברלוביץ, בת־שבע 269
ברלוביץ, גרשון 200
ברלוביץ, זרח 287
ברלוביץ, חיים 200
ברלוביץ, שלמה 316
ברלין, 21, 27–29, 36, 39, 40, 42, 44, 46, 50,
53, 56, 58, 67, 125, 151, 402, 421, 472
ברלסקי, יצחק 247
ברמונט, אוואלוב 37
ברמן (ינובה) 299
ברמן, אברהם 38
ברמן, אירה 170
ברמן, י. (קצין) 35
ברמן, ירחמיאל 166, 170, 176
ברמן, משה 120
ברמן, רחל־לאה 361
ברמסון, מיכאל 133, 160, 394
ברנאול 455, 457, 458, 464
ברנאוסקאס 37
ברנבלט, מאניה 132
ברנוביץ׳ 25, 53, 141, 323, 478
ברנט 392
ברנטוויאוס 37
ברניצינס (יער) 297
ברנר, אליעזר 325
ברנר, ג. 200
ברנשטיין 102
ברנשטיין (גורז׳ד) 258
ברנשטיין, בוריס 454, 456, 459, 462–466
ברנשטיין, זאב 462–465
ברנשטיין, טוביה 368
ברנשטיין, י. 68
ברנשטיין, י.ל. 330
ברנשטיין, יהודה־לייב 254
ברסט־ליטובסק 478
ברסלאו 53, 67, 151
ברצ׳יאי (כפר) 425
ברצ׳ישקיאי (חורשה) 326
ברק, אהרון 423
ברק, ו. 203
ברק, ליבה 423
ברק, צבי 9, 60, 146, 236
ברקאוסקאס (פילווישוק) 335
ברקום (שאוולי) 196
ברקמן, עזריאל 103
ברקמן, פ. 103
ברקמן, צבי 133
ברקן, משה 247
ברשוויץ׳ 333
ברשטיך 481 ואילך

ג

גאודושאס (יערן) 366
גאודז׳יאי (כפר) 345
גאודל (קומנדאנט) 211, 226
גאורה 255, 481 ואילך
גאיגאלאוויצ׳יוס 253
גאר, יוסף 9, 13, 14, 21, 27, 55, 60, 179, 181,
182, 264, 331, 352, 391, 441, 444,
449–451, 462, 463, 467, 469
גארי (מחוז) 464–466
גבאי, א. 244, 251, 252
גביס, יונאס 242
גבלס 439
גברן, שרגא־פייבל 287
גדיאל, פ. 127
גדנסקי, אריך 195, 204, 209, 210, 212, 213,
223
גדרוביץ 256, 257, 261, 274, 308, 481 ואילך
גוברניה 190
גובשוביץ, ל. 264, 418
גודאיטיס 252
גודאוויצ׳יוס־גודז׳יוס 275
גודז׳ון 257, 352, 481 ואילך
גודיאליס (קופישוק) 342
גודינסקי 94
גודלבסקי (ספרנית) 56
גודלווה 24, 257, 258, 308, 339, 424, 426, 481
ואילך
גודרוב, וולף 265, 418
גודרוב, רחל 265, 418
גווקה, הנס 28, 42, 188, 190, 192, 195, 204,
206, 225, 226
גוז׳נסקי, אפרים 261
גוז׳נסקי, הירש 311
גוז׳נסקי, יודל 312
גוטאו 392
גוטאוטאס, ברוניוס 422, 423
גוטליב, אברהם־ברוך 132
גוטליב, יהודית 345
גוטמן (גדרוביץ) 257
גוטמן, אליהו 201
גוטמן, גרשון 142
גוטמן, ט. 331
גוטמן, ישראל 349
גוטמן, לייב 342
גוטמן, שושנה 312
גוטנהוף 392
גוטקביץ, פליכס 280
גוטרמן, אברהם 335
גוטרמן, ד. 37
גוטשלק 226
גולבורט, שמואל 373
גולבס, מרדכי 348
גולברייך, א. 224
גולד, אליעזר 316
גולד, ישראל 315
גולד, נחמן 315
גולדבלט, י. 168
גולדברג (גברת) 97
גולדברג (קורשאן) 344
גולדברג, א. 102
גולדברג, אליעזר 264
גולדברג, ב. 423
גולדברג, דוד 352
גולדברג, ח. 34
גולדברג, י. 37
גולדברג, י. (עו״ד) 54–57, 64, 65, 68, 72
גולדברג, יעקב 202, 211
גולדברג, מתתיהו 168, 174
גולדברג, ניסן 462
גולדברג, נתן 289
גולדברג, רינה 423
גולדברג, שמואל 456
גולדברג, שמעון 259
גולדין, דוד 172
גולדין, יעקב 213
גולדמן, רוברט 311
גולדפוס, אריה 302, 390
גולדפוס, דוד 302
גולדפילץ (מחנה) 385
גולדשטוק, י. 357
גולדשטוק־ברקל־ראובני, יהודית 357
גולדשטיין (ארז׳ווילקי) 249
גולדשטיין, א. 180
גולדשטיין, אליעזר 214
גולדשטיין, יצחק 333
גולדשטיין, ל. 120, 123, 317, 394, 450
גולדשטיין, מאיר־לייב 161
גולדשטיין ק. 168
גולדשטיין שלמה 146, 160
גולדשמיד, מאיר 180

גולדשמידט, אליעזר 299
גולדשמידט, אפתקינה 299
גולדשמידט, בתיה 462
גולדשמידט, ניסן 453, 454
גולדשמידט, שרגא 13, 110, 113, 469
גולוב, אברהם 68, 142, 146, 449
גולובובה, לידיה 422
גולף, רוזה 129
גולומבובסקי (אחים) 419
גולומביק (פוניבז׳) 330
גונדלמן (רקישוק) 363
גוניונסקי, צ. 202
גוסטה (אחוזה) 271
גוסטאב (״איש הברזל״) 380, 381
גורן, זאנוויל 200
גורן, רבקה 203
גורביץ 35
גורביץ (פולאנגן) 327
גורביץ, אהרן 142
גורביץ, אסתר־רחל 268
גורביץ, אריה 257
גורביץ, דב 289
גורביץ, יונינה (סויבה) 289
גורביץ, מתתיהו 256
גורביץ, פרומה 423, 469
גורביץ (סולומון), רחל 257
גורביץ, שרה 268
גורדון (פופיליאן) 420
גורדון, א״ד 221
גורדון, אידל 312
גורדון, הינדה 261
גורדון, חיים 373
גורדון, יוסף 298
גורדון, יעקב 270
גורדון, מינה 298
גורדון, רבקה 168
גורדון־קצ׳ובה, שולמית 213, 222, 229, 421
גורדון־שטיין, פסח 168, 174
גורון, מיכאל 201
גורז׳ד 22, 258, 259, 481 ואילך
גורנשטיין (מהנדס) 35
גורצקאס (אושפול) 242
גורצקאס, אלגימנטס 56, 57
גורקי 32, 37
גורשיין, שרה 127
גושטאוטאס, ו. 313, 314
גז׳יבובסקי (איכר) 319, 419
גיברלטר, אלתר 142
גיטלביץ־הלפרין, שרה 130
גיטלבנד, א. 216
גיטלזון, ישראל 133
גיטלין, ישראל 165, 168
גיידמוויצ׳יוס (רמיגולה) 360
גייז׳אוסקנה, אירנה 423
גייז׳ון 377
גייל (ירון), מאשה 476, 477
גיילינג 91, 150
גיילישוק 246
גיל (ליפשיץ), י. 449
גילדר, ראובן 371
גילינסקי, ז. 191, 425
גילינסקי, פייבוש 322
גיליס (קיידאן) 347
גיליס, שלמה 336, 337
גילמן, ישראל 424
גילס־שוורץ, אסתר 133
גינזבורג, נח 248
גינזבורג, פרידה 248
גינזבורג, צביה — ראה קפיס, צביה
גינטר 195, 204, 206, 225
גינצבורג, אברהם 340
גינצבורג, נחום־ברוך 299
גינצבורג, צמח 291
גינק, מ. 425
גינק, סוניה 425
גיפּס (ססיק) 324
גיראיני (יער) 271
גירבודאס, פיאטראס 228, 238, 420
גירדוואינים (שוקיאן) 336, 367
גירוליאי 246, 266, 291, 292, 302, 303, 315, 336, 360, 419
גירולסקי 282
גירושקס (כפר) 367
גירז׳אדה 313
גירטיגולה 259, 421, 481 ואילך
גירינינקאי (כפר) 424
גירש, שאול 307
גירשוביץ, יעקב־בר 360
גירשוביץ־אלתר, ינטה 360
גכטל, חיים — ראה גלעין, חיים
גל, חיה 295
גלאוברטאס, מיקאס 298
גלבורט, שמואל 451
גלבטרונק (יצחקי), מיכאל 154, 155, 157, 164, 165, 168, 171, 476, 477
גלגאודישוק 425
גלדקוב (מאיור) 453, 462
גלדשטיין, חיים 260
גלובוס, דוד 456
גלודניקוב, דוד 317
גלוון 256, 259, 260, 308, 463, 481 ואילך
גלוך, לייב 287
גלוך, מ. 38
גלוך, עזריאל 316
גלוך, פאלק 252
גלון, עדינה 301
גלושק, שרה־לאה 322
גלַז, דב 316, 390
גלז׳יוס, מיקולאס 336
גלזמן, יוסף 32, 452
גלזר, ג. 37
גלזר, גסיה 163
גלייכר, מ. 196
גלין, אהרן 346
גלינים, סטניסלאב 368
גליק, חיים 133
גליק, מלכה 317
גליקמן (מהנדס) 464
גליקמן, ד. 168
גלמן, משה 349
גלס, מיכאל 476
גלס־שבץ, אסתר 332
גלעוז, א. 449
גלעין (גכטל), חיים 164, 168, 477
גלפר, יהודה 319
גלפרין, דמיטרי 161, 179, 182
גלקיס 275
גלריס, יצחק־פנחס 348
גמסקי, דוד 321
גמפל, ברל 154, 165, 168, 171
גמרנה, מרדכי 380
גן, יעקב 358
גנדין, א. 202
גנדל, מאיר 330
גנס, וילהלם 386
גנס (וילנה) 179
גנס, אפרים 191, 192, 200
גנס, דב 265
גלפנד (וקשנה) 282
גסיונאס 228
געל 468
גפן (וינשטיין), אבא 321, 425, 477
גפן, יוסף 425
גפן, שלמה 456
גפנוביץ, אהרן 171, 175
גפנוביץ, חנוך 133
גפנוביץ, מרדכי 142
גפנוביץ, משה־מיכל 142
גץ, אפרים 205
גץ, אריה 302
גץ, דוד 186, 201, 202
גץ, משה 302, 388
גץ, פנינה 302
גקה, וילהלם 69—72, 100, 106, 138—140, 165, 212, 383, 391
גראושלאוקה 262
גרב, דוד 274
גרב, יעקב 338
גרב, ל. י. 93
גרבובסקי 419
גרבזשווסקי, יהודה 38
גרבל, יחזקאל 282
גרבליאוסקאס, פראנאס 23
גרבליונאס 229, 230
גרבר, דב 127, 133, 137, 140
גרבר, השל 359
גרבר, משה 164, 165, 168, 172
גרבר, סוניה 469
גרברג, ז. 122
גרברסקי, הרשל 325
גרברסקי, יוסף 325
גרגוז׳ין (יער) 268
גרגוז׳ינה 269
גרדז׳ונאס, א. 326
גרדינר, יצחק 333
גרודזנסקי, אברהם 141—143
גרודזנסקי, ישראל 196, 201
גרודנה 77, 169, 472
גרודניק (גופר), ברוך 168, 171
גרויזד 260, 293, 420, 481 ואילך
גרויזד (צורף) 456
גרוז׳יאי (כפר) 418
גרוסבסק (אחוזה) 349
גרוסברד, אברהם־לייב 370
גרוסמן, איסר 317
גרוסמן, יצחק 275
גרוסמן, צפורה 369
גרוסמן, שרה 369
גרוציאוויצ׳יוס, פ. 314
גרוש, אשר 464, 465
גרושאוסקאס, פראנאס 281
גרז, נתנאל־יוסף 387
גרז׳וטיס, לייזר 380
גרז׳יאוויצ׳יוס, יונאס 425
גרז׳יאוויצ׳יוס, מאריה 425
גרז׳יונאס, א. 51
גרטנר, אלחנן 353
גרטנר, חיה־מרים 353
גרטנר, חיים־יהודה 264, 265, 418, 469
גרטנר, יוסף 99, 100, 353
גרטנר (שחר), שיינה 264, 265, 332, 418, 469
גַרי (מחנה) 457
גריבלאוקאי (יער) 372
גריבַס, אוגוסטינאס 363

גריגוטיס 246
גריגורייב 151
גריגייטיס (פוניבז') 329
גריגלוויצ'יוס (ראסיין) 362
גריגליונאס (יאנובה) 299, 300
גריגליונאס (קלוביאן) 348
גרייצ'יונאס, פ. 342
גרין 185, 187
גרין, אליהו־אהרן 335
גרינבלט, ביילה 271
גרינבלט, גוסטה 295
גרינבלט, לייב 295
גרינבלט, משה־לייב 371
גרינברג, זלמן 120
גרינברג, יהושע (איקה) 71, 80, 160, 162, 167, 169, 214, 217, 221, 222
גרינברג, מאיר 167
גרינברג, שמעון 207
גרינג, אטה 420
גרינג, הרמן 19, 43
גרינהויז, אלכס 423
גרינהויז, ש. 13, 49, 81, 91, 125, 138, 145, 156, 394, 450, 463
גריניוס (שאדובה) 363
גריניוס, ק. 57
גרינפלד 394
גרינפלד, שמואל 37
גרינצוויצ'יוס, ברוניוס 360
גרינצוויצ'נה 424
גרינקישוק 260, 352, 481 ואילך
גרינשטיין־קפלן, לאה 424
גרינשפן (ויינוטה) 269
גריציוס 259
גרישקבוד 260, 373, 481 ואילך
גרישקביצ'נה, ספטניה 424
גרמוס, א. 49
גרמיזה, צבי 210, 219
גרניק, א. 156
גרף, מרדכי 320
גרפונקל, ל. 9, 13, 15, 16, 48, 54, 58, 63–65, 67, 68, 72, 73, 78, 79, 83, 95, 106, 116, 126, 127, 131, 144, 146, 178–182, 192, 394, 441, 443, 444, 452
גרפמן, א. 381
גרץ 473, 478
גרק, שלום 355
גרשון, אברהם 302
גרשוני, י. 343
גרשטיין, יעקב־אריה הכהן 304
גרשטיין, ראובן 464
גרשטיין־מיכנובסקי, רבקה 305, 419

ד
דאובה 279
דאוג 241, 260, 261, 481 ואילך
דאוגובטיס, ב. 422
דאוגל 190, 191, 199, 210, 211, 213, 217, 223, 229, 247
דאוגלה, יוזאס 424
דאוטרטנה, יוליה 423
דאויאן 261, 265, 332, 481 ואילך
דאוסנה, סטסה 421
דאוקשה, מוניקה 419
דאוקשה, פיאטראס 419
דבוגורסקי, מ. 252
דבורז'צקי, מרק (מאיר) 385, 463
דבייק 261, 481 ואילך
דברט 225
דגוץ'יאי (יער) 243, 247, 262, 290, 322
דגיס, פיאטראס 425
דגסיס 261
דהלמאן, מקס 386
דוביניק 261, 481 ואילך
דובינסק 256
דובקין (שאולי) 190, 197
דוברוביץ, יצחק 456
דוברינדיס (קופישוק) 342
דוגוביץ, לייב 319
דוגצ'יו – ר' דגוץ'יאי
דודזיץ, יאדוויגה (יאדזיה) 77
דודמן, דב־בר 307
דווידוב (פארפיונוב), דימה 171, 176
דוויטאס 354
דווייקיס, ואציס 274
דווינסק 25, 176, 190, 206, 242, 247, 300, 380
דוורויקאי (יער) 307
דוידוב (שאולי) 206
דוידוב, יאשה 163
דוידוביץ (גברת) 186
דוידוביץ, משה 201
דוידוביץ, נ. 119, 120
דוידזון, דוד 307
דוידזון, יחזקאל 456
דולגצ'יוס, סימאס 299
דולקישקיס (יער) 367
דומבליאנסקי, יעקב 130
דומברובסקי (שאולי) 209
דומבריס 274
דומנאוסקאס, פיאטראס 237
דימשאוסקאס 229
דון, יחיאל 286
דונדאגן 380, 381
דוסיאט 243, 247, 261, 262, 322, 481 ואילך
דוקשט 243, 322
דורפאט 149
דורפמן, הושע 270
דושינסקי, יוסף 168
דזוקיה 246
דז'יוגיאי (כפר) 424
דזימיטרובסקי, נחום־בצלאל 300
דטנובה 262, 346, 347, 352, 481 ואילך
דיאול (קובנה) 462
דידז'באליס 210, 229
דידז'וליס, אנטאנאס 329
דייבוגלה 324
דייטש, נחמן 212
דיילידה 275
דיינאוסקאס, ברוניה 421
דיינאוסקאס, יוזאס 421
דייץ, מנדל 157, 168
דילבא (פילווישוק) 335
דילביצ'יאי 333
דיליון (רובינשטיין), דינה 462–465
דיליון, יחזקאל 454, 456, 464, 465
דיליון, שאול 456
דימיטרבה 263
דימיטרובה (חווה, כפר) 371
דימנט (אניקשט) 248
דימנטמן, ישראל 133
דינר 469
דיסקאנט, אבא 152, 154, 157, 165, 168, 170
דיסקאנט, אייזיק 177
דירסה 260
דירקטורוביץ, ג. 202, 204, 211, 224, 227
דישא (פומפיאן) 329
דכאו 16, 103, 104, 125, 126, 133, 137, 140, 150, 170, 191, 226, 230, 270, 287, 302, 316, 365, 382, 383, 390–393, 395–397, 405, 408, 410, 413, 415–417, 427, 450, 471
דמבא, כתריאל 464
דמבו, איציק 38
דמבובסקי, משה 335
דמבנר, אברהם 312, 314
דמבראוסקאס 228, 246, 247
דמבראוסקאס (פוניבז') 331
דמבראוסקייטה (קופישוק) 342
דמושיס, אדולפס 29
דמסקי, מרדכי 340
דנין (אחות) 35
דניקאוסקאס (איכר) 425
דניקה 25
דנמרק 19, 55
דנציג 72, 191, 228, 230, 382, 385, 392, 397, 403
דנציגר, ראובן 142
דקל 463
דקשנה 306
דרביאן 225, 262, 263, 328, 371, 418, 481 ואילך
דרבק 392
דרוזין, מרדכי 288, 390
דרויאן, ד. 202, 209
דרוסקניק 343, 463
דרוצקונאי 241
דרוקטיאניס, פובילאס 425
דרז'ינסקיס 260
דרשונישוק 24, 263, 264, 352, 481 ואילך

ה
הודו 149
הודס, אליעזר 310
הוהנק 392
הויט־בולניק, חיה 257
הולנד 19, 20, 22, 417
הולצברג, מ. 168
הולצמן, הלנה 422
הולצמן, מקס 422
הומנה 478
הונגריה 22, 389, 392, 393, 400, 406, 411–413, 417, 472, 473, 478
הונדזיאוויציוס 28
הופמן (שאולי) 209, 210
הופמקלר, מ. 140, 450
הופנברג, פנחס 217
הופנברג, רבקה 214
הוץ, ל. 37
הורביץ, שרגא־פייבל 141
הורביץ־סניג, חנה 131, 132
היטלר 19, 21, 27–29, 39, 51, 54–56, 277, 303, 438, 439, 449
הייד, פ. 140
היידקרוג 269–271, 282, 287, 301, 302, 315, 316, 348, 364, 365, 387–390, 429
היידריך, ריינהארד 19, 21, 28
היילפרין, אבא 301, 302, 390
היימן, אברהם 103
היימן, אליעזר 127, 132
היינצה 28
הימלר 27, 39, 45, 47, 190, 203, 204, 227, 396
הינגסט, הנס 28, 46
היפ 226
הירש (שאולי) 196
הירש־ברל בן הטוחן (שירווינט) 370

הירשהורן 457
הירשוביץ, אברהם 129
הירשוביץ, יצחק־אייזיק־אליעזר 237
הירשוביץ, טובה 187, 214, 217, 220
הירשוביץ, נחמן 239
הירשוביץ־לויתן, הירש (צבי) 267, 268
הלה (אי) 396, 404
הללי (ליבוביץ), מאיר 334
הלמיו 478
הלפמן (בירז׳) 255
הלפרין, ד. 146
הלפרין, שרגא־פייבל 129
הלפרין־באוטנר, מרים 261
הלר (רב, מריאמפול) 313
הלר, אברהם־זאב 312
הלר, אהרן 186, 192, 194
הלר, גולדה 319
הלר, מוטל 326
הַמן 25, 41, 53, 185, 225, 244, 245, 340
הנס 180
הנקין, מרדכי־דוד 364
הסלזון, אריה 456, 464, 465
הפנר 25
הפפנר 295, 296
הק (ציטוביאן) 341
הרוסי, עמנואל 465
הרינג, ז. 449
הָרם 28
הרמן, גוסטאב 42, 80, 93, 97, 105, 106, 240
הרשקוביץ, ר. 252

ו

ובולניק 261, 264, 265, 331, 332, 418, 481 ואילך.
ובלוויצ׳יוס, וינצאס 423
ובר (אחיות) 419
וַגופיאי 253
וְגיאלים, יונאס 252, 253
וגר 265, 266, 282, 481 ואילך
וַדֶצקאס 260
וִיה 265, 323, 324, 418, 481 ואילך
ווייטס, י. 145
וויינייקיאי 263
ווייצ׳ורישקים (כפר) 174, 175
וולבה, ח. 168
וולדמאראס 28, 52
וולוביץ, זוסמן 242
וולסוב 38
וולסונוק, רודולף 126, 127, 162
וולף (מושל פלך וילנה) 277
וולף, הורסט 28
וולף, משולם 456
וולף, צבי (הנס) 64, 65
וולפה, דוד 347
וולפה, זיגפריד 186
וולפה, חנה 352
וולפה, סוניה 130
וולפוביץ, צבי 456
וולפסון, 35
וולפסון (פודזלווה) 326
וולפסון, דוד 382
וולפרט 394
וולפרט (קיידאן) 462
וולפרט, בצלאל 316
וולפרט, ד. 423
וולפרט, רוזה 121
וולפרט, ריטה 423
וולפרט, ש. 202
וולצקובסקי, נתן 299
וולקוביסקי, ליאון 385
וולשינסקאס 38
וונגרובסקי (מחוז) 464
וונצקוטה, זוסה 228
ווסקובויניק, ירחמיאל 160, 162, 165, 170
ווצ׳קאוסקאס (קושידאר) 345
וורונין 462
וורכויאנסק 458
וורנה 266, 292, 421, 481 ואילך
וושצ׳ין, ב. 422
וטליס 240
וטרין, אליעזר 129
ויגובה 266, 267, 343, 349, 481 ואילך
וידגירים – ראה וידזגיר
וידוצ׳ינסקי, ח. 186, 192, 204
וידוקלה 209, 210, 267, 268, 318, 481 ואילך
וידזגיר (יער) 40, 245, 246, 261
וידישוק 78, 268, 274, 481 ואילך
וידלבסקי, חנה 161
וידמן 79
וידצקי, ראובן 453
ויזבוטאי 288, 289
ויז׳ון 239, 240, 261, 268, 269, 481 ואילך
ויז׳ונאי (יער) 363
ויז׳ייץ (יער) 259
ויזנטאל (ארכיון) 288, 325, 348, 370
ויטאוטאס – ראה ויטובט
ויטבסק 33, 72, 177
ויטובט 28, 50
ויטוניטה, פ. 424
ויטנברג, איציק 179
ויטנָס, מ. 35
ויטקאוסנה 423
ויטקוס, באליס 29
ויטקינד, אברהם־משה 251, 252
ויידיליס, אנטאנאס 324
ויידיליס, יונאס 324
וייוור 269, 481 ואילך
וייוורָא 384, 385
וייטקוס 260
וייטקושקים 308
וייגאוסקאס, פראנאס 29
ויינברג, שמעון 129
וייגוטה 269–271, 315, 316, 334, 387, 390, 481 ואילך
ויינר, מאיר 85
ויינר, פייגה 168
ויינר, שלמה 360
ויינשטיין, אבא – ראה גפן, אבא
ויינשטיין, לייבל 462
וייס, אסתר 214
וייסבורד, איסר 262
ויכארט, סטניסלאב 265, 418
ויכו, שמואל 462
וילדשטיין, צילה 469
וילון 24, 243, 271, 275, 325, 341, 425, 468, 481 ואילך
וילי 212
ויליאמאס 247
וילישים, יונאס 54
וילימאס 361
ויליקי 243
וילישיאי 287
וילנה 15, 20, 22–25, 28, 31, 32, 36–50, 52, 53, 56, 60, 64, 70, 73, 77, 78, 81, 91, 96, 103, 106, 125, 127, 142, 147, 148, 152, 162, 163, 169, 171, 173, 174, 176, 177, 179, 188–190, 192, 195, 198, 200, 204, 206, 209, 212, 216, 222, 229, 238, 241, 244, 246, 250, 255, 257, 265, 275–277, 285, 298, 311, 316, 320, 321, 329, 331, 334, 337–339, 343, 370, 380, 384–386, 418, 421, 422, 428, 432, 433, 436, 438, 448, 449, 452, 455, 456, 458, 461–465, 467–472, 475–478
וילניוס, יוזאס 320
וילנסקי, וולף 33, 35, 36, 38
וילנסקי, יהושע 304
וילנצ׳וק, אהרן 152, 154, 157, 163–165, 168
וילנצ׳וק, גדליה 129
וילצינסקאס 42
וילק, שאול 333
וילקובישק 23, 24, 129, 271–273, 277, 279, 312, 314, 334, 335, 373, 419, 456, 481 ואילך
וילקוז׳ירסקי 312
וילקומיר 23, 24, 41, 122, 129, 251, 252, 256, 257, 259–261, 268, 273–275, 288, 300, 308, 309, 324, 326, 341, 342, 344, 368, 370, 373, 456, 460, 481 ואילך
וילקי 24, 275, 325, 341, 353, 424, 481 ואילך
וילקיאושים (יער) 300, 301
וילקין, דוד 311
וינדאו 380, 381
וינה 53, 67, 106, 127, 136, 151, 152, 473
ויניק, ברל 253
ויניק, מונס 249
ויניק, מיכאל־אליעזר 253
ויניק, מינה 254
ויניק, צבי־אפרים 253
ויניק, צפורה 449
ויניק, שלמה 253, 254
וינישסקי, טייבל׳ה 175
וינציוס, קסאבראס 29
וינצקי, ב. 251
וינקלשטיין, יהודה 314
וינר, יונה 326
וינר, יעקב 264
וינר, פייבל 326
וינר, שלמה 264
וינשטיין, בצלאל 312
וינשטיין, גרישה 331
וינשטיין, יוסף 321
וינשטיין, לוי 131
וינשטיין, שמעון 132
ויסגיילים (ספיזישוק) 324
ויסוקודבורסקי 381
ויסוקי 28
ויסוקידבור 276, 277, 319, 481 ואילך
ויסנשטרן־מיזל, שושנה 298
ויץ (שאולי) 185, 187
ויץ, הרמן 200
ויץ, ישראל 222
ויץ, רבקה 222
ויצאס, י. 320
וירבאלן 133, 237, 273, 277–279, 419, 425, 463, 481 ואילך
וירבלינסקי, י. 222, 223
וישוביאן 266, 285, 288, 291, 292, 315, 338, 342, 359
וישטיניץ 279, 481 ואילך
וישיי 172, 279, 280, 304, 305, 425, 481 ואילך
וישינטה 280, 342, 481 ואילך
וישקין, צביה 129, 130
ולדיקישקים 285, 286, 345

ולדקא, ירומאס 297
ולדר (שאקי) 373
ולודבסקי, יהודה 454
ולונישקי 297
ולז׳יאי 331
ולטקה, קרוליס 334
ולטקנה, דנוטה 422
וליקיה־לוקי 36
וֶלניאדובה (חורשה) 363
וֶלקובו 457
ולש, וורן ב. 462
וַנגאס, סטפאס 226
ונדז׳יגולה 23, 24, 78, 129, 156, 250, 280, 281, 481 ואילך
ונדר, מאיר 299
ונסביץ 299
ונסלובאס 298
ונצלאוסקאס 228, 229
ונצלאוסקייטה 205, 207, 213
ונצקוס, קאזיס 298
וסט, בנימין 461
וסיליאוסקאס (ראוויה) 265
וסיליאוסקאס, איגנאס 419
וסיליאוסקאס, אלקסאס 329
וסיליאוסקנה, אמיליה 424
וסילייב (תעלות) 285, 286, 345
וסילישוק 241
וסלניצקי (ואסילנקו), ישראל 154, 157, 168, 169
וסלקישקיאי 307
וסלר, אברהם־מרדכי 337
וסרדאם, א. 35
וסרמן, אלחנן 141
וסרמן, לייב 237
וֶצראבין, יעקב 356
וקס, יעקב 295
וקס, רבקה 295
וקס, שמעון 281
וקשנה 240, 281, 282, 309, 333, 481 ואילך
ורבובסקי, יעקב 91, 168
ורז׳בלובסקי, דוד 141, 142
ורדאן 282, 283, 291, 387, 481 ואילך
וֶרייס, חיים 202, 214, 215
וֶרלה 386
וֶרניקאי (יער) 249, 277
ורסמינינקן 287, 365, 388
ורפול, אסתר 419
ורפול, רחל 419
ורצ׳יקאס, ולאדאס 422
ורקוטא 457, 464
ורשבובסקי, יעקל 168
ורשבובסקי, פאניה 168
ורשבסקי, אנה 132
ורשה 19, 20, 25, 38, 45, 53, 69, 77, 85, 125, 162, 176, 198, 222, 223, 287, 302, 316, 365, 381, 389, 394, 451, 454
ושקי 283, 332, 481 ואילך

ז

זאואר 100, 380
זאוקל, פראנץ 43
זבודסקיס 294
ז׳בולאניס 274
ז׳בינסקאס 35
זגוואלוב, הירש 380
זגורסקי, אלתר 284
זגיאנסקיס, פיאטראס 252
ז׳גר 23, 24, 37, 186, 187–189, 192, 204, 227, 229, 230, 237, 238, 253, 267, 283–285, 287, 293, 300, 301, 333, 334, 344, 350, 352, 357, 364, 367, 368, 420, 463, 481 ואילך
זגרסקי, פיבל 287
ז׳דייק (יער, כפר) 265, 329, 332
זוב, חיים 282
זובובאס, דנוטה 423
זובובאס, ולדאיס 423
זוברנה, פ. 423
זוברציקאס 277
זוודסקאס 262
ז׳ווינים (פלוטל) 336
זוולישיק (כפר) 361
ז׳וטאוטאס (ויסוקידבור) 277
ז׳וטאוטאס, קוסטאס 282
זוייר, חיים־יודל 275
ז׳ולטאוסקייטה, מאריה 423
זונדל (גורז׳ד) 258
ז׳וסלי 265, 285, 323, 345, 481 ואילך
זוסמן, אהרן 287
זוסמן, פייבל 142
זופוביץ, יהודה 71, 80, 162, 167, 169
זופוביץ, שלמה 131, 133
ז׳וקובסקיס 276
ז׳וקנה 207
ז׳וקס 237, 362
ז׳וקס (אוטיאן) 239
ז׳ורס (אוטיאן) 239
זורין, ש. 37
ז׳זמר 24, 69, 100, 104, 106, 285, 286, 345, 359, 481 ואילך
ז׳טלניק, מוריס 97
זֶטשיינובו 455
ז׳יאווה 254, 255
זיברג, לייבל 335
זיג, ישראל 171
ז׳יגוניס 22
ז׳ידוואריס 320
ז׳ידיק 282, 286, 309, 463, 481 ואילך
זיו 35
זיו (לוקניק) 302
זיו, אבא 368
זיו, ברוך 347, 368
זיו, דוד 351
זיו, ח.י. (שאולי) 186
זיו, חיה 419
זיו, חיים־יצחק 351
זיו, יוסף 465
זיו, ישראל 350, 351
זיו, לאה 406
זיו, נפתלי 364
זיו, צבי (הירשל) 243
זיו, שלום 301
זיו־רבינוביץ, רוזה 303
ז׳יטקוס (ז׳ידקוב) 345
זייגארניק, אהרן 201–203, 207, 217, 220, 222, 228
זיידלסון, ש. 102
זיידנשנור, מאיר 456
ז׳יים 286, 346, 368, 481 ואילך
ז׳יימה, סטאסיס 320
ז׳יימל 228, 284, 286, 287, 334, 344, 423, 481 ואילך
זייצב, לייב 171, 173
זייצב, עקיבא 477
זילבר (גורז׳ד) 258
זילבר, לייב 322
זילברג, א. 102
זילברמן 33
זילברמן (גירטיגולה) 259
זילברצווייג, חנה 223, 224
זילברשטיין, ישראל 214
ז׳יליאנקה (יערות) 329
ז׳יליונאס (סאלוק) 321
ז׳יליוניס, פיאטראס 249
ז׳ילינסקאס, ברניוס 271
ז׳ילינסקי, חיים 205, 213
ז׳ילינסקי, שרה 213, 215
זימון, שושנה 476
זימלוויס 124
זימלביץ, משה 154, 155
זימן, ג. (הניך) (״יורגיס״) 31, 32, 37, 171, 176, 462
זימן, י. 104
זימן, ליאו 162, 164
זימן, רחמיאל 142
זימן־סוקר, צפורה 263
זיסקינד־בולל, רייזל 132
זיקונים (קופישוק) 342
ז׳ירגינאס (חוות־סוסים) 346, 347
זכרין, בנימין 119, 120, 394, 416
זלדין, ל. 38
זֶלואי 279
זלודסקי, קיילה 249
ז׳לוניקוב, ינקל 462
זליביאנסקי, גיטה 321
זֶליואי (כפר) 174, 419
זליגמן, ליבה 369
זליגמן, ראובן 369
ז׳לינקוויצ׳ייטה, ע. 423
זלמן (אניקשט) 247, 248
זלצבורג 405
זלצבורג, ניסן 345
זלצברג, יואל 130
זלצברג־גורודצקי, ברטה 318
זלצר (קובנה) 456
ז׳מאיטישקי, גרשון 211
ז׳מייטיס 33
ז׳מייטיס (דאבייק) 261
ז׳מייטקמיס (כפר) 425
זמֶצקאס (ססיק) 324
זמשצ׳יקאס 422
זנקיאוויצ׳יוס 245
זץ, דב 305
זציסיה 253
זצ׳לנובו 457
זק (שאולי) 211
ז׳ק, אברהם הכהן 246
זקוט, רחל 420
ז׳קיאוויצ׳יוס, ויטאוטאס 425
זקס (משפחה) 229
זקס (ריטובה) 292
זקס (שאולי) 214
זקס־קורן, צפורה 267
זר, משה 142
ז׳רגינאי (חווה) 345
זרונאס, יונאס 424
זרונאס, פטרה 424
זרמבה 257
זרמבה (לאזדיי) 304
ז׳רן 285, 292, 308, 338, 359, 481 ואילך
ז׳רנאוסקאס, תיאופיליס 425, 426
זֶרנקאס (קרוק) 352
זֶרסי (ראה גם אז׳רני) 129, 240
זרצין, חנה 282
זרקין 423

זשוב 478
זשילין, י. 38
זשלבה (עיירה) 275
זשפר, י. 462

ח

חדש, יחזקאל 294
חודוש (קובנה) 456, 465
חודוש, מרים 465
חווידרוויצ׳יוס 277
חוויידאן 287, 288, 387, 388, 390, 481 ואילך
חוויידאן (ציטוביאן) 341
חטימובסקי, גיטה 420
חייס, בן־ציון 297
חייס, דובה 161
חייס, הירש 297
חייס, נ. 200
חייס, שלום 345
חייטוביץ, ח. 292
חייסין (וינשטיין), חנה 200, 205, 217–219, 221
חייסין, ל. 185
חיימוביץ, בבה 220, 221
חיימוביץ, חיים 38
חינוב 392
חיפה 405, 476
חלוזין, י. ו־ש. 223, 224, 228, 229
חמילבסקי, יששכר 132, 380
חמילבסקי, מאיר 280, 305
חסיד, צפורה 321
חסמן, בלה 462–465
חסמן, דוד 456, 463, 464
חצקלס, הלנה 469
חרושצ׳וב 471
חריס, מנחם (פודזלווה) 326
חרש (קובנה) 456

ט

טאואר (גורז׳ד) 258
טאוטר, א. 37
טאוראפיליס (כפר) 293
טאקר (קרוֹק) 352
טבוריסקי, בבה 425
טבורישקי, מאיר 272
טדיאוש 243
טהראן 468
טוב, ז.ל. 32
טוב, שלמה 315
טובין (כפר) 287, 288
טובין, י. 449
טוביניאי 349, 369
טודס 462
טודס, דניאל 37
טוויאן 288, 481 ואילך
טוולוביץ, לייבל 356
טוור 288, 292, 359, 360, 387, 481 ואילך
טווריג, 22, 142, 185, 192, 196, 240, 249, 250,
253, 255, 267, 269, 270, 287–289, 301,
315, 348, 360, 364, 369, 372, 453, 456, 481
ואילך
טוטילאס 309
טוטלבן (גראף) 346, 347
טויבמן (וילק), ברטה 333
טולה 33
טולושיס 250
טומסק 464, 465
טומקוס, ולאדאס 271
טון, אסתר 425
טוקר, פולה 228, 357, 425
טורדה 478
טורמונט 243, 290, 481 ואילך
טורן 391, 392, 401, 405
טורנבאום 65
טורצקי, י.א. 130
טורק, נתנאל 371
טטרסקי־ואלט, ליבה 132
טיגנהוף 391
טיגר, חיה 240, 310
טיגר, צבי 320
טייטל (עו״ד) 462
טייטל, מיכאל 163
טיינוביץ, מאיר 171, 174
טייץ (משפחה) 464
טייץ, אליהו 133
טיישרסקיס, יונאס 423
טיכר, יוסל 272
טילזיט 22, 53, 72, 253, 258, 269, 271–273,
278, 282, 288, 296, 317, 326, 327, 348,
353, 354, 364, 387
טילטין, יאן 334
טילצ׳יוס (כפר) 335
טינט, זויה 168
טיניניס, יוזאס 300
טיץ (גרמני) 278
טיקטין, חיים 137
טיקסי 458
טירול 395
טירקשלה 282, 284, 290, 309, 481 ואילך
טלז 129, 196, 214, 246, 247, 258, 266, 282,
285, 288, 290–292, 301–303, 308, 315,
336, 337, 359, 360, 419–421, 453, 481
ואילך
טַלַט־קְלַפשה, טאדאס 301
טליאליס (ססיק) 324
טמוליונאס 418
טמושאוסקאס 281
טמושיונאס (קופישוק) 342
טמשה, דוד 102, 275
טַמשע 38
טן־פי, יהושע 144, 179, 446, 447
טֶסקוס 253
טפר, אלטה 168
טפר, דוד 168, 469
טץ, שמואל 259
טקאש 462, 463
טקנאוסקאס, ולאדאס 260
טראוב, מ. 280, 343
טראוב־פליישמן, ד. 280, 343
טרבוניאוויצ׳יוס, גריגלוויצ׳יוס 250
טרביזיו 449, 478
טרבלינקה 25, 53
טרגין 240, 292, 293, 322, 481 ואילך
טרואיצקי 459
טרויב, ישראל 243
טרויב, שאול 292, 360
טרויב, שרה 302
טרומפלדור, יוסף 201
טרונץ 391, 399
טרונק, ישעיה 147
טרוספוס, מיכאל 456
טרוספוס־יופה 228
טרוספוס־יפה, ר. 420
טרופימוב, פיוטר 424
טרוקי 249, 263, 265, 276, 277, 285, 319, 323,
338, 339, 345, 418, 419
טרושין, מישא 171, 175
טרושקין, יעקב־חיים 371
טרזיינשטאדט 133
טרילה (אוראן) 241
טרימוניס 276, 277
טרימישיס 389
טריץ (קורשאן) 344
טרישיק 198, 228, 284, 293, 481 ואילך
טרכטנברג, שלמה 129
טרלוב, צבי 288
טרנא, אברהם־דב 294
טרפנריס, קורטאס 228
טרפקלניס 283
טרקנישקי, זאב 454, 462, 464, 465
טרשקא (לינקובה) 307
טרשקון, 294, 463, 481 ואילך
טשקלוב 32, 37
טשקנט 32, 463
טשרניחובסקי (קורשאן) 344

י

יאוצ׳אקיאי 275
יַבלוב, סנדר 371
יבלוקובסקי, י. 38
יבנילוביץ, זלמן 270, 271, 390
יבנילוביץ, משה־דוד 270
יבריביץ, ישראל 456, 462, 464, 465
יגורוב 185, 187
יגורובה, נטליה 422
יגלינוביץ, משה 326
יגלינוביץ, שמואל 325
יגמינישקיס 275
יגסט־יאקשטיס, פרידריך־הרמן 287, 387, 390
יגר, קרל 21, 25, 37, 41–43, 53, 64, 68, 91,
185, 189, 225, 235, 237, 240, 241, 243,
244, 246, 250, 252, 258, 264, 265, 271,
273, 275, 284, 286, 295, 312, 318, 324,
326, 331, 339, 341, 352, 359, 368
יואדה (פופיליאן) 333
יואדקא, אדולפס 23
יובאשישוק (כפר) 308, 338
יוגוסלביה 21, 22
יוד, א. 221
יודופה (כפר) 363
יודלביץ, גיטה 422
יודלביץ, יצחק 131
יודלבסקי, חיים 275
יודלוביץ (אוטיאן) 238
יודלוביץ, מאיר 419
יודלמן־ויניק, חנה 362
יוהאן 209, 213
יוהנסבורג 464
יוון 22, 415, 472
יוז׳וס 389
יוז׳ינט 294, 481 ואילך
יוזיאנה 273
יוזפוביץ 457
יוסן, ח. 343
יוכאליס, מ. 38
יוכלסון 35
יוכניקוב, איציק 161, 171
יונדלישקס (כפר) 422
יונושקיס 311
יוניליס (פומפיאן) 329
יוניקאס 248
יונישקל 284, 294, 332, 418, 481 ואילך
יוננזון, יודל 340
יוסדה, ח. 38
יוסוואין 24, 294, 295, 481 ואילך
יוסט, היינץ 21

יוסלביץ, א. 37
יוסלביץ, אריה 316
יוסלביץ, דניאל 316
יוסלביץ, דניאל בן אריה 316
יוסלביץ, דניאל בן מנחם 316
יוסלביץ, יוסף 240
יוסלביץ, יוסף (ניישטוט־טאוריג) 316
יוסלביץ, ישראל 316
יוסלביץ, מנחם־מנדל 316, 390
יוסלביץ, פייבוש 240
יוסלוביץ, בנימין 323
יוצ׳אס (שוקיאן) 367
יוציאוויצ׳יוס, סטאסיס 419
יוקובאיטיס, אוליס 360
יוקנאיץ׳ (יער) 305
יוקנטאס (קופישוק) 342
יורבורג 22, 24, 130, 132, 249, 271, 295–297, 341, 355, 358, 363, 423–425, 463, 481 ואילך
יורגאיטיס (יונישקל) 294
יורגאיצ׳יאי (הר) 307
יורגייטיס 253
יורגילאס, יונאס 288
יורגישקיס (כפר) 426
יורגלביץ׳ 174
יורדן 64, 66, 67, 74, 76, 79, 85–87, 94, 105, 180
יוריאוויצ׳יוס, יוזאס 425
יורקוס, אנטאנאס 424
יורקנסקי, ליבה 241
יושקוויצ׳יוס (פילווישוק) 335
יושקוויצ׳יוס, מיקולאס 228
יוד־זופאלני 457
יונה 24, 163, 297, 298, 319, 340, 481 ואילך
יונירוביץ, אברהם 302
יונר, הניה 289
יחס (שאולי) 204
ילוק 255, 298, 463, 481 ואילך
ילין, אליעזר 132
ילין, אסתר 423
ילין, ד. (בוסיה) 423, 469
ילין, חיים 95, 127, 132, 146, 156, 157, 160, 161, 163, 168–170, 421
ילין, מאיר 13, 14, 58, 96, 106, 127, 161, 179, 182, 235, 418, 469
ימי, רחל 259
ינאוסקאס 307
ינובה 23, 24, 96, 101, 133, 152, 163, 274, 298–300, 321, 324, 370, 453, 456, 458, 462, 464, 481 ואילך
יַנוק (שירווינט) 370
ינושאוסקאס, יוסטינאס 250
ינושבסקיס 206
ינושייטיס, פטראס 353
ינושיס 274
ינישוק 24, 212, 213, 284, 286, 300, 301, 334, 352, 425, 463, 481 ואילך
ינקאוסקאס, ברוניוס 369
ינקאוסקאס, ל. (כומר) 371, 420
יַנקונאס 347
יַנקוס 228
ינקיאוויצ׳יוס (אושפול) 242
ינקלביץ (סוחר) 456
ינקלביץ, בנימין 365
ינקלביץ (בן־יעקב), יוסף 350, 351
ינקלביץ, יצחק 351
יסביצ׳יוס 307
יסוקאיטיס 307
יסייטיס (פוניבז׳) 329
יסייטיס, ד. 55–58, 205, 228, 229
יסינאס (רופא) 239
יעקבי, יצחק 263, 286
יעקובזון, ש. 37
יעקובסון, יעקב 362
יפה (טאוריג) 288
יפה, אסתר 130
יפה, אסתר־צ׳רנה 130
יפה, בצלאל 163
יפה, דוד 130
יפה, דוד־אהרון 345
יפה, זלמן 35
יפה, חיים 424
יפה, חיים־יצחק 142
יפה, יצחק־מרדכי 142
יפה, לוי־חיים 130
יפה, משה 333
יפה, נח 456
יפה, נתן 465
יפה, צדוק 331
יפן 149
יצובסקי, א. 37
יצ׳ונסקי (איכר) 319, 419
יצחקי, מיכאל – ראה גלבטרונק, מיכאל
יצקוס 253
יקוטיה 458, 460, 461, 466
יקוטסק 458, 459
יקשטיס – ראה יגסט־יאקשטיס
ירוחם בן הטוחן (שירווינט) 370, 371
ירוסלבוב 478
ירוסלול 37, 457
ירושלים 30, 38, 159, 452
ירושלמי, אליעזר 76, 186, 187, 189, 191–193, 198, 201, 202, 204, 205, 207, 212–216, 221, 222, 224, 226–228, 230, 240, 247, 248, 250, 285, 292, 307, 328, 331, 332, 334, 341, 345, 363
ירושלמי, מרדכי 327
ירמובסקי, שלמה 96
ישעייביץ 250
ישפן, אברהם (ארטיום סמיונוביץ׳ יאשפאנוב) 476, 477
ישקוויצ׳יוס (ספיזישוק) 324
ישראל, מדינת– 30, 35, 36, 113, 216, 247, 460, 461
ישראל בן שפסל (קרוז׳) 351
ישראלוב (קיידאן) 345
ישראלי, דוד 9, 224

כ

כגן (קיידאן) 347
כגן, אברהם 345
כגן, חיים 299
כגן, יוסף 424
כגן, מרגרט 424
כהן (גבררת) 143
כהן, אהרן 273
כהן, אפרים 364
כהן, אריה 127
כהן, ברל 59, 146, 160, 244, 347, 469
כהן, גדליה 280, 305, 358, 419
כהן, דב 350
כהן, ח. 146
כהן, מאיר 344
כהן, מרדכי 358
כהן, שלמה 340
כהן, שמעון 321
כהן־צדק, שלמה 38
כהנא־שפירא – ראה שפירא
כהנוביץ, יענקל 325
כוואלס, זכריה 462
כוואס־לוין, חיה 132
כַטקוס 250
כלבזון, משה 248
כלופינה, ילנה 423
כספרסקיס (כספירריונאס) 252
כץ 99
כץ (קצין) 35
כץ (וילקומיר) 274
כץ (פראַן) 340
כץ, אברהם 189
כץ, אהרן 186, 191–194, 199, 204, 222, 230
כ״ץ, אהרן־שמואל 361
כ״ץ, אסתר 310
כ״ץ, זונדיל 242
כץ, זלמן 297
כ״ץ, חנא 265
כ״ץ, י. 317
כץ, יוסף 287
כ״ץ, יעקב 310
כ״ץ, יצחק 447
כץ, ישראל 256
כ״ץ, ישראל (פודזלווה) 326
כ״ץ, מאיר 310
כ״ץ, מרדכי 314
כץ, משה 359
כץ, נחום 256
כץ, קלמן 239
כץ, שמואל 186, 195, 206, 222
כרמליטה 379

ל

לאוגאלן 258
לאומלנקאי (כפר) 336
לאונבורג 392, 396
לאוריניייטה, סופיה 419
לאיפגיריס 361
לאן, מרים (מערע) 161
לאץ (וֶגֶר) 265
לבוב 465, 476
לבוליס 425, 426
לבונאווה (כפר) 420
לַבונאר 311
לביא, יוסף – ראה ליבוביץ, יוסף
לַביודה 274
לביוסקין, הירש 346
לַביור (אוטיאן) 239
לביוש, מאיר 363
לביוש, מוטל 295, 296
לבנובסקי, פסח 281
לבנובסקי, שרה 281
לבנסקי (מריאמפול) 380
לַבַּס (שוטר) 300
לגנטנה, מיכלינה 421
לגסה 311
לדון, מאיר 365, 390
להמן 100
לובובסקי, מ. 317
לובלין, 25, 53, 77, 281, 319, 477
לובצקי, מ. 11
לובצקי, ש. 35, 467
לודווינובה 119, 313, 348
לודז׳ 77, 131, 190, 405, 415
לווה (גרמני) 342, 343
לוויט (שאולי) 229

לוויס, ברל 288
לוויטה, בנימין 301
לוויטס (שוטר) 380
לוויטס, מרים 379
לוויס, דאגריס 281, 282
לוויצקס (יורבורג) 295
לוויק, דוד 256
לוזה, היינריך 27, 28, 39, 41–43, 55, 188, 225
לוטץ (גרמני) 282
לוי (ראסיין) 108
לוי, אנצקה 420
לוי, בוריס 37
לוי, יהושע־אהרן 368
לוי, יוסף 273
לוי, יעקב 163, 166, 168
לוי, סוניה 100
לוי, רבקה 100
לוי, רודה 337, 338
לוי, שיינה 168
לוי, שלמה 222, 224
לוי, שלמה־בנציון 338
לויט, אברהם 331
לויט, משה 329
לויט, צבי 321
לויט־שוביץ, קטיה 257
לויטן (קובנה) 457, 458, 465
לויטש, פייבל 35, 38
לוין 37
לוין (אחות) 35
לוין (ארצות הברית) 314
לוין (מהנדס) 35
לוין (מוסניק) 308
לוין (משפחה) 95
לוין, אברהם 170
לוין, אברהם הכהן 333
לוין, אברהם־זלמן 254
לוין, בניק 476, 477
לוין, גרישה 336, 337
לוין, דב 9, 13, 14, 30, 32, 37, 38, 50, 71, 80, 95, 147, 159, 168, 175, 179, 182, 192, 224, 447, 452, 465, 469, 474, 475
לוין, דוד 132
לוין, דוד (וקשנה) 281
לוין, דוד (רב) 142
לוין, דודו־ביינוש 354
לוין, הדסה 214, 216
לוין, הירש (צבי) 65, 72, 122, 146, 161, 452, 464, 469
לוין, ח. 35
לוין, יוסף 371
לוין, יצחק 354
לוין, מאיר 258
לוין, משה (מורה) 132
לוין, משה 71, 80, 106, 160, 169
לוין, נחום 300
לוין, נחמן 462
לוין, עוזר 298
לוין, רפאל 13, 107, 469
לוין, שמואל 130
לוין, שמואל־הירש 252
לוין, שמרל 355
לוין־אברמוביץ, רחל 469
לוין־בינדר, חיה 355
לוינאס, יהודה 247
לוינזון, יעקב 316
לוינסון, דינה 261
לוינסון, ז. 222
לוינסון, יוסף 246
לוינשטיין, מרדכי 317
לויקובה 284, 287, 301, 302, 365, 387, 388, 390, 481 ואילך
לויתן, אייזיק 461, 462, 465
לויתן, זיסל 268
לויתן, יוסף 130
לויתן, יצחק 456, 464
לויתן, משה 113
לויתן, ר. 38, 464
לויתן, שלום־יצחק 365, 387
לוכסמבורג 19
לומיאנסקי, מרים 476
לונדון 78
לונץ, בבה 186, 202, 203, 205
לונץ, זונדל 349
לונץ, יוסף 198, 201–203, 205, 220, 226
לופיאנסקי, ברוך 166, 168, 171, 174
לופיאנסקי, הירש 142
לופיאנסקי, רחל 168
לופיאנסקי, שרגא־פייבל 130
לוצק 210, 222
לוקוט 455
לוקי (כפר) 299
לוקיס־יאקיס, פראנאס 283, 353, 354
לוקישקי 461
לוקמינאס, יוזאס 259
לוקניק 238, 266, 292, 302, 303, 420, 481 ואילך
לוקשי 303, 373, 481 ואילך
לוקשי 457
לוקשיוס, פטראס 352
לוריא (שאולי) 223, 224
לוריא (אחות) 35
לוריא, אברהם 113
לוריא, אסתר 14, 81, 127, 397
לוריא, הרצל 334
לוריא, יושה 380
לוריא, ישעיהו 278
לוריה, אברהם 329
לוריה, וולף 137
לוריה, יואל 204
לוריה, רייזה 421
לזדון, חסיה 228
לזדיי 24, 78, 280, 303–305, 343, 358, 419, 463, 481 ואילך
לזדינינקאי 263
לזנלקי, רבקה 252
לזר (שאולי) 207, 213, 223
לזר, חיים 448, 449, 476
לזרוב־ויניק, חוה 357
לזרסון, ו. 123, 127, 180, 416, 424
לזרסון, תמרה 178–182, 424
לזרסקי, פרידה 361
לטביה 20, 21, 23, 25, 28, 32, 33, 37, 39, 40, 44–48, 53, 79, 100, 185, 190, 191, 202, 212, 225, 237, 242, 247, 249, 283, 286, 290, 307, 309, 318, 322, 332, 344, 352, 357, 362, 371, 377–386, 453, 475
לטביס (פרידמן), ב. 32
ליאודישקיאי 248, 364
ליאונוויצ׳יוס, איגנס 424
ליבאו 380
ליבוביץ 464
ליבוביץ, יוסף 9, 15, 16, 188, 189, 191–193, 198, 199, 204, 216, 221–224, 425
ליבוביץ, יוסף (ויינוטה) 270
ליבוביץ, מנדל 186, 191–194, 196, 198, 199, 204, 217, 227, 228, 230, 282
ליבוביץ, משה 193
ליבוביץ, צבי 266
ליבוביץ, ראובן 193, 207
ליבוביץ, שמואל־דוד 217
ליבק 204, 225, 404
ליגום 24, 204, 228, 284, 305, 481 ואילך
ליגוצ׳יאי 364
ליגייקומפיס 324
ליגנוגאריס, פיאטראס 338
לידה 174
לידוביאן 305, 369, 481 ואילך
לידובסקי, ל. 476
לידסקי, נח 130
ליוביץ׳ 391, 392, 399–401
ליוברסקיס 187, 189, 193, 227, 230
ליודווינובה 305, 306, 481 ואילך
ליטבק, י. 38
ליטבק, משה 297
ליטווין (בוטרימאנץ) 251
ליטווין, נתן־ירחמיאל 344
לייבנזון, שרה 462, 476, 477
לייוויק, ה. 427
לייזארין, באשה 350
לייזארין, זאב 350, 351
לייז׳ובה 481 ואילך
לייפון 24, 280, 304, 306, 325, 481 ואילך
לייפלינגיאי 326
לייקין, ליפמן 130
ליכט־וייס, שרה 266
ליכטנשטיין, יצחק 262
ליכטנשטיין, ל. 202
ליכטנשטיין (ליאור), מ. 418
לילון (יער) 319
ליליון 481 ואילך
לינגמיאן 481 ואילך
לינטופ, דב 243
לינקאיצ׳יאי 190, 195, 209, 210, 213, 223, 225
לינקובה 196, 284, 306, 307, 481 ואילך
לינקיאוויצ׳יוס 186, 192, 227
ליסויסקס, בוריס 174
ליסס, פ. 462
ליפונובו 457
ליפמן, חיים 281, 282
ליפמנוביץ, אלתר 298
ליפניאק 299
ליפניצקי 35
ליפצ׳יאני (יערות) 37
ליפצר, ב. 83, 95, 148, 170, 182
ליפקוביץ, מרדכי 163
ליפשיץ, בלה 1[illegible]
ליפשיץ, ברל 306
ליפשיץ, חיה 236
ליפשיץ, י. 168
ליפשיץ, יעקב 326
ליפשיץ, יעקב (צייר) 127, 133
ליפשיץ, מ. 206
ליפשיץ, רחל 363
ליפשיץ, שלמה 344
ליקוויצ׳יוס, ו. 422
ליקוויצ׳נה, נטליה 422
לישצ׳יוס 247
לכטהאלר (לכטהאואר), פראנץ 25, 39
ללים (פומפיאן) 329
למברג 77, 478
למפה, פניה 309
למפרט, ליאון 214
למקה 279

לנגזם (שילוח), צבי 449
לנגלבן, אברהם 460, 463
לנדאו, יחזקאל 213
לנדסברג 126, 133, 146, 240, 391, 393–395, 416, 428, 450
לנדסברגיס־ז׳מקאלניס, ויטוטאס 29
לנדסברגנה, א. 423
לנינגראד 21, 27, 45, 153
לנסקי (חזן) 313, 314
לנקצ׳אי (כפר) 423
לסוס (משפחה) 464, 465
לסטיק 286
לסטנה, פטרונלה 424
לסקוב, חיים 449
לסקי, דב 316
לסקי, משה 316
לסקי, רפאל 316
לעוויט, צבי 297
לפאי, 328
לפולצקי, לייב 329
לפוניה (כפר) 264
לפיאי (כפר) 424
לפידות (שאולי) 221
לפייקה, פסח 322
לפין, בנימין 316, 390
לפין, יהודה 282
לפיס 186, 198, 228
לפר, ראובן 37
לפשטיין, קופל 268
לץ (גרמני) 309, 336
לצ׳ינסקאס, ואצלאוואס 345
לצקובה 307, 481 ואילך
לקמה (אחוזה) 337, 338
לרמן, שולמית 166, 168
לשם, י. 259
לשצ׳ינסקי, יעקב 202, 205
לשצ׳ינסקי, יצחק 204, 214, 215, 222, 224
לשצ׳ינסקי, מאשה 214, 215
לשצ׳ינסקנה, מאריה 424

מ

מאהל (קאפו) 302
מאייר 212
מאיר, לוי 352
מאירוביץ, ב. 343
מאירוביץ, ח. 35
מאירוביץ, מקס 258
מגאגאדן 465
מגיד, קלמן 281
מגידוביץ־גולדמן, חנה 297
מדוויז׳א־גורא 455, 457
מדולקה (כפר) 420
מדז׳יקאלניס (יער) 350, 351
מדין, אברהם־עזריאל 341
מדינגיאן 308, 338, 481 ואילך
מדינץ, ישעיה 369
מדראווז׳יס 253
מהלר, משה 289
מהלר, רחל 289
מהרשק 460
מהרש״ק (אליטה) 244
מובשוביץ, דניאל 349
מוגוץ׳ 243
מוגילביץ, יוסף 298
מודריק, משה 13, 114
מוורושט 308, 481 ואילך
מוזיקנט, חנן 313
מוזס, אליעזר 168, 173
מוזס, מ. 37
מוטיאקה 33
מויירר, משה 329
מויסיל 25
מוכטויה 458
מולודצ׳נה 36
מולוטוב 48
מולק, בצלאל 207, 208
מונגינאס 299, 300
מונוסביץ, דוד 300
מונטייק (כפר) 324
מונטריאל 37
מונסקי (וירבאלן) 279
מונקישקיס 357
מונקץ 478
מוסוליני 78, 145, 190
מוסט (טאוריג) 288, 289
מוסניק 256, 274, 308, 309, 370, 481 ואילך
מוסקבה 27, 31, 32, 36, 37, 48, 49, 78, 163, 165, 171, 173, 176, 177, 204, 465
מוצקאיטיס 189, 229
מוצקוס (פופיליאן) 333
מוצקוס (ציטוביאן) 341
מוצקיס 250
מורדל, אליהו 195, 206
מורדקובסקי, שמואל 163–166, 168, 173, 174
מורוז (פוסבול) 332
מורניק, איציק 270
מורניק, קלמן 270
מורקקלניס (חורשה) 334
מושינסקיס, הלינה 425
מושניק (כפר) 297
מושקוביץ, מנדל 166
מושקס (מורָה) 132, 137
מושקס, מ. 462
מזוביצקי, בצלאל 190, 192–195, 197–200, 204, 219, 220, 223–226
מזונסר, צילה 249, 250
מזוראיטיס 249
מזורייטיס, יונאס 423
מז׳ייק 225, 240, 265, 266, 281, 282, 286, 290, 298, 307, 309, 310, 320, 336, 349, 453, 463, 481 ואילך
מז׳ייקה (וקשנה) 281, 282
מז׳ייקה, אוגוסטינאס 260, 420
מז׳ייקה, וינצאס 255
מז׳ייקה, פרנה 420
מזיליאוסקאס (קרוז׳) 351
מז׳יליס, פ. 423
מזרח, בער 242
מחט, יעקב 192
מטוזיאווצ׳יוס, אנטאנאס 425
מטולוויצ׳יוס, א. 422
מטולוויצ׳נא 465
מטוליוניס, יונאס 29, 54, 55
מטולייטיס 311, 312
מטוסביץ, ש. 425
מטיוקאס, פראנאס 244
מטיס, פרידה 314
מטרהאוזן 405
מיאדניק, גרשון 349
מיגנץ 459, 464
מיהה, קרל 102
מייגל, אברהם 38
מייגליס 35
מיידנק 25, 53, 261, 451
מייזל (איש הצה״ר) 456
מייזל, אוליה 161
מייזל, חיים 377
מייטוס, אליהו 179, 445
מיכאלישוק, א. 34
מיכאלישוק 44, 162
מיכיילוב, אלכסיי 419
מיכיילוב, יליזאווטה 419
מיכנובסקי, זאב 305, 419
מיל, מאיר 201
מיל, ס. 94
מילדורף 316, 390
מילוויצאס 462
מילוסייץ׳ 338
מילימאס (כומר) 287, 288
מילימאס, ו. (טאוריג) 288, 289
מילימאס, ולאדאס 287, 288
מילין, נחמיה 332
מילנו 478
מילנר, איטה 310
מילנר, אסתר 329
מילצ׳יס, קוסטאס 281, 282
מילר 44, 79, 137
מילר (אוראן) 241
מילר (קיבארט) 463
מילר (שאולי) 209
מילר, אשר 277
מילר, הדסה 369
מילר, זלדה 277
מילשטיין, ישראל 163
מילשטין, צבי (הירש) 318
מינגיילה, פיאטראס 425
מינטאוטאס, פ. 288
מינכן 53, 106, 226, 241, 306, 391, 396, 405, 427, 428, 449, 450
מינסק 25, 42, 53, 225, 455, 478
מינץ (קיבארט) 463
מינץ, חביבה 222
מינץ, פנחס 130
מינקונאס 241
מיסוויצ׳יוס, פווילס 226
מיסיאד 310, 481 ואילך
מיסיאוויצ׳יוס (פלונגיאן) 336
מיסיונאס (קובארסק) 342
מיסלביץ, נסיה 419, 420
מיסלר, ניסן 456
מיצקוטה, מריונה 271
מיקולייטיס, אנטאנאס 259
מיקולסקי (רופא) 337
מיקולסקיס 292
מיקוצ׳וניס, פובילאס 242
מיקוצקיס, פיאטראס 253
מיקלישנסקי, יצחק (איציק) 166, 168, 174
מיקלישנסקי, מוטל 311
מיקלשבסקי, נחום 249, 338, 339
מירבוך, איטה 279, 419
מירבוך (אופניצקי), בלה 279, 419
מירונאס, ר. 59, 60
מירוסלב 481 ואילך
מירסקי, אריך 464
מישורסקי, נינה 127
מישקה ״הגידם״ 175
מישקינוס 248
מישקיניס, אנטאנאס 420
מלדוטיס (פוסבול) 332
מלדייקיס (ססיק) 324
מלואלייטה 246
מליאט 24, 238, 240, 310, 311, 456, 481 ואילך
מלינרסקי, חנה 337, 338
מלכינזון, יצחק 37

מלמד, אברהם 127, 137, 160
מלמד, י. 168
מלמד, י. (אוטיאן) 238, 240
מלמד, יעקב 143
מלמד, מ. 100
מלמד־פרידברג, אידה 181
מלצר, ליובה 202
מלצר, שמשון 218, 219
מלקן 392
מלקנזון, יצחק 371
מלקס, ביינה 350
מלקס, טמה 350, 351
מלר 97
ממל 33, 37, 48, 129, 142, 143, 195, 214, 215, 225, 251, 258, 262, 281, 282, 287, 297, 301, 327, 353, 354, 364, 380, 387, 388, 406, 420, 465
מן, בנציון 337
מן, מנדל 258
מן, ניסן 326
מנדל, יחזקאל 282
מנט, משה 365
מנטויפל 284
מנייסקין, אברהם 170
מנייסקין, אהרן 157, 165, 168
מנישקיס 294
מנס, אברהם 130
מנץ 212
מנשה (העגלון) 36
מסטובארן 302, 388
מסטרה 478
מסילאוסקאס, יונאס 247
מסלאוסקאס, יוזאס 340
מסניש 269
מסקופ, איציק ("אדומאס") 37
מסקליונאס 326
מ"ץ, מירל 242
מ"ץ, מרדכי 242
מץ, שלמה־יצחק 337
מצ'ישצ'א (כפר) 463
מצקר (אוסף) 325
מצ'וליס, יונאס 299
מצ'ון 323
מציאוסקאס, זניוס 423
מציאוסקאס, י. 32, 37
מציאוסקאס, פוליקרדאס 420
מצ'וליטה, מריה 299
מצ'ולסקיס 312
מצ'ינוויצ'יוס, אנטאנאס 424
מצ'יס (וקשנה) 280
מציצקאס 29
מצקיאוויציוס, מצ'יס 29
מק 69
מקושקי 246
מקס (אורנבורג) 455, 457
מקסימובאס, יורגיס 314
מקפטי (כפר) 246
מר, ברל 369
מר, הירש־איצל 334
מרגולין, זכריה 379, 380
מרגולין, יוליוס 463
מרגוליס, ליב 322
מרגוליס, פ. 108
מרגושילסקי, ברוך 314
מרגושילסקי־מרגלית, שרה 132
מרגיונאס 200, 229
מרגלית, פ. 142
מרדכי (עושה התנורים) 248
מרוק, שמואל 142
מרזן 399
מרטיניוניס (קופצ'וה) 343
מרטש 24, 241, 311, 312, 481 ואילך
מריאמפול 22–24, 78, 119, 164, 252, 255, 269, 304–306, 312–315, 321, 339–341, 348, 377, 380, 424, 456, 481 ואילך
מריאמפולסקי, חיים 203, 214
מרינר 35
מרס, יצחק 421
מרצ'וטה 298
מרצינקוויצ'יוס 269
מרצינקוויצ'יוס (רוקח) 318
מרצינקוניאי (יער) 241
מרצינקלניס (הר) 314
מרצל 229
מרקוביץ, הינדה 161
מרקוביץ, יוסף 243
מרקובסקי, חיה 279
מרקובסקי, מ. 37
מרקובסקי, נתן 444, 450
מרקולוב (קומיסאר) 453
מרקוס (קובנה) 456
מרקוס, איציק 269
מרקוס, דוד 270
מרקוס, זליג 270
מרקוס, חצקל 270
מרקוס, יצחק 270
מרקוס, מרים 269
מרקוס, פייבל 270
מרקוס, שבח 270
מרקוס, שלמה 270
מרקיאוויצ'יוס (קיידאן) 345
מרקיאוויצ'יוס, יוזאס 421
מרקליס, א. 462
מרשק, ב. 37
מרשק, מאיר 170
מרשק, משה 170
משה'לה (שאולי) 214
משוויל, אלתר 294
משי, יהודה 37
משקוץ (כפר) 315, 481 ואילך
משקוץ, פסח 165, 170
משקלנה, מריה 424

נ

נאדל (צעירה מחווידאן) 287
נאדל (טאוריג) 289
נאדל, חיים 168, 288
נאובוראס (פולאנגן) 327
נאויאליס 245
נבא 40
נביאז'סקי, משה 326
נבריסקי, שלמה 119, 121, 422
נגיאוויציוס 28
נדבה, יוסף 180, 182
נובו־וילייקא 454, 456, 462
נובו־סוונציאן 44, 311
נובו־סיבירסק 455–458, 464
נוביחוביץ, משה 132
נוביחוביץ־נביאז'סקי, רעיה 130
נוביק, בר 243
נוויאז'סקי (עו"ד) 35
נוויצקיס, אנטאנאס 29
נוול 33
נווראן 292, 315, 359, 481 ואילך
נוח, ראובן 132
נוטלביץ, ברל 311
נוטלביץ, יודל 311
נוסס 204
נויבורגר, הירש 178
נוימן (סמל) 85
נוימן (קומיסר) 331
נוישטט (גרמניה) 405
נול, שולמית 364
נומברג, אלתר 133
נורבגיה 19, 365
נורבוטאס (קושידאר) 345
נורייקה, י. 186
נורקוס 245
נחומובסקי, אברהם־יצחק 185, 192
נחומובסקי, י. 123, 127
נחומסון, ליאו 56, 97
נחמלוביצקי (פרן) 341
נסס, אפרים 344
נטשה (יערות) 32
ניגר, ש. 371
נידרוורבן 392
ניו־יורק 37, 56, 59, 147, 371, 463
ניי־רדווילישוק 481 ואילך
ניימן, י. נ. 286
ניימרק 392
ניימרק, פנחס 132, 380
ניישטוט־טאוריג 22, 270, 271, 287, 315, 316, 365, 387, 388, 390, 481 ואילך
ניישטוט־פוניבז' 316, 481 ואילך
ניישטוט־שאקי 42, 53, 316, 317, 481 ואילך
נימינוב, מ. 153
ניסלביץ, אליהו 366
ניסלביץ־שטרום, פרידה 267, 368
ניקולייב 35
ניקשטאיטיס, אלפונסאס 245
נירנברג 226, 235
נליבוק (יערות) 32, 37, 173
נמונאיץ 317, 481 ואילך
נמונליס — ראה רדווילישוק־ע"נ־נמונליס
נמוקשט 267, 317, 318, 361, 481 ואילך
נמזר, יצחק 171
נמנצ'יק 424
נמנצ'יק, יצחק 275
נסלשטרויס, אדגר 132
נקוס, אהרן־יוסף 270
נקוס, מאיר־יצחק 270
נקוס, מנדל 270, 271, 390
נקרושיוס, יוזאס 262
נראוטאס (ציטוביאן) 341
נראוסקאס 277
נרבוטאס (ראסיין) 362
נרווא 384, 385
נרוטש (יערות) 32, 171, 173
נרופומינסק 36
נרוץ' (יערות) — ראה נרוטש
נרושקין 283
נרייקה, יוזאס 319
נרייקה, פראנאס 319
נרים 457, 464, 465
נשמית, שרה 14, 26, 50, 53, 178, 229

ס

סאוליאוויצ'יוס, פיאטראס 245
סבובודה (כפר) 358
סבליאוסקאס, אנטאנאס 23
סברוראלאג 464, 465
סברדלובסק 456, 457, 464
סגל (פולאנגן) 327
סגל (פומפיאן) 329

סגל, אברהם 311
סגל, אליהו 13, 14, 67, 81, 83, 119, 121, 123, 127, 146, 149
סגל, י. 168
סגל, יצחק 269
סגל, ליבה 312
סגל, משה־אליעזר 331
סגל, מתתיהו 334
סגל, נחמה 134
סגל, סימה 312
סגל, ראובן 314
סגל, ראובן (ויז'ון) 269
סגל, שמעון 142
סגל־ורשבסקי, סוניה 13, 81, 134
סגלוב, יהודה 210, 213
סגלובסקי, משה 113
סגלובסקי־שפירא, ה. 345
סגלסון, משה 13, 67, 105, 110, 167, 179
סדאוסקס (אוראן) 241
סדאוסקס (שאולי) 210
סדביץ, שמואל 38
סדובסקי, מנחם (מנדל) 137, 165, 170
סדינסקי, אלתר 100
סובאלק 149, 272, 317, 348
סובוטש 318, 342, 421, 481 ואילך
סובול, מ. 35
סובוצקי 314
סוביינישוק 318, 363, 481 ואילך
סוגינט 270
סודלניצקי, זלמן 279
סודרג 318, 363, 481 ואילך
סודרסקי, מ. 187
סוויאדושץ 269, 318, 319, 363, 481 ואילך
סווידרסקיס, אלפונסאס 423, 424
סוויליוס, אנטאנאס 242
סוויצ'יונאי 243, 262
סוויצקי (בוטרימאנץ) 252
סוונציאן 31, 43, 44, 91, 162
סוורדיול, ח. 222
סוטקאיטיס (שאקי) 373
סוכבולסקי, לייב 269, 270
סול 44
סולובייציק 95
סולונשנה 463, 464
סונגיילה, אלפונסאס 228, 420
סונגרד (יער) 322
סונדצקיס 228
סוננזון, שלום 306
סופינוולד 392
סוצקבר, אברהם 177, 454, 469, 477
סוקולובסקי (סוחר) 456
סוקולסקי (וירבאלן) 279
סורווילישוק 347
סורוק טאטאר 173
סטאוגאיטיס (הגמון) 290–292
סטר־מארה 478
סטולגאיטיס, י. 373
סטולגי 351
סטולוב, יעקב 319
סטולר 380
סטומבריס, יונאס 307
סטומבריס, פובילאס 307
סטונישקן 302
סטונקוס 316
סטופל, א. 140, 450
סטופל, ברל 338
סטוצ'ינסקי (מהנדס) 385
סטוצ'קוס (פופיליאן) 333
סטוקלישוק 252, 297, 298, 319, 340, 419, 481 ואילך
סטטאוצקאס, רומואלדאס 426
סטיפנאוויצ'יוס 238
סטכנוויצ'יוס, סטאסיס 309
סטלין 458, 461, 471
סטלינבד 32
סטלינגראד 28, 59, 69, 152, 160, 161, 190, 223
סטלינו 25, 53
סטלינסק 35
סטלמוך (אחות) 35
סטמפל (שאולי) 207
סטנאן 331
סטניונאי 331
סטניסלבוב 478
סטנקוס (סיאד) 320
סטנקוס (פופיליאן) 333
סטנקוס, אנטאנאס 186, 187, 189, 192, 194, 201, 206, 213, 228–230
סטנקוס, יונאס 424
סטסיס (ויסוקידבור) 276
סטפוני (יער) 363
סטפנקיאוויצ'יוס 297
סטצ'ונאי 228
סטקאס, יוזאס 352
סטקאס, יונאס 352
סטרה־רוסה 36
סטרובה, קרל 387, 390
סטרובולסקי 35
סטרוביילסק 455, 457
סטרווינצקי 370
סטרול, משה 211
סטרושונאי (יער) 426
סטרז', אבא 462
סטרז', אברהם 297
סטרז', מאיר 37
סטרזדישקה 298
סטרי־מארצל 174
סטריאופיס, ברוניה 420
סטריאופיס, יוזאס 420, 421
סטריקייטיס, אנטנאס 421
סטרליץ, חיים־נחום 130
סטרלצקי (מחנך) 137
סטרשון 286
סטרשונס, יוזאס 306
סטרשונר, פרידה 469
סיאד 282, 290, 309, 320, 481 ואילך
סיביר 30, 36, 38, 290, 301, 344, 366, 455, 465, 469
סידרנסקי, אברהם 312
סידרר, פייבל 166
סידרר, שלמה 130
סייני 279, 303, 306, 343, 358
סילוואן 388
סילווה (קיידאן) 346
סילווסטראוויצ'יוס, ולאדאס 346, 347
סימונאיטיס 307
סימוקייטיס (איכר) 425
סימנה 24, 320, 321, 425, 463, 481 ואילך
סינדרובסקי, עקיבא 249
סינובסקיס 252
סינטרים (לינקובה) 307
סינקביץ' 422
סינקוס, יוזאס 29
סיסניצקי, י. 168
סירוטאוויצ'יוס 208
סירוטשקיס 99
סלבודקה 22, 52, 54, 63, 64, 66, 70, 73, 76, 119, 122, 125–127, 129, 131, 134, 140–142, 149, 151, 170, 176, 178, 356, 379, 422–424, 451, 467, 469
סלובקיה 411
סלוואטיצקי, יצחק־צבי 325
סלוואס־רבינוביץ 262
סלווגורוד 457
סלוויאנסקי, משה 163
סלווין, זלמן 337
סלווינצ'ישקי (יער) 280, 343
סלומון (קובנה) 456
סלומון, יצחק 256
סלומון, שרה־חנה 256
סלומין, ליבה 469
סלונים 213
סלוניקי 415
סלוצק 52
סלוצקי, י. 449
סלוצקיס 294
סלוק 243, 321, 322, 481 ואילך
סלזיאוויצ'יוס, ולאדאס 420
סלזין, אברשה 205
סלט 322, 332, 481 ואילך
סלנט 310, 323, 336, 481 ואילך
סלנקאס, י. 425
סלפטר, י. 35
סלקיה, רחל 14, 180, 406
סמאוסקאס, יוזאס 309
סמאיטיס 284
סמולנסק 27
סמולנסקי, אהרן 253
סמולסקי, שמואל 347
סמטונה 28, 52, 216, 227
סמילגיאוויצ'יוס (אוז'וונט) 237
סמילגיאוויצ'יוס, יוזאס 422
סמילגיס (קרטינגה) 354
סמילישוק 24, 265, 285, 323, 324, 418, 481 ואילך
סמירנוב, קוסטיה 171
סמלה, נחמן 359
סמרגון 212
סנדלר, דוד 321
סנדלר, שלום־יצחק 329
סנדלר, שמואל 240
סנדלר־שולמן, אידה 275
סנדק, עמנואל 132
סנדרוביץ, י. 224
סנוק 478
סנט־אוטילין 396
סניאצ'קוס, א. 49
סניג, ש. 54, 56, 57, 64, 65
סניור, אפרים 168, 171
סניור, לאה 161
ססויליס, אליהו 358
ססיצקי, מרדכי 132
ססיק 274, 324, 481 ואילך
ססנאוסקאס, אנטאנאס 419
ססנאוסקאס, מאריה 419
ספוז'ניקוב, מנשה 170, 175
ספיזישוק 24, 324, 325, 353, 383, 481 ואילך
ספירשטיין, יעקב 277
ספקטור, יצחק־אלחנן 95, 126, 132
ספרנאוסקאס, קארוליס 322
סקווירצקאס, ר. 54
סקופאי (כפר) 418
סקופישוק 325, 481 ואילך
סקורדנסקי (בזיליאן) 253
סקורוויטיטה, אנלה 425

סקורקביץ, נ. 224
סקיביניבסקיס, רפאלאס 280
סקיפיטיס, ראפולאס 29, 56, 58
סקמיאן 248
סקַמַרקאי 357
סקרבונאס 248
סקרודנסקי, יוסף 217
סקריפקאוסקאס 263
סרבניצקי, אייזיק 78, 122, 146, 161, 163
סרברוביץ־כספי, י. 83, 148
סרדניק 24, 275, 325, 341, 353, 481 ואילך
סרהיי, 24, 303, 325, 326, 481 ואילך
סרוב, איוואן 453, 454
סרטוב 32
סריוז׳ה 175, 176
סרפיניינה, ס. 422

ע

עוזר, פייבוש 37
עופר, חיים 213, 217
עזרה, לאה 317
עמינדב, פייגה 326

פ

פאוו׳ה 227
פאולוויץ׳יוס, יוזאס 424
פאוקשטיס, ברוניוס 422
פַאז׳רה (כפר) 322
פאר, ג. 423
פאר, עמוס 423
פארן, ז. 297
פבירז׳ה 326, 481 ואילך
פבלובסקי, סטיפן 425
פבליאי 359
פבלינסקי 229
פברְזשה (פלונגיאן) 336
פגיר 23, 326, 481 ואילך
פַגלוז׳ (כפר) 299, 370
פדואה 413, 478
פדוביסה (כפר) 305, 369
פדיסון, ח. 168
פדיסון, פרץ 160, 162, 168, 171
פדרביאן (יער) 344
פדְריס, יונאס 324
פואטקאלניס (כפר) 372
פוביאדים 457
פוביליוס (קיידאן) 345, 346
פוגיר, גיטה – ראה פוגר, גיטה
פוגלביץ, נטליה 422
פוגלוז׳ – ראה פגלוז׳
פוגצקי, מלכה 168
פוגצקי, שמואל־דב 311
פוגר, גיטה 168, 171, 476, 477
פוגרמנסקי, אברהם־מרדכי 142
פודבראק (חווה) 345
פודולסקי, אלכסנדר 153–155
פודזלווה 132, 252, 256, 326, 373, 481 ואילך
פווילוויצ׳יוס, א. 38
פוונצ׳אי 189–191, 199, 204, 210, 226, 229
פְוורטיק׳ (כפר) 364
פוז׳אי (יער) 372
פוזין, אברהם 338
פוזין, מוטל 338
פוז׳נסקיס 317
פוז׳לה (שאולי) 227
פוזלה, ק. 331
פוזן 347
פוזנן 204
פוזנר (מהנדס) 208
פוטרוך, א. 206
פויז׳יסקי (וירבאלן) 279
פויז׳יסקי, שינה 278
פול 29, 57
פולוצק 33, 36
פולייקיס, קזימיראס 420
פולין 19–20, 22, 25, 27, 30, 36, 37, 45, 47, 48, 52, 77, 157, 163, 219, 237, 242, 303, 321, 338, 345, 347, 358, 362, 380, 382, 384, 393, 396, 428, 449, 450, 452, 457–459, 463, 465, 470–472, 475–478
פולנגן 22, 37, 326–328, 353, 354, 481 ואילך
פולרביץ, יחזקאל 301, 456, 457, 460, 463–465
פומפוצ׳יאי (כפר) 342
פומפיאן 329, 332, 481 ואילך
פומרנץ 94
פומרנץ, ד. 423
פון 252, 319, 329, 481 ואילך
פוני (כפר) 246
פוניבז׳ 23–25, 39–41, 100, 191, 212, 225, 280, 288, 294, 316, 318, 329–331, 336, 342, 354, 355, 357, 358, 360, 363, 377, 380, 382, 418, 421, 427, 429, 431, 440, 448, 455, 456, 481 ואילך
פונידל 331, 332, 334, 363, 481 ואילך
פונידלר, שמואל 359
פונסקי, מרדכי 275
פונק (גורז׳ד) 258
פונק, אהרן 207, 214, 215
פונַר 20, 40, 44–46, 69, 106, 162, 276
פונר, נחמן 129
פוסבול 24, 196, 261, 264, 265, 283, 294, 322, 329, 332, 354, 418, 424, 463, 481 ואילך
פוסיאסן 388
פוספיאליחה 457
פופולייגיס, אנדריוס 424
פופיליאן 284, 333, 344, 420, 481 ואילך
פופליחה 457
פופס (סיאד) 320
פופס, רות 221
פוצ׳ימוק (מהנדס) 454
פוצ׳קרניק, משה 298
פוקיס (כומר) 336, 338
פוקס 25
פוקרוי 284, 307, 333, 334, 348, 358, 463, 481 ואילך
פורטנוי, מ. 153
פורינוקאס 252
פורמן, בוריס 332
פורמן, הירש 294
פורמן, חנן 332
פורמן, יוחנן 294
פורמן, צבי 214
פורמן, רבקה 214
פורמנסקי־גורביץ, שרה 361, 362, 421
פושוויטין 307, 334, 423, 481 ואילך
פושל, אלחנן 287
פושל, פישל 287
פושלאט 261, 334, 481 ואילך
פז׳יים (יער) 243, 247, 322
פְז׳מיס (יער) – ר׳ פז׳יים
פטאשק (אחות) 35
פטאשק, ש. 34
פטובסקי (שאדובה) 364
פטוכובסקי, ש. 192
פטליוק, מרדכי 297
פטקיאוויצ׳יוס 424
פטר (שאולי) 210, 225
פטראוסקאס (קרטינגה) 354
פטראוסקאס, קיפראס 423
פטראוסקנה, פלמירה 419
פטראיטיס (כומר) 323
פטראיטיס (מורה) 228
פטרוליס, יוזאס 425
פטרוליס, יוזאס 228
פטרייטיס (פומפיאן) 329
פטריקנסקי, משה 167
פטרַשון 24, 95, 264, 339, 352
פטרשונס, אלה 422
פטרשונס, בולסלב 422
פטשינקו, חצקל 462
פיאווניאי 279
פיאטקוויצ׳נה 424
פיאטרנאס, יוזאס 237
פיאנקו, שלמה 349
פיבוניה (יער) 252, 256, 260, 261, 274, 275, 308, 324, 326, 342, 344, 370, 373
פיבושיונאי 252
פידלר 456, 465
פיואיס, יוזאס 29
פיוסט 294, 329–331, 355, 358, 360, 382
פיורה 334, 369, 387, 481 ואילך
פיטום 464
פיטלביץ 298
פיטלר (וישיי) 280
פייבלזון־שלפוברסקי, פייגה 132
פייבלסון (ויגובה) 266
פייט, אליהו 316
פייטלסון, א. 13, 71, 101, 151, 154–157, 165, 168, 173
פייטלסון, סימה 168
פיין, דב (בר) 299
פיין, דוד 200, 201
פיין, י. 167
פיינברג (וקשנה) 282
פיינברג, א. 120
פיינברג, ידידיה 456
פיינברג, ש. 202
פיינזילבר, שלמה 346
פיינשטיין (גורז׳ד) 258
פיינשטיין (ויז׳ון) 268
פיינשטייי, אברהם 269
פיינשטיין, זונדל 369
פיינשטיין, משה 369
פייפרס, שמואל 331
פילבינסקי (פופיליאן) 333
פילגראם 72, 100, 106
פילדלפיה 451
פילובניק, אידה 168
פילובניק, טוביה 154, 156, 157, 165, 168
פילווישוק 273, 334, 335, 419, 456, 481 ואילך
פיליוניס, ק. 251
פיליפובסקי, א. מ. 273
פיליפוויצ׳יוס 299
פילץ, א. 373
פילְצקיס (שוקיאן) 367, 368
פילקאוסקאס (יערן) 425
פילקלנה (יער) 368
פינברג, מיכל 352
פיניאבה 336, 481 ואילך
פינלנד 35
פינצ׳וק, שלום 129
פינק 389

פינקובסקיס 299
פינקל, שאול 161, 167, 170
פינקלברנד, ש. 423, 425
פינקלשטיין 464
פינקלשטיין (משפחה) 464
פינקלשטיין, לזר 384, 385, 462
פינקלשטיין, מינה 340
פיק, אברהם 274
פיק, אהרן 202
פיק, דוד (סדיק) 222–224, 228
פיקטוצ'יס (קרטינגה) 354
פיקלן 286, 309, 336, 481 ואילך
פיקר, יעקב 338
פירגיוס 56
פישל, ארנה 130
פישר (רופא) 100
פישר (שאולי) 209
פישר, יצחק 242
פישר, פנחס 242
פלדוקלניס (כפר) 420
פלדמן, אשר 173
פלדמן, ישעיהו־לייב 248
פלדמן, פ. 168
פלדמן, פייבל 248
פלדנוגי (חווה) 345
פלדשטיין, צמח 133, 385
פלובישוק 273
פלוג'ה 351
פלוטל 292, 336, 481 ואילך
פלונגיאן 292, 308, 336–338, 342, 456, 481 ואילך
פלונגיאנסקי, אייזיק 337
פלונסקי (סוחר) 456
פלוקר, איטה 240, 310
פלטנר (גראף) 293
פלטקיס 291, 292
פליבנה (כפר) 342
פליישהאואר 212
פליישמן, מוטל 299
פליישר, יחזקאל 285, 345
פליישר, ראובן 344
פלימון 96, 97, 99, 106, 122, 377
פלינק, אליהו 456
פלכביצ'יוס 228
פלמן, איסר 132, 137
פלנבוים־שלומוביץ', רבקה 341
פלניצקי 312
פלנסברג, משה 335
פלנקיס 253
פלס, אנטאנאס 340
פלק, שמואל 308, 336, 338
פלצ'יאוסקאס 52, 55, 64
פלקובסקי (סוחר) 456
פלקחין, א. 32
פלר, א. 119
פלר, יצחק 238
פלר־לצמן, פרידה 132
פמושיס (כפר) 307
פמיליאר, יוליאן 170
פנזה 32, 37
פנימון 65, 89, 94, 132, 423–425
פנימוניק 338, 481 ואילך
פנסיאניס 276
פנקוך 101
פנשישוק 338, 339, 481 ואילך
פסח, א. 286
פסחוביץ, וולף 202, 203, 205, 226
פסטרנק, בלה 350
פסטרנק, מיכאל 167, 175
פסקוב 25, 53
פפירניק, זאב 312
פפן 225
פצ'וליס 309
פצ'ורה 457, 461, 462, 464
פצ'ורלג (מחנה) 457, 461, 465
פצ'ינל 352, 481 ואילך
פקוביץ, דויד 319
פקוביץ, לייב 319
פקון 264, 339, 352, 481 ואילך
פקטור (אלסיאד) 420
פקטור (שאולי) 207
פקטור, גרשון 202, 222, 224, 229
פקטור, יוסף־בר 247
פקטורובסקי, ריבה 273, 335
פקלני (הרים) 319
פקלנישקי, דוד 142
פקמפוניס – ראה אסטראבה
פקסטאס, ק. 463
פקרקלה (יער) 275
פר (שחקנית) 379
פראוסט 392
פרבוזניק, בתיה 453, 458
פרבר, יואל 332
פרבר, ליבר 299
פרבר, שבתאי 352
פרבשטיין, יצחק־דב 326
פרגר, משה 179, 181, 182
פרובאיה 255
פרווינישוק 24, 339, 345, 359, 481 ואילך
פרוליס (שילל) 369
פרומן, נ. 200
פרומקין, אהרון (אלתר) 129
פרופומה (כפר) 287
פרז'ניו (יער) 317
פרידלנד, שמעון 275
פרידמן (וידוקלה) 267
פרידמן (שאולי) 225
פרידמן, אביבה 424
פרידמן, בנימין 469
פרידמן, ברל 142, 167
פרידמן, גרשון 280
פרידמן, דב־בר 143
פרידמן, חיה 253, 254
פרידמן, טוביה 154, 156, 165, 168, 171, 172
פרידמן, יוסף 223
פרידמן, יעקב (וידוקלה) 318
פרידמן, יעקב 462
פרידמן, פיליפ 56
פרידמן, צבי 299
פרידמן־פייביש, א. 359, 360
פרידקובסקי (אחיות) 425
פרידקובסקי, יהודה 343
פריז 38, 56, 414
פריזינסקי 313
פריזר, גיאורג 191, 193, 195, 199, 201, 204, 210, 212, 230
פריליך, פ. 196
פרייס, אברהם־צבי 351
פרייס, ב. 102
פרייס, פאניה 344
פרייס־קוניוכובסקי, דבורה 425
פריסטוב (גורז'ד) 258
פריסטר, רומן 462
פריש, משה 311
פרישמונטי (חווה) 353, 354
פרישמן (לצקובה) 307
פרלוב (רופאה) 361
פרליס, יצחק 323
פרלמן (קרוז') 351
פרלשטיין (קובנה) 465
פרלשטיין, ליפא 351
פרלשטיין, שלמה 298
פרמוס, זלמן 142
פרן 23, 24, 193, 252, 255, 269, 297, 319, 339–341, 348, 377, 481 ואילך
פרנוולד 396
פרנסקיאוויצ'יוס, י. 343
פרנק, אהרן 201, 214, 215, 220–222
פרנקל (ביח"ר) 76, 186–189, 195, 202, 206, 227, 229
פרנקל (איש מחתרת) 164
פרנקל, חיים 213
פרנקל־שפיר, שלמה 127, 396
פרנקפורט ע"נ מיין 25, 53, 67, 151
פרנר, יעקב 32
פרסון, אלחנן 13, 141, 145
פרסטר 190, 191, 195, 198, 203, 204, 210, 211, 214, 225, 226
פרפולוניס, ליאונאס – ראה פרפוליאנס, ליאונאס
פרפוליאנס, ליאונאס 28, 29, 51, 57
פרץ (פרציקוביץ), אהרן 14, 121, 123, 127, 182, 408
פרצובסקי, ח. ל. 343
פרציקוביץ, יצחק 252
פרצמן, ר. 285, 364
פרצ'נסקי, פייבל 321
פרקר־פוגר, פסיה 132
פרשינסקאס 283
פרשליאי (טראשקון) 294
פרשקיס 252
פשדזצקי (גראף) 363
פשווינישי (כפר) 367
פשוונטיס (כפר) 425
פשטינוקאי (כפר) 352
פשילה (יער) 256
פשילווה (יער) 237, 238
פשל 42
פשלינה (כפר) 274
פשמישל 478
פשקאוסקאס (קושידאר) 345
פשקאוסקאס, ולאדאס 424
פשקביץ (אז'רני) 243
פשקוס, מרדכי 275
פשקיאוויצ'יוס, מצ"ס 274
פשרקסניאי 290, 309

צ

צדוק, מ. 221
צ'ובישקיס 423
צודיקוב, אליעזר 164, 168, 174, 175
צונדה, פ. 463
צ'ופ 478
צוקרמן (רב) 113
צוקרמן, ד. 425
צ'ורליוניס, מ. ק. 423
ציגל, ינטה 369
יגל, רחל 369
צ'יז'אס (קיידאן) 345
ציטוביאן 196, 341, 361, 364, 425, 481 ואילך
צייטל־צ'רטוק, מרים 132
צ'ייס, ט. ג. 463
צייקא 171, 175
צ'ייקישוק 24, 243, 275, 341, 481 ואילך
ציכר, בלה 419

צימבלר, יעקב 462
צין, אורלה 338
צינדל (קופישוק) 343
צינדל, בוריס 35
צינצינאטוס, אהרן 462
צ׳יסטוורניא 457
צ׳יסניאוויצ׳יוס 297
צ׳יסראק, נח 274
ציפין, מיכאל 286
ציפקין, אברהם 128, 144, 441, 445
צ׳כוסלובקיה 27, 246, 378, 385, 393, 405, 413, 472
צ׳כנובסקי, ישראל 130
צמחוביץ, יצחק 464
צמריון, צמח 14, 448, 449
צ׳סלר (קלם) 367
צ׳סלר, ברוך־מאיר 346
צ׳סלר, ראובן 345
צ׳פוניס (אושפול) 242
צ׳פוניס (פוסבול) 418
צ׳רטוק, משה 132
צ׳רינסקי (מוסיקאי) 454
צ׳רלקה 418
צ׳רנוביץ 476–478
צ׳רני 196, 226
צ׳רניאבסקי, חיים 205
צ׳רניכוב, יוסף 462
צ׳רניכוב, מיכאל 462
צ׳רנמן, יאכל 464
צ׳רנמן, שמואל 464
צ׳רנס, ליאון 456, 463, 464
צרפת 19, 21, 36, 152, 478
צרפת, פאניה 132, 365
צרפת, ראובן 127, 128

ק
ק., חנה 215
קאוולישקי (כפר) 364
קאופמן, בת־שבע 419
קאופמן, גיטה 419
קאופס (ראסיין) 362
קאונצקאס, ו. 422
קאופרינג 146, 150, 391, 395, 396, 416
קאושאן (כפר) 338
קאיזרוואלד (יער) 380–382, 427, 439
קאילוויצ׳יוס, אלקסאס 368
קאירים 253
קאן, אבא 307
קאן, אהרן 307
קאן, לייב 307
קב, העשל 248
קבליס 269
קגן, אלה 372
קגן, חוה 368
קגן, חנא 168, 171, 177
קגן, מינה 302
קגן, רבקה 168
קגן, שלמה 38
קגנוביץ, מיכאל 243
קגנסון (טרישיק) 293
קגנסון, פרומה 293
קגנסקי, לייב 278
קדושין, נח 303
קדיש (קדושין), ג. 11
קדישביץ, קלמן 248
קובילוינאס, פטראס 28, 29, 42, 52, 53, 55
קוביליוס 33
קובל 478
קובלנץ (גדרוביץ) 256
קובלנץ, כ. 168
קובלסקי, יצחק 449, 476
קובלסקי, מנדל 329
קובנוביץ 463
קובנר, אבא 32, 37, 169, 448, 449, 469, 476, 477
קוברינסקי, וולוול (זאב) 339
קוברסק 341, 342, 481 ואילך
קוברסקי, אייזיק 319
קוגן 35
קודרביצ׳נה, סיופיליה 424
קודריס 260
קווה, יעקב 168, 173
קוויסקוס, א. 352
קוויצ׳יאי (חורשה) 354
קווריצ׳יוס 312
קוז׳בניק, חנה־ליבה 312
קוז׳י (יער) 40, 185, 209, 307, 357
קוז׳יאי (כפר) 425
קוזלובסקי 66, 86, 116, 378
קוזלובסקי (פושוויטין) 334
קוזמינה, אולגה 422
קוט, ב. (דב) 168, 177
קוטורגה, ויקטוראס 421
קוטורגנה, הלנה 421
קוטליאר, דוד־לייב 261
קוטלס 457
קוטנה 389
קוטקה, ברוניוס 425
קויבישב 37, 465
קויינאי (כפר) 424
קויפמן, ברוך 319
קויפמן, בת־שבע 305
קויפמן, גיטה 305
קוך, אריך 28
קול 259, 338, 342, 481 ואילך
קולאי (כפר) 371
קולבק, ב. 104
קולבריס, מיכאל 342
קולודני, אהרן 469
קולודנר, בר 385
קולונדא 455, 457
קולוקשה 227, 368
קולטובה 422, 423
קולייסקי, מרים 305
קולינצ׳יק, שלמה 368
קוליקוויצ׳יוס 295
קולמן (גורז׳ד) 258
קולפניצקי, אייזיק 199
קולצקיס (קורשאן) 344
קולשן 316, 388
קומדול (יער) 264, 352
קומו (רוסיה) 456
קומסא 247
קומפיס 261
קומרובסקי 99
קון (סיאד) 320
קונוויסר, חיים־וולוול 313
קוניגיס (קיידאן) 345
קוניגישקיאי (יער) 327, 328
קוניגס, יונה 370
קוניגס, רישל 370
קוניוכי (כפר) 174
קוניירסקי אליהו 384
קוניצקי, מ. 37
קונישין 217
קונסטנטינובסקה 37
קונקורביץ, יצחק 294
קופוביץ, איגנאץ 265
קופילביץ, שרה 423
קופילוביץ, חסיה 243
קופישוק 264, 280, 342, 343, 481 ואילך
קופלמן, יצחק 311
קופלמן, מיכאל 65
קופלנסקי, יהושע 268
קופלנסקי, יעקב 242, 269
קופלנסקי, מוטל 242
קופצ׳וה 280, 304, 343, 481 ואילך
קופר (שאדובה) 365
קופרי (יער) 350
קוץ, שמעון 129
קוצ׳אוסקאס, באליס 247, 248
קוצקין, מרים 286
קוקטישקה 240, 343, 481 ואילך
קוקלה, מרים 129, 130
קוקליאנסקי, משה 280
קורב, ירחמיאל 243, 322
קוקרסקה (כפר) 363
קורגאנוב 152, 156
קורגאנובה (יער) 330, 331
קורדאוסקאס 273
קורוסטן 52
קורט 225
קורטוביאן 343
קורין, דב 240
קוריצקי, ח. 37
קורליאנצ׳יק, ש. 236
קורן, יהודית 249
קורן־נאדל, חסיה 352
קורס, לייב 286
קורסק 33, 34
קורסקאס, אלגיס 281
קורפישוק 259
קורפמן (גורז׳ד) 258
קורצ׳אק, רוז׳קה (רייזל) 475, 476
קורקוטיס (קיידאן) 347
קורקלי 247, 274, 344, 481 ואילך
קורשאן 196, 210, 284, 285, 333, 344, 345, 463, 481 ואילך
קורשיאליס, וינצאס 287, 288
קושידאר 24, 31, 100, 101, 285, 286, 297, 340, 345, 377, 426, 463, 481 ואילך
קושלביץ, יצחק 297
קושלבסקי (קלם) 349
קושלבסקי (שאולי) 211
קושניר (רופא) 34
קושניר, רחל 318
קושנר 421
קז׳יוליס 287, 288
קזלאוסקייטה, טיופיליה 419
קזלאוסקיינה 228
קזלו־רודה 101, 104, 170, 176, 313, 315, 348, 383
קזן (יערות) 32
קזנוב 242, 243
קטאוסקאס, סטאסיס 288
קטיץ׳ 388
קטקוס (יער) 368
קטקישקס (קטקישוק) 280, 304, 305, 343, 358, 419
קיברטי 273, 277–279, 454, 463, 481 ואילך
קיברסקי, ח. 34
קיוויולי 385
קיזל, לאה 170
קיזל, שלמה 132

קיטל 70–72, 100, 104, 384, 430
קיידאן 23, 24, 31, 37, 40, 87, 99, 100, 106, 122, 170, 243, 254, 257, 260, 262, 286, 294, 326, 345–347, 352, 368, 377, 424, 462, 468, 481 ואילך
קיידנסקי, שאול 299
קייזר, כ. 225
קייזרלינג (יער) 40, 329, 331
קייריס, יונאס 255
קיירנאי (כפר) 419
קיל 393
קימנטייטה־צ׳ורליוננה, סופיה 423
קינטן 388, 389
קיסין, אברהם 133
קיסין, י. 187
קיסין, פ. 424
קיפלאך 478
קירוב (פלך) 37, 456
קירובגרד 25, 52
קירז׳נר (גב׳) 286
קירפיצ׳ניק, גרשון 364
קירש, צבי 131
קירשון, דוד 254
קירשנר, בנימין 382
קירשנר, מאיר 382
קלבנוב, בתיה 341
קלבריה, רחל 237
קלוביאן 348, 481 ואילך
קלוגה 132, 380, 385, 386
קלוגמן, בנימין 85
קלוגמן, מ. 211
קלוגמן, ש. י. 211
קלודז׳ 329
קלווריה 149, 313, 348, 421, 481 ואילך
קלווריסקי (אחים) 358
קלוז׳ 478
קלוניק 312
קלוסייטה, מאריה 424
קלור, אהובה 368
קלזון, שלמה 383
קלטיניאן 287, 288, 348, 349, 365, 387, 388, 481 ואילך
קלטינס (ססיק) 324
קליאצ׳קו, זלמן 294
קליאצ׳קו, חיים 294
קליאצ׳קו, פרץ 279
קליבנוב, חיים 281
קליבנסקי (אחות) 35
קליבנסקי, גיטה 463, 464
קליבנסקי, ח. 37
קליבנסקי, ל. 168
קליבנסקי, מנחם 463, 465
קליבנסקי, שיינה 459, 460
קלידז׳ 252
קלייבה, אדולפאס 228, 425
קליין, מאשה 209
קליינר, א. 37
קלייפדה – ראה ממל
קלימה 465
קלימייטיס 22, 25, 40, 52, 63
קליפ, פנחס 129
קליצ׳יוס, י. 38
קליקול 282, 309, 349, 481 ואילך
קללר (מאיור) 381
קלם 196, 223, 237, 238, 266, 267, 284, 349, 350, 365–367, 421, 425, 481 ואילך
קלמיצקי, יצחק 286, 424
קלמנוביץ, מינה 360
קלמנוביץ, שמואל 366
קלמנסקי־בדש, סוניה 326
קלנברג, יצחק 224
קלנדרה, אנדריוס 420
קלנויאי (כפר) 362
קלנישוק (כפר) 336
קלגנאי 297
קלסאוסקיינה 341
קלסנינקאי (יער) 321
קלצק 143, 321
קלק 269
קלר 226
קמאי 349, 350, 363, 481 ואילך
קמבר, א. 202, 209
קמבר, מ. 35
קמבר, סופיה 126, 384, 385, 391
קמייטיס 320
קמייקה (עיירה) 463
קמיניצקי, סוניה 368
קמינסקאס 64–66
קמינסקאס, איגנאס 367
קמינסקאס, ברוניוס 351
קמינסקי, מינה 477
קמינץ, יוסף 425
קמניץ (ציטוביאן) 341
קמפישקיס (כפר) 424
קמרז, אהרן־נפתלי 242
קמרז, לייב 242
קמרצ׳יונה (יער) 256, 257
קנדה 464
קנדיס 212
קנה 45
קנטור, אשר 261
קנטורובסקי, גולדה 304
קנטרוביץ, מאיר 456, 466
קניאֶזשה (פלונגיאן) 336
קניגסברג 22, 149, 176
קניוקיי 247
קנל (מחנה) 457
קסטין, יעקב 243
קסטינה (אגם) 241
קסיחינסקי (קולחוז) 463
קסין (פולאנגן) 328
קסין (שאוולי) 214
קסין, איטה 209
קספראיטיס, פראנאס 323
קספרוביצ׳יוס 299
קספרוויצ׳יוס (פוניבז׳) 329
קספרסקיס 245
קפולייר, יצחק 307
קפיאניס 237
קפיס, ב. 170
קפיס, צביה 168, 176, 477
קפיס, שמואל 132
קפליוש, זלמן 195, 204, 207
קפליושניק, שלמה 129
קפלינסקי, שמואל 32
קפלן (שאוולי) 216
קפלן (שילל) 388
קפלן (גב׳) 216
קפלן, אברהם 129
קפלן, אפרים 189, 214
קפלן, ד. 421
קפלן, יהושע הכהן 267
קפלן, יצחק 113
קפלן, יהודית 424
קפלן, ישראל 13, 14, 67–70, 79, 84, 91, 93, 100, 105, 107, 126, 129, 131, 147, 182, 236, 377, 387, 427, 451
קפלן, ליבע 369
קפלן, שלום 424
קפלן־מולק, רבקה 119, 120
קפלן־מורשצ׳יק, דוסיה 275
קפלון־מירוויס, חיה 261
קפלן־פידלר, מניה 266
קפלן־קפלנסקי, דוד 385
קפלנסקי, חיים־זליג 301, 388
קפן 79, 137
קפצ׳בסקי (קשיב), יצחק 476, 477
קפריסין 405, 478
קצב, בנציון 301
קצב, ג. 187
קצב, רחל 238
קצ׳ובה, הלל 209, 213
קצ׳יליאוסקאס, יוזאס 319
קצין, חיים 337
קצנברג, י. 35
קצנלנבוגן, א. 187
קצנלסון, יצחק 50
קצ׳נס (כומר) 257
קצ׳קיס, ס. 284
קצ׳רגינסקי, הניה־רבקה 322
קצ׳רגינסקי, לייוויק 221
קצ׳רגינסקי, ש. 421
קראוזה (מפקד גיטו ריגה) 380
קרביץ (שאוולי) 220
קרביץ, פנחס 319
קרביצקי, שלמה־אפרים 302
קרבלניק, בנימין 336, 338
קרבלניק, יעקב 336, 337
קרגז׳דייטה (קופישוק) 342
קרגנדא 464
קרוויאליס, וו. 33, 38, 465
קרוויץ, דב 311
קרוז׳ 350, 351, 465, 481 ואילך
קרול, דוד 464
קרום, פ. 425
קרום, רבקה 362
קרון 264, 298, 351, 352, 481 ואילך
קרון, מ. 206
קרונגולד, אופסיי 282, 309
קרונזון, אברהם 348
קרוניק, לובא 37
קרוניק, ראובן 257, 260, 308, 309, 371
קרוסאס, אנטאנאס 419
קרוסאס, מאריה 419
קרוסנו 478
קרופוויצ׳יוס, מ. 57, 229, 348
קרופניק, ארצ׳יק 192, 216
קרופניק, ברל 322
קרופשיס 283
קרוק 24, 254, 257, 260, 262, 352, 463, 481 ואילך
קרוק 284, 352, 481 ואילך
קרוק, זונדל 370
קרוקי 284, 353, 373, 481 ואילך
קרטון, ברל 186, 191, 192, 194, 199, 204, 230, 282
קרטוקלה (כפר) 367
קרטינגה 22, 258, 262, 263, 282, 283, 309, 310, 323, 326, 327, 336, 338, 342, 353, 354, 371, 456, 462, 481 ואילך
קרטשמר, א. 35, 177
קריבושייב, דוד 464
קריגר, מרדכי 337
קריגרים, מאטאס 228, 229

קריז׳ויסקי (קפלן), יענקל 462
קרייזר 224
קריינגל, אסתר 420
קריינגל, דב־מנשה 314, 335, 348
קרינצ׳ין 332, 354, 481 ואילך
קרינצ׳ינסקאס, ולדאס 423
קריקשטנסקי, מנחם 311
קריקשצ׳יונאס (כומר) 418
קרישטפביצ׳נה, ברוניה 426
קרישטפביצ׳נה, סימאס 426
קרית־שמואל 405
קרל 52
קרל־שופן, זלדה 229
קרלגיריס 243
קרלו־פינלנד 457
קרלוביץ׳, סטסיה 418
קרלוביץ׳, פרנצישק 418
קרליונאס (ססיק) 324
קרליוס 42
קרלין (עורך) 35
קרלין (קובנה) 462
קרלין, אטה 100
קרמיש, י. 38, 236
קרמר (משפחה) 462
קרמר (פילווישוק) 335
קרמר, אלפרד 390
קרמר, הנס 22, 28, 42, 64, 105
קרמר, חיים־שלמה 366
קרמר, חנה 329
קרמר, משה 329
קרמר, צבי 287
קרמרמן, אליהו 350
קרנובסקי, מרדכי 9, 423, 424
קרנובסקי (קרן), משה 275
קרנובסקי, פועה 423, 424
קרנובסקי, רותי 423, 424
קרסאוסקייטה, אליזבטה 418
קרסאוסקייטה, פטרונלה 418
קרסובסקי, בנימין 294
קרסובסקי, פיגה 294
קרסוק 457, 465
קרסטן 296
קרסנויארסק 37, 456, 457, 461
קרפאוסקאס, יוזאס 420
קרפובה (סובחוז) 458
קרפוביץ׳ (איכר) 418
קרפינקס, רבקה 477
קרפיצ׳יוס, פיאטראס 338
קרפל, ז׳ניה 189
קרפקו, באשל 161
קרצ׳מר (מוסניק) 308
קרצ׳מר, א. – ראה קרטשמר
קרצ׳מר, אהרן 307
קרצ׳מר, שיינה 332
קרצ׳מריס 299
קרק, יעקב 363
קרקוב 77, 162
קרקינובה 329, 331, 354, 355, 481 ואילך
קרקינובסקי, פנחס 113, 154–157, 165, 168, 175
קרקליאני 351
קרקלין, ל. 187
קשוצ׳יאי 263

ר

ראובה׳לה (קרוק) 352
ראובני, יעקב 224
ראובני, ליובה 224
ראודונדוואריס 168, 358, 424
ראודונה 355, 481 ואילך
ראודישקה (כפר) 365
ראוזוק, אלי 162, 165, 170
ראוקה 20, 65–67, 91, 97
ראושה 311
רבינוביץ 85
רבינוביץ (שאולי) 208
רבינוביץ, אייזיק 185
רבינוביץ, אפרים 64, 65
רבינוביץ, בלומה 132
רבינוביץ, י. 292
רבינוביץ, י. א. 13, 80, 93, 97, 100, 105, 126, 137, 165
רבינוביץ, יעקב 137
רבינוביץ, מנדל 248
רבינוביץ, מרדכי 320
רבינוביץ, ש. 34
רבינסון, יעקב 9, 13, 15, 16, 19
רבלסקי, יוסף 469
רגאוסקאס, י. 342
רגובסקי, זרח 32
רגולסקנה 423
רגיישנה, א. 423
רדאוצה 476
רדווילישוק 130, 189, 195, 196, 206, 208, 209, 225, 228, 229, 284, 333, 355–357, 364, 378, 463, 481 ואילך
רדווילישוק־ע״נ־נמונליס 357
רדוויצ׳יוס 462
רדוויצ׳יוס (וידוקלה) 267
רדומנסקנה, אולגה 424
רדייק 357, 481 ואילך
רדין 241
רדיסקנסקי, פליקס 359
רדיף, רודולף 152
רובזובקא 457
רובין, ראובן 96
רובינזון, ב. 35
רובינזון, מ. 34
רובינסון, בנימין 316
רובינסון, משה 168
רובינסון, שרה 166, 168
רובינשטיין, גוטל 344
רובינשטיין, חיים־ראובן 295
רובינשטיין, מנחם־מנדל 201, 216
רובינשטיין, פייבל 186, 192
רובינשטיין, ראובן 449, 450, 452, 461, 464, 465
רובנה 476
רובנצ׳יק, פ. 102
רוגובה 329, 357, 358, 481 ואילך
רוגובסקי, חיינה 312
רודאיצ׳יאי 263
רודה, אילנה 283
רודזישקי 276
רודז׳רוי 314
רודמין 280, 304, 305, 358, 419, 481 ואילך
רודמן, ברל 165
רודמן, ש. מ. 35
רודניצקי (יערות) – ראה רודניקי
רודניצקי, אליהו 464
רודניצקי, שמעיה 38
רודניק (עיירה) 171
רודניק, אליעזר 341
רודניק, ו. 228
רודניק, חונא 220
רודניק, יוסף 185
רודניק, מרדכי 185, 220
רודניקי (יערות) 32, 152, 157, 160, 163, 165, 166, 168–171, 173, 174, 177, 319
רודקוביץ, אסתר 421
רוול 42
רוז, חיים 379, 380, 382
רוזובסקי (שאולי) 220
רוזובסקי, ישעיהו 463
רוז׳יאי (כפר) 423
רוזיטן 225
רוזין, אברהם 373
רוזין, הירש 270
רוזין, יוסף 168, 169, 173
רוזין, ש. 168
רוזינקוביץ (רקישוק) 363
רוזינקוביץ, שמואל 300
רוזליה 358, 481 ואילך
רוזמן, יהודה 460
רוזן, יוסף – ראה רוזין, יוסף
רוזן, פייבל 142
רוזן, שרגא 132
רוזנבוים, צבי 240, 286, 310
רוזנבלט, יששכר 132
רוזנבליום, א. 423
רוזנברג, אלפרד 27, 28, 39, 43, 68, 95
רוזנברג, בלה 419
רוזנברג, יחזקאל 351
רוזנברג, משה 419
רוזנברגס, ברונה 424
רוזנברגס, יונאס 424
רוזנסקי, גיטה 202
רוזנטל (רופא) 202
רוזנטל, אנה 462
רוזנטל, אריה־ליאון 366
רוזנטל, זאב 456
רוזנטל, חוה 130
רוזנטל, נח־מלכיאל 217
רוזנטל, שמואל 132
רוז׳ניצקי 312
רוזנפלד, דוד 314
רוזנצווייג, רחל 476, 477
רוזנקרנץ, ג. 127
רוזנקרנץ, מ. 425
רוט 100
רוטנברג, שלמה 241
רוטנברג (כזנוביץ), שלמה 246
רוטקיאוויצ׳יוס 245
רוטשטיין (שאולי) 212, 213
רוטשטיין, אברהם 456
רוטשטיין, מאיר 272, 273
רוטשטיין, פרידה 168
רוטשילד, ב. 373
רוטשילד, בנימין 373
רוטשילד, ישראל־יצחק 373
רויטער־הויף – ראה ראודונדוואריס
רוך־ישראליץ, שרה 204
רוכקינד 204
רום, משה 268
רומא 448
רומבולי (יער) 378
רומניה 22, 471, 472, 476–478
רומשישוק 24, 286, 358, 359, 481 ואילך
רומשישקי (קובנה) 462
רומשקה 229
רון־לוי, שרה 187, 196, 204, 214, 215
רונדר (איש המחתרת) 170
רונדר, חיים 345, 347
רונדר, יודל 311

רוס 388
רוסטובסקי, ל. 65
רוסטוק 405
רוסנה 388, 389
רוסֶצקאס (ציטוביאן) 341
רוֹקס 57
רות (מנהלת מחנה) 406, 407
רזניק (משפחה) 464
רזניק, אברהם 334, 335
רזניק, אליהו 243
רזניק, ה. 186
רזניק, ניסן 476
רחמיל, הירש 333
רחמיל, קלמן 309
רחמילביץ, אליהו 463–465
רטנר, גוּח 228
רטנר, חיים־דוד 161, 168, 171
רטנר, י. 168
רטנר, שמעון 72, 137, 170
ריבוק (כפר) 369
ריבנטרופ 28, 48
ריברג 392
ריגה 22, 23, 28, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 68–70, 78, 87, 96, 100, 105, 110, 131, 132, 162, 180, 188, 190, 191, 198, 206, 212, 225, 226, 327, 377–382, 398, 427, 429, 431, 432, 435, 437, 439, 463
ריז׳ין, יוסף 133
ריטובה 285, 288, 291, 292, 308, 331, 342, 359, 360, 481 ואילך
ריטוואס, גרשון 38
רייוויטס 340
רייז, הניך 200
רייזמן (שירווינט) 370
רייזן, זלמן 462
רייטרודה 244
רייכמן 170
רייכמן, משה 169
ריימה 299
ריינוס, ב. 264, 265, 332
רייניאי (יער) 246, 290–292, 302, 303, 359
רייניס 273
ריינס, זכר 113
ריינס, מינא 130
ריינרט, א. 225
רייף, אלחנן (חנא) 37, 240, 281, 282, 286, 310, 372
רייצקי, שרה 240, 310
ריכמן, מאשה 420
רימאן, חנן 308
רימאנוב 478
רימקוס, יוזאס 319
רימקוס, יונאס 319
רימר (שאולי) 202
רימשאני 243
רימשה, אלפונסאס 320
רימשה, פ. 422
רינדזונסקי 463
רינקונאי 257, 339
רינקיאוויצ׳יוס, ולאדאס 424
רינר, יעקב 340
ריף, יצחק־זונדל 284
ריף, ישראל 283, 284
ריק, מוטל 265
ריקוזין 282
ריקלס, אברהם 329
רלבה, יעקב 322
רמות־נפתלי 351
רמיגולה 326, 329, 360, 481 ואילך
רמיגולסקי, חיים 360
רמנאוסקאס (איכר) 425
רמֶשקיס, סטאסיס 360
רמֶשקיס, קאזיס 360
רנטלן, אדריאן 28, 29, 39, 42, 52, 57, 188, 225
רַסיין 22–24, 78, 108, 210, 240, 253, 259, 267, 296, 305, 317, 318, 341, 349, 350, 352, 355, 360–362, 368, 370, 406, 421, 423, 449, 456, 481 ואילך
רסן, יעקב 329
רסן, רחל 329
רַפ, משה 161
רפובסקי, אברהם 170
רפופורט, מאיר 247
רפייקה, אריה 170
רפייקו, זאב 250
רפפירט, משה 464
רַצ׳יס, פובילס 189, 229
רצ׳קובסקי, זליג 325
רצ׳קובסקי, יחזקאל 326
רקוויצ׳יוס (ארז׳ווילקי) 249, 423
רַקונס, א. 37
רק־אוויצ׳יוס, יוזאס 424
רֵקיבה (קרפישקי) 189, 190, 208, 209
רקישוק 23, 24, 35, 41, 237, 243, 249, 294, 318, 319, 322, 325, 331, 332, 338, 343, 349, 350, 362, 363, 463, 481 ואילך
רקַנאי (כפר) 322
רַשה (יער) 237, 269
רשוטי (מחנה) 454, 457, 464
רשטיקיס, סטאסיס 29, 51, 56, 57
רשפון 478
רשקו 208, 229

ש

שאו, תיאודור־ורנר 302, 315, 316, 364, 387–390
שאודביצ׳י – ראה שיאודביצ׳י
שאודינה 363, 481 ואילך
שאודיניאי (יער) 333
שאוליס, ק. 54
שאטר, פסח 161
שבולת, אליעזר 280
שב״י יעקב מאור (פולרביץ) 452
שבלביץ, מינה 254
שבסלבון, בנימין 133
שבסלבון־נתנוביץ, בילה 133
שדובה 24, 363, 364, 481 ואילך
שדורה, מאיר 298
שדכנוביץ, דוד 460, 462–466
שדכנוביץ, מקס 454, 463
שו 179, 180
שוב, מאיר 133
שוב, משה 185, 189, 214
שוברט (וילקובישק) 272
שוגם, שלמה 465
שוּגנטי (כפר) 315
שווב, אנה 422, 423
שווב, פאניה 423
שווב, צילה 422, 423
שוובהאוזן 395
שוובינסקיס, וונצלובאס 368
שוויטרונאי (כפר) 419
שווייצר 367
שווילה (כפר) 367
שווילר, חנה 302
שוולי 16, 22–25, 28, 31, 33, 39–43, 45–47, 52, 55, 59, 64, 70, 73, 76–78, 91, 129, 138, 162, 183–230, 235, 237, 248, 249, 252, 260, 266, 268, 282–284, 286, 287, 292, 293, 300, 301, 305–307, 328, 332–334, 337, 341, 343, 344, 348, 349, 351, 352, 357, 364–369, 380, 382, 384, 392, 394, 398, 406, 418, 420, 421, 423–425, 427–430, 432, 433, 436, 450–452, 455, 456, 461, 465, 470, 471, 475, 476, 481 ואילך
שווליוס 478
שוולן 364, 481 ואילך
שוונדט 225
שוונט (גרמני) 291
שוונטאי 419
שוונטופה (יער) 269
שוונצ׳ני (יער) 296
שווקשנה 301, 302, 364, 365, 387, 390, 481 ואילך
שוורץ (גרמני) 253
שוורץ (קצין גרמני) 275
שוורץ (מהנדס) 35
שוורץ (מהגישטאפו) 288
שוורץ, יחיאל 35
שוורץ, ליבה 166, 170
שוורץ־דניאל, ל. 14, 397, 403
שוורץ־שמואלביץ, אלה 130
שוורצברג, איטה 363
שוורצה, ולטר 386
שוחט (סיאד) 320
שוחט, ירמיהו 123
שוחט, מאיר 260
שוחט, מנדל 236, 283, 289, 359
שוחט, משה 380
שוחט, שמואל 289
שוחטמן, יהודה 132
שויס, ל. 259
שולהויפר, אברהם 286
שולמן, אברהם 464
שולמן, איטה 168
שולמן, חיים 243
שולמן, מרים 422
שולץ 195
שולצ׳אס, ואציס 345
שולצ׳אס, יוזאס 345
שולצ׳אס, סטיפאס 345
שומאוסקאס (״קאזימיר״) 171
שומבקלי 478
שומכר (פלדפבל) 381
שומכר, חיים 294
שומכר, פרל 294
שומנסקה, נינה 341
שומר, כתריאל 362
שונסקאי 314
שוס, יצחק 289
שוסטר 450
שוסטר, א. 37
שוסטר, אברהם 277
שוסטרמן, ג. 157
שוסטרמן, ה. 343
שופר 225
שוקיאן 253, 284, 343, 344, 365–368, 481 ואילך
שוקישקיס 366
שוקשטיס (קרוז׳) 351
שור, יוסף־יעקב 269, 270
שור, מרים 147
שור, קלמן 35

שורנזון, שלום 421
שחוב, ר. 154, 156
שט 345, 346, 368, 481 ואילך
שטבוי 392
שטוטהוף 103, 104, 132, 191, 214, 228, 230, 341, 382, 385, 391–393, 396–401, 403, 404, 406, 408, 424, 427, 471
שטופל, מיכל־דוד 312
שטוקהולם 78
שטוקל, הירש 132
שטוקרביץ, אברהם 456, 465
שטורם (פילווישוק) 335
שטיין, חיים 372
שטיינפלד, זיסל 360
שטיינפלד, תנחום 142
שטייק (כפר) 323
שטל, רבקה 262, 263
שטלאקר, ולטר 21, 25, 26, 41, 64, 253, 258, 269, 271, 278, 282, 288, 317, 326, 348, 353, 364
שטמלר, ביניש 247
שטס 264
שטרום, אלכסנדר 424
שטרום, ז. 168
שטרופ 19
שטרוש, ח. 35
שטרימאס (פילווישוק) 335
שטרינגה 206, 225
שטרן, אריה 299
שטרן, חנה 299
שטרן, מרדכי 163
שטרסבורג 391, 392
שטרק (קובנה) 456
שיאודביצ'י 270, 271, 287, 315, 316, 365, 387, 388
שיאלנה, יוזאס 362
שידלאוסקאס 210, 229
שידלובה 361, 368, 369, 481 ואילך
שיוקשטא (אחוזה) 350
שייביץ, אלתר 70
שיין 35
שיינברג, מ. 35
שיינזון, ברל 192, 200
שיינזון, דב 212, 227
שייר, שמואל 334
שילה (כפר) 257
שילוטה – ראה היידקרוג
שיליאליס 248
שילינס (יער) 297
שילל 271, 287–289, 334, 369, 387, 388, 481 ואילך
שילני (יער) 238
שילנסקי, דב 185, 187, 191, 193, 204, 213, 221, 223, 224, 245
שימוטיס (שילל) 369
שימחוביץ־שטוקל, רבקה 132
שימוניאי 280, 343
שימורסק 37
שימיאליס, מיקולאס 426
שימייטה, אנה 56
שימלביץ, יצחק 251
שימנאי – ראה שימוניאי
שימץ, מיכאל 380
שימקאיץ' 370, 481 ואילך
שימקוס (ויסוקידבור) 276
שימקוס 370
שימשר, משה 204
שימשר, שלמה 216
שינדלה, זאב 323
שינדר (מהנדס) 35
שינטובל 373
שינקר – ראה שנקר
שיסיאנסקי, אבר 346
שיסיאנסקי, רשל 346
שיף־ברקמן, רעיה 285
שיפיטה 343
שיפמנוביץ, חנה 130
שיקורסקי 458
שירווינט 256, 274, 308, 317, 370, 371, 463, 481 ואילך
שירווינט (גרמניה) 317
שירמליס, אלברטאס 357
שירמן, אידל 173, 175
שכנוביץ, יוסף 319
שכנובסקי, ל. 137
שלברנקה 265
שלוגה 275
שלומוביץ (שאולי) 216
שלומוביץ, אהרן 214
שלומוביץ, בן־ציון 336–338
שלומוביץ, זאב 338
שלומוביץ, חיה 336, 337
שלומוביץ־מיכליס, מרים 132
שלוסברג, אברהם 306
שלוסברג, חיים־מאיר 242
שלוסברג, לייזר 306
שלוסברג, רייזל 242
שלוסברג, ש. 223
שלוסברג, שמואל 242
שלזינגר, יוסף 127
שלטופר, יוסף 294
שלטופר, ירחמיאל 243
שלטופר, מינה 294
שליט, לוי 187, 200–202, 204, 205, 213–216, 220–222, 224, 451
שלין (כפר) 323
שלמוק, רחל 306
שלנה, יוזאס 58
שלף 226
שלפוברסקי (רב) 113
שלפוברסקי, צדוק 37, 345, 346
שלפטיס, יונאס 29, 55
שלפיטיס, יונאס – ראה שלפטיס, יונאס
שלפסיס, סטאסיס 269
שלצ'יוקאס (פרן) 340
שלקאן, יוסף 273
שמאלי, יוסף 462
שמאלי, מלכה 182, 312
שמואלביץ, יצחק 130
שמואלוב, אליהו 161
שמואלוב, חיה 161, 168, 171
שמואלוב־רוזנטל, רוניה 132
שמואלובסקי (ראסיין) 361
שמואליקוב, הירש 171, 175
שמונקשטיס, מישקה 360
שמוקלר, יעקב־משה 64, 65
שמוקלר, שמואל־יעקב 142, 143
שמוקלרסקי, חנה 313
שמושקוביץ (מסגר) 166
שמטאס 197, 230
שמידס (היידקרוג) 390
שמידס, א. 37
שמידס, איסר 332
שמידס, אשר (טראשקון) 294
שמידס, אשר (קרוז') 351
שמידס, בנימין 351
שמידס, ו. ק. 282
שמידס, י. 122
שמיס (אוקמיאן) 240
שמנצה (כפר) 342
שמרקוביץ, יצחק 127
שנגוטהארד 478
שנייבר, י. 252
שניידר (שאולי) 226
שניידר, א. 253
שניידר, אידה 293
שניידר, אלתר 113, 133
שניידר, אריה 366–368
שניידר, טובה 344
שניידר, טייבעלע 189
שניידר, י. 35
שניידר, ירחמיאל 243
שניידר, שרה 248
שניידר־וידוטשינסקי 465
שניידריס, יוזאס 419
שניידריס, סטאסיס 419
שניידרמן, ש. ל. 204, 205
שניפלסקי, אבא 311
שניצר, דב־בר 321
שנץ 70, 72, 89, 94, 101–104, 119, 122, 142, 165, 166, 377, 378
שנקר, שאול 444, 445, 447, 450
שסקין, א. 206
שסקין, חיים־לייב 217
שסקין, י. 345
שער, יצחק 255
שפודווילוס 250
שפוקיאוויצ'יוס 283
שפוקייטה, פראנה 423
שפטל (סוויאדושץ) 319
שפיגל 394
שפיונישקיס (כפר) 424
שפילבה 380–382
שפינגיס, אנטאנאס 281
שפיץ, לוי 289
שפיר, אברהם 383
שפיר, נחמן 383
שפירא (אחות) 35
שפירא (רופא) 102
"שפירא" (הר) 341
שפירא (יאלוק) 298
שפירא (שאולי) 196
שפירא, אברהם־דובער 20, 66, 138, 142, 145, 156, 217, 299, 454
שפירא, אליהו 302
שפירא, גוטל 256
שפירא, דוד 294
שפירא, דוד (פוסבול) 332
שפירא, חיים 255
שפירא, חיים־נחמן 125–127, 131, 134, 137, 138, 146, 156, 160
שפירא, חנה 202
שפירא, י. 289
שפירא, יהודה־אליהו 142, 143
שפירא, יצחק 127, 137
שפירא, יצחק־נחום 129
שפירא, ישעיהו 319
שפירא, לאה 419
שפירא, משה 142
שפירא, פרידה 133
שפירא, ראובן 97
שפירא, ש. 207, 213, 222–224
שפירא, שלום 326
שפירא, שמעון 456, 465

שפירא, שמריהו 299
שפירא־רודניק, לאה 302
שפלובר, שרה 368
שפמן, א. 228
שפר, חיים 142
שפר, צבי (גרישא) 168, 169
שפרלינג, ז'אן 166
שפרלינג, יהודית 419
שפרנסקי, פסח 217
שפשטיין, יהודה 239
שץ, שמאי 380
שצופק, מאיר 464
שקוב (פרן) 340
שקוד 22, 37, 310, 371, 372, 419, 463, 481 ואילך
שקודויל 78, 253, 267, 351, 372, 481 ואילך
שקודווילר, א. 372
שקולניק (פודזלווה) 326
שקומיאן 372, 481 ואילך
שקי 42, 53, 260, 303, 316, 318, 353, 363, 372, 373, 481 ואילך
שקיס (אז'רני) 243
שקירפה, קאזיס, 29, 50, 51, 56
שקליארסקי, יוכבד 261
שקליארסקי־בלכר, פייגה 261
שקניאי (כפר) 420
שקרוטא, משה 142
שר (גורז'ד) 258
שר, יוסף 379, 380
שר, לאה 132, 168
שר, ליובה 166, 168, 171
שר, מאיר 152, 155, 156
שר, מלכה 222
שר, משה 333
שרולוביץ, דבורה 222
שריוור 225
שרייבר, מ. 334
שרייר, יעקב 242
שרמן, משה 161, 168, 175, 469
שרנוביץ (לויקובה) 302
שרניאלה (כפר) 420
שרפ (ציטוביאן) 341
שרקה (כפר) 419
שרקה 100, 101
שרשבסקי (טאווריג) 289
שרשבסקי, הירש 250
שרשבסקי, וולוול 250
שרשבסקי, ראובן 250
ששויל 274, 308, 373
ששולקי (אחווה) 370

ת
תל־אביב 37, 38, 464
תלמי, א. 144

תיקוני טעויות

עמוד	שורה	מופיע	צריך להיות
37	הערה 5	ברנאטאוויאָיוס	ברנאטאוויצ'יוס
68	16, 18, 19, מלמעלה, משמאל	א. גלוב	א. גולוב
137	6 מלמטה, משמאל	ב. גרבר	ד. גרבר
146	7־8 מלמעלה, מימין	ד. לוין	צ. לוין
169	26 מלמעלה, מימין	באבטיי	בובט
178	הערה 3, משמאל	ח. ארנשטם	ת. ארנשטם
240	למטה, משמאל (מקורות)	חנה רייף	אלחנן (חנא) רייף
252	1 מלמעלה, מימין	משה־אברהם ויתקין	אברהם־משה ויסקינד
264	6 מלמעלה, מימין	קומנזול	קומדול
310	למטה, מימין (מקורות)	חנה רייף	אלחנן (חנא) רייף
330	16 מלמטה, משמאל	פאנוסט	פאיוסט
332	14 מלמעלה, משמאל	קריצין	קרינצ'ין
342	6 מלמטה, מימין	וישטוביאן	וישוביאן
352	8 מלמעלה, מימין	קומנדול	קומדול
372	5 מלמעלה, מימין	"קהילת שקור"	"קהילת שקוד"
388	1 מלמעלה, מימין	קפלינסקי	קפלנסקי
397	8 מלמעלה	א. שוורץ־דניאל	ל. שוורץ־דניאל
450	הערה, מימין	א. הופמקלר	מ. הופמקלר